

C. No. 3832

P15, Cx1, L, 2
E5.1

P15, Cx1, 1, 2 3832

E5.1

Patanjali.

Vyakarana mahabha-
shyam.

PATANJALI'S
VYÂKARANA MAHÂBHÂSHYA

WITH
KAIYATA'S PRADÎPA

AND
NÂGES'A'S UDDYOTA

(Vol. 1 Navahnika).

BY
MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDITA ŚIVADATTA D. KUDÂLA,

HEAD PANDITA AND SUPERINTENDENT ORIENTAL COLLEGE LÂHORE, FELLOW
OF THE PANJÂB UNIVERSITY, SANSKRITA SCHOLAR OF JAYAPURA
SANSKRIT PÂTHAS'ÂLÂ, SON OF PANDITA BADARILÂLA D.
KUDÂLA, A SANSKRITA TEACHER AT MAHÂRÂJÂ'S
SANSKRITA PÂTHAS'ÂLÂ, JAYAPURA.

PUBLISHED
BY
TUKÂRÂM JÂVAJÎ,
PROPRIETOR OF "NIRNAYA SAGAR" PRESS.
BOMBAY.

1917.

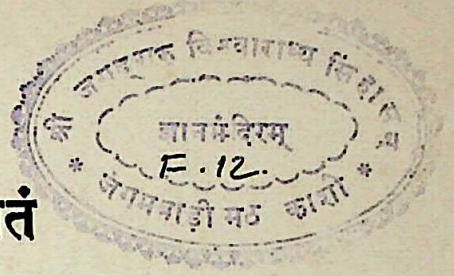
Price 5 Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnay-sagar' Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिनिर्मितं

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् ।

एतद्व्याख्यानभूत उपाध्यायकैयटप्रणीतो भाष्यप्रदीपः
एतद्व्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचितो भाष्यप्रदीपोद्घोतः

तत्र

प्रथमाध्यायप्रथमपादव्याख्यानभूतं

नवाह्निकरूपं प्रथमखण्डम् ।

जयपुरराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाध्यापकदाधिमथकुट्टालपण्डितबदरीलालशर्मात्मजेन
जयपुरराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाधीतशास्त्रेण लवपुरीयप्राच्यविद्यालय-
संस्कृतश्रेणिप्रधानाध्यापकेन महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मणा
वैद्यनाथप्रणीतभाष्यप्रदीपोद्घोतच्छायासारं पदमञ्जरीशब्दकौस्तुभौ
प्रातिभं संदर्भं च समवलम्ब्य टिप्पण्या,
पाठभेदादियोजनेन च परिष्कृतम्

तस्येदं द्वितीयमावर्तनम्

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी श्रेष्ठिना

स्वीये "निर्णयसागरा"ख्यमुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्राकाश्यमनायि ।

शकः १८३९, सन १९१७.

मूल्यं ५ रूपकाः ।

P15, Cx1, 1, 2

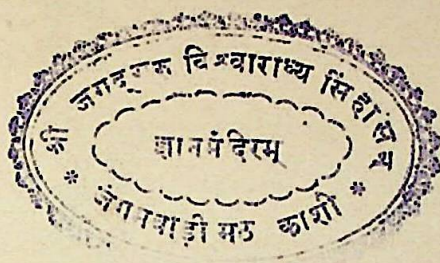
E7

इदं पुस्तकं १८६७ स्य २५ तमराजशासनानुसारेण लेखारूढीकृत्य सर्वेऽप्यस्याधिकाराः प्रकाशयित्रा स्थायतीकृताः ।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASANA J. ANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI,

Acc. No. 2832.....

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

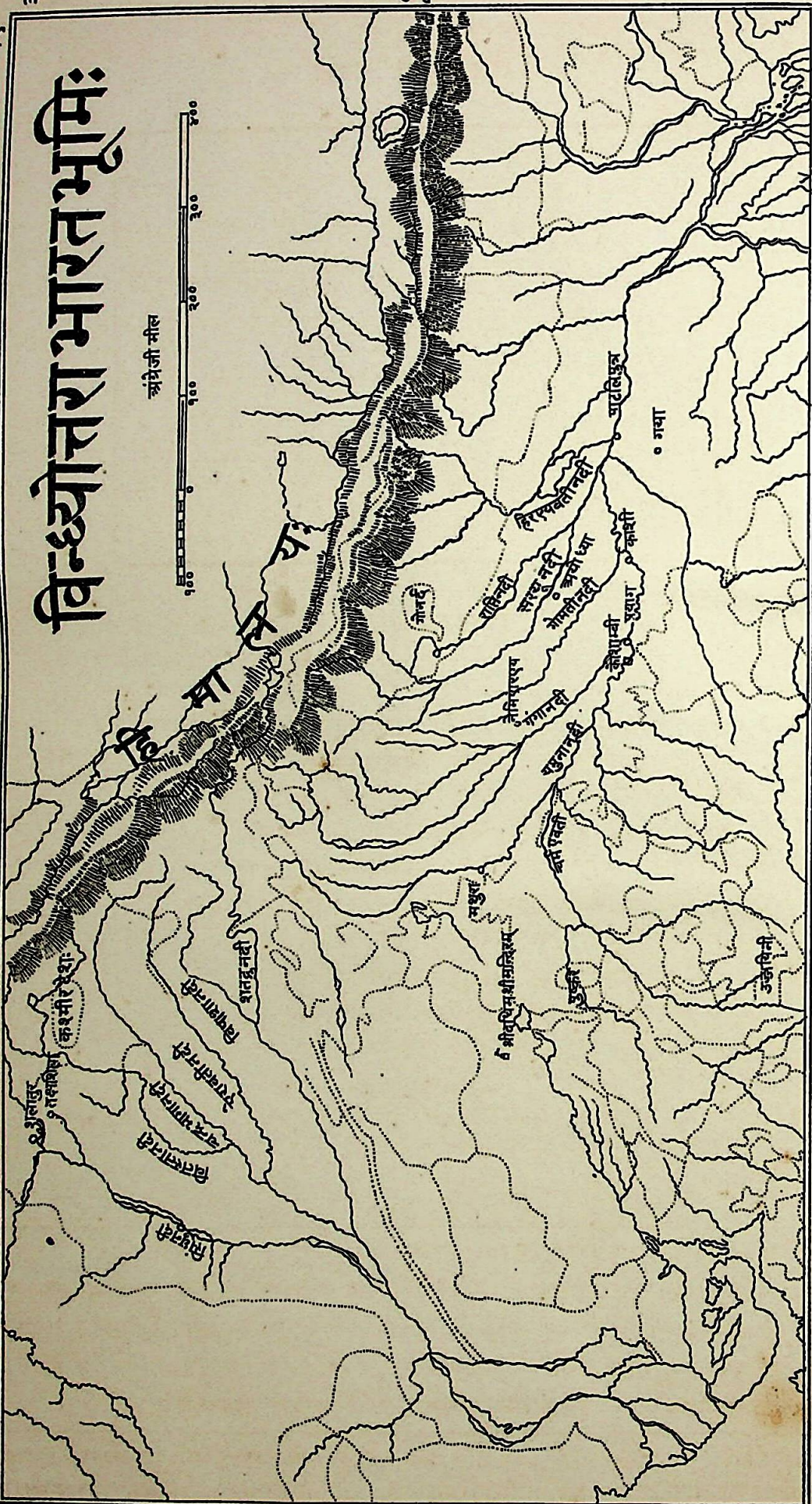
आर्यावर्तः

उत्तरा दिक्

१५

विन्ध्योत्तरा भारतभूमिः

अंग्रेजी मील

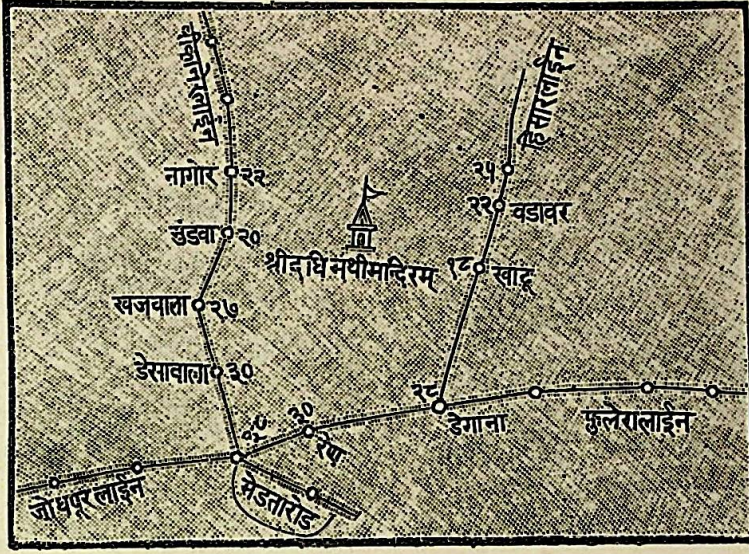

पश्चिमा दिक्

दक्षिणा दिक्

१५

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥

सूचनासारः ।

दधिर्भक्तजनान् धात्री मथी तदरिमाथिनी । देवी दधिमथी नाम धन्वदेशे विराजते ॥ १ ॥

यक्षेत्रजाता जगतीतले जना गच्छन्त्यमी दधिमथीख्यया प्रथाम् ।

देवस्तुताश्रीदधिमथ्यसंशयं सोपासकानां विजयं सदा क्रियात् ॥ २ ॥

वाराणसीयतु सदा जयपत्तनं मे विद्याविलासिमिरिदं सुमनीषिवर्यैः ।

श्रीरामसिंहनृपमालिक इत्यवेत्य विद्यालतामवपदादतधीरवीरः ॥ ३ ॥

उतां तु तां समवलोक्य निजेन पित्रा विद्यालतां नृपतिमाधवसिंहवीरः ।

संजीवनीदिपरिरक्षणदत्तचित्तः संवर्द्धयत्यनिशमात्मयशोभिवृद्धौ ॥ ४ ॥

अर्जुनयशसो जिष्णोः क्षितिपतितिलकस्य तस्य धात्रैव ।

रचितो नन्दकिशोरो नन्दकिशोरोपमः सचिवः ॥ ५ ॥

१ “दधिमथ्याः परं क्षेत्रं पुष्करादध्ययोजनम्” इत्युक्तेः श्रीपुष्करक्षेत्रादध्ययोजनान्तरे उत्तरस्यां दिशि वर्तते ॥

२ दधिमथ्यशब्दस्यैव प्राकृतभाषायां “दाहिमह” इति प्रसिद्धिः । एतन्नाम संस्कृतमपि सार्थकम् शब्दचेतोदाहिप्रतापवत्त्वेन ॥

३ जन इति कर्तृपदमध्याहार्यम् । तथा च ‘जनो लोकः सदा मे जयपत्तनं पण्डितभूयस्त्वेन वाराणसीमुख्यमाचरतु’ इत्यवायनकर्म ॥

४ संजीवनं मासिकदानं जलं च । संजीवनः पाठशालाध्यक्षश्च ॥

५ नन्दकिशोरसिंहो गौडक्षत्रियः पितृपूज्यपादरामकृष्णभक्तानुनयो जयपुरमहाराजप्रधानसचिवः ॥

१ अस्मिन् दधिमथीक्षेत्रे १४४ ग्रामा आसन् । तत्तन्नाम्नैव तदभिजनत्वेनैव दधिमथावान्तरमेदाः कुदालादयः ॥ एतत्क्षेत्रोत्पन्नाः सर्वेऽपि वर्णा दहिमहपदेन प्रसिद्धाः । अत एव पृथ्वीराजरासानामके ग्रन्थे पृथ्वीराजसेनायां दहिमा (दहिमह) नामानः क्षत्रिया अपि २८ श्रेष्ठतावे वर्णिताः ॥

हरचरितचिन्तामणिः ।

प्रथमं पाणिनीयव्याकरणोपज्ञात्राचार्य-पाणिनि-कात्यायन-व्याडि-प्रभृतीनाम्
अध्ययनदेशकालादिवोधनाय गुणाढ्यरचितबृहत्कथानुवाद-सोमदेवरचित-
कथासरित्सागर-क्षेमेन्द्ररचितबृहत्कथामञ्जरीग्रन्थानुसारि हरचरित-
चिन्तामणेः शब्दशास्त्रावतारनामा सप्तविंशः प्रकाशः प्रदर्श्यते—

ओंनमः शब्दब्रह्मात्मने शिवाय ।

तत्तन्मोहतमोपहं पशुपते यल्लक्षणं तावकम् ।
सर्वं पाणिनिबद्धमित्यधिगतं येनाद्वितीयोऽसि च ॥
यन्माहात्म्यवशादुदेति च परा वाग्वाच्यवैचित्र्यसू-
स्तन्मे संविदि सामरस्यमधुना पुष्पातु लोकोत्तरम् ॥ १ ॥
सन्तापसंततिकरी तावत्तिष्ठति मूर्खता ।
वाच्यवाचकरूपोऽयं न ध्यातो यावदीश्वरः ॥ २ ॥
पूर्वं कदाचिद्भगवान्कैलासशिखरोपरि ।
विविधैर्विभ्रमैरासीद्देव्या सह रहोभुवि ॥ ३ ॥
सप्रमोदेन चित्तेन देवी शंभुमतोषयत् ।
उत्सङ्गमधिरोष्यैतां शम्भुर्हृष्टोऽभ्यभाष्यत् ॥ ४ ॥
प्रियं करोमि सुमगे किं तवेत्यमिधीयताम् ।
श्रुत्वेति साब्रवीद्देवी स्मेरीकृतविलोचना ॥ ५ ॥
सत्यं यदि प्रसन्नोऽसि किञ्चिदाख्याहि सत्कथाम् ।
कस्याऽपि वर्तते या न विदिता परमेश्वर ॥ ६ ॥
उक्त्वेति भूयोप्यवदन्नन्दिन्द्वारं निरुध्यताम् ।
न केनचिन्प्रवेष्टव्यमिहेति तुहिनाद्रिजा ॥ ७ ॥
नन्दिन्यथाश्रितद्वारे सावधानतया स्थिताम् ।
अभाषत महादेवो देवीं मधुरया गिरा ॥ ८ ॥
सदा सुखममर्त्येषु दुःखमैकान्तिकं नृषु ।
वैद्याधरं तच्चरितं सुखदुःखमयं शृणु ॥ ९ ॥
एवं यावच्छिवो देवीं वभाषे तावदागमत् ।
पुष्पदन्तो गणः शंभुप्रसादरसभाजनम् ॥ १० ॥
प्रवेशं प्रार्थयन्द्वारे निषिद्धः सोऽथ नन्दिना ।
बुभुत्सुः कारणं योगात्प्रविवेशालिविग्रहः ॥ ११ ॥
प्रविष्टः सर्वमशृणोत्कथितं चन्द्रमौलिना ।
विद्याधराणां चरितं सप्तानामद्भुतं च सः ॥ १२ ॥
श्रुत्वा निर्गत्य भार्यायै स जयायै जगाद तत् ।
विमोहयति सर्वं हि दुर्लभ्या भवितव्यता ॥ १३ ॥
ततः सखीनां पुरतस्तत्कथावर्णनोद्यता ।
देवीं जयामप्यज्ञासीदुक्तिमिस्तत्कथाविदम् ॥ १४ ॥
अकुप्यत्पार्वती भर्त्रे नापूर्वं कथितं त्वया ।
जयाप्येतद्विजानातीत्यभ्यधाव तदाऽभिरात् ॥ १५ ॥

प्रणिधाय ततः शम्भुरभाषत हिमाद्रिजाम् ।
श्रुता योगप्रविष्टेन पुष्पदन्तेन सा कथा ।
वभाषे स जयायै तु न जानात्यपरः प्रिये ॥ १६ ॥
श्रुत्वेति चाद्रिजा पुष्पदन्तमानाययत्कुधा ।
शशाप चाविनीतत्त्वं भव मर्त्य इति क्रुधा ॥ १७ ॥
तथैव माल्यवन्तं च गणं तत्पक्षपातिनम् ।
जयया प्रार्थिता देवी ततः शापान्तमभ्यधात् ॥ १८ ॥
प्रभूणां करुणाहेतुर्विनयप्रार्थनैव हि ।
यक्षः कुबेरशापेन सुप्रतीकः पिशाचताम् ॥ १९ ॥
आसाद्य विन्ध्याटव्यां यः काणभूतिरिति स्थितः ।
स्मृतजातिस्तमालोक्य पुष्पदन्तः कथामिमाम् ॥ २० ॥
यदा वर्णयते तस्मै तदा शापाद्विमोक्षयते ।
शापावसानमित्युक्त्वा विरराम हिमाद्रिजा ॥ २१ ॥
दृष्टनष्टाविव गणौ तौ च तत्र बभूवुतः ।
कालान्तरेण कौशाम्ब्यां सोमदत्तद्विजन्मनः ॥ २२ ॥
भार्यायां वसुदत्तायां पुष्पदन्तो गणोऽजनि ।
वररुच्यभिधानेन स ततः समवर्धत ॥ २३ ॥
अतिबालस्य चैतस्य जनकः पञ्चतामगात् ।
माता च तं सुतलेहाद्विधवा समवर्धयत् ॥ २४ ॥
क्रमेणाथ स दिव्यां तां धिषणां समवाप्तवान् ।
अथैकदा तत्सदनं ब्राह्मणावप्यगच्छताम् ॥ २५ ॥
दूराध्वगमनश्रान्तौ स्थातुं दिवसमेककम् ।
तयोर्निवसतोस्तत्र मुरजध्वनिरुद्यौ ॥ २६ ॥
माता तं चाब्रवीद्भर्तुः स्मृत्वा बाष्पाकुलेक्षणा ।
मित्रं तव पितुर्नन्दो नटो नृत्यति पुत्र सः ॥ २७ ॥
श्रुत्वेति सोब्रवीन्मातर्गच्छाम्यहमवेक्षितुम् ।

१ 'नाम्ना वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः' कथास-
रित्सागरे १।२।१ 'तस्याहं वसुदत्तायां जातः श्रुतधराभिः ।
कात्यायनो वररुचिश्चैत्यन्वर्थकृताह्वयः ॥' बृहत्कथामञ्जरी 'का-
त्यायनः श्रुतधरस्तथा वररुचिश्च सः । गुणिनामग्रणील्लोके नाम-
मिक्षिभिरुच्यते' १।७०

सर्वं ते दर्शयिष्यामि नाट्यं वीक्ष्य यथाक्रमम् ॥ २८ ॥
 तेनेति कथिते विप्रौ तौ विस्मयमवापतुः ।
 ततोऽब्रवीतौ तन्माता नात्रांशेनापि संशयः ॥ २९ ॥
 सकृच्छ्रुतं वा दृष्टं वा बालो जानात्यसाविति ।
 प्रातिशाख्यं ततस्ताभ्यां जिज्ञासुभ्यामपठ्यत ॥ ३० ॥
 तथैव तद्वररुचिः पपाठ च तयोः पुरः ।
 ताभ्यां स सहितो गत्वा वीक्ष्य नाट्यं निजे गृहे ॥ ३१ ॥
 स्वमातुर्दर्शयामास स समग्रं तथैव तत् ।
 सकृद्ब्राहिणमालोक्य प्राज्ञं वररुचिं तदा ॥ ३२ ॥
 व्याडिरेकस्तयोर्मध्यात्तन्मातरमभाषत ।
 देवस्वामी करम्बश्च सोदरौ प्राग्बभूवतुः ॥ ३३ ॥
 परस्परमतिप्रीतौ वीतसीनगरे द्विजौ ।
 इन्द्रदत्तोऽयमेकस्य तयोः सूनुजयत ॥ ३४ ॥
 अहं व्याडिर्द्वितीयस्य जनकः संस्थितश्च मे ।
 इन्द्रदत्तपिता यातस्तच्छोकेन महापथम् ॥ ३५ ॥
 अस्मन्मात्रोश्च हृदयं शोकेन त्रुटितं ततः ।
 धने सत्यप्यनाथौ तौ गतौ विद्यामिलाषिणौ ॥ ३६ ॥
 अभ्यर्थयन्तौ तावावां तपोमिः स्वामिनं गुहम् ।
 गुहस्तत्रादिशत्स्वप्ने प्रभुरावां तपःस्थितौ ॥ ३७ ॥
 नन्दस्य नृपतेरस्ति पुरं पाटलिपुत्रकम् ।
 वर्षाख्यस्तत्र विप्रोऽस्ति तस्माद्विद्यामवाप्स्यथः ॥ ३८ ॥
 इति श्रुत्वा विभोर्वाक्यमावां तस्य पुरं गतौ ।
 तत्पुरं प्राप्य पृच्छन्नामावाभ्यां शुश्रुवे जनात् ॥ ३९ ॥
 द्विजोऽस्ति मूर्खो वर्षाख्य इति चिन्ताबहं वचः ।
 अन्विषद्भ्यामथावाभ्यां दारिद्र्यैकनिधिर्गृहे ॥ ४० ॥
 दृश्यते स्म द्विजो वर्षो ध्यानस्तिमितलोचनः ।
 तत्पत्नी विहितातिथ्या धूसरा मलिनाम्बरा ॥ ४१ ॥
 आवां प्रविष्टौ प्रणतौ पप्रच्छास्मत्प्रयोजनम् ।
 अस्मन्निवेदितोदन्ता ततः साध्वी जगाद सा ॥ ४२ ॥
 पुत्रयोर्युवयोरग्रे कौलज्ञा कथयामि तत् ।
 उक्त्वेति भर्तृवृत्तान्तकथां वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ४३ ॥
 बभूव शंकरस्वामी नगरेऽस्मिन्द्विजोत्तमः ।
 मत्पतिस्तस्य पुत्रोऽयमुपवर्षस्तथा पुरा ॥ ४४ ॥
 मूर्खश्च कुर्गतश्चायं, बुधश्च धनवान्श्च सः ।
 तेन भ्रात्रा स्वभार्यास्य नियुक्ता निजपोषणे ॥ ४५ ॥
 प्राश्नद् कदाचिदासन्ना तस्या आस्ते स्म योषितः ।
 जुगुप्सितं पिष्टमयं गुडरूपं गुडान्वितम् ॥ ४६ ॥
 दत्त्वा विप्राय कस्मैचिन्नमन्ते स्म ऋतुं क्षियः ।
 निदाघे शीतकाले च ह्लानक्लेशासहिष्णवः ॥ ४७ ॥
 एवं योषिजनाः प्रायः स्वमाचारं वितन्वते ।
 जुगुप्सितं तद् गृह्णाति को नाम मतिमान्द्विजः ॥ ४८ ॥
 तस्मादाददते मूर्खा दक्षिणां धनलम्पटाः ।

१ वेतसे पाठः । २ 'का लज्जा' इति संभवेत् ।

सा च मदेवरवधूरासन्नक्रतुशङ्किनी ॥ ४९ ॥
 तमन्वतिष्ठदाचारमस्मै मूर्खाय गर्विता ।
 अयं सदक्षिणं तच्च गृहीत्वा गृहमागतः ॥ ५० ॥
 निर्भर्त्सितो मया मूर्खभावाच्चान्तरतप्यत ।
 अथ स्वामिकुमारस्य सानुतापस्तपो व्यधात् ॥ ५१ ॥
 प्रभुणा तेन तुष्टेन विद्याश्चास्य प्रकाशिताः ।
 सकृद्ब्राहिणमासाद्य शिष्यं तास्त्वं प्रकाशये ॥ ५२ ॥
 इत्युक्तश्च गुहेनायं प्रमोदाद्गृहमागतः ।
 स्वं वृत्तान्तं समग्रं च समागत्य न्यवेदयत् ॥ ५३ ॥
 ततः प्रभृत्ययं ध्यायज्जपैश्च सततं स्थितः ।
 समागतौ युवां सद्यः सर्वसिद्धिर्भविष्यति ॥ ५४ ॥
 उक्त्वेति सा वर्षवधूः साध्वी तूष्णीं बभूव च ।
 अदायि तस्यै चावाभ्यां हेम दारिद्र्यनाशनम् ॥ ५५ ॥
 परिभ्रम्य भुवं लब्धः सकृद्ब्राही न कुत्रचित् ।
 आवाभ्यामद्य तु प्राप्तस्तव श्रुतधरः सुतः ॥ ५६ ॥
 तदमुं स्वसुतं देहि विद्यासिद्धौ यतावहे ।
 इति व्याडिवचः श्रुत्वा जगदे वसुदत्तया ॥ ५७ ॥
 सर्वं सङ्गतमेवैतत्प्रत्ययोऽत्रास्त्यसंशयः ।
 तथाहि जातमात्रेऽस्मिन्वाग्देवी ह्युदपद्यत ॥ ५८ ॥
 अयं श्रुतधरो लब्ध्वा विद्या वर्षादशेषतः ।
 लोके व्याकरणं दिव्यं प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥ ५९ ॥
 रोचते हि वरं यस्मान्नाम्ना वररुचिः सुधीः ।
 प्रतिपद्येति सा वाणी व्यरमच्च नमस्तलात् ॥ ६० ॥
 ततः प्रसूतिं बालेऽस्मिन्वर्धमाने मुहुर्मुहुः ।
 वर्षोपाध्यायलाभाय मम चेतः प्रवर्तते ॥ ६१ ॥
 युवाभ्यामद्य तज्ज्ञातं सन्तोषश्च परो मम ।
 तदेष युवयोर्भ्राता नीयतां च तदन्तिकम् ॥ ६२ ॥
 इत्याकर्ण्य वचस्तस्य व्याडिः पूर्णमनोरथः ।
 महोत्सवविधानाय ददाति स्म निजं धनम् ॥ ६३ ॥
 उपनीय ततो व्याडिर्वेदाह्वलाय तं शिशुम् ।
 जग्राह मात्रा कथमप्यनुज्ञातं सबाष्पया ॥ ६४ ॥
 लब्ध्वा वररुचिं गाढप्रमोदौ तरसा ततः ।
 व्याडीन्द्रदत्तौ वर्षस्य गुरोः प्राप्तौ निकेतनम् ॥ ६५ ॥
 जानन्वररुचिं मूर्तं प्रसादं षण्मुखस्य सः ।
 वर्षः सन्तोषमासाद्य तदानीमास्त निर्वृतः ॥ ६६ ॥
 अन्येद्युः पुरतः कृत्वा ताव्युद्धे वसुधातले ।
 ओङ्कारमकरोद्वर्षोपाध्यायो दिव्यया गिरा ॥ ६७ ॥
 तदानीमस्य चलारः साक्षा वेदाः समुद्ययुः ।
 अध्यापयितुमेतैश्च प्रार्थितत पुरःस्थितान् ॥ ६८ ॥
 सकृच्छ्रुतं वररुचिर्व्याडिश्च द्विःश्रुतं वचः ।
 त्रिःश्रुतं चेन्द्रदत्तः स जग्राह गुरुणोदितम् ॥ ६९ ॥
 अपूर्वं धनिमाकर्ण्य दिव्यं संजातविसयाः ।
 उपासते स्म सर्वेऽपि पौरा वर्षगुरुं ततः ॥ ७० ॥

स्कन्दप्रसादं तं ज्ञात्वा तद्देशनृपतिस्ततः ।
 हर्षेण वर्षोपाध्यायमुपास्ते स्म सविस्मयः ॥ ७१ ॥
 अथ कालेन बहवः शिष्या वर्षमुपाययुः ।
 एकोऽपि पाणिनिर्नाम जडबुद्धिरुपाययौ ॥ ७२ ॥
 शिष्यान्तरोपहासेन सावमानः स पाणिनिः ।
 शुश्रूषाक्लेशतो यातः कदाचित्तुहिनाचलम् ॥ ७३ ॥
 आराध्य तपसा तत्र विद्याकामः स शंकरम् ।
 प्राप व्याकरणं दिव्यं स च विद्यामुखं शुभम् ॥ ७४ ॥
 तत्प्राप्याह्वयते स्मायं सर्वान्वादाय पाणिनिः ।
 स्ववर्ग्यान्वररुच्यादीनुपहासान्स्मरन्मुधीः ॥ ७५ ॥
 ततोऽभवद्वररुचेर्वादः पाणिनिना सह ।
 दिनानि सप्त च ययुस्तयोर्विषदमानयोः ॥ ७६ ॥
 अथाष्टमे दिने तेन पाणिनौ निर्जिते सति ।
 नभस्तलान्महाघोरं हुं करोति स्म शंकरः ॥ ७७ ॥
 श्रुत्वा शंकरहुंकारं ततः पाणिनिना जितम् ।
 मूर्खत्वं वररुच्याद्याः प्रापुश्च प्रतिवादिनः ॥ ७८ ॥
 ऐन्द्रं व्याकरणं नष्टं समग्रं चाभवद्भुवि ।
 ततो वररुचिर्दुःखं विद्याविरहितो दधे ॥ ७९ ॥
 मूर्खीभूतो वररुचिर्मुक्ताहारो विनिर्ययौ ।
 आराधयितुमीशानं तपोमिस्तुहिनाचले ॥ ८० ॥
 परितुष्टो वररुचेस्तपोभिः परमेश्वरः ।
 शास्त्रं प्रकाशयामास पाणिनीयमशेषतः ॥ ८१ ॥
 शंकरेच्छाप्रसादेन चूर्णीकृत्याथ तच्च सः ।
 जगाम खगृहं तुष्यन्नज्ञाताध्वपरिश्रमः ॥ ८२ ॥
 तत्प्राप पाणिनेः शास्त्रं वर्षः स्वामिकुमारतः ।
 वर्षाद्व्याडीन्द्रदत्तौ च लब्धवन्तावसंशयम् ॥ ८३ ॥
 एवं व्याकरणं दिव्यं प्रबोधायाऽभ्यधात्पुनः ।
 पाणिनीयमधिष्ठाय शरीरं परमेश्वरः ॥ ८४ ॥
 ततो व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां प्रार्थितो गुरुदक्षिणाम् ।
 अङ्गीचकार वर्षः स हेमकोटिं सुनिर्मलाम् ॥ ८५ ॥
 इन्द्रदत्तः प्रविश्याथ संस्थितस्य कलेवरम् ।
 योगेन नन्दनृपतेर्व्याड्येऽदत्त काञ्चनम् ॥ ८६ ॥
 व्याडिः काञ्चनकोटिं तां वर्षायादत्त दक्षिणाम् ।
 इन्द्रदत्तश्च नन्दोऽभूच्छकटावधिया नृपः ॥ ८७ ॥
 इन्द्रदत्तस्ततो योगे नन्दभूपालतां भजन् ।
 मन्त्रिभावे वररुचिं महाप्राज्ञं न्ययोजयत् ॥ ८८ ॥
 किमन्यदथ नन्दस्य चिरमादाय मन्त्रिताम् ।
 खिन्नो वररुचिः शान्तस्तपोवनमशिश्रियत् ॥ ८९ ॥
 एकदा स ययौ द्रष्टुं देवीं विन्ध्यनिवासिनीम् ।
 आराधिता च तपसा सा तं स्वप्ने समादिशत् ॥ ९० ॥
 गच्छ विन्ध्याटवीमथ काणभूतिमवेक्षितुम् ।
 इति देव्या गिरा सोऽपि विन्ध्यकान्तारमाययौ ॥ ९१ ॥
 अपश्यत्काणभूतिं स पिशाचैस्तत्र चावृतम् ।

जगाद स सदाचारः कथमीदृग् भवानिति ॥ ९२ ॥
 श्रुत्वा वररुचेरेवं काणभूतिरभाषत ।
 पादोपसंग्रहं कृत्वा सौजन्यमधुरां गिरम् ॥ ९३ ॥
 विज्ञानं मे स्वतो नास्ति श्मशाने श्रुतमीश्वरात् ।
 यदुज्जयिन्यां सर्वं ते कथयामि शृणुष्व तत् ॥ ९४ ॥
 श्मशाने च कपाले च तव देव रतिः कुतः ।
 इति सप्रणयं पृष्टः पार्वत्या शंभुरब्रवीत् ।
 कल्पान्तसमये पूर्वमभूदेकार्णवं जगत् ॥ ९५ ॥
 पातितः शोणितकणो विमिद्योरं मया ततः ।
 जले स एवाण्डमभूद्विधा गतवतस्ततः ॥ ९६ ॥
 निरगात्पुरुषः सृष्टौ सृष्टा च प्रकृतिर्मया ।
 ततः स निखिलं सृष्ट्वा प्रजापतिपुरःसरम् ॥ ९७ ॥
 पितामह इति प्रोक्तो गाढाहंकारतामगात् ।
 ततः कररुहेणाहं तन्मूर्धानमपाठयम् ॥ ९८ ॥
 महाव्रतं गृहीत्वा च श्मशानप्रियतां श्रये ।
 एतदेवि कपालात्म जगत्करतले स्थितम् ॥ ९९ ॥
 तस्याण्डस्य कपाले द्वे रोदसी परिकीर्तिते ।
 कपालप्रियता तेन सदैव मम वर्तते ॥ १०० ॥
 श्रुत्वेति शंभोस्तत्रैव स्थितवानस्मि सादरम् ।
 ततो मयि श्रोतुकामे पार्वती पुनरब्रवीत् ॥ १०१ ॥
 कियता समयेनास्मान्पुष्पदन्त उपैष्यति ।
 आकर्ण्येत्यवदद्देवीमुद्दिशन्मां त्रिलोचनः ॥ १०२ ॥
 कुबेरानुचरः सोऽयं यक्षः प्राप्तः पिशाचताम् ।
 अस्य स्थूलशिरा नाम मित्रमासीन्निशाचरः ॥ १०३ ॥
 तन्मैत्र्या धनदः शापात्पिशाचममुमाददे ।
 प्रार्थिते दीर्घजङ्घेन भ्रात्राप्यस्य धनाधिपः ॥ १०४ ॥
 शापावसानमवदत्किञ्चित्कोपं परिलयजन् ।
 पुष्पदन्तात्समाकर्ण्य कथां शापावरोहिणः ॥ १०५ ॥
 उक्त्वा शापावतीर्णस्य तां च माल्यवतोऽखिलाम् ।
 गणाभ्यां सहितस्ताभ्यामेष शापाद्विमोक्षयते ॥ १०६ ॥
 पुष्पदन्तस्य शापान्तस्त्वयाप्येवं कृतः स्मर ।
 श्रुत्वेति शंभोर्वचनं हृष्यन्नहमिहागतः ॥ १०७ ॥
 तस्मान्निवर्तते शापः पुष्पदन्तागमान्मम ।
 आकर्ण्येमां वररुचिः काणभूतेर्गिरं ततः ॥ १०८ ॥
 जातिं सुप्तोत्थित इव सृष्ट्वा तत्क्षणमब्रवीत् ।
 पुष्पदन्तगणः सोऽहं शृणु मत्तोऽखिलं च तत् ॥ १०९ ॥
 उक्त्वेति ग्रन्थलक्षणाणि सप्त सप्ताब्रवीत्कथाः ।
 आकर्ण्य ताः काणभूतिरभाषत सविस्मयः ॥ ११० ॥
 त्वं रुद्र एव कोऽन्यो वा क्वचिद्वेत्तीदृशीः कथाः ।
 श्रुत्वा कथा इमाः शापो विरतो मे शरीरतः ॥ १११ ॥
 खट्वन्तान्तं समाख्याहि वाल्यात्प्रभृति मे प्रभोः ।
 ततो विनीतशिरसो वृत्तान्तं स्वमवर्णयत् ॥ ११२ ॥
 काणभूतिं वररुचिर्जन्मनःप्रभृति स्फुटम् ।

उक्त्वा स्ववार्ता भूयोऽपि काणभूतिं जगाद सः ॥११३॥
 स्वास्थ्यं लभे लामालोक्य परं खेदमहं श्रितः ।
 लदालोकनमाहात्म्यान्मम शापो निवर्तते ॥ ११४ ॥
 प्रभावाद्भिन्ध्यवासिन्या मयोक्ताश्च महाकथाः ।
 क्षीणशापो वपुस्त्यक्त्वा तत्प्राग्जन्म भजाम्यहम् ॥११५॥
 पुनरवास्थितिः ।
 मत्पक्षपाती प्रथमं माल्यवानप्यशप्यत ।
 तस्मै महेश्वरेणोक्ता कथनीया महाकथा ॥ ११६ ॥
 त्वं च सम्प्रति तिष्ठेह यावदायाति तेऽन्तिकम् ।
 त्यक्तभाषात्रयः सोऽपि गुणाढ्यो द्विजसत्तमः ॥ ११७ ॥
 एवं वररुचिस्तत्र काणभूतेर्निवेद्य सः ।
 देहमोक्षाय लरितमगाद्वदरिकाश्रमम् ॥ ११८ ॥
 ततो वररुचिस्त्यक्त्वा योगधारणया वपुः ।
 प्राग्जन्म तत्समासाद्य भगवद्गुणतामगात् ॥ ११९ ॥
 स गणो माल्यवान्नाम देवीशापादधोभवत् ।
 तत्काले गुरुणा तेन प्रोक्तोऽसौ द्विजसत्तमः ॥ १२० ॥
 क्रमेण विद्याः सर्वाः स समासाद्य प्रसिद्धिमान् ।
 सुप्रतिष्ठितनामानं देशं प्राप प्रकृष्टधीः ॥ १२१ ॥
 सातवाहनभूपालमास्थानस्थमवैक्षत ।
 शर्वचर्मादिभिः सर्वैर्मन्त्रिभिः परिवारितः ।
 स राजा तममाल्यत्वे स्तुतिपूर्वं न्यवेशयत् ॥ १२२ ॥
 अथाऽसौ राज्यकर्माणि चिन्तयन्मन्त्रिभावतः ।
 तौस्तान्नध्यापयञ्छिष्यान्गुणाढ्यः सुखमन्वभूत् ॥१२३॥
 कदाचिदथ भूपालो वसन्ते कामिनीसखः ।
 दिव्योद्यानानवनौ वापीजले विक्रीड सादरः ॥ १२४ ॥
 सपाणियन्त्रधारामिः सिषेच वरकामिनीः ।
 कामिन्योऽपि प्रजहुस्तं कटाक्षैः सह वारिमिः ॥ १२५ ॥
 एकदा तस्य क्रीडन्ती नितम्बस्तनगौरवात् ।
 खिद्यमाना क्लमं प्राप वापीमध्ये विलासिनी ॥ १२६ ॥
 सिञ्चन्ती सलिलैर्भूषं सा जगादालसालसा ।
 मोदकैर्नीथ मां सद्यः प्रहरेति कृतस्मिता ॥ १२७ ॥
 एवं तद्वचनं श्रुत्वा जलप्रहरणात्मकम् ।
 शब्देन च्छलितो राजा मोदकैस्तां तताड सः ॥ १२८ ॥
 ततो विहस्य सा राज्ञी पुनरेवमभाषत ।
 राजन्नवसरः कोऽत्र मोदकानां जलान्तरे ॥ १२९ ॥
 उदकैः सिञ्च मा मा त्वं मामित्युक्तं मया हि तत् ।
 संधिमात्रं न जानासि माशब्दोदकशब्दयोः ॥ १३० ॥
 नच व्याकरणं वेत्ति मूर्खं त्वं कथमीदृशः ।
 इत्युक्तः स तया राश्या शब्दशास्त्रविदा नृपः ॥ १३१ ॥
 ततश्चिन्तापरो मुह्यन्नाहारादिविवर्जितः ।
 चिन्तास्थ इव पृष्ठोऽपि नैव किञ्चिदभाषत ॥ १३२ ॥
 पाण्डित्यं शरणं वा मे मृत्युर्वेति विचिन्तयन् ।
 शयनीये परित्यक्तगात्रः संतापवानभूत् ॥ १३३ ॥
 महाभाष्य ० २

उपविश्याथ निकटे मन्त्रिणो ज्ञातमानसाः ।
 कारणं कथय देव वर्तसे विमना इति ॥ १३४ ॥
 तच्छ्रुत्वाऽपि तथैवास्त तूष्णीं स सातवाहनः ।
 ततोऽवदत्कश्चित्सुधीर्वर्षैर्द्वादशभिः सह ॥ १३५ ॥
 ज्ञायते सर्वविद्यानां मुख्यं व्याकरणं नृप ।
 अहं तु शिक्षयाम्येतत्तुल्यः स्कन्देन चापरः ॥ १३६ ॥
 तदहं मासषट्केन देव त्वां शिक्षयामि तत् ।
 ततः स्वामिकुमारस्य प्रसादात्तदकल्पयत् ॥ १३७ ॥
 शिक्षयामास राजानं प्राप्तार्थसन्धयः सुधीः ।
 राजा कवित्वपाण्डित्यमयीं प्राप च चातुरीम् ॥ १३८ ॥
 ततो गुणाढ्यस्तद्विषयं प्रतिज्ञां प्राक्तनीं स्मरन् ।
 संस्कृतं प्राकृतं देशभाषामपि समत्यजत् ॥ १३९ ॥
 संत्यज्य कृतमौनत्वाद्भ्यवहारानसौ ततः ।
 निर्ययौ नगरात्तस्मादिदं श्रुत्वा विन्ध्यवासिनीम् ॥ १४० ॥
 स्वप्ने स विन्ध्यवासिन्या प्रेषितस्तदगाद्वनम् ।
 यत्र स्थितः काणभूतिः पिशाचैः परिवारितः ॥ १४१ ॥
 तत्राऽशृणोत्पिशाचानां परस्परमसौ कथाः ।
 शिशिक्षे चात्र तद्भाषां भाषात्रयविलक्षणां ॥ १४२ ॥
 पिशाचभाषया तत्र मौनं मोक्षैकहेतुना ।
 स्वागतं विदधे काणभूतेर्विन्ध्याटवीस्थितेः ॥ १४३ ॥
 मित्रस्य रक्षसो भूतिचर्मणो दिव्यचक्षुषः ।
 वचसा माल्यवन्तं तं गुणाढ्यं सोऽभ्यगाद्वने ॥ १४४ ॥
 काणभूतिः कथां तस्य पुष्पदन्तोदितां ततः ।
 अवर्णयद्गुणाढ्यस्य शापान्तसमयोत्सुकः ॥ १४५ ॥
 निबबन्ध गुणाढ्यस्ताश्चतुर्थ्या भाषया कथाः ।
 ससैव सप्तमिर्वर्षैर्ग्रन्थलक्षाणि सप्त सः ॥ १४६ ॥
 मसीमटव्यामप्राप्य गुणाढ्यः स्वाङ्गशोणितैः ।
 लिलेख ताः कथा दिव्याश्चित्रचारित्रशालिनीः ॥ १४७ ॥
 निबद्धास्ता गुणाढ्येन दृष्ट्वा तत्र महाकथाः ।
 त्यक्तशापो गतिं प्राप काणभूतिर्निजां ततः ॥ १४८ ॥
 काणभूतेरुचराः पिशाचास्तत्र ये स्थिताः ।
 तेऽपि दिव्यां कथां श्रुत्वा सर्वे प्रापुर्दिवं ततः ॥ १४९ ॥
 इयं बृहत्कथा पृथ्व्यां प्रसिद्धिं प्राप्य(प्य)ते कथम् ।
 इति शापान्तसोत्कण्ठो गुणाढ्यः समचिन्तयत् ॥१५०॥
 प्राहिणोतां कथां सोऽथ सातवाहनभूभुजे ।
 अधिचिक्षेप राजापि तां कथां मदनिष्ठुरः ॥ १५१ ॥
 साजुतापो गुणाढ्योऽपि वहिक्कुण्डं ततो व्यधात् ।
 व्याख्याय पत्रमेकैकं निचिक्षेप च तत्र सः ॥ १५२ ॥
 देहातिवाहमुत्सृज्य तृणाम्बुमयमादरात् ।
 अशृण्वन्साश्रवस्तत्र तां कथां मृगपक्षिणः ॥ १५३ ॥
 निराहारेषु शुष्यत्सु तदानीं मृगपक्षिषु ।
 अस्वादुनि च तन्मांसं भुक्ते प्राप रुजं नृपः ॥ १५४ ॥
 गुणाढ्यचरितं श्रुत्वा वनेचरजनात्ततः ।

आजगाम स्वयं राजा तमेवोद्देशमादरात् ॥ १५५ ॥
 सवाष्पमृगमध्यस्थं गुणाढ्यं वनवासिनम् ।
 प्रत्यमिज्ञाय च ततो नमस्कृते महीपतिः ॥ १५६ ॥
 अथ पृष्ठवतो राज्ञः स्ववृत्तान्तं जगाद सः ।
 भूतभाषामयैर्वाक्यैर्गुणाढ्यो विस्मयस्पृशः ॥ १५७ ॥
 आख्याहि निजवृत्तान्तं पुनरप्यब्रवीदसौ ।
 दग्धानि ग्रन्थलक्षाणि षडेकमवशिष्यते ॥ १५८ ॥
 ग्रन्थलक्षमिदं यैका सा कथा शृण्वतां लया ।
 नरवाहनदत्तस्य चरितं त्वेतदद्भुतम् ॥ १५९ ॥
 उक्त्वेत्यदत्त स कथाः सातवाहनभूभुजे ।
 राजाऽपि प्रणमन्भक्त्या जग्राह निजमूर्धनि ॥ १६० ॥
 अथ ज्ञात्वा स शापान्तं त्यक्त्वा योगेन विग्रहम् ।
 माल्यवान्नाणतां लेभे शिवभक्त्येकभावितः ॥ १६१ ॥
 बृहत्कथा सा सर्वत्र प्रसिद्धिं प्रापदद्भुता ।
 यां स्वयं स महादेव्याश्चन्द्रमौलिरवर्णयत् ॥ १६२ ॥

अनया कथया किंवा प्रसङ्गोद्दिष्टया मया ।
 ऐन्द्रं व्याकरणं हिला पाणिनीयं व्यधाच्छिवः ॥ १६३ ॥
 ततःप्रभृति निःशेषशब्दज्ञानप्रकाशकम् ।
 दिव्यं व्याकरणं भूमौ पाणिनीयं प्रसिद्धति ॥ १६४ ॥
 पाणिनिर्भगवानेव स्वयं चन्द्रार्धशेखरः ।
 प्रतिष्ठापयते कोऽन्यो दिव्यं व्याकरणं भुवि ॥ १६५ ॥
 अशेषेष्वपि शास्त्रेषु स्तूयते कैर्न पाणिनिः ।
 ज्ञायन्ते सम्यगेवैते यत्प्रसादेन वाचकाः ॥ १६६ ॥
 कालान्तरेण सर्वज्ञस्याज्ञया भुजगेश्वरः ।
 खजिह्वाः सफलीचके बह्वीर्भाष्योपदेशतः ॥ १६७ ॥
 परिमितमतयः किमाचरन्तु
 प्रसृमरसंशयखिद्यमानचित्ताः ।
 विभुरनवधिवाच्यवाचकात्मा
 शिव इति पश्य तमेव सर्वशक्तिम् ॥ १६८ ॥

इति श्रीमहामाहेश्वरजयद्रथविरचिते हरचरितचिन्तामणौ शब्दशास्त्रावतारो नाम सप्तविंशः प्रकाशः ॥

पाणिनीयम् ।

तदेवं विदितमस्त्येव सर्वेषां सुधीवराणाम्-सर्वेष्वपि व्याकरणेषु प्रातिशाख्येषु च लोक-सर्ववेदसाधारणतया मूर्धन्य-

१ Asian, European, American.

२ 'सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्' इति 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इति सूत्रे भाष्यम् ॥

'पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं, त्याज्यं न किञ्चन ॥'

इति पराशरोपपुराणम् ॥

अस्मिन् पाणिनीये व्याकरणे 'छन्दसि' (१।२।३६) 'आ-
ज्ञाय ४।३।१३' 'निगमे' (७।२।६४) 'मन्त्रे' (२।४।८०)
'ऋचि ४।१।९' 'यजुषि ६।१।१७' 'काठके ७।४।३८' 'साम
१।२।३४' 'आथर्वणिक ६।४।७४' 'संहितायाम्' (१।१।३९)
'ब्राह्मणे (२।३।६०)' 'उपनिषदौ १।४।७९' 'अनाये १।१।१६'
'क्रमपदन्त्यायमीमांसा ४।२।६१' 'अनुब्राह्मणात् ४।२।६२'
'अनुप्रवचनादिभ्यः ५।१।१११' 'भिक्षुनटसूत्रयोः ४।३।११०'
इत्यादिग्रन्थानाम् 'साऽस्य देवता' (४।२।२४) इत्यधिकारे 'क-
शुक-अपोनमृ-अपानमृ-महेन्द्र-सोम-वायु-ऋतु-उषस्-धावापृ-
थिवी-शुनासीर-मरुत्वत्-अग्नीषोम-वास्तोष्पति-गृहमेध-अग्नि-
काल-महाराजप्रोष्ठपदानाम् 'देवताद्वन्द्वे (६।३।२६)' इत्यधि-
कारे-अग्नि-सोम-वरुण-दिव-पृथिवी-उषसाम् 'देवताद्वन्द्वे
(७।३।२१)' इत्यधिकारे-इन्द्रवरुणयोश्च देवतात्वेन, 'दृष्टं साम
४।२।७' इत्यधिकारे 'कलि-नामदेवयोः' 'तेन प्रोक्तम्
(४।३।१०१)' इत्यधिकारे तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिक-उख-का-
श्यप-कौशिक-कलाप्यन्तेवासि-वैशम्पायनान्तेवासि-शौनकादि-
कठ-चरक-कलापिन्-छगलिन् आदीनां च वर्णनं दृश्यते ॥ एवं
'सारव-पेक्ष्वाक (६।४।१७४) साकेत (४।३।१२७)' देशानां
नदीनां कूपानां व्याकरण-प्रातिशाख्यान्यतरनिर्मातृणाम्—

'आचार्याणाम्	७।३।४९
आपिशलेः	६।१।९२
उदीचाम्	४।१।१५३
एकेषाम्	८।३।१०४
काश्यपस्य	१।२।२५
गार्ग्यस्य	८।३।२०
गालवस्य	७।१।७४

१ अनयोर्दृष्टप्रोक्तयोर्नैव विशेषः । पूर्वं दृष्टानां (ज्ञातानां-
स्मृतानाम्) एव प्रवचनस्योचितत्वात् । नष्टदृष्टं प्रोच्यते । अत
एव 'य एवासा वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च' इति (२।१।६७)

तमं पाणिनीयं व्याकरणमिति ॥

चाक्रवर्मणस्य	६।१।१३०
प्राचाम्	४।१।१७
भारद्वाजस्य	७।२।६७
शाकटायनस्य	३।४।१११
शाकल्यस्य	१।१।१६
सेनकस्य	५।४।११२
स्फोटायनस्य	६।१।१२३

आचार्याणां च नामानि समुपलभ्यन्ते ॥

लिपिशब्दो 'दिवाविभा-३।२।२१ सूत्रे'

यवनशब्दश्च 'इन्द्रवरुण-(४।१।४९) सूत्रे'

शका यवनाश्च वसिष्ठविश्वामित्रयुद्धसमय एवोत्पन्ना इति
रामायणतो व्यक्तमेव प्रतीयते । वाल्मीकी रामायणनिर्माणं

'रावणान्तकरो राजा रघूणां वंशवर्धनः ।

वाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवमन्दनः ॥'

इति मात्स्ये १२ अध्याये दर्शितं रामचन्द्रसत्तायामेव वाल्मी-
किमुनेराश्रम एव सीतात्याग-लवकुशोत्पत्तिवर्णनस्य सर्वत्रोपल-
म्भात् श्रीरामकृतयज्ञसमय एव लवकुशकृत-रामचरितगानस्य व-
र्णितत्वात् ॥ रामावतारश्च १८५६०००० वर्षेभ्यः प्रागेव जात इति

'त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।

रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥'

वायुपुराणे उत्तरार्धे ९ मेऽध्याये ४८ श्लोके स्पष्टमेव ॥

'शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १०।४३ ॥

पौण्ड्रकाश्रोढ-द्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदापङ्कवाश्रीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ १०।४४ ॥'

इत्येवं वर्ण्यन्ते मनुस्मृतावपि यवनादयः ॥

यवना इव हूणा अपि स्लेच्छजातय एव

'श्वपाकश्च तुरुष्कश्च हूणो यवन इत्यपि ।

लोकबाह्यस्तु यो बाजिगवाद्याचारवर्जितः ॥'

'क्रोमगिरेर्देक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे ।

हूणदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र रमन्ति च ॥'

इति शब्दार्थचिन्तामणौ ॥

सूत्रे न्यायभाष्यकृतोक्तम् ॥ अत एव 'ऋषिर्दर्शनात्' इति निरुक्ते
'आख्या प्रवचनात्' (१।१) इति पूर्वमीमांसायां चोभयो-
पादानम् ।

तत्र मूलभूतसूत्रोपज्ञाता नन्दमहाराजराजधानीपाटलि-
पुत्र-वास्तव्य-शंकरस्वामितनय-पूर्वोत्तरमीमांसावृत्तिकार-

एवं च रघुवंशे हूणवर्णनेऽपि कथमर्वाचीनतेति विचारयन्तु
'सर्वमर्वाचीनमेव' इति मननाग्रहग्रहानाविष्टाः सुधियः ॥

'उत्तलः पश्यन्न ददर्श वाचम्' इति श्रुतौ चाक्षुषज्ञानविषयत्वं
वाचो लिपिसत्त्वं एव संगच्छते । पञ्चपुराणेऽपि शकुन्तलोपाख्याने
५ अध्याये मुद्रायामक्षरमयचिह्नस्यैव वर्णनाच्च ॥

"अनेनैव व्याकरणोपज्ञात्रा भगवता पाणिनिनाचार्येण पाता-
लविजयापरनामकं जाम्बवतीविजयनामकं महाकाव्यं व्यरचि ।
अत एव हारावल्यां सृक्तिसुक्तावल्यां च लिखितं राजशेखरीयं—

'स्वस्ति पाणिनये तस्यै यस्य रुद्रप्रसादतः ।

आदौ व्याकरणं, काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥'

इति पद्यम्—

'पञ्चविंशतिसंयुक्तैरकादशसमाशतैः ।

विक्रमात्समतिक्रान्तैः प्रावृषीदं समर्थितम् ॥'

इति समाप्तिपद्यसूचितनिर्माणकाले—११२५ वि. सं. (१०४८
A. D.)—न रुद्रटालंकारव्याख्यात्रा नमिसाधुना—"महाकवी-
नामप्यपदेशपातदर्शनात् तन्निरासादरसूचनाय पुनरभियोगः—
तथाहि—पाणिनेः पातालविजये महाकाव्ये 'संध्यावधूं गृह्य
करेण भानुः' इत्यत्र 'गृह्य' क्तो ल्यवादेशः । तथा तस्यैव कवेः—

'गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत् प्रावृषि कालमेघाः ।

अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिव हुं करोति ॥'

इत्यत्र 'पश्यती' इदं लुप्तनकारं पदम्" इत्युक्तम् ॥

रायकुमुटेनामरकोषव्याख्यायाम्—

'पयःपृषन्तिभिः पृक्ता वान्ति वाताः शनैः शनैः ।'

इत्यपि पाणिनीयत्वेनोपन्यस्तम् ॥

शार्ङ्गधरपद्धतावपि—

'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ॥

क्षपाः क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्याम्बु सरितां

प्रताप्योर्वी कृत्वां तरुगहनमुच्छोष्य सकलम् ।

१ अनयोर्नैवापशब्दत्वमिति महाभाष्यपस्पशाह्निकटिप्पण्या-
मसाभिः प्रकाशितमेवेति गवेषणीयम् ॥

२ यदि दीर्घसमासदर्शनेनैवास्मिन् काव्ये नवीनत्वं मन्यते
चेत् तर्हि 'विभक्तिसमीप—' 'जानपदकुण्ड—' 'बुच्छण—' इत्यादि
सूत्रेष्वपि दीर्घसमासस्य दर्शनेन तत्रापि नवीनत्वमेव स्यात् ॥
रामायण—भारतादिष्वपि शृङ्गारादिवर्णनेन तेषामपि प्राचीनत्वं
नैव स्यात् नवीनत्वमेव स्यात् ॥ किंच 'सुसूक्ष्मजटकेऽनेन सुनु-
ताजिनवाससा' इत्यादि भाष्योदाहृतेष्वपि नवीनत्वमेव स्यात् ॥
सौमित्रि—वाल्मीकिशब्दयोः गद्वादि (४।२।१३८) गणे सीतान्वे-

भगवदुपैवर्षसहोदरवर्षोपाध्यायाधीतशास्त्रः ।

क संप्रत्युष्णांशुर्गत इति समालोकनपरा-

स्तब्धिदीपालोका दिशिदिशि चरन्तीह जलदाः ॥'

इति श्लोकद्वयं पाणिनीयत्वेन विन्यस्तम् ॥

सदुक्तिकर्णासृतेऽपि—

असौ गिरेः शीतलकन्दरस्थः परावतो मन्मथचाटुदक्षः ।

धर्मांलसाङ्गीं मधुराणि कूजन् संवीजते पक्षपुटेन कान्ताम् ॥५।२१॥

उद्बुद्धेभ्यः सुदूरं धनजनिततमः पूरितेषु द्रुमेषु

प्रोद्वीवं पश्य पादद्वयनमितभुवः श्रेणयः फेरवाणाम् ।

उत्कालोकैः स्फुरद्भिर्निजवदनदरीसर्पिर्भिर्वाक्षितेभ्य-

श्च्योतत्सान्द्रं वसाम्भः कुथितशववपुर्मण्डलेभ्यः पिवन्ति ॥५।३६३॥

इत्यादिश्लोकाष्टकं पाणिनीयत्वेनोपन्यस्तम् ॥

शर्मण्यदेशनिवासिना *Outrecht* महाशयेनापि सदुक्तिकर्णा-
सृतस्यम्—

'सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते

धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।

विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-

स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥'

इति श्लोकमुपन्यस्य 'तत्र पठितो दाक्षीपुत्रो व्याकरणाचार्य
एव' इति निश्चितम् । अन्यस्य कस्यापि पाणिनेर्ग्रन्थस्यास्मरणाच्च
तद्दृढीकृतम् ॥ एवमन्येनापि शर्मण्यदेशीयेन पण्डित *Pischal*
महोदयेन *Z. D. M. G. XXXIX 319* एष एवार्थः
समर्थितः ॥

Dr. भाण्डारकरमहोदयस्य तु नैवैषोऽर्थः संमतो येन
तद्दृष्टो (ओजोगुणगौडीरीतिविशिष्टः) लेखो न कदापि पाणिनेः
स्यादिति हि तस्य सिद्धान्तः ॥' सर्वोऽप्येषोऽनुवादः *Dr.*
Peter Peterson महाशयैः सुभाषितावलिभूमिकायां पाणि-
निपदव्याख्याने लिखितस्योद्धृतोऽस्माभिः ॥

—००००००—

१ 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे पराशरोपपुराणे च ॥

षणशब्दस्य 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७' इत्यधिकारे इन्द्रजन-
नादि (४।३।८८) गणे पाठस्योपलम्भात् कौसल्याकैकेयीसुमित्रा-
पदसाधनोपायस्य सूत्रे गणे च विद्यमानत्वात् । 'एति जीवन्त-
मानन्दः' इति रामायणीययुद्धकाण्डे १३९।२ भरतवाक्यस्य
'अनुदात्तङितः' 'सार्वधातुके यक्' इति सूत्रभाष्य उपन्यस्तत्वाच्च
वाल्मीकीयरामायणस्य न नव्यत्वम् । 'पश्य वानरसैन्येऽ-
स्मिन्' 'एतदप्यस्य कापेयम्' इति भाष्योदाहरणाच्च कपिपर्याय-
वानराणामपि लङ्गायां युद्धकर्तृत्वं सत्यमेव ॥

२ एतन्नन्दमहाराजसमानकालकत्वमेव पाणिनेः भारतीय-
प्राचीनवृत्तप्रदर्शक (Indian Antiquary. VII.-IV)
चतुर्थखण्डेऽपि १०२ तमे पृष्ठे वर्णितमस्ति ॥

‘नन्दमहाराजशासनसमयस्तु—

शतेषु पदेषु सार्धेषु व्यधिकेषु च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरपाण्डवाः ॥ (१।५१) ॥

आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।

पद् द्विकपञ्चदि २५२६ युतः शककालस्तस्य राज्यस्य ॥’

इति बृहत्संहिताराजतरङ्गिणीतः—

“शतं शतं तु वर्षाणामेकैकस्मिन् महर्षयः ।

नक्षत्रे निवसन्त्येते ससाध्वीका महातपाः ॥”

इति वाराहीसंहिताव्याख्याभट्टोत्पलीधृतकश्यपवाक्यतः—

“इत्येते बार्हद्रथा भूपतयो वर्षसहस्रमेकं १००० भवि-
ष्यन्ति ॥ ४।२३।१३ ॥

इत्येतेऽष्टत्रिंशदुत्तरमर्द्धशतं १३८ पञ्च प्रद्योताः पृथिवीं
भोक्ष्यन्ति ॥ ४।२४।८ ॥

इत्येते शैशनाभा भूपालास्त्रिणि वर्षशतानि द्विषष्ट्यधिकानि
३६२ भविष्यन्ति ॥ ४।२४।१९ ॥

महानन्दिनस्ततः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलब्धोऽतिबलो महापद्म-
नामा नन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रान्तकारी भविष्यति
॥ ४।२४।२० ॥

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद् वर्षसहस्रं तु त्रैयं पञ्चशतोत्तरम् ॥ ४।२४।१०४ ॥

ते तु पारीक्षिते काले मघास्वासन् द्विजोत्तम ।

तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ४।२४।१०७ ॥

यदैव भगवान् विष्णोर्गणो यातो दिवं दिज ।

वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैवात्रागतः कलिः ॥ ४।२४।१०८ ॥

१ सर्वेषां कुरपाण्डवानामेकस्मिन्नेव वर्षे जन्मासंभवात् ‘अभ-
वन् कुरपाण्डवाः’ इत्यत्र ‘योद्धारः’ इत्यध्याहृत्य योद्धत्वेन
युद्धकाल एव सूच्यते । अध्याहारमन्तरेणैव सुबोधतायै तु तस्य
स्थाने ‘अभवत् कौरपाण्डवः’ इति शोधितव्यं सुधीभिः ॥
कुरवः पाण्डवाश्च योद्धारो यस्मिन् संग्रामे स कौरपाण्डवः
संग्राम इत्येवं व्याख्येयम् ॥

२ यद्यपि वैकुण्ठेश्वरयन्त्रालयमुद्रिते पुस्तके ‘अष्टशतम्’ इत्यु-
पलभ्यते । तथापि टीकयोः सार्धसहस्रवर्षोक्तिसामञ्जसायैवं पाठः
स्थापितः ॥ तथा पाठस्य सत्यत्वे तु कलिगताब्दाः २८५३
भवन्ति ॥

३ अनेन नैव नन्दसमये पूर्वाषाढायां सप्तर्षिस्थितिः प्रतिपाद्यते
किंतु नन्दात् परमागमिष्यति सप्तर्षिपूर्वाषाढाश्रयणे कलिबृद्धि-
भविष्यतीत्येव प्रतिपाद्यते । अधुना स्वातौ सप्तर्षिसंस्थितितः परं
पूर्वाषाढायां सप्तर्षिस्थितौ भविष्यन्त्यां पञ्चमशताब्द्यां कलिबृद्धिसूच-
कमेवैतद्वाक्यम् इति सर्वं समंजसम् ॥ इति ‘पञ्चशतोत्तरम्’ इति

यावत्स पादपद्माभ्यां पस्पशेमां वसुधराम् ।

तावत्पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत्कलिः ॥ ४।२४।१०९ ॥

गते सनातनस्यांशे विष्णोस्तत्र मुवो दिवम् ।

तत्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४।२४।११० ॥

निमित्तानि च दृष्ट्वा स विपरीतानि पाण्डवः ।

याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥ ४।२४।१११ ॥

प्रयस्यन्ति यदा चैते पूर्वाषाढां महर्षयः ।

तदा नन्दात्प्रभृत्येव कलिर्बृद्धिं गमिष्यति ॥ ४।२४।११२ ॥”

इत्येवं विष्णुपुराणतश्च ६५३+१०००+१३८+३६२= २१५३ कलिगताब्दा भवन्ति ॥

३ ‘पुण्यपुरं पाटलिपुत्रकम्’ इति त्रिकाण्डशेष-केशवशब्द-
कल्पदुमौ ॥ “पाटलिपुत्रं कुसुमपुरम्” इति हैमनाममाला ॥

अस्य Patna (Bihar) मध्यरेखातोऽंशाः पूर्वे ९°२२।
घटी १. पलानि ३३. विपलानि ४०॥ अक्षांशा उत्तरे-२५।३७॥

४ ‘उपवर्षो हलभूतिः कृतकोटिरयाचितः’ इति त्रिकाण्ड-
शेष-केशवौ ॥ अयं चोपवर्षोपाध्याय उत्तरमीमांसाभाष्यकार-
शंकरभगवत्पादैः “एक आत्मनः शरीरे भावात्” (उ. मी. स. ३।३।५३) इति सूत्रभाष्ये—“इत एवाकृष्याचार्येण शब्-
रस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम्” इत्येवं स्मृतनाम्ना पूर्वमीमां-
साभाष्यकारेण शबरस्वामिना तत्र तत्र ‘वृत्तिकारस्तु अन्य-
थेमं ग्रन्थं वर्णयांचकार’ इति भगवानुपवर्षः” इत्येवं भग-
वत्पदपूर्वकं स्मर्यते ॥ स्मर्यते चोत्तरमीमांसाभाष्यकृद्भिर्भगवच्छं-
करपादैरपि (“एक आत्मनः शरीरे भावात्”) (उ. मी. स. ३।३।५३) इति सूत्रभाष्ये—“अत एव च भगवतोपवर्षेण
प्रथमे तत्रे आत्माभिधानप्रसक्तौ ‘शारीरिके वक्ष्यामः’ इत्यु-
द्धारः कृतः” इति ग्रन्थेन ॥ त्रिकाण्डमण्डनेऽपि ‘उपवर्षादि-
वाक्यतः’ इति पुण्यपत्तनमुद्रितसंस्काररत्नमाला ४३८ पृष्ठे ॥

पाठशोधकयोर्विष्णुपुराणटीकाकर्त्रोरभिप्रायः ॥ ‘पञ्चाशदुत्तरम्
इत्युपलभ्यमानपाठपर्यालोचनेन तु नन्दसमय एव सप्तर्षीणां
पूर्वाषाढाश्रयणं निरावाधमेव । यतो मघायां सप्तर्षिस्थितिसमये
युधिष्ठिरराज्यं-परीक्षिद्राज्यं चासीत् । तत एकादश्यां शताब्द्यां
पूर्वाषाढानक्षत्रे सप्तर्षिस्थितौ नन्दाभिषेचनमिति क्लेशमर्थपरिवर्त-
नस्य विनैव सुबोधतेति ६५३+१०५०=१७०३ कलिगताब्देपु
नन्दराज्यमासीत् इति केचित् ॥ तत्र मनोरमम् । प्रतिपदोक्तानां
बार्हद्रथराज्याब्दानाम् १०००+ प्रद्योतराज्याब्दानाम् १३८+
शैशनाभराज्याब्दानाम् ३६२ योगेन तु १५०० भवन्ति तत्र
कौरपाण्डवयुद्धकलिगताब्दानां ६५३ राजतरङ्गिण्युक्तानां योगेन
२१५३ कलिगताब्दा नन्दराज्ये भवन्ति । इति निर्विवादः
पन्थाः ॥ राजतरङ्गिणीस्य सार्धपदघटकस्यार्धपदस्य षट्संख्यासंव-
धिबनिर्णये तु ६००+३००+३=९०३ कलिगताब्दे युद्धमभू-
दिति मते तु २४०३ कलिगताब्दे नन्दराज्यमासादिति नव्यत्वा-
भिनिवेशिनां मतम् ॥

सल्लतुरग्रामाभिजनः शल्लङ्कृतनयो दाक्षीपुत्रो भर्गवान् पाणिनिगोत्र आहिकनामा मुनिर्गोत्राश्रयनामैव प्रसिद्धो विदित एव सर्वेषाम् ॥

ततश्च तस्यैव वर्षोपाध्यायस्य प्रधानान्तेवासी कौशा-

१ “अयं च स(श)ल्लतुरनामा ग्रामोऽधुना Lahur नाम्ना प्रसिद्धः पञ्चापदेशे पेशावरमण्डले सिन्धुनदीतः पश्चिमोत्तरे देशे Attock Station अटकस्थानतः पश्चिमायां योजनत्रयान्तरे (miles 15) वर्तमानात् उत्खण्ड (Ohind) ग्रामतः पश्चिमोत्तरायां miles ३३ मीलान्तरे वर्तते । शल्लतुरशब्दस्य कालान्तरेण वातपित्तकफविकृत्योच्चारणविकारैः सल्लतुर=हल्लतुर=हल्लहुर=लाहुर इत्येवं व्यत्ययोऽजनि” इति Hiuen Tsang ह्यूनसाङ्गकथितं Cunningham केनिङ्गहैममहोदयेन तत्र सल्लतुरे ख्रिस्ताब्दप्रवृत्तेः ३५० वर्षपूर्वं पाणिनिजीवनं च वर्णितम् ।

एकेनासन्मित्रवर्येण तद्देशीयवनेन तु—“दशमशताब्द्यां तद्देशे लाहोरनरपतिजयपालकटकस्थित्या लाहोरनाम्ना प्रसिद्धिगतः” इति वर्णयान्तरे तत्र अट्टक Attock नाम्ना प्रसिद्धस्य स्थानस्य मध्यरेखातो रेखांशाः पश्चिमायाम् ३३°३३ अक्षांशाः ३३°५३ । वर्तन्ते ॥

२ ‘पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ । शाल्लतुरीयः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मातुरीय(?)स्तु पाणिनिः । शाल्लतुरीयो दाक्षेयः शालङ्किः पाणिनाहिकौ । शिवपर्यायभक्तः’ इति केशवः ॥

पैलादि (२।४।५९) गणे ‘शालङ्किः’ इत्युपलभ्यते । तेन नडादि (४।१।९९) गणे ‘शल्लङ्कु शल्लङ्कं च’ इति गणसूत्रमिव बाह्वादि (४।१।९६) गणेऽपि तादृशं गणसूत्रमनुमीयते । तेन शालङ्कि-शालङ्कायनौ सिद्धौ ॥

३ ‘दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः’ बुसंज्ञा (१।१।८) सूत्रे भाष्यकारः ॥

४ ‘कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्’ इति प्रथमवार्तिकवृत्तरेण भाष्यकृतम् ॥

५ ‘पाणिनिगोत्राणाम्—‘भार्गव-च्यवन-आमवान-और्व-जामदग्न्य’ इति पञ्च प्रवरा भवन्ति ॥ इति वौधायनादिसूत्रमूलक-भट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितसंस्काररत्नमालापुण्यपत्तनीयानन्दाश्रम-मुद्रितपुस्तके समुपलभ्यते ॥

1 असिन् पाणिनिविषये पाश्चात्यविद्याविशारदानां विद्वद्भिराणां वादप्रतिवादस्तु ‘Indian Antiquary’ I 21; 102. 281. 310. ३६२; V-49. 245. 345, VI-107. 306. 317, IX-80. 81. 251. 305. 307. 318, X-77. 78, XI-123, XII-205-6, XV-241, XVI-178, XXII 223 पुस्तकभागेषु पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ॥

म्बीवास्तव्य-सोमदत्तद्विजन्मात्मजन्मा वसुदत्तागर्भजः पुष्पदन्तगणावतारो भगवान् कात्य-कात्यायनगोत्र-नामा श्रुतधरापरामिधेयचरश्चिनामा मुनिः पाणिन्यु-पज्ञातसूत्रन्यूनातपूरणमिव वार्तिकरूपेण कृतवान् ॥

६ इयं च कौशाम्बी नगरी रामायणे वालकाण्डे दाशरथि-रामचन्द्रेण विश्वामित्रयज्ञविघ्नकर्तृषु रात्रिचरेषु नाशितेषु पश्चाज्जनकपुरं निनीषुणा विश्वामित्रेण वर्णितैव भवेदन्या वेति न निश्चयः । यतो नद्यादि ४-२-९७-गणे कौशाम्बी वनकौशा-म्बीत्युभयपाठात् । “कौशाम्बी वत्सपत्तनम्” इति त्रिकाण्ड-शेषहैमनाममालादिकोशप्रामाण्येन वत्सराजराजधानी सर्वेषु कथा-सरित्सागर-बृहत्कथामञ्जरी-रत्नावली-प्रियदर्शिका-प्रतिज्ञायौग-न्धरायण-स्वप्नवासवदत्ताप्रभृतिषु ग्रन्थेषु वर्णिता ॥ अधुना च Cunningham प्रभृतीनां पाश्चात्यानां विदुषां निश्चयोऽस्ति यत् सेयं कौशाम्बी प्रयागक्षेत्रत उपरिभागे यमुनातीरे एव पद्मयोजनान्तरे वर्तते । तस्याश्च रेखांशा मध्यरेखातः पूर्वस्यां दिशि ६, २७ अक्षांशाः २५, २० मिता वर्तन्ते । प्रसिद्धं नाम च “Kosam कोसम” इति ख्यातमस्ति ।’ इति ॥

७ ‘प्रोवाच भगवान् कात्यः’ इति “आतोऽनुपसर्गे कः” इति ३, २, ३, सूत्रे भाष्यम् ॥

८ ‘स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति । न सपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥’ इति श्लोकव्याख्यायां ‘किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति’ इति “लट्से” इति ३।२।११५ सूत्रे भाष्यम् ॥

९ कात्यायनगोत्रस्य कपिगणे पाठः । तेषामाङ्गिरसवार्हस्पत्य-कापेयेति त्रिप्रवरत्वम् ।

१० “मेधाजित् कात्यः कात्यायनश्च सः । पुनर्वसुर्वर-रुचिः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

११ ‘उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥’

पराशरोपपुराणम् ॥

अयं कात्यायन एव वार्तिककार इति तु लोकप्रसिद्धि-मात्रम् ॥ बहवो वार्तिककाराः केचन वाक्यरूपवार्तिककाराः यथा-क्रोष्टीयाः १।१।३ सूत्रे, भारद्वाजीयाः स्थानिवत्सूत्रे, सौनागाः २।२।१८ सूत्रे इत्यादयो नामनिर्दिष्टाः । केचन नैव नाममेदनिर्दिष्टाः । अत एव तेषां न पौनरुक्त्यवैयर्थ्यम् ॥ यथा ‘चक्रपरनिर्हासे स्थानिवद्भावप्रतिषेधवार्तिकमुक्त्वापि ‘णौ

२ ‘सप्तनवत्यधिकेभ्योकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥’

इति बोधितसमयगणरत्नमहोदधौ—‘शाल्लतुरीय-शकटाङ्गज-’ इति पाणिनिं सरति वर्धमानः ॥

३ वार्तिकेष्वपि सूत्रत्वव्यवहारः वार्तिककारेष्वपि आचार्य-त्वव्यवहारः “आचार्याः सूत्राणि कृत्वा न निवर्तयन्ति” इति पस्पशायां भाष्यकृता कृतो न विसरणीयः ॥

ततश्च तस्यैव वर्षोपाध्यायस्य सर्वच्छात्रोत्तमवर-
रुचितो निरुद्ध इन्द्रदत्तत उन्कृष्टो वीतसी (वेतसी)
तीर्थवास्तव्यकरम्बवाडवनन्दनो नन्दिनीतनयो व्याडि-

चङ्गुपधायाः—' इत्यत्र 'गेर्णिच्युपसंख्यानम्' इति वार्ति-
करचनम् ॥ 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्, तस्य दोषः संयो-
गादिलोपलक्षणत्वेषु' इत्यनेन 'काकर्थम्' इत्यत्र कलोपप्रा-
प्तिवारणे सिद्धेऽपि 'संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वाच्यः'
इत्येतत्करणम् ॥

अन्य एवासन् केचन श्लोकवार्तिककाराः ॥

अत एवास्माभिरपि वार्तिकगणनायां नैवापारि इति तदङ्कदाने
प्रतिमुद्रणं व्यत्ययेपि नास्माकं दोषः ॥

अनेन कात्यायनेन आज्ञाख्याः श्लोका अपि रचिताः यद-
न्तर्गत एव 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे—' इत्ययं श्लोको
व्याकरणप्रयोजनवर्णनावसरे भाष्यकृतोपन्यस्तः ॥

अन्येऽपि बहवो ग्रन्थाः कात्यायन=वररुच्योरमेदं प्रकाश्य
पुस्तक-तन्निर्मातृनामसंग्रहसूचीपत्रे Catalogus Catal-
ogarum

काल्यथनीयत्वेन प्रकाशिता	वररुचीयत्वेन प्रकाशिताः
इष्टिपद्धति	अष्टाध्यायीवृत्ति
कर्मप्रदीप	एकाक्षरकोपः
कारिका	कारकचक्र
गृह्यकारिका	कारिका
गृह्यपरिशिष्ट	चैत्रकुटी व्या.
चण्डीविधान	दशगणकारिका व्या.
ज्योतिष्टोम	पत्रकौमुदी
त्रिकण्डिकासूत्र	प्रयोगविवेक व्या.
नवकण्डिकाश्राद्धसूत्र	विधिसंग्रह व्या.
परिशिष्ट	प्राकृतप्रकाश व्या.
„ पद्धति	फुल्लसूत्र
पशुबन्धसूत्र	योगशत
प्राकृतमञ्जरी	राक्षसकाव्य
प्रायश्चित्त	राजनीति
भाषिकसूत्र	लिङ्गविशेषविधि
आजश्लोक	वररुचिवाक्यकाव्य
मू(मौ)ल्याध्याय	वादतरङ्गिणी
रुद्रविधान	वार्तिकपाठ
वार्तिकपाठ	विवेकसंग्रह
शान्ति	शब्दलक्षण
„ विधान	श्रुतबोध

1 'रघुकारः कालिदासः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

2 मेघदूत-विक्रमोर्वशी-मालविकाग्निमित्रज्योतिर्विदाभरणादिग्र-
न्थानां निर्मातारः कालिदासास्त्वितो भिन्ना एवेति सर्वमनवद्यम् ॥
कुमारसंभवनिर्माता कालिदासस्तु रघुवंशप्रणेतुर्भिन्नोऽनन्यो वेति
न निश्चितम् ॥

गोत्र आचार्यः स्वपितृष्वसेयपाणिन्यु-पज्ञातशास्त्रे व्याख्या-
नभूतमिव लक्षश्लोकात्मकं संग्रहनामानं ग्रन्थं निर्मितवान् ॥
एष च ग्रन्थो नागेशादिभिरपि नोपलब्धः ॥

शिक्षा	समासपटल
शुल्वसूत्र	
ज्ञानविधिसूत्र	
शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम्	
श्रौतसूत्रम्	

अस्यैव वररुचेः समानसमयः कश्चन गोपालसदृशो जडबुद्धि-
रपि श्रीकाशीनरेश-भीमशुक्लमहाराजपुत्री-महाविदुषी-वास-
न्तीपतिः संभूय श्रीकालीप्रसादतः सकलकलाविद्यापारंगमो
भूत्वा कालिदासनाम्ना प्रसिद्धिं प्राप्य रघुवंश-शकुन्तलादिग्र-
न्थान्निर्माय समग्रमहीमण्डलमण्डनपण्डितवरमाननीयो भूत्वा गु-
णिगणगणनायां प्रथमगणनीयो बभूव" इति Indian Anti-
query पुस्तकचतुर्थभागे 103 पृष्ठेऽपि वर्णनं समुपलभ्यते ।

१ 'अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।

अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ३ (वनपर्व) ॥ ८२।५६

अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।

रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ३।८२।५७

ततो वै(ब्राह्मणं) गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ३।८३।५८

ततस्तु नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।

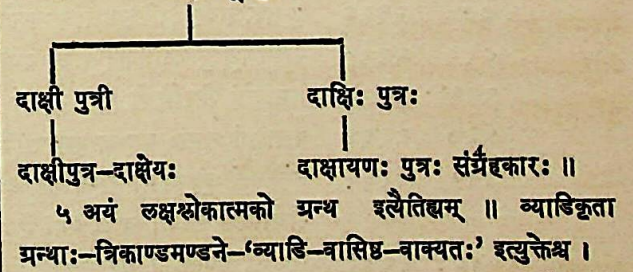
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ३।८२।५९

इति महाभारतसमवलोकनेन ज्ञायते-नैमिषारण्य(२७.२०'.
५५'. उत्तराक्षांशे, ४०.४१'.४०" मध्यरेखातः पूर्वदिगंशे) क्षेत्रतः
पश्चिमोत्तरे देश एव भवेदियं वेतसी इति विभावनीयम् ॥

२ 'व्याडिर्विन्ध्यस्थो नन्दिनीसुतः । मेधावी च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

३ 'व्याडिगोत्रस्यात्रिगणे पाठात् तद्गोत्राणाम् 'आत्रेयार्चना-
'नस-इयावाश्च' इति त्रिप्रवरत्वं ज्ञेयम् ॥

४ दक्षो मूलपुरुषः

३ 'व्यडो नाम ऋषिः, तस्यापत्यं व्याडिः' इति स्वागतादि-
गणरत्नमहोदधिः ॥ क्रोड्यादिगणे 'व्याडिः'

४ तथाचोक्तं भाष्यकृता 'उभयप्राप्तौ-' इति सूत्रभाष्ये-
'शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः' इति ॥

ततश्च कुण्ड्यादिमिराचार्यै रचितासु वृत्तिषु क्वचिन्न्यूनतामवलोक्य गोनैर्ददेशे भगवान् पतञ्जलिगोत्रजन्मा श्रीशे-
षावतारत्वेन विख्यातः कश्चिन् महाप्रतिभाप्रभावो मुनिप्रवरो महाभाष्यं निरमात् ॥

१ 'कुणिना प्राग्रहणम्' 'अन्येन प्राग्रहणम्' 'भाष्यकारस्तु कुणिमतमेवाशिष्यत्' इति "एङ् प्राचां देशे"
इति प्रदीपे कैयटः ॥

२ 'वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह-न खल्वपीति' 'वृत्तिकारोक्तं दूषयति-अकचस्वरौ त्विति=न बहुव्रीहौ इति सूत्रे नागेशः ॥

३ अयं च गोनैर्ददेशः कश्मीरेषु इति प्राञ्चः ॥ अयोध्याप्रान्ते (मध्यरेखातः ६°, १०' पूर्वस्याम् अक्षांशाः २७°, ७' उत्तरस्याम्)
इति पौरस्त्याः ॥

४ 'अथ कपीनां त्र्यार्षेयः-आङ्गिरस-माहाय्यवोरुक्षय्येति-उरुक्षय्यवद्-महय्यवद्-अङ्गिरोवदिति । तरस्वान् तिलो
विदुः शालुः पतञ्जलिः, भूयसीः, द्वन्द्वकीः, जलन्द्रः कपेरष्टविधा प्रजाः' इति संस्काररत्नमालायां सत्याषाढहिर-
ण्यकेशिसूत्रम् ॥

५ 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

पराशरोपपुराणम् । अत्र च महाभाष्ये 'चन्द्रगुप्तसभा' 'पुष्पमित्रसभा' 'पुष्पमित्रो यजते,' याजका 'याजयन्ति'
इति लक्ष्यप्रदानेन पुष्पमित्रराज्ये तदनन्तरं वाऽस्य निर्माणं प्रतीयते ॥ तद्राज्यकालश्च—

"महापद्मः (नाम्ना नन्दः) पुत्राश्चैकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यन्ति ४१२४१२५ ॥

तेषामभावे सौर्याः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ४१२४१२७ ॥

एवमेते सौर्या दश भूपतयो भविष्यन्ति-अब्दशतं सप्तत्रिंशदुत्तरम् ॥ ४१२४१३२ ॥

तेषामन्ते पृथिवीं दश शृङ्गा भोक्ष्यन्ति ॥ ४१२४१३३ ॥

पुष्पमित्रः सेवापतिः स्वामिनं (बृहद्रथनामानं) हत्वा राज्यं करिष्यति तस्यात्मजोऽग्निमित्रः ॥ ४१२४१३३ ॥"

इति विष्णुपुराणसमवलोकनेन ६५३+१५००+१००+१३७=२३९० कलिचतुर्विंशशताब्द्यां प्रतीयते ॥ पुष्पमित्रसमय एव,
अग्निमित्रसमय एव वा भाष्यनिर्माणम् ॥

भाष्यकारसुगृहीतनामधेयपुष्पमित्रराजपर्यन्तं कलिगताब्दाः वायुपुराणोत्तरखण्ड

सप्तत्रिं ३७ शाध्यायप्रकाशिताः—

प्राचां मते
कलिगताब्दाः B. C.

अर्वाचीनत्वाभिनिवेशिनव्यमते
कलिगताब्दाः B. C.

शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । } राजतरङ्गिणी १।५१॥
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः ॥

६५३	२४४८	संग्रामे भारते तस्मिन् सहदेवो निपातितः ।	९०३	२१९८
		सोमाधि(पि)स्तस्य तनयो राजर्षिः स गिरित्रजे ॥ २९१ ॥		
७११	२३९०	पञ्चाशतं तथाऽष्टौ च समा राज्यमकारयत् ।	९६१	२१४०
७७५	२३२६	श्रुतश्रवाश्चतुःषष्टिसमास्तस्य सुतोऽभजत् ॥ २९२ ॥	१०२५	२०७६
८११	२२९०	अयुतायुस्तु षट्त्रिंशद् राज्यं वर्षाण्यकारयत् ।	१०६१	२०४०
९११	२१९०	समाशतं निरमित्रो महीं भुक्त्वा दिवं गतः ॥ २९३ ॥	११६१	१९४०
९६७	२१६४	पञ्चाशतं समाः षट् च सुकृत्त(नेत्र)ः प्राप्तवान् महीम् ।	१२१७	१८९४
९९०	२१११	त्रयोविंशं बृहत्कर्मा राज्यं वर्षाण्यकारयत् ॥ २९४ ॥	१२४०	१८६१
		सेनाजित् सांप्रतं चापि यदां वै मुज्यते समाः ।		
१०४८	२०५३	भोक्ष्यते नृपतिश्चैव अष्टपञ्चाशतं समाः ॥ २९५ ॥	१२९८	१८०३
१०८८	२०१३	श्रुतंजयस्तु वर्षाणि चत्वारिंशद् भविष्यति ॥ २९६ ॥	१३३८	१७६३
		महाबाहुर्महाबुद्धिर्महामीमपराक्रमः ॥ २९७ ॥		
११२३	१९७८	पञ्चत्रिंशत् वर्षाणि महीं पालयिता नृपः(विप्रः) ॥ २९७ ॥	१३७३	१७२८
११७१	१९२०	अष्टपञ्चाशतं चाब्दान् राज्ये स्थास्यति वै शुचिः ।	१४३१	१६७०
१२१९	१८८२	अष्टात्रिंशत् समाः पूर्णाः क्षेमो(म्यो) राजा भविष्यति ॥ २९८ ॥	१८४९	१६३२

१२८३	१८१८	सुव्रतस्तु चतुःपटी राज्यं प्राप्स्यति वीर्यवान् ।	१५३३	१५६८
१२८८	१८१३	पञ्च वर्षाणि पूर्णानि धर्मनेत्रो भविष्यति ॥ २९९ ॥	१५३८	१५६३
१३२६	१७७५	अष्टात्रिंशत्समा राज्यं सुव्रत(श्रव)स्य भविष्यति ।	१५७६	१५२५
१३८४	१७१७	चत्वारिंशदशौ च दृढसेनो भविष्यति ॥ ३०० ॥	१६३४	१४६७
१४१७	१६८४	त्रयस्त्रिंशत् वर्षाणि राज्यं सुमतिः प्राप्स्यते ततः ।	१६६७	१४३४
१४३९	१६६२	द्वाविंशतिसमा राज्यं सुच(व)लो भोक्ष्यते ततः ॥ ३०१ ॥	१६८९	१४१२
१४७९	१६२२	चत्वारिंशत्समा राजा सुनेत्रो भोक्ष्यते ततः ।	१७२९	१३७२
१५६२	१५३९	सत्यजित् पृथिवीराज्यं व्यशीतिं भोक्ष्यते समाः ॥ ३०२ ॥	१८१२	१२८९
१५९७	१५०४	प्राप्येमां वीर(विश्व)जिच्चापि पञ्चत्रिंशद् भविष्यति ।	१८४७	१२५४
१६४७	१४५४	अरिं(रिपुं)जयस्तु वर्षाणि पञ्चाशत् प्राप्स्यते महीम् ॥ ३०३ ॥	१८९७	१२०४
		द्वाविंशच्च नृपा ह्येते भवितारो बृहद्रथाः ।		
* १६५३	१४४८	पूर्ण वर्षसहस्रं वै तेषां राज्यं भविष्यति ॥ ३०४ ॥	१९०३	११९८
		बृहद्रथेष्वतीतेषु वीतहोत्रेषु वर्तिषु ।		
		मुनिकः स्वामिनं हत्वा पुत्रं समभिषेक्ष्यति ॥ ३०५ ॥		
		मिपतां क्षत्रियाणां हि प्रद्योतो मुनिको बलात् ।		
		स वै प्रणतसामन्तो भविष्ये नयवर्जितः ॥ ३०६ ॥		
१६७६	१४२५	त्रयोविंशत्समा राजा भविता स नरोत्तमः ।	१९२६	११७५
१७००	१४०१	चतुर्विंशत्समा राजा पालको (बलाको) भविता ततः ॥ ३०७ ॥	१९५०	११५१
१७५०	१३५१	विशाखयूपो भविता नृपः पञ्चाशत् समाः ।	२०००	११०१
१७७१	१३३०	एकविंशत्समा राज्यमजनक(राज्यं जनकस्य) भविष्यति ॥ ३०८ ॥	२०२१	१०८१
१७९१	१३१०	भविष्यति समा विंशत्तस्तुतो वर्ति (नन्दि) वर्धनः ।	२०४१	१०६०
* १७९१	१३१०	अष्टात्रिंशच्छतं भाव्याः प्राचोताः पञ्च ते सुताः ॥ ३०९ ॥		
		हत्वा तेषां यशः कृत्स्नं शिशुनाको(भो) भविष्यति ।		
		वाराणस्यां सुतस्तस्य संप्राप्स्यति गिरिव्रजम् ॥ ३१० ॥		
१८३१	१२७०	शिशुनाकस्य वर्षाणि चत्वारिंशद् भविष्यति ।	२०८१	१०२०
१८६७	१२३४	शक(काक)वर्णः सुतस्तस्य षट्त्रिंशच्च भविष्यति ॥ ३११ ॥	२११७	९८४
१८८७	१२१४	ततस्तु विंशति राजा क्षेमव(ध)र्मा भविष्यति ।	२१३७	९६४
१९२२	११७९	अजातशत्रुर्भविता पञ्चत्रिंशत्समा नृप ॥ ३१२ ॥	२१७२	९२४
१९६२	११३९	चत्वारिंशत्समा राज्यं क्षत्रौजाः प्राप्स्यते ततः ।	२२१२	८८९
१९९०	११११	अष्टाविंशत्समा राजा वि(धि)सारो भविष्यति ॥ ३१३ ॥	२२४०	८६१
२०१५	१०८६	पञ्चविंशत्समा राजा दर्श(अर्म)कस्तु भविष्यति ।	२२६५	८३६
२०४८	१०५३	उदायी भविता तस्मात् त्रयस्त्रिंशत् समा नृपः ॥ ३१४ ॥	२२९८	८०३
		स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् ।		
२०५२	१०४९	गङ्गाया दक्षिणे कूले चतुर्थेऽब्दे करिष्यति ॥ ३१५ ॥	२३०२	७९९
२०९४	१००७	द्वाचत्वारिंशत्समा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्धनः ।	२३४४	७५७
२१३७	९६४	चत्वारिंशत् त्रयश्चैव महानन्दी भविष्यति ॥ ३१६ ॥	२३८७	७१४
		इत्येते भवितारो वै शैशुनाका(भा) नृपा दश ।		
* २१५३	९४८	शतानि त्रीणि वर्षाणि द्विषष्ट्यभ्यधिकानि तु ॥ ३१७ ॥	२४०३	६९८
		शैशुनाका(भा) भविष्यन्ति तावत्कालं नृपाः परे ।		
		राजानः क्षत्रवान्धवा यतैः सार्धं भविष्यति ॥ ३१८ ॥		
		ऐक्ष्वाकवाश्चतुर्विंशत्पञ्चालाः पञ्चविंशतिः ।		
		कालकास्तु चतुर्विंशच्चतुर्विंशत्तु हैहयाः ॥ ३१९ ॥		

		द्वात्रिंशद् कलिङ्गास्तु पञ्चत्रिंशत् तथा शकाः ।		
		कुरवश्चापि षट्त्रिंशदष्टाविंशतिमैथिलाः ॥ ३२० ॥		
		शूरसेनाख्योर्विंशत् वीतिहोत्राश्च विंशतिः ।		
		तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्वे एव महीक्षितः ॥ ३२१ ॥		
		महानन्दिस्तुतश्चापि शूद्रायाः कालसंवृतः ।		
		उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वक्षत्रान्तको नृपः ॥ ३२२ ॥		
		ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः ।		
		एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥ ३२३ ॥		
२२४१	८६०	अष्टाविंशति(शीतिं स)वर्षाणि पृथिवीं पालयिष्यति ।	२४०१	६१०
		सर्वक्षत्रान् समुद्धृत्य भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥ ३२४ ॥		
		सहसा तत्सुताश्चाष्टौ समा द्वादश ते नृपाः ।		
		महापद्मस्य पर्याये भविष्यन्ति नृपाः क्रमात् ॥ ३२५ ॥		
		उद्धरिष्यति तान् सर्वान् कौटिल्यो वै द्विरष्टभिः ।		
* २२५३	८४८	मुक्त्वा महीं वर्षशतं नन्देन्दुः स भविष्यति ॥ ३२६ ॥	२५०३	५९८
		चन्द्रगुप्तं नृपं राज्ये कौटिल्यः स्थापयिष्यति ।		
२२७७	८२४	चतुर्विंशत्समा राजा चन्द्रगुप्तो भविष्यति ॥ ३२७ ॥	२५२७	५७४
२३०२	७९९	भविता भद्र(विन्दु)सारस्तु पञ्चविंशत्समा नृपः ।	२५५२	५४९
२३३८	७६३	षट्त्रिंशत्तु समा राजा अशोको भविता नृपु ॥ ३२८ ॥	२५८८	५१३
२३४६	७५५	तस्य पुत्रः कुनालस्तु वर्षाण्यष्टौ भविष्यति ।	२५९६	५०५
२३५४	७४७	कुनालसूनुरष्टौ च भोक्ता वै बन्धुपालितः ॥ ३२९ ॥	२६०४	४९७
२३६४	७३७	बन्धुपालितदायादो दशाब्दानिन्द्रपालितः ।	२६१४	४८७
२३७१	७३०	भविता सप्तवर्षाणि देववर्मा नराधिपः ॥ ३३० ॥	२६२१	४८०
२३७९	७२२	राजा शतधरश्चाष्टौ तस्य पुत्रो भविष्यति ।	२६२९	४७२
२३८६	७१५	बृहद्रथश्च वर्षाणि सप्त वै भविता नृपः ॥ ३३१ ॥	२६३६	४६५
		इत्येते नव भूपाला ये भोक्ष्यन्ति च वसुन्धराम् ।		
* २३९०	७११	सप्तत्रिंशच्छतं पूर्णं तेभ्यस्तु गौर्भविष्यति ॥ ३३२ ॥	२६४०	४६१
		पुष्पमित्रस्तु सेनानीरुद्धस्य वै बृहद्रथम् ।		
२४५०	६५१	कारयिष्यति वै राज्यं समाः षष्टिं सदैव तु ॥ ३३३ ॥	२७००	४०१

This is also accepted by Mr. M. M. Kunte B. A. in The Vicissitudes of Aryan Civilization in India, page 316 :—

"The chronology of Buddha being accepted as 500 years before Christ it follows that Patanjali wrote his commentary about 600 B. C.; and that Pāṇini taught his pupils about 800 B. C."

Pandit N. Bhāṣyāchārya in his The Age of Patanjali, page 33 also comes to the following conclusion: "(a) Patanjali was the author of the Mahābhāṣya a commentary on Pāṇini's Ashtādhyāyī (and also of the Yoga Sūtras) and (b) that he lived without any doubt between the 9th and 10th centuries B. C., that is, about the 10th century B. C."

अत एव—

"तदा भगवतः शाक्यसिंहस्य परनिवृत्तेः । अस्मिन् महीलोकधातौ सार्धं वर्षशतं द्यगात् ॥ ११७२ ॥
 बोधिसत्त्वश्च देशेऽस्मिन्नेको भूमीश्वरोऽभवत् । स च नागार्जुनः श्रीमान् षड्वह्दन्तसंश्रयी ॥ ११७३ ॥
 अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्साह्वारदः । अमीर्वभूवामिमन्युः शतमन्युरिवापरः ॥ ११७४ ॥
 खनामाङ्गं शशाङ्काङ्गशेखरं विरचय्य सः । परार्थ्यविभवं श्रीमानमिमन्युपुरं व्यधात् ॥ ११७५ ॥
 चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशात्तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तितं महाभाष्यं खं च व्याकरणं कृतम् ॥ ११७६ ॥"

इत्येवं राजतरङ्गिणीसमवलोकनेन शाक्यसिंहनिर्वाणकालपञ्चदशोत्तरपञ्चविंशतिशत २६१५ कलिगताब्दोत्तरं १५० वर्षे (२६१५+१५०=२७६५ कलिगताब्दकाल=३३६ B. C.) राज्येन अभिमन्युना महाभाष्यस्य काश्मीरेषु प्रचारकथनं संगच्छते ॥

“पूर्वव्याकरणानुसार्येवोत्तरव्याकरणनिर्माणम्” इति नियमानुसारेणैव पूर्वव्याकरणस्यावश्यकत्वेनैव—

“असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन्सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः ।

उद्यद्दिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद् धारयन्प्रमेयः ॥ ७ । ३६ । ४४ ॥

ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं स संग्रहं सिध्यति वै कपीन्द्रः ॥”

इति वाल्मीकीयरामायणे वर्णितस्य श्रीहनुमता पठितस्य संग्रहग्रन्थस्य सत्त्वेऽपि नैव विरोधिनां शङ्का ॥ यद्वा ग्रन्थानां संग्रहं समूह-मित्येवार्थो भवेत् ॥

यत्तु “अकथितं च” इति सूत्रभाष्ये “उभयथा गोणिकापुत्रः” इति भाष्यव्याख्यानावसरे “गोणिकापुत्रो भाष्यकार इत्याहुः” इति नागेशीयोद्द्योतमनुसृत्य पतञ्जलिचरितकाव्ये रामभद्रदीक्षितेन—चिदम्बरतीर्थे पुत्रार्थं तपस्यन्त्या गोणिकाया गर्भे प्रादुरभूत् पतञ्जलिर्भाष्यकारः—इति वर्णितम् ।

यच्च कैश्चित् पण्डितवरैः—

“योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत्तं प्रवरं सुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽसि ॥”

इत्यनुपलब्धप्रमाणोद्भूतश्लोकानुसारेण योगसूत्रकर्तृत्वमप्यस्यैव पतञ्जलेर्वर्णितम् ।

तदुभयमपि नैव विचारसहम् । तथाहि “तत्प्रसङ्गाच्चारायणः साधारणमधिकरणं पृथक् प्रोवाच, सुवर्णनाभः साम्प्रयोगिकम्, घोटकमुखः कन्यासंप्रयुक्तकम्, गोनर्दीयो भार्याधिकारम्, गोणिकापुत्रः पारदारिकम्, कुचुमार औपनिषदिकम्—इत्येवं बहुभिराचार्यैस्तच्छास्त्रं खण्डशः प्रणीतमुपसन्नकल्पमभूत् ॥” इति कामसूत्रे प्रथमाध्याये शास्त्रसंग्रहे वात्स्यायनेन गोनर्दीयगोणिकापुत्रयोः पार्थक्येनोपादानात् ‘गोनर्दीयः पतञ्जलौ’ इति कोशप्रामाण्येन गोनर्दीयस्य भाष्यकारपतञ्जलिनामत्वाङ्गीकारेऽपि गोणिकापुत्रस्य भाष्यकारनामत्वे प्रमाणानुपलम्भ एव—इति ॥

एवं च योगसूत्रकर्तृत्वं कपिपुत्रस्य आद्यपतञ्जलेः पतञ्जलिगोत्रप्रवर्तकस्यैव । अत एव तत्कृतयोगसूत्रस्य ‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ (२।१।३) इति पाराशर्येण स्वसूत्रेऽप्युद्देशः कृतः । पाराशर्यसूत्राणि ‘पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः’ इति पाणिनिना स्वतः प्राग्भवत्वेन सूचितानि ॥

भाष्ये—जानकीहरणस्थस्य ‘वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः’ इति पद्यचतुर्थांशस्य ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ इति सूत्रे उदाहरणात् जानकीहरणकर्तुः कुमारदासादवाचीनत्वं प्रसिद्धम् । कुमारदासश्च ‘जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति । कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः ॥’ इत्युक्ते रघुवंशप्रणेतुः कालिदासादवाचीनः । एवं ‘उदगात् कठकालापं प्रत्यष्टात् कठकौथुमम् ।’ इति रावणार्जुनीयकाव्यस्थपद्यार्थस्य ‘अनुवादे चरणानाम्’ इति सूत्रभाष्ये उदाहरणाद् भौमककवेरप्यवाचीनत्वं भाष्यकर्तृत्वगम्यते ।

“भाष्यकृता पद्यगन्धिगद्यस्यैवोदाहृतत्वेन पद्यगन्धितयैव तस्य समस्यात्वमङ्गीकृत्य समस्यापूर्तिरेव कविभिः कृता भवेत् इति नार्वाचीनत्वसंभावेति” शिष्टशिरोमणयः ॥

१ ‘अयं च श्लोको धारेश्वरभोजराजनिर्मितशब्दानुशासनस्थो भवेत्, एतदर्थस्यैव तदीययोगसूत्रवृत्तिमङ्गलश्लोकेनोपमया सूचितत्वात् ॥

२ “सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । महारामास्तथाम्बुजाः पारसीकादयस्तथा ॥ १७ ॥”

इति विष्णुपुराणे द्वितीयोऽंशे तृतीयेऽध्याये,

“असृजत् पृथ्वान् पुच्छात् प्रस्तावाद् द्राविडान्शकान् । योनिदेशाच्च यवनान् शकृतः शबरान् बहून् ॥ ३५ ॥

भूत्रतश्चासृजत् काञ्चीन्शरभांश्चैव पार्श्वतः । पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान् वर्वरान् खशान् ॥ ३६ ॥

चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूणान् सकेरलान् । ससर्ज फेनतः सा गौर्मेलेच्छान् बहुविधानपि ॥ ३७ ॥”

इति श्रीमन्महाभारते आदिपर्वणि १७७ अध्याये,

“उत्तराश्चापरे म्लेच्छाः कूरा भरतसत्तम । यवनाश्चीनकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ॥ ६५ ॥

सकृद्ब्रुवाः कुलत्थाश्च हूणाः पारसिकैः सह । तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ॥ ६६ ॥”

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि नवमे भारतवर्षनिरूपणाध्याये च वर्णनात्माचीनत्वमेव हूणानामिति नैव हूणपदप्रयोगाद्भुव-शस्यावाचीनत्वमिति ॥

भविष्यपुराणे तु प्रतिसर्गपर्वणि कलियुगीयेतिहाससमुच्चये—

“आसीत्युरा कलियुगे पितृशर्मा द्विजोत्तमः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो यमलोकभयान्वितः ॥ ३०।४ ॥

सुता या विष्णुयशसो ब्राह्मणस्य तदा स्वयम् । तामुद्वाह्य द्विजो देवीं नाम्ना वै ब्रह्मचारिणीम् ॥ ३०।१६ ॥

प्रियायै स रजोवत्यै ऋतुदानं करोति हि । चत्वारश्चात्मजाश्चासंश्रुतुर्वेदैक्यधारिणः ॥ ३०।१८ ॥

ऋचस्तु तनयो व्याङ्गिन्यायशास्त्रविशारदः । यजुषस्तु सुतो जातो मीमांसो लोकविश्रुतः ॥ ३०।१९ ॥

पाणिनिः सामनस्यैव सुतोऽभूच्छब्दपारगः । पुत्रो वररुचिः श्रेष्ठोऽथर्वणस्य नृपप्रियः ॥ ३०।२० ॥

ते गता मागधेशस्य चन्द्रगुप्तस्य वै सभाम् । नृपस्तान् पूजयामास बद्धमानपुरःसरैः ॥ ३०।२१ ॥

सामनस्य सुतः श्रेष्ठः पाणिनिर्नाम विश्रुतः । काणभूतिप्रशिष्यैश्च शास्त्रज्ञैः स पराजितः ॥ ३१।२ ॥

लब्धितः पाणिनिस्तत्र गतस्तीर्थान्तरं प्रति । स्नात्वा सर्वानि तीर्थानि संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ३१।३ ॥

केदारमुदकं पीत्वा शिवध्यानपरोऽभवत् । पर्णाशी सप्त दिवसाञ्जलभक्षस्ततोऽभवत् ॥ ३१।४ ॥

ततो दशदिनान्ते स वायुभक्षो दशाहनि । अष्टाविंशे दिने रुद्रो वरं ब्रूहि वचोऽब्रवीत् ॥ ३१।५ ॥

इति श्रुत्वा महादेवः सूत्राणि प्रददौ मुदा । सर्ववर्णमयान्येव अङ्गुणादिशुभानि वै ॥ ३१।१० ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे रुद्रः पाणिनिः स्वगृहं ययौ । सूत्रपाठं धातुपाठं गणपाठं तथैव च ॥ ३१।१३ ॥

लिङ्गसूत्रं तथा कृत्वा परं निर्वाणमाप्तवान् ॥ ३१ श्लोऽध्याये १४ ॥

चित्रकूटे गिरौ रम्ये नानाधातुविचित्रिते । तत्रावसन्महाप्राज्ञ उपाध्यायः पतञ्जलिः ॥ ३५।१ ॥

काश्यां कात्यायनेनैव तस्य वादो महानभूत् । वर्षान्ते च तदा विप्रो महाशाक्तेन निर्जितः ॥ ३६।३ ॥

लब्धितः स तु धर्मात्मा स तुष्टाव सरस्वतीम् ॥ ३६।४ ॥

कात्यायनं पराजित्य परां मुदमवाप्तवान् । ... महाभाष्यमुदैरयत् ॥ ३६।१२ ॥”

इत्येवं समुपलभ्यते ॥ मुनीनां दीर्घायुश्चेन नन्द-चन्द्रगुप्त-पुष्पमित्रराज्यद्रष्टृत्वे का वाधा ॥ व्याङ्गि-पाणिनि-वररुचीनां भ्रातृत्वं तु कल्पान्तराभिप्रायेण भवेत् ॥

महाभाष्यप्रदीपनिर्माता कैयटः ।

तस्यैतस्य महाभाष्यस्य व्याख्यासु मूर्धन्यतमा हैरि-
निर्मितव्याख्यानुसारिणी जैयटात्मजकैयटविरचिता प्रदी-
पाख्या व्याख्या सर्वसंमतास्ति ॥

१ तासां व्याख्यानां व्याख्याकर्तृणां च नामान्येतावत्कालपर्य-
न्तमेतावन्त्येव Catalogus Catalogorum नामके ग्रन्थे
Theodor AUFRECHT महाशयेन प्रकाशितानि

व्याख्यानाम	रचयितृनाम
शब्दब्रह्मती	
महाभाष्यप्रदीपः	कैयटरचितः
प्रकाशः	नारायणशेषः
सक्तिरत्नाकरः	नारायणशेषः कृष्णात्मजः
”	नृसिंहः जीवदेवात्मजः
महाभाष्यादर्शः	लक्ष्मणः मुरारिसुतः
महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशः	शिवरामेन्द्रसरस्वती
महाभाष्यगूढार्थदीपिनी	सदाशिवः
महाभाष्यत्रिपदीव्याख्यानम्	भर्तृहरिः
महाभाष्यदीपिका	भर्तृहरिः

२ अस्य हरेः=भर्तृहरेः समयः श्रीपाद कृष्ण वेवलकर,
M. A. Ph. D महाशयेनाष्टमी वैक्रमी शताब्दी (650
A. D) निर्दिष्टः ॥

३ अस्य कैयटस्य विषये वेवलकरमहाशयेन बम्बईमुद्रिताया
वामनाचार्यकृतकाव्यप्रकाशव्याख्याया भूमिकायां भीमसेनीय-
सुधासागरनामक (वैक्रमसंवत् १७७९=१७२२ A. D
निर्मित) काव्यप्रकाशव्याख्याश्लोकेषु—

श्रीमान् कैयट औवटो ह्यवरजो यच्छात्रतामागतो-
भाष्यार्थि निगमं यथाक्रममनुव्याख्याय सिद्धिं गतः ॥

इत्यस्य श्लोकस्यानुसारेण मम्मदानुजलं प्रकाशयता वैक्रमी
द्वादशी शताब्दी कैयटसत्ताकाल इति प्रकाशितम् ॥ तत्र शुक्ल-
यजुर्वेदसंहिता-शौनकीय-ऋक्संप्रतिशाख्य-कात्यायनीयशुक्लयजुर्वे-
दप्रतिशाख्यभाष्येषु मम्मट-जैयट-कैयटानाम् एकस्यापि ना-
मानुपलम्भात् । ‘आनन्दपुरवास्तव्यमट्टवज्रटसुनुना’ इत्येवमेव
उद्धृतेन वर्णितत्वाच्च औवटस्य जैयटपुत्रत्वे मानाभाव एव ।
दत्तकपुत्रत्वकल्पनाया अपि विना मूलं प्रामाणिकत्वाभावात् ।
कैयट-मम्मटान्यामपि अन्यतमस्य नाम्नोऽप्यनुल्लेखात्परस्परपरि-
चयस्याप्यनुगमाभावस्येव वक्तुं योग्यत्वाच्च ॥ त्रयाणामपि पण्डि-
तप्रकाण्डानां परस्परं नामालेखने कारणं स्वल्पान्तरसमयो-

तस्यैतस्य जैयटात्मजेन महेश्वरान्तेवासिना कैयटेन
विरचितस्य महाभाष्यप्रदीपस्य व्याख्यासु मध्ये शिवभट्टसुतेन
सतीदेवीगर्भजेन हैरिदीक्षितान्तेवासिना शङ्करपुराधी-
शरामतो लब्धजीविकेन पायगुण्डोपाख्यवैद्यनाथस्य

त्पन्नत्वं भिन्नभिन्नदेशप्रभवत्वमेव कल्पनीयम् ॥ वेदव्याख्यातुरुद्ध-
टस्य ‘भोजे राज्यं प्रशासति’ इति लेखेन भोजसमानकालिकत्वे
ज्ञातेऽपि मम्मटकैयटयोः समयो नैव निश्चितः ॥

काव्यमालानवमगुच्छकमुद्रित-श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यविरचि-
तदेवीशतकव्याख्याता कैयटस्तु चन्द्रादित्यपुत्रः भीमगुप्त-
नरपतिराज्ये ४०७८ मितेषु कलिगताब्देषु (९७८ ख्रिष्टाब्दे)
संवभूवेति काव्यमालापुस्तकतोऽवसेयम् ॥

४ तासां व्याख्यानाम् तत्कर्तृणां च नामानि Catalogus
Catalogorum ग्रन्थे THEODOR AUFRE-
CHT महोदयेन प्रकाशितानि दर्शयामि—

अनन्तभट्टनिर्मितम्=महाभाष्यप्रदीपविवरणम्,
ईश्वरानन्दविरचितं प्रदीपविवरणम्,
नारायणनिर्मितं प्रदीपविवरणम्,
नागेशविरचितः प्रदीपोद्घोतः,
हरिराम-रचिता महाभाष्यप्रदीपटीका ॥

५ अयं च हरिदीक्षितो भट्टोजिदीक्षितपौत्रो वीरेश्वरपुत्रो
रामाश्रमशिष्यो नागेशगुरुरस्ति । एतन्निर्मिता ग्रन्थास्तु—

परिभाषाटीका,
परिभाषोपस्कारः,
भावार्थप्रकाशिका,
शब्दरत्नम्
शब्दसिद्धिः
सिद्धान्तकौमुदीटीका ॥

६ अयं च वैद्यनाथः पायगुण्डोपाख्यमहादेवसुतो वेणी-
गर्भजे नागेशशिष्यो मञ्जुदेवगुरुरस्ति ॥ एतन्निर्मिता ग्रन्थास्तु—

अर्थसंग्रहः,
कला मञ्जूषाव्याख्या
काशिका परिभाषेन्दुव्याख्या
गदा ”
चिदस्थिमाला लघुशब्देन्दुव्याख्या
छाया (भाष्यप्रदीपोद्घोतव्याख्या)
परिभाषेन्दुशेखरसंग्रहः,

मणिरामप्रपितामहगङ्गारामस्य च गुरुणा नागेशभट्टेन

विरचितो महाभाष्यप्रदीपोद्घोत एव शिखामणीयते ॥

भक्तितरङ्गिणी,
प्रभा शब्दकौस्तुभटीका
भावप्रकाशः श. र. टी.
भूषण,
रप्रत्याहारखण्डन,
विवरण (वृ. मं. टी)
वृद्धशब्दरत्नशेखर,
सर्वमङ्गला,
हरिलोचनचन्द्रिका चन्द्रालोकव्याख्या ॥

१ एतद्विचिता ग्रन्थास्तत्वे—

अलंकारसुधा कुवलयानन्दव्याख्या.
अष्टाध्यायीपाठः
आचारेन्दुशेखरः.
आशौचनिर्णयः.
इष्टिकालनिर्णयः,
कात्यायनीतन्त्रम्—
काव्यप्रदीपोद्घोतः.
गुरुमर्मप्रकाशः रसगङ्गाधरव्याख्या.
चण्डीपाठटीका.
चण्डीस्तोत्रप्रयोगविधिः.
तर्कभाषाटीका=युक्तिमुक्तावली.
तात्पर्यदीपिका.
तिङन्तसंग्रहः.
तिथीन्दुशेखरः.
तीर्थेन्दुशेखरः.
त्रिस्थलीसेतुः

1 अस्य परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्याः Catalogus
Catalogarum ग्रन्थे प्रकाशिताः—

विषयी	चित्रपुशर्मा
	दुर्वलाचार्यः
चित्रभा	ब्रह्मानन्दसरस्वती
परिभाषार्थमञ्जरी	भीमभट्टो माधवात्मजः
	भैरवमिश्रः
त्रिपथगा	राघवेन्द्राचार्यः
दोषोद्धारः	मन्यु(ब्रू)देवः
काशिका	वैद्यनाथ पायगुण्डः
गदा	”
	लालविहारिशर्मा
	शंकरभट्टः
सर्वमङ्गला	शेषशर्मा
	हरिरामः

धातुपाठवृत्तिः
नेरणिवादार्थः (?)
पदार्थदीपिका.
परमलघुमञ्जूषा
परिभाषेन्दुशेखरः
पातञ्जलसूत्रवृत्तिः.
पातञ्जलसूत्रवृत्तिभाष्यछायाव्याख्या.
प्रभाकरचन्द्र-तत्त्वदीपिका.
प्रयोगसरणिः
प्रायश्चित्तेन्दुशेखरसारसंग्रह.
महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः
रसतरङ्गिणीटीका
रसमञ्जरीप्रकाशः
रामायणटीका
लक्षणरत्नमाला धं.
विषमपदी=शब्दकौस्तुभटीका.
वेदसूक्तभाष्यम्
वैयाकरणकारिका.
वैयाकरणभूषणं (?)
वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा बृहती लघ्वी च
व्याससूत्रेन्दुशेखरः
शब्दरत्नम्
शब्दानन्तसागरसमुच्चयसुतिङन्तसागरसमुच्चयः
शब्देन्दुशेखरौ
लघुसांख्यसूत्रवृत्तिः
सापिण्डीमञ्जरी
स्फोटवाद ॥

अम्बाकर्त्री

वाक्यार्थचन्द्रिका	हरिशाली
भूतिः	तात्या(रामकृष्ण)शाली
विभूतिः	शिवदत्तदाधिमथः
जया	जयदेवमिश्र ॥
2 वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाया	व्याख्याः Catalogus
Catalogarum ग्रन्थे निर्दिष्टाः—	
कला	वैद्यनाथपायगुण्डः
कुञ्चिका	कृष्णमिश्रः
”	दुर्वलाचार्यः
	राजारामदीक्षितः
	हरिरामः
टिप्पणी	रामनाथः
वृ. म. विवरण	वैद्यनाथपायगुण्डः ॥

तदेवं धामन-जयादित्याभ्यां वृत्ति-महाभाष्य-नाम-
पारायण-जुसरनन्दिबुज्जलदैत्तसायणमाधवरा-
यमुकुटमुगृहीतनामधेयपूर्णचन्द्रनिर्मितधातुपारायणा-

१ एतयोः=वामन-जयादित्ययोः समयः वैक्रमे ७०७=
(६५० A. D.) संवत्सरो बेल्लकरमहाशयेन निर्णीतः ॥

२ उज्ज्वलदत्तस्य समयो वैक्रमसंवत्सरः १३०७=१२५०
A. D. बेल्लकरेण निर्णीतः ॥

३ तस्याश्चैतस्याः वृत्तेभ्याख्याः Catalogus Catalo-
garum ग्रन्थे—

विकित्सा

तत्त्वविमर्शिनी उपमन्युनिर्मिता

पञ्जिका न्यासापरनामधेया जिनेन्द्रबुद्धिविरचिता

पदमञ्जरी हरदत्तनिर्मिता ॥

न्यासस्य व्याख्या—

तन्त्रप्रदीपः मैत्रेयरक्षितरचितः

न्यासोद्घोतः मल्लिनाथनिर्मितः ॥

पदमञ्जर्या व्याख्या—

कुङ्कुमविकासः शिवभट्टनिर्मितः

मकरन्दः रघुनाथरचितः ॥

—००००००—

४ अयं च श्रीभोजदेवो वैक्रम्याम् एकादशशताब्द्यां सम-
भूदिति काव्यमालान्तर्गतप्राचीनलेखमालायां २५लेखतः संप्रती-
यते । अतः स लेखः प्रदर्श्यते—

जयति व्योमकेशोऽसौ यः सर्गाय विभर्ति ताम् ।

येन्दवीं शिरसा लेखां जगद्बीजाङ्कुराकृतिम् ॥

तन्वन्तु वः सरारातेः कल्याणमनिशं जटाः ।

कल्पान्तसमयोद्दामतडिद्वलयपिङ्गलाः ॥

परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीकृष्णराजदेवपादानु-
ध्यात-परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर श्रीवैरिंहदेव-
पादानुध्यात-] परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीसीयक-
देवपादानुध्यात-परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीवाक्प-
तिराजदेवपादानुध्यात-परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री-
सिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर-
श्रीभोजदेवः कुशली नागहृदपश्चिमपथकान्तःपाति-वीराणके
समुपगतान् समस्तराजपुरुषान् ब्राह्मणोत्तरान् प्रतिनिवासिपट्टकि-
लजनपदादींश्च समादिशति अस्तु वः संविदितम्-यथाऽस्तीता-
ष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिक १०७८ संवत्सरे माघासिततृतीयायां रवा-

१ अस्य समयो बेल्लकरेणाष्टमी खैष्टशताब्दी निर्णीता ॥

२ अस्य हरदत्तस्य समयो बेल्लकरेण द्वादशी खैष्टशताब्दी
निर्णीता ॥

दिविप्रकीर्णार्थसंग्रहरूपा काशिका नाम नूतना वृत्तिर्विरचिता ॥
ततश्च धारानगराधीश्वर-भोजदेवेन भूयंसो ग्रन्था-
त्रिमात्रा शब्दानुशासनं विरचितम् ॥

बुदगयनपर्वणि कल्पितहलानां लेख्ये श्रीमद्धारायाम् अवस्थितै-
रसामिः ज्ञात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य
संसारस्यासारतां दृष्ट्वा—

वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-

मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।

प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोक्याने ॥

अमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥

इति जगतो विनश्वरस्य स्वरूपमाकलय्योपरिलिखितग्रामः स्वसी-
मातृणागोचरपूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वादा-
यसमेतः ब्राह्मणधनपतिभट्टाय भट्टगोविन्दमुताय बहुचाश्वला-
यनशाखाय त्रिप्रवराय वैल्लवप्रतिबद्धश्रीवादाविनिर्गतसधसुरस-
ङ्गकर्णादाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोमिवृद्धये अदृष्टफलमङ्गी-
कृत्य आचन्द्रार्काणवक्षितिसमकालं यावत् परया भक्त्या शास-
नेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा यथादीयमानभागभोगकरहिर-
ण्यदिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमसौ समुपनेतव्यम् ।

सामान्यं चैतत् पुण्यफलं बुद्धाऽऽसद्वंशजैः, अन्यैरपि भावि-
भोक्तृभिरसत्प्रदत्तधर्मादायोऽयमनुमन्तव्यः पालनीयश्च ॥ उक्तं च—

बहुभिर्वसुधा दत्ता राजभिः सगरादिभिः ।

यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥

यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रैर्दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ।

निर्मात्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥

असत्कुलक्रममुदारमुदाहरद्भि-

रन्यैश्च दानमिदमभ्यनुमोदनीयम् ।

लक्ष्म्यास्तडित्सलिलबुद्बुदचञ्चलाया

दानं फलं परयशःपरिपालनं च ॥

सर्वानेतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याचते रामभट्टः ।
सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नराणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ॥
इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्या नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥
इति ॥ संवत् १०७८ चैत्र शुदि १४ स्वयमाज्ञामङ्गलं महाश्रीः ॥
स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य ॥

५ ते च ग्रन्थाः—

आदित्यप्रतापसिद्धान्तः=(ज्यौ.)

आयुर्वेदसर्वस्व (वैद्य.)

चम्पूरामायण

चाणक्यनीति (?)

चारुचर्या (धर्म)

ततश्च श्रीविष्णुसर्वज्ञ-शङ्करानन्दशिष्यो रामकृष्णस्य गुरुः सायणगोत्रः, मायणपुत्रो माधवः विद्यानगरीय

(विजयनगरीय) बुक्कस्य तदुत्तराधिकारिहरिहरस्य चामा-
त्यतायां चकार कारयामास च पण्डितप्रकाण्डैर्ग्रन्थान् ॥

तत्त्वप्रकाश (शैव)

नाममालिका

युक्तिकल्पतरु

राजमार्तण्डः (यो. सू. वृ.)

(वेदान्त)

(ज्यौति.)

राजमृगाङ्कः (ज्यौति.)

(वैद्य.)

विद्याविनोद (काव्य.)

विद्वज्जनविनोद (प्र. ज्यौ.)

विश्रान्तविद्याविनोद (वैद्य.)

व्यवहारसमुच्चय (धर्म.)

शब्दानुशासनम्

शालिहोत्र (अश्ववै.)

शिवसत्त्वरत्नकलिका

समराङ्गणसूत्रधार

सरस्वतीकण्ठाभरण (अलं.)

सिद्धान्तसंग्रह (शैव.)

सुभाषितप्रबन्ध

इत्येवं Catalogus Catalogarum प्रकाशिताः
समुपलभ्यन्ते ॥

१ इत्थं हि बुक्क—माधवयोः समयः प्राचीनलेखमालातः
प्रत्येयः

बुक्कमहीपतिः

भार्या मङ्गाम्बा

संगममहीपतिः

जाया मालाम्बा

हरिहरः
(A. D.
1336-
1350)

कम्प.

गौराम्बिका

कामाक्षी च भार्ये

(A. D.

1350-

सङ्गमः

माधवाय

सहोदरः

1379)

सायणार्योऽस्य

विजयनगरे

मन्त्री गुरुश्च ।

माधवाचार्योऽस्य

मन्त्री गुरुश्च ।

वीरबुक्करायः मारपः मुद्रपः

हर(रि)हरः=गौरीपुत्रः

कामाक्षीपुत्र इत्यन्ये ।

(A. D. 1396)

प्रतापदेवरायः ।

हेमाम्बिकास्य पत्नी

विजयभूपतिः ।

(A. D. 1416)

२ वहुभिः पण्डितप्रकाण्डैर्जीविकालोमेन ग्रन्थान् निर्माय
माधवीयत्वेन ख्यातिं नीताः । यथा हि—

‘तेन सायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥’

‘तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।

आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः ।

सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥

इत्युक्तो माधवायेण वीरबुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥’

अद्भुतदर्पण

अधिकरणमाला (पू. म.)

अनुभूतिप्रकाश

अपरोक्षानुभूति

अभिनवमाधवीय (धर्म)

अष्टकटीका

आचारमाधवीय

आत्मानात्मविवेक

आधानयज्ञतन्त्र

आर्षेय ब्राह्मणभाष्य

आशीर्वादपद्धतिः

आश्वलायनदर्शपूर्णमाससूत्रभाष्य

उपग्रन्थसूत्रवृत्ति

ऋग्वेदभाष्य

पेतरैयारण्यकभाष्य

पेतरैयोपनिषद्भाष्य

कर्मकालनिर्णय

कर्मविवेक

कल्पभाष्य

काठकभाष्य

कालनिर्णय

कुरुक्षेत्रमाहात्म्य (?)

कृष्णचरणपरिचयवृत्ति

कैवल्योपनिषद्भाष्य
कौषीतकीयोपनिषद्भाष्य
गोत्रप्रवरनिर्णय
गोमिलगृह्यसूत्रभाष्य (?)
चरणव्यूहभाष्य (?)
छान्दोग्योपनिषद्दीपिका
जातिविवेकशतप्रश्न
जीवन्मुक्तिविवेक
जैमिनीयन्यायमालाविस्तर
ज्ञानखण्डभाष्य
णत्वमेद
ताण्ड्यब्राह्मणभाष्य
तिथिनिर्णय
तैत्तिरीय(विद्या)प्रकाशवार्तिक
तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्य
—संध्याभाष्य
—संहिताभाष्य

तैत्तिरीयारण्यकभाष्य
तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्य
त्र्यम्बकभाष्य
दक्षिणामूर्त्यष्टकटीका
दत्तकमीमांसा
दर्शपूर्णमासप्रयोग
भाष्य
यज्ञतन्त्र

दशोपनिषद्भाष्य
देवताध्यायभाष्य
देवीभागवतस्थिति

धातुवृत्तिः

पञ्चदशी
पञ्चरुद्रीयटीका
पञ्चशर्वव्याख्या
पञ्चीकरण
पराशरस्मृतिव्याख्या
पाणिनीयशिक्षाभाष्य
पुराणसार
पुरुषसूक्तटीका
पुरुषार्थसुधानिधि
प्रमेयसारसंग्रह
बृहदारण्यकभाष्य
बौधायनश्रौतसूत्रव्याख्या.
ब्रह्मगीताटीका
भगवद्गीता भाष्य.
महाभाष्य० ४

मण्डलब्राह्मणभाष्य.
मन्त्रप्रश्नभाष्य.
महावाक्यनिर्णय.
माधवीय. (धर्म.)
माधवीयभाष्य (वेदान्त)
मुक्तिखण्डटीका.
मुहूर्तमाधवीय.
यजुर्वेदब्राह्मणभाष्य.
यज्ञतन्त्रसुधानिधि.
यज्ञवैभवखण्डटीका.
याज्ञिक्युपनिषद्भाष्य.
योगवासिष्ठसारसंग्रह.
रात्रिसूक्तभाष्य.
रामतत्वप्रकाश.
रुद्रभाष्य.
लघुजातकटीका.
व्यवहारमाधव.
व्याख्या (वेदान्त)
व्यासदर्शनप्रकार.
शंकरविलास.
शतपथब्राह्मणभाष्य.
शतरुद्रियभाष्य.
शिवखण्डभाष्य.
शिवमाहात्म्यभाष्य.
श्रीसूक्तभाष्य.
श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रकाशिका.
षड्विंशब्राह्मणभाष्य.
संध्याभाष्य.
सरस्वतीसूक्तभाष्य.
सर्वदर्शनसंग्रह.
सहस्रनामवार्तिक.
सामब्राह्मणभाष्य.
सामविधानब्राह्मणभाष्य.
सामवेदभाष्य.
सिंहानुवाकभाष्य.
सिद्धान्तविन्दु (?)
सूतसंहितातात्पर्यदीपिका.
सूर्यसिद्धान्तटीका.
स्तोमभाष्य.
स्मृतिसंग्रह.
स्वरविग्रहशिक्षाभाष्य.
स्वाध्यायब्राह्मणभाष्य.
हरिस्तुतिटीका.

ततः काशिकावृत्तेरतिविस्तृतत्वेन छात्राणां दुरवधेयत्वम-
वलोक्य छात्राणामुपकाराय अनन्ताचार्यात्मज-नरहरि-
सूनु-कृष्णसूनुना नृसिंहजनकेन विट्ठलपितामहेन लक्ष्मी-
धरप्रपितामहेन अनन्तप्रपितामहेन गोपालशिष्येण राम-
चन्द्राचार्येण प्रक्रियाकौमुदी विरचिता ॥

१ अस्याः प्रक्रियाकौमुद्याः समयो वेत्त्वलकरेण पञ्चदशी खैष्ट-
शताब्दी निर्णीता ॥

तस्याश्चैतस्या व्याख्याः—

अमृतसृतिः वारणवनेशशाखिरचिता
तत्त्वचन्द्रो मधुसूदननन्दनजयन्तनिर्मितः
प्रकाशः नरसिंहात्मज-शेषकृष्णरचितः
प्रक्रियाजनम् विद्यानाथदीक्षितविनिर्मितम् ।
प्रसादः ग्रन्थकर्तृपौत्रविट्ठलरचितः
सत्प्रक्रियाव्याकृतिः विश्वकर्मशाखिरचिता ॥

२ अनेन सप्तदशखैष्टशताब्दीजनुषा रङ्गोजिमट्टेन.—
अद्वैतचिन्तामणि.

„ शास्त्रसारोद्धार.

पदार्थदीपिका.

ग्रन्था निर्मिताः ॥

३ अनेन भानुजीदीक्षितेन.—

व्याख्यामुधा (अमरकोशव्याख्या) रचिता ॥

४ अनेन भट्टोजिदीक्षितात्मज वीरेश्वरात्मजेन रामाश्रम-
शिष्येण नागेशभट्टगुरुणा हरिदीक्षितेन.—

परिभाषाटीका.

परिभाषोपस्कार.

फिद्दसूत्रव्याख्या.

भावार्थप्रकाशिका.

शब्दरत्न(मनोरमाव्याख्या)

1 अस्याः प्रकाशव्याख्यायाः समयो वेत्त्वलकरेण सप्तदशी
खैष्टशताब्दी निर्दिष्टा ॥

2 अस्याः प्रसादव्याख्यायाः समयो वेत्त्वलकरेण षोडशी
खैष्टशताब्दी निर्दिष्टा ॥

3 अस्य भूषणस्य व्याख्याः—Catalogus Catalogo-
rum प्रकाशिताः—

कृष्णमित्रकृता,
गोपालदेवकृता,
रामनाथकृता,
रुद्रदेवकृता,

ततश्च काशिकावृत्तौ धातुपाठस्य उणादिपाठस्य फिद्दस्वर-
पाठस्य लिङ्गानुशासनस्य च विरहेण व्याकरणसाहित्यस्यैकेनैव
ग्रन्थेन छात्राणां ज्ञानसंपत्तये लक्ष्मीधरसूनुना रङ्गोजि-
भट्टसहोदरेण भानुजीदीक्षितस्य वीरेश्वरस्य च जनकेन
हरिदीक्षितस्य पितामहेन कौण्डभट्टस्य पितृव्येन भट्टो-
जिभट्टे(दीक्षिते)न सकलाष्टाध्याय्या अष्टाध्यायीक्रमेण व्याख्या

शब्दसिद्धि.

सिद्धान्तकौमुदीटीका.

ग्रन्था निर्मिताः ॥

५ अनेन सप्तदशखैष्टशताब्दीजनुषा कौण्डभट्टेन.—

तर्कप्रदीपः

रत्नम्.

वैयाकरणभूषणम्.

सारः

लघुवैयाकरणभूषणसारः

सिद्धान्तदीपिका.

स्फोटवादः

ग्रन्था निर्मिताः ॥

६ अनेन सप्तदशखैष्टशताब्दीजनुषा भट्टोजिमट्टेन.—

अद्वैतकौस्तुभः

आचारप्रदीपः

आशौचनिर्णयः

आह्निकम्.

कारिका.

कालनिर्णयसंग्रहः

गोत्रप्रवरनिर्णयः

चतुर्विंशतिमुनिवरव्याख्या.

चन्दनधारणविधिः

तत्त्वकौस्तुभः

तत्त्वविवेकदीपनव्याख्या.

मतोन्मज्जनी,

काशिका,

दर्पणः

वनमालिमिश्रकृता,

हरिरामकृता,

हरिवल्लभकृतः ॥

4 वैयाकरणसिद्धान्तभूषणसारस्य व्याख्याः—Catalogus
Cataloga rum ग्रन्थे निर्दिष्टाः—

कान्तिः

परीक्षा

काशिका

दर्पणः

दर्पणमार्जनटिप्पणी

गोपालदेवकृता

भैरवमिश्रकृता

रुद्रनाथकृता

हरिरामदीक्षितकृता

हरिवल्लभविरचितः

शिवदत्तदाधिमथकृता ॥

शब्दकौस्तुभनामा तत्सारभूता वैयाकरणसिद्धान्त-

कौमुदी तद्याख्यानभूता प्रौढमनोरमा च निरमायिषत ॥

तत्रसिद्धान्तदीपिका.
तत्राधिकारनिर्णयः
तर्कामृतम्
तिथिनिर्णयः
तिथिनिर्णयसंक्षेपः
तिथिप्रदीपः
तीर्थयात्राविधिः
त्रिस्थलीसेतुसारसंग्रहः
दशश्लोकीव्याख्या.
धातुपाठनिर्णयः
प्रायश्चित्तविनिर्णय.
प्रौढमनोरमा.
बालमनोरमा.
भट्टोजिमट्टीय(ध.)
मासनिर्णय.
लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्ति.
शब्दकौस्तुभ.
श्राद्धकाण्ड.
संख्याभाष्य.
सिद्धान्तकौमुदी.
एते ग्रन्था निर्मिताः ॥

६ अत एव—

‘इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥’

1 उपलब्धप्रथमपादस्य टीकास्तु— C. C.

उद्द्योतः विद्यानाथशुक्लरचितः
प्रभा राघवेन्द्राचार्यनिर्मिता
प्रभा वैद्यनाथपायगुण्डनिर्मिता
भावप्रदीपः कृष्णमिश्रकृतः
विषमपदी नागेशकृता
कृष्णाचार्यकृता
शब्दकौस्तुभदूषणम् भास्करदीक्षितकृतम् ॥

I एतस्य बृहच्छब्दरत्नस्य व्याख्या— C. C.

भवदेवमिश्रकृता
व्यासदेवमिश्रकृता ॥

2 एतस्य लघुशब्दरत्नस्य व्याख्या— C. C.

भावप्रकाशः वैद्यनाथपायगुण्डः
रत्नप्रकाशिका भैरवमिश्रकृता

इति सिद्धान्तकौमुदीकृदन्तसमाप्तौ,

‘फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।

तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते ॥’

इति भूषणकारिकायाम्,

‘अतो लोपः’ इति सूत्रप्रौढमनोरमायाम् ‘विस्तरः शब्द-
कौस्तुभे बोध्यः’ इत्यस्य व्याख्याने ‘कौस्तुभे पाठे’ इति शब्द-
रत्ने उक्तं संगच्छते ॥

१ अस्य समग्राष्टाध्यायीव्याख्यानभूतस्यापि शब्दकौस्तुभस्य
प्रथमाध्यायप्रथमपाद एव मिलति नाग्रिमः ॥

२ अस्याः सिद्धान्तकौमुद्या व्याख्याः—

तत्त्वबोधिनी	ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृता
दाधिमथी	शिवदत्तो दाधिमथः
प्रौढमनोरमा	ग्रन्थकर्तृकृता
फक्किप्रकाश	इन्द्रदत्तोपाध्यायकृतः
बालबोधः	सारस्वतव्यूढमिश्रकृतः
बालमनोरमा	वासुदेवदीक्षितकृता
मानसरञ्जिनी	वल्लभः
रत्नाकरः	रामकृष्णकृतः
”	शिवरामेन्द्रसरस्वतीकृतः
रत्नार्णवः	कृष्णमित्रकृतः

2 अस्याः प्रौढमनोरमाया व्याख्याः— C. C.

कल्पलता	कृष्णमित्रकृता
कुचमर्दनम्	
खण्डनम्	मौनिकृष्णमट्टीय
”	चक्रपाणिकृतम्
”	जगन्नाथकृतम्
बृहच्छब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकृतम्
लघुशब्दरत्नम् (?) ॥	

3 एतस्य रत्नाकरस्य व्याख्या प्रदीपः ॥

लघोःशेखरस्य व्याख्यास्तु C. C.

वरचन्द्रिका	उदयंकरः
	गोपालदेवः
चन्द्रकला	भैरवमिश्रः
	मल्लिनाथः
त्रिदक्षिणामाला	वैद्यनाथपायगुण्डः ॥

ततश्च वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या दुरवधेयतामवगत्य भट्टो-
जिभट्टान्तेवासिना दुर्गातनयतनयेन वरदराजेन सारकौ-

मुदी—मध्यकौमुदी—लघुकौमुदी—गीर्वाणपदमञ्जरी—नामानो-
ग्रन्था निर्मिताः ॥

विलासः
शब्देन्दुशेखरौ
शब्दसागरः
सरला

भास्कररायकृतः
नागेशभट्टकृतौ

सुबोधिनी
सुमनोरमा

सुधाकरः
जयकृष्णकृता
तिरुमलकृता
विश्वेश्वरतीर्थकृता ॥

१ मध्यकौमुदीव्याख्यास्तु—

मध्यमनोरमा

मध्यकौमुदीविलासः

२ लघुकौमुदी व्याख्यास्तु—

जयकृष्णकृता

लघुकौमुदीप्रकाशः
वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रोदयः } शिवदत्तदाधिमथकृतः

१ तत्र बृहत्तःशेखरस्य व्याख्याः—Catalogus Cat-
alagha rum ग्रन्थकृता प्रकाशिताः—

चिद्री

वृत्तिप्रदीपः

उपन्यासः

ज्योत्स्ना

इन्दुप्रकाशः

दोषोद्धारः

उदयकरकृता

जगद्धरकृतः

गोपालदेवकृतः

विषमीः

राघवेन्द्राचार्यः

राजारामदीक्षितः

वल्लभः

शंकरः

शेषशास्त्री

सदाशिवभट्टः

हरिरामः ॥

* विषमीप्रभृतयो व्याख्या लघोरेव वर्तन्ते उपलभ्यन्ते च.
बृहत्तत्त्वसाभिरनुपलब्धा अप्यनेन नामसंग्रह C. C. कर्त्रो-
पलब्धा भवेयुः ॥

एवमनन्तशास्त्रतां गतं पाणिनीयमेतद् व्याकरणम् गुरुपासनयैव विकृतबुद्धिस्वसंपादकम् और्षानार्षभाषाप्रयुक्तशब्दानां
शास्त्रान्वितलसंपादनेन “एकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति” इति श्रुतिबोधितस्वर्गलोके का-
मधुत्कसंपादकं भवतीति सर्वं कल्याणम् ॥

१ तत्र आर्षपदेन मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदो महतो भूतस्य निश्चसितरूपो गृह्यते । अनार्षपदेन वेदभिन्नो वेदतुल्यो महावाक्यरूप-
वेदघटकपदविभागदर्शकः पदक्रमादिनाम्ना विख्यातो ग्रन्थः समधिगमनीयः ॥ “न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । पदकारैर्नाम
लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम्” इति भाष्यग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थाङ्गीकारे तु पदमात्रसंस्कारकसूत्रनिर्माणमेव व्यर्थं स्यात् ।
‘महो वा छन्दस्यानलोऽवग्रहदर्शनात्’ इत्यादि वार्तिकानां च वैयर्थ्यं स्यात् ॥ तस्माद् ‘अनुवर्त्ये’ णिजङ्गीकरणीयः । ‘यथालक्षणम्’
इत्यस्य च ‘णान्ताः षद्’ इति सूत्रे प्रदीपोक्ता ‘नैव वा लक्षणम्—’ इति सिद्धान्तभूतैव व्याख्या स्तर्तव्या ‘प्रयुक्तानां हीदमन्वाख्या-
नम्’ इति भाष्यस्य संकोचे कारणाभावात् । तथा च पदानुसार्येव लक्षणमुपज्ञातव्यम् । पदपाठश्च गुरुसंप्रदायसिद्ध एव करणीयः इत्येव
भाष्यकृतमपि सिद्धान्तः ॥ अत एव ‘पृषोदरादीनि—’ इति सूत्रस्य भाष्येण न विरोधः ॥ कैयटस्तु भाष्यस्यास्य प्रौढिग्रन्थत्वं मत्वा
यथाश्रुतार्थं प्रकाशयानिष्ठवारणायाग्रे संप्रदायानुसरणमवश्यमङ्गीकरणीयमितिसिद्धान्तितवान् ॥ भाषापदेन ‘स्मृति—पुराण—काव्यादयो
ग्राह्याः । तत्र स्मृतिपुराणेषु तु “छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति” इति वैदिका अपि शब्दाः प्रयुज्यन्ते इति सर्वमनवधम् ॥

इति संध्यापयति—

शिवदत्तो दाधिमथः ॥

पाठभेदे “पाठान्तरम्” इति द्रष्टव्यम् । शुद्धपाठे “पठनीयम्” इति द्रष्टव्यम् ।

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

४	उ०	३ शङ्खवेरपुराधीशरामतो=	पाठान्तरम्
	२ उ०	५ तत्त्वमस्यादिवाक्यजनिता	”
	”	६ सर्वविद्या वेदरूपा तद्विधायिनम्	”
	”	७ विशेषरूपग्रन्थे	”
५	छा	२६ तद्वितान्तेन समासः	पठनीयम्
६	वामे भा० प्रा.	१ योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोस्मि	इत्यपि क्विदधि-कः पाठः प्रक्षिप्तः ॥
”	”	प्र० ३ पश्चाद्वक्ष्यन्ते	पाठान्तरम्
	द०	” २ } शब्दानुशासनस्यारम्भमागता	”
	”	३	”
	”	उ० ५ भगवांस्तु	”
८	”	उ० १ ननु भावसाधनानुशासनशब्दस्य	”
”	”	७ ‘ध्वनीनां च’ इति	नास्ति
९	”	१ लौकिकमात्रविषयशाकटायनादि० २ वैदिकमात्रविषयप्रातिशाख्य०	पाठान्त.
	द०	प्र० ३ बुद्ध्या प्रविभागात्प्रत्यवमर्शः (१):	”
९	१ उ०	२ अंशे च शब्दप्रयोगा	”
	”	९ बुद्ध्या मनसा	”
१०	द०	प्र० ३ वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽपि	”
	”	८ शन्नो देवीरिति ।	”
११	”	उ० १ { गृष्णामीत्यतिरिक्त= } गृष्णामीत्याद्यति= }	”
	”	२ तैस्तद्व्यवहारदर्शनात्	”
१२	द०	” १ प्रयोगाभावः	”
	”	३ शब्दविधेयताप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥	”
	”	७ शब्दार्थयोरभेदेन व्यवहारः ।	”
१४	वामे	प्र० २ यदि हि द्रव्यानुशासनं	”
	द०	भा० १ चेष्टितं निमित्तं स शब्दः	”
	द०	प्र० ३ माशङ्कते	”
१५	वा.	२ भा० १ यत्तर्हि शुद्धो नीलः	”
	४ भा०	१ यत्तर्हि मिश्रेष्वसिद्धं	”

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

१५	द०	१ उ०	१ न्यशब्दप्रयोगः सादृश्येन	पाठान्तरम्
१६	वा०	उ०	१ तत्समाधानाभावे न्यूनता	”
”	”	उ०	२ { तस्यापि पदार्थत्वम् । अनित्य- } त्वाभावं च कैयटो पदार्थत्वम् । नित्यत्वं च कैयटो पाठान्तरम्	पठनीयम्
”	द०	प्र०	१ वाक्यस्य च वाचकत्व	”
”	”	”	५ —वर्धप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गा	”
१७	द०	उ०	४ ग्रहणमित्यदोषः	”
१८	वा०	भा०	३ { ‘ध्वनिः शब्दः’ इति, } ‘ध्वनिः शब्द उच्यते’ }	”
”	”	प्र०	२ दिहाभेदेनापि व्यवहारे	”
”	”	”	३ { न शब्दवाच्या	”
”	”	”	४ { विधिप्रतिषेधयोरप्रवृत्त	”
”	”	”	६ —शब्दश्रवणादुद्भूतितेनोच्यते—	”
”	”	उ०	२ —ग्राह्यत्वाद्गर्णरूपो ध्वनिसमूह	”
”	”	”	६ स्फोटपदेनाभिव्यक्तत्वादिको	”
”	द०	”	१ वर्तमानार्थकत्वा	”
”	”	भा०	१ कानि पुनरस्य शब्दानुशासनस्य	”
१९	वा०	२ भा०	२ णविकारज्ञः सम्य	”
”	”	प्र०	३ न भ्रमति	”
”	”	”	४ दुहेर्लङि	”
”	द०	”	३ हकारस्य अकारः	”
”	२०	वा०	उ० २ { व्याकरणाध्ययनफल	”
”	”	”	३	”
”	”	”	७ निपातनवैयर्थ्यात् ॥	”
”	वामे	भा०	२ { यज्ञगतेन यथायथं	”
”	”	”	३	”
”	”	”	४ शक्नोति विपरिणमयितुम्	”
”	द०	प्र०	१ येन चोपजीव्यते	”
”	”	”	७ विस्तरेण हरिणा	”

१ अयं च श्लोकः

“शब्दानामनुशासनं विदधता, पातञ्जले कुर्वता वृत्तिं, राजमृगाङ्कसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके । वाक्चेतोवपुषां मलः फणश्रुतां भर्त्रेव येनोद्धृत-स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्लनृपतेर्वाचो जयन्त्युज्ज्वलाः ॥”

इति राजमार्तण्डाभिधायी पातञ्जलसूत्रवृत्तौ धारेश्वरभोजकृतमङ्गलश्लोक-संवादेन धारेश्वरभोजनिर्मितशब्दानुशासनमङ्गलश्लोक एव केनचिद्विद्वद्भिर्येन स्वकीयमहाभाष्यपुस्तके टिप्पणीरूपेण लिखित एव तत्पुस्तकप्रतिकृतिकर्तृभिः कैश्चित् पण्डितप्रकाण्डैः पतञ्जलिनमस्कारात्मकत्वेन मूल एव वर्धितो भवेत् ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

२१ द० उ०	१ यथार्थमिति पाठान्तरम्	
द० प्र०	१ आगमः प्रयोजनः प्रवर्तको	पठनीयम्
२३ वा० उ०	८ तेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या पाठान्तरम्	
॥	८ वक्ष्यमाणरीत्या,	॥
॥	९ तदर्थोभयवृत्ति	॥
द० ॥	१ भाष्यकारः ।	॥
॥	५ विपर्ययात् ।	॥
२४ वा० भा०	२ लघुनोपायान्तरेण	॥
॥	३ शब्दाः शक्या विज्ञानुम्	॥
द० प्र०	३ शब्दशुपक्षिष्यन्ति	॥
२५ वा० भा०	१ { स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः } स्थूलानि वा पृषन्त्यस्यां }	॥
॥	३ { अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति } ४	॥
प्र०	३ इतरस्यैव तु तदुत्पादात् ।	॥
२६ द० ॥	१ तेऽसुरा हेलय इति ।	॥
द०	६ { म्लेच्छा इति कर्मणि घञ् } म्लेच्छ इति कर्मणि घञ्	पठनीयम् पाठान्तरम्
टि०	३ एतदज्ञात्वैव	पठनीयम्
	५ ऋत्वर्थः	पठ०
२८ वा० प्र०	३ —यन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः ॥ पाठान्तरम्	
द० ॥	२ तत्रेन्द्रस्य शातयिता शमयिता वा पठनीयम् ।	
२९ वा० उ०	२ { यच्छब्दापेक्षत्वादाह— } { यच्छब्दापेक्षितत्वादाह— }	पाठान्तरम् ॥
द० ॥	२ तमर्थ	॥
३० वा० उ०	६ तथैवास्ताम्	॥
द० उ०	५ निष्प्रयोजनाध्ययनानौचि.	पठनीयम्
३१ वा० भा०	११ तद्यथा गौरित्यस्य गावी—पाठान्तरम् ॥	
३२ वा० उ०	२ —पूर्वपक्षोत्तरपरतया	॥
३३ वा० २ प्र०	१ —प्रसिद्धत्वात्	॥
टि०	३ अत एव 'अङ्गीकारे तु परमं प्रमाणं वाढमेव च । खवश्यम्' इत्यव्यय- प्रकाण्डे केशवः । एवं च	पठनीयम्
॥	॥ सामानाधि—	॥
द० प्र०	३ वाच्यं स्यात्	॥
३३ द० २ भा०	३ यदि प्रमाण	॥
३४ वा० उ०	४ { एकः शब्दः सुज्ञातः सुप्रयुक्तः } { " " सुप्रज्ञातः " }	॥ ॥

१ अयमेव पाठो भाष्ये नागेशेनोपलब्धः स्यात् । अत एव—अर्थप्रकाश-
नेत्यादिव्याख्यानमङ्गशेन संभवति ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

३४ वा० २ टि०—ननु—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाज्ञोऽभिवादने ।

नाज्ञां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽयमहं ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥

इत्येवं मनुनापि नामोच्चारणं विहितम् तथापि धर्मस्य
शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यादिति १।३।१ सूत्रेण
धर्मप्रमाणभूतवेदस्यानुपलम्भे स्मृतिप्रतिपाद्यस्य धर्मत्वं न
प्राप्नोति इति चेत् ॥ शृणु “यद्वै मनुर्वदत्तमैषजम्”
इति श्रुत्या मनुक्तस्य वेदतुल्यप्रमाणत्वं सूचितम् । एवम-
न्यासां स्मृतीनामपि “अपिवा कर्तुंसामान्यात्” १।३।२
इति सूत्रेण जैमिनिना वेदमूलकत्वमेव प्रतिपादितम् ।
यस्य स्मृतिप्रतिपाद्यार्थस्य मूलभूता श्रुतिर्नोपलभ्येत तत्र
तन्मूलभूता श्रुतिरनुमेयेति जैमिनितात्पर्यम् ॥

तथा चोक्तम्—

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदाढ्यतः ।

संभाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलता ॥’

इति ॥

न चैवम्

‘आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रुपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥’

इति नामोच्चारणनिषेध—स्मृतेरपि प्रमाणत्वेन परस्परं
विरोधे कथं प्रामाण्यम् इति वाच्यम् ॥ विरोधे त्वनपेक्ष्यं
स्यादसति ह्यनुमानम्” इति १।३।३ सूत्रेण जैमिनिनैव
समाहितत्वात् । प्रत्यक्षवेदविरोधान्न तादृक् श्रुतिकल्पनम् ।
तथाचोक्तम्—

औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषाऽस्मृतिर्मितिः ।

अमितिवैति संदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥

औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ।

विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानता ॥’ इति ॥

एवं च नामोच्चारणस्य कर्तव्यतायाः

“जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो

नाम त्वमसि । स सत्यकाम एव जा-

वालो ब्रवीथाः” इति श्रुतौ प्रत्यक्षमुपल-

म्भात्तद्विरोधानामोच्चारणनिषेधमूलभूतश्रुते-

र्नानुमानम् ॥ अत एव वेदाङ्गज्यौतिषेऽपि—

२ अयमेव पाठश्चायाकृता प्रतीके धृतः । अत एव प्रागुक्तैकशेषप्रक्रिया
संगच्छते ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

नक्षत्रदेवता एता एताभिर्यज्ञकर्मणि ।

यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥

इत्युक्तम्

बौधायनेनापि—‘पुत्रस्य नाम गृह्णाति
रौहिणाय तिष्यायेति’ इत्युक्तम् ॥

आपस्तम्बेनापि नाक्षत्रं नाम च निर्दिशति
तद्रहस्यं भवति इत्युक्तम् ॥

आश्वलायनकारिकायामपि—

निर्दिशेद्यजमानः स्वं नाम सांव्यवहारिकम् ।

नाक्षत्रं च यथा कृष्णशर्मा रौहिण इत्यपि ॥

इत्युक्तम् ॥

आश्वलायनगृह्येऽपि—अभिवादनीयं च
समीक्षेत तन्मातापितरावेव विद्याता-
मोपनयनात् इत्युक्तम्

गोभिलगृह्यसूत्रेऽपि—अभिवादनीयं ना-
मधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं वा नक्ष-
त्राश्रयं वा ॥

“अमुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च” इत्युक्तम् ॥

तथा सोष्यन्तीहोमप्रकरणेऽपि—‘पुमानयं
जनिष्यते असौ नामेति नामधेयं गृ-
ह्णाति यत्तद्गृहमेव भवति’ इत्युक्तम् ॥

एवंच श्रुतिगृह्यवाक्यादिपर्यालोचनेन
दशरथसीतादिकृतशमनामोच्चारणस्य श्री-
मर्यादापुरुषोत्तमावतारवाञ्छामानुषविग्रह-
श्रीरामकृतदशरथसीतादिनामोच्चारणस्यो-
पलम्भेन सांव्यवहारिकाभिवादनीयेति समा-
ख्यया नामोच्चारणस्यावश्यकर्तव्यतया त-
त्तत्कर्मेनियततत्तन्नामनिर्देशस्य कर्मान्तरे ग्र-
हणनिषेधपरा सति ग्रामाणिकत्वे निषेधस्मृ-
तिरिति सामान्यविशेषरीत्या व्यवस्थोपपत्तौ
न षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तिरिति
दिक् ॥ दाधिमथाः ॥

३५ वा० ॥ ३ नतु ‘अभिवादये देवदत्तोहम्’ इति पाठान्तरम्
उ० ३ भुतं पाठान्तरम्

द० १ —त्करणेन सूचितशास्त्राज्ञानित्व ॥

द० प्र० १ प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अभि—पाठान्तरम्

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

३५ द० प्र० ३ { अभिरम्न इति } पाठान्तरम्
अभिरभिरिति

३७ द० टि० २ प्रक्षिप्तम् इति । तत्तु न सम्यक् । यतो
येषु प्रवरेषु यासु विभक्तिषु कृतद्विवचनानां
चतुरक्षरत्वं भवति, तद्विभक्त्यन्तानामेव
प्रयोगस्य विहितत्वेन संबुद्धितृतीयाचतुर्थीषु
द्विवचने चतुरक्षरत्वाभावात् पञ्चम्या विशे-
पतो निषेधाच्च प्रथमाद्वितीयापठिसप्तम्येकव-
चनान्तानामेव प्रयोगः करणीयः, तत्प्रवर-
विहितविभक्तिसंग्रहार्थं षष्ठीविभक्तिनाम्नोऽपि
सर्वशाखासाधारणेऽत्रावश्यकत्वम् ॥ दा-
धिमथाः ॥

३७ वामे भा० २ क्षरशो वाचं विदधाति पाठान्तरम्
प्र० १ } —वचनादिति शस् ॥ ”

३८ द० उ० ३ देवस्य शब्दब्रह्मणो ज्ञाप्यतया ”

३९ वा० ॥ २ } मेघ उदकमिव चतुःशृङ्ग— ”

३९ वा० उ० ४ ज्ञानपूर्वकप्रयोगे ”

५ द्विपादिकर्ण ”

१६ इति तदर्थं व्याख्यातारः ”

द० भा० ११ तुरीयं हवा एतद्वाचो ”

३९ प्र० १ —त्यनेनैकदेशेन वाक्यान्तर ”

४० वा० ॥ ४ व्याकरणप्रदीपेन तु प्रकाशन्ते ”

द० उ० ११ पदादिप्रत्यक्षानुपपत्त्या ”

४१ द० भा० ५ अपि खल्वेकः पश्यन्नपि ”

द० १ भा० ६ } न पश्यति । अपि खल्वेकः ”

७ } ८ { सुवासाः । तद्यथा जायेव प० } ”

९ { सुवासाः । जायेव प० } ”

१० स्वमात्मानं ”

४२ वा० प्र० २ शब्दस्य स्वरूप ”

३ } उतो इति निपातसमाहारः ”

४ } ५ { उतोशब्दोऽप्यर्थे ॥ पठनीयम्

उ० १ { उतोशब्दोऽप्यर्थे ॥ पाठान्तरम्

२ { अथोपमायुक्तयोत्तमया वाचां } पठनीयम्

३ { प्रसादेन तमेव स्तौति

४३ द० उ० २ } ध्यानयुक्तमनसाऽसाधुभ्यो विविक्तां पा०

३ }

१ इत्यादीति पाठे आदिना

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाक्षोभिवादाने ।

नाक्षां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥’

इति मनुस्मृत्यनुसारेण ‘भोः’ इतिग्राह्यम् । आदिपदरहितपाठस्तस्याप्युप-
लक्षणम् ॥

२ आधुनिकपुस्तकेषु तु ‘वाचान्स्वपादेन’ इत्येवं पाठ उपलभ्यते स त्व-
न्यपादे उपमादर्शनेन छायाया अदर्शनेन च कैश्चित् खनुद्धिबलेन कुतः ।
परन्तु तत्र विचारितम्—अन्यपादे तु केवलमुपमैवोक्ता नोपमेयार्थः ॥ तर्हि
कथं स्तुतिः । तस्मात् उत्तमया अन्यार्षस्वपेयैश्वर्यं बोध्यः ॥ दाधिमथाः ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

४५ द० २प्र०	४ यदपि गृह्यकाराः	अपाठान्तरम्
४६ वामे ,	२ ततोऽपि हेतोरन्ये	पाठान्तरम्
,,	३ नद्य इव सप्तविभक्तय	,,
द० उ०	१ सिन्धवः समुद्ररूपाः	,,
	३ शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्	,,
४७ वा० प्र०	४ अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्यात्पूर्वं वेदं	,,
	९ वृत्तान्तं वृत्तान्तं प्रतीत्य ॥	,,
द० भा०	२ एतेभ्यस्तत्तत्स्थानकरण	,,
४८ वा० भा०	२ बुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य	,,
४८ वामे १उ०	२ तेनाधीतव्याकरणशिष्येभ्य	,,
४९ द० उ०	६ पाक्षिकप्राप्तिकाप्राप्तांश—	,,
	८ प्राप्तांशपरिपूरणफल	,,
५० द० २भा०	१ लघुत्वाच्छब्दोपदेश एव ज्यायान्	पाठान्तरम्

४) गौरित्यस्य शब्दस्य गाव्याद-

५) योऽपभ्रंशाः

५१ वा० भा०	२ —मकालेनैव कृत्स्नमायुः पर्युपयुक्तं,	,,
५१ , १प्र०	१ —पाठस्याशक्यतां	,,
	९ यज्ञकर्मणि	,,
द० १उ०	१ तत्त्वं चाशब्दत्वेन	,,
५२ द० उ०	२ सुशब्दप्रवृत्तिः	,,
३भा०	३ सूत्राणि प्रणीतानि	,,
५३ वा० प्र०	४ { केवलेऽपि च केवले च विज्ञानादिति }	,,
,,	९ शब्दामित्रामित्रद्रव्यसम	,,
द० ,	६ व्यक्तिरेवामिधेया	,,
उ०	६ विप्रतिषेधसूत्रे दूषयि—	,,
५४ वा०	५ परम्परया व्यक्तिप्रत्यय	,,
५५ द० प्र०	४ —कानामपि प्रवाहनित्यतया	,,
द० उ०	३ इतःपूर्वं तु	पठनीयम्
छा०	१२ मार्धवार्तिक	,,
टि०	९ ब्राह्म आद्यवार्तिकमिति	,,
५६ वा० उ० १०	{ भावः ॥ यत्तु—व्यक्तीनामाविद्यकत्वेन त- दवच्छिन्नं ब्रह्मैव जातिः—इति ॥ तत्र, अ- नेकव्यक्तीनामाविद्यकानां कल्पने गौरवात् अपागादग्नेरभित्वमिति श्रुत्या जातेरेवा- नित्यत्वबोधनाच्च ॥ अत एव जातेर्व्यवहार- नित्यतामाकृतेः प्रवाहनित्यतामेवाग्रे वक्ष्य- ति भाष्यकृत् ॥ शब्दार्थयो— पाठान्तरम्	,,
२भा०	१ कथं विज्ञायते	,,

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

५६ द० १भा०	३ न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्दस्तस्येति	पाठान्तरम्
३प्र०	४ { गमयत्यप एवेति । इहापि	,,
	७ { पदार्थानां प्राक्प्रध्वंसाभावयो ,, प्राक्प्रध्वंसावस्थयो }	,,
५७ वा० प्र०	३ सर्वमाणसमुदायस्य	,,
उ०	८ तेनैव	,,
५७ वामे २प्र०	१ न्यायाद्वा शब्दादीनां स्थितं	,,
	नित्यत्वमित्याह	,,
द०	४ शास्त्रार्थानुष्ठाने	,,
	५ ,, निष्पत्ति	,,
५७ द० उ०	३ मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनमाह	,,
द० ३भा०	१ अयं खल्वपि नित्य	,,
५८ वा० टि०	१ { एतन्नित्यशब्दस्य 'बहुत्र, न सर्वत्र' इत्यर्थात्कन्विदप्रवृत्तिरपि इत्येवं बाहुल्यसमानार्थकत्वं }	प.
५८ द० १उ०	८ सर्वोपलम्भः शब्दोपलम्भः	पाठान्तरम्
२प्र०	३ गोत्वादिजातेरसत्यत्वादनित्यत्वम्	,,
५९ वा० उ०	३ व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयरूपतां	,,
६० वामे १प्र०	१ स्तदा तदर्थाकारा	,,
,,	,, ,, तदार्था ,,	,,
३ भा०	१ लोक एषु शब्देषु प्रमाणम्	,,
द० प्र०	३ शास्त्रप्रवृत्तिरित्येकं वाक्यम्	,,
६१ , १उ०	६ लोकरूप	,,
६२ वामे १भा०	९ धर्मस्य तपसा	,,
६२ द० प्र०	२ नामन्वाख्यानस्याप्रा०	,,
६३ वा० भा०	२ यदि, तावत् सन्ति	,,
६३ द० प्र०	२ शब्दं	,,
६४ द० उ०	१ —संस्याप्रमाणता स्या	,,
६५ द० उ०	२ यदैकस्मादपूर्वं तदे—	,,
६६ वा० भा०	३ { गौरित्यस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः पाठा०	,,
६६ द० २उ०	४ { बहुतराभ्युदययुक्तत्वमित्यर्थः	,,
६६ द० प्र०	२ { परिहारः परिहासः }	पठनीयम् पाठान्तरम्
६७ वा० उ०	२ ध्ययनपूर्वक एव प्रयोगे	,,
६८ द० भा०	१ { येन स च दोषो, येन स दोषो }	,,
,,	४ तेन स च दोषो	,,

नैव स पाठः संदर्भविरोधात् ॥ दाधिमथाः ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

६८ द० १३०	४ कल्प्योऽवैधेयो दोषः	पाठा०
७१ वा० ५भा०	२ { किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च किं पुनर्लक्ष्यं किं लक्षणम् }	"
७१ द० २ उ०	७ वनैकदेशे पुष्पिते पुष्पितं वन	"
७३ वामे १भा०	१ वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः	"
द० २उ०	१ त्रैस्वर्येण पाठे तु	"
७४ वामे २प्र०	१ आकारादीनां	"
७५ वा० १३०	२ एतेनावर्णप्रतिपत्तेः	"
७८ वा० २प्र०	४ { एवं मात्रादिव्यपदेशो	"
७९ वा० १३०	६ —पक्षिचनमिति भावः	"
वा० २प्र०	१ नैतदिति ॥	"
८० द० २भा०	१ एवमर्थो यत्तो यान्येतानि	"
८१ वामे २भा०	१ नैष दोषः । नैव लोके	"
८१ वा० ४भा०	३ न च वेदे	"
८३ वा० १३०	३ नानालिङ्गकरणदर्शना	"
८३ ,, २भा०	३ ज्ञायां तु दोषः स्यात्	"
८४ द० २भा०	२ तद्यथालोके, ऋषिसहस्रमेकां	"
८५ वा० १३०	८ समुच्चित्त्य द्योतकता, अभावे	"
वामे प्र०	२ —ध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरित्यर्थः ॥	"
द० प्र०	१ परिहृतेष्वपि तत्र दोषेषु न्यायेना	"
	७ शब्दव्यवायः । तकारेण	"
	९ तस्मादुदात्तादिमेदात्का-	"
८६ वा० ३भा०	२ एवमकारो द इत्यत्र	"
८६ द० १प्र०	४ { इत्युदात्तानुदात्तमेदेन इत्युदात्तानुदात्तस्वरमेदेन }	"
८७ द० १३०	६ { आकाशत्वे च तद्वदेव	"
	७	"
" "	८ आहंकारिकाणीति सांख्य—	"
" "	२ एवं चौपाधिकमेदो दुर्वारः ।	"
८८ वा० प्र०	४ —च्छास्त्रान्ते च तस्या	"
८९ वामे प्र०	१ खफछठेल्यत्र तकार इति	"
८९ द० १भा०	२ वर्णानामुपदेशश्चोद्येत	"
९० द० उ०	७ ततो द्वित्यादिपदादिव	"
९१ वामे १३०	३ क्वचित्सवर्णाग्रहणज्ञापनात्	"
वा० २प्र०	२ व्यत्वान्नियोक्तव्यो	"
"	३ लतकशब्द इत्युच्यते ॥	"
९१ द० २प्र०	१ मिलेतावन्वा	"
"	२ अतः फिडफिडुप्रकृतित्वेन	"
९२ द० उ०	९ शिष्टाप्रयुक्ता यदृच्छाशब्दा	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

९३ वामे भा०	३ तद्यथा लौकिकेषु	पाठा०
९३ द० प्र०	३ विहितकरणाद्धि धर्मोत्पत्तिः	"
" "	४ भवति नत्वनुमानेन	"
" उ०	२ व्यक्तिभेदेनैव	"
९४ द० १प्र०	२ च पूर्वत्रासिद्धमिति नास्तीति भावः	"
९४ ३भा०	४ 'प्रगृह्यसंज्ञं भवति' इति	"
९५ द० उ०	५ —पदमनर्थकमिति कैयटतात्पर्यम् ॥	"
९८ ,, ३भा०	२ द्रुतसंज्ञो भवति इति	"
१०० वामे १३०	१ शाखाविशेषाध्यायिनां समवायः	"
१०२ द० प्र०	७ त्वादेहादिसंज्ञां	"
१०३ द० १भा०	२ तुग्भवतीति	"
१०४ द० टि०	५ 'करणेन तु तज्ज्ञाप'	"
१०५ वा० १भा०	४ संयोगोत्पात्ताविति व्यञ्जलक्षणो	"
द० वार्ति०	१ नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधि	"
१०६ वा० १३०	५ समिधामग्निवेदिवहिर्भावं	"
द० ३भा०	१ { प्रतिप्रणवं च तत्कर्म प्रतिप्रणवं चैव तत्कर्म }	"
४भा०	१ { 'गव्यं न विक्रेतव्यम्' 'घृतं न विक्रेतव्यम्' }	"
द० २भा०	१ संध्यक्षरेषु यदत्रावर्ण	"
१०९ वा० १भा०	१ क्रियते न्यास एव	"
वा० १प्र०	२ व्यपवृक्तेऽपि भागयो	"
वा० २भा०	२ { कुक्कुटः पिप्पलः पित्तम् ,, पित्र्यकः ,, }	"
११० द० १प्र०	१ शकारस्याभावात्	"
२प्र०	१ अश्वत्वार्थमपि वक्तव्यम्	"
११२ वामे २भा०	२ जीवेरदानुर्क	"
११३ द०	१ { न क्वचिदपि पठ्यन्ते }	"
११४ वा०	१ { न क्वचित् पठ्यन्ते }	"
११४ वा०	३ { पद्मानीयानुस्वारानुनासिक- ,, यमाः नुनासिक्ययमाः } पा.	"
	५ -नायोगवाहशब्दाच्चता तेषामित्यत्र पा.	"
११५ द० ३भा०	२ गमेरेव व्युपसर्गाद्वा	"
११६ वामे ५भा०	१ किं प्रयोजनम्	पठनी
११८ वा० १प्र०	१ { एकवर्णस्याभ्युपगमे एकस्य वर्णस्याभ्युपगमो }	पाठान्तरम्
११९ द० १प्र०	१ अत्र परिहारमाह—	"
१२०	भा० ९ विकारैरपि भवित—	"
१२१ वा० १भा०	२ यद्वातुप्रत्ययप्रातिपदिक	"

१ 'रदाडू' इति पाठे तु किञ्चन गुणनिषेधे सिद्धे गुणनिषेधाय परिगण-
सहाभाष्य० ५

नवार्तिकोदाहरणपर 'न धातुलोप' सूत्रस्य भाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

- ३भा० १४ स्तस्यानर्थकः स्यात् ॥ पाठा०
 ६० उ० २ स्यात् न च दृश्यते. ततः समुदाया ,
 ३ ननु सकारककार— ”
 ६० प्र० १ } दृष्टा ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थवत्ता पा.
 २
 २३० १ दृष्टाहीति ”
 १२२ , २प्र० ४ शैली समाधानपूर्विका प्रवृत्तिः ”
 १२४ ६० उ० ३ ‘अणसु अणमध्ये ॥—
 ४ —उपदेशः’ इति तु ”
 १२६ , २३० १ गर्हेत्यादौ गुणोऽसिद्ध ”
 १२७ वा० ४टि० ‘अत उपधायाः’ पठनीयम्
 १२७ ६० उ० ४ [निषेधात् ”
 ३० ७टि० २ ‘ननु चायमस्ति’ ”
 १२८ वा० टि० १ वायाविलादौ पठनीयम्
 ६० टि० १ यथोद्देशे
 १२९ वा० ५भा० १ { यदयम् “उक्तम्” इत्युकारस्य
 तपरकरणं
 इत्युकारं तपरं पाठान्तरम्
 १३० ६० ९टि० ३ ‘ङावेवागमिनौ । अत एव ङौ चेद्भ्र-
 स्वपूर्वौ स्वरे पदान्तौ’ (४।१०६) इति
 शुङ्गयजुःप्रातिशाख्ये कात्यायनेन “प-
 दान्तीयो ह्रस्वपूर्वो ङकारो नकारश्च
 क्रामत उत्तरे स्वरे” इति ऋकप्राति-
 शाख्ये शौनकेन च संवादो भवति ॥
 इति दाधिमथाः ॥ पठनीयम् ।
 १३१ वा० २भा० १ अथै किमिदमक्षरमिति ”
 १३१ वा० १३० ६ सर्वेषां शब्दानामाकाशवत् ”
 ६० ६टि०—छाया ॥ एवं च नित्वादाद्युदात्तत्वमक्षरश-
 ब्दस्य सिध्यति । समुपलभ्यते च ७।१५।९,
 ७।३६।७ ऋचोः, ‘अक्षरा’ इति पदे
 ‘अक्षराणाम्’ इति पदे (३।३।१६ ऋचि)
 चाक्षरशब्दे आद्युदात्तैव ॥ १।१६।४।२४
 ऋचि ‘अक्षरेण’ इति प्रयोगे १।६।४।३९ ऋचि
 ‘अक्षरे’ इति पदे च मध्योदात्तता अक्षरशब्दस्य
 ‘न्नित्यादिर्नित्यम्’ इति सूत्रे प्रायःसमा-
 नार्थकेन नित्यपदेनाद्युदात्ततायाः प्राथिकत्वे-
 नासार्वत्रिकत्वकथनादाद्युदात्तत्वाभावेन प्रत्य-
 याद्युदात्ततायाः सामान्यविहितायाः करणेन
 सिद्धैवेति न विरोधसंभावनेति बोध्यम् ॥ यच्च
 सिद्धान्तकौमुद्याम् उणादियु ‘अशोः सरः’ इति
 लिखित्वा प्रौढमनोरमायाम्—“उल्लवदन्ताद-
 यस्तु—‘अशोः सरन्’ इति पेटुः । तन्न नित्स्व-

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

- रापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्त-
 त्वम् । अत एव द्वितीयाहिकान्ते ‘अशोतेर्वा
 सरो ऽक्षरम्’ भाष्यकृतोक्तम्” इति भट्टोजि-
 दीक्षिता आहुः ॥ तच्च न विचारसहम् । यतः
 पूर्वं भाष्ये—‘अथ किमिदम् अक्षरम्’
 इति’ इति प्रश्नभाष्ये अक्षरशब्दे मध्योदा-
 त्तता किमङ्गीकृता. उताद्युदात्तता । नाद्यः.
 प्रश्नस्थाक्षरशब्दे मध्योदात्ततायाम् ‘अक्षरं न
 क्षरं विद्यात्’ इत्याद्युदात्ततासाधकनञ्त्वत्पु-
 रुषविग्रहस्यासमञ्जसत्वापत्तिः स्यात् । तस्मात्
 आद्युदात्ततासाधकोत्तरदानेन प्रश्न आद्युदात्त-
 तानिश्चयेन प्रकारान्तरेपि प्रश्नसमानस्वरताया
 एवाश्रयणीयतयोल्लवदन्तादिसंमतपाठस्यैव
 भाष्यप्रदीपसंमतत्वम् ॥ काचित्की मध्योदा-
 त्तता तु कसेनि प्रत्यये ‘श्रियसे’ १।८।७।६
 इत्यत्रैव नित्यग्रहणेन साधनीयेति दाधिमथाः ॥
 १३२ वामे १भा० १ अथ किमर्थमुपदिश्यते । ”
 १३२ ६० प्र० ४ माहात्म्यातिशयः शब्दशास्त्रस्य ”
 १३६ वा० प्र० ४ शास्त्रप्राप्तिरस्तीति भावः ॥ ”
 १३६ ६० उ० १९ वृद्धिशब्दे ”
 १३८ ६० १भा० २ इत्येष स्वरः ”
 प्र० २ सर्वं चेत्युच्यमाने ”
 १३९ वामे उ० २ रिति निमित्तग्रहणमिति भावः । ”
 १४० वा० २भा० ९ मेतत्कुमार्याः पाप्यम् तस्याः पिताः ”
 ” प्र० ६ यावत्प्रामाण्यमाचार्यस्य ”
 १४१ वा० १भा० ४ वेदेऽपि ”
 १४१ वामे २भा० ४ { ते मन्यामहे यया पठनीयम्
 { तेन मन्यामहे यया पाठान्तरम्
 १४२ वा० प्र० ४ { आकृतिमन्तइति ॥ ”
 ६ { सामान्यमस्तीत्याकृतिमन्त इत्युक्तम् पा.
 १४२ ६० २प्र० ३ { परिहारान्तरमाश्रयता ”
 ४
 ६० ३प्र० ३संज्ञा च ”
 ४ निवर्तते ”
 १४३ वामे प्र० २ { गिजभावे सति ”
 { गिजभावपक्षे
 ६० प्र० ३ प्रक्षिपति ”
 १४४ वा० ३प्र० ५ { च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् } ”
 { प्रयुक्तानां हीदमनुशासनम् }
 १४४ ६० १प्र० ४ स्थान्यादेशसद्भावः । ”
 उ० १० वाचका आदेशा ”
 ” ११ स्थानिनोऽर्थमभिधेयत्वेन ”

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

१४५ वा० उ० १	वस्तुतोऽवयवपष्ठैवागमा	पाठान्तरम्
१४५ वा० २ प्र० ३	{ गौरश्च इत्यस्त्येवैकविभक्तित्वं } { गौरश्च इत्येकविभक्तित्वमस्ति }	"
द० " १	तच्च सामानाधिकरण्यं	"
" ६	विशेषणविशेष्यत्वमर्थयोरेव	"
१४६ वा० उ० १	सामानाधिकरण्यलक्षण	"
१४७ द० २ उ० १	{ तच्च संबन्धुमशक्यं बहुव्यवायादिति भावः । }	"
२भा० २	यदि हि लोकाग्निधेत	"
१४८ द० २ को०	(इतरेतराश्रयिदृष्टान्तभाव्यम्)	"
१५० वामे १ प्र० १	यद्यपि शब्दनित्यत्वेनैतदपि	"
उ० १	वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः ।	"
१५१ वा० प्र० ३	नचगुणभेदेनेन प्रधानस्य	"
१५२ द० १ उ० १	काका सूचितमनुशयं	"
१५४ द० २ प्र० १	{ ननु भाव्यमाना आदैचोत्र } { ननु भाव्यमानत्वादादैचोत्र }	"
" " २	नह्यत्र संज्ञाविधावादौचो	"
१५६ द० २ भा० ६	छितीत्याकारलोपो यथा स्यात्	"
१५७ वामे ३ भा० २	ज्ञापकम्-आकारस्य गुणो न भवतीति	"
द० १ उ० ६	{ भङ्गेति । भङ्गस्य भङ्गसदृश } { भङ्गेति । भङ्गस्य भङ्गः सदृश }	"
२ प्र० १	एकारोच्चारणस्य सामर्थ्यादविकृत	"
३ प्र० १	आयादेशस्य ह्यकार पव	"
१५८ द० १ उ० १	शब्दरूपत्वाभावेन	"
१५९ १ प्र० १	पूर्वसूत्रे संज्ञिवोधनायो—	"
१६० द० १ प्र० ३	विपर्यासात्	"
" ४	किमुत्तरार्थैवेहानुवृत्ति	"
" ८	ये प्रवर्तते	"
१६१ " भा० १	किं पुनरलोन्त्यशेषः	"
" प्र० ४	{ विश्लेष्यते—इगन्ताङ्गस्य पठनीयम् } { " " इगन्ताङ्गस्य पाठान्तरम् }	"
" ७	{ तदाचाऽयं तस्यविशेषणत्वात्तच्छेषो } { तदाऽयं तद्विशेषणत्वात्तच्छेषो }	"
१६२ वा० उ० २	अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां	"
१६४ द० प्र० २	{ स्थानपट्टी ह्यस्योपस्थाने निमित्तम् । }	"
१६५ वा० " ७	भवितव्यम् ॥	"
" २ उ० ५	त्यादौ यलोपार्थम् ओकाररूप-पठनीयम्	"
द० १ भा० १	प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् ॥ पाठान्तरम्	"
१ प्र० १	भावात्प्रकृतस्यैव	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

१६५ द० ३ प्र० ३	{ एवमपीति । अनेनिजुः पर्यवेविपुरिलत्र } { " " अनेनिजुरित्यत्र }	"
४	{ हे बुद्धे पिचव्य बुद्धय } { पिचव्य हे बुद्धे बुद्धये बुद्धय }	पाठा०
१६५ द० ३ उ० २	{ उगवादियत् } { "उगवादिभ्यो यत्" }	"
१६६ द० १ प्र० ३	मन्त्रेणपरिभाषोपपत्तिष्ठते	"
१६८ वा० १ भा० २	ब्रूयाद् 'इकः' इति तत्रोपस्थितं	"
द० उ० १०	देश इति व्यवस्था	"
१४	इक इति सूत्र इक इति	"
१६९ वा० १ भा० १०	अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत	"
१७० द० २ भा० १	किं प्रयोजनम्	"
२	{ छिति प्रतिषेधं } { छितीति छिति प्रतिषेधे }	"
१७१ वा० १ प्र० १	अत्र सूत्रेऽभिमत.	"
द० १ कोष्ठके	(अन्यथोपपत्तिसाधकवार्तिकम्)	"
१७३ वा० ३ उ० २	सिचि वृद्धिः परस्मै इत्यस्य प्राप्त्या	"
१७६, प्र० २	प्रयोजनं चास्ति—चि	"
१७८ वा. १ प्र० १	{ =भावात्सर्वे पर्यायेणाणः प्राप्नुवन्ति } { भावात्सर्वेऽणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति }	"
द० ३ प्र० ५	स्यादित्युच्येत	"
१७९ वा. १ प्र० १	तेनैकरूप एवास्यार्थो	"
१७९ वा. १ उ० ९	वाक्यतयैवेति भावः ॥	"
द० २ प्र० ४	तस्यैव युक्ता धातुसंज्ञा ।	"
१८० वा. १ उ० ४	तत्तत्पदप्रयोजनक्रमेणेत्यर्थः ॥	"
१८० द० उ० ५	आर्थधातुके प्रत्यासत्त्या	"
१८१ द० १ उ० ३	—व्यवस्थापकशब्दाभावादिति चेत्	"
१	{ इत्यत्राकारो विवक्षितः । }	"
१८२ वा. १ प्र० २	{ यद्बुद्ध् ॥ }	"
" " ५	{ क्यजन्ताभ्यां ण्वुल्लुचौ प्रत्ययौ }	"
" " ८	{ क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः }	"
१८३ द. ३ भा. २	{ बन्धलोपे कथम् । त्रिवेः आस्ते- माणम्, लृळ् लविता । }	"
१८४ द० १ उ० ३	प्रकल्प्य चापवाद	"
१८९ वा० प्र० ४	तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये	पठनीयम्
द० उ० १४	तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये	पाठान्तरम्
१९० वा. २ भा. ३	{ गुणभाव्यस्ति } { गुणो भाव्यस्ति }	"

१ वस्तुतस्तु सर्वाण्यपि उक्तपदघटितानि वापदरहितानि भाष्यकारस्यैव वचनानि न वार्तिककारस्य, वापदसहितानि तु कानिचिद् वार्तिककारस्येति

तत्त्वमतो वार्तिकाङ्गानां शोधनं पुनरावृत्तौ कदाचिद् वार्तिकपाठपुस्तकलाभे करिष्यामः ।

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

६० १३० ३	छिप्रप्रत्ययपरमृपं	पाठान्तरम्
१९० २प्र० ३	निषेधाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥	"
१९१ द. भा. ३	अयं च धातूपदेशावस्थाया	"
प्र. ३	गोपवादयोरप्येकवाक्यताया	"
६	{ भूताकारनिवृत्तावस्थाव्यापारः भूताकारनिवृत्तावस्थाव्यापारः }	"
८	यद्येवं	"
१०	गुणप्रतिषेधविषयः	"
१९२ वा. १प्र० २	उभयपदाश्रयत्वा	"
२प्र० २	दङ्गस्यात्र कार्यत्वा	"
१९३ वा. १३० १	पुगन्तलघूपथस्येति त	"
१९३ १भा. १	छिद्ग्रहणं तदनवकाशं	"
वा० २भा० ५	एतत्प्रयोजनम्—गुणो न स्यादिति	"
६	गुणनिषेधो न स्यात्	"
द० १भा० २	क्षणस्य प्रतिषेध	"
प्र० २	अनेकपरिहारन्यासो	"
१	{ पूर्वस्य परस्य वेति संदेहे तदुप	"
उ० २		"
४	—यव्युत्पादनार्थेति ।	"
१९४ वा० उ० ६	निषेध्याकाङ्क्षतया	"
द. १ प्र० १	ततश्चासिद्धत्वान्निषेधा.	"
१९५ वा० उ० ९	{ इत्यादिना दुर्छामुर्छे इत्यादिना दुर्छामुर्छौ }	"
१९६ द० प्र० ३	तच्चेत्स्थानिवद्भावात्स्यात्	"
१९७ द. २३० २१	{ यदि समुदाय इति । यदि च समुदाय इति।	पठनीयम् पाठान्तरम्
१९८ वा० वा० २	च्छन्दसः अदीधे-	"
१९९ द० १भा. १	वेव्यदिति च	अधिकम्
२भा० १	दीध्यदिति च इयञ्चेष व्यत्ययेन पाठा.	"
२०१ द. २प्र० ६	समासपदानामन्तोऽव	पाठान्तरम्
२०२ द० २प्र० ३	यथा ग्लेयादिति	"
" ६	शक्तेति । वृत्ति तकारे झलि	"
२०३ " उ० १	नचाङ्गाद्यवयव	"
२भा० १	{ दृपत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्यलोपः दृपत्करोति संयोगान्तस्य लोपः }	"
द. १प्र० २	विशेषणात्तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहण	"
२०४ द. १ भा. २	गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः	"
२०५ वा० १भा. २	प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे	"
प्र० ३	नावयवैकाचः	"
२०५ द० २भा. १	अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा ।	"
१वा. ४	द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञेति चेद्	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

२०६ वा. २३० ४	सामर्थ्येन सवर्णकालव्यवायोपि	पाठान्तरम्
द० भा० १	यदा द्वयोर्द्वयोः, तदैवं विग्रहः	"
२०७ वा० प्र० ४	यदा द्वयोरन्तरा	"
" " ५	{ यदा बहूनां यदा तु बहूनां }	"
२०७ वा० उ० ३	तथा सति द्वयोरेवाव—	"
द० " १२	तन्निमित्तत्वादित्याहुः ॥	"
२०८ वा० १प्र० ४	चनवैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम्	"
२ भा. १	{ निर्गल्यात् निर्गल्यात् निर्मल्यात् निर्मल्ये }	"
२ भा. २	{ निर्गल्यात् निर्मल्यात् निर्गल्यात् निर्मल्ये }	"
२११ द. १प्र० २	बाधकत्वपक्षे मुखनासि-	"
२१२ द० प्र० १	स्थानान्तरमेवानुनासिकस्येति ॥	"
" २	{ यदा तु सर्व एव यतः सर्व एव }	"
उ० १	उपशब्दस्य सामर्थ्यादिति भावः	"
८	तत्तद्देशावच्छिन्नवाच्याद्यभिधा-	"
२१३ वा० १३० ४	पाणिनीयशिक्षानुसारेण	पठनीयम्
२१४ वा० उ० २	युगपदुभयोर्व्यापृतेः ॥	"
२१५ वा० १प्र० ४	तत्र द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहिरिति पक्षे	"
२३० १	तद्धितान्तास्यशब्दविषये	"
२१६ वा० २प्र० २	{ तेन नञ्शब्दस्येह भावः साधनं तेन न शब्दस्येह भावः साधनं }	"
२भा० २	सर्वेषां हि तत्तुल्यं भवति	"
३प्र० २	वर्णानां निष्पादनादिति भावः	"
३	विततमस्ति पणवचमैवत् तत्संबद्धा	"
२३० ५	{ तज्जनकवायुसंयोगस्यापि तुल्यत्वात् अनवधारणगर्भ }	"
२१७ द० भा० ११	आनुनासिक्यं तेषामधिको गुणः ॥	"
प्र० ३	संवृतताविवृतताख्याः ॥	"
उ० ५	{ तेषां चास्यविवृतत्वमास्य तेषां चास्यान्तर्गतत्वमास्य }	"
८	वाह्यान्प्रयत्ना	"
२१९ वा० ४प्र०	{ २ विशिष्टस्यैवावस्था वर्णो ३ बुद्धिकृतमेदाश्रयो व्यप }	"
२२० वा० २३० २	जातावेकवचनम्	"
" ९	तत्तत्स्थानानामभिधातका	"
२२१ वा० २प्र० २	{ मानस्यापि कचित्सवर्णग्रहणद- र्शनात् }	"
द० ३भा० २	किं तर्हि ? ॥ प्रयतनमेव प्रयत्नः ॥	"
२२३ द०	सर्वाधः कोष्ठकम् २२४ पृष्ठप्रारम्भे पठनी०	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

२२५ द० १प्र० ४	दिमात्रावेतावित्यभ्युपगन्तव्यौ	पाठा०
२ प्र० ३	तथा पूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु	"
७	इह द्वयोर्ककारयो	"
२२६ वा० २उ० २	तद्याचष्टे—अपिचेत्यादिना ।	"
८ टि० १४	“अण्”प्रत्याहार	पठनी०
२२६ द० २प्र० २	इति लणिति लकाराकारेण	"
टि० ६	शति”इति भाष्यं विरुध्येत	"
२२८ वा० ३० १६	स्वविषयेऽप्राप्तौ तद्वटक	पाठा०
द० २	अनचि चेति	"
२२९ द० ३० १४	सर्वनिर्णयं विना	"
२३१ वा० १प्र० १	मेदमभ्युपगम्योच्यते	"
३प्र० १	अपर आह—	"
२३३ वा० भा०	‘किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्’ अङ्गुता- दुपुते इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥’ इति भाष्यं प्रथमप्रदीपतः प्रागेवा॥पठनी०	"
२३३ वा० ३प्र० २	सिद्धे हि पुते तत्र वक्तव्यं भवति अतोतीति	पाठा०
२३३ द० १प्र० २	च प्राधान्यात् प्रधानदेश—	"
२३४ वा० २प्र० ३	दीर्घोच्चारणाच्च प्रत्यक्षधिया	"
द० ३० ८	व्यक्तिगाया अपि न ग्रहण	"
१५	तद्विशिष्टग्रहणेऽप्यण्त्वाभावा	"
भा० १	प्रगृह्यसंज्ञोच्येत	"
२३५ द० ३० ७	तदेकवाक्यतापन्नस्यापि	"
३भा० १	एवं तर्हि किं न एतेन कार्यकालं,	"
२३६ १ वा० १	इदादयो यद् द्विवचनं प्रगृह्या	"
१भा० १	इदादयो यद्विवचनं प्रगृह्या	"
द० २वा० १	इदाद्यन्तं यद्विवचनमिति	"
२३७ वा० १प्र० २	{ केवल्योः संभव }	"
	{ तयोः सिध्यति }	"
३	एकारान्तस्य द्विव	"
वा० २प्र० ५	—न्तग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति	"
२३७ द० २प्र० ३	कथं पुनरत्र	"
२३८ वा० ३प्र० ३	द्विवचनान्तमित्यर्थः ॥	"
द० ४भा० १	{ अन्यस्य कृते }	"
	{ त्वन्यस्याकृते }	"
२३९ वा० २प्र० ५	नास्तीत्येतत्पक्षसंभव एव	"
२३९ द० भा० ३	{ अमी अत्र अमी आसते }	पाठा०
४	{ अमू अत्र अमू आसते }	"
द० २प्र० ३	{ च शब्दान्तत्वस्यापि }	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

२४२ वा० २प्र० ३	प्यसंभवो भवति यथा	पाठान्तरम्
द० ३० ५	एव सिद्धत्वबोधनमित्यर्थः ॥	"
२४३ द० ३० १	इत्यर्थ इति कार्यकालेपि	"
२४४ १ प्र० २	{ ईदृशंश्चेद्वदिति }	"
३	{ बुद्धिसंकलनाया }	"
१३० २	अथवाऽऽहेति ॥	"
२प्र० २	स्वरे इति । अन्वि ॥	"
३० १	द्वितीयपदस्येऽन्वि यत्किञ्चित् कार्यं	"
२४७ वा० ३भा० १	एकाजित्युच्यमाने ह्यत्रापि	पाठा०
द० १प्र० २	{ प्राधान्यादिति भावः । }	पठ०
	{ प्राधान्याच्चेति भावः }	पाठा०
२४८ १ भा० १	{ भविष्यति }	"
२	{ न भविष्यति }	"
२४९ वा० २प्र० ५	{ नावयवानाम् एकाज्जिर्वचन }	"
६		"
२५१ द० २प्र० ३	रूपग्रहणेनार्थवद्ग्रहणस्य	"
२५३ ३० ९	मुपात्तविशिष्टरूपविषयत्वे चेत्यपि	"
२५४ २प्र० ४	शाकस्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे	"
२५५ वा० २उ० २	एव प्राप्ता एकप्रयोग एव	"
२५६ द० ३उ० ७	नभिधानमिति तात्पर्यम् ॥	"
२५८ वा० ३प्र० ४	संसृष्टरूप एवामिधीयते	"
५	उद्भूतस्तस्यैव	"
२५९ वा. १प्र० १०	{ तत् आत्वं भूता }	"
	{ तेनात्वं भूता }	"
२६० वा. २प्र० १	प्रकृतयश्चैषामिति । यदि प्रकृति- शब्देन सर्वेषां धातूनां ग्रहणं स्यात् तदा दाधग्रहणं व्यर्थ भ- वेत् । अन्ततः सामान्येन तेषा- मपि ग्रहात् । अतो दाधारूपाणां नान्येषामिति प्रत्यासत्तयैषामिति लभ्यते ॥	"
द. १ भा. २	दाशतिसंहति	"
२ भा. ३	परिणिमयत इत्येवमर्थम्	"
३ { पुरस्तादाकृष्यते }		"
४ { पुरस्तादपकृष्यते }		"
२६१ वा. २प्र० २	पितृत्वमदाविति प्रतिषेधे	"
७	इत्येतद् धेइनिवृत्त्यर्थं	"
८ { इत्येतद्, दधातेर्हि }		"
	{ इत्येतद्, अस्य दधातेर्हि }	"
२६१ द० २प्र० ४	किंतु दाधारशब्दापेक्षयेल्लोपः	"
२६२ वा. २प्र० १	लब्धव्यपदेशात्मकस्य	"

१ ‘अनचि’ इत्येव पाठो योग्यः चकारस्य द्वित्वविधायकत्वात् ॥ दाधि०

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

द० उ० ७	{ पुक्कप्रवृत्तावपि पुगप्रवृत्तावपि }	पाठान्तरम्
७	दाशब्देनाग्रहणात्	"
१६	तु कथनवैयर्थ्योपपत्तिः ।	"
२६३ वा. १३० ४	ध्रुत्वाभावे तदवस्थो	"
" २भा० २	शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य	"
वा. ३प्र० १	इह भवतीत्यनेन द्वारेण	"
द० प्र० १	{ कार्यं प्रति यत् पद्यमानं प्रतीयमानं } प्रकृति	"
प्र० २	तत् सर्वम् ॥	"
प्र० ४	विकाराभावप्रतिपादनार्थमेतत्	"
उ० २४	गमा अपीलर्थ इत्यस्य सर्वथेत्यादिः ॥ पाठा.	"
२६५ वा. प्र० ५	{ सिध्यति । अत एव }	"
२६६ द. २प्र० १	{ पक्षे एजन्ताना २ { पक्षे उपदेशे एजन्ताना }	"
२६७ वा. उ० ७	मानमाह—	पठ०
वा. उ० ७	द्वयोरिति । प्राकार	पाठा०
द. उ० ५	दित्यस्याद्यन्तवच्छास्त्रप्रवृत्ते	"
२६९ द. २प्र० १	प्रथमरूपताध्यवसायात्	"
३भा० १	तथाऽप्रसूतायामसोप्यमाणायां	"
२६९ द. ३प्र० २	सापि कदाचि	"
२७० वा. प्र० १	{ पूर्वांगमनं पूर्वांगमनं }	"
२७० द. २भा. २	चैकस्मिन्नपि संभवति	"
२ प्र० २	प्रतियोगिनोराद्यन्तशब्दयोः	"
२७१ वा. प्र० ३	योगोऽयमारब्धव्यः ॥	"
भा. २	कर्तव्यम् तैत्तिरीयः ॥ औपगवः	"
	क्रापटवः	पठनीयम्
२७१ वा. २उ० २	साहिल्यालतीतिरित्यर्थः ॥	पाठा०
भा.	अहिंस्तुष्टुकायनिः आग्निवेद्यः ॥	"
	गार्ग्यः कृतिः	पठनीयम्
२७२ वा. २प्र. १	सूत्रकारापेक्षया प्रयो	पाठा०
२७३ वा. २प्र. ४	तरमित्यादि सिद्धं	"
वा. २उ० ३	नातिशयिकस्यापि	"
द. प्र० १	{ प्रतिषेधक्रिया }	"
२७५ द. १भा० १	{ यदि तर्हि कृत्रिमे संप्रत्ययो " कृत्रिमाकृत्रिमयोः }	"
२	{ कृत्रिमे संप्रत्ययो }	"
३भा० १	गङ्गा यमुनेति	अपाठान्तरम्

१ कलिश्चित्पुस्तके "तद्विशेषेभ्यः" इत्यस्य व्याख्या टिप्पणीरूपा मूले

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

२७६ वा. २प्र० १	नित्यार्थः पाठ इति चेत्	पाठा०
३उ० ४	तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन	"
द. ५भा. २	माकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो	"
२७७ वा. प्र० ११	संज्ञान्तरं निवर्तयति	"
२७८ द. २उ० १	स्फोटयितुं	"
२७९ ,, प्र० ५	भूर्यादिनिवृत्त्यर्थं	"
द. १भा. १	उत्तरार्थेनापि नार्थः	"
२८० १वा. प्र० ५	{ न गुणातीत्यर्थः । }	"
२८० द. १प्र० १	{ स्वरितत्वाद् वाक्यान्तरे }	"
३प्र० १	वार्तिकं कर्तव्यमिति स्थितं	"
२८१ वा. १प्र. ३	चेदम् ॥	"
२प्र० १	{ समासकन्विध्यर्थमिति }	"
६	{ एकः, अध्यर्थः, द्वौ, अर्धत्रय इति }	पठ०
	{ एकोऽध्यर्थो द्वावर्धतृतीया इति }	पाठा०
२उ० ३	तस्यैव संख्याकार्यत्वात्	"
२८३ द. उ० १६	{ त्येव सिद्धेः त्येव तत्रोदात्तत्वसिद्धेः }	"
२८४ वा. प्र० २	अन्यवाचित्वाश्रयेण तूत्तरम् ॥	"
२उ० ३	साहचर्यस्य न सर्वत्र व्यवस्थापकत्व	"
२८४ द० २उ० ४	धनेन लोपस्याप्यनापत्तेः ॥	पाठा०
२८४ द. ,, ५	स्याददीदपदित्यत्रेति भाष्ये	"
,, ७	सिद्धतया तस्या अप्राप्तौ	"
२८५ वा. १उ० ९	{ तद्विधातकसूत्रस्थात्— }	अपपाठः
१०		
द० प्र० २	न तु पातेर्दतिः ॥	पाठान्तरम्
२८६ वा. ,, २	डतिः संगृह्यते नत्वौणादिको डतिः ॥	"
वा. २प्र० २	प्रयोगस्त्वेपां लुप्तत्वान्नास्ति ॥	पाठा०
२८७ वा. ३उ० २	वेदिकां पुण्डरीकं वेति ।	"
द. १भा. १	एवमपि प्राकीर्णेत्यत्र प्राप्नोति ॥	"
२८८ वा. १प्र० २	{ बहुव्रीहित्वनिश्चया बहुव्रीहिरितिनिश्चया }	"
२८९ वा. प्र० १०	{ स्वस्वामिसंबन्धः पष्ठर्थः स्वस्वामिसंबन्धलक्षणः पष्ठर्थः }	"
१६	{ पृथक्प्रयोगसत्त्वात् पृथक्प्रयोगात् }	"
,,	कार्यार्थतया	"
,,	भवितव्यमिति	"
द. उ० १९	अवयवसंख्यारोपेण	"

केनचिद्वैयर्थ्येनैव प्रक्षिपेति बोध्यम् ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

२९० वा. उ० ३	ब्राह्मणत्वेन विशेष्यत इति भावः	पाठा०
२९१ वा. २प्र० १	प्रतिषेधस्य हि निवृत्तावेव	"
" २	निपातनस्य च	"
" ३उ० १	किम् एवम् एवंजातीया	पठ०
२९२ वा. उ० ९	निदन्तत्वादाद्युदात्तत्वाय ।	पाठा०
२९४ वा. १प्र० ३	{ असंज्ञोपसर्जनीभूतानि सर्वादीनि असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादिगणे संनि-	"
द. २प्र० २	गणपाठोपलक्षितं यद् विशिष्टं कार्यं	"
३	इति तदर्थमपि	"
२९५ द. उ० ८	तत एव स्त्रीभ्यो [ढगिति] ढकि	"
१५	नैन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र	पठ०
१९	नैचैवं बहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्ग—	"
९ टि. १	शङ्कते—नन्विति ॥	"
३०० वा. उ० ११	तु सर्वे सर्वोपस्थापकत्वमेव	पाठा०
द. उ० ९	स्वविषयसर्वार्थबोधकत्वं	"
३०१ द. २उ० ३	{ चोभयस्य पाठाभावे } { चोभयस्य पाठाभावे }	"
" " ३	{ अन्यथोभयान्तसिलादेः }	"
३०२ २प्र० १	स्वार्थिकत्वाद्वाप उभार्थं	"
३०३ वा. उ० १०	{ अतः प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभूतोभ }	"
३०४ " १प्र० ३	आश्रयिष्यत इति प्रश्नः	"
द० २उ० ४	{ काकचोरपि विशेषाभावात् }	"
३०५ द. उ० ३	{ " " यस्या इत्यर्थः } { " " यस्य इत्यर्थः }	"
४	पूर्वपदस्य	"
३०८ वा. १प्र० १	सूत्रपाठ एवायमर्थः	"
" ३भा. १	गोनर्दीय आह—	"
द० प्र० १	गोनर्दीय आहेति ॥	"
उ० ५	सूत्रमिति सूत्रहृदयम्	"
३०९ वा. १प्र० २	पूर्वत्वमाढ्यस्य विशेषण	"
द. भा. २	योगाङ्गं यथा विज्ञायेत	"
१प्र० ३	समासोऽयं गृह्यते ॥	"
३१० द. २प्र० ४	प्रकारार्थप्रदर्शनाय	"
" " २प्र० ५	तदुक्तम्—	"
३११ वा. २प्र० २	मध्यमस्यामवमस्यामिति तु	"
द. ३प्र० ३	{ तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञया तसि- लादिविधीयते । }	"
३१२ वा. प्र० ४	मुक्तानुवाददोषादप्राप्त	"
द. १प्र० ४	पुत्रादिशब्दास्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तन्ते	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

३१३ द. १प्र० १	समाने शाटक—	पाठान्तरम्
२	तत्रेदं न ज्ञायते	"
३१३ द. १उ० २	{ समानेति ॥ समाने इति । }	पठनीयम् पाठा०
३१४ द. २प्र० ३	लोहितगङ्गमित्यादीनां चाव्ययानां	"
२उ० १	{ स्वभागत }	अपाठा०
३१५ वा. भा. १	एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैव स्यात्	पाठा०
द० प्र० ५	विधीयते । तत्र	"
१०	{ असिस्तु सूत्रार्थे } { एतस्मिन्सूत्रार्थे }	"
३१६ वा. ३उ० ३	लोपेनैव	"
३१७ द० प्र० ३	{ स एव प्रकारवचने }	"
३१८ वा. ३भा० ६	आतश्चाभिज्ञाः	पठ०
द. १उ० ४	आतश्चाभिज्ञा इति ।	"
३१९ द. प्र० ३	एकस्मिन्नित्येतदपनीयै	पाठा०
३२० द. प्र० ४	तदाऽसर्वविभक्तयो	"
३२१	शिरोलेखे अव्ययसंज्ञा	पठनीयम्
३२१ द. प्र० ६	स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणं	पाठा०
९	रित्यव्ययत्वप्रसङ्ग इत्याह	"
१२	{ प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रपाठः } { " सूत्रप्रबन्धः }	"
३२२ वा. १भा० १	पाठेनेयमव्ययसंज्ञा कृता । सेह	"
१उ० २	पातमव्ययमितीत्यर्थः ॥	"
१प्र० २	वचनेनेत्यर्थः ॥	"
३२३ वा. प्र० ६	एकत्वादिवित्यर्थः ॥	"
८	सत्त्ववचनानामपि	"
११	{ लिङ्गादिविशेषणयोगात् }	पाठा०
द. भा० १	कृद् यो मकारान्त इति	"
" २	कृदन्तं यन्मकारान्तमिति	"
द. प्र० ४	{ मिति चात्र तदन्तविधिः }	"
७	नाना गमनमगमनं वा संभवति	"
३२४ वा. १प्र० ५	भिर्योगाभावात् ।	"
द० २भा० १	लिङ्ग्रहणं निवर्त्तयिष्यते	"
१प्र० ३	अत्रैवार्थे ज्ञापकमाह—	"
२प्र० १	तस्य हि मो नो धातो	"
३	यस्य च धातोर्नियमेन निवृत्तिः	"
३२६ वा० प्र० ३	पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं	"
३२७ द. प्र० ३	{ तथाच तत्र } { दीर्घत्वप्रसङ्गः }	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ	पाठान्तरम्
द० प्र० ४ रिति दीर्घ ऊकारः	"
३२९ द. प्र० ४ बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्र विक	"
३३० द० १० } अतिप्रसङ्गस्त्वेतज्ज्ञायस्यानित्यत्वेन	"
३३१ वा. ३वा० पपिवान्	"
द. ३भा. ३ पपिवान्	"
३३२ वा. प्र० ४ सर्वशब्दपर्यायः	"
द. प्र० ४ पपिवानिति	"
१२ त्संनिपातपरिभाषाया बाधः ॥	"
३३४ द. १प्र. १ शिसर्वनामस्थानं सुडनपुंसक- स्येति	"
३ ल्यसिञ्यासे तु न दोष इत्यर्थः ॥	"
३३५ वा० प्र० २ } शिसर्वनामस्थानमित्यनेन या प्राप्तिः।	"
द० १ } २ निरवकाशमेव स्यात् ॥	"
३३६ वा. प्र० ३ नन्समासो भवतीति ॥	"
द. उ० ८ यस्याद्विहितस्त—	"
३३७ वा. २प्र० २ इतिश्चासौ करणश्चेति विशेषणसमासः ।	"
३३७ द. ३भा. २ करणः परः प्रयुज्यमानो	"
५ नवाशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो	"
३३८ द. २प्र. २ तत्र प्रदेशेषु च कार्याणि	"
३३९ वा. १भा. १ येन नवेत्युक्ते लोके	"
५ समानलिङ्गेन निर्देशः	"
१प्र० २ व्यधिकरणत्वं लक्ष्यते ।	"
२प्र० १ व्याकरणसूत्रे समानलिङ्गो	"
३४० वा. १भा. २ अत्र न ज्ञायते—	"
३४० द. ३भा. ७ } संज्ञा यथा स्यात्—नेति च वेति च ।,	"
३४१ द. प्र० २ समीकृते देशे पश्चादिकल्पः	"
" " ३ पश्चात्प्रतिषेधस्तदा विकल्प—	"
" " ४ आनुपूर्वी च यैव संज्ञाविधा	"
३४३ वा. प्र० २ { —रूप्यत्वात्तदङ्गानां विकल्पः } —रूप्यत्वादङ्गानां विकल्पः }	"
वा. २भा० १ युगपच्चाङ्वाचयेन च	"
द० १प्र० ४ प्रयोगनिरपेक्षं शब्दानन्वाचष्ट इति	"
२प्र० ४ व्यवहितस्य प्रसङ्गः ।	"
६ तन्व्यादयस्त्वेका	"
३४४ वा. १प्र० १ } एकस्याः प्रकृतेर्भवन्त्विति	"
वा. १ } २ शीलनेन च तद्विषयत्वम् ।	"
द. प्र० ३ सर्वप्रयोक्तृप्रसङ्गे	"
५ नास्ति प्रयोक्तृनियमः ।	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ	पाठान्तरम्
५ सर्वतुल्येन निर्दिष्टोऽस्य	"
३४५ वा. १भा. २ पूजार्थम्, देशग्रहणं च	"
उ० ७ कृतस्यानुवादोऽन्याकृतत्व—	पठ०
३४७ द. १भा. २ } प्रत्याहारे ग्रहणम्	पाठान्तरम्
३४८ द. ७टि. १ गन्धनमात्रे यमः	पठ०
४ अप्राप्तविभाषा—	"
३४९ द. २प्र० ५ } तदा पूर्वोक्तदोषाभावः	पाठा०
३५० वा. प्र० ५ { तूभयत्रेति संशयः तूभयत्र विभाषेति संबन्धः तूभयत्र विभाषेति संदेहः तूभयत्रेति संदेहः }	"
३५१ वा. २प्र० १ } यद्यच्चाविति नानुवर्तते २ } पद्यच्चौ नानुवर्तते	पठ० पाठान्तरम्
३५६ द. प्र० १ पक्षद्वयेऽपि	"
३५८ वा. १प्र० ३ } येनैकः काकस्तेनैवापरोपीति	"
" ४ } निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म तदै	"
३५८ वा. ३भा. २ पदेषु पदैकदेशान्प्रयुज्जानाः ।	"
" २प्र० ४ —त्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः ॥	"
द० २उ० ४ तस्यायोग्यत्वे पुत्राय समर्प्यते	"
३६१ वा. भा. २ } अत्राशक्यमुदात्त	"
३भा. ३ आदिर्यस्येति ।	"
द. ३प्र० २ पश्चादिकारोऽवयवत्वमागच्छति	"
३६२ वा. १प्र० २ कल्पितामेवार्थवत्तामाश्रित्य प्रकृति- प्रत्ययो	"
३६६ वा. १प्र० १ संघातस्य पूर्वस्थान्तो न	"
३६७ द. ३उ० २ —मित्यनेन नलोपः	"
३६८ २भा. ३ पञ्चारलिनी	पठ०
दशारलिनी	"
३६९ द. १प्र० २ वधैकारार्थोकारौ प्राप्नुतो,	पाठान्तरम्
१उ० ९ तत्सदृशश्चैतयोरवयव इत्यर्थः ॥	"
" " ३भा. ६ तत्रानेनानिको व्यावर्त्यन्ते ॥	"
३७० द. प्र० २ ओकारस्यौष्ठस्यौष्ठ्य उकारो भवि- ष्यतीत्यर्थः ॥	"
७ टि. इति स्वीयप्रातिशाख्यशिक्षान्तरसं- वादेन सस्यानत्वं वार्तिककृतोक्तम्	पठ०
३७१ वा. ४भा. ३ } भूयसश्च ग्रहणानि	पाठा०
द. १प्र० २ श्रवणाप्रसङ्गः, असमासे तु 'युक्तिरिति'	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

३७२ वा. २प्र० १	{षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदुच्यते	पाठा०
३७२ द० १प्र० १	यावतां संबन्ध इत्यर्थः ॥	,,
३७४ वा. १प्र० १	पाराध्वसामान्यात्परि—	,,
३प्र० २	फलित्वीति भावः ॥	,,
३७५ द. प्र० ४	{अस्य च सूत्रस्य निर्दिश्य अस्यैव निर्दिश्य}	,,
३७७ वा. १प्र० २	यत्र चानेकविधमान्तर्यं	,,
३७८ वा. २प्र० ३	{भवत्येतदुदाहरणम् भवत्येव तदुदाहरणम्}	पाठान्तरम्
३८० वा. २प्र० २	पष्ठयन्तेऽप्यनुसंहियेतेति भावः ॥	,,
३८१ वामे वा.	{स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके	,,
४भा. १	{विसं मुसलं पत्वं विसं मुसलम् इण्कोरिति पत्वं}	,,
द. १उ. १	प्रसक्तं तत्रैव दोष इत्यर्थः ॥	,,
,,	{आदेशरूपस्यैव तेन पत्वविधाना	,,
१भा. १	{न प्रकल्पते न प्रकल्पेत}	,,
३८२ वा. १उ० २	पाक्षिकसाधुत्वापत्तेरिति भावः ॥	,,
द. २उ. २	स्थानिपदार्थस्येत्यर्थः ॥	,,
३८४ वा. ३प्र० २	{त्वैकमात्रिकमिति भावः ॥	,,
३८५ द० १प्र. २	{भवतीति ऋश्रुतिस्थाने भवतीति ऋश्रुतेः स्थाने}	,,
३८६ वा. १प्र० २	{पूर्वमेवान्यमिकमनुसंहियते	,,
३८७ द० वा. २	{निवृत्त्यर्थमिति चेदुदा	,,
२भा. ४	{कृतिः हृतिः कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृतम् पठ०	,,
प्रदीपे २	स तूदात्तादिगुणो	,,
६	रित्वोत्त्वादिमिरयं हि बाध्यत	,,
३८८ वा. २प्र. ४	{नियमेनाप्रतिपत्तिरवर्णाप्रतिपत्तिरिति	,,
३९१ द. २उ० १४	{वर्णविधौ सर्वत्रेति च सर्वत्रेति च}	पाठा०
३९२ वा. २भा. ३	इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्ट—	,,
२प्र० ५	{आनङ्गादेशु समुदायस्या—	,,

१ 'शङ्किताह' इत्येवं पाठेऽस्य पूर्वपक्षिग्रन्थत्वं प्रतीयते ॥ तच्च नयुज्यते अस्य गृहवक्ष्यमाणाशयवतः सिद्धान्तिनो वाक्यत्वात् । अत एव 'नवेति विभाषा' इति सूत्रभाष्येऽपि भाषितेन 'नैतद्विचार्यत अनङ्गाज्ञानञ्चानिति । महाभाष्य० ६

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

द० ४उ. ४	{तत्रान्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः ।	पाठा०
३९३ द. वार्ति २	हलादिःशेष	,,
३९४ वा. ९भा. १	गीर्यते स्वय.	पठ०
२	पूर्यते स्वयमेव	,,
द. १भा. २	पिपरुः बिभरुः	,,
१	{हलादिःशेष	,,
,, ३भा. २	{हलादिःशेष	,,
३	{हलादिःशेष	,,
३९५ वा. १प्र. ६	स्तदाप्यण् रपरो न स्या	पाठा०
३९५ द० ३भा. १	गीर्यते	पठनीयम्
३९६ द० २प्र. २	व्यवधानाभावात्तस्य स्यादेवादेशः पाठान्तरम्	,,
३९७ वा. २भा. २	पिपरुः बिभरुः	पठ०
३भा. १	प्रकर्ता	,,
२	प्रकर्तुम्	,,
द. २उ. ४	{वचनैव निर्वाह इति भाष्य उक्तमिति पाठा०	,,
३९८ ४भा. १	इत्युच्येत	,,
३९९ वा. १प्र. ३	{मुपसंहियते । आदेशो वा यो विवक्षितः	,,
४	इत्येवं विज्ञायते ।	,,
द. १प्र. १	यदुक्तमर्थवत् आगमा इति	,,
४०० द. उ. १६	परिभाषात्वमङ्गकृतं हि तत्त्वमिति भावः,,	,,
४०१ वा. १प्र० १	सति सर्वोद्देशे डित्क	,,
वा. २प्र० ३	वृद्धिप्रतिषेधार्थं डित्त्वं ज्ञायते	,,
द. ३भा. १	"इदम दश्" इतः, इह ॥	पठ०
४०१ द. ३-४टि. १	बह्वत्र पुस्तकेषु	,,
४०२ द. प्रदीपे ६	स्येत्येतद्वाधित्वा सर्वोद्देशो	पाठा०
९	ज्ञापने प्रयोजनम्	,,
४०३ द. प्र० ७	वत्करणे त्विहातिदेशेन	,,
४०५ वा. १प्र० ७	समाससद्भावात्	,,
प्रदीपे ९	पन्थाः सः । इति सुलोपो	,,
४०६ वा. २टि० १	धानाशब्दस्य बहुवचनान्तत्वात्	पठनी०
,, ४	परश्चताः	,,
द. १प्र. २	—प्यादेशः प्राप्स्यतीति भावः ॥	पाठा०
४०७ वा. २भा. १	{अस्ति चेह कश्चित्	,,
४०९ वा. उ० ९	तेषामसंग्रहेण	पठ०
४१० वा. १उ. ३	शङ्किताह	अपपाठः

किंतिहि ? 'आलङ्घ्यो नालङ्घ्य इति' इति सिद्धान्तेन संवादोपि भवतीति मयाऽस्यापि सिद्धान्तिवाक्यत्वसंपत्तये 'शङ्किताह' इति पाठं कृत्वा सिद्धान्तिभाष्यव्याख्यायामेवोचितत्वेन योजित इति बोध्यम् ॥ दाधिनथा ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ		पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ	
४१० द. २भा. ८ तत्रगुणः	पाठा०	४२८ द.० उ० १ } यलोपेऽवशिष्टस्य नेमिदित्यस्य	पाठा०
४१३ वा. २भा. ३ { आदिश्यते यः स त्वादेशः }	पाठा०	४३० वा. २प्र० ३ संयोगान्तलोपोपलक्षणार्थत्वात्	"
२उ० ३ { य आदिश्यन्ते त आदेशाः }	"	द० प्रदीपे ३ ननु चापरविधावित्युच्यमाने	"
३ { आदिश्यन्त इति ।	"	४ निमित्तापेक्षयाऽपरत्वविधानात्	"
४१४ वामे २वा. २ { स्थानप्रयोगात् ।	"	६ विधिरस्ति ।	"
द० भा. ४ भूतपूर्वोपि भवति ॥	"	११ स्थानिवद्भावाभावः ॥	"
४१४ द. ३भा. १ सन्ति चैवोत्तरपदिकानि	"	४३१ द. २प्र० २ इत्यस्यानुपस्थानमिति भावः ॥	"
द. ६भा. १ { कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् ? ॥ "	"	द० २उ. ४ वरेग्रहणाच्च	"
टि० गौतमसूत्रे	पठनीयम्	४३२ वामे १प्र० १ विज्ञास्यते ।	"
४१५ वा. ३ भा. ८ { न्यग्रोधांश्चाधीयमानान् }	पाठा०	२प्र. ३ { पदिक इत्येव भवति ॥ उदकं वहती-	"
१४ { न्यग्रोधांश्चोपादीयमानान् }	"	४ { त्वण् ।	"
१४ { भवति चाधीयमानम् }	"	४३३ वा. १भा. ५ कुर्या हुर्या	पठनीयम्
१४ { भवति चोपादीयमानम् }	"	वा. ३प्र. १ अपर आह—परयणादेशोपीति ॥ पाठा०	"
द. १भा. १ { अपवादे तु उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति ॥	"	४३४ वा. २उ. १ { नैतदस्योदाहरणमिति	"
{ अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । , ,	"	द. उद्देश्ये १ दाहरणविषयपूर्वनिमित्तक	"
४१६ वा. उ० ८ विदूराद् न्य	पठनीयम्	४३५ वा. , , १५ { मन्तरङ्गत्वं पूर्वयणादेशस्य, परयणा-	"
४१६ द. ८टि. १ किंचेति ॥ [विशेषः—नित्त्वे तु ऋकारोऽनु-	"	१६ { देशस्य बहिरङ्गत्वं तु निमित्ता-	"
दात्तः, पित्त्वे तुदात्तः स्यादिति दाधिमथाः॥]	"	द० १भा० १ बहुखद्वक	पठ०
४१७ द. १वा. १ जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे	पाठा०	४३७ वामे १ वा. तस्मात् स्थानिवद्बचनम् ॥ * ॥	पाठा०
४१७ द० १भा. १ जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे	"	द. १प्र. ५ असत्तावगतौ तु न सन्तीति ॥	"
४१८ द. ३उ० ४ न चेदं तथा	"	द. २प्र. १ अमीषां ब्राह्मणानां मध्येऽन्त्या	"
४२० द. प्र० २ { निषातः प्राप्नोति निषातै	"	४३८ वा. २भा. ४ लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र	पठनीयम्
३ { निषातः प्राप्नोति निषातै	"	३भा. १ पञ्चारव्यः दशारव्यः	"
टि० २ 'भाष्य' इत्यतः परमेव मुद्रकप्रमादात्	"	४भा. यत् प्रपुनीह्यत्र यत् प्रलुनीह्यत्र	"
सर्वाधसितं "इव चात्र भाष्येऽपि द्वि-	"	४३८ द. १प्र. १ भावाद् गतिर्गतावित्यस्याप्रसङ्गः ।	अपपा
पदमनेकोपलक्षणम्—" इत्यादिकं पङ्क्तिन-	"	४४० वा. १भा. ३ ततोऽन्यतरद् व्यपदेश्यम् ।	पाठा०
वकं	पठनीयम्	३प्र० १ वर्णग्रहणे तावज्जातिग्रहणा	"
४२२ वा. ३भा. १ { आम्बिधौ सन्तस्य	पाठा०	४४२ द. २भा. १ { णायामपि प्रकृताविति	"
४२२ द. २प्र. १ { प्रत्याहारान्तर्भावात्	"	द. ३प्र. १ आदयतेर्णिचि लोपे कृते	"
४२४ द. प्र० ५ तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशात्स-	"	" , , ३ घालादिति लिङि वधादेशप्रसङ्गः ॥	"
तुक् छकारः स्थानी । समुदायनिर्दे-	"	४४४ वा. २प्र. २ गैतदुच्यते ॥ तत्र वेतसशब्दा	"
शसामर्थ्या—	पठ०	द. प्रदीपे २ { न तु निर्दृतादिषु	"
४२५ द. प्र. २ जाशब्दाकारस्य लोपो	पाठा०	{ दित्याश्रित्यैवमुच्यते	"
४२६ द. प्र. २ { छक् । तस्य स्थानिवद्भावेन पुरनेकाच्च , ,	"	द. २प्र. ३ { विधातव्ये स्थानिवत्त्व	"
४२८ वा. १प्र० १ { पूर्वसेति पष्ठया	"	{ सकारान्तस्य पदान्तत्वाद्बुत्व—	"
२ { पूर्वसेति पष्ठया	"	४४५ वा. १प्र. ३ स्थानिवद्भावनिषेधादिना	"
	"	वा. ४भा. ३ { इदं च ब्रह्मन्ध्वा	"

१ गतिर्ब्रह्मकद्वयप्रयोगाभावादिति भावः ॥

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

४४५ द. १प्र. ३ पदसंज्ञायां सत्यां धकारस्य	पाठा०
४४५ २प्रदीपे २ सिध्यत्येवेति रूपमुपन्यस्तम्	"
७ यस्येति चेति लोपे	"
४४६ वा. १प्र० १ सिद्धः पदान्तत्वेनेति	"
२ { विधीयमानत्वान्नास्ति —कारलोपस्य स्थानिवत्त्वा— }	"
६ तुल्यावधिकतया	"
४४६ वामे २प्र० २ { प्रसङ्गः ॥ पङ्क्तिसिद्धिः । }	"
द० १३. ३ पूर्वोदाहरणे डत्वदन्त्रापि	"
४४७ वा. २प्र. २ नास्ति स्थानिवद्भावनिषेधः ॥	"
द० उ० १० वद्भावः प्रतिपिध्यते तथा	"
४४९ वा. ४भा. १ आकर्षिकः चिकीर्षकः जिहीर्षकः पठ०	"
२ { पञ्चारत्नयो दशारत्न्यः ३ }	"
वा. २प्र० ८ { नाश्रीयते । व्यवधाने भविष्यतीति }	पाठा०
९ स्थानिवत्त्वनिषेधः कर्तव्यः ।	"
४५० वा. ३प्र. २ लोपाजदेश इति विज्ञायते	"
४५० द० १३. ७ धः, तत्र च तात्पर्यं	"
४५२ वा. ३प्र. ४ तस्य स्थानिवद्भावाद्यणः	"
४५२ वा. ५भा. १ { यजादौ च भत्वं भवति यजादौ च भं भवति यजादौ भसंज्ञा भवति }	"
४५३ वा. उ० ५ आनुग्रक्षणमेव पूर्वविधि—	"
४५४ वा. ३भा. १ औणादिक एष कप्रत्ययस्त—	"
७टि. ८ त्वम् ।	पठनीयम्
द० टि. १७ लभ्यमानः	"
२० भगवच्छब्दा.....ओष्ठशब्दादेव	"
२३ संनिकृष्टाबोधौ	"
४५७ वा. ४भा. ४ रूपं स्थानिवद्भवतीति ।	पाठा०
४५७ वामे प्र. २ नन्वन्यदजग्रहणस्य	"
४५८ द. १प्र. २ जगल इत्यत्रापरिहृतम्	"
३ { अथवा द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति अधि- ४ { करणे ल्युट् ॥	"
द. ५भा. १ कियन्तं कालमसौ स्थानि	"
४५९ वा. ३भा. १ कियन्तं कालमसावादे—	"
द. ४भा. २ भवति णौ स्थानिवद् इति ॥	"
४६० वा. प्र. ४ पु इति पर्वग्रहणात्	"
उ. १० तत्रानेन शापनेन व्यवाये	"
१३ द्वित्वे यणाद्यभावे	"
६० द. २३. १ कृतोऽपीति पृच्छति	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

४६१ द. प्र. ७ संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽस्ति ॥	पाठा०
४६२ द० प्र. ३ ल्यत्रोत्त्ववाधनार्थं वक्तव्यम् ॥	पठ०
९ तथा च सति चक्रुरित्यादि	पाठा०
४६३ द. १प्र. २ क्तस्यान्वाख्यानमनेन क्रियते	"
२प्र. २ प्रत्ययस्य णितो विधानम्	"
४६४ वा. वार्ति. २ लोपसंज्ञित्वात् ॥	"
२३. २ एकवचनमुत्सर्गत	"
८ नहि तत्पञ्चे	"
४६७ द. प्र. ८ इति सिध्यतीति षष्ठीनिर्देशार्थं प्रत्यय- ग्रहणम् । भाव्य—	"
१८ षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनवस्थितम् । तद- र्थत्वे हि प्रत्ययस्ये—	"
४६८ वामे भा. ३ दन्त्ये" इति "घोर्लोपो लेटि वा" इति लोपे	"
४६८ वा. वार्ति. ॥*॥ उत्तरार्थं वा ॥*॥	"
४६९ वा. २भा. ५ सेनानिकुलम् औत्तरपदिके	"
२प्र. ३ { तद्धोपेऽपि भवति २ { प्रत्ययस्वरूपाश्रयेण ३ { प्रत्ययत्वरूपाश्रयेण }	"
४७० वा. प्र. ३ { प्रत्ययस्वरूपाश्रयेण ३ { प्रत्ययत्वरूपाश्रयेण }	"
४७१ वा. १भा. ५ लक्षणवचनम् । एवमर्थमिद- मुच्यते ॥	"
प्रदीपे ५ स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याने पूर्वसाध्याख्याना	"
द. १प्र. २ लुगादिसंज्ञाभिर्वाधनादिति भावः ॥	"
४७२ ,, १प्र. ३ व्यापारा वा लुगादय आश्रीयन्ते	"
द. २भा. ५ { गोमतीभूतेति ।	"
४७३ द. १भा. १ येषां कार्याणां न निमित्तं	"
४७५ वा. उ. १ निमित्तव्यपदेशमित्यर्थः ॥	"
द. १भा. १ { "यन्वि—" इति	"
उ. ५ जातगतस्त्रीत्वबोधन	पठ०
४७६ वा. २भा. २ { "यन्वि—" इति	पाठा०
४७६ द. २३. १० कार्याप्रवर्तकत्वम् । एवं च	"
४७७ वा. २प्र. ४ { इयतेर्लङ् सिप् इततेर्लङ् सिप् }	"
४७७ वा. २३. ४ भावः । न्यायेन पूर्वं लोपप्राप्तेरत्य- ल्पविषयत्वात् ॥ विशेषविहितत्वा-	"
२टि० { लोभ इति पाठस्तु प्रकृतसंदर्भाविरुद्धश्च }	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

४७७ वा. २टि. अमृकरणवेलायां संबुद्धेर्वर्तमानत्वेन- प्रत्ययलक्षणप्रकृतेः प्रयोजनाभावात्	पठ०
४८० द. २भा. १ सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः	"
३भा. १ सर्पिरागच्छ ससागच्छत	"
४भा. १ माहि दाताम् माहि धाताम्	"
४८१ वा. १प्र. १ } गातिस्थाधिविति लेर्लुक् । लेरेव लुकि	पाठा०
२उ. ३ लुकि	पठ०
२भा. १ गुर्गाः वृत्साः विदाः उर्वाः	"
२ उष्ट्रग्रीवाः	"
१ च 'अन्नयः	"
२प्र. ४ प्रतिषेधमिति शेषः ॥	"
४८१ द० १भा. १ पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ।	अपपा०
भा. २ पृथिग्रियो मृथिग्रियः	पठ०
४८२ वा. २भा. ४ इत्येष विधिर्न	पाठा०
द. ३प्र. २ { पदग्रहणमनुवर्तते	"
४८३ वा. १प्र. १ { वेङ्गः पदान्तादतीति पदा	"
४८४ द. १भा. १ पूर्वा प्राप्तिं बाधेत ।	"
४८६ द. २प्र. १ तिष्ठतिरहानौ वर्तते	"
३ समयं मा हासीरिति गम्यते ।	"
४८७ वा. १प्र. २ सर्वस्य प्रयोगार्हस्य पदस्य	"
२भा. १ चक्षुष्कामं याज्यां चकार	पठ०
४८८ द. १प्र. १ { विषयस्यापहारा	पाठा०
३भा० १ सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः	पठ०
४९० द. १भा. ४ { अनर्थके ऽलोन्त्यस्य विधिर्न	पाठा०
४९१ वा. १प्र. १ { आग्नेदितस्य वेत्येव	"
४९५ द. १उ. ८ बहुवचनविभज्योपपदत्वादाह— भाष्यकारेति ।	"
११ तत्रत्यमाष्येणाविरोध	"
४९६ वा १प्रदीपे ४ अत्रायमर्थः स्यात्—	"
४९६ द. १प्र. ३ कार्यमिति लभ्यते	"
४९७ वा. २प्र. ३ परसिन् पूर्वं उपस्थितस्तथा पूर्वं— द. अधटि. १अतएव 'द्वितीयसूत्रोदाहरणम्' इति मूलग्रन्थः 'इष्यते चातिङ्ः	"

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

परस्य' इति भाष्यग्रन्थश्च संग- च्छते । 'पचत्योदनम्' इत्यस्य व्यावर्त्योदाहरणत्वेनेष्टोदाहरणोप- न्यासस्याप्यवश्यकरीयत्वात् । द- ध्युदकमित्यत्रेवेति भावः । वस्तु- तस्तु 'नियमार्थम्' इत्युक्त्यनुरोधेन व्यावर्त्योदाहरणोपन्यासस्यैवावश्य- करणीयत्वेन च्छायोक्तिश्चिन्त्यैवेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥	पठनीयम्
५०१ वा. १भा. ३ तत्रापि कृता प्रकृतौ पृष्टी इक इति	पाठा०
५०४ वा. १भा. ६ शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संग्रहः ।	"
१प्र. ५ अर्थस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक	"
५०५ वा. ३भा. १ { नहि षकारान्ता संज्ञा ॥	"
३प्र. २ अत्र ङकारान्तः शब्द	"
द. ४प्र. ३ नहि तथाविधं	"
५०६ वा. २भा. ५ { धनपोषम् विद्यापोषम् अश्व- पोषम्	"
द. १प्र. १ { तेन राजसदृशानां	पाठा०
२ टिप्प. ५ सप्तमीबहुवचने तु भाष्यवार्तिकयोः 'अक्षु' इति कुत्वमङ्गीकृतम्	पठनीयम्
५०८ वा. १भा. १ यत्नाधिक्यान्न भविष्यति ॥	पाठा०
द. २प्र. ५ अणादिकार्यं लभन्ते	"
५०९ वा. ३भा. ४ संज्ञा क्रियते तथा— वा. २प्र. ३ { यस्येति चेति चेति } { यस्येति चेति च }	"
द० २भा. १ ह्रस्वसंग्रह्याद् इति चेत् । तत्र । किं कारणम् ? उच्चार्य- माणः	"
५१० द. २भा. ५ { सैषोपदेशोत्तरकालाऽवरकाला सती वर्णानां	"
५११ द. प्र. ३ { नान्तरीयकं तु व्यक्त्युच्चारणम् ।	"
५१३ वा. १प्र. २ { व्यक्तिपक्षे तु	"
द० प्र. ४ स्थिते तु सूत्रे	"
५१४ वा. उ. ३ वाक्यभेदः । अनुवादे तु	"

१ अस्य एकपदस्वरप्रतिषेधवचनप्रयोजनवार्तिकत्वेनैवोपपत्तौ प्रतिषेधवा-
र्तिकान्तरत्वकल्पने फलभावात् । स्वरतिरिक्तकार्येण प्रतिषेधार्थमिति तु

वक्तुमशक्यम् । पूर्वपदस्य पदत्वानुपपत्तौ लोपानुपपत्तौ ॥ दाधिमथाः ।

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

५१६ वा. २प्र. ३ मनणसु ग्रहणे चरितार्थम् ॥ पाठा०

द. १प्र. ६ } ऋत इन्द्रातो रित्यादौ यथा ॥ "

५१७ वा. १भा. ७ } कश्चिच्चिरतरेण । (एतदन्तमेव) "

१० } पदातिश्चिरतरेण । (एतदन्तमेव) "

५१९ द. प्र. २ मध्यगानामेव "

३ { स्वरूपस्य च ॥ "

५२० द. १प्र. ३ इत्यत्र नाश्रितं परिहारा—
उ० २ प्रकरणेति ॥ पठा०

५२१ द. प्रदीपे २ { अन्त्यालन्त्यस्य
कार्येण भवितव्य पाठा०

५२२ द. प्रदीपे ६ अत्र च सूत्रार्थे "

५२३ द. भा. ४ प्रत्ययविधौ नङस्यापत्यम् "

प्र० ६ हे कष्टं परमश्रितेति "

५२४ वा. प्र० ६ जीवि हि सति नचा उदात्तत्व— "

५२५ वा. १प्र. ४ } बुद्ध्युत्पादात्तदवयवा "

द. ३उ. १ } उक्तपरिमाणमानुपूर्वी पठा०

५२७ द. प्रदीपे १ पूर्वग्रहणेऽङ्कते पाठा०

५२८ वा. १प्र. २ { सूत्रेणैवोपात्तम् "

५२९ वा. प्र० १ द्वे षष्ठी प्रमाणमस्येति "

५३० ,, ५भा. २ पदाधिकारस्येदं प्रयोजनमुक्तम् "

५३० द० १भा. ३ { पदोपहतम्, अत्रापि स्यात् "

द. ४भा. १ पादयतेः क्तिप् प्रत्ययः "

५३१ वा. १भा. ४ { परमसखायौ । चत्वारः "

पृष्ठे भागे ग्रन्थे पङ्क्तौ

द. प्रदीपे २ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स इति सिद्धे पाठा०

५ अत्र हि तदन्तविधौ "

६ { यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं "

७ ग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति "

द. प्रदीपे १० किं प्रयोजनम् । उच्यते "

१४ यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो विधीयते "

१७ { अत्र गार्गायण इत्येवोदाहरणम्
गार्गायण इत्येवोदाहरणम् } "

५३२ द. भा. १ अलैवानर्थकेन तदन्तविधिर्भवति
नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् "

४ { पायसं करोतीति मा भूत्
५ } "

प्र. १० ,, पायसं करोतीति । संपर्युपेभ्य "

५३३ द. २प्र. ४ } अतिमहच्छब्दस्योत्तरपदत्वा "

५३५ द. ३प्र. ४ चान्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् "

५३६ वा. २वार्ति. व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वं "

द. भा. २ { वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । पठा०
वृद्धसंज्ञा-वक्तव्या पाठा०

५३७ वा. २ पिङ्गलकाण्वस्य पुत्राः "

५३७ द. १भा. १ { त्वात्पुत्राः मात्पुत्रा इति
त्वात्पुत्राः । } "

द० १प्र. २ आदिग्रहणान्यथानुपपत्त्या "

५३७ द. ४भा. ६ स यदा निष्क्रान्तकान्तारीभूतो
भवति "

द. २प्रदीपे ४ बद्धमादिग्रहणमनुवर्तत इति "

५३८ वा. प्रदीपे २ { व्यवस्थितविभाषार्थं चेति
व्यवस्थितविभाषा चेति } "

अथः कोष्ठके ('पाणिनेः' इत्यस्याधोभागे)

'वृद्धि-तरप्-शिसर्व-प्रत्ययलोपे

चतुर्दश' ॥ इति पठनीयम्

सूत्रसंख्याकोष्ठकादधः—

‘वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्भूतनिर्देशः’ इत्यङ्गीकारेण ‘उक्तपदघटितानां वार्तिकत्वम्’ इति कथयतां प्राचां मते वार्तिकसंख्या

१म आहिके	२य आहिके	३य आहिके	४र्थ आहिके	५म आहिके	६ष्ठ आहिके	७म आहिके	८म आहिके	९म आहिके	सर्वयोगः
२४	६७	२६	३३	६६	८८	५८	७५	१३१	५६८

‘हेतुकालसंप्रेक्षित्वाद्भूतनिर्देशः’ इत्यङ्गीकारेण ‘उक्तपदघटितानां भाष्यग्रन्थत्वम्’ इति कथयतां नूतनानां मते वार्तिकसंख्या

१म आहिके	२य आहिके	३य आहिके	४र्थ आहिके	५म आहिके	६ष्ठ आहिके	७म आहिके	८म आहिके	९म आहिके	सर्वयोगः
२४	६७	२६	३१	६५	८८	५७	७२	१२९	५५९

१ अस्य व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वेन वेदानुसृतेरेवावश्यकरीयत्वेन वेदे ‘यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृत्तः कृपयन्नदीधेत्’ (ऋ. ८।५।१३) इत्यादौ बहुत्रानघतनभूतप्रयोगस्य भाविति दर्शनादत्रापि तथैव प्रयुक्तमिति ऋषीणां त्रिकालज्ञत्ववादिन आस्तिकशिरोमणयः ॥

२ एतन्मतस्योपपादनं ‘पूर्वसदृशसमोनार्थ—’ इति (२।१ पादे) सूत्रे भविष्यति ॥ पठनीयम्

(निवेदना)

अयि गीर्वाणवाणी-विलासाऽऽसादिताऽमन्दाऽऽनन्दसन्दोहतरङ्गोत्तरङ्गान्तःकरणाः, सद्योऽनवद्यविद्या-विद्युद्विद्योतद्योतमानाः, भव्यभारतीनिकेतनायमानाः, शास्त्रपरिशीलनचातुरीधुरीणाः, विज्ञानेनाऽनिशं शास्त्रेषु पठितिनः सुकृतिनः कृतिनः ! विदितमस्तु तत्रभवतां भवतां यत्—सुरपतिमुकुटमन्दारमाला-ललितपरागरागरञ्जितपादारविन्दस्य भगवतो जगदवतो रमारमणस्य प्रसादात् इदं पातञ्जलमहाभाष्यस्य द्वितीयं संस्करणं प्रकाशयितुं लब्धावसरोऽस्मि । अस्मिन् संस्करणे यत्र तत्र टिप्पणी परिवर्द्धिता । मुद्रणानन्तरमुद्भूता नव्याः स्फूर्तयश्च पाठान्तरप्रदर्शकपत्रेषु योजिताः—इति ता—अपि यथास्थानं ततो-ऽवलोक्य पठनपाठने समुपयोज्याः ।

किञ्च—

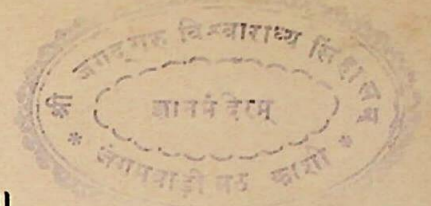
“यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिसं मम मनः ।
यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥”

इति श्लोकस्योत्तरार्धमननुसरता मया एतत्संस्करणगतायां टिप्पण्यां निरर्गलं कल्पनाजालं प्रसारितम् । अतश्च प्रार्थये यत् सुधीवराः ! यद्यपि “निसर्गस्वैरिणी स्वरुच्यनुरोधिनी च भवति महतां मतिः” इत्यस्ति, तथापि पूर्वं तावद् विचारदृष्ट्याऽवलोकयन्त्विमाम्, अनन्तरंच स्तुवन्तु निन्दन्तु वा मामिति—भवद्बुच्य-धीनमिति ।

निवेदयामि वयं* शिवदत्तः ॥

(महेश्वरीय वैश्यान्तर्गतसोमाणीकुलगुरु-कुदालकुलोत्पन्नः)

* “अस्मदो द्वयोश्च” इत्यनेन साधु.

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतटिप्पणी प्रारम्भ्यते ।

दधिर्भक्तजनान्धात्री मथी तदरिमाथिनी ।

देवी दधिमथी नाम धन्वदेशे विराजते ॥

यत्क्षेत्रजाता जगतीतले जना गच्छन्त्यमी दाधिर्मथाख्यया प्रथाम् ।
 देवस्तुता श्रीदधिमथ्यसंशयं सोपासकानां विजयं सदा क्रियात् ॥
 वाराणसीयतु सदा जयपत्तनं मे विद्याविलासिभिरिदं सुमनीषिवर्यैः ।
 श्रीरामसिंहनृपमालिक इत्यवेत्य विद्यालतामवपदादृतधीरवीरः ॥
 उतां तु तां समवलोक्य निजेन पित्रा विद्यालतां नृपतिमाधवासिंहवीरः ।
 संजीवनादिपरिरक्षणसक्तचित्तः संवर्धयत्यनिशमात्मयशोभिवृष्टै ॥
 अर्जुनयशसो जिष्णोः क्षितिपतितिलकस्य यस्य धात्रैव । कुतो नन्दकिशोरो नन्दकिशोरोपमो मन्त्री ॥
 मयि माधवेऽपि चासिन्नन्दकिशोरे च को भेदः । येनेतीव ज्ञात्वा नन्दकिशोरेऽपितो निजो भारः ॥
 सद्गजनिवासनिरते नन्दकिशोरे विहारमाचरति । माधवजनितानन्दे को न सुखी जयपुरारामे ॥
 पारं चेत्तु भवान् परं सुबहुशः सम्प्राप्तवान् मित्र—क
 हित्वा तर्हि मदं नृणामपमतिं हत्वा च धीमद्व—र ।
 श्रीलोभं मनसा वह्वाय हृदया—नन्दापहं भूरि—शो
 माधन्तं नृपमा—धवं प्रतिगिर—न्दक्षं सुशंसेत—कि ॥
 धन्वदेशे ख्यातमस्ति डीडवाणाख्यपत्तनम् । तत्तु हित्वा दाधिमथो विप्रः कुहालगोत्रजः ॥
 वंशीधरसुतो राधाकृष्णभक्तो महामतिः । राधाकृष्णः सूर्यमल्लवासुदेवान्वितो ययौ ॥
 सुप्रसिद्धे जयपुरे दूणीनगरपालकम् । गोगावतं शंभुसिंहं पुत्रदर्शनलालसम् ॥
 पुत्रार्थं प्रार्थितस्तेन सुतं साहेबरामकम् । प्रेषयामास च प्रीतो दूणीं प्रार्थितसिद्धये ॥
 पुत्रेष्टिसंजातसुतः प्रहृष्टो दूणीशगोगावतशंभुसिंहः । यस्यै ददौ गेहसमन्वितं सद्ग्रामत्रयाधिष्ठितभूमिभागम् ॥
 सानन्दरामस्तनयो बभूव साहेबरामस्य सुधीवरस्य । अनन्तपादार्चनलब्धसिद्धिरनन्तविद्वत्कुलपूजिताङ्गिः ॥
 यत्कनिष्ठः सतां मान्यो युवा आवृत्समन्वितः । नाम्ना युगलकिशोरो मित्रोद्वाहे बहिर्गतः ॥
 सितौदनमभुक्त्वैव निरपलो दिवं गतः । यत्तृष्ट्यै नः कुलेऽद्यापि भोज्यते हि सितौदनम् ॥
 ब्रजनिधिपूजनिरतश्छोटेलालः सुधीः सुतस्तस्य । विदुषः सदासुखाख्यात्तथा मनीरामतोऽवरजः ॥
 जातस्तस्मात्सुधीः पुत्रो भक्तादेव्याः सुगर्भजः । प्रथमो वैदरीनाथः सुमनोवृन्दवन्दितः ॥
 द्विसंधानस्य टीकाकृत् शास्त्रगूढरहस्यवित् । पितृभक्तः सतां सेव्यः संततिभ्रातृवत्सलः ॥
 परो रामकुमारख्यो विद्वान्व्युत्पत्तिनिश्चलः । अनेकनगरग्रामपाठशालासु पाठकः ॥
 प्रथमस्य तु पत्न्यौ द्वे प्रभूते भर्तृदेवते । पूर्वा गोदावरी यस्याः कुक्षितोऽहं विनिर्गतः ॥
 गोविन्दीनामिकाऽन्या तु यस्यां जातः सुतोऽवरः । गोविन्ददत्तनामा यः काव्योपाध्यायशब्दभाक् ॥
 विलोक्य मत्कृतिं धीरैः सुलोहं वाच्य एव वा । यथैवासि तथैवासि किं वृथोक्तेन सरिपु ॥
 गुरुप्रसादलब्धार्थः शिवदत्तः सतां मतः । छायादिग्रन्थानालोक्य सारं संगृह्य यत्नतः ॥
 प्रदीपोद्घोतभाष्येऽहं टिप्पणीं कर्तुमुद्यतः । तत्र मात्सर्यमुत्सार्य क्षमितव्यं दयालुभिः ॥
 तत्र पायगुण्डोपाख्यमहादेवसुतवेणीगर्भजवैद्यनाथकृता भाष्यप्रदीपोद्घोतव्याख्या छायाख्या ।

१ दधिमथ्याः परं क्षेत्रं पुष्करादष्टयोजनम् इत्युक्तेः पुष्करक्षेत्रालुत्तरभागेऽष्टयोजनान्तरे वर्तते ॥

२ प्राकृतभाषया “दाहिमह” इति नाम्ना प्रसिद्धाः इत्यर्थः । शत्रुचेतोदाहिमहवस्त्वेन संस्कृतमपीदं सार्धकं नाम ॥

३ जन इति कर्तृभूतमध्याहार्यम् । आत्मानमिति कर्म वाऽध्याहार्यम् ॥ ४ संजीवनं मासिकदानादि ॥

५ नन्दकिशोरसिंहो गौडक्षत्रियः पितृभूतरामकृष्णभक्तानुनयो जयपुरप्रधानमन्त्री राजते । ६ माधवेन राज्ञा वसन्तर्तुना, मधूकपुष्पैश्च ।

७ असात्पथात् “पाहि श्रीमाधवनृप सहनन्दकिशोरक” इत्यर्थपथं निस्सरति । तत्र “प्रकृत्याश्रयि” इति “वोपसर्जनस्य” इति वा सहस्य सादेशाभावः ॥

८ सः आनन्दराम इति च्छेदे “सोचि लोपे चेत्” इति सोल्लोपः ॥ अस्य “अण्दराम” नाम्ना प्रसिद्धिः ॥

९ ब्रजनिधिरिति जयपुरमहारालपूर्वपुरुषप्रतापसिंहप्रतिष्ठापितविष्णुमूर्तनाम ॥ तस्य आनन्दरामस्य ॥ १० लोके ‘वदरीलाल’ नाम्ना प्रसिद्धिः ॥

छायायाः प्रारम्भो यथा—

श्रीगणेशाय नमः ।

पतञ्जलिमुमाकान्तं कमनीयविभूषणम् । सहस्रवदनाम्भोजं सुवासितजगद्गुणम् ॥
योगिहृत्पद्मवसनं मूलमात्रविदारणम् । स्फोटामिधं स्फोटमूलं रूपकारणकारणम् ॥
वैद्यनाथः पायगुण्डो ध्यात्वा ध्यात्वा परं गुरुम् । भाष्यप्रदीपसङ्ग्रहोतान् व्याचष्टे गूढसंविदे ॥
शास्त्रं निर्णायकं न्याय्यकत्वालापं (S) मुनिसत्तमाः । सूत्ररूपेण कुर्वन्ति शिवस्यैवाज्ञयैव तु ॥
अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
मुनयश्च मनुष्याश्च प्रसादादेव शूलिनः । सूत्रव्याख्यां प्रकुर्वन्ति वातिकानां स्वरूपतः ॥
'उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं (वातिकं प्राहुः) वातिकज्ञा मनीषिणः ॥'
... .. । सूत्रार्थं भाष्यरूपेण यथावद्दर्शयन्ति च ॥
'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुका(सा)रिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥'
प्रसादादेव रुद्रस्य भवानीसहितस्य तु । कुर्वन्ति केचिद् व्याख्यानं भाष्यस्यैव तपोबलात् ॥
पदच्छेदः पदार्थश्च विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं पट्विधं मतम् ॥
स्वतुष्यधीतभाष्यार्थसंग्रहेणैव बौधवा । विस्तरेण प्रकुर्वन्ति केचित् प्रकरणात्मना ॥
शास्त्रैकदेशसंसिद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । आहुः प्रकरणं नाम शास्त्रभेदविचक्षणाः ॥
सूत्रभाष्यादिभिः शास्त्रं साक्षाद्देनसाधनम् । श्रोतव्यं स्वगुरोः स्वात्मस्वरूपप्रतिपत्तये ॥
आत्मलाभात् परं नास्ति किञ्चिन्मात्रमपि द्विजाः । पराक्षरपुराणे वै स्पष्टमेतन्निबोधत ॥
जीर्णैरनुक्तमत्रोक्तं सूत्रार्थप्रतीतये । ॥
विष्णुधर्मोत्तरे प्रोक्तं मार्कण्डेयेन धीमता । वज्रं प्रति यथा सर्वं प्रोच्यतेऽथ सैमा अणु ॥
तत्राज्ञायुक्तमद्वैतं दीप्तं गम्भीरशब्दवत् । कचिन्निरुक्तसंयुक्तं वाक्यमेतत्स्वयंभुवः ॥ १ ॥
यत्किञ्चिन्मिश्रसंयुक्तं युक्तं नामविभक्तिभिः । प्रत्यक्षाभिहितं यच्च तद्विषयां वचः स्मृतम् ॥ २ ॥
नैगमैर्विविधैः शब्दैर्निपातबहुलं च सत् । न चापि सुमहद्वाक्यं ऋषिकाणां वचः स्मृतम् ॥ ३ ॥
अवि[स्प]ष्टपदं हेयमृषिपुत्रवचो नृप । भूतभव्यभवज्ञानं जन्मदुःखविकल्मशम् ॥ ४ ॥
मित्राणां तु भवेद्वाक्यं गर्भेण्वार्थप्रवर्तनम् । आज्ञायुक्तं तु वचनं यथाहेतुविवर्जितम् ॥ ५ ॥
राजर्षीणां तु विज्ञेयं बह्वर्थं बहुविस्तरम् । बह्वभिधानं बह्वर्थं देवसानां प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥
बह्वभिधानमल्पार्थं दानवानां प्रकीर्तितम् । अल्पाभिधानमल्पार्थं गन्धर्वाणां तथा भवेत् ॥ ७ ॥
दुर्वोधं विषमं चैव राक्षसानां प्रकीर्तितम् । गूढाक्षरं तु यक्षाणां किन्नरैरुक्तवत्तथा ? ॥ ८ ॥
नागानामतिविस्पष्टं पुनरुक्तसमन्वितम् । रागद्वेषसमायुक्तं हेतुमत्पौरुषं भवेत् ॥ ९ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ १ ॥
उत्सर्गेणापवादेन द्विविधं तत्प्रकीर्तितम् । सूत्रेष्वेव हि तत् सर्वं यद्वृत्तौ समुदाहृतम् ॥ २ ॥
सूत्रं व्युदासश्च तथा तथोदाहरणं नृप । प्रत्युदाहरणं चैव चतुरङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥
वाक्यं चैवाथ वाक्यार्थः पदार्थः पदमेव च । चतुरङ्गमिदं वेद तथैवान्यत्प्रकीर्तितम् ॥ ४ ॥
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तमुपसंहार एव च । तथा निगमनं चैव पञ्चावयवमिष्यते ॥ ५ ॥
आरम्भोऽथापि संवन्धः सूत्रार्थस्तद्विशेषणम् । चोदकं परिहारश्च व्याख्या सूत्रस्य पट्विधा ॥ ६ ॥
विस्तरोक्तं मतिं हन्ति समासोक्तं न गृह्यते । समासविस्तरौ हित्वा वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ॥ ७ ॥
अपार्थं व्याहतं चैव पुनरुक्तं तथैव च । तथा विभिन्नसंस्थानं युक्तिहीनं विवर्जयेत् ॥ ८ ॥

१ 'न्याय्यकलाप' इति पाठो भवेत् ॥
पाठो भवेत् ॥

२ 'नान्यथा' इति पाठो भवेत् ॥
५ 'मृचीकानाम्' इति पाठ आसीत् ॥

३-३ ये खण्डे ४ र्थेऽध्याये ॥

४ 'समासतः' इति

क्रममेदो विभक्तश्च गुरुसूत्रं तथैव च । अभिधानस्य चान्यत्वं नैतानि स्युरकारणात् ॥ ९ ॥
 पूर्वं कृत्वा पदच्छेदं समासं तदनन्तरम् । समासे तु कृते पश्चादर्थं ब्रूयाद्विचक्षणः ॥ १० ॥
 सूत्रार्थश्च पदार्थश्च हेतुश्च क्रमशस्तथा । निरुक्तमथ विन्यासो व्याख्या योगस्य पट्टिधा ॥ ११ ॥
 उपोद्धातः प्रथमतः पदार्थः पदविग्रहः (हौ) । अविमर्शः प्रत्यवस्था व्याख्या तत्रस्य पट्टविधा ॥ १२ ॥
 प्रत्यक्षमनुमानं च तथासवचनं भवेत् । त्रिभिः प्रमाणैः संयुक्तं तत्रं प्रामाण्यमर्हति ॥ १३ ॥
 प्रत्यक्षाभासमप्युक्तं त(य)था वै मृगतृष्णिका । ॥ १४ ॥
 आभासमनुमानं च बाष्परेणुचयौ यथा । धूमशङ्कां जनयतो नचैतदु[च वह्यु]पलब्धये ॥ १५ ॥
 आसत्त्वं दर्शयित्वा तु यदनात्मेन भाषितम् । तदासवचनाभासं वदन्ति नृपसत्तम ॥ १६ ॥
 रागद्वेषविनिर्मुक्त आस इत्यभिधीयते । नैरुक्तं द्विविधं विद्धि सिद्धमौत्पत्तिकं तथा ॥ १७ ॥
 निर्वक्तव्यं तु तत्सिद्धमर्थसिद्धिस्तु सर्वदा । तत्र त्वौत्पत्तिकं सर्वं गौरवः पुरुषो यथा ॥ १८ ॥
 दशधा तु गणोहीतं (क्षेप) (?) तद्वक्ष्यामि यथामतम् । ॥ १९ ॥
 गौणो नैमित्तिको भाक्तः सांवादः कार्तकस्तथा । औपचारश्च सांबन्धः क्रैयिको यौगिकैच्छिकौ ॥ २० ॥
 गुणात्तु गौणं पश्यामो महदित्येवमादयः । निमित्ततस्तु नैमित्तं खण्ड(अ)मुद्धा (ण्ड)दिकं यथा ॥ २१ ॥
 भक्त्या भाक्तो नृसिंहः स्यादमातरि च मानुवत् । समं वदन्ति यस्मिन् स सांवादो जित्वरी यथा ॥ २२ ॥
 कार्तकः स्यात्तु कृतको देवदत्तादिको यथा । औपचारश्चोपचारात्तैलं पाशं तुला यथा ॥ २३ ॥
 संबन्धतस्तु सांबन्धश्छत्री भीमांसको यथा । संयोगादपि सांयोगः क्रियायाः क्रैयिकः स्मृतः ॥ २४ ॥
 वटकृहगुडश्चैवो जेयः शाकटिकस्तथा (?) । एवं परेषां च परं स्यान्नै(ग)मनिघण्टुकम् ॥ २५ ॥
 साध्योऽर्थो न प्रसिध्येत साधनानां विधिं शृणु । यद्विपन्नं तु दृश्येत तत्साध्यं साधनैः परैः ॥ २६ ॥
 आत्मेन्द्रियमनोर्थानां संयोग उपदिश्यते । ज्ञानदेशादिसिद्धिं प्रत्यक्षमिति तद्वेत् ॥ २७ ॥
 बुद्ध्या शरीरयुक्तात्मा यश्च युक्तोऽनुमीयते । सोऽसिं धूमाद्यथा विद्यामनुमानं तदिष्यते ॥ २८ ॥
 वेदविद्याविरुद्धं यत्सा स्मृतिः शिष्टसंमता । अप्रत्यक्षफलं विद्यात्साधनं शास्त्रसंज्ञितम् ॥ २९ ॥
 द्वयोः सदृशयोरेकं निर्दिष्टं साधयेत्परम् । गवयादिव गोसिद्धिरुपमानं तदिष्यते ॥ ३० ॥
 साध्योऽर्थश्चेदनुक्तोऽर्थाद्वाक्ये यस्मिन्प्रकल्प्यते । सार्थापत्तिर्दिवाऽभुक्ते देवदत्त इतीति यत् ॥ ३१ ॥
 निपातनाद्योगविभागदर्शनाद्गुरुपदेशादनुवार्तिकादपि ॥ स्वातन्त्र्यसिद्धेः परतन्त्रदर्शनात्प्रसादयेल्लक्षणतोऽथ पट्टिधः ॥ ३२ ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ३५खण्डे ५मोऽध्यायः ॥

अधिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थः उद्देशो निर्देश उपदेशोऽपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थोपत्तिः प्रसङ्ग एकान्तोऽनेकान्तः
 पूर्वपक्षो निर्णयो विधानं विपर्ययोऽतिक्रान्तवीक्षणमनागतवीक्षणं संशयो व्याख्यानमनुमतं स्वसंज्ञा निर्वचनं दृष्टान्तो नियोगो विकल्पः
 समुच्चय उल्लमिति ॥ तत्र यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् ॥ येन वाक्यार्थो युज्यते स योगः ॥ योर्थोऽविकृतसूत्रपदे स पदार्थः ॥
 यदन्यद्युक्तिमदर्थस्य साधनं स हेत्वर्थः ॥ समासवचनमुद्देशः ॥ विस्तरवचनं निर्देशः ॥ एवमेवेत्युपदेशः ॥ अनेन कारणेनेत्यप-
 देशः ॥ प्रकृतस्यानागतेन साधनं प्रदेशः ॥ अतिक्रान्तेनातिदेशः ॥ अभिप्रायानुकर्षणमपवर्गः ॥ येनार्थः परिसमाप्यते पदेना-
 हार्येण स वाक्यशेषः ॥ यदकीर्तितमर्थमापाद्यते सार्थापत्तिः ॥ प्रकरणाभिहितोर्थः केनचिदुपोद्धातेन पुनरुच्यमानः प्रसङ्गः ॥
 सर्वत्र यस्तथा स एकान्तः ॥ क्वचित्तथा क्वचिदन्यथा सोऽनेकान्तः ॥ प्रतिषेधं (क्षेप) वचनं पूर्वपक्षः ॥ तस्योत्तरवचनं निर्णयः ॥
 प्रकरणानुपूर्व्यं विधानम् ॥ तस्य प्रातिलोम्यं विपर्ययः ॥ इत्युक्तमित्यतिक्रान्तवीक्षणम् ॥ परत्र वक्ष्यामीत्यनागतवीक्षणम् ॥
 उभयतो हेतुदर्शनं संशयः ॥ तत्रातिशयवर्णना व्याख्यानम् ॥ परमताप्रतिषिद्धमनुमतम् ॥ परैरसंमतः शब्दः स्वसंज्ञा ॥ लोके
 प्रतीतमुदाहरणं निर्वचनम् ॥ तद्युक्तिनिर्दर्शनं दृष्टान्तः ॥ इदमेवेति नियोगः ॥ इदं वेदं वेति विकल्पः ॥ इदं चेदं चेति समुच्चयः ॥
 यदनिर्दिष्टं युक्तिगम्यं तदुल्लम् ॥ इति ।

प्रयोजनं संशयनिर्णयौ च व्याख्याविशेषौ गुणलाघवं च । कृतव्युदासोऽकृतशासनं च स वार्तिको धर्मगुणोऽष्टकश्च ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ३५खण्डे ६मोऽध्यायः ॥

यद्यपि नोजितमिदं दुर्बुद्धेर्मम मन्दतः । तथापि श्रीशदयया प्रवृत्तोऽहं समीरितः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिरचितं महाभाष्यम् ।

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः

तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्द्योतश्च प्रारभ्यते ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रथमाह्निकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

(उद्द्योतः) नत्वा साम्बशिवं देवीं बागधिष्ठानिकां गुरुन् । पाणिन्यादिमुनीन् वन्यान् पितरौ च सतीशिवौ ॥ १ ॥

नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः । हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाससन्मतिः ॥ २ ॥

याचकानां कल्पतरोररिकक्षुताशनात् । शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥

नाविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् । भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—

(प्रदीपः) सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् ॥ सदसद्रूपतातीतमदृश्यं मायया वृतैः ॥ १ ॥

ज्ञानलोचनसंलक्ष्यं नारायणमजं विभुम् ॥ प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥ २ ॥

पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् ॥ सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥

पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः ॥ गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥

महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम् ॥ यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटात्मजः ॥ ५ ॥

(उद्द्योतः) सर्वेति । क्तान्तानां पञ्चमश्लोकोत्तरार्धेनान्वयः । सर्वाकारत्वं सर्वोपादानकारणत्वान्मृदादिवत् ॥ कार्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाभावाद् निराकारत्वम् ॥ कर्तृत्वाद् विश्वाध्यक्षत्वम् । स ऐक्षतेति श्रुतेः ॥ अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन—पश्यत्यचक्षुः इत्यादिश्रुतेः ॥ सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनैव । इन्द्रियाविषयत्वेन वातीन्द्रियत्वम् ॥ सदसद्रूपता प्रपञ्चधर्मः । एतच्च स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते । तामतीतं तद्रहितमित्यर्थः । एवं च सदेवेति भावः ॥ नन्वीदृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह—अदृश्यमित्यादि ॥ मायया वृतैरित्यस्य कृत्यमाह—ज्ञानेति । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजनिताखण्डाद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारा वृत्तिर्ज्ञानं तदेव लोचनं तेन संप्रेक्ष्यमित्यर्थः ॥ नारायणमित्यादि । सर्वनरसमूहान्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ सर्वविद्याः वेदरूपाः । तद्विधायिनम् ॥ वचनसंदर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति—पुरुषा इति । देवत्वं पाण्डित्यम् ॥ संप्रदायशुद्धिं द्योतयन् गुरुं

(छाया)—उद्द्योते—प्रारिप्सितप्रतिबन्धकशमनाय कृतं समुचितस्वेष्टदेवतानत्यात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुपपन्नो मङ्गलाय च क्रमशो निबध्नाति—नत्वेति । पयोक्तसर्वद्वितीयान्तानामन्वान्वयः । अस्य च कुर्वे इत्यन्वान्वयः ॥ वागेति । सरस्वतीमित्यर्थः ॥ इष्टदेवतानत्युत्तरं समुचितसरस्वतीनत्युत्तरं समुचितमुनिनितिमाह—गुरुनित्यादि । गुरुन् जगद्गुरुन् ॥ गुरुनत्युत्तरं मुनिनत्युत्तेर्भेदेन व्याख्यानमयुक्तमिति बोध्यम् ॥ पित्रादिस्वर्गायाह—पितराविति ॥ चः सर्वेषां [पूज्यानां] समुच्चायकः । स्वकीर्तय आह—नागो-शेति । भट्टः सकलशास्त्रज्ञः ॥ स्पष्टं चेदं वेणीसंहरणव्याख्यायाम् ॥ नागेशेति । फणिभाषितभाष्यान्धिसारज्ञ इत्यर्थः ॥ एतच्छा-

नमति—पदेति । व्याकरणमीमांसातर्कामित्यर्थः ॥ धीमतः ऊहापोहकुशलस्य ॥ महाभाष्येति । व्याख्यातृत्वेऽप्यस्येष्टादिकथनेनान्वारख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥ अवारपारयोर्भवम् । प्लुयतेऽनेनेति पुवं सेतुम् ॥ यथागमम् । संप्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थः ॥

औद्धत्यं परिहरति—

(प्रदीपः) भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः । छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥

तथापि हरिवद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना । क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्कवत् ॥ ७ ॥

(उद्घोतः) भाष्येति । मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकं चेति बोध्यम् ॥ पिशुनत्वं दुष्टत्वम् ॥ नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह—
तथापीति । तत्रत्यसारांश एवात्र निबद्ध इति भावः ॥ शनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थासंकोचः । पङ्कवदित्यनेन व्याख्येयांशापरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वं च बोध्यते ॥

क्षोभयोगिनया प्राधान्येन बाह—हरिदीक्षितेति ॥ सदा बुद्धिस्थैर्याय तदुपयोगिनस्तस्य स्वर्गावाप्तये चाह—याचकेति ॥ कक्षं तृणम् ॥ रामतः रामसिंहवर्मतः । दानशूरत्वं रणशूरत्वं उभयसाधकं लक्ष्मीवत्त्वं च क्रमेणात्र प्रतिपादितम् ॥ तत्राभिधेयं प्रतिज्ञातुं प्राचीनव्याख्यानामनादेयत्वायाह—नावीति ॥ अपिना कनिष्ठपरिग्रहः ॥ भाष्येति । इन्द्रोत्तरं पृथीतत्पुरुषः ॥ प्राचीनव्याख्याकर्तृवैलक्षण्यसूचकस्तुशब्दः ॥ तत्त्वं चोक्तरीत्या बोध्यम् ॥ यथामतीत्यनेनाज्ञाननिरासः ॥

क्वान्तेति । तदर्थानामित्यर्थः ॥ नमःपदेनैव तत्प्रतीतौ तस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वरूपकारणत्वबोधनायोपादानम् ॥ अनेन ग्रन्थारम्भे मङ्गलस्यावश्यकत्वं व्युत्पत्तिमिति बोध्यम् ॥ उत्तरार्धेनेति । तदुत्तरार्धप्रतिपाद्यप्रधानवाक्यार्थक्रियेत्यर्थः ॥ विरोधपरिहाराय मतामेदं कल्पितमुपेक्ष्य वास्तवं प्रकारमाह—सर्वोपेति ॥ यतो वेलादिश्रुतेः । तथाच बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा ॥ मृदेति । मध्यमणिन्यायेनान्वेति ॥ तत्राद्ये साधर्म्यं दृष्टान्तोऽग्रे वैधर्म्यं ॥ तदन्यस्वरूपसत्त्वादाह—दृश्येति ॥ बहिरिन्द्रियवेद्येत्यर्थः ॥ तथाचात्रापि प्राग्वत्समासद्वयं बोध्यम् ॥ प्राग्वदाह—कर्तृत्वादिति । श्रुतेरिति । अनेन बहुव्रीहिः सूचितः ॥ अतीन्द्रियत्वं नेन्द्रियाविपयत्वेन, अदृश्यमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरत आह—विगतेन्द्रीति ॥ अचक्षुः चक्षुरिन्द्रियशून्यः । आदिना—स शृणोत्यकर्ण इत्यादिपरिग्रहः ॥ नन्वेवं प्रागुक्तश्रुतिविरोधोऽत आह—सर्वेति ॥ विश्वं साक्षात्कुर्वन्नपि नास्मादिवदिन्द्रियद्वारा किं तु तथेति भावः ॥ यतो वाच इति श्रुत्यनुरोधेन विनिगमनाविरहादाह—इन्द्रियेति ॥ तस्य वैयर्थ्यं परिहरिष्यते ॥

प्रदीपे—अस्य कारणत्वेऽपि न भायातुल्यत्वमित्याह—सदिति ॥ कैयटे ॥ अत्र दण्डी—अनेन तद्वदनिर्वचनीयत्वं निरस्तम् । तथाहि—सदसच्छब्दौ मिथोविलक्षणवाचकौ । तथाच तज्ज्ञाननिर्वचनीयता । यद्वा—सत् पृथ्व्यादित्रयम्, असत् वाय्वाकाशद्वयमिति ॥ तत्र, “नानिर्वचनीयस्य ख्यातिस्तद्भावात्” इति सांख्यसूत्रेण तन्निरासात् ॥ अत एव “असत्तु मृगनृष्णावत्” इत्येवोक्तम् । नत्वनिर्वचनीयत्वमितीति स्त्रियामितिसूत्रे भाष्ये । तत्र सत्त्वमधिष्ठानब्रह्मगतमारोपितम्, असत्त्वं वास्तवम् । विस्तरस्तत्रैव बोध्यः ॥

उद्घोते—तदेतद्वानयन्नाह—सदित्यादि ॥ नन्विति । अनेन वैयर्थ्यमपि परिहृतम् ॥ दृशधातोर्ग्रहणपरत्वात् ॥ सर्वेषां न परोक्षमिति सूचनायोक्तं विशेषणमित्याह—माययेति ॥ बहुव्रीहावनन्वयादेराह—तदेवेति ॥ सर्वेति ॥ तथाच ‘नारायणो विष्णुरजो ब्रह्मा विभुर्महेश्वरः’ इति तेषां पालनकर्तृत्वमपि तदधिष्ठितत्वेनेति बोध्यम्—तत्फलमाह—सर्वेति ॥ यद्वाचष्टे—वेदेति । तत्रादेः श्रुतिविरुद्धस्याप्रमाणत्वात् विरुद्धस्य तेनैवासंप्रहात्यागः ॥ पुरुषा देवत्वमिति कठिनकोमलशब्दोद्धेनेन वज्रस्यापि द्रवीभावा यतः किमस्येति सूचितम् ॥ वस्तुतो देवत्वस्याभावादाह—पाण्डित्यमिति ॥ गुरुमिति ॥ अनेन सर्वविद्यालभ एकसादेवेति सूचितम् ॥ वैयर्थ्यं परिहरति—ऊहेति ॥

कैयटेऽपिश्रुतार्थं ॥ अभिधेयं प्रतिजानीते—महेति कैयटे ॥

ख्यातृत्वादिति ॥ अविरोधादिति भावः ॥ महत्त्वमिति ॥ एतेन ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वमिति विवरणोक्तमपास्तम् ॥ तदिना तेन समासः (?) ॥ गुरुकुलवृत्तिरिति सूचयन्नाह—अवारेति ॥ पुवनकर्तृत्वेन तत्त्वस्य नौकादौ सत्त्वेपि तस्यावारपारीणत्वासंभवादाह—प्लुयेति ॥ इति इतिहेतोः । रूपकमुभयत्र ॥ श्रुत्याद्यनतिक्रमस्यानुपयुक्तत्वादाह—संप्रेति ॥

रूपकमिति । एतेनातिगम्भीरत्वस्य साधारणधर्मस्योपादानात्कथमुपमितसमास इत्याशङ्क्य तेन तत्त्वं न विवक्षितम् । किंत्वन्यथेति दीक्षितायुक्तमपास्तम् ॥ सूचकत्वस्याफलत्वादाह—दुष्टत्वमिति ॥ सारपदस्वारस्यमाह—तत्रत्येति ॥

(शास्त्रारम्भप्रतिज्ञाभाष्यम्)

अथ शब्दानुशासनम् ॥

अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो विवरणकारत्वाद् व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह—अथ शब्दानुशासनमिति । प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद्वक्ष्यति ॥ स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद् व्याचष्टे—अथेत्ययमिति ॥ इति शब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः । एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते । स्वरूपेऽवस्थितश्च सर्वनाम्ना परामृश्यते—अयमिति ॥ शब्द इति स्वरूपकथनं विसृष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अधिकारार्थ इति । अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः । निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम् ॥ अथशब्दस्या-

ननु वृद्धिरादैजित्यत आदावेवोच्यतामत आह—कैयटे—[प्र० १ मपञ्चौ] व्याकरणस्येति ॥ तथाचोपोद्धाततया समस्तशास्त्रारम्भे कथनस्य योग्यतया ऽत्राभिधानं युक्तमिति भावः ॥

कैयटे [२ यप०] प्रयोजनमाहेति । प्रयोजनं ब्रुवन् शास्त्रारम्भप्रतिज्ञामाहेत्यर्थः ॥ अनेन मूलानुक्तमपि व्याख्यात्राऽवश्यं दर्शनीयमिति सूचितम् ॥

इतिशब्दस्यादिहेतुप्रकारसमाप्त्यार्थकत्वात्पदार्थविपर्ययसङ्कत्वाच्चाह—[प्र० ४ र्थप०] इतीति ॥

अथाधिकारार्थ इत्युक्तेऽनन्तरं कश्चिच्छब्दस्तदर्थ इति गम्येतात आह—[प्र० ६ षप०] अथशब्द इति ॥

अधिकारो न प्रतिपादनम्, तथा कृतत्वादत आह—कैयटे—[प्र० ९ प०] प्रस्ताव इति ॥

ननु वाचकत्वमेव किं नात आह—[प्र० १० प०] निपातानां चेति ॥

कैयटे [प्र० ११ प०] संपद्यते वाच्यो भवति ॥ एतेन प्रस्तूयते इति शब्दोऽयमार्थ इत्यपास्तम् ॥ तमिति । तत्रैव ॥ शब्दानुशासनपदार्थ प्रतिपादयन्निति शेषः ॥

कैयटे—[प्र० १३ प०] भ्यमाणतेति । वर्तमानसामीप्य इति भूते लट् ॥ स्वरीत्याह—संणीति ॥ तत्रैव ॥

कैयटे [प्र० १५ प०] प्रयोजनेति ॥ प्रयुज्यते येन तत्तथा प्रयोगसाधकफलाभावादित्यर्थः ॥ नन्विन्द्रादिव्यावृत्तिः फलमत आह—तत्रैव—अनुपेति ॥ अनुक्तेश्चेत्यर्थः । सत्यपि फले ‘शब्दानामिदमनुशासनं नार्थानाम्’ इत्यर्थनिवृत्तौ तात्पर्यात्सतोपि कर्तुरविवक्षितत्वेन तत्संभवादिति यावत् ॥

[उ० २ यपञ्चौ] श्रुतेरिति ॥ वेदाध्ययनव्याकरणाध्ययने नित्यतया प्राप्ते इति शेषः ॥ एवेन प्रयोजनप्रतिपत्तिनिरासः ।

तदुक्तं भट्टैः—

धिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति—शब्दानुशासनमिति । अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारम्भमाणताऽथशब्दसन्निधानेन प्रतीयते । व्याकरणस्य चेदमन्वर्थ नाम—शब्दानुशासनमिति । अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावाद्भोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन पष्ठी, अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीयनेनेति कर्मणिचेति समासप्रतिषेधाप्रसङ्गादिध्वप्रव्रश्नादिवत्समासः ॥

(उद्द्योतः) यद्यपि पाणिनिना “ब्राह्मणेन निष्कारणः” इत्यादिश्रुतेः संध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहाराथितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात् प्रयोजनं नोक्तम् । वार्तिककृतापि ‘शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मः’ इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम् । तथापि भगवान् विवरणकारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वाच्चवहितेषु स्वर्गापूर्वादिध्वनाश्चासात्साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं वदतीत्याह—भाष्यकार इति । तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विपर्ययोऽप्युक्त एव । शास्त्रजन्यज्ञानवि-

तस्माद्विज्ञायमानत्वाच्चोक्तं शास्त्रकृता स्वयम् ।

शास्त्रेण सर्वशब्दानामन्वाख्यानप्रयोजनम् ॥ इति ॥

[३यप०] अपिस्त्वर्थे ॥ परमेति । पार्यन्तिकेत्यर्थः । परम्परया प्रयोजनमिति यावत् ॥

[५ मप०] समाधत्ते—तथापीति ॥ भगवान् भाष्यकारः ॥ ननु ताभ्यामनुक्तं किमित्युच्यतेऽत आह—विवरणेति ॥ प्रवृत्तेरिति ॥ ननु न फलकथनं प्रवृत्तावङ्गम्, किं तु तद्वत्ताज्ञानम् । तज्जाचार्यप्रवर्तनेनानुमित्यात्मकं सुलभमिति वेदाध्ययनादौ माणवकस्येवात्र प्रवृत्तिः सृपपादा ॥ तदुक्तम्—

हितकारिभिरेवासौ ज्ञायमानः प्रयोजकः ।

कर्त्राऽविज्ञायमानोपि नैव स्यादप्रयोजकः ॥ इति ॥

किंचाचार्यो यद्याप्तस्तर्हि तत्प्रवर्तनयैव तदव्यभिचारेण सा । अन्यथा नाप्तस्तर्हि शतशः कथ्यमानेपि तस्मिन्विप्रलम्भकत्वाशङ्क्या न सा । तस्माच्च तदव्यक्तम्, तत्र सा लोकानाम् । नत्विदमेवावश्यं वाच्यं ग्रन्थादाविति चेत् ॥ भाष्य आसत्त्वफलत्वयोः सामान्यतो ज्ञानेपि प्रवृत्तिविशेषे तद्विशेषज्ञानमेवाङ्गम् ‘सामान्ये सामान्यं विशेषे विशेषः प्रयोजकः’ इति न्यायात् ॥ नहि किञ्चिदस्तीति अन्यजिज्ञासुरन्यत्र प्रवर्तते । अत एव सर्वत्र तद्वदित्येव नोच्यते किंतु तद्विशेष एव कथ्यते—अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना ॥ एवं चात्र नियमेन प्रवृत्त्यर्थमस्यासाधारणं तद्व्याख्यमेव ॥ एतेन ‘विषयं प्रादर्शयत्’ इति कौस्तुभायुक्तमपास्तमिति दिक् ॥ तदेतद् ध्वनयन्नाह—प्ररोचकेति ॥ प्रवणत्वात् तदधीनत्वात् ॥ ननु विश्वजिज्ञासेन स्वर्ग एव फलमास्तामत आह—व्यवहितेऽप्यिति । व्यवहितफलेष्वित्यर्थः ॥ कञ्चित्तथैव पाठः ॥ वस्तुत आद्य एव पाठः । स्वर्गे तत्त्वस्य सत्त्वात् । अपूर्वे तत्साधनत्वात्तत्त्वं बोध्यम् ॥

न्यूनतां परिहरति—[उ० ७ मप०] तत्रेति ॥ प्रयोजनादीनां

पयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति बोद्धवम् । तज्जिज्ञासुरधिकारी, प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः संबन्ध इति अर्थादेव लब्धम् ॥ ननु कानि
पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति । तेन पौनरुक्त्यमत आह—
साक्षादिति । तदेवाह—प्रयोजनप्रयोजनानीति । व्याख्यानु-
मित्यस्य शब्दानुशासनमित्यादिनेति शेषः ॥ तावत् प्रथमम् ।
व्याचष्टे इति । पदार्थज्ञानायानन्तर्यायर्थकत्वनिरासाय चेति शेषः ।
भाष्यत्वादेव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः ॥ नन्विति विना-
प्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह—एवं हीति ॥ पदा-
न्तरैः । शब्दपदाधिकारार्थपदप्रयुज्यतइतिपदैः ॥ व्याख्यानुमिति ।
अधिकारार्थत्वेनेति शेषः ॥ अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आन-

मध्ये भाष्यवाक्ये वेत्यर्थः ॥ तथा च त्रिमुनिसंग्रहात्मकव्याकरण-
स्योच्यमानमिदं प्रयोजनं स्वकृतिमपि गोचरयति स्वाध्यायोऽध्ये-
तव्य इति वत् ॥ एतेन अस्वातन्त्र्यात्तस्य तदुक्त्या स्वस्यापि तद्व-
त्तासिद्धिरिति नारायणोक्तमपास्तम् ॥ इष्टादिकथनेन स्वात-
न्त्र्यात् ॥ विषयत्वादिति । घटकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ इति ।
इति तु ॥ साक्षादिति । अव्यवधानेन ज्ञायमानत्वादिति
भावः ॥

[उ० १२५०] तदेवाहेति । तद्विशेषणकृत्यमेवाहेत्यर्थः ॥ प्रयो-
जनेति । तस्यापि किंप्रयोजनमिति जिज्ञासायामित्यादिः ॥ पदा-
र्थेति । पदार्थधियो वाक्यार्थधीहेतुत्वात् ॥ नन्वानन्तर्यमर्थः प्रसिद्ध
एवात आह—आनन्तर्यायेति । आदिना मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रशक्तात्सर्वेष्वथो अथ इति कोशोक्तपरिग्रहः ॥ र्थकत्वेति । तदुमे-
त्यर्थः ॥ तेषामसंभवात् । तथाहि—‘कोट्यन्तरानुक्तेः प्रश्नार्थो न
अर्थानुशासनस्यापि सत्त्वेन वाधात्, सर्वार्थो न ‘सर्वेषां शब्दा-
नाम्’ इति व्याख्याने ‘केषां शब्दानाम्’ इत्यवतरणग्रन्थसंगतिः ।
प्राक्स्यचिदप्रकृतत्वेनासंभवादानन्तर्यायर्थत्वमपि न, प्रागुक्तानन्त-
र्यपरत्वस्य तत्र तत्र संभवेपि अनुक्तानन्तर्यपरत्वेऽव्यवस्थापत्तेः ।
विषयादिकथनेनैव तद्विषयजिज्ञासानन्तर्यशास्त्राध्ययनादेर्न्यायसिद्धं
सूचितमेवेति तदुक्त्यानर्थक्याच्चेति ॥ ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्य-
यनानन्तर्यवदत्र कुतो नेति चेन्न । वैषम्यात् । तत्र तथात्वे एका-
धिकारिकल्पनालाभं चातुर्वर्ण्याधिकारनिवृत्तिश्च प्रयोजनम् ॥ नैव-
मत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वश्रुतेः प्रधानाधिकारिण एवाङ्गेऽप्यधिका-
रात् । नापि प्रमाणम् । तथाहि विना वेदाध्ययनं तदर्थविचारो
न संभवतीति तदानन्तर्यमाक्षिप्यते अतादृशस्थार्थानवधारणे तत्र
जिज्ञासानुदयात् नैवमत्र, अनधीतवेदस्यापि लौकिकवैदिकप्रयोगा-
ङ्गभूतसाधुज्ञानायैतदध्ययनसंभवात् । तथाच वक्ष्यति—पुरा कल्प
इत्यादि ॥ अत एव चात्रानन्तर्यकल्पना विरुद्धा ॥ किंच वेदाध्यय-
नसमकालतापि सम्यक्ते—“अनध्यायेत्पञ्चान्यधीयीत” इति ।
अत ऊर्ध्वमित्यादिमनुश्च ॥ अन्यत्रापि प्रधानमध्येऽङ्गानामनु-
ष्ठानं दृश्यते इति ॥

[उ० १६५०] एवेन ‘अयम्’ इत्यस्य निरासः ॥ एवंहीतीति ।
यत एवं सतीत्यर्थः ॥ किंचानन्तरं कश्चिच्छब्द इत्येव प्रतीयेत किं

न्तर्यायर्थकत्वमप्रमाणमिति भ्राम्येदतोऽयमिति भाष्ये । योयमस्मिन्
वाक्ये स इत्यर्थः ॥ विस्पष्टेति । नवेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन
तथा भ्रमं निवर्तयितुमित्यर्थः ॥ ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेय-
वाच्यर्थशब्दोऽनुपपन्नोत आह—अधिकार इति ॥ प्रस्ताव इति ।
प्रारम्भ इत्यर्थः । स चार्थाद्व्याख्यायमानस्य । अर्थशब्दः प्रयोजन-
वाचीति भावः ॥ निपातानां च द्योतकत्वमिति । निपातानां
द्योतकत्वं चेत्यर्थः । उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वो-
भयस्वीकारस्याव्ययविभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् । उपसर्गाणां
तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गताविति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव
निरूपयिष्यामः । अत एव साक्षात्किर्यते गुरुरित्यादि संगच्छते ।

च सर्वत्र स तदर्थ एवेत्येव प्रतीयेत तनु न उक्तहेतोः ॥ यत्तु
अथशब्द इत्युक्तावन्यो ‘ऽयमेव वा’ इति संदेहापत्तिः । तन्न,
इतेरभावे ऽर्थपरत्वेन स्वरूपपरत्वेनान्योपस्थापकाभावेन च संदे-
हानुदयात् । इति विना समाप्तोपि दुर्लभः, तदेतद् ध्वनयन्
‘स्वरूपेऽवस्थानस्य प्रयोजनान्तरमाह—स्वरूप इति’ इति विवर-
णोच्यसांगत्यं प्रतिपादयंश्चाह—अथेतीति ॥ अथेत्यधिकारार्थ
इत्युक्तेऽप्येवं वाधो व्याख्यानासंगतिश्च अन्यत्रोक्तार्थप्रतीतेरिति
भावः । अत एव तदवयवम् इति प्रागुक्तं कैयटे ॥

[उ० १९५०] योयमिति ॥ शास्त्रारम्भप्रतिज्ञापरवाक्ये उपात्त
इतिना स्वरूपेऽवस्थापितः, स इतीत्यर्थः ॥ शब्दपदादिसामाना-
धिकरण्यात्तस्य पुंस्त्वम् ॥ एतेन स्वरूपपरत्वात्तुसकत्वमुचितमि-
त्यपास्तम् ॥ एतेन कैयटे [७५०] चश्चार्थं उक्तफलाथो न तदर्थ इति
सूचितम् ॥ [२०५०] परताया इति । समभिव्याहृतस्येति शेषः ॥
लोकेऽर्थपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेन दृष्टान्तवैषम्यादाह—भ्रममिति ॥

[उ० २३५०] स्तुतिभ्रमनिरासाय तदर्थमाह—प्रारम्भ इति ॥
मानस्येति । अथशब्दानुशासनमित्युक्तेः ॥

सिद्धान्ताविरोधाय प्रकृतानुरोधेन चो व्युत्क्रमे इत्याह—
[उ० २४५०] निपातानामिति ॥ उपसर्गभिन्नानामित्यर्थः ॥
चेन वाचकत्वसमुच्चयः । तदाह—उपेत्यादिना ॥ एतेन—
क्रियान्वयिनामेव तेषां तत्त्वस्य भ्वादिमुने भगवता व्यवस्थापि-
तत्वेन सर्वेषां तत्त्वे मानाभावेनात्र तत्त्वे दोषाभावेन वाचकप-
दासमभिव्याहारे तत्त्वस्य दुर्वचत्वेनार्थस्य धोत्यत्वादिभेदेन त्रैविध्येन
तत्समभिव्याहारे तथा व्याख्यानानौचित्येन च चिन्त्योऽयं
कैयट इति रत्नप्रकाशोक्तमपास्तम् ॥ उक्तहेतोः अनन्यलभ्य
इति न्यायेन तत्त्वस्यायुक्तत्वात् । वाचकस्याध्याहियमाणादेः
सत्त्वात् । सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति दिक् ॥ तद्वेदनिवेशफल-
माह—[उ० २६५०] उपेति ॥ [उ० २८५०] अत एव तेषु
तादृशेषुभयसत्त्वेन वाचकत्वाङ्गीकारादेव ॥ अत्रत्यं तत्त्वं कौस्तुभे
मत्कृततद्व्याख्याने च स्पष्टम् ॥

ननु मङ्गलार्थत्वस्यापि संभवादधिकारार्थ इत्युक्तमत आह—
प्रयुज्यत इति भाष्ये ॥ अनेन तत्सिद्धिः ॥

प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्यापि अथशब्दस्यान्यार्थं नीयमानद-
ध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः प्रयुज्यत इति फलितम् ॥
परे तत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति । अधिकृतमिति च तदर्थं वदन्ति ॥
भाष्ये प्रयुज्यत इत्यनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्या-
धिकारार्थत्वं न तु वृद्ध्यादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम् ॥ ननु
विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावात् । द्योतकतानुपपत्तिश्चेत्यत
आह—अनेकेति । उच्यते श्रूयते क्रियते इति ॥ प्रतीयत इति ।

तत्फलितमाह—[उ० २९ प०] प्रारम्भेति । भूतेत्यादिः ॥
अनेनाधिकारादिपदानां तादृशकर्मप्रत्ययान्तत्वं सूचितम् ॥
अत एव [भाष्ये] अधिकृतम् इत्युक्तिसंगतिः ॥ [उ० ३० प०]
मङ्गलत्वमिति । स्वरूपेणैवेति भाषः ॥ अर्थतस्तदधिकारार्थता
तदाह—पीत्युभयेति ॥ अथशब्द इति ॥ अन्यथा 'अधि-
कृतं शब्दानुशासनम्' इत्येव वदेत् ॥ अर्थतो मङ्गलत्वे तत्त्वं
न स्यात्सकृत्प्रयुक्तत्वात् । तथाच श्रुत्या मङ्गलार्थप्रयुक्तस्य
तस्य व्याख्यानमुचितमेवेत्येवमुक्तमिति भावः ॥ ननूक्तभाष्या-
दुभयसिद्धौ वाचकत्वमेवात्र कुतो न तत्र बाधकसत्त्वे एव
द्योतकत्वाङ्गीकारेण प्रकृते तदभावात् । साक्षात्क्रियते इत्यादौ
तु बाधकमिति न तत्त्वम् ॥ नच प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातेन
निपातत्वेनैव द्योतकता, प्रमाणस्य सामान्यावच्छेदेन प्रवृत्तौ बाध-
काभावसहकृतस्यैव लाघवस्य वीजत्वेन प्रकृते वाचकपदसमभिव्या-
हाराभावरूपबाधकस्य सत्त्वेनाथशब्दमिन्ननिपातत्वेन तस्या विशे-
ष्यीकरणेनादोषात् ॥ परेषां नामार्थयोरितिव्युत्पत्तौ तन्निवेशवत् ॥
एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ अन्यादृशद्योतकत्वस्य चागतावङ्गीका-
रात् ॥ यत्तु—

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।

क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥

तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।

यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥

इति भट्टैरुक्तम् ॥ तन्निपातांशे बाहुल्याभिप्रायम् । न तु सार्व-
त्रिकम् ॥ बाध्यपदीयादौ निपातानां द्योतकत्वकथनमप्येवमेव ॥
नचार्थजरतीयता, द्योतकत्वस्यापि तु स्वादावसत्त्वेन द्योतकत्वमद्यो-
तकत्वमित्येवं तत्त्वस्य स्वमतेपि सत्त्वात् ॥ अथेत्यस्यैवानन्तर्यादि-
वाचित्वं क्वचित्प्रारम्भद्योतकत्वमिति तत्त्वाच्च ॥ नच तस्य वाच्यत्वे
गौरवेणान्यलभ्यत्वेन लाघवाद् द्योतकत्वमेव युक्तम्, अन्यस्य वाच-
कस्योपस्थापकाभावेन तदभावात् । प्रत्युत वाचकत्वद्योतकत्वोभय-
कल्पनजगौरवाच्च ॥ न चान्यायश्चनेकार्थत्वम्, उक्तकोशात्-
स्यैव न्याय्यत्वात् ॥ नच द्योतकत्वेनैव कोशोपपत्तिः, भवेदेवमौ-
पसंदानिकशक्तिर्द्योतकत्वमिति पक्षे, नष्टप्रोपसंदानम्, प्रादेस्तात्प-
र्यग्राहकत्वमप्युपसंदानेनैव । नच प्रकरणादिवत्तात्पर्यग्राहकत्वमेव
द्योतकत्वम्, तस्यागतिकगतित्वस्योक्तत्वात् । किंचैवं सति तद्वद-
त्रापि कोशो न स्यात्, स्याद्वाऽत्रैव तत्रापीति कोशानुपपत्ति-

एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः ॥ ननु भावसाधनस्यानुशासनपदस्य
शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—व्याकरणस्य
चेति । अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः । अनुशियन्तेऽसाधु-
शब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्तेऽनेनेति करणल्युङन्ततया शास्त्रपदेन
सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये नामपदो-
पादानम् ॥ नामनामिनोरभेदानाम् शास्त्रमिति सामानाधिकरण्यम् ॥
अनेनैवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनां च ॥ केपामिति

स्तदवस्थैव ॥ अथान्यलभ्यत्वसहकारेण कोशोऽन्यथा नेय इति चेत्,
तर्ह्यक्षादिपदानामप्यनेकार्थं शक्तिर्न स्यात् तत्रापि लाघवादेकत्र
शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सुवचत्वात् ॥ अन्यलभ्यत्वाभावस्योक्तत्वाच्च ॥
तसादथशब्दस्य प्रारम्भद्योतकत्वं कैयटोक्तं चिन्त्यम् । किंचाथशब्दो
द्योतत्वेन बोध्यपर एवास्तु बाधकाभावात् । अत एव प्रारम्भं
द्योतयन्नथशब्द इति हरदत्तेनोक्तम् ॥ एवं च प्रयोजनपरत्वमपि
तस्य चिन्त्यम् इति चेत् ॥ अत एव सिद्धान्तमाह—[उ० ३१ प०]
परेत्वन्नेति । अथशब्द इत्यर्थः ॥ एवेन द्योतकत्वनिरासः ॥ नन्वेवं
तस्य प्रस्तूयत इति साध्याथपरत्वेन नामपदानां सिद्धाथपरत्वहानिरत
आह—अधीति ॥ यथैवं सति न पूर्वविरोधस्तथोक्तम् । हिरुगा-
दावेवमेवाङ्गीकाराच्च ॥ तेषां क्रियासामानाधिकरण्येन क्रियाविशेष-
कत्वेपि तदवाचकत्वाच्च ॥ अव्ययेषु नामत्वस्यासत्त्वाच्चेति दिक् ॥
पारीति ॥ मयेदानीं परिभाष्यत इत्यर्थः ॥

यत्तु—नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दः किमिति प्रयुज्यतेऽत आह—
अनेकेति । इति विवरणकृत् ॥ तत्र, तत्फलस्य प्रागुक्तत्वात् ।
स्वपूर्वविरोधाच्च । तद्ध्वनयन्नाह—[उ० ३३ प०] नन्विति ॥
कैयटरीत्याह—वाचकेति ॥ अस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वत्राप्य-
न्वयः ॥ इति इत्यादि ॥

तद्रीत्यैवाह—[उ० ३६ प०] एतेति ॥ वाचकपदासमभिव्याहारेपि
प्रकरणादिवत्तात्पर्यग्राहकत्वेनैव क्रियाविशेषाक्षेपकत्वरूपं द्योतकत्वं
प्रादेशं विलिखतीत्यादिवदित्यर्थः ॥ प्रादेरिवोपसंदानेन द्योतकत्वस्यै-
वेन व्यवच्छेदः ॥ यद्यपि लक्षणया तस्यापि संभवः तथापि
व्याख्यानभाष्यविरोधान्न तथुक्तम् । सिद्धान्ते तु तस्य सोऽर्थ
एवेति प्रागुक्तम् ॥ भावसाधनेति । अस्य व्याकरणप्रयोजनाभि-
धायकत्वादिति भावः ॥ अनुपे[शे]ति ॥ किं च शास्त्रपदेन कस्य
ग्रहणम् ॥ किंच रूढियोगो योगरूढिर्वैत्यपि बोध्यम् ॥ ननु नाम-
पदेन रूढेरेव प्रतीतौ प्रयोजनमाहेति कथमवतरणम्, अत
आह—अन्वर्थेति । तद्वद्वययोगार्थोदित्यर्थः ॥ अनुपूर्वकशासे-
विविच्यज्ञापने दृष्टत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वादाह—असाधिवति ॥
नन्वेवं नामपदासंगतिरत आह—इदमेवेति ॥ अन्वर्थत्वाद्येवे-
त्यर्थः ॥ एतेन नामशास्त्रमिति समस्तमित्यपास्तम् । आख्यात-
शास्त्रत्वस्यापि सत्त्वाच्च । एतेन नामेति प्रसिद्धौ । शब्दान्वाख्या-
पकत्वेन प्रसिद्धमिति नारायणोक्तमपास्तम् ॥ शास्त्रत्वं चास्यानुपदं
स्फुटीभविष्यति ॥ [उ० ४२ प०] अनेनैवेति ॥ तदन्वर्थत्वादिति

प्रश्नस्तु 'किं लौकिकमात्रविषयं शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतम्, उत वैदिकमात्रविषयं प्रातिशाख्यम्' इतीति परे ॥ ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मपष्ठवन्तेन समासोऽत आह—अत्र चाचार्यस्येति । उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्ममाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ कर्तृकर्मणोरिति पष्ठवामपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह—इध्मेति । चस्येत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्य विहितपष्ठया एव समासनिषेध इति भावः ॥ भाष्ये शास्त्रमित्यस्य कर्तव्यत्वेनेति शेषः । विवरणकारत्वाद् व्याख्यातव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये ॥ शास्त्रत्वं चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजनसंबद्धत्वाद्बोध्यम् ॥

(अनुशासनीयशब्दनिर्णयाधिकरणम् ।)

(आक्षेपभाष्यम्)

केषां शब्दानाम् ? ॥

(प्रदीपः) शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्भिना प्रकरणा-

बोधकनामशब्दोद्देशेनैवेत्यर्थः ॥ तत्त्वस्यात्राभावादिति भावः ॥ नन्वेवं प्रश्नासंगतिरत आह—केषामिति ॥ इतीति । इति पूर्वग्रन्थार्थसंशयाशयक इत्यर्थः ॥ तथा च 'लौकिकानामेव, उत वैदिकानामेव' इत्याशयकः प्रश्न इति भावः । कैयटाद्युक्त्यसांगत्यध्वननायाह—[उ०४४शप०] परे इति । भाष्यानुयायिन इत्यर्थः ॥

[उ०४५शप०] कथमिति ॥ शब्दानुशासनमित्यत्रेति भावः ।

एतदेव ध्वनयन्नाह—[उ०४६शप०] उभयोरिति ॥ प्राप्तिग्रहणाद् आश्रयों गवां दोहोऽगोपेन इत्यादौ यथेति भावः ॥ इध्मेतीति । एवं च 'तत्रापि प्रसङ्गापत्तेः' इति हेतुस्तत्रार्थे बोध्यः ॥ अपां स्रष्टेलादेरपि तेनैव सिद्धा कर्तरि चेति वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ न च प्रेथ्यस्य कारयितेत्यादौ ह्क्तेरिति कर्मत्वाभावपक्षे कर्तृपष्ठवास्तन्निषेधार्थमेव तदिति वाच्यम्, तृजकाभ्यामित्येव सिद्धेः । तृजग्रहणमुत्तरार्थमिति तु कर्तरि चेत्यस्य सत्त्व इत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कथमुक्तार्थलाभोऽत आह—चस्येत्येति । कर्मणि चेति सूत्र इति शेषः । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ कर्मणीति । सप्तम्येकवचनान्तमित्यर्थः ॥ नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तेराह—विहितेति ॥ कर्तव्येति ॥ स्वकृतिनिष्ठसाध्यत्वस्य तत्राप्यारोप इति भावः ॥ आरोपाभावकृतलाघवादाह—विवरणेति । इदं च सूत्रादिवत्त्वकृतेरप्यस्तीति भावः ॥ यद्यपि व्युत्पाद्यतया शब्दा एव प्रस्तुताः, न शास्त्रम् तथापि तस्मिन्निपादकत्वाच्छास्त्रमेव प्रस्तुतमुच्यते । शास्त्रत्वं चास्य योगरूढ्या । पदद्वयादिव्याख्यानेन प्रागुक्तभाष्यलक्षणसत्ता सूचिता ॥ नच सिद्धसाधुशब्दबोधकस्यास्य कथं शास्त्रत्वम्,

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इत्युक्तेरिति वाच्यम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । एकफलसंबद्धार्थस्य

दिना विशेषेऽवस्थानाभावात्तन्त्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति—केषामिति । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात्किमा प्रत्यवमर्शः । यथा राजपुरुष इत्युक्ते 'कस्य राज्ञः ?' इति ॥

(उद्घोतः) सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दप्रयोगादिति भावः ॥ एतेन ध्वनिव्यङ्ग्य एव तपरस्रज्ञादौ शब्दशब्दप्रयोगादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु ग्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वायेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवद्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—विनेति । ग्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः ॥ वाशितादीनामित्यादिनाऽपभ्रंशसंग्रहः ॥ ननुत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह—उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । ततः पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः ॥ बुद्ध्या मानस्या । यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या ॥

कात्स्न्येन प्रतिपादकस्यैव हि सर्वत्र शास्त्रपदार्थत्वात् ॥ अन्यथा न्यायादीनां सिद्धार्थपराणामतत्त्वापत्तेः । तदभिप्रेत्याह—शास्त्रत्वमिति ॥ प्रवृत्त्याद्युपदेशकत्वमपि सुवचम् ॥ 'एतद्वोधिताः साधवः तैरेव भाषितव्यम्, नासाधुभिः' इत्युपदेशादिति बोध्यम् ॥

भाष्ये वेदितव्यमिति । शिष्येति शेषः ॥ यद्यपि भवतीत्येवाध्याहार्यम्, तस्य सिद्ध्यर्थपरत्वात्, तथापि यागादौ संकल्पवन्न शास्त्रारम्भप्रतिज्ञारूपसंकल्पविशेषबोधनायासाध्याहारः ॥ अनेन—आरब्धं मध्ये दुस्त्यजम्, त्यागे च विगानप्रायश्चित्ते इति सूचितम् ॥

[उ०१मप०] ननु तपरस्रज्ञे शब्दानां ध्वनिरिति व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः शब्दशब्दस्य प्रयोगादन्यथात्वानतिप्रसङ्गोऽत आह—लोकेति । त्रैविध्यद्वेष्ट्यर्थः ॥ ध्वनाविति । अनेनापरिस्रुटाकारादिवर्णसंकलशब्दपरिग्रहात्काकवाशितादीनां पृथगनुक्तिः ॥ उक्तीरित्या तत्रानतिप्रसङ्ग एवेति सूचनमेवमुक्तेः फलम् । तथा च शुद्धरूढः शब्दशब्दः । तपरस्रज्ञप्रयोगस्तु प्रकृताशयक इति भावः ॥

[उ०४४शप०] विशेषेषु ग्रीहिविशेषेषु ॥ वाचकत्वस्य सिद्धान्तेऽपभ्रंशसाधारण्यादाह—साधाविति ॥ प्रकरणात् यागप्रकरणात् ॥

[उ०६४प०] ननु तद्व्यादिशब्दानां न तत्त्वप्रसङ्गः प्रकृत्यादिविभागस्य तत्रासंभवात् । शकुनागमगान्धर्ववेदादिभिरेव तन्निर्णयाच्च ॥ अत एव कैयटे 'मत्वा' इत्युक्तिरत आह—वाशितेति ॥ बहुवचनं तु शब्दभेदाभिप्रायम् ॥

[उ० ७ मप०] ननु मिलितैकदेशस्य विशेष्यस्य सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वमिति नियमाङ्गीकारेण परामर्शसंभवेऽपि गुणीभूतस्य वृत्त्याद्यन्तर्गतस्य परामर्शो नेत्याशयेन शङ्कते—ननुत्तरपदेति ॥ प्रकृताभिप्रायमेतत् । अप्रधानस्य न स इति तत्त्वम् ॥ संसृष्टेति । तदेकार्थीभावापत्तेत्यर्थः ॥ यद्यप्युत्तरः पदार्थो यत्रेति बहुग्रीहिणा

र्थस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । शेषलक्षणा पट्टी वास्तविति शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥

१ अस्तु वा यथाकथंविदुभयप्राप्तिस्तथापि न क्षतिः, उभयप्राप्ताविति सूत्रेऽविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचा-

(समाधानभाष्यम्)

लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्ता-
वद्—गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मुगो ब्राह्मण
इति ॥ वैदिकाः खल्वपि—शं नो देवीरमिष्टये ।
इषे त्वोजं त्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्न
आयाहि वीतय इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्साम-
र्थ्याद्विशेषावगतिरिति मलाह—लौकिकानामिति । लोके

यथाश्रुतं सुयोजम् तथापि पूर्वपदार्थेनानेन वैयर्थ्यापत्तिः । नियमेन
वृत्त्यलामेन प्रकृतार्थासिद्धिर्वाक्ये तथा सत्त्वेऽपि तदङ्गीकारश्चेति तस्य
दुर्वचत्वेन तथा वाक्ये तदन्तर्गतत्वं दुर्वचमत आह—[उ० ८ प०]
तत इति । उत्तरपदार्थादित्यर्थः ॥ समुदितानुबयोरेकैवोपस्थितिरिति
भावः ॥ तदीयशब्दबुद्ध्याऽतत्त्वादाह—मानस्येति ॥ ननु निय-
मेन तत्सत्त्वे न मानमत आह—यद्वेति ॥ वाक्येति । लौकिकं
त्वार्थमित्युक्तम् । नत्वश्वकर्णादिवच्छुद्ररूढम् । येनाविग्रहत्वं
स्यात् ॥ अस्याश्च नियमेन तत्र सत्त्वम् । शब्दानामिति तु तत्परा-
मृदार्थस्य प्रदर्शनं स्पष्टत्वाय न स्वतन्त्रम् । अत एवोत्तरे तद-
नुक्तिः । अत एव दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः
इत्यादौ न दोषः ॥ यद्वा—अयं दोषस्तदा स्याद् यदि केषामि-
त्येवोक्तं स्यात् । तदा हि शब्दानामित्यनुपपन्नः । स चोक्तरी-
त्याऽनुपपन्नः । अत्र तु विशेष्यं शब्दानामिति कण्ठत उच्यते तत्तु
तत्परमित्यन्यत् ॥ संनिहितत्वं न बुद्धिस्थत्वात् । एवं च तथानि-
र्दिष्टानामेव तेन परामर्शो ननु तत्र गुणीभूतानाम् । अत एव
पुनस्तदुक्तिसाफल्यम् । दण्डिमिश्रावप्येवम् ॥ एतेन—“तस्मिन्नद्रौ”
इत्यत्राद्रिपदोक्तिर्व्याख्याता । अन्यथोक्तरीत्या न स्यात् । पूर्वमतेऽ-
प्यत्र न दोषस्तुल्यत्वात् । निर्दयत्वकर्कशत्वादिबोधनेनानाश्रयणी-
यत्वादिष्वङ्गतया महाशयत्वाद्यर्थान्तरसंक्रमिततया वा तस्य साफ-
ल्याच्च ॥ एवं सर्वत्र बोध्यम् ॥ द्वितीयपक्षे ‘दशैते’ इत्यादौ साम-
र्थ्यात्तस्य परामर्शः “आनर्थक्यात्तदङ्गेषु” इति न्यायेन “सवि-
शेषणे हि” इति न्यायेन च ॥ नचैवमपि शब्दानामित्यस्य पद-
त्वेन वाक्येत्युक्तमिति वाच्यम्, ‘वाक्ये वाक्यैकदेशः’ इति न्याये-
नास्यापि तत्त्वव्यवहारात् । साकाङ्क्षपदस्थलविशेषे एकपदेऽपि

१ अथ सर्वत्र प्रामाणिकग्रन्थेषु प्रायः ऋग, यजुः, साम, आथर्वणमित्येव
क्रम उपलभ्यते । तथाच ‘अग्निमीळे, इषे त्वोजं त्वा, अग्न आयाहि, शं नो देवी-
रमिष्टये, इत्येवं क्रमेणोद्गाहरणानां वक्तव्यत्वे किमिह क्रमस्यगो भाष्यकृता
सर्वप्रमाणभूतेन कृतः—इति चेत् । शृणु—ऋग्यजुःसामवेदानां पद्यगद्यगी-
तिबाहुल्येन मङ्गलप्रामवत्यात्समाख्यानां नगरवद्विशिष्टसमाख्यस्याथर्ववेदस्य
प्रागभिधाने स्वतन्त्रेच्छानामाचार्याणामिच्छैव विनिगमनाभावात्प्रमाणम् ॥ विशेष-
पञ्चिज्ञासा चेत् । शृणु—सर्वेषां वेदानां केवलं यद्वाच्यतया यज्ञापेक्षितक्रमेणै-
वाध्ययनादिकमुचितम् । यज्ञे वरणक्रमश्चेत्तुमुचितमनुष्ठीयते “ब्रह्मा त्वो
बदति जातविद्याम्” ८।१२।४।५ इति ऋक्संहितामन्त्रव्याख्यावसरे “ब्रह्मैको
जाते जाते विद्यां बदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति” “ब्रह्मा
परिवृद्धः श्रुततो ब्रह्मा परिवृद्धः सर्वतः” इति निरुक्ते यास्कवचनेन “ब्र-
ह्मैव विद्वान् भृग्वङ्किरोविद् सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽन्यूनाति-

विदिता इति—लोकसर्वलोकाद्वृत्तिरिति ठञ् । अथ वा
भवार्थेऽध्यात्मादिलाट्ठञ् । एवं वेदे भवा वैदिकाः । वैदि-
कानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम् ।
यथा—ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति वसि-
ष्ठस्य । तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात् । अथ वा
भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः ॥ तत्र लोके
पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति—गौरश्व इति ।
वेदे लानुपूर्वीनियमाद्वाक्यानुदाहरति—शं न इति ॥

तत्त्वस्य जयदेवोक्तत्वाच्च ॥ अत एव प्रश्नोत्तरयोः सिद्धान्तरीत्याश-
यप्रदर्शकोक्तिसंगतिः । तदेतदभिप्रेत्योभयसाधारणमुदाहरति—

[९ पृष्ठप्रदीपे] कैयटे—यथेति ॥

[भा०] लौकिकानामिति । नच वेदाङ्गत्वाद् वैदिकानाम्
इति प्राग् वक्तव्यम् । तज्ज्ञानमेव हि मुख्यं फलम्, लौकिकज्ञानं
त्वानुपपन्नम् । न च वैदिकसंप्रदायतत्त्वसिद्धिः, दोषेण तस्याप्य-
न्यथात्वसंभवात् । शास्त्रानन्त्येन तद्वत् प्रातिशाख्यस्य कचिदुत्सा-
दात्—इति वाच्यम् । तद्वदादरसूचनाय तथोक्तेः लौकिकत्वस्य
लोकवेदसाधारण—लोकमात्रवृत्त्युभयवृत्तित्वेन व्यापकत्वाच्च । वि-
परीतं तु न अग्रिमग्रन्थविरोधापत्तेः । अत एव ब्राह्मणवसिष्ठन्या-
यप्रवृत्तिसूचनार्थत्वाच्च ॥ संकोचे मानाभावेन लोकशब्दस्य सर्व-
लोकवृत्तित्वेन तत्रयसिद्धत्वेन साधूनामेव ग्रहणं नापभ्रंशानां
प्रतिदेशं तेषां भिन्नत्वादिति सूचनार्थत्वाच्चेति भावः ॥

[प्र० १ मप०] प्रकरणाभावेपि संयोगाद्यन्तर्गतसामर्थ्यसत्त्वादि-
शेषनिश्चय इत्याशयेनाह—कैयटे—सिद्धान्तेति ॥

[प्र० २ यप०] कैयटे—अत एवाह—लोके विदिता इति ॥
प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ वैदिका इत्यनुरोधेन संभवादाह—अथवेति ॥
अत एवाह—तत्र—वेदे इति । एतत्कथने तात्पर्यम् । अत एव
पुनः प्रत्ययानुक्तिः ॥

[प्र० ६ प०] प्राधान्यमुपपादयति—कैयटे—तेषां त्विति । वैदि-
कानां प्राधान्यं त्वित्यर्थः ॥ बोध्यमित्यग्रे शेषः ॥ वसिष्ठप्राधान्य-
वैलक्षण्याय तु ॥ यत्नेन सर्वथा । अन्यथा प्रत्यवायापत्तेः ॥

[प्र० ७ मप०] युक्त्यन्तरसंभवेन विनिगमनाविरहादाह—अथ-
वेति कैयटे ॥

रिक्ताङ्गोऽग्रमत्तो यज्ञं रक्षति । तस्य प्रमादाद्यदि वाप्यसांनिध्याद्यथा
भिन्ना नौरगाधे महत्पुण्ये संस्पृष्टे । तस्माद्यजमानो भृग्वङ्किरोविद्मेव
ब्रह्माणं वृणुयात् । स हि यज्ञं तारयति” इति (उत्त० २।१।५) “अथवाङ्कि-
रोभिर्ब्रह्मस्त्वम्” (पू० १।३।१।२) इति च गोपथब्राह्मणवचनेन ब्रह्मवरणस्यै-
वादावावश्यकत्वेन अथर्ववेदाध्ययनस्यैव ब्रह्मत्वसाधकतया पूर्वमथर्ववेदो-
पादानम् । ततश्चाध्वर्युसमाख्यावलाद्यजुर्वेदस्य प्राधान्याद्यजुःरुपात्तम् । साम्ना-
मृगाश्रितत्वात्प्राधान्येन सामतः पूर्वमृगवेदोपादानम्—इति दिक् ॥ यद्वा—भृगव-
परनामकस्याथर्वमुनेः “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संभव्य विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयित्वा यज्ञेऽपुत्राय प्राह”
इति मुण्डकोपनिषदि ज्येष्ठपुत्रत्वोक्त्या “यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते”
(१।६।१।५) इति ऋक्संहितायां यज्ञप्रक्रियाप्रथमप्रकाशकत्वोक्त्या चाथर्वमो-
क्तवेदस्याभ्यर्हितत्वात्प्रथमोपादानम् । तदन्तर्गतभागो विशिष्टलक्षणेऽपि पद्यगद्य-

(उद्घोतः) वेदाङ्गत्वादिति । तत्त्वं चागमसिद्धम् । अनेन तन्त्रीशब्दादीनामविषयता सूचिता ॥ न च वेदाङ्गत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः । तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्तयोभयोरपि विषयत्वात् ॥ ननु चिदानन्दस्वरूपप्रज्ञातिरिक्तस्य सर्वस्य लोक-पदार्थत्वाद्देवस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद् भेदेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह—वैदिकानामिति । वैदिकानां लौकिकत्वेपीति पाठः ॥ तेषां त्विति । लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारः, तेषां तु सर्वत्रेति भावः ॥ भाषाशब्दानामिति । भाषा प्रयोज्यप्रयोजक-वृद्धव्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवं च वेदमात्रान्तर्गत-

[उ० १ म०] चागमेति । 'ब्राह्मणेने'त्यादीत्यर्थः ॥ ननु नास्येष्टसाधकत्वं लौकिकासंग्राहकत्वादत आह—अनेनेति ॥ आदिनाऽपभ्रंशसंग्रहः । तथाचातिप्रसङ्गनिवारणपूर्वकामितैकदेशसाधकत्वात् सङ्केतुरेवायम् । अत एव 'मत्वा' इत्युक्तमिति भावः ॥ अत एवाशङ्कते—न चेति ॥

[उ० ४ र्थ०] यत्तु कृष्णः "प्रयोगचोदनाभावाथैकत्वमवि-भागाद्" इत्यनेन य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति जैमिन्युक्तत्वाद्भेदोक्तिरुक्त्येति ॥ तत्र, सखी कर्णेभिरित्यादीनां मिथो व्यावृ-त्तत्वात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह—ननु चिदेति ॥ पाठ इति । अनेन 'कत्वेन' इति पाठो निरस्तः । 'कानामपि' इति पाठे अपेस्तत्रान्वयः । यथाश्रुते नैष्कल्यं ग्रन्थयोरसामञ्जसं चेत्यपि बोध्यम् ॥

[उ० ६ प०] तदाह—लौकीति । अर्थबोधायाच्चारणप्रसङ्गे इति शेषः ॥ यद्वा नित्यसाक्षात्त्वात् 'तद्' इत्यत्रैकदेशेऽन्वयः ॥ तस्यानुपपन्नोऽग्रे ॥

[उ० ९ म०] ननु तत्र सर्वेषां तत्त्वादेव व्यवच्छेद्यासंभवोऽत आह—एवंचेति ॥ तस्योक्तार्थकत्वे चेत्यर्थः ॥ मात्रपदेन गौरश्च इत्यादीनामपि तत्त्वं ध्वनितम् । तेन नाग्रिमग्रन्थविरोधः । तदाह—अत एवेति ॥ नन्वेवं शं न इत्यादीनामपि तत्त्वमुचि-तमिति तदुक्तिरुक्त्या । न च 'देवीः, ईले' इत्यादिकं छान्दसं तत्रास्तीति वाच्यम्, तादृशानामेव वाच्यत्वेन तथोक्तैर्युक्तत्वादत आह—लोके इति ॥ मात्रपदेन लोकव्यवच्छेदः ॥

[भा० १० पृ० १ म०] तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥

[उ० १५ श०] प्रधानेति । व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात् । एवंचाभ्य-हितत्वं तेषाम् ॥ तद्वत् वैदिकवत् ॥ आदरेति । अत एव तावद्-घटितोक्तिसाफल्यम् । अत एव चः । तद्वत्तेषाम् एकः शब्दः इत्यादिश्रुत्युक्तफलवत्तयाऽभ्यहितत्वम् । अन्यथातत्त्वापत्त्या तत्त्वा-पत्तिरिति भावः ॥ पैदानां पदानामेव ॥ तत्रेतीति । तयोर्मध्य

गीत्यात्मकेषु गद्यस्य सुज्ञेयत्वात्पूर्वं यत्तुपदानम् । ततः पादरचनात्मकपद्य-लक्षणावित्वाद्युपादानम् इत्याहुर्दाधिमथाः ॥

१ यद्यपि गाव्यादयोऽपि लोके विदितस्तथापि न ते सर्वलोकविदिताः प्रतिदेशं भिन्नत्वादपशब्दानां । लोकशब्दश्चायं सर्वांसि लोके वर्तते सङ्को-चकाभावात् । अतः सर्वलोकप्रसिद्धानां गवादीनामिति पदमञ्जरी स्पष्टम् ॥

कर्णेभिर्देवासो गृष्णामीत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य, तैस्त-द्व्यवहारादर्शनात् । अत एव गौरश्च इत्यादीनां लौकिकोदाहरण-त्वसंगतिः । लोके स्वरानादराद्भेदे तदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य शं न इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसङ्गति-रिति भावः ॥ [भाष्ये लौकिकास्तावदिति । तावच्छब्दोऽनुक्रमे । पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते, पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः । वैदिकानां प्रधानत्वेपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वदादरसूचनार्थः ॥] लोके पदा-नामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तावाशयमाह—त-त्रेति । पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहर-णत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ लोकवेदसाधारणतया पाणिनीयशब्दानु-

इतीत्यर्थः ॥ लोकेपि कचित्पदानुपूर्वीनियमसत्त्वादाह—पदान्त-रेति ॥ च आनुपूर्वीनियमसमुच्चायकः । तेन तत्र तस्य सार्व-त्रिकत्वं सूचितम्, नतु लौकिके तदभाववदसार्वत्रिकत्वम् । अपिस्तु बोधसमुच्चये इति भावः ॥ अस्यापि भेदोक्तिहेतुत्वं बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम्—गौरित्यादीनां वैदिकत्वेपि लोके प्रयुज्यमानतया प्रागु-क्तरीत्या वा लौकिकत्वात्तत्त्वोक्तिः ॥ स्तरपादीनां (?) तत्त्वेपि नोक्तिर्वेदानुपकारकत्वात् । तद्वत्पादनं तु प्रासङ्गिकम् ॥ अत एव गौरित्यादय एवोदाहृताः ॥ नचैवमपि घटपटादय एव कुतो नोक्ता इति वाच्यम्, अशोकवनिकान्यायात् । गवाधर्थानां मङ्गलत्वेन प्रातर्दृश्यत्वस्य धर्मशास्त्रे उक्तत्वेन तत्प्रतिपादकत्वाच्छब्दस्यापि मङ्गलत्वमित्याद्युल्लेखाच्च । पुरुषशब्दश्चानादिपुरुषपरः । शकुनि-शब्दोपि चापादिपर इति दिक्प्रदर्शनम् । तत्रापि दृष्टादृष्टमुक्ति-मुक्तिफलकार्यकत्वेनादौ गौरित्युक्तिः । अत एव गौः शान्तिरजा शान्तिरश्वः शान्तिः पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिर्ब्राह्मणः शान्तिः इति तैत्तिरीयब्राह्मण उक्तम् ॥ नचैवमपि गौरित्यादिवत् शम् इत्यादीनामपि लौकिकत्वेनैव तत्त्वोक्तिरुचिता बहूनां तत्त्वा-दिति वाच्यम् । उक्तोत्तरत्वात् ॥ नचैवमपि कर्णेभिरित्यादय एवो-दाहार्या इति वाच्यम्, प्रायेण लोके प्रयुज्यमाना एव वेदे प्रयु-ज्यमाना इति सूचनार्थत्वात् ॥ अतएव देवीरभिष्टये ईले इत्यपि तत्रोक्तम् ॥ देवीरिति प्रथमावहुवचनम् । अभिष्टये इत्यत्रेकार-लोपः । ईले इत्यत्र लत्वम् ॥ नचैवमपि प्रसिद्धक्रगादिक्रमेण तत्त्वोक्तिरुचितेति वाच्यम्, तथैव त[दुपा]देयमित्यत्र माना-भावात् । भाष्यकारस्याध्वर्णत्वाच्च । शुद्धच्छान्दसयोस्तत्र सत्त्वाच्च ॥ नचान्यपक्षद्वयेऽग्रेपु क्रमोक्तौ किं बीजमिति वाच्यम् । आध्वर्य-वादेर्ऋत्विजश्च क्रमेण तथोक्तेः ॥ यद्वा मङ्गलार्थकसर्वपदघटितत्वे-नादौ तदुक्तेः । अग्रे तूक्तैव रीतिः ॥

[उ० १९ श०] उक्तरीत्या कैयटस्य चिन्त्यत्वात्सिद्धान्तरित्या आह—लोकवेदेति ॥ लौकिकवैदिकशब्देत्यर्थः ॥ अत्र इत्यस्यात्रा-

२ एवं चैतच्छायाग्रन्थपर्यालोचनेन 'भाष्ये लौकिकास्तावदिति' इत्या-दिग्रन्थो 'लोके पदानाम्' इत्यतः प्राक् समुचितो लेखकप्रमादाद् 'इत्युत्त-राशयं परे' इत्युत्तरं पठित आसीत् तस्मादसाभिर्योग्यस्थाने स्थापित इति बोध्यम् ॥

३ असाह्यितरीतिर्न विस्तर्तव्या ॥

शासनस्यैवात्राधिकृतत्वम्, न तु शाकटायनादिव्याकरणस्येत्युत्तराशयं परे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति—अथेति । गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्द-

न्वयः ॥ यद्वा—अत्र भाष्यवाक्ये ॥ अग्रे प्रतिपाद्यत इति शेषः ॥ करणस्याधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी ॥

भाष्ये—गौरित्यत्रेत्याद्युपलक्षणम् । सर्वेषां तस्य च ॥

[प्र० १ मप०] कैयटे—इतीति । इत्यादीत्यर्थः । तेन क्रियादेरपि संग्रहः ॥

[प्र० २ यप०] कैयटे—दर्शनादिति । तथाच संदेह इति भावः ॥ अत एवाह—तत्र—निर्धारिति ॥

[प्र० ३ यप०] प्रागुक्तं गौः इति स्वरूपे कः शब्दः इति नार्थः तत्स्वरूपस्य श्रोत्रग्राह्यत्वेन तत्र तत्त्वनिर्णयेन संदेहाभावेन शङ्कानुद्ध्यात् । किं तु ज्ञानाकारोऽयम् । तथाच तस्यार्थादाधारता बोध्या । नचैवमत्रपदानर्थव्यमिति वाच्यम्, तस्य प्रतिभासमानेष्वित्यर्थकत्वात् । तस्य च विषयभूतेष्वित्यर्थः । तदेतदभिप्रेत्याह—गौरितितीति ॥ कैयटे ॥ शब्दे प्रत्यक्षादौ चेत्यर्थः ॥

[प्र० ३ यप०] कैयटे—वस्तुषु । तेषां मध्ये । तद्विविक्तशब्द-तत्त्वज्ञानात् ॥

[उ० १ मप०] गुणगुण्याद्योक्तिरिवाभेदेनापीत्यर्थवारणायैवान्तर्भावेण व्याख्याने बीजमाह—शब्देति ॥ णस्य गौरितितीति । घटः शुक्ल इति बहो (?) गौरितीत्यर्थः ॥ अन्यादृशस्त्वस्त्येवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥ ननु शब्दज्ञानजनकतया प्रयोगाभावेन कथं प्रत्यक्ष-भूततथाव्यवहारसाधनम् । किंचायं गौरिति ज्ञानं ज्ञातशब्दकीयम्, उताज्ञातशब्दकीयम् । आद्ये तत्पदवाच्यः स इत्यर्थेनैषां सिद्धेः । अन्ये—अज्ञानेन तस्यैवासंभवादिति चेत् ॥ न, तथा शब्दज्ञानाभावेन तत्परत्वाभावेन भेदनिरासेनार्थात्तयोरभेदे सिद्धे ज्ञातशब्दकीयत्वेनैव तत्र तथैवोपपत्तौ तथार्थाङ्गीकारे मानाभाव इत्याशयात् । अतएवात्र द्रढयितुं पृथग् हेत्वन्तरमाह—पुर इति ॥ तदाकारस्तु—अयमित्येव इत्यादिः ॥ संनिहितमिति । पिण्डमित्यर्थः । सान्निध्यं च देशतः ॥ प्रतीतेरिति । अन्यथा लोके जायमानायास्तस्या असंगतिः स्पष्टैवेति भावः ॥ किंचैवमभावे भेदेन तयोक्तृत्वचितेति बोध्यम् ॥ नन्विदमयुक्तम् ॥ शब्दस्यार्थे शक्त्यङ्गीकारेण तस्या अन्यरूपाया अन्यत्रोक्तत्वेन कथमुक्तार्थलाभस्ततोऽत आह—शब्दार्थेति ॥ यद्यपि वाच्यवाचकभावापरपर्यायं संबन्धान्तरमेव तयोः शक्तिः । तद्वाहकं चेतरेतराध्यासमूलकं तादात्म्यं संकेतापरपर्यायम्, तथापि तस्यापि पदनिष्ठश-

परत्वाभिप्रायेणास्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः । पुरोवर्तिव्यक्तिं पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोयमिति प्रश्ने अयं गौरयं वर्णः शुक्ल इत्युत्तरस्थले संनिहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतेरिति तात्पर्यम् ॥ शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः । स्पष्टं चेदं पातञ्जलभाष्ये इति मञ्जूषायामस्माभिर्हर्यादिसंमततया व्युत्पादितम् । अत एव जाल्यादिव्यक्त्योरिव “रामेति ब्रह्मरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः” इत्यादौ शब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारः ॥ अथ गौरिति भाष्ये—अथेत्यस्य पृच्छयत इति शेषः ॥ किं पृच्छयते, तदाह—गौरित्यत्रेत्यादि ॥ कः शब्द इति । कः शब्दश्चाभिधेय इति

क्षुपकारकत्वाच्छक्तिरिति व्यवहारः । तदभिप्रेत्याह—रामेति-मिति ॥ तच्च तद्विब्रत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वम् । अभेदस्याध्यस्तत्त्वान्न तयोर्विरोधः । तत्र भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया ‘अस्यार्थस्यायं वाचकः’ ‘तस्य वाचकः प्रणवः’ इत्यादौ पट्टी । अभेदस्योद्भूतत्वविवक्षया तु प्रथमा ॥ अत एवार्थे शब्दधर्मत्वव्यवहारः पथं श्रुतम् अथार्थं शृणु पथमुक्त्वा अर्थं वदतीत्यादि । अत्यन्तभेद-ऽश्वपुरुषयोरिव तद्व्यवहाराभावात् । नाप्यत्यन्ताभेदे सः घटे स्वधर्म-त्वव्यवहाराभावात् । कः शब्दः कोऽर्थ इति प्रश्ने घट इत्ययं शब्दो घट इत्ययमर्थः इत्येकाकारोत्तरदर्शनात्तयोरध्याससिद्धिः । अयमध्यास आदिव्यवहारकृदीश्वरकृत एव । अत एव स्थितोऽस्य वाचकस्य वाच्येन सह संबन्धः । संकेतस्तूक्तरूप ईश्वरस्य स्थितमेवाभिसंबन्धमभिनयति यथाऽवस्थितः पितापुत्रयोः संबन्धः संकेतेनावद्योत्यते—अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र इत्यादि पातञ्जलभाष्ये उक्तम् ॥ अत एव च हरिः—

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थैः शब्दानां संबन्धो योग्यता तथा ॥

संबन्धशब्दे संबन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।

समयाद्योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोगवत् ॥

सति प्रत्ययहेतुत्वं संबन्धे उपपद्यते ।

शब्दस्यार्थे यतस्तस्मात्संबन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

इति ॥ तदाह—स्पष्टमिति ॥ व्युत्पादितमिति । शक्ति-वाद इति भावः ॥ उक्तार्थं द्रढयति—अत एवेति ॥ तादात्म्य-स्यैव शक्तित्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ आदिना गुणक्रियापरिग्रहः ॥ अग्रिमादिना ‘गर्वभङ्गो भार्गवस्य शौर्यभङ्गश्च वालिनः ॥’ ‘हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥’ “वृद्धिरादैच्” “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म” इत्यस्य च परिग्रहः ॥

[उ० ९ मप०] पृच्छतीतिकैयटोक्तिसूचितमाह—अथेत्यस्येति । आनन्तर्यार्थकस्येत्यर्थः ॥ किं पृच्छयत इति । इति शङ्का-यामिति शेषः ॥ तदिति । सामान्यप्रशविषयभूतं विशिष्य तथैवाहेत्यर्थः ॥ भाष्ये—इति (:) तु नोक्तः, तस्यार्थपरत्वेन शब्दपरत्वाभावेन तस्यानुपयोगात् । अभेदस्तु तद्विनापि स्प-पादः ॥ गौरित्यत्रेत्युक्त्याऽन्यत्रान्येवैयमाशङ्केति निरासाय प्रकृतसंग-तये चाह—कः शब्देति । तद्वदकशब्द इत्यर्थः । स्फुटत्वाय

प्रश्नः ॥ प्रतिभासमानेषु । शब्दजातिव्यवस्थादिषु ॥ नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वाशङ्कानुपपन्ना । नहि ते अपि गौरिति शब्द-जन्यबोधे भासेते इति चेन्न । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् । तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तच्छङ्को-पपत्तेः । यथा परमकारणानिर्वाणकारणकस्य परमकारणे-नाप्यभेदः । यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्य भाष्यसंमते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या । अत्र गौरिति विज्ञाने इति सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्यक्षादिज्ञानेपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानम् । अत एव प्रत्यक्षदृष्टेपि आम्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा, विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये ॥ निरूपितं चैतन्मञ्जुषायाम् ॥

तस्याप्यर्थत्वमिति सूचनाय च प्रश्न इत्यस्य पुनरुक्तिः ॥ इत्यर्थ इति कचित्पाठः ॥

[उ० ११ शप०] अत एव व्याचष्टे—शब्देति । अनौपस्था-पकत्वाद्, विशेषणत्वाद्, गुणाधारत्वाच्च क्रमोक्तिर्बोध्या ॥

[उ० ११ शप०] एवम् उक्तभाष्यस्योक्तार्थकत्वे ॥ [उ० १३ शप०] भासेते इति । तेन शब्देन तेषां तादात्म्याभावादिति भावः ॥

[उ० १३ शप०] गुणेति । घटः शुद्धः [गौश्वलः] इत्यादिप्रतीतेस्तयोस्तत्त्वसिद्धिः ॥—श्च तत्त्वात् । अभेदाच्च ॥ अत्र बीजमुक्तम् ॥ न्यायसत्त्वे मानमाह—यथेति ॥ मूलकारण-प्रकृत्यानुपादानकतन्मात्रादिकार्योपादानककार्ये प्रकृत्यानुपादानक-त्वस्यापि व्यवहारे तत्सिद्ध्या यथा (तेन ?) तस्य तेनाभेदप्रतीतिरि-त्यर्थः ॥ ननु वक्ष्यमाणरीत्या तया विषयता(सि)वत्त्वमत आह—[१५ शप०] यद्वा गुणेति ॥ निरन्तरत्वरूपायुतसिद्धत्ववदवयव-विशेषानुगतसामान्यविशेषरूपगुणसमूह इत्यर्थः ॥ [१६ शप०] पक्ष इति । अयुतसिद्धावयवविशेषानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिरिति पातञ्जलभाष्योक्तसिद्धान्तपक्ष इत्यर्थः ॥ तस्य भाव इतीति । तत्र हि * यस्य गुणस्य भावात्—* इति वातिकव्याख्या-वसरे—किं पुनर्द्रव्यम्, के पुनर्गुणा इति प्रश्ने शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धा गुणाः, ततोऽन्यद् द्रव्यम् इत्युक्तम् ॥ अतएव उक्ते-इति विहायाह—संमते इति ॥ इदमुपलक्षणम्—“स्त्रियाम्” “संख्याया अवयवे” इति सूत्रभाष्ययोरपि ॥ तत्र हुक्तम्—“द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ? । गुणसमुदायो द्रव्यम्” “कं च प्रत्ययवयो गुणः ॥ ? ॥ समुदायं प्रति” इत्युक्तम् (?) ॥ अत्र गुणशब्देनावयवा धर्माश्च ॥ अतएव ब्रीहिपु प्रोक्षणजन्यसं-स्कारस्यांशत्वावयवत्वादिना व्यवहारः समन्वयसूत्रे भामत्याम् ॥ समूहसमूहिनोर्मिथो भेदाभेदानुपगमः । अत एव ‘मृद् घटः’ ‘मृदि घटः’ इत्यादिसंगतिगुणगुण्यायोरिव । अत एव घटः शुद्धो घटे रूपमित्यादि संगतिस्तदभिप्रेत्याह—[उ० १७ शप०] गुणादी-नामिति ॥ आदिना क्रियाजातिपरिग्रहः ॥ सिद्धान्तमतमाह—[उ० १८ शप०] अत्रेति ॥ भाष्यकैयटयोरित्यर्थः ॥ आदिनानु-

(आक्षेपोपपादकभाष्यम्)

किं यत्तत्सामान्यालङ्कलकुदुनुरविषयार्थरूपं स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) तान्येव वस्तूनि क्रमेण निर्दिशति—किं यत्त-दिति । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्व-नामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददत इति कामचारतः स शब्द इति पुंलिङ्गेन निर्देशः ॥

(उद्घोतः) यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्तते, तस्यैव पुन-स्तद्वृत्तेन स इत्यनेन परामर्शः । यद्वा प्रसिद्धौ ॥ ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह—उद्दिश्य-मानेति । सिद्धवत्कीर्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्तनं

मित्यादिसंग्रहः ॥ [१९ शप०] सामान्येति । रूपत्वादिनेत्यर्थः । विशेषस्तु तत्तदिन्द्रियग्राह्य एवेति भावः ॥ [१९ शप०] भानमिति । इति सूचितमिति शेषः ॥ उक्तं द्रव्येति—अत एवेति । तेषां तत्र तथा भानादेवेत्यर्थः ॥ [उ० २० शप०] आदिना गन्धविशेषादि-परिग्रहः ॥ [२१ शप०] निरूपीति । तत्रैवेति भावः ॥

भाष्ये—सास्त्रेत्यादि । विषाणान्तसमाहारद्वन्द्वप्रकृतिकेनिनाव-यवी उच्यते ॥ यत्तु—सास्त्रेत्यादि द्रव्यान्तरावयवस्याप्युपलक्षणम् क्रियागुणव्यक्तीनां बह्वीनामग्रे उक्तेरत्र द्रव्यान्तरोदाहरणस्यार्थो-चित्याद्—इति कृष्णः ॥ तत्र, गौरित्यत्र भासमानविषये शङ्कास-त्वेन तत्र शुद्धादीनां सर्वेषां तत्त्वसंभवे द्रव्यान्तरस्य चातथात्वेन वैलक्षण्यात् ॥ अत एव सामान्यविषये सामान्योक्तावपि तत्र वर्त-मानस्यापि द्रव्यत्वादेर्न तत्त्वाशङ्का ॥ भाष्ये—स शब्द इति ॥ स शब्दशब्दाभिधेयः किमित्यर्थः ॥

[प्रदीप १ मप०] कैयटे—क्रमेणेति । वक्ष्यमाणबीजक्रमे-णेत्यर्थः ॥ निर्दिशतीति । तत्र प्रश्नवाच्ये तात्त्विकं तन्मु-खादुत्तरमवगन्तुं फलान्तराशयं तन्मुखान्निरसितुं च प्रश्नविषयतया तान्येव तथा विशिष्य निर्दिशतीत्यर्थः ॥

[प्र० ३ मप०] यौगपद्यासंभवादाह—पर्यायेणेति ॥ कैयटे ॥ इतिहेतौ । स च कामचारे ॥

[उ० १ मप०] यत्तदिति न प्रतीकम्, किंतु व्याख्यानान्तर्ग-तम् । समुदायः सर्वनामसमुदायः । द्वयोरपि समुदायादिशब्द-प्रयोगः ॥ यद्वृत्तेति ॥ यदा वृत्तं निष्पन्नं विभक्त्यन्तमात्रं यदिति तस्यैवार्थे इत्यर्थः ॥ अत एवाह—तस्यैवेति ॥ यत्तदोनित्यसंब-न्धात् ॥ ‘सोहमाह’ ‘ते वयं भूमः’ इत्याद्यनुरोधेनाह—[उ० २ यप०] यद्वेति ॥ ‘प्रसिद्धौ तत्’ इति पाठः । तथा च पृथग्वचः ॥ यद्वा यदित्यनूयमानस्य बुद्ध्यालङ्कृत्याय प्रकृतार्थकतच्छब्दप्रयोगः ॥ अग्रे प्राग्वत् ॥ अतएवाह—यदित्येति । नपुंसकलिङ्गार्थाभिधाधि-त्वादिति भावः ॥ [३ यप०] बोधितमिति । तयोरेकविषयत्वादिति भावः । वस्तुतोऽसिद्धत्वेपि तत्त्वेन तस्य तत्त्वायाह—[४ यप०] सिद्धवदिति ॥ प्रतिपाद्यत्वस्याप्यपकत्वादाह—विधेयेति ॥

प्रतिनिर्देशः । यथा “शैलं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादौ
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ तल्लिङ्गमिति । तयोर्लिङ्गमित्यर्थः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम् ।)

नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् ॥

(प्रदीपः) नेत्याहेति । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् द्रव्यं शब्द
इति प्रतीतम्, अपि तु द्रव्यमिति । यदि च द्रव्यानुशासनं
विवक्षितमभविष्यद् ‘अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत् ॥

(उद्द्योतः) भाष्योक्तहेतुमुपपादयति—भिन्नेन्द्रियेति । सा-
मान्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः ॥
यदि च द्रव्येति । यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः ।
तथा हि सति द्रव्यादीनां तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्ति-
रित्यपि बोध्यम् ॥ तत्र द्रव्यस्य क्रियायाश्चयत्वात्पूर्वमुक्तिः ।
क्रियागुणौ च जालाश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिक-
सिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनां क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्प्राक्

[उ०] एवं क दृष्टमित्यत्राह—[५मप०] यथेति ॥ स्त्री-
लिङ्गेति । सेति स्त्रीलिङ्गेत्यर्थः ॥ ननु तस्य लिङ्गमित्यर्थे पराम-
र्शसंभवः पर्यायेणेत्यस्य वैयर्थ्यमिष्टासिद्धिश्चात आह—[६ष्ठप०]
तयोरिति । प्रक्रान्तयोरित्यर्थः ॥

सिद्धान्ती उत्तरयति—[भाष्ये—] नेति ॥ तत्र हेतुमाह—
इत्याहेत्यादि । यत इत्यादिः ॥ आहेति वर्तमानसामीप्ये लट् ।
यतः—“शब्दानुशासनम्” इत्यवोचत् । ननु ‘द्रव्यम्’ इत्यर्थः ॥
नाम निश्चये प्रसिद्धौ वा ॥ यद्वा—तदस्यः सिद्धान्त्युत्तरमनु-
वदति—नेत्याहेति । इतिर्नञर्थस्य कर्मत्वद्योतकः ॥ तत्र हेतुमाह
स एव—द्रव्यमिति ॥ यत इत्यादिः ॥ एवमग्रे सर्वत्र ॥

[वामभागे प्र०]—यत इत्यस्यार्थमाह—कैयटे—भिन्ने-
न्द्रियेति ॥ शब्दग्राहकश्रोत्रान्यचक्षुर्ग्राह्यत्वादित्यर्थः ॥ तत्र द्रव्यं
तत्त्वेनाभिमतम् ॥ नामपदार्थमाह—[२यप०] प्रतीतमिति ॥
तर्हि केन धर्मेण तत्प्रसिद्धमित्यत्राह—अपित्विति । गुणाश्रय-
त्वात् तत्समूहत्वादित्यर्थः ॥

ननु शब्दशब्दस्य कर्मध्वजन्तत्वेनार्थपरत्वमेवास्तु, अत
आह—[२यप०] तत्र यदिचेति ॥

[उ० १मप०] तदभिप्रेत्याह—भाष्योक्तेति ॥

[उ० १मप०] हेत्वसिद्धिं परिहरन्हेतौ हेतुमाह—[१मप०]
सामान्येति ॥ अनेन शब्दनिष्ठसामान्येऽतिप्रसङ्गो वारितः ॥
विशेष्यदलेन द्रव्यादिनिरासः ॥ हि यतः ॥ शब्देति । शब्दसा-
मान्येत्यर्थः ॥ एतेन—अर्थबोधायानुच्चार्यमाणत्वात् तत्त्वम्—
इति रत्नोक्तमपास्तम् । अर्थबोधायानुच्चार्यमाणेनुरूपे चाव्याप्तेः ॥

[उ०] अत एव यथाश्रुतमनुपपन्नं व्याचष्टे—[३य-
प०] यदि द्रव्यमिति । स्यादित्यनेन ‘अभविष्यत्’ इत्यत्र
कालाविवक्षा सूचिता । एवं च ‘अवक्ष्यत्’ इत्यस्यापि ‘वदेत्’
इत्यर्थो बोध्यः ॥ हेतुहेतुमद्भावरूपलिङ्गमित्तत्वाद् ‘भूते च’

क्रियोक्तिरिति ध्येयम् । यत्तर्हि शुक्ल इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे
वाक्ये इतिशब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिलिङ्गसंख्या-
दिरूपगुणसङ्ग्रह इति न न्यूनता ॥ ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद् गुणो
नाम स इत्युत्तरमसङ्गतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदित्युत्त-
रासंगतिरिति चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थात् ॥

(आक्षेपोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तद्विहितं चेष्टितं निमिषितमिति, स
शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृ-
तेपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति—यत्तर्हीति ।
गोशब्दार्थं नैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्कते । परिहारस्तु पूर्ववत् ॥
तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः । चेष्टितं काय-
परिसन्दः । निमिषितमक्षिव्यापारः ॥

(उद्द्योतः) श्रोत्राग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते

इति लङ् इति केचित् ॥ इत्यर्थे इति । इति मूलभूतार्थ इत्यर्थः ॥
ननु विनिगमनाविरहात्तथोक्तिः । न च स्फुटप्रतीतिभवनं तथा,
कर्मध्वजन्तानुशासनसत्त्वेन तस्यावश्यकत्वेपि तत्त्वात् । न च
लोकप्रसिद्धिस्तथा । लोकप्रसिद्धितः शास्त्रप्रसिद्धेः प्राबल्येन तस्या
अविशिष्टत्वाद्, अत आह—तथाहीति ॥ अन्यार्थत्वस्यावश्यकत्वेन
वैपरीत्यं नेति सूचनायाह [४थप०] दीनामिति ॥ यद्विन्नेष्वित्यत्र
वक्तव्यमतमाह—तत्रेति ॥ तत्र भासमानानां मध्ये इत्यर्थः ॥
नन्वेवमपि शुक्लादिगुणस्य चिरतरसमयस्थायितया सर्वसंमतप्रत्यक्ष-
तया च पूर्वमुक्तियुक्ता, न क्रियायास्तद्विलक्षणत्वादत आह—[६ष्ठ-
प०] वैशेषिकेति ॥ तन्मतेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गादत्रैवाह—[८म-
प०] यत्तर्हीति ॥ [९मप०] प्रकारेति ॥ सादृश्येत्यर्थः ॥
अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः ॥ यत्तदिति नपुंसकनिर्देशेन
चेत्यपि बोध्यम् ॥ आदिना स्पर्शादिपरिग्रहः ॥ अग्र आदिना
शक्तिरूपकारकपरिग्रहः ॥ तत एवात्रैवाह—[१०मप०]
नन्विति ॥ [१२शप०] इति तदर्थोदिति । इत्युत्तरार्था-
दित्यर्थः ॥ इत्यर्थादिति पाठेऽप्येवम् ॥ अनेन द्रव्यं नाम तत्
इत्यस्य ‘वक्ष्यमाणगुणाश्रयो द्रव्यं नाम तत्’ इत्यर्थः सूचितः ।
लिङ्गसंख्याद्यन्वयि द्रव्यमित्यादि तु स्वशास्त्रव्यवहारोपयोगीति
बोध्यम् ॥

[२यप० १मप०] तन्त्रान्तरस्थक्रमेणाह—कैयटे—गुण-
क्रियेति ॥ निराकृतेपि । तस्यापि ॥ प्रपञ्चार्थम् । प्रसिद्ध्यन्त-
राब्रह्माय ॥ अतएव सर्वत्र नामपदोक्तिः ॥ तत् । तेषां शब्द-
त्वम् ॥ [२यप०] यत्तर्हीतीति । यदि द्रव्यं न शब्दः, तर्हि-
ङ्गितादेस्तदन्यत्वात्तत्त्वमस्तीत्यर्थः । तर्हि यत्तद्विज्ञातादि स किं
शब्द इति योजना बोध्या । एवमग्रेपि सर्वत्र ॥

[२यप०] कैयटे—[४थप०] तत्रेङ्गीति । त्रयाणां
मध्य इत्यर्थः ॥

[२यउ० १ मप०] निरस्ते निरस्तप्राये ॥

किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह—अनेनैवेति ॥ गोशब्दार्थं चैषां संभवादिति । अनेदसंभवात्तेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भावः ॥ यद्वा गोशब्दार्थं गुणसमूहे समूहितया एषां संभवदित्यर्थः ॥ शरीरव्यापारो रोमाश्चादिः ॥

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । क्रिया नाम सा ॥

(आक्षेपोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तच्छुद्धो नीलः कपिलः कपोत इति, स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) शुद्धो नील इति । द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद्गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुद्धादयो द्रष्टव्याः ॥

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । गुणो नाम सः ॥

(आक्षेपोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं, स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) भिन्नेष्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते ॥ छिन्नेष्वच्छिन्नमिति । अनेन तु नित्यत्वम् ॥

[६० भागे ७०] कैयटेन शङ्कावीजं व्याख्यायामुक्तमेव प्रदर्श्यत इति ध्वनयन्नाह—[३५०] अभेदेति ॥ नन्वेवमपि शब्देनाह—यद्वेति ॥ एषां क्रियादीनाम् ॥ संभवादिति । तथा च गोशब्दे तत्समूहमेवोऽपि सिद्ध एव तदन्यावयविनोऽत्रानुपलम्भादिति बोध्यम् ॥

[७० ६४०] कायपरिस्पन्दस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—रोमाश्चादिरिति ॥ अनेन येनेज्जते भावः प्राणिनां तद् इक्षितम् इति व्युत्पत्तिः सूचिता ॥

[१५भा० १५०] भाष्ये क्रियेति । प्राधान्येन कृदन्तधातुवाच्यत्वादिति भावः ॥

[२५भा० १५०] कपोतः चित्रः ॥ इति शब्दस्य प्रयोजनं तूक्तम् ॥

[३५भा० १५०] गुणो नामेति । द्रव्यकर्मेतरसामान्यवत्त्वाच्छब्दस्य गुणत्वेपि रूपादीनां गुणत्वयोगेनैव शब्दसाधर्म्यम्, नतु शब्दत्वयोगेनेति न दोषः ॥

[२५प्र० २५०] कैयटे—तुरुक्तवैलक्षण्ये ॥

[१५७०] न्यूनतां परिहरति—[१५०] अनेकेति ॥ तथा च 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति तद्वक्षणं सूचितम् ॥ तत्राद्यकृत्यमाह—[२५०] नित्येति ॥ एव(क)मिति स्वरूपकथनपरं न विशेषनिवृत्त्यर्थम् । तेषां प्रतिस्वं भिन्नत्वात् । तद्ध्वनयन्नाह—एकत्वेनेति ॥ प्रमाणमिति । सामान्यसद्भावे इति शेषः ॥

सामान्यभूतमिति । सत्ताख्यं महासामान्यं गोलादेः सामान्यविशेषस्योपमानं निर्दिष्टम् । सामान्यमिव सामान्यभूतम् । भूतशब्द उपमार्थं, यथा—पितृभूत इति ॥

(उद्घोतः) एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणम् । नित्यत्वेन संयोगनिरासः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् ॥ भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति—सत्ताख्यमिति । एवं हि वृक्षवदात्र इत्याद्यापत्तेः । सामान्यश्रुतेः सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायाः संकोचे कारणाभावाच्च । उपमाकथनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्च । अध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तम् । किं तु स्वरूपवाची सः । वृद्धिसंज्ञासूत्रस्य भाष्यप्रयोगस्य 'प्रमाणभूत' इत्यस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसंभवात् ॥ पितृभूत इत्यत्राप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोगः सादृश्यपर इति सादृश्यप्रतीतिर्न त्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् ॥

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । आकृतिर्नाम सा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आकृतिर्जातिः संस्थानं च । आक्रियते व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयोऽनयेति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ शङ्कापरभाष्ये सामान्यभूतमित्यस्य तद्वयकं चेत्यप्यर्थो बोध्यः ॥ जातिमात्रपरत्वे 'जाल्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ' इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात्, प्रत्यक्षादौ तद्भानाच्च, तस्य शब्दत्वाशङ्कातत्समाधाना-

[७० ४४५०] एवंहीत्यस्य नेदं युक्तमित्यत्रान्वयः ॥ सामान्यविशेषयोरुपमानोपमेयभावाङ्गीकारे हीति तदर्थः ॥ सर्वेति । सामान्यविशेषरूपेत्यर्थः ॥ [६४०] ध्याहारे इति ॥ गोत्वादिरूपसामान्यविशेषवाचिशब्दाध्याहार इत्यर्थः ॥ नन्वेवं इदिति श्रुत्यनुपपत्तिरत आह—किंत्विति ॥ अर्थान्तरपरतया तस्योपपत्तिरिति भावः ॥ ननु स्वरूपवाचित्वे न मानमत आह—[७५०] वृद्धीति । अत एव चेक्तिः स चान्ते योज्यः ॥ सामान्यशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः । भूतमिति भूमाप्तावित्यस्य 'आधृपाद्वा' इति णिजभावे रूपम् । प्राप्तमिति तदर्थ इति भावः ॥ ननु पितृभूत इत्यस्यानुरोधेन तथैव कुतो नात आह—[८५०] पितृभूत इति ॥ इति इति न्यायेन ॥ [१०५०] दिगिति । तदर्थस्तु तत्रापि स्वरूपपरत्वेनैव निर्वाहः । किंच प्रमाणभूत इत्यादाविव निर्वाहस्तत्र । किंच सामान्यं च तद्भूतं चेति कर्मधारयः । भूतशब्दः परमार्थवाची सामान्यस्यापोहरूपतां प्रतिक्षय(क्षेप)मुपात्तः तस्याघटादिव्यावृत्त्यात्मनो घटोयं घटोयमित्याद्यनुगताकारप्रत्ययविधिसुखप्रवृत्तशब्दविषयत्वायोगेनाप्रामाणिकत्वादिति बोध्यमिति ॥

यत्तु—आकृतिर्जातिरत्र वक्ष्यमाणव्युत्पत्तेः । अवयवसंयोगरूपाकृतेऽणत्वाद् 'गुणो नाम' इत्यनेन गतार्थत्वादिति कृष्णः ॥ तदसदिति ध्वनयन् तथैव वाच्य आकृतिपदस्वारस्यादाह—[२५७० १५०] संस्थानं चेति ॥ रूपक्रियादिविशिष्टमवयवसंस्थानं चेत्यर्थः ॥ तादृशतदाकार इति यावत् ॥ अत एव गां लिखेत्वाद्वा

भावेन न्यूनता स्यात् ॥ सिद्धे शब्दार्थेति वार्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि पदार्थत्वम् । नित्यत्वं च कैयटो वक्ष्यति । तदभिन्नाभि-
न्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपा-
नुगमस्तद्विषयः । यथा परमकारणकार्योपादानके परमकारणामेदः ।
अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यम्, नापि कुण्डलकटकयोस्तत् । कुण्ड-
लारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात् । एवं गुणसमूहस्या-
नुद्भूतावयवमेदस्य वाच्यत्वेपि समूहिनां तत्तद्रूपेणावाच्यत्वात् तेषां
शब्दत्वाशङ्केति भावः ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

कस्तर्हि शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति—कस्तर्हितीति ।

(उद्घोतः) पृच्छतीति । प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात् सामा-
न्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

येनोच्चारितेन सास्त्रालाङ्गलकुदखुरविषा-
णिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥

(प्रदीपः) उत्तरमाह—येनोच्चारितेनेति । वैयाकरणा

लेखनकर्म्मलोपपत्तिः । पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्राकृतेः पदार्थत्व-
मावश्यकम् ॥ एवं व्याख्याने बीजान्तरमाह—[४ र्थप०]—
जातीति ॥ यस्तु पेति ॥ अत्र “तुशब्दो विशेषणार्थः ॥
किं विशिष्यतेऽप्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वम् ।
यदा भेदविषया विशेषणतिश्च तदा व्यक्तिः पदार्थोऽङ्गं
जात्याकृती । यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति । तयोः स्थाना-
दीनामसंभवात् सा पदार्थः । यदा पुनरभेदो विवक्षितः सा-
मान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थः, इतरे विशेषणे । यथा
गौर्न पदा स्पष्टव्य” इति तद्वार्तिक (द्वाप्य) कारः ॥ तस्यापि
संस्थानस्यापि ॥ नन्वेवमपि तस्य पदार्थत्वं न भाष्यादिसंमतमिति
न साऽत आह—सिद्धे इति ॥ पदार्थत्वमिति । उक्तमिति
शेषः ॥ नन्वेवमपि व्यक्तिवत्त्वस्यानित्यत्वेन ‘मित्रेषु—’ इति लक्ष-
णानाक्रान्तत्वाच्छङ्काया एवाभावेन कथमुत्तरे तथाऽत आह—
(अ) नित्येति ॥ तत्रैवेति भावः ॥ ननु तदभिन्नेति न्यायेन शङ्कापक्षे
एवं निराकरणे न्यायस्य निर्विषयतापत्तिरत आह—तदभि-
न्नेति ॥ पक्षेण शङ्कायामेवं निराकरणाशयमाह—एवमिति ॥
तद्वदित्यर्थः ॥ समूहिनाम् अवयवानाम् ॥ ननु ‘यः शब्धते
स शब्दो नेत्याह अर्थरूपं तद्’ इत्येकेन वाक्येनेष्टसिद्धेरनेकवाक्य-
वैमर्शमिति चेत् । न, मन्दबुद्धीनां स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथोक्तेः ॥

[१ मउ० १ मप०] पूर्वप्रश्नतोऽत्र विशेषमाह—प्रश्नेति ॥
नच कर्मव्युत्पत्त्या शब्दत्वनिरासेपि भावव्युत्पत्तिरूपप्रकारान्तरं
संभवतीति वाच्यम्, तत्र क्रियारूपमेवोत्तरमित्याशयात् ।
अन्यस्य प्रकारस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तत्र भासमानशब्दस्य
तत्त्वस्थेष्टत्वाच्चेति भावः ॥

[२ यभाष्ये १ मप०] उच्चारितेनेति विशेषणेन गृहीतसंकेतस्य

वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णा-
नां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गात् ।
आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात् अभि-
व्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपा-
रूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गा-
त्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यक्त्यो वाचको विस्तरेण वाक्य-
पदीये व्यवस्थापितः ।—उच्चारितेन । प्रकाशितेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उच्चारितेनेति । शरीरमास्तामिहतक-
ण्ठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तेन येनेत्यर्थः । अत्र विषाणान्तैरवय-
वैर्गुणादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥ संप्रत्ययो ज्ञानम् ॥ ननु प्रत्यायकशब्दस्य
वर्णसमूहरूपतया येनेत्येकवचनमयुक्तम् । न च वनमिति वत् समूहा-
भिप्रायं तत् । समूहस्य स्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वाद् अत आह—
वैयाकरणा इति ॥ वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य
वाचकत्वं, समुदायस्य वा, नाथ इत्याह—वर्णानां प्रत्येकमिति ॥
द्वितीयमनूद्य दूषयति—आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकमान-
र्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमुपेयम्, तत्तु न युक्तम् इति शेषः ।
यतस्तत्र नयद्वयम्—उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य

स्वरूपसतो बोधकत्वं निरस्तम् ॥ प्रकाशितस्यैव तत्त्वात् ॥

[वामे २ यप्र० १ मप०] कैयटे—उत्तरमिति । सिद्धान्ती-
त्यादिः ॥ शब्दपदं करणवचनमिति भावः ॥

[२ यप्र० २ यप०] पदस्यापि कल्पितत्वादाह—कैयटे वा-
क्यस्य वेति ॥

[२ प्र० ४ र्थप०] कैयटे—तुरप्यर्थं ॥

[२ प्र० ६ प०] कैयटे—आदिना—‘जरा, राज’ ‘नदी
दीन’ इत्यादिपरिग्रहः ॥ तत्र—प्रसङ्गादिति । वर्णानामुभयत्रा-
विशेषादिति भावः ॥

[२ यउ० २ यप०]—स्थानैः । ‘साक्षादवयवद्वारा
वाऽभि—’ इति पाठः ॥ तत्राखण्डस्थले साक्षात् । सखण्ड-
स्थले—ऽवयवद्वारेति बोध्यम् ॥ न्यूनतां परिहरति—अत्रेति ।
अनेन प्रागुक्तरीतिः सूचिता । बहुवचनं तु व्यक्त्यभिप्रायमिति
भावः । यत्तु—संप्रत्ययः सरणम् ‘एकसंबन्धीति न्यायेन—इति
रत्नकृत् । तत्र, पदार्थोपस्थितेः स्मृतित्वस्य मञ्जूपायां निराकृत-
त्वात् । अत आह—ज्ञानमिति ॥

[२ उ० ४ र्थप०] समूहामीति । अनुद्भूतावयवमेदकस-
मूहेत्यर्थः ॥ समूहेति । ‘तद्वदत्र’ इत्यादिः ॥ स्थिरस्य चिरका-
लस्थायिनः ॥

[२ उ०] पदाधिक्यपरिहारायाह—[८ मप०] द्वितीयमनू-
द्येति ॥ आद्यादौष (?) मित्यर्थः ॥ तत्रामाह (?)—प्रत्येक-
मानर्थक्ये त्विति । वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णाना-
मानर्थक्ये त्वित्यर्थः ॥ शेषपूरणमाह—[९ मप०] समुदेति ॥
तत्तु तदपि ॥ [१० मप०] तत्र समुदायस्य वाचकत्वे ॥ नयेति ।
मतेत्यर्थः ॥ उत्पद्येति । पृष्टीसमासः ॥ एवमग्रेपि ॥

वा वाचकत्वमिति । तत्राद्यं दूषयति—उत्पत्तिपक्षे इति । उत्पत्त्य-
भावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः ॥ द्वितीयं दूषयति—
अभिव्यक्तीति । उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थः ॥ ननु पक्षद्वयेपि
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहकृतान्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपा-
दानां वाचकत्वमस्त्वत आह—एकस्मृतीति ॥ ननु तस्य नित्यत्वे
सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गोऽत आह—नादेति । नादो वर्णः ॥ ननु येन
क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपादानां वाचकत्वेन
नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गः अन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वा-
भ्युपगमात् कथं पूर्वोक्तदोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह—विस्तरेणेति ।
इदमेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदैक्ये च प्रमाणम् ।
अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च । क्रमेणानुभूतानां

[२ य ७०] क्रमणैवेत्यत्र हेतुमाह—[१३ शप०] उत्पन्नेति ॥
[१५ शप०] मस्त्विति ॥ एवं च पक्षद्वयमप्यदुष्टमिति भावः ॥

[२ य ७०] ध्वनिवारणाय—[१६ शप०] वर्ण इति ॥
वर्णसत्त्वपक्षे साक्षाद् ध्वनिव्यञ्जकत्वस्य तत्रासंभवादिति भावः ॥
ननु येन क्रमेणानुभवास्तेनैव क्रमेण स्मरणानीति दोषनिवारणमत्र
दुर्वचम्, स्मृतेरत्रैकत्वादत आह—ननु येनेति ॥ नन्विति
स्फोटाभावशङ्कायाम् ॥ [१९ शप०] पूर्वोक्तिरिति । अर्थप्रतीत्यवि-
शेषप्रसङ्गरूपवादित्यर्थः ॥ तदुक्तम्—

‘यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोपि पर्यनुयोगेन न केनापि विमुच्यते ॥’ इति ॥

[२० शप०] प्रत्यय इति ॥ नचायं वर्णगोचरः, तेषामने-
कमिति प्रतीत्या नानात्ववत्त्वात् । नचायं भ्रान्तः, वाधाभावादि-
त्याद्यन्यत्र बोध्यम् ॥ युक्त्यन्तरेण तं संसाध्य कैयटोक्तदोषमपि
प्रतिपादयन् तां खण्डयितुं हेतुमाह—अनुभवेति ॥ तदुक्तम्—

नानुभूतिक्रमाद्वर्णाः क्रमिकाः स्मृतिगोचराः ।

गोचरोऽनुभवो न स्यात्क्रमस्ते कुतः पुनः ॥’ इति ॥

अत्र हेतौ हेतुमाह—[२१ शप०] क्रमेणेति । प्रपूर्वदिनानु-
भूतं विहाय पूर्वदिनानुभूतस्मृतिस्थल इति भावः ॥ नन्वेवं
वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वादिनस्तव कथं निर्वाहोऽत आह—
[२२ शप०] ममत्विति ॥ तस्मिन् स्फोटे ॥ उच्चारणक्रमे-
णेति । ननु भवदुक्तीत्येति भावः ॥ ननु तस्यापि क्षणिकत्वे
प्रागुक्तदोष एवात आह—[२४ शप०] स चेति । स्फोटश्चे-
त्यर्थः ॥ अपारमार्थिकत्वादाह—स्थिर इति ॥ तस्य श्रोत्राग्राह्य-
त्वादाह—तस्य चेति । इदमन्यत्र स्पष्टम् ॥ नचैवं प्रतिज्ञाविरोधः,
लिप्यादिवत्तदुपायत्वात् । व्यञ्जकानुशासनद्वारा व्यञ्ज्यस्यैवानु-
शासनाच्च ॥ ननु ‘येन’ इत्येकवचनस्य स्फोटाभिप्रायकत्वेपि प्रश्न-
वाक्यवदेकवचनमेव विषाणिनामित्यत्र युक्तमत आह—[२५ श-
प०] अत्रेति । भाष्य इत्यर्थः ॥ तत्र इति पाठोऽप्येवम् ॥ नेको-
च्चारणेति । व्यक्तिमेदात्कर्तृमेदाच्चेत्यर्थः ॥ अधिकमाह—एवं-
चेति । तस्य तत्त्वसूचने चेत्यर्थः ॥

[५ म५० उ० २७ प०] वाचकेति । स्फोटस्येत्यर्थः ॥

व्युक्रमेणापि स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पठे नानारञ्जकद्रव्या-
हितनानावर्णोपरागः क्रमेण, तथा एकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण
क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरागः स च स्थिरः, तस्य च मनसा
ग्रहणमिति न दोषः ॥ अत्र येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिति
बहुवचनेन चानेकोच्चारणविषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । एवं च
तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिवोधकसाधारण्येन वाचकस्यैकत्वं सूचितम् ।
भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यसत्कृतमङ्गुपायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ॥
नन्वेवं तस्य तात्त्वोद्घुष्टव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्युक्तमत
आह—प्रकाशितेनेति । अभिव्यञ्जकैरिति शेषः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द

सूचितमिति । सुसूचितमित्यर्थः ॥ समुचितमिति पाठस्तु सुगम
एव ॥ कथं तर्हि घटपटादिशब्दानां भेदप्रतीतिरत आह—
भेदेति । उपाधिर्वर्णरूपः ॥

[उ० २८ प०] एवं तदतिरिक्तत्वे ॥ तेषां बहुत्वात्तैरेव
व्यञ्जितादर्थप्रतीतिरित्याह—[३० श प०] अभीति ॥
एकेनैवाभिव्यक्त्येष्टसिद्धेरन्यनार्थक्यम्, निरवयवस्य सर्वात्मनाऽ-
भिव्यक्तत्वेऽप्येकेनान्येषां स्फुटतराभिव्यक्त्यर्थत्वात्तरतमे (?) न्द्रि-
यसंबन्धेन स्फुटस्फुटतरक्रमेणान्त्यसंबन्धे स्फुटतमा व्यक्तित्वं प्राक्
संबन्धे यथा तथा गकारादिध्वनिमिस्तरतमादिभावेन स्फोटाभिव्य-
क्तिस्वीकार इति तदनन्तरमेवार्थार्थान्न ततः प्राक् । एवमर्थाभि-
व्यक्तिस्तु न स्फुटत्वस्य संनिकर्षभेदेन प्रत्यक्षज्ञाननियतत्वात्स्फोट-
ज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थो यद्यभिहितो नाभिव्यक्तः, संदिग्ध-
श्चेन्नाभिहित इत्याद्यन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥

[द० १ मभा०] ननुक्तलक्षणलक्षितस्य लौकिकवर्हिर्भूतत्वा-
त्कथमनुशासनम्, तदनुशासने च लौकिकानामित्याद्युपक्रमवि-
रोधापत्तिः । यद्यपीदं कौस्तुभाद्युक्तरीत्या सुसमाधम्, तथापि
लौकिकानामित्यादिभेदेनोक्तैर्बहुवचनान्तेनोक्तेस्तथोदाहृतत्वाच्च त-
थानभिमतत्वस्य व्यवहारदशायां भङ्गवदित्येन तदस्वारस्यादु-
पक्रमविरोधश्च । किं च यस्मादर्थप्रतीतिः कारणवशात्तस्य शब्द-
त्वानापत्तिः । किंच वर्णभ्योऽर्थप्रतीतिरेवेति वर्णानां शब्दत्वव्यव-
हारः सार्वजनीनो विरुध्येत । किंच प्रागुक्तशब्दसामान्यलक्षणा-
नाक्रान्तत्वं तस्य मनसा तस्य ग्रहणाद्—अत आह—[१ म५०]
भाष्ये अथवेति ॥ प्रतीतः पदार्थ इति कर्मधारय एव । स्वार्थे
कन् । तस्य च तद्वोधके लक्षणा । ध्वनय एव वर्णाः । अन्यश्रो-
क्तीत्या अनुभवेन च वर्णस्थले ध्वनीनामावश्यकत्वेन तैरेव
स्फोटत्वेनाभिमताभिव्यक्तिसंभवे तयोरन्तरा वर्णाङ्गीकारे गौर-
वात् । दूरगतकोलाहलश्रवणे घत्वादीनां श्रूयमाणध्वनिगतानामेव
दूरत्वदोषेणानभिव्यक्तिसंभवाच्च ॥ एवं चैकैकवर्णोपि सहकारि-
वर्णान्तरसंबन्धादनेकपदरूप इति सोपि तच्छक्तिरिति गकारौका-
रविसर्जनीया गोवाचका इति लोकस्याविचारितमणीये तत्समूहे
वाचकत्वग्रहः । अखण्डोऽपि स्फोटो गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नोऽ-

इत्युच्यते । तद्यथा-शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवकः, इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद् ध्वनिः शब्दः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारेऽपि न दोषः, द्रव्यादयो न शब्द-शब्दाव्याख्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्निति । विधिनियेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबन्धः । उच्यते—शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये । तथानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते—मा शब्दं कार्षीरिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अथवा प्रतीतपदार्थक इति । लोके व्यवहर्तुं पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गौरवरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थबोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह—अन्यत्रेति । संग्रहादौ तपरस्त्रे भाष्ये चेत्यर्थः । ध्वनिपदेनात्रदानवैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द

भिन्नश्च चरमावस्थया विसर्जनीयादिरूपया पदादिरूपेण व्यज्यत इति वर्णेषु तत्त्वव्यवहारोपपत्तिलोकस्येति बोध्यम् ॥

[१ मभा० २ यप०] भाष्ये इत्युच्यते इत्यनेन सिद्धान्त्यनभिमतत्वमस्य सूचितम् ॥

[१ मभा०] प्रतीतत्वमेव विशदयति—भाष्ये [२ यप०] तद्यथेति ॥ ध्वनिं कुर्वन्नित्येवमुच्यत इति संबन्धः ॥ यद्वा—ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । एवंपदार्थ एव—इतीत्यन्तः ॥

[मभा० ४ थप०] तथाचायं हानोपादानोपेक्षात्मा त्रिविधो व्यवहार इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य श्रावणत्ववाचकत्वयोरवसायः । तदध्वनयन् तदनुसारेणोपसंहरति—भाष्ये—तस्मादिति । लोकव्यवहारादित्यर्थः ॥ ध्वनिस्वरूपः ॥

[१ मप्र० ४ थप०] रप्रवृत्तेति । कैयटे । प्रवृत्तस्य प्रेरणानियेधयोरसंभवादिति भावः ॥ एकेन संबन्धसंभवेऽपि समुदायेन तदसंभवादाह—त्रिमिरिति ॥ तत्र ॥ तथानभीति । एवमुदासीनेन वस्तुस्थितिः कथ्यते—शब्दकारीतीति बोध्यम् ॥

[१ म उ० १ म प०] तदभिप्रेत्याह—लोक इति ॥ तदर्थमाह—व्यवेति ॥ अस्य बोधे प्रतीतौ वाऽन्वय इत्याह—[२ य प०] पदार्थेति ॥ अत एव वक्ष्यति—तस्येति ॥ प्रतीतपदार्थमाह—प्रेति ॥ वर्णरूपत्वं ध्वनौ तत्समूहे च बोध्यम् ॥ ननु-क्तरीत्या तस्य नार्थबोधकत्वमत आह—[३ यप०] तस्येति ॥ नन्वेवं कथं तस्य तत्त्वोक्तिरत आह—तादृशेति ॥ अविचारितरमणीयस्यैवेत्यर्थः ॥ परं त्विदं तद्वद्भूतेति बोध्यम् ॥ एतदर्थमेवेत्युक्तिरिति भावः ॥ [५ मप०] आदिना हर्यादिपरिग्रहः ॥

[१ म उ० ५ मप०] नात्र कैयटे ॥ इदं चाग्रे सर्वं स्फुटीभविष्यति ॥

उच्यते ॥ कथमस्येति । कुर्वन्नित्यस्य वर्तमानार्थत्वादित्यर्थः ॥ (इत्यनुशासनीयशब्दनिरूपणाधिकरणम्)

—००६००—

(शब्दानुशासनशास्त्रप्रयोजनाधिकरणम् ।)

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? ॥

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । किं संध्योपासनादिवद्वाकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्यमिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः । तदाह—किं सन्ध्येति । शब्दज्ञानद्वारा अध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फलमुत तदतिरिक्तमपि किञ्चिदिति प्रश्नाशय इत्यर्थः ॥ प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोपि । तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं किञ्चिदस्ति नवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्यः ॥ अत एवोत्तरे आगमपदोपादानम् ॥ नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । तत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् ॥

[उद्द्यो०] ननु शब्दानुशासनपदेनात्र व्याकरणं तद्वाच्यं दुर्ग्रहम् तस्यानधीतस्य रक्षादिप्रयोजनासंभवात् । तस्याक्रियात्मकत्वेन नित्यत्वकाम्यत्वासंभवेन कैयटासांगत्याच्च । अत एव आद्यसांगत्यापत्तेश्च । अतो लाक्षणिकमर्थमाह—[१ मप०] शब्देति ॥ [२ यप०] तदाहेति ॥ लाक्षणिकमर्थं हृदि कृत्वाहेत्यर्थः ॥ शब्दज्ञानफलकत्वादेव नेदं साक्षात्प्रयोजनप्रश्नपरमि-त्याह—शब्देति ॥ [३ यप०]—ध्ययनेति ॥ व्याकरणे-त्यादिः ॥ परिहारः । स एव ॥ अपिना तस्य समुच्चयः ॥ आद्ये नित्यत्वम् । द्वितीये काम्यत्वम् ॥ [४ थप०] किञ्चिदिति । अनेन 'भाष्यस्थपुनःशब्दो विशेषे' इति सूचितम् ॥ प्रयोजनप्रशार्थस्तु न, फलस्य प्रागुक्तत्वात् । तद्वितीये (?) तदवगतेश्च ॥ उत्तरानुरोधेनाह—[४ थप०] प्रयोजेति ॥ बाहुलकात्कर्तव्य्यु-डन्तः प्रयोजनशब्दः प्रयोजकपर इति कृष्णकौस्तुभाद्युत्तयसांग-ल्यध्वननायाह—करणेति ॥ प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेतीत्यर्थः ॥

[उ० ५ मप०] अपिना फलपरसमुच्चयः । तत्राद्यः पुल्लिङ्गोऽन्यो नपुंसकलिङ्ग इति बोध्यम् । अत एव वक्ष्यति—[७ मप०] नपुंसकेति ॥ तेन आद्यपरत्वेन ॥ [६ छप०] किञ्चिदिति । प्रत्यवायपरिहारातिरिक्तमपि किञ्चि-स्ववर्तकमस्ति उत तद्रूपमेवास्तीत्यर्थः ॥ नन्वेवं प्रश्नोत्तरयोः कथं वचनभेदोऽत आह—[७ मप०] तत्रैकेति । एकशेषे इत्यर्थः ॥ अत्रेदं बोध्यम्—पुनःशब्दः पश्चादर्थकोपि सुयोजः तादृशैतद-ध्ययनस्य पुनः पश्चात् शब्दज्ञानानन्तरम् अन्यानि वा प्रयोजनानि किं दृष्टानि किं वादृष्टानि पुरुषार्थसाधनभूतानीति । पुरुषार्थसाधनभू-तानीति तु तत्पक्षेऽप्यावश्यकमिति ॥ यद्यपि प्रतिज्ञावाक्येनैवानु-बन्धचतुष्टयं सूचितम्, तथापि साधुशब्दज्ञानस्य सुखदुःखाभावा-इत्येवं शब्दकौस्तुभेऽपि स्पष्टीकृतम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् ॥

(रक्षापदार्थनिरूपणभाष्यम्)

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारश्चो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति ॥

(प्रदीपः) पारम्पर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह—रक्षेति । लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणः, वैयाकरणस्तु न भ्राम्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति । तत्र लोपागमयोरुदाहरणं देवा अदुहेति । दुहेल्लङो झस्यादादेशे कृते लोपस्त

न्यतरारूपत्वेन साक्षादपुरुषार्थत्वमिति तत्साधनत्वमेवास्व दृष्ट्वा-
रकं वाच्यम् । तत्रादृष्टं द्वारं प्रत्यवायपरिहाररूपं स्वयमुपेक्ष्य
दृष्ट्वा तद्वोधकतानयोः स्फुटैव ॥[२ यमा० १ मप०] ननु साधुरक्षा नाध्ययनस्य प्रयो-
जनमत आह—भाष्ये—रक्षार्थमिति । अर्थशब्दः प्रयो-
जनवाची ॥ स्वरूपसत्ताऽनेन वेदरक्षा दुष्करास्त आह—अध्येयं
व्येति ॥ अनेनैतच्छास्त्रस्येयं संज्ञेति दर्शितम् ॥ एवमग्रेऽपि ॥
अत एव प्रश्ने शब्दानुशासनस्येति तथा व्याख्यातम् । तथा
व्याख्यातृणां त्वेतदर्थविरोधोऽपि स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥ ननु
पाठमात्रेणाधीतेनाप्यनेन कथं वेदरक्षास्त आह—लोपेति ॥ प्रकृ-
तिप्रत्ययविभागादेरप्युपलक्षणमिदम् ॥ हि हेतौ ॥ तथाच न
केवलं तथाध्ययनं किंतु वाक्यार्थावगतिपर्यन्तमपीत्यनुपदमेव स्फुटी-
भविष्यति ॥[१ मप्रदी०] कैयटे—मस्येति । एतदध्ययनस्येत्यर्थः ॥
इदमुपलक्षणम्—अस्यानुष्ठापकं मानमागमरूपमस्तीत्याहेत्यपि
बोध्यम् ॥ यद्वा—अस्याध्ययनस्य पारम्पर्येणाविशिष्टाध्ययनविधा-
नेनाङ्गाध्ययनविधेर्भात्तत्वाद्वा धर्मादिसाधनतामित्यर्थः कैयटस्य
तत्पक्षे बोध्यः ॥[प्र० २ प०] कैयटे—वेदे इति ॥ त्मना देवेभिरित्यादा-
वित्यर्थः ॥[प्रदीपे] सम्यगित्यादेरर्थमाह कैयटे—[२ र्थप०]—व्येति ।
न भ्राम्येति । सिद्धं पाठं लक्ष्वा पाठान्तरं न कल्पयेत् ।
तत्तल्लक्षणदर्शित्वादानयासेन यथावस्थितपाठस्थापनं कर्तुं प्रभवे-
दिति यावत् ॥ एवं च भवति वेदरक्षा फलमप्रधानम्, प्रधानं
तु धर्मादिरूपपुरुषार्थ एव ॥[३ यप्रदी०] कैयटे—तत्र लोपादीनां मध्ये ॥ यद्यपि
त्मना व्योमन् । इति लोपमात्रोदाहरणम्, ब्राह्मणास इत्या-
गममात्रस्य तथापि लाघवादाह—लोपागमेति ॥[प्रदीपे] यद्यपि वर्णविकारमात्रस्य जभार गृष्णाभि इत्यु-
दाहरणम्, तथापि विशेषं प्रतिपादयितुं छान्दसप्रत्ययसंवलितस्य
उदाहरणमाह—कैयटे [६ प म०] उद्ग्रामं चेति ॥

[प्रदी० ९ मप०] निपातनयोरिति वार्तिके पाठः ॥ एवंच

आत्मनेपदेष्विति तलोपः, बहुलं छन्दसीति रुटि सति
रूपमेतत् । वर्णविकारो यथा—उद्ग्रामं च निग्रामं
चेति । ह्रस्वोर्भश्छन्दसि ह्रस्वेतिवक्तव्यमिति ह्रस्व
भकारः । उदि ग्रह इत्यत्रोद्ग्रामनिग्रामौ च च्छन्दसि
सुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुत्तिपूर्वाद्देहेत्यन् ॥(उद्घोतः) पुरुषार्थो भर्मा मोक्षश्च ॥ ननु शिष्याचार्यसंबन्ध
एव महान् वेदरक्षाहेतुः, किं व्याकरणेनेत्यत आह—लोके इति ॥
भ्राम्येदिति । भ्रमेण पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः । न चाचार्यवचनाद्
भ्रमनिवृत्तिः, भ्रंशशङ्कया तेष्वविश्वासात् ॥ वेदार्थावगमद्वारापि
व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह—वेदार्थं चेति । एवं च वेदार्थ-निग्राममिति छन्दस्येव उद्ग्राममित्यत्रार्थांश एव निपातनम् अन्या-
शेऽनुवादः ॥ यद्यपि संनिवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः स्तुचः
तथापि जुहूपभृतोरेव ग्रहणम् 'उद्ग्रामं चेति जुहुमुद्यच्छति
निग्रामं चेति उपभृतं नियच्छति' इति वचनात् ॥[उद्घो०] शुद्धकाम्यत्वनिरासाय कामो न पुरुषार्थ इत्याह—
[१ मप०] धर्म इति ॥ विनिगमनाविरहाद्धर्मस्य तत्साधनत्वात्त-
त्त्वेऽपि स्वतोऽतत्त्वाद्ब्रह्ममाणरीत्या चाह—मोक्षश्चेति ॥ एतेन
अर्थकामसाधकत्वमपि संभवतीति तत्त्यागोऽनुचित इत्यपास्तम् ।
तयोः स्वतोऽतत्त्वात् परमपुरुषार्थसाधकत्वसंभवे तत्कथनानौ-
चित्याच्च । विशिष्टाध्ययनविधेश्च तथैव सत्त्वाच्च ॥[उ० २ मप०] किं व्येति । तदध्ययनेन किमित्यर्थः ॥
लोक इतीति । आत्मनेत्यादावित्यर्थः ॥[उद्घो०] ननु तस्य भ्रमे इष्टापत्तिरत आह—[उ० ३
यप०] भ्रमेणेति । एवंच तस्य न व्याकरणसाम्यमिति भावः ॥
[४ र्थप०] भ्रंशेति । अपभ्रंशेत्यर्थः ॥ न च पदाचरक्षणं
ख्यापकत्वम् (?) तस्य व्याकरणलक्ष्यत्वात्स्वलक्ष्यव्यत्ये (?) निर्वि-
वादत्वात् । नच प्रातिशाख्यादितस्तन्निवृत्तिः, तेषामनन्तासु
शाखासु कचित्कचिदुत्साददर्शनात् । न च तद्विरोधादस्यात्यन्त-
बाधः, शाखान्तरपरतयाऽत्यन्तबाधकत्वस्याकल्पनात् ॥ एतेन—

“वेदरक्षाऽपि नैतस्माद्वेदेऽध्येतृपरम्पराम् ।

संप्रदायोऽनुवृत्तश्चेद्वेदस्तेनैव रक्ष्यते ॥

प्रातिशाख्यविरोधे च बाध्यते व्याक्रिया वरम्”

इति भट्टोक्तमपास्तम् ॥ नच मीमांसयाऽर्थावगमः, जर्भरी-
त्यादावत्यन्ताप्रसिद्धे तस्या अव्यापारादिति दिक् ॥[उद्घो०] तदेतद्ध्वनयन्नाह—[उ० ४ र्थप०] वेदा-
र्थेति । वेदार्थावगमपूर्वकवेदरक्षणद्वारेत्यर्थः ॥ अपिरुक्तीत्या
शुद्धरक्षाद्वारसमुच्चायकः ॥ व्याकेति । तदध्ययनमित्यर्थः ॥
पारम्पर्येणेति कैयटतात्पर्यमाह—[५ मप०] एवंचेति ॥
अस्य वेदार्थनिश्चायकत्वे चेत्यर्थः ॥ [६ पप०] शुद्धेति ।
अनेन वेदार्थावगमस्य रक्षाप्यवान्तरं प्रयोजनं सूचितम् ॥ अत
एवाध्ययनमस्य न पाठमात्रं किंतु वाक्यार्थावगतिपर्यन्तम् ।
अन्यथा तदज्ञानाद्देदरक्षापि न स्यात् । सति तु तस्मिन्नज्ञानार्था-

ज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्तन्मन्त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखम्, उपनिष-
दर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च-पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य
फलमिति भावः ॥ विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथ-
ग्गणितः । भावरूप एव चादेशोत्र विकारः ॥ ह्रस्वहोर्भं इति ।
इदं च गृह्णामीत्याद्यर्थमावश्यकम् । एतेन 'उद्ग्राभनिग्राभौ
चेल्यनेनैव भस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् ।
अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनाश्रयणवैयर्थ्यात्
निपूर्वाद्ग्रहेर्ध्वविधायकाभावादाह—उद्ग्राभनिग्राभौ चेति ॥

(ऊहपदार्थनिरूपणभाष्यम्)

ऊहः खल्वपि—न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्वि-
भक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञग-
तेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्ना-
वैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् ।
तस्मादध्ययं व्याकरणम् ॥

(प्रदीपः) ऊहः खल्वपीति । इह यस्मिन्यागे इतिकर्त-

न्तरज्ञानसंशयानां निवृत्त्या सा । अत एव 'ज्ञेयश्च' इति तत्रो-
क्तम् ॥ उपनिषदर्थज्ञानस्यान्यथापि संभवाद् यतोवाच इति
श्रुत्या ब्रह्मणस्तथा शब्दादबोध्यत्वस्योक्तत्वाच्चाह—[७ मप०]
वक्ष्येति ॥ गौणप्रयोजनकथनावसरे इति भावः ॥

[उद्द्योते] ननु लोपस्यापि वर्णविकारत्वात्पृथगुक्तिरयुक्ता अत
आह—[७ ८ मप०] लोपस्त्विति । अत्र तच्चेनाभिमत
इत्यर्थः ॥ तदेवाह—[९ मप०] भावेति । चो हेतौ ॥ एवं
चान्यत्र तथा सत्त्वेपि न क्षतिरिति बोध्यम् ॥

[७ १० मप०] आदिना जभारेत्यस्य परिग्रहः ॥
[११ शप०] अपिना घञसमुच्चयः ॥ [१२ शप०] नैव भस्य
सिद्धाविति पाठः ॥ वैयर्थ्यादिति । अन्यथा सख्यशिश्वीत्यनेन
डीप इवेकारलोपस्यापि निपातनादेव सिद्धौ यस्येति चेल्यत्रस्थस्य
इकारस्येति परे लोप इत्यंशस्य 'अतिसखेरागच्छति अति-
सखेः स्वम् इत्युदाहरणम्' इति भाष्यस्यासंगतिः स्यादिति
भावः ॥ तत्र उद्दिग्रह इत्यनेनोत्पूर्वाद् ग्रहेल्लोकेपि घञः
सिद्धत्वादाह—निपूर्वादिति ॥ एवंच निग्राभमित्यस्यासिद्धि-
रिति भावः ॥

[भाष्ये] लिङ्गैः सर्वलिङ्गबोधकपदैः ॥ विभक्तिभिः सर्वविभ-
क्त्यन्तपदैः । युक्ता इति शेषः ॥ नञो निगदिता इत्यत्रान्वयः ॥
ब्रीह्यादिद्रव्यसंबन्धिनोऽवघातादेर्नोऽवघातिसंबन्धलक्षणसंस्कारोहे य-
द्यपि व्याकरणाध्ययनस्य नोपयोगः तथापि मन्त्रोहे उपयोग इति
सूचयन्नाह—मन्त्रा इति ॥ प्राकृतकरणस्वरूपप्रयुक्तत्वे मन्त्राणां
विकृतौ तत्स्वरूपाभावात्तदप्राप्त्या नोहः फलम्, किंतु अपूर्वप्र-
युक्तत्वे मन्त्राणामिति सिद्धान्तादिकृतावपि तस्य सत्त्वेन मन्त्रप्राप्त्या
तदूहः फलमिति सूचनायाह—तेचावश्यमिति । यथायथमिति-
पाठे प्रकृतमुक्त्यार्थासुक्त्यादिभेदेनोहः । ननु यथाकथंचिदि-
त्यर्थः ॥ विपरिणमिति ॥ तत्तद्विज्ञादिवोधनक्षमपदयुक्ततया पाठ्या

व्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः । येनोपजीव्यते
सा विकृतिः । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिमीमांसकैर्व्य-
वस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजा-
नाति । तत्राग्नेर्मन्त्रोक्ति—अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति ।
तत्र 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवचसकामः' इति सौर्ये
चरौ मन्त्र ऊह्यते—सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति ।
विस्तरेण भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः ॥
खल्वपीति निपातसमुदायो निश्चयार्थः ॥ ननु यत्र प्रकरणे
ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमि-
त्याशङ्क्य प्रकृतावृहाभावेपि विकृतावृह इति दर्शयितुं प्रकृतिसंज्ञा-
र्थमाह—इहेति । यस्मिन् आग्नेयादौ । यागान्तरेण सौर्यादिना ।
प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः ॥
अन्यत्र पठितमन्त्राणां कथमन्यत्र गमनमत आह—प्रकृतिवदिति ।
यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते, तथा विकृतिरपीति तदर्थः ।

इत्यर्थः ॥ तेषां तथा पठनमेवोहपदार्थः ॥ ननूह्यमानपदानां
वेदादेवोद्धृत्य प्रयोगो भविष्यति किं व्याकरणेनात आह—तान्ना-
वैयेति ॥ यथा प्रत्यक्षश्रुतिमूलमपि स्मृतिप्रणयनं धर्मावगमे प्रमा-
णम्, एवं व्याकरणमप्यूहे इति भावः ॥ उपसंहरति—तस्मा-
दिति ॥ यस्मात्तेन तदुष्करं तस्मात्तदर्थमेतदध्ययमित्यर्थः ॥

[प्रदीपे] भाष्ये लिङ्गविभक्तिग्रहणं प्रकृत्यादेरुपलक्षणमित्यभि-
प्रेत्याह—कैयटे [४ थप०] प्रकृतीति ॥ आदिना लिङ्गपरिग्रहः ॥
सम्यक् यथोचितम् ॥

[५ मप०] कैयटे—तत्र विकृतौ ॥ तत्र—[६ पष्ठप०]
इति सौर्ये इति । इति विहितसूर्यदेवताकरुद्रव्यकयाग इत्यर्थः ॥

[७ १ मप०] क्रमप्राप्तमूहं कथयतीत्याह—उद्द्योते भाष्ये
ऊहः खल्वपीत्यस्येति ॥ ननु रक्षार्थमित्याद्यसंबन्धपदव्यवायेन
विच्छिन्नत्वादनुपपन्नो न । तदुक्तम्—अनन्तरेण संबन्धः स्यात्
परस्याप्यनन्तरे' इति अत आह—शेष इति ॥ यद्यपि खलु-
शब्द एव निश्चयार्थः, अपिरन्यसमुच्चायक इति सुवचम्, तथापि
परिगणनादेव समुच्चयः सिद्ध इत्याशयेनाह—खल्वपीतिनिपा-
तेति ॥ [३ यप०] ये मन्त्रा इति । यादृशा इति यावत् ॥

[७ ४ थप०] प्रकृतीति । इदं च लक्षणं संभवाभिप्रायं
बोध्यम् । वस्तुतस्तु यत्राङ्गजातं पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः, यत्र
नोपदिष्टं सा विकृतिरिति सार्वत्रिकं लक्षणं बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि
कथं प्रकृतिविकृतिभावावगमोऽत आह—[६ पष्ठप०] प्रकृतीति ।
तद्भावावगमश्चेत्यर्थः ॥ आदिना औपधिद्रव्यकत्वादिरिग्रहः ॥
प्रकृतितुल्या या विकृतिः सा कर्तव्येत्यर्थे विकृतौ प्रकृतितुल्यत्वस्य
वापितत्वात्तत्कथनानुपयोगादतिदेशवैयर्थ्यापाताच्च तद्विद्यं कार्य-
त्यर्थं तत्तुल्यत्वस्यान्यथा दुर्वचत्वात्त्रयायार्थमाह—[८ मप०]
यथेति ॥ प्रकृतावगमनि येनोपकारेण तासुपकुर्वन्ति यथा विकृ-
तावपि तेन तेनोपकारेणैव तानि तासुपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ वैदिकस्य

तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते, इति-
कर्तव्यतायां भावनायाः साकाङ्क्षत्वात् ॥ एतन्मूलकमेव प्रकृतिव-
दिति मीमांसकसरणिः ॥ पदार्थान्तर्गतताश्च मन्त्राः । तत्र
अग्निसंवन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसंवन्धिनिर्वापप्रकाश-
नासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्युल्लिख्यमाह—तत्राग्नेरिति ।
मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वम्, तथाप्येकदेशेऽप्येहि
अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्वदिते समुदाये मन्त्रत्वव्यव-
हारः कर्मणः साङ्गत्वं चेति बोध्यम् ॥ सोयं प्रकृत्यूहः । अन्येऽप्युल्लेखाः ।
ऊह्यस्य हि आत्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिः
फलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदं च प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् ॥

विधेरुपकारापेक्षायां करणस्य वैदिकत्वात्तथाविधानामेवाङ्गानामपे-
क्षितत्वात्तेषामेव प्रकृतौ कृतसामर्थ्यत्वात्तान्येवौपदेशिकसंवन्धाभावे-
प्यतिदेशेन प्राप्यन्ते । तदाह—[९ मप०] तदनेनोपेति ॥
अतएवोपकारस्यासंभवे सामान्येनातिदेशेऽपि केषांचिन्निवृत्तिः सा-
कल्येनैकदेशेन वा ॥ [९ मप०] इति केति ॥ निरितिकर्तव्यता-
कस्य कर्मणोऽभावात् सर्वत्रास्यति भावनाया विधेयत्वात्तस्याश्वा-
शत्रययोगित्वात् 'किं केन कथम्' इति साध्यसाधनेतिकर्तव्यता-
काङ्क्षानियतत्वादितिकर्तव्यतां विना साध्यसाधनयोरन्वयायोगा-
त्तदावश्यकत्वमिति भावः ॥ नन्वस्तूक्तरीत्या पदार्थातिदेशः,
मन्त्रातिदेशस्तु दुर्घटोऽत आह—[११ शप०] पदार्थान्तर्गतेति ॥

[उद्घोते] एकदेशस्यानुपकारान्नानुवृत्तिरित्यत्र कैयटेन सम्य-
क्त्वोपपादनाय दत्तमुदाहरणमुपादयस्तमवतारयति—[११
शप०] तत्रेति ॥ प्रकृतावित्यर्थः ॥ तेन मन्त्रेण प्रकृतिसमवेताग्नि-
संवन्धिनिर्वापप्रकाशनरूपः प्रकृत्युपकारः कृत इति विवृतेरपि
तत्समवेतदेवतासंवन्धिनिर्वापप्रकाशनरूपः स कार्यः । स चाग्नि-
शब्दयुतेन तेन कर्तुमशक्यः । तदाह—[१२ शप०] मन्त्रस्था-
भीति ॥ नन्वेवमपि संप्रदानत्वस्याबाधदेकारानि वृत्तौ सूर्ये इति
स्यादिति चेत्, न, अकारान्तेतरप्रकृतिसंनिधानेनैवकारेण संप्रदा-
नत्वस्य वाच्यत्वेनाकारान्तप्रकृतिसंनिधौ यशब्देन वाच्यत्वेनाग्नि-
शब्दनिवृत्तौ तस्यापि निवृत्तेः । तथाच तद्वदितदृश्यमानं रूपमेव
समुदितं समुदितस्थाने ऊह्यते । तदाह—तदपेति ॥ अग्नये इति
पदमपहायेत्यर्थः ॥ [१३ शप०] तत्राग्नेरिति ॥ प्रकृतावग्नि-
संवन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्र इत्यर्थः ॥

[उ० १४ शप०] न मन्त्रत्वमिति । 'अनाज्ञाता अमन्त्राः'
इत्याद्यापस्तम्बाद्युक्तेरिति भावः ॥ एकदेशविकृतन्यायेन लौकिकेन
मह्यग्रामादिवद् भूयसा व्यपदेश इति न्यायेन च क्रमेणाह—
[१४ शप०] अनेकपदेति । अवशिष्टेत्यादिः ॥ तद्वदिते
ऊहितपदवदिते ॥ [१६ शप०] प्रकृत्यूह इति । एकाररूपप्रत्य-
योहस्तु नान्तरीयकः तदर्थस्यावाधात् ॥ एतेन 'सोयमुभयोहः'
इति कृणोक्तमपास्तम् ॥ प्रकृतिलिङ्गोहस्तु—देवीरापः शुद्धाः
स्थ इत्यपुन विनियुक्तमन्त्रस्याज्ये 'देवाज्य शुद्धमसि' इति ॥
वचनोद्घोऽप्ययम्—आपश्लेषपरसंख्यारोपकृतवहुवचनसत्त्वात् ॥
वचनमात्रोहस्तु—'मा भैर्मा संविकथा' इति पुरोडाशेऽवदान-

यथायथमिति । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः ॥

(आगमपदार्थनिरूपणभाष्यम्)

आगमः खल्वपि—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः
पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति ॥ प्रधानं च पड-
ङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवा-
न्भवति ॥

(प्रदीपः) आगम इति । आगमः प्रयोजनः प्रवर्तको
नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । प्रयोजनशब्देन च
फलं प्रयोजकश्चोच्यते ॥ निष्कारण इति । दृष्टं कारणमन-

मन्त्रस्य धानास्ववदाने 'मा भैष्ट मा संविजिध्व (ह्व) न्' इ-
त्यादि इति मिश्रादयः ॥ याज्ञिकान्तु 'सविध्वम्' इत्युहमाहुः ॥
तत्र वेदभाष्ये हे पुरोडाश मा भैर्मयं मा कार्पीः मा च सं-
विकथाः कम्पिष्ठा इत्यर्थे इति ओविजीत्यस्य रूपम् इडभावश्छा-
न्दसत्वादागमशास्त्रानित्यत्वाद्वा । विजिरस्तु न तस्य कम्पनार्थत्वाय
धातूनामनेकार्थत्वाश्रयणापत्तिरित्याशयेनोक्तमिति तद्विरोधापत्त्या
याज्ञिकोक्तं न युक्तमिति तदेव युक्तमिति हरदत्ताशयः ॥ याज्ञिकाश-
यस्तु—तदपेक्षया छान्दसत्वादिकल्पना गरीयसीति प्रकृतावनिट्-
कतया विजिर एवायं प्रयोगो न तु तस्येति ॥ वस्तुतस्तु ओविजी
इत्यस्य रूपे मा भैः इत्यस्य वैयर्थ्यम् तस्यैव तत्रादिना विशेष-
तात्पर्यग्राहकाभावेन च त्वदिष्टार्थद्वयसंभवात् । तस्माद्विचिर एव
रूपम् । पृथग्भावं मा मन्यस्व इति त्वर्थे इति बोध्यम् ॥ तदेतद-
भिप्रेत्याह—[१६ शप०] अन्येऽप्युल्लेखा इति ॥ संभवादाह—
ऊह्येति ॥ हिंसायै सिद्धिपदोत्तरं योज्यः ॥ तेन प्रायुक्तरीत्या
स्वर्गसुखादिसमुच्चयः । अनेनैवरीत्या पूर्वत्राप्यैहिकसुखसिद्धेः फलत्वं
सूचितमिति बोध्यम् ॥ तावताप्युक्तरीत्या तत्र साक्षात्त्वस्य बाधि-
तत्वात्कैयटोक्तं पारम्पर्यमविरुद्धम् ॥ न्यूनतां परिहरति—भाष्ये
लिङ्गेति । चेन विभक्तिसमुच्चयः ॥

[भाष्ये] क्रमप्राप्तमागममाह—आगमः खल्वपीति । शेष-
पूरणादि प्राग्वत् । तमेवागमं दर्शयति—ब्राह्मणेनेति ॥

[भाष्ये] अवद्याध्ययनायैवान्याङ्गतोऽस्य वैलक्षण्यमाह—
भाष्ये—प्रधानं चेति ।

[भाष्ये] एतदेवाह—भाष्ये—प्रधाने चेति ॥ कचिन्निश्चः
पाठः ॥ अत एवोद्घोते तथा पाठो धृतः ॥

[प्रदीपे] यत्तु यद्यप्यागम्यते प्रमीयते हिताहितप्राप्तिपरिहारा-
वनेनेत्यागमोऽनादिरुपदेशः प्रत्यक्षानुमानिकश्चैतत्तत्तुः तथाप्यत्रा-
गमशब्देन तत्फलं लक्ष्यते । तच्च नियोज्यस्य हिताहितप्राप्तिपरिहा-
ररूपः उपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनैकसाध्यत्वात् इति केनचिदुक्तम् ।
तत्र, आगमशब्दस्य लाक्षणिकत्वे निर्मूलमुक्त्यर्थत्यागापत्तेः ।
उत्तरग्रन्थासंबद्धत्वापत्तेः । अस्य प्रत्यक्षवेदेऽनुपलम्भेन प्रत्यक्षशु-
त्यरूपत्वात् । अनुमापकाभावादनुमितत्वस्याप्यभावाच्च । न च
व्याकरणाध्ययनेनैवास्यानुमानम्, अन्योन्याश्रयापत्तेः एतदध्यय-

पेक्षेत्यर्थः ॥ प्रधानं चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु वक्ष्यमाणगमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह—प्रवर्तक इति ॥ नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकाग्यता व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तम् । नित्यत्वं चाध्येयज्ञेयपदार्थविशेषणीभूता-

नेन तदनुमानम् । तदनुमितेन चैतदध्ययनमितीति दिक् । तदेतद् ध्वनयन्नाह कैयटे—आगमः प्रयोजन इति ॥

[प्रदीपे] ननु रक्षादिरूपफलसत्त्वेन कथं तदभावोऽत आह—कैयटे [३ यप०] मनपेक्षेत्यर्थ इति ॥ तथा च न तदभावः प्रतिपाद्यते किंतु प्रवृत्तौ तदनपेक्षा नित्यत्वादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । अत एव द्वैरूप्यं प्रागुक्तम् ॥

[प्रदी० ५ मप०] निमित्तत्वात् निमित्तकत्वात् ॥ तन्मूलत्वात् पदपदार्थधीनिमित्तकत्वात् ॥ वाक्यार्थेति । वेदार्थावगमस्येत्यर्थः ॥

[उ० १ मप०] व्याकरणफलत्वमिति । पृथीतत्पुरुषः ॥ कैयटस्यप्रयोजनशब्दोपि फलपर इति भावः ॥ ननु नित्यकर्मतामित्यस्य नित्यतामित्यर्थे कर्मपदानर्थवयम्, किंच रक्षादिप्रयोजनसत्त्वे कथं निष्प्रयोजनत्वेन नित्यत्वम्, नित्यत्वे वा कथं रक्षादिप्रयोजनोक्तिः । नचैकस्य द्वैरूप्यम्, विरोधादत आह—[२ यप०] एतेनेति । कर्मपदयुक्तकथनेनेत्यर्थः ॥ फलाभिसन्धिना यत् क्रियते तत् कर्मेति व्युत्पत्त्या च कर्मपदं काम्यपरम् ॥ “एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” इति (पू. मी. ४ । ३ । ४) न्यायेन ‘प्रमाणद्वयसंबन्धादेकस्यापि द्वैरूप्यम्’ इत्यर्थेकेन ‘खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य’ इति विहितखादिरोदाहरणकेनात्र द्वैरूप्ये न विरोधः ॥ अत एव फलचतुष्टयवर्हिर्भावेनैवादावन्ते वागमे वाच्ये मध्ये तदुक्त्या फलसंदर्शातेन नित्यस्यापि फलमस्तीति सूचितमिति भावः ॥ ननु निष्कारणशब्देन नित्यत्वं साङ्गवेदस्य प्रतिपाद्यम् । तदयुक्तम्, आनुपूर्व्या अनित्यत्वात् तस्य काम्यत्वासंभवाच्च । अङ्गानां तत्त्वस्य दूरापास्तत्वाच्च तावतापि प्रकृतेष्टासिद्धेः । अत आह—[उ० ३ यप०] नित्यत्वं चेति ॥ नयोरिति । धर्मत्वेनाभिमतयोरिति भावः ॥ [४ थप०] अत्रेति । आगम इत्यर्थः ॥ रन्यस्यैवमध्ययनमिति ॥ क्षत्रियस्य वैश्यस्य च

ध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्त्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् ॥ निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः ॥ ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत आह—दृष्टमिति । अध्ययनादिनिष्ठं कारणानपेक्षत्वं विषये आरोप्य निष्कारणो वेद इति प्रयोषः । आगमपदेन श्रुतिः । श्रुती-

साङ्गं वेदाध्ययनं तथा ज्ञानं चेत्यर्थः [५ मप०] कश्चिदिति । रत्नकृदित्यर्थः ॥ अत्रारुचिवीजं तयोर्नित्याध्ययनविधायकस्मृत्यन्तरादिविरोधापत्तिरिति ॥ तस्माद्ब्राह्मणपदं त्रैवर्णिकोपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभावं सूचयितुं तथोक्तमिति यथाश्रुतमेव तत् सौधु । तथा च ।

‘कलौ न क्षत्रियाः सन्ति कलौ नो वैश्यजातयः ।

ब्राह्मणाश्चैव शूद्राश्च कलौ वर्णद्वयं स्मृतम् ॥’

इति स्मृतिरिति तत्त्वम् ॥ निष्कारण इतीति प्रतीकान्तर्गतप्रतीकम् ॥ यद्वा—निष्कारण इति इत्यत्र भाष्ये ॥ ननु निष्कारणशब्दस्य निहेतुपरतया लब्धस्यानादित्वरूपनित्यत्वस्य वेदे कथंचित्संभवेऽप्यङ्गानां पौरुषेयत्वेन तत्त्वाभावः ॥ किंचाध्ययनज्ञानयोस्तत्त्वाभावापत्तिरत आह—[५ मप०] कारणेति । कार्यतेऽनुष्ठाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । तथा च ततो निर्गतो निष्कारणो नित्य इति यावदिति तदर्थो बोध्यः ॥

[उद्द्योते] तदध्वनयन्नकरीत्या यथाश्रुते तस्य तदनिष्टत्वादसंगतिपरिहारायाह—[उ० ७ मप०] अध्ययनेनेति ॥ आदिना ज्ञानपरिग्रहः । ब्राह्मणेनेत्यस्य तादृशो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चैत्यनेनान्वयः ॥ तथा च संध्योपासनादिवत्साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोऽयं धर्मो नित्य इति फलितम् ॥ यथा नित्यस्याकरणे प्रत्यवायस्तत्करणे च तदभावः, तथा व्याकरणाध्ययनस्याननुष्ठानेऽनुष्ठाने च बोध्यम् ॥ यत्तु—“ब्राह्मणेन—” इत्यादिः श्रुतिर्न, पठ्यमानवेदेषु अनुपलम्भात् । तस्मात् स्मृतिरेवेयम्—इति भट्टैरुक्तम् । तत्र, भाष्योक्तागमपदास्वारस्यापत्तेः तस्य वेदपरत्वेनोपपत्तौ उपचरितस्मृतिपरत्वानौचित्याच्च पठ्यमानस्मृतिष्वनुपलम्भस्य तुल्यत्वाच्च । भगवतः सिद्धानुवादकत्वेन भाष्यीयत्वाद्यभावाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह—[८ मप०] आगमेति ॥ नन्वेवं पौरुषेयव्याकरणस्य कथमागमबोध्यत्वम् । नचैवं स्मृतिरेवेयमास्ताम्,

१ “शब्द इति चेन्नातः प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” इति ब्रह्मसूत्र (१।३।२८) भाष्ये—

“अनादिनिधना नित्या वागुत्पत्ता स्वयमुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥
नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्गमे स महेश्वरः ॥
सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्गमे ॥”

इत्यादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकानां तथा—

“समननामरूपवाचावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च” इति ब्रह्मसूत्र (१।३।३०) भाष्ये—

“धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति श्रुतेस्तदर्थभूतानां

“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्स्मृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥

कपीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।

शर्वथेनन्ते प्रसूतानां तान्येधैभ्यो दद्यात्सजः ॥

यथर्तुवृत्तुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पश्येथ ।

इदमन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

यथाभिमानिनोऽस्तीतास्तुख्याते सांप्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥”

इत्यादिस्मृतीनां च शंकरभगवत्पादिरूपन्यस्तत्वाद्देहि कुशिकजमदग्न्यादिनामसत्त्वेपि नावौचीनत्वशङ्केति दिक् ॥ इति दाधिमथाः ॥

२ श्रुतीनां कलियुगपरत्वकल्पनं न समञ्जसमिति त्रैवर्णिकोपलक्षणत्वमेव युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

वपि जनमेजयापुपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणस्यापि नित्यता-
बोधनमुपपद्यते । यद्वा तेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्यरीत्या वेदार्थ-
वद्वयाकरणांषोपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्व-
बोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वं च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया
धर्मत्वेनाभिमतसाध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः ॥ पडङ्गः ।
शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्यौतिषाङ्गसहितः । वेदः स्वशा-
खारूपः । अध्येय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्ममिति बोधः ॥
यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणया रीत्या वेदत्वं
शब्दतदर्थोभयनिष्ठम्, तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्य-
ध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यम् । अत एव 'समानमीहमानानाम-

पौरुषेयतयाऽस्या आगमत्वोक्त्यसांगत्यापत्तेः ॥ नच वेदमूलकत्वे
तस्याः स्मृतेरप्यागमत्वम्, नित्यानित्यसंयोगविरोधात् स्मृतेर्वेद-
मूलकतया स्मृतिविधेयस्य वेदविधेयत्वं स्वीकार्यम् । नचैतत् संभवति
व्याकरणस्यानित्यस्याध्ययनं नित्येन वेदेन विधीयते इत्यत आह—
श्रुतावपीति ॥ तथाच तद्वत्प्रवाहनित्यतया नित्यविधिविषयत्वो-
पपत्तिः । नच प्रत्यक्षश्रुत्यमूलकत्वान्न ते प्रवाहनित्यत्वकल्पनं युक्तम्,
“तस्मादिदं व्याकृता वागुच्यते” इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वस-
त्त्वात् । पूर्वकाले “अग्निमीळे” इत्यादिका वागेकात्मिका
विभागशून्यासीत् । ततो विभागार्थं देवैः प्रार्थित इन्द्रो देवान्प्रति
इन्द्रेण याचित एकपात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपे वरे
देवैस्तथा करणेन संतुष्टो विभागं कुर्यादित्यर्थकमिदं श्रुतावुक्तम् ॥
न च संप्रदायव्याकृतनित्यवेदाभिप्रायेयम्, वागुच्यत इत्येव
सिद्धे व्याकृता इत्यस्यानर्थक्यापत्तेः । तस्मादिदं वागिदानीमपि
पाणिन्यादिभिर्व्याकृतोच्यत इत्यर्थकमिदं श्रुतावुक्तम् ॥

[उ० ९ मप०] सिद्धान्तमतेनाह—यद्वेति ॥ ननु चोदना-
लक्षणोर्थो धर्म इति धर्मलक्षणानाकान्तत्वात् कथं वेदस्य धर्म-
त्वमत आह—[११ शप०] धर्मत्वं चेति ॥ यत्तु—वेदोपका-
रित्वाच्छ्रुतिलिङ्गादिपट्कमेवाङ्गम् शब्दात्मकत्वेन तेषां श्रुत्यवयव-
त्वसंभवाद्—इति ॥ तन्न—तथासत्यध्येयो ज्ञेयश्चेत्येव सिद्धे पडङ्ग
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तद् ध्वनयन्नाह—[१३ शप०] शिक्षेति ॥
[१४ शप०] सहित इति । अनेन वदुर्ग्रीहिः सूचितः ॥ यत्तु—
न तेषामङ्गत्वम् तद्धि तादर्थ्यात्तदवयवत्वाद्वा वाच्यम् । तन्न
नाथः, तादर्थ्यबोधकश्रुत्याद्यभावात् । नान्त्यः, अनित्यस्य नित्याव-
यवत्वायोगात्—इति । तन्न, ‘मुखं व्याकरणं प्रोक्तम्’ इत्यने-
नाङ्गत्वेन संस्तवादुपकारकत्वाद्वाङ्गत्वसंभवात् ॥ यत्तु—वेदत्वाव-
च्छिन्नस्य सकलशास्त्रेदानीमध्ययनाद्यसंभवात्कलिकालप्रधानपा-
णिनिव्याकरणेन सह तस्य तत्प्रतिपादनमयुक्तम्—इति, तन्निरासा-
याह—स्वेति ॥ अयं चार्थो बोध्यः ॥ अध्येये यत् कर्मणि
जायमानः प्रैषेति सूत्रेण विधिरूपत्वे । तदाह—[१४ शप०]
अध्येय इत्यत इति ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथाऽन्वय इति भावः ॥
[१६ शप०] निष्ठमिति ॥ व्यासज्यवृत्तित्यर्थः ॥ एवं च शब्दस्य

धीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकृत् ।
अध्ययनतथाज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनातादृशस्याधर्मत्वं सूचयति ।
श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च व्यासः—

“वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः ।

कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये” इति ॥

जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो
मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसंपादनादिरूपो व्यापारोऽस्तस्यैवात्र
विधेयत्वम् । एतेन—ज्ञानस्याविधेयत्वादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु
गुणानां परस्परसंबन्धाभावात् पडङ्गे प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह—
पदेति । एवंच वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः ॥

साक्षादध्ययनवदर्थस्य ज्ञानद्वाराऽध्ययनसंभवादर्थबोधपर्यवसाय्य-
ध्ययनं कार्यमित्यर्थाच्चाध्येय इत्येव सिद्धे ज्ञेय इति व्यर्थमिति
भावः । अत एव सामर्थ्यादाह—[१७ शप०] सम्यगिति ॥
नन्वध्ययनमात्रेण सम्यगर्थबोधस्यैव जायमानत्वेनेदमयुक्तम्, अत
आह—[१७ शप०] अत एवेति । तस्योक्तार्थतात्पर्यकत्वादेवे-
त्यर्थः ॥ [१९ शप०] तथेति । सम्यगर्थविषयकज्ञानेत्यर्थः ॥ समु-
च्चय इति । ‘अहरहनयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्’ इतिवद्विना
च समुच्चय इत्यर्थः ॥ कचित् ज्ञेयश्च इत्येव पाठः ॥ [२० शप०]
नातादृशस्येति । प्रत्येकस्येत्यर्थः ॥ अनेनेत्यस्यार्थमाह—
श्रुत्येति ॥ अत्र संमतिमाह—[२१ शप०] तथाचेति ॥ जप्त्वा जपं
कृत्वा । तथाशब्दः समुच्चये ॥ एवः क्रियावधारणे ॥ विपर्यये
प्रत्येककरणे ॥ न्यूनतां परिहरति—[२४ शप०] जपेति ॥
मन्त्रस्यैव जपसत्त्वादाह—मन्त्रेति ॥ ‘विनिगमनाविरहादाह—
‘मात्रोपेति’ इति कस्यचिदुक्तिं खण्डयितुं सर्वात्मनाध्येय इत्ये-
तनुत्पत्तां ज्ञेय इत्यत्र कथयति—[२४ शप०] ज्ञाधातोरिति ॥
आदिना स्थित्यादिपरिग्रहः ॥ तस्यैवेति । तावदेव ज्ञानविधित्व-
सिद्धेः । फूत्कारादिविधिना पाकविधिवदिति भावः ॥ [२५ शप०]
ज्ञानस्येति ॥ तस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं चाशक्यत्वाद्वाक्यादिरू-
पप्रमाणपरतन्त्रस्य तस्य विधेयताया असंभवाच्चेति भावः ॥
पास्तमिति । उक्तयुक्तेः । प्रतिमादावीश्वरबुद्धिवत्तस्यापि तथा
कर्तुं शक्यत्वाच्चेति भावः ॥

[उद्घोते] तत्र वर्तमानं स्वाज्ञापेक्षया प्रधानमिति न
भाष्यार्थः । तदपेक्षया तत्त्वस्य शिक्षादावप्यविशिष्टत्वात् । अतः
तेषां मध्ये यत् प्रधानम् अर्थात् तन्निरूपितप्राधान्यवद् इति
तदर्थो वाच्यः सोऽपि न, अज्ञानां मिथोऽसंबन्धेन गुणप्रधानभा-
वाभावात् । तदाह—[उ० २७ शप०] ननु गुणेति ॥

[उद्घोते] फलितमाह—[उ० २८ शप०] एवंचेति । अस्य
तन्मूलतश्चिन्तित्वे चेत्यर्थः ॥ ज्ञाने ज्ञानं प्रति ॥ एवं च पट्स्व-
ङ्गेपु वर्तमानं व्याकरणं वेदार्थज्ञानं प्रति प्रधानं मुख्यं कारणमिति
तदर्थो बोध्यः ॥ स्वरूपाध्रप्रतिपत्तिभ्यामस्य तदुपकारकत्वमिति
सर्वोपजीव्यत्वादस्य प्राधान्यम् अन्येषां त्वेकदेशे व्यापारः । यथा

भाष्ये प्रधाने कृतो यत्न इति । प्रधानविषये निर्वृत्ति इत्यर्थः । अन्यथा यत्नविषयकृतेरसंभवादसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ भाष्ये फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थवगमो विवक्षितः । एतच्छास्त्रं च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थवगमोपयोगीति बोध्यम् ॥ एवं च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम् ॥

(लघुपदार्थनिरूपणभाष्यम्)

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् “ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः” इति । नचान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् ॥

चैतत्तथाऽन्यत्र स्पष्टम् ॥ अत एवाङ्गत्वेन संस्तवेऽप्यस्य मुखत्वेनोक्तिः । यथा सर्वशरीरावयवानां मध्येऽन्नपानादिप्रवेशनद्वारा शरीरनिर्वाहकं मुखम् एवमिदमपि वेदस्वरूपनिर्वाहकमिति भावः ॥

[उ० २९ शप०] प्रधानेति । व्याकरणाध्ययनविषय इत्यर्थः ॥ कृत इत्यस्यार्थमाह—निर्वृत्त इति ॥ अन्यथा उक्तार्थभावे ॥ ननु फलवानित्यत्र फलशब्दस्य व्याकरणज्ञानार्थकत्वे उक्तार्थप्रतिपादकत्वापत्तिरत आह—[३१ शप०] फलेति ॥ वाक्यार्थेति । वेदार्थेत्यर्थः ॥ एवमग्रेपि ॥ फलितमाह—एतदिति । [३२ शप०] वाक्यार्थेति । वाक्येत्यादिः ॥ परमपर्यवसितमुपसंहरति—एवंचेति ॥ अस्य तथा तदुपयोगित्वे चेत्यर्थः ॥

[१म भाष्ये] क्रमप्राप्तं लघुरूपप्रयोजनमाह—भाष्ये—लघ्वर्थं चेति ॥ सकलसाधुशब्दज्ञानहेतुभूतप्रक्रियारूपलघुभूतोपायज्ञानार्थमित्यर्थः ॥

[भाष्ये] ननु किमर्थं साधुशब्दज्ञानं यदर्थं तादृशोपायज्ञानापेक्षाऽतस्तत्र हेतुमाह—भाष्ये—ब्राह्मणेनेति । अत्रापि क्षत्रियविशोरध्यापनाभावादुक्तहेतोश्च ‘ब्राह्मणेन’ इत्युक्तम् ॥ इति हेतौ ॥

[भाष्ये] एतदेवाह—भाष्ये—नचान्तेति ॥ व्याकरणाध्ययनं विना नहीत्यर्थः ॥ प्रतिपदपाठरूपगुरुपायस्य सत्त्वादाह—लघुनोपायेनेति । लघुभूतेनोक्तान्योपायेनेत्यर्थः ॥ क्वचिद् उपायान्तरेण इत्येव पाठः ॥

सुखं व्याकरणं तस्य उद्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचिन्तिः पदे ।
शिक्षा प्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ॥

उद्योतिषं स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति ।

निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टप्राथम्यम् । बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमविकारादीनां प्रायश्चित्तसंग्रहात् ॥

छन्दोविचिन्तिरपि ‘गायत्र्या यजति त्रिष्टुभा शंसति ।’ इत्यादौ श्रुतानां गायत्र्यादिशब्दानां लक्षणतोऽर्थमाचष्टे ॥

शिक्षापि अध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं प्रतिपादयति ॥

(प्रदीपः) लघ्वर्थमिति । लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् ॥ ब्राह्मणेनेति । अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । नचाशब्दज्ञं तमुपश्लिष्यन्ति शिष्या इति ॥

(उद्द्योतः) अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति—अध्यापनमिति । लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितम् ॥

(असंदेहपदार्थनिरूपणभाष्यम्)

असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति—स्थूलपृषतीमाश्रित्वा रुणीमनङ्गाहीमालसेतेति । तस्यां संदेहः—स्थूला चासौ पृषती च स्थूल-

[प्रदीपे] तत्फलितमाह कैयटे—लाघवेनेति ॥

[प्रदीपे] ननु तस्य वृत्तिर्वेपि प्रकृते किम्, अतो व्यतिरेकमुखेन तद् द्रढयन्नाह—कैयटे—नचाशब्दज्ञमिति ॥ अपशब्दज्ञमित्यपपाठः ॥ एवं च वृत्त्यनिर्वाह इति तदावश्यकत्वम् । नचेत्यस्य नहीत्यर्थः ॥ इति समाप्तौ ॥

[उद्द्योते] वृत्तिविधिं विनैव सिद्धस्यार्थस्यानुवादेन विधिकल्पने मानाभावं ध्वनयन्नाह—उद्द्योते—अवश्यमिति ॥ विधिकल्पकत्वे तु तदानर्थक्यं स्पष्टमेव ॥

[उद्द्योते] कैयटोक्तलाघवं न शब्दज्ञाननिष्ठमित्याह—उद्द्योते—लाघवं चेति ॥ प्रतिपदेति । आनन्त्येन तस्य कर्तुमशक्यत्वात् ॥ प्रकृत्येति । सामान्यविशेषलक्षणवच्छास्त्रबोध्येनेति भावः ॥

[भाष्ये] असंदेहस्य फलत्वं क्रमप्राप्तमाह—असंदेहेति ॥ संदेहप्रागभावपरिपालनार्थं चेत्यर्थः ॥

[भाष्ये] ननु कुत्रावैयाकरणस्य संदेहोऽत आह—भाष्ये—याज्ञिका इति ॥

[भा० ३ यप०] तस्यामिति । भाष्ये । श्रुतावित्यर्थः । स्थूलपृषत्यामित्यर्थोऽनङ्गाह्यामित्यर्थो वा ॥ यत्तु—पृषतो मृगविशेषस्तज्जातीया पृषतजातित्वान् डीप् । सैवानोवहनयोग्या चानङ्गाही—इति कृष्णः । तत्र तस्या गवि रूढत्वात् । तस्मान्मत्त्वर्थलक्षणया पृषतीशब्देन पृषत्वती विन्दुमती गौरुच्यते स्थूलापि सैव विन्दुपु न तत्र कर्मधारये गौरैवोच्यते स्थूलापि सैव । विन्दुपु न स्थूलान्वयः ॥

कल्पसूत्राण्यपि—प्रतिशास्त्रं शास्त्रान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गैर्नोपेतस्य कर्मणः प्रयोगं कल्पयन्ति ॥

१ ‘उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।

प्रदीपभूतं सर्वसां विद्यानां यदवस्थितम् ॥ १ ॥

इदमाद्यं पदस्थानं मुक्तिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्ष्यमाणानामजिह्वा राजपङ्क्तिः ॥ १ ॥

रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।

ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥ १ ॥

एवं पदमञ्जरीं प्राधान्यमस्य स्पष्टीकृतम् ।

२ फलचतुष्टयस्य प्राकृष्टाद्वा प्रवर्तके यत्कस्य मध्ये तु तदुक्त्या फलसंदेशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीत्यादि शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥

पृथती, स्थूलानि पृथन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृथ
तीति । तां नवैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति—यदि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ समा-
सान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ॥

(प्रदीपः) असंदेहार्थमिति । संदेहस्य प्रागभावोत्र द्र-
ष्टव्यो न तु प्रध्वंसाभावः । न हि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य
विनश्यति, इतरस्यैव तदुत्पादात् ॥ स्वरत इति । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वराद्बहुव्रीह्यर्थवसाय इत्यर्थः ॥

(उ०) नन्वसंदेहः संदेहाभावः । स च नाल्यन्ताभावः, तस्य
नित्यत्वात् । न च ध्वंसः, तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतः संदेहस्यै-
वाभावेन तदसंभवात् । यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि कश्चित्संदेहः
स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव, वेदनार्थं हि तत्र प्रत्ययोऽत
आह—प्रागभाव इति । तत्परिपालनं च शास्त्राध्ययनफलम् । न
तु स्वरूपं तस्याजन्त्यत्वात् । तत्पालनं च प्रतियोगिजनककारणवि-

बहुव्रीहौ तु स्थूलान्वयः पृथत्सु, न गवि ॥ नच कर्मधारयस्य
स्वपदार्थप्राधान्येन बहुव्रीहेः प्रावल्यादसंदेह एवेति वाच्यम् ।
अन्यपदार्थप्राधान्यामिवारुणीशब्दसममिव्याहारेण तस्यापि संभवात् ॥
नच व्याख्यानत इति परिभाषया निर्णयः; पौरुषेयेषु लक्ष्यानुरो-
धेन तया निर्णयेऽप्यपौरुषेयेऽदृष्टार्थविषये वेदे तया तदसंभवात् ।
तस्मात् स्वरतो निर्णयो वैयाकरणैकसाध्यः । तदेव व्यतिरेकमुखे-
नाह—भाष्ये—तामिति ॥

[भाष्ये] स्वरतोऽध्यवसायप्रकारमाह—[भा० ५मप०]
यदीति ॥

[प्रदीपे] कैयटे—अत्र द्रष्टव्य इति । ननु सर्वत्रेति भावः ॥
एतेन—संदेहाभाव एवार्थः । कैयटोक्तं तु चिन्त्यम् ईदृशग्रहे
मानफलयोरभावात् । अनुभवविरोधात् । शङ्कासमाधिपरसमस्त-
भाष्यासंगतेश्च—इति रलोक्तम्,—‘प्रध्वंस एव सः उत्पन्नस्य
तस्य हि वैयाकरणेन शास्त्राहितसंस्कारवता निरासः सुकरः—’
इति कृष्णोक्तं चापास्तम् । उक्तहेतोः । अवैयाकरणवैयाकरणभेदेन
भगवता शङ्कासमाध्योरुक्तेश्चेति दिक् । तदाह—कैयटे—न-
हीति ॥ नच व्याख्यातपरम्परया तदभावात् किमनेन ...
... । प्रतिपदं प्रतिपुरुषं प्रतिक्षणं जायमानसंशयानां तैर्निरसि-
तुमशक्यत्वात् तेषां सर्वदा सांनिध्याभावाच्च ॥ नचास्यार्थनिश्चा-
यकत्वे गवादीनां पुरुषार्थकतापि स्यात्, अर्थमनूय शब्दानामि-
दमनुशासनं नार्थानामिति व्युत्पत्त्यर्थं तदाश्रयणेऽपि यत्र प्रमाणा-
न्तराविरोधः, तत्र तत्सत्त्वमन्यत्र नेत्येवं देवताधिकरणन्यायेना-
ङ्गीकारात् । सच पदार्थविषयो न वाच्यार्थविषयः । पदानामेवा-
नुशासनादिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयन् वक्ष्यति—तां नेति ॥

[प्र० ४र्थप०] कैयटे स्वरात् पठ्यमानात् ॥ स्थूलशब्दः
फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । अर्थविशेषाश्रयबहुव्रीहिनित्यन्धनपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरस्य तेन विनाऽसंभवात्तस्य निर्णायकत्वं युक्तमिति भावः ॥
अवैयाकरणस्य त्वनिर्णय एव वृत्तिपदार्थज्ञानादेरप्यभावेन विपरी-
तनिर्णयस्याप्यभावात् । अन्यस्य कस्यचिदौक्तिकस्य निर्णायकस्या-

ध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजनमनाश्रयत्वादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये
याज्ञिकाः पठन्तीति । यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्तो
पठन्तीत्यर्थः । ‘ऋषिः पठति’ ‘शृणोत प्रावाणः’ इति वत्प्रयोगः ।
तत्र ऋषिवेदः ॥ सन्मुखे भाष्ये एव प्रयोगः ॥ ताम् । अनुद्गाहीन् ॥
कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह—पूर्वपदेति ॥

(व्याकरणध्ययनसाधकागमप्रतीकभाष्यम्)

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोज-
नानि—तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु
प्रयुक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा
इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्व-
तीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुण इति ॥

(प्रदीपः) मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्शयानुपज्ञिकाणि प्रद-
शयति—इमानि चेति ॥ भूय इति । पुनरित्यर्थः ॥
आनुपज्ञिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम् ॥

संभवाच्च ॥ एतेन—तस्य विपरीतनिर्णयः स्याद्—इति कृष्णोक्त-
मपास्तम् ॥

[उद्घोते] एतदनभिज्ञः शङ्कते—[उ० १मप०] नन्वसंदे-
हेति ॥ [२मप०] नित्यत्वादिति ॥ एवंच फलत्वासंभवस्तस्य ॥
[३मप०] तदेति । ध्वंसेत्यर्थः ॥ न तु तदध्ययनसत्त्वेन कथं
तत्त्वम्, तत्रापि प्रत्ययसत्त्वादत आह—[४र्थप०] वेदनेति ॥
यतो वैयाकरणशब्दे इत्यर्थः ॥ उक्तहेतोरिति यावत् ॥ तथाच
वैयाकरणत्वमव्याप्यवृत्तीति भावः ॥ तस्याजन्त्यत्वेनाफलत्वा-
दाह—[५मप०] तत्परीति ॥ शास्त्रेति । व्याकरणेत्यर्थः ॥
ननु तस्य निरवयवत्वेन पोषणाद्यसंभवात्कथं परिपालनमत
आह—[६मप०] तत्पालनमिति ॥ कारणेति । संदेहजनक-
प्रतिबन्धकाभावरूपेत्यर्थः ॥ ननु तस्य कथं तत्त्वमत आह—
प्रागेति । तथाच कोटिद्वयोपस्थितिः सुतरां नेति भावः ॥

[उद्घोते] यत्तु—यज्ञं विदन्ति ते याज्ञिकाः उक्थादित्वाट्क् ।
पाठसमयेऽध्यापकादीनां निर्णिनीपाया अनावश्यकत्वाद् याज्ञिका
इत्युक्तम्, नत्वध्येन्नादय इति कृष्णः । तत्र, अस्याः श्रुतित्वेन
‘इति श्रूयते तत्र संदेहं कुर्वन्ति’ इति वाच्ये तथोक्त्यसांग-
त्यापत्तेः । तदेतद् ध्वनयन्नाह—[उ० ८मप०] यज्ञेति ॥
लक्षणयाऽर्थमाह—काण्डेति ॥ ननु न तेषां पठनसंभवोऽत
आह—[९मप०]—ऋषिरिति ॥ एवंच बोधने लाक्षणिकः
प्रयोग इति भावः ॥ तत्र पूर्ववाक्ये तत्प्रयोगस्य निर्मूलत्वं निरा-
चष्टे—[१०मप०] सन्निति ॥

[उद्घोते] पूर्वव्याख्यानासांगत्यं ध्वनयन् स्थूलपृथतीमिति वि-
हाय व्याचष्टे—[उ० १०मप०] अनुद्गाहीमिति । यद्यपि स्थूल-
पृथतीशब्देऽर्थसंदेहः तथापि पर्यन्ततो गव्येव संदेह इति भावः ॥

[उद्घोते] नन्वेवं भगवता निश्चयो नोक्त इति संशय एवेत्या-
शयेनाह—[उ० ११मप०] कस्तर्हीति ॥

[भाष्ये] इमानीति । भाष्ये वक्ष्यमाणानीत्यर्थः ॥

[भाष्ये] प्रयोजनेयत्तायाः स्पष्टत्वाय तान्यादौ प्रतीकं धृत्वा

(उद्योतः) ननु अस्लेच्छत्वादीनां बहुत्वाद्बहुनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोमिथानं युक्तमत आह—मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोमिथानमिति भावः ॥ तेषां प्रधानत्वं च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वाद् । वक्ष्यमाणानां च बहिरङ्ग-ज्ञानापशब्दप्रयोगविधिनियमविषयत्वादानुपज्ञिकत्वं बोध्यम् ॥ ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह—पुनरिति ॥ इमानि चेति । चः समुच्चये ॥ भाष्ये प्रयोजनानीति । प्रवर्तकानि फलानि चेत्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाण-वाक्यानि प्रवर्तकानि, तद्वेध्यानि फलानीति विवेकः ॥ ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठितानि? इत्यत आह—आनुपज्ञिकत्वादिति । एषामानुपज्ञिकत्वं तेषां प्रधानत्वं बोधयितुं तथोक्तिरिति भावः ॥

(भाष्यम्)

तेऽसुराः—

“तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराव-भूयुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न स्लेच्छित्तवै नापभाषि-गणयति—भाष्ये—तेऽसुरा इत्यादि ॥ विभक्तिं कुर्वन्तीति वाक्यार्थकथनम् । सारस्वतीमिति तद्वाक्यस्यपदोक्तिः ॥

[उ० २५प०] उद्योते—इतीति । इति न्यायेनेत्यर्थः ॥ [४४प०] थंज्ञानेति । तन्मात्रेत्यर्थः ॥

[उ० ७मप०] पुनरिति । पश्चादिति तदर्थः ॥ अव्यय-मिति भावः ॥ यद्यपि तस्याधिक्यमप्यर्थः, तथापि योग्यतया तस्यैव ग्रहणम् ॥ चेति । पश्चादिति तस्यार्थः ॥ इति बोध्यानीति शेषः ॥ प्रागुक्तरीत्याऽर्थद्वयं बोध्यम् ॥ तत्र तयोर्मध्ये ॥

[उ० ९मप०] ननु रक्षादिभिरिति । यद्यप्युक्तरीत्यान्तरङ्ग-बहिरङ्गभावः, तथापि प्रधानत्वाप्रधानत्वयोर्मानाभावः । किं चास्तु तयोरपि सत्त्वम्, तथापि क्रमेण तैः सह पाठ एवैषामु-चित इति भावः ॥ [११शप०] बोधयितुमिति । तथा च तथा पाठे स्वस्य ज्ञानसत्त्वेऽपि परस्य ज्ञानं न स्यादिति परबोधायैव परमुक्तिः ॥ एवं च कैयटे चो हेतौ । यतो हेतोरानुपज्ञिकत्वमेपास्म अत इत्याद्यर्थो बोध्य इति भावः ॥

[भाष्ये] तत्रादाबुद्देशक्रमेणान्तेस्लेच्छत्वं फलं वदन् तद्वाक्यं ब्राह्म-णस्यमुक्तप्रतीकसंघटितमाह—भाष्ये—तेऽसुरास्तेऽसुरा इति ॥ इयं रीतिरग्रे सर्वत्र बोध्या ॥

[भाष्ये] तत्र निषेधस्य सविषयनिन्दापेक्षायां विषयस्य निन्दितं फलमाह—भाष्ये—स्लेच्छो ह वा इति ॥ यद् यस्माद् एपो-ऽपशब्दो स्लेच्छो स्लेच्छतयाऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

[भा० ५मप०] अनपभाषणस्यास्लेच्छत्वफलकत्वाद्याकरणा-ध्ययनस्यास्लेच्छत्वं फलम् इत्युपसंहृतदार्ढ्याय पुनः तेऽसुरा

१ क्रत्वङ्ग इति । सतम्यन्तम् । तथाच क्रत्वङ्गे कृतृपकारकैः क्रतुशेषे भाषणेऽयं निषेध इत्यर्थः ॥ ‘क्रत्वङ्गेऽयं’ इत्येवं संहितालेखे पूर्वस्वरूपके-ऽर्थाकारचिह्ने ईषद्वक्त्रेणात्मके आन्त्या सरलरेखाज्ञानेन ‘क्रत्वङ्गोयं’ इति पाठो लेखकेन प्रमादाद्विहितो भवेत् ॥ यदि च छायाकारुर्नैव अमसंभवः तस्य नागेशान्तवासित्वाग्रागेशहस्तलिखितपुस्तकस्यापि सुलभत्वम् इति विभा-व्यते तदा—‘अङ्गम् अस्य अस्ति इति अङ्गः’—‘अङ्गोऽङ्गोऽङ्गो’ अङ्गी,

तवै, स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” ॥

स्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । तेऽसुराः ॥

(प्रदीपः) तेऽसुरा इति । निन्दार्थवादेन नस्लेच्छि-तवा इति स्लेच्छनं निषिध्यते । तत्र केचिदाहुः ‘हैहेप्रयोगे हैहयोः’ इति श्रुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं स्लेच्छन-मिति । पदद्विवचने कार्ये वाक्यद्विवचनं लब्धं च स्लेच्छनमित्य-परे । न स्लेच्छित्वा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति । कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः । स्लेच्छ इति कर्मणि घञ् ॥

(उ०) ननु परावभूयुस्तस्माद्ब्राह्मणेनेति श्रुतौ परामवस्था-पशब्दभाषणफलत्वावगतेः ‘पराभूता मा भूमेत्यध्येयम्’ इति वक्तुमु-चितमत आह—निन्दार्थवादेनेति । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परा-र्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति (पू० मी० ४।३।१) न्यायेन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादाव-पापश्लोकश्रवणस्य प्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य निन्दामात्रपरत्वादिति भावः ॥ प्रकरणाच्च कर्तव्यज्ञेयं निषेधः ॥ केचिदाहुरिति । अत्रा-

इत्युक्तम् ॥ एवमग्रे सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

[प्रदीपे] ननु किमनृतं यत्कृतस्तेषां परामवः, अत आह—कैयटे [२५प०] तत्रेति । श्रुतावित्यर्थः ॥ [३५प०] प्रकृ-तीति । तत्प्रयुक्त्यादिः ॥ ‘भुतप्रगृह्याः’ इत्यनेनेति भावः ॥

[प्र० ६४प०] अत एवाह—कैयटे—कृत्यार्थे इति ॥ उभयत्रे-त्यादिः ॥

[प्रदीपे] यत्तु—कर्मणि करणे वा घञ्—इति कृष्णः । तत्र, करणे तस्य दोलन्यात् । तद्वनयन्नाह कैयटे [७मप०] कर्मणीति ॥

[उद्योते] तेऽसुरा इत्यादेः श्रुतित्वेऽप्यनर्थयुक्तत्वादाह—उद्योते—परेति ॥ [३५प०] निन्दार्थवादेनेतीति । तृती-यया पूर्वत्वं सूच्यते । तथाच निन्दार्थवादपूर्वकं ‘न स्लेच्छित्तवै’ इत्यनेन स्लेच्छनं निषेध्यते न विधीयत इति कैयटार्थो बोध्यः ॥ नच तेऽसुरा इति आर्थवादिकफलनिर्देश एव, ‘स्लेच्छोह’ इत्यस्य वाक्यस्यानर्थक्यापत्तेः । नच स्लेच्छस्वरूपप्रदर्शनाय तत्, ‘नापभाषि—’ इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । तस्मात् कर्माङ्गोऽपशब्द-निषेधे फलश्रुतेरर्थवादत्वमेव न्याय्यम् । तदाह—द्रव्येति । जैमिनीयमिदम् । अस्यार्थः कौस्तुभव्याख्यातोऽवगन्तव्यः ॥ तत्र द्रव्यस्योदाहरणमाह—[५मप०] यस्येति ॥ [५मप०] वपा-पेति । पापश्लोकश्रवणाभावस्येत्यर्थः ॥ प्राशस्त्येति । ‘पर्णमयी जुहूः’ इत्यादिः ॥ मात्रपदेन स्वार्थपरत्वनिरासः ॥ एवमग्रेपि ॥ अस्य तेऽसुरा इत्यर्थवादस्य ॥ ननु निषेधे द्रव्यत्वाभावेनानङ्गत्वेन तदन्यान्यतरत्वस्याप्यभावेन वृष्टान्तवैलक्षण्यात्कथं ‘द्रव्य—’ इति

‘यैनाङ्गविकारः’ इति सूत्रे तथाऽङ्गीकारात् ॥ एवंच ‘क्रतुः अङ्गोऽङ्गी यस्य’ इति बहुव्रीहौ ‘क्रत्वङ्गः कृतृपकारकः क्रतुशेषः अयं निषेधः’ इत्यर्थेन पुल्लिङ्गनिर्देशो नैव विरुद्धः ॥ इत्येवं सर्वं समञ्जसम् ॥ एतच्चात्वेव छायाकृता—‘क्रत्वङ्गमयम्’ इति पाठः—‘अङ्गशब्दस्य नित्यङ्गीवत्वात्’ इत्युक्तम् ॥ एवंच मूलच्छायाविरोधात् ‘क्रत्वङ्गः’ इत्यस्य स्थाने ‘क्रत्वर्थः’ इति पाठक-ल्पनं Bengal Asiatic Society पुस्तके चिन्त्यमेव इति दाधिमथाः ॥

रुचिधीजं तु 'सर्वः छुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्यः' इति ॥ पदेति । 'सर्वस्य द्वे' इत्यत्र पदग्रहणस्य वातिककृतोक्तत्वादिति भावः ॥ ननु नेदं द्वित्वं, किं त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोऽत आह—लृत्वं चेति । न म्लेच्छित्त वै इत्येतन्म्लेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरणं नापभाषितं वै इति । हवै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्येपञ्जन एव प्रसिद्धमिति भावः ॥ ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोऽत आह—घञिति । निन्दावचनान्म्लेच्छतेरिति भावः । निन्दा च शास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात् । एवं च म्लेच्छा

इत्यस्य निन्धा इत्यर्थ इति दिक् ॥

(भाष्यम्)

दुष्टः शब्दः

"दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधाद् ॥" इति ॥

दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

दुष्टः शब्दः ॥

माह—[१३ शप०] अपेति ॥

[उ० १३शप०] एवो व्युत्क्रमे ईपञ्जशतो व्याकरणानुगतशब्दस्यैवेत्यर्थः । तथाच तेन तत्र ग्राह्यम्, तथा न वाच्यं वेति भावः ॥

[उद्घोते] पुरुषे देशस्थत्वादेव वृत्तेराह—[१४शप०]

देशेति ॥ यत्तु म्लेच्छधातोरव्यक्तवाचित्वाद् अपशब्दस्य च

मन्दोच्चारणेनावोधकत्वादव्यक्तत्वसंभवात्सामानाधिकरण्यम् । न

चैवं कथं निन्यत्वम्, व्यक्तापेक्षयाऽव्यक्तस्य लोके निन्दितत्वात्

'अयं न स्पष्टं वदति कित्वव्यक्तम्' इति कृष्णः ॥ तत्र, एवं

सत्यपभाषणस्योक्तरीत्याऽव्यक्तत्वेपि दृष्टादृष्टक्रतुवैगुण्यानापादकत्वेन

निषेधस्य क्रत्वङ्गत्वासंभवापत्तेः । तदेतद् ध्वनयन्नाह—[१५-

शप०] निन्देति ॥ धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—तोच्चा-

रणेन तद्विषयत्वेन ॥ शास्त्रबोधितत्वं तद्विपरीतत्वं चोच्चारणक्रि-

याया यथाकथंचिद्विशेषणं बोध्यम् ॥ एवं च तस्य तथा पापसाध-

नत्वे च ॥ तथा तस्य तद्विषयत्वेन तत्त्वात्तत्त्वम्, तथा तत्प्रयोक्तुः

पापस्य जायमानत्वेन तथोच्चारणेन तत्साधनत्वात्तेषामपि निन्दा-

विषयत्वम् । तदाह—म्लेच्छा इति ॥ तत्फलप्रदर्शनमुखेनैव

तेऽसुरा इत्यर्थवादः ॥ एतेन—अपशब्दस्य म्लेच्छत्वं जातिम्ले-

च्छकृतमन्दोच्चारणविषयतया गौणम् । तेन म्लेच्छ इति गौण्यु-

क्तिः । तथाच यस्मादपोऽपशब्दोऽतिप्रसिद्धो म्लेच्छस्तस्मात् तेऽ-

सुराः देवान्नाति तथा वक्तव्ये तथाऽपशब्दं कुर्वन्तः पराभव-

मापुः । तस्माद् ब्राह्मणेनापशब्दभाषणं सर्वथा वर्ज्यमित्यर्थो वाच्यः

इति कृष्णोक्तमपास्तम् । उक्तरीत्या मुख्यतयैव निर्वाहे गौणपरतया

योजनानौचित्यात् । तेषां तथोच्चारणनियमाभावाच्चेति दिक् ॥

ब्राह्मणेनेत्युक्तिस्तूक्तमिप्रायैवेति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ॥

[भाष्ये]—एवं वर्णापराधेऽनर्थमुक्त्वा वाक्यापराधेऽप्याह—

भाष्ये—दुष्ट इति ॥ अपशब्दप्रयोगे प्रत्यवायप्रतिपादकमिदं

शिक्षावाक्यम् ॥ यद्यपि तत्र मन्त्रो हीन इति पठितम् तथाप्यत्रै-

तत्पाठस्य फलमग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

[भाष्ये] स इति । स्वरदिदुष्ट इत्यर्थः ॥

[भाष्ये] तथाचैतादृशकत्विकृतापराधाद्यजमानानाशशनेन को

नामावैयाकरणमृत्विजं वृणुयादिति ऋत्विक्त्वेन द्रव्यार्जनादिकं

कर्तुं व्याकरणमध्येयमिति फलितम् ॥ तदाह—दुष्टानिति ॥

वदन्तः इति पठित्वा 'तस्माद्ब्राह्मणो न म्लेच्छेत्' इति पठ्यते । तत्र यकारस्थाने

वकारोऽपशब्द इति स्पष्टम् ॥ इति ३० कौ० ॥

न्यायसंचारोऽत आह—[७मप०] प्रकेति ॥ चस्त्वर्थे ।

'क्रत्वङ्गमयम्' इति पाठः । अङ्गशब्दस्य नित्यङ्गीवत्त्वात् ॥ यत्तु

'यर्वाणो नाम' इत्याद्युत्तरत्र भगवदुक्तेरर्थं निषेधः क्रत्वङ्गम्—

इति कृष्णः ॥ तत्र, प्रकरणलब्धस्यैवार्थस्याग्रे भगवता कथनात् ॥

[उद्घोते] यत्तु रत्नकृत्—इदमयुक्तम् 'ई चाक्रवर्मणस्य'

इत्युत्तवद्भावस्य 'ई' ग्रहणाभावेनान्यत्रापीष्टत्वेनात्र पुते सत्यपि

पूर्वरूपसंभवात्पूर्वरूपं जायमानं पुतात्मकमेव भवतीति तदनुच्चा-

रणं दोषः—इति तु युक्तम्—इति । तत्र, हेहे.....

... । तदेतद् ध्वनयन्नाह—[७मप०] अत्रेति ॥ अत

एवाह—[९मप०] पदेतीति ॥ यत्तु—'पदस्य' इत्यधिका-

रात्—इति कृष्णः । तत्र, तस्याग्रे सत्त्वेपि पूर्वसंभवात्; अत

आह—[९मप०] तोक्तत्वादिति । यदि तु 'सर्वस्य' इति

वक्तृत्वं 'पदस्य' इत्यस्याप्यधिकारः—इत्युच्यते, तर्ह्यसु सोऽपि

साधुः ॥ यत्तु रत्नकृत्—असुरोक्त्यनुकरणतया पदस्थानापन्न-

स्यैव वेदे द्विरुक्तत्वेन वाक्यद्वित्वस्य तैरुक्तत्वादिदमयुक्तम्, बहु-

कृत्यो वाक्यप्रयोगसु वीप्साद्योतनार्थमिति, तत्र मिथोविरुद्धत्वात् ।

अन्यथानुकरणत्वासंभवाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह—[१०मप०]

ननु नेदमिति ॥ पुनरिति । तात्पर्यद्योतनार्थमिति शेषः ॥ 'अ-

नावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात्' इति (व्याससूत्र) वदिति

भावः । आग्नेहितस्वररहितपाठस्यैव सत्त्वेन तदनुपपत्तिरूपदोषा-

भावादाह—लृत्वंचेतीति ॥ शास्त्रान्तरे हेलवो हेलव इति

पाठे वत्वमपि तदिति ज्ञेयम् ॥ भाष्यकैयटसाधारण्येनाह—

[११शप०] न म्लेच्छीति इत्येतद् विधिवाक्यम् । म्लेच्छभा-

षेति । यवनभाषानिषेधेत्यर्थः ॥ सा निषेध्यत्वेन विषयो यस्मैत्यर्थे

तु यथाश्रुतमेव साधु ॥ 'न म्लेच्छभाषां शिक्षेत्' इति तद्विषय-

निषेधस्यातिरिक्तस्य सत्त्वादाह—[१२शप०] भ्रमेति ॥ नचैवं

तस्याः स्मृतेर्मूलान्तरं कल्प्यं स्यात्, प्रमाणतया समागतस्यार्थस्य

तत्कल्पनायां बाधकाभावादिति भावः ॥

[उ० १२शप०] उद्घोते हवै इतीति । निपातसमुदायो

द्वौ वेत्यर्थः ॥ न चानेन वैदिकशब्दमात्रं न निषिध्यते, अर्थवादे

सामान्यापभाषणानुवादेन पराभवस्योक्तत्वात् । न म्लेच्छितत्वा

इत्यस्य म्लेच्छभाषाविषयत्वाभावे युक्त्यन्तरं ध्वनयन्नाह हेत्वन्तर-

१ इदं च भाष्यादिपु प्रसिद्धं धृतिपाठमनुमूलं व्याख्यातम् । अयं च पाठः काचिच्छास्यामन्येपणीयः । माध्यंदिनानां शतपथब्राह्मणे तु 'हेलवोऽहेलव इति

(प्रदीपः) दुष्टः शब्द इति । खरेण खरतः । आधा दिलात्तसिः । मिथ्याप्रयुक्त इति । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थान्तरं खरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नामिमतमर्थमाहेत्यर्थः । वागेव वज्रो हिंसकत्वात् । यथेन्द्रशत्रुशब्दः खरदोषाद्यजमानं

भाष्ये ॥ इदं भाष्यं शिक्षा श्रुत्यादिकं च छित्तादीनां व्युत्पन्नत्वमिति स्वीकर्तृशाकटायनादिमत इति भावः ॥

[प्रदीपे] खरेण वर्णेन वाऽन्यथा भूतो दुष्टः शब्दः प्रयुक्तो मिथ्या मृषा कुत इत्यत आह—न तमर्थमाहेति । यदर्थेत्यादिकैयटोक्त एवार्थः—इति कृष्णोक्तव्याख्याने प्रयुक्त इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरध्याहारबाहुल्यापत्तिः, तस्य खरसतः प्रतीयमानविधेयत्वभङ्गापत्तिश्च । अत आह—[कैयटे २यप०] मिथ्याप्रयुक्त इतीति ॥

[प्र० ३यप०] भाष्यस्थानं तमित्यादेरर्थमाह—कैयटे—नामिमतमिति ॥ एवं च मिथ्याप्रयुक्तत्वमत्र हेतुः । तत्तत्खरवर्णानुपूर्वीकमेव हि पदादि तत्तदर्थमिति तत्र तत्र प्रयुक्तं सत्तं तमर्थं बोधयति नान्यथेति भावः ॥

[प्रदीपे] वाग्वज्र इत्यत्र द्वन्द्वे निर्देशानुपपत्तिः बहुव्रीहौ प्रकृतपरामर्शस्यत्यादिना सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—

१ नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं खरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः खरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेन्न । खरविधौ छन्दोऽधिकाराभावात् । एतावानेव हि भेदः यच्छन्दसि त्रैलोक्येनेकश्रुतिश्च व्यवस्थयाश्रीयते । लोके त्वैच्छिको विकल्प इति श. कौ. ॥

२ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्त्रियोऽसुराणाम् । तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन् सोमपानं सुरापानमन्नादनम् । स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोक्षमसुरेभ्यः, सर्वस्यै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदीदृक् वै राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिन्नत् । यत् सोमपानमासीत् स कपिजलोऽभवत्, यत् सुरापानं स कलविद्धो, यदन्नादनं स तित्तिरिस्तस्माज्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् । तां संवत्सरमविभक्तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्महन्ति । स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णाणेति, साव्रवीद्वरं वृणुं खातात् पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा पराभूवमिति, पुरा ते संवत्सरादपिरोहादित्यब्रवीत्, तस्मात्पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै खातमपिरोहति, वारेवृत्तं हि अस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात् तत् स्वकृतमिरिणमभवत्, । तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नावस्येद्ब्रह्महत्यायै क्षेप वर्णः, । स वनस्पतीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति, तस्मैव वरं वृणामहे—वृकणात् पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा पराभूमेत्याश्रनाद्भो भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत् तस्मादाश्रनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति वारेवृत्तं क्षेपां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स निर्यासोऽभवत् तस्माच्चिरास्य नाशं ब्रह्महत्यायै क्षेप वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वा शश्रना-

I 'तस्येन्द्रेण वलात्पीतस्य सोमस्य सम्बन्धि रसरूपं यदल्पमत्यक्षिप्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं वैर्युत्पादनाय प्रवृत्तमकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्—सोहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति । तस्यायमर्थः—हे अग्ने गुभ्यमिदं स्वाहुतं पुनरिन्द्रस्य शतयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा वर्धस्वेति सोऽग्निर्यावता कालेनोर्ध्वंवालात्पुषो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्यामीत्युच्यते भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूत् ग्वाला शान्तेत्यर्थः ।

हिंसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धस्त्रेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति मन्त्र ऊहितः । तत्रेन्द्रस्य शतयिता शमयिता भवेति क्रियाशब्दोत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रुढिशब्दः, तदाश्रयणे हि बहुव्रीहितपुरुषयोरर्थाभेदः । तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे

[कैयटे ४थप०] वागेवेति ॥ स वागेव सन् वज्रो भूत्वा यजमानं मारयेच्चैत्यर्थः ॥ रूपके साधारणधर्म उपस्थितत्वाद् हिंसैवेति सूचयन्नाह—हिंसेति ॥ एतेन हिनस्तीति लेट्, ननु लट् वर्तमानत्वानुपयोगादिति सूचितम् ॥

[प्रदीपे] तत्रेन्द्रशत्रुशब्दस्यार्थपरत्वे दृष्टान्तत्वानुपपत्तिरर्थासंगतिश्चात आह—[कैयटे ४थप०] शब्द इति ॥ पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टः पुत्रे इन्द्रेण हते कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिपुराभिचारिकं यागं कृतवानित्यादि श्रुत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ तदाह—इन्द्रस्येति ॥

[प्र० कैयटे ५मप०] तत्रेन्द्रेति ॥ याग इत्यर्थः ॥

[प्रदीपे] विनिगमनाविरहादाह—[कै० ६थप०] शतयिता भवेतीति । तस्यासिद्धत्वात् ॥ 'वर्धस्व' च इत्यपि बोध्यम् ॥ शब्दोत्र ऊहिते वाक्ये ॥ हि यतः ॥ रर्थाभेद इति । अर्थभेदो न स्यादित्यर्थः ॥

त्रिण्येपति तस्य नाशं काममन्यस्य । स स्त्रीपसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति, ता अनुवन् वरं वृणामहे ऋत्विगात् प्रजां विन्दामहे काममा विजनितोः संभवामेति, तस्मादृत्विगात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः संभवन्ति, वारेवृत्तं क्षासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्सा मलवद्वासा अभवत्, तस्मान्मलवद्वाससा न संवेदेत न सहासीत नास्या अन्नमयाद्ब्रह्महत्यायै क्षेपा वर्णं प्रतिमुच्यस्ते, अथो खलवाहुरभ्यञ्जनं वाय स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति, यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिज्ञस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां पराचीं तस्यै हीतमुख्यपगदभो, या स्नाति तस्या अप्सुमारुको, या अभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा, या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी, याङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यै श्यावदन्, या नखाणि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणन्ति तस्यै क्लीबो; या रज्जुं सृजति तस्या उद्गन्धको, या पणं पिवति तस्या उन्मादुको, या खर्चं पिवति तस्यै खर्चः । तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेद्ब्रह्मलिना वा पिवेदस्वर्णेन वा पात्रेण प्रजायै गोपीयाय ॥ त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहर्त् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रमेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्यै यद्वक्षिष्यत तत्त्वष्टाहवनीयमुपप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति [“स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वयमेव वरमत यदि वा तावत्प्रवणम्” इति चतुर्थप्रपाठके] यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य धृत्रत्वं, यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादस्य इन्द्रः शत्रुरभवत् ।

इति तैत्तिरीयसंहिताद्वितीयकाण्डे पथमप्रपाठके,

तत्र मन्त्रगतस्त्रापराधो निमित्तम् । तथाहि—इन्द्रस्य शतयितेन्द्रशत्रुरिति, विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । आधुदात्तस्त्वयं शब्दः प्रयुक्तः स च बहुव्रीहितां धोतयति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदाधुदात्तविधानात् । सति बहुव्रीहौ इन्द्रः शतयिता यस्येत्यर्थो भवति सोयं मन्त्रगतः स्त्रापराधः ॥ इति सायणभाष्यम् ॥

सतीन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्य आद्यु-
दात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य
शातयिता संपन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्संबोधनविभ-
क्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाभावः । यथा—राजा भव युध्य-
स्वेति ॥ ऊद्यमानस्य चामन्त्रलाघ्नकर्मणीति जपादिपर्यु-
दासेन मन्त्राणामेकश्रुतिविधीयमानेह न भवति ॥

(उद्घोतेः) असर्वनामत्वात्सोऽप्राप्तेराह—स्वरेणेति । आद्या-
दित्वादिति च ॥ तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षित्वादाह—यदर्थेति ॥

[प्रदीपे] क्रियाशब्दाश्रयणे त्वर्थभेद इत्याह—तत्रेन्द्रेति [कै०
८मप०] तत्र ऊहितवाक्ये । प्रयोक्तव्यादावस्यान्वयः ॥ नन्वि-
न्द्रियसफल(न्द्रसपल)त्वविशिष्ट एव कुतो न विधेयोऽत आह—
सिद्ध इति ॥ सतिसप्तम्या हेतुत्वमस्यातदर्थप्रतिपादनसू-
चने (?) ॥ शत्रुः शातयिता ॥ आद्युदात्त इति । व्युत्पत्ति-
पक्षे ‘ऋत्रेन्द्राग्र’ इत्यादिना तस्य रन्नन्तत्वस्योक्तत्वात्त्रित्वा-
दद्युदात्तत्वम् । सिद्धान्तमते तु ग्रामादीनां च इति ॥ तदेव च
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणावतिष्ठत इति भावः ॥ [१०मप०]
अर्थान्तरेति ॥ बहुव्रीहिगम्येत्यादिः [१२शप०] राजेति ॥
तस्य सिद्धत्वे तु राजन् युध्यस्वेति भवत्येवेति भावः ॥

[उद्घोते] तस इति । तसिल इत्यर्थः ॥ स्वरेणेतीति ।
इतराभ्योपि दृश्यन्त इत्युक्तेऽस्तृतीयार्थे इति भावः ॥ एवं वर्णत
इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ हीनशब्दस्यापाठाद् ‘हीयमान—’इत्यस्या-
प्राप्तेराह—आद्यादीति ॥

[उ० २यप०] तमित्यस्येति । यत्तदोन्तित्यसंबन्धादिति
भावः ॥ अध्याहाराभावजलाघवमाह—मिथ्येति । प्रतिपादय-
न्नित्यन्तमिति भावः ॥

[उ० ४थप०] उद्घोते तदर्थमिति । कर्मधारयः ॥
प्रत्येति । यजमानस्येत्यादिः ॥

[उद्घोते] नन्वन्यकृतापराधेन कथमन्यनाशः । किं वपाते (?)

“त्वष्टुर्हवै पुत्रः—त्रिशीर्षा पडक्ष आस । तस्य त्रीण्येव मुखान्यासु-
स्तद्यदेवं रूप आस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ १ ॥ तस्य सोमपानमेवैकं
मुखमास । सुरापाणमेकमन्यस्याऽअशनायैकं (कम्) तमिन्द्रो दिद्वेप
तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥ स यत्सोमपानमास, ततः
कपिञ्जलः समभवत् । तस्मात् स वञ्चुक इव वञ्चुरिव हि सोमो राजा
॥ ३ ॥ अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविद्धः समभवत् । तस्मात्सो-
ऽभिमाद्यत् इव वदत्सोममाद्यन्नवि हि सुरा पीत्वा वदति ॥ ४ ॥
अथ यदन्यस्या अशनायास, ततस्तिष्ठिरिः समभवत् । तस्मात्स विश्व-
रूपतम इव सन्त्येव घृतस्तोका इव त्वन्मधुस्तोका इव त्वत्पणेष्व्वाशु-
तिता एवं रूपं हि स तेनाशनमावयत् ॥ ५ ॥ स त्वष्टा चुक्रोध—
कुविन्मे पुत्रमवधीदिति । सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे । स यथार्थं सोमः
प्रसुत एवमपेन्द्र एवास ॥ ६ ॥ इन्द्रो हवा ईक्षाचके—इदं वै मा
सोमादन्तर्हन्तीति स यथा बलीयानबलीयस एवमनुपहृत एव यो
द्रोणकलशे शुक्र आस तं भक्षयांचकार स हैनं जिहिंस सोऽस्य
विष्वक्कुव प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्धेवाय न दुद्रावाथ सर्वेभ्योऽस्येभ्यः
प्राणेभ्योऽवत्तद्वत्तदः सौत्रामणीतीष्टित्वां तस्माद्व्यायते यथैनं देवा

मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणं—ततोर्थान्तरमिति ॥ न केवलं
तदर्थं नाहेत्येतावत्, किंतु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसकोपीत्याह—
वागेवेति । यथाध्वयुक्ताद्धोमाद्यजमाने धर्मांत्यतिः, एवं तत्कृता-
पशब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशयः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—
यथेति । वृत्रेणेति । हेतौ तृतीया । फलमपीह हेतुः ॥ मन्त्र
इति । न चोहितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् । मन्त्रशब्दस्य
बोधकपरत्वात् । अतएव ‘मन्त्रो हीनः स्वरतः’ इति प्रसिद्धमपि
शिक्षापाठं विहाय भाष्ये—दुष्टः शब्द इति पठितं तत्रत्यमन्त्र-

न यजमानः किंतु तत्पुत्रस्येति वैषम्यम्, अत आह—[उ० ५
मप०] यथेति । अत्र चेदमेव वचनं मानम् । तथाच न तत्प्र-
तिपादने तात्पर्यम् । किंतु प्रत्यवायोत्पत्तौ । सा च स्वस्य ना-
शिका स्वीयस्य वा । सोपि स्वस्यैव नाशः इति भावः ॥ [६प०]
तत्र हिंसायाम् ॥

[उद्घोते] तत्र त्वष्टुः कर्तृत्वेन वृत्रेणेत्यनुपपत्तेराह—[उ० ७
मप०] वृत्रेणेतीति ॥ हेतुत्वस्यापि वस्तुतो वाधादाह—फल-
मिति ॥ तदप्युक्तप्रयोगहेतुत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥ तथाच
वृत्रोत्पत्त्यर्थं त्वष्ट्रा स आरब्ध इत्यर्थो बोध्यः ॥

[उद्घोते] मन्त्रे स ऊहित इति दण्ड्युक्तव्याख्याऽयुक्ता तत्र
तस्य तत्त्वाभावात् । यागे ऊहितत्वात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह—
[उ० ८मप०] न चोहीति ॥ सर्वस्येत्यर्थः ॥ ‘अनाज्ञाता
अमन्त्राः’ इत्याद्यापस्तम्बाद्युक्तेरिति भावः ॥ यद्यपि लोके एकाव-
यवाधिक्यविनाशयोरवयविप्रत्यभिज्ञानवदन्नाप्येकावयवाभावे पदा-
न्तरप्रक्षेपे चाध्ययनकालावगतमन्त्ररूपत्वप्रत्यभिज्ञानात्प्रक्षिप्तपदमात्र-
स्यैवामन्त्रत्वम् न तु सर्वस्येति प्रागुक्तम्, तथाप्येकदेशोऽहस्ये
तथा संभवेपि सर्वोऽहस्ये न संभवतीत्याशयेनाह—[८मप०]
मन्त्रेति ॥

[उ० ९मप०] अत एव अमन्त्रत्वादेव ॥ [१०मप०] पठित-
मिति । व्यक्तमपीति शेषः ॥ अन्यथा दृष्टान्तासंगतिरेव स्यादिति

अभिपजयन् ॥ ७ ॥ स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मेऽनुपहृतः सोममव-
भक्षदिति । स स्वयमेव यज्ञवैशंसं चक्रे स यो द्रोणकलशे शुक्रः
परिक्षिष्ट आस तं प्रवर्तयांचकारेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति । सोऽग्निमेव प्राप्य
संबभूवान्तरैव संबभूवैत्यु हेतु आहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसंबभूव
सर्वा विद्याः सर्वं यज्ञः सर्वमन्त्राद्यत्सर्वोऽग्नी२ ॥ ८ ॥ स यद्वर्तमानः
समभवत् तस्माद्बुत्रोऽथ(त्रःअथ) यदपात्समभवत्तस्माद्विहंस(हिंसितं)
दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृह्णतुस्तस्मादानव इत्याहुः
॥ ९ ॥ अथ यदवधीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति । तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघा-
नाथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्र-
महनिष्यत् ॥ १० ॥”

इति शतपथब्राह्मणे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयब्राह्मणे च
समुपलभ्यमानस्येतिहासस्य ‘त्वाष्ट्रोसुरः—इत्येतिहासिकाः’ इति
निरुक्ते सूचितत्वात् त्वष्टृत्रेन्द्रादीतिहासस्य मिथ्यात्वं वदन्नभिनव-
स्वामी त्वप्रत्यक्षशास्त्रैकगम्यपदार्थखण्डनाग्रहप्रस्तत्वादनधीतसंस्कृत-
ग्रन्थलोकप्रतारणाय स्वाभिमतं शतपथनिरुक्तयोः ग्रामाण्युद्घोष-
यन्पराभिमतं तदपह्नुवानः स्वाभ्येवेति बोध्यम् ॥

शब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम् ॥ शब्दशब्दस्याभिन्नपर्यायत्वे बहुव्रीहितपुरुषयोरविशेषोत आह—तन्नेन्द्रस्येति । शब्देष्वन्ता-
दौणादिकः कृन् । प्रज्ञादिगणे निपातनाद्धस्त्वम् । शमेस्तु तत्वम् ॥
संबोधनविभक्त्यभावायाह—इन्द्रशब्दस्येति ॥ नन्वत्र यज्ञक-
र्मणीत्येकश्रुतौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति
वक्तुं युक्तम् । न च तथैवास्तु । शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात् ।
तत्र हि आशुदात्तत्वरूपमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमसक्त-
तैकश्रुत्यवादेऽत आह—ऊह्यमानस्य चेति । तदुक्तम्—‘अनाम्ना-
तेष्वमन्त्रत्वम् (पू० मी० २।१।३४)—’ इति । नचास्याम-
न्तत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति
वाच्यम् । सूर्याय त्वेत्यादेर्लौकिकवटितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन
फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ॥

(भाष्यम्)

यदधीतम्—

“यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनन्नाविव शुक्लैश्च न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥”

भावः ॥ [१०मप०] तत्रत्येति । शिक्षापाठस्येत्यर्थः ॥
शब्देति । बोधकेत्यर्थः ॥ मात्रशब्दः कात्स्न्ये । यद्वाऽवधारणे ।
[११शप०] स्यामित्रेति । सपत्नेत्यर्थः ॥ [१२शप०] रविशेष
इति । तयोरर्थभेदो न स्यादित्यर्थः ॥ तन्नेन्द्रेति । आभिचारि-
कयाग इत्यर्थः ॥

[उद्द्योते] पेच्छिकत्वादाह—[उ० १३शप०] शमेरिति ॥
तत्वमिति । प्रज्ञादिगणे निपातनादित्यस्यानुपङ्गः ॥ प्रत्ययवि-
धानाय प्रकृतीनां तत्रानुवादादिति भावः ॥

[उ० १४शप०] नन्वत्रेति । ऊहिते प्रायुक्तवाक्ये इत्यर्थः ॥
[१८शप०] तदुक्तमिति । जैमिनिना भेदलक्षणे इति शेषः ॥
‘ऊह्यमानस्य मन्त्रत्वम् उत न’ इति संशय्य मन्त्रैकवाक्यत्वेन
मध्यनिवेशान्मन्त्रत्वमिति पूर्वपक्षोक्तवाच्यम्—‘अना—’ इति ।
उक्तहेतोर्न तत्त्वकारणत्वं किंत्वमित्युक्तप्रसिद्धिः ॥

[उ० २१शप०] कत्ववदिति ॥ शिक्षावचनं श्रुत्यादिकं
चात्रापि प्रमाणमिति भावः ॥

[भाष्ये] शब्दयते पुनःपुनरुच्यते । मेथैव तेन पुरुषेण ध्व-
निमात्रमेवाभिष्यज्यत इति यावत् ॥ अनन्नाविवेति ॥ बहुव्री-
हिपक्षे भस्मप्रदेश इत्येत्यर्थः ॥ नचा विरोधार्थकेन तत्पुरुषे जलप्र-
देश इत्येत्यर्थः ॥ प्रक्षिप्तमिति शेषः ॥

[भाष्ये] न तज्ज्वलतीति । न दीप्यते न प्रकाशते इत्यर्थः ॥

१ “अथ यदधीतम्—इन्द्रशब्दवर्धस्वेति तस्मादु ह्येनमिन्द्रं एव
जघान । अथ यद् शब्दवर्धस्वेति—इन्द्रस्य शब्दवर्धस्वेति शब्दबुद्धेः स
इन्द्रमेवाहनिष्यत् ॥” इति शतपथे १ का० ५ प० २ ब्राह्मणम् ॥

“स त्वदा ग्रहप्रवारसमये इन्द्रशब्दुरिति पूर्वपदोदात्ततया इन्द्रः शब्द-
वर्ध-

तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥
यदधीतम् ॥

(प्रदीपः) अविज्ञातमिति । अविदितस्वरादिसंस्कारत्वा-
दर्थापरिज्ञानाद्वा ॥ निगदेनेति । पाठमात्रेण । न तज्ज्वल-
तीति । निष्फलं भवति ॥ अनर्थकमिति । निष्प्रयोजनम् ॥

(उद्द्योतः) नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह—
अविदितेति । शुक्लैश्च इति सान्तर्हीविधः शब्देनादन्तपुल्लिङ्गेन वा
निर्वाह्यम् ॥ निरुक्ते तु यदधीतमविज्ञातमिति पठ्यते । तत्र
गृहीतं शब्दतः । अविज्ञातमर्थत इति बोध्यम् ॥ भाष्ये—
तस्मादनर्थकमिति । अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययने-
ऽनौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः ।
अतो निषिद्धमध्ययनं मा भूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम् ॥

(भाष्यम्)

यस्तु प्रयुङ्क्ते—

“यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे

शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले ।

[भाष्ये] अधीतस्य स्वरूपेणाविज्ञातत्वं न संभवतीति तदनर्थ-
कपरमिति बोधयन्नुपसंहरति—भाष्ये—तस्मादिति ॥

[प्रदीपे] कैयटे—अविदितेति बहुव्रीहिः ॥

“स्थाणुरयं भारहृरः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति
योऽर्थम् ।

“योऽर्थश्च इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूत-
पाप्मा ॥”

इति श्रुतिमन्त्राद्यनुरोधेनाह—अर्थापरीति ॥

[प्रदीपे] तत्फलितमाह—कैयटे—निष्फलमिति ॥

[प्रदीपे] अनर्थकमित्यस्याभिधेयशून्यमित्यर्थनिरासायाह—कै-
यटे—निष्प्रयोजेति ॥ दृष्टान्तबलेनैवमेव लाभादिति भावः ॥

[उद्द्योते] विनिगमनाविरहादाह—[उ० २५प०] अदन्ते-
ति ॥ इदं श्रुतिस्मिमेति ध्वनयन्नाह—[३५प०] निरुक्तेति-
ति ॥ पाठभेदेऽप्यर्थस्य साम्यमित्याह—तत्रेति । तत्रापीत्यर्थः ॥

[उद्द्योते] तस्मादित्यस्याधिकस्य पूर्वत्रानुक्तस्यार्थमाह—[उ०
५मप०] अनेनेति ॥ यदधीतमित्यनेनेत्यर्थः । अनेन दुष्टः
शब्दः इत्यत्राप्येवं रीतिः सूचिता ॥

[उद्द्योते] अत एव यथाश्रुतानुपपत्तेराह—[६४प०] अत
इति ॥ प्रकृत्यादिज्ञानेन पदादिभागार्थज्ञानेनानुष्ठाने तथा प्रायुक्तं
फलमिति परमतात्पर्यम् ॥

येति बहुव्रीहिसमासं कृत्वा मन्त्रं प्रयुक्तवानतस्तस्मिन्द्रो जघान । यद्यसौ अन्तो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन वा इन्द्रस्य शब्दुरिति व्यस्तनिर्देशेन वा ब्रूयात्तदा
निश्चितमेव स इन्द्रं हन्यात् इति सायणभाष्यम् ॥

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र
वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥”

कः ? ॥

वाग्योगविदेव ॥

कुत एतत् ? ॥

यो हि शब्दाच्च जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्यादयो बहवोपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगविद्, अज्ञानं तस्य शरणम् ॥

(प्रदीपः) यस्तु प्रयुङ्क्ते इति । अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति ॥ विशेष इति । स एव शब्दः कचिदर्थं केनचिन्मितेन प्रयुक्तः साधुरन्यथाऽसाधुः । यथाश्वेऽस्वब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुर्जातिनिमित्तकोऽसाधुः । गवि

[भाष्ये] सोऽनन्तमिति ॥ ऐहिकापेक्षयाऽतिशयितत्वमनेनोच्यते । अन्तवत्त्वं त्वस्त्येव कर्मजन्यस्य सर्वस्यानित्यत्वात् ॥ जयमिति ॥ उत्कर्षमित्यर्थः ॥ लक्षणया सुविशेषमिति यावत् ॥ परत्र परलोके ॥

[भाष्ये]—[८मप०] ज्ञानेऽप्येति । ज्ञानेऽधर्मोऽपीत्यर्थः ॥

[भाष्ये] तादृशधर्मप्राप्तौ हेतुमाह—भाष्ये—[११शप०] भूयांस इति । इतिहेतौ । भूयांसो ह्यपेति निरिति पाठे हि हेतौ ॥

[भाष्ये] नन्विदानीं तनव्यवहाराय संकेतितापशब्दानां कथं निलसुशब्देभ्यो भूयस्त्वम्, अतस्तदुपपादयति—[भा० १२-शप०] एकैकस्येति । देशकालपुरुषतदीयशक्तिवैकल्यानां भूयस्त्वादिति भावः ॥

[भा० १५शप०] अथशब्द आनन्तर्ये । एवमग्रेपि ॥ विदुष एव सर्वत्राधिकारदर्शनादाह—अज्ञानमिति । निषेधशास्त्रज्ञानमित्यर्थः ॥

[प्रदीपे] तदेवाह—कैयटे—अनेनेति । पथेनेत्यर्थः ॥

[प्रदीपे] अत्र रत्नकृत—अत्र स्वार्थे ईयसुन् ‘अल्पाचूत्तरम्’ इत्यत्र तरविव ॥ एतेन कैयटोक्तं चिन्त्यम्—इति । यद्यपि आतिशयनिकप्रकरणे एव ‘तादी वः’ इत्यादौ वाच्ये गुरुसूत्रकरणस्य ‘गरीयांसं यत्नम्’ इत्यादि भाष्यानुरोधाद्योगापेक्षणापक्त्वाङ्गीकारेणं समूलम्, तथापि तस्यागतिकगतिवत्त्वेन प्रकृते पूर्वपक्षिणा साधुशब्दानां बहुत्वस्यासाधुशब्दानामल्पत्वस्य प्रक्रान्तत्वेन तत्त्वण्डकेऽत्र परमतापेक्षया प्रकर्षस्य तात्पर्यविषयतया तथैवोपपत्तौ तदङ्गीकारोऽत्र युक्तः । अत एवानिष्टप्रयोगो नापाद्य इति तदुक्त-

च गोणीशब्दः साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुर्जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः ॥ कइति । वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः ॥ प्रष्टव परमतमाशङ्क्याह—वाग्योगविदेवेति ॥ एवमपशब्दज्ञानेऽपीति । यथा श्लेष्मिकद्रव्यसेवया श्लेष्मिको व्याधिर्भवति तद्विपरीतसेवया लारोग्यं तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः ॥ भूयांसोऽल्पीयांस इति । परमतापेक्षया प्रकर्षे प्रत्ययः । यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दा अज्ञभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति । तत्र । यस्माद्भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः ॥ अज्ञानमिति । यथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिकलाभावः ॥

(उ०) एकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्यपठितैकः शब्द इत्यादि-श्रुतिमूलकमाह—भाष्ये—यस्त्विति । अभ्युदयहेतुत्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् । कुशलोऽधीतव्याकरणः । लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति ॥ विशेष इति । अर्थविशेषे इत्यर्थः । तदाह—स एवेति ॥ साधर्म्यात् साधर्म्यमूलकादभेदादोपात्तम् ॥ भाष्ये—यथावत् अन्वृत्तादिदोषरहितम् ॥ वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं तद्वेत्तीति वाग्योगविद् ॥ श्रुतत्वादिति । एकत्र जयाप्तिदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चैत्यपि

मयुक्तमेवेति दिक् । तदभिप्रेत्याह—[कैयटे १०मप०] परमतेति ॥

[प्र० १२शप०] कैयटे इत्या(ह्य)दिपदार्थमाह—यस्मादिति ॥ तथा च बह्वनर्थप्रतिविधानेन तदङ्गीकारेण वाऽल्पफलसाधनं प्रेक्षावतां न युक्तमन्यत्रादृष्टत्वादिति तात्पर्यम् ॥

[प्रदीपे] तस्य तदभावे दृष्टान्तमाह—[कै० १३शप०] यथा चेति ॥ तस्मान्नित्याध्ययनमेवास्य युक्तम् नतु शब्दव्युत्पादनार्थत्वं तस्य प्रत्युतानर्थहेतुत्वादिति भावः ॥

[उद्घोते] एक इति ॥ ‘एवं निषेधविधिविषयफलान्युक्त्वा काम्यविधिविषयं फलं कथयन्’ इत्यादिः ॥ मूलकमिति ॥ कात्यायनोक्तभ्राजाल्यश्लोकान्तर्गतं पद्यमिति शेषः ॥

[उद्घोते] प्रागुक्तैकवाक्यत्वायाह—[उ० २यप०] अदृष्टेति ॥

[४थप०] अर्थविशेष इति । शक्यलक्ष्यद्योत्यान्यतमे इत्यर्थः ॥ एवंचैकत्रार्थे निमित्तविशेषैस्तद् साध्वसाधुत्वज्ञानं व्याकरणैकशरणम् ॥ अत एवाह हरिः—

अर्थप्रवृत्तिस्त्वनानां शब्द एव निबन्धनम् ।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादते ॥

इति ॥ तावताप्यनिर्वाहादाह—[५मप०] साधर्म्यमूलकेति ॥

[उद्घोते] वाग्योगविदित्यस्यार्थमाह—[उ० ६शप०] वाचो योग इति ॥ एतेन—वाचः शब्दस्य योगं घटनां वेत्तीति तथा—इति कृष्णोक्तमपास्तम् । अर्थविशेषपुरस्कारेणैव शब्दसाधुत्वस्यानेन प्रतिपाद्यत्वेन तज्ज्ञानुरेव तत्त्वात् ॥ हेत्वन्तरमाह—[८मप०] एकत्रेति ॥ अत एवान्ययोगव्यवच्छेदक एवशब्दः प्रयुक्तो भाष्ये ॥ तथाच तस्यैव कर्तृत्वमिति भावः ॥

१ शक्यलक्ष्यद्योत्यान्यतमे इत्यर्थः ।

बोध्यम् ॥ दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः । वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपक्षतया व्याख्यानेऽसामञ्जसं मत्वाह—
प्रष्टेवेति ॥ भाष्ये—कुत एतदिति । वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ॥ ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता न तथा-
 ऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्त्यत आह—**यथेति ।** एवंचा-
 पशब्दज्ञानमधर्मसाधनं धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात्, यच्चद्विरोधि
 तत्तद्विरोधिफलकं यथा शैथिल्यकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति
 भावः । एवं च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं
 वक्तुं व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वस्त्व-
 धर्मोऽपि, तथापि धर्माधिक्यायाध्येयं व्याकरणमत आह—**भाष्ये—**
अथवेति । अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गानां धर्मजनकानां भूय-
 स्त्वादित्यर्थः । एवं च यज्ञादेः पापजनकत्वेऽप्यधिकधर्मजनकत्वाद्यथा
 तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ **अल्पीयांसः शब्दा इति ।**
 एवं च श्रुतिप्रक्षिप्तक्षीरवदनुपादेयं तद्विज्ञानमिति भावः ॥ नन्वेवं

दोषदर्शनादिति कैयटस्य वाग्योगविदोऽपशब्दज्ञानप्रयुक्तदोषदर्श-
 नादित्यर्थो न, 'प्रयोगकृतो दोषः, न ज्ञानकृतः' इत्यस्य वक्ष्यमा-
 णत्वात् । तथासति कोट्यन्तरानुत्थापकतया संशयस्याभावेन
 प्रश्नाभावापत्तेः । त्रिभिर्मिलित्वा वाग्योगविद एव कर्तृत्वापत्तेश्च ।
 अत एव मध्ये शेषपूरणम् । तेनोक्तहेतुद्वयेनैककोट्युपस्थितिर-
 न्येनान्यकोट्युपस्थितिः । तदाह—[९मप०] **शास्त्रस्येति ॥**
हेतुत्वं दोष इति । वाग्योगविद इति बोध्यम् ॥ [१०मप०]
सामञ्जस्यमिति । उत्तरस्य दृष्टत्वेनासिद्धान्तत्वादिति भावः ॥
 [११शप०] **दोष इति ।** कर्तृत्वाङ्गीकारे तस्याधर्महेतुत्वापत्ति-
 रूपदोष इत्यर्थः ॥ तथा च तददर्शनाच्च तस्य कर्तृत्वम्, किं त्ववा-
 ग्योगविद इति भावः ॥ एवंच कैयटस्यत्वेन प्रश्ने सर्वेषां समुच्चयः ॥

[उ० १२शप०] **ननु साध्विति ॥** एवं च योहीत्यादिग्र-
 न्थासंगतिरिति भावः ॥ दृष्टान्तसूचितमर्थमाह—[१३शप०]
एवंचेति । दृष्टान्तसत्त्वे चेत्यर्थः ॥ विशेषव्याप्त्यसंभवादाह—
 [१४शप०] **यद्यदिति ॥** यद्यपि तद्वलात्तापशब्दोद्देशेन शास्त्र-
 प्रवृत्तिस्तथापि साधुज्ञानव्यापारेणासाधुज्ञानस्यापि नान्तरीयकतया
 जननादामिक्षायां वाजिनस्यैवैकत्रोभयोरविरोधादिति भावः ॥
 तत्फलितमाह—[१६शप०] **एवंचेति ॥** तस्यानुमानप्रमाण-
 कत्वे चेत्यर्थः ॥ [१७शप०] **नन्वस्त्वधर्मोऽपीति ।** तस्यैवेति
 भावः ॥ **धर्मेति ।** धर्माशेत्यर्थः ॥ तथाच नान्तरीयाल्पदोषस्तेन
 सुनिरस इति भावः ॥

[उद्द्योते] अङ्गत्वमुपकारकत्वमिलाशयेनाह—[१९शप०] **ध-**
मेति ॥ साधुशब्दानामित्यर्थः ॥ अयं न्यायः कुत्र दृष्टोत आह—
एवंचेति ॥ उक्तन्यायाङ्गीकारे चेत्यर्थः ॥ [२०शप०] **पापेति ।**
 हिंसाकृतेत्यादिः ॥ तेनैव तत्क्षालनं फलवाहुल्यमेव वेति भावः ॥

[उद्द्योते] तत्फलितमाह—[उ० २२शप०] **एवंचेति ।**

सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्ताऽस्त्वत आह—**भाष्ये—**
अथ योऽवाग्योगविदिति ॥

(वाचकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भ-
 वितुमर्हति । यो ह्यज्ञानं वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा
 पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ॥

(प्रदीपः) नात्यन्तायेति । पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधि-
 कारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् ॥

(उ०) अत्यन्तमित्यर्थेऽत्यन्तायेति अव्ययम् । पुरुषाणा-
 मिति । मनुष्याणामित्यर्थः । तिरश्चामत्यन्तायोग्यत्वादस्त्वज्ञानं
 शरणं मनुष्याणां तु योग्यत्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं
 विज्ञेयम् । अतोऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः ॥ तत्र
 नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्राज्ञानं नैव शरणं दोषद्वयप्रसङ्गात् । किं
 तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव पापात्पत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् ॥

तथा व्यत्यये चेत्यर्थः ॥ अत्रोक्तदृष्टान्तविरुद्धदृष्टान्तमाह—
श्रद्धतीति ॥ श्रद्धावन्धिचर्मपात्रेत्यर्थः ॥ यथा तदन्तर्गतत्वं क्षीरस्य
 तथा बह्वपशब्दव्याप्तत्वमेकस्य मुशब्दस्येति भावः ॥ [२२शप०]
तदिति । साधुशब्देत्यर्थः ॥

[उ० २२शप०] **नन्वेवम् ।** वाग्योगविदोऽधर्मबाहुल्येन
 तद्विज्ञानस्यानुपादेयत्वेनास्य वचनस्यैतदननुष्ठापकत्वापत्तौ ॥ [२३-
 शप०] **कर्तेति ।** तस्य तत्सत्त्वेऽस्य सुतरां तत्सत्त्वादिति भावः ॥

[भाष्ये] तस्य नाज्ञानमात्रेण निस्तारः, किं तु निषेधाधि-
 क्य (?) ताऽप्यस्तीत्याह—[भा० १मप०] **नात्यन्तायेति ॥**

[भाष्ये] अत्र हेतुमाह—[भा० २यप०] **यो ह्यज्ञानमिति ॥**

[प्रदीपे] नन्वज्ञानतां प्रतिषिद्धानुष्ठानतश्चैवोपस्तहिं तिरश्चामपि
 स्यादत आह [कै० १मप०] **पुरुषाणामिति ॥**

[उ० १मप०] **अव्ययमिति ।** विभक्तिप्रतिरूपकमिति भावः ॥

[उद्द्योते] अधिकारिलक्षणे (पू० मी० ६ । १ । २ अ.)
 मनुष्याधिकारित्वस्य शास्त्रे व्यवस्थापितत्वात् 'पुरुषाणाम्' इत्यनु-
 क्तमत [उ० २यप०] **मनुष्येति ॥** तथा च तदेतदुपलक्षण-
 मिति भावः ॥ मनुष्यस्य तिर्यक्साम्याभावमाह—**तिरश्चामिति ॥**

[उ० ४थप०] **महाननर्थ इति ।** स एवेत्यर्थः ॥ एवेन
 स्वल्पस्याप्यर्थस्य निरासः ॥ ननु अत्यन्तायेत्यधिकम्, तदभावेना-
 पीष्टसिद्धेरत आह—**तत्रेति ।** भाष्ये इत्यर्थः ॥ [उ० ५मप०]
दोषद्वयेति । 'यो ह्यज्ञानम्' इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ किंचिदज्ञानं
 शरणमेवेति ततो लब्धस्य फलितमाह—**किंत्विति ॥** वध्यादे-
 रित्यस्य ब्राह्मणत्वादावन्वयः ॥

[उद्द्योते] अत्र ब्राह्मणादेर्न कर्मत्वम् । तथासति ब्रह्महत्यादि-
 पातित्याभावेन तदापादनासंगतेः शास्त्राज्ञानस्यैव प्रक्रान्तत्वाच्च,

निर्णीतमिति दाधिमथाः ॥

१ स्त्रीणामपि पुरुषाणामिवाधिकारेऽपि पतिव्रतीनां पतिर्निधानेन यु-
 संनिधौ शिष्याणामिव राजसंनिधौ सचिवानामिव च नाधिकार इत्यपि तत्र

भाष्ये—यो ह्यज्ञानश्चिति । निषेधशास्त्रमज्ञानं ब्राह्मणत्वाद्विज्ञानपूर्वकं तद्वधादि कुर्यात्तोऽपि पतित एवेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तव्याख्याभाष्यम्)

एवं तर्हि—

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र
वाग्योगविद् दुप्यति चापशब्दैः ॥

कः ? ॥

अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविद्, विज्ञानं तस्य शरणम् ॥

(प्रदीपः) प्रकरणात्सामर्थ्यं वलीय इत्याह—अवाग्योगविदिति । वाग्योगवित्तुभयज्ञोपि शब्दान्प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभागभवति ॥

(उद्घोतः) प्रकरणादिति । संनिधेरित्यर्थः ॥ नन्वेवं वाग्योगविदोऽपशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह—वाग्योगेति । एवंचापशब्दप्रयोग एवाधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क पुनरिदं पठितम् ? ॥

(प्रदीपः) श्लोकस्यापरिज्ञानात्पृच्छति—क पुनरिति ।

अत आह—[३०शप०] निषेधेति ॥ मन्य इति निश्चयार्थकं पूर्वत्र वै इतिवत् । तद्वल्लभ्यमर्थमाह—[३१शप०] पतित एवेत्यर्थः इति ॥

[भाष्ये] अथ सिद्धान्ती यथार्थोत्तरं दातुं पुनरनुवदति—[भा० १मप०] एवंतर्हीति । तस्यान्यथा निर्वाहभावेन दोषवत्त्वस्य सुवचन इत्यर्थः ॥

[भाष्ये] तदेतदाह—[भा० ५मप०] विज्ञानमिति । शास्त्रादिज्ञानपूर्वकप्रयोगरूपमित्यर्थः ॥ अत एव 'विज्ञानम्' इत्युक्तम् तत्र च बहुव्रीहिः । प्रयोगरूपम् अन्यपदार्थः ॥ जनकत्वं पष्ठवर्थः ॥ तदेतदुक्तं [कै० ३यप०] ज्ञानपूर्वकादिति । भाष्ये ज्ञानमिति पाठे तु तस्य लक्षणा बोध्या ॥

[प्र० कै० १मप०] इत्याहेति । सिद्धान्तीति शेषः । इत्याशयेन स आहेत्यर्थः ॥

[उद्घोते] उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणस्याभावादाह—[उ० १मप०] संनिधेरिति ॥ स्थानाख्यप्रमाणादन्यतराकाङ्क्षारूपादित्यर्थः ॥ दुप्यति चेति चस्त्वर्थे इति भावः ॥

[उद्घोते] अथेत्यादि भाष्यं कैयटेन छायाया व्याख्यातम् । तदाशयमाह—[उ० १मप०] नन्वेवमिति । तस्य दोषकर्तृत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ वाग्योगेति । तस्याप्यपशब्दज्ञानादधर्मोऽपि स्यादित्यर्थः ॥ एवं च प्रागुक्तदोष एवेति भावः ॥ [२यप०] एवंचेति । तस्य तदप्रयोगादौ चेत्यर्थः ॥ यस्तु प्रयुङ्क्ते इत्यनेन

१ 'अहम्' 'शुभम्' 'ते' 'मे' 'अस्ति' 'अस्ति' 'वरम्' इत्यादिवत् 'प्रमाणम्' इत्येतदपि विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमपि इत्येवमेव मेदिनीकाराद्याशयः । 'अत एव' 'श्लोकाः प्रमाणम्' 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादिषु न समानाधि-

प्रातिपदिकार्थप्रश्न एवात्र तात्पर्यम्—किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः ॥ अत एव श्लोका इति प्रथमान्तोत्तरम् । अन्यथा श्लोकेष्विति वक्तव्यं स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

भ्राजा नाम श्लोकाः ॥

(उद्घोतः) भ्राजा नाम कालायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंच भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? ॥

किं चातः ? ॥

यदि श्लोका अपि प्रमाणम्, अयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति—

“यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ॥

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेत्” इति ॥

(प्रदीपः) आसौक्यलापरिज्ञानादाह—किंच भो इति ॥

यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्गावयति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये किं चात इति । अतः प्रश्नात्किं विवक्षित-

एकः शब्द इति श्रुत्या च तत्प्रयोगेण धर्मो उक्तो न ज्ञानमात्रेण । तथा चापशब्दज्ञानमात्रेण नाधर्मः अपशब्दप्रयोगस्तु न वैयाकरणेन क्रियत एवेति तस्य सर्वदा धर्मो एव साधुप्रयोगादभ्युदयोपि, अन्यस्य तु तत्प्रयोगादधर्मद्विरेव । तदाह—पशब्देति ॥

[२यप्रदीपे १मप०] श्लोकस्यापरीति । तत्स्वरूपस्यापरीत्यर्थः ॥ प्रागिति भावः ॥ यद्वा तदाधारस्येत्यर्थः ॥ अत एवाह—[२यप०] प्रातीति । विभक्त्यर्थप्रकारकेत्यादिः ॥ अस्याशब्दत्वादाह—तात्पर्यमिति । तदाह—किंतदिति ॥ इत्यर्थः इति । इति फलितार्थ इत्यर्थः । अत एव तत्र तात्पर्यादेव ॥

[उद्घोते] ननूत्तरे उक्तो वस्तुत आधारेपदार्थ एव कोऽत आह—[द०उ० १मप०] आजेति ॥

[द० २यभा० १मप०] चः प्रश्नसमुच्चये ॥ वेदस्मृतिशास्त्रविषयाः श्लोका अपि किं धर्माधर्मयोः प्रमाणमिति भाष्यार्थः ॥

[भाष्ये] परस्तद्वाचा यदि प्रमाणं तर्हि अयमपीति तदीयमभिप्रायमभिधापयितुं पृच्छति—[२यप०] किंचात इति ॥

[भाष्ये] स स्वाशयमाह—[३यप०] यदीति भाष्ये ॥ अयमपीति । धर्ममनधिकूल येन केनापि पठितस्यापि प्रामाण्ये वक्ष्यमाणश्लोकस्यापीश्वरप्रणीतस्य प्रामाण्यापत्तिरिति भावः ॥

[द०प्रदी० १मप०] आसौक्त्येति । भ्राजाख्यानामित्यादिः ॥

[उद्घोते] यत्तु—निपातसमुदायोऽयं किमित्यर्थे श्लोकाप्रामाण्ये किमनिष्टमित्यर्थः—इति कृष्णः ॥ तत्र तेषां प्रयोगासांगत्यापत्तेः

करण्यानुपपत्तिः । एतदज्ञानानामिव विद्वद्वराणामत्र सामानाधिकरण्योपपत्तये कोलाहलः स्वकीयबाधकताख्यापनायैवेति दाधिमथाः ॥

मित्यर्थः ॥ उदुम्बरं ताम्रम् ॥ दुष्टत्वमिति । इदमुपलक्षणम् । अन्यत्राप्यदुष्टत्वस्य ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः । यस्त्वप्रमत्तगीत-
स्तत्प्रमाणम् ॥ यस्तु प्रयुङ्क्ते ॥

(प्रदीपः) प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिबद्धप्राजाख्य—श्लोकमध्यपठितस्य तस्य श्लोकस्य श्रुतिरनुग्राहिकास्ति—“एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति” ॥

(उद्द्योतः) ननु कर्तरिक्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समा-
सोऽनुपपन्नः, तत्र भवत इत्यनेन साकाह्वत्वादत आह—प्रमा-

तत्प्रामाण्येऽनिष्टाभावाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह—[उ० ३० म०] अत इति ॥

[उ० १म(२य)प०] ताम्रमिति । तथाच लोहिनीनां कल-
शीनां विशालं मण्डलं लक्षणया तत्स्यं सुराद्रव्यं स्वरूपतस्तस्य पानकर्तृत्वयोग्यत्वात् । तत् पीतं सद् यदि पातारं स्वर्गं न गमयेत् तत् तर्हि सौत्रामणीग्रहपात्रस्थं स्वल्पं तत् सुराद्रव्यं पीतं किं नयेत् न नेष्यत्येव । तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणम् ‘परिक्रीणीया-
दुच्छेपणस्य पातारं ब्राह्मणो त्वा(?) हत्वा उच्छेपणस्य पाता यदि ब्राह्मणं न विन्देत् वल्मीकवपायामवनयेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिः’ इति ॥ एवंच स्वर्गसाधनत्वेन श्रुता सुराऽल्पत्वात् सम्यक् स्वर्गं नेतुमशक्ता । तस्मात्सौत्रामणीं हित्वा पानागारे एव मद्यं पातव्य-
मित्यर्थः ॥ तदेतदभिप्रेत्याह—[उ० १म(२य)प०] इदमुपेति ॥ [१म(३य)प०] अन्यत्रेति च ॥ अन्यत्र यागातिरिक्ते पानागारे तत्पानादुष्टत्वस्यापीत्यर्थः ॥ अपिना तस्यापि समुच्चयः ॥

[भाष्ये] एतन्निराचष्टे—[वामे भा० १मप०] प्रमत्तेति ॥

[वामे भा० १मप०] तत्रभवत इति पूर्वान्वयी, नोत्तरान्वयी, यस्त्वित्यनेन विच्छेदात् । तथा च तत्रभवत एष श्लोकः प्रमादेन पठित इति तदर्थो बोध्यः ॥

[भाष्ये] नन्वेवं कथमस्यापि (न) प्रामाण्यम्, अत आह—
[वामे भा० १मप०] यस्त्वप्रेति ॥

[वामे प्र० १मप०] यद्यपि प्रमादश्चेतसोऽसमाधानम् ‘प्रमादोऽन-
वधानता’ इत्युक्तेः, तथापि प्रकृते विशेषमाह—कैयटे विप्रतीति ॥

[वामे उ० १मप०] कर्तरीति । प्रमाद्यतीति प्रमत्त इति

१ तथा साधुष्वपि सामान्यलक्षणाद्विशेषलक्षणान्वितस्य प्रयोगविशेषे फलविशेषः सत्यते । तथाच—

‘नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बडवारथैः ।

अथ परकापिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥’

इति पदमञ्जर्या निर्णयितम् ।

२ “अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

देनेति । भावे क्तान्त इति भावः ॥ विप्रतिपन्नत्वेन वेद-
विषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन । तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्ये यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्देशलिङ्गम् ॥ ननु कथं ज्ञातम्—‘अयमप्रमत्तगीतः’ इत्यत आह—श्रुतिरनुग्राहिकेति ।

(भाष्यम्)

अविद्वांसः—

“अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाप्नो ये न धृतिं विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोऽप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥”
अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥
अविद्वांसः ॥

भावः ॥ [उ० २यप०] साकाह्वेति । तथा च सापेक्षमिति न्या-
यादसामर्थ्यमिति भावः ॥ भावे क्तान्त इति । भावे यः क्तस्त-
दन्त इत्यर्थः ॥ प्रमत्तशब्द इति शेषः ॥

[उद्द्योते] अत एव तदर्थमाह—[उ० ३यप०] वेदेति ॥

[उद्द्योते] ननु कोसौ तत्रभवान्, यदीश्वरः कथं तत्र विप्रति-
पत्तिः, अधान्यः, कथं तत्र पूज्यत्वं भ्रमादिसंभवात् । अत आह—
[उ० ४थप०] तत्त्वमिति । विप्रतिपत्त्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ आरोपे वीजमाह—दैत्येति ॥ तत्रभवत इत्यस्यार्थमाह—पूज्ये-
त्यादि ॥ भगवतः पंडितैश्वर्यपूर्णस्य ॥ ईश्वरस्य नियन्तुः ॥

[उद्द्योते] अस्यापि पूर्ववदेवार्थ इत्याह—[उ० ६ष्ठप०]
भाष्ये यस्त्वेति । तस्यात्रासंबन्धं सूत्रयन्नाह—यस्येति ॥
प्रतीति । तदित्यत्रेति भावः ॥ एतेन—अत्रापि यस्त्वप्रमादेन पठितः स तत्रभवतः प्रमाणमेव—इति कृष्णोक्तव्याख्यानम्—
‘मद्यपानादिनोन्मत्तस्य वेदविरुद्धमार्गानुयायिना केनचिद्ब्राह्मेण पठित इति न तस्य प्रामाण्यम्, तत्रभवतः पूज्यस्य महर्षेः कर्तुः शेषत्व-
विविक्षायां पृष्टी, नतु कृद्योगलक्षणा न लोकेति निषेधात् । अप्रमत्तगीतः अप्रमादेन सावधानतया साधनेन गीतस्तत्प्रमाणं वेदवद्—इति रत्नोक्तं चापास्तम् । दोषगणसत्त्वस्योक्तप्रायत्वात् । तुशब्दासांगत्यापत्तेश्च । वस्तुस्थितेस्तथाऽसत्त्वाच्चेति दिक् ॥

[भाष्ये]—उक्तवैलक्षण्यसूचनाय भाष्ये श्रुतौ तुशब्दः ॥
नन्वेतावता किमत आह—स्त्रीवदिति ॥ एतदध्ययनेन भुतज्ञाने तत्र तत्करणात्स्त्रीसाम्यं नेति तत्फलकमिदमध्ययम् । अन्यथा तत्साम्यं स्यादिति शाब्दोर्थः ॥

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥”

इति मनुनापि नामोच्चारणस्य विहितत्वेन—

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिवृषणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्येष्टापलकलत्रयोः ॥”

इति स्मृतौ नामोच्चारणस्य निषिद्धत्वेन पोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पा-
पत्तिरिति तु न सम्यक्, यतो वेदाङ्गव्यौतिपे—

(प्रदीपः) स्त्रीष्विवेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा हुतः कार्यः । यस्तु हुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्रक्तव्योऽयमहमिति, न 'अभिवादये देवदत्तोऽहम्' इत्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये (अविद्वांस इति) । अत्र योग्यत्वाद्धाकरणं कर्म बोध्यम् ॥ प्रत्यभिवादे अभिवादानन्तरप्रयोज्ये वचने नाश्रोऽभिवादकनाश्रयेः हुतिं कर्तुं ये न जानन्ति तेषु कामं निःशङ्कं विप्रोष्य प्रवासादेत्य । यद्वा कामं विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थः ॥ अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि कृत्योपाभावाद्भित्तिभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः ॥ अत्र कचिद् 'अयमहमिति वदेत् । अनुकरणं चानितिपरमिति गतित्वात्समासः' इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठः ॥ भाष्ये—स्त्रीव-

[प्रदीपे] अयमित्यादि । 'अयमहं नमामि' इति वदेत् । एतदभिनयेन कृताञ्जलिपुटस्य हृदयदेशप्रापणादभिवादनभ्रान्तिजननेन तान्प्रीणयेत्, न तु 'अभिवादये भारद्वाजगोत्रकृष्णशर्माहं भोः' इत्यादिना नामगोत्रोच्चारणपूर्वकपादग्रहणं कुर्यादित्यर्थः ॥ यद्वा—उक्ताशयेन 'अयमहमसि' इत्येव वदेत्, न तु 'नमामि' इत्याद्यपि, इत्यर्थः ॥ तदेतद् ध्वनयन्नुभयसाधारण्येनाह—कैयटे—प्रत्येत्यादिना ॥ प्रत्यभिवादेन ह्य (दनाहम्) सौ संस्कृतोऽतेनाभिवाद्यधर्माहो भवति स्वयं चाभ्युदयेन युज्यते । तेन तदनभिज्ञा नाभिवाद्या इति भावः ॥

[उद्घोते ३५०] वचने आशीर्वचनवाक्ये । उपात्तस्येति शेषः । यथाश्रुतानुपपत्तेः शेषपूरणेन व्याचष्टे—टेरित्यादि ॥ कामं यथेष्टम् । तत्फलितमाह—निरिति ॥ विप्रोष्येत्यस्य गत्वेतिरल्लोक्तव्याख्यानमयुक्तमुदक्षरत्वाद्, अत आह—[४ थप०] प्रवासादिति ॥

[उ० ५ मप०]—यत्तु अनुकरणं चेति गतिसंज्ञायां गति-समासेपि अनुकरणत्वादेवास्वयामीयमित्यादिबद् विभक्तोर्न लुक्—इति कृष्णः । तदसद् इति ध्वनयन्नाह उद्घोते [५ मप०] अयमिति ॥ आहुः सिद्धान्तविदः ॥ कैयटीयपाठं दूषयति [६ छप०] अत्रेति ॥ 'वाक्येनेत्यर्थः' इत्यत्र इत्यर्थः ॥ उक्त-हेतोः । मिथोविरुद्धत्वाच्चेति भावः ॥

[उ० ९ मप०] तत्फलितमाह—[९ मप०] तद्वत्करणेनेति ॥ स्त्रीवदित्युत्तयेत्यर्थः ॥ शास्त्राज्ञानकृतापेति पाठः ॥

"नक्षत्रदेवता एता एताभिर्नक्षत्रकर्मणि ।

यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥"

इत्युक्त्वेन, बौधायनेनापि "पुत्रस्य नाम गृह्णाति रोहिण्या त्रिप्यायेति" इत्युक्त्वेनापस्तम्बेनापि "नाक्षत्रं नाम च निर्दिशति । तद्रहस्यं भवति" इत्युक्त्वेनाश्वलायनश्रौतकारिकायां—

"निर्दिशेयजमानः स्वं नाम सांव्यवहारिकम् ।

नाक्षत्रं च यथा कृष्णशर्मा रोहिण इत्यपि ॥"

इत्युक्त्वेन गोभिलगृह्यसूत्रे—"अभिवाद्नीयं नामधेयं कल्पयित्वा । देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा । गोत्राश्रयमप्येके" इत्युक्त्वेनाश्वलायनगृह्यसूत्रेपि—अभिवाद्नीयं च समीक्षेत तन्मातापितरावेव विद्याता-

दिति । तद्वत्करणेन शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेति भावः ॥

(भाष्यम्)

विभक्तिं कुर्वन्ति—

याज्ञिकाः पठन्ति—“प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्याः” इति । नचान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति ॥

(प्रदीपः) प्रयाजा इति । प्रयाजमन्त्रा ऊह्यमानाग्नि-शब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा “समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु अग्नेऽग्न” इति ।

भूमेतीतिभाव इति पाठः ॥

नच

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाश्रोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः हुतः ॥

इति मनुस्मृतेरेव ज्ञाने नेदं फलमिति वाच्यम् । उक्तालोहितलक्षितस्य तस्यैतदधीनज्ञानत्वात् ॥ न च लोकप्रसिद्धैव त्रिमात्रः हुत इति सुज्ञानम्, लोकप्रसिद्धेरपि शास्त्रमूलकत्वात् “हुद्गतौ” इति धातुसिद्धस्य तस्य त्रिमात्रेऽप्रसिद्धेरिति बोध्यम् ॥

[भाष्ये]—विभक्तिं कुर्वन्तीति । लेट् । विभक्त्यन्तं कुर्युरित्यर्थः ॥ अतएव वचनैकवाक्यता ॥ कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—याज्ञिका इत्यादि ॥ पूर्ववत् ॥

[भाष्ये]—ननु किमेतावताऽत आह—नचान्तेति भाष्ये ॥ च यतः ॥ अतोऽध्येयं व्याकरणमिति शेषः ॥ विभक्त्यादिज्ञानं चैतदधीनम् ॥ याज्ञिकवृद्धव्यवहारात्तज्ज्ञानम्—इति तु न तस्याप्येतन्मूलकत्वात् । तस्यैव प्रमाणत्वे मीमांसोच्छेदापत्तेश्चेति दिक् ॥

[प्रदीपे]—आधानोत्तरमाधातुर्महासंकटादौ विहितपुनराधेयेष्टाविदं प्रयाजाइति समाध्यातम् । प्रयाजेषु यागेषु श्रूयमाणं सविभक्तिकत्वम् “आनर्थक्यात्तदङ्गेषु” (पू. मी. ३।१।१७) इति न्यायेन तदुपकारकेषु मन्त्रेष्ववतरतीति प्रयाजपदं मन्त्रपरमित्याह—कैयटे—प्रयाजमन्त्रा इति ॥ ‘समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु’ इत्यादय इत्यर्थः ॥

[प्रदीपे]—न केवलम् इति निषेधात्केवलविभक्तिविधानस्य दुर्वचत्वादाह—कैयटे—ऊह्येति ॥

मोपनयनात् इत्युक्त्वेन गोभिलगृह्ये—सोष्यन्तीहोमप्रकरणे ‘पुमानर्थं जनिष्यते—असौनामेति नामधेयं गृह्णाति । यत्तद्गृह्यमेव भवति’ इत्युक्त्वेन ‘अमुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च’ इत्यादि-गृह्यवाक्यपर्यालोचनेन ‘जवाला तु नामाहमसि सत्यकामो नाम त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीयाः’ इति श्रुतावपि नामोच्चारणस्य विहितत्वेन दशरथसीतादिकृतरामनामोच्चारणस्य श्रीमर्यादापुरुषोत्तमावतारवाञ्छामातुषविग्रहश्रीरामकृतदशरथसीतादिनामोच्चारणस्योपलब्धेन सांव्यवहारिकाभिवाद्नीयेतिसमाख्यया नामोच्चारणस्यावश्यकतेर्व्यतया तत्तत्कर्मनियततत्तज्ज्ञाननिर्देशस्य कर्मान्तरे ग्रहणनिषेधपरा निषेधस्मृतिरिति सामान्यविशपरित्यागव्यवस्था कल्पनीयेति दिक् इति दाधिमथाः ॥

(उद्योतः) ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह—प्रयाजेति । ऊह्यमाना याऽग्नि-शब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थः ॥ नन्वग्निशब्दप्रकृतिकेत्य-सङ्गतम् । अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवलः प्रत्यय इति निषे-धाद् यत्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाः सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या इति

[प्रदीपे]—तदभिप्रेत्यैव प्रयोगस्वरूपमाश्रयानायुक्तं दिक्प्र-दर्शनाय कैयटे आह—यथा समिधः समिधोऽग्नेऽश्न इति ॥

[उद्योते]—तदभिप्रेत्यैवाह—उद्योते—[१ मप०] ननु प्रकृताविति । एवं चातिदेशेन तथैव तत्र तेषां प्राप्तिरिति विधानमनर्थकमिति भावः ॥ तदाह—तत्किमिति ॥

इदं च नाग्निशब्दे विशेषणम्, किंतु विशिष्टविशेषणमित्याह—उद्योते [२ प०] ऊह्यमानेति ॥ तत्र शङ्कते—[३ प०] नन्वग्नीति ॥ [४ प०] अपूर्वेति । यतइत्यादिः ॥ अनेनानर्थ-क्यशङ्का परिहृता ॥ दोषान्तरं सूचयन्नाह—सर्वा इति । तत्राद्यां समाधत्ते—त्वमश्न इति । यथासंख्यमन्वयः ॥ एतेन श्रुतानामेव समिध इत्यादिष्वकविभक्तीनां स्थाने सर्वासां पर्या-येण प्रयोगः प्राप्नोतीत्याशङ्कापि समाहिता ॥ अत्रेदं बोध्यम्—यद्यपि विभक्तयो भवन्ति वाचो विष्टयै इति तैत्तिरीयसंहिता-विधिः । तत्रेष्टौ प्रयाजानामाग्नेयत्वसंपादनाय सर्वविभक्त्यस्ततः प्राप्ताः । तत्राग्नेदेवताया एकत्वात् द्विवचनबहुवचनयोरसंभव एव तथा सति सर्वैकवचनानि प्राप्तानि तथोक्तमेपि आदौ मध्ये चान्ते चास्य विधेरपि विशेषात् । तावता साहित्यस्यापि संभवात् प्रया-जानुयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यादिति तत्प्रकरणस्थब्राह्मणवाक्य-मपि साधारणम् । तच्च सर्वं पुनराधेयमाग्नेयं न कार्यम्, किंतु प्रयाजानुयाजेष्वेवाग्निविषया विभक्तिः कार्या इत्यर्थकम् । तत्रानु-याजविभक्तिरूपमाश्रयानेनोक्तम्—देव बर्हिर्ग्रे वसुवने वसु-धेयस्य वेतु देवो नराशंसाग्नौ वसुवने वसुधेयस्य वेत्वेति । तथाचाज्यभागौ पत्नीसंयाज्याभ्यः प्रकृतिवदेव ॥ आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्—देवोऽग्नौ देवोऽग्निरिति द्वयोरनुयाजयोर्विभक्ति-मुक्त्वा प्रयाजेन वपदकरोतीति संहितास्थवाक्येन विभक्त्यन्तं तदुच्चार्यम् । प्रयाजेन याज्यया वपदकारपूर्वं यजेदित्यर्थकेन तृतीयदोषनिरासः । तथा च दोषद्वयमस्त्येव, तथापि “अग्नेऽग्ने-श्नावग्नेऽग्निनाग्नेऽग्निमश्न इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभ-क्तीर्ददाति नोत्तमे” इति पक्षान्तरप्रतिपादकापस्तम्बेन सर्वनि-रासः । तथा चोत्तमवर्जमग्निप्रकृतिकसंबुद्धिसप्तम्येकवचनतृतीयै-कवचनद्वितीयैकवचनानि याज्यातः पूर्वमग्निशब्दात्पूर्वं वा प्रयो-ज्यानीति सिद्धम् ॥ द्वितीयशङ्काप्यनेन समाहिता । तदेतदभिप्रे-त्याह—[७ मप०] तत्रेत्यादि । तत्र तत्रापीत्यर्थः ॥ सकल-विभक्तीनामपि मध्ये इति यावत् ॥ तत्रापि संबुद्धिदाडेन्तानां न प्रयोगः । ‘अक्षराः सन्तो द्वित्वेनादृश्या चतुरक्षरा भवन्ति’ इति वचनात् । संबुद्धन्तस्य अक्षरत्वेऽपि द्वित्वोत्तरं

प्राप्नोतीति चेत् । त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानां पुरस्तात्त्वं पश्चा-दिति मन्त्रवर्णनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् । तत्राग्नेदेव-ताया एकत्वादेकवचनमेव । विभक्त्यश्च प्रथमाद्वितीयातृतीया-पैष्टीसप्तम्य एवेति श्रौतसंप्रदायः ॥

पूर्वरूपे ‘अग्नेऽग्ने’ इति व्यक्षरत्वात् । दाडेन्तयोरदित एव तत्त्वा-भावाच्च ॥ तथा अस्यन्तमपि न प्रयोज्यम्, ‘न शब्दजामि पठेत् । शब्दजामि हि तद् भवति यत्पञ्चम्यन्तम्’ इति वचनेन निषेधादुत्तमप्रयाजमग्ने न तत्प्रयोग इत्याहुः ॥ तथाचा-दितश्चतुर्षु प्रयाजमग्नेषु अवशिष्टेषु यथाक्रममाग्ने पक्षे चतस्रो विभक्तयः संबुद्धिसप्तम्येकवचनतृतीयैकवचनद्वितीयैकवचनरूपा अ-ग्निशब्दप्रकृतिविशिष्टास्ततः पूर्वं प्रयोज्याः इति सिद्धम् । स च प्रयोगो ये यजामहे भूर्भुवः सुवः समिधोऽग्नेऽश्न आज्यस्य व्येतु वौषट् इति ॥ द्वितीयपक्षे तु—ये यजामहे भूर्भुवः सुवः समिधोऽग्नेऽग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट्, ये यजामहे भूर्भुवः सुवः तनूनपादश्नावग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट्, ये यजामहे भूर्भुवः सुवः तनूनपादश्नावग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट्, ये यजामहे भूर्भुवः सुवः बर्हिर्ग्रेऽग्निनाऽग्ने आज्यस्य व्येतु (वौ-षट्), ये यजामहे भूर्भुवः सुवः बर्हिर्ग्रेऽग्निमग्ने आज्यस्य व्येतु (वौषट्) इति ॥ प्रकृतौ तु—‘समिधोऽग्ने आज्यस्य व्येतु तनूनपादश्न आज्यस्य व्येतु इडोऽग्ने आज्यस्य व्येतु बर्हिर्ग्रे आज्यस्य व्येतु’ इति श्रुतौ संबुद्धन्ताग्निशब्दवदितमा-त्रपाठः ॥ छान्दोग्यब्राह्मणे तु अन्यथा विभक्त्य आज्ञाताः । ताश्च हरिटीकायां प्रदर्शिताः । तथाहि—ये यजामहे समिधः समिधोऽग्नेऽग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट्, ये यजामहे नराशं-सोऽग्निमग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट्, ये यजामहे इडोऽग्नि-नाऽग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट्, ये यजामहे बर्हिर्ग्रेऽग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट् इति ॥ तत्र तनूनपात्स्थाने नराशंसः प्रवरमेदेन स्थितः ॥ तथाच कातीयसूत्रम्—वशिष्टशुनकवध्यश्च-संकृतिराजन्यवैश्यकण्वात्रिकश्चपप्रजापशुकामानां नराशंसो द्वितीयः, तनूनपादन्येषाम्’ इति ॥ आश्रयानोऽपि पुनरा-धेयप्रकरणे इत्थम्—प्रयाजानुयाजान्विभक्तिसिर्थजेत-समिधः समिधोऽग्नेऽग्ने आज्यस्य व्येतु, तनूनपादश्निमग्ने आज्यस्य व्येतु, इडोऽग्निनाऽग्ने आज्यस्य व्येतु, बर्हिर्ग्रेऽग्ने आज्यस्य व्येतु’ इति ॥ कातीयब्राह्मणे तु पुनराधेयप्रकरणे—ये यजामहेऽग्ने आज्यस्य व्येतु वौषट् ये यजामहेऽग्निनाज्यस्य व्येतु ये यजामहेऽग्निराज्यस्य व्येतु’ इत्युक्तम् ॥ तत्सूत्रे तत्प्र-करणेऽप्येवम् ॥ तत्सूत्रे प्रकृते तु समिधः समिधो व्येतु तनू-नपादश्न आज्यस्य व्येतु नराशंसोऽग्ने आज्यस्य व्येतु इति । ॥ भारद्वाजसूत्रेऽप्येवम् इति बोध्यम् ॥ इदं सर्वं यथासंप्रदायं—ग्रन्थादुपगन्तव्यम् ॥ तदेतन्मतद्वयं हृदि निधायाह—[८ मप०] विभक्त्यश्चेत्यादिना ॥

(भाष्यम्)

यो वा इमाम्—

“यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशश्च वाचं विदधाति स आत्विजीनो भवति” आत्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ योवा इमाम् ॥

(प्रदीपः) पदश इति । पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शब् ॥ स्वरश इति । स्वर उदात्तादिः ॥ अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच् ॥ आत्विजीन इति । ऋत्विजमर्हत्यात्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्मर्माहतीति याजकोऽप्यात्विजीनः । यज्ञत्विग्भ्यां घञञाविति सूत्रेण यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहतीति चोपसंख्यानमिति वार्तिकेन च खम् ॥ विद्वान्यजेत विद्वान्याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् ॥

(उद्घोतः) व्यञ्जनसहित इति । यथा “ये यजामहे” इति पञ्चाक्षरमिति । वर्णं वाहुः पूर्वसूत्र इति भाष्याद् वर्णमात्रमि-

[भाष्ये]—भाष्ये यो वा इमामिति ॥ यः वै निश्चयेन इमां संहितामपरोक्षां वाचं वेदरूपां वाणीं पदं पदं स्वरं स्वरम् अक्षरमक्षरं विदधाति संस्करोति स आत्विजीनो भवतीत्यर्थः ॥

[भाष्ये]—ननु किमेतावताऽत आह—[भाष्ये]—आत्विजीना इति । यजमाना ऋत्विजश्चेत्यर्थः । आत्विजीन्यां विदुषोर्विहितत्वेनाविदुषोरविहितत्वेन तत्सिद्धेर्याकरणायत्तत्वेन व्याकरणेन वैदुष्यसिद्धौ तत्त्वसिद्धिरिति भावः ॥ तथाचैहिकानुष्मिकफललाभायाध्येयं व्याकरणमिति तत्त्वम् ॥ नचाध्यापकप्रातिशाख्यादितस्तज्ज्ञानमिति नेदं फलमिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् ॥

[प्रदीपः]—कैयटे—शसिति । एवमुत्तरयोरपि द्वेयम् ॥ अक्षरशब्दस्य पृथगुक्तेरचः स्वरा नेत्याह—उदात्तेति ॥ ब्रह्मादिव्यावृत्तये आह—व्यञ्जनेति ॥ हलामप्राधान्याद्वैपरीत्यशङ्का तु न कार्या ॥

[प्रदीपः]—कैयटे [७मप०] वार्तिकेन तेनैव ॥ इतीति । इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

[१मउद्घोते]—अत एवात्र मानमाह—उद्घोते यथेति ॥ भाष्यात् उत्तराह्निकस्यात् ॥ मात्रशब्दः काल्पन्येऽवधारणे वा ॥

तस्य महती विषयः स्यात्, तदा नैमित्तिकी पुनराधेयेष्विर्विधीयते । तत्रैव मात्रातम्—“प्रयाजाः सविभक्तिकाः—” इति । तत्र केवलविभक्तेः प्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतिराक्षिप्यते । सा चाभिप्रेक्ष्यरूपा ननु या काचित्, निरुक्ते देवताकाण्डे—“अथ किंदेवताः प्रयाजायुयाजाः” इति प्रश्नमवतार्य मन्त्रवर्णादीनुदाहृत्य “आमेया इति तु स्थितिः” (८।२।१०) इत्युपसंहारात् । तस्मादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽभिप्रेक्ष्यप्रकृतिकाः पश्यन्ते—इत्यादि श्रौतग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् ॥ इति शब्दकौमुदस्य

“ताश्च विभक्तयः सूत्रे स्पष्टमुदाहृताः—अग्नेऽग्ने ऽन्नाग्ने ऽग्निनाग्ने ऽग्निमग्ने इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति, इति, ‘समिधो अग्ने आग्न्यस्य विन्युतं, तनूनपादस्य आग्न्यस्य व्येतिल्याद्यासु प्रयाजायास्यासु संबुद्धयन्ता अभिशब्दा आस्ताताः । तेभ्यः पुरस्तात्कमेण संबुद्धिसप्तमीतृतीयाद्वितीयाविभक्तयन्ता अभिशब्दाः प्रयुक्ताः” इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्यन्ये ॥ संकृतप्रयुक्तात्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह—विद्वानिति ! वेदार्थश्च इत्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

चत्वारि—

“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्या आविवेश” इति ॥

चत्वारि शृङ्गाणि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ॥ त्रयो अस्य पादाः । त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः ॥ द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च ॥ सप्तहस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः ॥ त्रिधा वद्धः । त्रिषु स्थानेषु वद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति ॥ वृषभो वर्पणात् ॥ रोरवीति शब्दं करोति ॥

[२यभा०]—अथास्यापवर्गसाधनत्वमाह—भाष्ये—चत्वारितीति ॥

[२यभा०]—भाष्ये शृङ्गेति । शेषादेशः ॥ त्रयो अस्थेति । प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः ॥ शीर्षे । शीर्षशब्दोऽकारान्तः स्त्रीवः ॥ हस्तास इत्यत्र ‘आजसे’ इत्यसुक् ॥ महशब्दोऽकारान्तो घञर्थे कविधानमिति कर्मेणि कान्तः महानित्यर्थः ॥ चतुःशृङ्गाद्यवच्छिन्नवृषभरूपता शब्दस्य प्रतीयमाणापि प्रमाणबाधितेति गौण्या वृत्त्याऽबाधितार्थविषयतया व्याचष्टे—[६प्रप०] चत्वारि शृङ्गाणीत्यादिना ॥ अत एव शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणमिति कैयटेनोक्तम् ॥

[२यभा०]—तत्कलितमाधमर्थमाह—भाष्ये—[६प्रप०] चत्वारि पदजातानीति ॥

[२यभा०]—शृङ्गान्तराण्याह—भाष्ये[६प्रप०]—नामेति ॥

[२यभा०]—त्रिभिः प्रकारैर्बद्ध इति वाच्ये तात्पर्यवृत्त्याह भाष्ये [१०मप०] त्रिविधिति ॥ वद्ध इति । व्यञ्जकध्वन्यनुत्पत्तावनभिव्यक्त इत्यर्थः ॥

[२यभा०]—भाष्ये [११शप०] वृषभः । वृषेरौणादिकोऽभञ्च किञ्च । तदाह—वर्पणादिति ॥ इदं प्राग्वद् बोध्यम् ॥

प्रथमानुवाके तैत्तिरीयब्राह्मणसायणभाष्यस्य चातुरोधादवसीयते—‘नामेश्विरचितभाष्यप्रदीपोद्घोते केनचिद्विद्वत्सरेण पृष्टीविभक्तेर्नाम प्रक्षितम्’ इति तत्तु न सन्त्यङ् । यतो दाधिमथाः ॥

येषु प्रवरेषु यासु विभक्तिषु कुतद्विर्वचनानां चतुरक्षरत्वं भवति तद्विभक्त्यन्तानामेव प्रयोगस्य विहितत्वेन संबुद्धितुल्याचतुर्थीषु द्विर्वचने चतुरक्षरत्वानावात् पथस्या विशेषतो निषेधतश्च प्रथमाद्वितीयापृष्टीसप्तम्येकवचनान्तानामेव प्रयोगः करणीयः तत्प्रवरविहितविभक्तिसंग्रहायै पृष्टीविभक्तितान्नोपि सर्वशाखा साधारणेऽनावश्यकत्वं ॥ इति केचित् ॥

१ Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके चकारघटितपाठसु भाष्यविरुद्ध एवेति बोध्यम् ॥

२ ‘शृङ्गेति शेषादेशः’ इति छायाकारोक्तिस्तु ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शिलोपे नलोपे च रूपसिद्धौ चिन्तैवेति दाधिमथाः ॥

कुत एतद् ? ।

रौतिः शब्दकर्मा ॥ महोदेवो मर्त्या आविवेशेति । महान्देवः शब्दः ॥ मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्ता-
नाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादि-
त्यध्येयं व्याकरणम् ॥

(प्रदीपः) चत्वारितीति । शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणम् ॥
त्रयः काला इति । लडादिविषयाः ॥ नित्यः कार्य-
श्चेति । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन ॥ सप्तविभक्तय इति । सुप
इत्यर्थः ॥ केचित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषेण सप्त कार-
काणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते ॥ वर्षणादिति ।
कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात् ॥ महतेति । परेण
ब्रह्मणेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) चत्वारितीति । अन्वः ॥ शब्दस्येति । शब्दशास्त्र-

[१मभाष्ये]—भाष्ये [१मप०] कुत एतदिति । उक्तोर्थः ।
तस्य कस्मादित्यर्थः । रोरुयमाणमर्थमाह—भाष्ये [३यप०]
महानिति ॥

[प्रदीपे]—ननु कालस्यामूर्तत्वेन कथमवयवत्वमत आह—
कैयटे—लडादीति ॥ तथाच लडादीनां दशत्वेन त्रित्वासंभ-
वात्तथा दुर्वचत्वेपि तद्व्योत्यकालस्य प्रसिद्धतरस्य त्रित्वात्तत्र विहि-
तत्वेन लडादीन् त्रेधा विभज्य तद्व्योतकास्त्रेधा लडादयः पादा
इत्यर्थः ॥ तेषामप्रयोगेपि तदादेशानां तत्संज्ञकानां प्रयोगसम-
वायात् ॥ एतेन कालस्यैकत्वाद्वान्तरभेदेनाधिक्याच्चेदं चिन्त्यम्—
इत्यपास्तम् ॥ उक्तहेतोः तावतैव प्रसिद्धतरेण सर्वेषां ग्रहणे
सिद्धेऽवान्तरभेदग्रहणे मानाभावाच्च ॥ यत्तु—शब्दस्यात्मानौ
'ममायमात्मा' इत्यादाविवाम्बहिर्हितत्वेन प्राधान्यमात्मशब्देनोच्यते
स्वरूपत्वेन च प्राधान्यम् । तेन द्वौ शब्दौ व्यञ्जकौ स्फोटनादौ
शीघ्रं । केचित्तु—शब्दस्यात्मानौ वाच्यतया प्रधानभूतावर्थौ
जातिव्यक्ती—इत्याहुः—इति कृष्णः ॥ तन्न—इति ध्वनयन्नाह—
कैयटे—[३यप०] व्यङ्ग्येति ॥

[४र्थप०]—कैयटे केचिरिति । अत्रारुचिबीजं तु त्रयः
काला इत्यनेनैव तेषां संग्रहः, अन्यथा... ॥

[उद्द्योते]—प्रसिद्धशब्दस्य तादृशशङ्कावयवकत्वासंभवा-
दाह—उद्द्योते—शब्दशास्त्रेति । शब्दब्रह्मण इत्यर्थः ॥ स
मर्त्यानाविवेशेत्यर्थमत्र प्रतिपाद्यम् इति रत्नकण्डुस्यसांगत्यं ध्वन-
यन्नादौ मन्त्रतात्पर्यार्थमाह—[२यप०] वृषेति ॥ शब्द इति ।
शब्दब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ रोरुवीति शब्दं करोति किमित्यत आह—
[३यप०] महानिति ॥ वक्ष्यमाणभाष्यानुरोधेनाह—स्वाभे-
दमिति ॥ तेष्विति भावः ॥ नन्वेतावतापि प्रकृते किमत
आह—[४र्थप०] महत् इति ॥ अभेदस्य प्रतिपाद्यत्वादाह
[५मप०] इवेति ॥ यद्वा यथाकथंचिद्व्याकरणज्ञस्य तदाविष्ट-
त्वाभावादाह—इवेति ॥

१ 'गोशब्दः स्त्रीगर्वाणामिव वाचकः प्रायेण' इत्येकशेषप्रकरणे वक्ष्यमाण-

प्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । वृषभाकारः शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोर-
वीति महान् देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यानाविवेश स्वभेदमावि-
ष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरण-
शास्त्रतया व्याकरणज्ञस्य तदाविष्ट इव भवतीति यावत् ॥ भाष्ये-
पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि । अत एवाग्रे
निपाताश्चेति चकारः संगच्छते ॥ नामाख्यातेति । नामशब्देन
सुबन्तं नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः । आख्यातं
तिङ्ङन्तम् । उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन ॥
व्यङ्ग्य आन्तरः । व्यञ्जको वैखरीरूपः ॥ तिङ्विभक्तीनां
पट्त्वादाह—सुप इति ॥ सह शेषेणेति । शेषः पष्ठवर्थः । तत्स-
हितकारकाभिधायकत्वेन सुतिङोरुभयोरपि संग्रह इति भावः ॥
भाष्ये—उरसीत्यादि ।

'हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

उरस्यं तं विजानीयात् ।' 'स्युर्मूर्धन्या ऋदुरपाः'

[उद्द्योते]—'पदजातान्येव दर्शयति—नामेत्यादि ।' इति
दण्डिकृष्णाद्युक्त्यसांगत्यादाह—उद्द्योते [६यप०] परेति ॥
तद्वीजमाह—अत एवेति ॥

[उद्द्योते]—विविक्तं तदर्थमाह—उद्द्योते [७मप०] ना-
मेति ॥ व्युत्पत्तेरिति । साच्चस्या (?) ध्वंशो सुबन्तस्यैवेति
भावः ॥ आख्यातं तच्छब्दप्रतिपाद्यम् ॥ निपातेनोपसर्गग्रहणस्य
सिद्धत्वादाह—[९मप०] उपसेति ॥ गोबलीति ॥ इदं च
कैयटादिरीत्या । सिद्धान्ते तु ब्राह्मणवसिष्ठेति बोध्यम् ॥ तथाचा-
द्येन धात्वर्थव्योतकसर्वा... अन्त्येन वाचकं त इति भेदः ॥
एतेन—आख्यातशब्देनोपसर्गग्रहणात् । तेन कर्मप्रवचनीयग्रह-
णम्—इति कृष्णोक्तमपास्तम् । तेषामपि तद्विशेषव्योतकत्वेन तेनै-
वान्वयवद्ग्रहणसंभवात् । पृथक्प्रयोगाभावेऽप्याख्यातान्तर्भावा-
संभवाच्च ॥

[उद्द्योते]—केचिन्मन्तरीत्या कैयटयोजनानिरासाय तद्व्या-
चष्टे—उद्द्योते—[१०मप०] आन्तर इति ॥ मध्यमावस्थ
इत्यर्थः ॥ [११शप०] पट्त्वादिति । त्रिकाणामित्यादिः ॥
त्रयः काला इत्यनेन तेषां संग्रहाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ सुप
इतीति । स्त्रौजसित्यादिप्रथमादित्रिकरूपा इत्यर्थः ॥

[उद्द्योते] एवं च न वैरूप्यम् नापि काचनानुपपत्तिरिति
कैयटादयश्चिन्त्या एवेति बोध्यम् । तदेतद्व्यवयन्नाह—उद्द्योते
[१२शप०] इति भाव इति ॥ अत एव पट्त्वाद् इत्येव
हेतुः पूर्वमुक्तः । आदाने यथा हस्तस्य व्यापारः, तथा प्राति-
पदिकार्थाभिधाने विभक्तिव्यापार इति तासां हस्तत्वमिति भावः ॥

[उद्द्योते]—ननूरसो न स्थानत्वं कण्ठादिवहिर्भावादत
आह—उद्द्योते [१४शप०] हकारमिति ॥ यत्तु रत्नकण्ड-
अनुस्वारयमानां नासिकारूपं शिरः स्थानम्—इति । तन्न,
तयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात् । तद्व्यवयन्नाह—स्युर्मूर्धन्या इति ॥
अयं चाग्रे हेतुः ॥

त्वाद्य कथं 'गोबलीवर्दन्यायेन' इत्युक्तमत आह—कैयटादीति ॥

इत्युक्तेर्मूषैव क्षिरः ॥ कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थान-
मुपलक्ष्यते ॥ ननु वर्पति मूत्रेण भूमिं सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते
तत्कथं शब्द एवमित्यत आह—कामानामिति । मेघ उदकमिवो-
क्तचतुश्शङ्खत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण कामानां दाना-
दित्यर्थः । दिशश्चद्विपादद्विकरकण्ठमात्रवद्वलौकिकवृषभादस्य व्यति-
रेकः ॥ किं रोरवीति, तत्राह—भाष्ये महान् देव इत्यादि । महान्
परब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मयैष्याविष्ट इत्यर्थः ॥
तदावेशफलमाह—महता देवेनेति । साम्यं सायुज्यम् ।
तदुक्तं हरिणा—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥

आह च—चत्वारि शृङ्गा त्रयोस्य पादा इत्यादि ऋग्मन्त्रः ।
इह 'द्वौ शब्दात्मानौ कार्यौ नित्यश्च । तत्रान्यः सर्वेश्वरः सर्वश-
क्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वायुगवित् शास्त्रजशब्द-
ज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो विच्छिद्यार्हकारग्रन्थीन्
अत्यन्तं संसृज्यते इति तदर्थं तद्व्याख्यातारः ॥

[उद्घोते]—एवेनान्यनासिकादिव्यावृत्तिः ॥ न्यूनतां परि-
हरति—कण्ठ इति ॥ उद्घोते [१७ शप०] इत्युच्यत इति ।
लोके इति शेषः ॥ एवं वृषभः ॥ तत्त्वस्याभावात् ॥ तथाच
ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण फलस्य कामस्य सकलस्य वर्षणादिति भाष्यार्थो
बोध्यः । तदाह—उद्घोते [१८ श०] मेघइति ॥ इवश-
ब्दोत्तरम् “अयं शब्दरूपो वृषभः सर्वान् कामान् वर्पति”
इति शेषः ॥ अत्र हेतुं प्रतिपादयन् कैयटार्थमाह—वोक्तेति ॥ एवं
च वृषभस्यातिशयः ॥ कामानां स्वर्गमोक्षादीनाम् । एतावतैवास्य
कामवर्षकत्वम् ॥ अतिशयवैशिष्ट्यादेव ततोऽस्य वैलक्षण्यमाह—
दिशश्चेति ॥ अग्रिमयोः करत्वेन ग्रहणाद् द्विपाद् इत्युक्तम् ॥

[उद्घोते]—तदर्थमाह उद्घोते [२१ शप०] महानिति ॥
एतेनाविष्टः सन् शब्दान् करोतीति मन्त्रार्थः ॥ न च शब्दस्य
शब्दे कथं कर्तृत्वम् । न वाच्चादिशब्दाभिप्रायेण तत्, अनित्य-
तापत्तेरिति वाच्यम् । तेन क्रियाविशेषस्य लक्ष्यत्वेन शब्दो
ध्वनिः स्वव्यञ्जकमपेक्षत इत्यसंभवादिति कथा (?) ज्ञीकारात् ॥
यद्वा—परादिषु पूर्वस्याः परत्र कर्तृत्वम् ॥ [२३ शप०] फल-
माहेति । तत्फलं सूचयन् एतावता प्रकृते किमायातम्, तदा-
हेत्यर्थः ॥ महतादेवेनेतीति । शब्दब्रह्मणेत्यर्थः ॥ यत्तु—सा-
न्यम् अवैकल्यं पूर्णतेति यावत्—इति रत्नकृत् ॥ तत्र, इति
ध्वनयन्नाह—सायुज्यमिति ॥ ऐक्यमित्यर्थः ॥ इदमेव ध्वनय-
न्नत्र संमतिमाह—तदुक्तमिति । [२५ शप०] सिष्यत इति—
इति पाठः ॥ तद्व्याख्यातृग्रन्थमाह—[२६ शप०] आहचेति ॥
उक्तमर्थमाह—[२७ शप०] इहेति । मग्न इत्यर्थः ॥ प्रतिपा-
द्यावितिशेषः ॥ कार्यो व्यञ्जको वैखरीरूपः ॥ नित्यो व्यञ्ज्य
आन्तरो मध्यमावस्थः ॥ अयंचाविद्यावृत्तत्वेन घटस्थितदीप इव
नानाविषयान् भासयन्

(भाष्यम्)

अपर आह—

“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥”

‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि ।’ चत्वारि पद-
जातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ॥ ‘तानि वि-
दुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।’ मनस ईषिणो मनीषिणः ।
‘गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति ।’ गुहायां त्रीणि नि-
हितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते । न निमिषन्तीत्यर्थः ॥
‘तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।’ तुरीयं वा एत-
द्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः ॥ चत्वारि ॥

(प्रदीपः) चत्वारित्यनेनैकदेशेन सदृशेन वाक्यान्तरमपि
सूच्यत इत्याह—अपर आहृति । परिमितानीति प्राप्ते
शेष्टशब्दसि बहुलमिति शेषेऽपि परिमितेति भवति । परि-

... तदाह—सर्वेश्वर इत्यादि ॥ [२८ शप०] तस्मिन्नित्यस्य
संसृज्यत इत्यत्रान्वयः ॥ वायुगविद् उक्तलक्षणो वैयाकरणः ॥

[भाष्ये]—ईषन्ति ते ईषिणः औणादिक इतिः कर्तरि ।
शकन्धवादित्वात्पररूपम् । मनस इति कर्मणि षष्ठी ॥ सुष्यजा-
तावित्यस्य तु न प्राप्तिः, मनःशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । तदे-
तदभिप्रेत्याह—भाष्ये [८ मप०]—मनस ईषिण इति ॥
अन्यथा मन ईषन्ति ते मनीषिण इत्युक्तं स्यात् ॥

[भाष्ये]—भाष्ये [९ मप०]—निहितेति । परिमितेति-
वत् । नेङ्गयन्तीत्यत्र हेतुरयम् । यतो गुहायां त्रीणि परादीनि
त्रिभिरंशैरवच्छिन्नानि च नामादीनि पदानि निहितानि अतो
नेङ्गयन्ति अस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्त इति, अस्य न प्रकाशन्त
इत्यर्थः ॥ [१० मप०] न निमिषन्तीत्यर्थ इति ॥ स्फुटप्र-
तिपत्त्यर्थमनेकपर्यायोपादानम् ॥

[भाष्ये]—नन्वेवं कथं मनुष्याणामवैयाकरणानां शब्देन
व्यवहारोऽत आह—भाष्ये [११ शप०]—तुरीयमिति । वाचः
परादेर्नामादेश प्रत्येकं तुरीयं चतुर्थं भागं वैयाकरणतोऽन्ये
मनुष्या वदन्तीत्यर्थः ॥

[भाष्ये]—नन्वनादिलौकिकवैदिकव्यवहारे कथं भागत्रयो-
त्सादोऽत आह—भाष्ये [११ शप०] तुरीयमिति ॥ तदर्थ-
माह—[१२ शप०] चतुर्थमिति ॥ हवै इति प्रसिद्धौ ॥ वै
इत्येव पाठे वैशब्दो निश्चये ॥

[प्रदीपे]—कैयटे [१ मप०] नैकदेशेनेति । प्रतीकग्रह-
णकाल उक्तेनेत्यर्थः ॥ तत्सूचने बीजमाह—सदृशेनेति ॥
वाक्यान्तरमिति ॥ एवंच प्रतिपाद्यभेदाद्वक्तृभेदेन व्यपदेश
इत्याशयेन अपर आह इत्युक्तमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु प्रोक्तम-
न्त्रस्य यज्ञादावग्निविषयत्वेनान्यत्र वर्णितत्वात् केनचिच्छिष्येणोक्ते

मितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः ॥ मनीषिशब्दः पृषोद-
रादित्वात्साधुः । कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह—गुहेति ।
अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या
लुक् । व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते । तत्र चतुर्णां
पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा व-
दन्ति । नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्ते, न निमि-
षन्तीति ॥

(उद्घोतः) एतावन्त्येवेति । वाक्परिमितानीति पृथितत्प-
रुषः ॥ पदजातानि । परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः । नामादीनि च ।
नामादिमध्ये च एकैकं चतुष्पादम् ॥ भाष्ये—मनस ईषिणः ।
चित्तशुद्धिक्रमेण वशीकर्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्या हिंसका

मन्त्रे भगवता व्याख्याते छात्रान्तर्गतनान्येनासंदिग्धवाग्विषयमन्त्रे
उक्ते तं व्याख्यातुमाह—अपरआहेतीति बोध्यम् ॥ भगवतै-
वास्यान्यमतत्वेनोक्तिरित्यपरे ॥

[प्रदीपे]—कैयटे [५ मप०] इत्याहेति । इत्यतस्तत्र
हेतुमाहेत्यर्थः ॥

[प्रदीपे]—गुहापदार्थमाह कैयटे [६ प०] अज्ञानमेवेति ।
शास्त्राद्यज्ञानमपीत्यर्थः । एवोऽप्यर्थः ॥ अत एव 'गुहा अज्ञानं
हृदयदिरूपा च' इत्युद्घोत उक्तम् ॥ गुहायामिति प्राप्ते आह—
सुपामिति ॥ तेषां वेदने हेतुमाह—व्याक्रेति ॥

[प्रदीपे]—तदाह—कैयटे [७ मप०] तत्रेति । तेषा-
मित्यर्थः ॥

[उद्घोते]—वागिति सुपांसुलुगिति पष्ठयन्तमित्याशयेना-
ह—कैयटे—परिमितेत्यादि ॥ कृष्णोऽप्येवम् ॥ तदसत्,
न्यायेनैव निर्वाहे तत्कल्पनानौचित्यात् इति ध्वनयन्नाह उद्घो-
ते—वाक्परीति ॥ तथाच वाचः शब्दस्य परिमितानि परि-
च्छिन्नानि एतावन्त्येव पदानि सन्ति तान्येव विशि...तीत्यर्थो
बोध्यः ॥

[उद्घोते]—प्राग्वत् कृष्णाशुक्लरसांगलाय चत्वारि वाक्प-
रिमिता पदानीत्यस्यार्थस्य भाष्योक्तमर्थमाह उद्घोते—[२
यप०] परेति ॥ चत्वारि वाक्परिमिता पदानीत्यस्य द्विती-
यार्थं भाष्योक्तं विशेषं वक्तुमनुवदति—नामादीनि चेति ॥
चरमपादानुरोधेनाह—नामादीनां मध्ये चेति ॥ चतुष्पा-
दमिति । परादिभिरेवेति भावः ॥ ये ब्राह्मणा मनीषिणश्च ते
तानि सर्वाणि पदजातानि विदन्ति प्रवचनावृत्त्या पारगमनस्य
वर्णान्तरेष्वभावाद् ब्राह्मणा इत्युक्तम् ॥ यद्वा—वेदाख्यं ब्रह्म
साङ्गोपाङ्गं विदन्तीति ब्राह्मणाः । ब्राह्मोऽजाताविति टिलोपा-
भावश्छान्दसः ॥

[उद्घोते]—अत एव तथैव व्याचष्टे उद्घोते—[३ यप०]
चित्तेति ॥ ईषं ऐश्वर्यं इत्यस्य रूपमित्याशयेनाह—वशीति ॥

१ 'ईषउच्छे' इत्यस्यैव वशीकरणस्य यथाकर्तृविदादानरूपत्वेन संभवा-
देतद्रूपमिति बोध्यम् । ऐश्वर्यार्थकस्य तादृशान्तत्वात् । इति दाधिमथाः ॥

वा । ते च वैयाकरणाः ॥ अन्येषां तदज्ञाने हेतुमाह—गुहेति ।
एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागम् । एकैकस्य चतुरंशत्वात् ॥
परादीनां वा त्रयोंशा मध्यमान्ताः । गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा
च । वैयाकरणस्तु शास्त्रबलेन तद्वल्लब्धयोगेन च गुहान्धकारं
विदार्य सर्वं जानातीति भावः ॥ न निमिषन्तीति । ज्ञानसा-
मान्यविषयत्वाभाव उच्यते ॥ भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तत इति ।
ज्ञानविषयतया तद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वयः । तस्मात्सकलपदज्ञानाय
मनीषित्वाय वाऽध्येयं व्याकरणमिति शेषः ॥ हरिरप्याह—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदनुत्तम् ।

अनेकतीर्थभेदायास्त्वया वाचः परं पदम् ॥

तत्र श्रोत्रविषया वैखरी । मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानु-

ईष गतिर्हि सादृशनेष्वित्यस्य रूपमित्याशयेनाह—विषेति । सु-
ख्यर्हिसाया असंभवादिति भावः ॥ ते चान्ये नेत्याह—तेचेति ।
वैयाकरणा एवेत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणहेतोरिति भावः ॥ अत
एवाह—अन्येषामिति ॥ अयं च कैयटीयैवकारसूचितोऽर्थः ॥
मनीषिण्डः पृषोदरादित्वात्साधुरिति कैयटस्तु 'शकन्धवादित्वं
नैव कैल्यम् कल्पनायां वाऽविशेष' इत्याशयकः ॥

[उद्घोते]—एवं द्वितीयव्याख्यानाशयेनोक्ते कैयटे न्यूनतां
परिहरन् पदानीत्यस्याव्याख्यानाशयेनाह—उद्घोते [६ पप०]
परेति ॥ एवंच तासां मध्ये चतुर्थभागं वैखर्याख्यं मनुष्या
वदन्तीत्यर्थः ॥ आदिना नाभ्याधौरयोर्ग्रहणम् ॥ तेषां वेदने
कैयटोक्तहेतुं विशदयति—वैयेति ॥ नामादिपक्षे आह—शास्त्रे-
ति ॥ परादिपक्षे आह—तद्वलेति ॥ गुहान्धेति ॥ अज्ञाना-
न्धकारं हृदयान्धकारं चेत्यर्थः ॥ ननु 'न निमिषन्ति' इत्यस्य
कथं तद्व्याख्यात्वमर्थभेदादत आह—[९ मप०] ज्ञानेति ।
धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ॥

[उद्घोते]—तस्याकाशवृत्तित्वेन मनुष्यावृत्तित्वादाह—उ-
द्घोते [१० मप०] ज्ञानेति ॥ प्रतिपुरुषं व्यवहारसाधनत्वेन
त्वेपु यद्वर्तते तत्तुरीयम् । नानादेशेषु नानाशाखास्तु च कथं
कथमपि विप्रकीर्णाच्छब्दानन्विध्यापि तुर्यभाग एव ज्ञायते नान्य-
इति प्रतिपुरुषसमवेताज्ञानविषयत्वोक्तौ नानादिव्यवहारविरोधः ॥
भाष्ये न्यूनतां परिहरति उद्घोते [११ शप०] तस्मादिति ॥
नामादिपक्षे आह—सकलेति ॥ पदादिपक्षे आह—मनीति ॥
यच्चेति पाठः ॥ चेतिपाठे स समुच्चये ॥ अत्रैव संमतिमाह—
[१२ प०] हरिरिति ॥ एतद् व्याकरणम् ॥ अन्यतो विशेषा-
दाह—अद्भुतमिति । तस्या वाच एतद् व्याकरणमद्भुतं
परम् उल्लुप्तं पदं स्थानमित्यन्वयः । पदम् ॥ इति, इतिपाठः ॥
तद्व्याख्यातृग्रन्थमाह—[१५ शप०] तत्रेति । तासां मध्य
इत्यर्थः ॥ श्रोत्रेति । स्व-परान्यतदीयेत्यादिः । मध्यमैव चास्य-
पर्यन्तं गच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धनमाह्वय परा-

२ 'तच्च देः' इत्यस्य भाष्ये उद्घोशनात् सकारलोपाधौ पृषोदरादित्वस्य त्व-
याप्यवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । दाधिमथाः ॥ ३ आधारो मूलाधारचक्रम् ॥

पत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता । योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति । परायां तु नेति त्रय्या इत्युक्तम्

स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ।

तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ॥

इत्युक्तेः । अनेकतीर्थभेदाया नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्ग-
शब्दादिरूपानेकभेदायाः । आह खल्वपि चत्वारि वाक्परिमिता
पदानीति ऋञ्जन्व इति तद्व्याख्यातारः ॥

(भाष्यम्)

उतत्वः—

वृत्त्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या विराडभिदै-
वत्या वैखरी वागिल्यर्थः ॥ प्रणव एव व्यानोदानाभ्यां सह
वैखरीरूपं प्रतिपद्यते इति यावत् ॥ इयं च वाच्चादिपरिणामरूपा
कण्ठतात्वाद्यभिधातजन्यैव ॥ अत एव

‘वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनभेदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थितः ॥’

इति हरिः ॥ वायोः प्राणादिरूपस्य । अणूनां शब्दतन्मा-
त्रपरमाणूनाम् ॥

‘अध्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ।’

इति तदुक्तेः ॥ ज्ञानस्य वक्तृज्ञानस्य पराशक्तिसाहित्येन च
तत्तत्परिणाम इति बोध्यम् ॥ कैश्चिदित्यनेन पराशक्तेरेव मध्य-
मावत् परिणामविशेषोऽन्येषां मते वैखरीति सूचितम् । तदाह—
प्रवादेषु शास्त्रेषु ॥ अत्र विषये दर्शनभेदः सिद्धान्तभेदोऽन-
वस्थित इत्यर्थः ॥ [१५-१६शप०] मध्यमेति । पश्यन्त्येव
हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना हृदयदेशेऽभिव्यक्ता तत्तदर्थवि-
शेषतत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिन्या दुष्सा विपर्ययीकृता हिरण्यगर्भदेवत्या
परश्रोत्रग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्मा मध्यमा वागिल्यर्थः ॥ स्वयं
कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिधातेनोपांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयमाणे-
यम् ॥ अस्या व्यवहारोपयोगित्वमाह—पदेति ॥ [१६शप०]
पश्यन्तीति । पराख्यमेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽ-
भिव्यक्तं मनोविषयः पश्यन्ती वागिल्यर्थः ॥ इयं सूक्ष्मतरा ईश्व-
राधिदैवत्या योगिनां समाधौ सविकल्पकज्ञानविषय इति भावः ॥
तत्र तदभावे हेतुमाह—स्वरूपेति ।

‘वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरः ।

आन्तरार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥’

इत्युक्तम् । आन्तरं स्वरूपज्योतिरेव । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरेति
तदर्थः ॥ [२०शप०] मधीति । लौकिक इति भावः ॥ अयं
भावः—विन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञान-
प्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्रमुत्पद्यते ।
एतज्जगदुपादानं रवादिशब्दव्यवहार्यम् । एतत्सर्वगतमपि प्राणिनां
मूलाधारे संस्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते ॥ ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस
इच्छया जातेन प्रयत्नेन योग एव मूलाधारस्थपवनस्य संस्कारः ॥

‘उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-

सुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे

जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥”

‘उत त्वः’ अपि, खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति
वाचम् । अपि, खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येना-
मिति । अविद्वांसमाहार्थम् ॥ उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे
तनुं विवृणुते ॥ जायेव पत्य उशती सुवासाः ।
तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमा-
त्मानं विवृणुते, एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मानं

तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया निष्यन्दं परा वाक् । इयं
सूक्ष्मतरा योगिनां समाधौ निर्विकल्पकज्ञानविषयः ॥ तदुक्तम्

‘अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतरवं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥’

श्रुतिश्च—‘वागेवार्थं पश्यन्ती वागजीवीति वागर्थं
निहितं संतनोति वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेकस्मादेकं
प्रविभज्योपभुङ्क्ते’ इति ॥ एतदवस्थात्रयमपि सूक्ष्मतमसूक्ष्मतर-
सूक्ष्मप्रणवरूपम् ॥ [२१शप०] अनेकेति । अनेके(कः)तीर्थतः
शास्त्रतो भेदा यस्या इत्यर्थः ॥ आदिभ्याम्—उपसर्गनिपातापत्र-
ष्टमेरीशब्दादिरूपसंग्रहः ॥ भागवतेऽप्युक्तम्—

‘स एव जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ॥
मनोमयं सूक्ष्ममपेत्य रूपं मात्रा स्वरा वर्ण इति स्थ(प्र)विष्टः ॥’
इति ॥ विवरेषु आधारादिषु प्रसूतिरभिव्यक्त्यर्थेत्यर्थः ॥ विन्दुतः
प्राक्प्रक्रिया तु मञ्जूपादौ स्पष्टा ॥ विस्तरोपि तत एव ज्ञेयः ॥

[भाष्ये] देवताप्रसादजनकं चैतदित्याह—भाष्ये उतत्व
इति ॥ अत्रोतशब्दोऽप्यर्थे खल्वर्थे वा ॥ एवं च अन्यतर-
स्याधिको लाभः अध्याहारो वा ॥ त्वशब्दोऽन्यार्थं एकत्वाव-
च्छिन्नार्थां वा ॥ एकोऽवैयाकरणो निश्चयेन एनां वाचं स्वरूपेण
पश्यन्नपि स्वम्यस्यन्नपि न पश्यति न जानाति । अर्थपरिज्ञा-
नात् ॥ एवमन्य एनां स्वरूपेण शृण्वन्नपि उक्तहेतोरेव न शृणोति
फलाभावात् इति भाष्यार्थः ॥ इतिरर्थसमाप्तौ ॥ अत एवात्र
योग्यं कर्तारं स्वयन्नुपसंहरति—अविद्वांसमिति ॥

[भाष्ये] तदेवाह—भाष्ये [८मप०] उतो त्वस्मै
इति । उतशब्दोऽप्यर्थे । उशब्दो निश्चये ॥ एकस्मै स्वतनूमपि
निश्चयेन विसस्त्रे प्रकाशयति । सुधातोश्छन्दसि लुङ्लङ्लिटः
इति वर्तमाने लिट् । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकाशने वृत्तिः ॥ एवं
ददर्शेन्नपि बोध्यम् ॥ अत एव भगवता तथैव व्याख्यातम् ॥
अमि पूर्वं इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या तन्वमित्यत्र यणादेशः ।
तदेतद् ध्वनयन्नाह—तनुं विवृणुत इति । अर्थरूपमित्यर्थः ॥
एतेन कृत्वां शब्दार्थरूपमिति कृष्णोक्तमपास्तम् । निरुक्तादिवि-
रोधात् ॥ उक्तं दृष्टान्तं विशदयति—तद्यथेति ॥ पत्ये उशती
कामयमाना । वशेः कान्त्यर्थात् शतरि संप्रसारणादौ रूपम् ॥

विवृणुते ॥ वाङ्मो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं
व्याकरणम् ॥ उतत्वः ॥

(प्रदीपः) उतत्व इति । त्वशब्दोऽन्यवाची । उतशब्दो-
ऽपिशब्दस्यार्थः । स च सिन्नक्रमः । प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपल-
भमानोऽप्यर्थपरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः ॥ उतो इति । उत उ
इति निपातसमाहारः ॥ अविद्वांसमाहार्थमिति । अविद्व-
ल्लक्षणमर्थमर्थच आह्वयार्थः ॥

(उद्द्योतः) उतत्व इति । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ बहूनामपि
समानपृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्य-
न्नपि स्वम्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति अर्थानभि-
ज्ञत्वात् । अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यमिप्रायः । एवमेकः
शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचम् । य एव ह्यर्थं सम्यगवबुध्यते
तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति ॥ एवमर्थेनाविद्वांसं निन्दित्वाऽर्था-
न्तरेण विद्वांसं स्तौति—उतो त्वस्मै । अप्येकस्यै कसैचिद्वैयाकर-
णाय तन्वं शरीरं विसृजे विवृणोति प्रकाशयति । सम्यक् ज्ञानं हि
प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि वाचः शरीरम् ॥ अथोपमायुक्तयो-
त्तमया वाचा प्रसादेन तमेव स्तौति—यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवा
भूत्वोशती कामयमाना भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानम् । कसिन्

जाया गर्भग्रहणधारणादियोग्या यतः सुवासाः निर्णिकसृक्षम-
तमवस्त्रा तनूं सर्वावयवां विवृणुते इत्यर्थः ॥ अत एव भाष्ये
तनुमित्यस्य व्याख्यानं स्वमात्मानमिति । स्वीयं सकलस्वरूप-
मिति तदर्थः ॥ एवमग्रेपि वागेव शाखाभ्यासादिप्रसन्ना दुर्ज्ञानतया
पूर्वोक्तदार्ष्टान्तिके कर्त्रात्याह—एवमिति । वाग्विदे वैयाकर-
णाय ॥ स्वात्मानम् अर्थ उक्तः ॥ नन्वेतावता किमत आह—
[११शप०] वागिति ॥ नः अस्मान् प्रति । असम्यगिति वा ॥

[प्रदीपे] तदर्थमाह कैयटे—अविद्वदिति ॥ विशेष्यभूत-
वाक्यार्थाश्रयत्वेन स तमाह्वयार्थः ॥ अर्थच इत्यत्र अर्थचाः
पुंसि चेति—पुंसत्वम् ॥ अनेन—‘उत्तरार्धं विद्वांसं वैयाकरण-
माह’ इत्यर्थादुक्तप्रायम् ॥

[उद्द्योते] तत्सर्वं हृदि निधायाह—उद्द्योते—उतशब्द
इति ॥ त्वशब्दस्य द्वितीयार्थाशयेनाह—बहूनामपीति ॥
पश्यन्नपीत्यस्यार्थमाह—स्वभ्येति ॥ अर्थानभिज्ञत्वे इष्टापत्तिं
निराचष्टे—[४थप०] अर्थेति ॥ हि यतः ॥ एवं तेषां मध्य
इति शेषः ॥ एनामित्यस्य व्याख्या वाचमिति ॥ अत्र हेतुमुक्त-
रूपमेवाह—[५मप०] य एवेति ॥ हि यतः ॥ सम्य-
गिति । अनेन न शृणोतीत्यस्य सम्यगश्रवणम् अर्थः सूचितः ॥
एवमुक्तप्रकारेण उतोशब्दोऽप्यर्थ इत्याशयेनाह—[७मप०]
अप्येकस्मा इति ॥ सम्यग् ज्ञानमेव प्रकाशनमित्याह—सम्य-
गिति ॥ हि यतः ॥ नन्वेवमपि कथं शरीरप्रकाशोऽत आह—
[९मप०] अर्थो हीति ॥ यत इत्यर्थः ॥ [९मप०] प-
मेति । जायासादृश्यरूपेत्यर्थः ॥ त्तमयेति । मध्यमादिरूपे-

काले? यदा सुवासा निर्णिकवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु । तदा
ह्यतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति
शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रावृत्तशरीराम् । एवं स
एवैनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति
शृणोति चेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्ततद्वाच्ययोः (१ अ० १९ ख०)
स्पष्टः । भाष्ये—वाग्विदे वैयाकरणाय ॥

(भाष्यम्)

सकुमिव—

“सकुमिव तितउना पुनन्तो

यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते

भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥”

सकुः—सचतेर्दुर्धवा भवति, कसतेर्वा विपरी-
ताद्विकसितो भवति । तितउ—परिपवनं भवति—
ततवद्वा तुल्यवद्वा । धीरा ध्यानवन्तः । मनसा
प्रज्ञानेन । वाचमक्रत वाचमकृषत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः
सन्तः सख्यानि जानते ।

त्यर्थः ॥ वाचमिति । तत्कर्तृकप्रसादेनेत्यर्थः ॥ तमेव वैयाक-
रणमेव ॥ [१०मप०] अङ्गं शरीरम् ॥ [१४शप०]—
नार्थमिति । तद्रूपमर्थमित्यर्थः ॥ तस्यार्थं शब्दद्वारा वेत्यर्थः ॥
एवमग्रेऽपि ॥ घनेति । निविडेत्यर्थः ॥ [१४शप०] स इति ।
वैयाकरण एवेत्यर्थः ॥ अत्र संमतिमाह—[१६शप०] अय-
मिति ॥

[भाष्ये] क्रमप्राप्तं साधकमन्यदप्याह—भाष्ये—सकु-
मिवेति ॥

[भाष्ये] तत्र सकुशब्दार्थमाह—भाष्ये प्रतीकं धृत्वा
सकुः सचतेरिति ।

[भाष्ये] विनिगमनाविरहादाह भाष्ये—कसतेरिति ॥
यदा यतः कस गतवित्यसाद्विकासार्थकात् पृष्ठोदरादित्वाद्विपरी-
ताप्राग्वत् कर्मणि तुनि रूपम् । अतो विकासितार्थप्रतिपादको
भवतीत्यर्थः ॥ तितेति । तनोतेर्डङः सन्वचेति डङः ।
विशेषोच्चारणसामर्थ्यात्संध्यभावः । अब्युत्पन्नं वा ॥

[भाष्ये] परिपवनं परिशोधनम् । करणे ल्युट् ॥ परि-
शोधनकरणत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्तितउशब्दव्युत्पत्तिमाह—ततेति ।
एतेन तनोतेरेवेदं रूपमिति सूचितम् ॥

[भाष्ये] अस्याप्यतिप्रसक्तत्वादाह—भाष्ये—तुवेति ।
तुन्नानि छिद्राणि यस्य सन्तीति भूश्चि मनुप् ॥

[भाष्ये] [९मप०]—वाचमिति । शुद्धमिति शेषः ॥
अकृषत कृतवन्तः ॥

[भाष्ये] अत्रासखाय इत्यत्र नजादि नेति ध्वनयन्नाह—
भाष्ये [१०मप०]—अत्र सखाय इति ॥ तदर्थमाह—

क ? ॥

य एष दुर्गो मार्गः, एकगम्यो वाग्विषयः ॥

के पुनस्ते ? ।

वैयाकरणाः ॥

कुत एतत् ? ।

‘भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।’

एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मी-
लक्षणाद्भासनात्परिवृद्धा भवति । सक्तुमिव ॥

(प्रदीपः) सचतेरिति । पच सेचन इत्यस्य । दुर्ध्वाव
इति । दुःशोधः । यथा तितउना सक्तुस्तुपायपनीयते
तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः ॥ कसतेरिति ।
पृषोदरादिलाद्वर्णव्यत्ययः ॥ ततवदिति । विस्तारयुक्तमि-
त्यर्थः ॥ तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम् ॥ धीरा इति । वैया-
करणाः ॥ वाचमकतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः ।
मन्त्रे घसेति लेङ्कि सत्यकतेति रूपम् ॥ अत्रासखाय

समानेति ॥ तस्यार्थः प्रागुक्तो बोध्यः ॥ एवमपि ॥ कैयटेन
तथार्थकरणाद् भाष्ये ‘समानख्यातयः सायुज्यानि जानते’
इति पाठो नास्तीति प्रतीयते । सांप्रतं तु भाष्ये तथोपलभ्यते ॥

[भाष्ये] पूर्वं विशिष्य कर्तुरनुल्लेखादाह—[भा० १४
शप०] के पुनरिति । सायुज्यप्राप्तिकर्तारः पुनः के इत्यर्थः ॥
उत्तरमाह—वैयेति ॥ कुत इति । तेषामेव तत्प्राप्तिकर्तृत्वमिति
कुत इत्यर्थः ॥ उत्तरमाह—भद्रैषामिति ॥ यत इत्यादिः ॥
तदर्थमाह [१८शप०]—एषामिति ॥ अधीत्यस्य निरर्थक-
त्वादनुपपन्नासः ॥ शेषपूरणं वा ॥

[भाष्ये] लक्ष्मीशब्दार्थमाह—भाष्ये [१८शप०] ल-
क्ष्मीरिति । तथाच भासनात्तर्थाद् लक्ष दर्शनाङ्कनयोः इत्यस्मा-
दौणादिको लक्ष्मर्दु चेत्यीकार इति भावः ॥

[प्रदीपे] तदाह कैयटे [२यप०] दुःशोध इति ॥
अत्रापि प्राग्वत् खल्व् ॥ [३यप०] वाच इति । पञ्चम्यन्तम् ।
अपनीयन्त इति शेषः ॥

[प्रदीपे] तदाह—कैयटे [४थप०] विस्तारेति ॥

[प्रदीपे] तदाह—कैयटे [५मप०] बह्विति ॥ बहुव्रीहिः ॥

[प्रदीपे] धाधातोरौणादिके क्रानि घुमास्थेतीत्वे धीरा इति
रूपम् । धातूनामनेकार्थत्वाद् ध्याने वृत्तिरिति कृष्णादयः ।
ध्वैधातोरिव तथा रूपमिति वयम् ॥ ध्यानं व्याकरणविषयकम् ।
अतएव विशिष्टार्थमाह—कैयटे [५मप०] वैयेति ॥

[प्रदीपे] तदाह—कैयटे [६ष्ठप०] अपेति ॥

[प्रदीपे] अत एवाह—कैयटे [८मप०] ऋचिस्त्विति ।

भेदेति च ॥

इति । ऋचि तुनुवेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो
भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते ॥ सख्यानीति ।
सायुज्यानीत्यर्थः ॥ एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः ॥
वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंवि-
द्वक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये (सक्तुमिवेति) । ये यत्र व्याकरणे धीरा
ध्यानवन्तः सन्तस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणक-
ज्ञानेन वाचमकत अकृतपत असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्क-
रणेन शुद्धचित्ता अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या
सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः । तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञान-
वन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मानिरूपिताभेदज्ञानवन्तः
सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एषां वाचि
भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता स्थिता
भवतीति ऋगर्थः ॥ सचतेर्दुर्ध्वाव इति । यतः सचतेरतो
दुःशोध्यार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः ॥ तितउशब्द इत एव
भाष्यान्तपुंसकः । चालनी तितउः पुमानिति कोशात्पुल्लिङ्गेपि ॥

[प्रदीपे] एकगम्य इत्यस्यैकेनैव गम्य इत्यर्थः । तमाह—
कैयटे [११शप०] ज्ञानेनैवेति ॥

[प्रदीपे] कैयटे [१२शप०] वेदाख्ये इति । वाची-
त्यस्यावृत्त्योभयत्रान्वय इति भावः ॥

[उद्घोते] सक्तुमिति स्पष्टार्थं तदर्थमाह—[उ० १म-
प०] ये यत्रेत्यादि । विषयत्वं सप्तम्यर्थः ॥ [२यप०] सक्तु-
मिवेति । सक्तुं पुनन्त इवेत्यर्थः ॥ शुद्धमनसो हेतुत्वादाह—
ध्यानेति ॥ तदपि व्यापारमित्याह—तत्करणेति ॥ वाचम-
कतेति ॥ ‘मन्त्रे घस—’ इति लेङ्क् । शुद्धमित्यर्थः ॥ तदाह—
[३यप०] असाधिवति ॥ विविक्तामिति । विवृक्तामिति
कचित्पाठः ॥ अत्रासखाय इत्यत्र ऋचि तुनुवेति दीर्घ इति
ध्वनयन्नाह—[४थप०] अत्रेति ॥ एतेन तत्र व्याकरणविषय
इति रत्नोक्तमपास्तम् । तद्ध्वनयन्नाह—ब्रह्मेति । व्याकरणप्रति-
पाद्ये इत्यर्थः ॥ सखाय इत्यस्य व्याख्या समानेति ॥ तस्य
व्याख्या समानेति ॥ तस्यार्थमाह—[५मप०] तच्छब्दे
इति । ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे इत्यर्थः ॥ तुल्ययुक्त्या आह—तेनै-
वेति ॥ [७मप०] प्राप्नुवन्ति ॥ यत इति पाठः ॥ अत्र हेतु-
माह—यत इति ॥ एषां अत्र धीराणाम् ॥ [९मप०] भव-
तीति । अत इति शेषः ॥

[उद्घोते] असंबद्धत्वात्तदर्थमाह—[उ० ९मप०] यत
इति ॥ पच समवाये पच सेचने इत्यन्यतरसाद् दुःशो-
धार्थादौणादिके कर्मणि तुनि क्त्वे च रूपमिति भावः ॥ अत
एवाह—अत इति ॥ भाष्ये दुर्ध्वाव इत्यत्रेपहुःस्त्विति दुःपूर्वा-
द्धावेः कर्मणि खलित्याशयेनाह—दुःशोध्यार्थेति ॥

इति श० कौ० ॥

२ तथोपलभ्य इति कचिदेव पुल्लिङ्गे । न पुनः संघेषु पुल्लिङ्गे ॥ अस्मा-
गिरिप द्वयोरेवोपलब्धस्य पाठः, त्रिषु नोपलब्धः ॥

१ वस्तुतस्तूकभाष्यानुरोधादमरग्रन्थे पुंस्त्वाऽयोगमात्रं व्यवच्छेदं नत्व-
न्ययोगोपि ॥ तथाच पुंनपुंसकवर्गे—‘स्याद्वान्तु हिङ्गु तितउ’ इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अतएव तितउमाच्ये इति तितावयतीत्यग्नियुक्तग्रन्था अपि सङ्गच्छन्ते

विस्तारेति । तनोतेर्दुः सन्वचेति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ तुचेति । तुदधातोः कर्मणि डउः सन्वचेति भावः ॥ ध्यानं शातार्थभावनम् ॥ मनसेति व्यापारपरं तदाह—प्रज्ञानेनेति ॥ भाष्ये केति । 'किं तद्, यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति' इति प्रश्नः ॥ उत्तरयति—य एष इति । दुर्गमार्गप्राप्यत्वादुर्गमार्गत्वोपचारः ॥ दुर्गत्वमेवाह—एकेति ॥ ज्ञानेनैवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः । अत एव दुर्गत्वं 'नान्यः पन्था' इति श्रुतेरिति भावः ॥ भाष्ये वाग्विषय इति छेदः । अत एव श्रवणोपपत्तिः ॥ वाग् वेदरूपात्र ॥ वेदान्तेष्विति । सत्यं ज्ञानमित्यादिषु । परमार्थ-संविद्धक्षणा परमार्थब्रह्मात्रविषयज्ञानविषयाऽखण्डार्थरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषां ब्रह्मपरो वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तेरिति भावः ॥ अयं भावः—ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक् कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैर्लब्धान्तःकरणशुद्धयोऽत्र य एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना सह समानख्यातयस्यक्तमेदभावनाः सख्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवते । यत एषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि या भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकं निहिता भवति । एतच्छास्त्रसाध्य-प्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूपितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वीकारेण

[उद्योते]—[११शप०] नपुंसकः नपुंसकलिङ्गः ॥ कोशासंगतिं परिहरति—चालनीति । अत एव स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते ॥

[उद्योते] तदाह—[उ० १२शप०] तनोतेरिति ॥ इदं सर्वं शाकटायनादिरीत्या बोध्यम् ॥

[उद्योते] तदाशयमाह—[उ० १३शप०] तुदेति । व्यथनार्थकादिति भावः ॥ एवं च नातिप्रसक्तिरिति बोध्यम् ॥

[उद्योते] तत्र ध्यानपदार्थमाह—[उ० १४शप०] ज्ञा-तार्थभावनमिति । सततपरिशीलनमित्यर्थः । धारणेति यावत् ॥

[उद्योते] प्रश्नोत्तरयोः सामानाधिकरण्याय प्रातिपदिकार्थप्रश्ने तात्पर्यमित्याशयेनाह—[उ० १५शप०] किं तदिति ॥ [१६शप०] दुर्गमार्गेति । तस्य दुष्प्रापत्वादिति भावः ॥ [१७शप०] दुर्गत्वमिति । अतिविषमत्वमित्यर्थः । मार्गे इति भावः ॥

[उद्योते] सविकल्पकनिवृत्तये आह—[उ० १७शप०] निर्विकेति । अत एव तस्यान्यथा दुःसाध्यत्वादेव ॥ एवमव्यवच्छेदमाह [१८शप०] नान्य इति ॥ अवागिति छेदनिरासायाह—[१९शप०] भाष्ये वाग्विषय इति छेद इति ॥ अतएव विषयत्वादेव ॥ एवं च साधनसंपत्तिस्तथा सूचिता ॥ ननु कीदृशवाग्विषयत्वं तस्य, तत्राह—[१९शप०] वाग्वेदरूपात्रेति ॥

[उद्योते २१शप०] परमार्थेत्यादि रूपान्तं समस्तमेकं पदम् ॥ नन्वेवं कथं, सर्ववेदनिष्ठा सा लक्ष्मीरित्यत आह

तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्बेन तत्तदुपाधिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्ग्रहात् । एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायां तैर्नैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिवैयकरणानामिति ॥ यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सस्यमित्यादितस्तेषां तद्वोधात्सा तेषां वाचि निहितेति ॥ तत्र, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाबोध्यत्वोक्तेः । तत्र ह्यप्राप्येत्यस्य संबन्धज्ञानेऽविषयीभूयासंबन्ध चेत्यर्थः । आद्यं शब्दे, अन्त्यं मनसि ॥ शुद्धचित्तस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य—इदं त्वद्वयं बुद्धेति श्रुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् ॥ लक्षणादित्यस्य व्याख्या भासनादिति ॥ परिवृद्धा अज्ञाननिवर्तने प्रभ्वी ॥ एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमभाष्येऽन्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् ॥ चत्वारितीत्यादि ऋक्चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयति ॥

(भाष्यम्)

सारस्वतीम्—

याज्ञिकाः पठन्ति—“आहिताग्निपशुद्वं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेद्” इति ॥

[२२शप०] सर्वोपीति ॥ ब्रह्मपर इति । तत्तात्पर्यक इत्यर्थः ॥ अन्येषामज्ञाननिरासायाह—[२४शप०] अयं भाव इति ॥ शास्त्रतः व्याकरणतः ॥

[उद्योते ३१शप०] तैः वैयकरणैः । एवमग्रेऽपि [३३शप०] ॥ परमतात्पर्यमाह—[३३शप०] एवमिति ॥ प्राचासुक्तिं खण्डयति [३५शप०] यत्त्विति ॥ अप्राप्येलस्योभयत्र संबन्धयाह—[३६शप०] तत्रेति ॥ [३८शप०] तूभयमिति । वाच्यनसरूपमित्यर्थः ॥ स्पष्टार्थमुपसंहरति [३९शप०] नत्त्विति ॥

[उद्योते] परिगृहीतेति रत्नोक्तार्थनिरासायाह—[उ० ४१शप०]—अज्ञानेति ॥ विरोधं परिहरति—एतेचेति ॥ सर्वानुक्रमे छन्दोदेवतानामेव प्रतिज्ञापुरःसरमनुक्रान्तत्वादाह—भाष्ये इति ॥ [४२शप०] अन्यत्र अग्निध्यानादौ ॥ परमतात्पर्यार्थमाह—[४३शप०] चत्वारितीति । चत्वारिशृङ्गा इत्यादीत्यर्थः ॥

[भाष्ये] अग्निमादधानेन दानपरिग्रहादिव्याकरणमवश्यमध्ययमित्याह—भाष्ये—सारस्वतीमिति ॥ याज्ञिकाः पठन्तीति प्राग्वत् ॥ यद्यपि अनारभ्याधीतेन नानृतं वदेत् इति निषेधनार्थानृतवच्छन्दानृतस्यापि सत्त्वेन सर्वत्रापशब्दप्रयोगपुरुषदोषा बहवः, तथापि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितेन तादृशेन वाक्येन क्रतोरपि वैगुण्यमित्याशयेनाह—आहिताग्निरिति ॥ क्रतुमध्य इति शेषः ॥ वस्तुतस्तु अन्यत्र दोषाभावसूचकमेवात्राहिताग्निपदमित्यन्यत्र स्फुटम् ॥ एवं च नारायणोक्तं युक्तमेवेति बोध्यम् ॥

१ 'सर्वानुक्रमभाष्ये' इत्येवमेवोद्योते पाठ उचितः प्रतीयते ॥

प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्ययं व्याकरणम् ॥
सारस्वतीम् ।

(प्रदीपः) प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्छः ॥
प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृ-
तिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादना मा भूमेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भवार्थे इति । प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् ॥
(भाष्यम्)

दशम्यां पुत्रस्य—

याज्ञिकाः पठन्ति—“दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य
जातस्य नाम विदध्याद् घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थ-
मवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम् । तद्धि प्रति-
ष्ठिततमं भवति । अक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं
कुर्यान्न तद्धितम्” इति ॥

नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या
विज्ञातुम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥

(प्रदीपः) दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति
पञ्चमीति योगविभागात्समासः । ततः कालशब्देन बहु-
व्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दश दिनान्यशौचं भवतीति
दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । येषां गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां

[भाष्ये] भाष्ये सारस्वतीं सरस्वतीदेवताकाम् ॥

[प्रदीपे] कैयटे—हिता इति । तस्मै हितमित्यर्थे वृ-
द्धाच्छः ॥ अत्र प्रायश्चित्तपदमुक्तकर्मपरमेवेति भावः ॥ प्राग्वत्
यज्ञकर्मण्यपशब्दप्रयोक्तारो मा भूमेत्यध्ययं व्याकरणमिति फलितोर्थः ॥

[उद्घोते] ननु श्रुतिस्मृतिविहितं पापशोधककर्म प्रायश्चि-
त्तमिति कथमिदं तद्भवत्वमत आह—उद्घोते—प्रायश्चित्तेति ॥
तथा चात्र प्रायश्चित्तपदमन्तःकरणशुद्धिपरमिति भावः ॥

[भाष्ये] नामकरणे उपयोगमाह—भाष्ये दशम्यामिति ॥
याज्ञिकाः पठन्तीति पूर्ववत् ॥ ‘वटे गावः सुशेरते’ मासिक-
मित्यादिवद् दशम्याम् इत्यौपशेषिकेऽधिकरणे सप्तमीत्याशयेनाह—
दशम्युत्तरेति ॥

[भाष्ये] अवृद्धं वृद्धसंज्ञाक्षररहितम् ॥

[भाष्ये] अत एव स्तौति—तद्धीति ॥ कृतमिति । तद-
न्तमेवेत्यर्थः ॥ एवमग्रेपि ॥

नियमापूर्वफलिततदनिष्टाभावात् तद्धितान्तस्यापि प्राप्तिरिति
तन्निषेधति—न तद्धितमिति ॥ तत्करणेन न केवलं नियमा-
पूर्वहानिः, अपितु दुरितमपीत्यर्थः ॥

नन्वेतावता किमत आह—भाष्ये—नचान्तेति ॥ नही-
त्यर्थः ॥ विज्ञातुमिति । अतोऽध्ययं व्याकरणम् इति शेषः ॥

[प्रदीपे] कैयटे [५मप०] सामीपिकमिति । उप समीपे

पुत्रस्येति, तैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्ये-
यम् ॥ घोषवदादीति । घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रद-
शितास्तदादि ॥ अन्तरन्तःस्थमिति । मध्ये यरलवा यस्य
तदित्यर्थः ॥ त्रिपुरुषानूकमिति । नामकरणे योऽधिकारी
पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्तानुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषा-
नूकम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥

(उद्घोतः) पञ्चमीति योगविभागादिति । सुप्सुपेति तु यु-
क्तम् ॥ ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम् ।
गृह्येपि तथैव पठ्यतेऽतो दशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह—तैर-
पीति ॥ शिक्षायामिति । ते च दशः ॥ अन्तरन्तस्था यस्ये-
त्यर्थः ॥ त्रिपुरुषानूकम् । त्रिपुरुषशब्दे द्विगुः । मूलविभुजादि-
त्वात्कैः ॥ भाष्ये—अनरीति । अमनुष्येऽरिभिन्ने इति वार्थः ॥

(भाष्यम्)

‘सुदेवो असि—

“सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव ॥”

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि । यस्य ते सप्त
सिन्धवः सप्त विभक्तयः । अनुक्षरन्ति काकुदम् ।
काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा, साऽस्मिन्नुद्यत इति

श्लेषः संबन्धस्तत्कृतमित्यर्थः ॥ [६प०] घोषवन्त इति ।
घोषशब्दो धर्मपरः ।

[प्रदीपे] कैयटे [९मप०] त्रयः पुरुषा इति । पितृपिता-
महप्रपितामहा इत्यर्थः ॥ तानिति । तेषामन्यतममिति शेषः ॥
इदं च फलितार्थकथनम् ॥

[उद्घोते] योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वादाह—उद्घोते—
सुप्सुपेतीति ॥ इदमेव प्रतिपादयन्नाह—[२यप०] नन्विति ॥

[उद्घोते] कैयटेन वृत्त्यर्थार्थस्योक्तत्वाद्विग्रहमाह—[उ०
४थप०] अन्तरिति ॥ अन्तस्थाशब्द आकारान्तः ॥

[उद्घोते] शब्दार्थमाह—[उ० ५मप०] त्रिपुरुषशब्दो
द्विगुरिति ॥ समाहारद्विगुरित्यर्थः ॥ पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभाव
इति भावः ॥ अमनुष्य इति । देवतादौ पर्यवसितमित्यर्थः ॥
यदा—अरौ प्रतिष्ठितं न भवतीत्यर्थः ॥ तत्फलितमाह—
अरिभिन्ने इति ॥ तद्धिन्ने मित्रादावित्यर्थः ॥

[भाष्ये] तथाऽन्यमपि क्रमप्राप्तमृच्छन्नाह—भाष्ये सुदेवो
असीति । प्रकृत्याऽन्तरिति प्रकृतिभावः ॥

[भाष्ये] भाष्ये—सुदेव इति । हे वरुण त्वं सुदेवो असि ॥
अस्य व्याख्या—सत्यदेवोसीति ॥

[भाष्ये] तदेवाह—भाष्ये—यस्यते ससेत्यादि ॥

[भाष्ये]—भाष्ये ताल्विति । तस्य तत्र यौगिकत्वम् ॥

‘तथा च “साधनं कृता” इति समासः सिध्यति’ इति दाधिवधः ॥

२ ‘अन्तस्थाभिश्च संयुतम्’ इति शिशोकेः ॥

१ वस्तुतस्तु—प्रथमं कर्माऽविवक्षायां अनुकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसं-
वन्धेऽप्यदोषः । वार्तिकदिक् तु प्रथममेव कर्माविवक्षामभिप्रेत्येति=श. कौ. ॥

काकुदम् । सूर्यं सुषिरामिव । तद्यथा—शोभना-
मूर्तिं सुषिरामशिरन्तः प्रविश्य दहति, एवं ते
सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति ।
तेनासि सत्यदेवः ॥ सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं
व्याकरणम् ॥

सुदेवो असि ॥

(प्रदीपः) सुदेवो असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः । यतो
हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण सत्यदेवोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्य-
देवा भवन्तीत्यर्थः ॥ सिन्धव इति । नद्य इव विभक्तय
इत्यर्थः ॥ अनुक्षरन्तीति । ताल्वनुप्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥
सास्मिन्नुद्यत इति । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः ॥
सूर्यमिति । सूर्यमिति प्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छ-
न्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः ॥

(उद्घोतः) सत्यदेव इति । वरुणे यथा सत्येन दीव्यति द्यो-
तत इति यौगिकोयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः ॥ यस्येति पञ्चमीस्थाने

रूढिव्यावृत्तये आह—काकुरिति ॥ साऽस्मिन्नुद्यत इति फलि-
तार्थकथनम् ॥

[भाष्ये] अत्र वृष्टान्तमाह—भाष्ये—सूर्यमिति ॥ तदु-
पपादयति—शोभनामूर्तिमिति । अनेनोमिरयःप्रतिमा न तु
सूर्यमिति सूचितम् ॥

[भाष्ये] उपसंहर्तुं दार्ष्टान्तिके पुनर्योजयति भाष्ये एवं
तद्वति ॥ एवमित्येव पाठे 'ते' इति शेषः ॥

[भाष्ये] निगमयति—भाष्ये तेनासीति ॥ ननु किमेता-
वताऽत आह—सत्येति ॥ व्याकरणाध्ययनस्य सत्यदेवत्वं
फलमित्यर्थः ॥

[प्रदीपे] कैयटे—वरुणेति । बार्हस्पत्ये प्रगाथे इत्यादिः ॥

[प्रदीपे] सर्वमन्त्रतात्पर्यार्थमाह—कैयटे—यत इति ।
व्याकरणज्ञानाद्यतो हेतोः साध्वसाधुशब्दज्ञानपूर्वकं सुशब्दप्र-
योगादित्यर्थः ॥

[प्रदीपे] कैयटे—नद्य इवेति । समुद्रा इवेत्यर्थः ॥ लक्ष-
णैवेति भावः ॥ विभक्तयः । उक्तोर्थः ॥ अनुक्षरन्तीत्यस्यार्थ-
माह—ताल्विवति ॥ अध्याहारेणाह—अनुप्राप्येति ॥ क्वचित्
प्राप्य इत्येव पाठः ॥

[उद्घोते] तत्तात्पर्यमाह—उद्घोते—वरुणे इति ॥ स-
त्येनेति । साधुशब्दप्रयोगाख्येनेत्यर्थः ॥ देवित्तासि व्यवहरसि
इति कृष्णोक्तार्थनिरासायाह—दीव्यति द्योतत इति । अयं
भावः—द्विविधमनृतम्—अर्थानृतं शब्दानृतं च । तत्र यथा
भ्रान्तविप्रलम्भकै रजतत्वेनोपदिष्टस्य रजस्य रजतस्थाने दानम-
नर्थहेतुः तद्वत् साधुशब्दस्थानेऽसाधुशब्दप्रयोगः, तदभावाद्-
रुणः सत्यदेव इति यौगिकः नत्वश्वकर्णादिवद्रूढ इति भावः ॥

१ 'भाष्यकारस्याध्वगत्वेन प्राधान्यादध्ववेदस्य कथनम्' इति पृच्छाया तु

पृष्टी । यसात्ते काकुदं तालु प्राप्य सिन्धवः सप्तसमुद्ररूपाः ॥
सप्तविभक्तयोऽनुक्षरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः ॥ अनेकार्थत्वादिति ।
वदेरधिकरणे घञर्थे इति कः । शकन्धुवत्पररूपं पृषोदरादिस्वा-
द्वैकस्योकारस्य लोपः । नुदेर्वाधिकरणे कः । पृषोदरादित्वात्रुलोपः ॥

सूर्यं शोभनामयःप्रतिमाम् सुषिराम् ऊपसुषीति रप्रत्ययेन
सच्छिद्रां प्रविश्याश्रियंथा तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां
करोति एवं तालुदेशे प्रकाशं प्राप्य विभक्तयो विभक्त्यन्ताः शब्दाः
शारीरं पापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम् ॥

(उक्तप्रयोजनग्रन्थोपपत्तिप्रकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः
प्रयोजनमन्वाख्यायते, न पुनरन्यदपि किञ्चित् ॐ
इत्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दा-
न्पठन्ति ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । ननु कानि पुनरस्येति येन

[उद्घोते] तदर्थमाह उद्घोते—यस्येतीति ॥ व्यत्ययेनेति
भावः ॥ प्राप्येत्यध्याहारलभ्यः । अन्यथाऽनुपपत्तेः । सप्त-
वीति । सप्तत्वसंख्यासामान्यात्प्रथमादिसप्तत्रिकाणीत्यर्थः ॥ तथा
च श्रुतौ लुप्तोपमा सूचिता ॥ व्याख्यानेऽपि तथा । अनेन
क्रियाप्याक्षिप्ता भवतीति न न्यूनता ॥ प्रकाशन्त इति । मूर्ति-
मत्य इत्यादिः, अत इत्यन्तश्च ॥

[उद्घोते] तद्ध्वनयन्—'अनेकार्थत्वात्' इति कैयटो-
क्तिवशादाह—[उ० ५मप०] वदेरिति ॥ उत्क्षेपार्थादिति
भावः ॥ घञर्थे इतीति । वार्तिकेनेति भावः ॥ शकन्ध्वति ।
संप्रसारणे पूर्वरूपे काकोरुदमिति पृष्टीतत्पुरुषे इत्यादिः ॥ विनि-
गमनाविरहादाह—पृषोदेति ॥ 'सास्मिन्नुद्यते' इति भाष्यस्य
संदिग्धत्वेनान्यथापि व्याख्यातुं शक्यत्वेन संप्रसारणाद्यभावादे-
कार्थत्वकल्पनालाभवादाह—नुदेर्वेति ॥

[उद्घोते] तदाह—[उ० ७मप०] सूर्यमिति ॥ को-
शादिप्रासाध्यादीर्घान्तोऽप्ययमित्यन्यदेतत् ॥ सामर्थ्यलभ्यमर्थ
भाष्योक्तमाह—[८मप०] प्रविश्येत्यादि ॥

[उद्घोते] तत्तात्पर्यार्थमाह—[उ० ९मप०]—एवं ता-
त्विति ॥ वरुणस्येति शेषः ॥

[उद्घोते] तात्पर्यार्थमाह—उद्घोते—अनेनेति ॥ वरुण-
गुल्यत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥ स यथा स्वर्गवासी एवमन्योपि तादृश
इति भावः ॥

[भाष्ये]—भाष्ये किंपुनरिति । पुनःशब्दो हेत्वर्थे वाक्या-
लंकारे वा ॥ एवमप्येति ॥ इदं प्रयोजनमित्यन्वयः ॥

[प्रदीपे] प्रयोजनान्वाख्यातारं प्रत्ययं प्रश्नः । अत एव
तस्यायं प्रश्नो न, तत्प्रष्टुरपि नेत्याह—कैयटे—ननु कानीति ॥

विनिगमकानुपलम्भाच्चित्तैवेति दाधिमथाः ॥

पृष्ठं, स एव कथं पृच्छति—किं पुनरिति ॥ एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति । पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते वाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम् । अद्यत्वे तु खल्पायुष्ट्वात्पूर्वमेव वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्वाक्यकरणमध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यन्वाख्येयं प्रयोजनम् ॥ न पुनरन्यदिति वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः ॥ ओमित्युक्त्वेति । अभ्युपगम्येत्यर्थः । वृत्तान्तश्च इति । वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते । वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवं तर्हीति । 'वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजना-
न्वाख्यानं, न तु वेदविषये' इत्येवंरूपं विषयविभागम् ॥ तृतीयस्य
प्रश्न इत्यन्ये । किञ्चित्पदार्थमाह—वेदमपीति । शेषपूरणमन्यत् ।
किं तत्किञ्चिदित्याकाङ्क्षायामाह—भाष्ये—ओमित्युक्त्वेति ।

तदावश्यकत्वज्ञानादानर्थक्यशङ्कायास्तस्यासंभवादिति भावः ॥
प्रश्नाकारमाह—किमिति ॥ पूर्वतनं तु प्रतीकम् ॥ यत्तु—फ-
लान्युक्त्वा तदन्वाख्यानस्यावश्यकतां वक्तुं तस्यैवायमाक्षेपः—
इति केचित् ॥ तन्न, अग्रे तथाऽनुक्तेः । अत एव तद्विरोधापत्तेश्च ॥
तदेतद् ध्वनयन्नाह—कैयटे—एवं तर्हीति ॥ भाष्यकार एव ॥

[प्रदीपे] कैयटे—दर्शयतीति । स्वयमेव प्रश्नपूर्वकं दर्श-
यतीत्यर्थः ॥

[प्रदीपे] उत्तरग्रन्थे भाष्यकृतोक्तं विषयविभागमत्रैवाह कैयटे
पुरेति ॥ युगान्तर इत्यर्थः ॥ व्याकरणमिति । तदाचक्षानीत्यर्थः ॥
तदध्ययने हेतुगर्भं विशेषणमाह—[६४५०] प्रधानमिति ॥

[प्रदीपे] वीप्सायां शसित्वाशयेनाह—कैयटे—वृत्तान्त-
मिति ॥ प्रतीत्येति ॥ अधिकृत्येत्यर्थः । वीप्साद्योतको वा
प्रतिः ॥ 'पठन्तीत्यर्थः' इति पाठस्तु सुगम एव ॥ वृत्तान्तत
इति पाठे तु तृतीयान्ताद् द्वितीयान्ताद्वाऽऽद्यादित्वात्तसिः ॥
वीप्सान्तर्भावो बोध्यः ॥

[उद्घोते] विषयविभागमित्यस्य 'मिन्नं मिन्नं विषयम्'
इत्यर्थनिरासायाह—उद्घोते—वेदातीति ॥

[उद्घोते] उत्तरीत्या प्रष्टावक्तोः प्रश्नासंभवेऽपि प्रकारान्तरेण
भाष्यस्य समञ्जसत्वाद्गतिकगतिरूपकैयटोक्तिरयुक्तेत्याशयेनाह—
उद्घोते—तृतीयस्येति ॥ उक्तद्वयमिन्नस्येत्यर्थः ॥

[उद्घोते] कैयटात् सर्वस्तदर्थ इति प्रतीयते । तन्निरासा-
याह—उद्घोते—किञ्चिदित्यादि ॥ शेषेति । अनुषङ्गेणैति
भावः ॥ कैयटोक्तकिञ्चित्पदार्थस्य भाष्यारूढत्वायाह—[उ०
३५०] किं तदिति ॥ [४४५०] माहेति । विशिष्याहे-
त्यर्थः ॥ अत एवानन्वयवारणायाह—पठन्तीत्येति ॥ शेष
इति । अध्याहार इत्यर्थः ॥ प्रयोजनमन्वाख्यायत इत्यस्यानु-
पङ्गः ॥ शमित्यस्यादाबुक्तिस्तु प्राग्वज्ज्ञेया ॥ एतावद्वन्धस्य तात्प-

१ तदाशामिति 'तज्ज्ञानम्' इति पाठो भवेत् ॥ यथाश्रुतानुपपत्तेः ॥

पठन्तीत्यस्यानन्तरमेतेभ्योऽपीति शेषः ॥ एवंच वेदमधिजिगां-
समानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति नान्वाख्यायत इति प्रश्नः ॥
वेदाध्ययनवद् व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरैव करिष्यन्तीति
प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ नन्वोमित्यधिकमत आह—
अभ्युपगम्येति । विनैव प्रयोजनज्ञानमिति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पुराकल्प एतदासीत्—संस्कारोत्तरकालं ब्रा-
ह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्तत्स्थानकर-
णनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते ॥
तद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो
भवन्ति—

'वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः

सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः,

यमाह—[५५५०] एवं चेति ॥ अत्र तदन्वाख्याने चेत्यर्थः ॥
प्रश्नस्यापि परमतात्पर्यमाह—[७५५०] वेदेति ॥ एवं
चेत्यादिः ॥ तदनन्वाख्याने चेति तदर्थः ॥ अधीष्वेलाचार्यवच-
नादेवेति भावः ॥ [७५५०] प्रयोजनं तज्ज्ञानम् ॥ कचित्तथैव
पाठः ॥ न चादौ विप्रलम्भशङ्कान् प्रति तदुक्तिरिति वाच्यम्,
तर्हि शतशस्तदुक्तावपि तच्छङ्काया प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ नचार्थात्म-
वृत्तान् प्रति प्रोत्साहनार्थां तदुक्तिः, तर्ह्यन्यत्रापि तदर्थं तदुक्तेरा-
वश्यकत्वात् ॥ अथ तत्र तद्विनैव निर्वाहः तर्ह्यत्रापि तथेति
भावः ॥ यत्तु वेदाध्ययनप्रकारं तृतीय एवाह—भाष्ये—ओ-
मिति । आचार्येण 'अधीष्व' इत्युक्ते "ओमभ्यादाने" इति
विहितोदात्तपुनर्विशिष्टप्रणवमादाबुच्चार्येत्यर्थः इत्याह रत्नकृदादयः ।
तन्न, एवं सति 'ओ३म्' इत्येव वाच्ये इत्युक्त्वेत्यस्य वैयर्थ्यस्य
दुष्परिहरत्वात् । तन्न तथा प्रकारसत्त्वेऽपि प्रकृते तत्कथनानुप-
योगाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह—[उ० ८ म५०] नन्वोमि-
त्यधिकमिति ॥ ओमित्युक्त्वेत्यधिकमित्यर्थः ॥ कचित्तथैव पाठः ॥
अभ्युपगम्येतीति । विशिष्टस्यायमर्थ इति भावः ॥ अत एव
कैयटेन तथैवोक्तम् ॥ विनैवेति । अधीष्वेत्युक्ते तदाज्ञामित्यादिः ॥

[भाष्ये] एतत्पदार्थमाह—भाष्ये—संस्कारोत्तरेत्यादि
दिश्यन्त इत्यन्तेन ॥ क्रियाविशेषणमेतत् ॥

[भाष्ये]—भाष्ये ब्राह्मणा इति ॥ प्राग्वत् ॥ व्याकरणमि-
त्यज्ञानानुपलक्षणम् । प्राधान्यादस्योद्देशः ॥ ततः किमित्याशङ्का-
यामत एवाह—[२५५०] [एतेभ्य इत्यादि ॥ अङ्गाध्वेवृत्त्य
इत्यर्थः ॥ स्थानं प्रसिद्धं कण्ठादि ॥

[भाष्ये] नन्वेवं विशिष्टवेदपाठसिद्धिरेवेत्येतावता किमत
आह—भाष्ये—वेदमिति ॥

[भाष्ये] प्रवक्तार इत्यत्र कर्माह—भाष्ये—वेदान्न इ-
त्यादि मित्यन्तेन ॥ नः असाकम् । कर्तरि शेषत्वविवक्षया

२ क्रियाविशेषणानामपि विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययत्वाङ्गीकार एव लाघव-
मिति दाधिमथाः ॥

अनर्थकं व्याकरणम्' इति । तेभ्य एवं विप्र-
तिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद् भूत्वा आचार्य
इदं शास्त्रमन्वाचष्टे—इमानि प्रयोजनान्यध्येयं
व्याकरणम्—इति ॥

(प्रदीपः) अद्यत्वं इति । अद्यत्वे शब्दो निपातोऽस्मिन्
काल इत्यत्रार्थे वर्तते ॥ त्वरिता इति । विवाहादौ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये उत्तरमाह—पुराकल्पे इति । युगान्तरे इ-
त्यर्थः ॥ संस्कार उपनयनम् ॥ करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः ॥ अनुप्रदानं
नादादिबाह्यप्रयत्नः । तेनाधीतव्याकरणशिक्षेभ्य इत्यर्थः । ते तदा-
नीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जानन्तो नित्यत्वं वा तदध्यय-
नस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनं पृच्छन्तीति न कदाचिदपि
वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् ॥ न तथेति । किं तु
विपरीतमित्यर्थः ॥ भाष्ये—आचार्यपदेन शास्त्राध्यापको भाष्यक-
देव विवक्षितः ॥ इदं शास्त्रमिति । प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥ सिद्धा लोकाच्च तद्व्यवहाराच्च ॥ अध्यापकशिक्षयैव
स्थानादिज्ञानसंस्कारग्रहणवदिति एतदनर्थकमित्याह—अनर्थेति ॥
विप्रतीति ॥ विरुद्धमर्थं प्रतिपन्ना विप्रतिपन्ना सा बुद्धिर्येषां
तेभ्य इत्यर्थः ॥

[भाष्ये] तदेवाह—भाष्ये—इमानीति ॥ यद्यपि मन्वा-
दिस्मृत्या वेदवेदाङ्गाध्ययनयोः सका(?) लभ्यते तथाप्यार्थत्वावि-
शेषाद् त्रीहियववद् विकल्प इति बोध्यम् ॥ व्याकरणं प्रागुक्तम् ॥

[प्रदीपे] त्वेति शब्दानर्थक्यं परिहरति—कैयटे अद्यत्वे इति ॥

[प्रदीपे] शेषं पूरयति—कैयटे—विवाहादाविति ॥ तत्रो-
च्युक्ताः सन्त इत्यर्थः ॥

[उद्द्योते] यत्त—किंचिदित्यन्त एव पूर्वपक्षः । ओमित्यादि
परिहारः—इति । तन्न समञ्जसमित्याशयेनाह—उद्द्योते—
भाष्ये उत्तरमिति ॥

[उद्द्योते] तत्र चौलान्तसंस्कारोत्तरं तदभावादाह—[उ०
२यप०] उपेति ॥

[उद्द्योते]—उद्द्योते नादादीति । भाष्यस्थनादपदमुपलक्षणं
विवारादीनामिति भावः ॥ यद्यपि सर्वाङ्गाध्ययनं पूर्वम्, तथापि
वैदिकशब्दोपदेशे व्याकरणशिक्षान्योपयोगाभावेन फलितार्थमाह—
[३ यप०] तेनाधीति ॥ वर्णोच्चारणप्रकारस्य स्थानादेः प्रकृत्या-
दिविभागेन तदर्थरूपकथनस्य तयोः सत्त्वादिति भावः ॥ नन्व-
ङ्गाध्ययनकाले बाल्यात् प्रयोजनप्रश्नासामर्थ्याद् वेदाध्ययनकाले
प्रौढत्वात् तत्सामर्थ्येऽपि कुतो न तदुपदेश इत्यत आह—ते
तदानीमपीति ॥ वेदाध्ययनकाले प्रौढतायामपीत्यर्थः ॥ अपि-
नेदानीं बाल्यकालसमुच्चयः ॥ अत एवाग्रे न कदाचिदपीत्युक्तिः ॥
[४यप०] फलकत्वम् अर्थज्ञानद्वारा ॥

[उद्द्योते] अन्यस्यासंभवादाह—[उ० ७मप०]—भाष्ये

(अनुबन्धचतुष्टयोपसंहारभाष्यम्)

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्यु-
क्तानि ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये (उक्तः शब्द इति) । लौकिकानां
वैदिकानां चेत्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः ॥ स्वरूपम-
पीति । अथगौरित्यादिना ॥ अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य, विषयप्रयो-
जननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुम् । तेनैव संवन्धाधिकारि-
णादुक्ताविति तौ पृथगुक्तौ ॥

(इत्यनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ॥)

(अथ शास्त्रनिर्माणरीतिनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्त-
व्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः, आहोस्विदपश-
ब्दोपदेशः, आहोस्विदुभयोपदेश इति ? ॥

आचार्येति ॥ तत्त्वे बीजमाह—शास्त्रेति ॥ इदं शास्त्र-
मित्यनेन प्रागुक्तव्याकरणपरामर्शं तदन्वाख्यानस्थानुत्तरत्वादुत्तर-
ग्रन्थानुरोधाच्च तस्यार्थमाह—[उ० ८मप०] प्रयोजनान्वा-
ख्यानमिति । शास्त्रं व्याकरणमिदं सप्रयोजनत्वादध्येयमिति
कथयतीति भाष्यार्थ इत्यर्थः ॥

[भाष्ये] अथ पाणिनीयशास्त्रस्यावश्यकत्वप्रतिपादनाय पर-
मतं निरसितुमाक्षेपपूर्वकतात्पर्यं वक्तुमुक्तं संगृह्णाति—भाष्ये—
उक्तः शब्द इत्यादि ॥

[भाष्ये]—भाष्ये—प्रयोजनेति । 'कानि' इत्यादिना
'उक्तः—' इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेनेति भावः ॥

[उद्द्योते]—उद्द्योते विषयेति । लौकिको वैदिकश्च सर्वः
शब्दः शास्त्रविषय इत्युक्तमिति भावः ॥ त्यादिनेति । ध्वनिः
शब्द इत्यन्तेनेति भावः ॥

[उद्द्योते] ननु शब्दानुशासनमित्येव सिद्धे निष्प्रयोज-
नोऽयं संग्रहोऽत आह—उद्द्योते—अयमुपेति ॥ ग्रन्थस्य
पूर्वोक्तस्य ॥ पूर्वान्वयीदम् ॥ विषयेति । 'अथ शब्दानुशा-
सनम्' इति शास्त्रारम्भप्रतिज्ञापरवाक्यसूचितमित्यर्थः ॥ शिष्य-
सौकर्यार्थमिति भावः ॥ तेनैव तयोरभिधानेनैव ॥ वुक्ता-
वीति । उक्तप्रायावित्यर्थः ॥ पृथगिति । साक्षादित्यर्थः ॥ वक्ष्य-
माणप्रविवेकाय उक्त इत्यादिनोक्तसंकीर्तनमिति बोध्यम् ॥

[भाष्ये] तदेतद्ध्वनयन्ननुबन्धचतुष्टयसत्त्वादारब्धव्ये शास्त्रे
तत्प्रकारनिरूपणायाह—भाष्ये—शब्देति ॥ इदानीं तच्चतुष्टय-
निश्चयकाले ॥ कर्तव्यमिति । अस्य 'इति सिद्धम्' इति शेषः ॥
तत्र सामान्येन प्रश्नं प्रागुक्ते करोति—कथमिति ॥ एकैकोपदेशे
न कृतकृत्यधीः, उभयोपदेशे गौरवमित्यशक्यमनुशासनमिति
भावः ॥ स एव विशिष्याह—किं शब्दोपेति ॥ आहोस्विन्
अथवा ॥

(प्रदीपः) उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे सप्ता प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा भक्ष्यनिय-
मेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । 'पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्याः' इत्युक्ते गम्यत एतद्—अतोऽन्येऽभक्ष्या
इति ॥ अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा
'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकरः'
इत्युक्ते गम्यत एतद्—आरण्यो भक्ष्य—इति ॥ एव-
मिहापि । यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते, गौरि-
त्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्—गाव्यादयोऽपशब्दा-
इति । अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते, गाव्यादिपू-
पदिष्टेषु गम्यत एतद्—गौरित्येष शब्द—इति ॥

(प्रदीपः) यद्यपि प्रतिपत्तिः सप्ता, गौरवं तु भवतीत्याह-
अन्यतरेति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरान्यतमशब्दा-
व्यव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते ॥ पञ्चेति ।
अर्थित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्याद-
न्येभ्यो निवर्तते । न लयं विधिः अप्राप्तेरभावात् ॥

[उद्घोते] 'तदद्यत्वे' इति रत्नकूटतभाष्यपाठासांगल्यं
ध्वनयन्नाह—उद्घोते—किंत्विति ॥ अल्पायुष्मालक्षणीभूतवेदा-
ध्ययनोत्तरमङ्गाध्ययनमित्यर्थः ॥

[प्रदीपे] ननु गौरवात्तृतीयपक्षो दुर्वचोऽत आह—कैयटे—
हेयोपेति ॥

[भाष्ये]—भाष्ये कृतं स्यादिति ॥ विनिगमनाविरहात्
तेन सर्वेष्टं सिद्धं स्यादित्यर्थः ॥

[भाष्ये]—दृष्टान्तेनैतदुपपादयति—भाष्ये—तद्यथेति ॥
यथेत्यर्थः ॥ यद्वा तेन स गम्यते यथा तथा तदित्यर्थः ॥ यद्वा
तत् तादृशं यथेत्यर्थः ॥ नियमेनेति । रागतः प्राप्तस्य भक्ष्यस्य
पुनर्विधिनेत्यर्थः ॥ तस्यार्थिकत्वादाह—गम्यत इति ॥ एवम-
ग्रेपि ॥ एतदेव स्फुटयति—पञ्चेति ॥

[भाष्ये]—एवमुपादेयनियमेनार्थात्तदन्यनिषेधप्रतीतौ दृष्टान्त-
मुक्त्वा निषेधनियमेनार्थात्तदन्योपादेयप्रतीतौ दृष्टान्तमाह—
भाष्ये—अभक्ष्येति ॥ तदुपदेशेनेत्यर्थः ॥

[भाष्ये]—दार्ष्टान्तिके आह—भाष्ये—एवमिति ॥ गोश-
ब्दादेः साधुत्वोक्तयन्यथानुपपत्त्या तद्विरुद्धमसाधुत्वमन्येषामर्थ-
दुक्तं भवतीति भावः ॥ एवमग्रेऽपि ॥

[प्रदीपे] कैयटे—तीत्याहेति । इत्यतः सिद्धान्त्येकदे-
श्याहेत्यर्थः ॥

[प्रदीपे] यजु—अत्र 'शक्येन' इति विशेषणं देयम् ।
अपशब्दोपदेशस्तत्संभावित एवाशक्यत्वादिति स्वयमेवाग्रे उक्त-
त्वात्—इति कृष्णः ॥ तन्न, तद्वत्तत्रैव तस्याप्यशक्यत्वस्योक्त-
त्वात् । तस्याग्रे प्रतिपाद्यत्वेनात्राविवक्षितत्वाच्च ॥ द्वितीयादिद्वया-

(उद्घोतः) कियत्तन्मोऽन्यत्र उत्तराभावादाह—अन्यतरा-
न्येति । तत्र मुशब्दोपदेशः प्रयोगविध्यर्थोऽनुवादः । अपशब्दोपदेशस्तु
प्रयोगप्रतिषेधार्थः ॥ पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वं दर्शयति—
अर्थित्वादिति । नियम्यमानं पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः ॥
ननु अस्य परिसङ्ख्यात्वात्कथं नियमत्वेन व्यवहारः । अस्ति
च नियमपरिसंख्ययोर्भेदः । पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो
नियमः । अन्यनिवृत्तिफला च परिसंख्येति चेन्न । नियमेवप्रा-
प्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारार्थान्यनिवृत्तेः सत्त्वेन अमेदमाश्रि-
त्योक्तेः ॥ विधिरिति । अपूर्वविधिरित्यर्थः ॥ ये तु पञ्चपदस्य तद-
तिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य चाभक्ष्ये सेति वदन्ति । तेषां पदद्वये
लक्षणागौरवम् । अस्यैव नियमत्वेन भक्ष्यनियमेनाऽभक्ष्यप्रतिषेधो
गम्यत इति भाष्यविरोधश्च । नियमपदस्य तद्वोधके लक्षणायां सैव
दोषः । अक्षरास्वारस्य च । नियम्यमानं भक्षणं सामर्थ्यादन्येभ्यो
निवर्तत इति कैयटासंगतिश्च । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैपम्याप-
त्तिश्च । अन्यनिवृत्तिफला परिसंख्येति अभियुक्तोक्तिविरोधश्च । सि-
द्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्य तदितराविषयत्वरूपसङ्कोचक-
ल्पनम् । तेनान्येषां भक्षणाभावस्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च सिध्यति ।
एवमभिध्याहारे सोपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतकः । अन्ययोगव्य-

न्यतरत्वनिरासायाह—कैयटे—शब्देति ॥

[प्रदीपे]—कैयटे—द्विवहिति । यथासंख्यमन्वयः ॥

[प्रदीपे]—कैयटे—भक्षणमिति । युगपत् सर्वेषामित्यादिः ॥

[प्रदीपे]—अत एवाह—कैयटे सामर्थ्यादिति ॥

[उद्घोते]—उद्घोते उत्तराभावादिति । सूत्रेण तेभ्य एव
विधानादिति भावः ॥

[उद्घोते]—नियमनस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलकत्वेन विधिरूपेण
प्रवृत्तेः कैयटे पुनरुक्त्यापत्तेश्चाह उद्योते पुनरिति ॥ तत्र
शङ्कते—[५मप०] नन्वस्येति ॥ अस्ति चेति । अस्तिहीत्यर्थः ॥
[६प०] पाक्षिकेति ॥ बहुव्रीहिः । अप्राप्तांशविशेषणम् ॥
फलाच्च—फला तु ॥ अपिः परिसंख्यासमुच्चायकः ॥ अमेद-
मिति । नियमपरिसंख्ययोरिति भावः ॥

[उद्घोते]—नियमविधेः सत्त्वाद् उत्तरानुरोधाच्चाह—
उद्घोते—[९मप०]—अपूर्वेति ॥ ननु परिसंख्यायां शाब्दा-
न्यनिवृत्तेः सत्त्वेन कथं तत्रार्थान्यनिवृत्तिरुक्ताऽत आह—ये
त्विति ॥ तत्रेतरनिवृत्तेः शाब्दत्वात्पञ्चपञ्चनखातिरिक्ता भक्ष्य-
त्वाभाववन्त इति बोधादिति भावः ॥ अस्यैव उक्तस्यार्थस्यैव ॥
पत्तिश्चेति ॥ नियमेनेत्यस्योपदेशेनेत्येवार्थः संदर्भवलाभ्यते ॥
शब्दान्तरेणानुपदेशादर्थतो लाभो नायं मुख्य उपदेश इति
नियमपदप्रयोगः ॥ ईदृश इतरनिवृत्तिफल उपदेश एव च नियमप-
देनोच्यत इति भावः ॥ [१५ शप०] युक्तोक्तिविरोधश्चेति ॥
तस्यास्तद्रीत्या शाब्दत्वेन फलत्वोक्तैरयुक्तत्वादिति भावः ॥ नन्वे-
वमन्येषां भक्षणे दोषो न स्यात्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तान्नानार्थक्यं
च स्यादतः स्वमते सर्वेष्टसिद्धिमाह—सिद्धस्येति ॥ प्रमाणेति ।

वच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादाय
नेयम् ॥ भक्ष्यनियम इति । भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरोर्द्वावपि
प्रशस्यौ तयोः को ज्यायानित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लघुत्वाच्छब्दोपदेशः ।

लघीयाञ्छब्दोपदेशः । गरीयानपशब्दोपदेशः ।
एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा
गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिके-
त्येवमादयोऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि
भवति ॥

(प्रदीपः) इष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तेरित्यर्थः ।
अथवा उपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः ॥

रागरूपेत्यर्थः ॥ अयं भावः—पञ्चेत्यादाववधारणविषयबुद्धिस्थ-
वृत्तिपञ्चत्वसंख्यावति पञ्चपदस्य लक्षणा ॥ अवधारणं चात्र
स्वान्यसंख्याधिकरणासंबन्धिसममिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपम् । तेन
—अन्येऽभक्ष्याः—इति फलतीति ॥ एवं चैवकारसममिव्याहा-
रेऽप्याद्येव परिसंख्या । सा चोक्तान्यत्र सममिव्याहृतपदार्था-
भावरूपा ॥ शाब्दी त्वन्यत्र स्पष्टा ॥ तदाह—एवेति ॥ सोऽपि
एवकारोऽपि ॥ विरोधं परिहरति—[१८शप०] अन्ययोगेति ॥

[उद्द्योते]—तत्र नियमत्वाभावादाह—उद्द्योते [२यप०]
भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थ इति ॥

[भाष्ये]—अपशब्दोपदेशस्य गुरुत्वं व्यक्तीकर्तुं पृच्छति—
भाष्ये—किं पुनरिति ॥ ज्याय इति । उपदिष्टमित्यर्थः ॥ एवं
च कैयटोक्तार्थः फलित इति भावः ॥

[प्रदीपे]—प्रकर्षमुपपादयन्नाह कैयटे—उभयोपेति ॥ द्वाव-
पीति । प्रत्येकमिति भावः ॥

[भाष्ये]—पदेश इति ॥ ज्यायानिति शेषः ॥ तेषामल्पत्वा-
न्नियतत्वेन प्रयुक्तत्वाच्चेति भावः ॥ एतदेवोपपादयति—लघी-
यानित्यादिना । अत्रोभयत्रेयमुन् प्राग्वत् ॥ न केवलं लघ-
वमेव शब्दोपदेशे किंत्वावश्यकतापीत्याशयेनाह—इष्टान्वेति ॥
इष्टजनकान्वाख्यानमपि निश्चयेन भवतीत्यर्थः ॥

[प्रदीपे]—तदाह—कैयटे—साधुशब्देति ॥ सर्वत्रेत्यादिः ॥
धर्मेति । अध्येत्रध्यापकयोर्भूयसा धर्मेण योग इत्यर्थः ॥ तथाच
तेऽवश्यं ज्ञेया इति तदुपदेशे इष्टसिद्धिरिति भावः ॥ इष्टानां
सुशब्दानां साक्षाज्ज्ञानं निश्चयेन भवतीति भाष्यार्थाशयेनाह—
[२यप] अथवोपेति ॥

[भाष्ये]—एवं तेन शब्दोपदेशे कर्तव्यत्वेन व्यवस्थापिते
तदुपदेशेऽप्यवश्यत्वं प्रतिपादयितुं प्रकारविशेषजिज्ञासया पृच्छति—

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैतस्मिंश्चब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्र-
तिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः । गौरश्वः पुरुषो
हस्ती शकुनिर्मुगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः
पठितव्याः ? ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये प्रतिपत्तावित्यस्योपायभूत इति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ
प्रतिपदपाठः ॥ एवं हि श्रूयते—“वृहस्पतिरिन्द्राय
दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपर-
रायणं प्रोवाच नान्तं जगाम” ॥ वृहस्पतिश्च
प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययन-
कालो, नचान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे । यः सर्वथा
चिरं जीवति वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रका-
रैर्विद्योपयुक्ता भवति—आगमकालेन, स्वाध्याय-

भाष्ये—अथैतस्मिन्निति ॥ लघुभूते आवश्यकत्वे चेत्यर्थः ॥
शब्दोपदेशे सतीति । कर्तव्यत्वेन व्यवस्थापिते इत्यादिः ॥

[भाष्ये]—प्रतिपदेति । पदस्य पदस्य पाठ इत्यर्थः ॥ अत
एव प्रष्टेव तत्स्वरूपमाह—गौरश्व इति ॥

[उद्द्योते]—अनन्वयवारणायाह—उद्द्योते—प्रतीति ॥

[भाष्ये]—नेत्याहेति ॥ प्राग्वत् ॥

[भाष्ये]—इदमेव विशदयितुं श्रुतिमुदाहरति भाष्ये—
[५मप०] एवंहीति ॥

[भाष्ये]—भाष्ये दिव्यमिति । मानुषं वर्षं दिव्यमहोरात्रम् ।
तेन मानेन दिव्यं वर्षसहस्रं बोध्यम् ॥ कालाध्वनोरिति
द्वितीया ॥

[भाष्ये]—भाष्ये ‘जगामेति’ इति पाठः ॥ विशिष्टवक्तृश्रोतृ-
कालानां समवधानेऽपि पुरा समाप्तिर्नाभूत् किं पुनर्वाच्यम् ‘संप्रति
तेषां हीनत्वेपि सा’ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—वृहस्पतिश्चेति ।
चकारौ साधनसाहित्यवाचिनावाधुनिकप्रवक्ताध्येतारौ व्यतिरेच-
यतः ॥ किं पुनरद्यत्वे इति । अस्मिन्काले ऽन्तं गमिष्यतीति
किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः पूर्वान्वयीदम् ॥ ननु रसायनादिनेदानीमपि
मनुष्याणां बहुकालजीवित्वात्सा सुलभेत्यत आह—यः सेति ॥
अद्यत्वं इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनात्राप्यन्वयः ॥ सर्वथा अत्य-
न्तम् ॥ सर्वचिरमिति पाठे सर्वेभ्यश्चिरमिति सुप्सुपेति समासः ॥
वर्षशतमिति । पृष्ठीतत्पुरुषः ॥ द्वितीया प्राग्वत् ॥ इदानीं
रसायनादिसिद्धेरभावादिति भावः ॥

[भाष्ये]—[७मप०] प्रकारैः प्रक्रियते व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति
प्रकारः सामान्यस्य भेदको विशेषः ॥ विद्यतेऽनयेति विद्या ॥
उपयुक्ता फलवती ॥ कचिद् उपयुज्यत इति पाठः ॥ अत
एवोद्द्योतेऽप्रे तथोक्तम् ॥

कालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति । तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥

(प्रदीपः) बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः ॥ शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य, तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः ॥ एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः, तथेह नेति प्रतिपादयति—चतुर्मिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः । प्रवचनकालोऽध्यापनकालः । व्यवहारो याज्ञे कर्मणि ॥

[भाष्ये]—तानेवाह—भाष्ये—[८ मप०] आगमेत्यादि ॥

[भाष्ये] व्यवहारेत्यस्य यज्ञानुष्ठानाध्यापनकालेनेत्यर्थः ॥

[भाष्ये]—ततः किमत आह—भाष्ये [९ मप०] तत्र चेति ॥ तेषां कालानां मध्ये ॥ अस्य वक्तुः श्रोतुश्च ॥ आगमकालेनैव कृत्वेत्याद्यर्थः ॥

[भाष्ये]—उपसंहरति भाष्ये—[११ शप०] तस्मादिति । यतः कतिपयशब्दज्ञाने न सर्वज्ञानादिसिद्धिस्तत इत्यर्थः ॥

[प्रदीपे]—ननु कथमर्थवादेनानभ्युपायत्वमत आह कैयटे प्रतिपदेति ॥ अशक्यत्वद्वारेति भावः । प्रतिपादयितुं प्रतिपादयतः ॥

[प्रदीपे]—शब्दानां पारमन्तमयते गच्छति येनेति व्युत्पत्तिबोध्या । रुढिस्तु प्रतिपदोक्तशब्दप्रतिपादकस्य ॥ तदाह—कैयटे शास्त्रेति ॥

[प्रदीपे]—कैयटे [५ मप०] अपिना समुदायपरिग्रहः ॥ [६ षप०] घृतमात्रैकेति । औषधिसंबन्धिसारांशादिनां संस्कृता घृतस्य या मात्रा परिमितस्तदेकेत्याद्यर्थः ॥ [७ मप०] तथेहेति । शास्त्र इत्यर्थः ॥

[प्रदीपे]—कैयटे—[८ मप०] ग्रहणेति । अध्ययनेत्यर्थः ॥ स्वाधीनाक्षरावाप्तीत्यावत् ॥ अभ्यासेति । गुणनेत्यर्थः ॥ मननेति यावत् ॥

[प्रदीपे]—तथाच व्यवहारशब्दस्य कर्त्तर्यपुरुषार्थकर्मादौ यथाहमुपकार इत्यर्थः ॥ तदेतदभिप्रेत्याह—कैयटे [९ मप०] व्यवहारो याज्ञे कर्मणीति ॥

[उद्घोते] अत एवाग्रे अनभ्युपाय इत्युक्तं भगवता ॥

[उद्घोते]—ननु लक्षणेन प्रकृत्यादिविभागेन तद्धेतुसंज्ञादीधीपूर्वकमेकस्य ज्ञानादौरवम्, प्रतिपदपाठे तु तत एव तत्तच्छब्दोच्चारणेनैवा(ना)यासेन तत्तत्प्रतिपत्तेर्लाघवमिति कथं तस्यानभ्युपायत्वं भगवतोक्तमत आह—[३० २ यप्र०] तत्त्वं चेति ॥ अशक्येति । आनन्त्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अनभ्युपाय इति ॥ तत्त्वं चाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमितानभ्युपायत्वात् । तत्रार्थवादमाह—बृहस्पतिरिति ॥ ननु शब्दानामिति पुनरुक्तमत आह—योगरूढ इति । अर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति—तत्रेति ॥ ननु यावदेवाऽभ्येप्यते तावदेवाभ्युपयुक्तं स्यात् । अत आह—भाष्ये चतुर्मिरिति ॥ उक्तमेव तदाशयमाह—एकदेशेत्यादि । विद्योपयोगाधारभूतानां कालानां विषां प्रत्यप्याधारत्वात् । तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या । चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोर्थः । तत्राथ-योविद्यार्थयं बुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्ववस्त्रादिलाभरूप उपयोगः । तृतीये प्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभद्वारार्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च । चतुर्थे यज्ञाचनुष्ठानकालेऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्मसाङ्गता दक्षिणालाभः प्रतिष्ठा चेत्युपयोगः । तादृशश्चोपयोगः सर्वाध्ययन एव ॥ भाष्ये पर्युपयुक्तमिति । समाप्तमित्यर्थः ।

[उद्घोते] तत्रेति । अनभ्युपायत्वे इत्यर्थः ॥

[उद्घोते]—[३ यप०] पुनरुक्तमिति ॥ शब्दानामित्यनेन शब्दपारायणमित्यत्रत्यशब्दपदं पुनरुक्तमित्यर्थः ॥ शब्दपारायणमित्यत्रत्यशब्दशब्दस्याफलत्वमिति यावत् ॥

[उद्घोते]—अर्थपौनरुक्त्यमिति ॥ योगरूढैव शब्दानां विषयत्वावगमादिति भावः ॥ अत एव गम्यमानेनेति कैयटेनोक्तम् ॥ [४ थप०] आशङ्क्येति । तदाशङ्कां हृदि निभायेत्यर्थः ॥ तत्रेतीति । श्रुतावित्यर्थः ॥

[उद्घोते]—[४ थप०] यावदेवेति । एतावता कालेनेति भावः ॥—युक्तं स्यादिति । तावानेवाभ्युपयोगो भविष्यतीत्यर्थः ॥ तथाच किं समाप्येति भावः ॥ स्वेन विरोधं परिहरति [६ षप०] उक्तमेवेति ॥ तदाशयं तथा भाष्योक्तेर्हेतुभूतं सवृष्टान्तमाशयम् ॥

[उद्घोते]—नन्वेवमपि कथं विषां प्रति कालस्य प्रकारत्वम् तस्योपयोगाधारत्वेपि विद्यानाधारत्वादत आह—उद्घोते [६ षप०] विद्योपेति ॥ प्याधारत्वादिति । तां प्रति प्रकारताश्रयणम् इति शेषः ॥ क्वचित्तथा पाठ एव ॥ नन्वेवं तृतीयानुपपत्तिरत आह—[७ मप०] तस्यचेति ॥ आधारस्य चेत्यर्थः ॥ तत्फलितमाह—[८ मप०] चतुर्विविति ॥

[उद्घोते]—प्रवचनस्य व्यवहारत्वेपि अर्थानुष्ठानवन्नोभयार्थत्वम् । किंतु पुरुषार्थत्वमेवेति पृथगुक्तिः ॥ अत्राथयो... नत्वम्, अन्त्ययोः फलार्थत्वेनेति विवेकः ॥ कालग्रहणं कालस्यान्यत्वोक्तिप्रस्तावात् ॥ तदेतदभिप्रेत्याह—[३० ८ मप०] तत्राद्ययोरिति । चतुर्णां मध्ये, आगमस्वाध्यायकालयोरित्यर्थः ॥ पूर्वकमिति । परैर्दानात्तथेति इति शेषः ॥ यद्वा तत्पूर्वकत्वं दानद्वारेति यथाश्रुतमेवास्तु उपयोग इति भावः ॥ एवमग्रेपि ॥ [१० मप०] विशेषश्चेति ॥ सुकृतविशेषोऽपि बोध्यः ॥ विद्याया उपयोग इत्यस्यानुपपन्नः ॥

[उद्घोते]—आगमकाले इति सप्तम्यन्तम् । तेषां मध्ये आगमकालादारभ्यासमाप्तिपर्यन्तं अस्य नैव आयुः पर्युपयुक्तं

पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम् । न चेष्टापत्तिः । विद्योच्छेदापत्तेः ।
कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम् । येना-
ल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् ॥
किं पुनस्तम् ? ।

उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः, कश्चि-
दपवादः ॥

(प्रदीपः) किंचिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सा-
मान्यविशेषवत् कर्मण्यण्, आतोऽनुपसर्गे क इत्यादि ॥

(उद्द्योतः) ननु तदात्मकत्वाल्लक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत
आह—सामान्यविशेषाविति । लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः, कथंजाती-

पर्याप्तं स्यादित्यर्थं इति कश्चित् ॥ पाठान्तरानुरोधेन समाप्तमित्ये-
वार्थ इति ध्वनयन्नाह—[उ० १४ शप०] पर्यवेति ॥ विद्यो
च्छेदेति ॥ फलाभावादिति भावः ॥ अनुष्ठानाभावादाह—
कर्मस्त्विति ॥

[भाष्ये]—पुनः स एव पृच्छति—भाष्ये—कथं तर्हीति ॥
गौरश्च इत्यादयः स्वरूपेणापि ये ये दुर्ज्ञानास्ते कथं लक्षणेनानु-
गन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥

[भाष्ये]—उत्तरमाह सिद्धान्ती—किंचिदिति ॥ लघुभू-
तमित्यर्थः ॥

[भाष्ये]—ननु तत्प्रवर्तनेऽपि किं स्यादत आह भाष्ये—येनेति ।
अल्पेन लघुभूतेन ॥ यत्नेन उपायेन । यत्नसाध्यत्वाल्लक्षणं शास्त्रं
यत्नशब्देनोच्यते । येन शास्त्रेण ॥ महतो महत इति ॥ वीप्सार्था
द्विरुक्तिः द्वितीयावहुवचनान्तावेतौ शब्दसमूहविशेषणे ॥ यद्वा—
आद्यः पञ्चम्यन्तः विशालादपि विशालान्शब्दसमूहानित्यर्थः ॥

नन्वेवमस्यतौ सिचङोः सामान्यविशेषलक्षणाभ्यामनिष्टरूपद्व-
यापत्तिः, 'इरितो वा' इति वापदानर्थक्यं चेत्याशयेन पृच्छति—
किंपुनस्तदिति । शास्त्रीयसामान्यविशेषयोः स्वरूपं किं पुनरि-
त्यर्थः ॥ तौ कीदृशाविति यावत् ॥ यथा विशेषेण परामर्शस्तथा
प्रतिपादित(दयितव्यम्) ॥

उत्तरमाह—उत्सर्गेति । तथाऽपवादविषयपरिहारेण कौ-
ण्डिन्ये दधितक्रयोरिव नास्त्यतौ रूपद्वयम् नापि तद्वैयर्थ्यमिति
भावः ॥ तत्फलितमाह—कश्चिदिति । योग इत्यर्थः ॥ शास्त्रे
इति भावः ॥ कर्तव्य इत्यस्याग्रेऽनुपपन्नः ॥

[प्रदीपे]—सामान्यविशेषशब्दौ सूत्रपराविति तयोः क्रमेण
स्वरूपे भाष्योक्ते एवाह कैयटे—कर्मेति ॥ 'आदिना कर्तरि शप्'
'रुधादिभ्यः भ्रम्' इत्यादिपरिग्रहः ॥

यकोऽपवादः ? ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कथंजातीयक इति । केन प्रकारेण-
त्यर्थः । एतेनैवंजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिः पाणिने-
रुचितेति सूचितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । तद्यथा—“कर्म-
ण्यण्” । तस्य विशेषेणापवादः । तद्यथा—“आ-
तोऽनुपसर्गे कः” ॥

(जातिव्यक्तिपदार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनराकृतिः पदार्थः, आहोस्विद् द्रव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

उभयमित्याह ॥

कथं ज्ञायते ? ।

उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृति

[उद्द्योते]—तदात्मकत्वादिति ॥ सामान्यविशेषस्वरूपत्वा-
दित्यर्थः ॥ नन्वेवं लक्षणमित्यनुपपन्नमत आह—शास्त्रमिति ॥
अष्टाध्यायीरूपमित्यर्थः ॥

[भाष्ये] तयोरुदाहरणे प्रतिपादयितुं विशेषेण पृच्छति—
कथमिति ॥ प्रकारमात्रे यमु तद्वति जातीयर् इत्यत्र जातीयरैव
निर्वाहेषि सामान्योपक्रमाच्छिष्टशपा वृक्ष इतिवत्प्रयोगः ॥

[उद्द्योते]—उक्तार्थानामित्यस्यानित्यत्वं सूचयितुमेवं प्रयोग
इति कश्चित् । तदेतदभिप्रेत्याह—उद्द्योते—केनेति ॥ शास्त्रेण ।
अनेन ॥

[भाष्ये]—उत्तरमाह—भाष्ये—सामेति ॥ कश्चित् 'सा-
मान्ये' इति पाठः ॥ तत्र विषयसप्तमीति कृष्णः । तृतीयार्थे
सप्तमीत्युचितम् । करणस्याधिकरणत्वविवक्षया सेति यावत् ॥

[भाष्ये]—आकृतिः पदार्थ इति । उत्सर्गापवादलक्षणग-
तानां पदानामिति भावः ॥

[भाष्ये]—तदाह सिद्धान्ती भाष्ये—उभयमिति ॥ इत्या-
हेति पूर्ववत् ॥ तथाच कश्चिदुत्सर्गापवादलक्षणयोस्तत्तत्पदानां
जातिरर्थः कश्चित् व्यक्तिरिति लक्ष्यानुरोधेनोभयाश्रयेण शास्त्रं
प्रवृत्तमिति भावः ॥

उक्ताशयानभिज्ञो लक्षणैकचक्षुष्कः शङ्कते—कथमिति ॥
सूत्रकृता तथा शास्त्रं प्रणीतमिति केन प्रकारेण निश्चीयत इत्यर्थः ॥
तत्र प्रमाणं किमिति यावत् ॥

एकदेशी तदनुरोधेनैवोत्तरमाह—उभयथेति ॥ हि यतः ॥
अन्यथानुपपत्त्या लब्धजातिपक्षसाधकव्यक्तिपक्षसाधकस्वरूपप्रकार-
द्वयेनेत्यर्थः ॥ सूत्राणीति । सूत्रे पठिते इत्यर्थः ॥ आर्ष
बहुवचनम् ॥

पदार्थं मत्वा—“जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्” इत्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा “सरूपाणाम्”—इत्येकशेष आरभ्यते ॥

(प्रदीपः) सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति—किं पुनरिति । आकृतिपक्षे केवल आश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते, केवलेपि व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादित्यादि न घटते । तस्माद्व्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते । तत्र जातिवादिन आहुः—जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणासंभवात् । सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते । तत्र गवादयः शब्दा सिद्धद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति । तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते । शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते । गुणे तु तत्संबन्धात्प्रत्ययः, द्रव्ये

[भाष्ये]—तदेवाह—भाष्ये आकृत्यमिति—यदि व्यक्तिरेवेत्येतत्सार्वत्रिकमिष्टं स्यात् तदा संपन्ना ब्रीहय इत्यत्र व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति जात्याख्यायाम् इति नारमेत तदारम्भात्तु जातेस्तत्त्वमिति निश्चय इति भावः ॥

[भाष्ये]—इत्येकशेष इति ॥ एकस्य शेषो येनेति बहुब्रीहिः । सरूपाणामिति रूप एकशेषविधायको योग इत्यर्थः ॥ यदि जातिरेवेति सार्वत्रिकमिष्टं तर्हि सरूपस्य नारमेत यत् आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगः तेनैव च जाल्यवच्छिन्नसकलव्यक्त्युपस्थितिसंभव इति नानेकव्यक्त्यभिधानायानेकशब्दप्रसङ्गः । तदारम्भात्तु व्यक्तेरपि तत्त्वमिति निश्चय इति भावः ॥

[प्रदीपे]—कैयटे—[१मप०] श्रयण इति । सप्तम्यन्तम् ॥ पक्षद्वयेति । लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितेत्यादिः ॥ प्रक्षेति । अन्यदोषेत्यादिः ॥ प्रसङ्गादिति भावः ॥ करोतीति । सिद्धान्तीत्यादिः ॥ अर्थविशेषान्तर्भावेणैव साधुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमिति भावः ॥

[प्रदीपे]—सकलशास्त्रव्यवस्थामाह कैयटे [३यप०] केवलेति । अनेन व्यक्तिपक्षव्यावृत्तिः ॥ एवमग्रेपि ॥ आदिना ‘यद्वाधितं तद्वाधितमेव’ इत्यस्य परिग्रहः ॥ [४थप०] केवलेपीति । केवले व्यक्तिपक्षेपीत्यर्थः ॥ आदिना ‘सिद्धम्’ इत्यस्य परिग्रहः ॥

[प्रदीपे]—उत्तरार्थं वदन्नुपसंहरति—कैयटे—[५मप०] तस्मादिति ॥ बुद्धिस्थाद्धेतोरित्यर्थः ॥ सकलशास्त्रव्यवस्थाया अन्यतरपक्षाश्रयणेनासिद्धत्वादिति यावत् ॥ शापकपरवक्ष्यमाणभाष्यस्यायुक्तत्वं ध्वनयन्नाह—लक्ष्येति ॥ लक्ष्यानुरोध एव तदाश्रयणे शरणमिति भावः ॥

[प्रदीपे] प्रसङ्गादनयोः पक्षयोरुपपत्ती क्रमेणाह—कैयटे—[५मप०] तत्रेत्यादिना ॥ तत्र तयोः पक्षयोर्मध्ये ॥ पाद्यते इति । लाघवादिति भावः ॥ हेत्वन्तरमाह—व्यक्तीनामिति ।

१ अयं कोष्ठकान्तार्गतः पाठो यद्यपि ‘मञ्जूपायां प्रतिपादितम्’ इत्यग्रे

संबन्धिसंबन्धात् । संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता छित्तत्वादिका जातिर्वाच्या । क्रियास्तपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या । पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजाल्यभ्युपगमः ॥ व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः—शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या । जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः ॥

(उद्घोतः) आकृतिपक्षे इति । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजाल्याक्रान्ते क्वचित्चरितार्थयोर्द्रव्योः सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थम्, न तु नियमार्थमिति सकृद्गताविति न सिध्यति । व्यक्तौ तु तत्तद्व्यक्तिविषययोरपि शास्त्रयोरचारिताध्यात्पर्यायेणोभयप्राप्तौ नियमार्थं तदिति पुनः प्रसङ्गेत्यादि न सिध्यतीत्यर्थः । इदं च विप्रतिषेधयुक्ते निरूपयिष्यते ॥ [भाष्ये जात्याख्यायामिति । व्यक्तौ पदार्थं संपन्ना

व्यभिचाराच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ तत्सत्त्वे मानमाह—साचेति । प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ सामान्येनोक्तं स्पष्टार्थं विशिष्य चतुर्विधशब्देण क्रमेणोपपादयति—[८मप०] तत्रेति ॥ चतुर्णां शब्दानां मध्य इत्यर्थः ॥

[प्रदीपे] कैयटे [१२शप०] संबन्धादिति । प्रत्यय इत्यस्यानुपङ्गः ॥ परम्परयेति भावः ॥ संज्ञास्थले पिण्डस्यैकत्वेन जाल्यसंभवात्तत्र कथं निर्वाह इति मध्ये एव विमताशङ्कायां व्युत्क्रमेणादौ तत्रैवाह—[१२शप०] संज्ञेति ॥ अत एवाह—... .. ॥ यद्वा—क्रमप्रतिपादने तात्पर्यादेवमुक्तिः । यद्वा त्रयीपक्षे संज्ञाशब्दानां जातिशब्देऽन्तर्भावेन तत्र जातेः प्रसिद्धत्वात्क्रियास्तु तस्याः प्रतिपादनीयत्वादेवमुक्तिः ॥ अस्य जातिर्वाच्येत्यत्रान्वयः ॥ अपिः पिण्डस्येत्यत्र योज्यः । एकस्यापि पिण्डस्य तस्माद्भेदे सतीत्यर्थः ॥ प्रत्ययेति बहुब्रीहिः ॥ तत्र तत्सत्त्वे मानमाह—पठतीति ॥ यत् इत्यादिः ॥ [१७शप०] व्यक्तिरेवेति । आनुभविकत्वादन्युपपत्तिप्रतिबंधानं विना प्रतीयमानत्वाद्वाहाधन्यस्य तत्रैव संभवाद्भ्रमं विना तस्याः प्राधान्येनाप्रतीयमानत्वाच्च नानन्त्यादिदोषोऽत आह—जातेस्त्विति ॥ अनुगताया इति भावः ॥

[प्रदीपे] [कै० १८शप०] आनन्त्यादीति । आदिना गौरवव्यभिचारपरिग्रहः ॥

[उद्घोते]—अनुपपत्तिप्रकारं क्रमेणाह—उद्घोते—तत्रेत्यादिना ॥ तत्र जातिपक्षे ॥ तत्र कार्यस्यावाधादाह—उद्देश्येति । अपिमिथः समुच्चायकः ॥ यद्वा विप्रतिषेधे इति नियमसमुच्चयः ॥ अप्राप्तिर्विध्यर्थत्वे निमित्तम् ॥ स्पष्टार्थमाह—[३यप०] नस्त्विति ॥ तुरुक्तवैलक्षण्ये ॥ [४थप०] विषययोरपीति ॥ सप्तम्यन्तम् । तयोरपि सतोरित्यर्थः ॥ [५मप०] शास्त्रयोः विरोधाधारलक्ष्यविषययोः । यद्वा हेतुगर्भविशेषणम् । सकलव्यक्तिविषययोरपि शास्त्रयोरित्यर्थः ॥ निरपिपाठस्तु सुगम एव ॥ [५मप०] तदिति । विप्रतिषेध इति सूत्रमित्यर्थः ॥ प्रसङ्गेत्या-

संबन्धेऽपि पुरुषकेऽप्युपलभ्यते । तथापि छायागुरोर्धेनावस्थापितः ।

ब्रीहय इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थं तत्स्याद् इति भावः ॥ सरूपाणामिति । आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिर्भवो व्यक्तिपक्ष एवेति भावः । न चाकृतिपक्षेऽपि अक्षाः पादा इत्यार्थं स आवश्यक इति वाच्यम् । तावतीषु काञ्चिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम्, परम्परयात्र व्यक्तिप्रत्यय इति सरूपसूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । जातौ न जातिरिति परेषां दर्शनं नास्माकमिति च तत्रोक्तम् ॥] तस्यां प्रतीतायामिति । शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः । एवमभिदधतीत्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः ॥ तद्वेशात् तत्समवायात् ॥ प्रतीयत इति । अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः ॥ प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ उपलक्षणभावेनेति । शक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तत्र तु न शक्तिरिति मञ्जूपायां प्रतिपादितम् ॥

(शब्दनित्यत्वानित्यत्वविचारभाष्यम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनर्नित्यः शब्दः, आहोस्वित्कार्यः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । विप्रतिपत्त्या संशयः । केचि-

दीति । आदिना 'विज्ञानात्सिद्धम्' इत्यस्य परिग्रहः ॥ आकृतीत्यादि—घटेतेत्यन्तकैयटसंगतिमाह—इदं चेति ॥

[उद्द्योते]—तदाह—उद्द्योते [७ मप०] व्यक्ताविति ॥ इतीति । इत्येत्यर्थः ॥

[उद्द्योते] तदाह—[उ० ९ मप०] आकृतेरिति ॥ नारायणकौस्तुभाद्यनुरोधेन शङ्कते [१० मप०] नचेति ॥ स इति । सरूपेतिर्योग इत्यर्थः ॥ तावतीषु जातिषु ॥ वाच्यत्वमिति । स्वीक्रियतामिति शेषः ॥ नन्वेवं तदाश्रयजातिबोधेपि व्यक्तिबोधो न स्यादत आह—[१२ शप०] परम्परेति ॥ ननु जातौ न जातिरनवस्थापत्तेरत आह—[१३ शप०] जाताविति ॥ परेषां नैयायिकानाम् ॥ तत्रोक्तम् कैयटेनैव ॥ अग्रे अग्रेतदनङ्गीकारेण नानवस्येति भावः ॥ अत्र कैयटेनैव इत्यनेन सूचितारुचिधीजं तु तत्रेणैव यत्र निर्वाह इति । वस्तुतस्तु लक्ष्यानुरोध एवात्र शरणम् । अत एवानयोः प्रत्याख्यानसंगतिः । अन्यथा भाष्ययोर्विरोधः स्पष्ट एव । एवं च सूत्ररीत्येदं भाष्यम् ॥ सिद्धान्तरीत्या न भाष्यं किञ्च यत्र बने वृक्षान्तरसत्त्वेपि पनसव्यक्तिरेकैव तत्र लक्षणया जातिपरत्वे पनसाः सन्तीति प्रयोगसिद्ध्यर्थं जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकम् । अत एव वक्ष्यति सरूपसूत्रे वार्तिककृतम्—
व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् इति, इति बोध्यम् ॥]

[उद्द्योते] विक्षिप्तज्ञानजनकोपस्थितिरूपनिर्विकल्पस्मरणायाह—[उ० १५ शप०] शब्दशक्येति ॥ सिंहावलोकनन्यायेनैतदेकवाक्यतायै आह—एवमिति ॥ एवमग्रेपि ॥ तद्विशिष्टादित्यर्थेन पौनरुक्त्यवारणायाह—[१६ शप०] तत्समेति ॥ अत एव 'तत्संबन्धात्' इत्यग्रे वक्ष्यति कैयटः ॥ लक्षणादिवारणायाह—[७१ शप०] अविनेति ॥ व्याप्तेरित्यर्थः ॥

दूधनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः । अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति । वाक्यस्फोटमपरे संगिरन्ते । अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते ॥

(उद्द्योतः) विप्रतिपत्त्येति । शब्दानां नित्यत्वे व्यर्थं व्याकृष्टशब्दमिति प्रश्नाशयः ॥ केचित् । मीमांसकाः ॥ वर्णात्मकमिति । पदवाक्ये च वर्णसमूहरूपे एवेति तदाशयः । अत्र मते एकं पदपदमित्याद्यनुपपत्तेराह—अन्ये वैयाकरणाः ॥ अपरे त एव मुख्याः । पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात् । तेषामर्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः ॥ अन्ये त्विति । वैशेषिकादयः ॥ ध्वनिरिति । स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । एवं च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्—नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्यु-

[उद्द्योते] शब्दोपात्तस्याप्युपलक्षणत्वस्य काकवदित्यादौ सत्त्वान्तमतप्रवेशसत्त्वादाह [उ० १८ शप०] शक्येति । नन्वेतावतैव तस्या वाच्यत्वापत्तिरिति स दोष एवात आह—तत्रत्विति । शक्यतावच्छेदके त्वित्यर्थः ॥ अकार्यत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः ॥

[प्रदीपे] संशयबीजमाह—कैयटे विप्रेति । विरुद्धकोटिद्वयोपस्थित्येत्यर्थः ॥

[प्रदीपे] विप्रतिपत्तिमेवाह—कैयटे केचिदित्यादिना ॥ वर्णात्मकमिति । पदवाक्ययोस्तदतिरिक्तत्वं नेत्यर्थः ॥

[प्रदीपे] कैयटे पदस्फोटमिति । नित्यं शब्दमित्यस्यानुपपत्तिः ॥ एवमग्रेपि ॥

[उद्द्योते] प्रश्वबीजयोस्तात्पर्यमाह उद्द्योते—शब्देति ॥ शय इति । इति भाव इति शेषः ॥

[उद्द्योते] तदाह—उद्द्योते—पदेति ॥ अन्ये इति । अस्य 'इति' इति शेषः ॥ रणा इत्यत्र इत्यर्थ इति शेषः ॥ एवमग्रेपि ॥

[उद्द्योते] त एव वैयाकरणा एव ॥ तेषां पदानाम् ॥ वाक्यस्यैवेति । असत्यपदपदार्थविभागकस्येत्यादिः ॥ न्यूनतां परिहरति—सचेति ॥ एवं च जन्यस्य तस्योक्तरीत्या द्वैविध्ये च ॥ कारणमिति । तथाचात्र पक्षे तदावश्यकत्वमिति भावः ॥

[भाष्ये] निष्फलोऽयं विचार इत्याशयेन सिद्धान्ती उत्तरमाह—भाष्ये—संग्रह इति ॥ कैयटोक्तसदर्थः ॥

[भाष्ये] तत्र बहुधा परीक्षा कृता अत्र तु शब्दानुशासनप्रस्तावात्तदुपजीवनमित्याशयेनाह भाष्ये प्राधान्येनेति ॥ एतत्पदार्थमाह—नित्यो वेति ॥ प्राधान्येनेत्यस्यार्थमाह—तत्रोक्ता इति । उभयत्रेत्यर्थः ॥ वर्णनित्यत्वे व्यापकस्य विकाराभावादिकः संकेतः वा लेखकस्य इति ॥

१ एतच्छायापाठदर्शनानुरोधेनैव सर्वपुस्तकोपलब्धोऽप्युद्द्योतपाठोऽन्यथा परिवर्तितः । तत्र को जानीयात्—'छायापुस्तके प्रमादः उद्द्योतपु-

कानि । तत्र त्वेष निर्णयः—यद्येव नित्यः, अथापि कार्यः, उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति ॥

(प्रदीपः) संग्रह इति । ग्रन्थविशेषे ॥

(उद्घोतः) संग्रहो व्याडिकृतो लक्ष्यश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः ॥ भाष्ये उभयथापीति । एवं च निष्फलोऽयं विचार इति भावः ॥ साधुत्वज्ञानाय उभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥

(नित्यशब्दवादेपि शास्त्रस्य धर्मजनकताधिकरणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्—

(१ आक्षेपसाधकवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे ? ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति ॥

स्थाने यन् न स्यात् । कार्यत्वे तच्छब्दानन्तर्यरूपसंहिताया अभावात् स न स्यादित्यादयो दोषा बोध्याः ॥ प्रयोजनेति । अनवयवस्य स्फोटस्य व्यञ्जकध्वनिधर्मेणान्वाख्यानम् । इको यणचौत्यादिना साधुत्वमात्रं क्रियत इत्यादिप्रयोजनानीत्यर्थः ॥ ननूभयत्र कारणोक्तौ तयोरन्यतरानिश्चये शास्त्रं कर्तव्यमेवेति कथं निश्चयः । किंचैवं सति कथमस्य विचारस्य निष्फलत्वमत आह—तत्र त्विति ॥ तत्रैवेत्यर्थः ॥ तत्रापीति पाठेऽप्येवमेव ॥ यद्येव यद्यपि ॥ उभयथेति । पक्षद्वयेपि दोषाणां सुनिरसत्वादिति भावः ॥

[उद्घोते] तस्यार्थमाह उद्घोते व्याडीति ॥ संख्य इति ।

लक्ष्यश्लोकपरिमित इत्यर्थः ॥

[उद्घोते] एवं च तत्रोभयथा शास्त्रारम्भस्यावश्यकत्वोक्तौ च ॥ ननु तदावश्यकत्वरूपनिश्चयोक्तिरेवादौ कथमत आह—साधुत्वेति ॥ तात्पर्यमिति । व्याडेरिति भावः ॥

अत्र ‘भगवतः’ इत्युक्त्या पूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा वार्तिककृदपेक्षया सूत्रकारे श्रद्धातिशयः सूचितः । अतएव सूत्रसमर्थनपूर्वकं वार्तिकखण्डनं भगवान् करिष्यति ॥

1 केचित्तु—“अथशब्दानुशासनम्” “रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्” इत्यादीनि व्याख्येयवाक्यानि वार्तिककारस्यैव, व्याख्यानवाक्यानि भाष्यकारस्य सन्ति । अतएव सायणाचार्येण ऋक्संहिताभाष्योपोद्घाते—“तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दक्षितः—“रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्” इति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि” इति स्पष्टमेव वर्णितम्—इति वदन्ति ॥ तत्र सम्यक्, “सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे” इति प्रकृतवार्तिकस्थसिद्धपदस्य मङ्गलार्थत्ववर्णनप्रस्तावे “माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्गे” इति भाष्यग्रन्थे “सिद्धशब्दमादितः” इति लेखस्य तथा सत्यसामञ्जसात् । किंच ‘अथ शब्दानुशासनम्’ इति वाक्यस्यैव प्रथमोच्चारितत्वेन तत्तत्स्थानशब्दस्यैव मङ्गलार्थत्वं व्याख्यायित । तस्मात्सर्वोपि प्राक्तनग्रन्थो भाष्यकारस्यैव । नचैक-

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसंबन्धानाम्, अथ स्मरन्ति प्रश्नः ॥ सिद्ध इति । तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा । कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतयार्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं वाच्यमिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा । संबन्धस्यापि व्यवहारपरम्परयानादित्वात्नित्यता ॥

(उद्घोतः) अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्तिकमवतारयति—कथं पुनरिति । अत एवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम् । इतः पूर्वं तु सवार्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥ शब्दार्थसंबन्धानामिति । शब्दाश्चार्थाश्च संबन्धाश्चेति द्वन्द्वः । एवं च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसंबन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य, किं वा सिद्धशब्दार्थसंबन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् ॥ सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इति वार्तिके समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । संबन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव । त्रयाणामात्यन्तिकाविरूपप्रदर्शनाय समाहार-

यद्यपि द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरत्वेन प्रवृत्तं नवपदात्मकमेकं वार्तिकम् ‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु’ इति । क्रियत इति त्वध्याहारः । शब्दार्थसंबन्धे नित्ये सति शब्दप्रयोगे च लोकतोऽर्थप्रयुक्ते अर्थबोधनाय प्रसक्ते सति शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते यथा लौकिकवैदिकेष्विति तदर्थः । तथापि ‘लोकतः’ इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयेन खण्डशो वार्तिकं यथेष्टं व्याचक्षाणो द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरत्वं प्रतिपादयन्नाद्यखण्डमाह—सिद्धे इति ॥

अथेति । सूत्रकृदर्थानुक्तविषयाद्यौपोद्घातिकनिरूपणानन्तरमित्यर्थः ॥ पाणिनिसूत्रसमूहरूपव्याकरणशास्त्रस्य नियमार्थताप्रतिपादकमाद्यवार्तिकमित्यर्थः ॥

ननु शब्दार्थसंबन्धस्रष्टृत्वं कथमाचार्यस्य किं च ब्रह्माण्डस्य त्रयानन्यत्वेन पाणिनेस्तदन्तर्गतस्य तत्स्रष्टृत्वं कथमतः कैयटतात्पर्यमाह—एवं चेति ॥

सिन्नेव मूलव्याख्योभयाङ्गीकारे पौनरुक्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । यतः सपदव्याख्यानत्वमेव भाष्यलक्षणम् । अतएव—

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”

इत्यभिप्रेत्योक्तं संगच्छते ॥ सायणभाष्ये तु केनचिद्वर्णनधीतव्याकरणभाष्येण वैदिकविदुषा ‘प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दक्षितः’ इत्येतावान्ग्रन्थो वृथैव ग्रन्थमध्ये प्रक्षिप्त इति प्रतीयते—“व्याकरणस्य ‘रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्’ इत्येतानि—” इत्येवं पाठेऽपि ग्रन्थसमन्वयाद्—इति बोध्यम् ॥ इति ध्वनयन्नाह—इति दाधिमथाः ॥

१ इत आरभ्य छायायाः सारो सुद्रणीय इति बोध्यम् । पुस्तकान्तरलाभे तु समग्रेव सुद्रयिष्यते ॥ दाधिमथाः ॥

निर्देश इति बोध्यम् ॥ व्यक्तिसफोटिति । सा पदवाक्यरूपा नित्येवेति तद्भावः । एतच्चोपपादितं प्राक् ॥ कार्यशब्दिकानामिति । कार्यशब्दिकानामिति त्वपपाठः । उत्तरपदवृद्धेर्दुर्लभत्वात् ॥ असत्योपाधीति । जातिरूपेत्यर्थः । जातिर्हि तन्मते आविष्करो धर्मविशेषः । यद्वा सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत् सर्वत्राधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव विशेष्यम् । विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः ॥ शब्दार्थयो- नित्यत्वपक्षे तत्संबन्धस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यत्वपक्षे कथं संबन्धस्य नित्यत्वमत आह—संबन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः ॥ शब्दार्थयोः संबन्धश्च शक्तिरूपं तादात्म्यमेवेत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

(वार्तिकघटकसिद्धशब्दार्थनिरूपणभाष्यम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः ! ॥

(प्रदीपः) सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति—अथेति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति । अत्र पदार्थशब्दो रूढः । सिद्धशब्दसंबन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः ॥ कथं ज्ञायते ! । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा—सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकाशमिति ॥

(प्रदीपः) नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकस्त्वमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः ॥ कूटस्थेष्विति । अविनाशिषु ॥ अविचालिष्विति । देशान्तरप्राप्तिरहितेषु ॥

(उद्द्योतः) कूटस्थेष्विति । कूटमयोधनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु, संसर्गिणांशेषु स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः ॥ नन्वयोधनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह—अविचालिष्विति । भाष्ये बावापृथिव्याद्यपि व्यावहारिकनित्यत्वमिमांशेण दृष्टान्तितम् । आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् । एवं च तत्र रूढत्वान्नित्य-वाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा—सिद्ध

१ पदार्थ इति । अर्थ इत्यर्थः । नित्यः कार्यो वेति भावः ॥ छाया ॥

२ पर्यायेण अवयवार्थानपेक्षरूढ्या । सा च योगवाधिका रथकाराधिकरणदौ (पृ. मी. ६।१।१२) स्पष्टा ॥ विशेष्यविशेषणभावव्यत्ययमात्रेणार्थ-कोत्तरत्वस्य सत्त्वाच्च काचिदनुपपत्तिरिति तत्त्वम् ॥ छाया ॥

३ अत्र भाष्ये 'अनित्येषु' इति वाच्ये 'कार्येषु' इत्युक्तिः कार्यत्वप्रयुक्तानि-त्यत्वसूचनाय । अतएव—कैयटे क्रियानिष्पन्न इत्युक्तम् ॥ छाया ॥

४ अत्र निर्णायकमाह—संग्रह इति । छाया ॥

५ एकपदानीति बहुव्रीहिः । छाया ॥

६ मध्यम इतिरायर्थकः । अपपद्येत्यादि गम्यत इत्यन्तमितिर्त्यर्थः ॥

ओदनः, सिद्धः सूपः, सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम्, न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थो-ऽवगम्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नि-त्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव ॥

(प्रदीपः) संग्रहे तावदिति । तत्र हि 'किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्धः' इति पक्षद्वयविचारः कृतः । तत्र कार्यप्रति-पक्षार्थमिधाथी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समान-तन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा-अवभक्षो वायुभक्ष इति—अप एव भक्षयति, वा-युमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव, न साध्य इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणं द्योतकत्वेनैवशब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण साम-र्थ्यादवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते । तत्र सर्वे एवापो भक्षयन्तीत्यवभक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभा-वात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते सिद्ध एवेति । का-र्याणां तु पदार्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात् सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव ॥

(उद्द्योतः) ग्रन्थान्तरानालोचनेपि नियामकमाह—भाष्ये अथवेति । एतेन तत्समानतन्त्रत्वाच्चत्येकपदार्थवादोऽपि तव स्यादित्यपास्तम् ॥ ननु एकपदानीत्युक्त्वाऽवभक्ष इत्यस्य पदद्वया-त्मकस्योदाहरणत्वमसङ्गतमत आह—एवशब्देति । [भाष्ये अप एवेति गम्यते इति । वाक्ये इव समासेऽपि सामर्थ्यात् तदति-रिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः ॥] नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्श-यति—इहापीति ॥ कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह—कार्याणामिति । प्रौक्प्रध्वंसावस्थयोरिति पाठः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः—अत्यन्तसिद्धः

वाक्ये तिष्ठन्तघटितसजातीयापरलौकिकवाक्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ प्राक्प्रध्वंसाभावयोरिति काचित्कोऽपपाठः अनन्वयापत्तेरत आह—प्राक्प्रध्वंसेति । आकाशादीनां कारणत्वेना सिद्धत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

८ आकाशादीनामपि चिरकालावस्थायित्वेन नित्यसिद्धशब्दाभ्यां व्यव-हारसंभवाच्च वास्तवं सिद्धत्वमतो दृष्टान्तासिद्धिरत आह—अथवेति ॥ छाया ॥

१ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठः सर्वेषु पुस्तकेषु यद्यपि 'पाठः' इत्युत्तरं समुपल-भ्यते तथापि छायाजुसाराद्योग्यत्वाच्चास्माभिर्भ्योचितं स्थापित इति दाधिमथाः ॥

सिद्ध इति । तद्यथा-देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात्स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासंभवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवसरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं मा भूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति-अत्यन्तसिद्ध इति ॥

(उद्घोतः) अथवेति । मनुष्यवृक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यन्तं सिद्धत्वमिति भावः ॥ प्रतीयमानस्येति । एतदणुदित्यत्र उपपादयिष्यते ॥ एवं तर्हीति । एवमेव घटपदं कलशपर्याय इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा पर्यायवाचीति प्रयोज्यं स्यात् ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोपविधायकं तर्हि किमर्थमत आह-लोपस्त्विति । वर्णानाम् देइत्यादीनाम् । तत्रापि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव क्वचिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णयम् । एवं वर्णानां शक्यत्वाभावेपि तत एव निर्णय इति तत्त्वम् ॥ निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालसंबन्धो निष्पन्नत्वम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्” इति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥

(प्रदीपः) न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह-अथवेति । नहि संदेहमात्रादलक्षणता भवति, पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् ॥

(उद्घोतः) ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं विपरीतस्यापि संभवादत्त आह-न्यायाद्वेति । वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसंबन्धानां नित्यत्वं सद्ग्रहादौ स्थितमिति व्याख्यानतः सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः ॥

१ अयं भावः-समुदायैकदेशः श्रुत एकसंबन्धिज्ञानमिति न्यायेन संस्कारपाटवादेव शब्दसारकस्त एव बुद्ध्यापारुढात्संघातादेवार्थप्रतीतिरिति । छा.

२ अस्यार्थस्य लोकसिद्धत्वेन कृष्णसर्पादायनतिप्रसङ्गः । अतएव भीमसेनादौ सेन इत्यादेर्न तत्त्वम् । अतएवानुभवविरुद्धत्वस्याव्यवहारस्य सत्त्वाच्चेति भावः ॥ छाया ॥

३ महता कण्ठेनेति । दोषयुक्तवाक्यमुपांशुच्यते निर्दुष्टं तूचैरिति लोकप्रसिद्धमिति निर्दुष्टतानेन सूचिता ॥ छाया ॥

४ क्वचित् ‘मङ्गलार्थं च’ इति पाठः । तत्र चेन नित्यार्थधीसमुच्चयः ॥ अर्थशब्दः प्रयोजनवाची ॥ छाया ॥

1 (५।३।८२) सूत्रे ‘अप्रत्यये तथैवेष्टः’ इति वार्तिकार्थभूतमिदं “समासेऽनपूर्वेषु कस्यो ल्यप्” इति सूत्रेण विहितस्य ल्यवादेशस्य समासमन्तरानुपपन्नस्य समासज्ञापकपूर्वपदप्रयोगेऽपि स्वकीये जाम्बवतीजयापराभिधाने पातालविजयकान्ते “संघ्यावधूं गृह्य करेण भातुः” इत्यत्र

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरनेन वण्येन । किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) वण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

मङ्गलार्थम् ॥

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति, आयुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) माङ्गलिक इति । अगर्हितामीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः ॥ प्रथन्त इति । अध्ययनस्याविच्छेदात् ॥ वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् ॥ आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्धनात् ॥ सिद्धार्था इति । अध्ययननिर्वृत्तिरेव तेषां सिद्धिः ॥

(उद्घोतः) सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वं च कार्ये कारणरूपोपचारादिति बोध्यम् ॥ तत्प्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयम् ॥ तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनान्याह-भाष्ये मङ्गलादीनीत्यादिना ॥ ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य फलमाह-अध्येतारश्चेत्यादिना । आनुपङ्गिकमङ्गलसंपत्त्येत्यर्थः ॥ अध्ययननिर्वृत्तिः तत्समाप्तिः ॥ सिद्धिः । सिद्धिविषयोऽर्थः ॥ मङ्गलार्थमित्यनेनेत एव वार्तिकप्रवृत्तिः सूचिता ॥

(समाधानभाष्यशेषभाष्यम्)

अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचारिषु भावेषु वर्तते ॥

किं तर्हि ! ॥

आभीक्ष्ण्येपि वर्तते । तद्यथा नित्यग्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । यावताभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते तत्रा-

५ कार्ये कारणेति ॥ अत्राशयेन तण्डुलमानयेति प्रयोगे पच्यते ओदन इत्यत्र च ओदने तण्डुलत्वोपचारवद् आयुर्वै धृतमितिवच समाप्तौ नत्यादित्वोपचार इत्यर्थः ॥ समाप्तावगर्हितत्वं च विज्ञानाबाधानुगृहीतत्वम् । तथाच यागेनापूर्वद्वारा स्वर्ग इव नत्यादिना प्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वाराभीष्टसमाप्तिः साध्येत्युक्तं भवति । तथाच तत्र सिद्धशब्दप्रयोगस्य हेतुतास्तीति तदर्थं शास्त्रारम्भे तत्प्रयोग इति भावः ॥ छाया ॥

६ खलुरप्यर्थः । अयं नित्यशब्दोऽपीत्यर्थः ॥ क्वचित्-खल्वपीति पाठः । तत्र खलु निश्चये ॥ छाया ॥

७ यावतेति । यत इत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ तत्रेति । अत इत्यादिः ॥ छाया ॥

ल्यवादेशप्रयोगं कुर्वतो भगवतः सूत्रकारस्यापि संमतमेव ॥ एवं च रुद्रटालंकारव्याख्यायामस्य प्रयोगस्यापशब्दत्वं प्रकाशयन्नमिसाधुस्तु व्याकरणमनीननिज्ञ एवेति बोध्यम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

न्यनेनैवार्थः स्यात्—“व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्” इति । पश्यति त्वाचायौ मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति, शक्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ॥

(प्रदीपः) नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपालाङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद् न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा आश्चर्यमनित्ये नित्यवीप्सयोरिति ॥

(उद्द्योतः) असंदिग्धो नित्यशब्दः किं न प्रयुक्त इत्युक्तम् । तत्रापि संदेहमाह—भाष्ये अयं खल्विति ॥ आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन । अभीक्ष्णमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ प्रयुज्यन्त इति । साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यासंभवात्प्रयोगद्वारा तद् ग्राह्यम् । एवंच नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोट्यन्तरसंभवेन तत्रापि संदेह एवेति भावः ॥ नित्ये शब्दार्थसंबन्धे इत्यस्य शब्दार्थसंबन्धे ज्ञाते सति नित्ये नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रं प्रवृत्तमित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनो नित्यं क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथं केवलस्य प्रयोगोऽत आह—विनापि चेति ॥

(नित्यतासाधकपक्षनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते-सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति ! ॥

(समाधानभाष्यम्)

आकृतिमित्याह ॥

कुत एतत् ! ॥

आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः ! ॥

(समाधानभाष्यम्)

सिद्धे शब्दे अर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः ॥

१ स्वरूपेण तस्य मङ्गलार्थत्वमिति सूचयन्नाह—मङ्गलार्थश्चैवेति । सिद्धशब्द एवादी प्रयुक्तो मङ्गलफलकोऽपीत्यर्थः । मङ्गलातिशये फलातिशयसंभवेन मङ्गलाश्रयस्वरूपेक्ष्यान्यथासिद्धत्वकथनं तस्यायुक्तमिति भावः ॥ छाया ॥

२ भगवदुक्तो शिष्यः शङ्कते—अथेति । पदार्थद्रव्यस्य प्राक् प्रकान्तत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

३ एतन्नित्यशब्दस्य बाहुल्यसमानार्थकत्वं “ऊभो ह्रस्वादधि ऊमुपित्यम्” इति नित्यपदघटितसूत्रेण ऊमुडागमं विधायापि “इको यणचि” इत्यादौ ऊमुडागं कुर्वतः “शपश्यनोर्मिलम्” इति नित्यं ऊमं विधायापि “अपश्यती वत्समित्रेःदुविम्यं तच्छर्वरी गौरिव हुंकरोति ।” इति

(प्रदीपः) अर्थसंबन्धे चेति । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं संबन्धविशेषणार्थमुपात्तम् ॥ अनित्येऽर्थे कथं संबन्धस्य नित्यतेति चेद्, योग्यतालक्षणत्वासंबन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वाददोषः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह—द्रव्यपक्षे इति । योग्यता बोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यम् । तदुक्तं भाष्ये नित्यो ह्यर्थवतामिति । शब्दानामित्यर्थः ॥ ननु तादात्म्यस्य संबन्धत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेन्न । नष्टभाविवस्तुनोऽपि शब्देन बोधादौद्धर्त्येन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्याशयात् । शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थवृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च ॥ शब्दस्य च नित्यत्वादिति । आकाशवत्तन्निष्ठः शब्दोऽपि नित्यः । व्यञ्जकाभावात् न सर्वदोषलम्भ इति भावः ॥

(द्रव्यपदार्थाभ्युपगमभाष्यम्)

अथवा द्रव्य एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः—सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या ॥

कथं ज्ञायते !

एवं हि दृश्यते लोके मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरया कृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णं कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ॥

(प्रदीपः) द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ आकृतिरिति । संस्थानम् । ब्रह्मदर्शने च गोलादिजातेरप्यसत्यत्वादनित्यत्वम्, ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इति श्रुतिवचनात् ॥

(उद्द्योतः) ननु घटादिद्रव्यस्य कथं नित्यतेत्यत आह—असत्येति । स च कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपस्तद्वज्ज्जातिरूपो

३ अर्थवतामित्यस्य जातिमतामिति एकार्थविशेषणान्मन्यार्थानामिति चार्थनिरासायाह—शब्दानामिति ॥ छाया ॥

४ कथमिति । तस्योभयरूपत्वादर्थस्य चानित्यत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

५ ‘पूर्वावयवसंयोगस्य द्रव्यारम्भकस्य विनाशेन पूर्वद्रव्यनाशे तेषामेव संयोगान्तराद्द्रव्यान्तरमुत्पद्यते’ इति वैशेषिकमतनिरासायाह—आकृतिरन्या चान्या च भवति । द्रव्यं पुनस्तदेवेति ॥ छाया ॥

लोपङ्गपातालविजयकाव्ये ‘अपश्यती’ इत्यत्र उभयमकुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेव ॥ एतेनास्य प्रयोगस्यापशब्दत्वं प्रकाशयन् रुद्राण्यकारव्याख्याता नमिसाधुरपास्तः ॥ इति दाधिमथाः ॥

वा ॥ भाष्ये यथाकृतिशब्देन तद्व्यञ्जमुच्यते तद्धि तदप्याविधक-
त्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेन चानित्यमित्याह—जातेरपीति । अने-
नैतत्प्रकरणस्थाकृतिपदस्य व्यञ्जव्यञ्जकोभयपरतां सूचयति । गौत-
मेनाप्युक्तं “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” इति ॥ भाष्ये
खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगादच्यन्ते विकृतेः
कर्तृत्वं बोध्यम् ॥

(आकृतिपदार्थाभ्युपगमभाष्यम्)

औकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः—सिद्धे
शब्दे अर्थे संवन्धे चेति ॥

(उद्द्योतः) आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये आकृ-
तावपि पदार्थ इति ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—आकृतिरनित्या—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति । नित्याऽऽकृतिः ॥

कथम् ? ॥

न कचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति ।
द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) न कचिदुपरतेति । अनमित्येत्यर्थः ।
अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपराम-
र्शहेतुत्वानित्यत्वम् ॥

(उद्द्योतः) कचिदुपरतेति कृत्वा न सर्वत्रोपरतेत्यन्वयः ॥
ननुपरमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं विरुद्धमत आह—
अनभीति ॥ ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह—अद्वै-
तेनेति ॥ नित्यत्वमिति । सर्वदा एकाकारपरामर्शदर्शनेन
यावद्व्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति भावः ॥

(समाधानसाधकनित्यलक्षणभाष्यम्)

अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्—ध्रुवं कूटस्थम-
विचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि
यत्तन्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विह-
न्यते ॥

१ च्यन्ते प्रकृतेः कर्तृत्वादाह—अच्यन्ते विकृतेरिति ॥ छाया ॥

२ मतान्तरमाह—आकृतावपीति । अपिना द्रव्यपरिग्रहः । अत एव
मतान्तरत्वम् ॥ अथवेत्यादिः ॥ छाया ॥

३ नित्येति ॥ एकाकारानुगतधीहेतुत्वाज्जातेर्व्यवहारदशायां सर्वदा नित्य-
त्वमित्यन्ये ॥ छाया ॥

४ उपसंहरति—आकृताविति । अवयवसंस्थानरूपायामाकृतौ नष्टाया-
मपि तत्त्वं तद्व्यञ्जकतद्वृत्तिधर्मो न विहन्यते आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति
सापि नित्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ जातेरिति । तद्व्यञ्जकावयवसंस्थानरूपाकृतेरित्यर्थः ॥ छाया ॥

६ ननु लक्षणे किमर्थवहानि विशेषणानीत्यत आह—त्रिविधा चेति ॥
छाया ॥

७ परिणामाभाव इति । रूपान्तरप्रतिभासाभाव इत्यर्थः ॥ छाया ॥

किं पुनस्तत्त्वम् ? ॥

तद्भावस्तत्त्वम् ॥ आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो लोकव्य-
वहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते । त्रिविधा चानित्यता,
संसर्गानित्यता यथा—स्फुटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपति-
रोधानेन पररूपभासः । उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परि-
णामाभावः ॥ परिणामानित्यता यथा—वदरीफलस्य
श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः ॥ प्रध्वंसानित्यता
सर्वात्मना विनाशः । एतत्त्रिविधानित्यतार्प्रतिक्षेपेण नित्यतां
प्रतिपादयितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि । तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति
संसर्गानित्यता परिहृता, अविचालीति परिणामानित्यता,
अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता ॥

(उद्द्योतः) अथार्थव्यवस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृ-
तेर्यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण
नित्यत्वमाह—भाष्ये अथवेति । नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव
व्याख्यानं कूटस्थमिति । रूपान्तरापत्तिर्विचालः । यथा पयसो
दध्यादिरूपता । अनेन परिणामानित्यता परास्ता । उत्पत्तेः
सत्तापर्यन्तत्वादन्युत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ नि-
रस्तौ । अद्वितीयत्वेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः । अनुपजनेति
चतुर्थः परिणामः । अनपायेति पञ्चमोपचयः । एतद्रूपविका-
ररहितमिति तदर्थः ॥ अव्ययेति षष्ठो विनाशः । इदं च ब्रह्म-
विषयं नित्यत्वं यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयं च ॥ अयमेव
न नित्यशब्दार्थः प्रवाहाविच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादि-
त्याह—भाष्ये तदपीति ॥ यस्मिंस्तत्त्वमिति । यस्मिन्विहतेऽपि
तद्वृत्तिधर्मो न विहन्यते इत्यर्थः ॥ प्रवाहनित्यताचानेनोक्ता ।
तन्नाशेऽपि तद्वर्मो न नश्यति । आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः ॥

(नित्यानित्यत्वविचारस्याप्रकृतत्वबोधकभाष्यम्)

अथर्वा किं न एतेन—इदं नित्यमिदमनित्यमिति ।
यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते—सिद्धे
शब्देऽर्थे संवन्धे चेति ॥

(प्रदीपः) यन्नित्यमिति । बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा-

८ प्रतिक्षेपेण निरसनेन ॥ छाया ॥

९ यथाश्रुतकैयटोक्तार्थान्नीकारे पौनरुक्त्यापत्तिरतोऽन्यथाव्याख्यानमाह—
अथेति ॥ छाया ॥

१० यद्यन्यनपायेत्यादिना कैयटोक्तं प्रतिपाद्यं स्फुटमेव तथापि तावन्मात्र-
प्रतिपादनेऽस्तिमविशेषेणैव सिद्धेऽनेकविशेषणोपादानं व्यर्थमतस्तस्य तावत्पर्या-
न्तरमप्यस्तीत्याशयेन भाष्यीयक्रममुद्दिश्य पदभावविकारक्रमेणाह—उत्प-
त्तेरिति ॥ छाया ॥

११ अत्र भगवता द्विविधं नित्यत्वं प्रतिपादितम् । कैयटोक्तमेकम् । जाय-
तेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपेक्षीयते नश्यतीत्येवंरूपपदभावविकारशून्यत्वम-
परम् । तदाह—इदं चेति । द्विविधमुक्तमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ नित्यत्वानित्यत्वसाधनाग्रहे नासाकं प्रयोजनमित्याशयेनाह—अथ-
वेति ॥ छाया ॥

यदा शब्द उच्चारितस्तदातदाऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यन्नित्यमिति । व्यक्तिजात्याकृतीनां मध्ये यन्नित्यमित्यर्थः ॥ ननु शशशृङ्गादिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपसैवाभावादत आह—बुद्धिप्रतिभास इति । बाह्यः पदार्थो न शाब्दबोधे विषयः, किंतु बौद्धः । स च प्रवाहनित्य इति भावः ॥ एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—सिद्धः शब्दोऽर्थः संबन्धश्चेति ॥

(१ प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लोकतः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते, नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा—घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह—कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान्प्रयुज्यमानो वैयाकरणकुलं गत्वाह—कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारः, अन्यथा नित्येषु । शाब्दश्च व्यवहारोऽनादिवृद्धव्यवहारपरम्परारूपव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम् । घटादयस्त्वर्थक्रियार्थमिरन्यत आनीयन्त उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते । नैवं शब्दादयः ॥ तावत्येवार्थमिति । बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) शब्दादीनां नित्यत्वमिति । व्याकरणानिष्पाद्यत्वमित्यर्थः ॥ तावत्येवेति । वैयाकरणकुलमगत्यैवेत्यर्थः ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं शास्त्रेण क्रियते ! ॥

१ अर्थसंबन्धयोर्व्याकरणानिष्पाद्यत्वेन नित्यत्ववच्छब्दत्वेन तथेति तु केन प्रकारेण निश्चीयते इत्यर्थः । शास्त्रस्य निष्पादकत्वाच्छब्दस्यानादिपरम्परयासिद्धत्वात् । अन्यथा इन्द्रादीनां तत्करणप्रवृत्त्यनर्थक्यापत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

२ नन्वेवं शास्त्रानर्थक्यम् 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायादित्याशयेन तृतीयं खण्डं व्याख्यातुं पृच्छति—यदि तर्हि ॥ छाया ॥

३ वाक्यत्रयमिति । दृष्टान्तवाक्यं तु सर्वत्र भिन्नमेवेति नैकवाक्यताहानिरिति भावः ॥

(१ समाधानभूतं तृतीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते ॥

किमिदं धर्मनियम इति ! ॥

धर्माय नियमो धर्मनियमः, धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः, धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ॥

(प्रदीपः) अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शास्त्रं प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम् । कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायते इति द्वितीयम् । लोकत इत्यस्यादृष्ट्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम् ॥ शब्दप्रयोग इति प्रयोगग्रहणेन 'प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्राद्' इत्युक्तं भवति । अर्थेनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः ॥ धर्माय नियम इति । चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते । संबन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात् ॥ धर्मार्थ इति । धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयः समासः ॥ धर्मप्रयोजन इति । लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्तं इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु सकृदन्वितस्य लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः कथम् । वार्तिके चैकैवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह—अत्रेति ॥ अनाश्रित्येति । न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः । लोकत इत्यस्य च लोकव्यवहारत इत्यर्थः ॥ भाष्ये अर्थप्रयुक्ते इति । अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दः प्रयुज्यते प्रयोगेर्णाभिर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः ॥ एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेणाख्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनकाः, न गाव्यादय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम् ॥ विधानादिति । तादर्थ्यस्य पष्ठार्थत्वबोधनाय त्वेवं प्रयोग इति भावः ॥ चतुर्थीति योगविभागो न भाष्यारूढः । सुसुपेति समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं व्याख्यातम् ॥ द्वितीयपक्षात्तृतीये विशेषं दर्शयति—लिङादीति । प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् ।

४ तृतीयमिति । अत एव प्रश्नवाक्येषु क्रमेण 'प्रवृत्तम्' 'ज्ञायते' क्रियते' इति क्रियाभेदोक्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

५ 'लोकत एव शब्दार्थसंबन्धे सिद्धे अर्थज्ञानप्रयोजनवृत्ते शब्दप्रयोगेऽपि च सिद्धे शास्त्रेण गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इत्येवं धर्मनियमः क्रियते' इत्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ ननु कथं प्रयोगस्यार्थज्ञानजनकत्वमिति चेत् । शृणु—शब्दप्रयोगेण हि शब्दाभिर्भावः । आभिर्भूतश्च शब्दः परेण श्रूयते । श्रवणेन च तदर्थसरणम् । ततो बोध इत्येवं शब्दप्रयोगस्यार्थजीवनकत्वमिति । तदाह—प्रयोगेणेति ॥ छा.

तन्मते हि लिङादीनामपूर्वकं कार्यं वाच्यम् । तदेव च स्वस्मिन् पुरुषं प्रयुजानं नियोग इत्युच्यते । स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यते इति कर्मव्युत्पत्तिः प्रयोजनशब्दः । स चासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः । धर्मप्रयोजन इति पष्ठीसमासः । एवं च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थ इति भेदः ॥ केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायां नियमः ॥ असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः ॥ धर्मार्थो नियम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः । नानृतं वदेदिति क्रत्वङ्गवाक्येन क्रतुवैगुण्यस्य बोधनात् ॥ धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः शब्द इति श्रुतेनियमादृष्टं पुरुषार्थकं सूचितमित्याहुः ॥

(१ वार्तिकचतुर्थखण्डम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः—‘यथा लोके वेदे चे’ति प्रयोक्तव्ये ‘यथा लौकिकवैदिके’ष्विति प्रयुज्यते ॥ अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥

लोके तावद् ‘अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर’ इत्युच्यते । भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते—इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति ॥ तथा—खेदात्क्षीषु पृवृत्तिर्भवति । समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियते—इयं गम्येयमगम्येति ॥

(प्रदीपः) प्रियतद्धिता इति । नायमपशब्दः किंतु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते । आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः । यथा कश्चिद्वनस्पतय इति प्रयुक्ते कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम् ॥ अथवेति । नात्रावयवावयविविभागः किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तशब्दार्थोभयरूप इत्यर्थः ॥ लौकिकः, स्मृत्युपनिबद्धः । वैदिकः, श्रुत्युपनि-

बद्धः ॥ शक्यं चानेनेति । शैकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः । ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं क्षुदित्युक्तम् । यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्मं शक्येति प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति ॥ खेदादिति । खेदयतीति खेदो रागः, इन्द्रियनियमासार्म्यं वा खेदः ॥

(उद्द्योतः) नन्वीदृशो धर्मनियमः क दृष्टोऽत आह भाष्ये यथेति ॥ ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—प्रियतद्धिता इति ॥ नन्वन्याथेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह—नायमिति ॥ ते वेदलोकेति । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ आधाराधेयकल्पनया त्विति । लोकवेदरूपसमुदायतदवयवयोरित्यादिः ॥ नात्रावयवावयविविभाग इति । तत्र भव इत्यादिव्यवहारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नैत्यर्थः ॥ कृतान्तेषु । कृतान्तः सिद्धान्तः । तत्प्रतिपादकवाक्येऽप्यित्यर्थः ॥ भक्ष्यं च नामेत्यस्य तद्वति यदिति शेषः ॥ शक्यं क्षुदिति सामानाधिकरण्यं कथं भिन्नलिङ्गत्वादत आह—शक्येरिति । तदा क्षुधमिति ॥ ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरभिहितताया अभिहितवत्प्रकाशस्य स्वादुमि णमुल्लिखन्न वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न । प्रधानतिङ्न्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो यत्स्वसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् । वस्तुत इदमयुक्तमेवेति स्वादुमीत्यत्र निरूपयिष्यामः ॥ खेद इति । एवं च ग्राम्यकुक्कुटपरदारदौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरण्यकतद्भक्षणस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभिवो यथा च ग्राम्यकुक्कुटभक्षणपरदारगमनयोरर्थैस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयोगेऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते तेषां साधुत्वबोधनात् । अर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते, एकविधेस्तदितरनिषेधफलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः । दृष्टान्तता त्वंशेन, वक्ष्यमाणवैदिकानां तु सर्वान्शेनेति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

वेदे खल्वपि—‘पर्योव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुकापि प्रतीयते ।

इति ह्युक्तेः ॥

६ तिङन्तेति । प्रकृते तु कृदन्तमिति न तस्य विषय इति भावः ॥ छाया ॥

७ अभिमानपदसूचितामरविभाह—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

८ धर्मोत्पत्तिश्चेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

९ दोषश्लेषि बोध्यम् ॥ छाया ॥

२ ब्राह्मणेऽपि दयानन्दस्याभिरचितसंस्कारविधिग्रन्थ—प्रथमावृत्तिप्रकाशितब्राह्मणीयत्वस्यास्य ‘वेदे खल्वपि’ इत्युपक्रमोक्तत्वेन ‘शेषे ब्राह्मणशब्दः’ इति (पृ० मी २।१।३।१) जैमिनिमहर्षिप्रोक्तवेदभागत्वे संमतिर्दृशिता ॥ इति दाधिमथाः ॥

१ वार्तिककृत इति शेषः । अनेन वार्तिककारस्य दाक्षिणात्यत्वं सूचितम् । निरर्थकशब्दाडम्बरकारित्वसमाधेयोपहसनीयता तेषां तदन्तर्गतत्वादुपहासश्च कृत इति बोध्यम् । छाया ॥

२ भावनाद्वैविध्येन तत्स्वरूपमाह—शब्दार्थोभयेति ॥ तद्धितार्थ इति शेषः ॥ इति छाया ॥

३ शक्येरिति । क्षुत्सामानाधिकरण्यतत्त्वमिति शेषः ॥ छाया ॥

४ इन्द्रियेति । तन्निग्रहाशक्तिजनितपीडेति तु तत्त्वम् ॥ छाया ॥

५ ‘प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुवर्धयते ॥

१ वस्तुतस्तु—उद्द्योते ‘तत्र भव’ इत्यादि भवरूपतद्धितार्थप्रदर्शनात् ‘शब्दार्थो भव’ इति काचित्कः पाठः साधीयान् । इति दाधिमथाः ॥

राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्यः” इत्युच्यते । व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालि-
मांसादीन्यपि व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते ॥

तथा—“बैल्वः खादिरो वा यूपः स्याद्” इत्यु-
च्यते । यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते ।
शक्यं चानेन यत्किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानु-
च्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुम् । तत्र नियमः क्रियते ॥

तथा “अग्नौ कपालान्यधिष्ठित्याभिमन्त्रयते—
भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्” इति ।
अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्ता-
पयति । तत्र च नियमः क्रियते—एवं क्रियमाणम-
भ्युदयकारि भवतीति ॥

(प्रदीपः) पयोव्रत इति । सत्यामर्थितायां पय एव
व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिरथित्वाभावे कारणाभावात् ॥

(उद्द्योतः) व्रतयतीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्ते इत्यर्थः ॥
भाष्ये उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति । संतक्ष्यासंतक्ष्य वेत्यर्थः ।
निखन्यानिखन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये ॥

(दार्ष्टान्तिक उपसंहारभाष्यम्)

एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चाप-
शब्देन च धर्मनियमः क्रियते—शब्देनैवार्थोऽभि-
धेयो नापशब्देनेति ॥ एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि
भवतीति ॥

(प्रदीपः) समानायामिति । यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न
वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययन्ति,
केचिन्नापभ्रंशाः परस्परया निरुद्धिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त
एवार्थं प्रत्याययन्ति ॥ अन्ये तु मन्यन्ते—साधुशब्दवदपभ्रंशा
अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति ॥

(उद्द्योतः) ननु अपभ्रंशा न वाचका वाच्यप्रतीत्यन्यथानुप-
पत्त्या कल्प्यमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् । तदनु-
सारेणैव चापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानाया-
मित्यनुपपन्नमिति शङ्कते—यद्यपीति ॥ तथापीति । एवं च

१ शक्यमिति । भाष्ये प्रत्ययः । व्रतयितुमित्यत्रास्यान्वयः । शालि-
मांसादेस्तत्र । अत एव न काचिदनुपपत्तिर्नवा ‘स्वादुमि णमुल्ल’ इत्यत्रत्य-
सिद्धान्तविरोध इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

२ दृष्टान्त उपपादितं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ॥ छाया ॥

३ अत एव प्रकृतभाष्यसंगतिः । अनुभवोऽप्येवम् । सुशब्दाङ्गानां पामरा-
णामपशब्दैर्जायमानस्यार्थबोधस्य सुशब्दसारणद्वारकत्वासंभवश्च ॥ छाया ॥

१ ‘अस्त्यप्रयुक्तः’ इत्यस्य भागस्याभिमतवार्तिकेऽपि सत्त्वेन पौनरुक्त्यवापत्त्या
न वार्तिकत्वम् । किंतु आक्षेपवाचकवार्तिके प्रतिषेध्यनिरूपणाय भाष्यश्रुत्ये-
क्षितत्वमिति वदन्ति ॥ यथा पूर्वमीमांसायां (१।३।२०) ‘लोकवदिति
चेत्’ इति शङ्कासूत्रस्य ‘न पूर्वत्वात्’ इति दूषणसूत्रमुपलभ्यते । तथैवात्रापि
पूर्वमाक्षेपवार्तिकमावश्यकम् । अत एव छायाकारेणाप्यस्याक्षेपवार्तिकस्योद्द्योत-

वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तम् ॥
निरुद्धिमागता इति । ते च शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः ॥
शक्तिभ्रमश्चेत्यम्—केनचित् गावीति प्रयुक्ते गौरिति साधुस्म-
रणात् प्रयोज्यस्य बोधेऽपि तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति
भ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि भ्रम इति ॥ वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्
भाषाशब्देष्वपि शक्तिरेवेत्याह—अन्ये त्विति । साधुत्वं चैत-
न्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकवैजात्यमेव । यद्यपि साधूनेव
भाषेतेति न श्रूयते, तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृश-
विधिः कल्प्यते । तत्र के साधव इत्याकाङ्क्षायामेत एव साधव इति
व्याकरणेन निष्पादनात्तद्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयत इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये शब्देनैवेति । साधुनेत्यर्थः ॥ एवं क्रियमा-
णमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ॥

इति शास्त्रस्य धर्मजनकताधिकरणम् ॥

(अनुपलब्धप्रयोगसाधुशब्दसाधकशास्त्रसार्थक्या-
धिकरणम्)

(२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्त्यप्रयुक्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा—ऊष, तेर,
चक्र, पेचेति ॥

किमेतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः ? ॥

प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति ।
य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः ॥

(प्रदीपः) अस्त्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वादस्याः
स्मृतेरप्रयुक्तानामप्यन्वाख्यानानादप्रामाण्यमाशङ्कते ॥

(उद्द्योतः) अस्त्यप्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह—प्रयो-
गमूलत्वादिति । श्लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण
धर्मनियमः ॥ इत्यनेन प्रयुक्तेषु साधवसाधुषु प्रयुक्तसाधवन्वाख्या-
नेन तेषु धर्मः प्रयुक्तासाधुष्वधर्म इत्यर्थकेनेदं सूचितम् । एवंचाप्र-
युक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमानादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानानाद-
प्रामाण्यमिति भावः ॥ वार्तिकोक्तनिर्यमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

४ वार्तिके जाल्यभिप्रायमेकवचनमिति सूचयन्वाचष्टे—सन्तीति ॥ छाया ॥

५ दोषदातुराशयं तन्मुखादेवावगन्तुं तटस्थः शङ्कते किमेत इति ॥ छाया ॥

६ ननु ‘अस्त्यप्रयुक्तः’ इति वार्तिकादिः ‘तनूनाम्’ इत्यन्तो ग्रन्थः प्रकृ-
तानुपयोगादसंबद्धोऽत आह—अस्त्विति ॥ छाया ॥

७ वार्तिकोक्तेति ॥ लोकतः प्रयोगे सिद्धे वैयर्थ्याच्छास्त्रं नियामकमिति
तेनोक्तम् । यदि तु तेषामप्यन्वाख्यानं तर्हि शास्त्रस्यापूर्वविधित्वेन तस्य नोप-
त्तिरिति भावः ॥ एवं सत्याक्षेपिकी संगतिः स्फुटतरेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

व्याख्यायां वार्तिकत्वमुपदर्शितम् । आक्षेपवाचकवार्तिके ‘अस्त्यप्रयुक्तः’ इत्य-
स्य स्पष्टार्थं वार्तिककारस्यैव पौनरुक्त्यमस्तु । भाष्यकारस्य वा प्रतिषेध्य-
ग्रन्थपूर्णम् ॥ आक्षेपवार्तिकमन्तरा आक्षेपसाधकवार्तिकेन साधनीयमेव न
स्यादिति तु दाधिमथा वदन्ति ॥

भाष्ये किमत इति । अप्रयुक्तसत्त्वं नास्माकमनिष्टं साधुमात्रार्थ-
त्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः ॥ उत्तरम्—प्रयोगादिति । तथा चाप्रयो-
गादसाधुत्वानुमानमिति भावः ॥

(आक्षेपासंगतिभाष्यम् ।)

इदं तावद्विप्रतिषिद्धम्—यदुच्यते—‘सन्ति वै
शब्दा अप्रयुक्ता’ इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः,
अथाप्रयुक्ता न सन्ति, सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । प्रयुज्जान एव खलु भवानाह—
सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो
भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः
स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) यथा घटादीनां विनाप्यर्थक्रियया सत्त्वं गम्यते
नैवं शब्दानां, ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः
सत्त्वेनावसीयन्ते इत्याह—इदमिति ॥ कश्चेदानीमिति ।
उपहासपरम् ॥

(उद्घोतः) विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति—यथेति । एवंचै
सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगे च सत्त्वमेव न स्यादिति
भावः ॥ ननु लक्षणवशेन सत्त्वं केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति
न विरोधोऽतो भाष्ये—प्रयुज्जान एवेति ॥ ननु मया प्रयुक्त-
श्चेत्किं, तत्र सोपहासमाह—कश्चेदानीमिति । स्वयमेव प्रयोगं
कृत्वा सन्ति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगे साधुर्योग्यः
स्यादित्यर्थः । त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमेऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेति
भावः ॥

(आक्षेपासंगतिबाधकभाष्यम् ।)

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्भूमः । यदेता-
ञ्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते ॥ अप्रयुक्ता इति
भूमः । यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति ॥ यदप्युच्यते—कश्चे-
दानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे
साधुः स्यादिति । न भूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति ॥

किं तर्हि ? ॥

लोकेऽप्रयुक्ता इति ॥

(प्रदीपः) उत्तरं तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसद्भावाद-
नुमितसत्त्वाः, व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम् ।)

ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभ्यन्तरोऽहं लोके, न त्वहं लोकः ॥

(प्रदीपः) न त्वहं लोक इति । यथा लोकोऽर्थावग-
माय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेषां प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपप-
दार्थका इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु लोकान्तर्भूतस्य न त्वहं लोक इति वचो
विरुद्धमत आह—यथेति । अर्थबोधाय शब्दान्प्रयुज्जानो हि मम
लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थः ॥

(३ आक्षेपबाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे

शब्दप्रयोगात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥
अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।
सन्ति चैषां शब्दानामर्था येनार्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः
शब्दप्रयोगे लिङ्गम् । न हि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविषयक-
ज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाशयमाह—अर्थसद्भाव इति ॥

(४ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः ॥ कुतः ? ॥
प्रयोगान्यत्वाद् । यदेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दा-
न्प्रयुज्जते । तद्यथा—ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे—क
यूयमुषिताः, तेरेत्यस्या—क यूयं तीर्णाः, चक्रेत्य-
स्यार्थे—क यूयं कृतवन्तः । पेचैत्यस्यार्थे—क यूयं
पक्ववन्त इति ॥

(प्रदीपः) इतरोऽन्यथासिद्धतामैह—अप्रयोग इति ।
यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपप-
द्यते । यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति परो-

१ पूर्वपक्षे तदर्थो दोषमाह—इदमिति ॥ छाया ॥

२ इतीति । इदं मिथ इति शेषः ॥ छाया ॥

३ शब्दानां सत्त्वस्य प्रयोगैकनिवन्धनत्वात्तदभावेऽपि तत्सत्ताङ्गीकरणं विरुद्धं
प्रमाणाभावादित्याह—एवं चेति ॥ छाया ॥

४ इदं तावदित्याशङ्कां समाधत्ते—नैतदिति ॥ छाया ॥

५ अनुविधानं संस्कारः ॥ छाया ॥

६ लोके इति । अर्थबोधायैति शेषः ॥ छाया ॥

७ एवं विरोधं परिहृत्सोपहासं परिहर्तुमनुवदति—यदपीति ॥ छाया ॥

८ मत्प्रयोगो न लोकप्रयोग इत्याशयेन परिहरति—न भूम इति ॥ छाया ॥

९ ‘अस्त्यप्रयुक्त’ इत्याशङ्कां दूषयति—अस्त्यप्रेति ॥ छाया ॥

१० सन्तीति । सर्वथा मूलप्रयोगं विना न शास्त्रोपदेशः । यथेपामस-
न्तीत्याहं शब्दार्थयोरप्रसिद्ध्या शशशङ्कादितोऽपि विप्रकृतत्वं स्यात् ।
तस्मादार्थाः कालादयः सन्ति । न च तेषां प्रतीतिः शब्दं विना संभवति । अत
एव वक्ष्यति—शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः इति । तस्मादर्थे सति शब्दस्या-
प्रयोगो दुरवधारण इत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ अन्यथासिद्धतामिति । अर्थप्रतीतेरिति भावः ॥ एवंचोपादीना-
मर्थसद्भावात्प्रयोगसद्भावानुमानं न सिध्यति तत्प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेरिति
भावः ॥ छाया ॥

क्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः । सर्वनाम्नां परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् ॥ पदान्तरसहित इति । पदान्तरं क यूयमिति । तत्र केत्यनेन साधनपारोक्ष्यं, निष्ठया भूतत्वं कर्तृत्वं च, यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं चेतनत्वं वा बहुत्वं च, वसेः साक्षाद् गत्यर्थकर्मकेत्यत्र निर्देशात् तरतेर्गत्यत्वात् कर्तरि क्तः ॥ नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्र च कर्तृविशेष्यक इति कथं लिङन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न । विषयताविशेषानादरेण तथोक्तेः । न चाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे पश्यति भवति अपाक्षीक्यतीति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधः, अतीतानागतपाककर्तृकसत्ताया वर्तमानत्वाङ्गतेरिति वाच्यम् । वर्तमानसामीप्ये तत्र लटः सत्त्वात् । तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यत्कर्तृको यागस्तत्कर्तृकं तरणमिति बोधः । अत एव ब्रह्मो नपुंसके इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम् ॥

(५ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यप्यप्रयुक्ताः अवर्द्धयं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च । न चाद्यत्वे कश्चिदप्याहरति । केवलमृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ॥

(प्रदीपः) संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं

१ एतद्वार्तिकभाष्यसंमतत्वादाख्यातार्थविशेष्यक एव शब्दबोधो न धात्वर्थविशेष्यक इति तथा वदन्तो वैयाकरणंन्याः अनुक्ता एवेति रत्नोक्त्यसांगत्यं ध्वनयन्नाह—नन्वाख्यात इत्यादि ॥ छाया ॥

२ नादरेणेति । तथा च तत्समानविषयकत्वात्तत्त्वम्, ननु तत्समानविशेष्यकत्वादिनेति भावः ॥ छाया ॥

३ अवर्द्धयमिति । तथापीत्यादिः ॥ छाया ॥

४ इदानींसमयेपि प्राक्प्रयोगा लक्षणेनानुमेया इत्युक्तं प्राक् । संप्रति 'प्रयोगेपि तेषां कचिदस्ति' इत्याह—सर्वे इति ॥ छाया ॥

५ एवं चैकत्र देशेऽप्रयुक्तत्वाभावेण शास्त्रविषयत्वं नेति भावः ॥ छाया ॥

६ अनुपलब्धेति । योग्यानुपलब्धेत्यर्थः । यदि ते प्रयुज्यन्ते तर्ह्यवश्यं तेषां अनुपलब्ध्या भवितव्यं योग्यत्वात् यतो नोपलभ्यन्तेऽस्माभिरतस्तेऽप्रयुक्ता इति भावः ॥ छाया ॥

१ 'समा मासा अहोरात्रास्तुत्या ब्राह्मणचोदिताः'

इति गृह्यसंप्रहोक्तिः "आदित्यो वा सर्व ऋतवः स यद्वेदोदेत्यथ वसन्तो यदा सङ्क्रवोथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोथ वर्षा यदाऽपराह्णोथ शरत्, यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ" इति ब्राह्मणमूलिकात्र प्रमाणम् । अत एव "सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवांस्तुभ्येयु" इति पूर्वपक्षे "अहानि वाभिसंख्यत्वात्" (पृ. मी. ६।७।३१-४०) इति जैमिनिनापि सिद्धान्तितं संगच्छते ॥ इति दाधिमथाः ॥

कर्तव्यमित्याह—अप्रयुक्त इति ॥ ऋषिसंप्रदाय इति । वेदाध्ययनमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्भूत्वाच्छास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादत आह—संप्रतीति । पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाले इत्यर्थः । पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयत इति भावः । इदमपि यत्र भाष्यवार्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वं नोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम् ॥ वार्षशतिकानीति । वर्षशब्दो दिवसपरः । यथाश्रुत एव वा ॥ आहरति । सामग्र्यभावादिति भावः ॥ ननु सत्राणां बहुयजमानकानामृषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावादृषिसंप्रदाय इत्युक्तमत आह—वेदेति ॥ भाष्ये कृत्वेत्यनन्तरमधीयते इति शेषः । याशिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षत इत्यर्थः । अत्र सत्राणां कर्मत्वम् ॥

(६ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वे देशान्तरे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) सर्व इति । इदमत्र तात्पर्यम्—यस्य कस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते, अपितु शिष्टानामेव वचनात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नचैवोपलभ्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) अनुपलब्ध्याऽप्रयुक्तत्वं शङ्कते—भाष्ये न चैवेति ॥

उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् ॥ महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना

७ शङ्कत इति । आक्षेपक एवेति भावः ॥ छाया ॥

८ समाधत्ते—उपेति । योग्याभ्यासः कर्तव्य इति भावः ॥ यद्वा—अन्यदेशस्थप्रयोगस्य तत्त्वेनायोग्यत्वादनूपलब्धेरनयोग्यानुपलब्धेश्चाभावासाधकत्वात्र तत्त्वम् । किं त्वन्यदेशस्थेनापि तद्देशाङ्गमनं तत आगतेभ्यः श्रवणं च कार्यमित्यर्थः ॥ छाया ॥

९ सप्तद्वीपात्मकवसुमत्येव पारं गन्तुमशक्या का कथा लोकान्तरपारगमनस्येत्याह—त्रयो लोका इति ॥ छाया ॥

२ अत्र वेदशब्देनैव मन्त्रभागस्यैव ब्राह्मणभागस्यापि ग्रहणम् 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम्' इति बहुभिरापस्तम्बादिभिरुक्तत्वात् । अत एव 'आह्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इति सूत्रे जैमिनिमुनेरपि ब्राह्मणभागस्यान्नायपदेनाभिधानं संगच्छते । न्यायभाष्यकर्तृवात्स्यायनस्यापि 'विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः' इत्युपक्रम्य—'एवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वं भवितुमर्हति' इत्युपसंहारात्स्पष्टमेव मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदशब्दाभिधेयत्वं संमतम् । 'उदितेतुऽदिते चैव' इति मनुस्मृतावपि ब्राह्मणभागस्य वेदत्वोक्तिः स्पष्टा । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यत्र तु "नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च" इति भाष्यनिहत्तवाक्ये गोवल्लीवर्द्धन्यायेन विशेषसमवधाने सामान्यपदस्य तद्विशेषातिरिक्तपरत्वाङ्गीकारेण निपातपदस्योपसर्गातिरिक्तपरत्वस्येव छन्दोपदस्य ब्राह्मणातिरिक्तपरत्वाङ्गीकारे न कोपि दोष इति दिक् ॥ इति दाधिमथाः ॥

एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः,
एकविंशतिधा बाहुच्यं नवधार्थवर्णो वेदः वाको-
वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य
प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमन-
नुनिशम्य 'सन्त्यप्रयुक्ता' इति वचनं केवलं साह-
समात्रमेव ॥

(प्रदीपः) वाकोवाक्यमिति । वाकोवाक्यशब्देनोक्ति-
प्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते—यथा—“किं स्विदावपनं
महद् भूमिरावपनं महद्” इति ॥ पूर्वचरितसंकीर्तन-
मितिहासः । वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम् ॥

(उद्ध्योतः) [त्रयो लोका इति । भूर्भुवःस्वरात्मका इ-
त्यर्थः ॥] इतरलोकापेक्षया वसुमत्यां शब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथ-
ग्रहणम् । सुवरित्यनेनान्यपातालपर्यन्तसंग्रहः । स्वस्वेनोपरित-
नसकलसंग्रहः । रहस्यम् उपनिषत् । मन्वादिस्मृतयो वा वेद-
निर्गुणार्थप्रकाशकत्वात् । एवं च देशान्तरशब्दः शास्त्रान्तरवेदा-
न्तरोपलक्षक इति बोध्यम् ॥

एतस्मिन्नातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते
ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा-
शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्णेव भाषितो भवति,
विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति । हस्मतिः
सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः
प्रयुज्यते । दातिल्वनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु ॥

(प्रदीपः) विकार इति । जीवतो मृतावस्था विकार-
स्तत्रेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—हंमतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र च गतिक-
मैल्यनुकर्षः ॥ दातिल्वनार्थे इति । किन्नन्तं किजन्तं वा ।
लवनेऽर्थे दातिशब्दं प्राच्याः प्रयुज्यते, तत्रार्थे दात्रशब्दमुदीच्या
इत्यर्थः ॥

ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अमिमताः शब्दा
एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते ॥ क ? ॥ वेदे । तद्यथा-
“सप्तास्ये रेवतीरेवदूष, यद्वो रेवतीरेवत्यां तमूष,

१ बहुज्ञानामाज्ञायो बाहुच्यम् । छन्दोगौर्विधकयाज्ञिकबहुचनटाञ्ज्यः
इति ज्यः प्रत्यय इति ॥ श० कौ० ॥

२ अथर्वणा ऋषिणा प्रोक्तो वेद आथर्वणः 'अन्' इति प्रकृतिभावः ।
तमधीयते आथर्वणिकाः । वसन्तादित्वाद्भृक् । तेषामाज्ञाय आथर्वणः 'आथ-
र्वणिकस्य' इत्यण् इकलोपश्चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

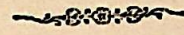
३ वैद्यकमिति । चरकादीत्यर्थः । वसन्तराजादिप्रणीताः शकुनाद्यागमा
अपि ज्योतिःशास्त्रस्यैव वेदाङ्गस्य शेषभूताः । कल्पसूत्रादयो गाथाधनुर्वेदगाथर्व-
वेदार्थशास्त्रादय उपवेदाश्च यथायथं चतुर्दशविद्यास्थानेष्वेवान्तर्भवन्तीति
न पृथगुक्ताः । पाण्ड्याद्यागमाः काव्यनाटकादयश्च नाल्यन्तं वर्जिताप्यशब्दा
इति न पृथग्गणिताः ॥ वस्तुतस्तु—भाष्ये न परिगणनं किंतु दिक्प्रदर्शनम् ।
प्राधान्याद्वेदप्रपञ्चोक्तिरिति न कोऽपि दोष इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ तस्यार्थमाह—भूरिति । नन्वेनैव वसुमत्या ग्रहणं सिद्धमत आह—

९

यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं
तनूनाम्” इति ॥

इति शास्त्ररचनावदयत्ननिरूपणम् ॥

अथ शब्दज्ञानस्य धर्मजनकताधिकरणम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः-शब्दस्य ज्ञाने धर्मः, आहोस्वित्प्रयोगेः॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । “एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः
शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति”
इति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग् ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगान्तु
सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः, आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्
भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) वार्तिकोक्तो धर्मनियमः श्रुतिसिद्धस्तस्यामुभयोः
श्रवणादप्यत्र इत्याह—एकः शब्द इति । तत्र यदैकस्मादपूर्वं
तदितरत्तदर्थमिति (पू० मी०) न्यायाद् द्वयोः साम्येन फल-
संवन्धाभावादिकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्याङ्गत्वं कल्प्यम् ॥
तत्र प्रथमं वा नियम्येतेति (पू० मी० ११।२।४३) न्यायाश्र-
येणाह—तत्र किमिति ॥

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते ।

पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम् ॥

इति न्यायेन ज्ञानस्य द्वैयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात् प्रयोगा-
ङ्गतादृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलं प्रति संनिहितत्वाच्चाह—आहो-
स्विति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(७ ज्ञानपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति । यो

इतरेति ॥ वस्विति । सप्तद्वीपवत्यामित्यर्थः । तथाच तत्र तद्बाहुल्यसूचनार्थेव
पृथग्ग्रहणमिति भावः । भाष्यीयन्यूनतां परिहरति—सुवरित्त्वोत्पादना ॥
स्वरिति । स्वरित्यनेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ वेदनिगूढेति । स्पष्टं चेदं स्मृतिप्रामाण्याधिकरणे (पू० मी० १।३।१)
इति भावः ॥ छाया ॥

१ अत्र वैद्यकम् इत्युक्त्या “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्त-
प्रामाण्यात्” इति (२।१।६७) सूत्रे “दृष्टार्थेनाहोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो
वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणम्” इति “य एवासा वेदार्थानां द्रष्टारः
प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनाम्”—इति न्यायभाष्यकारोक्तदिशा
वेदेकगम्ये धर्मे दृष्टविरोधकुतर्कानवकाश इति ध्वनितम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

२ अत्र यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु विवृतमुद्रित एव पाठ उपलभ्यते तथापि
छायासारेणासाभिः शोधितः ॥ इति दाधिमथाः ॥

हि शब्दाज्ञानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः ॥

(प्रदीपः) ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रुक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) यथा श्लेष्मण इति । तथा धर्मजनकज्ञानवि-
परीतत्वात् तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(अधर्माधिक्यभाष्यम्)

अथैवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यप-
शब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य
बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य गावीगोणी-
गोतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः ॥

(८ ज्ञानपक्षे दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २)

॥ * ॥ आचारे नियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते—“तेऽसुरा हे-
लयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः” इति ॥

(प्रदीपः) आचारे प्रयोगे ॥ ऋषिर्वेदः ॥

(उद्द्योतः) प्रयोगे इति । एवंच प्रयोगादेवाधर्मवद्भूमौ-
ऽपीति ज्ञानाद्धर्म इति वेदविरुद्धमिति भावः ॥

इति ज्ञानपक्षनिराकरणम् ॥

(अथ प्रयोगपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रयोगे ॥

(९ प्रयोगपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि प्रयोगे धर्मः, सर्वो लोकोऽभ्युदयेन
युज्येत ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कश्चेदानीं भवतो मत्सरो, यदि सर्वो लोको-
ऽभ्युदयेन युज्येत ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न खलु कश्चिन्मत्सरोः । प्रयत्नानर्थक्यं तु
भवति । फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् ।
न च प्रयत्नः फलाद्यतिरेच्यः ॥

(प्रदीपः) नच प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं
स्यात् प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये फलाद्यतिरेच्य इति । फलवद्वृत्त्यभाव-
प्रतियोगी न कार्य इत्यर्थः ॥ प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्यय-
नविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयो-
क्ष्यन्ते, त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) साधीय इति । क्रियाविशेषणम् । शास्त्रसं-
स्कारवतां प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यबहपूर्वद्वारा बहुतराभ्युदयफल-
त्वमित्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यते हि-कृतप्रय-
त्नाश्चाप्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र
फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥

(प्रदीपः) व्यतिरेक इति । परिहासः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—तत्र फलव्यतिरेक इति । कौशल-
व्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनं
व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥

(पक्षद्वयनिराकरणोपसंहारभाष्यम्)

एवं तर्हि—नापि ज्ञान एव धर्मो नापि
प्रयोग एव ॥

१ तद्विपेति । धर्मविपेत्यर्थः । तथाच शास्त्रादेव शब्दज्ञानानन्तरी-
यकतया जायमानापशब्दज्ञानस्य तुल्यन्यायेनाधर्महेतुतापस्याऽनुपादेयत्वं शा-
स्त्रस्य स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

२ अनर्थभूयस्त्वाद्विपसंयुक्तमध्यवर्त्यमेव व्याकरणमित्याह—अथ-
वेति ॥ अयं साधुरयमसाधुरिति ज्ञानं स्वरूपनिर्देशं विना न संभवतीति
सम्यक्प्रयुक्त इत्येतदत्र मते निर्देशार्थं स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

३ ‘प्रयोगे सर्वलोकस्य’ इति वार्तिके ‘धर्म इति चेत्’ इत्यस्यानुपपत्तिः ।
‘धर्मः स्यात्’ इति शेषः ॥ छाया ॥

४ सर्वो लोक इति । अयं भावः—‘सम्यग्ज्ञात इति नान्तरीयक-
ज्ञानानुवादः । शास्त्रान्वित इत्यस्य च न शास्त्रज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । किंतु
शास्त्रव्युत्पादितरूपमनतिक्रान्त इति । एवंच शास्त्रकरणकृतश्रमोऽकृतश्रमोऽन-
धीतव्याकरणः सर्वोऽपि प्रयोगमात्राद्धर्मेण युज्येतेति ॥ छाया ॥

५ ननु प्रमाणबलमात्रे किमस्मानिः कर्तुं शक्यम् । नहि परीक्षकाणां
प्रामाणिकार्थत्यागात् किंचिदनिष्टमित्याक्षिपति—कश्चेदानीमिति ॥ छाया ॥

६ उत्तरयति—न खल्विति ॥ छाया ॥

७ तथाहि—केचिदप्रतिभया सत्त्वं निश्चेतुं न शक्ताः, निश्चितेऽपि सत्त्वे
केचिद्व्यवहारप्रत्युत्पन्नमतित्वाभावात् प्रयोगप्रौढाः अनधीतव्याकरणा
अव्यन्ये परप्रत्ययावगतशब्दाः प्रयोगकुशला भवन्ति । तथाच मुग्धवैया-
करणापेक्षया प्रौढोऽवैयाकरणः साधुशब्दान्प्रयुङ्क्ते इति भावः ॥ छाया ॥

८ एवं पक्षद्वये दोष उक्ते सिद्धान्तवार्तिकमवतारयति—एवंतर्हीति ॥
नापीति । नैवेत्यर्थः । तस्यैव समुच्चायको वा ॥ सर्वं वाक्यमिति न्यायेन
प्रकृते तथेष्टमित्याह—ज्ञान एवेति ॥ एवमग्रेपि छाया ॥

१ वैयाकरणे मुग्धत्वविशेषणेन “यथो एतद्—‘अविस्पष्टार्था भवन्ति’
इति । नैप स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराधः स
भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति । पारोवर्य-
विस्तु तु वेदितुं भूयोविद्यः प्रज्ञास्यो भवति” (१११६/१०) “योऽ-
नन्यितेऽर्थे संचस्कार स तेन गह्वः सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा”
(१११६/६) इति निरुक्तं सारितं भवतीति दाधिमथाः ॥

किं तर्हि ? ।

(१० सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं
वेदशब्देन ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन
युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेदशब्दा अप्येवम-
स्मिदन्ति “योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं
वेद” “योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं
वेद” ॥

(प्रदीपः) तत्तुल्यमिति । वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स
वेदशब्दस्तस्य यथा ज्ञानानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्या-
दिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके
इत्यर्थः । तत्र वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म
इति प्रामाणिकाः ॥ वेदः शब्द इति । बोधक इत्यर्थः । प्रमा-
णमित्यर्थो वा ॥ तस्य यथेति । तस्य यथा य उ चैनमेवं वेदेति
ग्रन्थेन वेदतो ज्ञात्वानुष्ठानं फलायोक्तम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञान-
नपूर्वकः प्रयोगः फलायेत्येकः शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

१ किं तर्हि । तर्हि कः सिद्धान्त इत्यर्थः । शास्त्राभ्यस्त इत्यस्याव-
लम्बेन ॥ छाया ॥

२ तत्राह—शास्त्रेति ॥ एकः शब्द इत्यादि धृतिप्रामाण्यादित्यर्थः ॥ तत्र
सम्यग्ज्ञातः सम्यक्त्वेन साधत्वेन ज्ञातः । शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गे-
णानुसंहितः । सुप्रयुक्तः शिक्षोक्तरीत्या प्रयुक्त इत्यर्थो बोध्यः ॥ वेदेऽपि शा-
स्त्रतो ज्ञानपूर्वकानुष्ठाने फलान्तिशयव्यवहारात् तच्छायातुकारिण्या अस्या अ-
पि स्मृतेरेवं व्याख्येयं युक्तेत्याह—तत्तुल्यमिति ॥ तदिति । प्रयोगरूपमि-
त्यर्थः ॥ छाया ॥

३ वार्तिकं व्याचष्टे—शास्त्रेत्यादि ॥ ननु ज्ञानपूर्वकानुष्ठितेनाग्निष्टोमादिना
फलं भवतीत्यत्रैव किं मानमिति चेत्, वेद एवेत्याशयेनाह—वेदशब्दा
अप्येवमिति पठितत्वरूपः कर्मधारयो वा । अपिरेवार्थे ॥ एवमिति । यथा
मयोक्तं तथैत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ शास्त्रान्तरनिरासायाह—व्याकरणाध्ययनेति । अयमाशयः—इ-
योरन्यतरस्योक्तरीत्या तादर्थ्यं सति संदेहज्ञानस्य ज्ञेयसंस्कारकत्वेनापि निरा-
काङ्क्षस्य साध्यान्तराभावेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाविरहः । प्रयोगस्तु “सुप्रयुक्तः स्वर्ग-
लोक” इत्यादिवाक्येन फलार्थतयाऽवगतः प्रयोज्यकर्मभूतशब्दसंस्कारम-
पेक्षमाणस्तत्र समभिध्याहेतुन ‘सम्यग्ज्ञातः’ इत्यनेन तदङ्गतया ज्ञानस्य
विनिधौ सति तस्य चान्यथाश्रयपत्तौ प्रागुक्तदोषपातात् शास्त्रान्वितः
इति विशेषणसामर्थ्याच्छास्त्रानुगतज्ञानस्य विनिधौ तादृशप्रयोगाद्भ्रमो भवतीति
न कोऽपि दोष इति ॥ तस्येति । अग्निष्टोमादेरित्यर्थः ॥ फलायोक्तमिति ।
फलायेत्युक्तमित्यर्थः ॥ तथास्यापि सुशब्दस्यापि ॥ ननु ‘य उ चैनम्’
इत्यत्रैव चकारादुभयोः फलसंबन्धो युक्त इति प्रकृतेऽपि तथैवास्तु । किं च
‘तरति शोकमात्मविद्’ इत्यात्मज्ञानविनियुक्ततया शब्दज्ञानस्यैव फल-
साधनताया युक्तत्वमिति चेत्, न । तस्य समुच्चयार्थकत्वेऽपि गुणप्रधानभावपूर्वक-
सुवचतेत्याशयेन पक्षान्तरत्वात् ॥ ज्ञानेन चानुष्ठानस्य प्रत्यक्षमुपकारदर्श-
नात् । ज्ञानस्य च ‘यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति’
इति श्रुत्या सामर्थ्येन च पारार्थ्यावगमात् । ज्ञानेनैव सिद्धेयं ब्रह्मायाससाध्या-

(व्याख्यानन्तरभाष्यम्)

अपर आह—तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । यथा वेद-
शब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः
शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति ॥
(प्रदीपः) अपर आहति । वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द
इति कर्मधारयः ॥

(प्रथमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—ज्ञान एव धर्म इति ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्म इति ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः, शब्दप्रमाणका वयम्, यच्छब्द आह
तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह,
नापशब्दज्ञानेऽधर्मम् ॥ यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धम्,
नैव तद्दोषाय भवति, नाभ्युदयाय । तद्यथा हि-
क्वितहसितकण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति, ना-
भ्युदयाय ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये प्रमाणमिति । प्रामाणिकमित्यर्थः ॥
शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । एकः शब्दः सम्यग् ज्ञात
इत्यादिः ॥ हेतुयो हेतुय इत्यादि तु अपशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह,

नुष्ठानधैर्यध्यापते ॥ अत्यन्ताशेषभूते तु ज्ञाने स्वतन्त्रकल्पसाधनता यथा-
त्मज्ञानस्य शोकरणोपलक्षितात्मस्वरूपं प्रति । तदुक्तम्

“सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते ।

पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यथेत्यवधार्यताम् ॥” इति ॥ छाया ॥

५ वेदशब्देनेत्यत्र वेदशब्दतुल्यत्वस्यैव प्रतीतेरर्थतुल्यत्वपरत्वे लक्षणाप-
त्तेर्बहुव्रीह्याङ्गीकारे पुरःस्फूर्तिकार्यत्यागः प्रतिपत्तिगौरवं चेत्यस्वरसादाह—अ-
पर आहति ॥ अस्य व्याख्या प्राग्वत् ॥ वृद्धा भियमेति । “आहूतश्चा-
प्यधीयीत—” इत्यादि धर्मशास्त्रोक्तनियमपूर्वकमधीताः सन्तः फल-
वन्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठानाङ्गविशिष्टबोधेन फलवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥
एवमिति । अर्थबोधनाय प्रयुक्ताः पचति देवदत्त इत्यादयो लौकिकश-
ब्दा व्याकरणानुगतप्रकृत्यादिविभागधर्मवत्तया तस्मादेव विदिताः सन्तः
पुरुषैरुच्चारितास्तद्गतनियमपूर्वकहेतुकान्युदयेन फलवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥
शास्त्रेति ॥ क्रियाविशेषणम् ॥ एवं प्रागपि ॥ छाया ॥

६ एवं विशिष्टपक्षादरेण समाधौ विनिगमनाविरहाज्ज्ञानस्यान्याविशिष्टस्य
तद्वैतत्वमाश्रित्यापि समाधिः सुवच इत्याशयेन पक्षान्तरमाह—अथवा पु-
नरिति ॥ एवेनान्यप्रधान्यव्यावृत्तिः । अव्यर्थो वा सः ॥ शब्देति । शब्द
एव प्रमाणं ज्ञेयमित्यर्थः । फलसाधनशक्तेरप्रत्यक्षत्वात् । संगतेरग्रहादनुमा-
नाद्यपि न । यद्यपि शब्दोपि संबन्धग्रहसापेक्षः तथापि स्वर्गकामो यजेतेति
वाक्यं गृहीतसंबन्धपदार्थं बोधयन्संसर्गमलौकिकमप्याकाङ्क्षादिमहिम्ना बोध-
यति । मन्वादीनां धर्मसाक्ष्यकारोपि यथाशास्त्रमेव । अस्माकं तु नित्यप-
रोक्ष इति यावत् ॥ तदाह—यच्छब्द इत्यादि ॥ अविहितानिपिद्धव्यवहारे
दोषगुणौ नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति ॥ नाभ्युदयायेति । नाभ्युदया-
येत्यर्थः ॥ एवं प्रागपि ॥ छाया ॥

७ ननु ‘तेऽसुरा हेतुयः’ इत्यादिना तदप्युक्तमत आह—हेतुय इति ॥
इत्यप्युक्तमिति । एवंचोभयोः स्वर्गसाधनत्वं वचनेनैव बोध्यते इति ‘श-
ब्दश्च ज्ञाने धर्ममाह’ इत्युक्तमिति भावः ॥ धर्मेति । स्वर्गसंपादके-
त्यादिः ॥ छाया ॥

न तु ज्ञाने इति भावः ॥ यद्यपि तत्र प्रयुक्तं इत्युक्तं, तथा-
प्यवैयाकरणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्वेतुः ।
प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने । यो
ह्यपशब्दाज्ञानाति शब्दानप्यसौ जानाति । तदेवं
'ज्ञाने धर्मः' इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति—'अप-
शब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्मः' इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । अपशब्दज्ञानान्तरीयकत्वाच्छ-
ब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अभ्युपाय एवेति । अपशब्दज्ञानान्त-
रीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवाप-
शब्दज्ञानस्य न पृथक्फलतेति भावः ॥ अपशब्दज्ञानम् अप-
शब्दत्वेन तज्ज्ञानम् । एवं शब्दज्ञाने इत्यपि ॥ अपशब्दत्वेन
तज्ज्ञाने हि तद्विभक्तत्वेन शब्दज्ञानं भवति ॥ यो ह्येति भाष्यस्य
य एव अपशब्दान् जानाति असावेव शब्दान् जानातीति तज्ज्ञान-
नसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफल-
कल्पना युक्तेति भावः ॥ तदाह—अपशब्दज्ञानान्तरीय-
कत्वादिति । बहुव्रीहिः । न हि बह्वचानयनान्तरीयकं ततः
पात्रानयनं पृथक्फलं भवति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा कूपखानकवदेतद्विष्यति । तद्यथा
कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चाव-
कीर्णो भवति । सोऽप्सु संजातास्तु तत एव

१ ननु शास्त्रविहितामिक्षापारान्तरीयकतयोत्पन्नवाजिनस्य कार्यविशेषे
'वाजिम्यो वाजिनम्' इति शास्त्रेण विनियोगदर्शनादत्रापि शब्दज्ञानान्तरी-
यकतयोत्पन्नस्यापशब्दज्ञानस्य साक्षाद्विनियोजकप्रमाणभावेऽपि तस्याकल्पना
स्यादत् आह—अथवेति ॥ उपसंहरति—तदेवमिति आपन्नं प्राप्तम् ॥ छाया ॥

२ यद्यपि द्वयोरेकशास्त्रविहितव्यापारजत्वम्, तथाप्येकस्य श्रुत्या साक्षा-
त्फले विनियोगकल्पनापेक्षया फलवदङ्गत्वविनियोगकत्वमेव कल्पयितुं युक्तम्
'फलवत्संनिधौ—' () इति न्यायात् । तत्र तु तथा शास्त्रन-
स्तीति वैषम्यमिति भावमभिप्रेत्याह—अपशब्देति ॥ बहुव्रीहिः ॥ गाव्याद्य-
पशब्दस्य यथाकथंचिदज्ञानस्य त्वनभ्युपायत्वादाह—अपशब्दत्वेनेति ॥
तज्ज्ञानमिति । अपशब्दज्ञानमित्यर्थः ॥ उक्तहेतोरेवाह—एवमिति । तदु-
पपादयति—अपेति ॥ नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह—यो ह्येतीति । इ-
त्यादि भाष्यस्येत्यर्थः ॥ भाव इत्यन्वयः ॥ हिरपिश्चार्थे इत्याह य—एव-
स्यादि ॥ तज्ज्ञानेति । अपशब्दस्येत्यर्थः ॥ ततः अपशब्दज्ञानात् ॥ तत्पुरु-
षव्यावृत्तय आह—बह्विति ॥ बह्वचानयनेति । तत्पुरुषः । ततः अभ्यानय-
नात् ॥ छाया ॥

३ एतत् अपशब्दज्ञानरूपं वस्तु कूपखानकेन नुरूपं भविष्यतीत्यर्थः ॥
अवकीर्णो भिलितः ॥ तत एव अद्रय एव । तं गुणं ज्ञानपानादिरूपेष्ट-
साधनातिशयमित्यर्थः ॥ येनेति । कर्तरि तृतीया ॥ कर्मणि लः ॥ इवौ मिथः
समुच्चायकौ ॥ इहापि शब्दज्ञानस्थलेऽपि ॥ यदि यद्यपि ॥ छाया ॥

४ 'निर्धेति णिजन्तरूपम्' इति छायातुरोधेन तु 'निर्धातिप्यते'
इति पाठः प्रतीयते ।

तं गुणमासादयति । येन च स दोषो निर्हण्यते;
भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति ॥ एवमिहापि
यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने
धर्मस्तेन च स दोषो निर्धोनिष्यते भूयसा
चाभ्युदयेन योगो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) दोष इति । उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्म-
फलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनापशब्दज्ञानस्य विप-
रीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यन्तरमाह—
अथ वा कूपेति । मृदा आर्द्रा । पांसुः शुष्का । र्थकर्मना-
न्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्योऽवैधो दोषः स
तत्कर्मजन्यफलनाश्यो यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो
मृद्वेपस्तत्फलजलनाश्य इति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्नाशानु-
मानमिति बोध्यम् ॥ उत्कृष्टधर्मेति । धर्मस्य विधिवोध्यत्वादुत्कृ-
ष्टत्वम् । अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्य-
स्याल्पत्वेन तत्फलधर्मनाश्यत्वम् ॥ यागीयहिंसाया न हिंस्यादि-
तिवचनेन दुष्टताबोधनाहुष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

(द्वितीयदूषणनिरासभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*आचारे नियमः* इति ॥

याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्रानियमः । एवं हि
श्रूयते—'यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्य-
क्षधर्माणः परापरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगत-
याथातथ्याः ।' ते तत्रभवन्तो यद्वा नस्तद्वा न इति
प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुज्यते, याज्ञे

५ नापशब्दस्येति ॥ तत्रान्तरीयकेत्यादिः ॥ समाध्यन्तरमिति । स-
माधिविशेषमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुपपत्तिः स्पष्टैव ॥ कूपेतीति । कूपस्य खान-
नक इत्यनित्यसमासत्वात्स्वपदविग्रहः ॥ खननकर्तृत्वमात्रमिह विवक्षितं, ननु
शिल्पित्वम् । तेन स्वरूपेणापि शिल्पिनि 'शिल्पिनि प्लुत्' इति प्लुना प्लुलो न
बाधः । अत्र कर्मण्यण् तु न 'वासरूपः' इत्युक्तेः ॥ तृतीयासमर्थद्वयतिः ॥
शुष्केति । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निर्देश इति भावः ॥ छाया ॥

६ यस्तु—इदमयुक्तम्—शब्दज्ञानस्य धर्मसाधनत्ववदधर्मघातने माना-
भावात् । विषमश्च दृष्टान्तः खननजातेन जलेन रजोनिर्हणनद्वारा पूर्वस्थित-
नैर्भल्यलक्षणगुणप्राप्तिरन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । प्रयुक्तशब्दज्ञानजनितपूर्वहेतु-
काभ्युदयमात्रस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति कृष्णः । तदयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—
यत्कर्मिति ॥ छाया ॥

७ अधर्मभूयस्त्वस्यैव प्रायुक्तत्वेन तद्वत्पत्तोक्तिरयुक्तेत्यत आह—धर्म-
स्येति ॥ छाया ॥

८ तरफलेति । शब्दज्ञानं फलेत्यर्थः ॥

९ यद्यपि 'ब्राह्मणेन न स्लेच्छित्तवै' इति निषेधवाक्ये ब्राह्मणमात्रसं-
योगः धृतः तथापि यज्ञसंबद्धब्राह्मणसंस्कारस्थे मानमाह—एवं-
हीति ॥ छाया ॥

१० यद्वा यद्वस्तु तद्वा तद्वस्तु वर्ततां नोऽस्माकं किमित्यर्थप्रतिपिपादयि-
पया 'यद्वा नस्तद्वा न' इति वाक्ये 'यर्वाणस्तर्वाण' इति प्रयुक्तवन्तस्तत्तत्तन्नामका
एव च ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः ॥ छाया ॥

पुनः कर्मणि नापभाषन्ते ॥ तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्म-
ण्यपभाषितम्, ततस्ते पराभूताः ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षधर्माण इति । योगजप्रत्यक्षेण सर्वं
विदितवन्तः ॥ परापरज्ञा इति । विद्याविद्याविभागज्ञाः ॥

(उद्घोतः) भाष्येऽन्यत्रानियम इति । यज्ञे सुशब्दप्रयो-
गाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगाद्धर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः ।
तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः । योऽपि यज्ञे
दोषः सोऽपि तदङ्गभूतसंकल्पोहादिविषये एव । श्रुतौ हेलयो
हेलयो नश्यध्वमित्यूह एव ॥ विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवण-
मनननिदिध्यासनसंपदुक्ता ॥ अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन
साक्षात्कार उक्तः ॥ याथातथ्ये स्वायं ध्वञ् । वेदितव्यस्य यथ-
थातथास्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण
प्राप्तं वैरित्यर्थः ॥ याज्ञे पुनरिति । अनेन तत्त्वज्ञानिनामपि
कर्माधिकारं सूचयति ॥ प्रयुञ्जत इति वर्तमानसमीपे भूते लट् ।
एवं नापभाषन्त इत्यपि । अत एव तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः ॥

इति शब्दज्ञानस्य धर्मजनकतानिर्णयप्रकरणम् ।

(अथ व्याकरणपदार्थनिरूपण आक्षेपभाष्यम्)

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ॥

(प्रदीपः) अथेति । उक्तमिदं न चान्तरेण व्याक-
रणमित्यादि । तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् पदार्थप्रश्नः ॥

(उद्घोतः) व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्गतिं दर्शयितुमाह—
उक्तमिदमिति । आदिना तस्मादध्येयं व्याकरणमित्यादि
पुनः पुनरुक्तिर्गृह्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

सूत्रम् ॥

(११ सूत्रपक्षे आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते—‘व्याकर-
णस्य सूत्रम्’ इति ॥ किं हि तदन्यत्सूत्राद् व्याकर-
णम्, यस्यादः सूत्रं स्यात् ॥

(प्रदीपः) षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टा-
ध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः । सामान्यविशेषशब्दतया
तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते, यदा लघ्वाध्याय्येकदेशः
सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽनुपपद्यते ॥

(उद्घोतः) ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपप-

१ यज्ञ इति । ‘एकः शब्दः’ इति शब्दमात्रसंयोगात्पुरुषार्थोऽयं विधिः । ‘न
भ्लेच्छित्तथै’ ‘आहिताग्निः’ इति निषेधप्रायश्चित्तयोस्तु ज्योतिष्टोमप्रकरणा-

यतेऽत आह—द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाप्यष्टाध्याय्येव यदोच्यते
तदापीष्यतेऽयं प्रयोगः, स न सिध्येदित्यर्थः ॥ ननु किमुच्यते—
षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति, पर्यायतया सहप्रयोगोऽपि न स्यादत
आह—सामान्यविशेषेति । सूत्रं सामान्यं व्याकरणं विशेषः ।
सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव, तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे
योगे उपतिष्ठत इत्यादौ ॥ यदा त्विति । सूत्राणि चाप्यधी-
यान इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुत एकदेशस्य
सूत्रत्वेऽपि तस्यापि साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात्षष्ठ्यर्थानु-
पपत्तिरेवेति तत्त्वम् ॥

(१२ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शब्दाप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति—‘व्याकरणा-
च्छब्दान्प्रतिपद्यामहे’ इति । नहि सूत्रत एव श-
ब्दान्प्रतिपद्यन्ते ॥

किं तर्हि ? ॥

व्याख्यानतश्च ॥

(प्रदीपः) शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि व्याख्यानर-
हितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते ॥

(उद्घोतः) समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह—भाष्ये ‘श-
ब्दाप्रतिपत्तिरिति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति शब्द-
विषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्र-
तिपत्तिर्न दृश्यते, व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं च लोकसि-
द्धम् । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारात् । सेयं
प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राद्व्यावर्तमाना तद्व्याप्यां व्याकरणशब्द-
वाच्यतां व्यावर्तयतीति भावस्तदाह—नहीति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्—‘वृद्धिः,
आत्, ऐज्’ इति ॥

किं तर्हि ! ॥

उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येत-
त्समुदितं व्याख्यानं भवति ॥

(प्रदीपः) समुदितमिति । समुदायादेवार्थावसायो-
त्पादादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—चर्चापदानि । चर्च्यमानानि विम-

क्तत्वर्यद्वयोः पुरुषार्थमूलता संभवति यद्विरोधो ज्ञानधर्मपक्षस्य स्यात् इति
भावः ॥ इति छाया ॥

ज्यमानानीत्यर्थः ॥ वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदानां सन्नान्तरे श्रुतानां स्वरितत्वप्रतिशयाध्याहारः कल्पनमित्यर्थः । यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्तिककृद्वाख्यानं सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता ॥

(पक्षान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि शब्दः ।

(उद्घोतः) शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः । अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था ॥

(१३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शब्दे ल्युडर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते—व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम् । नहि शब्देन किञ्चिद् व्याक्रियते ॥

केन तर्हि ? ॥

सूत्रेण ॥

(प्रदीपः) शब्द इति । करणे ल्युड्विधीयते । शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु राजमोजना इतिवत्कर्मणि ल्युटि न दोषोऽत आह—करणे इति । कर्मणि स तु काचित्क इति भावः ॥

(१४ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ भवे च तद्धितः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

भवे च तद्धितो नोपपद्यते—‘व्याकरणे भवो योगो वैयाकरणः’ इति । नहि शब्दे भवो योगः ॥ क तर्हि ?

१ यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेनैकदेशो व्याक्रियत इति कर्मव्युत्पत्त्या शब्दो व्याकरणमित्याह—एवंतर्हि ॥ छाया ॥

२ लक्ष्यमिति । अष्टाध्याय्या इति शेषः । तथा चानया प्रतिपाद्यः शब्दो व्याकरणपदवाच्य इत्यर्थो बोध्यः । एवं च नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ सूत्रं त्वत्र पक्षे तत्संबन्धादुपचारादुच्यते ॥ छाया ॥

३ अत्र पक्षे प्रायुक्तदोषद्वयोद्धार इति अननिरासायाह—अत्रेति ॥ शब्दाप्रेति । ‘व्याकरणच्छब्दान् प्रतिपद्यामहे’ इति शब्दविषयकव्यवहारासिद्धिहेतुत्वर्थः । शब्देन शब्दप्रतीतिरसंभवादिति भावः ॥ छाया ॥

४ कर्मेति । कर्मत्वकरणत्वयोर्गुणप्रधानरूपत्वेन तत्कर्मणां तेषां तत्करणत्वासंभवादिति भावः ॥ छाया ॥

५ दोषान्तरमाह—भवे च तद्धित इति । एवमेव वार्तिकपाठः । उत्तरभाष्यत्वारस्यात् । अतएव च परिहारग्रन्थे ‘भवे च तद्धितः’ इत्येव पठितम् ॥ इति छाया ॥

६ अन्वाख्यापकत्वेन संस्कारत्वेन ॥ छाया ॥

७ शब्दं प्रति वेदशब्दं प्रति ॥ आदिनैतत्सूचितम्—कथंविच्छब्दसंबन्धानपायात्सर्वमपि वाक्यं तादृशं स्यादतो व्याकरणग्रन्थेऽप्यव-

सूत्रे ॥

(प्रदीपः) भवे चेति । शब्देऽप्यन्वाख्यापकत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकलाद्वैयाकरणलप्रसङ्गः ॥

(१५ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलं काशकृत्त्वमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः ॥

किं तर्हि ? ॥

सूत्रम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते *भवे* *प्रोक्तादयश्च तद्धिताः* इति । न *प्रोक्तादयश्च तद्धिताः* इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात् ? ॥

(परिहारभाष्यम्)

पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टम् *भवे च तद्धितः* इति, तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टम् *प्रोक्तादयश्च तद्धिताः* इति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

(प्रदीपः) नचेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः ॥

(उद्घोतः) लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च । विजिगीषुकथायां हि अमिहिताभिधानमशक्तिसूचकत्वाद्दोषाय । इह तु व्युत्पादनार्थत्वाच्च दोषकृदिति भावः ॥

त्वेन स्थित इति वाच्यम् । तच्च न संभवतीति भावः ॥ छाया ॥

८ प्रोक्तादिमध्ये भवार्थस्याप्यन्तर्भावान्नैककल्पमाशङ्कते—किमर्थमिति । ‘भवे च तद्धितः’ ‘प्रोक्तादयश्च’ इतीति पाठः इत्येव इत्यनेनैव । तथापि स किं न चोदितः स्यादिति काकुः ॥ छाया ॥

९ परिहरति—पुरस्तादिति ॥ आचार्येण वार्तिककृता ॥ इदानीं द्वितीयप्रणयनकाले । अनेन वार्तिकादावपि सूत्रत्वव्यवहारः सूचितः ॥ छाया ॥

१० लक्षणेति । सामान्यसूत्रत्वविशेषसूत्रत्वाभ्यामित्यर्थः ॥ मूलसूत्रेति । पाणिनीयसूत्रेत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ यथेति । ‘विशेषणमित्यस्याग्रिमसूत्राणि प्रपञ्चभूतानि । तथा ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यस्याग्रिमाणि ॥ छाया ॥

1 वाराणसीमुद्रितं Bangāl Asiatic Society मुद्रितपुस्तके च इतः प्राक् शब्द इतीति प्रतीकं तद्व्याख्यानं च प्रमादेन मुद्रितवन्तः ॥ असाभिर्यथायोग्यस्थाने पाठः कृतः छायासंवादात् ॥ इति दाधिमथाः ॥

2 वाक्यैकदेशेति । यथा “अनाश्रवतिनगरीणामुपसंख्यानम्” इति वार्तिकस्य “न पदान्ताद्वोरनाम्” इति सूत्रस्थनिर्दिष्टमिहोक्तानामुपदेन शेषपूर्वत्वसूचनमिति भावः ॥ इति दाधिमथाः ॥

पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनं प्रपञ्चार्थमिति युज्यते, अत्र तु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये ॥

(प्रथमाक्षेपकबाधकभाष्यम्)

अयं तावददोषः—यदुच्यते *शब्दे ल्युडर्थः* इति । नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते ॥ किं तर्हि ?

अन्येष्वपि कारकेषु—“कृत्यल्युटो बहुलम्” इति । तद्यथा प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति ॥

(प्रदीपः) प्रस्कन्दनमिति । यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोऽपादान इत्ययं प्रपञ्च इति भावः ॥

(करणल्युटसमर्थनभाष्यम्)

अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्तन्ते, नाश्वो न गर्दभ इति ॥

(प्रदीपः) गौरित्युक्ते इति । साक्षादिमिति यदा कंचित्प्रति ‘अयं गौः’ इत्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते ॥

(उद्घोतः) प्रतीयन्त इति । एवं च विपरीतव्यावृत्तिः सदृशसंग्रहश्च व्याकृतिरिति भावः ॥ एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता ॥

(अनुद्धृतदोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—*भवे* *प्रोक्तादयश्च तद्धिताः* इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(१९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति ॥ किं पुनर्लक्ष्यम् किं वा लक्षणम् ? ॥

शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम् ॥

(उद्घोतः) व्यावर्त्यव्यावर्तकरूपलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पृच्छति—भाष्ये किं पुनरिति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

एवमप्ययं दोषः—समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते—वैयाकरण इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति ॥ एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ॥

(प्रदीपः) पूर्वं पञ्चाला इति । जनपदान्तरनिवृत्तिवि-वक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः ॥ तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम् । आ-कृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या दृष्टिः ॥ शुक्ल इति । अशुक्लेऽप्यवयवेऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यत्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्त्वा(तस्या)रोपात्प्रयोगः ॥

(उद्घोतः) जनपदान्तरिति । भावप्रधानो निर्देशः ॥ यदेति । मात्रा । परिच्छिन्नोऽशः । औषधसंस्कृते तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिरिति भावः ॥ अशुक्लेऽप्यवयवे इति । ‘प्रयोग’ इत्यनेनान्वेति ॥ आरोपादिति समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुः । तत्र समुदाये शुक्लत्वारोपे हेतुरवयवान्तरस्य शौक्ल्यमिति । वनैर्कदेशे ‘पुष्पितं वनम्’ इतिवदेकदेशेऽपि शुक्ले ‘शुक्लः पटः’ इति व्यवहार इति बोध्यम् ॥

(प्रथमपक्षान्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सूत्रम् ॥

(प्रथमाक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् *सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः* इति ॥

(प्रथमाक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैष दोषः, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

समुदायस्यापि । अत एव प्रतिपत्तिरपि । समुदायावयवयोर्नैदात्पृथगर्थोपपत्ति-वृक्षस्य शाखेतिवत् । भवे तद्धितस्यासंदेह एव प्रोक्तद्वितीयेऽपि समुदायसा-न्यत्वात्तुं शक्य इति न प्रागुक्तदोष इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

६ नन्वारोपितस्यान्यत्रारोपाभावेन कथमेतदिति चेत् । न । भाष्यप्राभाष्या-दत्र तथाङ्गीकारात् । वस्तुत इत्येवमर्थः प्रकारान्तरेण भाष्यं योजयन्नाह—वनैकदेश इति । पुष्पिते सतीति शेषः ॥ शुक्ले वास्तवे । पट इति । पटत्वा-रोपादिति भावः ॥ छाया ॥

७ लोकव्यवहारादुरोधेनोक्तमाद्यपक्षं समर्थयते—अथवेति ॥ छाया ॥

८ व्यपेति । मुख्यव्यवहारादुत्पत्त्यकरणेन तदुपपत्तिर्नविध्यतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१ आचार्या महर्षयो वेदसंमिता आत्मोक्तं न निवर्तयन्ति हि यतो व्युत्पादनाय व्याख्येयेऽर्थे तेषां तात्पर्यम् । आत्यन्तिकदोषासंभवाज्ज्ञेयशलाघ-वादरस्तेषामित्येवं भाष्यस्य युक्तत्वेऽपि कैयटोक्ता दृष्टान्तेनोपपत्तिरुक्त्याश-येनाह—पूर्वमिति ॥ छाया ॥

२ करणल्युटमप्यत्र पक्षे समर्थयते—भाष्ये—अथवेति ॥ छाया ॥

३ भवे चेति । प्राग्वत् पाठः । दोषैक्यसूचनाय तथातुवादो वा ॥ छाया ॥

४ सिद्धान्तभूततृतीयपक्षमाह—एवं तर्हि । पथद्वयस्योक्तरीत्या दुष्टत्वे इत्यर्थः । वार्तिके लक्ष्यलक्षणे इति द्विवचनेन तत्त्वस्य व्यासज्यवृत्तिता सूचिता ॥ छा० ॥

५ व्याकरणशब्दो योगरूढ्या तत्पर इति भावः । अत्र पक्षे करणत्वं

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः, एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते ॥

(उद्ध्योतः) शब्दार्थभेदादिति । अनेकावस्थायुक्तं शिरो राहुशब्दार्थः यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं तच्च शिरःशब्दार्थः । तादृशराहुशब्दार्थस्य तादृशशिरःपदार्थोऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः ॥ सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति । अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणवस्थाविशिष्टमवयव इति तद्रूपावयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः ॥ ईदृशस्थले विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव “शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः” इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये ॥

(द्वितीयाक्षेपनिरासभाष्यम्)

यदप्युच्यते*शब्दाप्रतिपत्तिः*इति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ व्याख्यान-तश्चेति ॥ परिहृतमेतत्—तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति ॥

(परिहारबाधकस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—न केवलानि चर्चापदानि व्या-ख्यानम्—वृद्धिः आत् ऐजिति, ॥

किं तर्हि ? ॥

उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येत-त्समुदितं व्याख्यानं भवति” इति ॥

(परिहारसाधकभाष्यम्)

अविज्ञानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते ॥ आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत ॥

(प्रदीपः) सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यै-वामिव्यञ्जनात् ॥ आत इति निपातः । अतश्च हेतोरित्यर्थः ॥ नाद इति । नैतदित्यर्थः ॥ अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद् घोष-मात्रमेवेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अविज्ञानत इति । मन्दबुद्धेरित्यर्थः ॥ सूत्रत एवेति । एतन्मूलमेव पठ्यते “सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके” इति ।

(इति व्याकरणपदार्थनिरूपणम् ॥)

(अथ वर्णोपदेशप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? ।

(प्रदीपः) किमर्थ इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्सा-धुशब्दस्यानुशासनमिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु लोकैः प्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसंभवा-न्माहेश्वरो वर्णसमाम्नायः किमर्थ इति पृच्छति—भाष्ये किमर्थ इति । पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः ॥ ननु साधुत्वान्वाख्यानं फलमत आह—नहीति ॥

(१७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः ॥

किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति ? ।

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः ॥

का पुनर्वृत्तिः ? ॥

शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

अथ कः समवायः ? ॥

वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः ॥

अथ क उपदेशः ? ॥

उच्चारणम् ॥

कुत एतत् ? ॥

दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह—उपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

(प्रदीपः) वृत्तिसमवायार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्र-वृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमवत्समासः ॥ वृत्त्यर्थ इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति । इग्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवावतिष्ठते ॥ वृत्तिप्रयोजन इति । पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम् । सति हि समवाये इत्संज्ञा । तत आदिरन्त्येनेति [प्रत्या-हारः ।] ततो द्रष्टव्य इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः ॥

(उद्ध्योतः) उत्तरम्—वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगी समवायो वर्णगतः क्रमविशेषः, स बोध्य-त्वेनार्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । सैति ह्यक्षरसमाम्नायेऽजा-

१ ननु सामान्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्यायी प्रतिपाद्यते इति प्रागुक्तत्वात् सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेत्यसंगतमत आह—अनेकेति ॥ अवयवावयवि-भावस्य तुल्यत्वेन समानविषयतया दृष्टान्तता ननु समानविशेष्यकत्वादिनेति ध्वनयशुदाहरणार्थमाह—तद्रूपेति । अनुस्यूतेऽपि भेदे औपाधिकभेदकल्पन-मुभयत्र तुल्यमिति यावत् ॥ छाया ॥

२ एवमन्वयसुत्रेनोक्त्वा व्यतिरेकसुत्रेनाह—आतश्चेति ॥ छाया ॥

३ ननु वर्णज्ञानमेव प्रयोजनमिति कथं शङ्कास्त आह—लोकेति ॥

४ ननु गुरुशिष्यव्यवहारविशेषे उपदेशशब्दप्रवृत्तेरत्र कथं तत्प्रयोगः सर्वस्या अपि अष्टाध्याय्याः पाणिनिप्रोक्तत्वादत आह—पाणिनय इति ॥ छाया ॥

५ आद्यसमासफलमाह—सतीति ॥ द्वितीयसमासप्रयोजनमाह—इग्यण इति ॥ चेन तृतीयसमासप्रयोजनेत्संज्ञादिप्रवृत्तेरपि संग्रहः ॥

दिसंज्ञामिलावधेन शास्त्रप्रवृत्तिरिगण इत्यादौ यथासङ्ख्यप्र-
वृत्तिश्चेति भावः । अनेनैस्य शास्त्रवर्धित्वं सूचितम् । अतः
एव मङ्गलार्थं महतः शास्त्रौघस्यादितोवृद्धिशब्दं पठतीति
वक्ष्यति । अन्यकर्तृत्वं च सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं
उपदेश इत्युक्ते उपदेशे गुरुकर्तृकतायाः स्वरसतः प्रतीतेः सिद्धो-
च्चारणेपि मन्त्रोपदेश इत्यादावुपदेशव्यवहारात् ॥ अनुबन्धकर-
णार्थं इत्यत्र करणपदेनेतरस्य सिद्धत्वसूचनात् । तत्करणं चोपदे-
शकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः ॥ भाष्ये—किमिदमिति ।
कोऽयं समास इति प्रश्नः ॥ धर्मनियमवदिति । पृथीसमासः ॥
पक्षत्रयभेदमुपपादयति—शास्त्रेति । आद्यतात्पर्यं तूक्तं लाघवेन
शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं इति ॥ ननु नेदमाद्योच्चारणमस्यानादित्वात्
तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह—भाष्ये उच्चारणमिति ।
ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥

(१८ वर्णोपदेशप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः—अनुब-
न्धानासङ्क्षयामीति । नह्यनुपदिश्य वर्णाननुब-
न्धाः शक्या आसङ्कुम् । स एव वर्णानामुपदेशो
वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसम-
वायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्या-
हारो वृत्त्यर्थः ॥

(प्रदीपः) प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहारशब्देनाणा-
दिकाः संज्ञा उच्यन्ते ॥

(उद्घोतः) फलान्तरमाह—अनुबन्धकरणार्थश्चेति । अनु-
बन्धबोधनार्थं इत्यर्थः । चेनाकारस्य विवृतगुणत्वसंग्रहः । उपल-
क्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वं च समुदायान्त्यत्वे सति नान्यथेति
तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्याहारशब्देन सङ्गं चेत् तादर्थ्यमनुबन्धाना-
मनुपपन्नमत आह—प्रत्याहारशब्देनेति । अधिकरणव्युत्पत्त्यौ
अशंआद्यच्चा वेति भावः ॥ भाष्ये—वृत्त्यर्थं इति । लाघवेन
शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं इत्यर्थः ॥ एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य
वृत्त्यर्थता दर्शिता ॥

१ अनेन । उक्तार्थकोक्तवार्तिकेन । अस्य वर्णसमान्नायस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ व्युत्पत्त्येति । सङ्गुथेति भावः ॥ छाया ॥

३ प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः, प्रत्याह्रियन्ते वर्णा एष्विति व्यु-
त्पत्तेः ॥ नच ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितास्वकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः, योगरू-
ढयभ्युपगमात् । तस्मादादिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवा-
च्यास्तत्रिण्यपत्तेर्ये वर्णोपदेश इति श० कौ० ॥

४ समाधिप्रयतात्पर्यमाह—एवंचेति । तस्य फलप्रयत्नत्वेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ ननु तथा प्रतीतिरपि लोकत एव सिद्धा । अन्यथोदात्तादीनामपि
उपदेशापत्तिरित्याशयेन शङ्कते—इष्टेति ॥ छाया ॥

१०

(१९ वर्णोपदेशप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इष्टवृत्त्यर्थश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इष्टवृत्त्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः—‘इष्टान्वर्णान्
भोत्स्यामहे’ इति । नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः
शक्या विज्ञातुम् ॥

(प्रदीपः) इष्टवृत्त्यर्थश्चेति । सति ह्युपदेशे कलादिदो-
षरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति ॥

(उद्घोतः) भोत्स्यामहे इति । अन्तर्भावितव्यर्थः । बोध-
यिष्यामहे इत्यर्थः ॥ एवं विज्ञातुमित्यस्य विज्ञापयितुमित्यर्थः ॥
सतिह्युपदेशे इति । एवं च व्याकरणाध्येतृणामक्षरसमान्नाये-
नैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थं मातृका पाठनीयेति भावः ॥

(२० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इष्टवृत्त्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्त-
स्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्यु-
पदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इष्टवृत्त्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुना-
सिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः । एवंगुणा
अपि हि वर्णा इष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीना-
मुपदेशः कर्तव्य इत्याह—इष्टवृत्त्यर्थश्चेति चेदिति ॥

(उद्घोतः) एकश्रुत्येति । त्रैस्वर्णपाठे तु द्वयोरेव कर्तव्यतां
वदेदित्यर्थः । तेषां लोकतः सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव
सिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥ त्रैस्वर्णेण पाठेपि अन्यतम-
पाठेऽन्यस्य कर्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमित्यन्ये ॥

(२१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आकृत्युपदेशातिसिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति ।
तथेवर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥

६ त्रैस्वर्णपाठेरिविति । तृतीयासमासः । एकस्योच्चारणादेव सिद्धत्वा-
दिति भावः ॥ छाया ॥

७ अस्य तात्पर्यमाह—तेषामिति । उदात्तादीनामित्यर्थः । ज्ञानस्येति-
शेषः ॥ छाया ॥

८ ननु त्रैस्वर्णेणैव पाठो नैकश्रुत्या अष्टाध्याय्याः कापि तथा पाठोऽद्यापि
कर्तुं दृष्टान्तेनपेक्षानमतः सिद्धान्तमतमाह—त्रैस्वर्णेणेति ॥ छाया ॥

९ इमामाशङ्कां समाधत्ते—आकृत्युपेति ॥ जातिरत्राकृतिः । जातिपरे
निर्देशे व्यक्तिविशेषनिर्देशस्य नान्तरीयकत्वाद्ध्ययन्यन्तरग्रहणमतिवन्धकत्वा
ज्ञेया तदाह—अवर्णाकृतिरित्यादिना ॥ कुलं समूहम् ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरीयकलाज्जातिप्राधान्यविवक्षायां न विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) आकृत्युपदेशे किमित्यकारादिह्रस्वव्यक्तिविशेषोपादानं तदुपादाने व्यक्त्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह—उपात्त इति । नान्तरीयकत्वं च तं विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् ॥

(२२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्
संवृतादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

के पुनः संवृतादयः ? ॥

संवृतः, कलो, ध्मात्, एणीकृतो, ऽम्बूकृतो, ऽर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीतः, क्षिघ्रणो, रोमश, इति ॥ अपर आह—

“ग्रस्तं निरस्तमवलम्बितं निर्हृतमम्बूकृतं ध्मात्-मथो विकम्पितम् ।

संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः” इति ॥

अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥

(प्रदीपः) संवृतादीनामिति । एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न लकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात्, तत्र संध्यक्षरेषु विवृततमेपृच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलिकत्वेन प्रसिद्धः । ध्मात्ः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते । एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकार अथौकार इति यत्र संदेहः । अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्धको दीर्घोऽपि ह्रस्व इव । ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः, अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः । क्षिघ्रणः कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः । अविलम्बितो वर्णान्तरासंमिन्नः । निर्हृतो रुक्षः । सन्दष्टो वर्धित इव । विकीर्णो वर्णान्तरं प्रसृतः । एकोऽप्यनेकनिर्मासीत्यपरे ।

१ एकारादीति । अत्र आकारादीनामिति वक्तुमुचितम् । तस्यागेन तावत्पर्यन्तधावने बीजानामावात् ॥ छाया ॥

२ ननु ह्रस्वावर्णस्य संवृतगुणकस्य प्रतिषेधो नेष्ट इति वार्तिकसंगतिरत आह—तादृशेति ॥ तथा च स येषां दोषलेपां नत्वन्येषामिति भावः ॥

1 Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके ‘व्युत्पत्त्यन्तर’ इति पाठः शोधकप्रमादमन्तरा किं बोधयेत् ॥ इति दाधिमथाः ॥

2 यद्यप्याधुनिकोपलब्धपुस्तकेष्वस्य वार्तिकस्यानुपलम्भः । तथापि व्याख्या-

स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोत्राणि । अनन्ता हि बोधा अशक्तिप्रमादकृताः ॥

(उद्ध्योतः) संवृतादीनामिति भाष्ये तौदृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तदाह—एकारादीनां संवृतत्वमिति ॥ अविशिष्ट इति । संक्षिप्तः संदिग्ध इति यावत् ॥ ह्रस्व इवेति । तद्वत्कालसङ्कोचे-नोच्चारित इत्यर्थः । निष्ठुर इति । त्वरित इत्यन्ये ॥ गोत्राणीति । स्वरदोषजातय इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

नैष दोषः, ॥

(२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

[॥ * ॥ गर्गादिविदादिपाठात्संवृता-
दीनां निवृत्तिः ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति । संवृतादिविदादिपाठानामेव तत्र पाठादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्त्यन्यद् गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥

समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) अस्त्यन्यदिति । गर्ग इत्यादिनैव संनिवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्याद् गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत् । ततश्च तैद्वतानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात्, न तु समुदायान्तरस्थानाम् । यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वार्योऽपि भवति ॥

(उद्ध्योतः) साधुत्वमिति । निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यर्थः ॥ गार्ग्य इत्यादीनामिति । तत्रत्यानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदाह—ततश्चेति ॥ परेतु समुदायानामेतत्प्रकृतिकयन्तसमुदायानां साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थं पाठश्चरितार्थो न कलादिदोषं निवर्तयेदित्येव भाष्यार्थः । पाठश्चैव विशेष्यत इत्यग्रिमभाष्यस्वरसादित्याहुः ॥

३ तद्वतानां गर्ग इत्यादिस्थानाम् ॥ छाया ॥

४ समुदायान्तरस्थानां गार्ग्य इत्यादिस्थानामित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ वस्तुतस्तु कैयटोक्तं चिन्त्यमेवेति ध्वनयन्नाह—परेत्विति ॥ छाया ॥

भाष्येण—तथा वार्तिकपाठ आसीत्, आधुनिकपुस्तकेषु चिरंतनलेखकप्रमादात् इदितो भवेदित्यनुमीयते । यथा—“नैष दोषः” इत्युत्तरं “पुगन्तलघूपध-ग्रहणमनन्यनियमार्थम्” इति वार्तिकस्यैव “पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्यनियमार्थं भविष्यति” इति व्याख्याभाष्यमुपलभ्यते ॥ इति दाधिमथाः ॥

(समाधानैकदेशिभाष्यम्)

एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकाम-
वर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) निवृत्तकलादिकामिति । अकारस्य संवृत-
त्वाभिनिवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनार्थ-
त्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) निदर्शनार्थत्वादिति । तत्रावर्णस्य अ अ इति
कृतैव, तद्वत्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीति भावः ॥ एतेनाव-
र्णप्रत्यापत्तेः कृतत्वाद्दक्ष्यामीत्यनुपपन्नमिति परास्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सा तर्हि वक्तव्या ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सा तर्हि वक्तव्येति । तथा च प्रत्या-
पत्त्याश्रवणे गौरवमिति भावः ॥

(२४ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लिङ्गार्था सा तर्हि भवति ॥

(उद्घोतः) लिङ्गार्था त्विति ॥ अनुबन्धस्थानीयतत्तद्धात्वा-
दिगतकलादिलिङ्गनिवृत्त्यर्थेति ॥ नौकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहा-
रमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः, किं तु सर्वानुबन्धेत्संज्ञाशास्त्राद्यकरण-
फलिकापीति न गौरवमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) तदेव विवृणोति—तत्तर्हीत्यादिना । धात्वा-
दिगतकलादिलिङ्गमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यप्येतदुच्यते । अथवैतर्हि अनेकमनुबन्ध-
शतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या, लोपश्च न
वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः
करिष्यते ॥

१ तस्मात्संवृतादीनां प्रतिषेधे कर्तव्यत्वेन प्राप्ते आह—एवंतर्हीति ॥
वर्णसमाप्तये निर्देशानामकारादिचतुर्णां प्रत्येकमष्टादश भेदाः सन्तीत्याश्रयेने-
दुक्तम् ॥ छा० ॥

२ नन्ववर्णे प्रत्यापत्तिः कृतैव । किं च तावता न सर्वत्र निर्वाहोऽत
आह—अकारस्येति । अष्टादशधाभिन्नामित्युक्तेर्न तदकारादिचतुष्टयोपलक्षणं
किं तु वर्णमात्रस्य, तदाह—सर्ववर्णेति ॥ छाया ॥

३ तथाचेवर्णादौ तस्या अवश्यवक्तव्यत्वमाह—सा तर्हीति ॥ छाया ॥

४ नाकृतीति । सर्वानुबन्धानपहाय तत्फललाभाय कलादिदोषविशिष्ट-
वर्णघटितान् धात्वादीन्पठित्वा तदोपनिवृत्त्यर्थमपि प्रत्यापत्तिरित्यनुबन्धादिकं
न वाच्यमिति भावः ॥ छाया ॥

५ यद्यपीत्यस्य यदेत्यर्थः । अथवैतर्हीत्यस्य तदेत्यर्थः इत्यन्ये ॥ छा० ॥

(प्रदीपः) यदनुबन्धैरिति । यथा स्वरितत्वमधिकारा-
र्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपद-
मित्यादि करिष्यते न लनुदात्तञ्चित इत्यादि ॥ ननु चानु-
बन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते ॥ आदिरन्त्ये-
नेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अ उ इत्यादिकाः संज्ञाः
करिष्यन्ते स्वरसन्धिश्चासन्देहाय न करिष्यते इत्यदोषः ॥

(उद्घोतः) अथ वै तर्हीत्यस्य तथापीत्यर्थः ॥ अनेकमनु-
बन्धशतमिति । एकैकस्यानुबन्धस्य शतश उच्चारणं तादृशा-
श्चानेक उच्चारणीया इत्यर्थः ॥ यथेति । एधश्याइयोऽनुदात्तञ्चितः
कलदोषयुक्ताः पाठ्याः । स्वरितञितश्च ध्माताः । तत्र 'कलादा-
त्मनेपदम्' 'ध्मातात्कर्तृगामिनि क्रियाफले' इति सूत्रे
कार्ये । एवं टकितौ कलध्मातौ पठित्वाद्यन्तौ कलध्माताविति
पाठ्यम् । एवं द्वितोऽङ्कदोषयुक्तान् पठित्वा अर्द्धकात्स्वरिति ।
द्वितश्च ग्रस्तान्पठित्वा ग्रस्तादथुच् इत्यादि बोध्यम् । एते च
कलादयः प्रक्रियादशायामेव । प्रयोगे तु शुद्ध एव शास्त्रान्ते
प्रत्यापत्तिकरणात् । आदिः कलैः सहेति पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिञ्चत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अपाणिनीयमिति । वर्णसमाम्नायस-
मर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यान-
सापेक्ष्यगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे वृश्चिकमियेत्यादिन्याय आपत-
तीति भावः ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्सं-
वृतादीनां प्रतिषेधः—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

परिहृतमेतत्,—गर्गादिविदादिपाठात् संवृता-
दीनानि वृत्तिर्भविष्यति—इति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

ननु चान्यद् गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनमु-

६ रार्थं प्रतिज्ञायत इति शेषः ॥ छाया ॥

७ समाधत्ते—आदिरित्यादिना ॥

८ नन्वेकमनुबन्धशतमित्यत्र पौनरुक्त्यमित्यत आह—एकैकस्येति ।
तादृशाश्चेति । चो भिन्नक्रमे । तादृशा अनेके, उच्चारणीयाश्चेत्यर्थः ॥ अत-
एव नेत्यस्योभयत्रसंबन्धः । त्वया तु तथा करणीयमिति स्वत्यक्त एव गौरवं
नात्र पक्ष इति भावः ॥ छाया ॥

९ अत्र दोषमाह—सिञ्चत्येवमिति ॥ तथापीति शेषः ॥ छाया ॥

१ लेखकप्रमादात्प्राचीनतरे यत्र पुस्तके वार्तिकपाठस्तुटितस्तत्र व्याख्या-
नाभाष्यमेव दृष्टमतस्तत्सर्वैवानुकरणे कर्तव्ये 'भविष्यति' इति वर्धितमिति
बोध्यम् ॥ यद्वा स्वतन्त्रेच्छत्वादत्र भाष्यमेवानुदितं न वार्तिकम् । यथा—
'यदप्युच्यते द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवन्ति' इति, अनूदितम् ॥ दाधि० ॥

कम् । किम् ? । समुदायानां साधुत्वं यथा
स्यादिति ॥

(समानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्यभयमनेन क्रियते—पाठश्चैव विशेष्यते,
कलादयश्च निवर्त्यन्ते ॥

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ।

लभ्यमित्याह ॥

कथम् ? ॥

द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा—आ-
च्चाश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति । तथा
वाक्यानि द्विष्टानि भवन्ति—श्वेतो धावति,
अलम्बुसानां यातेति ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारा-
दयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥
द्विगता इति । द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयसंपादका इत्यर्थः ॥
तथा वाक्यान्यपीति । शब्दस्याप्यर्थवद् द्विगतत्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिर्न कृता स्यादत आह—
यथाभूता इति । गर्गाद्यकारादिषु एकरूपेण पठितेषु तज्जातीया
एव ते सर्वत्र साधव इत्यनुमातुं शक्यत इति भावः ॥ भाष्ये
पाठश्चैवेति । विशेष्यते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः ॥
द्विष्टानीत्यस्य द्वयोरर्थयोस्तिष्ठन्तीत्यर्थ इत्याह—शब्दस्यापीति ।
तत्र कः कीदृशो धावतीति प्रश्ने—श्वेत इति उत्तरम् । श्व इत
इति च्छेदेन क इत्यस्योत्तरम्, श्वेत इति च्छेदेन कीदृश इत्यस्यो-
त्तरमिदम् ॥ एवं केपां जनपदानां गन्ता को वा समर्थ इति प्रश्ने
उत्तरम्—अलमित्यादि । अलंबुसा देशविशेषः । बुसानां पला-
लवर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थ इति चार्थः । पातेति
कचित्पाठः । पा रक्षणे इत्यस्य रूपम् ॥

(भाष्यम्)

अथ वा इदं तावपयं प्रष्टव्यः—केमे संवृतादयः
श्रूयेरन्निति ? ॥

आगमेषु ।

आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते ॥

विकारेषु तर्हि ॥

विकारा अपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥

प्रत्ययेषु तर्हि ॥

प्रत्यया अपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥

धातुषु तर्हि ॥

धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥

प्रातिपदिकेषु तर्हि ॥

प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते ॥

यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि ॥

एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः क-
र्तव्यः । शशः षष इति मा भूत् । पलाशः पलाष
इति मा भूत् । मञ्चको मञ्चक इति मा भूत् ॥

‘आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः’ ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगा-
भावाद्दालादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थलाच्च वर्णानां न
कश्चिद्दोषः ॥ यानि तर्हीति । डित्यादीनि ॥ एतेषाम-
पीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वा-
भ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः ॥ इत्युपाध्यायजैयट-
पुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

(उद्द्योतः) केवलानामिति । एवं च कलादिदोषाणां न
कुत्रापि प्रसक्तिरिति भावः ॥ भाष्ये यानि तर्ह्यग्रहणानीति ।
कार्यविधावकृतानुवादानीत्यर्थः ॥ उपदेश इति । ड्याप्प्रातिप-
दिकादित्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ एतेनोद्देशश्च प्रातिप-
दिकानां नोपदेश इत्यादेच इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यपा-
स्तम् ॥ नन्वेवमतिप्रसङ्गः स्यादत आह—शिष्टेति । एवं संवृ-
तादीनां प्रतिषेध इत्यसिन् प्रत्याख्याते इष्टबुद्ध्यर्थ इत्यपि प्रत्या-
ख्यातप्रायमेवेत्यलम् ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसंभवनागोजी-
भट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
आद्यमाह्निकम् ॥

॥ इति प्रथमं पस्पशाह्निकम् ॥

द्वितीयं प्रत्याहाराह्निकम् ॥

(शिवसूत्रम्)

अइउण् ॥ १ ॥

(२५ विवृतोपदेशप्रतिज्ञावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकारस्य विवृतोपदेश

आकारग्रहणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ? ।

आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृहीयात् ॥

(प्रदीपः) अइण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते—अकारस्येति । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् ॥ तत्राकारस्य संबृतत्वादीर्घप्लुतयोर्विबृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विबृतत्वमस्योपदिश्यते । विबृतस्य गुणस्योपदेशो विबृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेऽपि समासः । यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलमिति ॥ आकारग्रहणार्थ इति । विबृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्यात् न निर्देशादाकारग्रहणं विबृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् ॥ सवर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सवर्णा गृह्यन्ते तेन कारणेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र तद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—सर्वेति ॥ विशेषेण । तत्तद्रूपेण ॥ प्रत्येकं वर्णभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह—स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयो हि शब्दस्यार्थः । एवं च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः । अनुकार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादर्थवत्सूत्रेऽग्रहणादित्यर्थः । स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतस्यैव शाब्दे भानोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्थापयतीति न तत्रापि वृत्तिः । वृत्त्यर्थबोधकत्वं चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे निविष्टमिति भावः ॥ अनुकरणत्वमङ्गान्न विभक्तिरिति तत्त्वम् । सौत्रत्वाद्वा । कारप्रत्ययोऽपि बाहुल्यकात्र ॥ स्वरसंधिस्त्विति । सौत्रत्वात्संहिताया अविवक्षणादेति भावः ॥ अजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति तु चिन्त्यं वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामप्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनां सुष्ठुपास्य इत्यादौ तटस्य इवोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घादि न

१ अनुकार्यमिति । अनुकरणमिति शेषः । तच्च कर्तुं । अनुकार्यनुकरणयोरभेदविवक्षायामिदम् ॥ नन्वेवमपीदृशार्थवत्त्वमादायैव तत्र ग्रहणं कुतो नात आह—वृत्त्येति ॥ अपदं न प्रयुज्यतेति नियेषस्तु अपरिनिष्ठितपरः ॥ छाया ॥

२ भेदविवक्षायामाह—अनुकरणेति ॥

३ अनेन सूत्र एव तथा प्रयोगो नान्यत्रेति सूचितम् । अन्यथा निपातनादिति वदेत् । एतेन—छन्दोवदित्यतिदेशाद्विभक्त्येर्लुगिति, चादिपु पाठेन निपातत्वेनाव्ययत्वाद्विभक्त्येर्लुगिति चापास्तम् ॥ वस्तुत इयमेवमात्पूर्वाका श्रुतिरेवेति सुपामिति लुगिति तत्त्वम् ॥ छाया ॥

४ यद्यमी वर्णाः कारप्रत्ययः कसान्नभवति ॥ उच्यते वर्णात्कार इत्यस्य नायमर्थो वर्णादुच्चार्यमाणत्वात्कारः प्रत्ययो भवतीति ॥ एवं हि विज्ञायमाने कार इत्यादावुच्चार्यमाणस्याहस्युदायस्यावर्णत्वात्कारप्रत्ययो न स्यात् । किं तर्हि निर्देश इत्यनुवृत्तैर्यस्योच्चार्यमाणस्य प्रयोगस्यो वर्णा निर्देशः प्रति-

स्यार्त्त ॥ अत्र सूत्रे ॥ तत्रेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्तेः सावर्ण्येऽपि नात्र तद्ग्रहणमिति व्यर्थं विबृतोपदेशोऽत आह—प्रदेशेष्विति । अकः सवर्ण इत्यादौ । तत्राप्यकारः संबृत एवेति भावः ॥ ननु विबृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह—विबृतस्य गुणस्येति ॥ भाष्ये कर्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् ॥ भाष्ये किं प्रयोजनम् इत्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः । कर्तव्य इत्यनुपपन्नम् ॥ नन्वाकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथं तस्य करणत्वमत आह—येन शास्त्रेणेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च कारणं न गृहीयात् ? ॥

(प्रदीपः) किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाधयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यलजातिसद्भावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् इति प्रथमा कृता । तेन कसात्कारणादित्यर्थः संपद्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वाकृतिभेदात् कथं तत्पक्षेऽप्यकारेणाकारग्रहणमत आह—आकारस्यापीति । केवलकण्ठ्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजातिव्यञ्जकमिति दीर्घप्लुतयोरपि सेति भावः ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमायां यथाश्रुतेऽन्वयो न जायतेऽत आह—अत्रचेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

विवारभेदात् ॥

(प्रदीपः) विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वान्नामो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता ॥ विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः ॥ व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः ॥

(उद्घोतः) उत्तरेऽपि तर्हि प्रथमा कुतो नेत्यत आह—प्रयोगाभावादिति । निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तदर्थं गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह—प्रायग्रहणादिति । विभाषा गुणे

पाद्यस्तसाद्गर्णाद्वर्णस्य प्रतिपादकात् कारप्रत्यय इत्यर्थः ॥ अत्र चानुपूर्वसम्पादन एव तात्पर्यम्, ननु कथिपुत्र इत्यादिपु दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादन इति कारप्रत्ययाभाव इति ॥ प. म. श. कौ. ॥

५ ननु कर्त्तव्या सुपोऽभावेनाव्ययत्वाद्वाक्यीयाऽविवक्षा कथमत्रेति चेत् । तत्र परिनिष्ठितत्वेन सुबन्तपदतुल्यपरिनिष्ठितसमूहस्यापि वाक्यत्वेन ग्रहणेनादोपात् ॥ छाया ॥ सुपामिति लुक्पक्षे तु सर्वमवदातम् ॥

६ एतेन—यदि तु वर्णोपदेशकाले इत्यस्यैवान्वयेन तदा संविचारणपर एव कैयटः । अनन्तरं तु तद्वारणमुक्तीत्या स्पष्टम्—अविवक्षितत्वादिति प्रायुक्तायामुदाहृतमित्युपेक्षितमित्युच्यते तदा सम्भवेव कैयटः ॥ इति छाया ॥

७ तस्येतरव्यावर्तकत्वमात्रेण तत्त्वेन तद्वैशिष्ट्यादित्यर्थः ॥

८ नचात्र पक्षेऽकारस्य विबृतस्योच्चारयितुमशक्यत्वेनानुष्ठेयतया विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, करोतिना प्रतिज्ञानस्य लक्षणात् । अत एव विधित्वेऽपि संदेहोपपत्तिरिति ध्वनयन्नाह—प्रतिज्ञेय इति ॥ छाया ॥

इति । निमित्तेत्यादिवातिके सर्वासामित्येतन्न पञ्चमीतृतीयाविधायकं किं तु हेताविति विभाषागुणेति सिद्धयोस्तयोरन्याभिरबाधयानुवादकमेवेति भावः ॥ विवारयतीति । स चाभ्यन्तरप्रयत्नः ॥ दोषापत्तिरिति । दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दोष इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—विवारभेदादिति, न पुनः कालभेदादपि । यथैव ह्ययं विवारमिन्नः, एवं कालमिन्नोऽपि ? ॥

(प्रदीपः) व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह—किमुच्यत इति ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रयत्नभेदेऽपि जातिसद्भावात्स्यादेव ग्रहणमत उक्तम्—व्यक्तिपक्ष इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सत्यमेव तत् । वक्ष्यति “तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्” इत्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम्—आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालमिन्नस्य ग्रहणम्, न पुनर्विवारमिन्नस्य ॥

(प्रदीपः) बाह्यश्चेति । प्रयत्नामिनिर्गृहीतत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः । प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य । यथा त्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृतः, एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः ॥ अथ वा नामिप्रदेश एव विशिष्टप्रयत्नारम्भादीर्घादिनिष्पत्त्या नामेष्ट्यास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम् । विवृतत्वादीनां त्रास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु कालस्य व्यापकत्वाद् बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तम् ॥ किं च कालो न प्रयत्न इति तज्ज्ञेदे कथं सवर्णत्वाप्राप्तिरत आह—प्रयत्नामिनीति ॥ बाह्यत्वं व्युत्पादयति—प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं यद्वस्त्वन्तरगतं परिच्छेदकक्रियान्तरं परिच्छेदक्रियापेक्षयान्यत्तदपेक्षणादित्यर्थः । एवं च बाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया बाह्यत्वोक्तिरिति भावः ॥ क्रियैव कालो नातिरिक्त इति मते इदम् ॥ अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति मते परिहरति—

१ तावतापि तस्य बाह्ये प्रसिद्धेऽस्य सवर्णसंज्ञायामग्रहादनुपपत्तिरेवात आह सचेति । तथाच विवारपदं विवृतपरं तेन भेदादित्यर्थः । कर्तृकरणे इति समासः ॥ छाया ॥

२ ‘आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निसाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति सरम् ।

सोदीर्घो मूर्ख्यभिहतो वक्रमापद्य मारुतः ।

वर्णाजनयते’ इत्यादि ॥

अथ वेति । अयं भावः नामिप्रदेशावच्छिन्नयत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिधातोत्तरं वर्णाभिव्यञ्जक इति शिक्षादौ स्पष्टम् । वायोरुपत्वाधिक्यानि च ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति ॥ ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदादतोमिस इत्यादौ दीर्घाग्रहणवद्विलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्याद् ऐस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह—द्रुतादीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, आहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः द्रुतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्, अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः । दुरवधारत्वादुपदिष्टोऽपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रश्नोऽयं नासमञ्जसः ।

(उद्द्योतः) उपदिश्यमानस्येतन्न वार्तिककृतः कर्तृत्वे पक्षयोर्भेदो न स्यादत आह—किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो महेश्वरो वेदपुरुषो वा ‘येनाक्षरसमाध्यायमि’ ल्यौघेतिह्यादित्याहुः ॥ ननु प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते तद्रतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नोऽयमसङ्गतोऽत आह—दुरवधारत्वादिति । विवृतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते ॥ कथं ज्ञायते ? ॥

यद्यम्—“अ अ”—इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः । अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्, स्वरूपप्रच्यवाभावात् ॥

(उद्द्योतः) अन्यथा संवृतत्वे । स्वरूपप्रच्यवे हि पुनः संवृतविधानं युक्तं स्यादिति भावः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥

१ विवृतादयः शब्दा द्रव्यमाहुर्गुणं च यथा शुक्लादयः तद्वगुणविशिष्टमित्यर्थः ॥ इति प० म० ॥

४ सिद्धान्तमतेनाह—वेदेति ॥ छा. ॥

५ कर्तुरसरणादाह—त्याद्यैतिह्यादिति ॥ छा. ॥

६ पूर्व इति प्रथम इत्यर्थः ॥ छा. ॥

७ भाष्ये ‘यद्यम्’ इत्यनेन लिङ्गत्वेनोक्तप्रत्यापत्तेस्तत्त्वमुपपादयति—अन्यथेति ॥ छा. ॥

अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विबुधस्य विबुधः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः ॥

(प्रदीपः) अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोग एव प्राप्ते विबुधतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः ॥ नन्विहासति विबुधतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारणाकारस्याग्रहणादन्वाभावात्कथमतिखट्व इति हस्यः ॥ नैष दोषः, उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य हस्यः ॥

(उद्ध्योतः) प्रयोग एवेति । अतिखट्व इत्यादिप्रयोगे हस्वेनान्तरतन्वादिबुधतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवत्वित्यर्थं प्रत्यापत्तिवच इति भावः ॥ नन्विति । अचश्चेत्युक्तेरच एव हस्वत्वेन भाव्यमिति भावः । गोस्त्रियोरित्यत्रैतद्वारणार्थमेवोपस्थितिः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ उदीचामात इति ॥ न चापोन्वतरस्यामिति हस्वे चरितार्थमिदम् । न चात्राचपरिभाषो तिष्ठते, फलाभावादिति वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तेर्गोशब्दसाहचर्येण ख्यंशेऽप्यचश्चेत्यस्याप्रवृत्तेश्च । तदंशे हि फलाभावान्न प्रवर्तते इति दिक् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदेऽकारो विबुधतोऽस्ति ॥

कस्तर्हि ? ।

संवृतः योऽस्ति, स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति 'विबुधस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते' इति ॥

(प्रदीपः) नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विबुधस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः—विबुधस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, संवृतस्योपदिश्यमानस्य वा विबुधतोपदेशश्चोद्येतेति ? ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । विबुधतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा, कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वाद्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं, द्वितीये विबुधतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वादत आह—विबुधतोपदेश इत्यत्रेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं नु

१ दिगर्थस्तु 'आपोन्वतरस्याम्' इत्यस्यैवोदाहरणत्वमस्तु भाष्यस्थानि खट्वोदेरुपलक्षणत्वात् । पूर्वपक्ष्युक्तित्वेन तद्योक्तौ न बाधकम् । तावतापि सिद्धान्ताहानिक्षेति ॥ छाया ॥

२ ज्ञापकस्यान्यथासिद्धिं निरस्यति—भाष्ये नैतदिति ॥ युक्तम् । यत इति शेषः ॥ छाया ॥

भवानाह—संवृतस्योपदिश्यमानस्य विबुधतोपदेशश्चोद्यत इति । ययं तु ब्रूमो—विबुधस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते इति ॥

(प्रदीपः) आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोर्ज्ञादित्वाद्वा । अहङ्कारत्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) आहोपुरुषिकेत्यत्र बुधः प्राग् मयूरव्यंस्कदित्वात्समासः । अहो इति अहमित्यर्थः । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्येव ज्ञायः प्रत्यापत्तिः । अकर्तृके आद्यापादनाभावाच्चेत्याहुः ॥

(॥ २६ ॥ आत्मादिषु विबुधत्वप्रतिज्ञावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्य विबुधतोपदेशादन्यत्रापि विबुधतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्यैतस्याक्षरसमाप्ताधिक्यं विबुधतोपदेशादत्रापि विबुधतोपदेशः कर्तव्यः ॥

कान्यत्र ? । भ्रानुप्राप्तिपदिकप्रत्ययनिपातस्य ॥

किं प्रयोजनम् ? । सवर्णग्रहणार्थः । आक्षरसमाप्ताधिक्येनास्य ग्रहणं यथा स्यात् ॥

किं च कारणं न स्यात् ? ।

विवारभेदादेव ॥

(प्रदीपः) तस्येति । यदा प्रत्याहारे विबुधतोऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादचकार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विबुधत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन शाम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति ॥ ननु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः । तस्य च विबुधत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते—तस्य विबुधतोपदेशादिति ॥ एवं तर्हि यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाऽकारस्तदेदमुच्यत इत्यदोषः ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यापत्या अङ्गुणित्यत्रैव प्रक्रियादशायां सर्वत्राकारो विबुधः प्रतिज्ञात इत्यजानञ् शङ्कते—भाष्ये तस्य विबुधतोपदेशादिति । तस्यैतस्य वर्णसमाम्नायस्येत्यर्थः ॥ संवृतस्येति । धात्वादित्येत्यर्थः ॥ ननु अङ्गुणिलादौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह—स्वरूपपदेति । स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तम् ॥ भाष्ये विवारभेदादिति । प्रयत्नभेदादित्यर्थः । आहकस्य विबुधत्वाद् आक्षस्य संवृतत्वादिति भावः ॥

३ इत्यत्रेत्यर्थः ॥

४ आन्तर्यस्यासंभवप्रसङ्गादिति भावः ॥ छाया ॥

५ अन्यत्र विद्यमानस्यापीत्यर्थः ॥ छा० ॥

६ कुत्रान्यत्र विद्यमानस्येत्यर्थः । एतेन प्रश्नोत्तरयोरनानुसृत्यमित्यपवादः ॥ छा० ॥

(धात्वादेषु विवृतत्वप्रतिज्ञाबाधकभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादस्थस्य ग्रहणमिति । यदयम् “अकः सवर्णे दीर्घः” इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिह्नेन प्रत्याहारस्यो विवृतो निर्दिष्टः तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्ण इति वक्तव्यम् ॥ न हि द्वयोरिति । यद्यप्येकोऽपि विवृतो नास्ति, तथापि द्वाधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्याहारे इति । संज्ञाहके शास्त्र इत्यर्थः ॥ वक्तव्यमिति । एवं च प्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापि अत्वजालाक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण ग्रहणं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्येकोऽपीति । प्रत्युच्चारणं वर्णान्यत्वादाक्षरसमाम्नायिकस्य प्रयोगेऽभावादिति भावः ॥ आदिरन्त्येनेत्यस्य चान्त्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्यर्थः । तत्र ककारादिचिह्नेनागादिशब्दस्थस्तत्सदृशत्वादिवृत एव । सादृश्यं च व्यक्तिभेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं ग्राह्यम् । तस्य च प्रयोगस्थेऽभावेऽप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ॥ केचित्तु देवदत्त अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आक्षरसमाम्नायिकोऽस्ति तदर्थं भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः ॥ भाष्ये युगपत्समवस्थानमिति । अस्य प्रयोगे इत्यादिः ॥

(धात्वादेषु विवृतत्वप्रतिज्ञासाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति, तदर्थमेतस्यात्-खण्डाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) नैतदिति । अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः ॥

१ यक्षानुरूप इति न्यायेन तस्यातत्त्वेऽपि तेन ग्रहणं ज्ञापकात्सिध्यतीत्याशयनैकदेशी समाधत्ते—आचार्येति ॥ छा० ॥

२ प्रत्याहारे आर्यमेकत्वम् । तेषां मध्ये ॥ अकः करुपचिह्नवत्त्ववि-वृताकारस्येत्यर्थः ॥ छा० ॥

३ प्रयोग इत्यादौ पूरणीयम् ॥

४ ननु भेदाभावात्प्रत्याहारेऽक इत्यनुपपन्नमत आह—संग्राहकेति ॥ लक्षण इति भावः ॥ छाया० ॥

५ आदिनाऽनुबन्धान्यमध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यादित्यस्य परिग्रहः ॥ छा० ॥

६ कैयटदण्डिकृष्णरत्नकुदायुक्तावसांगलं ध्वनयितुं द्वयोरिति भाष्यस्यान्याभिप्रायमाह—केचित्त्विति । भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः । बहुभिरनुक्तत्वात्केचिदित्युक्तम्, नत्ववचिन्मूचकं तदिति भावः ॥ छा० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कं एष यत्नश्चोद्यते, विवृतोपदेशो नाम । विवृतो वोपदिश्येत, संवृतो वा । कोनैवत्रविशेषः ? ॥

(प्रदीपः) क एष यत्न इति । धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां न हि किञ्चिद् गौरवं भवति तत्किमुच्यते—अन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सं एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते । यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते, तद् गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यम्—‘धात्वादस्थश्च विवृत’ इति ।

(प्रदीपः) यानीति । प्रातिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः ॥ धात्वादस्थ इति । अग्रहणप्रातिपदिकार्थे विवृतत्वेऽवश्यचोदनीये धात्वादस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयम् । अन्यथा दोषरूपविवृतोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) एवमर्थ इति । वृत्तावेवंशब्द प्रकारवति वर्तते इति बहुव्रीहिः ॥ प्रातिपदिकानीति । धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः ॥ तद् गुरु भवति तस्मादिति । यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादस्थ इति वाच्यमित्यर्थः ॥ ननु धातूनां बहुधा पाठाद् धात्वादीति अयुक्तमत आह—अग्रहणेति । प्रातिपदिकेत्युपलक्षणम् ॥ धात्वादस्थस्यापीति । पठितधात्वादस्थस्यापीत्यर्थः । एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्युपास्तम् ॥ संवृतस्यैवेति । एवं च धात्वादस्थश्च विवृतवत् कार्यलभत इत्यतिदेशोऽयमिति भावः ॥ अन्यथेति । गुणोच्चारणादो-पोच्चारणे यत्नाधिक्यमिति भावः ॥

(॥ २७ ॥ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥दीर्घसुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः॥*॥

(भाष्यम्)

दीर्घसुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः

७ प्रयोग इति । एकत्रेत्यादिः ॥ छा० ॥

८ पूर्वपक्षी ज्ञापकं विधटयति—नैतदिति ॥ छा० ॥

९ एकदेशी शङ्कते—क एष इति ।

१० धात्वादौ विवृतसंवृतयोरन्यतरोच्चारणे न कोऽपि विशेष इत्यर्थः ॥ छा० ॥

११ सिद्धान्ती तदुत्तरमाह—स एष इति ॥ छा० ॥

१२ प्रतिपत्त्याश्रयणप्रयुक्तगौरवं चेत्यपि बोध्यम् ॥ छा० ॥

१३ ननु एवंशब्दस्य प्रकारवाचितया सामानाधिकरण्याभावेन कथं समासोऽत आह—वृत्ताविति ॥ एवमेतत्प्रकारकः अर्थः प्रयोजनं यस्येत्यर्थः ॥ छाया० ॥

१४ धातुप्रत्यययोरपीति भावः ॥ छाया० ॥

कर्तव्यः दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति । वृक्षा-
भ्याम्, देवदत्ता ३ इति ।

(प्रदीपः) विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह—दीर्घेति^१ ।
असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्सं-
वृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(निराकरणभाष्यम्)

नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः ।
कौ तर्हि ? ॥ विवृतौ ॥ यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) नैवलोक इति । असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गाद-
कारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः । यद्यमतो
दीर्घो यजि अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्याहेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु संवृतयोस्तयोरभावेऽपि संवृतस्य विवृतौ न
स्यातामेव । आन्तरतम्याभावात् । न चेको यणिव एव इगिवा-
नन्तरतमावपि भविष्यतः । सामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारेऽपि खट्वा-
ढकमित्यादौ चरितार्थस्याकः सवर्ण इत्यादेर्विषये तथा कल्पने
मानाभावादत आह—असत्यपीति ॥ सावर्ण्ये इति । आन्त-
रतम्ये इत्यर्थः । एवं चातो दीर्घ इति, अतो रोरित्यत्राप्लुतादि-
त्यतो विशेषणं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥

(एकदेशिप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

‘स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् ।’
संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेद् ।
अनुस्वारो यथा यणम् । तद्यथा—सर्व्यन्ता
संवत्सरः यल्लोकं तल्लोकमिति—अनुस्वारः स्थानी
यणमनुनासिकं प्रकल्पयति ॥

(उद्ध्योतः) संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवला नामपि वेदलोक-
योरसत्त्वं मन्यमान आह—[भाष्ये] स्थानी प्रकल्पयेदि-
त्यादि ॥

(निराकरणभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृतिर्भ-
वति । सन्ति हि यणः सानुनासिकानिरनुनासि-
काश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके नैव च वेदे संवृतौ
स्तः ॥ कौ तर्हि ? । विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥

१ विवृतत्वेति । धात्वादाविति भावः ॥ छाया ॥

२ ह्रस्वस्य दीर्घप्लुतविधिवित्यर्थः ॥ दीर्घप्लुतौ स्थानिनोऽकारस्य संवृत-
तयः संवृतावेव स्यातामिति तौ माभूतामिति धात्वादिस्थाकारस्य विवृतोपदेशः
कार्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ सिद्धान्तीदं खण्डयति—नैवेति ॥ संवृतयोस्तयोर्लोकवेदयोरसंवर्गदेवा-
प्राप्तौ ‘नान्तरिक्षे न दिवि’ इतिवत्तन्निषेधाय स न युक्त इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ वस्तुतस्तु—एवं सिद्धान्त्युक्तं भुत्वाहोपुरुषिकया एकदेशी धात्वादौ तत्प्रति-
ज्ञाने सवर्णग्रहणतिरिक्तं फलमाह—भाष्ये दीर्घेति । ह्रस्वस्य स्थाने सुपि च
दूराद्भूतेचेति दीर्घप्लुतौ उच्येते यस्मिँल्लक्ष्ये तत्रेत्यर्थः । स्थानिनोऽकारस्य
संवृततयान्तरतम्यात्संवृतावेव तौ स्यातामिति भावः ॥ सिद्धान्ती खण्डयति
नैवेति । इति व्याख्यानं बोध्यम् । तदेतदभिप्रेत्याह—नन्वेति ॥ छाया ॥

५ मन्यमान इति । एकदेशीत्यर्थः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) सतस्तत्रेति । अशक्यत्वादीर्घप्लुतयोः संवृ-
तयोश्चारणस्येत्यर्थः ।

(उद्ध्योतः) तद्वत् संवृतौ दीर्घप्लुतावपि कुतो न सन्तावित्यत
आह—अशक्यत्वादिति ॥ केचित्तु शिष्टसंमतत्वात्ते सन्तः । इमौ
तु न तथेति भाव इत्याहुः ॥ सन्ति हि यण इति [भाष्ये] यण
इति बाहुल्यामिप्रायेण, रेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्—तुल्यस्थानौ प्रयत्नमिश्रौ
भविष्यतः, न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानमिश्रौ स्या-
ताम् ईकार ऊकारो वेति ? ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृ-
तस्याकारस्य संवृतावेवेकारोकारौ प्राप्नुतः संवृतः संवृता
अन्यत्रार्भवसाक्ष । इति कैश्चिदीकारोकारयोः संवृतत्व-
स्याभ्युपगमात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह—
संवृतः संवृता इति । ईकृत इत्यर्थः ॥ क्वचित्तु स्वत इति
पाठः । ईकारोकाराकारा इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्ष्यति “स्थानेऽन्तरतमः” इत्यत्र स्थान इत्यनु-
वर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणस्य प्रयोजनम् ‘यत्रानेकवि-
धमान्तर्गं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवति’ इति ॥

(इति विवृतत्वप्रतिज्ञानिरूपणम्)

(वर्णसमाम्नाये जातिपक्षाधिकरणम्)

(२८ पूर्वपक्ष्याक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणम-
नगत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति-
“अस्य च्वौ” “यस्येति च” ॥ किं कारणम् ? ।

६ सिद्धान्ती दृष्टान्तं विवृत्यति—विषम इति ॥ छाया ॥

७ तद्वत्संवृताविति । यणवत्संवृतावित्यर्थः । विवृतावित्यपपाठः ॥
छाया ॥

८ एकदेशी शङ्कते—एवमपीति ॥ छाया ॥

९ छन्दोगविशेषैरित्यर्थः ॥

१० यद्यपि शास्त्राविशेषनियतं तदिति नायं दोषो युक्त इति समाधानं युक्तं
सुवचं तथापि तमभ्युपेत्यापि सिद्धान्ती वास्तवं समाधिमाह—वक्ष्यतीति ॥ छाया ॥

११ तथा च ‘गुणार्था च पुनः श्रुतिः’ इति न्यायेनोच्यतः प्राप्तौ तत एव
स भवतीति ततः प्राप्तस्य च निवृत्तिस्य च विधानमिति द्वितीयप्रयोजनं
निराकृतं सिद्धान्तिना । एवं च प्रक्रियायां सावर्ण्याय प्रयोगे तदभावाय पुनः
प्रत्यापत्तिः । सा चासिद्धैवेति तत्र कापि न सावर्ण्यप्रतिबन्धः । अत्र तदुपदेशे
नैव ज्ञापिकेत्युक्तमेव ॥ छाया ॥

अनणत्वात् । न ह्येतेऽणः येऽनुवृत्तौ ॥ के तर्हि ? ।
येऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोऽनुवृत्त इति ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते । ततश्चाण्वत्तस्य ग्राहकत्वमस्तु । अस्य च्वावित्यादौ लकारस्यानणत्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिस्तदनुगतो निर्देशोऽनुवृत्तिनिर्देशः ॥

(उद्ध्योतः) एवं चाद्यप्रयोजनार्थमेव सर्वत्राकारस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थिते शङ्कते [भाष्ये] तत्रानुवृत्तीति ॥ एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह—अकः सवर्ण इति ॥ अनणत्वादिति । अक्षरसमाम्नायेऽपठितत्वादाकारस्येवानणत्वमित्यर्थः ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णभेदेऽपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्नेनैतदनुकरणत्वानुमानमिति भावः ॥ तदनुगत इति । साक्षाद्वक्ष्यसंस्कारकवोधजनक इत्यर्थः ॥

(२९ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये, यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादित्यर्थः ।

(प्रदीपः) एकत्वादकारस्येति । एकैवाकारव्यक्तिः, उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः खङ्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य निर्देशनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोद्धव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) ननूदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यादत आह—उदात्तादीति ॥ प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति । भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः ॥ इकारादीनामपीति । सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् । तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतश्च परस्परं भेदन्यवहारोऽपीति भावः ॥

(३० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धसंकरस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति । “कर्मण्यण्”

१ शङ्कते इति ॥ व्यक्तिपक्ष इदम्, न जातिपक्ष इति स एव दुष्ट इति प्रतिपादयितुमित्यादिः ॥ छाया ॥

२ तदनुगतत्वस्य ‘अकः’ इत्यादावपि सत्त्वादाह—साक्षादिति ॥ तत्र तु प्रत्याहारद्वारेति भावः ॥ छाया ॥

३ दूषयितुमेकदेशिमेतेनोत्तरमाह—एकत्वादिति ॥ छाया ॥

४ एतेन जातिस्फोटमाश्रित्य परिहरति—एकत्वादित्येति कृष्णोक्तमपास्तम्, व्यक्तिपक्षस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ छाया ॥

५ यद्यपि कैयटादीनामकारादीनामेकत्वमात्रमभिप्रेतं प्रत्येकं भाष्यस्य तथैव सुयोगत्वात्, तथापि सर्ववर्णानामेकत्वमिति सिद्धान्तरायां योजयति—सर्वेति ॥ छाया ॥

“आतोऽनुपसर्गे कः” इति केऽपि णित्कृतं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे काण्टादीनां भेदाभावाद्भेदादौ ङीवादिः प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) [भाष्ये] अनुबन्धसंकर इति । अस्यानुबन्धकार्यसंकर इत्यर्थः ॥ ङीवादीति । टिड्ढेत्यादिना । आदिना णित्वप्रयुक्तयुक् । पर्यायेण कित्त्वणित्वप्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भावः ॥

(३१ द्वितीयाक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ किरिणा गिरिणेत्येकाजलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च घटेन तरति घटिक इति द्वयजलक्षणः घृन् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) किरिणेति । न गोश्वन्त्साववर्णेति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः ॥ घटेनेति । एक एवाकारो द्विरुच्चार्यत इति व्यचलाभावः । ठंस्तु बाहुलकादिषु कृतार्थः ॥

(उद्ध्योतः) [भाष्ये] अनुपपत्तिरिति । इष्टव्यवस्थाया इति भावः ॥ अन्यास्थितिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम् ॥ प्रतिषेधादिति । साचेकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः ॥ ठंस्त्विति । नौञ्चचष्टञ्जिति विहितः ॥

(३२ तृतीयाक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ द्रव्यवचोपचाराः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा—द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् ॥

(प्रदीपः) द्रव्यवदिति । उपचारो व्यवहारः । यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति, तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः ॥

६ एवं च प्रत्येकं तेषामिव सर्वेषामैक्यमिति नानुपपत्तिरिति भावः । तथा च धात्वादिरथो न तथा प्रतिज्ञेय एतदभिन्नत्वादनुवृत्तिस्थवदिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

७ एवमेकस्याश्रयणे शाब्दीयकार्यविरोधरूपं दोषमाह—अनुबन्धेति ॥ छाया ॥

८ अनुबन्धभेदेऽपि प्रत्ययस्वरूपाभेदः अकारस्यैकत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

९ दोषान्तरमाह—एकाजिति ॥ छाया ॥

१० अव्याप्त्यतिव्याप्त्योरिति । व्युत्क्रमेण भाष्येऽग्रे दीयमानयोरित्यर्थः ॥ छाया ॥

११ मीमांसकव्यवहारविरोधोऽपीत्याह—द्रव्यवदिति ॥ छाया ॥

(३३ प्रथमाक्षेपनिराकरणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति—
“कर्मण्यण्” “आतोऽनुपसर्गक” इति । तेन ज्ञायते—नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्याद्, एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् ॥

(प्रदीपः) विषयेणेति वार्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्विप्सां च प्रतिपादयति—विषये विषय इति ॥ सर्वगुणमिति । गुणा अनुबन्धाः, कार्यायाश्रितत्वादुपकारकत्वात् । तत्र कर्मणि कण्टिति ब्रूयादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) करणत्वेनेति । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षेत्यर्थः ॥ सामान्यरूपतयेति । विषयत्वरूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्यकारस्त्विति । एकविषये नानालिङ्गकरणादर्शनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् ॥ गुणा उदात्तादय इति भ्रमं व्यावर्तयति—गुणा अनुबन्धा इति ॥ तेषां गुणत्वमुपपादयति—कार्यायेति ॥

(ज्ञापकनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थमेतत्स्यात् । न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छेदय उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्याद् । आयम्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात् ॥

कयोः ? ॥

आद्यन्तयोः ॥

(प्रदीपः) शल्यकवदिति । शल्यकः प्राणिविशेषः । स यथा कण्टकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते । नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् । आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसङ्गात् । इत्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियत इत्येककर्तृकत्वादायम्येत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) व्याप्रियते । विषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थः ॥ एककर्तृकत्वादिति । स्यादित्यनेनेत्संज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः ॥

(आक्षेपनिराकरणवार्तिकव्याख्यान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि—

१ एकदेशिपाक्षिकोऽनुबन्धसंकरं परिहरति—विषयेणेति ॥ छाया ॥

२ उपकारकत्वादिति । तथाच भेदकत्वात्तस्य तत्त्वम् । तदुक्तम्—

‘संसर्गि भेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे व्यवस्थितम्’ इति ॥

यद्वा—अनुबन्धा अतिगुणभूताः स्पष्टा एव ॥ छाया ॥

३ नानालिङ्गकरणस्य ज्ञापकत्वं विधटयति—नैतदिति ॥ छाया ॥

* विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् * ।

यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति—
“प्राग्दीव्यतोऽण्” “शिवादिभ्योऽण्” इति तेन ज्ञायते—नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा । यद्यनुबन्धसंकरः स्यादकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् ॥ अथोच्येत—णित्कृतमेव यथा स्यात् ञित्कृतं मा भूदिति नियमार्थमेतत्स्यात् । तत्र, नियमाद्विधेर्वलीयस्त्वात् ॥

(उद्घोतः) नानेति स्थिते कथमन्यथाव्याख्यानमत आह—
नानाशब्दमिति ॥ नियमादिति । ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः ॥

(प्रथमव्याख्याभ्युपगमभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—

विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् इत्येव ॥

(ज्ञापकनिराकरणस्मारणभाष्यम्)

ननुचोक्तम्—इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थमेतत् स्याद्—इति ॥

(ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके कश्चिदेवं देवदत्तमाह—इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भवेति यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । न ब्रूमः—सर्वगुणमुच्चारयेदिति, किं तु यथा लोके—इह मुण्डो भव इह नम्रो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुण एव तत्र भवति, एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्य संपादयति ॥

(उद्घोतः) यथा लोके इति । प्रश्नाज्ञया गूढचारादिरिति शेषः ॥ एवंच लोकव्यवहारदृष्टान्तेनैवासंकरः सिद्ध इत्यर्थः ॥ यत्र देशे काले वा ॥ तद्गुण एवेति । भाष्येऽपि—तल्लिङ्गस्तत्रेति सावधारणं व्याख्येयमिति भावः ॥ [अत्र वाक्यत्रयेऽपि तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ ॥]

४ एतेन पक्षित्वं बोध्यते । वस्तुतस्तु कण्टकभूयिष्ठः पश्चनखो मृग इति बोध्यम् ॥

I अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यपि “यथा लोक इति” इति प्रतीकतः—प्रागेवोपक्षलभ्यते । तथापि योग्यस्थानेऽस्माभिः स्थापितः । तथापि पुस्तकत्रये—पुष्पलभ्यमानो ‘वाक्यत्रये’ इति पाठोऽसमजस्य व्याख्यायां भाष्यकृतकृत पदावापोद्वापाभ्यां वाक्यद्वयत्वस्यैव समुचितत्वात् इति दाधिमथाः ॥

(द्वितीयाक्षेपानुवादभाष्यम्)

यदप्युच्यते* एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः
*इति ॥

(६४ द्वितीयाक्षेपनिराकरणवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तिसं-
ख्यानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेका-
चत्वं भविष्यति । तद्यथा—“सप्तदश सामिधेन्यो
भवन्ति” इति “त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम्” इ-
त्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति । एवमिहाप्यावृत्ति-
तोऽनेकाचत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आवृत्तिसंख्यानादिति । यथा विकृतियागे
त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश संप-
द्यन्ते । तथा घटेन तरतीति ब्रजलक्षणः षट् भवति ॥ ननु
मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं ब्रूयत्वं कथं कार्यस्य
निमित्तम् ? । उच्यते—गोद्व्यञ्च इत्यत्राश्वशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गा-
दावृत्तिमेदेनापि मेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः ॥

(उद्ध्योतः) यथाविकृतियागे इति । तत्र हि प्राप्तसामि-
धेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितम् । तच्च त्रिः प्रथमामित्यादिवा-
क्यबोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः ॥ त्रिरावृत्त्येति ।
आवृत्तिः पुनरुच्चारणम् । तज्जन्यसङ्ख्यायां सप्तदशत्ववदत्रानेका-
चत्वमिति भावः ॥ [लिङ्गादिति । अनेन लिङ्गेन श्रुतिस्मृतिसि-
द्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यत इति भावः] ॥
[भाष्ये] आवृत्तेः संख्यानाद् । गणनादित्यर्थः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् । इह तु खलु—

१ द्वितीयदोषं परिहरति—यदप्युच्यत इति ॥

२ दर्शपूर्णमासरूपप्रकृतिरथैकादशसमिदाधानकरणीभूत “प्रबो वाजा”
इत्याद्यर्चानुवादे विकृतिविशेषे “पृथुपाजा” इत्यादिकर्चद्वयाव्यहितानां “प्रकृ-
तिवत्” इत्यतिदेशेन प्राप्तानामनेन ‘सप्त’ इति वाक्येन विहिते सामिधेनी-
सप्तदशकविकृतियागे विहितं सप्तदशत्वं यथा त्रिरिति प्रकृतिविकृतिसाधारण-
वाक्यबोधितप्रथमोत्तमत्रिरावृत्तितो भवति एवमिहापीत्याद्यर्थः ॥ तदाह—
यथेति । प्रकृतौ ‘पञ्चदश सामिधेन्य’ इति विहितपाञ्चदशसिद्धये
(एकादशानामेव त्रिरित्यनेन विधानम्) ॥ छाया ॥

३ तत्रेति । विकृतियागे इत्यर्थः ॥ प्राप्तेति । प्रकृतिवदित्यति-
देशेनेति भावः ॥ छाया ॥

४ गौणत्वमिति । तथा च गौणमुद्ध्यन्त्याः संख्याविषये सुतरां नाश्री-
यत इति भावः ॥

५ अव्यापकत्वं परिहारस्य शङ्कते—भवेदिति ॥ छाया ॥

६ अतिव्याप्तिं निरस्येत्येकाव्यादी—एतदपीति ॥

७ यस्तु—येन प्रतिगृहीता कपिला तेनान्यस्य दत्ता तेन चान्यस्य इत्यादि-
रूपेण पुनःपुनर्दानसंभवो बोध्य इति रत्नकुल । तत्र, सप्रवृत्तानामृषीणामृत्वि-

किरिणा गिरिणेत्येकाजलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नो-
त्येव ॥

(प्रदीपः) भवेदिति । गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेऽपि मु-
ख्यमेकाचत्वं न निवर्तत इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति । आवृत्त्या
कार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं भवेदित्यन्वयः ॥ मुख्य-
मिति । आवृत्तिकृतद्वयचत्वेन स्वगतैकाचत्वस्य बाधयोग इति
भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदपि सिद्धम् ॥

कथम् ? ।

लोकतः । तद्यथा—ऋषिसहस्रमेकां कपिलामे-
कैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रद-
क्षिणाः । एवमिहाप्यनेकाचत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण
मुख्येन गौणेन च बाध्यत इत्यर्थः । ऋषिसहस्रमिति ।
वित्तेन क्रीत्वा २ प्रत्येकं दत्त्वा सहस्रदक्षिणाः ऋषयः संपन्ना
इत्यर्थः । सहस्रमृषयः ऋषिसहस्रमिति कर्मधारये संपन्ना
इत्यस्य साक्षादृषिभिः संबन्धः । षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः
संबन्धो, यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह ॥

(उद्ध्योतः) ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासंभवादेकन्यूनता; न
च पुनर्दानं, दत्तस्यान्यस्वत्वाक्रान्ततया पुनर्दानासंभवादत्त आह
—वित्तेनेति ॥ ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विशेष्यत्वात्कथं
दानेन संबन्धः । कथं वा संपन्ना इति बहुवचनान्तेन सामाना-
धिकरण्यमत आह—सहस्रमृषयः ऋषिसहस्रमिति । अत एव
सर्वे ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो भाष्यप्रामा-

क्त्वयजमानत्वयोः सत्त्वेपि नहि कर्मणि कर्मारम्भः’ इति न्यायेन यदाष्टकस्य
यजमानत्वेन दातृत्वं तदेतरेषामृत्विक्त्वेन प्रतिग्रहीतृत्वमित्येवं स्वस्वमात्रकर्मातु-
ष्टाने दक्षिणातः पूर्वतने सातत्यस्य सत्त्वेन दक्षिणायामपि तथौचित्येन तथो-
क्तेरसंभवप्रसङ्गात् ॥ तदेतद्वनयन्नाह—स्वस्येति ॥ स्वकर्तृकसर्वोद्देश्यकदा-
ने सङ्कल्पवृत्ताविति भावः ॥ छाया ॥

1 Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि कोष्टकार्तागतोऽर्थः
पाठः स्थानान्तरे मुद्रितः शोधकस्य पाण्डित्यमन्तरा किं बोधयतीति ज्ञेयम् ॥

2 “वस्तुतस्तु दानप्रतिग्रहमालासहस्रेण सहस्रदक्षिणत्वोपपादनं युक्तम् ऋ-
षीणां गोविक्रयस्य स्मृतिप्रतिपिद्धस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वादिति बोध्यम् ॥”
इति काशीप्रतिष्ठितविदुषामुक्तिस्तु “तैलं न विक्रेतव्यम्, मांसं न विक्रेतव्यम्,
इति व्यपवृक्तं न विक्रीयते, अव्यपवृक्तं गावः सर्पपाश विक्रीयन्ते” इति
“एओड्” सूत्रभाष्यविरोधेनोपेक्षणीयैव ॥ दानप्रतिग्रहमालायां नहि कर्मणि
कर्मारम्भ इति न्यायेन यजमानत्विक्त्वर्थयोगपक्षेऽपि विरोधस्य छायायां वर्णनाच्च ॥

3 ‘परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात्’ इति कचिदुद्ध्योते दृश्यमानं धि-
न्यमिति छायाभिप्रायश्चिन्त्यः ॥ इति दाधिमथाः ॥

प्यात् ॥ [सामर्थ्यलक्षण इति । सामर्थ्यकृतो गुणभूतैर्ऋषिभिः संबन्ध इत्यर्थः । सर्वे ते इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि पराम-
शोऽत्र पक्षे बोध्यः । अत एव दत्त्वेति समानकर्तृकेति क्त्वा ॥
मुजेर्ब्राह्मणैरिति । सह्यायां भोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव
भुजेः संबन्ध इति भावः ॥] [भाष्ये] एकैकश्च इत्यत्र उभयो-
रपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन दिवंचनश-
सोयौगपद्यम् । यथा—यथाजातीयको गार्ग्यायणीत्यादौ । तत्र च
यथा ष्वसत्त्वे समुच्चित्य द्योतकता, तदभावे गार्गीति ङीपैव,
तथा प्रकृतेऽपि शसो वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि । आदिशब्द-
विषये तु न समुच्चित्यद्योतकता, अनभिधानात् । एकशब्दे तु
समुच्चित्य प्रत्येकं च द्योतकता, अभिधानस्वभावात् । यत्र तद्वि-
तेनानुक्ता वीप्सा तत्र दिवंचनं भवत्येव यथैकैकशो देहीति ।
भाष्यस्याप्ययमाशयः—यत्र तद्विदितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं
तत्र दिवंचनमपि । यत्र मापश इत्यादौ तावतैव वीप्सानभिधानं
तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक् ॥ [भाष्ये] सहस्र-
दक्षिणा इति । सहस्रं दक्षिणा गोरूपा येषां दातृणां इत्यर्थः ॥
तेन गोसहस्रदानफला एव ते; न त्वेकगोदानमात्रफला इति
व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ [भाष्ये]
अनेकात्त्वमिति । तन्मात्रमित्यर्थः ॥

(तृतीयाक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति ॥
भवेद् यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्याद् ।
यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोऽपि तद्युगपत्करोति ।
तद्यथा—घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा । संभवि चेदं
कार्यमकारस्योच्चारणं नाम । अनेकोऽपि तद्युगप-
त्करिष्यति ॥

(प्रदीपः) संभवि चेति । एकस्यैवाकारस्य युगपत्
स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एकस्यैवेति । व्यापकस्येत्यपि बोध्यम् । अकार-
स्येत्युपलक्षणमित्युक्तम् । [भाष्ये] उच्चारणं नामेत्युत्तरमत
इति शेषः ॥

1 अयं कोट्टकान्तर्गतपाठः Beangal Asiatic Society मुद्रित-
पुस्तकेऽपि 'दिक् ॥ भाष्ये' इत्यनयोर्मध्ये मुद्रितः । तथाप्यसाभिदृष्टायानुसारेण
यथास्थानं स्थापितः ॥ इति दाधिमतः ॥

१ सामर्थ्यस्वरूप इत्यर्थवारणायाह—कृत इति ॥ तथा च निमित्त-
परलक्षणपदेन बहुव्रीहिरिति भावः ॥

२ अन्यथा संख्यायाः कर्तृत्वासंभवेन तदसङ्गतिः स्पष्टेति ॥ छाया ॥

३ ब्राह्मणैरेवेति । संख्याश्रये भोजितं संख्यैव भोजिता भवति ।
गुणगुणनोरभेदादिति भावः ॥ छाया ॥

४ एकेति प्रधानार्थकसंयोजनम् । किंचायं न भाष्यप्रयोगः किं तु तथा
तद्व्यति श्रौतः सार्तो वा व्यवहारो भगवता दृष्टान्तत्वेनोक्तः । तत्र छान्दसत्वादिना
न दोषः 'एकैकशः पितृसंयुक्तानी' त्यादिब्रूदिति दिग्दर्शो बोध्यः ॥ छाया ॥

५ यथा गोसहस्रस्यै दीक्षितस्यैकस्य यजमानस्य गोसहस्रदानसमाप्तिः
प्राक् प्रतिग्रहीतृत्वस्यासंगवे गवान्तराभावेन कस्त्वैव स्वस्वत्वगुत्पाद्य दानानृत्या

(३५ पूर्वपक्षिसंमतनानात्वसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्य-
वायात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आन्यभाव्यं त्वकारस्य ॥ कुतः ? ॥ कालश-
ब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च ।
कालव्यवायात्-दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायाद्-
दण्डः । नचैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम् ।
भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य ॥

(प्रदीपः) एवं परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायेनाका-
रस्य मेदं साधयति—आन्यभाव्यमिति । अन्यस्य भा-
वोऽन्यभावस्ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात्
स्वार्थे ष्यञ् । अथवान्यो भावोऽन्यद्वस्तु तस्य भाव इति
भावे ष्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं मित्रानां दृष्टम् ।
यथाऽसंहितायाम्—अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः, इतिरि-
त्यादौ शब्दव्यवायः । तत्र तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात् ।
एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टं यथा अ इति केवलाकार उच्चार्यते,
तस्मादुदात्तादिगुणमेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य ।
प्रत्यभिज्ञानं चालादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवाये-
ऽपि कालव्यवायोऽस्ति, तथापि कालव्यवाय एव द्विधा
दर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च ॥

(उद्घोतः) आन्यभाव्यमित्यन्यत्वत्वमित्यर्थो नेत्याह—
अन्यस्येति ॥ अथवेति । भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः ॥
एवंच प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः । यथेति । एवंचाग्र
इत्याद्यकारो दण्डेलकाराद्विभक्तः । दण्ड अग्रमित्यादौ कालव्यव-
धानात्, दण्ड इहेति प्रयोगे इकारवत् । तथा दण्ड इत्यत्राद्याका-
रोन्याकाराद्विभक्तः, शब्दव्यवायात्, कृतिरित्यादौ तकारव्यवहि-
तेकारवद्—इत्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि पार-
माथिक एवेत्याशयेन तद्वेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—उदा-
त्तादीति । नानात्वमकारस्येति । युक्तमिति शेषः ॥ ननु य

सहस्रदक्षिणसत्रफलभाजो जाता इति भावः ॥ अदक्षिणत्वं तु कस्मिंश्चिदेव
द्वादशाहादिसत्रे इत्यप्यनेन भाष्येण ध्वन्यत इति बोध्यम् ॥

६ तृतीयदोषमुद्धरति—यदप्युच्यत इति ॥ छाया ॥

७ न चैकस्य कालशब्दव्यवाय उपपद्यते । नानात्वे तूपपद्यते यथा
अइउण्यत्राकारेकारयोर्था वाहिरिति । ननु यथा एकस्यापि घटादेः स्व-
व्यञ्जकप्रदीपसन्निधानासंनिधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तथैकस्याप्यकारस्य
व्यञ्जकध्वनिसन्निधानात्प्रथममुपलब्ध्यस्य मध्ये च तदसन्निधानादनुपलब्ध्यस्य प-
श्चात्तत्सन्निधानादुपलब्धिरिति उपलब्ध्योरेव कालव्यवायो नाकारस्य ॥ नैतत्प्र-
तीतिसाधिकमुच्यते । लौकिका ह्यकारयोरेव व्यवायं मन्यन्ते येऽसिन् दुस्कर्णे
शिक्षिता न भवन्ति । किञ्चानुनासिकत्वादीनां विरुद्धानां धर्माणामेक एवाश्रयो-
ऽकार उपलभ्यतेऽतो विरुद्धधर्माभ्यासाद्वाधादिवद्भेदोऽनुमातव्यः । प्रत्यभि-
ज्ञा च जातिनिबन्धना । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा त्वसिद्धा भेदस्यैव प्रतिपुरुषं प्रसिद्धेति-
त्यादिकं पदमज्यौ स्पष्टम् ॥

एवोदात्तोकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्यभिज्ञावि-
रोधोऽत आह—प्रत्यभिज्ञानं चेति ॥

(३६ नानात्वहेतुवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शान्मन्यामहे—आन्य-
भाव्यमकारस्येति । यदयं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपल-
भ्यते—अश्वः, अर्कः, अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो
युगपत्सुगमे च भवति मथुरायां च ॥

(उद्द्योतः) विभुत्वं निरात्रष्टे [भाष्ये] युगपच्च देशेति ।
अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते ॥ देशपृथक्त्वेष्विति ।
देशानां पृथक्त्वेषु मेदेषु सत्स्वित्यर्थः ॥

(एकत्ववादिभाष्यम्)

यदि पुनरिमे वर्णाः—

(३७ एकत्वसाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ शकुनिवत्स्युः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तद्यथा—शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्प-
तिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र
दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्यते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकाना-
मेव व्यञ्चनीनां वायो, न व्यञ्ज्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो
भावः ॥ यथा शकुनिः पङ्क्तेरादौ स्थित आशुसंचारात्तदन्ते
भवति, एवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानासन्निधानाभ्यामकारस्योपल-
म्भानुपलम्भावित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी
एकत्वं स्थापयितुं तद्दूषणोद्धारमाह [भाष्ये] यदि पुनरिति ॥
तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य तद्वत्परिच्छिन्नत्वे न तात्पर्यम्,
तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह—कालशब्दाभ्यामिति ॥
व्यक्तिस्फोटवादिन इति । व्यक्तेर्नित्यत्वैकत्ववादिन एकैव शब्द-
व्यक्तिरिति वादिन इत्यर्थः । अनेनार्थं दूषणं परिहृतम् ॥ द्वितीयं
परिहरति—यथेति । एवमिति । अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलम्भो
व्यञ्जकवशादिति शेषः । पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेऽपि, अव्यवहितस्य
व्यवधानेऽपि न मेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भावः ॥ नन्वेवं

१ एवमेकत्वं निरस्य विभुत्वमपीत्यर्थः ॥ अत एव आन्यभाव्यमित्यस्यै-
वानुपपन्नः कृतो भाष्ये ॥ छाया ॥

२ तत्रेति । वार्तिक इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ अत्र व्यक्तेर्वाचकत्वमिति न व्यक्तिस्फोटपदार्थ इत्याह—व्यक्तेरिति ॥
सिद्धान्तरीत्या तस्यापि तात्पर्यमाह—एकैवेति ॥ छाया ॥

४ आद्यं कालशब्दव्यवायादन्यत्वम् ॥

विभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्र देशे सर्वदोषलम्भापत्तिरत आह—
व्यञ्जेकेत्यादि ॥

(नानात्ववादिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च
शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्व-
र्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं
द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत, नायं कूटस्थः
स्यात् ॥

(प्रदीपः) जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते-
अनित्यत्वमिति । भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्ते-
रेवैकनित्यत्वप्रतिज्ञानात् । तच्चैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते,
दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरादिभेदेन भिन्नत्वात् । न ह्येकस्यैवो-
दात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम्, रूपान्तरपरिग्रहादनित्य-
त्वप्रसङ्गात् । तस्माद्विन्ना एवानित्या एवाकाराः, प्रत्यभिज्ञा
लाङ्घतिनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः ॥

(उद्द्योतः) जातिस्फोटेति । जातिरेव एका; शब्दव्यक्तय-
स्त्वनन्ता इति वादीत्यर्थः ॥ [भाष्ये] अनित्यत्वमेवं स्यादिति ।
व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या नित्यत्वं मन्यते इति भावः ॥ ननु विमो-
रेकस्यापि व्यञ्जकवशादनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह—
भवतेति । भाष्येऽपि नित्याश्च शब्दा इत्यस्य तवेत्यादिः ।
भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावमुपपादयति—रूपान्तरेति ॥ तस्माद्विन्ना
एवानित्या एवाकारा इति पाठः । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्तः ।
अनन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ यद्यप्यनुदात्त-
त्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाङ्गीकारान्न दोषस्तथापि स्फटिकस्येवास्यापि
इतरसंनिधानेन तद्रूपपरिग्रहे संसर्गाऽनित्यताविरोधिकूटस्थत्वाभाव
इति भावः ॥

(एकत्ववादिभाष्यम्)

यदि पुनरिमे वर्णाः—

(३८ एकत्ववादिमतवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ आदित्यवत्स्युः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तद्यथा एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगप-
द्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते ॥

(उद्द्योतः) पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति—भाष्ये यदिपु-
नरित्यादिना । एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषूपलब्धिरादित्यस्येव

५ द्वितीयं विभुत्वविराकरणम् ॥

६ पूर्वपक्षिमतावलम्बी दूषणद्वयोद्धारं निरस्यति—नैवमित्यादिना ॥

७ साधयतीति ॥ [“आदित्यवद्योगपद्यम्” (५० मी० ११११५) इति
जैमिनीयवचनमनुसृत्य] मीमांसक इति शेषः ॥ छाया ॥

८ ‘स तावदेक इति सर्वसंमतम् । तस्य चानेकत्रोपलम्भ इति निर्विवादम् ।
तद्वदपि’ इत्याशयेन भाष्याशयमाह—एकस्यैवेति ॥ छाया ॥

संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च । तत्तद्देशसंसर्गेणाल्पप्रकाशत्वाधिक-प्रकाशत्वादियुगसंसर्गादिति भावः ॥

(नानात्ववादिभाष्यम्)

विषम उपन्यासः—नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेष्टूपलभते । अकारं पुनरुपलभते ॥

(उद्ध्योतः) विषम इति । आदित्यद्रष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकानेकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षता युक्तेति भावः ॥ अकारं पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमिति शेषः ॥

(एकत्ववादिभाष्यम्)

अकारमपि नोपलभते । किं कारणम् ? ॥ श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणामिज्वलित आकाशदेशः शब्दः । एकं च पुनराकाशम् ॥

(प्रदीपः) व्यक्तिसफोटवाद्याह—अकारमपीति ॥ श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम् ॥ बुद्धिनिर्ग्राह्य इति । पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः ॥ प्रयोगेणेति । प्रयुज्यत इति प्रयोगो ध्वनिस्तेनाभिव्यक्तः ॥ देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनिकृतः ॥

(उद्ध्योतः) शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह [भाष्ये] अकारमपि नोपलभत इति । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभत इत्यर्थः ॥ श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्र एव उपलब्धिर्येत्येत्यर्थः ॥ करणक्तिन्त्वेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा ॥ एतद्विशेषणफलं दर्शयति—श्रोत्रेति । ननु दिश एव श्रोत्रत्वाद् कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह—आकाशेति । कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं नम एव श्रोत्रम् । चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भावः ॥ दिशोऽनतिरिक्तमेव चाकाशमिति तत्त्वम् ॥ ननु तथाप्यतर्जोऽंगतघटादिरूपस्य तैजसचक्षुर्मात्रत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमसंबद्धं तद्वाहकं, संबद्धं वा,

नाश इत्याह—असंबद्धेति । अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशवच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशगमनात्संबन्धः, उत शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनात्, नोभयमपीत्याह—गमनाभावादिति । श्रोत्रस्य चेति । चेन शब्दपरिग्रहः । उभयोरपि गमनाभावे हेतुनिष्क्रियत्वं दूरदेशस्थशब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशोऽनभिव्यक्तेः । आकाशदेशत्वे च तद्वदेव तस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशोऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः ॥ आहंकारिकाणीन्द्रियाणीति सांख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य सिध्यतीति बोध्यम् ॥ श्रोत्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—पूर्वपूर्वेति । एवं चाशुतिरोधीयमानानेकवर्णवद्वत्कलादिशब्दग्रहणसंभवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ प्राप्तपरिपाकेति । तत्सहकृते त्वर्थः । अन्यबुद्धिरन्यवर्णबुद्धिः । एवं च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तःकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणान्यवर्णसंबन्धेन वर्णसमुदायप्रतिविम्बवदखण्डस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वदा शब्दोपलम्भः स्यादतो [भाष्ये] प्रयोगेणामिज्वलित इति । तद्वयाचष्टे—प्रयुज्यत इति ॥ ध्वनिरिति । वर्ण इत्यर्थः ॥ [भाष्ये] एकं च पुनराकाशमिति । एवं चैकसिन्नाग्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतः शब्दोऽप्येक एव । तत्रैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशोपलम्भ एवासिद्ध इति भावः ॥ नन्वेकत्वेऽयं पूर्वोऽयं परोऽयं देवगृहेऽयं राजगृह इति भेदप्रतिभासः कथमत आह—देशभेदेन त्विति । औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधकः । एवं संसर्गानित्यतापि तस्येव नास्यापि बाधिका तस्यापि नीलं नम इत्यादि संसर्गानित्यताप्रतीतेरित्याशयः ॥ अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वं च ध्वनितम् ॥

(नानात्ववादिभाष्यम्)

आकाशदेशा अपि बहवः । यावता बहवः, तस्मादान्यभाव्यमकारस्य ॥

(प्रदीपः) भेदवाद्याह—आकाशदेशा इति । यथा पृथिव्या एकत्वेऽपि सुगन्धमथुरादिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशबाहुल्यमत आह—यथेति । एवं चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः । सर्वत्र भेद औपाधिक एव, स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः । श्रोत्रसंबन्धस्तु

१ आदित्यद्रष्टान्तं निरस्यति—विषम इति ॥ छाया ॥

२ एकत्ववादी दृष्टान्तवैषम्यं परिहरति—आकारमपीति ॥ छाया ॥

३ अत्र बहव इत्यनेनाकाशत्वं जातिरप्यस्तीत्युक्तम् । तदुक्तम्—

‘संयोगिधर्मभेदेन देशेऽत्र परिकल्पिते ।

तेषु देशेषु सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते ॥

इति । तस्मादेवाकारस्यापि भेद इत्याह—भाष्ये यावतेति । यस्यादित्यर्थः ॥ छाया ॥

१ ‘पञ्चां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्’ इति पुरुषसूक्तश्रुतेः ॥ इति दाधिमथाः ॥

२ ‘दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते’ भानाभावात् । तत्तत्कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीमृतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेः इति ग्रन्थेन दिश ईश्वरानतिरिक्तत्वं बोधयित्वा ‘शब्दसमवायिकारणत्वेन कुसुमेश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम्—’ इत्यादिग्रन्थेनाकाशस्यापीश्वरानतिरिक्तत्वस्य दीधितिकृता स्पष्टीकृतत्वेन ‘तदभिज्ञाभिज्ञस्य तदभिज्ञत्वम्’ इति नियमाङ्गीकारे दिगाकाशयोरनतिरिक्तत्वमिति सारम् ॥ दाधि० ॥

प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा तन्त्रान्तरे व्युत्पादित एव ॥

(३९ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवर्णाकृतिरूपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति ।
तथेवर्णाकृतिः, तथोवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीपः) एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते—आकृतिग्रहणादिति । अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते । नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः तत्र । प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम् । तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्येनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् अष्टन आ विभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्भ्रस्वस्य ग्रहणं न भवति । अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् । भुतश्च विषये स्मृत इति न्यायात् भुतस्याग्रहणम् ॥

(उद्द्योतः) तत्रापि पक्षेऽस्य च्वावित्यादौ दोषो नेत्याह—भाष्ये आकृतिग्रहणादिति । तदाह—अकारजातिरिति । सर्वप्रदेशेष्विवति । प्रत्याहारेऽस्य च्वावित्यादौ च । अकारव्यक्तीनामानन्त्यमाश्रित्य वार्तिककृता वर्णसमाम्नायस्थस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादित्यस्यापि विवृतोपदेशो नोदितः । भाष्यकृता तु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्यैग्रहणाय तत्र जातिनिर्देशे आवश्यकं जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धेः स दोषो वारितः । अस्य च्वावित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनण्त्वात्सर्ववर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्देशेनैव परिहृतम् । एवं चाणुदित्सन्नेऽण्ग्रहणं न कार्यमित्याशयः ॥ तस्याश्चेति । स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः ॥ तत्र प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात् षण्णामेकशेषनिर्देशाद्वा ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यम् ॥ ननु जातिनिर्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह—अष्टन इति । अन्यथा ह्रस्वमेवेति । न च तन्निर्देशेऽन्तरतमपरिभाषया दीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानम्, दीर्घनिर्देशे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यैव विधानम्, जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यम् । दीर्घनिर्देशसामर्थ्येनान्तरतमपरिभाषावाक्यपक्षेनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेव कल्पने लाघवमित्याशयात् ॥ ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्माभूद्भ्रस्वः भुतस्तु स्यादत आह—भुतश्चेति । विषये—दूराद्भूतादौ । अनेनापि भुतविधानेऽंशेऽनुवाददोषः स्यादिति भावः ॥

१ एवं व्यक्तिस्फोटेति । उक्तप्रकारेण प्रसङ्गाद्व्यक्त्यैक्यपक्षे दूषिते परिशेषात् 'जातिरेवैका नित्या विभ्वी, व्यक्तयो भिन्नाः' इति पक्षमेवाश्रयितुं तत्र पक्षे धात्वादौ विवृतत्वाद्यनेक्यत्वाद् 'अस्य च्चौ' इत्यादिस्थसर्ववर्णग्रहणादिरूपप्राप्त्युक्तदोषोद्घाराय जातिपक्षमेवाश्रयते इत्यर्थः । अन्यथा तदाश्रयणे व्यक्तिभेदेन प्रायुक्तदोषापत्तिरिति भावः । छाया ॥

२ तत्रापि व्यक्तिभेदेऽपि ॥ छाया ॥

३ ननु केन तदाश्रये साफल्ये व्यक्त्यन्तरे न स्यात् । सामान्यशास्त्रीयविवृतत्वहानिः स्यादत आह—तत्रेति । तस्मिन्तीत्यर्थः ॥ छाया ॥

(सिद्धान्तसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १२)

॥ * ॥ तद्वच्च तपरकरणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते—आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति ॥

(प्रदीपः) तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत्, तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सर्वत्राकृतिनिर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह—भाष्ये तद्वच्चेति । सादृश्ये वतिभ्रमं व्यावर्तयति—स इति । अथवा वत्यन्तमेतदिति । तदा तद्वदित्यस्यास्य च्वावित्यादिवदित्यर्थः ॥ तदाह—तत्र न्यायेनेति । तत्रास्य च्वावित्यादौ । आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तत्र तत्र तपरकरणम् ॥ जातिपक्षेऽपि विवृतत्वप्रतिज्ञाऽकः सर्ववर्ण इत्यादेर्दण्डानतिरित्यादौ दीर्घार्थमावश्यकैव । एवं प्रत्यापत्तिवचोऽप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायाज्जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववत् । विधेये त्यदादीनाम इत्यादौ तद्वारणायाप्रत्यय इत्येतदिति बोधितम् । अत्र पक्षेऽण्ग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशाच्च दोष इति भावः ॥

(सिद्धान्तदूषकभाष्यम्)

ननु च सर्ववर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् ॥

(सिद्धान्तभूषकभाष्यम्)

प्रत्याख्यायते तत् * सर्ववर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्च * इति ॥

(४० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ हलग्रहणेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

किम् ? ॥ “आकृतिग्रहणात्सिद्धम्” इत्येव । ‘श्लोञ्जलि’ अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति—अण् सर्ववर्णान्गृह्णाति—इति ॥

(प्रदीपः) हलग्रहणेषु चेति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं

४ तस्यापीति । अन्तरतमपरिभाषावाच्यद्वारेति भावः । पर्यायेणेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ ज्ञापकत्वं विघटयति—ननु चेति ॥ क्रियेरन्निति । संभावनायां लिङ् । एतदपि संभवत्येवेत्यर्थः । तथा च तस्य तत्कृतातिप्रसङ्गवारकत्वादज्ञापकत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

६ इदं दूषयति—प्रत्याख्यायत इति ॥ तत् सर्ववर्णाहकेऽण्ग्रहणमित्यर्थः ॥ एवं च तपरकरणं लिङ्गमेव ॥ छाया ॥

खफछटेल्यत्र त इति द्वयोस्तकारयोर्ज्ञत्वं न स्याद्, अपि त्वेकस्यैवेल्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्याद् अभित्था इत्यादावेव स्यात् ॥

(उद्घोतः) अवात्तामिति । वसेर्लुङ् । तसस्ताम् । सिच् । सः सीति तत्वम् । वदन्नजेति वृद्धिः । झलो झलीति सलोपः ॥ ननु वचनसामर्थ्याज्झलसदृशेऽपि भविष्यतीत्यत आह—अभित्था इति । मिदेलुङि सिचि रूपम् ॥

(४१ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ रूपसामान्याद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा—‘तानेव शाटकानाच्छादयामः, ये मथुरायाम्’ ‘तानेव शालीन् भुञ्जहे, ये मगधेषु’ तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम्’ अन्यस्मिश्चान्यस्मिन् रूपसामान्यात् ‘तदेवेदम्’ इति भवति । एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् ॥ १ ॥

(प्रदीपः) रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशेऽपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोऽस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं तु सामान्यं भवतु मा वा भूत्सर्वथा लोक इव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आकृल्लेनाश्रयणेऽप्याह—भाष्ये रूपसामान्यादिति ॥ तद् व्याचष्टे—व्यक्तीति । अभेदव्यवहार इति । रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः । अल्पमहत्त्वाल्लक्ष्यहस्वदीर्घगोषटादिषु गौर्घट इत्यादिव्यवहारवदिति भावः ॥ एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोऽपि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह—व्यक्तिव्यतिरिक्तं त्विति । भावेति ॥ अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः । सादृश्यं चात्र समानध्वनिकृतम् ॥

—००५००—

(शिवसूत्रम्)

ऋलृक् ॥ २ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ लृकारोपदेशः किमर्थः ? ॥

(उद्घोतः) ऋलृक् ॥ [भाष्ये] अथ लृकारेति । यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रीविवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषामृषीणां ना-

१ उभयं पदार्थ इत्युक्तेस्तत्रापि गतिर्वक्तव्या नहीयमेव व्यक्तिरनुकार्येत्यत्र प्रमाणमस्ति । न चाविशेषः व्यक्तिप्रवहानात् । न चोपास्यतेर्लक्ष्यसमवायोऽस्तीति महद्वनौचित्यमिति भावः ॥ छाया ॥

२ ननु जाल्यभावे कथं सादृश्यम् । नचावयवकृतम्, तेषां निरवयवत्वादत आह—सादृश्यमिति ॥ छाया ॥

३ अनेकस्यपीति पाठः । अनेकेषामित्यपपाठः संख्याप्रधानानेकशब्दे बहुवचनस्यानिष्टताया नञ्सूत्रभाष्ये स्पष्टत्वात् ॥ मञ्जूपायां विवृतत्वाच्च ॥ दा० ॥

४ वृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान्तद्विगर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

१२

नाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नम्, तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेति एतत्तात्पर्यम् । अन्यवर्णचतुर्दशं तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते, न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते, यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति लृकारोपदेशस्यापि तद् भवितुमर्हति । को वा विशेषः ॥ ?

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः । यश्चापि प्रयोगविषयः सोऽपि कृत्स्नस्थस्यैव । कृपेश्च लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वादकारस्यैवाचकार्याणि भविष्यन्ति । नार्थ लृकारोपदेशेन ॥

(प्रदीपः) ऋलृक् ॥ अल्पीयानिति । ऋकारापेक्षः प्रकर्षः । ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोऽप्यस्याल्पतर इत्यर्थः ॥ अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्य इत्याशङ्क्याह—यश्चापीति । तत्र ऋकारवस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेऽन्तरतम इति स्थानिसदृश लृकारो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये] प्रयोगविषय इति कर्मधारयः । प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः ॥ अल्पेति । यथा मुद्रादणिलादेः । ननु ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह—तत्रेति ॥ स्थानेऽन्तरतम इतीति । यद्यपि कृपोरोल इत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्यादेशभावस्तथापि तद्वारा ऋकारलृकायोरपि स इति भावः ॥

(भाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(४२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणमुत्पाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽर्श-
क्तिजानुकरणार्थः मुत्पाद्यर्थश्च ॥

इति श्लोकेनेति भावः ॥

५ ‘अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्णचतुर्दशम् ।

धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीदृशसिद्धये ॥’

इति नन्दीश्वरकाशिकायामेव । तत्र धात्वर्थमित्यनेन धातुमूलकशब्दसाधकशब्दप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थेकान्त्यवर्णकरणस्यान्यप्रयोजनकत्वाभावबोधनात् ॥

६ साधुशब्दोच्चारणशक्तेरन्या शक्तिरेवात्राशक्तिः । नञ्शक्तेर्जन्मेति । प० मं०

७ इकोयणचीत्यत्रास्त्यपि लृकारोपदेशे वैषम्यात् संख्यातानुदेशाभावेऽपि आन्तरतम्यात्सिद्धमिष्टम् । गमिप्रभृतीनां लृकारस्येत्वंज्ञापि पुपादि-
युताद्भूति इति ज्ञापकात् सिद्धा । अतो निर्दिष्टान्येव प्रयोजनानि । प० मं०

यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्—यदृच्छया कश्चिद्
लतको नाम । तस्मिन्नचकार्याणि यथा स्युः—दध-
यलतकाय देहि मध्वलतकाय देहि, उदङ्ङलत-
कोऽगमत्, प्रत्यङ्ङलतकोऽगमत् । चतुष्टयी श-
ब्दानां प्रवृत्तिः—जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रिया-
शब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः ॥

(प्रदीपः) यदृच्छेति । अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य
यः शब्दः प्रयोक्त्रमिप्रायेणैव प्रवर्तते स यदृच्छाशब्दो
द्विधादिः । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य
वार्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वाद्ग लृकारोपदेशः
कृतः ॥ अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्ती-
त्यवगम्यते । गाव्यादीनां तु गवादिभिर्निवर्तितत्वादसाधुत्वम् ।
ऋतकशब्दस्त्वार्थश्रयेणैव विनियुक्त इति लृतकशब्दस्या-
निवर्तकः ॥

(उद्द्योतः) अर्थगतमिति । शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः ।
यद्वा व्यक्तेरेव वाच्यता । तस्यां च प्रकारताविशेष्यताख्यविषय-
ताद्वयाङ्गीकाराच्छक्तिग्रहोपपत्तिः । सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति
भावः ॥ प्रयोक्त्रमिप्रायेणैवेति । शक्तिबोधनं प्रयोक्त्रधीनमिति
भावः । अन्यथा शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यतापत्तिः । एवं च 'स्वे-
च्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्केत्यमानः शब्दो यदृच्छाशब्दः' इति
बोध्यम् ॥ ननु ऋकारस्याचूत्वे ऋलवर्णयोः सावर्ण्याद् ऋकारेण
लृकारस्यापि ग्रहणादचकार्यसिद्धौ किम् लृकारोपदेशेनेत्यत आह
—ऋकारेति ॥ उपदेशः कृत इति । पाणिनये शिवेनेति
शेषः । वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशेऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि
तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः ॥ सवर्णविधिद्वारकं फलमपि
स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास इति बोध्यम् ॥ ननु
सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य द्विधादीनामपि व्युत्प-
त्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्त्वे किं मानमत आह—
अर्थवदिति । नित्यमिदम् । बहुचूर्णं तस्य चारितार्थ्यात् ॥
एतदर्थं तद्वित्तपदं तद्विशिष्टपरम् । अग्रत्यय इत्युक्तेश्च पचतकी-
त्यादौ न दोषः । प्रत्ययश्च तद्वित्तमिन्न एव । बहुपटवस्तिष्ठन्ती-
त्यादौ यं समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशयमन्ये ॥
ननु लृतकस्यासाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयतेत्यत आह—गाव्यादी-
नामिति । ऋतकेन लृतकानिवृत्तौ हेतुरर्थाश्रयेणेति । स्वगत-
क्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यर्थः । अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिः ।
एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य निवर्तक
मिति भावः । तद् ध्वनयन्नाह—भाष्ये चतुष्टयीति । शब्दाना-

मर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तमेदात्मकारचतुष्टयवतीत्यर्थः ।
तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्ता स्वेच्छया संनिवेशितः । स चाने-
कविधः—एकव्यक्तिसंनिवेशितो द्विधादिरेकः, तत्र न किञ्चिद-
तिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात् । किंतु शक्य-
स्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानम् । तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वाव-
च्छिन्नः स एवार्थः । यद्वा शब्दपराद्वाच्येऽर्थे एव त्वादिः । एवं
कादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेपु शक्तिः । ततो द्विधपदादिव
शक्यार्थे एव त्वादिः । कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते
तत्तज्जात्युपलक्षिते सा । टिष्ठभादीनां तु तच्छक्यानामानन्त्या-
त्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भत्वादि-
पदैर्भादिसंज्ञैवोच्यते । अत एव वृद्धिश्चे वक्ष्यति “कुत्वं क-
स्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं “भसंज्ञे”
ति । अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्या-
यत्वं स्पष्टमेव उक्तम् । संज्ञा च पदमेव ॥

(भाष्यम्)

अशक्तिजानुकरणार्थः—अशक्त्या कयाचिद्
ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति प्रयु-
क्तम् । तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलृतक इत्याह कुमा-
र्यलृतक इत्याहेति ॥

(प्रदीपः) अशक्तिजेति । अशक्तिजानुकरणस्य जातिश-
ब्दत्वमिच्छन्ति । यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः सम-
वेता तत्संबन्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति ॥

(उद्द्योतः) ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः कान्तर्भवतीत्यत
आह—अशक्तिजेति ॥ यस्मादिति । अनुक्रियमाणशब्दव्य-
क्तयो बह्व्यः । प्रत्यभिज्ञा तु जातिनिबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना
वेति भावः ॥ एतेऽपि यदृच्छाशब्दाः स्वेच्छयैव वक्ता शब्दपरतया
प्रयोगाद् इत्यन्ये ॥

(भाष्यम्)

मुत्याद्यर्थश्च [लृकारोपदेशः कर्तव्यः] ॥

के पुनः मुत्यादयः ? ॥

हुतिद्विर्वचनस्वरिताः । ऋ३तशिख । ऋप्सः ।
प्रहृप्तः । मुत्यादिषु कार्येषु कृपेर्लृत्वं सिद्धम् । तस्य
सिद्धत्वादचकार्याणि न सिद्ध्यन्ति । तस्माद् लृका-
रोपदेशः क्रियते ॥

(उद्द्योतः) मुत्यादिकं च, गुरोरनृत इति हुतैः ॥ अनचि
चेति द्वित्वम् ॥ प्रपूर्वात्कृपेरन्तर्भावितव्यर्थार्त्कर्मणि क्ते गतिरन-

ष्टव्यम् । ततश्च निजेगित्यत इति हलि चेति दीर्घत्वं स्यात् तस्मिन् कर्तव्ये
लृत्वस्यासिद्धत्वादिति यथान्यासमेव साधीयः ॥ इति प० मं०

४ हुत इति । स चोदात्तः । स च 'अचक्ष्व' इति वचनादचत्वमपेक्ष्यते ।
गुरुसंज्ञार्थेति भावः ॥ छाया ॥

५ द्वित्वमिति । पकारस्याच उत्तरस्येति भावः ॥ छाया ॥

१ इत्याहेति । तत्राचकार्याणि यथा स्युरिति शेषः ॥ छाया ॥

२ चः पूर्वसमुच्चये । एतदग्रे 'लृकारोपदेशः कर्तव्यः' इति, 'कर्तव्यः'
इति वाऽपपाठः ॥ छाया ॥

३ ननु च कृपोरोल इत्येतत्सूत्रं स्वरितविधानात्परं अअ इत्येतत्सूत्रात्पूर्व-
मस्तु । एवं हि लृत्वस्यासिद्धत्वात् हुतस्वरितद्विर्वचनान्यपि लृकारस्यैव सि-
ध्यन्ति । नैतद्वि । कृपोरोल इत्येतत्सिद्धत्वात्कृप्याग्रे यद्वा इत्येतदप्युक्त-

न्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे, वर्ज्यमानस्वरेण शिष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् ॥ अनृत इति निषेधस्तु न ऋदिद्विदिति पृथगनुबन्धकरणेन क्वचित्परस्परग्रहणज्ञापनात् ॥

(अथ प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

(४३ प्रयोजनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ॥*॥
(भाष्यम्)

न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते—ऋतक एवासौ, न लृतक इति ॥

(प्रदीपः) न्याय्यभावादिति । ऋतकशब्दो न्याय्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात् । ऋतिः सौत्रो धातुः, तत औणादिकः कुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति कुन्प्रत्ययः ॥ संज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्दर्शयति—जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विता एव प्रयोक्तव्या इति ॥ सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत् शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानम् । अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च ॥

(उद्घोतः) न्याय्य इति । संज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः ॥

तत्र हेतुमाह—कृदन्तमिति ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेव न्याय्यत्वमित्याशयेन शङ्कते—सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहारः ॥ न च तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वाच्च शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात् । तदध्वनितं भाष्ये “साधु मन्यन्ते” इति ग्रन्थेन ॥ ऋतक एवासौ, न लृतक इत्युच्यते ।

(व्याख्यानन्तरभाष्यम्)

अपर आह—न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति । स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु—ऋतक एवासौ, न लृतकः ॥

(प्रदीपः) अपर आहृति । पूर्वमुक्तम् ऋतक एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यो ननु लृतकशब्द इति, इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वाद् लृतक इत्युच्यते ॥

(उद्घोतः) इदानींत्विति । भाष्ये कल्पयितव्य इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधुः ऋतक एव नामत्वेन कृतो न

लृतकः । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वाच्च शास्त्रविषय इति भावः ॥ अशक्तिजत्वादिति । जिह्वाऽपाटवजत्वादित्यर्थः । एवं चासाधुरेवेति भावः ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः—लृफिडः लृफिडुश्चेति ॥

(प्रदीपः) अयं तर्हीति । ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा लृतकशब्दस्य निवर्तकः । ऋफिड ऋफिडु इत्येतौ लनन्वाख्याताविति कथम् लृफिडलृफिडु इत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः ॥

(उद्घोतः) लृतकाद्लृफिडे वैपम्यं दर्शयति—ऋतकशब्द इति ॥ लृतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादिः ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

एषोपि ऋफिडः, ऋफिडुश्च । कथम् ? । अतिप्रवृत्तिश्चैवं हि लोके लक्ष्यते । फिडफिडुवौणादिकौ प्रत्ययौ ॥ त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः—जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ॥

(प्रदीपः) एषोऽपीति । उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्याताविति भावः ॥ अतिप्रवृत्तिरिति । अतः प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ न सन्तीति । अद्यत्वेऽपि यदा नाम क्रियते, तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणो बाध्यरोप्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) फिडफिडुयोरुणादिष्वदर्शनादाह—उणादय इति । बाहुलकसिद्धावेतावित्यर्थः ॥ अतिप्रवृत्तिश्चैवेति । तथा च फिडफिडुयोः स एव प्रकृतिर्न तु लृ इति धात्वन्तरं कल्प्यम् । संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियमाणसंज्ञानुग्राहकमिति भावः ॥ एवं च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कूचीमञ्जीलाद्यसाधु, शास्त्राविषयश्चेत्युक्तम् ॥ अतैरिति । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां क्वचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्रकुत्रचित्संज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामित्येवम् लृतकलृफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाभावाच्च तदर्थं लकारोपदेश इत्युक्तम् ॥ इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे—[भाष्ये]

५ न्याय्य इत्यस्य व्याख्या—शास्त्रेति ॥ छाया ॥

६ एवं च वदता शास्त्राननुगतं देशभाषया यत्कूचीमञ्जीलादि नाम क्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतमिति ॥ श० कौ० ॥

७ प्रयोजनवादी आह—भाष्ये—अयं तर्हीति ॥ छाया ॥

८ खण्डयिता परिहरति—एषोऽपीति ॥ तौ विनियोजकामैर्भ्रांस्या लृफिडादि प्रयुक्तमित्यारोप्यसाधिष्ठानान्यत्वादेवमुक्तिः ॥ छाया ॥

९ एषो भिन्नक्रमः लक्ष्यत एवेत्यर्थः । चोपि भिन्नक्रमोऽप्यर्थः । लोकेऽपीत्यर्थः ॥ तेन वेदपरिग्रहः । छाया ॥

१ ननु च नाचः स्वरितो विधीयते । सत्यम्, अनुदात्तसंज्ञा त्वचो विधीयते स्वरितसंज्ञाप्येवम् । ततश्च स्थान्यादेश्योरुभयोरपि लकारयोरनन्वाख्यातत्वो न स्यादेवेति । प० मं० स्पष्टम् ॥

२ शास्त्रान्विता एवेति । तथा च जातिशब्दादौ यथा गवाद्यो गव्यादिनिवर्तकास्तथा ऋतकादय लृतकादिनिवर्तका इति दृष्टान्तलाभः ॥ छाया ॥

३ युक्त इति शेषः ।

४ ननु येन नाम कृतम्—लृतक इति, तेनैव लृतक इति व्यवहियमाणत्वेन ‘ऋतक एवासौ न लृतकः’ इति कल्पनमयुक्तमत आह—ऋतकेति । तच्छब्दप्रतिपादनीय एवासौवित्यर्थः ॥ छाया ॥

त्रयी चेति । चेनेदं ध्वनितम् ॥ नन्वेवं द्वित्यादीनां कान्तर्भा-
वोऽत आह—अद्यत्वेऽपीति । एवं च सर्वेऽपि व्युत्पन्नाः क्रियादि-
शब्दा एवेति भावः ॥ प्रशस्वरूपेति । अत्यन्तप्रशंसायोग्येत्यर्थः—
एवं च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तेषां क्रियाधारोपेणा-
र्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यद्वा पूर्वपूर्वद्वित्यादिगतप्रशस्तगुण-
क्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव द्वित्यादिभ्यो बोधः । आद्ये
द्वित्ये तु तद्व्युत्पत्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्त-
मपीति तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये उपपादयिष्यते ॥

(प्रयोजनवादिभाष्यम् ।)

अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, अन्यथा कृत्वा
परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयो-
जनमुक्तम्, न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे
शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति ।
तद्यथा देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति,
न गाव्यादीन् ॥

(प्रदीपः) अन्यथा कृत्वेति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणा-
चार्येणोपदिष्ट लकारः । वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण
प्रत्याचष्टे—समाने चेति । इह च भिन्नार्थत्वम् । लृतक-
शब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते क्वचित् पिण्डे तदा
तच्छब्दरूपाध्यासः, ऋतके तु विपर्ययः । भिन्नस्वरूपौ चैतौ
शब्दाविति भावः ॥

(उद्ध्योतः) अव्युत्पत्तीति । संज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति
पक्षाश्रयेणेत्यर्थः ॥ आचार्येणेति । शिवो वेदपुरुरो वात्राचार्यः ।
एवंच यदृच्छाशब्दसंज्ञावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयेण
तत्—प्रयोजननिराकरणमुक्तमिति भावः ॥ ऋतकशब्द लृतकश-
ब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्यं दूषणमप्युक्तमित्याह—भाष्ये
समाने चेति ॥ तत्रार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह—
इह चेति ॥ तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तिस्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः ॥ विपर्यय इति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमि-
त्यर्थः ॥ भिन्नस्वरूपौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ । यदि तु ऋतकोऽपि
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्तदा भिन्नस्वरूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविप-

र्ययः । व्युत्पत्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे ऋतकसंज्ञेतविषयव्य-
कैल्लतकसंज्ञेतविषयव्यक्तिभिन्नैवेति तद्विपर्ययोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैष दोषः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥

(प्रदीपः) पक्षान्तरैरपीति । यथा द्रव्यपक्षे सरूपा-
णामित्यारम्भः जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानम् । एवमस्यापी-
त्यर्थः । अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेऽपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता
एव संज्ञाः कर्तव्याः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये सैमाधत्ते—पक्षान्तरैरपीति ॥ जाति-
पक्षे त्विति । यत्तु—अक्षादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽप्या-
वश्यकम्—इति । तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम् ।
पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति वार्तिककृतैवमुक्तम् ॥ वस्तु-
तश्चतुष्टयीपक्षेऽपि दोषपरिहारः सुकरः ॥ यदुक्तम्—ऋतको न
लृतकनिवर्तक इति । माभूत्तस्य निवर्तकत्वम्, शिष्टप्रयोगाभावात्
तन्निवृत्तिः ॥ न्याय्यत्वमपि वार्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसन्धाय
भगवतानुक्तमपि स्वयं मन्दबुद्धयनुग्रहाय स्फुटमाह—अव्युत्प-
न्नेति ॥ पारम्पर्यायाताः अनादयः । एवं च शिष्टाप्रयुक्तयदृ-
च्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यम् ॥ यत्तु—
चतुष्टयीति पक्षे लृतकादीनां टिष्ठुमादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्यस्मा-
द्भाष्याल्लभ्यत—इति ॥ तत्र, पक्षमेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्वतदविष-
यत्वाङ्गीकारे न वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । टिष्ठुमादीनां पाणि-
न्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषां तद्विषयत्वे
मानाभावाच्च । किं च साध्वसाधुवहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे
साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्योक्त्यसङ्गतिः ।
किं च शास्त्रविषयत्वमथ तद्व्यङ्ग्यसाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति
दिशु ॥

(इति यदृच्छाशब्दनिराकरणम् ॥)

१ त्रयी चेत्युक्तौ दोषमाह—अन्यथा कृत्वेत्यादिना ॥

२ 'प्रत्याचष्टे' इति कैयटीयं पूर्वाग्वयीति ध्वनयस्तदाशयमाह—एवं
वेति ॥ छाया ॥

३ समाधत्ते इति । उभयाशङ्कामित्यादिः । अनेन—'भाष्ये—नैष
दोषः' इत्युपाटः—इति सूचितम् ॥ तत्पाठे तु—खण्डको दोषद्वयं खण्ड-
यति—नैष दोष इति । जातावेकवचनम् । तत्र हेतुमाह—पक्षान्तरैरिति ।
यत इत्यादिः—इति भाष्यार्थो बोध्यः ॥ छाया ॥

४ सकलसाधारणप्रवृत्तिनिमित्तकल्पनेनानेकार्थतोन्मूलनहेतुना तत्प्रत्या-
ख्यानौचित्यमिति दोषान्तरनिरासायाह—जातिगतजातीति ॥ छाया ॥

५ तथा हि—'अर्थेषु च मुक्तसंशयम्' इति वार्तिकेन 'आकृतावपि
पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः—अक्षाः पादा मापाः' इत्यर्थेन जातिपक्षेऽप्येक-
शेषारम्भावश्यकत्वमुक्त्वा 'अर्थेषु च सामान्यारसिद्धम्' इति सिद्धान्त-
वार्तिकेन 'विभिन्नार्थेषु च सामान्यारसिद्धम्—सर्वं अश्रोतेरद्वयं, पद्यते
पादः, भिन्नीतेर्मापः । तत्र क्रियासामान्यारसिद्धम्' इत्यर्थेन समाहितं

भाष्ये । तत्र कैयटेन प्रदीपे 'क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु
अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येऽपि तन्निमित्तं भवति ।
यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद्रव्ये उप-
करोति । यथा—गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात् पटे लोहितप्रत्यय-
मादधाति' इति स्पष्टीकृतमाशयं नागेशभट्ट उद्ध्योते 'आश्रयान्तरगतं
पाकक्रियागतं सामान्यं पाकत्वादि । परम्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह—
यथेति । एवं च व्याप्यादिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तज्जा-
तिविशिष्टस्य द्रव्यस्य वाच्यत्वमिति भावः । न चैवं नानार्थोच्छेदः, नाना-
जातीनां संबन्धघटकत्वेन नानार्थत्वोपपत्तेः । तत्तत्क्रियारूपसामान्यसमनिय-
तस्याश्रयत्वादेर्जातिरूपस्याक्षपदार्थत्रयसाधारणस्यापि शक्यत्वावच्छेदकत्वश-
क्यत्वान्यतराङ्गीकारात् सिद्धमिति भाष्यार्थं मन्ये' इति ग्रन्थेन स्पष्टतरी-
कृतवान् ॥ इति दाधिमथाः ॥

६ दोषेति । समाने चेत्याहुर्केत्यादिः ॥ छाया ॥

७ एवं च तत्सत्त्वेन तदर्थं लकारोपदेश आवश्यक इति भावः । छाया ॥

(४४ द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनुकरणं हि शिष्टस्य वा साधु भवति, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति, नाभ्युदयाय ॥ यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावद्—य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते, य एवमसावधीते, इति । तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च । सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते ॥ वेदेऽपि—“य एवं विश्वसृजः सत्राप्यध्यासते” इति, तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राप्यध्यासीत । सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते ॥ अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा—य एवमसौ हिंसति, य एवमसौ हसति, य एवमसौ कण्डूयतीति । तस्यानुकुर्वन् हिंसेच्च हसेच्च कण्डूयेच्च, नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय ॥ यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्, सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे—अनुकरणमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत् ॥

(उद्घोतः) अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति । तत्रार्थं साधु, अन्त्यं न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्वयः । अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम् ॥ ननु शिष्टानुकरणं नासाधु, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नासाधु । आद्यस्याभ्युदयजनकत्वाद्, अन्त्यस्याभ्युदयजनकत्वेऽपि दोषजनकत्वात् । एवंच प्रकृते किमायातमत आह—अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति ।

१ वैदिकस्यात्राभावादनुक्तिः । अतो लौकिकमात्रोदाहरणम् ॥ छाया ॥

२ प्रकृतोपयोग्यमर्थमाधिकमाह—यस्त्वित्यादिना ॥ छाया ॥

३ पतित इति । तथा च तदनुकरणवत्तदनुकरणं निषिद्धमिति न तदर्थं तास्येति भावः ॥ छाया ॥

४ प्रयोजनान्तरमिति । एवमार्थं प्रयोजनं निरस्येत्यादिः ॥ छाया ॥

५ यद्यप्यस्य (वार्तिकस्य) प्रकृतानुपयोग्यमर्थकत्वेनानुपयुक्तत्वं तथाप्येतत्सूचितभगवद्ब्रह्ममाणं ‘यस्तु खलु’ इति प्रकृतोपयोग्यपदं हतयास्य प्रकृतोपयोगः । तद्वन्नयन् वार्तिकार्थभूतभाष्ये संशेषपूरणे हेनिश्चयार्थकत्वेऽपि वाकारद्वयोद्देशात्साधिव्यादेरे संवन्धेन वाक्यसमाप्तिः, नैवेत्यादि वाक्यान्तरम् । तत्र तत्पदेनोभयपरामर्शेन तत्र तदुभयं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः प्रतीयते । स चोभयत्राविरुद्धः दृष्टान्तोपपादनविरुद्धश्च । अतोऽनुकरणमित्यस्य तदित्यस्य चोभयत्र संवन्धेन भवतीत्यस्य चोभयत्र सत्त्वेन वाक्यभेद इत्याशयेन तदर्थमाह—अनुकरणमिति ॥ वार्तिके बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायम् । संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ॥ भगवता वक्ष्यमाणमुक्तहेतोरेवैवा-

अर्थलब्धं तदादाय प्रकृतोपयोग इत्यर्थः ॥ अत एव भाष्ये तदुद्घातान्तोपपादयिष्यति—यस्तु खल्विति । एवं चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाच्छाविषयत्वात्तदर्थता लृकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः ॥ भाष्ये यजेत वेति । याँगोऽत्र सातों ब्राह्मः ॥

(प्रयोजनसमर्थनभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति, यश्चानुहन्ति, उभौ तौ हतः । यश्चापि पिबति, यश्चानुपिबति, उभौ तौ पिबतः ॥ यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणं तानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात्पयो वा पिबेत्, न स मन्ये पतितः स्यात् ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं समर्थयते—विषम इति । न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति—यश्चेति । विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिर्न लनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते । सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याभावाच्चास्त्वनुकरणत्वम् । दानादीनां स्मार्तत्वाद्धैकिकत्वमुच्यते ॥ स्मार्तानुलिप्त इति । स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि चित्तेनाकार्यं क्रियते ॥ माल्यगुणकण्ठ इति । लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र लृतकशब्दोऽपि यदा ऋतकार्थं प्रयुज्यते तदापशब्दः यदा लनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेवार्थभेदाद् अखंगोण्यादिवत् ॥

(उद्घोतः) सादृश्याभावादिति । न चैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसंभवः । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्ये सादृश्येनैव तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयात् । तदाह—नास्त्येति ॥ दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपन्यासोऽत आह—स्मार्तत्वादिति ॥ अस्वस्थेनेति । औस्तिकत्वे सत्यपीति भावः ॥ माल्यगुणकण्ठ इति ॥ मालायां साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं कण्ठे यस्येत्यर्थः । गङ्गादित्वात्परनिपातः ॥ अकार्यं हीति ।

धिकमाह—अर्थादिति ॥ छाया ॥

६ नन्विदं न वार्तिकप्रतिपाद्यमत आह—अर्थेति । तत्प्रतिषिद्धाधुकार्यस्य दुष्टत्वात्तस्यापि तत्त्वम् ॥ छाया ॥

७ वैदिके कर्मण्यधिकारिण एवाशौचादिसत्त्वेऽधिकारादन्त्येन दुष्करत्वादनुकरणसंभवादाह—यागोत्रेति ॥ यद्वा—यागस्य श्रौतस्य कथं लौकिकत्वेनोक्तिरत आह—यागोऽत्रेति ॥ छाया ॥

८ अनुकार्यविजातीयानुकरणस्य तत्त्वे सत्यपि अनुकार्यसमानफलकत्वाभावमाह—यस्त्विति भाष्ये ॥ छाया ॥

९ ‘मन्यते’ इति रहितपाठस्तु युक्त एव ॥ छाया ॥

१० सादृश्येन तद्रूपतया । तथा च तत्रानुकरणमप्यनुकार्यसजातीयं ब्राह्मणहननत्वादिकमेव पातित्यजनकमिति साजात्यसत्त्वेपि ब्राह्मणहननत्वादिकमेव तत्र पातित्यहेतुतावच्छेदकं न त्वनुकरणत्वमिति अनुकरणत्वाभावप्रतिपादनतात्पर्यम् । ननु तदभावे इति भावः ॥ छाया ॥

११ अनास्तिकत्वे स्वस्थेनापि क्रियत इत्यत आह—आस्तीति ॥ छाया ॥

इह लोके भीरणेत्यर्थः ॥ [अर्थमेवेन साधुत्वे दृष्टान्तमाह—
अस्येति ॥]

(प्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति
तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुज्जीत, सोऽप्यपशब्दभाक्
स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शङ्कते—एव-
मिहापीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो, यदर्थ उप-
देशः कर्तव्यः । न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो
भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यतेऽ-
पशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीति, अपशब्द
इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषोऽपशब्दः ॥

(प्रदीपः) अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्याद-
योऽपभ्रंशा वाच्याः ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनवादी समाधत्ते—अयं त्वन्य इति ॥
अस्य हीति । एवं च तत्तदर्थे व्याकरणानुगतत्वमपशब्दत्वमिति
भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अयं खल्वपि भूयोनुरणशब्दोऽपरिहार्यः, य-
दर्थ उपदेशः कर्तव्यः—साध्वल्लकारमधीते मध्वल्ल-
कारमधीत इति ॥

(प्रदीपः) अयमिति । असाधोरनुरणमित्येतदप्यत्र
नास्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तुल्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुरणा-
र्थत्वं लकारोपदेशस्याह—अयं खल्वपीति । यद्यप्यर्थान्वयवर्णानां
न साधुत्वम्, तथापि वर्णात्कारविधानेन तेषां साधुत्वमिति
भावः ॥

(खण्डनभाष्यम्)

कस्थस्य पुनरेतदनुरणम् ? ॥
कृपिस्थस्य ॥

१ इहेति । अयं च लोकेत एवेति बोध्यम् । तथा च स्वस्थेन जनमये
प्रकाशं तथा करणेऽप्यकार्यशङ्का न कस्यापीति भावः । एवंचानुरणस्या-
दुष्टत्वेन तदर्थम् लकारोपदेशः कार्य इति भगवदभिमतम् ॥ छाया ॥

२ हनपाउहननवत्पानुपानवदित्यर्थः । तथा च तस्यापशब्दत्वेन शा-
खाविषयत्वात् तादर्थ्यं तस्येत्याशयः ॥ छाया ॥

३ अन्वयमुल्लेखोक्त्वा व्यतिरेकमुल्लेखमाह—अवश्यमिति ॥

४ मधु मनोहरम् ॥

१ अयं कोष्टकान्तर्गतः पाठोऽग्रे 'अयं त्वन्य इति ।' इति प्रतीकोत्तर-
मेव Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि यद्यपि सयुपल-
भ्यते तथापि लेखकप्रमादजत्वेन तथा पाठरस्यको योग्यस्थाने स्थापित
इति बोध्यम् ॥ इति दाधिमाधः ॥

यदि कृपिस्थस्य, कृपेश्च लत्वमसिद्धम् । तस्या-
सिद्धत्वाद्दकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्ति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः कृपिस्थ-
पदार्थकः शब्दः, यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) भवेदिति । प्रयोगस्थस्येदमनुरणम् ।
प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः ॥

(उद्घोतः) भवेत्तदर्थेनेति । तदर्थेन कृपिस्थलकारार्थेन
लकारस्योपदेशेन प्रयोजनं न भवति—एवं यद्यपि भवेत्तथापि
तदनुरणार्थेनार्थ इत्यर्थः । ननु कृपिस्थस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुर-
णमत आह—प्रयोगस्थस्येति ॥ प्रयोगे अनुरणप्रयोगे । शास्त्रे
तदीयकार्ये वाऽसिद्धत्वं पौर्यापर्यस्य तत्रैव संभवात् । न चैवं
प्रकृते इति भावः ॥

(खण्डनभाष्यम्)

न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम्—“प्रकृतिवद-
नुरणं भवति” इति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ‘द्विः
पचन्त्वित्याह’ “तिङ्कुतिङ्” इति निघातो यथा
स्यात् । ‘अग्नी इत्याह’ “इदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्”
इति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिवदिति । तत्र यथा कृपेर्ल्लस्यासि-
द्धत्वाद्दकारद्वारेण लकारस्याच्कार्यं तथानुरणस्यापीत्यर्थः ।
द्विरिति । पचन्तु पचन्त्विति केनचिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्य-
नुरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति ।
एवमग्नी इत्यनुरणं व्यर्थानभिधानात् द्विवचनान्तम् ॥ ननु
गम्ल स इत्यादिस्थस्य यदानुरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः ।
श्रुताच्चलदित इति लकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानु-
वादाच्च धात्वनुबन्धस्य लकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते ततस्तद-
नुरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः ॥

(उद्घोतः) ऋकारद्वारेणेति । ऋकारबुद्धेत्यर्थः ॥ भाष्ये—
द्विःपचन्त्विति । पचन्त्विति द्विराहेत्यन्वयः । असत्यतिदेशे
तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह—एतच्चेति । द्व्यर्थेति । एतदर्थमेव
द्विवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाकरणम् ॥ नन्विति । एवंच पाठाभावे

५ तथा चासंदिग्धत्वमत्रेति तदर्थमेतदुक्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

६ तदर्थत्वमपि न युक्तमित्याशयेन पृच्छति—केति ॥ छाया ॥

७ सिद्धान्ती आह—कृपिस्थेति ॥ छाया ॥

८ खण्डक आह—यदीति ॥ छाया ॥

९ सिद्धान्ती आह—भवेदिति ॥ छाया ॥

१० नन्वुकार्यप्रयोगे कार्यप्रवृत्तिवैलायां तत्प्रवृत्तिसत्त्वेन कथं तत्र तद-
भावोक्तिरिति आह—अनुरणेति ॥ छाया ॥

११ प्रष्टा आह—न कर्तव्य इति ॥ कुत इत्यत आह—इदमिति ॥ छाया ॥

१२ एवं साध्वनुरणार्थेऽतिदेशाश्रयेण भगवता खण्डिते तदसंगत्यं
ध्वनयन् कश्चिदेकदेशाविषयतया तदर्थत्वं प्रतिपादयन्नाह—नन्विति ॥
छाया ॥

मूलस्यैवाच्चाभावात्कथं तदनुकरणेऽच्कार्यमिति तदर्थं उपदेश आवश्यक इति भावः ॥ अनुमीयन्त इति । इदं चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानयोगात् । तस्माद्भ्रूल इत्यादिस्य लृकारो धर्माजनकत्वात् साधुरिति वक्तुं युक्तम् । एवं चाशक्तिजानुकरणेति वार्तिकेऽशक्तिजपदं व्यर्थमिति कैयटतात्पर्यम् ॥

(खण्डनोपसंहारभाष्यम्)

यदि-प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते, अपशब्द एवासौ भवति कुमार्यलतक इत्याह ब्राह्मण्यलतक इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः ॥

(उद्घोतः) एवं साध्वनुकरणार्थत्वे लृकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयति पूर्वपक्षी भाष्ये यदि प्रकृतिवदिति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

न चापशब्दः प्रकृतिः । न ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ॥

(प्रदीपः) नचापशब्द इति । सिद्धान्तवादी । प्रकरणादि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते, शास्त्रनिबन्धनं च कार्यमिति दिश्यते, अपशब्दश्च न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । नचापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । तदेवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वं लृकारोपदेशस्य स्थापितम् ॥

(उद्घोतः) ननु मा भूदपशब्दोपदेशः प्रकृतित्वं तु कथं नेत्यत आह—प्रकरणादिति । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्श्यते । तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः ॥ उपलक्षणं भाष्यमित्याह—शास्त्रनिबन्धनं चेति ॥ नापि तदतिदेष्टुमित्यादि चिन्त्यम् । अब्राह्मणे ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्संभवादिति कश्चित् ॥ तदेवमिति । अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् तदनुकरणेऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादचकार्यसिद्ध्यर्थं लृकारोपदेश इत्यर्थः ॥

१ आनुमानिकेति । अतिप्रसङ्गापत्तेरौवाच । इष्टापत्तिस्तु न ।

‘खण्डे पायसं त्यक्त्वा भिक्षामदति दुर्मतिः’ इति न्यायापातादिति भावः ॥ छाया ॥

२ एवं च तदनुकरणे सुतरां तत्त्वमुकरीत्येति न तदर्थत्वं तस्येति भावः ॥ छाया ॥

३ तेनैव प्रकृतिवदित्यनेनैवार्थत्वमपि भगवता स्थापितम् ॥ छाया ॥

४ सिद्धान्ती परिहरति—नचापशब्द इति ॥ छाया ॥

५ ननु प्रकृत्यादिलक्षणस्य शास्त्रेऽकृतत्वात्प्रकरणाभावात्कथं तेन तदाश्रयणमत आह—अतीति ॥ छाया ॥

६ विकृतमिति । कर्मणि क्तः बहुव्रीहिः । ‘* साधनं कृता *’ इति तत्पुरुषो वा । सामान्ये नपुंसकम् ॥ छाया ॥

७ ननु अल्लविधित्वास्थानिवत्स्यस्य न विपयोऽत आह—स एवेति ॥ छाया ॥

८ परिहरतीति । एकदेशीति भावः ॥

९ वर्णिकेति । अन्यथा तस्याखण्डत्वेन तस्यानेकदेशत्वेन न्यायाप्राप्त्या

(इत्यशक्तिजानुकरणखण्डनमण्डनम्)

(४५ तृतीयप्रयोजनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पुल्यादयः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति” इति पुल्यादयोऽपि भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) एकदेशविकृतस्येति । ऋकारे रेफभागस्य ले कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः ॥

(उद्घोतः) इदानीं पुल्यादर्थत्वं तस्य परिहरति भाष्ये—एकदेशेति ॥ रेफभागस्येति । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे इत्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञानादिति । एवं च छिन्नपुच्छश्चदृष्टान्तेन लोकेन्यायसिद्धमस्य ऋत्वमित्यर्थः । व्याख्यानभाष्ये अनन्यवद् इत्यस्यान्यवन्नैत्यर्थः । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् ॥

(प्रयोजनवाद्याक्षेपभाष्यम्)

यदि ‘एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति’ इत्युच्येत, “राज्ञः क चः” राजकीयम् “अल्लोपोऽन” इति लोपः प्राप्नोति ॥

(प्रत्याख्यातृसमाधानभाष्यम्)

एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य ॥

(प्रदीपः) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चेत्यत्र राजनशब्दः षष्ठीनिर्दिष्टो न लन् इति लोपाभावः ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्त्येकदेशी वतिं वृद्धा स्थानिवत्स्यन्नमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह—षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥ तत्संबन्धेकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः । नन्वल्लोपोऽन इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह—राज्ञ इति । येन विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूप-

भाष्यासंगतिरेव स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१० लोकेति ॥ अर्थविकारेऽप्ययं प्रवर्तत इत्यभिमानः ॥ छाया ॥

११ ननु अनन्यवदित्यस्यान्यभिन्नवदित्यर्थसंभवो वैयर्थ्यं वा स्यादत आह—व्याख्यानेति ॥ छाया ॥

१२ नन्वेवमन्यसादृश्यनिषेधेऽप्यन्यत्वसत्त्वादन्त्यदोषसदवस्थ एवात आह—अन्येति । अपिनाथैकाधिकान्यत्वसमुच्चयः । तन्निषेधे तदभावस्य सुतरां सत्त्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१३ सिद्धान्त्येकदेशी शङ्कते—यथेकेति ॥ छाया ॥

१४ सिद्धान्त्येकेति । न्यायाङ्गीकारात्तत्त्वमित्यभिमानः । सिद्धान्तनामेकदेशीत्यर्थो वा । खण्डकानां सिद्धान्तनामिति वा । षष्ठीति कारणादेकदेशित्वमिति भावः ॥

१५ येन ककाररूपादेशेन । यस्य अकः । यद्रूपम् अन्वयम् । तदवच्छिन्नस्य तस्येति शेषः । नन्वन्वावच्छिन्नस्यानो राजन्त्वेन षष्ठीनिर्दिष्टत्वस्य सत्त्वेनात आह—तेन रूपेणेति । तन्मात्रनिष्ठसामान्यविशेषान्यतररूपेणेत्यर्थः ॥ छाया ॥

मेकदेशविकृतन्यायेन प्राप्यते तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विका-
रविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः ॥

(प्रयोजनवादिभाष्यम्)

यदि—षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते, 'कृ३तशिख' इति
पुतो न प्राप्नोति । नैह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः ॥
कस्तर्हि ? ॥ रेफः ॥

(प्रदीपः) यथेवं कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या
न निर्दिष्ट इत्यन्यत्वं न प्राप्नोतीत्यह—यदीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये पुतो न प्राप्नोतीति द्विवचनादेरप्यु-
पलक्षणम् ॥ कस्तर्हि रेफ इति । कृप इति त्ववयवषष्ठीति भावः ॥

(प्रत्याख्यातृभाष्यम्)

ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः ॥ कथम् ? ॥ अविभ-
क्तिको निर्देशः—कृप उः रः लः "कृपो रो ल"
इति ॥

(उद्द्योतः) कृप उरिति ॥ कृपे रेफस्य लस्तदवयवऋकारस्य
च लकारधटित आदेश इत्यर्थः । स्यानिर्देश एव तादृशदेशक-
ल्पक इति भावः ॥ एतेन तस्यावयवपष्ठयन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दि-
ष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥

(प्रत्याख्यातुरेव भाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु अविशेषेण ॥

(प्रदीपः) अथवेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा । प्रकृते च न
तेनातिदेश उच्यते, किं तु च्छिन्नपुच्छश्चट्टान्तेन प्रत्यभिज्ञयाऽन-
न्यत्वमुच्यते । तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह
भाष्ये अथवेति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं—“राज्ञः क च” राजकीयम् “अल्लो-
पोनः” इति प्राप्नोतीति ॥

१ निर्दिष्टस्येति । एकदेशे विकृतमनन्यवद्भवतीति शेषः ॥ तदर्थः
वार्तिकार्थः ॥ छाया ॥

२ नन्वत एवानृत इति प्रतिषेधाभावात् पुतस्य सिद्धिरेवात आह—
नह्यत्रेति ॥ लत्वविधावित्यर्थः ॥ छाया ॥

३ किं तु धातुरेव तथा निर्दिष्ट इति तत्प्रयुक्तकार्यस्य तद्वत्सिद्धावपि
क्रमयुक्तकार्यासिद्धिरिति तदाश्रयणे तदप्राप्त्या भुत्यादिकमेव न स्यादित्यु-
द्देश्यवित्युत्तिरेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ इत्याहेति । सिद्धान्त्येकदेशीति भावः ॥

५ कृप इतीति । 'कृपो रो लः' इति पाठपक्ष इति भावः । कृपे रो ल
इति पाठान्तरे तु कृपेरितीति बोध्यम् । तथा च 'कथम्' इति भाष्ये शङ्कापि
'कृपेः' इति पाठाशयेन ॥ 'कृपो रः' इति पाठाशयेनोत्तरम्—अवीति ॥
छाया ॥

६ खण्डक एव परिहरति—ऋकारोऽप्यत्रेति ॥ छाया ॥

७ ननु ल इत्युक्त्वा कथं तदटितदेशोऽत आह—स्थानीति ॥ ['एरुः'
इत्यादाविवेति भावः] ॥ छाया ॥

८ ननु कृपेरवयवरेफस्येतिवत् 'कृपेरवयवऋकारावयवरेफस्य' इत्येव

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । वक्ष्येत्येतत्—“* श्वादीनां संप्र-
सारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्”
इति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते—“अल्लोपोनः”
नकारान्तस्येति ।

(प्रदीपः) नकारान्तस्येति । न च राजन्शब्दः
कादेशे कृते नकारान्तो भवति, श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवा-
निति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु कादेशेऽन्त्वमिवैकदेशविकृतन्यायेन नका-
रान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह—न च राजन्निति । एकदेश-
पदेन ससंवन्धिकतयोपस्थितावयवविधर्म एव विकारविशिष्टे आरो-
प्यते, न त्ववयव एव, लोकव्यवहारादिति भावः ॥

(प्रयोजनवाद्याक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि कृ३तशिख “अनृत” इति प्रतिषेधः
प्राप्नोति ॥

(४६ प्रत्याख्यातृसमाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रवत्प्रतिषेधाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । “गुरोररवतः” इति
वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) अरवत इति । रोऽस्यास्ति नित्यमिति-
नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्तक इत्या-
दाबकारः । न रवानरवानिति समासः । नित्ययोगप्रतिपाद-
नाय बहुव्रीहिर्न कृतो—गुरोररस्येति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इह तर्हीति । एकदेशविकृतन्यायेन
कृत्वादिति भावः ॥ रोस्यास्तीति । इदं चिन्त्यम्—अवयवादा-
वेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्तक इत्यादौ रवत्वस्योपपादयितु-
मशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तधावनमफलमिति^{१३} ॥

कुतो न व्याख्यातम् । अत एवैऔष्ठितिसूत्रमाव्यकैयटादिसंगतिरिति चेत्,
न । तथासति तस्य निर्देशेऽपि स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावेन तदप्राप्त्या तदसिद्धथा-
पत्तेः “ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः” इति भाष्यविरोधापत्तेश्च । एवं च तत्रत्य-
मग्रहणपक्षप्रवृत्तं सिद्धान्तरूपम्, अत्रत्यं तु ग्रहणपक्षाभिप्रायकमेकदेश्युक्ति-
रूपं चेति मिथो न विरोध इत्याह—एतेनेति ॥ छाया ॥

९ नाहेति । स [खण्डक] एवेति भावः ॥

१० लौकिकन्यायेन भुत्यादिसिद्धिरिति एकदेशिना (खण्डकेन) वा-
र्तिककृतोक्तम् । तत्र सिद्धान्त्येकदेश्येतावता द्वित्वस्वरितयोः सिद्धावपि तेनैवा-
पत्तेःपु पुतो नैव स्यादित्यशक्तितानुकरणार्थत्ववस्तुत्यर्थतापि तस्य युक्त्या-
शयेन शङ्कते—इहेति ॥ छाया ॥

११ एकदेशी (खण्डकः) समाधत्ते—रवदिति ॥ छाया ॥ नल्लोकदेश-
विकृतन्यायेन रेफवत्ताप्यायाति । लोकेऽपि हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्वमप्युक्तं
कार्यं नायात्येव ॥ श. कौ.

१२ प्रकृतेऽवयवे मतुप्पीति शेषः ॥ छाया ॥

१३ तथा च वर्तक इत्यादाविवोक्तलक्ष्येऽपि लकारस्य रेफावयवऋकारान्त्य-
त्वात्पुतसिद्धिः ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि 'अरवतः', इत्युच्यते, होट्+ऋकार 'हो-
तृश्कार'अत्र न प्राप्नोति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

"गुरोररवतो ह्रस्वस्य" इति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वस्येति । तेन ह्रस्वस्यैव रवतः पुतनि-
षेधो न दीर्घस्य ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

स एष सूत्रभेदेन लकारोपदेशः पुत्याद्यर्थः
सम्प्रत्याख्यायते, सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लङ्घानु-
कृष्यते ॥ २ ॥

(प्रदीपः) वार्तिककारस्य लकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोज-
नमित्याह—सैषेति ॥ २ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये स एष इति पुत्याद्यर्थं विद्यमान लकारो-
पदेशोऽरवतो ह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायत
इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः ॥ कुत इत्यत आह—सैषेति । यतः
सैषा प्रत्याख्यानान्तिमिका उक्तिर्महतो वंशस्तम्बाल्लङ्घानु-
कृष्यते यथा महतो वंशस्तम्बाल्लङ्घानुकर्षणमयुक्तमेवम् लकारप्रत्या-
ख्यानमिति गम्यते । तदाह—निष्प्रयोजनमिति । सूत्रभेदपरि-
कल्पनं विना कूटशिक्षे प्लुतसाधनस्याशक्यत्वात्निष्प्रयोजनमित्यर्थः ॥
वंशस्तम्बादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तमवलम्ब्येत्यर्थः । लट्वा
पक्षिविशेषः फलविशेषो वै । तद्यथा बह्वायाससाध्यमल्पफलं न
युक्तं तथा लकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः^१ ॥ २ ॥

(शिवसूत्रे)

एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥

(संध्यक्षरेषु अतपरत्वस्थापनभाष्यम्)

इदं विचार्यते—इमानि संध्यक्षराणि तपराणि
चोपदिश्येरन् 'एत् ओत् इ' 'ऐत् औत् च' इति,
अतपराणि वा यथान्यासम्—इति ॥

(प्रदीपः) एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ इदं विचार्यत
इति । तपरातपरसंध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः ॥ तत्रो-
पदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते, तथापि
बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्म-
भावमनुभवति । यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दर्शने ॥

(उद्घोतः) एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ विचार्यत-
इति । कृत्वाचिन्तान्यायेनायं विचार इति बोध्यम् ॥ इदंपदार्थ-
माह—तपरेति ॥ असत्त्वभूतेति । एवंचेदमा परामर्शोऽनुपपन्न
इति भावः ॥ बुद्ध्या परामृष्टेति । उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः ॥
कर्मभावमिति । इदंपदवाच्यत्वेनेति भावः ॥ यथेति । इदं
चिन्त्यम् । कर्तृकर्मंतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात् ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) कश्चात्रेति । कार्ये को विशेष इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तदि-
पयः प्रश्नोऽनुचितोऽत आह—कार्ये इति ॥

१ अत्रापि सिद्धान्त्येकदेशी (प्रयोजनवादी) दोषमाह—यथेति ॥
छाया ॥

२ एकदेशी (सण्डकः) आह—गुरोरिति ॥ छाया ॥

३ 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इत्युक्तेरस्य व्यस्तस्य तदर्थकस्य ग्रहणम् । तेन
'ह्रस्वस्य रयतो न' इत्यर्थेन दीर्घे रवत्त्वस्येति ह्रस्वत्वाभावाग्निषेधामवृत्त्या
तत्सिद्धिरिति भावस्तद्वन्वयनाह—तेनेति ॥ छाया ॥

४ एवं पुत्यर्थनिरासो न युक्तो गौरवात् । अन्यथा सकलशाखस्यान्यथा-
त्वापत्तेरित्याशयेन भगवान्भाष्यकारस्तदुपसंहरति—स एषेति ॥ छाया ॥

५ 'लट लौल्ये' इति धातोरशुभ्रपिलटिकणित्तिविशिष्टः क-
निलौणादिकः कर्त्तुः नेह्वचशि कृतीतीडभावः । 'लट्वा करञ्जभेदे स्यात् फले
मद्ये खगान्तरे' इति विश्वः ॥ श० कौ० ॥

६ अत्रेदं तत्त्वम्—अशक्तिजानुकरणार्थवस्तुतादिश्रयार्थमन्यावश्यक-
त्वम् ॥ शास्त्रीयैकेतिन्यायस्योक्तरीत्या संचाराभावात् अर्थविकारेण लौकिक-
न्यायस्याप्रवृत्तेश्च तत्र प्रत्यभिज्ञाया अभावात् । लकारघटितादेशकल्पने
एकदेशविकाराभावाच्च । अतएव राजकीयमित्यादावपि न दोषः । अलो-
न्त्यपरिभाषयान्यादेशत्वेनाल्लक्ष्यत्वादनुपयोगात् । 'सर्वे' इति न्यायेन समु-
दायादेशत्वे राजत्त्वसत्त्वेन्यत्वस्य सर्वथा शास्त्रीयेण दुर्बलत्वात् । लौकि-
कस्योक्तरीत्याप्राप्तेश्च । अत एव पट्टीनिर्दिष्टेति न वाच्यम्, कर्तारवित्या-
दावनिर्वाहाच्च । अत एव श्रुत्युच्येत्यादौ नकारान्तग्रहणमपि न कार्यम् । अग्रे
नाकर्षणीयं च । किं त्वन इत्यस्यापकर्षार्थं कर्तव्यम् । मघवत इत्यादावुक्-
तरीत्या द्वयोरप्रवृत्त्याऽन्नन्तत्वाभावेनैव वारणेन फलाभावात् । न्यासभेदप्रयुक्त-
गौरवं तु भाष्य एवोक्तम् । तेनापाणिनीयत्वमपि सूचितमेव । सिद्धान्ते यथा

पुतस्तथोक्तमेव । एवं चैकदेशेत्यादि सर्वभेकदेश्युक्तमेव इति ॥ छाया ॥

७ तुल्यन्यायत्वात्सूत्रद्वये सहविचारः ॥ छाया ॥

८ ननु वाक्यकृतः 'संध्यक्षरेषु' इति दोषोक्तिरसंबद्धप्रलपिता प्रत्यक्ष-
शुद्धोपदेशानुभवेन विपरीतशङ्कानुदयादतः संगत्यर्थमाह—इदमिति । इदं
उपदेशरूपं वस्तु तपरातपरसंबन्धित्वभेदेन विविधं नानामकारं धरति गच्छ-
तीति हेतोः विचार्यते तादृक्संशयविषयतो नियम्यते इत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ सारसिकशङ्काया अभावादाह—कृत्वेति ॥ संशयस्य केनचिदप्र-
तिबन्धादिति भावः ॥ छाया ॥

१० पदार्थमिति । कोटिद्वयविशिष्टमित्यर्थः । अत एव तस्य विचार-
विषयत्वम् । तथा चोक्तं पदमञ्जरीम्—

'कोटिद्वयस्य विज्ञानं विचार इति कथ्यते ।

विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते' इति ॥

११ 'पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति
श्रुवादिसूत्रभाष्ये कर्तृत्वस्य, "क्रियापि क्रिययेक्षिततमा भवति । कया
क्रियया ? । संदर्शनक्रियया प्रार्थनक्रियया अध्यवस्यतिक्रियया" इति
संप्रदानसंज्ञासूत्रभाष्ये कर्मत्वस्य चाक्षीकारादिति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

१ पट्टीनिर्दिष्टेत्युक्तावपि कर्तारवित्यादौ गुणे कृते 'अमृन्तृच्' इति
दीर्घो न स्यात् । तत्र टृन्टृचोरभावात् । नहि गुणविधौ तौ पट्टीनिर्दिष्टौ येनै-
कदेशेति न्यायः प्रवर्तते । न च वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्ववृत्ताद्याश्रित्य दीर्घः
सुकरः, सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिरिति न्यायस्यासाधारणोदाहरणशून्यस्य
सिद्धान्तितत्वाभावेन मानाभावात् ॥ इति दोषस्य सत्त्वमिति भावः ॥ दाधि० ॥

(४७ तपरपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरो-
च्चारणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम् ।

(प्रदीपः) तपरोपदेशश्चेदिति । यद्यप्युपदेश उच्चा-
रणं तथापि तपरोपदेशे फलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्य-
मित्यर्थः । संध्यक्षराणीत्यन्वया पूर्वाचार्यसंज्ञा संधीयमा-
नावयवत्वात् ॥(उद्ध्योतः) मेदाभावाद्देव्यविधेयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य
परिहरति—यदपीत्यादि ॥ फलं चेदिति । संप्रदाने षमिति
भावः ॥ फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे षमित्यन्ये ॥ सन्धीय-
मानावयवत्वादिति । अइउणिति शिष्यमाणवर्णसदृशावयवस्त्व-
न्यानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः ॥

(४८ तपरत्वपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हुत्यादिष्वजिबिधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

हुत्यादिष्वजिबिधौ विधिर्न सिध्यति ॥ गोश्त्रात
नौधत्रात इत्यत्र “अनचि च” इत्यत्र उत्तरस्य
यरो द्वे भवत इति द्विवचनं न प्राप्नोति । इह
च प्रत्यङ्देशतिकायन उदङ्गोष्ठपगव इति “अचि”
इति ङमुडागमो न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) हुत्यादिष्विति । हुतसंज्ञामभ्युपगम्याच्-
कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते ॥(उद्ध्योतः) भाष्ये हुतिग्रहणं त्रिमात्रपरम् । आदिना
चतुर्मात्रग्रहणम् ॥

(४९ तपरत्वपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हुतसंज्ञा च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

हुतसंज्ञा च न सिध्यति ॥ ऐशतिकायनं औश्प-
गव “ऊकालोज्ज्वलस्वदीर्घहुतः” इति हुतसंज्ञा न
प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) हुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह—हुत-
संज्ञा चेति । त्रिमात्रस्याचः हुतसंज्ञा विधीयते, तपरत्वे च
त्रिमात्रस्याग्रहणादच्चाभावः । तत्रैचां हुतो विधीयमान
इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकार ऊकारश्च स्यात् ॥(उद्ध्योतः) नन्वोभयभादाने इत्यादिनान्तरतमपरिभाषा-
संस्कृतेनैज्जुपहुतविधानादनन्तरत्वेपि तेषां हुतसंज्ञा भविष्यतीत्यत
आह—तत्रैचामिति । ताभ्यामपि तेषां यथाकथंचिदान्तरतम्य-
सत्त्वादिति भावः ॥

(अतपरपक्षाम्युपगमभाष्यम्)

संस्तु तर्ह्यतपराणि ।

(५० अतपरपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अतपर एच इग्रस्वादेशो ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यतपराणि “एच इग्रस्वादेशो” इति वक्त-
व्यम् ॥ किं प्रयोजनम्? ॥ एचो (ङो) ह्रस्वादेशशा-
सनेष्वर्थ एकारोऽर्थ ओकारो वा मा भूदिति ॥(प्रदीपः) अतपर इति । असतीह तपरत्वे एकारौका-
राभ्यां मात्रिकयोरर्थैकाराधौकारयोर्ग्रहणादच्चाङ्गस्वत्वाद्विधानं
स्यादिति सूत्रं कर्तव्यम् । तपरत्वे तु तयोरग्रहणात्प्राप्त्य-
भावः ॥(उद्ध्योतः) भाष्ये अर्थ एकार इति । मात्रिकत्वेनार्थत्वम् ।
समांशवाचिनोऽपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् ॥

तस्य संज्ञापूर्वकत्वात् ॥ छाया ॥

४ ऐशतिकायन इत्यादि । ‘हुतावैच इदुतौ’ इति सूत्रमनालोचयत
एवमुक्तिः । तदालोचने तु देशवत्त गोश्त्रानेत्युक्तिरुचितेति रत्नकृत् ॥
वस्तुतस्तु—हुतवत्तयोरपि वैकल्पिकत्वेन तदभावे हुतमात्रं समुदायस्येष्ट-
मित्येतद्भाष्यतात्पर्यमित्यनन्तरत्वात्तयोरुक्तावप्याद्ययोरन्येषां चोपलक्षणमिति
यथाश्रुतमेव साध्विति बोध्यम् ॥ छाया ॥५ सिद्धान्ती द्वितीयपक्षमालम्बते—सन्त्विति ॥ संध्यक्षराणीति शेषः ॥
छाया ॥६ एकदेशी आह—अतपर इति ॥ धर्मपरो निर्देशः । जातावेकवचनं
वा तद्व्यवयवाह—यद्यतपराणीति ॥ छाया ॥

७ इतीति । अत इत्यर्थः । अनिष्टवारणयेति शेषः ॥

८ ननु स्वरूपतोऽर्थत्वे एकार इत्याद्यसंगतिरत आह—मात्रिकत्वेनेति ।
वर्णसमाम्नायस्थस्यैचो द्विमात्रत्वेन तदपेक्षया तस्य तच्चाङ्गीकारेण फलितेन
तेनैत्यर्थः ॥ छाया ॥१ अइउणित्यादौ अनुशिष्यमाणा ये वर्णास्तत्सदृशा येऽवयवा रमेशो
गङ्गोदकम् देवैश्वर्यम् कृष्णौत्कण्ठमित्यादिप्रयोगवाक्यस्थास्तसंधानेन
तत्रास्यैचो निष्पन्नत्वादित्यर्थः ॥ एवं च तत्सदृशावयवभासादेतेषां सर्वेषां
सर्वत्र तत्त्वमिति भावः ॥ छाया ॥२ उभयसंमहायाह—अजाश्रय इति । अत एव हुत्यादिष्विति न पर-
सप्तमी किंतु विषयसप्तमीलाभयेनोदाहरति—गोश्त्रात इति ॥ संबोधनमिदं
तृजन्तस्य । कचित्कान्तसंबोधनपाठः । कचित्तत्रैव प्रथमान्तपाठः । ‘गुरोः’
इति हुतस्तु सर्वपक्षे निर्वाधः ॥ नौधत्रात इति । ‘गुरोः’ इति हुतः ‘हुता-
वैच इदुतौ’ इत्यौकारोत्तरभागे व्यवस्थापित इति चतुर्मात्रोपपत्तिः । एवमग्रिम-
योरपि द्वेयम् ॥ छाया ॥३ तपरोच्चारणे त्रिमात्रादीनामन्वयेन लक्ष्येषु नित्यत्वाद् [द्वित्वादीनाम-
सिद्धत्वाच्च] हुते हुते तदाश्रितं द्वित्वं ङमुद् च न स्यात् । हुतप्रगृह्याः
इति तु हुतान्तरे सावकाशत्वाच्च ज्ञापकमिति भावः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—
हुतसंज्ञामिति । हुतसहितसंज्ञामित्यर्थः । तत्संज्ञां हुतं चाभ्युपगम्येत्यर्थः ॥

(प्रतिबन्दीसमाधानभाष्यम्)

ननु च यस्यापि तपराणि, तेनाप्येतद्वक्तव्यम् ।
इमावैचौ समाहारवर्णौ—मात्रावर्णस्य, मात्रेवर्णो-
वर्णयोस्तयोर्हस्वादेशशासनेषु कदाचिद्वर्णः स्यात्
कदाचिदिवर्णोवर्णौ; मा कदाचिद्वर्णो भूदिति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष
इत्यर्थः । अतपरत्वे एव इति वक्तव्यं, तपरत्वे त्वैव इति ।
ऐचोर्विशिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्णकाराधिकारौ न भवतः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये तेनाप्येतद्वक्तव्यम् इत्यत्र एतच्छब्देन
नियामकं सूत्रं परामृश्यते ॥ सूत्रन्यासमेवेऽपि गुरुलाघवकृतो
विशेषो नास्तीत्याह—सूत्रारम्भं प्रतीति ॥ विश्लिष्टेति ।
उपलभ्यमानेत्यर्थः ॥ संश्लिष्टेति । स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः ।
एवं चैवविषये नावर्णप्राप्तिः । अर्धेऽस्तु तपरनिर्देशेऽनच्त्वाद्
ह्रस्वत्वमेव नेति भावः ॥ एङोः शुद्धतालव्यादित्वमेवेति न तयोः
स्थानेऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वम् ॥ संश्लिष्टावर्णाविति कैयटस्याप्यत्रैव
तात्पर्यम् ॥

(प्रतिबन्दीनिराकरणभाष्यम्)

प्रत्याख्यायत एतत्,—“ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वा-
त्” इति ॥

(प्रदीपः) ऐचोश्चेति । अर्धमात्रावर्णस्याध्यर्धमात्रेव-
र्णोवर्णयोर्भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेव
भविष्यतः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये प्रत्याख्यायत एतदिति । एतत्
ऐजविषयमेव इगिति सूत्रम् । वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ भूयसा
चेति । तद्वारकभूयःस्थानसाम्यादित्यर्थः ॥ [ईदं च मतमष्ट-
मेऽपि भाष्ये स्पष्टम् ॥ शब्दपरविप्रतिपेधेनोत्तरभागसदृश इति
विवरणोक्तं तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्तेः । स्पष्टं

१ अतपरवादी [गौरवामात्रं] शङ्कते—ननु चेति ॥

२ ननु सूत्रयोर्भिन्नस्वरूपत्वात् ‘तेनाप्येतद्वक्तव्यम्’ इति भाष्यासंग-
तिरत आह—सूत्रमिति ॥ छाया ॥

३ भाष्ये ‘इमावैचौ’ इत्युक्तितात्पर्यमाह—‘एवंचेति’ स्पष्टमनुपलभ्य-
मानावर्णत्वे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ संश्लिष्टावर्णावित्यनेन स्थानद्वयनिवृत्तिपूर्वकशुद्धतालव्यादित्वस्यैव
प्रकटनेन तथैव भाष्यस्य सुयोजत्वेनान्यथोक्तैरनुक्तवादिति भावः ॥

५ सिद्धान्ती [तपरवादितम्] उत्तरमाह—प्रत्याख्यायत इति ॥ छाया ॥

६ ईदं च मतमिति । ‘अर्धमात्राऽवर्णस्य, अध्यर्धमात्रेवर्णयोः’ इति
मतमित्यर्थः ॥ अष्टमे इति ॥ ‘सुतावैच इदुतौ’ इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः ॥

७ यद्यप्ययं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु अनुपदमेव ‘तालव्य
एवेत्यर्थः’ इत्युत्तरं समुपलभ्यते । व्याख्यातं च छायायामपि तत्रैव ।
तथापि तत्रस्यानुपयोगादत्रैवोपयुक्तत्वाच्चैव मया स्थापितः । तथा च तत्र
लेखकप्रमादादेव लिखित इति बोध्यम् । एवं च Bengal Asiatic
Society मुद्रितपुस्तके लेखकप्रमादानाविष्करणं तत्रत्यभाष्यादर्शनमूलकमे-
वेति बोध्यम् ॥ दाहिमथाः ॥

चेदं ‘नित्यः परयणादेशः’ इत्यादिना ‘अचः परस्मिन्—’
इत्यत्र भाष्ये ॥]

(समाधानसिद्धान्तिभाष्यम्)

यदि प्रत्याख्यानपक्षः, इदमपि प्रत्याख्यायते—
“सिद्धमेङः सस्थानत्वात्” इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धमेङ इति । अर्धकाराधिकारौ न स्तः,
तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थाने इकारो-
कारावेव भविष्यतः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये इदमपीति । एङविषयमपीत्यर्थः ॥
सस्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः ।
तदाह—तालव्य इति । तालव्य एवेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चैङः सस्थानतरावर्ध एकारोऽर्ध ओकारः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुप-
दिशेत् ॥

(प्रदीपः) तावेवेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घद्वययो-
रपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेकारौ-
कारौ निर्देश्यौ ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये तावेवेति । लाघवादिति भावः ॥ ग्रह-
णमिति । प्रदेष्टेति शेषः ॥ नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा
स्यादत आह—गुणेति । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठेऽर्धमात्रालाघवं
भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया
अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते—सुजाते एश्वसू-
नृते, अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते एन्यद्,
यजतं ते एन्यत्—इति ॥

८ अतपरवादी [सिद्धान्ती] आह—यदीति ॥ छाया ॥

९ एवं चातपरत्वेऽपि तस्मिन् प्रत्याख्यायत इति नास्ति विशेषः इति
भावः ॥

१० ननु सस्थानतरयोः सत्त्वात्सूत्रमारब्धव्यमेवेति शङ्कते—ननु चेति ॥
सस्थानतर इति पाठः । सस्थानतराविति पाठे तु—‘ओकारः’ इत्यग्रे ‘च’
इति शेषः ॥ छाया ॥

११ परिहरति—न तौ स्त इति ॥ एवं चामावादेव तयोरप्राप्त्या तयोरैव
सिद्ध्या तदनारभ्यमेवेति भावः ॥ छाया ॥

१२ दीर्घाविति ॥ स्वरूपेण तात्पर्यादित्यर्थः । प्रत्याहारेणानयोर्निर्देशा-
संभवात् । अनणत्वेन तदप्राप्त्याऽन्यग्रहणमपि नेति भावः ॥ छाया ॥

१३ अनुपपीति न्यायात् सिद्धान्तेऽत्र दीर्घपाठे मात्राचतुष्टयम् । एङित्यस्य
सार्वमात्राद्वयमिति मिलित्वा सार्वपण्मात्राः । इदानीं तु अत्र ह्रस्वपाठे मात्रा-
द्वयम् । गुणसंज्ञायां तथा पाठे मात्राचतुष्टयमिति पठेव मात्रा इति भावः ॥
छाया ॥

१४ तयोरत्रानुपदेशस्तदस्यैव न मानं लक्ष्यविरोधादिति शङ्कते—ननु
चेति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) सुजात इति । अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्या-
कारस्यार्धमेकारमर्धमोकारं च विदधति ॥

(उद्द्योतः) अकारस्यार्धमिति । सुजाते ए अन्धेति अका-
रलेखस्तु प्रामादिकः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पारिषदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव हि लोके
नान्यस्मिन्वेदेऽर्ध एकारोर्ध ओकारो वास्ति ॥

(प्रदीपः) पारिषदकृतिरिति । गीतिवशात्तथोच्चारण-
मित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत् पर्वद्वा
तत्र भवा कृतिरित्यर्थः ॥

(५१ अतपरपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एकादेशो दीर्घग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकादेशो दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्—“आहुणो
दीर्घः” “वृद्धिरेचि दीर्घः” इति ॥ किं प्रयोज-
नम्? ॥ आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां
त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्ति । खड्वा
इन्द्रः खड्वेन्द्रः, खड्वा उदकं खड्वोदकं, खड्वा ईषा
खड्वेषा, खड्वा ऊढा खड्वोढा, खड्वा एलका खड्वै-
लका, खड्वा ओदनः खड्वोदनः, खड्वा ऐतिकायनः
खड्वैतिकायनः, खड्वा औपगवः खड्वौपगव इति ॥

(प्रदीपः) आन्तर्य इति । अन्यस्यासम्भवादिसमन्व-
नास्ति—सुतश्च विषये स्मृत इति ॥

(उद्द्योतः) तदेवमतपरतपरवादिसमन्वयनैव इति गति-
सूत्रस्य कर्तव्यताकर्तव्यते उपपाद्यातपरवादिसमन्वयसाधारणदूषण-
माह—भाष्ये एकादेशो इति । एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सूत्रं
कार्यमित्यर्थः ॥ अन्यस्यासंभवादिति । अयं भावः—यथा
स्थाध्वोरित्यत्रातपरत्वे स्थाध्वोर्दीर्घस्य स्थाने घुमास्थेत्येव दीर्घ-
कारे सिद्धे पुनर्वचनमदीर्घार्थमित्येव विशेषाद् ह्रस्वप्लुतयोः प्रसङ्गे

१ न चायं प्रमादः, वैदिकैरनादिपारस्पर्येण प्रमादेनैवाङ्गीकारात् ।
तदीयप्रतिशब्दे विशेषविधानाच्च ‘प्रकृत्यान्तःपाद्’ इत्यत्र प्रकृत्येतिस्थाने
तत्पाठ इति भावः ॥ छाया ॥

२ परिहरति—पार्यदिति ॥ छाया ॥

३ तथा च सर्वशास्त्रासाधारणेऽत्र तदुपदेशोऽयुक्तः । किं चैवमन्यत्रापि
प्रयोगापत्तिरिति तथैव युक्तम् । सर्वग्रहणात्तयोरवत्त्वादावपि सुजाते इत्यादौ
प्रकृत्यान्तरिति प्रकृतिभावः तयोर्ग्रहणे दोषस्तु ह्रस्वविधावन्तरतमत्वात्तयो-
रेव प्रसङ्ग इति । तदर्धमेव इति सूत्रारम्भे तु गौरवमेवाधिकम् ॥ छाया ॥

४ ननु तथापि चतुर्मात्रः कथमापाद्यते तस्य लोकेद्वयोरप्रसिद्धेरिति
चेत् । न, छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहुः । वस्तुतस्तु—लोकेऽप्यस्ति प्रसिद्धिः ।
तथाच सुतायैव इदुतायिति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति—‘इत्यत एव
चतुर्मात्रः सुत’ इति ॥ शब्दको० ॥ छाया ॥

५ यद्यप्युभयामपि न कर्तव्यमिति सिद्धान्तादप्येव न, तथापि यदी-
त्युक्तिस्तस्याप्यन्तरे तु यदीत्यनेन सूचिते न्यास एव क्रियत इति विशेषा-

तदुक्तं सुतश्च विषये इति । एवं च दूराद्भूतादिविषयेऽप्यनेनैव सुते
पक्षेनुवाददोषस्तत्र, इह तु प्लुत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्या-
दिविषयकशार्द्धवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति ॥
[वस्तुतोऽस्य टित्वाभावोदेतद्विषये सुताप्रवृत्तेऽस्मिन्त्यमेवेदमिति
स्थाध्वोरितिसूत्रे निरूपयिष्यामः ॥]

(आक्षेपभाष्यम्)

तैत्तिर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नै कर्तव्यम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते—
“अकः सवर्णे” एको भवति ॥ ततो—“दीर्घः”
दीर्घश्च स भवति, यः स ‘एकः पूर्वपरयोः’ इत्येवं
निर्दिष्ट इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यः स इति प्रसिद्धार्थकम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—पशुं, विद्धं, पचन्तीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । इह तावत्पशुमिति, “अस्येकः”
इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्व-
ग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—यथाजातीयकः
पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति ॥

विद्धमिति । पूर्व इत्येवानुवर्तते ॥ अथवाचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भ-
वतीति । यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं
शास्ति ॥

पचन्तीति । “अतो गुणे परः” इतीयता सि-
द्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्ग्रहणं करोति,
तस्यैतत्प्रयोजनम्—यथाजातीयकं परस्य रूपं त-
थाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) अस्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्ध एत-
दपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम् ।

भावेनासाधारणदोषमाहेत्याह—तदेवमिति ॥ छाया ॥

६ अविशेषादिति । अनान्तर्भावविशेषादित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ पक्षे दूराद्भूतादिविषये । तत्र स्थाध्वोरित्येत्यत्र ॥ छाया ॥

८ वैयर्थ्यमिति । गुरोरुच्यत इत्यनेनानन्त्येतरविशिष्टाकारस्य एका-
रूपप्लुतसिद्धिर्यतोऽत्र स्थानिनोस्त्रिमात्रत्वेन भिन्ना एव स स्यादिति भावः ॥
छाया ॥

९ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः कचिद्वेदोपलभ्यते न सर्वत्र ॥ दाधि० ॥

१० मध्यस्थः पृच्छति—तत्तर्हीति ॥ छाया ॥

११ एकदेशी आह—नेति ॥ तत्र हेतुमाह—उपरीति ॥ यत इत्यादिः ॥
एवं च तेन नियमेन सर्वत्रेष्टसिद्धिः ॥ छाया ॥

१२ तथा न्यासे योगविभागे चोभयत्रातिप्रसङ्गसाशङ्कते—इहापि तर्हीति ॥
छाया ॥

१३ अतिप्रसङ्गमुद्धरति—नैप इति ॥

तस्मात् पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्था । सैवोत्तरत्रानुवर्तत इति विद्व-
मिति पूर्वरूपं भविष्यति ॥ अथवेति । विधिनियमसं-
भवे विधिरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न
भवति हूल एव दीर्घत्वं यथा स्याद्, उत इत्यादौ मा भूदिति ॥

(उद्धोतः) वा छन्दसीत्यत्रेति । वा छन्दसीत्यत्रानु-
वृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ पूर्वरूपार्थेति । पूर्वव्यक्त्यात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः ॥
भाष्ये पर इतीयतेति ह्रस्वत्वारिरूपमिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु
रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव, अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि खट्वश्यां मालश्र्य इति दीर्घवचनाद-
कारो न, अनान्तर्यादेकारौकारौ न ॥ [तत्र को
दोषः ? ॥] विग्रहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

(उद्धोतः) अकारो नेति । रपरत्वेपि द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वा-
संभव एव ॥ विगृहीतस्येति । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन
जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा तद्विषयकलक्षणानुपपन्नावदिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न त्रैलो—यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्य-
मिति ॥ किं तर्हि ? ॥ यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र
कर्तव्यमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कच क्रियमाणे न दोषः, ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

संज्ञाविधौ । वृद्धिरादैजू दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तर्त्तहि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ॥

१ तदाकारमाह—हृल एवेति । ततः परैथैवत्यर्थः । एवं सति तु विद्-
मिल्यादौ दीर्घावारणेन दोषस्तदवस्थ एवेति भावः ॥ वस्तुतो निस्तमिल्यादौ
वारणाय 'अङ्गावयवाद्बलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य' इत्यर्थावयवकत्वे
नियमेन फलमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

२ वाच्छन्दस्यमीलेकयोगे तु जक्षि न स्यादिति योगविभागोऽप्यर्थवानिति
भावः ॥ छाया ॥

३ पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्योद्धारप्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इहेति ॥ छाया ॥

४ परीति । स्थानेन्तरतम इतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ एवं वार्तिके तत्खण्डने च दूषिते वार्तिककृद्दोषवादी आह—न
ब्रम इति ॥ छाया ॥

६ ननु तत्राकरणे कथम् 'एकादेशे' इत्युक्तिरित्याशयेन पृच्छति—केति ॥
छाया ॥

७ उत्तरयति—संज्ञेति । 'एकादेशे' इत्यस्य तन्मूलभूतसंज्ञाविधायित्वार्थः । कार्यत्वाच्छेषत्वाच्च संज्ञाधिकारे 'एकादेशे' इत्यभिधानोपपत्तिः ॥
छाया ॥

८ पुनरपि मध्यस्थस्तत्त्वं श्रोतुं पृच्छति—तत्तर्हीति ॥ संज्ञाविधायित्यनु-
पज्यते ॥ छाया ॥

१. भगवानाह - नैति ।
उत्तरम् - तपर इति ।

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

नं कर्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां
त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

तपरे गुणवृद्धी ॥

(प्रदीपः) तपरे इति । तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धि-
संज्ञे इत्यर्थः ।

(उद्धृतः) ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वाभावात्पूर्वोक्तदोषा-
परिहृतेश्च भाष्यमशुक्तमित्याशङ्क्याह—तपरसंज्ञीति । तपरशब्द-
निदिष्टे संज्ञिनि गुणवृद्धिसंज्ञे प्रवर्तते इत्यर्थः । एवं च त्रिसामान्य-
दीनां तत्र संज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये ननु चेति । एवंचेडैर्चा न तपराविति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह, तादपि परस्त्पर इति ॥

(प्रदीपः) तादपीति । तन्नन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्वि-
शक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वाऽनेकार्थ्यभिधानमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) नेत्याहेति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः ॥
अर्थभेदेन शब्दभेदे-तन्नान्यायेति । तद्भेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह
—एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति ॥ एकशेषेति । समाहारद्वन्द्व-
विषये एकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्त्येदं चिन्त्यम्^३ ॥

१० ननु बहुफलवलाद्बुधोहिरेवेत्यदतोस्तत्वेऽप्येवैवोस्तदभावाद्बुधोप-
स्तदवस्थ एवेति दोषवादी शङ्कते—ननु चेति ॥ छाया ॥

११ स्यादेतत्—संज्ञासूत्रे अदातोस्तपरकरणेऽप्येवैवोः कथं तत्काल-
ग्राहकता सहिवहोरोदिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर इति पथमीसमा-
सस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेत् । एवमपि तात्पराम्भानेकैश्चशब्दाम्भामसु
दीर्घाणमेवोपस्थितिः । उपस्थितैस्तु दीर्घैः स्वसवर्णानां ग्रहणं दुर्बारेमेव । नहि
तेऽपि तात्पर्याः अनुच्चारितत्वात् ॥ ग्राहकत्वं परमनुच्चारितानामपि मत्याहारे-
रुपस्थितानामस्येव, दीर्घाजसि चेति ज्ञापकात् । स्वादिभ्य इति निर्देशश्च ।
तेन चमृष्वित्यादिपु पत्वादिकं सिध्यतीति वक्ष्यते । तात्परस्तत्कालस्येति
तूच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यम् । ङभो ह्रस्वादिति सूत्रे ङमुडिति मत्या-
हारे कृतं टित्वं संज्ञायां व्यर्थं सत् सामर्थ्यात् संज्ञिपु ङदिपूपकरोतीति
यथा स्त्रीकृतम्, तथेहापि तात्परत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमानं तदुपस्थाप्येपु संज्ञिपु
तत्कालावधारणं सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिदोषः ॥ इति श० कौ० ॥

१२ अग्निसूचितप्रागुक्तसमासस्यापि परिग्रहे बीजमाह—तत्रेति ॥ छाया ॥

१३ समेति ॥ वस्तुतस्तु तद्विषये तदभावेऽपीतरेतरयोगद्विविषये एवैकशेषे
 श्रान्तरवच्छान्दस्यैकवचनस्य संभवेन युक्त एव कैयटः ॥ किंच—एकशेषा-
 वेनैकवचनानुपपत्त्येति लेखेन एकशेष एकवचनोपपत्तौ कारणमिति प्रती-
 ते । तथा चैकशेषामावो द्विवचनाद्युपपत्तौ कारणमिति प्रतीयेतेति सर्व-
 भूवः ॥ समाहारद्वन्द्वे यद्यप्येकवचनविभक्त्युपपत्तिः । तथाप्येकशेषमन्तरा
 प्रतीयशब्दस्य निवृत्त्यभावेनैकस्यैव शब्दस्योच्चारणस्यानुपपत्तिरिति विभाव्यते,

Jangamwadi Math, Varkhadi,

Jangamwadi Math, VARANASI.

Id. No. 2832

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तादपि परस्तपरः “ऋदोरब्” इतीहैव
स्यात्-यवः स्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष तकारः ॥ कस्तर्हि ? ॥ दकारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं दकारे प्रयोजनम्, ? ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीहिवादी चोदयति—किं दकार इति ॥

(प्रतिबन्दीसमाधानभाष्यम्)

अथ किं तकारे ? । यद्यसंदेहार्थस्तकारः, दका-
रोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपीति ॥

(प्रदीपः) समासद्वयवादी तं प्रत्याह—अथ किं
तकार इति । तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं त-
परत्वम्, ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणाप्रसङ्गाद्गुणानां
चामेदकत्वात्तत्प्राप्त्यर्थत्वाभावात् । अथ तवासन्देहाथो
मुखसुखाथो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः ॥ तित्स्व-
रितमित्यत्रलभाष्येणास्य विरोधः । तत्र हि—‘तिति प्रत्य-
यग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत-दिव उत् युभ्या-
मिति, ततो दित्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्, तपरसूत्रे
चकारश्चत्वभूतो निर्दिश्यते । तेन तत्कालस्य ग्राहको दकारः’
—इत्युक्तम् । इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परि-
हृतः ॥ अत्राहुः—थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दका-
रोऽत्र विवक्षितः—कस्तर्हि दकार इति ॥

(उद्योतः) सुखसुखार्थ इति पाठे मयूरव्यंसकादित्वात्स-
मांसः ॥ ननु एवमेति संज्ञायास्तात्परत्वेऽपि संज्ञिनामेकारा-
दीनां किमागतमिति चेत्, न तपरशब्दबोध्योऽपि वर्णस्तत्कालस्यैव-
संज्ञेत्यर्थाच्च दोषः ॥ गुणानां चेति । अणुं गुणानां तत्त्वाभा-
वेऽपि अनण्त्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमिति भावः ॥ ननु दिव
दिव उदित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह—तपरसूत्रे
चेति ॥ इहेति । तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेन चेत्यपि बोध्यम् ॥

तदा एकवचनान्तत्वेऽपि हलन्त्यम्, अ इत्यादिभ्येकपोषाङ्गीकारस्य भाष्ये
स्पष्टत्वाच्चिन्त्यत्वोक्तिरेव चिन्त्या ॥ इति दाधिमथाः ॥

१ दोषवादी शङ्कते—यदीति ॥ छाया ॥

२ सिद्धान्ती परिहरति—नैष इति ॥ छाया ॥

३ इतीति । इत्यत्रेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ अणुस्त्विति । तत्र सूत्रेऽणग्रहणसामर्थ्यादिति भावः तत्त्वमभेदकत्वम्
छाया ॥

५ वस्तुतस्तु ‘तपरस्तत्कालस्य’ इत्यत्र दकारो न निर्दिश्यते । प्रयो-
जनाभावात् । ‘दिव उत्’ ‘ऋत उ’दित्यादौ तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धिः । नन्वेवं
‘तित्स्वरितम्’ इत्यस्य प्रसङ्ग इति चेत् । न, ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्य-
यस्य ग्रहणम्’ इति परिभाषया तत्समाधानात् ‘अङ्गस्य’ इति सूत्रभाष्ये
तत्परिभाषाया उपन्यासाच्च दिव उदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव
विरहेण दकारप्रत्येपादेर्निर्वाजित्वात् । तथा हि उदित्येपा उकारस्य संज्ञा
तथा प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते । तथा च संज्ञायास्तित्त्वे संज्ञिनः किमा-
यातम् । वस्तुतस्तु संज्ञापि तान्ता न तु तित् । तपर इति हि सूत्रितम्, न

थकारस्थानिक इति । तस्य चैतद्वृत्त्याऽसिद्धत्वाच्च तत्र तपर-
सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(इति संध्यक्षरेष्वतपरपाठनिर्णयः ॥)

(अथ वर्णैकदेशग्रहणाग्रहणनिर्णयः ॥)

(भाष्यम्)

इदं विचार्यते—य एते वर्णेषु वर्णैकदेशा-
वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं
स्याद्वा न वेति ॥ कुतः पुनरियं विचारणा ? ॥ इह
हि समुदाया अप्युपदिश्यन्ते, अवयवा अपि ।
अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः, तद्यथा वृक्षः प्रच-
लन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थस्याव-
यवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते
विचारणा ॥

(प्रदीपः) वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादि-
ष्वकारादिसदृशा अवयवा ऋकारलृकारयो रेफलकारसदृशाव-
यवौ संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः, तत्र केवलवर्णकार्यमव-
यवेषु भवति नवेति विचारः ॥ इह हि समुदाया अ-
पीति । ऋलृएओऐऔ इति ॥ अवयवा अपीति । अह-
उणरट्लणिति ॥ तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यव-
यवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते, अवयवपरे च
निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् यथा हयवेत्यादावनचूकस्य
हलो दुःखेनोच्चार्यत्वाभिर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशा-
द्वलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनचूक एव यणा-
देशः प्रवर्तते । तत्रैसत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदा-
यादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति । एवं स्थिते
अग्रइन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च
तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चाव-
यवकार्यप्रसङ्गः । अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य

तु तित्ति । यदि हि संज्ञावत्संज्ञयपि तान्त एव तर्हि ‘अतो भिस ऐस्’ भ-
वन्निरित्यादावेव स्यात्, नतु वृक्षैरित्यादौ । तपरस्तत्कालस्येति सूत्रं च
व्यर्थमेव स्यात् । स्व रूपमित्यनेनैव गतार्थत्वात् । न च ङमुडादिविव
संज्ञायां कुतः लिङ्गं संज्ञिनि लब्धुं शक्यम्, तद्वदिह सामर्थ्यविरहात् । एवं
च तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थः सर्वोऽप्यभ्युपेक्ष्यवाद एव ।
स्थाध्वोरिचेति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थोऽप्येवमेव । तस्माच्चार्थं तकारः
किं तर्हि दकार इतीहलभाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सहद्वैराकल-
नीयम् ॥ इति शब्दकौ० ॥ अत्रत्यं तत्त्वं तपरसूत्रे वक्ष्यते ॥ दाधिमथैः ॥

६ वर्णैश्चित्ति । वर्तमाना इति शेषः ॥

७ कोटिद्वयानुपस्थितौ कथं विचार इति पृच्छति—कुत इति ॥ छाया ॥

८ अत एव “तस्यादितः—” “पूर्वस्यार्धस्य—” “एचोश्चोत्तर—”

इति संगच्छते । तत्राकारादयो वनादिवत्संघाताः । अनादिरूपप्रत्यभिज्ञाना-
त्क्रमेणोपलम्भाच्चैवः प्रुते प्रागकारः पश्चादिदुताविति विभागः ‘ए ऐ तु
कण्ठ—’ इत्यादिना स्थानक्रमोक्तेश्च । नल्लोकस्य स्थानक्रमेणोत्पत्तिरतः संघा-
तमायासे इति सिद्धम् ॥ छाया ॥

समुदायकार्यं वहिरङ्गम् । अयादीनां चावकाशः—अङ्ग आ-
याहीति ॥ नन्वत्रापि यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति ॥ येन
नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा यण एवायादयो
वाधकाः स्युः । तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः
सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते, एवमेकारस्योपि प्रतिपद्येत । प्रत्या-
हारे एओङ्गोएऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं
ग्रहणपक्षाशङ्कावीजमुपन्यस्तम् । इदानीमग्रहणपक्षा-
शङ्कावीजमुपन्यस्यते—अभ्यन्तरश्चेति । तिरोहितत्वाद-
वयवानां समुदायकार्यं पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वा-
न्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्त-
नादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं
स्यान्वेति भाष्यार्थः । तत्फलितमाह—तत्र केवलेति ॥
नन्वकारेण एङ्गवयवग्रहणसन्देहवद् अकारादीनामेकादिसंज्ञा प्राप्नो-
तीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत आह—तत्र समुदायेति । अत
एव प्राट्तीत्यादौ न पररूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—अवयवपरे
चेति । यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाग एव समुदाय-
परे निर्देशोऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः । तदुपपादयति—यथेति ॥
अन्यत्रेति । सर्वस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ्निर्देशे समुदायनिर्देशः
स्वपर एव, सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशे तु समुदायनिर्देशो निर्दि-
ष्टावयवपर इति विवेकः । नन्वेकादिसंज्ञानामवयवावृत्तित्वे कथ-
मेवो निवर्तकेनायादिना तदवयवस्य निवृत्तिरित आह—तन्नास-
त्यामपीति । तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वा-
दिति भावः ॥ अवयवकार्यं दीर्घः ॥ समुदायकार्यमयम् ॥ तत्र
च साक्षादिति । दीर्घः । अयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनाव-
यवो नोदितो न साक्षादिति भावः ॥ साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे
हेतुः ॥ नन्वयादिरनवकाशोऽत आह—अयादीनामिति ॥
नन्विति । ततश्च विध्यन्तरपूर्वकोऽयादिः सर्वस्य बाधकः स्या-
दिति भावः ॥ परिहरति—येनेति ॥ प्राधान्येनानिर्देशादिति ।
अस्यैकादिसंज्ञाभावेऽपि स्वतन्त्राकारेण ग्रहणं स्यादिति शेषः ॥
भाष्ये आभ्यन्तरश्चेति । तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याश-
क्यत्वादित्यर्थः ॥ तदाह—तद्यथा वृक्ष इति ॥ तदुपपादयति—
तिरोहितत्वादित्यादिना ॥ समुदायकार्यं पारतन्त्र्यादिति ।
समुदायसंपादनरूपे कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः ॥ स्वकार्यस्याप्रयो-
जकत्वादिति । स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्प्र-
योजकत्वाभावे हेतुः—नरसिंहवदिति । तदवयवे नरत्वाद्यभा-
ववदेतदवयवेऽप्यत्वाद्यभाव इति भावः ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ।

१ चेदिति । गृह्यन्ते, तदेति शेषः ॥ छाया ॥

२ दीर्घत्वमिति । अयादितः परत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

३ दीर्घ इति । दीर्घे घटकीभूतो यो ह्रस्वस्तसदृशस्तत्प्रभृत्तौ यो विधिः

(५२ ग्रहणपक्ष आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्य-
क्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समाना-
क्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति । स प्रतिषेध्यः ॥ अङ्गे
इन्द्र, वायो उदकम्, “अकः सवर्णे दीर्घः” इति
दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समानाक्षरेति । समानशब्देन पूर्वाचार्य-
निर्देशादकोऽभिधीयन्ते दश समाना इति वचनात् । तेन
समानकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ
दश समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः ॥ समानकार्यम् ।
अग्रूपसमानाक्षरकार्यमित्यर्थः । सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णदी-
र्घरूपकार्यमित्यर्थः ॥

(५३ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति, स प्रतिषेध्यः ।
आलूय, प्रलूय “ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्” इति
तुक् प्राप्नोति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न दीर्घे
ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवति’ इति । यदयं दीर्घाच्छे-
तुकं शास्ति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये दीर्घाच्छे इति । दीर्घस्य च्छे तुगिति हि
तदर्थः ॥ ननु ह्रस्वस्येत्यत्राच इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव-
तुग्रेति चेन्न । पदलाघवाभावादित्याशयात् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् ॥ “किम् ?” ॥ “पदान्ताद्वा” इति वि-
भाषां वक्ष्यामीति ॥

(उद्ध्योतः) अस्तिहीति । तत्र दीर्घादित्यस्याभावे कुड्यच्छाये-
त्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि “दी-
र्घात्पदान्ताद्वा” इत्येव ब्रूयात् ॥

सस्य तदुत्तरस्य वा प्राप्तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ दोषमुद्धरति—नैष इति ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि—खट्वाभिः, मालाभिः, “अतो मिस ऐस्” इत्यैस्भावः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि—याता वाता “अतो लोप आर्धधा-
तुके” इत्यकारलोपः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भवि-
ष्यति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥
सर्वस्य लोपो मा भूदिति ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

अथ कियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते
पूर्वस्य कसान्न भवति ? ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदत्राभादि-
त्यनेन ।

(उद्द्योतः) असिद्धवदिति । चिणो लुङ् न्यायेनेति भावः ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नाकारस्थस्या-
कारस्य लोपो भवति’ इति । यद्यम् “आतोऽनुप-
सर्गे कः” इति ककारमनुबन्धं करोति ॥ कथं
कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ कित्करणे एतत्प्रयोजनम्—

१ एवं सति द्वितीयवार्तिकस्य ज्ञापकस्य सजातीयपक्षत्वात्तेनावारितल-
क्ष्यान्तरमाह—इह तर्हि ॥ छाया ॥

२ सर्वस्वेति । अतपरत्वे सर्वप्रहणादाकारस्य संपूर्णस्य लोपो मा
भूदित्यर्थः ॥

३ नेदं तपरव्याघर्षम्, तत्र तत्कालस्यापि विद्यमानत्वादित्याशङ्कते—
अथेति ॥ छाया ॥

४ अपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तरामित्यस्य ‘चिणोलुक्’ इत्यनेन
लुक् प्राप्नोति यथा चिणोलुगित्यनेनैव जातस्य तमल्यलुकोऽसिद्धत्वमाश्रित्य
तेन व्यवधानमाश्रित्य वार्यते तथात्रापि स्वजातलोपस्यैव पुनः स्वसिन्कर्तव्ये
ऽसिद्धत्वाङ्गीकार इति भावः ॥ यद्यु—‘आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तम्’
इत्यर्थमनाश्रित्येदम् । तदाश्रयणे तु लोपस्य प्राप्तिरेव नेति तत्त्वम् इत्युक्तं
छायायाम्—तत्र सन्त्यक्, दीर्घे ह्रस्वद्वयाङ्गीकृतौ गोपाधितेत्यत्रेवात्रापि तत्स-
त्त्वम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

५ इकोचि व्यक्षते मा भूदस्य लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो धे भूयमाणेऽपि लुते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभाष्यं व्यवधानाद्भुमा अपि ।

उद्वाप्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् षपो इति ॥

कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति । यद्याकारस्थ-
स्याकारस्य लोपः स्यात्, कित्करणमनर्थकं स्यात् ।
परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि
सिद्धं रूपं स्याद्—गोदः कम्बलद् इति । पश्यति
त्वाचार्यो—नाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यादिति,
अतः ककारमनुबन्धं करोति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात्—“तुन्द-
शोकयोः परिमृजापनुदोः” इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये उत्तरार्थमेतदिति । इह किञ्चिद्वपो
इतीति न्यायस्तु नाश्रितः । अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र
ककाराकारयोरुच्चारणे गौरवमिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यत्तर्हि “गापोष्टम्” इत्यनन्यार्थं ककारमनु-
बन्धं करोति ॥

(प्रदीपः) यत्तर्हि ॥ नन्वसति कित्त्वे आकारस्थस्या-
कारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भा-
वाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः । नैष
दोषः, सन्निपातपरिभाषाया लोपो न भविष्यति । अकारं
ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तम् । दीर्घत्वं तु कष्टा-
येति निपातनाद्भवति ॥

(उद्द्योतः) सन्निपातेति । न च दीर्घेणैव स निवर्तितो
दीर्घेऽप्यत्वजातिसंबन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातक्षतिः । लोपे तु
तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः ॥ परे तु
जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यत्ननिमि-
त्तसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्याद्वया-
प्यत्वजातिर्येऽदिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविधात-

इति—इकोचि विभक्ता इत्यत्र भाष्ये स्पष्टोऽयं न्यायः । तस्यायमर्थः
प्रकृतोपयोगी—इकोचि विभक्ता इति सूत्रस्थमचीति अस्थिदधिसकथ्य-
क्ष्यामित्युत्तरसूत्रार्थमावश्यकमित्युपपाद्य यदि तत्र प्रयोजनं तर्हि तत्रैवार्थ-
व्रयात् । इह करणेनापि किञ्चिद्वाप्यते । तेन न लुभतेति निषेधस्यानित्यत्व-
ज्ञापनात् षपो इति संबुद्धौ गुणः साधितः । एवं प्रकृतसूत्रे करणेन तुञ्ज्ञाप-
नीयमेवेत्यत आह—नाश्रित इति ॥ दाधिमथाः ॥

६ सर्वर्णदीर्घेण पूर्वरूपेण वाकारप्रक्षेपाश्रयणेनोक्तगौरवपरिहारस्तु व्य-
ख्यानसापेक्षत्वाज्ज्ञानगौरवप्रसक्तत्वादिकित्करण इति भावः ॥ छाया ॥

७ अनन्यथासिद्धज्ञापकमाह—यत्तर्हि ॥ छाया ॥

८ नन्वसत्यनन्यार्थत्वे ज्ञापकता, तदेव नेति भाष्यमनुक्तमित्याशङ्कते—
नन्वसतीति ॥ छाया ॥

९ कारस्य उत्तरभागस्य ॥

१० वद्भावादिति । धात्ववयवत्वे तस्य अपि चेति दीर्घे कृते तस्यैकदेशा
विकृतन्यायेन तत्त्वादिति शेषः ॥ कित्त्वे स्वातो लोप इदीद्यालोपेन प्रत्य-
याकारस्य तेन दीर्घेऽपि तदप्रसङ्ग इति भावः ॥ छाया ॥

११ संनिपातस्य ह्रस्वाकारभेदसन्निपातस्य ॥

१२ यथादीति । प्रत्ययेति शेषः ॥ छाया ॥

कलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राङ्
निमित्तभूतो यादृशः संनिपातः स्वातिरिक्तद्विधातकस्य स्वयम-
निमित्तमित्यर्थः । मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्दे-
शपक्षेऽप्यङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादिति कृन्मेजन्तसूत्रवक्ष्यमाण-
भाष्यरीत्या यादेशनिमित्तसंनिपातस्य न लेशतोऽपि सत्तेति
वदन्ति ॥ प्रौढतर्कतं तदल्लकार इत्यादौ 'रो रि' तोलीति तु
नापादितं तस्यामितोज्जभागसत्त्वेन तेन व्यवधानात्तदप्राप्तेः ॥

(५४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ एकवर्णवच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं
प्रयोजनम् ? ॥ वाचा तरतीति द्व्यज्जक्षणगृन्मा
भूदिति । इह च वाचो निमित्तम्, "तस्य निमित्तं
संयोगोत्पातौ" इत्यनुवर्तमाने "गोद्व्यच" इति
द्व्यज्जक्षणो यन्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एकवर्णवदिति । अवयवसंख्याश्रयणेन
वाक्यशब्दस्य द्व्यच्चात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्य-
तिदेशः कियते ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकम्—'दीर्घाद् द्व्यज्ज-
क्षणोविधिर्न भवति' इति ॥

(प्रदीपः) गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन
ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति अत्र एहीत्यादावेङ्कः
पदान्तादतीत्याद्यपि न भवति ॥

(उद्घोतः) अत्रे इन्द्रेत्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह—
सामान्येनेति ॥ गोद्व्यचोऽसङ्ग्येति गोग्रहणं नौद्व्यचञ्चिति
नौग्रहणम् ॥ वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु
भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः । तेन मातृणा-
मित्यादौ णत्वादिसिद्धिः । भेदेन प्रतिभासात् ॥

(सर्वाक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अयं तु सर्वेषामेव परिहारः—

१ अयं भावः—यत्संनिपातं निमित्तीकृत्यायिमकार्योपजीव्यं कार्यं प्राप्तं
तस्य लेशतस्तद्विधातकत्वेऽपि लेशतोऽनुवृत्तसंनिपातसर्वोपविधातकशब्दान्तरा-
निमित्तत्वमिति तदर्थः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्प्रत्यासत्तेरिति ॥ छाया ॥

२ ननु न तत्परसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशबोधकं किंतु गौरवसत्त्वेऽप्यक्षर-
मर्षादया विशिष्टजातिबोधकमित्येकदेशमिते कैयटरीत्या सा शुभोऽयमेत्यत
आह—मात्रेति ॥ रीत्येति । 'वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमि-
त्तम् । दाक्षिः' इति दोषे वार्तिककृता दत्ते 'संनिपातशब्देन पूर्वापरसंनि-
पात एव गृह्यते' इत्याशयेन 'न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः' इति खण्डिते
ब्रह्मसूत्रेयैकदेशिनोक्तम्—'अङ्गसंज्ञा' इति । एवं च पूर्वापरसंनिपातस्य

(५५ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा
द्रव्येषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति
यथा द्रव्येषु । तद्यथा द्रव्येषु "सप्तदश सामि-
धेन्यो भवन्ति" इति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठ-
मग्नावभ्याधीयते ॥

(प्रदीपः) नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो व्यपवृक्तं
भेदः । तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकलालम्बनज्ञानग्रा-
ह्यस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न
भवतीत्यर्थः ॥ अव्यपवृक्तस्यावयवस्येति । व्यधिकरणे
पञ्चौ, अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः । न हि
संभवमात्रेण कार्याणि क्रियन्ते, अपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति
तत्रैवेत्यर्थः । माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि
प्रवर्तते ॥ तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसंभवात् ॥ सप्तदशेति ।
सामिधेनीशब्द ऋचां वाचकः साहचर्यात्काष्ठेषु वर्तते । तत्र
सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदश काष्ठानीति बुद्धेरभावान्न तस्याभ्या-
धानम् ॥

(उद्घोतः) सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाह-
माह—भाष्ये—अयन्त्विति । अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्या-
ख्या—एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्येति ॥ समुदायस्य योऽव-
यव इति वर्णसमुदायस्येत्यर्थः ॥ व्यधिकरणे इति । सामाना-
धिकरण्येनान्वयेऽव्यपवृक्तस्येति व्यर्थं सर्वस्याप्यवयवस्यावयवि-
नाव्यपवृक्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये अवयवाश्रयः । अवयवस-
दृशस्वतन्त्रवर्णाश्रयः ॥ उक्तेऽर्थे युक्तिमाह—नहीति ॥ ननु सामि-
धेनीशब्दस्य ऋक्षु शक्तत्वेन काष्ठमग्नावधीयत इति भाष्यम-
युक्तमत आह—साहचर्यादिति । तदाधेयत्वेनेति भावः ॥
तत्र सप्तदशेति । यद्यपि एकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलितानां
सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति, एकस्यापि ताव-
त्त्वमस्ति, तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वात् न व्यपवृक्ताश्रयका-
र्यप्रसङ्ग इति भावः ॥

तन्निमित्तस्योभयनाशेन नाश एवेति भावः ॥ छाया ॥

३ ननु अकारलकारयोरपि दोषोद्भावनं (कुतो न) कृतं भगवताऽत
आह—प्रातरिति ॥ तथा च साम्प्रतमन्यथा लेखः सर्वेषां ग्रामादिक एवेति
भावः ॥ छाया ॥

४ दोषान्तरमाह—एकेति ॥ छाया ॥

५ ननु दीर्घे एकवर्णत्वस्य सिद्धत्वादुभयमप्ययुक्तमिति चेत् । न । द्व्यज्ज-
क्षणकार्यस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्यात् ॥ अत एव खण्डवग्रन्थे तथा
वक्ष्यति भगवान् ॥ छाया ॥

(दृष्टान्तवैषम्यभाष्यम्)

विषम उपन्यासः, प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते । असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च ॥

(प्रदीपः) असंभव इति । अर्धचतुर्हस्ता हि वेदिः ॥

(उद्द्योतः) न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदनभ्याधानं किं तु असंभवननिबन्धनमित्याह—भाष्ये विषम इति । आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न संभवतीति भावः ॥ युक्त्यन्तरमाह—असंभवश्चेति ॥ तमुपपादयति—अर्धचतुर्हस्तेति । अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः । सैमिधो-ग्निवेदिवहिर्भावनिषेधाच्चासंभव इति भावः ॥

(दृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

यथा तर्हि “सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः स मिधोऽभ्यादधीत” इति न सप्तदशप्रादेशमा-काष्ठमग्नावभ्याधीयते ॥

(प्रदीपः) यथातर्हीति । अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्संभ-व इति भावः ॥

(दृष्टान्तवैषम्यभाष्यम्)

अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते । तुल्य-श्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च ॥

(सिद्धान्तिदृष्टान्तभाष्यम्)

यथा तर्हि “तैलं न विक्रेतव्यम्” “मांसं न विक्रेतव्यम्” इति व्यपवृक्तं च न विक्रीयते, अव्यपवृक्तं—गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते । तथा “लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यम्” इति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यम्, अव्यपवृक्ते कामचारः ॥

(प्रदीपः) अव्यपवृक्तमिति । व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अव्यपवृक्तमिति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ तदाह—व्यपवर्गस्येति । वस्तुतस्तत्पुरुष एवायं व्यपवृक्तमि-न्नतैलमांसरूपा गावः सर्षपाश्चेत्यर्थः । नञाव्ययीभावस्याभावादित्यग्रे वक्ष्यते ॥ भाष्ये कामचार इति । स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थः ॥

१ एकदेश्युक्तं दृष्टान्तं सिद्धान्तिं दूषयति—विषम इति ॥

२ ननु ‘असंभवश्चाग्नौ’ इत्येव वाच्ये ‘वेद्याम्’ इत्यधिकं भाष्ये, अथ तत्रापि प्रक्षेपे न बाधकमित्याशयेन तदुक्तिरिति त्रूपे तर्हि तद्वहिर्भूतदेशे प्रक्षे-पेऽपि न बाधकमित्यसंभव एवायुक्तोऽतो हेत्वन्तरमाह—समिध इति ॥ छाया ॥

३ एकदेशी प्राग्वदसंभवमाभावेन संभवसंभावनया दृष्टान्तान्तरं तज्जातीय-माह—यथा तर्हीति ॥ छाया ॥

४ प्राग्वदस्यापि निरासमाह—अत्रापीति ॥

५ सिद्धान्ति आह—यथा तर्हीति ॥ छाया ॥

६ एकशेषप्रकरणान्तरस्थभाष्यप्रामाण्येन गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचक इति बोध्यम् ॥ परं तु ‘गाव उल्कालितपुंस्का ब्राह्मण्य च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते’ इति भाष्येन ‘ब्राह्मण्य विक्रयाय च निष्कासितपुंस्का गावः स्त्रिय एवावशिष्यन्ते’ इत्यर्थे विक्रयकर्मभूताः पुमांस एवेति प्रतीयते ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति ॥ क्व च व्यपवर्गो-ऽस्ति ? ॥ सन्ध्यक्षरेषु ॥

(प्रदीपः) यत्र तर्हीति । ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटोऽ-कारप्रतिभासोऽस्ति ॥

(उद्द्योतः) एडोः संक्षिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पष्टत्वात्स-न्नग्रहणमैजमिप्रायमित्याह—ऐऔ इति ॥

नैत- १६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

शो- ॥ यक्षरेषु विवृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वक्तव्यम् ॥ किं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद् । ये तरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णा-

ति इत्यज्जलक्षणपृष्ठा- ॥ तस्य निमित्तं ॥ “गोद्व्यच” इति ॥ अकारस्य विवृतोपदेशा-दाह—विवृततरमिति । तत्र

नन्वक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्ती- ॥ नन्वक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्ती- ॥ नन्वक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्ती- ॥

प्राप्तेः ॥ अस्यावयव- ॥ अस्यावयव- ॥ अस्यावयव- ॥

यश- ॥ लोपस्थानिमित्तमप्येवो विवृततमास्तथापि विवृतत- ॥ पातनाद्भवति ॥

सावर्ण्याभावः । “त्रिा”नेति । न च विवृततमत्वादिति बो- ॥ नुडादीति । आनुजे इत्यत्र नुट् । आदिना चकूपे इत्यत्र लत्वम्, मातृणामित्यादौ णत्वं चेति बोध्यम् ॥

(अग्रहणपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथवापुनर्न गृह्यन्ते ।

(प्रदीपः) अथवेति । नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम् । समुदायवाचोयुक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता ॥

तेन प्रायः स्त्रीगवीणां विक्रयो—नेति गम्यते ॥ कचिन्तु पुंसोऽपीत्यस्यैकीयमत-त्वेन ‘स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः’ इति मतस्यैव नि-रुक्ते व्यापकत्वोक्त्या ‘ब्राह्मण्य निष्कासितपुंस्काः पृथक्स्थापितवलीवर्दा गावः स्त्रिय एव विक्रयायावशिष्यन्ते’ इत्यर्थेन स्त्रीगवीणामेव विक्रयमिच्छन्ति ॥ अत एव न परस्परं भाष्यविरोधः ॥ गोशब्दस्य जातिवाचकत्वेन स्त्रीपुंस-साधारणतयोभयवाचकत्वेनैकशेषसूत्रारम्भः । आपामरं लोकप्रसिद्ध्या गोश-ब्दस्य स्त्रीगवीमात्रवाचकत्वेनैकशेषसूत्रप्रत्याख्यानमिति गोशब्दस्य कचित्सुग-ववाचकत्वं लोकप्रसिद्ध्या दुर्ग्रहमेवेति भावः ॥ अत्र तत्त्वं तत्रैव निरूपयि-ष्यामः ॥ इति दाधिमथा ॥

७ उपसंहरति—तदेवमिति । अग्रहणपक्ष इति भावः ॥

८ तथा च न काव्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

९ अग्रहणपक्षेऽपि नुडादि वचनं विनैव सुसाधमित्याशयेनाह—अथ-वेति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) सादृश्याच्चेति । चत्सर्वे । समुदाये सन्ध्य-
क्षरादौ ॥ सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्येव सन्ध्यक्षराद्यवयवेषु
अत्वादजातेरभावादकारादिग्रहणेन ग्रहणं नेति भावः ॥ ऐका-
रादीनामेकेच्छाप्रयत्नजन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत् । अत एवैषां
पदवन्न वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास इति तदेवाह—समुदायवाच
इति ॥ आन्तिवशादिति । आन्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणे-
त्यर्थः । एवं च आन्तिरेव ग्रहणपक्षे बीजमिति भावः ॥ अत एव
गोनौग्रहणं चरितार्थम् ॥

(५७ अग्रहणपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अग्रहणं चेन्नुद्दिधिलादेशविना-
मेषु ऋकारग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अग्रहणं चेन्नुद्दिधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं
कर्तव्यम् । “तस्मान्नुद् द्विहलः” ऋकारे चेति वक्त-
व्यम् ॥ इहापि यथा स्यात्—आनृधनुः, आनृधु-
रिति । तस्य पुनर्गृह्यन्ते ‘द्विहलः’ इत्येव तस्य
सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) [वार्तिके] विनामो णत्वम् ॥

(अग्रहणपक्षदूषणोद्धारभाष्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते, तस्याप्येष न दोषः ।
द्विहलग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुद् भवतीत्येव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि न क्रियते, आटतुः, आटुरित्यत्रापि
प्राप्नोति ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

अश्रोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—अश्रोतेरे-
धावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति ॥ [नुद्-
विधि] ॥

(प्रदीपः) अश्रोतेरेवेति । सामान्येनावर्णोपधो निव-
र्त्यते, न लश्रुतिरेव सामान्यापेक्षलान्निमज्ञापकस्य ॥

(उद्घोतः) ननु विकरणविशेषनिर्देशेन श्राविकरणनिवृत्त्यर्थं
सूत्रं स्यादत आह—नत्वश्रातिरेवेति । तथा हि सति नाश्र
इत्येव वदेदिति भावः ॥ नियमज्ञापकस्य नियमबोधकस्य ॥

(आक्षेपवार्तिकखण्डनभाष्यम्)

लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । “कूपो रो
लः” ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा

स्यात्—कृतः कृतवानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते, र
इत्येव तस्य सिद्धम् ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋका-
रोप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ॥ अविभक्तिको
निर्देशः—कूप, उः, रः, लः=“कूपो रो लः” इति ॥
अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते—रश्रुतेर्ल-
श्रुतिर्भवतीति ॥ [लादेश] ॥

(प्रदीपः) अविभक्तिक इति । तत्र ऋकारनिर्देशसाम-
र्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते ॥ स्फोटमात्रमिति ।
जातिस्फोट इत्यर्थः ॥ ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं
सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते ॥

(उद्घोतः) नन्वखण्डवर्णपक्ष ऋकारप्रक्षेपेऽपि कथं सिध्यती-
त्यत आह—तत्र ऋकारेति । एवं च रेफपदेन तत्सदृश आरो-
पितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम् ॥ मात्रशब्दः सामान्याभि-
प्राय इत्याह—जातीति ॥ जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याश-
येनाह—ततश्चेति । एवंविधा च रत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो
न । स्थान्यादेशाभावश्च जातेर्व्यक्तिद्वारको बोध्यः । वस्तुतः
स्फोट एव श्रोत्रग्राह्यः । वायुनिष्ठरत्वादिना च तस्याभिव्यक्तिः ।
एवं च साक्षाद्रत्ववतोऽभावेन कल्पत इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्या-
पत्तिः ॥ एवं च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे लकारावभासः
स्फोट इत्यर्थः ॥ एवं च कृपावपि तत्प्रवृत्तिः संभवत्येव ।
तत्रापि रेफावभाससत्त्वात् । आकारादौ तु नैवं ह्रस्वाद्यवभास
इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः । तदुक्तम् रश्रुतेरि-
त्यादि । यन्नु स्वतन्त्रास्वतन्त्रासाधारणजातिपरतैयतद्भाष्यव्याख्या-
नम् । तत्र । तादृशजातौ मानाभावात् । नरसिंहदृष्टान्तानुपप-
त्तेश्च । सादृश्यानु प्रत्यभिज्ञेत्यादि स्वीकृतिविरोधापत्तेश्च । किं चैवं
सति रजातेरित्येव भगवान्वदेत् ॥ किं च तादृशजातिसत्त्वे वर्ण-
कदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्ध्या
ग्रहणपक्षमुक्त्वाऽथ वा न गृह्यन्त इति पक्षे तत्समाधानपरमा-
ध्यासङ्गतेः । अत एवाद्यमे रषाभ्यामिति सूत्रे—यथा नरसिंहाव-
यवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृति-
योगाभावः, एवं वर्णवर्णकदेशयोरपीति कैयट आहृति वदन्ति ॥

(आक्षेपवार्तिकखण्डनभाष्यम्)

विनामे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । “रषाभ्यां नो
णः समानपदे” ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात्—मातृणां पितृणामिति । यस्य पुनर्गृ-
ह्यन्ते रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् ॥

नमिति भावः ॥ छाया ॥

२ युक्त्यन्तरमाह—ऐकारेति । एवं च ‘समागत्वेन प्रतीतास्त एकवर्णाः
एकेच्छापूर्वकैकप्रयत्नजन्यत्वाद् अकारादिवत्’ इत्यनुमानप्रयोगो बोध्यः ।
नहि कश्चिदैकाराद्युच्चारयन्मयस्य तत्कारणभूताया वा इच्छाया भिन्नत्वमुपै-
तीति भावः ॥ छाया ॥

१ सत्त्वमित्यन्तकैयटशब्दमाह—सत्यपीति । समागत्वेन प्रतीतावन्यका-
रादिवदेकत्वमेव तेषाम् । भागधीस्तु सदृशभागनिबन्धना, एकवर्णत्वेऽपि ऋ-
मोपलब्धिरपि भागानामेव । वकारवत्त्वेऽपि स्थानभेद उपपन्नः । पाणिन्या-
देर्वचांसि “तस्यादितः” इत्यादीनि सदृशभागनिबन्धनान्येव । अतः प्रत्य-
भिज्ञानादेरन्यथापि सिद्धत्वादवाधितान्यथानुपपन्ना नैकत्वशुद्धिकेवर्णत्वे मा-

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहित-
त्वान्न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यत्तदिति । रेफाङ्गुलैरिति समानाधिकरणे
पञ्चम्यौ ॥

(ग्रहणवादिभाष्यम्)

मौ भूदेवम् । अद्वयवाय इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अद्वयवाये इति । ऋकारेण यथा दीर्घो
गृह्यते एवमृकारभागोऽपीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ऋकारेणेति । ऋकारावयवस्य रेफस्येव तद-
ग्रभागस्यापि केनचिदकारादिना ग्रहणादट्त्वमिति मन्यते ॥

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणे गृह्यन्ते,
ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफा-
त्परं भक्तेः, न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते ॥

(प्रदीपः) न सिध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभा-
साविषयत्वाज्जालमिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) जालमिव्यक्तीति । अत्वादिजातीत्यर्थः ॥ एवं
च न केनाप्यत्र तद्ग्रहणमिति भावः । अत्र जालमिव्यक्तिहेतु-
त्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः । चो हेतौ । अतो न
सिध्यतीत्यर्थः ॥

(ग्रहणवादिभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, “रषाभ्यां नो
णः समानपदे” ततः—“व्यवाये” व्यवाये च र-
षाभ्यां नो णो भवतीति । ततः—“अदूकुप्वाङ्नु-
स्मिः” इति ।

इदमिदानीं किमर्थम् ? ।

नियमार्थम्—‘एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये,
नान्यैः’ इति ॥

(प्रदीपः) एतैरेवेति । आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्या-
यितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः । भक्तिस्तु न प्रत्याय्या न च
प्रत्यायिकेति नियमेन न निर्वर्त्यते ॥

(उद्ध्योतः) नन्वाकारादिभिर्व्यवायेऽपि न स्यादाक्षरसमाम्ना-
यिकत्वाभावादत आह—आकारादयोऽपीति ॥ भक्तिस्त्विति ।
असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः ॥

१ अग्रहणवादी खण्डयति—न सिध्यतीति ॥

२ ग्रहणवादी खेष्टं साधयति—माभूदेवमिति ॥

३ अग्रहणवादी खण्डयति—नेति ॥

४ ग्रहणवादी खेष्टं साधयति—एवं तर्हि ॥

५ वस्तुतस्तु—अयं पक्षो गुरुभूतत्वादयुक्तः, निर्देशस्य सौत्रत्वेनोपपत्तावि-
ष्टासिद्धिश्चेति प्रथमपक्ष एव युक्त इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

६ अग्रहणवादी सिद्धान्ती स्वमते गौरवं परिहरति—यस्यापीति ॥

७ एकदेशी आह—यद्यमिति ॥

८ ग्रहणवादी खण्डयति—नैतदिति ॥

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । आचा-
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यृकारान्नो णत्वमिति । य-
दयं शुभ्रादिषु नूनमनशब्दं पठति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये नूनमनशब्दमिति । संज्ञाभूतमित्यभि-
प्रायः गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि णत्ववारणाया-
खण्डपदे इत्यर्थके समानपद इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन
सखण्डत्वेऽसंज्ञायां णत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । छन्दस्युद्दि-
त्यस्य तु नात्र प्राप्तिः । ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावादित्याहुः ॥

(ग्रहणवादिभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्—नान-
मनिः ॥

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

यच्चापि नूनमनशब्दं पठति ॥

(वाधकस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

वहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं वहिर-
ङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथर्वा उपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
ष्यते—“ऋतः” नो णो भवति । ततः—“छन्द-
स्यवग्रहात्” ऋत इत्येव ॥

(उद्ध्योतः) वहिरङ्गा वृद्धिरिति । त्रिपाद्यामपि वहिरङ्गप-
रिभाषा प्रवर्त्तत इति वाक्तिकमतेनैतत् । भाष्यमते तु तृप्नोति-
शब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या ॥ ऋतो नो ण इति । मातृणा-
मित्यादौ दीर्घस्य वहिरङ्गासिद्धत्वाण्णत्वम् । यद्वा प्रशास्त्वृणामिति
निर्देशाण्णत्वम् । अत्र तपरत्वं मुखसुखार्थमेव । उत्तरत्राऽप्येवमेव ।
फलाभावाद् । ध्वनितं चेदं वृत्तौ ॥

(५८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ सुतावैच इदुतौ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एतच्च वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव
सुत्या तस्य सिद्धम् ॥

९ अग्रहणवादी सिद्धान्त्यनन्यथासिद्धं ज्ञापकमुपन्यस्यति—यत्तर्हि ॥

१० पुनरेकदेशी खोक्तं समर्थयति—यच्चापीति ॥

११ अग्रहणवाद्येकदेशी प्रकारान्तरेण समाधत्ते—अथवेति ॥

१२ ऋत इति ॥ सूत्रे ‘ऋत्’ इति ‘सुपां सुलुक्’ इति लुप्तपञ्चमीकमिति भावः ॥

१३ तद् भाष्यमेकदेश्युक्तमेवेति दाधिमथाः ॥

१४ ‘ऐचः’ पुतिप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ सुतौ भवतः इत्यर्थकमैवां चतुर्मा-
त्रत्वसाधकमिदं सूत्रं कर्तव्यमेवेति गौरवमग्रहणपक्षे । ग्रहणपक्षे ।
सु गुरोरैवोऽवयवभूतस्य णेरिकारस्योकारस्य वा पुतिः ‘गुरोरवृत्तः’ इत्यने-
नैव सिद्धेति लाघवम् इति भावः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) गुरोरेरिति । ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम् । तन्न्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने भुतो भवति देवदत्तेति ॥

(उद्घोतः) ननु गुर्ववयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटेः भुतो न स्यादत आह—तन्नेति । स्थानपष्ठयन्तावयवपष्ठयन्तयोर्गुरुशब्द-योरित्यर्थः । गुर्ववयवविशेष एव संभवति, नान्यस्य आकारादे-स्तदवयवस्य व्यवृत्तत्वाभावादिति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव ॥

(प्रदीपः) क्रियते न्यास एवेति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति व्यवृत्तत्वेपि भागयोर्विवृततरत्वात् प्रयत्नमेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादच्छाभावात् ॥

(उद्घोतः) अच्चाभावादिति । तन्मूलवित्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

(५९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जन-
विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सि-
द्ध्यति—कुक्कुटः पिप्पली पिप्पलमिति । यस्य
पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ, द्वौ पकारौ, द्वौ
तकारौ ॥

(प्रदीपः) तुल्यरूप इति । तुल्यरूपावयवत्वात्संयोग-
स्तुल्यरूपस्तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता ।
आक्षेपचारणात् भ्रान्तमेकलक्षणमिति शिष्टसमाचारः ॥

(उद्घोतः) संयोग इति । संयोगसंज्ञा इत्यर्थः ॥ तस्यैक-
वर्णत्वमिति । एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति भावः ॥

१ अग्रहणवादी सिद्धान्ती तस्य सूत्रस्यावश्यकर्तव्यतया 'आवश्यकं
गौरवं न दोषाय' इति वदति—यस्यापीति ॥

२ भाष्य एवो व्युत्क्रमे । एतत्सूत्रपाठे क्रियत एवेत्यर्थः ॥ अस्य यत
इत्यादिः ॥

३ एवकारसूचितमाह—अवश्येति ॥ छाया ॥

४ दूषणान्तरमाह—तुल्यरूपेति ॥ छाया ॥

५ द्विव्यञ्जनेति ॥ पात्रादित्वात्तीत्वं न । अनेन द्वयोरिव हलोः संयो-
गसंज्ञेति सूचितम् ॥

६ यद्यपि प्रक्रमानुरोधेन वक्तव्य इत्येव शेषपूरणं भाष्य उचितम्,
तथापि वक्तव्यत्वस्यासिद्धिप्रयुक्तत्वादावश्यकशेषपूरणत्वाविशेषात् प्रागुपस्थि-
तासिद्धिरेव तन्मूलभूता वक्तुमुचितेत्याशयेनाह—न सिध्यतीति ॥ छाया ॥

७ संज्ञा इति । एवं च तुल्यरूपावयवके संयोगसंज्ञाहं वर्णे द्विव्यञ्जन-
विधिर्हलद्वयाश्रितविधिः संयोगसंज्ञा वक्तव्या स्यादग्रहणपक्षे इति गौरवमिति
वार्तिकार्यः ॥ छाया ॥

८ शास्त्रकृतकल्पितप्रक्रियादशायामिति शेषः । परमार्थदर्शनां तु

संयोगे इति भाष्यं तु संयोगाहं इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम् ॥
शिष्टसमाचारः । शिष्टव्यवहारः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ, द्वौ
पकारौ द्वौ तकारौ ॥ कथम्? ॥ मात्राकालो-
ऽत्र गम्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं
सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । असच्च कथं शक्यं
प्रतिपत्तुम् ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये] मात्राकालोऽत्रेति । बहुव्रीहिः संयो-
गोऽन्यपदार्थः ॥ मात्रिकव्यञ्जनाभावेऽनुपदिष्टत्वं हेतुः । कुक्कुट
इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः ॥ अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसमा-
न्नायेऽपठितत्वं ग्राहकशस्त्रेणागृहीतत्वं च ॥ अनुपदिष्टं सत्
सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । एवं चानुपदिष्टस्यासत्त्वात्
तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह—असच्चेति । क्वचित्तु असच्चेत्यादिग्रन्थो
न दृश्यते ॥ अनेन लकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयोः सावर्ण्य-
विधिरप्यशक्य इति सूचितम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्ति—
'अणु सवर्णान् गृह्णाति' इति । इह तु कथम्—सयं-
यन्ता, सवर्णवत्सरः, यद्वलोकम्, तद्वलोकमिति
यत्रैतदस्त्यणु सवर्णान् गृह्णातीति? ॥

(उद्घोतः) यत्रैतदस्तीति भाष्ये हलोऽनन्तरा इत्यत्र यका-
रादिभिरस्य ग्रहणे हलद्वयाभाव इति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च मात्रिकं
व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् ।
असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) अत्रापितीति । साधुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र
वर्णावित्यर्थः ॥

'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।

वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

इति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटं सिद्धान्तयतां कास्य पूर्वपक्षस्यावसरः ॥
श० कौ० ॥

पदे पञ्चतीत्यादौ न वर्णा विद्यन्ते नातो वर्णसमूहः पदम् । तत्र ह्येता-
न्त्याजेनाह—वर्णेष्विति । अकारादिवर्णेषु प्रतीयमाना अन्यवयवा यथा
वस्तुतो न तथेत्यर्थः । न चेति पाठस्तु सुगम एव । एवं वाक्येऽप्याह—
वाक्यादिति । पदानामपि वाक्यादत्यन्तं प्रविवेको भेदो नास्तीत्यर्थः । अं-
खण्डत्वस्यैवैक्यात्पदवाक्ययोरत्यन्तभेदो नास्तीति यावत् ॥ श० कौ०
व्या० प्रभा ॥

९ उक्तदोषपरिहारेऽप्यन्यत्र दोष यवेत्याह—यद्यपीति ॥ तथा चैक एव
हल् यद्वयादिरिति संयोगसंज्ञाया अभावेन ततः पूर्वस्य भुतो न स्यादिति
भावः ॥ छाया ॥

१० उक्तमेव परिहारमत्रातिदिशति—अत्रापितीति ॥ छाया ॥

(उद्द्योतः) सानुनासिकेति । अणुदिच्छां हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः ॥

(शिवसूत्रम्)

हयवरट् ॥ ५ ॥

(अथ हकारस्य द्विरुपदेशाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

सर्वे वर्णाः सरुदुपदिष्टाः, अयं हकारो द्विरुपदिश्यते—पूर्वश्चैव परश्च । यदि पुनः पूर्वं एवोपदिश्येत, पर एव वा । कश्चात्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) हयवरट् ॥ पूर्वश्चेति । पूर्वपरोच्चारणक्रियामेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः ॥

(उद्द्योतः) हयवरट् ॥ नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह—पूर्वपरेति । एतद्भाष्यादेकत्वं वर्णानामित्येवं पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते ॥ भाष्ये यदि पुनरिति । न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तत्राद्याश्रयणेन हलन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति वाच्यम् । रन्त्यं हरिति न्यासेन हलन्त्यं हलिति न्यासेन वा तत्परिहाराच्छाधवाभावेऽपि एवं कर्तुं शक्यं न नेत्येवं विचारतात्पर्यात् । यैदा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या हर्वाधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थः ॥ परे तु परहकाराभावेऽपि “ल्” इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थम् । तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवाद् । हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या ‘हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिद’ इत्यप्यर्थ इत्यदोष इत्याहुः ॥

(६० पूर्वत्रानुपदेशे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हकारस्य परोपदेशोऽङ्ग्रहणेषु

हग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

हकारस्य परोपदेशोऽङ्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम्

१ एवेन अङ्गुणसूत्राशुक्ततदन्यपक्षव्यावृत्तिः ॥ ‘अयं हकारो द्विरुपदिश्यते’ इत्यत्रायमिति प्रत्यभिज्ञाया नानात्वपक्षानङ्गीकारसूचनादिति भावः ॥ छाया ॥

वस्तुतस्तु व्यक्तिभेदेऽपि “रूपसामान्याद्वा सिद्धम्” इत्युक्तरीत्या प्रत्यभिज्ञासिद्धौ एकत्वपक्षे दृढतरसाधकानुपलम्भेन चिन्त्यमिदमिति बोध्यम् । ‘आन्यभाष्यम्’ इति भाष्यस्य आकृतिभाष्यस्य चैकदेशिभाष्यत्वं छायाकोक्तं तु तत्परकरणच्छायाकोक्तसिद्धान्तिभाष्यत्वेन विरुद्धमेवेति तत्त्वम् ॥ इति दाधि०

२ उभयाभावे लाघवादाह—यद्वेति ॥ छाया ॥

३ महौ हि स इति ॥ ‘दीर्घादिति समानपादे’ इति नकारस्य रुत्वे

“आतोऽटि नित्यम्” “शश्छोटि” “दीर्घादिति समानपादे” हुकारे चेति वक्तव्यम् ॥ इहापि यथा स्यात्—महौ हि सः ॥

(प्रदीपः) शश्छोटिति । हुकारपरस्य शकारस्यासम्भवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत् ॥

(उद्द्योतः) अङ्ग्रहणेऽपि । अङ् गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः ॥ शश्छोटिलस्योदाहरणादाने बीजमाह—हुकारपरस्येति । न च तच्च श् हित्याहेत्युदाहरणसंभवः । शास्त्रबोधितं सौत्रं च विहाय हलमुच्चारणार्थाच्च विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव इत्याशयाद् । अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणादानमेव मानम् । आतोऽटिदीर्घादित्युभयोरुदाहरणं महौ हि स इति । अदकुप्निति सूत्रेऽपि ग्रहणफलमहेणेति बोध्यम् ॥

(६१ पूर्वत्रानुपदेशे दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्त्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम् । “अतो रोरुतादङ्गते हशि च” हुकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—पुरुषो हसति, ब्राह्मणो हसतीति ॥

(प्रदीपः) उत्त्वे चेति । अश्वमपि न प्राप्नोतीति वक्तव्यं भो हसतीति रोयत्त्वार्थम् ॥

(उद्द्योतः) अश्वमपीति । इदंभित्त्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन लिलिहिद्वे इत्यादौ विभाषेद् इति दत्वविकल्पसिद्धिरिति केचित् ॥ भाष्ये हशि चेति सिद्धान्तरीत्या निर्देशः । इदानीं तु यश्चिचेति सूत्रम् ॥

(पूर्वोपदेशाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

(६२-६३ परत्रानुपदेशे दूषणवार्तिकम् ॥ ३-४ ॥)

॥ * ॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वक्सेड्विधयो

झलग्रहणानि च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्—स्निहित्वा

‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकत्वे ‘भोभगो’—इति यत्वे ‘हलि संवेपास्’ इति यलोपः । यद्यपि तत्राङ्ग्रहणं कृतमिति तत्रान्येतदेव फलं सुवचम् तथापि भगवता तस्य खण्डितत्वात्तत्रोक्तमथेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ इदमुभयं सूत्ररीत्या न भाष्यरीत्येति यथाशुतमेव भाष्यं संन्यगिति प्रदर्शितं भावप्रकाशे । तद्वनयनाह—केचिदिति ॥ छाया ॥

५ विधिशब्दे कर्मणि किः । किन्त्वेतीतरतरयोगद्वन्द्वः । पृथक्पदम् ॥ आर्पिकवचनम् । क्रमस्य बोध्यत्वात् पूर्वनिपातस्तस्य । एते विधेया इत्यर्थः । छाया ॥ वस्तुतस्तु “सुपां सुलुक्” इति जसो लुक् इति बोध्यम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

होहित्वा सिद्धिहिषति सिद्धेहिषति “रलोऽव्युपधा-
द्वलादेः—” इति कित्त्वं न प्राप्नोति ॥

कसविधिः—कसश्च विधेयः—अधुक्षत् अलि-
क्षत् “शल इगुपधादनिटः कसः” इति कसो न
प्राप्नोति ॥

इक्षविधिः । इक्ष् च विधेयः—रुदिहि । वलादि-
लक्षण इण् न प्राप्नोति ॥

झलग्रहणानि च ॥

किम् ? ॥

अहकाराणि स्युः ॥

तत्र को दोषः ? ॥

“झलो झलि” इतीह न स्यात्—अदाग्धाम्
अदाग्धाम् । तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च ॥

(उद्घोतः) अहकाराणि स्युरिति । अतस्तत्र हकारग्रहणं
कर्तव्यमिति भावः ॥ अदाग्धामिति । वत्वस्यासिद्धत्वादिति
भावः ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

यदि च किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति,
तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) यदि च किञ्चिदिति । प्रयोजनार्थोहि
वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः ॥

(उद्घोतः) स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाधाय इति अमं
वारयति—भाष्ये यदि किञ्चिदिति । तद्याचष्टे—प्रयोजनार्थ
इति । शास्त्रीयप्रयोजनार्थ इत्यर्थः । एवं चाद्यहकारस्याशिगोरपि
प्रयोजनं सूचितम् । अत एव मञ्चा हसन्तीति पुंयोगादिति
सूत्रे भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवा-
तिके न्यूनता परिहृता ॥ कर्तव्य इत्यस्य स्यादिति शेषः । उप-
देशोऽत्रोच्चारणमात्रम् ॥ अन्यत्रापि । प्रत्याहारान्तरे । सर्वथा
हकारस्य द्वेधोपदेशः कर्तव्य इत्यत्रार्थ तात्पर्यम् ॥

(इति हकारस्य द्विरुपदेशाधिकरणम्)

(अथ रेफोपदेशस्थानाधिकरणम्)

इदं विचार्यते—अयं रेफो यकारवकाराभ्यां
पूर्वं एवोपदिश्येत—हरयवडिति, पर एव वा यथा-
न्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ? ॥

१ प्राप्नोतीति ॥ अतोत्र ‘हाच’ इति वाच्यमिति भावः । एवमग्रेऽपि ॥
छाया ॥

२ उपसंहरति—तस्यादिति । तदेवमुभयत्र पूर्वोपदेशस्य, चतुर्षु परोप-
देशस्य फलं दर्शितम् ॥ छाया ॥

३ इदं दिक्प्रदर्शनम्, मधुलिहीलादौ नुपसिद्धये ‘नुपसकस्य’ इत्य-
त्रापि तद्वहणं बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ स्यादिति । संभावने लिङ् । तथा चान्यत्राप्येतदुपदेशफलं पाणि-
शुद्ध्यनेकमभिव्यक्तं तर्हि तदशुद्धोपेनान्यानुबन्धवत्तत्राप्युपादेशक्यत् । यतस्तु

(प्रदीपः) इदमिति । उभयत्रापि दोषप्रयोजनसङ्गा-
वात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीयदोष एवान्यतर-
पक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥

(६४ यथान्यासोपदेशदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विर्व-
चनपरसवर्णप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विर्वचनपरसव-
र्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

अनुनासिकस्य—स्वर्नयति प्रातर्नयति । “यरोऽ-
नुनासिकेऽनुनासिको वा” इत्यनुनासिकः प्राप्नोति ॥
द्विर्वचनस्य—मद्रहदः भद्रहदः “यरः” इति
द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्य—कुण्डं रथेन; वनं
रथेन “अनुस्वारस्य ययि—” इति परसवर्णः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्वर्नयतीति । णकारोऽत्र प्राप्नोति । न ह्यत्र
सवर्णग्रहणमस्ति ॥ मद्रहद इति । द्विर्वचने कृते तस्या-
सिद्धत्वाद् रोति रेफलोपो नास्ति, हलो यमामिति लोपस्तु
पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः ॥ कुण्डं रथेनेति ।
अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्देफः प्रा-
प्नोति तस्य चासिद्धत्वाद् रोति लोपो नास्ति ॥

(उद्घोतः) णकारोऽत्रेति । स्थानेऽन्तरतमत्वादिति भावः ॥
ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिकोऽत आह—न ह्यत्रेति ॥
ननु द्वित्वेऽपि रोरीति हलोयमामिति वा लोपान्न दोषोऽत आह—
द्विर्वचन इति ॥

(इति यथान्यासे दूषणानि ॥)

(यकारात्पूर्वत्रपाठाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

(६५-६६ पूर्वोपदेशदूषणवार्तिके-६-७)

॥ * ॥ पूर्वोपदेशो कित्त्वप्रतिषेधो व्यलो-
पवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा
दिदेविषति “रलोऽव्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति ॥

तथा न, अतः श्रुत्यशुद्धोपेनैवमेव कृतं तथा न कृतम् । तत्फलमपि पाणि-
न्युद्देश्यकं दर्शितम् । अत एवाशिगोः फलमाद्यहकारस्य न दर्शितमित्यर्थः ॥
छाया ॥

५ अत्रास्येति । ग्रन्थस्येति शेषः । एवं चान्यवत् सकृद्वोपदेष्टव्य इति
शङ्काया अनवसर एवेति भावः ॥ छाया ॥

६ प्रसङ्ग इति । न च—“एकस्यानेकस्य वा—” इति भाष्योक्तेर्नान्यं दोषः,
वस्तुतो ‘न विशेषः’ इति न कित्त्वतिसूक्ष्मत्वात्स दुर्लक्ष्य इति तात्पर्यात् ।
अन्यथा लोपविध्यादेर्वैयर्थ्यमेव स्यात् ॥ छाया ॥

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः, नैव विज्ञायते—‘रलः व्युपधाद्’ इति ॥
किं तर्हि ? ॥

“रलः अर्धं व्युपधाद्” इति ॥

किमिदम् अर्धं व्युपधाद् इति ? ॥

अवकारान्ताद्व्युपधादव्युपधादिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अव्युपधादिति । अर्धं इति लुप्तपञ्च-
मीकम् ॥ ननु पूर्वोपदेशे इग्यण इत्यादौ यथासङ्गनिर्वाहः कथ-
मिति चेन्न । संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्भाविर्तेषां श्रयणात्
दोषः ॥

(भाष्यम्)

व्यलोपवचनं च ॥ व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौ-
धेरः, पचेरन्, यजेरन्, ‘जीवे रदानुः’—जीर-
दानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति ॥

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः, रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते—“लोपो
व्योर्वलि” इति रेफे च वलि चेति ॥

(यथान्यासोऽभ्युपगमभाष्यम्)

अर्थं वा पुनरस्तु परोपदेशः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्व-
चनपरसवर्णप्रतिषेधः इति ॥

१ किञ्चापत्तिं परिहरति—नैष इति ॥

२ “रलोव्युपधाद्” इति द्विवकारकपाठं ‘अनञ्चि च’ इति द्वित्वकृतं
मन्यते दूषणदाता सिद्धान्ती । दूषणनिराकर्ता तु तत्र ‘अर्धं’ इति प्रक्षेपः
पाणिन्यभिप्रेत इति मन्यते । परमेकदेशित्वाद्गोपापत्तिः प्रक्षेपपक्षे इति न
जानाति । न च लोपो व्योरिति लोप एवाङ्गीकरणीये सर्वे समञ्जसम् ‘किं
यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः’ इति वदन्नापि ‘किं यकारो न
श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः’ इत्यनुत्तया वकारद्वयश्रवण एव भाष्यतात्प-
र्यात् । द्वित्वपक्षे तु तस्यासिद्धत्वात् लोपापत्तिः ॥ इति दाधिमथाः ॥

३ नन्वत्र पक्षे ‘इको रणचि’ ‘इम्रणः—’ इत्यादावनिष्ठापत्तिर्यथासंख्य-
प्रवृत्तेः । न चैतदुपरोधेन अङ्गुणित्यादावपि ‘अकङ्गुण । उल्लूक ।’ इति
व्युत्क्रमस्वीकारः । तथा सति ग्राहकसूत्रमित्रस्थलेऽग्न्यहणे सर्वत्र उग्रहणमिति
वैपरीत्यापत्तेः । तथा सति वृद्धो वृद्ध इत्यत्र ‘द्वलोपे—’ इति दीर्घः स्यात्,
शंभू राजत इत्यत्र न स्यात् । तथा ऋकारादेशानामुदात्तादीनां रपरत्वं स्यात्
उद्गोष्ठ्येति विहितोक्तारस्य न स्यात् । न चास्मिन्निर्वाहसंख्यं नेति वा-
च्यम्, तावतान्तरतमपरिभाषायाः संप्रसारणसंज्ञाविधावप्रवृत्तेः स्फुटत्वात् ।
तस्मात्तत्र यथासंख्येनैव निर्वाहो वाच्यः सिद्धान्ते । सचानिष्टावहोऽत्रपक्षे
इत्याशयेन शङ्कते—ननु पूर्वोपेति ॥ छाया ॥

४ तद्भावीति । वाक्यस्य संज्ञेति पक्षे—भाष्ये संप्रसारणस्येत्यादौ संप्र-

१ इदमुपलक्षणम्—‘अणो प्रगृह्यस्य—’ इति कर्तुं हर्तुं इत्यत्रानुनासिकः
स्यात् । मधु इत्यादौ न स्यादित्यपि बोध्यम् । परंतु सर्वापीयमनुपपत्तिर्णका-
रात्प्रायुक्तारपाटेन परिहरणीया ॥ आपत्तिस्तु दृढैव ॥ इति दाधिमथाः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न व-
क्तव्यः, रेफोष्मणां सवर्णां न सन्ति ॥

(प्रदीपः) रेफोष्मणामिति । अनुनासिकपरसवर्णवि-
धाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः । नहि
रेफस्य णकारोऽन्तरतमो, नाप्यनुस्वारस्य रेफः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये रेफोष्मणामिति । विजातीया इति
शेषः । तेन सजातीयेषु सत्त्वपि न दोषः ॥ ननु माभूदेफस्य
विजातीयः सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावादनुना-
सिकः स्यादेवेत्यत आह—अनुनासिकपरेति ॥ नहि रेफ-
स्येति ॥ न च रेफस्य णकारः स्थानेनान्तरतमो भवत्येवेति
वाच्यम् । स्थानेऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नो-
भयान्तरतमस्पर्शं चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थोऽनुनासिकविधिः
प्रयत्नासदृशे रेफे न प्रवर्तते इति भावात् ॥ नापीति । यद्य-
प्यन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेन्तरतम
इत्यनेन नियमः कुण्डं रथेनेत्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरिति द-
म्युक्तम् । तथापि संभवदनुस्वारान्तरतमकेऽङ्कित इत्यादौ चरि-
तार्थः परसवर्णविधी रेफे न प्रवर्तते इति भावः । ईदं जातिपक्षे
इति केचित् ॥ वैस्तुतो व्यक्तिपक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां
व्यक्तौ न प्रवर्तते इति वक्तुं शक्यम् । तद्वक्ष्यतीकोयणचीत्यत्र
कैयटः—“द्व्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावःसंदिग्धत्वाश्रयोस्त्येव”
इति ॥ केचित्तु स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपर-
भाष्यविरोधेनास्या युक्तेरसंभवदुक्तित्वम् । किं चैवं सति ऊष्म-

सारणशब्देन जातस्य ग्रहणमित्युक्ततया तदेकवाक्यतयाऽत्र पक्षे तेन तद्भा-
वितस्य संज्ञेति सूचनात् । तेन शुभ्यामित्यादावपि न दीर्घप्राप्तिरिति भावः ॥
छाया ॥

५ व्यलोपादुपपत्तिं परिहरति—नैष इति ॥

६ एवं पूर्वोपदेशसमर्थनेऽपि (पाणिनीयन्यासपरिवर्तनेन) मूल एव कुडा-
रादाह—अथवेति ॥ छाया ॥

७ यद्यप्युद्देश्यक्रमेणैव परिहार उचितस्तथापि द्वयोरेकपरिहारनिवार्यत्वा-
दाह—अनुनासिकपरसवर्णेति । रेफोष्मेति । यत इत्यादि ॥ छाया ॥

८ स्यादेवेत्येति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाष्यमित्यत्र नियामकामा-
वेन परसवर्णः सजातीयो रेफः स्यादेवेत्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

९ ननु व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणमेवेन तद्विषयकशास्त्रस्य चारितार्था-
त्कथमिदमत आह—इदमिति । अयं भावः—पाणिन्यादिमते उभयोः
पदार्थत्वेऽपि लक्ष्यानुलोपादान्यतरपक्षाश्रयणमिति जातिपक्षस्यात्राश्रयणे तस्य
एकत्वाच्छास्त्रमपि सकृदेव समुदाये प्रवर्तते न प्रतिव्यवसायवृत्त्या ॥ न चैवं
कथं समुदाये प्रवृत्तिः, जातेः स्थानित्वादिधर्माणां व्यक्तिद्वाराकत्वेन तत्र ते
वर्तमानास्तद्वतीषु व्यक्तिषु प्रवर्तन्त इति स्वीकारात् । न चैवमुक्तदोषतादव-
स्थम्, सकृत्प्रवृत्तिरप्यन्तरतमपरिभाषासंस्कृतैवेति दोषलेशाभावादिति ॥

१० वस्तुत इति । अयं भावः—तत्पक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणमेदाङ्गीकारेऽपि
तत्परिभाषैकवाक्यतया तादृशतद्विषयक एव लक्षणमेदो ननु सर्वव्यक्तिविप-
यक इति ॥ छाया ॥

११ प्राशुक्तं सर्वं दूषयति—केचित्त्विति ॥ भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः ॥
प्रत्येति । शुष्युपास्य इत्यादौ यणाद्यनापत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

ग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मादनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यं रेफोष्मणामिति । अस्य चानुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो नास्तीत्यर्थः । अत एव महिष्मानित्यादौ सूत्ररीत्या स्थान-प्रयत्नोभयान्तरतमकारसम्भवेऽपि नानुनासिकः, नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्याहुः ॥

(भाष्यम्)

द्विर्वचनेऽपि । नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य ॥ किं तर्हि ? ॥ निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषा-ताम्' इति । नेदानीं तौ भुञ्जाते ॥

(प्रदीपः) नेमौ रहाविति । हकारवद्रेफोऽपि न कार्यि-त्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारा-देव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्वाधकः । प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः, सामान्यविधिस्तनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावो न ॥ क्वचिदपेक्षा नास्ति । यथा—विचीषतीति दीर्घलद्विर्वचनयोः ॥

(उद्घोतः) नन्वयत्वादप्रसक्तद्वित्वस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह—हकारवदिति । ननु एककर्तृकयोर्मौजनपरिवेषणयोर्युग-पदसम्भवादस्तु तत्र बाधः; प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यावगत-निमित्तकार्यिभावः किं न स्यात् । यथाऽवगतकार्यित्वस्यापि इको निमित्तत्वं दध्युदकादावत आह—तत्रेति । लक्ष्यभेदेन कार्यित्व-निमित्तत्वसंभवेऽपीत्यर्थः ॥ सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्य-

न्वयः । शब्दो वाक्यात्मा । अर्थस्तदर्थः । संबन्धः प्रतिपाद्यप्रति-पादकभावः । तेषां परिज्ञानं तद्यथा लोकव्यवहारादेव, तथा तयो-र्बाध्यबाधकभावः संभवेऽपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्म-णेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमि-त्यर्थः । विशेषसंनिधाने सामान्यशब्दस्य तद्वतिरिक्तपरत्वं च तद्विजम् ॥ परिज्ञानवदिति पाठः । एवं चाचोरहाभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधे यद्विजं तत्प्रकृतेऽर्थस्येवे-त्याह—प्रत्यक्षश्चेति । अविलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्कत्वं चानुमेयत्वम् ॥ लक्ष्येति । ज्ञापकालक्ष्यानु-रोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्वं विशेषविधेर्ना-श्रियते जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति भावः ॥ क्वचिदपेक्षा ना-स्तीति । बाध्यबाधकभावस्येति शेषः ॥ यथेति । बाध्यबाधक-भावाभावे दृष्टान्तोऽयम् । ननु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः समावेशे इति बोध्यम् ॥ केचित्तु तत्कौण्डिन्यायोऽपि सामान्यविषयाना-क्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव । अस्ति च प्रकृते तत् । न ह्येतद्विध्यनिमित्तत्वं सामान्ययत्नप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्ते क्वचि-दप्यस्ति सर्वत्राचः परत्वादनचीलस्य प्राप्तरेतोऽयुको लक्ष्यानुरो-धात्सामान्येन कार्यित्वर्वाधः । १३ चैवमिको यणित्यादौ, मत्वर्थ इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारिताश्रयादिति भाष्याभिप्रायमाहुः ॥

(इति रेफोपदेशज्ञानधिकरणम् ।)

(अथायोगवाहोपदेशाधिकरणम् ।)

(भाष्यम्)

इदं विचार्यते—इमेऽयोगवाहा न क्वचिदुपदि-

१ 'सवर्णपदेति । अयं भावः—'अनुस्वारस्य—' इति सूत्रे 'पर' इति लुप्तपष्ठान्तं पृथक् पदम् । सवर्ण इति च पृथक् पदम् । अत एव 'उदः, स्थास्त्रम्भोः' इत्यत्र तदनुवृत्तिरिति ॥ छाया ॥

२ आन्तरतम्यपरीक्षायां बाह्यप्रयत्नोपयोगस्यापि बाधरितिर्यादावङ्गीकृत-त्वेन पकारस्यावोपत्तेन ऋकारस्य घोपत्वेनानन्तरतम्याधिष्ठानमेतत् ॥ दाधि०

३ मध्यमेऽपि समावृत्ते—द्विर्वचनेऽपीति । प्रतिपैधो न वक्तव्यः इत्य-स्यानुपपन्नः ॥ नेमाविति । यत इत्यादिः ॥ इदमा प्रत्यक्षं निमित्तत्वं प्रद-र्श्यते । कार्यिणाविति । साक्षादिति शेषः । तद्विषयत्वेन साक्षादनुपात्तावि-त्यर्थः ॥ निमित्तत्वस्य तुल्यत्वादेकवचनम् ॥ छाया ॥

४ बाध इति । तत्काले इति शेषः । अत एव भाष्ये—नेदानीमित्यु-क्तम् ॥ तुना वैलक्षण्यं सूचितम् । तत्र कर्तृक्यं कालैक्यम्, कर्ममात्रभेदः । अत्र तु देशभेदः शास्त्रभेदश्चेति ॥ लक्ष्यैक्येऽपि तवत्कार इत्यादौ लकारादे-रुभयदर्शनेनाधिरोधादाह—भिन्नेति ॥ छाया ॥

५ संभवेऽपीति । कालभेदेन देशभेदेन चेति भावः ॥ छाया ॥

६ भाष्योक्तन्यायेन 'तत्काले तत्र, कालान्तरे तु तद्भवति' इति प्रति-पाद्यते इति अननिरासाय न्यायान्तरं स्फुटप्रतीयमानकालभेदविषयकमप्या-ह—ब्राह्मणेभ्य इति ॥ छाया ॥

७ यद्यपीह लक्ष्यव्यक्तिभेदेनोभयं संभवति, तथापि सत्यपि संभवे सा-मान्यतः प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्यते इत्यभ्युपगमान्न दोषः । एवं चांचो रहा-भ्यामिति सूत्रे यर इति रेफभिन्नपर एवेति रिथते अनचिचेत्यत्रापि तथैव,

अर्थाधिकात् । तेन हर्षतुभय इत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वम् ॥ शब्दकौ० ॥

८ नन्वेवं 'प्रत्यक्षानुमितयोः' इति श्रुतानुमितयोः' इति वा न्यायविप-यता समागतेति न प्राशस्त्योजकत्वम् । किं च रेफयोरिगचोश्च प्रत्यक्षत्वं श्रुतत्वं वा तुल्यमेवेति कथं तेनापि निर्वाहोत आह—अविलम्बितेति ॥ एवं च तयोः प्रत्यक्षत्वादिकमपि न विवक्षितम्, किंतु 'सामान्यश्रुतस्य विशेष-पश्रुतं बाधकम्' इति । विशेषपश्रुतस्य विशेषशब्दबोधितत्वेन शीघ्रोपस्थितिर-न्यस्य वैपरीत्येन तथोपस्थितिरिति वैलक्षण्यदृष्टान्तवदत्र सत्त्वात्तदुपपत्तिरङ्गी-जकत्वं च सिद्धमिति न कोऽपि दोषः ॥ छाया ॥

९ पूर्वं 'बाध्यबाधकभावो न' इति पाठस्य सत्त्वादाह—शेष इति । पूर्वं पष्ठान्तपाठेऽपि 'क्वचिद्विशेषेण विभाषा' इति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे कर्तरि सा पठोलेतदावश्यकत्वम् । तत्र तृतीयान्तपाठस्तु न योग्यः लक्ष्येत्यत्र समासानापत्तेः ॥ छाया ॥

१० केचिरिति । भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ बाध इति । निमित्तत्वेनेति शेषः ॥ छाया ॥

१२ नचैवं । नल्लेखम् ॥ छाया ॥

१३ 'अयोगवाहानाम्—' इति वार्तिकावताराय विचारान्तरमारभते—इदमिति । रल्लेखम् । वस्तुतस्तु 'इदं विचार्यते' इत्यस्यान्तपाठः संशया-भावात् । यत्र कोटिद्वयोपस्थितिसंज्ञैव तदुक्तैर्भाष्यैलीसिद्धत्वाच्चेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

इयन्ते, श्रूयन्ते च । तेषां कार्यार्थ उपदेश कर्तव्यः ॥
के पुनरयोगवाहाः ? ॥ विसर्जनीयजिह्वामूलीयो-
पध्मानीयानुस्वारनासिक्ययमाः ॥ कथं पुनरयोग-
वाहाः ? ॥ यद्युक्ता वहन्ति, अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते ॥

(प्रदीपः) इम इति । विधानादेशां साधुत्वं स्यात् । प्रत्या-
हारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोति ॥ के पुनरिति । तत्त्व-
रूपप्रश्नः ॥ कथमिति । प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः । अयुक्ता
इत्यस्यैव हेतुकथनम् अनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः प्रत्याहार-
लक्षणेन पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः । उपदेशो द्विविधः पाठो
ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च । स द्विविधोऽप्येषां नास्तीत्यर्थः ॥
चशब्दो हेतौ । यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । क्वचित्तु
चशब्दो न पठ्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु कार्यार्थ इत्यत्र कार्यं साधुत्वं चेत् स्वरव-
सानयोरित्यादिना सिद्धमत आह—विधानादिति । उपदिश्य-
न्त इति पाठे भाष्ये वर्तमानसामीप्ये लट् । उपदिष्टा इत्यर्थः ॥ प्रवृ-
त्तिनिमित्तेति । प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थमर्थ
इति भावः । केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र ता-
त्पर्यम् ॥ नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहश-
ब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति, तदयुक्तम् । अनुपदेशपदार्थ-
स्यानुच्चारणस्य तत्राभावात् । प्रयोगेषूच्चारितत्वाद् । न च प्रत्याहार-
संज्ञानुच्चारितत्वं तथा ; यद्युक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन पौनस्त्या-
पत्तेरत आह—अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति । प्रत्याहार-
बोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः । तद्व्याचष्टे—पाठाभावादिति ।
ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्तमानेन यो वर्णस्तेषां ग्राहकस्तस्य
पाठाभावादित्यप्यर्थः ॥ एषां नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थः ।
एवंचाक्षरसमाम्नायेऽयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययो-

१ नन्वेवं न सन्त्येव तेऽत आह—श्रूयन्ते चेति । प्रयोगे विसर्जनी-
यस्य सः, इत्यादिसूत्रेषु चेति भावः ॥ छाया ॥

२ तथा च कालायनप्रातिशाख्यम् उच्चटमाप्यसंकलितम् ।

५ अथायोगवाहाः ॥ का० प्रा० ८ अध्याये ८ सूत्रम् ॥

(उ० भा०) व्याख्यायन्त इति शेषः तथाहि—

५ क इति जिह्वामूलीयः ॥ ८१९ ॥

५ प इत्युपध्मानीयः ॥ ८१० ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ ८११ ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ ८१२ ॥

हुं इति नासिक्यः ॥ ८१३ ॥

(उ० भा०) अयमुक्त्याख्यायां प्रसिद्धः ॥

कुं खुं गुं डुं इति यमाः ॥ ८१४ ॥

३ व्युत्पत्तिरिति । अनेन 'श्रूयन्ते' इत्यग्रे भाष्ये 'अतोऽयोगवाहाः' इति
शेष इति सूचितम् । तदवयवार्थस्तु—'न विद्यते योगः संबन्धो येषां समा-
न्नाये तेऽयोगाः वहन्ति ते वाहाः । अयोगाश्च ते वाहाश्चेति बोध्यः ॥ ते यद्यु-
पदिष्टाः तर्ह्यकारादिवच्चूरेरजिति योग्यानुपलब्धिसहकृतश्रोत्रेणायोगग्रहः ।
संस्कृतेत्यादिप्रयोगवहनं तु सर्वैरेव गृह्यते इति सयुदितप्रदे प्रत्यक्षं मानं सूचि-

गवाहपदव्युत्पत्तिर्दिशिता ॥ न पठ्यत इति । तत्र यत इत्यध्याहार्यमि-
ति भावः ॥

(भाष्यम्)

क पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ? ॥

(६७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अयोगवाहानामदसु णत्वन् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अयोगवाहानामदसूपदेशः कर्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ णत्वम् । उरःकेण, उरःके-
ण, उरःपेण, उरःपेण । "अद्व्यवाये" इति णत्वं
सिद्धं भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये उरःकेणेति । उरः कायतीति सुवृत्पत्तेः
पूर्वं समासेऽपि सोपदादाविति न सत्वम् । पाशकल्पककाभ्ये-
ष्वेव तत्प्रवृत्तेः ।

(६८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ शर्षु जशभावषत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शर्षूपदेशः कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ जश-
भावषत्वे । अयमुज्जिरूपध्मानीयोपधः पठ्यते ।
तस्य जश्वे कृते उज्जिता उज्जितुमित्येतद् रूपं
यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) शर्ष्विति । शर्षु पाठे झल्लमिति झलां
जश्र् झंशीति जश्वं सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) ननु शराश्च जशो भवन्तीति लक्षणाभावाच्च शर्षु-
पाठस्य न जशभावः प्रयोजनमत आह—शर्षुपाठे इति ॥

तमनेनेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ अध्याहारानुपज्ञाभ्यां वार्तिकं व्याचष्टे—अयोगेति ॥ छाया ॥

५ अत्रेदमवधेयम्—अदसु क्रियमाण उपदेशोऽप्यकारानन्तरमिकारात्मा
कर्तव्यः । तेन इप्सुनन्तर्भावात् पयःसु यशःखित्यादायिण्कोरित्यधिकृत्य
विधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति पत्वं न भवति । अक्षु चान्तर्भावात्संस्कृते-
त्यादावनुस्वारस्याच्चत्वमाश्रित्य तस्मात्परस्य सकारस्य द्वित्वं सिध्यति । न चैवं
हरिः करोतीत्यादायिकोयणचीति यण्प्रसङ्गः । विसर्गस्यासिद्धत्वात् । एवं
हरिं पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं बोध्यम् ॥ शब्दकौ० ॥

६ अपिना तदुत्तरसमासे तदप्रवृत्तिरेवेति सूचितम् ॥ छाया ॥

७ एषां हकारवदन्यत्रावृत्तिः कार्येत्याह—शर्ष्विति ॥ छाया ॥

८ तस्येति । तदीयोपध्मानीयस्येत्यर्थः । यद्वा तस्य उज्जेरुज्जितेत्यादि-
रूपं यथा स्यादित्यन्वयः ॥ छाया ॥

९ झल्लमिव हलत्ववत्त्वं अपि नान्तरीयकत्वादेव सिद्धे । तत्फलं त्ववि-
शेषेणेत्युत्तरवार्तिकव्याख्यायां व्यक्तीभवति । तथा खल्वमपि । तेन
कुण्डोः ५ कः ५ पौ चेत्यत्र विसर्गसिद्धिः ॥ श० कौ० ॥

१० 'झलां जशोऽन्ते' इत्यस्यापत्तिस्तु न, एतद्वृष्ट्या विसर्गादीनामसिद्ध-
त्वात् ॥ छाया ॥

(उपध्मानीयोपधदूषणभाष्यम्)

यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिपती-
त्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे
पुनर् “न न्द्राः संयोगादयः” इति प्रतिषेधः सिद्धो
भवति ॥

(प्रदीपः) उपध्मानीयादेरिति । यदि द्विर्वचने पूर्वत्र
कर्तव्ये जश्लमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति
सिद्धं सर्वथोविजिषतीति प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) यदीति । पूर्वत्र द्विर्वचने इत्यन्वयः ॥ ननु पूर्व
द्वित्वे जश्लत्पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुपध्मानीयस्याभ्यासे जश्त्वं
क्षदपरत्वाभावात् । अभ्यासे चर्चल्यनेन त्वान्तरतम्यात्प्रकृति-
चरां चर एवेति उपध्मानीय एव स्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत् ।
उपध्मानीयश्रवणापादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात् । अन्ये तु द्वित्वे
कृतेपि द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्येऽसिद्धत्वं नेत्यपि पूर्वत्रासिद्धीय-
मित्यस्यार्थ इति परत्वाज्जश्त्वेऽकृत एव हलादिः शेष इत्याशयान्न
दोषः ॥

(दकारोपधदूषणभाष्यम्)

यदि दकारोपधः पठ्यते, का रूपसिद्धिः—उ-
ब्जिता उब्जितुमिति ? ॥

(दकारोपधदूषणनिराकरणभाष्यम्)

असिद्धे भ उद्जेः । इदमस्ति—“स्तोः श्रुना
श्रुः” इति, ततो वक्ष्यामि “भ उद्जेः” उद्जेः
श्रुना सन्निपाते भो भवतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

१ इदं खण्डयति—यदीति ॥ छाया ॥

२ ल्युपध्मानीति । जश्त्वस्यासिद्धत्वाद् ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इत्युपध्मा-
नीयजकारविशिष्टत्वार्थः ॥ छाया ॥३ भवतीति । तथा च जिस् शब्दस्य द्वित्वे वक्ष्यमाणरीत्या दकारस्य
वकारे इष्टरूपसिद्धिरिति भावः ॥ छाया ॥

४ सर्वथोपीति । नत्तुजिपतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ जश्त्वादित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः ॥ परिभाषाया उभौ साभ्या-
सस्येति ज्ञापकेनानित्यत्वादमवृत्तिपक्षे शङ्केयम् ॥ छाया ॥

६ अन्ये तु परिभाषामवृत्तौ तु ॥ छाया ॥

७ न दोष इति । तथा च भाष्य उपध्मानीयशब्दः स्थान्यादेशसाधा-
रण इति तदादेर्द्वित्वे इष्टरूपसिद्धौ तात्पर्यं भाष्यकैयटयोः ॥ छाया ॥८ उक्ताशयानभिज्ञस्तर्हि सर्वप्रयोगव्यत्यय इति पृच्छति—यदीति ।
केति । तर्हीत्यादिः । उब्जितेत्यादिरूपसिद्धिः किमाकारेत्यर्थः । कथमिति ॥
यावत् ॥ छाया ॥९ स्वाशयं प्रकाशयन्समाधत्ते—असिद्ध इति ॥ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्य-
सिद्धप्रकरणे ‘भ उद्जेः’ इति वाच्यमित्यर्थः ॥ प्रासङ्गिकमिदं वार्तिकमि-
त्येके ॥ भगवत एव प्रौढिवाक्यमित्यन्ये ॥ छाया ॥१० निपातनेनैव वत्वस्य सामान्यतो निपातनेऽपि न दोष इत्याह अध-
वेति ॥ उपतापादन्यथासादृज इव सामान्यतः किवादेरन्यनभिधानमिति

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम्, निपातनादेव सिद्धम् ॥ किं निपा-
तनम् ? “भुज्यन्त्युब्जौ पाण्युपतापयोः” इति ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । द्विर्वचनं कथम् । निपा-
तनाद्वाक्यशेषोऽनुमीयते—असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुरित्यत्रोद्जेभ
इति । तत्र न न्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न
तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याप्रवृत्त्या
भलस्यासिद्धत्वादिवद्विर्वचनसिद्धिः । अथापि न वाक्यशेषानु-
मानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद्वि-
र्वचने कृते दकारस्य वत्त्वं प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) द्विर्वचनं कथमिति । वकाररहितस्येति शेषः ॥
ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यात् न प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह—
अथापीति । न चाभ्युद्ग इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकं; नैतदुब्जे
रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाभावात् । उपतापातिरिक्तविषयेऽसाद् वञ्-
नानभिधानादिति तदाशयः ॥ अकुत्वविषये निपातनमिति पक्षान्तरे
त्वाद्यमेव समाधानम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—अभ्युद्गः समुद्र इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अकुत्वविषये तन्निपातनम् ॥ अथवा नैतदुब्जे
रूपं गमेरेतद् द्रद्युपसर्गाद्धो विधीयते । अभ्युद्ग-
तोऽभ्युद्गः समुद्गतः समुद्र इति ॥

(प्रदीपः) अकुत्वविषय इति । विशिष्टविषयमनुमान-
मित्यर्थः ॥

वत्वस्य सामान्यत एव निपातनमाश्रीयत इति भावः ॥ छाया ॥

११ वजस्तस्याकुत्वार्थकवचने वकारपाठेन तत एव निपातनाद्वत्त्वं भगव-
तोक्तमित्याशयेन शङ्कते—द्विर्वचनमिति । समाधत्ते—निपातनादित्यादि ॥
॥ छाया ॥१२ दकारोपधोऽयमिति वृत्तिकारमते तु वकारस्य द्वित्वनिषेधः समुद्र इ-
त्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात् । तस्मादकारोपध
एवायम् ॥ श० कौ० ॥१३ यत्तु—कुत्वाभावेन सहैव वत्त्वं निपात्यते इति रत्नकुत् । तत्र, उब्जि
जिपतीत्यादौ तद्भावापत्तेरत आह—विशिष्टेति । विशेषविषयकवाक्य-
शेषानुमानमित्यर्थः । तथा चानेन भाष्येण वचनारम्भपक्षोक्तं कैयटेनाद्यपक्ष-
त्वेनोक्तं श्रुना योगे वत्वमित्येवोच्यते इति नानिष्टमिष्टसिद्धिश्च ॥ अयं
भावः—कुत्वाभावनिपातनमुपतापविषयं न घञ्मात्रविषयम् । एवं चाभ्युद्ग-
इत्यादौ तत्सत्त्वेपि तदभावात् ‘चजोः—’ इति कुत्वविषयतया श्रुनाऽन्योगा-
त्तत्र । तत्सत्त्वेनोब्जिजिपतीत्यादिसिद्धिश्च । यत्राकुत्वं तत्रैव वत्वमिति रत्नो-
क्तार्थाङ्गीकारे तु तत्र कुत्वस्यैवाप्राप्त्या निपातनाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टेव ।
असिद्धत्वादेव परत्वान्तरङ्गत्वयोर्नार्यं विषयः । अन्यथा ताभ्यामादौ भवत्वे न
न्द्रा इति निषेधो न स्यादिति ॥ छाया ॥१४ तदेवमयोगवाहानां शर्पपदेशस्य जश्भाववरूपं प्रयोजनं वार्तिकम-
तेऽस्ति, भाष्यमते तु नास्तीति स्थितम् ॥ श० कौ० ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

पतत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । 'शर्व्य-
वाये' इति पतत्वं सिद्धं भवतीति "नुम्विसर्जनीयश-
र्व्यवायेऽपि" इति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं
भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथं, सर्पिषि धनुषि ? ।

अनुस्वारे कृते 'शर्व्यवाये' इत्येव सिद्धम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं
नुमग्रहणम्, नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्याद्, इह
मा भूत्-पुंस्त्विति ॥

(प्रदीपः) अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये
पत्वे सिद्धे नुमग्रहणं नियमार्थम्—नुमो योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा
स्यादन्यत्र मा भूत्—पुंस्त्विति ॥

(उद्द्योतः) अनुस्वारस्य शर्त्वादिति । यद्यपि इण्कवर्गाभ्या-
मुत्तरो नुमा व्यवहितः सकारः सुहिन्सु इत्यादौ संभवति, तथापि
तदनभिधानमिति भावः । पुंस्त्वित्त्र संपुङ्कानामित्येतत्प्रवृत्तिपर,
विवरणग्रन्थस्तु चिन्त्य एव । तस्य समस्सुटि, पुमः खय्यसूपरे,
कानाम्नेद्धिते इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात् ॥

(भाष्यम्)

अथवाऽविशेषणोपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अविशेषणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य
सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रो-
पदेशः कार्य इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहारासंनिवेशात्कथं
तन्निबन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह—प्रयोजनविशेषमिति ॥ अविशे-
षणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यर्थ इति भावः ॥
यत्र यत्रेत्यादि यच्चप्रयोजनसिद्धिरुद्देश्यौ तत्तद्विषयसकलप्रयोजनो-
द्देशेनेत्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

१ प्रयोजनवार्तिके जडभावपदं व्याख्याय पत्वपदमुदाहरणदानादिना
व्याचष्टे—पतत्वं चेति ॥ छाया ॥

२ तत्र यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति कालोपलक्षणे दिवा नक्षत्र-
दर्शनेऽपि न भवति, रात्रावदर्शनेऽपि भवति । एवमिहापि सत्यपि नुम्यनुस्वाराऽ-
भावे न भवति, असत्यपि नुम्यनुस्वारे सति भविष्यतीति ॥ प० म० ॥

३ तत्तद्विषयेति ॥ तत्तत्प्रदेशस्थैत्यर्थः । अनेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयो-
जनसिद्धिस्तत्र सकलप्रयोजनोद्देशेनोपदेशः कार्य इति कैयटेऽन्वयः सू-
चितः । सचार्थादद्देशोरेव । तथाच व्यवन्तान्तवाक्यार्थ एवानेन तत्र हेतुं
सूचयन्फलतया प्रतिपाद्यते ननु बहुषु तथोपदेशः प्रतिपाद्यते । तयोरेवोपदे-
शेन सर्वफलानां सिद्धत्वात् ॥ छाया ॥

४ भवतीति । इदं फलमुज्ज्वलप्रधानीयत्वमङ्गीकर्तृवार्तिककारमते ।

(६९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १०)

॥ * ॥ अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽ-
लोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रति-
षेधाः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् उद्भजक
“हलोऽनन्तराः संयोगः” इति संयोगसंज्ञा, “सं-
योगे गुर्विति” गुरुसंज्ञा, “गुरो” रिति श्रुतो
भवति ॥

(प्रदीपः) उद्भजक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे कृते
संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद्गुल्वाभावात् श्रुतो
न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायामिति । कार्य-
कालपक्षे इदम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

उपधासंज्ञा च प्रयोजनम्—दुष्कृतं, निष्कृतं,
दुष्पीतं निष्पीतम् “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये”ति
पतत्वं सिद्धं भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गस्याल्वे ह्युपधात्व-
मिति भावः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपधग्रहणेन विस-
र्जनीयो विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ॥

सकारो विशेष्यते—इदुदुपधस्य सकारस्य यो
विसर्जनीय इति ॥

अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते, इदुद्भ्यां तु परं
विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः—इदुद्भ्यामुत्तरस्य वि-
सर्जनीयस्येति ॥

(उद्द्योतः) इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसर्गस्थान्युपलक्षण-
मेतत् । अत एव निरोपि निष्कृतमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्य-

सिद्धान्तभूतदकारोपधत्वपक्षे तु नचाशङ्का न चोत्तरमिति नेदं फलमिति
बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ उपधासंज्ञा चेति चो वार्तिकरीत्या पूर्वपरसमुच्चायकः, भाष्यरीत्या
वक्ष्यमाणमात्रसमुच्चायक इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

६ कस्तर्हीति पाठः । किंतर्हीति पाठे सामान्ये नपुंसकं ज्ञेयम् ॥ छाया ॥

७ इदुदुपधस्य पदस्यावयवो यः सकारस्तस्यैत्यर्थः । तथा च सकारम-
न्यमलमादाय तस्य तत्त्वं वाच्यमिति तदा तच्चापेक्षा नेदानीमिति पतत्वं प्रती-
तुदुपधत्वं विशेषणं न किंतूपलक्षणमिति भावः ॥ छाया ॥

८ बहुलाघवादाह—अथवेति ॥ इदुद्भ्यामिति । तृतीयान्तमिदम् ।
तुर्यत इत्यर्थः । परमिति । परत्वेनेत्यर्थः । अनेन “इदुद्भ्यामप्रत्ययस्य” इति
न्यासः सूचितः ॥ छाया ॥

माणपक्षान्तरेणाविरोधः । निष्कृतमित्यादौ सुसुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि
इणः प इति न । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अलोन्यविधिश्च प्रयोजनम्—वृक्षस्तरति प्लक्ष-
स्तरति “अलोन्यस्य” विधयो भवन्तीत्यलोन्यस्य
सत्त्वं सिद्धं भवति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—“निर्दिश्यमानस्या-
देशा भवन्ति” इति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

द्विर्वचनं प्रयोजनम्—उरः५५कः । उरः५५पः ।
“अनचि च” अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्व-
चनं सिद्धं भवति ॥

(उद्घोतः) द्विर्वचनं प्रयोजनमिति । विसर्गजिह्वामूलीया-
देर्दिस्चारणे विशेषस्याग्रहाद् उच्चारणस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्र-
प्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति सन्तोष्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्—यथेह
भवति—उरःक्रेण, उरःपेणेति “अद्व्यवाय” इति
णत्वम्; एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति—व्यूढो-
रस्केन महोरस्केनेति । तत्र “अनद्विधौ” इति
प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) महारेस्केनेति । पूर्वत्रासिद्धीये न
स्थानिवदिति निषेधोऽचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य, न
तु स्थानिवदादेश इत्यस्य ॥

(उद्घोतः) ननु सोपदादामिति सत्वस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रा-
सिद्धीये इति निषेधान्नैत्यत आह—पूर्वत्रेति ॥

(इत्ययोगवाहोपदेशाधिकरणम् ॥)

(अथ वर्णार्थवत्ताधिकरणम्)

(भाष्यम्)

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः, आहोस्विदनर्थकाः १
(प्रदीपः) इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचौर्यते—किं

१ सर्वं चेदं ‘संभवति’ इति न्यायस्य ‘पदाङ्गाधिकारे’ इत्यस्य चा-
नाश्रयणेनोक्तम् । तदाश्रयणे स्वाद्यपक्षे ‘इदुदुपधस्य सकारान्तस्य पदस्य यो
विसर्जनीयस्तदन्तस्य’ इत्यर्थः, द्वितीयपक्षे—इदुदुयामुत्तरो यो विसर्जनीयस्त-
दन्तस्य पदस्येत्यर्थो बोध्यः । सिद्धान्ते तु—इदुदुपधस्य विसर्जनीयान्तस्य पद-
स्येत्यर्थः । अलोन्येत्यनेन विसर्जनीयस्य तदिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

२ विधय इति । विध्येकवाक्यतया लब्धमिदम् आदेशा इत्यर्थः ।
अन्यथा विसर्जनीयान्तस्य पदस्य विधीयमानं सत्त्वं सर्वादेशः स्यात् तस्यान-
वस्थेनान्यस्यालोऽभावेन तदप्रवृत्तेः । अलां मध्येन्यस्याल इत्यर्थं त्वकारस्य
स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

३ तदेवं वार्तिककृता प्रयोजनत्रय उक्तेषु भाष्यमते तत्र यद्यप्याद्यं भग-

पुनरिति । पक्षद्वयेऽपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य
प्रयोजनम् ॥

(उद्घोतः) इमे इत्यनेन न ह्यवरदस्यस्या एव गृह्यन्ते,
किं तु वर्णमात्रमित्याह—इदानीमिति । अर्थवन्त इति साध्यम् ।
वर्णा इति पक्षः । पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः । धातुप्रातिपदिकेत्या-
दिस्तु दृष्टान्तः ॥ अनुत्पत्तिज्ञानम् । अनुत्पत्त्युपायज्ञानम् ॥

(७० अर्थवत्तासाधकप्रथमवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिक-
प्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थ-
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अर्थवन्तो वर्णाः ॥

कुतः ? ॥

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानाम-
र्थदर्शनात् ॥

धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते—एति,
अध्येति, अधीत इति ॥

प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति—आभ्याम्,
एभिः, एषु ॥

प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः,—औपगवः, काप-
टवः ॥

निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः,—अ अपेहि, इ
इन्द्रं पश्य, उ उत्तिष्ठ, अ अपक्राम । धातुप्राति-
पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शान्मन्या-
महे—अर्थवन्तो वर्णाः—इति ।

(उद्घोतः) भाष्ये धातव इत्यादि । प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्य-
यानां वाचकत्वमित्येवंरूपवर्णस्फोटाश्रयेण । अयंच शास्त्रव्यवहार-
मात्रोपयोगी । एतद्वासनावशादेव लोकव्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञास्तथा
व्यवहरन्ति धर्मे चैवंविधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम् ॥

(७१ अर्थवत्तासाधकद्वितीयवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥*॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहेऽर्थवन्तो

यता न खण्डितम्, तथापि प्राक् मूलस्यैव खण्डितत्वेन खण्डितप्रायमिति
विशिष्यात् तथा नोक्तम् । तदेतद्वृत्त्यन्धरहितमाह—द्विर्वचनं प्रयोजन-
मिति ॥ छाया ॥ ‘अवसाने रविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः’ इति प्रा-
तिशाख्यसूत्रे द्वित्वनिषेधस्तु वेदे द्वित्वादर्थनसूचकः ॥ इति दाधिमथाः ॥

४ सिद्धो भवतीति । तदेवं वार्तिकेन फलपथके तस्योक्तेषु भाष्यमते
फलद्वयं स्थितम् । तत्रापि चरमं युक्तमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ विचार्यते इति । अनेनात्र भाष्ये—‘इदं विचार्यते’ इत्यपेक्षितम् । परंतु
वृद्धिमिति सूचितम् । तथाच वार्तिकव्यतिरेकमिति भावः १ छाया ॥

६ उपसंहरति—धास्विति ॥ छाया ॥

वर्णा इति । कूपः सूपो यूप इति । कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । ते मन्यामहे-यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ॥

(प्रदीपः) वर्णव्यत्यय इति । एकस्य वर्णस्याभ्युपगमेऽन्यापगमो व्यत्ययः ॥ सककारस्येति । तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेऽर्थावसाय इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) हेत्वन्तरमाह—वर्णव्यत्यये चेति ॥ ननु कूपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययोऽत आह—एकस्येति ॥ तस्यैवान्वयेति । उपशब्दस्य तु तदीयशक्त्युद्बोधकत्वरूपं द्योतकत्वं प्रादिवत् । अत एव तेषामिवैवामपि प्रातिपदिकसंज्ञापादानं करिष्यते ॥

(७२ अर्थवत्तासाधकतृतीयवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्ष ऋक्षः, काण्डीर आण्डीरः । वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते, ऋक्ष इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, आण्डीर इति ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते ॥

(प्रदीपः) वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवक्षितम् ॥

(उद्द्योतः) तृतीयहेतुमाह—वर्णानुपलब्धौ चेति ॥ अनर्थगतेरित्यस्य तद्वर्णसत्तायां योऽर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह—अर्थान्तरेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं तर्ह्युच्यते—‘अनर्थगतेः’ इति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वार्थावगल्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति—किं तर्हीति । न साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्षं आरोप्यते । यथा न किञ्चिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति ॥

१ हेत्वन्तरमिति ॥ साधारणं हेतुमुक्त्वा काचित्कमन्वयव्यतिरेकरूपमित्यर्थः ॥ छाया ॥

२ अनेनेति ‘अनर्थगतेः’ इति हेतुबोधकनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनोत्तरमाह—एवं तर्हीति ॥ इदार्थस्य स्फुटमुपपत्तय इति शेषः ॥ छाया ॥

(उद्द्योतः) प्रश्नमुपपादयति—भाष्ये न साधीय इति । नञि काकुः ॥ परमतापेक्षयेति । परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वादिहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगमस्य परमते कदाक्षेण अन्यस्थलीयार्थगलपेक्षयात्रातिशयेनानर्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं^३ तर्हीदं पठितव्यं स्याद्—“वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेः” इति ॥

किमिदम्—अतदर्थगतेरिति ! ॥

तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः, न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति ॥ अथवा सोऽर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रकृतोऽर्थो न गम्यतेऽर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः ॥ तस्यार्थ इति । तस्य वर्णस्य ॥ परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यत इत्याह—सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थ इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तच्छब्दार्थमाह—वर्णस्येति ॥ परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शं न कश्चिदोपः ॥ अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ॥ लाघवेन तु कर्मधारयमाह—भाष्ये सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थः । तस्मिन्वर्णे सति योर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सं तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति ॥

(प्रदीपः) उष्ट्रमुख इति । गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयमुखशब्दस्य लोपो विधीयते । अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः ॥ न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि । एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रक्रान्तोऽर्थ उच्यते, नार्थमात्रमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु दृष्टान्ते ससम्युपमानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपेऽपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन । किं च तच्छब्द उत्तरपदमपि

४ इतरस्तु ‘अतदर्थगतेः’ इत्यनेन ‘वृक्षमित्रा घटादयः सर्वे गम्यन्ते’ इत्युक्तम्, इत्याशयेन पृच्छति—किमिदमिति ॥ छाया ॥

५ न्यासान्तरप्रत्याख्यानं वाचयितुमन्यः पृच्छति—स तर्हीति ॥ छाया ॥

६ व्याख्याविशेषेणैवार्थालाभ इत्याशयेन सदृष्टान्तमुत्तरमाह—उत्तरं इति ॥ यत इत्यादिः ॥ छाया ॥

न । तच्छब्दने नञः समासाभावादत आह—गतार्थत्वादिति ।
तथा च तद्वदत्रापि लक्षणेति भावः ॥

(७३ अर्थवत्तासाधकचतुर्थवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति ।
येषां संघाता अर्थवन्तोऽवयवा अपि तेषामर्थ-
वन्तः ॥ [येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया
अपि तेषामनर्थकाः ।] तद्यथा एकश्चक्षुष्मान्दर्शने
समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम्, एकश्च
तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि
तैलदाने समर्थः ॥ येषां पुनरवयवा अनर्थकाः,
समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा—एकोऽन्धो
दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम्,
एका च सिकता तैलदानेऽसमर्थी तत्समुदायश्च
खारीशतमप्यसमर्थम् ॥

(उद्घोतः) चतुर्थहेतुमाह—भाष्ये सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति ।
एका सिकतेति भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि ॥

(अर्थवत्तादूषणभाष्यम्)

यदि तर्हिमे वर्णा अर्थवन्तः । अर्थवत्कृतानि
प्राप्नुवन्ति ॥

कानि ? ॥

“अर्थवत्प्रातिपदिकम्” इति प्रातिपदिकसंज्ञा,
“प्रातिपदिकाद्” इति स्वाद्युत्पत्तिः, “सुवन्तं
पदम्” इति पदसंज्ञा ॥

तत्र को दोषः ? ॥

“पदस्य” इति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति—धनं
वनमिति ॥

(प्रदीपः) नलोपादीनीति । श्रवणं तु विभक्त्येन
भवति यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदैव
समुदायस्यापि । तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्त्येका भवितव्यम् ।
समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुवन्तावयवसमुदायस्य प्राति-

पदिकसंज्ञा निवार्यते, न लर्थवत्समुदायमात्रस्य । येनैव चार्थेन
समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्ति-
श्चोद्यते ॥

(उद्घोतः) तदन्तर्गतत्वादिति । इदं चिन्त्यम् । इत्थं-
भूतलक्षण इति सूत्रस्य स्वग्रन्थविरोधात् । तत्र हि—संज्ञाप्रवृत्त्यु-
त्तरकालजातविभक्त्यन्तर्गतत्वपतितत्वेऽपि तदवयवत्वं नेत्युक्तम् ।
तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्ततुपि तदनन्तरं कृद-
न्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुबलोप इति वक्तुं युक्तम् । ध्वनती-
त्यादौ तु न तदापत्तिः । धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र
तदप्राप्तेः । धात्वादेस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ।
वस्तुत इत्थंभूतेति सूत्रस्यैक्यदोषोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम
इति न दोषः ॥ धकारे जश्त्वमादिपदार्थः ॥ सुवन्तावयवस-
मुदायस्येति । सुवन्तावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः ।
इदमुपलक्षणम्—मेदे सति यदर्थयोः संसर्गस्तद्वारकार्थवत्समुदायस्य,
तेन तिङन्तसमुदायस्य व्यावृत्तिः । प्रकृते न मेद इत्याह—
येनैव चेति ॥

(७४ अर्थवत्तायां दोषनिराकरणवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो
वर्णात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संघातस्यैकत्वमर्थः । तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तत्र परिहारमाह—संघातस्येति । वृक्ष इत्य-
त्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते । तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुपपद्यते ।
यथा वहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति । सा
चोत्पद्यमाना समुदायादेव तत्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते समुदा-
यद्विवेचनवत् । पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति, न प्रत्येकम् ।
यस्मात् प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुवन्तत्वात् ॥

(उद्घोतः) तच्चैकमिति । सङ्घातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य
सङ्घातस्याप्येकत्वमर्थः । एवं च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः ॥
ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत् प्रतिवर्णं

१ अयं कोष्टकान्तर्गतः पाठः सर्वेष्वपि पुस्तकेषूपलभ्यमानोऽपि प्रसिद्धोऽपि
प्रतीयते । अग्रेऽप्येवं पाठस्य समुपलभ्यमानत्वात् ॥

४ यदैवेति । नचैकाज्जद्विवेचनन्यायेन तस्यैव स्यात् तेषामिति वाच्यम्,
यत्र समुदायकार्येणावयवानामप्युपकारस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः प्रकृते विभक्त्यादिरूपस्य
तस्य तन्मात्रत्वात् । नचैवमपि संख्याकर्मदेरभावान्न सेति वाच्यम्, अर्थवत्त्वे
तस्यापि संभवात् ॥ तत्र तस्यां सत्यम् । विभक्तेरन्तर्गतायाः ॥ छाया ॥

५ प्रकृते न मेद इति ॥ अत्र तु न ततोभिन्नार्थत्वं तेषामित्यर्थः । एवं
च साऽपरिहार्यैव ॥ छाया ॥

६ समुदायेति । न च समुदायविभक्त्याऽवयवानां विभक्तिमत्त्वाभावेन
तुर्यरूपोपकाराभावात्कथमिदमिति वाच्यम्, समुदायावयवयोरेकैकत्वार्थक-
त्वेन तथा तद्वत्स्यापि तस्योक्तत्वमिति तत्संभवात् ॥ छाया ॥

१ एवं च प्रत्याख्यानान्तरक एवार्थं ग्रन्थ इत्याह तथाचेति । एवं च
वार्तिकं नापूर्वमिति भावः ॥ नचैवं प्रत्याख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वे लाघवेन
कैयटस्य युक्तत्वेन कथमन्यत्र तत्सङ्गठनपूर्वकं वचनावश्यकत्वप्रतिपादनमिति
वाच्यम् । अस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवादिति केचित् । अतएव द्रष्टव्य इत्यु-
क्तम् । अन्ये तु ‘अतदर्थगते’ इति भाष्येऽर्थकथनम्, ननु विग्रहः । अत-
एव विशिष्टमुपात्तम् । एवं चात्र वाचनिको गतिशब्दस्य लोपः अर्थस्येष्टस्य
गतिरर्थगतिः । तद्वृत्तिरर्थगतिः । न अर्थगतिरनर्थगतिरिति विग्रहो बोध्य
इत्याहुः । परे तु—न सः असः असश्चासावर्थक्षेत्र्यनर्थः । तस्य गतिरिष्टार्थ-
भिन्नार्थावगतिरिति तदर्थ इत्याहुः ॥ छाया ॥

२ तथाचेत्थं प्रयोगः—वृक्ष इति संघातः अर्थवदवयवकः संघातार्थत्वाच्च-
क्षुष्मदादिसंघातवत् यन्नैवं तथैवम् । यथान्वादिसमुदायः इति ॥ छाया ॥

पदत्वं प्रामोतीत्यत आह—पदसंज्ञा त्विति । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य संज्ञा प्रवर्तते न त्वेषामिति भावः ॥ केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोध्यसङ्ख्याबोधिका । सङ्ख्या च समुदायस्यैवार्थो, न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः । एकत्वं सङ्घातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् ॥ प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्यापाययोः सङ्ख्यानंतरानुपजननात्सा समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः । न चाव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारम् । सङ्ख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथास्त्रीकारेण वस्तुतः सङ्ख्यावत्यर्थे सङ्ख्यानभिधायकस्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात् । एवंचैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहाय द्विवचनवैषम्यात् स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः ॥

(७५ अनर्थकतासाधकप्रथमवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनर्थकास्तु वर्णाः ॥

कुतः ? ॥

प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते ॥

किमिदं प्रतिवर्णमिति ? ॥

वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् ॥

(प्रदीपः) अनर्थकास्त्विति । धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्तेऽन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति ॥ किमिति । असमासशङ्कया प्रश्नः, सैमासेन दूतरम् । तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विवचनं न भवति ॥

(उद्ध्योतः) अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति—अनर्थकास्त्विति ॥ सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह—धात्वादीति ॥ विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति ॥ वर्णव्यत्यायेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव सङ्गतेरित्यपि बोध्यम् ॥ असमासाशङ्कयेति । तथा च वीप्सा न प्रतीयेतेति भावः ॥ तेनैवेति । वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः ॥

१ कैयटोक्तौ वक्ष्यमाणरुद्ध्या सिद्धान्तमतेन संख्याकर्मादेरभावादेव सा नेति भाष्यार्थमाह—केचित्स्त्विति ॥ प्रकृतिबोध्येति । पक्षकामिप्रायेणेदम् । छाया ॥

२ समासेन त्विति । वीप्सार्थकेन तेनेत्यर्थः ॥ तथाचानेकार्थत्वात्संदेहेन प्रश्नः, वीप्सयोत्तरमिति तत्त्वं बोध्यम् । वाक्ये 'लक्षणेत्थंभूत—' इति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया पष्ठपवादः । द्वावपूपाधितिवत्तत्र द्विवचनप्रतिशब्दयोः प्रयोगः ॥ छाया ॥

३ क्रमेणोदाहरति—वर्णव्यत्याय इत्यादिना ॥ छाया ॥

४ यद्यपि 'पिकः कपिः' 'साक्षरा राक्षसाः' इत्यादावर्थव्यत्ययोऽपि दृश्यते तथापि नास्ती सावैत्रिकः । किं चैवमपि उक्तहेतोस्तर्कादौ व्यभिचारस्तदवस्थ एव । किंच तत्र वर्णव्यत्याय एव न, समुदितभेदात् । अतएव तत्र धातुभेदेनैव तयोः साध्यत्वम् । प्रकृते तु वर्णस्य वर्णयोर्वा व्यत्याय इति बोध्यम् ॥

(७६ अनर्थकत्वसाधकद्वितीयवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ वर्णव्यत्यायापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णव्यत्यायापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शान्मन्यामहे—अनर्थका वर्णा इति ॥ वर्णव्यत्याये—कृतेस्तर्कः, कसेः सिकताः, हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्यायो नार्थव्यत्यायः ॥ अपायो लोपः—हतः, झन्ति, झन्तु, अझन् । वर्णापायो नार्थापायः ॥ उपजन आगमः—लविता, लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः ॥ विकार आदेशः । घातयति घातकः । वर्णविकारो नार्थविकारः ॥ यथैव वर्णव्यत्यायापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वद् । अतो मन्यामहे—अनर्थका वर्णा इति ॥

(प्रदीपः) वर्णव्यत्यायेति । यदुक्तम् * वर्णव्यत्याये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः * इति, तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते ॥

(उद्ध्योतः) ननु वर्णव्यत्यायादिव्यर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाभावासाधकमत आह—यदुक्तमिति । एवंचार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनद्वारानर्थकतासाधकत्वमस्य ॥ भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्यायाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः ॥ नार्थव्यत्याय इत्यस्य नार्थान्तरावगतिः, किं तु तस्यैवावगतिरित्यर्थः ॥

(तदवस्थाक्षेपभाष्यम्)

उभयमिदं वर्णेषूक्तम्—अर्थवन्तोऽनर्थका इति च ॥ किमत्र न्याय्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयमित्याह ॥ कुतः ?

स्वभावतः । तर्द्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवि-

अपायशब्दस्य शास्त्रप्रसिद्धपर्यायमाह—लोप इति ॥ उप समीपे जायते प्रादुर्भवतीत्युपजनस्तस्य तथा पर्यायमाह—आगम इति ॥ विकारोऽन्यथाभावः स च भावरूप इत्याशयेन तथा तमाह—आदेश इति ॥ छाया ॥

५ उपसंहरति—यथैवेति ॥ वर्णानामर्थवत्त्वे तद्व्यत्यायात्तदपि स्यात् यत्संज्ञातस्तत्र व्यभिचारादर्थवत्त्वमेव नेति भावः ॥ छाया ॥

६ साधकमिति । तस्य सत्त्वेन तेन विरोधात्साधनं दुष्करम् । तथाच द्वितीयादिहेतुज्ञानमनुक्तम् । तत्र द्वन्द्वोत्तरपदकपटीतत्पुरुषेण चत्वारो हेतव इति भावः ॥

७ स्वभावत इति । स्वाभाविकशक्त्यशक्तिमत्त्वादित्यर्थः ॥ छाया ॥

८ केषांचिद्वर्णानां तत्त्वेन तत्त्वेपि सर्वेषां न तथा केषांचिदतत्त्वेनातथात्वेपि सर्वेषां न तथेत्यत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति ॥ छाया ॥

तुम्, कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्—यद्वातुप्रातिपदिक-प्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽतोऽन्येऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) उभयमित्याहेति । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या, न सर्वत्रेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उभयस्य न्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह—यत्रान्वयेति । यथा एति इत इत्यादौ ॥ न सर्वत्र कूपादौविल्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः—‘अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च’ इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्तन्ते—कूपः सूपो यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्यात्, भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात्, सूपार्थश्च कूपे, कूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च कूपे, सूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न किञ्चित्सूपस्य वा यूपे, यूपस्य वा कूपे, कूपस्य वा यूपे, सूपस्य वा कूपे, कूपस्य वा सूपे, यूपस्य वा सूपे । अतो मन्यामहे—संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति । ईदं खल्वपि—भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते—यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । ऊपशब्दस्त्वस्यानर्थकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) संघातान्तराणीति । तदुक्तं—

‘न कूपसूपयूपानामन्वयोऽर्थस्य विद्यते ।

अतोऽर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते ॥’

इति ।

१ विषयभेदेनेति । अन्यथा वर्णत्वसामान्येन तयोर्दुर्वैचल्येनैतदसंगतिः स्पष्टेति भावः ॥ छाया ॥

२ कूपादाविति । समुदायस्थानां तत्संपादनेन कृतार्थानां फलवत्संनिधाविति न्यायेन न पृथगर्थत्वकल्पनमिति भावः ॥ छाया ॥

३ एवं सिद्धान्ते हेतुं श्रुत्वा पूर्वपक्षिणं तदर्थः पृच्छति—कथमिति । य एष हेतुः स कथं त्वया तत्रोपदिष्ट इत्यर्थः । सिद्धान्तिनं प्रति किमुत्तरमभि-संधायोक्तमिति यावत् । हेतुरिति । जातावेकवचनम् ॥ छाया ॥

४ तस्मिन्मूलीभूते सिद्धान्त्येवाह—संघातान्तराणीति ॥ छाया ॥

५ इदमिति । युक्तस्वरूपमपि निश्चितमुच्यत इत्यर्थः । तदेवाह—भवतेति ॥ छाया ॥

६ न च दृश्यत इति । न हि तेषामर्थानामितरेतरान्वयो दृश्यत इत्य-

(उद्घोतः) न कूपसूपेति । वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपशब्दस्य त्रिष्वन्वयार्थान्वयः स्यान्न च दृश्यतेऽतः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवगतिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः ॥ ननु ककारसकारयकाराणामेवार्थवत्त्वमूपस्तु शक्त्युद्बोधक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तत्र तत्रापाद्यत इति चेत्तर्हि भग्नमेव वर्णानामर्थवत्त्वम् । तत्रैव पदे ऊपयोरर्थाभावात् । किं च सङ्ख्या समुदायस्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यं कूपगतैकत्वस्य यूपदिभिरप्रतीत्या संख्ययापि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वाद् । द्विवचनेन वैपम्यं तु प्रागुक्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं । तदेव ध्वनयन्त्याह—भाष्ये ईदं खल्वपीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्रेदमपरिहृतम्—*संघातार्थवत्त्वाच्च * इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति ॥

(प्रदीपः) एतस्यापीति । ‘दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः’ सुराज्ञवद्रथाज्ञवचेति ॥

(उद्घोतः) दृष्टो हीति । अतदर्थेन रथाज्ञेन गुणिनो रथस्य यथार्थवत्ता तथा प्रकृतेपीति भावः ।

इति वर्णानामर्थवत्ताधिकरणम् ॥

—><—

(अथ प्रत्याहारेष्वित्संज्ञकग्रहणाभावाधिकरणम्)

(भाष्यम्)

अइउण् ऋलृक् एओङ् पेऔच् ।

(७७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ ‘प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न’ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

य एतेऽर्धुं प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते, एतेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भवति ? ॥

किं च स्यात् ? ॥

दधि णकारीयति, मधु णकारीयति, ‘इको यणचि’ इति यणादेशः प्रसज्येत ॥

र्थः । अतः ‘समुदायस्यैवार्थान्तरवाचित्वमिति शेषः ॥ छाया ॥

७ अर्थवचेति । त्रिक्रियायां सामर्थ्यमित्यर्थः । नेदं रथाज्ञानां प्रत्येकमिति भावः ॥ एवं सुराज्ञेषु प्रत्येकमतत्त्वेपि समुदायस्यैवोन्मादजननसामर्थ्यम् । तथाच संघातार्थवत्त्वस्यानैकान्तिकत्वादिष्टासाधकत्वमिति भावः ॥ नचैवं पदावयवानां प्रकृत्यादीनां वाक्यावयवानां पदनामपि तत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, यत्रेत्यादिना कैयटेनैव परिहृतत्वात् । अस्तिच तत्र ताभ्यां प्रकृत्यादेरर्थवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

८ ‘प्रत्याहारेऽनुबन्धानाम्’ इति श्लोकवार्तिकं खण्डशो व्याख्यातुमाशङ्कादेरसर्वविकल्पं ध्वनयितुं तत्र तथोक्त्या शङ्कायाः प्रासङ्गिकत्वं सूचयितुं च तद्विषयसूत्राण्यासक्तानुबन्धान्याह—अइउणिस्त्रादिना ॥ छाया ॥

९ ‘अत्रापि कुत्वं न भाष्यसंमतमित्यये निरूपयिष्यामः ॥ दाधिमथाः ॥

(उद्योतः) भाष्ये अजग्रहणेऽपि । प्रत्याहारेऽक्षरसमाप्ता-
येऽजग्रहणेषु अक्षप्रत्याहारमाहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्या-
सत्याश्रु ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः ॥ तत्फलितार्थमाह—य एते अक्षु
इति । तद्वोधकसूत्रेषु प्रागुक्तेषु ॥ प्रत्याहारार्थास्तदुपकारकाः ॥
अजग्रहणेन अक्षशब्देन ॥ अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे
फलाभावं मनसि निधायजग्रहणेनेत्युक्तम् । न च ह्रस्वादौ टग्रह-
णस्यापत्तिः । हल्षु उच्चारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलां
हल्षुदितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥

(७८ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकखण्डम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ आचारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

किमिदमाचारादिति ? ॥

आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्का-
र्याणि कृतवन्तः ॥

(प्रदीपः) आचारादिति । आचारो व्यवहारः ।
तृषिभृषिकृषेरिति यण् न कृतः ॥

१ अजग्रहणेऽपि पलक्षणम् । एवं चाजग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्बुचीना-
मित्यादावङ्गव्याय इति गतं स्यात् । एवमिग्रहणेन चकारग्रहणाद्बु-
चिच्चे इत्यादौ विभाषेत् इति वा ङः स्यात् ॥ श. कौ० ॥

णकारस्याजग्रहणेन ग्रहणे कर्णेनेत्यादौ गत्वापत्तिः ॥ चुडुलुल्लक्ष्यवा-
येनेति तु वर्णान्तरे चरितार्थमिति प्रत्याहारघटकवर्णेषु न प्रवर्तते इति
केचित् ॥

अत्र वदन्ति—अजतिरिक्तप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावः । तथाहि—
न तावद् ‘उरण्’ इत्यत्र फलम्, गत्य ऋथानिकत्वाभावात् । नापि ‘दूलोपे’
इत्यत्र, असंभवात् । ‘केऽणः’ इत्यत्रापि न, तत्राचपरिभाषोपस्थितेरेवं सत्य-
ङ्गीकरणे तत्सामर्थ्याद्व्यञ्जनमिन्नस्यैवाणो ग्रहणात् । ‘अणोऽग्रगृह्यास्या-’
इत्यत्रापि न तत्रानुनासिकस्यैव सत्त्वात् ‘अग्रगृह्यस्य’ इति पठ्यदासेन तदन्या-
क्षेव प्रवृत्तेश्च । अणुदितिल्यत्रापि न, एवमपि विधिषु फलाभावात् । वक्ष्य-
माणरीत्या ‘अद्रकुप्वा-’ इत्यत्र कुग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च ॥ ‘अकः सवर्णे-’
इत्यत्रापि न, सवर्णविशेषस्याचलत्र सत्त्वात् । तत्राजग्रहणस्य प्रतिपादधि-
ष्यमाणत्वात् । केण इत्यत्रोक्तरीत्या निर्वाहाच्च । इको यणित्यत्रेक्यपि न,
स्थानेन्तरेत्यनया गन्थाने गत्यैव विधानसंभवात् । तथा वारणसंभवाच्च ।
इको गुणेत्यत्रापि न, तस्य तत्र शब्दपरत्वात् । व्यञ्जनानां गुणादिवारणस्ये-
को गुणेत्यत्र भाष्य एव स्पष्टत्वाच्च । इकोसवर्ण इत्यत्रापि न, तेन संधिका-
र्याप्रवर्तनेनादोषात् । केण इत्यत्रोक्तरीतिसंभवात् । असवर्णग्रहणाद्विद्यमान-
सवर्णाग्निभक्तस्य सवर्णसदृशस्य ग्रहणाच्च । ‘इसुसुक्तान्तात्’ इत्यत्रापि न,
ठस्यैवासंभवात् । श्रुक् इत्यत्रापि न, एकाच्यदानुवृत्तेः । श्रिसाहचर्यात्तत्र
व्यञ्जनान्योगन्तस्यैव ग्रहणाच्च । एङि परेत्यत्रापि न, अकः सवर्णे इत्यत्र
दीर्घ इति योगं विमज्य पूर्वपरयोरित्यधिकारस्यैकादेशस्य दीर्घत्वप्रतिपादनेन
तदेकवाक्यतया पक्षान्तरेपि तत्राप्रवृत्तिकल्पनेनासंभवात् । एङः पदान्ता-
दित्यत्रापि न, असिद्धत्वेनासंभवात् । एचोयवेत्यत्रापि न, स्थानेन्तरेत्यनया
वारणसंभवात् । वृद्धिरेचीत्यत्रापि न, इको गुणेत्यत्रोक्तरीतिसंभवात् । एच
इगित्यत्रापि न, स्थानेन्तरेति निर्वाहात् । असिद्धत्वाच्च । अच्यग्रहणस्य
प्रतिपादधिष्यमाणत्वेन ह्रस्वस्यैवापत्तेश्च ॥ अद्रकुप्वित्यत्रापि न, तथासति
कल्योदत्वादन्येषां तत्सवर्णत्वादेव सिद्धे कुग्रहणानर्थक्यापत्तेः । एवं च
रुचीनामित्यादौ न दोषः । तत्र तत्सामर्थ्यात्तद्विज्ञस्यैवाद्भूत्वेन ग्रहणात् । एवं
चुडुलुल्लक्ष्यस्य सामान्यापेक्षत्वेन तत्र प्रवृत्तिसंभवाच्च । इण इत्यनुवृत्तौ
विभाषेत् इत्यत्रापि न, इदसाहचर्यात्तदन्यस्यैवैकलत्र ग्रहणात् । एवं च दृ-

(७९ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकखण्डम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ ‘अप्रधानत्वात्’ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्ये-
नोपदेशः क्रियते ॥

क तर्हि ? ॥

हल्षु ॥

कुत एतत् ? ॥

एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते—यत्तुल्यजातीयां-
स्तुल्यजातीयेषूपदिशति—अचोऽक्षु हलो हल्षु ॥

(प्रदीपः) अप्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसं-
निधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनु-
बन्धानामचञ्ज्ञा न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ शैलीति । शीले भवा
शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सह
ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति एवमिहाप्याचा-
र्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥

चिच्च इत्यादौ न दोषः । अतएव पूर्वसूत्रेणैवम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
नैवं परिहार इको यणचौल्यत्राजं संभवति, साहचर्यं त्वनित्यम्, यणापि
तत्प्रवृत्तेश्च ॥ अतएव दधि णकारीयतीत्यत्र यणापत्तिरेव भाष्ये दत्ता । अत-
एव स्थान्यंशेऽतिप्रसङ्गोपि नोद्गाहितः । अतएव सूत्रचतुष्टयोपन्यासः
सफलः । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टेयस्ये ॥ परेतु न व्याख्यामित्यादौ
यथासंभवमस्तु क्वचित्तत्फलम् । तथापि न दोषः । तावदंशस्याप्युपलक्षणत्वेन
ग्रहणात् । अजग्रहणेऽपि त्युक्तिस्तु व्यापकत्वात् प्रथमोपस्थितकारत्यागाभा-
वसूचनार्थत्वाद्भोक्तृशक्त्यप्रसिद्धत्वाच्च बोध्या । बहुवचनं तु प्राग्वत् । एवम-
ग्रेपि । सूत्रचतुष्टयोपन्यासोपि अत्र पक्षे सफलः, तेनोक्ताभिमतस्थलेष्वेव श-
ङ्कादिवोधनात् । इदंचात्र सूत्रे तदुपन्यासपूर्वकमुपन्यास एवापत्तिर्नान्यथा
कथमपि अनिष्टापत्तेः । एतदरुचिसूचनार्थैव मनसि निधायेत्यत्र मनसीत्यु-
क्तमित्याहुः । वस्तुतस्तु—प्रथमोपस्थितत्यागे वीजं प्रकटयितुमणगादीत्युक्तिः ।
तत्र च प्रागुक्तरीत्या फलाभावः स्पष्ट एव । त एव चादिपद्ग्राह्याः । चरमे
येचि फलसत्त्वैव्यादिभूताकारात्यागाय तस्यैवोक्तिरिति सोऽप्युपलक्षणत्वेन
ग्राह्याः । अजग्रहणेऽपि त्युक्त्या चानुबन्धघटितप्रत्याहार एव शङ्कादिसूचनात् ।
एवं च न कोपि दोष इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

२ किं च टादेरुपदिष्टत्वात्तत्र ग्रहणं न । यदि तत्रापि ग्रहणमिष्टं स्यात्तर्हि
द्विस्तुपदिष्टेऽवत् इत्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

३ एवं पूर्वपक्षे समाधिरयम्—आचारादित्यादि । तत्र तावदाचारो ज्ञा-
पकः स च व्यापकः अक्षु हलामनुबन्धानां सर्वेषामग्रहणे उणादेत्यादीनां
तत्त्वसंभवात् ॥ छाया ॥

४ एवं ज्ञापकेन सर्वसिद्धावपि तत एव प्रधानाप्रधानयोरिति लोकन्या-
यमूलकोऽपरो हल्षु अजग्रहस्यापि प्रसङ्गतः साधकं समाधिरित्याह—अप्रधा-
नत्वादिति । अक्षु हल्षु च णादीनामुपदेशेपि यत्रानन्यार्थ उपदेशस्तत्र ख-
रूपप्रतिपत्त्यर्थ एव सः । हल्षु चोच्चारणार्थाकारयुतानां तेषामेव तथा नत्व-
न्येषाम् । केषांचिदुच्चारणार्थत्वात् केषांचित्संज्ञासिद्धयर्थत्वात् । एवं तेषाम-
क्षपि अणादिसंज्ञासिद्धयर्थत्वेनान्यार्थत्वाच्च स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थे सः । अतएव
लोकन्यायमूलकत्वेनाद्यतोऽस्य लघुत्वात्सौत्रत्वात्तेषामुपपत्तौ तदसंभवाच्चोक्तिः ।
तस्मादयमपि व्यापकः । यद्यपि वार्तिकादयमुक्तरीत्या एक एव हेतुरिति
प्रतीयते तथापि भगवतोक्तयुक्त्या खण्ड्यः सचकारं व्याख्यातत्वाद्धेतुद्वयमे-
वेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) प्राधान्येन प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन ॥ परार्थेति । अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाकारादयः संश्लिष्येपसमर्पणायोपात्ता न तथा णादय इत्यर्थः ॥ अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति—[भाष्ये] आचार्यस्येति । आचार्यशब्देनानादिः शब्दपुरुषः । एवंचान्यत्र संश्लिष्येपसमर्पणायोपात्तत्वादितामसम्भित्वमेवेति भावः ॥

(८० सिद्धान्तसमाधानवार्तिकखण्डम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ 'लोपश्च बलवत्तरः' ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लोपः खल्वपि तावद्भवति ॥

(प्रदीपः) लोपश्चेति । परत्वाभित्याह । आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकालेनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते । अनुबन्धा ह्युच्चारण एव सन्ति इत्संज्ञाप्रतिबद्धं च कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति, खतस्तु न किञ्चित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते ॥

(उद्घोतः) परत्वादित्याद्यतरङ्गत्वोपलक्षणम् । एवंच पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्त्येनेति संज्ञाविधानकालेऽसंनिधानादित्यन्वयः । एवं चानुबन्धसदृशमिन्नानामेव मध्यगसदृशानां ग्राह्यतां बोधयतीति भावः ॥ भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति । सर्वतः प्रथममित्यर्थः ॥ यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हल्पु ग्रहणापत्तेराचारा-

१ तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽनुबन्धानां संनिधानमभ्युपेयं द्वेधा समाहितम् । वस्तुतस्तु तदेव नेति हल्वपि हलमितामग्रहणमित्याह—लोपश्चेति ॥ श. कौ. ॥ छा. ॥

२ नन्विदमयुक्तम् । कार्यकालपक्षस्य मुख्यतया तत्र संज्ञाशास्त्रस्य पृथग्वाक्यार्थाबोधनान्तरङ्गत्वेन तदानीमेव प्राप्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभावादत आह—परत्वादित्याद्यन्तरङ्गेति ॥ छाया ॥

३ एवंचेति । अन्तरङ्गत्वेन वाचकत्वे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ सर्वत इति । सकलसंज्ञात इत्यर्थः । यत्र तु प्रत्याहारे योनुबन्धोऽपेक्षितस्तस्य 'आदिः—' इति वचनसामर्थ्यात् प्रत्याहारान्यथानुपपत्त्या च तत्प्रवृत्तेः प्राग्लोपेन लुप्ते वा तस्मिन्मूतपूर्वेण तेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति । काकादिवत् सर्थमाणाणामेव तेषां तत्रोपयोगात् । मध्यानां तु न तेषां सा श्रूयमाणेष्विकारादिषु सावकाशत्वादिति कुण्णरत्नकौस्तुभादयः । वस्तुतस्तु—इदन्त्यसदृशेनेत्यस्यावश्यकत्वेन तासां सिद्धिः सूत्रसार्थक्यं च । अन्यथा व्यक्तपक्षेऽनिर्वाहात् । तत्त्वप्रत्यभिज्ञाया अपि सादृश्यमूलकत्वात् । किञ्च—'आदिरकारादिः अन्येनेता णकारादिना सहोच्चार्यमाण आद्यन्ताक्षितानां संज्ञा'—इत्येवम् 'आदिरन्त्येन' इत्येकवाक्यतया 'अइउण्' इत्यादीनां संज्ञासूत्रत्वेन तेषां मुख्यकार्यकालपक्षे विधेकवाक्यतावश्यकता कार्यार्थत्वात् संज्ञायाः । तथाच विधिरथाणादेः संज्ञात्वं लब्धम् । तथासति 'उरण् रपरः' 'यणचि' इत्यादौ तयोराद्यन्तस्य कथमप्यभावाद्बुद्धयमाणरीत्या तस्यैवाभावाच्च 'आदिसदृश इत्सदृशेन सह' इत्यर्थं विनेष्टासिद्धेः रफुटत्वात् । 'अइउणित्यादि' सूत्रेष्वेव प्रत्याहारसिद्धिरिति तु न सहोच्चारणाभावात् । किञ्च 'आदिः—' इति सूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या यथोद्देशपक्षेऽसिद्धत्वेपि सगृहे जातशक्तिग्रहेण 'इको झल्ल' 'सन्नल्लो' इत्यादाविव 'झल्लं जशोन्ते' इत्यादौ त्रिपाद्यामपि व्यवहारः पदादिव्यवहारवत् । कार्यकाले तु संज्ञाशास्त्रस्य पृथग्वाक्यार्थबोधनैवाभावेन विधिप्रदेशे कल्पनावश्यकत्वेनासिद्धत्वशङ्कापि नेति न झल्लम्' इत्यादौ दोषः । एवंच 'एच इग' इत्यादौ संहितायां जश्त्वेन

दित्येव समाधिरत्र युक्त इति ॥ तत्र । अतो ह्रान्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन लण्सूत्रस्यस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् । एवञ्च तस्यानुबन्धत्वमेव न, किंतुच्चारणार्थत्वमेव । अत एव भाष्येऽइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवेतद्विचारप्रवृत्तिः कृता । श्लोके चाजग्रहणेऽप्यित्येवोक्तम् । उरण्परपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसंख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते ॥

(८१—सिद्धान्तसमाधानरीत्यन्तरवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ 'ऊकालोजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् । अचां ग्रहणमन्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवा योगविभागः करिष्यते—'ऊकालोऽच्' उ ऊ उ ३ इत्येवं कालोऽज्भवति । ततो 'ह्रस्वदीर्घसुतः' ह्रस्वदीर्घसुतसंज्ञश्च भवति—ऊकालोच् ॥

(प्रदीपः) ऊकालोजिति । सिद्धेऽच्चे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याचत्वं नियम्यते ततोऽनुबन्धानामूकाललाभावादच्लाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तत्कालानामचां ग्रहणमप्युपदेन यथा स्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः ॥ सिद्धेच्त्व इति । अकारादीनामुपदेशात्सर्वगणग्रहणाच्चेति भावः ॥

तत्र तदप्रवृत्तेरित्येवार्थबोधनकूलवाक्ये कल्पिते फकारसत्त्वेन पक्षद्वयेपि तत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धिः । किञ्च स्वसाध्यप्रत्याहारघटितत्रिपादीत्यसूत्राणां स्वप्रवृत्तावगत्या सिद्धत्ववन्निपादीत्यकार्यघटितप्रत्याहारघटितसूत्रेषु सपादसत्ताध्यायीत्येषु स्वप्रवृत्तावगत्या प्रवृत्त्यर्थमुक्तीरीत्या वस्तुत एव वा तेषामसिद्धत्वस्यैवैष्टत्वेन सत्त्वेन वा शङ्काया एवाभावः, ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात् । किञ्चेणादिशब्देऽप्यित्येवार्थाः प्रसङ्ग एव न' भावधर्मपक्षेऽज्ञातस्वरूपज्ञापकोच्चारणविपर्ययाभावादप्रवृत्तिवत्करणधर्मपक्षे रुद्धार्थतावच्छेदकप्रतिपादकत्वसत्त्वेपि योगार्थतावच्छेदकतादृशोपदेशाधनत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । फलाभावादपि तदप्रवृत्तेश्च । प्रत्याहारसिद्धेरन्यथायुक्तीरीत्या सिद्धत्वात् । अतएव वैयकारणशब्दे चित्स्वरो न तस्यैतत्सदृशत्वेपि तत्त्वाभावात् । ऐऔजिति चेत्संज्ञाम्दाय तु न सा प्रयोगे विधीयमानस्य तत्त्वाभावात् । यत्तत्सुपस्थापके ऐच्पदे तत्त्वाभावः । धुडादौ तु न तथेति तत्र तदुपस्थाप्ये आनर्थक्यात्तत्प्रवृत्तावप्यत्र न तथेति वैपरम्यं स्पष्टमेव । एवं चेत्यदस्योक्त एवार्थ इत्यस्यापि समाधेर्न्यपकत्वमेवेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ एवमपीति ॥ लोपस्य बलवत्त्वेपीत्यर्थः । तथाच हलप्रत्याहारसिद्धेः प्राग्युपदार्थनिष्पत्त्यभावेन, 'उपदेशेज्' इत्यस्य वाक्यार्थाभावेन लणित्यकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हलप्रत्याहारे लणित्यकारप्रवेशे मामांछास्येत्संज्ञानुनासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा सोस्तीत्यादौ झलोपापत्तिश्चेति भावः ॥ छाया ॥

६ ननु हलप्रत्याहारेऽकारस्य प्रवेशो दुर्वारः, नहि तत्र लोपो लभ्यते । ततः प्राग्युच्संज्ञाविरहेणोपदेशेजितीसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । एवं चाद्यसमाधानमपि दुष्पदादम् । उदाहृतस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तरः इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति चेत् । सोस्यादिरिति निर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेन चरमस्य च समाधानस्य सूपादत्वादिति कौस्तुभोक्तं तु प्राचामनुरोधेनेति सूचयन्नाह—एवं चेति ॥

७ न्यायाद्यनभिज्ञं प्रति गत्यन्तरमाह—ऊकालोजितितीति ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्या-
चूत्वं मन्यते ॥(उद्द्योतः) ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथम्, एकस्यैव
ऋलुगित्यत्रोपदेशादत आह—ककाराकृतेरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ॥

(प्रदीपः) अत्र च यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति द्वावेतौ
ककारौ, न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति ।
तथापि पूर्वमेव मात्राकालोऽत्र गम्यते । न च मात्रिकं
व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः ॥(उद्द्योतः) न च वर्णद्वयेनेति । जातिरपि स्वपर्याप्त्यधि-
करणव्यङ्ग्यैव तद्वारैव च कार्यभाषिति भावः ॥

(भाष्यम्)

एष एवार्थः ॥ अपर आह—

॥ * ॥ ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्या-
वत्तावदेव योगोऽस्तु । अच्कार्याणि
यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि ॥ * ॥(उद्द्योतः) भाष्ये एष एवार्थ इति । अपर आहत्यादिना
वार्तिककृतोक्त इत्यर्थः ॥ ह्रस्वादीनामिति । ह्रस्वदीर्घभुत इत्यतः
प्राग्यावद् अकालोजिति तावदेवास्तु पृथक् सत्तम् । फलं दर्शयति—
अच्कार्याणीति । अज्निमित्तकार्याणि । तत्कालेष्वक्षु कर्तुमर्हानि
यथास्युरित्यन्वयः ॥

(इति प्रत्याहारेष्वितां ग्रहणाभावाधिकरणम् ॥)

१ अत्रैकदेशी दोषमाह—एवमपीति ॥ छाया ॥

२ मन्यते इति । नहि वचनसहस्रेणापि अपूर्वो धर्मस्तत्र प्रतिपादयितुं
शक्यः, अक्षुसमुदाये तत्त्ववद्वल्लसूहे तत्त्वस्याभावादिति भावः ॥ छाया ॥३ सिद्धान्तीमं दोषं परिहरति—तस्मादिति ॥ यतस्तत्र 'नच मात्रिकं
व्यञ्जनमस्ति' इति एओङ् सूत्रे उक्तरीत्या न दोषमातिरतो न दुष्टत्वमस्य
किंतु पूर्वोक्तः परिहार एवेत्यर्थः ॥ यद्वा पूर्वोक्तः एओङ् सूत्रोक्त एवात्र परि-
हार इत्यर्थः ॥ यच्च—पूर्वोक्त एव परिहार इति ग्रन्थ आचारादित्यादिप्रा-
गुक्तपरिहारपरः—इति । तत्र, बहुवचनाभावात् । एकस्यैवेष्टत्वे विनिगमनाविर-
हाच्च । अस्य प्रागुक्तत्वेनात्र तद्व्याख्यायास्तदसंगतेश्च । तदाकाङ्क्षाशान्त्यभा-
वाच्च । उत्तरग्रन्थस्यैवमपीत्यतः प्रागौचित्येनाग्रे तदुक्त्यसंगत्यापत्तेश्च । तस्मा-
दुक्त एवार्थो न भवदभिमतः ॥ छाया ॥ वस्तुतस्तु जातावेकवचनसत्त्वेन
प्रत्येकं व्यापकोहेतुत्वेन वा 'आचारात्' इत्यादेरेव परिहारत्वेन भगवतो
विवक्षा । अतएव च 'अयमेव' इत्युक्तत्वात् 'पूर्वोक्त एव' इत्युक्तिः संगच्छते ॥
इति बोध्यम् ॥ यद्वा—'लोपश्च बलवत्तर' इत्यस्यैव परामर्शः ॥ दाधिमथाः ॥४ अस्यादुष्टत्वाद्वायुमर्थमृष्यन्तरसंवादेन द्रवयति—इष एवार्थ इति ॥
अन्यवार्तिककृताप्युक्त इति शेषः ॥ छाया ॥

('अणुदित्' सूत्रेऽणुपदप्रयोजनाधिकरणम् ॥)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमन्तःस्थानामणुसूपदेशः क्रियते ? ।

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । अणुदित्सवर्णस्येति
कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः ॥ इण्ग्रहणेन ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामत्रा-
वश्यकर्तव्य उपदेशो—गीर्षित्यादौ मूर्धन्यो यथा स्यादिति ॥(उद्द्योतः) अणः+सुष्टूपदेशः=अणुसूपदेशः=अणुशब्दो-
च्चारणम् । तदन्तःस्थानां बोधकम् अणुदित् इत्यत्र किमर्थं क्रियत
इत्यर्थो भाष्यस्येत्याह—अणुदित् इति ॥ अणुसु अण्मध्ये । तेनात्र
स्थाने किमर्थं उपदेश इति तु नार्थ इत्याह—इण्ग्रहणेनेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह सय्यय्यन्ता सव्वव्वत्सरः यल्लल्लोकं तल्ल-
ल्लल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव
द्विर्वचनम् । तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्यग्र-
हणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् ॥(उद्द्योतः) इह सय्यय्यन्तेत्यादिभाष्यं गुणा भेदका इति
पक्षे । भेदकत्वपक्षे चेदमेवाणग्रहणं मानमिति भावः । यथास्थि-
तसृज्ज्यासे इदम् । जातिपक्षेणाणग्रहणप्रत्याख्याने तु न कश्चिद्वि-
चारः । एवं गुणा अभेदका इति न्याय्यपक्षेपि न विचार इति
बोध्यम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येत्येतत्,—* द्विर्वचने
परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् * इति । यावता
सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति ॥(उद्द्योतः) भाष्ये वक्ष्येत्येतदिति । सिद्धत्ववचनं चावश्य-
कम् । अन्यथा परस्यानुस्वारस्य वा पदान्तस्येति परसवर्णे तस्या-
सिद्धत्वात्पूर्वस्यानुस्वारस्य यथील्यस्यानापत्तौ रूपासिद्ध्यापत्तेः ॥५ प्रसङ्गादन्तःस्थानामण्यत्रोपदेशस्य फलं श्रोतुं पृच्छति—अथेति ॥
यरलवानामणमध्ये उपदेशस्य किं फलमित्यर्थः ॥ अयं भावः—अत्र 'हण्'
इत्येकं सूत्रं कार्यम् । 'यचरलद्' इति तदग्रे कार्यम् । तेन तेषामद्वयस्य
ह्रस्वस्याद्वयस्य ह्रस्वस्याल्लवस्यात्र सिद्धिः ॥ नचैवमपीणुत्वस्याभावाद्गीर्षि-
त्यादौ पत्वं न स्यादिति वाच्यम् । शब्दव्यायेपीत्यत्र रमश्लेषेण द्विरेफनिर्देशे-
न रोरीति लोपे सौत्रत्वाददीर्घेण चात्र निर्वाहात् । वस्तुतस्तु—इण्कोर्तुंन्विस-
र्जनीयेति संहितापाठे रेफश्लेषेण रोरीतिलोपेन निर्वाह इति बोध्यम् ।
याग्तलान्तशब्दानु तादृशा नैव सन्ति । एवं चात्र पाठेन लब्धस्याणुत्वस्य
किं फलमिति ॥ छाया ॥

६ उत्तरमाह—इहेति । वक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ अनुस्वारस्यैवेति अपवादे परसवर्णे तिरोहिते पूर्वमेव द्वित्वमवृत्ति-
रिति भावः । एवेन मस्य परसवर्णस्य च व्यावृत्तिः ॥ छाया ॥८ यय्यग्रेति । अन्यथात्र निरनुनासिकस्यैव पाठेन तस्यातत्त्वेन तत्परत्वात्,
स न स्यादिति भावः ॥ छाया ॥९ परसवर्णेति । इदमुपलक्षणम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति
परिभाषाया अपि ॥ छाया ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद्विर्वचनं यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) तर्हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह—परसवर्णे तर्हि ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

माभूद् द्विर्वचनम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

ननु च भेदो भवति—सति द्विर्वचने त्रियकारकम्, असति द्विर्वचने द्वियकारकम् ॥

(प्रदीपः) ननु च भेद इति । श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात् दुर्लभः ॥

(उद्घोतः) ननु न भेदोऽनुपलब्धेरत आह—श्रुतिकृत इति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैस्ति भेदः, सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव ॥ कथम् ? ॥

“हलो यमां यमि लोपः” इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवमपि भेदः । सति द्विर्वचने कदाचिद्वियकारकम्, कदाचित् त्रियकारकम् । असति द्वियकारकमेव ॥ स एष कथं भेदो न स्याद् ? ॥ यदि नित्यो लोपः स्याद् । विभाषा च स लोपः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यदि नित्यो लोपः स्यादिति । तदा भेदो न स्यादित्यर्थः ॥ विभाषा चेति । चत्त्वर्थे ॥

(समाधानबाधकदेशिभाष्यम्)

यथाऽभेदस्तथास्तु ॥

(उद्घोतः) एकदेश्याह—यथाऽभेद इति । यथा द्विर्वचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति तथैवास्तु । मानुवृत्तद् विभाषाग्रहणमिति भावः ॥

(समाधानसाधकसिद्धान्तिवार्तिकम्)

॥ * ॥ अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि

यद्वारयत्ययं द्वित्वम्, ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदयं “शरोचि” इति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो—ऽनुवर्तते विभाषेति ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

(तस्यैव हेतुसूचकमुत्तरार्धम्)

॥ * ॥ नित्येहि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात् ॥ १ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि नित्यो लोपः स्यात्, प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र द्विर्वचनम्, “शरो झरि सवर्णे” इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः—विभाषा सलोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति ॥

(उद्घोतः) तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति—अनुवर्तते इत्यादिना । झरोझरीति लोपे इत्यर्थः । मध्यस्थतया हलोयमामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतद् “अचो रहाभ्याम्” इति द्विर्वचनम् लोपापवादः स विज्ञायते ॥

कथम् ? ॥

यर इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरः । यदुत झरो वा यमो वा । यदि चात्र लोपः स्याद्विर्वचनमनर्थकं स्यात् ॥

किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम् ? ॥

यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः—प्रत्तम् अवत्तम् आदित्यः ॥ इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो

१ एवं प्रयोजने खण्डिते द्वितीयं तत्तथैवाह—परिति ॥ छाया ॥

२ इदमपि खण्डयत्येकदेशी—माभूदिति ॥ छाया ॥

३ उत्तरमाह सिद्धान्ती—ननुच भेद इति ॥ उच्चारण इति रूप इति वा शेषः ॥ छाया ॥

४ अनुपलब्धेरिति । अतएव ‘व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विश्लेषो नास्ति’ इति गार्ग्यं संगच्छते ॥ छाया ॥

५ एकदेशी प्रत्याख्याता आह—नास्तीति ॥ छाया ॥

६ उत्तरमाह सिद्धान्ती—एवमपीति ॥ छाया ॥

७ प्रश्नपूर्वकं भेदमुपसंहरति—स एवेति । प्रश्नस्योत्तरमसंभाव्यनारूपमाह—यदीति । असंभाव्यमेव दर्शयति—विभाषेति ॥ छाया ॥

८ सिद्धान्तीति । सिद्धान्तिभाष्यसहायवार्तिकमित्यर्थः ॥ वार्तिककारी यमिदमार्थमिति केचित् । भाष्यकारमिष्यसेति तत्त्वम् । पूर्ववार्तिकसंबन्धाभावात् ॥ छाया ॥

९ एकदेशी प्रत्याख्याता खण्डयति—नैतदिति ॥ छाया ॥

१० पवाद इति ॥ अन्यथा लोपस्य सर्वत्राप्रतिहतत्वात्कचिदपि द्वित्वस्य न श्रवणमिति तद्वैयर्थ्यमेव स्यादिति तस्य तत्त्वम् ॥ ततश्च कर्पतीत्यादौ तन्निवृत्तये तदिति भावः ॥ छाया ॥

११ त्रिव्यञ्जनसंयोग इति । त्रीणि व्यञ्जनानि यस्यावयवाः स त्रिव्यञ्जनसंयोगः समुदाय इत्यर्थः । यथाशक्तं तु न युक्तम् । बहूनां समवाये द्वयोर्द्वयोरेव संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तितत्वात् । तस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्च ॥ छाया ॥

न स्यात्कर्षति वर्षतीति । तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽ-
वश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(उद्घोतः) लोपापवाद इति । यद्यपि हर्यनुभव इत्यादौ
तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेषु द्विवचनमारभ्यते तथापि कृते द्वित्वे
पश्चादलोपेऽपि द्विवचनं व्यर्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरिति भावः ॥
तयोर्थयोग्योः । लोपविधायकयोः ॥ प्रत्तमित्यादौ दाधातोः क्ते
आतस्तकारोऽच उपसर्गादित्यनेन । आदित्ये आदित्याद्वाचर्थ-
प्यान्ताण्यः ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्तते—आचार्याणां वि-
भाषानुवर्तते नवेति ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) तदेतदिति । ज्ञापकत्वमस्य विघटयति ॥ आ-
चार्योपदेशपारम्पर्यात्तु ज्ञायते—अनुवर्तते विभाषेति । तस्मा-
न्निव्यञ्जनसंयोगश्रवणायाणुदितिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो
न चकारेणेति स्थितम् ॥ ५ ॥

(उद्घोतः) तद्व्याचष्टे—ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति ।
सर्वथासंभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयतस्त-
त्त्वण्डनेऽनुवृत्तिः संदिग्धैवेति भावः ॥ लण्पञ्चे विभाषा सलोप
इत्युक्तेराह—आचार्येति । अण्ग्रहणाज् ज्ञापकादित्यपि कश्चित् ।
तत्तु वार्तिककृताण्ग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तम् ॥ ५ ॥

(शिवसूत्रम्)

लण् ॥ ६ ॥

(व्याख्यानतद्वृत्तिपरिभाषाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयं णकारो द्विरनुवर्धयते—पूर्वश्चैव परश्च । त-
त्राण्ग्रहणेऽपि ण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति—पूर्वेण
वा स्युः, परेण वेति ॥

(प्रदीपः) लण् ॥ ६ ॥ संदेहो भवतीति । किं प्रत्या-
सत्तिराश्रीयतेऽथ व्याप्तिरिति संदेहः ॥

(उद्घोतः) लण् ॥ ६ ॥ किमिति । क प्रत्यासत्तिः, क
व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कतमस्मिन्तावदण्ग्रहणे संदेहः ? ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कतमस्मिन्निति । वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र
निर्णायकसत्त्वात्प्रश्नः ॥ कतरस्मिन्निति पाठेऽपि इतरादिविधौ
उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

“ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति ॥

(८२ सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ असंदिग्धम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

असंदिग्धम्—पूर्वेण, न परेण ॥

(हेत्वाक्षेपभाष्यम्)

कुत एतत् ? ॥

(८३ सिद्धान्त्येकदेशे हेतुवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पराभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नहि ढ्रलोपे परेऽणः सन्ति ॥

(उद्घोतः) नहि ढ्रलोप इति । वदंत्यादौ गुणोऽसिद्ध इति
भावः ॥

(हेतुनिरासभाष्यम्)

ननु चायमस्ति—आवृढ आवृढ इति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण । यदि हि
परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्याद् “ढ्रलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽचः—” इत्येव ब्रूयात् ॥ अथ चैतदपि न ब्रूयाद् ।
अचो ह्येतद्भवति—द्वसो दीर्घः स्तुत इति ॥

(उद्घोतः) दीर्घोऽच इत्येवेति । मात्रालाघवाभावेऽपि संग्राह-
लाघवायासंदेहाय चेति भावः ॥ [भाष्ये अचो हीति । अचश्चेति
परिभाषणादिति भावः ॥]

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्मिन्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः—“केऽणः” इति ॥

प्रथमसूत्रोपात्तान्यस्याभावादित्यर्थः । तदेवाह—नहीति । ढरेफलोपनिमित्ते
परतः पूर्वाण्ये न सन्तीत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ ननु “यद्वा उद्यमने” इत्यतस्तु चि उदित्वादिङभावे गुणे रपरे ढत्वधत्व-
ध्रुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्बाहृकारे जाते ढलोपस्यासिद्धत्वाद्
“उपधायाश्च” इतीत्येव रपरे पूर्वेण “आद्गुणः” इति गुणे जाते वेदंति यथा स्यादि-
त्येवमर्थमण्ग्रहणं स्यादत आह—वदंत्यादाविति । “असिद्धं बहिरङ्ग-
मन्तरङ्गं” इत्यसिद्धत्वम् । तथाच वदंत्याद्येव रूपं ननु वेदंत्यादि । नाजा-
नन्तये, इति त्वनित्या नास्त्येव वेति भावः ॥ छाया ॥

६ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठः सर्वेष्वपि पुस्तकेषु केऽणः इत्यत्र संदेहवारक-
भाष्यप्रदीपोद्घोते समुपलभ्यते नत्वत्र तथाप्यस्याभिज्ञानानुसारेणैव
स्थापित इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

१ प्रकृतं योजयन्कृतज्ञापकनिराकरणमुपसंहरति—तदेतदिति । यसा-
द्भोपस्य नित्यत्वेऽपि निषेधः तत् तस्मात्कारणात् एतद् अन्यतरस्याग्रहणानु-
वर्तनं संदिग्धं तेनानिर्णयमित्यर्थः ॥ छाया ॥

२ पूर्वेण वेति । ‘सह्युक्ते’ इति तृतीया । अकारादेः प्राधान्यात् ।
अनुबन्धस्य च गुणत्वात् ॥ पूर्वणकारेण वा परणकारेण वेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ असंदिग्धं परामावात्सवर्णेण परं क्लृप्तम् ।

ध्वोरन्यत्र परेण स्याद्व्याख्यानाच्च द्विरुक्तिः ॥’

इति श्लोकवार्तिकं खण्ड्यो व्याचष्टे—असंदिग्धमिति । इदं चाक्षिप्त-
भवति क्रियाविशेषणम् ॥ छाया ॥

४ परामावादिति । परणकारकृतप्रत्याहारसंग्राहस्य (ततः परतः पूर्वस्य)

(समाधानभाष्यम्)

असंदिग्धं पूर्वेण, न परेण ॥

कुत एतत् ? ॥

पराभावात् ॥

नहि के परेऽणः सन्ति ॥

(प्रदीपः) नहि के पर इति । नन्वलोपानदुपानत्केति ह्रस्वे कर्तव्ये 'नहो धः' इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः तथा गीष्केत्यादौ रेफः ॥ अत्राहुः न मु न इत्यत्र नेति योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषुच कृतेषु हकारादीनामभावः ॥

(उद्घोतः) तथा गीष्केति । विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ तेषु च कृतेष्विति । परत्वादिति भावः । योगविभागस्य भाष्या-नारूढत्वाद्गोकेत्यादिभाष्यात्के परे इति भाष्याच्च तेषामनभिधानं वक्तुं युक्तम् ॥

(हेतुनिरासभाष्यम्)

ननु चायमस्ति-गोका नौकेति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण । यदि हि परेण स्यादणग्रहणमनर्थकं स्यात् । "केऽचः" इत्येव ब्रूयाद् । अथैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति-ह्रस्वो दीर्घः स्तुत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्मिन्स्तर्ह्यणग्रहणे सन्देहः—"अणोऽप्रगृह्यस्या-नुनासिकः" इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

असंदिग्धं पूर्वेण, न परेण ॥

कुत एतत् ? ॥

पराभावात् । न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति ॥

(प्रदीपः) नहि पदान्ता इति ॥ ननु च भोभगो-

इत्यत्राणग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते वृक्षव् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो माभूद् इति । [तत्र वृक्षं वृश्चतीति किपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयतेर्विचि

१ * अयं कोट्यकान्तर्गतः प्रदीपस्तद्वाख्यानभूत उद्घोतश्च 'नहि पदान्ताः' इति भाष्यव्याख्यायामुचितः, तत्रैव वृक्षवृश्चदप्रसङ्गात् ॥ दाधिमथाः ॥

२ यत्—हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् 'वृक्षव्' इत्येवंरूप-प्रयोगो नास्त्येव, अनभिधानात् । लणसूत्रे—नहि पदान्ता हलोऽणः सन्ति' इति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधानं निश्चीयते—इति ॥ तच्चिन्त्यम्, लण-सूत्रभाष्ये 'न पदान्ताः परेऽणः सन्ति' इत्येव पाठात् । 'ननु चायमस्ति-कर्तुं कर्तुं' इत्युत्तरभाष्येणास्य दूषितत्वाच्च । त्वदुदाहृतपाठे उत्तरभाष्यस्योक्ति-संभवालाभाच्च ॥ श. कौ. ॥ वस्तुतस्तु पदान्ते हलणामनभिधानकल्पने तु 'वृद्धिरादैच् वृद्धिरेचि' इति निर्देशासंगतिः । 'न व्याभ्यां पदान्ताभ्यां' इत्यादीनां वैयर्थ्यापत्तिश्चेति दिक् ॥ दाधिमथाः ॥

३ निषेधादिति । णिलोपस्य स्थानिवद्भावेत्यादिः ॥ संप्रसारणेति । एकदेशेति न्यायेन 'ग्रहिण्या-' इत्यनेनेति शेषः ॥ छाया ॥

४ निवर्त्यत इति । इदमपि चिन्त्यम् 'अत उपाधायाः' इति वृद्धेर्-

कृते वृक्षव् इति भवति । किपि तु कौ लुप्तं कौ विधिं प्रति च न स्थानिवदिति निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गो लोपो व्योर्वलिति वलोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्वलुनि-मित्तो लोपो न भवति । हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रिय-माणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्तोऽग्रहणानुवृत्त्या निर्वर्त्यते ॥] तत्कथमुच्यते—न हि पदान्ता इति ॥ उच्यते—अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं—न हि पदान्ता इति । कार्यभाज इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नहि पदान्ता इति । पदानामेवानुनासिकोऽ-वसाने जायत इत्याश्रित्येदमुक्तम् । न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति ॥ लोप इति । अशा हलो विज्ञेयपणादिति भावः ॥

[निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्ग इति । चिन्त्यमिदम् । गौ परत-स्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोपविधानेनैव वृश्चतेः स्थानित्वे मानाभावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चित्वस्य दुर्लभत्वात् । अर्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्च । अत एव राजकीयमित्यादौ अल्लोपो न । वृश्च एव टिलोपस्थानित्वे तु प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चित्वत्वात्पत्त्यापत्तिः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न पत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधादिति परास्तम् ॥ न च वृश्चेति सूत्रे पदाधिकारेण वृश्चान्तत्वमेकदेश-विकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यम् । स्कोरिति सूत्रादन्ते ग्रहणमनु-वर्त्य वैयधिकरण्येनैवान्वययाश्रयणेनादोपात् । अत एवान्तेग्रहणं चरितार्थम् । अर्धाधिकविकाराच्च । एवं च वृक्षवृश्चो णिजन्तात्किपि वृक्षम् इत्यादौ पत्वं नेत्याहुः ॥ वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणं कौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूटप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ॥] पर्युदासेनेति । क्रियमाणेऽप्यणग्रहणे इत्यर्थः ॥ भाष्येपि न सत्त्वं निषिध्यते किं तु कार्यित्वमेवेत्याह—कार्यभाज इति । एवंचानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः ॥ वैस्तुतोत्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तिवत्त्वेन तदज्ञा-नेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैव भाष्यव्याख्यानमनुचितं पूर्वपक्षस्य सन्दे-हस्य चानुत्थानात् ॥ तस्मादष्टमाध्यायस्थं भाष्यमेकदेशयुक्तिरित्येवो-चितम् । व्याख्यातं च तत्रोपाध्यायैरित्यमेव ॥

वार्त्त्वादिति छायोक्तिरेव चिन्त्या णिचसत्त्वे यथा वृद्धिवारणं तथैव णिलोपेपि संभवात् ॥ दाधिमथाः ॥

५ विधानेनेति । तथाच टेः 'सर्वे' इति न्यायेन विशिष्टस्य वा स्था-नित्वं लब्धम् । न वृश्चतेस्मादाह—वृश्चतेरिति । तथाच न शास्त्रीयन्याय-प्रवृत्तिः तदाह—एकेति । नन्वेवमपि लौकिकन्यायेन तत्त्वमित्यत आह—अर्धाधिकेति । अर्धविकारेपि तदप्रवृत्तिः किमु वक्तव्यं तदधिकविकार इति सूचयितुमाह—अतएवेति ॥ अर्थन्यूनविकारे प्रत्यभिज्ञासत्त्वेन तत्प्रवृत्त्यङ्गी-कारेऽप्यर्थप्रवृत्तिविकारे तदभावेनातत्प्रवृत्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ कैयटोक्तिं दूषयति—वस्तुत इत्यादिना । अस्याः 'अप्रगृह्यस्ये'त्या-युक्त्युक्तिरित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ दाधिमथास्तु—'पराभावात्' इति वार्तिकं तज्ज्ञाप्यं च सर्वमेवैकदेश्य-कम् । अतएव सर्वत्रापि 'ननु चायमास्ति' इत्यादिना दूषितं दृष्ट्वा सामर्थ्यवर्णनं भगवता सिद्धान्तिना कृतम् इति वृक्षवादीनां सममाणत्वमेवेति चेदस्ति ॥

(हेतुनिरासभाष्यम्)

ननु चायमस्ति—कर्तृ हर्तृ इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये कर्तृहर्त्रिति पंचामप्युपलक्षणम् । अत एवाचोऽप्रगृह्यस्येत्युक्तम् । अन्यथाऽकोऽप्रगृह्यस्येति वदेत् ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण । यदि हि परेण स्याद्, अणग्रहणमर्थकं स्याद् “अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः” इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात्, अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अचोऽप्रगृह्यस्येति । हलो हि न भाष्यमित्यत्राणग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्मिन्स्तर्ह्यणग्रहणे संदेहः—“उरणपरः” इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

असंदिग्धं पूर्वेण, न परेण ॥

कुत एतत् ?

पराभावात् ।

न ह्युः स्थाने परेऽणः सन्ति ॥

(हेतुनिरासभाष्यम्)

ननु चायमस्ति—कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति ।

(आपत्तिप्रश्नभाष्यम्)

किं च स्याद् यद्यत्र रपरत्वं स्याद् ? ॥

(आपत्तिदर्शनभाष्यम्)

द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत ॥

(आपत्तिबाधकभाष्यम्)

“हलो यमां यमि लोपः” इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति ॥

(आपत्तिसाधकभाष्यम्)

विभाषा स लोपः, विभाषाश्रवणं प्रसज्येत ॥

(आपत्तिबाधकभाष्यम्)

अयं तर्हि नित्यो लोपः “रो रि” इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये रोरीति । त्रिपैचां बहिरङ्गासिद्धत्वाभावादिति भावः ॥

(आपत्तिसाधकभाष्यम्)

पदान्तस्येत्येवं सः ॥

(आपत्तिबाधकभाष्यम्)

न शक्यः स पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात्,—जर्गृधेर्लङ् अजर्घाः, पास्पद्धेः अपास्पाः इति ॥

(प्रदीपः) अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य

कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभषभावजश्ल-
स्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम् ॥

(उद्ध्योतः) भषभावः । एकाचो वशो भषित्यनेन । तत्र ह्येकाच इति श्रणन्त्येति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणपट्टीति भावः ॥ रूत्वम् । दश्चैत्यनेन ॥

(आपत्तिसाधकभाष्यम्)

इह तर्हि—मातृणां पितृणामिति रपरत्वं प्रसज्येत ॥

(आपत्तिबाधकभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नात्र रपरत्वं भवतीति । यदयम् “ऋत इद्धातोः” इति धातुग्रहणं करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत्—मातृणां पितृणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्याद् । रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो—नात्र रपरत्वं भवतीति । ततो धातुग्रहणं करोति ॥

(आपत्तिसाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—चिकीर्षति जिहीर्षतीति ॥

(प्रदीपः) इहापि तर्हीति । धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्तितम् । धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वात् प्राप्नोतीति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये इहापि तर्हि इत्यस्य—ऋत इत्वमिति शेषः ॥ ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापनादजङ्गनेति दीर्घस्याप्यरपरत्वात् कथमत्रेत्वाप्राप्तिरत आह—धातुग्रहणेनेति ॥

(आपत्तिबाधकभाष्यम्)

माभूदेवम् “उपधायाश्च” इत्येवं भविष्यति ॥

(आपत्तिसाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—मातृणां पितृणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वात् ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—तस्मात्तत्रेति । न च इह किञ्चिन्नपो इतीति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम् । गृह्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे ग्रोथडीत्यादावित्त्वाभावार्थमिहापि तदावश्यकत्वात् । गत्यन्तराभावे एव तन्त्रायेन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च । तदाह—तस्मादिति । एवंच रपरत्वेऽपि मातृणामित्यादौ उपधायाश्चेतीति त्ववारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण । यदि परेण स्याद्, अणग्रहणमनर्थकं स्याद् “उरज्जपरः” इत्येव ब्रूयात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सामर्थ्यात्पूर्वेणेति । न च गम्ये-
त्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाणग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं
कथम् । ऋकारांशे हलरूपाणि रोरीति प्रवृत्त्या फलाभावेन
तत्साहचर्याद् लकारांशेपि हलरूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात् । रलयोः
समानश्रुतित्वेन तत्रापि रोरीत्यस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये ॥ लकारे
यणघटितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्मिन्स्त्र्यणग्रहणे संदेहः—“अणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः” इति ।

(समाधानभाष्यम्)

असंदिग्धं परेण, न पूर्वेण ॥

(हेत्वाक्षेपभाष्यम्)

कुत एतत् ? ।

(८४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३)

॥ * ॥ सवर्णेऽणु तु परं ह्युक्तं ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यम् “उरज्जद्” इत्युकारे तपकरणं करोति,
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—परेण, न पूर्वेणेति ॥

(प्रदीपः) सवर्णे इति । अचीकृतदिति ऋकारस्य
ऋकार एव यथा स्यात् ऋकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं
क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाणग्रहणं स्यादकारोऽनण्त्वा-
ङ्गिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी,
नाप्यादेशः प्रसज्यतीति किं तपरत्वेन । कृतं तज्ज्ञापकं परेणाण-
ग्रहणस्य ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सवर्णेणतपरमिति । यदुक्तं तस्यै तपरं
करोति तज्ज्ञापकं सवर्णेणग्रहणं परणकारकमिति वार्तिकाक्षरार्थः ॥
इत्येवमर्थमिति । ह्रस्वो यथा स्याद् दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥
ऋकार इति । उद्देश्यसमर्पक इत्यर्थः । न च भाष्यमानत्वेन
सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम्, तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन

१ इत्येवेति । ह्रस्वविधानाद्विषयस्य तत्त्वेपि दोषाभावस्योक्तत्वेनेदानीं
तदभावेत्यक्षेपेति भावः ॥ छाया ॥

२ ‘सवर्णेऽणु तु परं ह्युक्तं’ इत्येव वार्तिकपाठः । अतएव तुशब्दो-
त्थापि पूर्वोक्ताण्यो वैलक्षण्यं सूचयति । एवं च नैव शेषरूपं नाप्यपकर्षः ।
आधुनिकप्रसङ्गेपि यद्यपि ‘तपरं’ इत्येवं पाठ उपलभ्यते तथापि तस्य
लघीयसा लेखकप्रमादेन संभवस्य शक्यत्वात् । किं च तथापाठे ‘परणकारकम्’
इत्येतावति शेषत्वस्य ‘स्वोरन्यत्र परेणेण स्यात्’ इत्युत्तरवार्तिकात् परेणेत्ये-
तदपकर्षस्य वा कल्पनाया अवश्यकरणीयत्वे गौरवाच्च । भाष्ये परेणेति तृती-
यान्ततया व्याख्यानं तु पूर्वोक्तयनुसृत्या । वार्तिके तु परमिति ग्रथमान्तमेव ।

१७

स्वरूपाभ्यर्तुं धानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात् । कृते तु
तपरत्वे भाष्यमानतापीत्यन्यत् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इणग्रहणेषु तर्हि संदेहः ॥

(समाधानभाष्यम्)

असंदिग्धम् परेण, न पूर्वेण ॥

(हेतुजिज्ञासाभाष्यम्)

कुत एतत् ? ॥

(८५ सिद्धान्तहेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥

॥ * ॥ स्वरान्यत्र परेणेण स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यत्रेच्छति पूर्वेण, संमृद्य ग्रहणं तत्र करोति—
स्वरिति । तच्च गुरु भवति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्यग्रहणे चार्द्धचतस्रो
मात्राः, प्रत्याहारग्रहणे पुनस्त्रिस्रो मात्राः । सोयमेवं
लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्वरीयांसं यत्तमा-
रभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः—परेण, न पूर्वेणेति ॥

(प्रदीपः) अर्धचतस्र इति । अर्धेन चतस्रः । चतुर्थी
हि मात्रा तत्रार्थेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये संमृद्येति । आदेशेन तौ निवर्त्येत्यर्थः ।
अर्धं चतुर्था इति वक्तुमुचितमत आह—अर्धेनेति ॥ भाष्ये—
त्रिस्रो मात्रा इति । ‘इणः’ इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् । तदुक्तम्—
विभक्तिनिर्देशे इति । संहितायां तु सार्धमात्राद्वयमेवेति
बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । वर्णोत्सत्तिर्वर्णोच्छेदः । वर्णा-
न्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अणादिग्रहणे पूर्वैर्महद्भिर्नैः सन्देहपरिहारे प्रतिप-
त्तिगौरवमिति लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेनार्हं
—भाष्ये किंपुनरिति ॥

अतएवोद्घोते ‘अणग्रहणं परणकारकम्’ इत्येव व्याख्यातम् । तेनापि ‘परम्’
इत्येव पाठस्तस्य संमतः प्रतीयते ॥ इति दाधिमथाः ॥

३ तद्वैयर्थ्यमिति । तथा चाज्ञापकमिति दिव औदित्यादिवदुच्चारणार्थत्व-
मेवेति भावः ॥ छाया ॥

४ अभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः ॥

५ एवमणग्रहणेषु निर्णीयेणग्रहणेष्वपि तमाह—इणग्रहणेष्वित्यादिना ॥
छाया ॥

६ नाहेति । ८६ ‘व्याख्यानाच्च द्विरुक्तः’ इति चतुर्थपादं व्याख्यातुं
शङ्कते इत्यर्थः ॥ छाया ॥

(८६ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

[॥ * ॥ व्याख्यानाच्च द्विरुक्तिः ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो—भवत्येषा परिभाषा—
“व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण-
म्” इति ।—“अणुदित्सवर्णस्य—” इत्येतत्परिहाय
पूर्वेणाणग्रहणम्, परेणेणग्रहणम्” इति व्याख्या-
स्यामः ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा शब्द-
शक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

(उद्द्योतः) एतत् वक्ष्यमाणम् । आचार्यः शिवः ।
ननु ज्ञापितेति प्रवर्तकतया निवर्तकतया वा नास्य चारितार्थमत
आह—न्यायादिति । उक्तो न्यायः ॥ आगम उपदेशपरम्परा ।
तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धनरूपस्वव्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः ।
एवंच व्याख्यानेनैव—पूर्वणकारेण केचित् केचित्परणकारेणेति
निर्णये ज्ञापकानुसरणक्षेत्रो वृथेति सूचितम् ॥ ६ ॥

(शिवसूत्रे)

जमङ्गणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुवध्येते,
न अकार एवानुवध्येत ? ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं—यानि मकारेण ग्रहणानि ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

[सन्तु अकारेण]

(आक्षेपभाष्यम्)

[कथं] “हलो यमां यमि लोपः” इति ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

[अस्तु अकारेण] “हलो यजां यजि लोपः” इति ॥

(इष्टापत्तिबाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । झकारभकारपरयोरपि झकारभ-
कारयोर्लोपः प्रसज्येत ॥

१ न्याय इति । ज्ञापकसामर्थ्यान्यतररूप इत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ उपदेशपरम्परेति ॥

परेणेवेणग्रहाः सर्वे पूर्वैवेणाणग्रहा मताः ।

ऋतेणुदित्सवर्णस्येतदेकं परेण तु ॥

इत्येवंरूपपदेशेऽस्य ॥ छाया ॥

३ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु “हलो यमां यमि लोपः”
इत्युत्तरसुपलभ्यते ॥

(इष्टापत्तिसाधकभाष्यम्)

न झकारभकारौ झकारभकारयोः स्तः ॥

(उद्द्योतः) जमङ्गणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ भाष्ये—
नझकारेत्यादि । अजहितहल्मात्रानुकरणं तु सत्रादन्यत्र नास्तीति
हयवरदसूत्रे प्रपञ्चितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं—“पुमः खय्यम्परे” इति ? ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

एतदप्यस्तु अकारेण “पुमः खय्यम्परे” इति ॥

(इष्टापत्तिबाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । झकारभकारपरयोरपि हि खयि रुः
प्रसज्येत ॥

(इष्टापत्तिसाधकभाष्यम्)

न झकारभकारपरः खयस्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं—“उमो ह्रस्वादचि उमुणित्यम्” इति ? ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

एतदप्यस्तु अकारेण “उमो ह्रस्वादचि उमुणि-
त्यम्” इति ॥

(इष्टापत्तिबाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि हि पदान्तयो-
र्झकारभकारावागमौ स्याताम् ॥

(उद्द्योतः) झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोरिति ।
पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजदेः पदस्य झभौ स्यातामित्यर्थः ॥

(इष्टापत्तिसाधकभाष्यम्)

न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः ॥

(प्रदीपः) झभञ् ॥ न झकारेति । [झकारस्य] भकारस्य
[चिं] पदान्तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्य भावः । उज्झेर्झकारः
संयोगान्तस्येति छुप्यते इति तस्याप्यभावः ॥

(इष्टापत्तिबाधकैकदेशिभाष्यम्)

एवमपि पञ्चागमाह्वय आगमिनो वैषम्यात्सं-
ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) एवमपि पञ्चागमा इति । लक्ष्यसंस्कार-
कालिकं संख्यासाम्यं यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते ॥

(इष्टापत्तिसाधकैकदेशिभाष्यम्)

सन्तु तावद्येषामागुमानामागमिनः सन्ति ।

४-५ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥

६-७ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न सार्वत्रिकः ॥

८ तस्येति ॥ प्रत्याख्यातुरित्यर्थः ॥ छाया ॥ ‘तस्याभावः’ इति पाठे
भकारस्येत्यर्थः ॥

९ त्रय इति । इदं विचो दृष्टानुविधिकच्छन्दोविषयकत्वम् ‘अभिव्यक्ते-
तिन्यायं चानाश्रित्य ह्रस्वात्परस्य पदान्तणकारस्य संभवमाश्रितवत एकदे-
शिनो वाक्यमिति नाश्रित्वसंख्याया निर्भरः ॥ ज्ञानेवागमिनौ ॥ इति दाधि० ॥

अक्षरभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमा-
वपि न भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) सन्तु तावदिति । उद्देशानुदेशाभ्यां संख्या-
साम्याद्यथासंख्ये लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स
प्रवर्तते नान्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्ती तु प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यं
तत्प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह—सन्तिवति ॥ येषामागमानामागमिनः
सन्ति ते भवन्तु इत्यर्थः ॥ अनुदेशः प्रतिनिर्देशः । भगवता
तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽनुबन्धद्वयमदर्शितं ॥ ७ ॥ ८ ॥

(अथाक्षरशब्दनिर्वचनम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अर्थं किमिदमक्षरमिति ।

(प्रदीपः) किमिदमिति । अक्षरसमाम्नाय इति
व्यवहाराद्यो वा इमां स्वरशोऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) इति व्यवहारादिति । अङ्गुष्मत्सूत्रेऽयं व्यवहारो
भाष्ये ॥ प्रश्न इति । तद्घटकीभूताक्षरपदार्थवगमायेति भावः ॥

(८७ सिद्धान्तसमाधानान्तरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ 'अक्षरं न क्षरं विद्यात्' ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरम् ॥

(प्रदीपः) अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाशब्दोऽयं नि-
त्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । अत्र क्षियः क्षरतेर्वा
विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो
नित्यम् । व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जाति-
स्फोटस्य वा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अक्षरमित्यस्य नक्षरमिति विग्रहप्रदर्श-
नम् ॥ तच्चेति । अक्षरं चेत्यर्थः ॥ ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भ-
विशेषणमाह—परमार्थतो नित्यमिति । यतस्तत् प्रागभावाप्रति-
योगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः ॥ नन्वेवं
प्रकृते किमायातमत आह—व्यवहारनित्यतया चेति । सर्वेषां
शब्दानामाकाशादिवत् सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः ।
एवंच व्यवहारनित्यतयाऽक्षरब्रह्मासृष्ट्यवतां तेषां पदादिरूपाणामयं

वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति
चतुर्दशसूत्रीविषयव्यवहारोपपत्तिः । एवंच शब्दे औपचारिकोऽक्षर-
पदप्रयोग इति भावः ॥ न्यायादिनयेऽप्याह—जातिस्फोटस्य
वेति ॥

(८८ सिद्धान्तसमाधानान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ 'अश्रोतेर्वा सरोक्षरम्' ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अश्रोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन् प्रत्ययः ।
अश्रुते इत्यक्षरम् ॥

(प्रदीपः) अश्रोतेर्वेति । सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृते-
ऽनुकरणं सर इति । तत्रार्थमश्रुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं
वाक्यं वा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अश्रोतेर्वेति ॥ तद्व्याचष्टे—अर्थमश्रुते
इति । वर्णानामनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदम् । नानादेशेषु युगपदे-
कस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ
इत्यन्ये ॥

(८९ सिद्धान्तसमाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ 'वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे' ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ॥

(प्रदीपः) वर्णं वाहुरिति । रुडिरियं वर्णस्येत्यर्थः ॥
पूर्वसूत्रे इति । व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति
वचनात् ॥

(उद्घोतः) ननु न्यायादिनयेऽप्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु
कथं तद्व्यवहारोऽत आह—वर्णं वाहुरिति ॥ चघटितः पाठोऽत्र
प्रामादिकः । व्याख्यानभाष्ये अथवेत्युक्तेः ॥ नन्वनन्तरोक्तयो-
गाभावात्कथं तेषु प्रयोगोऽत आह—रुडिरिति । तदुक्तं भाष्ये—
अक्षरमिति संज्ञेति ॥ व्याकरणान्तरे इति । पूर्वसूत्रशब्दे
पठितत्पुरुष इति भावः ॥ एवं चाक्षरसमाम्नाय इत्यस्य श्रुतिरूपो
वर्णसंघात इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

(इत्यक्षरशब्दनिर्वचनम् ॥)

१ ह्रस्वात्परस्य पदान्तनकारस्याभावेन यथा णकारागमोऽपि न भवतीत्यत्रे
प्रातिशाख्यानुसारि निरूपयिष्यते दाधिमधेः ॥

२ Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेपि 'तेषाम्' इति पठ्य-
न्तापठ उपलभ्यते । तत्राङ्गुलिः स्फुटैव, अध्याहारल्लो वेति बोध्यम् ॥ दा०

३ अथाक्षरशब्दनिर्वचनपरं वार्तिकमवतारयति—अथेति ॥ अत्र प्रवृ-
त्तिनिमित्तभूतं वस्तु किमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ रूपमिति । तथाचानश्वरत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितमित्यविनाशी तदर्थं
इति नित्योर्थः फलतीति भावः ॥ छाया ॥

५ तदेवमक्षरशब्दोऽविनाश्यपरतया व्युत्पादितः इदानीं व्यापकपर-
तया व्युत्पादयति—अश्रोतेर्वेति ॥ छाया ॥

६ लोप इति । पद्यानुलोभेनेति भावः ॥ छाया ॥

७ संज्ञेतीति । तथाच वर्णत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ छाया ॥

८ तात्पर्यमिति । एवं च नित्यव्यापकवर्णलक्षणमर्थत्रयमक्षरशब्दस्यो-
क्तम् । तत्र प्राधान्येन नित्यव्यापकयोरिह शास्त्रेऽनुपयोगात्सामर्थ्येन वर्णविशे-
षणतया तयोरिति नित्यव्यापकवर्णसमाम्नायोऽक्षरसमाम्नाय इति सिद्धम्
॥ छाया ॥

(अथाक्षरसमाम्नायोपदेशप्रयोजनम्)

(९० प्रश्नवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ 'किमर्थमुपदिश्यते' ॥ १ ॥ * ॥

अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्य-
त्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानान्प्रश्नः ॥(उद्द्योतः) भाष्ये उपदिश्यते इति । अक्षरसमाम्नायोपदेशः
किमर्थ इत्यर्थः ॥ पूर्वं कृतोऽप्ययं विचारः कंचिद्विशेषं वक्तुं पुनः
क्रियते ॥

(९१ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ 'वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च
ब्रह्म वर्तते ॥ तदर्थमिष्टवृत्त्यर्थं लघ्वर्थं
चोपदिश्यते' ॥ २ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सौयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः
फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्म-
राशिः, सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति,
मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

(इति माहेश्वरीयं विधिशेषप्रकरणम् ॥)

(प्रदीपः) वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते
तद्वाचो विशयः शास्त्रेण वाग्विषयीयते आवध्यते शास्त्रेण तस्याः
परिज्ञानादित्यर्थः ॥ यत्र चेति । ब्रह्म वेदः पदे वर्तते ।
तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय
इत्यर्थः ॥ तदर्थमिति । शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ इष्टवृत्त्यर्थ-
मिति । कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ लघ्वर्थमिति ।
अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः ॥ वाक्समाम्नाय इति । एतावद्भि-
रेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः ॥ पुष्पितः फलित इति ।
दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां च ॥ चन्द्रतारकव-१ तदेवं श्लोकवार्तिकस्य पादत्रयं व्याख्यातम् । अथ वार्तिककृदेवोत्तर-
वार्तिकावतारणाय चतुर्थपादेन प्रयोजनप्रश्नं करोति—किमर्थमुपदिश्यते
इति ॥ छाया ॥

२ प्रयोजनपरं श्लोकवार्तिकं संपूर्णमाह—वर्णज्ञानमिति ॥ छाया ॥

३ अदृष्टमपि फलमाह—सौयमिति ॥ छाया ॥

४ कैयटेनार्थस्योक्तत्वे भाष्याक्षरायोजनाच्चाथानुक्तेश्चाह—वर्णंति ॥
छाया ॥५ लघ्वर्थं चेति भाष्ये चकारेणानुबन्धकरणार्थत्वं समुचीयते । तदेव
कैयटेनोक्तमिति न दोष इत्यपरे ॥ छाया ॥६ नन्दिकेश्वरेणेति ॥ तथाहि सा नन्दिकेश्वरकाशिका श्रीमदुपमन्युकृत-
व्याख्यालहिना प्रकाश्यते—दिति । अनादित्वाभित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति ॥ ब्रह्म-
राशिरिति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः ॥
सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ मातापितराविति । माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य
प्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते ॥ महीयेते इति ।
पूजां प्राप्नुत इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ठ्यादियगन्तः ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥(उद्द्योतः) येन शास्त्रेणेति । चतुर्दशसंख्यात्मकेन तन्मूल-
कपाणिनिव्याकरणेन चेत्यर्थः ॥ तत् शास्त्रम् ॥ वाचोविषयः ।
बन्धनं प्रतिपादकमित्यर्थः ॥ भाष्ये यत्रचेत्यनेन वाक् पराभूदयते
इत्याह—पदे वर्तते इत्यादिना ॥ शास्त्रं विषय इति । प्रति-
पादकमित्यर्थः ॥ वर्णज्ञानं शास्त्रं वाचो विषयः ॥ का सा वाग् ?-
यत्र ब्रह्म च वर्तते चात्पुराणादि इति भाष्याक्षरार्थः ॥ तदर्थमित्ये-
तद्व्याचष्टे—शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति ॥ कलादीति । इदं प्रयोजनं
पस्पशान्ते दूषितम् ॥ अनुबन्धकरणार्थमिति । लघ्वर्थमित्यक्षराणा-
मत्रार्थे स्वारस्यं जिन्यम् । अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लघ-
वशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थो वा ॥ वाक्समाम्नायः । वाक्सङ्ग्रहोपाय
इत्यर्थः ॥ तदाह—एतावद्भिरेवेति । दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा
पुष्पितः । अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः ॥ वाग्व्यवहार-
स्येति । तत्संग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः ॥ यथाश्रुते हि
भाष्येऽक्षरसमाम्नायोपदेशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने
भाष्यविरोधः । अत एवैतत्प्रतीकमुपादाय हरिणा “अस्याक्षरस-
माम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्तास्त्येवमेव वेदे
पारंपर्येण स्मर्यमाणम्” इति व्याख्यातम् ॥ ब्रह्मतत्त्वमेवेति ।
तदुक्तं नन्दिकेश्वरेण—

‘अकारः सर्ववर्णाङ्गः प्रकाशः परमेश्वरः ॥’

इत्यादिना सर्ववर्णानां माहेश्वररूपता वर्णेभ्य एव च महदादिसृ-
ष्टिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्रीं योजयता ॥ तदाह—सर्ववेदे-
त्यादि ॥ अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्दशसंख्यात्मकं शास्त्रं वाचो
वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचो विषयो बन्धनम् । यत्र
च वर्णसमाम्नाये ब्रह्म बोध्यतया वर्तते । व्याख्याता चैषा
चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण । तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थं

नमः शिवाय देवाय सर्वज्ञाय परात्मने ॥

यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां व्यक्ताव्यक्तमिदं जगत् ॥ १ ॥

गुरुं शिवं कुमारं च शिवतत्त्वविशारदम् ॥

प्रणम्य नन्दिकेशादीन् शिवभक्तान् सुहृर्षुहृः ॥ २ ॥

काशिकामादिसूत्राणां नन्दिकेशकृतां शुभाम् ॥

लोकोपकारिणीं दिव्यां व्याकरोमि यथामति ॥ ३ ॥

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ॥

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शो शिवसूत्रजालम् ॥ १ ॥

इह खलु सकललोकनायकः परमेश्वरः परमशिवः सनकसनन्दनसन्तु-

१ ‘श्रीशंकरं कु’ ‘श्रीशं गुः कु.’ पा० १.

मारादीन् श्रोतुन् नन्दिकेश्वरपतञ्जलिब्याप्राप्तसिद्धादीनुद्धर्तकामो डमरुनिना-
दव्याजेन चतुर्दशसूत्रात्मकं तत्त्वमुपदिदेश । तदनु ते सर्वे सुनीन्द्रवर्णाश्विरका-
लमाश्रितानामसाकं तत्त्वं चतुर्दशसूत्रात्मकमुपदिदेशेतिमत्वा अस्य सूत्रजालस्य
तत्त्वार्थं नन्दिकेश्वरो जानातीति नन्दिकेश्वरं प्रणिपत्य पृष्टवन्तस्तत्तलेपु पृष्टवत्सु
स पञ्चविंशतिकारिकारूपेण तत्त्वं सूत्राणामुपदेष्टुमिच्छन्निदमाचक्षधे—वृत्ताव-
साने इति । अहमिति शेषः । नटराजराज इत्यनेन मङ्गलानि दर्शितानि विश्व-
रूपविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वाग्रटराजराजः ताण्डवाख्यासमाश्रितविलास-
वैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वस्य त्वन्यत्र नटादावपि सत्त्वात् । स स्वात्मतत्त्वं वागा-
धगोचर इति ज्ञापनार्थं ढकानिनादव्याजेन सनकादीनुद्धर्तकामो नवपञ्चवारं
चतुर्दशवारं स्वान्तर्गतमात्मतत्त्वं प्रकटयितुं वृत्तावसाने ननाद नादितवान् ॥
अहं तदेतद् विततनिनादोद्धृतवर्णात्मकाद्यमतिरहस्यमेतच्छिवसूत्रजालं
शिवसंवन्धिसूत्रसमूहं कल्याणरूपसूत्रसमूहं वा विमर्शे विचार्य स्फुटीकरोमी-
त्यर्थः । 'विमर्शे' इति छान्दसं बोध्यम् ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्यवर्णचतुर्दशम् ॥

धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये ॥ २ ॥

अनुवन्धाः पाणिन्याद्युद्देश्यका एवेत्याह—अत्रेति । एष्वित्यादिरर्थः ।
अन्यं वर्णंति वा पाठः । उभयथापि बहुव्रीहिः । कदम्बमन्यपदार्थः समा-
सान्तः (१) । चतुर्दशेति वा पाठः । तदा तत्पुरुषः । व्येकयोरितिवचनचतुर्दशेति
प्रयोगः (१) केपुचित्युक्तकेपु अन्यवर्णं चतुर्दशकमितिपाठः (१) । धात्वर्थं धातु-
मूलकशब्दशास्त्रमवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यवर्णजालं शब्द इति न्यायेन । तथा
चोक्तमिन्द्रेण—'अन्यवर्णसमुद्धूता धातवः परिकीर्तिताः' इति ॥ २ ॥

अइउण् ॥ १ ॥

अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु ॥

चित्कलामिं समाश्रित्य जगद्रूप उणीश्वरः ॥ ३ ॥

तत्राद्येन सूत्रेण सर्ववर्णानां समस्तमुवनानां च समुद्भवस्य स्वान्तर्गतत्वं
दिष्टमित्याह—अकारो ब्रह्मेति । अः परमेश्वरो निर्गुणः इं नादानाश्रित्य
उः व्यापकः सगुणः ईश्वरः ण् आसीत् इति सूत्रार्थः सूचितः । [सर्ववस्तुषु
परापश्यन्तीमध्यमाधैवर्थादिषु इं चित्कलामित्यत्र गायत्रीमिं चेतिवदीकारो
बोध्यः । अत्र ईकारस्तु सूत्रे नोदितः इकार एव प्रकटितः । सर्गसंभवकाले अ,
इ, उ, ऋ, ए, इति वर्णपञ्चकमेव सर्वेषामेकोनपञ्चाशदक्षराणां भूतपञ्चकानां
पञ्चवर्णाणां क्रमेण योनिरिति] । अत्र प्रमाणम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो
वै सद्जायत' इति श्रुतिः । असद्ब्रह्म वै निश्चयेन अग्रे सृष्टेः पूर्वमिदमधरात्म-
कमासीत् । ततोक्षरात् असतो वै सत् सगुणमजायत जातमित्यर्थः । तदुक्तं
गीतायाम् 'अक्षराणामकारोऽस्मीति' ॥ ३ ॥

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः ॥

आद्यमन्येन संयोगादहमित्येव जायते ॥ ४ ॥

अतएवाह—अकार इति । 'आदिरन्येन सहेता' इत्यादिकारोऽन्यो
हकारः अकारादिहकारान्ता वर्णास्ततः परमात्मनः समभवमित्यर्थः ।
परमः शिव इति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत् ॥

ज्ञप्तेर्बभूव पश्यन्ती मध्यमा वाक् ततः स्मृता ॥ ५ ॥

वक्त्रे विशुद्धचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः ॥

सृष्ट्याविर्भावमासाद्य मध्यमा वाक् समा मता ॥ ६ ॥

१ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठद्वयायां ७ मकारिकाव्याख्यारम्भ उपलभ्यते ॥

२ 'अस्याविर्भावमात्रमासाद्य मध्यमा वाक्समीरिता' इति पाठान्तरम् ॥

३ यथा वैखरी प्रतिपुरुषं ध्वनिभेदाद्भिन्नेव भाति तैवं मध्यमा किंतु
समैकैकरूपैवेत्यर्थः । यत्र मध्यमायामेव भेदो नास्ति किमु तत्र वक्तव्यं परा-
पश्यन्त्योर्भेदो नास्तीति । तस्मात्तत्राभेद एवेति भावः ॥

ईश्वर एवानादिजीवोपाध्याश्रितकर्मप्रेरितप्राणव्यापारानन्तरं नानौ पराख्यं
मायापरिणाममुपेत्य हृदि पश्यन्त्याख्यमुपेत्य विशुद्धचक्रे मध्यमाख्यमुपेत्य
पश्चाद्वक्त्रे वैखर्याख्यमवाप्य वेदादिरूपो भवतीत्यर्थः । श्रुतिरपि—'वागेव
विश्वा भुवनानि जज्ञे' इति । सूक्ष्मा वागेव विश्वाकारेण विपरिणमते
विवर्तते वेति बोध्यम् ॥ श्रुत्यन्तरमपि—'वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं
तयैवैकं प्रविभज्योपशुक्ले' इति ॥ ६ ॥

अकारं संनिधीकृत्य जगतां कारणत्वतः ॥

इकारः सर्ववर्णानां शक्तिस्वात्कारणं गतम् ॥ ७ ॥

जगत्सृष्टुमभूदिच्छा यदा ह्यासीत्तदाभवत् ॥

कामबीजमिति प्राहुर्मुनयो वेदपारगाः ॥ ८ ॥

अकारो जप्तिमात्रं स्यादिकारश्चित्कला मता ॥

उकारो विष्णुरित्याहुर्व्यापकत्वान्महेश्वरः ॥ ९ ॥

तत्र सर्ववैकारस्यैव सततगतामाह—अकारमिति ॥ ७ ॥ जगत्सृष्ट-
मिति । उक्तं च—

स्यप्रकाशपरमात्मवस्तुनो हृदयमानजगतः सिसृक्षया ॥

कामतः परशिवप्रकाशितं कामबीजमिदमेव निश्चितम् ॥

इति ॥

बीजं बिन्दुद्वयारूढं सार्धयोनित्वरूपकम् ॥

महाकामकलारूपमात्मानं चिन्तयेत्प्रिये ॥

इति च ॥ ८ ॥ उक्तमेव द्रष्टव्यं—अकार इति । उकार इति । उं
व्यापकत्वेन ण् ईश्वर आसीदित्यर्थे उणीश्वरः इत्यत्रेति भावः ॥ ९ ॥

ऋलृक् ॥ २ ॥

ऋलृक् सर्वेश्वरो मायां र्मनोवृत्तिमदर्शयत् ॥

तानेव वृत्तिमाश्रित्य जगद्रूपमजीजनत् ॥ १० ॥

ननु सर्ववैदानेषु परमेश्वर एक इति निश्चितत्वान्मायानीं चित्कलां समा-
श्रित्य जगद्रूपोऽभूदित्युक्तेऽद्वैतहानिर्जायेतेत्याशङ्क्याह—ऋलगिति ॥ ऋ पर-
मेश्वरः लृ नाद्याख्यां ननोवृत्तिं कृ अदर्शयत् । तानेवाश्रित्य स्वेच्छया जग-
ज्जनयानासेत्यर्थः । ऋ परमेश्वर इत्यत्र 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्ण-
पिङ्गलम्' इति श्रुतिः प्रमाणम् । तं तत्पदार्थं परं ब्रह्म ऋ सत्यमित्यर्थः ॥
श्रुत्यन्तरमपि—'सोऽकामयत बहु स्वां प्रजायेय' इति । श्रीतत्रेऽपि—'मत्तो
ह्यभून्मनोरूपं लकारः परमेश्वर' इति । ऋलृवर्णौ यथा तादात्म्यमा-
पन्नौ तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते ॥

चन्द्रचन्द्रिकयोर्यद्वद्यथा वागर्थयोरपि ॥ ११ ॥

स्वेच्छया स्वस्य चिच्छक्तौ विश्वमुन्मीलयत्यसौ ॥

वर्णानां मध्यमं क्लीबमृलृवर्णद्वयं विदुः ॥ १२ ॥

तदाह—भेदलेश इति । वास्तव इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एओङ् ॥ ३ ॥

एओङ्मायेश्वराख्यैक्यविज्ञानं सर्ववस्तुषु ॥

साक्षित्वात्सर्वभूतानां स एक इति निश्चितम् ॥ १३ ॥

ननु 'जनयामास' इत्युक्ते जन्यजनकभावेऽद्वैतहानिः स्यादित्याशङ्क्य तत्सृष्ट्या
तदेवावुप्राविशदिति श्रुतिमाश्रित्याह—एओङ्मायेश्वरेति ॥ जन्यजनकत्वं

३ बहुरूपं, कृतमिति शेषः । तथैव निबद्धमित्यर्थः । एकं चिद्रूपमपि विश्वं
तथा विभज्याविधया नानेव बुद्धोपशुक्ते इत्यर्थः ॥

५ शिवात्मकाश्रितमित्यर्थः ।

६ 'मनोरूपम्' इति पाठान्तरम् ॥

च स्वस्यैव तद्रूपेण वर्तमानत्वादिति न द्वैतहानिः । अकारोकाराभ्यां निष्पन्न-
प्रणवरूपेणोकारेण सगुणनिर्गुणयोरैक्ये बोधिते तेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्रैक्यबुद्धौ
द्वैतनिरासो ध्वनितः । समष्टिव्यष्टिभेदेन पूर्ववर्णयुतद्वितीयस्य तद्युततृतीयस्य च
समन्वयबोधकमिदं सूत्रम् । अ अक्षरात्मकः इ मायायुक्तः सन्प्रज्ञानस्वरूपः
प्रज्ञानात्मा [सर्ववस्तुनामेकत्वात् अद्वैतोपपत्तिः, न नानात्वं जन्यजनकत्वं च ।]
स्वयं प्रविश्य तद्रूपेण वर्तते इत्यर्थः ॥ वटवीजन्यायेन च पूर्वसूत्रद्वयजनितवर्ण-
पञ्चकमेव सकलजगत्कारणमिति प्रागुक्तम् । उत्तरसूत्रवर्णानामपि तस्मादेव
सम्भवः । समष्टिव्यष्टिभेदेन पूर्ववर्णयुतद्वितीयस्य पूर्ववर्णयुततृतीयस्य च समन्व-
यबोधकमिदं सूत्रम् । समन्वयबोधनमप्येकत्वेनोक्तम् । अत्राप्यपरत्वे सर्ववैद-
स्यमतत्वं च । तथा च सकलदक्षिणामूर्तिसंवादिमहावाक्यविवरणे—

शृणु स्वं सावधानेन चतुर्णामपि साम्यता ॥

वेदानां च महाभाग चतुष्काणामिदोच्यते ॥ १ ॥

ब्रह्मशब्देन यद्वस्तु तत्त्वज्ञानमितीरितम् ॥

प्रज्ञानं ब्रह्म यस्माद्वि तस्माद्ब्रह्मास्म्यहं ततः ॥ २ ॥

तद्ब्रह्म सर्वसाक्षीति तत्त्वमस्येव तत्त्वतः ॥

अन्यत्ववारणत्वायाऽयमात्मैत्यपि वर्ण्यते ॥ ३ ॥

इति ॥ १३ ॥

ऐऔच् ॥ ४ ॥

ऐ औच् ब्रह्मस्वरूपः सन् जगत्स्वान्तर्गतं ततः ॥

इच्छया विस्तरं कर्तुमाविरासीन्महामुनिः ॥ १४ ॥

स्वात्मभूतस्य परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वं कथमित्याशङ्क्याह—ऐ औ-
जिति । ततः स्वान्तर्गतं जगद्विस्तारयितुमिच्छुः ऐ ज्ञानशक्तियुक्त इति अतः
पूर्वसूत्रगत एव सः । अकारोकारदीर्घयोगस्यैव ऐकारत्वमेकत्वं च ॥ संप्रज्ञान-
स्वरूपपरमेश्वरो यः स पूर्वसूत्रगत एव अकारदीर्घस्य उकारदीर्घस्यैव योगे
औकारत्वं यः स प्रज्ञानात्मा मायाशक्तितः स ऐकारो यः स आईआऊ
इत्यादिभिर्वि उक्तः । उक्तं चेश्वरविमर्शिन्याम्—अकारोकारोकाराणां ह्रस्व-
दीर्घाणां संयोगात्सर्वसंभूतिरित्यत इति ॥ इच्छया जगद्विस्तारयितुमुद्युक्त
इत्यर्थः । अत्राह—

प्रणवेन जगद्वाप्तं मायायामवतिष्ठते ॥

इति ज्ञानोत्तमे ॥ एवं तत्तत्समुदायानां त्रयोदशवर्णांश्छिवादिप्रकृत्यन्ताना-
मुन्नयः । प्रकृतिपुरुषविवेकमुत्तरत्र कथयत्यसिंहं सूत्रे उपहारत्वेन पठितम् ।
अत्र ह्रस्वदीर्घप्रभेदाच्चतुर्दशस्तराणामेव संकीर्तनं चतुर्दशभुवनचतुर्दशचक्रचतु-
र्दशप्रकाराणामिति निष्कर्षः । तदुक्तं शिवगौरीसंवादे महामन्त्रतत्त्वप्रका-
शिन्याम्—

तव मन्त्रं महेशानि मम रूपं त्वमेव हि ॥

चतुर्दशात्मकं चक्रं स्वरचक्रमितीरितम् ॥

त्रयोदशात्मकं तुर्यमावयोर्मन्त्रमन्त्रिके ॥

उच्छ्वन्नकाले विन्द्यात्मा तस्मादध्वरसंभवः ॥

विन्दुरफोटनमात्रेण वर्णानां च ससुन्नवः ॥

तस्मादाकाशशुल्यानि भूतानि समजायत ॥

विन्दुः श्रीचक्रराजस्य परब्रह्मात्मकस्त्विति ॥

चतुर्दशात्मकः पञ्चाक्षराकारेण संभवः ॥

उत्पन्नभुवनान्यत्र चतुर्दश चतुर्दशेति ॥ १४ ॥

हयवरट् ॥ ५ ॥

भूतपञ्चकमेतस्माद्वयवरणमहेश्वरात् ॥

व्योमवाचस्त्वुबन्धाख्यभूतान्यासीत्स एव हि ॥ १५ ॥

तत आत्मनः सकाशादाकाशादिभूतसंभवमाह—भूतपञ्चकमिति । स
एवेति । परमेश्वर एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१ संयोगजनकः

हकाराद्योमसंज्ञं च यकाराद्यायुरुच्यते ॥

रकाराद्वह्निस्योयं तु वकारादिति सैव वाक् ॥ १६ ॥

हकारादित्यादि । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आका-
शद्वायुः वायोरग्निरग्नोरापोऽब्धः पृथिवी' इतिश्रुतिः ॥ १६ ॥

लण् ॥ १६ ॥

आधारभूतं भूतानामन्नादीनां च कारणम् ॥

अन्नाद्वैतस्ततो जीवः कारणत्वाल्लणीरितम् ॥ १७ ॥

एतस्मात्परमेश्वराद्भूतपञ्चकमाकाशादिकं प्रपञ्चकारणमासीदित्युक्तम्,
तत्राकाशादिभूतचतुष्टयमेवोक्तं न पृथिवीत्याकाङ्क्षायामाह—आधारेति ।
भूतानां प्राणिजातानामुद्भिज्जलखेदजरायुजाण्डजादीनां प्रधानाधारत्वादाधार-
भूता पृथिवी पुनश्चान्नपानादीनां कारणत्वात्प्रत्येकत्वेन लणित्युदीरितमित्यर्थः ॥
अन्नाद्वैत इति न्यायात् ॥ १७ ॥

अमङ्गलनम् ॥ ७ ॥

शब्दस्पर्शौ रूपरसगन्धाश्च जमङ्गलनम् ॥

व्योमादीनां गुणा ह्येते जानीयात्सर्ववस्तुषु ॥ १८ ॥

ततः पृथिव्यादीनां कारणत्वेन स्थितानां तन्मात्राणामुत्पत्तिक्रममाह—
शब्देति ॥ व्योमादीनामिति । व्योमादीनां गुणानेककारणानुत्पत्तिक्रमे
तात्पर्यं जानीयात् । सर्ववस्तुष्विति । अत्र कैपाचिदग्रन्थे अकारादिकारणान्ताः
पट्टत्रिंशत्तत्त्वमयाः कतिचित्त्राजादिग्रन्थे पञ्चभूतक्रमेण लिपिप्रकारेण । एव
मन्यत्र बीजनिर्णयभेदा बहवः सन्ति अत्र तु तत्रोक्तप्रकारेणोदादितम् ।

'पञ्चवर्गेष्वन्तिमार्णाः शब्दस्पर्शादयो गुणाः ॥'

इति वचनात् । सर्वजगत्कारणभूतस्य वर्णरूपपुरुषस्य सर्वेषां चेति व्योमा-
दिगुणा इत्यर्थः ॥

झभञ्ज् ॥ ८ ॥

वाक्पाणी च झभजासीद्विराडूपचिदात्मनः ॥

सर्वजन्तुषु विज्ञेयं स्थावरादौ न विद्यते ॥

वर्गाणां तुर्यवर्णा ये कर्मेन्द्रियमया हि ते ॥ १९ ॥

घढधष् ॥ ९ ॥

घढधष् सर्वभूतानां पादपायू उपस्थकः ॥

कर्मेन्द्रियगणा ह्येते जाता हि परमार्थतः ॥ २० ॥

ततः सूत्राभ्यां कर्मेन्द्रियवर्गमुद्धाटयति—वाक्पाणीचेति । विराटरूपस्य
शिवस्य प्राणिजातस्य च शकारमकारौ स्थावरादिषु विना विराडूपं विज्ञेय-
मित्यर्थः ॥ अथ क्रमप्राप्तं पादादिकमाह—घढधषिति । परमार्थत इति ।
परमशिवसकाशात् इमे कर्मेन्द्रियगणाः सर्वजन्तूनां पादपायूपस्था (१) घढध-
वर्णा जाता इत्यर्थः ॥

जबगडदश ॥ १० ॥

ओन्नत्वङ्नयनघ्राणजिह्वा धीन्द्रियपञ्चकम् ॥

सर्वेषामपि जन्तूनामीरितं जबगडदश ॥ २१ ॥

अथ क्रमप्राप्तं ज्ञानेन्द्रियसम्भवमाह—ओन्नेति ।

"वर्गाणां मध्यवर्गोत्थो ज्ञानेन्द्रियगणः स्मृतः" ॥

इति वचनशासनाजबगडदशवर्णसमूहो ज्ञानेन्द्रियगण इति तस्य सर्वत्रस्थस्यैव
ज्ञानेन्द्रियगणः समुत्पन्न इति सर्वत्र सर्वेषां प्राणिजातानामेते वर्णा ज्ञानेन्द्रियाणां
जनका इति वा ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

२ जगत्पृष्टिसमं इत्यर्थः ।

ब्रह्मबोधनार्थं च । अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत् फलं तदक्षरसमा-
न्नायज्ञानेन सूचितम् । तद्वक्ष्यति—सर्ववेदेत्यादि ॥ सोय-
मित्यादि भाष्यग्रन्थश्चैतच्छ्लोकपूर्वार्धस्यैव व्याख्यानपरः । तत्र
वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सोयमक्षरसमान्नाय इति । वा-
चिपय इत्यस्य व्याख्या वाक्समान्नाय इति सर्ववाग्रूपत्वात् ।
तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः । फलितः तदर्थ-
भावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः । चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डित
इत्यनेनास्यानादित्वं सूचयति । तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः ।
बोध्यबोधकयोरभेदात् ॥ सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनजन्यपुष्पफलस्य
चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञानेऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं
पुष्पितत्वम् । तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा भवति ।
यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजति । इष्टु-
च्छर्थमित्यादि तु प्राग्व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातमित्याहुः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्र-
दीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

खफछठथचटतव् ॥ ११ ॥

प्राणादिपञ्चकं चैव मनो बुद्धिरहंकृतिः ॥

बभूव कारणत्वेन खफछठथचटतव् ॥ २२ ॥

वर्गद्वितीयवर्णोत्थाः प्राणाद्याः पञ्च वायवः ॥

मध्यवर्गत्रयाज्जाता अन्तःकरणवृत्तयः ॥ २३ ॥

ततः प्राणादिपञ्चकमनोबुद्ध्यहंकाराः समुन्मील्यन्ते—प्राणादीति ॥ २२ ॥
वर्गेति । एतैरष्टवर्णैः प्राणादिपञ्चकं मनोबुद्ध्यहंकृतयश्च जगतां कारणत्वेन
संभूता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

कपय् ॥ १२ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव सर्वेषामेव सम्मतम् ॥

सम्भूतमिति विज्ञेयं कपय् स्यादिति निश्चितम् ॥ २४ ॥

ततः सर्वप्राणिकारणत्वेनाद्यन्तवर्णद्वयाद्यक्षरग्रहणेन सम्पुटीभावं प्रकृतिपुरु-
षाभ्यां प्रकाशयति—प्रकृतिमिति । ककारपकारजातौ प्रकृतिपुरुषावित्यर्थः २४

शषसर् ॥ १३ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणानां त्रितयं पुरा ॥

समाश्रित्य महादेवः शषसर् क्रीडति प्रभुः ॥ २५ ॥

१ असिन्विधिशेषप्रकरणे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'लुक्छि-
तलुकि' इत्यादिविधिसूत्राणां पदलघवाय करणेपि गल्लग्नमादिवत् प्रकर-
णाख्याहानिः ॥ दाधिमथाः ॥

२ पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

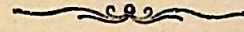
आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं पद्धिं मतम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तोदाहृते पदच्छेदमाह—द्विपदमिति ॥ इदमिति शेषः ॥ छाया ॥

३ हरदत्तानुरोधेनाह—यद्वेति ॥ छाया ॥

प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयाहिकम् ।

अथ पाणिनीयं विधिशेषप्रकरणम् ।

(१-वृद्धिसंज्ञासूत्रम् १।१।३।१॥)

वृद्धिरादैच् (१।१।१) ॥

(उद्घोतः) वृद्धिरादैच् ॥ द्विपदं सूत्रं कृतमनयोः साधु-
त्वमिति भाष्यदर्शनात् । अन्यथोद्देश्यानेकत्वाद् वृद्धिशब्दस्यावृ-
त्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । इन्द्रे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य
शब्दतः संभवात् तां विनापि सिध्यति । न च समाहारे टच्प्रसङ्गः,
समासान्तविधेरनित्यत्वात् । प्रतेरंश्चादय इति सूत्रंश्चादिगणे
राजश्चब्दपाठाद्विज्ञात् । अन्यथा राजाह इति टचा सिद्धे किं
तेन ॥ यैद्वा पदत्रयं पस्पशायां भाष्ये वृद्धिः, आद्, ऐजिति
पदविभागदर्शनात् । वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः । अत्रै पक्षेऽनयो-
रिति भाष्यं खण्डयोरित्यर्थकम् ॥

शकाराद्राजसोद्भूतिः पकारात्तामसोद्भवः ॥

सकारात्सत्त्वसंभूतिरिति त्रिगुणसंभवः ॥ २६ ॥

तत्रावस्थानार्थं निरूपयति—सत्त्वमित्यादि । पुरा सृष्टेः प्राक् शपसवर्णसं-
भूतात्तत्त्वरजस्तमोगुणानाश्रित्य परमशिवः सर्वभूतेषु क्रीडतीत्यर्थः २५ ॥ २६ ॥

हल् ॥ १४ ॥

तत्त्वातीतः परः साक्षी सर्वानुग्रहविग्रहः ॥

अहमात्मा परो हल् स्यामिति शंभुस्तिरोदधे ॥ २७ ॥

इति नन्दिकेश्वरकृता काशिका समाप्ता ॥

सर्वतत्त्वजनकः स्वयं तत्त्वातीत इति ज्ञापनार्थमेतत्सूत्रं चकारेत्याह—त-
त्त्वातीत इति । सर्वानुग्रहः साक्षी तत्त्वातीतो हल् स्यामिति ङका-
मिनादव्याजेन सर्वेषां मुनिजनानां तत्त्वमुपदिशन् तिरोदधे इत्यर्थः ॥
हकारः शिववर्णः स्यादिति शैवागमस्थितिरिति शिवम् ॥ २७ ॥

इति आदिभूतनन्दिकेश्वरकाशिकायास्तत्त्वविमर्शिन्युपमन्युकृता सम्पूर्णा ॥

४ नन्वत्र पक्षे वृद्धिशब्दस्याकारेणैव संबन्धे निराकाङ्क्षत्वेनैवासंबन्धो
न स्यात् । नचावृत्तिर्मानाभावात् चाद्यभावाच्च तदनन्वयापत्त्यावृत्तिकल्प-
नायामपि वाक्यभेदापत्तेश्चेति चेत् । न, पौरुषेयवाक्ये तस्यादूयकत्वात् ।
वेदे त्वपूर्वभेदकल्पनापर्या स दूयकः । तद्विषयक एव 'संभवत्येक' इति
घण्टाघोष इत्याशयेनाह—वृद्धीति ॥ छाया ॥

५ संभवतीतिरीत्योक्तभाष्यविरोधं परिहरति—अत्रेति ॥ खण्डयो-
रिति । उद्देश्यविधेरूपमागयोरित्यर्थः । 'इयोर्हि प्र—' इत्येतच्च

(असाधुत्वनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कुत्वं कस्मान्न भवति “चोः कुः, पदस्य” इति ? ॥

(प्रदीपः) वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं कस्मान्न भवतीति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वसत्कुरूपो वाचकत्वेन नियुक्त इति कुशब्दे वा शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धेयतापत्त्यौ तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति—भाष्ये कुत्वमित्यादि । ननु ऐच्छब्दस्यादिरन्त्येनेत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुवादिशास्त्रप्राप्तिः । लौकिकत्वं च लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह—अनेकेति ॥ नित्यत्वाच्चेति । चो हेतौ । यतः शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वात्सर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः ॥ लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः ॥ नन्वेवं वृद्धिरादैजित्यादीनां वैयर्थ्यमत आह—शक्तीति । शक्त्यवच्छेदस्तत्संकोचः । विनियोगो विशेषे नियमः । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः ॥ परिसंख्यायां चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् । यद्वा—शक्त्यवच्छेदः शक्तिनिश्चयः ‘शब्दार्थस्यानवच्छेदे’ इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात् । फलरूपे हेतौ तृतीया ॥ विनियोगः उपदेशः । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः । एवं च तत्संज्ञेतराण्यनुकरणप्रकारादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् ॥ इदमेव युक्तं, सर्वार्थवाचकत्वेपि संज्ञेतरूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्वसंभवेनैषां नियमार्थत्वासंभवात् ॥ नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न

नीलोत्पलादिसाधारणम् । प्रकृतपरत्वेपि चोक्ताभिप्रायम् । अतएव ‘नचादैच्छब्दः’ इत्यत्र शब्दशब्दोपादानम् । अन्यथा ‘आदैच्पदम्’ इत्येवावश्यकम् । शब्दत्वं चैकानेकपदसाधारणम् । नच पदयोरेव विशेषणविशेष्यभावः । महावाक्येऽवान्तरवाक्यानामपि तस्य दर्शनात् । अहरह इति वच्चास्यानुपयोगात् तपरत्वमुच्चारणसमवायेव निमित्तं नान्ययपर्यवसायीति तस्यैवार्थत्वमपि निर्विघ्नम् । अन्यथा ‘सहि बहोः’ इत्यत्र वर्णग्रहणार्थव्यापत्तिः अस्य ओद्भवतीत्यव्यकाले तस्य तत्त्वाभावेन तत्कालग्रहणाप्रसङ्गात् । तस्माच्छुक्तमेतदपि ॥ छाया ॥

१ कसादित्यत्र हेतोरिति शेषः । ‘निमित्तकारण—’ इति पञ्चमी ॥ छाया

२ पश्येति । तथाच शास्त्रस्याप्राप्त्यापत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

३ साधुत्वमिति । तावदिति शेषः । तस्यैव प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः । एतेनैतद्विचारादेः सार्वत्रिकत्वं ध्वनितम् । अतएवान्यत्र पुनर्न विचारो युक्तित्वत्वात् ॥ छाया ॥

४ विचारयतीति । भाष्यकृदिति शेषः । एतेन सवार्तिकसूत्रव्याख्यार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो मुख्यतात्पर्यं सूत्रव्याख्यान एवेति ध्वनयितुमेवैतद्विचारारम्भः । तद्विचारे तज्ज्ञानस्य कारणत्वादिति सूचितम् ॥ छाया ॥

५ व्यनेनेति । संवेतितत्वेनेति शेषः ॥ छाया ॥

स्यादत उक्तम्—अनेकशक्तेरिति । स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थबोध इति भावः । अनेकसिद्धान्तका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अन्त्ये सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत्वम् । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवृत्तग्रहणाद्वा स्त्रिया इति पुंवत्वम् । आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति मते आद्यः । निरूपकभेदाद्वेदे द्वितीयः । नित्ये शब्दार्थसंबन्धे पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्या कर्तुमतः सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वावसायः । तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः । अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्धप्रसिद्धिमूलः । ‘अन्यायोऽनेकार्थत्वमिति’ त्वश्रद्धेयमेवेति निरूपितं मञ्जूषायाम् । अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यम् । शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुः । अतो न वैदिकेषु व्यभिचारः । सर्वसंज्ञानामिति वदता सूचितमिदम् ॥ अपूर्वाः संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षेपि लौकिकत्वं साधयति—अनुकरणेति । अयमपि लौकिकत्वे हेतुः आदिरन्त्येनेत्यनेन संज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैव शब्दस्यानुकरणं सूत्रे, लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छाब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः ॥ यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुर्करणमिति । तत्र । तथासत्यादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च ॥ नन्वनुकरणत्वाननुभवः । किं च त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्तहेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह—जातीति । वैयाकरणव्यवहारार्थं तत्सिद्धिरिति भावः ॥ अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव संज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं संज्ञापक्षवदेव बोध्यम् ॥ हरदत्तस्तु—वृद्धिशब्दो वृद्धेर्भावे क्तिन्नन्तः । अमेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैश्च वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थं वृद्धियुक्तप्लुतदीर्घकारादीनां बोधो माभूदिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह ॥ तत्र । अदेङ् गुण इत्यादावसंभवात् ॥ ननु

६ आद्य इति । विग्रह इति शेषः ॥ छाया ॥ Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि नपुंसकपाठः । परंतु द्वितीय इत्यग्रिमपुलिङ्गनिर्देशानुरोधेनात्रापि तस्यैवौचित्यात् ॥ दाधिमथाः ॥

७ नन्वेवमनुकार्योपस्थितावयवकारादेर्बोधो न स्यात् ‘उच्चारितः शब्द एव’ इति भाष्योक्तेरत आह—लक्षणयेति । तात्पर्येति । तज्ज्ञानस्य बोधे कारणत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

८ अनुकरणमितीति । अयं हि तेषां भावः—आद्यन्तावयवानुकरणद्वार एजित्यैवौजिति सूत्रस्यानुकरणम् । संज्ञाविधिकाले ‘लोपश्च बलवत्तरः’ इति न्यायेन चस्यासंनिधेरैकारौकारयोरेव सा प्रवर्तत इति ॥ छाया ॥

९ ननु चात्र पक्षे आदिरन्त्येनेति व्यर्थं हस्तचेष्टादेरवाचकस्यापि तज्ज्ञातत्वेन यथा संकेतो भरतशास्त्रे तथेहाप्यवाचकत्वेप्यणादीनार्थद्योतकत्वेनेह शास्त्रे व्यवहाराय तेन संकेतः क्रियते । अन्यथा त्रयीपक्षेऽश्रवणसमानाद्यसंज्ञासूत्रतदुपजीविशास्त्राणामानर्थक्यं प्रसज्येतेत्यत आह—वृद्धीति ॥ छाया ॥

१० च तत्सिद्धिरिति । वृद्धित्वादिजातिसिद्धिश्चेत्यर्थः ॥ वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वादिजातिसिद्धिर्वादिति भावः । तेनेदं सूचितम्—सिद्धान्ते विद्यमानब्रह्मसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादत्रापि तत्संभव इति ॥ छाया ॥

११ असंभवादिति । दीर्घकारादिपदेन प्लुतस्य ग्रहणे सिद्धे तद्ग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च ॥ छाया ॥

कुत्वमित्यत्र संज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावा-
द्भावप्रत्ययोऽनुपपन्नः । किं चात्र ककारस्य प्राप्तिसं तु कुवृत्तिर्धर्म-
स्येति कुत्वमित्यसङ्गतमत आह—तत्रेति । आसत्त्वरूपः संबद्ध-
स्वरूपः । एवंच कुशब्दः (?) कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येवं
शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । संबन्धश्चानादिव्यवहार-
सिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन
तस्य ग्रहे बाधकाभावात् ॥ केचित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं
सामान्यं तत्कादिध्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यक्तिश्च वाचिकेत्याहुः ॥
तेन च कुत्वशब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते इति ककारः
कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानम् ॥ वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भत्वभसंज्ञाप-
दयोश्च पर्यायतेति ऋलृक् सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिदोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

भत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं भसंज्ञा ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“अयस्स्यादीनि च्छन्दसि” इति ॥

१ निमित्ताभावादिति । अनुमतस्य तस्य जाल्यादिरूपस्याभावात् । न
च क्त्वाधेयं तत् । अनुगतत्वादक्षादिवचनार्थतापत्तेः चोः कुरित्यादावा-
वृत्तिमसङ्गात् । तत्र युगपदन्वययोधेऽप्यवधानव्याच । नहि चस्य स्थाने क्त्वा-
द्यापादनं युक्तम् । एतेन कुत्वं नाम कुशब्दनिष्ठा जातिरित्यपि परास्तमिति
भावः ॥ छाया ॥

२ धर्मस्येति । स च यदि वाचककुशब्दनिष्ठस्तर्हि तस्य वाच्यावृत्ति-
त्वेन तदर्थत्वासंभवः । अथ चोः कुरित्यादिस्थकुशब्दानुकरणेनानुकार्यनि-
ष्ठसामान्यं तदर्थस्तर्हि तच्छब्दस्वरूपं तद्गता जातिर्वा निर्दिश्येत न कादि-
स्तद्वोध्य इति भावः ॥ छाया ॥

३ एकव्यक्तिसंनिवेशितयदृच्छाशब्दस्थले गतिद्वयम्—आनन्त्यव्यभिचार-
योरभावेन तत्रातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि शक्यस्येवार्थस्य विषयताद्वयेन
गानम्, तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः । यद्वा शब्दपराद्धायेर्धे
एव त्वादिरिति ॥ एवं च कुत्वमित्यत्राद्यपक्षवद्वितीयपक्षेपि निर्वाहः । कादीनां
कादीनामेकत्वमिति मते तेषु शक्तिस्ततो छिन्नादिपदादिव शक्यार्थ एव त्वा-
दिरिति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायता । तेषामनेकत्वमिति मते तु तत्तज्जात्युपल-
क्षितेषु तेषु सा । टिडुभादीनां तु शक्यानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भत्वादिपदैर्भसंज्ञैवोच्यते । तदाह—वस्तुत इति ॥
त्रयीपक्षे तु कुरित्यनुगतमितिः कादिनिष्ठं कुत्वं जातिर्वाच्यगतं क्त्वादि वा
तत् । तदेव च तदर्थः । तदापि जाला व्यक्त्याक्षेपाद्योग्यतया ककारप्रश्ने
एव पर्यवसानम् ॥ छाया ॥

४ परिहरति—भत्वादिति । ‘विभाषा गुणे’ इति पञ्चमी । तया पद-
त्वस्य बाधात् ॥ छाया ॥

५ ननु यचीत्यस्य निमित्ताभावादप्रवृत्तिः ‘अयस्स्या—’ इत्यस्य त्वच्छ-
न्दस्तात् । तथाच सा दुर्लभेत्याशयेनाशङ्कते—कथमिति ॥ छाया ॥

६ छन्द इति । छन्दःसाधने छन्दस्त्वाप्रसिद्धेरिति भावः ॥ छाया ॥

७ इष्टाविति । एतत्प्रवृत्तिविषय इत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ प्रोपदरादिसूत्रे भाष्ये तु—आर्पत्वमेव विनिगमकमुक्तमिति दाधि० ॥

९ सूत्रे इति । जातावेकवचनम् ॥ कथमिति । मुख्यच्छन्दःसु
साफल्यं तादुपकारकत्वेनोपचरितच्छन्दस्त्वकेषु सूत्रेषु तेन न्यायेनाप्रवृत्तेः ।
तथा च तत्कार्यभाक्त्वयोगेन सूत्राणां छन्दस्तुल्यता दुर्वचैति भावः ॥ छाया ॥

१८

(समाधानवाचकभाष्यम्)

छन्दसीत्युच्यते, न चेदं छन्दः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति ॥

(प्रदीपः) छन्दोवदिति । न वैशेषिकादिसूत्राणि, अपि
लङ्गलाद्याकरणसूत्राण्येव । इष्टिष्वेयम्—छन्दोवदिति ॥

(उद्ध्योतः) अङ्गत्वात् । पदपदार्थबोधनद्वारा वेदोपकारकत्वात् ।
मुखं व्याकरणमित्यादिनाङ्गत्वनिरूपणाच्च । प्रधानं च पदस्वङ्गेपु
व्याकरणमिति पस्पशायां भाष्योक्तेश्च ॥ अस्वामिष्टौ” नार्पत्वं
प्रयोजकं, नैपेष्टिरस्ति ‘छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ती’ति यूक्याख्या-
विति सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः ॥
‘ननु छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह—इष्टिरिति’^{१०} ।
तथा च भार्यकरीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्दःकार्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि भसंज्ञा, “वृद्धिरादैजदेङ् गुणः” इति
जश्त्वमपि न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये जश्त्वमपीति । संहितया पाठे इत्यर्थः ॥

१० इष्टिरितीति । यूक्याख्यावितिसूत्रस्थकैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति
प्रतिपादितं तत्रैवोद्ध्योते । एतेन तत्र तथा वदतः कैयटस्य नेयमिष्टिरभिमतैति
वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थलग्रन्थविरोधः । किंच यदि निर्देशान्यथानुपपत्तिः शरणं
तर्हि तत एव कुत्वाभावोस्तु । किमनेन गणपाठकल्पनया छन्दस्त्वोपचारेण
च । किंच गौणमुख्यन्यायवाधज्ञापने गौरवम् । इति कृष्णोक्तमपास्तम् ॥
यद्यु तत्सूत्रे प्रवर्तकेनोक्तम्—नेदमपूर्वं वचनं किंतु छन्दःशब्दशक्तिरेव प्रद-
र्श्यते—इति । तत्र, तादर्थ्यादिति कैयटविरोधात् । नहि शक्यार्थो गौणो
भवति । तस्मादिष्टिरेवेत्येव श्यायः । एतेन ‘इजादेश्च’ इति सजश्त्वके-
नाकुत्वकनिर्देशेनैव ज्ञापितम्—तत्र सूत्रशब्दः सूत्राधानाजादिसंज्ञानां भा-
ष्यवार्तिकयोश्चोपलक्षणम् । तेनैवैचेत्याद्यसदादिप्रयोगेपि कुत्वाद्यकरणे दोषो
न । ईदृशव्याख्याने मूलं तु ‘पदत्वाज्जद्वत्वं’ ‘आद्वैतामत्रस्य’ इत्यादिभाष्य-
प्रयोगः ‘अनुपलक्षणार्थम्’ इत्याद्याधुनिकशिष्टप्रयोगश्च ॥ एतेन कैयटोक्तं
चिन्त्यम् उक्तभाष्यादिप्रयोगागामसाधुतापत्तेः ज्ञापकसिद्धत्येष्टित्वकथनानौ-
चित्याच्चेति रलोक्तमपास्तम् । यूक्याख्याति सूत्रे ‘नष्टोपेष्टिरस्ति’ इति
भाष्योक्त्या पूर्वस्यास्तत्त्वस्याभिमतत्वेन तद्विरोधापत्तेः । अत्र प्रथमसूत्रे विचार-
स्य सर्वत्र निर्वाहस्य सत्त्वेनेतः पूर्वमज्ञापितत्वेन तथाभिमतत्वे कुर्वन्तीत्यग्रे
शङ्कापूर्वकं तत्कथनौचित्येन तदर्थमूरीकृत्य शङ्कान्तरकरणानौचित्येन च
तथान्येनेष्टत्वात् सूत्रशब्देन भाष्यवार्तिकग्रहणेप्यन्येषां ग्रहणे मानाभावेन
तेषामसाधुत्वे इष्टापत्तेः । तत्प्रयोगस्य ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तेषां साधुत्व
आग्रहे प्रोक्तभाष्यादिप्रयोगागामेव तत्त्वसंभवादुत्तरभाष्यस्य निर्दलपाताच्चेति
दिक् ॥ तदेतत्सर्वं हृदि निधायाह—तथाचेति ॥ तस्येष्टित्वे चेत्यर्थः
॥ छाया ॥ कुत्रापि प्रत्याहारे कुत्वं नैव भवतीति तु न नियमः ‘अचोऽष्टु’
इत्यादिभाष्ये एव कुत्वदर्शनात् ॥ इति प्राचः ॥ इत्संज्ञकचकारेपु कुत्रापि
कुत्वं नैव भवतीति ‘स्वसिञ्चीयुद्’ ‘अकच् खरौ’ इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरिति
दाधिमथाः ॥

११ भाष्यकारीयेति “छन्दोवत्सूत्राणि” इति शुक्लयजुष्मतिशाख्य-
मपि ॥

१ यद्यपि छायायां ‘भत्वाज्जद्वत्वं न’ इत्येवं पाठ उपलभ्यते । तथापि
ताहशपाठस्य ‘ऋकता’ इत्येतद्विषयकत्वेन प्रकृतानुपपत्त्युक्तत्वात्प्रकृतोपयोगी
पाठोऽस्माभिः स्थापितः । इति ध्वन्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा 'स सुष्ठुभा स ऋकता गणेन' पदत्वात्कुत्वम्, भत्वाज्जत्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जत्वं, भत्वात्कुत्वं न भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) उभयसंज्ञान्यपीति । उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः । संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्त्वकल्पनेति भावः ॥

(इत्यसाधुत्वनिराकरणम् ॥)

(अथ तद्भावितपक्षनिराकरणाधिकरणम् ।)

(उभयपक्षस्वरूप-तद्भावितपक्षदूषणभाष्यम्)

किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणम्—वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते, तेषां ग्रहणम्, आहोस्विदादैज्मात्रस्य ? ॥

किं चातः ? ॥

यदि तद्भावितग्रहणम्, शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति । आम्रमयम्, शालमयम्, वृद्धिलक्षणो मयण्न प्राप्नोति । आम्रगुप्तायनिः, शालगुप्तायनिः, वृद्धलक्षणः फिन्न न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वयेऽपि दोषसंभवात्प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—उभयथेति । लुगादिसंज्ञासु तद्भावितपक्षस्य, लोपसंज्ञायामदर्शनमात्रस्येति भावः ॥ ननु टिष्ठुमादिसंज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यते, इति सोपि पक्षः शङ्किनुमुचित इति चेत् ॥ न । तत्र हि तद्भावितसंभवादतद्भावितानामेव ग्रहणम्, न च तथा प्रकृते इति उभयथेत्युक्तम् । वृद्धिशब्दे तन्वाद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहणम् । वृद्धिशब्देकत्वे द्वितीयः पक्ष इति भावः ॥ भाष्ये वृद्धिलक्षणो मयडिति । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यस्य वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् ॥ 'वृद्धलक्षण' इति पाठे एषां वृद्धित्वाभावेन समुदायानां वृद्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ फिजिति । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति । न च प्राचामवृद्धादिति फिनाप्येतत्सिद्धं, पुंवद्भावनिषेधोऽप्याम्रगुप्तायनीभार्य इत्यादौ जातेष्वेति

१ दृश्यन्ते इत्यनेन दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति सूचितम् । तेन विपर्ययशङ्का निरस्ता ॥ छाया ॥

२ तद्भावितेति । तेन वृद्धिशब्देन भावितानां विहितानां ग्रहणमित्यर्थः ॥ छाया ॥

३ मात्रेति । सामान्येन विधानादिति भावः ॥ छाया ॥

४ चरस्वर्थे प्रकृत इत्यग्रे योग्यः ॥ छाया ॥

५ तत्रेति । सर्वभासादौ दोषाद्गुणादिशब्दवत् । तेनैकः संज्ञिविशेषणमपरः संज्ञापर इति भावः ॥ छाया ॥

६ सर्वोभास इति । इदं विग्रहप्रदर्शनं तु बहुव्रीहिविशङ्कानिरासाय ।

सिद्ध इति वाच्यम् । आम्रगुप्तायनेरपत्नं युवेत्यर्थेऽणो ण्यक्षत्रियर्षजित इति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येव रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते फिनि तु जितः परत्वाभावात् सिध्येत् । न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः

(आदैज्मात्रग्रहणे दूषणभाष्यम्)

अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम्, सर्वो भासः सर्वभास इति "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" इत्येष विधिः प्राप्नोति । इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः "वृद्धिनिमित्तस्य—" इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(उद्द्योतः) भाष्ये एष विधिरिति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः ॥ तावद्भार्ये आसर्वनाम्न इत्यात्वस्य वतुनिमित्तमिति पुंवत्वनिषेधप्राप्तिः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् ॥

(उद्द्योतः) यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धोऽस्तु तर्हीत्यन्वयः ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—सर्वो भासः सर्वभास इति "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" इत्येष विधिः प्राप्नोतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—उत्तरपदस्य वृद्धि-रुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति ॥

कथं तर्हि ? ॥

"उत्तरपदस्य" इत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे, इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत—सर्वः कारकः सर्वकारक इति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्या-वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यत इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति ॥

(उद्द्योतः) तद्वत्युत्तरपदे इति । समासाक्षिप्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायोत्तरपदस्येत्येवं वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भावः ॥ तत्राधिकारलक्षणायां वीजमाह—तत्र हीति ॥ न च आ अवतीति औः सर्वस्य औः सर्वैरित्यादौ वृद्धिरूपोत्तरपदसंभवः । न चैकादेशे व्यपवर्गाभावः । नेन्द्रस्येति निषेधेन

तत्रहि पूर्वपदप्रकृतिसंख्येण भाव्यमेवान्तोदात्तेन ॥ आद्यपक्षे तु समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥ छाया ॥

७ आवृत्तौ मानाभावात्तत्फलस्यान्यथासिद्धत्वात्सूत्रार्थज्ञानेन तत्र पक्षे दोषोक्तेश्च द्वितीयपक्षं स्वीकरोति सिद्धान्ती—अस्तुतर्हीति ॥ छाया ॥

८ नैवमिति । यत इत्यादिः । यत एतत्सूत्रस्थं निमित्तमेवमर्थकं न विज्ञायते इत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ बहुव्रीहिरिति । व्यधिकरणबहुव्रीहेरन्यत्रावश्यकतयात्रापि लाघवात्तदङ्गीकारादिति भावः ॥ यद्वा अधिकारात्तुकरणप्रथमान्तोत्तरपदशब्देनाभेदोपचारेण वृद्धेर्विशेषणञ्च व्यधिकरणबहुव्रीहिविशङ्का ॥ छाया ॥

पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीकारात् । तथा च सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन औकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो वानुदात्ते इति पाक्षिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम् ॥ तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् । स्वरितत्वाद्वाधिकारलभ इति बोध्यम् ॥

(द्वितीयदूषणनिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति च “वृद्धिनिमित्तस्य—” इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति ॥ कथं तर्हि ? ॥

वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तस्येति ॥

किं च वृद्धेर्निमित्तम् ? ॥

योऽसौ ककारो अकारो णकारो वा ॥

अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् ॥

कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् ? ॥

यस्ययाणामाकारैकारौकाराणाम् ॥

(प्रदीपः) वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति । निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्वाधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयतेऽन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात् । वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते । अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते ॥ योऽसौ ककार इति । कण्ठ्येषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम् ॥ अथवेति । निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितवहुलसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति ।

(उद्धोतः) अन्यथा वृद्धेरिति । वैष्णवात्मकतद्धिताभावाद् वृद्धिनिमित्तग्रहणम् [मितिभार्वः ॥ नन्वर्शःशब्दादर्शआद्यच्चि टाप्य-

१ मानाभावादिति । अत्रचेदं भाष्यमेव मानम् ॥ प्रकारान्तरेणेदं द्युयोजमिति न तत्र भाष्यं मानमित्याशयेनाह—स्वरितत्वेति । उत्तरपदशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञाधिकारगतिरिति भावः ॥ छाया ॥

२ द्वितीयदोषमुद्धरति—यदप्युच्यतेति ॥ छाया ॥

३ नचार्शःशब्दात् स्त्रियां मत्वर्थेऽपि टापि एकादेशेऽन्तवद्भावेन तत्वेचार्शसा भार्या यस्येत्यत्र दण्डः प्रहरणस्यां क्रीडायां सा दाण्डा क्रीडा यस्येत्यत्र च वृद्धिरूपः स संभवतीति वाच्यम् । विकारप्रतिषेधसामर्थ्यात्तत्र वृद्धिरूपतद्धितानाश्रयणात् ॥ छाया ॥

४ कचिच्च पुस्तके कोष्ठकान्तर्गतोपि पाठ उपलभ्यते । परंतु तस्यार्थस्य छायायांशुकत्वात्केनचित्प्रक्षितो भवेत् ॥ इति दाधिमथाः ॥

५ ननु तावद्भार्य इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन वतुरेव तथेति दोष एवात आह—व्यधीति ॥ छाया ॥

६ न चात्र पक्षे निमित्तं यदि फलोपहितं तर्ह्यसंभवः माधुरीभार्य इत्यादावेकप्रयोगे सर्ववृद्धिप्रवर्तकत्वात् । स्वविषये यथायथं वृद्धिप्रवर्तकत्वविवक्षायां वैयकारणभार्येत्यतिप्रसङ्गः अत्रेव्यत्रोपि छान्दसो नैरुक्तो मौहूर्तिक इत्यादिप्रयोगभेदेन सर्ववृद्धिप्रवर्तकत्वात् । स्वविषये कापि तत्त्वायोगव्यवच्छेदविवक्षायां नैरुक्तो मौहूर्तिक इत्यादावपि न स्यात् वैयकारणशब्द एवा-

शंसेत्यादौ वृद्धिरूपसंभव इत्यरुचेराह—अथवेति ॥] व्यधिकारणवहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावात्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तेषामेवेति । एवशब्दोऽप्यर्थः । विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः ॥ ननु वृत्तावमेदैकत्वसंख्यावगतेर्वहुवचनान्ते विग्रहोऽनुपपन्नोऽत आह—निमित्तेति । तत्र कात्स्न्यं प्रतिपत्तिकालिकं न प्रयोगसमवायीति न पारिपद्याभार्ये दोषः । न च वैयकारणभार्येति निषेधापत्तिः, इष्टापत्तेः । अत एवाद्वैज्मात्रस्येति पक्षेऽत्र दोषानुद्भावनम् । तद्भावितानामेवेति पक्षेपि न स्वाभ्यामिति सूत्रे ऐजंशेपि वृद्धिपदसंबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र संपादा । अत एव देविकाशिशपेति सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दर्शित इत्याहुः ॥ आदैज्मात्रग्रहणादेव मालादीनांचेति सार्थकम् । अन्यथास्याऽवृद्धत्वात्प्रस्थेऽवृद्धमित्येव सिद्धे किं तेन ॥

(इति तद्भावितपक्षनिराकरणम् ॥)

(अथ संज्ञासूत्रत्वसाधनाधिकरणम् ।)

(१२ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“अथ संज्ञा” इत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

संज्ञासंप्रत्ययार्थः । वृद्ध्यादीनां शब्दानां ‘संज्ञा’ इत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) संज्ञाधिकार इति वार्तिकम् । तस्य व्याख्यानमथसंज्ञेत्येवमिति । अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः ॥ वृद्ध्यादीनामिति । संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी । वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्त्यर्थः ॥

णोऽतश्चात् । यत्किंचिद्वृद्धेस्तदविवक्षायां तु पारिपद्याभार्य इत्यादावप्रसङ्गः आकारमात्रप्रवर्तकत्वात् । कात्स्न्यविवक्षायां तु यावद्भार्यो दुष्प्रकृत्यः । सर्ववृद्धिबोध्यताविवक्षायां तु वैयकारणभार्येत्यतिप्रसङ्गः योग्यतावच्छेदकणित्वस्याप्यपि सत्त्वात् । निमित्तग्रहणानर्थक्यं चात्र पक्षे स्यादिति वाच्यम् । प्रतिपत्तिकालिकाववृद्धिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वेन कापि दोषाभावात् । तदेतद्वनयन्नाह—तत्रेति ॥ छाया ॥

७ वैयकारणेति । ‘न स्वाभ्याम्’ इति सूत्रस्थकैयटाद्यभिनतशब्देपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ ननु प्रथमपक्षे तदभावितत्वादप्राप्तिरिति फलभेदापत्तिरत आह—तद्भावीति । अपिद्वितीयसमुच्चायकः । अत्र वैयकारणभार्येति ॥ छाया ॥

९ पाणिनिसमतोऽप्ययमेव पक्ष इत्याह—आदैजिति ॥ छाया ॥

१० संज्ञासूत्रत्वसिद्ध्यर्थं पूर्वपक्षप्रतिपादकवार्तिकं खण्डशो व्याचष्टे—संज्ञेति । कर्तव्य इति शेषः ॥ अतएवभेऽनुवादे तथा वक्ष्यति ॥ अतएव ‘कथं कार्यः’ इत्यपेक्षायां तत्प्रकारं प्रतिपादयन्त्याचष्टे—अथ संज्ञेत्येवमिति । प्रकृत्येति । प्रशब्द आदिकर्मणि कृशुच्चारणक्रियाः । तथा च ‘अथ संज्ञा’ इत्येवमधिकारसूत्रं कृत्वेत्यर्थः ॥ वृद्ध्यादय इति । वृद्ध्यादिपदवन्ति सूत्राणीत्यर्थः ॥ छाया ॥

८१ अथशब्दाधिक्यादपेक्ष्यात्वेति अननिरासायाह—तस्येति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) वार्तिकमिति । सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकर्तृत्वं वार्तिकत्वम् ॥ एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्या-
युक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम् ॥ प्रस्तावेति । वार्तिकेऽधिकारश-
ब्दोक्तः स इति भावः ॥ वृद्ध्यादीनां संज्ञात्वाद्भेदनिबन्धनपष्ठ-
नपपन्नेत्यत आह—संप्रत्यय इति ॥ भाष्ये—संज्ञेत्येष इति ।
शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नम् ॥

(९२ आक्षेपसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा

लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञे-
त्येष संप्रत्ययो न स्यात् ॥

इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् ॥

अनर्थकमित्याह ॥

कथम् ? ॥

‘यथा लोके’ ॥ लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि
च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत्—‘देव-
दत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन’ ‘देवदत्त गामभ्याज
कृष्णाम्’ इति ॥ अनर्थकानि—‘दश दाडिमानि
षड्रूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः अधरोरु-
मेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीनः’ इति ॥

(प्रदीपः) यथा लोके इति ॥ कात्यायनेनासंप्रत्यये
लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थ-
कत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति—बहुसूत्रमिति । बहु-
व्रीहिः । प्रकरणं चान्यपदार्थः । समाहारे द्विगुर्वा ॥ अर्थ-
वन्ति चेति । यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्य-
पीत्यर्थः । यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकल-
शङ्का, झटिति समन्वयानवगमाद्वा ॥ दश दाडिमानिति ।
पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम् ॥

१ संज्ञात्वादिति । तथाच वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञाप्रतियोगिकभेदा-
भाव इति भावः ॥ छाया ॥

२ अन्यथा दोषमाह—इतरथेति ॥ हि यतः ॥ छाया ॥

३ इष्टापत्ति निराचष्टे—इदमिति । अविगीतपाठमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ अनर्थकमित्याहिति । अष्टेष्टापत्तिरेवेत्याहिति भावः ॥ छाया ॥

५ नन्वस्तेभूरित्यादौ तत्त्वदर्शनात्तदेककर्तृकस्य कथं तत्त्वमित्याशयेन
शङ्कते—कथमिति ॥ लोके वाक्यद्वैविध्यदर्शनात्तत्र तथा सुवचमित्याश-
येनाह—यथेति ॥ छाया ॥

६ इतिवाक्येति । इत्यादिवाक्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ अभिमान इति ॥ अनेनारुचिः सूचिता । तद्वीजं तु तत्रोत्तरपदाना-
मेव पाठे न तथा दुर्बलमिति ॥ तस्मात्संज्ञापदानिर्देशे सूत्रस्येवपदसमाप्तत्वाद्-
दुष् । यद्वा—बहुपदत्वाद्बहुत्वं सूत्रपदेन सूत्रं तत्समूहो वेति कर्मधारय इति
बोध्यम् ॥ छाया ॥

८ यथेतीति । तद्वत्सूत्रेष्वपि द्वैरूप्यं स्यादिति भावः । एतदर्थमेव भाष्ये-

(उद्ध्योतः) भाष्यकारस्त्विति । अधिकारं विनाऽसंप्रत्यये
दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावादार्थपरिज्ञाने दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति
तद्भावः ॥ वाक्याध्याहारेणेति । इदमिदानीमिति वाक्या-
ध्याहारेणेत्यर्थः ॥ ननु द्विगौ अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वे
ङीप्स्यादत आह—बहुव्रीहिरिति । अन्यपदार्थस्याशाब्दत्वाद्बहुव्री-
हिर्दुर्ज्ञेयोऽत आह—समाहारे इति । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः ।
अत एव त्रिसूत्रीत्यादि सञ्जच्छते । बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्र पाठा-
दित्यभिमानः ॥ नन्वनर्थकदृष्टान्तेऽर्थवन्तीत्यादि व्यर्थमत आह—
यथेति । यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव वाक्यम् । तथापि भाष्ये
पदसमूहे एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तोऽतोऽनर्थकानि वाक्यानीति न
विरुद्धम् ॥ झटिति विनाचार्याचारादिज्ञानेन ॥ पदार्थानां
कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् । स्पष्टकृतोऽपत्यं स्फैयकृतः ॥

(९३ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो
वक्तव्यः ॥ कुतो हेतवत्—वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः
संज्ञिन इति । न पुनरादैचः संज्ञा, वृद्धिशब्दः
संज्ञीति ? ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम् ।)

यैस्तावदुच्यते—‘संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासं-
प्रत्ययार्थः’ इति ॥ न कर्तव्यः ।

(९४ सिद्धान्तवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति ॥

किमिदम्—आचार्याचारादिति ? ॥

आचार्याणामुपचारात् ।

ऽर्थवद्वाक्योदाहरणम् । न केवलमेतत्सूत्रानर्थक्यमात्रेणान्यसूत्राणां तत्त्वमापा-
द्यम् । लोकेऽर्थवतामपि केषांचित्सत्त्वात्तद्वत्संभवासंस्पर्शानामस्तेभूरित्यादी-
नामर्थवत्त्वे वाधकाभावादिति तद्भावः ॥ छाया ॥

९ पदार्थानामिति । मिथ इति शेषः । तथाच प्रत्येकक्रियाध्याहारेण
समन्वयेन संसर्गबोधकत्वेपि महावाक्यस्यातत्त्वेनानर्थक्यम् । एवंच तादृश-
मानर्थक्यमभिहितं ननु पदानामर्थशून्यतारूपं सर्वेषां तेषां तस्य सत्त्वादिति
भावः ॥ छाया ॥

१० यन्नान्तरस्य कर्तव्यतामाह—संज्ञेति ॥ असंदेह इति । बहुव्रीहिः ।
तन्निवर्तकः शब्दो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ‘परा संज्ञा’ इति वक्तव्यमिति या-
वत् ॥ छाया ॥

११ पूर्वोक्षेपवार्तिकं खण्डयितुमनुवदति—यत्तावदिति ॥ छाया ॥

१२ वार्तिकादिकृतिं विनापि तत्प्रतीतिमाह—आचार्येति ॥ आचार्याणां
वृत्तिकाराणां व्यवहारादेवेमानि संज्ञासूत्राणीति निश्चयो भविष्यतीति न ‘अथ
संज्ञा’ इति करणीयमिति भावः ॥

(प्रदीपः) आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपचारो नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रमं व्युदस्यति—व्यवहारादिति । अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः । स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः ॥

(सिद्धान्तवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥ लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते—देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तयोरुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति ॥ वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति—स्फ्यो यूपश्चपाल इति । तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्ति—इयमस्य संज्ञेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वेदे याज्ञिका इति । यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः । वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां द्रष्टव्यम् ॥

(दार्ष्टान्तिकभाष्यम्)

एवमिहापि—इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः—वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः संज्ञिन इति ॥ अपरे पुनः “सिचिवृद्धिः” इत्युक्त्वाऽऽकारैकारौकारानुदाहरन्ति । ते (न) मन्यामहे—यथा प्रत्याव्यन्ते सा संज्ञा, ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति ॥

(प्रदीपः) वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते । यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् ॥ अपर इति । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यमिव्यक्तिः । संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेति भावः ॥

१ संवृते श्रोतृजनसमवहिते गृहादावित्यर्थः ॥ छाया ॥

२ तयोरिति । मातापित्रोरित्यर्थः । द्विविधवृद्धव्यवहाराद्वादिपदेभ्यश्चाचकताग्रह इति भावः ॥ छाया ॥

३ स्फ्यः । खादिरं खड्गसदृशं यज्ञसाधनकाष्ठम् । यूपसूक्ष्मणादि-संस्कृतपशुनियोजनकाष्ठम् । चपाळो यूपे स्थाप्यमानं यूपबल्यसंज्ञकं काष्ठम् ॥ छाया ॥

४ वेदकर्तृत्वेति । पूर्वपक्षमिमांशेनेदम् । सिद्धान्ते तु प्रवक्तृत्ववदित्येवं बोध्यम् । तथाचोक्तम्—“आख्या प्रवचनात्” (पृ. मी. १११३०) इति । तत्तत्पुरुषाणां नामानि तु पूर्वकल्पसमुद्भूतसमानानामरूपत्वादेव । तदप्युक्तं जैमिनिना—“परं तु श्रुतिसामान्यात्” (पृ. मी. १११३१) इति । तत्र श्रुतिसामान्यादित्यस्य “समानानामत्वात्” इत्येवार्थः । अतएव भगवता पाराशर्येणाप्युक्तम्—“समानानामरूपत्वाद्वावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्समृतेश्च” (उ. मी. ११३३०) इति ॥ एतेन श्रुतिसामान्यात् इत्यस्यान्यथाव्याख्यानं शबरस्यान्यादीनां प्रदर्शितोत्तरमीमांसासूत्रानवधानमूलकमेवेति बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु वेदे तिङ्बन्धनत्वेन भाविन्यपि पदार्थे भूतप्रयोगः । अन्यथा प्रथम-कल्पप्रोक्तवेदे नामानुपपत्तिरुद्वेगः । घाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति

(उद्घोतः) भाष्ये इहैवेति । वृद्धिरादैच सूत्रे एवेत्यर्थः ॥

असत्त्वाः शक्तेर्व्याख्यानेनोत्पादयितुमशक्यत्वादाह—वृद्धिशब्द-स्येति । प्रत्यायनशक्तिः प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये उदाहरन्तीति । वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा तदुदाहरणत्वेनाकार्पाद् अक्षेपीदश्रौपीदि-त्युदाहरन्तीत्यर्थः । एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णय वृद्धिरादैचसूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च निर्णयन्तीति भावः ॥ तेन अपराचार्यांस्तोदाहरणेन ॥

(आक्षेपान्तरानुवादभाष्यम्)

यदप्युच्यते—क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञा-संज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति ॥

(१५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः ॥

कुतः ? ॥

आचार्याचारादेव । उक्त आचार्याचारः ॥

(१६ सिद्धान्तहेतुवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ अनाकृतिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवाऽनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि आकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

(प्रदीपः) अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्याद्भेदो

श्रुतिपर्यालोचनायां तु प्रथमकल्पस्यैवासिद्धिरित्यत्र तत्त्वं महान्त एव विदा-कुर्वतु ॥ इति दाधिमथाः ॥

५ ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यन्यत्र ॥ छाया ॥ दाधिमथाः ॥

६ व्याख्यानेनैवेति । न तु मोक्षणेन ग्रीहिष्यपूर्वसाधनशक्तिवदसती सा संज्ञा शास्त्रेणोत्पाद्यते । उक्तहेतोः । न च व्याख्यानाच्छक्तिज्ञानं, शक्तिज्ञानाच्च व्याख्यानमित्यन्योन्याश्रयः । पूर्वव्याख्यानान्नकुलसंभवात् ॥ छाया ॥

७ यद्यप्यसंदेहे प्रथमहेतुः “अनाकृतिः” इत्युक्तो वार्तिककृता, तथापि भगवार्थं सिद्धान्तवार्तिकोक्तहेतुं मध्यमणिन्यायेन तत्रापि संयोजयत् “संज्ञा-संज्ञ्य-” इति पूर्वपक्षवार्तिकमेव सिद्धान्तपरतया योजयति—संज्ञेति ॥ “न वक्तव्यो यतः” इति शेषः (आदौ) । कश्चित् “न वक्तव्यः” इति पाठ एव ॥ छाया ॥ वस्तुतस्त्विदमुत्तरपक्षवार्तिकमेव । प्रथमवार्तिकोक्तहेतुरनुवर्तते ॥ दा०

८ एवो हेतुसौलभ्यद्योतकः । तेन लोकस्य संज्ञात्वेऽपरस्य संज्ञित्वे निश्चिते “का संज्ञा, कः संज्ञी” इति संदेहमाव इति भावः ॥ छाया ॥

९ एकस्य हेतोरुक्तत्वादेव “अनाकृतिर्लिङ्गेन वा” इति वाच्यवदस्योभयत्र संवन्धमभिप्रेत्यासंदेहे साध्ये “अनाकृतिः” इति प्रथमान्तं हेतुत्वेनान्वयायो-ग्यमिति संज्ञादिपदाध्याहारेण व्याचष्टे—अथवेति ॥ छाया ॥

१० साहचर्यादिति । यत्राकृतिस्तत्र भेद इति तत्त्वम् ॥ छाया ॥

लक्ष्यते । तेनायमर्थः—वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा, आदैचां बहु-
त्वात्संज्ञितम् । लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम् । यथा—सर्वा-
दीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते, न त्वेक-
स्यानेका संज्ञा, प्रयोजनाभावात् ॥ आकृतिमत इति ।
अवस्थामेदेवपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवद-
त्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वाकृतिर्जातिस्तद्वद् आदैक्ष्वपि तदभावस्तु न
वृद्धिशब्देपीत्यत आह—आकृत्येति । बहुव्रीहिरिति भावः ॥ अना-
कृतिरित्येतन्मायसिद्धमित्याह—लाघवार्थमिति ॥ नन्वेकस्यापि
तव्यादेरनेकाः कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञाः क्रियन्तेऽत आह—प्रयोज-
नेति । सति हि प्रयोजने तथा; प्रकृते तु न तथा प्रयोजनाभावा-
दिति भावः ॥ प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम् । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमि-
त्यर्थः । वस्तुतो भाष्ये आकृतिमत इत्यस्य मेदवत इत्यर्थः ।
अवस्थामेदेन च तन्नारोपितः सः । आरोपितमेदेन च जातिसत्त्वे
न मानम् । अत एव देवदत्तेत्यादौ न ङीषिति कश्चित् ॥

(सिद्धान्तिहेतुवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गेन वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथ वा—किं चिलिङ्गमासज्य वक्ष्यामि—इत्थं-
लिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते,
नादैच्छब्दे ॥

(प्रदीपः) लिङ्गेन वेति । कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तावदयुक्तम् । यदुच्यते—आचार्याचारा-
दिति ॥

किमत्रायुक्तम् ? ॥

तमेवोपालभ्य 'अगमकं ते सूत्रम्' इति,
तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरि-

तुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेण “अनाकृ-
तिलिङ्गेन वा” इत्याह ॥

(प्रदीपः) तमेवोपालभ्येति । यो हि सूत्रकारमुपाल-
भते—अगमकं ते सूत्रमिति, स कथं वृत्तिकारान्प्रामाण्ये-
नाश्रयतीत्यर्थः ॥ अपरितुष्यन्निति । तयापि परिहारान्तरं
श्रुताऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) स कथंवृत्तिकारानिति । तस्यैवेति भाष्यस्य
तदीयस्यैवेत्यर्थ इति भावः ॥

(तृतीयहेतौ गौरवाक्षेपभाष्यम्)

तच्चापि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तच्चापीति । लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः ।

अनाकृतिः संज्ञेत्येतत्तु न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) लिङ्गेन वेत्येतदिति । लिङ्गैः संज्ञा; इत्थंलिङ्गा
संज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(तृतीयहेतुस्वीकारे लाघवप्रदर्शकभाष्यम्)

यद्यन्येतदुच्यते । अथवैतर्ही इत्संज्ञा न वक्तव्या ।
लोपश्च न वक्तव्यः । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करि-
ष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः
संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते । तेनानुबन्धा-
नामपि निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथवैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । ङकारा-
दिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासङ्क्ष्यते । ततश्च तेषां संज्ञात्वे सति
ङादात्मनेपदमिति करिष्यते । संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं
निवर्तन्त इतीत्संज्ञा लोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ङकारादिष्विति । धात्वादपिठितेष्वित्यर्थः । ननु
संज्ञालिङ्गे कृतेऽपीत्संज्ञाभावे कथं तेषां निवृत्तिरत आह—भाष्ये
स्वभावतः संज्ञेति ॥ तद्व्याचष्टे—संज्ञाश्च संज्ञिनमिति ॥

८ किमत्रेति । शब्दोऽर्थो धेत्यर्थः । निर्धारणे शब्दः ॥ छाया ॥

९ तदयुक्तमेव दर्शयति—तमेवेति । मूलभूतसूत्रकारमेवेत्यर्थः ।

उपालभ्य सनिन्दयुक्त्वा ॥ तत्प्रकारमाह—अगमकमिति । संसर्गाबोध-
कत्वादनर्थकमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१० वार्तिककृतोपीदमभिमतमित्याह—अपरीति ॥ * ‘आचार्याचारात्’ *
इति परिहारेणापरितुष्यन्निति संबन्धः ॥ छाया ॥

११ तृतीयं दूषयति—तच्चापीति ॥ छाया ॥

१२ द्वितीयं तु युक्तमेवेत्याह—अनाकृतिरिति ॥ छाया ॥

१३ लिङ्गेति । प्रतिसंज्ञमित्यादिः । संज्ञेतिचेति । तथाच संज्ञाधिकारा-
संदेहयोः कारणे यथा गौरवं तथात्रापि नास्ति ततो लाघवमित्यविशेषात्त-
न्नीत्येतदुक्तिरयुक्तैवेति भावः ॥ छाया ॥

१४ कात्यायनीयस्तृतीयं लाघवेन समर्थयते—यद्यन्येतदिति । यद्यन्ये-
तद्वचनेनैव साध्यते तथापि संज्ञाधिकारादितो लाघवातिशय एवेत्यर्थः ॥
तमेवाह—अथवैतर्हीति ॥ छाया ॥

१५ संज्ञालिङ्गमिति भाष्यस्यार्थमाह—ङकारेति ॥ छाया ॥

१ एकत्वादिति । स्वरूपेण जाल्यात्मना वेति भावः ॥ छाया ॥

२ बहुत्वादिति । अशब्दसंज्ञेतिनिषेधादादैच्छब्दः संज्ञिपर इत्याका-
रादीनां स्वरूपेण जाल्यात्मना वेति भावः ॥ तथाच ‘अनाकृतिः’ इत्यादेः
‘एका व्यक्तिः’ इत्यर्थकत्वेन घसंज्ञासूत्रे एककोटावेका व्यक्तिः अन्यकोटाव-
नेकव्यक्तयः तत्र सा संज्ञा ताः संज्ञिन इति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

३ तदभाव इति । प्रत्युच्चारणं शब्दभेदस्य सिद्धान्तितत्वेन वृद्धिशब्द-
स्वरूपजातिसत्त्वादिति भावः ॥ छाया ॥

४ न मानमिति । अतएव ‘देवदत्त इति संज्ञा क्रियते’ इति भा-
ष्योक्तिः संगच्छते । अन्यथा गवादिवज्जातिशब्दत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव ॥
॥ छाया ॥

५ कश्चिदिति । अनेनारुचिः सूचिता । तद्वीजं त्वजादित्वात्तत्र टाविति
नेदं फलमिति ॥ छाया ॥

६ लिङ्गेनवेति । असंदेह इत्यस्यानुपपन्नः । तस्यैव प्रकृतत्वाद् ॥ छाया ॥

७ प्रथमहेतुं दूषयति—इदं तावदिति ॥ लिङ्गेन वेत्यस्य वक्ष्यमाणदू-
षणापेक्षत्वावच्छब्दः ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिञ्चत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अपाणिनीयं त्विति । अनन्तस्थलेषु दोषवि-
शिष्टपठने आनुनासिक्यादिवत् प्रतिष्ठाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—“संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्य-
यार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके” इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न च यथा लोके, तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत
आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख
उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म ।
तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरि-
यता सूत्रेण ॥

किमतो यदशक्यम् ? ॥

अतः संज्ञासंज्ञिनावेव ॥

(प्रदीपः) प्रमाणभूत इति । प्रामाण्यं प्राप्तं इत्यर्थः ।
भू प्राप्तावित्यस्याधृषाद्धेति णिजभावे रूपम् । वृत्तिविषये
च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते ॥ दर्भपवित्रेति । प्रमादा-
भावं दर्शयति ॥ प्राङ्मुख इति । प्राञ्च्यौ अभ्युदयहेतु-त्वात् ॥ महतेति । मनःप्रणिधानं दर्शयति ॥ एतच्च सर्व-
मागमाद्बोद्धव्यम् । एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षा-
न्तराणि प्रश्नमुखेन प्रतिक्षिपति—किमत इति ॥(उद्घोतः) ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततद्भावप्रतीत्या चो सति
प्रमाणीभूत इति स्यात् तदविवक्षायां तु प्रमाणमाचार्यः प्रकारान्तरेण
भूत इति अर्थः स्यादत आह—प्रामाण्यमिति । वृत्तिविषये इति
प्रकृताभिप्रायम् ॥ प्रमादः पिशाचादिसंबन्धः ॥ आगमः । संप्रदायः
प्रकृतभाष्योक्तिर्ना ॥ भाष्ये अनर्थकेनेति । बोधार्थरहितेनेत्यर्थः ।
तेन पारायणे सर्वेषामवृष्ट्याथैवि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं
वर्णपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्यमाणसूत्रादिप्रत्याख्यानासङ्गतिः ॥
संज्ञासंप्रत्ययाय संज्ञात्वनिश्चयाय ॥ भाष्ये किमत इति । अत-
स्तादृशकर्तृकत्वात्किं कथमर्थवत्त्वं (यद्) यतस्तद् (अशक्यम्)
अशक्यनिरूपणमित्यक्षरार्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्—संज्ञासंज्ञिनावेवेति । न पुनः
साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते ? ॥(उद्घोतः) साध्वनुशासन इति । अनेन साधुत्वपक्षस्या-
काण्डता वारिता ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

कृतमनयोः साधुत्वम् ॥
कथम् ? ॥१ इदं कालायनीयोक्तसमर्थनं दूषयति भगवान् (तृतीयः)—सिध्यत्येव-
मिति । अयं भावः—यथा संज्ञया सह यः पठितस्तस्यैव सा संज्ञा प्रत्यासक्त्या
नान्यस्येति ‘जीतः क्तः’ इत्यादौ ‘अः क्तः’ ‘टोरधुच्’ ‘डोः क्तः’ ‘अनुप्र-
दात आत्मनेपदम्’ इत्यादि लघुभूतो न्यासः कार्यः ‘इत्थं संज्ञा’ इत्यग्रे
‘आदिस्तेनान्येन सह’ इति सूत्रं कार्यम् । ‘कलादिनान्येन वर्णेन सहो-
च्चार्यमाण आदिर्मध्यगानां उपलक्षणं स्यात्’ इति तदर्थं इति ॥ छाया ॥२ नन्वेवमपाणिनीयत्वे इष्टापत्तिरत आह—अनन्तेति । दुर्ज्ञेयति ।
अयं भावः—यदीदं संज्ञादि नोच्यते तर्हि प्रत्याहारादुपगन्तव्यं निवृत्त्यर्थं ते-
ष्वपि कलाद्यासङ्गनोपम् । ततश्च एओङिति ‘ङ’ संज्ञाविधानसामर्थ्यादेदो-
तोरपि ङसंज्ञत्वात् ङादात्मनेपदमिति दोषेऽभ्यामपि स्यात् । अनुदात्तप्र-
हणे च कुत्रिमत्वादेधत्वादिभ्य आत्मनेपदवद् एकाच इतीणनिषेधोपि स्यात् ।
न स्याच्च वसत्यादिभ्यः । अनुदात्तेषु तेषां पाठस्तु धातुखरवाधनार्थः स्यात् ।
उभयगत्याश्रयेण तु वसत्यादेरिणनिषेधवदात्मनेपदमपि स्यात् । पढोः कः
सि कुत्रिमत्वात्पदसंज्ञकस्य प्रत्ययाकारस्यैव स्यात् द्विर्मुखस्य दीर्घसकथस्य पञ्चा-
क्षस्य । छशां प इत्येतच्च तुदतो भवत इत्यादौ शशपोरेव स्यात् शसंज्ञकत्वात्
द्रष्टा द्रक्ष्यतीत्यादौ न स्यात् अशब्दसंज्ञेति निषेधात् । तथा—ऋच्छत्युता-
मिति प्रथितृकारेण कुत्रिमत्वाद्धृषिष इत्यादीनां किति गुणः स्यान्नर्तः ।
परस्यैपदसंज्ञापि ल्युदण्युलादेशानाकादीनमेव स्यात् । ततश्च शेपादेव परस्यै-
पदमिति नियमादेधत्वादिभ्यस्ते न स्युरिति दिक् ॥ छाया ॥३ तस्याद्यथान्यासमितिसंज्ञादिकं वक्तव्यमेवेत्याह भगवान् सिद्धान्ती—
यथेति ॥ यद्यपि मध्यमसमाधानेनाहुतेन तत्सिद्धिः तथापि तस्य काचि-
त्कत्वं न सार्वत्रिकत्वमिति हृदि निधाय प्रथमसमाधेरित्येव संज्ञासिद्धिरेवादौ
नेति प्रथमपूर्वपक्षस्तदवस्थ इत्यादौ तमनूयासंभवात्तत्त्वमित्येवंप्रकारेण निरा-
करोति—ननु चोक्तमित्यादिसंज्ञिनावेवेत्यन्तेन ॥ दृष्टान्तविधटनेन दूष-
यति—न यथेति । यथा लोके, न तथेत्यर्थः । लोके हि अमप्रमादविप्रलि-प्साकरणापाठवादिषकृदोपाद् दशदाडिमादिवाक्यानामानर्थक्यं भवितुम-
र्हति न तद्वस्तुषु तत्प्रयोजकवक्तृदोषाभावात् परमास्तिकमहर्षिणां अमादि-
शङ्कानवकाशाच्चेति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥ वस्तुतस्तु—ननु चेति आक्षेपराक्षे-
पसारणम् । नयथेति सिद्धान्तिन आक्षेपनिराकरणम् । खण्डनायातुवादत्वे
तु—‘यच्चोक्तम्’ इति ‘यदप्युक्तम्’ इति वा पठनीयं स्यादिति दाधिमथाः ॥४ भूपदेशशुद्धिकृतचित्तविधेपामावमाह—शुचाविति । जनवार्तादिक्-
तव्यासङ्गाभावमाह—अवकाश इति ॥ छाया ॥५ सूत्राणीति पाठः । सूत्रमिति पाठे तु जालमिप्रायमेकवचनम् ॥
यद्वा बहुसूत्रप्रणयनानन्तरं श्रान्तस्योद्वेगादिना प्रमादादि संभाष्येतापि नत्विदं
प्रथमसूत्र इत्येकवचनेनाह ॥ छाया ॥६ नच तत्त्वमेव कथमिति वाच्यम् । यतः श्रुत्यादिप्रमाणानि ज्ञात-
वान् । ‘तन्मे प्रमाणं शिवः’ इत्यभियुक्तोक्तैः ‘ज्ञानं महेश्वरात्’ इति
स्मृतेश्च नित्यप्रमातृतया ज्ञानहेतुतया च प्रमाणं महेश्वरं प्राप्तोस्तत्त्वथेत्यर्थात्
॥ छाया ॥७ प्राच्या इति । ‘प्राचीं देवा अभजन्त पितरोऽवाचीम्’ इति
श्रुतेर्देवाभिरुच्येन च तदातृकृत्यसिद्धेरित्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥८ ननु भवतेः सत्तार्थकत्वे भूतपदानर्थक्यम् सत्तायाः प्रमाणान्तराश्रुत-
त्वेनाविवेक्यत्वात्प्रामाण्यमात्रस्य विधेयत्वेन प्रमाणमितीयैवेष्टसिद्धेः । प्राप्त्य-
र्थत्वे तु चुरादिण्यन्तत्वेन प्रमाणमाधित इति स्यादत आह—जन्मेति ।
छाया ॥

९ प्रकारासंभवमजानपूर्वपक्षी शङ्कते—कुत इति । क्रियत इत्यन्तेन

१० क्रियत इति ‘क्षम्यजन्त्यौ शक्यार्थे’ इतिवत् । इतीति शेषः ॥
छाया ॥११ सिद्धान्ती समाधत्ते—कृतमिति ॥ अलाक्षणीकं हि कार्यं निपातनेन
साध्यत इति भावः ॥ छाया ॥

वृद्धिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मात्
क्तिन्प्रत्ययः । आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाये उपदिष्टाः ॥

(प्रदीपः) कृतमनयोरिति । आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वला-
दनयोरिति द्विवचननिर्देशः ॥ आदैच इति । तेषां च द्वन्द्व-
निर्देशोयमादैच्छब्द इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) द्वन्द्वत्वादिति । अनयोरित्यस्य पदयोरिति
विशेष्यम् ॥ पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादिति भावः ॥ भाष्ये
अविशेषेणेति । प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः ॥ ननु वर्णसमाम्नाये
आकाराद्युपदेशेऽप्यदैच्छब्दस्य किमागतमत आह—तेषांचेति ।
संज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः ॥ तपरइति आदिरन्त्येनेति च तेषां कृत-
योरित्यस्यसंज्ञयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन द्वन्द्वशास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः ।
ऐजिल्यपि तन्मूलकादिरन्त्येनेत्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्ये
ऽक्षरसमाम्नाये उपदिष्टा इत्युक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्—वृद्धिशब्दात्परे
आदैचः प्रयोक्तव्या—इति ॥

(प्रदीपः) प्रयोगनियमार्थमिति । आदैचवृद्धिरिति
प्रयोगो भाभूदित्यर्थः ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नेह प्रयोगनियम आरभ्यते ॥ किं तर्ही ? ।
संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टम-
मिसंबन्धो भवति । तद्यथा—आहर पात्रम्, पात्र-
माहरेति ॥

(प्रदीपः) नेहेति । प्रयुज्यत इति प्रयोगस्तत्र स्वतन्त्रस्य
पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते, अपि तु पदावयवस्य
प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनानागमादिरूपस्य । लोके च केवल एव
वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते, लोके
प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् ॥

(उद्ध्योतः) ननूपसर्जनं पूर्वं परश्चेत्यादिभिः प्रयोगनियम
आरभ्यत एवेत्यत आह—प्रयुज्यतइति ॥ स्वतन्त्रस्येति गत्यु-
पसर्गनिरासः । तौ हि चोर्तकत्वात्परतन्त्रौ ॥ पदावयवस्येति ।
आदिना चोतकाः ॥ युत्तयन्तरमाह—लोकेचेति । शिष्टलोकाभि-

१ अक्षरसमाम्नाय इत्युक्तिस्त्वारस्यमाह—ऐजिल्यपीति । अपिनाकारा-
द्विसमुच्चयः । प्रत्ययस्त्वत्र न श्रुत इति प्रकृतिमात्रं व्युत्पादितम् । बहुवचनं
तु तस्यार्थपरत्वं, न शब्दपरत्वमिति सूचितम् ॥ छाया ॥

२ एतावता प्रबन्धेन प्रधाने साधुत्वे निरले 'आनर्थक्यान्तदङ्गेषु' इति
न्यायेन विधेयान्तरमाशङ्कते पूर्वपक्षी—प्रयोगेति । सच संज्ञातोऽन्तरङ्ग इति
भावः । अत्र पौर्वापर्यरूपः प्रयोगनियमोऽभिप्रेतो न साधुभाषणनियमः ।
तदाह—वृद्धीति । आदैच इति । न च स्वरूपग्रहणम्, अशब्दसंज्ञेति
निषेधात् । यद्यपि साहचर्यमनियतम् आदैच उपदेश इत्यादिदर्शनात् ।
तथापि सति साहित्ये एव तथा नियमः । तत्र स्वरूपाग्रहणेन वृद्धिरादि-
त्यादि प्रयोगो व्यावर्त्यत इति केचित् । अन्येतु केवलाकारादेस्त्वदसंभवेपि
तदन्तर्गते नियमः स्यादित्याहुः ॥ छाया ॥

३ सिद्धान्तीदं दूषयति—नेहेत्यादि—हरेतीत्यन्तेन ॥ छाया ॥

प्रायम् । प्रयुक्तानां चेदमनुशासनमिति भावः ॥ केवलः आदैच-
पदासंबन्धः ॥ भाष्ये संस्कृत्येति । साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थः ॥
अभिसंबन्धः पौर्वापर्यलक्षणः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आदेशास्तर्हीमि स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैच आ-
देशाः ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं
पश्यामः ॥

(प्रदीपः) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानशब्दोऽर्थवाची
तिष्ठन्त्यस्मिञ्शब्दा इति स्थानम् । न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो
वक्तुं शक्तास्तेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम् । तथा हि
षष्ठ्यभावेपि तदर्थसंज्ञावाङ्मवत्येव स्थान्यादेशभावो यथा
'नामि नभं च' 'परस्त्री परशुं च' इति ॥

(उद्ध्योतः) पष्ठ्यभावेपि नामि नभमित्यादावादेशदर्शना-
दाह—स्थानेति । षष्ठीस्थाने इति—सूत्रगत इति शेषः । तत्र हि
सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरणव्युत्पत्त्यार्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसङ्गावाची
च तत्रेणोपादीयते । अन्यथा केवलार्थशब्दं प्राप्तिशब्दं वोपाददीत ।
एवंच—याऽनियोगा षष्ठी सा प्रसङ्गनिरूपितसंबन्धार्थिकैवेत्येकोऽर्थः ।
द्वितीये तु षष्ठीशब्दो लक्षणया स्थानिपरः । स्थाने इति सप्तमी वाच्य-
स्यार्थास्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या । योगशब्दश्च युज्यत इति
व्युत्पत्त्या आदेशवाची ततोर्शाद्यच् । तेन स्थानी स्वार्थभिधा-
नसमर्थादेशवानित्यर्थ इति भावः ॥ भाष्यस्य तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य
स्थानिनो योऽर्थस्तस्य वाचका उच्यन्ते । न चात्रादैक्षु षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्य स्थानिनोऽर्थानभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्था-
भावादिति षष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः ॥
तदर्थसंज्ञावादिति । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसंज्ञावादि-
त्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु स्थानं प्रसङ्ग एव । सचार्थवत् एव । अर्थप्रत्या-
यनाय शब्दप्रयोगात् । एवंचार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः संबन्ध
इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशेति वदन्ति ॥

४ द्योतकत्वादिति । अनेन वाचकानां तेषां निरासः । इदमामन्तस्या-
प्युपलक्षणम् । उपसर्जनस्य परार्थाभिधायित्वात् आमन्तस्थानभिव्यक्तपदार्थत्वा-
त्तत्त्वमिति भावः ॥ छाया ॥

५ एवं प्रयोगनियमार्थत्वे खण्डिते पक्षान्तरमाशङ्कते पूर्वपक्षी—आदेशा
इति ॥ छाया ॥

६ सिद्धान्तीदमपि निरस्यति—षष्ठीत्यादिपश्याम इत्यन्तेन ॥ छाया ॥

७ अन्यथा केवलेऽर्थे प्रसङ्गे वा विवक्षिते ॥ छाया ॥

८ व्युत्पत्त्येति । कर्मत्यादिः ॥

९ वाचक इति । आदेशा इति शेषः ॥ छाया ॥

१० अभिमतार्थस्य प्रसिद्धार्थतोपि लाभार्थैयटश्चिन्त्य एवेति ध्वनयन्नाह—
वस्तुत इति । एवेन द्वितीयार्थनिरासः । भाष्यस्य तु स एवार्थोभापीति
भावः ॥ एतेन कैयटोक्तं चिन्त्यम् । अत्र स्थानशब्दादुक्त्या तद्व्युत्पादनस्या-

(आक्षेपभाष्यम्)

आगमास्तर्होमे स्युर्वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते । लिङ्गेन च । न चात्र षष्ठी, न खल्वप्यागमलिङ्गं पदयामः ॥

(प्रदीपः) आगमा अपीति । अत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः ॥ लिङ्गेन चेति । देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गं तत्र क्रियत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अत्रापीति । वस्तुतोऽवयवपञ्चेवागमा उच्यन्ते इत्यर्थो भाष्यस्य ॥ कलादिलिङ्गमव्यावृत्तये आह—देशेति । देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थयत्नसाध्यागमप्रतीतिर्यत्नाभावे नेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च । द्वयोश्चैतद्भवति ॥

कयोः ? ॥

विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा ॥

तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति ॥

तच्च न, द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव ॥

(प्रदीपः) इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति ॥ देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम्, गौरश्च इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम् ।

काण्डताण्डवत्वात् । तत्सूत्रगतस्य तु तस्य तदर्थकत्वेन तथा व्याख्यानानौचित्यात् । प्रकृतानुपयोगाच्च । नहि तस्य तत्त्वं विनाशप्रत्यक्षं षष्ठीपदस्य तदर्थलक्षकत्वं न युज्यते येन तस्य तत्त्वप्रतिपादनं प्रकृतोपयोगि स्यात् । किंच षष्ठ्यर्थभावादिति दुर्वचमेव षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य वस्तुभावे सत्त्वात् । सुष्ठुपास्य इत्यादौ तत्राशक्तानां तत्त्वदर्शनाच्च । सर्वेसर्वपदा—इति न्यायाश्रयणं तु अत्रापि तुल्यम् । प्रकृतभाष्यस्य प्रायोभिप्रायेण तत्र परिभाषाश्रयणोपपत्त्या नाभि नभमित्यादौ तदङ्गीकारेऽपि बाधकामावात् । एवं च षष्ठीनिर्दिष्टस्य षष्ठीस्थाने इति परिभाषोक्तेः प्रायेणादेशविधौ षष्ठ्यन्तेनैव स्थानिनो निर्देशाच्चेत्याशयः ॥ नन्वेवमुक्तरीत्याऽयं परिहारो न सम्यगिति चेत् । न, वृद्धिर्यस्येति सूत्रे वृद्धिशब्दस्यादैजादेशागमादर्शनात्प्राणिनेः स्थान्यादेशभाव आगमागमिभावश्च न संमत इत्यत्र तात्पर्यात् । इति रत्नोक्तमपास्तम् । हेतोराभासत्वाभावाच्च तथोक्तेरावश्यकत्वात् । त्वदीयतात्पर्यस्याशब्दार्थत्वाच्च ॥ छाया ॥

१ एवमादेशपक्षे निराकृते पूर्वपक्षी आगमत्वमापादयति—आगमा इति । संज्ञाद्वारेण परनिर्दिष्टानामादैचान्तावयवत्वं कथंचित्प्रतीयमानं संज्ञाविधानादन्तरङ्गमिति भावः ॥ छाया ॥

२ सिद्धान्तीदमपि निरस्यति—आगमा इत्यादि पदयाम इत्यन्तेन ॥

३ ननु न व्याख्यामिल्यादौ षष्ठ्यभावेऽप्यागमत्वं दृष्टमत आह—अत्रापीति ॥ अयंभावः—षष्ठीपदेन प्राग्वत्षष्ठ्यर्थस्यागम्यर्थविधानसामर्थ्यं विवक्षितम् । षष्ठीस्थान इत्यत्राद्यन्तावित्यनुवर्तिते स्थानशब्दः सप्तमी च प्राग्वत् । योगेऽपि प्राग्वत् आगमवाचीति विशेषः । षष्ठीपदमागमिपरं

तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् ॥ अन्ये तु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोजातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावं चार्थयोरेव मन्यन्ते ॥ न चादैच्छब्द इति । न ह्यस्य कश्चिन्नैकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) इदं खल्वपीति भाष्यं पूर्वोक्तपक्षाणामसंभवं प्रतिपादयति ॥ [तद्याचष्टे—विशेषणेति ॥] अस्तिसामानाधिकरण्यमिति । न च तादृशे संज्ञासंज्ञित्वसंभावनेति भावः ॥ इत्युभयोरिति । विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनास्थलप्रदर्शनायेत्यर्थः ॥ संज्ञासंज्ञिनोरपीति । उद्भिदादिसंज्ञा हि स्वरूपेणैव संज्ञिनं सजातीयाद्यागान्तराद्विजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिन्नतीति विशेषणम् । संज्ञी च व्यवच्छेद्यः सन्निवेश्यः । विषयताविशेषरूपमपि तत्तयोरस्त्येवेति भावः ॥ प्रसिद्धीति । द्वयोर्हि प्रतीतेत्यादिना भाष्ये उक्तमेतत् । यद्वा सत्यपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे संज्ञासंज्ञिनोर्विशेष्यविशेषणभावो लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसंबन्धः । तत्तु न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादेश्चार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्यासङ्गतेः । संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसंबन्धाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसङ्गतेरत आह—तत्त्विति ॥ भिन्नप्रवृत्तौत्यनेन पर्यायनिरासः ॥ वस्तुतः इदं चिन्त्यम् । अग्रे देवि सरस्वति इडे काव्ये विह्वये एतानि तेऽग्रे नामानीत्यादौ नामञ्चिते समानाधिकरणे इत्यस्य व्यावृत्तये तत्र सामान्यवचनग्रहणमिति तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधोपपत्तेः । युगपदधि-

प्राग्वत् । आगमी आगम्यार्थविधानसमर्थागमवाच्यत्वमतीत्यर्थः । नचागमस्यानर्थकत्वेन तद्वाधितम्, अनागमकानां सागमका आदेशा इति सिद्धान्तात् । एवंचात्रापि सोऽभिधेयत्वेनोपेक्ष्यते । भाष्यं तु प्राग्वदेव व्याख्येयमिति ॥ छाया ॥

४ वस्तुतः इति । लिङ्गशब्दस्थल इति शेषः ॥ छाया ॥

५ यत्नेति । पूर्वां स्थित्यादौ पूर्वादिग्रहणमेव लिङ्गं यत्न इति भावः ॥ छाया ॥

६ सिद्धान्ती पूर्वीकपक्षाणामसंभवमेव सूचयन्संज्ञासंज्ञिभावनिर्णये दृढतरां युक्तिं प्रतिपादयति—इदमिति ॥

७ शङ्ककवाच्यं स्वयमेवाशङ्कते—तत्रेति ॥ छाया ॥

८ सिद्धान्ती निरस्यति—तच्च नेति ॥ लोक इति मध्यमगिन्यायेनायेति ॥ छाया ॥

९ तदेवं तन्निरासे परिशेषात्संज्ञासंज्ञिनावेवेत्याह—तस्मादिति ॥ छाया ॥

१० संज्ञासंज्ञिनोरिति । मध्यमगिन्यायेनान्वयः ॥ छाया ॥

११ इदं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामिति विशेषणम् ॥ छाया ॥

१२ विरोधेति । त्वन्मते तस्यैवाभावेनाप्राप्त्या तत्सार्थक्योक्तेस्तच्छङ्कायाश्चासंगतत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१३ अयं पक्षश्चाथे द्वन्द्व इत्यत्र भाष्येऽङ्गीकृतो निराकृतश्च । तदाश्रयस्त्वित्थं मञ्जूपायां व्यक्तीकृतः—‘युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वः’ इति न्यासस्य—अधिकरणं वर्तिपदार्थो तयोर्युगपत्पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्व इत्यर्थः । एवंच रामकृष्णावित्यादौ रामपदेन रामकृष्णयोः कृष्णपदेन च तयोरभि-

करणवचनतापक्षे पट्टीमृद्याविलयत्र समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भाव-
शङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च ॥ विशेषणत्वादिकं चोपपद्यत इत्याह—
विशेषणेति । भाष्ये संज्ञासंज्ञिनोऽ इत्यत्र संज्ञिपदेन संज्ञि-
समर्पकः शब्दोऽभिप्रेतः । संज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं संज्ञिनि-
तत्सम्बन्धात् । संज्ञिवोधकशब्दे च संज्ञिगततत्तद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
एवं च वृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच इति बोधः । वृद्धिशब्दवत्त्वं च
लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः ॥ अन्येत्येति । संज्ञासंज्ञिनोस्तु
प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यम् । एकविभक्तिकत्वं त्वत्र पक्षे
शब्दद्वारा बोध्यम् । विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा । भाष्ये संज्ञासं-
ज्ञिनोरित्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः ॥ अन्येत्येति मतेऽस्त्व-
वीजं तु प्रतीतपदार्थकयोरिति बहुव्रीहिस्वरसम्भङ्गः ॥ विशेषणविशे-
ष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ननु वैया-
करणानामादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थक एवेत्यत आह—नहीति ।
वृद्धिशब्दाथान्ययोग्य इति शेषोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ केचित्तु वृद्धादि-
शब्दाः शब्दपरा एव । वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति बोधः ।
तदुक्तं हरिणा—

“वृद्धादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः ।

आदैचप्रत्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभिः ॥”

इति । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्र त्वेतावान्संदेहः—कः संज्ञी का संज्ञेति ॥

धानाद्भवति द्वन्द्वः । गामश्वमित्यादौ तु गवादयो भिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव
पृथक् प्रत्यायन्त इति न दोषः ॥ विरूपाणामिलेकशेषस्तु नात्र, द्वन्द्ववि-
धिसामर्थ्येन समानार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि स-
मानार्थतायामेवैकशेषात् । पट्टीमृद्याविलयत्र पुंवत्त्वमपि न, वृत्तेः प्रागपि यत्र
सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तेः । सहभूतयोरेव युगपदर्थबोधनसामर्थ्यमिति
नान्यतरवैयर्थ्यम् । द्वन्द्वविषयं चैतत् । अतः केवलरामपदाद्रामं कृष्णं चेति
वाक्यघटकाच्च नोभयबोधः । वेदे तु क्वचिद्वाक्येऽपि सा द्यावा ह क्षमे-
त्यादौ । एकैकेनार्थाभिधानेऽपि तिष्यपुनर्वस्योरितिसूत्रस्थवहुवचनस्येत्यनेन
सर्वो द्वन्द्वो विभाष्यैकवद्भवतीतिज्ञापनात्पक्षे धवखदिरमित्यादिसिद्धि-
रित्यङ्गीकाराशयः ॥ सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा दुरूपपादाचे-
त्यादिनाभ्यस्य तु ‘दुःखत्वं प्रतीतावनुपारोहात् । तथाहि—वृद्धव्यवहारादि
शब्दार्थावसायः । न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं लोके दृश्यते । न
च प्लक्षशब्दस्य लक्षणा, न्यग्रोधशब्देनैव तद्भावात् । द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्या-
न्यथासिद्धेश्च ॥ समूहस्यावयवोपेक्षद्वित्वादिमतः समुदायात्प्रतीतिः ॥ दुरूप-
पादेल्यस्य दुष्टं निःसारमुपपादनं यस्याः सा निष्प्रमाणेत्यर्थः इति ॥ दाधि०

१ समानमधिकरणमभिधेयं ययोरिति व्युत्पत्तिः पूर्वमते । समानमधिकर-
णमाधाराधेययोः प्रवृत्तिनिमित्तयोरितिव्युत्पत्त्यनुसारेणाह—अन्ये स्थितीति ॥

२ ननु सर्वं नाम धातुजमिति व्युत्पादने तत्रापि कश्चिदर्थः प्रसिद्ध
एवात आह—वृद्धीति । लोकप्रसिद्धेत्यादिः ॥ छाया ॥

३ इत्याशय इति सूचितामरुचि प्रकटयन्प्रागुक्तीत्या सिद्धान्तमाह—
केचित्स्थितिः ॥ छाया ॥

४ स्वरूपोपेति । तद्वोधका इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ शब्दैराकारादिभिः ॥ छाया ॥

६ निर्णयितव्यं विशेषमभिधानुपपक्षिपति स्वयमेव—तत्रेति ॥ संदेह
इति । स्वादिति शेषः ॥ छाया ॥

स चापि क सन्देहः ? ॥ यत्रोभे समानाक्षरे ॥ यत्र
त्वन्यतरल्लघुं सा संज्ञा, यद्गुरु स संज्ञी ॥

कुत एतत् ? ॥

लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ॥ तत्राप्ययं नावश्यं
गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति ॥ किं तर्हि ? अना-
कृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः
संज्ञिनः । लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य
देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये यत्रोभे इति । प्रत्यय अनीयरित्यादौ ॥
लघ्वर्थमित्यस्य लघ्वर्थमित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवाऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्द-
श्चावर्तते, नादैच्छब्दः । तद्यथा—इतरत्रापि देवद-
त्तशब्द आवर्तते, न मांसपिण्डः ॥

(प्रदीपः) आवर्तिन्य इति । देवदत्तादिशब्दा हि दा-
नादिप्रतिपादनायावर्तन्ते ॥

(उद्ध्योतः) न मांसपिण्ड इति । दूरस्थस्यापि नामोच्चारण-
मात्रेण दानादिसंभवादिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा ॥

७ उभे विधेयानुवाचे ॥ छाया ॥

८ लघु अल्पाक्षरम् ॥ छाया ॥

९ ननु सर्वनामसंप्रसारणसर्वनामस्थानकर्मप्रवचनीयादौ वैपरीत्येन न
लाघवमिति तत्र कथम् । नचान्वर्थत्वाय तत्, तत्त्वनिबन्धनस्य तस्य संज्ञा-
त्वनिर्णयात्प्रागसिद्धेरत आह—तत्राप्ययमिति ॥ निर्णयेऽपि अध्येतव्यः ।
सूत्रकारो वा संज्ञासंज्ञिभावो वा ॥ धोपेति । निर्णयकत्वेन स्वीकर्तुमित्यर्थः ।
अन्यस्यापि तस्य तादृशस्य त्यागे मानाभावात् ॥ इदं तु स्पष्टत्वात्प्रागुक्तम् ।
ननु तदेवादर्थव्यमिति भावः ॥ छाया ॥

१० अनाकृति । अस्य प्रागदूषितत्वादिति भावः । अपिर्लाघवसमुच्चा-
यकः । तथाच क्वचित्किंचिदाश्रयणीयमिति भावः ॥ छाया ॥

११ लाघवार्थमिति । अन्यथा व्यावृत्तानुवृत्तिभिन्नभिन्नधर्मोक्तौ प्रतिव्य-
क्तिनिर्देशे वा गौरवं स्यात् । तथाच हलोनन्तरा इत्यत्र विशिष्टानुवाचस्य
संज्ञित्वमिति भावः ॥ छाया ॥

१२ यद्यनाकृतिशब्देनाखण्डपदत्वं विवक्षितं तर्हि तदपि सर्वनामादिसंज्ञा-
त्तत्त्वव्याप्तमत आह—अथवेति आवर्तिन्यः प्रदेशेषु पुनः पुनरुच्चार्य-
माणाः । संज्ञी तु तदधीनप्रतीतिकत्वात्स्वरूपेण नोच्चार्यते । तदाह—वृ-
द्धीति ॥ छाया ॥

१३ न केवलमत्रैवेदं किंतु लोकेऽपीत्याह—तद्यथेति ॥ छाया ॥

१४ दूरस्थेति । तथाच स्मृतिः—

‘दूरस्थं पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।

दाता तत्फलमामोति प्रतिग्राही न दोषभाक् ॥’

इति ॥

१५ ननु संज्ञाया अपि नावर्तननियमो गुणस्यापि नास्तः ‘पुमानर्थं जनि-
प्यते असौ नामेति नामधेयं गृह्णाति यत्तद्गुणमेव भवति’ इति गुणे
दर्शनादत आह—अथवेति । रूपेण संज्ञाद्वारेण वा पूर्वनिर्दिष्टोऽनुवाच इ-

कुत एतत् ? । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा—इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ततश्चादेङ् गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः ॥

(उद्ध्योतः) सतो हीत्यादिना न भावरूपं विवक्षितमभावापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत्त आह—बुद्धेति । अत एव सावर्णिभविता मनुस्मृत्यादौ न दोषः । एवं च सच्छब्देन पूर्वं बुद्ध्या विषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः ॥ बुद्धिसत्तासमाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात् । तत्त्वं हि पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह—शब्देन पूर्वमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं “वृद्धिरादैज्” इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । मङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति ॥ सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा “अदेङ् गुणः” इति यथा ॥

(प्रदीपः) इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठक्रमः, आर्थस्वन्यथा क्रमः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति ॥ अपृक्त एकाक्षप्रत्यय इति परिभाषा, न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः । अपृक्तशब्देन ह्येकाकी कथ्यत इत्यनेनानियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते ॥

त्यर्थः । संज्ञाविधौ तस्योद्देश्यत्वम्

‘यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्’ ।

सिद्धं धर्मिणमुद्देश्य साधो धर्मो विधीयते ॥’

इति न्यायादिति भावः । तदाह—सतो हीति ॥ छाया ॥

१ न न्येवमत्र सूत्रे वेपरीत्यापत्तिरित्याह—कथमिति ॥ छाया ॥

२ लाघवादिभिर्व्यवस्थामत्र हृदि निधाय पाठ्यत्यये बुद्धिपूर्वं हेतुमाह—एतदेकमिति ॥ छाया ॥

३ लोकदृष्टान्तमुक्त्वा शास्त्रदृष्टान्तमाह—सर्वत्रैवहीति । हिंमिष्ये । बहुष्वपीत्यर्थः । यद्वा कचिदभिमतार्थबोधनान्यान्यथा पाठेऽपि शब्दबोधोपयोगिसामग्रीसंपादनायान्यथावाक्यरूपनमावश्यकमिति सर्वत्र तदस्तीति न व्यभिचार इत्याह—सर्वत्रैवेति ॥ छाया ॥

४ विधेति । सत्ताजातिबोगिविवक्षापि न अदेङादावतिप्रसक्तोरित्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ कृतत्वमिति । अज्ञातस्यानुवादानुपपत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

६ आसक्तीति । आसत्तेरुपस्थितिरूपत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

७ ननु ‘आर्धधातुकं’ शेषः ‘कृदतिङ्’ ‘स्वं’ रूपं शब्दस्य ‘अपृक्त एकाऽङ्’ ‘अष्टुदित्सवर्णस्य’ ‘तपरस्तत्कालस्य’ ‘आदिरन्त्येन’ ‘येनधि-

(उद्ध्योतः) भाष्ये माङ्गलिको मङ्गलप्रयोजनः ॥ महतः अर्थतः ॥ एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् ॥ मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम् ॥ प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति । तेन समाप्तिरर्थाक्षिप्ता ॥ आर्थस्वन्यथेति । आदैज् वृद्धिरित्याकारः । आनुपूर्वीज्ञानस्यैव सतिविधया हेतुत्वादिति भावः ॥ कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह—अन्ये त्विति । लाघवादयः । आदैचो वृद्धिपदामित्रा इत्यर्थः । एवं चानुपूर्वीव्यत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थक्षम्यतामिति बोध्यम् । अत्रैकैशब्दः प्रथमार्थकः प्रथमं तथाकरणं मङ्गलार्थमेव । एवं चान्यत्रापि तथाकरणमुद्देश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः ॥ परिभाषेति । तदा हि यत्रापृक्तपदं तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात्प्राथम्यं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ वस्तुत इदं वृद्धिसूत्रेणैव युवचम् । किं चैवमपृक्तसंज्ञायामित्यादि भाष्यवार्तिकव्यवहारानुपपत्तिः ॥ केचित्तु परिभाषात्वेपि एकाक्षप्रत्यय इत्येतदुद्देशेनापृक्तपदवद्देशस्थत्वं विधेयम् पदपरत्वार्थं तवापि लक्षणवश्यकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयार्थं तावत्पर्यन्तलक्षणाया उचितत्वात् । पैदत्रयाध्याहारं गौरवाच्च । एवं च परिभाषात्वेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव पूर्वपाठो युक्तः । आनुपूर्वीव्यत्यासाद्बोधस्तूमयोः सम इति वदन्ति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

दोषैवान्वत्त्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमेऽपि हि संज्ञां क्रियते—“तस्य परमात्रेडितम्” इति । तत्रापि दमनुवर्त्य स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये अनुवर्त्य स्यादिति । तच्चासंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवाऽस्थानेऽयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ।

धिस्तदन्तस्ये’त्यादावपि तथा सत्त्वात्कथमेकत्वमत आह—अत्रैकेति ॥ छाया ॥

८ कैयटं खण्डयति—वस्तुत इति ॥ वदन्तीत्यशान्वयः ॥ छाया ॥

९ तत्त्वमभ्युपेक्षापि खण्डयति—केचित्त्विति ॥ छाया ॥

१० पदत्रयेति । यत्र तत्रोपतिष्ठते इतीत्यर्थः ॥ पददोषापेक्षया वाक्यदोषस्य शुभभूतत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

११ न केवलमुक्तहेतुत एव तदधिकाराकरणम् । अपितु दोषवत्त्वादपीत्याह—दोषेति ॥ छाया ॥

१२ संज्ञेति । कचित् ‘संज्ञाः क्रियन्ते’ इति बहुवचनं दृश्यते तत्र ‘आष्टमे’ इत्यपि पाठो भवेत् । अव्ययीभावोऽभिधेयौ समाश्रयणीयः । अन्यथा बहुवचनानुपपत्तिः । परं त्वपिशब्दस्तेषां निरर्थकः स्यात् । तस्मादेकवचनान्त एव ‘संज्ञा क्रियते’ इति पाठः ॥

१३ असंबद्धेति हेतुद्वयम् । ‘व्यवायाज्ञानुपपत्तेर’ इति न्यायवाधितस्याहुरूपपादमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ क्रियमाणोऽप्ययं यत्नो निष्फलत्वादनूचित इत्याह—अथवेति ॥ अयं संज्ञाधिकारः । इदं संज्ञाकरणम् । लोकात् तद्व्यवहारात् ॥ अस्य हेतुत्वाय विपरीतव्याप्तिमाह—तद्यथेति ॥ उपेति । कालान्तराविवक्षया व्यवहारपरम्परया वा तत्त्वात्तथा निर्देशः ॥ छाया ॥

तद्यथा—अगोत्राय कश्चिद्वां सक्थनि कर्णे वा
गृहीत्वोपदिशति—अयं गौरिति । न चास्मायाचष्टे
'इयमस्य संज्ञा' इति । भवति चास्य संप्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) अस्थान इति । अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं
लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबन्धः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अस्थाने अनवसरे । भिद्यते विलक्षणं भ-
वतीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्रैतत्स्यात्—'कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्धः' इति ॥

(उद्ध्योतः) अभिसंबन्धः संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं
शक्य इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः ॥

कैः ? ।

आचार्यैः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्रैतत्स्यात्—यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति
तस्याकृत इति ॥

(उद्ध्योतः) तस्याकृत इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थः । तथा च
तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लोकेऽपि हि यस्मै सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृतः ।
अथ तत्र कृतः, इहापि कृतो द्रष्टव्यः ॥

(उद्ध्योतः) अथ तत्रेति । अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः ।

(इति संज्ञाधिकारसंज्ञासंज्ञिसंदेहापाकरणाधिकरणम्)

१ अनवसरे निवर्त्यसंदेहशून्यविषये ॥ छाया ॥

२ एतदाक्षिपति—तत्रैतदिति । तथोक्तावेतद्वैषम्यं संभावितमित्यर्थः ।
पूर्वैः व्यवहर्तृभिः । कृतः व्यवहृतः ॥ आद्यसंकेतकर्त्रेण सृष्टः उपदेष्टा तु
सन्तमेव बोधयति, इह त्वसतः कथं सृष्टिबोधनं चेति भावः ॥

३ उत्तरमाह—इहापीति । कृत एव संबन्ध उत्तरकालं बोध्यते
॥ छाया ॥

४ अन्यकृत एव बोधनीय इत्यनियमादुत्तरमाह—आचार्यैरिति ।
प्रश्नानुरूपमुत्तरम् ॥ ततश्चोपदेशः सुकर इति भावः ॥ छाया ॥

५ संभवत्युपदेष्टृत्वे श्रोत्रा कथं बोद्धव्यमिति शङ्कते—तत्रैतदिति ॥
छाया ॥

६ परिहरति—लोकेऽपीति ॥ इहापीति । सामानाधिकरण्यनिर्देशेने-
त्यर्थः ॥ छाया ॥

७ आदिना 'अयं गौरिति वाक्यप्रयोगसामर्थ्यादिपरिग्रहः' ॥ छाया ॥

८ आदिष्माप्रस्य संज्ञेति सिद्धान्तपक्षे दोषमाह—सत इति ॥ छाया ॥

९ सत इत्यादेर्विरोधं दर्शयन्व्याचष्टे—सत इति । संज्ञिनि तद्विधा-
यके ॥ छाया ॥

(अन्योन्याश्रयपरिहाराधिकरणम्)

(१८ अथान्योन्याश्रयाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदा-
श्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संतः संज्ञिनः संज्ञाभावात् । तदाश्रये संज्ञाश्रये
संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ का
इतरेतराश्रयता ? ॥ सतामादैर्चां संज्ञया भवित-
व्यम्, संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते । तदेतदितरेतरा-
श्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प-
न्ते । तद्यथा—नौर्नावि^{१३} वद्धा नेतरत्राणाय भवति ॥

(प्रदीपः) सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चायं दोषो
नानुवादे—वृद्धिर्यस्येत्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरि-
तार्थत्वान्मृजेवृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) सतो वृद्ध्यादिष्विति । सतो निष्पन्नस्य सं-
ज्ञाभावात्संज्ञासंबन्धात् तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञिविधायके
शास्त्रे मृजेवृद्धिरित्यादौ ॥ वृद्ध्यादिषु वृद्ध्यादिपदेषु ॥ इतरे-
तराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः । अविद्यमाने सं-
बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

(इतराश्रयिदृष्टान्तभाष्यम्)

ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि
दृश्यन्ते । तद्यथा—नौः शकटं वहति, शकटं च
नावं वहति ॥

(प्रदीपः) ननुच भो इति । नौर्शकटस्याभिमतदेशान्त-
रप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम् ॥

(उद्ध्योतः) वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपि तत्फलती-
त्याह—नौशकेति ॥

१० तदेतदिति । संज्ञासंज्ञिद्वयरूपमित्यर्थः ।

११ तत्रेष्टापत्तिं परिहरति—इतरेतरेति । मुख्यकारणस्य हि सहकारिका-
रणसमवधानाच्छक्तिलाभः सहकारिणोऽपि सा शक्तिः स्वोपकार्यव्यापारमपेक्ष्य
भवेत् तदैकव्यापारात्पूर्वमितराप्रवृत्तिनियमात्कार्यानारम्भ एव स्यादित्यर्थः
॥ छाया ॥

१२ नौर्नावीति । कर्णधाररहितं नौद्वयं मिथः संबद्धं मिथः परतीरप्राप-
णाय न भवतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ ननु संज्ञाविधानसामर्थ्याद्विधिषु भाविसंज्ञाविधानेनायं न दोषोऽत
आह—विधौ चेति ॥ सिचि वृद्धिरित्यादवित्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ भगवता सर्ववार्तिकस्याविश्रुतत्वात्तदक्षरस्वरस्यादाह—सत इति ॥
छाया ॥

१५ तत्र व्यभिचारमाशङ्कते—ननु चेति ॥ छाया ॥

१६ नौशकटस्येति । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ छाया ॥

१७ तत्फलतीति । देशान्तरप्राप्तिरूपफले तत्सत्त्वात्तत्रापि सत्त्वमिति
भावः ॥ छाया ॥

(दृष्टान्तनिरासभाष्यम्)

अन्यदपि तत्र किञ्चिद्भवति जलं स्थलं वा ।
स्थले शकटं नावं वहति । जले नौः शकटं वहति ॥

(इतरेतराश्रयिदृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम् ॥

(दृष्टान्तान्तरनिराकरणभाष्यम्)

तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति ॥

(प्रदीपः) सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम् ॥

(उद्ध्योतः) सामग्र्यन्तरेति । कारणान्तरेत्यर्थः ॥ सूत्रकं
कीलकादि ॥ न च सामान्यलक्षणया भूतभाविसकलविषयकश-
क्तिग्रहः संभवत्येव । अन्यथा तवापि तत्तद्बोद्धव्युद्धौ असंनिहि-
तसकलाकारविषयकशक्तिग्रहासंभवेनानुवादेपि दोषः स्यात् । सा-
मान्यलक्षणानङ्गीकारेपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव
कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् । जातिप्र-
कारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जा-
त्याश्रयत्वसंबन्धस्य वक्तव्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात्
तद्बोधासंभवेन मृजेवृद्धिरित्यत्र तज्जन्योत्पत्तिज्ञेयोः परस्परश्रय
इति भावात् । वृद्धिरादैजित्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारिता-
श्र्येन भाविनामुद्देश्यत्वासंभवेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासं-
भवाच्च ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

ईदं पुनरितरेतराश्रयमेव ॥

(९८ अन्योन्याश्रयवारकसिद्धान्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ॥

१ (व्यभिचारं निरस्यति) उत्तरमाह—अन्यदपीति ॥ अन्यदेवेत्यर्थः

॥ छाया ॥

२ (तदेवं व्यभिचारे खण्डितेऽन्यत्र व्यभिचारमाशङ्कते) दृष्टान्तान्तर-
माह—यथातर्हि ॥ त्रिवीति । मिथःसंबन्धाद्यो वेणवस्तत् ॥ छाया ॥

३ अत्रापि व्यभिचारं निरस्यति—तत्रापीति ॥

४ ननु शब्दानित्यत्वपक्षे इयं शङ्का । तत्रहि लक्षणैकचक्षुष्को व्याक-
रणबलेनैव शब्दव्युत्पत्तिमिच्छति इति यद्यपि, तथापि न दोष इति नित्य-
त्वपर्यन्तधावनं भगवतो व्यर्थमिति कौस्तुभोक्तिं खण्डयति—नचेति ।
'मालादावाकारे श्रुते आत्व—' इति शेषः । लक्षणया प्रत्यासत्त्या । श-
क्तीति । वृद्धिशब्देत्यादिः ॥ अन्यथा उक्तप्रकारानङ्गीकारे ॥ तवापि तज्जि-
त्यत्ववादिनोऽपि ॥ छाया ॥५ भावादिति । 'सतो वृद्धादिषु' इति वदतो भाष्यकृदादेरिति
भावः ॥ छाया ॥६ अत्र त्वन्योन्याश्रयस्यापरिहार्यत्वेनाप्रसिद्धिरेवेत्युपसंहरति—इद-
मिति ॥

नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः, नित्येषु
शब्देषु सतामादैर्चां संज्ञा क्रियते, न च संज्ञया
आदैर्चो भाव्यन्ते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । न हि मृजेरपूर्वं आकारो
भाव्यते किं तु मृजानुपदिष्टे मार्थीत्यादीनामसाधुबुद्धिः प्राप्नो-
तीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते ॥

(उद्ध्योतः) यद्यप्यस्य सूत्रस्य शाटकं वच्येतादिव भावि-
संज्ञाविज्ञानेन सिध्यति, यथा च तत्रोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्ति-
शाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेपि । स्पष्टं चेदमिग्यणं
इति सूत्रे भाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह—भाष्ये
सिद्धं त्विति । एतच्च मधूपायां विस्तरेण निरूपितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि नित्याः शब्दाः, किमर्थं शास्त्रम् ? ॥

(९९ आक्षेपवारकसिद्धान्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्त-
कत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निवर्तकं शास्त्रम् ॥

कथम् ? ॥

मृजिरस्माद्विशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्र मृजि-
बुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते मृजेर-
कृडित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भ-
वतीति ॥

(इत्यन्योन्याश्रयनिराकरणाधिकरणम् ।)

७ एवं प्राप्तमन्योन्याश्रयं परिहरति—सिद्धं त्विति ॥

८ वास्तवमिति । अयं भावः—यद्यपि तत्र गत्यन्तराभावात्तदाश्रयणेऽपि
कृतेऽनुवादविषये मालादौ चारिताश्र्येन तदाश्रयणं दुर्धचं तथापि सिद्धान्ति-
तादैर्ग्रहणपक्षोपपत्त्यर्थमनुवाद इव विधावप्यस्योपरिधरेतरवश्यं वाच्यतयैतदुप-
स्थितिसामर्थ्येनात्रापि तदाश्रयणं सुवचम् । अन्यथा तज्जावितग्रहणपक्षस्यैव
सिद्धाऽऽदैर्भ्रातृग्रहणमिति पक्षसंगतिः स्पष्टैवेति ॥ छाया ॥

९ शब्दानां नित्यत्वे शास्त्रवैयर्थ्यमिति शङ्कते—यदीति ॥

१० नित्यशब्दत्वपक्षेऽपि न शास्त्रवैयर्थ्यमित्युत्तरयति वार्तिककारः—कि-
मर्थमिति ॥

११ अहौ साधुशब्दमुमुत्सवे । पाणिनिना प्रत्ययविशेषानाश्रयेण 'मृजूप-
शुद्धौ' इति धानुपाठ उपदिष्ट इत्यर्थः । तस्य साधुशब्दमुमुत्सोः । सर्वत्र
तिवादावपि । तत्रानेन तद्बुद्धौ प्रसक्त्यां मृजेरिति सूत्रेण ॥ छाया ॥

१२ अहौ त्विति । कृतिचेति निषेधविषयपरिहारेण विधिप्रवृत्तैरेवमु-
क्तम् । मार्जिरिति । कृतवृद्धिर्वा इत्यर्थः ॥

(अथ समुदितसंज्ञानिराकरणाधिकरणम्)

(१०० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

[॥ * ॥ वृद्धिगुणसंज्ञयोः प्रत्येकं
वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वृद्धिगुणसंज्ञयोः प्रत्येकं ग्रहणं कर्तव्यम् ॥]
प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

समुदाये मा भूतामिति ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः ॥ समुदाये मा भूतामिति । अन्यथा मृजेवृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदायावयवसन्निधौ क तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते ॥

(उद्ध्योतः) न्यायेति । वक्ष्यमाणन्यायद्वयेत्यर्थः ॥ ननु वृद्धिरित्येत्यादौ समुदायासंभवात् प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह—
अन्यथेति । एवं च तमादाय तत्रापि संभवः । द्वैतनिर्देशा-
त्समुदायस्यैव स्यादिति भावः ॥ समुदायेति । “मातापित्रो-
र्मृतेहनी” तिवद्बोधे साहित्यं न तु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः ॥

(१०१ आक्षेपवारकसिद्धान्तिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्र सहवचनात्समुदाये
संज्ञाप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोर-
प्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र
सहग्रहणम् । तद्यथा “सह सुपा” “उभे अभ्यस्तं
सह” इति ॥(प्रदीपः) अन्यत्रेति । यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्ति-
रिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः ॥ ननु सहग्रहणं नियमार्थं१ अयं कोष्टकान्तर्गतो वार्तिकपाठः सव्याख्यः प्रायः आधुनिकपुस्तके भु-
टितः प्रतीयते संयोगसंज्ञाभ्यस्तसंज्ञासूत्रभाष्यसमानशैलीकृत्यस्यैव न्याय्यत्वात्
‘प्रत्येकमिति वार्तिकेनोच्यते’ इति छायायां स्पष्टमुपलभ्यमानत्वाच्च ॥ दा०

२ न्यायद्वयेति । ब्राह्मणभोजनन्यायवर्गदण्डनन्यायेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ ननु समुदायस्य प्राप्तिरेव कथं यदर्थं प्रत्येकमित्युच्यते । ये तु प्रत्या-
हारेण मिथः सापेक्षप्रतीतिर्मिलितानामेव सेत्याहुः । तत्र अचीत्यादिष्वपि
मिलितानामेव निमित्तत्वापत्तेरत आह—द्वन्द्वेति ॥ छाया ॥४ तत्रादौ [सिद्धान्ती प्रत्येकवचनाक्षेपं] ज्ञापकेन परिहरति—अन्यत्रे-
तिवार्तिकेन ॥ छाया ॥५ ननु भगवत ‘उभे अभ्यस्तम्’ इत्युक्त्वा ‘सह’ इत्युक्तिः पूर्वापरवि-
रुद्ध उभेग्रहणेनैव तदर्थं प्रतिपाद्य सहग्रहणप्रत्याख्यानादत आह—अत्रेति
॥ छाया ॥

६ ननु तत्सूत्रेणैव भाष्ये वर्गदण्डनन्यायेनेष्टसिद्धिमाश्रित्य सहेति वार्तिकं

स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति ॥
नैतदस्ति, उभयत्र तात्पर्याभावाद्युपपदुमयत्र प्रसङ्गाभावाद्भिन्न-
त्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य ॥
उभे अभ्यस्तं सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य
कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तूमेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थाप-
यिष्यति ॥(उद्ध्योतः) उभयत्रेति । समुदायेऽवयवे चेत्यर्थः ॥ उभयत्र
तात्पर्याभावे हेतुर्युगपदिति । फलाभावादिति भावः ॥ यद्यपि
पर्यायः प्राप्नोति, तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमित्यतो
लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ भाष्यकारस्त्विति ।
तदेकदेशीत्यर्थः । द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं सहार्थकमिति
भावः ॥

(१०२ आक्षेपवारकसिद्धान्तिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरि-
समाप्तेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा
देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति । न
चोच्यते प्रत्येकमिति । प्रत्येकं च भुजिः परि-
समाप्यते ॥(प्रदीपः) प्रत्यवयवं चेति । अत्र वाक्यशब्देन वा-
क्यार्थः फलमुच्यते । तच्च देवदत्तादीनां भोजनम् । तस्य
चैतदेवं रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यतेऽन्नादनादिरूपत्वा-
त्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाव्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते
गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः । संयोगसंज्ञा लन्वर्थत्वात्स-
मुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादैचां दर्शनाद्
मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते ॥

(उद्ध्योतः) न ज्ञापकादेव, किं तु युक्तितोपि प्रत्येकं संज्ञे-

प्रत्याख्यातम् । एवं च तुल्यन्यायात्तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणमपि प्र-
त्याख्यातप्राप्तयेव । एवं च द्वेइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तत्पदार्थम् । यन्मेग्रहण-
सामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकम् । तेन समुदिते इत्यर्थलाभः इति ।
तत्र, अशब्दार्थत्वात् । शब्दाधिक्यार्थार्थव्यवस्थेः बहुशो भगवतोपहसित-
त्वाच्च । ध्वनितं चेदं ‘तदसति प्रयोजने सहार्थं विज्ञास्यते’ इति ग्रन्थेन
भाष्येऽत आह—तदेकेति । तच्छिष्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥७ एवं वार्तिककारो ज्ञापकेनाक्षेपं निराकृत्य लोकयुक्तितोऽपि निराक-
रोति—प्रत्यवयवमिति ॥८ चैतदेवेति । वाक्यार्थफलभूतप्रयोज्यब्राह्मणकर्तृका भुजिक्रिया साम-
र्थ्यात्प्रत्येकं पर्यवस्यतीत्यर्थः । एवेनान्यथा तदसिद्धिः सूचिता । तथाहि—
एकेन पादप्रक्षालनम्, अन्येनासन उपवेशनम्, अपरेणान्नगिलनमित्येवं
भुजिक्रिया न निवर्तते भिन्नाधिकरणत्वेन तत्स्वरूपस्यैवामपिलक्ष्मात् । अपि तु
एकाधिकरणेनैव निवर्त्यते । तदाह—अन्नादेवेति ॥ छाया ॥

त्याह—भाष्ये प्रत्ययव्यवसिति ॥ ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति-
मुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्तिरुक्तियुक्ता, न हि भुज्यथोत्र वाक्यार्थः ।
किं तु प्यन्तार्थोत आह—अत्रेति । वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजक-
व्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात्फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्य-
व्यापाररूपमित्याह—तच्चेति ॥ ननु विशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य
भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तित्वेपि वक्तुं शक्यमत आह—तृप्ति-
फलत्वाच्चेति ॥ सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न
कार्य इत्याह—नाव्येति ॥ गीतादीति । आदिना नृत्तवाद्यादि ॥
अन्वर्थत्वात् संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति ॥ लक्ष्यानुसारात्तत्र समु-
दाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम् ॥ प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे
हेतुमाह—वृद्धिसंज्ञेति ॥ लिङ्गादिति । प्रत्येऽवृद्धमिति निषे-
धवाधनार्थं हि तैदिति भावः ॥ न च नामधेयरूपमालादीनामाद्यु-
दात्तार्थं तत्तत् तस्य वा नामधेयस्येति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम् ।
अभिव्यक्तैति न्यायेन तत्राप्रवृत्तेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—“समुदाये वाक्यपरि-
समाप्तिः” इति । तद्यथा—‘गर्गाः शतं दण्ड्य-
न्ताम्’ इति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भव-
न्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ॥

(प्रदीपः) गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । अत्र शत-
स्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यम्, अपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म,
न च गुणभेदे प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे
परिसमाप्यते ॥ अर्थिनश्चेति । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते ।
दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादव-
गम्यते ॥

(उद्ध्योतः) समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह—अत्र शतस्येति ।
एवंचाकथितसूत्रे दण्डरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके ॥

१ ननु भाष्ये ‘वाक्यपरिसमाप्तिः’ इत्युक्त्वा भुजिपरिसमाप्तिरुक्तियुक्ता
इकप्रत्ययान्तभुजिशब्दस्य धातुपरत्वाद्वाक्यस्य पदसमूहपरत्वात् । किं च
परिसमाप्तिः पर्यवसानं तच्चावस्थ, न शब्दस्येत्युभयत्र तथोक्तिरुक्तेति चेत् ।
न भुजिवाक्यशब्दयोरर्थपरत्वात् । एवमन्ययुक्तत्वमाह—ननु प्रत्येकमिति ॥
वाक्यार्थः वाक्यजन्यधीविशेषः ॥ छाया ॥

२ न्यतरति । ब्राह्मणभोजनन्यायेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तद्वितीति । समुदायस्य संज्ञायां तु मालादौ तदभावेन तदभावात्त-
दभावेन पूर्वोक्तपदार्थासात्तेनैव सिद्धे स्यारम्भो व्यर्थ एव स्यादिति भावः
॥ छाया ॥

४ अभिव्यक्तपदार्थो य खतत्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यो न शब्देषु तदुक्तिषु ॥ १ ॥

५ ननु केवललोकयुक्ति एव निर्णये तत्र युक्त्यन्तरस्यापि सत्त्वेन संदेह-
स्तदवस्थ एवेति ज्ञापकाश्रयणमेव युक्तम्, न द्वितीयमित्याशयेनाशङ्कते—
ननुचेति ॥ छाया ॥

६ अर्थिनश्चेति वाक्यशेषस्योपयोगं प्रकटयति—शतस्येति ॥ छाया ॥

७ समुदाय इति । शङ्ककोक्ते समुदायपरिसमाप्तिदृष्टान्त इत्यादिः
॥ छाया ॥

उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म ।
दण्डेश्च स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरू-
पोऽर्थः । शासनं नियन्त्रणम् । तत्र प्यन्त इव कर्तुरित्युभयोः
कर्मत्वम् । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषण-
फलाश्रयत्वेन गर्गाणां शब्दं प्राधान्यम् । तत्रैव प्रधाने कर्मणि
लकारः । “प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्”
इत्युक्तेः । दुर्हादिष्वित्याप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते ॥ अपादा-
नस्थानप्राप्ता इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे ॥
शतस्य प्राधान्यमिति । शरीराभिहननलक्षणदण्डव्यावर्त्तनेनेति
भावः ॥

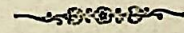
(समाधानभाष्यम्)

सैत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सह ग्रहणं क्रियते,
इहापि प्रत्येकमिति वैकल्प्यम् । अथ तत्रान्तरेण
सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति, इहापि नार्थः
प्रत्येकमिति वचनेन ॥

(प्रदीपः) अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च
समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं
तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकालिकासत्त्वप्रति-
दकमपिशब्दरहितमयुक्तमत आह—न्यायादिति । शतदण्डन-
न्यायेत्यर्थः ॥ योगविभागेति । तिङन्तसमासायेति भावः ॥

(इति समुदायसंज्ञानिराकरणाधिकरणम् ।)

(अथ तपरग्राह्यनिराकरणीयाधिकरणम् ।)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते? ॥

८ एक इत्यनेन सूचितामरुचिं प्रतिपादयन् सिद्धान्तमाह—उद्देश्येति ॥

॥ छाया ॥

९ नन्वेवमपि ‘प्रधानकर्मण्याख्येये’ इत्युक्तेः शतरूपे कर्मणि लापत्ति-
रत आह—कर्तृप्रत्ययेति ॥ छाया ॥

१० तत्रैवेति । शब्दशास्त्रे तस्यैव प्राधान्येन ग्रहणात्तस्मिन्नेत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ दुर्हादिष्विति । एवं चेत्तादिः ॥ छाया ॥

१२ अत्रत्यकैयटस्यापीदमेवाभिमतमित्याह—अपादानेति । चोऽप्यर्थः ।
मात्रपदेनापादानत्वेनाविवक्षितत्वरूपशब्दार्थनिरासः । एवं चेप्सिततमत्वा-
दित्यस्योद्देश्यत्वादित्यर्थ इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१३ सिद्धान्त्युक्तस्य दृष्टान्तस्य प्रतिदृष्टान्ते शङ्कानेन दत्ते सिद्धान्ती निर्णे-
तुकाम आह—सत्येतस्मिन्निष्ठमिति । सत्येतस्मिन्निष्ठमिति । लौकिकदृष्टान्ताश्र-
यणमुभयत्र भवतीत्येकरूपतैवोचिता न त्वर्थजरतीयमिति भावः ॥ छाया ॥

१४ क्रियत इति । भोजनन्यायसंभवात् ॥ छाया ॥

१५ वक्तव्यमिति । गर्गदण्डनन्यायसंभवात् ॥ छाया ॥

१६ नार्थ इति । न्यायान्मालादीनां चेतिज्ञापकाद्येष्टसिद्धेरिति भावः ॥
छाया ॥

१७ ‘आकारस्य तपरकरणम्’ इत्येव पाठो भवेत् अभिमसिद्धान्तवार्तिक-
भाष्ययोस्तथैव पाठस्योपलम्भात् ॥ तथैव भगवतः शैलीदर्शनात् ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । किमाकृतिपक्षे भिन्नकाल-
निवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये किमर्थमिति । चतुर्थीतत्पुरुषः ॥

(१०३ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आकारस्य तपरकरणं
सवर्णार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आकारस्य तपरकरणं क्रियते ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

सवर्णार्थम् ॥ “तपरस्तत्कालस्य” इति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥

केषाम् ? ॥

उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥

(प्रदीपः) आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) तपरकरणं क्रियत इति । पाकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः ॥ आत्वजातेभिन्नकालावर्णवृत्ति-
त्वाभावाद् द्वितीयमाश्रयति—व्यक्तिरिति ॥ यद्गुणस्येत्यादि-
र्बहुव्रीहिः ॥

(कारणजिज्ञासाभाष्यम्)

किं च कारणं न स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) किं च कारणमिति । अमेदका हि गुणाः, मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलिलावस्थायामपि चौर्यमिति व्यपदिश्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये किं च कारणमिति । निमित्तकारणहे-
तुष्विति हेतौ प्रथमा ॥

(१०४ कारणप्रदर्शकैकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भेदकत्वात्स्वरस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

भेदका उदात्तादयः ॥

कथं पुनर्ज्ञायते—भेदका उदात्तादय इति ? ॥

एवं हि दृश्यते लोके,—य उदात्ते कर्तव्येऽनु-

दात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति
अन्यत्वं करोषीति ॥

(भाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किंतर्हि ? ॥ इति—

(उद्ध्योतः) अस्ति प्रयोजनमेतदिति काका सूचितमाश्रयं
पृच्छति—किं तर्हीति । किंतर्हीति प्रश्ने इति इदं वक्त-
व्यमित्यर्थः ॥

(१०५ कारणप्रदर्शकवार्तिकन्यासान्तरम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ भेदकत्वाद्गुणस्य ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

भेदकत्वाद्गुणस्येतिवक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

आनुनासिक्यं नाम गुणः, तद्विन्नस्यापि ग्रहणं
यथा स्यात् ॥

किं च कारणं न स्यात् ? ॥

भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणाः ॥

कथं पुनर्ज्ञायते—भेदका गुणा इति ? ॥

एवं हि दृश्यते लोके, एकोऽयमात्मा=उदकं
नाम, तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति—अन्यदिदं
शीतम्, अन्यदिदमुष्णमिति ।

(प्रदीपः) भेदकत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्र-
हणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ एकोऽयमिति । उदकत्वजातियोगा-
दत्रैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्र-
व्यम् । तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते ॥

(उद्ध्योतः) तदाह—भेदकत्वादित्यादि ॥ जाल्यात्मनैकत्वे
व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेदे इदमुदाहरणं स्यादत आह—
उदकत्वेति । आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ॥

(अमेदकत्वाक्षेपसिद्धान्तिभाष्यम्)

ननु च भो अमेदका अपि गुणा दृश्यन्ते ।
तद्यथा देवदत्तो मुण्ड्यपि जड्यपि शिख्यपि
स्वामाख्यां न जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो
वत्सो दम्भ्यो बलीवर्द इति ॥

१ संशयस्यानेककोटिविषयत्वात्कोटिद्वयमाह—किमाकृतीति ॥ छाया ॥

२ व्यक्तिपक्षे आकारस्यानणत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसङ्गादाह—गुणेति ।
तदाण्विषये गुणानां भेदकत्वेन अग्रहणाज्ज्ञापकादिति भावः ॥ छाया ॥

३ वार्तिकेन विशिष्यास्य विधानादाह—चतुर्थीति ॥ छाया ॥

४ वार्तिके तपरेति भावपरम् । सवर्णपदं तद्ग्रहणपरम् ॥ तथाच तस्य
तपरत्वकरणं सवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ भेदकत्वादिति । उपात्तविजातीयनिवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ छाया ॥
वार्तिकमिदम्, प्राचीनतरभाष्यपुस्तके, ‘आकारस्य’ इत्यस्य ‘भेदकत्वात्’ इ-
त्यस्य टिप्पण्यां ‘वार्तिकभावयवमवतार्य व्याचष्टे’ इत्युपलम्भात् ॥ दाधि० ॥

६ वर्गपञ्चाशदितिवत् खण्डिकेति संज्ञार्थवर्णानाम् । तदध्यापक इत्यर्थः ।
भगवतस्तत्त्वादेवमुक्तिः ॥ छाया ॥

७ उक्तार्थे प्रकारान्तरेणापि द्रव्यस्तत्सूचककाकुत्सरैर्न तपरत्वस्योक्तफल-
मङ्गीकरोति—अस्तीति ॥ छाया ॥

८ पृच्छतीति । प्रश्नपूर्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ उक्तप्रत्यभिज्ञावष्टम्भेनोक्तदृष्टान्तेन स्वरमात्रस्यैव तत्त्वं सिद्धमित्यभि-
मानेन चाह—कथं पुनरित्यादि ॥ छाया ॥

१० एवमेकदेशिना तपरसूत्रे तपरशब्दे बहुव्रीहिमेव जानता गुणानां भे-
दकत्वमाश्रित्य गुणभिन्नानां सवर्णानां ग्रहणार्थं तपरकरणमिति स्थापिते वि-
द्वांती साभिमतमभेदकत्वपक्षं प्रापयति—ननु चेति ॥ छाया ॥

(उद्धोतः) बालोयुवेति । भाष्ये स्वामाख्यां न जहाती-
त्यनुकर्षः । एतेनाभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं दर्शितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उभयमिदं गुणेषूक्तम्—भेदकाः, अभेदका इति ।
किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरौ इति
वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तूभयथा व्यवहारः, गोपिण्डो
हि वत्साद्यवस्थामेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन
व्यवहियते, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनैपि ॥ इति
प्रश्नः—किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे ॥

(उद्धोतः) ननु गुणेषूभययाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्याय(स) च-
पेदादानं विरुध्येतेति चेन्न, यत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न
विरोध इत्याह—आम्नायेति ॥ नतूभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन
किं पुनरत्र न्याय्यमिति प्रश्नोऽप्युक्तोऽत आह—शास्त्रे इति ।
अत्रेति निर्धारणसप्तमी नेति भावः ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् ॥

कुत एतत् ? ।

यदयम्—“अस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभनडुदात्तः”
इत्युदात्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका
गुणा इति । यदि हि भेदका गुणाः स्युः, उदात्त-
मेवोच्चारयेत् ॥

(प्रदीपः) उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चार-
णामावाचान्तर्रीयकत्वाद्बुद्ध्यर्थमाणोऽपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न
विवक्षित इत्यर्थः ॥ यथेवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनि-
पातनं करिष्यत इति, यावत्ता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति ॥
नैष दोषः, तत्रापि स्थानेन्तरतमवचनादादेशस्य यः स्वरः

प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्य उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं वि-
ज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थ-
मेव । उच्चः ऊं इति यथा । अन्ये लाहुः—एकश्रुत्या सू-
त्राणि पठ्यन्त इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति ॥

(उद्धोतः) इत्येव न्याय्यमिति । विधेयाणामिन्नविषये
इति शेषः । तत्रैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात् । अत-
स्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति—यदयमिति ॥ प्रयत्नं स्वशब्देनो-
पादानरूपम् ॥ कथमिति । यथौ बध्वादेशे उदात्तनिपातनेन
एकाच इति सूत्रस्थमेकाजग्रहणं न कार्यमिति ॥ यः स्वरः
प्राप्त इति । हन्तेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः । न चैव-
मस्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशानङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्ते उच्चार-
णीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहण-
मिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणं कस्यापि
स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावादित्याशयात् ॥ नन्वेवमपि चतस-
र्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतस्र इत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्ति-
रिति भौष्योक्तमनुपपन्नम् । चतुःशब्दस्य त्रः संख्याया इत्याद्यु-
दात्ततया तत्स्थानिकचतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या
चतुरः शसीत्येतद्वाचकत्वायोगादत आह—अन्येत्विति । एकै-
श्रुतिश्च विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकी, तत्पाठे क्वचिदुदात्तोच्चा-
रणं विवक्षार्थम् । त्रैत्येण पाठमभिप्रेत्यै तु प्रकृतसूत्रस्थं ज्ञापक-
मित्यविरोधः ॥ अन्ये त्वित्यलृचिवीजं तु निपातनं नामान्यादृशे
प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं तद्रूपाचलात् तत्र तत्रोदात्तादिवि-
वक्षा । तिसृचतस्र इत्यत्रापि द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये
आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । संपूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या
पठितेत्यत्र न मानम् । क्वचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा
दाण्डिनायनादिसूत्रे ऐक्षाकेति । एतावदेव भाष्याच्छ्रम्यते ॥
यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्, तथापि
व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

१ एवं सिद्धान्तिना गुणानामभेदकत्वपक्षे दर्शिते संदिग्धचेता एकदेशी
सिद्धान्तिनमेव न्याय्यपक्षं पृच्छति—उभयमिति ॥

२ ‘मन्त्रे त्रैत्येण ब्राह्मण एकश्रुतिर्वहुचानाम् । तैत्तरीयाणां तूभयत्रापि त्रैत्य-
र्थमित्यादिरूपेण’ इति प्रश्ना ॥

३ नाप्यन्तः कैयटग्रन्थः पूर्वप्रतीकविवरणम् । इति प्रश्न इत्युत्तरप्रती-
कावतरणम् ॥ इति इत एव हेतोः प्रश्न इति तदर्थः ॥ छाया ॥

४ सिद्धान्ती तत्संदेहं नियमपूर्वकं निरस्यति—अभेदका गुणा इत्ये-
वेति ॥

५ विज्ञायत इति । एवं चोदात्तोच्चारणरूपयत्नसत्त्वात्तत्र तद्विवक्षायां तत्त्व-
युक्तनिषेधामात्मा तदकार्यत्वोक्तिर्युक्तैवेति भावः ॥ छाया ॥

६ प्रसङ्गादाह—एवमिति । लाघवेन प्राप्ताननुनासिकोपदेशं विहाय
गौरवेणेति शेषः ॥ छाया ॥

७ यथेति । हन्त्यादेशवधेः स्थानिवत्त्वादिग्निपेधे प्राप्ते तद्वारणायेति
शेषः ॥ छाया ॥

८ व्यर्थमिति । तथा च तत्त्वासंभव इति भावः ॥ प्रत्युत क्रियमाणं
तद्व्याधिक्येनैवविवक्षां ज्ञापयेदित्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

९ गुणस्वापीति । अन्यस्येति शेषः ॥ छाया ॥

१० विवक्षायामिति । त्वदुक्तरीत्येत्यादिः ॥ छाया ॥

११ ‘भाष्योक्तमिति । ‘त्रिचतुरोः’—‘चतुरः शसि’ इत्यत्रेति शेषः ॥
एवंच भाष्यान्तरविरोधस्तदवस्थ एवेति भावः ॥ यद्यपि ‘चतेरुत्’ इति
व्युत्पत्तावपि निष्ठात्तत्त्वमेव तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वात्तत्र युक्त-
मिति ध्वनयन्नाह—त्र इति ॥ छाया ॥

१२ नन्वेतावतापि कथं मिथो विरोधपरिहारः प्रकृतभाष्यसंगतेऽसादव-
स्थ्यात् । किं चैवं सत्यनङ्गोऽनुदात्तोच्चारणेनैव सिद्धान्तमुदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः
उक्तज्ञापनासंभवश्च । तथाहि—आश्रीयमाणत्वं स्वशब्देन विवक्षितम् उत
यत्तद्विशेषेण । नाद्यः । निपातनस्वरस्य भेदकत्वाभावापत्तेः । नान्यः । अन-
ङ्गदिपूर्वादात्तोच्चारणादियत्तद्विशेषाश्रयाणादेव सिद्धे तदानर्थक्यापत्तेरतो मूलश्री-
धिरव्यात्कर्त्तव्यं ज्ञापकतेति नारायणादयः । तत्त्वण्डिकां तदाश्रयप्रतिपादिकां
प्रवर्तकोक्तिमाह—एकेति । तां वैकल्पिकीमङ्गीकृत्य पश्चात्तैरिति न्यायाव-
ष्टम्भेन तत्र तत्र तथोक्तिमिति भावः ॥ ‘अच्छन्दसि’ इति च्छेदः ॥ छाया ॥

१३ भिन्नेत्यलृचिवधेनास्याभ्युपेयवादात्वं ध्वनितम् ॥ प्रकृतेति । ‘स्वर-
पेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसंभवात्तस्य तत्त्वोपपत्तेरिति
भावः ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्ह्यभेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च
यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तादेरिति । अजुपलक्षणार्थानुदा-
त्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) स्वरितादेरिति भाष्ये उपलक्षणम्—उदात्ता-
देरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति ।
तद्यथा—‘शुक्लमालभेत’ ‘कृष्णमालभेत’ । तत्र यः
शुक्ल आलब्धव्ये कृष्णमालभते, न हि तेन यथोक्तं
कृतं भवति ॥

(प्रदीपः) उत्तरे लज्जग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः ॥

(उद्द्योतः) आश्रीयमाण इति । शब्देन निपातनेन वाश्री-
यमाण इत्यर्थः ॥ नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह—
अजिति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

असंदेहार्थस्तर्हि तकारः । ऐजित्युच्यमाने संदेहः
स्यात्=किमिमावैचावेव, आहोस्विदाकारोऽप्यत्र
निर्दिश्यत इति ? ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपति-
ष्ठते—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहाद-
लक्षणम्’ इति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्या-
मः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न
कंचिद्यत्नं करोति । तद्यथा—“औतोश्शसोः” इति ॥

१ अभेदज्ञापने भेदवाचकेदेश्यतिप्रसङ्गमाह—यदीति ॥ यद्यभेदका गु-
णास्तर्हीत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ अभेदवादी सिद्धान्ती तदतिप्रसङ्गं निरस्यति—नैष दोष इति । यत
इति शेषः ॥ छाया ॥

३ शब्देनेति । शब्देन निपातनेन वा कार्यान्वयितयोपात्त इत्यर्थः ॥
छाया ॥

४ सिद्धान्तनिर्दिष्टाभेदपक्षेण तैकदेशिप्रोक्तसर्वग्रहणार्थत्वे खण्डिते सि-
द्धान्तिना पुनरेकदेशी फलान्तरमाह—असंदेहार्थ इति ॥ असति तकारे
किमत्र वर्णत्रयमुत वर्णद्वयमिति संदेहः स्यादित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ इदमपि खण्डयति सिद्धान्ती—संदेहमात्रमिति ॥ छाया ॥

६ एवं तपरकरणस्याकारांशे अनणत्वादमातसर्वग्रहणार्थत्वे गुणानामभे-
दत्वाङ्गीकारेण संदेहनिवृत्त्यर्थत्वे व्याख्यानेन सिद्धान्तिना निराकृते ‘सर्वणा-
र्थम्’ इत्यत्रत्यस्यार्थपदस्याभिधेयान्तरविस्तृत्या मूलीभूते तसिन्नेकदेशिनि सि-
द्धान्ती खयमेवार्थशब्दस्य निवृत्तिवाचितामभिप्रेत्येचि सर्वणग्रहणस्याण्त्वान्ता-
स्य निवृत्तये तपरकरणमिति दर्शयति—इदं तर्हीति ॥

७ सूत्रद्वयेऽपि भिन्नकालानां संज्ञानिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति सूचयन्नेव गु-
णोदाहरणपूर्वं वृद्धयुदाहरणं दर्शयति—खट्वेति ॥ सर्वत्र क्षेपपष्ठया स-
न्नास इति च्छात्राकारोक्तसु ‘नित्या समाप्ते’ इति संहितानियमविरुद्धा ।
तस्मादसमत्वान्येवोदाहरणानि बोध्यानि । एतेन व्यपेक्षा अपि नापेक्षणी-

(प्रदीपः) व्याख्यानत इति । प्रस्थेऽवृद्धमित्याद्यु-
दात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वा-
दुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मा-
त्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भू-
वन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं खट्वो-
दकम्, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा,
खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः,
खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः
खट्वौपगव इति ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वादौचोऽत्र
ग्राहका न भविष्यन्ति ॥ नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावैचो
भाव्यन्ते, किं त्वैजिभरणत्वात्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञा-
प्रसङ्गाद्वृद्धिगुणविधौ च तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् ॥

(उद्द्योतः) ऐजर्थं तपर(त्व)मित्याह—इदं तर्हीति भाष्ये ।
चतुर्मात्रोऽपि भुतः भुतावैच इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥ कार्यकाल-
माश्रित्य नोदयति—नन्विति । अयं भावः—तत्पक्षे मृजेवृद्धि-
रित्यादावुपस्थितं वृद्धिरादैजिति पदैकैवाक्यतयान्वेति । एकं वृद्धि-
पदं तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकमनुवाद एव । एवं च भाव्यमानत्वं
स्पष्टमेवेति ॥ उत्तरस्य त्वयं भावः—अनुवादत्वकल्पनापेक्षया
तत्रोपस्थितं वृद्धिरादैजिति तत्रैव शक्तिग्रहं संपाद्य वौक्यभेदेन
मृजेवृद्धिरित्यस्यार्थं बोधयति । ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु
शक्तिग्राहकशास्त्रान्तराभावादगत्या विधावेव सामानाधिकरण्या-
न्नामधेयत्वावगतिः कल्प्यते । न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा-
कल्पनमुचितं पदस्यानुवादकत्वकल्पनं चेति ॥ यत्तु—कार्यकाल-

यैषु सूत्रेष्विति ध्वन्यते ॥ अतएव ‘स्थानेन्तरतम उरण्पर’ इति तुल्या
संहिता ‘करपोयजश्च’ ‘तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन’ इत्यादि भाष्यम्,
‘करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः’
इत्यत्र यणपि निराबाध एव संगच्छते ॥ इति दाधिमथाः ॥

८ उत्तरसूत्रसाधारण्येनात्रत्यस्य तस्यासाधारणं फलं भाष्यकृदाह—ऐजर्थ-
मिति ॥ तदर्थमपीत्यर्थः ॥ तत्रोत्तरसूत्रे उभयार्थता स्पष्टैव । अत्रत्यन्वया ।
अतदर्थत्वेयसंदेहार्थतया पूर्वार्थता बोध्या । अतएव जडत्वमित्यग्रे स्पष्टमिति
दिक् ॥ छाया ॥

९ ननूकाल इत्युक्तेष्वनुमात्रस्यापुतत्वेन कथमिदम् । न च ह्रस्वदीर्घभुत-
संज्ञा एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां भवतु गानादौ प्रसिद्धानां चतुर्मात्रादीनां सर्वं
तु चातुर्वर्ण्यवहिष्कृतानामपि मनुष्यत्वमिवाव्याहतमिति वाच्यम् ।

‘ह्रस्वो दीर्घः भुत इति कालतो नियमा अचि’ ।

इति शिक्षानुसारेणोक्तत्रयभिन्नानामचत्वस्याप्यभावादिति चेत् । न, तत्र
तृतीयवाक्ये ‘ऊ’ इति एकमात्रद्विमात्रभिन्नपरमिति भगवदभिप्रेतमिति ध्वन-
यन्नाह—चतुर्मात्र इति ॥ छाया ॥

१० न्वेतीति । वृद्धिसंज्ञाविशिष्टादैचो भवन्तीति वाक्यार्थः ॥ प्रत्यभि-
ज्ञेति । तथाच तत्रैवोपस्थितिसंपादनेन साफल्यमिति सर्वथानर्थक्यं नैति
भावः ॥ छाया ॥

११ वाक्यभेदेनेति । पूर्वान्वयि ॥ छाया ॥

पक्षे वृद्धिरादैजित्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । यथा च ज्योतिष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथेहापि मृजेवृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात्परं संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति ॥ तत्र, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति—‘यचिभम्’ इतीति प्यङ्गुः संप्रसारणमिति सूत्रस्थभाष्येण कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति—‘ईदूदेद्विचचनं प्रगृह्य’मिति ईदूदेदिति सूत्रस्थभाष्येण च विरोधात् । त्वद्रीत्या ह्युपस्थितमिदं भवति यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् । अथ संज्ञेत्यादिप्रकृतसूत्रस्थवातिकविरोधश्च । प्रकारान्तरेणात्रत्यतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च । किंच मृजेवृद्धिरित्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसंपत्त्या चारितार्थेन स्वोपस्थापितपदार्थेऽन्वये मानाभावात् । तत्रैवपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः वृद्धिपदेनाविधानात् ॥ मृजेवृद्धिरित्यादौ इक्षपदोपस्थापकस्यापि विधेयाकाङ्क्षासत्त्वाद् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः । एवं च ज्योतिष्टोमवाक्याद्वैलक्षण्येनात्र नामधेयता दुरुपपादा । किं चोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा, इको गुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः ॥ वृद्ध्यादिपदैर्वृत्त्या बोधनं च दुरुपपादम् । अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरणोऽप्रगृह्यस्य वृद्धिर्यस्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशान भवन्ति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“तपरस्तत्कालस्य” इति नियमात् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ॥

१ स्थापकस्यापि वृद्ध्यादिपदस्य ॥ विधेयेति उद्देश्येत्येत्यादिः ॥ छाया ॥

२ ननु न विधेयाकाङ्क्षा सर्वत्र, अनुवादेऽपि तत्प्रवृत्त्या तत्रैवोपस्थितौ मानाभावादत आह—विधिविषेति । अयं भावः—विधेयसमर्पकगुणादिपदश्रुतिस्तदुपस्थितौ लिङ्गम् । विधिविषये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः एतन्मूलक एव विधावित्युदोषः । एवं च तत्र विधीयत इत्यस्यैवाध्याहारः । अतएव ‘अतो गुणे’ इत्यादौ न दोष इति ॥ छाया ॥

३ तपरः इत्यत्र पञ्चमीसमासमनाश्रितवतः एकदेशिनः शङ्का—अथेत्यादिना ॥ छायाशयः ॥

४ पञ्चमीसमासं मनसि धृतवतः सिद्धान्तिन उत्तरम्—तपर इति ॥ छायाशयः ॥

५ एकदेशी पञ्चमीसमासाज्ञानं प्रकटयति—ननु चेति ॥ छायाशयः ॥

६ (सिद्धान्ती स्वाभिप्रेतं पञ्चमीसमासं प्रकटयति—) नेत्याहेति ॥ एवमेव नेत्याहेत्यर्थः ॥ अतएवाह तादपीति । व्याख्यानादिति भावः ॥ अपिना बहुव्रीहिसमुच्चयः ॥ छाया ॥

७ एकदेशी पञ्चमीसमासाङ्गीकारेऽव्याप्तिं दर्शयति—यदीति ॥ छायाशयः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नेत्याह । तादपि परस्तपरः ॥

(इष्टानुपपत्तिसाधकभाष्यम्)

यदि तादपि परस्तपरः “ऋदोरप्” इतीहेव स्यात्—यवः स्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात् ॥

(अनुपपत्तिवाधकभाष्यम्)

नैष तकारः ॥

कस्तर्हि ? ॥

दकारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं दकारे प्रयोजनम् ? ॥

(प्रतिबन्धा समाधानभाष्यम्)

अथ किं तकारे ? । यद्यसंदेहार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपि । वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

(प्रदीपः) एवं स्थिते चोदयन्ति यद्येजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्येतत्पदम् ॥ उच्यते—तात्पर्येणैजर्थत्वं तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं लाकारार्थत्वं तकारस्योच्यते । ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रच्छेपे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति । सति तु तकार आकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनार्थवत्त्वाद्विभक्तोरुपत्तौ सत्यामादित्येतत्पदं सिद्धम् ॥ १ ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये किंतकार इत्यस्य तादपि परस्तपर इत्यनङ्गीकुर्वत इति शेषः ॥ संबन्धाभावादिति । शेषेशेषिभावाभावादित्यर्थः । तान्तस्य पदत्वाभावे जडत्वं न स्यादिति भावः ॥ आनुषङ्गिकं फलं दर्शयति—ज्ञापकद्वारेणेति ॥ १ ॥

८ सिद्धान्ती तामनुपपत्तिं परिहरति—नैष इति ॥ दकार इति । अथानिको धस्थानिको येति शेषः ॥ छायायां तु स्वतःसिद्ध इत्यर्थ इत्युक्तं तच्च दकारप्रक्षेपपरभाष्येण विरुद्धम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

९ एकदेशी दकाराश्रये प्रयोजनं पृच्छति—किमिति ॥

१० सिद्धान्ती प्रतिबन्धुत्तरं ददाति—अथेति ॥

११ सिद्धमिति । अयं भावः—तात्पर्यत एजर्थत्वेऽपि न तस्य परशेषत्वम्, किंत्वगत्या प्रासङ्गिकोपकार्यस्य पूर्वस्यैव शेषत्वम् । दैजिति तु न पदमिति स्पष्टं भोस्तुमादौ ? अत एवात्र ‘वृद्धिः, आत्, ऐच्’ इति पदविभागप्रदर्शकभाष्यसंगतिरिति ॥ छाया ॥

१२ नन्वव्यवहितोत्तरत्वस्य सत्त्वात्कथं तदभावोक्त आह—शेषेति ॥ अयं भावः—एकार्थकवर्णसमूहः पदम् । इदं त्वेजर्थं नाकारार्थम् । तथा च तदनुपकारिणस्तस्य कथं तच्छेषत्वम् । तदुक्तम्—

‘तादर्थ्येन हि शेषत्वं नाश्रयाश्रयिभावतः ।

राजाशौपथिकं नित्यशुभो वहति कुङ्कुमम्’ ॥

इतीति ॥ छाया ॥

(२ इक्षपरिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ३ आ. २ ॥)

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

(योगविभागप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इग्रग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ इग्रग्रहणमिति । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यति इति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) इको गुण—॥ ३ ॥ गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेध्यसमर्पणायवश्यकत्वेऽपि ईक्षदस्येकः स्थान इत्यर्थार्थमावश्यकत्वेऽपि योगविभागविषयकोऽयं प्रश्नो भाष्ये इग्रग्रहणमिति ॥

(१०५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

**॥ * ॥ इग्रग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जन-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्)

इग्रग्रहणं क्रियते ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननि-
वृत्त्यर्थं च ॥

(प्रदीपः) आत्सन्ध्यक्षरेति । आकारादीनां स्थानि-
त्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु इग्रग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिरशक्या कर्तुमत
आह—स्थानित्वस्येति ॥

(प्रथमप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

आकारनिवृत्त्यर्थं तावद्—याता वाता । आका-
रस्य गुणः प्राप्नोति । इग्रग्रहणान्न भवति ॥

(प्रदीपः) आकारस्याज्ञान्यस्य वृद्धिविधावभावादिशे-
षाभावाच्चाकारस्य चातो लोप इति लोपविधानादाकारस्य
गुणप्रसङ्गमुदाहरति—यातेति ॥

(उद्ध्योतः) ननु आकारस्य वृद्धमुदाहरणादाने गुणांशे च
अकारोदाहरणादाने किं बीजमत आह—आकारस्येति । वृद्धि-
विधौ सिञ्चिवृद्धिविधौ । अयासीदित्यादौ अपवादत्वात्सगिद्ध्यां
सा बाध्यते इति भावः ॥ इतरवृद्धिविधौ संभवेऽप्याह—वि-

१ इदानीं पदोपस्थितिपक्षमावेनेक इति पष्ठवन्तमेवार्थपरं ननु सान्तं
प्रथमान्तं शब्दपरमित्याशयेनाह—इक्षपदेति ॥ छाया ॥

२ योगविभागेति । 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यनेन सहैव पठि-
तव्यं स्यादिति भावः ॥

३ स्थानित्वस्येति । तस्य तत्र लक्षणेति भावः ॥ छाया ॥

४ विधानादिति । तस्य च गुणवृद्धोरप्रसङ्गादिति शेषः ॥ छाया ॥

५ इतरेति । अचो ऋणीतीति वृद्धिविषय इत्यर्थः ॥ विशेषाभावाद-
तीति । कृतायामकृतायां वा वृद्धौ विशेषाभावाभिर्दृष्टस्थानिकत्वेन परिभा-
षायाः सत्त्वेऽसत्त्वे च विशेषाभावाच्चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

शेषाभावादिति । अकारस्येति । ण्यल्लोपाविति पूर्व-
प्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणवर्धकत्वादिति भावः ॥ पुत्रीयती-
त्यादौ त्वविशेष इति बोध्यम् ॥ आकारस्य गुणेति । सार्ध-
धातुकार्धधातुकयोरित्यनेन ॥

(द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्—ग्लायति म्लायति । स-
न्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्रग्रहणान्न भवति ॥

(प्रदीपः) ग्लायतीति । एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्र-
त्नाधिक्याभावादकारोपदेशेऽप्येकारो गुणः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेकारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत आह—
एचामिति । सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमानः ॥

(तृतीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्—उम्भिता उम्भितुम् उम्भि-
तव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्रग्रहणान्न
भवति ॥

(प्रदीपः) उम्भितेति । भकारस्यौष्ठत्वादकारो गुणः
स्यात् ॥

(प्रथमप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति—नाकारस्य गुणो भवतीति । यदयम्
“आतोऽनुपसर्गे कः” इति ककारमनुबन्धं
करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

कित्करण एतत्प्रयोजनम्—कितीत्याकारलोपो
यथा स्याद् । यदि चाकारस्य गुणः स्यात्, कित्क-
रणमनर्थकं स्याद् । गुणे कृते द्वयोरकारयोः पर-
रूपेण सिद्धं रूपं स्याद्—गोदः कम्बलद इति ।
पश्यति त्वाचार्यो—नाकारस्य गुणो भवतीति,
ततः ककारमनुबन्धं करोति ॥

(प्रदीपः) पररूपेणेति । अतो लोपस्तु न भवत्या-
र्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात् ॥

(उद्ध्योतः) आर्धधातुकोपदेश इति । गुणनिष्पन्नश्च
तदुत्तरकालिक इति भावः ॥

(द्वितीयप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसाम-
र्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भवति ॥

६ बाधकत्वादिति । तथाच चिकीर्षिताऽधिकीर्षीदवधीदित्यादावङ्गा-
न्यस्यातोऽसंभव इति भावः ॥ छाया ॥

७ आदिना भवति पचतीति संग्रहः । तत्रहि तिवृत्तिमित्तकः शब्दनिमि-
त्तकश्च प्राप्तः ॥ छाया ॥

८ स्यादिति । तथा चोन्वितेति स्यात् । तत्र कार्येऽनुस्वारदेरसिद्ध-
त्वात् । यद्यपि व्यञ्जनस्य मात्रिक उचितस्तथापि स्थानत आन्तर्यस्य प्रा-
प्त्यास एवेति भावः ॥ छाया ॥

९ ज्ञापकेन फलातिशयेन दूषयति—आकारेति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) उपदेशसामर्थ्यादिति । प्रतिपत्तिलाघवार्थ-
मेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) प्रतिपत्तिलाघवम् प्रक्रियालाघवम् । “तेभ्योऽपि
विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥” इति पाणिनीयशि-
क्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम् ॥

(तृतीयप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति-न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । यदयं
जनेर्दं शास्ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

डित्करण एतत्प्रयोजनम्-डितीति टिलोपो यथा
स्याद् । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद्, डित्करणमनर्थकं
स्याद् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं
रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति । पश्यति त्वा-
चार्यो-न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । ततो जनेर्दं
शास्ति ॥

(प्रदीपः) यदयं जनेरिति । यथेवमिदं गुणो विधी-
यमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्रहणाभावाच्च सर्वा-
देशः प्राप्नोति । मिदं इमिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्य-
तीत्यदोषः ॥

(उद्ध्योतः) इग्रहणेति । ततश्च मिदेरिति नावयवपट्टी,
किंतु स्थानपट्टीति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः ॥

(प्रथमप्रयोजनबाधकज्ञापकनिराकरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते-कि-
त्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति, ॥ उ-
त्तरार्थमेतत्स्यात्-“तुन्दशोकयोः परिमृजाप-
नुदोः” इति ॥

(प्रदीपः) यत्तावदिति । विशेषप्रतिपादनाय सकल-

१ ज्ञापकेन निर्वाहकारिणं प्रति शङ्कते-यथेवमिति । ज्ञापकेन नि-
र्वाहः परिभाषाया अभावे इत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ सूत्रारम्भवादी उक्तान्यत्याख्यानोपायान्दूषयितुं प्रतिजानीते-नैतानि
सन्तीति ॥ आद्यान्त्ययोः साफल्येनान्यत्वात् । मध्यमस्यातिप्रसक्तत्वाच्चेति
भावः ॥ छाया ॥

३ उत्तरार्थमिति । तदयुक्तम् । यत् इत्यादिः ॥ छाया ॥

४ न पुष्पातीति । ज्ञापकत्वनिरासोत्तरं ज्ञापकान्तरनिरासश्चेत्तत्समुच्चा-
यकोऽपिशब्दो घटेत । न च प्रकृतेऽस्ति सः मध्ये टकः कित्स्य ज्ञापकत्वो-
पन्यासात् । किंच ज्ञापकत्वापनोत्तरं ज्ञापकान्तरस्थापनमेव युक्तं न तु तत्स-
ण्डनम्, क्रमदोषात् । तथाच सामान्यप्रतिज्ञासारेण ‘पनुदोः’-इत्यग्रे
‘यदप्युच्यते उप’-इत्यादि ‘न प्राप्नुवन्ति’ इत्यन्तं ‘यदप्युच्यते जनेः’-
इत्यादि ‘ओकारः प्राप्नोति’ इत्यन्तं च ग्रन्थं समाप्य ततो ‘यत्तर्हि’ इ-
त्यादि ‘करोति’ इत्यन्तं ‘नैप’ इत्यादि ‘निमित्तमेव’ इत्यन्तं च ग्रन्थं लि-
खित्वा ‘तस्यादिग्रहणं कर्तव्यम्’ इत्युचितमिति भावः ॥ परिहरति-
तस्यादिति ॥ अत्र केचिदित्यनेनासिचिः सूचिता तद्वीजं तु-तथाकरणे
‘यत्तर्हि’ इत्यादिक्रियाश्रयस्यासंगत्यापत्तिः, तत्स्थाने फक्किकान्तरकल्पने च

ज्ञापकाक्षेपः । केचिदाहुः-टकः कित्स्येन ज्ञापकेनाकारनि-
वृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यते इति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थ-
च्छायां न पुष्पाति । तस्मादार्येन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं
कृत्वा यथासंभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति । च्छेत्रि-
न्यायेन ॥ ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति प्रतिज्ञायाग्रे ज्ञापक-
समर्थनमयुक्तमित्यत आह-विशेषेति । ‘टकः कित्स्यं ज्ञापकम् ।
‘यं विधिं प्रति’ इत्यादिविशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥ शङ्कते-केचि-
दिति ॥ यदप्युच्यते इति समुच्चयार्थापिशब्देनेति शेषः ॥
आर्थेन सामर्थ्यप्राप्तेन ॥ भङ्गेति । भङ्गसदृश इति भावः ॥

(प्रथमप्रयोजनबाधकज्ञापकान्तरभाष्यम्)

यत्तर्हि “गापोष्टम्” इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं
करोति ॥

(द्वितीयप्रयोजनबाधकसामर्थ्यदूषकभाष्यम्)

यदप्युच्यते-उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो
न भवतीति ॥ यदि-यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति,
तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्वाध्यते । आयादयोऽपि तर्हि
न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) आयादयोऽपीति । ऐकारोच्चारणस्याविकृत-
रूपश्चवर्णार्थत्वादिति भावः ॥

(सामर्थ्यदूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स
विधिर्वाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ वा-
ध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः, आयादीनां
पुनर्निमित्तमेव ॥

(प्रदीपः) यं विधिमिति । आयादेशस्यैकार एव
निमित्तमित्यायादेशो न बाध्यते । न हि ग्लायित्वेवं पाठः
शक्यः कर्तुम्, लया ग्लयात् इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । न
ध्याख्येति निपातनाच्चात्वं गुणवन्न बाधिष्यते ॥

एव दोष इति । तस्मादथाश्रितमेव भाष्यं युक्तम् । मध्य एव ज्ञापकान्तरक-
थने सामर्थ्यसमर्थने च बाधकाभावात् । किं च-‘नैतानि’ इति सर्वज्ञाप-
कसण्डनस्य महाक्रमात् । अवान्तरखण्डनप्रक्रमस्य टकः कित्स्येन ज्ञापकेन
विच्छेदेऽपि महाप्रक्रमस्याविच्छेदात् । तदवशात्तेन विच्छेदमनालोच्य तथो-
क्तेरिति ॥ छाया ॥

५ ननु सूत्रनिबन्धनज्ञापकव्यवहारस्योपदेशसामर्थ्येऽभावेन ज्ञापकाज्ञाप-
कसमुदाये ज्ञापकशब्दस्याप्रवृत्त्या कथं बहुवचनमत आह-छत्रीति ॥
॥ छाया ॥ एकसार्थवाहित्वेन छत्रप्रच्छत्रिसमुदाये छत्रिणो यान्तीति प्रयोग-
वद्बहुवचनमिति भावः ॥

६ एवमुक्तज्ञापके निराकृते ज्ञापकान्तरमाह-यत्तर्हि ॥ तन्ज्ञापक-
मित्यग्रे शेषः । अत्राकारलोप एव तात्पर्यमिति सूचयितुमनन्यार्थमिति ।
अग्रे प्रत्ययान्तरकरणान्तरं चानिकां गुणभाजामनावादकारस्य तु विशेषामा-
वादिति भावः ॥ छाया ॥

७ संध्यक्षरेषु तदभावार्थं सूत्रं स्थापयितुमाह-यदप्युच्यते इति ॥

८ उपदेशसामर्थ्याङ्गीकारेऽन्यासिद्धिं दर्शयति-आयादय इति ॥

९ अनुपपत्तिं परिहरति-नैप दोष इति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) ग्लायत इत्यादीति । आदिना जग्लवित्यादि ॥ नन्वेवमात्ममपि बाध्येत । न हि तस्य ऐकारो निमित्तं ग्ले इति पाठेऽपि सुकरत्वाद् अत आह—नध्याख्येति । ध्या इति कृता-
त्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्याच्चाबाधकत्वज्ञापनादिति भावः ॥ न चास्य सौत्रत्वम् । बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्पनापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञाप-
नस्य लघुत्वादित्याहुः ॥ न च रैशब्दादिभ्य आचारकिपि राय-
तीत्यादौ सन्ध्यक्षरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् । एजन्तेभ्य
आचारकिवभाव एतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात् ॥ गुणवदिति ।
नैधर्म्ये दृष्टान्तः ॥

(तृतीयप्रयोजनबाधकज्ञापकनिराकरणभाष्यम्)

यैदप्युच्यते—जनेर्देवचनं ज्ञापकम्?—न व्यञ्ज-
नस्य गुणो भवतीति ॥ सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञा-
पकार्यो भवति । न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो
ह्येतत्—जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति, न पुनरे-
कारो वा स्यादोकारो वेति ? ॥

(ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

आन्तर्यतोऽर्थमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽ-
कारो भविष्यति ॥

(ज्ञापकबाधकभाष्यम्)

एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति ॥

(ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

पररूपेण शुद्धो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पररूपेणेति । रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोज-
नम्—यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति ॥

(उद्ध्योतः) ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया कदाचित्सा-
नुनासिकोऽपि स्यादत आह—रूपग्रहणस्येति ॥ परे तु अत्र
पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं प्रयोगस्थं तस्य
ग्रहणम् स्थाने जायमानः किंगुणक इत्याकाङ्क्षायांमन्तरतमपरि-
भापयोभयगुणकः । प्रकृते चोभयान्तरतमासंभवात् परशब्देन
शुद्धस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयाद्रूपग्रहणस्ये-

१ सुकरेति । न चात्वं निरवकाशम्, 'दो पो' इत्यदौ सावकाशत्वात् ।
न च तत्रापि तत्सामर्थ्यादात्वं न, धृतीत्यादौ तस्य लोपार्थत्वात् । नचैवम्
'आदोतः' इत्येव वाच्यं किमेवग्रहणेनेति वाच्यम् । धेद्रुप्रभृत्यर्थमेवग्रहणस्या-
वश्यकत्वात् । नच तत्रोपदेशसामर्थ्यम्, धयतीत्याद्यर्थत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

२ लघुत्वादिति । किं चानुमानिकवचनकल्पने मानाभावात् । मम तु
येषुपदेशसामर्थ्यात्तात्त्विकवचनस्याभावमात्रकल्पनमिति न किंचिदपूर्वं
कल्प्यमिति दिगित्यपि बोध्यम् ॥ आहुरित्यरुचिबीजं तु एवग्रहणसामर्थ्या-
देव बाधमात्रे सिद्धे इदमयुक्तमेवेति ॥ छाया ॥

३ व्यञ्जनस्य तदभावार्थं सूत्रं स्थापयितुमनुवदति—यद्यप्युच्यत इति
॥ छाया ॥

४ एवमनूय योगविभागवादी दूषणायाभिधत्ते—सिद्धे इति ॥

५ असिद्धमेव प्रतिपादयति—कुतोऽन्विति ॥

६ योगविभागखण्डको सिद्धिं परिहरति—आन्तर्यत इति । अत्यन्ता-
धिककालोपेक्षया खलुपाधिककाल एवान्तरतमो भवतीति भावः ॥ छाया ॥

त्यादि चिन्त्यम् । गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दस्वरूपत्वाभावेन
व्यावृत्त्यसंभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः ॥

(ज्ञापकबाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण
उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति ॥ तस्मादि-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्दे
इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोऽनुवर्तमानो गमेरपि
विधीयत इत्यज्ञापकं डित्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु गमेरप्ययं ड इति भाष्यमनुपपन्नं
गमो गमश्चान्तात्यन्ताध्वदूरपारेति सूत्रे पठितेनान्यत्रापि
दृश्यत इति वाक्तिकेन नगोऽग्न इत्यादौ डस्य सत्त्वादत
आह—सप्तम्यामिति । सप्तम्यां जनेरित्युत्तरं पठितेऽन्येष्वपि
दृश्यत इति सूत्रे दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन तेनैव
प्रकृत्यन्तरादपि डे सिद्धेऽन्तात्यन्तेति प्रकरणस्थं वाक्तिकं न कार्य-
मिति भावः ॥ भाष्ये आन्तर्यत औकार इति । स्थानत आन्त-
र्यादिति भावः ॥ ननु तनोतेर्देवः सन्वचेति डित्करणान्न व्यञ्ज-
नस्य गुण इति चेन्न । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात् ॥ नचैव-
मपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेपु इकारादिपु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि
व्यञ्जने न प्रवर्तन्त इति वाच्यम् । ईशादौ शकारे तथाप्यति-
प्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः । स्थाने-
न्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये प्रत्याख्यानेनास्या शुक्ले-
रसंभवदुक्तिरित्याहुः ॥

(इति योगविभागप्रयोजननिरूपणाधिकरणम् ॥)

—००:४५:००—

(अथ इक्पदोपस्थापकलिङ्गाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

यदीग्रहणं क्रियते, द्यौः, पन्थाः, सः, इममिति,
एतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये एतेपीति । औकारादयः ॥ एषूदाहरणे-

७ योगविभागवादी पुनरप्यसिद्धिं दर्शयति—एवमपीति ॥

८ खण्डकः पुनः परिहरति—पररूपेणेति ॥

९ एवं व्यञ्जनस्य तदभावार्थत्वे ज्ञापकेन खण्डिते योगविभागवादी डि-
त्वमन्तरानुपपन्नं प्रयोगसिद्धिं प्रतिपादयति—एवं तर्हीति ॥

१० प्राप्नोतीति । तस्माद्वित्वमवश्यं वक्तव्यमेवेति न ज्ञापकमिति शेषः ॥

११ उपसंहरति—तस्मादिति ॥ व्यञ्जननिवृत्तेरन्यथा दुःशकत्वादि-
त्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ कत्वाच्चेति । वस्तुतः सप्तम्यन्तपाठेऽपि खराणां घोपसंवारनादात्प-
प्राणप्रयत्नसत्त्वेन कवर्गवृत्तीयानामकारस्य चवर्गवृत्तीयानामेकारस्य पवर्गवृत्ती-
यपञ्चमानामोकारस्य स्थानस्थेवान्तरतमपरिक्षायां गुणस्य बाह्यप्रयत्नस्याप्ये-
क्षणेन बाधरित्यादौ स्थानवाह्यान्तरतमादेशविधानेन चरितार्थस्यापि 'ज्ञयो
हः' इत्यस्य तद्विरित्यादौ सर्ववर्लीयःस्थानसाम्याभावेऽपि प्रवृत्तिवत्प्रवृत्तेर्दे-
वार्त्वाच्चेति केचित् ॥ दाधिमथाः ॥

१३ एवं योगविभागेन परिभाषाया गुणवृद्धिमात्रविषयकत्वे स्थापिते ख-
ण्डको दूषणमभिधत्ते—यदीति ॥

ष्विकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ स इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः ॥
त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादीनामिति तु तदोः सः सावित्युत्तरार्थं
स्यात् संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् ॥

(१०६ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञया विधाने नियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः ॥

(प्रदीपः) संज्ञयेति । गुणवृद्धिगुणवृत्त्यैव गुणवृद्धोरिकः
सिद्ध(स्थानि)त्वाद्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्द-
व्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं यो गुणः वृद्धिरित्येवं
या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्य-
धिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रय-
णार्थं विज्ञायते ॥

(उद्घोतः) आश्रितेति । आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार
उच्चारणं येषु आदैक्षु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः ॥ तेनेति ।
इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादीदृशार्थलाभ
इति भावः ॥ अत एव संवन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धी
इत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते इति उक्तम् ॥ उपक्रमस्थगु-
णवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह—अथ वेति ।
पुनरुपादानसामर्थ्यादिहत्वं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुण-
वृद्धिलाक्षणिकमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नहि, ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी
स्याताम् ? ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते ॥

१ संज्ञयेति । सामर्थ्याद्विगुणवृद्धिसंज्ञयोरेव ग्रहणम् । सामान्यविवक्षयै-
कवचनम् । विधायिकैकोक्त्या करणे तृतीया । विधानशब्दे कर्मणि लुङ्वाहु-
लकात् । विषयसप्तमी । नियमः परिभाषारूपो नियामकोऽयं योगः ॥ छाया ॥

२ यद्यप्येवमुपपदितम् । तथापीदं चिन्त्यम् अनुवर्त्तमानयोस्तयोरेवमस्त-
योरेकवचनान्तयोः समस्तद्विवचनान्ततापरपदार्थाविभागापन्नगुणभूतवर्तिपदा-
र्थतद्विशेषणत्वासंभवात् । प्रत्येकं समुदायविशेषणत्वं तु बाधितमेव । न हि
संभवति देवयज्ञयज्ञदत्तौ गदी कुण्डलीति सामानाधिकरण्यानन्वये समानवि-
भक्तिकत्वस्येव समानवचनत्वस्यापि तत्रत्यादित्यभिप्रेत्याह—उपक्रमेति ॥
तत इत्यादिः । अन्यथा सामर्थ्यादित्युक्त्यसंगतिः स्पष्टैव ॥ छाया ॥

३ उक्ताद्ययानभिज्ञ आह—किमिति । संज्ञयेति विशेषणं किमपूर्वं कर्त-
व्यमित्यर्थः ॥ छाया ॥

कै प्रकृतम् ? ॥

“वृद्धिरादैजदेङ्गुणः” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्त्तते “अदेङ्गुणो वृद्धिश्च” इत्यदेङां
वृद्धि संज्ञाऽपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसंवन्धायो-
पात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्त्तते इत्यदे-
ङामित्युक्तम् । तेनेतन्न चोदनीयं वृद्धिशब्दोऽनुवर्त्तमान आदैचः
प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति ॥

(उद्घोतः) यादृश इति । स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं
सति उत्तरत्र निषेध्यसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन
सामर्थ्यं दुरुपपादम् । अनुवर्त्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेध्यसम-
र्पकत्वाभावादिति चेत् ॥ न । आगन्तूनामन्ते निवेश इति
न्यायेनादेङ्सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र
सूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य, उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् । इह
इति सूत्रेऽपि न धात्वित्यादिसाहचर्येणार्थपरत्वमिक इति पष्ठी-
निर्देशाच्चेति भाष्याशयात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

संवन्धमनुवर्तिष्यते—“वृद्धिरादैच्” । “अदे-
ङ्गुणः” इति वृद्धिरादैच् । ततः—“इको गुणवृद्धी”
इति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते, आदैजदेङ्गुणग्रहणं
निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) संबन्धमिति । संबन्धत इति संबन्धं कर्मणि
घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैजग्रहण-
संबन्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्त्तते, तेनादेङ्भिर्न
संबन्ध्यते । इह लनुवृत्तमादैचो जहाति । कान्तारोत्तरणाय
सार्थस्येव त्यागोपादाने ॥

(उद्घोतः) नपुंसकस्येति । घञजपः पुंसीति तु प्रायि-
कमिति भावः ॥ यत्तु भावविषयमेवैतदिति । तत्र । मांसं
मक्षोऽसेति कर्मण्यणिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ तेनेति ।
अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्न स्वकार्याय, किं तु वृद्धिशब्दस्यान्यसंबन्धनिवृ-
त्तये इति भावः ॥ भाष्ये वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति सूत्रक्रमनिर्देशः ।

४ अधिकारेण विधेयसिद्ध्या नोक्तदोष इत्याह—प्रकृतमिति ॥ छाया ॥

५ ननु समस्तद्विवचनान्तस्याप्रकृतत्वात् ‘प्रकृतम्’ इत्युक्तमित्याह—
केति ॥ छाया ॥

६ असमस्तमेव सूत्रद्वयादनुवर्त्तते इत्याह—वृद्धिरिति ॥ छाया ॥

७ ननु शब्दाधिकारे संज्ञास्यतोऽन्यत्र संज्ञाशब्दानां संज्ञिपरत्वमिति नि-
यमेन ‘आदैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोति’ इति बहुवचनमत्र आह—पूर्वसूत्र
इति ॥ अर्थाधिकार इति भावः ॥ छाया ॥

८ तत् गुणपदस्यर्थः ॥ छाया ॥

९ उत्तरत्र तु न धात्वित्यादौ तु ॥ छाया ॥

१० संबन्धमिति । ‘नैप दोषः । यतः’—इत्यादिः ॥ छाया ॥

पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेडिल्यत्र संवन्धानुवृत्तिं दर्शयितुम् ॥
इको गुणवृद्धी इत्युक्तितु यथान्यासामिप्रायेण ॥ आदैजदे-
ङ्ग्रहणमिति । स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजित्यपि नि-
वृत्तमित्यर्थः ॥ क्वचित्तु आदैजग्रहणं निवृत्तमित्येव पाठः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥

(प्रदीपः) अथवेति । वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं
नत्वदेडिल्यत्र ॥

(उद्द्योतः) ननु मण्डूकस्य चेतनत्वात्तथा गतिसंभवेऽपि
शब्दस्य कथं सेत्यत आह—वृद्धिशब्दस्येति । स्वरितत्वासङ्गाद-
नुवर्तमानस्यापीति शेषः ॥ इहेति । इक इति सूत्र इत्यर्थः ।
अदेडिल्यत्र तु न संवन्धः । गुणसंज्ञासंवन्धेनादेङां निराकाङ्क्षत्वा-
दिति बोध्यम् ॥

(एकदेशिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथवैकयोगः करिष्यते—“वृद्धिरादैजदेङ्गुणः”
ततः “इको गुणवृद्धी” इति । न चैकयोगेऽनुवृत्ति-
र्भवति ॥

(प्रदीपः) अथवैकयोग इति । एको भवतिरध्याहि-
यते । वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि
प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रिया मिथ्यते, तथाप्येककाला प्रतिपत्ति-
रित्यादैचसंबद्धा वृद्धिसंज्ञाऽदेङ्गुणसंबद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धि-
संज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधा-
नात् । नापि निरन्तरपाठः तस्येदानीमपि सत्त्वेन करिष्यत इत्य-
स्यासङ्गतेः । णेरणावित्यादौ एकयोगेऽप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह—
एक इति ॥ प्रतिपत्तिकाले लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले ॥
एककालेति । आदैज वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञो भवतीति संग्राह-
कवाक्यार्थबोध एककाल इति भावः ॥ समूहालम्बनात्मक एको
वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् ॥ यद्वादैज वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञश्च
भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् । प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थ-
बोधः । णेरणावित्यादौ अवान्तरवाक्यार्थमेवात्र दोषः ॥ केचित्तु
एककालाप्रतिपत्तिर्भवतु । तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपदसव-

न्धाभावः कुत इति चिन्त्यम् । न च स्वविपर्ययाक्यजबोधानन्तरं
निराकाङ्क्षतयान्यत्रान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गो न हेतुदे-
कयोग इति वाच्यम् । व्यवधाननिबन्धनायामनेकसंवन्धाप्राप्तावने-
कसंवन्धाथ स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ॥ तस्माद-
यमत्र भाष्यार्थः—तदधीते तद्वेदेत्यत्र द्विस्तद्वहणादेकयोगेऽ-
नुवृत्त्यभावः—इति । स्पष्टं चेदं तदस्मिन्नस्तीति सूत्रे भाष्ये ।
एकयोगत्वं च द्वयोः संहितापाठ एव ॥ वस्तुत एकयोगेऽप्यनुवृत्ति-
र्भवति तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे द्विस्तद्वहणाभावात् तदधीत
इति सूत्रे तु बालानां सुखबोधाथ द्विस्तद्वहणमित्यप्युक्तं तत्रैव ।
अतोऽत्र भाष्येऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—

* अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो
विज्ञायते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको
भवति * ॥

अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणा-
र्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा वा-
धिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो
बाधको भवति ॥

(प्रदीपः) अथवान्यवचनादिति । यथा कप्रत्ययेनाण्
वाध्यतेऽसंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेः । अणस्तु
विपर्ययात् । एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं संसं-
दिह्यते—किमुत्तरार्थेवेहास्यानुवृत्तिरेवार्थापीति । सावकाशा च
वृद्धिसंज्ञा, तात्पर्यं च नास्ति । गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसंदिहा-
निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञासंवन्धमदेङां बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु
संज्ञिविशेषेणासंयुक्ताधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविष-
येऽपि प्रवर्तते ॥

(उद्द्योतः) ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाभावा-
त्कथमुत्सर्गापवादसाम्यमत आह—यथेति । आत इत्युपादाना-
देव तद्विषये कैस्यासंदिग्धत्वम् । अत एव तदतिरिक्तावकाशविर-
हस्तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च ॥ ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञा-
वत् कृत्यादिसंज्ञयौ प्रत्ययसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह—प्रत्ययेति ।
न तव्याधाकाङ्क्षया प्रत्ययसंज्ञायाः संबन्धः । येन संनिहितकृत्या-

१ गुणेति । विधेयगुणरूपसंज्ञाश्रवणेन तत्संबन्धेनेत्यर्थः ॥ तदुक्तम्—

“यस्य येनाभिसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थतोऽसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” इति छाया ॥

२ ‘गुणः’ इति इति पाठः ॥ छाया ॥

३ एककालेति । यदैवादैचां वृद्धिसंज्ञा प्रतीयते तदैवादेङां गुणसंज्ञेति
समूहालम्बनवत्प्रतीतिक्रमः संज्ञिविशेषसंबन्धसंज्ञाद्वयस्याध्याहृतभवतिक्रियया
युगपत्तन्नेणात्वय इति भावः ॥ छाया ॥

४ दानीमपि । भिन्नसूत्रसंहितापाठकालेऽपि ॥ छाया ॥

५ नन्वेवं तथा बोधो न दृष्टचरोऽत आह—यद्वेति । द्विवचनान्तो भव-
तिरध्याहरिष्यते । तत्र समुच्चयस्तु ‘गामश्चम्’ इतिवदिति भावः ॥ छाया ॥

६ कैयटोक्तमाप्याशयं खण्डयति—केचित्स्विति । भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः

॥ छाया ॥

७ स्वविषयत्वं बोधेऽन्वेति ॥ छाया ॥

८ स्ववाक्यं व्याचष्टे—अन्यस्या इति । ‘कृजः श च’ इत्यादावन्यव-
चनं चक्षेत्युभयमस्तीति तत्र तेन प्रकृतक्तिज्जादेः समुच्चय उचितः, इह तु
चाभावाद् ‘आतोऽनुप’—इत्यत्रैव स नेति भावः ॥ छाया ॥

९ सदिति । सद्पीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० नास्तीति । अदेङ्मात्रोद्देशेनाप्रवृत्तत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

११ स्यासंदिग्धत्वमिति । आदन्तो धातुः कप्रत्ययविषयो नवेति संदे-
हाविषयत्वमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ संज्ञयापीति । अपिप्युक्तने । संज्ञया प्रत्ययसंज्ञापीत्यर्थः । संनिधिं
तदुदादिसंज्ञाभिस्तस्यादीनां निराकाङ्क्षत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

दिसंज्ञया निराकाङ्क्षत्वात् प्रत्ययसंज्ञया संबन्धः स्यात् । किं तु संज्ञाकाङ्क्षया ॥ सा हि स्वस्य बहुविपयत्वलाभाय कतिपयानन्तर-विपयलाभेऽपि पुनः पुनर्विपयान्तरमाकाङ्क्षते । बहुविपयत्वं चास्याः संज्ञिविशेषासंबन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भावः ॥ प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा वैक्षिप्येतद्—“अनुवर्तन्ते च नाम वि-
धयः । न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ? ।
यत्नाद्भवन्ति” इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । विभाषातिलमाषोमेत्यत्र
हुमाभङ्गयोरधान्यत्वात्खजोऽप्राप्तौ चोदितायां खजग्रहणस्यानु-
वृत्तिराश्रिता, अनुवर्तमानश्च खज यत्नाभावाद् व्रीहिशास्त्रादि-
भिर्न संबध्यते, अपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव
संबध्यते । तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमान-
मपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं
यत्नो भवति ॥

(उद्ध्योतः) खजोऽप्राप्ताविति । यता मुक्ते इति शेषः ।
मैण्डूकगतयोऽधिकारा इत्यस्यैव ‘स्वरितलिङ्गेनानुवर्तमानं यत्रा-
काङ्क्षा, तत्रैव संबध्यते’ इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः । स च
संबन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्नविशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोऽप्यभि-
मतः । अस्य विशेषस्य प्रागकथनं तु एतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्प-
रामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति बोध्यम् ॥ इहत्विति ।
अर्कतन्व्यत्वविशिष्टपुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः । अनुवृत्तौ हि
तदकर्तव्यं भवतीत्याहुः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—उभयं निवृत्तम् । तदपेक्षिष्यामहे ॥

१ चास्या इति । प्रक्रान्तप्रत्ययसंज्ञाया इत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ वक्ष्यत्येतदिति ॥ गोनर्दीयं इति शेषः ॥ च एवार्थः ॥ नाम नि-
क्षये विधयो विधीयमानाः ॥ न च नहि ॥ छाया ॥

३ कुत्र वक्ष्यतीत्यत आह—विभाषेति ॥ छाया ॥

४ श्रुत्या यत्नेनेति । तद्रूपयत्नेनेत्यर्थः । स तत्समुच्चायको न तु विक-
ल्पार्थः । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धेः । यद्यप्यन्यांशे तस्य विकल्पार्थत्व-
मेव तथापि तिलादिभिः प्रत्येकं तत्संबन्धादुमाद्यंशे तत्संबन्धस्तदर्थ एव । न
च तत्र मानाभावः । तथासति पूर्वैव तयोः पाठौचित्यात् । तस्मात्तदंशे त-
त्रैव । अनुवर्तमानमपि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रादेङ्भिर्न संबध्यते इत्य-
न्वयः ॥ चकाराकरणाच्चेति समाधिनानं गतार्थस्तु न, तत्र विशेषरूपेणो-
क्तम्, अत्र तु सामान्यरूपेणेति भेदात् । यद्वाधिकारोपस्थिताया अपि वृ-
द्धिसंज्ञाया अङ्गपदसंज्ञावत्समुच्चयो न चाकरणादिति पूर्वमुक्तम् । इहतु तस्या
उपस्थितिरेव नेति विशेष उच्यते ॥ छाया ॥

५ द्वितीयपक्षेण पौनरुक्त्यं परिहरति—मण्डूकेति ॥ छाया ॥

६ स च विशेषपक्ष ॥ तत्रेति । मध्यमणिन्यायेनान्वेति ॥ छाया ॥

७ नन्वयं तत्रैव कुतो नोक्तोऽत आह—अस्येति ॥ केचिञ्—तत्रासत्या-
माकाङ्क्षायां संनिधिरिव नास्तीत्युक्तम् । अत्र तु संनिधौ सत्यसत्यपि वाऽऽका-
ङ्क्षामावे संबन्धो नेति भेद इत्याहुः ॥ छाया ॥

२१

(प्रदीपः) अथवेति । अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमा-
श्रयति । समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतद् अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति ।
समुदायस्य भेदाभावात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—उभयं निवृत्तमिति । स्वरितलिङ्गाना-
सङ्केनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः ॥ अपेक्षेति । इह इत्ये-
तावन्मात्रस्येतराकाङ्क्षत्वात् । समुदायापेक्षायां च लक्ष्यानुसार एव
बीजम् । अनन्तरस्येति न्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्त्येतन्नास्ती-
त्यन्वयः । समुदायत्वं च युगपद्बुद्धौ संनिधानात् क्रमेणासंनिधाना-
च्चेति बोध्यम् ॥

(इतीकपदोपस्थापकलिङ्गाधिकरणम्)

(अथ परिभाषात्वसाधकाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयमलोन्यशेषः, आहोस्विदलोन्त्याप-
वादः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयथा संभवादोषदर्शनाच्च
प्रश्नः । तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशादङ्गिजादलोन्त्यस्ये-
त्युपतिष्ठते गुणश्रुत्या त्विक इति । तत्र यदि पूर्वमिकाऽङ्गं
विशेष्यते—इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोन्त्य-
स्येत्यन्त्यस्य, भवति, तदा सोऽयं शेषो भवति । यदा लङ्ग-
स्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी न्ययते—अङ्गान्त्यस्य गुण इति
पश्चादिकान्त्योर् विशेष्यते, तदा तस्यायं विशेषणत्वात्तच्छेषो
भवति ॥ अथ त्वङ्गस्येति । गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी,
किं तर्हीगपेक्षयाऽवयवषष्ठी, तदा स्थानषष्ठभावादलोन्त्यस्ये-
त्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति । अप्राप्त्यनुमानमेव

८ ननु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणस्य न यत्नत्वं तथासति वैयर्थ्यापत्तेरत आह—
अकर्तव्येति । हि यतः । तत् पुनर्गुणवृद्धिग्रहणम् ॥ छाया ॥

९ निषेधे हेतुमाह—समुदायेति । तस्यैकापेक्षाविपयत्वादानन्तर्यस्य च
भेदसापेक्षत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१० नन्वनुवृत्तिविवृत्तिरपि यत्नसाध्येति कथं कस्य च सा किंचामकृता
साऽत आह—स्वरितेति ॥ अनेन—‘उभयम्’ आदैजदेङ्ग्रहणं निवृत्तम् ।
तत् गुणवृद्धिग्रहणमपेक्षिष्यामहे’ इति ‘यदुभयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवृत्तं तदपे-
क्षिष्यामहे’ इति वा भाष्यार्थः सूचितः ॥ छाया ॥

११ ननु न समुदायः शब्दोपात्तोऽत आह—समुदायस्त्वमिति ॥ तीक्ष्ण-
बुद्धीनामिति भावः ॥ छाया ॥

१२ अलोन्त्यशेष इति । एकदेशानुकरणेन सूत्रबोधकस्य तस्य शेषशब्देन
पठितस्यरूपो बहुव्रीहिर्वा । एतेन—सूत्रमनुकृत्य तथा समासे कृते ‘प्रकृति-
वद्’ इति न्यायेन तदवयवस्य ‘सुप’ इति लुक्—इति रत्नोक्तमपास्तम् ।
अस्य वामीयमित्यादौ दोषापत्तेः ॥ तथाच स्वसंज्ञाभ्यां विहितयोरिक्स्थानिक-
स्त्वनिवामकस्येऽप्यसति तद्व्यासङ्गिकोऽयं विचार इति भावः ॥ छाया ॥

१३ नीयते इति । तत्रोपसंहियत इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ नन्वपवादो नाम बाधः । स च प्राप्तस्य प्रवृत्तत्वेनायुक्तः अप्रवृत्ते च
बाध्यविपवायावात्कस्य बाधः । नचातिदेशिकवचनप्राप्तानां तेषां ‘श्रमयं

हि बाधो, वचनेन प्राप्तस्य बाधयोगात् । ततश्चाज्ञावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते समुच्चयस्त्वसंभवान्नोपन्यस्तः । न हि युगपद्वा षष्ठ्यर्थौ संभवतः—स्थाने-योगोऽवयवयोगश्चेति । विकल्पोऽपि न भवत्येकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य । तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्राशङ्कितौ ॥

(उद्द्योतः) षष्ठीति । स्थानषष्ठीत्यर्थः ॥ षष्ठी स्थान इति परिभाषया तत्त्वनिर्णयः । अस्य च सूत्रस्य वृद्धिगुणशब्दाभ्यां विधीयमानौ वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थेऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या । गुणश्रुत्येतस्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकेत्यर्थः ॥ तत्र यदीति । बुद्धेः क्रमिकत्वद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः ॥ सोस्येति । इगन्त-स्येति षष्ठ्यास्तेनान्येत्युपसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्वं त-स्येति भावः ॥ तदा तस्यायं विशेषणत्वादिति । तच्छेषशब्दे तत्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाविति भावः ॥ [भाष्ये—“[इको]गुण-वृद्धी” इति पूर्वपरान्वयि, तेनैतद्वयलाभ इति भावः ॥ परिच्छेदपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम् ॥] अथत्वेति । अवान्तरवाक्यार्थबोधकालेऽनिर्णीतार्थकत्वेन स्थान-षष्ठीत्वसंभावनया तत्प्रवृत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपस्थितौ मिदे-रित्यादौ योग्यत्वेन तत्साहचर्येण चान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णये तदसंबन्ध इति भावः ॥ बाधयोगादिति । आत्यन्तिकबाधा-

बहिः’ इति प्रत्यक्षवचनप्राप्तिसौर्वाधो युक्तः प्रकृते तूभयमपि प्रत्यक्षम् । अतस्तथासति षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एव तुल्यबलत्वात्स्यात् । अत आह—अप्रास्येति ॥ हि यतः केनचिद्रूपेणप्रवृत्तस्य बाध्यत्वात् । तथाच बुद्ध्या प्रवृत्तं बाध्यते । तद्धि नात्यन्तं प्रवृत्तम् । अनुष्ठानरूपफलापर्यवसा-नात् । नात्यन्तमप्रवृत्तं तद्बुद्धेः प्रवृत्तत्वात् । तथाच लक्ष्यभेदादलक्षणभेद इति न्यायेनावयवपष्ठ्यावरुद्धविषये स्थानषष्ठीभ्रमेण प्राप्तनियमाभासस्यावय-वषष्ठीदर्शनादप्राप्तस्य बाध इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१ भाष्यीयन्यूनतां निराचष्टे—समुच्चय इति ॥ छाया ॥

२ नन्वेवं तस्या अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं प्रवृत्तिः, अस्यास्तु पदश्रुति-लिङ्गमिति पूर्वं प्रवृत्तिरिति कथमनयोः संभवोऽत आह—अस्यचेति । प्रवृ-त्तेरित्यनेनान्वयः ॥ छाया ॥

३ न गुणगुणिभावकृतं नापि मिथोऽपेक्षाकृतं तदित्याह—एतत्परीति ॥ छाया ॥

४ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यप्येकस्मिन्पुस्तकेऽपि प्रत्याक्षेपसमाधान-भाष्यप्रदीपोद्द्योते ‘विशेषणोति’ इति प्रतीकोत्तरं समुपलभ्यते युज्यते च त-त्रापि तथापि ‘तेनैतद्वयलाभः’ इति ग्रन्थस्य पुस्तकान्तरस्य छायापलभ्यमान-व्याख्यानक्रमस्य चानुरोधेनासाभिरव्यत्रैव स्थापितः ॥ दाधिमथाः ॥

५ उक्तं समूलयति—पूर्वपरान्वयीति । मध्यमणिन्यायेनेति भावः ॥ छाया ॥

६ तथाव्याख्यानफलमाह—पाक्षिक इति ॥ द्वितीयवचनेन पूर्ववचनप्रा-प्त्येति भावः ॥ छाया ॥

७ ‘गुणानां च परार्थत्वात्’—इति (पू. मी. ३।१।२१) न्यायेन मिथोसंबन्धादनेकयोग्यवहितत्वादप्राकरणिकत्वान्मिथोनेपेक्षित्वाद्बुद्धौर्विध्युप-कारकत्वाच्च कथं शेषशेषिभावादीति पूर्वपक्षिणं [तटस्थः] पृच्छति—कथं चायमिति ॥ चत्त्वर्थः । कचिद्वेति पाठः ॥ छाया ॥

८ [एतच्छ्रुत्वा पूर्वपक्षी साधारणं प्रकाशयितुं] ‘गुणः कृतात्मसंस्कारः’ (पू. मी.)

योगादित्यर्थः । पाक्षिकस्तु बाधः षोडशीग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम् ॥ समुच्चय इति । मिदेरन्त्यस्येकश्चेत्येवमाकारः ॥ नहीति । प्रत्यर्थशब्दनिवेशेनैकस्य नानेकामिधायकत्वम् । तत्रे आवृत्तौ च न मानमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं चायं तच्छेषः स्यात्, कथं वा तदपवादः ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यद्येकं वाक्यम्—तच्चेदं च, अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति—‘इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्य’ इति । ततोऽयं तच्छेषः ॥ अथ नानावाक्यम्—तच्चेदं च, अलो-न्त्यस्य विधयो भवन्ति, ‘इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य च’ इति । ततोऽयं तदपवादः ॥

(प्रदीपः) यद्येकमिति । अनेकयोगव्यवहितयोरप्येक-स्मिन्कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसंनिधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषण-विशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः ॥ अथ नानेति । अङ्ग-स्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गसा-नुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य । ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नाना-वाक्यत्वम् ॥

(उद्द्योतः) अनेकयोगेति । एवं चैकं वाक्यमिति भाष्य-

इति न्यायेन ।

‘यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थहेतु (तो ह्य) समर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥’

इति न्यायेन व्यवहितयोरप्येकत्र कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसंनिधापितत्वेन च तत्संभवः । तत्र च प्रदेशभेदाद् द्वयी गतिः । तथाहि—‘सार्वधातुकार्थं’ ‘जुसि च’ इत्यादाववान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमनयोर्जातवाक्यार्थबोधयोरान-मने पृथग्वाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतान्यायेन गृहीतपरिभाषार्थेन देश-सामान्याश्रयेण प्रवृत्तायास्तस्या गुणवृद्धिरूपादेशविशेषाश्रयेण प्रवृत्ताया अस्याः सहैव लक्ष्यसंस्कारकत्वसंभवेन पदैकवाक्यतयान्वयः । तत्र च ‘अङ्गस्य’ इत्य-धिकाराप्राप्तम् । तथा च विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद् ‘अङ्गान्त्यस्याल इको गुणः’ इति ‘अङ्गस्येकोऽन्त्यस्यालो गुणः’ इति वा वाक्यार्थेन फलितेन लक्ष्य-संस्कारकेन मिथो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोरेव प्रवृत्तिराश्रीयते—इत्येका ॥ ‘इगन्ताङ्गस्यान्यालः’ इति ‘संभवति’—इति न्यायेन व्याख्याने तु तयोर्मिथो-विशेषणविशेष्यभावो न प्रतिपादितः स्यात् । ‘यद्येकं वाक्यम्’ इत्यादि तथा प्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तिश्च । तत्साध्यफलं त्वेनेव सिद्धम् । तदाह—यद्ये-कमिति । ‘विधयो भवन्ति’ इत्यनेन विधिदेशे पृथग्वाक्यार्थबोध आदौ सूचितः ॥ अथ ‘मिदेरुणः’ इत्यादाववान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमनयोर्वापस्थितौ पृथग्वाक्यार्थबोधोत्तररुक्तीत्या ‘मिदेरङ्गस्यान्यस्याल इको गुणः’ इति ‘मि-देरङ्गस्येकोऽन्त्यस्यालो गुणः’ इति वार्थो न संभवति बाधात् । अतो भिन्नवा-क्यता वाच्या—‘मिदेरङ्गस्येको गुणः’ । ‘मिदेरङ्गान्त्यस्यालो गुणः’ इति । सा च समकक्षत्वे संभवति न तु प्रवृत्तिसमाश्रयेण (१) येन नाप्राप्तिन्यायेन सा-मान्यायास्तस्या अनया बाधसंभवात् । तथा च तदनुपस्थितिरिति ‘मिदेरङ्ग-स्येको गुणः’ इत्येक एव वाक्यार्थः पर्यवसन्नः—इत्यपरा ॥ तदाह—अथ नाना वाक्यम्—तच्चेदं चेति । तत्रापाततः संभावितवाक्यमादावाह—अलोन्त्यस्येत्यादि ॥ एतद्व्यापकवाक्यमाह—इक इत्यादि ॥ द्वयोर्भिन्नवाक्य-तामेव स्फोरयितुमाह—अन्त्यस्थानन्त्यस्येति ॥ छाया ॥

९ अनेकयोगेतीति ॥ शङ्कत इत्यादिः ॥ छाया ॥

मयुक्तमिति भावः ॥ उत्तरम्—एकस्मिन्नित्यादि । अङ्गाङ्गि-
भावश्च गुणगुणिभाव इत्याह—विशेषणेति ॥ इकः स्थानि-
त्वादिति । सौ च नालोन्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्तमलसमुदायोत्तर-
स्थानपट्टीत्वाभावात् । अङ्गस्येति च न स्थानपट्टीति भावः ॥
[तदाह—] तद्विशेषणत्वादिति । अवयवित्वेन विशेषणत्वादि-
त्यर्थः ॥ नानावाक्यत्वमिति । अत्र पक्षे पुगन्तेत्यादि नियमार्थ-
मिति बोध्यम् ।

(भाष्यम्)

कञ्चात्र विशेषः ? ।

(१०७ तच्छेषपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धिगुणावलोन्यस्येति चेन्मि-
दिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षु-
द्रेष्विगग्रहणम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

वृद्धिगुणावलोन्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तल-
घूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विगग्रहणं कर्तव्यम् ॥

“मिदेर्गुणः” “इक इति वक्तव्यम्” अनन्त्य-
त्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

“मृजेर्वृद्धिः” “इक इति वक्तव्यम्” अनन्त्य-
त्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

पुगन्तलघूपधस्य गुणः, “इक इति वक्तव्यम्”
अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

ऋच्छेल्लिटि गुणः “इक इति वक्तव्यम्” अनन्त्य-
त्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

“ऋदृशोडि गुणः” “इक इति वक्तव्यम्” अन-
न्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः “इक इति वक्तव्यम्” अनन्त्य-
त्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

१ उत्तरमिति । इदं कार्यकालपक्षवद्यथोद्देशेपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

२ ननु तामादायैव कुतो नोपस्थितिरतआह—साचेति ॥ छाया ॥

३ नन्वङ्गस्येति पट्टीमादाय कुतो नात आह—अङ्गस्येतीति ॥ छाया ॥

४ अयं कोष्टकान्तर्गतः पाठो यद्यपि Bangal Asiatic Socitey
मुद्रितपुस्तकेपि नोपलभ्यते तथापि “तदाहेति । चरममाहेत्यर्थः” इति
छायायां प्रतीकव्याख्यानदर्शनादस्मानिः स्थापितः ॥ दाधिमथाः ॥

५ [पुनरपि तदस्थो द्वयोर्विशेषं] पृच्छति—कञ्चात्रेति ॥ छाया ॥

६ पूर्वपक्षी तच्छेषपक्षदूषकं वार्तिकमाह—वृद्धिगुणावित्यादि ॥

७ अलोऽन्यस्येति । इक इति शेषः ॥ छाया ॥

८ न प्राप्नोतीति । क्षिप्रक्षुद्रशब्दाभ्यामिष्टनि ‘स्थूलदूरयुवहृस्वक्षिप्र-
क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः’ इति सूत्रेण यणादिपरस्य रस्य लोपे-
वशिष्टे हलन्तेऽनन्त्यत्वादिकारस्य गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ त्येतदङ्गमिति । प्राग्वत्समासद्वयम् ॥ छाया ॥

१० तेषु ‘मिदेर्गुणः’ इत्यादिषु ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) वृद्धिगुणाविति । मिदादीनामनिगन्तत्वा-
दलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिगग्रहणं न सन्निपततीति तेषु प्रदेशे-
ष्विगग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) मिदादीनामिति । गुणादिविधौ परिभाषाद्वयस्य
परस्परं संबन्धापरित्यागेनोपस्थानं तच्छेषत्वम् । तत्रैकस्या असं-
भवे द्वितीयापि न प्रवर्तत इति भावः ॥ भाष्ये अनन्त्यत्वाद्धीति ।
तच्छेषपक्षेऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(१०७ तच्छेषदूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥ * ॥

(एकदेशिव्याख्याभाष्यम्)

सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता
वाता ॥

किं कारणम् ? ॥

“अलोन्त्यस्य” इति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसं-
क्रान्ता, अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीम-
निगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरमप्याह—सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति ।
अङ्गस्येत्येतदङ्गेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्य-
स्येति विधिरन्यत्र तु षष्ठ्यान्त्येऽन्यनुपसंहाराद्याता वातेति
सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति । अङ्गस्य स्थाने
गुणो भवति । स च यत्रान्य इक् तत्रान्यस्येक इत्यर्थे इत्यमि-
मानस्तदाह—भेदेनेति^१ । शास्त्रस्य बहुविषयत्वायेत्यर्थः ॥ तत्रे-
गन्तेष्वेवेति^२ । तच्छेषत्वादिति भावः ॥ अन्यत्र अनिगन्त-
विषये गुणशास्त्रे ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः, यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमि-
कमुपसंक्रान्ता, एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्य-
दिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति, कुतो
गुणः कुतः सर्वादेशः ॥

११ तत्रैकस्या इति । तयोर्मध्ये । इकोन्त्यत्वाभावेन तदसंभवेनेयमपि
न प्रवर्तत इत्युक्तवाक्यार्थसंभवादिष्टापत्त्या तत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥

१२ हीलस्यार्थमाह—तच्छेषेति । सर्वेत्यादौ स्त्रीक्रियमाणे सतीत्यर्थः ॥
अत्रेति शेषः ॥ छाया ॥

१३ ‘चैवहि’ इत्यनन्तरम् ‘अङ्गस्य’ इति शेषः ॥ छाया ॥

१४ स्थानपट्टीति । भेदेन व्यापृताऽनिगन्तेष्वनुपसंहृता चान्येऽङ्गि इति
शेषः ॥ छाया ॥

१५ चशब्दस्वारस्यादेकदेशिमताह—दोषान्तरमिति ॥ छाया ॥

१६ त्यमीति ॥ एकदेशवृत्तित्वात् ॥ छाया ॥

१७ भेदेनेतीति । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादित्यर्थः ॥ छाया ॥

१८ ष्वेवेतीति । भिन्नानां तेषां मध्ये इगन्तविषयकगुणशास्त्रेष्वेवेत्यर्थः
॥ छाया ॥

१९ सिद्धान्त्येकदेशी दूषणानि परिहरति—नैष दोष इति ॥

२० तत्र षष्ठ्येवेति । तद्विषयकतादृशपट्टीपटितलक्षणमेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) यथैव हीति । अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्य-
मलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुण-
प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) अन्यमलमिति । इकूपरिभाषाशेषभूतालोन्त्य-
परिभाषयेत्यर्थः ॥ अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठीति भाष्येऽन्यमि-
कमुपसङ्गान्तेत्यनुकर्षः । एवं च संग्राहकवाक्यस्येगन्तमात्र-
विषयकत्वादनिगन्तविषयकलक्षणाभाव एव । आवृत्तौ च न मान-
मिति भावः । अत एव गापोष्कः कित्त्वं सार्थकम् ॥

(वार्तिकसमन्वयान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः ॥

किं तर्हि ? ।

पूर्वापेक्षोऽयं दोषः । ह्यर्थे चायं चः पठितः—

* मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्चिच्छदक्षिशिप्रशुदे-
ष्विग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्य* इति ।

मिदेर्गुणः 'इक' इति वचनादन्यस्य न, 'अलो-
न्यस्य' इति वचनादिको न । उच्यते च गुणः ।
सै सर्वादेशः प्राप्नोति ॥ एवं सर्वत्र ॥

(प्रदीपः) पूर्वापेक्षोऽयमिति । मिदादिष्विग्रहणं क-
र्तव्यमित्यत्रैवार्थं हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः ॥ उच्यते चेति ।
मिदेरिति चोदनया ।

(उद्द्योतः) हिश्च हेत्वर्थ इत्याह—मिदादिष्विति ॥

(इति तच्छेषपक्षदूषणम् ।)

(अथ तदपवादपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि तदपवादः ॥

(१०४ तदपवादपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्व-
धातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्य-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह-
्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्यप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

१ नन्वेवं वार्तिकासंगतिरत [पूर्वपक्षीदं वार्तिकं पूर्ववार्तिकशेषत्वेन] आह—
एवं तर्हीति । एवं सतीत्यर्थः ॥ नायं द्वितीयवार्तिकबोध्यः ॥ पूर्वापेक्ष इति ।
इग्रहणाकारणपक्ष इत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ स एव फलितसमस्तवार्तिकपाठमाह—मिदीति ॥

३ ततश्च मिथ एकवाक्यतापन्नयोर्द्वयोरपि निवृत्तिः, अन्यतरप्रवृत्तौ
विनिगमकाभावात् । तथाच 'षष्ठी स्थाने योगेति सर्वादेशः स्यादित्याह—
स सर्वेति ॥ छाया ॥

४ एवमाद्ये तच्छेषपक्षे दूषणान्यभिधाय तदपवादपक्षेपि दूषणान्यभिधा-
तुमुपक्रमते—अस्तुतर्हीति ॥

जुसिगुणः—सयथेह भवति—'अजुहवुः अवि-
भयुः' इति । एवम् 'अनेनिजुः पर्यवेविषुः' अत्रापि
प्राप्नोति ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः—स यथेह भवति
—'कर्ता हर्ता नयति तरति' इति । एवम् 'ईहिता
ईहितुम् ईहितव्यम्' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

ह्रस्वस्य गुणः—सयथेह भवति—'हे अग्ने हे
वायो' इति । एवं 'हे अग्निचित् हे सोमसुत' इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥

जसि गुणः—स यथेह भवति—'अग्नयो वायवः'
इति । एवं 'अग्निचितः सोमसुतः' इत्यत्रापि
प्राप्नोति ॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः—स यथेह भ-
वति—'कर्तरि कर्तारौ कर्तारः' इति एवं 'सुकृति
सुकृतौ सुकृतः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

वेङ्ङिति गुणः—स यथेह भवति—'अग्नये वाय-
वे' इति । एवम् 'अग्निचिते सोमसुते' इत्यत्रापि
प्राप्नोति ॥

ओर्गुणः—स यथेह भवति—'वाभ्रव्यो माण्डव्यः'
इति । एवं 'सुंश्रुतसौश्रुतः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इङ्मात्रस्येति । यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयव-
षष्ठी तदाऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानम् स्थान-
षष्ठी हि तस्योपस्थाने निमित्तम् । ततश्चाङ्गावयवस्यान्यस्यान-
न्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः । ह्रस्वस्य गुण इति
समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण
इति । न लत्रेकूपरिभाषोपपत्तिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् ॥
अन्ये लाहुः—अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशे-
ष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद् दीर्घस्य मा भूदिति ॥
ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्यस्याप्युकारस्य गुणा-
र्थम् । असति ह्रस्वा उपस्थानेऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्ग
चोकारेण विशेष्यत इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) अनन्यस्य चेक इति । यद्यपि जुसि चेल्या-
दीनां प्रधानभूतेग्विशेषणत्वे तस्मिन्निति परिभाषया व्यवहितस्येको
न भविष्यति, तथापि प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया जुसिचे-

५ इङ्मात्रेति । मात्रपदेन वाध्यालोन्त्यपरिभाषाव्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

६ 'सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योः' इति उवर्णपर्यन्तशब्दानां समाह-
रद्वन्द्वे छान्दसत्वानुमभावः, मध्यमपदलोपिसमासेनोकारान्तस्य पुंस्त्वं वा ।
गुणेष्विति पृथक् पदम् । इति ॥ छाया ॥ वस्तुतस्तु सर्वाणि यथासंभवं सूत्र-
सूत्रैकदेशानुकरणानि । तथा च 'जुसि' इत्यारभ्य 'ओर्गुणेषु' इत्यन्तमेक-
मेव पदम् ॥ दाधिमथाः ॥

७ सुंश्रुदिति । प्रकृतेर्हलन्तत्वबोधनाय ॥ छाया ॥

८ 'इङ्मात्रस्य चेत्' इति वार्तिकस्वरसभङ्गस्यात्र पक्षे सत्त्वादाह—
अन्येतिविति ॥ छाया ॥

स्यादिभिरप्यङ्गमेव विशेष्यत इत्यभिप्रायः ॥ समानन्यायेति ।
गुणप्रकरणवैरूप्याय सर्वत्राङ्गस्यैववयवपष्ठयेव स्यादिति भावः ॥
निर्दिष्टेति । अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः ॥
अन्ये त्विति । अयंभावः—न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा,
किं तु परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियमः फलं चेतरेव्या-
वृत्तिवदितरसंग्रहोपीति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्तनेनाव-
यवपष्टीत्वबोधनेनानन्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात् । अकारे
तु गुणागुणयोर्न विशेष इति ॥ तदेतद्वक्ष्यति—अनन्यस्याप्युका-
रस्येति ॥ नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह—दीर्घस्येति । घिसंज्ञा
वर्णयोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याभिहिते इत्यादौ प्रसङ्गे बोध्यः ॥

(भाष्यम्)

नैष दोषः ।

(१०९ सिद्धान्त्येकदेशिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्यनि-
यमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्यनियमार्थं भविष्यति-
पुगन्तलघूपधस्यैवानन्यस्य नान्यस्यानन्यस्येति ॥

(प्रदीपः) पुगन्तेति । भेत्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः-
श्रुतिनियमार्थेति गुरुपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति, नापि हे
अभिचिदिद्यादावुभयनियमाश्रयणादिति भावः ॥ ननु च
भेत्तेति दकारस्य हेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति वि-
ध्यर्थमेतत्स्यात् ॥ नैतदस्ति, पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी
उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यन्यस्य गुणेन न
भाष्यम् ॥

(उद्घोतः) पुनःश्रुतिः पुनर्गुणविधानम् ॥ ननु चेति ।
बहुव्रीहिसमासः । सामर्थ्यादिकृपरिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः ॥
भिदो दकारोच्चारणं तु भिन्नो भित्तमित्यादौ चरितार्थम्, क्रोः
क्त्वेनानिग्लक्षणत्वेपि निषेधप्रवृत्तेः । पुग्विधानमपि क्षमापयती-
त्यादौ यलोपार्थम् । ओकाररूपगुणार्थं च चरितार्थमित्याशयः ॥
पुकीति । लाघवात्तत्पुरुषे निर्णयिते निषादस्थपत्तिन्यायेन निय-
मार्थत्वं न दोषावहमित्यर्थः ॥ ननु पुगन्तग्रहणं दापयत्यादौ
अनन्यस्यानिकोपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न ।
गुणे उपधावृद्ध्या विशेषाभावात् ॥

१ ननु भाष्ये 'धेङिति' इत्युपन्यासोऽप्युक्तः अभिचिदादेरध्यन्तत्वादधि-
स्यावेत्यत आह—घिसंज्ञेति ॥ छाया ॥

२ एवं तदपवादपक्षेपि दत्तान्दोषान्परिहरति चिद्धान्त्येकदेशी—नैपदोप-
इति ॥ जातावेकवचनम् ॥ यत इति शेषः ॥ छाया ॥

३ 'सिद्धे पुनरिति ॥ सार्वधातुकार्थं' इति सूत्रेण गुणे सिद्धे,
'पुगन्त' इत्यनेन पुनर्गुणविधानमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ उक्तनियमेन कचिद्गुणोद्धारो न सर्वथेति सयुक्तिकां दर्शयति—
प्रकृतस्यैवेति ॥ छाया ॥

(नियमदूषणभाष्यम्)

प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् ॥

किं च प्रकृतम् ? ॥

“सार्वधातुकार्थधातुकयोः” इति ॥ तेन भवे-
दिह नियमान्न स्याद् 'ईहिता ईहितुम् ईहितव्यम्'
इति । ह्रस्वाद्योगुणस्त्वनियतः सोऽनन्यस्यापि
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन नियमद्वय-
स्यालाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव
सार्वधातुकार्थधातुकयोरिति, न तु सार्वधातुकार्थधातुकयोरेव
पुगन्तलघूपधस्येति ॥

(उद्घोतः) प्रकृतस्यैवेति । अनन्तरस्यैवेत्यर्थः ॥

(नियमान्तरदूषणभाष्यम्)

अथाप्येवं नियमः स्यात्—पुगन्तलघूपधस्य
सार्वधातुकार्थधातुकयोरेवेति ॥ एवमपि सार्व-
धातुकार्थधातुकयोगुणोऽनियतः सोऽनन्यस्यापि
प्राप्नोति—ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति ।

(प्रदीपः) अथापीति । अनन्तरस्य विधिर्वेति परि-
भाषा यदि नाश्रीयते इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वनन्तरस्येतिन्यायविरुद्धोऽयं नियम इत्यत
आह—अनन्तरस्येति । लक्ष्यानुसारश्चानाश्रयणे बीजं बोध्यम् ॥

(उभयविधनियमदूषणभाष्यम्)

अथाप्युभयतो नियमः स्यात्—पुगन्तलघूपध-
स्यैव सार्वधातुकार्थधातुकयोः । सार्वधातुकार्थ-
धातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति ॥ एवमप्ययं
जुसि गुणोऽनियतः सोनन्यस्यापि प्राप्नोति—'अने-
निजुः पर्यवेविषुः' इति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । अभ्युपेत्यवादेनोच्यते आवृत्त्या-
दिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिन् वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते ॥
अनेनिजुरिति । अत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति
जुसि चेति गुणः प्राप्नोति । हेपिचैव्य हेबुद्धे हेबुद्धय
इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्यस्य गुणोऽपरिहतः ॥

(उद्घोतः) अभ्युपेत्यवादः क्लेशेनाङ्गीकार इत्याहुः ॥
पिचव्येति । उगवादित्वाद्यत् । उवर्णान्तस्याङ्गस्येको गुण इति
व्याख्यानमभिप्रेत्यात्र दोषोपन्यासः ॥ परंतु सौश्रुत इत्यत्रापि

५ 'प्रकृतस्यैव' इत्येवकारण्यवच्छेधमाह—नस्त्विति ॥ अनन्तरस्य 'वि-
धिर्वा' इति न्यायादिति भावः ॥ छाया ॥

६ विपरीतनियमाङ्गीकारे ह्रस्वाद्योगुणविषये दूषणपरिहारेपि पूर्वोक्तपरि-
हारे एव दूषणापात इति वदति—अथाप्येवमिति ॥ छाया ॥

७ भाष्यमुपलक्षणमित्याह—हेपिचव्येति ॥ छाया ॥

८ उगवादीति पिबुशब्दादित्यादिः । हितार्थ इति भावः ॥ छाया ॥

९ एवं संयोग्य दूषयति—परंस्त्विति ॥ छाया ॥

प्राप्नोतीति भाष्याननुगुणा सा व्याख्येति चिन्त्योऽयं कैयट
इत्याहुः ॥ कैचित्तु कैयटपुस्तके पिचव्य इति न दृश्यत एव ॥
(इति तदपवादपक्षदूषणप्रकरणम्)

(अथासंबद्धपरिभाषापक्षनिराकरणाधिकरणम्)
(भाष्यम्)

एवं तर्हि—नायं तच्छेषः, नापि तदपवादः ।
अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परि-
भाषया ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनि-
मित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्य-
प्रतिपादनम् । तत्र यदि कथंचिदेकविषये सन्निपातो भवति,
नैतावता परस्परपेक्षा भवतीत्यर्थः ॥ अन्यदेवेति । अन्तरश-
ब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः प्रयोगोऽपर्यायत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) तच्छेष इति शब्दोऽसंभवदुक्तित्वग्रस्तोऽपीत्याह—
परस्परेति । विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न
कापि दृष्टचर इति भावः ॥ अत एवाग्रे एतत्पक्षोक्तदूषणोद्घारेऽपि
नायं तच्छेष इत्युक्तिः सङ्गच्छते ॥ सन्निपात इति । जाय-
मानोपि संनिपातः सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेष-
त्वोपयोगी । अत एव नापवादत्वमपि । उक्तदोषाच्चेति भावः ॥
असंबद्धमनयेति भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभा-
वानापन्नं चेत्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्टीयाः पठन्ति—
॥ * ॥ नियमादिको गुणवृद्धी भवतो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

इति ॥ यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो

१ आहुतिरुचिर्वीजं प्रकटयति—कचिद्विषयः ॥ छाया ॥

२ तदेवं [तच्छेषतदपवाद] पक्षद्वयं संदूष्य “स्वतन्त्रोऽयं परिभाषा-
विशेषः” इति क्रोष्टीयसंमतं पक्षं दूषयितुमाह—एवं तर्हि । अयं
योगः परिभाषाविशेष इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ किं तर्हि ? इत्यत आह—अन्यदेवेति । अन्यदेवेत्यस्यार्थमाह—
असंबद्धमनया परिभाषयेति ॥ प्रागुक्तया प्रक्रियया तच्छेषतदपवादत्व-
रूपयानाक्रान्त मत्यर्थः ॥ एवकारः स्फुटार्थः ॥ छाया ॥

४ नन्वयुक्तमेतत् एवं सति क संनिपातः कान्यतरत्यागः स च कस्येत्यत्र
नियामकाभावेन सर्वेष्टासिद्धेः । अतः क्रोष्टीयवार्तिकमत्र योजयति—परि-
भाषान्तरमिति ॥ च एवार्थः । ‘परिभाषान्तरम्’ इत्येव हृदि निधायत्यर्थः ॥
‘विप्रतिषेधवार्तिकम्’ इति शेषः ॥ तदाह—नियमादिति ॥ विधेयगतद्वि-
त्यस्य सूत्रे आरोपेण भवत इत्युक्तम् ॥ अतएव—‘इको गुणवृद्धी’ इत्येत-
द्भवति विप्रतिषेधेन—इत्यग्रे वक्ष्यति ॥ छाया ॥

५ ननु कथमिदं वार्तिकमुक्ताशयकमेव पूर्वपक्षयोरपि प्रवृत्तिसंभवादत
आह—यदिचायमिति ॥ स्यादिति । तर्हि । शेषः ॥ छाया ॥

६ वाद इति । स्यात्तर्हि । शेषः ॥ एकत्र युगपदप्राप्ते मिथो विषये
लब्धानवकाशत्वेनापुनरुक्तत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः, उत्सर्गापवाद-
योरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः ॥ तत्र नियमस्यावकाशः
—“राज्ञः क च” राजकीयम् । “इको गुणवृद्धी”
इत्यस्यावकाशः—‘चयनं चायको लवनं लावकः’
इति । इहोभयं प्राप्नोति—‘मेद्यति माष्टि’ इति ।
“इको गुणवृद्धी” इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) चयनमिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयो-
जनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः ॥ चायक इति । कथ-
मिहपरिभाषात्रोपपत्तिष्ठते यावताऽच इति स्थानी निर्दिष्टः, ॥
अत्राहुः, अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानिला-
भावाद्बुद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेवपरिभाषात्राप्युपपत्तिष्ठत एव ॥ मेद्य-
तीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोत्यलोन्त्यस्येति
वचनादिकारस्य ॥

(उद्ध्योतः) नियमादिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः पूर्वा-
चार्यसंज्ञा नियम इति ॥ तेनैव तस्यायुक्त इति । स्वाङ्गेन
स्वस्येत्यर्थः । शेषशेषिणोरभेदं मत्वा तेनैवेत्याद्युक्तम् ॥ नन्वङ्गस्येति
स्थानपट्टीदर्शनात्सार्वधातुकेत्यादावप्यलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या क-
थमिहपरिभाषायाश्चयनमित्यवकाशोऽत आह—अलोन्त्येति ।
अङ्गेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धेरिति
भावः ॥ अत्राहुरिति । अत्रा विशेषिताङ्गेनेको विशेषणसंभवा-
त्प्रापयति । गावावित्यादि त्वेव न जानातीति भावः ॥

(विप्रतिषेधवाधकभाष्यम्)

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । ‘विप्रतिषेधे परम्’ इत्यु-
च्यते । पूर्वश्चायं योगः, परो नियमः ॥

(प्रदीपः) नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथो-
द्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यम्, न तु कार्यकालतायाम् ॥

७ [एवं विप्रतिषेधानुपपत्त्या तच्छेषतदपवादयोर्युक्ततां ध्वनयित्वा]
विप्रतिषेधं निरूपयति—तत्रेति ॥ वार्तिकोक्तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

८ विप्रतीति । पूर्वविप्रतीत्याशयः ॥ छाया ॥

९ अत्रेति । एतद्विषयके सार्वधातुकेत्यादावित्यर्थः ॥ छाया ॥

१० अत्रेति । एतद्विषयके ‘अचोऽप्यिति’ इत्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ नेगिति । अनिगङ्गनिरासायेति भावः ॥ छाया ॥

१२ युक्तमिति । मिथोनिरपेक्षयोस्तुल्यबलविरोधलक्षणो विप्रतिषेधो मिथ
एकवाक्यतापन्नयोर्द्वयोर्न युक्त इति भावः ॥ छाया ॥

१३ नन्वेवमनन्त्येऽतिप्रसङ्गापत्तिरत आह—पुगन्तेति । तदिति । अलो-
न्त्यपरिभाषेत्यर्थः ॥

१४ अत्रेति ॥ हलन्तनिरासायेति भावः ॥ छाया ॥

१५ यत् ‘चायक’ इत्याद्यपि गुणावकाश एव गौरित्यादौ सावकाशां वृ-
द्धिवाधित्वा परत्वात्तत्र स एवेति गुणस्यैव प्रवृत्तेः । अच इत्यत्र तत्सामर्थ्येनै-
तदनुपस्थानात् । गुणोत्तरमुपधावृद्धयेऽसिद्धे इति रत्नकृत् । तदयुक्तम्
इति ध्वनयितुमाह—प्रापेति ॥ छाया ॥

१६ एष इति । असिद्धान्तित्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१७ सिद्धान्ती विप्रतिषेधं दूषयति—नैष इति ॥ छाया ॥

१८ एकदेशी हेतुमाह—विप्रतीति ॥ छाया ॥

(उद्धोतः) इष्टेति । इष्टसिद्धिफलकत्वंमेव हि तस्य युक्तत्व-
मिति भावः ॥ ननु कार्येति । द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासंभ-
वादिति भावः ॥ वस्तुतः कार्यकालपक्षेपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठ-
कृतं परत्वमस्येव । अन्यथैकत्र प्रयोगरूपदेशे सर्वेषां मेलनेन
परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोगसाधनफलकान्येव शास्त्राणि । न
चैवं कार्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्यामेपां प्रवृत्तिर्यथोद्देशे तु पूर्वाप्ये-
तानि प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्तं
विरुद्धेतेति वाच्यम् । परिभाषायाः सिद्धत्वेन तत्पक्षेऽसिद्धेनापि
कार्येण स्वार्थं तदाकर्षणसंभवादित्यष्टमे उपपादयिष्यमाणत्वाद् ।
ध्वनितं चेदं, तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति
चिन्त्यमेतत् ॥

(विप्रतिषेधसाधकभाष्यम्)

इष्ट्वाची परशब्दः । विप्रतिषे परं यदिष्टं
तद्भवतीति ।

(विप्रतिषेधबाधकभाष्यम्)

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि
विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः ॥

(प्रदीपः) द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां
योगो यस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः ॥

(उद्धोतः) ननु द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्याम-
न्यस्य योग इत्यर्थः, उत द्वयोः परस्परं योग इत्यर्थः । उभय-
थापि त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः । कर्मधारयपूर्वपदकोपि न, दिक्-
सङ्ख्ये इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह—द्वाभ्यामित्यादि ॥
अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह—
विप्रतिषेधेति ॥

(विप्रतिषेधसाधकभाष्यम्)

नौवश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥

किं तर्हि ? ॥

असंभवोऽपि । स चास्त्यत्रासंभवः ॥

कोऽसावसंभवः ? ॥

इह तावद्—‘वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः’ इति—एकः
स्थानी, द्वावादेशौ, न चास्ति संभवः यदेकस्य
स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं—‘मेघति

मेघतः, मेघन्ति’ इति द्वौ स्थानिनौ, एक आदेशः,
न चास्ति संभवः—द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः
स्यादित्येषोऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो
विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलो-
प्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ इह तावदिति । दीर्घत्वं
यज्यनन्तरे विधीयते, एत्वं च झल्यनन्तरे । न च संभवोस्ति
यद् द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् ॥ इहेदानी-
मिति । मिदित्येका पृष्ठी सा यद्यवयवसंबन्धे तदेकारस्य
गुणेन भाव्यम् । अथ स्थानपृष्ठी तदालोन्त्यस्येति वचनाद्-
कारस्य । न चास्ति संभवो युगपदुभयोर्युगस्येत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) द्विकार्ययोगेऽप्यसंभवसत्त्वादाह—केवलोपीति ।
ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसंभवोस्त्येवेत्यत आह—न
चेति ॥ द्वयोरिति । कार्ययोरित्यर्थः । अनन्तरे यदि दीर्घः
साधुरनन्तरे झलि एत्वं साधुरित्यर्थ इति भावः ॥ आहुण इत्यादौ
द्वयोः स्थानिनोरेकदेशस्य संभवादाह—मिदेरिति ॥ नचास्ति
संभवो युगपदिति । युगपद्वाक्यार्थद्वयबोधाभावादिति भावः ॥

(विप्रतिषेधबाधकभाष्यम्)

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावका-
शयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति । अनव-
काशश्चायं योगः ॥

(विप्रतिषेधसाधकभाष्यम्)

ननु च—इदानीमेवास्यावकाशः प्रकृतः—चयनं
चायको लवनं लावक इति ॥

(विप्रतिषेधबाधकभाष्यम्)

अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेऽयं
योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमेऽयं
योग आरभ्यते, ततस्तस्यापवादोऽयं योगो भवति ।
उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ अथापि
कथंचिद् “इको गुणवृद्धी” इत्यस्यावकाशः
स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो
भवति मेघति मेघतः मेघन्ति, इति, एवमिहापि
स्यात्—अनेनिजुः पर्यवेविपुरिति ॥

१ विप्रतिषेधवादी आह—इष्ट्वाचीति ॥ अत्रचेदं भाष्यमेव मानम्
॥ छाया ॥

२ सिद्धान्ती लोके द्रव्यति—एवमप्येति ॥ छाया ॥

३ एकदेशी हेतुमाह—द्विकार्येति ॥ नचात्रेति । नहि मेघतीत्यादा-
विकारदकारान्यतरादिरूप इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ दुर्लभ इति । विधायकाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

५ कर्मेति । विशेषणमिति समासपूर्वपदकपृष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थः ॥
तस्येति । कर्मधारयस्येत्यर्थः । न च तद्विधायोत्तरेति समाहारे द्विष्टः,
जीप्रमङ्गात् । पात्रादित्वकरूपे मानाभावात् ॥ छाया ॥

६ द्वाभ्यामित्यादीति । तथा च त्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीहिरगत्याश्री-
यत इति भावः ॥ छाया ॥

७ विप्रतिषेधवादी आह—नावश्यमिति ॥ न नियत इत्यर्थः ॥ संभ-
वोपीति । केवलेत्यादिः ॥ छाया ॥

८ उक्तमेव दृष्टान्तपूर्वसंभवद्वयं प्रतिपादयन् विशदयति—इह ताव-
दिति ॥ छाया ॥

९ सिद्धान्ती आह—एवमप्ययुक्त इति ॥ उक्तसंभवमात्रसत्त्वेपीत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह—द्वयोर्हि । समवेति । युगपदेकत्र प्राप्तयोरित्यर्थः ॥ छाया ॥

१० विप्रतिषेधवादी आह—ननुचेति ॥

११ सिद्धान्ती दूषयति—अत्रापीति ॥ अफलत्वेपि पर्जन्यन्यायेति भावः
॥ छाया ॥

१२ कथंचिदिति । अफलत्वान्नियमानुपस्थित्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

(तच्छेषपक्षोक्तदूषणनिराकरणभाष्यम्)

अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः—मिद् एः मिदेरिति ॥ अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति—मिद् इः मिदिः मिदेरिति ॥

पुगन्तलघूपधस्येति । नैवं विज्ञायते—पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति ॥

कथं तर्हि ? ॥

पुकि अन्तः पुगन्तः, लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधम्, पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति ॥

ऋच्छेरपि प्रैच्छिष्टनिर्देशोऽयम्—ऋच्छति ऋ ऋताम्—“ऋच्छत्यृताम्” इति ॥

दशेरपि योगविभागः करिष्यते,—“उरङ्गि गुणः” उः अङ्गि गुणो भवति । ततो “दशेः”—दशेश्चाङ्गि गुणो भवति । उरित्येव ॥

क्षिप्रंक्षुद्रयोरपि “यणादिपरं गुणः” इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—इको यथा स्यादनिको मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । तच्छेषपक्षोक्तदोषपरिहारः । क्षिप्रंक्षुद्रयोरपीति । अत्र च योगविभागः क्रियते स्थू-

लादीनां यणादि परं लुप्यते, ततः—पूर्वस्य च गुण इति । अत्र च खरितलात् क्षिप्रंक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तते, स्थूलादयो निवृत्ताः तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवतीति । असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति । तत्र क्षिप्रंक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते, तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धम्—क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति ॥ यणादिपरमिति पञ्चमीसमासः ॥ यदि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्रेक्परिभाषा नोपतिष्ठते तदा तस्य गुणस्यानिगलक्षणत्वाद् भिन्नं छिन्नमित्यादौ छित्ति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति । यथा लैगवायन इति ॥ नैष दोषः, क्लृप्तोः कित्त्वविधानाज् ज्ञापकादनिगलक्षणत्वेऽपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) (पुकि अन्त इति) । सुपसुपेति समासः । भिनत्तीत्यत्र गुणापादनं छिन्तीत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वाद् । इकः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति विशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गांशे उथिताकाङ्क्षात्वात् ॥ भाष्ये यणादिपरं गुण इति । यणादिपरं लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन क्षिप्रादेः सर्वादेशो गुणः सिद्धः । स्थूलादौ तु ओर्गुण इत्येव सिद्धमिति भावः ॥ ननु पूर्वस्येत्युक्तावपि यणपेक्षादेः परमित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ स्थूलादिषु धकारादेर्गुणः स्यात् । यणादिर्यस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इत्यर्थे क्षिप्रंक्षुद्रयोरन्यस्य व्यञ्जनस्य गुणः स्यादत आह—अत्रचेति ॥ अनित्यत्वादिति । आसन्नित्यत्र ^{१३}लोपनिवृत्त्यर्थाच्च क्षसोरलोप इति तपरकरणादित्यर्थः ।

त्याह—उरङ्गि गुण इति । ततो दश इति च—इति च्छायाकारोक्तित्तु ‘योगविभागः करिष्यते’ इति भाष्योक्त्यननुगुणैव । ‘दशेः’ इत्यत्रानुवृत्तिसूचकस्य ‘उरित्येव’ इति भाष्यस्यासंगत्यापत्तेः । किंच द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरपि विशेषणविशेष्यभावस्येष्टत्वे भूषाणुपप्लवः । तस्मादत्रान्यन्यथेव तथा न्यासकरण एव तात्पर्यम् । अतएव चेकदेशित्वमिति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

६ क्षिप्रंक्षुद्रयोरपीति । ‘सिद्धम् । यतः’ इति शेषः ॥ छाया ॥

७ दोषेति । मृजिभिन्नेत्यादिः ॥ छाया ॥

८ स्वरितेति । एकदेशे उभयत्रेति भावः ॥ छाया ॥

९ नन्वेवं तेषां गुणासंबन्धे स्थवीयानित्यादेः कथं सिद्धिरत आह—तेषां त्विति ॥ छाया ॥

१० तयोरेवानुवृत्तौ पूर्वत्वेऽवधिं प्रदर्शयितुं पूर्ववाक्यार्थैकदेशमनुवदति—क्षिप्रेति ॥ परं विशिष्टं वर्णरूपं वा । चो वाक्यालंकारे ॥ छाया ॥

११ ननु तच्छेषपक्षे पुगन्तेत्यत्र स्थानीर्निर्देशार्थत्वानावश्यकत्वेऽपि निषेधप्रवृत्त्यर्थं तदर्थमपि परिभाषावश्यकत्वमिति क्षिप्राद्यंशवत्पुगन्तलघूपधांशेऽपि वातिकमयुक्तमिति शङ्कते—यदितर्हीति ॥ छाया ॥

१२ अनुवृत्त्यर्थचकाराणां सर्वेषां प्रत्याख्यानादाह—यणादिपरं गुण इतीति ॥ अर्थं भाष्यः—यणादीति पृथक् पदम् । पठ्यर्थे प्रथमा । बहुव्रीहिश्च । शब्दस्वरूपं विशेष्यम् । परमिति तु युवहस्यशब्दयोः पूर्वेषां तयोः सत्त्वेन तजानतिप्रसङ्गाय । आदेः परत्वेति तु न, आदिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । न च टिलोपेनैव सिद्धे तद्व्यर्थमेवेति वाच्यम् । सिद्धान्ते तस्यानावश्यकत्वात् । तथाचावशिष्टस्य गुण इत्यर्थोल्लङ्घनमिति ॥ छाया ॥

१३ लोपेति । आद इत्यादि ॥ छाया ॥

१ तच्छेषपक्षे वार्तिककृदुक्तदोषाः सर्वे मृजिदोषं विनाऽन्यथा सूद्धा इति पक्षे न सर्वत्र दोषः किंतु मृजावेवेति यदि चायं तच्छेषपक्षसमर्पको ग्रन्थः स्यात्तदादौ तन्नामोल्लेखः स्यादुत तथोपसंहारश्च स्यात् । यतस्तस्य चर्चाप्यत्र न, अतस्तत्र न, अतस्तत्रातात्पर्यम् । किंच—प्रागुक्तरीत्या तदसंभव उक्त एव । अतएवासंबन्धानामेकवाक्यतापि दुर्लभा । किंच मिदादिपूक्तरीत्या बाधे जुसीत्यादावपि तदापत्तिः, निरवकाशत्वे ‘विप्र’ इति सूत्रामृतेः । अन्यथा मिदादावतिप्रसङ्गाच्च । वार्तिकमयुक्तमेवेति सूचयितुं वक्ष्यमाणसिद्धान्तं प्रतिपादयितुं पदोपस्थितिपक्षमेव गृह्याशयेन समर्थयितुं गुरुभूतत्वेनैकदेश्युक्तपक्षान्तरमाह—अथवेति । सर्वत्रैवात्रेति । बहुष्वित्यर्थः । एवो व्युत्क्रमे । निर्दिश्यत एवेत्यर्थः ॥ तथाच ‘इकः’ इति तदर्थं तत्र न वक्तव्यमिति भावः ॥ छाया ॥

२ लाघवादाह—अथवेति ॥ छाया ॥

३ ‘ऋच्छेरपीति’ । स्थानी निर्दिष्टः । यतः’ इति शेषः ॥ एवमेव ‘दशेरपीत्यत्र बोध्यः ॥ छाया ॥

४ द्वयोर्भेदोर्दोषस्य चेति त्रयाणां प्रक्षिष्टनिर्देशः । तद्यथा—आच ऋतश्च ऋतः । ऋच्छेतेरा ऋच्छत्या स च ऋतश्च तेषामिति षष्ठीतत्पुरुषद्वन्द्वोभयगर्भो द्वन्द्वः । ऋच्छत्या च आच ऋतश्चेति त्रिपदद्वन्द्वो वा । वस्तुतस्तु चतुर्णांमिह प्रक्षेपो बोध्यः । तैत्तिरीयान् सर्वा भूषाण्यारूपीत्यादावर्तः कसो गुणः सिद्धः । पुनर्विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा कसोः कित्करणसामर्थ्यात्तितीर्त्तानित्येव गुणो निषिध्यते ॥ इति प्रकृतसूत्रे शब्दकौस्तुभे कृत्प्रक्रियायां शब्दरत्ने च स्पष्टम् ॥

५ ‘ऋदशः’ इति समाहारद्वन्द्वान्ते श्रूयमाणपष्ठ्याः प्रत्येकं संबन्धमभिने-

तथा हि । अस् अन्तीति स्थिते परत्वादलोपे तस्यासिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गेनाटि विकारान्यानुपूर्व्यैक्याभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्या-याप्राप्तौ प्राप्तलोपवारणार्थं तपरत्वमादोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनि-त्यत्वे ज्ञापकम् । न चादोप्यनापत्तिः । तत्रानित्यत्वे मानाभावात् । तस्मादेवचेति । पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वेऽवधित्वेन क्लृप्त-त्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भावः । तद्वध्वनयन्याचष्टे-पञ्चमीसमास इति । सुप्सुपेत्यनेन अवयवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चेत्यर्थः । न चैवं ह्रस्वशब्दे रस्वशब्दस्यापि लोपापत्तिः, स्थूलादिसाहचर्येणोपान्ययणादेः परस्यैव लोपादित्याहुः ॥ पक्षाश्र-यणाच्चेति । परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं क्षमापयति इत्यादौ पुगन्तेति गुणे उपधावृद्धिरिति न दोषः ॥ कुसनोरिति । एतच्छ्रुतिचेति सूत्रे उपपादयिष्यते ॥

(वृद्धिपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये शङ्कते—अथ वृद्धिग्रहणमिति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते, न पुनर्गुणग्र-हणमपि । यदि किञ्चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति, वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते, तत्रावश्यं स्थाननिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दि-श्यते “अचो ङिति” “अत उपधायाः” “तद्धि-तेष्वचामादेः” इति ॥

१ विकारान्येति । आगमसत्त्वेन विकाराभावानुपूर्वीत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ प्राप्तेति । आट इत्यादिः ॥ छाया ॥

३ नापत्तिरिति । प्राप्त्यभावापत्तिरित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ तत्रेति । आटीत्यर्थः । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात् । अन्यथा तस्य तद्वारणाय कृतस्यानर्थक्यापत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

५ उपस्थितिः । तस्य विशेष्यत्वेन द्रागुपस्थितत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

६ आहुरिति । एतत्सूचितारुचिवोजं तु साहचर्यस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्ता-वम दोष एवेत्येतदर्थश्रवणेन परिभाषाप्रत्याख्यानमयुक्तमेवेत्यावश्यकपरिभा-ष्ये युक्तेति प्रागुक्तबहुव्रीह्यादिकमेव युक्तमिति भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवेति ॥ छाया ॥

७ ननु तच्छेषपक्षाश्रयणादेतदनुपस्थितौ तथा स्थाननिर्देश इति कथं तन्निर्देशोत्तरमेव तदनुपस्थितौ तस्य हेतुत्वमत आह—परीति ॥ छाया ॥

८ पूर्वपक्षी शङ्कते—अथेति ।

९ शङ्कत इति ॥ यद्यपीगुणग्रहणं किमर्थमित्यादिना गुणग्रहणवृद्धिग्रह-णस्यापि प्रयोजनमुक्तमेवेति “वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम्” इत्यादिवातिकसांगतिः, तथापि “अथवा—” इत्यादिना कृततच्छेषपक्षोक्तदोषोद्धारमध्ये क्रमप्राप्तमृग्यं-शदोषस्यानुद्धारणेन तस्य दुरुद्धरत्वसूचनभ्रमस्य निरासद्वारा “तस्य पक्षस्य दुष्ट-त्वमेव” इति गृह्यतात्पर्यमाविष्कृतं तदुद्धारप्रकारस्य संभावितस्य “स्वरूपव्या-कियैव पराक्रिया” इति न्यायेन गुरुभूतत्वेनैकदेश्युक्तित्वं ध्वनयितुं पूर्वं गुणांशे एव प्रतिपादनेन “तदर्थमेवेदं सूत्रं न वृद्धिशे” इति भ्रममपाकर्तुं यद-र्थम् “अथवा—” इत्याद्युक्तं तत्प्रतिपादयितुं कञ्चिद्विशेषं गुणग्रहणतो वृद्धिग्र-

(प्रदीपः) गुणविधाविति । कञ्चिन्न निर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन संबन्धः । कञ्चिन्निर्दिश्यत एव, ओर्गुण इत्यादौ ।

(उद्ध्योतः) न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते इत्युक्त्या—सर्वत्रैव न निर्दिश्यते—इति प्रतीयते, कञ्चिदादिपदप्राग्वर्त्तिनञः कञ्चिदादिपदबोध्याधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीतेर्व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च-चायुक्तमत आह—कञ्चिदिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(११० सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ * ॥

वृद्धिग्रहणं क्रियते ॥ किमर्थम् ? । उत्तरार्थम् । “ङिति” इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । स वृद्धेरपि यथा स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये सिद्धान्त्याह—वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थ-मिति ।

(पूर्वपक्षिभाष्यम्)

कश्चेदानीं ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः । यावता “ङिति” इत्युच्यते ? ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वपक्ष्याह—कश्चेत्यादि ॥

(११० सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तच्च मृज्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते । सा ङिति मा भूत-मृष्टः मृष्टवानिति ॥

हणे प्रतिपादयितुं सिद्धान्तभूतनिर्दुष्टपदोपस्थितिपक्षकथनोत्तरम् “अथवा—” इत्यादिना तत्पक्षोज्जीवनप्रकाराभासोद्भूतम् “एतद्वार्तिकोक्तसिद्धान्तस्य पूर्ववा-र्तिकायुक्तत्वेदेश्य प्रतिपादनायैव, ननु तत्पक्षस्य निर्दुष्टत्वप्रतिपादनाय” इति ध्वनयितुं “नायं तच्छेषः” इति प्रागुक्तिं सिद्धान्तयितुं च पुनः प्रवृत्तवार्तिकशु-द्धापयितुमित्यादिः ॥ छाया ॥

१० तदस्थः पूर्वपक्षिणमाक्षिपति—किमिति ॥

११ तदस्थ एव पूर्वपक्ष्याशयाविष्करणाय तन्निराकरणेन स्वकीयाक्षेपं सम-र्थयते—यदीति ॥ छायाशयः ॥

१२ पूर्वपक्षी स्वाशयमाविष्करोति अयमिति ॥ छायाशयः ॥

१३ सर्वत्रेति । बहुष्वित्यर्थः । तेन सिचि वृद्धिरित्यादौ तदनिर्देशेऽपि न क्षतिः ॥ छाया ॥

१४ उत्तरार्थमित्यस्योत्तरस्य निषेधसूत्रस्य स्वविषये प्रवृत्त्यर्थं तस्यैवलक्षण-तासंपादनार्थमित्याशयेन न धात्वित्यस्य तादृशलक्ष्याभावं मनसि निधा-याह—किन्तीतीति ॥

१५ इदानीमित्यस्यार्थमाह—यावतेति ॥ छाया ॥

१६ एकदेशी आह—तच्च मृज्यर्थमिति । इदं वृद्धिग्रहणमिति वार्ति-कस्यैव शेषभूतखण्डमित्यन्ये ॥ भाष्यकारवचनमित्यपरे ॥ छाया ॥

१७ वृद्धिग्रहणं मृजेर्वृद्धिरिति प्राप्तवृद्धेः ङितीतिनिषेधार्थमिगलक्षणत्वसं-पादनार्थमित्यर्थः । तदाह—मृजेरिति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) अविशेषेणोच्यते । सा द्वितीति ॥ प्रत्यय-
विशेषानाश्रयणमत्राविशेषः ॥

(१११ सिद्धान्तिसमाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ इहार्थं चापि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् ।
मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते । सेको यथा स्यात्, अ-
निको मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) मृजेर्वृद्धिरिति । तत्र हि सूत्रेऽभिमतस्था-
न्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उत्तरस्याविशेषेणेत्यस्य स्थानिविशेषानुच्चारणे-
नेत्यर्थः ॥ तदाह—तत्र हि सूत्र इति ॥

(११२ अन्यथोपपत्तिवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागा-
तिसिद्धम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते—“मृजे-
र्वृद्धिरचः” । ततः—“ङिति” ङिति णिति च
वृद्धिर्भवति ‘अचः’ इत्येव ॥

(अन्यथोपपत्तिबाधकभाष्यम्)

यद्यंचो वृद्धिरुच्यते, ‘न्यमार्द्’ अटोऽपि वृद्धिः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अटोपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्-
द्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य प्रवृत्तत्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्ति-
ष्यते ॥ एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ ॥

१ ननु धातुना प्रत्ययसामान्याक्षेपादविशेषेणेत्युक्तमत आह—प्रत्यय-
विशेषेति ॥ छाया ॥

२ ननु वक्ष्यमाणरीत्या नोत्तरार्थत्वमतो वार्तिककृदेवाह—इहार्थं चा-
पीति ॥ अनिकः स्थानितानिरासायेहैव सफलमित्यर्थः ॥ अपिना पूर्वसमुच्चयः ॥
वक्ष्यमाणयुक्तेरकदेश्युक्तिवात् ॥ तद्वाच्ये—इहार्थं चापीति ॥ छाया ॥

३ अनिक इति । अन्यस्येत्यर्थः ॥ पदोपरिस्थितिपक्षे तच्छेषपक्षे चेह-
वृद्धिग्रहणाभावे स्थानपट्टीसत्त्वेनालोन्त्यस्येत्यस्य दुर्वारत्वात् ॥ छाया ॥

४ पूर्वत्र ‘अत्र’ इत्युक्तत्वादाह—उत्तरस्येति । द्वितीयस्येत्यर्थः । अ-
न्यथा तदुक्तेर्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ छाया ॥

५ एवं फलद्वये श्रुते सिद्धान्त्येकदेशी द्वितीयं फलं प्रत्यासत्त्या व्युत्क्रमेण
खण्डयति—मृज्यर्थमिति ॥ इहार्थमित्यादिः ॥ छाया ॥ मृज्यर्थत्वे आक्षेपद-
र्शकमिदमिति ॥ दाधिमथाः ॥

६ पूर्वपक्ष्याह—यद्यंच इति ॥ इति छाया ॥ आक्षेपदूषणमिति ॥ दा० ॥

७ लावस्थायामिति । ‘मयतेरिद्व्यतरस्याधुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः’
इति संहितापाठे द्विलकारनिर्देशस्य विवक्षयेति भावः ॥ छाया ॥

८ सिद्धान्त्येकदेश्याह—अटिचोक्तमिति ॥

९ अयं कोष्ठकान्तर्गतो वार्तिककामगो लेखकप्रमादात्प्राक्तनपुस्तके श्रुतिगत
मवेत् । * नवाक्षब्दपूर्वकोद्यर्थसंप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः * इति खंरूप-

(उद्घोतः) अडागमात्पूर्वमिति । लादेशेषु कृतेष्वङिति
पक्षे—इदम् ॥ अटि कृते इति । विकारान्यानुपूर्व्या मेदेन
लक्ष्यमेदाच्चिन्त्यमिदम् । परत्वादित्यपि चिन्त्यं द्वयोर्योगपद्यासंभ-
वात् ॥ एवं तर्हीति । लावस्थायामङिति पक्षे इति भावः ॥

(११२ अन्यथोपपत्तिसाधकशेषवार्तिक(भाष्य)म्)

॥ * ॥ अटि चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

किमुक्तम् ? ॥

‘अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवति’
इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अनन्यविकारे इति । तथापि सिध्यतीत्य-
भिमानः ॥ सिद्धान्ते त्वन्यार्थमिन्द्रग्रहणे कृते तेनैवाटो व्यावृत्तिसिद्धौ
सा नैतदर्थेति प्यङ इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोधः ॥

(११३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकर-
णात् [तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः] ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ? ।

इक्प्रकरणात् । ईग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रति-
षेधः । न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति ।
तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या ॥

(उद्घोतः) तस्मान्मृजेरिति । निषेधस्य सिद्धये योगविभाग-
मकृत्वा स्थानिसमर्पणायास्या एवोपस्थितिरङ्गीकार्येति भावः ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिसूचकभाष्यम्)

एवं तर्हि—इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ सं-

मित्यत्र, * प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्वाजदन्तादिषु पाठः *
इति निष्ठासूत्रे वार्तिकसंवादात् ॥ दाधिमथाः ॥

१० यद्यपि पूर्वं फलव्युत्क्रमेणोक्तिर्वार्तिककृतोऽनुचिता तथाप्युत्तरार्थतां
विनेहार्थत्वमपि दुर्वचमित्यभिप्रायेण तथोक्तम् । अथैकदेशिना योगविभागे-
नेहार्थत्वे खण्डिते इहार्थत्वाभावे उत्तरार्थत्वमपि स्वदुक्तमनुपपन्नमिति मृष्ट
इत्यादौ दोष एवेत्याह—वृद्धिरेति ॥ यथाधुतोक्तेरफलत्वादित्यथा वार्तिकं
व्याचष्टे—वृद्धेस्त्विति ॥ छाया ॥

११ अविशेषेण श्रुताया अपि निषेधश्रुतेः लैगवायनः कामयते इत्याद्यनुरो-
धेन स्थानिनियामकेक्परिभाषोत्तरमेव पठितायाः संकोचावश्यकत्वेनेतस्मिन्ना-
तत्पदस्यार्थाधिकाराच्छब्दपरस्य प्रकामात्मत्वावादित्यर्थः । तथासति ‘इक् इति
ये गुणवृद्धी ते न स्तः’ इति तदर्थं इत्याह—इग्लक्षणयोरिति ॥ सिद्धान्ती
सर्वथा पर्यवसितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ छाया ॥

१२ एवेन गुरुभूतनियमादिनिरासः । अन्यथा ‘स्थानिसमर्पणाय’ इत्यस्या-
धिक्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१३ अथ ‘तस्माद्’—इति ग्रन्थस्योक्तशयमजानान एकदेशी द्वितीयफल-
मपि खण्डयति ‘एवं तर्हीति ॥ यद्वा सिद्धान्त्येवोक्तग्रन्थस्य तथाशयनिरास-
पूर्वकोक्ताशयप्रतिपादनार्थमाह—एवं तर्हीति ॥ इहेति ॥ मृजिविषये
इत्यर्थः ॥ छाया ॥

क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते—परिमृजन्ति परि-
मार्जन्ति परिमृजन्तु परिमार्जन्तु परिमृजतुः
परिमार्जतुरित्याद्यर्थम् ॥ तदिहापि साध्यम् ।
तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते—“मृजे-
वृद्धिरचो” भवति ॥

ततः—“अचि क्किति” अजादौ च क्किति मृजे-
वृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति परिमार्जन्तु परिममा-
र्जतुः ॥ किमर्थमिदम् ? ।

नियमार्थम्, अजादावेव क्किति, नान्यत्र ॥

कान्यत्र मा भूत् ? ॥

मृष्टः मृष्टवानिति ॥

ततो “वा” वाचि क्किति मृजेवृद्धिर्भवति । परि-
मृजन्ति परिमार्जन्ति परिमृजतुः परिमार्जतु-
रिति ॥

(उद्द्योतः) संक्रम इति गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयकितः प्राचां
संज्ञा । “अचि” इत्येव वचनम् । आदाविति तु तदादिपरि-
भाषालब्धार्थानुवादः । अत एवाग्रे वक्ष्यति—ततोचिक्कित्तीति ।
एवं च मृजे यूयं मृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव ॥ एतेनादि-
ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धिरिति
हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥ तुन्दपरिमृज इत्यत्र यैदि वृद्धभाव इष्टस्तर्हि
व्यवस्थितविभाषया नेति बोध्यम् ॥ अजादावेवेति । विपरीत-
नियमस्तु न । इष्टानुरोधात् ॥

१ यदनन्तरं वचनपाठ इष्टस्तदभ्युपेयाह—मृजेरिति ॥ ‘अचि क्किति
वा’ इत्यपूर्ववचनयोगस्य विभागं दर्शयति—तत इति ॥ विभक्तं व्याचष्टे—
अजादाविति ॥ छाया ॥

२ इति । योगविभागेन व्याख्यानसमाप्तौ । तथाच तदर्थकृतापूर्ववचनस्य
विभज्य व्याख्यानेनैव तावन्मात्रेष्टसिद्धिरिति न तावन्मात्रं फलम्, किं तूक्तम-
पीति भावः ॥ छाया ॥

३ ‘अपेक्षातोऽधिकाराः’ इति न्यायेन ‘आतो क्कितः’ इत्यतो विभक्ति-
विपरिणतस्य क्कित इत्यस्य ‘अचि र क्ततः’ इत्यतोऽचोत्तस्य ‘जराया’-
इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्त्या ‘क्किति च’ इत्यस्यापकर्षेण च तादृशार्थलभ्य
इति वदत्सु असंगतिं सूचयन्नाह—अचोत्तवेति । ‘अचि क्किति वा’
इत्येवापूर्वं वचनं ‘मृजेः’ इति सूत्रादग्रे पाठ्यमित्यर्थः । अतएव “साध्यम्”
इत्येतद्वटितभाष्यसंगतिः । साध्यमित्यस्य चापूर्वं कार्यमित्यर्थः । एवेन आ-
दिपदव्यावृत्तिर्न क्कित्तीत्यादेः । तदाह—आदाविति त्विति ॥ इत्येवं छा-
यायां निजगुरोराशयः प्रकटितः ॥ परंत्वेवमपूर्ववचनकरणे पाणिनेर्न्यूनता
भगवतोऽसंमताविष्कृता भवति । भगवतस्त्वेवमाग्रहः—यद्व्यक्तमपि वार्तिक-
कृतुक्तं सूत्राक्षरान्तर्गतमेव यावच्छब्दं करणीयमिति । किं चात्रापूर्ववचनस्य
करणीयत्वमेवाभिप्रेतं चेत् साध्यमित्यनुक्त्वा ‘वाच्यम्’ इत्येव गदेत् ।
तथाच वाच्यमित्यनुक्त्वा साध्यमिति कथनेन पाणिनीयाक्षरैरेव साध्यम्,
नत्वपूर्ववचनेनेति सूचितम् । तस्मात् प्राणानुवृत्तापकृष्टपदैः सह ‘मृजेवृ-
द्धिरचोचि क्किति वा’ इत्येवं सूत्रे निष्पन्ने व्याकरणान्तरसंमतविकल्पसिद्धा-
वपि माष्टीत्यादीनामुपपत्तिं मनसि निधाय तत्सिद्धयनुगुणं योगविभागमेव
दर्शयति—मृजेरित्यादिना । तथा च ‘मृजेवृद्धिरचः’ ‘अचि क्किति’
‘वा’ इत्येवं विभागप्रकरणे न काव्यनुपपत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ दाधिमथाः ॥

(इक्परिभाषोपस्थितिसूचकभाष्यम्)

इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् ।
सिचि वृद्धिरविशेषोच्यते सेको यथा स्याद्,
अनिको मा भूदिति ॥

(उद्द्योतः) उत्तरार्थत्वे खण्डिते सिद्धान्त्यौह—इहार्थमेवेति ।
[सिचि वृद्धौ स्थानिविशेषानाश्रयणरूपोऽविशेषः ॥]

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति ? ॥

(उद्द्योतः) तत् खण्डयति पूर्वपक्षी—कस्य पुनरित्यादि ॥

(इक्परिभाषोपस्थितिभाष्यम्)

अंकारस्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

नैतदस्ति । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो
यथा चिकीर्षक इत्यादौ ॥

(उद्द्योतः) पूर्वविप्रतिषेधेति ॥ ण्यल्लोपावियदित्यादि ॥
चिकीर्षक इति । अन्यथा ह्यत्र परत्वाद्वृद्धौ युक्ति चिकीर्षायक
इति स्यात् ॥

(इक्परिभाषोपस्थितिभाष्यम्)

अंकारस्य तर्हि प्राप्नोति—अयासीत् अवासीत् ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

नैस्त्यत्र विशेषः सत्यां वृद्धावसत्यां वा ।

४ भाष्याक्षरस्वारस्यमथैवेत्याह—अतएवेति । तद्व्याख्याने च ‘अजादौ
क्किति’ इति वक्ष्यते चेत्तपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ यदीति । अनेन वस्तुतो वृद्धिरित्येवेति सूचितम् । एतेन तासां परि-
गणनादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ छाया ॥

६ उभयार्थत्वे गृह्याशयेन स्थापिते सिद्धान्ती अन्वयार्थत्वमप्याह—
इहार्थमेवेति । एवोऽप्यर्थः ॥ सिजर्थमिति । सिज्जिभित्तकवृद्धेरिक्स्वार्थ-
कत्वसंपत्त्यर्थमपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ उत्तरार्थत्वेऽपि मृजर्थे तस्मादितिग्रन्थाशयानभिज्ञेनैकदेशिना गुरुभूत-
प्रकारेण खण्डिते सिद्धान्तप्रतिपादनं सर्वथा निर्वाधमेवेत्याशयेन तमनुबध्य
तदभ्युपेयैवान्यत्रापि फलसत्त्वादेतदावश्यकत्वं प्रतिपादयन्पूर्ववार्तिकद्वयं व्यु-
त्क्रमेणान्यथायोजयन्नपरिहार्यत्वं ध्वनयन्वसिद्धान्तमाहेत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यपि ‘उत्तरार्थत्वे’ इत्याद्यवतरणिकाग्र-
न्थतः प्रागेव Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि समुपलभ्यते ।
तथापि तत्रानौचित्याच्छायानुरोधेन योग्यस्थाने स्थापित इति बोध्यम् ॥ दा० ॥

९ सिद्धान्त्येकदेश्याशयं प्रकाशयति—अकारस्येति ॥

१० पूर्वपक्षी खण्डयति—नैतदस्तीति ॥

११ ‘लोपोऽत्र’ इति भाष्यार्थं प्रतिपादयन् पूर्वपक्षस्य प्रतीकं धृत्वा परिहा-
रग्रन्थार्थमाह—पूर्वेति ॥ एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ वृद्धेरिग्लक्षणत्वे स्वीकृतेऽस्ती-
कृते चैतदावश्यकमिति सूचयन्नाह—यथेति ॥ छाया ॥

१२ अन्यथेति । वृद्धेरिग्लक्षणत्वमङ्गीकृत्य पूर्वविप्रतिषेधानङ्गीकार इ-
त्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ सिद्धान्त्येकदेश्यन्यत्रातिव्याप्तिं दर्शयति—आकारस्येति ॥

१४ पूर्वपक्षी तत्खण्डयति—नास्त्यत्रेति ॥

(प्रदीपः) अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृत-
योरनन्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहा-
रोस्ति, तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः ॥

(उद्घोतः) परत्वादत्रेति । अपवादत्वादित्यर्थः । परशब्द
उत्कृष्टवाची ॥

(इक्परिभाषोपस्थितिभाष्यम्)

संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

नैव संध्यक्षरमन्यमस्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नैव सन्ध्यक्षरमिति । वृद्धियोग्यमिति
शेषः । उपदेश आत्वविधानादिति भावः ॥ अन्यमिति । अ-
ङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थेऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(इक्परिभाषोपस्थितिभाष्यम्)

ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उद्वोढाम् उद्वो-
ढम् उद्वोढेति ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

नैतदस्ति । असिद्धो ढलोपः । तस्यासिद्धत्वा-
न्नैतदन्त्यं भवति ॥

(प्रदीपः) उद्वोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं
हलन्तलक्षणा वृद्धिः ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्ध-
त्वादोकारस्य न भविष्यति ॥ गोशब्दादाचारकिपि कृतेऽगवी-
दिति संध्यक्षरमन्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवति । उच्यते—
सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमृत इच्छातोरित्यत औप-
देशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः ॥

(उद्घोतः) ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । पूर्वं हलन्तलक्ष-
णाया वृद्धेर्जातत्वेनेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य प्राप्या लक्ष्ये
लक्षणस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥ धातुग्रहणमिति । सिचा
तदाक्षेपे सिद्धे इति भावः ॥ एवं च कव्यादिभ्य आचारकिपि अक-
वायीदित्यादौ वृद्धिर्नैति लभ्यते ॥ माधवस्तु वृद्धिं मनुते ।

१ यथाश्रुतासंगतेराह—अपवादत्वादिति ॥ तत्रोदक्षरत्वं निराचष्टे—
परेति ॥ छाया ॥

२ सिद्धान्त्येकदेश्यन्यत्रातिप्रसङ्गं दर्शयति—संध्येति ॥

३ पूर्वपक्षी खण्डयति—नैवेति ॥

४ तदन्त्यत्वनिषेधस्य सामान्यतो ग्रहणापि दुर्वचत्वादाह—उपेति
॥ छाया ॥

५ सिद्धान्त्येकदेशी पूर्वपक्षज्ञानं प्रकटयति—ननु चेति ॥ छायाशयः ॥

६ पूर्वपक्षी खण्डयति—नैतदिति ॥ छायायां तु—“उद्वोढेतीत्यग्रे
‘असिद्धो ढलोपः’ इति ग्रन्थः । ‘नैतदस्ति’ इति मध्येऽपाठः असंबद्ध-
त्वात्” इत्युपलभ्यते ॥

७ माधवमते भाष्यासंगतिं परिहरति—बहुलमिति ॥ छाया ॥

८ अन्यत्रेति । अकवायीदित्यादावित्यर्थः ॥ छाया ॥

९ सिद्धान्त्येकदेश्याक्षिपति—व्यञ्जनस्येति ॥

१० पूर्वपक्षी समाधत्ते—हलन्तेति ॥

बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या सन्ध्यक्षरान्तनामधातौ
वृद्धिर्न, अन्यत्र भवत्येवेति तदाशयः ॥ तेन सेशब्दादिभ्य आचार-
किपि न वृद्धिरित्यलम् । वस्तुतस्तु नैव सन्ध्यक्षरमिति एवगम-
तद्भाष्यप्रामाण्येन सन्ध्यक्षरान्तेभ्य आचारकिवेव नेलाहुः ॥

(इक्परिभाषोपस्थितिभाष्यम्)

व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति अभैत्सीत् अच्छैत्सीत् ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका भविष्यति ॥

(उद्घोतः) हलन्तलक्षणावृद्धिर्वाधिकेति भाष्ये इग्रह-
णाभावे येन नाप्राप्तिसिन्ध्यायेनेति भावः ॥

(इक्परिभाषोपस्थितिभाष्यम्)

यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते—“नेटि” इति अको-
षीद् अमोषीत् ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

सिचि^३वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः ॥

कथम् ? ॥

लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि
नावतिष्ठते ॥

(प्रदीपः) लक्षणं हीति । नेटीति लक्षणमविशेषेण^{११}
वृद्धिमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो
ह्यर्थोक्तं कथयति स ध्वनतीत्युच्यते । एवमिहाप्यस्या एव
वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः ॥ स्यादेतत्—प्रतिषेधस्यैकनि-
षेध्ये चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेधान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह—
भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः ॥ स्यादेतत्—याव-
देकनिषेधेऽस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः, प्रवृत्तस्य
च निषेधोऽशक्यः कर्तुमित्याह—मुहूर्तमिति । उभयत्रापि
व्यापाराच्चैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) इत्याहेति । इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः ॥ नैकत्रेति ।

११ [सिद्धान्त्येकदेश्याक्षिपति—] यत्र तर्हीति ॥ तत्र व्यञ्जनस्य स्या-
देवेति भावः ॥ छाया ॥

१२ [पूर्वपक्षी दूषयति—सिचीति ॥] एष इति । नेटीति योग
इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ ‘अतो हलादेः—’ इत्यत्र हलन्तानुवृत्तेः ‘नेटि’ इत्यत्रापि तथा भाष्य-
मिति ‘अनन्तरस्य’ इति च हलन्तलक्षणवृद्धेरेव निषेध इति सिचिवृद्धेर्न-
पेधो दुर्वच इति पृच्छति—कथमिति ॥ छाया ॥

१४ लक्षणशब्देन निषेधः । अस्यन्तलक्ष्याधीनत्वात्तत्त्वम् ॥ छाया ॥

१५ अविशेषेणेति । विशेषं विना सामान्यमात्रेणेत्यर्थः ॥ इडादौ परसै-
पदपरे सिचि तन्निमित्ता हलन्तस्य सर्वा वृद्धिर्नैति तदर्थः । अत एव ‘अतो
हलादेः’ इत्यत्र तदनुवृत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

१६ अव्यक्तमिति । निर्विशेषमित्यादिः ॥ छाया ॥

१७ उभेति ॥ शब्दवृद्धिकर्मणां विरम्याव्यापाराद्युपपदेव सर्वत्र प्रवृत्तेरिति
भावः ॥ छाया ॥

वाध्यसामान्यचिन्तेयम् । नेटीत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवर्त्य हलन्तस्य या वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थः । तेनालावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम् ॥

(इक्परिभाषानुपस्थितिभाष्यम्)

अथवा “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” इति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका । तस्या अपि “नेटि” इति प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि ॥

(उद्ध्योतः) वाध्यविशेषचिन्तायामाह—भाष्ये अथवेति । तद्व्याचष्टे—अपिशब्दादिति ।

(इक्परिभाषोपस्थापकभाष्यम्)

अस्ति पुनः कचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति ? ॥

(उद्ध्योतः) स्वप्रतिषेध्यहलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा अष्टावसरन्यायेन सिचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यते इत्यर्थस्तद्ध्वनयन्नाह—भाष्ये अस्ति पुनः कचिदित्यादि ॥

(इक्परिभाषानुपस्थापकभाष्यम्)

अस्तीत्याह, सुजाति अश्वसृजते, अंधवर्ग्यो अद्रिमिः सुतम्, शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽयादयोऽपि न भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अस्तीत्याहेति । नान्तःपादमव्यपर इति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥ यद्येवं वृक्षावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः, संघोद्धावित्यादेशोपकादनन्तरस्यैव नादिचीति निषेधात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोनिवृत्तिर्न त्वपवादेन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह—नान्त इति ॥ भाष्ये न भवन्तीति । अष्टावसरन्यायेनेति भावः ॥ पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपीति । अवर्णादिचि यद्यप्राप्तं तत्रेति वाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षेणैवं शङ्का ॥ ज्ञापकाद्वाध्यविशेषचिन्तैवाश्रीयते इत्युत्तरम् ॥ पूर्वसवर्णदीर्घं निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे अष्टावसरन्यायानित्यत्वेन कचिदपवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भावः ॥

१ चिन्तेयमिति । अत्र पक्षे—‘अनन्तरस्य विधिर्वा’ इति न्यायप्रवृत्तिः ॥ छाया ॥

२ पूर्वपक्षी वाध्यसानान्यचिन्तापक्षेण समाधाय वाध्यविशेषचिन्तापक्षेणापि समाधत्ते—अथवेति ॥

३ वाध्यविशेषेति । तथाच—‘अनन्तरस्य’—इति न्यायप्रवृत्त्या तस्या एव निषेध इति भावः ॥ छाया ॥

४ नन्वेवं पूर्वपक्षतो न भेद इति कथं पक्षभेदेन व्याख्यानम् । अतो भाष्यं योजयितुं कैयटं तथैव प्रतीयमाननन्यथा योजयन् ‘एवं सति सिचि वृद्धिः स्यादेवेति कथं विशेषपक्षे निर्वाहः’ इति शङ्कापनोदायाह—तदिति । विशेषचिन्तनमित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ तदर्थः पूर्वपक्षिणं पृच्छति—अस्ति पुनरिति ॥

(उद्ध्योतः) परे त्वथवेति भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तित्वात्प्रौढ्या । अष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवोक्तनिर्देशात् । अत एव नान्तः पादमिति सूत्रे एङोऽस्तीत्यनुवर्त्य एङोऽति यद्यप्राप्नोति तस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा छिति मा भूत् न्यनुवीत् न्यधुवीत् ॥

(उद्ध्योतः) इहार्थत्वे पूर्वपक्षिणा द्वेधा प्रौढ्यापि स्रष्ट्वे सिद्धान्ती तदभ्युपेत्याप्याह—उत्तरार्थमेवेति ॥ नुधु धात् कुटादी ॥

(प्रयोजनान्तरनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोवङ्गादेशे कृतेऽनन्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति । उवङ्गादेशः सिचिमेवापेक्षते, वृद्धिस्तु सिच्यपरस्मैपदे ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये अनन्यत्वादिति । अचोऽनन्यत्वादित्यर्थः ॥ नन्विकपरिभाषाभावेऽन्यत्वात्मात्रस्य सा प्राप्नोतीति अनन्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेत् । न, हलन्तेषु हलन्तलक्षणवाधेनासा वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याशयात् ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति—‘अकार्षीत्, अहार्षीत्, गुणे कृते रपरत्वे चानन्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धान्त्याह—यदि तर्हीति ॥ अत्र यदीत्यनेनापवादेत्वात्तद्विषयेऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितम् ॥ इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम् ॥

(पूर्वपक्षिभाष्यम्)

मा भूदेवम् । “हलन्तस्य—” इत्येवं भविष्यति ।

(दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि—न्यस्तारीत् न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तक्षणायाश्च “नेटि” इति प्रतिषेधः ॥

६ कथमितोऽत्र पक्षे तद्व्याप्नोत आह—स्वेति ॥ छाया ॥

७ पूर्वपक्षी समाधत्ते—अस्तीत्याहेति ॥

८ (ऋ० ५-७९-१) ९ (ऋ० ९-५१-१) १० (ऋ० ६-५८-१)

११ प्रकृत्येति पाठेन शङ्कते—नन्विति ॥ छाया ॥

१२ द्वेषाप्रौढ्येति । तत्र द्वितीयस्य प्रौढित्वमुक्तम् आद्यस्य तु वक्ष्यमाणमिति बोध्यम् ॥

१३ एकदेशी आह—नैतदिति ॥ छाया ॥ पूर्वपक्षीति सूचितम् ॥

१४ सिचोऽजादित्वाभावेऽपीडादेरजादित्वमस्त्येवेति भावः ॥ दा० ॥

१५ ग्रन्थस्त्विति । ‘माभूत्’ इत्यादि ‘कृतेपि’ इत्यन्त इति भावः ॥ छाया ॥

१६ पूर्वपक्ष्येकदेशी समाधत्ते—माभूदिति ॥

१७ सिद्धान्त्येकदेशी दूषयति—इह तर्हीति ॥

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

मां भूदेवम् । “ल्लान्तस्य” इत्येवं भविष्यति ॥

(दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि अलावीत् अयावीत् । गुणे कृतेऽचादेशे चानन्त्यत्वाद्बुद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च “नेदि” इति प्रतिषेधः ॥

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

मौ भूदेवम् । “ल्लान्तस्य” इत्येवं भविष्यति ॥

(निराकरणबाधकभाष्यम्)

“ल्लान्तस्य” इत्युच्यते, न चेदं ल्लान्तम् ॥

(निराकरणसाधकभाष्यम्)

“ल्लान्तस्य” इत्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते ॥

किं वकारो न श्रूयते ? ॥

लुप्तनिर्दिष्टो वकारः ॥

(प्रदीपः) लुप्तनिर्दिष्ट इति । लोपो व्योर्बलीति भावः ॥ किमत्र प्रमाणमिति चेदभियुक्तस्मरणमेव ॥

(उद्घोतः) लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चात्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकादिवात्समासः । न च गुणे वार्णादाङ्गमिति न्यायेनावं बाधित्वा वृद्धौ आवादेशेऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रश्नेपो व्यर्थ इति वाच्यम् । सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वाज्ञानेनेव एतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवास्व प्रवृत्तेरदोषात् । न च वकारप्रश्नेऽशवीदशावीदिति शब्द धातोर्नित्यवृत्त्यापत्तिः । अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्व भाष्यस्य प्रवृत्तेः जिरिन्विर्याद्यज्ञानवद् इत्याहुः ॥ एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातुः पवर्गीयान्तो ववयोः समानश्रुतित्वालोके दन्त्योष्ठश्रुतिरित्यन्ये ॥

(निराकरणबाधकभाष्यम्)

यथैवम्—मा भवानवीत्, मा भवान् मवीद् अत्रापि प्राप्नोति ॥

१ पूर्वपक्ष्येकदेशी समाधत्ते—माभूदेवमिति ॥

२ सिद्धान्त्येकदेशी दूषयति—इहेत्यादि ॥

३ पूर्वपक्ष्येकदेशी समाधत्ते—मा भूदेवमिति ॥

४ सिद्धान्त्येकदेशी दूषयति—ल्लान्तेति ॥

५ पूर्वपक्ष्येकदेशी समाधत्ते—ल्लान्तस्येत्यत्रेति ॥

६ सिद्धान्त्येकदेशी खण्डयति—किमिति ॥

७ पूर्वपक्ष्येकदेशी समाधत्ते—लुप्तेति ॥

८ सिद्धान्त्येकदेशी दूषयति—यथैवमिति । अत्रापीति । तथाचोभयत्र नित्या वृद्धिः स्यात् । इष्यते ह्येव “नेदि” इति निषेधः, अन्ये ‘अतो हलादेः’ इति विकल्पः ॥ छाया ॥

९ पूर्वपक्ष्येकदेशी समाधत्ते—अविमेति ॥

१० सिद्धान्त्येकदेशी दूषयति—तदिति ॥ तथाच गौरवमिति भावः ॥

॥ छायाार्थः ॥

११ पूर्वपक्ष्येकदेशी गौरवं परिहरति—नेति ॥ तदेवोपपादयति—निश्चिन्त्यामिति ॥ छायाश्रयः ॥

(उद्घोतः) अवैराटि वृद्धवृद्धोरविशेष इति आणनिवृत्तये भाष्ये माह प्रयुक्तः । एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्थ इति भवानित्युक्तं मवी तु प्रयोजनान्तरासत्वेऽप्यैकरूप्याय तत्प्रयोगः ॥

(निराकरणसाधकभाष्यम्)

अविम्व्योनेति वक्ष्यामि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्वक्तव्यम् ।

(समाधानबाधकभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । ‘निश्चिन्त्यां तौ निमातव्यौ’ ।

यथैव्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि निश्चिन्त्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । गुणे कृतेऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) निश्चिन्त्यामिति । निश्चिग्रहणमकृत्वौऽविमवी प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ । एवं सति गौरवाभावः ॥ निमातव्यामिति । मेढो रूपम् । परिवर्तनीयावित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अविम्व्योनेति निषेधश्च मध्येऽपवादस्यायेनातो-ल्लान्तस्येत्यस्यैव । तेनातोहलादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् । सिचि वृद्धिरिति सूत्रं तु अचैपीदित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न सिच्यन्तरङ्गं भवति—इति । यद्यम् “अतो हलादेर्लघोः” इत्यकारग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥

अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत्—अकोषीत् अमोषीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्याद्, अकारग्रहणमनर्थकं स्याद् । गुणे कृतेऽलघुत्वाद्बुद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो ‘न सिच्यन्तरङ्गं भवति’ इति । ततोऽकारग्रहणं करोति ॥

१२ नन्वेवं कथं निश्चिन्त्योः प्रतिषेधोऽत उक्तविवरणपूर्वमाह—यद्यप्येतदिति । यदि ‘अविम्व्योने’ इत्येतदुच्यते तर्हि निश्चिग्रहणाकरणमेवाभीष्टमिति न गौरवमिति निश्चिग्रहणवैयर्थ्यं दर्शयति—गुण इत्यादिना ॥ छायाश्रयः ॥

१३ यद्यप्यत्र न्यासे सार्धमात्राधिक्यं तथापि वृद्धिशब्दाकरणलाघवस्या—सार्धधिक्यं ‘जाग्रद्वसवेदिताम्’ इति पाठे तदभावश्चेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१४ नल्लसिन्त्ये निश्चिग्रहणमुपगम्यते । नोनयतीति चङि प्रतिपिद्धे औनवीत् अन्धवीदित्यादावन्तरङ्गत्वाद्गुणायदेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषेधसिद्धेरिति भावः ॥ श. कौ. ॥

१५ एतन्मते इत्यनेनात्राप्येकदेशित्वेनारुचिः सूचिता । तथा हि निश्चिन्त्यानेऽविम्व्योः पाठे तदंशे मध्येऽपवादस्यायाभ्रयणम् न तु क्षमन्तक्षणश्रवण इत्यर्थेऽन्तराङ्गीकरणमेव तत्रापि तस्याङ्गीकारे तत्रापि तत्रैव विकल्पापत्तिरिति ॥

१६ सिद्धान्त्येकदेशी सिच्यन्तरङ्गप्रवृत्तिं ज्ञापकेन वारयति—एवमिति ॥

(ज्ञापकनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥

किम्, ? ॥

यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत् न्यपुटीत् ॥

(उद्ध्योतः) नैतदस्ति ज्ञापकमिति । न्यकुटीदित्यादावन्तर-ज्ञतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि अष्टावसरन्यायेन न वृद्धभावाः । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः ॥

(ज्ञापकान्तरभाष्यम्)

यैतर्हि निश्चयोः प्रतिषेधं शास्ति । तेन 'नेहान्तरङ्गमस्ति' इति दर्शयति ॥

(उद्ध्योतः) यत्तर्हि निश्चयोरिति । ननु निश्चिस्थानेऽविमवी इति वदन्तं प्रति निश्चिप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेत् । न ज्ञापकत्वे संभवति निमानासंभव इत्याशयात् ॥

(पूर्वोक्तज्ञापकस्थिरीकरणभाष्यम्)

यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) न सिचीति न्यायादप्येतत्सिध्यति—येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनात् । प्रयोजनं च चि-

१ पूर्वपक्षेकदेशी ज्ञापकत्वं निरस्यति—नैतदस्तीति ॥

२ ननु अष्टावसरन्यायेन तत्रापि वृद्धभावाः सिद्ध इति ज्ञापकत्वमेवास्तेति खण्डनासंगतिरत आह—न्यकुटीदित्यादाविति । अपिगुणसत्तासमुच्चायकः ॥ छाया ॥

३ सिद्धान्त्येकदेशी ज्ञापकान्तरं दर्शयति—यत्तर्हि ॥

४ इहेति । सिचीत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ दर्शयतीति । बोधयतीत्यर्थः । ननु (तु) ज्ञापयतीत्यर्थः इति भावः ॥ एवमुक्तिफलं त्वनुपदमेव स्फुटीमधिष्यति ॥ छाया ॥

६ इत्याशयादिति । अनेनायैकदेशित्वं सूचितम् । तच्च स्फुटीमधिष्यति ॥ अस्याशयस्त्वित्थम्—सति ज्ञापकत्वे तदनाश्रयणे गुणाभावेनावान्तत्वे तत्र वृद्धयर्थे वकारप्रक्षेपानाश्रयणे तयोस्तदर्थं निमानानुपयोग इति ॥ छाया ॥

७ सिंहावलोकनन्यायेन निरस्तज्ञापकं समर्थयते—यच्चेति ॥ छाया ॥

८ न्यायादपीत्यपिः पूर्वपक्ष्युक्तज्ञापकसमुच्चायकः ॥ छाया ॥

९ नन्वपिना तत्समुच्चयस्तदा स्यात् यदि प्रयोजनं स्यात् । तेन तस्योत्तरार्थत्वस्थापनं च युज्येत नत्वन्यथास्त आह—प्रयोजनमिति ॥ छाया ॥

१० तेनेति । अष्टावसरन्यायेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ त्वप्रीत्येति । अकुटीदित्यादावपि तेन न्यायेन तदप्राप्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

१२ अयमाशयः—अतो हलादेरिति सूत्रेऽद्वग्रहणस्य न तावत्संध्यक्षरादिकं व्यावर्त्यम्, लघुग्रहणेनैव तदुदासात् । अचेतोत् अकोपीत् अनर्तीदित्यादिषु इदुदतोऽपि गुणान्तरङ्गेणैवापहृताश्चेत् तर्हि व्यर्थमद्वग्रहणं स्यात् । न च—अकुटीदित्यादावप्युकारव्युदासाय तदिति वाच्यम् । तत्राप्यन्तरङ्गेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे द्वित्वात्रिपिङ्गेऽपि वृद्धेः प्राप्तेः । नहि देवदत्तस्य हन्तरी हते देवदत्तस्य पुनरुज्जीवनं भवतीति न्यायात् ॥ अतएव नान्तःपादमिति पाठे पूर्वपक्षनिषेधे सत्ययादयोऽपि न प्रवर्तन्त इति स्वीकृतं भाष्ये ॥

रिजियोर्यङ्गुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरायीद् अजिरायीद् अनेनायीद् अचेचायीद् इत्यादौ सिचि वृद्धिः । अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद्द्विप्रतिषेधः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) यच्च करोतीति । इग्रहणाभावेऽकोपीदित्यादौ

व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचिवृद्ध्या वादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन सिचि वृद्धप्राप्तेः स्वीकारेण त्वद्रीत्यां ज्ञापकमेवेति भावः ॥ एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वादुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वारत्वेनाकोपीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्धभावेऽत इति व्यर्थमेवेत्यन्त्यं ज्ञापकमसङ्गतम् । तथा निश्चयोऽपि वार्णपरिभाषयाऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय निश्चिग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् ॥ एकदेश्युक्तित्वेनादोषात् ॥ एतदेव ध्वनयन्—'यदि तर्हि' इति सिद्धान्त्युक्तौ यथेष्टन्तर्भावसूचितं ['कृतेऽर्थे चारितार्थेऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः' इत्येतदाह—न्यायादपीत्यादि । वैध्यसामान्यचिन्तया च सकलान्तरङ्गबाध इति बोध्यम् । एवं च न ज्ञापकोपयोगः । नापि ज्ञापकसंभवो नापि प्रयोजनं वार्णपरिभाषयाऽचिरायीदित्यादौ गुणे कृतेऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेः । न वा वकारप्रक्षेपस्य फलं नाप्यविमग्न्योः प्रतिषेधस्येति शवधातौ वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम्] ॥

नचैवमपवादाभावे पुनस्तर्गस्य स्थितिरिति निर्विषयं स्यात् । वृक्षाविलासो नादिचीति पूर्वसर्वेण निपिङ्गे वृद्धिश्च न प्रवर्ततेति वाच्यम् । भिषोऽनदे तौ सदित्यादिलिङ्गेनापवादे निपिङ्ग उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तते इत्यस्यासर्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् । तदेतत्तत्रतोच्यते—नोत्सहते प्रतिपिङ्गा सर्वा बाधितुम्—इति ॥ तथाच पक्षभेदाश्रयेण अतो हलादेरिति अद्वग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ इति श. कौ. ॥

१३ यद्यन्तर्भावसूचितमिति । यद्यन्तर्भावेन सूचितमित्यर्थः । अस्य 'बाध इत्येतद्' इत्यत्रान्वयः ॥ छाया ॥

१४ कृतेऽस्येति । गुणे कृते वृद्धिशब्दस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

१५ प्राप्तस्येति । गुणादेरिति शेषः ॥ छाया ॥

१६ येननेत्यस्य स्वविषये स्वेतरेण प्राप्तस्य सर्वस्य स्वेन बाध इत्यर्थे इत्याशयेनाह—बाध्येति ॥ भाष्यकृतोऽपि तत्कथनमात्रेण न्यायेन बाधे सामान्यचिन्तैवाश्रयणीया, न तु विशेषचिन्तैवेत्यतिपादन एव तात्पर्यम् । न ज्ञापकत्वप्रतिपादने । अत एव—अद्वग्रहणस्य प्रागुक्तं संक्षेप्य 'यत्तर्हि' इत्यादि 'दर्शयति' इत्यन्तेनैवमुक्त्वा पुनः 'यच्च' इत्यनेन साकाङ्क्षमुक्तम् । तेन तस्याप्येतत्प्रदर्शकत्वं न ज्ञापकत्वमिति सूचितम् ॥ छाया ॥

१७ वस्तुतस्तदेव नेत्याह—नापि ज्ञापकेति । उक्तरीत्या द्वयोरपि चापि तार्थ्यात् । एवं च भाष्यमेकदेश्युक्तिरेव ॥ छाया ॥

१८ ननु तदसंभवेऽपि फलबलात्तथा कल्प्यतेऽत आह—नापि प्रेति । वार्णेति । तत्र गुणोऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृते तथा ततः पूर्वं वृद्धिप्राप्तेरित्यर्थः । तथा च तत्र प्रतिषेधार्थं निश्चिग्रहणं चरितार्थमिति भावः ॥ छाया ॥

१९ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठः Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके नैतदस्तिज्ञापकमिति इति प्रतीकतः प्राक् स्थापितः । तत्र 'यच्च' इत्यन्तर्भावसूचितम् इत्यस्यान्यन्यानुपपत्तिर्नैव विचारिता । अधोऽपि 'यद्यन्तर्भावः सूचितः' इत्येवं पाठे मुद्रिते यदीत्यस्य प्रत्यक्षमुपादानाद्यद्यन्तर्भावसूचितत्वं कथमित्यपि न विचारितम् ॥ दाधिमथाः ॥

(सिद्धान्तिवार्तिकोपसंहारखण्डम्)

॥ * ॥ तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया ॥

(उद्घोतः) एवं च न्यनुवीदित्यादौ उवङं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधायेग्लक्षणा सिचिवृद्धिरास्थेयेत्युपसंहरति सिद्धान्ती— तस्मादिति भाष्ये । इग्लक्षणात्वेन निषेधायाकोपीदित्यादावनिको गुणव्यावृत्तये चेति भावः ॥ बाध्यसामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्याय- श्वैकदेश्युक्तिर्न तु सिद्धान्तः ॥ अत एव न्यस्तारीदित्युपक्रम्य हल- न्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध इत्युक्तमित्यलम् ॥

(इति पदोपस्थितिस्थापनाधिकरणम् ॥)

—०००००—

(अथ स्वतन्त्रविधित्वनिराकरणाधिकरणम्)

(११४ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिग-
निवृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः
प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति दधि मधु ॥

(प्रदीपः) षष्ठ्या इति । स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधाय-
कमिति पूर्वः पक्षः ॥

(उद्घोतः) विधीयकमिति । इको यणचौत्यादि तु स्व-
विषयेऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः ॥ भाष्ये इङ्निवृ-
त्तिरित्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादिः ॥

१ तस्मादिति पूर्ववद्वृद्धिस्थाद्धेतोरित्यर्थः ॥ यसादकोपीदित्यादौ
व्यञ्जनस्य सा प्राप्नोति न्यनुवीदित्यादौ च प्राप्नोति तस्मादिति यावत् ॥ यदि
यसात् सिच्यन्तरङ्गं न, तस्मात्—इत्यर्थे इष्टस्तर्हि 'तस्मादुत्तरार्थे वृद्धिग्रह-
णम्' इत्येवोपसंहृतं स्यात् ॥ न च महता यत्नेनोत्तरार्थत्वमुपपाद्येहार्थत्वोपसं-
हारो न युक्त इति वाच्यम् । उत्तरार्थता मया सम्यक् प्रतिपादिता सा वि-
नाप्युपसंहारं सुज्ञाना । इहार्थता तु गौड्या निरस्ता । सा गौडिरेनेनोपसंहा-
रेण ज्ञापिता भवतीति भाष्याशयात् ॥ किं चानेनोभयोरप्युपसंहारकरणेना-
दोषात् । अतएव भाष्ये दाढ्याय द्विरुक्तिः । तस्य च—इग्लक्षणां स्थानी यस्याः
सा वृद्धिरिति स्वीकार्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ तत्राद्यैकदेश्युक्तिवमाह—अतएवेति । अन्यस्य तु तत्त्वं प्राशुक्त-
मेव ॥ छाया ॥

३ षष्ठ्या इति । इक इति षष्ठ्या इत्यर्थः ॥ तच्च षष्ठ्यन्तमर्थपरं नानु-
करणम् । तथाचानिर्धारितसंबन्धविशेषत्वात् 'पट्टीस्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तिर-
दाह—स्थानेयोगेति ॥ छाया ॥

४ विधायकमितीति । विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वादिति भावः
॥ छाया ॥

१ द्विरुक्तिरिति । चिन्त्यमेतत् । सर्वत्रैव व्याख्येयवार्तिकावयवस्य प्रती-
कतयोपादानस्य भाष्यशैलीसिद्धत्वात् । दाधिमथाः ॥

(अस्य स्वतन्त्रत्वे दूषणभाष्यम्)

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(उद्घोतः) पुनर्वचनं 'मिदेगुण' इत्यादिरूपम् ॥

(११४ स्वतन्त्रत्वे दूषणसमाधानवार्तिक २ यखण्डम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्यतरार्थमेतत्स्यात्—सार्वधातुकार्धधातुक-
योर्गुण एवेति ॥

(प्रदीपः) अन्यतरार्थमिति ॥ नन्वनिकोऽपि यथा
स्यादिति विध्यर्थं स्यात्, न तु नियमार्थम्, नियमाद्विधेर्वली-
यस्त्वात् ॥ एवं मन्यते—द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते, तेन
गुणवृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) नियमाद्विधेरिति । प्राप्तवार्धादिरूपदोषापत्त्या
परिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति भावः ॥ द्वितीयमिति । केवल-
विधायकत्वेऽनुवृत्त्येव सिद्धे इहलगुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादिति
भावः ॥ यातीत्यादिनिर्देशेऽगुरोरपि नियमस्याश्रयणमित्यन्ये ॥

(११९ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ प्रसारणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति ।
अस्यापि प्राप्नोति—याता वाता ॥

(प्रदीपः) प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः ।
इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी । तेन यणः स्थान इगम-
वति, सच संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन
च कार्यद्वयं विधीयते ॥

(उद्घोतः) तुल्यन्यायेति । पट्टीदर्शनरूपो न्यायः ॥ वाक्य-

५ गुणेति । अनेन विधीयमानेत्यादिः ॥ छाया ॥

६ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके 'अदेङ्गुणः' इत्यस्य
स्थापनं शोधकस्य पाण्डित्यं लोकोत्तरं सूचयति ॥ दाधिमथाः ॥

७ आदिना सार्वधातुकार्ध-मृजेवृद्धिः—सिचिवृद्धीत्यादिपरिग्रहः ।
तथाच तैर्विशिष्य गुणादिविधानादस्य परिभाषात्वमेवोचितमिति भावः ॥
छाया ॥

८ अन्यतरार्थमिति । पर्यायेण सर्वत्र प्राप्तयोरनेन गुणवृद्ध्योस्तत्त्रिभि-
न्तेऽन्यतरस्य निवृत्त्यर्थमिदम्—तत्र गुण एव न वृद्धिः, मृजेवृद्धिरेव न गुण
इत्येवमेक एव यथा स्यादन्यन्मामृदितेतदर्थमित्यर्थः ॥ छाया ॥

९ आदिना—सार्थहानिपरार्थकल्पनयोः संग्रहः । दोषेति । दोषप्र-
त्येयार्थः । परीति । अत्र बाधो परिसंख्याया अपि आधिक्येतरनिवृत्तिफलक-
त्वस्य तथापि सत्त्वेन नियमत्वेन व्यवहार इत्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ छाया ॥

१० नन्वनन्तरस्येति न्यायेन 'इग्यणः' इति विहितस्यैव संप्रसारणसंज्ञा
स्यादिति 'प्यङ्'—इत्यादिविशिष्टे न स्यादत आह—वाक्यभेदेन चेति ॥
छाया ॥

११ न्याय इति । तथाच परिभाषाप्रसङ्गात्सूत्रावयवेष्वपीयं शङ्केति भावः
॥ छाया ॥

भेदेनेति । व्यङ्ग्यः संप्रसारणमित्यादि निर्वाहाय सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः ॥

(स्वातन्त्र्ये दूषणभाष्यम्)

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ॥

(११५ स्वातन्त्र्ये दूषणनिराकरणवार्तिकस्य खण्डम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ विषयार्थं पुनर्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

विषयार्थमेतत्स्यात् वचिस्वपियजादीनां कित्येवेति ॥

(उद्द्योतः) विषयार्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः ॥

(११६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ उरणरपरं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उरणरपरं च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—कर्तृ हर्तृ ॥

(प्रदीपः) कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरतमस्याभावात्सर्वेऽप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति ॥

(११७ सर्वाक्षेपनिराकरणसिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे

वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ॥

षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत् क्रियते तत्रैव । इमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेनैव यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम् । अङ्गस्य वच्यादीना-

१ पुनर्वचनं वचिस्वपीत्यादिरूपम् ॥ छाया ॥

२ पाणिनिना यदभिप्रायेण 'उरण' इति सूत्रं षष्ठ्यधिकारे कृतम्, स समाधिस्वरूपेति ध्वनयितुं तत्रापि शङ्कते—उरणिति ॥ उरण् भवति स रपरो भवतीत्यादिव्याख्यानादिति भावः ॥ इति छायाश्रुदुक्तिस्तु समाधानज्ञाने जिज्ञासोः पूर्वपक्षेऽप्रवृत्तेऽस्त्वैव । तस्मात्समाधानमधुना न ज्ञायतेऽतः प्रश्नः क्रियते । यत्र स्थानपट्टी दृश्यते तत्रैव इकोयणचीत्यत्रैव स्वतन्त्रविधायकत्वं संभवतीत्येव प्रष्टुराशयः ॥ दाधिमथाः ॥

३ षष्ठ्यधिकारे इति । षष्ठी स्थाने इति सूत्रस्थषष्ठ्यधिकारे इत्यर्थः ॥ तथाच तदधिकारे 'उरण् रपरः' इति पठिताव्याग्रे वा एतावत्यनुवर्त्यविति भावः । एकः उरण् रपर इति ॥ इमाविति । 'इको गुण' 'इग्यणः' इत्येतावित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ तेनेति । तदधिकारस्थत्वेनेत्यर्थः । अयंभावः—'यत्र स्थानपट्टीनिर्दिष्टस्य उरण् विधीयते तत्र रपर इत्युपतिष्ठते' इति तस्यार्थः । एवं 'यत्र स्था-

मुत इच्छातोरेत्यादौ ॥ इमावपीति । स्वरितत्वादन्योरन्तरालवर्तिमिध्यायोग्यत्वात्संवन्धाभावः ॥

(उद्द्योतः) गुणादिविधायि अधिकारलब्धा षष्ठीत्याह—अङ्गस्येति । तत्रोरण् रपर इत्यत्र षष्ठीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थः सुलभः । एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीति संवन्धेन तदर्थलाभः ॥ तत्रानुवर्तनं यदि लौकिकोधिकारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिवन्धनः । न च षष्ठीस्थान इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह—स्वरितत्वादिति ॥ लक्ष्यानुरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

अथवा—षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे ॥

(प्रदीपः) अथवेति । षष्ठीस्थाने योगेऽत्र योगविभागः करिष्यते—“षष्ठी,” यदेतदनुक्रान्तं तद्, यत्र षष्ठी, तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः । तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः—“स्थानयोगा” इति, षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते ॥

(उद्द्योतः) षष्ठीति । योगविभागे च षष्ठीति सूत्रं साक्षादिति लौकिकोऽपेक्षालक्षणोऽधिकार इति भावः ॥ योग्यत्वादिति । व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ उपतिष्ठत इति । अनुवर्तत इत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः—“सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति” इतीह कस्माच्च भवति—याता वाता ? ॥ इदं तत्रापेक्षिष्यते—“इको गुणवृद्धी” इति ॥ यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते, एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” इति ॥ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) अथवेति । अन्यतरार्थं पुनरिति वदताऽवश्यमेवं संवन्धः कर्तव्यो—‘यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयते तत्रेक इति उपतिष्ठते’ इति । अन्यथा याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवा-

न षष्ठीनिर्दिष्टस्य गुणवृद्धी विधीयते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते 'न च स्थानपट्टीनिर्दिष्टस्य संप्रसारणं विधीयते तत्रेग्यण इत्युपतिष्ठते' इति चेन्न वाक्यार्थो बोध्याः । संज्ञासिद्धिस्तु तत्रापि मूलकवाक्यान्तरेण । अत एवात्र वादे संप्रसारणस्येत्यादौ न दोष इति ॥ छाया ॥

५ तत्रेति । षष्ठ्यधिकार इत्यर्थः ॥ नन्वित्यादिः ॥ छाया ॥

६ बहुषु पदेषु स्वरितत्वकल्पने मानाभावाद्गौरवाच्चाह—लक्ष्येति ॥ छाया ॥

७ एवं शास्त्रीयाधिकारमुक्त्वा तत्रापि संवन्धस्याकाङ्क्षामूलकत्वात्तादृशमेव लौकिकमाह—अथवेति ॥ छाया ॥

८ ननु षष्ठीपदं स्थानयोगेऽनेन संवन्धं नैतावाकाङ्क्षतीति कथमिदमत्र आह—षष्ठी स्थानयोगेऽत्रेति ॥ छाया ॥

९ एवं स्वातन्त्र्यं संभाव्य द्वेधा समाहितम् । वस्तुतस्तु तदेव नेति विद्वः मानत्वात्तत्रैकं दोषं प्रतिबन्दीमुखेनाह—अथवेति ॥ छाया ॥

१० उत्तर (मवश्यदेय) माह—इदमिति ॥ छाया ॥

पेक्षास्तु । तेनैकरूप एवायौ, न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पार-
तन्त्र्यं च ॥ तदपेक्षिष्यामह इति । अस्य स्वातन्त्र्यं निर-
सितुमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमा-

ध्यायप्रथमपादे तृतीयमाहिकम् ॥ ३ ॥

(उद्घोतः) अन्यतरार्थमिति । केवले विधित्वे पुनर्गुणवृद्धि-
ग्रहणवैयर्थ्यमुक्तमेव ॥ न तु वाक्यभेदेनेति । एकवाक्यत्वे
संभवति तस्यायुक्तत्वमिति भावः । एतेनेग्यण इत्यपि व्याख्यातम् ।
तत्रापि संज्ञाविधाने इगनुवाचः । अनुवाचत्वं च ष्यङः संप्रसारण-
मिलादीनां सार्थक्यायावश्यकम् । एवं चैकरूप्यायानुवाचत्वमे-
वास्तु । न तु विधेयत्वं वचिस्वपीत्यादीनां नियामकत्वापादक-
मिति बोध्यम् ॥ तदपेक्षिष्यामह इति । एवं च यथा विधेः
स्थान्याकाङ्क्षा, तथास्यापि स्वसंवन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति एक-
वाक्यतैवेति भावः ॥ एवं च स्वातन्त्र्यं दूरापास्तमेव । तदाह—
अस्येति । आवृत्तौ तु न मानमिति शिवम् ॥ ३ ॥

इति श्रीशिवभट्टश्रुतसतीगर्भजनागोजी(नागेश)भट्टकृते भाष्यप्र-
दीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

प्रथमाध्याये प्रथमपादे चतुर्थ- माहिकम् ।

(३ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ४ आ० १ सू०)

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ १ । १ । ४ ॥

(प्रदीपः) न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥ गुण-
वृद्धोः प्राधान्यादयं निषेधो, न तु तद्गुणभावादिकपरिभाषायाः ।
दीधीवेवीटामिति चासंबद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् ॥
कृत्स्नस्य धातुलोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्या-
दिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽस्मिमतोऽवयव-
क्रियायापि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात् । यथा पटो दग्ध
इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते ॥

१ नन्वावृत्त्या द्वितीयोर्थोऽत आह—आवृत्तौ स्थिति । वस्तुतस्तु—अस्य
विधेर्यथावादिना पुनर्वचनस्यान्यतरार्थत्वमुक्ताशयेनैवोक्तम्, न तु कैयटोक्-
रीलेति । अत्रान्यतरार्थमित्यादिरीत्या भाष्यव्याख्यानं चिन्त्यम् । भाष्यस्य
तु—अस्य विधित्वेऽपि तस्य (स्या) विधित्वस्य निर्विवादत्वाद्विधिनियमसंबन्धे वि-
धेरेव ग्यायस्त्वात्तत्र दोषप्रसङ्गापादनरूपप्रतिबन्धिद्वारा तन्मुखेन निर्णयोऽत्रा-
काङ्क्षा मिथ इति तात्पर्यं स्पष्टमेवेति शिवम् ॥ छाया ॥

२ प्राधान्यं चेति । प्रत्ययोपात्तभावनाक्षितस्य कर्तुः क्रियां प्रति गुणभा-
वेऽपि यथा प्राधान्यम्, यथा वा दक्षा जुहोतीत्यत्र तृतीयान्तोपात्तदधिगुणं
प्रति अनुवादाय विध्युपस्थापकतया गुणभूतस्यापि होमस्य, तथा परिभाषोप-
स्थित्यर्थं तत्प्रदेशभूतस्थानिप्रदर्शनलिङ्गतया गुणभूतयोरपि तदुपकार्यतया
प्राधान्यं तयोरिति भावः ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) न धातु ॥ ४ ॥ प्राधान्यादिति । प्राधान्यं
च संस्कार्यत्वरूपम् ॥ असंबद्धमिति । अलोन्यस्येत्यनेनापि श्क
एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम् ॥ कृत्स्नस्येति । दुरीणो
लोपश्चेति रक्संनियोगेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसंभवो नोक्तः ॥
अथवेति । आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपोऽन्ये समुदाय-
धर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः ॥

(पदकृत्यनिर्वचनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

धातुग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा
परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् ॥ वि-
नापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते ।
अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाल्लवितेति गुणनिषेधो न भवि-
ष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) परामर्शः शब्देन पृथगुपादानम् ॥ प्रतिपा-
दितमिति । बुद्ध्या पृथक् निष्कर्षादिति भावः ॥ लोपविशेषण-
मिति । सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्-लूच् लविता लवितुम्, पूञ्
पविता पवितुम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहण-
मित्यभिप्रायः ॥ अनुबन्धो न धात्वेकदेशो, यस्मादुपदेश
एवेत्संज्ञा । प्रयोगे तु लृशब्द एव धातुसंज्ञः । केवलमसौ
वित्कार्यं लभते । लृशब्दस्यैव हि क्रियावाचिलमिति तस्यैव
धातुसंज्ञा युक्ता ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्तेत्विति । निषेध्यत्वेन गुणवृद्धोः
शब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः ॥ न च
लोपशब्दोधिकरणघञन्तः । अदर्शनं लोप इत्यादौ भावसाध-
नस्यैव प्रसिद्धत्वात् ॥ गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं
स्यादत आह—अनुबन्धविति ॥ यस्मादिति । उपदेशपदा-
भावेऽपि अन्तरङ्गत्वात्सर्वतः पूर्वं सा । धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे
विधिरिति भावः ॥ धातुसंज्ञेत्संज्ञयोः समकालत्वेऽपि न क्षति-

३ अवयवधर्मस्येति । क्रियारूपस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ प्रश्नवीजमाह—यिनापीति ॥ छाया ॥

५ शब्देति । अश्रुतत्वेऽपीत्यादिः ।

‘सर्वो हि गुणमुख्यप्रधानेनैव संबध्य (युज्यते)

इति न्यायादिति भावः ॥ छाया ॥

६ तद्विशेषणत्वादिति । निषेधविशेषणत्वेनोपक्षीणत्वादित्यर्थः ॥ तथा
च न तस्य विशेषणसंबन्धयोग्यतेति भावः ॥ छाया ॥

७ धिक्करेति । तथा च लुप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या आर्धधातुकविशे-
षणं तदिति भावः ॥ छाया ॥

८ समकालेति । विरोधाभावेन धातुसंज्ञाया इत्संज्ञाप्रतीक्षायां मानाभा-
वादिति भावः ॥ छाया ॥

रित्वाह—लुशब्दस्यैवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रिया-
वाचित्वावगमात् । गणपठितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आर्धधातुक इति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति’ (ऋ. सं. ४।
५८।३) ॥

(प्रदीपः) रोरवीतीति । सत्यार्धधातुकग्रहणे शब्दव-
त्त्वादन्वयपदार्थस्य बहुव्रीहिरसंदिग्धो भवति नान्यथा ॥ क्रमेण
सूत्रप्रत्याख्यानानायाधधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणा-
नर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः ॥

(उद्ध्योतः) रोरवीतीति । यद्भुगन्तस्य रूपम् ॥ शब्दव-
त्त्वात् शब्देनोपादानात् ॥ नान्यथेति । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्त-
त्पुरुष एव स्यादित्यर्थः ॥ ननु पदप्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्यो-
चिता, न भाष्यकारस्येत्यत आह—क्रमेणेति । तत्तत्पदप्रयोजन-
खण्डनक्रमेणेत्यर्थः ॥ क्रममेवाह—आर्धधातुकस्य चेति ॥

(अथार्धधातुकपदार्थान्वयविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्—
‘आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्रा-
प्नुतस्ते न भवतः’ इति ।

आहो खिद्—गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्र-
हणम् ‘धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुण-
वृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः’ इति ? ॥

१ ननु तस्यैव तत्त्वेऽपि केवलगणपठितानां सेति सातुवन्धकस्य स्यादेवात
आह—गणपठितक्रियेति ॥ छाया ॥ तत्र गणपठितत्वे नाग्रहः किंतु शिष्ट-
प्रयोगक्रियावाचित्वयोरेव । अत एव भूवादिसूत्रोपसंहारे ‘आणपयत्यादि-
निवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणपयत्यादीनां
निवृत्तिर्मविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः—इत्यादि भगव-
तोक्तमिति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

२ ननु ‘एकाचो द्वे’ इति वद् ‘धातोर्लोपो यसिन्’ इति बहुव्रीहौ रोर-
वीतीत्यत्र लुकोऽनैमित्तिकत्वेन न दोष इत्याशयेनाह—आर्धधातुकेति ॥
छाया ॥

३ रूपमिति । ‘रु शब्दे’ अतो यद्धि अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्भुत्वाच्च
तद्भुकि अन्तरङ्गत्वाद्विष्येऽभ्यासकार्यं ‘चर्करीतम्’ इत्यस्यादादौ पाठेन भूवा-
दिसूत्रेण धातुत्वाद्भुति तिपि शपि तद्भुकि ‘यद्धो वा’ इति तस्येति तन्निमित्ते
गुणेष्वदेशे च रूपमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ स्यादिति । एवं चानैमित्तिके यद्भुकि रोरवीतीत्यत्र गुणनिषेधः स्या-
दिति बहुव्रीहिलामार्थं तदावश्यकमिति भावः ॥ छाया ॥

५ भाष्ये यद्यपि द्विकोटिक एव संशयः कृतः । तावता ‘सर्वत्र संशयः
कोटिद्वयावलम्ब्येव’ इति न अस्मिन्मध्यम् । सहस्रसंवत्सराधिकरणे (पू. मी.
६।७।१३) बहुकोटिकसंशयस्य दृष्टत्वात् । अतएव—‘इद्वेद्विवचनम्’—
इति सूत्रभाष्यमपि संगच्छते । कोटिद्वयावलम्बी विमर्शः संशयः’ इति तार्कि-
कोक्तावत्येककोटिकत्वं तस्य व्यावर्त्यम् ननु बहुकोटिकत्वम् । तथापि तदु-
पलक्षणं कोट्यान्तरेणापि संभवात् । कण्ठतलदनुक्तिस्तु बहुव्रीहपक्षस्य निर्दि-

(प्रदीपः) किं पुनरिति । आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं
वा, गुणवृद्धिविशेषणं वा, बहुव्रीहपक्षे तूभयविशेषणं वेति
पक्षत्रयसंभवात् प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) लोपविशेषणम् । श्रुतत्वात् ॥ गुणादिविशे-
षणम् । प्राधान्यात् ॥ तत्र लोपविशेषणत्वे ‘आर्धधातुके परे
पूर्वस्य धात्वंशस्य लोपे’ इति वाच्योऽर्थस्तत्फलितमुक्तम्—भाष्ये
आर्धधातुकनिमित्ते लोप इति । एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे
‘आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्ये गुणवृद्धी’ इति वा-
च्योऽर्थः । अनुवादेऽपि इको गुणवृद्धी ‘अचश्चेति परिभाषातिरिक्त-
परिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात् । तत्फलितमुक्तम्—आर्धधातुक-
निमित्ते ये इति ॥ प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूच-
यति ॥ बहुव्रीहीति । उभयानुग्रहायेति भावः ॥ यद्यपि धातु-
लोप इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छे-
दकपर इति न दोषः ॥

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(विशेषदर्शनभाष्यम्)

यदि लोपविशेषणम्, ‘उपेद्धः, प्रेद्धः’ अत्रापि
प्राप्नोति ।

अथ गुणवृद्धिविशेषणम्, ‘क्रोपर्यंति’ अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(उभयेष्टापत्तिभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(प्रथमपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु लोपविशेषणम् ॥

एत्वेन गुरुभूतजन्यत्वेऽपि प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्तन्नादिनोभयविशेषणत्व-
क्षस्य यदीत्यादिना पक्षद्वयसाधारणदोषेण दूष्यत्वेन तन्नादिजनौरवग्रसत्वेन
पक्षद्वयविविक्तदोषाभावेन चायुक्तत्वमेवेति ध्वनयिष्यमाणत्वाच्चेति तदेव कोटि-
त्रयं संशयोपपत्तये प्रश्नव्रीजत्वेन प्रतिपादयन्नादौ तत्पुरुषपक्षे कोटिद्वयमाह—
आर्धधातुकेति ॥ छाया ॥

६ बहुव्रीहपक्षेण—धातुलोप इत्यार्धधातुकस्य विशेषणम्, तच्च गुणवृद्धौ
रित्यत एव तत्पुरुषपक्षे युक्तसुभयविशेषणत्वं न तु बहुव्रीहिपक्षे । इति ।
तथाच बहुव्रीहीत्यनुपपन्नं तत्र योजयति—यद्यपीति ॥ तथाचोभयविशेष-
णमित्यसंगतमिति भावः ॥ छाया ॥

७ विशेषं पृच्छति किं चात इति ॥

८ विशेषमन्यतरपक्षे दोषरूपं दर्शयति—यदीति । आद्यपक्षे धातु-
दस्य खण्डनीयत्वसूचनायाह—लोपेति ॥ छाया ॥

९ उपेद्धः प्रेद्ध इति । इन्धेः को तन्निमित्तेऽनिदितामिति नलोपे धत्ते
प्रोपयोगे आद्गुणे रूपे इति भावः ॥ प्राप्नोतीति । आद्गुणस्य निषेधः प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० क्रोपर्यंतीति । कृयधातोर्णिचि अर्तिहीवलीति पुकि तन्निमित्ते लो-
पोऽयोरिति यलोपे णिञ्पूर्वार्धधातुकनिमित्तकस्य पुगन्तेति प्राप्तस्य गुणस्य
प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

११ उभयथापि दूषणानां सुपरिहरत्वं सूचयितुं यथेच्छां सिद्धान्ती ली-
करोति—यथेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—‘उपेक्षः प्रेक्षः’ इति ? ॥

(प्रदीपः) प्रेक्ष इति । नन्वाहुणोऽनिगलक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति ॥ परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वाहुण इति ॥ नन्विच्छान्निकत्वादयमपि इगलक्षणः । न चात्राप्यनुवृत्तमिह इति स्वरूपपरम् । उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापकचशब्दाभावादिति चेत् । न, । इको गुणवृद्धी इति संपूर्णमनुवर्त्य यत्रेदं तत्र न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि परिभाषात्वाङ्गीकार इति भावात् । यद्वा यत्रेदं तद्विहिते गुणवृद्धी नेत्यर्थः । तद्वक्ष्यति ‘यत्रेक्षपरिभाषा व्याप्तिर्यते तत्रायं निषेधः’ इति इक्षप्रकरणादिति भाष्यप्रतीके ॥ अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैव इत्यस्यानुवर्तनाद्वा ॥

(समाधानभाष्यम्)

वहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः ‘असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं’ ॥

(प्रदीपः) वहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः, पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गो गुणो वहिरङ्गः ॥ यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो वहिरङ्गः । सर्वथा वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिसिद्धिः ॥ ननु नाजानन्तर्य इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः ॥ यत्र कार्यविधौवानन्तर्येणाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषाया यथाऽक्षद्वारिति । तत्र हीको यणचीति वचनादिर्गचोराश्रयणम् । अस्मिन्नु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः ॥

(उद्ध्योतः) यदेति । पूर्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तपक्षे इत्यर्थः ॥ यदात्विति । पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधायोगादिति भावः ॥ वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति । द्वितीये वहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकालेऽनिष्पन्नत्वात् निषेधाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ एतेन जातस्य वहिरङ्गस्यान्तरङ्गे क-

तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेन्तरङ्गे पश्चात्प्राप्तवहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभावः । फलाभावो ज्ञापकविरोधश्चेत्यपास्तम् ॥ ^{१०}परं त्वयं पक्षः सुदृकात्पूर्वं इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक् ॥ नन्विति । इयं च पत्वतुकोरिति सूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा वहिरङ्गासिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ अचोरिति । द्वित्वमविवक्षितम् धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्त्वात् । अनुपस्थानमिति । अस्यात्रेत्यादिः ॥ तत्रहीति । ततश्च यण्युडसिद्धो नेत्यर्थः ॥ तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते । अत एव भाष्ये—विप्रतिषेधसूत्रमित्रस्थले न काप्येतेदुल्लेखो यथाऽसिद्धपरिभाषाज्ञापकं विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुनर्वाहकसूत्रे उक्तमिति विवरणकृतः ॥ अस्मिन्निति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्पश्चात्प्रवर्तमाने इत्यर्थः ॥

(लाघवभाष्यम्)

यथेवं, नार्थो धातुग्रहणेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति लूञ् लविता लवितुम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैव आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥

(द्वितीयपक्षस्वीकारभाष्यम्)

अथवा—पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननुचोक्तम्—क्रोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥

(उद्ध्योतः) क्यू धातोर्णिचि पुकि लोपो व्योरिति यलोपः ।

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः,

निपातनात्सिद्धम् ॥

१ प्रथमपक्षोक्तदोषोद्धाराय पृच्छति—कथमिति ॥

२ उक्तदोषोद्धारं सिद्धान्ती दर्शयति—वहिरङ्ग इति ॥

३ तदेति । निषेधस्तु लोडुवादावेकपदाश्रितगुणाभावाय सफल इति भावः ॥ छाया ॥

४ एकदेश्युक्तिमाह—यदात्विति ॥ छाया ॥

५ प्रत्ययोत्पत्ताविति । नलोपे च सति प्रवृत्तियोग्य इति शेषः ॥ छाया ॥

६ अत्र पक्षे भाष्यविरोधं परिहरति (एकदेशी)—सर्वथेति ॥ छाया ॥

७ आनन्तर्येणेति । अन्यप्राप्तियोगिकानन्तर्येणेत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ इगचोरिति । निमित्तभूताद्यप्रतियोगिकानन्तर्यानुयोगिनोऽङ्गूपत्येक इत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ आद्ये जातस्य समकालप्राप्तस्य वा वहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वेन निषेधाभावेन निषेधो नेत्यर्थस्य स्पष्टत्वादाह—द्वितीय इति । तत्र त्वित्यर्थः ॥ वहिरङ्गनिमित्तस्येति । वहिरङ्गनिषेधनिमित्तनलोपनिमित्तकस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० ‘यदातु’ इत्यत्र तुना सूचितामरुचिमाह—परंत्विति ॥ छाया ॥

११ सूत्रेणेति । सूत्रस्थतुग्रहणेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ तेनेति । तुग्रहणेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ एतदिति । सज्ञापकनिषेधेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ लाघवमपि दर्शयति—यथेवमिति ॥ छाया ॥

१५ [धातुग्रहणाभावे प्रयोगसिद्धिं पृच्छति] पर आह—इहेति ॥ छाया ॥

१६ सिद्धान्ती समाधत्ते—आर्धेति ॥ छाया ॥

१७ ‘यथेच्छसीत्युक्त्यनुरोधेन सिद्धान्त्येव द्वितीयपक्षदूषणोद्धाराय स्वीकरोति—अथवेति ॥ यद्यपि “अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् ॥ कथं क्रोपयतीति ? ॥ परिगणनं कर्तव्यम्—” भाष्यपाठो विवरणकृत्तारायणादिभिर्न्यायतः । तथापि प्रचुरपाठ एवाश्रितः ॥ स एव दूषणमुद्धर्तुमनुवदति—ननु चेति ॥ छाया ॥

छात्रस्य वा प्रश्नग्रन्थः ॥

किं निपातनम् ? ॥

“चेले क्लोपेः” इति ॥

(इत्यर्धाधातुकपदार्थान्वयविचाराधिकरणम्)

(अथ परिगणनाधिकरणम्)

(भाष्यम्)

परिगणनं कर्तव्यम्—

(११८ परिगणनपूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

यङ्—वेमिदिता मरीमृजः ॥

यक्—कुषुमिता मगधकः ॥

क्य—समिधिता दृषदकः ॥

वलोपे—जीरदानुः ॥

(प्रदीपः) यङ्यक्क्यवलोप इति । व इत्यत्राकारोऽपि विवक्षितः । तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा स्त्रिविः कथं निवार्येत ॥ वेमिदितेति । वेमिद्यशब्दात्तुच्, इद्, यस्य हल इति यलोपः ॥ मरीमृज इति । यङोऽचि चेति यङो लृक् ॥ कुषुममगधशब्दौ कण्ठादिगणपठितौ धातु ताभ्यां यक् । ण्वुल्लृचौ । यस्य हल इति यलोपः ॥ समिद्धृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययौ ण्वुल्लृचौ । क्यस्य विभाषेति यलोपः ॥

(उद्द्योतः) वाक्यकारः सूत्रेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय परिगणनमाह—भाष्ये परिगणनमिति ॥ अत्र यस्य हल इति लोपः समुदायलोप इति मत्वा यक्क्ययोः परिगणनं वेमिदितेत्युदाहरणं च बोध्यम् ॥

१ इतीति । अयं भावः—यलोपार्थं निपातनमावश्यकम् । अन्यथा वर्णमात्राश्रयेऽन्तरङ्गे यलोपे कार्ये वहिरङ्गमुकोऽसिद्धत्वेन यलोपो न स्यात् । एवं च तेनैव गुणोऽपि भविष्यति ॥ तदेवं पक्षद्वयमपि निर्दुष्टमिति सिद्धम् ॥ तत्र त्वाद्यो लघुभूतो धातुग्रहणासत्तात् । द्वितीयस्तु गुरुभूतस्तत्र तदावश्यकत्वादिति स्थितम् ॥ छाया ॥

२ परिगणनमिति । लोपप्रतियोगिनामिति शेषः ॥ यङ्गिति । तथा च ‘न यङ्यक्क्यवलोप आर्धाधातुके’ इति सूत्रं कार्यम् । धातुग्रहणं च न कार्यमुभयथापीति भावः ॥ छाया ॥

३ जीरदानुरिति । ‘जीवे रदानुः’ इति [हयवरदसूत्रभाष्योक्तरीत्या] रदानुः । ‘लोपो व्योः’ इति वलोपः ॥ छाया ॥

४ पठित इति । ‘जीव’ इत्यस्यैकदेश इति भावः ॥ छाया ॥

५ यलोप इति । समुदायलोप इति भावः ॥ छाया ॥

६ यङोऽचीति । यङन्तान्मरीमृज्यशब्दात्पचाच्चनीत्यादिः ॥ वस्तुतस्तु मरीमृजक इत्येव पाठः, भाष्ये—‘अनारम्भो वा’ इत्यग्रे तथैवानुवाददर्शनात् । ‘यत्र तर्हि—’ इत्यादिना नञ्छुगन्ते बहुषु दोषस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ॥

(११८ परिगणनसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

नुम्लोपे—अभाजि, रागः, उपवर्हणम् ॥

स्त्रिवेः—आस्त्रेमाणम् ॥

अनुबन्धलोपे—लृञ् लविता लवितुम् ॥

(प्रदीपः) नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥ उपवर्हणमिति । वृहि वृद्धौ इदित्वाणुम् । वृहेरुच्यनिटीति वार्तिकेन नलोपः ॥ आस्त्रेमाणमिति । अस्त्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते । तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवेर्मन्त्रप्रत्ययो वकारलोपः ॥ ऊडादेशश्छान्दसत्वाद्वाकारस्य न भवति ॥ परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः ॥

(उद्द्योतः) ननु भक्षिरङ्योरौपदेशिकनस्यैव ‘भक्षेत्रचिणि’ ‘रक्षेत्र’ धञि चेत्यादिना लोप इति नुम्लोप इत्यसङ्गतमत आह—नुमितीति ॥ नन्वनिदिद्वृहिणा इदं सिद्धमत आह—वृहि वृद्धाविति । स नास्त्येवेति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ ऊडादेश इति । ज्वरत्वरस्त्रिवीलनेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि परिगणनं क्रियते, ‘स्यदः, प्रथमः, हिमः, श्रथः’ इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । वृद्धिरिति शेषः ॥ न प्राप्नोतीति पाठे—निषेध इति ? शेषः ॥

अत एव पूर्वोत्तरसाहचर्यमपि संगतम् ‘यस्य हलः’ इति समुदायलोप इति त्वयाऽवश्यं वक्तव्यमेवेति यङन्तान्मरीमृज्यशब्दान्ण्वुल्लृचौ न दोष इति कैयटश्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥ प्रत्ययौ तृच्ण्वुल्लौ ‘ण्वुल्लृचौ’ इति सूत्रो ह्येव । एवं प्रागपि । अन्यथा यथासंख्याभावेनासंगतिः स्पष्टैव । ‘तथा च ‘ण्वुल्लृचौ’ इति सूत्रेण प्रत्ययाविति तत्रापि बोध्यम् ॥ छाया ॥

७ (क्र० सं० ३।२९।१३)

८ ननु परिगणनाभावेऽपि धातुग्रहणादेवानुबन्धलोपे प्रतिषेधाभावः सिद्ध इति कथमेतत्परिगणनप्रयोजनमत आह—परिगणने सतीति ॥ छाया ॥

९ ऊडादेश इतीति ॥ यच्च ‘वृद्धोः—’ इत्यङ्गिति देवः । तत्र, परत्वादिशेषविहितत्वाच्च ‘उवरत्वर—’ इत्यस्यैवौचित्यात् । तेन वस्त्येव, अनेन वीपधयोरिति फलभेदादप्यस्यैवौचित्याच्चेति ध्वनयन्नाह—उवरेति ॥ छाया ॥ प्रदीपे वकारमात्रोपादानमपि वलोपस्य दुर्लभतावारणाय न तु वकारमात्रस्थानिकोऽदेशविधायकसूत्रसूचनायेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

१० तटस्थ आक्षिपति—यदीति ॥

११ शेष इति । परिगणनान्तर्गतत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्ष्यत्येतद् * निपातनात्स्यदादिषु * इति ॥

(उद्घोतः) निपातनादिति ॥ 'स्यदो जवे' 'अवोदैधौ-
अप्रश्रथहिमश्रथाः' इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे
नलोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तैत्तिहिं परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(परिगणनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नुम्लोपे कस्मान्न भवति ? ॥

(११९ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इकप्रकरणानुम्लोपे वृद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इङ्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः । न चैषेग्ल-
क्षणा वृद्धिः ॥(प्रदीपः) इकप्रकरणादिति । तेन यत्रेकपरिभाषा
स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः ॥(उद्घोतः) तेनेति । अन्यथौर्गुण इत्यादावपि परिभाषाप्र-
वृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे लैगवायन इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः ॥
यत्रेकपरिभाषेति । न चेक इत्यनुवर्त्य 'इको न ते' इत्येव व्याख्यान-
मुचितमिति वाच्यम् । मरीमृजः सरीसृप इत्यादाविकः प्रत्ययाव्य-
वहितपूर्वत्वाभावादिषेधानापेक्षः । तदाह भाष्ये इङ्लक्षणयोरिति ।
यथैतदर्थलाभस्तथोक्तम् । इकपरिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः ॥१ समाधत्ते पूर्वपक्षी-यक्ष्यतीति ॥ अनुपदं वार्तिककृदिति शेषः
॥ छाया ॥२ ननु निपातनं नलोपमार्थमत आह-अस्येति ॥ छाया ॥ निपा-
तनेति । 'यावता विना यदनुपपन्नं तावदेव तेन ज्ञायते' इति न्यायेन न
लोपवृद्ध्याभावयोरुभयोरपि ज्ञापनादिति भावः ॥ दाहिमथाः ॥

३ तटस्थः पृच्छति-तत्तर्हीति ॥

४ सिद्धान्ती समाधत्ते-न कर्तव्यमिति ॥

५ तटस्थः पृच्छति-नुमिति ॥ प्रतिषेध इति शेषः ॥

६ सिद्धान्ती समाधत्ते-इगिति ॥ उपवर्हणमित्यत्र तु समाधानं वक्ष्यते
॥ छाया ॥७ नन्विकः प्रकरणप्रस्तावाधिकारात्तत्र वृद्धिरित्यर्थोऽस्य वार्तिकस्य
वाच्यः । एवं चात्र पक्षद्वयेऽपि इकः इकस्थानिके गुणवृद्धी न स इति सूत्रार्थ
इति नुम्लोपे इष्टसिद्धिः । परंतुत्तरसूत्रे एवमर्थनानिर्वाहः पौरोहित्यं लैगवा-
यन इत्यादौ दोषापत्तेः, किं चोक्तवार्तिकार्थो बाधितः, नहि पष्ठयन्तमिक्पद-
मर्थपरं प्रकृतं किंतु सान्तं प्रथमान्तं पदपरम् । न च शब्दाधिकारादत्र तथा,
अर्थाधिकारे दोषप्रस्तावगत्या शब्दाधिकाराश्रयणेऽप्यर्थाधिकारेऽदोषेण तथा
दुर्वचत्वात् । तावतापि तत्र सान्तस्यैव प्रस्तुतत्वेनैकः प्रस्तुतत्वाभावेन
बाधितत्वाच्च । नचैकपदेन सान्तं लक्ष्यते, सायते शब्दप्रयोगे निर्मूललक्ष-
णाया अवैधित्यादिति चेत्, उच्यते-इगिति परिभाषाप्रतीकम् । अतएव
प्रस्तावार्थकप्रकरणपदं सार्थकम् । अन्यथाऽनुवृत्तेरित्येव वदेत् । तथा

(आक्षेपभाष्यम्)

यदीग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः 'स्यदः, प्र-
श्रथः हिमश्रथः' इत्यत्र न प्राप्नोति ।

इह च प्राप्नोति-अवोदः, एधः, ओन्नः' इति ॥

(१२० सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ निपातनात्स्यदादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति, न च
भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदीग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः, स्त्रिव्यनु-
वन्धलोपे कथम् ? ॥

(१२१ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययाश्रयत्वादप्यत्र

सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष
आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥(प्रदीपः) प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमार्ध-
धातुकग्रहणमित्यर्थः ॥(उद्घोतः) लोपेति । प्रत्ययाश्रयत्वादिति भाष्यस्य लोपे
आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यैर्धार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः, 'जीर-
ऽदानुः' (ऋ० सं० ५।८३।१) अत्र न प्राप्नोति ॥च यतः स्थानिनियामिकेकपरिभाषां प्रस्तुत्य निषेधारम्भः, अतः परि-
भाषाविषयकत्वं निषेधमात्रस्येति नुम्लोपेऽतस्वाद्विदित्यर्थः । इति तदेतद-
भिप्रेत्याह-तेनेति । स्थानिनियामिकेकपरिभाषाप्रस्तावेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥८ न प्राप्नोतीति । प्रतिषेध इति शेषः ॥ प्राप्नोतीत्यत्रापि स एव शेषः ॥
तथाचाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति भावः ॥ छाया ॥९ अवोद इति । अत्र नलोपगुणयोः कृतयोः 'एङि पररूपम्' इति
पररूपमिति बोध्यम् । केचित्तु निपातनसाहचर्यमात्रेणेदमुदाहृतम् । नलोप-
मात्रनिपातनेऽप्याहुण इति गुणेन सिद्धत्वात् इति । अन्ये त्वेतदभाष्यप्रामाण्या-
देवोपसर्गाविवक्षेति वदन्ति ॥ छाया ॥

१० नचेति । अवोदादिष्वित्यादिः ॥ छाया ॥

११ परिगणनाभावे सर्वदोषानुद्धारेण तदर्थं कर्तव्यान्तरपेक्षायाः परिगण-
नमेव युक्तमित्याशयेनाह-यदीति ॥ छाया ॥१२ ननु 'प्रतिषेधस्यार्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वात्' इति वार्तिकार्थाङ्गी-
कारे द्वितीयपक्षलाभेन तत्र धातुग्रहणसत्त्वेन लक्षितस्यादौ दोषवारणेऽपि आस्ते-
मानमित्यत्र दोष एवेत्यत आह-प्रत्ययाश्रयेति ॥ तथा च स्त्रिवैर्वलोपस्य
वल्लनिमित्तकत्वादन्येनोपपत्त्यनैमित्तिकत्वात् प्रतिषेधप्रसङ्ग इति भावः
॥ छाया ॥१३ तदेवं परिगणने द्वयोः साम्येऽपि तदभावे आद्य एव युक्त इति स्थि-
तम् ॥ तत्र शङ्कते-यथार्थेति ॥ जीरेति । तर्हीत्यादिः । न प्राप्नोतीति ।
प्रतिषेध इति शेषः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) जीरदानुरिति । वर्णनिमित्तोऽत्र वकार-
लोपो न प्रत्ययनिमित्तः ॥

(उद्ध्योतः) न प्रत्ययेति । प्रत्ययस्याश्रुतत्वादनक्षितत्वा-
च्चेति भावः ॥

(१२३ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ रकि ज्यः संप्रसारणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नैतज्जीवे रूपम्, रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति ॥

(प्रदीपः) रकि ज्य इति । एवं च जीरेत्यवग्रहः
सिद्ध्यति । बहुव्रीहिसाच जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः ॥

(उद्ध्योतः) अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिः कार्येत्याह—
एवं चेति । अवान्तरपदत्वे सत्येवावग्रह इत्युत्सर्गादिति भावः ॥
ननु रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्तः, समासे त्वन्तोदात्तः स्यादत
आह—ब्रह्मिति । जीरस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥ जीवेर्विचि तु गुणनिषेधो भवत्येव ॥ एते-
नार्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् ॥
वार्तिकविरोधात् । यञोऽचि चेत्यत्रापि तत्त्वेनानिमित्तत्वाच्छोभुव
इत्याद्यसिद्धापत्तेश्च ॥ धिव्यादिभ्यस्तु विजभाव एव ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

यावता चेदानीं रकि, जीवेरपि सिद्धं भवति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये यावता चेदानीमिति । किन्त्वेन गुणनि-
षेधादिति भावः । अत्र वलोपो लोपो व्योरित्यनेन ॥ इदं च यथा-
श्रुतसूत्रमते । वलोपप्रत्याख्यानं तु रकि ज्य इत्येव शरणम् ॥

(पूर्वपक्षभाष्यम्)

कथमुपवर्हणम् ? ॥

१ एतेनेत्यस्यार्थमाह—वार्तिकेति । 'वलोपे प्रतिषेधः' इति वार्तिके-
त्यर्थः ॥ छाया ॥

२ ननु वार्तिकं खण्डितमेवेत्यत आह—यञोऽचीति ॥ जीरदानुरिति
तदुदाहरणपरभाष्यविरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

३ नन्वेवमपि धिव्यादिभ्यो विचि (परिगणनसत्त्वे) सूत्राभावे (वा)
गुणः (परिगणनाभावे) सूत्रसत्त्वे (वा) गुणनिषेध इति फलभेदापत्तिरत
आह—धिव्यादिभ्य इति । (परिगणनस्य) सूत्रस्य (च) प्रत्याख्यानपरभा-
ष्यप्रामाण्यादिति भावः ॥ एवं तु जीवेरपि तदभावो बोध्यः ॥ छाया ॥

४ एकदेश्याह—यावतेति । इदानीं परिगणनप्रत्याख्यानकाले । जीवे-
रपीति । किं जिनातेः संप्रसारणपूर्वरूपदीर्घविधानलक्षणेनेति भावः ॥ छाया ॥

५ एकदेशित्वमेव सूचयति—इदंचेति ॥

६ 'तुल्लोपे कसाञ्च भवति' इति शङ्काग्रन्थेन 'अभाजि रागः उपवर्ह-
णम्' इति त्रयाणामुपस्थितावपि "इकप्रकरणात्" इति सिद्धान्तवार्तिके
वृद्धिग्रहणेन 'नलोपे वृद्धेरेवानुपपत्तिर्विहिता परिगणनाभावे । उपवर्हणमि-
त्यत्र तु नलोप एव नेति न निषेधापत्तिर्गुणस्य' इति सूचितं प्रकटीकारयितुं
तदर्थः पृच्छति—कथमुपवर्हणमिति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

बृहिः प्रकृत्यन्तरम् ॥

(प्रदीपः) बृहिरिति । बृह बृहि बृद्धाविति पाठात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं ज्ञायते—बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति ? ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

अचीति हि लोप उच्यते, अनजादावपि दृश्यते-
निबृह्यते ।

अनिटीति चोच्यते, इडादावपि दृश्यते-निव-
र्हिता निवर्हितुमिति ।

अजादावपि न दृश्यते—वृंहयति वृंहकः ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि परिगणनं न क्रियते 'मेद्यते, छेद्यते'
अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) मेद्यत इति । गुणो णिलोपश्चार्धधातुक-
निमित्त इति पक्षद्वयेऽपि दोषः । अपवादविषयपरिहारान्त्रान्तर-
ज्ञोऽपि गुणोत्र न प्रवर्तत इत्युपन्यासः ॥

(उद्ध्योतः) पक्षद्वयेऽपीति । तत्रेणोभयविशेषणत्वपक्षेऽपीत्यपि
बोध्यम् ॥ गुणोऽप्याश्रयः । णिलोपो यगाश्रयः ॥ अपवादिति ।
प्रकृत्यन्तर्वापवादविषयमिति परिभाषयेति भावः ॥ एतेन गुण-
प्रतिषेधौ यत्र समानकालौ, तत्र चरितार्थो निषेधो नान्तरङ्गं गुणं
वाधितुं क्षमत इत्यपास्तम् ॥ न च मेद्यते इत्यत्राचः परस्मि-
न्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभावातिदेशस्य च सत्त्वेन स्था-

७ उक्तमभिप्रेतं धातुपाठमजानन्न शङ्कते—कथमिति ॥ छाया ॥

८ उच्यत इति ॥ 'वृद्धेरच्यनिटि' इति वार्तिकेनेति भावः । वृंहक
इति । तथा च वार्तिकमव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनान्नाश्रयणीयम् । किंतु तत्पक्ष-
त्यन्तरमेवाङ्गीकार्यमिति भावः ॥ छाया ॥

९ तदेवं प्रागुक्तदोषोद्धारेण परिगणने खण्डिते गुरुलघुभूतद्वयादिभूतभूत-
तत्पुरुषपक्ष एवायुक्त इत्याशयेनाशङ्कते—यदीति ॥ प्राप्नोतीति । निषेध
इति शेषः ॥ विभक्त्याख्याने भिदादेर्धन्तात्कर्मणि लटि तङि यकि भिद-
इयत इति स्थिते नित्यत्वात्पूर्वं णिलोपे यकमपेक्ष्य प्रवृत्ते प्रत्ययलक्षणेन णिच-
मपेक्ष्य प्रागुक्तो लघूपधगुणस्यानेन निषेधो द्वयोरप्यार्धधातुकनिमित्तकत्वा-
त्पक्षद्वये प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० पक्षद्वयेपीत्यनेन—भाष्येणोभयविशेषणत्वरूपतृतीयपक्षस्य प्रागु-
क्तत्वाच्चतुत्तयनर्हत्वं ध्वन्यते । तथा च तत्पक्षसमुच्चयकोऽपि । तत्सूचितमर्थ-
माह—तत्रेणेति । तत्रादिनेत्यर्थः । तथा च गौरवं स्पष्टम् । एतदोपदूष्यत्वं
तद्विविक्तदोषाभावश्चेति ध्वनितं तृतीयपक्षे दोषं योजयितुं विभिन्नार्धधातुक-
निमित्तकत्वमाह—गुण इति ॥ छाया ॥

११ प्रकृत्ययेति वाच्यं—'पूर्वं रूपवादा' इत्यपेक्षः तदनुक्तिस्तु लक्ष्य-
कचक्षुष्कविषयकादितो लक्ष्यैकचक्षुष्कविषयकत्वेन दुर्बलत्वात् ॥ दाधि ॥

निनि णिन्वि सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशाच्च दोष इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति, तदनाश्रयणेन सूत्रवत् तदनाश्रयणेनैवायं दोष इत्याशयात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । धातुलोप इति नैवं विज्ञायते—
'धातोलोपो धातुलोपो धातुलोपे' इति ॥

कथं तर्हि ? ॥

'धातोलोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोपे' इति ॥

(प्रदीपः) कथं तर्हीति । बहुव्रीहौ सत्येकार्थधातुक-
निमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्धोश्चाश्रितमिति मेघते इत्यादौ भिन्न-
निमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते ॥

(उपसंहरभाष्यम्)

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति । प्रति-
षेधेति शेषः । अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥

(इति परिगणनाधिकरणम्)

(अथेग्लक्षणत्वे दोपनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः, 'पा-
पचकः, पापठकः, मगधकः, दृषदकः' अत्र न प्रा-
प्नोति ॥

(१२३ सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद् गुणवृद्धी
न भविष्यतः ॥

१ यस्मिन्निति । गमकत्वाङ्गापकाङ्गधिकरणपदो बहुव्रीहिः । तत्र च
हृतान्यपदार्थपरित्यागेनाहृतान्यपदार्थकल्पनायोगादार्धधातुकमेवान्यपदार्थत्वे-
नाश्रीयते । अतएव भाष्ये नपुंसकमुक्तम् । तथाच धातुलोपविशेषार्थधातुक-
विशेष्यता गुणवृद्धोरिति भावः ॥ छाया ॥

२ सत्येकेति । नचोभयविशेषणत्वरूपतृतीयपक्षेऽपि प्रत्यासत्त्या एकार्थ-
धातुकनिमित्तकत्वमेवेष्टम्, तथासति बहुव्रीहौ न सिद्धे गुरुभूततन्नाद्याश्रयणा-
देवैव्यपत्तेः ॥

३ परिगणनखण्डनाय 'इक् प्रकरणात्' इत्यारभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं बहु-
व्रीहिर्यवसानेन परिसमाप्य तद्वचनार्थं पूर्वपक्षिणः प्रश्नावकाशदानायोपसं-
हरति—तस्मादिगित्यादि यस्मात्सर्वे दोषा निरस्तस्तस्मादित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ अत एवेति । इग्लक्षणवृद्धेरेव प्रतिषेधाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अन्यथा
बहुव्रीह्याङ्गीकारेऽपि नलोपवृद्धोरिति निमित्तत्वेन प्रतिषेधस्य दुष्परिहरत्वमे-
वेति भावः ॥

५ पूर्वपक्षीग्लक्षणत्वाङ्गीकारेऽस्याति प्रसजति—यदि तर्हीति ॥ पाप-
चक इत्यादि । पक्षिपटी यङन्तौ द्वित्वं हलादिः शेषः दीर्घोऽङ्कितः । ततो

(उद्घोतः) अकारलोप इति । अतो लोप इत्यनेन ।
यङ्लुगन्ताण्युलि तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न, आर्धधातुकनिमित्त-
लोपाभावात् ॥

(इतीग्लक्षणत्वे दोपनिराकरणम्)

—>0<—

(अथ सूत्रप्रत्याख्यानाधिकरणम् ॥)

(१२४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अनारम्भो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं 'बेभिदिता मरीमृजकः कुषुमिता समि-
धिता' इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गु-
णवृद्धी न भविष्यतः ॥

(उद्घोतः) मरीमृजक इति । अत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वे
द्विलज्जादौ वेष्यत इति विकल्पो न, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो
वक्तव्यः ॥

कं च स्थानिवद्भावो नास्ति ? ॥

यत्र हलचोरादेशः लोलुवः पोपुवः मरीमृजः
सरीसृप इति ॥

(प्रदीपः) यत्र हलचोरादेश इति । लुका कृत्स्नो
यङ् लुप्यत इत्याशयः ॥

युल्ल । अतो लोपः । यस्य हल इति यलोपः ॥ गगधात्कण्ठादियक् ।
ह्रपदः सुप इति वयच् ॥ छाया ॥

६ न प्राप्नोतीति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धेरनिग्लक्षणत्वात्प्रतिषेधो
न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ यतावत्पर्यन्तं सूत्रसमर्थनाय स्थानिवद्भावं विना यथा परिहारः संभा-
वितः स एवोक्तः, इदानीं गत्यन्तराभावात्तैवोत्तरमाह सिद्धान्ती—अल्लो-
पस्येति ॥ अकारलोप इति । परत्वाद् 'यस्य हलः' इत्यादियकारलो-
पोत्तरमित्यादिः ॥ छाया ॥

८ सूत्रारम्भवादी पूर्वपक्षी पृच्छति—कथमिति ॥

९ सिद्धान्ती प्रत्याख्याता समाधत्ते—अत्रापीति ॥

१० आरम्भवादी आक्षिपति—यत्र तर्हीति ॥ छाया ॥

११ तदस्थः पृच्छति—कथेति ॥

१२ आरम्भवादी तत्स्थलं दर्शयति—यत्रेति ॥

१३ इत्याशय इति । लोल्लादिभ्यो यङन्तेभ्यः प्रचाद्यचि 'यङोऽचि'
इत्यनेन सस्वरस्य यङो लुक् समुदायस्य विवक्षितत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्
गुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । कृतेऽप्यकारलोपे एकदेश-
विकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति
भावः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेवं लुक्शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह—कृते-
पीति । अवशिष्टे तच्चरितार्थमिति भावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

लुकि कृते न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये लुकि कृते इति । अनवकाशत्वादन्तर-
ज्ञानपीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽतोलोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—लुक् क्रियतामल्लोप इति ।
किमत्र कर्तव्यम्? ॥ परत्वादल्लोपः ॥

(उद्ध्योतः) इतर आशयानमिह आह—परत्वादिति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नित्यो लुक् । कृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या ।

(उद्ध्योतः) ननु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुगप्राप्तेराह—लु-
क्शास्त्रेति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

लुगप्यनित्यः ॥ कथम्? । अन्यस्य कृतेऽल्लोपे
प्राप्नोति, अन्यस्याकृते ॥ “शब्दान्तरस्य च प्राप्नुव-
न्विधिर्नित्यो भवति” ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

अनवकाशस्तर्हि लुक् ॥

(प्रदीपः) अनवकाश इति । नाप्राप्ते लोपे लुगा-
रम्भात् ॥

१ प्रत्याख्याता सिद्धान्ती आह—अत्रापीति योगविभागेनेति भावः
॥ छाया ॥

२ एकदेशेति । शास्त्रीयन्यायः । अतएवार्थाधिकविकारे प्रवृत्तिः ॥ छाया ॥

३ उक्ताशयमज्ञानानः सूत्रारम्भवादी निराचष्टे—लुकीति ॥ छाया ॥

४ प्रत्याख्याताऽकारलोपं समर्थयति—इदमिति ॥

५ सूत्रारम्भवादी निराचष्टे—नित्यो लुगिति ॥

६ प्रत्याख्याता समर्थयति—लुगप्येति ॥ छाया ॥

७ शब्देति । यद्वक्तिसंयन्धितया पूर्वं प्राप्तिसद्वक्तिसंयन्धितयैव पुनः
प्राप्नोति कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वमिति भावः ॥ एवं च द्वयोरनित्ययोः पर-
त्वादल्लोप इति स्थितम् ॥ छाया ॥

८ सूत्रारम्भवादी नित्यत्वे लुक्ः खण्डिते सर्वतो बलवन्तमनवकाशत्वमा-
श्रित्य निराचष्टे—अनवकाश इति ॥

९ प्रत्याख्याता समर्थयति—सावकाश इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सावकाशो लुक् ॥

कोऽवकाशः? ॥

अवशिष्टः ॥

(प्रदीपः) सावकाश इति । भिन्नविषयौ लुगलोपौ ।
अकारस्य लोपो, यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति येन नाप्रा-
प्तिन्यायः ॥

(अभ्युपेत्य समाधानभाष्यम्)

अथापि कथंचिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि
न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते—“अतो
लोपः” । ततो “यस्य” यस्य च लोपो भवति ।
अत इत्येव ॥

किमर्थमिदम्? ॥

लुकं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् ॥

ततो “हलः” हल उत्तरस्य यस्य च लोपो
भवतीति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । यङोचि चेत्यत्र यकाराका-
रसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ-
व्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) गौणत्वादिति । अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारे-
ऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं विन्यस्य ॥ किंच भिन्नविषयेऽपि बाध्यबाधक-
भावो दृष्टः यथा व्यथोलिटीति संप्रसारणस्य वकारे चारितार्थ्येऽपि
हलादिः शेषबाधकता । भाष्यकारोऽपि मिदचोऽन्यथादिलस्य
विषयमेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति ॥ तस्मात्कृते चारिता-
र्थ्येऽपि तत्प्राप्तिकालेऽवश्यं प्राप्त्याऽपवादत्वं भवत्येवेत्याशयः ॥ असं-
भव एव बाधकत्वमिति वार्तिकानुयायिना सावकाशो लुगि-
त्युक्ते स एव अथापीत्याहेति तदुक्तिः—कथंचिदिति ॥
भाष्ये अत इत्येवेति । अलोन्यपरिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति
भावः ॥ अयं च लुकोपवादः । एवं चार्थादवशिष्टस्य लुगिति
बोध्यम् । अत्र च अस्मिन् रोपधेति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणस्य
मिदं लुक्प्राप्त्याऽनुवर्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च कञ्चिदेव

१० अवशिष्ट इति । उक्तरीत्या कृताल्लोपावशिष्टो यकार इत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ अल्लोप इति । तत्समीपे यस्य हल इत्यनेत्यर्थः । वटे गाव इतिवत्
समी ॥ छाया ॥ वस्तुवस्तु—अल्लोपनिमित्तमित्यर्थः । अन्यथा अल्लोपपदेऽपि
तद्विधायकसूत्रे लक्षणाप्याश्रयणीयेति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

१२ सावकाश इत्यस्य कैयटीयव्याख्यां खण्डयति—किंचेति । वक्ष्यतीति
श्रमादाविति भावः ॥ छाया ॥

१३ एवं कैयटीयव्याख्यां दूषयित्वा स्वयं भाष्यं योजयति—तस्मादिति ।
कैयटीयव्याख्याया असंभवादित्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ इत्याशय इति । ‘अनवकाशस्तर्हि’ इति भाष्यस्येति शेषः ॥ सत्यपि
संभवे वाधनं भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति न्यायेनेति भावः
॥ छाया ॥

१५ कथंचिदिति । परमतप्रवेश एव हेतु इति भावः ॥ छाया ॥

१६ अतो लोप इत्यत्रासंबन्धायाह—मण्डूकेति ॥ छाया ॥

पृथगहोपे न सर्वत्रेति बोध्यम् ॥ मरीमृज इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येतैकल्पनावश्यकत्वं मनसि-निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः ॥ लोडुवादौ उवडि अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभावेऽपि नोपधागुणः, अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोक्षशब्दात्परस्य गुणे कर्तव्ये पञ्चमीसमासेनाहोपस्य स्थानिवत्त्वावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वसादित्वं तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनित्यत्वेनैव परिहारात् । भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्वसात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हेगौरित्यत्रादोषः । अचः पूर्वत्वं स्वग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशवाधेऽप्यत्र तद्वाधे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं

१ इदं सूत्रमावश्यकम् । अन्यथा बहुषु दोषापत्तेरिति प्राश्नः सर्वे प्राहुः तदयुक्तमिति ध्वनयितुं तदुक्तदोषान्क्रमेण तदुक्तरीतिमङ्गीकृत्य खण्डयति—मरीमृज इत्यादिना ॥ छाया ॥

२ व्यवस्थितविभाषाणां परिगणनादाह—यद्वेति ॥ छाया ॥

३ एतदिति । पृथगहोपरूपेत्यर्थः । तथाच गौरवम् । अन्यथा फलभेदापत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

४ ननु लोडुवादावुवडि उपधागुणः स्यात् । नच—‘अचः पर’ इति स्थानिवत्त्वम्, उवडोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादत आह—लोडुवादाविति ॥ छाया ॥

५ कैयटादुक्तिं खण्डयति—निमित्तेति ॥ छाया ॥

६ नन्वेवं हे गौरित्यादावतिप्रसङ्गोऽत आह—अतीति । तदिति । पञ्चमीसमासेत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ ननु तत्र तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तभङ्गोऽत आह—अच इति । भाष्येति । चिकीर्षक इत्युदाहरणपरभाष्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ नन्वतिदेशप्रवृत्त्युत्तरं पूर्वसादव्यवहितपरत्वं बाधितमेवात आह—अतीति ॥ छाया ॥

९ ननु पञ्चमीसमासप्रत्याख्याने लोडुवादावनिर्वाहः तत्सत्त्वेऽपि तस्यानित्यत्वेन पक्षेऽनिर्वाहः तस्य लक्ष्यविशेषपरत्वे संतरामनिर्वाहः । अत एव वैयाकरण इत्यादौ खरो न, अन्यथानादिष्टादच इकारात्पूर्वत्वेन दृष्टवकारादेरव्यवहितपरत्वाकारादेरुपस्थित्या आयाद्यादेशापत्तिः स्पष्टेवात आह—किंचेति ॥ तस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वरूपधर्मस्य ॥ वक्ष्यते इति । स्वं रूपमित्यस्याविषये इति भावः ॥ छाया ॥

१० नन्वेवमपि योत्रदेश उवड् सोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं स्थानिवत्त्वा कथंचिद्व्यमताम् । ननु तस्येह किंचित्कार्यं विधीयते येनाहोपः स्थानिवत्त्वात् । यस्य च कार्यं विधीयते उकारस्य नासावादेशः येन स्थानिवत्त्वापि पूर्वत्वं लभ्येतात आह—लोडु इत्येति । लोडुवेति । स्थानिवत्त्वादादचः पूर्व इति भावः ॥ वित्यादेश इति । तथाचास्मिन्कर्तव्येऽहोपस्य स्थानिवत्त्वं युक्तमिति नोपधागुणः पञ्चमीसमासाभावेऽपीति सिद्धम् ॥ आहुरित्यनेनाश्विः सूचिता । तद्वीजं तु अशास्त्रीयधर्मातिदेशे मानाभावः । न च स्थानिवत्त्वस्यार्थं भाष्यं मानम्, स्वरूपमित्यस्याविषये लोकन्यायस्य तेन बोध इति तदर्थमावश्यकत्वेन स्थानिवत्त्वसूत्रेणैवान्यत्रापि भवितव्यमिति शास्त्रेण तस्यैव प्रत्यासत्त्याऽतिदेश इत्याशयात् । किं चान्यत्र लोकन्यायप्रवृत्त्याऽस्तिवधावपि प्रवृत्त्यापत्तिः । न पदान्तसूत्रे ब्राह्मणकण्डूतिरिति भाष्योदाहरणासंगत्यापत्तेश्च । कचि-स्फुल्लसत्त्वेऽपि तस्यान्यथासिद्धेश्च । तावौनित्यानिद्रवत्याप्यतिदेशापत्तेश्च ॥ तमङ्गीकृत्यानित्यत्वेन दोषपरिहारेऽसाधारणफलमावाच । न च न पदान्तसूत्रे सर्वग्रहणादशास्त्रीयानादिष्टादचः पूर्वत्वमात्रमतिदिश्यते न धर्ममात्रमिति

च तदन्तरेऽव्यवधानं निविष्टम् । किं चाशास्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्त्वसूत्रे वक्ष्यते । लोडु इत्यस्य लोडुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोडुवित्यादेश इत्याहुः ॥ दरीदृश इत्यत्राह्निमित्तगुणस्तु न । अस्याऽस्तकैकगोचरत्वेन लक्षणिकतया अङ्ग्रहणेनाग्रहणात् ॥ अत एव दरीदृशक इत्यादौ यङन्ताण्युलि अह्निमित्तगुणाभावः । जङ्गम इत्यादौ यङन्ताण्युलि उपधालोपश्च अनङीति निषेधा-प्रवृत्तेः ॥ जङ्गम इत्यादौ तुक्त्युक्त्या समुदायलुगेवेति न दोषः ॥ निजेमिर्ल इत्यादौ ओ यङीति नित्यलत्वमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि न लुभतेति निषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्परत्वमस्ति । न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ यदि

वाच्यम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । एवं च न किंचेत्युक्तप्रकारेण गुणवारणमिति ॥ छाया ॥

११ ननु तर्हि सिद्धान्ते का गतिरिति चेत् । शृणु—पञ्चमीसमासस्य सार्वभिकत्वे तुक्तरीत्या तद्वारणम् । तस्य लक्ष्यविशेषपरत्वे तु ‘सार्वधातुका’—इत्यमे ‘जाग्रोऽधि’—इत्यमे पठिते ‘पुगन्त’—इति सूत्रे ‘अधिचि’—इत्याद्यनुवृत्त्यास्थानिवत्त्वावेन डिपरत्वात्तद्वारणम् । ‘अङिति’ इत्येकदेशस्यैवानुवृत्तिर्वा । यद्वा तदमे पठिते ‘नाभ्यस्त’ इति सूत्रे ‘नाभ्यस्तस्यापि’ इति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादचं प्रत्ययं संगृह्य ‘लघूपधस्य’ इति मात्रमनुवर्त्य ‘अभ्यस्तस्यास्त्येको लघूपधगुणो नाचि प्रत्यये परतः’ इति निषेधेन तद्वारणम् । पूर्वगुणस्य तु लघूपधानिमित्तत्वाभावेन नानेन निषेध इति स्थानिवत्त्वेनैव भाष्योक्तेन वारणमिति न भाष्यासंगतिः । एवं मरीमृज इत्यादौ विकल्पोऽपि भाष्यमते दुर्वचः । पृथगहोपेऽपि पूर्वमकारलोपस्ततो यलोप इतिक्रमेणाकारे डि-स्वप्रत्ययत्वादेरभावेन स्थानिवत्त्वधर्मस्यैवातिदेशेन डिस्वप्रत्ययपरत्वाभावात् । न चैवमपि लोडुवादावुवडदिसिद्धयर्थं वरेग्रहणाज्ज्ञापकात्संभावितधर्मातिदेश आवश्यक इति तदापत्तिरेवेति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धयेऽपि सिद्धयर्थमङ्गीकारोऽपि ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रैवनिष्ठापादनं दुर्वचमिति भाष्याशयात् । किं चोवडाद्यर्थमपि हि न तदतिदेशः ‘दीडो युडचि’—इत्यतः स्वरितत्ववतोऽच्यस्य मण्डकमुल्यानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरन्ग्रहणाद् ‘एतेपामजादौ प्रत्ययेऽच्यप्रत्यये चैयङ्बुडौ भवतः’ इति ‘अचिभ्रुधातु’—इति सूत्रार्थाङ्गीकारेण स्थानिवत्त्वेन व्यवधानेऽपि विशेषविधिसामर्थ्येन तत्सिद्धेः । न च चयो जय इत्यादौ तदापत्तिः, परेण-गुणेन बाधात् । अत्र तु न गुणः, स्थानिवत्त्वात् । न च तत्र तं बाधित्वा सोऽस्तु, अत्र च मास्त्वैवोवडिति वाच्यम्, अवाधेनैवो-पपत्तौ बाधकत्पने मानाभावात् ॥ किं चोक्तरीत्या सामर्थ्यादच्येति योगं विभज्य भाष्यासंस्थेयपकृष्य ‘अभ्यासवत् इवगोवर्णान्तातोऽरियङ्बुडौ सोऽच्य-प्रत्यये’ इति पृथगर्थेनेष्टसिद्धेः ॥ द्वित्वे धातुत्वादिकमुत्तरखण्ड एव, अङ्गत्वं तु समुदाये इत्यन्यत्र स्पष्टम् । एवं चाजन्तेऽन्यत्र कापि न दोषः । न च भाष्यानुक्तत्वात्सर्वमप्रमाणमिति वाच्यम् । प्रत्याख्यानपरभाष्येणैवोक्तार्थस्य सर्वस्य ध्वननात् । मरीमृजक इत्यत्र न विकल्प इष्ट एवेति ध्वनयितुं विवरणकृत्तारायणायुक्तरीतिमनुवर्त्यैवाह—दरीति । तर्कैकेति । अस्य समुदायानुवन्धत्वेन प्रायोगिकवदौपदेशिकस्यापि रूपस्याभावादिति... ॥ छाया ॥

१२ प्रकारान्तरेणापि दरीदृश इत्यादौ निर्वाहादुक्त्युक्तिरसंगतैव । दरीदर्शक इत्यादौ तु गुणादेरित्यत्वेनेवेति ध्वनयितुं समाधितत्त्वमाह—जङ्गम इति ॥ आदिना सनीहंस इत्यादिपरिग्रहः । उक्तेति । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन पृथगहोपस्य काचित्कत्वेनेत्यर्थः ॥ न दोषः । उपधालोपः ॥ छाया ॥

१३ नन्वेवं निजेमिल इत्यादौ नित्यलत्वपत्तिः, पृथगहोपपक्षे हि विकल्प इत्यन्तेऽत आह—निजेमिल इति ॥ छाया ॥

जरीगृह्यादेः सास्पर्यतेश्चाचि संप्रसारणयङिचेतिगुणाविष्टौ, तर्हि सूत्रमतेऽपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ । भाष्यप्रा-
माण्यादिष्टाविति गम्यते । अत एव पृथग्लोपे यङो विषयापहारा-
भावेन अजेर्व्यादेशे यणि वेव्य इति स्यादित्यपास्तम् । योग-
विभागस्य काचित्कत्वेन तत्र लुक् एव प्रवृत्त्याऽक्षतेः ॥ पुंवादिभ्यो
वान्तेभ्यो विज्नास्त्येव । अनभिधानात् । इदं च लोपो व्योरिति
सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्ता-
नामनभिधानमित्यन्ये ॥ न चैवं न धातुलुक्चोत्पत्त्येव सिद्धे
आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपार्धधातुक इत्येव
पृष्टीतत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधातुक इत्यर्थेन लुआदेर्व्यावृत्तिसिद्धौ
धातुग्रहणवत्तस्यापि सत्त्वात् ॥ भाष्ये लुक् वक्ष्यतीति । लुगतो-
लोपापवादः । अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भविष्यन्निर्देशः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुक्
बाधेत—“कृष्णो नौनाव वृषभो यदीदम् (ऋ. सं.
१।७९।२)” नोनूयतेनौनाव ॥

(समाधानभाष्यम्)

समानाश्रयो लुगलोपेन बाध्यते ॥

कश्च समानाश्रयः ? ॥

यः प्रत्ययाश्रयः अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते-
र्लुग्भवति ॥

(प्रदीपः) समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वादिति
भावः ॥ नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणावृत्त्याऽनैमित्तिकोऽन्त-
रङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति ॥

(उद्धोतः) ननु मित्राश्रययोरपि दीर्घवृद्धोरियायेत्यादौ बाध्य-

१ यदीत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनम् । ननु तस्यासिद्धान्तत्वप्रतिपादकमिति
सूचयितुमाह—भाष्येति ॥ छाया ॥

२ आदेश इति ॥ ततो यङि द्वित्वेऽभ्यासगुणे अचि प्रत्यये अलोपेऽव-
शिष्टस्य तु लुकीति शेषः ॥ छाया ॥

३ लुक् एवेति । तथाच प्रत्ययलक्षणाभावेन विषयापहाराद्यादेशस्या-
भावेनाह्लादित्वाद्येव नेति भावः ॥ छाया ॥

४ नन्वेवमपि ‘पुर्वपूरे’ इत्यादिवान्तधातोर्विचि लोपो व्योरिति वलोपे
सूत्रमते गुणनिषेधेन पूः पुरौ पुर इत्यादि रूपाणि जायमानानि भाष्यमते
न स्युरत आह—पुर्वादिभ्य इति ॥ छाया ॥

५ भाष्येति । तथाचैतद्भाष्यविरुद्धानामप्यन्यप्रोक्तानामुक्तप्रकारद्वयान्य-
तरप्रकारेण साधनम् । अतादृशानां त्वनभिधानमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

६ एवमिति । अन्येपामनभिधाने तथाच फलभावेनाचि लुक्चैव फलस्य
पर्यवसितत्वेन सूत्रकृतापि तथैव सूत्रे कर्तव्ये आर्धधातुकग्रहणसामर्थ्यादन्य-
थापि फलमिति पाणिनेरभिमतमिति तदनुरोधेन भगवताप्यनभिधानं दुर्वचमिति
भावः ॥ छाया ॥

७ धातुग्रहणेति । तथाच तद्वददृष्टार्थमेव तत्, ननु तदनुरोधेन फल-
कल्पनाभिनिवेशः कार्य इति भावः ॥ छाया ॥

८ [सूत्रारम्भवाद्याक्षिपति—इहापीति । वक्ष्यमाणोदाहरणेऽपि] नोनूयते

बाधकभावो दृष्ट इत्यत आह—तुल्यकालेति ॥ बहुलेति ।
यङोऽचि चेति चकारेण ॥ अन्तरङ्ग इति । प्राक्प्रवृत्तिक-
त्वमन्तरङ्गत्वम् । न हि तदापवादप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—स्यदः प्रश्नश्चः हिमश्चः ‘जीरदानुः
(ऋ. सं. ५।८३।१)’ निकुचित इति ? ॥

(१२५ समाधानवार्तिक(भाष्य)म् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ उक्तं शेषे ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ॥

* निपातनात्स्यदादिषु* ।

[* प्रत्ययाश्रयत्वादित्यत्र सिद्धम्* ।]

* रकि ज्यः सम्प्रसारणम्* इति ॥

निकुचितेऽप्युक्तम् ।

किम् ? ।

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधात-
स्येति ॥ न धातुलोपः ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) निकुचित इति । कित्वसंयोगेन नलोपे
सत्युदुपधत्वमिति निमित्तमकित्वस्य न भवति ॥ यदि तर्ह्यका-
रलोपः क्रियते, तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधा-
लोपः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः, अनङीति प्रतिषेधात् ॥ अन-
र्थकोऽयमङिति चेत् । लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिरजादौ प्रत्यये
तस्य विधानात् ॥ ननु लोख्वादिषूवडादयः स्थानिवद्भावेन न
सिद्ध्यन्ति तेषां स्थानिन्यदर्शनात् । संभवमात्रेणाप्यतिदेशो
भवतीत्यदोषः ॥ ४ ॥

(उद्धोतः) अकित्वस्येति । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरिति

रिति । ‘गुस्तुतौ’ यङ् द्वित्वम् अभ्यासगुणः चादन्यत्रापि यङो लुक् । ‘अमन्त्रे’
इति निषेधादाह । एवं चात्र पृथग्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्दुर्द्धिनं स्याद्वधानेन
गलपरत्वाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

९ प्रत्याख्यातोत्तरमाह—समानेति ॥ छाया ॥

१० प्रत्ययाश्रय इति । अयं भावः—‘यङोऽचि, च’ इति सूत्रेण यङो
लुक् द्वेधा क्रियते—‘यङोऽचि’ इत्यंशेन अचप्रत्ययनिमित्तकः । स तु
यङन्तात्पचाद्यभ्यागते भवतीति तस्मिन्काले अतो लोपोऽपि प्राप्नोति इति समान-
कालिकत्वं लुगलोपयोरित्येकः । अपरस्तु ‘च’ इत्यंशेन विधीयतेऽनैमित्तिकः ।
स च यङ्प्रत्ययार्थविवक्षायामेव भवति । नहि तदेतरप्रत्ययस्यार्धधातुकस्या-
विर्भावः । येन तन्निमित्तो लोपः प्राप्नुयात् । तथाच नोनवेत्यादौ त्वनैमि-
त्तिको लोपोऽन्तरङ्गत्वादादौ भवतीति न समानकालिकत्वमिति ॥ दाधि० ॥

११ एवं सूत्रभावे पापचक इत्यादेर्विभक्तिस्त्वादेर्लोख्वादेर्व्यसिद्धिमभि-
धावावशिष्टदोषाणामपि सूत्रसत्त्वोक्तप्रकारेणैव सिद्धिरिति वक्तुं [स्यद इत्यादौ सू-
त्रसत्त्वे धात्वन्लोपस्य जातत्वेन निषेधो गुणवृद्धोः स्फुट एव सिध्यति सूत्रा-
भावे तु नात्र तादृशो लोपो यस्य स्थानिवद्भावेनोपधात्वं भव्येतेति कथं गुण-
वृद्धिनिषेध इति तत्र गुणवृद्धिनिषेधार्थं सूत्रमेवावश्यकम् इत्याशयेन] श-
ङ्गते—कथमिति ॥ छाया ॥

१२ अस्य वार्तिकस्योपपत्त्याः प्रकृतानुपयुक्तोऽप्येकस्मृत्युपादोहेन जातः ।
अत एव काचित्सुस्तके नोपलभ्यते ॥

विहितस्येत्यर्थः ॥ एवंचाकिन्वाभावे कृङ्किति चेत्वेव निषेधः सिद्धो निरुचित इति भावः । सन्निपातः संबन्धः । तद्विधात इति कर्मण्यण् ॥ अजादौ प्रत्यये इति । यायायतेः क्तिचि यातिरित्यादौ आलोपानापत्तेर्वैग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत् । अस्य समाधानं त्वस्माभिरुक्तमेव ॥ संभवेति । अत एव न पदान्तसन्ने वैग्रहणं चरितार्थम् । सत्यकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा संभव उवडादेरिति भावः ॥ ४ ॥

(४ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ४ आ. २ ॥)

कृङ्किति च ॥ १ । १ । ५ ॥

(अथ सप्तम्यानिमित्तार्थत्वाधिकरणम्)

(१२५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृङ्किति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् [उपधारोरवीत्यर्थम्] ॥ * ॥

(आक्षेपभागव्याख्याभाष्यम्)

कृङ्किति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृङ्कित्तिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कृङ्किति च ॥ ५ ॥ कृङ्किति प्रतिषेध इति । इकं इत्यनुवर्तते, गुणवृद्धी इति च । तत्र यदीकृङ्कित्यनेन विशेष्यते कृङ्किति परतो य इगिति । तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्याद्, न तु

१ अत्र सूत्रे वार्तिके भाष्ये च 'कृङ्किति' इति ककारद्वयवानेव पाठः । अतएव चर्त्तेन गकारस्यापि ग्रन्थेपादित्यपि गुणनिषेध इति वक्ष्यति ग्लानिस्थश्चेत्यत्र सिद्धान्तिवार्तिककृता—

'क्लोर्गित्वाद्य स्थ ईकारः कृतोरीस्वशासनात् ।
गुणभावस्त्रिपु आर्यं श्रुकोऽनित्स्वत्वं गकोरितोः' ॥

इति ॥ 'न धातुलोप आर्धधातुके कृङ्किति च' इति संहितापाठेन चिचेति द्वित्वेन ककारद्वयोच्चारणमिति मत्वा व्यस्तपाठे ककारद्वयोच्चारणं न संभवतीति मन्यमानो वामनस्त्वत्र गकारग्रन्थेपं नाङ्गीकरोति स्थश्चेत्यत्र स्या आ इत्याकारं प्रक्षिप्य क्लृप्तप्रत्ययसंनियोगेन स्थाधातोरात्वविधानेनेत्त्वबाधमङ्गीकरोति ॥ अत्रेदमाप्ति—आतोऽनाप इति न्यासे आकारलोपनिर्वहेऽपि यथास्तुतन्यासे 'वर्णाश्रयविधौ च (न)' 'नवा ताडूपातिदेशात्' इति वार्तिकान्यतरेण कृतैकादेशे आत्वधर्माभावाकारलोपापुपपत्त्या चिन्त्येयं वा मनकल्पना ॥ किं च 'कृदतिङ्' इति सूत्रभाष्यशेषोक्तरीत्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावेन चिणोलुगन्यायेन पूर्वकारस्य लोपापुपपत्तेश्च । भाष्योक्तरीत्यैव निर्वहे भाष्यानुक्तलौप्रत्वाङ्गीकारवैयर्थ्याच्च ॥ किंच तथा ग्रन्थेपस्यार्पत्वे च्छनिर्वहे स्थाधातोराकितं क्लृप्तप्रत्ययं विधाय तस्याविशेषेण विधानेन स्थ ईत्ववारणमुक्त्वा 'सिध्यति, सूत्रं तर्हि मिथते । यथान्यासमेवास्तु' इत्यभिधाय पुनः स्थ ईत्वाप्रवृत्त्यर्थं गित्वाङ्गीकारवैयर्थ्याच्च । भवदुक्तग्रन्थेपस्य प्रामाणिकत्वे तु अत्र गकारग्रन्थेपस्याख्यानस्य श्रुतः कृङ्किति इत्यत्र गकारग्रन्थेपं कृत्वा निर्देशस्य सौप्रत्वेनासंहितया वा साधनस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । किं च क्लृप्तप्रत्ययविधौ भाष्योक्तमभिधाय तादृगनार्पकल्पनामसूचित्या श्रुतः कृङ्कित्यत्र तादृगनार्प-

मिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ यदा तु कृङ्कितग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणम्, तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव । न हि विहितयोर्निषेधः, अपि लनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव छितीति भवति छिन्निमिता हि तयोः प्रवृत्तिः ॥

(उद्ध्योतः) कृङ्किति च ॥ ५ ॥ तत्र यदीति । तस्मिन्निति परिभाषानुग्रहायेत्यर्थः ॥ यदास्त्विति । निषेधैत्यनेन तयोः प्राधान्यादिति भावः ॥ नहीति । अनभिनिर्वृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थानम् । निर्वृत्तनिषेधे तु देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन चितमित्यादाविकः श्रवणं न स्यादिति भावः ॥ निमित्तेति । अत्र यस्य च भावेनेति सप्तमी । सा च ज्ञापकत्वार्थिका । ज्ञापकत्वं च संबन्धं विज्ञानुपपन्नं संद् विधिशालाकृत्तनिमित्तत्वमादाय पर्यवत्यति । एवं च निमित्ततया कृङ्कित्वाप्ये गुणवृद्धी नेत्यर्थः । तदाह—कृङ्कित्तिमिता हि तयोः प्रवृत्तिरिति ॥ केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं फलति इत्याहुः ॥ परे तु—छितीत्येतद् गुणवृद्धिविशेषणमेव । भवनक्रियातदभावयोरभूतत्वेन कृत्परत्वासंभवात् । इक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्यनुक्तेः । अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे छितीति सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपस्थित्या कृङ्किति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते नेत्यर्थः । अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत इति त्विको गुणवृद्धी अचक्षेति सज्जद्वयविषयमेवेत्युक्तम् । भाष्ये तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च । तद्वक्ष्यति—भाष्ये—कृङ्कित्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति । निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्परिभाषानुपस्थानम्, तत्प्रत्याख्याने तु लिङ्गादिना तदनुपस्थानम् ॥ संभवन्त्यां परसप्तम्यां यस्य चेति सप्तम्यां

स्वप्रतिभाषकाशनं पूर्वापरविरुद्धं चेति दिक् ॥ यद्यपि यथासंख्यसूत्रेऽतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे कृङ्किति * इति वार्तिकोपपत्तये द्वित्वजन्यमेव ककारद्वयोच्चारणमित्येकककारवानेव पाठ उचितः, तथापि तस्य वार्तिकस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वेनासिद्धान्तित्वात् सिद्धान्त्युक्तगकारग्रन्थेगानुरोधस्यावश्यमङ्गीकारणीयत्वेन द्वित्वमन्तरापि ककारद्वयं पाणिन्यभिप्रेतमेवेति सिद्धम् ॥ दाधि०

२ कृङ्किति प्रतिषेध इति । कृङ्किति यः प्रतिषेधस्तत्रेत्यर्थः । कृङ्कितं स्वरूपपरं वा ॥ छाया ॥

३ इक इत्येति । इको गुणवृद्धी इत्यनुवर्तते इत्येवं वाच्ये एवमुक्तिः वक्ष्यमाणपक्षद्वयोपपादनाय 'एकं शब्दपरम् अपरमर्थपरम्' इति सूचनाय चेति भावः ॥ अनन्तरसूत्रात् 'न' इत्यनुवर्तते इत्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ आनन्तर्यादिति विवरणोक्तमनुक्तम् यथास्तुतेऽनुवृत्तावप्यत्र आगमनेन तत्त्वस्य बाधितत्वादन आह—निषेधेति ॥ छाया ॥

५ पणमेवेति ॥ उक्तहेतोः । अतएव 'छिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुत' इति भाष्यं संगच्छते । अन्यथा इक इत्यस्यापि तत्र लेखौचित्येन तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ छाया ॥

६ ननु ततोऽपि प्राधान्यात् क्रियायास्तदभावस्य वा विशेषणमुचितमत आह—भवनेति ॥ छाया ॥

७ इदं च तत्त्वस्वमन्युपेय, वस्तुतस्तदेव नेत्याह—भाष्येति ॥ छाया ॥

८ ननु निमित्तग्रहणे कृतेऽप्युक्तिरीत्या निर्दिष्टपरिभाषोपस्थित्या दोष एवात आह—निमित्तेति । लिङ्गादिनेति । अनुपदभाष्ये वक्ष्यमाणज्ञापकादिनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

असंभवाच्च । उपपदविभक्तैरिति न्यायात् ॥ सिद्धसाध्यसम-
मिध्याहारन्यायस्यापि तस्मिन्निति शास्त्रेण बाध एव । अत एव
निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे—इत् इत्युदाहरिष्यति । कैयटोक्तरीत्या
इक्षुपदानुवृत्तावेव निमित्तग्रहणमिति वार्तिकस्योक्तिसंभवेन तत्प्र-
योजनदानानुक्तिसंभवः स्पष्ट एवेत्याहुः ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(१२५ आक्षेपवार्तिकप्रयोजनखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपधारोरवीत्यर्थम् ॥ * ॥

(प्रयोजनखण्डव्याख्याभाष्यम्)

उपधार्यं रोरवीत्यर्थं च ॥

(प्रदीपः) उपधारोरवीत्यर्थमिति । उपधाया अपीकः
प्रतिषेधार्थम्, रोरवीतेर्यद्वनिमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र हि
तिव्निमित्तो गुणो, न यद्वनिमित्तः ॥

(उद्द्योतः) उपधाया अपीति । उपधायां रोरवीतौ चार्थः
प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य तत्तन्निमित्तग्रहणमिति
भाष्यार्थ इति भावः ॥ उपधारोरवीतिभ्यामित्युपधारोरवीत्यर्थमित्य-
र्थेन नित्यसमास इत्यन्ये ॥

(प्रथमप्रयोजनसमन्वयभाष्यम्)

उपधार्यं तावत्—मिन्नः मिन्नवानिति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥

छितीत्युच्यते । यत्र छित्यनन्तरो गुणभावीगस्ति
तत्रैव स्याद्—चितम्, स्तुतम् । इह तु न स्याद्—
मिन्नः, मिन्नवानिति ? ॥

(प्रथमप्रयोजनबाधकभाष्यम्)

ननु च—यस्य गुण उच्यते, तं छित्परत्वेन वि-
शेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्य चाङ्गस्य गुण उ-
च्यते । तच्चात्र छित्परम् ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । आकाङ्क्षा पुगन्तलघूपध-
स्येति सन्निधानं मन्यते । तथाहि 'छिति गुणवृद्धी न भवतः'
इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां 'यस्य प्राप्ते' इत्यस्ति पुगन्तलघूपध-
स्यापेक्षा ॥ अथवा छितीतिप्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधा-

प्यते । ततश्च छिति मिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो
निषेधः ॥

(उद्द्योतः) नन्वसंनिहितं पुगन्ताङ्गादि कथं तत्परत्वेन विशे-
ष्येत आह—आकाङ्क्षेति ॥ ननु निषेधे गुणवृद्धी प्रति
छित्परम् निषेधविषयं प्रति चाकाङ्क्षा नाङ्गं प्रतीत्यत आह—
अथवेति । निषेध्यगुणादेरप्रत्यये कङ्कडिलप्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहण-
मिति भावः ॥ एवं च प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षात्तस्यैव
तद्विशेषणमिति भावः ॥

(प्रथमप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते—पुगन्तस्या-
ङ्गस्य लघूपधस्य चेति ॥

कथं तर्हि ? ॥

पुकि अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा ।
पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघू-
पधस्येति ॥ अथैव चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशे-
षणेहि सतीहापि प्रसज्येत—भिन्नत्ति, छिनत्तीति ॥

(प्रदीपः) लघूपधेति । ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवय-
वस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति—ततश्च
समुदायस्येति ॥ द्वितीये त्वदं बोध्यम्—नाक्षिप्तविशेषणत्वं
न्याय्यमिति ॥ भाष्ये—अङ्गविशेषणेहीति । पुगन्तलघूपधस्ये-
त्यस्य बहुव्रीहिणाऽङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थः ॥

(द्वितीयप्रयोजनसमन्वयभाष्यम्)

रोरवीत्यर्थं च । 'त्रिधा वृद्धो वृषभो रोरवीति' १० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते, शचङ्कन्ते दोषः,
रियति पियति धियति प्रादुर्भवत् प्राप्नुवत् ।
अत्र न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह—शचङ्कन्ते
दोष इति । सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेऽपि लघूप-
धलक्षणस्य निषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ रियतिपियतिधिय-
तीति रि पि गतौ धि धारणे इति तुदादौ पाठः ॥

गुणः स्यादित्यर्थः । निमित्तमप्यङ्गस्यैव विशेषणमिति न येननेतिन्यायेन निर्वाह
इति भावः ॥ छाया ॥

७ ततश्चेत्यादीनामाशयस्य पक्षद्वयासाधारणत्वादाह—आधेति । चोद्य-
भाष्यस्याभिप्रेतायां सत्यामिति शेषः ॥ छाया ॥

८ प्रदीपीयन्मृतां परिहरति—द्वितीयेतिरिति । 'तस्येतिविशेषणत्वान्न त-
त्त्वम्' इति विवरणोक्तैरसांगत्यादाह—नाक्षिप्तेति । शब्दविशेषणत्वसंभवादा-
क्षितस्य विशेषणत्वात् आक्षेपस्य द्विविधस्यासंभवाच्चेति भावः ॥ छाया ॥

९ एवं तस्योपधार्यत्वं व्यवस्थाप्य रोरवीत्यर्थत्वमाह—रोरवीत्यर्थं चेति ॥
छाया ॥

१० (क.सं. ३।५८।३) ॥

१ अग्रहीति । रोरवीतौ हीत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ प्रवृत्तीति । तथा चाद्ये—अव्याप्तिपरिहारः, द्वितीयेऽतिव्याप्तिपरि-
हारस्तत्फलमिति भावः ॥ छाया ॥

३ विशेष्यमिति । विशेषणीयमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ निषेधे इति । निषेधस्येत्यादिः ॥ प्रतिचाकाङ्क्षेति । तदुभयं धृति
संनिधानाभ्यां लब्धमेवेति भावः ॥ छाया ॥

५ वार्तिकोपपत्तय एवैवं, न, किंतु अन्यार्थमपीत्याह—अवश्यमिति ॥
छाया ॥

६ भिन्नत्तीति । नकाराकारेणाङ्गस्य लघूपधत्वाङ्गकारेकारस्य तिपं मत्वा

(उद्घोतः) यदीलनेन न स्वपक्षस्योपादेयतोच्यते । किं तूभयोः साम्यमुच्यत इत्याह—तन्निमित्तपक्षस्यापीति ॥ सार्व-
धातुकनिमित्तस्य । शनिमित्तस्य ॥ लघूपधलक्षणस्य तिव-
निमित्तस्य ॥

(१२६ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्ष-
णत्वात् [सिद्धम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रैयङुवङोः कृतयोरनुपधा-
त्वाद् गुणो न भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । प्राधान्येनात्र
एव यैत्रानन्तर्याश्रयणं तत्रैव नाजानन्तर्यं इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्या
अभावाच्चेति भावः ॥ नन्वदुद्बुदित्यत्र सार्वधातुकेति गुणात्पूर्वं
नित्यत्वाच्चङि द्विर्वचनेऽपीति निषेधादुवङभावे द्वित्वात्परत्वाच्छू-
पधगुणो दुर्वार इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाद्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः । ओणे-
र्ऋदित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधनेऽपि न क्षतिः । ज्ञाप-
कस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता
द्वित्वनिमित्तचङ्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः ॥

(तन्निमित्तग्रहणस्य निर्दोषतोपसंहारभाष्यम्)

एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणम् । न च क-
श्चिदोषो भवति ॥

(फलान्तरप्रदर्शकभाष्यम्)

इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि-
हतो ह्यथः उपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिः
नेनिक्त इति ॥

(प्रदीपः) हतो ह्य इति । यथैवादिप्रभृतिभ्यः
शप इति शब्दनिवर्त्यते एवमकारोऽपि निषेधेन निवर्त्यतेत्या-

शयः ॥ नन्विगलक्षणोऽयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः ॥
सत्यम् । परिहारान्तरसंभवाच्चैतदाश्रितम् ॥

(उद्घोतः) भूयः पुनरर्थः ॥ एवमकारोऽपीति । कृङ्-
त्परे गुणवृद्धी न प्रयोक्तव्ये' इति सूत्रार्थः । तत्र यथा चितमि-
त्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाल्यते । एवं सतोऽपि निवृत्तिः
साध्येत—सतोऽपि निवृत्तेरदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति
भावः ॥ नन्विति । तथा चेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्र-
योगः प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ नेनिके इत्यत्र निजां त्रयाणां
गुणः श्लाविलभ्यासस्य गुणः ॥

(फलान्तरप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावद्—हतो
ह्यथ इति । प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन नि-
वृत्तिः शक्या कर्तुम् । अत्र च धातूपदेशावस्था-
यामेवाकारः ॥

(प्रदीपः) प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन विशेषलक्ष-
णापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शेनात्स्वरूपेणानभि-
निर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते । परमार्थतत्त्वसर्गापवादयोरेकै-
वाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं वाच्य इति सिद्धान्तः ॥ चितमि-
त्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वा-
द्धतो ह्यथ इति भूताकारनिवृत्तावव्यापारः ॥ अदिप्रभृतिभ्य
इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सत्त्वेव प्रक्रियादशायां शब्दनिव-
र्त्यते ॥ नन्वेवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शब्द-
कारः कस्मादनेन न निवर्त्यते, नैष दोषः, शब्दभवतीत्यस्यां
चोदनायां गुणरूपेणाचोदनाभावं गुणनिषेधविषयः ॥

(उद्घोतः) प्रसक्तत्वानभिनिर्वृत्तयोर्विरोधमाशङ्क्याह—सा-
मान्येति ॥ निवृत्तिः । अनभिनिर्वृत्तिः ॥ विहितप्रतिषिद्धयोर्वि-
कल्पस्तर्हि स्यादत आह—परमार्थेति । गुणविध्यैकवाक्यतया
कृङ्ङिङिङ्गसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् कृङ्ङिति तयोरप्राप्तिरेवेति
भावः ॥ सा च १० पशुदासविधया । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्या-

१ स्वपक्षस्य तन्निमित्तग्रहणाभावपक्षस्य ॥ उभयोः तन्निमित्तग्रहणा-
ग्रहणपक्षयोः ॥ छाया ॥

२ शचङन्तस्येति अधिकरणस्य संबन्धित्वेन विवक्षायां पठ्यी । अत एवात्र
संबद्धोपपूरणेन तथा व्याचष्टे—अन्तरङ्गेति । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन
तयोरन्तरङ्गत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

३ नन्तयेति । अन्यप्रतियोगिकानन्तर्यत्वार्थः । प्रकृते चान्तरङ्गे तस्य न
प्राधान्येनाश्रयणम्, बहिरङ्गे च नात्र एवाश्रयणमिति भावः । इदं च तत्सत्त्वे,
वस्तुतत्त्वदेव नेत्याह—तस्या इति । अक्षिद्वपरिभाषाया अनित्यत्वेऽपीष्टस्थले
प्रवृत्त्या प्रकृते प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तत्सत्त्वेऽपि बहिरङ्गप्रवृत्त्युत्तरं यशान्तरङ्ग-
प्रवृत्तिस्तत्र तद्विषयत्वेन प्रकृते न विषय इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ ननु बह्वनीत्यर्थे भूयासीत्युचितमत आह—पुनरिति । तथाचाव्ययं
तदिति भावः ॥ छाया ॥

५ अप्रयोगश्च द्वेधा सतोस्तयोर्निवृत्त्या, असतोश्च प्रागभावपरिपालनेन
तत्रान्यमाह—तत्रेति । आद्यमाह—एवमिति ॥ छाया ॥

६ हतो ह्य इतीति । न प्रयोजनमिति शेषः ॥ छाया ॥

७ वाक्यतायामिति । फलितायामिति शेषः ॥ छाया ॥

८ निषेध इति । सतीति शेषः ॥ छाया ॥

९ विकल्पस्तर्हि इति । तर्हि निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वात्सामान्यशास्त्रप्राप्त-
स्यैव गुणादेरवश्यं व्यावर्तनीयत्वे सति षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्प इत्यर्थः
॥ छाया ॥

१० ननु तयोर्विधेयभेदात्कथमेकवाक्यताऽत आह—साचेति । पशुदा-
सेति । अर्थ भावः—नेत्यनुवृत्तं हितो विशेष्यम् । तच्च गुणादिनिमित्तसार्व-
धातुकादिविशेषणम् । तथा च तन्निमित्तं सार्वधातुकादौ गुणादीति पर्यवसाने
कृत्ति तयोरप्राप्तिः फलितेति कुतो विहितप्रतिषिद्धत्वं कुतस्तारां च विकल्प
इति ॥ छाया ॥

११ नन्विदमसंगतम् । असमस्तो प्रयोगो नञोऽस्त्यन्ताभावार्थकत्वेन पर्यु-
दासस्य दुर्वचत्वात् । प्रधानक्रियाविशेषणत्वे संभवति तद्विशेषणत्वायोगाच्चात
आह—यद्वेति । ज्ञानस्येति । नैतावता शास्त्रस्याप्रामाण्यं तस्य विशेषवि-
षयमात्रपरत्वकल्पनात् । अर्थ भावः—विशेषशास्त्रदर्शने तदालोचने तस्य
सर्वविषयत्वं प्रतीतितोऽवगतं ननु वस्तुगत्या तत्सर्वविषयं तदर्थेन तु नायमस्य
विषयः । मया त्वन्यविषयकमेव शास्त्रं तदालोचनरूपनिजदोषादेव तद्विषय-
कमिति भ्रान्त्याऽवगतमिति मन्यते तदिह तस्यानेन तद्विषयविषयकत्वकल्पनेन
संकोचमात्रं नत्वप्रामाण्यमिति ॥ छाया ॥

र्थबोधे तदंशे सामान्यशास्त्रज्ञानस्याप्रामाण्यं कल्प्यते । एकवा-
क्यताफलसंपत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ भूता-
कारेति । सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धौ असिद्धाभावविधाने
गौरवादिति भावः ॥ प्रक्रियायामिति । वस्तुतस्तत्रापि लुगद्वारा-
नुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम् ॥ नैष इति । एकान्ता
अनुबन्धा इति भावः । अयमेव न्याय्य इति तस्यलोप इति
सूत्रे वक्ष्यति ॥

(भाष्यम्)

इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानि-
रिति । बहिरङ्गे गुणवृद्धी, अन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) उपोयत इति । वेनो यकि संप्रसारणे कृते
उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रय-
त्वाद्बुद्धिर्बहिरङ्गा ॥

(भाष्यम्)

नेनिक इति । परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भ-
विष्यति ॥

(प्रदीपः) नेनिके इति । कृत्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणा-
दङ्गस्य च कार्यत्वात्पूर्वः पक्षः । उत्तरस्त्वभ्यासस्य कार्यत्वा-
त्तस्य च परेण रूपेण व्यवधानादिति ॥

(उद्ध्योतः) कार्यत्वादिति । अङ्गस्य गुणो भवति, स च
तत्संबन्ध्यभ्यासेक इत्यर्थः इत्यभिर्मानः ॥ उत्तरस्त्विति । पक्ष
इति शेषः ॥ कृत्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ
इति भावः ॥

(अथ तन्निमित्तग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

उपधार्थेन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तते । धातुं
कृत्परत्वेन विशेषयिष्यामः ॥

(प्रदीपः) धातुं कृत्परत्वेनेति । न धातुलोप
इत्यत्रोपसर्जनेऽपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृ-
त्तिरित्यर्थः ॥

१ गौरवादिति । शब्दनित्यत्वमङ्गापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ कालभेदेन
विरम्य व्यापारापाताच्चेति केचित् ॥

२ यत्तु अनेकान्तत्वेऽपि पूर्वप्राश्रितशब्दव्यापारार्थकगुणवृद्धिपदस्या-
र्थधिकारादुरोधेनानुवृत्त्या गुण इति गुणो, वृद्धिरिति वृद्धिः कृति न भवती-
त्येनादोषः—इति विवरणकुत्रारायणादयः । तदसदिति ध्वनयन्नाह—
अयमेवेति । एकान्ता अनुबन्धा इति पक्ष एवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ बहिरङ्गाभ्येति । बहिर्भूतलक्षणेयत्वादित्यर्थः ॥ लौयमान्यादौ
बहिर्भूतत्वादिनिमित्तकत्वात्तस्यास्त्वं बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ अभिमान इति । प्रयोजनदातुरिति शेषः ॥ छाया ॥

५ उत्तरस्त्वित्यसंबन्धं मत्वा—‘उत्तरं तु’ इति पाठकल्पकविवरणकारो-
क्त्यसंगत्याह—पक्षइतीति ॥ निजामङ्गसंबन्ध्यभ्यासस्य गुण इति तदर्थेन
यस्य गुणस्य कृतीतिविशेषणमित्यस्यार्थमाह—कृदिति ॥ छाया ॥

६ एवं गौणफलानि संखण्ड्य मुख्यं विखण्डयति—उपधेति । धातोरिति
वर्तत इति । पूर्वं समासे गुणभूतस्यापि धातुपदस्य लुप्तपष्ठयन्तस्य स्वरितत्वेन
शब्दाधिकाररीत्याऽनुवृत्तिरित्यर्थः ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये धातुं कृदिति । परत्वेन निर्दिष्टं यत्
कृदिति तद्धातुं प्रति विहितमिति विशेषयिष्यामः । तथा च
धातुविहितं कृद् यतः कुतश्चित्परं तदवयवस्य गुणो नेति
सूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ तद् ध्वनयन्नाह—मत्वा प्रश्न इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि धातुर्विशेष्यते, विकरणस्य न प्राप्नोति—
चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति ॥

(प्रदीपः) यदीति । कृत्त्यनन्तरस्य धातोरुणवृद्धी न
भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैषं दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम्—धा-
तोर्यो विहित इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) धातोरेवेति । धातोर्विहितस्य कृत्त्यनन्तरे
नेति मत्वा प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं? विज्ञायते—धातोर्विहितस्य कृत्तीति ॥
कथं तर्हि ? ।

धातोर्विहिते कृत्तीति ॥

(प्रदीपः) धातोर्विहित इति । धातोर्विहिते कृत्त्य-
नन्तरो यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) धातुर्विकरणो वेति । धातुना विहितविशेषण-
बललब्धमेतदुभयम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं
तत्र द्रष्टव्यम् “पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवति”
इत्युपस्थितमिदं भवति “कृत्ति न” इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधीयते, तत्र

७ कृत्परत्वेनेति पृथक्पदे इत्याह—परत्वेनेति । कृत्तीतिसप्तम्ये-
त्यादिः ॥ परमिति । तत्रेति शेषः ॥ तदवयवेति । यतः परं तदवयवे-
त्यर्थः ॥ छाया ॥

८ [आहेति विभक्तिप्रतिरूपकं प्रकृते वक्ष्यतीत्येतदर्थकम् ॥] मत्वाप्रश्न
इतीति । उभयोः प्रतीकम् ॥ छाया ॥

९ कृत्परत्वेनेति बहुव्रीहिः । एकं पदम् । इत्थंभूतेति तृतीया । धातुत्वेन
विशेष्यते इत्याशयेन शङ्कते—यदीति ॥ छाया ॥

१० कंचित्त्वाशयं प्रकाशयति—नैष इति । यत इति शेषः ॥ धातोर्यं
इति ॥ तत्संबन्धितया विहित इत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ उक्तं सर्वं प्रकाशयति—नैवमिति ॥ छाया ॥

१२ ननु धातुग्रहणस्य सूत्रस्य च प्रत्याख्यानान्नार्थं समर्थुकोऽत आह—
अथवेति ॥ छाया ॥

१३ अस्य गुणवृद्धिलिङ्गकत्वेन परिभाषात्वमुपपादयति—यत्रेति ॥ छाया ॥
तत्र विधीनां मध्ये ॥

‘कृङ्किति न’ इत्युपतिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति । तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) येन नेति । पुगन्तलघूपधेति तत्पुरुष इति भावः ॥ श्रुतत्वात्सार्वधातुकादिकं कृङ्कितेति च पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमानः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा यदेतस्मिन्योगे कृङ्कितहणं क्रियते तदनवकाशम् । तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) अथवेति । माभूत्परिभाषा, तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेधव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेधेऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्तते ॥ अथवा यथोद्देशपक्षाभ्रयेण भाष्यम् । तथाहि—प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुजते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) प्रतिषेध्यापेक्षायामिति । गुणवृद्धिश्च तद्रूप-प्रतिषेध्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशालविषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लव इत्यर्थः ॥ प्रधानानीति । अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे वीजं दर्शितमित्याहुः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधः’ इति । यदयं “त्रसिगृध्रिषिक्षिपेः कृः” “इको झल् हलन्ताच्च” इति कृसनौ कितौ करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥

कित्करण एतत्प्रयोजनम्—गुणः कथं न स्याद् इति । यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात्, कित्क-

रणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो—भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध—इति । ततः कृसनौ कितौ करोति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । लिङ्गाभिर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः ॥

(उद्ध्योतः) अङ्गविकलेति । पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेति भावः ॥ न चैवं नेनिके इत्यत्रापि निषेधः स्यात् । येननेति न्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात् ॥ न्यायव्युत्पादनेति । न्यायव्युत्पत्तिस्तत्प्रतिपत्तिः । श्रोतॄणां तदुत्पादनायेत्यर्थः ॥ भाष्ये हलन्ताच्चेति ॥ नन्वेतद्विहितकित्वस्य न ज्ञापकत्वम् । दिवृक्षतीत्यादावमागमनिषेधेन धिप्सतीत्यादौ नलोपेन च चारिताभ्याम् । इको झलित्यपि न, तद्विषये इकः कृङ्कित्परत्वस्यैव संभवादिति चेन्न । “सृजिदृशोऽस्त्यमकित्सनि” “इको झल्” “दस्मे”रिति लुङ्न्यासेन सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकसाम्राज्यात् । रुदविदमुपां क्त्वासनोर्मुदमुदगुधकुपङ्किशां क्तवः कित्वविधानं च ज्ञापकं बोध्यम् ॥

(द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । कृङ्कितेत्युच्यते, न चात्र कृङ्कितं पश्यामः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

“न लुमता तस्मिन्” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ।

अथपि “न लुमताङ्गस्य” इत्युच्यते, एवमपि न दोषः ॥

कथम् ? ॥

१ यद्व्रीहिपक्षे दोषतादवस्थादाह—पुगन्तेति ॥ छाया ॥

२ एवेनाङ्गव्यवच्छेदः ॥ अभिमान इति । अनेनारुचिः सूचिता । तद्वीजं त्वङ्गाद्ये तस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वौचित्यमिति ॥ छाया ॥

३ इतएवा(उक्ता)रुचेरेवाह—अथवेति ॥ छाया ॥

४ मा भूदिति । पूर्वोत्तरसूत्रादुरोधेन पुरःस्फूर्तिकनिषेधत्वपरित्यागेनापुरःस्फूर्तिकपरिभाषात्वाभ्रयणमयुक्तमिति भावः ॥ छाया ॥

५ ‘यदेतस्मिन्योगे’ इत्येतत्सारस्येनाह—अथवेति ॥ प्राधान्येति । यद्यपि संमार्गादिविशेष्यस्य वाक्यार्थतया प्राधान्यम्, तथापि वस्तुतः संस्कार्यतया ग्रहादिविशेष्यगुणवृद्धोः प्राधान्यं निषेधस्य च गुणत्वम् । तथाच ‘प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः’ इति न्यायसंचार इति भावः ॥ छाया ॥

६ आहुरित्यनेनारुचिः सूचिता । तद्वीजं तु व्यक्तिपक्षयथोद्देशपक्षयोर्द्वैतत्वम् । किं च कृङ्कितेत्यादि प्रागुक्तीत्या पुगन्तादिविशेषणमेव वाच्यम् । तचायुक्तमेवेत्युक्तमेव । अङ्गविशेषणत्वं तु पूर्वपक्षोक्तीत्या दुर्वचमिति ॥ छाया ॥

७ इतएवा(उक्ता)रुचेरेवाह—अथवेति ॥ छाया ॥

८ कथमिति । कथमपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ ननु लिङ्गेन तत्परिभाषानुपस्थितिद्वारा प्रतिषेधसिद्धिः, उत तत्प्रवृत्तावपि तत्सिद्धिः । नाद्यः, तथासति भवतुक्तीत्या सतिसप्तम्याऽर्थतो निमित्तत्वलाभे उपधार्येन तावन्नार्थ इत्युपक्रमवाधापत्तेः । नान्यः, लिङ्गे सत्यपि व्यवहित एतदंशोऽस्ति आह—लिङ्गादिति ॥ छाया ॥

१० दिवृक्षतीत्यपठः परस्येपदानुपपत्तेः । तस्माद् ‘सिद्धतीत्यादौ’ इति पाठो भवेत् सृजिदृशोरिति सूत्रे सृजेरेव प्रथमोपादानात् । अत एव छायाकृतान्यत्रेवात्र पाठशुद्धिविचारो न कृतः ॥ दाधिमथाः ॥

११ लुचिति । एकमात्रालाघवस्य एकपदलाघवस्य ज्ञानलाघवस्य च सत्त्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१२ द्वितीयमपि तत्फलं खण्डयति—रोरवीत्येति । कृङ्कितेति । यत इत्यादिः ॥ छाया ॥

१३ एवमुपदेशप्राप्तावप्यतिदेशेन निषेधः स्यादित्याह—प्रत्ययेति ॥ छाया ॥

१४ वार्तिकमतेनाह—न लुमतेति ॥ लुमता लुप्ते तन्निमित्तकं पूर्वस्य कार्यं नेति तदर्थः ॥ छाया ॥

१५ तस्य खण्डितत्वेनापाणिनीयत्वेन च सूत्रमतेनाह—अथापीति ॥ छाया ॥

न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते ॥
किं तर्हि ? ॥

योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य य-
त्कार्यं तत्र भवतीति ॥ अथाप्यङ्गाधिकारः प्रति-
निर्दिश्यते । एवमपि न दोषः ॥

कथम् ? ॥

“कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” यत्र कार्यं तत्र
द्रष्टव्यम् । “सार्वधातुकार्धधातुकयोगुणो भवति”
इत्युपस्थितमिदं भवति “कृति न” इति ॥

(उद्द्योतः) अङ्गाधिकार इति । स्वरितलिङ्गासङ्केनेति
भावः ॥ कार्यकालमिति । तथा च तत्रोपस्थितत्वादिसम्प्राप्तम-
ङ्गाधिकारस्यैकवाक्यतापन्नत्वादिति भावः ॥ स्वरितत्वासङ्गवशात्तद-
धिकारपठितमिव तदधिकारस्यैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्प-
र्यम् ॥ निषेधेऽपि परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वमुक्तम् । सादृश्यं
च निषेधाकाङ्क्षायां तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा छान्दसमेतद् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि
भवति ॥

(उद्द्योतः) छान्दसमिति । यङोऽचि चेति चेन बहुलं
छन्दसीत्यनुक्तं यङो लुग्विधानादित्यर्थः । न च हुञ्जुवोरिति
सूत्रस्येन हुञ्जुवोरित्यस्य भाषायां यङ्लुक्सत्ताज्ञापकपरमाप्येणो-
वर्णान्तेभ्यो यङ्लुग्भाषायामप्यस्तीति लभ्यते । अन्यथा ज्ञापितेऽ-
प्यचारितार्थं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । तत्प्रामाण्येनाजादौ कृकृति
कृत्तत्सत्ताङ्गीकारेऽपि सर्वत्र भाषायां तत्सत्त्वे मानाभावात् ।
तत्रत्यभाष्यस्यैकदेश्युक्तिवाच्यं ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा-वहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।
“असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं” ॥

१ यदङ्गमिति । लब्धाङ्गसंज्ञकं प्रकृतिरित्यर्थः । यत्कार्यम् तन्निमित्तक-
माङ्गमनाङ्गं वा ॥ छाया ॥

२ अभ्युपेक्ष्याह—अथाप्यङ्गेति ॥ छाया ॥

३ ननु तत्त्वेऽपि न तत्त्वमिति प्रसङ्गपत्तेरत आह—स्वरितेति । स्वरिते-
नाधिकं कार्यमिति तदर्थमिति भावः ॥ छाया ॥

४ नन्वस्य निषेधत्वम्, न परिभाषात्वमिति कथमयं परिहारोऽत आह—
निषेधेऽपीति ॥ छाया ॥

५ पर्युदासनायेनैकवाक्यतायाः खण्डितत्वादाह—निषेधेति । तेन
सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताप्यवहार इति भावः ॥ छाया ॥

६ नन्विदमप्युक्तम् स्वरितत्वे मानाभावात् । तावतापि युगपदर्थद्वय-
करणे मानाभावाच्च । अस्य परिभाषात्वेनाप्रसिद्धत्वाच्च न लुमतेत्यस्यानित्य-
त्वाच्चात आह—अथवेति ॥ एतत् रोरवीतीति यङ्लुगन्तम् ॥ दृष्टेति ।
दृष्टमनुलक्ष्यविधिरित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ नवेति । अन्यथोवर्णान्तानेकाक्षत्यस्य तयोरेव सत्त्वात्तदानर्थक्यं
स्पष्टमेवेति भावः ॥ छाया ॥

८ कृकृतीति । प्रकृताभिप्रायम्, न तु तत्सूत्रनिषेधम् । तथाच न तत्प्र-
युक्तनिषेध इति भावः ॥ छाया ॥

९ ननु छान्दसत्वमगतिकगतिरत आह—अथवेति ॥ छाया ॥

१० वहिरिति । निषेधनिमित्तयङ् इत्यादिः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) वहिरङ्ग इति । ततश्चासिद्धत्वादसत्त्वाभिषे-
धानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) गुणो वहिरङ्ग इति । गुणस्य वहिरङ्गता,
वहिरङ्गस्यैव धातुकार्धधातुकाश्रयत्वात् ॥ नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैव निषेधः
क्रियते तत्राह—असत्त्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वादानासत्त्वबुद्ध्या
प्रतियोगिज्ञानाभावाभिषेधानुपपत्तिरिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकग्रहणं, तद-
नवकाशम् । तस्यानवकाशत्वाद् गुणो भवष्यति ॥

(प्रदीपः) अथवेति ॥ ननु वहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणया-
र्धधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् ॥ उच्यते—विना-
प्यार्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिलभ्यते । यथैकाचो द्वे इत्यत्र ।
रोरवीतीत्यत्रानैमित्तिकत्वाद्योपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्रामो-
तीत्यार्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोऽपि निषेधो बाध्यत
इत्यर्थः ॥ यङ्निमित्तश्च निषेधोऽन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते, न सार्व-
धातुकनिमित्त इति रोहत इत्यादौ निषेधो भवत्येव ॥ एतच्च
छान्दसत्वमभ्युपेयं यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम् ॥ भाषाविष-
यत्वे तु यङ्लुको वद्वनि प्रयोजनान्यार्धधातुकग्रहणस्य संभव-
न्ति । तोतोति, तोथोति, दोदोति, दोथोति, जोहोति, मोमोति,
इत्यादिषु तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छ-
कारयो राल्लोप इति लोपे कृतेऽसत्यार्धधातुकग्रहणे बहुव्री-
हावप्याश्रिते न धातुलोप इति गुणनिषेधः प्रामोति, स मा
भूदित्येवमर्थमार्धधातुकग्रहणं स्यात् । अनेन चात्र व्यवधाना-
भास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) उभयविशेषणाय बहुव्रीह्यर्थमित्यन्वयः ॥

११ नन्विदमप्युक्तम् असिद्धपरिभाषया जातवहिरङ्गस्य मिथोऽनपेक्षयोर्न-
ध्येऽन्तरङ्गसमकालप्राप्तिकस्यैव वहिरङ्गस्य वाऽन्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्धत्वबोध-
नेऽपि अत्र निषेधस्य विधिप्राप्त्यपेक्षत्वेन पूर्वप्राप्तेरवश्यवाच्यतया जातत्वसम-
कालप्राप्तिकत्वयोरभावेन तदप्राप्तेः । धर्मिप्राप्तकमानेन तथैव सिद्धत्वात् ।
निषेधस्य निषेध्यापेक्षायां निषेधस्य वहिरङ्गत्वेन निषेधस्य सुतरां वहिरङ्ग-
त्वाच्च ॥ न धातुलोप इति सूत्रमाप्यं त्वेकदेश्युक्तिरेवात आह—अथवेति ॥
छाया ॥

१२ बहुव्रीह्येति । अन्यथा लोपगुणवृद्धीनामेकनिमित्तकत्वं न लभ्येतेति
भावः ॥ छाया ॥

१३ रोरवीतीति । तथाचेत्यादिः ॥ तं विना तल्लभेचेति तदर्थः ॥ छाया ॥

१४ न प्रामोतीतीति । तत्र तद्व्यापृत्त्यर्थं क्रियमाणेति शेषः ॥ छाया ॥

१५ निषेध इति । सार्वधातुकनिमित्त इति भावः ॥ छाया ॥

१६ अत्र समाधाने स्वमतेनारुचिमाह—एतच्चेति । समाधानमित्यर्थः ।

यङ्लुकदछान्दसत्वमभ्युपेक्षेत्यन्वयः ॥ छाया ॥

१७ यङ् लुकि । अनैमित्तिके ॥ छाया ॥

१८ प्रामोतीति । उभयोरेकनिमित्तकत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१९ अनेनेति । कृतिचेति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२० सतीति । उक्तरीतिरिति भावः ॥ छाया ॥

यथेति । प्रथमस्येत्येतत्कर्मधारयेऽपि विशेष्यं शक्यं कर्तुमिति न तद् बहुव्रीहिवगमकमिति भावः ॥ ननु सूत्रान्तरप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह—सामर्थ्यादिति । अयमाशयः—आर्धधातुके इति योगो विभज्यते, धातुलोप इति वर्त्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च । एवं च धात्वे-कदेशलोपे सति प्रत्यासत्त्याऽन्तरङ्गतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेदार्धधातुक एवेति नियमस्तत्सामर्थ्यादिति ॥ तद् ध्वनयन्नाह—यद्धनिमित्तश्चेति ॥ भाषेति । हुश्रुवोः सार्वधातुक इत्यत्र हुश्रुग्रहणादिति भावः ॥ इत्यादिभ्य इत्यादिना हुर्छां मुर्छां ॥ राहोप इति । तत्र हि कृच्छितीति नानुवर्त्तते । तदनुवृत्तिपक्षे तोतोमीत्याद्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि कृच्छिति चेति निषेधोऽत्र दुर्वार इति तद्वारणं विनाऽस्य चारितार्थं कथमत आह—अनेनेति । बहिरङ्गराहोपस्यान्तरङ्गे यडाश्रये प्रतिषेधे कार्येऽसिद्धत्वाद् द्वाभ्यां व्यवधानात्तदप्राप्तिः । सैनः कित्त्वेन तु एकव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेयां प्रयोगाणां लोकेऽभाव इत्येवाश्रयणीयम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—लैगवायनः' 'कामयते? ॥

(१२७ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तद्धितकाम्योरिकप्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इग्लक्षणयोगुणवृद्धोः प्रतिषेधः । न चैते इग्लक्षणे ॥

(प्रदीपः) इग्लक्षणयोरिति । इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपि लैगवायने इकस्था-

१ प्रथमस्येलेकाचो विशेषणमिति नासावन्यपदार्थ इति विवरणोक्तमयुक्तं तयोः कामचारादत आह—प्रथमस्येलेतदिति ॥ छाया ॥

२ प्राप्तेति । सूत्रान्तरप्राप्तस्य निषेधस्य निवृत्तिरित्यर्थः ॥ कथमिति । असंयद्धत्वात्सूत्रगतविशेषणानां तदीयाभ्याम्यतिव्याप्तिवारकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

३ आर्धधात्विति । 'धातुलोप' इति बहुव्रीहिणार्धधातुकस्यैवान्यपदार्थत्वेन लभः धात्वंशलोपनिमित्तस्यार्धधातुकस्यैव लोडुव इत्यादौ संभवादित्यार्धधातुकग्रहणमधिकमिति इत्यादिः ॥ छाया ॥

४ धात्विति । तथेत्यादिः ॥ तत्पुरुषश्चेति । आश्रीयत इति शेषः । शब्दाधिकाररीत्येति भावः ॥ छाया ॥

५ हरणमिति । अनुनासिकादिप्रत्ययपरत्वसत्त्वेन तत्र तत्पुरुषेतिरिति भावः ॥ छाया ॥

६ दुर्वार इति । 'तेन तद्वारणं मुधा स्यादिति' इति शेषः ॥ छाया ॥

७ बहिरङ्गेति । तिवाश्रयत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

८ तदिति । कृत्तीतिनिषेधेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ ननूक्तप्राप्तकाम्येऽपि प्रवृत्तिरत आह—सन इति । एवं प्रकरणे पूर्वनिषेधवारणं तु न तुल्यनिमित्तकत्वेन राहोपस्यासिद्धत्वाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

१० अश्रयणीयमिति ॥ तस्मादत्र यद्धुक्कइछान्दसत्वादाद्यप्यह्ना रोरवी-

निकत्वेनेग्लक्षणत्वात्स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह—इक इतीति । अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमेवैक इति भावः ॥

इति निमित्तार्थत्वनिराकरणम् ॥

(अथ स्थानिवत्त्वप्राप्तदोषवारणम्)

(१२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लकारस्य डित्त्वादादेशेषु

स्थानिवद्भावप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लकारस्य डित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति—अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ॥

(प्रदीपः) लकारस्येति । अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वालोपात्स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यनस्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते । पिङ् डित्त्व भवति' 'डित्त्व पिङ्ग भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना, न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः ॥

(उद्धोतः) लोपादिति । पादार्योपस्थितिकाल एवान्तरङ्गलोपप्रवृत्तिरिति भावः ॥ पिङ्ङित्त्वेति । सार्वधातुकमित्यत्रापिदिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधेनायमर्थो लभ्यते । तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्ता अन्या वा डित्त्वप्राप्तिः सर्वा प्रतिषिध्यत इत्याशयः ॥ भाष्ये स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । तथा चाचिनवमित्यादौ गुणनिषेधप्रसङ्ग इति भावः ॥

तीत्यादौ न दोष इति तदर्थमपि तन्निमित्तग्रहणं भास्विति परसप्तम्येव कृतीति, वाक्यार्थस्तु प्रागुक्त एवेति रिक्तम् ॥ छाया ॥

११ अथ वार्तिकमवतारयति—इहेति । निषेध इति शेषः ॥ लिगोर्नडादि-त्वात्कफि कितिचेति । वृद्धवोर्णुण्डादेशः ॥ कमेर्णिङि उपधावृद्ध्यादि ॥ उभयत्र उभयथापि क्लियुक्तो गुणादिनिषेधः स्यात् । णिको णिच्वं णिञ्नीति चङर्थे स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१२ कामयत इत्यत्रादोपादाह—लैगेति । स्थानिकत्वेनेमिति । प्रकृत्या-दित्वादेभेदे तृतीया ॥ छाया ॥

१३ अथ वार्तिकमतं वक्तुं वार्तिकान्तरमाह—लकारस्येति ॥ छाया ॥

१४ नन्वनस्विधाविति निषेधेनास्थानिवत्त्वात्कथं डित्त्वमत आह—अनुबन्ध इति ॥ न प्रवर्तत इति । नन्यपीति लिङ्गात् ॥ डित्त्वादेशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इवानुबन्धकार्येऽनस्विधाविति निषेधप्रवृत्तिरिति केचित् ॥ छाया ॥

१५ ननु पित् डित्त्वेति निषेधेन कथं लादेशेषु स्थानिवत्त्वेन डित्त्वमत आह—पिङ्गिति ॥ छाया ॥

१६ लङो डित्त्वस्य निखं डित्त्व इत्यादौ साफल्येन मिपः पित्त्वस्य टिङ्ग-कारादेशत्वे साफल्येन लङादेशे मिपि आतिदेशिकं डित्त्वं स्यादेव, यत्र तु तयोरन्यतरदनवकार्यं तथैव डित्त्वपिङ्गेल्यादिप्रवृत्तिरिति रत्नप्रकाशोक्तिं खण्डयितुमाह—सर्वेति ॥ अनवकाशत्वेनैव बाधे सिद्धे, योगविभागानर्थक्यापत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

(१२९ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ लंकारस्य डित्वादादेशेषु
स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो
डिद्वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदेयं यासुटोडिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो—न डिदादेशा डितो भवन्तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते, कथं—“नित्यं डितः” “इत-
श्च” इति ? ॥

(प्रदीपः) कथं नित्यं डित इति ॥ ननु डितो लका-
रस्येति तत्रार्थः स्थितो, न तु डित आदेशस्येति । अन्यथा
पचावः पचन्तीति लोपः स्यात् ॥ एवं मन्यते—यासुटो
डित्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लंकारस्य डिद्वपदेश उच्छि-
द्यते । ङकारोच्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्षित्यादौ विशेष-
णार्थं स्यात् ॥

(उद्योतः) ननु डित इति । तथा च न स्थानिवत्त्वेन डित्वं
प्रार्थ्यमिति भावः ॥ डिद्वपदेश इति । स्थानिलसंबन्धिङस्येत्सं-
ज्ञाभाव एव ज्ञाप्यते । लस्येत्स्य लघटितस्येति व्याख्या कार्थेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

डितो यत्कार्यं तद्भवति, डिति यत्कार्यं तन्न
भवतीति ॥

(प्रदीपः) डितो यदिति । स्थानिवद्भावेन लादेशे डिति
यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते, न तु स्थानिन एव
डिद्वपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा नित्यं डित ईत्येतन्निर्वि-
षयं स्यात् ॥

(उद्योतः) यत्कार्यं पूर्वस्येति । प्राप्तमिति शेषः ॥ नत्विति ।
प्रथमोपस्थितेत्संज्ञाशास्त्रबाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युक्त इति

१ एकदेशी उत्तरमाह—लंकारस्येति ॥ छाया ॥

२ यद्ययमिति । यासुटि डिति कार्याभावेनावयवेऽचरितार्थमिति समु-
दायस्यैव तन्डित्वमिति तस्य तद्विधानं व्यर्थं सङ्ज्ञापकम् । नंचातिदिष्टादुपदिष्टं
बलीयः किंच तस्य विशेषरूपत्वमितिदिष्टस्य सामान्यरूपत्वमिति वाच्यम् ।
वाचनिकातिदेशस्य प्रत्यक्षोपदेशतुल्यत्वात् । पितृवन्डित्वस्यापि विशेषरूप-
त्वाच्चेति भावः ॥ डिदादेशा इति । अतिदिष्टङ्कारेत्कादेशा इत्यर्थः । तेन
तत्साधादेशा डितो भवत्येवेति भावः ॥ छाया ॥

३ सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्याशयेनाह—यद्येतदिति ॥ तथाच भवेत्
अवेमेत्यादाविसंक्षेपो न स्याताम् । आदेशस्य स्थाविवत्त्वेनातत्त्वादिति भावः ॥
इतश्चेत्युपलक्षणं तत्स्थस्थमिपामित्यस्यापि ॥ छाया ॥

४ स्यादिति । सकारेकारचोरिति शेषः ॥ सार्वधातुकमपिदिति ॥
डित्वादिति भावः ॥ छाया ॥

५ नन्वेवं ङकारोच्चारणं व्यर्थमत आह—ङकेति ॥ न च तदनुबन्धकेति

१ अतिदिष्टेति । स्थानिवत्त्वमात्रेत्यादिः । अत एव तामादौ गुणादि-
निषेधः सिद्धः ॥ दाधिमशाः ॥

भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह—अन्यथेति । लङ्लिङादेर्डित्वपदे-
शस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः । डित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न हि ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

यासुट एव डिद्वचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि या-
सुट समुदायस्य डित्वे, डितं चैनं करोति । तस्यै-
तत्प्रयोजनम् डितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद्, डिति
यत्कार्यं तन्माभूदिति ॥ कृडिति च ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) यासुट एवेति । डितो यत्कार्यं तद्यासुटो
न किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति, किंतु डिति यत्कार्यं विधीयते
संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते । तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदे-
शोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो डिति यत्कार्यं तदभा-
वस्यैव ज्ञापकः ॥ अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य डिद्वपदेशे
कर्तव्ये यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन डित्वं क्रियते, न
समुदायस्य । डिति^२ चेत्तत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यात-
त्वादगुणनिमित्तेऽपि यासुटि डिति गुणनिषेधः सिध्यति । यदि
समुदाये स्थानिवद्भावेन डित्कार्यमभविष्यद्, यासुटो डित्वं न
व्यधास्यद् । विहितं तज् ज्ञापयति—डिति यत्कार्यं तच्छादेशे न
भवतीति ॥ केषांचित्पाठः—सुपर्याप्तश्चैव हीति ।
तत्रावयवडित्वद्वारेण समुदाये डित्वं विधीयत इति व्याख्ये-
यम् ॥ एवं हि कृडितीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः
सिध्यति । अस्मिन्पक्षे डितं चैनं करोतीति समुदायः
परामृश्यते ॥ ५ ॥

न्यायेनैव चङादेरग्रहणे विशेषणार्थत्वमपि किमर्थमिति वाच्यम् । लघटितस्ये-
त्यर्थवद्वयकत्वेनोकारादेरपीत्ये फलामावेन तदनुबन्धकत्वस्यैवाभावात् ॥
नचैवमपि निरनुबन्धकेति न्यायेन निर्वाह एव, तथा सति लुङादौ दोषात्
स्यतासी इत्यत्र दोषाच्चेति शङ्काशयः । अतएव स्यादित्युक्तं मन्यते
इति च ॥ छाया ॥

६ विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याशयेनाह—डित इति ॥ छाया ॥

७ निर्विषयमिति । तथाच निर्विषयस्य नित्यं डित इत्यादेर्वाधापेक्षया
सविषयस्थानिवद्भावबाध एवोचित इति भावः ॥ छाया ॥

८ ननु डित आदेशस्येत्यर्थेन तस्यापि न निर्विषयत्वमत आह—
कृत इति ॥ छाया ॥

९ तस्यैतदिति । प्रागुक्तरीत्या स्थानिनो डिद्वपदेशोच्छेदनादाव-
सामर्थ्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१० तन्माभूदिति । स्थानिवत्त्वेनेति शेषः ॥ छाया ॥

११ यतदेवोपपादयति—यासुट एवेति ॥ छाया ॥

१२ नन्वेवं फलामावोऽत आह—कृडितीति ॥ छाया ॥

१३ अगुणेति । तन्मात्रस्य सार्वधातुकत्वादेरभावादिति भावः ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) तदभावस्यैवेति । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । भाष्ये यासुट एवेत्यस्य 'न समुदायस्य' इत्यर्थः । एव-
स्यावधारणार्थत्वात् । यदि समुदायस्य डित्वं स्यात्तदा डितो यत्कार्यं
तदपि तत्र प्राप्तिरिति तदभावमपि ज्ञापयेत् । तथा हि नित्यं
डित इत्यादेडित आदेशस्येत्येवार्थः । पचावः पचन्तीत्यादौ तु न
दोषः । सार्वधातुकमपिदित्यत्रानुवृत्तडितस्य लुप्तसप्तमीकतया
डितीव कार्यस्यैवातिदेशादिति भावः ॥ न च यासुटि डिति किं-
चित् कार्यं प्राप्नोति । तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम् ।
संप्रसारणप्राप्तेः । न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः ॥ नैववयवे
कृतस्य लिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वाद्यासुड् डिदित्युक्तावपि समुदा-
यस्य डित्वं भवत्येव । अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेधः सिध्यति ।
तच्च स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति व्यर्थं डित्वं स्थानिनो डिङ्गपदे-
शोच्छेदेऽपि ज्ञापकं स्यात् । डितो यत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं
स्यादत आह—भाष्ये अपर्याप्तश्चैवेति । अस्य डित्वस्य केवले
आगमे संप्रसारणविधानेन चरितार्थत्वात् । अवयवेऽचरितार्थस्यैव च
समुदायविशेषकत्वम् । अत एव पठिता विधेयादौ डीव्नेति भावः ॥
डितं चैनमित्यवयवमित्यर्थः ॥ यासुट एव हीति । यासुड्
डिदिति सामानाधिकरण्यात् । यासुटपदस्य स्वविधानाय स्वरूप-
परस्य डित्वसंबन्धे तदादिलक्षणायां मानाभाव इति भावः ॥
प्रत्याख्यातत्वादिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्या-
वयवे आरोपादपि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये ॥ यदि समुदाये इति ॥

१ यादृशकार्यप्राप्तयेतिदेशस्तादृशकार्यमेव स्थानिवत्त्वेन न भवतीति
ज्ञायते इत्याह—ज्ञापकस्येति ॥ छाया ॥

२ एवकारव्यवच्छेदमेवोपपादयति—यदीत्यादि । स्यादिति । डिञ्चेति
चेनानुवृत्त्यासुटस्तदादिलक्षणयेति भावः ॥ तत्र यासुड्विशिष्टे ॥ छाया ॥

३ आहुरित्यनेनारुचिः सूचिता । तद्विजं तु पचेते इत्यादावातो डित इती-
यादेशो न स्यात् । न हि डित्परत्वेनायं विधीयते तस्य सिद्धये डितो तुल्यं
डिङ्गदित्याश्रयणत्वात् इत्यादौ दोष एव । किं च धात्वाक्षिते प्रत्यये एव
संप्रसारणम् । एवं च समुदायडित्वे न कोपि दोष इति । तद्धनयव्यङ्ग्ये—
नन्ववयवेति ॥ यासुड् डिदिति । सामानाधिकरण्येनान्वयादिति भावः
॥ छाया ॥

४ समुदायस्येत्यादिना प्रदीपोक्तस्य शब्दार्थस्य तात्पर्यं वक्तुं तत्र हेतु-
माह—अस्येति । यासुट इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ तत्र हेतुमाह—अवयवेति ॥ अत एवेति । अचरितार्थस्यैव तद्विशे-
षकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ पठितेति । अन्यथेष्टिस्वस्यावयवत्वसंपादकस्यापि
समुदायविशेषकत्वाङ्गीकृते डीव् स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

६ ननु प्रागुक्तरीत्या लक्षणया तदादेडित्वमत आह—यासुडिति ॥
छाया ॥

७ ननु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि तदर्थस्याभिमतत्वमेवात आह—स्वरितेति ॥
स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थादिति भावः ॥ छाया ॥

८ तन्डित्वेति ॥ यासुड्डित्वेत्यर्थः । फलस्य गुणनिषेधादेः । तावतापि
समुदायडित्वेनापि ॥ छाया ॥

ननु स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य डित्वे यासुटः कथं डित्वमिति चेत् ।
न । तर्जुडित्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः ॥ केपांवि-
दिति । अत्र पाठे—यासुट एवेत्येवकारः प्रसिद्ध्यर्थकः । केव-
ल्यासुटो डित्वं व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । संप्रसारणमपि
धात्वाक्षिते प्रत्यये एव । एवं च सामर्थ्यात्समुदायविशेषकं तदिति
भावः ॥ डितं चैनमिति । स्थानिवत्त्वेन डित्वे सिद्धेऽपीति शेषः ॥
डितो यत्कार्यमित्यादि । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः ॥
नहि यासुड्विशिष्टस्य डित्वप्रयुक्तं किञ्चिदनेन डित्वेन प्राप्नोति ।
नित्यं डित इत्यस्य च डितो लस्येत्येवार्थात् । आदेशस्य डित
इत्यर्थं तु दोष उक्त एव । सार्वधातुकमित्यादौ डिदित्यस्य उपमेये
प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्याय्यत्वादिति भावः ॥ नैवदं
डित्वं स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिवाधनार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसि-
चेति निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेत् । न, डिञ्च पिञ्चेति भाष्यो-
क्तकल्पनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः ॥ यत्तु—
संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वे वृद्धिवारणमत एवेत औदिति नासृजतीति ॥
तत्र । अस्यार्थस्य भाष्यास्पृष्टत्वात् । ज्ञानोर्जेल्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषा-
ज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतेश्च । अनयैवान्वयासिद्धेः । जुसिचेत्यत्र
कसस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्त्तजादौ जुसि गुणविधानाच्च चिनुयुरि-
त्यत्र दोषः ॥ एवं च अत्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति
बोध्यम् ॥ ५ ॥

९ सहेति । लुतेत्यादिः ॥ उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमादिति
भावः ॥ छाया ॥

१० वस्तुत इदं डित्वं न ज्ञापकमिति ध्वनयितुं शङ्कते—नन्विदमिति ॥
ग्लक्षणवृद्धीति । उतो वृद्धिरिति व्यर्थः ॥ उत इति स्थानिनिर्देशेन परि-
भाषापारिथ्यस्या तस्या अनिग्लक्षणत्वादिति भावः । ननु विनिगमनाविरहः । किं
च—उत औलुकि हकीति वाच्ये वृद्धिग्रहणेन स्थानिनिर्देशेऽपि परिभाषोपस्थित्या
तस्या अपीग्लक्षणत्वमत आह—चिन्विति । जुसि चेतिगुणस्य निषेधवाध-
कस्य निषेधार्थं चेत्यर्थः । पुनर्डित्वादिति भावः ॥ छाया ॥

११ प्रकारान्तरेणानिर्वाहादाह—डिञ्चेति ॥ छाया ॥

१२ ननु सैव फलाभावान्मास्त्वत आह—एतदिति । यतः स्तुयादित्याद्य-
र्थमेव कल्पनास्वीकार इत्यर्थः । अतएव यासुटो डित्वस्यापि तदर्थतया
साफल्येन न ज्ञापकतेति भावः ॥ छाया ॥

१३ कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति—यस्त्विति ॥ छाया ॥

१४ नन्वस्पृष्टत्वेऽप्यप्रतिपिद्वन्वायेनाभिमतः स्यादत आह—ज्ञाज्ञनो-
रिति । इति घटकादेशसंबन्धिदीर्घोच्चारणस्येत्यर्थः ॥ अनयैवेति । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति परिभाषयैवेत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण तज्ज्ञापनं विनैव तस्य
साफल्यमिति भावः ॥ छाया ॥

१५ द्वितीयदोषमुद्धरति—जुसीति ॥ छाया ॥

१६ उपसंहरति—एवंचेति । भाष्योक्तप्रकारं विनाऽनिर्वाहे चेत्यर्थः ॥
तथा च कोऽपि पाठोक्तु न तत्र निर्भरः ॥ छाया ॥

(५ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ४ । ३ ॥)

दीधीवेवीटांम् ॥ १ । १ । ६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् आदी-
ध्यकः । आवेच्यनम् आवेच्यकः ॥

(दीधीवेवीप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽकर्तुम् ॥

कथम् ? ॥

(१३० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्
दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसश्छन्दस्यदीधेद-
दीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्)

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात् । दीधीवेव्यौ छ-

१ अत्रेदं आगमः, ननु धातुः प्रसिद्धतरत्वात् । न च प्रसिद्धेः साहचर्यं
वाचकम् यथा गुरुमार्गवशब्दौ व्यस्यलुपदेष्टृपरशुरामबोधकौ, समस्तौ पुन-
र्देवगुरुदेवगुरुबोधकौ एवं च धातोरेव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् । इदं स्वरुपा-
तरत्वेनेतः पूर्वनिपाते कार्ये परनिपातकरणस्य साहचर्यनियमस्यानित्यता-
ज्ञापनार्थत्वादिति बोध्यम् ॥ इति छाया ॥ वस्तुतस्तु—पूर्वनिपातप्रकरणस्या-
नित्यताया 'लक्षणहेत्वोः' 'श्लेकयोः' अजायत' इत्यादाविवाङ्गीकारेण साह-
चर्यनियमस्यानित्यताज्ञापने प्रमाणाभावेन दीधीवेव्योर्धातुत्वस्यासंदिग्धतयाऽऽ-
गमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातस्यापि योग्यत्वेन च साहचर्यवाचकस्या-
न्यस्यानुपलम्भेन च चिन्तयेत् । तस्मात् कृतबोधग्रहणेन सहचरितपरिभाषाया
अनित्यबोधनेन व्याख्यानेन वा धातोर्न ग्रहणमिति निश्चये ॥ दाधिमथाः ॥
अथ 'दीक्ष्ये' 'धीक्ष्' अनादरे 'वेम्' तन्नुसंताने 'धी' गत्यादिषु एतेषां
चतुर्णामिह ग्रहणं कुतो नेति चेत् ॥ न । अवयवप्रसिद्धापेक्षया सप्तदा-
यप्रसिद्धेर्लक्षणात् । किं च चतुर्णां ग्रहणेऽभिप्रेतेऽसंदेहार्थं 'दीधीवेवीटांम्'
इत्येव ब्रूयात् ॥ इति श० कौ० ॥

दीधीवेव्योरिति वार्तिके द्विवचनदर्शनेन भाष्ये आदीध्यनम् आवे-
च्यनमित्याहुदाहरणप्रदर्शनेन न चतुर्णां ग्रहणम् । संदेहनिवृत्तये व्याख्या-
नातिरिक्तनिमित्तानपेक्षणादिति दिक् ॥ दाधिमथाः ॥

२ वक्ष्यमाणरीत्या सूत्रमनारम्भणीयमित्याशयेनाचार्यकदेशी सूत्रमाक्षि-
पति—किमर्थमिति ॥ छाया ॥

३ एकदेश्याह—गुणेति । आदीध्यनमित्यादि । गुणादौ निषिद्ध
एरनेकाच इति यत् ॥ छाया ॥

४ आदीध्यक आवेच्यक इति ॥ शुद्धाभ्यामेव णुलि रूपं ननु प्यन्ता-
भ्यामपि ॥ यद्यु—यीवर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—वर्णशब्दः पचा-
द्यन्तः । श्रूयमाण एवेवर्णे यथा स्यात्, लुप्ते मा भूत्—इत्येवमर्थः ।
तेन प्यन्ताभ्यां णुलि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि श्रूयमाणत्वाभा-
वाहोभाभावे यणि कृते दीध्यको वेच्यक इत्येव शुद्धेन समानाकारं रूपं
भवति—इति ॥ तदेतद् नागलोपिज्ञास्त्वृदितामित्येतस्मिन्सूत्रे भाष्यकारैरेव
आदीध्यतेरादीषकः आवेच्यतेरावेचकः इति वदन्निर्णयन्तस्यादीषकः
शुद्धस्य त्वादीषक इति व्युत्पादितत्वात्सिद्धान्तविरोधाच्चोपेक्ष्यम् ॥ श० कौ०

न्दोविषयौ । दृष्टानुविधित्वाच्छन्दसः । दृष्टानु-
विधिश्च छन्दसि भवति । अदीधेददीधयुरिति च
गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्र-
तिषेधः । "प्रजापतिर्वै यत्किंचन मनसादीधेत्,"
"होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् (ऋ. सं. १०।९।७)"
"अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः (ऋ. सं. ७।३३।५)" ॥

(प्रदीपः) दीधीवेवी ॥ ६ ॥ छन्दोविषयत्वादिति ।
भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् ॥ दृष्टानुविधित्वाच्चेति ।
यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसं-
बन्ध इति न्यायात् । तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि
नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थो, न तु छन्दस्यैव
दृष्टानुविधानमिति । अथैवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः—गुण-
श्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति ॥ अदीधेदिति ।
लङ् । व्यत्ययेन तिप् ॥ अदीधयुरिति । जक्षित्यादयः
षड्लिभ्यस्तत्त्वान्नुसादेशो ज्ञेः ॥

(उद्योतः) दीधी ॥ ६ ॥ भाषायामिति । अनन्यभावो
हि विषयशब्दार्थ इति भावः ॥ दृष्टस्यैवेति । भाषायां तु संप्रति
प्रयोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिना वाऽवग-

५ एकदेश्युक्तं दीधीवेव्योरेव फलं भुत्वाऽऽसहमानः सिद्धान्ती वैपम्या-
दिटः फलमश्रुत्यैवाह—अयं योग इति । कर्मणि घञ् । दीधीवेवीरूपयुग्म-
मित्यर्थः । अत एव—'इदञ्चापि'—इति भाष्येन पौनरुक्त्यं न, योगशब्दस्य
सूत्रपरत्वे तु पौनरुक्त्यं स्पष्टमेव । एतेन—सूत्राभिप्रायेण नारायणोक्तमव-
तरणमपास्तम् । अतएव कथमिति प्रश्ने वार्तिककुदाह तयोरेव—दीधीति ॥
छाया ॥ केचित्तु सूत्रपरस्यैव योगशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्युग्मपरस्याप्रसिद्धत्वाच्चि-
न्त्येयं कल्पना ॥ वार्तिकेन द्वयोरेव प्रत्याख्यातत्वेन शिष्टांशप्रत्याख्यानपूरणस्य
भाष्यकृता कृतस्यैव संग्रहेण वार्तिकभाष्ययोरुभयोरेव कथमिति प्रश्नस्योत्तर-
त्वात्पौनरुक्त्यानापत्तेरित्याहुः ॥ दाधिमथास्तु—युग्मपरमेव पूर्वपदभूतधातु-
पदलोपेन योगपदमत्र वक्ष्यमाणस्येदमस्याख्यानभाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वेन सि-
द्धान्तिमते इदमितिपेधस्यावश्यकतया सकलसूत्रप्रत्याख्यानभावादिति वदन्ति ॥

६ एवं 'नि वेधेति पलितो दूतः' (ऋ. ३।५।५।९) 'नि वेधेति अग्निमी-
रथानाम्' (ऋ. ४।३।८।६) होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् (ऋ. १०।९।७)
अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः (ऋ. ७।३३।५) इत्यादी वेवीकोऽपि गुणो दृश्यते ।
तथापि तस्य यङ्लुगन्त्वेतिनापि निर्वाहसंभवात्तस्यासाधारणत्वाभावात्तत्रो-
दाहृतं भगवतेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

७ असंभवमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह वार्तिककृत्—छन्दस्यदीधेदिति । अत-
एव चद्वयसंगतिः ॥ भाष्यकारस्तु 'दृष्टानुविधित्वाद् इति हेतुं च विना
व्याख्यातवान् । तथाच तन्मते चो वाक्यालंकारे इति दृष्टानुविधीत्यारभ्यैक
एव हेतुः, तन्मतेनाह—अथवेति ॥ स्यामिति । इत्यस्यैव 'छन्दस्यदी-
धेत्'—इत्यर्थो न तु हेत्यन्तरमित्यर्थः ॥ तदाह—गुण इति । कचिदिति
शेषः ॥ छाया ॥

८ प्रदीपोक्तहेतौ हेतुमाह—अनन्येति । हि यतः । धातुपाठे साधारण-
तया पाठेऽपि भाष्याद्युक्तेस्तत्त्वम् । यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम् ॥ छाया ॥

९ प्रदीपे अपिना वेदसमुच्चयः । अत्र 'तथापि' इत्यमे 'पाठकमाद्'
इति न्यायेन 'दृष्टस्यैव' इत्यादि 'विधानमिति' इत्यमे 'आदीध्यनम्'
इत्यादि 'नास्ति' इत्यन्तग्रन्थो बोध्यः ॥ तदेतद्धनयज्ञाह—भाषायां त्विति ॥
लक्षणेकचक्षुष्कमतेनाह—व्याकरणेति । लक्ष्यैकचक्षुष्कमतेनाह—शिष्टेति ॥
आदिना तदीयानुमानादिपरिग्रहः ॥ छाया ॥

तसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः ॥ एवं च वेदे आदीधनमित्यादि-
लक्ष्याभावादसंभवदुक्तिकं सूत्रमिति भावः ॥ अथवेति । एवं च
लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भावः ॥ व्यत्ययेनेति ।
दीधीको ङित्वात् ॥ परस्यैपदोपलक्षणं तिबिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्—अदीधेदिति । इदं
त्वयुक्तम्—अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः
प्रतिषेधविषय आरभ्यते, स यथैव “कृङ्किति न”
इत्येतं प्रतिषेधं बाधते, एवमिममपि बाधेत ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्य-
माणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते ॥

कश्च तुल्यजातीयः प्रतीषेधः ? ॥

यः प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्याश्रयश्चायमिति । तैत्तश्चान्तरङ्गत्वा-
दनेनैव भाव्यमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरङ्गत्वादिति ॥ नन्वेवं बहिरङ्गस्य जुसि
गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेत् । न । सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्य-
याश्रयत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गनिषेध्याभावादिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न
चाप्राप्ते ‘ङ्किति’ नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण
आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

(प्रदीपः) येन नाप्राप्त इति । कार्यविशेषचिन्तापेक्षा-
यामयं न्यायो, न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायामेत-
न्न्यायावतारः ॥

(उद्ध्योतः) सर्वत्रैतन्न्यायानाश्रयणे हेतुमाह—कार्यविशेषेति ।

१ एवं च उक्तभाष्यस्य तथार्थकत्वेन । सूत्रमिति । सूत्रैकदेश इत्यर्थः
॥ छाया ॥

२ [तटस्थो द्वितीयोदाहरणे नाव्याप्तिरित्याह—भवेदिति ॥ उदाहरणमिति
प्रकृतनिषेधे सत्यपि गुणो दृश्यते इत्येति शेषः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ एवमिमम-
पीति । प्रकृतमपीत्यर्थः । ततश्च नायमस्याव्याप्तिविषय इति भावः ॥ छाया ॥

३ उदाहरणदाता समाधत्ते—नैष इति ॥

४ तुल्यजातीयमिति । गुणस्य जुस्निमित्तकत्वात्तन्निमित्तकमेव निषेध-
मित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ नन्वेवं जुसि गुणोऽपवादत्वाद्वाधको मा भूदस्य निषेधस्य, परत्वाच्च
वाधकः किं न स्यादत आह—ततश्चेति ॥ तुल्यजातीयवाधकत्वे चेत्यर्थः ॥
द्वितीयप्रतिषेधस्यायं गुणो वाधकोऽस्तु जुसि गुणविषये, एतद्विषये त्वयमेवान्तर-
ङ्गत्वाद्गुणवाधकः । तथाच तदप्राप्तौ तद्विषये आरभ्यमाणः सोऽप्यत्र न स्यादिति
भावः ॥ छाया ॥

६ निषेध इति ॥ निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ निषेधेति । अन्तरङ्गस्य निषे-
धस्याभावादित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ ननु तुल्यजातीयस्य नियामकता न सार्धत्रिकी । अतः पक्षान्तरमाह—
अथवेति ॥ नाप्राप्त इति । आप्तो नञ् द्वितीयो नञ्चन्देन नैकधेयादाविव

यच्छन्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः ॥ केचित्तु—सामा-
न्यचिन्ताविषयेऽप्येतं न्यायं योजयन्ति । तदा येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते । कथं—दीध्यदिति ? ॥
(प्रदीपः) कथं दीध्यदिति । लेद तिर्प । इतश्च लोपः
परस्यैपदेष्वितीकारलोपः । लेटोडाटाविलङ्गमः ॥

(१३१ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीध्यदिति च श्यन्व्य-
त्ययेन ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दीध्यदिति च श्यन् व्यत्ययेन भविष्यति ॥

(प्रदीपः) श्यन्व्यत्ययेनेति । श्यनो ङित्वाद्गुणाभावः ।
यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति कारलोपः ॥ क्वचित्तु श्यत्य-
येनेति पाठः । तत्र शस्य ङित्वाद्गुणाभावः । एरनेकाच
इति यणादेशः ॥

(उद्ध्योतः) [‘क्वचित्तु शो व्यत्येति पाठः ॥]

(एकदेशिप्रत्याख्यानभाष्यम्)

इदंश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—अकणिषम्, अरणिषम्, कणिता श्वः,
रणिता श्व इति ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये अकणिषमिति । सिजन्तस्याङ्गस्य मि-
पोऽमि लघूपधगुणः प्राप्नोति ॥ श्वःप्रयोगो लुडर्थः । तत्र हि तिपो
डादेशे टिलोपे च तास्प्रत्ययान्तमङ्गं भवति । तुचि श्वैर्नङ्गत्वाच्च
गुणप्राप्तिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“आर्धधातुकस्येड्गुणादेः” इत्यत्र इडित्यनुवर्त-

समासः । यत्कर्तृकावश्यं प्राप्ताविति तदर्थः । द्वौ नञाविति न्यायात् ॥ छाया ॥

८ [सूत्रारम्भवादी शङ्कते—यदीति ॥] योग इति । युग्ममित्यर्थः ॥ छाया ॥

९ तिबिति । शपो लुगित्यपि बोध्यम् ॥ अनेन गुणनिषेधे परने-
काच इति यणि रूपसिद्धिः । अन्यथा दीध्यदिति स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१० यद्यपि सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते इति गुणभावे यणि दीध्य-
दिति सिद्धम् । तथापि यश्चातुरूपबलिन्यायेनाह—दीध्यदिति चेति ॥
दिष्यदित्यत्र चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ इयमिति भिन्नं कर्तृपदम् चो वाक्यालंकार इत्याह—दीध्यदिति
इयमेव इति ॥ छाया ॥

१२ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः Bengal Asiatic Society मुद्रि-
तपुस्तकशोधकेन कथं न मुद्रित इति न जानीमः ॥ छाया ॥

१३ एवं सिद्धान्तिना धातुयुग्मग्रहणे प्रत्याख्याते तदङ्गीकृत्याहमहमिका-
न्यायेनैकदेश्याह—इदंश्चापीति ॥ छाया ॥

१४ पूर्वं तत्प्रयोजनानामनुकत्वाद्वाच्यैव प्रश्नद्वारेण तानि सर्वाण्याह सि-
द्धान्ती—कथमकणिषमिति ॥ छाया ॥

१५ अनङ्गत्वादिति । तान्त्येति भावः ॥

१६ एकदेशी समाधत्ते—आर्धधातुकेति ॥ छाया ॥

माने पुनरिद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्—इड् इडेव यथा स्याद्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥

गुणः ॥

(प्रदीपः) इडित्यनुवर्तमाने इतिनेड्शि कृतीयतः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये पुनरिद्ग्रहणस्येति ॥ न च नेत्यस्य निवृत्त्यर्थं तत्; स्पष्टं चेदं नेड्वशीत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति न्यायेन नेड्वशीत्यत्रत्यनञो निवृत्तिसिद्धेरिति भावः ॥ वैस्तुतस्त्वत्रत्यमिदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । आर्धधातुकस्येति सूत्रस्येद्ग्रहणस्य नेड् वशीतिषुत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तत्करणेन नियमरूपगुस्तरयलमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ अङ्गस्येत्यनुवृत्तावपि अङ्गाधिकारविहितवि- कारस्यैव व्यावृत्तेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च । अन्त्येऽपि सिद्धत्ववच- नस्य ज्ञापकत्वाश्रयेण गौरवमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि नियमः क्रियते, 'पिपठिषतेरप्रत्ययः पि- पठीः' दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पिपठीरिति । पिपठिषतेः क्प् । अतो लोप इत्यकारलोपः । षलस्यासिद्धत्वात्ससज्जुषो हरिति रुलम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यल्लोपस्य सत्त्वे स्था- निवद्भावाभावः ॥

(उद्ध्योतः) किविति । अप्रत्यय इत्यस्याश्रयमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्वादयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते । न चै- तदाङ्गम् ॥

१ भाष्यान्तरविरोधमुद्धर्तुं शङ्कते—नचेति ॥ छाया ॥

२ भाव इति । तथाच तत्रत्यपूर्वपक्षभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

३ सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । इदम् इट्श्रुतीत्यादि ॥ छाया ॥

४ ननु विनिगमनाविरहो आह—तत्करणेनेति ॥ छाया ॥

५ एवं सामान्येन तत्र दोषमभिधायाद्ये (आङ्गं यदिति समाधाने) दोषान्तरमाह—अङ्गस्येत्येति ॥ छाया ॥

६ द्वितीय आह—अन्त्येऽपीति । अथवेति पक्षेऽपीत्यर्थः ॥ सिद्धत्वेति । सिज्जलोप एकादेश इतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ सिद्धान्ती आक्षिपति—यदीति ॥

८ दीर्घत्वं वोरुपधाया इत्यनेन ॥ छाया ॥

९ अपदान्तस्येत्युक्त्या पदान्तत्वेऽप्राप्तत्वात् ॥ दाधिमथाः ॥

१० रुत्वे इति । पदान्तत्वनिबन्धन इति भावः ॥ छाया ॥

११ एकदेशी समाधत्ते—नैष इति ॥

१२ अङ्गसंबद्धत्वसत्त्वेन यथाश्रुतभाष्यासंगतेराह—अङ्गेति ॥ तदेवेति । सजातीयत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१३ नाङ्गं नाङ्गाधिकारविहितम् ॥ छाया ॥

१४ नन्वेवमप्यग्रीदित्यत्र ग्रहोऽलिटीत्याङ्गो दीर्घो न स्यादेवात आह—

(प्रदीपः) आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधि- कारविहितं यद्रूपान्तरमितस्तदेव निवार्यते—इडेव यथा स्या- दिति नियमेनेत्यर्थः ॥ वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु ग्रहो लिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति ॥ पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र लकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् झलन्तत्वाभावाच्चुमभावस्तेन पिपठीषीति कथं सान्तमाहृतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यैवस्थापयिष्यते, न तु कौ लुप्तं न स्थानिवदिति ॥

(उद्ध्योतः) झलन्तत्वाभावादिति । र्वविधौ स्थानिवत्त्वा- भावादजन्तलक्षणोऽपि नेति द्रष्टव्यम् ॥ ननु कौ लुप्तस्य स्थानिव- त्वनिषेधोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत आह—क्वाविति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥ दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वं स्यासि- त्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्याविकृतरूप एवेदं, प्रयोग एव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिज्जलोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ६

(उद्ध्योतः) अलावीदित्यत्रेति ॥ नचैव समात्तैत्यत्र ह्रस्वा- दङ्गादिति सिज्जलोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं, सिद्धत्वे हि परत्वात्सिज्जलोपे ततो वृद्धिः । अन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति वाच्यम् । लावस्थायामिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पक्षे सिज्जलोपाप्राप्त्या तदेकवाक्यत्वेन पक्षान्तरेऽपि सिज्जलोपाभावस्यैवौ- चित्येन समाष्टेत्येव रूपस्यौचित्यात्सत्यभिधाने ॥ सिज्जलोप एकादेशे इति तु सिज्जलोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेति

यत्त्विति ॥ तेनेति । नुमभावेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१५ व्ययस्येति । न पदान्तेत्यत्र सार्धविकल्पेनेति शेषः ॥ ततश्च किमि- मित्तककार्ये निषेधः, नुम् तु न तथेति सिद्धमस्थानिवत्त्वमिति भावः ॥ छाया ॥

१६ ननु तथापि स्थानिवत्त्वेनाजन्तलक्षणो नुम् स्यादेवात आह—स्व- विधाविति ॥ छाया ॥

१७ निषेधादिति । क्लिज्जुपधेति वचनेनेत्यर्थः ॥ एवं चोक्तदोषस्तदवस्थ इति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

१८ तदेवं नियमेन निवृत्तिप्राप्तिमभ्युपेक्ष्य वस्तुतः सैव नेत्याह—अथ- वेति ॥ छाया ॥

१९ दीर्घत्वस्येति । त्रिपादीत्यस्य वोरित्येत्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

२० नन्वेवमप्यलावीदित्यत्र सवर्णदीर्घव्यावृत्तिः स्यादेवात आह—अला- वीदिति ॥ पूर्वमतेऽनाङ्गत्वाददोपेऽप्यत्र दोषाभावायाह—सिज्जिति वच- नात् । वचनसामर्थ्यात् ॥ छाया ॥

२१ वचनसामर्थ्यं विघटयति नचेति । अन्यथा तस्यासिद्धत्वे ॥ स नेति । ह्रस्वात्परत्वाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

२२ नन्वेवं तस्य का गतिरत आह—सिज्जिति । विषयमिति ॥ प्रत्यासत्त्या सिज्जलोपाभावाभावाधितया तन्निमित्तकैकादेशे इति वार्तिकार्था-

बोध्यम् । वस्तुतो नियमसैकदेश्युक्तित्वादिकफलोयं विचार इति तत्त्वम् ॥ ६ ॥

(६ संयोगसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ४ आ. ४ ॥)

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

(अनन्तरपदार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनन्तरा इति । कथमिदं विज्ञायते—अविद्यमानमन्तरं येषामिति, आहोस्विदविद्यमाना अन्तरैषामिति ? ॥

(प्रदीपः) हलोऽनन्तराः ॥ ७ ॥ कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नवा बहुव्रीहिः, अथ अन्तरशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं विवरं वर्णशून्यकाल इत्यर्थः ॥ अविद्यमाना इति । मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य ॥

(उद्घोतः) हलोऽनन्तराः ॥ ७ ॥ अन्तरशब्दो मध्ये इत्यर्थः ॥ नत्वाधारस्येति । कालमात्रस्येत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—अविद्यमानमन्तरं येषामिति, अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति—‘अप्स्वित्यप्ऽसु’ (ऋ० सं० पद० १२३।१९) इति । विद्यते ह्यत्रान्तरम् ॥

झीकारात् । नचैकादेशपदसामर्थ्यात्तथा, सर्वर्णदीर्घपदापेक्षया मात्रतो लघुत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१ अयं सर्वोऽप्यभ्युपेयवादे न तत्त्वमुक्त्युक्तेरित्याह—वस्तुतः इति ॥ छाया ॥ एवं च धातुद्वयोपादानलक्षणमेव सिद्धान्तिसंमतं नत्विदग्रहणप्रत्याख्यानमिति टो गुणप्रतिषेधाय ग्रहणमेव करणीयमिति पर्यवसितम् ॥ दा०

२ वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादाह पूर्वपक्षी—अनन्तरा इति । इदं सौत्रमनन्तरा इति पदं कथं किमर्थकमित्यर्थः ॥ छाया ॥

३ नापैक्यचनबहुवचनमात्रकृतसंदेहोऽभिमतः अर्थाभेदे तन्मात्रकृतभेदस्याकिंचित्करत्वात् । वृत्तौ संख्यासामान्य[]प्रतीतिश्च । एतेन नपुंसकेन क्रियारूपवाचिना नञो बहुव्रीहिस्तु वर्णरूपव्यवधायकवाचिना पुल्लिङ्गेनेति प्रश्न इति रत्नप्रकाशोक्तमपास्तम् । अर्थाभेदे लिङ्गकृतभेदस्याकिंचित्करत्वात् । तस्य लौकिकत्वात्समासोत्तरमविरोधात् । ‘कोशे’ क्रियावर्णरूपार्थकत्वाज्ज्ञेयम् । किं चाद्ये क्रियैव व्यवधानं तत्कर्त्ता वा । नाद्यः, तथा व्यवधानमावात् सत्वेनाप्रतीतिः । द्वितीयोऽपि न, तथैव व्यवधानसंभवात् पक्षान्तरोक्तेरसांगत्यापत्तेः । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्त इति दिक् । तदेतद्वनयन्नाह—किमन्तरं इति । तथाच किमाधारकालनिषेध उतापेयवर्णनिषेध इति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

४ अन्तरशब्दस्यानेकार्थत्वेऽप्यन्यार्थसंभवादाह—विवरमिति । तथाच छिद्रवाच्यमिति भावः । विवरं न मूर्तद्रव्याभावो विवक्षितः हल्मध्ये मूर्तद्रव्याप्रसङ्गादित्याह—वर्णेति ॥ छाया ॥

२६

अथ विज्ञायते—अविद्यमाना अन्तरैषामिति, न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अवग्रह इति । अर्धमात्राकालोऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरनुत् इति हुतो न भवेत् ॥

(उद्घोतः) अर्धेति । वर्णाद्वर्णान्तराण्येऽर्धमात्राकालस्य नियतत्वात्तदधिकोऽर्धमात्राकाल इत्यर्थः । अत एव मात्राकालोऽवग्रह इति प्रातिशाख्यान्तरैरविरोधः ॥

(द्वितीयपक्षाम्युपगमभाष्यम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ।

(प्रथमपक्षाम्युपगमभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—अविद्यमानमन्तरं येषामिति ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति—‘अप्स्वित्यप्ऽसु’ इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(प्रदीपः) नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते, प्रयोजनामिनिवृत्तये वा, ईहं चोभयाभावः । अधिकरणवृत्तेर्दूराद्भूते संवन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वीक्यस्य टेरित्यनुवर्तते, न गुरोरनुत् इति । अप्रसव्यशब्दे दोष इति चेद्, नैवविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अप्सुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तोऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः ॥

५ अन्तरशब्दोऽनाव्ययमित्याह—अन्तरं इति । तथाचाधिकरणशक्तिप्रधानोऽयमिति भावः ॥ छाया ॥

६ नन्वाधेयनिषेधे आधारनिषेधः संपन्न एव तं विना तदभावात् । एवं च नत्वाधारस्येत्युक्तमत आह—कालमात्रेति । मात्रपदेन वर्णव्यावृत्तिः । तथा चाधारपदं तन्मात्रपरम्, आधेयपदं तन्मात्रपरमिति भावः ॥

७ तदर्थः पृच्छति—किं चात इति ॥

८ पूर्वपक्षी स्वाशयं प्रकाशयति—यदीति ॥

९ न दोष इति । आधेयवर्णस्यैव निषेधात्कालरूपाधारस्यानिषेधात्संयोगादिसंज्ञासिद्धिरित्यर्थः ॥ छाया ॥

१० तत्र अवग्रहे संयोगसंज्ञाया अभावेन गुरुसंज्ञाया अभावे ॥ छाया ॥

११ सिद्धान्ती समाधत्ते—यथेति ॥

१२ पूर्वपक्षी सिद्धान्तिसमाधिपति—ननु चोक्तमिति ॥

१३ [सिद्धान्त्याह—]नैव दोष इति ॥

१४ इह च अप्सु—इत्यत्र च । वृत्तेरिति । अप्सुत्येत्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

१५ वाक्यस्य टेरिति । तथाचागुरुत्वेऽपि वाक्यस्य टेः पुत इत्यत्रावाक्यत्वात्तदग्रवृत्तिरेवेति तदपि न प्रयोजनमिति भावः ॥ छाया ॥

१६ पूर्वस्येति । अपशब्दस्येत्यर्थः ॥ गुरोरनुत् इत्यत्र दूराद्भूते चेत्यनुवृत्तावपि यथा दूराद्भूतत्वमविवक्षितं तथा संबोधनविभक्तिविषयसंबोधनमपि नोपलक्ष्यत्वेन विवक्षितं किं तु बोधनमात्रमित्यप्यवग्रहादौ तत्संभव इति भावः ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) नैव दोष इत्यादेः संज्ञाभावे न दोषः । संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थे इत्याह—दोषनिवृत्तये इत्यादि ॥ अप्सव्यशब्दे इति । अप्सुशब्दादिगादियति अपो योनिर्धनमनुष्वित्युक्तं ॥ प्रकृत्यवयवस्य तद्धितप्रकृत्यवयवस्य । अत्र च वैदिकसंप्रदाय एव शरणम् ॥ अन्तोऽवेति । समासे समस्य मानपदान्ते एवावग्रहः । अयमपि वैदिकसंप्रदाय एव ॥

(अथ प्रत्येकं संयोगसंज्ञानिराकरणाधिकरणम्)

(१३२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संयोगसंज्ञायां सहवचनं

यथान्यत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । “हलोनन्तराः संयोगः सह” इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति ॥ यथान्यत्र । तद्यथा अन्यत्रापि यत्रैच्छति सहभूतानां कार्यं, करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा “सह सुपा” “उभे अभ्यस्तं सह” इति ॥

(प्रदीपः) संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य संज्ञा दुर्लभेत्यत आह—आनन्तर्येति । एवं च तदुपलक्षणमिति भावः ॥

(दूषणप्रश्नभाष्यम्)

किं च स्याद् यद्येकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् ? ।

(प्रदीपः) किं च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) संज्ञाप्रतिबन्धेति पाठे कर्मणि घञ् बोध्यः । संज्ञाप्रतिबद्धेति पाठः सुगम एव ॥

(दोषप्रदर्शनभाष्यम्)

इह निर्यायात्, निर्वायात्, “वान्यस्य संयोगादेः” इत्येत्वं प्रसज्येत ॥

इह च संहृषीष्टेति, “ऋतश्च संयोगादेः” इतीदृ प्रसज्येत ॥

इह च संह्रियेत इति, “गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः” इति गुणः प्रसज्येत ॥

इह च ईषत्करोति, समित्करोतीति, “संयोगान्तस्य” इति लोपः प्रसज्येत ॥

इह च शक्ता वस्तेति, “स्कोः संयोगाद्योरन्ते च” इति लोपः प्रसज्येत ॥

इह च निर्यातो निर्वातः “संयोगादेरातो धातोर्धणवतः” इति निष्ठानत्वं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) निर्यायादिति । सति रेफे यकारः संयोग इत्येवप्राप्तिः ॥ ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वेऽचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विवचने कृते कस्मादेत्वं न भवति यथा निर्गल्यादिति । एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विवचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः ॥

शक्तेति । तकारे झलि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिश्वेति लोपप्रसङ्गः ॥

स्तम् इत्यत्र करिष्यमाणसहग्रहणकत्वेऽप्यवश्यकार्यत्वेन बुद्ध्यारूढत्वादपि दृष्टान्ततया भगवतोक्तम् । एककर्तृकत्वेऽपि स्थलमेदात्र तदनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु वर्तमानसामीप्ये लट् । आधे भूतप्रतिपत्तिरन्त्ये भावित्वस्येति न काप्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

७ सह ग्रहणेन सूर्यं पूरणीयम् । अन्यथा दोषापत्तिरित्याह—वृद्धीति छाया ॥

८ एवं चेति । आनन्तर्येण व्यवस्थितानां निश्चितत्वेन विद्यमानानां न तु तद्विशिष्टानामित्यर्थकानन्तर्येत्याद्युक्तौ चेत्यर्थः ॥ तत् आनन्तर्यम् ॥ छाया ॥

९ तदस्थः पृच्छति—किं चेति ॥

१० कार्येति । शिष्यत्वादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययसिद्धिरित्यर्थः ॥ तथा च किमापद्येतान्यदनिष्टमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ छाया ॥

११ आक्षेपातिव्याप्तीर्दर्शयति—इहेत्यादिभिः ॥

१२ संहृषीष्टेति । संपूर्वाद्धरेतराशीर्लिङि तङि रूपम् । “लिङ्सिचा—” इति कित्वाद्गुणे न ॥ इदमेति । अञ्जलादित्वेनाकित्वाद्गुणे संह्रिपीष्टेति स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१३ संह्रियत इति । अत्र सामान्यशिट्ठिरुः संयोगादित्वेन विशेषविहितो गुणो बाधकः स्यादिति संह्रियत इति स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१४ दृष्टक्रेति । कर्त्तृनिधौ दस्य संयोगत्वात् । संयोगान्तस्येति बहुव्रीहिः । पदं चान्यपदार्थः । तथाच ‘अलोन्यस्य’ इति अन्त्यदस्य लोपः स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

२ ‘वांसौ च भूतकाले स्वरेण ह्रस्वादुषि’ (५।११) इति शुक्लयजुःमातिशब्देऽवग्रहकरणसूचनात् ॥

१ शङ्काशयमाह—अपस्विति । भवार्थे इति शेषः ॥ छाया ॥

२ अप्सुमन्तावित्यत्राणुकरणत्वादस्यवामीयादिवङ्गुणं न भविष्यति किं भुतग्रहणेनेति ॥ अन्ये तु मतिशब्दं पठन्ति । उदाहरन्ति चात्र—सोमो वाप्सुमतिरिति, तद्यु भाष्ये न दृष्टम् । इति पदमञ्जरी तु सप्तपलभ्यमानभाष्यविरुद्धेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

३ लङुगिति । ओगुणो वान्तोयीत्यवदेशशब्देऽपि बोध्यम् । संभवस्य दूराद्भूतसंबन्ध इत्यसत्यां गुरुसंज्ञायां भूतो न स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

४ तद्धितेति । तद्धितप्रत्ययप्रकृतिभूताप्सुशब्दावयवभूताप्यशब्दस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ अवान्तरपदत्वे सत्यवग्रह इत्यस्य व्यभिचारादाह—अत्र चेति ॥ छाया ॥ युक्तं चैतत्—‘गोभ्यो गातुं’ (ऋ. ८।१५।३०) ‘गोभिर्मदाय’ (ऋ. ९।१३।१) ‘चित्रं इद्राजा राजका इदंन्युके’ (ऋ. ८।२१।१८) इत्यादौ गोभ्यो गोभिः राजका इत्यादीनां सत्यपि पदत्वेऽवग्रहाकरणात् । ‘इयिवांसुमतिस्त्रिध’ (ऋ. सं. ३।१०।४) इत्यादौ इयि-ऽवासमिति विनापि पदसंज्ञां कसोः पूर्वमिडागमान्तेऽवग्रहकरणेन । इति श. कौ. ॥

६ छतीति । पाणिन्यादिरिति शेषः ॥ वर्तमानसामीप्ये लट् । एवं करोतीत्यत्रापि बोध्यम् । अत्र यद्यपि वार्तिककृतः ‘सह सुपा’ इत्येक एव दृष्टान्तत्वेनाभिमतः इदानीं तत्र तस्य सिद्धत्वात्, तथापि ‘उभे अभ्य-’

१ ‘ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यां मकारादौ विभक्तिप्रत्यये’ (५।१३) इति शुक्लयजुःमातिशब्दे कालायनेन ह्रस्वव्यञ्जनातिरिक्तादवग्रहणकरणबोधनात् ॥

(उद्घोतः) कस्मादिति । बहूनां संनिधानेऽविशेषेण द्वयो-
र्वहूनां च संज्ञायाः सिद्धान्तविध्यमाणात्वादिति भावः ॥ परिहरति—
एत्वे इति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति तु द्विर्वचने कार्येऽन्य-
स्यासिद्धत्वं नेत्यर्थकम्, नतु द्विर्वचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भावः

संयोगो भवत्यादिश्चेति । प्रत्येकं संज्ञापक्षे स्कोः संयो-
गावयवत्वासंभवेन पृष्ठीसमासासंभवाद्वाच्यत्वाच्च कर्मधारय एवेति
भावः ॥ आदिशब्दश्च पूर्वं [भूत] समीपवाची । आदित्वं च प्र-
त्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति पदान्तांशे संयोगादि-
ग्रहणचारितार्थं बोध्यम् ॥ अन्यथा ह्यर्कयतेरप्रत्ययेऽर्ग इत्यादाव-
न्तकस्यापि लोपः स्यात् ॥

(दोषबाधकभाष्यम्)

नैवं दोषः । यत्तावदुच्यते—इह तावन्निर्यायात्
निर्वायात् “वान्यस्य संयोगादेः” इत्येत्वं प्रसज्ये-
तेति ॥ नैवं विज्ञायते—संयोग आदिर्यस्य सोऽयं
संयोगादिः संयोगादेरिति ॥

• कथं तर्हि ? ।

संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगा-
देरिति । एवं तावत्सर्वमाहं परिहृतम् ॥

(प्रदीपः) संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य
द्विजावगतिरिति चेद् । आदिग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा संयो-
गादिति वक्तव्यं स्यात् । संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्ग-
स्यैवमित्यर्थलाभात् ॥

(उद्घोतः) कथं वृत्ताविति । अयं पूर्वपक्षोऽयुक्तः, संयो-
गस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात् । संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेः ।
न हि वृत्तावनेकबोध उपसर्जनान्नेति भाष्यसंमतम् । संख्याविशेषा-
नवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात् । नत्वनेकानवगम इति तेनोक्तमिति

१ पूर्वत्रेति । अत्र द्वित्ववदेत्वस्याप्युपसर्गनिमित्तकत्वेन समत्वात्तत्वा-
भावेन न पक्षद्वयेऽपि ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इत्यस्याः प्रवृत्तिरिति
भावः ॥ छाया ॥

२ नतु शक्यत्वादौ वृत्तस्कारे झलिपरे यौ कसौ नच तयोराद्यावन्तौ
ताविति कथं लोपप्राप्तिः । न चाद्यन्तवद्भावेनादित्वम् । अत्र पक्षे हि नादि-
शब्दोवयववाची वर्णस्यान्यवर्णं प्रति तत्त्वासंभवात् । किं तु व्यवस्थावाची ।
तथा च झलिपरो यः संयोगस्ततः पूर्वयोक्तयोर्लोप इत्यर्थ इत्यत आह—प्रत्ये-
केति ॥ छाया ॥

३ भूतपदोपादानं चिन्त्यप्रयोजनम् । अत एव ‘आदित्वं च पूर्वस-
मीपत्वं च’ इत्येवं छायायां भूतपदमन्तरा व्याख्यातम् ॥

‘परव्यावृत्तय आह—भूतपूर्वेति ॥ पूर्वभूतेत्यपपाठः’ इति छाया तु
‘भूतपूर्वे चरद्’ इत्यार्पणनिर्देशस्य कालवाचित्वे पूर्वशब्दस्य चारितार्थ्येन
देशवाचित्वे पूर्वशब्दस्य प्रवृत्तौ मानाभावाच्चिन्त्यैव ॥ दाधिमथाः ॥

४ लोपः स्यादिति । रास्स्येति नियमादत्र संयोगान्तलोपप्राप्तिः । स
चोगिर्यादौ सावकाशः । एवंचादिग्रहणाभावेऽपि रास्स्येति नियमसामर्थ्या-
दत्र लोपो नेति निरस्तं वेदितव्यम् ॥ छाया ॥

५ [तदर्थो दूषणानि प्रत्येकसंज्ञापक्षेऽपि परिहरति—] नैप दोष इति ।
जातावेकवचनम् ॥ अन्यथासिद्धेरिति शेषः ॥ तमेवावुवादपूर्वं प्रत्येकमाह—
यत्तावदिति ॥ छाया ॥

विभाव्यताम् ॥ संयोगात्पर इति । न चाङ्गावयवसंयोगग्रहणाया-
दिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरिद्रातौ न फलम् । आर्धधातुकविवक्षायां
तस्यालोपविधानात्, तथापि खट्वादिभ्य आचारकिवन्तेभ्यो लिङि
खट्वायादित्यादौ एत्ववारणं फलमिति वाच्यम् । स्यसिच्सुत्रादु-
पदेशपदानुवृत्त्या धुमास्थाद्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन नामधातु-
ष्वेत्वाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ खट्वादिभ्य आतो धातोरिति सूत्रस्य-
भाष्यप्रामाण्येनाचारकिपोऽभावाच्च । सिद्धीन्ते तु निर्यादित्या-
दिवारणायाङ्गावयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् ॥

(द्वितीयदूषणोद्धारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह च दृष्टकरोति समित्करोति
“संयोगान्तस्य”—इति लोपः प्रसज्येतेति ॥ नैवं
विज्ञायते—संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं
संयोगान्तस्येति ॥

कथं तर्हि ? ।

संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगा-
न्तस्येति ॥

(प्रदीपः) संयोगावन्ताविति । अत्रापि संयोगस्य लोप
इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणान्तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणमा-
श्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्यतेत्येवमर्थं विज्ञायते ॥

(तृतीयदूषणोद्धारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह च शक्ता वस्तेति “स्कोः
संयोगाद्यो”—इति लोपः प्रसज्येतेति ॥ नैवं वि-
ज्ञायते—संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति ॥
कथं तर्हि ? ।

संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति ॥

(प्रदीपः) संयोगयोरिति । पृष्ठीसमास आश्रीयत इ-

६ नैवमिति । तत्रेत्यादिः । एकवचनान्तेन समासादेकसंयोग आदि-
र्यस्येत्वेवं न विज्ञायत इत्यर्थः ॥ संयोगावादी यस्येति फलितार्थकथन-
मिदम् । विग्रहस्यैकवचनान्तेनैव । परंतु आदिग्रहणसामर्थ्यात्संयोगत्वेना-
नेकसंयोगस्यैवात्र ग्रहणं नैकस्येति तात्पर्यम् ॥ अतएव स्यात्वात् स्येत्यादि-
त्यादौ नाभ्यासिः ॥ यद्वा—आदिग्रहणसामर्थ्याद्विवचनान्तेन समासे द्वित्व-
वत्त्वेन संयोगप्रतीतिरप्रेष्टा बहूनां समवधानेऽपि द्वयोरेव संयोगसंज्ञाङ्गीकारान्न
तत्राभ्यासिः ॥ छाया ॥

७ पूर्वपक्षोऽयुक्त इति । सिद्धान्तस्तु युक्त एवेति भावः ॥ तत्राद्य-
पक्षमिप्रत्येगाह—संयोगेति ॥ वानेकेति । एकसंयोगवत् ॥ तत्र बीज-
माह—नहीति ॥ विशेषेति । तथाचैकत्वस्यान्यनवगम इति भावः ॥ छाया ॥

८ सिद्धान्तं द्रवयितुं शङ्कते—नचाङ्गेति ॥ तस्य प्रथमावयवत्वार्थः
॥ छाया ॥

९ नामधात्विति । तेपातुपदेशाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

१० एवं विवरणाद्युक्त्युक्तिमुक्त्वा स्वयुक्तिं भेदेनाह—खट्वादेति ॥
भाष्येति । ‘आतोऽनापः’ इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ ननु सिद्धान्तेत्यादिग्रहणार्थक्यमत आह—सिद्धान्ते स्थितिः ।
समूहे संयोगसंज्ञायां स्थित्यर्थः ॥ दित्यादीति । दित्यादेवेत्ववारणायेत्यर्थः
॥ छाया ॥

त्यर्थः । संयोगयोरिति द्विवचननिर्देशः स्कोद्विखात्तत्समीपयोरपि हलोद्विखात्कृतः । तेनोयमर्थः—अलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोलोप इति । न चैवं सति शक्ता वस्तुतस्तत्र लोपः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आदी इति । यद्यपि मुख्यादित्वमुभयो-
र्व्याहृतं, तथाप्येक आदिशब्दो गौण इति भावः ॥ पूर्ववद्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थः । उभयत्रापि द्विवचनो-
पादानादत आह—पृथीति । एवं च श्लोकेऽपि संयोगादिविशेषण-
मर्थवद्भवतीति भावः ॥ आदिशब्दश्च ना(ब)वयववाची असंभवादि-
त्याह—समीप इति । श्लोकादिविशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेऽपि सौत्रत्वादिति । न च शक्तेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीप-
त्वेन दोषस्तदवस्यः । आदिग्रहणसामर्थ्याद् व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः ॥

(चतुर्थदूषणोद्धारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह च निर्यातो निर्वात इति
“संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” इति निष्ठानत्वं
प्रसज्येतेति ॥ नैवं विज्ञायते—संयोग आदिर्द्यस्य
सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ॥

कथं तर्हि ? ॥

संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयो-
गादेरिति ।

(प्रदीपः) संयोगादेरात इति । अत्रापि संयोगादात
इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्भातोर्नत्वमिति सिद्धे
आदिग्रहणं द्विलसंख्याश्रयणार्थम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कथं कृत्वेति । संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्सं-

१ तत्समीपयोरिति । ततश्च नोपसर्जनद्वित्वप्रतिपादनपरं भाष्यमिति
भावः ॥ छाया ॥

२ ननु श्लीलस्य संयोगादिविशेषणत्वे पृथीसमासस्य कर्मधारयाद्विरो-
धोऽत आह—तेनेति ॥ यद्यप्युपसर्जनं संयोगस्तथापि संयोगादिग्रहणसा-
मर्थ्यात्संयोगो श्लीलत्वेन विशेष्यते । एवं पदान्त इत्यनेनापि । अन्यथा
तत्राप्यादिग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः ॥ छाया ॥

३ उभयत्रापीति । हेयोपादेययोरित्यर्थः ॥

४ पृथीतीति । न च लाघवात्कर्मधारय इत्युक्तम्, लक्ष्याशुरोधेन
दुर्बलस्याप्यङ्गीकारादिति भावः ॥ छाया ॥

५ श्लोकेऽपीति । अपिना पदान्तांशसमुच्चयः ॥ छाया ॥

६ ननु विशेषणानामिति निषेधात्कथं वृत्तिरत आह—श्लोकादीति ।
आदिना पदान्तपरिग्रहः ॥ छाया ॥

७ सिद्धान्ती पृच्छति—कथमिति ॥

८ एवमभ्युपेय प्रत्येकं संयोगसंज्ञां दोषपरिहारेण सहग्रहणस्याफलत्वं
प्रतिपादितम् ॥ इदानीं तदसंभवादेव तदफलत्वमिति आह—वस्तुत इति ॥
॥ छाया ॥

९ अथेत्यादि [वक्ष्यमाण] भाष्याशयमाह—एवंचेति ॥ छाया ॥

१० अस्य दूष्यत्वेनापुक्तत्वात्साधकान्तरमथेत्यादिवक्ष्यमाणभाष्याभिमतं-

युज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात्स-
हग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वस्तुतस्तु प्रत्येकं संज्ञेति पक्षो वाच्यवृत्त्या सू-
त्रान्न लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुं गूढाशयः पृच्छति—भाष्ये कथं
कृत्वेति । तमेवालाभं व्याचष्टे—संयोगेति । एवंचान्वर्थसंज्ञा-
विरोधात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायो नात्राश्रयितुं शक्यत इति
व्यर्थं सहेतीति भावः ॥ किं^१ श्रुतमानन्तर्यं प्रत्येकसंज्ञावादिनो-
पलक्षणमाश्रयितव्यम् । विशेषणत्वमेवोचितं, तत्त्वे संभवति उप-
लक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात् । किं^२ चैतन्तग्रहणसामर्थ्याद्विवचनान्तेनैव
विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनालाभः । बहुवचनान्तेनापि संभवादित्याहुः ॥
वस्तुतोऽन्वर्थसंज्ञा चिन्त्या, तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ
संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतिव्युत्पन्नत्वेन
तद्वतिरिक्ततद्वटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्ठापतेः ।
तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव ज्यायः ॥ अतः^३ एव
भगवता गर्गदण्डनन्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं, न तु
महासंज्ञेत्यलम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा’ इति । तद्यथा
वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥

(समाधानवाधकप्रतिबन्दीसिद्धान्तिभाष्यम्)

ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—‘समुदाये वाक्य-
परिसमाप्तिः’ इति । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्ड्य-
न्ताम् । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति ।
न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ॥

(सहग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

संयुतेतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते,

माह—किंचेति ॥ मेवोचितमिति । मेव सूचितमित्यर्थः ॥ छाया ॥

११ परिहारासंगतिमप्याह—किंचाद्यन्तेति ॥ बाह्विति । तथा च
पक्षिकवक्ष्यमाणदोषापत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

१२ आहुरित्यस्यैव प्रकटयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

१३ उक्तार्थं द्रष्टयति—अत एवेति । किं चानन्तरा इति विशेषणवला-
त्तदप्रसङ्ग इति तद्वर्थम् । इदमेवाथेत्यादिभाष्याभिमतं यदि तदास्तु तथैव ।
सर्वथा महासंज्ञाशुक्तत्वाभिमता । अन्यथा सर्वनामादिसंज्ञास्विवात्रापि
तथोच्येतैवेति भावः । यद्य—बहुवचननिर्देशादल्ल इत्येकशेषावगतसाहित्यस्य
विवक्षितत्वात्समुदायस्य संज्ञेति कृष्णः । तत्र, तथासति द्वयोस्तदभावापत्तेः ।
बहूनामेकत्र सख एवापत्तेरिति दिक् । तदाह अलमिति ॥ छाया ॥

१४ आक्षेपा स्त्राभिमताक्षेपसाधकन्यायं दर्शयति—प्रत्येकमिति ॥

१५ सिद्धान्ती प्रतिदृष्टान्तमाह—ननुचेति ॥

१६ सिद्धान्ती प्रतिदृष्टान्तेनाक्षेपमुद्वेष्टान्ते प्रतिबन्धा दूषिते निर्णेतुकाम
आह—सत्येतस्मिन्निति । सत्येऽपि तस्मिन् ब्राह्मणमोजनदृष्टान्ते स्पष्टार्थ
वृद्धिसंज्ञायां प्रत्येकमित्युच्यते इत्याद्यर्थः । वार्तिककृतेति शेषः । इहा-
पीति । तर्हीति शेषः । सत्यपि एतस्मिन् गर्गदण्डनन्याये इत्यनुकृष्यते ।
तत्तत्राश्रयप्रवृत्तिसूचनाय स्पष्टार्थमिति भावः ॥ कर्तव्यमिति । वार्तिक-
कृतेति भावः ॥ छाया ॥

इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यत्र बहुनामानन्तर्यं, किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति, आहोस्विदविशेषेण ॥

(प्रदीपः) आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहुनामेवेत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विवचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव । हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात् ॥

(उद्धृतः) नन्वविशेषेणेत्यस्य द्वयोर्बहुनां चेति नार्थः । अस्माविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । मस्जौ दोपदानासङ्गतेश्चात आह—द्वयोरित्येति । अत एव भाष्ये—समुदाये संयोगादिलोप इति वक्ष्यति ॥ तत्र युक्तिमाह—यथेति ॥ हल इति जातविति । वस्तुतो हलौ च हलश्चेत्येकशेषः । स्वरितादिति सूत्रेऽनुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(१३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समुदाये संयोगादिलोपो

मस्जेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । मङ्गा मङ्कुम् ॥

इह च निर्गल्यात् निर्गल्यात् निर्मल्यात् निर्मल्यादिति, “वान्यस्य संयोगादेः” इत्येत्वं न प्राप्नोति ॥

इह च संस्वरिषीष्टेति, “ऋतश्च संयोगादेः” इतीद् न प्राप्नोति ॥

१ अथेति । यथा ब्राह्मणभोजनन्यायस्य प्रसिद्धतरत्वमाश्रित्य प्रत्येकमिति नोच्यते गुणवृद्धिसंज्ञायां सूत्रकृता, तथैव गर्गदण्डनन्यायस्यापि प्रसिद्धतरत्वात्सहग्रहणेनापि सूत्रकृन्मते नार्थ इति भावः ॥ छाया ॥

२ इदानीं संयोगस्य लोके यत्किञ्चित्प्रतियोग्यतुयोगिकत्वेन प्रसिद्धत्वात्संज्ञास्वारस्येन वर्णव्यवधानानाश्रयणस्वारस्येन च द्वयोरेव समुदायस्य संज्ञेति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—अथेति ॥ द्वयोर्द्वयोरित्यत्रावधारणं ज्ञेयम् ॥ छाया ॥

३ अयं पक्षो बहुना संनिधावेवेत्याशयेनाह—यदास्थिति ॥ हल इति । वर्णग्रहणे जातिग्रहणादिति भावः ॥ छाया ॥

४ नन्विदमेवाग्रे विशदीक्रियतेऽत आह—मस्जाविति । तथापि द्वयोस्तत्त्वेन सिद्धे स न सिध्यतीत्यस्यासंगतेरित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ तत्र द्वितीयपक्षे ॥ यथेतीति । पूर्वपक्षादेव न शङ्कावसरः सिद्धान्ते दृश्यत्वात् ॥ छाया ॥

६ वस्तुत इति । यद्यपि तत्रैकवचनान्तमप्युक्तम् । तथाप्यनन्तरा इति विशेषणान्तदसंभवादाह—हलौ चेति ॥ छाया ॥

इह च संस्वर्यते इति, “गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः” इति गुणो न प्राप्नोति ॥

इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति, “संयोगान्तस्य लोपः” इति लोपो न प्राप्नोति ॥

इह च निर्गलानो निर्मलान इति, “संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) मङ्केति । मस्जिनशोर्झलीति जुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा, न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः ॥ निर्गल्यादिति । यः संयोगो नासावङ्गादिः, यश्चाङ्गादिर्गङ्गारलकारसमुदायो नासौ संयोगः ॥

(उद्धृतः) [भाष्ये “पूर्वं धातुरूपसर्गेण” इत्याश्रित्य कञ्चित्, कञ्चित् वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेण दोषोपन्यासः ॥]

(प्रथमपक्षान्भ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—द्वयोर्द्वयोः संयोगैः ॥

(१३४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्-
द्विवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्वयोर्हलोः संयोगैः इति चेद्द्विवचनं न सिद्ध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन् इन्दित्रीयिषति । “न न्द्राः संयोगादयः” इति द्विवचनं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इन्दित्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च, तत्र दंकारस्य संयोगादिलाद् द्विवचननिषेधप्रसङ्गः ॥

(१३५ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वाज्विधेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

७ शेषपूरणेन वार्तिकं व्याचष्टे—समुदाय इति ॥ तत्रैव संज्ञाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ अत्र दोषाभावस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चल्यकक्ष्यं दोषत्रयमाह—इह चेति ॥ छाया ॥

९ यः संयोग इति । रगलसमुदाय इति भावः ॥ छाया ॥

१० ननु पूर्व धातुः साधनेनेति सिद्धान्तपक्षे नेदं दोषचतुष्टयम्, तथा पदसंस्कारपक्षे गोमानित्यत्रापि न दोषोऽत आह—भाष्ये पूर्वं धातुरिति । कञ्चित् स्थलचतुष्टये । कञ्चित् गोमान् करोतीत्यत्र । तथा चैवमप्यरुचिस्तत्र बोध्या ॥ छाया ॥

११ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठो यद्यपि Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि “यथेति” इत्युत्तरमुपलभ्यते तथाप्यस्याभिधायानुरोधात्संदर्भात्तुरोधाद्यथास्थानं स्थापित इति बोध्यम् ॥ दाहिमथाः ॥

१२ संयोग इति । संयोगसंज्ञेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ न प्राप्नोतीति । दंकारसहितस्येति भावः ॥ छाया ॥

किं कारणम् ? ।

अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते ।
अजादेरिति वर्तते ॥

(प्रदीपः) न वाज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेध-
विधिः । अजादेरिति कर्मधारयः । तेनाच आदेः परेऽन-
न्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते । इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यव-
हितत्वाद् द्विरुच्यत एव ॥

(उद्ध्योतः) परेऽनन्तरा इति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यो-
पस्थितेरिति भावः । चन्द्रीयतेः सनोऽभिधाने यथेष्टं नामधातु-
ष्विति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकारसहितस्यैव । आद्यवयवाचः
परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा, अथापि द्वयो-
र्द्वयोः, किं गतमेतदियता सूत्रेण । आहोस्विदन्य-
तरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

गतमित्याह ॥

कथम् ? ॥

यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा, तदैवं विग्रहः
करिष्यते—‘अविद्यमानमन्तरमेवाम्’ इति ॥

(प्रदीपः) अविद्यमानमिति । बहूनां चाविवरत्वे समु-
दायद्विवर्चनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा, न द्वयोर्द्वयोः ॥

(उद्ध्योतः) बहूनां चाविवरत्वे इति । बहूनां चानन्तरत्वे
इति कश्चित्पाठः ॥ नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमयोः संयोगसंज्ञा
स्यात्तयोर्मध्ये वर्णशून्यच्छिद्राभावादिति चेन्न । वर्णशून्यकालव्यावा-
यमात्रवारणे फलाभावात्सामर्थ्येन वर्णकालव्यावायोऽपि व्यावर्त्यत

इत्यदोषः ॥ द्विवर्चनवदिति । ऐवामिति बहुवचनादिति न भ्रमि-
तव्यम् । तस्य सूत्रे हल इतिवत्सत्त्वात् । अन्तराशब्देन विग्रहेऽपि
तत्सत्त्वाच्च । अन्यथा द्वयोर्न स्यात् । किं त्वन्तराशब्देन विग्रहाद्बहूनां
समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भावः ॥

(समाधानशेषभाष्यम्)

यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा, तदैवं विग्रहः करि-
ष्यते—‘अविद्यमाना अन्तरैषाम्’ इति द्वयोश्चैवा-
न्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा ॥

(प्रदीपः) अविद्यमाना इति । मध्ये य आधेयः स
द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावग-
तिहेतुत्वाद्वहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः ॥ द्वयो-
श्चैवान्तरेति । अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया कस्मा-
दत्र न भवति । उच्यते—यदा मध्यापेक्षया नियतावधि-
रूपत्वं विवक्ष्यते ‘त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः’ अग्री अ-
न्तरा धवखदिरावन्तरेति, तदा द्वितीया ॥ यदा तु नियताव-
धित्वं न विवक्ष्यतेऽपि तु संबन्धमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति ।
तदा हि न ज्ञायते—किं तयोरेवावधित्वमुतान्यसहितयोरित्य-
वधिनियमाभावाद् द्वितीयाया युक्तग्रहणान्नियतावधिविवक्षावि-
षयाया अभावः ॥

(उद्ध्योतः) संसर्गविप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति—द्वयोश्चै-
वेति । विधेयं इत्यन्तं दृष्टान्तार्थम् । अवत्साधेनुरित्यादौ
विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः । अन्तरा विद्यत इति न विद्यत
इति वा यत्तद् द्वयोरेवेत्यर्थः ॥ नियतावधिरूपतेति । अवधित्वं
हि अन्यासहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति, । अन्यसाहित्ये तु न
तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिः, अवधित्वविवक्षायामेव च द्विती-
येति भावः ॥ यैस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षा शब्दे-
नेति तात्पर्यम् । नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्वैशिष्ट्येन यावधिरूपता

८ द्वयोर्द्वयोरिति । सावधारणम् ॥ छाया ॥

९ प्रकृताद्येनाह—यदा मध्येति । तद्रूपाधिकरणेत्यर्थः ॥ ननु
मध्ये इत्यस्यावधिमन्त्रावकत्वस्य पूर्वादिवदभावेन तस्य न तदाकाङ्क्षा । नहि
मध्ये तिष्ठतीत्यादौ तथा दृश्यते किंतु निरूपकाकाङ्क्षैव कयोरिति दृश्यतेऽत
आह—विवक्ष्यत इति । निरूपकयोरिति भावः ॥ छाया ॥

१० विद्यत इत्यन्तस्य प्रकृतानुपयोगादाह—विद्यत इत्यन्तमिति । एतेन
प्रथमवाक्यवद् इवार्थे द्वितीयोऽप्यर्थ इति सूचितम् ॥ छाया ॥

११ प्रतिज्ञातार्थं प्रकटयन् चस्य यदित्यर्थकत्वेन समुदितवाक्यार्थं मध्य
इत्यादिकैवदसूचितयोजनाक्रममाह—अन्तरा इति । अत्र वाक्यवत्संज्ञे-
गोभयार्थः । तथा च यथा अन्तरा विद्यते इति यत् तद्वयोरेव, एवं ‘न’
इत्यपि द्वयोरेवेत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१२ द्वयोरिति पट्टीद्विवर्चननिर्देशाद् यानिति द्वितीयावबुवचननिर्देशाच्च
लब्धवक्ष्यमाणार्थसूचकं नियतपदम् । तदर्थं प्रतिपादयितुमस्याशयमाह—
अवधीति ॥ हि यतः । तयोर्निरूपकयोः ॥ छाया ॥

१३ ननु विवक्षाऽन्यस्यान्यरूपेणापि स्थाल्या पच्यत इत्यादौ दृष्टाऽत
आह—यस्य चेति ॥ छाया ॥

१४ नन्वेवमपि मूलतः कथमुक्त्यर्थलाभोऽत आह—नियतत्वमिति ॥
तत्र स भावप्रधानः । लक्षणे च प्रकृत्यादित्वावृत्तीया सुप्सुपेति समास इति
भावः ॥ छाया ॥

१ अज्विधेरित्यस्यार्थान्तरनिरासाय समासमर्थं चाह—अजाश्रय
इति ॥ छाया ॥

२ एवमाद्यं पक्षं संदृष्य द्वितीयं सनर्थं सूत्रे बहुवचनोक्तेरक्षरमर्या-
दया सूत्रतस्तस्यालाम एवेति मूलाशुद्धिदोषनिरासद्वारां तं युक्तपक्षं सिद्धान्त-
यितुं शङ्कते—अथेति ॥ गतं स्यादिति शेषः ॥ भूयो विपुलम् । द्वि-
धोऽप्यर्थो यथाश्रुतसूत्रादेव लभ्यते उक्तैकः । तथापरः क्रियमाणपदान्तरयुक्ता-
दिति भावः ॥ छाया ॥

३ प्रागुक्तविग्रहद्वयवशादेव द्वयमपि तत एवावगतमित्याह—गतमिति ।
तत्प्रतिपादयति—यदेत्यादिना । अवधारणमुपयन्नापि ज्ञेयम् ॥ छाया ॥

४ वर्णंति । विशेषणाभावप्रयुक्तविशेषणा(शिष्टा)भावादिति भावः ॥
वर्णंति । यत इत्यादिः ॥ छाया ॥

५ यत्तु—अविद्यमानमिति । बहूनां द्वयोर्द्वयोश्चाव्यवधानस्याविशेषेण हल
इति बहुवचननिर्देशेन बहूनामेवेति भावः । कैयटोक्तं तु न युक्तम् । तद्वदत्रा-
वयवाननुग्रहेण तयोर्वैयर्थ्यादिति रत्नकृत् । तत्र, पूर्वपक्षयुक्तत्वेन प्राग्वदत्रापि
वैयर्थ्याङ्गानात् । तदेतद्वनयस्तदुक्तार्थं स्पष्टयति—एवामिति ॥ छाया ॥

६ विपक्षे वाचकमाह—अन्यथेति तत्प्राङ्गीकार इत्यर्थः । द्वयोरिति
यत्र द्वयेव तथेति भावः ॥ छाया ॥

७ अन्तराशब्दस्यार्थमाह—मध्ये इति । तदाक्षितमाह—य आधेय
इति ॥ वर्ण इत्यर्थः ॥ अत एव कश्चिदिति वक्ष्यति भाष्ये ॥ छाया ॥

सा विवक्षिता यदा भवतीत्यक्षरार्थः । अन्यथा अवधित्वविवक्षायां द्वितीया, तत्त्वाविवक्षायां पृथीत्यर्थस्यैव शब्दतो लामेन नियतेति कथनमधिकं स्यादिति बोध्यम् ॥ युक्तग्रहणादिति । न च तदभावेऽन्तरान्तरेणशब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः । तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात् । न च प्रथमाबाधनेन सपूर्वायाः प्रथमाया इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् । व्यवस्थितविभापया तस्य सुपरिहरत्वात् । तस्माद्युक्तग्रहणं संवन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा । तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एवं च संवन्धमात्रविवक्षायां पृथगेवेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानत्र षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति, एतेषामन्येन व्यवचयेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) यान् हीति । एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यम्, बहुलस्याविवक्षणाद् । अन्यथा शिक्षेत्यादौ द्वयोर्न स्यात् । तस्माद्योऽसावन्तरा स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तत्रोच्यते—यदा द्वयोर्द्वयोरन्तरा न भवति तदा बहवोऽनन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयोऽङ्ग भवति तदा मा भूत् । तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया समुदायद्विवचनवदित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु भाष्ये द्वयोरिति पृथीद्विवचननिर्दिष्टस्य द्वित्वाद्—यान् हि—इति बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते द्वयोरित्यनेन न केवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ । तथा सति तयोरेवावधित्वे द्वितीयापत्तिः । किं त्वन्यसहितावपि । अत एव पृथी ।

१ तयोरिति । अटावन्तसाहचर्याद्व्यवस्थितत्वात्तृतीयान्तसाहचर्यात्तृतीयान्तस्याग्रहणम् । अत एव 'किमन्योरन्तरेण ज्ञातेन' इति सिद्धम् । अन्तरेण विशेषेण । यद्वा—अन्तराशब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्थानभिधानादन्तरा इत्यानुपूर्वकिमव्ययमेव प्रयोगेण दृश्यते इति तत्साहचर्यादन्तरेणेत्यव्ययमेव । तदुक्तं भाष्ये—अन्तराशब्दोयमदृष्टापचारो निपात एवेतीति भावः ॥ तथा च अवचननिवृत्त्यर्थं न तदिति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

२ स्वर्थमिति ॥ युक्तग्रहणमिति भावः ॥ छाया ॥

३ तस्य सूत्रस्य । वस्तुतस्तु तृतीयोच्चारणकरणात्पूर्वोत्तरसाहचर्येण तस्य प्रथमाबाधकत्वं दुर्वचम् । तस्या अन्तरङ्गत्वाच्च । अव्ययपाठात्कल्पमानविभक्तैर्वाङ्गीकारे पाठवैयर्थ्यापत्तेस्तच्छ्रवणस्यैव सर्वत्रापत्तेश्च । किं च तत्र प्रथमापदोद्देशेन पूर्वसाहचर्येण च सार्थकविभक्तैरेव ग्रहणमिति तस्य प्रवृत्तिरेव नेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ उपसंहरति—तस्मादिति ॥ द्वितीयसंग्रहस्य कैयटोक्तिरुपलक्षणमित्याह—प्रतीति ॥ छाया ॥

५ अथ प्रागुक्तत्वेनैवावगतनिष्फलत्वाकां तृतीयकोटिं प्रसङ्गाद्बुद्धाशयेन खण्डयितुं बहूनां समवाये बहूनामेव द्वयोः समवाये द्वयोरेवेति सिद्धान्तयितुं च शङ्कते—एवमपीति ॥ संगर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिर्हेतुत्वेऽपीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह—यान्हीति ॥ हि यतः । व्यवचये इति सत्सप्तम्यन्तम् ॥ छाया ॥

६ अत्र केचिद्वाचकते—यानिति भाष्यं न द्वयोरितिषष्ठ्यभिप्रायं तत्र द्वित्वात् किं तु 'अविद्यमाना अन्तरा एषाम्' इत्यभिप्रायकम् । सूत्रे च हल

एवं च त्रयाणां समवधाने द्वयोः समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयोः समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवर्तिहलां बहुत्वात्तदुपपत्तिः । अनन्तरा इत्यनेन च न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्णौ तौ, यौ च समुदायावन्तरा न विद्यते तौ च गुह्यन्ते एकशेषादिति न दोषः । तत्सर्वमभिप्रेत्याह—यदा द्वयोर्द्वयोरिति । व्यवयवकसमुदाययोरित्यर्थः । यान् वर्णान् द्वयोः समुदाययोरित्यर्थकपष्ठ्या प्रतिनिर्दिशतीति भाष्यार्थ इति भावः ॥ अनन्तरा इत्यस्यात्र पक्षे व्यावर्त्य दर्शयन् पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह—यदा हि बहूनामिति । न च स्रष्टेत्यादौ रेफपकारयोर्वर्णयोरन्तरा कस्यचित्सत्त्वेऽपि सरो रषौ चेति समुदायो तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं स्यादिति वाच्यम् । वर्णयोरन्तरा विद्यमानत्वेनान्तरत्वाभावात् । सर्वविधानन्तरत्वस्यैव निमित्तत्वादित्याहुः ॥

(समुदायसंज्ञाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा ॥

(समुदायसंज्ञादूषणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं—समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः इति ॥

(समुदायसंज्ञादूषणनिराकरणसिद्धान्तभाष्यम्)

नैव दोषः । वक्ष्यत्येतत्—“अन्यात्पूर्वो मस्जे-मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्” इति ।

(प्रदीपः) अन्यात्पूर्वं इति । तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्यादचः परे नुमि सत्यनुपधालान्मम इत्यत्र नलोपो न स्यात् । कृतेऽपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधालमेव नकारस्य ॥

(उद्घोतः) अनुषङ्गो नकारः । तल्लोपोऽनिदितामित्यनेन ॥

इति बहुत्वं विवक्षितम्—इति । तत् खण्डयति—एषामिति ॥ बहुत्वस्येति । तथा बहुत्वस्यैवाविवक्षणादित्यर्थः ॥ किं तु वस्तुत इत्युक्तीतिरेव विवक्षितेति भावः ॥ अन्यथा तथैवाङ्गीकारे । तथा च तत्प्रयुक्तगुरुत्वप्रयुक्तप्रत्ययो न स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

७ ननु तर्हि किमभिप्रायकं भाष्यमत आह—तस्मादिति । द्वयोरिति भाष्यमर्थतोऽनुक्तमनुवदति—योसाविति ॥ छाया ॥

८ बहुवचनेति । बहुवचनान्तेन प्रतिनिर्देश इत्यर्थः । प्रकृते इति । यत इत्यादिः । तदुपपत्तिरित्यत्रान्वयः ॥ केवलौ तावेव ॥ अपिना केवलपरामर्शः ॥ त्रयाणामिति । तन्निर्देशे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ हल इतिवदनन्तरा इत्यत्राप्येकशेष इत्याह—अनन्तरा इति । उक्तरीत्या युक्तिश्च तथा लामादिति भावः ॥ छाया ॥

१० यौ वर्णाविति । केवलधित्वार्थः । अवधित्वविवक्षया द्वितीया । एवमग्रेऽपि ॥ छाया ॥

११ एवं सति भाष्याक्षरार्थमाह—यानिति ॥ छाया ॥

१२ व्यावर्त्यम् । एतेषामिति भाष्येणैवोक्तम् ॥ छाया ॥

१३ बहूनां संगिधाने तथैव लामे तमेव ङीकरोति सिद्धान्ती—अस्तु तर्हि समुदाये इति ॥ तथैवेत्यर्थः ॥ दोषाणां सुपरिहरत्वादिति भावः ॥

१४ समुदायपक्षे दत्तं दूषणं स्मारयति तदर्थः—ननुचोक्तमिति ॥

१५ [सिद्धान्ती स्मारितं दूषणं परिहरति—नैव इति] । वक्ष्यत्येतदिति । यत इत्यादिः । मिदचोन्त्यात्पर इति सूत्रे वार्तिककृदिति शेषः ॥ छाया ॥

(समुदायसंज्ञादूषणनिराकरणैकदेशिभाष्यम्)

अथवाऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते—द्वयोरपि, बहूनामपि । तत्र द्वयोर्या संयोगसंज्ञा, तदाश्रयो लोपो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । बहुष्वन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्यमिदानीमविशेषः । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया विरोधाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहासिद्ध्या द्विवचनेन वैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) बहूनामपीति । न्यायतः सूत्रात्सम्भवमात्रेणेदमुक्तम् । न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति । ध्वनितं चेदमङ्गेन संयोगादिमिति ग्रन्थेन भाष्ये ॥ ननु द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षोत्थानमत आह—कार्येति । द्विवचनं हि श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थम् । एकस्याचो बहव्यवत्वं युगपद्विरुद्धं च । एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहश्चेति वैषम्यम् ॥

(समुदायसंज्ञापक्षोक्तदूषणान्तरनिराकरणसिद्धान्तिभाष्यम्)

यदप्युच्यते—‘इह च निर्गल्यात् निर्गल्यात् निर्मल्यात् निर्मल्यादिति “वान्यस्य संयोगादेः” इत्येतत् न प्राप्नोति’ इति ॥ अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः—अङ्गस्य संयोगादेरिति ॥ एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् ॥

यदप्युच्यते—इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति “संयोगान्तस्य लोपः” इति लोपो न प्राप्नोति’ इति ॥ पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः—पदस्य संयोगान्तस्येति ॥

यदप्युच्यते—‘इह च निर्गलानो निर्मलान इति “संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” इति निष्ठान्तत्वं

न प्राप्नोति’ इति ॥ धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः—धातोः संयोगादेरिति ॥

(प्रदीपः) बहूनां संनिधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्तेर्दोषोऽन्यात्पूर्वं इति परिहृतः । शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह—यदप्युच्यते इति । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति—मस्तेरन्यात्पूर्वं इत्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम् ॥ निर्गल्यादित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्गपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदाये कार्यभावे चावयवानां स्वकार्यारम्भाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्तत इति भाष्यार्थः ॥ व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम् ।

(उद्घोतः) ननु पक्षान्तरेण व्यवधानादासत्यभाव इत्यत आह—पाठेति । शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणत्वात्तदीयः क्रम आर्थक्रमविरोधे दुर्बल इति भावः ॥ अङ्गपदधात्ववयेति । संयोगादेरित्यादावाश्रितशब्दयोरवयववाचितयेति भावः ॥ अयमाशयः—अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्जनत्रयाभावात् त्रयाणां फलभावात्संज्ञाऽप्राप्तौ कथं द्वयोर्न स्यादिति ॥ यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेऽपि अङ्गाधवयवस्यैव संयोगस्याश्रयणं नान्यस्येति अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्याम इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छेत्सामोऽङ्गाधवयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाश्रयणमित्यर्थ इति न दोषः । एवं च बहूनामपीत्याश्रयणे फलभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लिष्टकल्पनया तादृशसंयोगानयनं तु नानभिधानादित्याशयः ॥ अदादिषु षस स्वप्ने इत्येव पाठो न तु षस सस्ति स्वप्न इति एतद्भाष्यप्रामाण्याज्ज्ञित्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् ॥ व्याख्यानान्तरमिति । पाठक्रमावाधायैवं व्याचक्षते—न प्राप्नोतीतीत्यत्रेतिशब्दो यस्मादर्थ उत्तरान्वयी यस्मादङ्गेन संयोगादिविशेष्यतेऽङ्गावयवः संयोगो गृह्यते इत्यर्थः । एवं च बहूनामेव

१ अथैकदेशी प्रागुक्तां कोटिं संभवाद्वातिकाकरणजलाववाद्वाह—अथवेति ॥ छाया ॥

२ तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ लोप इति । संयोगादिलोप इत्यर्थः ॥ छाया ॥ तथाच तद्वार्तिकं न करणीयमिति भावः । अनुपङ्गलोपार्थभावद्वयमिति त्वेकदेशित्वात् जानाति ॥ दाधिमथाः ॥

३ बहुष्वेति । तथाच द्वयोरेव बहूनामेवेति विशेषाश्रयणं नेति भाष्यार्थो बोध्यः । विनिगमकाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

४ कार्यार्थत्वादित्यनेन—बहुषु यदि न तत्कार्यं, द्वयोस्तु भवति तदा तयोः संज्ञेति द्वयोरपि भवतीत्युक्तम् ॥ छाया ॥

५ विरोधाभावादित्यनेन—यथैको बहूनां नावयवो विरोधात्, नैवमिह—इति सूचितम् ॥ एकयेत्यादिना यथा समुदाये द्विकेऽवयवा अपि तदन्तर्भातितया तथा भवन्ति नैवमत्र तथा तत्कार्यसिद्धिरिति सूचितम् ॥ छाया ॥

६ ननु विनिगमकस्य सत्त्वेन कथं तदभाव इत्याशङ्कते—नन्विति ॥ छाया ॥

७ न प्राप्नोतीति । तदपि न, यत इति शेषः ॥ छाया ॥

८ भिन्नव द्वयोरपि कार्याभावश्चेत् स्यादेव सा नैवमत्रेत्यनुवादपूर्वमाह—समुदाय इति ॥ एवेन बहूनामेवेत्यस्य बहूनामपीत्यस्य व्याप्तिः ॥ छाया ॥

९ नन्विदमुक्तम्, अत्र पक्षे वार्तिकस्याभावेनादौ द्वयोः संयोगसंज्ञासत्त्वेऽपि संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वादित्याचः परे नुमि तदानीमनुपधात्वेन तल्लोपाप्राप्तिवद्भयोः संयोगसंज्ञया संयोगादिलोपे कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वेन तत्र लोपानापत्तेः । तदर्थं वार्तिकस्य तत्र कार्यं तत्सिद्धत्वापकस्य वाश्रयणे गौरवं स्फुटमेव । तस्मात्तत्र बहूनामित्येव पक्षो युक्तः । तस्य वार्तिकेन सिद्धेः । अत एवैकाज्द्विवचनन्यायावतारः । नचोक्तं वैषम्यम् । यत्रावयवे तथा कार्यसिद्धिस्तत्रावयवेऽपि सा प्रसन्नौ(१)तु वार्तिकेन तत्कार्यस्यान्यथासिद्धिरिति तदुपहितन्यायेन समुदायस्यैव सेति तत्र पक्षे प्रागुक्तशेषदोषपरिहाराय प्रवृत्तस्य यदपीत्यादिभाष्यस्य तेन संगतिमदर्शनाय प्रवृत्तं कैयटमवतारयति—नन्विति ॥ छाया ॥

१० शब्देति । तथाचैवमुक्त्या संदर्शयितव्यस्यानभिमतत्वसूचनं द्वारा तत्र पक्षे फलसत्त्वेन तत्र प्रवृत्तया तदुद्देश्यव्यवशानुद्धारेण तत्र तदुक्तीया वक्ष्यमाणरीत्या वा फलभावात् स पक्षोऽयुक्तः । किं त्वाद्य एवेति सूचितमित्यनुपदेव स्फुटीभविव्यति ॥ छाया ॥

११ ननु मस्तेर् तदस्तीत्यत आह—त्रयाणामिति ॥ द्वयोरेव संज्ञया कार्यसिद्धिरिति भावः ॥ संज्ञाऽप्राप्तादिति । नमः प्रक्षेपः ॥ कथमिति । फलसत्त्वादित्याद्यान्नाश्रयणमसंज्ञात् ॥ छाया ॥

संयोगत्वे यः संयोगो नासावज्ञावयवो यश्चाज्ञावयवो नासौ संयोग-
स्तसादेत्वं न प्राप्नोतीति यदपि—तदप्यसत् । यतोऽविशेषेण
संज्ञोच्यते इति शेष इति ॥ तत् छिद्यम् । शेषपूरणात् । ईतेः स्वर-
सतो वाक्यसमास्यर्थतायाः प्रतीयमानत्वाच्च । एवं तावत्सर्व-
माङ्गं परिहृतमित्यस्यास्वारस्याच्च ॥

(इति समुदायसंज्ञापक्षस्थापनम्)

(अथानन्तरशब्दार्थनिरूपणम्)

(१३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्वरानन्तर्हितवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति व-
क्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

व्यवहितानां मा भूत् । पचति पनसम् ॥

(प्रदीपः) पचति पनसमिति । हल इति वचनादचा
सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति । ततश्च
सलोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) हल इतीति । तद्धि असावित्यादौ स्कोरिति
सलोपवारणायावश्यकमिति भावः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

ननु चानन्तरा इत्युच्यते । तेन व्यवहितानां न
भविष्यति ॥

(१३६ आक्षेपसाधकवार्तिकस्य खण्डम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा—‘अ-

नन्तराविमौ ग्रामौ’ इत्युच्यते, तयोश्चैवान्तरा
नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

यदि तर्हि व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो भवति ।
आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(१३७ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति

चेदेकप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति ॥

किं च स्यात् यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा
स्याद् ? ।

इथेप उचोष, “इजादेश्च गुरुमतो नृच्छः” इत्याम्
प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) एकप्रतिषेधार्थमिति । अनन्तरा इत्यनेन
संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते । यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा ।
नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः ॥ एकप्रतिषेधस्य च
प्रयोजनम् इथेपेत्यादाविजादेरित्यामो निवृत्तिः । गुरुम-
द्वचनमियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

(उद्घोतः) नचेति । आनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति
भावः ॥ प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपादानादुपस्थितहल्वेव प्रति-
योगित्वेनाश्रीयत इति बोध्यम् ॥ भाष्ये उचोषेति प्रसङ्गोच्चारितम् ।
तस्य विकल्पितामृक्त्वात् । उचोषेति कवर्गद्वितीयान्तो वा पाठः ॥
इयायेति । इण् ल् इत्यस्यामवस्थायां व्यपदेशिवद्भावादजादित्व-
मस्ति, गुरुमत्त्वं तु न । न चेयङि कृते गुरुमदिजादित्वादाय
स्यादिति वाच्यम् । लिङ्धातुसंनियोगेन संपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य
तदिधातकत्वाभावादिति भावः ॥

१ यदपीति । उच्यत इति शेषः ॥ छाया ॥

२ ननु शेषपूर्णं सिद्धान्तेऽप्यत आह—इतेरिति ॥ ननु निपातानामने-
कार्थत्वाच्चायं दोषोऽत आह—एवमिति ॥ तेन तत्कृतस्त्वयैव परिहार
इति कथ्यते । तथा व्याख्याने तु सर्वथैव परिहारलाम इति तदसंगतिः
स्पष्टेति भावः ॥ छाया ॥

३ अथानन्तरा इत्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या साफल्यं हृदि निधाय (पूर्वपक्ष्या-
क्षेपवार्तिकम्) आह—स्वरेति ॥ छाया ॥

४ हल इति । अनन्तरा इत्यादिः । तस्य च तद्व्यवहारविषया इत्यर्थः ।
अत एवातुल्येभ्यो भाष्ये । बहुवचनादपि एकव्यञ्जितेति केचित् । वस्तु-
तस्तद्वदत्रैकशेषे एकवचनान्तस्याप्युल्लेखापत्त्या तस्यापि स्याद् बहुवचनस्य
संग्राहकत्वादिति तदावश्यकमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ तयोरेवेति । तयोस्तु प्राप्नोत्येवमर्थः ॥ छाया ॥

६ नन्वचा सह संयोगसंज्ञायामपि न दोष इति हल इति व्यर्थमेवात
आह—तद्धीति । चावित्यस्य संयोगत्व इति भावः ॥ छाया ॥

७ [शङ्कक] अन्य आह—ननु चेति ॥ छाया ॥

८ वार्तिककृतपरिहरति—दृष्टमिति ॥ छाया ॥

९ शङ्ककः पूर्वपक्षिण आक्षेपं निरस्यति—यदीति ॥ छाया ॥

१० पूर्वपक्षी स्वकीयाक्षेपसमर्थनाय शङ्ककोक्तिं समाधत्ते वार्तिकेन—
आनन्तर्येति । एकस्मेति । उक्तरीत्यैकशेषेणेति भावः ॥ छाया ॥

११ इष्टापत्तिं निराचष्टे—किंच स्यादिति ॥ चत्वार्षर्थे । व्युत्क्रमेणान्वयः ॥
प्रसज्येतेति । तथा च तन्निवृत्तिस्तस्य फलमिति भावः ॥ छाया ॥

१२ नन्वशब्दत्वात्कथं तेन तन्निषेधोऽत आह—अनन्तरा इति ॥ छाया ॥

१३ नन्वेवमप्यन्यनिरूपितमेव तद्दृष्टैकस्य कुतो नात आह—प्रकृते-
चेति । नन्वेकैकस्यैतत्संभवतीत्यनेकहलामवश्यं ग्रहणमिति नैकाकिनि तद्व्यव-
हार इति भावः ॥ छाया ॥

१४ तस्मेति । उपविदेत्यनेन ॥ छाया ॥

१५ एवं दण्ड्यादिभतेनोक्त्वा तदज्ञाननिरासाय सिद्धान्तमाह—उचोषे-
तीति ॥ छाया ॥

(१३८ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वाऽतज्जातीयव्यवायात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ।

अतज्जातीयस्य व्यवायात् । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—ऽतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति ? ॥

(उत्तरभाष्यम्)

एवं हि कंचित् कश्चित्पृच्छति—‘अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले’ इति । स आह—‘नानन्तरे, वृषलकुलमनयोरन्तरा’ इति ॥

(प्रदीपः) वृषलकुलमिति । यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयकमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते ॥

(उद्ध्योतः) कुलमत्र गृहम् ॥ ब्राह्मणकुलमपीति । तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः ॥ भाष्ये अनयोरन्तरेति पृष्ठशुपादानादन्यसहितयोरवधित्वसूचनात्तत्तद्रूपेणाग्रहणबोधनात् ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये ॥ भिन्नजातीयेति । तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति भाष्येणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं कचिदतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति, कचिन्न ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ॥

१ सिद्धान्ती अनन्तरा इत्यनेनेवानतिप्रसङ्गात्तत्र कार्यमित्याह—नवेति ॥ छाया ॥

२ वार्तिके कुद्योगपृष्ठया समास इत्याह—अतज्जातीयस्येति ॥ छाया ॥

३ ननु प्रागुक्तव्यवहारेणातज्जातीयस्य लोकेऽव्यवधायकत्वमेव दृष्टमिति कथमिदमित्याशयेनाह—कथमिति ॥ केन व्यवहारेणेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ तं व्यवहारेणैव दर्शयति—एवं हीति ॥ छाया ॥

५ तत्तद्रूपेणेति । विशेषणैवात्र प्रश्न इति सजातीयमपि व्यवधायकमिति भावः ॥ पादग्रहणेति । सामान्येनैवात्र प्रश्न इति विजातीयमेवोत्तरं युक्तमिति तदेवोक्तमिति तत्र भिन्नजातीयस्यैव व्यवधायकत्वं न सजातीयस्येति भावः ॥ छाया ॥

६ प्राग्वत्पूर्वपक्षी पृच्छति—किं पुनरिति ॥ वृषलकुलस्य व्यवधायकत्वम्, न नद्यादेरित्यत्र किं विनिगमकमिति भावः ॥ छाया ॥

७ सिद्धान्ती समाधत्ते—सर्वत्रैवेति । तज्जातीयकस्य तु व्यवधायकत्वं प्रागुक्तरीत्या फाक्त्वं विशेषप्रश्नोत्तरविषयकम् । अतएव—एतौ घटावनेन घटेन व्यवहृतावित्यादिव्यवहारेणोपपत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—अनन्तराविमौ ग्रामाविति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते, तद्यथा—ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते, तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते, तद्यथा—ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते, तद्यथा—ग्रामो लब्ध इति ॥ तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते—अनन्तराविमौ ग्रामाविति । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ॥ हलोनन्तराः ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) ग्रामशब्दोऽयमिति । केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति । प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनम् ॥ अन्ये तु एकशब्दत्वं तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः ॥ तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यः सारण्यके इति भाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् ॥ भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति भाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयम् ॥ तद्यः सारण्यक इति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामयोरुच्यते । ग्रामे नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः । शुचौ देशेऽध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् । ततश्च सीमन्यधीयत एव ॥ ७ ॥

(उद्ध्योतः) ग्रामशब्दोऽयमित्यस्य तद्यः सारण्यक इत्यस्य च विरोधायाह—केचिदिति । अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति तदाशयः । सामान्यं च ग्रामशब्दत्वादि ॥ अन्येत्विति । व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः ॥ तत्रचेति । निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः ॥ एकेति । समवायैकत्वनेयं रसो रूपवानि-

८ तमजानम् [नद्यादीनामतज्जातीयकानामपि व्यवधायकत्वं कुतो नेति] पृच्छति—कथमनेनेति ॥ छाया ॥

९ [सिद्धान्ती] स्वाशयमुदाटयति—ग्रामशब्दोऽयमिति ॥ छाया ॥

१० उपसंहरति—सर्वत्रैवेति । एवं च व्यवहिते तदप्रयोगेण तेनैवानतिप्रसङ्गे वार्तिकं न कार्यमिति भावः ॥ छाया ॥

११ नन्वेवं प्रत्यभिज्ञानस्य का गतिरत आह—प्रत्यभिज्ञेति ॥ ग्रामशब्दत्वाद्यभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाभिप्रायमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ शब्दत्वमिति । इच्छन्तीत्यस्यानुपपन्नः । अर्थभेदेऽपीति भावः ॥ तत्र च पक्षे । विकल्प इत्यत्रान्वयः ॥ छाया ॥

१३ तयोर्मध्ये विरोधं परिहरति—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः ॥ अनेकशक्तियोग आह—शक्तिभेदादिति ॥ छाया ॥

१४ चाविरोधेति । अन्यथोपक्रमे एकत्वस्य, उपसंहारे भेदस्य ग्रामशब्दस्य प्रतीतिर्विरोधः स्पष्ट एव ॥ छाया ॥

१५ आद्यस्याशयमाह—निरूपकेति ॥ अन्यायश्चेति न्यायविरोधस्तु न, अद्यादिवदगत्या तत्स्वीकारादिति भावः ॥ छाया ॥

त्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोधकालेऽन्यार्थबोधो वारणीयः । तदर्थसंबन्धेन शक्त्यग्रहात् । तत्तदर्थविशिष्टशक्तिमेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भावः ॥ तत्र यदेति । एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थमेदादुपचरितमेदाश्रयमिति बोध्यम् ॥ ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति तु मुख्यार्थमेव । अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां वर्तते इत्येकशब्दबोध्यत्वेनामेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः । तत्र वर्तनक्रियाऽस्ति क्रियायाः कर्त्री । शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यर्थः । वाटपरिक्षेपो नाम शालासमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं यत्परितः क्षिप्यते तदुच्यते ॥ सारण्यकससीमकवृत्तिस्तत्र न गृह्यते इत्याह—शुचाविति । सीमनीति च ॥ ७ ॥

(७ अनुनासिकसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ४ आ. ५ ॥)

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ १ । १ । ८ ॥

(मुखनासिकावचनशब्दार्थनिरूपणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं 'मुखनासिकावचनः' इति ? ॥

(प्रदीपः) मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम्, अवचनमिति नञ्-समासाश्रयणेऽर्थो न संगच्छते इति प्रश्नः—किमिदमिति ॥

(उद्द्योतः) मुखना० ॥ ८ ॥ प्राण्यङ्गत्वादिति । एतेन तरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तम् ॥ अर्थ इति । अभिमतोऽर्थ इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः ॥

१ प्रयोगवत् । प्रयोगो यथा वारणीयः ॥ वारणे हेतुमाह—तदर्थेति ॥ तथा चात्र पक्षे सर्वप्रतीतिः स्यादिति दोषो नेति भावः ॥ छाया ॥

२ नन्वेवमेकार्थत्वोच्छेदापत्तिरत आह—तत्तदिति ॥ अत्र पक्षे प्रत्यभिज्ञानं न जातिविषयकम्, व्यक्तिविषयकत्वे बाधकामावात् ॥ छाया ॥

३ न्यूनतां निराचष्टे—एकेति ॥ छाया ॥

४ यथेकशक्तियोग एकं शक्यतावच्छेदकं तर्ह्यर्थमेद इति व्याहृतम्, एकशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकार्थत्वनियमात् । अथ नाना शक्यतावच्छेदकं तर्ह्येकशक्तियोग इति व्याहृतम्, शक्यतावच्छेदकमेद शक्तिमेदावश्यमावात् । अन्यथा घटादिशब्दानामप्येकशक्तियोगे नानार्थता स्यादिति कृष्णः । तत्र, अर्थमेदेनोपचरितमेदाङ्गीकारेणादोषात् नानार्थत्वस्योक्तरीत्या स्वीकारेणानतिप्रसङ्गाच्चेति ध्वनयन्समेव पक्षं समर्थयते—अत्रेति । एषु वाक्येभ्यस्त्यर्थः ॥ छाया ॥

५ अनन्वयं परिहरति—तत्रेति । तयोर्मध्ये । सर्वत्रेति भावः ॥ छाया ॥

६ अर्थमेव सर्वत्राह—शालेति । आदिना वाटपरिक्षेपादिपरिग्रहः ॥ छाया ॥

७ पूर्वपक्षी पृच्छति—किमिदमिति ॥

८ रूपेति । एतेन दैर्घ्यमलाक्षणिकमिति शब्दानुपपत्तिरेव प्रश्नतात्पर्यम् । नार्थानुपपत्तिः, तस्याद्वन्द्वेऽयसत्त्वादिति सूचितम् ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथेवं मुखनासिकावचन इति प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

निपातनादीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं क्रियते । निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकावचन इति न भाव्यम् । अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव ॥

(उद्द्योतः) सौत्रत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह—प्रसङ्गेनेति ॥ अबाधकत्वेति । पक्षेतिर्विज्ञेनेनावधकत्वस्वीकर्तवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृदसंमतरूपापत्तेः । बाधकान्येव निपातनानीति सर्वादिपक्षे भाष्ये उक्तेः ॥

(समासान्तरभाष्यम्)

अर्थं वा—मुखनासिकावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमिदमावचनमिति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

ईषद्वचनमावचनमिति, किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम् ।

(प्रदीपः) ईषद्वचनमिति । भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन्पक्षे मुखनासिकावचन इत्यपि भवति । यो हीषदुच्यते स उच्यते एव । यथा ईषच्छुक्रोऽपि शुक्र एव ॥

(उद्द्योतः) अस्मिन् पक्ष इति । आङ्गहितस्येति शेषः । वस्तुत आद्यपक्षैकवाक्यतया आङ्गहितैर्तत्पदाभ्यां समासस्थानभिधानमेवेत्याहुः ॥ ननु भागस्य मुखानुच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनमुच्चारणकरणं यस्य वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकावचन इति प्रयोगस्तत्रासङ्गतोऽत आह—योहीति ॥

९ यथाकथंचिदर्थसंगतेराह—अभीति ॥ ताभ्यामुच्चार्यमाणस्यानुनासिकसंज्ञालक्षण इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० सिद्धान्ती समाधत्ते—मुखं चेति ॥ छाया ॥

११ पूर्वपक्षी आक्षिपति—यथेवमिति ॥

१२ प्रसङ्गेनेतीति । अस्य लौकिकत्वात्तथा दुर्ध्वमिति भावः ॥ छाया ॥

१३ नन्वेवं कथं पक्षान्तरोक्तिरत आह—पक्षेस्तीति । एवं चासंमतिप्रदर्शनाय परमतमुक्तम् । नत्वयं सिद्धान्त इति भावः ॥ छाया ॥

१४ अन्यथा तदुपपत्तौ निपातनकल्पनमयुक्तमित्यल्लरसादाह—अथवेति ॥ छाया ॥

१५ ईषद्वचनमित्युक्ताववशिष्टस्यावचनमेवेत्यनिरासायाह—किंचिदिति । भागरूपं मुखवचनं न भवतीत्यर्थः । एवं च करणे ह्युदा आह ईषदर्थत्वेन तयोरेकदेशं प्रत्येव व्यापारेण तदुभयमीपङ्गातः प्रकाशसाधनमस्येत्यर्थ इति भावः ॥ छाया ॥

१६ तैत्तत्पदाभ्यामिति । मुखनासिकावचनपदाभ्याम् । समासस्य बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥ एवेन तृतीयचतुर्थपक्षापुरोधेनास्यावस्थाश्रयणीयत्वं ध्वनयति ॥ छाया ॥

(समासान्तरभाष्यम्)

मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोयं
मुखनासिकावचनः ॥(प्रदीपः) मुखद्वितीयेति । मुखसहायेत्यर्थः । तत्र
नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते । मुखं च तन्नासिका
च मुखनासिका । सा वचनमस्येति ॥(उद्द्योतः) सहायेति । अन्युत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहाय-
वाचीत्यर्थः ॥ शाकपार्थिवादिवाहुत्तरपदलोपे शब्दानिलत्वाप-
त्तिरत आह—तत्रेति ॥ परं त्विदं त्रित्वं भाष्यकृतैवरीत्या तद-
प्रत्याख्यानम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोयं
मुखनासिकावचनः ॥(प्रदीपः) मुखोपसंहितेति । मुखस्य च नासिका-
याश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्य दर्शयति । तत्र
सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्सुभाष्यामन्तरालं व्यपदि-
श्यते । पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमित्ये-
तत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्कियते । पश्चात्स्त्रीत्वस्य
पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्वहिरङ्गत्वान्डीप्रत्ययो न भवति ।
यैदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासि-
कावचनीक इत्येव भवति ॥ अत्र चानेकदर्शनम् । अनुनासि-
कस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया, तत्र
नासिकावचनभागानुरागवशाद् मुखवचनोऽपि भागो नासिका-
वचन इव लक्ष्यते । यथा सैष्यन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागाद्
अकारोऽनुनासिक इव प्रतिभाति ॥ अत्र च प्रासादवासिन्यायो
नास्ति, भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणञ्च तु समग्रस्य ॥१ ननु संपूर्णस्य मुखादिवचनत्वस्य 'अकुह' इत्यादिभिरुक्तत्वेनाद्यपक्षस्य
उक्तत्वेऽपि द्वितीयपक्षस्यासंगतिरेवात आह—मुखद्वितीयेति ॥ छाया ॥२ नन्वत्र मुखं द्वितीयं यस्या इति समासे द्वितीयशब्दस्य पूरणप्रत्यय-
यान्तत्वे उभयवचनस्येत्यस्य कथं लामोऽत आह—मुखसहायेति ॥ छाया ॥३ अन्युत्पन्न इति । न तथा, किंतु 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्ड-
वम्' इति वदिति भावः ॥ छाया ॥

४ स्थानभेदेन पक्षान्तरमाह—मुखोपेति ॥ छाया ॥

५ स्थानभेदकृतमेव तृतीयपक्षतो भेदमाह—मुखस्यचेति । अन्तराल-
मिति । तत्रत्यं चर्मपुटकमित्यर्थः । अत एवाह—स्थानान्तरमिति ॥ छाया ॥६ नन्वेवं कथं मुखनासिकेत्युक्तिरत आह—तत्रेति । सूत्र इत्यर्थः ।
एवं चात्र पक्षे गौण्या वृत्त्या कर्मधारय एवेत्ययमपि पूर्वतो विशेष इति
भावः ॥ छाया ॥

७ वाक्यसंस्कारपक्ष आह—यदास्त्विति ॥ छाया ॥

८ नन्वेकप्रदर्शनं भाष्ये निष्कलमत आह—अत्र चेति ॥ अनुनासिक-
विषये इत्यर्थः ॥ तत्रादौ द्वितीयपक्षेणाह—अनुनेति । परो वेति । विनि-
गमनाविरहादिति भावः ॥ आग इति । अर्थादपर इति भावः ॥ तत्र
तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥९ तृतीयपक्षेणाह—अन्येषां त्विति । प्रथमतृतीयपक्षभाष्यामाह—यदा
सर्वं इति । अनेन वक्ष्यमाणभाष्यविरोधः परिहृतः ॥अन्येषां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवास्त्विति ।
अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः ॥ यदा सर्व एव वर्णो
मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्य-
कारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे । यथा भ्राष्ट्रेणोखया च पक्कः सूप
उभाभ्यां व्यपदिश्यते ॥(उद्द्योतः) मुखस्यचेति । उपशब्दसामर्थ्यादिति भावः ॥
यैद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेनावचनो मुखनासि-
कया वचन, इति वा तत्पुरुषोपि वक्तुं शक्यः तथापि कर्मणि तस्य
बाहुल्यकलम्यत्वात्करणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये ॥ तत्रान्य-
योर्नासिकाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि
ङीपि न दृष्टश्चेति कवापत्तिरिति आह—पदसंस्कारेति ॥ भागस्य
मुखेनोच्चारणाननुभवादाह—अत्रेति ॥ तस्यैवादित इति सूत्रस्वर-
सादृश्यानां सखण्डत्वमित्याशयः ॥ ये तु^{१३} तत्तद्देशवच्छिन्नवाच्यभि-
घातस्य तत्तद्दर्शनजनकत्वात्स्थानानां करणत्वमेव । स्थानव्यवहारस्तु
वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्दर्शनाधारत्वमारोप्य । अत एवोत्तरसूत्रे
भाष्ये अस्यन्यनेन वर्णानित्यास्यमिति करणे व्युत्पत्तिर्दशितेति
वदन्ति ॥ तन्मते प्रासादवासिर्दृष्टान्तासङ्गतेराह—भ्राष्ट्रेण चेति ॥
एतेन^{१४} कण्ठादिकं तु स्थानं, नासिका तु करणमिति मन्दोक्तमपा-
स्तम् । अत एवात्र सूत्रे हरिणा—“स हि वर्णो न मुखेनैव,
नापि नासिकयैव चाल्मदृष्टिं लभते, किं तु वायुनानुपरत-
शक्तिनाऽन्यतरकरणमभिहृत्यान्यतरकरणेऽभिहन्यमाने आ-
त्मव्यक्तिं लभते” इत्युक्तम् ॥

(पदकृत्यनिर्वचनायाक्षेपभाष्यम्)

अथ मुखग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

'नासिकावचनोऽनुनासिकः' इतीयत्युच्यमाने य-

१० यदेत्यादिप्रदीपमवतारयति—यद्यपीति । द्वितीयपक्षे आह—ना-
वचन इति । इदमुपलक्षणमाद्यपक्षस्यापि ॥ तृतीयतुरीयपक्षयोराह—कथा
वचन इति ॥ तत्पुरुष इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

११ वापत्तिरिति ॥ तथा च मुखनासिकावचनीक इति स्यात् ॥ छाया ॥

१२ ननु वर्णानामखण्डत्वस्य प्राक्प्रतिपादितत्वात्कथमिदमत आह—
तस्यादित इति ॥ छाया ॥१३ ननु भ्राष्ट्रेणोखयेति कैयटोऽधिकोऽनुपयुक्तश्चेत्यत आह—येत्विति ॥
तत्तद्देशेति । आस्त्रीयतत्तत्तद्देशेत्यर्थः ॥ स्थानानां कण्ठादीनां वर्णभिव्यक्ति-
जनकानाम् ॥ छाया ॥

१४ दृष्टान्तासंगेति । तस्य वास्तवाधारविषयत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

१५ खण्डनकृदुक्तिं खण्डयति—एतेनेति । कण्ठादीनामपि कारणत्वस्यै-
वोक्तभाष्यात्प्रतीयमानत्वेनेत्यर्थः ॥ कण्ठादिकं स्थानमिति ।'अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते'
इति शिक्षोक्तेर्जादीनां नासिका करणम् ॥ किंच स्थानत्वे कञ्चोः सावर्ण्या-
नुपपत्तिर्वावस्थानैक्याभावात् । यत्किंचित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ङमामपि
सावर्ण्यापत्तिरिति तद्भावः ॥ छाया ॥१६ तन्नाप्यस्य सिद्धान्तत्वमाह—अत एवेति ॥ सहीति । जादिरि-
त्यर्थः ॥ नुपरतेति । अनेन पुनरभिधातयोयता सूचिता ॥ विनिगमनाविर-
हादाह—अन्यतरेति । तेषां स्थानत्वे तु कारणपदासंगतिः स्पष्टैव छाया ॥

मानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) यमानुस्वाराणामेवेति । प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः । तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशः स्युः । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु खनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) यमो नाम वर्गपञ्चमे परे वर्गाच्चतुष्टयान्यतमसदृशो वर्णः ॥ आदितश्चत्वारो वर्णा इति विवरणेऽपि चतुःशब्दस्य चतुःसदृशे लक्षणा बोध्या । अत एवायोगवाहत्वप्रतिपादकहयवरदसत्रस्थभाष्याविरोधः ॥ न्यायानवतारेति । कचटतपानामेवेत्येवकारोऽप्यत्रैव पक्षे नासिकाया आस्यवाह्यत्वपक्षे च बोध्यः ॥ अप्रतिपत्तिरिति । अत्र विड्वनोर्जम इति वक्तुं शक्यम् । यरोऽनुनासिक इत्यत्र त्वप्रतिपत्तिः । तत्र जमि जम्ब्वेत्युक्ते सैकलेष्टासिद्धेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘मुखवचनोनुनासिकः’ इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) कचटतपानामिति । पक्षमिति चकारलोपप्रसङ्गः, ओदनपणित्यानुनासिकस्य किञ्चलोः द्वितीति दीर्घप्रसङ्गः ॥

१ ‘कुं खूं गुं वूं इति यमाः’ इति कात्यायनप्रातिशाख्यानुसारेण “चत्वारस्ते यमाः कुं खूं गुं वूं इति” गौतमोक्त्यनुसारेण ‘त्रिपटिश्रुतुः पटिर्वा वर्णाः’ इत्युपक्रम्य गणनाविभागप्रदर्शने ‘चत्वारश्च यमाः स्मृताः’ इति पाणिनीयशिक्षानुसारेण च कवर्गीयाद्यवर्णचतुष्टयसदृशा एव चत्वारो यमसंज्ञकाः । ननु प्रतिवर्गीयचतुर्वर्णसदृशाः, त्रिपटिसंख्यागणनायाश्चतुर्वर्णसंख्यागणनायाश्चानुपपत्तेः । अत एव हस्तलिखितप्राचीनपुस्तकेषु ‘सूर्य आत्मना’ ‘लक्ष्मीश्च पत्न्या’ ‘पारस्कीवतश्चमे’ इत्यादौ तत्कारोत्तरमपि मध्ये ककारसदृश एवोपलभ्यते । अत एव यज्ञशब्दादौ गकारश्चतिः । ‘अनुपसर्गाज्ज्ञः’ इत्यादौ श्रुत्वमपि संयोगाद्यकारमाश्रित्योपपद्यते ॥ यज्ञ इत्यादौ द्वौ जकारौ इति तु वैदिकव्यत्ययेनापि यमाकरणे द्वित्वेनापि वा संगच्छत इति न विरोधः ॥ दा ।

२ व्याविरोध इति । अन्यथा तेषां स्वत एवाक्षरसमाप्ताधिकत्वेन तदर्थं तत्त्वप्रतिपादानसंगतिः स्पष्टैवेति भावः ॥ छाया ॥

३ अत्रैव तदनवतारपक्ष एवेत्यर्थः ॥ एवेन तदवतारप्रथमतृतीयपक्षव्यावृत्तिरित्येतद्वनयन्यपूर्वप्रासंभवेऽप्यत्र संभवादाह—नासिकाया इति ॥ छाया ॥

४ टासिद्धेरिति । यदेतन् इत्यत्रवीदित्यादावनुनासिकानुपपत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

५ अथ वर्णानामुत्सर्गतो निरवयवत्वेनाखण्डत्वस्य सिद्धान्तित्वाद्वितीयपक्षोऽयुक्त इति ध्वनयज्ञाह—मुखेति । तद्विनापि सर्वैष्टसिद्धेरिति शेषः ॥ छाया ॥

६ श्रुते—केनेदानीमिति । [मुखग्रहणाभाव इत्यर्थः ॥] छाया ॥

७ उत्तरयति—प्रासादेति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) चकारलोपेति । निष्ठावत्त्वकुत्वयोरसिद्धत्वात् पचेरनुदात्तोपदेशवनतीत्यनेनेति भावः ॥

(मुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा—केचित्प्रासादवासिनः, केचिद् भूमिवासिनः, केचिदुभयवासिनः । [तत्र] ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनः, गृह्यन्ते एव ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च ॥ एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः, केचिन्नासिकावचनाः, केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च ॥

(प्रदीपः) प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव, न रुढिशब्देषु ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत्सूत्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायते इत्यत आह—अयमिति । योगेन ह्युभयग्रहणं स रुढिषु नास्तीत्यर्थः । अनुनासिकशब्दस्य च रुढिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वं तु वक्तुमशक्यमनु पश्चा-

८ एवेनाग्रहणव्यवच्छेदः । यथा प्रत्येकवासिनां तत्तच्छब्देन ग्रहणम् । एवमुभयवासिनामप्यविनामावादित्यर्थः ॥ छाया ॥

९ प्रकृते योजयति—एवमिति । उक्तरीतिरप्यस्तीत्यर्थः । तामेव रीतिमाह—केचिदिति । एकपुत्र इत्यादौ संख्याशब्दस्य न्यूनाधिकव्यवच्छेदकत्वनियमात्तथासत्त्वेऽप्यत्र तादृशावधारकामावात्सर्वं वाक्यमित्यस्य प्रासादवासिन्यायेन बाध इति भावः ॥ छाया ॥

१० अयमित्यादिकैयटग्रन्थसप्तवचने न प्रकृतोपयोगीति दण्डी, ननु लोके तद्वदध्वकर्णादिपदवाच्यस्याप्यन्यतरग्रहणेन ग्रहणं कुतो नेति चेत्, शृणु—यथावयवयोगेनार्थधीस्तथान्यतरग्रहणेन तद्वद्वहणम्, अध्वकर्णादौ तु न तथेत्यदोषादित्येवंपर इति कृष्णः ॥ तदुभयमप्यसंगतमिति ध्वनयज्ञाह—नन्विति ॥ अनुनासिकपदस्यान्वर्थत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

११ ननु तस्य यौगिकत्वमेव महासंज्ञाकरणादत आह—अनुनासिकेति । महासंज्ञाकरणं लोकानुरोधेनेति भावः ॥ छाया ॥

१२ ननु तस्य तत्त्वमेव कुतो नात आह—तत्त्वस्येति । योगस्य क्रियान्तर्भावैवैव वाच्यत्वादाह—क्रियेति ॥ तादृशाकारादिषु तदभिव्यक्तौ सत्यां नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्वृणामिव्यक्त्यङ्गीकारेण संभवादाह—अनेति ॥ तत्रातद्गुणस्वरूपानुपलब्ध्योभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव तादृशस्वरूपभिव्यक्त्याऽविनिगमकेनोभयोः स्थानत्वेन युगपदेवोभयसंबन्ध इत्याह—विनीति । यमानुस्वारयोरप्युपलक्षणमिदम् । ‘अनुस्वारयमानां च’ इति शिक्षोक्या नासिकामात्रस्थानत्वेन तस्या एव तत्र संबन्धात् । तेषां मुखनासिक्यत्वपक्षे पूर्वरीतिरप्यनुसंधेया ॥ छाया ॥

नासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य अमङ्गनेषु निरूपयितुम-
शक्यत्वात् । विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्यावृत्तेः ॥ एतेनानु
पश्चान्नासिकां गत इत्यर्थको नासिकामनुगत इति योगोपि परास्तः ।
यथाकथञ्चिद्योगोपपादने तु रुद्धिरेव फलितेति दिक् ॥ ८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेदुभयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणा-
मपि प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(प्रदीपः) नैव दोष इति । अनुवादे तावद् यमानुस्वा-
राणामसंभव एव । विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयव-
चनो भविष्यति न तु केवलं नासिकावचनः ॥ ८ ॥

(१३९ अन्योन्याश्रयपरिहारायाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ इतरेतराश्रयं तु ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

इतरेतराश्रयं तु भवति ॥

का इतरेतराश्रयता ? ।

सतोनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया
च नामानुनासिको भाव्यते । तदितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रक-
ल्पन्ते ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

॥ * ॥ अनुनासिकसंज्ञायामितरेतरा-
श्रये उक्तम् ॥ * ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किमुक्तम् ? ॥

१ नवनोरभिहयेति गत इत्यस्याभिव्यञ्जित इत्यर्थेन द्वितीययोगसंभवः ।
किं च नासिकादिशब्देन प्रागुक्तसङ्गापारस्तमनु पश्चाद्गतो जात इत्यर्थेन
प्रथमयोगस्यापि सर्वत्र संभवोऽत आह—यथेति । साधुत्वार्थमसताप्यवय-
वार्थेन रथंतरादिवद्व्युत्पत्तिरिति भावः ॥ नन्वेवं भवेदित्यादि—प्रयोजन-
मित्यन्तवक्ष्यमाणभाष्यासंगतिः । तत्र हि तद्व्यवहारे सति दोषफलाभावोक्ति-
रुक्ता न त्वन्यथेति सूत्रमते प्रागुक्तयोगाश्रयमावश्यकम् ॥ शिक्षाप्रतिशा-
ख्यादौ लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपत्तिरिति प्रागुक्तं सर्वं कैयटयोजनादिक-
मयुक्तम् । अत एव पूर्वं 'पूर्वः परो वा' इति कैयटनोकम् 'अन्यतर-'
इत्यादि हर्युक्तं च संगच्छते—इति चेत् ॥ न, आशयानवबोधात् । तथाहि
अस्तु तथा योगः, तथापि न तस्य क्रियाशब्दत्वम् । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन
प्रसिद्धशब्दघटितत्वं ह्यत्र तत्त्वम् । तत्र तथैव सत्त्वात् । एवं च तत्सामान्या-
दन्यत्रापि तथैव प्रवृत्तिर्न तु यथाकथञ्चिद्यौगिके । अत एव क्रियाशब्देऽपि
लेवोक्तं कैयटेन न तु यौगिकेऽप्येवेति, उद्द्योते च तस्य क्रियाशब्दत्वमित्येवो-
क्तं न तु यौगिकशब्दत्वमिति । किञ्चोक्तार्थानिष्टत्वे प्रासादवाशिशब्दा-
देरपि समस्तत्वेनैकार्थान्भावसत्त्वेन परमार्थतो रुद्धिरेव सत्त्वेनासंगतिः स्पष्टैव ।
तस्मादत्र वचनशब्दस्य तादृशस्य तद्वत्त्वान्मुखग्रहणप्रत्याख्यानस्य सुवचत्वेऽपि
न सूत्रप्रत्याख्यानं तेन सुवचम् । तस्य तदर्थमुक्तयोगस्यावश्यकत्वेऽप्यतादृश-
त्वात् । अन्यथा दध्योदनादिशब्दानामपि क्रियान्तर्भावसत्त्वात्क्रियाशब्द-

(समाधानभाष्ये ९८ सिद्धान्तवार्तिकम् ।)

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् इति ।

(प्रकृतोपयुक्तव्याख्याभाष्यम्)

नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य
संज्ञा क्रियते । न संज्ञयाऽनुनासिको भाव्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि नित्याः शब्दाः । किमर्थं शास्त्रम् ? ॥

(९९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्तक-
त्वासिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निवर्तकं शास्त्रम् ॥

कथम् ? ॥

आङ्गसायविशेषेणोपदिष्टोऽनुनासिकः । तस्य
सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन नि-
वृत्तिः क्रियते—छन्दस्यचि परत आङ्गोऽनुनासि-
कस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति ॥ मुखनासि-
कावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

(आश्रमसवर्णसंज्ञाप्रकरणम्)

(८ सवर्णसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ४ आ. ६ सू. ॥)

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १ । १ । ९ ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नपदार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

[किमिदं तुल्यास्यप्रयत्नमिति ? ॥]

त्वापत्तेः । किञ्च तैत्तिरीयप्रतिशाख्योक्त (२।५०) मुखनासिकव्यवस्थेण
सूत्रमते निर्वाहेण भाष्यासंगतेरभावादितिदिक् ॥ छाया ॥

२ एवं सर्वैष्टसिद्धावपि प्रागुक्तातिप्रसङ्गं शङ्कते—भवेदिति ॥ छाया ॥

३ इष्टापत्त्या परिहरति—नैवेत्यादिना ॥

४ केवल इति । तं मनुत इत्यादावनुनासिकोऽनुस्वार एव न तु अम् 'यरोऽ-
नुनासिके' इत्यादावनुस्वारस्येत्यतः सवर्णपदापकर्षादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ छाया ॥

५ इदं वार्तिकं यद्यपि कापि पुस्तके नोपलभ्यते तथापि 'विप्रतिषिद्धं
तु' "विप्रतिषिद्धं तु भवति" इति विभाषासंज्ञासूत्रे 'स्वरितेनाधिकारः'
इति सूत्रेऽपि "अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु" अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु
भवति" इति वार्तिकोत्तरमेव व्याख्यानभाष्यस्योपलम्भेनात्रापि व्याख्यानमा-
प्यदर्शनेन वार्तिकं लेखकप्रमादतो नष्टचरमित्यनुमाय कोटकमध्ये दर्शितम् ॥ दा०

६ इतः प्रयुति सर्वमपि भाष्यं प्रकृतोपयोगिपदमात्रपरिवर्तनव्यतिरिक्तं
वृद्धिसंज्ञासूत्रोक्तमेवानूदितं भगवतेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

७ अयं कोटकान्तर्गतः पाठो नैव सर्वत्रोपलभ्यते । तथापि सर्वत्र भाष्य-
कारस्याक्षेपोत्तरमेव समाधानवचनस्यानुनासिकसंज्ञासूत्रादाहुपलम्भमानत्वेना-
त्रापि तथैवौचित्येन लेखकप्रमादेन तादृशपाठस्योच्छेदसंभवेनास्माभिः कोटक-
मध्ये स्थापितः ॥ दाधिमथाः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तुल्या संमितं तुल्यम् । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति ॥

(प्रदीपः) तुल्यास्यप्रयत्नम् ॥ ९ ॥ चलारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति—द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, त्रिपदो बहुव्रीहिः, तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः, आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति—तुल्या संमितमिति । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते । रुढिशब्दस्त्वयं सैदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोऽनुलोम इत्यवयवार्थाभावः, एवं तुल्यशब्देऽपि ॥

(उद्ध्योतः) तुल्यास्यप्र० ॥ ९ ॥ तत्पुरुष इति । तुल्यास्यशब्दयोर्मयूरव्यं सकादित्वात्पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च साधनं कृतेत्यनेन समासः ॥ ननु स्थानादिकं न तुल्या संमीयतेऽत आह—व्युत्पत्त्यर्थमेवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरास्यम् ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरास्यमिति । किं मुखम्, अथ तत्र भवं तात्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) किं मुखमिति । अतद्वितान्ततद्वितान्तास्यशब्दविषये सन्देह इत्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लौकिकमास्यम् । ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् ॥

(प्रदीपः) लौकिकमिति । पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्यपि तात्वादिकमपि लौकिकमास्यम्, तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तत इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तम् । तस्यैव च प्राथम्याद् ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ ओष्ठादिति । काकलकं हि नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः ॥

१ आस्यप्रयत्नमिति । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः ॥ छाया ॥

२ द्वन्द्वगर्भवबहुव्रीहिं सूचयन्नाह—तुल्यास्यमिति ॥ द्वन्द्वान्वितपदार्थस्य प्रत्येकं द्वन्द्वघटकसर्वपदार्थान्वय इति भावः ॥ छाया ॥ एतेन 'द्वन्द्वान्ते' इत्यभिप्रायिको तदर्थान्वितपरमन्तपदमिति सूचितम् ॥ छायाशयः ॥

३ त्रिपद इति । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति व्यधिकरणपद इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ वार्तिकेति । 'सवर्णसंज्ञायां भिन्न' इति वार्तिकेत्यर्थः ॥ आस्यशब्दो मुखपरः प्रयत्नशब्दो यत्नमात्रपरः तथैवोक्तत्वात् ॥ छाया ॥

५ सहस्येति । सहस्यमात्रेत्यर्थः । 'नौबयोधर्म' इत्यादिना व्युत्पादनं त्वसताऽप्यवयवार्थेन साधुत्यायेति भावः ॥ तदेतद्वनयन्नाह—यथेति । तत्परिच्छिन्नसुवर्णादेरप्यन्यपरिच्छेदकत्वेन तद्वपसमानधर्मसंबन्धादन्यत्रापि तत्प्रयोग इति नरसिंहादौ तथा बुद्ध्युदयेऽपि तुल्यशब्देऽन्यत्र प्रयुक्ते तदभावात् । तथा च प्रकृष्टो वीणायाम्, कुशार्ज्जुति, लोमान्यनुगतः प्रतिगतश्चेतिवदत्रैतदर्थमेव 'रुढिशब्दस्तु' इत्युक्तमिति भावः ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) तद्वितान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह—पशुरिति ॥ झटिति । पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरास्यम् ? ।

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते ततस्तात्वादिव्यपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) निमित्तवशात् अवयवार्थवशात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम् ॥ अन्नमेतदास्यन्दत इति वास्यम् ॥

(प्रदीपः) अस्यन्त्यनेनेति । सत्यपि निमित्ते रुढिवशान्मुखे एव तत्प्रवर्तते न तात्वादिव्यत्यर्थः । कृत्यल्युट इति करणे ण्यत् । असनमत्र जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः, व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः ॥ अन्नमेतदिति । आङ्पूर्वात्स्यन्दते-रन्येष्वपि दृश्यते इति डः । एतदास्यं कर्मान्नं कर्तुं आस्यन्दते द्रवीकरोत्यन्नपक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात् ।

(उद्ध्योतः) जातिस्फोटेति । वर्णानिति वर्णपदं बोधकपरम् । तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्यानित्यत्वादभिव्यक्तिरसनं तदाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तूत्पत्तिरिति भावः ॥ अतएव वर्णानिति बहुवचनं सङ्गच्छते । एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणामिव्यक्ता वाचिकेति पक्षे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ क्वचित् व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः । जातिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिरिति पाठः ॥ अयमेव सांप्रदायिकः ॥ पाठः ॥ 'एकैव व्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकं तु ध्वनिनिष्ठं ध्वनिविशेषव्यङ्ग्यं वा । सा च नित्या' इति व्यक्तिस्फोटवादः तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव । बहुवचनं त्वेकस्यैव बहुरूपत्वादारोपितबहुत्वमादाय नेयम् ॥ 'व्यक्तयोऽनन्ता जन्याश्च । तत्र जातिरेव शक्ता' इति जातिस्फोटवादः तदोत्पत्तिरित्यर्थः । अन्येष्वपि ति वृत्तिग्रहणाद्धात्वन्तरादपि स इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कः [पुनः] प्रयत्नः ? ॥

६ नन्वास्यशब्दस्य मुखे रुढत्वे साधुत्वं न स्यादतोऽवयवार्थस्तत्रावश्यमाश्रयणीयस्तथासत्यावयवत्वात्स एवास्तु इत्याशयेनाह—यदीति ॥ वस्तुतस्तु रुढेऽपि साधुत्वार्थे का व्युत्पत्तिरिति प्रश्न इति भाष्यव्याख्यानमुचितम् ॥ छाया ॥

७ अन्नमेतदिति । अन्नं प्राप्येदतास्यमास्यन्दते द्रवीभवतीत्यर्थः ॥ तथा च डः कर्तरि ॥ छाया ॥

८ सत्यपीति । तस्य व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

९ उभयोर्द्वेस्वरस्यास्यन्तरमाह—एतदिति ॥ भाष्यस्यवर्णपदानामर्थकथनमात्रमनेन क्रियते । तथाच भाष्यमपि फलितार्थकथनपरं ननु विग्रहपरम् । स त्वास्ययते द्रवीक्रियत इति बोध्यः । तथाचान्तर्भावितव्यर्थोत्कर्षेण डः । तत्रापिना कारकान्तरस्यापि परिग्रहः ॥ छाया ॥

१० जातिस्फोटपक्षे वर्णानित्यसांगतिं परिहरति—वर्णानितीति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) कः प्रयत्न इति । किं प्रयत्नं प्रयत्नः, अर्थ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः ।

(प्रदीपः) भावसाधन इति । भावेऽभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते । तेनै नङ्शब्दस्य भावः साधनं भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु साधनशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह—भावे इति ॥ नङ् । यजयाचेत्यनेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि लौकिकमास्यम् । किमास्योपादाने प्रयोजनम् । सर्वेषां हि तत्तुल्यम् ? ॥

(प्रदीपः) किमास्योपादान इति । आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः ॥ नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तम् । किं तर्ह्यस्यान्तश्चर्म विततमस्ति तत्संबद्धा रेखा नासिका तस्यां वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्सावर्ण्याभावेऽपि न दोषः ॥

(उद्ध्योतः) ननु तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रौ येषां जनकावित्यर्थे नासिकास्थानवङ्गादिनिवृत्त्यर्थमास्योपादानं स्यादत आह—नासिकापीति । एवं चास्यग्रहणे कृतेऽपि तद्व्यावृत्तिर्दुरुपपादेति भावः ॥ वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीनां सावर्ण्यानापत्तिः । तज्जनकवायुसंयोगा[दी]नामपि तुल्यत्वात् । अवधारणागर्भसमासे त्वनुनासिकव्यावृत्तिरपि दुरुपपादैवेति भाष्याशयः ॥ एवंच नासिकाया बाह्यत्वेऽपि न क्षतिः । अतएव मुखनासिकेति सूत्रे मुखं च नासिका चेति, मुखद्वितीया नासिकेति च विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । नह्यवयवावयविषये एवं प्रयोगः सचेतसाम् । सहस्तो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाची सहशब्दः । अत एव मुख-

१ अथेति । पक्षान्तरे ॥ छाया ॥

२ आद्यपक्षमेव लोके तयोः पर्यायतया प्रसिद्धेराह—प्रयत्नमिति । यत्नमात्रमित्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तेनेति । तस्यार्थप्रयुक्तत्वेन तत्र तस्य प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ सिंहावलोकनन्यायेनाह—यदीति ॥ तथाच द्वन्द्वगर्भवहुग्रीहिपक्षो युक्त इति भावः ॥ छाया ॥

५ जातिमाधान्य एव तेनैकवङ्गावादाह—तुल्याविति ॥ सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह—मात्राविति । जनकत्वं पृथग्रथं इत्याह—जनकाविति ॥ जमादीति पाठः । जमङ्गादीति पाठो वा ॥ आदिना यमासुस्वारयोः, अन्तस्थापञ्चमयुक्तह्रस्वस्य च संग्रहः । अन्यस्योरःस्थानकत्वात्तद्विज्ञानां नासिकास्थानकत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

६ प्रयोग इति । अतएव 'सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वो न' इत्यादि भाष्योक्तं संगच्छेत् ॥ व्यभिचाराभासमुद्धरति—सहस्त इति ॥ छाया ॥

७ प्रासादेति । तस्य व्याख्याप्यपकभावानापञ्चविषयकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ छाया ॥

८ एवमपि । यमाद्यव्यावर्तकत्वेऽपि । तत् आस्यपदम् ॥ छाया ॥

वचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येतेति भाष्ये 'एव'शब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा यमादीनां जमादीनां च मुखवचनत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्यानन्तर्गतत्वे तु न दोषः । मुखमात्रवचनत्वाभावात् । प्रासादवासिन्यायप्रदर्शकभाष्येणापि ध्वनितमेतत् । कैयटोक्तास्यान्तर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपदं मुखावयवपरम् । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् । एवकारश्चाप्यर्थः । दृष्टान्तोऽप्येकांशेन बोध्य इति ॥ नन्वेवमपि विसर्जनीयव्यावृत्तये तत्स्यादत आह—विसर्जनीयस्येति । ततश्चान्येषां कण्ठोदिस्थान एवेति भावः ॥ उरस्यमतेऽप्याह—सावर्ण्याभावेऽपीति ॥

(समाधनभाष्यम्)

वक्ष्यत्येतत्—प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति ।

(प्रदीपः) वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षावसर इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु इदानीमेव किं नोच्यतेऽत आह—नोच्येति ॥

(१४० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति । जैवगडदशाम् ॥

किं कारणम् ? ॥

प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः ॥

(प्रदीपः) सवर्णसंज्ञायामिति । द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः । भौव्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पाठितः । अत्र प्रत्याहारे जवगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः । शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पष्टत्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च ऊर्ज इत्यादौ श्रोत्रोद्गरीति लोपप्रसङ्गः ॥

९ 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः' इति शिक्षापुरोधेनाह—कण्ठादीति ॥ छाया ॥

१० वक्ष्यत्येतदिति । एकलैवौपाधिकमेदेन प्रथमपुरुषप्रयोगः अन्यथोभयत्र भगवत एव कर्तृत्वेनोत्तमपुरुषौचित्यम् ॥ तथा च गोनर्दीय आहृतिवत्प्रयोगः ॥ द्वन्द्वगर्भवहुग्रीहौ तस्य तद्विशेषणत्वात्संभवादेवमुक्तम् ॥ छाया ॥

११ नास्येतीति । इदानीमेतद्विचारे उदासीनता । अन्यथा वार्तिकोद्दिष्टिविलम्बिता स्यादिति वार्तिकमुत्थाप्याक्षिप्य तत्समाध्यवसरे तथा वक्ष्यतीति तत्रैव विचारयिष्याम इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ संवन्विनो वैपयिकाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ॥ भिन्नदेशेषु भिन्नस्थानेषु वर्गेषु स्वस्ववर्ग्याणामभ्यन्तरप्रयत्नसाम्याद् ॥ अव्याप्तिरभावादाह—अतिप्रसङ्ग इति ॥

१३ उक्तमेव विवृणोति—जवगडदेति । मिथः सावर्ण्यं प्राप्नोतीति शेषः ॥ छाया ॥

१४ उपक्रमानुरोधेनाह—मुखेति । प्रयत्नेति । आभ्यन्तरेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१५ उपक्रमभाष्ययोजनेऽपि जशामित्युचितम् । अथ सर्वेषां तदापत्तिसूचनाय तथोक्तिरिति चेदेवमपि शकाराधिक्यमत आह—भाष्ये शकार इति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणादित्यस्योपयोग-
श्चिन्त्यः । अत्रेति । एतद्वर्णसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः । ऊर्ण
अन्नं तस्माज्जात ऊर्णजः ॥

(१४१ न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं
सवर्णम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ।

कथम् ? ।

आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्ण-
संज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनम् । सर्वेषां
हि तत्तुल्यम् ? ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्या-
स्येन देशो विशेष्यते । तत्रैव्यभिचाराभावादास्येन देशस्य
विशेषणमयुक्तमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) आस्ये इति । देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न
इति भावः । न च नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये
देशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यम् । अनुनासिकाकारादौ कण्ठा-
दिषु वाय्वभिधातादभिव्यक्तेषु वर्णेषु नासिकाभिधातेनानुनासिक्यं
धर्ममुत्पद्यते इत्यनुभवेन वृद्धिरादैच्छस्रस्याद् भेदकत्वाद् गुण-
स्येति वाच्यम् । [अनुनासिक्यसङ्ग्रहार्थं] तद्यथैकोऽयमात्मे-
त्यादिभाष्यकैयटात् तथैव लामेन च तेषु नासिकाया देशत्वाभावस्य
कुसृत्वाज् आदिष्वपि तथैवेत्यभिमानात् । देशपदेन तात्वादित्थान-
मेवोच्यते इति जवगडादिषु न दोषः ॥

१ 'सवर्णसंज्ञायामितिप्रतीकस्थकैयटेकदेशं दूषयति—द्वन्द्व इति ॥ छाया ॥

२ वार्तिककृत्न्यासान्तरेण समाधत्ते—सिद्धंरिविति ॥ आस्ये प्रागुक्ते ।
न्यासे आर्पमेकवचनमिति सूचयन्नाह—येपामिति ॥ छाया ॥

३ एवमपि तादृशस्यासेपि ॥ सर्वेषामिति । नासिकास्यान्तर्गतेति
मते । उरस्यत्वमते तु न दोष इत्युक्तं प्राक् ॥ छाया ॥

४ तत्र तदंशे ॥

५ काकारादौ । तद्विषये । अनुभवेऽन्वयः ॥ छाया ॥

६ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः 'सूत्रस्थात्' इत्यत्रैव योग्यदृष्ट्यायामप्य-
त्रैव व्याख्यात इत्यत्रैव रक्षित इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

७ तेषु अनुनासिकाकारादिषु ॥ छाया ॥

८ ननु देशशब्देन प्रदेशग्रहणे प्रागुक्तदोष एवात आह—देशेति ॥ छाया ॥

९ व्यभिचारस्थलमाह—सन्तीति ॥ छाया ॥

१० गतेतीति । यद्यप्यत्र भाष्येऽष्टावेवोक्तास्त्रयापीतिनाऽन्येषामप्युदात्ता-
दीनां सप्तानां संग्रहो बोध्यः । नचोदात्तादीनां तस्ये न मानम्, एकस्थानक-
वर्णनिष्ठानां तेषां प्रयत्नभेदेनैव भेदस्य व्यवस्थापनीयत्वात् । अन्यथा तस्मैदस्य
निर्मुक्तत्वापत्तेः । अहोऽणसूत्रार्थं भाष्यं ह्रस्वादीनां तस्ये मानमित्यन्यत्र

(समाधानभाष्यम्)

प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्या-
द्वाह्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्व-
सत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

के पुनस्ते ? ॥

विवारसंवारौ, श्वासनादौ, घोषवदघोषवता,
अल्पप्राणता महाप्राणतेति ॥

तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः, श्वा-
सानुप्रदाना अघोषाश्च । एकेऽल्पप्राणाः, अपरे
महाप्राणाः ॥

तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोष-
वन्तः । एकेऽल्पप्राणाः, अपरे महाप्राणाः ॥

यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यव-
र्जम् । आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः ॥

(प्रदीपः) प्रयत्नविशेषणमिति ॥ तस्यैव संभवव्यभि-
चारसङ्गावादित्यर्थः । बाह्यप्रयत्नव्युदासाच्चत्वार आभ्यन्तरा
गृह्यन्ते । स्पृष्टतेषत्स्पृष्टताविवृततासंवृतताख्याः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये प्रयत्नविशेषणमिति ॥ देशप्रयत्नमिति
द्वन्द्वसु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः ॥ स्पृष्टतेत्यादि । आस्यान्तर्ग-
ततत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनकस्पर्शपत्तयश्चदूराव-
स्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा एतैः पदैरु-
च्यन्ते । तेषां चास्त्वृत्तित्वमास्यान्तर्गततत्स्थानेषु वायुसंयोगजन-
कत्वेनेति बोध्यम् । आस्ये इत्यस्य 'यत्कार्यं, तज्जनक' इति शेषो
वा ॥ भाष्ये ते हापिता इति । सवर्णसंज्ञा स्वनिमित्तत्वेन
बाह्यप्रयत्नाज्जातीति तथा ते स्वनिमित्तत्वं हापिता इत्यर्थः ॥
विवारसंवारौ कण्ठविलस्य विकाससङ्कोचौ । विवृतः कण्ठो
यैः । श्वासेऽनु प्रदीयते यैरित्यर्थः ॥ नादो वर्णोत्पत्त्यनन्तर-

स्पष्टम् ॥ यद्यपि घोषाघोषात्प्राणमहाप्राणेति प्रयत्नचतुष्टयेनैव प्रक्रियांशनि-
र्वाहः सुकरस्तथापि शिक्षादोषेनान्येषामुक्तिः ॥ छाया ॥

११ तस्येति । तत्रैत्यर्थः ॥ चत्वार इति । सूत्रमते नाऽह्रस्वावितिस्त्रेण
विवृतत्वव्याप्यानां सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनेन तद्रीत्येदम् ॥ संवृततेति
स्वरूपकथनपरम् ॥ एतौतौदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् गुणवृद्धिसंज्ञादौ
प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ भाष्यमते तु सप्त प्रयत्नाः ॥ छाया ॥

१२ ननु तत्पक्षे तुल्यस्थानम् आस्ये तुल्यप्रयत्नं चेत्यर्थस्य लामेन कथं
द्वन्द्वोऽत आह—देशेति ॥ छाया ॥

१३ नन्वेपामाभ्यन्तरत्वं स्पृष्टत्वादि च कथमत आह—आस्यान्तरिति ॥
॥ छाया ॥

१४ तेषां मुख्यतस्वागावादाह—तेषां चेति ॥ छाया ॥

१५ व्यस्तत्वेनात्र पक्षे संभवात्पक्षान्तरमाह—आस्य इति ॥ छाया ॥

१६ विवृत इति । विवाराख्यवाह्यप्रयत्नयोगादिति भावः ॥ श्वास इति ।
वर्णनिष्पत्तेरनु पश्चात् प्रदीयते यैरित्यर्थः । विवृते च तस्मिन्पदोपरिवर्त्तमानाः
श्वासा भवन्ति तदनुप्रदानमनुस्वनं घण्टानिर्वाहवत् । यथा निर्वादोऽनुस्वन-
नमनुभवति तथेहापीत्याहुः ॥ इदमुभयमपि बोध्यम् । संवृते तस्मिन्निति
तु विशेषस्तत्र बोध्यः ॥ छाया ॥

भावी अनुरणनरूपः शब्दः ॥ [एके उक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ताः]
यथा तृतीया इत्यनेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितम् । देशविशेषणमप्या-
स्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह—भाष्ये अनुनासिक्यमेषा-
मधिको गुण इति । अयं भावः—अत्र देशपदेन तात्वादिस्थान-
मुच्यते । स्थानशब्देन च योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयो-
गानुयोगि तात्वाद्युच्यते । तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रज-
निका नासिका, स्वरूपस्य कण्ठादिभिरैवाभिव्यक्तिसिद्धेः । तथापि
आदीनां स्वरूपस्य न केवलतात्वादिना नापि केवलनासिकयाऽभि-
व्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जन-
कत्वात्तेषां नासिकापि स्थानम् । न चैवं त्वङ् करोषीत्यादौ चरितार्थ
परसर्वणशंखं संयन्तेत्यादौ न प्रवर्त्तते । उक्तरीत्या यादीनां नासि-
कास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम् । स्थानेऽ-
न्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनास्या युक्तेर्गर्भत्वात् ॥
अनुनासिकाकारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव । एवं हि उत्पा-
दकसामग्रीमेदात्कडयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ अमेदकगुणपक्षेऽपि
निरनुनासिकैः सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एवं च यावत्स्थानसाम्ये
सर्वणसंज्ञेति सिद्धान्ते नासिकारूपदेशमेदात्कडादीनामप्राप्तसाव-
र्ण्यसिद्धये आस्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्यान्तर्ग-
तत्वेऽपि मुखनासिकेति सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन
तत्साहचर्यादत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र

१ अनुरणनं घण्टानिर्हादादिषु स्फुटमेवोपलभ्यते ॥ एतदजानानां
Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके 'नादः' (भा) वर्णोत्पत्त्य-
जन्तराया ॥ 'अनुः अणनरूपः' इति पाठकल्पकानां शोधकानां प्रति-
भात्वविकृतद्विस्वद्योतनमन्तरा किं सूचयतीति ध्येयम् ॥ दाधिमथाः ॥

२ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठो यद्यपि Bengal Asiatic Society
मुद्रितपुस्तकेऽपि 'नादः' इत्यतः प्रागेवोपलभ्यते तथापि छायादुरोधादसाभि-
र्यथोचितस्थाने स्थापितः ॥ दाधिमथाः ॥

उक्तेति । वर्णानां प्रथमतृतीया इत्यर्थः ॥ तथाच अपरे तेषां द्वितीय-
चतुर्था बोध्याः ॥ छाया ॥

३ अपिना प्रयत्नविशेषणसमुच्चयः ॥ कण्ठतत्त्वथोक्तत्वादाह—गूढेति
॥ छाया ॥

४ अत्र न्यासान्तरे ॥ अनतिप्रसङ्गायाह—रूढेति ॥ छाया ॥

५ तत्र अनुनासिकानां मध्ये विषये ॥ मात्रपदेन धर्मिव्यावृत्तिः ॥ अत
एव तस्यानित्यत्वादाह—जनिकेति ॥ छाया ॥

६ केवलेति । गुणविभक्तस्वरूपा उपलम्भादिति भावः ॥ अपिना कण्ठा-
दिसमुच्चयः ॥ छाया ॥

७ प्राचोक्तं खण्डयति—अनुनेति ॥ अपिना आदिसमुच्चयः ॥ सा
नासिका ॥ उत्पादकेति । एकस्थान—स्थानद्वयरूपसामग्रीमेदादित्यर्थः ॥
स्वरूपेति । अनुनासिकाननुनासिकयोरित्यर्थः । अपिना भेदपक्षसमुच्चयः ॥
॥ छाया ॥

८ प्रकृतमाह—एवंचेति । आदीनामुभयस्थानकत्वे चेत्यर्थः ॥ सिद्धान्ते
इति । वक्ष्यमाणे इति भावः ॥ छाया ॥

९ नन्वेवमपि नेष्टसिद्धिर्नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेन तदुत्पत्त्याभावादत
आह—नासिकाया इति ॥ अपिना सिद्धान्तभूततद्वास्तव्यसमुच्चयः ॥ ग्रहणे-
नेति । मुखपदेनेति भावः ॥ तत्पक्षे तदावश्यकत्वात् ॥ अन्यथा । तद्विशेष-
णत्वनावश्यकत्वे ॥ अत्र स्थाने इति । बाह्यप्रयत्नप्रतिपादनावसरे इत्यर्थः ॥
एतदिति । अनुनासिक्यमित्येतदित्यर्थः ॥ छाया ॥

स्थाने एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यानु-
पयुक्तानां प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रकान्तम् ॥ न चेदं प्रयत्नविशेषणास्य-
ग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनुनासिक्यकारादीनां आदिभिः सावर्ण्यं
च व्यावर्त्यम्, तत्फलं च तन्मृशुद्धवे तन्नमतीत्यादौ अनुस्वारस्य य-
यीत्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनु-
स्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोऽन्तरतमयोर्जनयोरेव प्रवृत्तेः ।
अनुनासिकयादीनां तु उक्तरीत्या न नासिका स्थानमित्यदोपात् ।
इदमेव ध्वनयितुं गुण इत्युक्तम् । गुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिन
आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एवं च तस्मा-
दृश्यादत्रापि गुणशब्दप्रयोगः । अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्याऽमो-
नुनासिका न ह्राविति शिक्षायामुक्तम् । अत एवोदात्तादिभिः
सहैकादश बाह्यप्रयत्ना इति कैयटो वक्ष्यति । उदात्तादीनामपि
वृद्धिसंज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात् । अत एव 'एवमप्य-
वर्णस्य सर्वणसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यं ह्यास्यात्स्थानम-
वर्णस्य' 'एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो
देशः' इति भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा प्रयत्नविशेषण-
मात्रस्योक्तदेशविशेषणत्वाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्येन देश-
विशेषणाभावान्न दोष इत्येव वक्तव्ये सर्वमुख्यत्वादिसमाधानस्यापि
निर्दलत्वापत्तिश्च ॥ एके इत्यनेन सर्वमतं तु कण्ठस्थानमिति
ध्वनयति ॥

१० अन्यथा योजनं खण्डयति—न चेदमिति ॥ एवेन देशविशेषण-
व्यवच्छेदः ॥ आदिभिरिति । अन्यथा स्थानबाह्यबाह्यप्रयत्नतौल्यात्स्यादिति
भावः ॥ अनुस्वारस्य ययीत्यनेनेति । तदुपवर्तमाने वा पदान्तस्येत्यने-
नेत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ तस्यावल्यादाह—अनयोरेवेति । ननु तत्स्थानं तयोरपीति फलमेवात
आह—अनुनेति ॥ क्तरीत्येति । तस्यास्तत्र गुणजनकत्वादित्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ ननु न तत्र लोकप्रसिद्धगुणत्वमत आह—गुणेति । अस्याप्यतिप्रसक्त-
त्वादाह—आन्तरेति ॥ छाया ॥

१३ ननु विवाराद्यष्टस्रलोऽन्तर्भूतत्वादोपस्तदवस्थ एवात आह—एवंचेति ।
तेषां तत्त्वे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ अत्र शिक्षासंमतिमप्याह—अत एवेति ॥ तथा गुणत्वादेवेत्यर्थः ॥
न ह्रावितिभिन्नपदे । अन्यथा तदुपक्रमेण तत्समभिव्याहारेण च तदसंगतिः
स्पष्टैव ॥

१५ कैयटसंमतिमप्याह—अत एवोदात्तेति ॥ कैयट इत्युक्त्वा न्यूनता
तस्यापि ध्वनिता ॥ अत्र मूलमाह—उदात्तेति ॥ छाया ॥

१६ एवमुक्तभाष्येण तस्य देशविशेषणत्वे साधिते भाष्यान्तरमप्यत्र साध-
कमित्याह—अत एवेति । तस्य तद्विशेषणत्वस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१७ वर्णस्येत्याद्यग्रे यद्यपि समाधानग्रन्थोऽप्यस्ति तथापि तस्य प्रकृता-
साधकत्वादाह—एवमपीति ॥ छाया ॥

१८ अन्यथा तथाभिमतत्वे ॥ मात्रव्यवच्छेदमेवाह—देशेति ॥ छाया ॥

१९ युक्त्यन्तरमाह—आस्येनेति । देशस्य व्यवच्छेदत्वाभावादित्यर्थः ॥
उभयप्रायेकमेव समाधानमिति सूचनार्थेवाकारः । अपिना व्यपदेशिवदिति
समाधानसमुच्चयः ॥

२० एके इत्यनेनेति । भाष्यकैयटोभयस्थेनेत्यर्थः ॥ तथाच पूर्वपक्षसमाप्यो-
क्तयोरेकदेश्युक्तित्वम् । अत एवाग्रिमभाष्यस्य संमतिवैरोद्धेऽपि शब्दसंग-
तिश्चेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति, बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य ॥

(प्रदीपः) बाह्यं ह्यास्यादिति । काकलकस्याधस्तादुप-
जन्तुस्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति । सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्य-
वच्छेदायास्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सर्वमुखस्थानमवर्णम् एक इच्छन्ति ॥

(प्रदीपः) सर्वमुखेति । अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं
व्याप्रियत इति नास्य बाह्यस्थानता ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते—‘आस्ये येषां
तुल्यो देशः’ इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये
देशः ॥

(समाधानभाष्यम्)

व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वावस्थायुक्तमा-
स्यमास्यशब्देनोच्यते, देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पाद-
नहेतुः । तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि मिद्यते ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

१ एवमप्यवर्णेति । बाह्यप्रयत्नवारणायस्यग्रहणस्य प्रयत्नविशेषणत्वेपि
अष्टादशभेदभिन्नस्वावर्णस्य मिथ इत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ यक्षानुरूपवर्णिन्यायेन मतान्तरमाश्रित्य समाधत्ते—सर्वमुखेति ॥
॥ छाया ॥

३ यन्तु-सर्वाणि सुखान्तर्गतानि स्थानान्यवर्णस्येत्यर्थः । तत्र, तथासति
द्व्यन्त्रेत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । पित्रर्थमिलादावीपत्स्फुटपत्तेः । चक्री अत्रेत्यादौ
शाकलानापत्तेश्च । यणस्तु दध्युदकादिरवकाशस्तदेतद्ध्वनयन्नाह—अव-
र्णेति । भाष्ये बहुव्रीहिरिति भावः ॥ छाया ॥

४ एवमपीति । अवर्णस्य सर्वमुखस्थानकत्वेपीत्यर्थः ॥ व्यपेति ।
भेदेन मुख्यो व्यवहार इत्यर्थः ॥ तमभिनयति—आस्ये येषामिति । आधा-
राथेयभावस्य सत्येव भेदे उपपत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

५ आद्यन्तवत्सूत्राधिपयत्वादाह—व्यपेति । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति
परिभाषयेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ व्यवहारस्य गौणत्वे वीजमाह—सर्वावस्थेति ॥ ता अन्यारोपिता
एवेति भावः ॥ छाया ॥

७ एवं न्यासान्तरेऽन्यदोषशब्दे सूत्रभेदमेव दोषमाह पूर्वपक्षी—
सिध्यतीति । यद्यपि सिध्यति तर्हि तथापि सूत्रभेदो भवतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् * सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वति-
प्रसङ्गः प्रयत्नसामान्याद् * इति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

नैष दोषः ॥ न हि लौकिकमास्यम् ॥

किं तर्हि ? ।

तद्वितान्तमास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । “शरी-
रावयवाद्यत्” ॥

किं पुनरास्ये भवम् ? ॥

स्थानं करणं च ॥

(प्रदीपः) नहीति । प्रथमकल्पिकमित्यर्थः । यौगिकस्य
तु व्यवहितस्य ग्रहणम् ॥ स्थानमिति । ताल्वादि ॥ कर-
णमिति । स्पृष्टतादि, जिह्वाया अग्रापात्रमध्यमूलानि वा ॥
यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वाद् आस्यग्रह-
णेन ग्रहणात् ॥ सत्यमेतत्, प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभ-
योरुपादानम् तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति ॥

(उद्धृतः) व्यवहितस्येति । यद्यपि रुढियोगापहारिणी,
तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः ॥
तालवादीति । शिक्षायां तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भावः ॥
एतेन ताल्वादिपूर्वाधरभागभेदादुदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति
इत्यपास्तम् ॥ आस्यभवशब्देन तद्व्यापवच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥
ननु प्रयत्नपदेनैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह—जिह्वाया अग्रेत्यादि ॥
प्रत्येकं स्त्विति । प्रत्येकनिरूपितसादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः ।
यद्यपि ज्ञापकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरः तथापि यावदास्य-
भवैक्यविवक्षायां ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तिः ॥ तत्तज्जनकवायु-
संयोगानामतुल्यत्वात् । अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमैव ग्रहणा-

< सिद्धान्ती समाधत्ते—यथान्यासमिति ॥

९ तदस्थः पूर्वपक्षी वा पूर्वोक्तं दोषं स्मारयति—ननु चोक्तमिति ॥

१० [सिद्धान्ती समाधत्ते—नैष दोष इति] । अदोषे हेतुमाह—नहीति ॥
॥ छाया ॥

११ प्राथमेति । तत्प्रतीतिविषय इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ ताल्वादीति । कण्ठादीत्युचितम् ॥ छाया ॥

१३ तुल्यत्वे । तत्रैव ॥ छाया ॥

१४ तदिति । स्पृष्टतादीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१५ कैयटोक्तं दूषयति—यद्यपीति । ‘यद्यप्येकेषाम्’ इति ज्ञापकेने-
त्यर्थः । अपिना युक्त्यन्तरसमुच्चयः । तस्य यौगिकत्वेपि तत्रादिकं विना न
युगपदुभयोपस्थितिः ‘सकृदुच्चरितः’ इति न्यायात् । तत्रैव च न मानम्,
द्विवचनादिगमकामावादेकशेषोपि न । स्थानं करणं चेति वस्तुकथनं ननु
युगपदुभयोपस्थितिः इति ॥ छाया ॥

१६ मात्रपदेनेतरनिरासः । भाष्ये तु तद्वत् सर्वं प्रदर्श्यते, नत्वत्र तस्य
ग्रहणं प्रतिपाद्यते । इति न तद्विरोध इति ध्वनयन्नाह—स्थानमिति ॥ अ-
पिना जिह्वायादि ॥ छाया ॥

र्थम् । स्थानं करणं चेति भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोऽपि । प्रयत्न-
ग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । अत एव यावत्स्थानैक्यपरेण
'नैतौ तुल्यस्थानाविति' भाष्येण न विरोध इति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति ॥

(प्रदीपः) अविशेषित इति । आस्येनेत्यर्थः । द्वैन्द्वपक्ष
एवात्र स्थित इति प्रश्नः । ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रयत्नश्च विशेषितः ॥

कथम् ? ॥

न हि प्रयतनं प्रयत्नः ॥

किं तर्हि ? ॥

प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः ॥

(प्रदीपः) प्रारम्भो यत्नस्येति । तत्र पूर्वं स्पृष्टतादय-
श्चत्वारः पञ्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारा-
दयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र यत्नस्येति नि-
र्धारणे पृष्ठी । जातौ चैकवचनम् । आरम्भ इति कर्मणि घञ् ।
यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्वमारभ्यमाण इत्यर्थः ॥ अत्रापि
नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्येवेति बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम्—
शब्दप्रयोगेच्छ्योत्पन्नर्यत्नात्त्राभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तं
गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादि-
स्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णान्निबन्धयति । ततो यत्नविशेष-
सहायेन परावृत्तिसमये गलविवरादीनां विकासादीन्करोति । तत्र
ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वाद्

१ अत्र मानमाह—अतएवेति । तेन स्थानमात्रग्रहणादेवेत्यर्थः । अन्यथा
ह्यपि तदभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव । अत एव वलयोर्न सावर्ण्यम् । अन्यथा
तद्वानिलादौ दोषापात्तिरिति छाया तु वकारस्य दन्त्यत्वमाश्रित्यैव ॥ दाधि० ॥

२ एवमपीति । तद्विज्ञानास्यशब्दाश्रयणीत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ द्वन्द्वेति । द्वन्द्वगर्भवद्विहीनपक्ष एवेत्यर्थः ॥ ततश्चेति । एवं च शब्दादि-
भिन्नादीनां सावर्ण्यमत्रे वक्ष्यमाणं स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

४ चोप्यर्थे । प्रशब्देनेति भावः ॥ तदेव तदनभिज्ञाशङ्कापूर्वमाह—
कथमिति ॥ छाया ॥

५ तत्र वर्णाभिव्यक्तिविषये ॥ चत्वार इति । विवृतत्वव्याप्यानामीपद्वि-
वृतत्वविवृततरत्वविवृततमत्वानां नाञ्जलावितिसूत्रेण सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबो-
धनमित्याशयः ॥ भाष्यमते नु सप्त प्रयत्नाः ॥ छाया ॥

६ कर्मणीति । अकर्तरीत्यनेनेति भावः ॥ छाया ॥

७ प्रशब्दार्थमाह—प्रथममिति ॥ तद्व्याचष्टे—वर्णोत्पत्तेरिति ॥ आ-
रम्भपदार्थमाह—रभ्येति ॥ छाया ॥

८ अत्रापि तद्विज्ञानास्यशब्दग्रहणेपि ॥ छाया ॥

९ यत्नादिति । तदिच्छावन्मनोभिहतकायाभिनेति शेषः ॥ तत इति ।
अग्रे मार्गान्वात् । निवृत्त इति । वर्णः प्राप्येति शेषः ॥ यत्नविशेषेति ।
उक्तयत्नेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० तत्र तयोर्मध्ये । सतस्त्वयोरुक्तत्वं दुरुपपादत्वादाह—ये इति । उ-
च्यन्ते इत्यस्य स्थलव्येपि संबन्धः ॥ छाया ॥

'आस्ये प्रयत्नाः' इत्युच्यन्ते—, 'आभ्यन्तरा' इति, 'प्रारम्भ'
इति च । गलविवरादिविकासादिकराश्यास्यवहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वा-
द्बाह्या इति ॥ ११ एवं मात्राकालिकत्वादिकमपि वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृत-
मिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पं वायुं प्रेरयति
कश्चिदधिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणारूपं कार्यमास्यबाह्यदेशमिति
तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ताऽद्वयसूत्रे भाष्ये ॥ मूर्ध्नि प्रतिहते
वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः, पश्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये इत्यन्वयः
कैयटे । अत एव—

"सोदीर्णो मूर्ध्निभिहतो वक्रमापद्य मारुतः ।

वर्णाञ्जनयते"

इति शिक्षया न विरोध इति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः, एवमप्यवर्णस्य
एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याका-
रेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यदि प्रारम्भ इत्यत्र यदीत्यस्य यद्यपी-
त्यर्थः ॥ अकारेणेति । ततश्च स्वसवर्णाकारस्य तत्र सत्त्वेन
तद्वारा तुल्यस्थानत्वेनावर्णोऽङोः सावर्ण्यं गन्वमित्यत्र यस्येति
लोपप्रसङ्ग इत्यभिमानः ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रश्निष्ठावर्णावेतौ ॥

(प्रदीपः) प्रश्निष्ठावर्णाविति । नात्र भागविवेकोऽस्ति
पांसूदकवदित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) पांसूदकेति । प्रश्निष्ठविलस्य प्रकर्षेण श्लिष्टौ

११ बाह्यानामेकादशोक्तिरुपलक्षणम्—तेन ह्रस्वत्वादेरातुनासिकस्यापि
च संग्रह इति ध्वनयन्माह—एवमिति ॥ छाया ॥

१२ बाह्यदेशमितीति । तदपि बाह्यमिति शेषः ॥ इदं समूलयति—
तस्यापीति ॥ ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यापीत्यर्थः ॥ व्यावृत्तिरिति । आस्य-
विशेषणेन सवर्णसंज्ञासूत्रेऽग्रहणमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ यथाश्रुतग्रन्थस्य शिक्षाविरुद्धत्वादाह—मूर्ध्नीति । शेषपूरणमावश्यक-
माह—वर्णोत्पत्तेरिति ॥ छाया ॥

१४ यदर्थमन्वयः कृतस्तदेवाह—अत एवेति ॥ यद्यप्येक एव प्रयत्नः
सर्वकार्यजनको वर्णनाशकश्चेति 'परःसंनिकर्षः' इत्यत्र भाष्ये उक्तम् तथापि
तत्कार्येणोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहारः द्रुतादिजनक-
यत्नस्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेऽप्युदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषाम् अनङ्कुदात्त
इत्यनेनाविवक्षाबोधनात्सवर्णसंज्ञानुपयुक्तान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसादृश्येन
वाक्षेपु गणनमिति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ॥

१५ यथाश्रुतेऽनुपपत्तेराह—यदीति ॥ एङोश्चेति । मिथ इति भावः ॥
॥ छाया ॥

१६ स्वर्थेति । एतेन एवमपीत्यस्य तथापीत्यर्थः सूचितः ॥ भिमान-
इति । अनेन—एषां सनागत्वं पूर्वपक्षमिमत्.....पुनस्तत्त्वस्य खण्डित-
त्वेना—खण्डित(७८)त्वस्य प्रतिपादितत्वाच्च दोष इत्यखिः सूचिता ॥ छाया ॥

१७ ननु प्रश्निष्ठनिर्दिष्टानामपि वर्णानां स्वप्रयुक्तकार्यदर्शनात्स्यादेव सं-
ज्ञास्त आह—पांसूदकवदिति ॥ छाया ॥

मिलितावित्यर्थः । ततश्च तदननुभवेन केवलतात्वादिस्थानकत्वेन च न तयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अवर्णस्य तर्ह्येचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ॥—

(प्रदीपः) अवर्णस्येति । विभागोत्र सुलक्ष्य इति प्रश्नः ॥ ततश्च नान्यमित्यत्र यस्येतिलोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) विभागोत्रेति । एवं च पूर्ववत्तयोः सावर्ण्यप्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विवृततरावर्णावेतौ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एतदुत्तरं विवृततरावर्णाविति । एवं च तद्वारा तयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाद्वत्त्वेन न सावर्ण्यम् । आकारस्य ततोऽपि विवृततरत्वात्तेनाप्यनयोर्न सावर्ण्यं फलाभावश्चेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एतयोरिति । ततश्च एत ए इत्याकारोपि स्याद् भाष्यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् ॥

(उद्घोतः) एतयोरेवेति । यत्किञ्चित्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेयमिमानः ॥ क्वचित् । अदसोऽसेर्दादु दो म इत्यादौ ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतौ तुल्यस्थानौ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नैतौ तुल्यस्थानाविति । तोर्लीति परसवर्णरहिततद्वानासामितिनिर्देशाद् यावत्स्थानसाम्यमत्र विवक्षितमिति भावः ॥ यत्तेषां समुदितं स्थानमिति । तत्र । “दन्त्योष्ठयो वः स्मृतो बुधैः ॥ ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यः” इति शिक्षायां प्रत्येकं तत्र भव इत्यधिकारस्थयदनापत्तेः । दन्तोष्ठय इति पाठस्त्वंसंज्ञतः । शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगावच्छेदके

१ नाव्यमिति । अत्र पूर्वभागस्यैव तत्सदृशत्वं पूर्वपक्ष्यमित्यतः । उभयत्र तथोक्तित्वात् । अत एव पूर्वं प्रथमभागस्येति कैयटेनोक्तम् । एवं च यस्येति लोप औकारस्योचितः ॥ छाया ॥

२ वर्णपदस्वारस्येन भाष्याभिप्रायमाह—आकारस्येति ॥

३ एतयोरेवेति । एदैचोश्चेत्यर्थः ॥ एवकारेणावर्णव्यवच्छेदः ॥

४ यत्किञ्चिदिति । आभ्यन्तरप्रयत्ने सतीत्यादि ॥ अत एव स्थानेन्तरेत्यनेनेदानीमनिर्वाहः ॥ छाया ॥

५ अस्य संगतिर्नैपदान्तसूत्रे सप्रपञ्चं निरूपयिष्यतेऽस्माभिः ॥ दाधि० ॥

६ उदात्तादीनामिति । आदिनाऽनुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घभुतचतुर्मात्रानुपासिकपरिग्रहः ॥ छाया ॥

७ प्रयत्नैवेति । आभ्यन्तरप्रयत्नैवेत्यर्थः । उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यन्तरकार्यकारत्वेन तेषामभ्यन्तरत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

८ तत्त्वेऽप्यत्र प्रयत्नशब्देनाग्रहणप्रतिपादनायाह—अभेदका इति ॥ अन्यथा गुणत्वोक्तिरसंगता स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

कण्ठादौ स्वाभारत्वमारोप्य कण्ठे भव इत्याद्यपत्तिः ॥ शरीरे मे वेदनेत्यप्येवमेवेति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उदात्तादीनां तर्हीति । यावत्स्थानैक्यवद् यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षणादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभेदका उदात्तादयः ॥

(प्रदीपः) अभेदका इति । लिङ्गेनैतत्प्रतिपादितम्—न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु मिद्यन्त इति, तेन प्रारम्भभेदेऽप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति ॥

(उद्घोतः) स्वशब्दा उदात्तादिशब्दाः । एवं चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रहणमिति भावः ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

अथवा किं न एतेन-प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति ॥ प्रयत्नमेव प्रयत्नः । तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रयिष्यामः ॥

किं^{१०} सति ? ॥

भेदे सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् ॥

कुत एतत् ? ॥

भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा, यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्गुणानां बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति ॥ किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेऽपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः ॥ सत्येवेति । शरीरो शरीत्येवान्यथा ब्रूयात् । यथासंख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतं शिण्डीत्यत्र ङकारस्य ङकारे परतो लोपार्थम् । यदि

१ लिङ्गेनैतदिति । अनुङ्गुदात्त इत्यादि ज्ञापकेनेत्यर्थः ॥ तेनेति । उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषामनुङ्गुदात्त इत्यनेन तदनुवादस्यात्रोदात्तादिषु गुणशब्देन कृतत्वेनात्राग्रहणेन विवक्षा तथा सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वान्तरतमपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसादृश्येन बाह्येषु गणितत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रारम्भेति । वस्तुतस्तत्त्वादाभ्यन्तरप्रयत्नभेदेपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन सप्तम्यर्थप्रधानोऽयं प्रश्नः । अत एवोत्तरे ‘भेदे’ इति सप्तमी । एतैव भाष्यकर्तुः शैली ‘किं तर्हि’ इति प्रश्ने ‘अन्येष्वपि कारकेषु’ इति पर्यशङ्किकेषुपलभ्यते । प्राचीनास्तु भाष्यशेषकाः ‘किं सति भेदे’ इति प्रश्नस्य ‘सतीत्याह’ इत्युत्तरं मत्सेहात्म्या रेखादिकं कृतवन्तः ॥ किमोऽन्यतरकोटिनिश्चये प्रयोगाभावात्तत्सूचिते ‘किं सति भेदे’ इति प्रथमकोट्युच्चारणान्तरमेव ‘उतासति’ इति द्वितीयकोटी मनसि धृत एवोत्तरमाह—सतीत्याहेतीति तेषामभिप्रायः । एवं च प्रश्नोत्तरभाष्यविभागः सुधीभिरुद्गीयः ॥ दाधिमाथाः ॥

च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्याद्, डकारढकारयो-
भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोती-
त्यस्य आस्येन प्रयत्नोऽविशेषित इत्यस्य च समाध्यन्तरमाहैक-
देशी—अथवा किं न एतेनेति । नोऽस्माकमेतेन प्रारम्भो यत्तस्ये-
त्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन किमित्यर्थः । छिट्वादिति भावः ॥ वा-
हप्रयत्नभेदेऽपीति । एवमुदात्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् ॥
यद्यपि सवर्णसंज्ञाया न प्रयत्नभेदगमत्वं, तथापि ज्ञापकादेत-
दर्थसिद्धिरित्याह—झरोझरीति ॥ भाष्ये सत्येव हि भेदे इति
यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः ॥ कुत एतदिति । चक्षुरैस्तदलाभ
इति प्रश्नः । समाधत्ते—भेदाधिष्ठाना हीति । यत्किञ्चित्प्रयत्न-
भेदेत्यर्थः ॥ तत्र ज्ञापकमाह—यदि हीति । सवर्णसंज्ञावचन-
मित्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः । संज्ञातु—अणुद्वित्सवर्णस्ये-
त्यार्थमावश्यकैति बोध्यम् ॥ भेदादिति । वाहप्रयत्नभेदादित्यर्थः ॥
नन्वेवं यत्किञ्चित्स्थानैक्यादेकारैकारयोः सावर्ण्यापत्तिरिति चेन्न ।
ज्ञापकात्प्रयत्नांशे यावत्प्रयत्नसमानत्वलागेऽपि स्थानांशे तत्त्यागे
मानाभाव इत्याशयात् यत्तुल्येकेषामित्यादिनिर्देशैः स्थानांशे याव-
त्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च ॥ यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्सवर्णसंज्ञा
भेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति । तत्र । तेन सावर्ण्यानियामकप्रयत्नयोः
स्थानयोश्च परस्परभेदलाभेऽपि वर्णानां यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽ-
लाभात् स्थानानामन्ततस्तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्यः ॥

(सिद्धान्तिन आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि 'सति भेदे किञ्चित्समानम्' इति
कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति । शकारच्छकारयोः
षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्रा-
प्नोति । एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् ॥

(प्रदीपः) सर्वमिति ॥ वर्णाणां प्रथमद्वितीया इ-
त्यस्यां शिक्षायां पठितमघोषत्वादि । करणं तु भिन्नं वर्णाणां
स्पृष्टत्वाद्भ्रमणां च विवृतत्वात् । सति च सवर्णत्वे निश्च्छब्दं
निष्पृष्टं निस्स्थानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति, लोपः

१ कैयटादेरज्ञानाय पूर्वमनु(सु)क्ताभेदकाइति समाध्यन्तरम् 'अथवा-'
इति भाष्योक्तिसारस्येनाह—उदात्तेति ॥ 'अथवा यत्समानम्' इत्येवं
सति वाच्ये 'किं न' इत्यादिमध्यग्रन्थस्वरस्येन 'यदि तर्हि'—इत्यादि वक्ष्य-
माणसिद्धान्तिसंस्थारस्येन च कैयटाभिमतमाह—आस्येनेति ॥ दोषस्य
स्फुटत्वाद्दस्यैकदेश्युक्तिवत् । तद्व्याचष्टे—नोऽस्माकमिति । अस्यापि निर्दिष्ट-
त्वादाह—छिट्तेति ॥ एतेन—'अथवा यत्समानं तदाश्रयिष्यामः । एवं
सति नोऽस्माकं प्रारम्भो यत्तस्य प्रयत्न इत्यनेनापि किम् । किं तर्हि
प्रयत्नमेव प्रयत्नः तदेव च तद्धितान्तमास्यमित्येवास्तु' इति भाष्य-
शोजना सूचिता । एवंच भाष्यीयाद्यशङ्कोत्तराशयोऽयम् । अतएवैतन्मूनता-
भिराशय तद्वृष्टान्तेन द्वितीयशङ्कोत्तराशयमाह—एवमिति ॥ छाया ॥

२ यथाश्रुतमाप्यार्थस्तु नेत्याह—संज्ञास्त्विति ॥ छाया ॥

३ एवं यत्किञ्चित्प्रयत्नस्यैक्याङ्गीकारेण तदङ्गीकारे ॥ छाया ॥

४ तत्र ज्ञापकमप्याह—यत्तुल्येकेषामिति ॥ छाया ॥

५ दण्ड्याशुक्तिं निराचष्टे—यत्तिविति ॥ छाया ॥

प्राप्नोतीति । छद्मनो निष्कान्तमिति^१ प्रादिसमासः । अनचि
चेति शकारस्य द्विवचनम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये यदि तर्हि सतिभेदे इत्यादि सिद्धा-
न्तिवचः । शकारच्छकारयोरिति । तस्मात्प्रारम्भो यत्तस्येति
आवश्यकमिति भावः ॥ ननु निश्च्छब्देत्यत्र हलः परत्वाभावात्कथं
लोपप्राप्तिरत आह—अनचिचेति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—प्रयत्नमेव प्रयत्नः । तदेव हि त-
द्धितान्तमास्यम् । न त्वयं द्वन्द्वः—आस्यं च प्रय-
त्नश्च आस्यप्रयत्नमिति ।

किं तर्हि ?

त्रिपदोयं बहुव्रीहिः—तुल्य आस्ये प्रयत्न एषा-
मिति ।

(प्रदीपः) तुल्य आस्य इति । तद्धितान्त आस्यशब्दो
न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलङ्कृ भवति । तद्धिता-
न्तास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते । तेनैक-
स्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते ॥

(उद्ध्योतः) तत्रैकदेशी प्रौढ्या समाधानमाह—एवंतर्हि-
त्यादि । स्वाङ्गवाच्येवेति । अमूर्द्धेत्यादिपर्युदासादेव स्वाङ्गे लब्धे
स्वाङ्गादिति पुनःश्रुतिवधारणार्थेति भावः ॥ संज्ञायामित्यनु-
वृत्तेन दोष इत्यन्ये ॥ नन्वेवं भिन्नस्थानानामपि स्यादत आह—
तद्धितान्तास्येति । आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्वह इति भावः ॥
एकत्वं विवक्ष्यत इति । तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्या प्रयत्नयो-
रेकास्यभववृत्तित्वलाभ इत्यन्ये ॥

(भाष्यम्)

अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः—तुल्य
आस्ये तुल्यस्यस्तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । मयूरव्यंसकादित्वात्सम्यन्तो-
त्तरपदस्तत्पुरुषः ॥

६ यथातुल्यो वलिरिति न्यायेनाह—तेनेति ॥ छाया ॥

७ ननु स्थानानां न स्वतो भेदोऽत आह—स्थानानामिति ॥ तत्त-
त्कार्यगतभेदारोपस्य संभवादाह—अन्तत इति ॥ छाया ॥

८ अन्यत्पदसमभिव्याहारेण सर्वपदस्य संकोच इति तमाह—वर्णाणा-
मिति ॥ छाया ॥

९ इति इत्यत्र ॥

१० वक्ष्यमाणस्यासिद्धान्तत्वादाह—तस्मादिति ॥ छाया ॥

११ तत्र उक्तपूर्वपक्षे ॥

१२ आवश्यकयुक्त्या लघुतया निर्वाहमाह—संज्ञायामिति । 'हलदन्ता-
त्सस्यः संज्ञायाम्' इत्यत इति भावः ॥

१३ एवं तुल्यत्वस्य स्थानविशेषणत्वाभावे ॥ छाया ॥

१४ ननु तत्रैव किं मानमत आह—आस्येति । अन्यथोक्तरीत्या तदान-
र्थक्यं स्पष्टमेव ॥ तद्वहः तद्धितान्तत्वग्रहः ॥ छाया ॥

(भाष्यम्)

अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः—आस्ये प्र-
यत्न आस्यप्रयत्नः तुल्य आस्यप्रयत्न एवामिति ॥

(उद्घोतः) त्रिपदबहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः
पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्याप्यगतिकगतित्वाद्भाष्ये तृतीय आश्रितः ॥

(इति तुल्यास्यप्रयत्नशब्दार्थनिरूपणम् ॥)

(अथानिष्टसावर्ण्यनिराकरणाधिकरणम्)

(१४२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्येति तु वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो
यथा स्याद् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सव-
र्णसंज्ञो मा भूत् ।

(प्रदीपः) तस्येति । यत्तदोर्निध्यामिसंवन्धादाह—यो
यस्येति । अन्यथा वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सव-
र्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति । सूत्रारम्भस्तु
रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थः स्यात् ॥

(उद्घोतः) रेफोष्मेति । रेफोष्मणां सवर्णां न सन्ती-
त्युक्तेरिति भावः ॥

(१४३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्यावचनं वचन-

प्रामाण्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्येति न वक्तव्यम् ॥

अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः क-
स्मान्न भवति ? ॥

वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ।
यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः
स्यात् । सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) तस्यावचनमिति । तस्येत्ययमनुकरणशब्द-
स्तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः ॥ सवर्णसंज्ञावचनमिति । न

१ द्वयोः क्रमेणारुची आह—त्रिपदेति ॥ पूर्वपदार्थेति । मयूरेत्यादि
कैयटोक्त्यर्थः ॥ तृतीय इति । अथवा पर इतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ अन्यथा तस्येत्यस्याभावे ॥ छाया ॥

३ पठ्यति । तस्यस्यावचनमितीत्यर्थः ॥ एवं च अनुकरणत्वे च ॥ स्यो न
विभक्तिरिति ॥ अस्यवामीयमिति वदिति भावः ॥ छाया ॥

४ प्रतिपत्तिग्राह्यादाह—वस्तुतस्तिति ॥ छाया ॥

च रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भव-
त्येव । एवमूष्मसु द्रष्टव्यम् ॥

(उद्घोतः) तस्यावचनमिति वार्तिके तच्छब्देन कस्य परा-
मर्शोत आह—तस्येत्ययमिति । तस्यावचनमित्यत्र पठ्यतैतुरूप
इति भावः । एवंच स्यो न विभक्तिरिति लुगभावः ॥ वैस्तुतस्तच्छ-
ब्देन पूर्वोक्तस्य तस्यशब्दस्य परामर्श इति वक्तुं युक्तम् ॥ रेफस्या-
पीति । रेफोष्मणामित्येतद्विजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः ।
तत्र रेफांशे तुल्यास्यप्रयत्नासंभव एव, ऊष्मसु तु नाऽज्झलाविति
निषेधादिति बोध्यम् । एवंच व्यावर्त्याभावेन सवर्णसंज्ञावचन-
सामर्थ्याद् यस्य तस्येति लप्स्यत इति भावः ॥

(१४४ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ संवन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संवन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा—सं-
वन्धिशब्दाः “मातरि वर्तितव्यम्” “पितरि शुश्रू-
षितव्यम्” इति । न चोच्यते—‘स्वस्यां मातरि’
‘स्वस्मिन्पितरि’ इति । संवन्धाच्चैतद्गम्यते—या यस्य
माता, यश्च यस्य पितेति ॥ एवमिहापि “तुल्यास्य-
प्रयत्नं सवर्णम्” इत्यत्र संवन्धिशब्दावेतौ तत्र
संवन्धादेतद्गन्तव्यम्—यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं त-
त्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति ॥

(प्रदीपः) एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन
परिहर्तुमाह—संवन्धिशब्दैरिति । संवन्धिशब्दाविति ।
तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संवन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोऽपि प्रदेश-
वाक्येषूपपात्तः सवर्णशब्दः संवन्धिशब्दः यथा तुल्याय
कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददा-
त्यपि स्वात्मना । तथेहापीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु सवर्ण इति संज्ञाशब्दस्य कथं संवन्धिश-
ब्दत्वमत आह—तुल्यास्येत्यादि । स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसंवन्ध-
निमित्तशब्दः संवन्धिशब्द इति भावः ॥

परे तु अत्र सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दा-
वित्थौ भाष्यस्य । सर्वैर्णशब्दो हि प्रदेशोऽपि सवर्णपदवत्परो, ननु
तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संवन्धिशब्दत्वं दुरुपपा-
दम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां चैवमेवोचितम् ॥ उपक्रमे हि तुल्यास्यं
च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवतीत्युक्तमित्याहुः ॥

(ऋत्वर्णयोः सावर्ण्याधिकरणम्)

५ भाष्यविरोधं परिहरति—रेफोष्मेति ॥ स च द्वेष्टेत्याह—तत्रेति ।
तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ एवंच तेषां सजातीयसवर्णत्वे च ॥ छाया ॥

६ अन्यथा भाष्यं योजयन् कैयटं दूषयति—परेतिविति ॥ छाया ॥

अत्र सूत्रे सवर्णसंज्ञासूत्रे ॥

७ अत्र हेतुमाह—सवर्णेति । हि यतः । एवमग्रेपि ॥ तस्य संज्ञाशब्दत्वा-
दाह—सवर्णपदेति । अपिनेतत्परिग्रहः ॥ युक्तत्वमस्याह—उपेति ॥ छाया ॥

(१४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ऋकारलृकारयोः सवर्ण-
विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ
लृकारः होतृकार इति ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

“अकः सवर्णे दीर्घः” इति दीर्घत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) ऋकारलृकारयोरिति । स्थानभेदान्न
प्राप्नोतीत्यारम्भः ॥ अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा
विज्ञायते, न त्वेतयोरन्येन सहेति बोध्यम् ॥(उद्ध्योतः) ऋकारलृकारयोरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृति-
भावः । वार्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः सावर्ण्यप्रतियोग्य-
निर्देशादाह—अत्रचेति ॥ भाष्ये होतृलृकारः होतृकार इति ।
लृकारशब्दो देवतावाचीत्येके ॥ विवृतस्य लृकारस्य दीर्घस्याभा-
वादृकारो दीर्घ उदाहृत इति बोध्यम् ॥

(सावर्ण्यखण्डनभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—“*सवर्ण-
दीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम्*” “*लृति लृ वा
वचनम्*” इति ॥(प्रदीपः) वक्ष्यत्येतदिति । तत्र लृवावचनमित्यत्र
दीर्घ इत्यनुवर्तते । तत्रै लृति लृशब्दे विकल्पितेऽप्राप्त एव
पक्षे दीर्घो भविष्यति । स च भवन् लृवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्ण-
स्थान्तरतम्यादीर्घ ऋकारो भविष्यति ॥(उद्ध्योतः) नैतदस्तीति । सवर्णसंज्ञाया इति शेषः ॥
नन्वीपत्सृष्टेन मुक्तेऽपि विवृतदीर्घः सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभोऽत
आह—तत्रेति ॥

(सावर्ण्यमण्डनभाष्यम्)

तत्सवर्णे यथा स्यात् । इह मा भूद्-दध्यलृ-
कारः मध्वलृकार इति ॥(प्रदीपः) तत्सवर्ण इति । यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां
तर्ह्युच्यतेऽगमात्रस्य लृति तत्कार्यं स्याद् दध्यलृकारेति ।
तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा ॥(उद्ध्योतः) भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सवर्णसंज्ञावश्यकत्वाद्
—तत्सवर्णे इति । अगमात्रस्येति । अनगव्यावृत्त्यर्थमक इति
वर्तते सवर्णसंज्ञाभावात्सवर्ण इति नानुवर्तत इति भावः ॥

(सावर्ण्यखण्डनभाष्यम्)

यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति, एतद्वत इति व-
क्ष्यामि ॥ ततः—“लृति” । लृकारे परत लृकारो
वा भवतीति । ऋत इत्येव ॥(प्रदीपः) ऋत इति वक्ष्यामीति । ऋकारस्य ऋकार
एव सवर्ण इति ऋत्येव भविष्यति । ततः “लृति” । ऋत
इत्येव । इदं चासवर्णार्थम् । तेन लृति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्रा-
संहितायामृकारे होतृ ऋकार इति रूपम् । संहितायामपि ऋ-
त्यक इति शाकलप्रकृतिभाव एतदेव रूपम् । शाकलाभावे
होतृकारः होतृकार इति रूपद्वयम् । लृकारेऽसंहितायां संहि-
तायां च शाकले होतृलृकार इति । शाकलाभावे होतृकारो
होतृलृकार इति रूपद्वयम् ॥(उद्ध्योतः) खण्डयति—यदेतदिति भाष्ये ॥ सवर्ण
इतीति । आद्यवार्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्तते इति भावः ॥ तेन
लृतीति । सिद्धान्तेऽपि व्यवस्थितविभाषया अनभिधानेन वा होतृ-
लृकारे पूर्ववार्तिकं गम्यलृकारे चोत्तरवार्तिकं न प्रवर्तते ।^१ ईवं
कृ इति दीर्घस्य ऋकारे परे पूर्वस्य तस्यैव लृकारे उत्तरस्य चाप्रवृ-
त्तिस्तत एवेति भावः ॥ रूपद्वयमिति । ईपत्सृष्टवटितं विवृतदी-
र्घवटितं चेति भावः ॥ तत्रासंहितायामिति । समीप्ते संहिता

१ इत्यत्र व्याख्यानग्रन्थे ॥ अतएवाह—वार्तिकेऽप्येवमिति ॥ छाया ॥

२ सवर्णसंज्ञावार्तिकं खण्डयति—नैतदस्तीति ॥ सवर्णदीर्घत्व इति ।
सवर्णदीर्घविधायित्वार्थः । ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इत्यत्र ‘ऋति ऋ वा वच-
नम्’ ‘लृति लृ वा वचनम्’ इति वक्ष्यते । तस्यायमर्थः—ऋति परे पूर्वपरयोः
स्थाने वा ऋ इत्ययमादेशो भवति । द्विमात्रेण । मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका
मात्रा अभितोऽन्मकेरुपरा । ईपत्सृष्टश्चायम् । तत्र प्रयत्नभेदादृकारेणामहणा-
दन्यत्वादीर्घसंज्ञाया अभावादप्राप्तोऽयं विधीयते । लृति लृ वेति । अयमपि
द्विमात्र ईपत्सृष्टश्च । मध्ये द्वौ लृकारौ तयोरेका मात्राऽभितोऽन्मकेरुपरा । पूर्व-
वदप्राप्तो विधीयते । तत्र वावचनमिति वाक्यद्वयो दीर्घसमुच्चयार्थो भविष्यति ।
वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये इत्यभिधानात् । तेनाप्राप्त एव
दीर्घो भविष्यति । तर्हि सवर्णसंज्ञाया ॥ शब्दको० ॥

३ तत्र तस्मिन् सति ॥ छाया ॥

४ तत्रेतीति । तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ सवर्णसंज्ञावार्तिकं स्थापयितुं तत्र पाठवार्तिकद्वये सवर्णपदसंबन्धं दर्श-
यति—तत् सवर्ण इति ॥ अयं भावः—लृति लृवेत्यत्र सवर्णपदमनुवर्तते,
न वा । आद्ये होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णसंज्ञाविधानं विना नेष्टसिद्धिः । अन्ये
दध्यलृकार इत्यादावतिप्रसङ्ग इति ॥ शब्दको० ॥

६ तद् वचनद्वयम् ॥ छाया ॥

७ संज्ञाभावादित्यत्राकारप्रत्ययः ॥ सवर्ण इतीति । एतत्सूचनायैव
भाष्ये ‘सवर्णदीर्घत्वऋतीत्युक्तम् । सवर्णनिमित्तकदीर्घविधायकसूत्रस्थवार्तिकं
इति तदर्थः ॥ छाया ॥८ सवर्णसंज्ञावार्तिकं खण्डयितुमुक्तातिप्रसङ्गवारणाय पाठवार्तिके न्यासा-
न्तरं करोति—यदेतदिति ॥ प्रथमवार्तिके पाठे ‘ऋति’ इत्यपनीय ‘ऋतः’
इति पञ्चम्यन्तपाठेनैव सर्वसामञ्जस्यम् । पूर्ववार्तिके ‘सवर्णे’ इति चायु-
वर्तते । तेन धात्रंश इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्वितीयवार्तिके तु सवर्ण इति नि-
वृत्तम् । ऋत इत्यनुवर्तते । तेन दध्यलृकार इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ तस्मादकः
सवर्ण इत्यत्रावश्यकत्वेन वचनद्वयेनैव सकलनिर्वाहलृकारलृकारयोः
सवर्णविधिरितिहलं वार्तिकं व्यर्थमिति भावः ॥ शब्दको० ॥९ सिद्धान्तेऽपीति । यथास्थितवार्तिकपाठेऽपीत्यर्थः ॥ तासां परिणमित-
त्वादाह—अनभीति ॥ छाया ॥१० एवं तद्वत् । तस्यैव कृ इति दीर्घस्यैव । ततएव अनभिधानादेव ॥
॥ छाया ॥११ कैयटं दूषयति—समास इत्यादिना ॥ क्लिष्टमिति तस्य पुंस्त्वा-
दितिभावः ॥ छाया ॥

नित्या, असमासे त्वीदृशं रूपं दुर्लभं होतृशब्दे विभक्तिश्रवणा-
पत्तेः ॥ होतृशब्दस्य नपुंसके संयुद्धौ रूपमित्यप्यतिष्ठिमिति
चिन्त्यम् ॥ भाष्ये तु होतृलृकार इति दीर्घप्रवृत्तियोग्यदशोच्चा-
रणम् ॥ इति स्थिते इति शेषः । एवं शाकले होतृलृकार इत्यपि
चिन्त्यं, सवर्णत्वविधायकवचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र ऋत्यक
इत्यस्याप्राप्तेः । इकोसवर्ण इत्यपि न समास इति निषिद्धम् ।
नित्यग्रहणं तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥

(सावर्ण्यमण्डनभाष्यम्)

तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) तन्न वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ ऋ
लृ इति तत्र ऋकारे कदाचिद् ऋ इति दीर्घः कदाचिद्
इति । लृकारेपि ऋ लृ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामि-
मिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) सवर्णसंज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे तद्वयं न कार्य-
मित्याह—भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति ॥

(सावर्ण्यमण्डनभाष्यम्)

अवश्यं तद्वक्तव्यम् । अकालोज्झस्वदीर्घमुतसंज्ञो
भवतीत्युच्यते । न च ऋकार लृकारो वाजस्ति ॥

(प्रदीपः) न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः ।
अन्ये तु ईपत्स्पृष्टकरणत्वादनयोर्ऋकारलृकारयोश्च विवृतत्वा-
त्ताभ्यां तयोरग्रहणादनञ्चलाहुः ॥

(उद्ध्योतः) इतर आह—अवश्यमिति । अर्धतृतीयेति ।
तर्वातापि स्थानप्रत्यक्षसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्युच्येताह—
ईपत्स्पृष्टेति ॥ विवृतत्वाभावे उपस्थितरेफीयप्रत्यक्षत्वागे मानाभा-
वादिति भावः ॥ ताभ्यामिति । असावर्ण्यादिति भावः ॥

(सावर्ण्यमण्डनभाष्यम्)

ऋकारस्य लृकारस्य चात्त्वं वक्ष्यामि ॥ तच्चा-

- १ भाष्यासंगतिं परिहरति—भाष्येति ॥ छाया ॥
- २ अग्रिमं दूषयति—एवमिति ॥ सवर्णत्वेति । सवर्णसंज्ञेत्यर्थः ॥ छाया ॥
- ३ ननु तन्नित्यसमासे इत्यत आह—नित्येति ॥ छाया ॥
- ४ सवर्णसंज्ञावार्तिकं स्थापयितुं पाठवार्तिकद्वयाकरणलाघवं सूचयति—
तन्नेति ॥ शब्दकौ० ॥

५ सवर्णसंज्ञावार्तिकं लण्डयितुमुक्तलाघवं परिहरति—अवश्यमिति ॥
ईपत्स्पृष्टयोस्तयोर्द्विमात्रत्वेऽपि दीर्घत्वं तु न तस्यादुद्देश्यत्वात् । तथाच सूत्रेण
प्रात्यभावात्पाठं वार्तिकमारम्भणीयमेवेति सवर्णसंज्ञावार्तिकं व्यर्थमेवेत्या-
कृतम् ॥ शब्दकौ० ॥

६ तावतापि । अर्धतृतीयमात्रत्वेऽपि ॥ ताभ्यां 'तयोः' इति शेषः ॥ छाया ॥

७ ईपत्स्पृष्टत्वे वीजमाह—विवृतत्वेति ॥ छाया ॥

८ सवर्णसंज्ञावार्तिकं स्थापयितुमीपत्स्पृष्टयोरपि तयोरप्यत्त्वं स्वीक-
रोति—ऋकारस्येति । तथाच दीर्घसंज्ञासिद्धौ तयोः सिद्धिरेवेति पाठवा-
र्तिकद्वयं नारम्भणीयमिति भावः ॥ 'तद्वचनद्वयं कुर्वतापि' रेफद्वयल-
कारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरत्त्वं तावदेष्टव्यम् । तन्निर्वाहार्थं वर्णसमासायै तौ
पठनीयौ । अन्यथा हि विधानमात्रमनयोः स्यात्, न त्वच्कार्यं भुतः ।
तद्विधाने हि 'अचक्ष' इति परिभाषयाऽच इत्युपपिठते ॥ ननु ईपत्स्पृष्ट-

२९

वश्यं वक्तव्यम् । भुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः
होतृकारः । होतृऋकार इति । होतृ लृकारः हो-
तृलृकारः होतृलृऋकार इति ॥

(प्रदीपः) अत्त्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्चे वीर्घसंज्ञान-
योर्भविष्यति । येषां तु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति, तेषां मते
सत्यप्यच्चे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्मा-
द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ ॥ तच्चावश्यमिति । त्वयापि
ऋवावचनम्लृवावचनमिति ब्रुवताऽच्चलमनयोर्वक्तव्यम् ।
अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्याद्, नाच्यकार्यं भुतः । सति
लच्चे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति भुतसंज्ञा
भविष्यतीति भुतसिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाचाह—ऋकारस्ये-
त्यादि । सत्यच्चे इति । अयोगवाहेषु पाठादिति भावः ॥
नाच्यकार्यमिति । तस्य भुतसंज्ञा तत्स्थाने भुतश्चेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । एकैकस्मिन्संहितायां शाक-
लाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यम् । तच्चोभयथापि सिध्यति । तत्र
सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम् । इह तु
यथा सिध्यति तथोच्यते—[अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रा-
न्तरतमलदीर्घलयरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वाद्भुतसंज्ञा
कासंभवाद्विकल्पः । यथान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो
नासावन्तरतम इति] द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययुक्त्वाद्विवृतत्वाच्च
कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदाचिद्विवृत ऋकारः । लृका-
रेपि कदाचिदकारान्तरतम ऋकारः कदाचिद् लृकारान्तरतम
लृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः ॥

(उद्ध्योतः) अत्र पक्षेऽपि उक्तयुक्त्या हस्त्रकारद्वयस्थानिक-

स्थानचत्वान्माभूत्भुतः, विवृतस्य तु ऋकारस्याच्चेन भुतः सिद्ध एवेति चेत् ।
सत्यम्, विवृतः भुतः सिद्ध ईपत्स्पृष्टौ तु भुतौ रेफद्वयलृकारद्वयगर्भौ न सि-
ध्यतः । अत एवाचसंज्ञामात्रेणापि न निस्तारः ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेसावन्मात्रे-
णानिर्वाहात् । किंत्वणसु पाठ एव कर्तव्य इत्युक्ते सति णसु पाठे ताभ्यां
त्रिमात्रयोरपि ग्रहणात्भुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे ईपत्स्पृष्टौ भुतौ भवतः । एवं
स्थिते पाठवचनद्वयं मास्तु तद्विधेययोरपि दीर्घतया अकः सवर्णे इत्यनेनैव
सिद्धेः ॥ शब्दकौ० ॥

९ न वाचनिकमचत्वमित्याह—अयोगेति । अनेन तयोरत्त्वं संपाद-
यितुमयोगवाहेषु पाठं करिष्यामीति भाष्यार्थः सूचितः ॥ छाया ॥

१० भुत इत्यस्यार्थद्वयमाह—तस्येति । जातावेकवचनम् । तयोरित्यर्थः ॥
एवं च भाष्यस्थभुतशब्दस्याप्यर्थद्वयं बोध्यमिति सूचितम् ॥ छाया ॥

११ उभयथाप्यभीष्टरूपनिर्वाहे किमङ्गीकरणीयमिति तदस्थः पृच्छति—
किमिति ॥

१२ तत्र तयोर्मध्ये ॥ इहनु सवर्णसंज्ञापक्षे तु ॥ छाया ॥

१३ उक्तयुक्तेति । व्यवस्थितविभाषयाऽनभिधानेन वेत्यर्थः ॥ 'इयं-
स्थितेति । अनभिधानेनेत्यपि बोध्यम् ॥' इति छायायां दर्शनाद् व्यक्तं
स्थितविभाषया इत्येवात्र पाठो भवेदित्यनुमीयते ॥

दीर्घकादेशातिरिक्तविषये आद्यस्य ह्रस्वऋकारलृकारद्वयस्थानिक-
दीर्घकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न साधुत्वमिति नातिप्रसङ्गः
पक्षयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यम् । तदेव ध्वनयन् पृच्छति—भाष्ये
किं पुनरत्रेति ॥ ऋकार इति । विवृत इत्यर्थः ॥ लृकार इति ।
ईषत्पृष्ठ इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सर्वर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि
सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन लृकारग्र-
हणं संनिहितं भवति । “ऋत्यकः” खद्वृद्धः मा-
लृद्धः । इदमपि सिद्धं भवति—खद्वृद्धकारो
मालृकार इति ॥ “वा सुप्यापिशलेः” उपकारी-
यति उपकारीयति । इदमपि सिद्धं भवति—उप-
ल्कारीयति उपाल्कारीयति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये दीर्घत्वं चैवहीति । ईषत्पृष्ठविवृतरूपो
दीर्घो वर्ण इत्यर्थः ॥ चं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना । खद्व-
लृकार इति । होतृलृकार इत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥

(एकदेशिन आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं

१ सिद्धान्ती समाधत्ते—सर्वर्णसंज्ञेति ॥ वचनद्वयारम्भे गौरवस्य
स्पष्टत्वात् ॥ फलान्तरमपि सर्वर्णसंज्ञाया अस्तीत्याह—अपिचेति ॥

२ दीर्घत्वमिति । हि यतो वचनद्वयं तत्र दीर्घानुवृत्तिं विना दीर्घत्वं
सिद्धमेव भवतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ खद्वृद्ध इत्यादि । छायापोरिति ह्रस्वः ॥ छाया ॥

४ तत्र तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

५ ननु स्थानिन एवासत्त्वात्कथं तस्य तत्त्वमत आह—असत्यामिति ॥
॥ छाया ॥

६ इदं दूषयति—अन्येतिरिति ॥ छाया ॥

७ पाणिनिरिति । भाष्यकारस्य प्रत्याहारि संमतौ लृकारस्य रपरत्वे इहे
‘लृकारस्य रपरत्वं प्राप्नोति’ इत्यत्रानिष्टासूचकं ‘प्राप्नोति’ इति भगवान्
भाष्यकारोऽपि नोच्चारयेत् । किं च लपरत्वे सिद्धे ‘सिद्धमेव’ इत्यनुक्त्या
‘वक्ष्यामि’ इति साधनीयतासूचकं लटं नो प्रयुज्यते ॥ इति सिद्धान्तकौ-
मुदीप्याख्यायां दाहिमय्यां विस्तृतम् ॥

८ अस्ति प्रत्याहार इत्यत्र नैव भाष्यकृतः सम्मतिः । अत एव
“लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति” इति पूर्वपक्षिशङ्कापनोदनाय “लृका-
रस्य लपरत्वं वक्ष्यामि” इति सिद्धान्तिना समाहिते “अपूर्ववचनं करि-
ष्यामि” इत्यर्थके लट्प्रयोगः संगच्छते ॥ प्रत्याहारसत्त्वे तु “लृकारस्य
लपरत्वं भविष्यति” इत्येव “मात्रञ्च इत्येवं भविष्यति” इतिवद्
भूधातोरेव प्रयोगं कुर्यात् ॥ किं च—“लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति”
इत्याक्षेपमिव “ऋकारस्य लपरत्वमपि प्राप्नोति” इत्याक्षेपमपि कुर्यात् ॥
तथाऽऋकारेण रपदस्य रेफमात्रपरत्वमेव भाष्यसम्मतमिति स्पष्टं प्रतीयते ॥
किं च—द्वयोर्लृद्वययोर्द्वयोर्दिधेययोश्च सत्त्वे यथासंख्येन, “स्थानेऽन्तरतम”
सूत्रेण च, निर्वाहे “रपरत्वं प्राप्नोति” इति शङ्काया एवोत्थानं न
संभवति ॥ यदि च प्रत्याहाराज्ञानेन पूर्वपक्ष्युक्तिः संगच्छत इत्युच्यते,
तदा “प्रत्याहारस्याज्ञानं किं प्रत्याहारासत्त्वेन, उत वा “आदिरन्त्येन”—
इत्येतद्व्याख्यायितुमस्या । तत्र “आदिरन्त्येन”—इत्येतद्व्याख्यायितुमस्या
“अणु” प्रत्याहारज्ञानाय जातमेवेति प्रत्याहारज्ञानाय कृतो न प्रभवति,

भवति,—“उरणरपरः” लृकारस्यापि रपरत्वं
प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्त-
व्यम् । असत्यां सर्वर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव
सत्यां रेफवाचनार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः ॥ रपर
इत्यत्र र इति लणिति सकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते ।
तत्रान्तरतम्यादृकारस्याण् रपरः लृकारस्य लपरः ॥ अस-
त्यामिति । असत्यां सर्वर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र लृ-
कारग्रहणं कर्तव्यं भवति ॥

(उद्ध्योतः) वचनस्य कान्यदर्शनादाह—व्याख्यास्यामीति ।
अन्ये तु लणसूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वेऽतो लान्तस्येत्यत्र मैग-
वान्पाणिनिर्लृकारं नोच्चारयेद्, प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । तस्माद-
पूर्वं वचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः ॥ आन्तरेति ।
रश्चते रपरो लश्चतेर्लपर इत्यर्थः ॥ सर्वर्णसंज्ञावादी तदभाववादिनं
प्रति तवाप्यावश्यकं तदित्याह—तच्चावश्यमिति । लृकारस्याण्
लपर इत्येतत् ॥

इति प्रत्याहारस्यासत्त्वमेव तद्वीजम् ॥ “रपरत्वं प्राप्नोति” “रेफवाच-
नार्थं भविष्यति” इति द्वयोर्भाष्ययोरेकवाक्यतासमवलोकने सूत्रे “र”
पदं रेफपरमेवेति प्रतीयते ॥ किं च—“र” इत्यस्य प्रत्याहारत्वे लृकारस्य
स्थानेऽपि रपरत्वस्येष्टत्वेन “प्राप्नोति” इत्यनिष्टासूचकपदप्रयोगोऽनुप-
पन्नः ॥ लणसूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वे “तुल्यजातीयास्तुल्यजातीयेषूपदि-
शते” इति भाष्यं विरुध्यते ॥

अत एव पूर्वपक्षिणः प्रत्याहारज्ञानाभावेऽपि “मात्रञ्च—इति नेदं
प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम्” “अनुमः इति नेदमा-
गमग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम्” “तृन् इति नेदं प्रत्ययग्र-
हणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम्” “कृञ् इति नेदं धातुग्रहणम् ।
किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम्” इत्येवंरीत्यैव सर्वत्र प्रत्याहारग्रहणस्य
सिद्धान्तितत्वेन प्रकृतविषये स्वप्रकृतिसिद्धशैलीत्यागेन ‘रेफवाचनार्थं भवि-
ष्यति’ इत्यत्र वर्णाधिकारविहितस्य इफप्रत्ययस्य दर्शितत्वेन ‘रपरः’ इत्यत्र
वर्णपरत्वे दर्शिता ॥ किंच प्रत्याहारपरत्वेन रेफलृकारोभयपरकत्वविधाने
प्रकृतसूत्रे ऋश्चदेन लृकारग्रहणाभावेन केवलस्य ऋवर्णस्य स्थाने प्रसज्यमानस्य
अणो रेफलृकारान्यतरपरकत्वापत्तिर्निर्वाधा स्यादिति मनस्यी मनावीत्यत्रैव
कदाचित्कुण्डलिनिः इत्येवमपि रूपापत्तिः स्यात् ॥ न च “ऋलृवर्णयोः
सावर्ण्यम्” इति वार्तिकेन सर्वर्णसंज्ञायाम् “अणुद्विस्सर्वर्णस्य” इत्यनेन
सर्वर्णग्रहणेन ऋपदस्य ऋकारलृकारोभयपरत्वेन यथासंख्येन सर्वदोषपरि-
हारः इति वाच्यम् । अवात्तामित्यादिसिद्धये अत्यावश्यकं वर्णसमाज्ञाये
जातिपरत्वे “सर्वर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्” इति
वार्तिकमाध्यसंमते “उद्विस्सर्वर्णस्य” इत्येवमेव सूत्रे जातेऽणग्रहणाभावे
ऋकारेण लृकारग्रहणस्यासंभवात् । अत एव भाष्यकृता ऋकारेण लृकार-
ग्रहणस्योदाहरणं तपरसूत्रमवृत्त्यैव दर्शितम् । अत एव ‘उरण्’ सूत्रे ऋका-
रग्रहणेन लृकारग्रहणस्यासिद्धान्तभूतव्यक्तिपक्षे ‘अणुद्वि’—इत्येवसूत्रन्यासे
संभवेनैवारुच्या ‘यद्विर्हि’ इति भङ्ग्या आक्षेपे कृते समाधानं सिद्धान्तिना
‘यक्षानुरूपो बलिः’ इति न्यायेनैवाभागीति “उपल्कारीयति” इत्यादि-
सिद्ध्यर्थम् “लृकारस्य स्थाने प्रसज्यमानोऽण् लपरः” इत्यपूर्वं वचनमेव
करणीयमिति भाष्यसिद्धान्त इति संक्षेपः । उपावर्णि चैतद्विस्तरशो दाहि-

(एकदेशिन आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि—“रषाभ्यां नो णः समानपदे” इत्यु-
कारग्रहणं चोदितं मातृणां पितृणामित्येतदर्थम् ।
तदिहापि प्राप्नोति—कृप्यमानं पश्येति ।

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् इह कस्मान्न
भवति—प्रकृप्यमानं पश्येति ॥

(प्रदीपः) प्रकृप्यमानमिति । कृत्यच इति णत्वप्रसङ्गः ॥

(प्रतिबन्दीसमाधानेनाक्षेपनिरासभाष्यम्)

“चुटुतुलशर्व्यवाये नः” इति वक्ष्यामि । अ-
पर आह—“त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्णैर्लशसैश्च व्यवाये
न” इति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन
गृह्यन्त इति योसौ लृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रति-
षेधो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) त्रिभिश्चेति । पूर्वस्मादयं विशेषः—पूर्वत्र
शरन्तर्भूतोपि षकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवायकत्वेन
नाश्रीयते । इह तु तस्यानुपादानमेव ॥ वर्णैकदेशा इति ।
अवर्णवयस् स्वव्यापारानिवर्तनात् । अग्रहणपक्षे तु क्षुभादेराकृ-
तिगणत्वाण्णत्वाभावः ।

(उद्घोतः) साक्षादिति । रषाभ्यामिति वचनादित्यर्थः ॥
नन्वेव लकाराभाव इत्यत आह—भाष्ये वर्णैकदेशा इत्यादि ।
अग्रहणपक्षेति । प्रकृप्यमानमित्यत्र कृप्यमानमित्यत्र चेति
भावः । आद्ये कृत्यच इति, द्वितीये ऋवर्णांस्त्येति प्राप्तिः ॥

(सिद्धान्तोपसंहारभाष्यम्)

यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन ।
वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ ऋ-
कारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥ तुल्यास्य० ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) ऋदितौ लृदितौ च भेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन
चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्यतिकराभावः ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) भेदेनेति । ओणृ गम्ल इति भेदेनानुबन्ध-

मभ्यां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायामस्माभिरिति तत्रैव विलोकयन्तु मात्सर्य-
मुत्सार्य भाष्यतत्त्वविदो विचारशालिनो विद्वांस इति विरम्यते पुनरुक्तमिया-
धिकशब्दाडम्बरप्रपञ्चतोऽस्माभिरिति दाधिमथाः ॥

१ सवर्णसंज्ञावादिनो तदभाववादी दोषमाह—इह तर्हि ॥ इति
इत्यत्र ॥ तत् तस्मात् ॥ छाया ॥

१ संज्ञावादी आह—अथेति ॥ छाया ॥

२ संज्ञाभाववादी समाधत्ते चुटुत्विति ॥

३ च उक्तसमुच्ये ॥ तदिदं चोभयं वक्तव्यमिति भावः ॥ छाया ॥

४ भवेति । इतीति शेषः ॥ छाया ॥

५ ग्रहणे वीजमाह—अवयवेति ॥ अवयवान्तर्भूतस्याप्यवयवस्य स्वव्या-
पारकरणसामर्थ्याङ्गीकारादित्यर्थः ॥ छाया ॥

६ नन्वथेति । तथाचोक्तवचनेनापि नेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ छाया ॥

८ संज्ञावादी लाघवमन्यदप्याह—यद्येवमिति ॥ ग्रहणपक्षाङ्गीकारे

निर्देशः । नीग्लोपिशास्त्रदितौ ‘पुपादिद्युताद्युदित इति च
भेदेनोपादानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

(९ संज्ञानिषेधसूत्रं ॥ परिभाषासूत्रं वा १११४ आ. ७) ॥

नाज्झलौ १ । १ । १० ॥

(शकारसावर्ण्यनिषेधनिराकरणम्)

(१४६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकार-
प्रतिषेधोऽज्झलत्वात् [तत्र
सवर्णलोपे दोषः] ॥ * ॥

(आक्षेपवार्तिकाद्यभागव्याख्याभाष्यम्)

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्ण-
संज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ॥

अज्झलत्वात् । अत्रैव हि शकारो हल्च ॥

कथं तावदत्त्वम् ? ॥

इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येव-
मत्त्वम् । हल्षु चोपदेशाद्धत्त्वम् ॥

(प्रदीपः) नाज्झलौ ॥ १० ॥ अकारहकारयोरिकारशकार-
योश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अत
एव निर्देशादचामज्झलौ हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः ॥ अ-
ज्झलोरिति । प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम् ॥ श-
कारप्रतिषेध इति । द्विवचनान्तस्य समासो भेदाधिष्ठान-
त्वात्सवर्णसंज्ञायाः ॥ इकार इति । अत्र हि सूत्रे अजिती-
कारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति ।
स्वात्मनि क्रियाविरोधादस्मिन्नेव सूत्रे इदं न व्याप्रियत इति
सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । यस्येति चेत्पादौ तु
शकार इकारेण न गृह्यतेऽनेन सवर्णत्वनिषेधात् । इह तु
स्वात्मनि व्यापारो नास्ति, अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारश-

इत्यर्थः ॥ रषाभ्यामिति । णत्वविधायके रषाभ्यामित्येत्यर्थः ॥ एवं सवर्ण-
संज्ञापक्षः समर्थितो भगवता ॥ छाया ॥

९ सवर्णसंज्ञायामतिप्रसक्तं संकरदोषमुद्धरति—ऋदितामिति ॥ छाया ॥

१० नाग्लोपीति । षट्कलशादिवत्पर्यायवचनत्वं तु न एकेनैवेष्टसिद्ध्या
प्रक्रियायां तथा करणानौचित्यात् । नहि संदेहाच्छास्त्राप्रवृत्तिरिति भावः ॥
॥ छाया ॥

११ चेन ऋकारपकारादिग्रहणम् ॥ अस्य निषेधस्य विशेषप्रवृत्तस्य संकोचे
मानाभावात् । अन्यथाऽन्यत्रानिष्टापत्तेः । ‘ऋप्यन्धक’ इत्यादिगमकमप्य-
विशेषप्रवृत्तौ । ज्ञापकादेव तत्र सिद्धिरिति तु न तथासति ऋदुश्चानस्परुद्-
मित्यादिनिर्देशेन ज्ञापकेनाकारहकारादिष्वपि निर्वाहे सूत्रस्यैव वानारम्यता-
पत्तेः ॥ छाया ॥

१२ उभयत्र यथाश्रुते बाधादाह—प्रकृतत्वादिति ॥

कारयोरिति भावः । 'प्रकल्प्य' चापवादविषयमिति न्या-
योऽत्र नास्त्यपवादस्यैवासंपत्त्या ॥

(उद्ध्योतः) नाञ्जलौ ॥ १० ॥ अकारेत्यादि । एवं च
हरिरित्यादौ दीर्घः शयनमित्यादौ यणापत्तिरिति भावः ॥ अतः
एवेति । पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादित्यर्थः । किं चैवं सति अकः
सवर्णे इति शरो झरि सवर्णे, इत्यस्यासङ्गतिरित्यपि बोध्यम् ॥
भेदाधिष्ठानत्वादिति । व्यक्त्यैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वासंभव
इति भावः ॥ सवर्णग्रहणेनेति भाष्ये । सवर्णग्राहकेणाणुदित्प्रे-
णेत्यर्थः ॥ अत्रहि सूत्रे इति । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकतामत्रत्य-
पूर्वपक्षी न जानाति प्रत्याहारेण जातिग्रहणमिति च न जानाति ॥
ननु सति सवर्णत्वे शकारः शकारं गृहीयात् । तदेव च न ना-
ञ्जलाविति निषेधादत आह—स्वात्मनीति । यद्यपि स्वाध्या-
योऽध्येतव्य इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वविष-
यित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमन्यत्र निषेधेऽपि स्ववा-
क्यार्थबोधात्प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थितिवेलायां स्ववाक्यार्थबोधरूप-
सावर्ण्याभावज्ञानाभावाच्चात्रेकारशकारयोस्तदभावबोधनमिति भा-
वः ॥ अपवादस्यैवासंपत्त्येति । अपवादस्य नाञ्जलावित्यस्या-
संपत्त्या प्राग्बोधाभावेन स्वविषयेऽप्राप्त्यैतद्घटकपदोपस्थितयोरि-
कारशकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थः ॥

(परिशिष्टवार्तिकान्शावतरणभाष्यम्)

तत्र को दोषः ? ॥

(१४६ आक्षेपसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्र सवर्णलोपे दोषः ॥ * ॥

(आक्षेपसाधकवार्तिकभागव्याख्याभाष्यम्)

तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति—परश्शतानि

१ आद्यादिना दधि शीतलमित्यादिपरिग्रहः । द्वितीयादिना दधि पष्ठ-
मित्यादिपरिग्रहः ॥ छाया ॥

२ सवर्णदीर्घपूर्वसवर्णेति पाठः । कश्चित् सवर्णदीर्घनिर्देशादित्येव
पाठः । तत्र श्ल एव निर्दिष्टत्वेन पूर्वसवर्णस्यैवासंभवेन तस्य तत्त्वासंभवात्त-
थोक्तमिति बोध्यम् ॥ पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादिति पाठेऽपीमामेवार्थं पूर्वत्र
बोधयन्पूर्वनिपातवैपरीत्यं कृतवानिति न कोपि दोष इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

३ निर्देशस्य सौत्रत्वादोपपत्तौ कैयटस्थचसंभ्रामाह—किं चैवमिति ॥
उक्तवाक्याङ्गीकार इत्यर्थः ॥ क्रमेणोभयत्र ज्ञापकमाह—अक इत्यादि ॥
इति इत्यस्य ॥ इत्यस्य इत्यस्य च ॥ अणुदित्सूत्रं तु न ज्ञापकं हलप्रहणेनैव
साफल्यत्वात् । तन्निषेधरूपैककार्यान्वयसत्त्वेन द्वन्द्वोपपत्त्या तस्यापि न गमक-
त्वम् ॥ छाया ॥ यच्च नाणशलावित्येव कृतो न सूत्रितमिति ॥ तत्र ।
कर्तृपदकं दधिसान्द्रमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अकाररक्तकारयोरनणत्वात् ।
ग्रहणकशास्त्रसूत्रातिरिक्ते पूर्व एवाणित्युक्तत्वात् ॥ अस्तु वा परोऽण् तथापि
अणोपेक्षया व्यक्तिसौख्यमेव स्यादिति अग्रग्रहणमपनीयाग्रग्रहणं क्रियतामिति
शङ्काया गर्भकावेणैव गतत्वात् ॥ शब्दो तु व्यक्तिलाघवे सत्यपि वर्णोच्चारणे
विशेषो नास्तीत्युत्तरम् ॥ शब्दकौस्तुभः ॥ नाक्शलाविति तु न सूत्रितम् ।
अविशेषात् । एवमप्युकारवैयर्थ्यात् । तेन तस्य तदप्राप्तेः ॥ छाया ॥

४ अत्रत्यपूर्वपक्षस्यैकदेश्युक्तिवमाह—उच्चारितेति ॥ स्पष्टत्वाय न
जानातीत्यस्य पुनरुक्तिः ॥ छाया ॥

५ प्राग् पदार्थोपस्थितिवेलायम् ॥ तात्पर्यार्थमाह—एतदिति ॥ छाया ॥

६ पारेति ॥ संज्ञेयम् । अतएव 'कार्याणि' इति संज्ञिन उल्लेखो भाष्ये ॥

कार्याणि—“शरो झरि सवर्णे” इति लोपो न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परश्शतानीति । शतात्पराणि शताधिकानी-
त्यर्थः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः ।
परस्करादिखात्सुडागमैः सकारस्य श्रुत्वम् अनचि चेति
द्विवचनम् । शरो झरीति लोपाप्रसङ्गात् त्रिशकारश्रवणप्र-
सङ्गः । शरोच्यनचिचेत्यत्र त्रिकारेण शकारो न गृह्यतेऽ-
नेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विवचनम् ॥

(उद्ध्योतः) बहुलेति । मयूरगन्धसकादित्वात्सुषुपेति
वा समास इत्युचितम् ॥ ननु कथं शस्य द्वित्वम् अचि नेति
शरोचीति वा निषेधापत्तेरत आह—शरोचीति ॥

(१४७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमनचत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ? ॥

कथम् ? ॥

अनचत्वात् ॥

कथमनचत्वम् ॥

“स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्” । “ईषत्स्पृष्टमन्तस्था-
नाम्” । “विवृतमूष्मणाम्” ईषदित्येवानुवर्तते ॥
“स्वराणां च” विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमनचत्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानसा-

असंज्ञात्वे तु पृष्ठोदरादित्वात्सुद्रबोध्यः ॥ त्रिशकारकेति । सर्वदेत्यादिः ।
रूपेयन्तः ॥ छाया ॥

७ एवं च 'परस्कोटीनि परस्लक्षाणि परसयुतानि' इत्येवमेव रूपाणि-
बोध्यानि ॥ न च 'परोरजसे' इत्यार्षप्रयोगे 'परोरजांसि' इति कविप्रयोगे
रुच्योत्पत्त्योः सिद्धये सुगागम एव किं न कल्प्यते । 'परश्शतानि' इति तु
“वा शरि” इत्यस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गाभावे सत्त्वे श्रुत्वे च सिद्धमिति
परोयुतानि परोलक्षाणि परःकोटीनि इत्येवं रूपाण्येव भवन्तीति वाच्यम् ।
उपस्कृतादौ विसर्गोपपत्तिपरिहारायावश्यकटिस्त्वस्य “सुद्रकात्पूर्वः” इति सुट
एव प्रकृतत्वेन सुकः कल्पनायां निर्मूलत्वापातात् । अत एव “परोक्षे लिट्”
इति सूत्रभाष्ये परोक्षपदसिद्धये

“परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।

उत्वं वादेः परादक्ष्णः सिद्धं वासाञ्जिपातनात् ॥”

इति प्रकारत्रयाङ्गीकाररुद्धोद्गीकृतः ॥ वैकल्पिकेण भावानुष्ठानस्यैवाङ्गी-
कृतत्वेन सत्त्वानुपपत्तेः । वैदिके प्रयोगे तु वर्णव्यत्ययेन सकलेष्टसिद्धिः ।
वैदिकप्रयोगमनुसृत्य प्रयुज्जानाः कवयस्तु प्रत्ययव्यत्ययेन । तथाचोक्तम् ‘द्वन्द्वो-
वत्कवयः कुर्वन्ति नैपेष्टिः’ इति केचित् ॥ दाधिमथाः ॥

८ बाहुलकस्य सर्वथागतित्वादाह—मयूरेति ॥ असमानाधिकरणे तद-
प्रयुक्तेराह—सुषुपेतीति ॥ राजदन्तादित्वात्परनिपात इति बोध्यम् ॥ छा० ॥

९ तस्य पर्युदासत्वे आह—शरोचीति । अनिष्टत्वादाह—आपत्तेरिति ॥
प्रसङ्गप्रतिषेधस्यैव सिद्धान्तत्वमन्यत्र स्फुटमिति न तथावतरणं किंतु प्रतिपदोक्त-
त्वादाह—शरोचीत्येवमिति सर्वथा कैयटसंगतिरेवेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१० स्पृष्टमित्यादीनि चत्वारि शौनकाप्रतिशाक्यसूत्राणि बोध्यानि ॥ दा० ॥

धारणमुक्तम् । प्रयत्नमेवादज्जलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्धृतः) ननु प्रयत्नमेदेनानचत्वे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह—सूत्रेति । भाष्ये ईपदित्येवेति । एङेचोः परस्परसावर्ण्याभावाय विवृतत्वव्याप्यानामपि सवर्णसंज्ञानियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तदाश्रित्य सूत्रानारम्भ एव ज्यायान् ॥ किंच दीर्घमुताकारहकारयोः सावर्ण्यव्यावृत्तये इदमपि तस्यावश्यकमिति भावः ॥

(१४८ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् ॥

किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति ? ।

वर्णानामुपदेशस्तावद् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल “आदिरन्त्येन सहेता” इतिप्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालम् “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति ॥

(प्रदीपः) वाक्येति । भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीहेकारेण शकारो न गृह्यते सवर्णसंज्ञाया अस्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात् । अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेणैष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते । न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम् । ततश्चाङ्गेषूपदेशोत्संज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेण निष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येतदस्य च्वावित्यादौ प्रवर्तते न लङ्गेषूपदेशादिषु, नापि स्वात्मनि । तैत्श्चात्र सूत्रेऽङ्गानिष्पत्त्याणुदित्सवर्णावर्तनादिकारेण शकारस्याग्रहणात्सर्णत्वं शकारयोः सिद्धम् । एवमीकारोप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारी शेते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते ॥

१ भेदादिति । तथाच शरामनश्वाग्निपेधाप्रवृत्त्या मिथः सावर्ण्येन छुत्तमध्यशकारकं रूपं सिद्धमिति भावार्थः सूचितः ॥ छाया ॥

२ सूत्रमेवेति । तथाच ‘एकं संक्षिप्ततोऽपरं प्रच्यवते’ इति न्यायापत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

३ प्रकृतेऽपि भेदाश्रयणमावश्यकमेवेत्याह—किं चेति ॥ प्रकृतेऽप्यापत्तिरिति भावः । इदमपि पतङ्गतमयलक्षणेऽप्यमपि ॥ तस्य पाणिनेः ॥ छाया ॥

४ अभ्युपेखवादेन तु पक्षान्तरं भाष्ये तदाह—भवतु वेति ॥ इह प्रकृतसूत्रे ॥

५ पूर्ववसितमाह—तत्तश्चेति ॥

६ अस्य पक्षस्य पूर्वपक्षिण आवश्यकत्वमाह—अन्यथेति ॥ वाक्यापरिसमाप्तिन्यायानङ्गीकारे इत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ निष्पत्तेः स्वरसतः पूर्वं सत्त्वादाह—जनितेति ॥ छाया ॥

(उद्धृतः) वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । अन्यथा नाङ्गलावित्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तव पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं स्यादिति भावः ॥ अनिष्पादसुपपादयति—अस्मिन्हीति ॥ सूत्रे निष्पन्ने इति । जनितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः ॥ प्रवर्तते इति । एते परस्परं सवर्णसंज्ञा इति प्रमारूपं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत इत्यर्थः । तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भावः ॥ निष्पत्त्यवस्थायाम् वाक्यार्थबोधावस्थायाम् ॥ सवर्णत्वेण निष्पन्नेषु । तत्र सवर्णत्वनिष्पत्तिरिष्टविषये सवर्णपदवाच्यत्वग्रहः ॥ नापि स्वात्मनीति । अनिष्पत्तेरिति भावः ॥ अङ्गानिष्पत्त्या अङ्गस्येष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्पत्त्या ॥ भाष्ये तावत् प्रथमम् ॥ उपदेशोत्तरकालेति । ज्ञातस्य संज्ञाविधानादिति भावः ॥ प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यादेरिष्टविषये सवर्णसंज्ञासंक्षित्वग्रहणम्, तदुत्तरकालमणुदित्येतदकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयति इत्यर्थः ॥ अपरिसमाप्तिश्च सवर्णनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः । तच्चन्ये शक्तिग्रहे वाधकसंभावनेहिताप्रामाण्यसंभावनासत्त्वादिति तात्पर्यम् ॥ यैस्तु नाङ्गलावित्यतः प्राक्तुल्यास्येत्यस्य बोधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावादणुदित्यस्य वाक्यार्थबोध इत्यर्थ इति ॥ तत्र । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तुल्यास्येत्यतः प्राङ् निषेधवाक्यार्थाभावो, न तु विपरीतमित्यदोर्पेदिति दिक् ॥ सिद्धमिति । अत्रत्याप्पदार्थोपस्थितिकाले वाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावादिकारशकारयोः सवर्णत्वज्ञानेप्यणुदित्सवर्णस्येष्टविषये वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावाच्चेकारेणात्र शकारग्रहणमिति भावः ॥ ननु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्यासदादीनप्रति प्रवृत्तत्वेऽपि पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च नाङ्गलावित्यादौ सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगः स्यात् । असदादीनां बोधस्तु तत्तात्पर्यज्ञव्याख्यातुपरंपरया लक्षणया भविष्यतीति शकारयोः प्रतिषेधः प्राप्तोति । एवमकारयोरपीति चेन्न । ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाभावात् । कैरिच्यमाणसंज्ञाभिप्रायेण पाणिनिव्यवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । अत एव हलन्त्यसूत्रे शतरेतराश्रयमाशङ्क्य एकशेषेण समाहितं भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना हल्पदार्थस्य

८ पूर्वं सामान्यतो बोधस्य सत्त्वादाह—एते इति ॥ एवेन पूर्वज्ञातव्यवच्छेदः ॥ एवमग्रे बीजानि बोध्यानि ॥ छाया ॥

९ तत्र तेषामुपदेशादिचतुर्णां मध्ये ॥ छाया ॥

१० प्राचोक्तं भाष्यार्थं दूषयति—यस्त्विति ॥ छाया ॥

११ अदोपादिति ॥ तथा च सामान्यज्ञानं पूर्वमस्त्येव ॥ छाया ॥

१२ तज्ज्ञानस्य । पाणिनिज्ञानस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ भाष्यमुपलक्षणमेवेत्याह—एवमकारयोरपीति ॥ हकारग्रहणेन तस्य हल्त्वात् ॥ छाया ॥

१४ ननु तत् प्रणयनमेव तात्पर्यग्राहकमत आह—करिच्यमाणेति ॥ अनेन भाष्येणेति शेषः ॥ छाया ॥

१५ इदं द्रवयति—अत एवेति । तथा तदभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा तथा तदङ्गीकारे ॥ छाया ॥

ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याश्रयाभावात्तेन तदभिप्रायेण प्रयोगे बोद्धव्य-
धस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पर्यन्तानुधावनमनर्थकं स्यात् । मम तु
पाणिनेस्तथा व्यवहाराभावात् दोषः ॥ उक्तार्थे ज्ञापकमप्युपन्य-
स्यति—एवमीकारोपीति । अत्र पक्षे दीर्घमुताकाराभ्यां हकारे
सावर्ण्यवारणं तु प्रक्षेपाद्बोध्यम् । तत्र तात्पर्यग्राहका वेलास्वि-
त्यादिनिर्देशाः, प्रागुक्तं भाष्यं चेति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति । एवमी-
कारमपि न गृह्णीयात् ॥

तत्र को दोषः ? ।

कुमारी ईहते कुमारीहते “अकः सवर्णे” (इति)
दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तत्रैकं ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्व नेति विषय-
विभागदर्शनाय चोद्यं करोति—यथैव तर्हीति । इकारस्य
ह्यत्राग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति
प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) प्रदर्शनाय बोधनाय ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । यदेतद् “अकः सवर्णेदीर्घः” इत्यत्र
प्रत्याहारग्रहणं, तत्रैकार ईकारं गृह्णाति शकारं न
गृह्णाति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यदेतदिति । तद्बोधवेलायां वाक्यपरि-
समाप्तेरिति भावः ॥

(व्याख्यानंतरभाष्यम्)

अपर आह—

*अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल-
त्वात्* ।

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्ण-
संज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ।

अज्झलत्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्व ॥

कथं तावदच्चत्वम् ? ।

इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येव-
मच्चत्वम्, हल्लु चोपदेशाद्धल्वम् ॥

१ पूर्वपक्षस्याज्ञानेनोपपत्तेराह—तत्पर्यन्तेति ॥ एकशेषेण समाधिपर्य-
न्तेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ अग्रिमग्रन्थस्य प्रकृतसंबद्धत्वं निराचष्टे—उक्तार्थे इति ॥ ज्ञापकम्
अचीत्यनुवृत्तिरूपम् ॥ अत्र पक्षे तुल्यप्रयत्नत्वपक्षे ॥ तत्र प्रक्षेपे ॥ प्रागुक्त-
मिति । अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानाय तदुक्तिरसंगता स्यादिति भावः ॥
छाया ॥

३ तत्र वाक्यापरिसमाप्तौ ॥ छाया ॥

४ ननु अकः सवर्णे इत्यादिग्रहणशालिङ्गत्वात्कथं चोद्यमत आह—

तत्र को दोषः ? ॥

तत्र सवर्णलोपे दोषः ॥

तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि
कार्याणि । “झरो झरि सवर्णे” इति लोपो न
प्राप्नोति ॥

सिद्धमनच्त्वात् ।

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ?

अनच्त्वात् ॥

कथमनच्त्वम् ! ॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा उक्ता वाक्यापरिस-
माप्तिः ॥

(प्रदीपः) अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न
तु प्रयत्नभेदेनेत्याह—अपर आहति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्मिन्पक्षे—वेत्येतदसमर्थितं भवति ॥

(प्रदीपः) अस्मिन्पक्ष इति । एकत्र हि साध्ये हेतुवि-
कल्पो भवति, इह तु साध्यभेदः । सिद्धेरनच्त्वं हेतुः,
अनच्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः ॥

(उद्द्योतः) एकत्रेति । तुल्यार्थानां विकल्प इति न्याया-
दित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतच्च समर्थितम् ॥

कथम् ? ।

अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा, मा
वा भूत् ॥

(प्रदीपः) एतच्चेति । अस्तु वा ग्रहणमिकारेण
शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द
इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) मा वा भूदित्येतत्स्वचितप्रतिज्ञाया आशयमाह—
अस्तुवेति ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् परश्शतानि कार्याणि “झरो झरि-
सवर्णे” इति लोपो न प्राप्नोतीति ॥

इकारेति । दृष्टं सामान्यतः प्राप्तमेतद्दृष्टान्तेन । तथा च विमत इकारः सवर्णा-
ग्राहक इकारत्वात् एतत्सूत्रगताचगतेकारवदिति प्रयोगो बोध्यः ॥ छाया ॥

५ तुल्यार्थसंभवादाह—बोधनायेति ॥ छाया ॥

६ तद्वोधेति । तथा च स्वाङ्गान्यतरगततत्त्वोपाधिपराहतमनुमान-
मिति भावः ॥ छाया ॥

७ अनच्त्वमेवेति । एवो व्युत्क्रमे । वाक्यापरिसमाप्त्यैवेत्यर्थः ॥
अत एवाह—नस्त्विति ॥ एतदर्थमेव पुनरादितोऽनुवाद इति भावः ॥ छाया ॥

८ “तुल्या(एका)र्थास्तु विकल्पेरन्” (१२।३।१० पू. मी.) इति जैमि-
नीयमर्थतोऽनुवदति—तुल्यार्थानामिति ॥ छाया ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

मा भूलोपः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

ननु च भेदो भवति—सति लोपे द्विशकार-
कम्, असति लोपे त्रिशकारकम् ॥

(प्रदीपः) ननुचेति । श्रुतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा नोच्चारणे
विशेषः' इति न्यायात् कथं भेद इत्यत आह—श्रुतिकृतमिति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नास्ति भेदः,—असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव ॥
कथम् ? ।

विभाषा द्विवचनम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये असतिलोपे त्रिशकारमिति वदन्प्रष्टव्यः—
किं द्विशकारं न स्यादिति तवाशयः, उक्तं त्रिशकारं स्यादिति ।
आद्ये आह—असत्यपीति । द्विशकारं भवत्येवैत्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एवमपि भेदः—असति लोपे—कदाचिद्विश-
कारकम्, कदाचित् त्रिशकारकम् । सति लोपे—
द्विशकारकमेव ॥(उद्ध्योतः) द्वितीये आह—एवमपीति । विभाषा द्विवचने-
ऽपीत्यर्थः ॥

(तटस्थाक्षेपभाष्यम्)

स एष कथं भेदो न ? ॥

(प्रदीपः) स एष कथं भेदो नेति । अत्रैव च्छेदः ।
भेद एवेत्यर्थः ॥(उद्ध्योतः) एवमपीत्यनेन भेद एवेत्युक्त्वा, तदुपपादनावसरे
यदि लोपो न स्यादिति वाच्यम्, किमुच्यते—नित्यो लोपः
स्यादिति । अतश्छित्त्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयति—स एष
इति । त्रिशकारमिष्टमेवेति तात्पर्यम् ॥

(तटस्थाक्षेपनिरासभाष्यम्)

स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् । विभाषा तु स
लोपः ॥(प्रदीपः) इतर आह—स्याद्भेदो यदि नित्यो लोपः
स्यात् विभाषा तु स लोप इति । ततो नास्ति भेद
इत्यर्थः ॥

१ व्यञ्जनपरेति । व्यञ्जनात्परस्य व्यञ्जनपरकस्य चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ यथाश्रुतेऽनुपपत्तेराह—असतीति ॥ छाया ॥

३ भेद एवेत्यनेन—भाष्ये 'सर्वं वाक्यम्' इति न्यायेन तथेति सूचितम् ॥
॥ छाया ॥४ भाष्येति । सूत्रपाठभेदादिति भावः ॥ 'सर्वत्र ज्ञाकल्यस्य' वा
हृत—इत्यादि त्वस्यैव प्रपञ्चः ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथाऽभेदस्तथास्तु ॥ नाज्झलौ ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमा-
ध्यायप्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥(प्रदीपः) द्विवचनमपि विभाषा यरोनुनासिकेऽनु-
नासिको वेल्यतो वेल्यनुवर्तनात् । लोपोऽपि विभाषा झयो
होन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥ १० ॥
इति श्रीजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याय-
प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥(उद्ध्योतः) झयो ह इति । इदं वृत्तिरीत्या । भार्गवीर्या
तु वाऽवसान इत्यत इति बोध्यम् ॥ १० ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनगेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्ध्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चमाह्निकम् ॥

(अथ प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणम्)

(१० प्रगृह्यसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. १ सू. ॥)

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ ॥

(अथ तपरपाठप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमीदानीं तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते ? ॥

(प्रदीपः) ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ किम-
र्थमिति । ईदूतोरनग्न्याद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपर-
त्वम्, उदात्तादीनामभेदकलाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रह-
णार्थमपि नोपपद्यते, ॥ जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधि-
क्याद् ह्रस्वानां न भविष्यति, हुतानां चेभ्यत एवेतीष्टव्याधातं
प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः ॥(उद्ध्योतः) ईदूदेत् ॥ ११ ॥ व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयो-
रुपादानं भिन्नकालनिवृत्त्ये वा गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् ।
तत्र नाद्य इत्याह—ईदूतोरिति । एवं चाणुदिदित्यस्य प्राप्त्य-
भावात् तद्वाधकतपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽण्-
ग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि फलाभावात् द्वितीय इत्याह—
उदात्तादीनामिति ॥ ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात्तपक्षे
हि तपरसूत्रं निर्यमार्थमेवेत्यत आह—जातीति ॥ हुतानां चेभ्यत५ नन्वेकारे यत्नाभावात्तत्र मुतव्यावृत्त्यर्थं तदित्यत आह—हुतानां चेति ।
चत्त्वर्थे ॥ एवं फलाभावरूपदोषमुक्त्वा अनिष्टत्वरूपदोषमेतत्प्रसङ्गात्सर्वत्रे-
त्याह—तीष्टेति ॥ छाया ॥

६ प्रवृत्तय इति । असंदेहार्थं तदस्त्विति भावः ॥ छाया ॥

७ वार्तिकरीत्या विध्यर्थतयाह—तपरेति ॥ छाया ॥

८ नियमेति । सवर्ण (अण्) पदानुवृत्तेः ॥ एवेन विध्यर्थत्वव्यवच्छेदः ॥
॥ छाया ॥

एवेति । एतच्च अग्रे भाष्ये एव स्फुटम् ॥ इष्टव्याधातमिति ।
जातिपक्षे ईदूदंशेऽपि तपरत्वेनैव पुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“तपरस्तत्कालस्य” इति तत्कालानां सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात् ॥
केषाम् ? ॥

उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥

(प्रदीपः) तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति
भावः ॥ केषामिति । हुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः ॥ उदा-
त्तेति । कचिदनुनासिकग्रहणमप्यस्ति तद्वृणप्रसङ्गेनोच्चारितम्,
न हि प्रगृह्योऽनुनासिकः सम्भवत्यणोऽप्रगृह्यस्यानुना-
सिक इति निषेधात् ॥

(उद्द्योतः) भेदकाश्च गुणा इति । भेदकत्वात्स्वरस्येति
वार्तिकोक्तैरनुविषये भेदकपक्षोऽप्यस्तीत्यभिमानः ॥ इदं प्रयोजनमी-
दृशेन, न त्वेदंशे अणुदित्सूत्रेणैव सिद्धेः ॥

(भाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(१४९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ हुतानां तु प्रगृह्यत्वाप्रसङ्गोऽ-
तत्कालत्वात् ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

हुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ।

अतत्कालत्वात् । न हि हुतास्तत्कालाः ॥

(प्रदीपः) हुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो,
न तु तपरत्वात् ॥

१ ननु तपरसूत्रस्य नियमार्थत्वेनाप्येव प्रवृत्त्या एकारे एतदोपसत्त्वेऽपी-
दूदंशे न तथेति चिन्त्यमिदमित्याह—जातिपक्ष इति ॥ छाया ॥

२ यथा स्यादिति । इत्येवमर्थमिति शेषः ॥ वार्तिकरीत्याऽयं ग्रन्थः ।
अन्यथाऽनुपपत्तेः ॥ छाया ॥

३ प्रसङ्गादिति । तत्प्रसङ्गरूपं दोषं सर्वथा लक्ष्यीकृत्यर्थः ॥ प्रश्न इति ।
केषांचित्सिद्धत्वात्प्रश्न इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ निषेधादिति । पूर्वमनुनासिकत्वे प्रगृह्यत्वं दुर्बलं विषयाभावात् ।
प्रगृह्यत्वे तु तदसंभव एवेति भावः ॥ छाया ॥

५ दोषान्तरमप्याह—भेदकत्वादिति ॥ अणुदित्सूत्रेऽग्रहणाचेत्यपि
बोध्यम् ॥

६ इदं वार्तिकं क्वापि नोपलभ्यते । परंतु व्याख्यानभाष्यादुदितमनुमी-
यते इति बोध्यम् ॥ दाघिमथाः ॥

७ व्यक्तिपक्षेतीति । जातिपक्षे नायं दोषः संध्यक्षरेष्विव दीर्घपुतसाधा-
रणजालझीकारादिति भावः । तदाह—ईदूदंश इति ॥ छाया ॥

८ सिद्धान्ती समाधत्ते—असिद्ध इति ॥

९ परवतुकोरित्येदमुक्तम् । तथाचैकरूप्याय सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति
भावः ॥ छाया ॥

(उद्द्योतः) ननु तत्कालसवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्का-
लव्यावृत्त्यर्थं, तत्कृतः हुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह—व्यक्तिप-
क्षेति । ईदूदंशे इदम्, एदंशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

असिद्धः हुतः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव
भवन्ति ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्
हुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्र-
वर्तते । तथा हि वक्ष्यति *असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षण-
भावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च* इति ॥

(उद्द्योतः) ननु इतिशब्दादिसमभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगृह्य-
संज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं हुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन हुता-
सिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह—शास्त्रेति ।
प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवत्त्वेन तत्प्रवृत्तिबुद्धयभावेन पुनर्बुद्धयभावाद्दि-
मात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञे-
त्यर्थः ॥ एतेन^१ शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि
पुनः हुते तस्य तत्र स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम् अनल्विधाविति
निषेधात् । हुतैस्तथान्यल्वृत्तिधर्मत्वाद् । एवं चागच्छतमशी ३ इत्या-
दावणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् ॥ ननु प्राधान्या-
त्कार्यासिद्धत्वमेव स्यादत आह—तथाहीति ॥ उत्सर्गः स्थानी ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु ॥

कथं ज्ञायते—‘सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु’—
इति ? ॥

यदयं “हुतः प्रकृत्या” इति हुतस्य प्रकृतिभावं
ज्ञास्ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥

संतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

१० न्तरङ्गत्वादिति । इत्याद्यनपेक्षत्वादिति भावः ॥ कार्यसिद्धत्वेनेयं
शङ्का । एवंच सिद्धेऽसिद्धत्वरूपेणादौ तत्प्रवृत्तिरावक्ष्यकेति तात्पर्यम् ॥
कथं स्थान्येति । देवदत्तहन्तृहृतन्यायादिति भावः ॥ छाया ॥

११ ज्ञास्तेतीति । तथाच भाष्ये हुतपदं शास्त्रपरमिति भावः ॥ उक्त-
हेतोरेवाह—प्रवृत्तेऽपीति ॥ छाया ॥

१२ भिन्नाद्युक्तिं खण्डयति—एतेनेति । पुनः पश्चात् ॥ तस्येति ।
हुतस्य प्रगृह्यत्वं न स्यादित्यर्थः । तस्य कार्यस्यासिद्धत्वामावेनात्राग्रहेण
सुश्रमातेरिति भावः ॥ लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायपर्यन्तानुधावनं त्वफलम् ॥
॥ छाया ॥

१३ नन्वस्याः “शे” “उच्चः” इत्यादौ विशिष्टेऽपि सत्त्वात्कथमल्वविधित्वमत
आह—हुतस्थान्यलिति ॥ आदेशापनेयत्वात् ॥ छाया ॥

१४ पूर्वपक्षी स्तमिप्रायमाचष्टे—सिद्ध इति ॥

१५ तदर्थः पृच्छति—कथमिति ॥

१६ पूर्वपक्षी समाधत्ते—यदयमिति ॥

१७ तदर्थः पृच्छति—कथमिति ॥

१८ पूर्वपक्षी समाधत्ते—सतोहीति ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । असिद्धत्वे भुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोऽनुमीयते । सामान्येन स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते, न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोरुल एव । सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीपः) किमेतस्येति । प्रकृतिभाव एवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः ॥

अमुतादमुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) इतरो लाघवं दर्शयति—अमुतादिति । सिद्धे हि भुतेऽतोतीति तपरत्वादिवेत्त्वाप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) सामान्येनेति । तदुत्सर्गोऽपीत्यर्थः ॥ ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह—सोत्सर्गमिति । तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्यात्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः ॥ प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वयः ॥ प्रकृतिभाव एवेति । भुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये एतस्येत्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

किंमतो—यत्सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु, संज्ञाविधावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ॥

(प्रदीपः) किमत इति । यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

संज्ञाविधौ च सिद्धः ।

१ एवं कार्यित्वेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—कार्यित्वेनेति ॥ छाया ॥
२ नन्वेवं प्रकृतिभाव एव सिद्धत्वं स्यादिति स्वरसंधिव्यति भाष्यासंगतिः । अन्यथा प्रकृतिभाव इत्येव ब्रूयादत आह—सामान्येनेति ॥ अस्यार्थमाह—स्वरेति ॥ भाष्ये स्वरसंधिग्रहणं प्रकरणोपलक्षणमित्याह—प्रकरणेति ॥ इदमेव व्यतिरेकमुक्तेन द्रवयति—नस्त्विति ॥ अत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह—यथा रोरुत्वे इति ॥ एवमिति पाठे—यथा रोरुत्वे एवं तथैव, नस्त्वित्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तदस्थः पृच्छति—किमेतस्येति ॥

४ पूर्वपक्षी लाघवं दर्शयति—अमुतादिति ॥

५ तदुत्सर्गोऽपीति । भुतप्रकृतिभावोत्सर्गे संधिकार्योऽपीत्यर्थः ॥ अपिना तस्यापि संशुचयः ॥ छाया ॥

६ अन्यर्थं द्रवयन्त्याह—नस्त्विति ॥ तदुत्सर्गेति । भुतप्रकृतिभावोत्सर्गसंधिरूपकार्यनिरूपितापवादत्वस्य प्रगृह्यप्रकृतिभावेऽपि सत्त्वेन भुतः प्रकृत्येत्येवपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ यथाभुतेऽनुपपत्तेराह—प्रगृह्यत्वेति ॥ संनिहितसापेक्षज्ञात्वसमुदायः प्रकरणमिति भावः ॥ नन्वेवं भुतस्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्येन तत्र तस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इत्येव कुतो नोक्तमुच्यते कथं तदेन, प्रकृतिभावं प्रति तु उक्तरीत्याश्रयात्सिद्धत्वमेवेति चेत् ॥ न 'भुतस्य प्रकृतिभावं शास्त्रि' इत्यस्य 'सतो हि कार्यिणः' इत्यस्य च भाष्यस्यासामञ्जस्यापत्तेः । असिद्धत्वेऽपि, स्थानिदुद्ध्या तत्र प्राप्तयणादिनिवारकतत्सार्थक्याच ॥ छाया ॥

३०

कथम् ? ।

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्, "प्रगृह्यः प्रकृत्या" इत्युपस्थितमिदं भवति—"ईदूदेद्विचचनं प्रगृह्यम्" इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालमिति । कार्यार्थलाङ्घ्रणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः ॥

(उद्धोतः) कार्यार्थत्वादिति । तदेकवाक्यतापन्नं संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

किं पुनः भुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् ? ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

मौ भूदेवम् । भुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

"नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् "अभुतवदुपस्थिते" इति । अत्र पठिष्यति ह्यौच्यार्थः—*वद्वचनं भुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । भुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यभुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वाद्* इति । तस्मात्भुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपस्थिते हीति । उपस्थितमनार्थ इतिकरणः । अस्मी ३ इतीत्यत्र भुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषेधे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव ईष्यते । तदाह—पठिष्यतीति । यत्र

८ उक्तरीत्याभावे यथाभुतानुपपत्तेराह—भुतेति ॥ सामान्यतो न प्रयोजनप्रश्नः किंतु विशेषत इत्याह—भाष्ये एतस्येत्येति ॥ छाया ॥

९ [तदस्थः पृच्छति—] किमत इति । स्वरसंधिषु भुतः सिद्धोऽतः किम् । यत् यतः संज्ञाविधावसिद्ध इत्यन्वयः ॥ छाया ॥

१० पूर्वपक्षी समाधत्ते—संज्ञाविधाविति ॥

११ गुणानामिति । अङ्गानामित्यर्थः । तेषां प्रधानदेशकालान्वयस्य न्यायसिद्धत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

१२ तदस्थः पृच्छति—किं पुनरिति ॥

१३ पूर्वपक्षी समाधत्ते—प्रगृह्येति ॥

१४ तदस्थोऽन्यथासिद्ध्याक्षिपति—भाभूदिति ॥

१५ पूर्वपक्ष्यन्यथासिद्धिं परिहरति—नैवमिति ॥

१६ उपस्थित इति । तस्मिन्परत इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१७ आचार्य इति । वार्तिककारः ॥ भुतकार्येति । फलितार्थकथनमिदम् । अभुतवदित्यनेनाभुतसादृश्यविधानस्यैव लाभेन शब्दमर्यादया भुतकार्यं नेत्यर्थस्यालाभात् ॥ ननु तत्कार्यप्रतिषेधे व्यतिरेक मास्त्वत आह—भुतेति । तत्स्थानेऽभुतस्य विधानेन तन्निवृत्तौ हीत्यर्थः ॥ प्रसङ्गप्रतिषेधेन व्याख्यानं तु न युक्तं गौरवात् ॥

१८ इष्यते इति । स न स्यादिति शेषः ॥ पठिष्यतीति ॥ अभुतवदुपस्थित इत्यत्रेति शेषः ॥ भाष्ये तु नैतत्पाठः । तथा चैत्या अभावादिति कैयदाशयः । वस्तुतः—'अभुतवदुपस्थित इति' इति । 'अत्र प-' इति

प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति, स भुताश्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः—
देवदत्ता ३ इति देवदत्तेति ॥

(उद्ध्योतः) प्रतिषिद्धे इति । अमुतवद्भावेन बाधिते
इत्यर्थः ॥ भाष्ये प्रगृह्यभुतप्रतिषेधेति । प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे
भुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ प्रगृह्याश्रयापि कुतो न निवृत्तिरित्यत
आह—अन्येनेति । प्रगृह्याः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः ॥ नन्वीदृशेऽपि
विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति भुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽभुत-
वदिति बोधितो व्यर्थ इत्यत आह—यत्रेति ॥

(आक्षेपबाधकरीत्यन्तरनिराकरणभाष्यम्)

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत,
एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्गृहीयाद्, ईकारो-
कारौ न गृहीयाताम् ॥

किं कारणम् ? ।

अनणत्वात् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति ॥ ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात्
भुतानां न सिध्यति, न पुनस्तपरत्वात् ॥ अयमत्राशयः—
आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणप्रयत्नाधिक्याद् ह्रस्वानां
न भविष्यति भुतानां तु प्रवर्तिष्यते ॥ एवमपीति । अयं
भावः—आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यात् भवति,
तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्यैवाकृतिर्गृह्यत इति
भुतानां न स्यात् । यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कुशस्थानयनं
भवतीति । आकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यते-
तथा चानणत्वादीदृशौ ग्राहकौ न स्याताम् ॥

(उद्ध्योतः) न पुनस्तपरत्वादिति । तद्वक्ष्यति भाष्ये—

च विशिष्टं भाष्ये दृश्यते । तत्र इतीत्यन्तेन लक्ष्यविषयकसूत्रोपन्यासः पूर्वा-
न्वयी । ततः—अत्रेत्यनेन तत्सूत्रपरामर्श इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१ शब्दे तत्प्रतिषेधभावादाह—अमुतेति ॥ छाया ॥

२ प्रगृह्यभुतेत्यस्य भाविप्रगृह्यसंज्ञकभुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इति शाब्दोर्थः ।
तत्कलितमाह—प्रगृह्याश्रय इति । भुते कृते तस्यासिद्धत्वादीर्वचनसंज्ञा
प्रगृह्यत्वमनुकार्ये सुलभम् । अनुकरणे तु प्रकृतिवदित्यतिदेशात्तत्त्वम् । तथाच
दिमात्रस्य श्रवणं स्यात् त्रिमात्रस्य चेप्यत इति भावः ॥ छाया ॥

३ वक्तरणे शङ्कते—प्रगृह्याश्रयस्यापीति ॥ अमुतवद्भावेन सूत्र-
स्यैकत्वात्संपूर्णसूत्रस्यैव निवृत्तिः । यद्वा प्रकृतिभावत्वेन तस्यैक्यात्तत्प्रकृतिभाव-
स्यापि भुतकार्यत्वाविवृत्तिः । यद्वा तस्य निषेधेऽपि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा
परत्वादभुतवद्भावे तस्यापि निवृत्तिस्तथाच दीर्घादिकं स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

४ अन्येनेति । तथाचाद्ययोः सूत्रभेदेन तथादुर्वचम् । अन्ये शब्दसा-
पेक्षाभुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रपेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्गत्वेन तथा दुर्वचमिति
भावः ॥ तथाच ‘अन्येन’ इतिग्रन्थो व्यवहितशेषो नाव्यवहितशेषः । वस्तु-
तस्तु—अव्यवहितशेषतयापि खरसतया तथा प्रतीयमानः सुयोजः । तथाहि
भुतो द्विविधः—शुद्धः प्रगृह्यत्वविशिष्टश्च । अत्र शुद्धस्थले एव तथा स्याद्वि-
शेषत आह—अन्येनेति । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन तथापि तद्विषयकशब्देण
विहितत्वादित्यर्थः ॥ यद्वा—इतरधर्मानाक्रान्तत्वविशिष्टतद्रूपस्यानुद्देश्यताव-
च्छेदकत्वेन भुतत्वमात्रस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तद्व्यन्येन रूपेण विहितत्वा-
दित्यर्थः इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

“दीर्घाणां चोच्यमाना भुतानां न प्रामोतीति” ॥ भुतानां
त्विति । तपरत्वाभावे इत्यर्थः । तपरत्वे तु तपरसूत्रस्य जातिपक्षे-
नप्यपि नियमार्थत्वान्न स्यादिति भावः ॥ ईत्वादि इत्याद्यनतिरिक्तं
मन्यते ॥ आकृतिरिति । विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावा-
दवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घो-
च्चारणेन तद्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशि-
ष्टव्यक्तिस्यैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककाल-
व्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः ॥ भिन्नभिन्नवैयर्थ्याप्यजाति-
स्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः भुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम् । ईत्वा-
जातेषु भुते सत्त्वात्तेन भुतग्रहणं भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेर-
भावाच्च ॥ नन्वेवं भाष्येऽनणत्वादिति हेतुरसङ्गतोऽत आह—
आकृतिपक्षेऽपीति । ईदृशे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा
व्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः ॥ जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तिद्वारा
कार्यसंबन्धाश्रयणे गौरवाच्च तस्यायुक्तत्वाच्च । तद्विशिष्टव्यक्तिग्रह-
णेऽप्यणत्वाभावाच्च तौ ग्राहकाविति भावः ॥

(आक्षेपबाधकरीत्यन्तरनिराकरणभाष्यम्)

यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते ॥
नैवं शक्यम् । ईहापि प्रसज्येत—अकुर्वहि अत्र
अकुर्वह्यत्रेति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ह्रस्वसाहचर्योदेकारोऽपि
ह्रस्वशब्देनाभिधीयत इति ह्रस्वानामिति बहुवचनम् । तत्रै
ह्रस्वनिर्देशेऽणत्वादाकृतिपक्षे वा यन्नाधिक्याभावादभिन्नका-
लानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

५ पूर्वपक्षेव तदस्थेन करणीयां शङ्कां खयमेव संभाव्य निराकरोति—
यदि पुनरिति ॥

६ अतपराणामिति विशेषणं व्यर्थमिति शङ्कते—नन्विति ॥

सवर्णान्गृहीयादिति यथाश्रुतभाष्यासंगतेराह—अयं भाव इति ॥ छाया ॥

७ ह्रस्वांशे दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ छाया ॥

८ तपरत्वाभाव इति । एवं चात्र पक्षे तपरत्वस्याफलत्वाद् ‘अत-
पराणाम्’ इति भाष्ये न विशेषणपरं किं तु सामान्ये विधवापरमिति भावः
॥ छाया ॥

९ ननु जातिपक्षेऽपि प्रकृते व्यापकजातिनिर्देशस्य दुर्वचत्वेन व्याप्य-
जातेर्भिन्नत्वेन कथं भुतसंग्रहः किमर्थं चोक्तरीत्या ह्रस्ववारणमत आह—
ईत्वादीति ॥ दीर्घमात्रसमवेतेत्वादिह्रस्वसमवेतेत्वाद्यनतिरिक्तमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१० मन्यत इति सूचितामरुचिमाह—भिन्नेति ॥ एवं चास्मिन्पक्षेऽप्यनि-
ष्टमेवेति भावः ॥ छाया ॥

११ नन्वेवेकार एवेत्यस्य का गतिरत आह—एत्वेति । तेन एकारेण ॥
उक्त्युक्त्यभावमन्याह—तत इति ॥ छाया ॥

१२ उक्तप्रकारेण वारणे तात्पर्यमाह—जातीति ॥ छाया ॥

१३ पूर्वपक्षेव पुनरन्यामपि तदस्थकरणीयां शङ्कां संभाव्य निराचष्टे—
यदि पुनर्ह्रस्वेति ॥

१४ इकारांशमात्रे दोषमाह—इहापीति ॥ छाया ॥

१५ तत्रेति । तस्मिन्नतपरे ह्रस्वनिर्देश इत्यर्थः ॥ तपरत्वे त्वमी वायू
इत्यादौ न स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

(आक्षेपपसंहारभाष्यम्)

तस्मादीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या ।
दीर्घाणां चोच्यमाना सुतानां न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तस्मादीर्घाणामेव तपराणामिति ।
गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहायासन्देहाय चेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन—यत्—‘सिद्धः
सुतः स्वरसंधिषु’ इति । असिद्धः सुतः । तस्यासि-
द्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तम्—‘सुतप्रगृह्या अचि’
इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

सुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) सुतभावीति । सुतो भावी यस्य सः सुत-
भावी स्थानी प्रकृतस्तस्यैव प्रकृतिभावः ॥ ननु सुतस्यासिद्धत्वा-
त्स्थान्यपि सुतभावितात् सुतव्यपदेशं कथं लभते ॥ नैष
दोषः । सुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र
सुतस्यासिद्धत्वम् अन्यथा सुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न
स्यात् ॥

(उद्घोतः) कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति—सुतो भावीति ॥
यद्यप्याश्रयत्तिसिद्धत्वेनापि सिध्यति; तथापि शास्त्रवाधापेक्षया लक्ष-
णाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ॥ प्रकृत इति । सुतशब्देन
बोधित इत्यर्थः ॥ बुद्धेति । शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वम्, नर्चायं
व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् ? ।

१ पूर्वपक्षी आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति ॥

२ दीर्घफलस्योक्तत्वात्तत्परत्वफलमाह—गुणान्तरेति ॥ अभेदकत्वेना-
कृतिपक्षेण वास्य सिद्धत्वादाह—असंदेहाय चेति ॥ छाया ॥

३ एवं पूर्वपक्षिणा तदर्थे मूलीकृते भगवान् सिद्धान्ती समाधत्ते—
एवंतर्हीति ॥

४ तदर्थः पूर्वपक्षिदर्शितस्य ज्ञापकस्य तर्हि कथं चारितार्थ्यमिति
पृच्छति—कथं यत्तज्ज्ञापकमिति ॥ यज्ज्ञापकमुक्तं सुतप्रगृह्या अचीति
तत्कथमित्यर्थः ॥

५ सिद्धान्ती तस्य वैयर्थ्याभावं दर्शयति—सुतमेति ॥

६ नैष दोष इति ॥ यत इति शेषः ॥ न चेति । नहीत्यर्थः ॥ तत्र
बौद्धे प्रकल्पने ॥ छाया ॥

७ अप्रकृतस्य कस्यचिदभावेन प्रकृत इति व्यर्थमतमाह—सुतेति
॥ छाया ॥

८ अयं व्यवहार इति । शास्त्रीयव्यवहार इत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ [तदर्थः पूर्वपक्षमुक्तप्रयोजनस्य का गतिरिति पृच्छति—] कथं यत्तत्प्र-
योजनमिति ॥ यत्तत्प्रयोजनमुक्तं तत्कथमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१० सिद्धान्ती लाघवं प्रयोजनं परिहरति—क्रियते इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्रियते तन्न्यास एव—“अमुतादमुते” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्सुतस्य न प्रा-
प्नोति—“अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः” इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रित्याह—एवमपीति । तत्रै-
श्वामी ३ इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे सुतस्य
सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात् ॥

(उद्घोतः) कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । अयं भावः—^{११} तत्र
पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग्वोधकत्वम् । पूर्वत्रासिद्धमिति चाति-
देशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे
वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधि-
कारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशो-
पस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एवं च सुतदृष्ट्याऽ-
नुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तददृष्ट्याऽसि-
द्धत्वेन सुतशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहणेन ईदृद्देशे,
अदसोमादित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति ॥ यद्देशे तु स्वातन्त्र्येण
संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्रति मुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव ॥
एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वाक्षतिरित्यपास्तम् ॥ भाष्ये—
यत्सिद्धे प्रगृह्येति । ^{१२} सुते सिद्धकाण्डस्ये यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ।
यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या सुतः सिद्धस्तदिति यावत् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन—‘कार्यकालं सं-
ज्ञापरिभाषम्’ इति । यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् ।
अत्र चासावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव
भवन्ति ॥

(प्रदीपः) यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः—कथं पुनरयं
पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्या-

११ तदर्थः आक्षिपति—एवमपीति । पूर्वपक्षमुक्तज्ञापकप्रयोजननिरा-
करणेऽपीत्यर्थः ॥

१२ इष्टपक्षौ दोषमाह—तत्तद्देशेति ॥ ननु संज्ञायाः कार्यार्थत्वादनु-
नासिकस्य च प्रगृह्यकार्यत्वात्कथं संज्ञोपस्थितिरत आह—प्रतिषेधे इति ।
तथाच न पर्युदासः किंतु प्रसङ्गप्रतिषेध इति भावः ॥ छाया ॥

१३ तत्र कार्यकालपक्षे ॥ परिभाषातो विरोधमाह—संज्ञेति ॥ पृथगिति ।
स्वदेशे इत्यर्थः ॥ कत्वमिति ॥ किंतु प्रदेशवाक्येन सहैव वाक्यैकवाक्य-
तयेति शेषः ॥ तदेवोपपादयति—पूर्वत्रेति । तत्र । तथासति ॥ अस्यापि
प्रगृह्यसंज्ञाशास्त्रस्यापि ॥ इतिर्भावसमाप्ता ॥ छाया ॥

१४ परिहारीयमत्रैव प्रतिपादयन्नतदाश्रयेण बीजमाह—यथोद्देशेति ॥
कार्येति संज्ञादिरूपकार्येत्यर्थः ॥ एवं व्याख्याने—फलमाह—यत्तेनेति ॥
उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१५ भाष्ये ‘सिद्धे’ इति सत्सप्तमीत्याह—सुते इति ॥ यदित्यस्य
व्यवहितान्वय इति भावः । प्रत्यासत्त्या सुतस्यैव ग्रहणमिति वार्तिककृदुक्त-
सिद्धकाण्डभ्रमनिरासायाह—यत्तेनेति ॥ छाया ॥

१६ सिद्धान्ती समाधत्ते—एवं तर्हीति ॥

व्या ॥ नैष दोषः । यदाऽनुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमसिन्धाय भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते, तदा संभवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः ॥

(उद्घोतः) यथोद्देशेति ॥ नैन्वत्र पक्षेऽग्री ३ इत्यादौ पुनस्त्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव पुताभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः पुते तं द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावादस्त्वित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात् । एतदेव ध्वनयता पुनस्त्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीत्येवकारः प्रयुक्तः । पुतात्माक् संज्ञायां च तत्काला एवेति तदर्थ इत्यलम् ॥ प्रणीयते बोध्यते ॥

(इति तपरप्रयोजननिरूपणम्)

(अथ द्विवचनविशेषणताविचारभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—ईदादयो यद् द्विवचनम्, आहो स्विदीदाद्यन्तं यद्विवचनमिति ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाष्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येतीदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः ॥ तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ईदादय इति । प्राथम्याददसोमादित्येनैकरूप्याच्चेति भावः ॥ तदेति । अन्तशब्दोऽवयववचनस्तदन्तस्येति बहुव्रीहिश्लेषः ॥ अयेति । संज्ञाया आनन्तर्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भावः ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

१ अनुद्दिश्येत्येव व्याख्या प्रयोजनमात्रमिति ॥ अनभिसंधाने कारणमाह—भवीति ॥ तथाच प्रतिपद्येदेन पक्षद्वयोपपत्तिरिति भावः ॥ एवं च मुख्यत्वं कार्यकालस्य गौणत्वं यथोद्देशस्य ॥ छाया ॥

२ मिश्रोक्तिं स्रजयति—नन्विति ॥ पुनस्तस्य तच्छास्त्रस्य ॥ तमिति ॥ प्राशक्तरीत्येति भावः ॥ बीजेति ॥ कार्यनिरपेक्षतया तद्रूपस्य उक्तरीत्या सामर्थ्यरूपस्य च बीजस्याभावादित्यर्थः ॥ लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

३ सुलभेति । लक्ष्ये लक्षणमित्यपि संज्ञातकार्यविपक्षमिति बोध्यम् ॥ अत्र मानमाह—एतदेवेति ॥ एवेन फलान्तरव्यवच्छेदः ॥ यत्ता भगवता ॥ इदमेवाभिप्रेत्य 'भविष्यति किंचित्' इति कैयटेनोक्तम् ॥ वस्तुतो नैवं यथोद्देशपक्षस्वरूपम् । किं त्वन्यादृशम् । तच्च केचिदित्यादिना परिभाषेणु-शेखरे व्यक्तमिति बोध्यम् ॥ तदाह—इत्यलमिति ॥ छाया ॥

(१५० प्रथमपक्षे दोषप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद् अन्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—पचेते इति, पचेथे इति ॥

(प्रदीपः) पचेते इति । एकारोऽत्र द्विवचनं न भवति, अपि तु तस्यान्तः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अन्यस्येति । द्विवचनान्तस्य वर्णस्येति ॥

(दूषणवाधकभाष्यम्)

वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यत इत्यर्थः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

खड्गे इति, माले इति ॥

(प्रदीपः) अस्तीति । मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहण-मन्याप्यमित्यर्थः ॥ खड्गे इतीति । अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम् ॥

(उद्घोतः) गौणस्येति । जैधन्यत्वसामान्याल्लक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यत इति भावः ॥

(दूषणवाधकद्वितीयपक्षाम्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—ईदाद्यन्तं यद्विवचनम्—इति ।

(१५१ द्वितीयपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—खड्गे इति, माले इति ॥

४ अशाब्दत्वनिरासाय वचनसामर्थ्याल्लब्धमर्थमाह—ईदाद्यन्तमिति ॥ तत्र तयोः ॥ छाया ॥

५ नन्वन्तशब्दस्य समीपवचनत्वे तदन्तस्येव द्विवचनान्तत्वसंभवोऽस्त्येवत्याह—अन्तेति ॥ छाया ॥

६ तदर्थः पृच्छति—कश्चात्रेति ॥

७ पूर्वपक्षी समाधत्ते—ईदादय इति ॥

८ तदर्थ आक्षेपं निराकरोति—वचनादिति ॥

९ द्विवचनावयव इति । तदन्य इत्यर्थः । सामर्थ्याल्लक्षणेति भावः ॥ छाया ॥

१० पूर्वपक्षी स्थापयति—अस्तीति ॥

११ गौणपदासंगतिं परिहरति—जघन्येति ॥ प्रकृत इति शेषः ॥ तथाच न तस्यायसंचारोऽपि तु मुख्यार्थवाधरूपलक्षणावीजामात्रं लक्षणेति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः । ईदूतोः केवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिध्यति, एकारान्तस्य तु द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ संभवात्खद्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः ॥ येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) प्रथमोपस्थितेदूतपरित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह—ईदूतोरिति ॥ नाश्रितमिति । वार्तिककृतेति शेषः ॥

(१५२ द्वितीयपक्षे समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वाद्यन्तवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ॥

आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति ॥

(पक्षान्तराभ्युपगमभाष्यम्)

अथवा एवं वक्ष्यामि—ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तम्—इति ।

(प्रदीपः) अथवेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति द्विवचनेन तदन्तविधिः, पश्चाद्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति—ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति ॥ ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविध्यभावः सुमिडन्तं पदमित्यत्रान्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः । चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नैतदपूर्वचोद्यम् ॥

(उद्घोतः) तदन्तविधिरिति । अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः ॥ इत्ययं तृतीयः पक्ष इति । व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

१ ईदूतोरिति ॥ तथाचैतद्विधिबाध इति भावः ॥ छाया ॥

२ ननु सिद्धान्तिनाश्रितत्वादिदमयुक्तमत आह—वार्तिकेति ॥ तदेकदेशितेत्यर्थः ॥ इदमपि सूत्ररित्या बोध्यम् । तथाच तद्रीत्याड्यं ग्रन्थः । वार्तिककृतापि तस्य चेत्युक्तम् ॥ छाया ॥

३ चतुर्थेति ॥ पूर्वं मिथो विशेषणविशेष्यभावानाश्रयणेन समुदाये उभयोर्विशेषणत्वे जाते तदाश्रयेण स्वरूपमेदस्य सत्त्वेन 'विशेष्यपथिप्यामः' इत्याद्युक्तिस्वरूपेण च 'अथवा' इत्यादिप्रतिज्ञाया अभावेऽपि तस्य चतुर्थपक्षत्वमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ यद्यु 'प्रत्ययग्रहणे' इत्यस्य 'यस्माद्' इति योगविभागसाधितत्वेन तदन्तपदशून्यत्वेन तत्सत्त्वेऽपि 'प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः' इति तदन्तविधिफलप्रदर्शकवार्तिकेन 'स्त्रीप्रत्यये च' इति निषेधेन च तस्यास्मादादिनियमपरताया एव स्त्रीकार्यत्वाच्च चिन्त्योऽयं कैयट इति ॥ तत्र । अर्थानवबोधात् । यथाचैतत्तथोक्तं परिभाषेन्दुशेखरे तद् ध्वनयन्माह—अस्मादिति ॥ अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ शब्दानुशासनप्रस्तावादाह—शब्देति ॥ छाया ॥

(१५३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेत्लुकि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेत्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते, द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरेणं पक्षं निराकर्तुमाह—लुकि प्रतिषेध इति । दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोत्र नोक्तः । कुमार्यगारमिति ॥ कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासो, यावता वृत्तौ संख्यैविशेषो न गम्यते ॥ नैष दोषः । यथा तावकीन इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्येतेति दोषोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति । ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येतत्पक्षासंभवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् ॥ आदेशेनेति । एकार्ययुष्मदादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः ॥ प्रकृतिभावेनेति । अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः । ईदं हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिः । असाधुप्रयोगे च भगवतोऽन्वयेतापत्तिः । अतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमेऽप्यनेकार्थप्रतीत्या तथाविग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् ॥

(१५४ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ससम्यगर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्ययम् "ईदूतौ च ससम्यगर्थे" इत्यर्थग्रहणं क-

५ ननु द्वितीयस्य निर्दुष्टत्वे सति किमिति तृतीयपक्षाश्रयणमित्यत आह—व्यपदेशीति ॥ आनन्तर्येण तथैव स्वरसतो लाभादिति भावः ॥ छाया ॥

६ दोषान्तरेणेति ॥ साधारणं विहायोक्तेनासाधारणेन पूर्वोक्तपक्षद्वयदोषान्तरदोषेनेत्यर्थः ॥ इममिति । समाधिना व्यवधानाभावेनाज्ञातज्ञापनरूपविधानाभावेनान्वादेशत्वाभावादेनादेशो न ॥ दोषेति । लक्ष्यासिद्धिरूपदोषेत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ संख्याविशेष इति । एकत्वादित्यर्थः ॥ न चैवमेकवचनान्तेनापि समासो न स्यादिति वाच्यम् । एकवचनस्यैकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वात् ॥ छाया ॥

८ न्यूनतां निराचष्टे—ईदादिभिरिति ॥ श्रुतस्य श्रुतेनैव संबन्धस्य न्याय्यत्वाद् ॥ द्विवचनेति । द्विवचनस्य विशेष्यीकरणमेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ अन्यथा द्विवचनान्तसमासं विना ॥ छाया ॥

१० प्रदीपे दोषमाह—एवं हीति ॥ छाया ॥

११ उक्तदोषमुद्धरति—ससम्यगर्थमिति । तद्वदितस्ये इत्यर्थः ॥ प्रत्ययेति । नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

रोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्यय-
लक्षणं भवतीति ॥

(प्रदीपः) सप्तम्यामिति । ईदूतौ सप्तमीत्येव तद-
न्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिष्ठित इत्यादौ
सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति—प्रगृह्यसंज्ञाप्रक-
रणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्तर्हि । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः
पक्षः परिगृहीतः । तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं
ज्ञापकार्थं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सुतरामिति । अकरणात्करणं गुरु, तस्य च
ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नै कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः,
ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भवि-
ष्यति—ईदाद्यन्तं यद्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तम्—
इति ॥

(प्रदीपः) ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे कुमार्यगारमि-
त्यत्राप्रसङ्गः । न ह्यत्रेदूदेदन्तं द्विवचनम्, किं तर्हि ? ओसिति
सकारान्तम् ॥ तदन्तमिति द्विवचनान्तम् ॥ ईदाद्यन्त-
मिति । ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाभावादीदादि-
शब्देनेदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ईदादिभिरिति । भाष्ये श्रुतस्य श्रुतेन संबन्धो
न्याय्य इति भावः ॥ साक्षात् द्विवचनमनपेक्ष्य ॥ समुदायस्य
प्रत्ययान्तस्य ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पञ्चमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां
वस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनं
तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) शुक्ल्यास्तामिति । शुक्लशब्दाद्विवचनमौ
तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः ततश्चिप्रत्ययः । शीशब्दस्य

१ प्रगृह्यसंज्ञायामित्यस्य विशेषपरत्वनिरासायाह—प्रगृह्यसंज्ञाप्रकर-
णेति ॥ तथाच लुकि प्रतिषेधो न बाध्य इति भावः ॥ छाया ॥

२ तत्र च तत्रापि गौरवेऽन्वयः ॥ छाया ॥

३ पक्षान्तरेणोक्तदोषनिरासादुक्तज्ञापनार्थतया तत्र कार्यमित्याह—नेति ॥
अत एव तत्पुत्रस्य भाष्यविरोधो नेति बोध्यम् ॥ तमेव पक्षमाह—
ईदादिभिरिति ॥ छाया ॥

४ श्रुतस्येति । 'गुणानां च' इति तु न

'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥'

इति न्यायात् ॥ प्रधानोपकारश्च कुमार्यगारमित्यादौ संज्ञाऽभावः ॥ छाया ॥

५ सिद्धान्ती चतुर्थपक्षमपि निराकरोति—यवमपीति ॥

सुप इति लृक् । अस्य च्वावितीत्वं । तद्विद्वान्तत्वात्सुप् ।
तस्याव्ययादिति लृक् । अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवच-
नम्, तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति ॥
अत्र हीदादि च द्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्त-
मुच्यते ॥ क्वचित्तु पाठ ईदाद्यन्तं च श्रूयत इति, तत्रैवं
व्याख्येयम्—ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभि-
र्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः, स
द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् ॥

(उद्द्योतः) नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादि विशेष्यत इति
कथमीदादि च द्विवचनमितीत्यत आह—ईदादीति । तदन्तत्वं
चौस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥ श्रूयते सूत्रे इति । र्यच्छ्रूयते
सूत्रे द्विवचनं तदीदाद्यन्तमिति भाष्ये योजनेत्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

ईदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां, शीभाव इति ॥
किमत्र कर्तव्यम् ? ।

परत्वाच्छीभावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नित्यो लुक् । कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि
प्राप्नोति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अनित्यो लुग् । अन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्य-
न्यस्य कृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो
भवति । शीभावोऽप्यनित्यः । न हि कृते लुकि प्रा-
प्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः । शी-
भावे कृते लुक् ॥

(उद्द्योतः) अनित्यत्वेऽपि लुकः शीभावो नित्यश्चेदतुल्यबलत्वा-
त्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये शीभावोऽप्यनित्य इत्यु-
क्तम् ॥ कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूपपष्ठार्थस्याभावादिति भावः ॥

(आक्षेपपदार्थभाष्यम्)

अथैपि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यात् । पञ्चमपि

६ स द्वीति । तस्य प्रकृत्यवयवत्वेन द्विवचनसंबन्धात् ॥ छाया ॥

७ चास्येति । द्विवचनस्येदाद्यन्तत्वं चेत्तर्थाः ॥ छाया ॥

८ श्रूयते इत्यमे द्विवचनमित्यादि च तत्र पाठः । 'सूत्रे' इत्याधिक-
मित्याह—यदिति ॥ छाया ॥

९ तत्र शङ्कते [तत्पक्षवादी समाधत्ते—]अत्राप्येति ॥ एवं च प्रत्ययल-
क्षणेऽपि न तदन्ततेति भावः ॥ छाया ॥

१० समाधत्ते—[सिद्धान्ती निराकरोति—]इदमिहेति ॥ छाया ॥

११ तत्पक्षवादी समाधत्ते—नित्यो लुगिति ॥

१२ सिद्धान्ती निराकरोति—अनित्यो लुगिति ॥

१३ तत्पक्षवादी शङ्कते—अथापीति ॥

१४ तृतीयपक्षसाधारणं दोषमाह—यवमपीति ॥ छाया ॥

दोषः, ॥ वक्ष्येत्येतत्, *पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम्* इति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः ॥ अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भावावपि तद्व्यतिरिक्तः ॥ तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥ ईदृदेत् ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) अथापि कथंचिदिति । स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लक्षणाख्य प्रवर्तनादित्यर्थः ॥ अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुप् बाधक इत्यर्थः ॥ एवमपि दोष इति । पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासंभव एव दोषः ॥ अवश्यमिति । यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम् । अग्री इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम् ॥ तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः ॥ मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् ॥ मणीवो-
ष्टस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते ॥ ११

(उद्घोतः) अग्री इतीति । खट्वे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ द्वितीय इति । प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥ एतदिति । वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥

(११ प्रगृह्यसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. २ ॥)

अदसो मात् ॥ १ । १ । १२ ॥

(मूत्वमीत्वयोरसिद्धत्वनिराकरणाधिकरणम्)
(१५५ आक्षेपवार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्ध-
त्वादयावेकादेशप्रतिषेधः ॥ * ॥

१ अन्यत्रेति । ज्ञापनफलाशयेन ॥ ज्ञान्यांशस्तु संज्ञाविधावित्यादिरेव ॥ छाया ॥

२ द्वितीयपक्षसमर्थनाय तत्साधारणं दोषमाह—अवश्यमिति ॥ अस्मिन्निति चतुर्थे इत्यर्थः । अपिना द्वितीयसमुच्चयः ॥ छाया ॥

३ स एव आद्यन्तवद्भाववानेव ॥ तस्य चतुर्थेपि सत्त्वादाह—मध्यम इति ॥ छाया ॥

४ 'कचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता' इति न्यायार्थमाह—स्थानीति । अस्य काचित्कत्वादेव कथंचिदित्युक्तं भाये । कथंचिदित्यस्य प्रकारान्तरेणेत्यर्थशयेनाह—अथवेति । नित्यत्वेन तद्वोधकेन ॥ छाया ॥

५ तदाश्रयमाह—पक्षेति ॥ इति हेतौ तेन हेत्यन्तरनिरासः ॥ एवेन लक्ष्यासिद्धिरूपदोषस्य प्रागुक्तस्य निरासः ॥ छाया ॥

६ यदेति । तृतीयपक्षदोषनिरासाय द्वितीयस्यादरे यदाश्रयणभयं तसादित्यर्थः ॥ अयं चतुर्थः ॥ छाया ॥

७ वस्तुतस्तु व्याख्यानेनैव विकल्पार्थपदे स्वरितत्वाभावावगत्या इको-
यणचीत्यादाविव द्वैधासाधकत्वस्य निर्णये सूत्रेषु कचित् कचित् नित्यशब्दो-
पादानसामर्थ्यात्सूत्रेषु नित्यशब्दस्याभीक्ष्ण्यपर्यायतया प्रायःपर्यायबाहुल्य-
समानार्थत्वमेवेति पस्पश्यायं सूत्रकृतसंमतेः सिद्धान्तितत्वेन न कापि दोष इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

८ ननु मध्यमत्वस्योभयमान्वनिरूपितत्वेन कथं तदुक्तिरत आह—

(भाष्यम्)

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासि-
द्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति, तेषां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । अमी अत्र, अमू अत्र, अमी आसते,
अमू आसते ॥

(प्रदीपः) अदसो मात् ॥ १२ ॥ मात्प्रगृह्येति ॥
अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः ॥ ऊत्वस्य चेति । चशब्दान्मत्वस्य
च । शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति, नादेश-
लक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः ॥ अमी आसते इत्ययादेशः प्राप्नोति
अमू आसते इत्यावादेशः । अमी अत्रेत्यत्र एकादेशः ॥
ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्वहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गेष्वीत्वादिष्व-
सिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्यादीनामसिद्धत्वं
स्यात् ॥ नैष दोषः । नाजानन्तर्ये इति वहिरङ्गपरिभाषा-
निषेधात् ॥

(उद्घोतः) अदसो मात् ॥ १२ ॥ अस्मिन्निति । मात्प्रद-
घटिते इत्यर्थः ॥ यदि तु अदसो दादित्युच्यते, तात्पर्यं पूर्वोत्तर-
साहचर्यादवर्णमिन्नोऽङ् औकारैकाररूप एव, तदा न स्यादोप इति
भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुम् 'अदसः प्रगृह्यसंज्ञायाम्' इति नोक्तम् ॥
नन्वीत्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि अदसोमादित्यत्रेदूदिति निर्वर्त्य मात्परौ-
कारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादिप्रसङ्गोऽत आह—चशब्दान्म-
त्वस्येति । एवं चैदातोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति
भावः ॥ नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्तितौकारार्थभावेन कथ-
मयादिप्राप्तिः । किं चायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात्सि-
द्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह—शास्त्रेति ॥
नादेशलक्षणमिति । प्रकृतिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वं त्वनुनासिक-
पर्युदासेन चरितार्थमिति भावः ॥ एकादेशः । एङः पदान्ता-
दतीति ॥ नाजानन्तर्ये इति । उत्तरकालप्रवृत्तिके अयादावजान-

प्रत्ययांश इति ॥ यदित्येतद्व्याप्यबलान्तस्य परिष्कारकत्वमेवोच्यते तदा
यथाश्रुतमेव सम्यगिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

९ मूत्वमीत्वयोरन्तरङ्गत्वेन बलीयस्त्वम्, 'अन्तरङ्गं बलीयः' इति न्या-
यात् । नाजानन्तर्य इति निषेधस्तु 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' इत्यस्या
एव न तदाहृतपरिभाषायाः । यद्यपि 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' इत्यन-
यैव गतार्थत्वादान्तरङ्गं बलवदिति पृथक्परिभाषा न कर्तव्येति विप्रतिषेधे
परमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । तथाप्यभ्युक्त्यमार्गं तत् । अन्तरङ्गपरि-
भाषाया निरपवादत्वाद् असिद्धपरिभाषायास्तु नाजानन्तर्य इति सापवाद-
त्वाद्भयवोरावश्यकत्वात् इति भागवृत्तिकाराः । कैयटलघुविवरणकाराद-
योऽप्येवम् ॥ बृहद्विवरणकारास्तु नाजानन्तर्ये इति परिभाषा मास्तु ।
तज्ज्ञापकतया यत्संमतम्, तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते
इत्याहुः ॥ कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तम्—विप्रतिषेधाद्धा—इति ॥ सत्यम् ।
अत एवापरितोपाज्ज्ञाप्यकारेण अथवेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक् ॥
श. कौ. ॥

१० अनतिप्रसङ्गायाह—दात्परश्चेति । 'ईदृदेत्' 'शे' इति साहचर्या-
दित्यर्थः ॥ छाया ॥

११ यभावेनेति । देवदत्तहन्तृहृतन्यायात् ॥ संज्ञायां कृतायाम् ॥ छाया ॥

१२ संज्ञावैयर्थ्यं परिहरति—प्रगृह्यत्वमिति ॥ छाया ॥

१३ हरदत्तरीत्याऽयं समाधिरित्याह—अयादाविति ॥ छाया ॥

न्तर्यादिति भावः ॥ त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते-
र्विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च दोष इति परे ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न
भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं
भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्ध्योतः) यथोद्देशेति । नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि
मूलादेरसिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति चेन्न । यैवमपि संज्ञाशास्त्र-
वैयर्थ्यादत्रत्याश्रयणेनायादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयात् ॥

(१५५ आक्षेपसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * वचनार्थो हि सिद्धे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥

यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात्—“अ-
णोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः” इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रित्याह—वचनार्थो हीति ।
वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये यत्सिद्धे इति । न च तत्र पूर्वसूत्रेणैव
सिद्धिः । अद्विवचने तदप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रविषये यथोद्देशस्यैव
माध्यकृताङ्गीकाराच्च ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येता-
वत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयाद्—“अणोऽप्रगृह्य-
स्यानुनासिको यसो न” इति ॥

१ इदं सर्वं दूषयति—त्रैपादिकेति । पक्षद्वयेऽपीति भावः ॥ न दोष
इति । तथाच दोष एव नेति शङ्का समाधिश्चायुक्त इति भावः ॥ छाया ॥

२ वार्तिकशेषमवतारयति—ननु चेति ॥

३ यैवमपि प्रगृह्यत्वेऽपि ॥ फलाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

४ यत्सिद्धे प्रगृह्येति । सिद्धे सिद्धकाण्डस्थे ईत्वादौ सति यत्प्रगृह्य-
संज्ञा कार्यं यत्कार्यदृष्ट्या ईत्वादिकं सिद्धं तदर्थमित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ अत्रास्तरसमाह—नैकमिति ॥ छाया ॥

६ यद्यप्येकफलस्य सामान्यशास्त्रानारम्भकत्वमित्यर्थस्तथापि प्रकृतत्वा-
दाह—अनेकेति ॥ अत एवाह—अन्यदिति ॥ छाया ॥

७ लापवादाह—आदिति वेति ॥ तथाचाधिकं गौरवमिति भावः ॥
छाया ॥

८ उपसंहरति—तदेवमिति ॥ अपिना यथोद्देशसमुच्चयः ॥ सतीति ।
तदन्यथातुपपत्त्या संज्ञावदयादिकं प्रत्यपि सामर्थ्यादिति शेषः ॥ तथाच
वार्तिकं न कार्यमिति भावः ॥ छाया ॥

९ ‘नचैवं हे असुक्त इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । त्वदादीनां संबोधनविभक्ति-
विरहस्यौत्सर्गिकत्वात् इति शब्दकौस्तुभ औत्सर्गिकत्वं प्राधिक्यपरम् ।

(प्रदीपः) नैकमिति । अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं
नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते
मुद्रादणित्यादि ॥ तत्रैवायमिति । न च तत्रेददेद-
प्रहणं कर्तव्यं मौदिति वा । यस्मादणोऽनुनासिकोऽवसाने विधी-
यते पूर्वेण णकारेणाणप्रहणमिति असौ अमुके अमुकाभ्यामि-
त्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरि-
भाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यका-
र्यां सत्यसिद्धत्वं वाधिष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वीदाद्युपजीवनायात्र करणमित्यत आह—
नचेति । हेऽसुक्त असका इत्यादौ तु ‘अदस’ इत्यावर्त्य न विधत्ते
दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेऽपि
भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः ॥ तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये ॥
प्रकरणोत्कर्षेणेति । संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥
सर्वेति । प्रकृतिभावावनुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः ॥

(१५६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ विप्रतिषेधाद्वा [प्रगृह्यसंज्ञा] ॥*॥

(भाष्यम्)

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति ।
प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्वेति । * अयावेकादेशप्र-
तिषेधो वक्तव्यः * विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञा * इति
विकल्पार्थो वाशब्दः । नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो
भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये विप्रतिषेधाद्वेति । अन्तरङ्गत्वान्मूलादौ
कृते पदान्तरसमभिव्याहारेऽयादिभ्यः परत्वात्संज्ञासिद्धौ तत्सा-
मर्थ्यान्मूलादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नासिद्धम् । आश्रयाच्च
संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

तेन ‘अदस औ सुलोपश्च’ इति सूत्रभाष्ये ‘हे असौ’ इति संबोधनदर्शनेऽपि
न दोषः । सर्वथैव संबोधनविरहस्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्य एव ॥

१० अदस इति । अदसो नेत्येवेति भावः ॥ स इति अकार उच्चारणार्थः ।
स्वमतेऽपि भाष्यमतेऽपि ॥ आहुरित्यरुचिधीजं त्वावृत्त्यादौ न मानमिति ॥
भाष्यासंगतिस्तु नेत्याह—तादृशानामिति । भाष्यप्रामाण्यादेवेति भावः
॥ छाया ॥

११ प्रकरणस्योत्कर्षाभावादाह—संज्ञेति ॥ छाया ॥

१२ पेधेनेतीति । इतिहेतीति । यतो विप्रतिषेधेन प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति ।
अतोऽयादीनां प्रतिषेधो न वक्तव्य इत्यर्थः । तथाच न पाणिनेरन्युनतेति भावः ॥

१३ न तदपेक्ष इति । वार्तिकग्रन्थे पठितपूर्वापेक्षयैवाभिनेण विकल्पस्यौ-
चित्यात् ॥ छाया ॥

१४ ननु द्वयोर्गुणपत्त्याभ्यामेव कथं विप्रतिषेधः, कथं च तेनेष्टसिद्धिः
प्रकृतिभावदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वादत आह—अन्तरङ्गत्वादिति ॥ पदसंस्कार-
पक्षे तदानीं प्रगृह्यत्वामातेरिति भावः ॥ यादिभ्य इति । तदृष्ट्या सिद्धत्वात्-
त्प्राप्तिः ॥ अपिनाऽप्रापिपरिमहः ॥ छाया ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । “विप्रतिषेधे परम्” इत्युच्यते ॥ पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा, परेऽयादयः ॥

(प्रदीपः) नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोध इत्युक्तमेतदित्यत आह—इष्टेति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

परं प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते ॥

(प्रदीपः) करिष्यत इति । आश्रयिष्यत—इत्यर्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—सूत्रविपर्यास इति ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा ॥

कथम् ? ।

“कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्,” यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । “प्रगृह्यः प्रकृत्या” इत्युपस्थितमिदं भवति “अदसो मात्” इति ।

(प्रदीपः) अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह—एवं तर्हि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये परैवेति । पूर्वपाठेऽपि तत्र वाक्यार्थबोधभावेनेति भावः ॥

(उद्घोतः) कथमिति । पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) उत्तरयति—कार्यकालमिति । तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधः । तदुत्तरं च विरोधोपस्थितिस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः ॥ परैवेत्येवकारेण पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम् । परिभाषाणां तु तत्पक्षेऽपि तत्तद्देशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यम् । आकङ्कारस्य भपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष

१ प्रतिषेधवादी विप्रतिषेधं दूषयति—नैष इति ॥

२ विप्रतिषेधवादी समर्थयति—परेति ॥

३ प्रतिषेधवादी दूषयति—सूत्रेति ॥

४ [विप्रतिषेधवादी समर्थयति]—एवं तर्हि ॥ तर्हिरेत्यर्थे एवमपि सूत्रविपर्यासेऽङ्गतेऽपि ॥ छाया ॥

५ नन्वेवं डमोहस्वादित्यत्रत्याभाष्यासंगतिरत आह—परीति । तथाच प्राशक्तं संज्ञाशास्त्रमाधविषयकमिति भावः ॥ तदिति । कार्यकालेत्यर्थः । अपिना यथोद्देशसमुच्चयः ॥ छाया ॥

६ नन्वेवमपि भपदसंज्ञादौ दोष एवात आह—आकङ्करोति ॥ छाया ॥

७ नन्वेवं व्यङ्ग इति सूत्रस्थभाष्यविरोधोऽत आह—व्यङ्ग इति ॥ छाया ॥

८ संज्ञापरिभाषयोरवैरूप्याय सिद्धान्तमाह—परेरिविति ॥ सस्य ग्रन्थस्य भाव इत्यत्रान्वयः ॥ छाया ॥

एवेति तत्र परया पूर्वबाधसिद्धिः ॥ व्यङ्गः संप्रसारणमिति सूत्रस्य भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ परेतु परैवेत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः ॥ आशयानभिज्ञस्य प्रश्नः कथमिति । एकदेशिन उत्तरम् कार्यकालमित्यादीत्याहुः ॥ एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमयादीनामेव । अन्यथा डमो ह्रस्वादचीत्यादौ त्रिपादीत्ये कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्येवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशसत्त्वेन परत्वासंभवादित्यपास्तम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

एवमप्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

कथम् ? ॥

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । एचामयादयः, ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) द्वाभ्यामिति ॥ योग इति । कर्मणि घञ् । द्विकार्यशब्दस्य पात्राद्यन्तत्वादलीलिङ्गस्य योगशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः ॥ भाष्ये ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नौवश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥

किं तर्हि ? ।

असंभवोऽपि । स चास्त्यत्रासंभवः ॥

कोऽसावत्रासंभवः ? ॥

प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाना अयादीन् बाधते, अयादयोऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्तीत्येषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) असंभवोऽपीति । असंभवे एव विप्रतिषेधः । स तु कदाचिद् द्विकार्ययोगो भवति कदाचित्केवलोऽपि ।

९ यदर्थमित्थं व्याख्यातम् तदाह—एतेनेति ॥ परिभाषेति ॥ परिभाषाद्वयेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० प्रतिषेधवादी दूषयति—एवमप्येति ॥ नच नहि ॥

११ सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे—भाष्ये ईदूतोः इति ॥ छाया ॥

१२ विप्रतिषेधवादी समर्थयति—नावश्यमिति ॥

१३ अस्याग्रेऽप्येवमप्युक्त्या द्विकार्ययोगः केवलः तत्समुच्चयो वेति प्रतीयमानार्थनिरासायाह—असंभव एवेति ॥ तथाच भाष्येऽग्रे प्रदीपे चापिरेवार्थे न समुच्चय इति भावः ॥ अवश्यमित्युक्तिसारस्यादाह—स तु कदेति ॥ द्वातेरिति । तथाचान्वयव्यभिचारः ॥ असंभव इति । स विप्रतिषेधो भवतीत्यर्थः । व्याघातादिति । तथाच तेनैव तदङ्गीकाराद्विरेकव्यभिचार इति भावः ॥ छाया ॥

तथाहि सति संभवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः, यथैकस्य द्वातेरङ्गमद्विर्वचने भवतः—अदधादिति । क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेऽप्यसंभवोऽस्ति यथा त्रपूणामित्यत्र नुमुदोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् ॥ अयादीन्वाधत् इति । प्रकृतिभावविधानात् ॥ निमित्तमिति ईत्वमूत्वं च ॥

(उद्ध्योतः) कदाचिदिति । एवंच प्रकृते केवलासंभवरूपः स इत्यर्थः । केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह—तथाहीति । ईत्वमूत्वं चेति । तद्विघातेन संज्ञाऽभावे तत्कार्य-प्रकृतिभावविघातः स्पष्ट एवेति भावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति । न चात्रेत्योत्त्वे स्तः । नापि मकारः । उभयमप्यसिद्धम् ॥

(उद्ध्योतः) केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मूत्वादितः पूर्वमेवायादिप्राप्त्या मूत्वाद्युत्तरं च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभावात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जनकमूत्वादिकं लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थः ॥ तमपि दूषयति—भाष्ये एवमपीति ।

(१५७ समाधानसाधकवार्त्तिकप्रथमखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आश्रयात्सिद्धत्वं यथा
रोरुत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) आश्रयात् सिद्धत्वमिति । प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्यादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते । तथाहि सतोर्हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेध आक्षिप्तः । तत्रायादीनां चयनं

चायकः, लवनं लावकः, अग्नेऽत्रेत्यत्रावकाशः । ईदादीनां तु यत्रायादीनामप्रसङ्गः सोवकाशः, अमी स्थिताः अमू स्थिता अमीभ्य इति । अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीदादय एव भवन्ति ॥ अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम् ॥

(उद्ध्योतः) कार्यित्वेनाश्रयणादिति । तत्सामर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः ॥ यथोद्देशे इदम् । कथं कार्यकालमिति तु प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयम् । इदानीं तु स नेति स्पष्टमेव ॥ असिद्धत्वाभावादिति । ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः ॥ सामान्यत एवासिद्धत्वाभावबोधनादित्यर्थः ॥ तेषामीत्वादीनाम् । परत्वादिति । ईत्वादपि जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः ॥ व्याख्यानान्तरमिति । प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् । सतोरित्यस्य युगपत्प्राप्त्योरित्यर्थः । वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः, कृते स्वीत्वादावस्येति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः ॥ तदाह—नचात्रेत्यादि । अत्र अयादिप्राप्तिकाले । असत्त्वे हेतुः—उभयमसिद्धमिति । पूर्वज्ञासिद्धेनेति शेषः ॥ परिहरति—आश्रयादिति । पदसंस्कारपक्षे एवात्राश्रीयत इति भावः । एवंचोभयोर्युगपत् प्राप्तिः । प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीन्प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति ॥ वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः ॥

(उद्ध्योतः) परेत्यनुक्तेदादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तं पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

(समाधानबाधकाक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति. न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः, तत्रैवोत्त्वमप्युच्यते ? ॥

(प्रदीपः) न पुनर्यत्रैवेति । रोः सुपीत्यस्यानन्तरमत उरतीति वक्तव्यम् । एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात् कृतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्कालत्वाभावादमुतादृष्टते इति न वक्तव्यं भवति ॥

(उद्ध्योतः) रोः सुपीत्यस्यानन्तरमिति । न चैवं हश्चिच्-

१ प्रथमपक्षे आह—प्रकृतीति ॥ विधानादित्यस्य तद्वारेत्यर्थः ॥

सिद्धान्ते तु प्रगृह्यत्वस्य प्रकृतिभावः इत्येवार्थः ॥ छाया ॥

२ यथाश्रुतार्थे दोष इत्याह—केवलेति ॥ छाया ॥

३ प्रथमपक्षाश्रयेनोक्तं सिद्धान्तरीत्या योजयति—तद्विधातेति ॥ छाया ॥

४ [प्रतिषेधवादी विप्रतिषेधासंभवेवाह—एवमप्येति ॥] उभयमिति । एकसिद्धस्य द्वयोरेव सत्त्वाद्युभयमित्युक्तम् ॥ छाया ॥

५ कार्यस्य प्रकृतिभावस्य ॥ पूर्वं पदसंस्काराश्रयकत्वस्योक्तत्वादाह—वाक्येति ॥ तदिति । प्रकृतिभावोत्तरार्थः ॥ इत्यर्थे इत्याहुरिति पाठः ॥ तमपि पक्षम् ॥ एवंच एवमपीत्यस्य बुद्धिस्थित्यपेक्षाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ विप्रतिषेधवादी समाधानसाधकवार्त्तिकभागमुपन्यस्यति—आश्रयादिति ॥

७ पूर्वैति । एतत्पूर्वं इत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ पूर्वविरोधं परिहरति—यथोद्देश इति ॥ छाया ॥

९ अग्रे तेषामिति सत्त्वादाह—ईत्वादीनामिति ॥ छाया ॥ उक्तरीत्यार्थमाह—सामेति ॥ छाया ॥

१० सिद्धान्तरीत्याह—प्रगृह्यत्वेति ॥ पूर्वपक्षाश्रयमाह—वाक्येति ॥ छाया ॥

११ सिद्धेनेति । तत्सूत्रेणेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ तत्कार्ये च प्रकृतिभावे ॥ छाया ॥

१३ प्रदीपं दूषयति—परे त्विति । तस्य खण्डनेन यत्तस्य प्रागुक्तस्य समर्थनं तत्परत्वेनेत्यर्थः ॥ यदितु कैयटस्यान्यत्तात्पर्यम् । तथाहि—उपक्रान्तसंज्ञाविप्रतिषेधपरमेवेदं 'सतोर्हि' इति नचात्रेत्यत्र 'प्रगृह्यसंज्ञा' इत्यध्याहारः । तत्र हेतुः—'ईत्वोत्त्वे स्तो नापि' इति । 'मकारः' इत्यत्र नापीति मात्रस्यावृत्तिरिति ॥ आवृत्त्यध्याहाराभ्यां दुरुहत्वमस्येति क्लेश—इत्युच्यते ॥ तदा सम्यगेव ॥ छाया ॥

१४ उक्तं द्रढयितुं प्रसङ्गादाह—किं पुनरिति ॥ छाया ॥

त्यस्यैतदुत्तरत्वाद्गोरीति दृष्ट्याऽसिद्धत्वापत्तौ मनोरथासिद्धिः । ढो
ढे लोपः, रोरीत्यनयोरोऽनुनासिक इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य
इत्याशयात् ॥

(भाष्यम्)

नैवं शक्यम् ॥

(१५७ समाधानसाधकवार्तिकसाधकखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ असिद्धे ह्युत्वे आहुणा-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

असिद्धे ह्युत्वे आहुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्—
वृक्षोत्र मृक्षोत्र । तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषित-
व्यम् । यथा तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति । एवमि-
हाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

(१५८ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वचनसामर्थ्याद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न
भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते ॥

(उद्ध्योतः) अनुनासिकपशुंदासेन चारितार्थ्यमाशङ्क्याह—
यथोद्देशेति । एतद् वचनसामर्थ्याद्वैतिवार्तिकं तद्व्याख्यानमा-
प्यं चेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वभाष्यस्य व्याख्यानान्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कार-
पक्षेऽप्याह—अथवेति । वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयो-
निमित्तत्वेनाश्रयणरूपवचनसामर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते

१ इत्याशयादिति । पूर्वपक्षिण इति भावः ॥ तस्माद्विप्रतिषेधः सर्वथा
युक्त इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

२ इतो वार्तिकत्रयं कापि भाष्यपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि उद्ध्योत-
पक्षाययोरनुरोधेनास्माभिः कोष्ठकमध्ये दर्शितम् ॥ दाधिमथाः ॥

३ अनुनासिकेति । कार्यकाल इत्यादिः ॥ छाया ॥

४ वार्तिकमिति । अनेन 'ननु च—' इत्यादिपूर्वेणापौनरुच्यं सूचितम् ।
तस्य भाष्ययत्वाद् एतस्य वाक्यकारीयत्वात् । अयं विप्रतिषेधतो लघुः । तत्र
प्राश्रयात्सिद्धत्वेनायादीन् संज्ञां च प्रति सिद्धत्वमाश्रित्य विप्रतिषेधेनायाद्य-
भावो ज्ञाप्यते । अत्र तु वचनसामर्थ्यात्साक्षादेव तदभावसिद्धिरिति ॥ सिद्धं
धर्मिणमिति न्यायविरोधस्तु न, (पू. सी. ८।२।१७ अधि०) हविरातिवद-
सिद्धस्याप्युद्देश्यत्वाविरोधात् ॥ छाया ॥

५ प्रदीपं दूषयितुमन्यथावतरणमाह—पूर्वेति ॥ एवमपीत्यादि-
भाष्येत्येत्यर्थः ॥ व्याख्यानान्तरेति । उद्ध्योतोक्तव्याख्यानान्तरेत्यर्थः ॥ वादिन
इत्यस्याहुरित्यन्वयः ॥ पदसंस्कारेणोक्तत्वादाह—वाक्येति ॥ एवं च तत्र
विप्रतिषेधासंभवात्पक्षान्तरमिति भावः ॥ वस्तुतस्त्वित्यस्य बोध्यमित्यन्वयः ॥
प्रेति । तत्रोपस्थितेत्यर्थः ॥ तयोरीत्योत्वयोः ॥ इत्यर्थ इति । अस्य वार्तिका-
देरिति भावः ॥ एतेन ततो भेदोऽपि सूचितः ॥ पूर्वमेतादृशवचनसामर्थ्यं न ॥
अतएव वैपरीत्ये आह—किं चेति ॥ मीत्वस्य मीत्वादेः ॥ तस्मादेवभावव्यक-

इत्यर्थे कार्यकालेऽपि न दोषः ॥ किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति
निमित्तत्वेनाश्रयणात्तद्वृष्ट्या मीत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया अनुना-
सिकप्रतिबन्धेन चारितार्थ्यमस्त्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपप्लव-
सामर्थ्याश्रयणे तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयणेन । एवमुपक्रमस्य-
भाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ॥

(१५९ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ योगविभागाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथ वा योगविभागः करिष्यते । “अदसः”
अदसः ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । ततो
“मात्” माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति ।
अदस इत्येव ॥

किमर्थो योगविभागः ? ॥

एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तदर्थः ॥ अपरो
यदसिद्धे ॥

(प्रदीपः) कार्यकालतायामप्याह—अथ वेति । अदस
इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । अदसः संबन्धिन ईददेत इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये ‘योगविभागाद्वा’ इति वार्तिकं व्याचष्टे
अथवेति ॥ अदस इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र मादित्यस्य विशेष-
णानापत्तिरत आह—संबन्धेति ॥ यत्तत्सिद्धे इति । मूत्वे इति
शेषः । यत्र कार्ये मूत्वं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ॥ अपरो यद-
सिद्ध इति । यत्र मूत्वमसिद्धं तदित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—अमुया अमुयोरिति ॥

किंच स्यात् यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ? ॥

प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

मित्याह—प्रकृतीति ॥ एवमिति । इदानीं भेदस्तु प्रागुक्त एव बोध्यः ॥
इति बोध्यमिति पाठः ॥

६ न्युक्तमेणाह—एक इति । अन्य इत्यर्थः । द्वितीय इति यावत् ॥ छाया ॥

७ अपरो यदसीति । परमिन्नोऽपर आद्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ तायामपीति । अपिना यथोद्देशसमुच्चयः ॥ छाया ॥

९ भाष्ये तत्पाठादर्शनादाह—भाष्ये योगेति ॥ तथाच तत्र धृतमिति
भावः । एवमग्रेऽपि । अत्र पक्षे हविरातिदृष्टान्ताश्रयणमपि न लोके शास्त्रे च
सिद्धस्यैव संज्ञाविधानात् । अत एव ‘सतो—’ इत्यादिबुद्धिसंज्ञासूत्रभाष्य-
संगतिः ॥ विशेषेणैति । धर्मपरम् ॥ अवयवपष्ठायाममीत्यादाववयवत्वं दुर्बो-
धम् ॥ एतेन ईदाद्यपेक्षयावयवपृष्ठी गौर्यैवावित्यादौ सामीप्यसंबन्धेनाति-
प्रसङ्गापत्त्या कैयटोक्तं चिन्त्यमित्यपास्तम् । तद्वद्विप्रयोगवदकत्वंसंबन्धेना-
नतिप्रसङ्गात् ॥ अत्र तदनुवृत्तिरग्रे न दृष्टा तस्य मात्पर्यत्वाभावात् । अत
आद्ये दोषं वक्ष्यति—इहापीति । एवंच बहुवचनसंगतिरेकदेशानुवृत्तेर-
संभवात् ॥ छाया ॥

१० यत्तदिति मूत्वे सिद्धे यत्तत्प्रगृह्यकार्ये तदर्थ इत्यर्थः । तत्कलित-
माह—यत्रेति ॥ एवमग्रेऽपि ॥ छाया ॥

११ योगविभागे दूषणमाह—इहापि तर्हि ॥ तर्हि योगविभागाङ्गीकारे
इहापि प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥

(प्रदीपः) इहापीति । अदस् टा, अदस् ओस्, अलम्, टाप् । सवर्णदीर्घलम् । आङि चाप इत्येत्वम् । अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाप्रसङ्गः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । न चैष पदान्तः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमप्यमुकेत्र, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अमुकेत्रेति । अदस इत्यनेन प्राप्नोति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

द्विवचनमिति वर्तते ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र, अत्र न प्राप्नोति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) एदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं माद्वहणं न कर्तव्यम् एद्वहणनिवृत्त्यैवासुकेत्रेत्यत्राप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्वहणे योगविभागो भवति नान्यथा ॥

(उद्द्योतः) ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह—ईदूतोरेवेति । नान्यथेति । सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्वहणमिति भावः ॥

(१६० समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

[॥ * ॥ मार्थादीदाद्यर्थानां वा ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

अथवाऽऽहायम्—“अदसो मात्” इति । न च

१ [योगविभागे दूषणमपहरति—नैष इति ॥] पदान्तेति । एङः पदान्तादित्यतोऽनुवृत्तिर्बिभक्तिविपरिणामश्चेति भावः ॥ छाया ॥

२ पदान्तानुवृत्तावप्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्याक्षिपति—एवमपीति ॥

३ एदन्तमिति ॥ तत्परमेद्वहणमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ नन्वेवं कथं निवृत्तिरत आह—अननुवृत्तिरिति ॥ अस्वरितत्वात् ॥ छाया ॥

५ अयमपि न सिद्धान्त इत्याह—सिद्धान्तेति ॥ अयमेतत्पक्षामिच्छति—एकयोगत्वे एकत्र चारितार्थ्यं वचनसामर्थ्यं न संभवतीति प्रकारान्तरेण तद्विशिष्टम् । इदानीं योगविभागद्वारा स्फुटं तदुच्यते इति सिद्धत्वेन ततः कापि न दोषः । विध्यर्थे च सूत्रद्वयमिति ॥ छाया ॥

६ नापीति ॥ असिद्धत्वात् ॥ त इति । ते वयमित्यर्थः ॥ मार्थादिति मः अर्थ आदेशत्वेन प्रयोजनमस्येत्यर्थः ॥ एवमप्येति ॥ छाया ॥

७ कृतयोरिति । एतेन प्रकृतिभावादीत्वादिकं भाषि न स्यात् ‘प्रगृह्यः प्रकृत्या’ इति विकारमात्रनिवर्तनादित्यपास्तम् । तदप्रवृत्तौ संज्ञाया एवप्रसक्तः । अचि परे तन्निमित्तकार्यं प्रति प्रकृतिभावेनेवादिष्यं प्रति तदप्रतिषेधः ॥ एतदिति । यथाचापश्चेति भावः ॥ ननु स्थानिवच्चेन तत्त्वमत

ईत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । त एवं विज्ञास्यामः—‘मार्थादीदाद्यर्थानाम्’ इति ॥

(प्रदीपः) एकयोगे परिहारान्तरमप्याह—अथ वेति ॥ मार्थादिति । मार्थ एव स्थानी मशब्देनोक्तः, ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति, बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये ‘समार्थादीदाद्यर्थानां वा’ इति वार्तिकं व्याचष्टे अथवा हेति । ननु एवं सति अदेऽदौ इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेपि मीत्वमूत्वयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यमलविधित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदिशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात् ॥

(१६१ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ।

* अदस ईत्वोत्वे स्वरे वहिष्पदलक्षणे * [सिद्धे वक्तव्ये] * प्रगृह्यसंज्ञायां च * इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः ॥ स्वरे इति । अचीत्यर्थः ॥ वहिष्पदलक्षणे । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थितेऽप्यसिद्धे ईत्वोत्वे । तेनामुयाऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव ॥ प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) द्वितीयेति । द्वितीयपदस्येऽचि यत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अन्ये तु ‘अथवा वचनसामर्थ्यात्’ इत्यादि भाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिः । अत एव सांप्रतपुस्तकेषु वार्तिकापाठ इत्याहुः ॥

आह—अलिति ॥ अस्थानिवच्चेनेति शेषः ॥ यद्यप्यादौ प्रगृह्यत्वेऽयादीन्मत्वेव प्रकृतिभावे ततो मीत्वादौ तस्याप्रगृह्यत्वेऽप्यसिद्धत्वादेव स्वरसंध्यभावे न दोषः, तथाप्यनुनासिको न स्यात् । तद्वृष्ट्या तस्य तस्य सिद्धत्वात् । किं च प्रकृतिभावदृष्ट्यापि मीत्वस्यासिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन तदभावात्सोऽपि न स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

८ ननु उपस्थितेऽस्योपयोगाभावोऽत आह—प्रदेश इति । प्रगृह्येति । बहुव्रीहिः । अत्र लक्षणावक्तृत्वापि लक्षणेति भावः ॥ यद्यपि कार्यकालेऽणो प्रेत्यत्र मुख्यार्थसंभवेन तदबाधानोचिता लक्षणा तथापि तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणा । अत एव नैकमिति न्यायोऽनुगृहीतो भवतीति दिक् ॥ छाया ॥

९ उक्तं वेति ॥ स्वरितो वेति सूत्रे वार्तिककृतेति शेषः ॥ तदेव प्रश्नपूर्वमाह—किमुक्तमिति ॥ छाया ॥

१० ‘सिद्धे वक्तव्ये’ इत्यंशस्य भाष्यकृतो वार्तिकार्थपूर्त्येऽप्याहारग्रन्थः ॥ दाधिमथाः ॥

११ उदात्तादिनिवृत्त्ये आह—अचीति ॥ अदःशब्दापेक्षया वहिष्पदि ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) अन्ये तु अन्ये 'उक्तवैलस्य(त्र)' वार्तिकं भवत्वा कोशे वार्तिकपाठो अष्ट इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) सिद्धे इति । प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति सामर्थ्यात्तान् प्रत्यपि तौ सिद्धा-
विति भावः ॥

(अनिष्टापत्तिनिवारणाधिकरणम्)

(१६२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तत्र सकि दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्र सककारे दोषो भवति—अमुकेत्र ॥

(प्रदीपः) तत्र सकि दोष इति । मात्परं यदीदाद्य-
न्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि
तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः ॥

(उद्घोतः) विशेष्यासंनिधाने कथं तदन्तविधिरत आह—
पूर्वसूत्रे इति । अर्थाधिकारादिति भावः ॥

(१६३ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ॥

ग्रहणविशेषणत्वात् । न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं
विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ॥

ईदादयो विशेष्यन्ते—मात्परे ये ईदादय—इति ॥
अदसो मात् ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयत इति उत्तरे-
मिप्रायः । तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमीदृदेद्विशेष्यते तेनामुकेत्रे-

१ इत्याहुरिति । अनेनाखिः सूचिता । तथाहि आश्रयात्सिद्धत्वं
यथा रोहत्वे असिद्धेयत्वे आहुणाप्रसिद्धिः इति वार्तिकेन 'पूर्वत्रासि-
द्धम्' इत्यनेनासिद्धत्वे बोधित एवाश्रयात्सिद्धत्वमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ।
तथाङ्गीकारेऽर्थोपपत्त्याऽसिद्धत्वाभावः कल्पनीय इति गौरवं दर्शितम् ॥ तद-
नन्तरपठिते तु 'उक्तं वा' इत्यस्मिन् सिद्धत्वमित्यनुवर्त्य 'वार्तिककृता सिद्ध-
त्वमुक्तमेव' इति नार्थोपपत्त्या तत्कल्पनमिति लाघवम् । नागेशदक्षितवार्तिक-
ग्रन्थपाठे तु सिद्धत्वमित्यनुवृत्तौ कष्टकल्पना स्यात् । तस्मादनार्थमेव तद्वार्तिक-
त्रयमिति बोध्यम् ॥ भाष्यस्य फलितार्थत्वकल्पने तु वार्तिकत्रयेऽपि सिद्धत्वमि-
त्यनुवृत्तौ तु न काप्यनुपपत्तिरिति तत्त्वम् ॥ दाधिमथाः ॥

२ शब्दमात्रमिति । शब्दाधिकार इति भावः ॥ छाया ॥

३ तत्रेति । तथानुवृत्तावित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ नन्वेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्त्वादेव न दोष इति किमिति नवेत्युत्तर-
मत आह—योगेति ॥ वस्तुतोऽनुवृत्तिरेव न फलभावादिति बोध्यम्
॥ छाया ॥

५ 'शे' इति भाविबोद्धसुवादेशानुकरणम् ॥ तदनभिज्ञः शङ्कते—इहेति
॥ छाया ॥

त्यत्र व्यवधानादोषाभाव एव । योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्त-
मिति निवृत्तमित्युक्तम् । एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न प्रयोजन-
मिति न वा ग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् ॥ १२ ॥

(उद्घोतः) शब्दमात्रमिति । एवंच विशेष्याभावान्न तद-
न्तविधिरिति भावः ॥ १२ ॥

(१२ प्रगृह्यसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ३ ॥)

शे ॥ १ । १ । १३ ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—काशे, कुशे, वंशे, इति ? ॥

(प्रदीपः) शे ॥ १३ ॥ इह कस्मादिति । अत्र हि
प्रत्यक्षमेव शे इति रूपम् । युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शकारस्या-
नुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) शे ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षमेवेति । एवंच इहेति—
भाष्यस्य इहेत्यर्थः ॥ युष्मे इति ॥ सुपां सुलुगिति विभक्त्या-
देशः शेषशब्द इत्यर्थः ॥

(१६४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शैर्धवद्ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अर्थवतः शेषशब्दस्य ग्रहणम् । न चैषोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) शैर्धवद्ग्रहणादिति । खं शब्दस्येत्येवा-
न्तरङ्गत्वादहेत्यत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थ-
स्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतम् । अत्र च शेषशब्दोऽनर्थकः,
सप्तम्येकवचनं स्वर्थवत्, तयोः समुदायोऽर्थान्तराप्रादुर्भावा-
दनर्थकः ॥

(उद्घोतः) शैर्धवार्थवांश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थः । शक्तिग्रह-

६ अनुमेयमिति । तथाच क्षुत्तानुमितन्यायसंचारो दोषः ॥ छाया ॥

७ आनर्थक्यप्रतिहतानामिति न्यायेनानुमेयस्याप्यर्थवतो ग्रहणमुचितं न
प्रत्यक्षस्यापि निरर्थकत्वेत्याशयेनाह—शैर्धवदिति ॥ सिद्धमिति शेषः
॥ छाया ॥

८ ननु शब्दानुशासने यथाकथंचिच्छब्दमात्रस्य ग्रहणमुचितं नत्वर्थवत्
एवात आह—स्वमिति ॥ छाया ॥

९ अत्र च काशे इत्यादौ च ॥ सुपामिति विहितस्य तु स्थान्यर्थेन
तत्त्वमिति तस्यैव ग्रहणम् ॥ छाया ॥

१० 'अर्थवतः शेषशब्दस्य' इति व्याख्यायाः पूर्वरूपस्य चानुरोधादाह—
शैर्धवाविति ॥ वस्तुतः 'शे' इति सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः । सर्वत्र
तथैवाचार्यशैलीसत्त्वात् । व्याख्या तु संभवात्तात्पर्यार्थपरा । सूत्रे इवानापि
लुप्तविभक्त्यन्तत्वेन तदनुकरणत्वेन पूर्वरूपसंभवः । किंच समासे 'अर्थवच्छे-
ग्रहणात्' इत्युचितम् उक्तप्रसिद्धरीत्योपपत्तौ राजदन्तादित्यत्वरूपनमफलं चेति
बोध्यम् ॥ छाया ॥

निरपेक्षप्रतीतिकत्वेनान्तरङ्गत्वम् । अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्व-
महेयत्वम् । शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वात् ॥ अप्रादुर्भा-
वोऽप्रतीतिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि हरिशो, बभ्रुशो, इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकव-
चनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेवावयवधर्मानुविधानात्समुदा-
यस्येति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) मत्वर्थीयो लोमादिशः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव'
इत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लक्षणेति । प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिप-
तिर्भवति, लक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण वैहिरङ्गेति न
तस्य ग्रहणम् ॥

(पूर्वोक्तसमाधानाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य'
इति ॥

कथं तर्हि—हरिशो बभ्रुशो इति ? ।

एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्, अपरस्तद्धितार्थेन ।
समुदायोऽनर्थकः ॥ शो ॥ १३ ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अर्थवत्समुदायस्यापि कस्य
चिदानर्थक्यं यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य । पदार्थानां परस्पर-
समन्वयाभावाद् । इहापि हरिशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरण-
शक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न शप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येना-
र्थेनान्वेतीति शेषशब्दस्यानर्थक्यम् ॥ १३ ॥

१ अर्थप्रतीतिः ॥

न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥'

इति ह्युक्तेः ॥ तथा च शब्दसमकक्षतयाऽर्थस्येहाश्रयेणैतन्मूलकपरिभाष-
याऽर्थवत् एव ग्रहणं न्याय्यमिति भावः ॥ छाया ॥

२ अत्र हीति । हरिश इत्यादौ हि ॥ छाया ॥

३ लोमादिश इति । उभयत्रेति भावः ॥ छाया ॥

४ एकदेशी समाधत्ते—एवं तर्हि ॥

५ अन्तरङ्गवहिरङ्गशब्दाभ्यां शीघ्रोपस्थितिकत्व-विलम्बोपस्थितिकत्वे
रूपेति । तयोरेव तद्विजत्वात् । न तु तत्परिभाषाविषयत्वम् ॥ छाया ॥

६ सिद्धान्साह—अथवेति ॥ शब्दस्य सप्तम्येकवचनेऽनभिधानमिति
भावः ॥ छाया ॥

७ ननु गामानयेत्यादिवदर्थवत्समुदायस्यार्थवत्त्वमुक्तमेवैकदेशिनेत्याशये-
भाह—कथमिति ॥

८ 'प्रत्ययानां प्रकृत्यान्वितेति न्यायेन सिद्धान्तमाह—एक इत्यादि ।
एकोऽन्वो द्वितीयः ॥ अपर आद्यः ॥ छाया ॥

९ एकदशकुक्षिमपि विघटयति—अर्थवदिति ॥ प्रत्ययानामिति सूच-
यन्नाह—इहापीति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) आनर्थक्यमिति । प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया
रूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषा प्रवलेति भावः ॥ १३ ॥

(१३ प्रगृह्यसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ४ ॥)

निपात एकाजनाङ् ॥ १ । १ । १४ ॥

(पदकृत्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

निपात इति किमर्थं ? ॥

(प्रदीपः) निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति
किमर्थमिति । निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केव-
लस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात्, कल्पनायाश्च
नियमाभावात् प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) निपातः ॥ १४ ॥ आनर्थक्यादिति । अर्थव-
त्त्वानिश्चयादित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः—कल्पितरूपत्वादिति ॥ ततः
किं तत्राह—कल्पनाया इति । अत एव केचिच्छतिपमन्ये
शसिपौ वदन्ति । तत्रेयतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥
ननु निपातग्रहणाभावे एकाजिति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया
अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न । बहुव्रीहिरित्याशयात् ।
गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः । पर्युदासेनैवाज्जूपत्वे लब्धे
एकाजग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वाद् न्यायानित्यत्वाच्च ॥ एतेन
सत्यभिधाने—ऽनिरिभवद् ईअभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्याद् गौण-
मुख्यन्यायादिति परास्तम् । अत एवौदित्यत्रैव च्यन्तप्रतिषेध
आरब्धः ॥

(समाधानभाष्यम्)

चकारात्र जहारात्र ॥

(प्रदीपः) चकारात्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यय-

१० ननु पुनः पूर्वपक्षाश्रये किं बीजं तथापि निर्वाहादत आह—
प्रत्यक्षेति ॥ लौकिकलाघवगौरवमूलकप्रत्यक्षेतिन्यायाभिन्नलक्षणेतिन्यायापे-
क्षेत्यर्थः ॥ अनुगता बोधिता ॥ न्यायसिद्धाद्वचनसिद्धस्य प्रावत्यम् । किंच
तस्य गुणभूतशब्दमात्रसंबन्धित्वमस्य तु प्रधानभूतार्थाभितत्त्वमित्यपि तत स्त-
त्त्वमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

११ ननु कल्पितरूपत्वेन कल्पितार्थवत्त्वमपि स्यादत आह—अर्थव-
त्त्वेति ॥ तत्र हेतुरिति । तत्रानिश्चये प्रयोगाभावात् कल्पितरूपत्वे हेतुरिति
भात्रः ॥ ततः किमिति । तद्रूपत्वात्कथं तदनिश्चय इत्यर्थः ॥ तत्रेयत
इति । एवं च तस्मात्तदशक्यत्वेन तदनिश्चय इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ वर्णग्रहेति । वर्तिपदार्थप्राधान्येनान्तरङ्गतया कर्मधारयात् ॥ बहु-
व्रीहिरिति । लक्ष्यानुरोधाद् एकग्रहणसामर्थ्याच्च । व्याहृतीत्यादिनिर्वे-
शस्तु सौत्रः ॥ शयादिति । पूर्वपक्षिणः ॥ ननु सिद्धान्तेऽपि गौणमुख्येति
न्यायेन नातिप्रसङ्ग इति तद्वर्थमेवात आह—गौणेति । शब्दतत्त्वताऽल-
भादाह—न्यायेति ॥ उक्तस्य फलमाह—एतेनेति । सतीत्येनान्यथा
दोष एव नेति सूचितम् ॥ ननु तत्र तदभावे इष्टापत्तिरत आह—अत ए-
वेति ॥ एतेन प्रकृतसूत्रव्यवच्छेदः । अन्यथाऽपि तथा वाच्यः । यतो
नोक्तोऽस्तस्येति भावः ॥ छाया ॥

स्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः ॥ निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते
द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । अतस्तेर्ङः अः ।
अआगच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् ॥

(उद्घोतः) अन्वयेति । व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्या-
मित्यर्थः । तस्यैव चासच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भावः ॥
वैस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽपि अस्य प्रवृत्तेरोत्पत्तेर्भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद-
त्रार्थवत् एव ग्रहणमिति न नियमः ॥ प्रश्नाशयस्तु—अनाङ्गिति पशु-
दासादप्रत्ययस्य ग्रहणमिति । उत्तराशयस्तु—पशुदासेन तथाऽऽश्रयणे
न मानं निपातग्रहणादेव । तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति ॥
अ आगच्छेत्यत्रापि भुते प्रकृतिभावो दुर्वार इति भुताभावे कथंचि-
दुदाहरणत्वं यदि तर्हि सवर्णदीर्घे तथा बोधः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एकाजिति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहणसाम-
र्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते, ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृतेति
प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) एकग्रहेति । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाव-
दचसमुदायेऽस्त्वाभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थलाभादिति
भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् ॥

(आक्षेपबाधानुपपत्तिभाष्यम्)

एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि
ह्येकाच् ॥

(आक्षेपबाधोपपत्तिभाष्यम्)

एकाजिति नायं बहुव्रीहिः—एकोऽज् यस्मिन्
सोऽयमेकाच् एकाजिति ॥

किं तर्हि ? ।

१ तयोरपि अवास्तवत्वाद्द्वैपरीत्यापत्तेर्भाह—व्याकरणेति । तदागम-
न्यायेन प्रत्ययस्य तादृशोपलम्भाच्च द्वैपरीत्यमिति भावः ॥ मुख्यस्य तस्य
वाक्य एव सत्त्वादाह—तस्यैव चेति ॥ तथा कल्पितार्थतत्त्वस्यैवेत्यर्थः ॥
स्वादिति । एतदित्यर्थः ॥ छाया ॥

२ प्रदीपं दूषयति—वस्तुत इत्यादिना । अत्र प्रकृतस्ये ॥ तर्हि कथं
प्रश्नोऽत आह—प्रश्नेति ॥ तथेति । अग्रत्ययेत्यर्थः ॥ निपातेति । अ-
न्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । तथा चानित्यत्वात्तन्वायाप्रवृत्तिः ॥ तत्फल-
माह—तेनेति ॥ प्रत्ययेति । तस्यानुकरणेऽनितिपरत्वे गतित्ववन्निपातत्व-
स्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ इति सिद्धान्तसमाप्तौ ॥ छाया ॥

३ अतस्तेरित्यपि दूषयति—अ आगेति ॥ पि भुते, दूराद्भूते चेति ॥
तथा च संध्यभावस्य तदेष्टवम् ॥ ननु प्रत्युदाहरणत्वम् ॥ कैयटाशयमाह—
इति भुताभावे इति । तस्य वैकल्पिकत्वात् । इतिर्हेतौ ॥ उदेति । प्रत्यु-
देतीत्यर्थः ॥ कथंचित्तमेव स्पष्टयति—यदीति ॥ तथा बोध इति । तद-
भाववद्बोध इत्यर्थः । तथा च तदन्वयानुपपत्त्या तदापि न संघिरित्युभय-
धापि न प्रत्युदाहरणत्वमित्यर्थः ॥ छाया ॥

तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः—एकः अच् ए-
काच् एकाजिति ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषोऽयमिति । अन्तरङ्गत्वाद्वैतिपदार्थ-
प्राधान्याच्चेति भावः ॥

(उद्घोतः) अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—वर्तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यैदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो, नार्थ एक-
ग्रहणेन ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये इह कस्मादिति । अजन्तो निपात इत्यर्थ-
इति प्रश्नः ॥

(प्रत्याक्षेपबाधकभाष्यम्)

अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञायते ॥

(उद्घोतः) अजेव य इति । निपातेनाज्विज्ञेयपणादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

(उद्घोतः) किं वक्तव्यमिति । निपातस्य न्यायप्राप्तविशे-
ष्यत्वाभावायेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न हि ? ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अजग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि अच्चान्यच्च तत्र
स्याद्, अजग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्घोतः) यदिहीति । अजन्तग्रहणेऽजग्रहणवैफल्यमिति
भावः ॥

(सामर्थ्यानुपपत्तिभाष्यम्)

अस्ति ह्यन्यदजग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

४ एकत्वविवक्षाया कैयटदण्डिष्णुष्णाशुक्ताया दूषयिष्यमाणत्वेनाह—
स्वाङ्गेति ॥ एवं चैकग्रहणां एव तात्पर्यम् । अन्यथा तस्यानेकाङ्ग्यादुत्प-
त्तयस्य स्पष्टतया प्रश्नासंगतिश्च । अतएवामे—एवं तर्हीत्यादिना एकग्रह-
णस्यैव फलं वक्ष्यति भगवान् ॥ छाया ॥

५ व्यधिकरणनिरासायाह—समेति ॥ स्पष्टार्थमाह—एक इति ॥ छाया ॥

६ वर्तीति । निपादस्थपत्तिन्यायेन लाघवादित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ आनर्थक्येति न्यायेन ततो बहुव्रीहिरेव प्रवळ इति शङ्कां वक्ष्यमाण-
फलान्तरेणापनेतुं विधिष्टप्रश्नतात्पर्यमाह—यदीति ॥ छाया ॥

८ अजेवेति । अजग्रहणसामर्थ्येन सर्वं वाक्यमिति न्यायेन वावधार-
णलाभः ॥ छाया ॥

९ अस्तिहीति । नानर्थकम् । यत इत्यादि ॥ छाया ॥

१ केवलम् अ इत्यस्य वाक्यत्वाभावेन भुतस्त्वस्य सर्वथैवाप्राप्तिरिति नाते-
शोक्तिरसाधुरेवेति ॥ दाधिमथाः ॥

किम् ? ॥

अजन्तस्य यथा स्यात् । हलन्तस्य माभूत् ॥

(सामर्थ्यापपत्तिभाष्यम्)

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(प्रदीपः) नैव दोष इति । ननु पुरोऽहिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्भोक्तृत्वं न स्यात् ॥ नैष दोषः, प्रगृह्यसंज्ञायां रुल-स्यासिद्धत्वात् । सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् । उक्त्वे तु रुलमाश्रयात्सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) प्रगृह्यसंज्ञायामिति ॥ नैनु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतन्यायेन रान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेत् । प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥

(सामर्थ्यानुपपत्तिभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्—द्वयोः परिभाषयोः साव-काशयोः समवस्थितयोः “आद्यन्तवदेकस्मिन्” “येन विधिस्तदन्तस्य” इति च—इयमिह परिभाषा भविष्यति—“आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति । इयं च न भविष्यति—“येन विधिस्तदन्तस्य” इति ? ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्याऽजग्रहणस्यार्थ-वत्त्वाद्वाज्जमात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते । विपर्ययस्तु न भव-तीति विशेषाभावात् प्रश्नः ॥ पारार्थ्यसामान्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ ॥ सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः—ओरावश्यके लाव्यं पाव्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः मिदचोऽन्त्या-त्परः—तानि यानीति । अत्र हि साक्षादन्यग्रहणमस्तीति तद-न्तविध्यभावः ॥ समवस्थितयोरिति । इह प्राप्तयोः ॥

(उद्घोतः) अथ निपातस्य विशेष्यतया अजन्त इति व्याख्या-नेऽपि अजग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजन्तपरिग्रहेण केवलाज्जपन्यावृत्तिर-जग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति—एवमपीति भाष्ये ॥ अन्यतरनिवृत्त्येति । निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभा-

षोऽप्रसक्तिरेव निवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजिति विशेषणसामर्थ्यात्तद-न्तस्यैव ग्रहेण मुख्याजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥ विपर्ययः निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रहः केवलाचो निवृत्तिरिति ॥ इति विशेषाभावादिति । अत्र च कारणाभा-वादित्यर्थः ॥ संज्ञा येनविधिरिति । अतिदेशः आद्यन्तवदिति ॥ लाव्यमिति । उर्द्धशब्दे इत्यत आवश्यकं प्यदनभिधानाच्चेति भावः ॥

(सामर्थ्यानुपपत्तिनिराकरणभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—इयमिह परिभाषा भ-वति—“आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति, इयं च न भ-वति “येन विधिस्तदन्तस्य” इति । यदयम्—“अ-नाङ्” इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्रदीपः) आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तते । नैष दोषः, आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्त-विधिः प्रथमं सन्निधीयते पश्चात्तु लिङ्गात् परित्यज्यते ॥ अथ वा लिङ्गादजग्रहणं निपातेन विशेष्यत इति विशेष्येण च तद-न्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्या तूक्तम्—परिभाषा भविष्यतीति ॥

(उद्घोतः) यदि तर्हीति । एवं च इयमिह भवतीति भाष्य-मनुपपन्नमिति भावः ॥ ननु पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्र-वृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह—अथवेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—सिद्धे सति यदजग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—“अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवति” इति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

दम्मेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् इति यदुक्तं, तदुपपन्नं भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । संज्ञाया विधीयमानत्वात्

७ विशेष्यशब्दः करणव्युत्पन्न इत्याह—अत्रचेति ॥ इत्युक्तौ चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ दोषमुद्धरति—उद्धति ॥ छाया ॥

९ पूर्वपक्षाशयमाह—यत्वं चेति ॥ अथवेतीति । विशेषणविशेष्यभाव-व्यत्यय एव ज्ञापकम् । यथा येनेतिपुत्रवार्तिकानां तद्व्यवस्थापकत्वं त-द्वत् ॥ वस्तुतस्तु कृतार्थेति शेषपुरेण न कोऽपि दोष इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१० एवंतर्हीति । एकग्रहणसामर्थ्यापेक्षयप्रदर्शनम् । अजग्रहणमात्रे कि-यमाणे मेदमित्यादौ दोषवारणे सिद्धे सति यदेकेलाद्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । फलपरमिदम्, ननु ज्ञान्यांशकोटिप्रविष्टम् । तादृशार्थज्ञापनार्थं नवात् । आन-र्थक्यापरिहारात् । नहि पीनो देवदत्त इत्यत्र रात्रिजागरणादिकल्पनं युक्ति-मत् ॥ छाया ॥

११ ‘सूत्रे लिङ्गवचनमतन्नम्’ इति ज्ञापयन् इत्यादि ॥ इति दात्रि० ॥

१२ यदुक्तमिति । हलन्ताच्चेत्यत्र । दम्मेः सिद्धमित्यन्वयः । अत्र हेतुः हलिति ॥ छाया ॥

१ हलन्तस्य रान्तस्य ॥ ननु सान्तस्यैवास्तव आह—सकारस्येति ॥ तस्य स्त्वं तु न कार्यं प्रकृतिभावे स्त्वस्यासिद्धत्वात् । तदजनिमित्तकार्य-त्वस्य तत्राभावाच्चाह—कार्यान्तरेति ॥ छाया ॥

२ ननु सान्तस्य योग्यमेव कार्यान्तरं व्यावर्त्यमिति शङ्कते—नन्विति । स्थानिवदित्यस्य निपात्यामपि प्रवृत्तेः । तथा चोत्वं न स्यादिति भावः ॥ प्रकृतीति । स्त्वस्येति भावः । अपिना संज्ञासमुच्चयः । तथाच प्रकृतिभावः सान्तं पश्यति न रान्तमिति तत्र प्रगृह्यत्वेऽपि स्ववार्णीयतादृशकार्याप्रसङ्गो यत्र च तत्प्रसङ्गो न तं स्वयं पश्यतीति तत्राप्रवृत्तिरेवेति भावः ॥ छाया ॥

३ इति च इत्यनयोर्मध्ये ॥ न्तस्येति । एतत् कुत इत्यन्वयः ॥

४ सामान्यादिति । इदमेतत् च ‘प्रकृतिवद्’ इत्यतिदेशरूपा ‘प्रातिप-दिकग्रहणे’ इति संज्ञारूपा परिभाषा ॥ छाया ॥

५ भाषाप्रसेल्यत्राकारप्रक्षेपः ॥ छाया ॥

६ सामर्थ्यादिति । अवधारणेनेति शेषः ॥ छाया ॥

प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् पशुना यजेतेतिवत् संख्यावि-
वक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् । अचस-
मुदायग्रहणशङ्काया निरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते ॥
किं पुनः स्याद् यद्यत्राचसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् ? ॥ उच्यते ।
इह अइउ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद्, नावयवानाम् ।
समुदायैकाजुद्विवचनवदित्यन्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणदेशो न
स्यात् । पूर्वयोस्तु खरसंधिः स्यात् । अचसमुदायपरिग्रहानुरो-
धित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत, एकनिपातस्याचसमुदायस्या-
भावात् ।

(उद्घोतः) ननु एकग्रहणाभावेऽचसमुदायस्य स्यादिति तन्नि-
वृत्त्यर्थमेकग्रहणं तत्राह—संज्ञाया इति । गुणत्वादिति ।
संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पशोरपि यागोपकारकत्वाद्गुणत्वम् । नहि
यागः पश्वर्थः । अपि तु यागार्थः पशुः । ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ तु
ग्रहार्थत्वासंमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्वत्संख्या विवक्षि-
तेति भावः ॥

परं तु संज्ञा स्वकार्यद्वारा संश्लेषकारिका न तु संज्ञी संज्ञो-
पकारकः । अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति विधे-
यविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमां-
सकमर्यादैव ज्यायसी, भाष्यसंमता चेतीदं चिन्त्यम् । तस्मात्
स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदचसमुदायेऽचत्वाभावाच्च तद्ग्रहण-
प्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्या-
शय इत्याहुः ॥

जातिग्रहणमित्यस्य तज्ज्ञायाश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः ।
अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातेरेकैकव्यक्तियुक्ततयासंगतिरेव । प्रवृ-
त्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च ।
इहेत्यादि । अत्रेदं चिन्त्यम् । समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहा-
न्नात्र द्विवचनन्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रह-
णम्, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेवैकैकत्र सूत्रचारितार्थादिति ।
तस्मात्तत्तदुक्तदेशे अउशब्दानुकरणे उक्तसमुदायानुकरणेवाऽ-
नितिपरे निपातसंज्ञके अउ अकरोदित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्वारणायै-

१ तद्विशदयति—अजिति ॥ हि यतः ॥ ज्ञापनेति ॥ बहुव्रीहिः
॥ छाया ॥

२ ननु प्रत्येकं निपातत्वेन समुदायस्यात्तत्त्वात्कथमापत्तिरत आह—
अजिति ॥ चत्त्वर्थे ॥ छाया ॥

३ संस्कारकत्वरूपगुणत्वस्याभावादाह—संज्ञोपेति ॥ तदेवाह—पशो-
रिति ॥ छाया ॥

४ इदं दूषयति—परेस्त्विति ॥ स्वकार्येति । तत्तच्छास्त्राव्यवहिते-
त्यर्थः । कर्मत्वेन तत्कर्मत्वेन ॥ मीमांसकेति । गुणगता साऽविवक्षितेति तैः
कापि नोक्तम् । अतएव ग्रहोद्देशेन संमार्गविधानेऽपि तस्य न प्राधान्यम् ।
अतएव वृद्धिसूत्रे प्रधानानुरोधेन संज्ञाया आहुतिरुक्ता ॥ छाया ॥

५ तज्ज्ञायाश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः इति पाठः ॥ तदिति उपात्ते-
त्यर्थः ॥ यथासंभवमिति भावः ॥ यथाश्रुतार्थेलागे वीजमाह—अन्यथेति ॥
उक्तार्थानङ्गीकार इत्यर्थः । ननु तस्य तथैवार्थोऽत आह—प्रवृत्तीति ॥
छाया ॥

कग्रहणमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये दम्भेति । दम्भेः सनि दम्भ
इचेतीत्वे सनीवन्तेति इडभावपक्षे इक्षमीपो नकारो न ततो
शलादिः सन् परः, यतश्च भात्परः सन्न स इक्षमीप इति हल-
न्ताच्चेति किच्वाभावे ‘अनिदितामि’ति न लोपो न स्यादिति चोद्ये
जाल्याश्रयानेकव्यक्तिसमीपत्वं सनश्च तस्मात्परत्वमिति किच्चे विप्स-
तीति सिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामीप्यमव्यवहिते एवेति सूचितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अनाडिति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अनाडिति किमर्थमिति । डिदङितोराका-
रयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रदर्शनाय प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आ उदकान्ताद् ओदकान्तात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—आ एवं तु मन्यसे, आ
एवं किल तदिति ? ॥

(प्रदीपः) इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशे-
षापरिज्ञानात् प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्, अननुब-
न्धकश्चात्राऽऽकारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क पुनरयं सानुबन्धकः, क निरनुबन्धकः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादामिविधौ च यः ।

एतमातं छितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङ्गित्
॥ १ ॥ निपात ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) अर्थवशाद् विशेषावसाय इत्युत्तरम् । ईष-

६ तत्रादौ दृष्टान्तवैषम्यमाह—समुदायेति । अग्रहणे दृष्टान्तमाह—
स्वाङ्गैति ॥ ननु सामर्थ्यात्स्यादत आह—एकैकत्रेति ॥ इति चिन्त्यत्वस-
माती ॥ छाया ॥

७ भाष्याश्रयमाह—तस्मादिति ॥ स्वरूपबोधनाय संध्यकरणम् ॥
उक्तेति । अइउइति निपातसमुदायेत्यर्थः ॥ इत्यादौ इत्याद्येकदेशे । आ-
दिना समुदायपरामर्शः ॥ छाया ॥

८ अनेन भाष्येण । अन्यथाऽनर्थकमेव चोद्यादि सर्वं स्यादिति भावः
॥ छाया ॥

९ प्रश्नकर्तुर्ग्रे तत्प्रदर्शकत्वाभावाद्यश्रुतासंगतेराह—प्रदर्शनमिति ॥
पुनः प्रश्नपूर्वकतत्प्रदर्शनं कारयितुमयं पक्षः । उकारादर्शनान्मूलभूततत्त्वाफ-
ल्यविषयकः सामान्यतः प्रश्न इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० निवृत्तौ सत्याम् ॥ छाया ॥

११ इदम् अनाडिति ॥ छाया ॥

१२ मर्यादामिविधाविति । शाकपाथिवादिः । अन्यथा कथमप्यसंगतेः ॥
यः आत् ॥ छाया ॥

दर्थे—आ उष्णमोष्णमिति । आङीषदर्थ इति चोक्तम् ॥
क्रियायोगे—आ इतः एतः । प्रादिषु हि ङित् पठ्यते ॥
आङ् मर्यादामिविध्योरिति समासविधौ ङिनिर्दिष्टः । आ
उदकान्ताद् ओदकान्तात् । आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रा-
दिति । विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः ॥
पूर्वप्रकान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथोल्लेखोत्तनायाऽऽकारः प्रयुज्यते,
आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रति मन्यस इति ।
वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे ॥ तथा स्मृतेः सूचक
आकारः प्रयुज्यते ततः स्मृतोऽऽर्थो निर्दिश्यते—आ एवं
किल तदिति ॥ १४ ॥

(उद्ध्योतः) किञ्चिद्विधानायापोपात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादान-
मन्वादेशः । प्रकृते च विधानैद्वयाभावादेतमित्येनादेशो न कृत
इत्याहुः । विना तेनेत्यादि । यथा आ काशीं वृद्धो देव इत्यादौ
काशीमिव्याप्य काशीं वर्जयित्वेति वार्थः ॥ १४ ॥

(१४ संज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ५ ॥)

ओत् ॥ १ । १ ॥ १५ ॥

(सूत्रवैयर्थ्यनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

आहो इति, उताहो इति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारोऽयम् ।
आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति ।
तत्र “निपात एकाजनाङ्” इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) ओत् ॥ १५ ॥ निपातसमाहारोऽय-

१ उक्तमिति ॥ कुगलीत्यत्र वाक्यकृता ॥ छाया ॥

२ अन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाह—नैवमिति ॥ स्मृते-
रिति ॥ विसृत्तस्य स्मृतिविषयताया इत्यर्थः ॥ एवं किल तदिति ॥ स्मृ-
तार्थनिर्देशादिदमर्थो लब्धः । तदाह—तत इति ॥ छाया ॥

३ विधानेति ॥ अशोभयत्र विधानं प्रवर्तनाविषयत्वरूपमिति प्रकृते
एकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीति न्यायेन द्वितीये विधानसत्त्वेत्याद्ये तदभावेन तद्व-
याभावादेतमित्यत्र स न कृत इत्यर्थः ॥ आहुरिति । कौस्तुभकृदादय
इत्यर्थः ॥ अत्रारुचिर्जीवं तु कथितानुकथनमात्रमिति भाष्यविरोध इति ॥
तस्मादङ्गातज्ञापनरूपापूर्वबोधनमेवोभयत्रापि विधानम् । ननु तत् । अत एवे-
भकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरण्यधीतमित्युदाहरणसंगतिः ।
तदपि प्रकृते आद्ये न ईषदार्थादिवृत्तित्वस्य सिद्धत्वेनावुद्धवोष्यत्वाभावेनान-
नुवापत्वाद् अतो नादेशः । वस्तुतस्तु मिथोनिराकाङ्क्षयोरेव तयोरेत्र सत्ता
तथैवाभावेनोक्तस्य पुनरुक्तिरूपत्वाभावेन तस्य संभव एव नेति न तत्प्रवक्तिः ।
अत एव कैयटाद्यनुक्तिरिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ छायावाहुभयोरेकमेवोदाहरणमाह—यथेति ॥ छाया ॥

मिति । अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदुइत्यादीनां दर्श-
नादर्थभेदाभावेऽपि निपातसमाहारलभ्युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) ओत् ॥ १५ ॥ दर्शनादिति । ‘वेदे, चादी-
नां पादपूरणार्थानां च लोकेपीत्यादिः ॥ अर्थभेदाभावेऽपि ।
तन्नानात्वाभावेऽपि अवयवा अनर्थकाः, निपातसमुदाय एवार्थवा-
निति भावः । उर्शब्दोऽत्र निरनुबन्धकः । तेन उज्ज इत्यनेन
सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तैर्ह्येकनिपाता इमे ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । चादिषु तर्था पाठादिति
भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ पु यातं
मस्तः । ओ पुयातं वृहती शक्ती च । ओ चित्स-
खायं सुख्या वचुत्याम् (ऋ० १०।१०।१) ॥

(प्रदीपः) ओ पुयातमिति । औ उ ओ इत्यत्रान्त-
वद्भावाद्भवत्ययमाडित्यनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति, पर्युदासे
तु सति न दोषः, तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याङा सहैकादेश
आदिवद्भावादुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा ।
तस्याश्च प्रयोजनं क्वचिच्छाखायाम्—ओ अयातम्—इति
पाठे प्रकृतिभावः ॥

(उद्ध्योतः) पर्युदासेत्विति । वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः आ-
ङ्भिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम् आङ्त्व-
स्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्य
निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । न चान्तवत्त्वमेव दुर्लभं—शास्त्री-
यकार्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्र-
तात्पर्यविषयत्वेन प्रगृह्यत्वाभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति

५ पूर्वपक्षी पृच्छति—किमुदेति ॥

६ सिद्धान्ती समाधत्ते—आहोइतीति ॥

७ पूर्वपक्षी निरस्यति—नैतदिति ॥

८ न्यूनतां निराचष्टे—वेदे इति ॥ तन्नानेति । अर्थनानेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ नञ्जल्यनेन सिद्धमिति वाच्ये निपातेति कथमुक्तिरत आह—उदा-
न्दोत्रेति ॥ छाया ॥

१० सिद्धान्ती समाधत्ते—एवंतर्हीति ॥

११ तथेति । अन्यथा पुनः पाठो वृथा स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१२ एकदेशी निपातसमाहारमेवाम्युपेत्य समाधत्ते—अथवेति ॥

१३ प्रतिषिद्धपदस्वारस्यात्प्रसज्यप्रतिषेधे नेदमित्याह—आउओ इति
॥ छाया ॥

१४ प्रदीपं दूषयति—वस्तुत इति ॥ सादृश्यस्य स्वाश्रितस्य सत्त्वादाह—
आङ्भिन्नेति ॥ छाया ॥

१५ तत्रापि पर्युदासेपि ॥ एवं च पक्षद्वयसाधारणमिदं भाष्यम् । नचोज
इति सिद्धिः, उक्तोत्तरत्वात् । शाकल्यान्यमते रूपसिद्ध्यर्थत्वाच्च ॥ छाया ॥

बोध्यम् ॥ तस्याश्चेति । प्रगृह्येण पदपाठे इतिशब्दप्रयोगनियमादपि फले विशेषो बोध्यः ॥

(च्यन्ते सूत्रप्रवृत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(१६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओतश्चिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अनदः अदः अभवत्=अदोऽभवत्, अतिरः तिरः अभवत्=तिरोऽभवत् ॥

(प्रदीपः) अदोऽभवदिति । च्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम् । ऊर्यादिच्चीत्यत्र निपाताधिकारात् ॥ प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद् ॥ उभयार्थत्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददोऽभवदित्यत्रापि भवति, ओ षु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङ्किते प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ओतश्चीति । पूर्वसूत्रवदत्राप्यर्थधिका-राद्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः ॥ प्रतिषिद्धार्थत्वादिति । प्रतिषिद्धसंज्ञकं पदं प्रतिषिद्धपदेनोच्यते ॥ परत्वादिति । निषेधाश्च बलीयांस इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेण सह पाठात्तन्निषेधकत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न वक्तव्यः । 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य' इत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम् ॥

(उद्घोतः) प्रतिपदोक्तस्येति ॥ न च प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति पूर्वभाष्यासङ्ख्यात्रैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुच्येति वाच्यम् । अस्यैकदेश्युक्तत्वात् ॥

१ फलमत्रैवाह—प्रगृह्येति ॥ छाया ॥ तथा च शुक्लयजुर्भातिशाख्ये कालाचन "प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेणु" इति (४१८) प्रदर्शितवान् । दाधिमथाः ॥

२ वार्तिके ओत इत्यधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया पठ्यी । तथा शैलीसत्त्वात् । तदाह—ओदन्त इति ॥ छाया ॥

३ प्रतिषिद्धेति । सर्वे वाक्यमिति न्यायेनेतरनिपाताविषयत्वादिति भावः ॥

४ उभयेति ॥ एतद्वार्तिकान्यथानुपपत्त्या तस्यैकदेश्युक्तित्वेनानादृतत्वादिति भावः ॥

५ तस्येति ॥ अनाङ्किते प्रतिषेधस्य निपातएकाजिलंशेनेत्यर्थः ॥ तन्नीति । अनन्तरस्येति न्यायात् ॥ एतेन 'प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः' इति प्रतिज्ञाहानिर्दिष्टा । तथाचानेन प्रतिषिद्धार्थव्यवस्था व्यर्थमेव क्रियत इति भावः । एकनिपातपक्षे तु न काचिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

६ दृष्टेति । तत्पक्षे सर्वेषां लाक्षणिकत्वात् ॥ अस्यैकेति ॥ एतेनैकनिपातपक्ष एव स्थापितोनेन, पक्षान्तरे सर्वेषां तत्त्वादेतत्समाध्यनुपपत्तिरिति निरस्तम् ॥ छाया ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एवमपि-अगौः गौः समपद्यत गोऽभवद् । अत्र प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति गमेडौ इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति, आहुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते ॥

(उद्घोतः) तद्धनयन् भाष्ये आह—एवमपीति । ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह—यस्य हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि "गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः" इति । तद्यथा—'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः' इति न चाहीकोऽनुबध्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाज्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः । मुखमिव प्रधानत्वात्मुख्यः । तत्र स्वरूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम् । स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते । अनियतश्च गौणोऽर्थः । तस्माद्धौकिकोऽयं न्यायो-गौणमुख्ययोरिति ॥ गोऽभवदित्यत्र च जाज्यादिना धर्मेण गोलमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य । गोऽभवदित्यत्र च वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संधीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ च गोलमारोपितं, न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) प्रधानत्वाद् । अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात् । तद्विशार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वं च बोध्यम् ॥ गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमीह—तत्रस्वरूपमिति ॥ प्राथम्यमेवोपपादयति—गौणेहीति । आरोपाय हि पूर्व तदुपस्थितिरावश्यकीति भावः ॥ मुख्यार्थारोपेणेति । आरोपितसिंहत्व-

७ वार्तिकवाद्याक्षिपति—एवमपीति । तत्र तथा निर्वाहेपीत्यर्थः ॥

८ हि यतः 'उच्यते' इत्यत्रान्वयः । यत्सूत्रे यस्मिन् गृह्यते तत्र लाक्षणिकत्वादिना परिभाषाविषयत्वम् । सूत्रोपात्तस्य यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवः तस्यैव लाक्षणिकस्य तद्विषयत्वम् । इदमेव ध्वनयितुम्—ओकारस्येति—आहुण इत्यादि सामान्यलक्षणेनेति चोक्तम् ॥ भाष्यमप्येवमेव समञ्जसम् ॥ छाया ॥

९ संप्रत्यय इतीति । 'एवं न भविष्यति' इत्यस्यानुपपत्तिः । उभयेनेति भावः ॥ अस्य लौकिकत्वबोधनायाय दृष्टान्तमाह—तद्यथेति ॥ छाया ॥

१० एवमर्थं तत्त्वसिद्धावपि शब्दे कथमत आह—तादृशेति ॥ तादृशतादृशेति यावत् ॥ छाया ॥

११ दर्शयितुमिति । 'सचार्थः' इत्यादिनेति शेषः । तथाच तदुपोद्घातत्वेनेदमुच्यते इति भावः ॥ छाया ॥

१२ ननु किमतः प्राथम्यासिद्धेरत आह—आरोपाय हीति ॥ यत एवमतः प्राथम्यमिति भावः ॥ छाया ॥

बाभू माणवकादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति भावः ॥ मुख्य-
स्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तरमाह—अनियतश्चेति । सिंहशब्दस्य माण-
वकबलीवर्दादिषु प्रयोगादिति भावः ॥ एतेन—‘वर्णग्रहणे लक्ष-
णप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरौकारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चि-
न्त्यमित्यास्तम् ॥ अनयैव तस्यापि वारणाद् ॥ ह्यौवामश्चेत्यादे-
स्तच्चापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया
वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च ॥ न चेयमपि अर्थवत्प-
रिभाषामूलकत्वाच्चदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णग्र-
हणे प्रवर्ततां तत्रैवार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति वाच्यम् ॥ निपात इति
विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् ॥ निपातसंज्ञा हि चादिपदोपस्थितचा-
दीनां सति संभवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनापि
तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्या-
र्थकनिपातानामेव ग्रहणम्, न तु गौणार्थकानामिति भावः ॥
एवंच कार्यकालपक्षेऽपि च्यन्ता निपाता इत्यस्यात्रानुपस्थितिः,
एतत्परिभाषावशाद् । विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते ॥ प्रकृते
गौणत्वमुपपादयति—जाड्यादिनेति । आरोपे बीजमाह—
प्रकृतेः कर्तृत्वमिति । एवंच गोऽभवदित्यस्य गोभिन्नकर्तृकं
गोसदृशरूपेण भवनमर्थः । यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगो-
रूपप्राप्तिस्तत्र च्विनैवेत्येति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य
गौणत्वमिति भावः ॥ [ननु?] सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशो
कुण्डले भवत इति भाष्ये विहृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तं वृत्ता-
विति । एवंच च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः ॥ प्रकृतेरेव
कर्तृत्वे हेतुमाह—सङ्गीभवन्तीति ॥

१ ओकारश्चेति । अदोऽभवदित्येतिभावः ॥ एतेनेत्यस्यैव व्याख्या-
अनयैवेति । गौणमुख्यपरिभाषयैवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ इदं परीत्याजतः सिद्धान्तमाह—ह्यवेति ॥ तदिति । वर्णग्रहणेऽ-
प्रवृत्तौत्यर्थः ॥ मात्रपदेन विशेषणव्यवच्छेदः ॥ मानेति । तथाच नैवं तस्यै-
कदेशुकित्वं किंतु प्रायुक्तरीत्येति भावः ॥

३ उपोदात्तत्वेनैतेनेत्याहुक्त्वा प्रकृतमाह—नचैवमिति ॥ सत्त्वा-
दिति । अनुवृत्त्येति भावः ॥ छाया ॥

४ नन्वनर्थकानामपि तेषां सत्त्वादर्थवत् एवाग्रहणात्कथमेतत्प्राप्तिरत
आह—निपातसंज्ञेति ॥ सलीलनेन तेषामपि संग्रहः सूचितः ॥ अत
यवाह—ये इति ॥ छाया ॥

५ अनुपेति । अन्यथा तत्तामर्थ्यात्स्यादेव ॥ नन्वेवमपि रूपे न वै-
शिष्ट्यं कस्यचिदिति कथं तद्विषयकत्वमत आह—विशिष्टेति ॥ एतेन—
गोशब्दो गौणार्थक इत्येतावन्मात्रेणायं न्याय उक्तः ननु वार्तिकं विनाऽने-
नैव निर्वाहः । प्रयुक्तसंज्ञाया अपि वृद्ध्यात्वसमकक्षत्वेन न्यायेन वारणासंभ-
वात् । नन्वत्रार्थोपवर्णं वृद्ध्यात्वयोर्नेति युक्तिम् । किंच गौणत्वमात्रेणैवं
संज्ञा न, तर्हि निपातादिसंज्ञापि न स्यात् । तस्माद्वार्तिकेनैव वारणम्, ननु
न्यायेन । फलं त्वस्य माणवकादिशब्दाङ्गुगाद्यभावः । अग्निशब्दस्य तेजस्वि-
त्वादिशब्दसंज्ञायां तु प्रसिद्धाप्रसिद्धेति न्यायेन तद्वारणम् । प्रसिद्धमुख्य-
चोरप्रसिद्धगौणयोरपर्यायत्वेनैकस्याऽन्यस्या गतार्थत्वं न ॥ एतेन गतार्थतां व-
दन्तौस्तुमकभिरक्तः । युष्मद्युपपद इत्यादावादेशमावोऽतित्वमित्यादौ
तस्माव इति वैषम्यस्य दुरुपादत्वात् ॥ मन्मते तु आद्ये प्रसिद्धेति वारणम्
अन्ये प्रसिद्धशब्दमात्राश्रये द्वयोरमवृत्त्या तस्मावः ॥ एतेन स्वं रूपमि-
त्यादि—मुख्ययोरितीत्यन्तं कैषटोक्तं निरस्तम् प्रकृतसूत्रेऽर्थवतः कस्याप्य-

(समाधानबाधकभाष्यम्)

कैथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः,—गौस्तिष्ठति,
गामानयेति ? ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अर्थश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयम्,
शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे
॥ ओत् ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) शब्दाश्रये चेति । स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदि-
काद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं
प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति, गौणापे-
क्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावा-
च्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न लैत्रार्थो नपेक्षते । तत्र यथा
श्वेतं छागमालमेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धो,
वाक्यीयान्तु न्यायात् पश्चात् परस्परं । एवं गां वाहीकमान-
येति पूर्वं क्रियामिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयान्तु
न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदका-
र्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तम् श-
ब्दाश्रये चेति ॥ १५ ॥

(उद्धोतः) ननु शब्दाश्रये चेतिभाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्रा-
श्रये इत्यर्थः प्रतीयते, स चायुक्तः सर्वनामस्थानामश्रुसाक्षिप्र-
तिपदिकस्यैत इत्यनेन विशेषणादनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत
आह—स्वार्थे इति ॥ स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रति-
पादनाय प्रयोगार्हस्य पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणार्थ-

ग्रहणेन स्वं रूपमित्यादेरसंबन्धप्रलपत्वात् । नहि ओत्—निपातान्यतर-
शब्दः स्वं रूपमित्यस्य विषयः । तस्य शब्दशब्दे कृता या संज्ञा तदात्मक-
त्वादिति निरस्तम् ॥ सर्वस्य भाष्यस्यासंगत्यापत्तेः । तदज्ञानकल्पनापेक्षया
स्वाज्ञानकल्पनाया एव युक्तत्वात् । वार्तिकखण्डनार्थमेव भगवतः प्रवृत्तत्वात् ।
वैषम्यस्य भगवतैवाग्रेत्राश्रयेण कण्ठतो निरस्तत्वात् । निपातसंज्ञायां विशि-
ष्टरूपोपादानाभावेनास्या अप्रवृत्तेः । अव्ययसंज्ञायां तु यथा न तथा वक्ष्यते ।
अप्रसिद्धस्यापि तद्वृणारोपादेव बोधेन द्वितीयपरिभाषाया अभावात् ॥ अत
एव युष्मद्युपपद इत्यादौ वैषम्यस्य निर्वाहेण कौस्तुभादेर्युक्तत्वात् ॥ प्रकृतेऽ-
र्थवतो ग्रहणस्योक्तत्वेनासंबन्धप्रलपनाभावात् ॥ अत एव विशिष्टरूपोपादानस-
त्त्वात्स्वं रूपेणस्यांशस्योक्तत्वेन तद्विषयत्वस्यानुक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ छाया ॥

६ ननु स्वरूपत एव तद्रूपेण भवनं कृतो नात आह—यत्रचेति ॥ तत्सं-
भवमाह—योगीति ॥ छाया ॥

७ [वार्तिकवादी शङ्कते—कथमिति ॥] वाहीक इति । तल्लक्षकयोः
शब्दयोरित्यर्थः ॥ छाया ॥

८ [न्यायवादी समाधत्ते—] अर्थेति ॥ लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रये
उक्तन्यायेन मुख्यस्यैव ग्रहणं भवतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ ननु तदानीमपि न्यायसंचारः कृतो न तस्य मुख्यत्वस्य सत्त्वादाह—
तस्य चेति ॥ व्यपदेशो व्यवहारः । अग्रे व्यपदेशशब्देन शब्दः ॥ छाया ॥

१० उक्ताशयव्यतिरेकमाह—नत्विति ॥ छाया ॥

११ वृद्ध्यात्वक्रमेणाह—सर्वेति ॥ छाया ॥

१२ प्रतीतेरिति । तथाचानयोर्विशिष्टशब्दाश्रयत्वेपि तदानीं गौणार्थक-
त्वमेव नेति न न्यायप्रवृत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

प्रतीतेरिति भावः । आक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च । गौणापेक्षेयेति । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबन्धिशब्दत्वात् । गौणाभावे गौणस्य बुद्ध्यसंनिधाने मुख्यव्यपदेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः ॥ एवं च शब्दाश्रये चेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य कार्यत्वेनाश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां बाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबन्धेन कर्मत्वेऽपि तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्प्रत्येकं प्रवर्तते, ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादत आह—तत्रेति ॥ श्रौतः क्रियासंबन्ध इति द्वितीयश्रुत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः ॥ विभक्त्यन्तेन हि उपस्थितार्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परंपरासाधारण्येन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः ॥ वाक्यीयान् न्यायाद् । आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या । पश्चाद् विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् ॥ एवमिति । द्वितीयादेः सामान्यतः क्रियासंबन्धज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य बाहीकेऽन्वयः पश्चादेव । एवं च कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावः, न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः ॥ यत्तु—विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबन्धरूपत्वेन तयोः संबन्धबोधः श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयबोधः पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः । एवं गां बाहीकमानयेत्यादावपीति कैयटार्थ

१ अभ्युपेक्षेदम्, वस्तुतो विशिष्टशब्दाश्रयत्वमेव नेति तदप्रातिरेकत्वाह—आक्षेपे इति । अन्यस्य पदत्वेन संभवेन अन्यथातुपपत्त्यभावादिति भावः ॥ ननु तेषां प्रकृत्यंशे एव साकाङ्क्षत्वमिति सास्त्रेयात आह—आक्षिप्तस्य वेति ॥ तत्र वृत्त्युपस्थाप्यत्वस्यैव नियामकत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

२ सर्वथा तदभावस्यासत्त्वादाह—गौणस्येति ॥ एतावता किमत आह—एवंचेति ॥ तदानीं तस्य मुख्यत्वाभावे चेत्यर्थः । शाब्दार्थमाह—मुख्येति ॥ फलितार्थमाह—पदेति ॥ फलितं फलितार्थः ॥ तात्पर्यमिति ॥ कैयटस्येति भावः ॥ छाया ॥

३ कर्मत्वेति । धर्मपक्षे इदम् । धर्मिपक्षे तदवच्छिन्नेत्यर्थः ॥ तथेति । कारकत्वस्य क्रियानिरूपितत्वेन तदन्वयावश्यकत्वेनेति शेषः ॥ छाया ॥

४ प्रत्येकमिति । आनर्थक्यन्यायेन ॥ तत्रेतीति ॥ तस्मिन्सतीत्यर्थः । छाया ॥

५ तस्य शक्त्या वाक्यबोधत्वेन वस्तुतः श्रुतिबोध्यत्वाभावादाह—द्वितीयेति ॥ एवंचायं सर्वो ग्रन्थः खरीत्या नतु जैमिनिरीत्येतिबोध्यम् ॥ ततः विभक्तेः ॥ सामान्यतः क्रियात्वेन ॥ एवमप्येति ॥ छाया ॥

६ पश्चादेव । विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरमेव । फलितमाह—एवंचेति ॥ छाया ॥

७ नारायणकौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति—यत्त्विति ॥ संबन्धेति । तयोः संबन्धेत्यर्थः ॥ अतएवाह—तयोरिति ॥ शीघ्रमिति । तस्या निरपेक्षप्रमाणत्वात् ॥ पश्चादिति । समन्विताहाररूपवाक्यात् ॥ व्याख्याय प्रतिपाद्य ॥ गां बाहीकमानयेत्यादौ तिर्थादेष्यन्त्रानिर्वाहमाह—गामिति ॥ छाया ॥

८ एतदुक्तरीत्या तत्रापि सिद्धत्वेनादोषान्तरायाह—विभक्त्यन्तेति ॥ छाया ॥

९ गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणेति पाठः ॥ मुनिसंमतमप्याह—अत्वमिति । आदिना भद्भवति महान् भवतीत्यादिपरिग्रहः । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः । भाष्यप्रयोगेऽन्वयम् ॥ छाया ॥

१० विशेषमाह—उपाचेति ॥ बहुव्रीहिः ॥ पदकार्यविशेषणम् ॥

व्याख्याय दूषयन्ति—गां बाहीकं पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबन्ध एवासंभवी तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाचनापत्तेरिति ॥ तदेतेन परास्तम् । विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च तादृशबोधद्वयकल्पने गौरवाच्च अनुभवाभावाच्च ॥ किं च अपदस्याप्रयोगेण बोद्धुमिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेण अवं त्वं संपद्यते अमहान्महान्भूतस्त्वद्भवतीत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्तविशिष्टरूपकेत्यपि बोध्यम् । अत एवात इजित्यादेः श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्येऽपि प्रवृत्तिः । किं गामित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्तेत्याद्यर्थवत्सुत्रस्थभाष्यबलात्संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वोदेरेव द्वितीयादिनियामकत्वेन मदुक्तव्याख्यैव तस्योचिता । प्रयोक्तृपि पदान्येवार्थे मुख्ये गौणे वा प्रयुयुक्षति, न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सुब्रूयते—पदकार्येति ॥ सामानाधिकरण्यादिति । ईदमुपलक्षणं पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

(१५ प्रगृह्यसंज्ञादेशिसूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ६ ॥)

उज ऊँ ॥ १ । १ । १७ ॥

(अनिष्टापत्तिवारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

ईह कस्मान्न भवति—आहो इति. उताहो इति ? ॥

११ एतत्फलमाह—अत एवेति । प्रवृत्तिरिति । आश्रयिरित्येति भावः ॥ एतत्तत्त्वं गदायाम् ॥

१२ इदं प्रयोक्तृणां तदा गौणार्थकत्वप्रतीतिमभ्युपेक्ष्य, वस्तुतः सापि नेत्याह—किंचेति ॥ कत्वेनेति । नियामकत्वस्य लभेनेत्यर्थः ॥ एतस्य कैयटस्य ॥ छाया ॥

१३ तदेवाह—प्रयोक्तापीति ॥ प्रयुयुक्षत इति पाठः ॥

१४ न्यूनतां निराचष्टे—इदमुपेति ॥ छाया ॥

१५ 'उज ऊँ' इत्येतावदेकमेव सूत्रं पाणिनिना प्रोक्तम् अतएव प्रकृतसूत्रपदमञ्जरीम्—'यद्ययमेको योगः स्यात् उज ऊँ इति यथापठितं सूत्रकारेण' इति हरदत्तोक्तं संगच्छते ॥ तथा च सयुदित 'उज ऊँ' इत्यत्रैव संख्याङ्क एक एवोचितः, नत्वाधुनिककल्पितः काशिकायां कौमुद्यां भाष्ये चोपलभ्यमानः क्रमिकः पृथक् संख्याङ्कः । न च भाष्यकृता योगविभागस्य दर्शितत्वेन संख्याविभागोप्युचित एवेति वाच्यम् । तथा सति 'सहस्रपा' 'रूप आलिङ्गने' इत्यादावपि योगविभागसत्त्वेन पृथक्संख्याङ्कस्योचित्यापत्तेः ॥ न च तत्र योगविभागस्य भाष्यकृतकृतत्वेन न पृथक्संख्याङ्कदानम् । अत्र तु पाणिनिकृतत्वेन पृथग्गणनेति वाच्यम् । अत्रापि भाष्ये कृत इत्यनुवत्त्वा योगविभागः कर्तव्य इति तस्यप्रत्ययप्रयोगेण योगविभागस्य पाणिन्यकृतत्वसूचनेन पृथक्संख्याङ्काकारनौचित्यात् । न चैवं प्रथमपादे पञ्चसप्ततिः सूत्राणि न स्युरिति वाच्यम् । पञ्चसप्ततिगणनाया अप्रामाणिकत्वात् । न च 'वृद्धिराद्यन्तवद्व्ययीभावः प्रत्ययस्य लुक् पञ्चदश' इति लेखस्य पादसमाप्तावष्टाध्यायां पाणिनिकृतस्यैव मानत्वेनाप्रामाणिकत्वकल्पनाया मूलोच्छेद इति वाच्यम् । प्रतिपादसमाप्ति तादृशलेखोपदर्शितसंख्याया बहुत्र वार्तिकगणसूत्रप्रक्षेपेण पूर्तिदर्शनात्तादृशलेखे पाणिनिकृतत्वाभावकल्पनत एव दोषोद्धारसंभवात् ॥ प्राचीनपुस्तके 'वृद्धिसूत्रप्रक्षिप्तसर्वप्रत्ययलोपे चतुर्दश' इत्येवमेव पाठस्योपलभ्यमानत्वाचेतिदिक् ॥ दा०

१६ पूर्वपक्षी पृच्छति—इह कस्मादिति ॥

(प्रदीपः) उज ऊँ ॥ १७ ॥ इह कस्मादिति । निपा-
तसमाहारे मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) उज ऊँ ॥ १७ ॥ प्रश्न इति । एवंचात्र ऊँ
आदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

उज इत्युच्यते । न चात्रोजं पश्यामः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

उजोऽयमन्येन सहैकादेश उजग्रहणेन गृह्यते ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

औचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नोज एकादेश उज-
ग्रहणेन गृह्यते’ इति । यदयम् “ओद्” इत्योदन्तस्य
निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । एकादेशे कृते आदिवद्भावात्
संज्ञासिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) संज्ञासिद्धिरिति । निपातएकाजिलनेनेत्यर्थः ॥
सौनिवद्भावेन तु नैतच्छब्दम् । एकादेशस्थान्यलवृत्तिधर्मत्वात् (?)।
एकादेशस्थान्यलमात्रवृत्तिधर्मस्तु नायम् । उजिति समुदायेऽपि स-
त्त्वात् । तेनान्तादिवद्भावेन ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि न दोषः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत्—‘प्रतिषिद्धार्थो-
ऽयमारम्भः’ इति ॥ दोषः खल्वपि स्याद्, यद्युज-
कादेश उजग्रहणेन गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति,
जानू अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति, “मय उजो
वो वा” इति वत्त्वं न स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये यद्युज इति । सामान्येन ज्ञापकमिति
भावः । वर्त्तमानावपक्षे ऊँ आदेशो न स्यादित्यपि दोषो बोध्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥

अथ वा द्वावुकाराविमौ । एकोऽननुबन्धकः ।
अपरः सानुबन्धकः । तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैव
एकादेशः ॥

१ तदर्थः समाधत्ते—उज इति ॥

२ पूर्वपक्षी निरस्यति—उजोऽयमिति ॥

३ तदर्थः समाधत्ते—आचार्येति ॥

४ आदिवदित्युक्तिं सफल्यति—स्थानीति । नन्वेवमादिवद्भावोपि न
स्यान्निषेधाद् आह—एकेति ॥ छाया ॥

५ [पूर्वपक्षी निरस्यति—नैतदस्तीति ॥] ज्ञापकमिति । यत इति
शेषः ॥ दोषान्तरमाह—दोष इति ॥ छाया ॥

६ ननु न सामान्यतो ज्ञापकमिति न भाष्योक्तदोषोऽत आह—वत्त्वाभा-
वेति ॥ छाया ॥ इतिपरकत्व इति शेषः ॥

७ सिद्धान्ती समाधत्ते—एवं तर्ह्येति ॥

(योगविभागाधिकरणम्)

(१६६^१ सिद्धान्तआक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उज इति योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उज इति योगविभागः कर्तव्यः । “उजः” शा-
कल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उजिति
विति ॥ ततः “ऊँ” उज ऊँ इत्ययमादेशो भवति
शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृ-
ह्यसंज्ञकश्च । ऊँ इति ॥

(प्रदीपः) इह रूपत्रयं साध्यम्—उजिति, विति, ऊँ इति ।
तच्चैकयोगे न सिध्यति । एकयोगे हुज इति श्रुतिरादेशेन
श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया । सा तु निपात एका-
जनाङ्किति नित्यैवास्य भवति । शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या ऊँ आ-
देशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात्—उ इति, ऊँ इति । न तु
वितीति, तदर्थमाह—उजइति योगविभाग इति । उज
इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । तत्र प्रगृ-
ह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते, नान्येषामिति । स्पृष्ट-
न्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते । उ इति वितीति । ऊँ
इत्यत्र च यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योजो
नित्यमादेशः स्यात् । ततश्च ‘विति, ऊँ इति’ एते द्वे एव रूपे
स्याताम् । तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति
त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति ॥

(उद्ध्योतः) नित्यैवेति । आदेशाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ ननु
वितीति ॥ न च उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन
शाकल्यानुवृत्तिर्सामर्थ्यात्पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यम् । मयः
परत्वे किम्वितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारवदितरूपासि-
द्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वाभावे
मय इति वत्वस्यासिद्धत्वेनेकोयणचीति वत्वेऽनुस्वारापत्तेः उ इती-
त्यतः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदनापत्तेश्चेति भावः । अन्ये तु
अनेन^{१५} प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य
निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे ऊँ इति वितीति

८ अत एव ‘यदेतन् ऊँ इति पदकाराः पठन्ति’ इत्यनुकरणे ‘यरोऽनु-
नासिकेऽनुनासिको वा’ इत्येव विधिः प्रवर्तते ॥ श० कौ० ॥

९ चत्सर्वर्थे ॥ छाया ॥

१० तदर्थं वितीतिसिद्ध्यर्थम् ॥ छाया ॥

११ तत्र उज इत्यत्र ॥ छाया ॥

१२ आदेशाभावेति ॥ तत्पक्षे तेन बाधात् ॥ छाया ॥

१३ सामर्थ्यादिति । निपात इत्यप्रवृत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

१४ असिद्धिप्रसङ्गमुपपादयति—शाकल्येति ॥ दोषान्तरं तत्राह—उ
इतीति ॥ छाया ॥

१५ अनेन उज ऊँ इत्यनेन । उज इति भावः । श्रुतत्वादाह—आवे-
क्षेति ॥ तस्य प्रगृह्यत्वसमानाधिकरणस्यादेशस्य ॥ छाया ॥

सिध्यति, न तु उ इति अतो योगविभागः ॥ न चापवादे विशिष्टे
ऊं आदेशे असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात् अप्रवर्त्तमानापवाद-
स्योत्सर्गबाधकत्वाभावात्, अत एव परेमध्ये इत्यव्ययीभावाभावे
उत्सर्गः पृष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र
साक्षादुद्देश्यसंबन्धस्य कृत्वत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् ।
सहै विधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात्स्थानिवद्भावेन च ऊं इत्यस्य
प्रगृह्यकार्यं बोध्यम् । एवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावेऽप्यस्य तात्पर्यान्नैत-
दभावे निपात इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ प्रगृह्यस्येति । अनुव-
र्त्तमानप्रगृह्यपदस्य आदेशेन संबन्धे उच्चात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य
ऊंभावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्या-
पत्तेरनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदं पृथगन्ततया विपरिणम्य स्थानिना सं-
ध्यत इति भावः ॥ द्वे एवेति । न च उ इतीति रूपमपि निरनु-
बन्धकोकारमादाय सिद्धम् । सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः
परत्वे किम्वितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिककारणधितरूपासि-
द्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु उञ्ज इत्यस्यात्रानुवृत्तस्यार्थाधिकारादप्रगृह्य-
परतैव प्रगृह्यमिति चादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति ऊं
इति उ इति च रूपे स्यातां न तु वितीति तदर्थं विकल्पानुवृत्तिः ।
ऊं इति^१ दीर्घोच्चारणप्रगृह्यपदस्यात्र संबन्ध इति सर्वमवदातम् ॥

(योगविभागवैयर्थ्यभाष्यम्)

किमर्थो योगविभागः ? ।

(उद्ध्योतः) किमर्थो योगविभाग इति । प्रगृह्यत्वादेशयोः
शाकल्यमते एव प्राप्त्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यात् । एवं च ऊं
इति वितीति च रूपे । ते चैकयोगेऽपि सिध्यत इति प्रश्नः ॥ एवं चैक-
योगे वितीति न सिध्यतीति प्रागुक्तकैयटश्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

(१६६^२ आक्षेपप्रयोजनवार्तिकसंखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊं वा शाकल्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊं विभाषा यथा
स्यात् । ऊं इति । उ इति । अन्येषामाचार्याणां
मतेन—वितीति ॥ उ ज ऊं ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) उं वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य=श्रुतेरेव
फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे—शाकल्यस्य
विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञादेशश्च । तत्र यद्यपि
पूर्वसूत्रेषु फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विव-

चनाद्यभिधेयस्तथापीहोऽ इति पृष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः
संपद्यते ॥ १७ ॥

(उद्ध्योतः) शाकल्येति । एवं च योगविभागसामर्थ्याच्च शाक-
ल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तत्र यथाश्रुतम् । किं तु विकल्पमात्रतात्पर्यक-
मिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः । एवं च शाकल्यमते एव
विकल्पः । तदाह—भाष्ये शाकल्यस्य विभाषेति ॥ शाकल्यमते
ऊं आदेशविकल्पे तत्फलति तद्दर्शयति—प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति ।
तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमा-
न्तस्य कथमुञ्ज इत्यनेन पृथगन्तेनान्वय इत्यत आह—यद्यपीति ॥
फलरूपतयेति । फलं संज्ञाया बोध्यतया संज्ञिनः । च तद्वोधकं
पदं लक्ष्यते । तद्रूपतया तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः ॥ द्विवचनाद्य-
भिधेय इति बहुव्रीहिः । प्रगृह्यशब्दवदभिधेयं द्विवचनादीति बोधः ।
प्रगृह्यशब्दत्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् ॥
स्वरूपपदार्थक इति । उजो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः ॥
वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर एव शब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकर-
ण्यम् । पटः शुक्ल इतिवत् । प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यत्रेवोक्तरीत्या
वैयधिकरण्येनान्वय इति न कश्चिदोपः ॥ केचित्तु^३ प्रदेशे वृद्धिप-
दाभिधेया आदैच इति उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्द-
बोधः । द्विवचनाद्यभिधेय इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक
इत्यर्थः । पृष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति
कैयटं योजयन्ति ॥ १७ ॥

—०—

(१६ प्रगृह्यसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ७ ॥)

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १८ ॥

(अर्थग्रहणप्रयोजननिरूपणाधिकरणम्)

(१६७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव' ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धम्, नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १८ ॥ ईदूतौ स-
प्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूतं सप्तम्यां वा परत-
स्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन छत्तायामपि सप्तम्यां
सोमो गौरी अधिष्ठित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः ॥

१ प्रगृह्यत्वविशिष्टादेशविधिरित्याशयेनाशङ्कते—नचेति ॥ छाया ॥

२ सर्वत्र एतदन्यत्र ॥ छाया ॥

३ ननुभयविधाने वाक्यभेदापत्तिरतस्तथावश्यकमत आह—सहेति ॥
नन्वेकं कथमादेशे प्रगृह्यत्वमत आह—स्थानीति ॥ चत्त्वर्थे ॥ एवं च
उक्तरीत्याश्रयणम् ॥ तत्र युक्तन्तरमप्याह—एवंचेति ॥ छाया ॥

४ ननु प्रगृह्यमित्यनुवृत्त्या पृथगुक्तोक्तिः कथमत आह—अनुवर्त्तते ॥
मात्रं कात्स्न्ये ॥ छाया ॥

५ प्राग्वदाह—नचेति ॥ छाया ॥

६ पूर्वपक्षतत्त्वमाह—वस्तुत इति ॥ तथैवेति । प्रगृह्यसंज्ञकश्रेत्युक्तेः ।

७ नन्वत्र प्रगृह्यत्वासंबन्ध इति प्रागुक्तमत आह—ऊं इतीति ॥

८ चिन्त्यएवेतीति । तच्चान्येतित्यादिना प्रागुक्तमेव ॥ छाया ॥

९ तत् शाकल्यपदम् ॥ छाया ॥

१० प्राचां सिद्धान्तरीत्याह—प्रगृह्यशब्दवदिति ॥ छाया ॥

११ अत एव भाष्यसिद्धान्तमाह—वस्तुत इति ॥ उक्तेति । भेदविव-
क्षया उजो वाचकमित्यादीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ केचिदिति । अक्षरमार्थादया न लभ्यमिदमित्यत्राक्षिः ॥ छाया ॥

१३ श्लोकवार्तिकं खण्डशो व्याचष्टे—ईदूतावित्यादि ॥ छाया ॥

१४ यदीदूदन्तमित्यस्योभयान्वयः ॥ अपिना पूर्वसर्वणसमुच्चयः ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) ईदूतौ च ॥ १८ ॥ ईकारोकारात्मकसप्तम्या असंभवं मत्वाह—सप्तमीसहेत्यादि । तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः ॥ सप्तम्यां वेति । सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः ॥ जैषम्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेदं न्याय्यमिति तात्पर्यम् ॥ लुप्तायामपीति । न लुप्तमतेति निवेद्यस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थेऽपीति भावः ॥

(१६८ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ क ? ॥

सोमो गौरी अर्धधितः (ऋ० ९।१२।३) । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्यादसत्याश्च कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद् गौरीत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सत्यर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं सोमो गौरी इति, तत्राह—संज्ञेति ॥ सप्तम्या एवेति । सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वे च न मानमिति भावः ॥ यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसंभव एव तत्र मानं तथापि वचनादित्यादिना तद्वक्ष्यतीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ असत्याश्च कार्याभावादिति । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याभावफलकप्रकृतिभावः लुप्ते पृथगर्थप्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात्तत्कार्याभाव इत्यर्थः ॥ तदेवाह—प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नात्र सप्तमी लुप्यते ॥

किं तर्हि ? ।

१ वक्ष्यमाणरीत्याऽन्वयानुपपत्त्याभावादाह—तात्पर्येति ॥ चरत्त्वर्थे ॥ छाया ॥

२ द्वितीयपक्षाश्रयणे त्रीजमाह—जघन्येति ॥ अपिना तस्यापि सञ्चयः ॥ छाया ॥

३ वार्तिके लुप्ते इति सामान्ये नपुंसकम् । तदाह—लुप्तायामिति ॥ छाया ॥

४ न्तत्वे इति । तत्परकत्वे ॥ फलितार्थोऽयम् ॥ छाया ॥

५ यथाश्रुतासंगतेराह—प्रगृह्यसंज्ञेति ॥ लुप्ते लोपे ॥ छाया ॥

६ वार्तिकमवतारयितुं पूर्वपक्षाश्रयं प्रकटयति—नात्रेत्यादिना ॥

७ पूर्वैति । तन् इत्याशयकमिदम् । गौरीदावविशेषात् ॥ छाया ॥

८ असादीकार ककारश्च सप्तमादेशपूर्वसवर्ण एव दृश्यते नात्र सप्तमी

पूर्वसवर्णोऽत्र भवति ॥

(प्रदीपः) पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वसवर्णे इति । स च सुपां सुलुगिल्यनेन ॥

(१६९ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ 'पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडा-
म्भावः प्रसज्यते' ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वसवर्णः, आद् आम्भावश्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आडाम्भाव इति । एकादेशं वाधित्वा-
ऽऽडामौ स्याताम् ॥

(उद्ध्योतः) एकादेशमिति । परत्वाद्गार्णादाङ्गस्य वलीय-
स्त्वाच्चेति भावः । एवं च ज्यन्ते गौरीत्यादौ लुक् आवश्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि आहायम्-ईदूतौ सप्तमीति । न चास्ति
सप्तमी ईदूतौ, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति
वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणा-
न्मुख्यैकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणात्
सिध्यतीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) सर्वत्रैवेति । ननु ययीत्यादिभ्यो डौ दीर्घे तनू
इत्यादौ ओस्सुपोः पूर्वसवर्णादेशे च ईदूदन्तसप्तमीसंभवात्कथमेत-
दिति चेन्न । 'ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम्', 'अदसः', 'एच्च द्विवच-
नम्' इत्येव सिद्धे स्थलान्तरे ईदूतौ सप्तमीति गुरुवचनसामर्थ्येन
सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयान्न दोष इति केचित् ॥ तत्र ।
न चास्ति सप्तमी ईदूताविति भाष्यासङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्य-
प्रामाण्यात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वम् ॥

(१७० समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ 'वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्' ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नेदं^१ वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् ॥

लुप्यत इति चेत् । तत्र । सप्तम्याः पूर्वसवर्णे वाधित्वात्मावः प्रसज्यते । कथं-
चिदामादेशान्नाशेऽप्याडागमः प्रसज्येतेति वार्तिकार्थः ॥

९ भावशब्दो विकारपर इत्याह—आम्भावश्चेति ॥ छाया ॥

१० वार्तिकमवतारयितुं पूर्वपक्षाश्रयं प्रकटयति—एवं तर्हि^२ इति ॥

११ कल्पनासंभव इत्याकारप्रत्ययः ॥ छाया ॥

१२ नारायणाद्युक्तिं स्पष्टयति—नन्वित्यादिना—केचिदित्यन्तेन ॥ छाया ॥

१३ सिद्धान्तमाह—तस्यादिति ॥ छाया ॥

१४ 'ईदूतौ सप्तमी' इति वचनसामर्थ्यादेवाडाम्भावं वाधित्वा पूर्वसवर्ण-
दीर्घो भविष्यति—इति चेत् । तत्र यत्र सप्तम्या दीर्घकारादेशस्तत्र वचनस्य
चारितार्थदिति वार्तिकार्थः ॥

१५ वचनादिति वार्तिकमनन्वितं नेदान्वयेन व्याचष्टे—नेदमिति ॥ छाया ॥

किम् ? ॥ यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते—“द्विति न शुष्कं सरसी शयानम्” (ऋ० ७।१०३।२) इति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति—‘सोमो गौरी अधिश्रितः’ (ऋ० ९।१२।३) इति ॥

(प्रदीपः) मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह—यत्रेति । सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य ङिश्चदस्य * इयाडियाजी-काराणामुपसंख्यानम् * इतीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव स्यात् तु गौरीत्यत्रेति भावः ॥

(उद्घोतः) सरःशब्दादिति । सरसैशब्दस्यासुनन्तत्वेनाधु-दात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययाद् ‘द्विति न शुष्कं सरसी शयानम्’मित्यत्र सरसीत्यस्यान्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

(१७१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ‘तत्रापि सरसी यदि’ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्रापि सिद्धम् ।

कथम् ? ॥

यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः ।

कथम् ? ।

दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) सरसी यदीति । यदीति सम्भावनायाम् । तस्मात् स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥

(उद्घोतः) निराकर्तुं संज्ञायाथो यदिशब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह—संभावनायामिति । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वद-संदिग्धे संदिग्धवचनमिदमिति भावः ॥ सरसीशब्दो यदि जीप-न्तस्तदान्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम् । असुन उगन्तत्वात् जीवन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव तत्त्वम् । एवं च ततो लुक्वोक्तप्रयोगे सिद्धे इया-द्विति वार्तिके ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याशयः ॥ तस्मात्पू-र्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्याद्धुतेऽपि सिद्धिः ॥

१ उच्यत इति । तदिति शेषः ॥ छाया ॥

२ स्वरदोषं परिहरति—सरःशेति ॥ ‘वाङ्मनसी यच्छेत्’ इति तु द्वितीयाद्विवचनान्तम् । समासान्तत्वनित्यत्वाच्च । एतेन तत्र मनःशब्दात्स-प्तम्या इयाडितीकारेऽपि संहितायामनच्परत्वाद्भ्रष्टे पदपाठाच्च न संज्ञायाः फलमिति निरस्तम् ॥ छाया ॥

३ उक्तोदाहरणेऽपि लुग् पूर्वसवर्णे दीर्घो वा भवति सरसीशब्दस्य दर्श-नात् । तथाच सरसी इत्यस्यान्तोदात्तत्वमपि निराबाधमेव । लुकि प्रकृति-स्वरस्य पूर्वसवर्णे तस्यानुदात्तत्वेऽपि ‘एकादेश उदात्तेन’ इत्युदात्तस्य श्रवण-सिद्धेः ॥ तथा च दीर्घकारविधानं व्यर्थमेवेति सप्तम्या ईदृक्षाया अन्यथातु-पपत्त्या वचनसामर्थ्यादेवाहाम्भावनिवृत्तिः सिद्धेति वचनसामर्थ्यादेव प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यतीति भावः ॥ छाया ॥

३३

(१७२ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ‘ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे’ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यां ‘न प्रगृह्यसंज्ञायां प्र-त्ययलक्षणं भवति’ इति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारम् व-ध्वगारम् । प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकमिति । ईदृदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थप-क्षयोरित्यर्थः ॥ इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदृदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन, तत् क्रियमाणं प्र-त्ययलक्षणाभावं सूचयति ॥

(उद्घोतः) सप्तमीसहचरितत्वं च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ॥

(१७३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ ‘मा वा पूर्वपदस्य भूत’ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रह-णम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, नद्यामातिर्नद्यातिः ॥

(प्रदीपः) संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् त-दन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह—मा-वेति ॥ वाप्यश्वो नद्यातिरिति । संज्ञायामिति स-मासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्य-संज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् ॥

(उद्घोतः) संज्ञायामितीति अर्त एवाग्रे भाष्ये जहत्स्वा-थीवृत्तिरिति सङ्गच्छते । न च वाक्येन संज्ञानवगमादस्य नित्यस-मासत्वे वाप्यामश्व इति विग्रहो नोचित इति वाच्यम् । वाक्या-त्संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वेऽपि न तद्विधायके वाग्रह-णासंबन्ध इति समासघटकीभूतानां तद्विधये विग्रहाभावे माना-

३ संज्ञयेति । बहुव्रीहिः ॥ प्राग्वदाह—सरसीति । पिप्पल्यादित्वात् । भाष्याशय इति ॥ शास्त्रान्तरे आधुदात्तपाठे तु तत्र व्यत्ययेन जीप् ॥ उप-संहरति—तस्मादिति ॥ छाया ॥

५ उगिदन्तत्वादिति पाठ उचितः ॥

६ वार्तिके ज्ञापकमित्यत्र तदभावस्येति शेषः ॥ किं फलमत आह—तद-न्तेति । संज्ञिनो द्विवचनान्तत्वाभिनेति इत्यर्थः । कुमारीत्युपलक्षणम् शुक्लपा-त्तामित्यादिरपि ॥ छाया ॥

७ तदन्तत्वं इत्यस्यार्थमाह—ईदृदेदित्यत्रेति ॥ भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञापदं प्रकरणपरमित्याह—इहेति ॥ छाया ॥

८ इदं सूत्रमूलमिति अत एवेति ॥ संज्ञेति । कर्मण्यङ् । अत एवाग्रे संज्ञिन इत्युक्तिः ॥ छाया ॥

भावात् । ध्वनितं चेदं द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ॥ सप्तमीसहचरितमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थे इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

जहत्स्वार्था वृत्तिरिति ॥

(प्रदीपः) जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थोऽत्र नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) वर्णवदानर्थक्यादिति । संज्ञायामिति समासेऽस्य रुढिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतिरिति भावः । 'वाप्यामश्व' इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां रथेन तरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम् । अत एव—“जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुढिर्विरोधिनी” इति वृद्धैरुक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अथाजहत्स्वार्थायामिति । सुप्सुपेति समासेन केवल्यौगिके इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदायार्थोऽमिधीयते ॥

‘ईदृतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाभभावः प्रसज्यते’ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥ ईदृतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवामिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन—यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनामिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैव ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १८ ॥

१ ननु वैलक्षण्योपलम्भात् तदुत्पत्त्यन्त आह—अत एवेति ॥ छाया ॥

एवकारो भिन्नक्रमः ‘तत्र जहत्स्वार्थेव’ इति वालुविकोऽर्थः ॥ दाधिमथाः ॥

२ चोऽप्यर्थे ॥ छाया ॥

३ सक्तीति । एतदुभयशक्तिसहकारेणेत्यर्थः ॥ उपस्थितावस्थान्वयः ॥ छाया ॥

४ तत्र तयोर्भवे ॥ छाया ॥

५ उभयोः साफल्यमाह—असंसृष्टत्वमिति ॥ इतरेति । तत्पुरुषः । एवं सति समुदायार्थ इति भाष्ये पृथीतस्य इति भ्रमनिरास्य तदर्थमाह—

(उद्द्योतः) प्रधानार्थमपीति । अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकाद्वापीपदात्त्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः ॥ तत्र समुदायशक्तिः संसर्गाश्च एव । तदाह—स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि ॥ विवेकानवगमात् । पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः । पांसूदकं मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक्, तथा समासात्संसृष्ट एवोपस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः ॥ यानिानित्यस्य विवरणं केवल इति । कैवल्यं विवृणोति—असंसृष्ट उद्भूत इति । असंसृष्टत्वं विशेषणाविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वमितराविशेषणत्वमिति बोध्यम् ॥ समुदायरूपोर्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थोऽमिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः ॥ अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः ॥ गौरीत्यादौ त्वस्त्येव गौर्यादिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समभिध्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिर्विषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वरूपत्वात् ॥ न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः । सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात् । ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो विशेष्याभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावात् ॥ १८ ॥

(इति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणम्)

(१७ घुसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ८ ॥)

दा धा ध्वदाप् ॥ १ । १ । १९ ॥

(इष्टानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(१७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते । सा आत्वभूतानामेव स्याद्, अनात्वभूतानां न स्यात् ॥

ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके । तत्र चैत आत्वभूता दृश्यन्ते ॥

समुदायरूपोऽर्थ इति । कर्मधारय इति भावः ॥ एवं चासिद्धान्तभूततत्पक्षेऽप्ययं दोषो न दोषान्तरसत्त्वेऽपीति तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

६ करणतात्पर्याथेति । र्थकग्रहणमिति पाठः ॥ सप्तम्यर्थेति । तन्मात्रेत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ दाधाप्रकृतय इत्यत्र दाधौ च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वः । सूत्रे चोपस्थितत्वात्तयोरेव संबन्ध इति भावः ॥ छाया ॥

१ ‘—करणतात्पर्यार्थ—’इत्येवं पाठोऽसदुपलब्धपुस्तकेषु न दृश्यते ॥

“शिदर्थम्” । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिदयति प्रणिधयतीति ॥

(प्रदीपः) दाधा ध्व ॥ १९ ॥ दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दोदद्घेदां न प्राप्नोतीत्याह— घुसंज्ञायामिति ॥

किं प्रयोजनमिति । दोदद्घेदामेजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्यात्वे कृते ददातिदधाति यच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनिर्देशात् सिद्धा दोदद्घेदामपि घुसंज्ञा, कृतानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः ॥

आत्वभूतानामिति । भवतेः प्राप्त्यर्थाद् “आधुषाद्वा” इति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः । ननु लक्षणेन कृतानां इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः—एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोग एव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति ॥

प्रणिदयत इति । घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) दाधाध्व ॥ १९ ॥ दाधाशब्दयोरिति । प्रयोगस्थदाधारूपाणामेव सन्नेऽनुकरणमिति भावः ॥

दोदद्घेदानामेजन्तानामिति । एषां चात्र ‘प्रकृतिवदनुकरणं भवतीतिन्यायादक्षितीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चात्वमिति भावः ॥ अत्रै च पक्षे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषादीनां न प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् ॥ दारयतिधारयत्योश्च नातिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्वासंभवेनेह दृष्ट इत्यनयोरेनुपात्तत्वाद् ॥ दीङोऽपि नेह ग्रहणम् । एज्जिषयाभावेन तदनुकरणे आत्वासंभवादिति बोध्यम् ॥

नन्वात्वभूतानामित्यस्य जातात्वानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञान स्यान्निष्ठायाः पूर्वनिपातश्च स्यादत आह—भवतेरिति । प्राप्तात्वानामित्यर्थः ॥ प्रमाणाभावादिति । प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे संभवति अनुपस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ गौरवाच्चेति । दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र नेर्गदेति णत्वानापत्तेश्चैर्लपि बोध्यम् ॥ एकशेषस्य

वंदाधारूपाणामानन्त्येन ज्ञानासंभवाद् दुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह—सामान्येति । ननु समाहारद्वन्द्वे दाधमिति स्यात्, अन्यत्र दाधाविति स्यादत आह—पृथक्पदमिति । सो रत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु ॥

(भाष्यम्)

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

(भारद्वाजीयोक्तमाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्धिकृतार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ? ।

शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् ॥ विकृतार्थं खल्वपि—प्रणिदाता प्रणिधाता ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव’ इति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याद्, लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रणिदातेति । यतेर्देङो वा रूपम् ॥ प्रणिधातेति । घेटः ॥ लक्षणेति । लक्षणिके हि लक्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्वहिरङ्गा, प्रतिपदोक्ते लन्तरङ्गा ॥

(उद्घोतः) विकृतानां दोदद्घोरिति सन्ने धेण्निवृत्त्यर्थं दाग्रहणपर्यालोचनायां घुत्वं सुलभमिति मत्वा वार्तिके शिदर्थमित्युक्तम् ॥ भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकासंमर्थान्प्रति विकृतार्थमित्युक्तम् ॥ प्रणिदातेत्यादौ लक्षणिकत्वं स्फुटयति—यतेर्देङोवेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अर्थ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते—दाधाः प्रकृतय इति, आहोस्विदाधां प्रकृतय इति ? ॥

किं चातः ?

(प्रदीपः) कथमिति । दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो बोभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः ॥

यदि विज्ञायते—दाधाः प्रकृतय इति, स एव

चिन्त्यम्, आत्वभूतशब्देन कृतात्वानामग्रहणे मानाभावात् । एजन्तानुकरणस्य स्वयमेवोक्तत्वेनाकारान्तानुकरणत्वप्रमाणस्यैव तत्र प्रमाणत्वसंभवात् । प्रक्रियागौरवाश्रयणस्यौचित्यात् । प्रकृतिग्रहणेन (स)त्ववारणस्योपायान्तरत्वसंभवात् । ‘ननु लक्षणेन’ इत्यस्य ‘प्रयोग एव’ इत्यस्य मिथोविरुद्धत्वाचेत्यपालम् ॥ उक्तहेतोराशयानवबोधाच्च ॥ छाया ॥

५ पूर्वपक्षी कालायनीय आक्षेपवार्तिकेऽनुक्तमपि प्रयोजनान्तरं भारद्वाजीययोक्तं दर्शयति—भारद्वाजीया इत्यादि ॥

६ तदर्थः पृच्छति—अथेति ॥

१ त्याहेति । सत आहेत्यर्थः ॥ कृते इति । तेपामिति शेषः ॥ अपिना तेषां यथास्थितानां समुच्चयः ॥ छाया ॥

२ एषां चेति । एतेनोपदेशादभावादप्रत्ययपरत्वाच्च कथमात्वमित्यपालम् ॥ छाया ॥

३ अस्य पक्षस्य युक्तत्वं प्रतिपादयति—अत्रचेति ॥ आदिनाऽर्थवद्ग्रहणलुग्विकरणपरिभाषादिसंग्रहः ॥ एतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावितोधादुभयत्रानुकार्यानुकरणयोरित्यवृत्त्याशयेनैव प्रकृतीति वार्तिकप्रवृत्तेश्च दोदद्घित्यादि चिन्त्यमित्यपालम् ॥ छाया ॥

४ इत्यपीति । एतेन—आत्वं भूता इत्यादि—इतीत्यन्तं कैयटोक्तं

दोषः—आत्वभूतानामेव स्याद् अनात्वभूतानां न स्यात् ॥ अथ विज्ञायते—दाधां प्रकृतय इति, अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न स्यात् ॥

(प्रदीपः) दाधाः प्रकृतय इति । वीयत इत्यादावी-
खादेः । आत्वभूतानामिति । दाण्दान्धाणाम् ॥

(उद्ध्योतः) प्रकृतय इत्यस्य सापेक्षत्वादाह—ईत्वादेरिति ॥
द्वौणिति । आत्वभूता इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते,
तद्विलक्षणास्त्वनात्वभूता इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि, नैवं विज्ञायते—दाधाः प्रकृतय इति,
नापि दाधां प्रकृतय इति ॥

कथं तर्हि ? ।

दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषामिति
छभ्यते ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यासत्त्येति । एवं चैषामिति नापूर्वमिति
भावः ॥ यतस्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यत इति
तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

तैस्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ।

“ईदृतौ च सप्तम्यर्थे” इति । ततो वक्ष्यामि
“दाधा ध्वदाप्” “अर्थः” इति ॥

(प्रदीपः) अर्थ इतीति । एतद्वितीयं वाक्यम् । सन्नि-
धानाच्च दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि
सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेकवाक्यत्वे दारयत्याद्येकदेशानर्थक्यावृत्त्यर्थ-
मेव तत्स्याद्, न त्वन्यरूपप्रापकमत आह—एतद्वितीयमिति ।
अर्थवत्परिभाषयैवानर्थक्यावृत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्य-
मेदायैवेति भावः ॥

१ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेषु प्रदीपपाठो मध्ये
मुद्रित इति शोधकानां व्युत्पत्तिवैधिम्यम् ॥

२ पूर्वपक्षी समाधत्ते—एवं तर्हि इति ॥

३ तटस्थः पृच्छति—तत्तर्हि इति ॥

४ सिद्धान्ती समाधत्ते—न कर्तव्यमिति ॥

५ ततो वक्ष्यामीति । प्रकृतत्वादनुवृत्तिं करिष्यामीत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ तत्स्यादिति । एतेन संभवलेकवाक्येति न्यायेन वाक्यमेदानौचित्या-
ल्लेषटोकं चिन्त्यमित्युक्तम् ॥ छाया ॥

७ पूर्वपक्षी खण्डयति—नैवमिति ॥

८ असिद्धत्वादाह—अथेति ॥ छाया ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैवं^९ शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरा-
सतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । तेषामपि
घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवं,
प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये प्रीणातीति । यथा पितृभ्यः प्रीणातीत्यादौ ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रह-
णेन । अवश्यं तत्र मर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्,
प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तादप-
क्रक्ष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति ॥

(प्रदीपः) तत्पुरस्तादिति । नेर्गदेति सूत्रे शुभाश-
ब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्यते ॥

(उद्ध्योतः) ननु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्तव्ये-
नैव करणं युक्तमत आह—तदुभाभ्यामिति । घुप्रकृतिमाश-
ब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यते इति प्रणिदयते प्र-
णिमयत इति उभयत्रापि गत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यैदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते । प्रनिमिनोति प्रनि-
मीनाति । अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रनिमिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीङां
व्यपि चेत्यात्वविधानाद्भवति माप्रकृतिलमनयोः ॥

(उद्ध्योतः) आत्वविधानादिति । एज्विषये ईकारान्ताना-
मात्वविधानादिति भावः ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

अर्थक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न
भवति,—प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति ॥

(प्रतिबन्दीसमाधानभाष्यम्)

आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारा-
न्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते । एवं क्रियमाणेऽपि
प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

९ [सिद्धान्ती खण्डयति]—न कर्तव्यमिति ॥ यत इति शेषः ॥ तत्र
नेर्गदेति सूत्रे ॥ छाया ॥

१० ननु घोः पूर्वे पाठे दोष एवात आह—घुमेति ॥ छाया ॥

११ कर्तव्ये सतीति शेषः ॥ छाया ॥

१२ पूर्वपक्षी आक्षिपति—यदीति ॥

१३ भाष्यरीत्येदं, न वार्तिकरीत्येत्वाह—एज्विषये इति ॥ छाया ॥

१४ तत्र सिद्धान्ती तन्मुलेनैव समाधातुं शङ्कते—अथेति । नेर्गदेतिसूत्र
इति भावः ॥ छाया ॥

१५ पूर्वपक्षी समाधत्ते—आकारान्तेति ॥

१६ सिद्धान्ती पूर्वपक्ष्युक्तमेव समाधानं करोति—यथैवेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवं क्रियमाणेऽपीति । गत्वविधौ माङ्-
स्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः ॥ यद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-
षया मीनातिमिनोत्पादेशानां ग्रहणाभावो वक्तुं शक्यस्तथापि मेडो
ऽग्रहणवारणाय गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इत्युक्तेर्माग्रहणे तदप्र-
वृत्तिः । मार्माने इत्यस्य योगे गत्ववारणाय च डिप्ताठ आव-
श्यक इति तात्पर्यम् ॥

(भारद्वाजीयप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परि-
भाषाया “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव”
इति—“गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः” इति ॥

(प्रदीपः) गामादाग्रहणेऽप्यिति । अस्य चार्थस्य दैपः
पितृवमदाविति पितृप्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् । अन्य-
थाऽस्य लाक्षणिकत्वाद्ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधा-
र्थेन पितृत्वेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहण इति
लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह
ज्ञापयतीति धेटोऽपि सिध्यति । दो दद्धोरित्यत्र वा द इत्येव
धेटो निवृत्त्यर्थं सद्धेटो घुसंज्ञां ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं
द इत्येतत्, तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद्वाङ्मात्र-
संज्ञात् ॥

(उद्घोतः) सामान्येति । एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षया परि-
भाषागृहीतगौडपेक्षया परिभाषाद्वयापेक्षया चेत्यर्थः ॥ निरनुबन्ध-
केति । स च दोऽवखण्डन इत्ययम् ॥ धेटोपीति । अन्यथाऽस्य
लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणाप्रसक्तिः ॥ यैत्तु सानुबन्धकत्वादिति । तत्र ।
निरनुबन्धकस्य धात्वस्याप्रसिद्धत्वात् ॥ ये तु दाविषयमेव तज्ज्ञा-
पकं मन्यन्ते । तन्मते धेटो ज्ञापकान्तरमाह—दोददिति ॥

(यदागमन्यायाधिकरणम्)

(१७५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदार-
यति प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति
घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामि-
त्यर्थः ॥ प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृष्टुर्धोर्णिचि

१ इदमेव तस्य न फलमित्याह—सामान इति ॥ छाया ॥

२ ग्रहणार्थमिति ॥ क्रियमाणमिति शेषः ॥ छाया ॥

३ गृहीतगोष्ठेति । एतेन—अदाग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवेन तदपहाय
पितृत्वस्य तदाश्रयणानौचित्यकैयटोक्तम्—‘अस्य चार्थस्य—’ इत्यादि चि-
न्त्यम् । परिभाषान्तराग्रहणैरपि ज्ञापयितुं त्वन्मतेऽपि शक्यत्वेन तदनुक्तौ
मनान्भावाच्चेत्यपास्तम् ॥ आशयानवबोधात् । उपायस्योपायान्तरादूपकत्वाच्च ॥

४ नारायणशुक्तिं खण्डयति—यस्त्विति ॥ वैयर्थ्यं परिहरति—
येस्त्विति ॥ छाया ॥

५ एतेनेति । एतेनार्थवदित्यस्यासिद्धान्तिनोक्तत्वेन तदप्रवृत्तैव शङ्कौ-

वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते । तौ चार्थवन्तौ । पश्चात्
रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादित्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः ॥

(उद्घोतः) समानत्वं नार्थत इत्याह—श्रुतीनामिति ॥
तौचेति । एतेनानर्थकत्वात्तयोर्धुत्वं नेत्यपास्तम् ॥ पश्चादिति ।
प्रणिदापयतीत्यत्र पुनित्वेति भावः ॥ आगमभूतत्वात् । आगम-
स्वरूपत्वात् ॥

(१७६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्-
ग्रहणात् ॥ * ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः, अनर्थकः प्रतिषे-
धोऽप्रतिषेधः ॥

घुसंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥

अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात् । न
चैतावर्थवन्तौ ।

(प्रदीपः) अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्यनेन ज्ञापितत्वाद् । उरण्
रपर इति चापिधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रिय-
माणा रपरा भवतीति दार्धरोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति
नास्ति घुसंज्ञा ॥

(१७७ समाधानहेत्वन्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युप-
सर्गसंज्ञा भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रिया-
योगः ॥

(प्रदीपः) अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं
परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेधौ
परतो गत्वं विधीयते । अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्यो-
पसर्गत्वम्, किंतु दार्धरोरेपेक्षयेत्यदोषः ॥

(उद्घोतः) अभ्युपगम्येति । अंदाविति प्रतिषेधार्थेन दैपः
पितृत्वेन दोददित्यनेन च परिभाषयात्रानुपस्थानज्ञापनसंभवादिति
भावः ॥ किंत्विति तयोरेव क्रियावाचित्वादिति भावः ॥

चिलेन ‘तौ च’ इत्यादि कैयटोक्तं चिन्त्यमित्याश्रयपास्तम् । आशयनेदेन
तदुक्तिसामञ्जस्येन दोषलेशभावात् । एवं योजने एव चमत्कारातिशयाच्च ॥
॥ छाया ॥

६ यथाश्रुतानुपपत्तेराह—आगमस्वरूपेति ॥ छाया ॥

७ ज्ञापितत्वादिति । प्रतिपादितमिदमसङ्कृतम् ॥ एतेन स्वमित्यनेनास्या-
वैयर्थ्यस्यैव भाष्यसंमतत्वेन ज्ञापितत्वे मानाभावाच्चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ छाया ॥

८ न चैताविति । अनयोर्धोत्वोर्था क्रिया तद्योग इत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ अस्यैव युक्तत्वादश्विसूचकं नेदमित्यन्वयमभ्युपगमे दीजमाह—
अदावितीति ॥ तथाचेत एवाख्या भाष्ये पश्चान्तरमिति भावः ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

[यद्येवम्] इहापि तर्हि न प्राप्नोति—प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ, नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥

(प्रदीपः) इहापि तर्हि । अत्रापि पुकि कृते पकारान्तोऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः । पुगेन्तमेव च प्रत्युपसर्गलम्, न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः ॥

(१७८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ? ।

अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । यथान्यत्र । तद्यथा—अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते ॥

कान्यत्र ? ।

लविता चिकीर्षितेति ।

(प्रदीपः) न वाऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः, यथा देवदत्तस्याङ्गाधिकाङ्गच्छेदौ । इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्धुसंज्ञायां पश्चादुपपन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति, यथा सत्यपि रेफेऽकाराकारयोगुणवृद्धिव्यपदेशहानिः । इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् । यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः, प्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ

१ आद्यतुल्यतां भाष्योक्तामाह—अत्रापि । ॥ छाया ॥

२ द्वितीयतुल्यतां तदुक्तामाह—पुगन्तमिति । ॥ छाया ॥

३ अस्यलौकिकसिद्धत्वमाह—यथेति ॥ परिभाषापाठे यदागमा इति पाठादत्र 'अर्थवतः' इति प्रकृताभिप्रायं न सार्वभिकमित्याह—अनर्थकेति । अत एवात्रैकवचनान्तपाठः ॥ एतेन—लब्धेत्यादि—'इत्युक्तम्' इत्यन्तं चिन्त्यम् । शब्दविशेषे कृतसंज्ञायां लोकदृष्टान्तेनान्यत्रानयनासम्भवात् । अर्थवद्ग्रहणेनैव तत्र तदहानेर्वर्ण्यत्वेन तदानर्थक्यापादानौचित्यादित्याशुक्तमपास्तम् । नास्या ज्ञापकसिद्धत्वमित्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ एतेन गेरनिटीत्यनिद्ग्रहणमत्र ज्ञापकमित्यपास्तम् । नास्या ज्ञापकसिद्धत्वमिति भूयादित्यादौ दोषाभावस्य सत्त्वेनोक्तरीत्यान्यथोक्तसंबद्धत्वात् ॥ छाया ॥

४ यमुद्दिश्येति । य इति शेषः ॥ तद्गुणीत्यस्य व्याख्या शास्त्रेणेति ॥ एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ शेषं पूरयति—आगमविशिष्ट इति । सोऽपीत्यर्थः ॥ तेनागमस्यापि ग्रहणम् । तेन ह्यमुदस्यस्थमाप्यविरोधो न ॥ छाया ॥

५ तेन लब्धात्मकस्येत्यनेन ॥ दृष्टान्तेति । प्रकृतानुपयोगात् ॥ छाया ॥

६ प्रदीपं दूषयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

७ यथास्तुतसंगतेराह—रेकेति ॥ दोषवारणं भाष्याद्युक्तं प्राचां सिद्धान्तमूतामाह—अत्रेदमिति ॥ क्वचिदित्यस्य व्याख्या व्रजेति आदिभ्यां

प्रत्यनुपसर्गत्वाद् गत्वं न भवत्येव ॥ तद्गुणीभूत इति । प्रयोगसंपादन उपकारक इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये तद्गुणीभूत इति । यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्ग्रहणेन गृह्यते बोध्यते आगमविशिष्ट इति परिभाषार्थः । तदाह—लब्धात्मकस्येति ॥ तेन दाधारोर्व्यावृत्तिः सूचिता ॥ अपचय इति । दृष्टान्तार्थम् ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । इदं यथोद्देशे, कार्यकाले तु गत्वदेशा संज्ञासिद्धा स्यादिति बोध्यम् ॥ वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्व पुनः प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद् घुवं सुलभमेवेति चिन्त्यम् ॥ घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमितीति । स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः ॥ अकाराकारयोरिति । रेफेविशिष्टयोरित्यर्थः ॥ इह त्विति । घुसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । अङ्गावयवाकारस्य मुग्विधायकानेमुगिति सूत्रारम्भसामर्थ्येन क्वचिद्वर्णग्रहणे नास्याः प्रवृत्तिः । तेन दिदीये इत्यादौ यणादिकं न । अयमेवार्थो भाष्येऽर्थवद्ग्रहणेन ध्वन्यत इत्याहुः ॥ प्रयोगेति । इदं चिन्त्यम् । आगमवल्लयादेरपि प्रयोगसंपादने उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिर्मूल्युक्तेर्लुप्यत्वात् । अस्य मूल्युक्तित्वाभावे तु तत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । तस्मान्मदुक्तव्याख्यैव ज्यायसी ॥

(आदेशवादिन आगमवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः ? ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्वगमविरोधात् तद्वापरेणादेशविधानाद्वाप्यशब्द एवार्थवान् दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः ॥

जहारेत्यादावात औण्ड इति ॥ शब्दतोऽल्लाभादाह—ध्वन्यत इति ॥ इत्याहुरिति ॥ अत्रारचिवीजं तु ततो ज्ञापकादनित्यत्वमेवास्या ननु वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिमात्रम् आनेमुक्त्वाभाष्याद्यसंगत्यापत्तेरिति स्पष्टं परिभाषेन्दुशेखरे । अर्थवत इत्याशयस्तूक्त एवेति ॥ छाया ॥

< तुल्यत्वादिति । एतेनावयवान्योपकारकतायास्तत्राप्रसिद्धत्वेनावकता (?) श्रयणानौचित्यादुक्तमिदमित्यपास्तम् ॥ छाया ॥

९ मनुक्तेति । शास्त्रेणेत्यनेनेति भावः ॥ छाया ॥

१० पुनरिति प्रश्ने । इति किं युक्तमित्यर्थः ॥ छाया ॥

११ उत्तरयति—नेति ॥ युक्तमित्यस्यानुपपन्नः ॥ अयुक्तत्वमेवाह—निसेष्विति ॥ चत्त्वर्थे ॥ शब्दोपेति । उपजायमानः शब्द इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ प्रश्नादिसकलतात्पर्यमाह—ततश्चेति ॥ एतेन—इदमयुक्तम् । आगमपक्षेऽपि प्रणिदापयतीत्यादावुक्तरीत्यैव साधनीयत्वेनादेशपक्षेऽपि तस्य तथैव साधितुमौचित्येन तद्ग्रहणस्यार्हात् । आदेशा इति सिद्धान्ताशयेन शङ्कोकरनौचित्याच्चेत्यपास्तम् ॥ छाया ॥

१ वस्तुतस्तु आदेशवादिन आगमवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम् । अत्रेऽपि तदप्रतिबन्दीभूतमागमवादिन आदेशवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम्—अथ युक्तमितीति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यन्नित्येष्विति । विर्यदादिबद्धवर्णप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमन्तः प्रत्ययकालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भावः ॥ दाप्शब्द एवार्थवाच्च दाशब्द इति । स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवं च घुत्वाभावात्तदवस्थो दोष इति भावः ॥ श्रौतस्थानपष्ठभावात्स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥ कूटस्थत्वं व्याचष्टे—भाष्ये अविचालिभिरिति । तद्विवरणमनपायेत्यादि । द्वन्द्वान्मतर्थीये पश्चान्नञ्समासः ॥

(आगमवादिन आदेशवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः ॥

(प्रदीपः) अथ युक्तमिति । तत्रापि स्थानिनमपनीयादेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकद्वयोः ॥

(उद्घोतः) नन्वेतावतापि स्वपक्षास्त्रापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह—यश्चेति ॥

(आदेशवादिनः समाधानभाष्यम्)

वाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तरे शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(प्रदीपः) वाढमिति । प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची, ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगमस्त्ववस्थितस्यापूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुद्धि ॥

(उद्घोतः) प्रसङ्गवाचीति । षष्ठी स्थान इत्यत्रत्यः । प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः ॥ सन्त एव प्रयोगे नित्या इति । आदेशरूपा इत्यर्थः ॥ बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने यथाक्रममादेशस्य स्थानिनश्च ॥ भाष्ये शब्दान्तरे इति । तद्बुद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तोपसंहारभाष्यम्)

आदेशास्तर्हिमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकाः ॥

तत् कथम् ? ।

‘सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते’ ॥

(प्रदीपः) आदेशास्तर्हिमे इति । इड् भवतीत्येतद्भारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते ॥ सर्वे इति । आगमा अपीत्यर्थः ॥ सर्वपदादेशा इति । पदशब्देन न सुसिद्धन्तं

गृह्यतेऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रतीयमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पदम् ॥ एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारेऽनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु, तथापि विकाराभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः ॥ यद्येवं दाशब्दस्य दाप्शब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्थानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायादेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथागमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) आदेशास्तर्हिमे इति । ईमे आगमत्वेन व्यवहियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ आद्यन्तावित्याद्येकवाक्यतया आर्षधातुकस्याद्यावयव इडित्यर्थं वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्त्यामिकारादिः साधुरिति बोधः ॥ तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भावः ॥ यदागमा इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात्प्रणिदापयतीत्यादौ न दोषः ॥ ये त्वत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति वदन्ति, ते मान्याः । अनागमकानामित्यादिव्यवहारासङ्गतेः । निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनागमव्यवहारस्यापि निर्वाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह—सर्वे सर्वपदेति । यथा पुरुषित्यादौ अवयवयोः श्रौतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्प्यते, एवम् अवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयवबुद्ध्योर्विपरिणाममात्रेणादेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन श्रौतावयवस्थान्यादेशभावस्य न त्यागः, अत एवाचः परस्मिन्नित्यादीनामुक्तिसम्भवः । तथाऽत्रापि श्रौतावयवावयविभावस्य न त्याग इति यदागमा इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याहृतैवेति ईडंशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः, स्थानिवदितिष्ठतेः श्रौतस्थान्यादेशभावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके पुरुषित्यादावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वत्र केवलानुमानिके । अत एव लावस्थायामडिति पक्षेऽडादिविशिष्टस्यापि वदित्यादौ न पिवाद्यादेशा इति दिक् । तदेतदाह—इड्भवतीत्येतद्भारेणेति ॥ आगमा अपीत्यर्थ इत्यस्य तथेत्यादिः । अत एवाग्रे वक्ष्यति—‘बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभाव-

१ वास्तववित्यस्याभावादाह—वियदिति ॥ द्वितीयादिना महावाक्यम् ॥ छाया ॥

२ ननु स्थानिवद्भावेन तत्त्वमत आह—श्रौतेति ॥ छाया ॥

३ अपौनरुक्त्यादाह—कूटेति ॥ छाया ॥

४ इह आदेशस्थले ॥ तत्र तथा सति ॥ छाया ॥

५ वस्तुतस्तत्त्वस्याभावादाह—इमे इति ॥ तत्त्वमुपपादयति—आद्यन्ताविति ॥ वृत्ते निष्पन्ने ॥ छाया ॥

६ प्राचां मतं खण्डयति—येष्विति ॥ विपक्षे वाचकमुक्त्वा तत्र साधक-

माह—निरिति ॥ इदमेव सर्वम् ‘अनागमकानाम्’ इत्यनेनोक्तम् ॥ प्रकृतासंबद्धत्वादाह—तुल्येति ॥ छाया ॥

७ तदुक्तिसाफलयाह—यथाचेति ॥ तत्र अवयवस्थले ॥ तत्र मानमाह—अत एवेति ॥ छाया ॥

८ नन्वेवं स्थानिवत्त्वेन सिद्धमत आह—ईडंशेति ॥ तत्र बीजमाह—श्रौतेति ॥ इदं सफलयति—अत एवेति ॥ छाया ॥

९ यथाश्रुतासंगतेराह—आगेति ॥ अत एवेति । अन्यथा तत्रोभयोक्तिरफलेति स्पष्टमेव ॥ छाया ॥

द्वारेण क्रियते' इति ॥ एतेनागमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायामे-
कदेशविकारे हीति वाक्यशेषविरोधः । आदेशत्वोपपादिकाया
विकारव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलप-
क्षावृत्तित्वादित्यपास्तम् ॥ पद्यमानमिति । कार्यवत्तया प्रतीय-
मानं प्रकृत्यादीत्यर्थः ॥ सर्वपदेत्यत्र घञर्थे कः । सर्वशब्दश्चात्रौ-
वयवकात्स्न्यवाची ॥ यद्येवमिति । एवं चैतदवयवस्यानर्थक्यान्न
संज्ञा, पुनः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा, कार्यकालपक्षे संज्ञाया
णत्वदेशस्यत्वेन पुनरुद्दिष्टासिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुनर्विशि-
ष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम् । यदागमा इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्त-
रीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ आदेशपक्ष इति । बुद्धि-
विपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पितागम-
त्वादिब्यवहारस्याग इति यदागमा इत्यादेः सत्त्वेनात्रापि पक्षे न
दोष इति भावः ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(१३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वो-
रित्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे वक्तव्यः ॥ उपा-
दास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । "मीनातिमिनोति"
इत्यात्वे कृते "स्थाध्वोरित्त्वं" इतीत्त्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दीङ इति । उपादीयत इति स्थिते मीनाति-
मिनोतीत्यात्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कुतः पुनरयं दोषो जायते—किं प्रकृतिग्रहणाद्,
आहोस्विद्रूपग्रहणात् ? ॥

(उद्द्योतः) सन्निपातपरिभाषया दीङ आत्वे दारूपाश्रयधुत्वं
न । प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धनमपि इति गूढा-
शयः पृच्छति—भाष्ये—कुतः पुनरिति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

रूपग्रहणादित्याह ॥

१ Bengal Asiatic Society पुस्तकशोधकैरपि 'अपीत्येवं
सर्वपद' इत्येवं पाठः प्रकाशितः । परं त्वस्माभिः 'त्येव सर्वेति पाठः'
इत्येव छायायाः अनुपलब्ध एव स्थापितः ॥ दाधिमथाः ॥

२ अवयवेति ॥ ननु पदवहुत्वे इति भावः ॥ छाया ॥

३ रूपेत्युक्तिसमर्थनायाह—इहेत्यादि ॥ छाया ॥

४ घुसंज्ञेति । एतेनासंयद्भवं निरस्तम् ॥ छाया ॥

५ असौ वाक्यकृत् ॥ छाया ॥

६ नन्वस्यासिद्धान्तत्वात्कथमिदमत आह—अतिफेति ॥ वक्ष्यमाण-
हेतोः ॥ छाया ॥

७ नारायणकौस्तुभकृदाद्युक्तिः खण्डयति—यस्मिन् इति । तत्रेति । वचनान्तर्ग-

(उद्द्योतः) आशयमविदुष उत्तरम्—रूपग्रहणादिति ॥

(प्रकृतिग्रहणदोषभाष्यम्)

इह खलु प्रकृतिग्रहणादोषो जायते । उपदि-
दीषते । "सनि मीमाधुरभलभ" इति ॥

(प्रदीपः) इह खल्विति । एवो विषये आलविधाना-
दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः ॥

(उद्द्योतः) इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । घुसंज्ञासूत्रे
प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः ॥

(दोषनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते । न चेयं दाप्र-
कृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः, एजन्ता-
नामपीकारान्ताः । न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृति-
ग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्रदीपः) न चेयमिति । एव एव स्थाने आत्वविधा-
नादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अथैकदेशी एनं दोषं परिहर्तुमाह—नचेय-
मिति ॥ तद्वाच्ये—एव एवेति । मीनातीत्यस्योपदेशकाले प्रवृ-
त्तिर्मसौ न जानाति । एवं च साक्षादाप्रकृतिसंभवे व्यवहितप्रकृ-
तेर्नग्रहणमिति भावः ॥ अतिफल्गुत्वात्चेतन्मतदूषणानभिनिवेशो
भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् ॥ यैस्त्विदं वार्तिकमतम्—न चैतत्पक्षेऽ-
वदान इत्यादावादान्तत्वनिवन्धनयुजाद्यसिद्धिः ! तत्राकारान्तल-
क्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनप्र-
त्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदिति ॥ तन्न । तादृ-
शवार्तिकस्यानुपलम्भाद् । विपरीतं मिनातीति सूत्रे उपदेशव-
चनं कर्तव्यं कथञ्चयुच्चसिद्ध्यर्थमिति वार्तिकम् । तत्रोपदेशो
एव इति विरुद्धमित्याशङ्क्य एज्विषय इति भाष्यकृता व्याख्या-
तम् । न तु भवदुक्तवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते ।
एवंच प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्तिककारोक्तं दुष्टमेव । न तु तद-
नुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः । नह्येकदे-
श्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किञ्चित्फलमित्याहुः ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

सं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

तम् ॥ इति च्छाया ॥ परंतु—'भवत्याकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिः' इत्यादेच
इति सूत्रे भाष्यकारीयं ज्ञापकसिद्धं वचनमिति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

८ तादृशेति । तत्राकारान्तेतीत्यर्थः ॥ नन्वत्र विवादोऽन्त आह—वि-
पेति ॥ विपरीतं वार्तिकं दृश्यत इत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ 'उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम्' इति वार्तिकप्रत्ययपदव्याख्याने
'णञञ्युज्विधयस्ताहिं प्रयोजयन्ति' इति भाष्यफलितम्—'णञञ्युज्व-
सिद्ध्यर्थम्' इति ॥ दाधिमथाः ॥

१० भाष्यमपि तथा नेत्याह—तत्रोपेति ॥ छाया ॥

११ वचनान्तरेति । तत्राकारान्तेतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ आहुरिति भाष्यतत्त्वविदः ॥ छाया ॥

१३ तदर्थः पृच्छति—स तर्हि ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

घुसंज्ञा कस्यान् भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य”
इत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सन्निपातेति । अकिञ्चनसन्निपातेनात्वं क्रियते । यदिचात्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाध्योरिच्चैति किञ्चन स्यादित्यकिञ्चनस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैवाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते ॥ अत्र केचिदाहुः—दीङ्स्तृजादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति गत्वं भवति । अत एव वार्तिककारेण स्थाध्योरिच्च इति विशेषो निर्दिष्टः ॥ अन्ये त्वाहुः—निर्देश एवैजन्तानामनुकरणानामात्वे कृते दाण्दाब्धावां चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः, नहि तदनुकरणस्यात्त्वमस्ति । अगुणविषयत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) अकिञ्चेति । एवो विषयस्याऽन्यथाऽसंभवादिति भावः ॥ किञ्चमिति । तर्दभावे संनियोगश्चिष्टत्वादित्वमपि नेति कार्याभावाद् घुत्वस्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥ प्रणिदातेतीति । ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्गो गत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न, इष्टापत्तेः ॥ अन्ये त्वाहुः इति । अत्रारुचिवीजं तु वार्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूत्रतात्पर्यमिति ॥ अगुणेति । गुणनिमित्तप्रत्ययप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ॥

(नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वन्यायाधिकरणम्)

(१८० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दाप्प्रतिषेधे दैप्ये प्रतिषेधो न प्राप्नोति—अवदातं मुख्यम् ॥

ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति ॥

तद्व्यात्वं न प्राप्नोति ॥

१ सिद्धान्ती समाधत्ते—नेति ॥

२ तदस्थः पृच्छति—घुसंज्ञेति ॥

३ सिद्धान्ती समाधत्ते—सन्निपातेति ॥

४ स्यादिति । तर्हीति शेषः ॥ छाया ॥

५ कृते इति ॥ तेषामिति शेषः ॥ छाया ॥

६ तदभावे किञ्चभावे ॥ छाया ॥

७ क्रमस्य विवक्षितत्वादाह—वार्तिकेति ॥ न तथेति ॥ एतेन—एजन्तानामनुकरणेऽप्यात्वासंभवाद्दीङोदेवदीङोपि कृतात्त्वस्य ग्रहण-

किं कारणम् ? ॥

अनेजन्तत्वात् ॥

(प्रदीपः) दाप्प्रतिषेध इति । दाप्लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः ॥ अवदातमिति । तत्त्वमत्र प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) इत्यस्यैवेति । न तु दैप्य इत्यर्थः । तस्य प्रकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति भावः ॥ ननु प्रकारे लुप्तेपि कथमात्वमुपदेशकाले एजन्तत्वाभावाद्, नानुबन्धकृतमित्याश्रयणे तु प्रकृतेपि न दोष इति चेन्न । उपदेश इति पष्ठार्थे सप्तम्याः सत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्नात्वमेजन्तत्वाभावाद्, यस्मात्परो नास्ति तत्रैवान्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ तत्त्वमिति । अत्र उपसर्गात्त इत्यनेनेत्यर्थः ॥

(१८१ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये अनेकान्ता इति । एवं च प्रकारसत्त्वेपि एजन्तत्वानुपायादात्त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(१८२ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ पित्प्रतिषेधाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथ वा “दाधा ध्वपित्” इति वक्ष्यामि । तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम् । अदाविति ह्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—प्रणिदापयतीति ॥

(आवश्यकतानिराकरणभाष्यम्)

शक्यं तावदनेनादाविति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम् ॥

(प्रदीपः) शक्यं तावदिति । दीबदैपौ च धातुषु बान्तौ पठितव्यौ ।

संभवेन तस्यापि घुत्वसंभवाच्चातुक्—अन्येस्वितीत्यपान्ताम् ॥ गुणेति । तत्पुरुषः ॥ छाया ॥

८ दाप्प्रतिषेध इति । तथानिषेधे स्त्रीक्रियमाणे सतीत्यर्थः । न्यासान्तरे तु न दोष इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ॥ छाया ॥

९ एवमवच्छेदं भाष्योक्तमेवाह—नस्विति ॥ छाया ॥

१० इतीति । इति सप्तम्याः पष्ठार्थे सत्त्वेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ शक्यमिति । अयमपि प्रयोगः प्राक्बोध्यः ॥ छाया ॥

१२ भाष्ये बान्तस्येति जातावेकवचनमित्याह—दाबदैपायिति ॥ छाया ॥

(उद्द्योतः) तच्चावश्यमित्यादि विषययितुं भाष्ये शक्यं तावदिति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्तेऽदाविति निषेधो न शक्यो वारयितुं गामादाग्रहणेऽविशेषाद् । दावित्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः । बान्तपक्षेपि चत्वेन पस्य सिद्धत्वात्तास्ति सूत्रभेदः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सूत्रं तर्हि मिथ्येति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् “दाप्रतिषेधे न दैपि” इति ॥

(परिहारस्मरणभाष्यम्)

परिहृतमेतत् “सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैकान्तेषु दोष एव ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकान्तेष्वपि न दोषः । आत्वे कृते भविष्यति ॥

(समाधानानुपपत्तिभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—‘तद्व्यात्वं न प्राप्नोति, किं कारणम् । अनेजन्तत्वाद्—’ इति ॥

(समाधानोपपत्तिभाष्यम्)

पकारलोपे कृते भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नह्ययं तदा दाव भवति ॥

(उद्द्योतः) शङ्कते—नह्ययमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) उत्तरयति—भूतपूर्वेति । दात्वं श्रुत्या, पकारवैशिष्ट्यं तु अनयेति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एतच्चात्र युक्तम्—यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ॥ अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति ॥

१ घटयितुमिति । आहेति शेषः ॥ ननु तत्राविशेष्यस्य दावित्युक्तं दाग्रहणमत आह—दावित्यपीति ॥ प्रयोगे तस्य क्त्वाग्रवणादिति भावः ॥ वक्ष्यमाणो न्यासान्तरे दोषो नात्र पक्षे इत्याह—बान्तेति ॥ सिद्धत्वात् निष्पन्नत्वात् ॥ छाया ॥

२ सूत्रेति । परिमाणग्रहणमिति धातुसंज्ञासूत्रवार्तिकान्यथातुपपत्त्याऽर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वात् पाणिनीयधातुसंहितापाठे ‘दैप्पा’ ‘दाप्ख्या’ इत्येव पाठसत्त्वादिति भावः ॥ ‘दाधाध्वदावाग्रन्तवदेकसिन्’ इति पाणिनीयसूत्रसंहितापाठे पान्तपक्षेपि जह्त्वेन वकारस्य सिद्धत्वात्तास्ति सूत्रभेदः । वृत्तिकृत्कल्पितसूत्रविभागे वकारस्यापि चत्वेन पकारे नास्ति सूत्रभेद इति तत्त्वम् ॥ दाधिमायाः ॥

(प्रदीपः) तावत्येवेति । इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इत्संज्ञायामिति । उपदेशोत्तरकालं जातायामेवेत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्’ इति । यदेयम् “उदीचां माडो व्यतीहारे” इति मेडः सानुबन्धकस्याऽऽत्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदेश एवैजन्तानामात्त्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः ॥ माड इति । मेडो ग्रहणं न माडः, मेडो व्यतिहारेण नित्ययोगात् । माडस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीत इति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य । प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थः । उदीचां मेड इति तु न कृतम् । एवं हि ‘नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्’ इति न ज्ञापितं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) मेड इति । अन्तरङ्गत्वाद्व्यतीहारो नित्यसंयद्ध एव गृह्यते; न तु पदान्तरसन्निधानेन बहिरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भावः ॥ केचित्तु माडोऽनभिधानात्कत्वात्प्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः ॥ उदीचां मेड इति । उदीचां म इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । न चानुबन्धसत्त्वे मे इत्यस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वम्, अनुबन्धलोपे एव धातुत्वमित्यर्थस्य ‘न धातुलोप’ सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम् । आत्वविधायके धातोर्वित्यस्यासंबन्धाद् । गवादिशब्दानामुपदेशाभावात्तात्वम् । इरेप्रभृतीनामुपदेशेपि तेषामशित्परत्वाभावाद् नात्वम् । प्रसज्यप्रतिषेधेपि प्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणान्न दोष इति दिक् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा दाबेवायम् । न दैवस्ति ॥

कथम्—‘अव दायति’ इति ? ॥

इयन्विकरणो भविष्यति ॥ दाधाध्वदाप ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) अथवेति । दिवादिषु दापशोधने इति पठिष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

(उद्द्योतः) दिवादिष्विति । ननु ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः इयनि धातोर्देदात्तत्वं, शपि चानशो-

१ ननु सूत्रे ‘व्यतिहार’ इत्युक्तावपि ‘प्रणिदाने’ इति अत्रोक्तमिति कथं तस्यैव ग्रहणमत आह—प्रणीति । प्रकृत इति भावः ॥ छाया ॥

४ कैयटस्य सहेतुकं तात्पर्यमाह—अन्तरङ्गत्वादिति । प्रथमोपस्थितत्वादित्यर्थः ॥ बहिरिति । बहुव्रीहिः ॥ छाया ॥

५ केचित्तिति । नारायणकौसुमकृदादय इत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ अत्रालाघवादाह—उदीचां म इतीति ॥ छाया ॥

७ तत्फलानामन्यथोपपत्तिमाह—गवादीति ॥ नात्वमिति । पर्युदास इति भावः ॥ शिदिति बहुव्रीहिः । अतएव तिष्ठतु तावत्सान्यासिकमित्युक्तं भाष्ये । भाष्यान्तरं त्वेकदेश्युक्तिः । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

८ ‘नित्यादिर्नित्यम्’ इत्यनेन प्राप्नोतीति शेषः ॥

न्तोदात्तत्वमिति चेन्न । सतिशिष्टादपि विकरणस्वरात् सार्वधातुक-
स्वरस्य बलीयस्त्वोक्तैरुभयथाप्यन्तोदात्तत्वनपौर्यादिति दिक् ॥ १९ ॥

(१८ अतिदेशसूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ९ ॥)

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १ । १ । २० ॥

(प्रदीपः) आद्यन्तवदेक ॥ २० ॥ एकशब्दोऽसहाय-
वाची न संख्यावाची । बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति
किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात् । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमी-
निर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते । यथा
मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति । द्वयोर्द्व्युपमानोपमेययोरा-
धाराधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । यदि च तयो-
र्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत ॥
सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाश्रयणम् ॥

(उद्घोतः) आद्यन्तव ॥ २० ॥ बहुष्वपीति । यच्चप्यु-
त्तरा सङ्ख्या पूर्वंसङ्ख्यावाधिका; तथापीतरेषां बुद्धिविपयत्वाभावे
बहुमध्यस्थेप्येकत्वाङ्गीकाराच्च दोषः । यथा शते पञ्चाशद्वितीति
भावः ॥ किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । तद्धि सभासंनयने भव
श्लथं भाकारस्यादित्वे तस्य बृद्धत्वेन प्राप्तच्छाभावार्थं दरिद्रातेरि-
वर्णान्तलक्षणाचोऽभावार्थं च । अत्र च स्वरे विशेषः ॥ उपमेये
सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्ताद्वतौ भानमाह—द्वयोरिति ॥ उपमानो-
पमेययोरिति । प्राकारपदवाच्येनेति शेषः ॥ आधाराधेयसंब-
न्धेति । आधारत्वाधेयत्वरूपसंबन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥ न गम्ये-
तेति । उपमानप्रकारोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य
तत्त्वत्वादिति भावः ॥ सर्वातिदेशानामिति । रूप, निमित्त,
तादात्म्य, शास्त्र, व्यपदेश, कार्यातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः ॥
प्राधान्यादिति । सर्वेषां कार्यार्थात्वादिति भावः ॥

१ 'चित् प्रत्ययस्य रस्य' इत्येवोचितम् ॥ दाधिमथाः ॥

२ नपायादिति ॥ स्पष्टं चेदम् आत्ममाने खश्चेतिसूत्रे माध्वे ॥
स्थानिबस्त्रस्थकैयटस्तु प्रामादिक इति तत्रैव वक्ष्यते ॥ तदाह—दि-
गिति ॥ छाया ॥

३ बहुष्वपि हीतिपाठः ॥ छाया ॥

४ अङ्गुलसूत्रभाष्यरीत्या शङ्कते—यद्यपीति ॥ छाया ॥

५ अत्र च दरिद्रास्थले च ॥ छाया ॥

६ यथाश्रुतानुपपत्तेराह—प्राकारेति ॥ वाच्येनेतीति । वाच्येन सहे-
त्यर्थः ॥ क्वचित्था पाठ एव ॥ छाया ॥

७ यथाश्रुते भावपदं विनाऽनुपपत्तेर्भेदपरतया योजयति—आधार-
त्वेति ॥ छाया ॥

८ निर्धारणपट्टीत्याह—रूपेति । अभ्यर्हितत्वात्सर्वाधारत्वात्पूर्वनिपातः ॥
छाया ॥ तत्र रूपातिदेशो यथा—तुज्वत्कोष्ठः । निमित्तातिदेशो यथा
पूर्ववस्तनः इत्यत्र सन्नन्तेपि प्रकृतिगतमात्मनेपदनिमित्तत्वमितिदिश्यते ।
तादात्म्यातिदेशो यथा सुवामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे इति भिन्नपदयोर-
भेदातिदेशः । शास्त्रातिदेशो यथा—कर्मवरकर्मणा तुल्येत्यत्र पाक्षिको
वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशो यथा—आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ कार्यातिदेशो
यथा गोतोषित् ॥ दाधिमथाः ॥

९ सर्वेषामिति । यद् रत्नकृत—अयं व्यपदेशातिदेशः एकशब्दः

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वात्
कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(१८३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेक-
स्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स
आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति
पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्त-
वद्भावादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदि-
ष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति ।
तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्त-
वद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह—
सत्यन्यस्मिन्निति । आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदा-
द्यन्तवत् तस्य भावात् प्रवर्तनादित्यर्थः । क्वचिदौद्यन्तभा-
वादिति पाठः ॥

(उद्घोतः) मुख्ये व्यपदेशिनि । गौणे व्यपदेशिसदृशे ॥
नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वतिः, सत्यन्यस्मिन्मुखाद्यन्तत्वात् । नापि
मनुव । आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसद्भावस्य परंपूर्वसत्त्वानपेक्षत्वेन सत्य-
न्यस्मिन्नित्यस्यायोगादत आह—आद्यन्ताविति । आद्यन्तशब्दा-
वित्यर्थः ॥ एवं चाद्यन्तवद्भावादित्यस्याद्यन्तपदवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥
क्वचिदिति । औद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः ॥

संख्यावाची । आद्यन्तशब्दादर्शआद्यजन्तान्मतु । प्रत्यासत्त्या एकस्मिन्नाद्य-
द्यन्त इव व्यपदेशो भवतीत्यर्थः ॥ अतएव समासंनयनादौ न दोषः ।
कैयटोक्तं तु न युक्तम् । गार्ग्य इत्यादि भाष्यासंगत्यापत्तेः । बुद्धिर्यस्येति सूत्रे
आदिग्रहणार्थस्यापत्तेः । आभ्यामित्यादौ दीर्घव्यवस्थाया असंभवापत्तेः । तत्र
क्वचित्संभवेपि अस्यादादौ स्याद्यभावापत्तेः । तेषां तत्राप्रवर्तमानत्वेन तदकार्य-
त्वात् । एकाचोद्वेइत्यादिवक्ष्यमाणसंग्रहापत्तेः । बुद्धिर्यस्येति सूत्रे प्रकृतसूत्रग-
तैकशब्दमयोजनपरमन्थविरोधापत्तेः ॥ तत्र । प्रकृतिप्रत्ययमात्रकार्ये विजा-
तीयसत्त्वेपि सजातीयभावेनासहायत्वस्य सर्वेन दोषलेशाभावात् । अतएवादि-
ग्रहणस्य समन्थविरोधस्य चामावात् । औपदेशिकाधिकरणसत्तस्याऽस्येत्यादाव-
दोपात् । अत एकस्याप्यसंग्रहाभावात् प्रधानन्यायविरोधापत्तेः । अत्रप्रयुक्तगौ-
रवापत्तेः । कार्याणि कार्यमित्यसङ्ख्युक्तिपरभाष्यविरोधापत्तेः ॥ छाया ॥

१० व्यपदेशीति । लौकिकेत्यर्थः । तथा च भाष्येऽर्थशब्दः प्रयो-
जनवाची ॥ छाया ॥

११ मुख्य इति ॥ तथाच शास्त्रीयेण गौणमुख्यन्यायेन लौकिकस्य
तस्य बाध इति भावः ॥ छाया ॥

१२ प्रथमपाठस्य व्याख्यानानुगुणत्वादेवाह—क्वचिदिति ॥ छाया ॥

१३ सौत्रकमेणाह—परेति ॥ छाया ॥

१४ क्वचित्कपाठार्थमाह—आद्यन्तेति । तथा च स एव युक्त इति
तात्पर्यम् ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

किं तर्हीति ॥

(१८४ आक्षेपवार्तिकं प्रथमखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र व्यपदेशिवद्भवनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । व्यपदेशिव-
देकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥(प्रदीपः) तत्र व्यपदेशिवद्भवनमिति । सर्वकार्य-
सिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ तत्र निमित्तसद्भावानुसृत्यो
व्यपदेशो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्य-
मानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिव-
द्भवतीत्युच्यते ॥(उद्ध्योतः) सर्वकार्येति । आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्व-
कार्यसिद्ध्यर्थं यैर्वपि व्यपदेशिवदिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने
कार्यमिति भावः ॥ स तेनेति । तेन तुल्यमिति तृतीयायां सर्व-
विभक्त्यर्थान्तर्भावात्तृतीयान्ताद्वतिरुक्त इति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(१८४ प्रयोजनवार्तिकं द्वितीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकाचोद्वेप्रथमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वक्ष्यति—‘एकाचोद्वेप्रथमस्येति बहुव्रीहिनि-
र्देशः’—इति । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—
पपाच पपाठः इत्याय आर इत्यत्र न स्यात् । व्यप-
देशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं
भवति ॥(उद्ध्योतः) भाष्ये तस्मिन्क्रियमाण इति । तस्मिन्नाश्रीय-
माण इत्यर्थः ॥ पपाचेति ॥ नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाच्, न तु
धातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विना प्राप्तिरिति
चेन्न । आदित्वपर्यायप्रथमत्वस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्ध्या तत्र व्यपदे-
शिवद्भावारम्भस्य मुख्यं प्रयोजनमित्याशयात् । इयायेत्यादौ तु
द्विवचनेऽचीति रूपस्थानिवत्त्वादज्ज्यतिरिक्ताभावेन नैकाचत्वमिति
बोध्यम् ॥

१ तत्र प्रयोजने सति ॥ छाया ॥

२ गौणमुख्यन्यायवाचनार्थं व्यपदेशिवद्भवनं कर्तव्यमिति भाष्याशय-
इत्यभिप्रेत्याह—सर्वेति ॥ तत्र वचने ॥ छाया ॥

३ शुभिति । गौरवं मात्राकृतम्, अवान्तरपदत्वेन पदकृतमपि ॥ छाया ॥

४ ननु प्राग्वत्सम्यन्तादुचितो वतिरत आह—तेनेति ॥ तस्या
उपपदविभक्तित्वेन पष्ठवर्धत्वात् । अतो न प्राशुक्तदोष इति भावः ॥

५ एकाच् इति । विभक्ति विहाय सज्जुदायानुकरणम् ॥ छाया ॥

(१८४ प्रयोजनवार्तिकं तृतीयखण्डम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वक्ष्यति—‘आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येषा—’
इति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—करिष्यति
हरिष्यति, इह न स्याद् ‘[इन्द्रो मा] वक्षत् (ऋ०
१।१३।४)’ ‘स देवान्यक्षत् (ऋ० ३।४।३)’ इति ।
व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं
भवति ॥(प्रदीपः) वक्षदिति । वच् लेट् तिप् इतश्च लोप
इतीकारलोपः, लेटोडाटावित्यङागमः सिप् कुलम् । अत्र
सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति पत्वं
न स्यात् ॥(उद्ध्योतः) भाष्ये—अवयवषष्ठ्येषेति । प्रत्ययांशे इति भावः ॥
एतस्मिन्क्रियमाणे इति । अवयवषष्ठ्येति आश्रीयमाणे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः ॥

(१८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात्
सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) अवचनादिति । अवचनं वचनरहितं यल्लो-
कविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः । इह तावदियायेति [य]
इण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः—एति इतः यन्ति अयनम् आ-
यकः अगात् गमयतीति । तस्यायमेकोजवयव इव लक्ष्यते ।
अथवा अर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपा-
दानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं शिलापुत्रकस्य
शरीरमित्यनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीर-
मित्यस्ति व्यपदेशः । एवं सिप्प्रत्यय इदसहितोऽपि दृष्टो
जोषिषदित्यादौ, वक्षदित्यादौ केर्वलोऽपीति, तस्यायं सकार
इति व्यपदिश्यते । लोकनिरुद्धश्चायं व्यवहार इति लोकव-
च्छाब्देऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति ॥

(उद्ध्योतः) विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह—व्यवहारा-

६ अवचनादिति बहुव्रीहिणा विज्ञानस्य समानाधिकरणं विशेषणमि-
त्याह—अवचनमिति ॥ छाया ॥७ मुख्यैकाज्यव्यपदेशिना सादृश्यमाह—इहेति ॥ इति इत्यत्र य इत्यस्य
तत्त्वैकान्यवयवः ॥ छाया ॥

८ केवलपीति । प्रकृत इति भावः ॥

९ व्यवहारेति । करणव्युत्पत्त्येति भावः ॥ एवं सति भाष्यविरोधमाह—
तत्त्वलीति ॥ छाया ॥

दिति ॥ तत्फलितव्याख्यां भाष्ये अन्तरेणैवेति । यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेण वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः ॥ अगादित्यादि । 'इणो गा लुङि' 'गौ गमिरबोधने' इत्यादेशौ । एकोच् असहायोऽजित्यर्थः ॥ नन्वेकाचोऽवयविनो द्विवचनमिति यस्यायमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह—अथवेति ॥ काल्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह—एवमिति ॥ व्यपदेशो भेदनिबन्धनसंबन्धव्यवहारः ॥ शास्त्रेपीति । लोकाप्रसिद्धत्वमेव तत्प्रागे बीजं तच्च न प्रकृते इति भावः ॥

(एकदेशिदृष्टान्तभाष्यम्)

तद्यथा—लोके—'शालासमुदायो ग्रामः'—इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि—'एकशालो ग्रामः'—इति ॥

(उक्तदृष्टान्तविघटनभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दोऽयं बहुर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो दग्धः' इति ॥

अस्ति घाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा—'ग्रामं प्रविष्टः'—इति ॥

अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो गतो ग्राम आगतः'—इति ॥

अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो लब्धः'—इति ॥

तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते, तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते—'एकशालो ग्रामः' इति ॥

(एकदेशिदृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

यथा तर्हि—'वर्णसमुदायः पदम्' 'पदसमुदायः ऋक्', 'ऋक्समुदायः सूक्तम्' इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि—'एकवर्णं पदम्', 'एकपदा ऋक्', 'एकचं सूक्तम्' इति ॥

(प्रदीपः) पदसमुदाय इति । पादपर्यायः पदशब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः । न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति ॥

(उद्ध्योतः) पादपर्याय इति । वर्णसमुदायः पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव ॥

(दृष्टान्तान्तरविघटनभाष्यम्)

अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थः, ऋक् नामार्थः, सूक्तं नामार्थ इति ॥

(प्रदीपः) अत्राप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अभेदोपचाराच्चायं एव पदादिभिरभिधीयते ॥

(उद्ध्योतः) पदादीनामिति । एकवर्णं पदमित्यादौ ॥ ननु अर्थस्य पदत्वं कथमत आह—अभेदेति । तदुपचारश्च शब्दार्थयोरनादिरिति बोध्यम् ॥ पदादिभिः पदशब्दादिभिः ॥

(सिद्धान्तिदृष्टान्तभाष्यम्)

यथा तर्हि—बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति—अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि—'अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयान्' इति ॥

(प्रदीपः) अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतयाध्यवसायात् । मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते । अन्यो न जनितेति बुद्ध्या कनीयानिति व्यपदिश्यते ॥

(उद्ध्योतः) प्रथमेति । तस्मात्पूर्वस्याभावादिति भावः ॥ मध्यमकार्यं तत्संबन्धजसुखादिकम् ॥

(सिद्धान्तिदृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

तथाऽसूतायामसोष्यमाणायां च भवति—'प्रथमगर्भेण हता' इति ॥

(प्रदीपः) असूतायामिति । बहुकृत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्वन्यते । तथा या प्रसोष्यते साऽपि काचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयोरुपादानम् । नापि प्रसूता नापि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता 'प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते । ह्यन्तरेषु वा बहुपुत्रत्वे सत्याद्यगर्भस्य प्रथमव्यपदेशदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः ॥

(उद्ध्योतः) बहुकृत्वोऽपीति । यथा परशुरामेण रेणुका ॥ तथा येति । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्य-

१ अत्र पक्षे दोषमाह—नन्विति ॥ दृष्टान्तमिति । अनेन एवम् इत्यस्य यथेत्यर्थः सूचितः ॥ छाया ॥

२ सिद्धान्त्येकदेशी लोकविज्ञानमाह—तद्यथेति ॥

३ दृष्टान्तं विघटयति—विषम इति ॥

४ दृष्टान्तान्तरमाह—यथा तर्हि ॥ एवमप्रेपि ॥ छाया ॥

५ एकपदाऋचो यथा—'आ वां मुने वरिमन्तसूरिभिः प्याम्' ६।६।३।

११

"अक्षिण्यां यजमानो न होता" ४।१७।१५

"उरौ देवा अतिवाधे त्याम्" ५।४२।१७

"सिपकु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः" ५।४१।२० इत्यादयः

एकचमिति । 'जातवेदसे' ऋ० सं० १ म० ९९ सूक्तम्—इति ॥

६ पादपर्यायः तद्वचनः ॥ इति इत्यत्र ॥ तत्र बीजमनुपपत्तिमाह—नन्विति ॥ छाया ॥

७ प्रथमं त्यक्त्वाग्रे व्याख्याने बीजमाह—वर्णेति ॥ अनुपपत्त्यभावात् ॥ छाया ॥

८ एतदपि विघटयति—अत्राप्येति ॥ छाया ॥

९ एकत्र त्रिविधव्यवहारे बीजान्याह—प्रथमेति ॥

१० प्रथमत्वे बीजमाह—तस्मादिति ॥ अनेन न्यायप्रदर्शनमेव कुतम् ॥ छाया ॥

११ एवं पुत्रदृष्टान्ते स्थितेऽपि दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति ॥ एवमप्रेपि ॥

॥ छाया ॥

१२ तत्र कुक्षिस्थगर्भे ॥ छाया ॥

वहार इत्यर्थः ॥ ननु या सता सा न गर्भेण हता भवति किं त्व-
पत्येनेति गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह—अप-
त्यपर्याय इति । तच्चोदरस्थं बहिर्भूतं वेत्यन्यत् ॥ तत्र प्रथमव्यव-
हारे बीजमाह— तस्या एवेति । रुच्यन्तरेषु बहुप्रसववतीषु ॥
तथाविधस्येति । अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिदृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराह—‘इदं मे प्रथममा-
गमनम्’ इति ॥

(प्रदीपः) अनेत्येति । बहुकृत्वो ह्यागतः पूर्वमागमनं
स्पृष्टा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव, आजिगमिषुश्च
भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारम् ।
यस्तु सकृदेवागतः सोपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपाद-
नार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्रान्यसंबन्धिषु बहुष्व-
प्यागमनेष्वाद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादे-
कस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः ॥

(उद्घोतः) नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यव-
हारासंभवादनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह—बहु-
कृत्व इति ॥ अनेत्येत्येततः पूर्वमिति शेष इति भावः ॥
तथाविधत्वादिति । अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवकुम् ॥

(उद्घोतः) परे तु पदक्रगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तिनि,
तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपादक्रगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु
शुद्धोर्थोन्यपदार्थ इति । तथाऽप्रतीतेः एकैर्च सूक्तं पठेत्वादिव्यव-
हारानापत्तेश्च । एवं चार्थवतो धातोरयमेकोऽवर्णरूप इति
अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजितीति
कैयटोक्तं चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन
व्यपदेशिवद्भावाविषयत्वात् । कैयटरीत्या शुद्धार्थस्यान्यपदार्थत्वेऽ-
त्रापि तथैवास्तु शब्दार्थयोरभेदाच्च शब्देऽपि तत्त्वमिति । अत्रापि न
व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् । किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्यु-
पस्थितावयवस्य विशेषणम् । तस्य चानर्थकत्वमिति अर्थस्योपादान-
त्यागावत्यसंबन्धौ । एतदेव ध्वनयता पदं नामार्थ इति भाष्ये

१ बहुप्रसवेति । नीलरूपवदितव्ययोगः ॥ छाया ॥

२ अनेत्येत्येति । तथाचेत्यादिः ॥ छाया ॥

३ चेन व्यपदेशिवदितस्य समुच्चयः ॥ अग्रे चेन तदन्यसमुच्चयः ॥

आद्यन्तवदिति । व्यपदेशीत्यस्यानुपलक्षणम् ॥ छाया ॥

४ कैयटं दूषयति तदभ्युपेत्य—परेत्वित्यादिना ॥ छाया ॥

५ पूर्वक्रमविवक्षयाह—उपादात्तेति ॥

६ अतएव धात्ववयवत्वस्य सिद्धत्वादेव ॥ अत्र पक्षे भाष्यासंगतिं
परिहरति—अत्राप्येत्यादिना ॥ छाया ॥

७ न्यूनतां परिहरति—प्रथमेत्युपेति ॥ प्राग्वदाह—आद्यन्तेति ॥

एकप्रकारस्योक्तत्वादाह—प्रकारान्तरेणेति ॥ छाया ॥

८ वस्तुतः घोषि नेत्याह—वस्तुत इति । पतञ्जलिना योगानुशासने समा-
धिपादे ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुज्ञानो विकल्पः’ इत्यस्य । तस्य चार्थस्तु

उक्तम् । धात्ववयवत्वं तु कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम् । अत एव
बहुव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम् ॥
अत्राप्यर्थेनेति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थः ॥
अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्वक्रत्वादीत्याशयः ॥ पदं नामार्थ इत्या-
देरर्थोपीत्यर्थः ॥ यथा तर्हीति । यथैकस्मिन्तत्तद्धर्मोपेण युगप-
ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूप-
त्वस्याप्यारोपणैकाचत्वादिव्यवहारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते
प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि । तृतीये कदाचिच्चरममागमनमित्यपि
व्यवहारात् । आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवकुमित्यस्य प्रकारान्त-
रेणापीति शेष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु ईदृशेषु पातज्जलौकिकविकल्पात्मकं
वस्तुज्ञानमेव ज्ञानमिति आरोपानुपयोग एव । लोकव्यवहारवत्ते-
नापि शास्त्रीयो व्यवहार इति तत्त्वम् ॥

कथम् ? ॥

(१८६ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादान्तद्ययोः
सिद्धमेकस्मिन् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अपूर्वलक्षण आदिः, अनुत्तरलक्षणोऽन्तः । एत-
च्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेत-
स्मात् कारणाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि का-
र्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन ॥

(प्रदीपः) इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह—अपूर्वेति ॥
यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्ववयवतशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानु-
त्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति
नार्थः सूत्रेण ॥

(प्रत्याख्यानसंभवभाष्यम्)

गोनर्दीयस्त्वाह—सत्यमेतत् ‘सति त्वन्यस्मिन्’
इति ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारस्त्वाह—‘सति त्वन्यस्मिन्निति ।
न ह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादेक-
स्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्तव्योऽयं योगः ॥

शब्दप्रयोगं तज्जन्यज्ञानं चातु पतति तज्जनको बाह्यवस्तुशून्यो वृत्तिविशेषो
वाधावाधकालाविशेषेण सदैव जायमानो विकल्पः—इत्येवं मक्षुपायास्तुक्तः ॥
नेदं रजतमिति वाधज्ञानोत्तरमिदं रजतमिति शब्दमत्यययोरभावाद् विपर्यये
नास्यान्तर्भावः ॥ भवति च चैत्रस्य गौरित्यादौ मुख्यव्यवहारे सर्वज्ञातस्य
भेदनियतसंबन्धरूपस्य पष्ठार्थस्य चित्तेरेव पुरुषत्वेनानुचितत्वेऽपि पुरुषस्य
चैतन्यमित्यतो बोधः । भवति च खपुष्पशशशङ्खादिपदभ्योपि बोधः ॥
अभावस्याधिकरणरूपत्वेनाधाराधेयभावानुपपत्तावपि निष्क्रियः पुरुष इत्यादितो
बोधः । तथा गतिनिवृत्तेरभावरूपत्वेऽपि भावरूपत्वस्य तत्रापि पूर्वापरीभावस्य
च ‘तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थितः’ इत्यादितो बोधः ॥ दाधिमथाः ॥

९ सत्यमित्यादेः—एतत् त्वदुक्तं सत्यम्, तु परंतु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि
बोध्यम् । तथा च त्वदुक्तं तद्वदुक्तं ननु तावन्मात्रम् । किं तु विशिष्टं प्रवृत्ति-
निमित्तमिति भावः । तदाह—नह्येति ॥ छाया ॥

यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनावन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति । तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात् प्रति योगोऽयमारब्धः ॥

(उद्ध्योतः) गोनर्दायपदं व्याचष्टे—भाष्यकार इति ॥ अनपेक्षितप्रतियोगिनोः अनपेक्षितपरपूर्वयोः ॥ आद्यन्तयोः आद्यन्तरूपार्थयोः ॥ प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ तथापीति । वस्तुतो लोकनिरुद्धत्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यर्थः ॥

(सूत्रोदाहरणाधिकरणम्)

(प्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ।

(१८७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययज्जि-
दाद्युदात्तत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । इहैव स्यात्-
कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः कापटवः इत्यत्र न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययज्जिदाद्युदात्तत्वं इति । प्रत्ययस्याद्यु-
दात्तत्वं अनिति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः ॥ कथं पुनर्भिन्नविभक्तयो-
र्द्वन्द्वः । उच्यते—प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि
विषय इति प्रत्ययेऽपि तदुच्यते । यद्वा अनिति यदाद्युदात्तत्वं
तद् अनितोऽपि संबन्धि भवतीति नास्ति भिन्नविभक्तिलम् ॥
ऋदोरवित्याद्युदात्तलनिवृत्त्यर्थोत्पित्त्वालिङ्गादेकाचोपि प्रत्य-
यस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादिति-
कारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात् । विशेषणार्थं
वा पित्करणं स्यात् थाथादिर्सूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) कथमिति । भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन
साहित्याप्रतीतेरित्यर्थः ॥ इकारोकारयोरिति ॥ उपाधिः चिक्रीर्पु-
रित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेऽप्याह—विशेषणार्थं वेति ॥

“ज्जित्यादिर्नित्यम्” इति इहैव स्याद्—अ-
हिचुम्बकायनिः आग्निवेश्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र
न स्यात् ॥

(प्रदीपः) गार्ग्य इति ॥ अत्र परलाघस्येति लोपे

१ भ्रान्तिपदसूचितमाह—वस्तुत इति ॥ अनेन सूत्रानावश्यकत्वमेवो-
क्तम् ॥ छाया ॥

२ उच्यते इति । एवमभिन्नविभक्त्यन्तप्रदर्शनार्थमेव तथोक्तं भाष्ये ।
अन्यथा पष्ठशुपादानमयुक्तं स्यात् ॥ छाया ॥

३ लिङ्गादिति । बहुषु लिङ्गेन सूत्रनिराकरणस्य दृष्टत्वात् । तस्य तज्जि-
वृत्त्यर्थत्वं तु सिद्धान्तरीत्या ॥ छाया ॥

४ सूत्र इति पूर्वान्वयि । विशेषणार्थत्वेऽपीत्संज्ञा भवत्येव तत्त्वस्य
तत्राप्रतिबन्धकत्वात् ॥ छाया ॥

५ भिन्नैति । व्याख्यानभाष्यात्तथाप्रतीतेरिति भावः ॥ छाया ॥

कृत आदित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ
स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति व्यञ्जलम् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
स्याऽविद्यमानत्वात्नास्ति हलपेक्षमप्यादिलम् ॥ कृतिरिति ।
किंनो नित्वं तादौ च निति कृत्यतावित्येवमर्थं स्यात् ।
सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्येतदुक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) अहिचुम्बकायामवृद्धादिति किन् । अग्निवेशा-
द्गर्गादियञ् ॥ स्वरविधाविति ॥ नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधावि-
त्यर्थो वा हलः स्वरप्राप्तावित्यर्थो वा । उभयथापि नेह प्राप्तिरिति
चेत् ॥ सत्यम्, अत्र सूत्रेऽजन्तरापेक्षमेवादित्वं गृह्यते । अन्त्यस्याच
एव तद्व्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वादिति भाष्याशयात् । किं च स्त्रेण मि-
त्यादावाद्युदात्तत्वं न स्यादिति दोषः । नित्वं तु वृत्त्यर्थतया
सावकाशं बोध्यम् ॥ किन् इति । अनेकाजस्यस्तु चिरिजिर्वादि-
भ्योऽनभिधानात् किञ्चभाव इति भावः ॥ ननु तदन्तसप्तमीत्वे
गार्ग्यादौ समुदाये मुख्य एवादिः संभवतीति न दोष इत्यत
आह—सौवर्यं इति ॥

(१८८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ वलादेरार्धधातुकस्येद् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वलादेरार्धधातुकस्येद् प्रयोजनम् ॥ “आर्धधातु-
कस्येद्बलादेः” इतीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति ।
‘जोषिषद् (ऋ० २।३।५।१)’ मन्दिषदित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) जोषिषदिति । लिङ्गं लेद । इट् इटीति
च ज्ञापकं सिज्जिषयमेव स्यादिति सिप इण् स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) लेडिति । सिज्जहुलं लेटीति सिप् ॥ इट्-
इटीति । न च यमरमनमातामित्यत्र वलादेरित्यस्य संबन्धे
फलाभावात्कथमेतज्ज्ञापकम् । रुदादिभ्य इति सूत्रे वलादेरित्यस्य
संबन्धसत्त्वेन मध्येपि संबन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव सप्तमे
(३७।२।) सूत्रे भाष्ये—“एकाचसौ वलीति वा” इत्युक्तम् ॥

(१८९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति—
‘यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे’ इति । तस्मिन्
क्रियमाणे “अचि श्रुधातुभुवां य्वोरियडुवडौ”

६ समंक्षत्वसूचनाय वाङ्मयम् ॥ छाया ॥

७ भाष्यानुपपत्तिं परिहरति—अनेकाजस्य इति ॥ छाया ॥

८ सिज्जिषयमिति । एतेनेदमयुक्तं ज्ञापकेन सूत्रप्रत्याख्यानानौचित्या-
दित्यपास्तम् । बहुषो दृष्टत्वात् ॥ छाया ॥

९ Bengal Asiatic Society. उद्धितपुस्तकेपि ‘वलीति च’ इति
पाठस्तु भाष्यानवलोकनमूलकः । ‘अथवा वलीति तत्रानुवर्तते’ इति हि
तत्रत्यं भाष्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

१० क्रियमाणे आशीयमाणे ॥ छाया ॥

इहैव स्यात् श्रियः भुवः, श्रियौ भुवौ इत्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) यस्मिन्विधिरिति । स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ॥

(१९० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अजाद्यादृत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अजाद्यादृत्वे प्रयोजनम् । “आडजादीनाम्” इहैव स्याद्—ऐक्षिष्ट । ऐहिष्ट । ऐष्ट अध्येष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) अजाद्यादृत्वे इति । सूत्रपाठापेक्षया प्रयोजनोपन्यासः । वार्तिककारस्तु ‘अजादीनामदा सिद्धम्—’ इत्याह ॥

(अन्तवत्त्वप्रयोजननिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥

(१९१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अन्तवद् द्विवचनान्त-
प्रगृह्यत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् ॥ “ईदू-
देद् द्विवचनं प्रगृह्यम्” इहैव स्यात्—पचेते इति पचथे इति । खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) अन्तवदिति । *येन विधिस्तदन्तत्वे* इत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चार्थोयमुपन्यासः ॥

(उद्धोतः) येनविधिरिति । तेनैव हीदूदेद्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिरिति भावः ॥

(१९२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“मिदचोऽन्त्यात्परः” प्रयोजनम् । [“नैपुंसकस्य झलचः”] इहैव स्यात्—कुण्डानि वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् ॥

१ अन्तवत् तत्र तस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥ द्विवचनान्तेति । एकदेश्युक्त-
मताश्रयकोर्यं निर्देशः । यद्वा द्विवचनप्रगृह्यत्वे इत्येव पाठः ॥ यद्वा अन्तस्ये-
दाद्यन्तस्य द्विवचनस्य प्रगृह्यत्वे इत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ तेनैव हीति । स्वस्य चेत्येतदनाश्रित्येदम् ॥ छाया ॥

३ कोष्ठकान्तर्गतपाठो न काप्युपलभ्यते ॥

४ ‘अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः’ इति तावन्नैयं परिभाषा तस्या विध्य-
कृत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्ततया तं प्रत्यङ्गत्वायोगात् । किं
तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमुदायमाश्रित्य तस्यैकदेशः
शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापेक्षितेति परं तस्याशयः । अत एव पठे

(१९३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“अचोऽन्त्यादि टि” प्रयोजनम् । “टित आत्मने-
पदानां टेरे” इहैव स्यात्—कुर्वाते कुर्वाथे ।
कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) कुरुत इति । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्
तशब्दाकारस्यानर्थकत्वादित्थं प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ॥

(उद्धोतः) अर्थवतेति । तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः
सुकर इति भावः ॥ इदं चिन्त्यम् । ‘यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सि-
ध्यति, तथापि गौणत्वाच्चेति यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भः’ इति
पूर्वग्रन्थविरोधात्सूत्रकारेण तदज्ञानात् तदुदाहरणसंभवाच्च । अर्थव-
तेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षणम्, ससहायस्य प्रायेणानर्थकत्वात् ।
तशब्दाकारश्चासहाय एव । येन सहायेनाचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्य-
र्थस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात् । अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोपि न
स्याद् विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेप्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादि-
व्यवहाराद् ईदृशस्यलेपि लोकसिद्धत्वमित्याहुः ॥

(१९४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ अलोऽन्त्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“अलोऽन्त्यस्य” प्रयोजनम् ॥ “अतो दीर्घो यञि
सुपि च” इहैव स्यात्—पटाभ्यां घटाभ्यामिति ।
आभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) आभ्यामिति । अत्र द्वे अन्तवत्त्वे उपयु-
ज्येते अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घत्वं भवतीति
पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ॥

(१९५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् । “अचो यद्”
इहैव स्यात्—चेयम् जेयम् । एयमध्येयमित्यत्र न
स्यात् । “आद्यन्तवदेकस्मिन्” कार्यं भवतीत्यत्रापि
सिद्धं भवति ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २० ॥

‘निजौ चत्वार एकाव’ इत्येतद्व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यप-
देशिवद्भावः स्वीकृतः । लोक इव शास्त्रेभ्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसंभवात् ।
तस्मादर्थवतेति प्रायोवादाभासम् । सूत्रप्रत्याख्यानं तु सन्त्यगेवेति दिक् ॥ श०
कौ० ॥

५ तथासति भाष्यं योजयन्त्याहुतेऽतिप्रसङ्गात्कैयटमपि योजयति—
अर्थवतेति चेति ॥ तत्र बीजमाह—ससहेति ॥ अभ्यभिचारायाह—
प्रायेणेति ॥ नन्वेवमप्यत्र हलसहाय एवात आह—तशब्देति ॥ असहायत्वं च
सजातीयसहायाभावकृतमेव लोके तस्य तथैव लाभादित्याह—येनेति ॥
आहुतिरुचिबीजं तु वस्तुत इत्यादिनाऽनुपदमेव दर्शितम् ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) एयमिति । ईडो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति भवति ॥ २० ॥

(उद्ध्योतः) इत्यमिति । एतिस्तुशास्त्रि विधयो विधाना-
दित्यर्थः ॥ २० ॥

(१९ घसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. १० ॥)

तरसमपौ घः ॥ १ । १ । २१ ॥

(प्रकरणोत्कर्षप्रयोजनाधिकरणम्)

(प्रदीपः) तरसमपौ ॥ २१ ॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव 'तादी घः' 'पितौ घः' इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं—स्वार्थेऽपि तरबस्तीति सूचनार्थम् । तेना-
ल्पाचूतरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः ॥

(उद्ध्योतः) तरस ॥ २१ ॥ प्रकरणोत्कर्षेणेति । प्रकरणे संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥ स्वार्थे इति । अ-
नातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थ-
त्वात्स्वार्थे । तस्य संज्ञाफलं चोच्चैरेवोच्चैस्तारामित्यादौ किमेत्तिङ-
व्ययवादित्यामसिद्धिरिति भावः ॥ इत्याहु रिति । अत्रारुचिवीजं
तु भाष्यानुक्तिः ॥

(अनिष्टनिवारणाधिकरणम्)

(१९६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्या-
स्तरो नदीतरः ।

(प्रदीपः) नदीतर इति । तरतेर्ऋदोरवित्यप् । सर्वत्र चानुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसं-
ज्ञाप्रसिद्धिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते ।
तथाहि द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वर्थे इति कृत्वर्थग्रहणं चतु-
श्शब्दविशेषणार्थं कृतम् । अन्यथा द्वित्रिश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्श-
ब्दोऽपि कृत्वर्थे एव ग्रहीष्यत इति किं कृत्वर्थग्रहणेन ॥

(उद्ध्योतः) ननु नायं तरवित्यत आह—सर्वत्रचेति ॥ ननु
तमसाहचर्यात्तद्धित एव तरो ग्रहीष्यते इति नास्त्यवन्ते तरे प्रस-
क्तिरत आह—साहचर्यमिति । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभा-
षापि नाश्रितेति बोध्यम् ॥ इह । शास्त्रे ॥

१ केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाभित्येयमुनोपि सार्धिकतामाहुः । तेन
'अहो महीयस्त्व साहसिक्यम्' इत्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवन्ति ॥ य. कौ॥

२ यथास्तार्थसंगत्यसंभवादाह—प्रकरणे इति ॥ भाष्यानुक्तिरिति ।
अल्पाचूतरमित्यादयस्तु सौत्रा इति भावः ॥ छाया ॥

३ तथाहीति वक्ष्यमाणशेषो न पृथक् ॥ सर्वत्र तदनाश्रये हीति
तदर्थः ॥ छाया ॥

४ साहचर्यमितीति । प्रकारान्तरेण समाधत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्येवैपि
पाक्षिकाश्रयणं न कृतम् ॥ छाया ॥

५ कैयटानुरोधेनैवाह—प्रत्ययेति ॥ सिद्धान्ते तु नास्या लक्ष्यसंस्कारकत्व-
मित्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ छाया ॥

३५

(१९७ समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः अनर्थकः प्रति-
षेधोऽप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) अप्रतिषेध इति । न प्रतिषेध इति प्रतिषेध-
नक्रिया नवा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्तुर्थं व्याचष्टे—अन-
र्थकः प्रतिषेध इति ॥

(उद्ध्योतः) वस्तुर्थमिति । तात्पर्याधेमित्यर्थः । असंदेह
इतिवत् प्रतिषेधस्याभाव इत्यर्थको नञ्समासः ॥ एवं चानर्थक इति
भाष्योक्तैर्मध्यमपदलोपी समास इति न अमितव्यमिति भावः ॥

(भाष्यम्)

घसंज्ञा कस्मान्न भवति ? ।

(१९७ समाधानहेतुवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तरबग्रहणं औपदेशिकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणम् । न चैष उपदेशे
तरपशब्दः ॥

(प्रदीपः) औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य ।
तत्र वा भवमौपदेशिकम् ॥

(उद्ध्योतः) तरपग्रहणं तरपशब्दः । औपदेशिकमुपदेश-
प्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य । तदाह—उपदेशः प्रयोजनमिति ।
प्रयोजक इत्यर्थः । न चैष उपदेशे तरपशब्द इति भाष्यस्वरसा-
दाह—तत्र वा भव इति ॥ उपदेशे इति भाष्ये भव इति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न हि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु
रूपमाश्रीयते—यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिग्रहश्च
शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च

१ पूर्वपक्षवार्तिकमेवाकारप्रक्षेपेण सिद्धान्तपरतया व्याचष्टे—वेति ॥
तर इति इत्यत्रेति शेषः ॥ छाया ॥ वस्तुतस्तु घसंज्ञासूत्रभाष्ये 'समान-
शब्दप्रतिषेधः' इत्याक्षेपवार्तिकस्य 'समानशब्दाप्रतिषेधः' इति समा-
धानवार्तिकमिव 'निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः' इत्याक्षेपवार्तिकस्य
'निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः' इति समाधानवार्तिकमिव चात्रापि
समाधानवार्तिकं पृथगेव ॥ दाधिमथाः ॥

७ तात्पर्येति । अत एवात्र भाष्ये वक्तव्य इति नोक्तम् (?) ॥ छाया ॥

८ वस्तुर्थे ॥

लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥

कोऽसौ ? ।

उपदेशो नाम । न चैष उपदेशो तरपशब्दः ॥

(प्रदीपः) यत्रास्येति । अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः ॥ न चैष इति । काल्पनिकमस्य तरप्त्वं न तु साक्षाद्भिदिष्टम् ॥

(उद्ध्योतः) सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेष्विति भाष्यं प्रकृतमिमांशं शब्दमात्रग्रहणेऽपि स्वं रूपमित्यनेन रूपाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ यत्रास्येति । यत्रास्येतद्रूपं तत्र घसंज्ञेत्यर्थः ॥ एवं चोपदेश एव घसंज्ञा । प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन सेति बोध्यम् ॥ काल्पनिकमिति । ऋदोरवितिसूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः ॥

(घसंज्ञाभ्युपगमेऽपि दोषाभावप्रदर्शकभाष्यम्)

अथ वाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः ? ।

(दोषदर्शनभाष्यम्)

घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

(समाधानभाष्यम्)

समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् ॥

(प्रदीपः) समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः ॥

(उद्ध्योतः) स्वार्थिकत्वात् । प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात् ॥ समानाधिकरणः । प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यदा तर्हीति । ननु तीर्णिरिति भवितव्यम्, एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन पदं संस्क्रियते, पश्चान्नद्या विशेष्यते इति न दोषः ॥

(उद्ध्योतः) ननु तीर्णिरिति । ऋतः परस्य क्तिनो निष्ठावद्वचनान्नत्वम् ॥ सामान्येनेति । अनिर्धारितकर्मविशेषणेत्यर्थः । अत एव पुंस्त्वम् । घञजपः पुंसीत्युक्तेः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत—महिषी रूपमिव, ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥ तरप्तमपौघः ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) स्त्रीलिङ्गेष्विति । स्वार्थिकश्च प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः ॥ महीषीरूपमिवेति । इवशब्दो

१ अतत्त्वादाह—प्रकृत्यभीति ॥ यस्तुतत्त्वादाह—प्रकृत्येति ॥ तदुक्तिं योजयति—सामेति ॥ पदनिवेशो नेति भावः ॥ छाया ॥

२ पुंस्त्वमिति ॥ इदं च प्रायिकमिति नेको गुणेति सूत्रसम्बन्धविरोधः ॥ राजदन्तादिर्भाष्यलारस्यात् ॥ छाया ॥

३ इत्युच्यमान इति । एतावन्मात्र उच्यमान इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ अस्य प्रयोजनप्रदर्शकस्यांशस्यैतस्मिन्वार्तिके पाठः कचिदेवोपलभ्यते न

मिन्नक्रमः । तेनायमर्थः—महिषी इवैयमाकृतिरिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ २१ ॥

(उद्ध्योतः) महिषीरूपमिवेति । नन्विदमसमस्तं समस्तं वा । नाथः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चातथात्वादप्राप्तेः । किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महिषीति साकाङ्क्षं स्यात् । नान्त्यः । पठितत्पुरुषे वैयधिकरण्याद्भस्वाप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः तस्मादुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदम् । स च समासो नोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि साधारणधर्मावाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसंशुल्लवादिः । नाप्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति, रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वाद्वृत्तिर्न स्यादत आह—इवशब्द इति । सप्सुपेति च ॥ ह्रस्वत्वं स्यादिति । अप्रत्यययोरपि घत्वे तत्साहचर्याद्रूपदेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः ॥ यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमिति अस्याकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वान्न दोषः ॥ २१ ॥

(२० संख्यासंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. ११ ॥)

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । १ । २२ ॥

(लोकप्रसिद्धसंख्यावाचिनां संख्यात्वसाधनाधिकरणम्)

(१९८ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं

[संख्यासंप्रत्ययार्थम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति, संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

“संख्यासंप्रत्ययार्थम्” एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) बहुगणवतुडति ॥ २२ ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति । संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) बहुगण ॥ २२ ॥ संख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह एकादिकाया इति । संख्यासंप्रत्ययेति वार्तिके सङ्ख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः

सर्वत्र । अत एव नागेशेनोद्ध्योते—“संख्यासंप्रत्ययेतिवार्तिक” इत्युक्तम् । प्रयोजनप्रदर्शनपाठे उभयथैवाचार्यस्य शैली दृश्यते—*अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः* ॥ *संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः* *सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम्* इति ॥ दाधिमथाः ॥

५ संख्येतीति । अतएवाग्रे “संख्येति प्रतीता” इति भगवतोक्तम् ॥ अन्यस्य वार्तिकतोऽल्लभादाह—एकादीति ॥ एवं सति आप्यासंगति परिहरति—संख्येत्येव इतीति ॥ छाया ॥

संख्याग्रहणेश्चिन्ति शेषपूर्णं बोध्यम् ॥ सङ्ख्येत्येष इति भाष्यस्य सङ्ख्येत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः ॥ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संस्कर' इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तादुपपादितमस्माभिः । नारद इत्यबोधि इत्यादावप्येवमेव । एवंच कर्मत्वाप्रसक्तिरेव ॥ सङ्ख्याशब्दजन्य इत्यर्थे सङ्ख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वयानुपपत्तिस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता । तेनास्याः संख्याग्रहणेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यथा पैशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते, तथैकादिकापि संख्या ग्रहीष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) सङ्ख्याग्रहीष्यत इति । सूत्रं त्वविकसंप्रहार्यमिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एवमपि कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

(१९८ आक्षेपसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात् ॥

किं कारणम् ? ।

अकृत्रिमत्वात् ॥ बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति" ॥ यथा लोके ॥ तद्यथा लोके—'गोपालकमानय' 'कटजकमानय' इति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते, न यो गाः पालयति, यो वा कटे जातः ॥

१ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संस्करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति त्रिश्रुतिपादे पतञ्जलिसूत्रम् ॥ एतत्सूत्रभाष्ये भगवता व्यासेन—संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः—योयं शब्दः सोयमर्थः, योऽर्थः स शब्दः इत्येवमितरेतराध्यासरूपः संकेतो भवति । इत्येवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराध्यासात्संस्कीर्णाः गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् । य एषां प्रतिभागाज्ञः स सर्वविद् ॥ इति भाषितम् ॥ अस्यायमाशयः—संकेतस्तु पदपदार्थयोः संकेतकहेतुत्वात्तरेतराध्यासोपपत्तेरितरेतराध्यासरूपः । अनेदारोपमानं तु विभागाभाव एव । त्रयाणामपि बुद्धिर्मन्त्रेण परस्परविभागात् । शब्देन बौद्धिस्तैवार्थस्य प्रतीतिः । तत्रापि नाधुनिकसंकेतो विषयव्यवस्थापकः, तस्यानियतत्वात् । किं तु स्मृत्यात्मकः शक्तिग्राहकपाणिन्यादिस्मृत्यात्मकः । ज्ञानविषय एव वा, न स्वरूपसंज्ञिति । न चेदशब्दास्य संकेतत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । 'बुद्धिरादैच्' इत्यादौ व्याकरणे 'ओमित्येकाक्षरं प्रज्ञ' 'रामेति व्याक्षरं नाम' इत्यादिषु शास्त्रेषु 'विष्णुनारायणः कृष्णः' इत्यादिकोशेषु च 'योऽयं शब्दः सोऽर्थः योऽर्थः स शब्दः' इत्येवमितरे-

(प्रदीपः) कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोयम् । तथाहि सर्वार्थमिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेयं संख्यवहाराय नियम्यते, तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र ॥

(उद्ध्योतः) न्यायोऽयमिति । अभ्यासाभेदित्यादिसंज्ञाविषये चैतन्मार्गोपयोगो द्रष्टव्यः ॥ नियम्यते इति । सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहेण च अधिकसंग्रहार्थत्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चास्य नियमत्वं चिन्त्यम् । न्यायवीजं तु प्रकरणमिति भाष्ये एव स्फुटीभविव्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति, "नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) नदीपौर्णमासीति । यू ख्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो^१ ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्याशब्दसंज्ञेति निषेधात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां स्यादिति चेत् । एवमपि—'ऊपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' इति वक्तव्यं स्यात् । ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद् ग्रहीष्यते ॥

(उद्ध्योतः) नियमार्थमिति । नियमश्च सामान्यविषय एव, न कालवाच्यविषयो व्याख्यानादतो गौर्याशब्देऽपि न दोषः ॥ नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलप्लादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः स्यादत आह—ऊकारग्रहणेनेति । वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनियमापेक्षया नदीशब्देन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवाधज्ञापनमेव ज्यायः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति ।

तराध्यासरूपस्यैव संकेतस्य दर्शनात् । ईदृशारोपस्यैवाश्रयणेन वैदिकामन्त्रार्थयोरभेदेनैवोपासनमाचरन्ति । मीमांसकाश्च मन्त्रमयी देवतामाहुः । *इतीन्द्रवद्विषय* इति वार्तिके शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावं कृत्वा 'एक इन्द्रशब्दोऽनेकस्मिन्कृतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति' इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ॥ कचित्तु भेदं परिकल्प्य 'अस्यार्थस्यायं वाचकः' इत्येवमपि संकेतः । यथा—'तस्य वाचकः प्रणवः' 'उजः प्रगृह्यम्' इति ॥ दाधि० ॥

२ प्रसङ्गादाह—नारद इतीति ॥ रत्नकुमारायणाशुक्तिं खण्डयति—संकेतेति ॥ छाया ॥

३ भाष्ये एकादिकेत्यर्थपरं ननु शब्दपरम् । तदाह—यथा पशुरिति ॥ छाया ॥

४ न्यायवीजमाह—सर्वार्थेति ॥ छाया ॥

५ प्रदीपं दूषयति—सर्वार्थेति ॥

६ अत्रापिती भाष्यार्थमाह—संज्ञिन इति ॥ छाया ॥

७ प्रदीपं दूषयति—वस्तुतस्तत्त्विति ॥ विधिनियमेति न्यायोऽप्यनुगृहीतो भवतीत्याह—उच्यते इति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति प्राप्तिक्वी शङ्का । तां व्याचष्टे—गङ्गादिभ्य इति । अपगङ्गं परियसुनमित्युदाहरणे । अत्र हि ऽचि अन्तोदात्तत्वम् । तदभावे परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्याहुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न तद्विशेषेभ्यो भवति’ इति । यदयं विपादशब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेद्, व्यवस्थितविभाषया विपादशब्दस्य नित्यपृञ् भविष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्ध्योतः) नित्यार्थ इति । नदीपौर्णमासीत्यत्रान्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥ व्यवस्थितेति । अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्यं मानम् । केचिदस्माद्भाष्यान्नदीति सूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं निवर्तयन्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि प्राप्नोति—“नदीमिश्र” इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) बहुवचनेति । अन्यथाप्यनद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) बहुवचननिर्देशादेवेति । तस्मादपीत्यर्थः । अशब्दसंज्ञेति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्याख्याने त्वयमेव हेतुः । अतोऽस्मान्निषेधान्नदीपौर्णमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्याख्यानेन सामर्थ्येन तस्यात्राप्रवृत्तेः । नदीमिश्रेत्यादौ तु लक्ष्यानुसारादेवार्थग्रहणेन तद्वाचकानां ग्रहणमिति दिक् ॥

१ परिप्रेति । अतएव तथैवोदाहृतमिति ॥ [अयं भावः—अपगङ्गमित्यादावुदाहृते ‘अपपरी वर्जने’ इति कर्मप्रयत्ननीयसंज्ञा । ‘पञ्चम्यपाङ्गपरिमिः’ इति पञ्चमी । ‘अपपरिवहिरध्वः पञ्चम्या’ इत्यव्ययीभावः—इति] आहुः भाष्यतत्त्वाविदः ॥ छाया ॥

२ तासामन्यत्र परिगणितत्वादाह—केचिदिति ॥ एतेन तस्या लक्ष्यैकचक्षुष्मज्ञेयत्वम् । नास्मादादेः । वचनं विनाऽज्ञानेन तया ज्ञापनोपपादनमयुक्तमिति निरस्तम् ॥ छाया ॥ ‘अनश्च’ इत्यतः प्रागेव ‘नदीपौर्णमासी—’ इति सूत्रपाठसूचनमनेन भाष्येणेति ॥ दाधिमथाः ॥

३ एवोऽन्यर्थ इत्याह—तस्मादपीति । तत्समुच्चयमाह—अशब्देति ॥ हेतुवयमाह—लक्ष्येति ॥ अत्र प्रकान्ते ‘नदीपौर्ण—’ इत्यत्र ॥ तत्फलमाह—नदीमिरिति ॥ अत एव तत्सूत्रभाष्यविरोधो न तदाह—दिगिति ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

एवं च न चेदमकृतं भवति—“कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययोः” इति । न च कश्चिद्दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अस्य न्यायत्वादकृतमित्युक्तमत आह—अनाश्रितमिति ॥

(१९९ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । “ष्णान्ता षट्” । षकारनकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्—पामानो विप्रुष इति ॥

(प्रदीपः) उत्तरार्थं चेति ॥ अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् ॥

(उद्ध्योतः) स्वरूपेति । न चैवं बह्वादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शब्दार्थयोरमेदारोपेण तदुपपत्तेरिति भावः ॥ संज्ञिनिर्देशेनेति । संख्याशब्दबोध्यपञ्चादिशब्दपरेण संख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम् ॥

(उद्ध्योतः) सामान्येति । अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहार्थो यस्येत्यस्य विशेषणत्वादित्यर्थः ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके * इति ? ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति । प्रकृतं वा तत्र भवति—

४ एवं च सतीति शेषः । उपसंहारोऽयम् ॥

५ स्वरूपेति । तथा च तस्य नावृत्तिसंभव इति भावः ॥ कुतो नेत्याशङ्क्यामाह—उत्तरत्रेति । यत् इत्यादिः ॥ एतेनास्यामिमभाष्यानुवादत्वेपि प्रकृतभाष्यव्याख्यातृत्वाभावादिवमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ छाया ॥

६ यथाश्रुतासंगतेराह—संख्याशब्देति ॥ छाया ॥

७ सिद्धान्ती समाधत्ते—इहार्थेनेति ॥

८ विशेषतत्वादिति । एतेनोभयत्र सामान्यपरत्वस्यैव दक्षितत्वेन पौनरुक्त्यापरिहारादिदमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ छाया ॥

९ तदर्थः पूर्वपक्षी वा शङ्कते—ननु चोक्तमिति ॥

१० सिद्धान्ती निराकरोति—नैष दोष इति ॥

इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु—गोपालकमानय, कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति । साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति ॥

(प्रदीपः) आतश्चेति । इत्येवमर्थः ॥ अर्थः सामर्थ्यम् । यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनासंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम् ॥ प्रकरणं प्रस्तावो यथा भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे लवणे ॥ ग्राम्यमिति । ऊहिदुमसमर्थम् ॥ पांशुलपादमिति । अविरोषितम् ॥ अत एवाप्रकरणज्ञम् ॥ उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः ॥ साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । 'लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यन्तरं निवर्तयति, क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये अर्थादित्यादि । लोके कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः ॥ अर्थः सामर्थ्यम् । तदेव दर्शयति—अर्थोवास्त्येति । अस्य वाक्यस्यार्थोऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवंसंज्ञकेन भवति तत्रास्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ प्रकृतं चेति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति । संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । इदमन्येषामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् ॥ यद्यपि रूढियोगापहारिणीत्यप्यत्र संभवति । तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवानित्यभिप्रेत्येदमेवोक्तम् ॥ अन्ययमुक्त्वा व्यतिरेकेणाप्यर्थो देहेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये आतश्चेति । उभयगतिः उभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह—किंसंज्ञेयमिति । वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः ॥ ननु रूढयोगार्थापहारकत्वेन कथं संदेह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूढ्यर्थस्यैव योगापहारत्वं नान्यस्येति भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह—साधीय इति । क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् ॥ यष्टिहस्तं गमिष्यति । तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः ॥ ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्गम इत्यत आह—एवंमन्यते । लोके इति । इदमपि स्वरीत्या ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति, एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ ब्रह्मादीनामियं संज्ञा कृतेति ॥

(प्रदीपः) एवमिहापीति । ब्रह्मादय एवात्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) अत्र शास्त्रे । प्रकृताः बुद्धौ संनिहिताः ॥ अनेनात्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिरेव प्रकरणम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न यथा लोके, तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति ॥

(प्रदीपः) न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि ब्रह्मादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो, न त्वेकादिसंख्यानिरासायाधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिव संज्ञाकरणस्य ॥

(उद्ध्योतः) संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । ज्ञापिताज्ञातशक्तिक इत्यर्थः । अत एव न नियमार्थत्वाद्—नत्विति । तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः ॥ इह संख्याप्रदेशे अधिकार्थत्वादिनान्वेति ॥ भाष्ये न यथेत्यादि । व्याख्यातृपरंपरावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

(उभयगत्युदाहरणभाष्यम्)

अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव । तद्यथा “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति—“कर्मणि द्वितीया” इति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यत्राकृत्रिमस्य ॥

(प्रदीपः) कर्मणि द्वितीयेति । व्याप्रातिपदिकादनमिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् ॥

(उद्ध्योतः) कर्मणि संख्यायामिति । कर्मगतिसंख्यायामित्यर्थः ॥ नचेति । तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्ययोगादिति भावः ॥ यद्यपि रूपवादिषु त्रस्यभाष्यादेकत्वं क्रियायामस्ति । त-

१ नच नहि ॥

२ 'लोके चेति' इत्येव पाठः कलिकातापुस्तके ॥ न तु 'एवं मन्यते' इत्यपि ॥

३ अन्येषां संग्रहादीनाम् ॥ एतेन न्यूनता निरस्ता ॥ छाया ॥

४ वक्रिति ॥ इतीत्यादिः । तथा च विशिष्टार्थोयम् ॥ एतेनास्य भाष्यस्य तदर्थकत्वाभावादेकशब्दस्यान्यत्रार्थस्य निवेशानौचित्याच्चायुक्तमिदमित्युपासकम् ॥ छाया ॥

५ प्राग्वहूपयति—इदमपीति ॥ छाया ॥

६ पूर्वपक्षी आक्षिपति—यथैव तर्ह्यिति ॥

७ अनेन 'प्रकृताः' इत्यनेन ॥ तदर्थमाह—बुद्धीति ॥ छाया ॥

८ सिद्धान्ती समाधत्ते—न यथेति ॥

९ सिद्धान्तरीत्याह—ज्ञापितेति ॥ प्रागुक्तासांगत्सहटीकरणायाह—तुल्येति ॥ मात्रं कात्वर्यं ॥ यथाश्रुतासंगतेराह—इहेत्यादि ॥ पक्षद्वयेपि कैदासंगतेराह—भाष्ये नेति ॥ छाया ॥

१० प्रदीपस्य साधारण्येपि सिद्धान्तमतमाह—कर्मगतेति ॥ छाया ॥

११ भाष्यान्तरविरोधं परिहरति—यद्यपीति ॥ छाया ॥

थापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम् ॥ कारकम् । शक्तिमद्रव्यम् ॥ साक्षात्क्रियायामित्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः । अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं स्यात् । न हि धातोः परंपरयापि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्व्यावृत्त्या चारितार्थं स्यादित्याहुः ॥

(उभयगत्युदाहरणभाष्यम्)

तथा “साधकतमं करणम्” इति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति—“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, “शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे” इत्यत्राकृत्रिमस्य ॥

(प्रदीपः) कण्वमेधेभ्यः करण इति । तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते । क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणम् ॥

(उद्ध्योतः) धातुसंज्ञा न्यङन्तस्य सनाद्यन्ता इत्यनेन ॥ साधने कारके । तव्यादयोऽन्तः (?) कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वयः ॥

(उभयगत्युदाहरणभाष्यम्)

तथा—“आधारोऽधिकरणम्” इति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा ॥ अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति—“सप्तम्यधिकरणे च” इति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, “विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” इत्यत्राकृत्रिमस्य ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां शैत्यनमिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा—नेदं संज्ञाकरणम् । तद्वदतिदेशोऽयम्—बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याद्विभुभादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत । तस्माद्धौकिकार्थमिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति ॥

१ शक्तिग्रहे दोषतादवस्थादाह—शक्तिमदिति ॥ छाया ॥

२ साक्षादर्थमाह—एवेति ॥ निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ तद्व्यवच्छेदाह—नस्त्विति ॥

३ आहुः प्राक् ॥ वस्तुतश्चिन्त्यमेव तत् ।

४ वैपरीत्यशङ्कानिरासायाह—साधन इति । तदर्थमाह—कारके इति ॥ च एवार्थं इत्याह—न एवेति ॥ छाया ॥

५ कारकेत्यादिः ॥

६ भाष्ये तद्वदिति पठितत्पुरुषः । तच्छब्देन संख्या एकादिका, भूतपा कार्यम् । तदाह—संख्याकार्येति ॥ प्राधान्यादिति भावः ॥ संभवादाह—यदि हीति । एतेन वृद्ध्यादौ तथा सत्येव्यतिदेशादर्शनादिदं चिन्त्यमित्यपान्तम् । सतिसंभवे तथाङ्गीकारात् । अन्वर्थसंज्ञावदेतस्यापि तत्फलत्वस्य भवत्वान्न ॥ व्याख्यानयुक्त्यपेक्षयाऽस्याः सुन्दरत्वान्न ॥ छाया ॥

७ अपवेतीति । अथवेत्यादीत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ त इति । विभक्तिप्रतिरूपकम् । वयमित्यर्थः ॥ तेनेति तु नूतनपाठः ॥

(उद्ध्योतः) एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृतविषये समाधानान्तराण्याह—अथवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—“एष ब्रह्मदत्तः” अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह, संख्यावदिति गम्यते ॥

(उद्ध्योतः) ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याब्रह्मदत्तत्वं स्फोरयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्ति निर्दिशति—एष ब्रह्मदत्त इति न असंख्यां संख्येत्याहेति । नियतविषयपरिच्छेदे हेतुर्हि सङ्ख्या । एवं च वैहुत्वादेरसङ्ख्यात्वमिति भावः ॥ बहुत्वं हि व्यादिसङ्ख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय—इति । यदयं “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” इति ति शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥

न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्याऽस्ति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) गुर्विति । नन्वेति शदन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ कृत्रिमा न गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रवाधापेक्षया उभयग्रहणज्ञापकत्वस्यैवौचित्यादिति भावः ॥

९ इत्युक्तिविषयस्येति । ब्रह्मदत्तत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयस्येत्यर्थः ॥ अब्रह्मदत्तत्वमिति । अतिदेशोदाहरणत्वसंपत्तय इत्यादिः ॥ ब्रह्मदत्तेति । ब्रह्मदत्तातिदेशाश्रयव्यक्तिमित्यर्थः ॥ निर्दिशतीति । विशेष्यत्वेन विवक्षितां सर्वनाम्नेत्यादिः ॥ अयं भावः—ब्रह्मदत्तमिन्ने तन्नतगुणसदृशगुणानालोक्य “एष ब्रह्मदत्तः” इत्येवं प्रयुज्जानोऽब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ततोऽस्य ब्रह्मदत्तसादृश्यमेवासिन्वाक्येभीप्सितम् । स्वतन्त्रामात्यमुद्दिश्य “अयं राजा” इत्येव ॥ तथाच भाष्ये “एष ब्रह्मदत्तः” इत्युत्तरम् “इत्यत्र” इति शेषो बोध्यः ॥ दाधिमथाः ॥

१० बहुत्वादेरिति तत्त्वाभावात् ॥ छाया ॥ किंत्वतिदेशेन संख्याकार्यं क्रियते इति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

११ नन्वत्र गुरुसंज्ञाकरणादित्यस्य नोपयोगोऽत आह—नन्वतीति ॥ औचित्यादिति । गुरुसंज्ञाकरणं चात्र धीजम् ॥ एतेनास्यार्थस्याथवामहतीति वक्ष्यमाणत्वाद्धानौचित्यापेक्षापकस्य गुरुसंज्ञासहायानपेक्षाणाभेदं चिन्त्यमित्यपान्तम् ॥ छाया ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

ननु चेयमस्ति डतिः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

(संपूर्णसूत्रज्ञापकताभ्युपगमभाष्यम्)

यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—‘इत्यर्थमेतत् स्यात्’ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

“अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य” इति अर्थवतस्ति-
शब्दस्य ग्रहणम् । न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थवत इति । ननुभयसंभव इयं परिभा-
षोपतिष्ठते । डत्यन्ता च कृत्रिमास्ति, डतेश्च तिशब्दोऽनर्थक
एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्त्यन्तायाः प्रतिषेधः ॥
नैष दोषः, अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकाल एवार्थवत-
स्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥

(उद्धोतः) नैष इति । अतिशदन्ताया इत्यस्य बहुव्री-
हिगर्भतत्पुरुषत्वेन सङ्ख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोः संभवेन पूर्व-
मर्थवत एव ग्रहणे निर्णीते पश्चात्संज्ञापदार्थान्वयवेलायां जायमा-
नानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत इति भावः । एतत्पक्षद्वये
महासंज्ञाया अनुप्राहकत्वं वक्तुमशक्यम्, तन्मूलकपक्षान्तरस्याग्रे
वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ते ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः ॥

कुत एतत् ? ॥

लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ॥ तत्र महत्याः संज्ञायाः
करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा-
येत—संख्यायते अनया संख्येति । एकादिकया
चापि संख्यायते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणा-
त्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा
सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा, न लघिकानाम् । तेन बहुगणश-
ब्दयोः सङ्ख्यैपुल्यवाचिनोः संज्ञा मा भूत्, एकादीनां तु कथं

स्यात् ॥ नैष दोषः, इहान्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुरूपः संज्ञी
सर्व आक्षिप्यते । तेनैकादीनां तावत् ग्रहणं भवति पश्चाद्ब-
हुगणवतुडतीति भूर्यादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते ।
अत एव सङ्ख्यैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति ।
तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्, संख्यावाचिनोरेव भूर्या-
दिनिवृत्तये नियमायातिदेशः क्रियत इत्यतिप्रसङ्गो न भवति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—संज्ञा च नामेति । नाम प्रसिद्धमेतद्
यैतोऽन्यलघीयो न भवति सा संज्ञेति ॥ वदर्थानुगताना-
मिति । सङ्ख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसङ्ख्याशब्दवदभिन्ना बह्वा-
दय इत्यर्थादिति भावः ॥ कथं स्यादिति । महासंज्ञाकरणस्य चरिता-
र्थतया कृत्रिमन्यायवाधे मानाभावादिति भावः ॥ सर्व इति ।
नियतानियतसङ्ख्यावाचीत्यर्थः ॥ आक्षिप्यत इति । सङ्ख्येति
विभक्तसूत्रे इति शेषः । एवंच सङ्ख्यानकरणीभूताः सङ्ख्यासंज्ञका
इत्यर्थः ॥ संज्ञायाः संख्याकाङ्क्षतया तद्वाचकं पदमुपस्थिता-
न्वर्थवाचकमेव कल्प्यत इत्ययमेवात्राक्षेप इति भावः ॥ नियमार्थ-
मिति । बहुगणेति द्वितीयसूत्रे सङ्ख्येति वचंते । अनियतसङ्ख्या-
वाचिनां चेद्वह्वादीनामेवेति भावः ॥ अतएवेति । अन्वर्थत्वाश्रय-
णादेवेत्यर्थः ॥ संज्ञा न भवतीति । प्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥
सङ्ख्यावाचिनोरेवेति । बहुगणयोरित्यर्थः ॥ नियमायेति ।
नियमफलक इत्यर्थः ॥ परे तु परस्परसाहचर्यात्सङ्ख्यान्यापकार्थ-
वाचिनोरेव बहुगणयोग्रहणं न तु सङ्ख्यैपुल्यवचनयोरिति व्यर्थान्व-
र्थसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्यापि ग्रहणार्थं म-
हती संज्ञेति भाष्याशयः ॥ असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेतिभाष्येण
बह्वादपि सङ्ख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः ॥
एकादिकया चापि सङ्ख्यायते इत्यस्य एकादिकया संख्यायते
सापि सङ्ख्याप्रदेशेषु यथा गुह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः । चक्षु
वाक्यालङ्कारे । उभावपि वा वाक्यालङ्कार एव । यद्वा बह्वादि-
कयापि सङ्ख्यायते स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारेत्यर्थः ॥ वत्वन्तडत्यन्तयोर्या-
वदादिशब्दकतिशब्दयोर्ध्वपि^५ साक्षात्सङ्ख्यानकरणीभूतार्थप्रतिपाद-
कत्वमुपपादयितुमशक्यम् । तथापि कतीत्यत्र सङ्ख्यानकरणीभूतार्थ-
विषयप्रश्नार्थकत्वेन तत्त्वम् । एवं वत्वन्तेऽप्युद्धमित्याहुः ॥

(द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन । इदं
प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं वै संज्ञार्थम्, उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः ।

* 'ननु चेयमस्ति डतिः' इत्येवोचितम् ॥ दाधिमथाः ॥

१ बहुव्रीहीति । इन्द्रगर्भेत्यादिः ॥ छाया ॥

२ प्रदीपं दूषयति—एतदिति । व्याख्यानदुक्तहेतोश्चोक्तार्थसिद्धेरिति
भावः ॥ छाया ॥

३ तदर्थमाह—यत इति ॥ छाया ॥

४ एकेनोभयालामादाह—संख्येति विभक्तेति ॥ अन्वयाभ्युपपत्त्या उ-
ख्याक्षेपासंभवादाह—संज्ञाया इति । वचंते अनुवर्तते ॥ छाया ॥

५ तादर्थ्यं चतुर्थीत्याह—नियमेति ॥ छाया ॥

६ कैयटं दूषयति—परेस्त्विति—भाष्यं योजयति—तस्मादित्यादिना ॥ छाया ॥

७ लघवादावश्यकतयाह—उभावपीति ॥ चापीत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ अपि सफलयति—यद्वेति ॥ छाया ॥

९ शङ्कते—यद्यपीति । साक्षादित्यस्य प्रतिपादकत्वेऽन्वयः ॥ छाया ॥

१० सिद्धान्ती द्वितीयं प्रयोजनमपि निरस्यति—उत्तरार्थेनेति ।

११ पूर्वपक्षी तदर्थो वा शङ्कते—इदमिति ॥

न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति ॥ न खल्वप्यन्य-
प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । न हि गोधा सर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवति ॥

(प्रदीपः) संज्ञिविशेषणेनार्थ इति । णान्तेत्यनेन
विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः ॥ नचान्यार्थ-
मिति । एकशब्दत्वदर्शन इति भावः ॥ भवतु तर्हि प्रतियोगं
शब्दभेद इत्याह—न खल्वपीति । यथा गोधा देशान्तर-
गमनमात्रेण गोधात्वं न जहात्येवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृहा-
त्येवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये संज्ञार्थमिति । संज्ञा शब्दस्वरूपं तद-
र्थकमित्यर्थः । संज्ञिनरूपितसङ्ख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूप-
परमिति भावः ॥ ननु णान्तेत्यनेन सङ्ख्या विशेष्यत इति संज्ञिवि-
शेषणं सङ्ख्याग्रहणमित्युक्तमत आह—णान्तेति । भाष्ये संज्ञी
प्रदसंज्ञासंज्ञी विशेष्यते स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः ॥
ननु खरितत्वबलेनानुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनार्थभेदस्य
सत्त्वेन न चान्यार्थमित्युक्तमत आह—एकेति । यस्य खरितत्वं
प्रतिज्ञातं तदेवानुवर्तते न तु तज्जातीयं शब्दान्तरमिति भावः ॥
अर्थाधिकार एव चाभ्यहितः तदर्थस्य चायोग्यत्वादिहासंबन्ध इति
भावः ॥ इत्याहेति । इत्याशङ्काहेत्यर्थः ॥ भाष्ये—न खल्वपीति
प्रकृतमनुवर्तनादेशान्तरगमनादन्यद्भवतीति नखलु इत्यन्वयः ॥ य-
येति । सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वं गोधाया वार्यत इति
नार्थः, सर्पणस्याहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् किं तु देशान्तर-
गमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः ॥ रूपान्तरम् अर्थभे-
दम् ॥

(आक्षेपप्रथमयुक्तिसमाधानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भव-
तीति ॥ अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्य-
था—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं
पीयते, उपस्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते ॥

(प्रदीपः) अन्यार्थमपीति । पदार्थानां शक्तिवैचि-
न्यात् ॥

(उद्घोतः) पदार्थानामिति । द्वन्द्वः ॥ शक्तिवैचिन्याद् ।
अनेकशक्तित्वादित्यर्थः ॥ एवंच पूर्वत्र तया शक्त्या स्वरूपपरस्यापि
उत्तरत्रान्यया शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाभावः । शब्दो-
धिकारोऽत्र लक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः ॥

१ न च नहि ॥ छाया ॥

२ एवं कैयटतात्पर्यमुक्त्वा भाष्याशयान्तरमाह—अर्थेति । अत एव
न भाव इति । भाष्यस्येति भावः ॥ छाया ॥

३ अन्यथ इति । भाष्येऽपिस्तु समुच्चय इति भावः ॥ छाया ॥

४ उपस्पृशोऽत्राचमनादिः ॥ छाया ॥

५ लोकयुक्तेः समाधिमाह—शब्दाधीति ॥ छाया ॥

६ एतदेवमित्यर्थः—पूर्वोक्तेति ॥ छाया ॥

(आक्षेपद्वितीययुक्तिसमाधानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनाद-
न्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भव-
तीति ॥ भवेद्—द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु
येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते, तस्य तस्य विशे-
षको भवति ॥

(प्रदीपः) शब्दस्त्विति । खरितत्वेन वाक्यान्तरं श-
ब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते । सा-
दृश्यास्तु तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये] भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यादिति ।
स्यादिति संभावनायां लिङ् । भवेदिति प्रार्थनायाम् । द्रव्ये
विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः ॥ शब्दभे-
दनयोऽपि न क्षतिरित्याह—शब्दस्त्विति ॥ येनयेन विशेषेणेति ।
विशेष्यत इति विशेषः परिच्छेदम् ॥ विशेषकः परिच्छेदकः ।
तैत्परिच्छेदकार्थवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थः ॥ तदुपपादयति—
खरितत्वेनेति ॥

(समाधानयुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अथ वा—सापेक्षोऽयं [“णान्ता” इति] निर्देशः
क्रियते । न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति । ते संख्या-
मेवापेक्षिष्यामहे ॥

(प्रदीपः) सापेक्षोऽयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः
कृतः । तत्र प्रकृतत्वादप्यपदार्थत्वेन संख्या खरितत्वेन
विनायपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(२०० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अध्यर्धग्रहणं च समासक-
न्विध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ?

समासकन्विध्यर्थम् । समासविध्यर्थम्, कन्वि-
ध्यर्थं च ॥ समासविध्यर्थं तावत्—अध्यर्धशूर्पम् ॥
कन्विध्यर्थम्—अध्यर्धकम् ।

(प्रदीपः) अध्यर्धग्रहणं चेति । वार्तिके संख्याग्रहणं
कर्तव्यत्वेन स्थितम् । तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । विध्यर्थ

७ भाष्ये ‘तस्य’ इति संकृदेव पाठः । तद्वनयन्नाह—तत्परीति ॥ छाया ॥

८ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो बहुत्र नोपलभ्यते ॥

९ ते वयमिति भावः ॥ छाया ॥ बहुत्र तु ‘तेन’ इति लभ्यते ॥

१० विनापीति । तथाच लौकिकोऽपेक्षालक्षणोऽधिकार इति भावः ॥ छाया ॥

११ समासेति । अभ्यहितत्वात्पूर्वनिपातः ॥ छाया ॥ वस्तुतस्तु ‘लक्षणहे-
त्वोः’ ‘अजायतः’ ‘क्रोच्योः’ इत्यादिनिर्देशैः पूर्वनिपातप्रकरणस्य प्राप्ति-
कत्वेन न दोष इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

१२ भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन वार्तिकोपादानमिति ॥ दाधिमथाः ॥

चेदग्रहणम्, अर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्धशब्दश्चैकदेशवाची, न संख्यावाची एकदेशादिशब्दवत् । तस्याधिपदेन समासे कृते यौगिकोर्थः प्रतीयते न संख्या ॥ अर्धशब्दशूर्पमिति । अर्धेन शूर्पेण क्रीतमिति दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः । ततः शूर्पादजन्यतरस्यामिति अवष्टब्धो वाध्यर्धपूर्वेति लुक् ॥ अर्धशब्दकमिति । संख्याया अतिशदन्तायाः कञिति कन् ॥

(उद्घोतः) अर्धशब्दासंख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति—अर्धशब्दश्चेति ॥

(२०१ आक्षेपप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लुकि चाऽग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति—“अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्” इति । “द्विगोः” इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासविध्यर्थमिति संबन्धसामान्ये पृष्ठी । तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते ॥

अन्ये त्वाहुः अध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव । तथाहि गण्यते—एकोऽध्यर्धो द्वावर्द्धत्रय इति । तन्मते नियमार्थमध्यर्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति ॥ वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु समासकन्विद्ये विधीयमाना संज्ञा कथं लुको निमित्तमत आह—समासेति ॥ समासपदेन द्विगुसमास एव तस्यैव सङ्ख्यानिमित्तकत्वात् । तन्निमित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह—तेन द्विग्विति ॥

(२०२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

१ ‘अध्यर्धपूर्वपद’ इति पाठ इति तद्धितशेखरे ‘अध्यर्धपूर्वद्विगोः’ इति समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् इति तत्र मनोरमा ॥ दाक्षिण्यार्थः ॥

२ आहुतिलसूचकम् ॥ सा च प्रसिद्धिविरोधरूपा ॥ छाया ॥

३ निमित्तकमेवेति । एतेन द्विगुसंज्ञानिमित्तकस्य लुकः समाससंख्यासंज्ञानिमित्तत्वाभावादित्युक्तमित्यपास्तम् ॥

३६

समासकन्विध्यर्थमेव समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्—अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥ कन्विध्यर्थम्—अर्धपञ्चमकम् ॥

(२०३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्—अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः ॥ उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्—अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः ॥

अलुकीति किमर्थम् ? ।

अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः ॥

(प्रदीपः) अधिकषाष्टिक इति । अधिकया पृष्ठ्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो, न संख्येति वचनम् । तद्धितार्थेति समासः । प्राग्वतेष्टम् । अलुकीति वचनालुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनालुङ् न भविष्यति, किमलुकीत्यनेन ॥ नैतदस्ति, अर्हस्यार्थात् परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अधिकग्रहणं चेति । लुगभिन्नसङ्ख्याकार्यसिद्ध्यर्थमधिकग्रहणं सङ्ख्यासंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः ॥ नन्विति । ऋणिदादिषु तद्विधानादिति भावः ॥ परेष्वर्थेष्विति ॥ तमधीष्ट इत्यादिष्वित्यर्थः ॥

(२०४ आक्षेपप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ बहुव्रीहौ चाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । “संख्ययाऽव्ययासंज्ञादूराधिकसंख्याः संख्येये” इति । संख्येत्येव सिद्धम् ॥

४ चः पूर्वसमुच्चये । प्रत्ययान्त इत्यस्य तदुत्तरपदक इत्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरवर्धसंभवात्संख्येत्यनुवृत्त्याह—संख्यासंज्ञ इति ॥ अङ्गुत्तराह—समासेति ॥ छाया ॥

५ वार्तिके कनप्युपलक्षणत्वेन ब्राह्म इत्याद्येनाह—लुगभिन्नमिति ॥ एतेन द्विगुसंज्ञायास्य तत्रापेक्षया लुकि संख्यासंज्ञानिवेधेऽपि लुकोऽनिवारणादलुकीत्यादि चित्समित्यपास्तम् ॥ छाया ॥

(२०५ प्रत्याख्यानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ बह्वादीनामग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति ? ॥

(२०६ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ज्ञापकात् सिद्धमेतत् ॥

ज्ञापकं किम् ? ।

यदयं—“वतोरिद्धा” इति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिदं शास्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

वतोरिव तज्ज्ञापकं स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ बहुगण ॥ २२ ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिवनियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः ॥ योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानदेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यम्, किंतु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम् । यदयं बहुपूगगणसङ्ख्यातिथुक्वतोरिथुक् षट्कतीति उटि परत आगमं शास्ति, तज्ज्ञापयति—भवति संख्याकार्यमिति ॥ २२ ॥

(उद्योतः) नियतसंख्यावाचित्वमिति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये—यदयमिति । न च वैपुल्यादिवाचिनामपि संख्याकार्यापत्तिः, संख्यापदार्थसंबन्धिवह्वादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसंबन्धिवैपुल्यादि-

१ सूत्रं प्रत्याख्यातुं “बह्वादीनामग्रहणं ज्ञापकात् सिद्धम्” इति वार्तिकं खण्ड्यो व्याचष्टे—बह्वादीनामिति ॥ छाया ॥

२ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकखण्डमवतारयति—केनेदानीमिति ॥

३ यथाश्रुतासंगतेराह—नियतविषयेति ॥ छाया ॥

४ ननु ज्ञापकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न चार्त आह—पूगेति ॥ एतेनेदं प्रत्याख्यानमयुक्तं पूगादीनामपि तेन तत्प्रसङ्गादिति निरस्तम् ॥ छाया ॥

५ कैयटपेक्षयाश्रयान्तरमाह—केचिद्विचि ॥ शसादीति । संख्यैकेतीति श्रवः ॥ एतेन—“अस्य” इत्यादि चिन्त्यम्, प्रकृतसूत्रापेक्षयैव सुयोजत्वात् । “नेत्याह । योगापेक्षम्” इति आभ्यासंगतेत्येति निरस्तम् ॥ भाष्याधराक्षारस्यमश्रावः ॥ छाया ॥

६ एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्—“बहुपूगगणसंख्या तिथुक्” “वतो-रिथुक्” “षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्” इति सूत्रैर्द्वेति परे आगमा विधीयमाना बहुमश्रुतीनां उटो निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण । ननु बहुपूगगणसंख्यादौ विशेषाश्रयणात्संबन्धवैपुल्यादिचिनोरपि बहुगण-

वाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याभावात् । पूगादिभ्यो उडर्थं बहुगणेति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः ॥ केचिज्जु “वतो-रिद्धये” ल्यनेन संख्याकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु वृक्षमानसंख्याकार्याणां संख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं तदाह—योगापेक्षमिति । प्रयोगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूगादिभ्यः शसादिप्रसङ्गोऽपि वारित इत्युक्तं ॥ २२ ॥

—००००००—

(१३ षट्संज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. १२ ॥)

णान्ता षट् ॥ १ । १ । २३ ॥

(अनिष्टापत्तीष्टानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(२०७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनं

[शताद्यष्टनोर्नुडर्थम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्)

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । उपदेशे षकारनकरान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

शताद्यष्टनोर्नुडर्थम् । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते “णान्ता षट्” इति षट्संज्ञा प्राप्नोति । उपदेशग्रहणान्न भवति ॥ अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भवति ॥

(प्रदीपः) णान्ता ॥ २३ ॥ षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकरान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः ॥ नुडर्थमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनम्, नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् ॥ अष्टानामिति । पर-

शब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेत् ॥ न । अनियतसंख्यावाचिनोरन्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरितार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्यकल्पनस्य गौरवपरास्तत्वात् । भूयादीनां त्वनियतसंख्यावाचिनां ग्रहणं न भवति, नियतसंख्यावाचिनां पश्चादीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥ नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धाश्रयस्त्वमुजादिसंख्याकार्यप्रसङ्गः । नच बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकम्, पूगादीनां तु उड्विषयकमेवेति वाच्यम् । अनुपपत्तेः समानत्वेनैकसूत्रोपात्तत्वेन च वैपम्ये वीजाभावादिति चेत् । नैवम् । लक्ष्यानुरोधेन कचित्सामान्यापेक्षं ज्ञापकं कचिद्विशेषापेक्षमित्याश्रयणात्तदनुरोधेन वैपम्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् ॥ इमां कुसष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति परमार्थः ॥ श० कौ० ॥

७ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो बहुत्र नोपलभ्यते ॥ दाधिमथाः ॥

८ नुमिति । नित्यसंयोज्यत्वात्समासः ॥ छाया ॥

९ तत्र तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

लाभित्यलात्वात्वे कृते नुटोप्राप्तिः । कार्यकाललात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम् ॥

(उद्धोतः) णान्ता पद ॥ २३ ॥ स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थोच्चारणस्यान्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह—प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यद् गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेनात्र गृह्यत इत्यर्थः ॥ यतदभिप्रायेणैवोपदेशो-जिति सूत्रे बन्धयति—‘संकीर्णानुद्देशोपदेशाविति’ ॥ प्रत्ययाद्युपदेश इति । आदिनाऽऽगमः । यथा सप्तत्रादौ सप्तश्रृङ्गां नुदचेति । प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या णान्ता सङ्ख्या निष्पन्ना भवति सेत्यर्थः ॥ यद्यपि शतानीत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्तसङ्ख्यानिष्पत्तिरस्ति । तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणम् । न तु विभक्तिनिमित्तकानामपि, बहिरङ्गत्वादिति भावः ॥ तत्रेति । नमनु-दोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिरिति भावः ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव पदत्वं प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्यासिद्धत्वाच्च निवर्त्य-तीत्यत आह—कार्यकालेति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ।

इह तावच्छतानि सहस्राणीति—‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधानस्य’ इति ॥

अष्टनोऽप्युक्तम् ।

किमुक्तम् ? ॥

* अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम्* इति ॥

(प्रदीपः) अष्टनो दीर्घेति । तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टखिति सुप उदात्तलनिवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा

न स्यात्तदाऽष्टखिति परत्वात् षट्स्वरो झल्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कृतं च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञां ज्ञापयति । ततश्चापवादत्वात् षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं दीर्घग्रहणम् ॥

(उद्धोतः) सुप उदात्तत्वेति । अष्टन इति प्राप्तेत्यर्थः ॥ आद्युदात्तत्वेति काचित्कोऽपपाठः । यद्वा—दीर्घग्रहणं पदत्वे यथोद्देशपक्षाश्रयणस्यैव ज्ञापकम् । तद्वारैव च षट्संज्ञाज्ञापकत्वम् । तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या पदत्वमस्येव । स्पष्टं चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र कैयटे । किं च यथोद्देशपक्षे पदत्वं स्थानिवद्भावेनापि सुलभम्, नकारान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य पदत्वस्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकुडादेरस्त्वित्वाभावादिति बोध्यम् ॥ न चात्वस्य नित्यत्वादष्टखिति प्रयोग एवासङ्गत इति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात् ॥ यावत्ता विनानुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यत इति सिद्धान्तात् ॥ परत्वादिति । अष्टन्स्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । न च तल्लघुच्युत्तरमष्टखित्यादौ अष्टन्स्वरः स्यादेवेति वाच्यम् । सकृद्भूतित्यायाश्रयणात् ॥ अपवादत्वादिति । न च स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्याप्रवृत्तेर्यद्विदुपरमिलादिष्वत्रस्य भाष्यसंमतत्वेनाष्टावित्यादावष्टन्स्वरश्चरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो घृतादि-त्वादन्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्येव तत्रान्तोदात्तत्वसिद्धेः । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम् । गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वराष्टन्स्वरयोः प्रवृत्तिरस्येव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन कदष्टनशब्दोऽन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त इति कदष्टावित्यस्यैकादेशस्वरेणासिद्धेस्तत्राष्टन्स्वरः सावकाश इति परास्तम् । तस्याप्यनभिधानात् ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

अथवाऽऽकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते—एकारान्ता

१ यथाधृतासंगेतराह—प्रकृतीति ॥ छाया ॥

२ वक्ष्यमाणदोषवारणायाह—प्रकृत्यादिभिरिति ॥ छाया ॥

३ ननु विभक्तीति ॥ एतेनेदं चिन्त्यम् । शतानीत्यपि तथा सत्त्वेनातिप्रसङ्गावारणात् । उपदेशपदस्य प्रसिद्धार्थपरत्वेन प्रातिपदिकोपदेशे इति सुवचत्वाच्चेति निरस्तम् ॥ छाया ॥

४ प्रवृत्तमिति ॥ एतेनान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो विधीर्वाचते’ इति भाष्यं संयोज्य कैयटोक्तं चिन्त्यम् ‘षट्संज्ञा न’ इति भाष्यान्नुपगत्वात् । संज्ञां विना नुटोऽप्राप्तेः । एवं तं बाधित्वाऽऽत्वप्रवृत्तौ परत्वादेर्हेतुत्वायोगात् कार्यकालमात्रेण संज्ञाया अन्तरङ्गत्वनिराकृत्यसंभवेन तद्भाष्यानुपपादनात् । यथोद्देश एव तदुपपत्तेरिति निरस्तम् ॥ छाया ॥

५ तथाहि—‘त्रः संख्यायाः’ इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तोऽष्टनशब्दः साधितः । तस्माद्विधि अष्टनिरष्टाभिरिति स्पष्टयम् । तत्र आत्वाभावे मध्योदात्तम् आत्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः । तत्र ‘पदत्रिचतुर्थ्यो हलादिः’ इति सूत्रेणाष्टखित्यत्र पदभिरित्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तम् । तद्बाधित्वा ‘झल्युपोत्तमम्’ इति प्राप्तम् । पदत्रिचतुर्थ्यो या झलादिर्विभक्तिरुदात्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति तस्यार्थः । तद्बाधनाय अष्टनो दीर्घात् इत्यारभ्यते दीर्घादष्टनः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवतीति

सूत्रार्थः । तत्र यथात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तर्हि तत्र सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे ‘झल्युपोत्तमम्’ इति पदस्वरेण बाधियते इति किं दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्यते । नचाष्टनः स्वरः शशि सावकाश इति वाच्यम् । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेण गतार्थत्वात् । अष्टनशब्दोऽन्तोदात्त इति समनन्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घपक्ष इव तदभावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्ता स्यादिति तद्बाधित्वार्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव । तस्मादीर्घग्रहणेनात्वपक्षेऽपि षट्संज्ञा ज्ञाप्यते इति स्थितम् ॥ श ० कौ ० ॥

६ लाघवादाह—यद्वेति ॥ अनेन कैयटोक्तं गौरवं सूचितम् ॥ भाष्यं योजयति—तद्वारैवेति ॥ तत्पक्षे यथोद्देशे ॥ कैयटस्य स्वविरोधमपि सूचयन्नाह—स्पष्टमिति ॥ छाया ॥

७ तदप्राप्तिर्यथोच्चारितार्थरूपबीजाभावमाह—नच स्वरिति ॥ छाया ॥

८ गौणे तदविवये तस्य चारितार्थमिति शङ्कामपाकरोति—गौण इति ॥

॥ छाया ॥

९ तेषामिति । इदमनुपदमेव भविष्यति व्यक्तम् ॥ छाया ॥

१० एकदेशी समाधत्ते—अथवेति ॥

नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भव-
तीति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति,—“सधमादो धुन्न प-
कास्ताः” एका इति ॥

(प्रदीपः) एकास्ता इति । संख्यावाचिलाभ्युपगम-
वादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते । अन्यवाचिलाभ्रयं तूत्तरम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु सङ्ख्यावाचित्वे एका इति बहुवचनमनुपप-
न्नमन्यत्र तु षट्संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह—सङ्ख्येति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बहुर्थः । अस्त्येव
संख्यापदम्—तद्यथा—एको द्वौ बहव इति ॥ अ-
स्त्यसहायवाची । तद्यथा—एकाग्रयः, एकहलानि,
एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरित्यर्थः ॥
अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा—‘प्रजामेका रक्षत्यू-
र्जमेका’ इति । अन्येत्यर्थः ॥ ‘सधमादो धुन्न प-
कास्ताः’ अन्या इत्यर्थः ॥ तद्योऽन्यार्थे वर्तते त-
स्यैव प्रयोगः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

इह तर्हि प्राप्नोति—‘द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या च’
इति ॥

(प्रदीपः) इह तर्हि ॥ द्वाभ्यामिति । षट्संख-
रः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) षट्संखर इति । षट्संखरचतुर्भ्यो हलादिरित्य-
नेन ॥ न च पान्तान्तसाहचर्यादाकारान्तो बहुवचनान्त एव
गृह्यते इति नायं दोषः । साहचर्यस्य सर्वत्रान्वयस्यापकत्वमित्या-
शयात् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते—
“अष्टाभ्य औश”, ततः “षड्भ्यः” षड्भ्यश्च
यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति ॥ ततो “लुक्” लुक्
च भवति षड्भ्य इति ॥

(प्रदीपः) सप्तम इति । अष्टाभ्य इति कृतालानुकरणा-
दौद्विविधानसामर्थ्याच्च लुङ् न विधीयते ॥

१ पूर्वपक्षी निराकरोति—इहापीति ॥

२ सिद्धान्त्येकदेश्याशयेन, एकदेश्येव वा समाधत्ते—नैष इति ॥

३ पूर्वपक्षी प्रत्येतिप्रसङ्गान्तरं वक्ति—इह तर्हि ॥

४ सिद्धान्त्यी सिद्धान्तरीत्या समाधत्ते—एवं तर्हि ॥

५ अष्टाभ्य इत्यनुवृत्त्या शेषपूरणेन च व्याचष्टे—षड्भ्यश्चेति ॥ छाया ॥

६ कार्यकालेति । अनेन पक्षान्तराश्रयेण फलं दर्शितम् ॥ छाया ॥

७ उपरिष्ठात् । ततोऽप्यग्रे ॥ छाया ॥

८ विधेः नलोपस्य ॥ अनया संनिपातपरिभाषया । तस्या लोकमूल-

(उद्ध्योतः) कृतात्वेति । ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षेऽस्त-
त्यपि षट्त्वेऽतिदेशानुसिद्धिरित्यर्थः ॥ औशत्वेति । अत एव वि-
भक्ते जश्शसोरनुवृत्तिर्न । तथा हि सति छुगेवातिदिश्येतेति तद्वै-
यर्थ्यं स्पष्टमेव । विपरीतं तु न, व्याख्यानात् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा—उपरिष्ठाद् योगविभागः करिष्यते—
“अष्टन आ विभक्तौ” । ततो “रायः” रायश्च विभ-
क्तावाकारादेशो भवति । “हलि” इत्युभयोः शेषः ॥

(प्रदीपः) हलीति । ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं-
भवति । जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज् ज्ञापका-
दात्वं भवति । कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनम् यत्रात्वं
तत्रौशत्वं यथा स्यादिति । यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं
न स्याल्लाघवार्थमष्टाभ्य औशिति ब्रूयात् ॥

(उद्ध्योतः) ततश्चेति । न च संनिपातपरिभाषयात्वं न
स्यात् । अष्टानामिति रूपं तु नुटि नोपधाया इति दीर्घे न शेषे च
सिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धस्यापि तद्विधातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिबो-
धनेन नलोपस्याप्यनापत्तेः । अत एव ‘पुगग्रस्वत्वस्यानिमित्तं
स्याददीदपदिति’ भाष्ये कृन्मेजन्तसूत्रे उक्तम् । ‘जानतेमिन्त्वेन
ज्ञापकेन ह्रस्वविषये तदप्रवृत्तिरिति च कैयटो वक्ष्यति । अन्यथा
पुगपेक्षया ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धतया त्वस्या अप्राप्तौ भाष्याद्यस-
ङ्गतिः स्पष्टैव । किं चातिदेशिकनिमित्तविधाताभावमादाय नास्या
अप्रवृत्तिः । एवं हि लक्ष्मीत्यादौ संवुद्धिह्रस्वे कृते संवुद्धिलोपे कृ-
तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविधाताभावात्तत्रास्या अतिव्याप्तिपरत-
त्सूत्रस्थभाष्यविरोधः । किं च गन्थितेत्यादौ संनिपातपरिभाषया
लोपो नेति सिद्धान्तमङ्गः । यलोपस्य बहिर्भूतवृजनिमित्तकत्वेन बहि-
रङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । वैस्तुतस्तु षट्संनिपातनिमित्तको नुट् । न
च तस्य संनिपातस्यात्वं विधातकम्, नापि नलोपः, स्थानिवद्भा-
वेन तयोः कृतयोरपि षट्संनिपातत्वाद् । अत्र पक्षे दीर्घग्रहणं, पुनः-
प्रसङ्गपक्षे अष्टभिरित्यत्र षट्संनिपातव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविक-
ल्पज्ञापनार्थमिति बोध्यम् ॥ अतिदेशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न
न इष्टम् । अजाबोर्जश्शसोस्तर्ह्यात्वं न स्यादत आह—जश्शसो-
रिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवम्—प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति,
प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोति ॥

कत्वात् ॥ अत्र मानमाह—अत एवेति । असिद्धस्थले प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ अस्याः संनिपातेत्यस्याः ॥ आदिना कैयटपरिग्रहः ॥ एवमग्रेऽपि ॥

निमित्तेति । संनिपातेत्यर्थः ॥ एवं हि तदप्रवृत्तौ हि ॥ विधिरूपेण तेषां

प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तमतेनाह—प्रत्ययेति ॥ तत् कृन्मेजन्तेति ॥ लोप इति ॥

यस्य हल इत्यनेनेति भावः ॥ छाया ॥

१० प्राशुक्तसंगतिं दर्शयन्सिद्धान्तमाह—वस्तुतस्त्विति ॥ यद्योद्देशेनाह—

स्थानीति ॥ सकृद्वृत्तिपक्षे संभवादाह—पुनःप्रसङ्गेति ॥ अष्टाभ्य इति । प्राप्ते-

त्यादिः ॥ विकल्पेति । तन्मात्रेत्यर्थः ॥ तर्हि हलीत्यसोभयशेषत्वे ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । हलादाद्युच्यमानमालमौजसोर्न प्राप्नोतीति यत्राद्यर्थस्य प्राधान्यं तत्रैतत्वेन भवितव्यम्, तत्रैव चौक्त्वेनालमनुमीयत इति जस्यप्यालमत्र ज्ञापकान् प्राप्नोति ॥ विभक्तिमात्रे स्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिसङ्गावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद् गुणभूतेऽप्यष्टार्थ आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिध्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथाऽपकर्षाभावेऽपि आत्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः ॥ ननु जसि ज्ञापकसिद्धात्वप्राप्तेरौक्त्वं प्राप्तेराह—यत्रेति । बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ षट्स्य इत्येतत्साहचर्यादस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तस्य च यथाप्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा सर्वादिष्वत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकचक्षुष्कस्यात्र पूर्वपक्षित्वमिति तात्पर्यम् ॥ औक्त्वेनेति । औक्त्वेत्यर्थः । स्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणात् अनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यम् । आत्वे इत्यादिभाष्यप्रयोगात् ॥ औक्त्वेनेति । तद्विधायकसूत्रस्यात्वनिर्देशेनेत्यर्थः ॥ अत्र । गौणे ॥ ज्ञापकादिति । अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेषः । क्वचित्तु ज्ञापकादिति न दृश्यते ॥ नन्वनपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहितमात्वं कथं तदन्ते स्यादत आह—पदाङ्गेति ॥ बहुवचननिर्देशाभावादिति । साहचर्याभावादित्यपि बोध्यम् ॥

(समाधानसिद्धान्तिभाष्यम्)

यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ णान्ता षट् ॥ २३ ॥

(प्रदीपः) यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तथालक्षणमनुगन्तव्यम् तदत्र मा भूदालमित्यर्थः ॥ नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥ २३ ॥

(उद्ध्योतः) लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे—तत्र माभूदात्वमिति । पक्षान्तरेऽपि अनभिधानादात्वाभाव एव बोध्यः ॥ यैतु भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति । तत्र । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाभावेन फलभेदापत्तेः ॥ नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तः । तथा हि सतीष्यत एवैतदित्येव ब्रूयात् । किं चाप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः, प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् । प्रयु-

१ अन्यथा सावधारणाव्याख्याने ॥ तस्य प्रयोगस्य ॥ छाया ॥

२ बहुवचननिर्देशस्य तदसाधकत्वस्यान्यत्रोक्तत्वादाह—षट्स्य इति ॥ ननु तत्रैव न मानं भवन्मतेऽत आह—तस्य चेति ॥ षट्स्य इत्यस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ नन्वेवमपि पूर्वपक्षासंगतिरनिश्चयादत आह—शुद्धेति ॥ यथाश्रुतासंगतेराह—औक्त्वेत्यर्थ इति ॥ नन्वेवं कथं त्वोऽत आह—त्वेति । एवमप्येऽपि ॥ अत्र मानमाह—आत्व इत्यादीति ॥ आत्वेति । कृतात्वेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ असंबद्धत्वनिरासायाह—अस्येति ॥ ज्ञापकादित्यस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ यथालेति । लक्षणमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

क्तानां हीदमन्वाख्यानमिति भाष्योक्तेश्चैत्यरेराह—नैव वेति । लक्षणस्याभावोऽलक्षणं, तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्ययीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावेऽप्येव योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः । एवं च तौदृशप्रयोगोऽसाधुरिति भावः ॥ किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवं च हरेदत्तादीनां प्रियाष्टान्शब्दादिषु आत्वादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यश्च तत्प्रयोगविचारः प्रामादिक एवेत्यवधेयम् ॥ एतेन पूर्वव्याख्यानेऽस्य साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति विरुद्धार्थकव्याख्यानद्वयमुक्तं, किं च अष्टम्य इति निर्देशात्कृताकारादेवाष्टनो जडशसोरीशिति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथाऽष्टन इत्येव ब्रूयादिति साप्तमिकभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान एवौशात्वे इति प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य इत्यपास्तम् ॥ गौणे प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्वाच्यस्य सत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानान्तरप्रवृत्तेश्च ॥ २३ ॥

(२२ षट्संज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. १३ ॥)

डति च ॥ १ । १ । २४ ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते—संख्यासंज्ञायां, षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् ।

कथम् ? ॥

यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते, षट्संज्ञायां न करिष्यते ॥

कथम् ? ॥

“णान्ता षट्” इत्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) डति च ॥ २४ ॥ यदि तावदिति । तत्र वतुसाहचर्यात्तद्विद एव डतिर्गृह्यते, न तु पातेर्डतिः कृत् ॥

(उद्ध्योतः) डति च ॥ २४ ॥ भाष्ये यदि तावदिति । णान्तो च षडिति सूत्रं पाठ्यं तत्र चकाराद्यन्तात्स्वरितलिङ्गासङ्गादनुवर्तमानं डतिग्रहणं संभन्स्यत इति भावः ॥ ननु पातेरिति । एवं चार्थाधिकारादिहापि तद्वितस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥ सङ्ख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्तत्र सङ्ख्याप्रश्रयपयडतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥

६ तत्पक्षेणैव परिहारो युक्त इत्याह—लक्षणैकेति ॥ पक्षान्तरेऽपि अपकर्षान्यपक्षेऽपि । अत एवैकवाक्यता ॥ छाया ॥

७ प्राचासुक्तिमाह—यस्त्विति ॥ छाया ॥

८ तादृशेति । आत्वचदितेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ आदिना दीक्षितादिपरिग्रहः ॥ तेषामेवासत्त्वात् ॥ छाया ॥

१० एतदन्तो न भाष्यपाठः किं तु तत्फलितः ॥

११ एतेनेत्यस्यार्थमाह—गौण इति ॥ छाया ॥

१२ यथाश्रुतासंगतेराह—णान्ता चेति ॥ छाया ॥

१३ साहचर्यस्यानित्यत्वेऽपि युक्त्यन्तर्ग मूलभूतमाह—संख्येतीति ॥ कैयटदूषयति—संख्येति ॥ नच नहि ॥ छाया ॥

अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते ॥

[कथम् ?] ॥

“इति च” इत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते ॥
इति च ॥ २४ ॥

(प्रदीपः) अथेति । तत्र संख्यासंज्ञाया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव इति गृह्यते, न त्वौणादिकः ॥ २४ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये इति चेत्त्यत्रेति । चकारात् षट्संज्ञानन्तरं करणाच्चानेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः ॥ अन्वर्थत्वाच्चेति । संख्यायतेऽनयेति हि सः । न च तस्यार्थस्य डत्यन्ते संभवः । संख्याप्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति चिन्त्यमेतत् । तैसाहुणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च तत्र इतिरिति तस्याग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्तावपि पातेः कतिनापि सिध्यतीति न तत्र इति नियम इति बोध्यम् ॥ संख्याप्रश्नेति । संनियोगैरिति न्यायाच्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः ॥ २४ ॥

(२३ निष्ठासंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ५ आ. १४ ॥)

क्तवतू निष्ठा ॥ १ । १ । २५ ॥

(प्रदीपः) क्तवतू ॥ २५ ॥ इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते । प्रयोगश्चैषां छसत्त्वान्नास्ति । यत्र सारूप्यं तत्र च सन्देहः—कथमस्यानुबन्धकार्यं कृतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षामिप्रायः ॥ सिद्धान्तवादी तु मन्यते । अध्रुवेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते तद्दर्शनादनुबन्धस्थितौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा देवदत्तेन छनः शालिरिति कश्चित्प्रयुक्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालावगमात् कप्रत्ययं मन्यते । यदा तु लोतमालमेतेति प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते ॥

(उद्घोतः) क्तवतू ॥ २५ ॥ अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासंभवादुपलक्षणत्वे च तशब्दसौत्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्यमानो वार्तिकमारमत इत्याह—इहेति । सारूप्यं प्रयोगे इति शेषः ॥ मन्यत इति । निश्चिन्नोतीत्यर्थः ॥ नियतं संनिधानं येषामिति विग्रहः ॥ कारकेति । न तशब्दमात्रं लक्ष्यम्, किं त्वर्थविशेषाच्च वच्छिन्नमिति भावः ॥ तद्दर्शनादिति । कालादिज्ञानादित्यर्थः ॥ तन्प्रत्ययान्त इति । कर्कारानुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिन्नोतीत्यर्थः ॥

१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न सार्वत्रिकः ॥

२ तत्प्रमाह—तत्सादिति ॥ एकदेशिमतेऽप्याह—व्युत्पत्ताविति ॥ छाया ॥

३ नन्वेवमपि षट्संज्ञातिप्रसङ्ग एवात आह—संनियोगेति ॥ छाया ॥

४ मात्रप्रदेन कालादिव्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

(अनिष्ठापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(२०७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति ॥

(२०८ आक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥

(२०९ आक्षेपवाधकहेतुवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धोऽन्यत्त्वकरः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्त्वं करिष्यति ॥

(२१० आक्षेपवाधकहेतुनिराकरणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धोऽन्यत्त्वकर इति चेन्न लोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धोऽन्यत्त्वकर इति चेत् ।

तन्न ॥

किं कारणम् ? ॥

लोपात् * । लुप्यतेऽत्रानुबन्धः । लुप्ते चानुबन्धे नान्यत्त्वं भवति । तद्यथा—कतरदेवदत्तस्य गृहम्?, ‘अदो यत्रासौ काकः’ इति । उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नष्टं गृहमिति । अज्ञातमित्यर्थः ॥ नष्टः प्रत्ययइति । अज्ञातानुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

५ भेदमरुचिसूचकमित्याह—निश्चीति ॥ छाया ॥

६ मात्रमवधारणे ॥ छाया ॥

७ चाक्षुषासंभवादाह—कालादीति ॥ छाया ॥

८ प्राग्वदाह—ककारेति ॥ छाया ॥

९ नाशाभावादाह—अज्ञातेति ॥ छाया ॥

(आक्षेपबाधकसाधकभाष्यम्)

यद्यपि लुप्यते, जानाति त्वसौ—सानुबन्धक-
स्येयं संज्ञा कृतेति । तद्यथा—इतरत्रापि कतरदे-
वदत्तस्य गृहम्? 'अदो यत्रासौ काकः' इति ।
उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति अन्तत-
स्तमुद्देशं जानातीति ॥

(उद्ध्योतः) सानुबन्धकस्येति । पूर्व यः ककारवांस्तस्ये-
त्यर्थः ॥ उद्देशम् । ऊर्ध्वं देशम् ॥

(२११ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धविपर्यासश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति, संदेहस्तु
तस्य भवति—अयं स तशब्दो लोतो गर्त इति,
अयं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति । तद्यथा इतरत्रापि
'कतरदेवदत्तस्य गृहम्?', 'अदो यत्रासौ काकः'
इति । उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति
संदेहस्तस्य भवति—इदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति ।

(प्रदीपः) सिद्धविपर्यास इति । सिद्धो विपर्यासः
संशय इत्यर्थः ॥ इदं तद्गृहमिति । बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन
प्रतिपाद्यते । न त्वेतद् द्विवचनं वीप्साद्यर्थाभावात् ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धविपर्यासश्चेति । चरत्त्वं । सिद्धस्तु
विपर्यास इत्यर्थः ॥ यद्यपि विपर्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थ-
त्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह—संशय इति ॥ बुद्धेरन-
वस्थितत्वमिति । सैन्देहाभिनय इत्यर्थः ॥ वीप्सादीति ।
पदार्थविषयव्याप्तीच्छाप्रयोजकृधर्मो हि वीप्सेति भावः ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(२१२ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कारककालविशेषात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः
कर्मणि कर्तरि भावे चेति । तद्यथा इतरत्रापि य
एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण
निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते—वेदिकां पुण्डरीकं
वा ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये कारकेति । कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ।
वेदिकां पुण्डरीकं चेति । भाष्ये । एवं च साक्षादितरव्यावर्तकं

विशेषणम् । स्वोपस्थाप्यार्थद्वारा इतरव्यावर्तकमुपलक्षणमिति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि प्राकीर्ण्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्राकीर्ण्येति । अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) प्राकीर्ण्येति । यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेन निघात-
कृतो विशेषस्तथापि यन्मा प्राकीर्ण्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्र हि
निघातैर्यद्यदीति निघाते निषिद्धे निघातचङ्गजनादिति नित्यमाधु-
दात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते । आदिः सिच
इति विकल्पस्तिव्यत इति भावः ॥

(२१३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * लुङि सिजादिदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लुङि सिजादिदर्शनात् भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते—प्राप्तिचेति ।

(समाधानभाष्यम्)

दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

न हि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

यथैवायमनुपदिष्टान् कारककालविशेषानवग-
च्छति एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति—यत्र सिजादयो
नेति ॥ क्तवत् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमा-
ध्यायप्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) दृश्यन्तेऽत्रेति । सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे ।
तत्र प्राप्तं घटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रेकलायवगमाल्लुङ-
न्तस्यायं प्रयोगो, न निघान्तस्येति प्रतिपद्यते । अञ्जिघृषि-
भ्यः क्त इत्यस्य निष्ठासंज्ञा न भवति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वा-
द्वाहुलकाद्वा । अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं
स्यात् ॥ २५ ॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे
पञ्चममाह्निकम् ॥

(उद्ध्योतः) सिचोऽत्र लुप्तत्वेनादर्शनादाह—आदिशब्द इति ॥
अञ्जिघृषीति । यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणा-
भावदर्शनात् जोयमित्यवगतिः । एवं च सनादिविधिवित्संज्ञकन-

१ अन्ततः तथापि ॥ छाया ॥

२ प्रयोगोऽस्यवादाह—पूर्वमिति ॥ छाया ॥

३ यथाश्रुतासंगतेराह—संदेहेति ॥ छाया ॥

४ न्यूनतां परिहरति—कालातीति ॥ तस्योपात्तत्वात् अत एव भाष्ये
भावेचेतीत्युक्तम् ॥ छाया ॥

५ गुणाभावेति । तेषामेव तत्त्वमित्यत्र मानाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

कारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे अन्यत इत्यादौ तादृशानकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः । अत एवाटश्रेयादेः सार्थक्यम् । अन्यथा यत्र सूत्रे आह, न तत्र वृद्धिरिष्यते; यत्र चेष्टते प्रयोगे, न तत्राडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सर्वमवदातम् ॥ २५ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्मजनागोजीभट्टविरचिते भाष्य-
प्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥

(अथ सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम्)

(२४ सर्वनामसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. १ ॥)

सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २६ ॥

(सर्वादिशब्दार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(पूर्वपक्षिभाष्यम्)

सर्वादीनीति कोऽयं समासः ? ॥

(प्रदीपः) सर्वादीनि सर्व ॥ २६ ॥ कोयमिति ।

ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासान्तरा-
शङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः ॥ एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहि-
रेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । यथा कन्तन्तेभ्यः
कण्वादिभ्य इति चेति प्रश्नः ॥ तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्वा-
साबादिश्च सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते, न तस्य प्रयोज-
नान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वाःस्वर-
भिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः [स शिष्यते]* इति
वा बहुव्रीहेः शेषः ॥

(उद्द्योतः) सर्वादी ॥ २६ ॥ नन्विति । आदिशब्दस्य
नित्यपुरुषत्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्वबहुत्वा-
नुपपत्तेरिति भावः ॥ प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः । दृष्टान्ते

१ कोयमिति ॥—दीनीत्ययं कः समास इत्यन्वयः ॥ छाया ॥

२ एवं तर्हि ॥ भाष्यस्थसमासपदमन्यथानुपपत्त्या विशेषपरमिति
भावः ॥ एवमवच्छेद्यस्तत्पुरुषः ॥ एकशेष इति । एकस्य बहुव्रीहेः शेषः
इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तत्र तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

४ तत्र तयोर्मध्ये ॥ सूत्रप्रत्याख्यान आह—स्वरेति ॥ छाया ॥

५ एकेति । एकशेषतोऽन्यत्रेति भावः ॥ समासान्तरेति । सर्वशब्देन
ग्रहेति शेषः ॥ एतेनादिशब्दस्य तादृशस्य क्लीबबहुवचनान्तनिर्देशस्य
विना नेति तत्त्वनिश्चय इत्यपास्तम् । तन्मात्रस्य तथा निर्देशादिति कुण्णः ॥
प्राशक्तकमेणाह—ननुमिति ॥ छाया ॥

६ तत्पुरुषत्वसामान्यधर्मेण दृष्टान्तता ननु विशेषधर्मेणापीत्याह—प्रकृत
इति ॥ छाया ॥

७ सामान्येलादिशब्दस्य दुर्बलत्वादाह—कमेति । अन्यथैकशेषो नेति
भावः ॥ छाया ॥

पठितत्पुरुषः ॥ नत्वस्येति । कर्मधारयषटकस्येत्यर्थः ॥ बहुव्रीहेरेव
शेषे युक्तिमाह—तत्र नपुंसकमिति । तत्पुरुषस्तु पुंलिङ्ग इति
भावः ॥ स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण विलक्षणानां सरूपाणां
मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वरविधिरित्यर्थः । कर्मधारयः समासस्ये-
त्यन्तोदात्तः । परस्तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येति परशास्त्रेणान्तोदात्तपू-
र्वपद इति बोध्यम् । तत्रात्रै सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति, अन्ये
तु सिध्यतीति विशेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

बहुव्रीहिरित्याह ॥

(प्रदीपः) वैक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वश-
ब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह—बहुव्रीहिरिति ॥

(उद्द्योतः) वक्ष्यमाणेन । तद्गुणसंविज्ञानेन ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कोऽस्य विग्रहः ? ।

(प्रदीपः) एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः
अथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति—
कोस्य विग्रह इति ॥

(उद्द्योतः) प्राथमकल्पिकः । एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथम-
प्रतीतः ॥ वैक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ॥

अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः ॥

बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थं वर्तते, तेन यदन्यत्स-
र्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा
'चित्रगुरानीयताम्' इत्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति
स आनीयते, न गावः ॥

८ वार्तिकार्थमाह—स्वरेणेति ॥ इत्यर्थः इत्याद्यर्थः ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थे-
त्यस्योत्तरत्वं तु न, सामान्यस्वरयोर्मध्ये उत्तरत्वस्य विवक्षितत्वात् । आद्यस्य
बहुव्रीह्यन्यविषयत्वाद् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति कुण्णः ॥ प्रकृते तत्कृत-
स्वरभेदाभावश्चेति तु तत्त्वम् ॥ तदभिप्रेत्याह—कमेति ॥ छाया ॥

९ नन्वेवं को विशेषोऽत आह—तत्रेति ॥ तयोर्मध्ये ॥ शुद्धबहुव्री-
ह्यवित्यर्थः ॥ छाया ॥

१० द्वितीये वाक्यभेदप्रतिपत्तिगौरवे इति लाघवादाह—वक्ष्यमाणेनेति ॥
॥ छाया ॥

११ सामान्योक्तात्तदनभिज्ञस्य संदेहतादवस्थमेवेत्याह—वक्ष्येति ॥
॥ छाया ॥

१२ सर्वशब्दः शब्दपर इति सूचयन्नाह—सर्वशब्द इति ॥ छाया ॥

१३ किमिति । कसात्कारणदित्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ न गाव इति । न ता गाव इत्यर्थः ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा “चित्रवाससमानय” “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥

(प्रदीपः) तानीमानीति अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्शयते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वत्तश्च विशेषणत्वमवगम्यते, तथेहाप्यवगम्येत । अत्र चार्थे बहुव्रीहिर्नैष्यते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्शयते । तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादित्येव गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवाम् । दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमान उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वाद्बहुतावयवभेदसमुदायः समासार्थः । तस्य च समुदायस्य युगपलक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भावात्तानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया प्रवर्तितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोऽप्यानीयत एव ॥

१ निषेधे हेतुमाह—भवति हीति । हि यत इत्यर्थः । अपिनाऽतद्गुणसंविज्ञानसमुच्चयः ॥ छाया ॥

२ लौकिकवैदिके क्रमेणाह—चित्रवेति ॥ छाया ॥

३ तद्गुण इत्यादि बहुव्रीहिः ॥ छाया ॥

४ अन्यथा तानीत्यस्याभावे ॥ छाया ॥

५ इष्टापत्तावाह—अत्रचेति । चत्स्थर्थे ॥ तु लभे ॥ छाया ॥

६ इदमेव द्रष्टव्यमिति—अतएवेति । तत्रैव तदिष्टत्वादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ तयोर्विधिके लक्ष्ये आह—तत्रेति ॥ उक्तबुद्धिस्थतयोर्मध्ये इत्यर्थः ॥ स्वस्वामिभावसंबन्ध इति पाठः ॥ छाया ॥

८ विप्रहेति । नन्वित्यादिः ॥ अतएवाधिवयमिति भावः ॥ आदिनेमानीति ॥ छाया ॥

९ चत्स्थर्थे, तुल्ये तत्रार्थेऽग्रिमस्य हेतुत्वसूचक इत्याह—प्रथमान्तेति ॥ एतेन पूर्वोक्तप्रसिद्धाऽन्यपदार्थप्राधान्यस्याप्याश्रयणादिति दण्डयुक्तं निरस्तम् ॥ अत एव समानार्थतापि भाष्योक्तोपपत्ता ॥ छाया ॥

१० व्यर्थे । व्यर्थमेव ॥ समीपेऽन्यवादाह—सर्वेति ॥ ननु तानीत्यस्य फलमुक्तं नेदमतमाह—प्रत्यक्षेतीति ॥ तत्तात्पर्यमाह—उद्धृतेति ॥ छाया ॥

११ प्रदीपन्युतां परिहरति—तत्रेति ॥ कार्ये संविज्ञानं चेत्यर्थः । मात्रपदेन क्रियायोगव्यवच्छेदः ॥ अतुगममाह—कार्यमिति ॥ तद्गुणत्वं तद्गुणसंविज्ञानत्वम् ॥ एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ एवं तत्र भेदशुक्त्वा तयोर्भेदं प्रदीपोक्तमेवाह—एवमिति ॥ अवान्तरभेदवदित्यर्थः ॥ अन्यत्र अतद्गुणसंविज्ञाने । अत्रोपलक्षणत्वं प्रसिद्धम् ॥ एतेन गोमात्रं दण्डी विषाणीत्यादौ

३५

(उद्धृतः) विप्रहप्रश्नोत्तरे तानीत्याद्यधिककथनमनुक्तमत आह—अन्यपदार्थस्येति ॥ नेष्यत इति । प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः ॥ नन्वेवमपि तानीत्येव सिद्धे इमानीति व्यर्थमत आह—सर्वनामद्वयेति । सर्वनामद्वयोपादानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः ॥ प्रत्यक्षेति । उद्धृतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायसेदमा परामर्शात् । तत्र च सर्वशब्दस्यान्तर्भावादिति भावः ॥ गुणत्वं दर्शयति—उपलक्षणा नीति । प्रकारतयाऽन्वयीनीत्यर्थः ॥ कार्ये संविज्ञानमिति । तत्र द्वेधा । क्वचिद् विशिष्टस्य क्रियायां संनिधानमात्रेण, यथा—क्रियायोगाभावेऽपि शुक्लवाससं भोजयेति । क्वचित्तु विशेषणस्यापि क्रियायोगेन, यथा—शुक्लवाससं पश्येति । कार्यं यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तदिष्टत्वेत्येतान्वयः । अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः ॥ अयं शब्दशक्तिस्वभावगम्योऽन्तर्भावः—कार्यत्वं कार्यसंनिहितत्वं वा । धैवं च यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन संबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः । अन्यत्रातद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः ॥ ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह—इहापीति । एवं च समवायेन संबन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः ॥ बहुवचनोपपत्तय आह—उद्धृतावयवभेद इति । अवयवगतसंख्यारोपेण बहुवचनमिति भावः ॥ नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह—तस्यचेति । युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक्प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भावात्तानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः ॥ ‘पृथक्प्रयोगत्वादिति’ पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बोध्यः ॥ सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वशब्दस्य संबन्धविशेष्यत्वाभावात्कथं तस्य सर्व-

मत्वर्थे स्वस्वामिभावसंयोगसमवायानां विषयत्वादाये स्वामिमात्रानयनेऽपि तद्रूपानाशङ्कनस्थानिरपि तामित्यस्य तथाविधस्य सत्त्वेन न स्वस्य क्रियान्वयः । तदन्यथोक्तयोः क्रियान्वये संयोगादेरभावात्तद्रूपानां इति तयोरपि तदन्यथ इत्यस्तु संबन्धकृतभेदः ॥ बहुव्रीहौ तु स्वस्वामिभावविशेषेऽपि क्वचित् स्वस्य तत्रानन्वयश्चित्रगुमानयेत्यादौ । क्वचित्क्रियायां संनिध्यमात्रं ननु संबन्धः शुक्लवाससं भोजयेत्यादौ । अत्र स्वभाव एव शरणम् । कथमन्यथा प्रकृते संयोगादेरभावेनेष्टसिद्धिः । अवयववाच्यविनोः समवायेऽप्यवयवविनोः कार्यसंबन्धः । विश्वादीनां प्रत्येकं तत्संबन्धेऽपि तात्प्रति सर्वशब्दासंभवादिति चिन्त्यमित्युपासम् ॥ उक्तानुगतस्येनैव निर्वाहात् । शब्दतो निष्फलकार्थान्वयस्यापि सत्त्वात् । सच लक्ष्याभावादवयवपर्यवसित इत्यन्वयः । किंच तस्य कार्यसंबन्धे एवास्त्वस्य तत्संबन्ध इत्यस्यानुकृतेन तत्संबन्धानावश्यकत्वात् । गृहस्थदण्डादिना दण्डीत्यादिष्वोऽभावाद्भ्रमस्य कार्यान्वयं विना संयोगादिनिरूपणमशक्यमित्याशयः । तदेतदभिप्रेत्याह—अयमिति ॥ लम्बकर्णमानयेत्यादावाह—कार्यस्वमिति ॥ तं भोजयेत्यादावाह—कार्येति ॥ तथाच—विधेयावस्थितत्वात्संनिहितताम्यतरसंघटकावयवार्थक आद्यः । तद्विज्ञोऽन्य इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१२ कैयटाद्यनुरोधेन परिभाषितं तल्लक्षणमाह—एवंचेति ॥ उक्तरीत्या तयोर्विविक्तविषयत्वे चेत्यर्थः ॥ अस्यापि दण्डी विषाणी च भोष्यतामित्यादौ व्यभिचारादाह—उत्सर्ग इति ॥ छाया ॥

१३ अनासत्तेराह—युगपदिति ॥ गामश्रमिति वदाह—चेति ॥ नन्वेवम् । सर्वशब्दस्य विशेष्योपलक्षणत्वे ॥ उपलक्षणमपि । विशेषणमपि ॥ छाया ॥

नामत्वमत आह—यथेति । स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समु-
दायान्तर्भूततया संबन्धविशेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि
देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः ॥ अन्यपदार्थत्वादिति
भाष्यस्यान्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

(सर्वनामपदसाधुत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह सर्वनामानीति “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति
णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञा-
शब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाच्यवार्थमाश्रित्य
व्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च
नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां
त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराण्णत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थमिधान-
योग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसंबन्ध-
नित्यत्वस्यापि न विरोधः ॥

(उद्ध्योतः) ननु सर्वनामशब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोप-
सर्जनप्रतिषेधवृत्तिकारम्भानुपपत्तिः । नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागा-
भावात् पूर्वपदादिति णत्वाप्राप्तिरत आह—राजेति ॥ सन्त-
मन्वर्थसंज्ञायाम् ॥ असन्तं शुद्धरूढे रथन्तरादौ ॥ आश्रित्येति ।
द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकम् । सामविशेषे रथकरणकतरणकर्तृ-
त्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमा-
रोप्य तत्प्रकृतेपीडति न वार्तिकानुपपत्तिः, नापि णत्वाप्राप्तिरिति
भावः ॥ ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो णत्वस्यापादनमत
आह—प्रयोगे चेति ॥ ननु संज्ञा चेत्कृत्रिमा तदा शब्दार्थसंबन्ध-
नित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह—सर्वार्थेति ॥ शक्ति-
नियमनं शक्तिसंबन्धबोधनमेवेत्याहुः ॥ न च “भृजोऽसंज्ञाया-
मि”ति सूत्रे मध्ये “यदेतत्संज्ञायां विधीयते तत्र न संज्ञायामभि-
धेयायामित्यर्थः । किं तर्हि तत्तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः”
इति वक्ष्यते । ततश्चात्र कथं णत्वप्राप्तिः । न हि कृतणत्वेन
संज्ञावगतिः । अत एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति वाच्यम् ॥

१ अन्यत्पदं तदर्थं इत्यर्थमत्र तद्व्याख्यानेनैव निराचष्टे—अन्य इति ।
यद्वार्थः । विशेष्यभूतः ॥ छाया ॥

२ इहेति शङ्कायाम् ॥ एवमग्रेऽपि ॥ इति इत्यत्र ॥ छाया ॥

३ व्युत्पन्नः शुद्धबौगिकः ॥ पेधवार्तालत्र धर्मनियमवत्समासः ॥
तत्त्वस्यैव तत्रासत्वात् निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् ॥ छाया ॥

४ द्वितीयेति । आद्ये तु यथाश्रुतमेवेति भावः ॥ एवमुक्तेसात्पर्यमाह—
सायेति ॥ शुद्धरूढत्वेऽपीति भावः ॥ तत् साधुत्वान्वाख्यानम् ॥ छाया ॥

५ प्रयोगेचेतीति । चत्त्वर्थे ॥ वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थसिद्धान्तरात्त्याह—
शक्तिसंबन्धेति । एवेन यथाश्रुतं चिन्त्यमिति सूचितम् ॥ आहुरिति
सिद्धान्तसूचकम् ॥ छाया ॥

६ भाष्य इत्यस्य वक्ष्यत इत्यन्वयः ॥ ततश्च भाष्ययोर्मिथोविरोध
इति भावः ॥ छाया ॥ “य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते—
संज्ञायामभिधेयायाम्—इति । किं तर्हि—प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते—
इति भाष्यस्य फलितार्थभूतोऽयं पाठ इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याश-
यात् । अत एव महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमिति
वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथाविनियु-
क्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावोऽध्वपरिमाणसंज्ञाभू-
तगव्युतिशब्दे च न वलोपः । संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक् ॥

(२१४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण-
त्वाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । लोकेऽप्ययं णत्वरहित एव
प्रयुज्यते, तस्यात्र प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते ॥

(उद्ध्योतः) सौत्रत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह—लोक इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमेतन्निपातनं नाम ? ॥

(प्रदीपः) किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रति-
षेधे तस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

अथ कः प्रतिषेधो नाम ? ॥

(प्रदीपः) ईतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनु-
युक्ते—अथ क इति ॥

(प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्)

अविशेषेण किञ्चिदुक्त्वा विशेषेण “न” इत्यु-
च्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते—“इदं
न भवति” इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अविशेषेण णत्व-
मुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते, तत्र व्यक्तमा-
चार्यस्याभिप्रायो गम्यते—“इदं न भवति” इति ॥

७ प्रकृतसूत्रभाष्याशयमाह—आधुनीति ॥ इदं द्रव्यति—अत
एवेति ॥ उक्ताशयदेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ दृष्टान्तवैलक्षण्यं सतद्भाष्याशयमाह—अनादीति ॥ यथेति न
मित्रं पदम् ॥ दिगिति ॥ तदर्थस्तु वक्ष्यमाणरीत्याऽन्वर्थत्वाश्रयेणापि
भाष्यं सुयोजमिति ॥ छाया ॥

९ सर्वेति । सर्वनामेतिसंज्ञायामित्यर्थः ॥ निषेति । असादेव निपातना-
दित्यर्थः । सुनीनां लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वात् ॥ छाया ॥

१० भवतिविति । उक्ताशवादः ॥ छाया ॥

११ यद्यपि निपातनस्यान्यत्र विधिसाम्यमपि तथापि प्रकृताशयं भाष्यमि-
त्याह—इतरः प्रसीति ॥ छाया ॥

१२ गम्यते शब्दतः ॥ छाया ॥

१३ गम्यतेऽनुसानेन ॥ अयमेव भेदः, अन्यश्रुत्यमिति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं वाच्यः । निपातनं चापि
णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) साम्यं दर्शयति—सर्वत्रैवेति ॥ निपातनं चे-
ति । भावाभावयोरैकत्र विरोधादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च—निपातनाच्चाणत्वं स्यात्, यथाप्राप्तं
च णत्वम् ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम्,
निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने, न तु रूपान्तरनिवृत्ता-
विति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नत्विति । प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरि-
हार इति भावः ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

किमन्येऽप्येवं विधयो [भवन्ति] ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये किमन्येऽपीति । अन्येऽपि विधयः
किमेवम् एवंजातीयौ इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः ॥

(प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्)

भवन्ति ॥

(उद्ध्योतः) आशयानभिज्ञ उत्तरयति—भवन्तीति । यथा
स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति, यथाप्राप्तस्यादेश-
प्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह—“इको यणचि” इति वचनाद् यण् स्यात् ।
यथाप्राप्तस्यैव श्रूयेत ॥

(प्रदीपः) इकोयणचीति । यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते,
न त्विभिवृत्तिरित्यर्थः ॥

१ इतरस्याशयं सूचयन्साम्यमेवाहेत्याह—साम्यमिति ॥ छाया ॥

२ प्रागुक्तविरोधाभावमाह—प्रयोगेति ॥ चत्सर्वे ॥ छाया ॥

३ किमन्येऽपीत्यादेः ‘श्रूयेत’ इत्यन्तस्यैकत्वे दण्डिकृष्णाद्यभिमतसंगति-
रसंबद्धत्वमनर्थक्यं चाशस्य स्फुटमेवात आह—किमन्येऽपीतीति ॥
वक्ष्येति । अनुपदमेव यथेत्यादिनेति भावः ॥ छाया ॥

४ भाष्ये ‘किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति ? । भवन्ति’ इत्येवं प्राचीन
पाठ आसीत् । तत्र समानानुपूर्वादिशब्दयोरैकमेव लिखित्वाऽन्ते ‘२’ इति
द्वित्वसंख्याङ्कदानं कुर्वन्ति स लेखनलाघवाय । तत्र कस्यचिद्वैककस्य प्रमादेन
द्वित्वसंख्याङ्को नष्टः । तस्यतिष्ठतिपुस्तकेषु ‘भवन्ति’ इति द्वित्वसंख्याङ्करहित
एव पाठः प्रचरित इति तस्य प्रमादस्याज्ञानेन दण्डिकृष्णादिभिः ‘श्रूयेत’
इत्यन्तस्यैकप्रत्ययत्वं ज्ञातम् ॥ भाष्यमृषिपरिक्रमेण नाशेन तु स लेखकप्रमादो
ज्ञातो मनसि श्रुतो व्याख्यात इति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

५ तमाशयमाह—यथेति ॥ एवं च शङ्कां सममाणेति साधितम् ॥ छाया ॥

६ इहार्थमाह—शङ्कते इति । तथेत्यादिः ॥ अतएवाह—अख्येति ॥ छाया ॥

७ यो यत इत्यर्थको ‘अस्त्यत्र’ इत्यतः प्राग्योऽन्यः । पुनस्तत्त्वं ॥ छाया ॥

८ शब्दनित्यत्वायाह—स्थानिन इति ॥ शाकलसत्त्वे—संहितायां च
तस्याः सत्त्वादाह—सा च संहितिः ॥ इदं च वाक्याभिप्रायम् । चिन्वन्ति तन्व-

(उद्ध्योतः) शङ्कते—इको यणिति । अस्य यदि भवन्ती,
त्यादिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । षष्ठ्यात्र निर्देशः
क्रियते । षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति ॥

(प्रदीपः) षष्ठ्यात्रेति । ततश्च संहिताविषये स्वाभावि-
कोऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते । यथा दर्शनां
स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति, न तत्र दर्शः प्रस्तीर्यन्ते ॥

(उद्ध्योतः) ततश्च संहितेति । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम
तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाभावे इति भावः ॥
प्रस्तीर्यन्ते इति । किंतु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्यन्ते इति शेषः ।
तथा च स्थानपष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि “कर्तरि शब्” “दिवादिभ्यः श्यन्” इति
वचनाच्च श्यन् स्यात् । यथाप्राप्तस्य शप् श्रूयेत ॥

(प्रदीपः) इह तर्हीति । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः ॥
समुच्चयस्तु न भवति, एकेन परदेशस्यावष्टब्धत्वाद्वातुसार्व-
धातुकयोश्चाथार्थमिधाने एकेनैव साहाय्यकस्य संपादनात् ॥

(उद्ध्योतः) विकल्प इति । स्थानपष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्या-
भावादिति भावः ॥ परदेशस्येति । विकरणविधौ धातोः परश्चैत्य-
धिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थोदिति भावः ॥ ननु
धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं श्यति विहिते पश्चाच्छब्दपि स्यात्
तिङ्विकरणवत् । सार्वधातुक इति च विषयसप्तमी स्यादत आह—
धात्विति ॥ साहाय्यकं सहायकार्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । श्वादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) श्वादेशा इति । श्यन्श्च शित्करणं ज्ञाप-

न्तीत्यादयेकपदेऽपि बोध्यम् ॥ तस्य शब्दत्वादाह—किरिति ॥ स्थानं
प्रसङ्ग इत्याह—प्रसङ्गे इति ॥ भाष्यादिस्थपष्ठीपदं स्थानपष्ठीपरमित्याह—
स्थानेति ॥ एतेन तत्तथेत्यादि [प्रदीपोक्तं] चिन्त्यम् । सर्वशास्त्रस्यैव स्वाभाविक-
प्रयोगविषयत्वेन विशिष्याय तदुत्तमयोगात् । पष्ठीनिर्देशेनैव दर्शनामभावे
शरप्रस्तारेण तस्य स्वाभाविकत्वे मानाभावेन दृष्टान्तव्यायोगेति रत्नोक्तम-
पास्तम् । शब्दनित्यत्वाय सर्वत्र तथा सत्त्वेऽपि प्रकृताशयेन तथोक्तेः । दर्शना-
मित्यस्य दर्शकस्यैव विषयकत्वेन तथापि स्वाभाविकत्वेन दृष्टान्तसंगतेः ।
अन्यथा दर्शकस्येऽपि तदापत्तयेति दिक् ॥ अत एवाह—स्थानपष्ठीति ॥
॥ छाया ॥

९ अधीति । उभयोरप्यधिकारेणेत्यर्थः ॥ पूर्वोक्त्याऽभिमतं हेत्वन्तरम् ।
अतएव चोक्त्ये योग्यः प्रदीप इति ध्वनयन्नाह—ननु धातोरीति ॥ इत्यर्थे
ननु प्रागुक्ते ॥ ईदृशस्यादृष्टचरत्वरनिरासायाह—सिद्धिर्इति ॥ नन्वेवमपि प्रकृते
सार्वधातुकाव्यवहितपरस्वस्य नोभयोः संबोद्धत आह—सार्वेति ॥ साहा-
यके ‘योपधात्’ इति युज्य ॥ इदं च भाष्यस्यारस्याच्चूयमाणविकरण-
कलौकिकप्रयोगविषयं न वैदिकविषयं तत्राप्युच्यमानरूपमावात् ॥ छाया ॥

१० यद्यपि नाप्राप्ते इति वक्ष्यमाणनिर्दुष्टपरिहारोऽस्ति तथापि ‘यधानुरूपः’
इति न्यायेन पूर्वोपस्थितत्वेन संभवेन चाह—शब्दादेशा इति ॥ यत्
इत्यादिः ॥ एवमप्येऽपि ॥ छाया ॥

कम्—स्थानिवद्भावाभावस्य । तेन करोतीत्युप्रत्ययस्यापित्त्वा-
दनुदात्तत्वं न भवति, कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमा-
गमो न भवति, आदित्यधिकाराद्वा ॥ रुधादिभ्यः श्रमित्यत्र
रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवान्यादचः परः श्रम् भवति, न तु
शपः परः । यथा (च) भ्रूजो रोपधयोरमन्यतरस्या-
मिति रमागमो रोपधयोर्निवर्तकः, एवं शपः श्रम् ॥

(उद्द्योतः) ननु श्यन्नादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्त्वे करो-
तीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्वं स्यात् । न च सतिशिष्टस्वरवली-
यस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेपीति
वाच्यम् । सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथना-
दत आह—इयनश्च शित्करणमिति । न च शित्वं नियमार्थं
स्यात्—शिदेव न पिदिति । शित्वस्य नियमार्थत्वंकल्पनापेक्षयाऽ-
तिदेशबाधस्यैवौचित्यात् । अतिदेशबाधश्च तवाप्यावश्यक एव ॥
कैचित्तु शित्करणमिति पाठः ॥ तद्धि प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेन
स्मिन्तीत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय । स्थानिवद्भावात्पित्त्वेनानुदात्तत्वे
तु लसार्वधातुकस्यापि अनुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोर्दात्तत्वं
सिद्धमेवेति तदर्थं सप्त तज्ज्ञापकमिति भावः ॥ परन्तु पाठः
स्थानिवत्सुत्रस्यैवैतद्विरुद्धः ॥ आदित्यधिकाराद्धेति । तुदती-
त्यादौ नित्यनुम्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः ॥ शप्श्यनो-
रिति सूत्रस्य इयनग्रहणमप्युक्तार्थं ज्ञापकमिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं
शपः परः श्रम् स्यादत आह—रुधादिभ्य इति । सार्वधातुक
इति सप्तम्या रुधादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीकल्पनात्तेषामेवान्या-
दचःपरः श्रमिति भावः ॥ तृणह इति निर्देशश्च रुधादीनामागमित्वे
ल्लिङ्गम् ॥ नन्वेवं शपः श्रवणं स्यादत आह—यथाचेति । शप
इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

१ प्रमाणसिद्धस्यैवार्थ इत्याह—सावैति ॥ एवेन धात्वादिनिरासः ॥
इयनश्चेति चो ह्यर्थे ॥ अतिदेशेति । तेनेति शेषः । कश्चिदनुबन्धकार्ये-
ऽप्यनस्त्विधाविति निषेधप्रवृत्त्याऽफलत्वात् ॥ विधिनियमसंभवे विधेरेव न्या-
यस्तथाच ॥ युक्त्यन्तरमाह—अतीति ॥ अतएव चः किं चेत्यर्थकः ॥
अन्यथा इयनः शिरवं व्यर्थमेवापित्वस्योक्तरीत्या सिद्धत्वादिष्टापुरोधेन व्यव-
स्थायाः स्वीकारात् । इयनग्रहणानर्थक्यपाताच्च । तद् ध्वनयन् वक्ष्यति—
शप्श्यनोरिति ॥ एतेन—उप्रत्ययस्यापि ततः शित्त्वे प्राप्ते नियमार्थमिदम्—
इयन्नादय एव शितः नोप्रत्ययोऽपि—इत्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः नित्यं करोतेः
अत उत्सार्वधातुक इत्यादि ज्ञापकात्तस्याशित्वसिद्धेः ॥ छाया ॥

२ दण्ड्याहुर्किं खण्डयति—कचिस्त्विति । धातोरिति । दिवादावने-
काग्याहुस्तु नास्ति वा वृत्तिरिति वाच्यम्—‘पत देश्वर्ये’ इति पूर्ववाक्यसं-
बद्धोऽस्यैव इयन्विकल्पार्थो वा, न धात्वन्तःपाती । न च भवादौ दिवादौ च
पाठाद्विनापि वाच्यम् शप्श्यनौ ख इति वाच्यम् ॥ भ्वादिपाठस्य वृज्याः स्य-
सनोरित्यन्तर्गणकार्यकरणत्वेनोपपत्तेः । शपः श्रुत्युपपादनेऽसामर्थ्यादिति स
तथैव । ‘ततो बाहुल्यमाना सा’ इति भट्टिकाव्ये ‘वृत्त्यमानेव’ इत्यर्थ
इति तदाशयः ॥ छाया ॥

३ विरुद्ध इति ॥ ताच्छील्यादिविषये चानशि इयनो नित्यं
प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात् । [तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्व-
माश्रीयते] इति हि तत्र तेनोक्तम् ॥ छाया ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥

“कर्तेरि शप्” इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः
षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति “तस्मादित्युत्तरस्य” इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः । प्रकृतैश्चा-
नुवर्तते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—विहितः प्रत्यय इति । श्वरूपः
प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि—“अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” इति
वचनाच्चाकच् स्याद्, यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत ॥

(प्रदीपः) इह तर्हीति । देशभेदाद्विरोधाभावेऽपि
काकचोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते, न समुच्चयः ॥

(उद्द्योतः) एकार्थत्वादिति । अज्ञातादेरेकेन द्योतितत्वान्न
द्वयोः समुच्चय इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः, नाप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते स बा-
धको भविष्यति ॥

४ पक्षान्तरमाह—आदित्यधिकाराद्धेति ॥ अस्याव्यापकत्वमाह—तुद-
तीति ॥ तथा च वाशब्दस्तत्रानास्थायामिति बोध्यम् ॥ तात्त्विकं निम्बंदिग्धं
व्यापकं समाधिमाह—शबिति ॥ उक्तार्थेऽतिदेशबाधे ॥ एवं उक्तरीत्या
रुधादिभ्य इति पञ्चम्या शबित्यत्र षष्ठीकल्पने ॥ श्रुताद्युमितयोरिति
न्यायेन कैयटाभिमतनाह—सावैति ॥ पञ्चम्याः स्थान इति शेषः ॥
निर्देशाभावाद्युभयनिर्देश इत्यस्यानवसरः । यथाकार्थचिन्निर्देशे तत्प्रवृत्तौ
पञ्चमीनिर्देशस्याचारितार्थ्येनात्र वैपरीत्ये शङ्ककोक्तस्यैव युक्तत्वं चाह—तृणह
इति ॥ पञ्चमीनिर्देशस्तु प्रत्ययप्रकरणादिति भावः ॥ एवं च तथा तत्रैव
षष्ठीकल्पनं ननु शबित्यत्र शप इति ॥ तद्वदुक्तरीत्या तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति
भावः ॥ छाया ॥

५ पञ्चम्यन्तात्परं पठ्यन्तं बोध्यमिति । तत्र मते सूत्रार्थः ॥ छाया ॥

६ नच नहि ॥ छाया ॥

७ प्रकृतोऽनुवर्तते चेत्यन्वयः ॥ छाया ॥

८ अप्यन्तेन समुच्चयोपपादनं कृतम् ॥ अत एव नानिष्टतया स तद्भवनाह
इत्यत आह—एकेति ॥ “एकार्थास्तु विकल्पेरेव समुच्चये बाहुल्यं
स्यात्” इति (पू. मी. १.२।३।१०) न्यायेन तथैवौचित्यादिति भावः ॥ छाया ॥

९ द्योतकत्वेन तत्त्वं न तु वाचकत्वेनेत्याह—अज्ञेति । अकेन अकचा
॥ छाया ॥ एकेनेति पाठेऽप्येव एवार्थः ॥ दाधिमथाः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) येन नाप्राप्तिन्यायेनाकर्जादीनां बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह—निपातनमपीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषालोपमारभन्ते—“समो हितततयोर्वा” इति सततम्, संततम्, सहितम्, संहितमिति ॥ इह पुनर्भवान्निपातनाच्च लोपमिच्छति—“अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इति, यथाप्राप्तं चालोपम्—संततमिति ॥ एतन्न सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये एतदिति । सततं सन्ततमित्युभयमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

कर्तव्योऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

(प्रदीपः) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । “लुम्पेदवश्यम्” इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यः । तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति, न तु निपातनेनेत्यर्थः । सांतत्यमिति चानभिधानात् घ्यजन्तस्य प्रयोगाभावः ॥ पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वात् भवति ॥

(उद्ध्योतः) श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । एकदेशानुमतिद्वारा सातत्य इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थः ॥ नन्विति । निपातनेन सततमिति न साध्यत इत्यर्थः ॥ नन्वेवं

१ आदिना इयन्नादित्येऽन्येवमिति सूचितम् ॥ अतएवाह—सिद्धान्तीति ॥ एतेन प्रागुक्तस्यातत्वं सूचितम् ॥

२ [प्रतिषेधवादी शङ्कते—यदीति]—सम इति । ततः परे ततशब्दे सूतीत्यर्थः । तमेवाह—इहेत्यादिना । इह शङ्क्यायाम् । इह पाणिनीये तु ॥ अलोपोदाहरणमाह—संततमिति ॥ छाया ॥

३ सिद्धान्ती निपातनानां बाधकत्वमेवोपरीकरोति—कर्तव्य इति ॥

४ तेनैवेति । श्लोकेनैवेत्यर्थः । एतेन निपातनव्यवच्छेदः । तेनोभयासिद्धेरिति भावः ॥ छाया ॥

५ तस्य निर्मूलत्वं निराचष्टे—एकेति ॥ छाया ॥

६ एवं श्लोकेनैवोभयसिद्धौ इति चेति । चत्त्वर्थे ॥ छाया ॥

७ अनभिधानं समूलयति—अतएवेति । तदनभिधानादेवेत्यर्थः ॥ अव्यविकन्यायेनेति भावः ॥ छाया ॥

८ ‘संततमिति । एतन्न सिध्यति’ इति भाष्यकलितपाठोपम् ॥

१ श्लोकेनैवेति ।

“लुम्पेदवश्यम्” कृते तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्भासस्य पचि युद्धयोः ॥”

इति श्लोकेनेत्यर्थः ॥

सन्तताभ्यञ्चि सान्तत्यमित्यपि स्यादत आह—इति चानभिधानादिति । अत एव भगवता ‘सन्ततमिति न सिध्यति’ इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् ॥ पुराणशब्देनेति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र निपातितेनेत्यर्थः ॥ पृषोदरादित्वादिति । एवं च तेनैवोभयोरपि साधुत्वम्, न तु निपातनेनेति भावः ॥

(संज्ञोपसर्जनवारणाधिकरणम्)

(२१५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्तस्यै सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥

(प्रदीपः) संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विषयान्तरे दृष्टास्त एवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देशः ॥ सर्वाय देहीति । पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इत्यत्रोक्तमिति प्रसिध्यप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपीह स नोक्तः । * सैमासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा * इत्येतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा संज्ञा बाध्यत इति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात्प्रसङ्गाभावः ॥ अतिसर्वायेति । प्रादिसमासोऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परमसर्वस्मा इत्याद्यर्थ आश्रितः ॥

(उद्ध्योतः) च्विप्रत्ययेति । गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात्संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युदासाय भीष्ये

९ उभयव्यापारे गौरवमिति लाघवादाह—एवं चेति । सत्त्वावश्यकत्वे चेत्यर्थः ॥ अपिर्वाक्यालंकारे ॥ एवव्यावर्त्यमेवाह—नन्विति । पुराणशब्दस्येति भावः ॥ एवं च तत्रैव निपातनमिति बाधकान्येव हीति भाव्यं समञ्जसम् ॥ छाया ॥

१० संज्ञांशे आह—समासेति ॥ सर्वनामसंज्ञाबाधेति ॥ तथा च वक्ष्यमाणरीत्या तेषां सर्वादित्वमपि नेत्यन्तर्गणकार्यमपि न ॥ एतेन कैयटोक्तम् ‘अनपेक्ष्य’ इति चिन्त्यम् । तथाप्यन्तर्गणकार्यनिवारणाभावादिति निरस्तम् ॥ छाया ॥

११ भाष्ये न तु वार्तिके । ननु कथमेतावता शङ्कानिरासः, अर्थभेदेन शब्दभेदादत आह—तत्तदिति ॥ गणस्थेषु संज्ञाशब्दत्वोपसर्जनशब्दत्वेत्यर्थः ॥ इदं च वार्तिकमतेऽप्यावश्यकमिति दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तम् । अन्यथा तत्रापि शङ्का तस्यैवेति भावः । तदर्थे गणपठितार्थे ॥ प्रदीपस्थद्वितीयेति हेतुता तत्रापि सूचयन्नाह—नचेति । यतः । संज्ञा प्रकृतसंज्ञा ॥ तथा पदकार्यमित्यर्थः ॥ तदेव समूलयति—इदमेवेति ॥ अतएवेति । तस्य तद्विषयकत्वे तस्य तन्मूलकत्वादेवेत्यर्थः ॥ अत्र प्रकृते । उभयत्र तस्यायेतु तथैवेति शङ्काकाशयः ॥ तन्मूलमिति । न्यायमूलमित्यर्थः ॥ आदिनोक्तस्यापि ग्रहणम् ॥ तथा च तत्रोभयोरपि ग्रहणं यथा संभवमिति प्रकृते प्रसिद्धा निर्वह इति भावः ॥ छाया ॥

चिह्नरूपात्त इति भावः ॥ तत्तत्पदत्वारोपवत् तदर्थं उपसर्जनत्व-
मप्यारोपितमिति च्वेरूपपत्तिरिति तात्पर्यम् ॥ पदकार्येष्विति ।
न च संज्ञा तथेति भावः ॥ इदमेव वार्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्य-
विषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्यम् ॥ अत एवाभिव्यक्तपदार्था ये
इति न्यायस्याप्यत्राप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ अत्र न गुणयोगेन लाक्ष-
णिकत्वरूपं गौणत्वमत आह—प्रसिद्धेति । तन्मूलं प्रसिद्धत्वा-
दिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः ॥ समासेति । अनेन क्रमेणैताः संज्ञा
एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यत्याकङ्कारसूत्रे । तदनपेक्षयायं
संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ एकद्रव्योपनिवेशिनीति लौकिकसंज्ञा-
लक्षणम् ॥ एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकविषयास्विदमव्याप्तमिति
परास्तम् ॥ नन्वतिसर्वस्य गणे पाठाभावात्संज्ञासूत्रे विशेष्यासन्नि-
धानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह—प्रयोजन-
मिति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ एतत्तद-
न्तविधिफलत्वेन परमस इत्यस्योपन्यासः क्वचिद्बुद्ध्यते स चिन्त्यः,
एवादीनाम् इत्यादावङ्गविशेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सिद्धत्वात् ।
समावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सं कथं कर्तव्यः ? ॥

(२१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पाठात्पर्युदासः, पठितानां संज्ञा-
करणम् ॥ * ॥

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां
संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति,
संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि ॥

(प्रदीपः) पाठादिति । यथा तिङो गोत्रादीनी-
त्यत्र कुत्सनामीक्ष्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणम् तथेहापि
सर्वादिसन्निवेशो विशेष्यते—असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गण-
सन्निविधानि, नान्यानीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यथेति । यथा तत्सूत्रं निघातविधायकं वाक्य-
भेदेन पाठविशेषणं च, तथेहापीत्यर्थः ॥

१ विहितेति ॥ सर्वनाम्न इतीति भावः ॥ एतेन प्रादीत्यादि कैयटोक्तं
चिन्त्यम् न बह्विति सूत्रस्थालौकिकवाक्यस्थानुपसर्जनसर्वादिपरत्वात् ।
संज्ञायां तदन्तविध्यभावेऽपि पदाङ्गेति सिद्धतदन्तविधिना तत्र सायादिसंभवात् ।
तस्माद् बहुव्रीहिप्रादिसमाससाधारणमिदमिति रत्नोक्तं निरस्तम् । उक्तयुक्तेः ।
आरोपेणावश्यकेन तत्रापि तत्सत्त्वाच्च ॥ छाया ॥

२ वार्तिकस्य सामान्यत्वाच्छङ्कते—स कथमिति ॥ शेषपूरणस्यावश्य-
कत्वेऽपि वाक्यभेदेन किं संज्ञानियेष उत सर्वादित्वनियेष इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तत्र द्वितीयपक्षाशयेनाह—पाठादिति ॥ पाठशब्दोऽधिकरणघञा
गणपरः । तत्र हेतुमाह—पठितेति ॥ यत इत्यादिः ॥ इदमेव विशदयति—
पाठादेवेति । एतेन पक्षान्तरव्यवच्छेदः ॥ पठितत्वगान्धेऽस्याव्यावर्तक-
त्वादाह—शुद्धानामिति ॥ अन्याविशेषणानां पौरुषसंकेतशून्यानां चेत्यर्थः ॥
एकवाक्येनोभयाभावाद्वाक्यभेदमाह—सर्वादीनीति ॥ छाया ॥

४ सद्योन्तमाशयमाह—यथेति । भाष्यस्थपाठशब्दार्थो गणोति ॥ छाया ॥

५ स्पष्टीकरोति—यथा तदिति ॥ भेदेनेति । तेन 'वनचिदिव'—

(आक्षेपभाष्यम्)

किमविशेषेण, ? ॥

(प्रदीपः) किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां
सर्वनामकार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) यद्यविशेषेणेत्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थः, तर्हि 'ने-
त्याह विशेषेण च' इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह—किंयत्सर्वेषा-
मिति ॥ यद्यपि सायाद्यपि न सर्वेषां कार्यं उभयवदादावसंभवात् ॥
तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं कार्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । विशेषेण च ॥

(प्रदीपः) विशेषेण चेति । चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः ।
यद् गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्यदादीनामः अद्
इतरादिभ्य इत्यादि, तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः ॥
यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्ध्यां ऊसोऽशित्यादि स्वरूपमात्रा-
श्रये न सन्निवेशापेक्षं, तदविशेषेण भवति । तत्र हि न
गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपित्वौणादिकयोः ॥

(उद्द्योतः) न सन्निवेशेति । न सामान्यविशेषसन्निवेशापे-
क्षमित्यर्थः ॥ अविशेषेणेति । संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः ॥ न ग-
णेति । न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(२१७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥ * ॥
सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि सं-
ज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये सर्वादीनाम् । तदन्तर्भूतानां त्यदादि-
प्रभृतीनाम् ॥ आनन्तर्येण आनन्तर्योपलक्षितत्यदादीनामित्यादि-
रूपेणेत्यर्थः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

इत्यादावेतदर्थकानामेव ग्रहणमिति भावः ॥ छाया ॥

६ सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह—तदर्थमेवेति ॥ छाया ॥

७ ग्रन्थासंगतिरिति । तेन तस्यैव प्रतिपादनात् ॥ छाया ॥

८ सर्वनामकार्यमित्यत्र भेदेनाह—यद्यपीति ॥ उमेति । शब्दपरत्वाद्-
नेकशेषः । तदर्थः उक्तप्रदीपार्थः ॥ वस्तुतस्तत्र भेद एवेति न दोषः इति
यथाश्रुतमेव साध्यमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

९ अपिस्तत्समुच्चय एव नान्यसमुच्चय इत्याह—यत्तु कार्यमिति ॥
छाया ॥

१० विश्लेषेति । तदुभयसंनिवेशेत्यर्थः ॥ न गणेति । सामान्यविशेष-
गणेत्यर्थः ॥

११ उक्ताशयानभिज्ञस्य प्रश्नः—किं प्रेति ॥

१२ तदेवाह—सर्वेति ॥ अपिस्तत्समुच्चय एव ॥ मक्षिकार्थो धूम इति-
वदर्थशब्द इत्याह—मा भूदिति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) किं प्रयोजनमिति । कै प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(२१८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ प्रयोजनं इतरादीनामद्व्यभावे ॥*॥

(भाष्यम्)

इतरादीनामद्व्यभावे प्रयोजनम् । अतिक्रान्त-
मिदं ब्राह्मणकुलं कतरद्=अतिकतरं ब्राह्मणकुल-
मिति ॥

(२१९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ त्यदादिविधौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तोऽयं
ब्राह्मणस्तम्=अतितद् ब्राह्मण इति ॥

(संज्ञाप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्)

संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्ठाद्योगवि-
भागः करिष्यते—“पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराध-
राणि व्यवस्थाप्याम्” । ततः—“असंज्ञायाम्” इति ।
सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि, असंज्ञायां तानि
द्रष्टव्यानि ॥

(उद्घोतः) असंज्ञायामिति योगविभागो गणसूत्रे, नाष्टा-
ध्यायीस्येत्यस्य जति विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् ॥ स्वम-
ज्ञातीत्यादावपीदमनुवर्त्तत इति न दोषः ॥ सर्वादीनीत्येवं
यानीति । सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविशेषादिक्रमेण
यानि पञ्चत्रिंशदनुक्रान्तानि तानीत्यर्थः ॥

(उपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्)

उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः । “अनुपसर्जना-
त्” इत्येष योगः प्रत्याख्यायते । तमेवमभिसंभ-
न्त्यामः—अनुपसर्जनं न अदिति ॥

किमिदम्=अ अदिति ? ॥

अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्र-
ष्टव्यौ ॥

(प्रदीपः) अनुपसर्जनादिति ॥ ननु प्रधानेन तद-

न्तविध्यर्थो योगः प्रारब्धव्यः, कौम्भकारेय इति यथा स्यादि-
ति, न चाणिति कृद्ग्रहणम्, तद्धितोऽप्यणस्तीति ॥ नैतदस्ति,
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावात् कार-
शब्दादपि ङीपि कुम्भकारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ङगिति
ढग्भविष्यति ॥ अनुपसर्जनं न अदिति । सुपां सुलु-
गिति षष्ठ्या लुक् ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यायते इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्यमपि
सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्यान्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति
भावः ॥ नन्विति । अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषे-
धाद् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात्स्यात् । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु तदन्तादिति भावः ॥ अनेन
चोत्तरत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फल-
वानिति प्रधानेनेत्युक्तम् ॥ कौम्भकारेय इति । अणन्तत्वेन
कारशब्दादेव ङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव
स्त्रीभ्यो ङङि तस्यैव ङव्यङ्गत्वादङिः स्याद्, न कुम्भस्येति भावः ॥
तदन्तविधौ तु समुदायाम् ङीपि तत एव ङङि समुदायस्याङ्गत्वा-
त्कुम्भशब्दे ङङिः सिध्यति ॥ ननु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणात् तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः सिद्धोऽत आह—
नचेति । कृत एव ग्रहणे सा; न तु कृद्ग्रहण इति भावः ॥
नैतदस्तीति । न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात् । कुम्भेनै-
कार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येनान्वयाभावात् ॥ नन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र
ङीवेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूताणस्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायो-
गात् । अत एव सूत्रारम्भे न कदाचिदपि कारशब्दान्ङीप् । यस्य
च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो, न तदणन्तमिति चेन्न । अमहत्पूर्व-
ग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् ॥ नन्वेवं बहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्ग-
वारणायायं निषेधोऽपि सार्थक इति वाच्यम् । टिड्ढाणमित्यादौ
उपात्तस्य टिडादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात् । पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं
च स्त्रीत्वेन विशेष्यते, उत्तरत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव
शरणमिति वदन्ति ॥

परे तु—प्रत्याख्यायते इत्यस्य वार्तिककृतेति शेषः । *अनु-
पसर्जनग्रहणमनर्थकम् प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषे-
धाद्* इति हि तत्र वार्तिकम् ॥ तद्रीत्यास्य तेन सिद्धिरित्याशयः ॥

७ प्रत्ययेऽप्युक्तरीत्यैवाह—अणन्तेति ॥ ङकीति । स्त्रीभ्य इति
ङकीत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ कृद्ग्रहण इत्यस्य कुम्भाग्रहण इत्यर्थं सूचयन्नाह—कृत एवेति ॥
सा उक्तपरिभाषा ॥ छाया ॥

९ प्रदीपोक्तं पाक्षिकं न नियतमिति शङ्कते—न चेति ॥ एवं तस्य
तेनान्वये । ननु तर्हि विशिष्टादेवास्तु अत आह—यस्य चेति ॥ चत्सर्वे
॥ छाया ॥

१० एवं तदन्तविध्यङ्गीकारे । अयमाशयो न सिद्धान्त इति सूचनायाह—
वदन्तीति ॥ कैयटादय इत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ अत एव सिद्धान्तमाह—परेतिविति ॥ अस्य प्रकृतार्थस्य । तेन
सूत्रेण ॥ छाया ॥

१ उत्तरानुरोधेनाह—केति ॥ छाया ॥

२ उपरिष्ठादिति भाष्यस्यार्थं सूचयन्नाह—असंज्ञायामितीति ॥ ननु
योगविभागेन प्रक्रान्तसर्वशेषत्वलाभेऽप्युत्तरशेषत्वं कथमत आह—स्वमज्ञा-
तीति ॥ अपौनरुक्त्यायाह—सर्वेति ॥ छाया ॥

३ योगविभागफलितमाह—सर्वादीनीति ॥ छाया ॥

४ चोऽप्यर्थे । तमेवमिति । तं योगमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याख्या-
स्याम इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ भाष्ये प्रत्याख्यायते इति वर्तमानसामीप्य इति लङिति सूचयन्नाह—
स्त्रीप्रत्ययेति ॥ भाष्यतात्पर्यमाह—परीति ॥ अन्यथा तत्सूत्रमात्रे
प्रकृतमाह—प्रत्ययेति ॥ छाया ॥

६ अधिकारत्वादेवाह—चोत्तरत्रेति । साफल्यमाह—उपेति ॥ उक्त-
मिति । फलितसुक्तं न तु शब्दमित्यर्थः ॥ छाया ॥

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा... तदन्तविधिना
प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति—अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति
तत्र भाष्यकृदवतारणेनात्रत्यभाष्येण च तस्य वार्तिककृतिसिद्धान्तत्व-
प्रतीतेः ॥ यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयम्—ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ता-
प्रतिषेधस्यातिधीवरी । पूर्वसूत्रनिर्देशोवाऽऽपिशला ब्राह्म-
णीति ॥ तत्त्वाचार्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधेऽपि
उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्यानु-
पपादनात्तदुक्तित्वम् । अन्त्यं तु स्त्रियामित्यस्यापिशेषणत्वात् स्त्रियां
योषिवहित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाद्यस्यैव वार्तिक-
कृतिसिद्धान्तत्वं बोधितम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन
तदन्तविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति
न विरोधः ॥ अयं हि तत्र भाष्याशयः—अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये
तदादिनियमाभावेऽपि कदाचिद् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुम्भ-
कारेय इत्यस्यापत्तिः । यैदुक्तं कुम्भेनेत्यादि तनुच्छम् । निष्कृष्ट्या-
पत्येनैकार्थीभावाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव
सत्त्वात्सामर्थ्याक्षतेः । विशिष्टसंबन्धपक्षे विशेष्यसंबन्धस्याव्याह-
तेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि ॥ अत एव
परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्प्रत्यये परमगार्ग्यार्थेण
इति येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥
न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि जीवदुर्वारः ।
अनुपसर्जनादित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः । मुख्यव्य-
पदेशिनोऽभावे एव तदतिदेशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेपु तदादि-
नियमाभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायात्तस्मादपि
कदाचिद् ङक् स्यादेवेति वाच्यम् । यतः प्रत्ययग्रहण इति
नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य । अस्यापत्यमिः परपत्यमि
त्यर्थं यमिजोश्चेति फकोऽनापत्तेः । एवं च तन्निषेधेनानेन तस्यैव
संग्रहो, नत्वतद्भावस्यैव न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापक
इत्याहुः ॥

एकपदत्वे तूद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह—सुपामिति ॥

१ ननु स भाष्ये सिद्धान्तोऽप्यस्त्वित्यत आह—अनुपेति ॥ प्रवं सर्वत्र
प्रायःसत्त्वादाह—अत्रत्येति ॥ लट् लोटोः प्रथमोत्तमपुरुषादित्यारत्येनेति
भावः ॥ छाया ॥

२ तदुत्तरम् 'अनुप'—इति पूर्ववार्तिकोत्तरम् ॥ छाया ॥

३ 'प्रतिषेधस्य' इत्येतदन्तमेव वार्तिकम् । अतिधीवरीति तु भाष्यकृद-
समुदाहरणम् ॥

४ तत्र तयोर्मध्ये ॥ प्रतिषेधेऽपि तस्मिन्नापितेऽपि ॥ तदुक्तित्वम्
आचार्यदेशीयोक्तित्वम् । दूषितमिति ॥ तत एव तस्य तत्त्वमिति भावः ॥
तेन तेनापि ॥ न विरोध इति । अत्रत्यतत्रत्यभाष्ययोरिति शङ्कैवाशुक्तेति
भावः ॥ छाया ॥

५ 'विधिर्यथा स्यात्' इति भाष्ये पाठः ॥

६ स्यादिति । उगिति शेषः ॥ छाया ॥

७ कृष्णाक्षुक्तुवादं प्राकृतं खण्डयति—यदुक्तमिति ॥ [कुम्भेनैकार्थी-
भूतस्य निष्कृष्ट्यापत्येन योग इति 'वक्तुमशक्यत्वात्' इति कुम्भेनैकार्थी-
भूतस्याणन्तस्य स्त्रीत्वेनायोगात्' इति च शब्दकौस्तुभ उक्तं वर्तते ॥] ॥ छाया ॥

८ एवेन तदभावव्यवच्छेदः ॥ अनभिधानमेव द्रढयति—अतएवेति ॥
उत्तार्थेद्वयसत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रक्रियनिर्देशोऽयम्—अनुपसर्जन अ अ अदिति ।
अकाराद् अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य
द्रष्टव्यौ ॥

(प्रदीपः) अ अ अदिति । अकारेणाकारात्कारौ विशेष-
येते । अकारात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः ।
पञ्चम्या अदित्यं तु युष्मदस्यञ्चामनकारान्ताभ्यां
विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादनुपसर्जनाभ्यामपि भवति ॥
त्यदादीनाम इत्ययमकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत
इति अकारात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद्
इत्यत्र न भवति ॥ एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ
कृतेऽकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति ।
तदोः सः साविति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जन-
स्यापि प्राप्नोति ॥ तत्रोऽयं समाधिः—त्यदादीनाम इत्यत्र
त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणम् त-
त्साहचर्याद् द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च
तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः ॥ अतिसर्वायेत्यादौ
त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव ॥

(उद्द्योतः) अअअदित्यत्र अ इति छुप्तपञ्चम्यन्तं तदाह—
अकारादिति ॥ अकारान्तादिति भाष्येऽन्तग्रहणं तु फलितार्थपरं
यैथाकथञ्चिद्, न त्वत्र तदन्तविधिरिति अमितव्यम् । विशेष्यासं-
निधानात् । प्रायेण भाष्येऽपि अकारादकारात्कारावित्येव पाठः ।
शेषे लोपस्यान्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात्परत्वसंभवादाह—
विधीयत इति । तैदुक्तं भाष्ये—शिष्यमाणाविति ॥ अपरिह-
तमेवेति । एवं चैतदपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमिति भाव इति
केचित् ॥

९ तत्रत्यभाष्यसिद्धान्तोपरि शङ्कते—नचेति ॥ छाया ॥

१० सूत्रमन्यथा सफलमत आह—सुख्येति ॥ छाया ॥

११ प्रदीपसिद्धान्तोपर्यपि शङ्कते—नचेति ॥ भावेनेत्यनपाया-
दित्यन्वाच्यः ॥ छाया ॥

१२ एवं च तस्य तद्भावर्तकत्वे च ॥ अनेन प्रक्रान्तानुपेयनेन ॥ इदं
जीर्णोक्त्या द्रढयति—अयमिति ॥ आहुः प्राश्नः ॥ छाया ॥

१३ एकपदत्वे समासेन ॥ वषट्कार इतिवदत्कार इतिप्रयोगः ॥
अइतीति । प्रथममिति भावः ॥

१४ शङ्कते—एवंरिविति ॥ दोषान्तरमाह—तदोरिति ॥ अत एव
चः ॥ छाया ॥

१५ तत्रार्थं तयोर्मध्ये आद्ये वक्ष्यमाणः ॥ द्वितीये आह—सत्त्वेति ॥ छाया ॥

१६ एवमपि दोषान्तरमाह—अतीति । अत एव नुः ।

१७ अगमकत्वेऽपि शब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेत्याह—यथेति ॥

१८ तद्रढयति—तदुक्तमिति ॥

१९ तदाशयं दण्डिकृष्णरत्नकृदाशुक्तमाह—एवं चेति ॥ सर्वथा त-
दपरिहारे चेत्यर्थः ॥ उपलक्षणत्वेन तस्यापि ग्रहणं तु नाक्षरस्वरसाशुणम्,
किं च ॥ छाया ॥

परे तु—इदं समाधानं सर्वाधानन्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थः । उत्तरादिविषये तस्य प्रधानेति तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्वारकयुक्त्यैवोपसर्जनेति व्यावृत्तिरित्येवं-रीत्या तत्फलकत्वाभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशी पक्षान्तरमाह—अथवेति । अन्त्यं समाधानद्वयं तु साधारणमित्याहुः ॥

(एकदेशिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—अङ्गाधिकारे यदुच्यते, गृह्यमाणविभक्तस्तद्भवति ॥

(प्रदीपः) गृह्यमाणविभक्तेरिति । गृह्यमाणानां लयादीनां उत्तरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) स्वार्थद्वारेणेत्यादेर्विवरणं तदर्थगततेत्यादि । गृह्यमाणविभक्तेरिति संबन्धसामान्ये पृष्ठी । तेन विभक्तौ विधीयमानत्वदाद्यत्वस्यापि संग्रह इति भावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

यद्येवम्, परमपञ्च परमसप्त “षड्भ्यो लुग्” इति लुग् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । गृह्यमाणाद् विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) षड्भ्य इति पष्ठर्थे पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते—यद्येवमिति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । षट्प्रधान एष समासः ॥

(प्रदीपः) आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरेऽभिप्रायः ॥ यद्येवं, पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकलाजसो लुक् प्राप्नोति । उच्यते—कनि कृते शब्दान्तरत्वावान्तरत्वाभावान्नयं षट्संज्ञक इत्यदोषः ॥ [युष्मदसंज्ञां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति ॥]

(उद्घोतः) कनः । संख्यायाः संज्ञासङ्केत्यनेन विहितस्य । कनीति । कैनि कृते कन्नत एव संख्यावाची, न प्रकृतिः । स च न नान्त—इति षट्त्वाभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ षड्भ्य

१ केचिदिति सूचितामरुचिमाह—परेतिवति ॥

इदं तस्य परिभाषात्वरूपम् ॥ इत्यस्यैवेति ‘विज्ञेयेण किं प्रयोजनम्’ इति पुनः प्रश्नपूर्वं ‘प्रयोजनं उत्तरा’—‘लयादि’ इत्येताभ्यां तस्यैव समर्थितत्वात् ॥ तथाच सर्वांनिर्वाहादियमेकदेश्युक्तिरेवेति भावः ॥ नन्वेवं किं पक्षान्तरेणात आह—उत्तराविति ॥ तस्य अद्भादेः ॥ तद्वारकेति प्रधान-वारकेत्यर्थः ॥ तरफलेति । गणकार्यफलकत्वैत्यर्थः ॥ एकदेशीति ॥ तत्त्वमपि स्फुटीभवित्यति ॥ अन्यम्—अथवा नेदम्—इति ‘अथवा महती’ इति च ॥ संज्ञोपसर्जनविषयकत्वादाह—साधारणेति ॥ छाया ॥

२ अपौनरुक्त्यायाह—स्वार्थेत्यादेरिति ॥ भाष्यीयन्यूनतां परिहरति—गृह्येति ॥ छाया ॥

३ कैयटोक्तप्रश्नाशये बीजमाह—षड्भ्य इतीति ॥ पूर्वसंज्ञाति ॥ छाया ॥

४ कन्नतस्य शब्दान्तरत्वेपि प्रकृतैस्त्वं नापगतमत आह—कनीति ॥ अन्यथा विधिवैयर्थ्यमेवेति भावः ॥ स च स तु ॥ छाया ॥

३८

इति पञ्चम्येव । षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या पठ्यगतसंख्याभि-
धायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः ॥ युष्मदित्यादिसिध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुनरुक्तः । अनुपदमये वक्ष्यमाणत्वात् ॥

परे तु गृह्यमाणविभक्तेरित्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरि-
त्येवार्थः । अद्भ्यविषयमेतत् । कतरान्तस्यानभिधानमभिप्रेत्य तत्रा-
द्भ्यभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा ॥ तुल्यन्यायात् षड्भ्य इत्यत्रापि
विहितविशेषणमेवेति तत्रातिप्रसङ्गं शङ्कते—यद्येवमिति । परमप-
ञ्चेत्यादेर्लुके गणनायां व्यवहाराभावेन षट्त्वाभाव इति लुगप्रा-
प्तिरिति प्रश्नः ॥ संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यबोधजनकत्वे विशि-
ष्टस्यापि षट्त्वमस्येव । गणनायां प्रसिद्धानामेवेह संख्यावाचिनां
ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम् ॥ पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसंबन्धेन
विभक्त्याऽन्वयो दुरुपपादः । आवृत्तौ मानाभावश्च । षट्प्रधान
इत्यस्य त्वदभिमतपठ्यप्रधानोऽतः समुदायोपि षट्संज्ञ इत्यर्थः ॥
पष्ठयन्तस्यलेपि विहितत्वसंबन्धेनान्वय इत्याशयेन शङ्कते—इह
तर्हीति ॥ वैपम्यमुपपादयन्त्वाशयमाह—इहतावदित्यादिनेति
भाष्यार्थमाहुः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

इह तर्हि—प्रियसक्प्रा ब्राह्मणेन, अनङ्ग न प्रा-
प्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रियसक्प्रेति सकृथिशब्दः शकटावयव-
वचनोऽत्रेति बहुव्रीहौ सकृथयक्ष्णोरिति समासान्तो न
कृतः ॥

(उद्घोतः) शकटेति । स च न स्वाङ्गमिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते, प्रकृतविभक्तौ तद्भवति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां
विभक्तावित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अङ्गार्थेति । प्रकृतशब्देनाङ्गम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

यद्येवम्, अतितद् अतितदौ अतितद् इति अत्वं
प्राप्नोति ॥ तच्चापि वक्तव्यम् ॥

५ प्राग्वदुत्तराशयबीजमाह—षड्भ्य इतीति ॥ छाया ॥

६ पृष्ठीस्वरसादाह—परेतिवति ॥ एवेन तन्निरासः । अतएवाह—
अद्भिति ॥ तदाशयमाह—कतरान्तेति ॥ तस्यागतिकगतित्वादाह—
तत्रेति ॥ उक्तमिति शेषः ॥ छाया ॥

७ विशिष्टस्य तु न तत्त्वमित्याह—परमेति ॥ गणनायां संख्येयादिः ॥
एवमपि ॥ ग्रहणं षट्संज्ञासूत्रे ॥ छाया ॥

८ प्रदीपोक्तौ दोषमाह—पञ्चेति ॥ उत्तराशयस्य भाष्याभिमतत्वमाह—
षट्प्रथेति ॥ तस्यापीदमिष्टमेवेत्याह—स्वदभीती ॥ छाया ॥

९ वैपम्यं पृष्ठीपञ्चम्योर्मिथः ॥ स्वाशयं गृह्यमाणेत्यस्याशयम् ॥ छाया ॥

१० अत्र पञ्चे दोषान्तरमाह—तच्चापीति । चो वाक्यालंकारे ॥ छाया ॥

अर्थः भावः—गृह्यमाणेत्युक्तौ प्रियसक्प्रेत्यादिव्यप्रसङ्गः । सप्तमीनिर्दिष्ट इत्यु-
क्तवितित्तित्यादिव्यतिप्रसङ्गः । अत उभयोक्तौ गौरवं विनिगमनाविरह्येति ॥

(प्रदीपः) तच्चापीति । गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति, च ।

(उद्ध्योतः) एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्व्यवहितपरामर्शः अपिनाऽव्यवहितस्य चेत्याह—गृह्यमाणेत्यादि ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इह तावद्—“अद्भुतरादिभ्यः पञ्चम्यः” इति पञ्चमी, अङ्गस्येति षष्ठी, तत्राशक्यं वि(भिन्न)विभक्तित्वाद् डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययाद्—डतरादिभ्यो यो विहित इति ॥

(प्रदीपः) डतरादिभ्यो यो विहित इति । अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति । युष्मदसङ्ख्यां डसोऽशित्यत्र तु प्रकरणेऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यतेऽर्थद्वारेण, युष्मदसङ्ख्यां तु परलमात्रेणेत्यित्युष्मदित्यादावपि कार्यं भवति ॥

(उद्ध्योतः) अर्थद्वारकमिति । डतरादिभ्यो विहितो योर्थस्तत्प्रतिपादकस्वमोरित्यर्थः । तदर्थकप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः ॥ डतरादिभ्य इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु वि(भिन्न)विभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः ॥

परे तु विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणेन ‘अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम्’ इति स्वग्रन्थविरोधः तस्माद्विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम् । परमकतरदित्यत्रादडादेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति । प्रकृतभाष्यं तु विपरीतं तदभावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः ॥ त्यदादिप्रकृतिकविभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते—यद्येवमिति ॥ उक्ताशयेनाह—त्यदादिप्रधान इति । अङ्गस्येति सूत्रेऽतो भिन्नपेसित्यादौ विविभक्तित्वादसंबन्धमाशङ्काङ्गनिमित्तं यो भिसिति संबन्धं वक्ष्यति । तेन न्यायेनात्रापि संबन्धसंभवादियमेकदेशयुक्तिः । तस्माच्छ्रुत्यानुसारात् पङ्क्त्यो डतरादिभ्य इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं भाष्यसंमतम्, तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणादित्याहुः ॥

(समाधानसाधकभाष्यपरिशिष्टम्)

इहेदानीम्—“अस्थिदधिसकृथ्यक्ष्णामनडुदात्तः” इति, त्यदादीनामो भवतीति । अस्थ्यादी-

नामित्येषा षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि । त्यदादीनामित्यपि षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि । तत्र कामचारः गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः । इह तावद् “अस्थिदधिसकृथ्यक्ष्णामनडुदात्तः” इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः, अस्थ्यादिभिरनङ्गम्—अङ्गस्य विभक्तावनङ्गं भवति, अस्थ्यादीनामिति ॥ इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति, गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः, अङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये अकारविषयेपि समाधानं वक्तुमाह—इहेति । इह तावदिति । लक्ष्यानुसारश्च तत्र तथा तथा व्याख्याने वीजम् । अङ्गस्य विभक्तावित्यादेश्चाङ्गार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः । पष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूपपादत्वादिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यद्येवम्, ‘अतिसः’ अत्वं न प्राप्नोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः, त्यदादिप्रधान एष समासः ॥

(प्रदीपः) अतिस इति । शोभनः स इति प्रादिसमासः । नञ्समासेऽप्यस्यः अषद अकतरदिति भवति ॥

(उद्ध्योतः) नञ्समासेपीति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः । अतिकतरदित्युक्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पक्षेऽतिसर्वायेत्यादौ दोष एव । परमसर्वत इत्यादिसिद्धये तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्वनाम्नो विहितस्य डेः सौ इत्यर्थेपि सौभाव्यस्य दुर्वारत्वात् । अतोप्येकदेशयुक्तिरिदं पक्षद्वयम् ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

अथवा—नेदं संज्ञाकरणम् पाठविशेषणमिदम्—सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्रदीपः) सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वम्, न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति, मिन्नार्थत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) अतः सर्वसाधारणं समाधिमाह—भाष्येऽथवानेदमिति । द्वन्द्वे चेत्यादिमिश्र सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्याभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोपीत्यभिमानः ॥ ननु सर्वा-

इत्यादिरूपा । भाष्याशयसुक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ आहुरित्यन्तं परेत्यिति मतम् ॥

६ ‘इहेदानीमस्थि’—इति भाष्यमवतारयति—भाष्ये इति ॥ तत्रादौ प्रकृतत्वादाह—अकारेति ॥ अपिनाऽस्थ्यादिसमुच्चयः ॥ वक्तुम्, ‘इह तावदस्थीत्यादिना ॥ तदेवाह—इहेति ॥ तत्र मानं वैपम्य आह—लक्ष्येति ॥ तद्वतोऽर्थः संख्या ॥ आदिभ्यां त्यदादीनां विभक्तावित्यादिपरिग्रहः ॥ छाया ॥

७ अपिः पूर्वपक्षसमुच्चयकः । अत्रेपिना पूर्वोक्तदोषद्वयसमुच्चयः ॥ छाया ॥

८ आदिः प्रकारे । तेन न बहुव्रीहावित्यादेरपि संग्रहः ॥ चोऽन्यर्थं ॥ पूर्वादीत्यत्राप्यादिस्तथा ॥ छाया ॥

१ नववक्तव्यमिति । अन्यथा सर्वत्र निर्वाहात् ॥ तत्रादौ पञ्चमीश्रवणे निर्वाहमाह—इह तावदिति ॥ छाया ॥

२ यथाश्रुतभाष्यादनिर्वाहादाह—अर्थद्वारेति ॥ छाया ॥

३ तदाशयमाह—डतरादीति ॥ अर्थस्य विधेरसंभवादाह—तदर्थकेति ॥ ननु पञ्चमी पष्ठ्यर्थे इत्येव प्रदीपाशयोस्त्वत् आह—डतरादिभ्य इति ॥ छाया ॥

४ अभिमान इति सूचितामर्शं कथयन्नयथा भाष्याशयमाह—परे-स्वित्यादि ॥ अनेति । अर्थसंबन्धस्यैव कैयटेनाश्रयणादिति भावः ॥ छाया ॥

५ अर्थसंबन्धे दोषमावादाह—त्यदादिप्रेति ॥ उक्ताशयेन अर्थसंबन्धेन । इदं परभाष्यं दूषयति—अङ्गस्येतीति ॥ इयम् ‘अङ्गेनाकारम्’

र्थवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह—स्वविषयेति ।
लोकैर्निरूढप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभियेया व्यक्तयस्ताः स्वविषयः ॥
ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वा-
दृथायं व्याख्यानहेतोर्न आह—नन्विति ॥ नन्वेवं घटादिशब्दाना-
मपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद् घटायेत्यादौ सौभावाद्यापत्तिरिति
चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहणसामर्थ्येन सकृद्वृत्तिशक्त्यैव
स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरूढानेकजातीयार्थबोधकानामेव सर्वनामप-
देन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं सर्वेषां नामानीति बहुवचना-
न्तपूर्वपदको विग्रहो दशितो भाष्ये ॥ भाष्ये संज्ञोपसर्जने चेति ।
संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नाम । उपसर्जनमपि पदान्तरार्थ-
संस्पृष्टार्थवृत्तिस्त्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकम्, नैवपदस्वारस्येन
तथैव लाभादित्यर्थः ॥ उपसर्जनांशे विशेषे इत्यस्य विशेषणे इत्यर्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

यद्येवम्, संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति—
“सर्वनाम्नः सै” “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम
तत्सर्वनाम । सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः सै भवति ।
सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुट् भवति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

यद्येवम्, सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति ॥
एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः तस्मि-
न्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते, तस्य तस्य त-
स्मिन्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्नोदन
इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामानाधिकरण्या-
दनयोः ॥ ननु प्रतिनियतवस्तुभागामिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्व-
त्वमोदनशब्देन नामिहितम्, ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतो-
ऽयं प्रसङ्गः ॥ तत्रेवं दर्शनम् । सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्र-
हेण प्रवृत्त ओदनशब्दोऽपि सर्वशब्दार्थावग्रहेण । प्रतिपत्ता
तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यात् । नाप्यो-
दनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम् । तत्रैकस्य सर्वना-
मकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादितिप्रसङ्ग उद्भाविताः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये एतेषां चापीति दूषणान्तरम् । एतेषां

१ लोकनिरूढेति । एतेन जगतीतलवर्तिवस्तुमात्रवाचकत्वं सर्वनाम-
त्वम् । तत्र केचिच्चैवमपेक्षेन पर्यायेण च तथा । अन्ये तु पर्यायेणैव । प्रदीपोक्तं
तु न युक्तम्, संज्ञादेरपि तथा तत्त्वेन तत्त्वावारणादिति निरस्तम् । भाष्यतस्त-
थैव प्रतीतेराह—नन्विति ॥ नन्विति । तथाच तुल्यार्थे इति तथा
व्याख्याने हेतुरयम् ॥ छाया ॥

२ एवं तथा तत्त्वाङ्गीकारे ॥ तत् सौभावादि ॥ इदं समूलयति—एत-
देवेति ॥ छाया ॥

३ प्राधान्येत्यत्र बीजमाह—नामेति ॥ विशेषण इति इदमजहदिति-
पक्षे । स एव हि सार्वत्रिकः ॥ छाया ॥

चापि । घटादिशब्दानामपि ॥ एकैकस्य तस्य तस्यापि ॥ स स
विषयः सर्वार्थो विषयः ॥ तस्मिन्तस्मिन्विषये सर्वार्थरूपे
विषये ॥ यो यः शब्दो घटादिशब्दो वर्तते तस्य तस्य घटादिश-
ब्दस्य सर्वार्थे वर्तमानस्येत्यक्षरार्थः ॥ तद्वयाचष्टे—ततश्चेति ।
पदैः पदार्थानभिधायकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात्संस्पृष्टवाक्या-
र्थप्रतीतिर्जन्यत इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते—नन्विति । गुणद्रव्या-
दिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताख्या-
स्तदभिनिवेशित्वात्तद्वाचकत्वाच्छब्दानामित्यर्थः ॥ योग्येतरान्विते
पदानां शक्तेः स्वार्थवत्पदान्तरार्थोपि स्ववाच्य इत्यन्वितमिधा-
नमाश्रित्य परिहरति—तत्रेति ॥ अवग्रहः क्रोडीकारः ॥ नप्र-
तिपद्यते । निश्चितेतयेति शेषः ॥ रूपसादृश्यादिति । ओदनव्य-
तिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ तत्प्रति-
पत्त्यर्थम् निर्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

अपरे तु—पदे पदैकदेशप्रयोगवद् यदा सर्वस्मिन्नोदने इति
वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते, प्रकरणाच्च तत
एव पदात्तादृशवाक्यार्थबोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः ॥ यथा च
पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्पशयां
कैयटेनोक्तम्, तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य
शक्त्यङ्गीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थालिङ्गिते समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽ-
वयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थ-
बोध इति ह्यन्यथ इतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥ आकाङ्क्षावादान्ते च
मञ्जूपायां निरूपितमित्याहुः ॥

अतिप्रसङ्ग उद्भाविता इति । न च सर्वनाम्नः सै इत्यादौ
सर्वादेः सै इत्याद्येव सूत्राणि सन्त्विति न कृत्वादिपु दोषः ।
अपाणिनीयत्वापत्तेः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्यभयमनेन क्रियते—पाठश्चैव विशेष्य-
ते, संज्ञा च ॥

(उद्धोतः) भाष्ये एवं तर्ह्यभयमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

लभ्यमित्याह ।

[कथम् ?]

१ वैयर्थ्यं परिहरति—भाष्ये एतेषामिति । निर्धारणपट्टीयम् ॥
वीत्यालभ्यमाह—सर्वार्थं इति ॥ आदिनोभादि ॥ छाया ॥

५ विशेषे गमकाभावादाह—निश्चीति ॥ तदेवाह—रूपेति ॥ छाया ॥

६ कैयटादिरीत्याऽस्य दोषस्य पाक्षिकत्वमिति सिद्धान्तमतेनायं भाष्या-
शयमाह—अपरिहृयति ॥ चत्स्वर्थे ॥ उक्तवद् बीजमपि क्रमेण दृष्टान्तदार्ष्ट-
ान्तिकमावेनैवाह—यथाचेति ॥ तत्र पदार्थे ॥ तत्र विशेषणविशेष्यभावे
समुदितस्य भाष्यस्य ॥ छाया ॥

७ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न सार्वत्रिकः ॥

एकशेषनिर्देशात् ॥

एकशेषनिर्देशोऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देश इति ॥ [ननु] सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः ॥ एकशेषफलत्वात्तन्त्र्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते । अथवा—आकृत्यमिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशब्दं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्र-प्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः ॥ संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते, तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवावतिष्ठते उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वाऽतिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्तिं भवत्यतिस्वार्थेत्यत्र ॥ वाक्ये स्वसंस्पृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेऽवस्थानम् ॥

(उद्द्योतः) सहेति । एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्त्वात्सहविवक्षाभाव इत्यर्थः ॥ अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिदं तन्मम् । अत्रोच्चारणं तत्रेण, बोद्धव्योपस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाह—आवृत्तिर्वेति । आवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥ प्रत्याख्यातमिति । लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृतमित्यर्थः ॥ प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् । ईदमुपलक्षणम् । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्यार्थस्य ॥ स्वरूपमात्रोपकारीति । स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः । अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । एवं च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः ॥ जहत्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥

१ स्वविषयपेक्षेति प्रागुक्तरीत्याह—प्रसिद्धेति ॥ छाया ॥

२ विवक्षाभाव इत्यत्राकारप्रत्येयः । उभयोरैकान्वयभावनेनानुसङ्गकत्वादिति भावः । शब्दतन्त्रमिदमित्याह—अर्थेति ॥ यथाश्रुतकैयटासंगतेत्यत्र प्रतिपादितत्वादाह—अत्रोच्चेति ॥ वाच्यार्थे इत्याह—आवृत्तिश्चेति ॥ प्रत्याख्यातत्वे प्रक्रियासंपादकत्वासंभवादाह—लौकिकेति ॥ इदमपि कैयटादिरीत्यैव भाष्यमते हि तत्रापि तत्रेणैव निर्वाहात् । उपायस्योपायान्तरादुपकत्वाद्धि तैस्तथोक्तम् ॥ छाया ॥

३ तच्च घटादावतिप्रसक्तमिति प्रागुक्तमतस्तत् सिद्धान्तरीत्याह—इदमुपेति ॥ उपसर्जनसंग्रहाय प्रागुक्तेवाह—प्राधेति ॥ स्वरूपमात्रोपेति समासाशयेनाह—स्वरूपेति ॥ छाया ॥

४ सिद्धान्तरीत्यैव तात्पर्यमाह—एवं चेति ॥ तस्य विशेषणत्वे चेत्यर्थः । अयमाशयो द्वितीयस्येति सूचयन्नाह—जहदिति ॥ छाया ॥

५ अत्र पक्षे द्वितीयवाक्यार्थो वृद्धिरादैजित्यादिवाक्यार्थवदित्येतादृशजहद-अथवा महतीतीति ॥ छाया ॥

६ ईदमुपलक्षणमाह—शब्देति ॥ तत्र तथासति ॥ छाया ॥

७ यतानीति पक्षः । युक्तानीत्यन्तेन साध्यम् । यत इत्यादिना हेतुव्यतिरेक्यनुमानेन घटादिहेतुत्वात् । तथाच नार्थशब्दः अपित्वनुमानगम्यः । स तूक्त एव । अत्र व्यञ्जना वक्तुञ्चिता ॥ छाया ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥

कुत एतत् ? ॥

लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् ॥ तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्रदीपः) यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशिष्टो धर्मोऽनुमीयते—नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि । यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति, न संज्ञोपसर्जनानाम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अथवा महतीति । अयं भावः—अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेऽनुकरणम् । तत्र संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वं नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । ईदमुपसर्जनं हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासेऽवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयास्येवेति दिक् ॥ ततोऽपि लघीयो नामेति । संज्ञेत्यर्थः । तन्नाम संज्ञा यतोऽन्यद् लघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये । यद्वा संज्ञा च नामेति पर्यायप्रदर्शनम् ।

८ ननु प्रातिपदिकसंज्ञावन्महासंज्ञास्तु किं चाक्षरमर्यादया लाभेन कथं तद्वारणमत आह—अयं भाव इति ॥ स्वविषयेति । तत्त्वं प्रागुक्तमेव] एतेन पूर्वमेतैकवाक्यता सूचिता । अतोऽपि प्रागुपलक्षणतया तथोक्तम् ॥ तत्र तयोर्मध्ये । तत्त्वाभावः तेन बोधकत्वाभावः । अजहत्पक्षेणाह—उपेति ॥ आदौ तद्वामे बीजमाह—नामेति ॥ तत्र तथैव सत्त्वादिति भावः ॥ छाया ॥

९ अथ निषेधे हेतुमाह—उपसर्जनं हीति ॥ पूर्वत्र वाक्यार्थद्वयप्रयुक्तगौरवमात्रमत्र तु नेत्याह—सर्वादीनीति ॥ सर्वार्थैत्यस्य तथा तादृशेत्यादिः । ननु तदन्तशक्तिग्रह एव न पदादेव तद्वोधसंभवात् । किं च विशिष्टशक्तिग्रहो नानेकार्थसाधारणः विशेषणशून्यानुत्थापकत्वादत आह—तदन्ते चेति ॥ चत्त्वर्थे ॥ उपसर्जननिरासायाह—तत्रेति ॥ पररीत्या आह—अवयेति ॥ दृष्टेति । अनेकार्थसाधारणेत्यर्थः । किं च विशिष्टशक्तिग्रहोऽव्यत्येव । न च स नानेकार्थसाधारणः, परमपक्षेत्यादावुक्तप्रकारवदुक्तरीत्या तेन रूपेण तत्प्रकारकतद्विशेष्यकबोधजनकत्वेन तादृशसर्वबोधकत्वस्योभावादिवत् (१) सत्त्वेन तत्त्वस्य सत्त्वात् । परमत्वादेराधिक्येऽपि अधिकं प्रथितमिति न्यायेनाक्षतेस्तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

१० अत्रत्यनामार्थमाह—संज्ञेत्यर्थ इति ॥ अनेन सूचितं भाष्यार्थमपौनरुक्त्यायाह—तन्नामेति । सुबन्तमित्यर्थः ॥ अत्रार्थक्रमविरोधाच्चासंगतेराह—यद्वेति ॥ तच्च भावो भावनेत्यादिवत्प्रवाक्यम् ॥ छाया ॥

तच्च यतो नान्यल्लघीयस्तत् । एवं च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहारा-
ल्लघीयस्त्वं सिद्धम् ॥ लघ्वर्थमित्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥
नन्वन्वयसंज्ञात्वं नाम योगरूढत्वम् । तत्र योगार्थस्य रूढार्थे-
नैवान्वयनियमात् पृथगुद्देश्येनानन्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव
संज्ञेत्यत आह—अनुमीयत इति ॥ नूनमेतानीति । गण-
पठितानीत्यर्थः ॥

(उभशब्दपाठप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अथोभस्येति । उभयत इत्यादेरुभय-
शब्दपाठेनैव सिद्धिरिति भावः ॥

(२२० समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः ॥ * ॥

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः क्रियते ।
उभकौ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यतेऽकजर्थ इति । न पुनरन्यान्यपि सर्व-
नामकार्याणि ? ॥

(२२१ समाधानहेतुवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अन्याभावो द्विवचनटाविविषय-
त्वात् ॥ * ॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः ॥

किं कारणम् ? ॥

द्विवचनटाविविषयत्वात् । उभशब्दोऽयं द्विवच-
नटाविविषयः । अन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकव-
चनबहुवचनेषूच्यन्ते ॥

(प्रदीपः) आन्यभाव इति । टाविविषयत्वमपि न द्विव-
चनादन्यत्र बोद्धव्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र
नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनम्—वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो मा
भूद्, उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति ॥
द्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्र निपातनादुभावाहीत्यादयः साधवः ॥
(उद्ध्योतः) ननु टावन्ते सर्वनामः स्यादित्याचन्यसर्वनाम-

१ तथासति अग्रिमार्थमाह—तच्चेति ॥ तात्पर्यार्थमाह—एवं चेति ॥
उक्तव्याख्याने चेत्यर्थः ॥ नन्वेवमग्रिमभाष्यासंगतिरत आह—लघ्वर्थ-
मिति ॥ अन्यत्र बहुशस्त्राकुतमर्थमाह—लाघवेनेति ॥

॥ छाया ॥ तत्र तयोर्मध्ये ॥ नियमात् । पङ्कजादौ गृहीतात् ॥ छाया ॥

२ सूत्रे गणानुक्रुतानीत्यर्थस्योचित्येऽव्यन्तर्गणकार्यवारणं न स्यादत
आह—गणपठितानीत्यर्थ इति ॥ छाया ॥

३ संभव इति ॥ अपकल्पमित्यादिवद्वचनातिक्रमसंभवादिति भावः ॥
तत्र मानमाह—अन्येति । तस्येतिशेषः ॥ केवलेति । पुनर्पुंसकयोः ॥
क्षियामाह—टाविति ॥ एवं च एतन्नायप्रामाण्यात्तादृशस्थल एव तद् ।
अतएव 'कचिद्' इति तत्रोक्तम् ॥ छाया ॥

४ उपेति ॥ अनेन तत्रैवस्य 'सतस्यन्तोऽर्थः' (१) बीजम् इति, अग्रे
'इति' इति च शेष इति सूचितम् ॥ ननु वानिवृत्त्यर्थं तदत आह—द्वि-

कार्यसंभवेत्येवेत्यत आह—टाविविषयत्वमपीति । अन्याभाव
इत्यत्र हेतुत्वेनोपादानादिति भावः ॥ एवं चोभशब्दः केवलद्वि-
वचनविषयप्राप्तहितद्विवचनविषयो वेत्यर्थः इति टावग्रहणमनुवाद-
मात्रं नापूर्वमिति तात्पर्यम् ॥ द्विवचनटाविविषयत्वे उपापत्तिमाह—
तत्रेति । द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्येवेत्यस्यास्वरितत्वादेवाननुवृत्तौ
तयपस्यानिकत्वेनायचः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महा-
विभाषाया अप्यसंबन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तत्रिवृत्तौ दोषाच्च
निलग्रहणं योगविभागेन स्वाधिकानादेशभूतायचप्रत्ययान्तरविधा-
यकमिति भावः ॥ अत्र च नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधाद्विकल्पा-
ननुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव, प्रत्ययसंबन्धोदात्तग्रहणानुवृत्तेः ॥
वृत्तिविषये इति । अत एवोभौ साम्यास्येति निर्देशः सङ्ग-
च्छते । ईदं च सूत्रं योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद् उभावेति नि-
र्देशाच्च उभयोन्यत्रेति वार्तिकाच्च द्विवचनाश्रवणं यत्र, तत्रैव
प्रवर्तते, नान्यत्र । तेन नातिप्रसङ्गः ॥ द्विवचनविषयत्वादिति
भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः ॥ द्विवचनासत्ता
च वृत्तिविषय एवेत्यांशयेन कैयटे वृत्तिविषये इत्युक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाविविषयः । क
इदानीमस्यान्यत्र भवति ? ॥

(उद्ध्योतः) क इदानीमिति । अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः
कः शब्दोन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः ॥

(२२२ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ उभयोऽन्यत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनु-
ष्याः, उभयो मणिरिति ।

(उद्ध्योतः) उभयोन्यत्रेति । द्विवचनविषयत्वाभावसंभवा-
यामिति भावः ॥ लुग्विषये लुका विषयस्यैवापहारात्त दोषः । संभा-
वनातिवेशाच्चोभशब्दस्य पाठाभावेऽप्युभयत इत्यादिसिद्धिः । अन्यथो-
भात्तसिलादेः कर्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावेन तद्विषयस्यैव
सत्त्वेनायजनापत्तौ उभयत इत्याद्यसिद्धिः ॥ ममनु यद्यत्र तसिलादि
स्यात् तर्हि लुगपि स्यादिति संभावनाया विषयाभावसंभावनाऽस्ये-
वेति न दोषः । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तम् ॥

त्रीति ॥ ननु महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदत आह—तयधिति ॥ ननु मतान्तरे
तथाऽत आह—प्रत्ययान्तरेति ॥ तथाच तत्सत्त्वेपि तदनिवर्तकत्वमेव ।
अन्यथा वाक्यासिद्धिरिति भावः ॥ प्रत्ययान्तरेत्यस्यैव व्याख्या स्वार्थिकेति ॥
नित्येत्येकदेशेऽन्वयः (१) ॥ विकल्पो द्विविधः ॥ स्वराभेदमाह—अयमपीति ॥
संबन्धाद्युदात्तेति पाठः ॥ छाया ॥

५ नन्वेवमाद्यस्य द्विवचनेऽतिप्रसङ्गः द्वितीयस्य 'उभयोर्वासः' इत्यादावत-
आह—इदं च सूत्रमिति ॥ तत्र द्वितीय आह—योगेति ॥ उभयसाधारण-
माह—उभयोन्यत्रेतीति ॥ इदमनुपदमेव स्फुटीमविष्यति ॥ वृत्तीति ।
प्राय इत्यादिः ॥ छाया ॥

६ संभावनायामित्यर्थ इति पाठः ॥ अन्यथा संभावनाया अनिवेशे ॥
कर्तुमिति ॥ अपाठात् ॥ उपात्तम् भाष्ये पूर्वं ॥

उभय इति वार्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकायजन्तस्यावयवार्थ-
कायजन्तस्य च ग्रहणमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंच स्याद् यद्यत्राकञ् न स्यात् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

कः प्रसज्येत ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? ।

(प्रदीपः) कश्चेदानीमिति । रूपे खरे च नास्ति वि-
शेषः । अवग्रहे च नास्त्यादरो, न हि लक्षणेन पदकारा अनु-
वर्त्याः ॥ [उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये
सिद्धे निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात् ।]

(उद्ध्योतः) रूपे इति ॥ नन्वकचि उभशब्देन तद्विशिष्टस्य
ग्रहणादुभकावयवौ यस्येत्यर्थे उभकयो मणिरिति प्रयोगः सि-
ध्यति, के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्वैदल्येऽ-
कचि उभकघट इति रूपम् । केऽयचि उभयकघट इति स्यादिति
रूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् । अत
एव हरिणा उभयोन्यत्रेति वार्तिकमूलभूतं “उभयस्य द्विवचनं
टाप्च लोपश्च यस्येति” व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते
हेपां प्रयोगाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥ स्वरेचेति । चित्स्वर-
प्रत्ययस्वरभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति भावः ॥ उभ-
काभ्यामित्यादिर्वचनादित्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः पुनरग्रे दर्शनात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

“उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषयः” इत्युक्तम् ।
तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छ्रव्यते एत-
द्वक्तुं—द्विवचनपरोऽयमिति । के पुनः सति नायं
द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या ॥

(प्रदीपः) उभशब्दोऽयमिति । द्विवचनेऽनन्तरे श्रूय-
माणे उभशब्देन साधुना भाष्यं, न छप्ते, न व्यवहिते ॥ के
पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य छत्वादपरस्य केन
व्यवधानात् तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः
साधुर्भवतीति वक्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) श्रूयमाण इति । विषयशब्दलभ्योऽर्थमर्थः ।
श्रूयमाणत्वं च साक्षाद् भावरूपादेशद्वारा वेत्यन्यत् ॥ व्यवधाना-
दिति । द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः ॥ उभय-

ननु स्वार्थिकोपक्रमेण वार्तिकप्रवृत्तेः कथमुभये इत्याद्युदाहरणं भाष्येऽत
आह—उभय इति वार्तिक इति ॥ उभयप्रामाण्यादिति भावः ॥ छाया ॥

१ अवग्रहस्य कप्रत्ययेऽपि पदकारैर्न क्रियते, ‘चित्र इन्द्राजा राजका’
‘इदम्यके’ इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात् ॥ श. कौ. ॥

२ यस्येति । यकारस्येत्यर्थः ॥

३ वस्तुतस्तुभयत्रापि पाठ उचित एव । अत्र विशेषाभावप्रदर्शनाय, अग्रे

घटविल्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय कविषये इति ।
एवं चैतद्वचनाकरणलाघवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः, एव-
माप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि
द्विवचनपरता वक्तव्या ॥

(प्रदीपः) यथैव तर्हि ॥ ननु द्विवचनटाव्विषय-
त्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तेः ॥ एवं तर्हि टाव्वि-
षयत्वमेकवचनवहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमाप्यपि द्विवचनप-
रता वक्तव्येत्युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये एवमाप्यपीति । टापा व्यवधानादिति
भावः ॥

(२२३ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अवचनादापि तत्परवि-

ज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) अवचनादिति । स्वार्थिकत्वादाप उभार्थस्या-
हानादापि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये अन्तरेणापीति । दीर्घे तद्विशिष्टस्यान्तव-
द्भावोभशब्दत्वमिति भावः ॥ आवन्तादेकवचनाद्यापत्तिस्तु
नेत्याह—स्वार्थिकत्वादिति । एवं च तत् एकवचनादौ द्विवच-
नविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमतत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नहि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन ॥

(उद्ध्योतः) किं वक्तव्यमेतदित्यादिरन्तादिवद्भावेनेत्यन्तोऽ-
पाठः । अवचनादापीत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन किं वक्तव्यमिति
प्रश्नासङ्गतेः ॥ तथा अममूलको वा प्रश्न इति बोध्यम् ॥

प्रत्याख्यानान्तरप्रदर्शनायावश्यकत्वात् ॥ दाधिमथाः ॥

४ अयं श्रूयति ॥ लोपवद्धारणायाह—भावेति ॥ छाया ॥

५ भाष्यस्थतत्रेत्यनूय व्याख्या प्रदीपे कविषेत्यादि एतत्तात्पर्यमाह—
एवं चेति ॥

६ इदमुद्धृतं [वार्तिकमवतारयितुं] शङ्कते—यथैव तर्हि ॥ छाया ॥

७ तमपि पाठं समर्थयते—तथेति ॥ छाया ॥

(२२४ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ॥

कथम् ? ।

“स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति” इति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ॥

(प्रदीपः) केऽपि तुल्यमिति । द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते । किं तर्हि । व्यर्थभिधानसमर्थ इत्यर्थः ॥ उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद् द्वि-त्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभयशब्दः ॥ एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभयशब्दस्य पाठः । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित् ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये ॥

(उद्घोतः) अर्थेति ॥ कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः, तस्या इह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तेः । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ ननूभकावितिबद् उभत इत्याद्यपि प्रसज्येतेत्यत आह—उभयत इत्यादि ॥ तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेन चाधिकरणापादानशक्तिविशेष्यकबोधजनकत्वात् ॥ द्विवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वम् ॥ अभेदविषयो वृत्तिविषयः । उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति—भाष्ये कथम् ? ॥ स्वार्थिका इति । यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधजनका अतः प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिगृह्यते अनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभयशब्दग्राहकेण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादेर्व्यावृत्तिः । प्रकृतिग्रहणेनेत्यनेन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनं च टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाप्ग्रहणम् । तेनोभयोरुभाङ्गुभयोभावित्यत्र समासे भवत्येवायजित्याहुः ॥ एवं प्रत्याख्यात इति । किं च अकज-

मात्रार्थत्वे उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(भवच्छब्दस्य गणे पाठप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ? ।

(प्रदीपः) अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात् साया-द्यभावात्प्रश्नः ॥

(२२५ समाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ भवतोऽकच्छेषात्वानि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

भवतोऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि ॥ अकच्—भवकान् ॥ शेषः स च भवांश्च भवन्तौ ॥ आत्वम्—भवादिति ॥

(प्रदीपः) शेष इति । पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं परिगणनम्, आहो स्विदुदाहरणमात्रम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि इदयन्ते “सर्वनाम्नस्तृतीया च” भवता हेतुना, भवतो हेतोरिति ॥ सर्वादीनि ॥ २६ ॥

(प्रदीपः) तृतीयादयोपीति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनेपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ इदं तु प्रयोजनम्—भावतायनिः, भवद्यद्, भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च—भवन्मित्रः । भवतष्टकच्छसाविति वृद्धत्वात् ठक्छसौ । गुणवचनसंज्ञावाचनं च भवतो भावो भावत्वमिति मा भूत् ॥ २६ ॥

(उद्घोतः) इदं त्विति ॥ भाष्ये आदिपदसंग्राहमित्यर्थः ॥ भावतायनिरिति । सति पाठे त्यदादीनि चेति वृद्धत्वे उदीचां वृद्धादिति फिञ् ॥ भवद्यदिति । विष्वग्देवयोश्च टेरिति चेन सर्वनाम्नोनुकर्षणादभ्यादेशः ॥ भवन्मये नित्यं वृद्धेति मयद् ॥ भवन्मित्रे बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातः ॥ भवतष्टमिति । शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहणं तत्रानुवर्तत इत्यर्थः ॥

१ तस्येहेति पाठः ॥ प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्धस्योक्त्यायस्येत्यर्थः ॥ ननु सर्वशानाश्रयेण कचिदस्येवात आह—अस्येति ॥ उक्तवार्तिकस्येत्यर्थः ॥ व्यवस्थेयत्वेनानियमाभावः सूचितः ॥ तत्र द्विवचनांशे । तद्व्यायेति पाठान्तरम् ॥ पाठपक्षे शङ्कते—ननुमेति ॥ तदनुक्तमपि हेतुमाह—विभेति ॥ छाया ॥

२ संख्येति । तदित्यादिः ॥ कचिद् द्वित्वसंभितिपाठ एव ॥ एकवचनं त्वौत्सर्गिकम् ॥ उक्तमनुपदमेव ॥

३ अत इति । असाद्धेतोरित्यर्थः । प्रकृतिः कादेः । प्रत्यासत्तिलभ्यमाह—तत्प्रतीति ॥ तेन नातिप्रसङ्गः ॥ प्रकृतीत्यस्योक्तार्थग्रहणपदसमर्थि-व्याहारेणैव यदि उभयशब्देन तस्य ग्रहणमित्येवार्थः स्यात्, तदा प्रकृत्येवेव

व्यावृत्तिर्थासिद्धिश्च ॥ यदि औ इत्यनेन तद्ग्रहणं तर्हि विभक्त्येवेव व्यात् । तदभिप्रेत्याह—प्रकृतिरिति ॥ कैयटस्यापीदमेव तात्पर्यं पूर्वमुक्तम् । तथाच तत्र प्रत्ययपदेन प्रसिद्ध औ इत्यादिरेव । समर्थ इत्यनेन तादृशेभ्योऽपि प्रत्यय एवेत्यर्थः । तदेत्स्फुटयति—द्विवचनं चेति ॥ आहुरित्यस्यचिवीजं तु नायमर्थः कैयटाद्यभिमतः । साहचर्यस्यासार्वभिकत्वात् । टाबनुवादफलस्य स्पष्टं भाष्य एवोक्तम् । एवं च निरुक्तवचनत्वस्य कादिवदुभयशब्देऽप्यस्तीति नायच् तत्रेति ॥ प्रत्याख्यानं द्रढयति—किंचेति ॥ छाया ॥

४ अनपेक्ष्येति । किं तु सूत्रमात्रमपेक्ष्येति शेषः ॥ छाया ॥

गुणवचनेति । एकसंज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचन-
संज्ञातः परा सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥ २६ ॥

(२५ सर्वनामसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. २ ॥)

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ ११२७ ॥

(तत्तत्पदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

दिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) विभाषा दिक्समासे ॥ २७ ॥ दिग्र-
हणमिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात्साम-
र्थ्यादिष्यमेदः आश्रयितव्य इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) विभाषादि ॥ २७ ॥ एकस्मिन्निति । सर्वत्र
परत्वात्प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यम् । सर्वत्र वा विकल्पे भावाभाव-
योस्तेनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वासंभव इति
भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न
ज्ञायते—‘क विभाषा, क प्रतिषेध’ इति । दिग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति—‘दिगुपदिष्टे
विभाषा, अन्यत्र प्रतिषेधः’, ॥

(प्रदीपः) वचनमन्तरेणाभिमतो विषयमेदो न लभ्यत
इत्युत्तरम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये दिगुपदिष्टे इति । दिक्शब्दोच्चारणेन
विहित इत्यर्थः । बहुव्रीहाविति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ समासग्रहणं किमर्थम् ? ॥

१ विषयमेद इति । लक्ष्यानुसारेणेति भावः ॥ छाया ॥

२ विकल्पे पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ तेन विकल्पेन ॥ छाया ॥

३ तत्र तस्मिन्सति ॥ छाया ॥

४ वचनमिति । मन्दमध्यमानां तादृशलक्ष्याज्ञानादुत्तमानां तदनुसंधाने
प्रतिपत्तिगौरवादिति भावः ॥ छाया ॥

५ बहुव्रीहावित्यत एव लाभादाह—अथ समासेति ॥ छाया ॥

६ व्याप्येति ॥ नन्वित्यादिः ॥ अतिदेशादिति । एवं च व्याप्यधर्मादौ
सामर्थ्याद्गोचरमुच्येति न्यायामवृत्तावपि व्यापकधर्मांश्च तत्तद्वृत्तिर्निवार्येति
तदर्थं समासग्रहणमिति भाष्याद्याकृतम् ॥ छाया ॥

७ मा भूदिति ॥ तथा सति पक्षे दक्षिणोत्तरपूर्वासामिति स्यादेवेति
भावः ॥ छाया ॥

८ यथाऽवयवानां प्राप्तिः, तमर्थमेव सप्तस्युपपादकं खण्डयति—न बह्वीति ॥
सप्तस्युपपत्तये ‘द्वन्द्वे यानि सर्वादीनि’ इत्यर्थो दण्डिकृष्णाद्युक्तो न युक्त इति
ध्वनयन्निषेधे हेतुमाह—यद्यपीत्यादि—फलाभावादित्यन्तेन ॥ अपिर्वहु-
व्रीहिसमुच्चाकयः । तदुपपत्तेरित्यन्वयः ॥ इतरेतरद्वन्द्वान्वयेनाह—उद्भू-
तेति ॥ गुणत्वे उपसर्जनत्वेन ॥ सदेति । सर्वनामसंज्ञाया अप्राप्तेरित्यर्थः ॥
अयमेव उक्तार्थ एव ॥ एकशेषेण बाधादाह—द्वन्द्वेति ॥ ननु त्वच्छब्दस्य

(समाधानभाष्यम्)

समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् ।
बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति ।
दक्षिणदक्षिणस्यै देहि ॥

(प्रदीपः) समासपवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु
तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभत इत्यमुख्यः ॥

(उद्द्योतः) व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समा-
सोप्ययमत आह—मुख्य इति । दक्षिणदक्षिणस्यै इति ।
आबाधे चेति दिवंचनबहुव्रीहिवद्भावौ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्वन्द्वे मा भूत्—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ।

(प्रदीपः) दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चे-
त्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवाना-
मिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः ॥

(उद्द्योतः) नावयवानामिति । न बहुव्रीहाविति वद्
द्वन्द्वे चिकीर्षिते नेत्यर्थो न ॥ यद्यपि द्वन्द्वेपि उद्भूतावयवमेदसमु-
दायस्य प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेर-
यमेवोचितः तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाभावेनादन्ते काकचोरविशेषेण
फलाभावात् । अन्यपर्यायत्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वे न मानम्, बह्वसं-
मतत्वाद् गणे तत्पाठस्य । विभाषा जसीत्यस्यासङ्गतेति भावः ॥
एवं चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । सूत्रकृता तदनभ्यु-
पगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुकुटमयूर्यावित्यादावुपसर्जनहस्ववा-
रणाय द्वन्द्वे नेति वचनमारब्धं “गोस्त्रियो”रिति सूत्रे भाष्ये इति
बोध्यम् ॥ पुंवद्भाव इति । इदं चिन्त्यं मात्रग्रहणेन “सिद्धेः ॥

तान्तत्वे काकचोरविशेषोऽत आह—अन्येत्यादि पाठस्येत्यन्तेन ॥ ‘एव-
धर’ इति जयदेशोकस्या तदर्थस्य तस्य सत्त्वेपीत्यादि ॥ अकच्छरयोः सर्व-
नामत्वसूचकयोरनुपलम्भादिति भावः ॥ अर्थनिषेधे हेत्वन्तरमाह—धि-
मापेति ॥ जसाधारे श्रीभाव एव विकल्पविधायकस्येत्यादिः ॥ तथा च
प्रथमार्थे सप्तमिति तत्त्वम् ॥ अज्ञाननिरासायाह—सूत्रेति ॥ इदं द्रवयति—
अतएवेति ॥ उक्तरीत्या तत्रोपसर्जनत्वस्यादेवेत्यर्थः ॥ एवं चेत्यादि—
बोध्यमित्यन्त एको ग्रन्थः ॥ छाया ॥

९ ‘द्वन्द्वे च’ इति वार्तिकस्य ‘द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति
भाष्यफलितपाठोऽयमिति भावः ॥

१० सिद्धेरिति ॥ मात्रग्रहणं हि कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्व-
नामत्वेपि पुंवद्भावार्थम् । अतएव दक्षिणपूर्वाण्यै इत्यत्र संज्ञाऽभावोपि पुंव-
द्भावः ॥ नन्ववयवे संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्हि ‘अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-
पदस्य च’ इति वचनाद् ‘दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्’ इत्यादौ सुडागमादिप्रसङ्गः ।
न च निषेधसामर्थ्यम् । अनाङ्गस्य त्रतसिद्धयोर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति चेत् ।
न अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्यामोके ऋषिर्वादिभिरित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् ॥
विहितविशेषणस्याभ्रयणे मानं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग
एव ॥ तस्मात्समुदायस्यैवायं निषेधो नत्ववयवानामिति स्थितम् ॥ श ० कौ ० ॥

(समाधाननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । “द्वन्द्वे च” इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते । सा यथैव “न बहुव्रीहौ” इत्येतं प्रतिषेधं बाधते । एवं “द्वन्द्वे च” इत्येतमपि बाधेत ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

न बाधते ॥

किं कारणम् ? ॥

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते “न बहुव्रीहौ” इत्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते । “द्वन्द्वे च” इत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

(प्रदीपः) येन नाप्राप्त इति । अयमत्रार्थः—न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः । द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः । विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात् ॥ यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ लनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते ॥

(उद्घोतः) ननु यथा बहुव्रीहौ द्वन्द्वे चेत्यप्राप्तावपीयं प्रवर्तते, तथा द्वन्द्वे न बहुव्रीहावित्यप्राप्तेऽपीति, किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह—अयमत्रार्थ इति । एवं च न चाप्राप्ते इत्यस्य भाष्ये बहुव्रीहावित्यादिः । द्वन्द्वेचेत्यस्य तु द्वन्द्वे इत्यादिः ॥ एवं च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु द्वन्द्वेचेत्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसि विभाषया बाधादिति भावः ॥ सर्वः स्वविषय इति । सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ न व्याप्त इति । सर्वो दिग्द्वन्द्व इति शेषः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह—यदिचेति ॥

(समाधानबाधकान्तरभाष्यम्)

अथ वा “पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन

बाधन्ते, नोत्तरान्” इत्येवमियं विभाषा “न बहुव्रीहौ” इत्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते “द्वन्द्वे च” इत्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते ॥

(समाधानबाधकान्तरभाष्यम्)

अथ वेदं तावदयं प्रष्टव्यः,—इह कस्मान्न भवति—या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति ? ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । दिक्समास इति व्यपदेशो दिङ्गामानीति विहितस्य न्याय्यः, तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये या पूर्वा सोत्तरेति ॥ यद्यपि बाधये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यत्सेल्यथात् । एवं चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥ तथापि समासे तैदप्रतीतावपि पूर्वापदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद् विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥ तत्र हि दिक्शब्दोऽस्तीति ॥ न च शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात्सोऽपि प्रतिपदोक्तः । स्पष्टं चेदस्मान्महत् इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते इत्येवं विधानकल्पनेऽपि दिक्शब्दः समस्यते इत्येवं विधानकल्पने मानाभावेन तत्र दिक्शब्दाभावादिति भावः ॥

(उपसंहारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिसंग्रहणेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

द्वन्द्वे कस्मान्न भवति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

१ इयं विभाषा ॥ एवं च तदर्थस्येष्टत्वे च ॥ अनन्तरमिति दण्डिकृष्णाद्युक्त्यसंगत्याह—आदिरिति ॥ छाया ॥

२ स्वशब्देन न निषेधः किं तु विकल्प इत्याह—सर्वो दिगिति ॥ स्वशब्दस्यानुपक्रमेणानिर्वाहादाह—सर्वो दिग्देति ॥ छाया ॥

३ अस्त्येवं ततः किमतो यदि चेत्यादीति दण्डिकृष्णाद्युक्त्यसंगत्याह—युक्त्यन्तरमिति ॥ अत एव चोऽपि सफलः ॥ छाया ॥

४ अभ्युपेत्याह—अथवेति ॥ छाया ॥

५ अवस्थाश्रयणीयलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष्येव सिद्धे बहुव्रीहिसंग्रहणं व्यर्थमेवेत्याशयेनाह—अथवेदमिति ॥ छाया ॥ पृष्टेन दातव्यमुत्तरं स्वमेवाह—लक्षणेति ।

६ विधेयत्वमिति । द्वन्द्वोत्तरं त्वः । यथासंख्येनान्वयः ॥ अन्यतरस्य विना लक्षणासमाप्तानाधिकरण्याद्बहुव्रीह्यनुपपत्तेराह—या पूर्वात्वेति ॥ विशेष्यशब्दो विशेष्यनिष्ठो न तु विशेषणप्रधानादिशब्दवदजहृद्विज्ञः । अत एव ‘राजा विशेषणम्, पुरुषो विशेष्यः’ इति पृष्टी शेष इत्यत्र ‘कश्च नोर्वैः । ‘विशेष्यः’ इति शब्देः शितः इत्यत्र च भाष्यं ‘संबोधनं

प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यम्’ इति ‘द्वितीयाध्याय आधेयतता फलं विशेष्यम्’ इति, ‘भावनैव विशेष्या’ इति ‘धातूपस्थाप्रक्रिया तिङ्गर्थं प्रति विशेष्या’ इत्यादिनाभिमुक्तोक्तं ‘स्त्रीद्वाराधैर्यद्विशेष्यम्’ इत्यमरोक्तं च संगच्छते ॥ ‘विशेष्यं धात्वर्थ इति तु शक्यं क्षुद्’ इति वत् ॥ एवं चोत्तरेति उद्देश्यत्वलक्षणाध्यायान्यस्य तस्य सत्त्वेन विधेयस्याप्रधानत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

७ प्राचां मतेनाह—तदेव । तथाच न तस्योक्तं प्राधान्यमिति प्राथम्यस्यैव तल्लक्षणत्वात्तस्यैव पूर्वनिपात इति तद्भावः ॥ सिद्धान्तमाह—अपीति । तत्प्रतीतावपीत्यर्थः ॥ उक्तदोषस्तु न, उद्देश्यत्वप्रतीत्या तत्रैव लक्षणाङ्गीकारात् ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायेन विधेयबोधके लक्षणाङ्गीकारात् । अत एव प्रसिद्धपूर्वस्यानुत्तरात्प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वं न विधेय उत्तरापदस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । तदाह—पूर्वेति ॥ गुणेति । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य विशेषणत्वात् । एवं च ‘सप्तमीविशेषणे’ इत्यस्य प्राप्तिः । तत्र हि सप्तम्यन्तान्योत्तरपदार्थविशेषणस्य विषयताविशेषरूपविशेषणत्वविशिष्टस्य ग्रहणम् । तदाह—विशेषणेति ॥ छाया ॥

८ तत्र कल्पितवाक्ये ॥ छाया ॥

(प्रयोजनान्तभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(बाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव—“न बहुव्रीहौ” इति ॥

(साधकभाष्यम्)

द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत्—एकैकस्मै देहि ॥

(बाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास इति वर्त्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—समासो यो बहुव्रीहिरिति ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्, इह मा भूत्—वृत्तान्तरमेषां त इमे वृत्तान्तराः वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः वृत्तान्तराश्च वसनान्तराश्च वृत्तान्तरवसनान्तराः ॥ विभाषादिक्समासे ॥ २७ ॥

(प्रदीपः) वृत्तान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य, न सूत्रकारस्य न बहुव्रीहावित्यारम्भात् । तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् ॥ २७ ॥

(उद्धोतः) भाष्ये अवयवभूतस्यापीति प्रधानन्यायेनास्य न स्याद् । अस्य समूहं प्रति गुणत्वादिति भावः ॥ तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वाद्वातिपदार्थस्येति बोध्यम् । वसनशब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो राजदन्तादित्वाद् बोध्यः ॥ तन्मतेनेति । किं चावयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्य तत्त्वाभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्जतो न दोष इत्येकदेश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥ २७ ॥

१ समासो य इति । एतेनात्र समासपदेन मुख्यस्यैवैपदेशिकस्य ग्रहणमिति प्राशङ्कं सूचितम् । इदमपि भाष्यं तत्र गमकम् । अन्यथोक्तरीत्या तस्यापि सत्त्वादसंगतिः स्पष्टैव सूत्रमतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् खण्डितं च । सिद्धान्ते तु प्रत्याख्यातमेव तदिति न चाशङ्का न चोत्तरम् ॥ छाया ॥

२ सूत्रमतेनाह—इदं तर्हि ॥ इह मा भूदिति । संज्ञेति शेषः ॥ छाया ॥

३ आरम्भादिति । तेनालौकिके आरोपिततत्त्वे अवयवानामेव निषेध इति भावः ॥ छाया ॥

४ प्रधानेति । अन्यथेत्यादिः ॥ अस्य तादृशबहुव्रीहेः ॥ इदमपि भाष्यं तत्र गमकमित्याह—तदेतदिति । गृहेति । न वृत्तवाचीति भावः ॥ छाया ॥

५ तन्मतेनेत्यनेन सूचितमेकदेश्युक्तित्वं द्रव्यति—किंचेति ॥ द्वन्द्वस्येति । द्वन्द्वेति निषेधेनेति शेषः ॥ न दोषः शीमावः ॥ छाया ॥

(२६ सर्वनामसंज्ञानिषेधसूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. ३ ॥)

न बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २८ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रियविश्वाय ॥

(प्रदीपः) न बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत्—*बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्* इति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि छान्याय छान्याय ॥

(प्रदीपः) छान्यायेति । संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) सर्वनाम्न एवेति । नियमः कथमिति चेत् । उच्यते । विशेषणत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं स्यात्—सर्वनामसंख्ययोः संनिर्पाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति ॥

(उद्धोतः) न बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ नियमः कथमिति । संख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः ॥ प्राप्ते इति । सप्तमीविशेषणे इत्यनेन ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्,—संख्यासर्वनाम्नोर्यो

६ वक्ष्यमाणाशयेनाह—किमिति ॥ प्रियेति । बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनीत्यन्वय इत्यभिमानः ॥ तमाशयद्वयम् अभिमानः, मन्यत इति सूचितारब्धमूलकं क्रमेणाह—सर्वाद्यन्तस्येति ॥ निषेधाधिकरणं बहुव्रीहिरिति भावः ॥ छाया ॥

७ सर्वनामेत्यप्रवृत्तये आह—संख्याया इति ॥ विशेषणत्वम् । अन्यार्थविशेषणत्वमपि ॥ छाया ॥

८ अध्याहारेणाह—संनिपाते इत्यादि ॥ उभयत्र एव न नियमार्थः । अप्राप्तत्वात्तस्य । किंतु सर्वनाम्नोऽपूर्वपूर्वनिपातविधानाऽन्यस्य तदभावस्यार्थसिद्धस्यानुवादक इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

९ वार्तिककृता एवं वक्तव्ये तथोक्तमिति तदर्थान्तरस्यापि लाभ इत्याशयेनाह—संख्यासर्वेति ॥ परत्वात् । शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ तत्र तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यत्येतदिति ॥ नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नैष इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥ नचैवं वातिके संख्याग्रहणं व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणताया अन्यत्रापि संभवात् ॥

(पूर्वोक्तसमाधानाभ्युपगमभाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणम्—प्रियविश्वाय ॥

(बाधकस्मरणम्)

ननु चोक्तम्—विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति ॥

(बाधकनिराकरणभाष्यम्)

वक्ष्यत्येतत्—*वा प्रियस्य* इति ॥

(मतान्तरप्रदर्शनभाष्यम्)

न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहिः प्रतिषेधेन भवितव्यम् ॥

किं तर्हि ? ॥

असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

अकञ् मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह—नखल्वपीति । अस्यार्थस्य यथा लाभस्तथा वक्ष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंच स्याद् यद्यत्राकञ् स्यात् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

को न स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

व्यञ्जनान्तेषु विशेषः—अहं पितृ यस्य मत्कपितृकः, त्वं पितृ अस्य त्वकपितृक इति प्राप्नोति ॥ मत्कपितृकः त्वकपितृक इति चेप्यते ॥

(प्रदीपः) व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् । द्विकपुत्रो द्विकपुत्र इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् ॥

१ अध्याहारस्याप्यन्यत्र स्त्रीकारेण संनिपातादिपदाध्याहारप्रसङ्गादिति दण्डिकृष्णाद्युक्तो दोषो न समञ्जसोऽत आह—लक्ष्येति ॥ एवम् उभयत्र तस्या एव पूर्वनिपाते ॥ छाया ॥

२ प्रियेत्युदाहृतस्याग्रयमाह—इदंचेति ॥ छाया ॥

३ यथेति ॥ बहुव्रीहौ 'सर्वादीनि' इत्येवमिति भावः ॥ छाया ॥

४ बहिरङ्गत्वेति । बहुव्रीहेः । वस्तुस्थितिमाह—वर्तते ॥ तावताप्यनिर्वाहादाह—तत इति ॥ छाया ॥

५ सामान्येनेतीति । कुकि कुत्वरूपविशेषानपेक्षया कार्यत्वसामान्या-

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनान्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाकचा तावद्भाव्यं पश्चात्पदान्तरसंनिधाने वर्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय पदान्तरेत्यादि ॥ वर्तिपदार्थविशेषणेति बहुव्रीहिः ॥ बहुव्रीहिणेति । ततो बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते गोमत्प्रिय इति यथा ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकम् बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधते इत्यस्यार्थस्येति भावः ॥

(उद्घोतः) सामान्येनेति । न लुग्विषयमेवेति भावः ॥

(दृष्टान्तवैषम्येन समाधानबाधकभाष्यम्)

क्रियते तत्र यत्नः—“प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति ॥

(प्रदीपः) क्रियते तत्रेति । लुग्विषयमेव तज् ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकं, अन्तर्वर्तित्तुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः ॥ गोमत्प्रिय इत्यत्र लुका हल्ङादिलोपो बाध्यते तेन नुमदीर्घो नेति भावः ॥

(दृष्टान्तसाम्येन समाधानसाधकभाष्यम्)

ननु चेहापि क्रियते—“न बहुव्रीहौ” इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ननुचेहापीति । वैयधिकैरण्येन संवन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः ॥

(वैयर्थ्यपरिहारेण समाधानबाधकभाष्यम्)

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥

प्रियविश्वाय ॥

(प्रदीपः) अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ सामानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते ॥

(उद्घोतः) प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव

पेक्षयेत्यर्थः ॥ तत्कलितमाह—न लुगिति ॥ छाया ॥

६ सूत्रं संपूर्णं ज्ञापकमिति कैयटदण्डिकृष्णरत्नाद्युक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—उत्तरेति ॥ दीर्घो । अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति ॥ छाया ॥

७ वैयधीति । बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि इत्येवम् । अन्यथा सर्वादीति (१)न्यायेन तथा नोचितमिति भावः ॥ स्यापि । अकचः ॥ छाया ॥

८ तत एवाह—प्रथमेति ॥ स्त्रायादीति । तथाचोभयोर्बहिरङ्गत्वादक-उल्लेखण्यमिति भावः ॥ ननु तत्र साफल्ये कथमकञ्निवृत्तिरत आह—तत्रेति ॥ त्वकपितृकइत्यादावित्यर्थः ॥

संबन्धो न तु विद्यलध्याहारेणेत्याशयेनाह—अस्त्यन्यदिति ॥
अत्रहीति । बहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्यस्यादिप्राप्तेरिति
भावः ॥ तत्रावयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तात्पर्यम् ॥

(वैयर्थ्यस्थित्या समाधानसाधकभाष्यम्)

उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

(मतान्तरेण समाधानान्तरभाष्यम्)

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः ।
यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति
तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्री-
हिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) अयं खल्वपीति । सूत्रोपाख्य एवायमर्थः
इति प्रतिपादयति । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं
प्रतिषेधो, न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हं, तस्य पृथगेव प्रयोगा-
त्तादर्थ्याभावात् ॥

(उद्घोतः) ननु एतत्प्रकरणस्यसप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्थाः ।
अत एव द्वन्द्वेचेति निषेधः समुदायस्यैव । एवं च वाच्यवृत्त्याऽस-
र्वाद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह—भाष्ये अयं खल्व-
पीति । एतेन बहुव्रीहावित्यत्र चिकीर्षित इत्यध्याहारेण सिद्धे बहु-
व्रीहिपदस्य लक्षणा व्यर्थेति परास्तम् ॥ तच्चाचष्टे—सूत्रेति ।
भाष्ये ऐक्यपद्यमेकौचित्यभावः । एककारकशक्तियोगो वा एकविभ-
क्तित्वं बोध्यम् ॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्दं यद् यो लभते तस्येदं ग्रहणमि-
त्यन्वयः ॥ तद्यत्र तादर्थ्यादिति पाठः क्वचित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थ-
वाक्ये संज्ञाया अप्राप्त्या तत्स्थपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेतद्व-
हुव्रीह्यर्थानि पदानि नान्येन सूचितम् ॥ ननु वाक्ये निषेधश्चेदहं
पितेति प्रयोगो न स्यात्, किं च सुपरत्वाभावात्त्वाहौ न स्याता-
मत आह—अप्रयोगेति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

गोनर्दीयस्त्वाह—

‘अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ ।’

१ मन्यत इति सूचितामरुचिमेवाह—अयं खल्वपीति ॥ महासंज्ञया
तस्यापि पाणिन्यभिमतत्वादिति सूत्रमकञ्निवृत्त्यर्थमेवेति भावः । प्राग्भवेति ॥
अवार्थे अध्यात्मादित्वाद्दृष्टिं सर्वप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ पृथगेव समासं विनैव ॥ तादर्थ्येति । तथाच तादर्थ्यादिति भाष्ये-
नैवेदमुक्तम् । नत्वपूर्वमिति भावः ॥ छाया ॥

३ दण्डिकृष्णाणुक्तावतरणासांगत्याध्वननायाह—जन्विति ॥ अकच्स्वरा-
विति वक्ष्यमाणस्मृत्यैः प्रकरणविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—एतत्प्रकरेति ॥
न लभ्यत इति ॥ एवं च कथमकञ्निवृत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

४ अन्यवृत्तिकारोक्तं खण्डयति—एतेनेति ॥ उक्तार्थसाधनस्य भाष्ये
एवं प्रकारेण करणेनेत्यर्थः ॥ अन्यथा तथैव सिद्धे लक्षणाप्रयासो व्यर्थः
स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

५ ऐक्यपद्यमेकविभक्तित्वमित्यनयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—एकार्थीति ॥
विनिगमनाविरहादाह—एककेति ॥ यदित्यस्य व्याख्या य इति ॥ तावता-
ऽन्यनिर्वाहादाह—सन्नेति ॥ उभयत्रेत्यर्थः ॥ प्रथमत इत्यस्य तु तत्सादित्यर्थः ।
तथोर्मध्य इत्यर्थो वा ॥ सूचितम् । अन्यथा पदानि न वदेत् ॥ छाया ॥

त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति ॥

(प्रदीपः) गोनर्दीयस्त्वाहेति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् ।
यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् ॥ स्वरः स्वाङ्गशिष्टाम-
दन्तानामित्याद्युदात्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दूषयति—अकच्स्वरौ त्विति ।
एषा स्मृतिरविशेषात्सर्वप्रकरणविषया ॥ सूत्रप्रत्याख्यानेति ।
समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति
भावः ॥ एवं च महासंज्ञासिद्धार्थानुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रम् । एवं
द्वन्द्वे चेत्पि सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् ॥ यथोत्तरमिति । उ-
त्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शित्वात् स्पष्टं चेदं धिन्विक्कृष्योरिति सूत्रे
भाष्ये ॥ एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रबल-
मित्यपास्तम् ॥ शिद्धिं सर्वनाम । स्वरोर्दीहरणं विश्वप्रियायेति ॥

(न्यूनतापरिहाराधिकरणम्)

(२२६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो
भूतपूर्व आढ्यपूर्वः आढ्यपूर्वाय देहीति ॥

(प्रदीपः) आढ्यपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये भूतपूर्वस्येति । भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य
समासस्येत्यर्थः ॥

(२२७ आक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्या-
नानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थाया-
मिति वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् ॥

६ गोनर्दीय इति । गावो नर्दन्ति यस्मिन्वर्तविशेषे तत्र भवो भाष्य-
कृत् ॥ गहादित्वाच्छः ॥ छाया ॥

७ ननु प्रत्ययवर्गं निःसंज्ञाकादादिकरणे सूत्रस्य निर्विषयता स्यादत-
आह—सूत्रप्रत्ययेति ॥ तत्परमेतदित्यर्थः ॥

८ सर्वप्रकरणविषयत्वे हेतुर्—अवीति ॥ ननु समुदायनिषेधार्थत्वमस्त्वत
आह—समुदाय इति ॥ भाष्यमतमाह—महेति ॥ वार्तिकमतमाह—
उपेति ॥ नन्वेवं पाणिनेरङ्गत्वापत्तिरत आह—एवं चेति ॥ सर्वथा फला-
भावे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ एतेन तद्भाष्यविरोधेन ॥ उभयप्रामाण्यादुभयमपि विकल्पेन साध्वि-
त्यपि तथा ॥ छाया ॥

१० तेनाद्युदात्तत्वे पूर्वपदमकृतिस्वरेण स एव स्वरः, तदध्वनयन्नाह—
स्वरोदेति ॥ छाया ॥

११ सुपेति समासकभूतपूर्वशब्दनिरासाय तथा भाष्योदाहरणसिद्धमाह—
भूतपूर्वार्थकेति ॥ छाया ॥

१२ आनर्थक्ये स्वार्थे व्यमित्याह—अनर्थकमिति ॥ इत्यर्थमाह—सर्वं
नामेति ॥ छाया ॥

किं कारणम् ? ॥

पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् ।

पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते । न चात्र व्यवस्था गम्यते ॥ न बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

(प्रदीपः) न चात्रेति । प्राधान्येनेति भावः ॥ अत्र हि पूर्वत्वमात्रस्य विशेषणम् । यथाऽतिपूर्वायेति पूर्वार्थोऽतिक्रान्त्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा । मयूरव्यंसकादित्वाच्चात्र समासः ॥ २८ ॥

(उद्धोतः) प्राधान्येनेति । प्रयोगकालरूपस्यावधेर्ज्ञातिविबोधेन व्यवस्थासत्त्वेऽपि पूर्वार्थस्योपसर्जनत्वाच्च भवतीति भावः ॥ २८ ॥

(२७ सर्वनामसंज्ञानिषेधसूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. ४ ॥)

तृतीयासमासे ॥ १ । १ । २९ ॥

(इष्टानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) तृतीया समासे ॥ २९ ॥ अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्दालाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगः साधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः ॥

(उद्धोतः) तृतीया ॥ २९ ॥ अयमपि समुदायनिषेध एव—सर्वान्ततृतीयासमासः सर्वनाम नेत्यर्थः ॥ प्रयोगार्हस्येति । मासेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ भाष्ये—तादर्थ्यादिति च लोकदृष्टोक्तम् । लोको हि तस्मादेव

१ पूर्वशब्दस्यात्र कालवाचित्वाद्वाक्यसंगतिमाह—अप्यन्तेन प्रयोगेति । कैयटार्थमाह—पूर्वायेति । पूर्वार्थस्याप्राधान्ये तदीयव्यवस्थाया अभ्यप्राधान्यम् । तथाच निवर्तनेनावधिसापेक्षार्थस्य प्राधान्ये संज्ञा । नचात्र तथा । आत्मो मृतपूर्व इति त्वर्थकथनम् पूर्वभासावाक्यभेदेति विग्रहः । अतएव मयूरव्यंसकादित्वमिति भावः ॥ छाया ॥

२ उक्तहेतोरेवाह—अयमपीति ॥ तादर्थ्यमलौकिके नतु लौकिके इति पूर्वसूत्रे उक्तत्वादाह—लोकेति ॥ आदृत्येतीति । संपूर्णसूत्रस्य । तत्सामर्थ्यादिति भावः ॥ छाया ॥ मन्यत इति । लौकिकस्य तादर्थ्यत्वाभाव रूपयोक्तव्येति ॥

३ योगसंबन्धव्युत्पत्त्येदानीमपि सत्त्वादाह—योगरूपमिति ॥ अत्र 'तृतीया' इति ह्रस्वसम्बन्धसामान्यार्थकपटीकम् । तेनाद्ये समासपदानुवृत्त्या तृतीयार्थलाभः । द्वितीये पञ्चम्यर्थलाभः ॥ अनुवृत्तिश्रौक्यदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया

वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते ॥ नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो न लभ्यतेऽत आह—वाक्यभेदेन चेति । आदृत्येति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—योगाङ्गं यथोपजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—“तृतीया” तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि, संवत्सरपूर्वाय देहि ॥ ततः—“असमासे” असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि, संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥ तृतीया स० ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) अथवेति । पर्युदासाभ्ययणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥ २९ ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अथवेति ॥ योगाङ्गमिति ॥ योगैरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः ॥ तृतीयासमासे सर्वादीनीति । तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेऽपि समासस्य तदननिषेधादुदाहरणे सौ स्यात् । अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वाच्च दोषः । सप्तम्युच्चारणं तु सन्नानुरोधादिति बोध्यम् ॥ तृतीयायाः सर्वादीनीति । तृतीयान्तात्पराणीत्यर्थः ॥ तद्विज्ञं दर्शयति—पर्युदासेति । भाष्ये पञ्चम्युपादानात्पूर्वपदभूते नास्य प्रवृत्तिः ॥ सदृशस्येति । प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् ॥ प्रतिपदोक्त इति । तेन मासेन कृताय पूर्वसै इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वसै इत्यत्र च न दोषः । अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान्सर्वादीनि विहाय पूर्वं एवोदाहृत इति बोध्यम् २९

(२८ द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञाविकल्पसूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. ५ ॥)

विभाषा जसि ॥ १ । १ । ३१ ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(भाष्यम्)

जसः कार्यं प्रति विभाषा ॥ अकजिज्ञ न भवति, [“द्वन्द्वे च” इति प्रतिषेधात्] ॥ विभाषा जसि ॥ ३१ ॥

तत्रापि पदभेदेन वेति भावः ॥ तृतीयेति । तृतीयान्तेन यः समासस्तदित्याद्यर्थः ॥ ननु यथाश्रुतव्याख्यानादवयवनिषेध एवास्त्वत आह—अन्यथेति ॥ तदनङ्गीकार इत्यर्थः ॥ नन्ववयवसंज्ञामादायां दोषत्वापत्तय आह—अवयवेति ॥ नन्वेवं व्याख्याने सप्तम्यनुचिताऽत आह—सप्तेति ॥ तद्वीजम् असमासग्रहणेन तादृशवाक्यग्रहणे बीजम् ॥ छाया ॥

४ अस्यातिप्रसक्तत्वादाह—समासेति ॥ पदार्थकत्वेन पदार्थकत्वोपपत्त्येन ॥ न दोष इति । अत्र हि कर्तृकरणे इति समासः । अत एव प्रतिपदोक्तग्रहणस्येष्टत्वादेव । अत एवाकारान्ते तत्र काकचोरविधेयादनकारान्ते प्रतिपदोक्तसमासाभावादलौकिके फलाभावाद्लौकिकस्यैव ग्रहणम् । तेन तथेति गृह्यकृतम् ॥ छाया ॥

५ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न सार्वत्रिकः ॥

(प्रदीपः) विभाषाज०॥३१॥ जसः कार्यं प्रतीति । जस इ जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः । अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शील्यत्रैवोपस्थानं मन्यन्ते ॥३१॥

(उद्घोतः) विभाषाज ॥ ३१ ॥ इकारेणेति । तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याभावाद् इति भावः ॥ यत्र जसीति च लुप्तसप्तमीकं लुप्तद्वितीयान्तं वा ॥ अन्येत्यिति । जसीत्यस्य च जस्यधिते सर्वनामकार्यविधायकसूत्रे द्वन्द्वे विभाषेति संज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते इत्यर्थे इत्यभिमानः ॥ भाष्ये—अकञ्चि न भवतीत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकञ्च भवतीत्यर्थः । कृताकचा समासस्तु भवत्येव, तत्र सर्वाधन्तत्वादनेन विकल्पो भवत्येव । समुदायकुत्साविवक्षायां केनायं विकल्पः, द्वन्द्वस्य सर्वाधन्तत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

(२९ जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्पनसूत्रम् ॥१११६आ.६॥)
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्य-
वस्थायामसंज्ञायाम् ॥ १ । १ । ३३ ॥

(गणपाठ-सूत्रपाठयोः कालनिर्णयाधिकरणम्)

(२२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे
ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् ।
किं कारणम् ? ॥

गणे पठितत्वाद् ।

गणे ह्येतानि पठ्यन्ते ॥

(प्रदीपः) पूर्वपरा ॥ ३३ ॥ अवरादीनां चेति ।

किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि, यावता गण एवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते । तत्र पूर्वादीनि नवेत्येवं सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञानाद् गण एवार्थनिर्देशः

१ सूत्रार्थमाह—सूत्र इति ॥ चत्वर्ये । जस ईकारे कर्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्यस्वरसादाह—लुप्तेति ॥ जससंबन्धिर्द्विप्रतीत्यर्थः ॥ एतेनेदुपसंख्यानमिति कस्यचिदुक्तं व्यवस्थितविभाषेयमित्यन्योक्तं चापास्तम् । गमकाभावात् । तासां परिगणनाच्च ॥ जसीत्यस्य संपूर्णसूत्रस्य ॥ अत्र पक्षे 'मन्यन्ते' 'अभिमान' इत्याभ्यामरुचिः सूचिता । तद्वीजं तु कार्यकालत्वे संज्ञायाः प्रतियोग्युपस्थानावश्यकत्वेन तत्रैवोपस्थितिर्नान्यत्रेत्यत्र विनिगमनाविरहो लक्षणायां मानाभावाज्जस्य संज्ञासूत्रत्वेन परिभाषात्वाभावाच्चेति ॥ एवं व्याख्याने यौगधूसस्य 'अकञ्चि न' इति भाष्यस्य तात्पर्यमाह—समुदायेति ॥ तत्फलमाह—कृताकचेति ॥ तत्र कृताकचा समासे । नन्वेवम् 'अकञ्चि' इति भाष्यासंगतिरेवाह—समुदायेति ॥ छाया ॥

२ तत्र तस्मिन्सति ॥ तेषामेवेति । पाठसामर्थ्यादिति भावः ॥ वार्तिक-

पाठविशेषणं भविष्यति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः ॥ अवरादीनामित्यत्र प्रकारार्थं आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते ॥

(उद्घोतः) पूर्वपरा ॥ ३३ ॥ भाष्ये पुनः सूत्रपाठे इति गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः ॥ ननु पूर्वानि नवेत्येतावत्युक्ते गणस्यग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यकत्वेन गौरवादर्थान्तरे एवाप्राप्तविभाषा स्यादत आह—तेषामेवात्रेति । नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत आह—गणे एवेति ॥ प्रकारार्थ इति । वस्तुतो लब्धक्षरत्वादजाघन्तत्वाच्च सूत्रेऽत्रशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्याशयेनावरादीनामित्युक्तिर्वार्तिककृत इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—स पूर्वः पाठः, अयं पुनः पाठ इति ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति ॥ पूर्व गणपाठो नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः । पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो, व्यवस्थावाची च । तत्र सर्वादीनीत्यत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थतापि संभवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम्—श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति ॥ कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निर्दर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थतादिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वता निश्चीयतेऽत आह—आदिशब्द इति ॥ ननु गणपाठस्य निर्दर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्, तदेव कुत इत्यत आह—तत्र वेद इति ॥ प्रकारेति । सर्वनामकार्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

तानि हि पूर्वादीनि, इमान्यवरादीनि ॥

(प्रदीपः) तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते । तेनायमर्थः—सर्वादीनी-

संगतिं परिहरति—अवरेति ॥ छाया ॥

३ एवंसति वार्तिककृतोऽज्ञत्वापत्तिरत आह—वस्तुत इति ॥ चेन प्रथमोपस्थितत्वसंग्रहः ॥ दण्डचक्रादिन्यायेन समुदितस्य तस्य तत्र हेतुत्वम् । ननु प्रत्येकं नृणारणिमणिन्यायेन । तेन परस्योत्तरस्यापरस्याधरस्य च व्यावृत्तिः ॥ वस्तुतोऽवरादीनीत्यभिमतभाष्यवदेतस्याप्यर्थः । एतदाशयेनैवात्रे तथोक्तम् ॥ यद्वा पूर्वपठितसूत्रस्यावश्यकत्वेन परस्य चेन ग्रहेणादीनां हेतुत्वम् । एतदेव ध्वनयता कैयटेन 'तत्र पूर्वादीनि नव' इत्याहुक्तमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ वस्तुतस्तु 'अकचोः' 'अजाघतः' इत्यादिनिर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वं ज्ञायते । अत एव 'श्रद्धाविदक्षत्रविप्राणाम्' इति मनुप्रयोगोऽपि व्याख्यातः ॥ अवरापराधरशब्देपु विशेषाभावाच्चित्यनेतत् ॥ दाधिमथाः ॥

त्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः ॥ इमान्यवरादीनीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्दे-
नोच्यते ॥ तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) च्छान्दसः प्रयोग इति । एवं च सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः ॥ अत्रवदन्ति—
“तानि पूर्वादीनीत्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वत्वे सिद्धे इमान्यवरा-
दीनीति व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः कैयटाह्वयते । नचायं
सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे साधकः । किं चेमान्यपि पूर्वादीनीति
शङ्काप्यनुपपन्ना, त्वदुक्तरीत्या हेतोरभिधानात् । एवं च हेत्वभि-
धानमन्तरेणेत्याद्यपि चिन्त्यमेव । तस्मादत्रादिशब्द आश्रयवाची
भीष्मादिश्च सुयोधन इतिवत् । तानि गणपठितानि पूर्वकाला-
श्रयाणि । इमानि अष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणि इ-
त्यर्थः । एवं च तत्तत्कालकृतत्वात्पूर्वादिव्यवहार इति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

इमान्यपि पूर्वादीनि ॥

(प्रदीपः) हेत्वभिधानमन्तरेणाशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमि-
त्याह—इमान्यपीति ॥

(उद्घोतः) तत्र मानाभावमूलकं शङ्कते—इमान्यपि । अ-
ष्टाध्यायीपठितान्यपि ॥ पूर्वादीनि । पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः ॥
अत्रापिरेवार्थे । अन्यथोभयोः परस्परापेक्षया पूर्वकालत्वासंभवे-
नाऽपिरनर्थक एव स्यात् ॥ सर्वादीनीत्यादौ सर्वत्रादिशब्दः प्रकार
एव ॥ तत्तत्कार्यवत्त्वेन च सादृश्यम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्ने-
त्याशयः ॥ ध्वनितं चेदं कस्येदिति सूत्रे भाष्ये” इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘स पूर्वः पाठः,
अयं पुनः पाठः’ इति । यदयं “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो
वा” इति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि ॥

(प्रदीपः) नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां
निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्त-
तोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) नवैवेति भाष्ये । अष्टाध्याय्यां पूर्वैत्यादिसूत्र-
पठितानीत्यर्थः । अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीनीति सूत्रेऽष्टा-
ध्यायीसूत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

१ प्रदीपं खण्डयति—अत्रेत्यादि इतीत्यन्तेन । हेतोः पूर्वकालपठि-
तत्वमूलकसर्वादीनीति व्यवहारस्य ॥ चिन्त्यमेवेति । किंच तानीत्यादेरपि
सर्वादीनीत्यर्थेन तस्यापि पूर्वपाठत्वे प्रागुक्तरीत्या नासाधारणहेतुत्वम् । साम-
र्थ्येन तथा कल्पने तु क्लिष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्याशयमाह—तस्मा-
दिति ॥ तत्र मानं सूचयन्नाह—भीष्मादिश्चेति ॥ पठितानि पूर्वादीनि ॥
एवमग्रेऽपि ॥ अत एवमे तथा वक्ष्यति ॥ पूर्वशब्दोऽत्र कालवाचीत्याह—
पूर्वकालेति ॥ तात्पर्यार्थमाह—एवं चेति ॥ छाया ॥

२ पक्षद्वयसाधारणमाह—अत्रापि ॥ परमतसमुच्चयकोऽपिरिति परे ॥
एतच्छङ्काशयमाह—सर्वादीनीति ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—व्यवस्थायामसंज्ञायामिति
वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) इदं तर्ह्यिति ॥ प्रतिनियतविशेषणामिधानाय
प्रतिपदपाठ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रतिनियतेति । पूर्वोदिसप्तकस्यैव व्यवस्थायामि-
त्यादि, स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि अन्तरशब्दस्यैव बहिर्योगेत्यादि
विशेषणामिधानायेत्यर्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवंविशिष्टान्येवै-
तानि गणे पठ्यन्ते ॥

(प्रदीपः) एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणाय ग-
णेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो
मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) द्व्यादिपर्युदासेनेति । त्यदादीनि पठित्वा
गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राद्व्यादिभ्य इति त-
सिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसि-
लादिविधानार्थं विधीयते । तेन द्व्यादिपर्युदासो बाध्यते ।
यथा अनुलक्षण इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते ।
वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथाऽमिपूर्वः ‘सं-
प्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन ‘वा छन्दसी’ति संबन्धा-
च्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः ॥

(उद्घोतः) अष्टाध्यायीपाठेनै यथा द्व्यादिपर्युदासाभावस्तथा
दर्शयति—तत्र पुनरिति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधा-
नद्वारा द्व्यादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः ॥ इति पुनर्विधानेनेति ।
एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः ॥ नन्वेवं जसि वि-
कल्पो न स्यादत आह—वाक्यभेदेनचेति । विभाषा जसीत्य-
नुवृत्त्येत्यर्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति—नैषां द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भव-
तीति । यदयं “पूर्वत्रासिद्धम्” इति निर्णयतनं क-
रोति । वार्तिककारश्च पठति *जशभावादिति चे-

३ नवैव इति भाष्यस्य वैयर्थ्यं कैयटानुक्तत्वात्परिहरति—अपेति ॥
मेवेति । तथाच तदा नवग्रहणवैयर्थ्यमेवेति भावः ॥ छाया ॥

४ पूर्वोदिससेति ॥ गणपाठे तदुक्तिस्तु नित्यसंज्ञार्थत्वेनोपक्षीणेति
भावः ॥ छाया ॥

५ पाठेन अष्टाध्याय्यां प्रतिपदपाठेन ॥ यथाश्रुतासंगतेराह—पुनः
संज्ञेति ॥ तस्याः कार्यार्थत्वादिति भावः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ विभाषेति । अत-
एव त्रलादावपि न विकल्प इति भावः ॥ छाया ॥

६ निपातनमिति । निर्देशमित्यर्थः ॥ सामान्यापेक्षत्वमस्येति सूचय-
न्नाह—वार्तिकेति ॥ छाया ॥

दुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्गः* इति ॥

(उद्घोतः) जशभावादिति चेदुत्तरत्रेति । ढोढे लोप इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । एतैश्च सूत्रवार्तिकप्रयोगैस्त्वद्वादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्, जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि० ॥ ३३ ॥

(प्रदीपः) इदंतर्हीति । यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत, तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत, प्राप्तविभाषायासुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् ॥ विभाषामिति । प्राप्तविभाषा-मित्यर्थः । प्रतिपदपाठं चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥ ३३ ॥

(उद्घोतः) पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति । व्याख्याना-तिरिक्तप्रमाणाभावादिति भावः ॥ तथाव्याख्याने बाधकमाह—उक्तानुवादेति । भावांशे इत्यर्थः ॥ अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वप्राप्तविभाषात्पराधराण्यार्थमौन्ननिर्देशः क्रियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह—प्रतिपदेति । असंकरेणेति । सप्तस्त्वेव व्यवस्थासंबन्धः, स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहियोगादेरित्येवं-रूप इत्यर्थः ॥ एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञाया-मित्येव कुतो न सूत्रितम्, सप्तानामेव व्यवस्थायां वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥ ३३ ॥

१ अपूर्ववचनकल्पने गौरवेण लाघवादेतत्तात्पर्यार्थमाह—एतैश्चेति ॥ छाया ॥

२ वक्ष्यामीति छान्दसो वर्तमाने लट् ॥ छाया ॥

३ व्याख्यानस्य सत्त्वादाह—व्याख्यानातीति ॥ तत्त्वगतिकगतिरुद्घा-र्धविषयकं चेति भावः ॥ वैयर्थ्याभावादाह—तथेति ॥ प्राप्तविभाषेत्यर्थः ॥ बाधकं तत्पुरःसरम् ।

४ अन्यत्र तदसंभवादाह—भावांशे इति ॥ ननु प्राप्तविभाषायां भावस्य सिद्धत्वाच्च तत्र तात्पर्यम् । किं नु पक्षे भावांशे इति नायं दोषोऽत आह—अभावेति ॥ छाया ॥

५ अर्थेति । व्यवस्थासंज्ञाऽज्ञातिधनाख्यायार्थानुपपत्त्यनेध्वित्यर्थः ॥ पूर्वादीनि नवेत्यावश्यकमेवेति सूचयन्मात्रव्यवच्छेदमाह—किं प्रतीति ॥ अन्यथासिद्ध्याऽसंज्ञायामित्यस्यानुपयोगादाह—व्यवस्थेति ॥

६ यद्यपि प्रयोगज्ञैः सुधीभिरसंकरेण प्रतिपदं शक्य एव तथापि मन्द-मध्यममितिर्न शक्य इति चेत् । तथापि भाष्यमिदमेकदेश्युक्तिरित्याह—एवमपीति ॥ अग्रिमसूत्रद्वयं यथास्थितमेवेति भावः ॥ अदृष्टार्थमाह—असं-ज्ञेति ॥ यद्—वस्तुतस्तु गणपाठे एव पूर्वादिनवकपाठान्तरं 'विभाषा जसि' इति बाध्यम् । तत्र च पूर्वादिनवविशिष्टान्यनुवर्तनीयानि तथा चेष्टसिद्धिः । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्त्यापत्तिः, नेमस्य जसि विकल्पादस्माद्—इति नारायणः ॥ तत्र, एवमपि समसिमयोरनुवृत्त्यापत्तेः ॥ यदपि गणेऽर्थ-निर्देशस्य पाठविशेषणत्वेनाप्येयां पाठादेव पर्युदासः । तथाच विभाषाप्रकरणे 'पूर्वादीनि नव' इत्येव लाघवात्कार्यम् । इयं तिसृन्त्री नैव पाठ्येति ॥

(३० सर्वनामसंज्ञाविकल्पनसूत्रम् ॥ १।१।६ आ.७ ॥)

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ १।१।३४ ॥

(आख्याग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

आख्याग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) स्वमज्ञा० ॥ ३४ ॥ आत्मात्मीयज्ञातिधन-वचनः स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची ॥ आख्याग्र-हणमिति । स्वे पुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्व-मेवाह । पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते, न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) स्वमज्ञाति ॥ ३४ ॥ आत्मीयत्वंमेवाहेति । आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्ननु धनत्वादिनेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद् । इह मा भूत्—स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः, स्वे गावः स्वाः गावः ॥ स्वमज्ञाति धनाख्यायाम् ॥ ३४ ॥

(प्रदीपः) तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः ॥ इह मा भूदिति । असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्या-देव प्रतिषेधः, अत्राप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् । आख्याग्रहणे नु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याख्या न तु ज्ञातिधन-योरिति विधिः सिद्धः ॥ ३४ ॥

(उद्घोतः) ईदृशविशेषलभार्थमेवाख्याग्रहणम् । तदभावे

तदपि न, तत्रार्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधावुपधीणत्वेनाप्राप्तविभाषात्वापत्तेः । तन्निरासाय सर्वार्थेष्वटितसूत्रे संकरतादवस्थ्यात् । अतः प्रतिपदपाठ एवेति न यत्नान्तरमिति दिक् ॥ चिन्त्यमिति । वस्तुतः स्वान्तरयोः प्रतिपदपाठस्या-वश्यकत्वेन तदैकरूप्यायात्रापि तथैवोचितम् । संगतयैकरूप्ये वैरूप्य-स्यान्याय्यत्वात् । तस्य दुष्टत्वं चान्यत्र स्पष्टमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

७ आकथेति । गणपाठसाधारणोऽयं प्रश्नः ॥ पर्यायेति । पर्यायतया वक्ति तच्छीलः । ज्ञातिधनयोः पर्यायवाचीति पठ्यीतत्पुरुषः ॥ पर्यायवाचित्वं च तच्छब्दभिन्नत्वे सति तत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरत्वम् । पर्यायः क्रमः ॥ तस्य तस्यैव ॥ छाया ॥

८ अपर्युदस्यग्रहणनिश्चयायाह—आस्मेति ॥ इत्यत्र इत्यत्रापि ॥

९ यत्त्वमेवेत्यत्र प्रकारतयेति शेषः । अन्यथासंगतिः स्पष्टेवेति ध्वनयन्नाह—आस्मीयेति ॥ छाया ॥

१० ईदृशेति । ज्ञातित्वादिना बोध एव निषेधो नान्यत्रेत्यर्थः ॥ नन्वेवमत्र पक्षे तत्साफल्येऽतिगौरवमिति लाघवाद् 'आत्मात्मीययोः' इत्येवास्तु । तत एवोक्तार्थेऽलानाद्—इति चेत् । न । ज्ञातिधनत्वाभ्यामात्मी-ययोर्वैच्यत्वे तदापत्तेः । नचैवमपि 'आत्मात्मीयाख्यायाम्' इत्येवेष्ट-सिद्धिरिति नञ् व्यर्थ एवेति बाध्यम्, पदमात्रालाघवाभावात् । वस्तुतस्तु—आत्मात्मीयार्थसंग्रहाय तथोक्तेरावश्यकत्वम् । अतएव 'स्वामिन्' इत्यर्थैश्वर्यप्रतीतिः । एतदेव ध्वनयता कैयटेनोक्तम्—आमिनिजिति ॥ नच स तन्मात्रविषयः, 'ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी' इति वाक्ये ततो विविकृतयापि प्रयोगदर्शनात् ॥ छाया ॥

आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरम् ॥ प्र-
तिषेध इति शेष इति । अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ न तु
ज्ञातिधनयोरिति । ज्ञातित्वधनत्वयोरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३१ सर्वनामसंज्ञाविकल्पनसूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. ८ ॥)

**अन्तरं बहिर्योगोपसंव्या-
नयोः ॥ १ । १ । ३५ ॥**

(उपसंव्यानग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(२२९ प्रत्याख्यानक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

**॥ * ॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहि-
र्योगेण कृतत्वात् ॥ * ॥**
(भाष्यम्)

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ? ॥

‘बहिर्योगेण कृतत्वात्’ । बहिर्योग इत्येव
सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अन्तरम् ॥ ३५ ॥ बहिरित्यनादृतदेश उ-
च्यते तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवति । अन्तरे
गृहा इति नगरबाह्याश्वाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । यदा तु
बहिर्योगेन बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा
नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त उच्यन्ते । उभयथापि स्मर्यते ।
उपसंव्यानशब्दोऽपि कर्मकरणार्थमेदाङ्गिचार्थः । ततः सर्वथा
बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह—उपसंव्यानेति ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरं ॥ ३५ ॥ भिन्नार्थ इति । नानार्थ
इत्यर्थः ॥ ततः सर्वथेति कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन करणे आद्य-
व्याख्यानेनेति बोध्यम् ॥

(२३० प्रत्याख्यानबाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥ * ॥
(भाष्यम्)

न वाऽनर्थकम् ।

१ प्रतिषेध इति सप्तम्यन्तमिति दण्ड्यसंगत्याह—अज्ञातीति ॥ ननु
तेन तयोर्वाचक एवात आह—ज्ञातिर्येति ॥ प्राग्वत् ॥ छाया ॥

२ बाह्य इति । उक्तदेशस्थ इत्यर्थः ॥ तथाच नानार्थत्वमस्य ॥ अत-
एवाग्रेऽपि ॥ छाया ॥

३ यथाश्रुतेऽसंगत्यादाह—नानार्थ इति ॥ ततः सर्वथेतीति ॥
नानार्थत्वादुभयस्येत्यर्थः ॥ द्वितीयेति । बहिर्योगपदस्येति भावः ॥ छाया ॥

४ यथाश्रुतं शाटकयुगादित्वं न विवक्षितम्, किंतु तदज्ञानमात्रमित्याह—
यत्रेति ॥ अनेनाद्यर्थस्यापि संग्रहः कृतः ॥ छाया ॥

५ सप्तम्यन्तम् सप्तम्यन्तम् । हस्तेन धृत इति शेषः ॥ इदमन्तरमिति
व्यवहारस्तथापि दृश्यत इति भावः ॥ एतच्छब्देन पूर्वपरामर्शाभ्रमायाह—
भाष्ये किमिति ॥ प्रदीपेऽप्येवमेवावयवः ॥ छाया ॥

६ आख्याग्रहणभावेन न प्राग्वत्फलमित्याशयेनाह—अत्रापीति ॥
तादृशस्थलेऽपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

४०

किं कारणम् ? ।

‘शाटकयुगाद्यर्थम्’ । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं
वक्तव्यम् । यत्रैतन्न ज्ञायते—किमन्तरीयं किमुत्त-
रीयमिति ॥

(प्रदीपः) न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते
इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वल्पमहत्परिमाणस्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो
भविष्यतीत्यत आह—समाने इति । पदत्रयमपि सप्तम्यन्तम् ॥
भाष्ये किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्येतन्न ज्ञायत इत्यन्वयः ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति ।
निर्ज्ञातं तस्य भवति—इदमन्तरीयमिदमुत्तरीय-
मिति ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्य-
वस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः ॥ अन्ये लाहुः—आदि-
शब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तः । तत्र शाट-
कानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्या-
नग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) तृतीयचतुर्थयोरिति । शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः ॥
भाष्यस्य त्वयं भावः—बहिर्योग इति स्मर्यते । तेन परम्परया
बाह्यसंबद्धस्यापि सिद्धिरिति ॥

(अनिष्टापत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(२३१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

[॥ * ॥ अपुरि ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अन्तरायां
पुरि वसति ॥

(प्रदीपः) अपुरीति । गणसूत्र एतत् कर्तव्यम् । लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह खनेन नार्थः, अत
इति जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे

७ ननु तत्र सर्वथा न बहिर्योग इति कथं तेन सिद्धिरत आह—
यथोपेति ॥ आदिशब्दार्थमनपेक्ष्य भाष्ये वार्तिकोक्तफलनिराकरणमित्या-
शयेनाह—अन्येतिविति ॥ तत्र तस्मिन्सति परिहिते ॥ छाया ॥

८ पूर्ववदपरिहिते फलं नेत्याह—शरीरेति ॥ अन्येतिविति सूचितामंशं
ध्वनयन्नाह—भाष्यस्यस्तिविति ॥ नन्वेवं गृहस्थलेऽपि बाह्यसंबद्धस्य परम्परया
तत्त्वापत्तिरिति चेत् । न, बहिर्योगग्रहणस्य तथासति वैयर्थ्यापत्तेः ॥ गृहस्थेव
बहिर्योगस्य प्रसिद्धिमाश्रित्य पाणिनिनोपसंव्यानग्रहणं कृतमपि न कार्यम् ।
तत्सामर्थ्यात् गृहस्थले तथावश्यकत्वेन प्राप्तत्वेऽप्यावृत्तिसामर्थ्याच्छाटक-
स्थलेऽपि तथा तेन गृह्यत इति भावः ॥ छाया ॥

९ ननु गणेऽन्तरशब्दः पठ्यते नान्तराशब्दोऽत आह—लिङ्गेति ॥
विभक्त्यावित्यस्यात एव विभक्तिकार्यत्वाभावात् प्रवृत्तिः । एकादेशस्य पूर्वा-
न्तवत्त्वेन ग्रहणादित्यपि बोध्यम् ॥ अस्तीति । तथाचान्तरायामित्यस्य प्रा-
काराद्भाषायां तदन्तर्वर्तिन्यां चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरित्यस्ति पुरो बहिर्योगः ॥ ३५ ॥

(उद्घोतः) ननु जति विकल्पविधायकसूत्रस्ववार्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह—गणेति । पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः । स च खियामेव तदाह—इहत्विति ॥ ३५ ॥

(इष्टानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(२३२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै तृतीयायै तृतीयस्यै । “विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्” इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति—द्वितीयाय द्वितीयस्यै तृतीयाय तृतीयस्यै ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः ॥ ३५ ॥

(इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ॥)

(अथाव्ययसंज्ञाप्रकरणम्)

(३२ अव्ययसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. ९ ॥)

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १।१।३६ ॥

(स्वरादीनां चादिभ्यः पृथक्करणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते, न चादिष्वेव पठ्येरन् ? ॥

१ पूःशब्दस्य विशेष्यत्व इति । ‘सत्यपि बहिर्योगे’ इति ‘सर्वनामता न’ इति चाद्यन्तयोः शेषः । स च पूःशब्दश्च ॥ छाया ॥

२ अविशेषादाह—वाप्रकरणे इति ॥ ‘पर्यायशब्दानामिति परिभाषासूचनाय ‘वा’ इत्युक्तम् । ‘द्वितीयः’ ‘त्रेः प्रसारणं च’ इति तयोः साधुत्वे ॥ छाया ॥

३ ननु वार्तिकेन कृतं सूत्रखण्डनमनुचितमत आह—किमिति ॥ छाया ॥

४ उपसंख्यानमेवेति ॥ तथाचावश्यमेव तस्मिन्नेव सिद्धे सूत्रमदृष्टार्थमेवेति भावः ॥ छाया ॥

५ इतिहेतौ ॥ छाया ॥

६ नन्वस्य क्रियासामानाधिकरण्येऽपि क्रियावाचित्वमेव नेति कुतस्तत्त्वमत आह—क्रियायामेवेति ॥ नन्वत्रापि किं मानमत आह—एतच्चेति ॥ छाया ॥

७ वै एवार्थं व्युत्क्रमे च असत्त्ववचनानामेवेत्यर्थः ॥ पुनस्तत्त्वम् ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) स्वरादिनिपातम् ॥ ३६ ॥ किमर्थमिति । स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानमिति^१ असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) स्वरादि ॥ ३६ ॥ क्रियाप्रधानमिति । क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः । यथा—हिरणादि । एतच्चोत्तरसूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ किंचिदिति । यथोच्चैरादि ॥

(समाधानभाष्यम्)

चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ॥

(प्रदीपः) स्वरादीनां पुनरिति । स्वस्ति वाचयति, स्वः पश्येति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्वावाचित्वनिश्चयः । लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्यक्तमेव सत्त्ववाचित्वम् ॥

(उद्घोतः) अनेकशक्तीति । स्वस्तिष्ठ स्वर आगत इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये सत्त्ववचनानां चेत्यस्याव्ययसंज्ञेयत इति शेषः ॥ लोहितेति । अव्ययीभावश्चेति स्वरादिषु पठ्यत इति मते इदम् ॥

(निपाताव्ययसंज्ञयोः पृथक्करणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते, न निपातसंज्ञैव स्यात् ॥

(प्रदीपः) न निपातसंज्ञैवेति । ‘प्राग्ग्रीश्वराक्षिपाताः’ ‘स्वरादीनि’ ‘चादयोऽसत्त्वे’ इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वसत्त्ववाचित्वाभावाच्चादिषु पाठाभावाच्च कथं निपातत्वमत आह—प्राग्ग्रीति ॥

(१८५ समाधानभाष्यम् ॥ ५ ॥)

नैवं शक्यम् । “निपात एकाजनाङ्” इति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता, सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत[—कं इव केव] ॥

(प्रदीपः) स्वरादीनामिति । किमोऽदित्यत्रत्ययो

८ ननूकस्य के कर्मत्वमेव, ननेकशक्तियोगोऽत आह—स्वस्तिष्ठेति ॥ अनेन ‘पश्येति’ इति कैयटस्य ‘पश्येत्यादौ’ इत्यर्थः सूचितः ॥ ननु तावतापि कथं तत्त्वमत आह—अनेकेति ॥ सत्त्वत्वमिति पाठः ॥ निपातसंज्ञेत्यस्यानुपपन्नमायाह—इति शेष इति ॥ ननु लोहितगङ्गमित्यादेरव्ययीभावश्चेति सूत्रविषयत्वेन प्रकृताविषयत्वाद्वाऽनुपपत्त्युक्तत्वमत आह—अव्ययीति ॥ छाया ॥

९ ननु सर्वेषामतत्त्वेऽपि केषांचित्तत्त्वमस्येवात आह—चादिष्विति ॥ अपिना कृन्मेजन्त इत्यादिपरिग्रहः ॥ तदपि सर्वे स्वरादिषु पठ्यत इति मतेनेदमपि ॥ एवं सति संज्ञाविधौ तदन्तविधिहेतोरभावाच्चिपेधप्रवृत्त्या न तदन्तविधिरित्याह—एतदिति ॥ अपिना सूत्रमध्ये पुनः पाठात्तदन्तसमुच्चयः ॥

१० कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न सार्वत्रिकः ॥

दक्षिणादाजित्वाच् । केनप्रभृतयस्तु कृत एकाचः सन्तीति भावः ॥

(उद्धोतः) किमोदिति । तद्धितश्चेति सत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव । एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां संज्ञा स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—एवंतर्ह्यव्ययेति । 'प्राग्ग्रीश्वरादव्ययम्' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति पाठ्यमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तच्चाशक्यम् । वक्ष्यत्येतत्—अव्यये नञ्कुनिपातानाम् इति । तद्वरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥ स्वरादि निपातः ॥ ३६ ॥

(प्रदीपः) तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव सत्याम् 'अव्ययमेकाजनाङ्गि'ति सूत्रं कर्तव्यम् । ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ 'चादय एकाजनाङ्गि'ति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् ॥ ३६ ॥

(उद्धोतः) तदा चादीनामिति । यदि तु 'चादयः' । 'असत्त्वे' इति योगविभागेनासत्त्वे इति पाठविशेषणं क्रियते तदा नायं दोषः । तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः । न च तत्र प्रादीनामिति वाच्यम् । ऊर्ध्वादीनामसंग्रहापत्तेः । एवं निपाता आद्युदात्ता इत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥ ३६ ॥

१ 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयाससम्पुपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः' इति सूत्रेण प्राप्तस्य पूर्वपदप्रकृतित्वस्य ज्ञात्वाकालकादौ वारणाय परिगणनमेतत् ॥ दाधिमथाः ॥

२ ननु 'अव्यये नञ्कुचादीनाम्' इति पाठे न भाष्योक्तगौरवमत आह—अव्ययेति ॥ इममुद्धरति—अथेति ॥ अलभ्यमिति । ततश्च—अस्यापत्यमित्यसंशोधने 'ए अव' इत्यत्र प्रगृह्यत्वापत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

३ इदं खण्डयति—यदित्विति । हरदत्तोक्तिरियम् । इत्थं हि तत्सिद्धान्तः—'तिङो गोत्र' इति वदत्र पाठविशेषणत्वम् । एवं चोभे संज्ञे न कार्यं । अव्ययानि निपाता इति वास्तु । ततः स्वरादीनि तद्धितश्च इत्यारभ्य—'मावक्ष' इत्यन्तम् । ततः 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यारभ्य—'कुनि' इत्यन्तम् । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपातपदं तत्र चादिग्रहणमस्तु अव्ययप्रदेशे तदन्यतरदस्तु—इति ॥ ततश्च 'चादिरेकाजनाङ्ग' इति न्यासेनेष्टसिद्धिः । तदाह—नायमिति ॥ अत्र यदि त्वित्यनेनारुचिः सूचिता तद्वीजं तु दृष्टान्ते "अजायदन्तम्" इत्याभीक्ष्ण्यशब्दस्य पूर्वनिपाते कार्येऽस्यथा कारणेनावृत्तिश्चाराव्ययपि सूचितमिति तत्र तथा युक्तम् । अत्र तु योगविभागेन तस्य पाठविशेषणत्वे न मानम् । गुणप्रधानेति न्यायादपि । तथा प्रकृतभाष्यमप्यत्र साधकम् । एवं च भाष्योक्तदोषादर्थे तमुद्धृत्य कैयटस्याव्यये-

(३३ अव्ययसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. १० ॥)

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३७ ॥

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(२३३ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना ॥

(प्रदीपः) तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ७२ ॥ ईह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद् यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं, तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते ॥ तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम्—असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्तिरिति ॥ तत्र यदायमर्थः—यस्य तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या—यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः । यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनासर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः, यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमिति । अस्मिन् सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिद्ध्यति । नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह—असर्वविभक्ताविति । अतिव्याप्तिश्चास्मिन् सूत्रार्थे, दाक्षिरितीजः पक्षेव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् ॥ अविभक्तिनिमित्तस्येति । अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यत्स्येप्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं, न तु सामान्येनाविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा विधेया, विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् ॥

त्यादिना दोषान्तरपरता न युक्तेति ॥ तदेतद्धनयनाह—तस्यादिति ॥ पक्षेरिति । तद्धिषेपणतालाभानापत्तेर्भेल्यपि बोध्यम् । तद्वचनयनाह—एवमिति ॥ भाष्योक्तदोषवदित्यर्थः ॥ अपिनाऽन्यस्यापि समुच्चयः ॥ निपात एकाजित्यत्राभ्युक्तदोषो बोध्यः ॥ यद्यु—एकाचोऽनुकरणसंग्रहेन तथा पाठे तदसंग्रहापत्तिरपि दोष इति । तत्र, त्रिसुप्त्याः कुञ्चिपयत्वेनाच्परत्वाभावेन प्रगृह्यत्वे फलमावात् । एवं 'प्रयोजनं सर्वनाम' इत्यत्रापि दोषो बोध्यः ॥ छाया ॥ परेतु लुङ्लङ्लङ्ङु अडागमे कुञ्चिपयत्वेऽपि प्रगृह्यफलं स्पष्टमेवेति चिन्त्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

४ इहेति । सूत्रे इत्यर्थः ॥ विश्लेषणान्वयः ॥ तत्र तस्मिन्सति ॥ तत्र वृत्तिकारोक्तौ ॥ तस्याप्यर्थमाह—यस्यादिति ॥ छाया ॥

५ इति तदेति पाठः ॥ इत्यर्थ इति पाठे इति तात्पर्यमित्यर्थः ॥ यदास्थिति । अयमर्थ इत्यस्यानुपपन्नः ॥ इतीत्यन्तेन तमुक्त्वा तत्र दोषमाह—अक्षिप्ति ॥ अत्र कारणमन्यपदार्थत्वाद्विधिविशेषणता च । आद्ये कार्यमन्यपदार्थतदन्तविशेषणता चेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

६ भाष्यीयन्युत्तां निराचष्टे—अतिव्याप्तिरिति ॥ अश्रूयति । श्रूयमाणविभक्तित्वास्तन्ताभाववदित्यर्थः ॥ अव्ययं व्यादिः ॥ यस्य नादेः ॥ नच नहि ॥ छाया ॥

(उद्धोतः) तद्धितश्चा ॥ ३७ ॥ यद्यपि केवलस्येति । एवं च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्तिरिति विशेषणमव्यावर्तकमिति भावः ॥ वाचनिकइति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ किंच केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाभावः ॥ प्रयोजकाभावश्च अन्वर्थसंज्ञालब्धोऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् । वार्तिकोक्त्यानाय सूत्रार्थं दर्शयति—तत्र वृत्तिकारेणेति । सर्वाविभक्तिरिति । सर्वावयविकेत्यर्थः ॥ प्रतिनियतेति । एवं च विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनानाश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोऽयमिति भावः ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्तद्धितोऽप्रसिद्धोऽत आह—अश्रूयमाणेति । तन्निमित्तस्येति बहुव्रीहिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । एकवचनमुत्सर्गतः इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावाद् विनानानेत्यत्राप्यसर्वा विभक्तिरूपतौ निमित्तमिति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननुत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बह्वचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहृतमत आह—क्रमव्यतिक्रम इति । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः ॥

(२३३(२) आक्षेपहेतुवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति ॥

किं कारणम् ? ॥

अविशेषेण विहितत्वात् ॥

(प्रदीपः) सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्यायात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः ॥ अविशेषादिति । विशेषस्यानाश्रयणादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अविशेषेणेति । द्व्येकयोरीत्याद्येकवाक्यतामनपेक्षेत्यर्थः ॥ उत्पन्नानां नियम इति । उत्पन्नानां शास्त्रबलान्नियमेन लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः ॥ इदमप्यर्थनियमे सजातीयोपेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् ॥ विशेषस्येति ॥ द्व्येकयोरीत्या-

१ यद्य केवलस्य संज्ञायां तदन्तात्सुपो विधानेनाव्ययात् विहित इति छुग्न न स्यात् । न चाव्ययात्परत्वेन निर्वाहः, अत्युच्चैसावित्यादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एवाकजपि न फलमिति दण्डिकुण्डादयः ॥ तत्र, अत्रार्थस्य प्रधानाधानन्यायेन सर्वनामसंज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धान्तरङ्गपदानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैव लिङ्गाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन समुदायस्यावयवस्य च तत्र संज्ञाया अभावेनादोषेणात्र निर्वाहात् तद्वचनयत्राह—एवंचेति ॥

२ शब्देति । असर्वेति विशेषणादेवेति भावः ॥ ननु मास्तु तद्धितोपणमिति लाघवमेव वाचनिकतदन्तविधिरन्यत्र सफलोऽत आह—किं चेति ॥ अर्थः उक्तरूपः ॥ विभक्तिसंज्ञायाः समुदायनिष्ठत्वेन तत्र सर्वत्वस्य बाधावाह—सर्वावेति ॥

३ नन्वेतावतापि कथं तदुचितिरत आह—एवं चेति प्रतिनियततदना-

द्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः । ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षे ईयमेवेति विशेषस्येत्यर्थः ॥

(२३४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ त्रलादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र यत्र ततः यतः ॥

(प्रदीपः) त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते ॥

(उद्धोतः) ननु त्रलादीनामित्युक्त्वा त्रलः प्राक् पठितस्य तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह—आदिशब्दस्येति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते “पञ्चम्यास्तसिल्” “सप्तम्यास्त्रल्” इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

वक्ष्येत्येतद्—“इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति ॥

(प्रदीपः) वक्ष्येत्येतदिति । भवदादिप्रयोग एव प्राप्तिश्रोयत इत्यर्थः ॥

(न्यासान्तरनिराकरणाधिकरणम्)

(न्यासान्तरभाष्यम्)

यदि पुनरविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । प्रयोगे योऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधिमध्वित्यत्रातिप्रसङ्गो, दधीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् ॥

(उद्धोतः) ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यिकेत्यत आह—प्रयोगे इति । दधीत्यादाविति । प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः ॥

(२३५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अविभक्तावितरेतराऽऽश्रय-

त्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः ।

अश्रये चेत्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ संख्याकारकाद्यभावेऽपि ‘अव्ययाद्’ इति ज्ञापकात्ततः सर्वविभक्तिसत्त्वादिति भावः ॥ छाया ॥

४ ननु एकवचनान्तविग्रहे सर्ववचनानां ग्रहणं नात्र तथाप्यसर्वविभक्तित्वमेवात आह—बद्धिति ॥ सर्वेति । प्रथमादिरूपाया इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ अन्यथा नियमेऽसंभवादाह—इदमपीति ॥ छाया ॥

६ इयमेवेति । या काचिद्विभक्तिरित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ वार्तिकावतरणभूतं निरुक्तदोषद्वयनिरासाय न्यासान्तरमाह—यदिपुनरविभक्तिरिति । अत्र तद्धितपदस्थाने शब्दपदमक्षेपेण सर्वपदव्यागेन सकलाव्ययसंग्रह इति लाघवं सूचितम् ॥ छाया ॥

८ मात्रं कात्स्न्ये ॥ छाया ॥

का इतरेतराश्रयता ? ।

सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चाऽ-
विभक्तित्वं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्तिल-
मविभक्तिलादव्ययत्वमिति दोषः ॥

(उद्धोतः) अव्ययत्वादिति । अविभक्तित्वस्य स्वाभावि-
कत्वेऽव्ययादाप्सुप इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥

(३६ न्यासान्तररूपकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अलिङ्गमसंख्यमिति वा ॥ * ॥

अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति व-
क्तव्यम् ॥ एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति ॥

का इतरेतराश्रयता ? ।

सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया
चालिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं भ-
वति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) अलिङ्गमसंख्यमिति । अविभक्तिर-
व्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद् अत्रापि तदेव दूषणमिति
प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गासंख्यत्वस्य लौकिकत्वान्तेतरे-
तराश्रयत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥ एवमपीति । अर्थमपि कश्चित्
कश्चिच्च शास्त्रादेव प्रतिपद्यत इति भावः ॥

(उद्धोतः) ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽत
आह—अविभक्तिरिति ॥ वाशब्द इति । प्रयुक्त इति शेषः ॥
एवंचाप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः ॥ अलिङ्गमित्यपि यद्युच्यते एवमपि
अन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ शास्त्रादेवेति । तद्बोतकविभक्तिरुक्ता-
स्त्रादेवेति भावः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नेदं वाचनिकम्—अलिङ्गता असंख्यता च ।

१ अत्रालिङ्गसंख्यत्वमेकं लक्षणं ननु द्वयम् । आद्यस्य क्रियायामितिप्रस-
क्तत्वात् । अन्यस्य द्रव्योपसर्जनेऽतिप्रसक्तत्वात् । प्रत्येकमुभयभावो विव-
क्षित इति सूचनाय वार्तिकेऽग्रे च भाष्ये च व्यस्तनिर्देशः । अन्यथायान्त-
रस्यापि भ्रमः स्यात् । तदेतद्वनयसाह—सत्यलिङ्गासंख्यत्वे इत्यादि ॥
छाया ॥

२ अर्हत्वे बीजमाह—अलिङ्गेति ॥ छाया ॥

३ वाशब्द इतीति । विकल्पबोधकशब्द इत्यर्थः ॥ वार्तिकादाविति
भावः ॥ प्रयुक्त इतीति । उभाभ्यामिति भावः ॥ 'वा स्याद्' इति कोश-
पुरोधेनाह—एवंचेति ॥ इत्यर्थः इति तात्पर्यं कैयटस्य ॥ तथाच 'अविभ-
क्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिवद्' अलिङ्गमसंख्यम्' इत्यपीतरेतराश्रयत्वाद्-
प्रसिद्धमिति वार्तिकाशेषः । तमभिप्रेत्य भाष्ये अथवेति पदद्वयेन 'अथ वक्तव्यं
वक्तुमर्हम् वा एवमपि' इति भाष्ययोजनया भाष्यार्थमाह—अलिङ्गमिति ॥
अपिपुष्पलक्षणे । यद्यपीत्यर्थः ॥ भाष्ये इतरेतराश्रयशब्दस्य सर्वत्र कार्यपरत्वा-
त्प्रसक्तनिर्देशः । दोषपरत्वादाह—अन्योन्याश्रय इति ॥ छाया ॥

४ 'सद्वशं शिष्येति शास्त्रा'दिति दण्डशुक्लेशांगत्याह—तद्बोतकेति ।
लिङ्गादिद्योतकेत्यर्थः ॥ अत्रेदं तत्त्वम्—अविभक्तिरिति, अभिममिदमलि-

किं तर्हि ? ।

स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा समानमीदृमानानां
चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । तत्र
किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम्—अलिङ्गमसंख्यमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

(२३७ समाधानहेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पाठात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

पाठाद्वा सिद्धमेतत् ॥

कथं पाठः कर्तव्यः ? ॥

तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रप्रभृतयः प्राक्
समासान्तेभ्यः । मान्तः । तसिवती । कृत्वोऽर्थः ।
नानाआविति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः
स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण खितरे-
तराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः ॥ य
एव प्रकारवचने थात् स एव प्रज्ञादिभ्यो विधीयते
इति नाव्याप्तिः ॥ मान्त इति । अम् आम् ॥ तसिः—
'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'तैनेकदिक् तसिश्चेति ॥
कृत्वोऽर्थः—कृत्वमुच्, सुच्, धा ॥

(उद्धोतः) वाशब्दार्थ इति । वाशब्दस्यार्थ इवार्थो यस्येति
बहुव्रीहिः ॥ अयंच पाठः स्वरादिषु कार्य इति बोध्यम् ॥ स च प-
चित्कल्पादिव्यावृत्तये तद्वित्तश्चेति सूत्रारम्भेऽप्यावश्यक इति
भावः ॥ प्रज्ञेत्यादि थात् न परिगणितमध्यवर्तीत्यत आह—स
एवेति । प्रकारवचन इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं विशेषश्च । तत्र श-

ङ्गमिति च । तत्र चाद्यं दूषितं वार्तिककृतेति द्वितीयं निर्दुष्टमेवेति सूचितम् ।
भाष्यकृतापि व्युत्क्रमेण तदोपमादाबुक्त्वा स दोषोऽग्रेऽपीति वार्तिकन्यूनतरेये-
कदेशिभ्रमनिरासाय तथापि योजयित्वाऽग्रे तथैव समर्थितम् । अतएव प्र-
दीपे 'पूर्वपक्षः' इत्युक्तम्—इति ॥ छाया ॥

५ स्वाभाविकमिति । तुल्ये प्रातिपदिकत्वे सत्त्ववाचित्वेऽपि षटाद्यर्थस्य
तद्योगो न स्वराद्यर्थस्य । अव्ययादिति तु प्रत्ययलक्षणादिसिद्ध्यर्थं तस्यैवानुवा-
दकमिति भावः ॥ छाया ॥

६ वार्तिककारस्य तदेकदेशिनः ॥ विश्लेषेति । पूर्वपक्षव्यावृत्तिरूपेत्यर्थः
॥ छाया ॥

७ अर्थग्रहणफलमाह—सुजिति ॥ विभाषा बहुव्रीहिः इति धा ॥ छाया ॥

८ अत्र पाठभ्रमनिरासायाह—अयं चेति ॥ विनिगमनाविरहं परिह-
रति—सचेति ॥ एतेन पूर्वलक्षणस्य निर्दुष्टत्वं तद्वित्तश्चेत्यस्यादृष्टार्थत्वं चेति
सूचितम् । एवं च नात्राव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषाविति भावः ॥ छाया ॥

९ प्रज्ञेत्येति । नन्वित्यादिः ॥ ननु सूत्रमेदं कथमिदमत आह—प्रका-
रेति । तत्र तयोर्मध्ये ॥ उत्पन्नेनेत्यस्यानुपपन्नोऽग्रे ॥ नन्वेवं लोकोऽपि प्रयोगा-
पत्तिरत आह—लोको इति ॥ छाया ॥

वदशक्तिमाहात्म्यात् प्रज्ञादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते, किमादि-
भ्यस्यात्र तु विशेषः, एवं च प्रज्ञपूर्वेति सूत्रं व्यर्थमेव । लोकेऽप्र-
योगस्त्वनभिधानादिति भावः ॥ अमुच छन्दसीत्यम् ॥ किमेत्ति-
क्षित्यम् ॥ प्रतियोगे इति तसिः शस्त्रभृतिष्वस्तीति तद्वहणं चि-
न्त्यम् ॥ ईदृशान्तार्थमित्यन्ये ॥ भाष्ये वतिस्तेन तुल्यमिति विहितः ।
न तूपसर्गाच्छन्दसीति विहितः, उद्धतो निवत इत्यादौ तस्य लिङ्ग-
संख्याबन्धव्यदर्शनादित्याहुः ॥

(प्रथमन्यासाङ्गीकरणभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—अविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो
भवतीत्येव ॥

(प्रदीपः) अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धा-
वगमादेकलादिव्यवहारवदलिङ्गासङ्ख्यत्वमव्ययार्थस्य प्रसिद्ध-
मित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) एकत्वादिव्यवहारवदिति । पदोदिपदानामिति
शेषः ॥ अलिङ्गासङ्ख्यत्वमपीति । तथा च संख्याभावदेव
विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासोऽप्यदुष्ट इति भावः ॥
अव्ययादाप्सुप इति सूत्रं तु न्यायसिद्ध्या अनुत्पत्तेरेवान्वाख्या-
पकं प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिद्वारा पदत्वादिसंपादनार्थमिति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्र-
सिद्धिः* इति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘यद्यपि ताव-
द्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्ति-
काच्छब्दान्प्रयुज्यते । ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये
मनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकाच्छब्दान्प्रयुज्यते’ इति? ।
अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् ॥
अतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्त्रेनैकं गां क्रीणन्ति,
अन्येन द्वौ, अन्येन त्रीन् । अभिज्ञाश्च न च प्रयु-
ज्यते । तदेतदेवं संदृश्यताम्—अर्थरूपमेवैतदेवं-
जातीयकं येनात्र विभक्तिर्न भवतीति ॥

१ कैयटस्य गतिमाह—इद्वान्तेति ॥ यथाऽयं शसादिष्वन्तर्भूतस्तथाऽ-
न्योऽपि तदनन्तर्भूतोऽस्तीत्यर्थः ॥ भाष्यं तु तैवेकदिगित्याश्रयकमेवेति तात्प-
र्यम् ॥ छाया ॥

२ प्रदीपीयन्मृतां परिहरति—भाष्ये वतिरिति ॥ इदमुपलक्षणम् ।
तत्र तस्येवेत्यस्यापि ॥ अत एवाह—नत्विति ॥ तस्य तदर्थस्य ॥ आदिना
कर्मकर्तृत्वम् ॥ आहुः । सिद्धान्तिनः ॥ छाया ॥

३ अलिङ्गमसंख्यमित्यस्य निर्दुष्टत्वमेवेत्यभिज्ञेत्याह—अथवेति ॥ छाया ॥

४ प्रकृतसंप्रदात्वादाह—पटादीति ॥ ननु अविभक्तित्वमपीति वाच्येऽ-
लिङ्गेति प्रकृतासुप्रयुक्तमत आह—तथाचेति । तस्य तस्य प्रसिद्धत्वे चेत्यर्थः ॥
अपिनाऽलिङ्गेत्यस्य ससुचयः ॥ प्रदीपस्यापिसुचयेऽयमर्थः । तथाचोभा-
भ्यामुपयोरप्यदुष्टं सूचितम् । एतदभिप्रायकमेव न चैतयोरित्यभिमतभाष्यम्
॥ छाया ॥

५ नन्वेवमव्ययादिति सूत्रं व्यर्थमत आह—अव्ययादिति ॥ छाया ॥

६ अतश्चेति । इतोऽपि वक्ष्यमाणादित्यर्थः ॥ अत एव चसंगतिः ॥

(उद्धोतः) नन्ववैयाकरणैः संख्याया अज्ञानादेव तद्वाचकवि-
भक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह—भाष्ये—अभिज्ञाश्चेति । घट इ-
त्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह
अतश्चाभिज्ञा इति ॥ वज्रो मूल्यम् ॥

(उपपत्तिभाष्यम्)

तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किञ्चि-
दव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चित् क्रियाप्रधानम् ।
उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्, हिरूक् पृथगिति
क्रियाप्रधानम् । तद्धितश्चापि कश्चिद् विभक्त्य-
र्थप्रधानः, कश्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति
विभक्त्यर्थप्रधानः, विनानानेति क्रियाप्रधानः । न
चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) अत्रैवोपपत्तिमाह—तच्चापीति । किञ्चि-
दिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिङ्गासङ्ख्य-
त्वप्रतिपादनाय ॥ अन्ये त्वाहुः—किञ्चिदव्ययं क्रियाप्रधानम् ।
किञ्चित्साधनप्रधानम् । अन्यस्तु नापि क्रियाप्रधानम्,
नापि साधनप्रधानम्, यथा ‘स्वः पश्य लोहितगङ्गम् । उन्मत्त-
गङ्गं देश’ इति । तथा चात्र नपुंसकत्वमव्ययीभावश्चेत्य-
न्वाख्यायते । पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तम् स्वरादीनां पुनः
सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति । तस्माद्वाहुल्या-
मिप्रायेणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते ॥ उच्चैर्नीचै-
रिति ॥ सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता ॥ हिरूक् पृ-
थगिति ॥ क्रियाविशेषणत्वादर्था क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापदप्र-
योगमन्तरेणापि पृथग् देवदत्त इत्यादिप्रयोगः क्रियाक्षेपादुपप-
द्यते ॥ शब्दशक्तिस्त्राभाव्याचैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैक-
दिक् तसिश्चेत्यणत्सोर्भिन्नधर्मत्वम् । तत्र पैलुमूलमिति द्रव्यं
प्राधान्येनाभिधीयते । पीलुमूलत इति तु द्रव्योपसर्जनस्तृती-
यार्थ इति तस्य साधनप्रधानता ॥

(उद्धोतः) अत्रैवेति । अलिङ्गासंख्यत्वं एवेत्यर्थः ॥ उपपत्ति-
युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमानमित्यस्योपपत्तमा-

अन्यत्वं परस्परसाधनापेक्षया । क्रयविषयतया च वस्तुस्येवेति बोध्यं ॥
एकमित्याहुक्तमुपसंहरति—अभिज्ञाश्चेति ॥ तदिति त्रतस्यादेरविभक्तिक-
प्रयोगकरणम् । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण संदृश्यतां ज्ञायतामित्यर्थः । तमे-
वाह—अर्थेति । एतद् अर्थस्वरूपम् । एवंजातीयकमेवंस्वभावकं येना-
शार्थं विभक्तिर्न भवतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ किञ्चिदिति । इत्यादिनेत्यर्थः ॥ किञ्चित्पदसारस्यान्यूनतानिरासा-
र्थमाह—अन्येति । तत्त्वमुपपादयति—तथा चेति । द्रव्याप्रधानत्वे
चेत्यर्थः ॥ अत्राद्यभिज्ञे । युक्तं चैतदित्याह—पूर्वं चेति ॥ तथा च तृती-
यप्रकारस्यापि तदिष्टत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

८ तद्वदत्रापि प्राप्तं व्यभिचारमुद्धरति—क्रियेति ॥ एवं च न क्रियात्व-
मिति शङ्काशयः ॥ क्रियाक्षेपादिति । स चार्थ एवेति भावः ॥ छाया ॥

९ कथं एवेत्यर्थ इति अनेन तच्चाप्येतदिति भाष्यस्यार्थ उक्तमायः ॥
रूपेति । अनेन एवमित्यस्य भाष्यीयस्यार्थ उक्तमायः । अत एव द्वितीया-
र्थमाह—उपपद्येति ॥ इत्यर्थ इति भाष्यार्थः ॥ साक्षात्त्वादाह—किं

नमित्यर्थः ॥ नापि साधनप्रधानमिति । किं तु द्रव्यप्रधान-
मिति शेषः ॥ तस्माद्वाहुव्येति । एवंच तादृशबहुमध्यपाठेन
स्वरादीनामप्यलिङ्गासंख्यत्वमनुमीयते । अनेकारकशक्तियोगमा-
त्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः ॥ उन्मत्तगङ्गादीनां वाचनिकमव्य-
यत्वमव्ययीभाव इति महासंज्ञया सूच्यते ॥ सत्त्वप्रधानता तु इदं
स्वरिति सर्वनाम्ना परामर्शाद् ॥ ग्लान्याद्यर्थकप्रतामित्याद्यपि
सत्त्ववचनमित्यन्ये ॥ ननु तदर्थं कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रिया-
त्वमत आह—क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियायामेव विशे-
षणत्वादित्यर्थः ॥ क्तान्ततुमुनन्तादिवदिति भावः ॥ स्वरादीनां
घटादीनां च स्वःपतिर्घटोदकमित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयः ॥ एतेन
तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तम् ॥
अत एवैतदर्थं न कारकाणामन्वयः । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्व-
रूपक्रियात्वस्य तत्राभावात् ॥ क्रियाक्षेपादिति । स्थित्यादिक्रि-
याक्षेपादित्यर्थः ॥ द्रव्यं प्राधान्येनेति । पीडुमूलसमानदिक्-
स्थमिति हि तत्र बोधः ॥ द्रव्योपसर्जन इति । तैसप्रत्यया-
भिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ इत्यर्थः ॥ तृतीयार्थश्च
तत्र साहित्यम् । पीडुमूलेनैकदिक् पीडुमूलतः । एकदिक्स्थपीडुमूल-
साहित्यमित्यर्थः ॥ अन्ये तु—पीडुमूलेन समानदिशीत्यर्थकम् अधि-
करणशक्तिप्रधानं पीडुमूलत इतीत्याहुः ॥ भाष्ये—नचैतयोरर्थ-
योरिति । यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या रूपसूत्रे भाष्ये उक्ता,
पचतिरूपमित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तः तथापि अव्य-
यवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ॥

(सूत्रसमर्थनभाष्यम्)

अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते । एवमपि न
दोषः ।

कथम् ? ।

त्विति ॥ एतच्चात्पर्यमाह—एवं चेति ॥ तदभिप्रायेण तदुक्तौ चेत्यर्थः ॥
मध्येति । तद्वदितसमुदायघटकतया पाठेनेत्यर्थः ॥ अलिङ्गेल्यादेरुभयाभा-
वादौ तात्पर्येणाव्ययीभावे एकसत्त्वेऽपि द्वयोरभावादितस्सदस्तीत्याह—अप्य-
लिङ्गेल्लेति ॥ नन्वेवमुक्त्याव्यविरोधोऽत आह—अनेकेति ॥ ननु नन्वव्यस-
त्त्वेन प्रत्येकामावो विवक्षितो नोभयभावादिः । एवमनेकेष्वपि न युक्तम्,
पञ्चादिक्रियायामपि तत्त्वसत्त्वादतः सिद्धान्तमतं प्रायुक्तम् । तद्वैविध्यमेवेत्ये-
वंरूपं समर्थयितुमाह—उन्मत्तेति ॥ छाया ॥

१ ता तु तापि ॥ [सर्वनाम्नेति । तथा चोक्तम्—

“वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सौर्वो मेघत्वेन विवक्षितः ॥”

इति ॥ व्याख्यातं चैतत्पदमज्जर्याम्—इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु
द्रव्यमित्युच्यते ॥ स्मार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्मार्थेन विवेच्यतया
विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः ॥ उक्तं च—

“स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ॥”

इति ॥ एवं च कृत्वा सीदति निविशते यत्र जालादिकं शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
विशेषणभावेनेति सत्त्वं द्रव्यम् । सदेरौणादिकस्त्वप्रत्ययः ‘ताभ्यामन्यत्रो-
णादयः’ इत्यधिकरणसाधनः इति ॥ एवं चोक्तभाष्योपपत्त्याद्यमतमेव
युक्तमिति भावः ॥ अन्ये सिद्धान्तिनः ॥ छाया ॥

२ अनतिप्रसङ्गायाह—क्रियायामेवेति ॥ तस्यादृष्टचरत्वं निराचष्टे—
कृत्यान्तेति ॥ तत एवाह—स्वरादीनामिति ॥ तत्फलमाह—एतेनेति ।

इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते—एकस्मिन्ने-
कवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनमिति ।
कथं तर्हि ? ।

एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विवहोरर्थ-
योर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) अद्यत्वे इति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः । पूर्वं
हि न्यासान्तराश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ अतिबहुविति ।
एकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम् । ततो द्विव-
होर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्विवचनबहुव-
योर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भवि-
ष्यत्यलिङ्गासङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च ॥ ननु कर्मणि द्विती-
येत्यादिना कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्य-
येभ्यः स्यात् ॥ नैष दोषः ॥ एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रि-
यतेऽप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्विवचनब-
ह्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनभाभ्यां बाध्यते ॥

(उद्घोतः) सूत्रारम्भकाले इति ॥ यैषपि न्यासान्तरेऽपि ए-
कस्मिन्निति बह्वेव, तथापि एकग्रहणे सति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्यु-
त्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमिति यत्तत्सूत्रपाठकाले यत्तत्सूत्रसहितं
एकस्मिन्नित्यतिबहु व्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं
वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः ॥ न्यासान्तरेति । पाठाश्रयेणा-
लिङ्गासंख्यमित्यनेन वेत्यर्थः ॥ भाष्येऽतिबहुविति बहुशब्दो
वैपुल्यवाची । अतिबहुशब्दं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः ॥ अलिङ्गासं-
ख्येभ्य इति । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवह्वग्रहणसामर्थ्या-
न्महासंज्ञाबोधैकत्वाभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः ॥ कथमे-
कवचनमिति । प्रथमापि मात्रग्रहणाद् यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्म-
त्वाधाधिक्यसंभावना तत्रैवेति भावः ॥ अप्राप्तेति । द्विवचनबहुव-

क्रियाविशेषणत्वेऽपि नामार्थेऽप्यन्वये तत्रैवाविशेषणत्वेनेत्यर्थः । तेषामपि स्व-
घटादीनामपि ॥ नन्वेतदर्थस्य क्रियात्वमेव कुतो नात आह—अतएवेति ॥
अस्यार्थमाह—तदन्वयेति ॥ छाया ॥

३ तसिति । तसिप्रत्ययेनाभिधेयं यद्रव्यमेकदिक्स्थं तदुपसर्जनः । तसे
प्रकृतिः पीडुमूलेनेति तदभिधेयः स इत्यर्थः ॥ स च क इत्याद्यङ्गायमाह—
तृतीयेति ॥ तदुपपत्तिमाह—पीड्विति ॥ एकेति । पीडुमूलेकदिक्स्थयोः
साहित्यमित्यर्थः ॥ अजाद्यदन्तत्वात्तस्य पूर्वनिपातः ॥ छाया ॥

४ तथा बोधस्याक्षरमर्यादयाऽलमादाह—अन्येत्वेति ॥ छाया ॥

५ प्रकृमाहुरोधादाह—तथापीति ॥ अव्ययीभावस्थले गतिरुक्तैवे-
त्याह—दिगिति ॥ छाया ॥

६ इदानीं सूत्रं समर्थयन्नाह—अथापीति ॥ छाया ॥

७ भाष्यीयातिशब्दसार्थक्यायाह—यद्यपीति ॥ न्यासान्तरे प्रविधम् ।
ज्ञापकेति । अव्ययादितीत्यर्थः । आदिनोक्तप्रकारग्रहः । द्वितीयेन तन्मूलत्वा-
त्तृतीयास्यापि संग्रहः ॥ अपौनरुक्त्यायाह—अतिबहुविति ॥ छाया ॥

८ नन्वेवमपि महासंज्ञाबोधितान्वर्थत्वेन तत्रैव स्यात् नाव्ययेभ्योऽत
आह—द्विवचनेति ॥ नन्वनियतं प्रथमैकवचनं स्यादत आह—प्रथमा-
पीति ॥ नन्वप्राप्तप्रापणार्थत्वे तिङन्तेऽपि तदापत्तिरत आह—अप्राप्तिश्चेति ॥
सर्वथेति ॥ सामर्थ्यादेवेति भावः ॥ अत एव कैयटेन—एतदर्थमेवेत्यु-
क्तम् ॥ एवेनानयोर्निरासः ॥ अस्यैकवचनस्य ॥ छाया ॥

गमनाविरहोऽत्र बीजम् । प्रक्रियादशायां च बुद्धिरेव मुख्या, असाधू
च्चारणायोगात् । यद्वा प्रधानानुरोधेन गुणादृतेस्तावत्यः प्रकृतयः
स्युरिति भावः ॥ परे तु प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्र-
पर्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्नियामकमिति प्रथमातिक्रम
इत्याद्यसङ्गतम् । तन्मयायाश्रयणे निजां त्रयाणामित्यत्र त्रयाणामि-
त्यस्य आद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः ॥ तावतैवेति ।
टोड्योरिति वक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैविच्यार्थमिति भावः ॥

(लाघवभाष्यम्)

एवं गते कृत्यपि तुल्यमेत-
न्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
ततः परे चाभिमतता न कार्या-
स्त्रयः कृदर्थो ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥

(प्रदीपः) एवंगत इति । यदा असर्वा विभक्तिरस्मा-
दिति विग्रह आश्रीयते, तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्तु-
'असर्वविभक्त्यव्ययम्' इति, पञ्चसूत्री न कर्तव्या ।
एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यम्, यस्य कृन्मेजन्तः
इत्यनेनाव्ययसंज्ञेयते ॥ मान्तस्येति । सूत्रोपलक्षणम् ॥
ततः पर इति । कृन्मेजन्त इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थः
कृतसंज्ञाविषयाः कृत्वातोऽनुक्तसुन इत्यर्थः ॥ ग्रहणेनो-
च्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः ॥ योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादि-
निपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः ॥

(उद्ध्योतः) इदमेवं ध्वनयितुं पञ्चयोगान्प्रत्योच्यते—एवंगते
इति भाष्ये ॥ प्रतिपदमिति । असर्वविभक्तीति न्यासेनैव सिद्ध-
त्वादित्यर्थः । पञ्चेति । स्वरादीत्यादिरव्ययीभावश्चेत्यन्ताः ॥
[भाष्यैश्लोके—तत्रेति अव्ययसंज्ञाविधावित्यर्थः] ॥

१ ननु ह्येतोक्तहेतुपक्ष आद्यपक्षस्य दुष्टत्वेऽपि कैयटोक्तहेतुपक्षे तस्य न
तत्त्वमिति तस्य तत्त्वमेवातः सिद्धान्तमाह—परेतिवति ॥ नियमेति । कर्म-
णीत्यस्याष्टाध्याय्यां पूर्वं पाठादिति भावः ॥ न तदिति । अतिप्रसक्तत्वात् ॥
ननु नियमशास्त्राणां विध्यधीनत्वेन न तत्त्वमेव तदुक्तं युक्तमत आह—
तद्वयायेति ॥ तत्कपिञ्जलाधिकरण (पू. मी. ११११८) न्यायानाश्रयण-
बोधकमिति भ्रान्तं प्रत्याह—आद्युदेति ॥ गत्य गत्य च ॥ तथा च कैयट-
दण्डिकृष्णादयोऽयुक्ता एवेति भाष्यं सम्यगेवेति भावः ॥ छाया ॥

२ नन्वेवं तृतीयादिग्रहणं व्यर्थमत आह—टाड्योरिति ॥ तथा चाय-
मेव पक्षो युक्तो ननु प्रथमैकवचनमेवेति प्रथमैव वेति पक्षद्वयम्, उक्तहेतोः ।
अत एव अपञ्चम्या इति निषेधोऽपि सफलः, उक्तरीत्या तस्यापि सामान्यापे-
क्षज्ञापकत्वाद् । अन्यथोनयमपि न । तदसंगतिः स्पष्टेव । अत एवोपकुम्भं
पश्येत्यादौ कर्मत्वादिवोधः पश्येत्यादिक्रियासंबन्धश्च । अन्यथोनयमपि न
स्यात् । एवम् अव्ययादिति ज्ञापकात्सत विभक्त्य इत्यपि पक्षो युक्तः ।
एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तत्रेत्यं व्यवस्था—सर्ववचनस्थले सप्तैकवचनानि ।
असर्ववचनस्थले प्रथमैकवचनमेव । अत एव सः पश्येत्यादि भवतीति
दिक् ॥ छाया ॥

३ गतार्थतामाह—एवं विज्ञात इति । त्रिकस्य विभक्तिरनेन सर्वैकवच-
नोत्पत्तावपि निरवधेविभक्त्यनुत्पत्त्याऽस्त्येवासर्वविभक्तित्वमिति निश्चीयमाने
सतीत्यर्थः ॥ शेषेण व्याचष्टे—एतावदित्यादिना । तद्विग्रहणं मास्त्विति
भावः ॥ न तदेव लाघवम्, किंतु महदित्याह—पञ्चेति ॥ छाया ॥

(गौरवप्रदर्शकभाष्यम्)

'कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं
संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।'
तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा
भूत्—एको द्वौ बहव इति ।

(उपसंहारभाष्यम्)

'तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं
कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥ २ ॥'

(प्रदीपः) इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्त-
व्यम्, तस्मिन् कृते कृन्मेजन्त इत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्श-
यति—कृत्तद्धितानामिति ॥ संख्याविशेषमिति । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ तेषामिति । असति तद्धितग्रहणे
एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो व-
क्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन्कृते स्वरादि-
ग्रहणं कर्तव्यं स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात् ॥ ननूभयशब्दस्य
द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौ वरणा^१ इति, तत
एवामपि तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्या-
ह—कृत्तद्धितानामिति । प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या
वेषामव्ययसंज्ञेयत इत्यर्थः । तस्माद्गणपाठ एवाश्रयितव्यः ।
प्रपञ्चायस्तु सूत्रारम्भः ॥

(उद्ध्योतः) ये^{१३} इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षादाह—
तन्निवृत्त्यर्थमिति । तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्तिकोक्तं सिद्धं तु

४ अनतिप्रसङ्गायाह—यस्येति ॥ छाया ॥

५ ग्रहणेनेति पूर्वान्वयीत्याह—ग्रहेति ॥ अनेन पूर्वस्याप्यर्थः सूचितः ॥
॥ छाया ॥

६ परेचेति चो व्युत्क्रमे इत्याह—योगाश्चेति ॥ द्विवचने कार्यं बहुव-
चनोपपत्तये आह—उपेति ॥ छाया ॥

७ प्रत्याचष्ट इति । तद्धितग्रहणं विहायेति भावः ॥ छाया ॥

८ तद्विग्रहणमाह—स्वरादीत्यादिरिति ॥ छाया ॥

९ भाष्यस्थतत्रेति मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽप्यन्वेतीति ध्वनयंस्तदग्रे व्याचष्टे—
भाष्येति ॥ विधाविति । तद्विधिसमुदायमध्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥
Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि यद्यप्ययं कोष्ठकान्तर्गतः
'पञ्चेति' इति प्रतीकतः प्राक्सुपुलंभ्यते तथाप्यस्मान्निदृष्टायानुसारेण,
पाठो योग्यस्थाने कृत इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

१० ये तेषामिति बहुवचनेन तद्विग्रहणग्रहणमेवेति अननिरासायोपे-
संहरति—तस्मादिति ॥ तत्रानतिप्रसङ्गाय तदावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ छाया ॥

११ चेन तस्योक्तत्रयाणां च सञ्चयः । तदाह—असतीति ॥ छाया ॥

१२ इति । अनयोरसर्वविभक्तित्वम् ॥ छाया ॥

१३ भाष्यश्लोके य इत्यस्य साकाङ्क्षादाह—तेषामिति । अन्यथेति
शेषः । अन्यथा हि ये कृत्तद्धिताः संख्याविशेषमभिनिश्चिताः प्रतिनियतास्त-
देकनिद्रा ये एकादयस्तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं स्यात् । अतस्तेषां ग्रहणं
कार्यमिति योजनया फलितं कैयटोक्तमवतारयति—ये इतीति ॥ छाया ॥

पाठादित्यन्यथाश्रितं स्याद् । एवं चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्को-
त्तरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति—ननुभयेति ॥ अत एवोभयो-
ऽन्यत्रेणस्योदाहरणं 'उभये उभयैः' इति भाष्ये सर्वादिसूत्रे
दत्तम् । गोदाविलादौ वरणादिभ्यश्चेति चातुरार्थिकलुपि युक्तव-
द्भाषाप्रत्ययार्थस्य द्वित्वादीति बोध्यम् ॥ इत्याहेति । ईत्याशङ्काया-
माहेत्यर्थः ॥ भाष्ये—चत्त्वर्थे कृत्तद्धितानामित्यत्र कृद्ग्रहणेन
कृतामव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् ॥ कृ-
दित्युपलक्षणमव्ययीभावश्चेत्यस्यापि । तदाह—तस्मादिति ।
तदेवं गणपाठमाश्रित्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यष्टाध्यायीपाठः
प्रत्याख्यातः—तदाह—प्रपञ्चार्थेस्त्विति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते । सेह न प्राप्नोति
परमोच्चैः परमनीचैरिति ॥

(उद्ध्योतः) शङ्कते—भाष्ये पाठेनेयमिति । स्वर्गादिनि-
पातमितीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदन्तविधिना भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तदन्तविधिनेति । * प्रयोजनं सर्व-
नामाव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—अत्युच्चैः अत्युच्चैसौ
अत्युच्चैस इति ॥

(प्रदीपः) अत्युच्चैसाविति । शक्तिप्रधानान्यप्यव्य-
यानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा—दोषा-
मन्यमहः दोषाभूतमहरिति । तत उच्चैःशब्दस्य प्रक्रियायां
द्वितीयान्तस्य समासः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वत्यादयो द्वितीययेत्युक्तेः कथमुच्चैःशब्दे-
नाधिकरणशक्तिप्रधानेनाद्वितीयान्तेन समास इत्यत आह—श-
क्तीति ॥ द्वितीयान्तस्येति ॥ अतिक्रान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्विती-
यान्तस्येत्यर्थः ॥ दोषामन्यमित्यत्र कर्मणीलधिकारे आत्ममाने-
खश्च । दिनं रात्रि मन्यत इत्यर्थः ॥

१ अपिनोद्ध्योतस्थनिर्दुष्टन्यासान्तरद्वयसंग्रहः ॥ दोष इति । प्रकृत-
सूत्रमात्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ रत्नेनेति । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्पष्टमेवेति
भावः ॥ छाया ॥

२ कैयटोक्तं समूलयति—अतएवेति । तथा तस्यासाधुत्वादेवेत्यर्थः ॥
॥ छाया ॥

३ यद्यपि पुस्तकेषु 'उभयाः' इति पाठो दृश्यते । तथापि 'द्वये द्वयाः' इति
वदन्नापि जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्प इति संशोधकज्ञानस्य द्वयशब्दे जसि
विकल्पस्य भाष्यादिसंमतत्वेऽपि उभयशब्दे विकल्पस्यासाधुत्वेन प्रमादरूप-
तैव । तस्माद् 'उभये देवमनुष्याः' 'उभयो मणिः' इत्येवं क्रमेण भाष्य
उपलभ्यमानत्वाद्वचनयुक्तमेणैवात्राप्युदाहरणं दत्तमिति मत्वासाभिः 'उ-
भया' इत्यस्य स्थाने 'उभयाः' इति शोषितम् ॥ दाधिमथाः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध
इहानुवर्तिष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स वै तत्र प्रत्याख्यायते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा स तत्र प्रत्याख्यायते । इहापि तथा शक्यः
प्रत्याख्यानुम् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

महतीयं संज्ञा क्रियत इति ॥ इयमपि च महती
संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥
कुत एतत् ? ॥

लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः
करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्था संज्ञा यया विज्ञा-
येत—न व्येतीत्यव्ययमिति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कपुनर्न व्येति ? ॥

(प्रदीपः) कपुनरिति । श्लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेऽपि
सप्तमी निर्दिष्टा ॥

(उद्ध्योतः) प्रश्नेऽपीति । व्येतीत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छ-
तीत्यर्थः । केलस्य किंविषये इत्यर्थ इति भावः ॥ अन्यथोत्तरानुसा-
रेण कानिति प्रश्न उचितः । अत एवात्रोक्तम् एतानर्थान् केचि-
द्वियन्तीत्यादि । विपूर्वसेणो रूपम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्त्रीपुत्रपुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्वद्वित्वबहु-

४ यथाश्रुतासंगतेराह—इत्याशङ्केति । तथासति चासंगतिं निराचष्टे—
चत्त्वर्थ इति ॥ छाया ॥

५ न्यूनतां निराचष्टे—कृदित्युपेति ॥ भाष्यतात्पर्यमाह—तदेवमिति ॥
आद्यस्यावश्यकत्वादाह—तद्धितेति । तद्धित इत्यादि सूत्रचतुष्टयेत्यर्थः
॥ छाया ॥

६ इदमत्र बुद्धिस्थपरामर्शकत्वमित्याह—स्वरादीति ॥ तस्यैव स्थित-
त्वादिति भावः ॥ छाया ॥

७ विशेष्यस्याभावाद्येनविधीलस्याप्राप्तेराह—प्रयोजनमिति ॥ छाया ॥

८ प्रश्नेऽपीतीति । कर्मणोऽधिकरणत्वविषयत्वस्येत्यर्थः ॥ तच्च वैपयिकं तद्व-
दित्याह—व्येतीति ॥

९ अतएवेति । कर्माकाङ्क्षाया अन्तरङ्गत्वादेवेत्यर्थः ॥ यथाश्रुतासंगते-
राह—एतानिति ॥ छाया ॥

त्वानि च । एतानर्थान् केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् ॥

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३७ ॥

सदृशमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् ॥ विभक्तिष्विति । कारकेषु । तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्त्यन्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम् ॥ वचनेष्विति । एकलादिषु । अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वल्पादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः, तेषां ब्रह्मधर्मत्वात् । सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभावात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गयोगः ॥ केचित्तु लिङ्गादिविशेषेणायोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः ॥ तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात् ॥ यन्न व्येतीति । नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ये न वियन्ति एतानर्थान्ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकान् प्राप्नुवन्ति तत् तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः । द्वित्वादेरर्थधर्मत्वाद् इति बोध्यम् ॥ ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह—कारकेष्विति । विषयसप्तम्य एताः । सादृश्यं तत्तल्लिङ्गाधभावानुयोगित्वेन ॥ नन्वेवं स्वरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोगसत्त्वेन सकलकारकविषये न कारकाभावानुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह—तत्र यानीति । साधनं । शक्तिः । तादृशान्युच्चैरादीनि ॥ तेषु च कारकशक्त्यन्तरायोगात्सर्वकारकविषये कारकाभावानुयोगित्वमस्येवेत्यर्थः ॥ शक्तिः । कर्मत्वादिः ॥ वचनादिति । अव्ययीभावश्चेति वचनादित्यर्थः । सङ्ख्याभावादिति वार्थः । मशकार्थ इत्यादौ अभावस्य फलत्ववत् अत्र तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् ॥ यथेति । क्रियाहेतुकसंबन्धविशेषद्योतका हि अन्वर्थवत्त्वात्कर्मप्रवचनीयाः । स्वलोत्सत्त्वाभावेऽपि क्रियापदसंनिधौ क्रियागतविशेषद्योतकयोरपि यथा संज्ञा, तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामित्यर्थः ॥ सत्त्ववचनानामपीति । स्वरादीना-

मिति शेषः ॥ तदयोगः । लिङ्गसङ्ख्याऽयोग इत्यर्थः ॥ सदृशमित्यत्रोक्तं सादृश्यं निरूपयितुम्—यन्नव्येतीत्यादि । अत्रापि लिङ्गेष्वित्याद्यादृश्या संबध्यते ॥ नानात्वमिति । एतेषु यन्न व्येति एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः ॥ क्वचित्तु नाना न गच्छतीति पाठः, तदा एतद्विषयमनेकप्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(३४ अव्ययसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. ११ ॥)

कृन्मेजन्तः ॥ १ । १ । ३८ ॥

(मेजन्तपदे विशेषणताविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—कृद्यो मान्त इति, आहोस्वित्-कृदन्तं यन् मान्तमिति ॥

किं चातः ? ॥

यदि विज्ञायते—कृद्यो मान्त इति, ‘कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति ॥

अथ विज्ञायते—कृदन्तं यन्मान्तमिति, ‘प्रतामौ प्रतामः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कृन्मेजन्तः ॥ ३८ ॥ कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं, पश्चात्तु कृता तदन्तविधिः, आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः, पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यते इति प्रश्नः ॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः । अथवान्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वा संभवति ॥ कारयांचकारेति । लिङ्गत्र कृत्, स च मान्तो न भवति ॥ प्रतामाविति । किपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति । श्रुत्या च मान्तम् ॥

(उद्धोतः) कृन्मेजन्तः ॥ ३८ ॥ किं मेजन्तेति । कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्क्यर्थः । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधेरित्याशयः ॥ पश्चात्स्विति । मेजन्तो र्थः कृत्तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे

७ कारकयोगसत्त्वादाह—लिङ्गेति ॥ छाया ॥

८ साकाङ्क्षादाह—अत्रापि ॥ छाया ॥

९ अत एवाह—एतेष्विति ॥ लिङ्गादिष्वित्यर्थः ॥ विषयसप्तमीत्याह—एतदिति ॥ छाया ॥

१० यः कृदिति । श्रुतत्वादिति भावः ॥ व्ययांशे इति । अव्ययसंज्ञाविधायकपञ्चसूत्र्युद्देश्यसमुदायघटकाप्रत्ययांश इत्यर्थः ॥ बहूनामनुरोधो न्याय्य इति न्यायादिति भावः ॥ एवं च तदाश्रयणे च । तत्साहचर्यादप्यत्रेत्यमिति ध्वनयन्नाह—अनर्थैवेति ॥ नानागमनस्यैव प्रकृत उपयोगेन द्वितीयमधिकमतो वाशब्दस्यैवार्थत्वेन योजयति—नानागमनमिवेति ॥ संमेति बहुव्रीहेश्चान्न शब्दस्वरूप एव ॥ तत्राहृत्स्वरनिरासायाह—संमेति ॥ छाया ॥

१ व्यवस्थामाह—तत्रेति । तेषां मध्य इत्यर्थः । आदिना संख्याकारके ॥ तेषां लिङ्गादीनाम् ॥ छाया ॥

२ दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ छाया ॥

३ ननु लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वस्यापि सत्त्वेन साक्षाच्छब्दपरत्वेन कृतो न व्याख्यात आह—द्वित्वादेरिति ॥ अत्रादिः प्रकारे ॥ छाया ॥

४ कारकेष्वितीति । कारकादिष्वित्यर्थः । तेन संबन्धपरिग्रहः ॥ प्रसिद्धत्वात्तथोक्तिः ॥ छाया ॥

५ एवम् उक्तरूपेण सादृश्याङ्गीकारे ॥ तत्रादिना कारकस्यापि ग्रहणात् ॥ तत्र तेषां मध्ये ॥ छाया ॥

६ चत्सुर्थः ॥ एतदर्थमपि कारकैष्वित्युक्तम् ॥ प्रथमासूत्रे वचनपदेन संख्याग्रहणादाह—संख्याभावादिति ॥ तस्या अभावादित्यर्थः ॥ नन्वभावस्य न ततो लभोऽत आह—मशकेति ॥ छाया ॥

तदन्तविधितिषेधादाह—प्रयोजनमिति ॥ ननु तद्वचनप्रत्ययांशे चरितार्थमत आह—अथवान्वयैति । एवंचाव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालब्धार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात्तदन्तविधिरिति भावः ॥ अनयैव रीत्या सर्वादिगणे डतरडतमास्यां तदन्तविधिविषयः । ना-नागमनमिवानानागमनमपि न संभवति, संभावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् । संभावितप्रतियोगितावच्छेदक एवा-ब्राह्मण इत्यादिना भेदबुद्धिबदित्याशयः ॥ लिङ्ङ कृदिति । तिङ्-भावित्वाभावेनातिङ्गिति न कृत्वप्रतिषेध इति भावः ॥ प्रता-भाविति । तमेः किप् । अनुनासिकस्येति दीर्घः ॥ श्रुत्याचेति । तथा चाव्ययत्वाद्भुक् स्यादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावत्-कृद्यो मान्त इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं कारयांचकार हारयांचकारेति ? ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

“अव्ययात्” इति लुग् यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) अव्ययादिति लुगिति । ननु हल्ङ्ङ्या-दिलोपेन सिद्धत्वात् किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयो-गवशाद् द्विलवहुलावगतिः, तदास्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्ति-रिति लुगोषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञा-तादिभिर्योगाभावाच्च ॥

(उद्ध्योतः) द्विवचनेत्यादि । ननु सङ्ख्याया अनुप्रयुज्यमा-नोत्तरतिष्ठैवामिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षण-मिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षे ऽस्मादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । अव्ययात् सुपो लुगिति ज्ञापकात्सर्वविभक्तिरिति पक्षे च ॥ अकजर्थं तर्ह्यामन्तस्याव्ययत्वमेष्टव्यमत आह—अकचित्त्विति । अ-परिसमाप्तार्थत्वं च सङ्ख्याकारकादिविषयकोत्थिताकाङ्क्षत्वम् । अत एवानुप्रयोगः प्रार्थ्यते । स्वार्थे परिपूर्णस्यैव चार्थान्तरेण संबन्ध इति भावः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

मा भूदेवम् । “आमः” इत्येवं भविष्यति ॥

१ कैयटं दूषयति—नन्विति ॥ अकजर्थमिति । नन्वित्यादिः ॥ तर्हि उक्तफलाभावे ॥ छाया ॥

२ एतत् । अनुप्रशब्दवलेनामन्तादव्यवधानेनानुप्रयोगविधायकं कृञ् चेत्येतत् ॥ छाया ॥

३ तत्रहीति । चेन विपरीतनिवृत्त्यर्थत्वसमुच्चयः । यदि आमन्तात्तरवा-ध(दि)कं स्यात्तर्हि तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ छाया ॥ वार्तिकमतेनेदम् । भाष्यमतेन तु व्यवहितप्रयोगोऽर्थीति तत्र सूत्रे प्रपञ्चितम् ॥ दाधिमथाः ॥

४ अनुप्रयोग एवैवपादानस्याधिकरणत्वविश्वक्षायां सप्तमीति ध्वनय-

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । लिङ्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

लिङ्ग्रहणं [तत्र] निवर्तिष्यते ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यदि निवर्तते, प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेत्यते । एवं ह्याह—“कृञ्चानुप्रयुज्यते लिङ्” इति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत ऐतदुपपन्नं भवति ॥

(प्रदीपः) इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद् हेतोस्तरवाद्यनुत्पा-दादनुप्रयोग एव तरवाद्युत्पत्तिः समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादि-त्यर्थः ॥ तत्रैवार्थे ज्ञापकमाह—आतश्चेति । तत्र ह्युक्तम्-व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ॥

(उद्ध्योतः) ननु तरवाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थे प्रकर्षादिप्रतीतिः कथमत आह—अनुप्रयोग एवेति । तदुत्पन्नतरपैवैतद्वत्प्रकर्ष-प्रतीतिः कारकादिवदित्यर्थः ॥ भाष्ये लुक्पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ॥

(पक्षान्तरभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—कृदन्तं यन्मान्तमिति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं प्रतामौ—प्रताम इति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न प्रत्ययलक्षणेनाव्य-यसंज्ञा भवति’ इति । यद्यं प्रशानशब्दं स्वरादिषु पठति ॥

(प्रदीपः) प्रशानशब्दमिति । तस्य मो नो धातो-रिति नलस्यासिद्धत्वासिद्धमव्ययत्वमिति भावः ॥ तुल्यजाती-यस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति कारयांचकारेति भवत्येव मान्तस्याव्ययसंज्ञा । शान तेजन इत्यस्य तु प्रशा-निति रूपं न भवति, तस्य क्विन्तस्य प्रयोगादर्शनात् । लाव-यतेलौरित्यस्यापि न भवति, अस्मादेव ज्ञापकाल्लक्षणिकला-द्वौकारस्य ॥

आह—तदुत्पन्नैति ॥ कारकादीति । तदुत्तरप्रत्ययेनेत्यादिः ॥ छाया ॥

५ नन्वेवं लुक्पदघटितभाष्यविरोध एवात आह—लुक्पदमिति ॥ एतेन—‘पूर्वोक्ताद्’ इति कैयटोक्तं चिन्त्यम्, आमन्तार्थप्रकर्षविवक्षायां त-तोऽपि तरवादि तस्यापिचाम इति लुगित्याद्येनैव भाष्यप्रवृत्तेः । अन्यथा प्रत्य-यमात्रस्येति शङ्कायाः, तदुत्तरस्य ‘इष्यते एव’ इत्यादेश निर्विषयतापत्तेः—इति रत्नोक्तमपास्तम् ॥ छाया ॥

६ ननु नान्तत्वात्तस्य कथमव्ययत्वसिद्धिरत आह—तस्येति । नन्वेवं कारयामित्यादेरपि तत्त्वं न स्यादत आह—तुल्येति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह—धातोरिति ॥ तस्य क्तिवन्तस्येति । अत्रचेदमेव भाष्यं मानम् । प्रशामाविति तु शान्तिमद्भाषकस्य । शान्त्यर्थकस्यैव च गणे पाठः तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् । वस्तुतो गणे मान्तपाठः । प्रयोगे एव तु नत्वम् । यथा खरादीनां गणे रेफान्तपाठः प्रयोगे तु विसर्ग इति भाष्याशयः ॥ अस्मादेवेति । धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥ लाक्षणिकत्वाद्धेति । वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तत्पर्यम् ॥

(संनिपातपरिभाषाधिकरणम्)

(२३८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृन्मेजन्तश्चानिकारोकार-
प्रकृतिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आधये आधेः, चिकीर्षवे चिकीर्षो-रिति ॥

(प्रदीपः) अनिकारोकारेति । एव एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्यासंभवात् ॥ आधय इति । गुणे कृतेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यात् । न लयादयः ॥ अन्तरङ्गत्वादेव च सुबल्लुक् स्यात् । परिभाषान्तर-प्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं, प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्येऽनिकारोकारेति । यत्त्वेनान्तग्रहणान्नित्ययोगवहुव्रीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न दोष इति ॥ तत्र । परिभाषयैव सिद्धेऽन्तग्रहणं न कार्यमिति तदाशयात् ॥ गुणे कृत इति । तत्र कृते सुवनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्ययसंज्ञा । सुपूर्वसंबन्धजपेक्षत्वादयादयो बहिरङ्गाः ॥ अन्तरङ्गत्वादेवेति । ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः ॥ एवं तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनान्तरङ्गान्नपीतित्यायेन लुगिति बोध्यम् । तेन च 'लुक् इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनेनानेनैव गुणेऽयादीन्वाधित्वाव्ययत्वं बोध्यम् ॥

१ इदमेव ज्ञापकपरं भाष्यमेव । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ ननु प्रशानित्यस्याव्ययत्वे कथं प्रशमौ प्रशम इत्यत आह—प्रशामाविति ॥ चोद्धर्त्ते ॥ सिंहावलोकनन्यायेनाह—वस्तुत इति ॥ अत एव प्रशाम् शब्दमित्येव पाठः । एवं च तस्य संभावनेव नेति तत्सत्त्वेऽपि न दोषः ॥ छाया ॥

२ विसर्गादीति पाठे खाराण्यमित्यादौ दीर्घः । खरथ इत्यादौ लोपः सकारो वेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

३ खरादिषु प्रशान्तशब्दस्य पाठेन धातुमात्रप्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापनात् ॥ श. कौ० ॥

४ 'गौरलौनीरित्यत्र नेदं सूत्रं प्रवर्तते उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि चिद्व्ययमित्युणादिसूत्रेण एजन्तोणादिप्रत्ययान्तश्चव्यन्त एवान्वयसंज्ञ इति नियमस्य कृतत्वात् ॥ श. कौ० ॥

५ अन्तरङ्गेति । परिभाषान्तरमिदम् ॥ छाया ॥

(२३९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति—कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति ॥ (तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(२४० सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा संनिपातलक्षणो विधि-
रनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ? ।

'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(प्रदीपः) संनिपातलक्षण इति । संनिपातः संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तम् । तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तद्विघातस्येति कर्मण्यणित्याह—तमिति । न-चानया लुको बाधेऽपि संज्ञार्थाधे मानाभावः । साक्षात्परम्परया वा तद्विघातकमात्रस्यानया प्रतिबन्धात् । अत एवोपादास्तेत्यत्र किञ्च न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्विपयसन्निपातविघातककृति चेति निषेधाप्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च तु स्यादेव । तत्फलं तु सन्नियोगक्षिष्टत्वसिद्धिरेव । एवं चोपादेस्तेति रूपं स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यातिदेशः । इत्थकाले तत्कार्यासंभवात् । तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात्सन्निपातविघातकशस्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यने-

६ लाक्षणिकमिति । अन्यथेत्यादि ॥ तथाच नैवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ छाया ॥

७ कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति—यस्त्विति ॥ परीति ॥ वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ तदेति । वार्तिकेत्यर्थः ॥ लक्ष्यत इति । एवं चादावपि सा निष्फला गौरवादित्याह—तेन चेति ॥ अनेनैव उक्तन्यायेनैव । तत्प्रयोजकत्वस्य गुणादौ सत्त्वात् । एवं चैतदर्थपरिभाषान्तरस्वीकारो वृथैवेति भावः ॥ छाया ॥

८ संज्ञेति । तस्यास्तद्विघातकत्वादिति भावः ॥ अत्र मानमाह—अत एवेति । सामान्यतः सर्वप्रतिबन्धादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा साक्षात्तद्विघातकमात्रप्रतिबन्धे ॥ छाया ॥

९ ननु प्राधान्यात्किदिति कार्यातिदेश इति कथमित्यसिद्धिः, तस्य तदकार्यत्वादत आह—अत्रहीति ॥ स्थाद्यदोरित्यत्र । यत इत्यर्थः ॥ प्रधानस्यागे वीजमाह—इत्येति ॥ तस्मादुक्तानिर्दिष्टं स्यादेव ॥ उपसंहरति—तस्मा-

नाप्रवृत्तिः । अकजाद्यर्थसंज्ञा तु न । अन्तरङ्गायां तस्यां बहिरङ्ग-
गुणादेरसिद्धत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत,
अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

(प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्)

कानि पुनस्तानि ? ।

(२४१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणि-
कुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

[ह्रस्वत्वं तुग्विधेरनिमित्तम् । क । ग्रामणिकु-
लम् ।]

ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते
“ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” इति तुक् प्राप्नोति ॥

‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’
इति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) ग्रामणिकुलमिति । इको ह्रस्व इति पूर्वो-
त्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि
सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविधातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य
तुगागमो न तदन्तस्य, अवयवावयवश्च समुदायावयवो न
भवति । तदैतत्प्रयोजनं न लभ्यथा ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वोत्तरेति । अधिकृतोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपा-
दिति भावः ॥ अवयवेति । तथाऽप्रतीतेरित्यभिमानः ॥ वस्तुतस्तु
इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविधातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसंनिपातवि-
धातश्चेति भाष्याशयः ॥ एवं वृत्रहभिरित्यत्र नान्तस्य स्वादिसन्नि-
पातविधातः । नान्तस्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि

दिति । विधातककृतिर्चेति शास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तभूतकिञ्चातिदेशाभाववदि-
त्यर्थः । नन्वेवमप्यकजाद्यर्थं संज्ञा स्यादेव तत्र तद्विधातकत्वस्य तस्याभावादत
आह—अकजेति ॥ छाया ॥

१ प्रयोजनमिति ॥ ग्रामणिकुलमित्यादौ ह्रस्वत्वं तुग्विधेरनिमित्तमिति
परिभाषाप्रयोजनमित्यर्थः ॥ एवमप्येऽपि सर्वत्र ॥ छाया ॥

२ अयं कोष्ठकान्तर्गतो भाष्यग्रन्थोऽत्र नुटितो भवेत् अग्रिमभाष्यशैलीसं-
घादेन त्वत्र न्याय्य इति मत्वाऽऽसाभिः कोष्ठकमध्ये स्थापितः ॥ दाधिमथाः ॥

३ पूर्वपदस्याशब्दत्वादाह—अधीति ॥ तथाऽप्रतीत्यकारघटितच्छेदः ॥
अप्रेऽप्येवमित्याह—एवमिति ॥ इतीत्यस्य वोच्यमिति शेषः ॥ अभिमान
इति सूचितारुचिमाह—लोक इति ॥ एवं तस्य लोकसिद्धत्वमुक्त्या शास्त्र-
सिद्धत्वमाह—किं चेति ॥ तथासतीति शेषः ॥ तदनङ्गीति ॥ अन्यथा
तुग्विधिरस्य तथाप्यङ्गग्रहणेन ग्रहणे दीर्घपत्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तेन
तद्विधिरस्य न्यायमाप्तग्रहणाभावस्य ज्ञापनमित्यर्थः ॥ छाया ॥

नलोप इति ॥ लोके पाण्याद्यवयवाङ्गुल्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहा-
रात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् । किं च भवितेत्यादौ तासवयवेदो
लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य दीर्घीवेवीट्यामिति नि-
षेधो व्यर्थः स्यात् । न च ह्रस्वावयवत्वे तुको यदागमा इति
न्यायेनेगग्रहणेन तुग्विधिरस्य ग्रहणाच्च सन्निपातविधातः । आने-
मुगिति ज्ञापकेन तदनङ्गीकारात् ॥ एतेनावयवावयवस्य समुदायाव-
यवत्वे अवयवावयवेऽपि अवयविनां समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमा-
णुपु समवेतत्वेनाप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्या-
दिति परास्तम् । भूयोवयवसंनिकर्षस्यैव फलबलात् कारणत्वेनाक्षतेः ।
संयोगप्रत्यक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः फलबलादिति दिक् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तर-
ङ्गस्तुक् । “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” ॥

(प्रदीपः) बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि
ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदकस्येति ह्रस्वत्वम्, तदपि अर्था-
श्रयत्वाद्वहिरङ्गम्, तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु
सन्निपातलक्षण इत्याश्रीयते तदा ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापि
तुम् स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिर-
ङ्गत्वं नास्तीति छलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति ॥

(उद्ध्योतः) असिद्धत्वेन समाधानं चावश्यकमित्याह—यद्-
पीति ॥ अर्थाश्रयत्वादिति । इदं त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्य इति स्थानिचत्स्रस्येन वार्तिकेन तत्प्रत्याख्यानपरेण भा-
ष्येण च विरुद्धम् । प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं यु-
क्तम् । तदेवाह—वर्णाश्रयत्वादिति । इयंच बहिरङ्गत्वेन सि-
द्धिर्नाजानन्तर्य इति निषेधमनाश्रित्य ॥ कुलं ग्रामणि इत्यत्र नपुंस-
कह्रस्वत्वे संनिपातपरिभाषयैव न तुक् । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसंनि-
पातेन जातह्रस्वस्य तदविधातकत्वात् ॥ एतेन परनिमित्तकत्वेन कृ-
त्वपित्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे
तुग् दुर्वार इत्यपास्तमिति अनुपदमेव वक्ष्यामः ॥ तुकि संनिपातप-
रिभाषाश्रयणे दोषमप्याह—यदित्विति । अत्रापि वर्णमात्राश्रय-
त्वेन तुगन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरङ्गस्तदोषेष्वस्यागण-
नाच्च । तस्मादत्र तुम् भवत्येवेत्यन्ये ॥

४ दण्डयुक्तिं खण्डयति—एतेनेति । अस्यार्थमाह—भूयोवेति ॥

दृष्टान्तवैषम्यमाह—संयोगेति ॥ छाया ॥

५ संनिपातपरिभाषया तत्रासिद्धेराह—असिद्धेति ॥ कैयटं दूययति—
इदमिति ॥ तथा सति तिस्रादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्प्राप्तिरेव नेति
वार्तिकासंगतिः स्पष्टैव । तस्याज्ञानकल्पनेऽप्याह—तत्प्रत्येति । परत्वात्तिस्रा-
देशे सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनः स न्येवमित्यर्थः ॥ अन्यथा तत्राप्युक्तरीत्यैव
तदप्राप्त्या तत्रायायेन वारणासंगतिः स्पष्टैव । उपलक्षणत्वेन कैयटं योजयति—
प्राप्तीति ॥ तदेवेति । तदेव ध्वनयन्नाहेत्यर्थः । इयं भाष्याद्युक्ता । तदाश्रयणे
तु संनिपातेत्येव शरणम् । तदेव ध्वनयश्चिक इति ह्रस्वाभावाय व्युत्क्रमे-
णाह—कुलमिति ॥ एतेन तथा वारणेन ॥ छाया ॥

६ इदमपि दूययति—अत्रापीति ॥ ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापीत्यर्थः ॥ नन्व-
नित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरत आह—तदिति ॥ निषेधाश्रयणे तु संनिपातेति वार-
णमेवेत्याह—तस्यादिति ॥ छाया ॥

(२४२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नलोपो वृत्रहभिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

[नलोपस्तुग्विधेरनिमित्तम् । क । वृत्रहभिः ।]
वृत्रहभिर्भूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते “इस्वस्य
पिति कृति तुक्” प्राप्नोति ।

“संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य”
इति न दोषो भवति ॥

(उद्घोतः) वृत्रहभिरित्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्नि-
पातलक्षणत्वम् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः
तस्यासिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) असिद्धो नलोप इति । नलोपः सुप्स्व-
रेत्यसिद्धं बहिरङ्गमिति वा ॥

(उद्घोतः) असिद्धमिति । सुप्निरपेक्षतुगपेक्षया पदत्व-
द्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरङ्ग इति भावः ॥

(२४३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ उदुपधत्वमकित्वस्य निकु-
चिते ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उदुपधत्वमकित्वस्यानिमित्तम् ॥

क ? ।

निकुचिते । निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते “उदु-
पधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्” इत्यकित्वं प्रा-
प्नोति ।

“संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य”
इति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) निकुचित इति । कुञ्चेर्भावे क्तप्रत्ययः ।

१ अयं भाष्यग्रन्थोऽत्र श्रुतितो भवेत् अग्रिमभाष्यशैलीसंवादात् । अतोऽ-
स्माभिः कोष्ठकमध्ये स्थापितः ॥ दाधिमथाः ॥

२ साक्षाद्भावादाह—वृत्रहभिरिति ॥ णत्वमित्यस्य बोध्यमिति शेषः ॥
॥ छाया ॥

३ कृतितुगग्रहणस्य प्रत्याख्यानदाह—असिद्धमिति ॥ छाया ॥

४ न धातुलोप इति ॥ सूत्रमतेनेदम् । सिद्धान्ते विद्वं फलमेव ॥ छाया ॥
वस्तुतस्तु “तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन किं पुनरित्यता सूत्रेण” “साम-
र्थ्ययोगाद्वाहि किंचिदत्र पद्याभि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्” इति सिद्धा-
न्तानुसारेणादृष्टार्थमवश्यं पठितव्येन सूत्रेणैव कार्यनिर्वाहोऽपि । प्रत्याख्यानं
तूपायान्तरप्रदर्शनायैव । तथाकोपायस्योपायान्तरादूपकत्वेन न तत्राभिनिवेशो
भगवतः । अतएव क्रियते न्यास एव इति तत्र तत्रोक्तं खरसतः संगच्छते ॥ दा०

५ अत इति ॥ अनुवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥

६ ‘ने नाभावे नासिद्धः’ इति शाब्दार्थः । तत्फलितमाह—सिद्ध इति ।

अनिदितामिति नलोपः । तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधत्वमु-
दुपधादित्यकित्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राकित्वम्,
“ने धातुलोप आर्धधातुके” इति प्रतिषेधो
भविष्यति ॥

(२९४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नाभावो यजि दीर्घत्वस्या-
मुना ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नाभावो यजि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् ॥

क ? ॥

अमुना । नाभावे कृते “अंतो दीर्घो यजि”
“सुपि च” इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

“संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य”
इति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अमुनेति । न मु न इत्यस्यायमर्थः—ने क-
र्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति, न तु ने परतो यदीर्घत्वं प्राप्नोति ।
तत्र मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वादीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन् कृते
अदसोऽसेरिति दीर्घस्य दीर्घ उकारः प्राप्नोति । ततश्चामू-
नेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽ-
निमित्तमिति सिद्धममुनेति ॥

(उद्घोतः) यदीर्घत्वं प्राप्नोतीत्यस्य तत्रापि मुभावः
सिद्ध इत्यर्थ इति शेषः ॥ तत्रेति । अस्य च एवं चेलादिः ॥
कचित्तु प्राप्नोति तत्र । तथा च तत्रेति पाठः ॥ असिद्धत्वा-
दिति । शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः ॥ कृतेदसोसेरिति ॥ ननु
मुत्त्वासिद्धा उकारे एवाकारबुद्धौ सुपिचेत्यन्तरतमे दीर्घे आकारे
मस्य स्वत एव सत्त्वादात्परत्वाभावेन कथमनेन दीर्घोकारप्रवृत्ति-
रिति चेन्न । लोकसिद्धसंनियोगाक्षिष्टन्यायेन मुत्वस्यापि निवृत्ते-
र्दात्परत्वसत्त्वात् । नचाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादीर्घस्य

अन्यथा मुत्वस्य सिद्धत्वात्नाभाव एव तावन्न स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

७ तत्रेतीति । दीर्घे इत्यर्थः ॥ ननु कार्यासिद्धत्वेन स्थानिनोऽनिवृत्त्या
स्वाभावे (१)मुतरां तदभावात्कथमकारान्तत्वमत आह—शास्त्रेति ॥ लो-
केति । समुदायकार्य इत्यर्थः ॥ यद्यपीयं विल्यकादिभ्यश्छेति छग्रहणेन
ज्ञापिता तथापि समुच्चयविषये न्यायसिद्धत्वमेवेति भावः ॥ छाया ॥

८ मस्यापि निवृत्तेरिति पाठः । मुत्वस्यापीति पाठे उत्त्ववन्मस्यापी-
त्यर्थः ॥ दीर्घस्य आकारस्य ॥ नान्यतरेति । मकारोकारान्यतरेत्यर्थः ॥
तथा च न परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः ॥ पूर्वत्रेति । अदसोसेरित्यत्र कार्या-
र्थमुपस्थितायाः परिभाषायास्तत्त्वादिति भावः ॥ ननु लक्ष्ये लक्षणेति न्या-
येन पुनर्नात आह—लक्ष्ये इति ॥ विकारान्यानुपूर्व्या अभेदेन लक्ष्यमेदा-
भाव इति न पुनः स इत्यवचिरभिमानपदेन सूचिता । तदेवाह—केचि-
रिति ॥ उक्तन्यायाभावे आद्यम्, तदाश्रयणेऽन्यम् । इति इत्यस्य ॥ छाया ॥

नान्यतरापाय इति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधात् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न, लक्ष्यमेवादित्यभिमानः ॥ केचित्तु अमाना अदाना इति वापत्तिरित्याहुः ॥ दीर्घत्वस्येति । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—“न मुटादेशे” इति ॥

(प्रदीपः) नमुटादेश इति । अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः—टायी आदेशः टायामादेश इति ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह—अनेकेति । अनेकैविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । संबन्धसामान्यपष्ठ्या समास इति तात्पर्यम् ॥

(२४५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आत्वं कित्त्वस्योपादास्त ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आत्वं कित्त्वस्यानिमित्तम् ॥

क ? ॥

उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते “स्थाध्वोरिच्च” इतीत्वं प्राप्नोति ।

‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) उपादास्तेति । एजिषय आत्वविधानाद-
कित्त्वसन्निपातनिमित्तमात्वं स्थाध्वोरिच्चेति कित्त्वस्यानि-
मित्तम् । कित्त्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्त्वाभावे न भवति ॥

(उद्ध्योतः) कित्त्वस्येति ॥ भौष्येऽपि स्थाध्वोरिच्चेति कित्त्वं प्राप्नोतीति पाठः । इत्त्वमिति पाठे कित्त्वसहितमित्त्वमित्यर्थः ॥ कित्त्ववारणेपीत्वं स्यादत आह—कित्त्वेति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—*
दीर्घः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिच्चे* इति ।

१ अनतिप्रसङ्गाय तत्स्वरूपमाह—छाया इति ॥ छाया ॥

२ यथाश्रुतासंगतेराह—अनेकेति ॥ ननु सकृदुच्चारितवाक्ये तत्त्वमपि बाधितमत आह—संबन्धेति ॥ छाया ॥

३ एजिषय इति । चेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ कैयटाश्रयमाह—भाष्येऽपीति ॥ कित्त्वेति । नन्वित्यादिः ॥ पीत-
मिति । तस्य तद्विधातकत्वात् ॥ छाया ॥

५ दीर्घ इति । इत्त्वयुतकित्त्वे कार्यं दीर्घो युसंज्ञा नेति वार्तिकार्थः ।
इदमपि वार्तिकरीत्या अपूर्ववचनतोऽस्या एवौचित्यात् ॥ छाया ॥

(२४६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तिसृचतसृत्वं डीव्विधेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तिसृचतसृत्वं डीव्विधेरनिमित्तम् ॥

क ? ।

तिसृचतसृत्वं डीव्विधेरनिमित्तम् । तिसृचत-
सृभावे कृते “ऋन्नेभ्यो डीप्” इति डीप् प्राप्नोति ।
‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति
न दोषो भवति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति—न तिसृचतसृभावे कृते डीव्व भवतीति
यदयं “न तिसृचतसृ” नामि दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं
शास्ति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । ननु समस्तार्थमेतत्स्यात् प्रिय-
तिसृणां ब्राह्मणानामिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत इति नास्ति
डीपः प्राप्तिरिति केचित् ॥ तदयुक्तम् । न हि डीव्विधाने-
ऽङ्गाधिकारोऽस्ति । तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तिस्त्वाद् डीपः प्राप्तिः
केन वार्यत इति ज्ञापकमेव ॥ ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्वा-
दिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति ॥

(उद्ध्योतः) नास्ति डीप इति । यत्स्वन्तरङ्गत्वात्समासात्पूर्वमेव
डीव्विति ॥ तत्र । अन्तरङ्गानपीति न्यायेनान्तर्वर्तिविभक्त्याश्रय-
तिस्रादेशस्याप्रवृत्तेः ॥ ज्ञापकमेवेति । ङ्यन्ते तु नास्य प्रवृत्ति-
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ॥ नन्वेवं स्वस्वादिपाठो व्यर्थः
स्यादत आह—ज्ञापकादेवेति । एवं चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामा-
ण्यात्स पाठोऽप्रामाणिक इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इमानि तर्हि प्रयोजनानि—‘शतानि सहस्राणि’
नुमि कृते “ष्णान्ताषट्” इति षट्संज्ञा प्राप्नोति ।
‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति
न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) शतानीति । विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमा-
गमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिछको न निमित्तम् । ष्णान्ता-
षड्विल्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्यतीति
चेत् । संख्यासंप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत् स्यादित्यदोषः ॥

६ ‘तिसृचतसृत्वं डीव्विधेस्तिस्त्रः’ इत्येवं वार्तिकपाठः पूर्वोत्तरसंवा-
दात् ॥ छाया ॥

७ न तिसृचतस्मिति । इत्यनेनेति शेषः ॥ छाया ॥

८ तत्रेति । समस्तो इत्यर्थः ॥

९ दण्डयुक्तिं खण्डयति—यत्स्विति ॥ तिच्चेति । तदादीत्यर्थः ॥ ननु
प्रातिपदिकग्रहण इति परिभाषया ङ्यन्तेऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति न ज्ञापकत्व-
मत आह—ङ्यन्तेत्विति ॥ एवं ज्ञापकेन डीपो वारणे ॥ एवं च ज्ञाप-
केन सिद्धौ च ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) विभक्तिलुक् इति । तन्निमित्तसंज्ञायाश्चैतत्पि बोध्यम् ॥ अन्तग्रहणमिति । तत्सामर्थ्यादिति मन्यते ॥ सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः—संख्येति । बहुव्रीहेः फलं संख्यासंप्रत्ययः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

शकटौ पद्धतौ । अत्वे कृते “अत” इति टाप् प्राप्नोति ॥

‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) शकटाविति । विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्याद् आनन्तर्यं विहन्येत । शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो नानन्तर्यं लौकिके । टापि च सति शकटायामिति स्यात् ॥ अच्च धेरिति तपरकरणेनाप्यत्र टावनिवर्तयितुं शक्यते । ईदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते ॥

(उद्ध्योतः) विभक्तीति । घेः पैरस्य डेरौद्, घेरन्तादेशश्चाकार इति सूत्रार्थात् उच्चादेशौत्वसन्निधौगेन विधीयमानमत्वमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमित्यर्थः ॥ नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावान्न टावव्यवधायकोऽत आह—शास्त्रीयेचेति ॥ ननु टापि वृद्धेकादेशे शकटाविति सिद्ध्येदत आह—टापि चेति । वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च याडामाविति भावः ॥ संपद्यत इति । तपरत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् । टाप् स्यादेव । किं च शकटावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

१ यद्यपि भाष्ये पदसंज्ञा आपादिता तथापि तन्मात्रकृतानिष्टाभावेन तत्रेष्टापत्तिः । किंच कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग्वाक्यार्थबोध इति कैयटेन लुक्पर्यन्तानुधावनं कृतम् । भाष्ये तावदेवोक्तिस्तु पक्षद्वयसाधारणतयाऽत एव द्वितीयपक्षेणाह—तन्निमित्तेति ॥ पृथीतस्वरूपः ॥ हार इत्यस्य संख्येतीत्यत्रान्वयः ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थं यो बहुव्रीहेरिहोक्तमिति कैयटार्थसूचनायाह—बहुव्रीहेरिति ॥ तथासति व्रीहिलङ्निर्देशात्तस्या एव ग्रहणमिति भावः ॥ छाया ॥

२ ननु तदभावे सवर्णग्रहणादाकारः स्यादत आह—इदुतोरिति । स्थानेन्तरेति भावः ॥ अभ्युपेत्येदम्, वस्तुतस्तदेव नेत्याह—भाष्येति ॥ लक्षणान्तरेति । टापि सति सवर्णदीर्घः स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

३ ननु विभक्तावविधानेन कथं विभक्तिसंनिपातकृतमत्वमत आह—धेरिति ॥ टापि सत्यपि वृद्धिरूपेकादेशे । सिद्ध्येदेवेति पाठः ॥ व्युत्क्रमेणाह—याडामाविति । आम्याटावित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ दण्डयुक्तमाह—तपरेति । नहि लक्षणद्वयबाध उचितः । अनुपपत्तिपरिहारस्य तावतैव संभवात् ॥ तथा च तेन तद्विधातात्तदभावार्थं परिभाषैव शरणमिति भाष्यं सम्यगेवेति भावः ॥ अभ्युपेत्यापि स्वयं युक्त्यन्तरमाह—किं चेति सिद्धान्त इति भावः ॥ तथा च तत्सुल्लुब्धार्थमेव ॥ छाया ॥

५ ‘परनिस्तान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते, तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्’ इत्येवं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रप्रदीपस्य विरुद्धयोर्द्वयोः शास्त्रयोः संनिपात एकलक्ष्ये प्रयुक्तौ यत् पराश्रयन्तमं तद्भवति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इयेष उवोष । गुणे कृते “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम् प्राप्नोति ॥

‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) इयेषेति । आमि सति लुक् स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विधातः स्यात् । उषविदेति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्य आम् प्रसज्येत ॥ प्रतिपदविधेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत् । गुरुमत इति नित्ययोगे मतुवाश्रयणादपि शक्योऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम् ॥

(उद्ध्योतः) लुक् स्यादिति । लुगभावेऽपि शकटावितिवधत्संनिपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्यविधातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः ॥ ननूपविदेत्याम्बिधानादुवोषेयसङ्गतमत आह—उषविदेति । तत्र न द्विवचनात्प्राग् गुरुमत्वमिति भावः ॥ प्रतिपदविधेरिति । कैचिद्रुणे कच्चिद्वित्वैकादेशे गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमिति भावः ॥ परत्वादिति । तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ॥ उवोषेति कवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः ॥ उपेर्विकल्पेन पक्षे आमभावेऽपि कृतद्वित्वाद् उवोषो दुर्वार एवाम् ॥ रूपे चास्त्वेव विशेष उवोषाच्चकारेति ॥ उपेस्त्वामि ओषांचकारेति परे ॥ नित्ययोगेति । इजादेर्गुरोरित्युक्तावपि अनृच्छ इति प्रतिपेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थलामे मतुवग्रहणादिति भावः ॥ परत्वेवं सत्यनृच्छ इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः । तुगुत्पत्तेः प्राग् गुरुमत्त्वाभावाद् । उम्भादीनां गुरुमतामामेनापत्तेश्च । तेषामाशीलिङि गुरुमत्त्वाभावादिति भाष्याशयमाहुः ॥

तेषां परनित्यादीनां मध्ये मिथः परनित्याद्योर्गुणपदप्रसङ्ग उपात्तक्रमेण यत्परं तद्वलवदित्यर्थः । विरोधिसंनिपात इत्यनेन मिश्रविषयगमादेशयोर्नापवादत्वमिति सूचितमिति केचित् । तत्र, उबुदोर्बोधयबाधकत्वानापत्तेः । इत्येवमुद्ध्योते व्याख्या दृश्यते ॥ दाहिमथाः ॥

६ प्रदीप इतीत्यस्य इत्यतोऽपीत्यर्थः । तत्रापिना तत्समुच्चयः । तदाह—लुगिति ॥ आम्बिधानादिति । आम्बिकल्पविधिसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ उवोषेति । उदाहरणमित्यर्थः ॥ तत्रेति । यदि तदुत्तरमपि स्यात्तर्हि विकल्पवैयर्थ्यमेव । अत्र तु द्विवचनेचीत्यस्य स्थानिवत्त्वनिषेधकत्वपक्षे द्वित्वात्पूर्वं गुणेन तत्त्वमिति तं बाधित्वा आम् स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

७ प्रतिपदविधित्वमपवादत्वं नान्यादृशमित्याह—कच्चिदिति ॥ तदुक्तस्येति । उदाहरणत्ववादिनोक्तस्येत्यर्थः । तथा च तदुत्तरोपेनेदम् । परमार्थतस्तु पूर्वोक्तमेवेति भावः ॥ भाष्यं समर्थयते—उवोषेतीति ॥ छाया ॥

८ तथापि यथाश्रुतमेव युक्तमित्याह—उपेरिति ॥ द्विवचनेऽचीत्यादेशनिषेधकमित्याशयेनाह—कृतेति ॥ तद्वैयर्थ्यं तु नेत्याह—रूपेचेति ॥ अत्रेव्योषांचक्रतुरूपांचक्रतुरिति बोध्यम् ॥ एवं च नाप्राप्तिसत्त्वेऽपि संभवे सत्यपि यौगपद्याभावात्तत्रायामवृत्तिरिति गृह्यकृतं भगवत इति दिक् ॥ छाया ॥

९ गुर्वन्तादित्याद्यर्थान्तरनिरासायाह—अनृच्छ इति ॥ कैयटं दूषयति—परेत्विति ॥ तस्मात्तथा न युक्तम् ॥ छाया ॥

१० गुरुमतामिति । संबन्धित्वविवक्षया पृथी ॥ छाया ॥

(२४७ दूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो
वर्णविचालस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् ॥

क ? ॥

“अत इच्च” दाक्षिः प्लाक्षिः ॥

(प्रदीपः) दाक्षिरिति । प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्या-
ऽन्वाख्यानमनेन कियत इति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य सं-
भाव्यते ॥(उद्धोतः) नन्विप्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसंबन्धलक्षणसन्नि-
पाताश्रय इत्यत आह—प्रयोगे इति ॥ अन्वाख्यानं साधुत्वेन ॥
प्रत्ययस्य साधुत्वावच्छिन्नस्य ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः ॥

(प्रदीपः) न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभा-
गेनान्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यत इत्या-
शयः ॥(उद्धोतः) अविद्यमान एवेति । मैन्द्रमध्यानां तथैव
प्रतीतिः । साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्वं न
प्रत्ययस्येति भावः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप
इति स्यादानन्तर्यविधातः । तत्र वर्णविचालस्यानिमित्तं
स्यादिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति
व्याचक्षते । तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम् ॥ अन्ये त्ववर्णाश्रय
इत्यकारप्रत्ययेषमाहुः ॥

(उद्धोतः) सत्यामिति । यस्मादित्यस्य प्रत्ययविधाबुद्ध्य-

१ लक्षणस्य संनिपातेति परिभाषारूपस्य ॥ दोषः अतिव्याप्तिः ॥
विचालो नाशः ॥ छाया ॥२ आकाङ्क्षायामाह—साधुत्वेनेति ॥ अत एव यथाधुतासंगतेराह—
साधुत्वेति ॥३ अस्य सिद्धान्तत्वाभावादाह—मन्देति । व्यक्त्यभिप्रायं बहुवचनम् ॥
सिद्धान्तेनाप्यत एवाह—साधुत्वेति ॥ छाया ॥४ ननु सामान्यरूपेण तस्या उभयसंनिपातलक्षणत्वेऽपि न विशेषरूपेणात
आह—यस्मादिति ॥ अस्माद्व्यसंस्कारकवाक्योपप्लव इत्याह—अवर्णा-
दिति ॥ छाया ॥५ प्रत्यय इति ॥ इत्येतदन्तमित्यर्थः । एवं च वार्तिकासंमतमिदं
भाष्योक्तमिति भावः ॥ तत्रेतीति । वार्तिक इत्यर्थः ॥ तथा च स तन्नि-
मित्तकसंज्ञापर इति भाष्योक्तस्यच्छब्दार्थः । तत्कलितशुक्तं कैयटेनेति भावः
॥ छाया ॥तावच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिभिः तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ
इति भावः ॥ यद्यङ्गसंज्ञाऽनिमित्तम्, कथं तर्हि वार्तिके प्रत्यय
इत्युक्तमत आह—तत्रेति ॥ आत्रेये ‘इतश्चातिज इति ढक् ॥परे तु वार्तिकस्यायमाशयः—निमित्तनिमित्तिनोः संबन्धवद्
विशेषणविशेष्ययोः संबन्धोऽपि सन्निपातः । एवं च प्रातिपदिकस्या-
दन्तत्वसंबन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विधातस्यानिमित्तमिति ॥ इममाशय-
मजानानः शङ्कते—न प्रत्यय इति ॥ एकदेश्युत्तरयति—अङ्ग-
संज्ञा तर्ह्येति । युक्तं चैतत् । उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वं हि
एतन्न्यायमूलम् । तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु त्वयेव
मयाप्यनित्यत्वेन सुशकवारणः । अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ
नपुंसकह्रस्वत्वे तुङ् । उपजीव्यस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसंबन्धस्य
विधातात्वात् ॥ बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न । तस्य तत्त्वाभा-
वात् । शैवो गाङ्गेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या
वर्णाश्रय इत्यंशस्य वार्तिके वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः ॥

(२४८ दूषणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ आत्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् ॥

क ? ।

क्रापयतीति ॥

(प्रदीपः) क्रापयतीति । णिचि ईङ्गौ कृतायामात्वं पुको
न निमित्तं स्याद्, अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं
पुक्तं मत्वा दोषोपन्यासः ॥(उद्धोतः) आत्वं ‘क्रीङ्गीनां णीविति ॥ स्वाङ्गस्याव्यव-
धायकत्वादाह—आकार इति । श्रुतत्वात्तस्यैव पुगिति भावः ॥परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः, यादृशयोः सन्निपातः पुङ्गि-
मित्तं तस्य विधातसत्त्वाद् । यदागमा इति परिभाषया तद्ब्रह्मणेन
ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याभावात् ॥ अत्रचेदमेव भाष्यं मानम् ।
ह्रस्वत्वं तुग्विधेरित्यादि च । सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनि-
त्यत्वमाश्रयणीयमित्येवेत्याहुः ॥६ कैयटदण्डिकुष्णाद्युक्तिं खण्डयति—परेत्वित्यादिना ॥ उक्तं समर्थ-
यते—युक्तमिति ॥ एतदिति । पठितत्पुरुषः ॥ नन्वेवमन्यत्रातिप्रसङ्गापत्तिरत
आह—अतीति ॥ अस्यावश्यकत्वमाह—अतएवेति ॥ अस्यार्थमाह—
उपेति ॥ कैयटाद्युक्तिं खण्डयति—बहिरिति ॥ तत्त्वाभावादिति ॥ इदं
चानुपदमेव प्रागुक्तम् । प्रातिपदिकसमुदायाश्रयत्वेन तत्त्वं तु नेष्टमिति
भावः ॥ तद्वाग्योपरि दोषमाह—शैव इति ॥ त्वानापत्त्या तदभावापत्त्या ।
उक्तरीत्येति भावः । प्रत्यय इत्यस्यावश्यकत्वादाह—अंशस्येति ॥ छाया ॥

७ वार्तिकमतेनाह—बुद्धाविति ॥

८ इति । इत्यनेन ॥ स्वाङ्गस्येति । अङ्गस्य पुकीत्यादिः ॥

९ खण्डयति—परेत्वि ॥ ननु यदेति न्यायेन न तद्विधातोऽत आह—
यदेति । नन्वीदृशग्रहणे किं मानमत आह—अत एवेति ॥ नन्विदं
तथापि श्रुयोजमत आह—ह्रस्वत्वमिति ॥ प्रागुक्तमिति भावः ॥ अङ्गभक्त-
त्वमत्र सिद्धान्त इति कैयटाद्याकृतं खण्डयन्नाह—सिद्धान्तेति ॥ प्रति-
विधेयमिति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ एवेन तद्व्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

(२४९ दूषणवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

पुग् ह्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात् ॥

क ? ।

अदीदपदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पुक् ह्रस्वत्वस्येति । ण्यकारसन्निपातनिमित्तः पुग् । ह्रस्वे हि तद्विघातः स्पष्ट एव । न च ह्रस्वस्य चङ्परणिनिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । यैतद्भाष्यप्रामाण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तथा शास्त्रीयकार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् ॥

(२५० दूषणवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ त्यदाद्यकारष्टाब्धिधेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

त्यदाद्यकारष्टाब्धिधेरनिमित्तं स्यात् ॥

क ? ॥

या सेति ॥

(२५१ दूषणवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ इङ्घिराकारलोपस्य ययि-
वान् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इङ्घिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात् ॥

क ? ॥

ययिवान् तस्थिवानिति ।

(उद्घोतः) भाष्ये—इङ्घिरिति । वस्वेकाजादित्याकारान्तलक्षण इदं । नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(२५२ दूषणवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनि-
घातस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं
स्यात् ॥

क ? ॥

१ अभ्युपेयादावाह—यतदिति ॥ यस्तुतस्तदेव नेत्याह—किं चेति ॥ तस्याशास्त्रीयत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

२ चो ह्यर्थे ॥ छाया ॥

३ अह्वेति । तद्विशेषणत्वेनाह्वेत्यर्थः ॥ तथा च पृथग्विहितं तदित्यभिमानः । तत्र तथासति ॥ छाया ॥

अग्निमान् वायुमान् परमवाचा परमवाचे इति ॥

(प्रदीपः) अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मनुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात् ॥ परमवाचेति । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात् ॥

(उद्घोतः) पूर्वमिति । ह्रस्वनुद्भ्यामित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

(२५३ दूषणवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात् ॥

क ? ।

नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मवन्धु इति ।

नदीह्रस्वत्वे कृते “पङ्कह्रस्वात्सम्बुद्धेः” इति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) ह्रस्वत्वम्—अम्बार्थेलनेन ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

मा भूदेवम् । उच्यन्तादित्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) माभूदिति । हल्ङ्ङादिसूत्रे दीर्घग्रहणमैह्वेदमुच्यते । तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः ॥ ब्रह्मवन्धुशब्दापेक्षया च नैतदुच्यते, तस्याङ्गान्वन्तत्वात् ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते, ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यम्—ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति ॥

किमत्र कर्तव्यम् ? ।

परत्वाद् ह्रस्वत्वम् ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नित्यः संबुद्धिलोपः । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) नित्य इति । कार्यं तावन्नित्यं तथेन केनचिल्लक्षणेन भवत्विति भावः ॥ संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति ॥

(उद्घोतः) ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह—संबुद्धिलोपस्येति ॥

४ दीर्घादिति । न दीर्घः पृथग्विहितम् । तथा सति समासेनैव निर्दे-
शोचित्वात् । अतिप्रसङ्गापेक्ष ॥ छाया ॥

५ नन्वकृते ह्रस्वत्वे हल्ङ्ङादिति संबुद्धिलोपः, कृते त्वेङ्ङह्रस्वादिति तथाच लक्षणमेदात्कथं नित्यत्वमत आह—कार्यमिति ॥ छाया ॥

६ स्यादिति । तथा च संबुद्धिलोप इति भावः ॥ छाया ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ? ।

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

(प्रदीपः) भूयांसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र समा इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तते इत्यर्थः । वेदेऽपि—मा नः समस्य दूढ्य इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मा न इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये एते दोषाः समा इति । वाक्तिकारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम् ॥ यद्यपि प्रयोजनानि नव । दोषा अष्टौ ॥ तथापि अल्पान्तरत्वात्समत्वोक्तिः । यदाऽन्यत्रापि दोषः संभाव्यत इत्यभिमानः ॥ ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोक्त आह—दुष्टत्वेति ॥ अन्ये तूक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरित्याहुः ॥ ध्यायतेर्विचि पष्ठेकवचने आतो धातोरेति लोपे दुरोदाशनाशदमध्येष्विति उक्ते उत्तरपदादेः घृत्वे दूढ्य इति तदाह—दुर्धिय इति । सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मा वधीदित्यर्थः ॥ दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वकत्वाभावाद्यन् न ॥ तस्मान्नार्थ इति । पूर्वपक्षाशयमाह—तत्रेति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

नहि—दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणयेयम् । नहि—मिश्रुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिशीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा

१ ननु सर्वनामत्वेन समे इत्युचितमत आह—सर्वादिष्विति ॥ ननु सर्वपर्यायत्वमदृष्टचरमत आह—अस्तीति ॥ इदं लौकिकमिति सूचयन्नाह—वेदेऽपीति ॥ छाया ॥

२ कैयटादिकं खण्डयति—अन्येस्त्विति ॥ मा न इति भिन्नं पदमित्याह—सर्वस्येति ॥ यणापत्तेराह—दुःस्थितेति ॥ तत्रेतीति । दोषप्रयोजनयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तत्रेति ॥ दोषाणां मध्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ भाष्येऽनुक्तवान्तरं पूर्वपक्षाशयमाह—अकारेति ॥ अन्यथेत्यादिः ॥ एवम् अत्र दोषसत्त्वे ॥ कष्टायेतीति । यत इत्यादिः ॥ आहुः सिद्धान्तविदः ॥ छाया ॥ वस्तुतस्तु 'कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्य' इति ग्रन्थ इव 'गृहाणेति ज्ञानजादेशो हिलोपस्य' इत्यपि ग्रन्थबुद्धितो भाष्ये । अतएव भूयांसः इत्युक्तिः । समादित्युक्तिस्तु स्वल्पान्तरत्वादित्युक्तमेवेति के-

नोप्यन्ते ॥ दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ॥

कुत एतत् ? ।

नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ कृन्मेजन्तः ॥ ३८ ॥

(प्रदीपः) प्रतिविधेयमिति । तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति ॥ कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति ॥ न यासयोरिति लिङ्गादाव् भविष्यति ॥ यथिवानिति । वस्वेकाजादित्ययं नियम इतो, न लपू-वोंऽयं विधिरित्याकारस्य लोपः ॥ क्रापयतीत्याकारान्तभक्तः पुमव्यवधायकः ॥ अदीदपदिति लिङ्गाद् ह्रस्वः । यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज् ज्ञापयति—पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति । नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति ॥ अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा खरविषया संनिपातपरिभाषां वाधते ॥ एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाऽभावः । दर्वीत्यत्र च्छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुभविष्यति ॥ ३८ ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धान्ती समाधत्ते—भाष्ये—नहीति ॥ परिभाषायाः कर्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती—दोषाः खल्वपीति ॥ लक्षणमिति । उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः ॥ तत्र विधानेति । यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा तादृशसन्निपातविधातं विना यस्येति लोपस्य चारितार्थ्याभावादिति भावः ॥ कष्टायेति । अकारसन्निपातनिमित्तो ङेयो यञादिनिमित्तदीर्घस्यानिमित्तं स्यादिति भावः ॥ नचैवं दोषाः साकल्येनेति भाष्यविरोधः । कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्येति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु अष्टोऽतो न दोषः । एवंच समा इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः ॥ लिङ्गादिति । ईत्वनिषेधवैयर्थ्यादिति भावः ॥ नत्वपूर्वं इति । क्रादिनियमादार्धधातुकस्येडिलेवेदसिद्ध इति नेडाकारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः ॥

चित् ॥ अस्या अनित्यत्वेनैव हलः श्रः ज्ञानजिति सूत्रेण हिंसनिपातं निमित्तीकृत्य विधीयमानोऽपि शानच् अतो हेरिति लोपस्यानिमित्तं न भवति ॥ "अतो हेरित्यस्यारम्भसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेरुक् । अतएव जहीत्यत्र हिलोपवारणायैवं परिभाषा नोपपन्नस्येत्याहुः ॥" इति तत्त्वबोधिण्यां यदुक्तम् तच्च न सम्यक् ॥ अतो हेरिति सूत्रस्य भव दीव्य तुदेत्यादौ चारितार्थ्यसंभवेनारम्भसामर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ जहीत्यत्रासिद्धत्वेन हिलोपवारणं तु परिभाषाया अनित्यत्वफलितामप्रवृत्तिमाश्रित्यउपायान्तरत्वेनादुष्टत्वाद्वा ॥ सार्धधातुकसंनिपातनिमित्तकत्वमाश्रित्य शवादीनां तत्त्वबोधिन्यपि समञ्जसैवेति ॥ दाधिमथा ॥

५ लिङ्गाग्निर्देशादिति दण्डिकृष्णाद्युक्त्यसंगत्यायाह—इत्येति ॥ ननु धातोर्निद्रत्वेनैकाच इति निषेधात्कथमत्रेदसिद्धिरत आह—क्रादीति ॥

परे तु नियमशाखाणां विधित्वमेव, आधीं त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेनाकारान्तसन्निपातनिमित्त एवेदित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः ॥ आकारान्तेति । अङ्गस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भावः ॥ अत्र यद्वक्तव्यं तस्यागेवोक्तम् ॥ तज्ज्ञापयतीति । अतएव भरज्जपीति निर्देशः सङ्गच्छते । मितां हस्ते चोपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ ह्रस्वभाविनीति । अचश्चेत्युपस्थितेति भावः ॥ अचश्चेत्यस्य श्रुतित्वेन तद्बाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्यम् ॥ बाधते इति । ह्रस्वनुद्भ्यामित्यत्रोपस्थितयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः ॥ गुणाभावेति । जसादिषु छन्दसि वाचनमिति वचनादिति भावः ॥ ३८ ॥

—०००००—

(३५ अव्ययसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. १२ ॥)

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४० ॥

(२५४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं
लुङ्मुखस्वरोपचाराः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनम् ॥

किम् ?

लुङ्मुखस्वरोपचाराः ॥

लुक्—उपाग्नि प्रत्यग्नि । “अव्ययात्” इति लुक् सिद्धो भवति ॥

मुखस्वरः—उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । “नाव्ययदिकृशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः” इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

उपचारः—उपपयःकारः उपपयःकाम इति । “अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोष्वनव्ययस्य” इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) अव्ययीभावश्च ॥ ४० ॥ प्रयोजनमिति । मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथा मशकार्थो धूम इति ॥

(उद्ध्योतः) अव्ययीभावश्च ॥ ४० ॥ उपचारो नाम अतः कृ इति विहितविसर्गस्थानिकसत्वम् ॥ यथा मशकार्थ इति । एतदेव निवृत्तिकारणमिति पातञ्जलैर्व्यवहियते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् ।

कैयटदण्डिकृष्णाद्युक्तिं खण्डयति—परेत्विति । तत्र हेतुमाह—उपेति ॥ ननु लिङ्गेन तस्यैव बाधे नेष्टसिद्धिरत आह—अचश्चेत्यस्येति ॥ छाया ॥ दा० १ मुखं स्वाङ्गमिति सूत्रविहितस्य मुखरूपोत्तरपदान्तोदात्तत्वस्येति शेषः ॥ २ पूर्वोऽपिरेवमर्थ इत्याह—एवमिति ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

परिगणनमित्याह ॥ अपि खल्वप्याहुः—“यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति ॥

(प्रदीपः) अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः । परिगणनमनेन दृढीक्रियते ॥

(उद्ध्योतः) अनेनेति ऋष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्त्वय उक्ता इत्याहुः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनस्तत् ? ॥

(परिगणनाभावे दूषणभाष्यम्)

[पराङ्गवद्भावः ।] पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम्, स इहापि प्राप्नोति—उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान ॥

(प्रदीपः) उपाग्न्यधीयानेति । अग्निसमीपे अधीयानेत्यर्थः । तत्र षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्—इति पराङ्गवद्भावो भवति ॥

(उद्ध्योतः) किं पुनस्तत्पराङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनम् ॥ षष्ठ्येति । अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य पाष्ठमामन्त्रितस्य चेत्पाष्ठोदात्तत्वम् ॥

(परिगणनाभावे दूषणभाष्यम्)

अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति,—उपाग्निकं प्रत्यग्निकम् ॥

(परिगणनाभावे दूषणभाष्यम्)

मुमि अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते—दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भमन्य उपमणिकमन्य इति ॥

(परिगणनाभावे दूषणभाष्यम्)

“अस्य च्वौ” अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते—दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम्, स इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि परिगणनं क्रियते, नाथौऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि ? ॥

३ तत्र संवादे ॥ तत् वचनम् ॥ साकाङ्क्षत्वादाह—तत्रेति । वचन इत्यर्थः ॥ आहुः तत्त्वविदः । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ छाया ॥ परिगणनाभावे तु प्रतिषेधो वक्तव्य इति गौरवम् । परिगणने तु पराङ्गवद्भावादियु कार्थेऽप्यव्ययसंज्ञैव नेति तत्कार्याप्राप्तौ प्रतिषेधो नैवारव्यव्य इति लाघवम् ॥ दा० ॥

(प्रत्याख्यानसाधकप्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते—लुगिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति । यदयम्—“नाव्ययीभावादतः” इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये यदयं नाव्ययीभावादिति । सँ ह्यनन्तरत्वादव्ययादाप्सुप इत्यस्यैव निषेधो न तु सुपो धात्वित्यस्येति उपमणिकमुल इत्यादौ तन्निषेधेन चरितार्थमिति न प्रमितव्यम् ॥

(३यप्रयोजननिरासभाष्यम्)

उपचार इति । अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते ॥

(२यप्रयोजननिरासभाष्यम्)

तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—“नाव्ययादव्ययीभावाच्च” इति ॥ अव्ययीभावश्च ॥ ४० ॥

(प्रदीपः) न चैकमिति । सौमान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ तत्रैवायमिति । न चोक्तम्, तस्मान्मुखस्वरेणात्र भवितव्यमित्याहुः ॥ अन्ये तु वर्णयन्ति—अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्मवतीति नार्थः सूत्रेणेति ॥ केचित्तु—स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यल्लक्षणपनार्थम् । तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः ॥ तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः ॥ ४० ॥

(उद्ध्योतः) न चोक्तमिति । भाष्ये यदीत्यसन्दिग्धे संदिग्धवचनं वेदाःप्रमाणं चेदितिवत् । तस्मात्तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रं च न कार्यमिति भाष्याशय इति वयम् ॥ अन्येत्विति । त्विना ह्यारोपितमव्ययत्वं वास्तवमनव्ययत्वं च प्रतीयते इति यथाशक्यं किञ्चिदव्ययकार्यं भवति किञ्चित्त्रेतीष्टं सिद्धमिति भावः ॥ विशेषे कार्यविशेषे ॥ किञ्च द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकत्वमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात्कथञ्चेति हरदत्तायक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधात् ॥ अन्ये तु—मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तम् । सूत्रं च कृतम् । तस्मादन्यदपि प्रयोजनम्—नद्या उपकूलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रति-

१ नवम्यनिषेधेन चारितार्थत्वं ह्यापकत्वमत आह—सङ्गति । प्रतिषेधो यत इत्यर्थः ॥ तन्निषेधेन सुप इत्यस्य निषेधेन ॥ सार्थं इति पाठः ॥ छाया ॥

२ तत्र उभयोरन्यथासिद्धौ सत्याम् ॥

३ मुद्रादणिल्यादेः सत्त्वादाह—सामान्येति ॥ भाष्यतात्पर्यमाह—नचोक्तमिति ॥ तर्ह्येकमित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ केचिन्मतं दूषयति—तेषामिति ॥ छाया ॥

५ सर्वमतासांगत्यप्रदर्शनाय सिद्धान्तभूतं भाष्यार्थमाह—यदीति ॥ छाया ॥

६ दोषान्तरमाह—किञ्चेति ॥ एवं च परिगणनावश्यकत्वे च ॥ छाया ॥

७ वार्तिके उभयोरनुवादात्सुबद्धमतीतं श्रुतम् ॥ छाया ॥

वेधादीत्याहुः इति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तदपि खल्वप्याहुः—त्यादिभाष्याननुगुणम् ॥ ४० ॥

(इत्यव्ययसंज्ञाप्रकरणम् ॥)

(अथ सर्वनामस्थानसंज्ञाप्रकरणम्)

(३६ सर्वनामस्थानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. १३ ॥)

शि सर्वनामस्थानम् ॥ १ । १ । ४१ ॥

(३७ सर्वनामस्थानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. १४ ॥)

सुडनपुंसकस्य ॥ १ । १ । ४२ ॥

(जसः शोः संज्ञाप्रतिषेधनिराकरणाधिकरणम्)

(२५५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति वनानि तिष्ठन्ति ॥

(प्रदीपः) शि सर्वं ॥ ४१ ॥ सुडनपुंसकस्येति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । सुडं स्त्रीपुंसयोः ल्यसिन्त्यासे न दोष इत्यर्थः ॥

[॥ * ॥ असमर्थसमासश्च ॥ * ॥]

(दूषणान्तरभाष्यम्)

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् ॥

केन तर्हि ? ।

भवतिना—न भवति नपुंसकस्येति ॥

(प्रदीपः) प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः ॥

(उद्ध्योतः) शिसर्वना ॥ ४१ ॥ भाष्येऽसमर्थसमासश्चेति दूषणान्तरम् । तत्रासामर्थ्यमसंबन्धात् । चेन वाक्यभेदस्यापि सं-

८ सुटोऽनपुंसकेन संबन्धोऽन्यथा पूर्वसूत्रं व्यर्थमेव स्यादत आह—जसिहीति ॥ वृक्षेशास्तेतिवत्सप्तम्यवयविन आधारत्वविवक्षया जसः शोः संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ तत्सूचितन्यासान्तरमाह—सुडस्त्रीति ॥ छाया ॥

१० अत्रे भाष्यकृता ‘असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः’ इत्यस्यैवानूदितत्वात्प्रक्षिप्तोऽपि पाठो भवेदिति कोष्ठकमध्ये पठितः ॥ दाधिमथाः ॥

११ प्रसज्येति ॥ एवं हि नञः प्रतिषेधो मुख्यार्थोऽनुगृहीतो भवतीति भावः ॥ छाया ॥

१२ नासामर्थ्यमेकाधीनाभावप्रयुक्तम्, व्यपेक्षया अव्यभावादत आह—तत्रेति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे इत्यर्थः ॥ न्यूनतां गिराचष्टे—चेनेति ॥ अत्र पक्षे

ग्रहः ॥ पर्युदासेति । एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते लभ्येते ॥
यद्यपि पर्युदासेऽपि लक्षणा, तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापे-
क्षया लघुरेवेति भावः ॥ वस्तुतो नञो निपातत्वेनानेकार्थत्वात्पर्यु-
दासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वचः ॥ पर्युदासपक्षे सुडित्यनेनैकवाक्यतया
तस्याप्राप्तावपि आद्यस्याप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—* शि सर्वनामस्थानं सुडनपुं-
सकस्येति चेज्जसिप्रतिषेधः*—इति ॥

(२५६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नाप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नायं प्रसज्यप्रतिषेधो—नपुंसकस्य नेति ॥
किं तर्हि ? ।

पर्युदासोऽयम्—यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसके
न व्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति, तेन भविष्यति ।
पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नपुंसके न व्यापार इति । निषेधस्येति
शेषः ॥

(२५७ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अप्राप्तेर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवा—अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते ॥
कुत एतत् ? ।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ।
पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा, तया भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः ।
तत्र सुडित्यनेन या प्राप्तिः, सा निषिध्यते । न तु शि

आद्यदोषस्य भाष्य एवोक्तत्वात्तद्व्यपेक्षयमुद्धरति—एवं हीति ॥ लक्ष-
णेति । तद्योगिनीति भावः । लघुरेवेति । एकदोषकत्वात् । इदमप्यभ्युपे-
त्योक्तम् । वस्तुतस्तु सापि नेत्याह—वस्तुत इति ॥ तस्यात्सर्वथा लघुरेव स
इति भावः ॥ छाया ॥

१ नाप्रतिषेधादिति वार्तिकं न प्रतिषेधनिषेधकम् । पर्युदासेऽप्यार्थिक-
निषेधसत्त्वादत्त आह—नायं वेति ॥ छाया ॥

२ तद्व्याख्यमाह—पर्युदासपक्षे सुडित्यनेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि
आद्यस्याप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यमिति पाठः । अत एवाह—निषेधेति ॥
अतएवोक्तं भाष्ये—यदि केनचिदिति ॥ छाया ॥

३ पक्षान्तरोक्तौ बीजमाह—प्रसज्येति ॥ तत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि ॥ छाया ॥

४ वस्त्वर्थः परमार्थः ॥ दण्डिकृष्णायुक्तमाह—सुडित्यनेति । वाध्य-
सामान्यचिन्तयेति भावः ॥ छाया ॥

५ कैयटश्चसंज्ञाद्वयमाह—शसीति ॥ पूर्वस्येति शेषः ॥ द्वितीयस्य
स्वल्पं तत्पट्टमेवेति भावः ॥ तथाच कैयटोक्तहेतुयुतसावकाशत्वं हेतुर्विरोधे ।
तदाह—एवं वेति ॥ उभयोस्तादृशयोः सावकाशत्वे वेत्यर्थः ॥ छाया ॥

सर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः । अन्यथा शि सर्वनामस्था-
नमिति निरवकाशं स्यात् । नपुंसकस्यैव हि शिः संभवति ॥

(उद्घोतः) अप्राप्तेरिति वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः
प्रतिषेधाप्राप्तेरिति अक्षरार्थः ॥ भाष्ये तु वैस्त्वर्थ उच्यते ॥ अन्य-
थेति । सुडित्यनपेक्ष्य नपुंसकसंबन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः ॥
सुदसंबन्धे तु इदं चिन्त्यं शसः शौ चरितार्थत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

(प्रदीपः) ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेध-
युक्तायुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः
पूर्वा प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः ॥

(उद्घोतः) ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाभावात्कथं
परत्वमत आह—प्रतिषेधेति । शैति सावकाशत्वात् । एवं चो-
भयोर्योगपद्यासंभवरूपो विरोधोऽस्तीति भावः ॥ पूर्वा प्राप्तिमिति ।
एवं च सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनर्न प्रवर्तत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

(प्रदीपः) नोत्सहत इति । अपवादविषयपरिहारे-
णास्याः प्रवर्तनादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपवादेति । एवं च स्वयमप्रवर्तमाना कथम-
न्यबाधिकेति तैज्यायावसरो नेति भावः ॥

(दूषणान्तरसमाधानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः—
इति ॥ यद्यपि वक्तव्यः । अथैतर्हि बहूनि प्रयो-
जनानि ॥

कानि ? ।

असूर्यपश्यानि मुखानि, अपुनर्गेयाः श्लोकाः,
अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति ॥ सुड ॥ ४२ ॥

६ बाधकत्वसामान्येनापवादत्वव्यवहारादाह—अपवादेतीति ॥ निषे-
धेऽपि ॥ छाया ॥

७ तद्व्याख्येति । सकृद्वृत्तिन्यायेत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ 'भुङ्क्ते चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान्पञ्चाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तः प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्निगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षात्तुगुणं क्षैतस्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥'

इति भारद्वाजेन.

'एकादशाहे भुक्त्वा भुक्त्वा संचयने तथा ।

उपोष्य विधिवत्सात्वा कृष्णार्णवैर्बुध्यादद्यतम् ॥

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके ।

एकाहस्तु पुराणेषु प्राजापत्यं विधीयते ॥'

इति हारीतेन.

(प्रदीपः) अथवैतर्हीति । इदानीमित्यर्थः । तत्र स्त्री-
पुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकम्—
प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नप्समासोऽस्तीति ॥ ४२ ॥

(उद्ध्योतः) इदानीमित्यर्थ इति । तथापीत्यर्थं इत्युचि-
तम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात् ॥ स्त्रीपुंसयोरिति । मात्रा-
धिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ पुंस्त्रियोरिति तु वक्तुमशक्यम्,
तस्यासाधुत्वाद् इति बोध्यम् ॥ अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः स-
मफलत्वोक्त्या शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमांस-
कोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात् । स्वा-
भावे संभावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूपायां विस्तरः ॥ ४२ ॥
(इति सर्वनामस्थानसंज्ञाप्रकरणम्)

(३८ विभाषासंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ६ आ. १५ ॥)

नवेति विभाषा ॥ १ । १ । ४३ ॥

(अर्थसंज्ञास्थापनाधिकरणम्)

(२५८ आक्षेपवार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ नवेतिविभाषायामर्थसंज्ञा-
करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । नवाश-

‘प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके ।
त्रैपक्षिके तदर्थं स्वात्पादौ द्वैमासिके तथा ।
पादोनकृच्छ्रं निर्दिष्टं पण्मासे च तथाग्निद्विके ।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यहं चेदहः स्मृतम् ॥
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
त्रैपक्षिके सातपथं कृच्छ्रो मासद्वये स्मृतः ॥
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ॥
वैश्यस्यार्धार्थिकं प्रोक्तं क्षत्रियास्तु मनीषिभिः ।
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं व्रतम् ।
मासद्वये पराकः स्वादूर्ध्वं सातपथं स्मृतम् ॥’

इति पद्मत्रिंशन्मतेन, एवमन्यैरप्युपि वचोभिः श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तस्याभि-
हितत्वाच्छ्राद्धेऽमुआनस्य प्रशंसापरेणाशुना भाष्येण विरोधात् ‘जीवतां पितॄणां
श्राद्धा सेवाकरणमेव श्राद्धम्, ननु मरणोत्तरं क्रियमाणस्य श्रौतसार्तगृह्य-
विहितस्य पिण्डपितृयज्ञस्य श्राद्धत्वम्’ इति वदन्त आशुनिकास्तु सकलार्प-
ग्रन्थानभिज्ञा एवेति बोध्यम् ॥ एवं च पुण्यपत्तनमुद्रितपद्मपुराणीयद्यष्टि-
खण्डीय ७७ पृष्ठे—

“ एको मुनिस्ताम्रकराग्रहस्तो

ह्याग्नेषु मध्ये सलिलं ददाति ।

आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता

एका क्रिया कार्यकरी प्रसिद्धा ॥”

एतद्वक्तव्यमप्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मृतपिण्डवैश्यकजलाञ्जलिदानपरमेवेति दिक् ॥

१ ननु वचनान्तरे तद्रूपदोष एवेत्यविशेषः इति सूत्रमते कथं दोषपरि-
हारोक्त आह—तत्रेति । सूत्रे इत्यर्थः ॥ छाया-॥

२ स्पष्टेति । तथाच ज्ञानलाघवमिति भावः ॥ पुंस्त्रियोरिति वक्तव्ये

वदस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) नवेति ॥ ४३ ॥ नवेतिविभाषायामिति ।
समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिप-
दिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभा-
वावाडाभौ भवतः । अथ वा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता
तस्यामिति व्याख्या । तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्द-
योयोंऽर्थो द्योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः । अ-
न्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवादेशौ स्याताम् ॥

(उद्ध्योतः) नवेतिविभाषा ॥ ४३ ॥ ननु समुदायस्य स-
मासग्रहणनियमेनाप्रातिपदिकत्वात् नवेतिविभाषायामित्यनुप-
पन्नमत आह—समुदायस्येति । वार्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः ॥
नन्वेवमपि समुदायस्यानावन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह—
स्त्रीप्रत्यये चेति । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति प्यङ्गः संप्र-
सारणमित्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः ॥ यैषु हल्लङ्घ्याविति
दीर्घग्रहणादिति । तत्र । बहुश्रेयसीत्यादौ लोपार्थं प्रत्ययग्रहण इति
तदन्तविधिना ङ्यन्तेत्यर्थं तस्य स्वादिप्रत्ययलब्धयस्माद्विभिस-
दादेरित्येतद्विशेषणतया ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाम्बिन्यावृत्तये
दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥ अनुकरणस्यावन्तत्वं तु प्रकृ-
तिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्यानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वप्र-
युक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् ॥ अथवेति । कृता । उच्चा-

इत्यादि तूचितमिति तदुक्तिमेव खण्डयति—पुंस्त्रियोरिति ॥ स्त्रीपुंसत्यनेन
तस्य तत्त्वबोधनादित्यर्थः ॥ अत्र प्रकृतसूत्रे ॥ उक्तावन्वयः ॥ पक्षमेदकथ-
नेनेति भावः ॥ विकल्प इति । वचनद्वयप्रामाण्यादिति भावः । तुल्यार्थत्वा-
भावादाह—सामान्येति ॥ अत्र साधारणं वीजमाह—स्वाभावे इति ॥
वचनप्राप्तस्य निषेधासंभवादाह—संभेति ॥ चो ह्यर्थे ॥ अत एव निषेधाश्च
बलीयांस इति नार्थ्यं संगच्छते ॥ एवं च विकल्पप्राप्तिरेव न । किं चान्यथा
प्रतियोगिप्रसिद्ध्या तद्विशेषसंभवेन तदप्राप्तिरेव ॥ नवेतिसूत्रभाष्येऽप्येवम् ।
तदाह—इत्यादीति ॥ मञ्जूपायां नञर्थवादे ॥ छाया ॥

३ नन्वर्थसंज्ञायामप्यतिप्रसङ्ग एवात आह—तत्रेति ॥ तेषां मध्य
इत्यर्थः ॥ क्रियेति ॥ तस्याः प्राधान्यादिष्टानुरोधाच्चेति भावः । इदं दुर्घट-
मेवेत्याह—विभाषाप्रेति ॥ छाया ॥

४ विनापेति प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायस्य वारणाय पक्षान्तरस्य वक्ष्य-
माणत्वादाह—वार्तिकोच्चेति ॥ एवमपि विभक्त्युत्पत्तावपि ॥ प्रत्ययग्रहण
इति नियमात् ॥ छाया ॥

५ दण्डिकृष्णाद्युक्तिं खण्डयति—यत्त्विति ॥ वचनपक्षे उपसर्जने
तत्त्वत्वेनार्थपिप्पलीत्यादौ सुलोपो न स्यात् समुदायस्याङ्यन्तत्वात् । अव-
यवतत्त्वमादाय तु न सः स्वादिप्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपे तेन तस्या विशेषणे-
नावयवस्यातत्त्वात्तस्यास्तेनोपसर्जनेऽपि सामान्यतस्तदभावो ज्ञाप्यत इति भावः ॥
ङ्यन्तेत्यर्थं ङ्यावन्तेत्यर्थे सति । तस्य ङ्यावन्तस्य । एवमग्रेऽपि ॥ शाम्बि
शाम्बादि ॥ सिद्धान्ते तस्य ङ्यन्तत्वमित्यपि बोध्यम् ॥ तदाह—दि-
गिति ॥ छाया ॥

६ नन्वेवमप्यनुकरणे प्रकृतिप्रत्ययाविभागात्कथं तत्त्वमत आह—
अनुकरणेति ॥ नन्वेवमप्रत्यय इति निषेधात्कथं प्रातिपदिकत्वमत आह—
तत्त्वमेति ॥ प्रतिपादितमिदमश्रुत्वात् ॥ छाया ॥

रिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वम्, असमासेऽपि लिङ्गविशिष्टपति-
भाषया विभक्तिरिति भावः ॥ नामपदसन्निधाने नवा शाटीत्यादौ
प्रत्यग्रार्थावगतेराह—क्रियापदेति ॥ अन्यथेति । प्रकरणादिव-
शाच्चार्यविशेषावसाय इति भावः ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ?

(आक्षेपसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शब्दसंज्ञायां ह्यर्थसंप्रत्ययो
यथान्यत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात् ।
यथान्यत्र । अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव
संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ॥

कान्यत्र ? ॥

“दाधा इवदाप्” “तरप्तमपौ घः” इति । घुग्र-
हणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति,
नार्थस्य ॥

(प्रदीपः) घुग्रहणेष्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु
तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु दाधाष्विलादौ न घुग्रहणादिना दाधादीनां
प्रत्ययः । किंतु दाधाशब्दैरेवेत्यत आह—प्रदेशेष्विति ॥ भाष्ये
घुग्रहणेष्विलादेर्बुप्रदेशेष्वित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(२५९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतिकरण इति । क्रियत इति करणः । क-
र्मणि ल्युट् । इतिश्चासौ करणश्चेति समासः ॥ क्रियत इति ।
सामान्यविशेषभावेन निर्देशः ॥

१ द्वितीयपक्षे समस्तमसमस्तं वा तत्राद्ये आह—समासेति ॥ द्वितीय
आह—असमासेऽपीति ॥ छाया ॥

२ अन्यथेतीति । तयोरेव संज्ञायाः करणे इत्यर्थः ॥ अस्यैवाशयमाह—
प्रकेति ॥ छाया ॥

३ एतत्सूचितमाह—घुग्रहेति ॥ छाया ॥

४ अत्य प्रसिद्धत्वायाह—पाकमिति ॥ छाया ॥

५ तत्र वीजमाह—अशब्देति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) करणल्युटि अर्थासङ्गतेराह—कर्मणीति । बाहु-
लकादिति भावः ॥ सामान्येति । पाकं पचतीतिवत् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं गतमेतदितिना, आहोस्विच्छब्दाधिक्याद-
र्थाधिक्यम् ? ।

(प्रदीपः) शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमेतच्चोद-
कस्य वचनम् । अशब्दार्थस्यालाभादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

गतमित्याह ॥

कुतः ? ॥

(२६० समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लोकतः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तद्यथा लोके ‘गौरित्ययमाह’ इति गोशब्दादिति-
करणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्या-
वयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासाव-
र्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः संपद्यते ॥
एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो
नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ-
स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता
तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति—नवेति यद्गम्यते
नवेति यत्प्रतीयते—इति ॥

(प्रदीपः) गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये शब्दार्थ-
संबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादेत-
दभिधीयते—अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत इति । तत्त्व-
तस्मादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात्तु
तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्ययासकृदि-
तिरुच्यते ॥ अर्थपदार्थकतेति । संबन्धे भावप्रलयः ।
संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दपदार्थकः
संपद्यत इत्यन्वयः ॥ स्वस्मात्पदार्थादित्यस्य विवरणम्—या
साविति । दार्ष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता ‘स्वं रूप’मिति वच-
नात् ॥ तस्या इत्यस्य प्रच्युत इति शेषः ॥ कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्त-
त्राह—नवेति यद्गम्यत इति । तद्विवृणोति—नवेति यत्प्रती-
यत इति । स लौकिकोऽर्थ इति शेषः ॥ यद्यपीति । एवं च

६ ‘अर्थपदार्थकता तस्याः’ इति भाष्यफलतिमिदम् ॥

७ ननु पदार्थादित्युक्त्वा व्याख्यानसमये तस्या इत्युक्तमत आह—
संबन्धे इति । कृतद्वितीत्युक्तेः ॥

८ यथाश्रुतासंगतेराह—भाष्ये स्वस्मादिति ॥ स्वस्मात्पदार्थादित्यस्य
विवरणं शब्देति ॥ उभयत्राह—तस्या इतीति ॥ नवेतीति ॥ क्रियापद-
संनिधाने इति भावः ॥ न्यूनतां निराचष्टे—नास्तीति चेति ॥ चस्त्वर्थे ॥
॥ छाया ॥

स्वस्मात्पदार्थादित्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात् । प्रच्युतिश्चा-
नुपपन्नेति भावः ॥ त्यागो नास्तीति चार्थान्तरग्रहणाभावस्याप्यु-
पलक्षणम् ॥ प्रसिद्धिवशादिति । लोकप्रसिद्धैव तत्र स्वपदार्थत्व-
व्यवहारः । तेषामेवास्यायं प्रसिद्धोऽर्थस्त्यक्तोऽप्रसिद्धश्च गृहीत इति
प्रसिद्धा भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकारावुक्ताविति भावः ॥ वस्तुतो न प्रच्यु-
त्यादिकमित्याह—तत्त्वत इति ॥ सादृश्यादिति । अर्थमेदाच्छ-
ब्दमेद इति पक्षे इदम् ॥ एकशब्दत्वे त्वमेदादिति बोध्यम् ॥
वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारौ तयोरर्थयोर्बोधाविषयत्वबोधविषयत्वे एव, न
तु मुख्याविति बोध्यम् ॥ पदार्थविपर्ययासकृदिति । लोके शब्दवि-
शेषणकार्थस्य प्रतीतिः, शास्त्रेऽर्थविशेषणकशब्दस्य । इतिशब्दसमभि-
व्याहारे विपरीतमिति विपर्ययासः ॥ भाष्येऽपि—स्वस्मात्पदार्थात्
प्रच्युत इत्यस्य विशेष्यभूतादिति शेषः ॥ अन्यथार्थप्रतीतिः शब्दा-
नालिङ्गिताया अभावेन एतदसङ्गतिः स्यादिति दिक् ॥

(समानशब्दसंज्ञानिरसनाधिकरणम्)

(२६१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कु-
ण्डिका नवा घटिकेति ॥

(प्रदीपः) समानशब्दप्रतिषेध इति । समानः
शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) इतिकरणस्यार्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां
शब्दानां प्राप्तिरत आह—समान इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंच स्यात्, यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा
स्यात् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

“विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ” दक्षिणपूर्वस्यां
शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययोः स्यात् ॥

(प्रदीपः) विभाषा दिक्समास इति । विभाषाशब्दे-
नाभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याख्यते । तत्र प्रत्यप्रवाची यो दिक्स-

१ तेषामेव लोकानामेव । प्रसिद्धावन्वयः ॥ बौद्धस्यैवार्थत्वमिति सिद्धान्त-
मतेनाह—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

२ उभयत्राह—इतीति ॥ नन्वेवं स्वपदार्थप्रत्ययः कथमपि नेति भाष्या-
संगतिरेवात आह—भाष्येऽपीति ॥ उभयत्राप्याह—अन्यथेति ॥ छाया ॥

३ इतीति । नन्वित्यादिः ॥ समानानामिति । वार्तिके कर्मधारय इति
भावः ॥ छाया ॥

४ तत्र तेन तत्प्रतीतिः ॥ तत्र हीति । यतः समासे । अग्रेऽन्वयः ॥
दक्षिणपूर्वशब्दस्याग्रेत्यां शक्तिसत्प्रस्थितत्वाच्छलानुच्यते । तदाह—तन्नि-
मित्त इति ॥ छाया ॥

५ रजोक्तं दोषमुद्धरति—यद्यपीति ॥ उदाहरणेति । दक्षिणपूर्वस्या-
भित्तीत्यर्थः ॥ तत्र अग्रिमभाष्ये ॥ छाया ॥

६ तत्राशक्तेराह—लक्षणयेत्यर्थः इति ॥ सर्वादीनीत्येव सिद्धे सूत्रवै-

मास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वा-
संभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः—दक्षिणपूर्वा
शाला, सा चाभिनवा । तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्य-
व्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यग्रेति । यद्यपि न चेह वयं विभाषाग्रह-
णेन सर्वादीन्यभिसंबन्धीम इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिवि-
शेषणत्वलाभात् प्रत्यग्रत्वं समासविशेषणमयुक्तम् । तथापि
दिग्वाचकसर्वादीनामर्थस्य दिशो नवपुराणत्वासंभवादुदाहरण-
परभाष्याच्च तत्र सर्वादीनीत्यनेन तद्वदितसमासो लक्षणीय इति
भावः ॥ तन्निमित्त इति । लक्षणयेत्यर्थः ॥ तदासंज्ञेति । न
बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थः स्यादिति भावः ॥ भाष्ये-
अचिरकृतायामिति । तस्यां बोध्यायामित्यर्थः ॥ संप्रत्ययः
स्यादित्यस्य संज्ञाया इति शेषः ॥

(२६२ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेध-
संप्रत्ययो यथा लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ॥

‘विधिपूर्वकत्वात्’ विधाय किञ्चिन्नवेत्युच्यते,
तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा—
लोके ‘ग्रामो भवता गन्तव्यो नवा’ नेति गम्यते ॥

(प्रदीपः) न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवा-
क्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि
विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवार्थं गमयति । तत्र लोक-
वन्निपातार्थावगतिर्भवति न तु प्रत्यग्रार्थावगतिरित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रदेशे विभाषादिगिलादौ न नवाशब्द
उच्चारितः, नवेति विभाषेति सूत्रे तु न किञ्चिद्विधायोक्तम्,
पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य संज्ञासूत्रत्वादित्यत आह—प्रदेशेति ॥ इयं
संज्ञेति । नवेतिविभाषेलेतत्संज्ञासूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ कार्याणि
सर्वनामसंज्ञादीनि ॥ नवार्थम् नवाशब्दार्थम् । विभाषाशब्द-

यर्थ्यं परिहरति—न वेति ॥ उपसर्जनप्रतिषेधोऽपि बोध्यः ॥ छाया ॥

७ विधायेति । अनेनाभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणता तयोर्भिन्नौ
वाक्यार्थौ इति न पदैकवाक्यता, किंतु वाक्यैकवाक्यतेति सूचितम् ॥ छाया ॥

८ तदेवाह—प्रदेशेषु चेति ॥ तत्र तसिन्वसति ॥ लक्षणायां बीजमाह—
नत्विति । न हीत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ प्रदेश इति । यत्र किञ्चिद्विधायोक्तं तत्रेत्यादिः ॥ नवेतीति । यत्रोच्चा-
रितस्तत्रेत्यादिः ॥ उक्तमिति ॥ नवेति शब्दस्वरूपमित्यर्थः ॥ ननु पूर्वं सर्व-
नामस्थानसंज्ञां विधाय तदुक्तमेवेति तत्प्रतिषेधप्रतीतिः स्यादत आह—
पूर्वोत्तरेति । तथाच तत्रैवावस्य तात्पर्यं न प्रतिषेध इति कथं प्रतिषेधवाचिनः
संप्रत्यय इति भावः ॥ ननु संज्ञासूत्रत्वमुक्तरीत्या निर्णीतमत आह—इयं सं-
ज्ञेति ॥ नवेतीति ॥ प्रक्रान्तत्वादाह—सर्वेति ॥ कर्मधारयविरासार्थमाह—
नवेति ॥ छाया ॥

स्वार्थसंज्ञात्वात् । क्वचित्तु तथैव पाठः । भाष्ये—नवेत्युच्यते इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यर्थः ॥ प्रतिषेधवाचिन इति । प्रतिषेधवाच्यं शब्द इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ नत्विति । एवं च प्रदेशानुगुण्येन प्रकृतसूत्रेऽपि न प्रत्यग्रवाचिनो ग्रहणमित्यर्थः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

अस्ति कारणम्—येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ॥

किं कारणम् ? ॥

विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति । अङ्गं हि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा—‘ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः’ प्रत्यग्र इति गम्यते ॥

(प्रदीपः) विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं व्यधिकरणमित्यर्थः ॥ विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते, न तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति ॥

(उद्ध्योतः) भिन्नेति । अग्रे समानलिङ्ग इति दर्शनादिशब्दो भिन्नार्थ इति भावः ॥ नत्विति । अन्यत्वादिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एतच्चैव न जानीमः—क्वचिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत इति ॥

(प्रदीपः) एतच्चैवेति । नैव क्वचिद् व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देश इत्यर्थः ॥ विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः । तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याभावः ॥

(उद्ध्योतः) नैवेति । भाष्ये क्वचित् क्रियत इत्येतच्चैव न जानीम इत्यन्वयः ॥ नैवा विधीत्युक्तवतोऽयं ग्रन्थः । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य क्वाप्यभावात् न क्वापि प्रत्यग्रार्थावगतिरित्याशयः ॥

(समाधानसाधकशेषभाष्यम्)

अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा—‘यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा’ यदा यवागूर्शब्दो भुजिना संबध्यते, भुजिर्नवाशब्देन, तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति—‘यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा’ नेति गम्यते ॥ यदा तु नवाशब्दो यवागूर्शब्देनाभिसंबध्यते, न भुजिना । तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा—‘यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या’ प्रत्यग्रेति गम्यते ॥ न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्य-

भिसंबन्धीमः—दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति ॥

किं तर्हि ? ॥

भवतिरभिसंबध्यते—दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति ॥

(प्रदीपः) अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः ॥ यदाऽप्राप्ते यवागूर्भोजने वाक्यमुदीर्यते, तदा प्रत्यग्रार्थावगतिः । यदा लातुरं प्रति गुरुभोजननिषेधार्थमुच्यते, तदा निषेधावगतिः ॥ न चेहेति । क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन संबध्यते, नतु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत्—नवा विधिपूर्वकत्वादिति ॥

(उद्ध्योतः) ननूभयविधान्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह—तत्रेति ॥ अप्राप्ते यवागूर्भोजन इति । अकर्तव्यत्वेनावगते इत्यर्थः ॥ प्ररोचनायेति शेषः ॥ न तु तदङ्गमिति । भवतिक्रियाकर्तृदेश्यरूपं तदङ्गमित्यर्थः ॥ भाष्ये—विभाषा भवन्तीत्यत्र विभाषेत्यग्रे सर्वनामानीति शेषः ॥ भवन्ति विभाषेत्यस्य सर्वनामानीत्यादिः ॥

(विध्यनित्यत्वसाधनाधिकरणम्)

(२६३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्विष्यतुः शिश्विष्युः ॥

किं कारणम् ? ।

‘प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्’ । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्रदीपः) विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । नवाशब्द एकनिपातः प्रतिषेधवाची तस्येहोपादानादिति भावः ॥ परिहारान्तरामिधानाय तु न बहुव्रीहावित्यसंबद्धं स्यादिति नोक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु दिक्समासेऽपि नित्यनिषेधे न बहुव्रीहाविति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे विभाषा दिगिति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह—परिहारान्तरेति । इति सिद्धे विभाषादिगित्यसंबद्धं स्यादित्यर्थः ॥

१ अङ्ग संबोधने ॥ छाया ॥

२ लक्षणावश्यकतामाह—विभाषेति ॥ छाया ॥

३ नवाविधीत्यस्य यद् ‘अस्ति’—इत्यादिना दृष्टान्तविघटनेन खण्डनं कृतम् तत्खण्डनमिदमित्याह—नवाविधीति ॥

४ युक्त्यन्तरमाह स एव—अपिचात्रेति ॥ वाक्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ नन्वेतावता लोके निर्णयेऽपि प्रकृते कथमत आह—न चेहेति ॥ छाया ॥

६ तत्र तस्मिन्सति ॥ निःसंदेहायाह—तदेवमिति ॥ एवं चाज्ञानेन समानशब्दानामित्युक्तस्य निरासेन प्रागुक्तार्थप्रकाशनमनेनेति भावः ॥ छाया ॥

७ साक्षात्तदङ्गत्वाभावादाह—भवतीति ॥ तत्कर्तृसंज्ञोद्देश्यसर्वादिरूपमित्यर्थः ॥ छाया ॥

(२६४ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसज्य प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

‘प्रसज्य प्रतिषेधात्’ विधाय किञ्चिन्नेत्युच्यते तेनोभयं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते । ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न तु विकल्पोऽत आह—प्रतिषेधादिति । विभाषा श्वेत्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यते इत्यर्थः ॥ निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्तिकार्थ इति भावः । एवं च षोडशग्रहणाग्रहणवदेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ तत्त इति । अन्यथा कल्पितं शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । प्रक्षालनाद्धीति न्यायविरोधान्न निषेधार्थमेव तदिति भावः ॥

(२६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ विप्रतिषिद्धं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञायते—केनाभिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्तिं करोतीति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययोर्विधिविप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते—विप्रतिषिद्धं त्विति, अत आह—एकेति । युगपदिति शेषः ॥ विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्—अत्र नेति ॥ प्रसजति भावमिति शेषः ॥

(२६६ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः, ॥

किं कारणम् ? ।

‘प्रसङ्गसामर्थ्यात्’ । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति—अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥ प्रतिषेध-

सामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति—अन्यत्र विधि-विषयात् ॥

(प्रदीपः) नवा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) प्रसज्यते इति प्रसङ्गो विधिः ॥ प्रतिषेधविषयादित्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोऽन्यत्र तत्रैव कालान्तरविशिष्टे इत्यर्थः ॥ निषेधसामर्थ्यलब्धोऽयमर्थः ॥ सामर्थ्यात्प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह—प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति ॥ इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयम् । तद्धनयन्नाह—पर्याय इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तदतेत् क सिद्धं भवति—या अप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते विभाषा, कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—या हि प्राप्ते इति । केवलैरुभयत्रविभाषारूपा चेत्यर्थः ॥ कृतसामर्थ्य इति । पूर्वेणैव कुतशास्त्रेणैव विधिः कृतसामर्थ्यो विहतविधिकल्पकनिषेधीयशक्तिक इत्यर्थः । ईदं च तत्र विधिकल्पनाभावात्प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पं वदन्तो मीमांसकाः परास्ताः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदपि सिद्धम् ॥

कथम् ? ।

विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥

कुत एतत् ? ।

लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति च वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा, तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा, तत्रोभयमुपस्थितं भवति—नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात्, संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते ।

वार्तिकानुक्तत्वादाह—सामर्थ्यादिति ॥ पूर्ववदिति ॥ कालविशेषविशिष्टाद्विधिविषयादन्यत्र तत्रैव कालान्तरविशिष्ट इत्यर्थः ॥ विधिसामर्थ्यलब्धोऽयमर्थ इति भावः ॥ छाया ॥

४ तत्रेति । महासंज्ञयोर्मयोः संज्ञित्वे सतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ न्यूनतां परिहरति—केवलेति ॥ विहतेति पाठः ॥ छाया ॥ एतद्विरोधाद् ‘विहित’ इति पाठं सुदृढमाणाः परास्ताः ॥

६ एवं चेति । तेन तत्प्रतिषेधे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१ प्रसक्तस्य सामान्यतो यथाकर्तव्यत्वात्तस्य ॥ ननु किति विधेः शाब्दत्वात्कथमनुमानमत आह—पिद्विषयेऽस्ति ॥ शास्त्रेण तेनापि ॥ रागतः प्राप्तेः प्रकृतेऽसंभवात् ॥ ग्रहणवदिति ॥ सुखहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् इति न्यायेनेति भावः ॥ ननु प्रतिषेधार्थमेव तत्कल्पनमत आह—प्रक्षालनादिति ॥ छाया ॥

२ कालभेदेन संभवादाह—युगपदिति ॥ छाया ॥

३ अन्यत्रेत्यस्यैव व्याख्या तत्रैवेति ॥ अत्र बीजमाह—निषेधेति ॥

अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) महत्याः संज्ञाया इति भाष्येण संज्ञैव न कर्तव्येति विवक्षितम्, न तु लघ्वी कर्तव्येति इत्याह—यदि-हीति । समुदायस्येति । प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यर्थः ॥ विकल्पप्रतिषेधाविति । प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थः ॥ विकल्प-एवोपेति । उभयोः संज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाद् द्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भावः ॥ अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाप्राप्त-विभाषोच्यते ॥

(भाष्यम्)

एवमपि—

(२६७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानु-
पपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाच
शुशुवतुः शुशुबुः । शिश्वाय शिश्विद्यतुः शि-
श्वियुः ॥

(भाष्यम्)

किं कारणम् ? ।

(२६८ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(२६९ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ नेति चेन्न विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते, तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) युगपदिति । अनवगतसंश्लिष्यक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः ॥ भावाभावाविति । इमावेव भाष्ये विधि-प्रतिषेधशब्देनोक्तौ ॥

१ समुदायस्येत्यनुपपन्नं व्याचष्टे—प्रत्येकेति ॥ छाया ॥

२ ननु संनियोगेति न्यायेन कथमिदमत आह—उभयोरिति ॥ छाया ॥

३ अनवगतेति बहुव्रीहिः ॥ तस्यैव व्याख्यानमिदमिति सूचयन्नाह—

(२७० समाधानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण
बाधितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ?

पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणोऽर्थनि-
र्देशार्थं इत्युक्तम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । उभयत्रविभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात् । आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्ये-
ष्वाश्रीयते ॥ उभयत्रविभाषार्था चेयं संज्ञा । प्राप्तविभाषायाम-
प्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात् ॥ तथाहि—प्राप्त-
विभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते, पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव ।
अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते, पक्षान्तरे
त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम् ॥ विभाषा श्वे-
रित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते, पित्तत्वेव
संप्रसारणं विभाषा स्यात् किन्तु यजादित्वाभित्यमेव स्यात् ।
अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा किन्त्वेव विकल्प इति पित्तु न
स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे किन्तु प्रवृत्ते पश्चाद्विधि-
मुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु
प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधिमु-
खेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यती-
त्यशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते—*अशिष्यो वा विदि-
तत्वाद्* इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पूर्वस्योत्तरेणेति । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन । बाधश्चात्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबन्धः, किन्तु तत्फलस्याभावनिष्ठसार्वकालिकत्वस्य प्रतिबन्ध इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन नशब्द एवादेशः स्यात्, तत्रार्थपरत्वे मानाभावादत आह—इतिकरण इति । एवं चोभयत्रापीति-
शब्दान्वय इति भावः ॥ एवं चार्थद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्य-
भेदेन क्रमेणान्वय इति भावः ॥ एवं च केवलप्राप्तविभाषायामुभयत्र-
विभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयोरुपस्थितिः, शुद्धाप्राप्तविभाषायां
तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्चुद्धविकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् ॥
पूर्वं विकल्पाप्रवृत्तौ हेतुन्तरमाह—आनुपूर्वीचेति ॥ अनुप्रयो-
गादिति । उभयगतिरिहेत्युक्तेलोकगृहीतविकल्पशक्त्यैव सिद्धे-
रिति भावः ॥ पक्षे निवृत्तिरिति । एवं च तत्र निषेधतात्पर्य-
कतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥ अप्राप्तेति । तत्र विधितात्पर्यकतयैव

इमावेवेति ॥ छाया ॥

४ कृष्णरत्नादिव्याख्यानमाह—नन्वेवमपीति ॥ छाया ॥

५ आनर्थक्यहेतोरुक्तत्वादाह—पूर्वमिति ॥ छाया ॥

प्रवृत्तिरिति भावः ॥ पितृत्वेवेति । तत्राप्राप्तेरिति भावः ॥ एकस्यो-
भयत्र तात्पर्यं तु न संभवतीत्याशयः ॥ भावतात्पर्यकतालोमेन
पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् ॥ अस्योभयत्रविभाषाविषयत्वं भाष्ये
विभाषाश्वेरित्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं च तदर्थमाव-
श्यकेऽस्मिन् अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीतसङ्केतेनैव बोधान्न या हि प्रा-
प्तेविभाषा तत्रोभयमुपस्थितमित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥

(२७१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे
यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा
क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासश्चैव हि
विभाषा क्रियते, तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं
स्यात् ॥

(प्रदीपः) साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपाद-
नार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन संबन्धः स्याद्,
न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः ॥ ततश्च
विभाषा श्वेरित्यस्यायमर्थः स्याद्—विभाषा श्वयतेः साधु
संप्रसारणं भवति, पक्षे लसाध्विति ॥

(उद्ध्योतः) साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्येति पाठः । शा-
स्त्रस्येति कर्तुः शेषत्वे षष्ठी ॥ क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वा-
दिति पाठः ॥ प्राधान्यादिति । यैदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति
अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव
विधानादित्याशयः ॥ तदङ्गभूतानामिति । तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः ॥
भाष्ये यस्यविभाषा क्रियत इति । यैतस्मन्नेन विभाषोच्यत
इत्यर्थः ॥ समासश्चैव हीति । हि यतः समासो विभाषा क्रियते
समासो विभाषेत्युच्यते, तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव
विकल्पः स्यादिति भावः ॥ साधुत्वं च जातिविशेषः ॥ समास-
प्रकरणीयविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह—विभाषा
श्वेरिति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

अस्तु । यः साधुः, स प्रयोक्ष्यते । असाधुर्न
प्रयोक्ष्यते ॥

१ कैयटोक्तिं खण्डयति—भावेति ॥ कैयटोक्तैर्भाष्याभिमतत्वमाह—
अस्योभेति ॥ एवं सति मिथो भाष्ययोर्विरोधं परिहरति—एवं चेति ॥
अन्यत्रापि प्राप्तविभाषादावपि ॥ एवेन प्राशक्तलौकिकव्यवच्छेदः ॥ ततोऽस्य
प्रावल्यात् ॥ छाया ॥

२ शास्त्रेणेति पाठे समासो न स्यादत आह—साधुत्वेति ॥ एवं च
समासोऽपि तथैवेति भावः ॥ अत एव गौरवादाह—क्वचिदिति ॥ अत्रोभ-
याप्रयोगेणोभयस्यप्राप्त्या कर्तुर्कमेति पठ्यां समाससौलभ्यमिति भावः ॥
॥ छाया ॥

३ शास्त्रेण तस्याविधानात्कथं तत्त्वमत आह—यदिहेति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) अस्तु यः साधुरिति । यथा भक्ष्याभक्ष्य-
संनिधौ भक्ष्यमेवोपादीयते ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न चैव हि कदाचिद् राजपुरुष इत्येतस्यामव-
स्थायामसाधुत्वमिष्यते ॥

(प्रदीपः) नचैवहीति । सर्वदा लस्य साधुत्वं नोभय-
रूपत्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) साधुत्वविकल्पे दूषणमाह—भाष्ये नचैवेत्या-
दिना । तद्वशाच्चे—सर्वदात्विति ॥ सादृश्यादसाधुत्यागपुरःसरं
साधूपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

अपि च—

(२७२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ द्वेधाऽप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च—
पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या-
दिति, तच्च न सिध्यति । यस्य पुनः कार्याः शब्दाः,
विभाषाऽसौ समासं निर्वर्तयति ॥

(प्रदीपः) द्वेधाऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पेन वि-
भाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिष्ययतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्य-
र्थः ॥ यस्य पुनरिति । एवं मन्यते—व्याकरणेनैव शब्दा
उत्पाद्यन्ते, तन्मते विभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसार-
णमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति
भावः ॥

(उद्ध्योतः) तत्र साध्वनुशासन इत्युक्त्या—शब्दनित्यत्व-
पक्ष एवायं दोषः, न तु कार्यत्वपक्षे—इत्युक्तम् । तदुपपादकम्—
यस्य पुनरित्यादिभाष्यम् ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भ-
वति ॥

कथम् ? ।

न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते ॥

१ वस्तुतोऽङ्गत्वाभावादाह—तदुद्देश्येति ॥ छाया ॥

५ पौनस्वत्यं परिहरति—यत्सम्भवेति ॥ छाया ॥

६ तत्रतथा सति ॥ भाष्यदत्तोदाहरणस्याग्रे बीजमाह—समासेति ॥
छाया ॥

७ वोक्ते विकल्पोपपादकत्वग्रमवारणाय—साधुत्वेति ॥ चत्त्वर्थे ॥
अत एव कैयटे तुः । दोषान्तरमाह—सादृश्यादिति ॥ छाया ॥

८ यस्य पुनरित्यादेरसंबद्धत्वं निराचष्टे—तत्रेति । प्रसङ्गाद् विभाषा
श्वेरित्यादौ दोषदानावसरे इत्यर्थः ॥ उक्तम् सूचितम् ॥ तदुपेति ॥ तत्र
तदभावोपेत्यर्थः ॥ छाया ॥

किं तर्हि, ? ।

समाससंज्ञाभिसंबध्यते—समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति । तद्यथा—“मेध्यः पशुर्विभाषितः मेध्योऽनङ्गान् विभाषितः”—इति । नैतद्विचार्यते—अनङ्गान्नानङ्गानिति ॥

किं तर्हि ? ।

आलब्धव्यो नालब्धव्य इति ॥

(प्रदीपः) यस्यापीति । साधुत्वस्यापौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तदङ्गानामेव विकल्पः ॥ तद्यथेति । पशुत्वानङ्गत्वयोरविकल्प्यत्वाक्रिया विकल्प्यते ॥ नन्वन्यत्रोक्तम्—न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते—इति । इह तूक्तम्—संज्ञाभिसंबध्यते—इति । ततश्च विरोधः ॥ नैष दोषः । इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम् । अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्विन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः ॥

(उद्घोतः) प्राधान्यात्साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तम्, तत्राह—साधुत्वस्येति ॥ संज्ञायाः श्रुतत्वेन, साधुत्वस्याश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव संबन्धस्य न्याय्यत्वात्प्रयोगासमवायिलडादिस्थले श्रुते विधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ पशुत्वेति । साक्षाच्छ्रुतमाणेऽप्ययोग्यत्वाद्यदा न संबन्धस्तदा किं वक्तव्यमश्रुयमाणेऽयोग्ये संबन्धो नेतीत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । समर्थसूत्रे ॥ मुख्यः प्रधानः ॥ अभिन्नार्थत्वमिति । एवं च तदर्थे कश्चित्साधुत्वेनान्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्यान्यस्य निवर्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषाधिकार आवश्यक इति भावः ॥ वाक्ये—व्यपेक्षा परस्पराकाङ्क्षारूपा, पदार्थानामपृथगुपस्थिति विषयत्वमेकार्थीभावो—वृत्तिविषयः । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वान्न वाक्यानुष्ठानाय विभाषाग्रहणम् ॥ किंतु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यम् । न च वृत्तौ संज्ञायाः स इष्यते । तस्मादेकार्थीभावस्यैव मन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषणमिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भावः ॥ भाष्ये—समाससंज्ञेयस्य तद्विषयैकार्थीभाव इत्यर्थः ॥

(२७३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ कार्येषु युगपदन्वाचययौग-

पद्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते,

१ युक्त्यन्तरद्वयमाह—संज्ञाया इति ॥ छाया ॥

२ दृष्टान्ततात्पर्यमाह—साक्षादिति ॥ छाया ॥

३ तावताप्यावश्यकत्वं कथमत आह—एवं चेति । तदाश्रयणे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ न च नहि ॥ सिद्धान्तेऽसत्त्वादाह—मन्देति ॥ एवं सति भाष्यविरोधं परिहरति—तदिति ॥ छाया ॥

५ कथमिति । सहविवक्षाया अभावात् ॥ छाया ॥

तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति—“तव्यत्तव्यानीयरः” “ढक् च मण्डूकात्” इति ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः, प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचये ॥

(प्रदीपः) नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वः कृतः ॥ अन्वाचयः समुच्चयोऽस्मिमतो, यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचयेति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरन्वाचयशब्देनातादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह—युगपद्भाव इति ॥ कार्येषु शब्देषु यौगपदान्वाचयविषये तेषां यौगपद्युगपत्प्रयोगः प्राप्नोतीति वार्तिकाक्षरार्थः ॥ भाष्ये—युगपद्वचनतेति बहुव्रीहेस्तत्त्वं ॥ अन्वाचयेनेत्युक्त्वा ढक्चेति समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह—समुच्चय इति । स्वरितत्वेन वेति । यथा काश्यादिभ्यश्चञ्चिठाविति वर्तमाने वाहीकप्रामेभ्यश्चैत्यत्र ॥ निर्लेशशब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे काल्पनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयन्यायस्याद्यन्ताविति सूत्रे भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः ॥

कथम् ? ॥

प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते । न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) नचैकस्या इति । ननु व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्तते ॥ सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्षानन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगः । निर्दिष्टग्रहणं लानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः ॥ कथं तर्ह्युक्तम्—एका प्रकृतिर्बहवश्च यत्र इति, तत्र यत्राकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः । तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति ॥

(उद्घोतः) व्यवहितेऽपीति । लोके तथा दर्शनादिति भावः ॥ आनन्तर्यमारोप्येति । अनेन परादिशब्दानामव्यवहित एव प्रवृत्तिरत एव व्यवहिताश्चेति सूत्रं सार्थकमिति भावः ॥ शीर्षे तु सर्वथा न व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह—निर्दिष्टग्रहणं त्विति । नुश्चार्थः । छन्दसि परेऽपि परश्चेत्यादावपि उत्तराङ्गविकलतस्मादिति परिभाषायाः प्रवृत्तेरिति भावः ॥ कथं तर्हीति । सरूप-

६ उदाहरणं तद्वानम् ॥ छाया ॥

७ भाष्यादावनुक्तत्वादाह—यथेति ॥ इत्यतश्चञ्चिठावित्यर्थः ॥ छाया ॥

८ यस्य पुनरिति भाष्याश्रयमाह—नित्येति । ननु तत्र न मानमत आह—रेवेति ॥ छाया ॥

९ न च नहि ॥

१० युक्त्यन्तरमित्याह—शास्त्रेति ॥ लोके यथाकथंचिदास्त्वामिति नुना सूचितम् । अत एवाह नुरिति ॥ छाया ॥

सूत्रे इति भावः ॥ एकाकृतीति । एकानुपूर्वी हि एकाकृतिरत्र ॥

(आक्षेपाभिप्रायभाष्यम्)

नापि ब्रूमः—प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति ॥

किं तर्हि ? ।

कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति ॥

(प्रदीपः) नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः । किं तर्हि ? । प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याक्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—नापि ब्रूम इत्यस्य नैवे ब्रूम इत्यर्थः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य च तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम् “उक्तार्थानामप्रयोगः” इति ॥

(प्रदीपः) अर्थगत्यर्थ इति । तद्व्यक्त्यानीयर इत्यस्माद्वाक्याद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते तत्प्रतिपादकानि—धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि । तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते ॥

(उद्ध्योतः) अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह—तद्वदिति । प्रत्ययादिसंज्ञास्तव्यत्तव्यानीयर इति बहुवचननिर्देशात् प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भावः ॥

(२७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आचार्यशीलनेन देशशीलनेन च यदुच्यते, तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । “इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य” “प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्” इति गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुजीरन्, प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् ।

१ आकृतिर्नात्र जातिः किंत्ववयवसंस्थानमित्याह—एकेति ॥ छाया ॥

२ समुच्चयेनाप्रकृतत्वमाह—नैवेति ॥ छाया ॥

३ अस्योपयोगमाह—अर्थोऽपीति ॥ तस्य न स इत्यत्र बीजमाह—प्रत्ययेति । अन्वर्थत्वात्प्रासाधिति भावः ॥ छाया ॥

४ शेषमाह—यदुच्यते तस्येति ॥ छाया ॥

५ वै यस्मात् । अवाद्यत् गृहीयात् पश्चात्तम् । उपस्तरणश्रितवदानभिधारणानि ॥ छाया ॥

६ तत्र तत्संकीर्तनविषये ॥ छाया ॥

७ एवं सति वैयर्थ्यपरिहारं भाष्योक्तमुपपादयति—केवलमिति ॥

१ ‘अगृह्यात्’ इति तूचितम् ॥

तद्यथा “जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत् । तस्मान्नाजामदग्नेः पञ्चावत्तं जुहोति” ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः, गालवग्रहणं तस्य पूजार्थम्, देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् ॥

(प्रदीपः) आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् ॥ यस्य पुनरिति । अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृत्वनियमः । केवलं गालवः स्मृतत्वेन स्मृतोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति ॥ कीर्त्यर्थमिति । कीर्तौ सत्यां तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं स्थिरं भवति यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम् ॥

(उद्ध्योतः) पुनः पुनः संकीर्तनमिति । अत्र पुनःपुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एकैकस्मिन् शास्त्रे तदभावाच्च ॥ तस्मात्संकीर्तनमात्रमेवात्र शीलनमिति बोध्यं तेन यत्कार्यमुच्यते इति वार्त्तिकार्थः ॥ अत एवाग्रे भाष्ये तत्कीर्तने चेत्येवोक्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति—सर्वप्रयोक्तृत्वमिति । ईको ह्रस्वो भवति । तत्प्रयोक्तृत्वं च गालवस्येत्यादिक्रमेण सूत्रार्थः ॥ भाष्ये—प्राक्षु चैवेति । प्रादेश एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः ॥ अनादित्वादिति । ईवं च गालवातिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वान्नियमासंभवः ॥ किंचैतत्पक्षे शास्त्रं रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति कल्पितशब्दे प्रयोक्तृत्वनियमासंभव इति भावः ॥ शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । एवं च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः ॥ तदेवाह—शास्त्रस्य हीति ॥ भाष्ये—देशग्रहणं चेति चेनाचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वं तु वक्तुमशक्यम् । देशस्य सर्वत्वाद्यभावादिति भावः ॥ स्थिरं भवतीति । ततश्च देशकीर्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः ॥ ननु नित्यशब्दवादे गालवादिग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात्, तत्पक्षे सल्लघूपायेन साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । गालवः सतां नान्य इति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धेः । वाग्रहणे एव कर्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम् ॥

८ हेत्वन्तरमाह—एकैकेति ॥ उपसंहरति—तस्मादिति ॥ इति इत्यादि ॥ इदं भाष्ये स्पष्टमित्याह—अतएवेति ॥ छाया ॥

९ तदाशयमाह—इक इति ॥ शेषपूर्णवाक्यभेदाभ्यामिति भावः ॥ अतएव नियमार्थत्वं कैयटेनोक्तम् ॥ छाया ॥

१० कैयटतात्पर्यमाह—एवंचेति ॥ तत्पक्षे तस्य तत्त्वे चेत्यर्थः ॥ स्वयं युक्त्यन्तरमाह—किंचेति ॥ विषयं विषयकम् ॥ छाया ॥

११ भेदेनोक्तौ बीजमाह—द्वेभेति ॥ ततश्च देशोपादानाच्च । तस्यापि तत्त्वत्वादाह—तेन चेति ॥ छाया ॥

१२ नस्यादिति । अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ विकल्पेति । तथाचोभयार्थत्वं तस्येति भावः ॥ नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह—वाग्रहेति ॥ छाया ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

ननु च—यस्यापि कार्याः शब्दाः, तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्यात्, देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् ॥

(प्रदीपः) ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेऽपि पूजा शक्यते व्याख्यातुम्—यस्माद्गालवेन हस्तत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुज्येति सुल्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः ॥

(२७५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ तत्कीर्तने च द्वेधाऽप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्कीर्तने च द्वेधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वेधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति, तच्च न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) इदानीं कार्यपक्षे द्वैषणमाह—तत्कीर्तन इति । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्याद्—यस्माद्गालवेन हस्तत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति । ततश्च हस्तत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यत्वपक्षे तु गालवो हस्तस्य स्पर्ताऽन्यो दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्कीर्तनेचेति । आचार्यदेशकीर्तने चेत्यर्थः ॥ यस्य कार्याः शब्दास्तस्येति शेषः । तदेवाह—इदानीमिति ॥ प्रयुक्तमिति । कृतमित्यर्थः ॥ नित्यपक्षेति । कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यम्,—यतो गालवेन कृतोऽतः कर्तव्यः, नान्येन कृतोऽतो न कर्तव्य इति । अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात् । नबन्धकृतस्य पुनः करणमस्ति । नाप्यन्येनाकृतस्याकरणम् । तादृशस्यैव करणात् ॥ एतेनान्येन कृतस्यानुवादोऽन्यकृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम् ॥ पाणिनिः कृतानामपि पक्षो व इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्तेश्च । तस्मात्कार्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानम्)

(२७६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ अशिष्यो वा विदितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अशिष्यो वा पुनरयं योगः ॥

किं कारणम् ? ॥

१ यस्यादिति । अत्र पक्षेऽनाद्यर्थमितिपादकत्वेन प्रागुक्तरीत्या पूजा दुर्बला । कीर्तिस्तु तथैव सुबचेति भावः ॥ छाया ॥

२ दूषणं दुष्परिहरम् ॥ छाया ॥

३ उभयमतेऽयं दोष इति अननिरासायाह—यस्येति ॥ छाया ॥

४ कार्यपक्षत्वादाह—कृतमिति ॥ नन्वेवं कार्यपक्षेऽपि सुबचमिति सोऽपि युक्तोऽत आह—कार्येति ॥ एवमित्युक्तस्वरूपमाह—यत इति ॥ अत्र दोषमाह—अन्येनेति ॥ एवमाद्ये दोषयुक्त्वाऽन्ये दोषमाह—नापीति ॥ छाया ॥

५ रत्नायुक्तिं खण्डयति—यतेनेति ॥ वैयर्थ्येनेत्यर्थः ॥ ननूकरीत्या

४४

‘विदितत्वात्’ । यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वाद् ॥ येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि विभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति ॥ याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा—“मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनङ्गान्विभाषितः” इति । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते ॥ आचार्यः खल्वपि संज्ञामनारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति—बहुलम्, अन्यतरस्याम्, उभयथा, वा, एकेषाम् इति ॥

(प्रदीपः) अशिष्यो वेति । वाशब्दो विकल्पे ॥ तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् । व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्कचित्किञ्चिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते, क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु लोकतोऽनित्यत्वार्थलभेऽपि निषेधविकल्पयोरलाभ इत्यत आह—भाष्ये—आचार्यः खल्वपीति । एवं च ह्मक्रोरित्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लभस्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति भावः ॥ वाशब्दो विकल्पे इति ॥ यैस्तु अर्थस्य संश्लिष्टवद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वम्, तत्रापीतेः संबन्धात् । न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनान्वयासंभवः । विकल्पवान्निपदस्य तदर्थं लक्षणाभ्युपगमात् । एवं च लक्षणातात्पर्यग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न संज्ञात्वमिति चेत् । तदर्थोऽक्षिप्तशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु, इतिशब्दसंबन्धसामर्थ्यादिति ॥ तत्र । एकस्यानेकसंज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात् । अनाकृतिः संज्ञेति वृद्धिसूत्रस्याभाष्यविरोधाच्च ॥ तेनाकृतीति । तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पिलेव स्यात्, निषेधमुखेन प्रवृत्तौ किलेव स्यात्, न तु सर्वत्रेति सूत्रं कर्तव्यम् । सति च सूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः ॥ प्रत्याख्यानानाशयमाह—व्यक्तिपक्षेति । क्वचिद्विधिमुखेनेत्यन्वयः । किञ्चिल्लक्षणमुभयत्रविभाषारूपम् ॥ उत्तरत्र तु क्वचिद्व्यतिषेधमुखेनेत्येव पाठः ॥ परे तु—आकृतिपक्षे किं तज्ज्ञात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम्, उत—तज्ज्ञात्याश्रयव्यक्तिविषयम् । नाद्यः । सूत्रारम्भेऽपि नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किञ्चिद्विषयता, वाघटितस्य सर्वविषयतेति

न वैयर्थ्यमत आह—पाणिनीति ॥ यतो गालवेत्याद्युक्तरीत्या यद्यप्यत्र स्मृतरनुष्ठेयस्यैवाप्यन्यव्याकरणेषु पक्ष इत्यस्यैव प्रसिद्ध्या पाणिनेरेव सामर्थ्यात्तत्त्वमिदमिति भावः ॥ छाया ॥

६ नित्यपदे तु बहुलपर्यायत्वं पस्पशभाष्ये ध्वनितमेवेत्यत्र नित्यपदं नोपदर्शितम् ॥ दाधिमथाः ॥

७ कुण्णकौस्तुभायुक्तिं खण्डयति—यस्त्विति ॥ तत्रापीति । मध्यमणिन्यायेन ॥ प्रदेशेषु शङ्कते—नचेति ॥ तदर्थं उभयतः ॥ अन्यत्रादृष्टत्वादाह—अर्थे इति ॥ मात्रं कात्स्न्ये ॥ छाया ॥

८ कैयटादिकं खण्डयति—परेति । विषयं विषयकम् ॥ एवमग्रेऽपि वाक्यस्य पूर्वस्य ॥ तदिति । सकलव्यक्तीत्यर्थः ॥ वैषम्यं निराचष्टे—तस्येति ॥

तु दुर्लभम् ॥ नान्योऽपि । न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जातिपक्षे सर्वव्यक्तिविषयताया एव दृष्टत्वात् । किंच तत्र किं विधिसुखप्रवृत्त्या पिद्विषयत्वं निषेधमुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहात्सुत्रं विनाप्युभयमुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका । विभाषोपयमने इत्यादौ त्रिसंशयत्वानुपपत्तेः । भावतात्पर्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात् । विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तेष्वभावतात्पर्यकतापि स्यादिति चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यम् । किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयाप्राप्तविभाषात्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति सोच्छिद्येतैव । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यर्थमेवेति भाष्याशयः ॥ एतदेव ध्वनयन्त्रिसंशयाप्राप्तविभाषां दर्शयति । त्रिसंशयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेति अमनिरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः ॥

(अप्राप्तविभाषाप्रकरणम्)

(२७७ अधिकारवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ अप्राप्ते त्रिसंशयाः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः, अप्राप्ते ता द्रष्टव्याः ॥ त्रिसंशयास्तु भवन्ति—प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) अप्राप्ते इति । अधिकारोऽयम् ॥ त्रिसंशया इति । त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः ॥

(उद्ध्योतः) इत उत्तरमित्यस्य लामे युक्तिमाह—अधिकार इति ॥ संशयत्रयस्य काव्यभावादाह—त्रिष्विति ॥

(२७८ अप्राप्तविभाषोदाहरणवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वे च विभाषा जसि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते?, कथं वाऽप्राप्ते?, कथं उभयत्र? ।

(संदेहसाधकभाष्यम्)

उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते । तयपश्चायजा-

विनिगमकामावादिति भावः ॥ साधारणं दोषान्तरमाह—किंचेति ॥ तत्र लिट्त्वजातौ ॥ प्रायुक्तमाह—नचेति ॥ भावेति । तत्रापीत्यादिः ॥ छाया ॥

१ इदं द्रष्टव्यम्—किंचेति ॥ प्राप्तविभाषायां त्वेतिद्वित्वस्य भगवतैवोक्तत्वादाह—अप्राप्तेति । तदिति ॥ क्रियमाणसूत्रेत्यर्थः ॥ संगतिमाह—एतदेवेति ॥ नन्वन्वयोः किमिति कथनमत आह—त्रीति । एवं च वाशब्दो न विकल्पे किं त्ववधारणे ॥ छाया ॥

२ तत्र तल्लिखति ॥ तयान्तं तदेव, संभवसंचाराम्भ्याम् ॥ अतएवाह—नेमेति । इदं च तदनुवृत्तिपक्षे ॥ अतएवाह—अथेति ॥ छाया ॥

३ द्वन्द्वेचेति ॥ नन्वित्यादिः ॥ उदाहरणं तद्वानम् । ननु तावताप्यत्रापि कुतो नोक्तास्त आह—विभाषेति ॥ तदनुवृत्तेरिति भावः ॥ द्वन्द्वेचेति । पूर्वदूत्रेण ॥ विनिगमनाविरहादाह—निषेधीयेति ॥ ननु द्वन्द्वे इत्यस्या-

देशः क्रियते । तेन वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) द्वन्द्वे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम् । प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः । तत्र तयशब्देन प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात् प्रत्ययग्रहण इति परिभाषया तदन्तविधिः ॥ तत्र यदि सर्वाद्विग्रहणेन तयान्तं विशेष्यते । नेमशब्दोऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते । तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात् ॥ अथ सर्वादीनीति निवृत्तम्, पूर्वविप्रतिषेधश्च तदाऽप्राप्तविभाषा ॥ अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा ॥

(उद्ध्योतः) द्वन्द्वे च विभाषा जसीत्युक्तोभयशब्दोदाहरणमसङ्गतमत आह—उपलक्षणेति । विभाषा जसीत्यस्य द्वन्द्वविषयतया द्वन्द्वे च संज्ञानिषेधेन सर्वनामसंज्ञीयाप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन वा त्रिसंशयत्वाभावादिति भावः ॥ द्वन्द्वे इत्यस्यासंबन्धे पूर्वादीनां जसि विकल्पराम्भो व्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ननु तयशब्देऽपि कथं संशयः प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा सर्वादिसूत्रेण तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति मित्रविषयत्वेनाप्राप्तविभाषात्वनिर्णयादत आह—तत्रेति ॥ तयशब्देनेत्यस्य तदन्तविधिरित्यनेनान्वयः ॥ अन्वर्थत्वेन कथं तदन्तविधिरत आह—केवलस्येति ॥ सर्वनामत्वसंभवात् । सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् । तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वाभावात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति भावः ॥ पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । सर्वादित्वनिबन्धना संज्ञा जस्मिन्ने सावकाशा, द्वितयादिषु च विकल्पः, उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या संज्ञाऽन्तरङ्गा । अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाहि—च ‘अन्तरङ्गं बलीय’ इत्यस्या अत्र विषयः, युगपत्प्राप्त्यभावात् । जसादेः सर्वनाम्नो विहितत्वसंपत्तये तस्याः पूर्वमेव प्रवृत्तिः । अस्यास्तु जसुत्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव ॥ नाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यस्याः, अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेरनया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथासत्त्वात् । तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं पूर्वादिष्विव । त्रिसंशय-

संबन्धेन तस्यापि संभव इति तत्त्वमेवात आह—द्वन्द्वे इत्यस्यासम्भवेति ॥ प्रथमेति तु नोक्तम् । तत्र विभाषाशब्दाद्धतेः ॥ विभाषाजसि प्रथमेत्यपिनोक्तम् उक्तेनैव विचारस्थलविशेषावगतेः । तथाहि—विभाषेत्यत्र सर्वादीनीति वर्तते प्रथमादेः पृथग्जसि विकल्पराम्भात् । द्वन्द्वेचेति चेन नञनुकर्षकेण चातुकृष्टमिति तत्रासंबन्धेन तस्य संज्ञाविधानार्थत्वं सूचितमिति ॥ तत्रेतीति ॥ सूत्र इत्यर्थः ॥ दूरत्वादाह—तथेति ॥ अमिमं द्वितीयहेतूपपादकमित्याह—अन्वेति । नन्वित्यादि ॥ छाया ॥

४ कृष्णरत्नकौस्तुभोक्तं खण्डयति—नचेति ॥ प्राचां मतेनैवाह—नान्तरङ्गमिति ॥ तत्प्रवृत्तेः विकल्पप्रवृत्तेः ॥ विकल्पप्रवृत्तेस्तत्र हेतुवक्तः ॥ असिद्धपरिभाषाविषयेषु तु बहिरङ्गोत्तरमन्तरङ्गप्राप्तेः प्रायः सत्त्वात् । तदाह—बहुश इति ॥ ननु फलमावाप्तानन्तरं विकल्पोऽत आह—तदिति ॥ नित्य

त्वस्य भाष्योक्तस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ भाष्ये तेनवेत्यादि ।
तेन नित्ये प्राप्ते वा अन्यत्राप्राप्ते वेत्यन्वयः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । अयच्च प्रत्ययान्तरम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्वविप्रति-
षेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः ॥ उभादुदात्त
इत्यत्र तयस्येति नानुवर्तते, तदा प्रत्ययान्तरमयञ् भवति ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्ययान्तरेति । एवं चोभयशब्देऽस्याप्राप्तेर-
प्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यदि प्रत्ययान्तरम्, उभयीति ईकारो न प्रा-
प्नोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

माभूदेवम् मात्रजित्येवं भविष्यति ॥

कथम् ? ॥

मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥

किं तर्हि ? ॥

प्रत्याहारग्रहणम् ॥

क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥

मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणम् । 'कति तिष्ठन्ति' अ-
त्रापि प्राप्नोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अत इति वर्तते ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवमपि—'तैलमात्रा घृतमात्रा' अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण
मात्रशब्दो न विशेषित इति हुयामाश्रुभसिचसिभ्यस्त्र-
न्निति त्रन्न्तादपि मात्रशब्दान्ङीप्सङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) न विशेषित इति । न प्रत्याहारघटक इतर-
व्यावर्तकः । समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वाभावादिति भावः ॥

संज्ञेत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्याह—त्रीति ॥ ननु वाशब्दयोरुद्योतयोरन्यत्र पाठे-
नान्यद्भुक्तमिति न्यायापत्तिरत आह—तेनेति ॥ एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यम्
॥ छाया ॥

१ उभयशब्दात् संख्याया अवयवे तयबिति सूत्रेण जातस्य तयप्रत्ययस्य
उभादुदात्तो नित्यमिति सूत्रे तयस्यायजित्यनुवर्तनादयजदेशेनोभयशब्द-
निष्पत्तिरिति तस्याजसि सर्वादिगणपठितत्वेन नित्यसंज्ञाप्राप्तौ प्रथमचरमेति
सूत्रे अनुवृत्तस्य सर्वादीनीत्यस्य नेमशब्दे व्यभिचाराभावात्प्रथमादिशब्देपु
संभवाभावात्संबन्धभावेन केवलं द्वयद्वितयादिपु व्यभिचारादुभयशब्दे संभ-
वाच्च तयग्रहणेनैव संबन्धे सर्वादिगणपठिततयप्रत्ययान्तस्यैव विभाषाविधानेन
प्राप्तविभाषात्वमेव ॥ सर्वादीनीत्यस्य संबन्धे जसोऽन्यत्रोभयशब्दे चरितार्थस्य
सर्वादीनीत्यस्य, द्वितये द्वितया इत्यादिषु चरितार्थाया विभाषायाश्च प्राप्नो-
पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञा भवतीति द्वितये द्वितया इत्येतद्विप्रतिषेधं विभाषा-

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहा-
रेण ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) सदृशस्यापीति । प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो
मात्रज् विहितः, स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) प्रमाणे इति । तौदृशस्यैव तत्संनिवेशे सत्त्वा-
दिति भावः ॥

(२७९ उदाहरणवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते ? कथं वाऽप्राप्ते ? कथं वोभयत्र ?

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

"असंयोगाल्लिट् कित्" इति वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) ऊर्णोतेर्विभाषेति । विभाषोर्णोरिति
सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिट् क्कित्वात्रानुवर्तते । ऊर्णश्चासंयो-
गान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः परस्येडादेर्लिटो
नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा । इडुपजीव-
नार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् ॥ अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते
परविप्रतिषेधश्च ततोऽप्राप्तविभाषा ॥ अथ पूर्वविप्रतिषेधस्त-
दोभयत्रेति संशयः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—ऊर्णोतेर्विभाषेति । ऊर्णोर्धातोः कित्त्व-
विषयविभाषेत्यर्थः ॥ वाक्यभेदेनेत्यस्य विकल्प्यत इत्यनेनान्वयः ।
इदं सर्वं डित्त्वक्त्विचयोरैक्याभिमानेन ॥ किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृ-
तमत आह—इडुपेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

[अप्राप्ते]

(संदेहसाधकभाष्यम्)

अन्यद्धि कित्त्वम्, अन्यद्धि डित्त्वम् ॥

यामप्राप्तविभाषात्वमेव ॥ परविप्रतिषेधेन विकल्पस्येष्टत्वे द्वितयादिष्वप्राप्तविभा-
षात्वम्, उभये इत्यत्र प्राप्तविभाषात्वमित्युभयत्र विभाषात्वमेवेति संशये—
अप्राप्तविभाषात्वमेव सिद्धान्तः उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र तयस्येत्यस्यसंब-
न्धेऽयच्च प्रत्ययान्तरत्वे स्थानिवद्भावात्संज्ञेनोभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तत्वा-
भावाद्विकल्पोपप्राप्तेरिति प्रकरणार्थः ॥ दाधिमथाः ॥

२ तैलमात्रेति । तैलस्य मात्रा मानविशेषो भागविशेष उक्तः ॥ छाया ॥

३ तादृशस्यैवेति । लक्षणसाहचर्यपरिभाषाभ्यामिति भावः ॥ छाया ॥

४ विभेति । इदमनुवृत्तौ कर्तृभूतम् ॥ छाया ॥

५ ननुतो वृद्धिरिति नित्यवृद्धौ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोर्णोतेर्विभाषेत्यस्या-
रम्भेण प्राप्तविभाषात्वनिर्णयादप्राप्ताधिकारे कथमुपन्यासोऽत आह—ऊर्णो-
रिति ॥ छाया ॥

६ किमर्थमिति । नन्वेत्यादिः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) अन्यद्धीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति किञ्च-
ङित्वयोर्भेदः ॥

(उद्ध्योतः) शङ्कते—भाष्येऽन्यद्धीति ॥ तद्व्याख्या—भेद
इति । तथा च त्रिसंशयत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥

(संदेहसाधकभाष्यम्)

एकं चेन्ङित्कितौ । यद्येकं ङित्कितौ, ततः
संदेहः ॥

(प्रदीपः) एकं चेदिति । कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य
कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) गुणनिषेधस्येति । यद्यपि ङित्कित्कार्याणि भि-
न्नानि बहूनि सन्ति, तथाप्युक्ततावन्यासंभव इति भावः ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

अथ हि नाना, नास्ति संदेहः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यपि नाना, एवमपि संदेहः—प्रौर्णवीति ।

(प्रदीपः) प्रौर्णवीति । लङ् उत्तमैकवचनम् ।

(संदेहोपपादनभाष्यम्)

“सार्वधातुकमपित्” इति वा नित्ये प्राप्ते, अ-
न्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरि-
त्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा ॥ अथासंबन्धः
पूर्वविप्रतिषेधश्च तदोभयत्र विभाषा ॥ परविप्रतिषेधे लप्राप्ते ॥

(उद्ध्योतः) इत्यत्रेति । ईत्यत्रैवेत्यर्थः ॥ वाक्यभेदेनेति ।
पृथक्पाठसामर्थ्यादिति भावः ॥ परविप्रतिषेधेत्विति ॥ विजं

१ शङ्कत इति । त्रिसंशयत्वोक्ताविति भावः । एतेन—‘अप्राप्ते’ इति
मध्येऽप्रामाणिकः पाठ इति सूचितम् ॥ छाया ॥

२ तथाचेति । विधेयैक्ये हि तस्य तत्त्वं युक्तमिति भावः ॥ छाया ॥

३ सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह—एवेति । अनेन तद्व्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

४ ननु प्रतिषेधश्चेति न्यायेन परत्वबाधोऽतो बीजान्तरमाह—विजं
इति ॥ छाया ॥

५ ‘विभाषोर्णोः’ इति सूत्रं गुणवृद्धिनिषेधफलकङित्वविधायकं तत्त्वमान-
फलकङित्वविधायकं ‘असंयोगाद्विद्वदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन ‘असंयो-
गात्परोऽपिद्विद्वदित्’ इति सामान्यार्थेन प्राप्तावेव सत्यां ‘ऊर्णोः परोऽपिद्विद्व-
दादिः द्विद्व’ इति व्याप्यार्थेन विभाषाविधानात्प्राप्तविभाषात्वमेव । असंयोगा-
दित्यत्र विभाषोर्णोरित्यस्यानुवृत्तौ द्वयोरपि स्वातन्त्र्येण विधायकत्वे सिधित-
तुरित्यादौ चरितार्थस्य असंयोगादित्यस्य, ऊर्णवित्यादौ चरितार्थस्य विभा-
षोर्णोरितिसूत्रस्य च ऊर्णविविद्वदित्यादौ प्राप्ते परविप्रतिषेधतो नित्यकिञ्चन
विकल्पस्य सङ्कटनित्यायेन बाधितत्वस्यैव बोधनाद्विकल्पस्य ऊर्णवित्यादि-
मात्रविषयकत्वेनाप्राप्तविभाषात्वमेव । पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारे विकल्पस्यैवेष्टत्वे
ऊर्णविविद्वदादौ प्राप्तविभाषात्वमूर्णवित्यादावप्राप्तविभाषात्वमित्युभयत्र विभा-
षात्वमेवेति त्रिसंशये—अप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः, व्यपदेशातिदेशेन
किञ्चङित्वयोर्भेदेन किञ्चे प्राप्तेऽपि ङित्वस्याप्राप्तत्वात् ॥ कार्यातिदेशस्य

१ परोऽपि त्रिसंशयत्वोपपादनोत्तरम् ‘अप्राप्ते’ इति सिद्धान्तोक्तौ हेतुग्रन्थः—
अन्यद्धीति ॥ ततः ‘एकं चेत्’ इति ग्रन्थेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैवानुपपत्तिर्दर्शित-
तेति वदन्ति ॥ तत् प्रामादिकमेव, ‘ततः संदेहः’ इति भाष्यविरोधात् ॥

इङित्यतोऽर्थाधिकारादत्रेङागम एव गृह्यत इति पक्षे त्वित्यपि
बोध्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते ॥

(२८० उदाहरणवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ विभाषोपयमने ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वा अप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

गन्धन इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते,
उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) विभाषोपयमन इति । यदा गन्धनाङ्गमु-
पयमनं तत्र गृह्यते, तदा प्राप्ते । पूर्वविप्रतिषेधे लप्राप्ते ।
परविप्रतिषेधे उभयत्र वेति संदेहः ॥

(उद्ध्योतः) ‘यमो गन्धने’ ‘विभाषोपयमने’ इत्येते सिचः
किञ्चविधायके ॥ यदेति । गन्धनं सूचनम् । उपयमनं स्वी-
कारः ॥ गन्धनाङ्गमिति । बहुव्रीहिः । तत्र गन्धनपूर्वके स्वीक-
रणे यदि किञ्चविकल्पः, ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । गन्धन इति निवृत्तम् ॥

उत्पत्येन गुणवृद्धिनिषेधरूपकार्यस्यैकत्वान्किञ्चङित्वयोरभेद एवेति चेन्म-
न्यते । तदा त्रिसंशयस्योदाहरणं प्रौर्णुविधेति । व्यपदेशातिदेशेन भेदस्यै-
वाङ्गीकारे तु लङ् उत्तमैकवचन इति ज्ञेयम्—सार्वधातुकमपिदित्यत्र
विभाषोर्णोरित्यस्यानुवृत्तौ वाक्यभेदेन ‘अपित्सार्वधातुकं द्विद्व’ इति व्याप-
कसूत्रार्थेन किञ्चे नित्यं प्राप्त एव ‘ऊर्णोः परमपित्सार्वधातुकमिडादि द्विद्व’
इति व्याप्यार्थेन किञ्च विकल्पेन विधीयते इति प्राप्तविभाषात्वम् । अननु-
वृत्तौ द्वयोः स्वातन्त्र्ये ऊर्णवित्यादौ चरितार्थस्य विकल्पस्य ऊर्णत इत्यादौ
चरितार्थस्य नित्यकिञ्चस्य प्रौर्णवीत्यत्र प्राप्ते परविप्रतिषेधेन नित्यमेव किञ्चे
जाते विकल्पे प्रौर्णवित्यादिमात्रविषयकत्वेनाप्राप्तविभाषात्वमेव । पूर्ववि-
प्रतिषेधाङ्गीकारे तु विकल्पस्यैष्टत्वात्प्रौर्णवीत्यत्र प्राप्तविभाषात्वमूर्णवित्यादाव-
प्राप्तविभाषात्वमित्युभयत्र विभाषात्वमेवेति त्रिसंशये—अप्राप्तविभाषेत्येव सि-
द्धान्तः ॥ आगमरूपस्यैवेतो विजइङित्यत्र ग्रहणादत्रापि तादृशस्यैव न्याय्य-
त्वात् प्रत्ययेऽस्याप्राप्ते ॥ आगमे नित्यकिञ्चत्वाप्राप्तेवेति समुदितार्थः ॥ दा०

६ तत्र तद्व्यवहारे सति ॥ छाया ॥

७ विभाषोपयमने इत्यत्र यमोगन्धन इत्यस्य संबन्धे गन्धनमात्रे यम-
पर इतिव्यापकार्थेन गन्धनाङ्गोपयमने प्राप्त एव विभाषाविधानात्प्राप्तविभाषात्व-
मेव । असंबन्धे गन्धनमात्रे चरितार्थस्य विवाहमात्रे चरितार्थाया विभाषायाश्च
गन्धनाङ्गे विवाहे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनास्यैष्टत्वे विभाषाया अप्राप्तविभाषा-
त्वमेव । परविप्रतिषेधेन विकल्पस्यैष्टत्वे शुद्धे विवाहे अप्राप्तविभाषात्वम्,
सगन्धने प्राप्तविभाषात्वमित्युभयत्र विभाषेति त्रिसंशयः ॥ गन्धन इत्यस्यासंबन्धः
पूर्वविप्रतिषेधश्चाङ्गीक्रियते । तेनागन्धने कृतार्थीभवत्वा विभाषाया अप्राप्त-
विभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

(उद्घोतः) परभूतासु दीपजनेति मित्रासु अप्राप्तविभाषासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारश्चाप्राप्तविभाषात्वे बीजमिति बोध्यम् ॥

(२८१ उदाहरणवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ।

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(उद्घोतः) वृत्तिसर्गेत्यात्मनेपदविधायकम् ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

(२८२ उदाहरणवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ विभाषा वृक्षमृगादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“जातिरप्राणिनाम्” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः ॥

(उद्घोतः) ननु मृगादीनां प्राणित्वादप्राणिनामिति नित्ये-

१ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः इत्येतद्यदि अनुपसर्गाद्वेत्यत्र संबध्यते तदा वाक्यभेदेन वृत्त्यादिषु क्रम आत्मनेपदमिति व्यापकार्थेन नित्यात्मनेपदस्य प्राप्तावेवानुपसर्गाद्वेति व्याप्यार्थेन विकल्प आरभ्यत इति प्राप्तविभाषात्वमेव । असंबन्धे सोपसर्गे चरितार्थस्य नित्यात्मनेपदस्य वृत्त्यादिरहिते चरितार्थाया विभाषाया अनुपसर्गवृत्त्यादिषु प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यात्मनेपदस्यैवाङ्गीकारे विभाषाया अप्राप्तविभाषात्वमेव । परविप्रतिषेधस्वीकारे वृत्त्यादिषु प्राप्तविभाषात्वमवृत्त्यादावप्राप्तविभाषात्वमित्युभयविभाषात्वमिति त्रिसंशयः ॥ वृत्त्यादिष्वित्यस्यासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधश्चेति वृत्त्यादिराहित्ये कृतार्थमवस्था विभाषाया अप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

२ एवं चेति । प्राणिविषय एव चेत्यर्थः । अन्यथा तदनुपपत्तिरेवेति भावः ॥ छाया ॥

३ विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे जातिरप्राणिनामिति सूत्रमनुवर्त्य वाक्य-

प्राप्त इत्युक्तम्, मृगादिविषये एव च त्रिसंशयत्वादत आह—चर्मादीति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । “जातिरप्राणिनाम्” इति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम् ॥

(२८३ उदाहरणवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ उषविदजागृभ्योऽन्यतर-

स्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दां रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते ॥ उच्यते—सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदाऽयमर्थो व्याख्यायते—धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति, यथा समासान्ताष्टजादयः । तदा पूर्वोक्तचो-द्याभावः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययान्ता इति । प्रत्ययः सन्नादिरन्तावयवो येषामित्यर्थः ॥ उषादयश्च तदेकदेशा, न प्रत्ययान्तरूपा इति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययान्ता इति । सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति भावः ॥

(उद्घोतः) संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति । अत एव क्यजा-

भेदेन प्राणिवर्ण्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति व्यापकार्थेन प्राप्तावेव प्राणिवर्ण्यजातिवाचिवृक्षादीनां विभाषेति व्याप्यार्थेन विहिता विभाषा प्राप्तविभाषैव । असंबन्धे धानाद्यङ्कुलीत्यादौ सावकाशस्य नित्यैकवचस्य प्राणिजातिमृगादिषु रुरुपतमित्यादौ सावकाशया विभाषाया चर्मादिमयमृगादिजातिषु प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैकवचस्यैवेष्टये प्राणिजातिष्वप्राप्तविभाषात्वमेव । परविप्रतिषेधाङ्गीकारे अप्राणिषु प्राप्ते प्राणिवप्राप्ते विधानेनोभयविभाषात्वमिति त्रिसंशयः । असंबन्धे पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारेणाप्राप्तविभाषात्वमेव सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

४ प्रत्यय इति । विपरीत उद्देश्यविधेयभावः ॥ ये ते इत्यप्याहारश्चेति भावः ॥ एतद्भावप्रयुक्ताशब्दादाह—संज्ञासंज्ञीति ॥ अस्यावश्यकत्वमाह—अतएवेति । सनो धात्ववयवत्वेन तत्त्वसिद्धेराह—क्यजाच्यन्तेति ॥ नन्वावृत्त्येदमप्यस्त्वत आह—आवृत्तौ त्विति ॥ भ्य एवेति । अन्यत्र तद्रूपत्वासंभवात् ॥ भाष्येति । पूर्वपक्षेत्यादिः ॥ छाया ॥

घन्तानां संज्ञासिद्धिः आद्युक्तौ तु गौरवमिति भावः ॥ केचित्तु—
प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तौ उपादिभ्यः कर्तृक्विन्तप्रकृतिकाचारक्वि-
न्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्तेविभाषा, तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधेऽप्राप्त-
विभाषा । निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशयः ॥ प्रत्य-
यान्ता धात्वन्तराणीति । अस्यायं भावः—हलन्तेभ्य आचा-
रकिपोऽनभिधानमेव । इतरप्रत्ययान्तास्तु नोपादय इत्यप्राप्तेवि-
भाषात्वमेवेति वदन्ति ॥

(२८४ उदाहरणवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ दीपादीनां विभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभ-
यत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“भावकर्मणोः” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) भावकर्मणोरिति । चिण्भावकर्मणोरिति
सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः
क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्, तदा प्राप्तविभाषा । अथ नानु-
वर्तते परविप्रतिषेधश्च तदाऽप्राप्तविभाषा । पूर्वविप्रतिषेधे
तुभयत्र विभाषेति संशयः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि संदेहः—न्याय्ये वा कर्तरि, कर्मकर्तरि
वेति ॥

१ ह्रस्वनद्यापइत्यत्र भाष्ये स्पष्टमाह—हलन्तेभ्य इति ॥ अत्र केचि-
दित्यलचिबीजं तु उपविद्भ्यां तदसंभवेऽपि जागर्तेः संभव एवेति ॥ छाया ॥

२ उपविद्जायुभ्योऽन्यतरस्यामित्यत्र ‘कास्प्रत्ययादित्यतः प्रत्यया-
दित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन प्रत्ययान्तेभ्य आभिति व्यापकार्थेन नित्यमपि प्राप्त
एव प्रत्ययान्तेभ्य उपादिभ्यो विकल्पेनाभिति विभाषाया विधानात्प्राप्तविभाषा-
त्वमेव ॥ अननुवृत्तौ कारयाचकारेत्यादौ सावकाशस्य नित्यामः, ओपाचका-
रेत्यादौ सावकाशाया विभाषायाश्च प्राप्ते प्रत्ययान्तोपादिभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन
नित्यस्यैवेष्टत्वे त्वप्राप्तविभाषैव । परविप्रतिषेधेन विकल्पस्यैवेष्टत्वे शुद्धेभ्योऽ-
प्राप्ते प्रत्ययान्तेभ्यः प्राप्ते विभाषाविधानादुभयत्रविभाषात्वमिति त्रिसंशये
प्रत्ययान्तानां धात्वन्तरत्वेन प्रत्ययादित्यस्यासंबन्धे नित्यस्याप्राप्तावेव विभाषा-
रम्यते इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

३ दीपजननुचपूरीत्येतत्सूत्रं चिण्भावकर्मणोरित्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन
‘भावकर्मणोऽभेदचिण्’ इति व्यापकार्थेन नित्यं चिणि प्राप्त एव ‘भावकर्मणोर्दी-
पादिभ्यश्चेदचिण्’ इति व्याप्यार्थेन विधीयमाना विभाषा प्राप्तविभाषैव ।
अननुवृत्तावपाचिआदौ सावकाशस्य नित्यचिणः कर्तरि दीपादिभ्यः सावका-
शस्य विकल्पस्य च भावकर्मणोर्दीपादिभ्यः प्राप्ते परविप्रतिषेधेन नित्यस्यैवेष्टत्वे
कर्तरि कृतार्थवन्त्या विभाषाया अप्राप्तविभाषात्वमेव । पूर्वविप्रतिषेधेन

(समाधानभाष्यम्)

नास्ति संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भ-
वति ॥ अकर्मकाश्च दीपादयः ॥

(प्रदीपः) अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुधिः सकर्मकः
तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) एकपरिहारः कर्मस्थभावेकत्वाभावरूपः ॥ ननु
कर्तरि इत्यनुवृत्तिर्वर्था । कर्मणि भावे कर्मकर्तरि च परत्वा-
च्चिण्भावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न । विप्रतिषेधलब्धार्थस्यैव
स्फुटत्वाय अनुवृत्त्या प्रदर्शनाद् इति दिक् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ॥

(प्रदीपः) सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभ-
वतिवदिति भावः ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थ-
क्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकाश्च दीपा-
दयः ॥

(प्रदीपः) कर्तृस्थभावकाश्चेति । अचः कर्तृय-
कीत्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतं तस्य ण्यर्थवृत्तित्वात्क-
र्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनास्य विरोधः ॥

(२८५ उदाहरणवार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥ * ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभ-
यत्र? ।

विकल्पस्येष्टत्वे कर्तृप्राप्ते भावकर्मणोस्तु प्राप्ते विधीयमानाया विभाषाया उभयत्र
विभाषात्वमेवेति त्रिसंशये दीपजननेत्यत्र पित्रिद्वन्द्वस्य इत्यतः कर्तरीत्यस्यैव स-
ंबन्धे दीपजनसूत्रस्य भावकर्मविषयत्वाभावेनाप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दा
३ कर्मस्थभावेति । अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भावः । सपरिस्पन्दसाध-
नसाध्या क्रिया ॥

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्वेषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

इति हरिकारिकाया व्याख्या तु—यत्र कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेष-
पदर्शनं रूपभेददर्शनं तत्र कर्मस्था यथा—पचरोदनरोटिकादौ । अन्यत्र
कर्तृस्थैत्यर्थः । यद्वा क्रियाकृतविशेषस्य यत्र कर्तरि प्रत्ययेनावधारणं तत्र
कर्तृस्था । यत्र कर्मणि तत्र कर्मस्थैत्यर्थः ॥ इदं केषां चिन्मते ॥ अन्येत्वेवं सति
क्रियाजन्यश्रमादिकृतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तृत्वीति पञ्चदेरपि कर्तृस्थ-
भावकतापत्तिः । तस्माच्चक्रानुवाच्या फलांशरूपा क्रिया कर्तृगतापि संबन्धविशे-
पेण शब्देन बुध्यते स कर्तृस्थक्रियः । यद्वा अनुवाच्यः सौंशः कर्मस्थ एव न
कथमपि कर्तृस्थः स कर्मस्थक्रियः । यथा ‘पचिनिदादि’ इति ॥ दाधिमथाः ॥

५ ननु कर्तरीति । पित्रितीति सूत्रात् ॥ प्रदर्शनादिति । किंच कर्तृस्थ-
भावकानामेवात्र ग्रहणमिति सूचनार्थं तदावश्यकत्वात् ॥ छाया ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“आभीक्ष्ण्ये” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । “आभीक्ष्ण्ये” इति निवृत्तम् ।

(प्रदीपः) आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति । पूर्वविप्र-
तिषेधश्चेति भावः ॥

(२८६ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ तृन्नादीनां विभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“आक्रोशे” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽ-
प्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) तृन्नादीनामिति । आक्रोश इत्यत्र यद्य-
च्छकौ नानुवर्तते, ततोऽयं संशयः ॥

(उद्धोतः) तृन्नादीनामिति । आक्रोशे च “संज्ञायाम्”
विभाषा तृन्नादीनां विभागश्चिह्नविति सूत्रे इत्यर्थः ॥ यद्यच्छका-
विति । अच्छकावशक्तवित्यतः । तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्त-
विभाषापेति भावः ॥ एतद्भाष्यविरोधाच्च तत्राच्छकावित्यनुवृत्तिपरा
ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

१ ‘विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु’ (३।१।२४) इति सूत्रे ‘आभीक्ष्ण्ये
णमुल्ल’ इति सूत्रमनुवर्तते वाक्यभेदेन ‘आभीक्ष्ण्ये णमुल्ल’ इति व्याप-
कार्थेन नित्यं णमुल्लि प्राप्ते एव ‘अग्रेप्रथमपूर्वेषुपपदेषु आभीक्ष्ण्ये विभाषा
णमुल्ल’ इति व्याप्यार्थेन विभाषा विधानात् प्राप्तविभाषात्वमेव ॥ —अनुवृ-
त्तौ आभीक्ष्ण्ये एतदुपपदहीने नित्यस्य, उक्तोपपदसत्त्वे अनाभीक्ष्ण्ये विभा-
षाया, सावकाशत्वेन आभीक्ष्ण्य उक्तोपपदसत्त्वे च द्वयोः प्राप्तौ पूर्वविप्रति-
षेधस्यैवाङ्गीकारेण नित्यस्यैवेष्टत्वेन आभीक्ष्ण्यविरहे उक्तोपपदे एव प्रवर्त-
मानस्य विभाषासूत्रस्य अप्राप्तविभाषात्वमेव ॥ —परविप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकारेण
विकल्पस्यैवेष्टत्वे तु आभीक्ष्ण्ये प्राप्तत्वेन आभीक्ष्ण्यविरहे त्वप्राप्तत्वेन उभयत्र-
विभाषात्वमिति संशये—अनुवृत्तिपूर्वविप्रतिषेधयोरेव लक्ष्यानुरोधेनाङ्गी-
कारादप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

२ आक्रोश इति । तदभिमे तत्सूत्रे पठितानामित्यर्थः ॥ नञ उत्तरपद-
स्यान्तोदात्तत्वविधायकं सूत्रद्वयम् ॥ छाया ॥ अकर्ता अनञ्जम् अतीक्ष्णम् ॥

३ चत्त्वर्थे ॥ ग्रन्थाः प्राचाश्च ॥ छाया ॥

४ ‘विभाषा तृन्नादीनां विभागश्चिह्नविति’ (६।२।१६१) इति सूत्रे ‘आक्रोशे
च’ इति सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन नञः परउत्तरपदमन्तोदात्तमाक्रोशे’ इति
व्यापकार्थेन उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नित्यं प्राप्त एव ‘नञः परेपायुत्तरपदानां
तृन्नादीनां विभाषया अन्तोदात्तत्वमाक्रोशे’ इति व्याप्यार्थेन विभाषा-
विधानात् प्राप्तविभाषात्वमेव ॥ अनुवृत्तौ आक्रोशे तृन्नादिविरहे अपचः
इत्यादौ सावकाशस्य नित्यान्तोदात्तत्वस्य अनाक्रोशे ‘अकर्ता’ इत्यादौ तृन्ना-

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । “आक्रोशे” इति निवृत्तम् ।

(२८७ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्य-
तरस्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“उदकस्योदः संज्ञायाम्” इति वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वा अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति
संज्ञा उदपानमिति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । संज्ञायामिति निवृत्तम् ॥

(२८८ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३२ ॥)

॥ * ॥ श्वादेरिजि । पदान्तस्या-
न्यतरस्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ।

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

दिसत्त्वे सावकाशस्य विकल्पान्तोदात्तत्वस्य च आक्रोशतृन्नादिषु ‘अकर्ता’
इत्यादिषु प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकारेण नित्यान्तोदात्तत्वे जाति विभाषा-
सूत्रमनाक्रोश एव प्रवर्तते इति विभाषासूत्रमप्राप्तविभाषैव ॥ —परविप्रति-
षेधस्यैवाङ्गीकारेण विभाषान्तोदात्तत्वस्यैवेष्टत्वे आक्रोशे प्राप्तविभाषा आक्रोश-
विरहे त्वप्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषेति संशये—आक्रोशपदाननुवृत्ति-
पूर्वविप्रतिषेधयोरेवेष्टत्वेन अनाक्रोश एव विकल्पमवृत्तेरिष्टत्वेनाप्राप्तविभाषा-
त्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

५ ‘एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्’ (६।३।५९) इति सूत्रे
‘उदकस्योदः संज्ञायाम्’ इति सूत्रं संज्ञापदवृत्तिमनुवर्त्य वाक्यभेदेन ‘उदक-
शब्दस्य पूर्वपदभूतस्य ‘उद’ इत्यादेशः संज्ञायाम्’ इति व्यापकार्थेन संज्ञायां
नित्यं प्राप्त एव उदादेशः ‘उदकस्य उदो वा एकहलादौ पूरयितव्य उत्तरपदे
परे संज्ञायाम्’ इति व्याप्यार्थेन ‘उदपानम्’ इति संज्ञायाम् विकल्पविधानेन
प्राप्तविभाषात्वमेव ॥ ‘संज्ञायाम्’ इत्यस्यामनुवृत्तौ संज्ञायां सावकाशस्य पूर्वसू-
त्रेण उदादेशस्य नित्यस्य उदकस्य इत्यादौ असंज्ञायां सावकाशस्य विकल्पस्य
च ‘उदपानम्’ इति संज्ञायां प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकारे असंज्ञायामेव
विकल्पप्राप्त्याङ्गीकारे तत्र संज्ञानिमित्तकनित्यस्य प्राप्त्यभावेनाप्राप्तविभाषात्व-
मेव, परविप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकारेण विकल्पमवृत्त्यङ्गीकृत्या संज्ञायां प्राप्तस्य
असंज्ञायामप्राप्तस्य विकल्पानुवृत्त्यङ्गीकारेण इति संशये—संज्ञायामित्यस्या-
ननुवृत्तिपूर्वविप्रतिषेधयोरेव स्वीकारेण अप्राप्तविभाषात्वमेव सिद्धान्तः ॥
दाधिमथाः ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

इतीति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । इतीति निवृत्तम् ॥

(२८९ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३३ ॥)

॥*॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥*॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र?!

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) चादिभिरिति । अतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्थाप्यते, विधेस्तु प्राप्तविभाषैव ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । चादिभिर्योग इति निवृत्तम् ॥

(२९० उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३४ ॥)

॥*॥ ओ यच्चि विभाषा ॥*॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

१ 'पदान्तस्यान्यतरस्याम्' (७।३।९) इति सूत्रे 'आदेरिति' इति सूत्र-मनुवर्त्य 'इति तद्धिते परे आदेरङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिवाचक ऐच् न' इति व्यापकार्थेन प्राप्त एव ऐचनिषेधे 'इति परे पदशब्दान्तस्य आदेरङ्गस्यैज्जि-पेधो वा' इति व्याप्यार्थेन श्रौचापदिरित्यत्र विकल्पविधानात् प्राप्तविभाषात्वमेव । 'इति' इत्यन्यत्रानुवृत्तौ 'वृद्धिनिमित्ते तद्धिते आदेः पदशब्दान्तस्य ऐज्जिपेधो वा' इत्येवमेवार्थकरणेन 'आमक्षिः, इत्यत्र सावकाशस्य नित्य-निषेधस्य श्रौचा(श्चा)पदमित्यत्र सावकाशस्य विकल्पनिषेधस्य च 'श्रौचा(श्चा)-पदिः' इत्यत्र प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यनिषेधस्यैवाङ्गीकारे इन्सहितस्यैव विकल्पविषयत्वेन तत्र नित्यविधेरप्राप्त्याप्राप्तविभाषात्वमेव ॥ 'इति' इत्य-स्याननुवृत्तौ परविप्रतिषेधे इति प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते विभाषेति उभयत्रविभाषा-त्वमेवेति संशये—लक्ष्यानुरोधात् अननुवृत्ति-पूर्वविप्रतिषेधयोरेव स्वीकारेण अप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

२ नन्वेतन्निवृत्तावप्यादेशानां पूर्वेण प्राप्तत्वात्कथमप्राप्तविभाषास्त आह—प्रतिषेधेति ॥ छाया ॥ तेन श्रौचापदमित्यत्र विकल्पः सिद्धः ।

३ 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' (८।१।२६) इति सूत्रे 'न चवाहा-हैवयुक्ते' 'पदार्थैश्चानालोचने' इत्यनयोरनुवृत्तौ वाक्यभेदेन 'चादिपञ्च-कपदार्थयोगे नैत आदेशाः' इति व्यापकार्थेन नित्यनिषेधे प्राप्त एव 'चादिपञ्चकपदार्थकधातुयोगे विद्यमानपूर्वप्रथमान्तात् परे एते आदेशा वा न स्युः' इति व्याप्यार्थेन निषेधविकल्पविधानात् प्राप्ते विभाषैव ॥ अननुवृत्तौ 'विद्यमानपूर्वप्रथमान्तात् परे एते आदेशा वा न स्युः' इत्यर्थस्वीकारे प्रथ-यान्तप्रयोगविरहे 'सदा त्वां मां च रक्षतु' इत्यादौ सावकाशस्य नित्यनिषे-धस्य, 'भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्' इत्यादौ सावकाशाया निषेधविभाषायाश्च 'भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां मां च त्रायते' इत्यत्र प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यनिषेधस्यैव प्रवृत्त्यङ्गीकारे निषेधविकल्पस्य चादिपञ्चक-

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

यङीति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) यङीति वेति । यङ्लुकि कृतेऽजादिः परः संभवति—निजेगिल इति । अत्र च पचाद्यचि कृते यङोऽ-चिचेति लुक् ॥

(उद्ध्योतः) यङ्लुकीति । अचि विभाषेत्यत्र यङीति वर्तते । तत्रोभयोर्यङ्जाद्योरव्यवहितपरत्वासंभवात् त्रुतस्याचीलस्य परविशेषणत्वम्, यङीति विषयसप्तमी । अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः ॥ तत्र विभाषासामर्थ्याद् यङ्लुकः पूर्व ओ यङीति न भवति । न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन पृथगलोपेन स्थानिवद्भा-वेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः ॥ यङीत्येतन्निवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वम् । समुदायलुक्पि न लुम-तेति निषेधात् तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः ॥ उभयत्रविभा-षात्वे त्वियमुपपत्तिः—ओ यङीत्येतत्प्रति प्रकरणे प्रकरणम-सिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाभावः । लुकः पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः, अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकस्तत्प्रयोजकाच्चप्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः ॥ न च लुकि न लुमतेति निषेधे यङपरत्वाभावाद् ओ यङीत्यस्याप्राप्तेः कथमुभयत्रविभाषात्वमिति वाच्यम् । दत्तो-त्तरत्वादिति दिक् ॥

योगरहित एव प्रवृत्तेरङ्गीकरणीयतया तत्र नित्यनिषेधस्य प्राप्त्यभावेनाप्राप्त-विभाषात्वमेव ॥ अननुवृत्तौ परविप्रतिषेधस्वीकारे निषेधविकल्पप्राप्तिस्वीकारे चादिपञ्चकादियोगे प्राप्तेविभाषा,—योगराहित्येऽप्राप्तेविभाषेति उभयत्रवि-भाषात्वम् इत्येवं संशये—लक्ष्यानुरोधादननुवृत्तिपूर्वविप्रतिषेधयोरेव स्वीकारे-णाप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

४ ननु निजेगिल्यत इत्यत्र ओ यङीति नित्यं लत्वम्, विभाषायास्तु प्राप्तिरेव नास्ति । गिरिति गिलतीत्यादौ तु विभाषा, ओ यङीत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तत्कुतः प्राप्तविभाषापक्ष इत्यत आह—अचीत्यादिना ॥

५ तत्रानुवृत्तौ सत्यां विनिगमकमाह—श्रुतस्येति ॥ छाया ॥

६ तत्र तथार्थेति ॥ ननु तथापि यङ्विषयत्वं कथमत आह—नलुमते-ति । तस्य नित्यत्वेऽप्याह—पृथगिति ॥ अचः परेत्यनेन यङपरत्वमुक्तरीत्यै-वेत्याह—नित्यमिति ॥ तथाच यङ्विप्रतिषेधयो विकल्प इति तस्य तत्त्वम् ॥ इदं च पृथगलोपपक्ष उक्तम् । पक्षान्तरेऽप्यन्यथा तत्त्वमाह—समुदायेति ॥ निषेधादिति ॥ अनित्यत्वाश्रयणे न मानं स्थानिवद्भावस्तु नास्त्येवात्र पक्ष-इति भावः ॥ तत्प्राप्तिरिति ॥ अत्रैव ओ यङीत्यस्येति भावः ॥ छाया ॥

७ वक्ष्यमाणैकदेशिमतेनाह—प्रकरण इति ॥ ननु योगे योग इत्यर्थ-स्मादाह—विभक्ति ॥ छाया ॥

८ अन्यत्र चारितार्थेन प्रागुक्तयुक्तेरसंभवादाह—अन्तरङ्गानिति ॥ यङीतिनिवृत्तमिति पक्ष एवेदमिति भावः । यङ्वप्रवृत्त्यव्यवहितमेव तत्प्रवृत्ति-रिति द्वित्वात्पूर्वमेवान्यथा स्यात् । तत्र च नासिद्धत्वम्, पूर्वशासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः । अत एवान्तरङ्गेतिन्यायपर्यन्तधावनमिति तात्पर्यम् ॥ दत्तो-त्तरेति । तदनित्यत्वात्स्थानिवत्त्वादित्यर्थः । इति उपपत्तिरप्राप्तौ अत्र तन्नि-वृत्तावाद्यपक्ष एव युक्तः प्रकरणे प्रकरणमित्यस्य दूषितत्वात् । तदाह—इतिदिगिति ॥ छाया ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अप्राप्ते । यद्धीति निवृत्तम् ॥

(प्राप्तविभाषाप्रकरणम्)

(२९१ अधिकारवार्तिकम् ॥ ३५ ॥)

॥ * ॥ प्राप्ते च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः, प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति—प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते ॥

(२९२ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३६ ॥)

॥ * ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“व्यक्तवाचां” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्र वेति । विप्रवदन्ति शकुनय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

प्राप्ते ॥ व्यक्तवाचामिति हि वर्तते ॥

१—‘अचि विभाषा’ (८।२।२१) इति सूत्रे ‘प्रो यद्धि’ इति समग्रं सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन ‘गिरते रेफस्य लृत्वं यद्धिपये’ इति व्यापकार्थेन प्राप्त एव नित्यलृत्वे ‘गिरते रेफस्य लृत्वं वा अजादौ परे यद्धिपये’ इति विभाषा आरभ्यते इति प्राप्तविभाषात्वे—‘यद्धि’ इत्यस्याननुवृत्तौ ‘गिरते रेफस्य लृत्वं वा अजादौ’ इत्यर्थोऽङ्गीकारे ‘जेगिरत्यते’ इत्यत्र सावकाशस्य नित्यलृत्वस्य, गिरति इत्यादौ सावकाशस्य लृत्वविकल्पस्य च ‘निजेगिलः’ इत्यत्र प्राप्ते ‘प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योगः’ इति सिद्धान्तस्य ‘पूर्वशा-सिद्धम्’ इत्यत्राङ्गीकारेण ‘पूर्वशासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य’ इत्यस्याप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन यद्धिपये नित्यलृत्वस्यैवेष्टत्वेन विकल्पलृत्व-विषयत्वस्य यद्धिपयत्वविरह एव वक्तव्यतया तत्र नित्यलृत्वस्याप्राप्त्या अप्राप्तविभाषात्वे—, परविप्रतिषेधाङ्गीकारेण विकल्पस्यैवेष्टत्वे निजेगिल इत्यत्र प्राप्तविभाषात्वम् गिरति गिरति इत्यत्राप्राप्तविभाषात्वमिति उभयत्र विभाषात्वे वा प्राप्ते—‘यद्धि’ इत्यस्याननुवृत्ति—पूर्वविप्रतिषेधयोरेव लक्ष्यानुसारेणाङ्गी-कारेणाप्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमाथाः ॥

२—‘विभाषा विप्रलापे’ (१।३।५०) इति सूत्रे ‘व्यक्तवाचां ससु-चारणे’ इति सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन ‘व्यक्तवाचां संभूयोच्चारणे वदेरात्मने-पदं स्यात्’ इति व्यापकार्थेन नित्यात्मनेपदप्राप्तावेव व्यक्तवाचां संभूयोच्चारणे विरुद्धोक्तिविषये विभाषा आरभ्यते इति प्राप्तविभाषात्वं किंवा अननुवृत्तौ—‘संप्रवदन्ते ब्राह्मणा’ इत्यत्र सावकाशस्य नित्यात्मनेपदस्य विप्रवदन्ति खगाः इत्यत्र सावकाशस्य विकल्पस्य च व्यक्तवाग्विषये विप्रवदन्ते ब्राह्मणाः इत्यत्र प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यस्यैव स्वीकारे विकल्पविषयत्वस्याव्यक्तवाग्विषय

४५

(२९३ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३७ ॥)

॥ * ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“स्वरितजितः” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

प्राप्ते । “स्वरितजितः” इति हि वर्तते ॥

(प्रदीपः) विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तवि-भाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते, तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात् ॥

(उद्घोतः) अथत्विति । तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः ॥ वस्तुतो द्योतकत्वपक्षेऽपि व्यतिष्ठतीति गार्ग्यायणीत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य द्वावित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेना-त्राप्यात्मनेपदप्राप्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा सुपपादेति चिन्त्यमेतत् ॥

(२९४ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३८ ॥)

॥ * ॥ तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

एव प्राप्ते तत्र नित्यविधेरप्राप्त्या अप्राप्तविभाषात्वं किंवा परविप्रतिषेधेन विकल्पस्यैव स्वीकारे व्यक्तवाग्विप्रलापे प्राप्तविभाषा अव्यक्तवाग्विप्रलापे त्वप्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषात्वमिति संशये—लक्ष्यानुसारेणानुवृत्तेरेव स्वीकारेण प्राप्तविभाषात्वमिति सिद्धान्तः ॥ दाधिमाथाः ॥

३ ‘विभाषोपपदेन प्रतीयमाने’ (१।३।७७) ‘स्वरितजितः’ इत्यादि पक्षसूत्र्या अनुवृत्तौ वाक्यभेदेन ‘स्वरिततो जितश्च घातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले’ इति व्यापकार्थेन आत्मनेपदे प्राप्ते एव ‘कर्तृगामित्वे क्रियाफलस्य उपपदेन समीपोच्चारितपदेन प्रतीयमाने सति स्वरितजित आत्मनेपदं विभाषा स्यात्’ इति व्याप्यार्थेन विभाषा विधीयत इति प्राप्त-विभाषात्वमेव, अननुवृत्तौ कर्तृगामिनि क्रियाफले यजते कुरुते इत्यादौ साव-काशस्य नित्यात्मनेपदस्य, ‘सं पाठं पठति’ इत्यादौ सावकाशाया विभाषा-याश्च ‘सं यज्ञं यजते’ इत्यादौ प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यात्मनेपदस्यैव विधानेन विभाषायाः प्राशक्तसूत्रविषयताविरह एव प्रवृत्त्या तत्र प्राशक्तसूत्र-पक्षकस्याप्राप्त्या अप्राप्तविभाषात्वमेव, अननुवृत्तौ परविप्रतिषेधस्वीकारे कुञ्जा-दिषु प्राप्तविभाषात्वम् कुञ्जादिभिरेषु अप्राप्तविभाषात्वमिति उभयत्र विभाषा-त्वमेवेति संशये—अनुवृत्तिस्वीकारे प्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधि-माथाः ॥

४ वाचकतापक्षेण भाग्यं योजयति—कर्त्रभीति ॥ विपक्षे वाचकमाह—अथस्विति ॥ छाया ॥

५ तदाशयमाह—तथाचेति ॥ स पक्षः द्योतकतापक्षः ॥ चिन्त्यमिति । असंकोचेनैवोपपत्तौ संकोचे मानाभावात् ॥ छाया ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“अन्तर्धौ” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

प्राप्ते । “अन्तर्धौ” इति हि वर्तते ॥

(२९५ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ३९ ॥)

॥ * ॥ अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ।

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

प्राप्ते । “ईश्वरे” इति हि वर्तते ॥

(२९६ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ४० ॥)

॥ * ॥ दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ।

१—“विभाषा कृञि” (११४१०२) इति सूत्रे ‘तिरोऽन्तर्धौ’ इति सूत्र-
मनुवर्त्य वाक्यभेदेन ‘तिर इति गतिसंज्ञं क्रियायोगेऽन्तर्धौ गम्यमाने’ इति
व्यापकार्थेन नित्यं प्राप्तायामेव गतिसंज्ञायां ‘तिर इति गतिसंज्ञं वा कृष्णत्वर्थ-
क्रियायोगेऽन्तर्धौ गम्यमाने’ इति व्याप्यार्थेन ‘तिरस्कृत्य’ इत्यत्र विभाषा
गतिसंज्ञा विधीयते इति प्राप्तविभाषात्वम्, ‘अन्तर्धौ’ इत्यस्याननुवृत्तौ ‘तिरो
भूय’ इत्यत्रान्तर्धौ सावकाशाया नित्यगतिसंज्ञायाः अनन्तर्धौ तिरस्कृत्य’ इत्यत्र
सावकाशाया विभाषायाश्च अन्तर्धौ तिरस्कृत्येव प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन
नित्याया एवाङ्गीकारेण विभाषाया अनन्तर्धौवैव स्वीकारेण तत्र नित्यायाः
प्राप्त्यभावेन अप्राप्तविभाषात्वम्, परविप्रतिषेधेन विभाषाया एव स्वीकारे
अन्तर्धौ प्राप्तविभाषात्वम् अनन्तर्धौवैव प्राप्तविभाषात्वमित्युभयत्रविभाषात्वम् इति
संशये—अनुवृत्तिस्वीकारेण प्राप्तविभाषात्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

२—“विभाषा कृञि” (११४१९८) इति सूत्रे ‘अधिरीश्वरे’ इति सूत्र-
मनुवर्त्य वाक्यभेदेन ‘स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः’ इति
व्यापकार्थेन नित्यकर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्राप्तायामेव ‘स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञो वा कृञो योगे’ इति व्याप्यार्थेन विभाषा विधीयते इति
प्राप्तविभाषात्वम् ‘ईश्वरे’ इत्यस्याननुवृत्तौ ‘अधि भुवि भूपः’ इत्यत्र साव-
काशाया नित्यसंज्ञायाः, अनीश्वरे अधि भुवि वट इत्यत्र सावकाशाया विभा-
षायाश्च ‘भूपो भुवि अधि करोति’ इत्यत्र प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यसंज्ञाया
एव प्रवृत्तौ विभाषया परिशेषाद् अनीश्वर एव प्रवर्तनीयत्वेन तत्र नित्य-
संज्ञाया अप्राप्त्या अप्राप्तविभाषात्वम् परविप्रतिषेधेन विभाषाया एव प्रवृत्तौ
ईश्वरे प्राप्तविभाषा अनीश्वरे त्वप्राप्तविभाषेत्युभयत्रविभाषात्वम् इति संशये—

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

प्राप्ते । “तदर्थस्य” इति हि वर्तते ॥

(उभयत्रविभाषाप्रकरणम्)

(२९७ अधिकारवार्तिकम् ॥ ४१ ॥)

॥ * ॥ उभयत्र च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः, उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति—प्राप्ते, अप्राप्ते उभयत्र वेति ।

(२९८ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ४२ ॥)

॥ * ॥ हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ।

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणाम-
णि कर्ता स जौ” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

लक्ष्यानुरोधाद् “ईश्वरे” इत्यस्यानुवृत्तेरेव स्वीकारेण प्राप्तविभाषात्वमेवेति
सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

३—“विभाषोपसर्गे” (२१३१५९) इति सूत्रे ‘दिवस्तदर्थस्य’ इत्यस्या-
नुवृत्तौ वाक्यभेदेन ‘घृताद्यर्थस्य दिवः कर्मणि पठौ’ इत्यनेन नित्यपठौ-
प्राप्तायैव ‘घृताद्यर्थस्य सोपसर्गस्य दिवः कर्मणि पठौ वा’ इति व्याप्यार्थेन
‘शतस्य प्रतिदीव्यति’ इत्यत्र विभाषा विधीयत इति प्राप्तविभाषात्वम्, ‘तद-
र्थस्य’ इत्यस्याननुवृत्तौ घृताद्यर्थस्य दिवः प्रयोगे सावकाशाया नित्यपठ्या
ब्राह्मणं सौति इत्यर्थेके ‘ब्राह्मणं दीव्यति’ इत्यत्र प्राप्ताया विभाषायाश्च
‘शतस्य प्रतिदीव्यति’ इत्यत्र प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यपठ्या एव स्वीकारे
विभाषाया अतदर्थ एव प्रवृत्तेर्वक्तव्यतया तत्र नित्यपठ्याः प्राप्त्यभावेन
अप्राप्तविभाषात्वम्” परविप्रतिषेधेन विभाषाया एव स्वीकारे तदर्थप्रयोगे
प्राप्तविभाषा अतदर्थप्रयोगे अप्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषात्वम्, इति संशये
—“तदर्थस्य” इत्यस्यानुवृत्तेरेव लक्ष्यानुरोधादङ्गीकारे तदर्थसोपसर्गप्रयोगे
प्राप्तविभाषा अतदर्थसोपसर्गप्रयोगे अप्राप्तविभाषेति उभयत्र विभाषात्वमेवेति
सिद्धान्तः ॥ दाधिमथाः ॥

४ “हृक्कोरन्यतरस्याम्” (११४१५३) इति सूत्रे ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसा-
नार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स जौ’ इति सूत्रमनुवर्त्य हृक्कोः क्वचिद्
गतिप्रत्यवसानार्थकर्मकत्वेन तत्रैव नित्यकर्मत्वे प्राप्त एव विधीयमानाया विभा-
षायाः प्राप्तविभाषात्वम्” अननुवृत्तौ गतिप्रत्यवसानार्थकर्मकहृक्कोः क्वचिद्
प्रयोगे सावकाशाया नित्यकर्मसंज्ञायाः, गतिप्रत्यवसानार्थकर्मकभित्रहृक्कोः
प्रयोगे सावकाशाया विभाषायाश्च गतिप्रत्यवसानार्थकर्मकहृक्कोः प्रयोगे प्राप्तौ

(उद्घोतः) भाष्ये गतिबुद्धीति नित्ये प्राप्ते इति । निय-
मशास्त्राणां विधियुक्तेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयत्र । प्राप्ते तावत्—अभ्यवहारयति सैन्ध-
वान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्ध-
वान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते—हरति भारं
देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तम्, हारयति भारं
देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं
देवदत्तम्, कारयति कटं देवदत्तेन, ॥

(प्रदीपः) गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वो हरतिर्गल्यर्थो-
ऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः । करोतिः क्वचिदकर्मको यथा—वि-
कुर्वते सैन्धवा इति ॥

(उद्घोतः) तत्र विपूर्वं इति । विहरति ग्राममित्यादौ
गच्छतीत्यर्थावगमादिति भावः ॥ भाष्येऽप्राप्ते हरतिभारमिति ॥
ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरित्येवेति चेन्न । प्रापणार्थत्वेऽपि गत्यर्थ-
त्वाभावस्य न गतीति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

(२९९ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ४३ ॥)

॥ * ॥ न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे ॥ * ॥
(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र?

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

यदीति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति ॥

(प्रदीपः) यदीति वेति । प्रैतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः ।
लट् तु यदि प्रतिषिद्धः ॥

पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यकर्मस्यैवेष्टत्वे विभाषाया गतिप्रत्यवसानार्थाकर्माभि-
हृक्कोः प्रयोग एव स्वीकरणीयतया तत्र नित्यसंज्ञायाः प्राप्त्यभावेन अप्राप्त-
विभाषात्वम्" परविप्रतिषेधेन विभाषायाः स्वीकारे गतिप्रत्यवसानार्थाकर्माभि-
हृक्प्रयोगे प्राप्तविभाषा तद्विहृक्प्रयोगेऽप्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषात्वमिति
संशयः ॥ दाधिमथाः ॥

१ तत्र हृक्कोर्म्ये ॥ छाया ॥

२—"विभाषा साकाङ्क्षे" (३।२।११४) इति सूत्रे 'न यदि' इति
सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन 'यच्छब्दयोगे स्मृतिवाचिन्युपपदे धातोर्लट् न' इति
व्यापकार्थेन नित्यनिषेधे प्राप्त एव 'यच्छब्दयोगे स्मृतिवाचिन्युपपदे साकाङ्क्षे
धातोर्लट्निषेधो वा' इति व्याप्यार्थेन 'सरसि कुष्ण यद् वने वत्स्यामः तत्र
गाक्षारविप्यामः' इत्यत्र विभाषा विधीयते इति प्राप्तविभाषात्वम्" 'यदि'
इत्यस्याननुवृत्तौ 'स्मृतिवाचिनि उपपदे साकाङ्क्षे धातोर्लट्निषेधो वा' इत्यर्थे
'सरसि कुष्ण यद् वने गा अचारयाम' इत्यत्र सावकाशस्य नित्यनिषेधस्य,
'सरसि कुष्ण वने अवसाम तत्र गा अचारयाम' इत्यत्र सावकाशया निषेध-
विभाषायाश्च 'सरसि कुष्ण यद् वनेऽवसाम तत्र गा अचारयाम' इत्यत्र
प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यनिषेधस्यैव स्वीकारे विभाषाया यच्छब्दयोगरहिते

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयत्र । प्राप्ते तावत्—अभिजानासि देवदत्त
यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्त-
त्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अप्राप्ते
अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः
कश्मीरानगच्छाम, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदन-
मभुञ्जमहि ।

(३०० उदाहरणवार्तिकम् ॥ ४४ ॥)

॥ * ॥ विभाषा श्वेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

कितीति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयत्र ॥ प्राप्ते तावत्—शुश्रुवतुः शुश्रुवुः शि-
श्वियतुः शिश्वियुः । अप्राप्ते—शुशाव शुश्रुविथ,
शिश्रुवाय शिश्रुविथ ॥

(३०१ उदाहरणवार्तिकम् ॥ ४५ ॥)

॥ * ॥ विभाषा संश्रुषास्वनाम् ॥ * ॥

(संश्रुषोदाहरणभाष्यम्)

संपूर्वाद्धुषेः—

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

एव प्रवृत्तेः स्वीकरणीयत्वेन तत्र नित्यस्य प्राप्त्यभावेन अप्राप्तविभाषात्वम्"
परविप्रतिषेधेन विभाषायाः प्रवृत्तिस्वीकारे यच्छब्दयोगे नित्यस्य प्राप्त्या प्राप्त-
विभाषा यच्छब्दयोगरहिते नित्यस्याप्राप्त्या अप्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषा-
त्वम्" इति संदेहोपपादनम् ॥ दाधिमथाः ॥

३ निषेधीवोभयत्रविभाषायाह—प्रतीतिः ॥ कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—लटि-
ति ॥ यदि यद्योगे ॥ छाया ॥

४—"विभाषा श्वेः" (६।१।३०) इति सूत्रे 'वचिस्त्वपियजादीनां
किति' इति सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन 'यजादेः श्वयतेः संप्रसारणं किति' इति
व्यापकार्थेन नित्यसंप्रसारणे प्राप्त एव 'यजादिश्वयतेः संप्रसारणं वा किति
लटि' इति व्याप्यार्थेन विभाषा विधीयते इति प्राप्तविभाषात्वम्" 'किति'
इत्यस्याननुवृत्तौ 'श्रूयात्' इत्यत्र सावकाशस्य नित्यसंप्रसारणस्य, 'शुशाव'
इत्यत्र सावकाशया विभाषायाश्च शुश्रुवतुरित्यादौ प्राप्त्या पूर्वविप्रतिषेधेन
नित्यसंप्रसारणस्यैव स्वीकारे विभाषाया अकित्येव प्रवृत्तिस्वीकारेण तत्र नित्य-
स्याप्राप्त्या अप्राप्तविभाषात्वम्" परविप्रतिषेधेन विभाषाया एव प्रवृत्तिस्वीकारे
किति प्राप्तविभाषा, अकिति आप्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषात्वमिति संदेहोप-
पादनम् ॥ दाधिमथाः ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

“घुषिरविशब्दने” इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयत्र । प्राप्ते तावत्—संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते—संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह ॥

(आख्यतोदाहरणभाष्यम्)

आङ्पूर्वात्स्वनेः—

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ।

(संदेहाक्षेपभाष्यम्)

कथं वा प्राप्ते? कथं वाऽप्राप्ते? कथं वोभयत्र? ॥

(संदेहोपपादकभाष्यम्)

मनसीति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वा अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयत्र ॥ प्राप्ते तावत्—आख्यान्तं मन आख्यनितं मनः । अप्राप्ते—आख्यनितो देवदत्तः आख्यान्तो देवदत्त इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिभूतौ महाभाष्ये प्रथमपादे षष्ठमाहिकम् ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं तस्मादिद्मात्र-प्रदर्शनार्थं कृतम् ॥ ४३ ॥

इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥ ६ ॥

(उद्द्योतः) दैवयज्ञीत्यादीति । अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिना-ऽत्रापि सन्देहसंभव इति भावः ॥ आदिना विभाषा पुरुषे इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदी-पोद्द्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥ ६ ॥

१—“विभाषा” “संघुपास्वनाम्” (७।२।२८) इति सूत्रे ‘घुषिरवि-शब्दने’ इति सूत्रमनुवृत्त्यै वाक्यभेदेन ‘घुषधातोर्निष्ठाया नेद्’ अविशब्दने’ इति व्यापकार्थेन नित्यानिद्वत्वे प्राप्त एव संघुपो विभाषा विधीयत इति प्राप्त-विभाषात्वम्, ‘अविशब्दने’ इत्यस्याननुवृत्तौ ‘अविशब्दने अनुपपद्ये साव-काशस्य नित्यानिद्वत्त्वस्य, विशब्दने सावकाशाया विभाषायाश्च सनुपपद्येऽ-विशब्दने ‘संघुष्टा रज्जुः’ इत्यत्र प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यानिद्वत्त्वस्यैव स्वीकारे विभाषाया विशब्दने एव प्रवृत्तेर्वक्तव्यतया तत्र नित्यानिद्वत्त्वस्याप्राप्त्या अप्राप्तविभाषात्वम्, परविप्रतिषेधेन विभाषाया एव प्रवृत्तिस्वीकारे अवि-शब्दने ‘संघुष्टा रज्जुः’ इत्यत्र प्राप्तविभाषा विशब्दने संघुष्टः श्लोकः’ इत्यत्रा-प्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषात्वमिति संदेहोपपादनम् ॥ दाधिमथाः ॥

२ मनसीति ॥ ध्रुवस्वान्तैत्यनेन ॥ छाया ॥

३—“[या]—संघुपास्वनाम्” (७।२।२८) इति सूत्रे ‘स्वान्तं मनसि’ इति अनुवृत्तौ वाक्यभेदेन ‘मनसि वाच्ये स्वन्तेर्निष्ठाया नेद्’ इति व्याप-कार्थेन नित्यानिद्वत्वे प्राप्त एव आङ्पूर्वात् स्वन्ते रिद्विनिषेधविभाषा विधीयत

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तममाहिकम् ॥

(३९ संप्रसारणसंज्ञासूत्रम् ॥ १।१।७ आ. १ ॥)

इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४४ ॥

(उभयसंज्ञात्वस्थापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते—इ-ग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । आ-होस्विद्वर्णस्य—इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसा-रणसंज्ञो भवतीति ॥

(प्रदीपः) इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४४ ॥ पक्षद्वय-स्यापि लिङ्गदर्शनाद्युपगच्छोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽनुपा-दानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः—कि-मियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योऽयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा । तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति ॥ यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति वर्णसंज्ञापक्षः ॥

(उद्द्योतः) इग्यणः ॥ ४४ ॥ लिङ्गेति । प्रदेशेषु प्रथमा-निर्देशो वाक्यसंज्ञाया, अन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञाया लिङ्गमिति भावः ॥ ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि संज्ञित्वमस्त्वित्यत आह—युगपच्चेति । अनेकस्यार्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भावः ॥ ननु वाक्यस्य संज्ञाया प्रदेशेषु तस्यैव विधानं स्यादत आह—वाक्यार्थ इति । पूर्वसूत्रादितीयानुवर्त्य इग्यण इति संप्रसार-णसंज्ञमित्यर्थादिति भावः ॥ स्वरूपमित्युक्तेः शास्त्रे शब्दपरत्व-स्यौत्सर्गिकत्वेनेतिसमभिव्याहारं विनाऽर्थपरत्वासंभवादिति बो-ध्यम् ॥ ननु यणस्यानिकत्वोपलक्षित इमेव वाक्यार्थ इति वर्णप-क्षादस्य को भेद इत्यत आह—भवतीति । एवंचेर्भवत्वं वाक्यार्थ इति भावः ॥ तत्प्रतिपादितमिति । संज्ञायोपस्थितस्यानर्थकत्वे

इति प्राप्तविभाषात्वम्, अननुवृत्तौ निरुपपद्यस्य स्वन्तेः ‘स्वान्तं मनः’ इत्यत्र सावकाशस्य नित्यानिद्वत्त्वस्य आख्यानो देवदत्तः’ इत्यत्रामनसि सावकाशाया विभाषायाश्च आख्यानं मन इत्यत्र प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यानिद्वत्त्वस्यैव स्वीकारे विभाषाया अमनसि वक्तव्यतया तत्रानिद्वत्त्वस्याप्राप्ततयाऽप्राप्तवि-भाषात्वम्, परविप्रतिषेधेन विभाषाया एव प्रवृत्तिस्वीकारे मनसि प्राप्तवि-भाषा अमनसि अप्राप्तविभाषेति उभयत्रविभाषात्वमिति संदेहोपपादनम् ॥ दाधिमथाः ॥

४ आदिना गोत्र इत्यस्यानुवृत्तिः ॥ छाया ॥

५ चत्त्वर्थे तर्हि पक्षद्वयलिङ्गस्येव ॥ छाया ॥

६ दण्डिकृष्णाद्यनुरोधेनाह—पूर्वसूत्रादिति ॥ अनुवृत्तौ बीजमाह—स्वरूपमिति ॥ वस्तुतस्तु इग्यण इत्यनयोरर्थपरत्वमेव, अशब्दसंज्ञेत्युक्ते-रिको यणचीतिवत् । अतएव प्रत्याख्याने न दोष इति तस्य नोपयोग इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

तदर्थानुपयोगे वा संज्ञोपस्थितस्वरूपसैवोपादानम् । नचैतदुभय-
मप्यत्रेति भावः ॥ प्रतिपादयतीति । प्यङ्गुः संप्रसारणमि-
त्यादौ ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वमित्यनुदिदितिसूत्रस्याप्य-
विरुद्धमिदम् ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(३०२ वाक्यसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा
चेद्वर्णविधिः * ॥ १ ॥

(भाष्यम्)

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न
सिध्यति—संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्र-
सारणस्य दीर्घो भवतीति । नहि वाक्यस्य संप्रसा-
रणसंज्ञायामेष निर्देश उपपद्यते । नाप्येतयोः का-
र्ययोः संभवोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः ॥
नहीति । वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य
स्थानिलासंभवादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वर्णविधिरित्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थोऽसिद्धे-
र्भावादाह—वर्णाश्रय इति । संबन्धसामान्यपष्ठ्या समासः ॥
विधिरिति कर्मणि किरिति भावः ॥ आदिना एकादेशः ॥ वाक्या-
र्थेनेति । क्रियारूपेणेत्यर्थः ॥ नाप्येतयोरिति भाष्यं व्याचष्टे—
तस्यचेति । चोऽसंभवादित्युत्तरं योज्यः ॥ भाष्ये एतयोः कार्य-
योरिति । पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

(३०३ वर्णसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः * ॥ २ ॥

(भाष्यम्)

वर्णस्य संज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति—‘प्यङ्गुः
संप्रसारणम्’ इति । स एव हि तावदिह दुर्लभः,
यस्य संज्ञा क्रियते ॥ अथापि कथंचिल्लभ्येत, के-
नासौ यणः स्थाने स्यात् । अनेन ह्यसौ व्यवस्था-
प्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्र-
याणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

१ अनुवादेऽसंभवादाह—प्यङ्गु इति ॥ विरुद्धमिति । एवंचाद्यपक्ष
एव युक्तः ॥ छाया ॥

२ अभावादिति । अत्र पक्षे प्यङ्गु इत्यादाविको वर्णस्य विधिसंभवादि-
त्यर्थः ॥ उभयोक्तयोः संप्रहायाह—संबन्धेति ॥ वर्णसंबन्धो विधीयमानः ।
सच प्रकृतत्वादेतन्निमित्तक एव । अत एव दीर्घपदेन संप्रसारणस्य हल इति
दीर्घः । तदेतच्छ्रुत्यज्ञाह—एकेति ॥ पूर्वरूपमित्यर्थः ॥ क्रमविवक्षया आह—
पूर्वेति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षे
तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तम् ॥ केनासाविति ।
लोके इमेव नित्यं प्रयोगेऽस्ति, तस्य तु यणस्थानिकत्वं शास्त्र-
समधिगम्यमित्यर्थः ॥ भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभि-
धानाय न तावदत्रोक्तम् ॥

(उद्घोतः) स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभत्वोक्तिर-
नुचितेत्यत आह—कार्यपक्षे इति । अनेन भाष्येणातीतानाग-
तयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहदौर्लभ्यमुक्तम् । निरूपितं
चेदं मञ्जूपायां नामार्थवादे ॥ नित्यपक्षे त्विति । अनेनाथैपि
कथंचिदित्यपि भाष्यं व्याख्यातम् ॥ शास्त्रेति । सितमित्यादौ
यणस्थानिकत्वाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्यं तदित्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे
चेतरेतराश्रयमेवेति भावः ॥ भाष्ये केनासाविति । केन मानेन
यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात् ॥ अनेन संप्रसारणसंज्ञाविधायकेन
शास्त्रेण असौ इह यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः ॥

(३०४ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक
उभयसंज्ञात्वस्य ॥ * ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

यदयं विभक्तिविशेषनिर्देशं करोति संप्रसारणा-
त्परः पूर्वो भवतीति, संप्रसारणस्य दीर्घो भव-
तीति, प्यङ्गुः संप्रसारणं भवतीति । तेन ज्ञायते—
उभयोः संज्ञा भवतीति ॥ यत्तावदाह—संप्रसार-
णात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भव-
तीति, तेन ज्ञायते—वर्णस्य भवतीति ॥ यदप्याह—
प्यङ्गुः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते—वाक्यस्य
संज्ञा भवतीति ॥

(प्रदीपः) उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञा उभय-
संज्ञा तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तच्चावृत्त्येकशेषाणाम-
न्यतमाश्रयणेनोभयोः संज्ञा सिध्यति ॥

(उद्घोतः) उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी, एकस्यैव संज्ञा-
त्वादत आह—उभयोः संज्ञेति ॥ एकशेषश्च प्रतिपदम् । अनेक-
मर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञाया एकवाक्यतयैव विधातुं शक्यत्वादत्रावृत्तेः
क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥

(प्रथमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ॥

३ अपिना दुर्लभत्वम् ॥ इष्टादौ सत्त्वादाह—सितमिति ॥ छाया ॥

४ ननु नोत्पत्तिभाष्यार्थः अत्रपक्षे बाधादत आह—केन मानेनेति ॥

॥ छाया ॥

५ तत्र तेषां ज्ञापकत्वे सति ॥ छाया ॥

६ उभयोरिति । नन्वित्यादिः ॥ छाया ॥

७ समुदायस्यासंभवादाह—एकेति ॥ छान्दसमेकवचनं सर्वत्रेति भाष्यं ॥
चेन तत्रसमुच्चयः ॥ छाया ॥

(उक्ताक्षेपस्मारणम्)

ननु चोक्तम्—संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः * इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । यथा काकाज्जातः काकः, इयेनाज्जातः इयेनः । एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणम् । तस्मात्परः पूर्वो भवति, तस्य दीर्घो भवतीति ॥

(प्रदीपः) यथा काकादिति । ननु काकत्वामिसंबन्धात्काकः । अन्यत्र चोक्तम्—येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैवापरोऽपीति । नैष दोषः, यदानुपजातजात्यमिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति, निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म भवति । तदैतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि ताच्छब्दं लभते इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यथाकाकादिति । अज्ञात एव काकत्वे तैज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रापीत्यर्थः ॥ तत्र शङ्कते—नन्विति ॥ अन्यत्र । एको गोत्र इत्यत्र ॥ यदानुपेति । न उपजातो जात्यमिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः ॥ कथं तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह—निर्ज्ञातमिति । एवं च तस्माज्जातत्वेनावगते तच्छब्दप्रयोग उभयत्रापीति वृष्टान्तत्वोपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकत्वामिसंबन्धात्काकः । एवं संप्रसारणाज्जातोऽपि संप्रसारणत्वोपात्तं संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुज्जानाः, पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्—प्रविश, पिण्डीम्; प्रविश, तर्पणम् इति । पदेषु पदैकदेशान्—देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति । एवमिहापि—संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्यस्यार्थं संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते । ते(न) निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः—संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति ॥

(प्रदीपः) प्रविशेति । प्रवेशनक्रिया कर्म योग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्यां प्रवेशासंभवाद्वृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमितिकर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपद् भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षेप्यतीत्यर्थः । यथा च पदै-

१ 'स्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यति' इति भाष्यपाठकलितमेतत् ॥ दाधिमथाः ॥

२ तज्जातस्येति । तज्जातत्वज्ञानमात्रेणेत्यर्थः ॥ कथमिति । नन्वित्यादिः ॥ एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

३ तद्भाष्यैकवाक्यतयैवाह—अन्येतिविति ॥ छाया ॥

४ प्रकरणेतीति । इदं प्रागपि बोध्यम् ॥ प्रविश तर्पणमित्यस्य गङ्गायां प्रविश तर्पणं कुर्वित्यर्थः ॥ यथा चेति कैयटार्थमाह—तत्तदिति ॥ छाया ॥

५ अत एवाक्षेपासंभवादाह—आक्षेप इति ॥ एवेन कैयटासंगतिः

कदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

(उद्घोतः) वाक्येष्विति । स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येष्वित्यर्थः ॥ योग्या क्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह—प्रकरणेति । तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थं शक्तिग्रहणकाले तत्तदेकदेशस्यापि तत्तद्वाक्यार्थं शक्तिग्रहः पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोधः ॥ पूर्वपरिहारे संप्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्ण उपचारात्प्रयोगः । अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदः । तदाह—आक्षेप्यतीति । आक्षेपोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये—इत्येतस्य वाक्यस्यार्थं इति । अत्र वाक्यपदं पदसमुदायरम् । इत्येतस्य । इत्येतदर्थकस्य संप्रसारणादुत्पन्नो यस्तस्मादित्यस्येति संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च वाक्यस्यार्थं इत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपन्नः; नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्तीति तत्र वचनान्नविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वपर्याभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः ॥

(उद्घोतः) पूर्वम्यः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह—यथा ब्राह्मणेति । एवं च यथा तत्र संख्यान्वयः संख्येयद्वारा, तथा प्रकृते स्वनिर्वृत्तद्वारेति भावः ॥ तदेवाह—तत्फलस्येति । यथा पितृनाम्ना सङ्कल्पितं द्रव्यं तस्यायोग्यत्वे तत्पुत्राय समर्प्यते तद्वदिति भावः ॥

(द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु वर्णस्य ॥

(उक्ताक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः* इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि—*सिद्धं तु नित्यशब्दत्वाद्* इति ।

(उद्घोतः) भाष्ये—एकत्वेनेति । साजात्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृतेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः ॥

सूचिता ॥ ननु वाक्यघटकत्वेनावक्यत्वाद्भाष्यासंगतिरत आह—अत्रेति ॥ ननु सोऽपि नात आह—इत्येतस्येति ॥ यत्कार्यं पूर्वरूपम् ॥ छाया ॥

६ न च नहि ॥ तत्र तथासति ॥ छाया ॥

७ भाष्यपदेन तस्य बाधकत्वनिरासः ॥ छाया ॥

८ एकत्वसंख्यायाः परिहारहेतुत्वासंभवादाह—साजात्यादिति ॥ व्यक्तिभेदसत्त्वादिदमुक्तम् ॥ वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः ॥ उक्तहेतोरेवाह—बुद्धयेति । नन्वेवं कथं परिहारोऽत आह—सर्वेषामिति ॥ उक्तहेतोस्तत्त्वासंभवाद्भाष्ये—एकजातीति ॥ छाया ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि तत्र किं चिदुच्यते—अस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह हि पुनरुच्यते—इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥

(उद्घोतः) नेदं तुल्यमिति । नित्यशब्दवादेऽपि यणस्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा—कश्चित्कंचित् तन्तुवायमाह—‘अस्य सूत्रस्य शाटकं वय’ इति । स पश्यति—‘यदि शाटको न वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता, स मन्ये वातव्यो—यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवति’ इति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) भाविनीति ॥ प्यङ्गुः संप्रसारणमिति (त्यादि) विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाविसंज्ञेति । संप्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेति भावः ॥ अयं समाधिर्वृत्त्यादिविषयेऽपि बोध्यः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । यजाद्युपदेशान्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुज्यते च पुनर्लौका इष्टम् उक्तमिति । ते मन्यामहे—अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुज्यते इति । तत्र तस्यासाध्वमिममस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते—किति साधुर्भवति, छिति साधुर्भवतीति ॥ इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४४ ॥

(प्रदीपः) सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह—अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः ॥ असाध्वमिममस्येति । प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः ॥ यथासंख्यसंबन्धादुहितरामित्यकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति । दिव उदित्युत्त्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति । अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवत्यत्रः पश्चात्सन्निधानादथवा वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वात् ॥ ४४ ॥

(उद्घोतः) बुद्धीति । तदयं सूत्रार्थः—यणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञक इति ॥ तज्ज्ञानं च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण वचिस्वपीत्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ वचिस्वपीत्यादेशायमर्थः—एतत्संबन्धियणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः साधुरिति भावः ॥ असाधोः साधुत्वं ब्रह्माण्युपपादयितुमशक्यमत आह—प्रागिति । एतदेव च ध्वनयितुमभिमतस्येत्युक्तम् ॥ ननु दुर्हेलङ्घि उत्तमपुरुषे लस्येति तस्य संप्रसारणत्वेऽदुहितरामित्यादौ हल इति दीर्घः स्यादत आह—यथासंख्येति ॥ एवं हि यथासंख्यार्थं लकारोपदेशस्यावश्यकत्वे लकारोपदेशः किमर्थं इति ऋलृक्सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात् संप्रसारणस्येत्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणान्न दोषः । ध्वनितं चेदं वाक्यसंज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता ॥ एतेन द्युभ्यां अक्षद्युवावित्यपि सिद्धम् । अचः पश्चादिति । समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चानङ्गत्वत्वादित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानेऽप्याह—वार्णेति । आङ्गमुवह ॥ ४४ ॥

(अथागमस्थितिदेशनिर्णयप्रकरणम्)

(४० परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. २ ॥)

आद्यन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४५ ॥

(अन्वयानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

समासनिर्देशोऽयम् । तत्र न ज्ञायते—क आदिः कोऽन्त इति । तद्यथा—‘अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तौ’ इत्युक्ते तत्र न ज्ञायते—कस्याजा धनम्, कस्यावयः—इति ॥

(प्रदीपः) आद्यन्तौ ॥ ४५ ॥ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति, अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः—समासनिर्देशोऽयमिति । अमिन्नस्यार्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाजा अवयवश्च धनमिति वाक्येऽपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं समासनिर्देश इत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) आद्यन्तौ ॥ ४५ ॥ अपित्विति । एतदर्थमेव स्थानाख्यप्रमाणेन सिद्धेऽपि यथासंख्यसूत्रमावश्यकमिति भावः ॥ अमिन्नस्य । अपृथग्भूतस्य ॥ सुतरामिति । यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः पृथगुपस्थितिश्च, तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था, किमु

१ नित्येति । सितमित्यादौ तदभावात् ॥ छाया ॥

२ पश्यति विचारयति ॥ मन्ये निश्चिनोमि ॥ छाया ॥

३ आद्यार्थमाह—अयमिति ॥ छाया ॥

४ इजादीति ॥ इयान यजतीत्यादौ ॥ तत्र तथासतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ समर्थेति । प्रकृत इति भावः ॥ छाया ॥

६ तत्र समासनिर्देशे ॥ छाया ॥

७ एतदर्थमेवेति । तथाच सूत्रमपश्यतो नाङ्गुलं कित्वेतदर्थमिति भावः ॥ ननु किमर्थं तत्र सा नात आह—तथेति ॥ संबन्धादिनिरासायाह—सर्वेति ॥ तात्पर्यार्थमाह—एवंचेति ॥ छाया ॥

वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ चेत्यर्थः ॥ तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितस्तत्रमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः । दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अन्तो निश्चय इति । दर्शनस्यावसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाभावाद्भवतीति दृष्टान्तशब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः ॥ एतद्दर्शनमिति । निश्चय इत्यर्थः । एवं च यथासंख्यानव्याभिप्रायेणेश्वरप्रयोगो लोकेऽसाधुरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति वेह कश्चित्पुरुषारम्भः ॥

(उद्द्योतः) भाष्येऽस्तिवेति प्रश्नः । चपाठस्तत्त्वयुक्तस्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह ॥

कः ? ॥

संख्यातानुदेशो नाम ॥

(टक्तोरागमविषयत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः ? ॥

(उद्द्योतः) कौ पुनरिति । यौ टकितावाद्यन्तौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आगमावित्याह ॥

(उद्द्योतः) आगमावित्याहेति । आद्यन्तपदसत्त्वादिति भावः ॥

(आदेशवादिन आगमवादिनं प्रति आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देषु आगमशासनं स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालि-
भिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आग-
मश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः ॥

१ पुरुषारम्भे कर्मणि घञ् ॥ छाया ॥

२ आद्यन्तेति । अवयवविशेषवाचीत्यादिः ॥ छाया ॥

३ नेति । युक्तमित्यनुपपन्नः ॥ तत्र हेतुमाह—नित्येति ॥ चो-
दर्थे ॥ इति छायापर्यालोचने तु “न” इत्यादिः समाधानग्रन्थो भवेत् ।
परंत्यमादेशवादिन एव ग्रन्थो मन्तव्यः । अत्र आगमवादिन आक्षेपदर्श-
नात् । अन्यथाप्येव “युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात्” इत्यस्य
शङ्ककमन्यत्वं “नार्थनिमित्तकेन” इति ग्रन्थस्य समाधानत्वं स्यात् ॥ दाधि० ॥

४ पारसार्थिकं न नित्यमित्याह—वर्णा इति ॥ छाया ॥

(उद्द्योतः) नित्येति ॥ वर्णास्तद्वद्विज्ञाः प्रयोगेषु श्रूय-
माणाः शब्दाश्च व्याकरणाकार्या आकाशवन्नित्या इति मते इदम् ॥

(आगमवादिन आदेशवादिनं प्रति आक्षेपभाष्यम्)

अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्ववादेशाः स्युः ॥

(आदेशवादिनः समाधानभाष्यम्)

वाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र
शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(उद्द्योतः) तत्र शब्दान्तरादिति । प्रसक्तां शब्दान्तर-
बुद्धिं विहायेत्यर्थः ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

आदेशास्तर्हिमे भविष्यन्ति । अनागमकानां
सागमकाः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्कथम् ? ।

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते
टकारककाराविताबुदाह्रियेते । तत्राद्यन्तयोष्टकार-
ककारावितौ संज्ञे भविष्यतः । तत्र “आर्धधातुक-
स्येङ्गलादेः” इत्युपस्थितमिदं भवति—आदिरिति ।
तेनेकारादिरादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) संज्ञाधिकारोऽयमिति । यद्येवं संज्ञा सं-
ज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याप्य स्वयमेव निवर्तत इति किमि-
दग्रहणेन, टकावित्येवास्तु ॥ नैष दोषः । इत्संज्ञत्वेन देश-
विशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ
संज्ञे भवत इति आलजाटचावित्याटचप्रत्यये टकारः संज्ञा न
भवति । तत्रेदग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते । स्थानेऽन्तरतम-
श्चादेशो भवतीति तव्यस्य इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् ॥

(उद्द्योतः) अनागमकानामित्यादेर्यद्यपि धुसंज्ञा सूत्रे आ-
शय उक्त एव, तथापि तं विस्मृत्य तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी
साहचर्यादस्य संज्ञासूत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह—संज्ञाधिकारोऽय-
मिति ॥ तत्र शङ्कते—यद्येवमिति ॥ उपलक्ष्यत इति । एवंचा-
नयोरेत्त्वमेव नेति भावः ॥ आटजिति । यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य
प्रवृत्तिः । पठील्यपकर्षणाद् । अत एव टा, टिठन्, ऐकागारिकडि-
त्यादौ नास्य प्रवृत्तिः ॥ तथापि टुकः पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति
दोष इति बोध्यम् ॥ आटश्चेत्यादिमिस्तु टकारार्थादित्वोपलक्षिता-
काराद्यनुवादेन वृष्ट्यादिविधानम् ॥ भाष्ये सङ्कीर्त्येते । प्रथमत

५ अथ प्रतिवन्दीमाह—अथेति ॥ छाया ॥

६ इह आदेशविधाने ॥ तत्र शब्दान्तरभवने ॥ छाया ॥

७ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह—प्रसक्तानिति ॥ छाया ॥

८ तत्र तथासति ॥ तत्र संज्ञासंज्ञिभावे सति ॥ छाया ॥

९ प्रवृत्तिरिति । अन्यथा कैयटोक्तप्रक्षेप्यत्र दोषतादवस्थमेवेति भावः ॥
तथापीति । तथाच कैयट उपलक्षणमिति भावः ॥ छाया ॥

१० अत्र पक्षेऽनुवादे गतिमाह—आट इति ॥ पूर्वोच्चारित इति न्याये-
नाह—प्रथमत इति ॥ छाया ॥

सामान्यमेव दर्शयति—खदिरबुद्धौ गौरकाण्डाविति ॥ द्रव्या-
न्तरं । कङ्कटाङ्गिन्नं तदवयवकम् ॥ समुदायमिति । पतञ्जलिमते
गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिति भावः ॥ तत्र यथा गौरकाण्डत्वादिना
खदिरस्य प्रसक्तं बुद्धिं कङ्कटवानिल्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धिः
स्याप्यते तथेहापि सामान्योपदेशात्सर्वत्र तन्व्यबुद्धौ प्रसक्तायां इह-
बोधकविशेषेणागमत्वबोधनद्वारेण इतन्व्यबुद्धिः स्याप्यते इत्यर्थः ॥
निरूपितं चैतद् घुसंज्ञासूत्रे । अत्र पक्षे वाचकस्यैवानया प्रणाल्या
व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पितस्यानेन साक्षाद्बोधनम् । तेन च
बोधकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेदः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा एतयानुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति-
प्रकृतिम् । ततो वलाद्यार्धधातुकम् । ततः पञ्चादि-
कारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । एतदाह अस्ति स्त एधीति तत्त्व-
तो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थ-
वत्तामाश्रित्यासत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं
क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य ॥

(उद्ध्योतः) रूपार्थान्वयाभावादिति । व्याकरणेन यस्य
‘असि’तिरूपस्यार्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य प्रयोगेणैव न्वयाभावः ।
स्त एधीत्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः ॥ असत्येति । शास्त्रप्रक्रिया
कल्पिता असत्या इत्यर्थः ॥ यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव
एव, अत्र कल्पितावयवसदृशावयवानां तत्रान्वयात् ॥ तथापि
सत्यं पदमखण्डमेव, एधीत्यादौ शास्त्रकृतकल्पितावयवसदृशानाम-
नुपलम्भादित्येतत्पक्षनिष्कर्षः ॥ सत्यस्य पदस्येति । एवं च रेखाग-
वयवत्कल्पितानिल्यपदविषयकं शास्त्रम् । तत्रागमेष्वपि न क्षतिर्न च
तद्व्योके प्रयुज्यमानम्, किं तु तत्प्रत्याख्यमेव पदं तथेति भावः ॥
एतथेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः—एतया वक्ष्यमाणयानुपूर्व्याऽयं पा-
णिनिः शब्दान्तरं बोधकशब्दापेक्षया भिन्नं रेखागवयस्थानीयं उप-
दिशति प्रतिपादयति तत्रागमबुद्धावपि न शब्दनिल्यताहानिरिति ॥

(३०५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ टकितोराद्यन्तविधाने

प्रत्ययप्रतिषेधः १ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति ॥ “चरेष्टः”
“आतोऽनुपसर्गे कः” इति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययप्रतिषेध इति । प्रत्ययपरत्वस्याप्यय-
मपवादः प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्याप्राप्तेः

१ तत्र रेखागवये ॥ तत्र सत्यगवये ॥ तत्र तथा सति ॥ नच नापि ॥
छाया ॥

कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह—प्रत्ययपरत्वस्यापीति ।
अपिना स्थानेयोगत्वस्य ॥

(३०६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धम् २ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परवचनादिति । पुरस्तादपवादस्यानेन
स्थानेयोगत्वमेवानेन बाध्यते, न प्रत्ययपरत्वमिति भावः ॥

(३०७) समाधानबाधकैकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवाद-
त्वात् ३ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

परवचनात्सिद्धमिति चेत् । तन्न ।

किं कारणम् ? ।

‘अपवादत्वात्’ । अपवादोऽयं योगः ॥ तद्यथा—
“मिदचोन्त्यात्परः” इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य
प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः ॥

(प्रदीपः) नापवादत्वादिति । बाध्यमात्रापेक्षायां पुर-
स्तादपवादस्यायो नास्तीति भावः ॥

(समाधानसाधकदृष्टान्तवैषम्यभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मि-
त्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाध्यते । इह
तु पुनरुभयं सावकाशम् ॥

टित्करणसावकाशः—‘टितः’ इति ईकारो यथा
स्यात् । कित्करणसावकाशः ‘किति’ इत्याकार-
लोपो यथा स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये युक्तं तत्रेति । नुमश्ममादीनां मित्व-
मनवकाशम् ॥ उभयं प्रत्ययसंबन्धि टित्वं कित्वं च । एवं चागम-
टित्वकित्वयोरनवकाशत्वात्प्रत्ययसंबन्धिनश्च सावकाशत्वाद्येन ना-
प्राप्तिन्यायेनेदं स्थानेयोगत्वस्यैवापवाद इति भावः ॥

(समाधानबाधकापवादत्वसाधकभाष्यम्)

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यम्, यन्नियोगतः स्यात् ।
यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं
स्यात् ॥ कुतो नु खल्वेतत्—टित्करणादयं परो
भविष्यति न पुनरादिरिति, कित्करणाच्च परो
भविष्यति न पुनरन्त इति ? ॥

(प्रदीपः) सर्वापवादवाद्याह—प्रयोजनमिति । सति

२ तत्रेत्यस्य कलितार्थमाह—नुमिति ॥ संबन्धिन इति टित्वस्य
कित्वस्य च ॥ छाया ॥

परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव खल्वभ्यमित्यर्थः ॥ टित्करणादिति । डीवर्थादित्यर्थः ॥ कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् ॥

(उद्ध्योतः) सति परत्व इति । टिदन्तान्डीवविधानात्, किति परे आलोपविधानाच्चेति भावः ॥ टित्परो भवतीति वचनाभावादाह—डीवर्थादिति । यद्यप्युभयथा टित्वस्य सावकाशत्वे परत्वात्परश्चेलस्य प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति, तथापि सिद्धोन्त्यादिति साहचर्याद्वाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥

(किदंशेऽपवादत्वबाधकभाष्यम्)

टितः खल्वप्येष परिहारः । यत्र नास्ति संभवः—यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः, अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च ॥

(प्रदीपः) प्रयोजनमभ्युपेत्याह—टित इति ॥ कितस्त्विति ॥ ननु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते—परश्च स्यादन्तश्चेति ॥ नैष दोषः, परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्यान्तलमुच्यते, यथा समासान्तानाम् ॥

(उद्ध्योतः) अभ्युपगम्यापि परश्चेलस्य परत्वात् प्रवृत्तिमाह—टितः खल्वपीति ॥ एष परिहारः । युक्तं तत्रेत्यादि-नोक्तः । टितो यथाकथंचिद्भवेदपीत्यर्थः । तत्रासंभवरूपविरोधसंज्ञावात् । किति तु तदभावात्समावेशः स्यादिति भावः ॥ [अथयवत्वेति । अन्तशब्दोऽवयववाचीति भावः ॥]

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्र को दोषः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“उपसर्गे घोः किः” आध्योः प्रध्योः । “नोङ्धात्वोः” इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(उद्ध्योतः) तत्र दोषमाह—नोङ्ख्यादि ॥

(टिदंशेऽप्यपवादत्वबाधकभाष्यम्)

टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिः, न पुनः परः ॥

(प्रदीपः) टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयतेऽधिकं वक्तुम् ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वोक्तम् । कुतो नु खल्वित्यादिनोक्तम् । अधिकम् । डीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् ॥ भाष्ये—स्यादेव हीति । बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥

१ मनु टितो डीवर्थाया निराकृतत्वात्कथमिदमत आह—प्रयोजनमिति ॥ छाया ॥

२ डीवर्थादिति । तत्र तु तथा वचनम् ॥ एतेनाग्रिममपि व्याख्यात-
प्रायम् ॥ तदसदिति शङ्कते—यद्यपीति ॥ छाया ॥

३ अत एवान्यथा तदवतरणमाह—अभ्युपेत्येति ॥ छाया ॥

४ अयं कोऽप्यन्तर्गतः पाठो यद्यपि प्राचीनपुस्तकेषु ‘नोङ्ख्यादि’

(आक्षेपभाष्यम्)

क तर्हि इदानीमिदं स्यात्—टित ईकारो भव-
तीति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

य उभयवान्—“गापोष्ट्रम्” इति ॥

(प्रदीपः) गापोष्ट्रमिति । अत्र कित्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति डीपोऽयमवकाशः ॥ ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) परत्वादिति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । आद्यन्ता-
विति सूत्रे च किदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये गापोष्ट्रमि-
त्युपलक्षणं नदश्चोरडादीनाम् ॥

(३०८ सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे
वचनात् ४ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ।

कथम् ? ।

षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः—“आद्यन्तौ ट-
कितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्य” इति ॥

(प्रदीपः) षष्ठ्यधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता
तत्रोपस्थानमस्याः, न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय ॥

(उद्ध्योतः) बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि दोषाभावमाह—
सिद्धं त्विति ॥ षष्ठ्यधिकारे इति । तत्रानुवर्त्येदं व्याख्येयम् ।
तत्रत्यषष्ठीपदं वाऽत्रापक्रष्टव्यमिति भावः ॥ प्राप्तेति । एतदुपस्थितेः
प्रागिति शेषः ॥ नत्विति । प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावा-
दित्यर्थः ॥

(३०९ सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्त-
दभावेऽसंप्रत्ययः ५ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे ।
असंप्रत्ययः स्यात्—आदिरन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावा-
द्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः ॥

इत्युत्तरपुलक्यते, तथापि तत्र संदर्भविरुद्धत्वाद्योग्यस्थानेऽसाभिः कुत इति
बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

५ विरोधबीजमूलमाह—अन्तेति ॥ छाया ॥

६ समाधानमिति । एतेन पौनरुक्त्यं परिहृतम् ॥ छाया ॥

७ तमेवाह—आद्यन्ताविति ॥ बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे तदसंभवा-
दाह—चोरडादीनामिति ॥ सप्रुदायस्य टित्वमिति भावः ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) भाष्ये षष्ठीपदासंबन्धेऽपि समाधानमाह—आद्य-
न्तयोर्वेति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । षष्ठ्यर्थत्वादिति बहु-
व्रीहिरित्याह—षष्ठ्याः प्रयोजकाविति । षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावि-
त्यर्थः ॥ षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्तनिरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेत-
योर्बोध्यम् ॥ यद्यत्रावयवभूताद्यन्तरूपोर्थः स्यात्तदा तस्य निरूपका-
काङ्क्षात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्वोधनाय च षष्ठीप्रयोगः । न च सोऽस्ति ।
तस्मादाद्यन्ताभाववगतिरिति भावः ॥ भाष्ये षष्ठ्यभावे इत्यस्य
तदर्थाभावे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् ।
नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावा-
भावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तम् तच्च पुनर्न युक्तम् ।
ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य । न तु कारकः, सर्वेण सर्वेसार्यस्य
क्रियाप्रसङ्गादिति भावः ॥

(उद्घोतः) षष्ठीरूपशब्दाभावात्तदर्थाभावस्तदभावाच्चाद्यन्ता-
भाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का भाष्ये—युक्तं पुनरिति ॥ नार्थेत्यत्र
काकुः ॥ शब्दभावेति । षष्ठीसत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः,
षष्ठ्यभावे तदर्थाभावादाद्यन्ताभाव इत्युक्तेरिति भावः ॥ कारकत्वे
बाधकमाह—सर्वेण रत्नादिशब्देन । सर्वस्य रत्नादिरूपस्य ॥

(समाधानभाष्यम्)

अर्थनिमित्तक एव शब्दः ॥

तत्कथम् ? ।

आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नचात्र षष्ठीं पश्यामः । ते
मन्यामहे—आद्यन्तावेवात्र न स्तः । तयोरभावे
षष्ठ्यपि न भवतीति ॥ आद्यन्तौ ट्कितौ ॥ ४५ ॥

(प्रदीपः) अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य
प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चानुमीयते—
नूनमर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुज्जीतेत्यर्थः ॥
चरेष्ट इत्यत्र परश्चेत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता । गापोष्ट्य
व्रीहिशाल्योर्द्विगत्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी । न लवय-
वावयविसंबन्धे । प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्-
क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवाद-
न्यायस्तु यथोद्देशपक्षे संभवति, न कार्यकालपक्ष इति
नाश्रितः ॥ ४५ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये समाधत्ते—अर्थनिमित्तक एवेति ।
तद्वाच्ये—अर्थ एवेति ॥ अनुमीयते इति । कार्याभावेन

१ सिद्धान्तमतेन वक्ष्यमाणेन व्याचष्टे—षष्ठ्यर्थस्येत्यादि ॥ इदमेव
विशदयति—यद्यत्रेति ॥ छाया ॥

२ नन्वेवं कथं शङ्कास्त आह—षष्ठीरूपेति ॥ नार्थेति न सिद्धान्तोक्ति-
रभिप्रेत यौनस्त्वस्यात् । किंतु पूर्वपक्षशेष एव । तत्र नञोऽर्जगतिं परिहरति—
नार्थेत्यत्रेति ॥ छाया ॥

३ अभिमतस्य वैचर्यं परिहरति—यत्रमिति ॥ तस्मात्तौ हेतुमाह—

कारणाभावोऽनुमीयते । यथा नदीपूराभावेनोपरिदेशे वृष्ट्यभाव इति
भावः ॥ भाष्ये—आद्यन्तौ । तावर्थौ षष्ठ्यर्थद्वारा षष्ठीप्रयोगप्रयो-
जनकौ इत्यर्थः ॥ एवं कार्याभावात्कारणाभावानुमाने कारणाभावा-
त्कार्यमपि नेति निगमयति—भाष्ये—तयोरभाव इति ॥ ननु
प्रत्ययविधावपि कञ्चित्पृष्ठी वृष्टेत्यत आह—चरेष्ट इत्यादि ॥
नत्विति । एतत्सूत्रोपस्थानेनेति भावः ॥ तत्र हेतुमाह—प्रत्ययेति ॥
आकाङ्क्षेति । देशांश इत्यर्थः ॥ अनर्थित्वात् एतदाकाङ्क्षाभावात् ।
अत एव धातोः प्रातिपदिकादित्यधिकारानुग्रहो भवति । धात्वा-
दिभ्यः परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् ॥ न कार्यकालेति । एतत्त-
त्वमिको गुणवृद्धी इत्यत्र निरूपितम् । वस्तुतस्त्वाश्रित एव,
परवचनासिद्धमित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वात् । नापवादत्वादित्य-
त्वादेः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तित्वादिति तत्त्वम् ॥ ४५ ॥

—००००००—

(४१ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. ३ ॥)

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १ । १ । ४६ ॥

(सूत्रवाध्यनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) मिदचोऽन्त्या ॥ ४६ ॥ किमर्थमिति ।
किमनेन व्यावर्त्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) मिदचो ॥ ४६ ॥ प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभि-
धानमसङ्गतमत आह—किमिति ॥ किं व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजन-
मित्यर्थः । किं स्थानेयोगत्वमुत प्रत्ययपरत्वमपीति प्रश्न इति
भावः ॥

(३१० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मिदचोऽन्त्यात्पर इति स्थानपर-
प्रत्ययापवादः १ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य
प्रत्ययपरत्वस्य वापवादः । स्थानेयोगत्वस्य ताव-
त्—कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि ॥ प्रत्ययप-
रत्वस्य—मिनत्ति छिनत्ति ॥

(प्रदीपः) स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन
सामर्थ्यादयमर्थः—प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति ॥ कु-
ण्डानीति । नपुंसकस्य झलच्च इत्यत्र झलज्भ्यां

एतदिति ॥ तत्र निषेधे ॥ इदं द्रवयति—अत एवेति ॥ प्रतियोगं तस्य
संनिहितत्वादेवेत्यर्थः ॥ कैयटं दूषयति—वस्तुतस्त्विति ॥ छाया ॥

४ वाच्यार्थेविषयकसंदेहाभावादाह—प्रयोजनेति ॥ उक्तमेव विशद-
यति—किमिति ॥ तथाच भाष्ये चतुर्थीसमासः ॥ छाया ॥

५ वार्तिके स्थानेति तदेकदेशानुकरणम् । अग्रे कर्मधारयः राजदन्तादि-
त्वात्परनिपातः । तत्फलितमग्रे भाष्ये इत्याह—परस्येति ॥ छाया ॥

नपुंसकस्य तदन्तविधिरित्यस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः ।
मित्त्वात्वस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गत्वेत्यवयवषष्ठी संपद्यते ॥

(उद्घोतः) उभयापवादत्वे वीजं तु तत्र तत्र मित्त्ववैयर्थ्यरूपं पूर्वस्य एवोक्तम् ॥ ननु नपुंसकस्येति सूत्रे झलच इति पञ्चमीति क स्थानेयोगत्वप्रसङ्गोऽत आह—नपुंसकस्येति । पञ्चम्यां हि तस्मादिति परिभाषोपस्थाने पर्याप्तिं ज्ञानानीत्युभयोरप्यसिद्धिरिति पष्ठमेवेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्—कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यद्यमचोऽन्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तम्—पर्याप्तिं यशांसीति । अस्ति हि संभवो यद्यमचोऽन्यात्परश्च स्यात्, स्थाने चेति ॥

(प्रदीपः) स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य स्थाने नुम भवत्वित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदपि युक्तम् ॥

कथम् ? ।

नैवेश्वर आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति—अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति ॥

किं तर्हि ? ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा—‘दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय’ इति, सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधियते ॥

(प्रदीपः) दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र वृद्धव्यवहारादीदृश्येव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते, न समुचीयते नापि विकल्प्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नैवेश्वर इति । ईश्वरो वेदः ॥ धर्मसूत्रम् । धर्मशास्त्रम् ॥ भाष्ये—अपवादैरित्यस्यासंभवे इत्यादिः ॥ क्वचित्तथैव पाठः ॥ बाध्यन्तामिति । लोद ॥

१ नपुंसकस्येति । विशेषणदिति शेषः ॥ छाया ॥

२ तदाश्रयमाह—उभयेति ॥ नन्विति ॥ सिद्धान्तेऽच इति पञ्चम्यङ्गीकारात् ॥ असिद्धिरिति ॥ तथासति परभक्त्यादौ दीर्घानुस्माराद्यनापत्तेः ॥ छाया ॥

३ नन्वबाधेनैवोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति विकल्पसमुच्चयावेवास्मान्त आह—तत्रेति । लोक इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ जादिति । जकारादित्यर्थः ॥ अनेन वार्तिकेऽन्योऽङ्गिति सूचितम् ॥

(सूत्राप्रवृत्तिनिरूपणाधिकरणम्)

(३११ सिद्धान्ताक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुषङ्गलोपार्थसंयोगादिलोपार्थं च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत्—मग्नः मग्नवान् । संयोगादिलोपार्थम्—मङ्क्ता, मङ्क्तुम्, मङ्क्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) मग्ने मस्जेर्जात्यूर्व नुमि अनिदितामिति लोपे सस्य संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम् । अन्याचः परे तु सति अविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्यासिद्धत्वात्तस्योपधात्वाभावात्तलोपो न स्यादिति भावः ॥ संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवधाने बहूनामेव संयोगसंज्ञेति पक्षे फलत्वेन बोध्यः । मङ्क्त्यादि त्वनुषङ्गलोपाभावेऽपि उदाहरणमुक्तम् ॥

(३१२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भर्जिमचर्योश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

भर्जिमचर्योश्चान्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरुजा मरीचय इति ।

(प्रदीपः) भर्जिमचर्योश्चेति । भृजी भर्जन इत्यसौणादिकेऽपि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्वं ऊमागमः । मर्च शब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्वं ईमागमः ॥

(उद्घोतः) ऊमीमावौणादिकौ ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

स तर्हि वक्तव्यः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

न वक्तव्यः, निपातनात् सिद्धम् ।

किं निपातनम् ? ॥

भरुजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते । मरीचिशब्दो बाह्यादिषु ॥

तस्यैवाह—अनीति ॥ चोः कुरित्याह—कुत्वे इति ॥ ओदितश्चेत्याह—निष्ठेति ॥ संयोगत्वे इति । बहूनां समवधाने । तत्पक्षे इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ संयोगेति । सस्येत्यादिः ॥ पक्षान्तरे फलत्वादाह—संयोगादीति ॥ ननु पूर्वैवैव संयोगादिलोपस्यापि सत्त्वात्मिकमिति लक्ष्यान्तरमत आह—मङ्क्तेत्यादीति ॥ उपधानकारस्यानुपङ्ग इति पूर्वोच्यार्थसंज्ञा ॥ छाया ॥

६ मर्चेति । एतेन ‘मृकणिभ्यामीभिः’ इत्यौणादिकसूत्रं निरस्तम् भाष्यविरोधात् ॥ छाया ॥

(पूर्वान्तत्वस्थापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयं पूर्वान्तः, आहोस्वित् परादिः, आहोस्विदभक्तः ? ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं वायं पूर्वान्तः स्यात् ? कथं वा परादिः ? कथं वाऽभक्तः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः ॥

(प्रदीपः) पूर्वान्त इति । संघातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य ॥ अथादिरिति । नहि संभवोऽस्ति यदचोन्त्यात्परश्च स्यात्, पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते ॥

(उद्ध्योतः) नन्वन्त्यादचः परत्वं तस्य च वर्णान्तरावयवत्वमिति विरुद्धमत आह—सङ्घातेति । अन्त्यादित्यनेन समुदायाक्षेपेण समुदायस्योपस्थितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वासम्भवाच्चेत्याशयः ॥ नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादित्वं कुतो नेत्यत आह—नहीति ॥ परादित्वमिति । वौचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्वं ङः सीति शुद्धादेरिति भावः ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(३१३ दूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डानि वनानि “नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ दीर्घ ॥

(प्रदीपः) कुण्डानीति । नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाप्राप्तिः ॥ ननु * तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम् । एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः ॥

(उद्ध्योतः) अभक्ते इति वार्तिकस्यैते न सिध्यन्तीति शेषः ॥ नन्वभक्तत्वेऽपि नान्तमस्येवेत्यत आह—नान्तमङ्गमिति । दीर्घ-

१ कस्यचिदोपमनुवदति—नन्वन्त्यादिति ॥ तद्वागोपायमाह—अन्त्यादिति ॥ छाया ॥

२ ननु पूर्वोक्तदोषात्कथमिदमत आह—वाचेति ॥ छाया ॥

३ तदनाश्रित्येदमिति कुण्डोच्चयसंगत्यायाह—व्यञ्जनेति ॥ कुण्डरत्नयोग्यतापि बोध्या ॥ इदं दूषयति—सुपीतीति ॥ छाया ॥

४ इदं दूषयितुमाह—पूर्वान्त इत्यादिना ॥ छाया ॥

१ पूर्वान्तपरादिप्रत्ययोर्दोषाभावपूर्वकमभक्तपक्षे गौरवं ब्रूयति—इति दूचितम् ॥ दाधिमथाः ॥

विधावङ्गाधिकारादिति भावः ॥ गौरवापत्तिरिति । प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

(नलोपोदाहरणभाष्यम्)

नलोप—नलोपश्च न सिध्यति । ‘अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम्’ “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(उद्ध्योतः) त्री ते इति ॥ शेषछन्दसि बहुलमिति श्लेषः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानीत्यर्थः ॥

(स्वरोदाहरणभाष्यम्)

स्वर—स्वरश्च न सिध्यति । ‘सर्वाणि ज्योतींषि’ “सर्वस्य सुपि” इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर ॥

(प्रदीपः) सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) नुमेति । व्यञ्जनाविद्यमानवद्भावस्तु हलस्वरप्राप्तौ, स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ वा, नान्यत्रेति भावः ॥ सुपीति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

(णत्वोदाहरणभाष्यम्)

णत्व—णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम्, परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उदाहरणनिरासभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते एतद्व्यास एव—“प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तिषु च” इति । णत्व ॥

(प्रदीपः) क्रियते एतद्व्यास एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति ॥

(उद्ध्योतः) उत्तरपदस्येति । एवं च सर्वपक्षेष्वपीदमावश्यकमिति भावः ॥ भगशब्दादिना तत्रकारः प्रातिपदिकान्तो भवतीति भगिनीत्यत्रानुच्यमाने उत्तरपदस्येत्यसिन् णत्वप्रसङ्गः । भगिनीत्यत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदं न नान्तम् । स्रजं तु मापवापाणिविलादौ चरितार्थमिति भावः ॥ सहीति । नुमविधावङ्गस्येत्यधिकारादित्यर्थः । एवं च मापवापाणीत्यादिसिद्ध्यर्थं नुमग्रहणमिति

५ ननु भाष्येऽपूर्वं न कार्यमिति यद्यप्युक्तम् । तथापि पक्षान्तरे न कार्यमत्र कार्यमिति गौरवमेवात आह—उत्तरेति ॥ छाया ॥

६ तदाशयमाह—एवंचेति ॥ तत्रावश्यकत्वाशयमाह—भगेति ॥ तदुक्तावपि तथा दोष एवात आह—भगिनीति ॥ सूत्रंतिवति । तत्रोभयान्तत्वस्य सत्त्वात् ॥ छाया ॥

७ एवंचेति । पक्षान्तरेऽपीति भावः ॥ इदं कैयटोक्तं दूषयन्माध्याशयमाह—समासेति ॥ छाया ॥

भावः ॥ समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यनेन गर्गभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ मापवापाणीत्यस्य सिद्धौ च ग्रहिण्वन्त्रित्याद्यर्थं नुमग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् ॥

(अनुस्वारोदाहरणभाष्यम्)

अनुस्वार—अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषंतपः परंतपः । “मोऽनुस्वारो हलि” इत्यनुस्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्विषंतप इति । प्रसज्जोच्चारितमेतत् । अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति मुमो द्विषद्ग्रहणेन ग्रहणमस्ति ॥

(उद्घोतः) द्विषन्तपादौ द्विषत्परयोस्तापेरिति खच् । खचि ह्रस्वः । अरुर्द्विपदिति मुम् ॥ प्रसज्जेति । द्विषद्ग्रहणेन नुम्विशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात्तत्कारस्य संयोगान्तलोपे एकदेशविकृतन्यायेन द्विपमित्यस्य मान्तस्य पदत्वासिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः ॥ वस्तुतस्तस्य न्यायस्याप्यज्ञानात्तदनाश्रयेणेदम् । बहिरङ्गासिद्धत्वं त्रिपाद्यां नेति तन्नोक्तम् ॥

(उदाहरणबाधकभाष्यम्)

मा भूदेवम् । “नश्चापदान्तस्य झलि” इत्यनुस्वारो भविष्यति ॥

(उदाहरणान्तरभाष्यम्)

यस्तर्हि न झल्परः—वहंलिहो गौः, अभ्रंलिहो वायुः ॥ अनुस्वार ॥

(उद्घोतः) वहंलिहे वहाञ्जे लिह इति खश् ॥

(शीभावोदाहरणभाष्यम्)

शीभाव—शीभावश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति ॥ शीभाव ॥

(प्रदीपः) त्रपुणी इति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि कृते व्यवधानमिति भावः ॥

(परादिपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

एवं तर्हि परादिः करिष्यते ।

(३१४ परादिपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ परादौ गुणवृद्धौत्वदीर्घनलोपा-
नुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधाः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि परादिर्गुणः प्रतिषेध्यः—त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे “वेर्ङिति” इति गुणः प्राप्नोति ॥ गुण ॥

१ कैयटाश्रयमाह—द्विपदिति ॥ तन्मध्येतिन्यायेन कैयटं दूषयति—वस्तुत इति ॥ तस्य तन्मध्येति न्यायस्य ॥ असिद्धं बहिरित्यनयापि न निर्वाह इत्याह—बहिरिति ॥ छाया ॥

२ प्रतिषेधा इतिपाठ इति । एतेनैकवचनान्तपाठमङ्गीकृत्यान्यथा व्याख्यानं कुर्वन्तो दण्डिकृष्णादयः परास्ताः । तदेव ध्वनयन्नाह—एत इति ॥

(उद्घोतः) परादाविति वार्तिके शीभावे नकारप्रतिषेधा इति पाठः । शीभावे इत्यङ्गुर्गार्पः । एते दोषस्थानानीति शेषः ॥

(वृद्ध्युदाहरणभाष्यम्)

वृद्धि—वृद्धिः प्रतिषेध्या—अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । “सख्युरसम्बुद्धौ” इति णित्वे “अचो ङिति” इति वृद्धिः प्राप्नोति ॥ वृद्धि ॥

(प्रदीपः) अतिसखीनीति । बहुव्रीहिः ॥

(उद्घोतः) टजभावाय नपुंसकत्वाय चाह—बहुव्रीहिरिति ॥

(औत्वोदाहरणभाष्यम्)

औत्त्व—औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । “इदुङ्ग्रामौदच्च वेः” इत्यौत्त्वं प्राप्नोति ॥ औत्त्व ॥

(दीर्घोदाहरणभाष्यम्)

दीर्घ—दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि “नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(उदाहरणनिरासभाष्यम्)

मा भूदेवम् । “अतो दीर्घो यञि सुपि च” इत्येवं भविष्यति ॥

(उदाहरणान्तरभाष्यम्)

इह तर्हि—अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि ॥ दीर्घ ॥

(नलोपोदाहरणभाष्यम्)

नलोप—नलोपश्च न सिध्यति । ‘अग्ने त्री ते याजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम्’ “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(उद्घोतः) भाष्येऽग्ने त्रीति इति । ननु परादिपक्षे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्याप्राप्तावपि शोर्दृष्टसिबहुलमित्यनेन न लोपः सिद्ध इति चेन्न । निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽलोऽन्यपरिभाषया च इकारस्यैव लोपापत्तेरित्याशयात् ॥

(अनुस्वारोदाहरणभाष्यम्)

अनुस्वार—अनुस्वारश्च न सिध्यति द्विषन्तपः परन्तपः । “मोऽनुस्वारो हलि” इत्यनुस्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात्

इति छायाविरोधाद् ‘एकवचनान्तपाठं—Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके मुद्रयन्नुपेक्ष्य एव ॥ दाधिमथाः ॥

३ णित्वे तदतिदेशे । नत्वनेनैव कार्यमित्याह—अच इति ॥ छाया ॥

४ झेरिति । यदागमा इति न्यायेन ॥ छाया ॥

५ इदं दूषयति—परादीति ॥ छाया ॥

पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः ॥ अन्ये तु तद्वक्तृत्वात्-
कारग्रहणेनास्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्म-
कारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः ॥

(उद्ध्योतः) तद्वक्तृत्वात्पदान्त इति । यदागमा इत्यस्य
तद्वाहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यर्थः इति भावः ॥ नहि
द्वयोरिति । ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्त्येव मस्य पदान्तत्व-
मिति चेदुक्तमेवैतत् ॥

(उदाहरणनिरासभाष्यम्)

मा भूदेवम् । “नश्चापदान्तस्य झलि” इत्यनु-
स्वारो भविष्यति ॥

(उदाहरणान्तरभाष्यम्)

यस्तर्हि न झल्परः—वहंलिहो गौः, अग्रंलिहो
वायुः ॥ अनुस्वार ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

शीभावे नकारप्रतिषेध—शीभावे नकारस्य प्र-
तिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । सनु-
मकस्य शीभावः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे
विधीयमाने नकारस्य स्थानिलप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

(उदाहरणनिरासभाष्यम्)

नैष दोषः, ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्येवं
न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) निर्दिश्यमानस्येति । यथा पादः पदिति
पद्मावः पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य ॥

(उद्ध्योतः) न तदन्तस्येति । पादन्तस्यानुच्चारणादिति भावः ॥

(उदाहरणसाधकभाष्यम्)

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥

कस्मात् ?

नुमा व्यवहितत्वाद् ॥

(प्रदीपः) यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति
श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति तत्रकारेण भक्तेनापि तत्त्वतो
व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) श्रुतिसंनिपातीति । उच्चारितमिति यावत् ॥

(पूर्वान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

१ अपिना विधिस्तस्य ग्रहणमित्यस्य सनुचयः ॥ स्पष्टं चेदमन्यत्र ।
झरोझरीति तु न, अनुस्वारं प्रत्यसिद्धत्वात् । तदेतद् ध्वनयन्नन्यथा द्वितीयं
दूषयति—ननु संयोगान्तेति ॥ पदान्तभक्त्यादित्यर्थः ॥ छाया ॥

२ नकारस्येति । घटकतयेति भावः ॥ छाया ॥

३ प्रत्यसिद्धत्वादिति । द्विपदं तप इत्यवस्थायां झरो झरीत्यनुस्वारं
प्रत्यसिद्धत्वात्पूर्वमनुसारे कर्तव्ये नकारस्य पदान्तत्वं नेति भावः ॥

(३१५ पूर्वान्तपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जन-

ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वान्तः क्रियते, नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं
द्विगुस्वरश्च न सिध्यति ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्—आराशस्त्रिणी धा-
नाशष्कुलिनी निष्कौशाम्बिनी निर्वाणसिनी ॥

द्विगुस्वर—पञ्चारत्निनी दशारत्निनी । नुमि
कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) धानाशष्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं
मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्ग्राप्तिः ॥ निष्कौशाम्बिनी
इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्वाध्यते तदपि
नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) धानाशष्कुलिनीति । समूहाहारद्वन्द्वे तद्विच-
विवक्षायां द्विवचनम् । तत्र पूर्वं ह्रस्वः । ततो नुमि मास्ति दोष
इत्यत आह—नित्यत्वादिति । इदं च पदस्य विभक्त्यान्वाख्यान-
पक्षे बोध्यम् ॥ अनजन्तत्वादिति । अच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य
विशेषणादित्यर्थः ॥ परत्वादिति । यद्यपि कार्यैक्ये यौगपद्यासम्भ-
वेन विरोधाभावेन परत्वादित्यसङ्गतम् । तथापि नुमि कृते उभयो-
रप्यप्राप्त्योभयोः सम्भवसत्त्वेन च न भाष्ये कान्तिदुपपत्तिः ।
अत एव भाष्ये नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वमिति संक्षिप्तमेवोक्तमिति-
बोध्यम् ॥ तथैवेति । अनजन्तत्वादिति भावः ॥

(३१६ दूषणबाधकवार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ?

‘बहिरङ्गलक्षणत्वात्’ ।

बहिरङ्गो नुम्, अन्तरङ्गा एते विधयः ॥

‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ ॥

द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः—संघातभक्तोऽसौ
नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्वि-
गुस्वरो भविष्यति ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४६ ॥

१ समेति ॥ धानाश्च शष्कुल्यश्चेति । कृतैकशेषेणेत्यर्थः । अस्य संभव-
माह—इदंचेति ॥ कैयटं दूषयन्माध्याशयमाह—यद्यपीति ॥ इदमेव
भाष्याभिमतमित्याह—अत एवेति ॥ छाया ॥

२ एते विधय इति । द्वौ ह्रस्वौ, एकः स्वर इति बहुवचनम् ॥ भूया-
निति । स्थायं ईयसुन् बहुवचनोऽनेकपरः । परिहारशब्दस्तत्समुदायपरः ॥
॥ छाया ॥

(प्रदीपः) नवेति । नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयानिति खर-
हस्रौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौ । तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वा-
न्तपक्षः स्थितः ॥ ४६ ॥

(उद्घोतः) अन्तरङ्गो बलीयानिति । असिद्धं बहिरङ्ग-
मित्येव समानकालप्राप्तिकवहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं पूर्वजातबहिरङ्गासि-
द्धत्वबोधकं चेति भावः ॥ अत एव भाष्येणाविरोधः । अकृतव्यूह-
परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । पञ्चारक्षिशब्दे समाहारे द्विगुः
प्रमाणे मात्रचो लुग्वत् ॥ ४६ ॥

(इत्यागमस्थितिदेशनिर्णयप्रकरणम्)

(अथादेशनियामकप्रकरणम्)

(४२ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. ४ ॥)

एच इग्प्रस्वादेशो ॥ १ । १ । ४७ ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) एच इक् ॥ ४७ ॥ किमर्थमिति । विनापि
सूत्रेणैष्टसिद्धिरिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) एच इक् ॥ ४७ ॥ विनापीति । वक्ष्यमाण-
सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः ॥

(३१७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एच इग्वचनं सवर्णाकारनि-
वृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एच इग्वचनीत्युच्यते । सवर्णनिवृत्त्यर्थमकार-
निवृत्त्यर्थं च ॥ सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत्—एङो इ-
स्वादेशशासनेषु अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा मा
भूदिति ॥ अकारनिवृत्त्यर्थं च—इमावैचौ समाहा-
रवर्णौ मात्राऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्व-
शासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ ।
मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

१ उपसंहरति—तद्वेति ॥ छाया ॥

२ कैयटात्पर्यमाह—असिद्धमिति ॥ विपक्षे वाधकमाह—अत
एवेति ॥ तत्रासिद्धमित्येवोक्तेः ॥ भाष्यासंगतिं परिहरति—अकृतेति ॥
छाया ॥

३ मात्रेति । तथाचोक्तम्—“एकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा
तालव्योष्ठयोत्तरा” इति शुक्लयजुर्भाषिशाख्ये काल्यायनेन ॥

४ पठ्युपपत्तये वाच्यार्थमाह—अष्टादशेति ॥ छाया ॥

५ एच इति । नन्वित्यादिः ॥ अपिना कण्ठतालस्थानत्वपरिग्रहः ॥
तदिति । अर्धकारादीत्यर्थः ॥ तथा च तुल्यं इति एकसाम्येऽपि नोभयसाम्य-
मिति भावः ॥ नन्वेवमप्येवावेवावौ स्यातामत आह—येचौ स्थिति समांश-

४७

(प्रदीपः) एङ इति । एङः प्रश्निष्ठावर्णत्वात्प्रश्निष्ठाव-
र्णावर्णैकारौकारौ प्राप्नुतो, न तु विष्निष्ठावर्णयोरेचोरिति भावः ॥
समाहारवर्णाविति । समाह्रियमाणावयवत्वात् ॥ मात्रा-
वर्णस्येति । अष्टादशमेदमिन्नस्यावर्णस्य मात्राऽवयव इति
मेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः ॥

(उद्घोतः) एच इति वक्तव्ये एङ इति अनुचितमत आह—
एङ इति ॥ प्रश्निष्ठेति । पांसदकवदित्यर्थः ॥ प्रश्निष्ठावर्णत्वादि-
नाप्यान्तरतम्यं गृह्यत इति भावः ॥ ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह—
नन्विति । ऐचौ त्वर्धौ न स्त एवेति भावः ॥ सवर्णाकारनिवृ-
त्त्यर्थमित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् ॥ कर्मवचनसमा-
हारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिवर्णैकदेशस्य वर्णत्वाभावादत
आह—समाह्रियमाणावेति । मध्यमपदलोपी समास इति
भावः ॥ मात्राऽवर्णस्येति भाष्यस्य मात्राकालावर्णादिसदृश
ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् ॥ मात्रावयव इति । तत्तदृशी चैतयो-
रवयव इत्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(३१८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीर्घप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति ॥

किं कारणम् ? ।

स्थानेऽन्तरतमो भवतीति ॥

(प्रदीपः) दीर्घास्त्विति । स्वतन्त्रमिदं निर्वर्तकमिति
भावः ॥ भाष्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यतेऽमूभ्यामित्यादा-
विति दोषोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविध्यैकवाक्यतया कथं
दीर्घप्राप्तिरत आह—स्वतन्त्रमिति । निर्यमत्वेनुवादादिदोषाद्विधि-
त्वमेव न्याय्यमित्यभिमानः ॥ भाष्यमानस्येति । सम्बन्धसा-
मान्ये षष्ठी ॥

वाच्यार्थशब्दस्येत एव भाष्यात्पुंस्त्वमपि ॥ भाष्यगूढतात्पर्यमाह—सवर्णे-
ति ॥ एङैर्भूपविषयभेदेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ शङ्कते—कमेति ॥ मध्यमेति । अवयवशब्दस्य लोपात् ॥ वस्तुत-
स्तत्त्वाभावादाह—मात्राकालेति ॥ अतएव कर्मधारयेणापि न निर्वाह इति
भावः ॥ प्राप्नुतात्पर्यलुप्तोपेनापि शेषेणाह—तस्सेति ॥ तथा च पदभेद
एव भाष्ये ॥ छाया ॥

७ ननु तावतापि विधीयमानत्वात्तदग्रहणेन कथं तत्प्रसङ्गोऽत आह—
भाष्येति ॥ छाया ॥

८ तत्र वीजमाह—नियमत्वे इति ॥ आदिना निवृत्तिकल्पनाग्रहः ॥ छाया ॥

९ नन्वत्र तृतीयोचिताऽत आह—संबन्धेति ॥ छाया ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते, तेन दीर्घा न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) ननुचेति । अयं हि वाक्यार्थः—एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

विषयार्थमेतत् स्यात्—एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्रभवतीति ॥

(प्रदीपः) विषयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्त्रोपस्थानं यथा स्याद्, देवदत्तेति प्लुतादिविधानुपस्थानं मा भूद् । अस्मिन्त्रोपस्थिते वाक्यमेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति । ह्रस्वस्य बाधितत्वादीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) देवेति । देवदत्तेत्येतद्विषयकगुरोरनृत इत्येतत् भुतविधावित्यर्थः । आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रहः ॥ नन्वेनेन दीर्घे पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्यादत आह—ह्रस्वस्येति । अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(३१९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः ।

किं कारणम् ? ।

‘निवर्तकत्वात्’ । नानेनेको निर्वर्त्यन्ते ।

किं तर्हि ? ।

अनिको निर्वर्त्यन्ते ॥ सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च । तत्रानेनानिको निर्वर्त्यन्ते ॥

(प्रदीपः) निवर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनैव इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते ॥ यदि तर्ह्येकवाक्यता, एज्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः, पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानाद् ह्रस्वत्वं क्रियते । तत्रैचोऽप्यन्तर्भावाद् ह्रस्वे क्रियमाणे एच इगिल्यस्योपस्थानम् ॥

(उद्ध्योतः) एकवाक्यभावेनैव इति । एकवाक्यभावो नाम एच इगिल्यस्य ह्रस्वे शेषभावः । न तु परस्परवियोगाभावः ॥

१ ननुचेति भाष्येण विरोधादीर्धनिवृत्तिरुक्ता । इत्थं ह्यत्र पक्षे वाक्यार्थः—सूत्रे निर्धारणे सप्तमी सौत्रमेकवचनम् । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु य इक्ष स एचः स्थाने भवतीति । स चार्थाद्भूत् एव न दीर्घः । तत्फलितमाह—अयंहीति । इगेवेति । ह्रस्व एवेगिल्यर्थः ॥ छाया ॥

२ विषये सेत्याह—विषयेति ॥ ह्रस्वप्रसङ्गे एच इग्रभवतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तदाशयमाह—यत्रेति ॥ छाया ॥

४ देवदत्तस्य लक्ष्यत्वेनाविधित्वादाह—देवेति ॥ छाया ॥

५ एवंहीति । क्रमेण तत्सत्त्वे इत्यर्थः ॥ ननु कस्यचिद्बाध इति भावः ॥ छा ०

६ सूत्रं लण्डयति—सर्वर्णति ॥ छाया ॥

अन्वयस्तु वाक्यमेदेनैवेति ॥ एतदज्ञानानो नोदयति—यदीति । उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति—पूर्वं ह्रस्वेति । एवं हि परिभाषाद्वयस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(प्रथमप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

सर्वर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

(२३१ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमेडः सस्थानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ?

एडः ‘सस्थानत्वाद्’ इकारोकारौ भविष्यतः; अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धमेड इति । एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्योकार ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) एकारस्येति । यत् कण्ठतात्वादिस्थानत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्वान्तरतमादेशप्रयोजकः, किंतु परावयव एवेति न दोष इति ॥ तत्र । लक्ष्यगतपरत्वमादाय विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेः स्थानिवत्प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् ॥ भाष्ये—अर्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति । तयोरसत्त्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च एडः सस्थानतरावर्धकाराद्धौकारौ ॥

(उद्ध्योतः) इतरस्तु सस्थानत्वाभावादिति हेतुरनेनेक्त इति मत्वा नोदयति—ननुचेति ॥ सस्थानतराविति । कण्ठतालुस्थानमिति पक्षेऽपि स्थानसाम्यसत्त्वमिति बोधयितुं तरनिर्देशः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवार्थमुपदिशेत् ॥

(उद्ध्योतः) स्वाशयं प्रकटयति—न तौ स्त इति ॥ तावेवेति । प्रत्याहारसूत्रे इति भावः । एतच्च एओङ्सूत्रे निरूपितम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया

७ ‘इचशेयास्तालौ’ ‘उवोपोपष्मा ओष्ठे’ इति प्रातिशाख्यशिक्षान्तरानुरोधेन सस्थानत्वं भाष्य उक्तम् । तदाह—एकारस्येति ॥ पाणिनिशिक्षानुरोधेनैवैतत्कैयटतात्पर्यं दण्डिकृष्णाद्युक्तं लण्डयति—यस्त्विति ॥ विप्रेति ॥ शब्दपरस्यादिः ॥ स्वमेड ॥ तथा स्वान्तरतमादेशप्रयोजकः । तथा च न तत्पक्षे निर्वाह इति शिक्षान्तराश्रयणमेवाभिमतमिति भावः ॥ छाया ॥

८ अयं शिवः ॥ छाया ॥

९ छन्दोगानामिति । निर्धारणे पृष्टी ॥ सास्तेति शास्त्राद्वयम् । वचनमध्येतुल्यतयभिप्रायम् ॥ छाया ॥

अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते—‘सुजाते एष्व-
सूचते’ ‘अध्वर्यो ओद्रिमिः सुतम्’ ‘शुक्रन्ते एन्यद्’
‘यजतं ते एन्यत्’ इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव लोके नान्य-
स्मिन्वेदे—अर्ध एकारः, अर्ध ओकारो वास्ति ॥

(उद्घोतः) पार्षदेति । तत्रभवतां या पर्पत्समा तत्र भवे-
त्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्साधुत्वं बोध्यम् ॥

(द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः ।

(३२१ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भू-
यसी मात्रेवर्णोवर्णयोः, अल्पीयस्यवर्णस्य । भूयस
एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा ‘ब्राह्मणग्राम
आनीयताम्’ इत्युच्यते । तत्र चावरतः पञ्चकारुकी
भवति ॥ एच इग्रस्वादेशे ॥ ४७ ॥

(प्रदीपः) ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठ्यतालव्य औकारः
कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमेन
भाव्यम् । भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक इव
हि समुदायो लक्ष्यत इतीदृतावेव भविष्यतः ॥ ब्राह्मणग्राम
इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणम् । न तु स्वामित्वे ॥ ४७ ॥

(उद्घोतः) भूयस एवेति । भूयोऽस्त्यान्तरतम्यप्रतियोगि-
तया ग्रहणमित्यर्थः ॥ ब्राह्मणस्वामिकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशे
दृष्टान्तत्वासङ्गतेराह—वास्तव्यत्वे इति । वास्तव्यः कर्त्तरि त-
व्यान्तः । कुलालकर्मारवर्धकिनापितरजकाः पञ्चकारुकी ॥ ४७ ॥

१ सुजाते ए अश्वेत्यादावकारलेखस्तु ग्रामादिक इत्येओङ्मूत्रे भाष्य-
प्रदीपोद्घोते स्पष्टम् ॥ दाधिमथाः ॥

२ तत्रेति । पूष्यानां तेषामेव या समा तत्र भवा चासौ कृतिरभ्ययनादि-
क्रियेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ नन्वेवमसामर्थ्यात्कथं वृत्तिरत आह—भाष्येति ॥ वस्तुतस्तु पूर्वं
पर्यच्छन्दस्यैव विशेषपरत्वेन तत् संसाध्य पश्चात्स्पष्टार्थं तत्संबन्धः । अत
एवाग्रे तदुपात्तमिति न दोष एवेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ भूयसी सार्धमात्रा । अल्पीयसी अर्धमात्रा । उभयत्र सार्धे
ईयसुम् ॥ ननु ब्राह्मणा एव यत्र सन्ति नान्ये स एव तत्पदवाच्य इति
दृष्टान्तवैषम्यमेवात आह—तत्रचेति ॥ एतच्छून्यो ब्राह्मणग्रामोऽप्रसिद्ध
एवेति भावः ॥ छाया ॥

५ ऐचोश्चेति । भाष्ये चो भिन्नक्रमः । तेन पूर्वहेतुसमुच्चयः । स्थानैक्ये
पूर्वं, स्थानद्वये इदम् । तदाह—येकार इति ॥ भाष्ये बहुवचनं लक्ष्यानि-

१ सार्धेति । तथाचोक्तम्—“अकारार्धमेकारौकारयोरादिः” “इका-
रोऽध्वर्यः पूर्वस श्लेषः” “उकारस्तुत्तरस्य” इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये ॥

(४३ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. १२ ५ ॥)

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १ । १ । ४८ ॥

(स्थानेयोगशब्दार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदम्—स्थानेयोगेति ? ॥

(प्रदीपः) षष्ठी ॥ ४८ ॥ किमिदमिति । समासे
विभक्तेः श्रवणाप्रसङ्गोऽसमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति, न तु
योगेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) षष्ठीस्था ॥ ४८ ॥ युक्तिरिति । षष्ठीति
स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्य-
लोपो निपातनात् ॥

तृतीयाया वा एत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः
सेयं स्थानेयोगेति ॥

(प्रदीपः) स्थानेयोगोऽस्या इति । स्थाननिमित्त-
सम्बन्धेत्यर्थः ॥ तृतीयाया वेति । निपातनादिति योज्यम् ।
यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वाद्विद्वारकः संबन्धोऽवग-
म्यते । एवमस्तेभूरित्यत्राप्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थान-
निमित्तः संबन्धोऽवसीयते ॥ स्थानमर्थः इति केचिदाहुः ।
तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्ति ।
तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः—अस्त्रो रोपधयो-
रमन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्र-
सङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनास्तेः प्रसङ्गेऽस्तेः प्राप्तौ
भूः प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते ॥ स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग
आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते ॥

(उद्घोतः) निपातनादिति । तृतीयान्तस्य समासे तृती-

प्रायम् । तदाह—भूयसा चेति । वस्तुतोऽतत्त्वादाह—इवेति ॥

६ वास्तव्यत्वं वासकर्तृत्वमित्याह—वास्तव्य इति । तथाच यत्र ब्राह्मणा
बहुवो वसन्ति अन्ये चाल्पे सोऽत्र विवक्षितः ॥ यद्यप्यत्र सवर्णेत्यादिना भगवता
सूत्रमफलमिति प्रतिपादितम्, तथापि न सिद्धान्तभूतम्, आद्यस्यापाणिनी-
यादुरोचितत्वात् । द्वितीयस्यानियतत्वात् । वैपरीत्यस्यापि पुतावैच इदुताविति
सूत्रे विनिगमनाविरहाश्रयेण भाष्य उक्तत्वात् । तस्मात्समप्रविभागपक्ष एव भाष्य-
संमत इति नियामकसूत्रसम्बन्धेव तदभिमतम् ॥ अतएव तद्वीत्यादौ नोक्तम् ।
अग्रेच तस्मादित्यादिना नोपसंहृतम् ॥ आदेश इति कर्मणि घञ् । इत्यपदेन
कर्मधारयः । निर्धारणे सप्तमी । सौत्रमेकवचनम् । नियमश्च यथाप्राप्त एवेति
न यथासंख्यमिति बोध्यम् ॥ छाया ॥

७ समासे इति । सुपो धात्विति लुकेति शेषः ॥ छाया ॥

८ षष्ठीतीति ॥ तथाचाकर्त्तरिति प्राप्तघञः द्विषां किना बाध इति
भावः ॥ छाया ॥

९ निपातनादित्यस्य भाष्ये मध्यमणिन्यायेनान्वय इति सूचयज्ञाह—
निपेति ॥ छाया ॥

याया लुक्क्यलैत्वमित्यर्थः ॥ तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गबाधे मानाभावादिनादेशेऽन्यस्य स्याद् लुग्बाधे मानाभावाच्च । वृद्धापत्तेश्च । अत एवेत्वं नोक्तमिति बोध्यम् ॥ अत्र स्थानसामीप्यादयः षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपकाः, न तु षष्ठ्यर्था इति न मनुष्यसूत्रस्थभाष्यविरोधः । अत एवात्र भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दर्शितः, न तु समानाधिकरणवद्बुद्धीहिः । तद्ध्वनयतोक्तम्—स्थाननिमित्तसंबन्धेत्यर्थ इति ॥ नन्वादेशविधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तः संबन्धोऽत आह—यथेति । तथा च देवदत्तस्य यज्ञदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा, तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण वाक्यैकदेशन्यायेन वा बोध इति भावः ॥ अर्थे चेति । वाचकत्वसंबन्धेनेति भावः ॥ अस्तेः प्रसङ्ग इत्यस्य व्याख्या—अस्तेः प्राप्ताविति ॥ प्रयोग इति । स्वाभाविक इत्यनुपपद्यते । शब्दनित्यत्वमङ्गापत्त्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची नोपपद्यत इति भावः । रन्विधौ रोपधटितस्यार्थे रम्घटित इत्यर्थे न क्षतिरित्यत्रारुचिः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैवं सिध्यति, आरब्धे चातिप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) आरब्धेचेति । तत्रातिप्रसङ्गवारणाय व्याख्यानत इत्येतदाश्रयेण तथैव सिद्धौ परिभाष्यं व्यर्थेति भावः ॥

(३२२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नियमार्थोऽयमारम्भः । एकशतं षष्ठ्यर्थाः, यावन्तो वा सन्ति । ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च—व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) एकशतमिति । षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदु-

१ ननु यथाश्रुतभाष्यार्थ एव कुतो नात आह—तृतीयेति ॥ नन्वपवादत्वादादिवेव स्यादत आह—लुगिति ॥ तस्य सर्वापवादत्वात् ॥ भावश्चेति पाठः ॥ वृद्धापत्तिश्चैत्यत्रेऽप्यपाठः, अतोऽगुण इत्यनेन बाधात् ॥ तस्मात्पूर्वोक्तमेव भाष्यसंमतमिति ध्वनयन्नाह—अतएवेति ॥ उक्तरीत्या तत्स्थाने तस्य विधातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ मनुष्यसूत्रभाष्यविरोधं परिहरति—अत्रेति ॥ अतएव तथाभिमतत्वादेव ॥ कैयटसंमतपीदमित्याह—तदिति ॥ छाया ॥

३ किमिति । सामान्ये नपुंसकम् ॥ अप्रकरणज्ञस्थानेकसंबन्धसंभवात्प्रश्नः ॥ आशवादाह—वाक्यैकेति ॥ छाया ॥

क्तम् ॥ यावन्तो वेति । शब्दे यावतां संभव इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) षष्ठीदण्डकपाठो ग्रन्थविशेषः । भाष्ये षष्ठ्यर्था इति । षष्ठीप्रयोजनकास्तदर्धान्वयिनः शब्दाः शतमित्यर्थः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं बोध्यम् ॥ एकशतमिति निर्णयेनाभिधाय पुनः संदिग्धाभिधानमयुक्तमत आह—शब्द इति । वाशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ भाष्ये—प्राप्नुवन्तीति तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(३२३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति ॥

तत्र को दोषः ?

“शास इदङ्गहलोः” इति शासेश्चान्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । “ऊदुपधाया गोहः” इति गोहेश्चान्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

(प्रदीपः) अवयवेति । नियमेन संबन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः ॥ उपधामात्रस्य चेति । शासिना संबन्धाभावात् पचादिसंबन्धिनोऽपीत्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते ॥

(उद्ध्योतः) नियमेन । प्रकृतसूत्रेण ॥ शासिनेति । तस्य स्थानषष्ठ्यत्वेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याभावादिति भावः ॥

(२२५ आक्षेपबाधकसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसंदिग्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः, किं कारणम् ? ।

४ पौनरुक्त्यं परिहरति—अस्तेरिति ॥ बलवन्माह—स्वाभेति ॥ ननु स्थानशब्दो निवृत्तिवाच्येव कुतो नोक्तोऽत आह—शब्देति ॥ द्वितीयपक्षादरमूलं खण्डयति—रन्विधाविति ॥ छाया ॥

५ तत्र अवयवषष्ठ्यादौ ॥ छाया ॥

६ अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीत्याह—षष्ठीप्रेति ॥ अभिधेयपर एवेत्याह—यद्वेति ॥ छाया ॥

७ शङ्कते—एकेति ॥ नन्वेवं वाऽसंगतिरत आह—वाशब्द इति ॥ छाया ॥

८ अवयवषष्ठ्यादिष्वित्यादिना गापोऽयं अजायत इत्यादिसंग्रहः ॥ छाया ॥

‘योगस्यासंदिग्धत्वात्’ । संदेहे नियमः । न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्रदीपः) असंदिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे ॥

(उद्ध्योतः) भाष्येऽवयवषष्ठ्यादीनामिति । अवयवषष्ठ्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वाक्तिकार्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नहि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा लोके—कश्चित् कंचित् पृच्छति—ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे—अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः, अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति, न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमः । न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्रदीपः) हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकारवचनात्सर्वेनात्रोऽपि परनिपातः ॥

(उद्ध्योतः) दक्षिणो यस्येति । दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यर्थः । तिर्यक्पथः । अनुजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपश्चिमान्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा स्थाने अयोगा स्थानेयोगा ॥

किमिदमयोगेति ? ।

अव्यक्तयोगा अयोगा ।

(प्रदीपः) अयोगेति । योगैर्मन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्भिन्निष्ठो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते ॥

(उद्ध्योतः) विशिष्ट इति । निर्णयैर्विशिष्ट इत्यर्थः । अयमेव भाष्ये व्यक्तशब्दस्यार्थः । अत्र पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या संबन्धिपरः । योगवतीति पक्षेऽप्येवमेव, स्थानरूपसंबन्धिनियमार्थत्वादस्य ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—योगवती योगा ॥

का पुनर्योगवती ? ।

यस्या बहवो योगाः ॥

कुत एतत् ? ।

भूम्नि हि मतुब् भवति ॥

(प्रदीपः) योगवतीति । षष्ठ्या अवश्यंभावी योग इति भूम्नि सामर्थ्याद् मलर्थोऽयोरकारः ॥

(३२५ आक्षेपबाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥

॥ * ॥ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा ॥*॥

(भाष्यम्)

अथ वा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि—इत्थं लिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति ॥ न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते ॥

(प्रदीपः) किंचिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् ॥

(उद्ध्योतः) विशिष्टावेति वाक्तिकं व्याचष्टे—अथवा किंचिदिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं, “शास इदङ्गहलोः” “शा हौ” शासिग्रहणं कर्तव्यम्—स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्ख्यामीति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । यदेवादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम् । एतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति ॥

कथम् ? ॥

अधिकारो नाम त्रिप्रकारः ।

कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वैश्वमभिज्वलयति ॥

अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण ॥

अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगेयोगे उपतिष्ठते ॥

तद्यदैष पक्षः—अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति । तदा हि यदेवादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम्, एतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति ॥

१ यथाश्रुतानुपपत्ते—अवयवेति ॥ छाया ॥

२ मार्गानवयवत्वादाह—दक्षिण इति ॥ तत्र तत्त्वरोप इति भावः ॥ छाया ॥

३ यद्यपि शाकपार्थिवादित्वाद्भक्तशब्दस्य लोपः सुवचः तथापि तत्पत्यास्थानेऽन्यत एवात्रेष्टार्थलाभे तदाश्रयगौरवे बाह—योगमिति ॥ छाया ॥

४ अन्यवैशिष्ट्यासंभवादाह—निर्णयेति ॥ छाया ॥

५ Bengal Asiatic Society उद्धितपुस्तके “योगवती” इत्येवं सप्तम्यन्तप्रकारिपाठस्तु शोधकपाण्डित्यसूचक एव । दाहिमथाः ॥

६ उभयत्र तथाश्रयणे बीजमाह—स्थानेति ॥ छाया ॥

७ भाष्ये मतुबिलस्य तदादिरित्यर्थः ॥ तथोक्तिर्विमहामिमाया प्राशस्य-मूलिका वा । तद्वन्वयमाह—योरकार इति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) अधिकारो नामेति । पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते ॥ कश्चिदिति । परिभाषारूप इत्यर्थः ॥ चकारेणेति । यथा सहस्य स इत्यविशेषेण ग्रन्थान्ताधिके चेलादावनुकृष्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कश्चिदेकदेशस्थ इति । इदं च यथोद्देशके स्पष्टमेव । कार्यकालेऽपि स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वादेवमुक्तिः, पठितदेशस्थेनैव तत्र तत्र तद्बुद्धिजननाद् । दीपो यथा प्रमाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकम् । न तु तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् ॥ पठितदेशस्थत्वमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्थ इत्युक्तम् ॥ तस्यानिर्देशार्थं इति । अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थं इत्यर्थः ॥ यदेवाद् इति । शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति । नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्कुम् ॥

(प्रदीपः) संप्रत्ययमात्रमिति । स्वरितैलप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अनुमानमिति । उच्चारित एव प्रत्यायक इत्यणुदित्युत्तरभाष्यविरुद्धमिदम् । तस्माद्बोद्धुरनुमानपूर्वकमुच्चारणं नत्वाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकालिकतत्कृतलिङ्गासङ्ग एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्यकृतोऽतिप्रसङ्गात् । पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गासङ्गः कर्तुमशक्य इति भावः ॥ भाष्ये संप्रत्ययमात्रमिति । स्वरितत्वबलात्स एवोत्तरत्रेति ज्ञानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः ॥ आसङ्गकुमित्यस्याचार्येणेति शेषः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते, तत्प्रकृतिमास्कन्त्यति ॥

(प्रदीपः) एवंतर्हीति । आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठी अनेकं च

१ अविशेषेणेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञां विनापि चेन पदविशेषाभावेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ प्राचां दण्डिकृष्णादीनामासंगत्वं ध्वनयितुमाह—इदं चेति ॥ नन्वेवं कथं तत्त्वमत आह—पठितेति ॥ दृष्टान्तोऽप्येवमेवेत्याह—दीप इति ॥ तन्मतं खण्डयति—नस्त्विति ॥ तत्पक्षे कार्यकालपक्षे ॥ तात्पर्यार्थमाह—पठितेति ॥ छाया ॥

३ नन्वनुच्चारितस्य शब्दस्य संप्रत्ययायोगात्संप्रत्ययमङ्गीकृत्यानुच्चारितत्वोक्तिर्माष्येऽयुक्ताऽत आह—स्वरितत्वेति ॥ छाया ॥

४ इदं दूषयति—उच्चारित इति ॥ अतो भाष्यमन्यथा व्याचष्टे—तस्मादिति ॥ ननु लिङ्गासङ्गः कुतो नात आह—शास्त्रेति ॥ तत्कृतः पाणिनिकृतः एतत् प्रकृतसूत्रम् ॥ एवं भाष्यतात्पर्यार्थमुक्त्वा भाष्याक्षरार्थ-

विशेष्यं तत्र न सिध्यति । अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति । हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः, संप्रसारणमपि विशेष्यम् ॥ असति पुनर्नियमे कामचारः—एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम् । तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नाथो नियमेन ॥

(प्रदीपः) यदीति । अङ्गस्येति । स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्पत इत्यर्थः ॥ देवदत्तस्येति । संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः ॥

(उद्द्योतः) यदनियम इति । स्थाननिमित्तसंबन्धाधकत्वनियम इत्यर्थः ॥ अनेकं विशेष्यं प्रसङ्गरूपमवयवरूपं च । तत्राद्यं शा हावित्यादौ । अन्यं तु भाष्ये एव वक्ष्यति ॥ तत्र न सिध्यतीति । अवयवादिनिमित्तसंबन्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ अणपीति । हल इति सूत्रे तृतीये दीर्घव्यावृत्त्यर्थमणग्रहणस्यापि संबन्धादिति भावः ॥ तत्रालोऽन्यस्येत्येकवाक्यतयाऽङ्गावयवाद्धलः परं यदङ्गान्त्वावयवारूपसंप्रसाणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तत्राङ्गस्येत्यस्य शा हावित्यादौ स्थानषष्ठीत्वे हलादिनिरूपितमवयवषष्ठीत्वं न सिध्येदित्यर्थः ॥ स्थानेति । तत्त्वाद्धल इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादित्यर्थः ॥ विशेषावसाय इति । तत्तदन्वयार्थकपदकल्पनयेति भावः ॥

(उक्ताक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—एकशतं षष्ठ्यर्थाः, यावन्तो वा सन्ति, ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबन्धा अर्था यौना मौखाः सौवाश्चेति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति—अन्यदतः स्थानात् ॥

(उद्द्योतः) अर्थाः स्वस्वामित्वादयः । यौनाः पितृत्वादयः । मौखाः गुरुशिष्यभावः । सौवाः ऋत्विक्त्वादयः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः ।

माह—भाष्ये समिति ॥ छाया ॥

५ नन्वन्यत्र कृतलिङ्गासङ्गकार्यस्यान्यत्र स्त्रीकारेऽतिप्रसङ्गादाह—तत्संभेति ॥ भाष्यस्थप्रकृत्यर्थमाह—स्थानिन इति छाया ॥

६ ननु तत्राणुवृत्तौ न फलमिति भाष्यमयुक्तमत आह—हल इतीति ॥ तृतीये त्रेः संप्रसारणं चेति व्युत्पत्ते तच्छब्दे ॥ इदमपि हल इत्यत्रत्योपक्रमभाष्यानुरोधेन निपातनानङ्गीकारे, तत्र सति तु तदफलमेवेति तत्रैव भाष्ये उपसंहारे स्पष्टमिति न विरोधो भाष्ययोरिति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि अङ्गावयवाद्धलः परं संप्रसारणमण्णरूपं तदन्ताङ्गस्येति सूत्रार्थेनाणसंप्रसारणयोर्विशेषणत्वाङ्गावयवसंगतिरेवात आह—तत्रेति । तत्संबन्धे सतीत्यर्थः ॥ तत्र हल इति सूत्रे ॥

७ अभिसंबन्धाः तन्निरूपकाः ॥ प्रक्रमसारस्यात् । एवमनेऽपि ॥ छाया ॥

अस्तेर्भूभवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समी-
पे इति ॥

(उद्धोतः) स्थानेऽनन्तरे इत्यादि । स्थानादिरूपसंबन्धिस-
न्देह इत्यर्थः ॥ आनन्तर्यमव्यवधानम् ॥ सामीप्यं साधारणम् ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमु-
पतिष्ठते—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदे-
हादलक्षणम्’ इति । स्थान इति व्याख्यास्यामः ॥

(प्रदीपः) स्थान इति । अन्तरङ्गत्वापेक्षणाद्वैति-
भावः ॥

(उद्धोतः) अन्तरङ्गत्वादिति ॥ स्थानशब्दोऽर्थवाची
प्रसङ्गावाची बोधयथाप्यन्तरङ्गत्वम् । स्थानिवदादेश इति ज्ञापक-
मप्यत्र बोध्यम् ॥

(निर्दिश्यमानपरिभाषाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यश्च ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

१ संबन्धि संबन्धनिरूपकम् ॥ पौनरुक्त्यं निराचष्टे—आनन्तर्यमिति ॥
॥ छाया ॥

२ दोषाभावस्योक्तत्वादाह—स्थानेति । आद्येऽभिधेयस्य शब्दप्रयोगहेतुत्वे-
नादौ बुद्धिसंविधानात् अन्ये प्रसक्तस्यैवानन्तर्यादिसंभवेन तस्यादौ तदारूढ-
वृत्तात्त्वमित्यर्थः ॥ अन्यथा सूत्रवैयर्थ्यमपीत्याह—स्थानीति ॥ छाया ॥

३ पृथगन्तमिति ॥ तदित्यादिः ॥ नेति । अपूर्वा नेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ गृह्यत इति ॥ भाष्ये तथैवोक्तेः ॥ छाया ॥

५ वचनसामर्थ्यादिति ॥ तयोर्विषयत्वे दोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥
कचिदनया वाधेऽन सिद्धेः कचिदनिष्टापत्तेः कचिदन्याघोरनिर्दिश्य-
मानविषयत्वाभावाच्च । एवंचैतद्विषये विरोधाभावेनालोप्यादिप्रवृत्ता-
व्यवधाधिततद्विषये राज्ञः क चेत्यादौ नैतत्प्रवृत्तिरुभयाविषयत्वात् ।
एवं च समस्तुटि तासस्योरित्यादौ येनेति विषये एतत्प्रवृत्त्या
तत्प्रवृत्तिः सुवचेति न दोषः ॥ सः स्यात्तत्त्वः सीतिवत्स इत्यनुवृत्तिरप्यन्ये
सुवचेति भावः ॥ तिविशिष्टेतिरिति सूत्रेऽपि कैयटे स्पष्टमिदम् ॥ बाध्यत
इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

६ कैयटशेपमाह—किंरिति ॥ स्वनिर्दिश्येति ॥ आशीर्यते तदु-
भयम् ॥ स्वस्वनिमित्तसंनिधापितयोरनया सह समावेश एव ।
“सदादीनामः” “एरनेकाच” इत्यादौ अधिकृताङ्गादि—उपात्तत्वाद्यने-
काजादिव्यवच्छेदद्वारा एतद्व्यवस्थापकत्वस्यापि तयोः संभवात् न बाध्य-
बाधकभावः ॥ कचिद्विशिष्टत्वेऽप्येतत्प्रवृत्तौ दोषाभावेन कचित्साध्यफलस्यैषा-
नया साध्यत्वेन धर्मद्वयाक्रान्तत्वस्य चैकत्र संभवेन च विरोधाभावात् ।
अन्यथा परत्वात्तयोरितेद्व्यापकतापत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः, उभयोरपि विध्युप-
कारकत्वेन ‘गुणानाम्’ इति न्यायादित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ नन्वेवमपि ‘येनविधि—यदागमा’ इत्युभयबोधितस्थानिनोरनेकालि-
त्यत्र सर्वपदेन ग्रहणादस्याश्च तदुभयबोधितस्थानित्वाभावबोधकत्वादनाया

पैष्ठयन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्यु-
च्चारिता ॥

किं कृतं भवति ? ।

‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्येषा परि-
भाषा न कर्तव्या भवति ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४८ ॥

(प्रदीपः) यतः षष्ठीति । तेन पादः पदित्यस्याऽ-
यमर्थः—पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या
निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो भवति, न तु प्रतीयमानस्य
पादन्तस्य । अस्यैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भव-
न्तीत्ययमर्थः । षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते । तेन षष्ठ्यन्तमेव
निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते, न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलो-
ऽन्त्यस्यादेः परस्येत्येतत्तु वैचनसामर्थ्यान्न बाध्यते ॥ ४८ ॥

(उद्धोतः) निर्दिश्यमानमिति । उच्चार्यमाणमित्यर्थः ।
निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः । निर्दिश्यमानपदस्य चाध्याहार
इति भावः ॥ न बाध्यते इति । किंतु स्वव्यवस्थापकत्वेनाश्रीयत
इत्यर्थः । एवमनेकाल्पसूत्रे सर्वोऽप्येतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते ।
पदद्वय इत्यादावपि आदेशैः पाणिनिकृतस्थान्युच्चारणानुमानाद्वयव-
स्थार्थत्वाद्वा न दोषः ॥ यत्त्वलोप्यस्यादेः परस्येत्यमू एतद्व्याधका-
विति । तत्तु उद्देश्यादिति पादःपदिति सूत्रस्यभाष्यविरुद्धम् । व्यव-
स्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यप्रसक्तं च ॥ ४८ ॥

सह तस्य विरोधेन बाध्यबाधकमावापत्त्या परत्वाद्नेकालित्यस्याप्रवृत्त्या
मुपदो निर्जरसावित्याद्यसिद्धिरेवात आह—एवमिति ॥ तद्वदित्यर्थः ॥
एवैव तदुभयबोधितव्यावृत्तिः । तथाच तेनापि समावेश एवेति भावः ॥ छाया ॥

८ नन्वेवं पदद्वय इत्यादौ दोषः, अत्रस्थान्यभावेनैतदप्रवृत्त्या तेषां सर्वपदे-
नाग्रहणेनान्यादेशत्वापत्तेरत आह—पदद्वय इत्यादाविति ॥ अत्र गौरवम्,
तथासति तथैव वदेद्वाऽत आह—व्यवेति ॥ प्रयोगेत्यादिः ॥ द्वयोरपि लोके
सत्त्वादिति भावः ॥ छाया ॥

९ कौस्तुभोक्तिं स्पष्टयति—यत्त्विति ॥ परत्वात् । सर्वदेशविषयेऽस्या
श्चारितार्थम् । तेनैव हि समावेशः, तथा भाष्ये उदाहरणदानात् । तयोस्तु
कृते चारितार्थमिति भावः ॥ छाया ॥

१० उद्देश्यादिति । अत्र लक्ष्ये आदेरिति सूत्रविषये इत्यर्थः ॥
एतत्संचारपरेत्युत्तरस्यादिः ॥ किंच तत्सूत्रे ति विशिष्टेतिरिति सूत्रे चालो-
ऽन्त्यविषये एतत्संचारपरभाष्यविरुद्धमित्यपि बोध्यम् ॥ एतच्छाया—परिभाषे-
न्दुशेखरसंवादयुतपाठं विहाय Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके
“३ उद्देश्या” इति मूलग्रन्थपाठं कल्पयित्वा टिप्पणीदानाय शिवसं-
ख्याबोधकमङ्कं दत्त्वा टिप्पण्याम् “उद्देश्यास्तत्त्वोः” इति सूत्रस्य काशि-
कासंताध्यायपादसूत्रसंख्यां (८११६१) दर्शयन् बहुबलमशक्नी तु
स्वस्य नूतनभाष्यकर्तृत्वं सूचयति । इदानींतनप्रचारभाष्यपुस्तके “उद्देश्याः
स्थास्तत्त्वोः” सूत्रभाष्ये एतत्परिभाषानामोऽप्यनुपलम्भात् ॥ दाधिमथाः ॥

११ दोषान्तरमाह—व्यवेति ॥ वस्तुतस्तु अनया येनविधि—यदागमा
इत्युभयबोधितस्थानित्वाभावबोधनवत् स्थलविशेषेऽलोप्यस्येति लब्धस्यापि
तस्याभावबोधनं ति विशिष्टेतिरिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् । तत्र हि—यस्येतिचे-
त्यनेनैवान्यलोपे सिद्धे सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य निर्दिष्टत्वात्प्रातादेशवारणाय
तिग्रहणे कृतेऽपि अन्यस्य कुतो नेति प्रश्ने निर्दिश्यमानेति परिभाषया
वारणं कृतम् । तस्यायं भावः—इयं तयोर्विषय इव प्रकारान्तरेण बाधितालो-

(४४ अन्तरतमपरिभाषासूत्रम् ॥ १।१।७ आ. ६ ॥)

स्थानेऽन्तरतमः ॥ १।१।४९ ॥

(सूत्रोदाहरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) स्थाने ॥ ४९ ॥ किमुदाहरणमिति ।
कचिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) स्थानेन्त ॥ ४९ ॥ इतिप्रश्नइति । एवं च
परोक्तोदाहरणदूषणायायं प्रश्नो, न तूदाहरणासंभवकृत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“इको यणचि” दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य
तालुस्थानः, ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा
स्यादिति ॥

(प्रदीपः) इको यणचि दध्यत्रेति । अस्य सूत्रस्य
लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः ॥ इको ह्रस्वादि-
भेदात् षट्षष्टिर्गणस्तु सतेति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न सि-
द्ध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उदाहरणप्रश्ने इको यणचीलस्योद्धेखो व्यर्थोत
आह—अस्य सूत्रस्येति । सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण यत्र
प्रतिपत्तिस्तदुदाहरणमिति भावः ॥ षट्षष्टिरिति । लवर्णस्य
दीर्घाभावात् । दीर्घप्लुतऋकारस्य प्लुतलृकारस्य चानुनासिकस्यादर्श-
नादिदं चिन्त्यम् ॥ सतेति । रेफस्य सानुनासिकस्याभावादिति
भावः ॥ इदं चिन्त्यम् । अणुदित्सूत्रेऽणुग्रहणसामर्थ्येन यणंशे गुण-
भेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् । तत्प्र-
त्याख्यानेऽपि आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदाय भेदकत्वस्यैवाश्र-
यणेन तेषामग्रहणम् । अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतः सा-
म्यमस्तीति भावः ॥ षट्सादेश इत्यादौ लकारोऽपि लृकारस्या-
देशो दृश्यत इति लृकारस्य स्थानिलाभावो नाशङ्कनीयः ॥

ऽन्यविषयेऽपि तत्त्वस्य बाधिका । नैतावता तयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गः सामर्थ्य-
सहकारस्थल एव तथाङ्गीकारात् ॥ छाया ॥ “युक्तं चेतत्—निर्दिश्यमान-
त्वस्योक्तपरिमाणधर्मतया संख्यादिवञ्च्यूनाधिकयोरसत्त्वेनाधिके तत्त्वव्यवच्छेद-
वञ्च्यूनेऽपि तत्संभवात् । एवंचैवं भाष्यसंगतावन्यथावदन्तो कैयटोद्योतौ
चिन्त्यावेव । अतएव कैयटमव्याख्याय लव्याख्याने “अन्ये” इत्यल्लिख्यसूचक-
शब्दोते उक्तम् ॥ एवं च त्रितयबोधस्थानि (व) स्वाभावबोधनमनया क्रियत
इति बोध्यम् ॥” इति परिभाषेणुकाशिकायामधिकम् ॥ दाधिमथाः ॥

१ एवं च कचिदन्यथेष्टसिद्धौ च ॥ छाया ॥

२ शङ्कते—उदेति ॥ तल्लक्षणमाह—सामान्येति ॥ एवं च यत्र
यत्रैतत्संभवस्य सर्वत्रैवमेव ॥ तस्यै वीजमाह—लवर्णोति ॥ कैयटं दूषयति—
दीर्घेति ॥ समाहारद्वन्द्वः ॥ इदम् इदमपि ॥ सूत्रभतेनाह—अणुदिति ॥

(उद्घोतः) संख्यातानुदेशः । क्रमेणान्वयः ॥ शब्दत
इति । अयं भावः—यथा स्यतासी लृलुटोरित्यत्रार्थवैषम्येऽपि
बोधकशब्दसाम्याद्यथासङ्ख्यम्, तथा इक्षुपदयण्पदाभ्यामनेकोप-
स्थितावपि बोधकशब्दसाम्यमस्त्येवेति न दोष इति ॥ न च ऋकारे
लृकारस्य लृकारे रेफस्य चापत्तिः । ऋदिलुदितोः भेदेन निर्देशात्
सावर्ण्यानित्यत्वेनात्र ऋलभ्यां न लृकारकारयोर्ग्रहणमिति नोक्तदोष
इति तदाशयात् ॥ ननु लृकारोदाहरणाभावात्कथं यथासङ्ख्यमत
आह—घस्येति । वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं संख्यासाम्यमेव
यथासङ्ख्यप्रवृत्तौ नियामकम्, न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति
प्रत्याहाराद्विके भाष्ये स्पष्टत्वान्नायं दोष इति बोध्यम् ॥ अनुनासि-
कस्थाने सानुनासिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽपि गुण-
भेदकपक्षस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः ॥

(उदाहरणप्रदर्शकभाष्यम्)

इदं तर्हि—“तस्थस्थमिपां तांतंतामः” इति ।
एकार्थस्यैकार्थः, द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो, बह्वर्थस्य बह्वर्थो,
यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत् ।
तेन प्रत्यक्त्वादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते ॥

(उद्घोतः) आदेशानां तत्त्वानापन्नत्वेन न तदर्थत्वम्,
किंतु स्वभावत एव, शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये
एकार्थ इति । तावन्मात्रोक्तौ तसस्तमपि प्राप्नोति थसस्तामपीत्यत
आह—सादृश्येति । उत्तमे प्रत्यक्त्वरूपोऽहंकारास्पदचेतनधर्मः
मध्यमे अहंकारानास्पदचेतनधर्मः पराक्त्वम्, प्रथमे त्वनियतम् ॥

(उदाहरणवाचकभाष्यम्)

ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् ॥

(उदाहरणान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—“अकः सवर्णे दीर्घः” इति दण्डाग्रम्,
ध्रुपाग्रम्, दधीन्द्रः, मधूष्टः । कण्ठस्थानयोः कण्ठ-
स्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठ-
स्थानो यथा स्यात् ॥

प्रकृताशयेनाह—यणंश इति ॥ सिद्धान्तभतेनाप्याह—तदिति ॥
अतएव सर्वथा तेषामग्रहादेव ॥ किंच गुणभेदकत्वात्प्राप्तस्याप्यप्रत्यय इति
निषेधादग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥

३ बोधकेति । एतदुभयवाच्यवर्णबोधकेत्यर्थः ॥ शक्यार्थः बोधकमादायेति
भावः ॥ अत एवाह—नचेति ॥ निर्देशात् ज्ञापितेनेति शेषः ॥ छाया ॥

४ शङ्क्येव नोचितेत्याह—वस्तुत इति ॥ अत एव “इरणः” “एच इक्षु”
“वशो भू” इत्यादौ लक्ष्येषु स्थान्यादिशामावेऽपि न यथासंख्यवाध इति ॥ दा ॥

५ नन्वादेशानां तत्संबन्धात्पूर्वं न तदर्थमिति भाष्यासंगतिरेवात आह—
आदेशानामिति ॥ द्वितीये हेतुमाह—शब्दार्थेति ॥ शङ्कते—तावन्मा-
त्रोक्ताविति ॥ अतएव कैयटेऽपि ॥ तत्रत्यादिसंग्राहमाह—मध्यमे इति ॥
॥ छाया ॥

(यत्रानेकविधपरिभाषासाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ॥

किं पुनस्तत् ? ॥

चेता स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति, स्थानत एकारौकारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः ॥

(प्रदीपः) यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः कियते, स्थानेऽन्तरतमो भवति, यत्र चानेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयत इति । वाक्यभेदस्य च तमग्रहणमेव लिङ्गम् । स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अनुवर्तमाने इति । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिष्ठानादिति भावः ॥ वाक्यभेद इति । अनुवृत्तप्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यम्, तात्वादिवाचीहलस्थानशब्देनापरम् । अत्र च स्थाने इति तृतीयार्थे सप्तमीति भावः ॥ तमग्रहणमनर्थकमिति । प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्यवानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थाने ग्रहणं न वाक्यभेदे मानमितीदमुक्तम् । तथैकवाक्यतायां तु स्थानकृतान्तर्याभावे तद्वसतीत्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय तत्र व्यवस्थेति भावः ॥

(तमग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तमग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“झयो होऽन्यतरस्याम्” इत्यत्र ‘सोष्मणः सोष्माणः’ इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, ‘नादवतो नादवन्तः’ इति तृतीयाः प्रसक्ताः ॥ तमग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थ्याः—वाग्धसति त्रिष्टुब्मसति ॥

(प्रदीपः) सोष्मण इति । ऊष्मल्लगुणयुक्तस्येत्यर्थः ॥ तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम् ॥

(उद्ध्योतः) ऊष्मत्वेति ॥ सदृशशब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मपर ऊष्मशब्द इति भावः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वनन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः प्रश्नानुपपत्तिरत आह—यदीति । सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतौत्पर्यमिति भावः ॥

(३२६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते—अक इति । अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते—दीर्घ इति । ‘स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च’ ‘सर्वप्रसङ्गः’ सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) स्थानिन इति । यद्यपि ‘अकः’ इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी, तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) बहव इति । एवंचैकत्वनिर्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः ॥ प्रयोग इति । एक इत्येतद्वोध्यः स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्याक्षरार्थः ॥ यद्यपि पूर्वपरयोक्त्युक्तेरेकः स्थानीत्युक्तम्, तथापि तत्समुदायमिप्रायेणेदम् ॥ युगपदेककर्तृकं सर्वोच्चारणमशक्यमत आह—पर्यायेणेति ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(अथ प्रथमान्तपाठनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः, सा किं प्रकृतितो भवति—स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति । आहोस्विदादेशतः—स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति ॥

तथैकेति ॥ उक्तेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ तात्पर्यमिति ॥ तथाचार्थशब्दः साध्यप्रयोजनपरो न किंतु व्यावर्त्यप्रयोजनपर इति भावः ॥ छाया ॥

३ एतत्सूचितमाह—अक इति ॥ शङ्कते—युगपदिति ॥ छाया ॥

१ कैयटोक्तक्रमेणाह—अनुवृत्तेति ॥ एकम् आद्यम् ॥ अपरं द्वितीयम् ॥ ननु स्थान इति सत्त्वेन स्थानकृतमित्यर्थः कथमत आह—अत्रचेति ॥ द्वितीय इत्यर्थः ॥ यथाश्रुतभाष्यतस्तस्य तत्वात्तामात् कैयटासंगतिं परिहरति—प्रसङ्गे इति ॥ एकवाक्येति भावः ॥ नन्वेवं किमर्थं वाक्यभेदोऽत आह—

कुतः पुनरियं विचारणा ? ॥

उभयथा हि तुल्या संहिता “स्थानेऽन्तरतम-
उरण् रपरः” इति ॥

(प्रदीपः) यथा पुनरिति । येन प्रकारेण संहितापाठ-
लक्षणेनेत्यर्थः ॥ प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाभावः ।
पदप्रकृतिः संहितेति संहिताया एव नित्यत्वात्ततः पदापो-
द्धारे क्रियमाणेऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियते अथ
प्रथमान्त इति प्रश्नः ॥ तत्र सप्तम्यन्तपक्षे षष्ठीति वर्ततेऽ-
न्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी, यत्रैव षष्ठी तत्रा-
देश इति प्रकृतिर्नियम्यते । प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम
आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते ॥

(उद्द्योतः) येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेति ।
अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित इत्युक्तम् ॥ अस्तु तर्हि विच्छिद्य
पाठोऽत आह—पदप्रकृतिरिति । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ बहुव्रीहिरि-
त्यन्ये । तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम् ॥ भाष्ये—सा किं प्रकृतित
इति । सेतीयमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । इदंशब्दोऽपि यच्छब्दार्थः क-
चिद् ॥ केचित्तु यथापुनरिति येल्यर्थेऽन्यसमुदाय इत्याहुः ॥
अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्तिः सा किं सौत्रस्थान-
शब्दस्य तिष्ठन्त्यसिद्धादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानि-
नीत्यर्थत्वं स्थानिनं प्रति, उतादेशं प्रतीत्यर्थः ॥ षष्ठीति वर्तत
इति । अन्तरतमेऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्तव्येत्यर्थः ॥
यत्रैव षष्ठीत्यादि तु पर्यवसितार्थकथनम् ॥

(भाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(सप्तम्यन्तपाठदूषणभाष्यम्)

यदि प्रकृतितः, “इको यणचि” इति यणां
येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा
भवन्तीतीहैव स्याद्—दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यर्थ
ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् ॥ आदेशतः पुनरन्त-
रतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रा-
देशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) इहैवेति । यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको
मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः ॥ आदेशनियम-
पक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितम् । प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवै-
तदुदाहरणम् ॥

(उद्द्योतः) ननु भाष्ये सङ्ख्यातानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषि-

१ नायं दृष्टान्त इत्याह—येनेति ॥ छाया ॥

२ शङ्कते—अस्तिवति ॥ संशयाभावादिति भावः ॥ प्रकृतानुरोधेनाह—
षष्ठीति ॥ अतएव सतान्तरं खण्डयितुमाह—बद्धिति ॥ यास्कादयः
इत्यर्थः ॥ ननु यच्छब्दे प्रतिनिर्देशत्वं तत्र तत्र प्रसिद्धमत आह—इह-
मिति ॥ केचिदिति ॥ अधरास्वारस्यमत्रारचिः ॥ एतद्भाष्यतात्पर्यार्थ-

तत्वात् पुनरुपन्यासोऽप्युक्तोऽत आह—आदेशेति ॥ भवत्येत-
दिति दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥

(सप्तम्यन्तपाठदूषणान्तरभाष्यम्)

तथा “इको गुणवृद्धी” गुणवृद्धोर्ये अन्तरतमा
इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव
स्याद्—नेता लविता नायको लावकः । चेता
स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् ॥ आदे-
शतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी ।
यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भव-
तीति ॥

(प्रदीपः) चायक इति । अचोऽगुणितीत्यत्रापि
अयमेव दोष इत्युपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इको गुणवृद्धी इति । विध्येकवाक्यता-
पन्नस्य खण्ड इति बोध्यम् ॥ नन्विको गुणवृद्धी इत्युक्त्वा चायकै
इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह—अच इति ॥ केचित्तु—इको यत्र
गुणवृद्धी इष्टे, तत्रेति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः ॥

(सप्तम्यन्तपाठदूषणान्तरभाष्यम्)

तथा—ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे—गुणवृद्धोर्य-
दन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भव-
न्तीतीहैव स्यात्—कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारक
इति । आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र
न स्यात् ॥ आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां
सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र
सिद्धं भवतीति ॥

(प्रदीपः) ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद्
दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुप-
न्यासः ।

(उद्द्योतः) ननु ऋकारस्येगचोरन्तर्भावात्पुनरुपन्यासो दूषे-
त्यत आह—ऋकारस्येति । एवं च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्यासिद्ध्या
दुष्ट इति भावः ॥

(प्रथमान्तपाठदूषणभाष्यम्)

अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः—
“वान्तो यि प्रत्यये” स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः—ओ-
कारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारौकारयोर्मा
भूदिति ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां
वान्तादेशस्य एक्षु यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी ।

माह—अन्तरेति ॥ शब्दार्थमाह—अन्तरेति ॥ छाया ॥

३ चायक इति । निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेकपरिभाषायास्तत्रानुपस्थितेरिति
भावः ॥ तदुक्तमेवाह—केचित्त्विति ॥ अध्याहार एवार्चविधीजम् ॥

४ विपक्षे वाचकमाह—एवेति ॥ छाया ॥

५ सर्वभाष्यतात्पर्यमाह—यथंचेति । दोषगणसरत्रेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) वान्तोयीति । एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः ॥ यदा त्वेवं व्याख्यायते—यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवति, ओकारस्थानिकोऽ-वादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति, तदा न दोषः ॥

(उद्ध्योतः) यादृश इति । अचीत्यनुवर्त्याच्च परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य यि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥ अन्ये तु वाच्यवृत्त्येवार्थसालाभात् यि प्रत्यये इति दृष्ट्वाऽचीत्यस्यासं-वन्धाच्च भाष्योक्तं वचनमेव ज्याय इत्याहुः ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ॥ कथम् ? ।

वान्तग्रहणं न करिष्यते—“यि प्रत्यये” एचोऽ-यादयो भवन्तीत्येव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि न क्रियते, चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

“क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इत्येतन्नियमार्थं भवि-ष्यति—क्षिज्योरेवैच इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—क्षिज्योरेवेति । ह्रस्वनिर्देशात्क्षी इति दीर्घान्तस्य जेजय इत्यस्य च नेदं निपातनमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति क्षेयं पापं जेयो वृषलः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

उभयतो नियमो विज्ञास्यते—क्षिज्योरेवैचः, तयोश्च शक्यार्थ एवेति ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । योगविभागेनेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) योगविभागेनेति । विनिर्गमनाविरहाद्ब्रह्मभूणे-त्यादाविवोभयतो नियम इत्यन्ये ॥

(इष्टानुपपत्तिभाष्यम्)

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—लव्यं पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः ॥

(इष्टानुपपत्तिभाष्यम्)

तुल्यजातीयस्य नियमः ॥

कश्च तुल्यजातीयः ? ॥

यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् ॥

कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् ? ॥

एकारः ॥

(प्रदीपः) तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—तुल्यजातीयस्येति । अन्यथा ^३यि प्रत्यय इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ तत्त्वं च यद्येतेन, तर्हि एकारे आयादेशः स्यादत आह—कण्ठ्येति । भाष्ये एकारग्रहण-मुपलक्षणमिति भावः ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

[एवमपि] रायमिच्छति रैयतीत्यत्र प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) एतदनभिज्ञः शङ्कते—भाष्ये—रायमिच्छ-तीति ॥ तदाह—एकारस्यैवेति । एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशयः ॥

(अनिष्टापत्तिवारणभाष्यम्)

रायिश्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति ॥

(प्रदीपः) छान्दस इति । क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगोऽन्यत्र तु विद्यत एवेति व्याचक्षते । [क्यच् त्वैकारान्तान्नास्ति “गोसमानाक्षरनान्तात्” इति वचनात् ।] अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः ॥

(उद्ध्योतः) क्यजन्तेति । रैः रैशब्दो यि यकारादिप्रत्यये इति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये विसर्गरहित एव पाठः ॥ एतेन रायिरित्युक्तं आत्वस्य दुर्लभत्वाद् रैशब्दात्त्विक् दुर्लभ इत्यपास्तम् ॥ नास्तिप्रयोग इति । अनभिधानादिति भावः ॥ क्यच्स्वि-त्यादिर्वचनादित्यन्तोऽग्रन्थस्तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव नः क्ये इति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तम् ॥ अन्येत्विति । अत्रास्वि-वीजं तु रायमिच्छतीति भाष्यप्रयोगविरोधः । न हि विग्रहश्छान्द इति बोध्यम् । भाष्ये यीत्यस्य वैयर्थ्याच्च ॥

७ ‘रायिरिति’ [प्रथमान्त] पाठः । उच्चारणार्थकारेण तदुपपत्तिरिति मते-नाह—अन्येत्विति ॥ छाया ॥

८ ‘रा यि छान्दसः’ इति इत्येवं ‘यि’ सप्तम्यन्तपाठमाश्रित्य व्याख्यातवतां मते भिन्नं पदमित्याह—रा इति ॥ तदुपपादयति—भाष्ये इति ॥ आत्वस्येति । क्यचि परत इति भावः ॥ समतेनाह—यीत्यस्येति ॥ रा इत्येव वदेदिति तात्पर्यम् ॥ वैयर्थ्यं चेति पाठः । पञ्चम्यन्तपाठे ‘नेदं युक्तम्’ इति शेषः ॥ छाया ॥

१ इदं दूषयति—अन्येत्विति ॥ छाया ॥

२ रसोक्तमेवाह—विनीति ॥ छाया ॥

३ वान्तपदासत्त्वादाह—यीति ॥ शङ्कते—तत्त्वं चेति ॥ तत्त्वमपीत्यर्थः ॥ रैयतीत्येति भावः ॥ भाष्यासंगतिं परिहरति—भाष्ये इति ॥ छाया ॥

४ केनचिद्व्यापकेन वर्धितोऽयं पाठो येषत् ॥

५ एवं सत्यभिन्नभाष्यासंगतिं परिहरति—एतदिति ॥ छाया ॥

६ शिक्षान्तरादुरोधेन यथाश्रुतभाष्यमिति नोपलक्षणत्वादिकल्पनेत्या-शयेनाह—एकारस्येति ॥ एवंच कैयटोक्तं कण्ठल्ययुक्तमेवेति भावः ॥

(प्रथमान्तपाठे दूषणान्तरभाष्यम्)

“ऊदुपधाया गोहः” आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) गोह इति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंहियते ॥

(उद्घोतः) भौष्ये गोहः संवन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः ॥ स्थानिन्युपसंहियत इति । एवं च गोह इति गोहवयवे लाक्षणिकम्—ऊकारान्तरतमस्य गोहवयवस्योदित्यर्थ इति भावः ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव ॥

(प्रदीपः) न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यन्त्येऽल्युपसंहियेतेति भावः ॥

(उद्घोतः) ननुपधाग्रहणाकरणलाघवे दर्शिते क्रियत इत्युत्तरमसङ्गतमत आह—अन्यथेति । परत्वादलोऽन्त्यस्येत्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः ॥ एवं च पक्षद्वयेऽप्यावश्यकं तदिति भावः ॥

(प्रथमान्तपाठे दूषणान्तरभाष्यम्)

“रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः” आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यवधानात् भवति । निष्ठाया इति षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नलविधानात् ।

(उद्घोतः) ननु तत्रग्रहणाभावे चरितमित्यादावपि रेफानन्तरा निष्ठेति त्वं स्यादत आह—चरितमिति । रदाभ्यामित्यस्य

१ पूर्वदोषस्य परिहृतत्वादोपान्तरमाह—ऊदिति ॥

२ असंबद्धत्वादाह—आभ्येति ॥ छाया ॥

३ रेफानन्तरेति । इटः साङ्गत्वेनाव्यवधायकत्वादिति भावः ॥ कैयटं दूषयति—आदेरिति ॥ छाया ॥

४ इदमपि दूषयति—वस्तुत इति ॥ सूत्रवैयर्थ्यात्तथा नेत्याह—सुत्रंतिवति ॥ उभयेति । आदेः परस्य—स्थानेऽन्तरेत्युभयेत्यर्थः ॥ एवं च कैयटोक्तं चिन्त्यमेव ॥ छाया ॥

५ अत्र शापकमप्याह—अतएवेति ॥ छाया ॥

६ नन्वेवं कीदृशनिमित्तेन विधीयमाना नरशब्दस्य वृद्धिरलोन्यस्येत्यन्यस्य स्यात् । ततो यस्यतिचेति लोपे नारीति न स्यादत आह—नृनरयोरिति ॥ नर इति रान्तानुकरणम् । तस्य अः नरः । नृश्च नरस्य चेति द्वन्द्व इति भावः ॥

प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परिभाषासंस्कृते लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंवन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थ इति भावः ॥ आदेः परस्य स्थानेऽन्तरतम इत्याभ्यामादेः रन्तरतमस्य न इत्यर्थे इकारस्यान्तरतमत्वाभावेन तकारस्य चादि-त्वाभावेनाप्राप्तिरिति परे ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव ॥

(प्रदीपः) क्रियत एतन्न्यास एवेति । अन्यथा हि मित्रवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स हि नकारस्य सुसदृशः यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात् ॥

(उद्घोतः) पक्षान्तरेपि तुल्यत्वान्न गौरवमित्याह—अन्यथेति ॥ दकारस्य नत्वं स्यादिति ॥ अनया परिभाषयेति भावः ॥ वस्तुतस्तु आदेः परस्येत्यनेनान्यस्याप्राप्तिः । सूत्रं तु उभयाविरोधेन मित्रमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमिति उभ्यामपि तत्रग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यम् ॥ एवं च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोषः सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव ॥ अत एव न भू-सुधियोरित्यादि चरितार्थम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शाङ्करवाद्यन्तर्गणसूत्रं यथोक्तम्, तदा नरः अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोषः । तत्र नृनरयोरित्यावर्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पृथगपि वा तौ गणे पठ्येते इति बोध्यम् ॥

(इति प्रथमान्तपाठनिर्णयः)

(अथ स्वतन्त्रविधित्वनिराकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं निर्वर्तकम्—अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित् प्रतिपादकम्—अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ? ॥

(प्रदीपः) किंपुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम् । आहोस्विल्लक्षणान्तरेणामिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते । अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः ॥

नन्वेवं कथं ततो जीनत आह—तत्रेति ॥ आवृत्त्यभावमाह—पृथगपीति ॥ तथा च ताभ्यां जीन् नृनरशब्दाकारस्य च वृद्धिरित्यर्थः ॥ अतएव वानर-शब्देऽतिप्रसङ्गो न यतो नरशब्दान्जीन्, तदीयरेफान्त्यसंवन्धकारस्यैव वृद्धिविधानाद् वानरे नरस्यानर्थक्यात्ततो न जीनिति भावः ॥ ॥ छाया ॥

७ यद्यप्यमिति यदिपदेन सूचितारुचिः शब्देन्दुशेखरे स्पष्टीकृता ॥ तथाहि—वस्तुत इदं गणसूत्रमनार्षम् नृनरस्य च धर्म्या नारीति क्रतोमिति सूत्रेण नरस्यचेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन चाष्टुदात्तानार्याः सिद्धाः । रुढ्या योग्यतया तद्धर्म्या नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते । अतएव वसेस्तव्यत्कर्तरि णि-चेति वचनं वास्तुनि भवो वास्तव्य इति दिगादित्वाद्यति संसाध्य प्रत्याख्यातं भाष्ये । नित्यानां शब्दानां यथाकथंचिदन्याख्यानं कार्यमिति कैयटः ॥ रुढ्या सर्वदोषपरिहार इति तदाशयः ॥ इति ॥

(उद्घोतः) अथेति । वाक्यभेदाभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इति बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(३२७ प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्थानेऽन्तरतमे निर्वर्तके सर्व-
स्थाननिवृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

स्थानेऽन्तरतमे निर्वर्तके सर्वस्थानानां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—दधि मधु ॥

(प्रदीपः) स्थाननिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते, तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूप स्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः ॥

(उद्घोतः) भिन्नरूप इति ॥ पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्त-
दर्थप्रत्यायकश्च, तथापि विनिगमकाभावौदुभयोः स्थानित्वमादेशत्वं
च वाच्यम् । तथा च सूत्रमनारम्भसमं स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

अस्तु, न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते ।
तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव, मधुश-
ब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य
चानादित्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यम् । सदृशादेशे
हेतुः—शब्देति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यदि चैवम्, कचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्—विसं-
मुसलमिति “इण्कोरादेशप्रत्यययोः” इति षत्वं
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कचिद्वैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य
विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति, नहि तदा सकार
आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग
इति वैरूप्यप्राप्तिः । अस्तेभूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य
बाधकाः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदिचैवमिति । स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे

१ ननु द्वितीयतृतीययोरेव पृथी तत्रोपस्थानस्य तुल्यत्वेन कथं भेदोऽत
आह—वाक्यभेदेति ॥ तत्र द्वितीयतृतीययोरेभ्ये ॥ व्यतीति ॥ उक्तं वे-
त्यनेन । एवं च भाष्यमुपलक्षणमिति भावः ॥ छाया ॥

२ विनीति । अयं स्थान्ययमादेश इत्यत्रेत्यादिः ॥ छाया ॥

३ यदि चैवं यद्यपि तत्रैवं निर्वाहस्तथापि ॥ छाया ॥

४ कचित्सूचितमाह—यदेति ॥ छाया ॥

यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्र दोष इत्यर्थः ॥ नहि तदेति । आदेशरूप-
सत्स्यैव तेन पत्वविधानादिति भावः ॥ यदास्त्विति । तद्धनयन्
भाष्यकृद्वक्ष्यति—इमे वर्णा इत्यादि ॥ नन्वस्य निर्वर्तकत्वे आर्ध-
धातुकेऽप्यस्त्यादीनामस्त्यावादेशाः स्युरिति कुतो नोक्तम् । किं
चानेन सिद्धे तदर्थं चेत्यत आह—अस्तेरिति । विधित्तिनिवृत्ति-
स्तत्फलमिति भावः ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

अपि च—इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत । तद्यथा-
तमे भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते ।
एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् ॥

(प्रदीपः) अपिचेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवि-
तव्यमिति भावः ॥ प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि
प्रवृत्तिः स्यात् । ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यसिमुखत्वात्साधुत्वस्य
व्यवस्था नोपपद्यते ॥

(उद्घोतः) सदृशादेशविषयेऽपि दोषमाह—भाष्ये अपि-
चेष्टेति ॥ ननु सदृशादेशे कथमिष्टव्यवस्थानिश्चितर आह—पुन-
रिति ॥ ननु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायविरोधोऽत आह—प्रयो-
जनमिति । संप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननि-
ष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्वीजम् ॥ नचेदं प्रकृते इति भावः ॥
भाष्ये व्यवस्थेत्यस्य सापेक्षत्वादाह—साधुत्वस्येति ॥ परिनि-
ष्ठितत्वव्याप्यत्वात्साधुत्वस्येति भावः ॥ एवं च दोषान्तमेव शास्त्रं
स्यादिति तात्पर्यम् ॥

(द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्—अन्येन निर्वृत्तानाम-
नेन प्रतिपत्तिः ॥

(प्रदीपः) अस्तुतर्हीति । निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणादेशेषु
नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) निर्वृत्तेष्विति । अन्येन निर्वृत्तानां मध्येऽने-
नान्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

(३२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र
प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) निर्वृत्तिरिति । अस्मिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः ॥

५ अस्मिन्माह—स्थान्यपेक्षेति ॥ अत्र मानान्तरमप्याह—तदिति ॥
अन्यथा तदुक्तिरसंगतेति स्पष्टमेव ॥ नन्विदमुक्तप्रायमत आह—किंचेति ॥
द्वितीयदोषं परिहरति—विधतीति ॥

६ संप्रयोजनत्वं शास्त्रप्रवृत्तौ विशेषणम् ॥ तद्वीजं ‘लक्ष्ये’ इति न्याय-
वीजम् ॥ ननु कुतो नात आह—परीति ॥ इदानीं तु तदाक्रान्तत्वेन तत्त्वा-
भावादिति भावः ॥ पर्यवसितमाह—एवंचेति । पुनः पुनः प्रवृत्तौ चेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अभिमतस्येति ॥ शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वापत्त्येति भावः ॥

(आक्षेपतात्पर्यप्रश्नभाष्यम्)

किं तर्ह्युच्यते—निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ? । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

(आक्षेपतात्पर्यवर्णनभाष्यम्)

न ब्रूमो—निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ॥

किं तर्हि ? ।

इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत । न सर्वे सर्वत्रेप्यन्ते ॥

(प्रदीपः) इष्टा व्यवस्थेति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातम् । न चानेन तेषामेवासाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) दीर्घादेरिष्टा व्यवस्थाऽनेन भविष्यतीत्यत आह—अक इति ॥ एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरेण आत्यन्तिको निरासोऽशक्यः कर्तुमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इदमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ।

(उद्द्योतः) ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं व्यर्थं स्यादिति पृच्छति—इदमिदानीमिति ॥

(३२९ प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनर्थकं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् 'मा भुक्त्वाः' इति, किं तेन कृतं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) उत्तरयति—अनर्थकमिति । भुक्त्वा इति निरनुसारः पाठः ॥

(आनर्थक्यपरिहारेण समाधानभाष्यम्)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् इति । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः "स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्य" इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । इको गुणवृद्धी इत्यत्र । यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते । तेनैकवाक्यतानेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरतम आदेशो विधीयते ॥

१ एकेति । अक इत्येतद्वोधितसाधुत्वस्येत्यर्थः ॥ प्रमाणान्तेति । अनेनेत्यर्थः ॥ प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

२ षष्ठ्यधीति । तत्र वर्तमानोऽयं योगो यक्ष्यमाणप्रकारेण व्याख्येय इत्यर्थः ॥ तमेवाह—स्थाने इति ॥ तस्य प्रसङ्गे विहितानामन्तरतम

(उद्द्योतः) आनर्थक्यं परिहरति—उक्तं वेति ॥ द्वितीय-पक्षाच्चेदमुपपादयति—एकवाक्यतेति । एवं चेतस्याविधानमेवेति इष्टव्यवस्थसिद्धिरिति भावः ॥

परै तु उत्पन्नानामनेन निवृत्तिर्गुणादिनेवेति भावः ॥ एतदाशयमजानान आह—निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ॥ तदभ्युपेत्य समाधत्ते—उक्तं वेति ॥ भुक्तवतो भोजनफलवृत्तेर्जातत्वान्निषेधस्य वैयर्थ्येऽपि शास्त्रे वृद्धिरादैच्यसूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याद्गुणादिनेव जातनिवृत्तिरिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ॥

(अनिष्टनिराकरणाधिकरणम्)

(३३० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः । स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) आत्मानमिति ॥ अनश्नेति टच् ॥ स्थान्यात्मन इति । स्थानिरूपपदार्थस्येत्यर्थः ॥

(३३१ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् ॥

किं कारणम् ? ।

'स्वभावसिद्धत्वात्' । स्वभावत एतत्सिद्धम् । तद्यथा—समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते न चोच्यते—प्रत्यात्ममिति, प्रत्यात्मं चासते ॥

(प्रदीपः) स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानार्थैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्दत्वादिति ॥ समाजेष्विति । समाज उत्सवेषु संघातः । समाशः सहभोजनम् । समवायः कस्यांचित् क्रियायां मेलनम् ॥

(उद्द्योतः) नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्रेव संबन्धिशब्दत्वादिति कुतो नोक्तमत आह—तुल्ये-

एवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ वाशब्दस्यासमर्थितत्वादाह—परेस्त्विति ॥ शास्त्रे इति निवृत्ताव्येति ॥ केति । दर्भपवित्रपाणिरीत्यादिना ॥ छाया ॥

४ प्रत्याख्यानार्थं प्रत्याख्यानमग्रे प्रतिपादयितुम् ॥ छाया ॥

ति ॥ प्रत्यात्मं चासत इति । स्वस्वसमाजेष्वासत इत्यर्थः ॥
कस्यांचिदिति । धर्मनिर्णयादिक्रियायामित्यर्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(३३२ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अन्तरतमवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्—योगेश्वरपुत्रायम-
शिष्यः ॥

कुतः ? ।

‘स्वभावसिद्धत्वादेव’ । तद्यथा—समाजेषु स-
माजेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः
कृशैः सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव
किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ॥

तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः
प्रसवो भवति, तेन सह शेरते ॥

तथा यान्येतानि गोकुलकानि संघुष्टकानि भ-
वन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥

(प्रदीपः) नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरि-
हारेण विद्यार्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयत इत्यर्थः । एवमि-
हापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति ॥
गाव इति । तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणः ।
एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण प्रवर्त्यन्ति ॥
तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाह-
चर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन
वर्गीभवनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अर्थकृतान्तर्गते सति तदेव प्रयोजकमित्याह—
गुणेत्यादि । पाण्डुत्वं गुणः । कृशात्वादि प्रमाणम् । विद्यादी-
ति । आदिनोत्सवाशनाद्यर्थित्वप्राप्तत्वादिजातिधनादिसङ्ग्रहः ।
एवंच अन्तरतमो भवतीति यत्रानेकविधमिति च न्यायसिद्धमि-
ति भावः ॥ दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह—संकीर्णानामिति ॥ भाष्ये
प्रसवो वत्सः ॥ तेन सह । स्वस्वप्रसवेन सह ॥ शेरत इति ।
शेतिः स्थितौ ॥ एवं चोदनायामिति । अनया रीत्या विधिशा-
स्त्रेऽपीत्यर्थः ॥ युक्तकशब्दो युग्मवाची । संघुष्टकशब्दस्तत्तदुगवह-
नादिनाऽऽत्यन्तपरिचितवाची ॥ अनेनापि अन्येन यत्रानेकविध-

मित्यर्थः साधित इत्याहुः ॥ सादृश्यादिति । तत्तदुगवहनाच्च
सादृश्यम् ॥

(दृष्टान्तवाधकभाष्यम्)

एवं तावच्चेतनावत्सु ॥

(दृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

अचेतनेष्वपि । तद्यथा—लोष्टः क्षिसो बाहुवेगं
गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवी
विकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

तथा—या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां
विकारो धूमः । स धूम आकाशे निर्वाते नैव तिर्य-
ग्गच्छति नार्वागवरोहति । अविकारोऽप एव
गच्छत्यान्तर्यतः ॥

तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निर्वाते
सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नार्वागवरोहति ।
ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

(प्रदीपः) अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपाद-
नपरमेतत् ॥ अविकार इति । अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽ-
स्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामभिसं-
योगाद् धूमो विकारः ॥ सूर्यविकारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति ॥

(उद्घोतः) अन्तरिक्षे इति । अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्यः ॥
अत एव निदाघे निशि निरावरणे शयानानां शैत्योपलम्भः ॥
तस्यैव च रविकिरणसंपर्केण मेघरूपतया वायुयोगाद्वृष्टिः ॥ आन्त-
रिक्षीणामपां परम्परया धूमो विकार इति दर्शयति—तद्विकारः
सर्वा इति ॥ सूर्यविकार इति । अत एव दावाग्नेर्मभ्याह्लादौ
सूर्यकरसंपर्कात् क्रौर्यातिशयो दृश्यते ॥

(सूत्रसत्ताप्राप्तदूषणनिराकरणाधिकरणम्)

(३३३ दूषणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च

तत्कालप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता
प्राप्नोति ॥ व्यञ्जनव्यतिक्रमे—इष्टम् उक्तम् । आन्त-
र्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक्
प्राप्नोति ॥

१ स्वस्वसमाजेष्वावेति । तदादिष्वेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ अन्तरतम इति पदमात्राभ्यामा व्याचष्टे—योगेश्वरपीति ॥ छाया ॥

३ तथेत्यस्य स्वारस्यमाह—तिरश्चामपीति ॥ छाया ॥

४ सतीति । अनेन—असति अन्यस्यापि परिग्रह इति न गुणवृद्ध्यादिपु-
दोष इति सूचितम् ॥ तदेतद् ध्वनयन्नाह—एवंचेति ॥ छाया ॥

५ तस्य वैयर्थ्यं परिहरति—अनेनापीति ॥ अपिना पूर्वसमुच्चयः ॥ छाया ॥

६ सवाते तिर्यग्गमनादिदर्शनादाह—निवात इति ॥ एवमेवेति ॥ छाया ॥

७ ज्योतिरर्थमाह—सूर्येति ॥ छाया ॥

८ अतएव प्रागुक्तं भाष्यार्थमाह—अन्तरिक्षे इति ॥ तत्र तत्सत्त्वे
प्रमाणमाह—अतएवेति ॥ तस्यैव च सूक्ष्मसमुद्रस्यैव च ॥ भाष्यात्
साक्षात्त्वप्रतीतिराह—परम्परैति ॥ छाया ॥

९ अत्र प्रमाणमाह—अतएवेति ॥ छाया ॥

१० व्यञ्जनेति । उच्चारणक्रमविषयया पूर्वनिपातः । इति ॥ छाया ॥
श्लोकयोर्लक्षणहेत्वोरजायतः क्रोडादिवह्नय इत्यादिनिर्देशः सिद्धस्य पूर्व-
निपातप्रकरणानित्यत्वस्यैव स्वाभिमतोक्त्यपेक्षेति तत्त्वम् ॥ दाधिमथाः ॥

(प्रदीपः) लोकव्यवहाराश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह—व्यङ्ग्येति । व्यतिक्रमः स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) तदनाश्रयेणेति । मन्दमध्यबुद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ ननु नाऽर्धमात्रिक इगित्यत आह—इदमेवेति ॥ कार्याः शब्दा इति दर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतमवर्णनिर्वर्तकमित्यर्थः ॥ एवं च लोकवेदयोरभावेऽपि पतञ्जलसिद्धि एव स इति भावः ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नैव लोके नैव वेदेऽर्धमात्रिक इगस्ति ॥ कस्तर्हि ? ॥

मात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नैवलोक इति । नित्याः शब्दा अन्वाख्यायन्ते, निवृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याशक्यत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) यदुक्तम्—इदमेवेति तत्राह—नित्या इति ॥ निवृत्तिपक्षेऽपीति । शास्त्रकार्याः शब्दा इति दर्शनेऽपीत्यर्थः ॥ उच्चारणस्येति । तस्य लोकाधीनत्वादिति भावः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

स्वरव्यतिक्रमे—दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मवन्ध्वर्थम् । आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति ॥

कस्तर्हि ? ॥

अर्धमात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नैवलोक इति । कुकुटादिषु द्वे व्यजने, न त्वेकं मात्रिकमिति भावः ॥

(३३४ दूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अक्षु चानेकवर्णादेशेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति ॥ “इदम इश” । आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अर्धतृतीयमात्रमिति । अत्वैकादेशयोः कृतयोरिशभाव इति यदा प्रक्रियेति भावः ॥

(उद्द्योतः) इदमस्त्रिमात्रिकत्वेनार्धतृतीयमात्रिक इत्युक्तमत आह—अत्वेति । परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे इति भावः ॥

१ भाष्योक्तमेवाह—तस्य लोकेति ॥

२ इत्येकैककारस्य कृत्वकारणं जज्ञत्वानुपपत्तिशङ्कासमाधानवत् अत्र कुत्वानुपपत्तिमाधानाकारणान्न भाष्यस्वरसिद्धिमिति दाधिमथाः ॥

३ शङ्कते—इदम इति ॥ छाया ॥

४ अत्र बीजमाह—तादृशेति इतीत्यस्य भाव इत्यत्रान्वयः ॥ एवं

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । ‘भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न’ इत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) भाव्यमानेनेति । नैव लोक इत्ययं परिहारो नोक्तः । यदा विशेषविहितत्वादलमिश्रभावेन वाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसंभवात्स्यादेव झुतः । झुताझुत-प्रसङ्गे च झुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते । अत्र तु झुतस्यैव प्राप्तिः ॥

(उद्द्योतः) झुताझुतेति ॥ तद्विशेषले हि सपादसप्ताध्यायी-स्येन झुतविधौ त्रिपादीस्यझुतस्यासिद्धत्वात्तद्विषयेऽप्यनेनैव झुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे विधित्वमिति शास्त्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तद्विजम् । शास्त्रं त्वझुतविधानेन चरितार्थमिति । झुतमात्रविधाने तु तद्विषय-कलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यांशेऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्येनान्तरतमपरिभाषावाधकल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः ॥

(३३५ दूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ गुणवृद्धयेज्भावेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

गुणवृद्धयोरेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति ॥ खद्वा+इन्द्रः खद्वेन्द्रः । खद्वा+उदकम् खद्वोदकम् । खद्वा+ईषा खद्वेषा । खद्वा+ऊढा खद्वोढा । खद्वा+एलका खद्वैलका । खद्वा+ओदनः खद्वौदनः । खद्वा+ऐतिकायनः खद्वैतिकायनः । खद्वा+औपगवः खद्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानि-नां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) खद्वेन्द्र इति । संज्ञयात्र गुणवृद्धयोर्भावनम् । संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमानेनेति परि-हारस्यात्रासंभवः ॥

(उद्द्योतः) संज्ञा चेति ॥ कार्यकालपक्षेऽपि यथा भाव्यमान-त्वाभावस्तथोपपादितं वृद्धिसंज्ञासूत्रे ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी ।

(दूषणसाधकभाष्यम्)

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरेः ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नेत्याह । तादपि परस्तपर इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तादपि परस्तपरः, “ऋदोरप्” इतीहैव स्यात्—यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् ॥

झुताझुतेत्यस्याशयमुक्त्वा अत्रतित्यस्याशयमाह—झुतेति ॥ अंश इति । पूर्वोक्तरीत्योक्तम् ॥ चेति इति च ॥ छाया ॥

५ ‘इदं यथोद्देशपक्षे’ इति भ्रमनिरासायाह—कार्येति ॥ अपिना यथोद्देशसमुच्चयः ॥ वाक्यामेवादिति मानः ॥ छाया ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैष तकारः ॥

कस्ताहिं ? ॥

दकारः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

किं दकारे प्रयोजनम् ? ॥

(प्रतिबन्दीभूतं समाधानभाष्यम्)

अथ किं तकारे ? ॥ यद्यसंदेहार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपि ॥

(दूषणवार्तिकशेषभाष्यम्)

एजभावे—कुर्वाते कुर्वाथे । आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्यार्धतृतीयमात्र एच् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एजभाव इति । प्रत्याहारः “पूतक्रतोरै च” “मनोरौ वा” इत्यादिसंग्रहार्थः । तत्र हि मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात् ॥

(उद्घोतः) प्रत्याहार इति । वार्तिके गुणवृद्धेजभावेषु, इति द्वन्द्वः, न तु कर्मधारयः भाष्यविरोधादिति भावः ॥ तत्र हीति ॥ प्रमाणत आन्तर्यमिति भावः ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैव लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र एजस्ति ॥

(३३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे

सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः, सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्य स्थाने प्राप्नुवन्ति ॥

किं कारणम् ? ।

अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते—एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यात्स चेप्यत एव । दीर्घस्य त्वेडौ स्याताम्, तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति । समुदायपेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वेवं ह्रस्वे सर्वगुणप्रसङ्गस्यानुपपादनाद्वर्णमात्रे

सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह—समुदायपेक्षयेति । ऋवर्णाय-ह्रस्वादिसमुदायपेक्षयेत्यर्थः ॥

(३३७ समाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ न वा ऋवर्णस्य स्थाने रपर-

प्रसङ्गाद्वर्णस्यान्तर्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ।

ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति ॥

(प्रदीपः) नवेति । उरण्परपर इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्र-स्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति रश्रुतेरुः स्थानेऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) गुणवृद्धिशास्त्रस्येति ॥ प्रतिलेख्यं लक्षणभेदा-द्वर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः ॥ अङ्गान्त्यस्यैकवर्णस्य रपरोऽण्-रूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ॥ रश्रुतेरित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

(३३८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥

अनेकाल्त्वात् । “अनेकाल्शित्सर्वस्य” इति ॥

(प्रदीपः) सर्वादेश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरारौ क्रियमाणवलोऽन्त्यस्येत्येतद्वाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः ॥

(उद्घोतः) ऋवर्णस्येति ॥ ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः ॥ सर्वादेशाविति । तैत्वेऽपि समुदायान्तर्वर्तितादृवर्णस्य तदादेशत्वमपि खट्वर्थ इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

(३३९ समाधानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ न वाऽनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वा-द्वर्णादेशस्याविधातः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

Asiatic Society कलिकात्तामुद्रितपुस्तक इवोद्घोतपुस्तक एव रश्रुतेरित्यस्य स्थाने छायाविरुद्धरश्रुतेरिति पाठकरणे तु स्थानिनि साक्षान्मूर्धस्थानिकत्वम्, आदेशे एकदेशस्य रेफस्य स्थानिसमानस्यानन्वयमिति बोध्यम् ॥ दाधि० ॥
३ नन्वेवं रपरत्वमेव कथमत आह—सर्वेऽपीति । सर्वादेशस्त्वेऽपीत्यर्थः ॥ तदिति ॥ ऋवर्णेत्यर्थः ॥ एवमन्यत्र दृष्टमित्याह—खट्वर्थेति ॥ छाया ॥

१ अत्र एषां मध्ये ॥ छाया ॥

२ यथाश्रुतेऽन्यत्रानिष्टापत्तेराह—प्रतीति ॥ तत्त्वरूपमाह—अङ्गान्त्येति ॥ रश्रुतेरिति । यदुगीहिः ॥ छाया ॥ एतत्प्रतीकानुसारेण प्रदीपेऽपि रश्रुतेरित्येव पाठ ऋवर्णस्थानेऽभवत् । तथाच स्थान्यादेशयोर्महोदयोरप्येकदेशो रेफसत्त्वाद्बोधोतीत्येकदेशद्वारेति लेखः सामञ्जस्येन बुद्धयुक्तो भवति । Bengal

किं कारणम् ? ।

‘अनेकालत्वस्य तदाश्रयत्वात्’ । यदायमुः स्थानेऽण्, तदायमनेकाल्, अनेकालत्वस्य तदाश्रयत्वाद्दर्शनादेशस्य विधातो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नवेति । अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवान्यमिकमुपसंहियते । ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञातपरत्वमाहुः पूर्वा सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) पूर्वमेवेति । अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाभावाद्रपरत्वमेव न स्यात् । न च समुदायान्तःपातिप्रकाराश्रयेण रपरत्वम् । प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्यानुमानिके प्रवृत्त्ययोगात् । खट्वर्ष्य इत्यादौ तु पूर्वपरयोरित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः ॥ पूर्वप्रवृत्तमिति ॥ उपजीव्यं चेत्यपि बोध्यम् ॥ न बाधत इत्यत्रानेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रं कर्तुं ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवाऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्यान्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति, अपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति, एतदेवैतयोरान्तर्यम् ॥

(प्रदीपः) अथवेति । निर्वृत्तस्याणो रपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥ अनान्तर्यमेवेति । नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितम्, रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभावत्परिग्रहाच्चेति भावः ॥ ऋवर्णस्य मात्रिकस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चेत् । तदर्थस्य यत्नस्याकरणाददोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारौकारावन्तरतमौ स्त इति चेद् । भवेदेतद् यदा भेदापेक्षा क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षार्या स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम् ॥

(उद्द्योतः) रेफवतो रेफवानन्तरतम एवेति अथवेत्युक्तमत आह—निर्वृत्तस्येति ॥ परिग्रहाच्चेति । पाददन्तेत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः ॥ सट्टशसंवन्ध्यभाववत्त्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्यमिति तात्पर्यम् ॥ यत्नस्येति ॥ परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः ॥ स्थानकृतमिति । अनान्तर्यमिति भाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमावयव इत्यर्थः ॥

(३४० समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥*॥ संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् ॥*॥

(भाष्यम्)

अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति । तद्यथा—‘तवाश्वो नष्टो ममापि रथो दग्धः, उभौ

१ विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति ॥ पूर्वोक्तयुक्तिं खण्डयति—नवेति ॥ दृष्टान्तासंगतिं परिहरति—खट्वर्ष्य इति ॥ कर्तुरनुपादानादाह—अनेकालिति ॥ छाया ॥

२ शङ्कते—ऋवर्णस्येति ॥ एतत्सूचितमाह—अनान्तर्यमिति ॥ छाया ॥

संप्रयुज्यावहै’ इति । एवमिहापि—‘तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति, ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति, अस्तु नौ संप्रयोगः’ इति ॥

(प्रदीपः) संप्रयोगो वेति । यदा स्थानेऽन्तरतम इत्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नष्टाश्वदग्धरथवदिति ॥ बहुव्रीहिर्भेद्वन्दादितिः । पूर्वोक्तेनाथचेत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति—यदेति ॥ केचित्तु तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सदृश एवादेश इत्यर्थः साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानयोः को विशेषस्तस्मादनान्तर्यस्याभावरूपस्य सादृश्यत्वानङ्गीकारेऽप्याह—नष्टाश्चेति ॥ ऋवर्णस्य स्थानित्वेनावर्णस्यादेशत्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि स्थान्यादेशभावः । यथा नष्टाश्वदग्धरथयोरत्यन्तभिन्नयोरपि असदृशयोरपि संप्रयोग इति तात्पर्यमित्याहुः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च पुनरचेतनाः, तत्र किंकृतः संप्रयोगः ? ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यद्यपि वर्णा अचेतनाः । यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् ॥

(एकादेशे दूषणनिराकरणाधिकरणम्)

(३४१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥*॥ एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्)

एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं प्राप्नोति । खट्वैलका मालौपगवः ॥

किं कारणम् ? ।

स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्, स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः ॥

(प्रदीपः) अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ।

(उद्द्योतः) प्रधानत्वं भूयस्त्वेन ॥

(३४२ समाधानवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥*॥ सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥*॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

३ शङ्कते—रेफेति ॥ कृतस्येतीति । आन्तरतम्यस्येत्यर्थः ॥ नन्वेवं प्रकृते किमतः प्राचां मतेनान्तर्यपदार्थमाह—सदृशेति ॥ छाया ॥

४ न्यायं दृष्टान्तम् ॥ छाया ॥

५ तथाह—प्रधानत्वमिति ॥ इदमष्टमे(‘पुतावैचः’ इति सूत्रे)स्पष्टम् ॥ छाया ॥

कथम् ? ।

उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न चावर्ण-
मुभयोरन्तरतमम् ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ ४९ ॥

(प्रदीपः) उभयान्तर्यादिति । ह्रस्वशासने ह्यैचः
समुदायान्तरतमाभावादौचोश्चेत्युक्तम् । इह तु संभवत्येव
स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

(उद्धोतः) भूयस्त्वन्यास्तर्हि केत्यत आह—ह्रस्वेति॥४९॥

(४५ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. ७ ॥)

उरण्परः ॥ १ । १ । ५० ॥

(सूत्रस्य रपरत्वमात्रविधायकत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदमुरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्—‘उः
स्थाने अणेव भवति रपरश्च’ इति । आहोस्विद्र-
परत्वमात्रमनेन विधीयते—‘उः स्थाने अण् च अ-
नण् च । अण् तु रपरः’ इति ? ॥

(प्रदीपः) उरण् ॥ ५० ॥ किमिदमिति । षष्ठीप्रकर-
णाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते । तत्र किमादेशान्तराणां बाधक-
मणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यमेदेन रपरत्वम् । आहोस्विद्र-
परत्वमात्रमनेन क्रियते उः स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो
योऽण् स रपर इति प्रश्नः ॥ तत्र केषांचित्पाठोऽण् भवति
रपरश्चेति तत्रापूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः ।
अन्येषां तु पाठोऽणेव भवतीति । तत्र सामर्थ्याच्चान्यनि-
वृत्तिः । सैवकारेण प्रदर्शयते ॥

(उद्धोतः) उरण् ॥ ५० ॥ भाष्ये उरण्परवचनमिति ।
सूत्रस्यैविसर्गप्राप्तभागानुकरणेन षष्ठीसमासः ॥ नन्वन्यशब्देन न
स्थानी, आदेशस्य स्थाननिवर्तकत्वसंभावत्वात् । न स्थानिव्यति-
रिक्तः, उरण्येतावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवर्तने सामर्थ्याभा-
वौदत्त आह—षष्ठीति । यत्र षष्ठ्या ऋवर्णस्यादेशप्रसक्तित्वेत्यर्थः ।
स्वातन्त्र्येणास्य विधायकत्वं तु—इको गुणवृद्धी इत्यत्र भाष्ये एव
निराकृतम् । तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यर्थत्वं नियामकत्वेन, तदा अथमत-
मेतदिति वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह—

१ सिद्धान्तोपरि शङ्कते—भूयस्त्वेति ॥ छाया ॥ एवं च Bengal
Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि “भूयस्त्व” इति पदस्यानुल्लेखः
ग्रामादिक एव ॥ दाधिमथाः ॥

२ एकत्र विधेयद्वयार्थमवादाह—तस्येति ॥ छाया ॥

३ रपरत्वस्य पूर्वशापि विधेराह—मात्रमिति ॥ तदार्थमाह—उःस्थान
इति ॥ छाया ॥

४ तत्र आद्ये ॥ छाया ॥

५ ननु सविसर्गानुकरणेन षष्ठीसमासेऽप्युचितिवत्तच्छ्रवणापत्तिरत आह—
सूत्रस्थेति ॥ छाया ॥

६ स्वमेति । तथा तस्यावक्तव्यत्वेन व्यर्थमिदमिति भावः ॥ छाया ॥

तत्रेति ॥ अपूर्व इति ॥ वाक्यमेदेन—अनित्यादिरुदात्तो भवति,
ऋवर्णस्य त्वण् भवति स च रपरः, इत्यर्थ इति भावः ॥ तत्र
सामर्थ्यादिति ॥ विशेषविधेः सामान्यविधिबाधकत्वेनेत्यर्थः । न
तु वाच्यवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(३४३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं
चेदुदात्तादिषु दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु
दोषो भवति ॥

के पुनरुदात्तादयः ? ।

उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः ह्रतिः,
कृतं ह्रतम्, प्रकृतं प्रह्रतम्, नृः पाहि ॥

(प्रदीपः) उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य बाधकोऽण्
प्रसज्यत इति भावः । स चोदात्तादिगुणो न वेति सर्वथा
दोषः ॥ नृः पाहीति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्ण ऋकारो
न लभ्यते, तथापि नृन् प इति निपातनाद्भवति । नकारस्य
तु रुत्वे कृतेऽनुनासिको विधीयमानोऽणेव स्यान्न तु ऋकार
इति दोषः ॥ प्रतिपदविहितैरित्त्वोलादिभिरयं हि बाध्यत
इति तेषां रपरत्वं न स्यात् ॥

(उद्धोतः) स चोदात्तादिगुण इति । अत्र पक्षेऽनन्तर-
स्येति न्यायेनान्तरतमपरिभाषार्थं अनेन बाध इति भावः ॥
नवेति । यत्रोपस्थितिस्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमानः ॥ भाष्ये
कृतिर्नित्त्वरेणाद्युदात्तः । कृतमित्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे शेष-
निघातेन ऋकारोनुदात्तः । प्रकृते, गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृ-
तित्वरे शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् । उच्चैरुदात्त
इत्यादिषु षष्ठ्यन्तमच इत्यनुवर्तत इति पक्षे अनित्यादिरित्यादावच
इत्युपस्थितेः षष्ठीसद्भावाद्गुणिलस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् ॥
नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमत्राप्याकृष्य दर्शयति—प्रतिपदेति ॥
तेषामिति । प्रत्यासत्त्योरणिल्यनेन विधीयमानस्याणो विधीयमा-
नमिति शेषः ॥

७ भावादिति ॥ एवमपि व्यर्थमेवेति भावः ॥ अनतिप्रसङ्गायाह—
यत्रेति ॥ छाया ॥

८ स्वातन्त्र्येणेति । अणंशे इति भावः ॥ तत्र तथा सति ॥ तत्रेतीति ।
तत्रोपस्थितौ सत्यामित्यर्थः ॥ छाया ॥

९ शेषमाह—वाक्येति ॥ तमेवाह—स्मित्वेति ॥ तात्पर्यार्थमाह—
नत्विति ॥ छाया ॥

१० आपाया इति । तथाच विधिविधेयोदात्तत्वमस्येति भावः ॥ अत
एवाह—यत्रोपेति ॥ यस्य यस्यापि ॥ छाया ॥

११ ननु प्रागुक्तरीत्या तत्रोपस्थितिरिव कथमत आह—उच्चैरिति॥छाया॥

१२ ननु तेषामणत्वस्य सत्त्वेन कृतसदभावोऽत आह—प्रत्येति॥छाया॥

(द्वितीयपक्षभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति ।

(३४४ द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

य उः स्थाने अण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णस्याप्रतिपत्तिः । कर्ता हर्ता वार्षगण्यः ॥

(प्रदीपः) गुणवृद्ध्योरिति । भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते, तदा तु गुणवृद्धिविधावणव दुर्लभ इति दोषः ॥

(उद्ध्योतः) दुर्लभ इति । हे स्वस्य गुणाकारलामेऽपि दीर्घ-
साकारगुणालामः, वृद्धिस्तु नियमेनाण् न लभ्यते इत्यर्थः ॥
कर्तृलाघुदाहरणम् भाष्ये दीर्घान्तस्याप्युपलक्षणम् ॥

(द्वितीयपक्षदूषणशेषाक्षेपभाष्यम्)

किं हि साधीयः—ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यात्, न पुनरेडैचौ? ॥

(प्रदीपः) किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः ॥ न पुनरिति । ततश्चावर्णस्यैव नियमेनाप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् ॥

(उद्ध्योतः) किमित्यर्थं विशेष्यमाह—कारणमिति । भाष्ये असवर्णे । सदृशाभावे इत्यर्थः ॥ ननु नियामकाभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाप्रतिपत्तिरत आह—ततश्चेति ॥

(द्वितीयपक्षवादिभाष्यम्)

पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीय-
स्तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यात्, न पुनरि-
कारोकारौ ॥

(प्रथमपक्षवादिभाष्यम्)

अथ मतमेतत्—उः स्थाने अणश्चानणश्च प्रसङ्गे
अणेव भवति रपरश्चेति । सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽ-
वर्णस्य प्रतिपत्तिः ॥

(प्रदीपः) अथ मतमिति । स एव पक्षाक्षेपवाद्याह ।
नानेनान्येषां बाधकोऽपूर्वोणं विधीयते । किंलणनणोः प्रसङ्गेऽ-
णेव भवतीति नियमः क्रियते, स च रपरः । न च गुणवृद्धि-
प्रसङ्गे इकारोकारप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) दोषपरिहारायाक्षेपवाचेवान्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नि-

यमपरतया व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति—भाष्ये—अथमतमि-
ति ॥ एतत् वक्ष्यमाणं नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमिति वदतो मतं
संमतं विवक्षितमित्यर्थः ॥ सिद्धा पूर्वस्मिन्निति । अन्यनिवृत्त्यर्थ-
मिति पक्षे इत्यर्थः ॥ सचेति । वाक्यमेदेनेत्यर्थः ॥ नन्वेवमिका-
रोकारावपि स्यातामत आह—नच गुणेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यत्तु तदुक्तम्—‘उदात्तादिषु दोषः’ इति, स
इह दोषो जायते न जायते ॥

(प्रदीपः) यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यत इति
विचारयति ॥

(उद्ध्योतः) भवानिति । नियमपक्षवादीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

जायते स दोषः ॥

कथम्? ।

उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते, अन-
णोऽपि ॥

(प्रदीपः) स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति—जायत इति ॥

(उद्ध्योतः) स एवेति । विचारक एवेत्यर्थः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

यद्यपि—अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते । न तु प्रा-
मुवन्ति ॥

किं कारणम्? ।

स्थानेऽन्तरतमो भवतीति ॥

(उद्ध्योतः) शङ्कते—भाष्ये—यद्यप्यणोपीति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्—द्वयोः परिभाषयोः साव-
काशयोः समवस्थितयोः “स्थानेऽन्तरतमः” इति
“उरण् रपरः” इति च, “स्थानेन्तरतमः” इत्यनया
परिभाषया व्यवस्था भविष्यति, न पुनर् “उरण्
रपरः” इति? ॥

अतः किम्? ।

अत एष दोषो जायते—‘उदात्तादिषु दोषः’
इति ॥

(प्रदीपः) कुतो नु खल्विति । अन्तरतमपरिभाषाया
अवकाशः अकः सवर्णे दीर्घः, इयो होऽन्यतरस्या-
मिति । उरण् रपर इत्यस्यावकाशः कर्ता हर्तेति । इहोभयं
प्राप्नोति—कृतिरिति । परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः ॥

सयमेव दोषोद्भावनमयुक्तमत आह—स एवेति ॥ छाया ॥

५ इत्यस्य आद्यवार्तिकोक्तस्य ॥ छाया ॥

६ इतिपक्षे इत्यभिमतनियमपक्षे ॥ छाया ॥

७ एकेन तदसंभवादाह—वाक्येति ॥

८ तदुक्तमिति तस्मिन्पक्ष उक्तमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१ वार्येति ॥ वृषगणस्यापसम् ॥ गर्गादित्वाद्यन् ॥ छाया ॥

२ दुर्लभत्वमुपपादयति—ह्रस्वस्येति ॥ नन्वेवं भाष्ये न्यूनताऽत आह—
कर्तृत्वेति ॥ छाया ॥

३ लभ्येति ॥ साकाङ्क्षादिति नावः ॥

४ ननु पूर्वपक्षवादिना नियमवादिनं प्रति शृष्टे नियमवादिनः स्वपक्षे

(उद्घोतः) परिहरति—कुतो न्विति । तर्भवग्रहणसहित-
स्याप्यवकाशप्रदर्शनाय झयोह इत्युक्तम् ॥ उरणरपर इत्यस्या-
वकाश इति । गुणविधौ स्थानेन्तरतमपरिभाषानुपस्थितिः ऋ-
वर्णसमुदायान्तरतमगुणाभावादिति भावः ॥ यद्यपि भाष्याद्विनि-
गमनाभावो लभ्यते, तथापि एष दोषो जायत इत्युत्तरग्रन्थास-
ङ्गतेर्विनिगमकं प्रदर्शयान्तरतमपरिभाषाऽप्रवृत्तिमुपपादयति—पर-
त्वादिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उ-
च्यन्ते, तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति—“ऋद्वत इद्धातोः”
“उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति ।

(प्रदीपः) ये चाप्येत इति । यत्र ह्यनियमप्रसङ्गस्तत्रा-
नेन नियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न लन्यत्र
प्रतिपदविधाविति दोषैः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रपरत्वा-
प्राप्तिरत आह—यत्रहीति ॥ ओ यङीति लत्वविधानादावृत्त्या
तेषामपि रपरत्वमिति चेत् । ऋकारान्तर्गतरेफस्य लत्वार्थं तत्स्या-
दिति न दोषः ॥ भाष्ये—येचाप्येत इति । बहुवचनेनावृ-
त्त्युधामिति ईत्वसंग्रहः ॥

(३४५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

‘प्रसङ्गे रपरत्वात्’ । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां
विधानकाल एवाणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विधीति ॥ ऋवर्णस्थानिकाण्यविधिवाक्यैरित्यर्थः ॥
एकवाक्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

नहि ॥

१ आधिक्यं निराचष्टे—तमधिति ॥ छाया ॥

२ दोषान्तरमाह—येचाप्येते इति ॥ छाया ॥

३ दोषः रपरत्वादिसिद्धिरूपः ॥ छाया ॥

४ शङ्कते—ओ यङीति ॥ न दोषः न आप्यासंगतिः ॥ छाया ॥

५ रपरत्वं तन्मात्रम् ॥ छाया ॥

६ अनतिप्रसङ्गायाह—ऋवर्णेति ॥ प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेद इति भावः ॥

पदैकवाक्यताया असंभवादाह—वाक्यैकेति ॥ छाया ॥

७ नन्वुवादत्वेऽपि तद्भाष्यः कुतो नात आह—तत्रेति ॥ अनुवादे इ-
त्यर्थः । विधाविति न्यायादिति भावः ॥ छाया ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

स्थान इति वर्तते । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । नह्यनेनोः स्थानेऽण् विधी-
यतेऽपि तु लक्षणान्तरेण । तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानेयो-
गेति परिभाषा नोपतिष्ठते । तथा चोदीचामातः स्थाने
इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम् । तत उः समीपे योण् तस्यापि रपर-
त्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या उः स्थाने य आदेशोऽणित्ये-
तावल्लभ्यते, न तु प्रसज्यमान इति ॥ आदेश इति ।
प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथ वा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्य-
मान इत्येषोऽर्थो लभ्यते नतूः स्थान इति सामीप्यलक्षणोऽपि
संबन्धोऽवगम्येतेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु उरिति पष्ठ्याः स्थानेयोगत्वस्य लाभः स्था-
दत आह—नहीति । एवंचायमनुवाद इति भावः ॥ विध्य-
ङ्गेति । विधेयेन साक्षाद्यत्र संबन्धस्तत्र सा परिभाषेत्यर्थः ॥
उदात्तस्वरितयोर्यणो लः परस्मैपदमित्यादावनुवादेऽप्यस्याः प्रवृ-
त्तेर्यद्येवमित्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति बोध्यम् ॥ उःसमीप
इति । तथा च तृतीय इत्यादावप्यणो रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ सौ-
मीप्यं चेपब्रवहितेऽपीतिभावः ॥ स्थाने य आदेशोऽणिति । अनु-
वर्त्तमानस्थानेग्रहणमुरित्यस्य संबन्धिशब्दत्वात्तत्रैव संबन्धेतेत्यर्थः ॥
नन्वेवमादेशः स्थानेन विशेषित एवेति आदेशोऽविशेषित इति
भाष्यासङ्गतिरित्यत आह—प्रसज्यमानत्वेनेति ॥ अथवा स्था-
नेति । स्थानशब्दस्य प्राधान्याद् रपरत्वनेन संबन्ध इति
भावः ॥ तत इति । अणः स्थाने—पदार्थेनाविशेषणादित्यर्थः ।
एवंच नदेशान्तराणां बाधकोऽपि विधीयते, नापि नियमः, नापि
विहितस्य रपरत्वम्, प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् । किं तु तत्तद्वि-
धिसिर्वाक्यैकवाक्यतायासेति बोध्यत इति बोध्यम् ॥ अथवेति ।
स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आदेशश्च विशेषितः ॥

कथम् ? ।

द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रैवम-
मिसंबन्धः करिष्यते—उः स्थाने अण् स्थान

< ननु किमेतावतास्त आह—तत इति ॥ तदनुपस्थितेरित्यर्थः
॥ छाया ॥

६ साक्षाद्विधौ तदभावादाह—विधेयेनेति ॥ इदं दूषयति—उदात्तेति ॥
सिद्धान्तिनोऽपि संग्रहाय द्विवचनभेदेति ॥ छाया ॥

१० ननु तत्र व्यवधानान्नेत्यत आह—सामीप्यमिति ॥ छाया ॥

११ भाष्यतात्पर्यमाह—एवंचेति ॥ तथार्थलाभे चेत्यर्थः ॥ द्वितीयै-
तद्भाष्यस्तु परिभाषयैव । एवंच द्वितीयानुवृत्तिर्निष्कलेति तथा व्याचक्षणा
दण्डिकुण्जरत्नादयश्चिन्त्या एवेति भावः ॥ छाया ॥

इति । उः प्रसङ्गे अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति ॥

(प्रदीपः) द्वितीयमिति । तच्चार्थात् प्रथमान्तं संपद्य-
तेऽथ वा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति—प्रसङ्ग एवा-
त्राण् रपरो भवतीति । इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति, स्था-
नेन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार-
एव प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धी च ऋकारस्य
विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिर-
प्यस्ति ॥

(उद्ध्योतः) ऋकार एवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्च
सदृशत्वादिति भावः ॥

(अण्ग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न ऊ रपरो भवतीत्ये-
वोच्येत ? ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

ऊ रपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः
स्यात् ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यः स्थाने भवति ? ॥

कश्च स्थाने भवति ? ॥

आदेशः ॥

(३४६ आक्षेपबाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु
रपरप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

के पुना रीरिविधयः ? ।

अकङ्लोपाऽऽनङ्ङङ्ङरीङ्ङरिडादेशाः ॥

अकङ्—सौधातकिः । अकङ् ॥

लोप—पैतृष्वसेयः । लोप ॥

आनङ्—होतापोतारौ । आनङ् ॥

अनङ्—कर्ता हर्ता । अनङ् ॥

रीङ्—मात्रीयति पित्रीयति । रीङ् ॥

रिङ्—क्रियते ह्रियते । रिङ् ॥

१ विधायकामावादाह—तत् एवेति ॥ छाया ॥

२ रूपसिद्धिरिति । नचात्र पक्षे यणादेशेऽपि रपरत्वे रेफद्वयं लोपस्य
तत्त्वे तु एक एव रेफ इति वैपम्यात्कथं तेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् ।
रोरीति लोपात् । न चात्तरङ्गं तं प्रति यणोसिद्धत्वेन तदप्रवृत्त्या वैपम्य-
मेवेति वाच्यम् । पक्षद्वयेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेर्माध्यासिद्धान्तितत्वात् ॥ छाया ॥

३ एवेति रपरत्वव्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) रीरिविधिष्विति बहुवचननिर्देशाद् री-
रिषब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति—के पुनरिति ॥ पैतृष्व-
सेय इति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् ॥ होतापोता-
राविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो
न स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु वार्तिकोक्तरीरिविध्योर्ज्ञातत्वात्तस्य चोपलक्ष-
णत्वे प्रमाणाभावात् के पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—बहु-
वचनेति ॥ सौधातकौ 'सुधातुरकङ्चेति इज् ॥ पैतृष्वसेये
ढकि लोपस्तर्त एव ढक्च ॥ ननु लोपस्य रपरत्वे तं विनापि
यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह—लोपेति । रपरत्वाभि-
धानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याभिधित्सितमिति भावः ॥ यैदि
सर्वादेशो लोपस्तदा उः स्थाने नेति कथं रपरत्वमितीदं चिन्त्यम् ।
तस्मादलोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् ॥ आनङ्ङङ्ङौ
'आनङ्ङङ्ङतोद्वन्द्वे' 'ऋदुशनेति विहितौ । रेफस्येति । शल्-
ग्रहणापकर्षाद्यणः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफश्रवण-
मेव दोषोत्रेति बोध्यम् ॥

(३४७ आक्षेपबाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उदात्तादिषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उदात्तादिषु च ॥

किम् ? ।

रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ कृतिः हृतिः ।

कृतं हृतम् । प्रकृतम् प्रहृतम् । नृः पाहि ॥ तस्मा-
दण् ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(एकादेशे रपरत्वसाधकाधिकरणम्)

(३४८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्श्यः मा-
लर्श्यः ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवती-
त्युच्यते । न चायमुरेव स्थानेऽण् शिष्यते ॥

किं तर्हि ? ।

उद्धान्यस्य च ॥

४ नन्वेवं भाष्यासंगतिरेव तद्विना तस्य सर्वादेशत्वस्य दुर्लभत्वादत
आह—यदीति ॥ छाया ॥

५ एवं कैयटे दूषिते भाष्यतात्पर्यमाह—तस्यादिति ॥ छाया ॥

६ तत्त्वमिति । लोपस्याभावरूपत्वेनाल् व्यवहारासंभवे रपरत्वेऽप्यनेकार्क-
त्वाभावात्सर्वादेशापत्त्यभावेन लोपविधिवैयर्थ्यापादयितुमशक्यत्वेन च
केवलरेफश्रवणापत्तिरेव दोष इति तु रहस्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

(प्रदीपः) एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः ॥

(उद्घोतः) समुदायस्येति । इन्द्रस्य सत्त्वादिति भावः ॥

(३४९ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा—“माषा न भोक्तव्याः” इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते । अवयवावेव चापेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययम्वर्णस्य स्थान इति भावः ॥

(उद्घोतः) उद्भूतेति । अत एव द्विवचननिर्देशः । तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वबुद्धिरिति भावः ॥ नन्ववयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नाम तद्वत्तत्सङ्ख्यायाः समुदाये आरोपः, नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह—अवयवावेव चेति । इतरेतर-योग इति शेषः ॥ एवंच तत्र समुदायस्यावयवभेदेन बोधनाद् द्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभः ॥ अयमेव चोद्भूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थ इति भावः ॥

(३५० समाधाननिरासवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ । यथैवोश्चान्यस्य च स्थाने ऽण् रपरो भवतीति, एवं य उः स्थाने ऽण् चानण् च सोऽपि रपरः स्यात् ॥

(प्रदीपः) रान्तप्रतिषेध इति । आनङ्गि विधीयमाने आकारस्याणो भावादित्यर्थः ॥ तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षाद्वर्णस्याण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव ॥

(उद्घोतः) माष्येऽणुहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य स्थानित्वेपि तदन्तर्गतावयवस्यापि स्थानित्वमादाय ऋस्थानिकत्वम-

नेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह—अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति ॥ रान्तस्येति । रान्तत्वस्येत्यर्थः ॥

(व्याख्यानतरे दूषणभाष्यम्)

यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्येत खट्वर्थः मालर्थः ॥

नैवं शक्यम् । इह न प्रसज्येत—कर्ता हर्ता किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते, न चैतद्वर्णान्तम् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणं च सर्वत्र तदन्तर्विधि प्रयोजयतीति न्यायाद्वर्णान्तस्य ग्रहणम् । खट्वर्थ इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् ॥ कर्तेति । अङ्गस्येति षष्ठी अन्यमलमुपसंहृतेति ऋवर्णस्य गुणेन भाव्यम् । न च ऋवर्णम्वर्णान्तो भवतीति दोषः ॥ न चेह तदन्तविधिरस्ति, उरणि भूतानुवादात् । न च प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम्, अन्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

(उद्घोतः) ऋवर्णान्तेति शब्दशास्त्रप्रस्तावात् शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तर्विधिरिति भावः ॥ नन्विकाऽङ्गे विशेष्यमाणे तदन्तविधेरुक्तवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह—अङ्गस्येति ॥ षष्ठीति । इगन्ताङ्गान्तस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ॥ माष्ये लक्ष्यसिद्धिदोषो ऋवर्णान्तस्येत्यर्थ उक्तः । स्वयं तदर्थोऽसम्भवमप्याह—न चेहेति ॥ भूतानुवादादिति । एवंचानुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया अप्यप्रवृत्तिः । यद्वा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहितभूतानुवादादित्यर्थः ॥ यत्र हि साक्षादर्थद्वया विशेषणसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः । गमकं विना शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु न तदन्तविधिरिति भावः ॥ नच प्रदेशेष्विति । इह तदन्तविध्यभावेपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वं स्यात्तत्तदनुरोधेनानुवादेपि एकादेशद्वारा ऋवर्णान्तं ग्राह्यं तदपि नास्तीति भावः ॥ ईदं चिन्त्यम् । वृद्धिर्यस्येलादावीदूदेद्विवचनमित्यादौ चानुवादेपि संज्ञाप्रवृत्तेः । वर्णग्रहणं च सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधौ गमकम् । अतो भाष्योक्त एव दोषः ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् ॥

७ ननु किमेतावतापीत्यत आह—एवंचेति ॥ छाया ॥

८ ननु दृष्टान्तस्यैवायुक्तत्वेन बीजत्वेनाशयवर्णनमयुक्तमत आह—यद्वेति ॥ कृष्णानुरोधेनेह लोकायुक्तिं निराचष्टे—गमकमिति ॥ छाया ॥

९ इदम् आधिक्येन कैयटोक्तम् ॥ तत्राग्रे दूषणमाह—वृद्धिरिति ॥ प्रकृतसजातीयमेवाह—ईदूदेदिति ॥ छाया ॥

१० द्वितीये तदाह—सर्वत्रेतीति ॥ विधौ लीकियमाणे उपसंहरति—अत इति ॥

१ समाहारद्वन्द्वे तदभावादाह—इतरेतरेति ॥ छाया ॥

२ भाष्यतात्पर्यमाह—तस्यादिति ॥ छाया ॥

३ नन्वेवमुत्तरग्रन्थसंगतिरित आह—भाष्येऽणुहीतेति ॥ तर्हि किमाशयेनोक्तमत आह—समुदायेति ॥ धर्मिपरत्वे भेदादुपपत्तौ—रान्तत्विति ॥ छाया ॥

४ तदन्तविधिरिति । लीकियत इति शेषः ॥ छाया ॥

५ भाष्यमिति । तथाच भाष्यसंगतिरिति भावः ॥ छाया ॥

६ वक्ष्यमाणोपयोगित्वेन भेदेनाह—भाष्ये लक्ष्येति ॥ छाया ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । न चैषोऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवम्, उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—मातुः पितुरिति ॥

(प्रदीपः) अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यत्रैकाच्चलम्, अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते ॥ इह चेति । उपसंख्यानस्यातिव्याप्त्येत्यर्थः ॥ मातुरिति । रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वम् पूर्वस्य रोरीतिलोपः । द्रूलोप इति दीर्घत्वम् । तत्र मातुरिति प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अर्थवतेति । ईदमसहायत्वोपलक्षणम् । अत एव कुरुते इत्यादावनर्थकेनापि सः । तत्र हि स टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् ॥ भाष्ये—इहचेति । एकदेशस्योपसंख्यानमित्यौपसंख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इत्यर्थः । मातुरित्यादौ तदुपसंख्यानान्तिव्याप्तेरिति भावः ॥ मातुरिति । ऊँ रपर इति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधाद् ‘ऋतउदिति तपरत्वान्मातुरित्यादौ न दीर्घः’ इत्यपास्तं वेदितव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयं न वक्तव्यम् ॥

कथम् ? ॥

यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्रदीपः) द्वयोरिति । अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं स्थानिमेदादादेशमेदनिवृत्त्यर्थं कृतम् ॥ अन्यतरत इति । तृतीयान्तादाद्यादित्तात्तसिः ॥ तद्यथेति । एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते, तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकङ्क्षा-देस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः ॥

(उद्द्योतः) उक्तेर्यं गमकमाह—अतएवेति ॥ पञ्चम्यन्तात्तसिल्यथासङ्गतेराह—तृतीयान्तादिति ॥ समुदायस्येति । प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणामावादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं मातुः पितुरिति ? ॥

१ अर्थवतेत्यस्य अर्थवोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यते इत्यर्थेन प्रायोऽसहाय एवार्थवत्त्वसत्त्वेनाह—इदमिति ॥ अतएव सार्थमात्रान्यसहायत्वमेवात आह—तत्रहीति ॥ छाया ॥

२ विवरणासांगत्यायाह—एकेति ॥ कैयटोक्तमेवाह—मातुरिति ॥ छाया ॥

३ अपास्तत्वे हेतुमाह—ऊरपर इति ॥ अदीर्घत्वे हेतुमाह—ऋतउदिति ॥ छाया ॥

४ सूत्रस्येति ॥ प्रत्ययावयवभिन्नविसर्गस्येत्यर्थः ॥ अतएव कविभिः कृतमित्यादौ न पत्वम् । अग्निः करोतीत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वम् ॥ छाया ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

अस्त्वत्र रपरत्वम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः ? ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

“रात्सस्य” इति सकारस्य लोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—रात्सस्येति । सलोपे रुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—मातुः करोति पितुः करोतीति, ‘अप्रत्ययविसर्जनीयस्य’ इति षत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अप्रत्ययेति । असिल्ययं समुदायः प्रत्ययो न लकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः ॥

(उद्द्योतः) असिल्ययमिति । प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते । प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययेति । प्रत्ययावयवत्वादिकारोऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्द्योतः) अकारोपीति । सूत्रस्यप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो “रात्सस्य” इति ।

(प्रदीपः) लुप्यत इति । सकारसन्निधिकालेऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्यते । उत्वे च कृतेऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः ॥

(उद्द्योतः) उत्वे च कृत इति । नै चैकादेशस्य परादिवत्त्वेनोसिल्यस्य प्रत्ययतया लोपे एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वमस्त्वेति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रादिवद्भावाप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः ।

५ तदादेश उत । तथाच विसर्गस्य तत्संबन्धित्वाभावात्पत्वं स्यादेवेति भावः ॥ छाया ॥

६ कैयटेऽपि नारायणोक्तं दोषमुद्धरति—नचैकेति ॥ तस्य पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये—व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्यापीत्यर्थोदिति भावः ॥ लोपइति । रुत्वासिद्ध्या रात्सस्येति सलोपे इत्यर्थः ॥ अस्त्वेवेति ॥ तथाच न पत्वापत्तिरिति ज्ञापकाश्रयणमयुक्तमिति भावः ॥ छाया ॥

७ तत्र । कर्तव्य इति शेषः ॥ सूत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ तदुक्तमेव खण्डयति—स्थानीति । अस्य तत्रापि प्रवृत्तेरिति भावः ॥ छाया ॥

उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । सर्वे सर्वपदा-
देशा इत्यनेन तु मातु असित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानि-
त्वाभावात् ॥ भाष्ये लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय इति पाठे
योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाभिमतो विसर्जनीयः, स लुप्यते न
दृश्यते, स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः ॥

(समाधानवार्तिकशेषभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(३५१ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आतुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेश-
निमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यं कस्कादिषु आतुष्पुत्रशब्दं पठति, तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः—नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति ॥

(प्रदीपः) एकादेशनिमित्तादिति । एकादेशशब्दं
निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवं तर्हि आतुष्पुत्रेति । त्रिषाधामप्यन्तादिव-
द्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गौडोऽभिसन्धिः ॥ कर्मधारये निमित्तपदवै-
यर्थ्यमिति बहुव्रीहमेकादेशपदे लक्षणां च दर्शयति—एकादेश-
शास्त्रमिति ॥

(पूर्वान्तत्वसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयं पूर्वान्तः, आहोस्वित्परादिः, आहो-
स्विदभक्तः ? ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं वाऽयं पूर्वान्तः स्यात् ? कथं वा परादिः ?
कथं वा अभक्तः ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानम्)

यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः । अथादि-
रिति वर्तते, ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तम्,
ततोऽभक्तः ॥

(प्रदीपः) यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदा-

१ आवादिति । प्रत्ययसंबन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशास्त्रीयत्वात् ॥
उपात्तस्थेयुक्तिफलमाह—सर्वे सर्वेति ॥ इत्यस्यैकवचनेन समुदायस्य
स्थानिता सूचिता । तदाह—असित्यस्येति ॥ तथाचोऽसित्यस्य प्रत्ययत्वं न
लभ्यमेवेति भावः ॥ छाया ॥

२ नन्वस्य भाष्यस्यैवंतात्पर्यकत्वेऽपि पाठान्तरे तदवयवसद्रूपो वेत्यर्थ-
द्वयस्य संभवेऽपि श्रूयमाणविसर्जनीयस्योक्तरीत्या तदनवयवत्वाद्गोपामासेश्च
कुतस्याविसर्जनीयत्वात्तदसंगतिरेवाह—लुप्यतेनेति ॥ प्रत्ययस्यैव ।
अतएव पाठान्तरेणैकवाक्यतेति भावः ॥ छाया ॥

३ गूढ इति । अतएवामी क्षीरेणेत्यादौ मीत्वणत्वे सिध्यतः । अथोभ-
यत्र—एकारस्यादसंसंबन्धित्वं पेइत्यस्य द्वितीयस्यैकाचवसुत्तरपदत्वं समासत्वं

१ अदसंसंबन्धित्वदकारात्परस्य बहुवचनत्वमिति पाठः ॥

५०

यस्य प्राधान्यम्, तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवा-
न्तत्वं विशेषणमिति भावः ॥ यद्यपि प्रसज्यमान एवाण् रपरो
विधीयते, तथाप्यानङ् इव साक्षादत्राद् आर् इत्येवमविधाना-
त्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः ॥

(उद्घोतः) यद्यपीति । तथा च तस्यैव विशेषणं स्यादिति
भावः ॥ प्राधान्यादिति ॥ रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः ।
एवं च पूर्वान्तावयवभूतरेफपरोऽणित्यर्थः ॥ सत्रे रपर इति समा-
सश्च सौत्रत्वात्साधुः ॥ [रः परो यस्येति बहुव्रीहिः । अवयवत्वमेव
पष्ठार्थः । वर्णे वर्णान्तरावयवत्वं तु गौणम् । यथा ह्रस्वस्य तुगि-
त्यादाविति तात्पर्यम् ॥] नन्वरादिरूपेण विधानात्कथमभक्त-
त्वादिसङ्केत्यत आह—यद्यपीति ॥ अविधानादिति । अनुच्चा-
रणादित्यर्थः ॥ तात्पर्येति । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः ॥ केव-
लेति । रेफमात्रविधौ स्रज्जतात्पर्यादिति भावः ॥ यैचु अयमपि
विचारो भूतस्याणो रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्चरन्थन्यायेनानान्तर्त्य-
मेवान्तर्त्यमिति ऋकारस्याकाराकारावेव गुणवृद्धी भविष्यतः ।
अरारादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङादौ नकारविषयो यथा
न विचारस्तथात्रापीति तत्त्वमिति ॥ तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्या-
स्थितत्वादयुक्तम् ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(३५२ अभक्तपक्षेदूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अंभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरह-
लादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः
प्रत्ययाव्यवस्था च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यभक्तः दीर्घत्वं न प्राप्नोति गीः पूः रेफवका-
रान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) वार्तिके प्रतिषेधोऽभावो निर्वर्त्तनं च । आद्ये
स्यादिति शेषः, द्वितीये वक्तव्यमिति ॥ गृपोः किपि गीः पूः कृत
इत्, उदोद्येतीत्वोत्वे ॥

चान्तवद्भावाधीनम् । शास्त्रीयसान्तनिष्ठादसृत्त्वस्यैकेति न्यायेनाकारान्तद्वयनि-
ष्ठसान्तवचनेनैकारान्त आनयनेन तत्र तत्संबन्धित्वमर्थोत्पिद्धम् ॥ छाया ॥

४ नन्वेवं कथं समासोऽत आह—सूत्रेइति ॥ छाया ॥

५ अयं कोटिकान्तर्गतः पाठः केनचिदत्र प्रक्षिप्तः । अग्रे सूत्रशेषेऽप्यस्यार्थस्य
सूचनात् ॥ दाधिमथाः ॥

६ प्राप्तेति । दग्ना जुहोतीत्यादिवत् ॥ छाया ॥

७ कृष्णाद्युक्तिं खण्डयति—यस्त्विति ॥ न्यायेनेति पूर्वान्वयी ॥
तत्रोपपादयति अनान्तर्त्यमिति । तदाहीत्यादिः ॥ सिद्धान्तिमतेनाह—
अरारादीति ॥ छाया ॥

८ व्युत्क्रमेण दोषमाह—अभक्ते इति ॥ छाया ॥

९ निवर्त्तनं चेति । अतएव तेन पट्टीसमास उपपन्नः द्वन्द्वान्ते श्रवणा-
त्यलेकं संबन्धात् ॥ छाया ॥

(दूषणानुपपत्तिभाष्यम्)

किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते,
न पुनः पदं विशेष्यते—रेफवकारान्तस्य पदस्येति? ।
(उद्ध्योतः) भाष्ये—पदमिति । पदस्येत्यनुवर्तमानमि-
त्यर्थः ॥

(दूषणोपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—अग्निर्वायु-
रिति ॥

(दूषणानुपपत्तिभाष्यम्)

एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेष्ययिष्यामो
धातुनेकम् । रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति ॥

(दूषणोपपत्तिभाष्यम्)

एवमपि—प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः
प्रियसेनानिः अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव
विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न
प्राप्नोति—गीः पूः ॥ दीर्घ ॥

(लत्वोदाहरणभाष्यम्)

लत्व—लत्वं च न सिध्यति । निजेगिल्यते ।
“प्रो यङि” इति लत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लत्वंचेति । अ इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम् ॥

(दोषबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । अ इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी ॥

(उद्ध्योतः) अनन्तरयोगेति । अनन्तरशब्दोऽव्यवहित-
वाची ॥

(दोषसाधकभाष्यम्)

एवमपि स्वर्जैगिल्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(दोषबाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेष्ययिष्यामः ॥

अथ वा अ इति पञ्चमी ॥ लत्व ॥

(यक्स्वरोदाहरणभाष्यम्)

यक्स्वर-यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वय-
मेव । पूर्यते स्वयमेव “अचः कर्तृयकि” इत्येष स्वरो
न प्राप्नोति, रेफेण व्यवहितत्वात् ॥

(दोषोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भव-
ति’ इति नास्ति व्यवधानम् ॥ यक्स्वर ॥

(उद्ध्योतः) स्वरविधाविति ॥ यद्यपि हलस्वरप्राप्तौ स्वरो-
द्देश्यकविधौ चेदम् । अत एवाचः कर्तृ—इति सूत्रेऽच इति चरि-
तार्थम् । तथापि तदनाश्रयेणैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् ॥

१ इत्यत्रापीति । आनन्तर्यस्य परत्रेव पूर्वत्रापि संभवात् । स्वरित्यस्येति
भावः ॥

(अभ्यस्तस्वरोदाहरणभाष्यम्)

अभ्यस्तस्वर-अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा
हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते विभरुः । ‘अभ्य-
स्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौ लसार्वधातुके’
इत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात् ॥

(प्रदीपः) पिपरुरिति । पृ लङ् झि शप् ऋद्धिर्वचन-
मर्तिपिपत्योश्चेतीत्वम् । सिजभ्यस्तेति जुस् । जुसिचे-
ति गुणः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये माङ्प्रयोगोऽडभावाय, तस्मिन् हि अट्-
स्वरः स्यात् । हिप्रयोगो हिचेति निघातनिषेधाय, सशब्दो लङ्-
सिद्धये ॥

नैष दोषः । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भव-
ति’ इति नास्ति व्यवधानम् ॥ अभ्यस्तस्वर ॥

(हलादिः शेषोदाहरणभाष्यम्)

हलादिशेष-हलादिशेषश्च न सिध्यति । ववृते
ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति ।
हलादिशेष ॥

(प्रदीपः) ववृत इति । अभ्यासावयवस्यानादेर्हलो
निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) अभ्यासावयवस्येति । गर्भवदनवयवस्यापि
तद्ग्रहणेन ग्रहणं तन्मध्यपतितन्यायेन । नत्वेतावताऽवयवत्व-
मिति भ्रमितव्यमिति भावः ॥ यद्वा ऋवर्णान्ताभ्यासस्येत्यर्थे पूर्वं
तकारस्य हलादिः शेषेण निवृत्तापुरदत्वम्, ततः पुनर्हलादिः शेषो
न स्यात् अनवयवत्वादिति भावः । नचैवं लक्ष्ये लक्षणस्येति
न्यायेन पुनर्हलादिः शेषानापत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यमेदात् ॥

(विसर्जनीयप्रतिषेधोदाहरणभाष्यम्)

विसर्जनीय[प्रतिषेध]-विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । नार्कुटो नार्पत्यः । “स्वरवसानयोर्विसर्ज-
नीयः” इति विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ विसर्जनीय-
[प्रतिषेधः] ॥

(प्रदीपः) नार्कुट इति । यस्मात्सुपुतिङ्विधिसुदादि
सुवन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) नृकुटीशब्दाद् भवादावण् । नृपतेर्दित्यदित्येति
प्यः ॥ ननु रेफान्ताच्च सुवृविधिरिति कथं तदन्तस्य प्रत्ययलक्षणेन
पदत्वमत आह—यस्मादिति । यस्माद्विधिसुदृत्तिनृशब्दत्वं
नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेनै, तदादित्वं च रेफान्तस्य मुख्यम्,
सुवन्तत्वं च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

(प्रत्ययाव्यवस्थोदाहरणभाष्यम्)

प्रत्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये च व्यवस्था न प्रक-

२ ननु तेन ग्रहणम्, अथ च नावयवत्वमिति विरुद्धमित्यत आह—
यद्वेति ॥ छाया ॥

३ भावेनेति । पूर्वान्वयी ॥

ल्पते—किरतः गिरतः । रेफोऽप्यभक्तः, प्रत्य-
योऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते ॥

(प्रदीपः) किरत इति । एकवचने किरतीति नित्यत्वात्
पूर्व विकरणः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम्, अकृते हि विकरणे गुणः
प्राप्नोति, कृते त्वित्त्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्पर-
त्वादित्वम्, तत्र रेफोऽभक्तत्वात् धात्ववयव इति विकरणो न
स्यात् । स हि धातोः परो विधीयते । अथ विकरणात्परो रेफ-
स्तदाऽप्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ
व्यवहितेऽपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न
प्रकल्पत इति प्रत्ययव्यवस्थोक्ता ॥

(उद्ध्योतः) एकवचनान्तानुदाहरणे बीजमाह—एकेति ॥
नित्यत्वादिति । विकरणविधौ सार्वधातुक इति विषयसप्तमी ।
अन्यथाऽभक्तत्वेऽनन्तरसार्वधातुकाभावेन विकरणाप्राप्तेर्नित्यत्वं
व्याहतं स्यादिति भावः ॥ नित्यत्वादिति । तसो ङित्वादित्वस्यैव
प्रवृत्तेः ॥ न प्रकल्पत इति । नियमेन विकरणस्यैव व्यवहित-
परत्वं न सिध्येदिति भावः ॥

(पूर्वान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

(३५३ पूर्वान्तपक्षे दूषणाक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते र्ववधारणं विसर्जनीयप्र-
तिषेधो यक्स्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम्—“रोः
सुपि” रोरव सुपि नान्यस्य । सर्पिषु धनुषु ।
इह माभूत्—गीर्षु पूर्षु ॥

(प्रदीपः) गीर्ष्विति । परादौ सुवग्रहणेन गृह्यत इति
न पदान्तत्वमिति भावः ॥ अभक्तपक्षेऽपि तदादिवचनात्प्रा-
प्तिरिति कर्तव्यमवधारणम् ॥

(इतरपक्षेऽपि लाघवाभावभाष्यम्)

परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यम्—चतुर्वित्ये-
धमर्थम् ॥ [र्ववधारणम्] ॥

(विसर्जनीयप्रतिषेधोदाहरणभाष्यम्)

विसर्जनीयप्रतिषेधः—विसर्जनीयस्य च प्रति-

षेधो वक्तव्यः । नार्कुटः । नार्पत्यः । “खरवसानयो-
र्विसर्जनीय” इति विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥

(इतरपक्षेऽपि लाघवाभावभाष्यम्)

परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
नार्कल्पिरित्येवमर्थम् । कल्पिपदसंघातभक्तोऽसौ
नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विस-
र्जनीयः प्राप्नोति ॥ [विसर्जनीयप्रतिषेधः] ॥

(प्रदीपः) कल्पिपदेति । नृकल्पशब्दादिष्वि वृद्धौ च रेफः
प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पश-
ब्दस्य । ततश्च नृशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीय-
माना तदादीत्यधिकारादुरेफान्तस्य भवतीति विसर्जनी-
यप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते ।
तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न
कल्पशब्दस्यावयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेत्यवयवस्यात्मन
एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहते इत्यर्थः । क्वचित्तु कल्पपद-
संघातभक्त इति पाठः । तत्रायमर्थः—कल्पशब्दस्य संबन्धि
यत्पदं नार्कल्पिरिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसंघातः
कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नृकल्पेति । नृशब्दात्कल्पप्रत्ययः ॥ पदसं-
ज्ञेति । स्वादिष्वित्यनेन ॥ यैषसौ कल्पशब्दावयवः स्यात् तदा
स्वावयवभूतरेफान्तस्य नारित्यस्य न सँ प्रत्ययः परः स्यादिति
भावः ॥ परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यावान् स
सर्वोऽपि गृह्यते, न तदवयवोऽपीति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययस्य कथं
पदत्वमत आह—पदशब्देनेति । कल्पिरूपः पदसंज्ञातः पदसमु-
दाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्पक्षत्रयेऽपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्त-
व्यतया नायं दोष इति भावः ॥ वृद्धेर्वहिरङ्गासिद्धत्वं तु नोक्तम्,
त्रिपादीत्येन्तरङ्गे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥

(यक्स्वरोदाहरणभाष्यम्)

यक्स्वरः—यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते
स्वयमेव । “अर्चः कर्तृयकि” इत्येष स्वरो न
प्राप्नोति ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते ॥ [यक्स्वरः] ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये उपदेश इति वर्तते इति । अचः
कर्त्रित्यत्र तास्यनुदात्तेदित्यत इत्यर्थः ॥

१ सूक्ष्मस्वरूपदोषप्रसङ्गेनादौ पूर्वान्तपक्षमाह—एवं तर्हीति ॥ छाया ॥

२ परादावपीति । एवं च पक्षत्रयमपि समानमित्यदोष एवेति भावः ॥

॥ छाया ॥

३ यद्यसाविति । परशब्देन तस्यैव ग्रहणादिति भावः ॥ छाया ॥

४ स इति । तथाच पदसंज्ञैव नेति भाष्यासंगतिरेव स्यादिति भावः ॥

॥ छाया ॥

५ यावान् संबवति पदप्रत्ययः ॥ छाया ॥

६ एतत्तात्पर्यमाह—तस्मादीति ॥ छाया ॥

७ दण्डिकृष्णरत्नायुक्तिं खण्डयति—वृद्धेरिति ॥ अप्रेति ॥ सर्वथेति
भावः ॥ छाया ॥

८ अचः कर्त्रिति । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिहृदात्तो वेति
सूत्रार्थः ॥

१ सर्वथेतीति ॥ तथा च वक्ष्यति खरवसानयोरित्यत्र भाष्यकृदेव—
अतोऽयुक्तः परिहारः नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति*’ । इति ॥ कैय-
टोऽपि—‘ततश्चायुक्तोयं परिहारो—नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥ ततश्च *
विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे * इति वक्तव्यमेव ।’ इति ॥ इदमेकदेशीति कौमुदी-
दाधिमन्यां प्रपञ्चितम् ॥

(परादिपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु परादिः ॥

(३५४ परादिपक्षे दूषणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ परादावकारलोपोत्वपुक्प्रतिषेध-
श्चङ्युपधाह्रस्वत्वमितो व्यवस्थाऽभ्यास-
लोपोऽभ्यस्ततादिस्वरो दीर्घत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः । कर्ता
हर्ता । “अतो लोप आर्द्धधातुके” इत्यकारलोपः
प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्येऽथवा पुनरस्तु परादिरिति ॥ वंधारण-
विसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्तव्यतायाः पूर्वान्तपरादिपक्षयोः समत्वात्
परादिपक्षो वक्तव्यः पूर्वान्तो वेल्यत्र न विशेष इति चेत् कश्चिद्
ब्रूयात् तत्राह वार्तिककारः—परादावितीत्यर्थः ॥ परादाविति
वार्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेधपदेन षष्ठीर्तत्पुरुषः ॥ वक्तव्य इति
शेषः । चङ्युपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । अग्रे सर्वत्रायमेव शेषो
बोध्यः ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः, उपदेश इति वर्तते ॥

(उद्ध्योतः) उपदेश इति वर्तत इति । अतो लोप
इत्यत्रानुदात्तोपदेशेयत इत्यर्थः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

यद्युपदेश इति वर्तते, ‘धिनुतः, कृणुतः’ अत्र
लोपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) धिनुतइति । एकवचनेऽसत्यप्यकारलोपे
आड्डणेन वा, विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिद्ध्य-
तीति द्विवचनं समुदाहृतम् ॥

(उद्ध्योतः) पररूपेण अतोऽगुण इत्यनेन ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ॥
किं तर्हि ? ॥

आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते—आर्द्धधातुकोपदेशे
यदकारान्तमिति ॥ अकारलोपः ॥

(प्रदीपः) आर्द्धधातुकोपदेश इति । संनियोगेन
चाकारस्य विधानादार्द्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारान्तप्रतिपत्त्या
सिद्धो लोपः ॥

१ तत्पुरुष इति ॥ तथाचासमस्तपाठो न तत्र ॥ छाया ॥

२ संनियोगेनेति । अकारस्य संनियोगेनार्द्धधातुकस्य विधानादित्यर्थः ॥
॥ छाया ॥

३ इदमपि निर्दिश्येत्स्योच्चारितस्येत्यर्थे उक्तम् । यदातु प्रतिपादितस्ये-

(औत्वोदाहरणभाष्यम्)

औत्व—औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार ।
“आत औ णलः” इत्यौत्वं प्राप्नोति ॥

(दोषोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’
इत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति
रेफस्यौत्वेन भाष्यम् ॥ नैष दोषः, णल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं
प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रव-
र्तते, सरेफस्य लनुमीयमानत्वादादेशाभावः । प्रत्याप्यप्रत्या-
यकामेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते ॥

(उद्ध्योतः) नन्विति । आदेः परस्येति निर्दिश्यमान-
परिभाषाबाधकमित्यभिमानः ॥ तस्यैवायमनुसंहार इत्युत्तरम् ॥
ननु सूत्रे उच्चारितस्य णलो नादेशः, किंतु तत्प्रत्यायिताकारस्येति
षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युक्तं स्यादत आह—प्रत्याप्येति । निर्दि-
श्यमानस्येत्यस्य प्रतिपादितस्येत्यर्थे तु पादान्तस्यापि पदादेशापत्ति-
रिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ औत्व ॥

(प्रदीपः) रेफेणेति । यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं
तद्व्यवहितमित्यर्थः । यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट् इति च
तदा व्यवधानाभावात् स्यादेवादेशः ॥

(उद्ध्योतः) यदित्विति । तथा तु वैकुण्ठशक्यं सर्वत्रादेशा-
पत्तेरिति भावः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

पुक्प्रतिषेधः—पुक् च प्रतिषेध्यः । कारयति
हारयति । ‘आतां पुक्’ इति पुक् प्राप्नोति ॥ पुक्प्र-
तिषेधः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

चङ्युपधाह्रस्वत्वम्—चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न
सिध्यति । अँचीकरत् अजीहरत् । “णौ चङ्युप-
धाया ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति ॥ चङ्युप-
धाह्रस्वत्वम् ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

इटो व्यवस्था—इटश्च व्यवस्था न कल्पते । आ-

त्यर्थस्तदा न काचिदनुपपत्तिरिति दण्डिकृष्णाद्युक्तिं खण्डयति—निर्दि-
श्येति ॥ छाया ॥

४ वक्तुं वक्तुमेव ॥ छाया ॥

५ अचीकरदिति । अत्र णिनिमित्तायां वृद्धावाकारस्यानुपधात्वात् णौ-
चङीति ह्रस्वत्वं न स्यात् ॥ छाया ॥

स्तरिता निपरिता । इडपि परादी रेफोऽपि । तत्र
व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ इटो व्यवस्था ॥

(प्रदीपः) आस्तरितेति । नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे वा कृते नेङ्गशि कृतीति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेदोऽव्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्वं इडित्यनिष्टा व्यवस्था प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) कथं तर्हीडपीत्यादिभाष्यमत आह—प्रवृत्तौ वेति । नेद्वशीलनोपदेशे इत्यपकृष्योपदेशे वशादेरेव निषेध इति भावः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

अभ्यासलोपः—अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । ववृ-
ते ववृधे । ‘अभ्यासस्य’ इति हलादिशेषो न
प्राप्नोति ॥ अभ्यासलोपः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—चवृत् इति । ऋवर्णान्ताभ्यासस्यादित्यर्थे पूर्वं तलोपे पश्चाद्रेफैः तस्य लोप इति पक्षे इदम् ॥ वैजै हलप्युदाहार्यम् ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

अभ्यस्तस्वरः—अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्र ते पिपरुः, मा हि स्र ते बिभरुः । ‘अभ्यस्ता-
नामादिखदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुके’ इत्येष
स्वरो न प्राप्नोति ॥ अभ्यस्तस्वर ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

तादिस्वरः—तादिस्वरश्च न सिद्ध्यति । प्रकर्ता
प्रकर्तुम् । “ताँदौ च निति कृत्यतौ” इत्येष स्वरौ
न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) प्रकर्तेति । तृन् ॥ एषस्वरः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । उक्तमेतत्—*कृदुपदेशे वा ताद्यर्थ-
मिडर्थम् * इति ॥ तादिस्वरः ॥

१ उपदेश इति । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यतः सिंहावलोकन-
न्यायेनेति भावः ॥ छाया ॥

२ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके 'रेफान्तस्य लोपः'
इति पाठशोधनं तु शोधकस्यातिज्ञानमन्तरा किं बोधयेदिति ध्येयम् ॥दाधि०

३ तदभावेऽसंगतेराह—वग्रे इति ॥ छाया ॥

४ तादाविति । तुशब्दवर्जिते निति तकारादौ कृति परेऽनन्तरो गतिः
प्रकृत्येति हि सूत्रार्थः ॥

५ निस्वार्थमाह—तूजिति ॥ छाया ॥

६ इडर्थमिति । तेन प्रकृषितेत्यादाविष्टसिद्धिः । तथाचान्न रस्य परादि-
 श्वेऽप्युपदेशे तादित्वसत्त्वाददोष इति भावः ॥ छाया ॥

७ ननु कुद्गहणस्य तिङ्ब्यावृत्त्या साफल्येन कथं ततस्सङ्घागस्तैवोक्तोऽत
आह—सादावितीति ॥ घातुरिति । तस्मात्प्रत्ययद्वयम्—तिङ्कृतञ्चेति
शेषः ॥ तत्र तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

८ उत्तरपदेति । नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणे यसादिति तदन्तोपस्थिते-
रिति भावः ॥ छाया ॥

९ श्रुतानुमितयोरिति न्यायेनाह—श्रुतेति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) कुरुपदेशकालिकतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं तादाविति सूत्रे कृद्ग्रहणमिति भाष्योदाहृतवार्त्तिकार्थः । तादावितिसूत्रेण गतेः स्वरो विधीयते । क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियावाची च धातुः । तत्र तिङन्ते पूर्वपदभावेन कृदन्त एव सिद्धमिति कृद्ग्रहणमुक्तार्थम् । न च कृद्ग्रहणाभावे तादित्वमुत्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च प्रतरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य कृदिशेषणत्वाय तदिति वाच्यम् । श्रुतानिप्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादिति दिक् ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

दीर्घः—दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः पूः । 'रेफ-
वकारान्तस्य धातोः' इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥
दीर्घः ॥ उरण्णरपरः ॥ ५० ॥

(प्रदीपः) गीरिति । अन्तरङ्गत्वाद्विलोपे कृते इत्वे रप-
रत्वे च सुपोऽयमादी रेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे
कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तपक्षोऽत्र स्थितः ॥ ५० ॥

(उद्धृतः) ननु रेफस्य परादित्वेऽपृक्तत्वाभावादिलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह—अन्तरङ्गत्वादिति ॥ तदानीं सुपोऽभावादाह—कल्पनायामिति । पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भावः ॥ पूर्वांस्तेति । ^{११}कुंटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् ॥ ^{१२}एवं च रपर इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहिरिति ध्वनितम् ॥ अवयवत्वं चावयवसादृश्ये पर्यवस्यति । ^{१३}हि वर्णस्य वर्णान्तरमवयवो भवति । अत एव प्रसङ्गावस्थायां रपरत्वेऽपि गुणादिशब्देन विधानम् । यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात् । एवं च अवर्णादपि पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोऽण् भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ गुणादिशब्देनारारोर्ग्रहणभावे तु ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्याद्, यतो गुणादिशब्देन अकारादे रेफः परो यस्मात्तादृशस्य विधानम् । गुणत्वादिकं चाकारादिनिष्ठमेव । तेन च नान्तर्यम् । एतदेवामिप्रेत्य रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफक्षिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽस्मिन्नैवैतत् इति वक्ष्यति ॥ अत एव यद्यन्त

१० अन्तरङ्गत्वादिति ॥ अनैमित्तिकत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

११ कृष्णरत्नाद्युक्तेरसांगत्यस्य प्रागुक्तत्वादाह—नार्कुटादाविति ॥ छाया ॥

१२ भाष्यादितत्पर्यमाह—एवंचेति ॥ वास्तवतत्त्वासंभवाद्रसायुक्तेरसां-
गत्यादाह—अययवत्वमिति ॥ वाचनिकमित्यादिः ॥ छाया ॥

१३ नहीति । हलन्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये तथोक्तेः ॥ छायां ॥

१४ प्रागुक्तमार्थोक्तं द्रवयति—अतएवेति । अथार्थमाह—यदेति ॥
तेनारोपितत्वेनागमत्वपर्यवसानात् ॥ खड्गव्यादावत्र पक्षेऽदोषाय प्रकृतस्यार्थ-
मेकाग्रयतयाह—एवंचेति ॥ विशिष्टे तत्त्वेचैतर्थाः ॥ अवर्णाद्वीचीति ॥
पाठः ॥ छाया ॥ एवंच Bengal Asiatic Society उद्धृतपुस्तके
‘ऋवर्णाद्वि’ इति पाठयुद्धं छायावलोकनमूलकमेव ॥ नहि गुणादिविवा-
वर्णादित्यस्य संभवोऽस्ति ॥ दाधिमथाः ॥

१५ रपर इति । गुण इत्यपि बोध्यम् ॥ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिणाऽनवयवत्वे
भाह—गुणादीति ॥ तदेवाह—यतइति ॥ एतदेकवाक्यतयेति भावः
॥ छाया ॥

१६ वक्ष्यतीति । उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च
रेफ इत्ययं गुण इति तत्र कैयटः ॥ अतएव उक्ताहस्यावश्यकत्वादेव॥ छाया॥

इति वर्तते ततः पूर्वान्त इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिः ।
तथा हि सति यथा परादिपक्षे नार्कल्पिरित्यादौ रेफस्य कल्पीति
समुदायावयवत्वोपपत्तये परत्वपर्याप्त्यधिकरणान्तरित्यर्थस्तथा पूर्वान्त
इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणान्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो रदाभ्यामिति
सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥ ५० ॥

(४६ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. ८ ॥)

अलोऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५१ ॥

(अलग्रहणविशेषणताविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदमलग्रहणमन्त्यविशेषणम् आहोस्विद्—
आदेशविशेषणम् ? ॥

(प्रदीपः) अलोऽन्त्यस्य ॥ ५१ ॥ किमिदमिति ।
षष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः ॥

(भाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(अन्त्यविशेषणत्वे दूषणभाष्यम्)

यद्यन्त्यविशेषणम्, आदेशोऽविशेषितो भवति ॥
तत्र को दोषः ? ।

अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(उद्द्योतः) अलोऽन्त्य ॥ ५१ ॥ भाष्ये—प्रसज्येतेत्यन-
न्तरं तन्निवृत्तयेऽनेकाल् सर्वस्येति वाच्यं स्यादिति शेषः ॥

(आदेशविशेषणपक्षे लाघवभाष्यम्)

यदि पुनर् “अलन्त्यस्य” इत्युच्यते तत्रायम-
प्यर्थः—“अनेकाल् शित्सर्वस्य” इत्येतन्न वक्तव्यं
भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति—अलेवान्त्यस्य
भवति, नान्य इति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । प्रथमावहुवचनम् अल
इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे—रहोरजसां
लोपश्चेति लोपः सर्वोद्देशः प्राप्नोति विरजीकरोतीति ॥ इदं
नियमार्थमिति । अन्त्यस्यादेशा भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपाद-
लग्रहणमनल्यवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) नन्वलन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः स्यादत आह—
प्रथमेति । बहुत्वस्याविवक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति भावः ॥
प्राप्नोतीति । लोपस्याभावरूपत्वेनालरूपत्वाभावादिति भावः ॥ एवं

१ उक्तं ॥ तन्नियमासिद्धिरूप इत्यर्थः ॥ अनेन उः स्थाने इति परि-
भाषालक्ष्यम् । उदात्तस्वरितयोरिति वत् स्थानेऽन्तरत्वेत्यतः दनुवृत्त्या लक्षणया
प्रसङ्गवस्थापितमित्यर्थः । तथाच द्वितीयमित्यादिपि भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवेति
सूचितम् ॥ छाया ॥

२ इत्येतदिति । तद्वदितं न कार्यमेवेति भावः ॥ छाया ॥

३ दुष्ट एवेति । एवं च नायं विवक्षित इति सूचयितुं प्रागेव दोषोपन्यास

चायं पक्षो दुष्ट एव ॥ कसस्याचीति लोपे प्रकृते लुगवा दुहेति
लुगग्रहणस्य—प्रथमान्तपक्षेऽलग्रहणमनेकाल्मिन्नलक्षकमित्यर्थश्चाप-
कत्वमिति नायं दोष इति भाष्याशयमन्ये ॥ भाष्ये—इदं नियमार्थ-
मितीदमा सूत्रं तु न परामृश्यते, अप्राप्तान्यादेशविध्यर्थत्वात्तस्य ।
किंत्वल्पदमिति तस्य नियमार्थत्वमुपपादयति—अन्त्यस्येति ॥
अलोऽपीति । अलात्मकादेशस्यापीत्यर्थः ॥ अपिनाऽनेकालोऽपि ॥

(आदेशविशेषणत्वपक्षे आक्षेपभाष्यम्)

यवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति ॥

तत्र को दोषः ? ॥

वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) वाक्यस्याऽपीति ॥ दोषपरत्वादेवमुक्तम् ।
न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति ॥ पदस्य तु परमानङ्गुचामि-
त्यत्रानङ्गुच्छब्दस्यान्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) नत्विति । षष्ठीस्थाने इत्यनुवर्त्य स्थानषष्ठीबो-
धितान्त्यस्येति व्याख्यानादित्यर्थः ॥ यत्तु यथातथयाथापुरयोरिति
सूत्रे न यथातथा अथथातथाऽयथातथाभावोऽयाथातथ्य-
मिति भाष्यदर्शनात्तत्प्राप्ताप्येन निपातसमुदायात् प्रत्ययो निपात-
समुदायेन नञ्समास इत्यङ्गीकार्यम् । तत्रायथातथाशब्दात्प्यवि-
यस्येति लोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य भसंज्ञकस्य जायमानस्तदन्त्यस्य यथा-
तथेति पदसमुदायस्य स्यादिति ॥ तत्र, निर्दिश्यमानपरिभाषया
सिद्धेः । तदनाश्रयेण वा तदुक्तिः ॥ पदस्य त्विति । अधिकृत-
पदस्येत्यस्य वस्वादिभिर्विशेषणादित्यर्थः ॥

(अन्त्यविशेषणत्वेऽपि गौरवनिरासभाष्यम्)

यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तत्र क्रियेतेति, अन्त्य-
विशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते ॥

कथम् ? ।

“ङिच्च, अलोऽन्त्यस्य” इत्येतन्नियमार्थं भवि-
ष्यति—ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति ॥

(प्रदीपः) यदिखल्वपीति । अवश्यकर्तव्योऽसौ योगो
ऽपवादविप्रतिषेधार्थः ॥ अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते—
अन्त्यविशेषणेऽपीति ॥

(उद्द्योतः) यदि खल्विति पराभिप्रायं वदता सूचितमन्यादृशं
स्वाभिप्रायं प्रकटयति—अवश्येति ॥ असौ योगः “अनेकाल्शि-
दिति योगः । अतो मिस इत्यादावादेः परस्येत्यादिवाधानार्थ इति
भावः ॥ नन्वस्यावश्यकत्वेऽन्त्यविशेषणेऽपीत्यादिग्रन्थोऽसङ्गतोऽत
आह—अथेति । अलिति प्रथमान्तं भण्डूकानुवृत्त्याऽऽदेः परस्ये-

इति कैयटतात्पर्यम् ॥ तं दूषयन्मायमन्यथा योजयति—कसस्याचीति ॥
इत्यत्रैवेत्यर्थः ॥

४ तदन्त्यस्य तेनाक्षेपासंभवादाह—अलात्मकेति ॥ छाया ॥

५ एवं कैयटाशयं प्रदर्श्य भाष्याशयमाह—तदनेति ॥ छाया ॥

६ विशेषणादिति । तथाच कैवल्येऽन्त्येष्टसिद्धावप्यत्रानिष्टापत्तिः ॥ छाया ॥

७ प्रकान्ताग्रमायाह—अनेकालिति ॥ छाया ॥

८ मध्येऽसंबन्धायाह—मण्डूकेति ॥ छाया ॥

त्यत्र संबध्यत इति ऐसादौ न दोषः । तातड्यपि ज्ञापकात्सर्वादेशत्वं भविष्यतीति भावः ॥ भाष्ये—डिदेवानेकालन्त्येति । अलरूपडित्यस्य फलाभावादनैकालिति लब्धम् ॥ एवं चास्य सूत्रस्थानेकालादेशेऽप्रवृत्त्यैतत्साहचर्यादादेः परस्थेत्यस्याप्यनेकाल्यादेशेऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

(स्थानषष्ठीविषयत्वस्थापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(उद्ध्योतः) किमर्थं पुनरिति । किं स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः ॥

(३५५ समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते, स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते—स्थाने प्रसक्तस्येति ॥

(प्रदीपः) स्थाने विज्ञातस्येति । षष्ठी स्थानेयोग्येनोत्पद्यते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता सान्त्वयलमनुसंहियते । आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंहियते ॥

(उद्ध्योतः) स्थाने विज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह—षष्ठीति । स्थाननिरूपितसंबन्धार्थकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह—आदेश इति । स्थानषष्ठीसंबन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात इत्यर्थः ॥ अन्ये तु अलोऽन्त्यस्येति यदुच्यते, तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदायस्थाने प्रसक्तस्यान्त्येत्यनुसंहार उपसंहारः तत्स्थानिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्याक्षरार्थः ॥ स्थाने विज्ञातस्येत्यस्य व्याख्या स्थाने प्रसक्तस्येति ॥ कैयटव्याख्याने एतद्वैयर्थ्यं भातीत्याहुः ॥

(समाधानसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥

(प्रदीपः) इतरथेति । यदि षष्ठीमात्रमनुसंहियेतेत्यर्थः । तत्र लवितेति तृच ऋकारात्पूर्वमिदं प्राप्नोतीति दोषः । दापय-

तीति पुगाकारस्य स्यात् । ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति, तत्र युज्यते ॥

(उद्ध्योतः) षष्ठीमात्रमिति । उपलक्षणमेतत् षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमानं चेत्तपि बोध्यम् ॥ ततो यदुक्तमिति । आकारावयवत्वे प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ नचावयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः, यस्यावयवस्तद्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य समुदायावयवत्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धा, यथा भुजावयवाङ्गुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरङ्गुल्यादौ । न चैवमत्राकारावयवपकारादिविशिष्टेऽवर्णत्वादिवुद्धिः । अर्थवत आगमे तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्त्वबुद्ध्या तद्वुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावज्ञावयवत्वं सम्भवतीतीत्ये गुणनिपेधचारितार्थमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वं तु वाचनिकं गौणम् । तत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशयः ॥

(दूषणाप्राप्तिसंभावनाभाष्यम्)

यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । षष्ठी स्थानेयोग्येनोत्पद्यते—स्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं डिच्चेत्यादेः सम्बन्धार्थम् । तत्रायमर्थो भवति—शास्त्रे या षष्ठी साऽन्त्येऽलि सा च स्थानेयोग्येवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) संबन्धार्थमिति । अन्त्यस्येत्यनेनेति भावः ॥ शास्त्रे येति । या षष्ठी सा स्थानेयोग्येव सा चान्त्येतीति तु नार्थः । स्थानेयोग्येति पदावृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्तिगौरवम् । तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोग्येवान्त्येऽप्येव चेति वाक्यार्थ इति भावः ॥ साचेति । सा षष्ठी स्थानेयोग्येव चेत्यन्वयः ॥

(३५६ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योगशेषे च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

योगशेषे च ॥

किम् ? ।

अनिष्टं प्रसज्येत टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्सुष्ठूच्यते—* अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः * इति ॥ अलोऽन्त्यस्य ॥ ५१ ॥

(प्रदीपः) अनिष्टमिति । आद्यन्तौ टित्तौ मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोग्यमेव बाध्यते तुल्यजा-

१ अस्य प्रकृतस्य ॥ छाया ॥

२ अन्येति । भाष्यतत्त्वविद् इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ द्वितीयपक्षाशयेनाह—उपेति ॥ छाया ॥

४ अत्र हेतुमाह—यस्येति ॥ हि यतः ॥ छाया ॥

५ अत्र ज्ञापकमाह—इदो गुणेति ॥ तत्र गौणत्वे सति ॥ छाया ॥

६ योगशेषत्वम् 'सार्वधातुके'त्यादिविशेषत्वम् ॥ छाया ॥

७ कैयटोक्तं तु चिन्त्यम् प्रागपि तेन तदनुवर्त्य व्याख्यातत्वेनास्मिन्नपि पक्षे सुज्ञानत्वेन, अत्रापि पक्षे 'शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोग्या सान्त्येऽप्येव' इति व्याख्यातुं शक्यत्वेन पक्षद्वये भेदामावात् । एतेन—आद्यन्ताधित्याद्यपि निरस्तम् । भेदाज्ञानमूलकत्वादिति रक्षोक्तमपस्तम्बम् । तद्वनयनाह—या षष्ठीति ॥ छाया ॥

तीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । षष्ठास्तु यद्रूपं तदन्य एवात्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः ॥ अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते ॥ ५१ ॥

(उद्द्योतः) स्थानेयोगत्वमेव बाध्यत इति । अत्र हेतुः—तुल्येत्यादिरूपपत्त्येत्यन्तः ॥ संबन्धस्येत्यादि । संबन्ध-निरूपकस्य संबन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । सन्नियोगशिष्टन्यायस्तु न परिभाषाविषये, तस्मिन्नित्यादेरुत्तराङ्गविकलायास्तत्रतत्रोपस्थि-तिसीकारादित्याशयः ॥ इत्यनेन बाध्यत इति । नत्वायन्तौ टकिताविलनेनेति भावः ॥ ५१ ॥

(४७ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. ९ ॥)

डिच्च ॥ १ । १ । ५२ ॥

(तातडि सर्वादेशत्वसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तातडित्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति । “डिच्चा-लोऽन्त्यस्य” इति प्राप्नोति ? ॥

(उद्द्योतः) डिच्च ॥ ५२ ॥ भाष्ये—कस्मान्न भवतीति । येन नाप्राप्तिन्यायेनास्यानेकालित्यपवादत्वादिति भावः ॥ उत्तरस्य त्वयं भावः—नेदमपूर्वविधायकम्, किंतु तत्र तत्र डित्करणसामर्थ्यसिद्धान्तेकालित्येतद्वाधानुवादकम् । अनुवादफलं तु डित्वसामर्थ्यादर्धान्तरकल्पनानिवृत्तिः । एवं च प्रकृते नास्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्यापूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवं च यत्र सर्वादेशे डित्वस्य वैयर्थ्यं तत्र तद्वाधः । यत्र तु न, तत्र न तद्वाध इति भावः ॥

(३५७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तातडि डित्करणस्य सावकाश-
त्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तातडि डित्करणं सावकाशम् ॥

१ ततश्चार्धातुकस्येद्वल्लादेरित्यस्याप्यन्त्येऽत्यनुसंहारादार्धातुकान्त्य-स्यैवेदं स्यात् । स च भवन्नाद्यन्तौ टकिताविलन्यासावेव स्यात् । आद्यन्तौ टकिताविलनेन हि स्थानेयोगत्वमेव पठ्या बाध्यते, न तु पुनरन्त्येऽत्यनु-संहारोऽपीति भावः ॥

२ सिद्धान्तरीत्याह—संबन्धनिरूपकेति ॥ नन्वत्र पक्षे तद्वाधे संनियोगे-त्यस्या अपि बाधोऽत आह—संनियोगेति ॥ नत्विति । अनुत्पत्त्याती-यत्वात् ॥ छाया ॥

३ नन्वेवं वैयर्थ्यमत आह—अनुवादेति ॥ छाया ॥

४ एवं च अनुवादकत्वे च विपक्षे बाधकमाह—प्रवृत्ताविति । हि यतः ॥ छाया ॥

५ शास्त्रस्य पर्यवसितमाह—एवंचेति ॥ गौरवापत्त्या तत्त्वाभावे चेत्य-र्थः ॥ तद्वाधः अनेकालित्यस्य बाधः ॥ छाया ॥

६ भाष्यार्थमाह—परीति ॥ तदेवाह—यदीति ॥ सावकाशेति । बहुव्रीहिः ॥ छाया ॥

कोऽवकाशः ? ।

गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो डकारः । तातडि डि-
त्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भ-
विष्यति ॥

(प्रदीपः) डिच्च ॥ ५२ ॥ विप्रतिषेधादिति । नन्व-यमपवादः, अनेकाल्शित्युत्तरगः । उत्सर्गापवादयोश्चा-युक्तो विप्रतिषेधः ॥ नैतदस्ति । डित्वस्यान्यार्थत्वसंभवे सति दौर्बल्यात् । सन्दिग्धोपस्थानोऽयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषयेऽस्य नास्ति ॥

(उद्द्योतः) विप्रतिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशडित्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्तदाऽनुवादत्वासंभवेन परिभा-षाप्रकरणविरोध इति भावः ॥ यथा चैतत्तथानुपदमेव स्पष्टीभवि-ष्यति । विप्रतिषेधे परमिति शास्त्रपरत्वे तु डित्वस्य सावकाश-त्वोक्तिरसङ्गता स्यात्सूत्रसावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजम् । नह्यस्य सूत्रस्य सर्वादेशप्राप्तिविषये कचिच्चारितार्थम् । अवश्य-प्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् ॥ किंच विप्रतिषेधशास्त्रपरवा-त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैली भाष्यकारस्य दृश्यते, न चात्र तथोक्तं भगवता ॥ र्यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वं शास्त्रस्य दोष उक्तः, तथापि परिभाषाणां नियमरूपत्वेन तासु गुण एव । तत्र हि प्राप्तानुवादादेवेतरनिवृत्तिरर्थाद् । यथा व्रीहीनवहन्ती-त्यादौ प्राप्तवाघातानुवादेन नखविदलनादिनिवृत्तिः । यथा च तस्मिन्नित्यादौ प्राप्तपूर्वस्येत्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किंच कप, यप, अवादिष्वनन्यार्थपित्वेपु चरितार्थस्यानुदात्तौ सुपपि-ताविलस्य जित्वरीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थपित्वे करपि अन्तरेण प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह—दौर्बल्यादिति । परिभाषात्वमङ्गकृतं तदिति भावः ॥ सन्दिग्धेति । आपाततः सन्देहः, पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरेवेति भावः । तदाह—पवाद-त्वमेवेत्यादि । डित्वसामर्थ्यकृतं हि तत्त्वमिति भावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

प्रयोजनं नाम तद् वक्तव्यं, यन्नियोगतः स्यात् ।
यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात्, तत एत-

७ कैयटदण्डिकृष्णरत्नाद्युक्तिं खण्डयन्नाह—विप्रतीति ॥ भाष्यादिस्थ-विप्रतिषेधशब्दस्येत्यर्थः ॥ त्वोक्तिः भाष्याया ॥ तत्र हेतुमाह—सूत्रेति ॥ अप्रदर्शितमपि तत्रास्तीत्याह—नहीति ॥ बाध्यत्वबीजं पूर्वपक्ष्युक्तमपि नास्ती-त्याह—अवश्येति ॥ एतेन विरोधव्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

८ यथा चैतदित्युक्तमाह—यद्यपीति ॥ तत्त्वमुपपादयति—तत्रहीति ॥ छाया ॥

९ एतच्छास्त्रीयसजातीयदृष्टान्तमाह—यथाचेति ॥ छाया ॥

१० अभ्युपेय दोषमाह—किंचेति ॥ तस्मात्तथा नेति भावः ॥ मन्मते तु नायं दोषः । तद्वदस्य पितृत्वसामर्थ्यसिद्धत्वाभावात् ॥ तदाह तदेतत्सर्वमभि-प्रेत्याह ॥ छाया ॥

११ खरीत्याह—परीति ॥ अस्यायुक्तत्वमाह—आपेति ॥ इदमेव कैयट-तात्पर्यभूतमित्याह—तदाहेति ॥ खरीत्यैवाह—डित्वेति ॥ तत्त्वम् अप-वादत्वम् ॥ छाया ॥

प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत्-डित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति, न पुनरन्त्यस्य स्यादिति ॥

(प्रदीपः) प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् । तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं डित्त्वादन्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः ॥ डित्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु डित्त्वं सर्वादेशत्वद्वारा गुणवाधनार्थं वा, उतान्यत्र लुप्तसर्वादेशत्ववाधकफलं वेति शङ्कते-भाष्ये-प्रयोजनं नामेति । सतिसर्वादेशत्वे इति । अन्त्यादेशत्वे तु तत्संपादने-नैवावयवे डित्त्वस्य चारितार्थेन समुदायोपकारकत्वे मानाभावात् प्रत्ययस्य डित्त्वाभावेन न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः ॥ डित्त्वादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे सिद्धे सर्वादेशत्वम्, तस्मिंश्च तत्त्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वालामेऽन्त्यस्यैव स्यादिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवंतर्हीतदेव ज्ञापयति-न तातडित्त्वस्य स्थाने भवतीति । यदेतं डितं करोति । इतरथा हि लोट एरुप्रकरण एव ब्रूयात्-“तिहोस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्” इति ॥ डित्त्वं ॥ ५२ ॥

(प्रदीपः) एवंतर्हीति । अन्तरेणापि डित्वमेरुरित्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेऽन्त्यादेशत्वं सिद्धमिति डित्त्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं डित्वमिति विज्ञायते ॥ ५२ ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरेणापीति । तथाच तत्सामर्थ्यात् सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिवाधनार्थत्वमेवास्तेति भावः ॥ ५२ ॥

—००५००—

(७ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. १० ॥)

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५३ ॥

(आदिनियमतः सर्वादेशबलीयस्त्वाधिकरणम्)

(३५८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“अलोऽन्त्यस्य” इत्युत्सर्गः । तस्य “आदेः परस्य”

१ लोट एरुप्रकरण इति । तृतीयाध्याय एव ‘एरुः’ इति सूत्रादनन्तरमेवेत्यर्थः ॥ ‘ध्वसोरेडौ’ इत्यतोऽपि प्रागेव नित्यत्वादपरिमितकत्वानन्तरङ्गत्वाच्च तादादेश इति बोध्यम् ॥ दाधिमथास्तु-सप्तमाध्यायं नीति लोट एरुप्रकरणे नवसूत्रात्मक एव ‘एरुः’ इत्युत्तरं ‘तिहोस्तादाशिषि-’ इति करणीयमित्याशयं वदन्ति ॥

२ एकोत्सर्गनिरूपितं द्वयोरपवादत्वमित्याह-अलोऽन्त्यस्येत्युत्सर्ग इति ॥ अपवाद इति । अस्याशयः पूर्वत्रावयवकर्तव्योऽसावित्यादिनोक्त एव कैयटेन ॥ छाया ॥

५१

“अनेकाल् शित्सर्वस्य” इत्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति । “आदेः परस्य” इत्यस्यावकाशः-“द्व्यन्तरूपसंगेभ्योऽप ईत्” द्वीपम् अन्तरीपम् । “अनेकाल् सर्वस्य” इत्यस्याऽवकाशः-“अस्तेभूः” भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति-“अतो मिस एस्” । “अनेकाल् सर्वस्य” इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

“शित्सर्वस्य” इत्यस्यावकाशः-“इदम् इश्” इतः इह । “आदेः परस्य” इत्यस्यावकाशः-स एव । इहोभयं प्राप्नोति-“अथाभ्य औश्” । “शित्सर्वस्य” इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ आदेः परस्य ॥ ५३ ॥

—००५००—

(४९ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । १ । ७ आ. ११ ॥)

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ १ । १ । ५४ ॥

(शिद्ग्रहणप्रयोजनप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

“इदम् इश्” इतः इह ॥

(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥ शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनेकाल् ॥ ५४ ॥ शित्करणादेवेति । सति शकारेऽनेकाल्वादिति भावः ॥ अनेकाल्संपादनेन च कृतार्थः शकार इतीदं संज्ञकत्वात्पुन्यत एव ।

(उद्ध्योतः) अनेकाल् शित् ॥ ५४ ॥ ननु शित्पदाभावे कथं शित्करणादेवेति भाष्यमत आह-सतीति । शकारोच्चारणसामर्थ्यादभूतपूर्वनेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः ॥ यत्त्वे-तत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादिशास्त्रप्रवृत्ति-लक्ष्ये इति भाव इति ॥ तत्र । अणुदित्सञ्ज्ञे इशि सवर्णग्रहणापत्ति-परभाष्येण सञ्ज्ञे एवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात् ॥ नन्वेवं शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमित्पदेनेति चेत् ॥ न, फलान्तराभावेऽपि शका-

३-४ बहुशय पुस्तकेषु ‘अनेकाल् शित्’ इत्येवं पाठो दृश्यते स त्वप पाठः-अग्रे केवलं ‘शित्सर्वस्य’ इत्यस्यैवोदाहृतत्वात् ॥ दाधिमथाः ॥

५ कौस्तुभाशुक्तिं खण्डयति-यस्त्विति ॥ एतत् शोच्यारणम् ॥ फलं लोपः । अनेन आदौ लोपो ना भूत् । इत्संज्ञा तु स्यादेवेति सनाहितम्

६ प्रवृत्तेरिति ॥ तयोः प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टेवेति भावः ॥ छाया ॥

७ एवम् अनेकाल्त्वस्येष्टत्वे ॥ सप्रेति । अकार्यं लोप इति भाष्यं तु लोपमात्रस्य तत्त्वभावपरमिति न विरोधः ॥ छाया ॥

रोच्चारणस्य सप्रयोजनत्वाल्लोप एवेत्कार्यमिति शस्यत्वं प्रवर्तत
इति सूत्रयितुं तथोक्तेः, तदाह—अनेकाल्वेति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—“अष्टाभ्य औश” ॥

(प्रदीपः) अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्येत्यादेः
प्राप्त इति भावः ॥

(प्रयोजनबाधकस्मारणभाष्यम्)

ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भवि-
ष्यति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—ननु चात्रापीति । अपवादविप्रतिषेधा-
दिति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—“जसः शी” “जश्शसोः शिः” ॥

(प्रयोजनबाधकस्मारणभाष्यम्)

ननुचात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भवि-
ष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥

विशेषणार्थः शकारः ॥

क विशेषणार्थेनार्थः ? ॥

“शि सर्वनामस्थानम्” “-विभाषा छिश्योः”
इति ॥

(उद्ध्योतः) अस्त्यन्यदिति । एवं च तस्य सप्रयोजनत्वेन
भूतपूर्वगत्याश्रयणे मानाभावेन नानेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमपि तु
शित्त्वादेवेति शिद्वहणं सूत्रे कार्यमिति भावः ॥

(‘नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्’ इति परिभाषासाधना-
धिकरणम्)

(वचनवैयर्थ्योपपादनभाष्यम्)

शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥

कथम् ? ॥

अस्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् ।
असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । अस-
त्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपे
अनेकाल् । यदा अनेकाल्, तदा सर्वादेशः ।

१ शिद्वान्त उभयत्रापि युक्तिमाह—अपेति ॥ छाया ॥

२ पूर्वतो वैलक्षण्यस्याग्रे भाष्याभिमतत्वेनाह—आदेरिति ॥ यथाक्रम-
माह—सर्वेति ॥ छाया ॥

३ प्रतीति ॥ नत्वन्यादेशत्वप्रतिपादने तात्पर्यमिति भावः ॥ छाया ॥

४ तदुभयतात्पर्यमाह—तत्तश्चेति ॥ पञ्चमीनिर्देशेनादेरित्यस्य प्रवृत्ते-
रित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ उभयार्थमाह—सर्वेति ॥ इत्तेः प्रागपि संबन्धः ॥ अतएव च संगतिः ॥
छाया ॥

यदा सर्वादेशः, तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः,
तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा, तदा लोपः ॥

(नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वपरिभाषाज्ञापनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अस्त्येषा परिभाषा—“नानु-
बन्धकृतमनेकाल्त्वं भवति”—इति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

*तत्रासरूपसर्वादेशादप्राप्तिषेधेषु पृथग् निर्दे-
शोऽनाकारान्तत्वाद्* इत्युक्तम्, तन्न वक्तव्यं
भवति ॥ अनेकाल् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमा-
ध्यायप्रथमपादे सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) अस्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसका-
दिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्य-
तेऽस्त्यस्यायं भवन्निति । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठीं मन्यते
नपुंसकादिति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्कर-
णस्य । अथ वाऽसत्यपीह शिद्वग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः पर-
स्येति वाधित्वा सर्वादेशो भविष्यतीति किं शिद्वग्रहणेनेति
पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्वग्रहणम् ॥ अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु
नास्त्येव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति । एकान्तेषु च तेषु
ज्ञापकेन प्रयोजनम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायप्रथमपादे
सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

(उद्ध्योतः) सर्वादेशात्प्राक्प्रत्ययादित्वाभावेन नेत्वमिति प्रति-
पैदयितुं अस्त्यस्यायमित्यादि भाष्यम्, तदाक्षिपति—नन्विति ।
तैतश्च सर्वादेशत्वं विनापि प्रत्ययादित्वात्प्रत्यय एवेत्वमिति भावः ॥
षष्ठीमिति । सर्वनामसंबन्धिनो जसः शी, नपुंसकाद्विहितयोर्जश्शसोः
शिरिति चार्थः । एवं च परशब्देन परस्य विधानाभावाच्च तत्प्रवृत्ति-
रिति भावः ॥ तयोः परशब्दयोगे पञ्चमीत्वेऽप्याह—अथवेति ।
असत्यपि सूत्रे शिद्वग्रहण इति अर्थः । इत्यादयो यावन्नादेशास्तावन्नेत्व-
लोपो । आदेशश्च परत्वात्सर्वस्यैवेति भावः ॥ अस्त्येषा परिभाषेति ।
अनुबन्धानामलव्यवहाराभावस्य ज्ञापनादिति भावः ॥ अत एवानु-
बन्धकार्येष्वनलविधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा क्तो
व्यपः कित्त्वं न स्यात् ॥ न च पूर्वमनुबन्धलोपे तद्वहितस्यैव स्था-
नित्वात्तस्य न स्थान्यवयवत्वम् । सूत्रे स्थानपष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव

६ नन्वेवमपि वस्तुतः परस्यैव विधानमत आह—एवंचेति ॥ उक्तार्था-
श्रयणे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ नित्यं छित इत्यादौ तदभावायावश्यकमाह—परेति ॥ छाया ॥

८ इहेति न प्रकृतपरमित्याह—सूत्रे इति ॥ छाया ॥

९ लाघवादाह—अनुबन्धानामिति ॥ तत्फलमाह—अत एवेति ॥
तेषां तदभावज्ञापनादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० न स्यादिति । न व्यपीति ज्ञापकाश्रयणे तु गौरवमिति भावः ॥
छाया ॥

स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात् । अन्यथाऽग्रही-
दित्यादाविट ईदीति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्सूत्रे निरूपयि-
ष्यामः ॥ [नानुबन्धकृतमिति । एवं च शीघ्रसूतीनामपि शित्वा-
देव सर्वादेशत्वं तस्याप्यनुबन्धत्वात् । नच विधानकाले उक्तरीत्या
तस्य तत्त्वज्ञानाभावः । तद्योग्यतयैव तत्त्वाद् । अन्यथा कप्रत्यया-
दीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञालोपाविति विधान-
काले कस्यानुबन्धत्वज्ञानाभावेन नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यस्या-
प्राप्तौ विकल्पापत्तेः । शिदित्यस्यापीत्संज्ञायोग्यशकारवान्सर्वस्येत्यर्थ
इति न दोष इति भाति ॥] भाष्ये तत्रासरूपेति । असरूपे
कविषये णप्राप्तिर्दोषः । सर्वादेशे दिव औदिति सर्वादेशः स्यादिति
दोषः । प्रतिषेधे दैपो भेदेन निर्देशः कार्यः । तृतीये हेतुरनाकारा-
न्तत्वादित्यर्थः ॥ ज्ञापकमनावश्यकमित्याह—अनेकान्ते-
ष्विति ॥ एकान्तेषु चेति । अयमेव मुख्यः पक्ष इति तस्य लोप
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्य-
प्रदीपोद्घोते प्रथमस्य प्रथमे पादे सप्तमाहिकम् ॥ ७ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टममाहिकम् ॥

(अतिदेशप्रकरणम्)

(५० अतिदेशसूत्रम् ॥ १ । १ । ८ आ. १ ॥)

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥११५५॥

(पदकृत्यनिर्वचनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

वत्करणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) स्थानिवत् ॥ ५५ ॥ वत्करणमिति ।
विनापि वतिना तदर्थलाभो यथा क्तिदिति भावः । न च
स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति
कल्पनाश्रयितुं युक्ता । अस्तेभूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

१ अयं कोटकान्तर्गतः पाठो यद्यपि वाराणसीमुद्रितपुस्तके Bengal
Asiatic Society मुद्रितपुस्तके च “अस्तेषा परिभाषेति” इति
प्रतीकतः प्राक्खण्डपुलभ्यते । तथापि छायासंवादाद्योग्यत्वाच्चासामिरत्र स्था-
पित इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

२ एवंच तत्कृततदवाये च ॥ तस्यापि तदीयशस्यापि ॥ उक्तेति ॥
माध्योक्त्यर्थः ॥ तत्त्वादिति । अतएव काणोर्विषये नानुबन्धकृतमसारूप्य-
मिति विकल्पाभाव इति शेषः । विपक्षे वाचकमाह—अन्यथेति ॥ तदनङ्गी-
कारे इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तत्र एकान्तपक्षे ॥ अयमेवेति । तथाच तदावश्यकमेव ॥ छाया ॥

४ नचेति । ‘सिद्धं धर्मिणं पूर्वं कृत्वाऽसिद्धस्य परस्य प्रतिपादनम्’
इति न्यायशरीरम् । धर्मिणं पदार्थं सिद्धं पूर्वं कृत्वा पूर्वोच्चारितत्वेनोद्दिष्टा
सिद्धस्य परस्य पश्चादुच्चारितत्वेन विधेयत्वप्रतिपादनमिति तदर्थः ॥ अन्यत्र
अन्यस्य विधाने विधीयमाने ॥ न्यायेन तस्यापूर्वविधित्वपक्षे उक्तेन ॥

न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः । वा लिटीति विकल्पा-
रम्भात् ॥

(उद्घोतः) स्थानिवदादेशः ॥ ५५ ॥ स्थानिरूपमिति ।
नैच सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन
स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् । प्रसिद्ध-
स्थानिनां प्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने तु
स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रोक्तन्यायेनाव्यवस्थापत्तेस्तस्य न्यायस्य
सूत्रकृताप्यत्र त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता स्थानी संज्ञेयवोक्तं
नत्वादेशैः संज्ञेतीति बोध्यम् ॥ वा लिटीति । नैच चक्षिष्ठः
ख्यामित्यनेनानेन च सर्वत्रार्थधातुके ख्याजो विकल्पे सिद्धे लि-
ट्येव वेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । दोषदुष्टनियमापेक्षयैतत्सूत्रे
एतदतिरिक्तार्थकत्वज्ञापकताया एवौचित्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘स्थान्यादेशोऽनल्विधौ’ इतीयत्युच्यमाने संज्ञा-
धिकारोऽयम्, तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् ॥
तत्र को दोषः ? ।

“आङो यमहनः” आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव
स्याद् हन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न
दोषो भवति । स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते
‘गुरुवद् गुरुपुत्रे’ इति यथा ॥

(प्रदीपः) संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः ॥
तत्र को दोष इति । आदेशे कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः । तच्चा-
देशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धेनापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः ॥ वधेरे-
वेति । संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्ययनार्था संज्ञिनं प्रत्याप्य
निवर्तते, न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः ॥ बहुग-
णेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताश्रयणालौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वति-
नातिदेशपक्ष उपपन्नस्तः । वत्करणात्त्विहातिदेशेन स्थानिकार्या-
प्यादेशे^१ क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्ते इत्यदोषः ॥
क्तिदिति तु संज्ञा न भवति, न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात् ।
नहि क्लः कित्संज्ञा विहिता, या प्रतिषिध्येत । क्तिनौ
लिट् चेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वदतिदेशः ॥ स्थानि-
कार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यति-

अत्र प्रकृतसूत्रे । स्थानिवदादेश इति वदता ॥ तस्मादन्यत्र तथासत्त्वेऽप्य-
नित्योऽयमिति भावः ॥ भाष्यसंमतमपीदमित्याह—अत एवेति । तदनित्य-
त्वादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ अस्तु वा स्थानिन आदेशः संज्ञा तथाप्यनिष्टं तुल्यमेव । तथाहि—अ-
स्यतिवक्तीत्यत्र ख्यातिपदेन चक्षिष्ठेव गृहेत कुशित्वात् । तथाच समचक्षि-
ष्टेत्यत्राह स्यात्, अस्यतेत्यत्र च न स्यात् । नचैवं चक्षिष्ठ इत्येव ब्रूयात् ।
अनुबन्धनिर्देशेनापि यद्भुग्वारणसंभवादिति वाच्यम् । एवमपि गाङ्कुटादि
सूत्रे गाङ्गाङ्कोर्ग्रहणापत्तेः । इहिल्यवचनसामर्थ्याद्भुग्वारणमिति स्यात् ।
गमेरिद् परस्मैपदेष्वित्यत्र तु इणिङ्किमेव ग्रहणं स्यात् ॥ तस्मात्कर्तव्यमेव
वत्करणम् ॥ श० कौ० ॥

६ नचेति । इदमिति शेषः ॥ अनेन आदेशः स्थानीति वचनेन ॥ छाया ॥

७ आदेशो सतीति शेषः ॥ अदोषः वधेरेव स्यादन्तेर्न स्यादिति दोषो न ॥
अश्रोक्तदोषं दृष्टान्तेऽपि प्रसक्तं परिहरति—क्तिदिति ॥ छाया ॥

देशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये स्थानी आदेशस्येति । नवेतीत्यत इति शब्दानुवृत्तेः स्थानिशब्दार्था हनादय आदेशपदार्थस्य वधादेः संश्लेषार्थः । स्थानिशब्दस्यादेशशब्दसंज्ञात्वे वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ननु स्वरितलिङ्गकानुवृत्तिरूपाधिकारस्य संज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह—प्रस्ताव इति । प्रस्तावः प्रकरणं बुद्धिसंनिधिरिति यावत् ॥ पूर्वोत्तरत्र प्रायेण संज्ञाया दर्शनादिति भावः ॥ परिभाषात्वं त्वनुक्तिसंभवप्रसङ्गमिति तन्नोक्तम् ॥ भाष्ये—वधेरेवेति । न चैवमाहो वधयम इत्येवाकारविवक्षणेन स्वतन्त्रवधिव्यावृत्तौ हन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । आज्ञे इत्यादिसकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थं तस्य सत्त्वात् ॥ हन्तेर्न स्यादिति । आहनिष्यत इत्यादौ ॥ नन्वत्र पादे वर्ति विनाऽतिदेशानवगतौ कथं बहुगणेल्यत्रातिदेशपक्ष उक्तोऽत आह—बहुति ॥ सङ्ख्येतीति । सङ्ख्यापदस्येत्यर्थः ॥ लौकिकार्थग्रहणादिति । सङ्ख्यानकरणरूपेत्यर्थः । एवं च तद्वाधापत्त्या संज्ञात्वासंभवादतिदेश इति भावः ॥ इदं च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ संज्ञा नेति । उभयगतेरिह शास्त्रे सत्त्वेन संज्ञात्वेऽपि छिदादिग्रहणेन चञ्चदीनामपि ग्रहणम् ॥ नहीति । अनुवृत्तकिङ्ग्रहणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या नच सा क्वो विहितेत्यर्थः ॥ किञ्च किदित्यादेः संज्ञात्वे क्किति चेत्यत्रास्य ग्रहणं न स्यात् । संज्ञास्वरूपानुच्चारणादिति बोध्यम् । तथा निष्ठा शीङित्यादिनिषेधोऽप्यसंबद्धः स्यात् । किंसाहचर्यान् किदित्यप्यतिदेशः ॥ कार्यातिदेशोऽयमिति । एवं चानपेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्तं च प्रत्ययत्वादिरूपं कार्यमनेनैव क्रियते इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथादेशग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्दस्य संवन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यः स्थाने इति स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति अत्र व्युदसति—स्थानीति ॥

१ नवेतीति शङ्ककोक्ते सिद्धागते कथमिति न शङ्कनीयम् । अन्यथा स्वं रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या दोष एवेत्याह—स्थानीति ॥ छाया ॥

२ अभावादिति । वार्तिकोक्तस्य प्रत्याख्यानानादिति भावः ॥ तदर्थमाह—बुद्धीति । तदाशयमाह—पूर्वोत्तरेति ॥ नन्वेवं प्रकरणात्परिभाषात्वेनाव्यवधानादुरोधेन कुतो नोक्तमत आह—परीति ॥ छाया ॥

३ आज्ञे इति । हन्तेर्लिङ्गि लसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्तिवादिषु कृतेषु परत्वाभिलषत्वाच्च क्षेपादिति वाधित्वा लिङ्गिधातोरिति द्विःप्रयोगेऽभ्यासस्य जुल्वेऽभ्यासात्परस्य धत्वे एकदेशविकारासंभवेन समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्धन्त्यादेशत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

४ दृष्टान्ताप्रसाराह—अत्रपाद इति ॥ अभेदान्वयासंभवादाह—संख्यापदेति ॥

५ ननु संज्ञात्वे कृत्रिमन्यायेन विधिषु चञ्चद्यग्रहणापत्तिरत आह—

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

‘स्थानिवदनल्लिधौ’ इतीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) क इदानीमिति । द्विविध आदेशः, प्रत्यक्ष-श्वास्तर्भूरित्यादिः । आनुमानिकश्चैरुरित्यादिः । अत्र हि—इकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणोकारान्तश्चादेशः । ततस्तेऽसुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नानुमानिकस्येति भावः ॥

(उद्घोतः) नन्वादेशल्लिधौ क इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह—द्विविध इति ॥ केचित्तु स्थानिशब्दस्य संवन्धिशब्दत्वमजानतः प्रश्नः—क इति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यः स्थाने भवति ॥

कश्च स्थाने भवति ? ॥

आदेशः ॥

(उद्घोतः) संवन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तरम्—यः स्थाने इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किञ्चिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः ॥

(उद्घोतः) समाधत्ते—आदेशमात्रमिति । अस्याशयः कैयटोक्त एव ॥ कैयटोक्तव्याख्यानेऽपि यः स्थाने इत्यादिग्रन्थस्याशयानभिज्ञवक्तृकतयैव योज्यमानत्वादित्याहुः ॥ नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्त्वित्यत आह—नचेति ॥ पदत्वेति । अत एव देवदत्तः पचत्वित्यत्र पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः सि-

उभयेति ॥ लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनेति भावः ॥ छाया ॥

६ स्वयं दोषान्तरमाह—किञ्चेति ॥ तथाच कुटादिग्रहणार्थक्यापत्तिरिति भावः ॥ दोषान्तरमाह—तथेति ॥ नहि शीङादिभ्यो निघाया केनचित्किञ्चिद्विहिता तस्मादिकदित्यतिदेशः ॥ अत एव इति युक्त्यन्तरमाह—किदिति । तस्मादपीत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ कार्यशब्देनात्र न प्रधानं भाष्यान्तरविरोधात् । किंतु तत्प्रवृत्तिनिमित्तरूपमित्याह—एवंचेति । कार्यातिदेशत्वे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ रत्नोक्तिं खण्डयति—भाष्ये यः स्थाने इति स्थानेति ॥ छाया ॥

९ अन्यथा भाष्यार्थमाह—केचित्त्विति ॥ भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० इदं कैयटमतेऽप्यावश्यकं यद्यपि तथाप्यत्र व्याख्याने स्वारस्यं न तथेति तत्त्वविदानेव स्पष्टमित्याह—कैयटोक्तेति ॥ निघातः तिङ्कृतिङः इत्यनेन ॥ छाया ॥

ध्यति । पचतु ते ओदनमित्यत्र पदादित्थिक्त्व विधीयमानस्तो-
मयादिश्च सिध्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—विधिग्रहणं किमर्थमिति । विधावित्य-
ध्याहाराल्लभ्यत इति प्रश्नः ॥

(विधिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत—अलः
परस्य विधिः—अल्विधिः । अलो विधिः—अल्वि-
धिः । अलि विधिः—अल्विधिः । अला विधिः—
अल्विधिरिति ॥

(प्रदीपः) सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तो
ऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थोऽङ्कारः । बहुलप्रतिपादनपरमे-
तत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति । तत्र संबन्धमात्रे
षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्य-
न्तता संभवति । अथ वाऽल्विधिशब्दवाच्योऽल्विधिरिति
विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति
च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तुलाभः । केवलस्त्वल्-
शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव
स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः—द्यौः पन्थाः हल्लङ्घ्याविति
मुलोपो न भवति ॥ अलि परतो विधिः—क इष्टः स इष्टः ।
हशि चेत्युत्वं न भवति ॥ अलो विधिः—द्युकाम इति ।
लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति ॥ उत्वं लवल साव-
काशं स्यादहर्विमलद्यु इति ॥ अला विधिः—महोरस्केनेति ।
अयोगवाहानामद्रूपदेशाणत्वं न भवतीति ॥

(उद्ध्योतः) ननु समासोत्तरं सप्तम्या एव श्रवणेन सर्ववि-
भक्त्यन्तत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह—अवयव इति । पूर्व-
पदरूप इत्यर्थः ॥ ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्याग्रे प्रदर्शनेन
सर्वेयानुपपन्नमत आह—बहुत्वेति । द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभिः
स्थान्यलः सूत्रेऽनिर्देशादिति भावः ॥ ननु सकृच्छ्रुतेऽल्विधिपदे कथ-
मल्पदस्यानेकविभक्त्यन्ततेऽत्यत आह—तत्रैति । विधिशब्दः कर्म-
साधनः । तेनालसंबन्धकार्ये इत्यर्थः ॥ प्रौढ्या पक्षान्तरमाह—

१ ननु धत्करणाभावाधीनलाघवानुरोधात्संज्ञाप्रकरणादप्यत्रैव स्थानि-
वद्भावप्रकरणं क्रियतामिति चेत् न, तथा सति आदेशग्रहणं विना वाक्या-
र्थनिर्वाहे बहुगौरवापत्तेः । सिद्धान्ते तु आदेशग्रहणमतिरिच्यमानमात्रमनिक-
संग्रहार्थं भविष्यतीति तद्वलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति वार्तिकं प्रत्या-
ख्यातं भवतीति भावः ॥ श० कौ० ॥

२ अनतिप्रसङ्गायाह—पुर्थपदेति ॥ छाया ॥

३ तत्रेतीति । अल इत्येत्यर्थः ॥ कुशादाह—प्रीत्येति ॥ छाया ॥

४ ननु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य कार्यवच्छा-
स्त्रीयस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणेन वत्यस्य स्वरूपमित्यनेन तत्त्वेऽपि हल्लङ्घ्याद्यपेक्षया
विशेषधर्मत्वेन 'सामान्यातिदेशे' इति न्यायेनानतिदेशादस्य लोपाप्राप्तिरिति
प्रदीपक्षित्यः । अत एव ब्राह्मणवदित्यनेन ब्राह्मण्यप्रयुक्ताप्रासनादीन्यति-
दिश्यन्ते न माठरत्वादिविशेषकार्याणीत्याशयेन शङ्कते—यद्यपि नत्व-

अथवेति । अल्लङ्घ्यात्परो विधिशब्दोऽल्विधिशब्दस्तेन च तद्वा-
च्योऽर्थो लक्ष्यत इति भावः ॥ एवं च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्था-
श्रयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वे यत्फलं तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥
समासभावादिति । उपदर्शितपक्षद्वयोक्तसमाससत्त्वादित्यर्थः ॥
यद्विभक्तिरिति । पष्ठ्युपादानेऽपि स्थानसंबन्ध एव बुध्येतेति
भावः ॥ तदर्थोपक्षय एव स्यादिति । तदर्थमात्रान्वितार्थक एव
स्यादित्यर्थः ॥ इष्ट इति । यजेः क्तः । यद्यपि क इष्ट इति रूप-
मुत्वेऽपि सिध्यति, तथापि कविष्ट इति पक्षे स्यात्कविष्ट इति न
स्यादिति बोध्यम् । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोरिति नित्यो लोपः स्या-
दिति च बोध्यम् ॥ दिवि कामोऽस्य द्युकामः दिव उक्त् । यद्यपि
वत्वं हल्लङ्घ्याद्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथापि एतद्वाक्योपप्लुतवकारवदुकार
इति वाक्योपात्तधर्मापेक्षया न तत्त्वम् । सूत्रकुप्तस्थान्यादेशभावमा-
दायैव हि एतत्कृतवाक्योपप्लव इति दिक् ॥ उपदेशादिति । सस्य
स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वादिसर्गस्य चाद्रूपदेशेनादृत्वादिति भावः ॥

(विधिग्रहणप्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् ।
प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति, न कांचि-
त्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे
निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते
सा सा आश्रयितव्या ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनलित्ये-
तावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमावि-
भक्तिरुपादीयते । न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र
लिङ्गसंख्ये इति भावः ।

(उद्ध्योतः) केवलप्रकृतेः प्रयोगाभावादाह—अत्रेति ॥ वि-
वक्ष्यते इति । तैत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपोऽर्थो न
विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ अन्वयायोग्यत्वादिति भावः ॥ लिङ्गेति । अत
एव भूतिरित्यादिसिद्धिः ॥ सप्तम्यर्थस्तु तत्र विवक्षित एवेति लिङ्ग-
संख्ये इत्येवोक्तम् ॥ भाष्ये—अर्थतन्त्रा इति । स्वार्थमात्रबोधक-
विभक्त्यधीना इत्यर्थः ॥ प्राधान्येन विभक्तिं विशिष्य प्रकृतान्वय-
योग्यविभक्त्यर्थं नाश्रयन्ति ॥ निर्दिष्टे बोधिते । पश्चादन्वययोग्यवि-
भक्त्यर्थाकाङ्क्षायां यद्यद्विभक्त्यर्थमन्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसारा-

मिति ॥ आदिना वल्वादि ॥ उपेति कल्पितेत्यर्थः ॥ आधिर्भूतेति वा ॥ छाया ॥

५ नन्वेवमपि तथावाक्योपप्लव एव मानाभावः 'धातुवद्भाषि' इत्या-
दिवद् 'हल्लङ्घ्याद्युकारः' इत्यादेः सुकरूपत्वात् । तथा च विशेषधर्मत्वेन
हल्लङ्घ्यादेरिव वत्वस्यातिदेशो न स्यादत आह—सूत्रेति ॥ आदेशविधिसूत्रेषु
येन रूपेण कुप्तः स्थान्यादेशभावस्तमादायैवेत्यर्थः । तथाच हल्लङ्घ्येन हन इव
अलोऽन्त्येति सहकृतदिवदसूत्रे वत्येनैव वस्य स्थानितेति तथैव वाक्योपप्लव
इति भावः ॥ इदं च संग्रहमिष्टम् ॥ वस्तुतो विधिग्रहणसामर्थ्यात् नह्यपीति
लिङ्गाच्चेह सूत्रे विशेषातिदेशोऽपीति तत्त्वम् ॥ तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

६ तदिति । प्रथमेत्यर्थः ॥ तस्या विधेयविभक्तिवत्त्वासति बाधके सत्त्वा-
दिति भावः ॥ छाया ॥

७ आदिना—पाकौपाका इति । तत्रापि प्रथमानिर्देश एवास्त्विति शङ्का
निराचष्टे—ससेति ॥ छाया ॥

बुद्धिरुपजायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या । साधुत्वार्थमुत्पन्नविभ-
क्तेस्तु लुगिति भावः ॥ एतेन प्रत्ययाध्याहारो न कापि दृष्ट इत्य-
पास्तम् । मा भेमां संविक्था इति पुरोडाशवदानमन्त्रस्य धाना-
सहे मा भैष्ट मा संविग्ध्वमित्यादौ दर्शनाच्च । तैत्तिरीयकल-
क्षणभेदात्तत्र तत्र सा आश्रयितव्येति तात्पर्यम् ॥ नन्वेनलिति
प्रथमानिर्देशेऽनलात्मक आदेश इत्यर्थे ल्यपोऽनलात्मकत्वेन प्रपञ्चे-
त्यादाविद् स्यात् । [तथा] उत्तमपुरुषैकवचने टेरत्वस्य स्थानि-
वत्त्वाभावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न । अदो जगिधिरिति सूत्रे ल्यैव-
ग्रहणेनादेशविशेषणत्वाभावज्ञापनादित्यदोषः ॥

(विधिग्रहणप्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो यथा वि-
ज्ञायेत—अलमाश्रयते अलाश्रयः, अलाश्रयो विधिः
अल्विधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते, तत्रैव
प्रतिषेधः स्याद् । यत्र विशेषणत्वेनालाश्रीयते,
तत्र प्रतिषेधो न स्यात् ॥

किं प्रयोजनम् ?

प्रदीप्य प्रसीव्येति । वलादिलक्षण इण् मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदलोप इति । अनलित्युच्यमाने
यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणालाश्रीयते, तत्रैव निषेधः स्यात्—क
इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात् ।
नहीद्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणम्, वलादेरित्यन्यपदार्थस्य
प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे ललाश्रयत्वादिद्विधेः
प्रतिषेधसिद्धिः ॥ अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शनमेतत् ।
एवं ह्यलाश्रय इति स्यात् । तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः ।
परच् । अलाश्रयो यस्येति अलाश्रयः । अलाश्रयो विधि-
रिति । अलाश्रयत्वाद्विधिरैवालित्युच्यत इति गतार्थत्वाद-
प्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः ॥

(उद्ध्योतः) स्वातन्त्र्येण । प्राधान्येन । सैकलविधिपरि-
ग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानान्यायो बाध्यत इति भावः ॥ एवं हीति ।
कर्मण्यणा पचाद्यचो बाधादिति भावः ॥ शब्दानित्यत्ववारणाय
वौक्तिकप्रत्याख्यानाय चाह—अप्रयोग एवेति ॥ भाष्ये—यत्र-
प्राधान्येनेत्यस्य विधिग्रहणाभावे इत्यादिः । प्रतिषेधो न
स्यादित्यस्य तदर्थं विधिग्रहणमिति शेषः ॥

१ ननु प्रथमासत्त्वे कथं तदध्याहारोऽत आह—साधुत्वार्थमिति ।
लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वेनेति भावः ॥ एतेन पूर्वोक्तभाष्येण ॥ तन्प्रान्तरसंमत-
मपीदमित्याह—साभेरिति ॥ तस्येत्यादिः ॥ छाया ॥

२ धानानां बहुत्वात्तासु विनियोकव्यमन्त्रे बहुवचनस्योहे कृत इत्यर्थम-
जानानेन काशीमुद्रितपुस्तकशोधकेन 'धानासुहे' इति पाठः कल्पितः ।
कलिकात्तामुद्रितपुस्तकशोधकेन 'धानासमूहे' इति पाठः कल्पित इति
तेषां प्रतिभाये परशता धन्यवादा दीयन्ते ॥ दाधिमथाः ॥

३ ननु तस्य सकृच्छ्रुतेः कथमनेकाध्याहारोऽत आह—तत्तदिति ॥ छाया ॥

४ नथेति । तदभावे इति शेषः ॥ ['नन्वेनलिति' इति पाठो भवेत् ॥]
संभवतीति न्यायेन—अनलेति ॥ विशेषातिदेशस्योक्तत्वेन प्रदीव्येत्यादौ

(सूत्रारम्भप्रयोजननिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात्
स्थानिकार्याप्यादेशः प्राप्स्यन्तीति भावः ॥

(२४९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्था-
निवदनुदेशो गुरुवद् गुरुपुत्र इति
यथा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्यः स्थानी, अन्य आदेशः । स्थान्यादेशपृथ-
क्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशे न प्रा-
प्नोति ॥

तत्र को दोषः ?

“आडो यमहनः” आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव
स्याद्, वधेर्न स्याद् । इष्यते च—वधेरपि स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मात्स्थानिवद-
नुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ ‘गुरुवद् गुरुपुत्र इति
यथा’ । तद्यथा—‘गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यम्’
इति गुरौ यत्कार्यं तद् गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते । एव-
मिहापि स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिश्यते ॥

(प्रदीपः) स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति । स्थानिस्वरू-
पाश्रयं यत्कार्यं तद्विन्नरूपत्वादादेशे न सिद्ध्यतीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु पृथक्त्वमङ्गीकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या तद्धर्म-
लाभेऽभिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति हेतुरसङ्गतोऽत आह—
स्थानिस्वरूपेति । स्वरूपमित्युक्तेर्न तत्स्थानापत्त्या शास्त्रे तत्का-
र्यलाभ इति भावः ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजनबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत् सिद्धम् ।
तद्यथा । लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति, लभतेऽसौ
तत्कार्याणि । तद्यथा—उपाध्यायस्य शिष्यो याज्य-
कुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । लोके हि वचनमन्तरेणापि

गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति दण्डिकृष्णाङ्गुकेरसांगत्यादाह—तथेति ॥ छाया ॥

५ स्येति । अन्यथोक्तरीत्या तिकितीत्येव सिद्धे तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति
भावः ॥ छाया ॥

६ तात्पर्यमाह—सकलेति । इतिभाव इति सूचितारुचिस्तु विशिष्टस्य
तत्र पाठेनाजेव नागिति यथाश्रुतभाष्यसामञ्जस्येन कैयटदण्डिकृष्णरत्नाङ्गुक्तं
चिन्त्यमेवेति ॥ छाया ॥ गङ्गाधरादिसाधकरीतेः साधुत्वसूचकमिदं भाष्यमिति
तत्त्वम् ॥ दाधिमथाः ॥

७ बुद्धिविपरिणामेन तस्य सुपरिहरत्वादाह—वार्तिकेति ॥ एवंचेदमपि
कैयटादिरीत्येति बोध्यम् ॥ छाया ॥

८ यथाश्रुतेऽसंबद्धत्वादाह—भाष्ये यथेति ॥ छाया ॥

तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः ॥ उपाध्यायस्येति । प्रस-
ङ्गापेक्षेयं षष्ठी । न तु शिष्यस्य विशेषणमेतद्, व्यभिचारा-
भावात् ॥

(उद्घोतः) व्यभिचाराभावादिति । तत्स्थानापत्त्या तद्ध-
र्मलाभे दृष्टान्तोऽसङ्गतः स्यादिति च बोध्यम् ॥ यद्यप्युपनीय सर्व-
वेदाध्यापकरूपाचार्यशिष्यव्यावृत्तये उपाध्यायस्येति तद्विशेषण-
भावश्यकम्, वेदैकदेशाध्यापको ह्युपाध्यायः । तथापि तद्व्यावृत्तौ
प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायेणैवमिति बोध्यम् ॥ अत्र भाष्ये लोकेत
एतत्सिद्धमित्युक्त्वा स्वरूपमिति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्रं
कार्यमित्युक्तम् । तेन स्वरूपमिति शास्त्राविषये लोकन्यायेन सिद्ध-
मिति सूचितम् ॥ अनल्वविधाविति निषेधोऽपि शास्त्रीयस्थानिवद्भाव
एव । अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण कचिद्लोकन्यायानाश्रयणेन परि-
हरणीयः । एवं च लोभ इत्यादावनादिष्टादचः पूर्वत्वं लोकन्यायेन
भवत्येवेति केचित् ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

यद्यपि तावल्लोक एव दृष्टान्तः । दृष्टान्तस्यापि तु
पुरुषारम्भो निवर्तको भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति वेह कश्चित्पुरुषारम्भः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह ॥

कः ? ।

स्वरूपविधिर्नाम । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं ह-
न्तेरेव स्यात्, वधेर्न स्यात् ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एवं तर्ह्यार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-स्थानिवदादेशो
भवतीति । यदयं “युष्मदस्मदोरनादेशे” इत्यादेशो
प्रतिषेधं शास्ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो
यदादेशोऽपि स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—स्थानि-
वदादेशो भवतीति । अत आदेशो प्रतिषेधं शास्ति ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनल्विधाविति प्रतिषेधं
वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—द्यौः पन्थाः स इति ॥

१ युक्त्यन्तरमाह—तत्स्थानेति ॥ छाया ॥

२ कौस्तुभादिमतमाह—अत्रेत्यादि केचिदित्यन्तेन ॥ एवेति । प्रत्या-
सत्तेः । एवंचाशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येव ॥ छाया ॥

३ नवेवमतिप्रसङ्गोऽत आह—अतीति नपदान्तसूत्रे ब्राह्मणकण्डूति-
रिति यलोपोदाहरणात्तदनाश्रयणं कचिद् । तत्रहि कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपे

(प्रदीपः) प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । न ह्यप्रदर्शितवि-
षयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः ॥

(उद्घोतः) अप्रदर्शितविषयः । अप्रदर्शितप्रतिषेधः ॥
ननु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूपमित्यस्य
लोकन्यायवाधकस्याप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्ततद्धर्मलाभप्रयुक्तका-
र्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनदेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवाद् हनो
वधेत्यादौ दोषवारणायेदं सूत्रमावश्यकमिति चेन्न । स्वादिसूत्रे स्वं
रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाणामेव सुस्पष्टकत्वेन तेषामेव विभ-
क्तिर्भक्तत्वेन तत्र तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभ इति लौकिकन्याया-
प्रवृत्तेरित्याशयात् ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति—अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति,
यदयम्—“अदो जग्धिर्ल्यप् ति किति” इति ‘ति-
किति’ इत्येव सिद्धे ल्यवृत्तग्रहणं करोति । तस्मान्ना-
र्थोऽनेन योगेन ॥

(प्रदीपः) एवं तावल्लोकेनामिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रद-
र्शितम् ॥

—><—

(सूत्रसत्त्वेऽनल्वविधिग्रहणवैयर्थ्यनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपवार्तिकशेषभाष्यम्)

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे—

(३६० (१) वैयर्थ्याक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्रा-
प्तिस्तस्यादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि, विशेषणे समाश्री-
यमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः ।
प्रदीव्य प्रसीव्य ॥

किं कारणम् ? ।

तस्यादर्शनात् । वलादेरित्युच्यते । न चात्र
वलादिं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनल्विधाविति न
कर्तव्यमित्याह—अल्विधौ प्रतिषेध इति । प्रदीव्येतीद् न
भवति, इद्धिधौ वलादेरिति विशेषणमाश्रितम् । तच्च क्वचो

तन्निषेधेन यलोपे च तस्य स्थानिवत्त्वादुक्तिं यणि वाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे
स्थानिद्वारेके गृह्यमाणे ऊद् न स्यात् ॥ छाया ॥

४ कचिदित्यत्र फलमाह—एवंचेति । अनतिप्रसक्ते तत्सत्त्वे च ॥
केचिदित्यत्रचिदीजं तु स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यातत्वेन तथा दुर्वचम् ।
तदतिदेशे नपदान्तेति सूत्रातिरिक्ते फलाभावश्च । तस्य तन्मात्रविषयकत्वेना-
सार्वत्रिकत्वं च । अतएवाप्यत्रातिप्रसक्तिरपीति ॥ छाया ॥

ल्यविति वस्तुस्थित्या संनिहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम् । तथा ह्रीडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा केवलोऽपि, आकारान्तोऽपि, स्नात्वीतीकारान्तोऽपि, दत्त्वायेति च यगन्तोऽपि, इष्टीनमिति मान्तोऽपि । तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं कृत्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशोऽतिदिश्यताम्, न तु वलादित्वमिति ल्यपो न खतो नापि स्थानितो वलादित्वमितीदं भावः सिद्ध एवेति भावः ॥

(उद्द्योतः) क्रियमाणेऽपीति । मन्दमलनुग्रहायेत्याशयः ॥ नैपदान्तेत्यत्र निषेध्यसमर्पणाय चावश्यकं तदिति बोध्यम् ॥ अनल्लविधाविति न कर्तव्यमित्यस्य विधिपदघटितं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ असत्यपीति भाष्ये च्छेदः । अल्लविधौ प्रतिषेध इत्यस्य चैतद्विशेषणम् । अप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽसत्यपीत्यर्थः ॥ वार्तिके—अविशेषण इति च्छेदः । लक्ष्ये विशेषणभावे इति तदर्थः । तदाह—विशेषणे समाश्रीयमाण इति । विधाविति शेषः ॥ असतीत्यादेः प्रयोग इति शेषः ॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतुं व्याचक्षाणो वलादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति—तच्चेति ॥ अविबक्षितत्वादिति । विवक्षाकारण्यलविशेषविषयीकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ उपात्तरूपव्याप्यरूपविवक्षा हि यत्ने सत्येव भवति । अत एव सति मीलत्र सः सीलतः सीलनुवर्तितम् । न च तथा कश्चिन्नः प्रकृते । एवं च वलादेरादेशो वलादिवदित्येवं वाक्यकल्पनात्र नेति भावः ॥ तर्ज वलादित्वस्य क्त्वाव्याप्यत्वं दर्शयितुमाह—तथाहीति । आकारान्तोऽपीत्यादि दृष्टान्तार्थम् ॥ यत्कार्यमिति । यो धर्म इत्यर्थः । क्त्वावत् ल्यवित्येव वाक्यकल्पनेति भावः ॥

(वैयर्थ्यबाधकभाष्यम्)

ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते—अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति ॥

(उद्द्योतः) सामान्यातिदेशे इत्यादिवार्तिकखण्डभवतारयति—ननुचेति ॥ भाष्ये एवमर्थशब्दं व्याचष्टे—अन्यस्येति ॥

(वैयर्थ्यसाधकभाष्यम्)

सत्यम् । एवमर्थः, न तु प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ।

(३६० (२) वैयर्थ्याक्षेपसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥२॥)

॥ * ॥ सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा—ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्ति-

तव्यम्' इति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं, तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदिश्यते । एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते, यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते ॥

(प्रदीपः) ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यान्तिदेशः । यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव ॥

(उद्द्योतः) अशब्दार्थत्वादिति । यद्यपि क्त्वावदित्युक्तेः शब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्येन व्यापकानुमानात्तदुपस्थितिव्याप्योपस्थितौ मानाभाव इति भावः ॥ यन्नत्विति । गोतोणित्यादौ ॥

(वैयर्थ्यबाधकसिद्धान्तिभाष्यम्)

यद्येवम्, अग्रहीत् "इट ईटि" इति सिचो लोपो न प्राप्नोति ॥ अनल्लविधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति—प्रदीप्य प्रसीव्येति । विशिष्टं ह्येषोऽलमाश्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नाम ॥

(प्रदीपः) अग्रहीदिति । ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घे कृत इति भावः ॥ दीर्घविधौ ह्यचूपरिभाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम् । इदं लजन्तराणां व्यावर्तक इतीदकार्यं विशेषकार्यत्वात् प्राप्नोति ॥ तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वेत्यादावकितोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् । कित्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः ॥ तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्लविधाविति कर्तव्यमिति भावः । अनुबन्धकार्येषु चानल्लविधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते, स्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानाद् । असन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् ॥ विशिष्टं ह्येषोऽनलमिति । इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद् ग्रहोऽलिटि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाचः । अनियमाप्रसङ्गान्नियमफलाया अचूपरिभाषाया अनुपस्थानात् ॥

(उद्द्योतः) अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषणं वदन् तज्ज्ञापनार्थमेवानल्लविधावित्यावश्यकमित्याह—भाष्ये यद्येवमिति । यदि विशेषानतिदेश इत्यर्थः ॥ दीर्घे कृते इति । दीर्घदृष्ट्या सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ ननु दीर्घस्य 'इट्' इति समुदायस्थानिकत्वेन तद्वृत्तीदत्वाश्रयो लोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादेव स्थानी

१ तत्र तेषां मध्ये ॥ छाया ॥

२ युक्त्यन्तरमप्याह—न पदान्तेति ॥ छाया ॥

३ शेष इति । तथाचेष्टपदाध्याहारेण वार्तिकयोजनेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

४ तत्र बीजमाह—विवक्षेति ॥ हि यतः ॥ छाया ॥

५ नच नहि ॥ छाया ॥

६ तत्र मप्येत्यादौ ॥ छाया ॥

७ प्रकृतानुपयोगादाह—आकारान्तोऽपीति ॥ छाया ॥

८ ननु प्रयोगे न तस्य स्थानितास्त आह—स्थानी चेति ॥ छाया ॥

चादेशविधावुपात्त एवेत्यत आह—दीर्घेति ॥ नन्वच एव स्थानित्वे ग्रहणमित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह—इद्विति ॥ भाष्ये सिञ्चो लोपो न प्राप्नोतीत्यस्य तस्मादनल्विधाविति वक्तव्यमिति शेषः ॥ विशेषानतिदेशे दूषणान्तरमाह—तथेति ॥ अकितोऽपीति । न क्त्वा सेडिति कित्वनिषेधादिति भावः ॥ तस्मादिति । न च क इष्टः, द्युभ्यामित्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे आर्धधातुकस्येडिल्यादौ निषेधप्रवृत्तये क्रियमाणं विधिग्रहणं प्रकृतार्थज्ञापकम् । विशेषानतिदेशे तेषामसग्रहेण तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् ॥ वार्तिकेऽपि विधिपदघटिते प्रतिषेधेऽसत्यपीत्यर्थः ॥ ज्ञापिते विशेषातिदेशेऽनल्विधावित्यस्य चारितार्थ्यं दर्शयति—भाष्ये इहापि प्रतिषेधेत्यादि ॥ ननु कित्वस्याल्वित्वेन कृति चेति निषेधे स्थानिवत्त्वाभावात्प्रतिदीव्येत्यादौ गुणः स्यादत आह—अनुबन्धेति ॥ स्थानिनीति । स्थान्यलाश्रये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥ न ल्यपीति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् ॥ नन्वेवमप्यग्रहीदिति दीर्घस्थानिभूताज्जलपेकाराश्रय एव सिञ्चलोपः । अनुबन्धस्तु उपदेश एव लुप्त इति तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादतो भाष्ये विशिष्टं ह्येव इति । एवं च दीर्घ इद्वदित्येवातिदेशकल्पना, स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेव । तच्च नाल्परमिति इष्ट इत्यादि न स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयम् । एवं च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो यो ल् तत्स्थानिसंबन्धी वा यो ल् तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणं तादृशे विधौ हि निषेधः ॥ अत्र च शब्दतो विशिष्टमनलमाश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलमिति भावः ॥ सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । ईदं निरनुबन्धकानुवादेन विहितादेशविषयम् । क्तवोक्त्यवित्यादौ सानुबन्धकानुवादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकार्यस्याल्वित्वाभावस्तथाऽनेकाल्शिदित्यत्र निरूपितम् ॥ अत्रापि एव स्थानित्वमिति । अन्यथा स्थान्यल्वृत्तीदृत्वाश्रयस्य लोपस्याल्वित्वात्तत्र तत्स्थानिवत्त्वानापत्तिर्विशेषातिदेशेऽपीति भावः ॥ एवं च तदुदाहरणे विशेषानतिदेशेऽपि न दोषः । यतदेवाभिप्रेत्य स्वयं प्रदीव्येति गुणापत्तिर्विशेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वैस्तुतो भाष्योक्तदोषोऽपि दृढ एव । तथा हि अनल्विधावित्यस्याभावे प्रायोगिकस्थानिनमादायैव वाक्योपप्लवः स्यात् । तद्वृद्धिं निवर्त्यैवादेशबुद्धेर्जायमानत्वेन तस्यैव मुख्यस्थानित्वात् । यद्येवमित्यस्य विशेषानतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणाकरणे इत्यर्थः । एवं च दीर्घस्थान्यल्वपरस्य कार्यं लोप इति स्थानिवद्भावेन तदप्राप्तिः

रिति पूर्वपक्षः ॥ विधावित्युक्तौ तु न दोषः शास्त्रस्योपस्थित्या शास्त्रोपात्तस्थान्यादेशभावस्य निमित्तस्य च ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्विधिरित्युत्तरम् ॥ तदेतदोपोऽनलमित्यनेन दीर्घादिविधिरित्यर्थकेन ध्वनितमिति बोध्यम् । अत एव भोभगोअघो इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्मरुत्वाश्रयं कार्यं नाल्वित्वादित्युक्तम् ॥

(आक्षेपवार्तिकादिशेषभाष्यम्)

यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते, विशेषश्च ॥

(३६१(१) आक्षेपसाधकवार्तिकप्रथमखण्डम्)

॥ * ॥ सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सति च वलादित्वे इडा भवितव्यम् अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित ॥

(उक्ताशयानभिज्ञभाष्यम्)

किमतो यत्सति भवितव्यम् ? ।

(३६१(२) आक्षेपवार्तिकद्वितीयखण्डम्)

॥*॥ प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्वधित्वात् ॥*॥

(भाष्यम्)

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ॥

अल्वधित्वात् । अल्वधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सत्याश्रय इति । आश्रीयत इत्याश्रयः । यथा वलादिल्लसिद्धिर्धौ । तत्रेडागमस्याल्वधिलादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये यदि तर्हि सामान्यमिति । अनल्विधाविति ज्ञापकात् । तैज्ज्ञापनार्थं चानल्विधाविति यदि क्रियत इत्यर्थः ॥ आश्रयशब्दस्य भावसाधनत्वे वलादित्व इति तद्विवरणमसंगतं स्यादत आह—आश्रीयत इति ॥ स्थानिकार्यमिति ॥ सार्वधातुकत्वाभावादिति भावः ॥ भाष्ये—प्रतिषेधस्त्विति । आदेशः स्थानिवद्, अलाश्रये विधौ तु नेति सूत्रार्थ इति भावः ॥

१ कृष्णाष्टुक्तिं खण्डयति—नचेति ॥ तस्य विधिग्रहणस्य ॥ छाया ॥

२ अप्रेति ॥ यतं इत्यादिः ॥ छाया ॥

३ वार्तिकविरोधं परिहरति—वार्तिकेऽपीति ॥ छाया ॥

४ एवमपि प्रदीव्येत्यादिसिद्धावपि ॥ छाया ॥

५ भाष्यतात्पर्यमाह—एवंचेति । तत्र ज्ञापिते च ॥ छाया ॥

६ एवंसति निषेधवाक्यार्थमाह—एवंचेति ॥ छाया ॥

७ अत्र च इदईटीत्यत्र च ॥ छाया ॥

८ कैयटाद्यसांगत्यमाह—इदमिति ॥ छाया ॥

९ तथेति । शिद्ग्रहणेनानुबन्धस्याल्व्यवहाराभावज्ञापनादित्यर्थः ॥

॥ छाया ॥

१० तदिति अग्रहीदित्यत्र ॥ छाया ॥

११ एतदिति । इमामेवावृत्तित्वमित्यर्थः ॥ छाया ॥

१२ कैयटादिकं दूषयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

१३ अत एव अस्याङ्गीकारादेव ॥ छाया ॥

१४ भाष्यतात्पर्यमाह—सज्ज्ञापनार्थं चेति ॥ छाया ॥

१५ अलि स्थानिसंबन्धो नेष्ट इत्याह—अलाश्रय इति ॥ छाया ॥

(३६२ सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ।

आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वत्रानुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः । स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति । नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति ॥

किं तर्हि ? ।

स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमेषितव्यम् ॥

(प्रदीपः) न वेति । अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं वलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमिति विधास्यते ॥

(उद्ध्योतः) समाधत्ते—नवेति । स प्रयोजनं प्रयोजको यस्य वलादित्वस्येत्यर्थः ॥ करणे ल्युट् । पैदसंस्कारपक्षाश्रयेण तु अतिदेशः प्रयोजनमिति प्रयुक्तम् ॥ शङ्किताह—नैतद्विवदामहे इति ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तत्रानल्विधाविति । इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते । इदं चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीड्यत्वादिव न प्राप्नोतीति ॥

(उद्ध्योतः) ननु सार्वधातुकत्वस्याल्विधर्मत्वाभावात् कथं प्रतिषेधप्राप्तिरित आह—इडागमेति ॥

(स्थान्यलाश्रयविधौ प्रतिषेधसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहो स्विदविशेषेण आदेशो, आदेशिनि च ? ॥

(प्रदीपः) इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह—किं पुनरिति । आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी स्थानी । किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽध्यात्मानाश्रय इति विचारः । किं ग्रन्थासत्तिराश्रीयतेऽथ वा व्याप्तिरिति भावः ॥

१ अतिदेशमात्रलभ्यरूपस्य स्थान्यलाधारणत्वं एवानल्विधाविति प्रतिषेधोऽङ्गीक्रियते, तस्य 'यद्रूपवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते' तत्रोद्ध्योतं स्थानिरूपस्थान्यवयवान्यतरालसाधारणं न' इत्यङ्गीकारादिति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

२ प्रदीपार्थमाह—स इति ॥ छाया ॥

३ ननु तथैव कुतो नोक्तमत आह—पदेति ॥ छाया ॥

४ 'शङ्कितारमाह' इत्येव त्वचितम् ॥ दाधिमथाः ॥

५ अल्विधिरिति । इतः प्रागप्रकाशितं स्थान्यलाधारणधर्मस्यैवातिदेश्यत्वे निषेध इति सिद्धान्तमुद्गावितुमेवावमाक्षेपोपसंहार इति तं सिद्धान्तमज्ञानान-

(उद्ध्योतः) उक्तदोषमपरिहृत्य विचारान्तरारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह—इदानीमिति ॥ प्रतिपादयितुमिति । वादिसुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यर्थः ॥ आदेशोऽस्येति । आदेशिनीत्यलीत्यनेन व्यधिकरणं स्थानिसम्बन्धलाश्रय इत्यर्थः । सैवन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अल एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम् ॥ सन्देहवीजं दर्शयति—किमिति ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(३६३ प्रथमपक्षाक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति ॥

वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं चादुपधत्वम्, तत्र वृद्धिः प्राप्नोति ॥

पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र [लघूपध] गुणः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वधक इति । हन्तेर्षुलि बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् । अत्रवधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थमिति वधादेशः । स च हलन्त इति दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे लङ्गोपस्य स्थानिवद्भावादुद्ध्यभावः ॥

(उद्ध्योतः) स्थानिवद्भावादिति ॥ अचः परस्मिन्नित्यनेन । एवं चोपधात्वाभावो ऋणित्परत्वाभावश्चेति भावः ॥

(द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम् ॥)

अस्तु तर्ह्यविशेषेण=आदेशं आदेशिनि च ॥

(३६४ द्वितीयपक्षाक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आदेश्यादेश इति चेत्सुपतिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आदेश्यादेश इति चेत्सुपतिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

सैवायं ग्रन्थः इति सार्वधातुकत्वातिदेशफलभूतेडागमस्य वलाश्रयत्वादल्विधित्वमेवेति पूर्वपक्षिणो भावः ॥ दाधिमथाः ॥

६ सर्वसंग्रहाय व्याप्तिन्यायानादरेणाह—आदेशिनीति ॥ छाया ॥

७ नन्वेवं पठयुचिताऽत आह—संबन्धिन एवेति ॥ पक्षान्तरे तु नोभयसंग्रह इति स्पष्टमेव ॥ छाया ॥

८ बहुलं तणीतिवक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणमिति भाष्यफलितपाठोऽयम् ॥ दाधिमथाः ॥

९ भाष्ये अविशेषेणेत्यस्य व्याख्या आदेश इत्यादि ॥ सप्तस्युभयत्र प्राग्वत् ॥ छाया ॥

सुप्-वृक्षाय प्लक्षाय । स्थानिवद्भावात्सुप्-संज्ञा, स्वाश्रयं च यजादित्वं, तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् ॥

तिङ्—अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा, स्वाश्रयं च बलादित्वं, तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । तिङ् ॥

कृदतिदिष्टं भुवनं सुवनं ध्रुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा, स्वाश्रयं चाजादित्वं, तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति । आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः ॥ उपलक्षणं चैतत् । तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति, लैगवायन इति । अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम् ॥

(उद्ध्योतः) अतिदेशोऽतिदिष्टं चेदर्थोऽसङ्गतिरत आह—आदिष्ट एवेति । सुवादीनामादेशेष्वित्यर्थः । तेषु दीर्घत्वे इति उवङि च स्थानिवत्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ तद्धितत्वमिति । मस्य तद्धिते ओर्गुणविधानादिति भावः ॥

(तदव्याख्येयभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः । कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु पक्षद्वये दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्तत्वाभावाद् आतिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह—न्यायेति । युक्तिरित्यर्थः ॥ का युक्तिः प्रकृष्टेऽत्र प्रशस्तात्पर्यमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः ॥

कुत एतत् ? ।

तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिशति—‘गुरुवद् गुरुपुत्रे’ इति यथा । तद्यथा—‘गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्च’ इति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति । तदपि कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) आदेशिनीति । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते, तस्य तत्र स्यादतिदेशा-

१ यथासंख्येन तात्पर्यार्थमाह—तेष्विति ॥ तथाच वार्तिके पठितव्युरप इति भावः ॥ छाया ॥

२ ननु प्रत्यासत्तितो व्याप्तिन्यायस्य प्राबल्यमत आह—अत एवेति ॥ तदाश्रयणादेवेत्यर्थः ॥ एवं च तत्रेदं ज्ञापकमिति तदनाश्रयणम् । तदाह—एवंचेति । ज्ञापकसत्त्वे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ भाष्यादितात्पर्यमाह—एवंचेति । तदुक्त्या तथा बोधिते चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ भिन्नेति । नचैवं कुर्व इत्यादावपि दीर्घाप्रसङ्गेन न भेति कुरो निषेधो व्यर्थ इति बाध्यम् । ‘यन्निमित्तक उकारसन्निमित्तक एव भिन्नकालत्वेन वार्य-

काङ्क्षा । तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्वारक एवाल् कार्ये युक्तः ॥ अरुदितामित्यत्र लादेशस्य स्वतो बलादित्वात् तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं तस्य स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते, तथा बलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः । सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्येवातिदेशापेक्षा ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यासत्त्येति । अत एव कष्टायेत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एवं च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्याय्यमिति भावः ॥ भाष्ये विशिष्टं स्थानिकार्यमिति । स्वरूपेणालम्ब्यमानमित्यर्थस्तदाह—यत्कार्यमिति ॥ तच्छेषोऽतिदेशशेषः ॥ तद्वारके । अतिदेशद्वारके ॥ यथेति । एवं च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं, न तु स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्तस्य, एवमलंघ्येऽतिदेशप्राप्त्यालम्बिरेव वर्जनमिति भावः ॥

(प्रथमपक्षान्भ्युगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः ॥

(उक्ताक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*आदेश्यत्वविधिविप्रतिषेधे कुरुवधपिवां गुणवृद्धिप्रतिषेधः* इति ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । “करोतौ तपरनिर्देशात् सिद्धम्” । पिविरदन्तः । वधकमिति नायं पण्डित् । अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिकः, रुचक इति यथा ॥

(प्रदीपः) करोताविति । अकारस्य हुकारो मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः ॥ अन्योयमिति । हनो वध चेति कुन्प्रत्ययः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्वीकारेऽपि तपरत्वं व्यर्थमित्याह—अकारस्येति । अन्तरतमत्वादिति भावः ॥ कृका-रस्थानिकावयवविकारोऽत्रेति लक्ष्यमेदान्नोदबोढामितिवल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनात्र निर्वाह इत्युक्तः । कुन्त्रौणादिकः ॥

(एकदेशविकृतन्यायाधिकरणम्)

(३६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

इति तात्पर्यात् इति छाया तु दीर्घस्योकारसमाननिमित्तकत्वेन वार्यत्वापत्तेर्गुणस्योकारनिमित्तसार्वधातुकभिन्नाध्यातुकनिमित्तकत्वेन वार्यत्वात्तुपपत्तेश्च चिन्त्यैव । तस्मादीर्घस्यासिद्धत्वात् तपरकरणेन वार्यता गुणस्य तु सपादसत्ता-ध्यायीत्यन्तेन सिद्धत्वाद् वार्यतेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

५ व्यर्थमिति । तथा च चारितार्थ्याङ्गापकत्वासंगव इति भावः ॥ छाया ॥

६ ननु विकारान्यानुपूर्व्यैक्येन लक्ष्ये लक्षणेति न्यायेन न पुनर्गुणोऽत आह—ऋकारेति ॥ ऋकारस्थानिको य उर् तदवयवो य उकारस्तद्धि-कारः पुनर्गुण इत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ आहुः भाष्यतत्त्वविदः ॥ कुन्निप्रत्यय त्रेपमाह—औणादिक इति ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः ॥

(उद्ध्योतः) बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह—
तृतीयेति ॥ औनुमानिकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिर्वक्तव्येतद्वाचिक-
तात्पर्यम् ॥

(३६६ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सि-
द्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

‘एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति’ इति तिङ्ग्रहणेन
ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा—श्वा कर्णे पुच्छे वा
छिन्ने श्वेव भवति, नाश्वो न गर्दभ इति ॥

(प्रदीपः) तद्यथेति । छिन्नेऽपि पुच्छे शिष्टावयवसन्नि-
वेशः श्वलजातेरभिप्रेक्षकः । एवं पचत्वित्यत्रेकारस्य विकार-
रेऽपि तकारस्तिङ्गलस्य व्यञ्जकः । तथैव चेकारलोपेऽप्यपचदिति
तकारमावस्य तिङ्गलमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति ॥ नाश्व
इति । अवयवापगमेऽपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि
श्वत्वेन व्यवहारः ॥

(उद्ध्योतः) लोकन्यायाश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टे—अनन्यत्वात् सि-
द्धमिति । भाष्ये ॥ नन्ववयवविगमे जात्यभिव्यञ्जकाभावात्कथं
श्वेति व्यवहारोऽत आह—छिन्नेऽपीति । तथाचेति । लोपस्य वि-
कारत्वाभावेनैकदेशविकृतोपसङ्ख्यानेऽपि तत्रोक्तरीतिरेवावश्यकीति
भावः ॥ अर्थेत्यादि दृष्टान्तार्थम् । अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुप-
व्यञ्जानाद्बोधो न स्यात् । एतदर्थं च तन्मयायाङ्गीकार आवश्यक
इति भावः ॥

(३६७ एकदेश्याक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः । नि-
त्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिमिर्वर्णैर्भवित-

१ शङ्कते—बहुव्रीहाविति । भावकान्तेन बहुव्रीहावित्यर्थः । कर्मकान्ते-
न बहुव्रीहौ त्वर्थसंगतिरपीति भावः ॥ तृतीयेतीति । अत्र कर्मण्येव कः । सनु-
दायस्य विकृतत्वे एकदेशस्य विकारद्वारा करणत्वमिति कर्तृकरणे इति समा-
सः । धात्वेन धनवानिति त्वत्तृतीयायां तु सुप्सुपेति समासः ॥ आहिताभ्यादि-
त्वेन तथा बहुव्रीहिरपि सुवच इति गद्यायां निरूपितम् ॥ छाया ॥

२ यथाधृतार्थवाधादाह—आनुमानीति ॥ छाया ॥

३ अत्र मानमाह—तथाचेति ॥ छाया ॥

४ अवयवापगमे इति पाठः ॥ अस्याश्रयमाह—लोपस्येति ॥ नेऽपी-

व्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्रैव स एवायं विकृ-
तश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । तस्मादुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते तकारे
इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः ॥
उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम् । एरुरिति स्थान्या-
देशाभ्यां तिङ्गलशब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्गे तोर्विधा-
नात् । तत्रादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य
स्थानिवद्भावः सिद्धः ॥

(उद्ध्योतः) अवस्थिते इति । न च इप्रसङ्गे उरिति वाच्य-
मिति नानित्यत्वम् । अनर्थकत्वेनार्थबोधाय प्रसङ्गस्य वक्तुमशक्य-
त्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भावपूर्वावयवापगमा-
भ्यामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये
नित्यत्वमुपलक्षितम् । अत एव विकृत इत्यनेन विरोधः । अनि-
त्यत्वाभावे हेतुः—तेः प्रसङ्गे इत्यादि । अस्य ह्यर्थवत्त्वात्तेः प्र-
सङ्गे इत्युक्तिर्नासमञ्जसेत्यर्थः ॥ तदुपपादकम्—एरुरित्यादि ।
एवं च कार्यशब्दवादे न्यायेन सिद्धम्, नित्यशब्दवादे तु नेति
वचनारम्भवादितात्पर्यम् ॥ वस्तुतो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वबुद्धि-
मात्रेण तत्संगतिरित्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा विकृतस्येत्यसंगतं
स्यात् । तदा तथैव रीत्या लोकन्यायप्रवृत्तिरपि सुपपादेति ॥ अ-
नित्यविज्ञानं त्वित्याद्येकदेश्युक्तिः ॥

(ऋष्यन्तरसंवादभाष्यम्)

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

(भारद्वाजीयवार्तिकम्)

॥ * ॥ एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

किंच कारणं न स्यात् ? ।

(भारद्वाजीयवार्तिकम्)

॥ * ॥ अनादेशत्वाद् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे आदेशाः ॥

ति । तस्य तत्त्वोपसंख्यानेऽपीत्यर्थः ॥ तत्र अपचदित्यादौ ॥ उक्तेति । लोक-
न्यायाश्रयणरूपेत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ अनुपयोगादाह—अर्थेत्यादीति ॥ अस्य तात्पर्यमाह—अन्यथेति ।
लोकन्यायानाश्रयण इत्यर्थः ॥ चोऽप्यर्थे ॥ छाया ॥

६ तत्र तस्मिन् सति । नित्यो विकृतश्चेत्येतन्नोपपद्यते नित्येषु विरोधादिति
माध्याह्न इत्याह—स एवेति ॥ छाया ॥

७ भाष्यं दूषयति—वस्तुत इति ॥ एवं च कैयटादिकं चिन्त्यमेवेति
भावः ॥ छाया ॥

(भारद्वाजीयवार्तिकम्)

॥ * ॥ रूपान्यत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्यत्त्वत्वपि रूपं पचतीति अन्यत्पचत्विति ॥

(प्रदीपः) न चेम इति । तुशब्दादयः । एरुरित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् ॥ रूपान्यत्वाच्चेति । यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्नात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः ॥

(उद्घोतः) कालायनीयाद्भारद्वाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहुवचनं च विशेषः ॥ एरुरित्यत्रेति । प्रत्यक्षादेशत्वं चेह निषेध्यमिति भावः ॥ लोकन्यायेन सिद्धिखण्डनाय रूपान्यत्वाच्चेति । तद्व्याचष्टे—यदीति । इदमो म इत्यादिवदिति भावः । अर्थस्यान्यथाभावेन जालभिव्यञ्जकाभाव इति तात्पर्यम् । एकदेशविकृतेष्विति बहुवचनेन लोपस्यापि सङ्ग्रहादपचदित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

इमेऽप्यादेशाः ॥

कथम् ? ॥

आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वचनं खण्डयति—इमेऽपीति । आनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः ॥ इममाश्रयमजानानः पृच्छति—कथमिति । उक्तेनैवाभिप्रायेणाह—आदिश्यत इति ॥ इमेचेति । तुशब्दादयः ॥

(३६८ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आदेशः स्थानिवदिति चेत् । तन्न ॥

किं कारणम् ? ।

अनाश्रितत्वात् । योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते । यश्चाश्रीयते नासावादेशः ॥

(प्रदीपः) योऽत्रादेश इति । इकारस्य उकारः । नासावाश्रीयते पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना ॥ यश्चेति । तुशब्दः । साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आदेशपदसामर्थ्यमजानानाह—आदेश इत्यादि । प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः ॥ त-

दाह—योऽत्रेति ॥ ननु तामादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणेऽपि यथास्थानिवत्त्वात्पदत्वमेवमुकारस्यापीत्यत आह—साहीति । तेश्च नायमादेश इति भावः ॥ तिङ्त्वं समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वद्वारापि नायमुकारः पदत्वहेतुतयाऽऽश्रीयत इति भाष्यार्थः ॥ आश्रीयते इत्यर्थ इति । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैतन्मन्तव्यम्—‘समुदाये आश्रीयमाणेऽवयवो नाश्रीयते’ इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः ।

तद्यथा—वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ॥

(प्रदीपः) तत्रोत्तरमाह—नैतदिति । तिप् तस् श्चि इति तिप्शिवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा ॥

(उद्घोतः) तत्रोत्तरमाहेति । एकदेशीति शेषः ॥ भाष्ये—समुदाये इत्यादि । सुसिद्धन्तमित्यादौ ति इति समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवातिरिक्तसमुदायाभावात् तकारेकारान्तं पदमित्यर्थः । एवं चेकारस्योकारादेशे स्थानिवद्भावेनेकारपुद्गौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात्पदत्वं सिद्धमिति भावः ॥ तिङ्त्वात् तदवच्छिन्नावयवत्वात् ॥ तिङ्त्वं तदवच्छिन्नावयवेकारत्वमित्यर्थः । यथोच्यते हि पचतीत्यादौ तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ जश्त्वापत्तिरिति बोध्यम् ॥

(३६९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्याद् । उच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो योऽल्विधिरिति ॥

कश्च साधीयः ? ।

यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । यत्र नान्तरीयकोऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति ॥

(प्रदीपः) यत्र प्राधान्येनेति । यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः, तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणालीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् ॥

१ दण्ड्याद्यनुक्तमाह—वद्विति । तत्फलं वक्ष्यति ॥ छाया ॥

२ तत्फलमाह—एकेति ॥ छाया ॥

३ नान आह नान एवाह ॥ आनुमानिकतत्त्वसत्त्वादाह—प्रत्यक्षेति ॥ छाया ॥

४ भाष्यतात्पर्यमाह—स्थानिवत्त्वेति ॥ छाया ॥

५ वर्णितभाष्याशयेन किमिति कैयटान्यथायोजना कैयटोक्त एव भाष्यार्थः कुतो नात आह—यथाश्रुते हीति ॥ छाया ॥

(उद्द्योतः) ननु प्राधान्येनेत्युक्तौ प्रदीव्येति न सिध्येदत आह—यत्रेति ॥ प्रत्यक्षेति । अनान्तरीयकेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

अथोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम्—आदेश-
मात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इदानीं सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान इव पक्षान्तरत्वेन स्वाशयं प्रकाशयति—भाष्ये अथवेति ॥

(शब्दनित्यत्वेऽप्यनुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(३७० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्य-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते ॥
किं कारणम् ? ।

नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम—यो भूत्वा न
भवति । आदेशो हि नाम—योऽभूत्वा भवति ।
एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते—यत्सतो नाम
विनाशः स्यात्, असतो वा प्रादुर्भाव इति ॥

(प्रदीपः) अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि यत्र
नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् । यत्रान्वयोऽपि
कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सर्वविकार इति । अस्तेभूरित्यादौ ॥ योभू-
त्वेत्यादिभाष्यस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं
नित्यत्वमिति तात्पर्यम् ॥

(३७१ समाधानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्व-
भूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ।

कथम् ? ।

यथा लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेषुऽपि
स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावद्—‘उपाध्या-
यस्य स्थाने शिष्यः’ इत्युच्यते, न च तत्र उपा-

१ तत्त्वमप्यविवक्षितमित्याह—अनान्तरीयेति ॥ छाया ॥

२ अन्विति । तस्यासङ्गटनात् । इवेन वस्तुतोऽस्तस्य सूचितम् ॥ छाया ॥

३ पूतीकृतानि पर्णकण्टकशूलानि जुहीषदृशानि ॥ छाया ॥

४ काम्येऽपि तदुपयोगमाह—आरब्धेति ॥ छाया ॥

५ बाहुलकान्नाश्रयेऽप्याह—अपिचेति ॥ छाया ॥

१ आहिति । बुद्धिपर्यायं विशेष्यं कार्यशब्दान्वययोग्यं प्रदर्शयितुं गौतम-
सूत्रमाहेश्वरः । “बुद्धिरूपलब्धिज्ञानं संप्रत्यय इति पर्यायाः” इति

ध्यायो भूतपूर्वो भवति ॥ वेदेऽपि—‘सोमस्य
स्थाने पूतीकृतान्यमिषुणुयाद्’ इत्युच्यते । न च
तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति ॥

(प्रदीपः) सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः ॥ तदसन्निधौ
पूतीकृतानि प्रतिनिधीयन्ते ॥

(उद्द्योतः) स्थानशब्दः प्रसङ्गवाचीत्युत्तरम् ॥ तदसंनिधा-
विति । नित्यस्यावश्यकत्वं व्यत्वादारब्धस्य चावश्यसमापनीयत्वा-
दिति भावः ॥

(३७२ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ कार्यविपरिणामाद्वा [सिद्धम्] ॥ * ॥
(भाष्यम्)

अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् ॥

किमिदं कार्यविपरिणामादिति ? ॥

कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते ॥

(प्रदीपः) कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्यात्र विपरिणा-
मासम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यशब्दो
बुद्धिपर्यायः ॥

(प्रयोगासिद्धिभाष्यम्)

ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम् ॥

(प्रयोगसाधकभाष्यम्)

सन्ति चैव ह्यौत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि ॥

(प्रदीपः) सन्तीति । ऊधापोरित्यत्र बहुलग्रहणात् ॥

(उद्द्योतः) संज्ञाछन्दस्त्वयोरभावादाह—बहुलेति ॥

(प्रयोगसाधकयुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अपि च “बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् ।”
कार्या बुद्धिः, कार्यः संप्रत्ययः । कार्यस्य संप्रत्य-
यस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरि-
णामादिति ॥

(समाधानान्तरबाधकभाष्यम्)

परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितम् ॥

(उपपत्तिप्रश्नभाष्यम्)

कथं वेदं परिहारान्तरं स्याद् ? ॥

(समाधानान्तरबाधकभाष्यम्)

यदि भूतपूर्वं स्थानशब्दो वर्तते ॥

(उद्द्योतः) भूतपूर्वं स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येदं परिहारान्त-

६ नानेन पूर्ववैवोपाय उक्तः किंतुपायान्तरमित्याह—परीति ॥ छाया ॥

७ कथमिति । तस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

८ तदुत्तरमाह—यदीति ॥ छाया ॥

९ यदिपदघटिताशयमाह—भूतपूर्वं इति ॥ अन्यथेति । तेनैव सिद्ध-
त्वात् ॥ छाया ॥

प्रशस्तपादोक्त्यनुसारेण “बुद्धिरूपलब्धिज्ञानमित्यनर्थान्तरम्” (१।१।१५)
इति गौतमसूत्र संप्रत्ययपदं लेखकप्रमादान्नष्टं भवेति प्रतीयते ॥ दाधिम् ०

रम् । अन्यथानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते सोमस्य स्थाने इत्यादावभूतपूर्वे एव प्रयोगदर्शनादिति यदि भूतपूर्वेत्यादि भाष्यतात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरसाधकभाष्यम्)

भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते ॥

कथम् ? ॥

बुद्ध्या । तद्यथा कश्चित्कसैचिदुपदिशति—‘प्राचीनं ग्रामादाम्नाः’ इति । तस्य सर्वत्राप्त्रबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह—‘ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधाः’ इति । स तत्राप्त्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चोपधीयमानान् । नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्राः, नित्याश्च न्यग्रोधाः । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रास्ति-बुद्धिः प्रसक्ता । सः “अस्तेभूः” इत्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति—बुद्ध्या अस्ति चापकृष्यमाणं भवति चोपधीयमानम्, नित्य एव च स्वस्मिन्विषयेऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

(प्रदीपः) भूतपूर्वे चापीति । न च नित्यत्वविरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते, न तु तद्वशा-दर्शानां तथावस्थानम् ॥ प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । ततो विभाषाश्चैरदिक् स्त्रियामिति स्त्रार्थे स्त्रः । तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता ॥ आम्र-बुद्ध्या इति । अस्या अनन्तरमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न चेति । भूतपूर्वे हि स्थानशब्दो निवृत्तिवचनः स्यादिति भावः ॥ तर्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति—भाष्ये क-थमिति । उत्तरमाह—बुध्यते ॥ प्रतिपत्तृवशादिति । प्रतिप-त्तृशब्देन तदीया प्रतिपत्तिर्लक्ष्यते तद्वशात् प्रतिपत्तृणां तथा ज्ञान-व्यवहाराभ्यां बुद्धिधर्मोपस्तत्रानुमीयते स्वतस्तद्वत्त्वस्य तत्र वा-धादिति भावः ॥ क्वचित्तु प्रतिपत्तिवशादिति पाठः ॥ तदाह—नत्विति । आरोपितभूतपूर्वत्वव्यवहाराच्च नित्यत्वहानिरिति भावः ॥ ननु प्राचीनमित्यस्यात्राधिकरणप्रतिपादकत्वात् सप्तमी स्यादत आह—प्राचीति । सप्तम्यन्तादुत्पन्नास्तातेरञ्छेर्लुगिति लुक् ॥ भाष्ये—तस्य सर्वत्रेति । प्रादेशवृक्षत्वावच्छिन्न इ-त्यर्थः ॥ स तत्र न्यग्रोधेषु ॥ नन्वाप्त्रबुद्ध्या इति न तृतीया अर्था-

१ कथमिति प्रश्नो न तस्य तद्वृत्तिविवरणः, उत्तरग्रन्थासंगतेरत आह—तत्पक्ष इति ॥ छाया ॥

२ यथाह्यतासंगतेराह—प्रतीति ॥ तद्वशादित्यस्य व्याख्या प्रतीति ॥ छाया ॥

३ पाठः पाठ एव ॥ तत्तात्पर्यार्थमाह—आरोपीति ॥ छाया ॥

४ अत्रेति । प्राचीने देश इत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ स तत्रेत्यस्य व्याख्या न्यग्रोधेष्विति ॥ छाया ॥

संज्ञतेः, नापि पृष्टी संबन्धिनोऽनुपस्थितेतरत आह—तस्या अनन्त-रमिति । अनन्तरपदाध्याहारेण पृष्टीति भावः ॥ केचित्तु आम्र-बुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थ इत्याहुः ॥ भाष्ये अपकृष्यमाणा-निति । तत्र यथा बुद्धेरेवापकर्ष उपधानं च आम्रेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते, तथात्रापि बुद्धिगतोत्पादविनाशयोः स्थान्यादेशभावस्य च शब्देष्वारोप इति भावः ॥ उपधानमुत्पत्तिः ॥

(उत्सर्गकार्यनिराकरणाधिकरणम्)

(३७३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥*॥ अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् ॥*॥

(भाष्यम्)

अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति । “कर्मण्यण्” । “आतोऽनुपसर्गे कः” इति केऽपि अणि कृतं प्राप्नोति किं कारणम् ? ।

स्थानिवत्त्वात् ॥

(प्रदीपः) अपवादप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरिणाम-मात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः ॥ कर्मण्यणिति सर्वत्राण्वुद्धिः प्रसक्ता आतोऽनुपसर्गे क इति क्वबुद्ध्या निवर्तते इति केऽप्यण्कृतप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु उत्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशभारवाभावात् कथं स्थानिवत्त्वमत आह—बुद्धीति । अण्कृतेति । डीवृ इत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ।

* विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धम् * इति ॥

(प्रदीपः) विषयेण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थः । यदयं गापोष्टमिति कापवादस्य टकः किञ्च शास्ति । तज्ज्ञापय-ति—नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उक्तं चेति, वार्तिकस्य युक्तमित्यंशं व्या-चष्टे—विषयेणत्वित्यादि । अङ्गुणसूत्रे एकोऽकार इति पक्षे-ऽनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति केऽप्यण्कृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् इत्युक्तम् । विषयेऽणकादौ मित्रलिङ्ग-करणाद् इह मुण्डो भव इह जटी भवेति लोकव्यवहारे यथा यद्-गुणको यत्रोच्यते तत्र तद्गुण एव भवति तथा यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तत्र तल्लिङ्गकार्यमेव नान्यानुबन्धकार्यमिति तदर्थश्चोक्तः ॥ एवं च सामान्यापेक्षत्वान्निर्यमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तस्यापि व्यावृत्तिरिति

६ अर्थासंगतिरिति । आम्रबुद्ध्या अनुसंहतामनुगतां न्यग्रोधबुद्धिमिति कृष्णोक्तं तु न स्वरसिद्धमिति भावः ॥ छाया ॥

७ शास्त्रसत्त्वात्तदुक्तमित्याह—केचित्स्त्विति ॥ छाया ॥

८ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके ‘स्थान्यादेशभावात्’ इति पाठं मुद्रयत् संशोधकस्तु ग्रन्थसंगतिं प्रष्टव्यः ॥ दाधिमथाः ॥

९ नियमस्य उक्तरूपस्य । अन्यथैतदसंगतिः स्पष्टैव ॥ छाया ॥

भावः ॥ वार्तिकेऽधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया ॥ कैयटो-
क्त्याख्याने तु अथवा यदयं श्यन्नादीनि वक्ष्यमाणपक्षे एत-
त्पक्षाद्वैलक्षण्यं दुर्लभम् । शब्दमर्यादया वार्तिकात्तदर्थालाभश्च ।
तुशब्दस्य पुनरर्थत्वेऽपि नानापदानन्वयस्तदवश्यश्च । किंच कैय-
टोक्तार्थकं विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमिति भाष्ये तत्र
पठितं नत्वेवमिति दिक् ॥

(भाष्यम्)

॥ अथ वा—

(३७४ समाधानवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्था-
निवद्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चापवादः षष्ठीनि-
र्दिष्टस्य स्थाने विधीयते ॥ नामि नभं चेत्यादौ षष्ठाः
स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी ॥ विश्रवणरवणेति तु श-
ब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम् । यथोक्तम्—* बालवायो
विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा * इति । विश्रवः शब्दात्त्व-
नभिधानात् प्रत्ययाभावः ॥

(उद्द्योतः) तत्रैवं वेलंशं व्याचष्टे—अथवा सिद्धंत्विति ॥

अनुवर्तमानं षष्ठीति पदं षष्ठीनिर्दिष्टलक्षणिकं पष्ठया विपरिणम्यत
इत्याशयेनाह—षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥ नन्वेवं नामि नभमित्यादौ
षष्ठीनिर्देशाभावात्स्थानिवत्त्वाभावेन यत्प्रत्ययसंनियुक्तनभस्य भत्वा-
ङ्गत्वयोरभावाच्चस्येति लोपो न स्यादत आह—नाभीति । वि-
धानात् करणात् ॥ यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र कथमत आह—
विश्रवणेति । प्रत्ययविषयम् । शिवाद्यणविषयम् ॥ बालवेति ।
वैदूर्यस्य विदूराच्च प्रभवः किंतु बालवायाद् इति विदूराद् व्य
इत्यस्यासङ्गतौ इदं वार्तिकम् बालवायो विदूरमापद्यतेऽथास्मात्प्र-
त्ययः । यद्वा बालवायार्थवाचको विदूरोऽन्य एव व्यप्रत्ययविषय
इति तदर्थः ॥ ननु विश्रवणादेरनादेशत्वे विश्रवःशब्दादपि प्रत्ययः
स्यादत आह—विश्रव इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् ॥

१ व्याख्यानस्य व्याख्येयविरोधं परिहरति—वार्तिके इति ॥ छाया ॥

२ कैयटं दूषयति—कैयटोक्तेति ॥ छाया ॥

३ तस्य विशेषापेक्षत्वे आह—तत्रत्यमिति ॥ छाया ॥

४ मकृतत्वादाह—शिवादीति ॥ छाया ॥

५ चानङ्गीति । उच्यमान इत्यादावित्यर्थः ॥ अस्य सततव्यत्वेन लसार्थ-
वाहुकत्वाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

६ आद्युदात्तत्वायेति । सद्युदितस्येति भावः ॥ छाया ॥

७ नन्वन्त्र विकरणेभ्य इत्युक्तेः कथमिदमत आह—अन्यत्रेति ॥
छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ।

“षष्ठी स्थानेयोगा” इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नापवादे
उत्सर्गकृतं भवतीति । यदयं श्यन्नादीन् कांश्चि-
च्छितः करोति श्यन् श्रम् आ शः श्नुरिति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । न च पितृनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं
शित्वम् । श्यनो नित्वाज्ज्ञापकात् पितृनिवृत्तेः सिद्धत्वात् ।
नह्यत्र पितृत्वस्य नित्वस्य वा विशेषोऽस्तीति केचिदाहुः ॥
तदयुक्तम् । ताच्छील्यादौ विषये चानैशि श्यनो नित्वं प्रकृते-
राद्युदात्तार्थं स्यात् । तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्व-
माश्रीयते—अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति ॥

(उद्द्योतः) विशेषोऽस्तीति । नित्वं हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वा-
धेनाद्युदात्तत्वाय । स्थानिवत्त्वात्पितृत्वेनानुदात्तत्वे तु लसार्वधातुक-
स्याप्यदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोर्दात्तत्वं सिद्धमेवेति भावः ॥
आद्युदात्तार्थमिति । इष्टमपि चित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वं बाधित्वे-
त्यर्थः ॥ अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यपि नित्वसामर्थ्याद्वाध्यत इति
भावः ॥ किंच वावृत्तु इत्यस्यानेकाचो दिवादौ सत्त्वेन तत्रापि
नित्वपितृत्वयोर्विशेषः ॥ कैयटस्वरसत्तु तस्य धातोर्दिवादावभाव
एवेति बोध्यम् ॥ इष्टसिद्धये इति । वैयर्थ्यान्नियमत्वं वा ज्ञाप-
कत्वं वेल्यत्र विनिगमकाभावाच्चित्त्वसामर्थ्यादन्यत्र विकरणेभ्य
इत्युपदेशबाधकल्पनापेक्षया स्थानिवदित्यतिदेशबाधकल्पनस्यैवौ-
चित्याच्चेति भावः ॥ सामान्येनेति । न विकरणविषयमेव, नापि
पितृत्वविषयमेवेत्यर्थः ॥ भाष्ये श्यन्नादीनि । उत्सर्गसजातीया-
नुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम् ॥

(स्थानिवत्त्वप्रासदूषणनिराकरणाधिकरणम्)

(३७५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषस्तयादेश उभयप्रति-
षेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेश उभयप्रति-

८ स्वयं दोषान्तरमाह—किंचेति ॥ तर्हिदं कैयटेन कुतो नोक्तमत आह—
कैयटेति ॥ छाया ॥

नन्वेवं ततोवाच्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत इति भट्टिप्रयो-
गालुपपत्तिरिति चेन्न । तत्र वाशब्दस्यैवार्थकतया कामयमानेव न तु तथा,
किंतु च्छलनार्थमागत्येत्यर्थात् ॥ शं० कौ० ॥

९ अत एव निःसंदिग्धं ज्ञापकं प्राकैयटोक्तमेवाह—भाष्ये श्यन्नादी-
नीतीति ॥ छाया ॥

१० दोष इति । अतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ जातावेकवचनम् । तानेवाह—
तयादेश इत्यादिना ॥ छाया ॥

षेधो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । तथपो ग्रहणेन ग्रहणाद् जसि विभाषा प्राप्नोति ॥

(आक्षेपनिराकरणसिद्धान्तिभाष्यम्)

नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यदि प्रत्ययान्तरम्, उभयीति ईकारो न प्राप्नोति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति ॥

कथम् ?

मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥

किं तर्हि ? ।

प्रत्याहारग्रहणम् ॥

क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? ।

मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणम्, 'कति तिष्ठन्ति' अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तरसद्भावाद् न षट्स्वस्त्रादिभ्य इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

अत इति वर्तते ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एवमपि 'तैलमात्रा घृतमात्रा' अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तैलमात्रेति । चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद् मात्रशब्दमैत्रग्रहणप्रसङ्गः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) सदृशस्येति । प्रत्ययानुकरणं मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्ययानुकरणमिति । टिड्ढाणञ्चसूत्रे साहचर्यादिति भावः ॥

१ एवं तयवन्ततया ॥ छाया ॥

२ मात्रशब्दादिति । एवंच लीङ्विधौ तथपो ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् ॥ दाधिमथास्तु-तयविविधसूत्रम् "उभाबुदाचो नित्यम्" इत्युत्तरमेव भवेत् । पश्चाद्विधास्यमानयोरप्यभिज्ञोः प्यङ्गादेशविधाविबोद्धेत्येव न विरोधः । अष्टमचतुर्थपादे इव पाठव्यत्ययस्यापि संभवात् । अतएव तयवग्रहणवैयर्थ्यशङ्कासमाधाने भगवता कतिशब्द इव न कृते इति वदन्ति ॥

३ मात्रं काल्पन्यं ॥ छाया ॥

४ एकशब्दस्त्वर्थभूतः स्थित एवेत्याह—वहिति ॥ छाया ॥

५३

(३७६ आपक्षेवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ जात्याख्यायां वचनादेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

जात्याख्यायां वचनादेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र "घेङ्ङिति" इति गुणः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेकस्मिन् बहुवचनमित्युक्त्या पष्ठ्यभावात्कथमादेशत्वमत आह—एकस्मिन्निति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैष दोषः । उक्तमेतत्—* अर्थातिदेशात्सिद्धम् * इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अर्थातीति । बहुवचनशब्दो न प्रत्ययरः, किं त्वर्थपर इति भावः ॥

(३७७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ ङ्यावग्रहणेऽदीर्घः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ङ्यावग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥

किंप्रयोजनम् ? ॥

निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । ङ्यावग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति ॥

(उद्ध्योतः) ङ्यावग्रहणे अदीर्घ इति भाष्ये । ननु गङ्गाया इर्गङ्गेः, गङ्गीयतेः किपि गङ्गीरित्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधो न स्यात् । न च तत्र स्थानिवत्त्वे इष्टापत्तिरस्तु सुलोपश्चास्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रसङ्गेमादायैतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् । सूत्रमतेऽपि नात्र लोपः, प्रत्यासत्त्या ङ्यावग्रहणेऽप्युपस्थितेकाराकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादिति चेन्न । तेषामनभिधानात् । नचेदं विशेषणं व्यर्थम् खट्वा इत्यादौ सवर्णदीर्घे परत्वेन परादिवद्भावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्यैवाभावादिति वाच्यम् । न स्थानिवदित्यस्य स्थानिकार्यं न लभते इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति

५ अदीर्घ इत्यंशे शङ्कते—नन्विति ॥ इः कामः ॥ छाया ॥

६ एतदिति । वार्तिकेत्यर्थः ॥ ननु भाष्यमते तथा सत्त्वेऽपि सूत्रमते इष्टापत्तिरेवात आह—सूत्रेति ॥ अत्र गङ्गेरित्यादौ ॥ प्रत्याख्यानानुरोधेनाह—प्रत्येति ॥ अन्यथा तयोः फलान्नेदापत्तिः स्पष्टेवेति भावः ॥ छाया ॥

७ तेषामिति । एवं च वार्तिकमतेऽपि न दोष इति भावः ॥ इदं अदीर्घ इति ॥ छाया ॥

८ सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेनाह—न स्थानीति ॥ यत इत्यादिः ॥ येनेति । परादिवत्त्वेनापीत्यर्थः ॥ तस्येष्टत्वादाह—शङ्केति ॥ छाया ॥

दीर्घ्याप्त्वप्रयुक्तकार्याभावशङ्कावारणार्थं तत् ॥ ह्रस्व इति नोक्तम्, वित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ जातार्थलुकि टापो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्वत्वादिदोषोपपत्तेः ॥ मम तु लुकोपि दीर्घमित्रत्वात्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश इति दिक् ॥ अतिखट्व इति । नचात्र ह्रस्व आकारस्येति तद्वत्तात्त्वमस्त्विति वाच्यम् । गोस्त्रियोरित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थः । अच-
श्चेति तु नोपतिष्ठते, अनियमाप्रसक्तेः । स्त्रीप्रत्ययत्वं च टाडीत्यादिविशिष्टनिष्ठमिति न दोषः । सैत्रोपात्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । स्वरितत्वबलात् स्त्रियामिति प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधानं चानुबन्धविशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु च दीर्घादित्युच्यते ॥

(आक्षेपसाधकलाघवभाष्यम्)

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(तदस्थाक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ।

(तदस्थाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति—अतिखट्वाय अतिमालाय । “याडापः” इति याङ् न भवति ॥

(उद्द्योतः) अतिखट्वायेति । न चावन्तादङ्गात्परस्य याङिति तदर्थः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाद् नैतदङ्गमावन्तमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न यादृप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽऽवन्तग्रहणे तेन चाङ्गविशेषणे आवन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थान्न दोषः । अत एवार्थखट्वायामित्यादौ यादृसिद्धिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिच्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा यादृ कस्मान्न भवति?!

१ प्रत्ययेति । नियामकेनेति भावः । ज्याप्स्थानिको दीर्घमित्र आदेशो न स्थानिवदिति वार्तिकार्थः ॥ छाया ॥

२ गोस्त्रियोरिति । यत इत्यादिः ॥ “प्रत्ययग्रहणे—” ‘येन विधिः—’ इति क्रमेण तदन्तविधिद्वयेनालोऽन्त्यपरिभाषया चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ तत्र हेतुमाह—सूत्रोपात्तेति ॥ हि यतः ॥ अत्र वार्तिकसंमतिमाह—अत एवेति ॥ तस्य तत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ गोस्त्रियोरित्यत्रत्यभाष्यसंमतिमप्याह—स्वरितत्वेति । तेन कृतकिन्नादेर्न ग्रहणमिति भावः ॥ भाष्येति ॥ गोटाङ्ग्रहणमिति वार्तिकप्रत्याख्यानार्थेति शेषः ॥ नन्वेतावता प्रकृते किमत आह—विधानं चेति ॥ छाया ॥

४ नचेति । प्रत्ययग्रहण इत्यनयाऽतिकट्वस्य नावन्तत्वम् । यच्चावन्तं खट्वेति न तदङ्गमिति भावः ॥ छाया ॥

५ प्रत्ययेति । यत इत्यादिः ॥ छाया ॥

६ एवमपि । उक्तरीत्या प्राप्तस्य लक्षणेति वारणेऽपि ॥ छाया ॥

७ असत्त्वादिति । तत्र तत्प्रवृत्तौ मानामावात्कलाभावाच्चेति भावः ॥

(प्रदीपः) भूतपूर्व इति । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । आ इति च रूपसद्भावात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

(प्रदीपः) लक्षणेति । अत्र चान्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेवमपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावेनापत्वं स्यादेव, अयं निषेधस्तु न दीर्घत्वादत आह—अत्रचेति । एवं च स्थानिवद्भावेन तदलाभस्तत्स्थानिन्यैस्तत्त्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये ननुचेदानीमिति वार्त्तिकाकारणे इत्यर्थः ॥ सत्यपीति । निष्कौशाम्भिरित्यादौ ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । न तर्हीदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥ प्रश्निष्ठनिर्देशात्सिद्धम् ॥ प्रश्निष्ठनिर्देशोऽयम्, ऊर्ई ईकारान्तात्—आ आप् आकारान्तादिति ॥

(उद्द्योतः) प्रश्निष्ठनिर्देशादिति । अतिखट्वायेत्यादौ आकारस्य लाक्षणिकत्वादेव न दोषः । खट्वाये इत्यादौ तु न दोषो यतो लक्षणप्रवृत्तिं विना यद्रूपासंभवस्तदेव लाक्षणिकं परिभाषाया निषेधविषयः । न चेह तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादित्याहुः ॥ अयं च प्रश्नेषो ‘याडापः’ ‘आङि चापः’ ‘औङि आपः’ ‘हेराङ्गद्यापः’, ‘ह्रस्वत्वाद्’ इत्येतेषु ॥ ह्रस्वनद्याप इत्यत्र तु प्रश्नेषे न मानमिति दिक् ॥ ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिखट्वस्य आ

८ भाष्यतात्पर्यमाह—अतीति । वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरोदित्यादौ भाष्ये स्पष्टत्वात् ॥ छाया ॥

९ नन्वेवं खट्वाये इत्यादावपि यादृ न स्यात् सूत्रं तु निशायै इत्यादौ चरितार्थमत आह—खट्वाये इति ॥ आहुः भाष्यतत्त्वविदः ॥ छाया ॥

१० Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि ‘तु न’ इत्यस्य स्थाने ‘प्रत्युत’ इति पाठस्तु बोधकबुद्धशुक्लपं बोधयतितमात् ॥ दा०

११ यदि प्रकृतसूत्र—याडापइतिसूत्रभाष्याभ्यां द्वयोरेव प्रश्नेषो लभ्यते तथापि भाष्यसुपलक्षणमित्याह—अयंचेति ॥ छाया ॥

१२ ह्रस्वे जातेऽपि ह्रस्वग्रहणेनैव उद्गमातेरिष्टत्वात्प्रयोजनाभाव इत्यभिमानः ॥ छाया ॥

१३ किंच पदाङ्गेति वार्त्तिकादङ्गस्य विशेष्यत्वमेवोचितम् । किंच तस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानाथकारप्रश्नेपस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव स्यात् । तस्मादेतदभिप्रायेणैव वार्त्तिकादितत्प्रत्याख्यानान्तप्रकृतभाष्यं तत्र तथैवेष्टमित्येतत्परिहारायोपायान्तरकथनमिति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

अतिखट्टा इत्यत्र सुलोपो भवति । वार्तिकमते तु न, अतिखट्टे आवन्तत्वस्य विच्छेदादग्रे प्ररोहासंभवादिति चेन्न । अनभिधाने-
नैषां प्रयोगाणामभावाद् । यद्वा स्थानिवद्भावस्य कार्यार्थत्वेनाति-
खट्टाशब्दे आकारप्रक्षेपे फलाभावात्तदप्रवृत्तौ स्थानिन्यासबुद्धेरभा-
वात्तदादेशे तदारोहः सूत्रमते भाष्यमते च दुर्लभः, परम्परया
कार्यमादायाद्य स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात् ॥ यैस्तु वार्तिकमते
लोपाप्राप्त्या भाष्यादिमतेऽपि ईकारादिप्रक्षेपान्तरेण लोपाभाव एव
वाच्यः । एकप्रक्षेपेणैवातिखट्टव्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते
भाष्यमते तत्प्रत्याख्यानाय कृतप्रक्षेपान्तरं च नियमार्थम्—न कदा-
चिद् रूपान्तरं प्राप्तौ यौ व्यापाविति । एवं च न दोष इति ॥ तत्र ।
मानाभावात् । किंच अतिखट्टायेत्येव वार्तिकप्रयोजनं प्रदश्याकार-
प्रक्षेपेण हि तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये ॥

(३७८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत् ।
अस्तिब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये—]आहिभुवोरिति । 'ब्रुव ईद' 'अ-
स्तिस्सिचोपृक्ते' इत्याभ्यां प्राप्तः ॥

(आहंशे आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय-
ति—नाहेरीड् भवतीति । यदयम्—“आहस्थः”
इति झलादिप्रकरणे यत्वं शास्ति ॥

१ विच्छेदादिति ॥ प्रागुक्तरीत्येति भावः ॥ अनभीति । तथा च यत्रो-
दाहरणे सूत्रभाष्यवार्तिकानां फलभेदस्तेषां सर्वेषामनभिधानमिति तात्पर्यम्
॥ छाया ॥

२ इदं फलभेदमभ्युपेत्य, वस्तुतः स एव नेत्याह—यद्वेति ॥ छाया ॥

३ कौस्तुभाशुक्तिं खण्डयति—यस्त्विति ॥ भाष्यानुकूलमप्याह—किं-
चेति ॥ भाष्ये इत्युभयान्वयि ॥ छाया ॥

४ एवं च वेदाङ्गप्रकाशे—सतत्रे भूधातावनेन वार्तिकेनेटं वारयन्तो
द्यानन्दस्वामिनस्तु स्वयमधिगतभाष्यार्थो एव । अस्तिग्रहणेनेति भाष्येणादा-
दिकालेरादेशभूत एव भूधातौ प्राप्तिवारणस्य प्रतीतिः ॥ यदि च सिचः
परत्वादीटि प्राप्तेऽनेन निषेध इत्युच्यते तदा ह्यगादस्थादपादित्यादावपि सिचः
परत्वात्प्राप्त्येवो वारणाय यन्तान्तरस्य कर्तव्यत्वे तेनैव यत्नेनाभूदित्यपि
वारणे वार्तिकोपन्यासस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति प्राचीनानुयायिनो विकृतमुद्धयः ॥

५ अनतिप्रसङ्गायाह—झलादिष्विति ॥ छाया ॥

६ नन्वस्तीतिसात्पूर्वमग्रे वा सपाठे विशिष्टस्याधातुत्वात् क्तिव न स्यात्,
भिन्नपदत्वेऽप्येवम् । पदान्तरतस्तस्य सिचविशेषणत्वात्तत्पुन्युक्तदोषापत्ति-
श्चात आह—अस्तिस्सिच इति ॥ छाया ॥

७ ननु सिच इत्यग्रे स इति लुप्तविभक्तिकमुभयविशेषणम् । तस्य च
संयोगान्तलोप इति दण्डिकुण्डकौस्तुभरत्नाशुक्तमेव कृतो नोक्तमत आह—
प्रकारान्तरे स्त्विति ॥ छाया ॥

असुसुइति सकारद्वयनिर्देशे धातुत्वाभावात् क्तिवैव दुर्लभः, पदम-
ध्यप्रविष्टेन सकारेण सिचो विशेषणसंभवे सिजाश्रयस्येदः प्रसङ्गश्च ॥ यस्तु-
यतदोषोपन्यासपूर्वकं माधवाचार्यैरुक्तम्—सिचोल्पाप्यत्वाद्बुद्धविषयत्वेना-
भ्यहितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्तव्येऽस्तिस्सिच इति वचनात्तन्नादिना विद्यमान-

(ज्ञापकबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत झलादिर्यो भूतपूर्व
इति ॥

(प्रदीपः) झलादिरिति । णलैदिषु थलेव भूतपूर्वो
झलादिरिति भावः ॥

(ज्ञापकसमाधानभाष्यम्)

यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् । आथिमेवायमु-
च्चारयेत्—“ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुवः”
इति ॥

(प्रदीपः) आथिमिति । तिवादयो हि सर्वे झलादय
इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः ॥

(भवंशेऽप्याक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

भवतेऽपि न वक्तव्यः । “अस्तिस्सिचोऽपृक्ते”
इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्ता-
दिति ॥

(उद्घोतः) द्विसकारको निर्देश इति । अस्तिस्सिच इति
सूत्रपाठ इति भावः ॥ प्रैकारान्तरे तु आदेशैरपहारात् सद्व्योच्चार-

सिच इत्यप्यर्थो लभ्यते । अत एव क्तिप्रयोगोऽपि सार्थकः इति ॥ तच्चि-
न्यम् । एवमपि क्तिप्रत्ययसमाधानेऽपि द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्या-
निर्वाहात् ॥ एतेन सिच अस् च सिचस् अयस्यवादित्वेन भत्वाच्च कृत्व-
जश्चे । अस्ति च तत् सिचस् चेति कर्मधारयः । लुप्तपञ्चमीकं पदम् । तेन
लुप्तासिच आदिष्टादस्तेष्व परस्य नापत्तिरिति प्रत्युक्तम् ॥ तस्मात्—अ-
स्तिस्सिचस् इति च्छेदः । सान्तादविकृतादस्तेः सिचश्च परस्तेष्वर्थेन विकृता-
ज्ञापतिः ॥ नन्वेवमस्तिस्सिचोपृक्ते इति संहिता कथं निर्वहतीति चेत् । शृणु ।
संयोगान्तस्य लोप इति द्वितीयसकारो लुप्यते । अत एव पृथक् सर्वेभ्यो
विभक्तावेकक्षेप इति पक्षे वृक्षस् इत्यापाद्य संयोगान्तलोपास्तिद्धमिति
भाष्यग्रन्थः संगच्छते । तथा च हरिवो मेदिनिं स्तेलादाविव संयोगान्तलोपो
रोरुत्व इति वार्तिकेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेनिषेधे रोरुत्वे संहिताया नि-
ष्पत्तेरव्याहतत्वमेवेत्यादिकल्पनायां द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्य भ्रू-
माणसकारद्वयक इत्यर्थकस्य व्याकोपः स्यादिति भाव उद्घोतच्छाययोः ॥

दाधिमभ्यास्तु—नागेशदार्शितसूत्रपाठे वेदसंहितायामिव गुरुसंप्रदायावगते
तत्र सकारद्वये द्वित्वादिजन्यत्वासंभवेन सकारे विशेषणतामन्तरेण विवक्षाया
अप्रतीतिः द्विसकारको निर्देश इति भाष्यमेव व्यर्थं स्यात् । तथाहि—
द्विसकारको निर्देश इत्यत्र किं कृत इत्यप्याहार्यम्, उत करणीय इति ।
नाद्यः, तथासति समाधानस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वेनाक्षेपवार्तिकोत्थानानुपपत्तिः । ना-
न्यम्, तथासति पाणिनिकृतौ न्यूनतापत्तिः ॥ तस्मात्—न भ्रूमाणद्विसकारक
इत्यर्थः । किंतु व्याख्यानगम्यद्विसकारक इत्येवार्थः ॥ तथा च व्याख्यानात्,
प्रागनवगतत्वेन शङ्काया व्याख्यानोत्तरमवगतत्वेन समाधानस्य चोपपत्तिः ॥
एवं च संयोगान्तलोपोत्तरं रोरुत्वसाधकपक्षस्य नासमसञ्जसत्वम् ॥

यद्वा—‘गाङ्छिटि’ इत्येवं न्यासे यणो मयो द्वे इति द्वित्वेन लकारद्वय-

णामावेन निर्देश इति भाष्यास्वारस्यम् । अत एव वार्तिककृता सिजलुकः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य वा प्रतिषेधो नारब्धः । संकारस्य सिजविशेषणत्वमित्याशयेन तद्विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणसान्तपरमिति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि न दोषः । भाष्यकृता तु मध्यमणिन्यायेनोभयसंबन्धमङ्गीकृत्य भुवः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि प्रत्याख्यात इति बोध्यम् ॥

(३७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वध्यादेशे वृद्धितत्त्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृद्धितत्त्वे प्राप्नुतः ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । उक्तमेतत्—‘नायं ण्वुल्, किंतु अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथा’ ॥

(उद्ध्योतः) नायं ण्वुलिति । यद्यपि वृद्धिर्वधस्यादन्तत्वेनापि वारयितुं शक्या, तथापि तत्त्वांशप्रत्याख्यानान्येदमावश्यकमिति भावः ॥

(३८० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ इङ्घिधिश्र ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इङ्घिधेयः । आवधिषीष्ट “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

मवगत्य पूर्वः पक्षः । द्वितीयलकारस्यैव विवक्षाश्रयणाहकारादा इत्यर्थाङ्गीकारेण यथा समाधानं तथापि ‘अस्तिस्सिचोपृक्ते’ इत्येवं न्यासे, ‘अस् सृ स्ति सिचः’ इत्येवं पदविभागे स्त्रीत्यस्य सप्तम्यन्तत्वेनापृक्विशेषणत्वेन ‘सकारान्तादस्तेः सिचश्च परस्य सकारतकारादिरपृक्तस्य ईडागमः’ इत्यर्थः सिद्धान्ते आश्रीयते ॥ हलीत्यस्य तु ‘तृणह इम्’ इत्यत्रैव निवृत्तेः प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ‘तुरुस्तुश्चन्यमः सार्वधातुके’ इत्यत्र पुनः सार्वधातुकग्रहणेन ‘अचि पिति सार्वधातुके’ इत्यस्यापि निवृत्तिसूचनात् ॥ अस्ति असीत्यत्रातिव्याप्तेरपृक्त इति । येष्वपि इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय—स्त्रीति । वर्षीं धृत्रमित्यादौ वेदे तु ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यनेन दुहत् इत्यादौ रुडिवेद् सिद्ध एव ॥ तत्र लोपेन द्विसकारको दृश्यते । तत्र लोपमजानतः स्त्रीत्यतः प्राक् ‘अस्’ इत्येकसकारश्रवणेन सकारान्तस्येत्यर्थाज्ञानेन शङ्का । असस् इत्येवं सकारद्वयज्ञापनेन सकारान्तस्येत्यर्थबोधनेन समाधानम् ॥ यद्वा “तस्माद्बुद्धिहलः” इत्यत्रैव

१ ‘अस्, सृ’ इति लुप्तपञ्चम्यन्ते पदे, ‘स्ति’ इति सप्तम्यन्तमिति भावः ॥

२ द्विसकारक इति यथाश्रुते तु किं ‘समस्सुटि’ इति न्यासो विवक्षितः आहोस्वित् ‘समः स्सुटि’ इति ॥ नाद्यः, एकस्य सकारस्य विभक्तिजत्वेनापरस्य सप्तम्यन्तावयवत्वेन विधेयसकारोपादाननिश्चयासंभवात् प्रत्याख्यानासंगतिः । नापि द्वितीयः, तथान्यासे विधेयसकारनिश्चयात् “संपुंकानां सत्वम्” इति वार्तिकवैयर्थ्यापत्तेः ॥ तस्मात्प्राणिनिना ‘समस्सुटि’ इत्येवं त्रिसकारे पठिते विभक्तिसकारस्यानपि चेति द्वित्वज्ञानेन विधेयसकारानिश्चयाद्वार्तिकोत्थानम् । विभक्तिसकारात्परं विधेयसकारो निर्दिष्ट इति प्रत्याख्यानभाष्यसंगतिः । तथा च तत्र त्रिसकारे द्विसकारक इत्युक्तौ द्विपदमनेकोपलक्षणमेव मन्तव्यम् ॥ नहोर्वं सकारतकारसंयोगपरत्वेनाकारस्य गुरुसंज्ञायां विशेषोऽस्ति । येन वैदिकानां गुरुलङ्कारणश्रवणबोधिशेष उपल-

(उद्ध्योतः) इङ्घिधिश्रेति । यथेङ्घेविधिः सिध्यति तथा तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । इङ्घिधेय इत्यस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारेति शेषः ॥ आवधिषीष्टेति । आङो यम-हन् इत्यात्मनेपदम् ॥ प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । तत्रैव वधेः स्थानिवत्त्वेनाङ्गतया निषेधः प्राप्त इणनिषेधरूपे कार्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गत्वाभावान्नैत्यर्थः ॥ वैधेरपि सूत्रे स्थान्यनुरूपानुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तत्वं बोध्यम् ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) प्रकृतिस्वरस्य । प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधते—आवधिषीष्टेति ॥

(प्रदीपः) आवधिषीष्टेति । यदा यच्छब्दप्रयोगः, यदावधिषीष्टेति [भवति, तदा] तिङ्ङतिङ् इति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदैतदुदाहरणम् । क्वचित्तु यदावधिषीष्टेति पाठः ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्ययस्वरम् तत्प्रयुक्तनिघातम् ॥ नन्वत्रोदाहरणे तिङ्ङतिङ् इति निघातेन भाव्यमत आह—यदायदिति । यदेत्यस्य तदैतदुदाहरणमित्यनेनान्वयः ॥ मध्ये भवति तदेत्यपाठः ॥

“क्रियते न्यास एव ‘समस्सुटि’ इति द्विसकारको निर्देशः” इति भाष्यं ॥

१ इदं द्रढयति—अत एवेति ॥ अस्यार्थमाह—सकारस्येति ॥ ननु प्रत्ययलक्षण—सूत्रस्य नियमार्थत्वे निर्वाहेऽपि वार्तिकमते दोष एवात आह—तदिति ॥ एवंच सिजंशे तस्यावश्यकत्वम् । अत एवाह—भाष्येति ॥ छाया ॥

२ निषेधप्रकरणे ‘इङ्घिधिश्र’ इत्युक्तमत आह—यथेदिति ॥ छाया ॥

३ अस्य तात्पर्यार्थमाह—तत्रेति । आवधिषीष्टेत्यत्रैत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ नन्वङ्गत्वाभाववदनुदात्तत्वाभावोऽपि तल्लभ्यः कुतो नोक्तोऽत आह—वधेरपीति ॥ सूत्रे हनो वधेति सूत्रे ॥ छाया ॥

५ निघातं शेषनिघातम् ॥ भाष्यमिति । तथाच नात्र शेषनिघात इति भावः ॥ छाया ॥

६ भवतीति । पीठेतीत्यत्रे इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

भ्येत ॥ नागेश्वरार्थितपाठे त्यकारस्य संयोगपरत्वेन गुरुतायां ब्रह्मयज्ञे वैदिकसंप्रदायावगततकारेकारलुप्तोच्छिद्येतिवैति दिक् ॥ दाधिमथाः ॥

इव चात्र भाष्येऽपि द्विपदमनेकोपलक्षणमेव । तथा च सकारत्रयसत्त्वे सस्य द्वित्वं जानतः शङ्का, संकारविवक्षया समाधानमित्येव वरमिति ज्ञेयम् ॥ अत्र व्युत्क्रमेण व्यवधानेन च विशेषणविशेष्ययोरुपादानं तु “संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति” इति धृष्टिरादैच् सूत्रभाष्योक्तौ “अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति” इति नपदान्तसूत्रभाष्योक्तौ च स्वसंतिप्रदर्शनाय “सृजिदशोर्हस्यमकिति” “अतो रोरमुतात्” “स्त्रियाः पुंवङ्गापितपुंस्कादन्ङ् समानाधिकरणे—” “तदोः सः सावनन्त्योः” “पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः” एकाचो वशो मप् क्षयन्तस्य” इत्यादाविव कृतमिति न कोऽपि दोष इति वदन्ति ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये आर्धधातुकसामान्ये इति । आर्धधातुक इति वल्लिङ्गीत्याद्यपि विषयसप्तम्येवेति भावः ॥ एवं चाद्युदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावारम्भगौरवाभावेन उपदेशत्वावच्छेदानानुदात्तत्वाभावात् स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् ॥

(३८१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ आकारान्ताञ्चक्रप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आकारान्ताञ्चक्रषुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भाषयते । लीभीग्रहणेन ग्रहणाञ्चक्रषुकोः प्राप्तुतः ॥

(उद्धोतः) आकारान्तादिति । विभाषा लीयतेः विभेतेर्हेतुभये इत्यात्वम् । लीलोर्नुग्लुकाविति, भियो हेतुभये इति च नुक्-पुको ॥

(आक्षेपपरिहारकभाष्यम्)

[नैष दोषः] लीमियोः प्रशिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥ लीमियोः प्रशिष्टनिर्देशोऽयम्—ली ई ईकारान्तस्येति, भीई ईकारान्तस्येति ॥

(उद्धोतः) प्रशिष्टनिर्देशादिति । यद्यपि भिय इत्यत्र प्रत्यये एकादेशस्य कृदतिङ्प्रसङ्गाभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके इत्यङ्गविधौ अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनेत्यङ्ग दुर्लभः, तथापि सौत्रत्वात्स इति बोध्यम् । 'क्षियो निर्धायाम्' इति दीर्घविधिविवेति दिक् ॥

(३८२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ लोडादेशे शाभावजभावधित्व-
हिलोपैत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एषां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ शिष्टात् ।

१ तावताऽप्यनिर्वाहादाह—आर्धेति । इदं च प्रकृतसूत्रवद् एकाच उपदेशे इति सूत्रेऽपि भाष्ये उक्तम् ॥ 'वधिभावात्सीयुडि' इति वार्तिकं तु परसप्तम्याशयेनेत्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ एवं च पूर्वमादेशे च ॥ उपदेशत्वेति । स्थान्युपदेशे तत्त्वेऽप्यादेशे उक्तरीत्याऽतत्त्वादित्यर्थः ॥ छाया ॥

२ 'नैष दोषः' इति भाष्ये पाठद्वितीये भवेत् ॥ पूर्वोत्तरसंवादात् ॥

३ ननु पूर्वत्वेन दृष्टस्य नात्र विधिरत आह—कृदतिङ्गिति ॥ तामेवाह—पूर्वेति ॥ तत्र हि अतिरूपदाभावे पञ्चतीत्यादौ तुकमापाद्य धातोरेत्यनुवृत्त्या संखण्ड्य चिक्रिर्षतीत्यत्रापाद्य शपा व्यवधान[स्थिकादेशेनाभाव]मुक्त्वा एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदिति व्यवधानमेवेत्युक्तं भाष्ये ॥ तत्त्वादित्यङ्गमात्रादेशे दृष्टान्तमाह—क्षिय इति ॥ अन्यथा क्षिधातोर्ह्रस्वान्तत्वेन धिसंज्ञायां गुणे क्षेरिति रूपं प्राप्नोति ॥ छाया ॥

हतात् । मिन्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(उद्धोतः) शाभावेत्यादि । शा हौ, हन्तेर्जः, हुञ्जलभ्यो हेर्धिः, उत्तश्च प्रत्ययाद्, ध्वसोरेद्धावित्येतैः ॥

(आक्षेपपरिहारकभाष्यम्)

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्—लोडादेशः क्रियताम्, एते विधय इति । किमत्र कर्तव्यम् ? ।

परत्वाल्लोडादेशः ॥

(उद्धोतः) परत्वादिति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याभावरूपासंभवस्य सत्त्वात् । तादृशासंभव एव न विप्रतिषेध-शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी । स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरम्, न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति भावः ॥ एवमग्रेऽपि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति ? ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

"सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव" इति कृत्वा ॥

(३८३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तिसृणा-म्' तिसृभावे कृते "त्रेख्यः" इति त्रयादेशः प्राप्नोति ।

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्—तिसृभावः क्रियताम्, त्रयादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात्तिसृभावः ॥

(उद्धोतः) परत्वात्तिसृभाव इति । न च लिङ्गविशेषवि-

किंच धातुत्वे मातिपदिकत्वाप्राप्तौ प्रकृतिवदित्यनाश्रयणमिति क्षियो दीर्घादिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ॥

४ सूत्रान्तराभ्रमांयाह—निधायामिति । सूत्रान्तरमिदम् । अप्यदर्थे इति शेषः ॥ नत्वविधौ निर्देशादेव दीर्घान्तग्रहणमत आह—दीर्घेति ॥ वस्तुतस्तु उभयत्रापि चिक्षियतुरित्यादावनादौ यद्रूपं तस्यानुकरणमिति नत्वविधौ भाष्य एव स्फुटम् । अत एव तत्र दीर्घादिति, दीर्घविधायकवृत्तावपि क्षिय इति चोक्तमिति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

५ एतैः प्राप्तानामिति शेषः ॥ छाया ॥

६ प्राचां ग्रन्थासंगतिं ध्वनयन्नाह—युगपदिति ॥ तादृशेति । द्वयोः कार्ययोर्योगपचोनासंभव एवेत्यर्थः ॥ एधेन एकस्य द्विकार्ययोगत्वव्यवच्छेदः ॥

७ ननु तातङादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत्तदानन्तर्यमत आह—स्थानी-
ति ॥ स्पष्टं चेदं परिभाषेन्दुशब्दे [सकृदतिन्यायव्याख्यायाम्] ॥ छाया ॥

भक्तिसंज्ञापेक्षेतिषेक्षया प्रत्ययविशेषापेक्षस्याप्यन्तरङ्गत्वात्त्रयादेशा-
पत्तिः । किंच स्वरूपेणोपादाने विशेषापेक्षत्वकृतवहिरङ्गत्वं नेत्य-
र्थस्य पादः पदिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन सर्वथा त्रयादेशस्यान्त-
रङ्गत्वमिति वाच्यम् । अर्थसंज्ञाकृतवहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात् ।
एतेन चतस्र इत्यपि व्याख्यातमिति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
त्रयादेशः कस्मान्न भवति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सकृद्वतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति॥

(३८४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ आम्बिधौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आम्बिधौ च सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'च-
तस्रस्तिष्ठन्ति' चतसृभावे कृते "चतुरनडुहोरामु-
दात्तः" इत्याम् प्राप्नोति ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्—चतसृभावः
क्रियताम्, "चतुरनडुहोरामुदात्तः" इत्यामिति ।
किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाच्चतसृभावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
आम् कस्मान्न भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

सकृद्वतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति॥

(३८५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ स्वरे वस्वादेशे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ विदुषः
पश्य । "शतुरनुमो नद्यजादी" अन्तोदात्तादित्येष
स्वरः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) विदुष इत्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति शत्रादेशो
वसुः ॥ शतुरनुम इत्यादि । अनुम्यः शता तदन्तात्परा नदी
अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थः ॥

१ पेक्षेति । तदुभयोपेक्षेत्यर्थः ॥ परनिमित्तकत्वं तूभयोस्तुल्यमिति
भावः ॥ विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्य खण्डितत्वादाह—
प्रत्ययेति ॥ युक्त्यन्तरमाह—किंचेति ॥ सूत्रे इति । तत्र निर्दिश्येति
परिभाषाफलक्यनावसरे रुदितामिलादौ तत्त्वखण्डनायेद्वतामाद्योर्विचारे
परत्वादिविद्युक्त्वान्तरङ्गास्तांतताम् इत्युक्तम् ॥ छाया ॥

२ कृतेति । उभयकृतेत्यर्थः ॥ अत एव न तिस्रिति निषेधः कृति तुग्-
ग्रहणं चरितार्थमित्यन्यत्र स्पष्टम् । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । 'अनुमः' इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(अनुपपत्तिभाष्यम्)

अनुम इत्युच्यते, न चात्र नुमं पश्यामः ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

अनुम इति नेदमागमग्रहणम् ॥

किं तर्हि ? ।

प्रत्याहारग्रहणम् ॥

क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? ।

उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात् ॥

(प्रदीपः) उकारात् प्रभृतीति । तनादिकृच्छ्र-
उरित्यतः ॥ तत्र च वसुरन्तर्भूतः ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणं 'लुनता पुनता' अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यदीति । आप्रत्ययस्य प्रत्याहारेऽन्तर्भावात् ॥

(उद्द्योतः) यदि प्रत्याहारेति । उग्रहितशत्रन्तेत्यर्थ इत्य-
भिमानः ॥

(अनिष्टापत्तिवारणभाष्यम्)

अनुमग्रहणेन न शत्रन्तं विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ।

शतैव विशेष्यते—शता योऽनुम्क इति ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि
सतीह प्रसज्येत—मुञ्चता मुञ्चत इति ॥

(प्रदीपः) शता य इति । न चात्र श्रा शतुः कृत इ-
त्यनुमेव शता ॥ मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति
भावः ॥ तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्या-
हारग्रहणेऽपि स एव विशेष्यत इत्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अनुम्क इति । वसोरपि व्यपदेशिव-
द्भावेनोभयत्वम् ॥ आगमग्रहणे हीति ॥ हिरप्यर्थे । तद्ग्रहणेऽ-
पीत्यर्थः ॥ कैयटे—अनुमेव शतेति । यद्यपि शतापि प्रत्याहारा-
न्तर्गतः तथापि सामर्थ्यात्तद्विन्नस्यैव प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रहणमिति
भावः ॥ व्यापकत्वात्प्राधान्याच्च तनादीत्युकारेण प्रत्याहार इति
तात्पर्यम् ॥

३ अप्राप्तिं निराचष्टे—वसोरपीति ॥

४ सामर्थ्यादिति । एतेन 'तनादीति, आप्रत्ययेति, नद्यात्रेति च चिन्त्यम् ।
शतुरपि तदन्तर्गतत्वेन सूत्रस्य निर्विपर्यतापत्तेः' इति रत्नोक्तमपास्तम् ॥ छाया ॥

५ ननु सनाशंसैत्युकारेणैव रत्नोक्तः स कुतो नोक्तोऽतः कैयटतात्पर्य-
माह—व्यापकत्वादिति ॥ प्राथम्यादिति । प्रथमोपस्थितत्वरूपान्तरङ्गत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

(३८६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥ * ॥ गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । “सर्वत्र विभाषा गोः” इति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते, न तु पूर्वत्वम् । तस्मादेङ्गः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् ॥ यदा लप्रकृतिभावः, तदायं प्रसङ्ग उक्तः ॥ उत्तरं ल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः ॥ ५५ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति । अत्र वार्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते ॥ भाष्ये—सर्वत्रेति—चावङ्किति सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनितं चेदमवङ्किते भाष्ये इति पठे निरूपयिष्यामः ॥ अनन्तरस्येति न्यायेन तदपवादोऽपि परत्वाद्यनमपि बाधित्वा स्यादित्याशयः ॥ यत्तु कैयटेन—तस्मादेङ्ग इत्यादिप्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव । एङ्गः पदान्तादिति सूत्रे एङ्गपदोच्चारणसत्त्वेन शङ्काया असंभवदुक्तिकत्वाद् । भाष्योक्ते तु एङ्गपदाभावादननुवृत्तिमजानतः शङ्केत्युक्तिसंभवाद् ॥

(दूषणप्रथमाक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । एङ्ग इति वर्तते । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(समाधाननिरासभाष्यम्)

एवमपि ‘हे चित्रगो अग्रम्’ अत्र प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एवमपीति । लक्षणिकत्वादस्य गोशब्दस्य स्वतः प्रकृतिभावाप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ यदि तु ओत्सृज्यभाष्योक्तरीत्या वर्णग्रहणेऽपि

१ ‘यद्यपि नान्तः पादमिति पाठस्यैको गुणवृद्धी इति सूत्रे पाठे च भाष्ये स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वमेव । तथापि शाकलसूत्रे चकारेण प्रकृत्यनुकृत्यते इति भाष्यदर्शनेन प्रकृत्यान्तःपादमिति पाठमनुसृत्याह—प्रकृतीति ॥

२ भाष्यासंगतिमन्यभाष्यसंगत्यैव परिहरति—अत्रेत्यादि ॥ छाया ॥

३ वाङ्गः प्रकृतिभावः ॥ न्यूनतां निराचष्टे—सर्वत्रेतीति । तत्र बीजमाह ध्वनितमिति ॥ छाया ॥

४ नन्वेवमुत्सर्गसमानेति न्यायेन कथमत्र प्राप्तिरत आह—अनन्तरेति ॥ भाष्योक्ते तु सूत्रे ॥ छाया ॥

५ नङ्गत्र स्थान्यल आश्रयणम् । स्वत एवैकतत्वात् ॥ श० कौ०

६ ननु स्वतो गोशब्दत्वमादायापादनस्य लक्षणेऽपि करणेऽपि प्रकृतासंबद्धत्वमेवास्य ग्रन्थस्य स्यादत आह—लक्षेति ॥

७ नन्वतिदेशविषये लक्षणेति प्रवृत्तावतिदेशवैयर्थ्यापत्तिरत आह—तदंशे इति । एवंशे इत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ “आ गोतः” इति पठे औतोमृशसोरित्यत्रल्वार्तिकन्यासमनुसृत्यैवेदं भाष्यम् ॥ श० कौ० ॥ तथाचोक्तम् “औतोमृशसोः” इति सूत्रे भाष्यकृता—

प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते, तदेदं वचनं न कार्यम् । एङ्गो लक्षणिकत्वात् तदंशे स्थानिवत्त्वानपेक्षणेनातिदेशविषये तदप्रवृत्तिरित्यपि नेत्याहुः ॥

(द्वितीयतृतीयाक्षेपभाष्यम्)

णित्वम्—चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः । “गोतो णित्” इति णित्वं प्राप्नोति ॥

आत्वम्—चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य । “आ गोतः—” इत्यात्वं प्राप्नोति ॥

(द्वितीयतृतीयाक्षेपवारणभाष्यम्)

नैष दोषः—तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यात् णित्वात्वे न भविष्यतः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तपरकरणसामर्थ्यादिति । एवं च गस्याविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभाव इति भावः ॥ ५५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स्वर—वहुगुमान् । “न गोश्चन्साववर्ण—” इति प्रतिषेधः प्राप्नोति^{१२} ॥

(३८७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ करोतिपिबल्योः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

करोतिपिबल्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ।

“करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धम्” ॥ “पिविरदन्तः” इति ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५५ ॥

चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्येत्यत्र “आ गोतः” इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । कथम् ? । ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति ।” इति वार्तिकानुयायिना प्रोक्ते—“स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति” इति सूत्रानुयायिकथनोत्तरम् “ननु च “औतः” इत्युच्यमानेऽपि “स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति” इति वार्तिकानुयायिना प्रोक्ते सूत्रानुयायिना प्रोक्तम्—नेत्याह । “अनल्विधौ स्थानिवद्भावः” इति ॥ ततो वार्तिकानुयायिना प्रोक्तम्—“आ गोतः” इत्युच्यमानेऽपि न दोषः । प्रतिपिष्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः “गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति” इति ॥ एतदजानानैराधुनिकभाष्यशोधकैः “आ ओत” इति पाठः स्थापितः सोऽपपाठः । गकाररहितपाठे अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वप्रसङ्गे ॥ दाधिमथाः ॥

९ दोषद्वयमुद्धरति—नैष इति । जातवेकवचनम् ॥ छाया ॥

१० बहवो गावो यस्य स बहुगुः । सोऽस्त्विति बहुगुमान् ॥

११ “ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताल्लघुपरो मनुबुदात्तः” इत्यर्थकेन ह्रस्वबुद्ध्यां मनुप” इति सूत्रेण प्राप्तस्य मनुप उदात्तत्वस्य गोत्वस्याल्लघुमत्वाभावेनानल्विधाविति प्रतिषेधाप्रवृत्त्या “गोस्त्रियोः” इति जातह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन न गोश्चन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्ङाः” इति सूत्रेण प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

१२ तस्मात् स्वार्थमेव निषेध इति स्थितम् ॥ छाया ॥

(५१ अतिदेशसूत्रम् ॥ १ । १ । ८ आ. २ ॥)

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १।१।५६ ॥

(प्रदीपः) अचः परस्मिन् ॥ ५६ ॥ अल्विष्यर्थमिदम् । तथा हि । वत्रधेति उरदत्त्वे कृते 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चित्तेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः खरोऽस्माद्ध-चनाद्भवति ॥

(उद्ध्योतः) अचःपर ॥ ५६ ॥ पूर्वैर्गैव सिद्धे इदं किमर्थ-मत आह—अलिति ॥ उरदत्त्वे इति । अङ्गाक्षिसप्रत्ययपरत्व-निमित्तके इति शेषः । लिट्यभ्यासस्येत्युभयेषां ग्रहणाद् हलादिः-शेषात्प्राक् संप्रसारणे वस्य संप्रसारणात्तन्निषेधाच्च प्राङ् नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्वमिति भावः ॥ एवमचितीति । उत्तरपदस्याधिकृतस्य ह्रस्वेन विशेषणात्तदन्तग्रहणे लब्धे ह्रस्वान्ते इत्यत्रान्तग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेदं साधयितुं शक्यमिति कश्चित् ॥ तत्र । तदभावे ह्रस्वादावित्यर्थोपपत्तेः । ह्रस्वान्ते इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यनुवृत्तावपि बहोर्नञ्वदिति वचनाद्बहुचितीक इत्युदाहृतम् ॥

(पदकृत्यनिर्वचनाधिकरणम्)

(अचपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अच इति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रति-विधानानीति प्रश्नः—अच इति किमिति ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्युदाहरणादिचिन्ता वृत्तिकाराणामुचिता न तु भाष्यकृतोऽत आह—वार्त्तानीति । वृत्त्युदाहृतानि ॥

(प्रयोजनप्रदर्शनभाष्यम्)

प्रश्नो विश्वः । द्यूत्वा स्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य ॥

प्रश्नो विश्व इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् "छे च" इति तुक् प्राप्नोति । अच इति वचनाच्च भवति ॥

१ ननु संप्रसारणभाविनीति व्याख्याने नेदं प्रयोजनमत आह—एवमिति ॥ छाया ॥

२ 'ह्रस्वान्त उत्तरपदेऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ' इति हि तस्यार्थः ॥

३ प्रक्रियामनुकामाह—लिट्येति ॥ यथासंख्यमाह—नित्यत्वादिति ॥ छाया ॥

४ प्राचोक्तं खण्डयति—उत्तरपदेति ॥ छाया ॥

५ ननु तत्र नञ्सुभ्यामित्यनुवृत्त्या कथं बहुचितीक इत्युदाहृतमत आह—ह्रस्वान्ते इति ॥ छाया ॥

६ प्रत्युदेति । नन्वित्यादिः ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—शकारः च्छोऽशूडिति विहितः ॥

(दोषवारणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वाऽज्ग्र-हणेऽवश्यमत्र तुर्गभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तर-ङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्य-भावाद्गार्गादाङ्गं वलीय इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगप-दाङ्गवर्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति वृद्धियणादेशयोः, यथा च किरतः किरन्तीति यणित्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते ॥ तत्रायं यत्नः—च्छोः शूडिति तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चा-लोऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वाद्वा । एवं च नङो डित्क-रणं विश्व इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति ॥

(उद्ध्योतः) अत एवेति । प्रत्ययनिरपेक्षतयान्तरङ्गत्वेन तुक् शदेशात् प्राक् प्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः ॥ अत्रान्तरङ्गत्वं प्रथमप्रवृत्ति-कत्वरूपम् ॥ युगपदिति । बलावलविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संभवादिति भावः ॥ यथेति । कारकः किरतीत्यादौ अन्तर-ङ्गत्वात्पूर्वमकादेशविकरणाविति भावः ॥ सतुगिति । यद्यप्यकृत-व्यूहपरिभाषया तुग्व्यावृत्तिः कर्तुं शक्या । तथापि तदभावस्यापि सतुङ्गनिर्देशो ज्ञापकः । न च वाञ्छतेः किपि वाञ्छावित्यादौ शाभावाय सतुङ्गनिर्देश इति वाच्यम् । शदेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छतेः प्रयोगाभावात् । अत एव सतुङ्गनिर्देशसामर्थ्यात्सर्वादेशः श इति षाष्ठभाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥ ननु सतुङ्गनिर्देशेऽपि तेनाङ्गविशे-णात्तदन्तविधौ अलोन्यस्येत्यस्यैव स्यादत आह—समुदायेति ॥ अनर्थकत्वादिति । नानर्थक इति निषेधादिति भावः ॥ सतुङ्ग-निर्देशे लिङ्गमाह—एवं चेति^{१९} ॥

(द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्यूत्वा स्यूत्वा । वकारस्य ऊर्द्व परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो न प्राप्नोति । अच इति वचनाच्च भवति ॥

(दोषवारणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्राचूत्वं भविष्यति ॥

७ तुगभाच इति विषयसप्तमी ॥ छाया ॥

८ तत्र तुगभावे ॥ छाया ॥

९ ननु तत्रापि अकादेशविकरणाभ्यां प्रागेव वृद्धीत्त्वयोः प्राप्तिरिति कथं यौगपद्यमत आह—कारक इति ॥ छाया ॥

१० परिभाषाज्ञापकत्वं विघटयति—नचेति ॥ छाया ॥

११ तत्र मानमाह—अत एवेति । तदभावादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा तत्रा-भावाय साफल्ये तदसंगतिः स्पष्टेति भावः ॥ छाया ॥

१२ एवंचेतीति । यदि छमात्रस्य शब्ददा विश्व इत्यत्रालघूपधत्वाद्वा-णाप्राप्तौ तन्निषेधार्थं छित्त्वं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते, यश्चाश्रीयते नासावादेशः ॥

(प्रदीपः) स्वाश्रयमिति । न ह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः । वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वल्वे वहिरङ्गलाद्यणोऽसिद्धत्वादल्लोपाभावः । ब्रूवेल्यत्र तु नाजानन्तर्य इति असिद्धत्वनिषेधाद् यण प्रवर्तते ॥ ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत् । योऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽऽग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् ॥ योऽत्रादेश इति । समुदायरूप ऊठ ॥ यश्चाश्रीयत इति । यणिवधावच् ॥ नासावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशस्यावयव आदेशो गृह्यते । मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् ॥ ख्याभादीनां तर्ह्यनुबन्धविद्युक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति । घर्लदेशस्य लृटित्वादर्थार्ज् ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः ॥

(उद्ध्योतः) नहीति । अयोगवाहेषु हलत्वाच्चत्वयोः समावेशदर्शनेन तयोरविरोध इति भावः ॥ ननु स्वाश्रयानिवृत्तौ वाय्वोरित्यत्र दोषोऽत आह—वाय्वोरितीति ॥ असिद्धत्वनिषेधादिति । ऊठ इति शेषः ॥ वहिरङ्गपरिभाषाऽनित्यत्वादित्यन्ये ॥ योत्रादिष्टादच इति अङ्गग्रहणं सिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ स्थापयिष्यमाणत्वादिति । व्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः ॥ अत्र स्वाश्रयकार्याभावातिदेशस्यापि सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाद्भाष्ये परिहारान्तरम्—अथवा योऽत्रेति ॥ अयं भावः—अभावातिदेशेऽपि स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेशप्रयुक्तं नेत्यर्थ इति । तदाह—समुदायेति । यथा सूत्रे सानुबन्धकग्रहणे तस्यानल्वधित्वम्, स्थानित्वं च नालः, तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति भावः ॥ एवं च यण् नादेशप्रयुक्तः, किंतु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वार्थत इति तात्पर्यम् ॥ आदेशो गृह्यत इति । आदेश इति गृह्यते इत्यर्थः ॥ न प्राप्नोतीति । स्थानिवत्त्वेनेति शेषः ॥

(तृतीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आक्राष्टम् । सिचो लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात् “षढोः कः

१ ननु ध्रुवेल्यादावपि यण् न स्यादहिरङ्गत्वमोडोऽप्यसिद्धत्वादत आह—ध्रुवेल्यत्रेति ॥ छाया ॥

२ गौणत्वोपरि पूर्वसूत्रविषये शङ्कते—ख्याभादीनामिति ॥ छाया ॥

३ घर्लदेशेति । तस्य लृटित्वं च्छंरुर्धम् । स न धातोर्विहित इति भावः ॥ अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवेत्यावश्यकमिदम् ॥ छाया ॥

४ निवृत्तौ विरोधो हेतुः । स चात्र नेत्याह—अयोगेति ॥ छाया ॥

५ दोष इति । स्वाश्रयं वल्वत्वमादाय यलोपापत्तिरित्यर्थः ॥ छाया ॥

६ सा नास्तीति मतेनाह—वहिरङ्गेति ॥ अकारप्रक्षेपः ॥ छाया ॥

७ नन्वचपदार्थसिद्धिरिति प्रत्युदाहरणं संगतमेवात आह—अजिति ॥ छाया ॥

सि” इति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनाच्च भवति ॥

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति ॥

(अखण्डितप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आगत्य । अमिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति ॥ अच इति वचनाद्भवति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—आगत्येति । मलोपस्यापि ह्रस्वस्य पितृत्वपरत्वसंपादकतया तुग्विधावाश्रयणमित्यर्थः ॥ अभावातिदेशे चैतत्फलम् ॥ अतएवभावातिदेशे पठ्यतीत्यादौ वृद्धिर्नेत्यत्रे भाष्यं संगच्छते ॥

(परस्मिन्नित्येतत्प्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ परस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

युवजानिः वधूजानिः । द्विपदिका । वैयाग्रपद्यः । आदीध्ये ॥

(प्रथमप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

युवजानिः वधूजानिरिति “जायाया निङ्” न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् “वलि” इति यलोपो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) युवजानिरिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनां जाशब्दस्याकारलोपो न भवति । अन्यथा ऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चासिद्धवद्भावादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्रस्य, व्याश्रयत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु स्वाश्रयवत्त्वादिना मलोपसिद्धावपि आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावर्त्यकमेवेत्यत आह—अव्युत्पन्नत्वादिति ॥ आकारलोप इति । आतो लोप इत्यनेन ॥

८ तथा भाष्याभावादाह—व्याख्यायेति ॥ अत्र सूत्रे विधिमहणफलत्वेन-ति भावः ॥ छाया ॥

९ नन्वभावातिदेशे स्थानिप्रयुक्तं न स्यादत आह—अयमिति ॥ छाया ॥

१० तदाह तद्वन्धनयत्राह ॥ नन्वनुबन्धानामुच्चरितप्रवृत्तित्वात्कथं समुदायस्य तत्त्वमत आह—यथेति । पूर्वसूत्रविषयेपीति भावः ॥ छाया ॥

११ ननु यथेति प्रागुक्तीत्याऽत्र वारणमेवात आह—मलोपस्यापीति ॥ छाया ॥

१२ ननु नात्र भावातिदेशेनेष्टसिद्धिरत आह—अभावेति ॥ छाया ॥

१३ तं द्रवयति—अत एवेति । तदतिदेशफलसत्त्वादिचेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ आवश्यकमेवेति । तथाच भाष्यासंगतिरेवेति भावः ॥ छाया ॥

१५ अव्युत्पन्नत्वादिति ॥ अस्यैव सिद्धान्तत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

जनेरौणादिके यकि ये विभाषेत्याच्चे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वान्त-
वद्भावादार्षधातुकत्वेन युवतिशब्देन बहुव्रीहौ निष्ठादेशे यलोपे-
ऽवशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिसत्त्वात् यौतिरिति वदिति
भावः ॥ ननु आभीयत्वेनात्वस्यासिद्धत्वालोपो नेत्यत आह—
नचेति ॥ व्याश्रयत्वादिति । ये आत्वम्, आस्थानिके निङि
लोप इत्यात्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वात् व्याश्रयता ॥

(प्रथमप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र वलृत्वं भ-
विष्यति ॥

अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते । यश्चाश्री-
यते नासावादेशः ॥

(द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपदिका त्रिपदिका । पा-
दस्य लोपो परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात्प-
द्भावो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये द्विपदिकेति । द्वौपादौ ददातीति
तद्विधौति समासे पादशतस्येति बुनलोपौ ॥ परस्मिन्निति ।
सहविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराभावादित्यर्थः ॥

(द्वितीयप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसा-
मर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पुनरिति । यस्येति लोपे सिद्धे पादशत-
स्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् । पुनर्लोपवचने
सति छुप्यत एवाकारः कार्ये नाऽऽश्रीयते इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) पुनर्लोपवचनेन यथा स्थानिवत्त्वाभावस्तथाऽभि-
नयति—पुनर्लोपेति ।

(तृतीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वैयाघ्रपद्यः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये वैयाघ्रपद्ये व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहौ
पादस्य लोप इति लोपे गर्गादित्वाच्चपि पादः पदिति पद्भावे न
व्याभ्यामिलैच् ॥

(प्रयोजनबाधकाक्षेपभाष्यम्)

ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव न भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) ननु चाऽऽत्रापीति । यस्येति लोपे सिद्धे
पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः ॥

१ नन्वनिमित्तपरत्वेन कथं लोपोऽत आह—जनेरिति ॥ आत्थे सव-
र्णदीर्घे इति शेषः ॥ अवशिष्टस्य निङः ॥ आदिना अजादित्वादि ॥ छाया ॥

२ ननु यस्येव अकारे नैव ते धर्मा इति कथं तेन तद्भाष्योऽत आह—
यातिरिति । संभावनामात्रेणेति भावः ॥ छाया ॥

३ भवतीति । स्थानिवद्भावाभावेन पादः पदिति पद्भाव इत्यादि ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

यत्र भस्मंज्ञा न—व्याघ्रपात् श्येनपादिति ॥

(चतुर्थप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणम्—आदीध्ये आवेव्ये । इका-
रस्यैकारो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्
“यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः” इति लोपः प्राप्नोति ।
परस्मिन्निति वचनाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) आदीध्य इति । इट एत्वे कृते लोपः प्रा-
प्नोति, विकरणश्च । तत्र नित्यत्वादिकरणः तस्य लृक् ॥ एरने-
काच्च इति यण् न प्रवर्तते । क्लिगुपधात्वचङ्पर-
निर्हासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु तस्य स्थानिवत्त्वादित्युक्तम्, तेन
विनापि दित एत्वात् प्राङ्गीवर्णयोरित्यस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह—
इट इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नित्यत्वादिति । लोपस्तु
विकरणे कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नोतीति भावः ॥ यद्यपि लुकि इलो-
पप्राप्तेः सोपि नित्यः । तथापि विकरणसंप्रधारणामात्राभिप्रायेणेदम् ॥
ननु परस्मिन्नित्यस्याभावे शब्लुकः स्थानिवत्त्वेन एरनेकाच्च इति
यण् स्यात् । तत्र च कृते यो लोपे स्थानिवत्त्वनिषेधेन इकारपरत्वाभा-
वाद् न लोपप्राप्तिः; यलोपे लोपरूपाजदेश एव नेति नियमस्तु नि-
मित्तभूताजदेशविषय एवास्तु । परस्मिन्निति च न कार्यमत आह—
एरनेकाच्च इति ॥ एतेन शब्लुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्
यीवर्णयोरित्यस्य न प्राप्तिरित्यपास्तम् ॥

इति परस्मिन्नित्येतत्प्रयोजननिरूपणम् ।

(पूर्वविधिग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

हे गौः । वाघ्रवीयाः । नैधेयः ॥

(प्रथमप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिव-
द्भावाद् “एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः” इति लोपः प्राप्नोति ।
पूर्वविधाविति वचनाच्च भवति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

४ ‘पादशतस्य संख्यादेर्वीप्तायां बुद्धोपश्च’ इति सूत्रेण युगपदेव वि-
हितावित्यपरनिमित्तको लोप इति भावः ॥

५ लुकि—विकरणस्थेत्यादिः ॥ छाया ॥

६ पर्यवसितमाह—परस्मिन्निति ॥ तथाच लाघवमिति भावः ॥ छाया ॥

७ प्राचोक्तं खण्डयति—एतेनेति । क्लिगुगिति निषेधेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

—‘न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवति’ इति ।
यदयम् “एङ्हस्वात्संबुद्धेः” इत्येङ्ग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । अत्रे वायो इति स्थानिवत्त्वात्
ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः । खट्वे माले इत्यादौ ह्रस्वाच्-
भ्य इति ॥ नयत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणे ने लो इति
कथं संबुद्धिलोप इति चेत् । नैतेभ्यो विच् दृश्यते ॥

(उद्ध्योतः) ह्रस्वादित्येवेति । सेरैष्टोशब्दादावप्येवम् ॥
यत्र स्थानिवत्त्वेऽपि न ह्रस्वान्तता तत्राह—खट्व इति ॥ लोपैः
सिद्ध इत्यनुपज्यते । स्थानिवत्त्वादेवेकाराकारप्रश्लेषेऽपि न दोषः ॥
नैतेभ्य इति । एवं दीर्घेकारान्तप्रकृतिकसेश्यादीनामेकाक्षरकोश-
बोधितस्य एइत्यस्य च संबुद्धावभिधानाभावो बोध्यः ॥ अत्रेदं
चिन्त्यम् । ओग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घेकारान्तप्रकृतिकओका-
रान्तानभिधाने मानार्भावः । ‘गोर्थमिति भाष्यं तु चोशब्दस्य
सर्वसंमतया ओकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वैः ॥ किंच
संबुद्धावनभिधानेनोपपत्तौ सर्वथा विजभावकल्पना कुत इति ॥

अपरे तु पूर्वविधायित्वाभावेऽयं विचारः । तत्र दीर्घान्तप्रकृ-
तिक—एकारान्ते स्थानिवत्त्वेनैङोऽभावात् विनातिदेशवाचं प्रत्याहा-
रग्रहणचारितार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पने न मानम् ।
नैचेदं भाष्यमभावातिदेशानङ्गीकारेणैव प्रवृत्तमिति वाच्यम् । अथ
वा योऽत्रादेश इति भाष्येन तदाश्रयणाद् । आगत्य वैयाघ्रपथे
इत्यत्र ईशादेः प्रत्युदाहरणेन तदाश्रयणाच्चेत्याहुः ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत् स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—गोर्थमेतदिति । अनिष्टलोपसिद्धि-
मेव तत्, स्थानिवद्भावेनैङ्त्वादिति भावः ॥

(प्रयोजनबाधकज्ञापकाशयान्तरभाष्यम्)

यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति । इतरथा हि
‘ओह्रस्वाद्’ इत्येव ब्रूयात् ॥

(द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वाभ्रवीयाः माधवीयाः ।
वान्तादेशः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावाद्

१ कथमिति । स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

२ विचिच्छन्दोविषयत्वाच्छन्दसि दृष्टानुविधित्वादापाद्यमानरूपाभाव इति
भावः ॥ एवं च विना वैदिकप्रयोगं विचि कल्पयित्वा गणयत्यादीनां प्रयोग-
दर्शनमप्रमाणमेवेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

३ न्यूनतां निराचष्टे—से इति ॥ छाया ॥

४ साकाङ्क्षत्वादाह—लोप इति ॥ छाया ॥

५ ननु तथापि प्रश्लेषेण तद्रूपत्वाभावोऽत आह—स्थानीति ॥ तद्वत्त-
दप्यनैवेति भावः ॥ छाया ॥

६ इदमप्युपलक्षणमिति न न्यूनतेत्याह—एवमिति । तद्वदित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ प्रदीपं सज्ञापकपरं भाष्यं खण्डयति—अत्रेदमिति ॥ छाया ॥

८ मानाभाव इति । एवं च तत्र दोषाभावाय तदावयवकत्वेन न
ज्ञापकत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

“हलस्तद्धितस्य” इति यलोपो न प्राप्नोति । पूर्व-
विधाविति वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) वाभ्रवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां
प्रतिपद्यते ॥

(उद्ध्योतः) वाभ्रवीया इति । मधुबन्धोरिति यञि वृद्धा-
वोर्गुणेऽवि^{१६} वृद्धाच्छे यस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति सृष्टादल-
इत्यनुवर्तमाने आपत्यस्येति सृज्जेण यलोपः ॥ ननु तत्रै सिद्धान्तेऽपि
यनिमित्तो वान्तादेशः कथं यलोपनिमित्तं स्यादत आह—संनि-
पातेति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र हलत्वं
भविष्यति ॥

अथ वा—योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते, यश्चा-
श्रीयते नाऽसावादेशः ॥

(प्रदीपः) योऽत्रादेश इति । वान्तः समुदायः ॥ य-
श्चेति लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः ॥

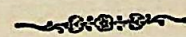
(तृतीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—नैधेयः । आकारलोपः
परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यजलक्षणे
ढर् न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) नैधेय इति । स्थानिवद्भावात् व्यञ्जलक्ष्यप-
देशे सति विरोधात् स्वाश्रयं व्यञ्जत्वं न लभ्यते । यद्विरुद्धं
स्वाश्रयं तदतिदेशेन न वाध्यते, विरुद्धं तु वाध्यत एव ।
संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः । नहि
त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये नैधेय इति । निपूर्वाद्वाजः किप्रत्यये
आतो लोपे गतिसमासे द्व्यञ्च, इतश्चानिञ इति ढक् ॥

(इति पूर्वविधिग्रहणप्रयोजननिरूपणम्)

९ नन्वेवमुत्तरभाष्यासंगतिरत आह—गोर्थमिति ॥ छाया ॥

१० प्रदीप एवाभ्युपेत्य दोषमाह—किंचेति ॥ छाया ॥

११ प्रकारान्तरेण प्रदीपमानं खण्डयति—अपरेत्विति ॥ छाया ॥

१२ दीर्घान्तेति । गोर्थमित्युपलक्षणत्वावश्यकत्वात् ॥ छाया ॥

१३ ननु तत्र नैव तत्त्वं भावमाश्रयतिदेशादित्यत आह—नचेदमिति ॥

॥ छाया ॥

१४ आदिना परस्मिन्निति च ॥ तत् प्राशक्तमेव ॥ छाया ॥

१५ इष्टं फलं नैदमत आह—अनिष्टेति ॥ छाया ॥

१६ अवि अवादेशे ॥ छाया ॥

१७ तत्र वाभ्रवीया इत्यादौ ॥ छाया ॥

१८ ननु स्वाश्रयमप्यशोकमत आह—यदिति ॥ छाया ॥

१९ अनुवृत्त्यर्थमाह—अथ इति ॥ ढगिति । तस्येयादेशः ॥ छाया ॥

(अथ विधिग्रहणप्रयोजननिरूपणम्)

(अक्षेपभाष्यम्)

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्येवं षष्ठा विध्यर्थे आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्य इति । कार्यं च विधिरिति प्रश्नः ।

(समाधानभाष्यम्)

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत—पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, पूर्वसाद्विधिः पूर्वविधिरिति ॥

(अथ पञ्चमीसमासप्रयोजननिरूपणम्)

(अक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनः पूर्वसाद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि ? ।

(प्रयोजनोद्देशभाष्यम्)

वेमिदिता चेच्छदिता । माथितिकः । अपीपचन् ॥

(प्रथमप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

वेमिदिता चेच्छदितेति अकारलोपे कृते एकाजलक्षण इदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(प्रदीपः) वेमिदितेति । वेमिदशब्दान्तृच् । नित्यत्वादल्लोपयलोपौ । तत एकाच इतीदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति । द्विःप्रयोगश्च द्विवचनम् । अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिदृशप्रतिषेधाभावः ॥

(उद्द्योतः) ननु च वेमिदितेत्यल्लोपयलोपाभ्यां प्रागेव परत्वादित् । न च तदा प्रतिषेधप्राप्तिरत आह—नित्यत्वादिति । तत इत्यनेनेदोऽनित्यत्वमुक्तम् ॥ ननु कृतद्विवचनं नैकाजत आह—उपदेशेति ॥ ननु भिच् भिच् इति द्विवचनरूपादेशस्य न भिद्युपदेश उपदेश इति कथमुपदेशे एकाचत्वमत आह—द्विःप्र-

१ न च नहि ॥ छाया ॥

२ भिद्युपेति । सरूपभेदात् ॥ छाया ॥

३ स भिद्युपदेशः ॥ छाया ॥

४ भाष्यकैयटादिकं दूषयति—परेत्यति ॥ छाया ॥

५ रीतेति । तत्र हि यन्तान्तृचि इङ्निपेधमाशङ्क्यैकाचोक्तादिति व्याख्यानेन परिहृतम् । तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे विभित्सतीत्यादावदोषाद्योपदेशपदस्यैकाजंशेऽपि संबन्धे वेमिदितेत्यादावपि परिहारसंभवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम् । प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वादङ्गादित्यनेनेदं सूचितम् । विहितविशेषणे च विभित्सतीत्यादावदोषैर्काजंशे उपदेशपदसंबन्ध इति तद्व्याख्यः ॥ छाया ॥

६ हेत्वन्तरमाह—अङ्गेति । आदिना तव्यादि ॥ इति इत्यादि ॥ अपि तत्समुच्चये ॥ अत्र वेमीत्यादौ ॥ छाया ॥

७ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो बहुत्र नोपलभ्यते ॥ दाधिमथाः ॥

योगश्चेति । यलोपेऽवशिष्टस्यैव भिदित्यस्य स उपदेश इति भावः ॥ परे तु एकाच उपदेश इत्यत्र एकाचो द्वे इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या विहितविशेषणाश्रयणादङ्गसंज्ञार्यामल्लोपस्य [वैदिके भसंज्ञायामल्लोपस्येव] स्थानिवत्त्वेन तृजादिनिरूपिताङ्गत्वस्य वेमिदिति समुदायेऽभावाच्च पञ्चमीसमासं विनापि नात्रानुपपत्तिरित्याहुः ॥

(द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

माथितिक इत्यकारलोपे कृते “—तान्तात्कः” इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(प्रदीपः) माथितिक इति । यदा ठस्येक इति संघातग्रहणम्, तदा स्थानिवद्भावदिकस्य कादेशः प्राप्नोति । [स्थान्यादेशयोः] वर्णनिर्देशे लत्वधित्वात् कादेशस्याप्रसङ्गः । सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् ॥

(उद्द्योतः) वर्णनिर्देशे त्विति । स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानि, ठगादिप्रत्ययेष्वप्यकारस्तथैव । अर्द्धे च विवक्षित इति ठत्वाभावात्प्राप्तिरेव नेति भावः ॥ संनिपातेति । इदं च ठक्छसोश्चेति वार्तिकभाष्ये स्पष्टम् ॥

(तृतीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

अपीपचन्नित्येकादेशे कृते ‘अभ्यस्ताज्जेर्जुस् भवति’ इति जुसभावः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(प्रदीपः) अपीपचन्निति । हेरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति क्षिरेवायम्, तत्रान्तादेशे कृते चङकारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावान्नुस प्राप्नोति ॥ स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानाद् न भवति ॥ ननु पूर्वसादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं हे गौरित्यादि सिध्यति ॥ उच्यते—अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्याश्रयणात् ॥ तथाहि—गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो, न च तस्माद्विधिरस्ति ॥

(उद्द्योतः) न भवतीति । न चापीपचन्नित्यत्र न पदान्तेति निषेधात्स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम् । पदचरमावयवे कर्त्त-

८ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठो यद्यपि समुपलभ्यमानप्रदीपपुस्तकेषु नोपलभ्यते । तथापि ‘स्थान्यादेशयोरित्यस्यार्थं सूचयन्नाह—ठगादीति’ इति छायायां प्रतीकेक्षणेन ‘प्रदीपे—स्थान्यादेशयोः इति पाठ आसीदिति प्रतीयते । समुपलभ्यते च शब्दकौस्तुभे तथा पाठ इत्यस्माभिर्वर्धित इति ज्ञेयम् ॥ दा०

९ आदेशे स विवक्षित इति सूचयितुमाह—स्थानीति ॥ स्थान्यादेशयोरित्यस्यार्थं सूचयन्नाह—ठगादीति ॥ छाया ॥ एवं च स्थानिन आदेशौ निर्देशौ उद्देश्यविधेयभावेन तयोरित्यर्थ इति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

१० आदेशे चेति । अत एव नैपादकर्तुं इत्यस्य सिद्धिरित्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ छाया ॥

११ इदं चेति ॥ तत्र हीके कृते भस्यादे इत्येव सिद्धे ठक्पदं न कार्यमित्याशङ्क्य माथितिकादिवत्कादेशो न स्यादित्युक्तम् । वर्णपक्षेऽविबधित्वात् स्थानिवत्त्वात् । संघातपक्षे संनिपातेति नेति कैयटः ॥ तथा चेदमपि न फलमिति भावः ॥ छाया ॥

व्ये आदेशस्य पदान्तरस्यस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः । पदेऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थलाभः ॥ केचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्येणाभ्यस्तस्य भावरूपादेशानपहतविकरणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्येपि-
त्रित्यादौ च न दोष इत्याहुः ॥ वस्तुत इदं साहचर्याश्रयणापेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणे गौरवाभाव इत्यपीपचन्निति तदुदाहरणमेव बोध्यम् ॥ नच तस्मादिति । निमित्तत्वेनाश्रितादिति शेषः ॥ वस्तुतो निमित्तत्वेनाश्रितादित्यवधानोपलक्षणम् ॥ नच तस्मा-
दिति । ओकारेण व्यवधानादित्यर्थः ॥ तदंशे निर्दिष्टपरिभाषावाधे मानाभावादिवमेव युक्तम् । निमित्तत्वेनेत्यादेः शब्दमर्यादयाऽ-
लाभाच्च । अतएव तथाहि गोशब्द इत्यादि सार्थकम् । अन्यथो-
क्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यम् । निमित्तत्वेनाश्रितादित्येत-
द्रहितस्य तस्यायुक्तत्वं चेत्यन्ये ॥

(उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । प्रातिपदिकनिर्देशो-
ऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति, न
कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिप-
दिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुप-
जायते, सा साश्रयितव्या ॥

(विधिग्रहणप्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्भावो
यथा स्यात् । अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ—वा-
य्वोरध्वय्वोः, “लोपो व्योर्वलि” इति यलोपो मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) विधिमात्र इति । अचः परस्मिन् पूर्व-
स्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं
स्थानिवदेव यथा स्यात्, मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः ॥ अना-
श्रीयमाणायामिति । कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु विधिग्रहेणे कृतेऽपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्र-

यनिवृत्तिरत आह—अच इति । अचः परस्मिन्पूर्वैत्येको योगः ।
पूर्वेति लुप्तविभक्तिकम् । विधाविति द्वितीयः । तेन स्थानिवदेवेति
नियमाश्रयणमिति भावः ॥ भाष्ये—विधिमात्रे इत्यस्य विवरण-
मनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति । स्थानिनीत्यर्थः ॥ वा-
य्वोरिति । अत्र न वहिरङ्गासिद्धत्वं उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेन सम-
त्वात् । पूर्व पूर्वमन्तरङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वमन्तरङ्गप्राप्तिनि-
यामकं न तु जातस्यासिद्धत्वे इति भावः ॥

(भाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(स्वविधौ स्थानिवद्भावनिरूपणाधिकरणम्)

(३३८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ अपरविधाविति तु ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेशश्चोच्यते ॥ अपर-
विधाविति तु वक्तव्यमित्यारभ्य कथं यानि स्वविधौ स्थानि-
वद्भावस्य प्रयोजनानीत्यन्ता एकदेश्युक्तिः ॥ आयन्नासन्नित्यनयो-
रसिद्धवत्सूत्रेण सिद्धेः ॥ धिन्वन्तीत्यादावुकारवृत्त्यार्थधातुत्वस्या-
लक्ष्मत्वेन वस्य दुर्लभत्वादितोऽप्राप्तेः । सिद्धान्तिनापि भावसाधन-
विधिशब्दस्याप्युपादानमत्रेति सिद्धान्तं बोधयितुं तन्नोक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयो-
जनानि ? ॥

(प्रयोजनोद्देशभाष्यम्)

आयन्, आसन् । धिन्वन्ति, कृण्वन्ति । दध्यन्,
मध्वन् । चक्रतुः, चक्रुः ॥

८ अत्र बीजं कथयन्ननयोस्कारतन्म्यमाह—तदंश इति ॥ परत्वांश इ-
त्यर्थः ॥ छाया ॥

९ कैयटसंमतमपीदमित्याह—अत एवेति ॥ तथैव तस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ॥
तस्य नच तस्मादित्यस्य ॥ छाया ॥

१० मात्रं कात्स्न्ये ॥ छाया ॥

११ अपिना आश्रयणसमुच्चयः ॥ छाया ॥

१२ नन्वादेशे प्रकृतेराश्रयणमेवात आह—कार्ये इति ॥ छाया ॥

१३ विधीति । स्थानिन आश्रयणानाश्रयणयोः स्थानिवत्त्वार्थमित्यादिः
॥ छाया ॥

१४ प्रकृत्यावित्यस्यार्थमाह—स्थानिनीति ॥ छाया ॥

१५ एतद्व्याख्येयमेवाह—पूर्वमिति ॥ असिद्धत्वे नियामकमित्य-
नुपपद्यते ॥ छाया ॥

१६ विनिगमनविरहादाह—स्थान्यादेशश्चेति ॥ छाया ॥

१७ भाष्यं दूषयति—अपरेति ॥ छाया ॥

१८ नन्वेतदज्ञानेन पूर्वं पक्षेऽपि सिद्धान्तिनेदं कुतो नोक्तमत आह—सि-
द्धान्तीति ॥ अपिना कर्मसाधनपरिग्रहः ॥ छाया ॥

१ पदान्तरेति । प्रत्यासत्त्या परपदस्थैवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ अत्र बीजमाह—पदेऽन्त इति । अत एव वेतस्त्वानित्यादिसिद्धिः
॥ छाया ॥

३ दीक्षिताद्युक्तिमाह—केचिन्विति ॥ छाया ॥

४ इदं खण्डयति—वस्तुत इति ॥ विगण्येत्यादि तु तदनित्यत्वेन सि-
द्धमिति भावः ॥ छाया ॥

५ ननु वेत्तेहि लङ्घयेवानन्तरो द्विः संभवति तस्माहचर्यादभ्यस्तादपि
लङ्घ एव श्लेष्मिधानान्नात्रापत्तिः । नच सिचा साहचर्याहुडोऽपि ग्रहणमस्ति-
ति वाच्यम् । विप्रतिपेक्षे परमिति परसाहचर्यस्य यलीयस्त्वादिति चेत् ॥
न, पञ्चमीसमासप्रयोजनतयाऽपीपचन्नित्युदाहृतवतो भाष्यकारस्येह साहचर्यस्य
नियामकताया अस्मत्तत्वात् । साहचर्यं सर्वत्र नाश्रीयत इत्यर्थस्य कुरवोर्थ-
ग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च । अत एव दीधीवेदीटामिति सूत्रे धातोरिटो न ग्रह-
णम् ॥ श० कौ० ॥

६ कैयटरीत्याह—निमीति ॥ छाया ॥

७ यथाश्रुतकैयटं खण्डयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

(प्रथमप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

इह तावदायन्नासन्निति । इणस्त्योर्यणलोपयोः कृतयोरनजादित्वाद् “आडजादीनाम्” इत्याण् न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद् भवति ॥

(प्रदीपः) आयन्निति । अजादेरेवाङ्घ्रिधानात्स्वविधिराद् ॥

(द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । यणादेशे कृते वलादि-लक्षण इट् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—धिन्वन्तीत्यादि । यद्यप्यङ्गात्परस्य वलादेरिडित्वात्पूर्वविधावित्युक्तावपि^१ पञ्चमीसमासेनेदं सिध्यति । तथापि अङ्गसंज्ञानिमित्तैरेत्यर्थः इत्यभिप्रायेणेदमित्याहुः ॥

(तृतीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

दध्यत्र मध्वत्रेति । यणादेशे कृते “संयोगान्तस्य लोपः” प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(प्रदीपः) दध्यत्रेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे-ष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात् । पदान्तविधिं प्रति नेत्यमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधः । न च लोपोऽभावात्मकाल्पदान्तः ॥

(उद्द्योतः) उपलक्षणार्थत्वादिति । इदमत्रत्यग्रन्थयोजनमात्रम् । नत्वयं सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत एवादिपदं चरितार्थम् । यणः प्रतिषेधो वाच्य इति वदितमनाश्रित्येदमिति तत्त्वम् ॥ पदान्ते विधातव्ये इति । पदचरमावयवे कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

(चतुर्थप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

चक्रतुः । चक्रुः । यणादेशे कृते अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद् भवति ॥

१ अपिनैतत्समुच्चयः ॥ पञ्चमीति । पूर्वविधावित्यत्र तस्यावश्यकत्वस्य फल्युत्वादिति भावः ॥ छाया ॥

२ सिद्धान्तमाह—निमित्तत्वेति ॥ छाया ॥

३ तत्र वीजमाह—अत एवेति । तस्यासिद्धान्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ वार्तिके इति भावः ॥ छाया ॥

४ नन्वेवं का गतिर्माप्यस्यात् आह—यण इति ॥ छाया ॥

५ कार्यतिदेश इति सिद्धान्तेनाह—निन्यतुरिति ॥ अत्रेयङ्विशिष्टस्यैव द्वित्वं स्यादिति भावः ॥ छाया ॥

६ नन्वेवं तत्त्वत्वे कथं भाष्ये चक्रतुरित्याहुः । तेनैव सिद्धत्वादित्यत आह—भाष्ये त्विति ॥ छाया ॥

७ एवमुपपादनं कृत्वोदाहरणमन्यथापि योजयति—उरदत्वमिति ॥ द्वित्वे कर्तव्ये इति तत्रोक्तत्वेनासिद्धिः ॥ छाया ॥

८ कैयटमपि योजयति—लक्ष्येति । निन्यतुरित्यादौ न तु सर्वत्रेयः ॥ तत्र वीजं लक्ष्येति ॥ छाया ॥

९ वार्तिकविधिमित्रग्रहणेन दोषतादवस्थादाह—निमित्तं चेति ॥ छाया ॥

१० कैयटं दूषयति—किंत्विति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) चक्रतुरिति । अत्र साचूकस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं वेमिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते । उच्यते—निमित्तापेक्षापरलविज्ञानात् । तथाहि । वेमिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकम् । न च तस्मात्परस्य विधिः । किं तर्हि?, तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं माथितिकः अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम् । हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एडिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते इति परिहारः ॥ नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः ॥

(उद्द्योतः) ततश्चेति । एवं च तत्संज्ञाकरणलाघवानुरोधेनापरविधावित्येव वक्तव्यमिति भावः ॥ निन्यतुरित्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । भाष्ये तु संभवमात्रेणेदमुदाहृतम् । उरदत्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभं लक्ष्यविशेषे । लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा कैयटाशयः ॥ स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति ॥ निमित्तेति । निमित्तं च यस्य स्थानिवत्त्वं तदीयं ग्राह्यम् । किंत्विर्दमयुक्तम् । एतत्रयासखण्डनायाग्रे भगवता निमित्तस्यावधिताया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयणेनैवेतद्भाष्यप्रवृत्तेः ॥ अपरविधाविति न्यासेऽपि पञ्चमीसमासस्य वक्तुं शक्यत्वे तत्संग्रह इत्युचितम् ॥ वार्तिकं तु स्वविधिसंग्रहार्थमिति स्पष्टमेव ॥^१ न चात्र पञ्चमीसमासे हे गौरित्यत्र स्वसात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । पञ्चमीसमासानिर्लेखेनादोषात् ॥ प्रत्याहारग्रहणादिति । सेस्मृतौ इत्यादीनामनभिधानाश्रयेणैतदुक्तम् ॥ ननु बाभ्रवीया इत्यत्रापत्यस्येति लोपेऽत्रादेशस्य स्थानिवत्त्वं स्याद् । अत्रादेशनिमित्तयादिरत्ययसंबन्धिन एव विधेः सत्त्वात् । न च नपदान्तेति निषेधः स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाज्जादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह—बाभ्रवीया इति ॥

११ नन्वेवं कथं दोषनिरासोऽत आह—अपरेति ॥ छाया ॥

१२ नन्वेवं वार्तिकवैयर्थ्यमत आह—वार्तिकं त्विति ॥ छाया ॥

१३ एवं सत्यतिप्रसङ्गमाह—नचेति ॥ छाया ॥

१४ स्यादेतत्—पञ्चमीसमासाङ्गीकारे दूषणमपि । तथाहि—विगणयेत्यादि न सिध्यति । त्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशे कर्तव्ये अङ्गोपस्य स्थानिवद्भावात् । नचारम्भसामर्थ्यम्, अनुगमत्येत्यादौ मिति चरितार्थत्वात् ॥ अत्रोच्यते—पूर्वसाङ्घ्रिौ स्थानिवत्त्वमनित्यम्, निघायां सेटीति ज्ञापकात् । तथाहि—तत्र सेटीति पदं न तावदनिङ्घ्र्यावृत्त्यर्थं, णिजन्तात्तदसंभवात् । नच संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य विभापेतीप्तिपेधः संभवत्येव । सनीयन्तर्धेति विकल्पितेद्रकत्वादिति वाच्यम् । यस्य विभापेति सूत्रे एकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इतीप्ति न स्यात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेदग्रहणम् । इडि कृते णिलोपः, ननु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपोत्तरमेकाच उपदेश इतीप्तिनिषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः । पूर्वसाङ्घ्रिौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्नोति निषेधः, णिचा व्यवधानात् । तस्मात्सेदग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम् ॥ श० कौ० ॥

१५ ननु से इत्याद्यर्थं प्रत्याहारग्रहणमावश्यकमत आह—से इति ॥ छाया ॥

ढको विधिरिति । विधिशब्दो भावसाधनः, संबन्धसामान्य-
पठ्या समास इति भावः ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति ।
'द्वाभ्याम्, देयम्, लवनम् ।' अत्रापि प्राप्नोति ॥
द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद् दीर्घत्वं न
प्राप्नोति ॥

देयमितीत्वस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न प्रा-
प्नोति ।

लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न
प्राप्नोति ॥

(अनिष्टापत्तिवारणभाष्यम्)

नैव दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं
व्याख्यातमिति स्वाश्रया इत्यन्यथा व्याख्यायते—शब्दानां खं
लक्षणम् । तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः । “द्वयोरेकस्य डत-
रच्” “देयमृणे” “किरतौ लवने” इत्यादिज्ञापकमा-
देशाश्रयकार्यभावस्य ॥

(उद्ध्योतः) द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात् स्वविधौ स्थानिवत्त्वम-
नित्यमिति वाञ्छवीयनैधेययोर्न दोष इति परे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम्—अपरविधाविति ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् ॥

कथम् ? ॥

न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंबध्यते—‘अजादेशः
परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद् भवति ।

कुतः पूर्वस्य ? । आदेशाद्’ इति ॥

किं तर्हि ? ॥

निमित्तमभिसंबध्यते—‘अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद् भवति । कुतः पू-
र्वस्य ? ॥ निमित्ताद्’ इति ॥

(प्रदीपः) निमित्तमिति । आयन्नित्यादिषु च निमित्तात्
पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य
मूर्द्धामिषिकमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति ॥

१ तदनभिधाने मानाभावात्कर्मसाधने दोषाच्च कैयटासंगतेराह—द्वयो-
रेकस्येति ॥ छाया ॥

२ प्रश्नबोधकाभावादाह—भाष्येऽप्येति ॥ छाया ॥

किं पुनस्तत् ? ॥

पट्व्या मृद्व्येति ॥

(प्रदीपः) मूर्द्धामिषिकमिति । सर्ववृत्तिपूदाहृतत्वात् ।
पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्येऽप्येत्यादिना संगृहीतमित्यन्तेन काका
प्रश्नः । तदेवाह—व्यवधानात्प्रश्न इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

बाढं संगृहीतम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नासौ निमि-
त्तात् पूर्वं भवति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा—पूर्वं
मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति ॥

(प्रदीपः) व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षान्नि-
र्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) साक्षादिति । एवं च उत्तरस्येत्यस्यानुपस्थाने
तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपतिष्ठत इति भावः ॥ तस्मिन्नितीति ।
तस्मादिति सूत्रे तस्मिन्नित्यतोऽनुवर्तमानस्य निर्दिष्टस्येत्यर्थः ॥
स्वरग्रहणाच्च लिङ्गादत्र सूत्रे तदनुपस्थितिविध्या ॥

(पक्षान्तराभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोज-
नानि ? ।

(इत्येकदेशिभाष्यम्)

(अथ सिद्धान्तिभाष्यम्)

नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन् धिन्वन्ति
कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो—
विधीयते विधिरिति । अस्ति च भावसाधनः—
विधानं विधिरिति । तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्द-
स्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भाव-
साधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते—पूर्वस्य
विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति
स्थानिवद्भवतीति ॥ एवमाह भविष्यति, इदं च न
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) भावसाधनस्येति । भावसाधन एव विधि-
शब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते । पूर्वस्येति च षष्ठी संबन्धसामान्ये

३ एवं च साक्षान्निर्देशे च ॥ छाया ॥

४ ननु तस्मिन्नित्यस्यैवायं विषयोऽत आह—तस्मादिति ॥ छाया ॥

५ नन्वङ्गस्याप्यनुवृत्तिरन्यत्रैवात आह—स्वरग्रहेति ॥ छाया ॥

विज्ञायते ॥ इदं च नेति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थ-
मितीडभावः ॥

(उद्द्योतः) संबन्धसामान्ये इति । न तु कर्मणीत्यर्थः ।
तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये पूर्वः स्यादिति । पूर्वो न
स्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । तदाह—स्वाश्रयनिवारणार्थमिति ।
एवं च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं बोध्यम् ॥ कैर्यटे—भावसाधन-
पुत्रेत्येवशब्दोऽप्यर्थ इति केचित् ॥ नै पदान्तसूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते ॥

(सिद्धान्तिशेषभाष्यम्)

दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं व-
क्ष्यति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—परिहारं वक्ष्यतीति । दध्यत्रेत्यत्र—
यणः प्रतिषेधारम्भः । चक्रतुरित्यादौ—द्विर्वचनेऽचीति ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ।

(प्रयोजनश्लोकभाष्यम्)

॥ * ॥ स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं
ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च ।
नेतारावाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च
ततः पश्चात्संस्यते ध्वंस्यते च ॥ १ ॥*॥

(उपपादनभाष्यम्)

इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं
धारणिं रावणिमिति । अकारलोपे कृते पञ्चाव
ऊट् अल्लोपः टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवन्ति ॥

संस्यते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते “अनिदितां हल
उपधायाः छिति” इति नलोपः प्राप्नोति । स्थानि-
वद्भावाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) स्तोष्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ पा-
दिकमिति । पादोऽस्यास्तीति ठन् । दीव्यत्यादिषु वार्थेषु
ठक् ॥ चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति पर्पादित्वात् [पञ्चावे
इके चरतावुपसंख्यानमिति पञ्चावः] ॥ उदकं वहतीत्यण् ।
संज्ञायामुदभावः । अपत्ये इच् ॥ श्वोभूतिर्नाम शिष्यः । तस्या-
मन्त्रणम् ॥ शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद् ङीष् ॥ नेता-

राविति । शिष्ययोरामन्त्रणम् । नयेते गुरुमुखात्
शास्त्रार्थमिति नेतारौ ॥ धारणरावणशब्दाभ्यामिच् ॥

(उद्द्योतः) चरत्यर्थे इति । पञ्चाव इकेचरतावित्यु-
पसंख्यानमिति भावः ॥ गौरादित्वादिति । शदेर्ण्यन्ताद्युजिति-
भावः ॥ टित्वाङ्गीविति सप्तमे आकरः ॥ शातनीमित्यादावल्लो-
पोऽन इत्यल्लोपप्राप्तिः ॥ धारणिमित्यादि । धृरभ्यां ण्यन्ताभ्यां
ल्युटि णत्वस्यासिद्धत्वाच्चसिद्धित इत्यस्य प्राप्तिः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । “असिद्धवदत्राभा-
द्” इत्यनेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—याज्यते वाप्यते । णिलोपे
कृते “—यजादीनां किति” इति संप्रसारणं प्रा-
प्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं
विशेषयिष्यामः—यजादीनां यः कितिदिति ॥

कश्च यजादीनां कित् ? ।

यजादिभ्यो यो विहित इति । न चास्यं यजा-
दिभ्यो विहितः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यजादिभ्यो विहित इति ॥ एवं च
वच्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः किपि संप्रसारणं न भवत्येव ॥ किर्विभाव
एवेत्यन्ये ॥

(मूर्धामिषिक्तप्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पट्यां मृद्येति । परस्य
यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति, ईकारयणा व्य-
हितत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनःकारणं परस्य तावद्भवति, न पुनः
पूर्वस्य ? ।

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नित्यत्वात् । नित्यः परयणादेशः । कृतेऽपि पू-
र्वयणादेशे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्य-
त्वात्परयणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति ॥ स्थानि-
वद्भावाच्च भवति ॥

१ तावतापि तत्संग्रहापत्तेराह—नस्त्विति ॥ छाया ॥

२ न्यूनतां मिथोविरोधं च परिहरति—पूर्वो नेति ॥ छाया ॥

३ भाष्यकैयटतात्पर्यमाह—एवंचेति ॥ उभयातिदेशे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ नन्वेवं प्रायुक्तकैयटासंगतिरत्र आह—कैयट इति ॥ केचित् भाष्य-
तत्त्वविदः ॥ छाया ॥

५ अत एवाह—न पदान्तेति ॥ छाया ॥

६ इत्यत्र इत्यादौ ॥ छाया ॥

७ छत् इति शेषो वा द्रुतितो वेति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

८ अयमत्रापपाठः उद्योतेऽपि तथा पाठस्योपलब्धेः ॥ दाधिमथाः ॥

९ कैयटादेर्विरोधमाह—टित्वादिति ॥ ल्युङिति भावः ॥ छाया ॥

१० व्याख्यानेदेन फलभेदनिरासायाह—किंवभेति ॥ छाया ॥

(असिद्धपरिभाषया सूत्रप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “असिद्धं बहिरङ्ग-
लक्षणमन्तरङ्गलक्षणे” इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्ष-
णस्य पर्यणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्व्यणादेशो
भविष्यति ॥ अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या
स्वरार्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्येति “उदात्तयणो हल्पूर्वात्”
इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) असिद्धं बहिरङ्गेति । नित्यादप्यन्तरङ्गं
बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यण् इति भावः ॥ अव-
श्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्रयेऽपीत्यर्थः ॥ कर्त्र्येति । कर्तुं
ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं पर्यणादेशः स्यात्तस्य
स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण्, तत उदात्तयणोऽनन्तर आकारो न
भवतीत्युदात्तत्वं न स्यात् । यदालन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणा-
देशस्तदा डीप उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्यापि यणि
कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् ॥

(उद्ध्योतः) नित्यादपीति । नाजानन्तर्ये इति निषेधस्तु
अनित्यो नास्त्येव वेति भाष्याशयः ॥ पूर्वनिमित्तकार्यत्वमन्तर-
ङ्गत्वं विवक्षितम् ॥

(सूत्रप्रयोजनवादिभाष्यम्)

अनेनापि सिद्धः स्वरः ॥
कथम् ? ।

(सिञ्चुपायभाष्यवार्तिकम्)

॥ * ॥ आरभ्यमाणे नित्योऽसौ ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योगे नित्यः पूर्व्यणादेशः
कृतेऽपि पर्यणादेशे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्व्यणादेश-
स्यापि नित्यत्वादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) उदाहरणत्ववादी आह—भाष्ये अनेनापीति ॥
सति स्थानिवत्त्वे इति । एवं च द्वयोरपि नित्यत्वेनोच्चारणक्रमे
प्राथम्यात्पूर्वं पूर्व्यणादेश एवेति भावः ॥

(प्रयोजननिराकर्तृभाष्यम्)

पर्यणादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि पूर्व्यणादेशो
प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) इतर आह—पर्यणादेशोऽपीति ।

(उद्ध्योतः) इतरः । उदाहरणत्वखण्डनवादी ॥

१ प्राचां मतेनाह—अनित्य इति ॥ सिद्धान्तमतेनाह—नास्त्येव वेति ॥
भाष्येति । असिद्धं बहिरङ्गेति कार्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ अपरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वाभावादाह—पूर्वेति ॥ पूर्वस्थितनि-
मित्तककार्यत्वमित्यर्थः ॥ छाया ॥

३ नन्वेतावतापि कथमिष्टसिद्धिरत आह—एवं चेति ॥ तस्यापि नित्यत्वे
वेत्यर्थः ॥ छाया ॥

५५

(सिञ्चुपायबाधकभाष्यवार्तिकम्)

॥ * ॥ परश्चासौ व्यवस्थया ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

व्यवस्थया चासौ परः ॥

(सिञ्चुपायबाधकभाष्यवार्तिकम्)

॥ * ॥ युगपत्संभवो नास्ति ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

(प्रदीपः) स एवाह—परश्चासाविति ॥ शब्दपरवि-
प्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यणलक्षणं पूर्वपरविष-
यमेदाद्भिद्यते । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् पर
त्वेन व्यवस्था ॥

(उद्ध्योतः) शब्दपरेति । उच्चारणक्रमीयप्राथम्यस्य शास्त्रेण
बाध इति भावः । तत्सूत्रे व्याप्तिन्यायेन सूत्रपाठतः शब्दतश्चोभ-
यविधमपि परत्वं गृह्यत इति तात्पर्यम् ॥ नन्वेवं परं कार्यमित्युच्यते
तत्कथममेदे स्यादत आह—एकमपीति । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं
लक्षणमेदादिति भावः ॥ विषयगतं पौर्वापर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे
आरोप्यत इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोग्यं न चास्ति
यौगपद्येनेति भाष्यबोधितं विरोधमुपपादयति—एकस्य चेति ।
प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्वम्, निमित्तत्वं च
सत्त्वे । सत्त्वासत्त्वे चैकत्र युगपद्विरुद्धे । एवं च द्वयोर्यौगपद्या-
संभव इति भावः ॥

(भाष्यम्)

कथं च सिध्यति ? ॥

(सिञ्चुपायसाधकभाष्यवार्तिकम्)

॥ * ॥ बहिरङ्गेण सिध्यति ॥ * ॥

(भाष्यम्)

‘असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे’ इत्यनेन
सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—बहिरङ्गेण सिध्यतीति । तेनैव कर्त्र्येति
सिध्यति, न सूत्रेणेत्यर्थः ॥ एवं च शब्दतः परत्वमादाय विप्र-
तिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

(सूत्रप्रयोजनवादिभाष्यम्)

एवं तर्हि योऽत्रोदात्तयण तदाश्रयः स्वरो भ-
विष्यति ॥

(उद्ध्योतः) उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणं विनापि
स्वरं साधयति—भाष्ये एवंतर्हीति ॥

४ स एव इतर एव ॥ छाया ॥

५ तदुक्तयुक्तिं खण्डयति—उच्चारणेति ॥ तत्र बीजमाह—तत्सूत्रे
इति । विप्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ एवं शब्दपरविप्रतिषेधे ॥ तत् परकार्यत्वम् ॥ अमेदे असति शाब्दा-
भेदे ॥ छाया ॥

७ कर्त्र्येति तदादि ॥ छाया ॥

(इष्टानुपपत्तिभाष्यम्)

ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

(इष्टोपपत्तिभाष्यम्)

'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति' इति नास्ति व्यवधानम् ॥

(उद्ध्योतः) स्वरविधाविति । अस्य स्वरोद्देश्यकविधित्वादिति भावः ॥

(असिद्धपरिभाषावादिभाष्यम्)

सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(स्थानिवद्भाववादिभाष्यम्)

ननु चेयमपि कर्तव्या—'असिद्धं बहिरङ्गलक्षण-मन्तरङ्गलक्षणे' इति ॥

(असिद्धपरिभाषावादिभाष्यम्)

बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्तव्या ॥

(उद्ध्योतः) अवश्यमेवेति । एवं च तयैव सिद्धत्वाच्चैतदस्या उदाहरणमिति भावः ॥

(असिद्धपरिभाषावादिनो लाघवभाष्यम्)

सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा ॥

कथम् ? ।

प्रत्यङ्गवर्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा—पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति, ततः सुहृदाम्, ततः संबन्धिनाम् ॥ प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते । व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति ॥ ययैव चाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्त-यैव शब्दानामपि । तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्यङ्गवर्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते, अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वाद् अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः ॥ प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् ॥ ततः सुहृदामिति । सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् ॥ ततः संबन्धिनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वात् ॥

१ तयैव असिद्धमित्यन्यथैव ॥ अस्याः स्वरविधावित्यस्याः ॥ छाया ॥

२ नन्वात्मनो व्यापकत्वात्स्वशरीरवत्सुहृदादिशरीरेऽपि संबन्धात्कथं स्वशरीरकार्यं प्रागत आह—शरीरेति ॥ छाया ॥

३ तदेवोपपादयति—तत्रेति । तेषां मध्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ सापि संख्यापि ॥ छाया ॥

५ तदर्थान्तरस्य लोकतोऽसिद्धत्वादाह—प्रकृतोदेति ॥ अतएवैवेति सफलं तत्र ॥ अत एवाह—अंश इति ॥ छाया ॥

६ प्रत्यङ्गस्य वीप्सायामव्ययीभाव इत्याह—प्रत्यवयवेति ॥ 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इति कोशात् ॥ छाया ॥

सामान्यभूत इति । नित्येऽपि शब्दार्थसंबन्धे अक्रमे-ऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनासत्यमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्योपेयव्यवस्थापनात् । तत्र नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यत इत्यादौ सामान्यमभिधीयते । ततस्तदनुरक्त-द्रव्ये प्रतीतिः । लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्व-मभिधातव्यम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समासन्नमिति तद-भिधीयते । द्र्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते । एक-त्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा । साऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा । कर्मादीनि तु विजा-तीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः ॥ बाह्येनेति । कर्मत्वादिना । तद्धि क्रियापेक्षणाद् बाह्यम् ॥

(उद्ध्योतः) साचाप्येवेति । प्रकृतोदाहरणविषयः पूर्वनिमित्त-कमन्तरङ्गमित्यंशो न्यायसिद्ध इति तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः ॥ ननु प्रत्यवयववर्ती लोकरूपोऽवयवी लक्ष्यत इति नार्थः, प्रकृता-नुयोगादित्यत आह—प्रत्यासन्नोति ॥ अङ्गानामिति । अङ्गिनं प्रतीति शेषः ॥ अङ्गमङ्गमिति । प्रत्यासन्नप्रत्यासन्नवर्ती तत्कार्या-भिनिविष्टो लोको दृश्यत इति भावः ॥ प्रत्यासन्नत्वं च प्रथमोपस्थि-तत्वरूपम् ॥ भाष्ये—शरीरं प्रतीत्यन्वयः । प्रतियोगे द्वितीया ॥ भोगः सुखादिसंज्ञात्कारः ॥ आसत्तिः प्रथमोपस्थितिः । युगप-दुपस्थिताविदम् ॥ क्रमेणोपस्थितावपि आसत्तिवशादेव पूर्व सुहृदामु-पस्थितिरिति बोध्यम् ॥ ननु अन्वितस्य बाह्यार्थेन योगो भवती-त्ययुक्तं शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वात् शब्दस्य विरम्यव्यापाराभा-वाद् युगपदेव सकलार्थप्रतीतिः क्रमाभिधानमप्यसङ्गतमित्यत आह—नित्येपीति ॥ असन्तमपीति । असत्यमपीति पाठान्तरम् । शब्दजन्यबोधे वस्तुगत्याऽसत्त्वादित्यर्थः ॥ किंतु शास्त्रवास-नाकरिप्तोऽयं प्रक्रियादशायां क्रमः अर्थवदुद्देश्यकप्रातिपदि-कसंज्ञोद्देश्यकडीवायुद्देशेन शास्त्रे स्वादिविधानादिति बोध्यम् ॥ वस्तुतः प्रकृतितदर्थार्थप्यसत्यमेव कुतस्तत्क्रमस्य सत्यतेत्याह—प्रकृत्याद्यर्थं चेति । असत्यमपीत्यनुकृत्यते ॥ भाष्ये—सामा-न्यभूतेर्थे वर्तत इति । वर्तनं नाम सामान्याभिधानम् । वि-शेष्ये । विशेषणविशिष्टे । तदैव विशेष्यत्वात् । विशिष्टबुद्धौ विशेष-णज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः ॥ तदनुरक्तेति । सामान्यस्य कार्यान्वितत्वाच्चक्तिस्तदाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्प्यत इति भावः ॥ भाष्ये उपजायत इत्यस्य बोधविपर्ययो भवतीत्यर्थः ॥ व्यक्तस्येति । द्रव्यस्य सतो बुद्ध्यारूढस्येत्यर्थः ॥ तत्पूर्वमिति ।

७ तदर्थमाह—तदिति । तत्तदित्यर्थः ॥ छाया ॥

८ तत्त्वरूपं प्रकृतोपयोगिन(१)माह—प्रथमोपेति ॥ छाया ॥

९ तद्विद्वत्प्राज्ञमायाह—भाष्ये शरीरं प्रतीति ॥ छाया ॥

१० आदिना दुःखम् । एवं च तस्य स्वशरीर एवोत्पादाद्भाष्यादौ शरी-रपदेन स्वशरीरमिति भावः ॥ छाया ॥

११ शब्दस्येत्यादि मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥ छाया ॥

१२ तत्र हेतुमाह—अर्थवदिति ॥ छाया ॥

१३ इदमभ्युपेक्षितमित्याह—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

१४ तत्तदनुपपत्तेराह—बोधयिषेति ॥ छाया ॥

आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षाणादिति भावः ॥ वस्त्वन्तरेति ॥ स्वसमवायिकारणनानावस्त्वपेक्षेत्यर्थः ॥ एकत्वस्य तत्त्वाभावादाह—एकत्वेति । एवं च प्रयोजनापेक्षया सापि बहिरङ्गत्वर्थः ॥ सजातीयेति । द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा सजातीयत्वम् ॥ ननु लिङ्गादिभिरेकार्थसमवायाविशेषात्कथं शक्तेः बाह्यत्वमत आह—कर्मादीनि त्विति ॥ न्यायप्राप्तः क्रम इति । शास्त्रकल्पितन्यायप्राप्तः प्रक्रियादशायामित्यर्थः ॥ अनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपि तात्त्विककल्पितमिति सूचितम् ॥ भाष्ये यथैवेति । अर्थानां लिङ्गसङ्ख्याकारकाणाम् । प्रादुर्भावो ज्ञानम् ॥ शब्दानामपि तद्वोधकलीप्रत्ययविभक्त्यनामपि । अस्य प्रादुर्भाव इति शेषः । तद्वत्कार्यैरपीत्यस्य तथैवानुपूर्वत्वर्थः । येन क्रमेण शब्दोपस्थितिस्तोनैव क्रमेण कार्यमिति पूर्वमीकारनिमित्तको यणिति भावः ॥ तत्रैव पदस्यैव विभज्यान्वाख्याने सर्वेषां युगपत्प्राप्तावर्तना व्यवस्था । क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयणादेशस्य बोध्यम् । असिद्धत्वं परयणादेशस्य निमित्ताभावादप्राप्तत्वरूपं बोध्यम् । अत एव वाच्योक्त्यत्र नासिद्धत्वम् । एवंविधोन्तरङ्गत्वस्य दृष्टान्तादिवलेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वात् । स्पष्टं चेदं बाह्य उद्गस्रे कैयटे ॥ यस्त्वनया रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति ॥ तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दार्थाभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र निमित्तपरत्वात् ॥

(सूत्रारम्भवादिभाष्यम्)

इमानि तर्हि प्रयोजनानि—पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः ॥

(प्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते “अत उपधायाः” इति वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

अवधीदित्यकारलोपे कृते “अतो हलादेर्लघोः” इति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(उद्घोतः) अवधीदिति । यद्यप्यतो लोप इत्यत्रार्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यचो यदिति सूत्रस्वभाष्योत्पत्तीयत इत्यपरनिमित्तकत्वात् कथं स्थानिवत्त्वम्, तथापि विषयसप्तमीत्वेऽपि पूर्वबुद्धिनिमित्तकत्वेन परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्याशयः ॥ स्वतन्त्रवधधातुस्तु

१ ननु तस्या विजातीयपेक्षत्वेनापि दृष्टव्यमत आह—द्रव्यत्वेनेति ॥ अस्यापि न्यूनत्वादाह—स्वाश्रयेति । स्वसंख्यादिभिः सहेति शेषः ॥ छाया ॥

२ भाष्यतात्पर्यमाह—येन क्रमेति ॥ छाया ॥

३ पक्षभेदेनेदमुपपादयति—तत्रेति । प्राशक्तविषये इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ अनया लौकिक्या ॥ छाया ॥

५ अतएवेत्यस्यार्थमाह—एवंविधेति ॥ आदिना ज्ञापकसंग्रहः ॥ छाया ॥

६ दीक्षिताद्यां किं खण्डयति—यत्स्विति ॥ छाया ॥

७ भाष्यादिति । तत्र ब्रह्महणं भूतपूर्वाजन्तप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ छाया ॥

८ पतङ्गाभ्याशयमाह—परबुद्धीति ॥ आशयः अस्य भाष्यस्य ॥ छाया ॥

नास्त्येव । अदन्तत्वे जनिवध्योश्चेति वधिग्रहणमपि न कर्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥

(तृतीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्)

बहुखट्वक इति “आपोऽन्यतरस्याम्” इति ह्रस्वे कृते “ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्” इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(उद्घोतः) बहुखट्वक इति भाष्ये बहोर्नन्वदुत्तरपदभूमीत्युक्तेरिति भावः ॥

(स्थानिवद्भावप्राप्तानिष्ठनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राश्रुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(३८९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्)

योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

नहि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य ॥

(प्रदीपः) योऽनादिष्टादिति । अकृत एवादेशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः ॥ अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् । आदेशनमादिष्टं तद् यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः ॥

(उद्घोतः) नन्वादेशस्य सत्त्वादनादिष्टादित्यनुचितमत आह—अकृत एवेति । उपलक्षणमेतदिति भावः ॥ ननु सूत्रेऽनादिष्टादिले तदनुपादानात्कथमेतच्छाभोऽत आह—अजपेक्षयेति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥ कैर्मणि के अनादिश्यमानादित्यर्थः स्यादत आह—आदेशनमिति । बहुव्रीहौ निष्ठेति पूर्वनिपातस्तु न । तत्प्रकरणानित्यत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति ॥

(प्रदीपः) आदेश इति । ततश्च हलादेशोऽपि स्थानिवत् स्यात् ॥

९ ननु स्वतन्त्रस्यैवेदमालामिति जनीति निषेधान्नैव दोषोऽत आह—स्वतन्त्रेति । लाघवमप्यत्रेत्याह—अदन्तत्वे इति ॥ छाया ॥

१० कर्मणीति । वर्तमान इति भावः ॥ तदाह—मानादिति ॥ छाया ॥

१—स्वतन्त्रहलन्तवधधातवन्नीकार इत्यर्थः ॥ परं त्विदं रायमुक्तोक्तिलिखण्डनाग्रहाविष्टमानुजीदीक्षितातुरोषेनोक्तम् । तथासति स्वतन्त्रभूषातोऽन्यार्थधातुकप्रयोगानुपपत्तिः अस्त्यादेशेन सकलेष्टसिद्धेः । ईदृशलाघवस्य च “क्रियते एतज्ज्ञास एव” इति भाष्येनानादरसूचनादभूदित्यादिप्रयोगाणां धातुद्वयनिष्पाद्यत्वस्येवास्यापि तथाङ्गीकारे बाधकाभावः इति दाधिमथाः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

आदेशश्च विशेषितः ॥

कथम् ? ॥

न ब्रूमो—यत् षष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणं तत्पञ्चमी-
निर्दिष्टं कर्तव्यम्—इति ॥

किं तर्ह्यन्यत्कर्तव्यम् ? ॥

अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज-
ग्रहणम्, तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भविष्यति—
अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्था-
निवद्भवति । [कुतः पूर्वस्य ? ॥] अच इति ॥
तद्यथा—आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः, तस्य दिक्छब्दै-
र्योगे पञ्चमी भवति—अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । [कुतः पू-
र्वस्य ? ॥] आदेशादिति ॥

(प्रदीपः) यदेवाद इति । सादृश्यादेवमुक्तं, शब्दान्त-
रमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते ॥ तद्यथेति । यथादेशापेक्षया
पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापी-
त्यर्थः ॥ धिन्वन्तीत्यत्रोकारात् पूर्व यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेना-
श्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः ॥ वैयाकरण इत्यत्र तु
तन्न भवति । नहीकारात् पूर्वो यो वकारः स कचिन्निमित्तत्वे-
नाश्रितः ॥

(उद्धोतः) नन्वचः पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याविशेष-
णात्तद्यथेत्युक्तमत आह—यथेति । परमतेन दृष्टान्त इति भावः ॥
पूर्वविध्यभावादाह—धिन्वन्तीति । अन्यथेडापत्तिरिति भावः ॥
अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ॥ पञ्चमीसमासाश्रयेण वैयाकरणे दोषमा-
शङ्क्याह—वैयाकरणेति । ऐज्विधानसामर्थ्यात्तत्र न भवति
स्थानिवत्त्वमिति परे ॥

(भावाभावातिदेशसाधनाधिकरणम्)

(३९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वाच्योः । अध्वर्य्वोः । “लोपो व्योर्वलि”
इति लोपः प्राप्नोति ॥

१ कैयटोक्तप्रकारस्य दूषितत्वादाह—अत्रेति ॥ आरम्भ इति भावः ॥
॥ छाया ॥

२ दोषमिति । अनादिष्टादच इकारात्पूर्वत्वेन दृष्टवकारादेरव्यवहित-
परस्यैकारादेरुक्तरीत्यावादेशाद्यापत्तिमित्यर्थः ॥ तथैवाह—ऐज्विधीति ॥
नच तस्यामे सामर्थ्यमिति वाच्यम् । द्वारादीनां श्रावेरित्युभयविषये साफ-
ल्येऽपि न स्वाभ्यामिलादिसूत्रचतुष्टयविषयेष्वश्रवणेन वैयर्थ्यमेवेत्याहुदाहर-
णप्रदानाशयात् । भूयसा व्यपदेश इति न्यायात् । किंचावध्यवधिमतोः सा-
जालेन पञ्चमीसमासस्य बेभिहितेत्याहुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन च ततः पूर्व-
त्वेन दृष्टस्य साफस्यैव ग्रहणेन तत्रादोषः । अत्र न लावयतेल्लोरित्यादेः कौ

(प्रदीपः) तत्रेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते,
न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात्
स्वाश्रयकार्याभावः साधितः ॥

(उद्धोतः) विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वात्त-
त्रादेशलक्षणेन सङ्गतमत आह—भाष्यकारेण त्विति । इदं
वार्तिकमिति न विरोध इति भावः ॥

(३९१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो
भवतीति वक्तव्यम् ॥

(३९२ समाधानवाधकाक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदु-
त्सर्गलक्षणानामनुदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणाना-
मनुदेशः कर्तव्यः । पद्व्या मृद्येति ॥

(प्रदीपः) उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनाप-
वादेनेव निवर्त्यते ॥ नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद् विभक्तावेव
यण् भविष्यति ॥ नैतदस्ति । पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न
त्वानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम् ॥
अनुदेश इति । अतिदेश इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) निवर्त्यत इति । उत्सर्ज्यते निवर्त्यते इत्युत्सर्ग
इति भावः ॥ नत्वानन्तर्ये इति ॥ पूर्वविधावित्युक्तेः शास्त्रीये
कार्येतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः ॥ प्रयोगे इति । उच्चारणे इत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) ननु चैतदपीति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् ।

(३९३ समाधानवाधकाक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्ना-
न्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत् । तन्न ॥

सुप्तमिति लक्ष्यत्वस्य ‘अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः कार्यः । ततः प्रत्य-
यलक्षणेन वृद्धिः’ इति खण्डनपरभाष्यमपि मानम् । पत्वबुकोरिति ज्ञाप-
कादन्तरङ्गत्वमनित्यम् । एवं च नित्यत्वाणिलोपः । वृद्धित्तु अकृते णिलोपे
उपदेशेन कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्या । वार्तिकप्राप्तिस्तु वक्ष्यमाणरीत्या नेति त-
स्याशयः । अन्यथोक्तरीत्या ततः पूर्वसाल्लशब्दादव्यवहितपराकारस्यावादेश-
रूपकार्यसत्त्वेन तदावश्यकत्वेन तदसंगतिः स्पष्टेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ छाया ॥

३ तत्र वाच्योरित्यादौ ॥ छाया ॥ आदेशप्रयुक्तकार्यावारण इति तु दाधि० ॥

४ अस्याशयमाह—अतिदेशेनेति ॥ छाया ॥

५ शङ्कते—विधीति ॥ छाया ॥

किं कारणम् ? ।

नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । नह्यन्यस्यासिद्धत्वादित्यस्य प्रादुर्भावो भवति । तद्यथा—नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

(प्रदीपः) नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नहिदेवदत्तस्येति । हतेऽपि न जीवनं चेत् किं वक्तव्यं तदारोप इत्यर्थः ॥

(३९४ आक्षेपोपसंहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥*॥ तस्मात्स्थानिवद्भवनमसिद्धत्वं च ॥*॥

(भाष्यम्)

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च ॥ पट्ट्या मृद्येति स्थानिवद्भावः । वाय्वोरध्वर्व्योरित्यत्रासिद्धत्वम् ॥

(परिहारवार्तिकसारकभाष्यम्)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ॥

* स्थानिवद्भवनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वाद् * इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उक्तंवेति । षत्वतुकोरित्यत्र ॥ वचनद्वयकरणापेक्षो विकल्पः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्छास्त्रे असिद्धं स्याद्—अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनरुक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते । विषयभेदानु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते ॥

(उद्घोतः) तदेव नामेति । इको यणचोत्येतदेव इको यणचोत्यस्मिन्नित्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति ॥ वक्ष्यति ह्याचार्यः * चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वाद् * इति । चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति ॥

(उद्घोतः) चिणो लुकि तग्रहणाभावे किं ततराम्शब्दस्य

१ किमिति । अकारितरामित्यादौ ॥ छाया ॥

२ विधानादिति । अस्य चान्युत्पत्तत्वात् । अन्यथा वक्रधीनमित्यौचित्यादिति भावः ॥ छाया ॥

लुगुच्यते, उत तेषां क्रमेण । नाथः, सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् । नान्य इत्याह—भाष्ये—तलोपस्य चेति ॥

(३९५ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तव्यधीनं हि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथवा वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—“उशीनरवन्मद्रेषु यवाः” सन्ति, न सन्तीति । “मातवदस्याः कलाः” सन्ति, न सन्तीति ॥ एवमिहापि स्थानिवद्भवति, स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । इह तावत्पट्ट्या मृद्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति, एवमादेशोऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्वर्व्योरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति, एवमादेशोऽपि न भवतीति ॥

(प्रदीपः) नेह भारोऽस्तीति । नह्यभावातिदेशोऽधिकं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति ॥ अधीनमिति । अध्युत्तरपदात् खविधौनादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः ॥ तद्यथेति । येनोपमाने यवानां सत्ताऽवगता, स सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति । असत्तावगतौ न सन्तीति ॥ एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् कचिद्भावोऽतिदिश्यते कचिदभावः ॥

(उद्घोतः) एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्त्वा सूत्रकृतं स्थानिवत्त्वं समर्थयति—काममिति । नह्यभावेति । इहेत्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भावः ॥ ननु पूर्वमस्यार्थस्य विधिशब्देन साधितत्वात् कथं तदकरणरूपो न भार इत्यत आह—विधिशब्दं चेति ॥ अध्याहारमात्रेणेति भावः ॥ भाष्ये—एवमादेशोपि न भवतीति । आदेशनिमित्तकोपीत्यर्थः ॥

(पूर्वशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः, आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानामन्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः । मधुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः ॥ तत्र यदा विषयभेदादलक्षणं सिध्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यव-

३ नन्वधिकं सूत्रमिति कस्यार्थोऽत आह—इहेत्येति ॥ भाष्यस्थस्येत्यर्थः

॥ छाया ॥

४ अध्याहारेति ॥ तथाच लाघवमेवेति भावः ॥ छाया ॥

५ तत्र उभयदर्शने सति ॥

हितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहि-
तसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाष्यम् ॥

(उद्ध्योतः) यद्यपि व्यवहितेति पूर्वशब्दो वर्तत इति
भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तम् । तथापि तदर्थप्रतिपादकवाचिकमवतार-
यितुं पृच्छति—भाष्ये किंपुनरिति । अव्यवहितसंभवे इति ॥
छन्दसि परेपि व्यवहिताश्रयेण पूर्वपरशब्दयोरव्यवहितार्थे
मुख्यत्वबोधनादिति भावः ॥ तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद्यव-
हिताव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्दस्य शक्तिः । अन्यथा पूर्वमानये-
त्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्या विशेषे लक्षणा, छन्दसि परेपीत्यादौ
तु पराङ्गविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानांश-
रामः । इह तु स्वरग्रहणाल्लिङ्गात्तदनुपस्थिरिति तत्त्वम् ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(३९५ अनन्तरग्रहणदूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनि-
घातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

एकाननुदात्त—लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । “अनुदात्तं
पदमेकवर्जम्” इत्येष स्वरः न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लुनीह्यत्रेति । हेरपित्वादुदात्तत्वम् ।
तत्र यणादेशे कृते उदात्तत्वाभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यात् ।
स्थानिवद्भावाच्च यथा स्थानिनि स्वरः भवति एवमादेशेऽपि
सिद्धः स्वरः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—एकाननुदात्तशब्देन तत्प्रयुक्तः शेष-
निघातः ॥ उदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्वरेण ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

द्विगुस्वर—पञ्चारह्यः दशारह्यः । “इगन्तका-
ल—” इत्येष स्वरः न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पञ्चारह्य इति । जसादिषु छन्दो वा
वचनं प्राङ् गौ चङ्युपधायाः इति जसि चेति गुण-
श्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाभावात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

गतिनिघात—यत्प्रलुनीह्यत्र । यत्प्रपुनीह्यत्र ।
“तिङि चोदात्तवति” इत्येष स्वरः न प्राप्नोति ॥

- १ नन्वत्राप्युक्तरीत्येवेष्टसिद्धिरत आह—छन्दसीति ॥ छाया ॥
- २ कैयटं दूषयन्माष्यमन्यथा योजयति—तस्मिन्निति ॥ छाया ॥
- ३ नन्वेवं कथमन्यात्पूर्वमिति दृष्टान्तोऽत आह—अन्यात्पूर्वेति ॥ छाया ॥
- ४ नन्वेवमपि व्यवहिताश्रयेति व्यर्थमेवात आह—छन्दसीति ॥ आदि-
ना परबोलादिसंग्रहः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) यत्प्रलुनीह्यत्रेति । यच्छब्दप्रयोगो निघातप्र-
तिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाभावाद्गतिनिघाताप्र-
सङ्गः । एतच्च सर्वमनाश्रितान्तरङ्गवहिरङ्गभावमुक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) निघातप्रतिषेधेति । निपातैर्यद्व्यदीत्यनेनेति
भावः ॥ अनाश्रित्येति । पूर्वसंस्कारे वाक्यसंस्कारे वा यणो वर्णा-
श्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये ॥

(द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ॥

(३९६ पूर्वमात्रग्रहणदूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥*॥ पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् ॥*॥

(भाष्यम्)

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । वा-
दितवन्तं प्रयोजितवान्—अवीवदद्वीणां परिवा-
दकेन ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

योऽसौ गौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्
ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

(३९७ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ गुरुसंज्ञा च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेष्मश्च । पित्तश्च ।
दश्च । मश्च । “हलोऽनन्तराः संयोगः”
इति संयोगसंज्ञा, “संयोगे गुरु” इति गुरुसंज्ञा,
“गुरोरनुतः” इति सुतो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) श्लेष्मश्च इति । कार्यार्थत्वासंयोगसंज्ञाया
व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः ॥

(उद्ध्योतः) श्लेष्मन्नेति । अमनुष्यकर्तृके चेति टक् ॥ ननु
संयोगत्वस्य समुदायरगतत्वेन पूर्वविधित्वाभावात् कथं स्थानिवत्त्वम् ।
किं च न संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिः । अव्यवहितस्य सत्त्वादत
आह—कार्यार्थत्वादिति । ततश्च पुनर्द्वारा व्यवहिते पूर्वविधित्वं
संज्ञाया इति भावः ॥

(पूर्वमात्रवादिभाष्यम्)

ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिव-
द्भावः, तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा
विधेया ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोग-
संज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः ॥

५ नन्वेवमनेकविधत्वे प्रकृते कथं निश्चयोऽत आह—इहत्विति ॥ तत्
तत्सादिति ॥ छाया ॥

६ कैयटं दूषयन्माष्यं योजयति—पदेति ॥ छाया ॥

७ सुतेति । तथा च तत्र एहीत्यादिशेषो बोध्यः ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथमनन्तरग्रहणे संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमत आह—यथोद्देशेति । तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि भविष्यति किंचिदित्यमित्यन्विमात्रात्तत्प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ ननु एवमपि पूर्वपरविधित्वान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह—प्रत्येकंचेति ॥

(३९८ समाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ।

संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः ॥

किं तर्हि ? ।

पूर्वपरविधिः संयोगः ॥

(प्रदीपः) न वेति । समुदायः संज्ञीति भावः ॥ पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः ॥ अवीचददिति तु चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) समुदाय इति । एवं चानन्तर्याश्रयणे यथोद्देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः ॥ एवं च पूर्वमात्रग्रहणेऽपि श्लेषेन न दोषः । यथोद्देशाश्रयणादेव । कार्यकालपक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्त्वस्य संज्ञाकार्यप्रतिबन्धकत्वं तस्य पूर्वमात्रवृत्तित्व एव स्थानिवत्त्वमिति गूढतात्पर्यम् ॥ भाष्ये—किंतर्हि पूर्वपरविधिरिति । पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादेव च आरतुरित्यादौ ऋच्छत्युतामिति गुणस्य सवर्णदीर्घं न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभ इत्याहुः ॥ पूर्वमात्रेति ॥ दीर्घादिग्रहणाच्छिद्वदिति भावः ॥

(एकादेशे स्थानिवद्भावसाधनाधिकरणम्)

(३९९ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्रायसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे । एकादेशे

कृते जुमामौ पद्माव ऊढित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) एकादेशस्येति । परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तम् । तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यत एव । तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयान्नपद्यः, आदीध्य इति । एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः ॥ श्रायसादिभ्योऽणन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावानुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यां पद्माव ऊढ च प्राप्नुतः ॥

(उद्घोतः) ननुभयनिमित्तत्वेऽपि परनिमित्तत्वमस्येवेत्यत आह—परस्मिन्नितीति ॥ अवधारणार्थमिति । पूर्वविधिशब्दे पूर्वशब्दस्येवास्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वादिति भावः ॥ लभ्यत एवेति । अविशेषात्सर्वत्र प्रवृत्त्येति भावः ॥ श्रायसाविल्यत्र देविकांशिशपेलात्वम् ॥ तस्यादिवद्भावमिति ॥ ननु आदिवद्भावेन औ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि श्रायसित्यस्याङ्गत्वाभावात्कथं नुम् । औ इत्यस्य सान्तादविहितत्वात् श्रायसित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्वमिति चेन्न । छिन्नपुच्छश्वदेकदेशविकृतानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्यव्याघातात् । भूयोवयवसाम्यात् । लोकन्यायसिद्धस्यानाश्रयणे बीजाभावात् । सङ्गमपि वक्षसाचर्थमावश्यकमिति दिक् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति ? ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—न सिध्यन्तीति । निवर्त्यत्वेनेत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपबाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम्)

॥ * ॥ उभयनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते । उभयनिमित्तश्चायम् ॥

(प्रत्याक्षेपबाधकवार्तिकतृतीयखण्डम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ उभयादेशत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अच आदेश इत्युच्यते । अचोश्चायमादेशः ॥

- १ उक्तेति । पुनर्द्वारेत्यर्थः ॥ अत एव भाष्ये पुनर्पर्यन्तधावनम् ॥ छाया ॥
- २ एवमपि तदनालोचनेनैतत्प्रवृत्तावपि ॥ छाया ॥
- ३ सिद्धान्ततात्पर्यमाह—एवंचेति । समुदायस्य संहित्वे चेत्यर्थः ॥ अपिना कार्यकालसमुच्चयः ॥ छाया ॥
- ४ प्रकृततात्पर्यमाह—एवंचेति ॥ अस्यार्थमाह—यथोद्देशेति ॥ छाया ॥
- ५ कैयटस्यायुक्तत्वात् सिद्धान्तमाह—कार्येति ॥ अपिना यथोद्देशसमुच्चयः ॥ छाया ॥
- ६ अस्य फलान्तरमप्याह—पूर्वपरेति ॥ छाया ॥
- ७ ननु फलसत्त्वेऽपि मानाभावोऽज्ञात आह—विधीति ॥ फलान्तरस्य प्राप्तिरित्येतत् तत्सामर्थ्यादेवगर्भसमासादिति भावः ॥ छाया ॥
- ८ अनङ्गत्वे हेतुमाह—औ इत्यस्येति ॥ छाया ॥

९ ननु स्थानिवत्त्वेन तत्त्वमत आह—श्रायसिति ॥ आनुमानिकादेशेनाप्यत्रानिर्वाह इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१० नन्वेवं पूर्वसूत्रं व्यर्थमत आह—सूत्रमिति ॥ नन्वेवमपि तत्रादेशग्रहणं व्यर्थमेव स्थानिवदित्युक्त्वा संबन्धिशब्दमिहैव तल्लामात् । आनुमानिकादेशसंग्रहार्थमपि न तौ तित्वस्यानेनैव सिद्धेरत आह—अपीति ॥ अनेनादेशसमुच्चयः ॥ आदिना पचस्वित्वादि ॥ अर्थस्यान्यथात्वे जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभावेन तौ तित्वप्रतीतेरनेनानुपादनात् । प्रकृते तन्निर्वाहार्थं तु सोऽप्यावश्यकः । अन्यथाङ्गत्वमेव दुर्लभम् । अत एवान्तादिवत्सूत्रे भाष्यकैयटयोरपि गुडोदकमित्यादावेकादेशे कृते दकशब्दस्यानेनोदकशब्दत्वमाश्रित्य 'उदके केवले' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वमुक्तम् । शब्दानां निवर्त्यं तु रेखागवयन्यायेन समाधेयम् तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) अचोश्चेति । अच इति गुणलादेकलसंख्या-
याः पशुना यजेतेतिवद्विवक्षितत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदक-
त्वेऽपि हला व्यावृत्तिः स्यान्नाजन्तरस्येत्यत आह—गुणत्वादिति ।
आदेशविशेषणत्वेनेति शेषः ॥ वस्तुतोऽचोरादेशस्याचत्वपर्याप्त्यधि-
करणादेशत्वाभाव इति भाष्याशयः ॥

(आक्षेपसाधकप्रथमहेतुनिरासभाष्यम्)

नैष दोषः ॥ यत्तावदुच्यते—उभयनिमित्त-
त्वाद्* इति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं
भवति, शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपदेशम् ।
तद्यथा 'गुरुनिमित्तं वसामः' इति, 'अध्ययननि-
मित्तं वसामः' इति ॥

(प्रदीपः) इह यस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्त-
त्वावधारणाद्वचन्येव परस्य निमित्तता । अयोगव्यवच्छेदेन
परस्मिन् य आदेश इति विशेषणात् ॥

(उद्ध्योतः) उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्तीत्यु-
च्यते उत परमेव निमित्तं नेति । नाद्य इत्याह—अन्वयेति ॥
नान्य इत्याह—अयोगेति । विशेष्यसङ्गत एवायोगव्यवच्छेदबोध
इति नियमे न मानमिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकद्वितीयहेतुनिरासभाष्यम्)

यदप्युच्यते—उभयादेशत्वाच्च* इति । इह यो
द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति, लभतेऽसाव-
न्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रः,
देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्रदीपः) द्वयोरिति । वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्ना-
स्ति संख्याविवक्षा, भवतु वा, तथापि न दोष इति भावः ॥

(अथ हलचसमुदायादेशस्थानिवत्त्वाभावनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ हलचोरादेशः स्थानिवद् भवति, उताहो न ।

(प्रदीपः) अथ हलचोरिति । उभयथा शास्त्रे व्य-
हारदर्शनात्प्रश्नः । उरण् रपर इत्यत्राणनणसमुदायोऽकडा-
दिरादेशो रपरो न भवति । नागलोपीत्यत्र लखरराजदिति
हलकोलोपेऽग्लोपित्वाश्रयणादुपधाहखलनिषेधो भवति । अस्ति
ह्यत्राको दर्शनमिति ॥

१ नाजन्तरेति ॥ तस्यान्यत्वाभावात् ॥ छाया ॥

२ नन्वेवं ग्रहकत्ववद्विवक्षैवोचितेत्यत आह—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

३ उभयेति ॥ नन्वित्यादिः ॥ छाया ॥

४ संगतिमाह—अच इति ॥ छाया ॥

५ ननु विश्वकमित्यादावुभयविधेः सत्त्वात्कथं तत्त्वमत आह—पूर्वस्यै-
वेति ॥ इदं हलचोरादेश इत्यादि भाष्यम् ॥ छाया ॥

६ वस्तुतस्त्विदं प्रक्षिप्तत्वकथनमेव चिन्त्यम् 'शदन्तविंशतेश्च' इत्य-
त्राधिकेऽर्थे ढविषायकसूत्रे 'इदं शतसहस्रयोः' इत्यनुवृत्त्या ढप्रत्ययस्य शत-
सहस्रयोरेवेष्टेऽपि 'तस्य पूरणे ढद्' इति पूरणार्थेऽटो विशोऽध्यायः विंश-
सूत्रमिलादावित्येन नाधकाभावात् ॥ दाधिमथाः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्येऽथहलचोरिति । अच् इत्यपि परस्मिन्निति
वदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः ॥ अत्यरराज-
दिति । राजानमतिक्रान्तवानित्यर्थं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णि-
जिष्ठवद्भावाट्टिलोपश्चेति बोध्यम् ॥ पूर्वस्यैव विधावित्यनाश्रित्येदम् ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(४०० समुदायादेशस्थानिवत्त्वे दूषणवार्तिकम् ॥ १४)

॥ * ॥ हलचोरादेशः स्थानिवदिति चे-
द्विंशतेस्तिलोप एकादेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे
एकादेशो वक्तव्यः । विंशकम् । विंशं शतम् । विंशः ।

(प्रदीपः) विंशकमिति । विंशतिविंशश्चामिति
द्वुन ॥ विंशमिति । शदन्तविंशतेश्चेति ङः ॥ विंश
इति । तस्य पूरणे ङद् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये एकादेश इति । अतो गुण इति पररूप-
मित्यर्थः । यस्येति चेति तु न, तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादिति
भावः ॥ विंशं शतमित्यस्य विंशतिरधिकसिन्नित्यर्थः ॥ [विंश
इति तु प्रक्षिप्तं शतसहस्रयोरेव ङस्येष्टत्वात्] ॥

(४०१ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः ।
स्थवीयान् दवीयान् ॥

(प्रदीपः) स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद्
गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत् । स्थानिनोऽनादि-
ष्टादचः पूर्वत्वात् तद्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः ॥ तत्र
स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानादवादेशाप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) स्थानिनोऽनादिष्टादिति । अत्र यद्वक्तव्यं तद् न
धात्विति सूत्रे स्थानिवत्त्वस्य चोक्तम् ॥

(४०२ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ केकयमित्रवोरियादेश एत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

केकयमित्रवोरियादेशो एत्वं न सिध्यति । कै-

७ कैयटं दूषयति—अत्रेति ॥ छाया ॥

८ वार्तिके भाष्ये च पष्ठधत्तं सूत्रोच्चारितस्य प्रत्ययस्यापुलक्षणम् । स-
प्तम्यन्तं तु स्वापवादस्यापि । तथाच केकयशब्दात् 'जनपदशब्दात्स्त्रिया-
दञ्' इति सूत्रेणापि, प्रत्ययशब्दात् 'तत आगतः' इत्यपि यादिभागस्ये-
यादेशो तस्य स्थानिवत्त्वेन कैकेयः प्रालेय इत्यत्र गुणैकादेशो न सिध्यति ।
मित्रयोरपत्यम् इत्यर्थे 'गृष्ट्यादिभ्यश्च' इति ढमि 'केकयमित्रयु' इत्यनेन
यादिभागस्य प्राप्तमियादेशं बाधित्वा 'दाण्डिनायन' इति सूत्रे मैत्रेयेति
निपातनेन युशब्दस्य लोपे जाते तस्य स्थानिवद्भावेन पररूपेणैकारो न सिध्य-
तीति नागेशोक्तौ 'आहुणः' इत्यपि पररूपस्योपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ विदा-

कैयः । मैत्रेयः । अचीत्येत्वं न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) कैकेय इति ॥ नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न खजादौ । तेन योऽत्राश्रीयते नासावादेशः । यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत इति न्यायान्नास्ति दोषः ॥ नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारान्तर-स्याभिधास्यमानत्वाद्वैतनाश्रितम् ॥

(उद्घोतः) कैकेयादौ कैकयमित्रश्वित्यादिना इयादेशे आ-
हुणः ॥ अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत आह—परिहारान्तर-
स्येति । पक्षान्तरस्येत्यर्थः ॥ एतत् पूर्वोक्तम् ॥

(४०३ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदलोपे च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति ॥ दध्युपसक्ताः
सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति यणादेशः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) दधिसक्तव इति । समानाधिकरणा-
धिकारे कस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य
परनिमित्तता ॥ यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति । तथापि
परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् ॥

(उद्घोतः) लोपस्येति । समानाधिकरणेन उपेयधिकारात्
परसन्निधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभिमानः ॥ वस्तुत
एतावता परनिमित्तत्वे पादशतस्येति लोपस्य परसन्नियोगेन विधी-
यमानस्य परनिमित्तत्वापत्तिरितीदमपि चिन्त्यम् । परिहारान्तर-
स्येत्येवात्रापि समाधिरिति तत्त्वम् ॥

(४०४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ यङ्लोपे यणियङ्कुवङ् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यङ्लोपे यणियङ्कुवङ् न सिध्यन्ति । चेच्यः ।

नेन्यः । चेक्षियः । चेक्रियः । लोलुवः पोपुवः ।

अचीति यणियङ्कुवङ् न सिध्यन्ति ॥

(प्रदीपः) चेच्यः नेन्य इति । ऊतोचीत्येतदनाश्र-
यणादुपन्यासः ॥

(पक्षान्तराश्रयणभाष्यम्)

अस्तु तर्हि न स्थानिवत् ॥

(प्रदीपः) अस्तु तर्हीति । अच इत्युपादानात् साक्षा-
देव यस्याच् स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो, न तु हल-
जादेशस्येत्यर्थः ॥

दिगणे मित्रयुशब्दपाठमाश्रित्य युलोपनिपातनप्रत्याख्यानं 'तस्येदम्' इत्यणं
वा समाश्रित्येदमिति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

१ अत्रापीति । नन्वित्यादिः ॥ छाया ॥

२ पूर्वोक्तम् । योत्रेऽति ॥ छाया ॥

३ अपिना पूर्वसमुच्चयः ॥ भाष्यासंगतिं परिहरति—परीति ॥ वक्ष्यमाणे
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपादानादिति ॥ यद्यप्यागलेत्येतद्वारणार्थमाव-
श्यकं तत्तत्र हि केवलहलो लोपस्तथापि व्याख्यानादच एवादेश
इत्यन्ययोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् ॥ साक्षादेवेति । ऊचो
यत्र स्थानपट्टीनिर्दिष्टत्वमित्यर्थः ॥ यत्र हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न
स्यात्तस्मादच एवादेशः प्रयोगे यत्रेत्यर्थेन तद्वारणमुचितम् ॥

(४०५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धि-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

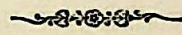
(भाष्यम्)

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः ॥ "न धातुलोप आर्धधातुके" इति
प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(इति हलचसमुदायस्य स्थानिवत्त्वाभावनिरूपणम्)

(अथ स्थान्याश्रयणानाश्रयणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति,
आहोस्विदविशेषेण ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः,
किं तत्रैव स्थानिवद्भावः, उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्यमेव स्थानि-
वद्भावेन प्राप्यते, उत अनाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यतेऽपीति प्रश्नः ॥
यद्यप्ययं विचारः प्राक् कृत एव भावाभावातिदेश इति सिद्धान्तश्च कृ-
तस्तथापि अन्यवार्त्तिककारकृतवार्त्तिकन्याख्यानमिदमिति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(४०६ द्वितीयपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लो-
पयणादेशो गुरुविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयो-
गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्मश्च । पित्तश्च ।
दश्च । मश्च । "हलोऽनन्तराः संयोगः"

४ ऊतोचीति । ऊतोऽचि परे यङ्लुग् भवतीत्यर्थः ॥ लोलुव इत्यादि ।
एतस्य सिद्धान्तत्वेनानाश्रयणादित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ कैयटं दूषयति—यद्यपीति ॥ तत् अचपदम् ॥ छाया ॥

६ साक्षात्पदार्थमाह—अच इति ॥ छाया ॥

७ इदमपि दूषयति—एवंहीति ॥ तद्वारणं हलजादेशवारणम् ॥ छाया ॥

८ सूत्रमतेनाह—न धात्विति ॥ छाया ॥

इति संयोगसंज्ञा, “संयोगे गुरु” इति गुरुसंज्ञा
“गुरोः—” इति छुतो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात् संयोगसं-
ज्ञायां नाश्रीयते ॥

(उद्धोतः) ननु संयोगसंज्ञेति वक्तव्ये किमुच्यते गुरुविधि-
रिति, अत आह—कार्येति ॥

(४०७ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । “द्विर्वचन-
वरेयलोप” इति ।

(प्रदीपः) द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि स्था-
नी नाश्रीयते । अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो
द्विर्वचनादावाश्रयणं न लचः । एवं यलोपेऽपि । वरे लाकार-
लोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचि क्वितीति । भाष्ये तु
वरेशब्दोऽपि पठितस्तत्रायं भावः—यङ एव समुदायस्य
प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपवि-
धानादत्राप्रसङ्ग एवेति ॥

(उद्धोतः) नन्वचि नेत्यर्थाद्द्विर्वचननिषेधेऽस्त्येव स्थान्या-
श्रयणमत आह—पर्युदासेति । चिन्त्यमेतत् । वाक्वाक् इत्यादा-
ववसाने द्वित्वानापत्तेः । हलीत्येव वक्तुं युक्तत्वाच्च । तस्मादैज्जिभ-
त्रस्याश्रयणम्, नत्वच इति वक्तुं युक्तं वागिलादावज्जिभो वर्णा-
भाव एवेति न दोषः ॥ यङएवेति । एवं सति पक्षद्वयेपि वरे
ग्रहणं न कार्यमित्यत्र तत्करणकथनं चिन्त्यमेव स्याद् । किं च तार्कि-
कप्रत्ययत्वमादायापि प्रवृत्तिश्चापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यम् ॥
वरेयलोपेत्येकमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ॥

(४०८ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ कसलोपे लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

कसलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः ।
“लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये” इति ।

(प्रदीपः) अदुग्धेति । कसस्य अलोऽन्त्यस्येति लोपे
कृते तस्य स्थानिवद्भावाज्जलो झलीति लोपो न स्यादिति

१ ननु संयोगेति । लोपयणदेशयोः स्थानिनोऽचः संयोगसंज्ञायामना-
श्रयणात्तयोः स्थानिवत्त्वेन संयोगसंज्ञा न प्राप्नोतीति वार्तिके वक्तव्येत्यर्थः ॥
तथा च संज्ञाफलप्रतिपत्त्यर्थं तथोक्तम् ॥ छाया ॥

२ भाष्याश्रयमाह—तस्यादिति ॥ अत्र असिन्पक्षे ॥ तार्किकेति ।
संभावितेत्यर्थः ॥ अत एव यातीत्यादिसिद्धिः ॥ चिन्त्यमिति । इदमिति
शेषः ॥ छाया ॥

३ नन्वेवं का गतिर्भाष्यस्यात आह—वरे इति ॥ तथाप्युक्तवक्ष्यमाण-
दोष एवात आह—इत्यमीति ॥ छाया ॥

४ तस्य अन्त्याकारलोपस्य ॥

५ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि “कृतेपि” इति
पाठस्तु अदुग्धेत्यादावभरत्वानावेन लोपस्योक्तसूत्रेणाप्राप्तेश्चिन्त्य एव ॥ दाधि०

लुग्वचनम् ॥ अदुहहीत्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याज्ञाल-
त्वात् ॥

(उद्धोतः) कसस्येति । कसस्याचीति कसलोपे प्रकृतेपि
लुग्वक्तव्य इति वार्तिकार्थः ॥ पक्षान्तरे तु कसलोपेनैव सिद्धमित्य-
भिमानः ॥ तत्राप्यवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह—अदुहहीति ॥

(४०९ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ हन्तेर्घत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम् । झन्ति झन्तु अझन् ॥

(प्रदीपः) झन्तीति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो
नकारो न भवतीति घत्वाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात् व्यवधाना-
श्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—झन्तीत्यादि । गमहनेत्यनेनाल्लोपः ॥
घत्वम् । हो हन्तेरित्यनेन ॥

(प्रथमपक्षाश्रयणभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति ।

(४१० प्रथमपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ ग्रहणेषु स्थानिवदितिचेज्जगध्यादि-
ष्वादेशप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ग्रहणेषु स्थानिवदितिचेज्जगध्यादिषु आदेशस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य । “अदोजग्धि-
ल्यप् ति किति” इति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) निराद्येति । आदयतेर्गिलोपे कृते एकदे-
शविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नोति । न च ज-
ग्धौ णिराश्रितः । आदिग्रहणाद् घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये जग्ध्यादिष्वादेशस्येति । जग्ध्यादिषु
विषयेषु आदेशस्यार्थात्तद्रूपस्येत्यर्थः ॥ एकदेशविकृतस्येति ।
अन्तरङ्गत्वादृद्धौ कृतायां णिलोप इति आदित्यस्यानादिष्टादचः
पूर्वत्वमस्त्येव । ण्यल्लोपाविति तु णिच्स्थानिकवृष्ट्यादेर्वाधकम् ।
उक्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् ॥

६ ‘उवोपोपध्मा ओष्ठे’ इति लक्ष्मीप्रतिशास्यातुरोधेन वकारस्य के-
यलोष्ठयत्वमङ्गीकुर्वतां वार्तिककृतां (कात्यायनानां) सिद्धान्ते तु बहौ नैव भवति
दन्त्यनिमित्तकः यस्य लुगिति नपदान्तसूत्रे निरूपयिष्यामः ॥ दाधिमथा ॥

७ ग्रहणेषु गुह्यमाणेषु स्थानिषु । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् ॥ छाया ॥

८ एवं च स्थानिनो जेर्जग्धिविधावनाश्रयणाणिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे
त्यपोऽव्यवहितपूर्वस्यादेर्जग्ध्यादेशापत्तिरिति भावः ॥

९ ननु वार्तिकेनादौ णिलोपात्ततो वृद्धिरित्यादिष्टादचः पूर्वत्वात्कथं तत्त्व
मत आह—अन्तरङ्गेति ॥ छाया ॥

१० वार्तिकप्राप्तिमाह—ण्यल्लोपाविति ॥ प्राचां मतेनाह—उक्तेति ।
स्थानिवदित्यर्थः ॥ तस्यम् अनादिष्टाचः पूर्वत्वम् ॥ छाया ॥

(४११ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्व-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥

यलोप—वाय्वोः । अघ्वय्वोः । “लोपो व्योर्वेलि”
इति यलोपः प्राप्नोति ॥

उलोप—अकुर्वि आशाम् अकुर्व्याशाम् “नित्यं
करोतेः” “ये च” इत्युकारलोपः प्राप्नोति ॥

ईत्व—अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् “ई ह-
ल्यघोः” इतीत्वं प्राप्नोति ॥

अनुनासिकात्व—अजङ्गि आशाम् अजङ्ग्या-
शाम् “ये विभाषा” इत्यनुनासिकात्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यणादेश इति । बहिरङ्गपरिभाषानाश्रय-
णेनैतदुच्यते ॥ अजङ्गीति । जन जनन इत्यस्माद् व्यल-
येनाऽऽत्मनेपदम् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माद्वा श्यनश्छा-
न्दसत्वाच्चूलेः ॥

(उद्घोतः) वार्तिके युलोपेति । यकारोकारयोलोप इत्यर्थः ।
अकुर्व्याशामित्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य यणादेशे तत्तत्कार्य-
प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ बहिरङ्गेति । वाय्वोरित्यत्र यथाऽस्य न
प्राप्तिस्तथोक्तम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ आत्मनेपदमिति ।
ईडिति शेषः ॥

(४१२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि आ-
शाम् राय्याशाम् “रायो हलि” इत्यात्वं प्राप्नोति ॥

(४१३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्ये नाम
हिमवतः शृङ्गे, तद्वान् सौर्यो हिमवानिति सौ-
इच्चाश्रये दीर्घत्वे कृते “सूर्यतिष्या—” इति यलोपः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सौर्यीति । तेनैकदिगित्यण् । ततो मल-
यीय इति । सौर्ये इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति । यस्येत्यादौ

इयां प्रतिषेध इति वचनात् । सूर्यमत्स्ययोर्द्ध्यामिति
परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वणन्तं सौर्ये इत्येवोदाह्रियतामत आह—
सौर्ये इत्यत्रेति ॥ यस्येत्यादाविति । आदिना सूर्यतिष्येति
यलोपः ॥ इयां शीप्रत्यये ॥ अलोपस्यासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वात् ॥

(४१४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्यां वात्सा-
भ्याम् । दीर्घे कृते “अपत्यस्य च तद्धितेऽनाति”
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गार्गाभ्यामिति । गोत्रस्त्रिया इति णः
सङ्गाङ्गलक्षणेष्वात्स्यं वा । अनातीति प्रसज्यप्रतिषे-
धाश्रयेण चोद्यम् ॥

(उद्घोतः) गार्गाभ्यामित्यत्र गार्ग्यं अ भ्यामिति स्थिते पूर्व
सुपि चेति दीर्घे यलोपाप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ॥

(प्रदीपः) पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः ॥

(उद्घोतः) पर्युदासाश्रयेण त्विति । आङ्गित्वेन प्रकृ-
त्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आङ्गित्वसत्त्वेन यलोप इति भावः ॥

(सर्वोक्षेपपरिहारभाष्यम्)

सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयो-
जनम्—विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमा-
णायामपि प्रकृताविति ॥

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायां प्रकृतावि-
त्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकान् यन्नात्स्वाश्र-
यनिवृत्त्यर्थान्तु सिध्यन्तीति भावः ॥ अत एव पक्षान्तरोप-
न्यासः—अथवेति ॥

(द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् * अविशेषेण स्थानिवदिति चेन्नो-
पयणादेशे गुरुविधिः * द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे *
क्सलोपे लुग्वचनम् * हन्तेर्घत्वम् * इति ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते * अविशेषेण स्था-

१ अन्याभ्रमायाह—इडितीति ॥ छाया ॥

२ असिद्धत्वम् असिद्धवदत्रेत्यनेन ॥

३ अत एवेति । प्रागाश्रये विधाविति स्वाश्रयनिवृत्तौ किमाश्रीयमाणा-
यामेवेत्यनेन कृतस्यादित्यपरितोपादेवेत्यर्थः ॥ अत्रापि विधिग्रहणात्स्वाश्रय-
निवृत्तिरिति भावः ॥ छाया ॥

निवदिति चेन्नोपयणादेशे गुरुविधिः* इति । उक्त-
मेतत् * न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् * इति ॥

यदप्युच्यते * द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे व-
क्तव्याः * इति । उच्यन्ते न्यास एव ॥

* कसलोपे लुग्वचनम् * इति । क्रियते न्यास
एव ॥

* हन्तेर्घत्वम् * इति । सप्तमे परिहारं वक्ष्यति ॥
अचः परस्मिन् ॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः समु-
दायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम् ॥ उच्यन्त इति । अत एव
लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः ॥ क्रियत इति । अदुह-
ह्यर्थमवस्यकर्तव्यमेवेति भावः ॥ सप्तम इति । श्रुतिकृतमान-
न्तर्यमाश्रीयते, स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्याद-
विघातकम् ॥ ५६ ॥

(उद्घोतः) संयोगसंज्ञाया इति । अस्याशय उक्तः ।
वस्तुतः पुनस्तत्रैपादिकत्वात् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्य-
नेनापि इदं सुसाधम् ॥ अत एव लिङ्गादिति । न च पुत्रमास-
मन्तादुक्तं शीलं यस्याः पुत्रादिनीत्यादौ स्थानिवत्त्वादिनीत्यस्या-
प्रवृत्तौ द्वित्वं प्राप्नोति तद्वारणाय द्विर्वचनग्रहणं कथमभावातिदेशे
ज्ञापकमिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तस्यानभिधानात् शीघ्रो-
पस्थितिकत्वेनाहर्हितादिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेति दिक् ॥ ५६ ॥

(५२ स्थानिवद्भावनिषेधसूत्रम् ॥ १ । १ । ८ आ. ३ ॥)

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्व-
रसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ १ ॥

१ । ५७ ॥

(अथ पदान्तपदार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते । तत्र
वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) न पदान्त ॥ ५७ ॥ वेतस्वानिति ।
भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते । वेतसशब्दात् कुमुदन-
डवेतसेभ्योऽमनुविति इमनुपि टिलोपे कृते खादौ पूर्व
पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदा-
न्तताया विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद् रुत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) नपदान्तद्वि ॥ ५७ ॥ ननु स्थानिवत्त्वनिषेधं

१ 'वकार ओष्ठसंभूतो दन्ताग्रकरणः स्मृतः ।' इति सकलपिंसिद्धा-
न्तमजानतोऽयं ग्रन्थ इति ॥ दाधिमथाः ॥

२ भाष्योक्तान्यप्रकारमप्याह—वस्तुत इति ॥ ग्रहणाच्चेति । पूर्वत्रा
सिद्धे इति निषेधसंभवाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

३ ननु निषेधदृष्ट्या रुत्वासिद्ध्या कथं तत्संपादकपदत्वे तत्रापि निषेधोऽत
आह—न पदान्तेति ॥ छाया ॥

विना सस्य पदान्तत्वेनासिद्धेस्तस्य रुत्वसंपादके पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य
दुर्वारत्वात् सान्तस्य पदत्वाभावेन कथमत्र रुत्वप्राप्तिरत आह—
भावेति । पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम् ॥
इदं चिन्त्यम् । द्विर्वचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्री-
यस्यैव ग्रहणौचित्यात् ॥ भाष्यं त्वेवं व्याख्येयम्—रुत्वस्य पदचर-
भावयवत्वेन तत्र कर्तव्ये तन्निष्पादकपदत्वे च कर्तव्ये भावसाधन-
विधिशब्दाश्रयणे टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरभावयवो नापि पदान्तस्थाने विधिः, तथापि
तस्याः कार्यार्थत्वात् कार्यस्य च रुत्वस्य तत्त्वान्न दोषः । पदचर-
भावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति—
“तसौ मत्वर्थे” इति ॥

(प्रदीपः) तसौ मत्वर्थ इति । तदस्मिन्नस्ती-
त्यत्रैवार्थं मनुप् । न निर्वृत्तादिषु अनभिधानादित्येतदाश्रित्यै-
तदुच्यते ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्त्येकदेश्याह—भसंज्ञात्रेति ॥ भत्वे प्राप्त-
स्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वाप्रतिबन्धद्वारा रुत्वसंपादकत्वेन
भत्वस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति
सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः ॥ नै पदान्तसूत्र-
दृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा, जशादिग्रहणात् ॥ कैयटोक्तरीत्या पूर्व-
पक्षयोजनेऽस्यायं भावः—भत्वे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदा-
न्तत्वसंपादकतया परम्परया भसंज्ञाया अपि पदान्तत्वसंपादकत्वेन
पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति समानावधिकत्वाद्भत्वेन पदत्वबाध
इति ॥ एवं च परम्परया पदान्तत्वसंपादकस्यापि पदान्तविधिशब्देन
ग्रहणे मदुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाऽप्युचिता ॥ ननु इमनुपोऽर्थान्त-
रेऽपि विधानात्कथं सर्वत्र भत्वमत आह—अनभिधानादिति ।
मैतुशब्देन प्रसिद्धत्वाद् मनुप एव ग्रहणमिति भावः ॥

(पूर्वपक्ष्याक्षेपसाधकभाष्यम्)

अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति । पदसंज्ञां प्रति तु
सकारान्तम् ॥

(प्रदीपः) अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्व-
निषेधाभावात् सकारान्तत्वाभावाच्चास्ति भसंज्ञा ॥ पदान्तत्वे
तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वादुत्त-
प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) तत्र पूर्वपक्ष्याह—अकारान्तमेतदिति । सा-
क्षात्परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे पर-

४ अस्य भसंज्ञेति ग्रन्थस्य ॥ तस्यापि भत्वे स्थानिवत्त्वस्यापि ॥ छाया ॥

५ एवं च परम्पर्याश्रयणावश्यकत्वे च ग्रहणे । अत्रेति शेषः ॥ अपिनैत-
त्संग्रहः ॥ उक्तदोषाभाव औचित्ये हेतुः ॥ छाया ॥

६ सर्वत्र अन्येषाममत्वर्थत्वात् ॥ छाया ॥

७ ननु तत्र इमनुप एव ग्रहणमात्मानत आह—मनुशब्देनेति ॥ छाया ॥

म्परा पदान्तपदे उपस्थितपदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेति भवे न निषेध इति सान्तत्वाभावात्तदप्राप्तिरिति भावः ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्)

ननु चैवं विज्ञायते—यः संप्रतिपदान्त इति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तः, तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा—कौस्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनासिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रत्त्वाभावः ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धान्त्येकदेश्याह—ननुचेति । अत्र पदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्ववत्समुदायान्त्यकार्ये नायं निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वाभावेन रत्त्वाभावः सिद्ध इति भावः ॥ तत्र किमपेक्षया संप्रतीत्यत आह—स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । एतत्साध्यपदत्ववत्तोऽत्रोद्देश्यत्वासंभवः । भावसाधनेऽपि विधेयस्य पदचरमावययत्वं स्थानिद्वारैव वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्त्वाभावे विधेयस्य सुतरां तदभाव इति भावः ॥ स्थानिवत्त्वनिषेधं विना यः पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवे कर्तव्य इत्यक्षरार्थः ॥ संप्रतिपदशब्देन समस्तेनान्तशब्दस्य षष्ठी-तत्पुरुष इति बोध्यम् ॥ यद्यपि तस्य भाव इत्यादौ तत्साध्यत्वप्रत्ययान्तादेरप्युद्देश्यता । तथाप्यत्र लक्ष्यानुरोधादेवमर्थकत्वमिति तात्पर्यम् ॥

(पूर्वपक्ष्याक्षेपसाधकभाष्यम्)

कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वपक्षी उक्तमाशयमज्ञानानः संप्रतीति पदान्तस्य विशेषणं मन्यमान आह—भाष्ये कर्मसाधनस्येति । संप्रतिपदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदाऽर्थः ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्)

अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः—विधीयत इति विधिरिति ॥

(पूर्वपक्ष्याक्षेपसाधकभाष्यम्)

अस्ति च भावसाधनो—विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति ॥ इह च—ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वे । धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मबन्धुशब्दाद्ब्रह्म ब्रह्मणो रेकादेश आदिवद्भावाद्ब्रह्मणेन गृह्यत इति तस्मिन् स्वादि-ष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसंज्ञा तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादुकारान्तमेतदिति मित्रावधिकत्वाद्भूपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । यणादेशोच्चारणं चातन्त्रम् । एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) तत्र भावसाधनस्येति । कर्मसाधनत्वे हि द्विवचनादिभिः सामानाधिकरण्यं पदान्तेन वैयधिकरण्यं च स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवद्विवचनादिकर्मकविधाने इत्यर्थः । तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके विधाने इति वक्तुमशक्यम्, सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात् । एवं चाकारान्तमेतदिति प्रतीकोक्त्युत्तया पदत्व एव स्थानिवत्त्वनिषेधात्सान्तमेव पदत्वं प्रति, भवे तु निषेधाभावाद् अकारान्तं भत्वं प्रतीति स्यादेव रत्वमिति भावः ॥ जश्त्वं प्राप्नोतीति । झलां जशोन्त इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात् । जश्ग्रहणं तु झलां जश्जशीति जश्त्वे तन्निषेधार्थम् ॥ एकादेशस्यैवेति । अत एवोभयत आश्रयणे नेत्यनेन वक्ष्यमाणं समाधानं सङ्गच्छते ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिप्रश्नभाष्यम्)

अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम्, आहोस्विदोषान्तमेवेति ? ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धान्त्येकदेश्याह—अस्तिपुनरिति ॥

(पूर्वपक्षिप्रतिवाक्यभाष्यम्)

अस्तीत्याह ॥ इह—कानि सन्ति । यानि सन्ति । कौस्तः, यौस्त इति । योऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयेत, स न श्रूयते ॥

षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम् ॥ यकार इति । यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् ॥

इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह—षडिक इति । षड्ङ्कुलिशब्दाद् बहुचो मनुष्यनाम्नष्ट्वेति ठञि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङुलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षषिलयं

१ अत्र निषेधे ॥ त्वासंभव इति । असिद्धत्वात् ॥ छाया ॥

२ समस्तपाठेन कथं सोर्थोऽत आह—स्थानिवत्त्वेति ॥ छाया ॥

३ नन्वेवमपि भाष्यात्कथमिदं लब्धमत आह—संप्रतीति । बुद्धुपेति समासः ॥ छाया ॥

४ अस्य व्यभिचारमाह—यद्यपीति ॥ छाया ॥

५ एतदेवं स्यादिति । उक्तदोषः परिहृतः स्यादित्यर्थः ॥ ननु भावसाधने इति भावः ॥ छाया ॥

६ तत्र तयोर्नष्टे ॥

७ तत्र बीजमाह—कर्मिति ॥ ननु प्राग्वदपि निर्वाहोऽत आह—तत्र हीति । संप्रतीत्यस्य पदान्तविशेषणत्वे हीत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ एवं च । भावसाधनपक्षाङ्गीकारे च ॥ उक्तेति । पदत्वद्वारिकैव परम्परा नान्यद्वारिकेतीत्यर्थः ॥ कानि सन्तीत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षो बोध्यः ॥ छाया ॥

९ नन्वेवं जश्पदं व्यर्थमत आह—जश्सिति ॥ अतएव तस्यैवोदाहरणत्वादेव ॥ छाया ॥

शब्दोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्तताया अ-
विधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावा-
दकारान्तस्य भसंज्ञा । पदसंज्ञा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षका-
रान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् ॥ कर्मसाधने तु षषः षकारः पदा-
न्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति
तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया पदसंज्ञाधिकाराद् बाधना-
ज्जश्लासिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वपक्ष्याह—इह कानीति । इह पदान्त एव
यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिध्यतीति भावः ॥

असाधारणमिति । भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः ॥

भाष्ये—षडिकश्चापीति । अत्रैकादेशोल्लोपान्तसपादसप्ता-
ध्यायीस्वकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्त्वाप्रवृत्तिः, तदनन्तरं
त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधने यस्येति लोपे
इकनिमित्तभत्वे समासान्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि निवृत्तेः
षडिकासिद्धिः ॥ न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति न समा-
नावधिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम् । साक्षात्परम्परया वा
पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि
तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन
तद्द्वारकपरम्पराया वक्तुमशक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणाद् ॥
भावसाधनत्वे तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परम्परा गृह्यते इति भत्वे
निषेधाभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वेऽपि पान्ते पदत्वस्याव्या-
धातेन न दोष इत्याशयः ॥ कैयटे पदान्तताया अविधाना-
दिति । पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनाऽपि पदान्तस्याविधाना-
दिति भावः ॥ सिद्ध इति । जश्त्वे कार्ये इति शेषः ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिन आक्षेपभाष्यम्)

वाचिकस्तु न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कु-
लप्रसङ्गात् ॥ कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योसौ
पदान्तो यकार इति । तद्वदिहापि ङकारस्य पदान्तस्य विधे-
यत्वात् पदान्तताया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः ॥ नैष
दोषः । पूर्वमेव जश्त्वेन ङकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधि-
रिति भावसाधने षडिकसिद्धिः ॥ कर्मसाधने तु ङकारस्य पदा-
न्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति
स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाध-
नाज्जश्लानिवृत्तौ षडिकासिद्धिः ॥ न च भावसाधने षकाराप-
त्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुम्, तस्या अपदान्तरूपत्वात् । पदा-
न्तत्वे हि जश्त्वं स्यात् । न च जश्त्वविधिमित्तस्थानिव-
त्त्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सविध-

र्वन्धामिति, सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं
स्थानिवत्त्वनिषेधात् तन्निवृत्तिराशङ्क्यते । पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं
किंचित्कार्यं विधेयम् ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धान्त्येकदेश्याह—वाचिकस्त्विति । चका-
रस्येति । वाचिकेऽपि वागाशीर्दत्तशब्दात् ठञि ठाजादाविति
शीर्दत्तशब्दलोपे यस्येति लोपे पूर्वोदाहरणे जश्त्ववदत्रापि कुत्वाप-
त्तिरिति भावः ॥ एवं मनुक्तरीत्या भाष्यस्य सामञ्जस्ये कथं पुनरि-
त्यादि नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयमित्यन्तः
कैयटश्चिन्त्यः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्याख्यातः । तथाहि—पूर्वमेव
ङस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतं सपादसप्ताध्यायीस्वकार्यप्रवृत्तियोग्य-
तया तदप्राप्तेः । किंच षकाररूपापत्तिर्न शास्त्रीया । पदचरमाव-
यवस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वाद् इत्याह्वहम् ॥

(तटस्थभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कर्मसाधनः ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्)

यदि कर्मसाधनः । षडिको न सिध्यति ॥

(तटस्थभाष्यम्)

अस्तु तर्हि भावसाधनः ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्)

वाचिको न सिध्यति ॥

(तटस्थभाष्यम्)

वाचिकषडिकौ न संवदेते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ॥

(प्रदीपः) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । एकाक्षरपूर्व-
पदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः ।
षडिकस्तु * षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् * इत्युत्तरपदलो-
पाभावे ठाजादाविति लोपे यस्येतिलोपे च सिद्धः ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धान्त्याह—कर्तव्योऽत्रेति । पञ्चमे वक्ष्यमाणं
यत्नं दर्शयति—एकेति । तथा चाञ्जलादेशत्वाद्वाचिके भत्वेऽपि
न स्थानिवत्त्वमिति भावः ॥ एवं च भावसाधनपक्षोत्र स्थितः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वे ? ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वपक्ष्याह—कथं ब्रह्मबन्ध्वेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति ।

१ अत्रैकादेशेति पाठः काशीकलिकात्ताडितस्तु शोधकाङ्गानजः । अत्रै-
कादेशस्याप्राप्तेः ॥ दाधिमथा ॥

२ ननुक्तरीत्या वारणमत आह—पदान्तत्वेनेति ॥ खरीत्या व्याचष्टे—
पदत्वस्येति ॥ छाया ॥

३ सर्वदा तदभावादाह—जश्त्वे इति ॥ छाया ॥

४ अपिः षडिकसमुच्चये ॥ छाया ॥

५ चिन्त्यत्वमुपपादयति—तथाहीत्यादिना ॥ छाया ॥

६ न संवदेते नैकपक्षेण सिध्यतः ॥ छाया ॥

७ अपिना पदत्वम् ॥ पर्यवसितमाह—एवंचेति ॥ निर्दुष्टत्वे चेत्यर्थः ॥
॥ छाया ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । यस्मात् स्वादिविधिस्तत्सादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धान्त्येकदेशी उक्तमपि यः संप्रति पदान्त इत्येवंरूपं सिद्धान्तं परेणागृहीतत्वाद्यक्षानुरूपवर्णन्यायेनाह— उभयत इति ॥ तद्याचष्टे—यस्मात्स्वादिविधिरिति । अत एवात्र नैकदेशविकृतन्यायेन धान्तस्य पदत्वसंभावना, उकारान्ता-दूहविधानेनोक्तपरिमाणसंज्ञात्वेन दुर्लभत्वात् ॥ उभयत आश्रयणे इत्यस्यैकदेशिमत्त्वाच्च । ऐतच्चान्तादिवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं वेतस्वान् ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वपक्ष्याह—कथं वेतस्वानिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं विज्ञायते—पदस्यान्तः पदान्तः, पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति ॥

कथं तर्हि ? ॥

पदे अन्तः पदान्तः, पदान्तस्य विधिः पदान्त-विधिः पदान्तविधिं प्रतीति ॥

(प्रदीपः) पदेन्त इति । न च इमत्तुप्रप्रत्ययः पदम् ॥ एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(उद्ध्योतः) अथ वेतस्वानित्येवंजातीयकानामेतदनुदाहरणत्वमेवेति बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्तमाह—नैवमिति ॥ तद्याचष्टे—नच इमत्तुविति । एवं ब्रह्मबन्धूशब्दे ऊकारो न पदमिति बोध्यम् ॥ नैवमिदमयुक्तं गतिकारकोपपदानां सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽसुबन्तत्वेन, सुबन्तेन समासे उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्यापदत्वाद् गोचेत्यादावलोपस्य स्थानिवत्त्वेनावडापत्तेरिति चेत् न, उत्तरपदस्य कार्यत्वे एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासस्य चैतद्विषयेऽनित्यत्वान्न प्रवृत्तिरिति भावः ॥ एवं च विग्रहद्वयप्रदर्शनेन पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्याजादेश एव न स्थानिवदिति भाष्ये ध्वनितम् । कानि सन्तीत्याद्येवोदाहरणम् । एवं च पूर्वसूत्रे अपरविधाविति प्रघट्टकस्यैयटग्रन्थो भोभगो इति सूत्रस्यैयटग्रन्थश्च चिन्त्य एव ॥ एवं षडिक इत्याद्यपि चिन्त्यम्, इकस्य पदत्वाभावेऽपि कुलिशब्दाकारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तस्मिन्नन्तस्य विधिसत्त्वेन दोषादिति दिक् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते स्तत्वं जशत्वं च । एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लव्यते ॥

किम् ? ।

भसंज्ञा नाम ॥

(प्रदीपः) यथैवेति । यच्च भमित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च पदमिति वर्तते । तेन पदं सङ्गं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निवन्धनरूपप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात् पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति भलाद्बुद्धाभावः सिद्धः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—पदस्यान्त इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष्यमिमेते एकपदस्याजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि न दोष इति प्रौढ्या प्रतिपादयितुं भसंज्ञायां बाधिका भविष्यतीति स्वोक्तेरुदाहरणमाह—अथवेति । यैः संप्रति पदान्त इत्येतत्तु न शब्दमर्यादालम्ब्यमिति भावः ॥ अस्य पक्षस्य कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या, तावतापि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वानुपपादनात् । किंच यथा कारकाधिकारे कारकं सत्कर्मैति व्याख्यानेन तयोः संज्ञयोः समावेश उक्तस्तथात्रापि स्याद् । न हि भत्वपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेवं व्याख्येयम् यथा स्तवजशत्वादीनां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भावः प्रतिबध्यते । तथा भसंज्ञाविषयातिदेशस्यापि परम्परया तत्त्वाद् निषेध इति ॥ यथैवान्यानि पदकार्याणि पदचरमावयवकार्याणि स्तवजशत्वादीनि तत्प्रापकपदसंज्ञारूपं चात्र सूत्रे उपप्लवन्ते पदान्तविधिशब्देन गृह्यन्ते । पदचरमावयवप्रापकाद्यपि तत्त्वेन गृह्यते । एवमिदमपि । भसंज्ञारूपमपि पदकार्यं परम्परया पदचरमावयवप्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थः ॥ अर्थं भावः—यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदत्वद्वारिका परम्परा गृह्यते तथा पदत्वबाधकतया भत्वस्यापि प्रत्यासन्नत्वेन तद्द्वारापि पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ षडिके तु षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपविधायकवचनप्रामाण्यात्तद्विषये न भत्वद्वारा पदचरमावयवसंपादकस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोषः । षडिके त्वेवं न दोषः उत्तरपदलोपविधानात् । पूर्वमे चेदमुपपादयिष्यते ॥ एवं चामलकी, तटी, सारसीत्यादौ जशत्वादिप्रसक्तिरेव नेति बोध्यम् ॥

- १ अत एव अस्यासिद्धान्तत्वादेव ॥ छाया ॥
- २ ननु कथमिदमत आह—एतच्चेति ॥ छाया ॥
- ३ असिन्पक्षे आह—एवमिति ॥ भाष्यसिद्धान्ते ॥ छाया ॥
- ४ शङ्कते—नैवमिति ॥ सप्तमीसमासेन व्याख्यानमित्यर्थः ॥ छाया ॥
- ५ प्रकारान्तरमाह—सुबन्तेनेति ॥
- ६ द्वितीये तावदाह—उत्तरेति ॥ अपिना भाष्यान्तरसमुच्चयः ॥ तच्चा-न्यत्र स्पष्टम् ॥
- ७ आद्ये आह—सुबुत्पत्तेरिति ॥ एवं च उक्तार्थस्य ध्वनने च ॥
- ८ अत्रत्याग्रिमतदसंगतिमाह—एवमिति ॥
- ९ ननु प्रायुक्तरीत्या निर्वाहोऽत आह—यः संप्रेति ॥ छाया ॥

- १० नन्वेवं का गतिर्भाष्यस्यात आह—तस्मादिति ॥ तस्यात् तत्प्रापकत्वात् प्रतिबन्धकत्वाद्वा ॥ छाया ॥
- ११ ननु कथमिदं भाष्याक्षरतो लब्धमत आह—यथैवेति ॥ छाया ॥
- १२ ननु प्रायुक्तविरुद्धमिदमत आह—अयं भाव इति ॥ छाया ॥
- १३ नन्वेवमितिप्रसङ्गोऽत आह—षडिकेतिविति ॥ इति इत्युक्तेः ॥ वचनं सूत्रम् ॥ छाया ॥
- १४ नन्वेवं वाचिके दोषोऽत आह—वाचिके रिविति ॥ एवं षडिके उक्तेन प्रकारेण ॥ उत्तरेति । वार्तिकेन ॥
- १५ ननु कथमिदं वैषम्यमत आह—पञ्चमेचेदमिति ॥ वैषम्यमित्यर्थः ॥
- १६ एवं च उक्तरीत्या तस्य निषेधे च ॥

यद्यपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोऽत्र प्राप्नोति । तथापि विधिशब्दो भावसाधनोऽन्तःशब्दश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्ता-
न्वोधयितुं पूर्वत्रासिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परम्परया प्रापकप्रति-
बन्धकस्य निषेध इत्यादि बोधयितुं पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन
वेतस्वानित्यादौ न पदान्तेति निषेधवारणेन पूर्वत्रासिद्धे नेत्यत्र
पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव ग्रहणम् । एवं जइपदेनेति
बोधयितुं चायमुपक्षेप इति बोध्यम् ॥

(वरे यलोपपदार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्यु-
च्यते । तत्र ते “अप्सु यायावरः प्रवपेत् पि-
ण्डान्” अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अवर्णलोपविधिमिति । आतोऽलोप
इति चेलेतं प्रतीत्यर्थः । एवं च वरेऽयलोपग्रहणे कृतेऽपि यायावर
इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्का ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—वरे यलोपविधिं
प्रति न स्थानिवदिति ॥

कथं तर्हि ? ॥

वरे अयलोपविधिं प्रतीति ॥

किमिदमयलोपविधिं प्रतीति ? ॥

अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा योगविभागः करिष्यते—“वरे लुप्तं न
स्थानिवत्” । ततो ‘यलोपविधिं प्रति न स्थानि-
वद्’ इति ॥

(उद्ध्योतः) यातिरित्यत्रासिद्धेः सिद्धान्तमाह—अथवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यलोपे किमुदाहरणम् ? ।

(उद्ध्योतः) यलोपे किमिति । यायावरे यलोपस्य वरे
इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

१ सिद्धान्ते तु प्रकारान्तरेण वारणीयेत्येव तात्पर्यम् । तदेव ध्वनय-
न्माह—यद्यपीति ॥

२ अतो लोप इत्यस्य प्रकृतेऽप्राप्तेराह—आतो लोप इति । एवं च एक-
देशिना तथा समाधुक्तौ च ॥ वरे इति । अलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन यलोपे
प्राप्ते तत्र तन्निषेधार्थमिति भावः ॥ छाया ॥

३ योगशब्दो योगावयवे लाक्षणिकः ॥ वरे इति निपातनादलुक् द्वन्द्वश्च ॥ छाया ॥

४ नन्वार्धधातुक् इत्यस्य विषयसप्तमीत्याभ्युपगमात् परनिमित्तकत्वाभा-
वेनाकारलोपस्य न स्थानिवत्त्वप्राप्तिः । अत एव हि अचो यदिति सूत्रेऽज्-
ग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा हलन्तेभ्यो ण्यतो विधेयविहितत्वेन परिशेषाद-
जन्तादेव यतः प्राप्तेः किं तेन । विषयसप्तम्यां तु सत्यां दित्स्यं धित्स्यमित्या-

(प्रदीपः) कण्डूयतेरिति । क्यजन्तात् किप् । यगन्तात्तु
किन्न भवति । उक्तं हि भाष्ये—नैतेभ्यः किब् इत्यत इति ॥

(उद्ध्योतः) कैर्यते उक्तं हीति । कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र भाष्ये ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ॥ कौ लुप्तं न स्थानिवत् ॥

(उद्ध्योतः) कौ लुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्यु-
च्यते, तथापि तस्य कान्तिकत्वान्न दोषः ॥ किग्रहणं विचोऽप्युपल-
क्षणमित्यन्ये ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सौरी बलाका ॥

(प्रदीपः) सौरीति । एकोऽप्यकारलोपो द्वितीय ईकारे
तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारलोपधातुत्वं न स्यात् । स्थानिवत्त्वनि-
षेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादि लोपस्य व्या-
श्रयत्वात्सिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वालोपः सिध्यति ॥

(बाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥

(उद्ध्योतः) उपधात्वविधिं प्रतीति । प्रत्ययविधाविल-
नाश्रित्येदम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आदित्यः ॥

(प्रदीपः) आदित्य इति । अदितेः सास्य देवतेत्य-
त्रार्थे ण्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः । हलो यमां यमीति
लोप इष्यते । स च स्थानिवत्त्वनिषेधात् सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) तत इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अदितेरप-
त्यण्यन्तादेवतार्थे ण्य इति तु नोक्तं । आपत्यस्येत्यस्य प्राप्त्या पूर्व-
त्रासिद्ध इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः । तस्मादेतत्खण्डनमेतदज्ञानेनैवेति
बोध्यम् ॥

(बाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—कण्डूतिर्वल्गूतिः ॥

दावजन्तभूतपूर्वादपि यत्सिद्धयेऽज्ग्रहणमिति चेत् ॥ सत्यम् । वरेग्रहणेन परस-
प्तमीपक्षोऽपि ज्ञाप्यते ॥ श० कौ० ॥

५ अत्र पक्षे ॥ छाया ॥

६ अर्थं ग्रन्थोऽत्रैव समुचितः, नतु ‘मित्यन्ये’ इत्युत्तरमिति बोध्यम् ॥
॥ दाधिमथाः ॥

७ उच्यत इति । एवं च तदर्थमावश्यकमिति भावः ॥ खण्डनाशयमाह—
तथापीति ॥ नतु तत्रैव तदावश्यकमत आह—किमेति ॥ निषेधवार्तिके
इति भावः ॥ छाया ॥

८ विरोधं परिहरति—प्रत्ययेति ॥

९ ण्यमात्रपरामर्शमायाह—आदित्येति ॥ छाया ॥

(बाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः ॥

(प्रदीपः) ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः । कर्म-
धारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) कण्डूतिशब्दस्येति । विशेषणत्वादित्यर्थः । नचात्रालोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बुद्धं यष्वा स्यादिति वाच्यम् ॥ जाते तत्रोठा सिद्धेः । ऊठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्स्थानिद्वारकं तदाश्रयणं क्वाचित्कमित्याहुः ॥

(४१५ नियमाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा-
जादेशो न स्थानिवत् ॥ * ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥

(स्वरदाहरणोपपादनभाष्यम्)

स्वर—आकर्षिकः । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः ॥ यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवदेवासौ भवति—पञ्चारह्यो दशारह्यः ॥ स्वर ॥

(प्रदीपः) आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात् छलिति छल् । यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकार-
स्योदात्तत्वं न स्यात् । कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादानन्तरस्य स्वर-
भाजः संभवादव्यवधाने न स्यात् । यत्र तु व्यवहितेपि पूर्व-
शब्दो वर्तते, तत्राप्यव्यवधिमतोरानन्तर्यासंभवादान्तराल-
स्थान् सतोप्यर्थाननाहस्य व्यवहारः ॥ यत्र लानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते ॥ छलो लिट्करणाद् व्यवधानेऽपि भविष्य-
तीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(उद्ध्योतः) ननु लितीति वचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह—

१ भवीति । अ प्रत्ययादिति क्तिनो बाधात् ॥ इत एव भाष्यान्नावादि-
त्वकल्पनापि ॥ छाया ॥

२ कर्मेति । कर्मणि क्तिच् ॥ छाया ॥

३ अतएवाह—विज्ञेयपणेति ॥ छाया ॥

४ धातुत्व आह—उबळिति ॥ अधातुत्व आह—यणिति ॥ इको य-
णिलनेन ॥ छाया ॥

५ 'स्थानिवत्त्वाभावाद्' इति पाठः कलिकातामुद्रितपुस्तके शोध-
काज्ञानसूचकः ॥ दाधिमथाः ॥

६ ननु स्थानिद्वारकं तदित्यत आह—अस्मादेवेति ॥ आहुः सिद्धा-

५७

कारक इतीति । अत्र वचनं सावकाशमिति भावः ॥ स्वरविधा-
विति । हल्स्वरप्राप्तेः सत्त्वदिति भावः ॥ अन्यव्यवधाने इति ।
अज्यव्यवधाने इत्यर्थः ॥ अज्यवेति वा पाठः । लुप्ततया तदनुच्चा-
रणेन तदाश्रयस्यापादयितुमशक्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादितम्,
स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च ॥ ननु लितीत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमित्य-
नुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य सत्त्वान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितिः । पूर्वशब्दश्च
व्यवहितेऽपीति न दोषोऽत आह—यत्रस्त्विति । तत्राप्यव्यवधाना-
रोपेणैव प्रयोगः पूर्वादीनां चाव्यवहिते एव शक्तिरिति भावः ॥
यत्रस्त्विति । मुख्ये संभवति आरोपितग्रहणे मानाभाव इति
भावः ॥ परंत्विदं चिन्त्यम् । तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणात् ।
तस्माद् उत्तरांशविकलपरिभाषोपस्थितेः प्रत्ययः परश्चेत्यादौ
दृष्टत्वाद्नाप्युपस्थितिरिति तत्त्वम् ॥ पक्षे स्यादिति । अनुदात्तं
पदमिति वचनात्पक्षे इत्युक्तम् । चिकीर्षक इत्याद्यर्थमावश्यकेन
निषेधेनैव सिद्धेल्लिङ्गसामर्थ्यमेव कथमिति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये—
पञ्चारह्य इति । अन्तरङ्गत्वेनापीदं सिद्धम् । वैकुण्ठक इत्युदाह-
रणम् । अत्र कपि आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वत्वे तस्य स्थानिवत्त्वाद्
ह्रस्वान्तेऽन्यत्वादिति स्वरो न भवति ॥

(दीर्घोदाहरणोपपादनभाष्यम्)

दीर्घ—प्रतिदीप्ता प्रतिदीप्ते ॥ यो ह्यन्य आदेशः,
स्थानिवदेवासौ भवति—क्रियोः । गियोः । दीर्घ ॥

(प्रदीपः) प्रतिदीप्तेति । रेफवकारान्तस्य भस्य न
भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते ॥

(उद्ध्योतः) प्रतिदीप्तेत्यत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वमलोपस्येति न
शङ्कं त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेः ॥ वाय्वोरित्यत्रापि यथा न सा तथोक्तम् ॥
रेफेति । अत्र तु नान्तं भमिति भावः ॥

(यलोपोदाहरणोपपादनभाष्यम्)

यलोप—ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रियकण्डूतिः ॥
यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवदेवासौ भवति—वा-
य्वोरध्वर्वोरिति ॥ यलोप ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इह हि लोपोऽपि प्रकृतः, आ-
देशोऽपि । विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । दीर्घा-

गितनः ॥ छाया ॥

७ अत्र आकर्षिक इत्यादौ ॥ छाया ॥

८ ननु स्थानिवत्त्वे तस्यैव स्यादिति कुतो नोक्तमत आह—छुतेति ॥

अथस्य स्वरस्य ॥ छाया ॥

९ चिकीर्षक इति । एतलो लिङ्गस्य कारक इत्यादौ साफल्यस्योक्त-
त्वात् ॥ सिद्धेः छलो लिङ्गसाफल्यसिद्धेः ॥ छाया ॥

१० तत्र पक्षेत्युपलक्षणमित्याह—बहिति ॥

११ स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यादसिद्धत्वात्प्रवृत्तिरिति दण्डिकुण्ठाद्यसांगत्या-
याह—प्रतीति ॥ छाया ॥ यथोद्देशपक्ष इति तु दाधिमथाः ॥

दयोऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्रामिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्—स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति ॥

(प्रदीपः) इह हि लोपोऽपीति । प्रकृतः प्रस्तुतः ॥

(उद्द्योतः) न सूत्रान्तरवृत्तित्वं प्रकृतत्वमित्याह—प्रस्तुत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टममिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि ॥

(प्रदीपः) आनुपूर्व्येणेति । तत्र पदार्थानां समन्वयावगात् । इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः सकृच्च श्रुतो, द्विधा चास्योपयोग इष्यते । स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुचीयन्तामिति भावः ॥

(उद्द्योतः) पैदान्तेणव्यवधानरूपासत्तिरानुपूर्व्यम् । विक्षिप्ताः विभिन्नदेशस्थाः ॥ भाष्ये यथेष्टं संबन्धः इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्टममिसंबन्धो भवति । तद्यथा—अनङ्गाहमुदहारि या त्वं हरसि क्षिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । तस्य यथेष्टममिसंबन्धो भवति—उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि क्षिरसा अनङ्गाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

(प्रदीपः) अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आवर्तते । तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते । तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्यासंभवात्सर्वणादिविधौ तु तस्यैव संभवात् तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् । पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्ति कानि सन्तीति, तथापि न पदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते । स्मृतिशोभलाच्चास्य एतावन्तोऽर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात् लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यम् उपप्लवत इति सिद्धमिष्टम् ॥ अनङ्गाहमिति । पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्रामिसंबन्धः ॥

१ तत्र आनुपूर्व्येण संनिवेशस्थले ॥ छाया ॥

२ भाष्यार्थमाह—पदान्तरेणेति ॥ छाया ॥

३ प्रागुक्तदोषमुद्धरति—लोपशब्द इति । तत्र आवृत्तौ सत्याम् ॥ छाया ॥

४ नन्वेवं लोपाजादेशस्य सर्वान्वयः कुतो नात आह—तत्रेति । सूत्रोपादानां मध्ये इत्यर्थः ॥ आदिनाऽनुसारादि ॥ छाया ॥

५ ननु योगविभागादौ किं मानमत आह—स्मृतीति ॥ प्रयोगमूलत्वाच्च तत्त्वस्येति भावः ॥ छाया ॥

६ कैयटोक्तयुक्तेः शिथिलत्वादाह—व्याख्येति ॥

१ संमतं चेदं—“तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” “शस्यमकिति” “अतो

(उद्द्योतः) असंभवादिति । चक्षुः, जग्मतुरित्यादौ संभवाच्चिन्त्यमिदम् ॥ पारिशेष्यादिति । व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ एतावदिति । पूर्वोक्तो नियमोऽपीत्यर्थः ॥ ननु सूत्रस्यैकत्वार्त्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्वच इत्यत आह—ग्रहणकवाक्याच्चिति ॥ पाठक्रमादिति । आर्थक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वयक्रमः । १ एवं च कल्पितासन्नवाक्याद्बोधविषये तात्पर्यं नियामकमिति भावः ॥ भाष्यात्तु आसत्त्यभावेऽपि पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षावशाद्बुत्पत्त्यनुसारेणान्वयबोध इति लभ्यते ॥ साचीनमित्यस्य तिर्यग्गच्छन्तमित्यर्थः ॥

(४१६ न्यूनताक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) किलुगिति वार्तिके क्वावित्यत्र विधावित्येतदध्याह्रियते । तेन किनिमित्तविधावित्यर्थः । आवृत्त्या क्वावित्यादेशेनापि संबध्यते । किनिमित्तादेश इत्यर्थस्तदेतदर्थतः पठ्यते—कौलुसमिति । इदं च क्वाचित्कमिति वक्ष्यते ॥ एवं लुगुपे—आदेशे, उपधात्वप्रयुक्ते कार्ये, चङ्परहस्वे, कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः ॥

(किग्रहणोदाहरणप्रकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कौ किमुदाहरणम् ? ।

(उद्द्योतः) भाष्ये—क्वावित्यस्य कौ लुसमित्यर्थे उदाहरणम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

(उद्द्योतः) कण्डूरिति क्यजन्तात् किप् । अत्र यण् न, यलोपश्च भवतीति भावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥

(उद्द्योतः) तत्रान्यं खण्डयति—यलोपेति ॥

७ न्यूनतां निराचष्टे—पूर्वोक्त इति ॥ वार्तिकोक्तो लोपाजादेश एवेतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ तावदिति । त्रितयविषय एवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ नन्वेवमपि स्वरादीनां पदानां क्रमेणानुच्चारितानां कथमुक्तोऽन्वयोऽत आह—पाठेति ॥ छाया ॥

१० एवं च तस्य वैलव्ये च ॥ छाया ॥

११ अर्थतः न तु शब्दतः ॥ छाया ॥

१२ तत्र तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

रोरमुतात्” इत्येवं सूत्राणि रचयतो भगवतः सूत्रकारस्यापि ॥ दाधिमथाः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पिपठिषतेरप्रत्ययः । पिपठीः ॥

(बाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥

(उद्घोतः) पिपठीरिति । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफान्त-
स्यापदत्वादीर्घो न स्यादिति भावः ॥ अत्र स्वमप्येतदधीनमेव ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—लावयतेलौः । पावयतेः पौः ।

(प्रदीपः) लौरिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूष् न
स्यात् ॥

(उद्घोतः) लावयतेरिति । ण्यन्तलघातोरित्यर्थः ॥ ऊष्-
नेति । कौ वान्तस्थानङ्गत्वादिति भावः ॥ ऊठि एत्येधतीति वृद्धिः ॥

(बाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः ।
प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अकृत्वेति । ण्यलोपावियङ्यण्गुणवृ-
द्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति णिलोपस्ततो वृद्धिः ।
आवादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा
गोहितमित्यवादेशः । एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम् । तत्र ला-
श्रितेऽन्तरङ्गवहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः ॥

(उद्घोतः) वर्णाश्रयत्वादिति । अचः परिस्मिन्निति स्थानि-
वत्त्वं तु न, वृद्धेरनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् ॥ तत्र त्विति ।
कारकइत्यादौ णिस्थानिकवृद्धिविषये स चरितार्थः । तथैव चातो
लोप इति सूत्रे भाष्ये स व्याख्यात इति भावः ॥ परे तु
षत्वतुकोरिति ज्ञापकादनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य कौलुप्तमिति
न कार्यम्, नित्यत्वाच्च पूर्वं णिलोपः । वृद्धिस्त्वकृते णिलोपे
उपदेशेन कृते त्वतिदेशेनेत्येत्येति पूर्वपक्ष्याशयमाहुः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्यये
लौः पौः । स्थानिवद्भावाण् णेरूष् न प्राप्नोति ॥
कौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति ॥

(प्रदीपः) लवमाचष्ट इति । कौ विधिं प्रति न स्था-
निवदित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् ॥ इदं तु कौ लुप्तस्यो-
दाहरणं देवयतेर्दयूरिति ॥

(उद्घोतः) देवयतेरिति । ण्यन्तदिवेरित्यर्थः ॥ नन्वत्रोद्
कौ विधिमित्येव सिद्धः । न चोकारस्य वृद्धिः स्याद् णेः स्थानिव-
त्वादिति वाच्यम् । ऊँठ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारण-

१ एतदिति। निषेधेऽर्थः ॥ सच वार्तिकोक्तः । पूर्वत्रासिद्धे इति वा ॥ छाया ॥

२ वृद्धेरिति । स्थानिवद्भावं तु तत्काचित्कमिति भावः ॥ छाया ॥

३ नन्वेवं वार्तिकवैफल्यमत आह—कारक इति ॥ स पूर्वविप्रतिषेधः
॥ छाया ॥

४ तत्र मानं वैपरीत्यशङ्कानिरासायाह—तथैव चेति ॥ छाया ॥

मुदाहरणमिति चेन्न । सखीयतेः सख्युरिति ख्यत्वात्सूत्रभा-
ष्योक्तं गोमल्यतेर्गोमानिति उगिदचामिति सूत्रभाष्योक्तं ण्यन्त-
पदेः पात् पाद् इति येन विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं कण्डूः पिप-
ठीरित्यादौ यणभावस्त्वयोः सिद्धिश्च तस्यासाधारणमुदाहरणम् ॥
सौनिद्वारकेऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

एवमपि न सिध्यति ॥

कथम् ? ।

कौणिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भा-
वादूष् न प्राप्नोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—कौ लुप्तं न स्थानि-
वदिति ॥

कथं तर्हि ? ।

कौविधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥

(उद्घोतः) नैवं विज्ञायते कौलुप्तमिति नैवमेव विज्ञा-
यते किं त्विदमपि काचित्कं लक्ष्यसिद्धये आश्रयणीयमिति भावः ॥

(इति किग्रहणोदाहरणनिरूपणम्)

(अथ लुग्रहणोदाहरणनिरूपणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

लुकि किमुदाहरणम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

बिम्बं वदरम् ॥

(प्रदीपः) बिम्बमिति । बिम्बीवदरीशब्दाभ्यां ङीर्षन्ता-
भ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्, तस्य फले लुक्, लुक् तद्धित-
लुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नो-
तीति प्रतिषेध उच्यते । तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि
परत्वाश्रयणात् परनिमित्तकत्वं ङीप्रत्ययलुक् आश्रीयते ।
अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम् ।
अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावेनेति । भस्याढे तद्धित इति पुंव-
द्भावः ॥ अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् ।
तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः ॥

(उद्घोतः) तदाश्रये इति । वृक्षजातिः स्त्रियामिति
लिङ्गानुशासनाद् वृक्षे स्त्रीलिङ्गत्वं फले च नपुंसकत्वमिति भावः ॥

५ ऊठ इति । तत्त्वं तु काचित्कमित्युक्तमेव ॥ छाया ॥

६ अत एवाह—स्थानीति ॥ छाया ॥

७ यथास्तुतार्थासंगतेराह—नैवमेवेति ॥ छाया ॥

८ ङीपन्ताभ्यां रौरादितात् ॥ छाया ॥

वस्तुत आत्र इत्यादौ लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदेतैर्द्वाभ्यप्राप्ता-
प्याच्च विम्बवदरामलका वृक्षेऽपि त्रिलिङ्गा इत्याहुः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—आमलकम् ॥

(प्रदीपः) आमलकमिति । वृद्धत्वाद् मयटो विधाना-
द्भूलाभावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत्—*फले लुग्वचनान-
र्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वाद् * इति ।

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तरत्वादिति । विम्बवदरामलकादयो
न यौगिकाः शब्दाः । किं तर्हि, विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) किंतर्हीति । यौगिकत्वे हि वृक्षसंबन्धात् फले,
न पुनः फलसंबन्धाद्दृक्षे इत्यत्र विनिगमनासंभवादिति भावः ॥
विशिष्टेति । विजातीयेत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्द-
शपटुरिति ॥

(प्रदीपः) पञ्चमिरिति । आर्हादिति ठक् तस्याध्य-
र्धपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । अन्त-
रङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग् बाधत इति यणदेशः
पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग
इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्टीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौ-
रवप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्थान्तरङ्गनिमि-
त्तविनाशफलक एव तदन्तरङ्गबाधकताबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्र-
वृत्त्यभावसंपादकस्थानिवत्त्वनिषेधायेदमिति बोध्यम् ॥ अव्यवि-
केति । चोतो गुणेति ङीषो वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥ प्रतिप-
त्तिगौरवेति । ज्ञानगौरवेत्यर्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् ॥

कथं पुंवद्भावः ? ।

* भस्याढे तद्धिते * पुंवद्भवतीति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

भस्येत्युच्यते । यजादौ च भसंज्ञा भवति । न
चात्र यजादिं पश्यामः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन यजादिः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) वर्णाश्रय इति । यद्यपि *पुंवद्भावे सि-
द्धश्च प्रत्ययविधावित्यस्ति तथापि यत्र भावि भत्वं तत्र
पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाभावात्कृतः पुंवद्भावः ॥

(उद्घोतः) ननु भसंज्ञकस्य न पुंवत्त्वम्, येन वर्णाश्रयतया
भत्वाभावेन पुंवत्त्वं न स्यात्, किंतु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुंवत्त्व-
प्रतिपत्तिरत आह—यद्यपीति ॥ इहतु लुकीति । अनेन न
लुमतेति निषेधान्न प्रत्ययलक्षणम् । किंच ढभिन्नतद्धितविषया-
भावादपि न तत्प्रवृत्तिरित्यपि ध्वनितम् । किंचान्तरङ्गानपीति
न्यायेनेकादेशात्पूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षणसत्त्वेऽपि यजादित्वाभावान्न
भत्वम् । न च वर्णप्राधान्याभावात्कथं वर्णाश्रये नास्तीत्युक्तिर्भ-
गवत इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षे-
ऽदोषात् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—“*ठक्छसोश्च” इत्येवं भविष्यति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

ठक्छसोश्चेत्युच्यते । न चात्र ठक्छसौ प-
श्यामः ॥

(बाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

“न लुमता तस्मिन्” इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
षेधः ॥

न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः । क्रीता-
द्यर्थो एव वा तद्धिताः ॥

किं तर्हि ? ।

अन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति । पञ्चे-
न्द्राण्यो देवता अस्तेति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । प-
ञ्चाग्निः । दशाग्निः ॥

(प्रदीपः) किंतर्ह्यन्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो नास्ति ॥
पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवतेत्यण्, तस्य द्विगोर्लुगन-
पत्य इति लुक्, ततो ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीष-

१ कैयटादिकं दूषयन्माष्याश्रयमाह—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

२ ततः किं प्रकृतेस्त आह—एतदिति ॥ अपिना फलम् ॥ छाया ॥

३ तस्याग्रे बीजमाह—यौगिकेति ॥ फले वृत्तिः ॥ पुनस्तत्रै ॥ छाया ॥

४ वृक्षसंबन्धविशिष्टेत्यर्थे दोषोक्तेराह—विजातीयेति ॥ छाया ॥

५ अन्तरङ्गानित्यस्य न पूर्वं तदप्रवृत्तिबोधकत्वं किं तु तस्य तद्बाधकता-
बोधकत्वमिति बाधादेव कृतेऽपि तदप्रसङ्ग एवेति न निषेधोपयोगोऽत आह—
अस्येति ॥ छाया ॥

६ तत् अन्तरङ्गमिति संपादकत्वं स्थानिवत्त्वविशेषणम् ॥ छाया ॥

७ प्रक्रियागौरवाभावादाह—ज्ञानेति । तस्यानिधानमूलकत्वेनागतिक-
गतित्वात् ॥ छाया ॥

८ ‘मिक्षादिभ्योऽण्’ इत्यत्रलमिदं वार्तिकम् ॥

९ तत्प्रत्ययेति । भसंज्ञानिमित्तप्रत्ययेत्यर्थः ॥ तत् पुंवत्त्वम् ॥ किंचा-
न्तरेति । तस्य सर्वलुग्विषयत्वात् ॥ इकादेशात् । ठस्येक इति ॥ प्रत्य-
येति । आङ्गस्यैव निषेध इति भावः ॥ पक्षे इति । तथाच तद्वातिकमतमिति
न विरोधः सिद्धान्त्युक्ताविति भावः ॥ छाया ॥

संनियुक्त आनुक् श्रूयेत, यथेन्द्राणीति । तथा पञ्चाभाष्यो देवता अस्य पञ्चामिरिति ऐकारः श्रूयेत । समानायामाकृतौ भाषित-पुंस्त्वभावाद्गुणश्रयत्वाद्भावाच्च पुंस्त्वभावो नास्ति । अथ वा यस्येति लोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्य इति परस्मिन्वित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शब्दलुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) न लुमताङ्गस्येति यथाश्रुतेऽभ्युपेत्याऽपि ठक्छ-सोश्चेति पुंस्त्वं भाष्ये आह—नखत्वपीति ॥ नन्वानुङ् न ङीपीत्युच्यते, येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह—संनियुक्त इति । एवं च संनियोगशिष्टपरिभाषाप्राप्तानुप्रवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा आनुगग्रहणमेव पूर्वविधिरिति भावः ॥ अत एवैनेय इत्यादौ यस्येति लोपे नस्य श्रवणम् । अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थ उक्तः । पूर्वः स्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः स्यादित्यप्यर्थो बोध्यः । एवं च पूर्वसूत्रे तत्रेणोभयसाधनविधिशब्दघटितग्रहणम् ॥ यत्तु कैयटादिभिः संनियोगशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वेनेदं साधितम् । तद्वैय ॥ नन्वत्रापि भस्याढ इति पुंस्त्वं स्यादत आह—समा-नायामिति । पुंसि इन्द्रत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियां तु तत्स-बन्ध इति भावः ॥ नन्वेवमज्ञायी देवता अस्याभेयं हविरिति उदाहरणासिद्धिस्तदादरोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्त-मित्यत आह—वर्णाश्रयत्वादिति । अणो लुकि न लुम-तेति निषेधाद् ढमिन्नतादितविषयाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ अथ-वेति । ङीलुकः स्थानिवत्त्वेन भत्वादीकारपरत्वाच्चेति भावः ॥ शब्दलुकीति । अन्यथा शब्दलुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्राप्ति-रेव नेति भावः ॥ वर्तुतः शब्दलुकः परनिमित्तकत्वाभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव जुहुत इत्यादौ श्लोः स्थानिवत्त्वान्न गुणः ॥

(अथोपधात्वोदाहरणनिरूपणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

उपधात्वे किमुदाहरणम् ? ।

- १ फलान्तरमाह—लुकि चेति ॥ छाया ॥
- २ एवं च संनियुक्तत्वे च ॥ प्रतिबन्धेति । स्थानिवत्त्वेन ॥ छाया ॥
- ३ अत एव एवंरीत्या स्थानिवद्भावाङ्गीकारादेव ॥ एवमनेऽपि ॥ ननु ता-वता कथमेतद्व्याप्नोति आह—पूर्वः स्यादित्यस्येति । एवं च तथाप्यर्थे च ॥
- ४ इदम् एनेय इत्यादि ॥ तद्वैयैवेति । उक्तरीत्या तदुपपत्तेः ॥ छाया ॥
- ५ अत्रापि पञ्चेन्द्रादावपि ॥ एवं प्रवृत्तिनिमित्तभेदे ॥ नासिद्धिरिति । निषेधस्य स्त्रीभ्य इति ढगमात्रविषयत्वेनाश्लोऽङ्गिति विषये इष्टपुंस्त्वभावा-दित्यर्थः ॥ छाया ॥

६ प्रागुक्तमेवात्राप्याह—अण इति ॥ अन्यथा लुकि निषेधाभावे ॥ नेतीति । तथाच न तत्प्रत्युदाहरणम् ॥ छाया ॥

७ अन्यथा लुकि निषेधाभावे ॥ नेतीति । तथा च न तत् प्रत्युदा-हरणं स्यात् ॥ छाया ॥

१ एवं चैतच्छायाजुरोधाद् “वस्तुभेदात्” इति पाठो बहुशोपलभ्य-

(समाधानभाष्यम्)

पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—सौरी बलाका ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पारिखीयः ॥

(प्रदीपः) पारिखीय इति । परिखाशब्दाच्चातुरर्थि-केऽपि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् पारिखे भव इति वृद्धादकेकान्तखोपधादिति च्छो न स्यात् ॥

(इत्युपधात्वोदाहरणनिरूपणम्)

(अथ चङ्परनिर्द्वांसोदाहरणनिरूपणम्)

चङ्परनिर्द्वांसे चोर्पसंख्यानं कर्तव्यम् । वादि-तवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवाद-केन ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

योऽसौ गौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्भ-स्त्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—योसौ णाविति । णोर्णिच्युपसङ्ख्यान-मिति सिद्धमेतत् ॥ वर्तुमेदान्न दोष इति तत्त्वम् ॥ अत एव शापका-त्प्रायोगिकमन्वस्थानिकादेशत्वमेवाचः परस्मिन्वित्येतत्प्रवृत्त्युपयो-गीति बोध्यम् ॥

(वाधकभाष्यम्)

ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदि-त्येव सिद्धम् ॥

८ इदमपि तदभावे, तत्सत्त्वे तु नेत्याह—वस्तुत इति । अत एव अपरनिमित्तकत्वादेव ॥ गुणः । इति बोध्यमिति शेषः ॥ छाया ॥

९ इन्द्रान्ते भूयमाणमित्याश्रित्य ‘चङ्परनिर्द्वांस’ इत्यंशं व्याचष्टे—चोर्पसंख्यावमित्यादि ॥ एतत्संवादात् “कौ किमुदाहरणम्” इत्येतत्स्थानेऽपि “कौ प्रतिषेधस्योपसंख्यानम्” इति, “लुकि किमुदाहरणम्” इत्ये-तत्स्थानेऽपि “लुकि चोर्पसंख्यानम्” इति, “उपधात्वे किमुदाहरणम्” इत्येतत्स्थाने “उपधात्वे चोर्पसंख्यानम्” इत्येव पाठो भवेत् ॥ एकस्य वार्तिकस्याशयेन व्याख्याभेदे तु कारणं नैव व्यक्तमवलोकयामः ॥ तथैव पद्मजरीशब्दकौस्तुभरहस्यम् ॥ वस्तुतस्तु ‘पूर्व वार्तिकादनुपपदनेचोर्पसंख्यानं कर्तव्यमिति व्याख्यातत्वादेवैव पूर्वसंवादात् ‘किमुदाहरणम्’ इत्युचितम् । एवमनेऽपि । दाधिमथाः ॥

१० नन्वेवं पौनरुक्त्यमत आह—वर्तुमेदादिति वार्तिककृतानेकत्वात् ॥ अत एव असादेव ॥ एवेन सौत्रव्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

मानोऽपि शोधकशोधित एव, न वास्तविक इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

(साधकभाष्यम्)

विशेषत एतद्वक्तव्यम् ।

क ? ।

प्रत्ययविधाविति । इह मा भूत्—पटयति लघ-
यतीति ॥(उद्घोतः) प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्परहस्वे
निषेधः सार्थकः ॥ ननुपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि ऋणित्परत्वांशे
णिपरत्वांशे च तस्य दुर्वारत्वेन न पटयतीत्यादौ वृद्धिर्नापि
हस्वे निषेधो व्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन
ऋणिति णावित्यादेरङ्गविशेषणत्वस्यैवौचित्यात् । उपात्तप्रयुक्तकार्ये
एव तन्निषेधेन णित्परत्वांशेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥

(अथ कुत्वोदाहरणनिरूपणम्)

कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्चयतेरर्कः ।
मर्चयतेर्मर्कः ॥(उद्घोतः) अर्क इति । कर्मणि घञ् । चञोरिति कुत्वमिति
भावः ॥

(उपसंख्यानबाधकभाष्यम्)

नैतद् घञन्तम् । औणादिक एष कशब्दस्त-
स्त्रिंशद्वाष्टमिकं कुत्वम् ॥

(उद्घोतः) नैतद् घञन्तमिति ॥ पुरचः प्रसङ्गादित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

एतदपि णिच्चा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥

१ विशेषतः विधेये ॥ छाया ॥

२ अत्र मानमाह—अत एवेति ॥ तस्य तद्विषयत्वादेवेत्यर्थः ॥ यथा-
श्रुतार्थाशयेन निमित्तं चोपधाविशेषणम् । अत एव तत्र निषेधसार्थक्यमित्या-
शयेन चाह—ननुपधात्वे इति ॥ निषेधेऽपि । तेन तत्त्वेऽपि हस्वे आह—
णीति ॥ तस्य स्थानिवत्त्वस्य ॥ एवंच प्रत्ययविधाविति व्यर्थमिति भावः ॥
औचित्यादिति ॥ तथाचान्यस्य तत्परत्वस्य सत्त्वेन तत्र निषेधेन च तदा-
पत्तिरेव ॥ छाया ॥

३ अभ्युपेत्यापि विधायिलब्ध्याहारेणाह—उपधेति ॥ छाया ॥

४ चञोरिति । निष्ठायां निट् इत्येतदनाश्रित्येदमिति भावः ॥

५ एतदपीति । चोः कुरित्याष्टमिकमपीत्यर्थः ॥

६ तत्सिद्धिः । प्रगुहसंज्ञाणत्वादिसिद्धिः ॥ अन्तवत्त्वांशे ज्ञापकान्तरमपि ।
अन्यथा तत्र स्यादित्युक्तम् । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥७ अदुर्ह्यर्थमिति ॥ इदं सर्वं तदैव संभवति यदा वकारस्य दन्त्यत्वं
भवेत् । परंतु तदैव न अन्तस्थावकारस्याप्युच्चारणे दन्तव्यापारस्याप्रतीतिः
केवलमोष्ठसंयोगरूपव्यापारस्यैवानुभवसिद्धत्वेन दन्तस्थानकत्वस्य कैरपि प्राति-
शाक्यकुङ्किरनुक्तत्वाच्च । तथाहि “ओष्ठे व-ओ-प-प-ऊ” इति ऋक्तत्रे
शाकटायनः । तथैव शुक्रयजुःप्रातिशाक्ये कात्यायनः—“उवोपोपध्माः
ओष्ठे” इति सप्तम्या निर्दिष्टत्वेन स्थानत्वमङ्गीचकार । एवं तैत्तिरीयप्राति-
शाक्यकुङ्किरपि “रेके जिह्वामूलेन प्रत्यादन्तमूलेभ्यः” इति सूत्रे तृतीयया करण-
त्वम्, पञ्चम्या स्थानत्वमिव “ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे” इति सूत्रेऽपि
तृतीयया दन्तानां करणत्वं पञ्चम्योष्ठान्तयोरेव स्थानत्वं दर्शितवान् । कात्या-
यनस्तु स्थानप्रकरणे “उवोपोपध्मा ओष्ठे” (१।७०) इति सूत्रं, करण-
प्रकरणे “वो दन्ताग्रैः” (१।८१) इति सूत्रं रचयन् स्फुटमेव दन्तानां कर-
णत्वमेव सूचितवान् । यदि च तृतीयानिर्दिष्टानां करणानामपि स्थानत्व(उद्घोतः) एतदपीति । एवं च कुत्वे इत्यावश्यकमिति
भावः ॥

(४१७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पूर्वत्रासिद्धे च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह—पूर्वत्रासिद्धे इति ।
अचः परस्मिन्नित्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धा-
नुवादोऽयम् । तत्फलं त्वतिदेशान्तराणां वतिषटितानामन्ता-
दिवदित्यादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् । तेनामी, क्षीरपेणेत्यादौ
तत्सिद्धिरिति दिक् ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(४१८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं कसलोपः सलोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

कसलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध अदु-
ग्धाः । “लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये”
इति लुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥(प्रदीपः) कसलोप इति । अदुर्ह्यर्थं लुग्वचनं कर्त-
व्यमेव । तदर्थं लुग्रहणं नेतिच्छेदं कुर्वन्ति । कर्तव्यं
भवतीत्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः ॥मङ्गीक्रियेत तदा “तालुस्थाना मध्येन” (१।७९) इत्यादिसूत्रेषु तृतीयाद-
र्शितसंसर्गमात्राणां जिह्वामध्यादीनामपि स्थानत्वापत्तिर्दुर्वारैव स्यादिति तैत्ति-
रीयप्रातिशाक्ये पञ्चमीसप्तम्यन्तरनिर्दिष्टानामेव कात्यायनप्रातिशाक्ये सप्तमी-
निर्दिष्टानामेव स्थानत्वम् । तृतीयानिर्दिष्टानां तु संसर्गमात्रसहायकरणत्वमेव
मन्तव्यमिति न दन्तस्थानत्वं वकारस्य ॥ अत एव याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि
“अष्टावोष्ठया उवर्णवकारोपध्मानीयपवर्गा इति” इति उवर्णसमान-
स्थानत्वमेव वकारस्य दर्शितम्, न तु “अष्टौ दन्त्या लवर्णलकारसकार-
तवर्गा इति” इति सूत्रे वकारस्य दन्तस्थानत्वम् ॥ अत एव “उवर्णोऽथ
पवर्गश्च ओ औकारौ तथा च वः । ओष्ठया एते स्मृता वर्णा उपध्मानीय
एव च ॥ वकार ओष्ठसंभूतो दन्ताग्रकरणः स्मृतः” इति वर्णरत्नप्रदी-
पिकाशिक्षायां वकारस्य दन्ताग्रकरणकत्वमोष्ठमात्रस्थानकत्वमेवोक्तम् । अत
एव संप्रसारणेषु वकारस्थाने लृकारवारणाय भगवता कोऽपि यत्नो न कृतः ।
वकारस्य दन्तस्थानत्वे तु दन्तस्थानसाम्येन वकारस्य स्थाने लृकारापत्तिर्दु-
र्वारा स्यात् । तद्वारणाय कण्ठस्थानसाम्येन प्राप्तस्याकारस्य वारणाय “एच
इग् ब्रह्मादेशे” इति सूत्रकरणयत्नमिव यत्नं कुर्यादेवेति तदकरणेन स्फुटमेव
प्रतीयते—“न वकारस्य दन्ताः स्थानानि” इति ॥ प्राचीनतरवङ्गपुस्तकेषूप-
लभ्यामानः दन्तोष्ठयो वः स्मृतो बुधैः” इति शिक्षापाठस्तु “दन्तसंनिकृष्टे
ओष्ठे भवः” इति विग्रहे “अयःशूल—” इति सूत्रभाष्यप्रयुक्तस्य “शिवमा-
गवतः” इत्यस्य “शिवो भगवान् भक्तिरस्य” इति विग्रहे कर्मधारयोत्तरमपि
भगवच्चब्ददात्म्यस्य इव ओष्ठशब्दादेः शरीरावयवत्वाद् यति सिद्धः दन्तानां
स्थानत्वं नैव दर्शयति ॥ “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रभाष्ये “विधिष्टनैकार्थी-
भोवेष्वयवेनापि सोस्तेव” इत्येतदाशयकस्य “अवयवाहुत्पत्तिः प्राप्नोति” इति
भाष्यस्य प्रामाण्येन “दन्तसंनिकृष्टावोष्ठो दन्तोष्ठौ तयोर्भवो दन्तोष्ठयः” इति
सिद्धे दन्तसंनिकृष्टपदोपादानं पवर्णोच्चारण इव वकारोच्चारणे नैव बहिर्दे-

(उद्घोतः) अतुग्धेति । कृत्स्थान्त्यलोपे झलो झलीति सलोपे तदीयाहोपस्य स्थानिवत्त्वं न ॥

(४१९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनम्—
धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति “दधस्तथोश्च” इति
चकारो न कर्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) चकारो न कर्तव्य इति । झषन्तलात्
पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

(उद्घोतः) चतुर्थत्वे इति । भैषभावे इत्यर्थः ॥ चकार
इति । सञ्चोरित्यनुकर्षणार्थं इत्यर्थः ॥ पूर्वेणैवेति । एकाचो वश
इत्यनेनेत्यर्थः ॥

(४२० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ हलो यमां यमि लोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः ।
“हलो यमां यमि लोपः” सिद्धो भवति ॥

(४२१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्र-
भृतिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोज-
नम् । पापच्यतेः पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः ।
पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्यायष्टिः ॥

(प्रदीपः) पापक्तिरिति । क्तिच् । संयोगान्तलोपादयः
पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः ।
स्कन्दयतेः स्कन्, काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक् । संयोगादि-
लोपलत्वणत्वेऽपि वचनात्संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वा-

तदभावाद्दत्र संयोगान्तलोपः । दोहयतेर्धोक् । लेहयतेर्लेह् ।
उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् किर्योर्गिर्योरित्यत्र दीर्घाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु संयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा तं विहाय
कुत्वायुदाहरणदाने बीजाभावोऽत आह—संयोगान्तेति । पदा-
न्तेति । चिन्त्यमेतत् । पदचरभावयव एव तन्निषेधात् परपदस्या-
जादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति ॥ तदुदाहरणानि दर्श-
यति—स्कन्दयतेरित्यादिना । काष्ठतगिति । नच काष्ठशगेव
नास्ति । कुतः काष्ठशक्त्वातेति परेश्वेति सूत्रस्यभाष्याद् यथामन-
सिधानमिति वाच्यम् । यत्र संयोगादिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभि-
धानस्यादोषात् ॥ नन्वत्र संयोगादिलोपः प्राप्नोति । नच तत्र
पदान्तविधित्वमिति न तेन सिद्धिरत आह—संयोगादिलोपेति ॥
केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यादेयां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः ॥

(४२२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनादीनि च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्विर्वचनादीनि च न पठितव्यानि भवन्ति । पूर्व-
त्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति ॥

किमविशेषेण ?

नेत्याह ।

(शेषवार्तिकखण्डम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वरेयलोपं स्वरं च वर्जयित्वा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—वरेयलोपस्वरवर्जमिति । सवर्णानु-
सारदीर्घादयः साहचर्यात्रैपादिका एव गृह्यन्ते इति भावः ॥ नन्वेवं
यङन्ताणिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा त्रिणि अशंशामि अशामीत्यादौ
दीर्घो न स्यात् । णिलोपाहोपयोः स्थानिवत्त्वादिति चेन्न । णेरिच्यु-
पसङ्ख्यानादशामीत्यस्य सिद्धेः ॥ अशंशामीति तु यङ्गुगन्ता-
णिञ्चि भविष्यति । न हि यङ्यङ्गुकोः स्वरे रूपे वा विशेषः ।
ग्राहितमित्यादौ विहितविशेषणाश्रयणाच्च दीर्घ इति दिक् ॥ अन्ये तु

१ लोपे कृते ॥ सलोपे कार्ये ॥ तदीयेति । कससंबन्धीत्यर्थः ॥ एतेन
‘कसलोपः सलोपे’ इति भाष्ये पाठो ननु विपरीत इत्युक्तम् ॥ छाया ॥

२ भषिति ॥ तस्यादेर्दस्य भूभाव इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ आदिना कुत्वपत्वे ॥ छाया ॥

४ अनभीति । पूर्वान्वयि ॥ छाया ॥

५ अत्र काष्ठशगित्यत्र । नच नहि ॥ तत्र संयोगादिलोपे ॥ तेन पदा-
न्तविधावित्यनेन ॥ छाया ॥

६ एतदिति । तदुदाहरणकथनपरभाष्येत्यर्थः ॥ उक्तरीत्या सिद्धिर-
शरुचिवीजम् ॥ छाया ॥

७ सिद्धेनैव । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनेनैव ॥ छाया ॥

८ नन्वेवमपि यङन्ते दोष एवात आह—नहीति ॥ छाया ॥

९ अहिडि अहीडि इति रूपार्थं चिण्णमुलोरित्यत्र दीर्घग्रहणम् । ह्रस्व-
विकल्पे त्वहेडीति स्यात् । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

श्रावच्छेदेनौष्ठयोः स्थानत्वम् किंतु दन्तसंनिष्ठयोराभ्यन्तरयोरेवेति दर्श-
यितुमेवेति न दन्तस्थानत्वं वकारस्येति सिद्धम् ॥ एवंच वहिप्रत्यये कसस्य
लुक् नैव ऋपीणां संमत इति वहिप्रत्यये कसस्य लुक् साधयन् प्रदीपकारस्तु
पाश्चात्यानां धीमतां बुद्धिपरीक्षणाथैव प्रवृत्तः ‘स्वरूपव्याक्तिथैव पराक्रिया’
इति दर्शयन् प्राचां ग्रन्थमनुसृतवानिति न तस्याप्राग्रहः । अत एव स्थानत्र-
येऽपि असाधारणम् ‘अगुहहि’ इति प्रयोजनमपहाय ‘अदुहहि’ इति
लङ्साध्यायार्थकमेव प्रयोजनत्वेन दर्शितवान् ॥ एवं भाष्ययोजनं तु सर्वत्रत्य-
भाष्यशैलीविरुद्धम् ॥ तथाहि भाष्यकारस्य शैली—प्रत्याख्यानोत्तरम् ‘न
तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः’ इत्यनुयोगोत्तरमेव ‘वक्तव्यश्च’ इत्युत्तरस्य
‘किं प्रयोजनम्’ इत्यादिका सर्वत्र समुपलभ्यन्ते ॥ एवंच अदुहहि अदिहहि
अलिहहि इति रूपाणि तु लङि साधनीयानि ॥ अगुहहि इति रूपं वेदे
चेद् वैदिकत्वात् ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ ‘यहुलं छन्दसि’ इति साधनी-
यम् ॥ लोके प्रामाणिकप्रयोगश्चेत् ‘छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति’ इति साधनी-
यम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

तृतीयषष्ठाध्यायस्य भाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयन्ति । एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥

(४२३ प्रतिप्रसववार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वण-
त्वेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
णत्वेषु ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

संयोगादिलोपे—काक्यर्थम् वास्यर्थम् । “स्कोः
संयोगाद्योरन्ते च” इति लोपः प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये काक्यर्थमिति । न च स्कोरिति सूत्रे
झलप्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृते न दोष इति
वाच्यम् । झलो लोपः संयोगान्तलोपः इत्याद्यमिकभाष्येण
संयोगादिलोपे तदसंबन्धबोधनात् । त्रिपाचां बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्ते-
श्चेति भाष्याभिप्रायः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

लत्वम्—निगार्यते निगाल्यते । “अचि विभा-
षा” इति लत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) निगाल्यत इति । नन्वत्रान्तरङ्गत्वादेव लत्वं
सिध्यतीति वाच्यम् । सपादसप्ताध्यायीत्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया
तदप्रवृत्तेः । त्रिपाचां तत्परिभाषाप्रवृत्तेश्च । न च प्रत्ययलक्ष-
णम्, अल्विधित्वात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव
भाष्यसंमतत्वात् ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

णत्वम्—माषवपनी व्रीहिवपनी । “प्रातिपदि-
कान्तस्य” इति णत्वं प्राप्नोति ॥ न पदान्तद्विर्व-
चनम् ॥ ५७ ॥

(प्रदीपः) माषवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य
णत्वं विधीयमानमलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक्
समासविधानात् प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

(उद्ध्योतः) ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि माषशब्दस्य वपनीशब्देन
समासे समासान्तो नकारो नेति णत्वं न स्यादत आह—ङीबुत्प-

१ अत्र वर्णकोटौ ॥ छाया ॥

२ दोषः अतिप्रसक्तिः । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्तव्य
इत्यर्थः । श० कौ० ॥

३ संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वाच्यः इत्युक्त्युत्तरं नवा झलो
लोपादिति कथनेन संयोगान्तलोप इव संयोगादिलोपेऽपि तदङ्गीकारः ।
यणः प्रतिषेधस्य संयोगान्तसंयोगादिलोपविषयकत्वेन नवा झलो लोपादिति
वार्तिकस्याप्युभयविषयकत्वमेव वाच्यम् । भाष्यं तूपलक्षणतया नेतुं शक्यम् ॥
इत्थं च प्रतिप्रसववार्तिके संयोगादिलोपपदमनाभिप्रायमिकं “संयोगादि-
लोपे च” इति वार्तिकमिति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

१ एतच्छायाशुभोदादेशाभिः सर्वयुक्तकेच्यनुपलम्बमानोऽपि “सुबुत्पत्ते-

तेरिति । [सुबुत्पत्तेरप्युपलक्षणम् ।] गतिकारकोपपदानां कृद्भि-
रिति वचनादिति भावः । न च बहिरङ्गासिद्धत्वेनेदं सिद्धम् ।
त्रिपाचां तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ ५७ ॥

(४५ अतिदेशसूत्रम् ॥ १ । १ । ८ आ. ४ ॥)

द्विर्वचनेऽचि ॥ १ । १ । ५८ ॥

(प्रदीपः) द्विर्वचने ॥ ५८ ॥ अचः परस्मिन्नित्यत्र
योऽनादिष्टादचः पूर्वं इति स्थितम् । साचूकस्य च द्विर्वचनमिति
पूर्वविधिलाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथापि निमि-
त्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात् । तथापि न पदान्त-
द्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम् ॥

(उद्ध्योतः) द्विर्वचनेति ॥ ५८ ॥ अथापीति । प्रौढिवादो-
यम् ॥ तत्पक्षस्यास्थितत्वात् । नपदान्तसूत्रे आद्यमिकद्वित्वस्यैव
ग्रहणाच्च ॥

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(४२४(१) आक्षेपसाधकवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो
द्विर्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आदेशे स्थानिवदनुदेशात् । तद्वतः ।

किंवतः ? ।

आदेशवतः । द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तत्र को दोषः ।

(४२४(२) आक्षेपवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्राभ्यासरूपम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्राभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति ॥

(प्रदीपः) आदेश इति । कार्योतिदेश इति पूर्वः पक्षः ॥
चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचन-
मनृक्त्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद् यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति ॥

४ दण्डिकृष्णाद्युक्तिं खण्डयति—त्रिपाद्यामिति ॥ छाया ॥

५ अन्तरङ्गत्वादिति । णिलोपात्पूर्वमिति भावः ॥ छाया ॥

६ अलिति । अत एव स्थानिवत्त्वमपि न ॥ छाया ॥

७ सुबुत्पत्तेरिति । तत्रोपलक्षणमावश्यकमित्याह—गतीति ॥ तथाच ङी-
बुत्पत्तेः प्राक्समासे ङीपि अङ्गोपे समासरूपप्रातिपदिकान्तत्वाणत्वप्राप्तिः ॥ छाया

८ अप्रवृत्तेरिति । पूर्वपदाक्षितसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य णत्वविधा-
नेन तस्यापि पूर्वपरोभयसामेक्षत्वेन समासज्ञानसामेक्षत्वेन च समत्वाच्चेत्यपि
बोध्यम् । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥ यथोद्देशे ॥ दाधिमथाः ॥

रप्युपलक्षणम्” इति पाठः कोष्ठकमध्ये स्थापित इति बोध्यम् ॥ दाधि० ॥

(उद्घोतः) यण्युक्तस्यैवेति । यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्वचनं नित्यं तथापि यणपि नित्य इति परत्वात्स स्यादिति भावः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्येऽभ्यासरूपं न सिध्यतीत्येतावदेवोक्तम् । न तु निन्यतुरित्यादावियङ् उत्तरखण्डे श्रवणं स्यादित्यापादितम्, तस्यानित्यत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेरिति ॥

(४२५ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिव-
द्भावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यमजग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः—
रूपं स्थानिवद्भवतीति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

अजग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत्—
जेघ्रीयते देध्मीयते । यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ।
ततोऽजग्रहणमर्थवद्भवति । अथ हि कार्यम्, ना-
ऽर्थोऽजग्रहणेन । भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम् ॥

(प्रदीपः) अथ हीति । कार्यातिदेशे हि घ्रीध्मीति
भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमजग्रहणेन ॥ नन्वजग्रहणस्य प्रयो-
जनं भसेः कसौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा
भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसति वा द्विर्वचने प्खानिति श्रुतौ
विशेषाभावात् । छान्दसश्चैवोपधालोपः । छन्दसि च
दृष्टानुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङा-
देशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच
इति यणा वाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) द्रुलक्ष्योऽपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वारोऽत
आह—छान्दसश्चैवेति । एवं च दातिप्रियाणीतिवद्वित्वाभाव
इति भावः । अत्रोपधालोपस्य छान्दसत्वं वदता कसोलौकिकत्वमभ्यु-
पेतम् ॥ ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यर्थस्तदाऽचीति किमर्थम् ।
अरिरिषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवतः कार्यिणो निमित्तत्वाना-

श्रयणेनात्रापि नटभार्यावद्व्यञ्जनानि इति पाठभाष्यरीत्या द्विती-
याजवधिकस्य ग्रीय् इत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङः कार्यित्वेन द्वित्व-
निमित्तत्वाभावात् कथं तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति चेन्न ।
द्वितीयहृत्पर्यन्तस्यैव द्वित्वमिति मते तत्सत्त्वात् । अत एव प्राति-
शाख्ये उक्तम्—स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति ॥ अरिरिषती-
त्यादौ रिङित्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य सन्वयवतया सनो द्वित्वानुभ-
वेन तन्निमित्तत्वाभावादिति दिक् ॥ पाठभाष्यरीत्या त्वधिजगे इति
व्यावर्त्य बोध्यम् ॥

(४२६ समाधानबाधकाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र गाङ्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्र गाङ्ः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इव-
र्णाभ्यासता प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अधिजग इति । कृते एकादेशे गाङिति
प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ् भव-
त्यजादेशः ॥

(उद्घोतः) ननु लिटि विधीयमानस्य गाङ्ः कथमर्च्यौदे-
शत्वमत आह—कृते इति ॥ ङकारस्येति । प्रकृतस्यैव प्रयोगे
निवर्त्यस्यैव स्थानित्वेन ग्रहणमचः परस्मिन्निति वदिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न वक्तव्यः । “गाङ्लिटि” इति द्विलकारको-
निर्देशः । लिटि लकारादाविति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्विलकारक इति । एवं चान्वि नाय-
मिति भावः ॥ एवं च इदमजग्रहणव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति
बोध्यम् ॥ न च सिद्धान्ते आर्धधातुके लिटीत्यादीनां तत्र विष-
यसप्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यम् । विषयसप्त-
मीत्वेऽपि बुद्धिर्कृतनिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनिमित्तकत्वमस्त्येवेति
भाष्याशयात् ॥

त्यर्थः ॥ अत्र यथाकथंचिद् द्वित्वप्रयोजकत्वेन द्वित्वनिमित्तत्वमित्याद्यन्यत्र
स्पष्टम् । तदाह—दिगिति ॥ ननु पाठमते किं प्रत्युदाहरणमत आह—
पाठेति ॥ छाया ॥

७ अच्येति । तन्निमित्तादेशश्चमित्यर्थः ॥ छाया ॥

८ “गाङ्लिटि” इति पाणिनीयपाठे “यणो मयो द्वे वा वाच्ये”
इति द्वित्वकृतं लकारद्वित्वमिति पूर्वपक्षिणो भ्रमं निरस्यति—द्विलकारक
इति ॥ नात्र द्वित्वकृतं लकारद्वयभ्रवणम् । किंतु लिटीत्येताद्विशेषणं लुप्तसप्त-
म्यन्तं “ल्” इति पृथक् पदमिति भावः ॥ दाधिमथाः ॥

९ एवं च लावस्यायां गाङ्देशे च ॥ एवं च तस्यानिमित्तत्वाभिनिमित्त-
त्वाभावे च ॥ तत्र गाङ्लिटीत्यत्र ॥ दोषः स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः ॥ छाया ॥

१० बुद्धिकृतेति ॥ तद्भावमावित्वेनैव तद्बुद्धिभावमावितामात्रकृते इत्यर्थः ॥
अत्र सूत्रोपात्तलिङ्बुद्धिभाव एव निमित्तमित्यजनिमित्तत्वाभावः । सर्वत्रैव
चात्र शाब्दे बुद्धिकृतमेव निमित्तत्वादि । इदमेवाचीतीदृशनिमित्तत्वाभ्रवणे
लिङ्गमिति भावः ॥ छाया ॥

१ एवव्यावर्त्यमुपलक्षणत्वेन दण्डिकुष्णाद्युक्तमाह—नस्त्विति ॥ तस्य
इयङ् । तत् इयङ् ॥ इति बोध्यमिति शेषः ॥ छाया ॥

२ यद्यपि भाष्यप्रदीपोद्घोतेषु भो इति नकारविशिष्टः पाठ उपलभ्यते,
धंभवति च हन्ते हिंसायां ग्रीभावा इति वार्तिकेन हन्धातो रूपम् । तथापि
देध्मीयते इत्युपादानेन तत्साहचर्यादीन्नाध्मोरिति सूत्रविहितादेशस्यैवाजा-
देशत्वमिति अजादेशस्यैवानेन स्थानिवत्त्वातिदेशविचारस्य सत्त्वेन रेफविशिष्ट-
पाठ एव समीचीन इति मत्वा नकारविशिष्टपाठो नाङ्गीकृतः ॥ काशीकलिकाता-
मश्रुतिनगरसुद्रितपुस्तकेषु नकारविशिष्टपाठस्तु शोधकाज्ञानज एवेति बोध्यम् ॥

३ दुरिति ॥ नत्वित्यादिः ॥ वदता कैयटेन ॥ तनिपत्योरित्यतश्छन्द-
सीत्यनुवृत्तेः ॥ छाया ॥

४ कैमर्थ्यं हेतुमाह—अरीत्यादिभावादित्यन्तेन ॥ अत्रापि जेघ्रीयत
इत्यादावपि ॥ छाया ॥

५ कथमिति । एवंचेत्यादिः ॥ अत्र मानमाह—अत एवेति । तन्मत-
सत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ तदसत्त्वे तु पूर्वस्यैवेति भावः ॥ छाया ॥

६ अत्र मते आह—अरीति ॥ तदिति । तस्य निमित्तत्वानाश्रयणादि-

(४२७ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्या-
सरूपम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सि-
द्ध्यति ॥

कृति—अचिकीर्तत्—कृति ॥

एजन्त—जग्ले मम्ले—एजन्त ॥

दिवादि—दुद्युषति सुस्युषति—दिवादि ॥

नामधातु—भवनमिच्छति भवनीयति भवनी-
यतेः सन् विभवनीयिषति ॥(प्रदीपः) कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स द्विर्व-
चने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते ॥ जग्ल
इति । शित्सदृशे आलमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः ॥(उद्ध्योतः) अत्र पञ्च पक्षाः—अचि योऽजादेशः स द्वित्वे
कार्ये स्थानिवदित्येकः, अजादौ प्रत्यये योऽजादेशः स द्वित्वे स्थानि-
वदिति द्वितीयः, द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणल्युङन्तत्वाद्देशाद्यजन्त-
त्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यादीति तृतीयः, द्वित्वनिमित्तेऽचि आदेश-
निषेध इति चतुर्थः, द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवत्, न
भवति वा, द्वित्वे कार्ये इति पञ्चमः ॥ तत्राद्ये दोषोद्भावनमित्याह—
अचीति । कृतेरुपधायायाश्चेतीत्वम् । तस्य च णिनिमित्ततयाऽ-
न्यादेशता अङ्गक्षिप्ते प्रत्यये तद्विधानात् ॥ ननु आत्वं कथमन्यादेशो
ऽनैमित्तिकत्वादत् आह—शित्सदृश इति । 'श्रिदिति तत्पुरुषः ।
इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थः ॥ अन्तरङ्गत्वात्तिवादिपु
यश्चि च कृते आत्वमिति भावः ॥ दिवेः सति सनीवन्तेतीडभा-
वपक्षे हलन्ताच्चेति कित्त्वे च्छोरित्युठि यणि सन्धकोरिति द्वित्वे
रूपम् ॥

(पक्षान्तरेण समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि ॥

(३२८ द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातु-
ष्वभ्यासरूपम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं
न सिद्ध्यति । दिवादय एके परिहृताः ॥(उद्ध्योतः) द्वितीयं निराकरोति—भाष्ये—प्रत्यय इति
चेदिति ॥

१ अनुवृत्तेराह—अजादेश इति ॥ छाया ॥

२ तस्य द्वित्वे प्रसिद्धेराह—अर्श इति । आदिना योऽजादेश इत्यादि
॥ छाया ॥

३ प्रायुक्तमेवोभयतिदेशमाह—स्थानीति ॥ छाया ॥

४ ननु कथं णिनिमित्तत्वमनुपादानादत् आह—अङ्गेति ॥ छाया ॥

५ ननु एषादिदेवात् आह—श्रिदिति ॥ तत्पुरुषः कर्मधारयः ॥ छाया ॥

(तृतीयपक्षाङ्गीकारे समाधानभाष्यम् ॥)

एवं तर्हि—द्विर्वचननिमित्ते अच्यजादेशः स्था-
निवद्—इति वक्ष्यामि ॥(प्रदीपः) द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे
जग्ल इत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते ॥

(तृतीयपक्षे दूषणभाष्यम्)

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नह्यन्तरेण
निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते ।
तद्यथा—“दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः” ज्वरनिमि-
त्तमिति गम्यते ॥ “नङ्गलोदकं पादरोगः” पाद-
रोगनिमित्तमिति गम्यते ॥ “आयुर्धृतम्” आयुषो
निमित्तमिति गम्यते ॥(प्रदीपः) दधित्रपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः । कर्मधा-
रयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते । तत्र द्विर्वचन-
निमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते । अथ वा अधि-
करणे ल्युट् । द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम् ॥(उद्ध्योतः) त्रपुसमिति । तृपसमितिपाठान्तरं तृपुसमिति
च ॥ कर्मधारयमुपपादयति—दध्येवेति ॥ विशिष्टावस्थेति ।
रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये त्रपुसं फलविशेषः । द्वितीये
समासाभावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ॥ तद्रूपारोपेणेति । दृष्टा-
न्तवलेन तथैव लाभात् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा अकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति
सोऽयं द्विर्वचनः, द्विर्वचने इति ॥(प्रदीपः) एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह—
अथ वा अकार इति ॥(उद्ध्योतः) ननु दृष्टान्ते लक्षणाया अव्यभिचारेण कार्यजनन-
प्रतीतिः प्रयोजनम्, प्रकृते च न किञ्चित्तेति लक्षणा दुरुपपादेत्यत
आह—अथवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि न ज्ञायते—कियन्तमसौ कालं स्थानि-
वद्भवतीति ॥(प्रदीपः) एवमपीति । एकत्वाद्विर्वचनशब्दस्य चाज्-
विशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः ॥

(उद्ध्योतः) कालेति । द्विर्वचनविधानसमय एवेत्यवधार-

६ तात्पर्यमाह—तत्रेति । अचीत्यर्थः ॥ छाया ॥

७ फलेति । ‘फूट्’ इति मापायां प्रसिद्धः ॥ छाया ॥

८ दृष्टान्तेति । यथा ज्वरनिमित्ते ज्वरत्वारोपस्तथा तन्निमित्तेऽधि द्विर्व-
चनत्वारोप इति भावः ॥ चरत्त्वर्थे ॥ छाया ॥

णभाव इत्यर्थः । एवं च चक्रतुरित्याद्यसिद्धिः पुनर्यणादेशानापत्ते-
रिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यः पुनराह 'द्विर्वचने कर्तव्ये' इति, कृते तस्य
द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति ॥

(आदेशनिषेधरूपचतुर्थपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

एवं तर्हि—प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥
क प्रकृतः ? ॥

“न पदान्तद्विर्वचन—” इति ॥ द्विर्वचननिमित्ते
अचि अजादेशो न भवतीति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि ॥ स्थानिवदिति नानुवर्तते इति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि न ज्ञायते—क्रियन्तमसौ कालमादेशो
न भवतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यः पुनराह—द्विर्वचने कर्तव्य इति । कृते तस्य
द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति ॥

(पञ्चमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

एवं तर्हि—उभयमनेन क्रियते—प्रत्ययश्च वि-
शेष्यते, द्विर्वचनं च ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययश्चेति । द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वा-
त्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् । अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजा-
दाविति ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं चेत्यस्य चिकी-
र्षितत्वेन निर्दिश्यत इति शेषः ॥ तत्राश्रयतस्य प्रत्ययस्य कथं विशे-
ष्यत्वमत आह—द्विर्वचनेनेति । अचीत्युपादानात्पाष्ठमिह द्वि-
र्वचनं । तच्च प्रत्यये इति । तेन तद्वाचकप्रत्ययपदाक्षेप इत्यर्थः ॥
तद्वाचकप्रत्ययपदाक्षेपेण निमित्तताया आश्रयणात्सन्त्यङन्तस्य द्वित्वेऽपि
तदाक्षेपः । स चाचीत्यस्य श्रवणात्सन्त्यङन्तस्यैवेति भावः ॥ अची-
त्येतच्च तस्येति । विशेषणमित्याहुष्यते ॥ तदादिविधिरित्यस्य
तेनेत्यादिः ॥ तदयमर्थः—द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः
स्थानिवद् द्वित्वे कर्तव्ये इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन
द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः ॥

१ इष्टापत्तावाह—एवंचेति । अवधारणामावे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ मध्यमगिन्यायेन विशेष्यत इत्यस्यासंबन्धायाह—चिकीर्षति । तत्र
सूत्रे ॥ प्यत्वम् अजुनिरूपितम् ॥ छाया ॥

३ ननु आष्टमिकद्वित्वयोः प्रत्ययानिमित्तकत्वात्कथं तेन तदाक्षेपोऽत
आह—अचीति ॥ छाया ॥

४ ननु सन्त्यङोरिति पठ्यति तदपि न नियमेन तन्निमित्तकमत आह—
तद्वावेति ॥ छाया ॥

५ नन्वेवमपि अन्यविभक्त्यन्ततदाक्षेपे विशेषणविशेष्ययोर्विभिन्नविभक्ति-

(उद्ध्योतः) विरुद्धत्वादिति । एवं च सहविवक्षाभावान्नै-
कशेषो वक्तुं शक्य इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लभ्यमित्याह ॥

कथम् ? ॥

एकशेषनिर्देशात् ॥ एकशेषनिर्देशोऽयम्—द्वि-
र्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचनम् । द्विर्वचने कर्तव्ये
द्विर्वचनेऽचि प्रत्यय इति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाभावेऽपि
सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति
प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च
द्विर्वचनाभावः । अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्मावृत्तिर्वा
लक्ष्यते ॥

(उद्ध्योतः) प्रागेव । सर्वादीनीत्यत्र ॥ नन्वेकशेषे द्विर्वच-
नापत्तिरत आह—विभक्त्यन्तयोरिति । परिभाषावच्छाब्दमा-
त्रोपयोगित्वादिति भावः ॥ प्रातिपदिकानामेवैकशेषेऽप्याह—अथ-
वेति । नीलोत्पलस्पर्धिनी नेत्रे तनुर्वेतिवदिति भावः ।
क्रमेण बोधादत्रावृत्तिर्बोद्धारं प्रति, उच्चारयितुस्तत्रम् । इह निमि-
त्तशब्देन साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकम्, न तु साक्षादेवैत्या-
ग्रहः तद्वाचकप्रत्ययपदाक्षेपेण निमित्तत्वस्येहाङ्गीकारात् । अत एव
चक्रतुरित्युदाहरणसङ्गतिः ॥

(२२९ पञ्चमपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति
चेण्णौ स्थानिवद्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्था-
निवद्भावो वक्तव्यः ॥ अवनुनावयिषति अवचुक्षा-
वयिषति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

(४३० समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ
स्थानिवद्भावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदयम्—“ओः पुयण्ज्यपरे” इत्याह, तज् ज्ञा-
पयत्याचार्यो—भवति णौ स्थानिवद्भाव इति ॥

स्वात्तदादिविधिर्न स्यादत आह—स चेति ॥ आक्षेपश्चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ एवं च विरुद्धत्वे च ॥ छाया ॥

७ अत्र बीजमाह—परीति ॥ छाया ॥

८ अस्यादृष्टचरत्वनिरासायाह—नीलोत्पलेति ॥ छाया ॥

९ प्रदीपस्यो वा व्यञ्जितविकल्पे इत्याह—क्रमेणेति ॥ छाया ॥

१० अत्र च लक्ष्यानुरोधो बीजमित्याह—अत एवेति ॥ तादृशतत्त्वाङ्गी-
कारादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) ओः पुण्यजिष्णिति । नहि गौ कृतस्य स्थानि-
वद्भवमन्तरेण पुण्यजिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तोऽभ्यासः
संभवति । पिपविषते यियविषतीत्यत्रैवानेन स्थानिवद्भा-
वात् । तत्र पु इति वर्गग्रहणाद् यणिति प्रत्याहारग्रहणाच्च ग्रहणाच्च
ज्ञापकाणौ कृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते ॥ ननु तत्र णाविति
नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु निनवनीयि-
षति दिदवनीयिषतीत्यादावपि ॥ नैतदस्ति । येन नाव्यव-
धानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणाणोरेव केवलस्य
व्यवधायकस्य संभवात् ॥

(उद्ध्योतः) स्वोक्तसर्वेष्वित्यस्य पुण्यजिष्णिति भाष्ये
निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह—पिपविषत इति ॥
अनेन । द्विर्वचनेऽचीत्यनेन ॥ न चात्रोत्तरखण्डे जातयोरचोरचः
परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरत्वाभावात्कथमोः पुण्यजिष्णित्यस्य
प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तदप्रवृत्तेः । सिप्-
ठिति सनीवन्तेति चोभयत्रेह ॥ नन्ववर्णपरपुण्यज्यो गौ प्रत्ययान्तरे
च संभवन्ति तत्कथं णावित्युक्तमित्याशङ्कते—नन्विति ॥ येन
नेति । प्रकृतसूत्रे परस्मिन्निति वर्तते । तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ
प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योऽजादेशः स स्थानिवदिति
सूत्रार्थः ॥ तत्रैवानेन ज्ञापकेन व्यवधाये प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते । तत्र प्रत्ययव्यव-
धानं विना वर्गादीनामुदाहरणासंभवेन येन नाव्यवधानन्यायेनै-
कव्यवधाने एव प्रवृत्तिः । स च गेरेव संभवतीति भावः ॥ न चोह,
कजु, अम्बु, शब्दादिभ्य आचारकिपि सनि इति द्वित्वे गुणाद्यभावे
उरुविषतीत्यादावित्यर्थं वर्गादिग्रहणं चरितार्थम् । किंच स्वा-
दिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे किपि सनि विभविषतीत्यादौ चरितार्थ-
मिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ॥ सनिग्रहेत्यत्रोपदेशाधिकारा-
भावस्य एकाच उपदेश इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु
तेन निषेधेनेत्ये दुर्लभत्वादेर्पामनमिधानाच्च । विचोऽसार्वत्रिक-
त्वाच्च ॥ एतेन दवादिभ्य आचारकिपि सनि दिदविषतीत्यादावे-
कव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम् ॥ भाष्ये गौ स्थानिव-
दिति । अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणे यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्यो-
पस्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थः ॥ यदि त्वनियमप्रस-
क्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिः । अत एव ह्रस्वस्य
पितीत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते । तर्हि मास्तु । गौ पर इत्यर्थे
रेकेर्ण व्यवधानास्तुस्फारयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ज्ञाप-
नफलं तुतावविषतीत्यादि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज् ज्ञाप्यते अचिकीर्तत् अत्रापि प्राप्नोति ॥

- १ अत्र यियविषतीत्यादौ ॥ छाया ॥
- २ तत्सामर्थ्यलभ्यमर्थमाह—तेनेति ॥ छाया ॥
- ३ तत्र तस्मिन्सूत्रार्थे सति ॥ अनेन पुण्यजिष्णित्यनेन ॥ तत्र व्यवधाये
प्रवृत्तिज्ञापने ॥ छाया ॥
- ४ स च प्रत्ययश्च ॥ छाया ॥
- ५ प्रकृतभाष्यप्रमाण्यादाह—एवामनभीति ॥ द्वितीये दोषान्तर-

(समाधानभाष्यम्)

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ॥

(उद्ध्योतः) तुल्यजातीयस्येति । प्वादिवदितथात्वचतुल्य-
स्याच आदेश इत्यर्थः । पष्ठयन्तस्य पष्ठयन्ताच्च इत्यनेनैवान्ययोग्यत्वा-
दिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कश्च तुल्यजातीयः ? ।

(उद्ध्योतः) अच्त्वेन तुल्यत्वं कृतेरपीति पृच्छति—कश्चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथाजातीयकाः पुण्यज्यः ॥

(उद्ध्योतः) उत्तरयति—यथाजातीयका इति ॥ प्वादिष-
दितथात्वच इत्यर्थः । प्वादिमिरचस्तुल्यत्वासंभवात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथंजातीयकाश्चेते ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवर्णपराः ॥

(उद्ध्योतः) अवर्णपरा इति ॥ अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्था-
निन इत्यर्थः ॥ एवं चावर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति
भावः ॥ एवं चोननद् औजददित्यादि चिन्त्यमेव ॥ किंच
यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याधोऽवर्णस्तत्रेदमिति द्विर्वचनेऽचीत्यादौ
भाष्यकैयट्योः स्थितमिति माधवोक्तं कथं भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्य-
मेवेत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं जग्ले मग्ले ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनैमित्तिकमात्वम्, शिति तु प्रतिषेधः ॥

(उद्ध्योतः) अनैमित्तिकमात्वमिति । अत एव ह्वावाम-
श्चेति हेर्जः कवाधनार्थं पुनरुपविधानं चरितार्थमिति पर्युदासपक्षे
ऽप्यदोषमादेच इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति ॥

(सूत्रप्रयोजननिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ।

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । अन्यथासिद्धत्वात्प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतुर्जग्मुः ।
आटिटद् आशिशात् । चक्रतुश्चक्रुरिति । आल्लोपो-

माह—विच इति ॥ एतेन अनभिधानेन ॥ छाया ॥

६ कौस्तुभाष्टकं खण्डयति—रेकेणेति ॥ छाया ॥

७ नन्वेवं कथं ज्ञापकं फलाभावादत आह—ज्ञापनेति ॥ छाया ॥

८ कौस्तुभाष्टकद्वयं खण्डयति—यवंचेत्यादिना ॥ आहुः सिद्धान्तिनः ॥
छाया ॥

९ हेजः वेजोऽपि ॥ छाया ॥

पधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनचकृत्वाद् द्वि-
र्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥

(उद्ध्योतः) अनचकृत्वादिति । आदिटदित्यत्र णिलोपे
धातोर्द्वितीयस्याज्झितत्वादित्यर्थो बोध्यः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेना-
प्येतानि सिद्धानि ॥

कथम् ? ।

वक्ष्यति ह्याचार्यः—द्विर्वचनं यणयवायावादे-
शालोपोपधालोपणिलोपकिंनोरुत्वेभ्यः ॥ इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाच-
निकः पूर्वविप्रतिषेधः । न हि नित्यानामालोपादीनामनित्येन
द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः ॥ अथ नित्यतुरिति कथं नह्य-
त्रेयङ् परिगणितः ॥ एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषय-
मिति न्यायाद् यणाऽत्र भवितव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति
द्विर्वचने कृते एरनेकाच्च इति यणा सिद्धम् ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति । द्विर्वचने-
ऽचीति सूत्रसाध्यानि गौस्थानिवदिति ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः ॥
न हि नित्यानामिति । आलोपादीनामित्यर्थः ॥ द्विर्वचनेऽची-
त्यादेरभावे द्विर्वचनमित्यम् ॥ भाष्ये—वक्ष्यति हीति । दाश्वा-
न्साह्वानिति सूत्रे ॥ यणात्र भाव्यमिति । यदीयङ्स्यात् तर्हि
स स्यादिति तत्सम्भावनासत्त्वादित्यर्थः ॥ जगलवित्याद्यर्थं वृद्धिपाठो-
ऽप्यत्र बोध्यः ॥ वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहणं अचस्थानिकस्य द्विर्वच-
नात्परस्य विधेरुपलक्षणं बोध्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

(उद्ध्योतः) सूत्रारम्भवादी आह—सपूर्वविप्रतिषेध इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(उद्ध्योतः) उभयोः समतया तृतीयः पृच्छति—किं पुन-
रिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्रतिषेधे हि
सतीदं वक्तव्यं स्यात्—* ओदौदादेशस्य उन्वति
चटुतुशरादेरभ्यासस्य * इति ॥

(प्रदीपः) ओदौदादेशस्येति । ओदोतोरदेशो यस्मि-
न्ने तस्य योऽभ्यासश्चटुतुशरादिस्तस्य योऽकारस्तस्योकारा-
देशो भवतीत्यर्थः । यथा चुक्षावयिषति ऊर्णनावयिषति नुना-
वयिषति तुतावयिषति शुश्रावयिषति । पुस्कारयिषति ।
अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्त्वम् । अत्र च यद्यपि
खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति । तथाप्यभ्यास-
संज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति ॥ एतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्-
ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्ततायामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं
विधीयते ॥

(उद्ध्योतः) स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति । अयं भावः—
अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा । नाधः, विभवनीयि-
पतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । किंचेष्टानिष्टविवेकस्य लक्षणैकचक्षुष्मैर्दुर्ज्ञेयत्वेन
सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेनेह नित्यान्तरङ्गवाधाय
सुतरां वचनावश्यकत्वेन क सूत्रमतापेक्षया लाघवमिति ॥ अन्ये
दूषणमाह—ओदौदादेशस्येति । अत्र समानाधिकरणबहुव्रीह्यङ्गी-
कारे चुक्षावयिषतीत्यादौ दोषः । स्थानिवत्त्वं त्वल्लविधित्वात्त्रेत्यत-
आह—ओदौतोरदेशो यस्मिन्निति । ईदमेव ज्ञापकमन्तरङ्गाणां
मिदमवाधकमिति न विभवनीयिपतीत्यादौ दोषः ॥ अत्र सनीत्यं-
शोऽपि पूरणीयः । अन्यथा दिदवनीयिपतीत्यादौ अनेनोत्पापत्तिः ।
तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषयाऽनेकव्यवधानान्न तत्र दोषः । एक-
णिजव्यवधानं तु येन नाव्यवधानन्यायेन सङ्गत एव ॥ नन्विदं
वचनं जोः सौत्राण्यिचि चङि सनि वाजीजवद्—जिजावयिषती-
त्यादौ अतिव्याप्तम् ॥ न च चकार एव पाठ्यः । शुङ्बुङ्भ्यां णिचि
चङि सनि वाज्जवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न । *जोर्न* इत्यस्यापि
वाच्यत्वात् ॥ ओदौतोः किम् । चिखादयिषति । चित्यादि किम् ।
विभावयिषतीत्यादि ॥ यद्यपि च्छोछेदने चिच्छासति इत्यत्रैवातिप्रस-
क्तम् । तथापि औत्साहचर्यादोकारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदौ-
देशो वा औदादेशसाहचर्याद् अत्रेव गृह्यत इति न दोषः ॥ ऊर्ण-
नावयिषतीति । यद्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यस्यानित्यतया
नुशब्दस्यैव द्वित्वेनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वादित्वाभावः, तथाऽपि
द्वित्वे कृतेऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्ये कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धीयस्यासिद्ध-
त्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाभावाच्चैतत्प्रवृत्तिकाले द्वा-
दित्वमस्त्येवेति बोध्यम् ॥ अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये इति । एवं
चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुडुतुशरादित्वं
तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तत्रान्योर्दौहरणं चुक्षावयिषतीत्यादि ।
नहि तत्राद्यकाले तत्त्वं क्षु इति कवर्गादित्वाद् इत्याहुः ॥

१ तत्र धातोः साचकत्वेन कथमनचकृत्वमत आह—आदिटदिति ॥
छाया ॥

२ अयं वाचनिकः ॥ छाया ॥

३ असिद्धेति । अभ्यासे उकारश्रवणापत्तेरित्यर्थः ॥ छाया ॥

४ ईदमेव उत्त्वविधायकमेव ॥ ईदं पूर्वविप्रतिषेधवचनम् ॥ छाया ॥

५ अत्र उत्त्वविधायके ॥ तत्र कृते सनीति कृते ॥ छाया ॥

६ चवर्गांशे शङ्कते—नन्विदमिति । उत्त्वविधायकमित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ विनिगमनाविरहादाह—सदादेशो वेति ॥ छाया ॥

८ टवर्गोदाहरणमिदमित्याह—द्वादित्वेति ॥ नमुने इतिवत्स्यार्थान्त-
रत्वमपीत्याह—द्वित्वे इति ॥ छाया ॥

९ पर्यवसितमावश्यकमाह—एवंचेति । अत्र तथा सत्येचेत्यर्थः ॥
छाया ॥

१० Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि 'न्योदा०'
इति शोधनं तु शोधकप्रतिभाजन्यमेवेति बोध्यम् ॥

(उत्त्ववादिन आक्षेपभाष्यम्)

ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) ननु च त्वयापीति । ओः पुण्यजि-
प्त्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्त्ववादी तु ओः
पुण्यज्जीति न पठति, सन्यत इतीत्त्वस्य सिद्धत्वात् ॥

(उद्द्योतः) ननु णेद्वित्वनिमित्ताच्चाभावेन स्थानिवत्त्वाभावा-
द् विभावयिषतीत्यादि सिद्धमिति त्वयापीत्युक्तमत आह—ओः
प्त्विति । चुक्षावयिषतीत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥

(इत्त्ववादिनो लाघवभाष्यम्)

परार्थं मम भविष्यति “सन्यतः” इद्भवतीति ॥

(प्रदीपः) परार्थमिति । इत्त्वार्थम् । प्रसङ्गाच्च ज्ञाप-
कम् । लया लपूर्वमुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) परार्थमित्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया परमित्वं
विभक्तमित्याह—इत्त्वार्थमिति । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवत्त्वात्
मिपविषते यियविषतीत्याद्यर्थमित्यर्थः ॥ प्रसङ्गादिति । वर्गप्रत्या-
हारजग्रहादित्यर्थः ॥ सन्यत इद्भवतीति । विहितमित्वमिहानु-
वर्त्तमानं परार्थं भविष्यतीति भाष्येऽन्वयः ॥ तत्र सन्यत इत्यभि-
धानं स्वरूपेणेत्यमपूर्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थं तद् ध्वनयन्नाह—
अपूर्वमुत्त्वमिति ॥

(उत्त्ववादिनो गौरवपरिहारभाष्यम्)

ममापि तर्ह्युत्वं परार्थं भविष्यति “उत्परस्या-
तस्ति च” इति ।

(प्रदीपः) ममापीति । उलमप्यन्यार्थं वक्तव्यम् ।
तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः ‘उत्पर-
स्यातः’ ‘ति च’ ‘ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेः’ इति ।
अभ्यासस्येति वर्तते ।

(उद्द्योतः) अपूर्वत्वेतदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति
मन्वानंस्तद्विषयितुमाह परः—ममापि तर्ह्युत्त्वमिति ॥ तद्व्या-
चष्टे—उत्त्वमपीति ॥

(इत्त्ववादिभाष्यम्)

इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यम् । यत्समानाश्रयं तद-
र्थम्—उत्पिपविषते संयियविषतीत्येवमर्थम् । त-
स्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् ॥ द्विर्वच-
नेऽचि ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणम-
हाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टमाह-
कम् ॥

(प्रदीपः) इत्त्वमपीति । यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समा-
नाश्रयत्वात् । पवतेयैतेश्च सनि स्मिपूङ्ग्वञ्ज्वां सनि,

१ नन्वेवं भाष्ये कथं सन्यत इत्युक्तिरत आह—सन्यत इति ॥ इह
ओः पुण्यज्जीत्यत्र ॥ छाया ॥

२-३ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके ‘-पूर्वत्वं’
इति पाठशोधनकारणं शोधका एव प्रष्टव्याः ॥ दाधिमथा ॥

‘सनीवन्तर्धेति चेति कृते परत्वादुणः । पूर्वविप्रतिषेधाद्वा-
देशात् पूर्वं द्विर्वचनमितीत्वं वक्तव्यम् । तथा जिजावयिषती-
त्यत्रेत्वविधानार्थं वक्तव्यम् ॥ तस्मादिति ॥ नन्वसत्यस्मिन्
सूत्रे ओः पुण्यज्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते—अन्तरङ्गो
नित्यश्च विधिद्विर्वचनेन प्रतिविध्यत इति तत्र द्विर्वचने कृते
यथाप्राप्तं भविष्यति ॥ तदयुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापक-
माश्रीयते—अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूप-
प्राप्तिः ॥ अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते, यथोक्तं
भाष्यकारेण, तथा सति चक्रतुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव
कर्तव्यम्, । यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तु-
ल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥ ५८ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) नापूर्वत्वेतदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतम्, किंतु
गौरवतदभावमात्रमिति दर्शयितुं भाष्ये—इत्त्वमपीति ॥ तदुप-
पादयति—यत्रेति । गुणयादेशयोरिति शेषः ॥ वक्तव्यमिति ।
जोर्नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नन्वसतीति । असत्यपीत्यर्थः ॥ यदीति ।
लघुपरत्वाभावेन सन्वत्त्वाभावोऽचिकीर्तदित्यत्र दोषः दिदवनी-
यिषतीत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥ अथ तुल्येति । अवर्णपरत्वं
यत्राभ्यासोत्तरखण्डाद्यवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठित-
रूपे वा, तत्र द्विर्वचनेनान्तरङ्गनित्ये वाध्येते इत्यर्थः ॥ चक्रतुरिति ।
दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्मजनागोजीभट्टकृते

भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य प्रथमेऽष्टममाहिकम् ॥ ८ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

नवममाहिकम् ॥

(५४ लोपसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ९ आ. १मं सू० ॥)

अदर्शनं लोपः ॥ १ । १ । ५९ ॥

(अलिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(४३१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[*॥लोपसंज्ञायामर्थसंज्ञाकरणम्॥*॥]

(भाष्यम्)

[*लोपसंज्ञायाम्] अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । श-
ब्दस्य माभूदिति ॥

४ * इमे कोष्ठकान्तर्गतपाठाः सर्वपुस्तकेष्वत्र नोपलभ्यन्ते, विभाषासं-
ज्ञासूत्रभाष्य इवात्रान्यपेक्ष्यन्ते ॥ लेखकप्रमादात् शुद्धिता भवेयुः ॥ दाधिमथा ॥

५ अर्थस्य स्वरूपातिरिक्तस्य ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) अदर्शनं लोपः ॥ ५९ ॥ अर्थस्येति ।
स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) अदर्शनं लोपः ॥ ५९ ॥ नन्वपत्यादिवदर्थपरो-
ऽदर्शनशब्द इति सिद्धैवार्थस्य संज्ञेत्यत आह—स्वं रूपमिति ॥

(४३२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ इतरेतराश्रयं च ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

इतरेतराश्रयं च भवति ॥

का इतरेतराश्रयता ? ॥

सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम्, संज्ञया
चादर्शनं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते ॥

(प्रदीपः) इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशेष्वेतच्चो-
द्यम्, नानुवादे—चादिलोपे विभाषेत्यादौ ॥

(उद्ध्योतः) नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृतोऽभाव
इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

॥ * ॥ लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् ॥ * ॥

किमुक्तम् ? ।

अर्थस्य तावदुक्तम् * इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः*
इति ॥

सतोऽप्युक्तम्—* सिद्धं तु नित्यशब्दत्वाद् *

इति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु सतो-
ऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते, न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते ॥

(प्रदीपः) इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते ॥
लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा, न शब्दस्य ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—उक्तमिति । नवेति विभाषेत्यत्रे-
त्यर्थः ॥ असंबद्धपदव्यवायानुवृत्तिरत आह—लोप इतीति ।
तदर्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्त्वाद् अदर्शनशब्दस्य तादृशान्वर्थ-
संज्ञाकरणे फलाभाव इति भावः ॥ प्रसक्तादर्शनस्येत्यर्थलाभार्थं
स्थानेपदस्येवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभा लुप्तच्छेदन इति धात्वर्थानुसा-
रेणान्वर्थत्वासंभवादिति तु भाष्यतात्पर्यम् ॥ अभावो लोप इत्यव-
सानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तदर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाभाव एवा-
त्रेति बोध्यम् ॥ स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तदनुवृत्तिं विनापि
सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

(४३३ (१) आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्य-
त्रादृष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य लोप-
संज्ञा प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ।

सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो
यस्य प्रयोगविषयः, स ततोऽन्यत्र न दृश्यते ।
त्रपु जतु इत्यत्राणोऽदर्शनम् । तत्र “अदर्शनं
लोपः” इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतोऽप्रयु-
क्तस्यान्वाख्यानमात्रं क्रियते, तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्र-
योगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) नित्यशब्दाश्रयणे इतरेतराश्रयपरिहारेऽप्ययं दोष
इत्याह—यदीति ॥

(भाष्यम्)

तत्र को दोषः ।

(४३३ (२) आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । “अचो ङिति” इति वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । ङित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । य-
स्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति । यस्मात्
चात्र प्रत्ययविधिः, न तत् प्रत्यये परतः । यच्च
प्रत्यये परतः, न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥

(प्रदीपः) ङित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रति-
वद्धा । न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् ॥ यस्माच्चेति ।
त्रैपुशब्दात्सोर्विधानम् ॥ न तत्प्रत्यय इति । ङिति वृद्धि-
निमित्त इत्यर्थः ॥ यच्चेति । शुशब्दे ॥ न तस्मादिति ।
तस्मात्त्रैपुशब्दात्सोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अत्र प्रत्ययो नाणित्याह—सोरिति । ङिति
वृद्धिनिमित्ते इति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरैक्या-
श्रयणाद् वृद्धिविधौ ङित्प्रत्ययनिरूपिताङ्गग्रहणाच्चेति भावः ॥

१ कैयटं दूषयन्भाष्याश्रयमाह—प्रसक्तेति ॥ छाया ॥

२ अनतिप्रसङ्गायाह—अभाव इति ॥ छाया ॥

३ लाघवमाह—स्वमिति ॥ छाया ॥

४ अयं वार्तिकोक्तः ॥ छाया ॥

५ ननु तदविधानेऽपि सोर्विधिरस्तीत्यत आह—भाष्ये यस्माच्चेति ॥ छाया ॥

६ तदाश्रयमाह—प्रदीपे त्रिवित्यादि ॥ छाया ॥

७ तदाश्रयमाह—अत्रेत्यादि ॥ छाया ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

किपस्तर्ह्यदर्शनम् । तत्र “अदर्शनं लोपः” इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥

तत्र को दोषः ? ।

तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्” इति तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनाङ्गं कार्यं चोदयति—किप इति । त्रपु इत्यत्र किपोऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः ॥

(४३४ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । शास्त्रादर्थोद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति ॥ स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते ॥

(उद्घोतः) चादिलोप इति सङ्ग्रहायाह—अर्थाद्वेति । एकवचनमुत्सर्गं इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसङ्गकम् । अर्थोऽप्येकत्वादिविवक्षित एकवचनादिप्रसङ्गक इति बोध्यम् ॥ ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह—स्थाने इति^१ । न च पितृकृता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुग्वारयितुं शक्यः । आक्षेपे आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । किंचानुपपद्यमानेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते यथा धीनत्वेन रात्रिभोजनम् । न चैवं प्रकृते । न हेतुत्सरे आक्षेपं विना पितृकृत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदुपपत्तिः । नापि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थितिः । अनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किंचान्नैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वे व्यभिचारात्तदाक्षेपासंभव इति दिक् । यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थे ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये ल्यब्लोप इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय प्रसक्तस्येत्यावश्यकमिति ॥ तत्र । तेन प्रत्यासत्त्या ल्यव-

न्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेनात्राप्तातेः । तत्त्वे त्विष्टापत्तिः पञ्चम्या ईत्यलम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते, ग्रामणीः सेनानीः—अत्र वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधानादर्थोच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) अर्थादिति । कर्तृलक्षणादित्यर्थः ॥ शास्त्रात्कर्मण्यणितः । अणः प्रसङ्ग इति । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निर्दिष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य ॥

(प्रदीपः) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते ॥

(उद्घोतः) षष्ठीग्रहणमिति । तच्च षष्ठ्यन्तं वैयधिकरण्येनादर्शनान्वयीति बोध्यम् ॥

(प्रसक्तादर्शनवादिन आक्षेपभाष्यम्)

यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते “चाहंलोप एवेत्यवधारणम्” “चादिलोपे विभाषा” अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) चादिलोप इति । ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति इवेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात् ॥

(षष्ठीनिर्दिष्टवादिन आक्षेपभाष्यम्)

अथ प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत् सिद्ध्यति ? ।

(प्रदीपः) अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) अत्रापीति । शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाभिमतं चोद्यमिति भावः ॥

(प्रसक्तादर्शनवादिनः समाधानभाष्यम्)

को हि शब्दस्य प्रसङ्गः ? । यत्र गम्यते चार्थो, न च प्रयुज्यते ॥

(उद्घोतः) अर्थतोऽपि प्रसक्तिर्गृह्यत इत्युत्तरम् ॥

१ इति इत्यादि ॥ अपिरुक्तसमुच्चये ॥ छाया ॥

२ नम्विदमुपायान्तरपरमस्त्वत आह—किंचेति ॥ छाया ॥

३ एतत्सूत्रे ह्रस्वस्येति सूत्रे ॥ छाया ॥

४ वारणप्रकारान्तरमत्र स एव तत्पदार्थोऽन्यत्रेत्याशयप्राप्तं निराचष्टे—नापि प्रत्ययेति ॥ छाया ॥

५ दोषान्तरमाह—किंचेति ॥ अत्रैव ह्रस्वस्येति सूत्र एव ॥ उत्पत्तेरभावादाह—विनेति ॥ किंच शब्दो ह्याकाङ्क्षेति न्यायविरोधो गौरवं च । तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

६ कौस्तुभाहुक्तिं खण्डयति—यस्त्विति ॥ छाया ॥

७ एवं चादिलोप इत्यादावपि बोध्यम् । तदाह—इत्यलमिति ॥ छाया ॥

८ प्रसक्तादर्शनमिति । तन्मात्रमित्यर्थः ॥ छाया ॥

९ ननु प्रसङ्गसत्त्वेऽपि विधानप्रतिबद्धाङ्गत्वाभावेन कथं वृद्धिरत आह—यस्मादिति ॥ छाया ॥

१० तच्चेति । षष्ठ्यन्तस्य प्रसक्तस्यादर्शनमित्यर्थः ॥ छाया ॥

११ चाहलोप इति । ‘च अह एतयोर्लोपे प्रथमवाक्योच्चारितं तिङ्कर्त नाशुदात्तम् अवधारणार्थकैवशब्दप्रयोगे सति’ । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः ॥ इति सूत्रार्थोदाहरणे ॥

१२ चादिलोप इति । ‘चवाहोर्वानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नाशुदात्ता’ इति सूत्रार्थः ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव ॥

(आक्षेपस्वारणभाष्यम्)

कथं ग्रामणीः सेनानीः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

योत्राऽणः प्रसङ्गः क्तिपासौ बाध्यते ॥ अदर्शनं लोपः ॥ ५९ ॥

(प्रदीपः) क्तिपाऽसौ बाध्यत इति । सत्सुद्विषेति क्तिपो विधानादणो ऽत्र प्रसङ्गाभावः ॥ ५९ ॥

(उद्घोतः) अणोऽत्रेति । परिहृत्य चापवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥ ५९ ॥

(५५-लुक्शुल्लुपसंज्ञासूत्रम् ॥ १।१।९ आ.। २ यं सू० ॥)

प्रत्ययस्य लुक्शुल्लुपः ॥ १ । १ । ६० ॥

(प्रत्ययपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययस्य ॥ ६० ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः साक्षाभिर्दिश्यते । क्वचिदनुवर्तते । क्वचित्सामर्थ्यात्प्रीतीयत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययस्य ॥ ६० ॥ ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनविधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येत्यत आह—लुगादीति ॥ साक्षादिति । लुगाणिजोरित्यादौ ॥ क्वचिदिति । यथा लुग्वा-दुहेत्यादौ वसत्येति ॥ क्वचिदिति । वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः ॥

(४३५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति ॥

(प्रदीपः) अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम् ॥

(उद्घोतः) नन्वदर्शनस्येताः संज्ञा इति अप्रत्ययस्यैताः

१ प्रतियोगित्वेन तत्त्वे उक्तदोष एवात आह—प्रसीति ॥ छाया ॥

२ इत्यत्रेति । अतद्धितेत्यत्रान्वयः ॥ छाया ॥

३ तदिति । प्रकृतोऽर्थः ॥ अपिना गोचमुच्यते ॥ छाया ॥

४ नन्विदमन्तरङ्गानपीति न्यायविरुद्धमत आह—अन्तरङ्गेति ॥ छाया ॥

इत्यनुपपन्नमत आह—अविद्यमान इति । प्रतियोगिविशेषणत्वेनेति शेषः ॥ वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्ययाभावस्यैवेमाः संज्ञा इति भाष्याभिप्रायः ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(४३६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । “लुक्तद्धितलुकि” इति गोरपि लुक् प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥ “कंसीयपरशव्ययोर्यञौ लुक् च” इति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥

(प्रदीपः) गोरपीति । पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग् भविष्यति, न तदन्तस्य । गोरतद्धितलुकीत्यत्रै गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्तत्वाभावात्समासान्ताप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत् ॥ कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः ॥ ननु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्यादर्शनं लुक्संज्ञम् । न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः ॥ नैष दोषः । शास्त्रानुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् ॥ प्रकृतेरपीति । समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—गोरपीति । गोस्त्रियोरिति समुदायानुवृत्तेरिति भावः ॥ ननु गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तमिति स्त्रियामिलधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात् प्रत्ययान्तस्य लुक् स्यादिति तद्धितलुकि तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह—पञ्चेन्द्र रति ॥ गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यतीति शङ्कते—गोरिति । पञ्चगुरित्यत्र क्रीताथैठकोऽध्यधैति लुक् ॥ कृते इति । परत्यादिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् ॥ न च समासान्ते तेन व्यवधानात्कथं लुक्, गोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति बोध्यम् ॥ नित्यशब्दान्वाख्यानाभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति ॥ समुदायस्येति । रस्येति चेत्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वादशः स्यादित्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

५ अभावेनापि बुद्धिकृतपौर्वापर्यसंभवेन सतिसप्तमीत्वे मानाभावादाह—गोरिति ॥ छाया ॥

६ ननु समुदायस्य तथा निर्देशोऽलोऽन्यस्येति न दोषोऽत आह—यस्येतीति ॥ छाया ॥

(४३७ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

योगविभागः करिष्यते—“गोरुपसर्जनस्य” गो-
ऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥
ततः “स्त्रियाः” स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यो-
पसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥ ततो “लुक्तद्धितलुकि”
इति स्त्रिया इति वर्तते । गोरिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टाना-
मप्येकदेशानुवृत्तिरित्येतत् प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत आह—
एकयोगेति । प्रकारान्तरम् ॥ योगविभागरूपम् ॥

(४३८ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्
सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसी-
यपरशव्ययोर्यञञौ भवतश्छयतोश्च लुग्भवतीति ॥

(प्रदीपः) विशिष्टनिर्देशादिति । छयतावेवात्र
निर्देशव्याविल्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) छयतावेति कंसात् प्राक्कीताच्छः । पर-
शोरुवादिभ्यो यत् ॥

(विशिष्टनिर्देशावश्यकताभाष्यम्)

सचावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । क्रियमाणे
ऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारयोर्मा भूदिति ।
‘कमेः सः’ कंसः; परान् शृणातीति परशुरिति ॥

(उद्द्योतः) कंसे कमेः सः । परशौ आङ्परयोः खलि-
शृभ्यां ङिच्चेत्युप्रलयः ॥

(विशिष्टनिर्देशावश्यकताबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदि-
कानि ॥

(प्रदीपः) उणादय इति । अतः कृकमिकंसकुम्भेति
कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न
लभन्त इत्यर्थः । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुगभावः ॥

१ ननु स्वरूपभेदात्कथं तेन सिद्धिरत आह—धाताविति ॥ छाया ॥
२ नन्वेवमर्थं तदत आह—कंसेरिति ॥ अतएव अनभिधानादेव
॥ छाया ॥

३ एवमपि उकारसकारयोर्यञञोऽपि ॥ ननु विधानं तदर्थप्रतीत्या सकल-
मत आह—विकारेति ॥ छाया ॥

४ नन्वेवं लुग्वेत्युचितमाह—वेत्येति ॥ छाया ॥

५ नन्वेवंमन्यत्र दोषोऽत आह—व्युत्पन्नाविति ॥ युत्तग्रन्तरमन्याह—

(उद्द्योतः) अतः कृ इति ॥ धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे तदादि-
ग्रहणात् कमिग्रहणेनैव सिद्धे इति शेषः ॥ कंसेल्लु कंस इति न
रूपम् । अनभिधानादिति भावः ॥ अत एव कमेः सः कंस इति
भाष्ये उक्तम् ॥ नन्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाभावे यञञोरपि लुक्
स्यादत आह—यञञोरिति । विकारावयवार्थप्रतीतये औत्सर्गिकाण
एव लुकं विदध्यात् ॥ नच यञञ्लुकां सामर्थ्याद्विकल्पोस्तु । वेत्ये-
नुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्ते औत्सर्गिकाणः श्रवणाभावायेति वाच्यम् ॥
यञञ्लुकामेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवात् ॥ व्युत्पन्नौ
तुद् चेत्यादौ तु अनद्यतन इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभेदाङ्गीकारः । किं
च कंसीयपरशव्ययोरिति पष्ठीनिर्देशादपि न यञञोल्लुक् अन्यथा
पञ्चम्यैव निर्दिशेदिति भावः ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः, प्रत्य-
यग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) स एषोऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिवृत्त्यर्थं
एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) प्रकृतीति । प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची
अन्यशब्दः । तेन नञः समासे प्रकृतिरुच्यत इत्याशयः ॥

(४३९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

किमुक्तम् ? ।

* व्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छ-
योश्च लुगर्थम् * इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—व्याप्तिरिति । प्रातिपदिकात्परस्य लुगि-
त्यर्थं यञञोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे उंसयोः प्रातिपदिकात्परत्वा-
भावेन परिशेषात् कंसीयाद्यवयवप्रातिपदिकात्परयोः छयतोरेव
लुगित्यर्थः ॥

(४४० (१) प्रयोजनवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ षष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठी-
निर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

किंचेति ॥ अपिस्तत्समुच्चये ॥ छाया ॥

६ स एष इति । अनेन मात्रालाघवस्यासार्थशिकत्वं सूचितम् ॥ छाया ॥

७ उक्तवेति । व्याप्प्रातिपदिकेति सूत्रे ॥ छाया ॥

८ उंसयोः उकारसकारयोः ॥ छाया ॥

१ एवं चात्र ‘उंसयोः’ इति पाठं प्रकाशयन्तस्तु मसिद्धिपण्डिता एवेति
बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

(४४० (२) प्रयोजनसाधकं वार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥६॥)

॥ * ॥ अनिर्देशो हि षष्ठ्यर्थप्रसिद्धिः ॥*॥

(भाष्यम्)

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् ॥

कस्य ? ।

स्थानेयोगत्वस्य ॥

(प्रदीपः) षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः ॥ असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् । ततश्च जनपदे लुविति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) विशिष्टेति । जनपदार्थकप्रत्ययसंबन्धिन इत्यर्थः ॥ शोभनाः पञ्चाला इत्यादौ इति पाठ उचितः ॥ अनन्तरस्येति । अव्यवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदनन्तरस्य लुवित्यर्थ इति भावः ॥

(प्रत्याख्यानसाधकमाक्षेपभाष्यम्)

क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन । यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते—अणिजोः, तद्राजस्य, यजजोः, शप इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह न काचित् षष्ठी—“जनपदे लुब्” इति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते ॥

क्व प्रकृतम् ? ।

“प्रत्ययः परश्च” इति ॥

(उद्ध्योतः) [भाष्ये—प्रकृतमिति । अत एव लवणा-ल्लुगित्यत्र प्रकृततक एव लुगिति बोध्यम् ॥]

(समाधानसाधकभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

“ज्ञाप्प्रातिपदिकाद्” इत्येषापञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति “तस्मादित्युत्तरस्य” इति ॥

१ षष्ठीपदं तदर्थपरमित्याह—षष्ठ्यर्थेति ॥ तमेवाह—स्थान इति ॥ तस्मिन्सति स्थानपदानुवृत्त्या सा स्थानपद्येति भावः ॥ छाया ॥

२ आधिक्यादाह—जनपदेति ॥ छाया ॥

३ प्रदीपे आह—शोभना इति ॥ एवंच लक्षण्या परसप्तम्यामपि न दोषः ॥ छाया ॥

४ यद्यप्यर्थं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः ‘शोभनाः पञ्चाला इति पाठ’ इत्यतः

(समाधानसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नार्थं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

(४४१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्-श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्-श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः ? ॥

वचनप्रामाण्यात् ॥ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पाथो वाशब्दः प्रयुक्तः ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते, तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्तते, द्वावेवादेशौ विधीयेते । तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्त्यादाह इति न सिध्यति, अवृद्धत्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वात् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्त्या इति सिध्यतीति ॥ भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते—आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते, लुगिति च । तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् । परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः ॥ अथ क्रियमाणेऽपीति । अलोऽन्त्यस्येति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः ॥ वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति श्रुततो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव, षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्येतेति ॥

(उद्ध्योतः) वार्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति—आगस्त्येति ॥ त्रय इति । एवं च वैपम्याद्यथासङ्ख्याप्राप्तेरगस्त-

प्राक् सङ्गुपलभ्यते तथापि योग्यस्थानेऽस्माभिः स्थापितः ॥

५ अतएव प्रकृतत्वस्यानुवृत्तिसाधकत्वादेव ॥ एवं भाष्ये तद्धेतुर्गर्वविशेषणमिति भावः ॥ छाया ॥

६ वचनं न सूत्रम् । तस्य संज्ञाविधानेन सफलत्वादित्यतो वचनप्रामाण्यादित्यस्यैवार्थो भाष्ये ‘प्रत्यय—’ इति सूचयन्नाह—प्रत्ययस्येतीति ॥ छाया ॥

७ एवं च तदनुवृत्तौ च ॥ ज्ञापकादिति । वक्ष्यमाणेत्यादिः ॥ छाया ॥

योऽपि कुण्डिनाः, कुण्डिनाश्चास्तयः स्युः लुक्च ज्ञापकात्सर्वादेश इति विभक्तिमात्रं श्रूयतेति भावः ॥ द्वावेवेति । तेन नोकापत्तिरिति भावः ॥ सर्वत्रेति । अजादिप्राग्दीन्यतीयविषयेऽपीति भावः ॥ अवृद्धत्वादिति । येषां स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । तथाप्यवृद्धत्वात्प्रकृते च्छस्य वृद्धनिमित्तत्वाच्च आकारश्रवणं न स्यादिति भावः ॥ सन्नियोगशिष्टत्वाद्गस्त्यादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्त-लुगभावो हेतुः ॥ गोत्रेविहित इति । नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणम् । नन्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिः स्यात् । शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेः, ऋष्यणसाधारणः अगस्त्यप्रकृतिकऋष्यणन्त एवात्रागस्त्यः, नत्वगस्तिप्रकृतिकगर्गादिय-अन्तः यजजोश्चेति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्येणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् । भाष्यमते गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारेण ऋष्यणन्तस्यापि तत्त्वाच्च ॥ वस्तुतो वार्तिककारस्यापीत्यमेव संमतमित्याह—वचनेति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—लुक् श्रुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं—“लुक्वा दुहदिहलिहगुहामात्मने पदे दन्त्ये” इति लोपे प्रकृते लुक् शास्ति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । विपर्ययस्तु न कल्प्यते, अनुपसंजातविरोधित्वात् लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाद्भुक्तं न विदध्यात् ॥ विहितस्तु सर्वादेशस्य ज्ञापकः संपद्यते ॥

(उद्द्योतः) सामर्थ्याल्लोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह—विपर्यय इति । न उपसंजातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्को-द्भो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

(४४२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ उत्तरार्थं तु ॥ * ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

क्रियते तत्रैव—“प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् एकदेशलोपे मा भूदिति ‘आग्नीत’ ‘संरायस्पोषेण ग्मीय’ इति ॥ प्रत्ययस्य ० ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति ॥ एकदेशलोप इति । अव-

यवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते—यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणव्यपदेशः । गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् ॥ आग्नीतेति । परत्वादुपधालोपे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् ॥ ६० ॥

(उद्द्योतः) नत्वयमिति ॥ अयम् अवयवदाहादौ समुदाय-दाहादिव्यपदेशो गौणो न किंतु मुख्य एव, अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः ॥ अनुनासिकेति । अनुदात्तोपदेशे लोप-नेन ॥ आग्नीतेत्यत्र आहो यमहन इत्यात्मनेपदैक्यनानम् ॥ सं-ग्मीयेति । गमेर्विधिलिङि समो गमीत्यात्मनेपदे इति शपो बहुलं छन्दसीति लुकि लिङः सलोपे इतोऽति उपधालोपे रूपम् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन श्लादिङित्परत्वादनुनासिकलोपः स्यात् । इदं च प्रयोजनं अप्राधान्येनालाश्रयेण विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्तिकमते बोध्यम् ॥ ६० ॥

(७ प्रत्ययलक्षणातिदेशसूत्रम् ॥ १।१। ९ आ. ३यं सू० ॥)

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १।१।६१ ॥

(प्रथमप्रत्ययग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) प्रत्यय ॥ ६१ ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) प्रत्ययलोपे ॥ ६१ ॥ लक्षणशब्दार्थमाह—निमित्तमिति ॥ कार्यमिति । बहुव्रीहिलभ्यम् ॥ प्रत्यासत्त्येति । क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्यवारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“लोपे प्रत्ययलक्षणम्” इतीयत्युच्यमाने सौ-रथी वैहतीति गुरुपोत्तमलक्षणः व्यङ्ग्यं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते । सूरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति इजि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरुपोत्तमत्वात् व्यङ्ग्यं भवति, एवं लोपेऽपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वाभायमर्थो भवति—प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति ॥ एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्—प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन

१ न सिध्यतीत्यस्य छो न सिध्यतीति नार्थ इत्याह—यद्यपीति ॥ छाया ॥

२ विपरीतपाठादाह—संजीति ॥ छाया ॥

३ स्यादिति ॥ एवं च कथं तत उत्तरार्थलाभ इति भावः ॥ छाया ॥

४ अत्र आगत्येति सूत्रे ॥ छाया ॥

५ तत्र उभयत्र ॥ मते इति । तेन सिद्धान्ते व्यर्थमेवेति भावः ॥ छाया ॥

स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायतिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनात आह—प्रत्ययस्य लक्षणमिति । यस्य लोपस्तस्मिन्सति यः प्रत्ययो भवति, तस्य तल्लोपेऽपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः ॥ लाघवात्पृथितत्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् ॥ रमेः कथनं हन्तेश्च के अनुदात्तोपेत्यनुनासिकलोपेऽगुरुपोत्तमत्वादप्राप्तः प्यङ्गतिदेशतः स्यादित्यर्थः ॥ एवं हि लोपोति । ननु गेरनिटीत्यादि-सामर्थ्यान् मा भूत्तत्र प्रवृत्तिः । यस्तु सामान्येन लोपे णाविष्ट-वदिति, सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे भिक्षयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एवं हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत् । एवं च गुस्तरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् ॥

(समाधाननिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति=प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति ॥

कथं तर्हि ? ॥

प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लोपेऽपि भवति ॥

(प्रदीपः) नैवमिति । संदेहेऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते—प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथौ ग्रामणीरिति क्तिपो लोपेऽस्त्राद्युत्पत्तिः । ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) अन्यथा । व्याख्यानस्य शरणत्वाभावे ॥ पदसंज्ञा न स्यादिति । तिङन्तत्वाभावादिति भावः ॥ लोपे प्रत्यय इति । अस्य प्रादुर्भवतीति शेषः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं मा भूदिति ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्रौत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” इति तुक् प्राप्नोति । स मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) सति प्रत्यय इति । प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते । तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति । न च ग्रामणीरित्यत्र क्तिपि सति तुगु दृष्टः, ह्रस्वाभावात् । कृते किलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं ‘सति प्रत्यये’ इति लभ्यतेऽत आह—प्रत्ययशब्द इति ॥ यत्कार्यमिति । प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति, लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । जगत् जनगदित्यत्र तुगु न प्राप्नोति लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) जगदिति । द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे चेति गमेः क्तिप् । अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः । गमः क्कावित्ययं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्वहिरङ्गः । भिन्नविषयत्वाच्च येन नाप्राप्तिन्यायो न भवति । सति लसि-न्याये नैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति क्तिपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते ॥

(उद्ध्योतः) ननु जगदित्यादौ विलोपात्परत्वात्पूर्वं गमःक्कावित्यनुनासिकलोपे क्तिपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह—अत्रेति ॥ भिन्नविषयत्वादिति । वार्तिकमते एतत् । अत्रिरादेशे नुङ्पवादत्वपरभाष्यरीत्या विषयभेदेऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यम् ॥ वैध्यात्याख्यायाङ्गीकारे दोषमाह—सति त्विति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मान्न भवति—ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्, अन्तरङ्गस्तुक् “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । ‘आ ग्रीत’ ‘सं रायस्पोषेण ग्मीय’ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पूर्वसिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥

(प्रदीपः) अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् ॥

(उद्ध्योतः) एकमेवेति । अवयवस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरण-

१ अत्र सौरथीत्यादौ ॥ छाया ॥

२ तस्य प्रत्ययस्य ॥ छाया ॥

३ लाघवादिति भावसाधनप्रादुर्भावार्थेन लक्षणशब्देन ॥ छाया ॥

४ कुत्रेदं दृष्टमत आह—यथेति ॥ छाया ॥

५ कार्यपदाभावादाह—प्रत्ययेति ॥ छाया ॥

६ नत्वेवं कथं सति त्वितिग्रन्थोऽत आह—वैयात्यादिति ॥ विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ छाया ॥

त्वाभावादिति भावः । एवं चानयोः फलान्तराभिनिवेशो भाष्यवि-
रुद्ध इति बोध्यम् ॥

(द्वितीयप्रत्ययग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं मा भू-
दिति । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुल-
मिति ॥

(प्रदीपः) वर्णलक्षणमिति । प्रत्ययलोपे तल्लक्षण-
मित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्यं निमित्तभावः प्रत्ययरू-
पाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो
वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव
कार्यं प्रत्ययलोपे भवति, न वर्णरूपतानिमित्तम् ॥ रैकुल-
मिति । अवयवद्वारेणात्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तल-
भस्त्वेव प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते ।
अनेनैव न्यायेन न धातुलोप आर्धधातुक इत्यत्र धिन्वि-
कृण्व्योर्विचि लोपो व्योर्वेलीति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादा
र्धधातुकनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति । तेन सुधे
सुकरिति भवति, न तु सुधी सुकीरिति ॥

(उद्द्योतः) ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बहुव्रीह्याभावात्तल्लक्ष-
कार्यातिदेशो न सिद्ध्येदत आह—तल्लक्षणमिति ॥ वस्तुमा-
त्रेति । प्रत्ययमात्रेत्यर्थः ॥ प्रत्ययनिमित्तमेवेति । प्रत्ययत्वेन
प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः ॥ न वर्णंति । प्राधान्येन वर्णनिमित्तमि-
त्यर्थः ॥ ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न प्रत्ययाश्रयः, किंतु तदवय-
वाश्रयोऽत आह—अवयवद्वारेणेति ॥ केचित्तु प्रत्ययग्रहणमि-
त्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यर्थः ॥ प्रत्ययलो-
पेऽपीत्येव सूत्रं कार्यम् । अस्य तद्वति यत्प्रत्यये सतीति शेषः ।
स्थानिवदित्यनुवृत्तिर्वा । प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययत्वतद्व्या-

प्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः ॥ वर्णलक्षणं वर्णत्वव्याप्यध-
र्मावच्छिन्ननिमित्तम् ॥ प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लोपेऽपि
स्यादिति भावः ॥ कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययश-
ब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वापत्तेरित्याहुः ॥ अनेनैवेति ।
अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थलाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न
मानम् ॥ आर्धधातुक इत्यस्य कैयटरीत्या तोतोतीत्यादिव्यावृत्त्या
चरितार्थत्वात् ॥ पूर्वसूत्रे आर्धधातुकग्रहणमनवकाशमिति छि-
तिचेति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च । औवृत्त्यादिना तथार्थकल्पने तु न
मानम् ॥ किंच तथार्थकल्पने यङ्यक्क्यवलोपे इति वार्तिकं
तदुदाहरणपरं जीरदानुरिति भाष्यं चासङ्गतं स्यादिति चिन्त्यमे-
तत् ॥ सुधे इत्यादि । धिविकृण्व्योर्नुमि विचि वलोपेऽपृक्तलोपे
गुणे सुना समासे सौ हलङ्ग्यादिलोपनलोपयोरिमे रूपे ॥ गुणनिषेधे
तु सुधिन् शब्दे इहन्निति दीर्घः । सुकृणः सर्वनामस्थाने चेति
दीर्घ उपधायाश्चेतीत्वे रपरत्वे सुनलोपयोर्वोरिति दीर्घः स्यादिति
भावः ॥

(युक्तिकथनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः ।

(उद्द्योतः) स्थानिवद्भावेनेति । वर्णाश्रयस्य तैवाप्यनिष्ठ-
त्वादित्यर्थः ॥

(४४३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सद-
न्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इत्युच्यते । सद-
न्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते,
सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति । सदन्वाख्या-

१ भाष्येण लण्डयति—एवंचेति । तथा भाष्येणैव च ॥ छाया ॥

२ प्रत्ययाश्रयः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययाश्रयः ॥ छाया ॥ तेन सुधे सुधेनौ
सुधेनः । सुकः सुकर्णौ सुकर्ण इत्यादि भवति इति शब्दकौ० ॥

३ अनतिप्रसङ्गायाह—प्रत्ययमात्रेति ॥ छाया ॥

४ वार्तिकमते विशेषणतया तदाश्रयेण प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह—प्राधान्येति ॥
सिद्धान्ते तु किमपि वर्णनिमित्तं न भवतीति बोध्यम् ॥ अत्र तु भाष्यो-
दाहरणवलात्तथैव लभ्यत इति तथोक्तम् ॥ छाया ॥

५ किंस्त्विति । एवं च तत्र नैवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ छाया ॥

६ अन्यथा भाष्याश्रयमाह—केचिस्त्विति ॥ श्लेशोऽत्रारचिवीजम् । सूत्र-
निरासायाह—प्रत्ययेति ॥ छाया ॥

७ तद्व्याप्येति । सुत्वादीत्यर्थः ॥ अत्र सामान्यनिमित्तकस्याभावादाह—
वर्णत्वव्याप्येति ॥ छाया ॥

८ सामान्यतः पर्यायत्वस्य रक्तोक्त्यासांगत्यादाह—प्रकृते इति ॥ छाया ॥

९ अनेनैवेतीति ॥ बहुव्रीहिणैवार्धधातुकलाभे पुनस्तच्छ्रुतिसामर्थ्या-
त्सर्वत्र निमित्तत्वावगमेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० इदं लण्डयति वैपस्यादिना—अत्रेति ॥ छाया ॥ कैयटेति ॥

भाषायामपि तेन यङ्लुकः स्वीकारात्तद्वीत्येत्यर्थः ॥ एवं च मिथोविरोधस्तस्य
॥ छाया ॥

११ ननु सिद्धान्ते तस्य छान्दसत्वम्, भाषायां तु काचित्कः प्रयोग इति
तदचारितार्थमेवात आह—पूर्वेति ॥ छाया ॥

१२ नन्वार्धधातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यं कल्प्यमिति तदाश्रयोऽत आह—
आवृत्त्येति । आदिनैकलोपः ॥ छाया ॥

१३ दोषान्तरमाह—किंचेति । तदुदेति । वलोपोदेत्यर्थः ॥ भाष्यं च
न धात्विति सूत्रस्थम् ॥ छाया ॥

१४ कैयटरीत्याह—धिवीति ॥ गुण इति । उक्तरीत्या निषेधार्थवृत्ते-
रिति भावः ॥ इति । तदनुवृत्त्यां सौ चेतीत्यर्थः ॥ तथा च सुधी सुधिनौ
सुधिन इत्यादि रूपाणि ॥ दीर्घ इति । तथाच सुकीर्णौ सुकीर्ण इत्यादि रूपा-
णि ॥ इदमपि विचि । कौ तु ऊठा वलोपवाधः । तेन सुधिन्ः सुधिनौ
सुधिनः सुकृणूः सुकृण्वौ सुकृण्व इत्यादि रूपाणि बोध्यानि ॥ न च छितीति
भाष्योक्त्या विजादिरेव नेष्टः, तत्त्वेनानिमित्तताकल्पनयैव तदुपपत्तौ तदभाव-
कल्पने मानाभावात् ॥ छाया ॥

१५ तत्रापि एतत्सूत्रकृतोऽपि सिद्धान्ते ॥ छाया ॥

नाच्छास्त्रस्य । “उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः” इतीहैव स्यात्—गोमन्तौ यवमन्तौ, गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति । तच्चा-न्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनम् । इत्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) सदन्वाख्यानादिति । शास्त्रं कर्तुं करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता ॥ सच्छास्त्रेणेति । शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे ॥ सतो वेति । शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्यान इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति । अतृणेष्वित्यादावल्बधित्वात् ॥

(उद्घोतः) ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वेनोभयप्रासा-विति^१ नियमाच्छास्त्रेति षष्ठ्यनुपपन्ना कर्मणि चेति समासनिषेधापत्तिश्च । करणत्वे तु षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह—शास्त्रमिति । शेषत्वे चोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः षष्ठीसमासौ नानुपपन्नौ इति भावः ॥ आचार्यः स्मर्तेति फलितार्थकथनम् ॥ स्मर्त्राचार्येणेति त्वन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् ॥ स्वतन्त्रत्वमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः ॥ अल्विधित्वादिति ॥ इमादेरिति शेषः । वैर्णाश्रये इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवं चाप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं सूत्रमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ऽस्तिप्रयोजनमेतदिति । उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काक्का प्रश्न इति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

किं तर्हीति ॥

(उद्घोतः) किंतर्हीति । मम तु निर्दोषमेव, तव कश्चिदो-षप्रतिभासोऽस्ति चेद्वदेति प्रश्नगर्भमुत्तरम् ॥

(लुकि प्रत्ययलक्षणसाधनाधिकरणम्)

(४४४ (१) आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ लुक्पुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लुक्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

(४४४ (२) आक्षेपसाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लोपे हि विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते । तेन लुकि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लुक्पुपसंख्यानमिति । तत्कौण्डिन्य-न्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भावः ॥ लुग-हणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्रुलुपावपि गृह्येते ॥

(उद्घोतः) बाधनादिति । एवं च पञ्चेत्यादौ पदत्वं न स्यादिति भावः ॥ उपलक्षणार्थत्वादिति । तयोरपि पूर्वपक्षवी-जस्य समत्वादिति भावः ॥ तत्र श्रुलुपोः प्रत्ययलक्षणस्य फलं चिन्त्यम्, लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति ॥

(४४५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञि-त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा कर्तव्यम् ॥

किं कारणम् ? ।

अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पुपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोप-संज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनात्तासामिति—कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समावेशदर्शनादिति । कृत्कृत्यादिविति भावः ॥ लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्वर्थीयानुपपत्तिः । त्वान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थासङ्गतिरित इन्नन्तेन षष्ठीसमास इत्याह—लोपस्येति ।

(सांकर्यपरिहाराधिकरणम्)

(संगतिभाष्यम्)

यद्येवम्—

८ लुक्लोपयोर्न्यायस्योरपि तुल्य इति प्रतिपादयितुमेवेदमुक्तम् । न तु तत्र किञ्चित्स्यलक्षणफलं विधातुम् । तदाह—तत्रेति ॥ तेषां मध्ये इत्यर्थः ॥ न च श्वावभावेऽपि लुप्यस्ति फलम्—हरीतकीमाचष्टे हरीतकयति टिलो-पस्य मातिपदिकायत्तत्त्वम्, अस्य च प्रत्ययान्तत्वम्, तद्वितस्य हरीत-क्यादीति लुपा लुप्तत्वात्कृच्छ्रित्येस्यपि न, लुपो लोपत्वे प्रत्ययलक्षणेन तत्त्वात्तत्सिद्धिरिति बाध्यम् । लिङ्गविशिष्टेति तत्सिद्धेः ॥ छाया ॥

१ इति इत्यादि ॥ छाया ॥

२ शाब्दमाह—स्मर्तेति ॥ छाया ॥

३ ननु तत्रेदमपि वचनात्त्रेष्टमत आह—वर्णैति ॥ छाया ॥

४ कैयटतात्पर्यमाह—एवंचेति ॥ तस्य तद्विषयकत्वे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ उक्तेति । इमादिसिद्धिरूपेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ तमेवाह—लुकीति ॥ छाया ॥

७ इष्टापत्तावाह—एवंचेति । तामिलदभावे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

(४४६ (१) सांकर्याक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञमपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्श्रुत्वसंज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) सङ्कर इति । परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्ययादर्शनविषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः ॥ प्रत्ययादर्शनमात्रं सकललुप्तसंज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याक्षरार्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्र को दोषः ? ।

(४४६ (२) दोषदर्शनवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ४ ॥)

॥ * तत्र लुकि श्रुविधिः प्रतिषेध्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्र लुकि श्रुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अस्ति हन्ति “श्रु” इति द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तत्र लुकि श्रुविधिरिति । उपलक्षणं नैतत् । तेन श्वापि लुविधिः प्राप्नोति—जुहोतीति उतो वृद्धिलुकि हलीति ॥ लुप्यपि लुविधिप्रसङ्गः—हरीतकीति लुक् तद्धितलुकीति ॥ तथा लुकि लुपूविधिः—लवणः सूप इति युक्तवद्भावः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) उतो वृद्धिरिति । न च तत्र नाभ्यस्तस्येति वर्तनाददोषः । अत्र पक्षे तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ हरीतकीति । नन्वत्र सत्यपि ङीषो लुकि युक्तवद्भावात् पुनर्ङीष् स्यादिति चेन्न । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादित्याहुः ॥ हरीतक्यां हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप् । यद्वा हरीतकीवेयं प्रतिकृतिरिति कनो लुप् ॥ लवण इत्यत्र लवणाणुक् ॥

(४४७ सांकर्यचारणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा पृथक्संज्ञाकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥

किं कारणम् ? ।

पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्रुविधिर्न भविष्यति ॥

१ न्यूनतां निराचष्टे—लोपेति ॥ छाया ॥

२ ननु कथमस्य भाष्याल्लोपोऽत आह—प्रत्ययेति ॥ मात्रं कांस्त्ये ॥ छाया ॥

३ आहुः । लक्ष्यभेदोऽत्रैत्यलुचिवीजम् ॥ छाया ॥

४ तत्र सूत्रे ॥ छाया ॥

५ युक्तिं प्रकारम् ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते, आश्रितिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति ॥ विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविशंज्ञाविज्ञानाद्वा ॥

(उद्ध्योतः) तद्भावितग्रहणे युक्तिमाह—तत्राश्रितेति । आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता इत्यर्थः ॥ अदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यया संज्ञया यददर्शनं भाव्यते तस्यैव सा संज्ञेति सा लभ्यत इति भावः ॥ प्रत्यासत्तिः सर्वदुर्ज्ञेयत्वत आह—आवृत्तिर्वेति । तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्तत्संज्ञमित्यर्थः ॥ अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तदवस्थमेवेत्यत आह—भाविशंज्ञेति ॥

(लोपसंज्ञाया व्यापकत्वोपसंहारभाष्यम्)

तस्माददर्शनसामान्यालोपसंज्ञा लुप्तसंज्ञा अवगाहते ॥

(सांकर्यसाधकभाष्यम्)

यथैव तर्हि अदर्शनसामान्यालोपसंज्ञा लुप्तसंज्ञा अवगाहते । एवं लुप्तसंज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन् ॥

तत्र को दोषः ? ।

अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता “लुक् तद्धितलुकि” इति ङीपो लुक् प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यथैवेति । तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् ॥ गोमतीभूतेति । च्वेलोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति । पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद् । नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः ।

(उद्ध्योतः) तद्भावितग्रहणपक्षे यथैवेत्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न इत्यत आह—तिसृणामिति । इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविशंज्ञाविज्ञाने गौरवापत्त्या सामर्थ्यात्तिसृणामसङ्करः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणैवभिमानः ॥ वैयधिकरण्यादिति । भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादिति भावः ॥ क्वचिद्विकारस्येति । वस्तुतो

६ प्राशुक्तमभिमसंगत्यर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ततश्चोपसंख्यानं कार्यमिति भावः ॥ छाया ॥

७ अस्याश्रयमाह—इतरेतरेति । तत्तत्त्व इत्यादिः ॥ छाया ॥

८ प्रतिपादितो भगवता ॥ प्रकारं विना तदल्लभादाह—अभिमान इति ॥ छाया ॥

९ कैयटादिकं दूषयति—वस्तुत इति ॥ उभयेष्टत्वादाह—वृत्ताविति ॥ वाक्ये तदन्यत्र ॥ अत एव तथा तद्वृत्तिवादेव ॥ छाया ॥

वृत्तौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । विकृतिशब्दस्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यम् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्द आत्वाभावः । गोमतीशब्दे तु गोमतीनदीभिन्ना गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाभापितपुंस्कृत्वात् पुंवत्त्वाभाव इति बोध्यम् ॥

(सांकर्यबाधकभाष्यम्)

ननु चात्रापि * न वा पृथक्संज्ञाकरणाद् * इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) ननु चात्रापीति । लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैवं तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते, एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत । तत्र स एव दोषो—लुक्पुपसंख्यानमिति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—एवं लोपेति । लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य चोचैमेतत् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यन्यलोपसंज्ञायाः पृथक्संज्ञाकरणे प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अस्त्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति ॥ लोपमात्रे मा भूदिति । यथा गोमतीभूतेति च्वेलोपे कृते लुक्कृदितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् ॥

(उद्धोतः) अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाभावः । न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथक्करणं मानम्, तस्याः प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह—अस्त्यन्यदिति ॥ तद्वर्णयति—तल्लोपमात्र इति भाष्ये ॥ स्वयं प्रयोजनान्तरमप्याह—प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥

(४४८ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ लुमति प्रतिषेधाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथ वा यदयं—“न लुमताङ्गस्य” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो—भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ॥

१ सिद्धिमेव संह्यन्तामाह—यथैवेति ॥ छाया ॥

२ चोचमिति । एतेन ‘लुगादि’ इति चिन्त्यम् व्यर्थसंबद्धोक्तैः, इति रत्नोक्तमपास्तम् ॥ छाया ॥

३ अत्र लुगादिसंज्ञासु ॥ नन्वित्यादिः ॥ छाया ॥

४ स्वयं कैयटः ॥ छाया ॥

१ चिन्त्योऽयं छायालेखः चोचमित्युद्धोतविरोधात् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये लुमतिप्रतिषेधाद्वेति । भवतु लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं न लुमतेति निषेधेन तत्र लोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यदोष इति भावः ॥

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

* (४४९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञा-
Sभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति, स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्याद्—राजपुरुष इति ॥

(प्रदीपः) सतो निमित्ताभावादिति । निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते । तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः ॥ राज्ञ इति । सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्तेऽपि तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् ॥

(उद्धोतः) लुक्पुपसंख्यानमिति दोषे परिहृते, दोषान्तरमाशङ्कते—सतो निमित्तेति । वार्तिकतद्व्याख्यानयोर्विरोधं परिहरति—निमित्तशब्देनेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तस्या अनिमित्तम्—या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा । या तु “सुबन्तं पदम्” इति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत् प्रत्यय आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) अस्तु तस्या इति । द्वे चात्र पदसंज्ञे । एका स्वादिष्वित्यवयवस्य, सा च भसंज्ञया बाधिता । द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तेऽपि स्थितैव । अल्लोपसु सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तेऽपि स्थितैव । अल्लोपसु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति ॥ सत्येतदिति । कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज्ञ इत्यत्रावधिमेदाङ्गसंज्ञावयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते, न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेऽवधिमेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये । एकाऽपवादत्वेन, द्वितीया परत्वेनेति भावः ॥ अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयापि भवति । यथा अतृणेऽडितीडागमः ॥

(उद्धोतः) नन्वेवं पदत्वेऽपि भत्वस्यापि सत्त्वादल्लोपः स्यादत

५ भवत्विति । तुष्यतु दुर्जनन्यायेनेति भावः ॥ तत्र लुगादिसंज्ञासु लोपत्वं लोपसंज्ञा ॥ छाया ॥

६ पदसंज्ञाऽभाव इति ॥ अत्राकारप्रक्षेपः ॥ छाया ॥

७ संगतिमाह—लुक्पुपेति ॥ छाया ॥

८ भपदसंज्ञे प्रदर्शयते इत्यत्रमायाह—पदसंज्ञाद्वयमिति ॥ उपक्रमा-
नुरोधादिति भावः ॥ छाया ॥

आह—अल्लोपस्त्विति^१ ॥ कालविप्रकर्षेति । अस्य चोत्तरस्य नायमवसर इत्यर्थः ॥ भाष्ये—एतत् वैक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम् ॥ पदसंज्ञाद्वयमिति । अनया पदसंज्ञया नलोपो भविष्यतीत्यादि भाष्यार्थः ॥ यथेति । वर्णप्राधान्यविषय एव स निषेध इति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एव सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(४५० आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥

क ? ।

परिवीरिति ॥

किं कारणम् ? ।

एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे ॥ इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति ताभ्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग्, अनेनैव च दीर्घत्वमिति तदेकयोगलक्षणं भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति क्रमाभावात्पूर्वपर्यं न प्रकल्पते । कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशौ विधीयते ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—पर्यवपन्नानि । मृत्तानि । अप्राप्तानीति यावत् ॥ नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्यात्स एव कुतः शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि संभवाद् । अत आह—कार्यस्येति । व्यपदेशो निर्मितम् ॥ विधीयते इति । इत्यभिमान इति शेषः ॥ वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोरभेद एवेत्युक्तम् ॥ भाष्ये एकयोगलक्षणानि चेति । तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्पन्त इत्यर्थः ॥

१ अल्लोपस्त्विति । तथाच तत्र न भत्वमिति भावः ॥ छाया ॥

२ नायमिति । किंतु कालान्तरमिति प्रतिपादनाय—आसीद् इति प्रयोग इत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ संज्ञापराभर्षे नपुंसकत्वानुपपत्तिरसंभवं चात आह—वक्ष्यतेति ॥ छाया ॥

४ आदिना अनया पदसंज्ञया नलोपो न भविष्यतीति ॥ छाया ॥

५ सः वर्णाश्रये नास्तीति ॥ छाया ॥

६ प्रत्ययलक्षणस्यानिवत्सूत्रयोः स्थाने 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधौ' इति न्यासान्तरमाश्रितुं 'सतो निमित्ताभावात्' इति वार्तिकोक्तमाक्षेपमुपसंहरति—लुप्त इति ॥

७ दोषान्तरमाह—तुगिति । अत एव चः ॥ छाया ॥

(४५१ न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादन्य-
भान्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम् ॥

किं कृतं भवति ? ॥

सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) सिद्धंत्विति । अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः । अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति स्वार्थे व्यञ् । तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्षिपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पितृ कृत्प्रत्यय इत्यादिः, स लोपस्यानेन विधीयते । ततस्तन्निवन्धनं शास्त्रं प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः ॥ सत्तामात्रमिति । कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वन्यभाव इति पृष्टीतत्वरूपः कर्मधारयो वा; उभयत्रापि व्यञ्नुपपन्नः भावस्य भावान्तरेणायोगात् । समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया वाधाच्चार्थासङ्गतेत्येतत् आह—अन्यो भाव इति । भाष्येऽन्यरूपं प्राप्तस्येत्यर्थकमन्यभूतस्येत्येतत्तु फलितार्थो बोध्यः ॥ स्वार्थे इति । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ॥ ननु सत्ता स्थानिनश्चेद्विद्वदितिदेशसहस्रेण सत्ताया अशक्यत्वाच्चात आह—कृदादिव्यपदेशस्येति । एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तम्, न तु स्थान्यनुदेशादिति । तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्वक्तव्यं भवति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये शङ्किता आह—तद्वक्तव्यमिति । वचनान्तरेण सूत्राक्षेपपरिहारो न युक्त इति भावः ॥

(न्यासान्तरसाधकसमाधानभाष्यम्)

यद्यप्येतदुच्यते, अथैतर्हि स्थानिवद्भावो नाभ्यते, "स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ" इति वक्ष्यामि ॥

८ व्यपदेशो न व्यवहारोऽप्येत्याह—निमीति ॥ शेषसूचितामहचिमाह—वस्तुत इति ॥ अतएव शेषः । उक्तम् स्थानिवदित्यत्र ॥ छाया ॥

९ दण्डिकृष्णाद्युक्त्यसंगत्याह—उभेति ॥ छाया ॥

१० ननु तस्यापि तद्योगोऽन्यत्र दृष्टोऽत आह—समासेति ॥ दोषान्तरमाह—अर्थासमिति ॥ छाया ॥

११ अन्यो भाव इतीति । बहुव्रीहस्य लाघवात् ॥ भावः स्वरूपम् । अत एवाह—अन्यरूपमिति ॥ छाया ॥

१२ विरुद्धमिति । तन्निवर्त्यत्वस्यैव स्थानित्वात् । अप्रयोगादाह—अतीति ॥ छाया ॥

१३ भाष्यसंमतमेवेदमित्याह—एतदर्थमिति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) परिहरति—यद्यपीति ॥ अथवैतर्हीति । तथापीत्यर्थः । एवं च लघुतरत्वाद्वचनान्तरेणापि परिहारो युक्त इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवम् “आडो यमहनः” आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात्, वधेर्न स्यात् । नहि काचिद्धन्तेः संज्ञास्ति, या वधेरतिदिश्येत ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । हन्ति स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते । न तु काचित्संज्ञामाश्रित्येति भावः ॥ न हीति । यद्यपि धातुसंज्ञाऽस्ति, तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते ॥

(उद्घोतः) संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

हन्तेरपि संज्ञास्ति ॥

का? ॥

हन्तिरेव ॥

कथम्? ॥

“स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा” इति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) हन्तेरपीति । आडो यमहन इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा, प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते ॥

(उद्घोतः) ननु संज्ञासंज्ञिनोभेदाद्धन्तेर्हन्तिसंज्ञेत्युक्तमत आह—सूत्रोपात्त इति ॥

(४५२ न्यासान्तरप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ भसंज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

भसंज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ॥

(उद्घोतः) फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति भाष्ये—भेत्यादि । सिद्धमिति । इष्टमिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यल्लिखित्वाद्वाक्तिकमते नातिदेशेन भविष्यन्ति ॥ सूत्रारम्भे तु वर्णाश्रये इत्यस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेति भावः ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

भसंज्ञा—राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । प्रत्ययल-

क्षणेन “यचि भम्” इति भसंज्ञा प्राप्नोति । “स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ” इति वचनान्न भवति ॥ भसंज्ञा ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

डीप्—चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादितीकारः प्राप्नोति । “स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ” इति वचनान्न भवति ॥ डीप् ॥

(प्रदीपः) चित्रायां जातेति । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक् ॥ टिड्ढाणञित्यत्रात इत्यधिकाराद् डीपोऽल्विधिलम् ॥

(उद्घोतः) चित्रेति । नक्षत्रेण युक्त इत्यणो लुक् विशेष इति लुप् । युक्तवद्भावात्स्वीत्वं ततो जातेऽर्थे सन्धिबेलादीत्यणो वार्तिकेन लुग् इति भावः । नचाणो लुकि लुक्कदितेति टापो लुकि पुनष्टाव् दुर्लभः, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाद् इति वाच्यम् । जातिगतस्वीत्वबोधनरूपफलस्यासिद्धतया प्रवृत्तेः ॥ अत इत्यधीति । अकारान्तादण इत्यर्थः ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

ष्फ—वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन ‘यजन्ताद्’ इति ष्फः प्राप्नोति “स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ” इति वचनान्न भवति ॥ ष्फ ॥

(प्रदीपः) वतण्डीति । यथा आवध्यायनीति चापं वाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवति । एवं शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं डीनं वाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात् ॥ अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः ॥

(उद्घोतः) ननु वतण्डात् रूपपत्ये यञो लुक् स्त्रियामिति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राचामिति प्राप्तं वाधित्वा परत्वान् डीन् स्यात् शार्ङ्गरवादिपाठादत आह—यथेति । तत्र हि सूत्रे यञ इति वर्तते ॥ सर्वत्र ग्रहणादिति । तद्धि पूर्वसूत्रेऽपकृत्यते ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

गोरात्वम्—गामिच्छति—गव्यति । प्रत्ययलक्षणेनामि “औतोऽमृशसोः” इत्यात्वं प्राप्नोति । “स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ” इति वचनान्न भवति ॥ गोरात्वम् ॥

(प्रदीपः) गव्यतीति । औतोऽमृशसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम् ॥

(उद्घोतः) औतोमिति एकदेशविधायकं हि तत् ॥ अचीति । अजाचोरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः ॥

१ तस्यैव प्रक्रान्तत्वादाह—निमित्तेति ॥ छाया ॥

२ सर्वोच्यमाह—वक्ष्येति ॥ वार्तिके पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात्प्रयोगसाधुता ॥ गोरित्यत्रालुक् निपातनात् ॥ छाया ॥

३ अण् योऽकार इति व्याख्याने सूत्रमतेऽन्यदोपादाह—अकारान्तादिति ॥ छाया ॥

४ तत्र हि । प्राचामित्यत्र हि ॥ छाया ॥

५ पूर्वसूत्रे प्राचामित्यत्र ॥ कचित्तथा पाठ एव ॥ छाया ॥

६ आ इति छेदायाह—एकेति ॥ छाया ॥

७ अमृशसोरचीति व्याख्याने तथैवात आह—अजाचोरिति ॥ छाया ॥

(४५३ न्यासान्तरदूषणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषो ङौनकारलोपेत्वेन्वि-
धयः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रति
दूषणमाह—तस्य दोष इति । स्थानिसंज्ञानुदेशादित्येत्यर्थः ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

ङौ नकारलोप—आर्द्रं चर्मन्; लोहिते चर्मन् ।
प्रत्ययलक्षणेन “यच्चि भम्” इति भसंज्ञा सिद्धा
भवति । ‘स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ’ इति
वचनान्न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) चर्मन्निति ॥ सुपां सुलुगिति डेर्लुक् ।
अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न डिसंबुद्ध्यो-
रिति वक्तव्यं जायते ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

इत्त्वम्—आशीः । प्रत्ययलक्षणेन “हलि” इतीत्वं
सिद्धं भवति । ‘स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ’
इति वचनान्न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) इत्त्वम् । शास इदङ्गुहलोरिति ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

इम्—अतृणेद् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम्
सिद्धो भवति । ‘स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ’
इति वचनान्न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) इम् । तृणह इत्यनेन ॥

(तटस्थभाष्यम्)

सूत्रं च मिद्यते ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—* सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञा-
भावः * तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेक-
योगलक्षणत्वात्परिवीः * इति ॥

१ वार्तिके निपातनात्समासः । पूर्वनिपातः प्राग्वत् ॥ छाया ॥

२ [‘तस्य दोषो ङौ नकारलोपः’ इति वार्तिकोक्तदोषसमुच्चितं] दो-
षान्तरमाह—सूत्रं चेति ॥ छाया ॥

३ अत्र अनयोराधे * सतो निमित्ताभावाद् * इत्यत्र ॥ छाया ॥

४ इदं न तु प्रसक्तमात्रम् ॥ छाया ॥

५ इदमेव भाष्यसंमतमित्याह—अत एवेति ॥ अस्य तत्संपादकत्वादे-
वेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ कार्याणीति प्रकृतात्कथमिदमेत आह—तानीति ॥ छाया ॥

(प्रथमदूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—वक्ष्यत्यत्रेति ॥ नङीति ङौ नलोपप्र-
तिषेधाज्ज्ञापकात्प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नेत्येवं रूपम् । अनुपदमेत-
त्सूत्र एवेत्यर्थः ॥

(द्वितीयदूषणपरिहारभाष्यम्)

इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन पर-
त्वादीर्घत्वं भविष्यति ॥(प्रदीपः) परत्वादीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं
दृष्टं तल्लोपेऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परिवीरयेत्यादौ च सति प्र-
त्यये दीर्घो दृष्टो, न तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति ॥(उद्ध्योतः) शास्त्रपरेति । उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अतिदिश्य-
मानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति भावः ।
तदाह—सति प्रत्यये इति । इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्रनिमित्तसंपादन-
द्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसंपादकमिति भावः ॥ अत एव पूर्वं तान्य-
नेन प्रत्युत्थाप्यन्त इत्युक्तम् । तानि तत्कार्यबोधकानि शास्त्रा-
णीति तदर्थं उचितः, न तु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । क्रियन्ते
इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत एव टित आत्मनेपदानामिति
सूत्रे पर्यवपादो रूपान्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन । विद्यमानस्य हि
रूपान्तरापत्तिर्भवति । शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यम् । तस्य
च रूपान्तरमेतद्विषये कार्यान्तरप्रवर्तकत्वम् । एवं च पर्यवपन्न-
त्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ॥

(प्रयोजनकथनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये—कानि पुनरिति । पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का
युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं तु प्रयोजनप्रश्न इति न पौनरुक्त्यम् ।
अत एव सदन्वाख्यानदिति प्रागुत्तरितम् ॥

(४५४ यथान्याससूत्रे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ
गुणवृद्धी दीर्घत्वेमडाद्भम्विधयः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते नुम् अमामौ गुण-

७ पूर्वत्रापि कार्यपदं तत्परमेवेति न लक्षणा तत्पदे इत्याह—अतएवेति ॥
तस्य तत्परत्वादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥८ एवंचेति । तथावश्यकत्वे चेत्यर्थः ॥ एतदनुरोधेन सोऽपि तथैवेति
भावः ॥ छाया ॥

९ पूर्वं किमर्थमित्यत्र ॥ छाया ॥

१० वार्तिके प्रयोजसाधुता प्राग्वत् ॥ नुम्, अमामाविति पृथक्पदे ।
अपृक्तशिलोपयोर्ध्वासंभवन्ययः ॥ छाया ॥

वृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ श्रम्विधिरिति प्रयोजनानि ॥

(प्रदीपः) प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमतृणेडित्यादौ, तथापि विशेषविहितत्वानुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः ॥

(उद्घोतः) यद्यप्यल्विध्यर्थमिति । इदमिति शेषः । विशेषविहितत्वादिति । प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

नुम्—अग्रे त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम् ॥

अमामौ—हे अनङ्गन् अनङ्गान् ॥

गुणः—अधोक् अलेट् ॥

वृद्धिः—न्यमार्ट् ॥

दीर्घत्वम्—अग्रे त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम् ॥

इम्—अतृणेट् ॥

अडाटौ—अधोक् अलेट् पेयः औनः ॥

श्रम्विधिः—अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र ॥

अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अनङ्गन्निति । पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम् ॥ यदि तु विशेषविहितत्वादम् संबुद्धाविति पूर्वमप्यप्रवर्तते, तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् ॥

पेय इति । इयर्तेल्लेङ् तिप् शपः श्रुः द्विर्वचनम् । अतिपिपत्योश्चेतीलम् अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् ॥

औन इति । उन्दर्लेङ् सिप् श्रम् श्रान्नलोपो दश्चेति रुलम् ॥

(उद्घोतः) त्री ते इत्यादौ श्लेश्छन्दसीति लोपः । नुम्फलं तु दीर्घः ॥

आश्रित्येति । अपवादबाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेति भावः ॥ विशेषविहितत्वादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वादित्यर्थः ॥ तदेति । अपवादविषयं परित्यज्येति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ यैदील्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु नुङ्गविषये रप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यादिसाप्तमिकभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपस्थलेऽनुपत्तिरेवान्वाख्यायते इति सरूपसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभवनैव नेत्याहुः ॥

१ वार्तिकमतेनाह—यद्यपीति ॥ छाया ॥

२ कौण्डिन्याय दधीव ॥ लोम इति पाठस्तु शोधकप्रतिमाकुतः प्रकृतसंदर्भाद्विरुद्धश्च ॥ दाधिमथाः ॥

३ कैयटतात्पर्यमाह—यदीलेति ॥ छाया ॥

४ सिद्धान्तमाह—यदित्विति । असंदिग्धे संश्लिखोक्तिः । तथाच भाष्यं सन्त्यगेवेति भावः ॥ छाया ॥

इतीयङिति । ततो गुणेऽपृक्तलोपेऽडाटाविति भावः ॥

आडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविधातात् केनापि कार्येणानयोर्न यौगपद्यमिति भावः ॥ लावस्थायामिति पक्षेऽपि बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीति बाहुलकादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या ॥ अभिनोऽत्रेत्यत्रापीकारलोपापृक्तलोपाभ्यां श्रमो यौगपद्यासम्भवेन परत्वालोपे तस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

(सूत्रावश्यकताभाष्यम्)

न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न च लोप आदेशः ॥

(प्रदीपः) न च लोप इति । दिशिस्चारणक्रियो, न च लोप उच्चार्यते अभावरूपत्वात् ।

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

लोपोऽप्यादेशः ॥

कथम् ? ।

आदिश्यते यः स आदेशः, लोपोऽप्यादिश्यते ॥

(प्रदीपः) लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशि-रिति भावः ॥

(लोपेऽप्यादेशत्वसाधकभाष्यम्)

दोषः खल्वपि स्याद् यदि लोपो नादेशः स्यात् । इह “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इत्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः ॥

(सूत्रारम्भावश्यकताभाष्यम्)

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति, तदर्थमयं योगो वक्तव्यः ॥

क च स्थानिवद्भावो नास्ति ? ।

योऽल्विधिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(४५५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं डौनकारलोपेत्त्वेम्-विधयः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

[डौनकारलोपेत्त्वेम्विधयः प्रयोजयन्ति ॥

५ अत्र प्रक्रियायां वीजमाह—आडागम इति ॥ अनयोः अडाटोः ।

॥ छाया ॥

६ ननु पक्षान्तरे कथमुक्तप्रक्रियास्त आह—लावस्थायामिति ॥

॥ छाया ॥

७ तत्र नकारलोपोऽभावेन इत्येवौ भावेन प्रयोजनम् ॥

८ अयं कोट्यन्तर्गतो व्याख्यानग्रन्थः सर्वेषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥ दा०

डौनकारलोपस्तावत्—‘आर्द्रं चर्मन्’ ‘लोहिते चर्मन्’ स्थानिवद्भावः “अनल्विधौ” इतिवचनान्न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन तु यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

इत्वम्—आशीः । स्थानिवद्भावः “अनल्विधौ” इति वचनान्न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन तु हली-तीत्वं सिद्धं भवति ॥

इम्—अतृणेद् । स्थानिवद्भावः “अनल्विधौ” इति वचनान्न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन तु हली-तीम् सिद्धो भवति ।]

(उद्घोतः) माथे—प्रयोजनं ङाविति । सूत्रारम्भवादी ॥

(४५६ सूत्रारम्भदूषणवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

[॥ * ॥ भसंज्ञाङीप्स्फगोरात्वेषु च दोषः ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

भसंज्ञाङीप्स्फगोरात्वेषु च दोषो भवति ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यानवाचाह—भसंज्ञेत्यादि ॥

[भसंज्ञा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन तु यचीति भसंज्ञायां ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपो न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावस्त्वनल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ॥

ङीप्—चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेन त्वणन्तादितीकारः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावस्त्वनल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ॥

स्फ—वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन तु यञन्तादकारान्तादिति स्फः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावस्त्वनल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ॥

गोरात्वम्—गामिच्छति गव्यति । प्रत्ययलक्षणेन “औतोऽशसोः” इत्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिवद्भावस्त्वनल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ॥]

(सूत्रारम्भवादिभाष्यम्)

भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति । यद्यम्—“न डिसंबुद्धोः” इति डौ प्रतिषेधं शास्ति ॥

ङीप्यपि, नैवं विज्ञायते—अणन्तादकारान्तादिति ।

कथं तर्हि ?

अण्योऽकार इति ॥

प्फेऽपि,—नैवं विज्ञायते—यञन्तादकारान्तादिति ॥

कथं तर्हि ? ।

यञ् योऽकार इति ॥

गोरात्वेऽपि, नैवं विज्ञायते—अमि अचीति ।

कथं तर्हि ? ।

अच्यमीति ॥

(प्रदीपः) अण्योऽकार इति । अकारेणाणन्तं न विशेष्यते, किं तर्ह्येव, सर्वश्चाण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाकाररूपादण् इति विज्ञायते ॥ अथवाऽण्योऽकार इति अणाऽकारो विशेष्यत इति वर्णनिमित्तो ङीप्, न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः ॥ यञ् योऽकार इति । अकारावयव इत्यर्थः । अथ वा—यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते । यञवयवो योऽकार इत्यर्थः ॥ पूर्ववदेतद् व्याख्येयम् ॥ अच्यमीति । अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्रम्, न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः ॥

(उद्घोतः) सूत्रारम्भवाचाह—भसंज्ञायां तावदिति ॥ यदयं नङीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोपन्यासः ॥ अकारेणाणन्तमिति । तद्विजातेरङ्गीत्यादेराखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् ॥ ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रैवाल्विध्यर्थमिदम् । एवं चाकाररूपो वोऽणित्यर्थेऽपि प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत आह—विशेषणेति । वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याह—अणेति ॥ ननु प्रत्ययनिमित्त इति । प्रधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः ॥ अञ्जलात्मकयञोऽकारेण सामानाधिकरण्यासंभवादाह—अकारावयवेति । बहुव्रीहिः । अस्य विशेषणत्वे इदम् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायादिति भावः ॥ नन्वेवं सति मलादिष्वतिप्रसङ्गवारणायजाद्यत इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरत्र लक्षणायां वैरूप्यं स्यादतो व्याख्यानान्तरमाह—अथवेति ॥ (तद्विशेषणमिति) । अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ इति भावः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति ॥

(उद्घोतः) एवं प्रत्याख्यानवाचुक्तदोषेषु परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाचाह—प्रयोजनान्यपीत्यादि ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—डौ नकारलोप इति ॥ क्रियत एतन्न्यास एव—“न डिसंबुद्धोः” इति ॥

१ इदं वार्तिकं कचित्सुल्लेखे नोपलभ्यते केवलं भवत्यन्त एव पाठो दृश्यते ॥

२ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न सर्वेषु पुस्तकेषु लभ्यते ॥

३ नन्वयमिचारात्तदनुवृत्तिरेव वृथास्त आह—तद्वीति ॥ मण्डकमुनिर्गुरुतेति भावः ॥ छाया ॥

४ तत्त्वस्यापि सत्त्वादाह—प्राथेति ॥ इदमुक्तव्याख्याने ॥ छाया ॥

५ ननु वैपरीत्यं कुतो न तावतापि निर्वाहादत आह—गुणेष्विति ॥ छाया ॥

६ इत्यत्र उपात्तस्य तस्येति शेषः ॥ छाया ॥

७ अमृशसोरिति यष्टीत्याह—अमोऽवेति ॥ छाया ॥

८ तत्र प्रयोजनम् । यतः, इत्यादौ शेषः ॥ दाधिसंज्ञाः ॥

(प्रदीपः) क्रियत एतदिति । लयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ज्ञापनार्थमिति । प्रत्ययलक्षणेन भत्वं नेत्यस्येति शेषः ॥ न लुमता तस्मिन्नित्यनाश्रित्येदम् ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

इत्त्वमपि^१ । वक्ष्येत्येतत् *शास इत्वे आशासः कौ * इति ॥

(प्रदीपः) शास इत्वे इति । कृतेऽप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति, शास अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥

(उद्ध्योतः) अकृतेत्विति । परस्मैपदिविहिताहसाहचर्यात् शासुधातोरेव ग्रहणं तत्रेति पक्षे विध्यर्थम् ॥ नन्वेवमप्याशीरित्याद्यसिद्धिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । शास इद् इति सामान्यसूत्रम् । ततोऽङि अजादौ चेदङ्गवेति नियमार्थमिदम् । एवं च सूत्रे हलग्रहणं मास्त्विति मित्रशीरित्यादिसिद्धिः ॥ आशासः क्वाविति तु अत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम् । अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

इन्विधिरपि^२—हलीति निवृत्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—‘अचि न’ इत्यनुवर्तिष्यते ॥

(तदस्याक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ॥

(उद्ध्योतः) अथ वार्तिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भौष्यकृन्नियमार्थसूत्रमिति प्रश्नपूर्वकमाह—न तर्हीत्यादि ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

वक्तव्यश्च ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् । शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

शोभना दृषदोऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः “सोर्मनसी अलोमोषसी” इत्येष स्वरो माभूदिति ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६१ ॥

१-२ ‘न प्रयोजनम् । यतः, इत्यन्ते शेषः ॥ दाधिमथाः ॥

३ अतएव “अस्तिस्तसिचः” इत्यत्र “क्ति” इति चरितार्थमिति स्थानि-
वत्सूत्रे प्रपञ्चितम् ॥

४ ‘तदस्थ आक्षिपति’ इत्येव तु युक्तम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् ॥ सोर्मनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादासु प्रत्ययश्चाप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तलमुत्तरपदस्य स्यात् ॥ ६१ ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्ययं गृहीत्वेति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यधर्मपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः ॥ शब्दं गृहीत्वेति । उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः ॥ ननु शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूत्स्थानिवत्त्वेन तु स्यादत आह—स्थानिवदिति ॥ प्रत्यय एवेति । उक्तोऽर्थः । एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् ॥ न चालोमोपसी इति पर्युदासेन श्रूयमाणसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमो व्यर्थ इति वाच्यम् ॥ पर्युदासेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुव इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात् ॥ ननु स्थानिनिमित्तं यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि, न तु तस्यैव । असतो वचनशतेनापि कार्यित्वाप्रतिपादनात् । इह चासत एव कार्यित्वमत आह—तत्रचेति । सोर्मनसी इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

(५७ प्रत्ययलक्षणनिषेधसूत्रम् ॥ १।१।९ आ. १४ र्थं सू.)

न लुमताङ्गस्य ॥ १।१।६२ ॥

(न्यूनतापरिहाराधिकरणम्)

(४५७ (१) आक्षेपवार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्यो-
पसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) न लुमताङ्गस्य ॥ ६२ ॥ लुमतीति । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः ॥ यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरः, तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव दधि तिष्ठति तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥ अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् विनिति कित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नलुमता ॥ ६२ ॥ लोपक्रियानिरूपिता करणे

५ उक्तोऽर्थः प्रत्ययत्वतश्चाप्यान्तरधर्मान्त इत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ आद्युदात्तत्वविधायके इतिशेषः ॥

७ लोपेति । अनेन स्वरितत्वादेकदेशानुवृत्तिः सूचिता ॥ छाया ॥

तृतीया । यद्यपि लुशब्दयोगात्संज्ञा लुमद्राच्या । न च तत्रायं प्रति-
षेधः किंतु तत्प्रतिपादितदर्शने । एवं च लुमति प्रतिषेध इत्यनुप-
पन्नम् । तथापि वाचकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह—लुमदिति ॥
ननु सर्वोऽपि स्वरः कारित्वेनैकमेव पदं गृह्णातीत्यत आह—एकेति ।
सर्वामन्त्रितेयत्रामन्त्रितपदेनाष्टमिकमपि^१ ग्रहीतुं शक्यमिति पदस्य
पदादिलिङ्गिकारेऽनन्तरमप्यामन्त्रितेत्येवमुच्यते व्यवहितमुदा-
हरति—दधीति ॥ अङ्गस्येत्यधिकारेति । वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्या-
वश्यकमेतत् । तथाहि—सौवरीणां सप्तमीनां भीहीमेदिति सूत्रे
प्रत्ययात्पूर्वमिति पूर्वग्रहणेन तदन्तसप्तमीत्वस्य षाष्ठभाष्ये तत्सूत्रे
एवोक्तत्वेन स्वराणां प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावात् । किंत्वरे
षष्ठ्या एव सत्वाच्च । ननु संज्ञायामुपमानमिति ‘उपमानशब्दः
संज्ञायामाद्युदात्त’ इत्यर्थकं कनो लुपि चञ्चेव चञ्चेत्यादावाद्युदात्त-
साधकं न्नित्यादिरित्येव सिद्धे व्यर्थं सदनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययल-
क्षणाभावज्ञापकमिति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेदं विरुध्येतेति चेन्न ।
प्रकृतसूत्रे वार्तिकव्याख्यानमात्रं षष्ठे तु प्रत्याख्यातानीमानीत्यवि-
रोधात् । अत एव तत्र भाष्ये पथिमथिस्वरार्थं वचनं कर्तव्य-
मित्युक्तम् । एवं च तदर्थस्यात्रत्यवचनस्य कर्तव्यत्वं वदता-
ऽन्येषामकर्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव ॥ एतेन भीहीति ज्ञापकं
विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फलमे-
दस्तद्विषयम् । एवं चोपोत्तमं रितीत्यादावेव तत्प्रवृत्तिरिति न
न्नित्यादिरित्यादौ तत्प्रवृत्तिरिति कैयटाशय इति परास्तम् ॥ संज्ञा-
यामुपमानमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तस्माद् ज्ञापकस्य सामा-
न्यापेक्षत्वमेवोचितम् । तत्र सप्तम्या यथाश्रुतत्वे हि न लुमतेति
निषेधात्तदप्राप्तौ न्नितीति प्रयोजनमिति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव ।
न चाज्ञापकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्भाष्यं । सिद्धेऽन्तपक्षे योजयितुं
शक्यत्वादिति दिक् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किमविशेषेण ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

नेत्याह ॥

- १ नच नहि ॥ छाया ॥
- २ धर्मस्य लुशब्दयोगस्य ॥ छाया ॥
- ३ अपिना पाठम् ॥ छाया ॥
- ४ तत्सूत्रे एव भीहीति सूत्र एव ॥ छाया ॥
- ५ किंत्वं तु ज्ञापकेनापि सिध्यतीति न तदर्थमिदम् । किंतु तृतीयार्थमे-
वेत्याह—ननु संज्ञायामिति ॥ छाया ॥
- ६ तत्सूत्रे संज्ञायामिति सूत्रे ॥ छाया ॥
- ७ अत एव उक्तरीत्या विरोधादेव ॥ तत्र संज्ञायामित्यत्र ॥ छाया ॥
- ८ एवंच तथोक्तौ च ॥ छाया ॥
- ९ कौस्तुभादुक्तिं खण्डयति—एतेनेति ॥ छाया ॥
- १० विशेषापेक्षत्वमेवाह—सप्तम्यर्थेति ॥ फलभेदः परस्पराश्रयकार्य-
भेदः ॥ नञ्चिच भीहीत्यत्र पूर्वग्रहणभावे तदन्तग्रहणेन प्रत्ययान्तानां तेषा-
मलोऽन्यस्य भवन्नादात्तः प्रत्ययान्तस्य स्यात्, सप्तम्यर्थपुरस्कारे तु पितमपहाय

(४५७ (२) आक्षेपशेषवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सर्वामन्त्रितसिजलुक्स्वरवर्जम् ॥*

(भाष्यम्)

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिजलुक्स्वरं च वर्ज-
यित्वा ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

सर्वस्वर—सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः “सर्वस्य सुपि”
इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सर्वस्तोम इति । सर्वस्य सुपीति यदा-
द्युदात्तत्वं, तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयत इत्येकपद-
स्वरो भवत्येव ॥

(उद्घोतः) षष्ठीसमासादौ परत्वात्सतिशिष्टत्वाच्च समासान्तो-
दात्तत्वस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये सर्वस्तोम इति बहुव्रीहिरुदाहृतः । तत्र
बहुव्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात्प्रतिषेधस्यैवाप्राप्तेः कथं तदपवादे इद-
मुदाहरणमत आह—सर्वस्येति ॥ विधीयत इति । अपवाद-
निवर्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

आमन्त्रितस्वर—सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छत
“आमन्त्रितस्य च” इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः प्रत्ययस्व-
रेण घृतादित्वाद्वा । सप्तशब्दोऽपि घृतादित्वादन्तोदात्तः ।
नित्स्वरेण लाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययस्वरेणेति । इसिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः ॥
नञ्विषयस्येत्यस्य तु न प्राप्तिः अनिसन्तस्येति पर्युदासाद् ॥
घृतादित्वकल्पनं तु किमर्थमिति नित्यम् ॥ नित्स्वरेणेति । सप्त
शब्दो हि सप्त्यश्रुभ्यां तुद्रचेति कनिन्नन्तः ॥ ऋः सङ्ख्याया
इत्यप्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् ॥

(उदाहरणोपपादनभाष्यम्)

सिजलुक्स्वर—मा हि दाताम्, मा हि धाताम्
“आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्” इत्येष स्वरो यथा
स्यात् ॥

भ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति तन्नेदः ॥ छाया ॥

११ रितीति । दृष्टिद्राष्टाद्विषये फलभेदः ॥ स्यादिरिति उभयथापि
प्रकृते रादेरेवोदात्तत्वात् ॥ छाया ॥

१२ एतेनेत्यस्यार्थमाह—संज्ञायामिति ॥ छाया ॥

१३ तस्य तत्त्वमुपपादयति—तत्रेति । भीहीत्यत्रेत्यर्थः ॥ छाया ॥

१४ सिद्धान्तेति । प्रत्यये परतः पूर्वकार्यमात्रे प्रतिषेध इति पक्ष इत्यर्थः ॥
सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वाद् उत्तरपदत्वे चापदादिविधिविबल-
कैयटस्तूपलक्षणम् । एवमग्रिमभाष्यकैयटादिकमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।
तदाह—दिगिति ॥ छाया ॥

१५ अपूर्वविध्यभावादाह—अपवादेति ॥ छाया ॥

१६ प्रदीपं दूषयति—घृतादीति ॥ छाया ॥

१७ अव्युत्पत्तावाह—च इति ॥ छाया ॥

१८ सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति वेति सूत्रार्थः ॥

(प्रदीपः) मा हि दातामिति । गातिस्थाध्विति लेरेव लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम् ॥

(उद्घोतः) माहिदातामित्यत्राप्रतिषेधाय माह । हिशब्दो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः ॥ सिञ्जलुक्स्वरवर्जनं न कार्यमित्याह—लेरिति । गातीत्यनेन च्लेरेव लुकि मन्त्रे घसेत्यत्र पुनर्लिग्रहणं न कार्यम् । जुस्विधावात् इत्येतच्च विध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति भावः ॥ प्रत्ययलक्षणार्थमिति । प्रत्ययलक्षणेन सिञ्जिमित्तकार्यार्थमित्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(४५८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं जिनिक्लिङ्गि स्वराः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

जिनिक्लिङ्गि लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गा वत्सा विदा उर्वाः, उष्ट्रीवा वामरज्जुः “जिनि” इत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति ॥ इह चात्रयः “कितः” इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) जिनिक्लिङ्गीति । इकार उच्चारणार्थः । जिनिक्लिङ्गीति प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः ॥ भाष्यकारस्तु वस्तुर्थं व्याचष्टे—जिनिक्लिङ्गि इति । प्रतिषेधमित्यध्याहारः ॥ उष्ट्रीवा वामरज्जुरिति । देवपथादिलात्कनो लुपू । असंज्ञायां चेदमुदाहरणम् । संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन ॥ अत्रय इति । राशदिभ्यां त्रिपू, ‘अदेस्त्रिर्निच्चेति त्रिवन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः ॥

(उद्घोतः) ननु जिनिक्लिङ्गि इति भाष्यदर्शनाद् जिनिक्लिङ्गीति स्वरविशेषणत्वेन लुका समसोऽनुपपन्न इत्यत आह—जिनिक्लिङ्गीति ॥ प्रयोजयन्तीत्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह—प्रतिषेधमिति ॥ लुबिति । वार्तिके लुकीत्युपलक्षणमिति भावः ॥ भाष्ये—आद्युदात्तत्वं मा भूदिति । एवं च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेति भावः ॥ अत्रिशब्दादितश्चानिज इति ढकोऽत्रिशृङ्गविति लुक् ॥ नन्वत्रय इत्यत्र क्तिवप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण तत्त्वं दुर्वारमत आह—राशदीति ॥ त्रिवन्त इति । नान्तस्वन्तोदात्त इति भावः ॥ इदं प्रयोजनं क्तिवद्विद्वान्तस्यान्त उदात्त इत्यर्थे

१ ‘स्त्रीकृते’ इति शेषः ॥

२ प्रत्ययेति ॥ तत्सामर्थ्यादिति भावः ॥ छाया ॥

३ जिनिक्लिङ्गिति । अकारनकारयोरिकार उच्चारणार्थः सुदृष्टिथोरिति वत् ॥

४ समासः वार्तिके आदिना समासः ॥ छाया ॥

५ इदं दूषयति—किं इत्यादि । प्रत्ययलक्षणेन तन्निमित्तमन्यस्य कार्यमिति दिश्यते न तस्यैव स्थानित्वं प्रतिपाद्यते असत्सत्त्वसङ्गामावेन स्थानि-

बोध्यम् । कितैः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वे तु प्रत्ययलक्षणेन कार्यिणोऽसंपादनान्न दोषः ॥ अत एव नखनिर्मित इत्येत्याहुः ॥

(४५९ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि ॥ * ॥

(भाष्यम्)

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम् ॥ पथिप्रियो मथिप्रियः “पथिमथोः सर्वनामस्थाने” इत्येष स्वरो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) पथिप्रियो मथिप्रिय इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः ॥

(उद्घोतः) पथिमथिशब्दौ इतिप्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण फिपोन्त इति वान्तोदात्तौ । तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तमाद्युदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः ॥

(४६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अहो रविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अहो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ अहर्देदाति अहर्भुङ्क्ते “रोऽसुपि” इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अहर्देदातीति । असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः । पर्युदासे तु दीर्घाहा निदाघ इत्यत्रापि सुभ्रह्मशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् । रत्वं चेष्ट्यते । लोपशब्देन सोर्ल्लसत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्भुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहा निदाघ इति सिध्यति ॥ लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्भुत्वे सत्युलाभावादहर्देदातीत्यादि सिध्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रतिषेधो मा भूदिति । तेनापर्युदासत्वं सूचितम् । तदुपपादयति—पर्युदासे तु इति । प्रत्ययत्वेन सुप्सादृश्ये तु अहर्देदातीत्यत्रापि रत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ नन्विष्यमाणमपि रत्वं न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव प्राप्तेरत आह—लोपशब्देनेति । हलङ्ग्यादिसूत्रेणेति भावः । लुमता लुप्त एव सँ निषेध इति तात्पर्यम् ॥ न लुमता तस्मिन्निति पक्षे तु नेदमावश्यकम् ॥

(४६१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्य-

त्ववाधादिति भावः ॥ छाया ॥

६ अत एव तस्य तदभावादेव ॥ इति इत्यादौ ॥ छाया ॥

७ प्रागवाह—किं इति ॥ छाया ॥

८ दोषान्तरमाह—अह इति ॥ एवमप्येऽपि ॥ छाया ॥

९ तेन प्रतिषेधपदेन ॥ छाया ॥

१० स वार्तिकोक्तः ॥ छाया ॥

११ इदं सङ्गृह्यति—न लुमतेति ॥ छाया ॥

यलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा पर-
मवाचे परमगोदुहा परमगोदुहे परमश्वलिहा
परमश्वलिहे पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि
मा भूवन्ति ॥

अपदादिविधाविति किमर्थम् ? ।

दधिसेचौ दधिसेचः—“सात्पदाद्योः” इति प्र-
तिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपदम् उत्तरश-
ब्देनोच्यते, पदैकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्य-
पदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः ॥ परमवाचेति ।
समासार्था या विभक्तिः कृता, तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पद-
लनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति । भसंज्ञा तु यस्माद्
यजादिविधिरिति समुदायस्यैव, न त्ववयवस्य ॥ दधिसे-
चाविति । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु
प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेचशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावा-
त्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विज-
भावाद्धिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात् ॥

(उद्द्योतः) उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्यम् ॥ ननु सामा-
न्यत उत्तरस्य पदत्व इत्यर्थे परमं चर्मैत्यत्रापि निषेधा-
पत्तौ नलोपो न स्याद् अत आह—उत्तरपदमिति ॥ अत एव
बहुचपूर्वस्य नेति वचनमर्थवदिति भावः ॥ उत्तरपदशब्दश्च समा-
सचरमावयवे रूढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ समासा-
र्थेति । तत्र सुप्सुपेयधिकारादिति भावः ॥ तां सुपोधात्विति
छत्ताम् ॥ कुत्वादीनि कुत्वषत्वढत्वानि ॥ ननु भत्वेन पदत्वबाधो-
ऽत आह—यस्मादिति । तथा च भिन्नावधित्वाच्च बाध्यबाधकभाव
इति भावः ॥ भाष्ये पदस्येतीति ॥ पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहि-
तानीत्यर्थः ॥ ननु सोपपदात्तिसचेद्विधि दधिषेचाविति स्यादेव । न
चेष्टापत्तिः । पदादादिरिति पक्षे दुर्लभत्वाद् अत आह—अनभि-
धानादिति ॥ तस्य च्छान्दसत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधिकारो न
प्रकल्पेत ॥

तत्र को दोषः ? ।

“कर्णो वर्णलक्षणात्” इत्येवमादिविधिर्न सि-
ध्यति ॥

(प्रदीपः) कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधा-
वित्युच्यते, स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिः, नल-
कार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, नत्वादिव्य-

पदेशे ॥ सूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दार्दशआदित्वादिति
कृते शुक्लः कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यद्यपदादीति । एकदेशेन संपूर्णं वार्ति-
कमुपलक्ष्यते । यतः प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिर्न प्रतिषेधापवादस्येति
बोध्यम् ॥ स्वरश्चेति । उत्तरपदादिरित्यधिकारादिति भावः ॥
नन्वसमासे स्वाङ्गशिदामिति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत
आह—कर्णशब्दादिति ॥ एवमादिविधिर्न सिध्यतीति
भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्थसूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन
प्रतीतिरित्येके ॥

(आक्षेपबाधकन्यासान्तरभाष्यम्)

यदि पुनः * नलोपादिविधौ ह्युच्यन्ते * लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परं च
भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् ॥

(न्यासान्तरनिराकरणभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य
इति शाकलं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) राजकुमार्याविति । इकोसवर्ण इत्यत्रैकः
पदान्तादतीत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते । तत्र प्रत्ययलक्ष-
णेन पदान्तलाच्छाकलप्रसङ्गः ॥

(न्यासान्तरसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । यदेतत्—* सिति शाकलं न* इति,
एतत्—* प्रत्यये शाकलं न* इति वक्ष्यामि ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि “प्रत्यये शाकलं न” इत्युच्यते, ‘दधि
अधुना, मधु अधुना’ अत्राऽपि न प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) दधि अधुनेति । अधुनाप्रत्यय इदमो विधी-
यते । तत इदम इह । यस्येति चेति लोपः ॥

(निराकरणभाष्यम्)

प्रत्यये शाकलं न भवति ।

कतरस्मिन् ? ।

यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति ॥

(प्रदीपः) यस्माद्य इति । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ राज-
कुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितः तथाप्यवयवादप्यसौ
विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विवर्चनेऽवयवद्विवर्चनबु-
द्धिवत् ॥

१ अत्र मानमाह—अत एवेति ॥ तस्य तदर्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ तच्च वार्तिके सुतपठ्यन्तम् । कथं तत्रैवं सति वारणमत आह—उत्त-
रेति ॥ छाया ॥

३ तत्र विशेषणमिति सूत्रे ॥ छाया ॥

४ यथाष्टतासंगतेराह—पदस्येति ॥ अत्रे तत्र तानीति शेषः ॥ छाया ॥

५ तस्य विचः ॥ छाया ॥

६ अर्श इति ॥ तथाचात्रास्वाङ्गवाचित्वमिति तेनासिद्धिः ॥ छाया ॥

७ कैयटं दूषयन्नयथा भाष्याद्ययमाह—एवमादीति ॥ छाया ॥

८ ह्युच्यन्ते बहुव्रीहिविधेर्विशेषणम् ॥ छाया ॥

९ पूर्वस्मिन् उत्तरपदाद्युदात्तत्वे ॥ छाया ॥

१० परत्र च पत्वप्रतिषेधे ॥ कुत्वादिकं तु तदन्तःपात्येति न दोषः ॥

(उद्धोतः) प्रत्यासत्त्येति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरित्युपस्थितेति भावः ॥ तथापीति । वस्तुतो राजकुमार्यावित्यत्रापि दोषः । समुदायादसौ विहितो नावयवात् । अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥ इह तर्हीत्यादिभाष्यं तु अभ्युपेत्यवादेन । पुंतेरे तु नोत्तरपदत्वेचेल्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वत्रैव दोषेण दूषितं भगवतेति बोध्यम् ॥ ऊर्मो ह्रस्वादिति सूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि परमदिवा परमदिवे “दिव उत्” इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उत्त्वमिति । उत्त्वविधावेङ्गः पदान्तादिति पदाधिकारः ॥

(विशेषानभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति ॥

(परिहारभाष्यम्)

वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति । न च कर्णशब्दो अचप्रत्ययान्तोऽस्ति, अर्शआदिषु हि स्वाङ्गाङ्गीनादिति पठ्यते । तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽचप्रत्ययो भवति । न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाची ॥

(उद्धोतः) समासचरमावयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह—समासे हीति ॥ न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थः ॥ केवलरूढत्वे मानमुक्तम्, तुष्यतु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेऽप्याह—न च कर्णेति । राजवाचककर्णशब्दस्य तु अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायान्न तत्र ग्रहणमिति भावः ॥ काश्यपिनावित्यादौ छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयताबोधकशास्त्रबलात् सुष्ठुत्पत्तेः प्रागेव तद्विहित इति न दोषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्तर्हीति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतत् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते इदमस्ति “यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्” ॥ सुप्तिङन्तं पदम्” यस्मात्सुप्तिङ्गिधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं च ॥ “नः क्ये” नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवति, यस्मात् क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च ॥ “सिति च” सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति, यस्मात्सिद्धिधिस्तदादि सुबन्तं च ॥ “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति, यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च ॥ “यचि भम्” यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति, यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च ॥

(प्रदीपः) यचि भमिति । ततश्च परमवाचेल्यत्र वाक्शब्दस्य भलात्पदत्वाभावः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये नः क्ये इत्यादितदादिसुबन्तं चेति । यस्मात्प्रत्ययविधिरिति अवश्यमुत्तरत्रानुवर्त्य परमैश्वर्यभिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्वधारणाय । तत्त्वे हि झल्युपोत्तममिति परमैरित्यस्यापि निष्ठातापत्तिः । एवं च तस्य नः क्ये इत्यत्रापि संबन्धे यस्मात् क्यविधिस्तदादि । यदि क्ये तन्निमित्तान्तर्वर्तिमुपा पदं तदा नान्तमेवेति नियमः स्यात् । तथा च परमवाच्यतीलादाववयववाक्यशब्दस्य पदत्वेन कुत्वं स्यात् । सूत्रं तु समिध्यतीत्येतद्व्यावृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि संबध्यत इति भावः ॥ तस्य च मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदपि नान्तमेव पदमित्यर्थः ॥ अन्वाचयशिष्टं च सुबन्तमिति सर्वत्र । संनियोगशिष्टत्वे पदभ्य इत्याद्यसिद्धिः ॥ सिति चेल्यत्र यद्यपि नास्योपयोगोऽवयवसुबन्ताप्रसिद्धेः तथापि उत्तरत्रानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्रापि तत्संबन्धो दर्शितः । व्येपदेशिवद्भावेन कथंचिदन्वयः संपाद्यः । एवं स्वादिष्विति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरार्थमेव । यचि भमित्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्वसिद्ध्यर्थं यस्मादित्याद्यनुवर्त्यमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि परमवाक् । ‘असर्वनामस्थाने’ इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इह तर्हीति । असर्वनामस्थान इति प्रसंज्यप्रतिषेधं मन्यते । ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वप्रतिषेधात् कुलाप्राप्तिः ॥

८ उत्तरत्र सुप्तिङन्तमित्यत्र ॥ छाया ॥

९ तत्त्वे हि पदत्वे हि ॥ छाया ॥

१० एवं च तत्रानुवृत्तौ च ॥ छाया ॥

११ अन्वाचयेति । समुदायस्य संज्ञा सर्वत्र मुख्यो, अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा कर्तुः क्यङ्किति क्यङ्कसलोपावि । तेन केवलेऽपि भवति तत्सत्त्वे उभयोरपीति भावः । अन्यथा केवले न स्वादित्याह—संनियोगेति ॥ छाया ॥

१२ ननु दर्शितोऽपि दुर्वचोऽत आह—व्यपेति ॥ छाया ॥

१ प्रत्यासत्तौ बीजमाह—प्रत्ययेति ॥ छाया ॥
२ कैयटं दूषयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥
३ तथोक्तौ दोषमाह—अन्यथेति ॥ तथाङ्गीकारे इत्यर्थः ॥ छाया ॥
४ स्वादिति । इति बोध्यमिति शेषः । नन्वेवमभिमतभाष्यासंगतिरत आह—इहेति ॥ छाया ॥

५ भाष्यगृहाकृतमाह—पुंतेरिति ॥ छाया ॥

६ नन्वेवं ऊम इत्यत्रानया ऊमुद्धारणं भाष्योक्तमनुक्तमत आह—ऊम इति ॥

७ अन्यत्र चारितार्थं निराचष्टे—राजेति ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तस्याः प्रतिषेधः—या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा । या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) सत्येतदिति । अवधिमेदात्संज्ञानां मेदात् ॥

(उद्घोतः) संज्ञानां मेदादिति । सति सौ तदन्तस्य सुबन्तमिति पदत्वम् । तत्प्राग्भागस्य स्वादिष्वितीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, तावत् एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वेति कृत्वा 'प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्ति' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् ॥

(उद्घोतः) ननु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह भाष्ये—प्रतिषेधाश्चेति । विध्युन्मूलनम् प्राप्तस्य विधेर्निवर्तनम् ॥ एवं चापवादन्यायेनात्रान्तरङ्गासंभव इति भावः ॥ अत्रानुवर्तमानं सुबन्तमित्यपि स्वादिष्विति सूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकम्, न तु सुबन्तमिति सूत्रप्राप्तयेति बोध्यम् ॥

(समाधानवार्तिकम्)

॥ * ॥ नान्प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—सर्वनामस्थाने नेति ॥

किं तर्हि ? ।

पर्युदासोऽयम्—यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने अव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

(समाधानान्तरवार्तिकम्)

॥ * ॥ अप्राप्तेर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथ वा—अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते कुत एतत् ? ।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

(समाधानभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नोत्सहत इति । स्वयमप्रवर्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति "सुप्तिङन्तं पदम्" इति पदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—"स्वादिषु" पूर्वं पदसंज्ञं भवति ॥ ततः—"सर्वनामस्थाने अयच्चि" पूर्वं पदसंज्ञं भवति ॥ ततो—"भम्" । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति दोषाभावः ॥ असर्वनामस्थान इति नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनासम्बन्धो यचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणम् । तेनायमर्थो भवति—यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति । हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम्—सर्वनामस्थाने अयचीति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते—अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वनामस्थानेऽयचीति न्यासस्य पदत्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्यायेन स्वादिष्वित्यस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह—योगविभागे इति । एवं च तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायबाध इति भावः ॥ यचीत्यस्य पुरस्तादपकर्षफलमाह—हलादाविति । वस्तुमात्रम् । अर्थसिद्धोऽर्थः । तत्फलं नञः सर्वनामस्थानपदेनासंबन्धप्रदर्शनम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि—सावपि पदं भवति, एचः पुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति, इह मा भूत्—भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पुतविकारे इति । पुतसहितविकारे इत्यर्थः । एचोऽग्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतावित्यत्रेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥

यथासंभवमत्र समन्वेया ॥

४ ननु 'असर्वनामस्थाने यच्चि' इत्यस्य सत्त्वेन कथं नञो व्युत्क्रमोऽस्त आह—असर्वेति ॥ अतएवोक्त्याप्यान्त्र निवेशितः ॥ छाया ॥

५ एवं च योगविभागे च तत्सामर्थ्यात् योगविभागसामर्थ्यात् ॥ छाया ॥

१ अत्र यच्चिमित्यत्र ॥ छाया ॥

२ तदेति सुबन्तमित्यनुवृत्त्यर्थः ॥ छाया ॥

३ इत आरभ्य 'वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्' इत्यन्तः पाठोऽग्रे 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति सूत्रेऽप्यायास्यतीति तत्रत्या प्रदीपादिव्याख्या

(प्रदीपः) वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यादुतौ न भवतः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि—दधिसेचौ दधिसेचः, “सात्पदाद्योः” इति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—इह तर्हीति । वार्तिकारम्भे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्न दोषः ॥ प्रत्याख्याने तु दोषः । कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन योगविभागसिद्धस्य कावित्कत्वाच्च दोष इत्यपास्तमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

मा भूदेवम्—पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति ॥ कथं तर्हि ? ।

पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पदादादिरिति । पञ्चमीति योगविभागात्समासः ॥

(उद्ध्योतः) पञ्चमीति योगविभागादिति । पदादिलस्य परशब्दान्वयेनासामर्थ्यादत्र समासशाखाप्राप्तेः सौत्रः समास इति वक्तुमुचितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—ऋक्षु वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः—स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा, न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—न तेभ्यः प्रतिषेध इति । तेभ्यः परस्य सुबन्तं पदमिति पदत्वमाश्रित्यपि न प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ अत एव परमवाक्षु इत्यादावपि न दोषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि—‘बहुसेचौ बहुसेचः’ बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—पदादादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति । षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न सिध्यति कुत्वाभावाय पदत्वाभावस्यावश्यकत्वात् इति अपेक्षः । अयं बहुसेचि दोषो वार्तिकारम्भेऽपि, उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्वनिषेधसाम्राज्येऽपि कुत्वप्राप्तेः ॥

१ वाक्यान्त इति । पदान्तत्वेऽपीत्यादिः । तथाच वाक्यपदावश्यकत्वात्पदपदमकिंचित्करमिति भावः ॥ छाया ॥

२ योगविभागेऽपि दोषमाह—इह तर्हीति ॥ छाया ॥

३ कैयटादिभं दूषयति—पदादिति ॥ योगविभागस्य भाष्यानारुढत्वमौचित्ये हेतुः ॥ छाया ॥

४ अपिना स्वादिविति पदत्वम् ॥ छाया ॥

(वार्तिकन्यासान्तरेण समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

॥*॥ “उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ ॥*॥

(भाष्यम्)

लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवति” इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—पदादिविधावेव, न पदान्तविधाविति ॥

(उद्ध्योतः) इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लाघवाय नञूरहितवचनपाठमाह—एवं तर्हीति ॥ न पदान्तविधाविति । पदान्तस्थानिके विधावित्यर्थः ॥ नञूरहितवार्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्तिर्व्याख्यानानादेकफलत्वायेति बोध्यम् ॥ [नै पदान्तविधाविति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वेचेत्यस्य वार्तिकस्य ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ङमुदसूत्रस्य भाष्यं त्वेतद्विरोधाद् उञि च पद इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च नलोपादिषुल्लुपन्त इति वार्तिकस्य भाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । एवं च प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्य कावित्कत्वेन ङमुडादिविषये न । इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरक्षरान्तरैरुपात्तमित्याहुः ॥]

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं बहुसेचौ बहुसेचः ? ॥

(प्रदीपः) कथं बहुसेचाविति । समासाभावान्नोत्तरपदत्वम्, नापि पूर्वस्य पदत्वम् ॥

(उद्ध्योतः) एतावतापि बहुसेचावित्यस्यासिद्धिरिति शङ्कते—कथंबहुसेचाविति । तदुपपादयति—समासेति । एवं च नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवत् चोः कुःपदान्तस्येति कुत्वं स्यादिति भावः ॥ पञ्चमीसमासेऽपि षत्वापत्तिरित्याह—नापि पूर्वस्येति ।

(४६२ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ बहुचपूर्वस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

बहुचपूर्वस्य च पदादिविधावेव, न पदान्तविधाविति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—बहुचपूर्वस्य चेति । आद्यवार्तिकारम्भे तत्प्रत्याख्याने च सात्पदाद्योरित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ आशयः ॥

५ एवमर्थस्य फलमाह—अत एवेति । ईदृशार्थदिवेत्यर्थः ॥ अपिना केवलसमुच्चयः ॥ छाया ॥

६ अयं दोषो न प्राप्तवित्याह—अयमिति ॥ छाया ॥

७ अयं कोष्टकान्तर्गतः पाठो यद्यपि गूढआशय इत्युत्तरं सर्वेषु पुस्तकेषूपलभ्यते तथापि न्यासान्तरव्याख्यान्ते एव योग्यत्वादस्माभिः स्थापितः ॥ दा.

८ इयं व्याख्या न्यासान्तरव्याख्यावेशेन । वस्तुतस्तु बहुचपूर्वस्यापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं नेत्येवार्थः ॥

(४६३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वेऽन्त्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ वाक् च सक् च त्वक् च वाक्-सकृत्वचम् ।

(प्रदीपः) द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति । उत्तरपदत्वे चेलनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति । मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तु उत्तरपदे संभवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति विन्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) मुख्येतिविति उत्तरपदशब्दस्य समासचरभावयवे रूढेरिति भावः ॥ रूढस्यैव ग्रहणमित्येतदन्वाख्यापकं द्वन्द्वेचेति इति तत्त्वम् । प्रत्याख्यानेऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः मध्यसुबन्तस्यापि स्वादिपरत्वेन विशेषणाद् ॥ इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहाभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥

(४६४ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सिचि जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणत् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिचि सिञ्जिमित्तस्य जुसोऽप्रसङ्गः ॥

किं कारणम् ? ।

“आकारप्रकरणात्” । “आतः” इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—आत एव च सिज्जुगन्तात्, नान्यस्मात्सिज्जुगन्तादिति ॥

(प्रदीपः) आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथ वाकारे प्रकरणादात् इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रस्तावादिति । आत इत्यस्यारम्भादित्यर्थः ॥ सिच इति । अनेन विधित्वासंभवो दर्शितः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह—इति युष्मत्पुत्रो ददाति, इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाभावौ” इति वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) इति युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादिति शब्दप्रयोगः ॥

(४६५ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति—तासु ये खवस्थिते युष्मदस्मदी इति । श्रूयमाणसु चावस्थानं भवति । न तु लुप्तासु, लुप्तस्यार्थोत्तरसंभवात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—श्रूयमाणेति । श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः । तद्धाभावोपायं दर्शयति—षष्ठीत्यादि ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते । यथा—तपसि स्थितः । तपो न जहातीत्यर्थः । तथा—समये तिष्ठ सुग्रीवेति, समयं मा हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते ॥ अथ वा यथा रथस्थ आनीयतामिति सरथ आनीयते, तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते ॥

(उद्घोतः) अथवा यथा रथेति । स्थशब्दः साहित्यवाचीति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते । विभक्त्यन्तं च पदम् । तत्राऽन्तरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) पदस्येति वर्तते इति । केवलयोः पदलाभावात्तदवयवं पदं गृह्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) तदवयवमिति बहुव्रीहिः । युष्मदस्मदोरिति तद्वटितसमुदाये लाक्षणिकमिति भावः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्—यत्र विभक्त्यन्तं पदम् । यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति—ग्रामो वां दीयते; जनपदो वां दीयते, ग्रामो नौ दीयते जनपदो नौ दीयते ॥

(प्रदीपः) यत्र त्विति । अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः ॥

१ कैयटविकं दूषयन्भाष्याशयमाह—रूढस्यैवेति ॥

२ विरोधमारम्भप्रत्याख्याययोगो परिहरति—प्रत्येति ॥ छाया ॥

३ जुस्भाव इति । अस्याङ्गाभिकारस्यत्वाभावेन अङ्गस्थानिकत्वाभावेन

च प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्राप्त्येति भावः ॥

४ आधाररवेति । सामीपिकाधारत्वेत्यर्थः ॥ छाया ॥

५ ननु तथापि कथमुक्तार्थलाभोऽत आह—युष्मदिति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) मुख्येऽर्थ एव पदसामानाधिकरण्ये संभवति किं लक्षणयेत्याह—अत्रहीति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । तेन सविभक्ति-
कस्यैव भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सर्वग्रहणमपीति । अनेकाल्पात्सर्वादेशत्वे
लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं पृथगन्तं विपरिणम्यमानं सर्वस्य पदस्य
विभक्तिसहितस्य स्थानिलमवगमयतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) यद्यपि द्वितीयायां पृथगां च तयोः पदत्वासंभवेन
तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा युक्ता ।
तथापि पदस्येत्यस्य मादुपधाया इत्यादाववयवपट्टीत्वस्य कुतस्तया
पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईदृशलक्षणात्तामः सर्वग्रहणसाध्य
एवेत्याह—सर्वग्रहणमिति । अनुदात्तं सर्वमित्यतः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह—चक्षुष्कामं याजयांचकारेति “तिङ्तिङ्”
इति, तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) याजयांचकारेति । परत्वात्तिवादिषु कृतेषु
आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामित्यस्य तिङन्तल-
मिति पूर्वः पक्षः ॥

(उद्ध्योतः) ननु लावस्थायामेव अन्तरङ्गानपीति न्यायेन
लुकि प्रत्ययलक्षणेनापि न तिङन्तत्वमत आह—परत्वादिति ।

(४६६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ आमि लिलोपात्तस्य चानिघात-
स्तस्माच्च निघातः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आमि लिलोपात्तस्य चानिघातः तस्माच्च नि-
घातः सिद्धो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आमि लिलोपादिति । नाप्राप्तेषु तिवादिषु
लुगारभ्यमाणस्तेषां वाधकः ॥

(उद्ध्योतः) नाप्राप्तेष्विति । अन्तरङ्गानपीति न्यायादि-
त्यपि बोध्यम् ॥

(अङ्गपदवाच्यार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(४६७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥*॥ अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ ॥*॥

(भाष्यम्)

अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः ॥

जिगमिष संविवृत्स । अङ्गस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ
न प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) अङ्गाधिकार इति । अङ्गस्येति स्वर्थे
तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न भवतीति
सूत्रार्थे दोषोपन्यासः ॥ जिगमिषेति । अतो हेरिति लुकि
कृते, गमेरिट् परस्मैपदेष्वितीङ् न प्राप्नोति ॥ संविवृ-
त्सेति । न वृद्ध्यश्चतुर्थ्य इतीदृशप्रतिषेधः ॥

(उद्ध्योतः) इदं प्रतिषेध इत्यत्र न प्राप्नोतीत्यनुपङ्गः ॥

(४६८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥ * ॥

(उद्ध्योतः) दीर्घत्वं क्रमः परस्मैपदेष्विति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं च ?

(प्रदीपः) क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः
कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण—किंचेति ॥

(उद्ध्योतः) समुच्चिनुयादिति । तच्चासंभवीति शेषः ॥
इत्यभिप्रायेणेति । प्रश्न इत्यर्थः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

इटश्च विधिप्रतिषेधौ ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये तटस्थः अभिप्रायानमिह उत्तरयति—
इदंश्चेति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घ-
त्वम् ॥ उक्ताम संक्रामेति ॥

(प्रदीपः) अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावा-
त्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) आचार्य आह—नेत्याहेति । गम इड्विधिः,
वृतेस्तत्प्रतिषेधः, क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः ॥

(अङ्गाधिकारपरत्वदूषणोपसंहारभाष्यम्)

इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्ष-
णेन भवति, किंचिच्चान्यत्र न भवति ॥

(प्रदीपः) किंचिच्चेति । निनिकित्स्वराः ॥

(उद्ध्योतः) अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताव्याप्तेश्चाङ्गाधिकार-
परत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति—भाष्ये—इहेति ॥ निनिकित्स्वरा
इति । ईदमुपलक्षणं अहर्ददातीत्यत्रासुपीति प्रतिषेधस्यापि । वैस्तुतः
किंचिच्चेत्यत्र किंचित्पदेन रोऽसुपीत्येव । अनित्स्वरविषये सौव-

१ अन्यत्रापि चतुर्थ्यामपि ॥ छाया ॥

२ सर्वस्येति तु द्वे इत्यनेनैव संघट्टमत आह—अनुदात्तमिति ॥

॥ छाया ॥

३ क्रमेश्चेति । तथा च भिन्नक्रम इति भावः ॥ छाया ॥

४ किंचिदिति । इटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥ छाया ॥

५ परत्वम् । अङ्गस्येत्यस्य ॥ छाया ॥

६ न्यूनतां निराचष्टे—इदमिति ॥ छाया ॥

७ कैयटादिकं दूषयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

रीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन न लुमता तस्मिन्निति न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ।

(न्यासान्तरेण दूषणोद्धारधिकरणम्)

(न्यासान्तरसाधकभाष्यम्)

यदि पुनः—

(४६९ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ न लुमता तस्मिन् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इत्युच्येत ॥

(प्रदीपः) न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्त्युक्त्यामाङ्गमनाङ्गं वा तत्र भवतीत्यर्थः । अत्रय इत्यत्र स्वरो न भवति तद्धितस्यैव कितोऽन्तोदात्तत्वविधानात् । लुकि कृते कार्यणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति । न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि । नहि वचनेनासतः कार्यित्वं शक्यते प्रतिपादयितुम् ॥

(उद्ध्योतः) तस्मिन् यत्कार्यमिति । तस्मिन्परतस्तस्मिन्मित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः ॥ कित इत्युदाहरणभूतात्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यसिद्धेस्तत् परिहरति—अत्रय इत्यत्रेति । यदन्यस्येति । प्रत्ययजमित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्यय-निमित्तकमेव, न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थादिति भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह—नहीति । षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ अत एव नखनिर्मिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः सत्तापि न वचनेन शक्येति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ “न लुमता तस्मिन्” इत्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति—इदो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥

(समाधानभाष्यम्)

बाढं सिद्धम् । न इदो विधिप्रतिषेधौ परस्मैप-देऽप्युच्यते ॥

कथं तर्हि ? ।

सकारादाविति । तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ॥

न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेऽप्युच्यते ॥

कथं तर्हि ? ।

शितीति । तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपक्षीण-लात्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) परस्मैपदपरसादेरङ्गत्वनिमित्तस्येद्वा इत्याद्यर्थे न दोष इत्याह—विशेषण एवेति । एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्र-कृतेस्तत्र कार्यमिति भावः ॥

(४७० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणि-डादेशास्तलोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिडादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति ॥ अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवताऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति हनिणिडादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) हनिणिडादेशा इति । लुका लुङो विषय-लापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वार्धधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात्पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह—लुकेति । एवं च विष-यत्वज्ञानायावश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयम् । तच्च न लुमता तस्मि-न्निति न्यासे न प्राप्नोतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । न लुङीति हनिणिडादेशा उच्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ।

आर्धधातुक इति । तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परे त्रिष्यादेशविधानम् ॥

(उद्ध्योतः) लुङ्परं चिणीति । लुङ्परार्धधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह च—सर्वस्तोमः सर्ववृष्टः—“सर्वस्य सुपि” इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

तच्चापि वक्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—तच्चापीति । न लुमता तस्मिन्नित्येत-दित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । “न लुमताङ्गस्य” इत्येव सिद्धम् ॥ कथम् ? ।

न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किं तर्हि ? ।

१ असिद्धेरिति । तस्मिन्मित्तकप्रकृत्यकार्यत्वादनाङ्गत्वाच्चेति भावः ॥ तत्र तत्र दूषणम् ॥ छाया ॥

२ न्यूनतां निराचष्टे—एवमिति ॥ छाया ॥

३ सकारादाविति । सेऽसिचिीलतोऽनुवृत्तस्यार्धधातुकविशेषणत्वात्-

दादिविधिः ॥ छाया ॥

४ शितीति । द्विविधस्तोऽनुवृत्तम् ॥ छाया ॥

५ एवंच अदुष्टोक्तार्थोक्तौ च ॥ छाया ॥

६ एवंच तेन तदपहारे च ॥ छाया ॥

योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति ॥

(प्रदीपः) न लुमतेति । अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । लुप्तप्रत्ययरूपिताङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । उक्तामेत्यादौ तु परस्यैपदनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यम् । किंतु शिदादिनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः ॥ संजिगमिषेत्यादौ सनः कार्यं नाङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः ॥ किंच परस्यैपदग्रहणस्य तडानाभावोपलक्षणत्वादपि न दोषः ॥ अगाथीत्यादौ तु न दोषः, लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिणन्तस्य कार्याभावादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि—सर्वस्वरो न सिध्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एवमपीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाभावेऽपीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ ६२ ॥

(प्रदीपः) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थवचनं कर्तव्यम् ॥ ६२ ॥

(उद्घोतः) वचनं कर्तव्यमिति । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तः सप्तम्य इत्येतत् ॥ ६२ ॥

(५८ उपधासंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ९ आ. ५ सू. ॥)

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ १ । १ । ६४ ॥

(अल इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदमलग्रहणमन्त्यविशेषणम् ? ॥

(प्रदीपः) अलोऽन्त्यात् ॥ ६४ ॥ किमिदमिति । प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) एवमिति । प्रथमायामभिप्रेतायामसन्देहार्थ-

मलित्येकवचनं वक्तव्यं स्याद् अन्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः ॥

(उद्घोतः) अलोऽन्त्यात् ॥ ६४ ॥ असन्देहार्थमिति । अन्यात् पूर्वोऽलित्येव वदेदिति भावः ॥

(४७१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपधासंज्ञायामलग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उपधासंज्ञायामलग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ संघातस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति ॥

तत्र को दोषः ? ।

“शास इदङ्गहलोः” शिष्टः शिष्टवान् । संघातस्येत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अलग्रहणमिति । निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेनेति निर्देशः । यद्यन्यः प्रत्याप्यत इत्यर्थः । सङ्घातप्रतिषेध इति । पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वादेकाज्द्विवचन इवेति भावः ॥ अन्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणेऽप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात् संख्या विवक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) अलग्रहणमन्त्यनिर्देश इत्यनयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—अभिधीयतेऽनेनेति । अलग्रहणमन्त्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । घञजपः पुंसीति निर्देशशब्दस्य पुंस्त्वम् ॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह—पूर्वस्येति ॥ एकाजिति । यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवानामनुग्रहः तथापि कदाचिदविशेषात्सङ्घातस्यापि स्यादित्यनिष्टमात्रापादने भाध्यतात्पर्यमिति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञिवैदवधिरपि कस्माज् जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो न निषिध्यतेऽत आह—अन्त्येति । संख्या विवक्ष्यत इति । ज्ञापकसिद्धेः सावर्त्रिकत्वाद्वात्रानेका व्यक्तिर्न गृह्यत इति भावः ॥ संख्याविवक्षा तु उद्देश्यगतत्वादयुक्ता ॥

(प्रथमान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । अत्राप्यलग्रहणसामर्थ्यात्

१ सिद्धौ हेतुमाह—अङ्गस्येति ॥ छाया ॥

२ तावतापि कथं सिद्धिरन आह—तत्रेति । तस्मिन्सतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

३ अङ्गपदसत्त्वादाह—लुप्तेति ॥ छाया ॥

४ सर्वस्वर इति । अगाधित्यादौ सिज्जिमित्तकस्यास्तिस्तसिच इतीदोऽग्रवृत्तैरप्युपलक्षणम् ॥ दाधिमथाः ॥

५ इत्येतदिति । इदमस्तिस्तसिच इत्यत्र लुप्तपञ्चम्यन्तस्य सकारस्य मध्यमणिन्यायेन क्षिप्तेऽपि विशेषगत्याङ्गीकारस्याप्युपलक्षणम् ॥ दाधिमथाः ॥

६ अलन्त्यादित्युक्तेऽपि सन्देहादाह—अन्त्यादिति ॥ छाया ॥

७ अनुपेति । मित्रार्थत्वात् ॥ छाया ॥

८ कैयटेन फलितमुक्तमिति शाब्दमाह—अलग्रहणमिति ॥ छाया ॥

९ शक्यं क्षुदितिवत्प्रयोग इति दण्डिकृष्णाद्युक्त्यसांगत्याह—घञजेति ॥ छाया ॥

१० दृष्टान्तवैपम्येण कैयटादिकं दूषयति—यद्यपीति ॥ छाया ॥

११ अविशेषात् विनिगमनाविरहात् ॥ छाया ॥

१२ संज्ञिवदिति । यथात्र पक्षेऽविशेषात्प्राप्तसमुदायसंज्ञिनिषेधो वार्तिकमुक्तोऽप्येत एवं तथा प्राप्ततन्निषेधोऽपि कुतो नोच्यत इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१३ सिद्धस्य वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य ॥ छाया ॥

१४ कैयटादिकं दूषयति—संख्येति ॥ एवमग्रेऽपि ॥ छाया ॥

संख्या विवक्ष्यते । पिबेरदन्तलप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गात् । अलस-
मुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तलप्रतिज्ञा-
नेन ॥

(उद्ध्योतः) पिबेरदन्तत्वेति । अलसमुदायस्य लघुत्वाभा-
वादिति भावः ॥ सूत्रं तु उखादौ चरितार्थम् । कैदान्दिकारस्या-
प्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् ॥

(प्रथमान्तपक्षे दूषणभाष्यम्)

एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति ॥

तत्र को दोषः ? ।

संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत ॥

तत्र को दोषः ? ।

“शास इदङ्गहलोः” शिष्टः शिष्टवान् शकार-
स्येत्वं प्रसज्येत ॥

सूत्रं च सिध्यते ॥

(प्रदीपः) सूत्रं चेति । अलन्त्यादिति पठ्यमान
इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् * उपधासंज्ञायामलग्रहणमन्त्यनि-
र्देशश्चेत् संघातप्रतिषेधः * इति ॥

(परिहारभाष्यम्)

नैष दोषः ।

(४७२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्यविज्ञानादिति । उपधाया इति षष्ठ्य-
न्त्यमलं नीयत इत्यर्थः ॥

१ अत एवाह्वराह—पिबेरिति ॥ गुणप्राप्तौ हेतुमाह—अलिति ॥
॥ छाया ॥

२ नन्वेवं पुगन्तेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरत आह—सूत्रमिति ॥ यत्र पूर्वः
केवल एवेति भावः ॥ छाया ॥

३ कदाचिदिति । अविशेषादित्यर्थः ॥ अपिना संघातः ॥ तस्माज्ज्ञाप-
कविज्ञेति प्राशक्तैव गतिरत्रापि ॥ छाया ॥

४ एवमप्यन्त्य इति ॥ न च तन्त्रेणोभयविशेषणता, विशेष्यस्य प्रथमा-
न्तत्वात्पञ्चम्यन्तत्वाच्चैकरूपेणान्वयाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

५ नन्वत एवोभयवृत्त्योभयविशेषणत्वमस्त्वत आह—सूत्रं चेति । वाक्य-

(४७३ समाधानबाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अन्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेन्ना-
नर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यास-
विकारे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत् । तन्न ॥

किं कारणम् ? ।

“नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” ।

अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नैत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

किमविशेषणम् ? ।

नेत्याह—अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान्
वर्जयित्वा । “भूवामित्” “अर्तिपिपत्योश्च” इति ॥

(प्रदीपः) अनभ्यासविकार इति । अभ्यासोऽनर्थकः ।
शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नार्थस्य ॥

(उद्ध्योतः) शब्दस्य हीति । एकाज्धातुविषयमिदम् ।
अनेकाक्षु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वशङ्कैव नेति बोध्यम् ॥ एवं
चोत्तरखण्ड एवार्थवानिति भावः ॥

(प्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्)

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

(४७४ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात
इतौ ॥ ३ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ” इत्यन्त्यस्य प्रा-
प्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो
भवति ॥

(प्रदीपः) अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकरणस्य
योऽच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः ॥

(उद्ध्योतः) अव्यक्तानुकरणस्येति । अच्छब्दान्तस्याव्यक्ता-
नुकरणस्येत्यर्थे संपूर्णस्याच्छब्दस्य पररूपानापत्तिरित्यतो वैयधिकर-
ण्यमुक्तम् ॥ अव्यक्तानुकरणं योऽच्छब्द इति तु नार्थः । एकाचो
नेति निषेधारम्भादित्यलम् ॥

भेदलक्षणः सूत्रभेदः स्यादित्यर्थः ॥ अलन्त्यादिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् ।
अस्य भाष्यस्य ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति सूत्रभाष्यतुल्यत्वात् ॥ छाया ॥

६ अन्यविज्ञानादिति । अनुवृत्तस्योपधाया इत्यस्येदानीं स्थानपट्टीस-
त्वादलोऽन्त्यस्येत्यनुसंहारादित्यर्थः ॥ छाया ॥

७ तस्येताविति । अत इति पट्टी इतावित्युक्त्याऽति ततः पूर्वत्वस्येवेतौ
ततः परत्वस्यापि लाभेन पञ्चम्ययोगात् । अत एवात्रेऽन्त्यस्येति षष्ठ्यन्त-
मेवोक्तम् । इत्यवयवेऽचीत्यर्थः स्पष्टत्वाज्ज्ञेयः ॥ छाया ॥

८ संभवतीति न्यायेनाह—अच्छब्दान्तेति ॥ छाया ॥

९ तेनैव वैपरीत्येनाह—अव्यक्तेति ॥ छाया ॥

(प्रयोजनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
नान्त्यस्य पररूपं भवतीति । यदयम्—“नात्रेडित-
स्यान्त्यस्य तु वा” इत्याह ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । वात्रेडितस्येत्येव वक्तव्यं
स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह—वात्रे-
डितस्येति । अन्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते इति शेषः ॥

(४७५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ * ॥
(भाष्यम्)

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति ।
अनर्थकेलोऽन्त्यविधिर्नैति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) ध्वसोरिति । अनभ्यासविकार इति
प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे । लोपस्तु नीरूपः । तथा च पस्पशायां
लोपागमवर्णविकारश्च इति लोपविकारौ भेदेन निर्दिष्टौ ॥

(उद्ध्योतः) भेदेन निर्दिष्टाविति । यद्यप्येकदेशविकृतस्ये-
त्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते । तथापि व्याख्यानादेवात्रेद-
शार्थावगतिरिति बोध्यम् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसाम-
र्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पुनर्लोपेति । लोपो गीयतो लोपग्रहणे-
ऽनुवर्तमान इति भावः ॥ तत्रैव ध्वसोरेद्धावभ्यासस्य
चेति वक्तव्यम् । तत्रैव व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भवि-
ष्यति, नत्वेत्त्वम् । योगविभागो वा करिष्यते—ध्वसोरेद्धौ ।
ततोऽभ्यासस्येति । अत्र च लोपोऽनुवर्तिष्यते । तत्रैव पुन-
र्लोपवचनात् सर्वापहारार्थादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते ॥

(उद्ध्योतः) ननु लोपग्रहणाभावे ध्वसोरेद्धावभ्यासस्ये-
त्युक्ते चकाराभावादन्वयवचनाच्च प्रकृतासंबन्धे एवमेव स्यादत

१ नन्वनभ्यासविकार इति तन्निषेधः स्यादत आह—अनभ्यासेति ॥ छा०

२ कैयटं दूषयति—यद्यपीति ॥ छाया ॥

३ तत्र तदनुवृत्तौ सत्याम् ॥ छाया ॥

४ तत्र चैन तदनुवृत्तौ ॥ छाया ॥

५ तत्र तथानिर्वाहे सति ॥ छाया ॥

६ एत्वमेवेति । एवेन प्रकृतलोपव्यवच्छेदः ॥ छाया ॥

७ त्रयाणामिति । ध्वसभ्यासानाम् ॥ छाया ॥

८ संनीति । अनेन ध्वसोरेत्वसंबन्धित्वं सूचितम् ॥ छाया ॥

९ अत्रेतीति । द्वितीय इत्यर्थः ॥ व्युत्क्रमे वार्थचलम्यमाह—नत्वे

त्वमिति ॥ छाया ॥

१० प्रदीपेऽर्थः फलमिति तद्व्याप्नोपायं तदभिधेयमाह—लोप एवेति ॥ छा०

११ शकार इति । स च भिन्नं पदम् ॥ छाया ॥

१२ आनर्थक्याद् अप्राप्तिप्रतिपादकत्वात् ॥ छाया ॥

१३ स्वरूपेणार्थवत्त्वादाह—उत्पत्तौ वेति ॥ अनुपेति । सौत्रत्वात् ।

संदेहादिना तद्वारणे स्वाद्य एव दोषः ॥ छाया ॥

आह—तत्र ध्वसोरित्यादि ॥ ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्या-
सस्यैवेत्यत्र नियामकाभावात्पर्यायेण त्रयाणामप्येत्वलोपो स्यातामत
आह—तत्र व्याख्यानादिति । आगन्तूनामन्ते निवेशेनाभ्या-
सस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः ॥ नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारः
स्यान्त्यन्तरमेव समुच्चिन्यात् न विधेयान्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि
स्यादतः परिहारान्तरमाह—योगविभागो वेति ॥ अत्रेति ।
नत्वेत्वमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः ॥ सर्वापहारेति ।
लोपे एव, नावशेषः कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ॥

(निराकरणयुक्त्यन्तरैकदेशिभाष्यम्)

अथ वा—शिल्लोपः करिष्यते । स “शित्सर्वस्य”
इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि शकारः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव द्विशकारको
निर्देशः—“ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च” इति ॥

(प्रदीपः) द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात्
कृदन्तात्संज्ञिनार्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनि-
दिश्यते । तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति ।
इत्संज्ञोपदेशे एव प्रवर्तते । तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष
सिद्धान्तः ॥

(उद्ध्योतः) ननु लोपशब्दस्यासंज्ञित्वेनानर्थक्यात्सुखेव न
स्यात्, उत्पत्तौ वा हलङ्ग्यादिलोपाद् द्विशकारक इत्यनु-
पपन्नमत आह—लोपशब्दादिति । पूर्वस्य संयोगान्तत्वाभावाद-
सन्देहाय च झलां जशित्यत्र जश्त्ववत्संयोगान्तलोपसंयोगादि-
लोपो नेति बोध्यम् ॥ इत्संज्ञेति । धातुप्रातिपदिकप्रत्यय-
निपातागमादेशानां हलन्त्यमितीत्संज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरू-
पेणार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात् कुण्डिनच इव ॥ उपदेश इति तु तत्र
नानुवर्तत इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ उपदेश एवेति । अन्तरङ्गत्वा-
दिति भावः ॥ एतेन लोपविधानकाले शित्वाभावात्कथं सर्वादेश इत्य-
पास्तम् ॥ कार्यं त्विति । अनेकालादिदित्यादौ समीपेऽप्यवयवत्वा-

१४ पदस्येति ॥ अर्थान्तरस्य खण्डितत्वादिति भावः ॥ नन्वेवमपि स्को-
रिति स्यात् झलि संयोगादत आह—असंदेहाय चेति ॥ न च व्याख्यानेन
निर्णयः तथापि द्विशकारेति भाष्यविरोधात् । अन्यथा लुप्तनिर्दिष्ट इत्येव
वदेत् ॥ ननु तत्र सङ्गीत्युक्त्याऽत्र न प्राप्तिः सनः सकारमारभ्य महिङो ङका-
रेण प्रत्याहारः । तत्प्रत्याख्याने तु निमित्तनिमित्तिनोरैकपदे एव प्रवृत्तेः ।
एवंच राजमार्गेणैव निर्वाहेऽगतिकगल्यसंदेहाश्रयणमनुक्तमत आह—झला-
मिति ॥ झशपरकझलत्वेऽपीत्यादिः । एवं च तत्र तदनुवृत्तौ हेत्वन्तराभा-
वेन तदाश्रयणमावश्यकमिति भावः ॥ छाया ॥

१५ नन्वेवमप्युपदेशाभावात्कथमित्यत आह—उपेति ॥ तत्र हलन्त्य-
मित्यत्र ॥ छाया ॥

१६ इदं चानेकान्तत्वं इत्याह—अनेकालिति ॥ छाया ॥

१ तदाश्रयणमिति । असंदेहाय शास्त्राप्रवृत्त्याश्रयणमित्यर्थः ॥ निराकर्तुः
सिद्धान्त्येकदेशिन इति शेषः ॥ प्रयोजनवादी तु “अनर्थि च” इति द्वित्वकृतं
शकारद्वयोच्चारणम् । द्वित्वस्यासिद्धत्वाच्चोक्तलोपापत्तिरिति मन्यते ॥ दाधिमथाः ॥

रोपेण न दोष इति भावः । एकान्ता अनुबन्धा इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव समाधानमिति बोध्यम् ॥

(४७६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आपि लोपोऽकोऽनचि ॥ * ॥

(काका सूत्रपरिवर्तनाक्षेपभाष्यम्)

तिष्ठति सूत्रम् ? ॥

(प्रदीपः) तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभावस्या-
विवक्षितत्वात्तिष्ठत् सूत्रमिति न कृतम् । तत्रायमर्थः—तिष्ठति
सूत्रम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अन्यथा व्याख्यायते ॥

(प्रदीपः) न प्रत्याख्यायते । तत्तु अन्यथा व्याख्यायते ।
तत्रानुचीत्येन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृ-
त्तिर्दर्शिता ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अन्यथा व्याख्यायत इति । न तु तत्प्र-
त्याख्याष तत्त्वाने वचनान्तरं पठितमिति भ्रमितव्यमिति भावः ॥

(वार्तिकव्याख्याभाष्यम्)

आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थ-
केऽलोऽन्त्यविधिर्नैति न दोषो भवति ॥

(उद्द्योतः) इत्यन्त्यस्येति । एवं च तेन दलोपे आभ्यामित्य-
सिद्धिरिति भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव लोपं व-
क्ष्यामि ॥

(गौरवाक्षेपभाष्यम्)

तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

(गौरवनिराकरणभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ।

“अ नाप्यकः” इति ॥

(अनुवृत्तिबाधकभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

(अनुवृत्तिसाधकभाष्यम्)

हलीत्येषा सप्तमी अभिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रक-
ल्पयिष्यति—“तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इति ॥

(प्रदीपः) अन एवेति । अनाप्यक इति सामान्ये-
नानादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयत इत्यर्थः ॥
येन नाव्यवधानमिति ल्यदाद्यत्वे न व्यवधानमाश्रीयते ॥

(उद्द्योतः) ननु मस्थानिकल्यदाद्यत्वेन व्यवधानान्नानो हला-
दिविभक्तिपरतेत्यत आह—येन नेति । आपपरत्वेनेदमो विशेषणाच्चे-
त्यपि बोध्यम् ॥ इदमिदो लोप इत्यर्थेऽप्यावश्यकम् । एवं च नलोपे
द्वयोरकारयोः पररूपे सुपिचेति दीर्घे सिद्धमाभ्यामिति ।

(४७७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्त्यस्य प्राप्नोति । ‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः’
इति न दोषो भवति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहणसामर्थ्या-
त्सर्वस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अत्रग्रहणसामर्थ्यादिति । मीमादी-
नामधिकारादेव सिद्धेऽत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते—योऽभ्या-
सत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न ललोऽन्त्यस्येति ॥

(उद्द्योतः) अत्रग्रहणादिति । अत्रशब्देन पुनः सनः
परामर्शात्सनि योभ्यासत्वाक्रान्तस्तस्य सर्वस्य लोप इत्यर्थ इति भावः ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ? ।

सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते । इह मा भूत्—दधौ
ददौ ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते—सनि सकारादा-
विति । इह मा भूत्—जिज्ञापयिषतीति ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्या-
महे ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते—एतासां प्रकृतीनां लोपो
यथा स्यात् । इह मा भूत्—पिपक्षति यियक्षति ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते—“मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा”
इति । इह मा भूत्—मुमुक्षति गामिति ॥

नत्वं वरम् ॥ दाधिमथाः ॥

५ तत्र तेषां मध्ये ॥ छाया ॥

६ अ इति प्रथमायां नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः इति सप्तमे भाष्यम् ॥ दा०

७ मूलस्य चिन्त्यत्वादाह—अन्यरेति ॥ छाया ॥

१ अत एवाह—एकान्ता इति ॥ छाया ॥

२ ननु लक्षणहेत्वोरिति शता स्यादत आह—लक्ष्येति ॥ छाया ॥

३ तत्र तदभावे ॥ छाया ॥

४ ‘तिष्ठति सूत्रमन्यथा’ इत्यसाक्षेपत्वं ‘व्याख्यायते’ इत्यस्य समाधा-

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे ॥
कथम् ? ।अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्म-
कस्तत्रैव भविष्यति ॥ तस्माच्चार्थोऽनया परिभा-
षया—नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति ॥(उद्घोतः) भाष्ये—विषयमपेक्षिष्यामहे इति । [मुचो-
ऽकर्मकस्य गुण इत्यनुवर्तनीयम्] यत्र मुचोऽकर्मकस्य गुणस्तत्राभ्या-
सस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्तौ तु मुमुक्षते वत्सः
स्वयमेवेत्यत्रापि स्यादिति भावः ॥ विभाषा भवदिति वार्तिकेऽपि
यस्येत्येव सिद्धेऽवस्येत्युच्चारणसामर्थ्याद् अलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्तते
इति प्रत्याख्याता परिभाषा ॥

(४७८ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अलोऽन्त्यात् पूर्वोऽलुप-
धेति वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्—अलोऽन्त्यात्पूर्वो
ऽलुपधासंज्ञो भवतीति ।(उद्घोतः) एवं च अन्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्य स्थितत्वा-
द्वास्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह—अथवा व्यक्तमेवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(परिहारभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(४७९ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥*॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्)

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ।
तद्यथा—लोके—अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं
आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजा-
तीयकोऽन्त्यात्पूर्वं आनीयते ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्वं
उपधा ॥ ६४ ॥(प्रदीपः) यथाजातीयकोऽन्त्य इति । एतच्च ब्रुवता
पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे
निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति
अलं मध्ये योऽन्त्योऽल् तस्मात् पूर्वं उपधासंज्ञ इत्यल्लो-
काभ्यामात्रप्रतीयते ॥ प्रथमावहुवचनपक्षेऽप्ययमर्थः—अन्त्यात्
पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति । अल इति जातौ बहुवचनम्
अवधिमनुल्यजातीयश्चावधिरिति अलोऽन्त्यादिति विज्ञायते ॥ ६४(उद्घोतः) एतच्चेति । अवधिनावधिमतो निर्णयं ब्रुवते-
त्यर्थः । संयोगोपधेत्यादिव्यवहारास्तु गौणा इति भावः ॥ षष्ठीप्रथ-
मयोरपीति । दृष्टान्तेऽमीषां ब्राह्मणानामित्युपाददता भगवता
सञ्चितमिदम् ॥ उक्ताभ्यामादिति । भाष्योक्तादित्यर्थः ॥ जातौ
बहुवचनमिति । भाष्यकृता जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्याना-
दिदं चिन्त्यम् ॥ ६४ ॥

(५९-६० परिभाषासूत्रे ॥ १ । १ । ९ आ. ६-७ सू० ॥)

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६५ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १ । १ । ६६ ॥

(उदाहरणनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ।

(प्रदीपः) तस्मिन्निति ॥ ६५ ॥ तस्मादि ॥ ६६ ॥
किमुदाहरणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ
स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः ॥(उद्घोतः) तस्मिन्निति ॥ ६५ ॥ तस्मादिति ॥ ६६ ॥
स्वरूपपदार्थकत्वेनेति । स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः ॥
प्रश्न इति । तस्मिन्निति चेत्तत्रैव वोतान्यत्रापीति प्रश्न इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह तावत् “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इति=
“इको यणचि” दध्यत्र मध्यत्र ॥ इह “तस्मादित्यु-
त्तरस्य” इति=“अन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्” द्वीपम्
अन्तरीपं समीपम् ॥(प्रदीपः) दध्यत्रेति । यदि तस्मिन्निति चेति तस्मा-
च्छस इति चात्रैवेति परिभाषे उपास्थास्येतां तदा तत्रैवं पूर्व-
ग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः ॥ अत्र व्यवच्छेद्य-
मस्ति यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि, आस्माकीण युष्मभ्यं वीय-
तामिति खजः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः ॥ दृष्टा-
नित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य सकारस्य नत्वं न
भवति ॥ अथ शस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् सकारस्य न
भवतीत्युच्यते । एवमप्युच्चरत आनुपलभत इत्यादौ पूर्वसवर्ण-
दीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव ॥(उद्घोतः) तत्रैव पूर्वैति ॥ ननु तस्मान्नुडचि त-
स्मान्नुड्विहलः तस्माच्छस इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे
विपरीतं गौरवमिति चेन्न । यतो द्विहलो नुड्विधायके
नास्योपयोगः, तत्राङ्गाधिकारेण लिङ्गिमित्ताङ्गसंबन्धिदीर्घात्पूर्वस्य
प्रत्यासत्त्या तदङ्गसंबन्धिऽसंभवेन फलाभावात् ॥ एवं तस्मान्१ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके तु कोटकात्तर्गत-
पाठो न मुद्रितः ॥ दाधिमथाः ॥
२ न्यूनतां परिहरति—विभाषेति ॥ छाया ॥

३ सूत्रमेकवचनमित्याह—अलामिति ॥ छाया ॥

४ गौणा इति । अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात् ॥ छाया ॥

५ ‘जातौ’ इत्यनेन सूत्रभाष्ययोरपि सारणेन कथं चिन्त्यतेति ॥ दाधि० ॥

नुडचीलत्रापि न दोषः, उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्पूर्व-
पदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुद्धिधानाद् इति भावः ॥ तस्मि-
न्निति परामृष्टखण्डव्यवधानाय संबुद्धस्तमुदाहरति—यौष्माकी-
णेति ॥ सकारस्येति । तस्मादित्येतत्साहचर्याच्छस इति पञ्चमी ।
शसा च मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षणयैवेति भावः ॥
मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यासंभवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयव-
षष्ठीलाशङ्कते—अथेति ॥ शस इति स्थानषष्ठीलपाठः । इति
षष्ठीत्येव पाठः ॥ आनित्यशब्दस्य शसि रूपम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते, अ-
न्यथाजातीयक उदाह्रियते ॥

(प्रदीपः) अन्यथाजातीयकेनेति । इतिकरणात्
स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः ॥ थाला प्रकारमात्रमभिधी-
यत इति तद्वतोऽभिधानाय जातीयर् प्रत्ययः कृतः ॥ लौ-
किके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः केवले-
नापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव ॥

(उद्ध्योतः) इतिकरणादिति । लोकेर्धप्रधानस्य पदार्थवि-
पर्यासकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः ॥ नन्वेकार्थकप्रत्यय-
द्वयोपादानं व्यर्थमत आह—थालेति । एवं च शब्देनेत्यनेन
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । जातीयस्तु तद्वति स्वभावादिति भावः ॥
नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां किं थालेत्यत आह—लौकिके
इति । उभयोः प्रकारवद्वृत्तित्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्त्यल्लो
वृथा । अत एव कस्य प्रयोग इति चिन्त्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं तर्ह्युदाहरणम् ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

इह तावत् “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इति=
“तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” इति ॥ तस्मा-
दित्युत्तरस्य” इति—“तस्माच्छसो नः पुंसि” इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणम्—“इको यणचि”, “द्वान्त-
रूपसर्गोभ्योऽप ईद्” इति ॥

कथम् ? ।

सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनाम च सा-
मान्यवाची । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्यु-
दाहरणानि भवन्ति ॥

१ अन्यथेति । अन्येन प्रकारेण प्रकारोऽस्येति विग्रहः । सर्वनामत्वेन
प्रकारेण सात्त्विकेन प्रकारावस्य तस्मात् तस्मिन्नित्यस्य निर्देश इत्यर्थः ॥ एव-
मग्रेऽपि ॥ छाया ॥

२ एवं च प्रकारमात्रोक्तौ च ॥ छाया ॥

३ कैयटादिकं दूषयति—उभयोरिति ॥ छाया ॥

४ अत एव तत्र तदनादरादेव ॥ कस्य कप्रत्ययस्य ॥ छाया ॥

५ प्रागुक्तेति । तत्रैव तत्कुर्यादित्यर्थः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) इदं चाऽपीति । सिद्धान्तवादी ॥ इतिक-
रणाऽत्रार्थनिर्देशार्थ एव, स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे
प्राप्ते ॥ सर्वनाम्नाऽयमिति । सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मि-
न्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणम् । किं तर्हि ? सर्व-
नाम्ना निर्देश इत्यर्थः । तेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्य-
र्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम् ॥ विशेषा अपीति । अपिः
संभावनायाम्, न समुच्चये । नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे
सामान्यमस्ति, यदुदाहरणं स्यात् । तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदा-
हरणमित्यर्थः ॥ सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु दूषितस्यैव कथमुदाहरणत्वेन दानमत आह—
सिद्धान्तेति ॥ अर्थनिर्देशार्थ एवेति । अन्यथा तस्मिन्निति
शब्दे[अचीत्यादिशब्दे वा] ऽव्यवहिते इत्यर्थः स्यादिति भावः ॥
नैतदनुकरणमिति । प्रागुक्त्युक्तेरिति भावः ॥ सर्वनाम्नेति ।
सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थः ॥ सप्तमी त्वस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोध्य-
नायानुवादिकेति भावः ॥ इतिशब्दलभ्यमर्थमाह—यत्र सप्त-
म्यर्थेति । सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थः ॥ अत एव तस्मान्नुडचीत्यादौ
न प्रवृत्तिः, अचि इत्यस्य पष्ठवर्थत्वादिति भावः ॥ सप्तमीपञ्च-
म्यर्थवधिकरणावधी । अयं पदोपस्थितपक्षेऽर्थो दर्शितः । पक्षा-
न्तरेऽपि सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः ॥ भाष्ये सामा-
न्यवाचीति । बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः ॥
सामान्यम् । अनिर्धारितविशेषम् । तस्मिन्नणिचेत्यादेरपि सप्त-
मीपञ्चमीविशेषत्वादित्याशयः ॥ सामान्यस्य । उक्तबुद्धिस्थत्वस्य ।
सर्वविशेषेषु भावात् सत्त्वादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः सामान्यम्, को विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्यान-
वस्थानात्प्रश्नः । कदाचिददूराद्गोलमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादि-
विशेषावगमः, कदाचित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोलादेः ॥

(उद्ध्योतः) उक्तमर्थमजानानस्य चोद्यमित्यभिप्रायेणाह—सा-
मान्येति । तस्मिन्नितीत्यस्य तस्मिन्नणि चेत्यादिः कथं विशेषः
तस्यापि खगादिनिरूपितसामान्यत्वादिति, अचीलस्याप्यकारा-
द्यपेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कथम-
नवस्थितिः पूर्वावगतं सामान्यम्, पश्चादवगतो विशेषः, इति
व्यवस्थासंभवादत आह—कदाचिदिति । परिच्छेद्यपरिच्छेदक-
भावोऽनियत इत्यर्थः ॥ १ पूर्वं प्रकृतेऽप्यचीत्यादीनां बुद्धिस्थत्वेन
परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय इति भावः ॥

६ बोधनायेति । तद्वोध्यार्थस्य निर्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्याय चे-
त्यपि बोध्यम् ॥ छाया ॥

७ इति पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयतीत्याह—इतीति ॥ इत्याद्यर्थः
सप्तमीत्यादि तदन्तेत्यर्थः ॥ छाया ॥

८ सामान्यस्येत्यादिकैयटार्थमाह—सामेति ॥ छाया ॥

९ प्रश्नाशयान्तरमाह—तस्मिन्नित्यादि ॥ छाया ॥

१० कैयटेन दृष्टान्ते एवोक्तमतो दार्ष्टान्तिके आह—एवमिति ॥ एवम-
ग्रेऽपि ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

गौः सामान्यम् । कृष्णो विशेषः ॥

(प्रदीपः) गौः सामान्यमिति । यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् । यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम् । इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टम् । अचिहलीत्यादयस्तु विशेषाः ॥

(उद्घोतः) विशेष्यं प्रधानमिति । परिच्छेद्यमित्यर्थः ॥ परोपकारितया परिच्छेदकत्वेन । एवं प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेद्यत्वेन विवक्षणात्सामान्यत्वम् अचीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्वमिति भावः ॥ तदाह—इहापीति । अयं भावः—सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयाद् अचीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यम्, गौर्विशेषो भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो, विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रकल्पेते च ॥

कथम् ? ॥

विवक्षातः ।

यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन, तदा गौः सामान्यम्; कृष्णो विशेषः । यदाऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन, तदा कृष्णः सामान्यम्, गौर्विशेषः ।

(दृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

अपर आह—“प्रकल्पेते च”

कथम् ? ॥

पितापुत्रवत् । तद्यथा—स एव कंचित्प्रति पिता भवति, कंचित्प्रति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः । एते

खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति, ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ॥

(प्रदीपः) पितापुत्रवदिति । जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्काचिच्छक्तिराश्रीयते ॥ सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येव कस्मान्नोच्यत इत्याह—एते खल्वपीति । नैर्देशिकानां, निर्देशप्रयोजनानां मध्ये । वार्त्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप् प्रत्ययः । तमपा ह्यत्र भाष्यम् ॥ एतैर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते, तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयतेति भावः ॥

(उद्घोतः) तदेवं पर्यायेण सामान्यविशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविधेया कृतं प्रश्नं समाधातुं यौगपद्येनापि तमुपपादयितुमाह—भाष्ये पितेत्यादि । यथो ‘पराशरात्मजं वन्दे शुक्रतातं तपोनिधिम्’ इत्यत्र, तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो राजपेक्षया विशेष्यः अश्वापेक्षया विशेषणम् । एवं प्रकृते खजादिनिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्नपि चेत्यस्य तस्मिन्निर्दिष्टत्वेत्येति विशेषत्वमिति भावः ॥ इत्याहेति । इत्यत आह इत्यर्थः ॥ निर्देशप्रयोजनानामिति ॥ बोधैप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः ॥ द्विवचनविभज्योपपदत्वाभावादाह—भाष्यकारेति ॥ परे तु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदेऽत्र तरप् । अत एव न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यमिति तरप्सुत्रस्थभाष्येणाविरोध इत्याहुः ॥ सप्तमीशब्देनेति । तथा च सप्तम्यां जनेर्दे इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भावः । किंच यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नेङ् वशि कृतीत्यादौ दोषः, तत्र कृतीति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात्, परंतु पष्ठार्थे स इति भावः ॥ सप्तमीति निर्दिष्ट इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थेऽप्यदिनिर्देश इत्यर्थे स एव दोषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमुपसर्गेण निर्देशः क्रियते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गोक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते—तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति प्रश्नः । न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः । केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् ॥

(उद्घोतः) यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह—न पुनरिति । अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति नोक्तम् ॥

१ तथा चोक्तं कणमुजा—‘सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्’ इति ॥

२ सप्तमीति । स्पष्टार्थमित्यादिः ॥ निर्देशो बोधः ॥ छाया ॥

३ विधया लोक्तया ॥ छाया ॥

४ यथेति । एकत्रैव व्यस्ये तत्तदपेक्षया युगपद्व्यपदेशः ॥ छाया ॥

५ दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति ॥ छाया ॥

६ तस्मिन्निति । प्रकृतसूत्रोपात्तम् ॥ छाया ॥

७ बहुव्रीहिरित्याह—बोधेति । सर्वविषयव्यापितेति भावः । कन् स्वार्थे ।

८ कैयटादिकं दूषयति—परेति ॥ छाया ॥

९ अन्येभ्यः असर्वनामभ्यः ॥ छाया ॥

१० अन्यथा मिथो भाष्ययोर्विरोध इत्याह—अत एवेति ॥ तदनङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ छाया ॥

११ स्वयं प्रकारान्तरमपि खण्डयति—सप्तमीति ॥ इतिना तस्यार्थपरत्वादाह—तदर्थेति सप्तमीपदार्थेत्यर्थः ॥ दोष इति ॥ इति बोध्यमिति शेषः ॥ छाया ॥

१२ उपसर्गेणेति वैशिष्ट्ये तृतीयेत्याह—युक्तस्येति ॥ छाया ॥

१३ यथाश्रुतमिति । धान्येन धनीतिवचनतीया ॥ छाया ॥

१४ अत्र बीजान्तरमाह—अत एवेति ॥ छाया ॥

(समाधानभाष्यम्)

शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् ।
अर्थे मा भूत्—जनपदे, अतिशायन इति ॥

(प्रदीपः) शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादी-
यमानो बहिर्भावं गमयति । शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भव-
तीति ॥ जनपद इति । तत्रायमर्थः स्याद्—जनपदवाचिनि
शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवतीति ॥

(उद्द्योतः) अन्तरेणापीति । साकाङ्क्षतयोच्चारित इति पदाध्याहारादिति भावः ॥ पुनर्निर्दिष्टेति । एवं च सप्तम्यन्तार्थे बहिर्भूते उपस्थितस्य पूर्वस्येत्यर्थः ॥ बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादव-
धेः सङ्गोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्यैव च शब्दात्मकावादवधि-
मानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यत इति भावः ॥ ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्यसंभवात् कथं जनपदे इत्यत्रा-
स्योपस्थानमत आह—तत्रायमर्थः स्यादिति । लक्षणा स्यादिति भावः ॥ निर्दिष्टग्रहणे तु यत्र मुख्यया वृत्त्या शब्दतात्पर्यको निर्दे-
शस्तत्रास्योपस्थानमिति न दोष इति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं गतमेतदुपसर्गेण, आहोस्विच्छब्दाधिका-
दर्थाधिक्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

गतमित्याह ॥

कथम् ? ।

निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा—निष्क्रान्तो
देशाद् निर्देशः, बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च
शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थोऽबहिर्भूतः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) अथेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः
प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः—जनपदे लुबिल्यत्रार्थेन पौर्वा-
पर्याभावात् 'जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुब्' इति, तथा
'अतिशायने वर्तमानात्तमवादयः' इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न
भविष्यति । यदि चैतत्प्रयोजनम्, तदा तस्मिन्निति शब्दे
पूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) अर्थेन पौर्वेति । तद्वाचकशब्दलक्षणायां च न

१ शब्द एवेति । पूर्वत्वेन परत्वेन वा बहिर्भावः शब्दाच्छब्दस्यैव
संभवति नत्वर्थेति भावः ॥ छाया ॥

२ तत्र तत्रैतदुपरिधौ ॥ छाया ॥

३ तस्य च सप्तम्यन्तार्थस्य च ॥ छाया ॥

४ अम्युपेक्षा—यदिचेति ॥ छाया ॥

५ ननु शब्दनिर्देश एवास्मान्मत आह—अत्रेति ॥ जनपदे इत्यादा-
वित्यर्थः ॥ एतच्चात्यर्थमाह—एवंचेति ॥ उक्तरीत्या तत्रानुपरिधौ
चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

मानमिति भावः ॥ अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम्, एवं
चाथ किमर्थमित्यादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् ॥ किं
चार्थनिर्देशे 'जनपदे यः प्रत्यय, इत्यन्वये नियमप्रसङ्गाभावान्नियम-
फला परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥

(४८० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थम् । आनन्त-
र्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्—“इको यणचि” दध्यत्र,
मध्वत्र । इह मा भूत्—समिधौ समिधः । दृषदौ
दृषदः ॥

(प्रदीपः) निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाभावा-
दिति भावः । निःशब्दश्च नैरन्तर्यं वर्तते । दिशिश्चोच्चारण-
क्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते ॥ समिधाविति ॥
ननु संहितायामित्युच्यते । न च व्यवहितयोः संहिता-
ऽस्ति । अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टम् । न च
व्यवहित उपस्थितो भवति ॥ नैष दोषः—वर्णानां परः संनि-
कर्षः संहिता । सा चात्रास्ति । अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते ।
व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते, इति यत्र विषये यथाभूत इक्
संभवति अनन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः
स्यात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—आनन्तर्यमात्रे इति । न तु व्यव-
धाने इत्यर्थः ॥ ननु संहितायामिति । निमित्तस्थानिनोरन्येना-
व्यवधानं संहितेति भावः ॥ उपस्थित इति । उप समीपे स्थितोऽत्य-
न्तसमीप इति हि तदर्थः ॥ नैष दोष इति । वर्णशून्यकालाभावः
संहितेति भावः ॥ सत्सप्तमीति । औपश्लेषिकाधिकरणत्वस्य
व्यवहिते वाधात्सत्ता तु व्यवहितेऽपीति भावः । एवं च निर्दिष्टग्रह-
णमौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यां तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम् ॥ वस्तुत
उपश्लेषोऽप्यल्पव्यवहितेऽस्येव, किञ्चिद्दूरस्थितेऽपि वृक्षमूले तिष्ठतीति
कटव्यवधानेऽपि भूमौ शेत इति च व्यवहारात् ॥ ननु व्यवहिते
इकोऽचः पूर्वत्वाभावेनाप्राप्ते निर्दिष्टग्रहणं व्यर्थमत आह—
व्यवहितेऽपीति । मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमित्यादिव्यवहारादिति
भावः ॥ यत्र विषये इति । लक्ष्यमेदेन लक्षणभेद इति भावः ॥
वस्तुतः संहिताधिकारो न कर्तव्य इत्यभिप्रायमिदं भाष्यम् ।
संहिताधिकारप्रत्याख्यानं च तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

६ खयं युक्त्यन्तरमाह—किंचेति ॥ छाया ॥

७ युक्त्यन्तरमाह—अचीतिवेति ॥ छाया ॥

८ मात्रमवधारण इत्याह—नस्त्विति ॥ अन्येन वर्णेन ॥ छाया ॥

९ कैयटादिकं दूषयति—वस्तुत इति ॥ अपिनासन्नस्थितेऽपि पुरुषे ॥
छाया ॥

१० कैयटादिकं दूषयति—वस्तुत इति ॥ नन्वकरणमेवाधिद्वयमत
आह—संहितेति ॥ छाया ॥ द्रुतायामपि पदादिपाठे व्याहृत्यर्थे संहि-
ताधिकार आवश्यक एवेति ॥ दाधिमथाः ॥

(सूत्रस्य नियमार्थताधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रकृत्यर्थमिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वा-
ल्लभानुपपत्तिरित आह—किंनियमार्थमित्यादि ॥

(४८१ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पच-
त्योदनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । ग्रामादेवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापि—दध्युदकम् । पचत्योदनम् ॥ [“इको यणचि” इति] उभाविचौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः । “तिङ्ङतिङः” इति—अतिङः पूर्वस्य, अतिङः परस्येति संदेहः ॥ इष्यते चाचि पूर्वस्य स्याद्, अतिङश्च परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी । योगः संबन्धः । तदयमर्थः—[इको यणचीत्यत्र] अच्युपखिष्टस्येको यणा भाव्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्वं उपखिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः ॥ तिङ्ङतिङ् इत्यत्रापि यथाऽतिङ्ङन्तात्परं तिङ्ङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि । तत्र षष्ठीप्रकृतिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् ॥ योगयोरिति । युज्येते इति योगौ कर्मणि षष् । अचीति सत्सप्तमीपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः ॥ अचि पूर्वस्येति, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी कृता, न तु दिग्गोलक्षणा पञ्चमी । तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति ॥ द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च । संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपपन्नः । न हि संदेहादलक्षणमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् ॥

१ तत्र तयोर्मध्ये ॥ छाया ॥

२ न्यूनतां निराचष्टे—सत्सप्तमेति ॥ छाया ॥

३ तत्र तस्यां सत्याम् ॥ छाया ॥

४ इति इत्यत्र वार्तिके ॥ छाया ॥

५ शङ्कां समाधत्ते—तथाचेति ॥ छाया ॥

६ नन्वेवं तद्भाष्यासंगतिरित आह—पूर्वोत्तरेति ॥ छाया ॥

७ उपखिष्टपदाव्याहारेणाह—औपेति ॥ इदमेव बोधयितुं सप्तस्युपादाः

६३

(उद्ध्योतः) ननु पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति भाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्सापेक्षस्यासमर्थत्वेन योगाविशेष इति समासो न स्यादत आह—कर्मणि षष्ठीति । तैथाच क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्धः समास इति भावः ॥ पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलितार्थकथनम् ॥ अच्युपखिष्टस्येति । औपेक्षिकेऽधिकरणे सप्तमीति भावः । आद्यसूत्रोदाहरणम् दध्युदेति । द्वितीयसूत्रोदाहरणम्—पचत्यविति ॥ ननु नियमपक्षात्षष्ठीप्रकृतिपक्षः प्रशस्तोऽनुवाददोषाभावादत आह—तत्र षष्ठीति । भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्त्ये आह—कर्मणीति । युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् संबन्धाविशेषादित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगिद्वित्वेन संबन्धद्वित्वाच्च द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् ॥ सत्सप्तमीपक्षेऽपीति । यस्य च भावेनेति सप्तमीति भावः ॥ इदं चिन्त्यमित्याह—उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तित्वं च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तिवत् । एतच्च तत्र च दीयत इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ ननु दिग्गोतेति । सत्सप्तम्या अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च श्रान्नलोप इत्यत्र निरूपयिष्यामः ॥ पर्यायस्यैवापादाने बीजमाह—नहि युगपदिति । स्थानित्वे हि कार्यत्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च, निमित्तत्वे च पारार्थ्येन गुणत्वं सत्त्वं च । तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भावः ॥ ननु सन्देह इति भाष्योक्त्या शास्त्रस्य मूकत्वमित्याभातीत्यत आह—सन्देहस्त्विति ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

किं तर्हीति ? ॥

(उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशबलीयस्त्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते, किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति । आहोस्वित् परस्येति ? ॥

(प्रदीपः) अथ यत्रेति । यथा बहोलोप इत्यत्र । युगपच्चैकस्य कार्यत्वेन निमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः ॥

(४८२ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

नमिति भावः ॥ छाया ॥

८ पचत्यविति ॥ इदमुपलक्षणमोदनं पचतीत्यस्यापि ॥ छाया ॥

९ प्रागुक्तैकवाक्यतया आह—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

१ अत एव ‘द्वितीयसूत्रोदाहरणम्’ इति मूलम्, ‘इष्यते चातिङः परस्येति’ इति भाष्यं च संगच्छते । ‘पचत्योदनम्’ इत्यस्य व्यावर्त्योदाहरणत्वे नेष्टोदाहरणोपन्यासस्याप्यवश्यकरणत्वात् ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परलस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात्कथं विप्रतिषेधोऽत आह—सूत्रपाठेति । अत एवाग्रे डमो ह्रस्वादिति त्रैपादिकमुदाहरणं सङ्गच्छते । तत्र हि कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(प्रदीपः) किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्थानवकाशलाद्वक्ष्यमाणोऽस्मिन्नायः ॥

(उद्ध्योतः) विभक्तिविशेषनिर्देशस्थानवकाशत्वादिति । इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत एव डः सि धुङिलत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न क्षतिः ॥

(४८३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमतौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वक्ष्यति—* तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः * इति । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य, लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः ॥ तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य ॥

(प्रदीपः) संदेह इति । संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति । तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे ॥ अभ्यस्तसिजर्थ इति । अभ्यस्तानामादिः आदिः सिच ईति सूत्रयोर्लसार्वधातुक इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ॥

(४८४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम् इष्टेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः ॥ बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम् ॥

(प्रदीपः) इष्टेमेयःस्विति । तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् ॥

(४८५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गोतो णित् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य, सर्वनामस्थाने

परतो गोत इति संदेहः ॥ गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥

(प्रदीपः) गोतो णित् इति । यदि गोशब्दस्य णित्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति षष्ठीदर्शनात् णित्वेनेनान्वयो न स्यादत आह—णित्वमिति । भावप्रधानो निर्देश इति भावः ॥ गोतो णित्वे को दोषस्तत्राह—तिष्ठतीत्यादि ॥

(४८६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य, सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः ॥ रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य ॥

(४८७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आने मुगीदासः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आस उत्तरस्थानस्य, आने परत आस इति संदेहः ॥ आस उत्तरस्थानस्य ॥

(४८८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सर्वनाम्न उत्तरस्यामः, आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः ॥ सर्वनाम्न उत्तरस्यामः ॥

(४८९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ घेर्ङित्याण् नद्याः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नद्या उत्तरेषां ङिताम्, ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः ॥ नद्या उत्तरेषां ङिताम् ॥

(४९० वार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ याडापः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आप उत्तर ङितः, ङिति परत आप इति संदेहः ॥ आप उत्तरस्य ङितः ॥

(४९१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

डम उत्तरस्याऽचि, अचि परतो डम इति सं-

१ उदाहरणम् अग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ छाया ॥

२ अस्याव्यापकत्वादाह—इदमिति ॥ छाया ॥

३ आंशिकमिदं फलमिलाह—अत इति ॥ छाया ॥

४ इति उभयत्र ॥ छाया ॥

देहः ॥ डम उत्तरस्याचः ॥

(प्रदीपः) डमो ह्रस्वादिति । डमो डमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारोऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति ॥

(उद्ध्योतः) पदस्य चैक इति । व्यक्तिपक्षे इदम् । व्यक्तिपक्षेऽप्येवंविधप्रयोगसाधनार्थं व्याख्यानमिति भावः ॥ यद्वा ऽन्तशब्दस्यावयववाचित्वेनेदृशे विषये जातिग्रहणासंभव एवेत्याहुः ॥

(४९२ समाधानहेत्वनुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) विभक्तीति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वार्थत्वात् क्वचिदुत्तरार्थत्वात् सावकाशलम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) डःसिधुडित्यादाबुभयोरप्यनवकाशत्वादाह—पूर्वोपात्तेष्विति । बहोरिति पञ्चमी अचरितार्थाः । अत एवेष्टादिषु षष्ठी । अत एव भू च बहोरिति पृथङ्निर्देशश्चरितार्थः । गोत इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वत्र चरितार्थाः । गोशब्दस्य णित्ववैयर्थ्यं च । तिष्ठति गौरित्यत्र गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वान्न दोषः । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति सार्वधातुक इति लिङः सलोप इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य लोप इत्यर्थः ॥ आसि सर्वनाम्न इत्यामीति त्रेल्लय इत्यत्र सावकाशम् । डम इति सूत्रेऽचीति मय उभ इति सूत्रे चरितार्थम् ॥ भाष्ये—पञ्चमीनिर्देशो भविष्यतीत्यस्य बलवान्त्वार्थे एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः ॥

(४९३ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ॥

(प्रदीपः) यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः । प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः ॥

१ प्रागुक्तदोषं खण्डयति—गोशब्देति ॥ छाया ॥

२ तदाशयमाह—सप्तमीति ॥ छाया ॥

३ तत्र वार्तिके ॥ आदिनाऽभिधेयादि । यथाविषयमितीति । तमन-तिक्रम्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये एकदेशी प्रौढ्याह—यथार्थं वेति । तत्रै अर्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह—यथाविषयमिति ॥ प्रदेशेष्विति । प्रागुक्तेष्वित्यर्थः ॥ भाष्ये—पूर्वस्य षष्ठीति । पूर्वबोधकपदस्य पष्ठयन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः ॥ एवंचोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

(उद्ध्योतः) तत्र तत्र सप्तम्यन्तपष्ठयन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं मत्वेतर एकदेशी आह—स तर्हि ॥

(आक्षेपनिरासैकदेशिभाष्यम्)

न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिर्भविष्यति—तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी, तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठीति ॥

(उद्ध्योतः) स एकदेशी प्रौढ्यैवाह—न कर्तव्यः । अनेनैवेति । षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी ॥ उभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यके इति च ॥ निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति । पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्वोधकपदे भवतीत्यर्थः ॥ एवंमुत्तरस्येत्यपि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ।

“षष्ठी स्थानेयोगा” इति ॥

(४९४ प्रकल्पकपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतत्—नियमार्थोऽयमारम्भ इति ॥

(प्रदीपः) प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकृतिः क्रियते । यत्र षष्ठ्यस्ति—इको यणचीत्यादौ, तत्रानेन नियमो न क्रियते । नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते । येन षष्ठीप्रकृतिस्तस्या नियमश्चेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नहीति । आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पकाः स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ।

“गुप्तिज्जकिद्वभ्यः सन्” । गुप्तिज्जकिद्वभ्य इत्येषा

४ उक्तहेतोरेवाह—प्रागुक्तेष्विति ॥ छाया ॥

५ स्वयं गौरवान्तरमाह—उभयोरिति ॥ परिभाषयोरेकत्रेत्यर्थः ॥ छाया ॥

६ दोषान्तरमाह—प्रलेति ॥ छाया ॥

पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति ॥

(दूषणान्तरबाधकभाष्यम्)

अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति ॥

(दूषणान्तरसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्रदीपः) इत्संज्ञेति । आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति ॥

(उद्ध्योतः) इतर एकदेशी उपदेश इति हलन्त्यमित्यत्रानुवर्तत इति मत्वाह—इत्संज्ञेति ॥ तद्याचष्टे—उपदेशाभावादिति ॥ स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयाऽनुमीयमानत्वेनादेशस्योच्चारणाभावादित्यर्थः ॥ ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनुमीयमानादेशो निरनुबन्धक एवेत्यत आह—स्थानी चेति । यदा धातोः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि प्रतीक्षते । यत्र कार्यं तत्रेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्संज्ञेलभिमानः । एकदेश्युक्तित्वाद्वा नाल्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् ॥

(४९५ प्रकल्पकपक्षे आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिविकाराव्यवस्था च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते—“इको यणचि” अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—“तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इति ॥

(प्रदीपः) यणिति प्रथमाया इति ॥ ततश्चेकः स्थाने यण् न लभ्येत । इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणोऽप्यन्य इत्यसिमता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) ततश्चेति । पूर्वस्य जायमानो यणपि पूर्व एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति भावः ॥

(४९६ प्रकल्पकपक्षे आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिसिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—“तस्मादित्युत्तरस्य”

इति । तथा लसार्वधातुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—“तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इति ॥

तत्र को दोषः ?

तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥

तत्र उभयोः कार्यं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) विरोधाभावादिति । स्थानिमेवादित्यर्थः । अत एव विप्रतिषेधाप्रवृत्तिः । यद्यपि कार्यित्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे । तथाप्येकदेश्युक्तित्वान्नात्यन्तनिर्भरः कार्य इति बोध्यम् ॥ एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

(प्रकल्पकपक्षे दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—* प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः * इति । माभून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते, पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं, नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य ॥

(प्रदीपः) मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रकृत्यैव तत्फलस्य लब्धत्वादिति भावः ॥ यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको यणचीति, तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते ॥

(उद्ध्योतः) यत्रत्वस्तीति । तस्मिन्नितीत्यस्य बहुविषयत्वलाभाय विषयभेदेन भेदात् कचित्पूर्वस्य षष्ठीति विधिपरम्, कच्चिन्नियमार्थपरमित्यर्थः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—“प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः” इति ॥ सेन्तु प्रकल्पिकाः ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—“गुपतिर्जकिद्वभ्यः सन्” इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् “तस्मादित्युत्तरस्य”—इति ॥

(परिहारस्मारणभाष्यम्)

परिहृतमेतत्—न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति ॥

(परिहारबाधकस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इति इत्संज्ञोच्यते—इति ॥

१ ननु सिद्धान्तविरोधोऽत आह एकेति ॥ छाया ॥

२ तृतीयदोषमाह—प्रकृतीति ॥ छाया ॥

३ ननु यणोऽधिगत्वान्न पूर्वत्वमत आह—पूर्वस्येति ॥ छाया ॥

४ तत्रासाविति । सा चानियतयोगत्वात्स्थानपठौ यस्य च स्थानपठौ तस्यैव कार्यनियम इति सोऽप्यर्थोऽस्तिरुद्ध इति भावः ॥ छाया ॥

(परिहारबाधानुपपत्तिभाष्यम्)

स्यादेश दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्रदीपः) कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्र एवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे स शब्द एव सन्नित्कार्यं लभत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सूत्र एवेति । षष्ठीप्रकृतेः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च उपदेशोत्तरकालं सूत्र एवेत्संज्ञा । कार्यं तु प्रयोग एवेति भावः । एवंच निरनुबन्धस्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात्तदादेशस्य कुतः सानुबन्धकतेति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यत इति । एवंच त्वदुक्तिर्व्याहतेति भावः ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रकृष्ट्या भवितव्यम् । यदा चोत्पन्नः सन्, तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकृष्टिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात् प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकलमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) हलन्त्यसूत्रे उपदेशपदासंबन्ध एवेति तत्सूत्रवक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह—अथवेति ॥ परत्वविशिष्टस्येति । अनुत्पत्तौ धातोः परस्येति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ उपक्षयादिति । पञ्चम्या इति शेषः ॥ प्रवृत्त्यन्तराभावादिति । पुनः प्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥

(आक्षेपान्तरबाधकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—* प्रकृतिविकारव्यवस्था च *—इति ॥

अत्रापि प्रकृतौ षष्ठी इक इति, विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति, तत्र प्रकृष्ट्या भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतौ षष्ठीति । इको यणच्येति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षाया अभावादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपेक्षाया इति । श्रुतयोः संबन्धाभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यपेक्षा । न च प्रकृते तथा । लिङ्गाच्छ्रुतेर्वलीयस्त्वादित्यर्थः ॥

अथ वाऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नाम सौत्री षष्ठी ॥ यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी य-

णिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति ॥

अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथवाऽस्तु तावदिति । प्रथमा-षष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् प्रथमत इत्यणोः स्थान्यादेशभावोऽस्तु । तत एतत्सूत्रवलाघणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः ॥ यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदिचेदानीमिति । यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तद्वस्तु प्रकल्पयत्वित्यर्थः ॥ परत्विदं प्रौढ्या अथवा नानुत्पन्ने सनीति प्रागुक्तन्यायाद् ॥ गाङ्गुटादिभ्य इत्यादौ षष्ठीप्रकृष्ट्यावपि न दोषः, डित्पदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपान्तरबाधकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—* सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृष्टिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः *—इति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवतः’ इति । यदयम् “एकः पूर्वपरयोः” इति पूर्वपरग्रहणं करोति ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्परषष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाहुण इत्यादावपि तथैव प्रकृष्टिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वाभावकाशलाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । दीर्घाच्छे तुग भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात् सुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकादीर्घस्यैव तुग भवति, न तु च्छस्य ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

(उद्घोतः) यद्यपि युगपत् प्रकृष्टिर्विरोधान्न संभवति, तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति—नोभे इत्यादिना ॥ तथैव प्रकृष्टिरिति । अवर्णाद्वि अवर्णस्याचक्षेको गुणो भवतीत्यर्थ इति भावः ॥ ननुभयोः प्रकल्पकत्वाभावेऽपि एकस्य कस्य प्रकल्पकत्वमत आह—तत्र परत्वेति ॥ डः सिधुडिलादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भावः ॥ ननु दीर्घादिति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च च्छकारे षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह—दीर्घाच्छे इति ॥ सुराच्छायेति । पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । तुक्सहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यासः । युक्तश्च तथा पाठः, वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

६ कैयटं संदीप्य योजयति—तुक्सहितमिति ॥ तदेवं षष्ठीप्रकृष्टिपक्षोऽपि स्थापितः । परंतु गौरवात् दुष्ट इति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् ॥ छाया ॥

१ नागेशोपलब्धपुस्तके चकारादर्शनेन लेखकप्रमादजनेत्युक्तिः संभवत् ॥ वैदिकसंप्रदायावगतपाठे चकारस्य सत्त्वेऽसत्त्वे वा संदेहाभावात् वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्याच्चिन्त्यत्वोक्तिरेव चिन्त्येति बोध्यम् । अत एवाग्रे खयमपि तदङ्गीकरोति ॥ दाधिमथाः ॥

१ एवंच तथैवेत्संज्ञायां च ॥ छाया ॥

२ एवंच तत्र तदनुवृत्तौ च ॥ त्वदुक्तिः इत्संज्ञा न स्यादिति ॥ छाया ॥

३ विभक्तिमेगाह—प्रथमाषष्ठीति ॥ छाया ॥

४ न्यूनतां निराचष्टे—गाङ्गिति ॥ धर्मेति । तेभ्यः परस्याङ्गितो डित्पदं भवतीति सूत्रार्थः ॥ छाया ॥

५ तत्र तेषां मध्ये ॥ तदेवाह—डः सीत्यादि ॥ छाया ॥

(६१ संज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ९ आ. ८ सं सू० ॥)

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १।१।६७ ॥

(प्रदीपः) स्वरूपं शब्द ॥ ६७ ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहुः ॥ अन्ये तु लिङ्गाभावाद्ध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्तश्चार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहामिशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते । तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते, सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः ॥

(उद्घोतः) स्वरूपम् ॥ ६७ ॥ स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीतावर्थे केषांचित्कार्याणामसंभवात्तद्वाचकशब्दमात्रग्रहणादिति भावः ॥ अन्ये त्विति । शब्देस्य स्वरूपमिह ग्राह्यत्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्थकं लिङ्गमस्तीति भावः ॥ ननु शब्दस्येत्येव लिङ्गम्, यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमेव ग्राह्यं न तु पर्यायादीलैरर्थः । तेन जनपदे अपत्यमिलादौ नास्याः प्रवृत्तिरत आह—विध्यन्तरेति ॥ न हि स्वं रूपमित्यस्याग्नेर्देगिलादौ पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा संबन्धः संभवतीति भावः ॥ भाष्यकारोऽप्याह—रूपं शब्दस्य संज्ञेतील्यमेव पक्षो युक्तः ॥ ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायाद् एकस्यानेकार्थसंभवाच्चार्थस्यापि प्रतीतौ तत्र कार्यासंभवे ढगादयः पर्यायादिभ्योऽपि दुर्बारा इत्यत आह—देवदत्तादयश्चेति ॥ नियमार्थत्वमुपपादयति—सर्वार्थेति ॥ एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः ॥ शक्तियुक्त इति । शक्त्याश्रय इत्यर्थः ॥ सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः ॥ अनेन नियमद्वयं दर्शितम्—अनेन शब्देनायमेवार्थो ग्राह्यः अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति चेति ॥ वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तन्नास्मादादिज्ञानविषयः ।

सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याज्ञानात् । किंतु योगिनामेव तज्ज्ञानम् । एवं च शास्त्राधिकारिणोऽस्मादादीन्प्रति नियमार्थत्वं शास्त्रस्यासंभवेव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावन्न व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात् प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ अर्थान्त्रियमः फलित इति बोध्यम् ॥ तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः, आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति केचित् ॥ नैतु रूपरूपिणोरत्र भेदाभावाच्छब्दस्येति पष्ठयनुपपन्ना, संज्ञासंज्ञिसंबन्धश्चानुपपन्न इत्यत आह—रूपेति । सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह—शुकेति । न च तत्रोच्चारणक्षिप्यैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् । तात्वादिव्यापाररूपस्योच्चारणस्याश्रौतत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं ज्ञायमानवक्तृविशेषानुमानानापत्तेः उदात्तत्वादिविरुद्धमार्थाध्यासाच्च भेदसिद्धेः, वैर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावाद् इति भावः ॥ ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टम्, न चेह तदित्यत आह—तत्रेति ॥ स्वशब्दो व्यक्तिबोधक आत्मीयत्वेन । एवं च शब्दस्य तत्तज्ज्ञातिविशिष्टस्य स्वं व्यक्तिः रूपं सामान्यसंज्ञकमित्याद्यः पक्षः । शब्दस्य रूपमित्युद्दिश्य स्वमित्यनेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षसंभवः सामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तिः । न चानयोः पक्षयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह—व्यक्तिरिति ॥ व्यक्तिद्वारेणेति । सामान्यस्य ढगादिभिः साक्षात्पौर्वापर्यासंभवादिति भावः ॥

(अर्थवत्परिभाषासाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

रूपग्रहणं किमर्थम् । न 'स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति । नह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् ?

(प्रदीपः) रूपग्रहणमिति । प्रतीतानुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेत्यत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते । ? अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते । अनुकरणशब्देषु नार्थः प्रतीयते । साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात् । न चार्थः संज्ञा शक्यते वस्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः ॥

१ त्रयाणां तस्मात्तौ हेतुमाह—शब्देनेति ॥ विनिगमकाभावादिति भावः ॥ छाया ॥

२ आद्यहेत्वाद्यमाह—शब्दस्येति ॥ छाया ॥

३ आदिना विशेषः ॥ छाया ॥

४ गमकान्तरमाह—भाष्येति ॥ अयमेव संज्ञापक्ष एव ॥ छाया ॥

५ अर्थेऽनतिप्रसङ्गायाह—शक्त्याश्रय इति ॥ तथाचाद्युपयोगितासंबन्धेन तद्युक्तत्वं विवक्षितमिति भावः ॥ छाया ॥

६ यथाश्रुतासंगतेराह—प्रत्याय्यत्वेति । तद्वपश्चकील्यर्थः ॥ छाया ॥

७ कैयटादिकं दूषयति—वस्तुतस्त्विति ॥ सर्वार्थेति । सर्वेषामर्थानां चेत्यर्थः ॥ प्रमेयत्वादिना ज्ञानासत्त्वेऽपि तस्य बोधाद्यनुपयोगित्वादाह—विशिष्येति ॥ छाया ॥

८ इयं 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति ॥ छाया ॥

९ तत्पक्षेऽपि दोषमाह—तत्रेति । तयोर्मेध्य इत्यर्थः ॥ छाया ॥

१० केचिदित्युच्यते किं तु सजात्याद्विजातीयशब्दस्यैव व्यावृत्तिर्ननु सजातीयस्येति न दोष इति ॥ छाया ॥

११ सूत्रे शङ्कते—नन्विति ॥ अत्र ननु सर्वत्र ॥ छाया ॥

१२ तत्र तत्तदुच्चारितशब्दविषये ॥ छाया ॥

१३ ननु भेद एव किं मानं तस्य नित्यत्वात् । स त्वभिव्यञ्जकोऽत आह—उदात्तत्वेति ॥ वस्तुतस्तत्रासत्त्वादाह—अध्यासादिति ॥ छाया ॥

१४ नन्वेवं तत्क्रुतो न भेदसोपामन्यनिष्ठत्वेनैव प्रतीतेः संभवादत आह—वर्णनेति ॥ छाया ॥

१५ उभ इत्यादौ तदभावादाह—प्रायेणेति ॥ नच ननु ॥ छाया ॥

१६ तत्र रूपशब्दस्य तदर्थकत्वे ॥ छाया ॥

१७ एवं च द्वयोर्मिन्नार्थत्वे च ॥ अस्योभयत्रान्वयः ॥ छाया ॥

१८ चोपपत्तिः उपपत्तिश्च ॥ नच नापि ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) रूपग्रहणं किमर्थमिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिग्राह्या व्यक्तिर्वा । शब्दस्य स्वं स्वीया जातिव्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सौमानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः । उच्य इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्थं संबील्यर्थ इति केचित् ॥ भाष्ये—रूपं शब्दस्य संज्ञेत्यत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः, कर्मव्युत्पत्तेः । अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासङ्गतेः । नह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा, किंतु बोध्य एवेति बोध्यम् । तत्रात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह—प्रतीताविति । उपदेशः संबन्धग्रहणम् । अन्तरङ्गत्वं प्रथमतः श्रोत्रेणोपस्थित्या ॥ अहेयत्वमुपपादयति—अनुकरणेति । शब्दमौत्रतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वाद् ॥ अर्थस्य रूपतुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह—नचार्थ इति । शब्दात्मिकानामेवावर्तिनीत्वेन संज्ञात्वाद् तादृशसंज्ञयाऽन्यवहाराच्चेति भावः ॥ ननु स्वशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह—संज्ञित्वे चेति । लोकत एव सिद्धेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सनि यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयस्याचार्यः—अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति ॥

किं पुनस्तत् ? ॥

अर्थः ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

“अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य”

इत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । र्यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्य नास्ति तत एव ज्ञापकम् । सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात् ॥ अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) ज्ञापकमिति । स्वशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः ॥ नन्वन्यस्य स्वीयस्य सत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं रूपग्रहणमिति अर्थो भाष्याल्लभ्यते । एवं च शास्त्रेऽर्थस्याग्रहणे कथमर्थवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अन्यत् स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्याशयात् । एवंचाधि-

कसङ्ग्रहार्थं रूपग्रहणम् । रूपग्रहणेन चान्तरङ्गत्वादित्यायवाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोध्यत्वं बोध्यत इति तात्पर्यम् ॥ तत्रोभयानुग्रहाय सति संभवेऽवतो रूपस्य ग्रहणम् । असति तु केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणम् । तदाह—यत्र चार्थवतेत्यादि । अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(४९७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते । अर्थे कार्यस्यासंभवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः—“अग्नेर्दग्” इति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवाद् यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च—तस्मादेव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्राप्त्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी ॥ इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थलोके प्रत्याययति । व्याकरणेऽपि पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्दगित्यादौ लर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः ॥ संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति । संज्ञा सम्प्रत्यय उच्यते ॥

(उद्घोतः) इह योग्यतेति । योग्यता बोधजनकरूपताया लक्ष्यते कल्प्यत इति योग्यतालक्षणः शक्तिः तस्या उभयाश्र-

१ नन्वेवमभिगमाभ्यासंगतिरत आह—रूपेति ॥ अस्याश्रयेऽन्वयः ॥

अर्थः सूत्रस्य ॥ छाया ॥

२ उक्तदोषशुद्धरति—सामेति ॥ छाया ॥

३ अनेनैवाश्रयेण तात्पर्येऽपि रक्षाश्रुक्तमत आह—शब्दस्येति ॥ स्वीयमात्मीयम् ॥ रूपं सदृशम् ॥ केचिदित्यश्विबीजं तु एवमप्यन्यतरवैयर्थ्यमेवेति ॥ छाया ॥ ‘उदित्सवर्णस्य’ ‘तपरस्तत्कालस्य’ इति प्रकरणविरोध एवात्राश्विरिति ॥ दाभिगमाः ॥

४ तत्र रूपग्रहणाभावे ॥ छाया ॥

५ मात्रमवधारणे ॥ छाया ॥

६ सिद्धे सतीत्यस्यार्थमाह—यत इति ॥ छाया ॥

७ प्राशुक्तदोषशुद्धरति—रूपेति ॥ छाया ॥

८ तत्र तयोर्मध्ये ॥ उभयेति ॥ सूत्रप्राप्तरूपज्ञापकप्राप्तार्थरूपोभयेत्यर्थः ॥ छाया ॥

९ अत्र मानमप्याह—अत एवेति ॥ उक्तार्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ॥ सूत्र इति भावः ॥ छाया ॥

१० बोधजनकत्वमेव शक्तिरिति मतस्य दूषितत्वाद्यशङ्कतार्थं विहायान्यथा व्याचष्टे—योग्यतेति ॥ छाया ॥

यकत्वेन उभयाधीनत्वलक्षणगुणयोगाद् गौण्या वृत्त्या वा संबन्ध-
द्वयवहार्यत्वमिति बोध्यम् ॥ इत्यर्थ एवेति ॥ अर्थे कार्यस्य संभ-
वादिति भावः ॥ ननु संज्ञाविधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत
आह—संप्रत्यय इति । भावेऽङ्किति भावः ॥

(४९८ समाधाननिराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्यय-
स्तस्मादर्थनिवृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न वा एतत्प्रयोजनमस्ति ॥

किं कारणम् ? ।

शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपू-
र्वकः । योऽपि ह्यसावाह्यते नाम्ना । नाम च यदा-
नेन नोपलब्धं भवति, तदा पृच्छति—‘किं भवा-
नाह’ इति शब्दपूर्वकश्चास्य संप्रत्ययः ॥ इह च
व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः, अर्थेऽसंभवः ।
तस्मादर्थनिवृत्तिः । तस्मादर्थस्य निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नवेति । शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति,
न सत्तामात्रेण चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगम-
यन्ति । अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या
स एवोपात्तः शब्दो प्रहीष्यते, न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति
भावः ॥ शब्दपूर्वक इति । अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूपस्यैव
ग्रहणमत आह—शब्द इति ॥ तथा च प्रथमप्रतीतत्वरूपकार-
णादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ शब्दपूर्वक इत्यस्य
शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः ॥ प्रत्यासत्त्येति । अर्थबोधानुकूलत्वेन
ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थेऽसंभवे कार्यम्, न तु तत्पर्यायादिष्विति
भावः ॥ अर्थे कार्यसंभवे तु तस्यैव । एवंचोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथा
त्यागे मानाभावाद् अर्थवत्परिभाषापि सूत्रं विना सिद्धेति तात्प-
र्यम् ॥ एवं चैतज्यायानुवादकमिदं सूत्रं मन्दमलयनुग्रहायेति
बोध्यम् ॥ ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति
कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह—अस्योपलब्धुरिति ।
श्रोतुरित्यर्थः ॥ भाष्ये—शब्दपूर्वको हीति । हिः प्रसिद्धर्थः ।
श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ युक्त्य-
न्तरमप्याह—आतश्चेति । एवंच शब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थे
कार्यासंभवे तद्बोधकारणत्वेनोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः ॥

१—कस्य प्रकृतसूत्रस्य ॥ छाया ॥

२ इह च इह तु ॥ छाया ॥

३ नन्वेवं वाप्यविरोधोऽत आह—शब्देति । भाष्यस्येत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ एतत् । अर्थवदिति ॥ छाया ॥

५—एतस्मिन् मूलोपस्थिते न तु सर्वत्र ॥ छाया ॥

६ यौनरूपं परिहरति—इदानीमिति ॥ यदुक्तिकथनानन्तरमित्यर्थः ॥ छाया ॥

इदानीं तत्तच्छब्दजन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्य-
मर्थेऽसंभवे इत्याह—शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणकश्चार्थ-
विशेष्यकः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दा-
गमाहते इति भावः ॥ चकारेण चास्य युक्त्यन्तरत्वं सूचितम् ॥
भाष्ये—तस्मादर्थनिवृत्तिरिति । अर्थवाचकशब्दान्तरनिवृत्ति-
रित्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अशब्दसंज्ञेति वक्ष्या-
मीति । इह मा भूत्—“दा धा ध्वदाप्” “तरप्-
तमपौ घः” इति ॥

(प्रदीपः) अशब्दसंज्ञेति । न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे
शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । अन्य-
थोपसर्गे घोः किरिति किः प्रत्ययो घोर्धातोः शब्दा-
र्थात् स्यात्, न तु दाधाभ्यः । कुमारीष इत्यत्र ध्रुपेति
ह्रस्वः प्रसज्येत ॥ ई ह्रस्वघोरित्यत्र तु ध्रुशब्दस्याकारान्त-
त्वाभावाद्वाधामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उद्घोतः) फलान्तरं शङ्कते—इदं तर्हीति ॥ एवमर्थ-
मिति । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुवाद
इत्यर्थः ॥ किः प्रत्यय इति । नचैवं पषेवासवाहनधिषु चेति
धिग्रहणं व्यर्थं स्याद् । न हि धाधातोः किं विना उदकस्य ध्युत्तर-
पदत्वं संभवति । तत्र हि कर्मण्यधिकरणे चेति तदुत्तरसूत्रेण
किरिति वाच्यम् । उपलक्षणमिदं सनि मीमाधु, नेर्गदेत्यादौ
धुधातोर्ग्रहणं स्यादिति बोध्यम् ॥ कुमारीष इति । ननु अयं षष्ठी-
तत्पुरुषः कर्मधारयो वा, उभयथापि नात्र प्राप्तिः, तत्र स्त्रियां
समानाधिकरण इत्यनुवृत्तेरिति चेत् न । षोऽस्त्यस्याः सा धा
कुमारी धा अस्य इति बहुव्रीहौ कुमारीष इत्यर्थाद् । धादिषु
ह्रस्वत्वं पुंवज्ञावाद्धिप्रतिषेधेनेत्युक्तेः पुंवत्त्वं बाधित्वा ह्रस्वप्रा-
प्तिरेत्याशयात् ॥ ध्रुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत आह—
ई हलीति ॥ ध्रुसंज्ञापि किमेत्तिष्ठध्ययधादित्यादौ चरितार्था ।
तत्र हि तिष्ठन्तात्परान्यधान्तप्रातिपदिकासंभवादिति बोध्यम् ॥

(४९९ प्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचन-
प्रामाण्यात् ॥ * ॥ १ ॥

(भाष्यम्)

शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥

शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति ? ।

वचनप्रामाण्यात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ॥

७ प्रत्ययो ज्ञानम् अनुगमोऽपि ॥ छाया ॥

८ ननु पूर्वोपसंहार एवायं कुतो नात आह—चकारेणेति ॥ छाया ॥

९ उपेति । यत इत्यादिः ॥ छाया ॥

१० वेति । अर्थेआदित्वाद् ॥ छाया ॥

११ नन्वेवं पुंवत्त्वापत्तिरत आह—धादिष्विति ॥ छाया ॥

१२ न्यूनतां परिहरति—ध्रुसंज्ञापीति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्या-
यनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) प्रदेशेष्विति । सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः । संज्ञावचन-
सामर्थ्यगम्यप्रकरणात् प्रत्यासत्तिन्यायो बाध्यत इत्यभिप्रायः । न
चेहल्यघोः 'किमेत्तिङ्बन्धयधेत्यत्र तयोश्चरितार्थम् । तावन्मा-
त्रफलकत्वे तत्रैव दाधायग्रहणं तरप्तमवग्रहणं च कुर्याद् इति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः
स्यात्, स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा सङ्ख्या-
कर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं
स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) उभयगतिरिति । संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चा-
नुग्रहायोभयगतिरिति भावः । सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम् ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति—शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति ।
यदयम्—“ णान्ता षड् ” इति षकारान्तायाः
संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति । इतरथा हि वचनप्रा-
माण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः
स्यात्, स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । न हि षकारान्ता संज्ञास्ति ॥
का तर्हि ? ।

डकारान्ता ॥

(प्रदीपः) नहीति । षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेति
भावः ॥ का तर्हीति । तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो
जश्शसोश्च षकारान्ताल्लुक् कर्तव्यः । षण्णामिति च नुद ॥

(उद्ध्योतः) षड्भ्य इति । भाष्ये—संज्ञाशब्दो बोधकः
परः । न हि षकारान्तो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति भावः ॥
षकारान्तादिति । जश्शसोर्लुक् प्रागू जश्त्वाभावाद् । एवं च तदर्थं
तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमिति भावः ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

असिद्धं जशत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता ॥

(प्रदीपः) असिद्धमिति । डकारान्तः श्रूयमाणोऽपि
डलस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यती-
त्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) डकारान्त इति । षप उत्तरयोर्जश्शसोरिति
स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्यं जश्त्वमसिद्धमिति भावः ॥ तत्रापि संज्ञा-

सूत्रे टान्तोच्चारणात्पट्भ्य इत्यादौ डत्वासिद्धत्वेनैव निर्वाहः ।
संहितापाठेन डान्तस्य संज्ञात्वे पट्चतुर्भ्य इत्यत्र चत्वासिद्धत्वमाव-
श्यकमिति तात्पर्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे, ऋचि, यजु-
षीति यदुच्यते, तन्मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे
च मा भूत् ॥

(प्रदीपः) मन्त्राद्यर्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा ॥

(उद्ध्योतः) णान्तेत्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायां
न स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयितुं न तु शब्दपदार्थके इत्याशयेनाह—
भाष्ये—मन्त्राद्यर्थमिति ॥

(५०० प्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्या-
दर्थगतेः सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

मन्त्राद्यर्थमिति चेत् । तन्न ॥

किं कारणम् ? ।

शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे
ऋचि यजुषीति यदुच्यते, मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे
यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा
मन्त्रादिसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति सा-
हचर्यात् ॥

(प्रदीपः) शास्त्रसामर्थ्यादिति । देवसुस्रयो-
रित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानायजुषि ऋचि मन्त्र इति
च स्वरूपं न ग्रहीष्यते । न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः ॥
मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थ-
स्यावगमात् ॥

(उद्ध्योतः) शब्दानुविद्धस्यैवेति । न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके
यः शब्दानुगमादृते, इति ह्युक्तेरिति भावः ॥ तद्वोध्यत्वेन सह-
चरितत्वमित्यन्ये ॥

(न्यूनतानिराकरणाधिकरणम्)

(५०१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम्—‘तद्विशे-
षाणां ग्रहणं भवति’ इति ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

वृक्षाद्यर्थम् “विभाषा वृक्षमृग—” इति । प्लक्ष-
न्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः ॥

१ ननु उभयगतिरित्यस्य कृत्रिमाकृत्रिमन्यावविषयत्वात्सूत्राभावे कथमत्र
केत्याह—सूत्रारम्भमिति ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) सिद्धिद्विशेषाणामिति । वृक्षस् मृगस् इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवचनीति वक्ष्यते । पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्वचनमिति द्वन्द्वाभावाद्विशेषाणामेव लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् ॥

(उद्ध्योतः) चार्थाभावमुपपादयति—सामान्यशब्देनेति । एवं च पदार्थमेदाभावात्साहित्यरूपचार्थासंभव इति भावः ॥

(५०२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्)

पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम्—पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

स्वाद्यर्थम् “स्वे पुषः” । स्वपोषं पुष्पति । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् ॥

(प्रदीपः) पित्पर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव ॥

(५०३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥*॥ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्)

जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम्—पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति ॥

किं प्रयोजनम् ।

राजाद्यर्थम् । “सभा राजामनुष्यपूर्वा” इनसभम् ईश्वरसभम् ॥ तस्यैव न भवति—राजसभा ॥ तद्विशेषाणां च न भवति—पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा ॥

(प्रदीपः) जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः ।

१ अयं भाष्यकारसमये चन्द्रगुप्तवंश्यवृहद्रथोत्तरमासीदिति नव्याः ॥

२ कौस्तुभोक्तिमाह—कश्चिद्विचिन्तितम् ॥ किंचेति । यत इति शेषः । एवमप्रेषपि॥अत्रारुचिबीजं त्विष्टानुरोधे व्यवस्थयाऽन्यत्रेवात्रापि सिद्धिरिति॥छाया॥

३ अत्रासंहितापाठे सर्वेष्वपि पुस्तकेषु ङसुडागमो न दृश्यते । तत्र किं लेखकप्रमादः उत आर्ष एव तथा प्रयोग इति संदेहः । तत्रार्ष एव प्रयोगस्तथेति प्राप्नो गतानुगतिकाः ॥

लक्षणेकक्षुष्का नवीनास्तु ङसुडहितप्रयोगो लेखकप्रमादजः । न च सौत्रतान्त्र ङसुडिति वाच्यम् । यत्र यत्र सौत्रत्वान्नक्षणाद्यथस्तत्र तत्र “अनुक्तोऽयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्यम्॥सौत्रोऽयं निर्देशः” इति तिर्य्यपवर्गे इति सूत्रे, “अनुक्तोऽयं निर्देशः” अनुचितीति भवितव्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः” इति अन्वयानुलोम्ये इति सूत्रे, “तत्परस्तत्कालस्येति द्वाकरोपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते ॥ यथेवं चत्वंस्यासिद्धत्वाद्धक्षिचेत्युत्वं प्राप्नोति ॥ सौत्रो निर्देशः” इति तिस्वरितमित्यादिसूत्रेषु भाष्यकृता तथोक्तत्वेनात्र तथा

अराजेति पर्युदास आश्रीयते । तेन राजशब्दसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) पर्युदास इति । कैश्चित्तु अराजेति च्छेदाभावात् । किंच राजशब्दः शब्दपरः मनुष्यशब्दश्चार्थपर इति दुर्लभं स्यात् । किंच एवं अमनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यादितिदं वाचनिकमेवेत्याह ॥

(५०४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥*॥ जित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्)

जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम्—तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति ॥

किं प्रयोजनम् ? ।—

मत्स्याद्यर्थम् । “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति” । मात्सिकः । तद्विशेषाणाम्—शाफरिकः । शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति—अजिह्वान् हन्ति, अनिमिषान् हन्तीति ॥ अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येभ्यस्ते—मीनान् हन्ति मैनिकः ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६७ ॥

(प्रदीपः) जित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव ॥ मत्स्याद्यर्थमिति । मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः ॥ अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव ॥ ६७ ॥

(उद्ध्योतः) आद्यन्तौ विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह—मृगेति । एवं च मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ ६७ ॥

—>०<—

(६२—ग्रहणकशास्त्रम् ॥ १ । १ । ९ आ. । ९ मं सू. ॥)

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६८ ॥

(भाष्यमानेनेतिपरिभाषाज्ञापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? ॥

भाष्यकृतानुक्तत्वेन ङसुडभावे सौत्रत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न चास्याऽन्तरमिति सूत्रे कुत्वाभावाय सौत्रोऽयं निर्देश इत्यनुक्तावपि सौत्रत्वं मन्यते तथात्राप्यङ्गीकारे को दोष इति वाच्यम् । प्रत्याहारेषु कुत्वाभावाय वृद्धिरादैश्च सूत्रे भाष्ये अयमस्यादित्वकल्पनाया उक्तत्वेन तथात्रापि कल्पनयाऽस्पात्तरमिति सौत्रस्य सिद्धमनञ्चवादिति वार्तिकीयस्य कुत्वाभावस्योपपत्तेः । ‘तत्कालेवक्ष’ इति वार्तिककृता ‘अचोऽङ्गु’ इति भाष्यकृता च सुपि तु कुर्त्वेमङ्गीकृतम् ॥ इति वदन्ति ॥

वयं तु ब्रूमः—नित्यशब्दस्य प्रायिकसमानार्थबहुलपर्यायताया नित्यवीप्सयोरिति सूत्रादौ सर्वसमतत्वेन ‘तिङ्कृत्तिङ्कृत्’ ‘तस्मिन्नणिच्’ ‘तस्मिन्निति’ इत्यादौ ङसुडं कृत्वापि ‘सुप्तिङन्तं पदम्’ ‘सनाद्यन्ता घातवः’ तनादिभ्यस्तथासोरित्यादावकरणेन ‘सन्नन्ताञ्च सनिष्यते’ इति वार्तिके ङसुडो

१ जङ्गवानुपपत्तिशङ्कावत्कुत्वानुपपत्तिशङ्कासमाधानयोरकरणात् तत्रापि कुत्वं न भाष्यसमतमिति । दाधिमथाः ॥

(प्रदीपः) अणुदित् ॥ ६८ ॥ अप्रत्यय इति किमर्थ-
मिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेधः उत
यः प्रतीयते विधीयत इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) अणुदित् ॥ ६८ ॥ किं यस्येति । नाक्षेपोऽयम् ।
किंतु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः । किमर्थ-
मित्यत्रार्थशब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

“सनाशंसमिक्ष उः” “अ सांप्रतिके” ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—अप्रत्यय इति । “अप्रत्य-
यादेशादित्किन्मितः” इति वक्तव्यम् ॥ प्रत्यये—उ-
दाहृतम् ॥ आदेशे—“इदम् इश्” इतः, इह ॥
टिति—लविता, लवितुम् । किति—वभूव । मिति-
हे अनङ्गुन ॥

(प्रदीपः) इत इति । विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं
बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति ॥ वभूवेति । अनुनासिकः
प्राप्नोति ॥ अनङ्गुनिति । आमपि पक्षे प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) नन्विदमः परत्वात् त्यदाद्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पर-
रूपेऽर्धतृतीयमात्रस्य सवर्णग्रहणेऽपि नान्तरतम आदेशः संभवतीति
श्रुत एव भविष्यति । न च श्रुतापेक्षया दीर्घप्लुतयोरन्तरतमत्वात्ते
एव भविष्यतः । ह्रस्वोच्चारणं तु लाघवार्थं स्याद् इति वाच्यम् । एवं
तर्हि परत्वाद्धलि लोपे मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति तत्र
नापीति वर्तते फलाभावादत आह—विशेषेति । येन नाप्राप्ति-
न्यायादिति भावः । शादीनां चोपदेशे एवेत्संज्ञालोपयोरणत्वेन सव-
र्णग्रहणप्रसक्तिः ॥ अनुनासिक इति । पक्षे इति शेषः ॥

(टिङ्ग्रहणवैयर्थ्यसाधकभाष्यम्)

टितः परिहारः—आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न
टिता सवर्णानां ग्रहणं भवति’ इति । यद्यम्—
ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति ॥

भाव्यमावदर्शनेन ङमुङागमस्य प्रायिकत्वाङ्मुङभावेऽपि न सूत्रसंकोच इति
ङमुङ्ग्रहितप्रयोगः पाणिनिष्कृत एव ॥ एवं राजमार्गेण ङमुङ्ग्रहितप्रयोगविधौ
इकोयणचीत्यादौ ङमुङ्गभावायागतिकगतिस्त्रित्वकल्पना नागोक्षस्य चिन्तयेव ॥

सूत्रवार्तिकभाष्येषु यत्र तत्र ङकारनकारयोरेव ङमुङ्गपलब्ध्या णकारस्य-
ह्रस्वाच्चः परस्य कट्टाध्यत्वेन ‘अभिध्यतेति न्यायेनाङ्मुङ्गमत्वसूचना-
यैवात्र ङमुङ्ग न कृत इति बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु ह्रस्वात्परस्य पदान्तणकारस्य
वेदलोकयोरनभिधानमेव सूचयितुं णकारस्य ङमुङ्ग कापि न कृतः । विचम-
न्तरा तदनुपपत्त्या विचङ्गान्दोषिपयत्वाच्छन्दसो दृष्टानुविधित्वात् ।

अत एव “ह्रौ चेष्टस्वपूर्वौ स्वरे पदान्तौ” इति (१।१०६) यङ्गुभाति-
शास्त्रसूत्रे काल्यायनेन ‘पदान्तीयो ह्रस्वपूर्वौ ङकारो नकारश्च क्रामत
उत्तरे स्वरे’ इति ६।१५ ऋक्प्रातिशाख्ये शौनकेन च णकारो नोपात्तः ।
ये तु वदन्ति—उक्तप्रातिशाख्यसंवादात्पाणिनिनापि “ङनो ह्रस्वादधि
ङ्मुङ्गनित्यम्” इत्येव पठितम् । ततो लेखकप्रमादानकारस्य स्थाने न-
कारो जात इति ॥ तन्मन्दम्, अमङ्गण्यमिति सूत्रभाष्यविरोधात् ॥ अत

(प्रदीपः) यद्यमिति । ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति
नियमाभावादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नियमार्थं तत् स्यादत आह—ग्रहेरेवेति ।
वृत्तो वेल्यनेन विरोधादिति भाव इति केचिद् ॥ वस्तुतस्तु यथा
दिक्सङ्ख्ये इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं तद्विद्यतेति
एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं वृत्तो वेति स्यादिति
चिन्तयेत्पा व्याख्या । तस्माद्विधेयसङ्कोचस्यान्याय्यत्वान्न तथा
नियम इति भावः ॥

(ज्ञापकत्वनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत् स्यात्—ग्रहो
ऽलिटि दीर्घ एवेति ॥

(प्रदीपः) नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव, न ह्रस्व
इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः ॥

(ज्ञापकान्तरभाष्यम्)

यत्तर्हि “वृत्तो वा” इति विभाषां शास्ति ॥

(प्रदीपः) वृत्तो वेति ॥ ननु ववरियेति लिटि दीर्घो
मा भूदित्येवमर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकम् ॥ एवं तर्हि वृत्त
इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तनालिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभय-
स्मिन् सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीदृ इडा ग्रहणाभावस्य ॥

(उद्ध्योतः) ववरियेति । ववर्येति छन्दसि इडभावनिपात-
नाद् भाषायां कृच्छ्रवृष्टिस्त्विति इदमिति धेनो न । अलिट्येव वृत्तो
वेत्यर्थाद् लिटि ह्रस्व एवेति भावः ॥ वाग्रहणमिति । अत एव
भाष्ये—यद्विभाषां शास्तीत्युक्तम् ॥

(यौगिकत्वे पर्युदासवैयर्थ्यभाष्यम्)

सर्वेषामेष परिहारः—‘भाव्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं न’ इत्येवं न भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—भाव्यमानेनेति । इयंच जातिग्रहण-
प्राप्तं गुणामेदकत्वप्राप्तं चानणुसाधारण्येन प्राप्तं सवर्णग्रहणं वार-
यितुमावश्यकतीति भावः ॥

एव प्रत्याहारसूत्रे वा ‘अमङ्गण्यम्’ इत्येवमेव पाठ आसीदिति कल्पनापि
निरस्ता । त्रैय आगमिन इति भाष्यविरोधात् ॥ पाणिनिना तु स्वतन्त्रतया
स्वरूपनिर्देशे ज्ञानलाघवेऽपि ‘बहुवचने स्म्येद्’ इत्येव सिद्धावपि श्रुत्प्रत्याहा-
रेणैवोपादानवदत्रापि प्रत्याहारेणोक्तम् । तत्र यथा ‘वञो भप्’ इत्यत्र ङका-
रस्यासंभवेन न क्षतिः । एवं प्रत्याहारेऽन्तर्गतत्वेऽपि लोकवेदयोर्ङकारमकारयो-
रिव णकारस्याप्यसंभवेन न ङमुङिति बोध्यम् ॥

पतञ्जलीनिष्ठायां प्राप्तस्यापि यस्य विभाषेति निषेधस्य पठितेति निर्देशेना-
प्रवृत्तिरेव ‘अणिनुणः’ अणिनोरनार्थयोः ‘इणजादिभ्यः’ ङणादय इत्यादि-
भिर्निर्देशैर्णकारनिमित्तकङ्मुङागमस्य सर्वत्रैवाप्रवृत्तिरेव सूच्यते ॥ दाधिमथाः ॥

१ केचित् दण्डिनारायणादयः ॥ एतत्सूचितमसंविमाह—वस्तुत-
स्त्विति ॥ तथासति कैयटाशयमाह—तस्मादिति ॥ छाया ॥

२ इदमेव भाष्याभिमतमित्याह—अत एवेति ॥ छाया ॥

३ इयंच परिभाषा ॥ छाया ॥

१ ङकारात्पूर्वमेव णकारो नोपात्त इत्येतस्मिन् विषये एव प्रामाण्यम् ॥

(संज्ञापरत्वेऽपि पर्युदासवैयर्थ्यभाष्यम्)

प्रत्यये भूयान् परिहारः—अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान् न ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृहीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्यये भूयानिति । साधारणश्चासाधारण-
ध्वेयर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्थो संज्ञा कृता येनार्थं प्रतिन्यन्ति स
प्रत्ययः । न च दीर्घस्तयोरर्थस्याभिधानमस्ति ॥

(उद्ध्योतः) साधारणश्चेति । भूयानित्युक्तिर्नापूर्वाऽनेकस-
माधानाभिप्राया । किंतु सूत्रोक्ताप्रत्ययग्रहणमपेक्ष्येति भूयानिति
प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्यासेऽपि न विरोध इति भावः ॥ नन्वस्य
स्वावित्यादाविवाधाभिधानासमर्थस्यापि सवर्णस्य ग्रहणं स्यादत
आह—प्रत्यय इतीति । प्रत्ययविधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि
प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् । तच्चान्वर्थत्वादसंभवीति न तत्र सवर्णग्रहण-
मिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इह केचित्प्रतीयन्ते, के-
चित्प्रत्याख्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्या-
ख्यन्ते । यावच्च ब्रूते—प्रत्याख्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं नेति, तावदप्रत्यय इति ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते
अगादिचोदनाखिल्यर्थः ॥ दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैरण्त्वादी-
र्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्ताविलत्राकारो
ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अण्त्वादाकारो रपरत्वादि-
कार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः ॥ कथं
पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याख्यमान इत्यर्थः, अन्तर्भावितप्यर्था-
देतेः कर्मण्यज्विधानात् ॥

(उद्ध्योतः) उच्चार्यन्त इति । उच्चारणं चात्र साक्षाच्छब्देन
बोधनं विवक्षितम् । अतोऽणादिशब्दप्रतीयमानेकारादिभिः सव-
र्णानां ग्रहणं सिद्धम् ॥ ह्रस्वैर्गृहीतैरिति । प्रकृतसूत्रस्थापदेनेति
शेषः ॥ ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा एवाण इति कथमाकारो ग्राहक
इत्यत आह—यथैवेति । न चाक्षरसमाम्नायिकविषयकः
प्रतिषेधः । प्रत्याख्यमानविषयं तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किं न
स्यादिति वाच्यम् । तैसा सत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य
कुमार्याविलादावप्राप्ते दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति
भावः ॥ एवंच वर्णसमाम्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थ-
मप्रत्ययपदमिति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृहीयात् ? ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

ह्रस्वम् ॥

१ दृष्टान्तवैयर्थ्यमाह—प्रत्ययेति ॥ छाया ॥

२ यथाहते दोषादाह—उच्चारणं चेति ॥ छाया ॥

३ तथेति । यत इत्यादिः ॥ छाया ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यत्ताधिक्यान् ग्रहीष्यति ॥

(प्रदीपः) यत्ताधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे
अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं
स्यात् । एतत्तु न निरूपितम् ॥ न्याय्य एवात्र परिहारो विधा-
स्यते ॥

(उद्ध्योतः) उभयार्थम् । ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम् । एवंच
यत्ताधिक्यमेवासिद्धमिति भावः ॥ न्याय्य एवेति । अनण्त्वादि-
त्ययमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

सुतं तर्हि गृहीयात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अनण्त्वान्न ग्रहीष्यति ॥

(प्रदीपः) अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहार-
सन्निविष्टा एव गृह्यन्ते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादनिष्पादाद् ग्रह-
णकशालान्तराभावाच्च । अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां
ग्रहणासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेष्वनेन सूत्रेणाकारादिभिराकारादयो
गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते ॥

(उद्ध्योतः) यदुक्तं यथैवेति, तत्राह—अत्रहीति । स्वा-
त्मनि क्रिया स्वसिन्धुवृत्तिः ॥ विरोधे हेतुमाह—अनिष्पादा-
दिति । अर्थो बोधादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तप्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ‘अप्रत्ययः’ इति प्रतिषेधं
शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो—भवत्येषा परिभाषा=“
भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न” इति ॥

(प्रदीपः) भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत इति
यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वल्पविषयेणाप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषय-
परिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह—प्रतीयत इति ।
भाष्ये—ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः ॥ अप्रत्यय इति च
वाक्यमेदेन निषेधार्थम् । अणित्यस्य च नात्र संबन्धः । तेनोक्त-
सकलार्थलाभ इति भावः ॥ वस्तुत एकेदेशानुमतिद्वारा तां परि-
भाषां ज्ञापयतीति भाष्याक्षरार्थः ॥ विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत
इत्यस्य प्रयोगादृष्ट्या कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥

(अण्ग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात्
सिद्धमिति प्रश्नः ॥

४ न्याय्य एवेति । यत इत्यादिः ॥ छाया ॥

५ सूत्रस्य सत्त्वादाह—अर्थेति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) आकृतीति । प्रत्याहारसूत्रेष्वस्यच्चावित्यादिषु
चैत्यर्थः ॥

(५०५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अण् सवर्णस्येति स्वरानुनासि-
क्यकालभेदात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अण् सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासि-
क्यभेदाद् कालभेदाच्चाण् सवर्णान्न गृह्णीयाद् ।
इष्यते च—ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) अण् सवर्णस्येति । उद्विग्रहणस्याविचार-
यिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं
न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नेयमुदिदिषया शङ्का, चुत्वादिजातौ मानाभावेन
तस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाह—उदिदिति ॥ कालादिभिन्नस्ये-
ति । एकोऽवर्णः, उदात्तत्वादिकं ध्वनिगतमिति पक्षेऽपि उपाधि-
भेदमिन्नत्वाद् ग्रहणं न सिध्यतीति भावः ॥ अनन्ता अवर्णव्यक्तय
इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(५०६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहण-
मनुपदेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नो-
ति—“अकः सवर्णे दीर्घः” इति ॥

किं कारणम् ? ।

अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता त-
थाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्याद् । ह्रस्वानां च
क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद् दीर्घाणां
न स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र
संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् ॥
यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते—अस्य च्चौ ‘यस्येति चेति तत्रै-
वैषां ग्राहकत्वं स्यात् ॥ अनुपदेशादिति । अनुच्चारणा-
दित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोगादिचोदना-
मिर्गृह्येरन् ॥ अथ वा अकोऽचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो
दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः ॥

१ तत्र तयोर्मध्ये तदर्थमस्ति सति ॥ छाया ॥

२ द्वितीयं वार्तिकार्थमाह—यदेति ॥ छाया ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेतत्प्रयोजनम् अस्य च्चावित्यादौ वा अगादि-
प्रत्याहारेषु वा । तत्राद्यं तत्रानुवृत्तिनिर्देशे इत्यादिना दूषयिष्यति ।
नान्य इत्याह—प्रत्याहारग्रहणे इत्यादि । प्रत्याहारग्रहणे
सवर्णाग्रहणमिति वार्तिकस्य द्वैधार्थः—अक इत्यादौ इकारादी-
नामगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं न प्राप्नोति अनुपदेशादक्षरसमाम्नाये तेषा-
मनुच्चारणादित्यर्थः । तदाह—यत्र संज्ञयेति । एकस्यैव युगपत्प्र-
त्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । यत्र स्वरूपेणेति । इदं चि-
न्त्यम् । व्यक्त्यानन्त्ये तस्याण्त्वाभावात् । तस्माद्यः स्वरूपेणोच्चार्यते
अक इत्यादावकारादिस्तस्यैव ग्राहकत्वं स्यादिति वक्तुमुचितम् ॥
प्रत्याहारे अइउणित्यादौ ॥ भाष्ये—यथाजातीयकानामिति ।
वर्णसमाम्नायपठितानामित्यर्थः ॥ संज्ञेति । आदिरन्त्येनेति कृता-
गादिसंज्ञेत्यर्थः ॥ यद्वा—अगादौ इकारादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहणम् ।
कुतः । अनुपदेशाद् । अकोऽचीत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्य-
र्थस्तदाह—अथवेति । भाष्यस्वारसं त्वाद्यव्याख्यायामेव ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु च ह्रस्वा प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्याययि-
ष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्मवि-
तव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकाः । तच्च सन्निधानं
यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) उच्चार्यमाणैरेवेति । पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचा-
रादित्यर्थः ॥ सन्निहिता इति । वैदिसंनिहिता इत्यर्थः ॥ अयं
भावः—शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति । उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा
प्रत्यक्षरूपा च । न त्वन्यैवेति नियमः, लिपिस्मारितपदैर्बोधाना-
पचरेति ॥ संनिधानमिति । प्रतीतिरित्यर्थः ॥ यथायोगम् ।
उच्चारणेन संज्ञया चेत्यर्थः ॥

(५०७ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदुच्चार्यमाण-
शब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्र-
त्यायको भवति, न संप्रतीयमानः । तद्यथा—ऋ-
गित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते, नास्या अर्थो गम्यते ॥

(प्रदीपः) उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं
सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः ॥ शब्दस्या-
वचनमिति । प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः ॥
ऋगित्युक्त इति । यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि
ऋक्छन्देन ऋक् प्रत्याय्यते । तथापि सा स्वार्थं न प्रत्यायय-
तीत्यर्थः ॥

३ यथाहते दोषादाह—बुद्धीति एतदाशयमाह—अयमिति ॥ छाया ॥

४ सान्निध्यमविबक्षितमित्याह—प्रतीतिरिति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) प्रतीयमानो हीति । यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावङ्गभावं प्रतिपद्यते, तथाप्युच्चारणकृतायास्तत्प्रतिविम्ब-विशिष्टस्फोटाम्बिकेक्षिरस्थायितयोपपद्यते तत्त्वम् । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदम्बिकत्वं वैक्ष्यमाणहेतोरिति भावः ॥ अन्यस्येति । दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये—ह्रस्वसंप्रत्ययादिति तृतीयातत्पुरुषः ॥ ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते इति । दैतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तेर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तत्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम् । मानसजपस्थल इव तत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेनाक्षतेः । जैषे हि मन्त्राणां त्रैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषु उच्चादिदेशोपलभ्यमानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेशश्च विनोच्चारणमनमि-व्यक्तेः । यद्वा—लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन बोधकत्वम् । अत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालानाम् । यद्वा—लिपावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पण्डितानामपि अन्तःकरणादावात्मत्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपेणैव व्यवहारवद्बोधोऽपि ॥ ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतेरर्थप्रतीतिसंभावनाया अप्यभावः । ऋक्त्वस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेदकत्वादत आह—यद्यपीति । ऋक्शब्देन विशिष्टसंनिवेशापि ऋक् प्रत्याख्यत इत्यन्वयः । यत्र सङ्केतादिवशाद् ऋगित्युक्तेऽग्निमीळे पुरोहितमित्याद्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्थबोधनादिक्रियाकर्मेत्वेन न प्रत्याययतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अइउणिति प्रत्याहार एवाकारादिमिराकारादीनां ग्रहणात् तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ उपदेश इति । प्रत्यायनमित्यर्थः ॥ करिष्यत इति । व्याख्यास्यते ॥

(उद्घोतः) प्रत्यायनमिति । तच्चैतत्सूत्रेणैवेति बोध्यम् ॥

(५०८ (१) समाधानबाधकवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥

(प्रदीपः) अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वन्यान्यत्रास्य च्छावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति, नाङ्गेषु नापि स्वात्मनि, अनिष्पन्नत्वादिति भावः ॥

१ तत्तदिति । वर्णादीत्यर्थः ॥ वेदान्तिमतेनाह—प्रतीति ॥ तत्त्वम् तत्राङ्गत्वम् ॥ छाया ॥

२ वैक्ष्यमाणेति । ऋगिति भाष्योक्तेरित्यर्थः ॥ छाया ॥

३ हरदत्तादिमतं खण्डयति—एतेनेति ॥ छाया ॥

४ तत्सार्थमाह—मानसेति ॥ छाया ॥

(उद्घोतः) अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह—भाष्ये अव-रकालत्वादिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं परा सूत्रात् क्रियत इत्यतोऽवरकाला ? ।

(उद्घोतः) परासूत्रादिति । सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रात्परा पर-काला क्रियत इत्यर्थः ॥ तेषामनादित्वादेयां पाणिनिकृतत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । सर्वथाऽवरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल “आदिरन्त्येन सहेता” इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा ॥ सवर्णसंज्ञोत्तरकालम् “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” इति । सैषाऽवरकाला । उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न ॥

(प्रदीपः) सर्वथेति । आर्थक्रमेणापि, न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः ॥ वर्णानामुत्पत्ताविति । अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति ॥

(उद्घोतः) अवरकालैवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः ॥ शाब्दक्रमोद्घाध्यायीक्रमः ॥ प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेति । नाङ्गलालविलेतद्विषयनिर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यवहारोपयोगित्वादिति भावः ॥ वर्णानामुत्पत्ताविति । प्रतीतावित्यर्थः ॥ अक इत्यादावाधवर्णेष्वस्यैव प्रत्यायकत्वादध्याहारेण व्याचष्टे—अइउणिति ॥ उत्पादयतीति । प्रत्याययतीत्यर्थः ॥

(५०८ (२) समाधानबाधकवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्मादुपदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । प्रत्याहार एव दीर्घश्रुता अपि पठनीया इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्याहारे । अइउणित्यादौ ॥ न च प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये लक्षणाङ्गीकारात्त दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तद्वाच्यानां प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणाभूलसं-बन्धज्ञानयोर्दुरुपपादत्वात् ॥

५ ननु तत्रैव तत्त्वत्वे किं मानमत आह—जपेहीति ॥ छाया ॥

६ परिभाषायाः संज्ञायाः ॥ सामान्यात्ययोगोऽयम् ॥ छाया ॥

७ अस्याः परिभाषायाः ॥ छाया ॥

८ दीक्षिताशुक्तिं खण्डयति—नचेति ॥ छाया ॥

(अणुग्रहणप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(५०९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहण-
मनणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति—
“अस्य च्चौ” “यस्येति च” ॥

किं कारणम् ? ।

अनणत्वात् । नह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे ॥
के तर्हि ? ।

येऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रा-
रम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद् ग्रहणं न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) एवं प्रत्याहारेषु सूत्रप्रयोजनाभावमुक्त्वा अस्य
च्चावित्यादावपि तमाह—तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति । भाष्ये वृत्ति
वर्णसमाम्नायमनुगतस्तत्सदृशोऽनुवृत्तिरकारादित्यस्य निर्देशः स्वरू-
पेणोच्चारणमित्यर्थः ॥ तत्र सवर्णाग्रहणे हेतुमाह—व्यक्तीति ।
अनन्ता व्यक्तय इति पक्षे इत्यर्थः । तदाह—अवान्तरभेदेति ।
जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्परं भेदसंभवादित्यर्थः ॥ एका अवर्ण-
व्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि सिध्यति, तथापि सोऽसङ्गतः उदा-
त्तादिविरुद्धधर्माध्यासात् । यदि तु ध्वनिनिष्ठास्ते, तदा कत्वखत्वा-
दिकमपि तन्निष्ठमस्तु किं वर्णैर्नोच्चेदनन्ता एवेति भावः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्यनणत्वादनुवृत्तौ न, अनुपदेशाच्च प्रत्या-
हारे न । उच्यते चेदम्—अणु सवर्णान् गृह्णा-
तीति । तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । अणुसदृशोऽणिति गृहीष्यत
इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अनणो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह—
अणुसदृश इति ॥

(५१० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वचनाद्यत्र तन्नास्ति ॥ * ॥

(भाष्यम्)

नेदं वचनानुभयम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

य एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति
अकोऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्य एव

१ तत्र अस्य च्चावित्यादौ ॥ छाया ॥

निर्दिष्ट इत्यणुत्वमुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित आदि-
रन्त्येन सहेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्माच्च
वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) उभयम् । अनणत्वमनुच्चारणं च ॥ मध्यपा-
तिनामिति ॥ दृष्टान्तार्थम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(५११ (१) सिद्धान्तसमाधानअणुप्रत्याख्यानवार्तिकम्)

॥ * ॥ सवर्णेऽणुग्रहणमपरिभाष्यमाकृ-
तिग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सवर्णेऽणुग्रहणमपरिभाष्यम् ॥

कुतः ? ।

आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमव-
र्णकुलं गृहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथेवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीपः) एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसि-
द्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह—सवर्ण इति ।
प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं
व्यक्त्युच्चारणम् । अतः च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं
कृशे गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नास्तीष्टेति । यदि त्वह्रज्जणित्यादावत्वादिजा-
तिनिर्देशादेपामणत्वम्, प्रत्याहारग्रहणेषु च न दोषः, स्वादय
इत्यादिनिर्देशाश्चात्रैवार्थे लिङ्गमित्युच्यते । तदा सूत्रमेव व्यर्थमि-
त्याह—आकृतीति । प्रत्याहारे अह्रज्जणित्यादिसूत्रे ॥ अनुवृत्ति-
निर्देशे । अस्य च्चावित्यादौ ॥ उपदिश्यते उच्चार्यते प्रत्याख्यते
वा ॥ नान्तरीयकमिति । जातेः साक्षादुच्चारणासंभवात्तदुच्चा-
रणम् । किंच जातौ कार्यान्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसंभवा-
त्तदुच्चारणं तद्वोधनमित्यर्थः ॥ तत्र दीर्घादिव्यक्त्याक्षेपे बीजमाह—
अतःचेति । प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह—
शुक्ल इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चान्याऽऽकृतिरकारस्यान्याऽऽकारस्य च ॥

(प्रदीपः) ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेदं मन्यमानस्य
प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) श्रुतिः । श्रवणोपलब्धिः ॥ भेदाद्भेदमिति ।
जातेरिति शेषः ॥

(५११ (२) समाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥)

॥ * ॥ अनन्यत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च ॥

(प्रदीपः) अनन्यत्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे एका-

कृतिर्योगोऽस्त्येव यथा कृशे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्व-
योगः ॥

(उद्ध्योतः) सत्यपीति । श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको
नाकृतिभेदसाधक इति भावः ॥ अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयम-
कार इति अत्वेन सामानाधिकरण्यानुभवः ॥ इकारादिष्वत्वमन-
नुभवान्न । अत एवोदात्तादयो न जालन्तरप्रयोजका इति तात्प-
र्यम् ॥ न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या-
व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ॥

(५११ (३) समाधानसाधकवार्तिकनृतीयखण्डम् ॥ ७॥)

॥ * ॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति ।
तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करो-
ति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं
करोति ॥

(प्रदीपः) यो हीति । अमेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्स-
द्भाव इत्यर्थः ॥ यस्त्विति । अत्रापि यदा प्राणी न हन्त-
व्य इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अमेद एव, गवाश्वरूपाश्रयणे तु
भेद इति भावः ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु यत्ना-
धिक्यादीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा पूर्ववया
ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अनेकान्तेनेति । अनियमेनेत्यर्थः ॥
अभेदेन सामानाधिकरण इति भावः । तदाह—अभेदस्यापीति ॥
प्रत्यभिज्ञानादिति । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः ॥ अकारो-
कार इत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ नासावन्यत्वमिति ॥
भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः ॥ प्राणीति । यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्तथापि
साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ गवाश्वरूपेति । गोत्वाश्वत्वेत्यर्थः ॥

परे^१ तु ह्रस्वपङ्क्त्येवात्वं दीर्घपङ्क्त्येव आत्वमित्यादिर्ननु
चेति भाष्याशयः । सकलव्यापकमत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् । ननु
व्यापकजालैक्येऽपि व्याप्यजाला भेदोऽप्यस्तीत्यत आह—अने-
कान्तो हीति । व्यापकधर्मेण सामानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतो भेदः
केवलभेदबुद्धिं न करोतीत्यर्थ इत्याहुः ।

ननु जातिनिर्देशेऽष्टन आ इत्यादावपि तन्निर्देशाद् अकारादयः
स्युः । यत्नाधिक्यं तूभयार्थं स्याद् । ह्रस्वोच्चारणे तु अर्धमात्रिकेन
तस्यान्तरतम्याद् ह्रस्व एव स्यादत आह—अष्टन इति ॥ दीर्घ-
व्यक्तीति । व्यक्तेरुपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्भ्रस्व एव स्यादिति
यत्नाधिक्यानर्थक्यं तदवैयर्थ्यमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः ।

अत्वातिरिक्तमात्वादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् ॥ केचित्तु दीर्घपङ्क्त्येव
वृत्त्यात्वजातेरेवात्वव्याप्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति ॥

(भाष्यम्)

अपर आह—

(वार्तिकपाठान्तरम्)

॥ * ॥ सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृ-
तिग्रहणादनन्यत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणा-
दनन्यत्वं भविष्यति ॥ अनन्याऽऽकृतिरकारस्याका-
रस्य च ॥

(वार्तिकपाठान्तरखण्डम्)

॥ * ॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति ।
तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करो-
ति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं
करोति ॥

(प्रदीपः) अपर आहति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः ।
जातिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वव्यक्तीनामभेदा-
श्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यती-
त्यर्थः ॥ अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्त-
त्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते ॥

(उद्ध्योतः) अशब्दार्थ इति । शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वा-
भाववानित्यर्थः । यद्वा शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः ॥
सर्वव्यक्तीनामिति । जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्-
वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणात्तज्जालाक्रान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्य-
तीत्यर्थः ॥ पूर्ववार्तिकेऽणग्रहणकरणे आकृतिग्रहणं हेतुः, आकृतेरपि
भेदाशङ्कायामनन्यत्वाच्चेति वार्तिकखण्डः । अपरमतेऽणग्रहणा-
करणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृ-
तेर्ग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणम् । रूपसामान्यादित्ययमाकृतिग्रह-
णादित्यस्यार्थोपरमत इत्येके ॥

(५१२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तद्वच्च हलग्रहणेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एवं च कृत्वा हलग्रहणेषु सिद्धं भवति—“झलो

१ खयं युक्त्यन्तरमाह—अकारोकार इति ॥ छाया ॥

२ सिद्धान्तमाह—परेत्विति ॥ छाया ॥

३ तदवस्थमिति । एतेन—अष्टन आधीति चिन्त्यम् पर्यायशब्दानां
लाघवगौरवाभावस्य सूत्रकृतैव ज्ञापितत्वेन प्रयत्नाधिक्योक्तेरानर्थक्यात् ।
दीर्घोच्चारणमुभयार्थमिति पूर्वसम्बन्धविरोधाच्चेति रत्नोक्तमास्तम् ॥ छाया ॥

४ सिध्यतीति । एतेन व्यक्तिरेवेति चिन्त्यम्, व्यक्तिपक्षे पूर्वभिदं वेति
विनिगन्तुमशक्यत्वात् । तस्याः सर्वसंभ्राहकत्वे इकारादेरपि बोधापत्तेरिति
रत्नोक्तमास्तम् ॥ छाया ॥

५ द्वितीयमते अइण् सूत्रमार्गविरोधं परिहरति—रूपेति ॥ एक
इत्यश्विनीजं वाचदित्यस्य तस्य वैयर्थ्यमिति पूर्वमतमेव समीचीनमिति ॥ छाया ॥

झलि"—अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त यत्रैतन्ना-
स्ति—अण् सवर्णान् गृह्णातीति ॥

(प्रदीपः) तद्वच्चेति । यथाऽऽकृतिग्रहणादणसु कार्यं
सिध्यति, तथा हल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्ति-
निर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्ज्ञेयपदेशमासादयेत् पूर्वा
परा वेलवात्तामिति लोपो न स्यात् । अयुद्धेत्यादावेव तु
स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) जालाश्रयणमावश्यकमित्याह—तद्वच्चेति ॥
पूर्वा परा वेति । उभयोरपि झल्लवं न स्याद् अन्यतरस्य प्रत्या-
हारस्रोपात्तादन्यत्वादिति भावः ॥ अत्रात्तामिति । वसेर्लुङि त-
सस्तामि वृद्धौ सःसीति तत्त्वे झलो झलीति सिज्लोपे रूपम् ॥
ननु झल इति सूत्रं कं चरितार्थमत आह—अबुद्धेति । बुधेर्लुङि
रूपम् ॥

(५१३ सिद्धान्तसाधकवार्तिकखण्डम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ * ॥
(भाष्यम्)

इत्युक्तार्थम् ॥

(प्रदीपः) धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत् ।
तत्राह—अनेकान्त इति ॥

(उद्ध्योतः) भेदएवेति । व्यक्तयोः परस्परं भेद एवेति
भावः ॥ भाष्ये—अनेकान्त इति । उपात्ताभेदकधर्मसमानाधि-
करणो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृते भेदकधर्मस्तत्त्वम् ॥

(५१४ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥ * ॥
(भाष्यम्)

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे—‘आकृ-
तिग्रहणात् सिद्धम्’ इति । यदयं कस्यांचिद् वृत्तौ
वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥

(प्रदीपः) द्रुतेति । हलग्रहणेष्वेवेदमुच्यते—यत्रैत-
न्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति । अणसु तु व्यक्तिनिर्देशेऽपि
ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् ।

(उद्ध्योतः) प्रयोगार्थे तु मध्यमेत्युक्तेर्द्रुतविलम्बितयो-
रित्युक्तम् ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

१ उक्तार्थं प्राग्व्याख्यातम् ॥ छाया ॥

२ तत्त्वं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वम् ॥ भेदकधर्मोऽवान्तरः ॥ छाया ॥

३ द्रुतेति । वार्तिकवचनप्रामाण्याद् हलः ॥ छाया ॥

१ ह्रस्व इति । वस्तुतस्तु द्रुतविलम्बितशब्दावर्थाभावाज्जन्तौ इति न
६५

(वृत्तिपृथक्त्वाधिकरणम्)

(५१५ (१) आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम्)

॥ * ॥ वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ * ॥
(भाष्यम्)

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

(प्रदीपः) वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाण-
लक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति तद्वागमिरित्यत्रैस् प्रसज्येतेति
भावः ॥

(उद्ध्योतः) ह्रस्वदीर्घादीति । वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथ-
क्त्वमिति तृतीयासमास इति भावः ॥ भाष्ये तु शेषत्वविवक्षया
पठि । हेतौ पञ्चमी वा ॥

(५१५ (२) आक्षेपवार्तिकद्वितीयखण्डम् ११)

॥ * ॥ तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥
(भाष्यम्)

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव—“अतो मिस-
ऐस्” इति ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६८ ॥

(प्रदीपः) क्रियतइति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति ।
व्यक्तिपक्षेऽण् सवर्णान् गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्याने
लाकृतिग्रहणात् ॥ उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव । नहि वर्ग्याणामेका-
कृतियोगोऽस्ति । कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य
उदित्सवर्णस्य प्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यणस्वेवायं
निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमुत्पद्यत
इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति । यथा
पशुना यजेत पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात् संख्या
विवक्ष्यते । उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादे तु
नान्तरीयकलादेकव्यक्त्युच्चारणेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा
ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां ‘प्राजापत्या नव ग्रहा’
इत्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् ॥ ६८ ॥

(उद्ध्योतः) आकृतिग्रहणादिति । तदुक्तमङ्गुलसूत्रे
भाष्ये ऋतद्वच्च तपरकरणम्* एवंच कृत्वा तपराः क्रियन्ते
आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वेति ॥ एकाकृतियोग इति ।
तन्मात्रनिष्ठेत्यादिः ॥ उदिदिति च कुचुडतुपूनां प्राचां संज्ञा ।
तथेहापि व्यवहारः ॥ नैतु सर्वत्रैत्संज्ञा प्राप्नोति, अनुवादे तदप्रा-
प्तेरिति बोध्यम् ॥ नन्वणग्रहणप्रत्याख्यानेऽनुवादेऽपि विधावपि
जातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह—भाव्यमानेष्विति ।

४ हेताविति । वृत्तिहेतुकं पृथक्त्वमित्यर्थः ॥ छाया ॥

५ ननु यौगिक एव कुतो नात आह—नत्विति ॥ छाया ॥

काप्यनुपपत्तिः ॥

यथाश्रुतमिति । जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः ॥
उत्पत्तिवाक्यत्वादिति । विशिष्टवाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि
प्रमितस्तत्त्वादिशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदः । अनुवादे तु तस्य
सिद्धत्वेनाप्रमितस्तत्त्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण
भवति । स चान्याय्य इति भावः ॥ यत्तु कैचिद्विधावपि व्यक्त्य-
न्तरस्योपादानम्, तद्विषय उदित्यादौ तपरत्वाल्लिङ्गादिति द्रष्टव्यमि-
त्याहुः ॥ नान्तरीयकत्वादिति । अनेन नान्तरीयकविशेषण-
विषय एव विवक्षाऽविवक्षाविचार इति ध्वनयति । अत एव न
श्रेयांसं प्रबोधयेदित्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि
न दोषः ॥ वस्तुतोऽत्र व्याख्यानमेव शरणं नान्तरीयकसङ्ख्यालि-
ङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचित्यात् । उपेयिवा-
नित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षाया वा दर्शनात् ॥ ऋकारेण
लग्नग्रहणाय तु लृचर्णस्य ऋचर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् ॥
परं तु जातिपक्षेऽपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसर्वणग्रहण-
नियमार्थत्ववत्तत्प्रयुक्तसर्वणग्रहणनिषेधायाप्रत्यय इति पृथक् कार्य-
मेव । ध्वनितं चेदं ज्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये ॥ किंच तत्र
व्यक्तिविवक्षायां यत्र क्वचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी स्यान्न
प्रयोगान्तरे इति व्यक्तिविवक्षाया समाधानं दुर्घटमित्याहुः ॥ ६८ ॥

(६३ तपरसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ९ आ. १० मं सू० ॥)

तपरस्तकालस्य ॥ १ । १ । ६९ ॥

(तत्कालपदसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशस्तकालस्येति । तदित्यनेन

१ यत्तु—प्रत्याख्यान—इत्यादि चिन्त्यम्, अन्यमतलोकविरुद्धन्या-
याभ्यां शास्त्रव्यवस्थायामयोगात्—इति रत्नकृत् ॥ तत्रेति ध्वनयन्त्याचष्टे—
विधीति ॥ छाया ॥

२ क्वचित् अदसोऽस्तेत्यादौ ॥ छाया ॥

३ कैयटादिकं दूषयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

४ हेत्वन्तरमाह—उपेयीति ॥ वा व्युत्क्रमे ॥ छाया ॥

५ ननु जातिपक्षे ऋकारेण लृकारग्रहणमिदं कथमत आह—ऋकारे-
णेति ॥ छाया ॥ 'ऋत्' इति तपरोच्चारणे 'तपरस्तकालस्य' इति सूत्रेण
लृकारस्यापि ग्रहणेन 'उरण् रपरः' 'लृकारस्याण् लपरः' इत्यपूर्ववचनेनैव
सर्वैष्टसिद्धिः ॥ दाधिमथाः ॥

६ अत्र पक्षे निषेधासत्त्वं कैयटाद्युक्तं दूषयति—परेत्यिति ॥ छाया ॥

७ अत्र मानमाह—ध्वनितमिति ॥ एवं च सूत्रमतेऽपि योगविभागेना-
य एव निषेधकं नोदित इति बोध्यम् ॥ छाया ॥

८ तथा निर्वाहे दोषमप्याह—किंचेति ॥ छाया ॥

९ यद्यप्याधुनिकाष्टाध्यायीमाध्यपुस्तकेष्वेकतकार एव पाठ उपलभ्यते ।
तथापि तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये तिति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकं दिव
उदित्यादेशभूतमिति स्वरितत्ववारणाय कृत्वा तत्प्रत्याख्यानं आदेशभूतं पु-
नैव तकारः । कस्तर्हि । दकार इति ग्रन्थेन दिक्त्वमाश्रित्य तित्त्वामावेन न
स्वरितत्वापत्तिरित्युपपाद्य 'यदि दकारो न ज्ञापकं भवति' इति ग्रन्थेन
आप्यमानोऽप्युक्तः सर्वान्गृह्यतीत्यत्र ज्ञापकत्वात्तत्पत्तिमापाद्य 'एवं
तर्हि तपरस्तकालस्येति दकारोपि चर्चभूतो निर्दिश्यते' । इति सिद्धा-
न्तितम् । ततः "यथेवं चर्चस्यासिद्धत्वाद्दिक्त्वस्युत्त्वं प्राप्नोति" ।
ब्रह्मपत्तेः सौत्रोऽयं निर्देशः । अथवा असंहितया निर्देशः करिष्यते—

कालः प्रतिनिर्दिश्यते, तदित्ययं च वर्णः । तत्रा-
युक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥

(प्रदीपः) तपरः ॥ ६९ ॥ अयुक्त इति । न्यायेनासं-
वद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रसिद्धत्वात् कृतः ।
कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति ।
धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः । नहि भवति—जीवति
प्राणानिति ॥ तदित्यनेनेति । स कालो यस्येति कालसामा-
नाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् ॥ तदित्ययं च वर्ण इति ।
परामृष्ट इत्यर्थः । तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परा-
मर्शात् ॥ वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः ॥
कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि प्रसिद्धपरिमाण-
क्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका । यथा
दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यग-
तिप्रबन्ध उच्यते । स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः ।
वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति ॥

(उद्द्योतः) तपरस्तका ॥ ६९ ॥ युजेः संबन्धवाचक-
त्वेन संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन संबन्धन्तराकाङ्क्षायामाह—न्याये-
नेति ॥ प्रसिद्धत्वादिति । निष्ठान्तयुजेः प्रीयो न्यायसंबन्धिन्येव
प्रयोगादित्यर्थः ॥ नन्वेवं युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वादप्रयोग इति कुतो नोच्यत
इत्यत आह—धात्वर्थे इति । यद्ययमन्तर्भूतः स्यात्तदा न्याये-
नायुक्त इति प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ दण्डेनायुक्त इत्यादि
च न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ एतेन मेघो वर्षतीत्यादौ प्रसिद्धा
जलमित्यादेरप्रयोगादकर्मकतेति नव्योक्तिः परास्ता ॥ भाष्ये—प्रति-
निर्दिश्यत इति । सामानाधिकरण्येन विशेष्यत इत्यर्थः । तदि-

'अणुदित्सर्वणस्य चाप्रत्ययः । तपरस्तकालस्येति' इति समाधानं कृतम् ।
एवं च अणुदित् सर्वणस्य चाप्रत्ययस्तपरस्तकालस्येति संहितापाठे
झरो झरि सर्वणं इति लोपेनैकतकारप्रयोगसंभवेऽप्यसंहितया व्यस्तप्रयोगे
तकारद्वयवानेव सूत्रपाठः समवगन्तव्यः, एकतकारनिवृत्तेरशक्यत्वात् ॥

अत्र केचित्—दिवउदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव विरहेण दका-
रप्रक्षेपादेर्निर्धीजत्वम् । तथाहि—उदित्येषा उकारस्य संज्ञा । तथा प्रत्यायित
उकारस्तु विधीयते । संज्ञा हि तान्ता न तु तित् । तकारस्योच्चारणार्थत्वेनोच्चा-
रणार्थनामित्संज्ञालोपावन्तरेणापि निवृत्तेः । तपर इति हि सूत्रितम्, ननु
तित्ति । एवं च दकारप्रक्षेपाभावेनैकतकार एव सूत्रपाठः इति वदन्ति ॥

अत्र नव्याः—इच्च कस्य तकारेऽस्वमिति वार्तिकस्य व्याख्यायां 'कस्य
हेतोरीकारस्तपरः क्रियते' इति भाष्यकृतोक्तत्वेन तित्स्वरितपरत्वयोर्नैदाभा-
वात्, तस्य लोप इति सूत्रभाष्ये—अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे "सर्वादेशे
च दोषो भवति "दिव औत्" सर्वादेशः प्राप्नोति" इति ग्रन्थेनोच्चारि-
तस्येत्संज्ञालोपावन्तरेण निवृत्तेर्दुश्शक्यत्वेनोच्चारणार्थानामपीत्त्वस्य बोधनाच्च
तित्स्वत्वादेशेषु दुष्परिहरत्वेन स्वरितवारणायदेशेषु दान्तत्वमावश्यकम् ।
भाव्यमानोऽप्युक्त इति ज्ञापिते खांशे चारिताध्याय तपरसूत्रे दकारप्रक्षे-
पोऽप्यावश्यक एव । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति न्यायस्त्वेकदे-
श्युक्तत्वाद्भाष्यते ॥ इति समादधति ॥ दाधिमथाः ॥

१० युक्तच्छब्दास्यधीयीतेत्यादौ व्यभिचारादाह—प्राय इति ॥ छाया ॥

११ एवं प्रसिद्धार्थत्वे स्वयं प्रायःपदं सफलम् युक्त्यन्तरमप्याह—दण्डे-
नेति ॥ छाया ॥

१२ दीक्षितोक्तिं खण्डयति—एतेनेति कदाचित्प्रयोगदर्शनेनेत्यर्थः ॥ छाया ॥

त्ययं च वर्ण इत्यस्य साकाङ्क्षादाह—परामृष्ट इति । वर्णस्यैव परामर्शं हेतुमाह—तपरेति । तैः परो यस्मादिति विग्रहे ऽवध्यवधिमतोः साजात्यात्सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्ण एवोच्यते इति भावः ॥ एकार्थवृत्तिस्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथं वर्णस्य कालेनेति भाष्यमत आह—वर्णवाचिन इति ॥ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रदर्शनाय कालस्वरूपमाह—कालो हीति ॥ अपरिच्छिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारानुपयोगित्वादाह—प्रसिद्धेति ॥ वर्णस्त्विति । गुणरूपत्वाद् द्रव्यरूपत्वाद्देत्यर्थः ॥ जैन्यमात्रं कालोपाधिरिति तु न युक्तम् दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनाद् इति भावः । ऐतत्कालस्वरूपकथनं कालाः परिमाणेनेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

तत्कालकालस्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं तत्कालकालस्येति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

तस्य कालस्तत्कालः तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति ॥

(प्रदीपः) तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः ॥

(उद्ध्योतः) सैवेति । तज्जातीयेत्यर्थः ॥

(तदव्याख्येयभाष्यम्)

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति ॥

(प्रदीपः) उष्ट्रमुख इति । गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः । समप्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावाद्दुष्टशब्दोऽवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते ।

१ ननु स समुदायपर एवात आह—तः पर इति ॥ छाया ॥

२ न इति ॥ न इत्यादि ॥ अनुपयुक्तत्वशङ्कां वारयति—सामेति ॥

॥ छाया ॥

३ परमतेनाह—गुणेति ॥ सिद्धान्तमतेनाह—द्रव्येति ॥ छाया ॥

४ परमतं दूषयति—जनेति ॥ छाया ॥

५ कैयटादिकं दूषयति—एतदिति ॥ छाया ॥

६ स्वकृततत्त्वलाभ्यानामुरोधेनाह—गम्येति ॥ छाया ॥

एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते ॥

(उद्ध्योतः) तदीया क्रियेति । उच्चारणरूपेत्यर्थः ॥ क्रियान्तरस्य वर्णान्तरोच्चारणस्य ॥ वर्ण एवेति । वर्णाश्रितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याश्रये उपचाराद्वर्णपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते, स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः । यथाश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह—वर्णसहेति । अनेन लक्षणावीजं संबन्धो दर्शितः । क्रियायाः परिच्छेदकत्वं सापेक्षं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह—यथेति ॥

(विध्यर्थत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं नियमार्थम् आहोस्वित् प्रापकम् ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये प्रापकमिति । स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं च नियमार्थं स्यात् ? कथं वा प्रापकम् ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यद्यत्रार्णग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तम्, ततः प्रापकम् ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(५१६ नियमपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

“तपरस्तत्कालस्य” इति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥

७ लक्षणेति । उत्तरपदलोपोपेक्षया लक्षणाभयणं लघ्विति भावः ॥ छाया ॥

८ निरस्तस्यापि शिष्यबुद्धयर्थे चिन्तादर्शनादाह—अणग्रहणमिति ॥ छाया ॥

१ लक्षणेतीति । तथा चोक्तम्—पुंयोगादिति सूत्रे भाष्यकृता—“चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद् भवति तारस्थ्यात् तादृश्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्याच्च” इति ॥ न्यायदर्शनाचार्यो गौतमोऽप्याह—“सहचरणस्थानतादृश्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ५तद्भावेऽपि तदुपचारः ।” २।२।६३ इति ॥ दाधिमथाः ॥

केषाम् ? ।

उदात्तानुदात्तस्वरिता[नुनासिका]नाम् ॥

(प्रदीपः) दीर्घग्रहण इति । भेदका उदात्तादय इति भावः ॥ तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञे-
ष्यते, एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् । तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) षण्णामिति । अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसंज्ञायां
फलाभावादवसाने तदभावाच्चेदं चिन्त्यम् । अत एव वार्तिके—
स्वरभिन्नेत्येवोक्तम्, न तु गुणभिन्नेति । भाष्येऽप्युदात्तानुदात्त-
स्वरितानामित्येव पाठः ॥ ननु तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्र-
स्यावृत्तिमङ्गीकृत्यावृत्तस्याग्रहणानुवृत्त्या विध्यर्थत्वान्न दोष इत्यत
आह—तपरकरणमिति ॥

(प्रापकपक्षायुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥

(५१७ प्रापकपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घ-
प्लुतप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रति-
षेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वग्रहण इति । अतो मिस ऐस् इत्य-
कारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्र-
मनग्रहणे चरितार्थम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

(५१८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु “तपरस्तत्का-
लस्य” इति वा । “तपरस्तत्कालस्य” इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन ॥ अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्याव
काशः—ह्रस्वा अतपरा अणः । ‘तपरस्तत्कालस्य’
इत्यस्यावकाशः—दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषुभयं
प्राप्नोति । “तपरस्तत्कालस्य” इत्येतद्भवति विप्र-
तिषेधेन ॥

१ तत्र तथासति ॥ छाया ॥

२ पाठ इति । एतेन स्वरग्रहणं गुणोपलक्षणम् । अग्रेऽनुनासिकस्यापि
निर्देशादिति दण्डिकृष्णायुक्तमपास्तम् ॥ छाया ॥

१ पाठ इतीति । संस्कर्ता इत्यादिष्ववसान आकारस्य सुलभत्वा-
च्चिन्त्यलोकिरेव चिन्त्या ॥ वार्तिके स्वरपदोक्तिर्गुणोपलक्षणार्थेति ‘भेदकत्वा-
स्वरस्य’ इति वार्तिकव्याख्यायां भाष्यकृता वर्णितत्वादेवान् ‘उदात्तानुदा-
त्तस्वरितानुनासिकानाम्’ इत्येव पाठः समुपलभ्यते । कचिल्लेखकप्रमाद-
वृत्तिरिति तदनुपलम्भो न सार्थविकपाठव्याघातकः ॥ इति ॥ दाधिमाथा ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते ।
यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहण-
प्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम् । तत्र परत्वादानेनैव तपरोऽण् सवर्णानां
तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः ॥ नन्वत इति तत्कारोच्चारण-
सामर्थ्यादानेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतद-
स्ति । मुखसुखार्थस्यापि तत्कारस्य दर्शनात् । ऋतइद्वातो-
रिति यथा ॥

(उद्ध्योतः) नन्वाकडारादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनाद्विप्रतिषे-
धादित्युक्तमत आह—विरोधो हीति । न हि संज्ञासमावेशे सं-
ज्ञात्वं प्रयोजकं, किंतु विरोधाभाव इति भावः ॥ सङ्ख्याकृतव्य-
वहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादत्र युगपदसंभवरूपो विरोध
इति तात्पर्यम् ॥ तपरत्वसामर्थ्यात् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्चातो मिस
इत्येतद्विषयं तपर इति लक्षणमनवकाशमित्युक्तो विप्रतिषेध इति
शङ्कते—अतइतीति ॥ तपरत्वस्य संदिग्धत्वाद् विप्रतिषेधोपप-
त्तिरित्युत्तरयति—नैतदिति । ऋतइदिति । अत्र भाव्यमानत्वेन
सवर्णाग्राहकत्वाद्यथा तपरत्वं मुखसुखार्थं तथेत्यर्थः ॥ ऋत इति
तपरत्वं तु गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहार्थम् । अन्यथोदात्तोच्चारणे जीर्णं
इत्यत्र के प्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तत्वाभावान्न
स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे जीर्यतीत्यत्र न स्याद् इति भावः ॥

(स्फोटस्यैकत्वनिरूपणाधिकरणम्)

(भाष्यम्)

यद्येवम्—

(५१९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बि-
तयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बि-
तयोः । तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः ॥ किं
पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभा-
गाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये च मध्यमायां वर्णा-
स्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रति-

३ तत्र वृद्धिसंज्ञासूत्रे ॥ छाया ॥

४ तत्र विरोधे ॥ छाया ॥

५ शङ्कते—अत इतीति ॥ एवं च नन्वित्यपाठो मूले (प्रदीपे) ॥

॥ छाया ॥

६ संदिग्धत्वादिति । तस्यैतदर्थत्वस्य संदिग्धत्वादित्यर्थः ॥ उच्चार-
णार्थत्वस्यापि संभवादिति भावः ॥ छाया ॥

७ विषेयांश्च इदमित्याह—अत्रेति ॥ छाया ॥

८ उद्देश्यांश्च तु नैवमित्याह—ऋत इतीति ॥ छाया ॥

पादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः ॥ त्रिभागाधिका इति । इतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तुरि नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादश पलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागाध्याणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश सम्पद्यन्ते । विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति ॥

(उद्ध्योतः) भिन्नकालानिति । परत्वेन पूर्वसूत्रवाधादिति भावः ॥ अप्राप्तिरेवात्र निवृत्तिः ॥ भाष्ये—यद्येवमित्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तत्परकरणं तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसङ्ख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् ॥

अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा ।

शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बितेति ।

वृत्तिषु उपलब्धय एव भिन्नकालाः । वर्णास्तु तत्काला एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये किंपुनरिति प्रश्नः ॥ तत्तत्कालावच्छिन्नतास्वोष्टपुटव्यापारजन्याभिन्नकाला एवेत्याशयेन कालाभेदादित्युत्तरम् ॥ त्रिभागाधिका इति । तृतीयभागाधिका इत्यर्थः । कैयटात्ताप्रतीतिः ॥ त्रयो भागा अधिका इत्यर्थस्तु उचितः । केवलसङ्ख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्तार्थकत्वे मानाभावात्तत्रासाधुत्वाच्चेति परे ॥ यस्या नाडिकाया इति । सुषुम्नाया इत्यर्थः । पलानि । विन्दवः । ब्रह्माण्डसंभवा सामृतविन्दुस्राविणीति प्रसिद्धिर्योगिनाम् ॥

(५२० (१) समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु ॥

किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः ? ।

वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्तैव कश्चिदाश्वमिधायी भवति, आशु वर्णानमिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण [कश्चिच्चिरतमेन] । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण [कश्चिच्चिरतमेन] । रथिक आशु गच्छति, आश्विकश्चिरेण, पदातिश्चिरतरेण [शिशुश्चिरतमेन] ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णाना-

मुपचयापचयौ । यथा गन्तृणामालस्यादिभेदाद् गतिभेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये सिद्धं त्विति । उत्पत्तिपक्षेऽपि उपलब्धीनामेव कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एवेत्यभिमानः ॥ अवस्थिताः नियतकालाः । चिराचिरवचनाद् चिराचिरकालोच्चारणजनकयत्नात् । ज्ञायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धीनामेव भेद इति भावः ॥ उपचयापचयौ कालवृद्धिहासौ ॥ आलस्यादिभेदादिति । आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथाऽऽलस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूपभेद इति भावः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वा व्रजिक्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिहासौ स्याताम् ॥

(प्रदीपः) विषम इति । वर्णाः प्रयत्नजन्याः । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्विन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः ॥

(उद्ध्योतः) तद्भेदे । प्रयत्नभेदे ॥ तद्भेदेनेति तृतीयान्तः कक्षित्पाठः ॥ वृत्तिभेदात् । द्रुतादिवृत्तिभेदात् ॥ भिन्नकाला एवेति चिराचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिहासयुक्ता एवेत्यर्थः ॥ अयं भावः—उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रति उच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्तावत्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् । न चानुनिष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहादिति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम् ? ।

(५२० (२) समाधानवार्तिकद्वयान्तखण्डम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ भेर्याघातवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तद्यथा—भेर्याघातः भेरीमाहृत्य कश्चिद्विशतिपदानि गच्छति कश्चिद्विशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् । स्फोटस्तावानेव भवति । ध्वनिकृता वृद्धिः ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महान्श्च केषांचिदुभयं तत्त्वभावतः ॥१॥

तत्परस्तत्कालस्य ॥ ६९ ॥

५ अपिना नित्यत्वपक्षः ॥ छाया ॥

६ असिद्धान्तव्याप्त्य वक्ष्यमाणत्वादाह—असीति ॥ छाया ॥

७ तात्पर्यमाह—जायेति ॥ छाया ॥

८ ननु तस्योपलब्धीनामेव भेदो न वर्णानामित्युक्तत्वात्कथमिदमित्यतस्तत्राभिमानपक्षमुचितामरुधि ध्वनयन्नाह—अयं भाव इति ॥ छाया ॥

१ नन्वेवं कथं निवृत्तिरत आह—अप्राप्तिरिति ॥ छाया ॥

२ त्रयोपयोगमाह—अभ्यासेति ॥ असादेव निपातनाद्वातिके हस्तो बोध्यः ॥ छाया ॥

३ तृतीयेति । दण्डिकृष्णरत्नादयोऽप्येवम् ॥ छाया ॥

४ कैयटादिकं वृषयन्सिद्धान्तमाह—त्रय इति ॥ सुषुम्नायाः ॥ छाया ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् ॥ शब्दगुण इति । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा—घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यते इति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्ना भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यञ्ज्यन्त इति तेषां कालभेदः ॥ मेर्याघात इति । मेरीमाहन्तीति मेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो मेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो, विषयस्य लभेद एव ॥ स्फोटस्तावानेवेति । दार्ष्टान्तिकोपन्यासः ॥ ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यञ्ज्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यञ्ज्यानां संवन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । व्यञ्ज्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः ॥ उभयमिति । व्यञ्ज्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः ॥ केषांचिदिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव ॥ ६९ ॥

(उद्धोतः) अतो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये—एवं तर्हीति ॥ अत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः ॥ सच नित्य इति । आकाशादिवदिति भावः ॥ ननु स्फोटोऽसिद्धस्तन्नित्यत्वं चेत्तत आह—एतच्चेति । स एवायमकार इति प्रत्यभिज्ञानाद्, एकं पदमिति प्रत्ययाच्च तत्सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स कथं शब्दगुणोऽत आह—शब्दस्येति ॥ व्यञ्जकत्वेन स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्तिमितवाय्वपसरणद्वारा स्वधर्मरूपिततदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ तद्विषयायाः पुनः पुनरुपलब्धेर्नैरन्तर्येऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति—तद्यथेति ॥ पुनः पुनरुपलम्भोऽविच्छेदेन दर्शनम् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतादि । तमेवायं विलम्बितमुच्चारितवानन्यो द्रुतमिति वदिह व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाभावादिति भावः ॥ एवंच परिदृश्यमानकालभेद उपलब्धिगत

एवेति तात्पर्यम् ॥ अत्रेदं बोध्यम्—एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णस्तत्तद्रूपेणामिव्यज्यते ॥ ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च ॥ तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न इव लौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात् ॥ कैर्यदे ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्ना इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनारोपितभेदा एव भिन्नैर्ध्वनिभिर्वर्णैर्व्यञ्ज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिवृत्तौ तु स्फोट एकजातीय एव । ध्वनिकृता वृद्धिरित्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थः । वर्णोपरागामिव्यक्तिजनकयत्वीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवास्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयं तु वैकृतः । तत्त्वं चालस्यादिकृतत्वाद् । वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालश्चायम् । अयं तूपलब्धेरेव पौनःपुन्ये कारणम् । पौनःपुन्यं चाविच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण, न तु विच्छिद्य विच्छिद्योपलब्ध्या । एतदवच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः । ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद् । आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायाद् । उत्पत्तिवादिना त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति ॥ ननु मेर्याघातो मेरीदण्डादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह—मेरीमिति । कर्मण्यणिति भावः ॥ भाष्ये—आहृत्य तं शब्दमुपलभमान इति शेषः ॥ ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न तथेह वर्णस्य द्रुतादिवृत्ति वैषम्यमत आह—उपलब्धिसामान्ये इति । यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्तावत्कालमुपलम्भस्तथेहापि तत्तद्रूपेण तावत्तावत्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूपितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव स्फोटस्योपलम्भमात्रमित्येतावत्त्वेन दृष्टान्तः । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् ॥ ननु मेर्याघातस्थले स्फोटाभावात्स्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह—दार्ष्टान्तिकेति ॥ भाष्ये—ध्वनिः स्फोटश्च । स्त इति शेषः ॥ किं तत इत्यत आह—शब्दानामिति । व्यञ्जकत्वेन उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौनःपुन्यकारणत्वाद्व्यञ्जकत्वमिति भावः ॥ तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेः । तदुभयं स्वभा-

- १ असिद्ध इति । मानाभावात् ॥ छाया ॥
- २ ननु प्रत्यभिज्ञाप्रत्यययोरन्यथाऽप्युपपत्तिरत आह—अन्यत्रेति ॥ मञ्जूषायामित्यर्थः ॥ छाया ॥
- ३ विशेष एव अव्यक्तत्वादित्याह ॥ छाया ॥
- ४ इह ह्रस्वादौ ॥ छाया ॥
- ५ वैषम्यबीजं प्रतिपादयति—अत्रेदमिति । एक एव तथा प्रतीत्यादेः ॥ छाया ॥
- ६ तत्र तयोर्मध्ये ॥ ध्वनेरित्यस्य कार्यमित्यत्रान्वयः ॥
- ७ ध्वनिभिः वर्णरूपैः ॥ छाया ॥
- ८ वस्तुतो भेदाभावादाह—इवेति ॥ अत एवाह—ध्वनिगतभेदेनेति ॥ छाया ॥
- ९ ननु कैर्यदे वास्तवभेदोक्तत्वेन तद्विरोधोऽत आह—कैर्यद इति ॥ ध्वनिभिरित्यस्य व्याख्या वर्णैरिति ॥ छाया ॥
- १० नन्वेवमपि वक्ष्यमाणभाष्यविरोधोऽत आह—ध्वनीति ॥

- ११ ननु प्रागवद्यथाश्रुतः एवार्थः कुतो नात आह—वर्णोपेति ॥ यत इत्यादिः ॥ छाया ॥
- १२ अत एव तथैव लभादेव ॥ अस्य तज्जनकयत्नस्य ॥ छाया ॥
- १३ अयं तु तथा तस्य लभोत्तरं जायमानस्तु ॥ तत्त्वं च वैकृतत्वं च ॥ वर्णैति । वर्णैरभिव्यक्तीत्यर्थः ॥ छाया ॥
- १४ नन्वेवं निष्कलोऽयमत आह—अयं त्विति स्फोटस्येति भावः ॥ छाया ॥
- १५ ननु सकृदुपलम्भेन तस्य नष्टत्वात्कथं पुनः पुनरुपलब्धिरत आह—पौनःपुन्यमिति ॥ छाया ॥
- १६ नन्वस्त्वेवं तथापि तद्वद्भागे भेद एवात आह—एतदिति । वैकृतध्वनीत्यर्थः ॥ छाया ॥
- १७ ननु तत्राप्येवमेव स्यादत आह—आरोपे सतीति ॥ छाया ॥
- १८ यथाश्रुतासंगतेराह—तमिति ॥ छाया ॥
- १९ इहेत्यस्य व्याख्या—द्रुतेति ॥ तत्र दृष्टान्ते ॥ छाया ॥
- २० नन्वेवं प्राकृतस्यैव ग्रहणमित्यन्यथेवात आह—वैकृतेति ॥ छाया ॥
- २१ तदिति भिन्नं पूर्वान्वयीत्याह—तदुभयमिति ॥ छाया ॥

वतः सिद्धमिति शेषः ॥ न तु तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेति भावः ॥
योगिप्रत्यक्षसिद्धं चैतदुभयमिति तात्पर्यम् ॥ इदमेव कैयटेन प्रमा-
णेनेत्यनेनोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु भेर्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव भेरीता-
डनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः । शब्दानां चिराच्चिरोपलब्धिकाराल्प-
त्वमहत्त्ववान् वैकृतिध्वनिरेवाल्पत्वादिना लक्ष्यते ॥ महत्त्वं चिर-
कालत्वम् ॥ वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—उभयं तदिति ।
तदुक्तं हरिणा—

वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

ग्रहणे तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे ।

वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥

इति,

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृतः ॥

इति च । उभयमित्यावृत्त्या योजनीयम् । उभयं गृह्यत
इति शेषः । तेन व्यक्तावाचामुभयम्, अव्यक्तावाचां वर्णधर्मानाक्रा-
न्तध्वनिरेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतादुभावपि उच्येते । ग्रह-
णकर्माभूतमुभयं तु प्राकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्याल्पत्वादि
चिराच्चिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥ ६९ ॥

(६४ प्रत्याहारसंज्ञासूत्रम् ॥ १११९ आ० ११ शं सू० ॥)

आदिरन्त्येन सहेता ॥ १ । १ । ७० ॥

(संज्ञिनिरूपणाधिकरणम्)

(५२१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः

संज्ञिनोऽनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आदिरन्त्येन सहेतेति असंप्रत्ययः ॥

किं कारणम् ? ।

संज्ञिनोऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) आदिरन्त्येन ॥ ७० ॥ असम्प्रत्यय

इति । अत्रैतिपत्तिरित्यर्थः ॥

१ इदमेव योगिप्रत्यक्षमेव ॥ छाया ॥

२ स्फोटस्तावानेवेति दार्ष्टान्तिकं वार्तिकमिमांशमिति कैयटासाङ्गत्या-
याह—वस्तुतस्त्विति ॥ छाया ॥

३ शब्दानामित्यस्य शब्देऽन्वयः प्रागुक्तो न अफलत्वादित्याह—शब्दा-
नामिति ॥ शब्द इत्यस्यार्थमाह—वैकृतेति ॥ त्वर्थमाह—एवेति ॥
लक्ष्यते इति । केपांचिदल्प इति केपांचिन्महानिति लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ स्वरूपतोऽल्पत्वादेरभावादाह—महत्त्वमिति ॥ एतत्त्वमचि-
रकालत्वं बोध्यम् ॥ छाया ॥

५ कैयटेन प्राकृतपरतयोक्त्वादाह—वैकृतेति ॥ छाया ॥

६ एवं भाष्यव्याख्याने मानमाह—तदुक्तमिति ॥ स्फोटस्येति पाठः ॥
वर्णस्येति पाठेऽपि तत्तद्व्यपूपितस्य स्फोटस्येतिवार्थः ॥ प्राकृतः स्फोटव्यञ्जकः ॥
ग्रहणे अभिव्यक्तौ ॥ छाया ॥

७ वृत्तिभेद इति ॥ स्थितिभेद इति पाठान्तरम् । चिराच्चिरोपलब्धि-

(५२२ न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥

॥ * ॥ सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्य-
स्येति वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य
ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् ॥

(५२३ यथान्यासेनैव समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा—संबन्धि-
शब्दाः—मातरि वर्तितव्यम् पितरि शुश्रूषितव्य-
मिति । न चोच्यते—स्वस्यां मातरि, स्वस्मिन्
पितरीति । संबन्धाच्च गम्यते—या यस्य माता,
यो यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्यं इति संब-
न्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम्—यं प्रति
य आदिरन्त्य इति च भवति, तस्य ग्रहणं भवति,
स्वस्य च रूपस्येति ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७० ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञयैवाक्षितः संज्ञी-
त्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञितम् ॥
स्वरूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य रूपस्य च । सहग्रहणादाद्यन्तौ
समुदायौ संज्ञेतीको यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्ति-
र्नादिमात्रात् । स्वरूपं त्वादेरेव गृह्यते, नान्यस्य तस्याप्राधा-
न्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते, न तु
णकारसहितः ॥ ७० ॥

(उद्धोतः) आदिरन्त्ये ॥ ७० ॥ संज्ञयैवेति । संज्ञौ-
बोधकेनान्यसमभिव्याहृतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः ॥ आक्षेप-
प्रकारमाह—आद्यन्तौ चेति । यथैव्यादिशब्दः परमात्रमपेक्षते,

विशेषे इति तदर्थः ॥ छाया ॥

८ तदेवाह—शब्दस्येति ॥ शब्दस्याभिव्यक्तेरुर्ध्वमित्यन्वयः ॥ छाया ॥

९ अग्रिमकैयटाद्युक्तिसंग्रहाय केपांचिदिति सूचितमाह—उभयमिति ॥
अत्र पक्षे न प्रागुक्तः शेष इत्याह—गृह्यत इति ॥ केपांचिच्छब्दानामेवोभयं
गृह्यत इति तदर्थः ॥ तदाह—सेनेति ॥ आवर्तनेनेत्यर्थः ॥ उभयं व्यञ्ज्य-
व्यञ्जकरूपम् ॥ एवमभ्यमाह—अव्यक्तेति ॥ छाया ॥

१० विनिगमनाविरहादाह—ध्वनीति ॥ छाया ॥

११ नेदं द्वयमत्रोभयशब्दार्थ इत्याह—ग्रहणेति ॥ छाया ॥

१२ ननु तस्य तादृशाल्पत्वादौ किं मानमत आह—वैकृतस्येति । स्पष्टं
चेदमन्यत्र ॥ छाया ॥

१३ अप्रतीति । सूत्रार्थस्येति भावः ॥ छाया ॥

१४ संज्ञयाक्षेपासंभवादाह—संज्ञेति ॥ छाया ॥

१५ द्विवचनान्तोक्तिफलमाह—यद्यपीति ॥ छाया ॥

अन्तश्च पूर्वमात्रम्, तथापि सह प्रयुज्यमानौ मध्यापेक्षाविति भावः ॥
 मध्यमानामेवेत्येवकारः सौलभ्यद्योतकः ॥ स्वरूपमित्यनुवर्त-
 नादिति ॥ अन्ये तु—आद्यन्तशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवी
 समुदायः आक्षिप्त इति संबन्धित्वेनाविशेषादादेरपि ग्रहणम् । औ-
 न्यस्य तु न, 'आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः' इत्युक्तेर-
 न्यानुबन्धानामिवास्याऽपि संज्ञाकार्याभावात् । स्वशब्देन विशेषणी
 भूतान्यमात्रपरामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाभावेन अप्र-
 धानतृतीयानिर्देशादित्यनया युक्त्या न निर्वाहः । एतत्फलितार्थक-
 धनमेव भाष्ये—स्वस्य च रूपस्येति । तेन चाद्यन्तशब्दौ पूर्वपर-
 शब्दवन्नावधिमच्छब्दौ, क्तिवयवशब्दाविति सूचयति इत्याहुः ॥
 समुदायादेवेति । तस्यैव संज्ञिनार्थेनार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादिति
 भावः ॥ ननु स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तावन्यसहित्वादेर्विशिष्टस्य यणिति
 रूपस्य संज्ञित्वे दध्यत्रेत्यादौ णकारसहितः स्यादत आह—स्वरूपं
 त्विति ॥ अत्र वदन्ति—समुदितस्य संज्ञात्वे प्रत्याहारेष्वाद्या वाच-
 कास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्थभाष्यविरोधः ।
 विष्णुभाष्येकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव
 वाचकता, अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः । सहग्रहणाच्च विशिष्टे तदारो-
 पाद्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥ ७० ॥

(६५ संज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ९ आ० १२ शं सू० ॥)

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १ । २ । ७१ ॥

(तदन्तविधिविषयनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—'इको यणचि' दध्यत्र
 मध्वत्र ? ॥

(प्रदीपः) येन ॥ ७१ ॥ इह कस्मादिति । शब्दानु-
 शासनप्रस्तावाच्चाशब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य
 प्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) येनविधिः ॥ ७१ ॥ ननु येनेति करणे
 तृतीया, न कर्तरि, षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे करणं च विशेषणमेवेत्यत्रे
 भाष्यकृदक्षयति । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः । एवंचेको यणित्यादौ
 विशेष्याभावात् कथमतिव्याप्तिरत आह—शब्दानुशासनेति ।

१ सहेति । अत एव न्यासान्तरेऽपि तदुक्तिः ॥ छाया ॥

२ व्यावर्त्तासंवादाह—मध्येति ॥ छाया ॥

३ कैयटादिकं दूपयत् सिद्धन्तमाह—अन्येति ॥ अवयवी आद्य-
 न्यघटितः । अतएवावयवत्वं तयोः ॥ छाया ॥

४ अतिप्रसङ्गं निराकरोति—अन्यस्येति ॥ वार्तिकमाह—आचारा-
 दिति ॥ छाया ॥

५ तस्यावयवकत्वमाह—अन्येति । मध्येत्यर्थः ॥ अस्यापि अन्यस्यापि ॥
 एवं चाफलत्वं गौरवं च ॥ छाया ॥

६ विपक्षे बाधकमप्याह—स्वशब्देनेति ॥ छाया ॥

७ नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह—एतदिति ॥ एवेनानुवृत्तिनिरासः ॥

वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नैतं पूर्वपक्षी जानातीति
 विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम् ॥ यत्संबन्धी विधिः स तदन्तस्य संज्ञेति
 सूत्रार्थं मत्वा शङ्का । अत एवाग्रे विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति ।
 विधिरिति च भावे किः । सौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु । अलोऽन्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्यस्य
 भविष्यति ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः
 स्याद्—'एचोऽयवायावः' इति ॥

(प्रदीपः) येऽनेकाल इति । ततश्च चयनजयनादि-
 ष्वयनमिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिष्विवार्थविशेषाव-
 गतिः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहार-
 न्तरविवक्षया ॥

(उद्ध्योतः) नन्वयनमित्यादितश्चयनमित्याद्यर्थावोधात्, अ-
 र्थाभिधानयोग्यस्यैवादेशत्वात्कथमत्रादेशोऽत आह—प्रकरणे ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति
 एवमादेशतोऽपि भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता
 आदेशा भविष्यन्ति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—यथैवेति । एच्चा तदन्तविधावयादेः
 कार्यत्वम्, अयादेस्तु तदन्तविधौ साधुत्वस्यायादिना बोध्यमानतया
 कार्यत्वमिति विवेकः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्याद्—ब्रह्मेन्द्रः
 ब्रह्मोदकम् ।

(प्रदीपः) यदि चैवमिति । आहुण इत्यादौ । अत्र
 ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते । अचीति चाजादिः । तेन खट्वेन्द्र
 इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेशश्च गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्र-
 सङ्गः । षष्ठ्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति ॥

(उद्ध्योतः) अजादिरिति । यस्मिन्विधिरिति परिभाषणा-
 दिति भावः ॥ षष्ठ्यनिर्देशादिति । पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु सा-

अत एव न्यासान्तरव्याख्याने एकेन विधौ संज्ञिकमत्यागो निर्वाज इत्याशयेन
 स्वस्य चेत्यादायुक्तम् ॥ छाया ॥

८ ननु स्पष्टं तथैव कुतो नोक्तमत आह—तेन चेति ॥ तेन तत्र स्वसं-
 बन्धित्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ भाष्यकृदिति शेषः ॥ छाया ॥

९ सिद्धान्ते न दोष इत्याह—अनुवृत्ताविति ॥ छाया ॥

१० कृष्णाद्युक्तिमाह—अत्रेति ॥ अत्रत्यं तत्त्वं प्रमायां स्पष्टम् ॥ छाया ॥

११ कैयटादिकं दूपयति—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

१२ ननु एच् संबन्धिविधानसत्त्वेऽपि नायादिसंबन्धिविधानम् । तेषामेव
 तत्त्वादिति भाष्यासंगतिरत आह—एचेति ॥ छाया ॥

धारणीति भावः ॥ तदादितदन्तविध्युपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्ति-
बोद्ध्या ॥ अत एवालोऽन्त्यस्येत्यादेरप्यप्रवृत्तिरित्याहुः ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

अपि चान्तरङ्गवहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् ॥

तत्र को दोषः ? ।

स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य
वहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनश-
ब्दमाश्रित्य यणादेशो, नशब्दमाश्रित्य गुणः ॥

(प्रदीपः) स्योन इति । सिवेर्वाहुलकादौणादिके नप्र-
त्यये गुणो बलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तत्रापवादत्वादूठा
बलोपो बाध्यते, गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते । गुणो ह्यङ्गसंबन्धि-
नीमिगलक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति, ऊर्त्तु वका-
रान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्याल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः ।
तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वा-
द्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते । नानाश्रयत्वाद्वाणार्णादाङ्गं वलीय
इत्येतन्नास्ति । यत्रैकाश्रये वाणार्ङ्गे यथा कार इति घवाश्रये
यणवृद्धौ तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । यदि च इको यणचीत्यत्र तद-
न्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् पर-
त्वाद्गुणादेशः स्यात् ॥ अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति
तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः ॥ एवं वहिरङ्गल-
क्षणो गुण इति व्याख्येयम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्तरङ्गवहिरङ्गे इति । वर्णमात्रा-
श्रयत्वेन वार्णस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत्समुदायस्य, न कोऽपि
विशेषः स्यादिति भावः ॥ अन्तरङ्गलक्षणस्येत्यस्य तत्त्वैभिमतस्ये-
त्यर्थः ॥ बाधक इत्यस्य तव मते उभयोः समत्वेन परत्वादिति
शेषः ॥ गुणः । पुगन्तेत्यनेन ॥ गुणोहीति । इकारस्येति शेषः ॥
गुणः पञ्चकाश्रयः, ऊर्त्तु चतुष्काश्रय इति विवेकः ॥ नानेति ।
अन्वि यण्, प्रत्यये गुण इति भावः ॥ इदं चिन्त्यमियायेत्याबसिद्धेः
ज्ञापकासंभवाच्च ॥ केचित्त्रिन्नापि तदादितदन्तविधावस्य वार्णत्वाभा-
वात्तदप्रवृत्तिः । सा वक्तुं चाशक्या । वार्णाप्रसिद्धेरिति भाष्याशयः ॥
यैद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसंमतेति भाष्याशय इत्याहुः ॥ व्या-
हृतिं निराकरोति—असतीति । सति तु तस्मिन्ान्तरङ्गत्वमिति
भावः ॥ ईदं तु बोध्यम्—एवमपीगन्तशब्दाज्जिह्वशब्दमात्रापेक्षत्वं
यणः, गुणस्य तूक्तरीत्या पदार्थपञ्चकापेक्षत्वमिति कथं न वहिरङ्ग-
त्वम् । तस्मात्संज्ञापेक्षं न वहिरङ्गम् । गुणादूर्त्तु नित्यः । सिद्धान्ते
ऊर्त्तु कृते यणा बाधाद्गुणो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष

इति भाष्याशय इति ॥ एवमिति । सति तदादितदन्तविधित्वे
यणा तुल्यनिमित्त इति न स वहिरङ्ग इति भावः ॥ भाष्ये ऊन-
शब्दमाश्रित्येत्यादिना यणो वहिरङ्गत्वं गुणस्यान्तरङ्गत्वं ददर्शते ।
एवं च परत्वाद् गुणः स्यादिति कैयटश्चिन्त्यः । अनेन हि
भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरो, न तु स्थान्यादिपरोऽपीति
सूचयति । यणिमिन्नो नशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो वहिष्ठा-
भावः । गुणनिमित्तनशब्दादूनशब्दस्य वहिर्भूतोकारघटितत्वाद्यणो
वहिरङ्गत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

अल्विधिश्च न प्रकल्पेत—द्यौः पन्थाः स इति ॥

(प्रदीपः) अल्विधिश्चेति । अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि
तदन्तविधिसङ्गादान्त्यालन्तस्य समुदायस्य कार्येण भाष्य-
मिति द्यौः पन्था इत्यत्रालोऽन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
तत्र कदाचित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् । कदाचित् थिन्नित्यस्य ।
अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अल्विधिश्चेति । स्थानिवदित्यत्र
अलो जायमानो विधिरत्विधिरित्यर्थः ॥ अलोऽन्त्यस्यादेशो नेति ।
निर्यमेनेति शेषः ॥ थिन्नित्यस्येति । कैदाच्चिदित्येत्येत्यपि
बोध्यम् ॥ सर्वथादेशस्य स्थानिवत्त्वात्सुलोपः स्यादिति भावः ॥
नन्वेवमनेकाल्शित्तिदिति व्यर्थं कदाच्चिदेकाल्वात्तस्यापि सवांदे-
शत्वासिद्धेरत आह—अनेकालिति । सर्वस्यैवेति । पृष्ठीनि-
दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः ॥

(न्यासान्तरपसंहारभाष्यम्)

तस्मात्—“प्रकृते तदन्तविधिः” इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क्वचि-
त्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात् यथेदूदेदुद्विवचनं
प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्वचिदधिकाराद् यथैरजित्यत्र
धातोः । क्वचिदाक्षेपाद् यथेको झलित्यत्र सना धातोः ॥

(उद्धोतः) प्रकृतं नाम पूर्व निर्दिष्टमनुवर्तमानं चेदीदूदे-
द्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह—प्रस्तुत इति ।
प्रस्तावश्च बुद्धिसंनिधिः ॥ भाष्ये—प्रस्तुत इत्यर्थकप्रकृते इत्यस्य
विशेष्ये इति शेषः ॥ तदन्तविधिभाज इति । तदन्तश्चासौ
विधिमाकुचेति कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ॥
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु अस्य सर्वत्र न प्रवृत्तिरव्यावर्तकत्वा-
दिति भावः ॥

१ युक्त्यन्तरमप्याह—तदादीति ॥ छाया ॥

२ वार्णस्य यणः ॥ छाया ॥

३ अत्र पक्षे तदभावादाह—तत्त्वेति ॥ एवमग्रेऽपि ॥ छाया ॥

४ कैयटरीत्याह—परत्वादिति ॥ छाया ॥

५ ज्ञापकेति । अभ्यासस्यासवर्णेतीत्यर्थः ॥ तस्मात्समानस्थानिकत्वमेव
समानाश्रयत्वं तत्र ॥ छाया ॥

६ नन्वेवं भाष्यासंगतिरत आह—केचिस्थिति ॥ छाया ॥

७ सिद्धान्तरीत्याह—यद्वेति ॥ छाया ॥

८ कैयटादिकं दूषयन्नन्यथा भाष्याशयमाह—इदं स्थिति ॥ छाया ॥

९ नन्वेवं कथमादावूर्त्तु अत आह—गुणादिति ॥ इदमपि सिद्धान्ते

नेदानीमित्याह—सिद्धान्त इति ॥ छाया ॥

१० स्थान्यादीति । स्थानिविशेषणपरत्वस्येष्टत्वेऽपि नहीति न्यायेन स्या-

निपरत्वस्यानिष्टत्वादिति भावः ॥ आदिना गम्यवयवादिपरिग्रहः ॥ छाया ॥

११ पाक्षिकत्वादाह—नियमेनेतीति ॥ छाया ॥

१२ न्यूनतां निराचष्टे—कदाचिदिति ॥ छाया ॥

(न्यासान्तरनिराकरणभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया । अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा—देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते । तथा—संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यचा धातोर्यतं विधत्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्य इजं विधत्ते ॥

(प्रदीपः) करण एषेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । इको यणचि-त्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः ॥ हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतिलाभावादेकवद्भावाभावः ॥

(उद्द्योतः) कर्मसाधन इति । भावसाधनत्वेऽपि न बाधकं, प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म लभ्यते ॥ स शब्द इति । इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः ॥ तेन विशेषणेनेति । कार्यनिधाविति शेषः ॥ विशेषणत्वलाभोऽत्रैवम्—करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणशब्देनोच्यते । तस्य चेतरेष्व्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः ॥ तत्र प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयं विशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमितीको यणचित्यादौ न दोषः ॥ कैचित्तु सति गमकेऽतादृशं शब्दरूपविशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः ॥ तदप्यन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये—अन्ये न चान्यस्येति । अनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो भोजनम् ॥ सेनाङ्गत्वादेकवत्त्वं प्राप्नोतीत्यत आह—बहुति । बहुर्थवान्निपूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद्बहुत्वस्येत्यर्थः ॥

(विशेषणविशेष्यभावयोर्यथेष्टत्वाधिकरणम्)

(५२४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः ॥

तत्र को दोषः ? ।

“उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वाद्” इति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् ।

तत्र को दोषः ? ।

असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्—अक्षुण्णि, तक्षुणीति । इह न स्याद्—आमुहि शक्नुहीति ॥

तथा “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् ॥

तत्र को दोषः ? ।

ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत—संकीर्णम्, संगीर्णमिति । इह च न स्याद्—निपूर्ताः पिण्डा इति ॥

(प्रदीपः) ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपाधय इष्यन्ते ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति । संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसंबन्धमनुभवेत् ॥ संज्ञीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् । तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् ॥

(उद्द्योतः) तस्य गृह्यमाणस्य ॥ उपाधय इति । विशेषणानीत्यर्थः ॥ प्राप्नुवन्ति । उपाधय इत्यनुकर्षः ॥ वार्तिके तदन्तोपाधीति । भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ॥ तदन्तसंज्ञाया-मप्युकारस्यास्तु विशेषणेन संबन्धो विरोधाभावादत आह—संज्ञाहीति ॥ विशेषणभावम् । गुणभावम् ॥ यद्वा—संज्ञिप्रत्यायने तद्वोधे सति विशेषणत्वमापन्नैत्यर्थः ॥ आत्मनेति पाठे स्वयमित्यर्थः ॥ आत्मनीत्यर्थः । आत्मन इति पाठे तु सम्यगेव । गुणानां च परार्थत्वात्पदार्थैकदेशत्वाच्चेति न्यायादिति भावः ॥ अवधित्वेति अवधित्वं च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपं पूर्वादियोगे । अवयवत्वं च तदारम्भकत्वमिति ते एकं प्रत्येकस्य न संभवत इत्यर्थः । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादिति विग्रहे एष दोषः । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य प्रथमावयववाचित्वाद्धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यत इति नायं दोषस्तथापि सुसूचीतीत्यादौ दोषो बोध्यः ॥ एवमुतश्चेति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वासंभवः । संयोगपूर्वकोकारान्तप्रत्ययाभावेनाव्यावर्तकतयाऽसंयोगपूर्वादिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । न चाङ्गविशेषणत्वम् । क्षणु इत्याद्यसिद्धेः ॥ अतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये—पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति । न चासंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्याऽलाभात् । किं च व्यवहिते क्षिणु इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये निपूर्ता इत्यत्र न ध्यात्वेति नत्वनिषेधः ॥

१ तत्र विशेषणानां मध्ये ॥ छाया ॥

२ प्रायेणेत्यस्य फलमाह—कचिदिति ॥ अतादृशं शब्दप्रयोज्योपस्थिति-विषयभिन्नम् ॥ छाया ॥

३ तदर्थमेवाह—अन्यस्येति ॥ छाया ॥

४ न्यायात् । जातावेकवचनम् ॥ छाया ॥

(५२५ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्य-
थेष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता
यथेष्टम् । इह तावद्—“उतश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वाद्” इति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं वि-
शेष्यते ॥

किं तर्हि ? ।

उकार एव विशेष्यते—उकारो योऽसंयोगपूर्व-
स्तदन्तात्प्रत्ययादिति ॥

तथा—“उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन
ऋकारान्तं विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ।

ऋकार एव विशेष्यते—ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्व-
स्तदन्तस्य धातोरिति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधान-
भावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति । इयं तु संज्ञा
गुणप्रधानभावापेक्षालाकार्यकाला । तत्रोतश्च प्रत्ययादि-
त्यादौ विशेषणसंबन्धमनुभूय विशेष्येण संबन्धमुकारादि-
नुभवतीति यथोक्तदोषाभावः ॥

(उद्घोतः) विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य
प्रबलत्वात्पूर्वं तदन्तविधिरेव स्यादत आह—वृद्ध्यादीति ॥ एवं च
विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्त्या बहि-
रङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषणमिति भावः ॥ गुण-
प्रधानभावानपेक्षा इति । एवं च तत्र वाक्यमेव एवेति भावः ॥
इयं त्विति । तदपेक्षत्वाद् विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः ॥ यदु-
क्तम्—संज्ञा हीति, तत्राह—तत्रेति । गुणः कृतात्मसंस्कारः
प्रधानोपकाराय महते प्रभवतीति न्यायादिति भावः ॥ भाष्ये—
यथेष्टमिति । १ विशिष्टे वैशिष्ट्यम्, वैशिष्ट्यस्य वैशिष्ट्यम्, विशेष्ये
विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरम् । एकत्र द्वयमिति योगेषु यथेष्ट-

१ तत्रेतीति ॥ तस्मिन्सतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ विशिष्टवैशिष्ट्यश्रुद्धेऽनुविध्यमाह—विशिष्टे इति ॥ योगेषु संब-
न्धेषु ॥ छाया ॥

३ तदन्तेति ॥ अतान्तेत्यर्थः ॥ छाया ॥

४ न्यूनतां परिहरति—इदमिति ॥ छाया ॥

५ अत्रवदेति नारायणादयः ॥ असिद्धिरिति । तस्यातत्त्वात् ॥ छाया ॥

६ अत्र कथंचित्संभवेऽप्यन्यत्र तदभावमाह—पूर्वेति ॥ तत्र हि सुबिलस्य
सुबन्त इत्यर्थ एव संभवति साहिल्यबोधकशब्दाभावाच्च । अत्र तु सुपेति

मित्यर्थः ॥ एवं च व्याख्यानात्प्रकृते विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव
बोधो न तु विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्येति तात्पर्यम् ॥

(तदन्तसंज्ञाप्रतिषेधाधिकरणम्)

(५२६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
समासविधौ तावत्—द्वितीया श्रितादिभिः सम-
स्यते—कष्टश्रितः, नरकश्रितः । कष्टं परमश्रित
इत्यत्र मा भूत् ॥

प्रत्ययविधौ—“नडादिभ्यः फक्” नडस्यापत्यं
नाडायनः । इह न भवति—सूत्रनडस्यापत्यं सौ-
त्रनाडिः ॥

(प्रदीपः) समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशे-
षणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । प्रतिषेधद्वारेण
चैतत् प्रदर्श्यते—श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्याः, तद्विशे-
षणत्वेन च—सुपेति ॥ कष्टं परमश्रित इति । श्रि-
तान्तमेतत् सुबन्तं न भवतीति संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यम्—
परमश्रितेति । एतत् प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति, श्रितान्तं
च श्रूयते ॥ सौत्रनाडिरिति । अनुशक्तिकादिलाडुभयपद-
वृद्धिः । नडादीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्य-
भावः ॥

(उद्घोतः) सुबन्तस्येति । सुपेल्युपस्थितस्येति शेषः ॥
तद्विशेषणत्वेनेति । सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थ इति भावः ॥
श्रितान्तमिति । विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादिति भावः ॥ संबु-
द्ध्यन्तमिति । ईदमुपलक्षणम्—कष्टं परमश्रित इत्यादेः ॥ तद-
न्तविध्यभाव इति । नडादीनां विशेष्यत्वात्प्रातिपदिकस्य विशे-
षणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसंभवादिति भावः ॥ अत्र वदन्ति—एवं
हि कृष्णश्रितमित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः ॥ यत्तु
सुप्सहितैः श्रितादिभिरिति विवरणकृतः सिद्धान्ताशयवर्णनम् ।
तत्र, पूर्वकालैकेत्यादौ सुप इति प्रथमान्ते तथाथासंभवात् । तस्मात्
समर्थपरिभाषोपस्थितसमर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्तविधे-
निषेधार्थमिति भाष्याशयः ॥ उपस्थितसमर्थपदं च सूत्रीयतत्त्वपदो-
त्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तम् । तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया सुपे-
त्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं सुबन्तेनैवेति नियमः, कुम्भकार

वृत्तीययापि तद्व्याप इति भावः ॥ छाया ॥

७ तदनुक्तं सिद्धान्तमेतद्व्याप्यलभ्यमाह—तस्मादिति । तदन्तविधौ हि
श्रिताद्यन्तसमर्थप्रकृतिकैरित्यर्थे भाष्योक्तदोष इति भावः ॥ छाया ॥

८ नन्वेवमसामानाधिकरण्यात्कथं तदन्तविधिरत आह—उपस्थितेति ॥

॥ छाया ॥

९ तदुक्तमेवाह—तस्य चेति ॥ एवं च संबुद्धिर्बोद्धिप्रथमान्तभिन्नेऽपि
प्रवृत्तिः ॥ छाया ॥

१० ननु सुपः प्रागसामर्थ्यात्कथमिदमत आह—नहीति ॥ छाया ॥

इत्यादौ सुप्राग्भागेऽपि तदङ्गीकारात् । परिपूर्ण पदमिति न्यायस्तु यस्योत्तरत्राकाङ्क्षयान्वयस्तद्विषयो, न तु यत्रान्वयस्तद्विषय इति कुत्सित इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किमविशेषेण ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह ।

(५२७ आक्षेपपरिशेषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्)

उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा ।

उगिद्ग्रहणम्—“उगितश्च” भवती अतिभवती महती अतिमहती ॥

वर्णग्रहणम्—“अत इञ्” दाक्षिः प्लाक्षिः ॥

(प्रदीपः) अतिमहतीति । महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहद् महदिति पठ्येते । तथापि अनुपसर्जनाधिकारात् तत्र ङीष् न भवतीति उगिद्धक्षणे ङीष् प्रार्थ्यते ॥ अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तम्—नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महोरुपसंख्यानमिति । ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन ॥ अत इञिति । तदन्तविधावसति अित्करणमुत्तरार्थं स्यात् ॥

(उद्घोतः) तत्र यद्यपीति । एवं च ङीवभावेऽपि ङीषा सिद्धिरिति भावः ॥ किं नद्या इति । सत्यपि पाठे उपसर्जने ङीषप्राप्तौ ङीषि तस्योदात्तत्वाय तच्चारितार्थ्याच्चिन्त्यमिदम् ॥ एवं च तस्यावश्यकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्यदिति कश्चित् ॥ ननु इञो भित्वाद्द्विसंख्यायां तदन्तविधिस्तत्र, न हि अशब्दस्य यस्येति चेति लोपे तेषां संभवोऽस्तीत्यत आह—उत्तरार्थमिति । बाहविरित्यादौ स्वरादिसिद्धये इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोलोकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह—अततेर्ङः, अः, तस्यापत्यम् “अत इञ्” इः ॥

१ नन्वेवमपि स्वार्थ इति न्यायविरोधोऽत आह—परीति ॥ अत एव नदीभिश्च खट्वा क्षेपे इत्यादौ न दोषः समासतद्धितप्रकारेण ऐकरूप्याय सर्वत्रैवमेवावश्यकम् ॥ छाया ॥

२ तत् वार्तिकम् ॥ एवमप्येऽपि ॥ छाया ॥

(तन्मध्यपतितन्यायाधिकरणम्)

(५२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अकज्ज्वतः सर्वनामाव्ययधातु-
विधावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ श्रम्वतो धातु-
विधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

अकज्वतः सर्वनामविधौ—सर्वके विश्वके ।
अव्ययविधौ—उच्चकैः नीचकैः ॥

श्रम्वतः—भिनत्ति छिनत्ति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

इह—तस्य वा ग्रहणं भवति, तदन्तस्य वा । न
चेदं तद्, नापि तदन्तम् ॥

(प्रदीपः) सर्वक इति । अकचि कृते शीभावो न स्यात् ॥ उच्चकैरिति । तथैवाकचि कृते लुभ स्यात् ॥ उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥ उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययदिकृशब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् ॥ भिनत्तीति । धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिन्नोत्रेति दश्चेति धातोर्विधीयमानं स्त्वं न स्यादिति वक्तव्यम् ॥ अन्ये लाहुः—भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः खरो धातुस्वर एष्टव्यः ॥

(उद्घोतः) अकचीति । सर्वं जसिति स्थितेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावादि बाधित्वाऽकचि यस्मात्प्रत्ययविधिरित्युक्ते र-प्रत्यय इति निषेधाभावे प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि पुनर्जसि शी न स्यादित्यर्थः ॥ लुगिति । यद्यपि हल्ङ्य्यादिसूत्रेणापि सोल्लेपः सिध्यति, तथापि सर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् ॥ पराङ्गेति । तथा चामभ्रिताद्युदात्तत्वं स्यात् । चित्तः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तश्चेत्यत इति भावः ॥ अन्येत्वाहुरिति । श्रमो भित्त्वेन परश्चेत्यस्य तत्राप्रवृत्तौ तत्संनियोगक्षिप्राद्युदात्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः ॥ ननु भिनत्तीत्यादौ यदागमा इति न्यायेन न दोष इति चेन्न । अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तद्वीजम् । नचान्न तदस्ति । अन्तावयव इत्यंशस्याप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाभावात् । यस्य विहितस्तदन्तावयव इति तदर्थत्वं । एवं च नन्दतीत्यपि तदुदाहरणं बोध्यम् ॥ भाष्ये च श्रम्वत इत्युपलक्षणं बोध्यमिति कश्चित् ॥

(५२९ समाधानबाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

१ ननु कुतस्तदंशप्रवृत्तिरत आह—यस्येति ॥ तद् उपसंख्यानम् ॥ छाया ॥

२ अत एवाह—भाष्ये चेति ॥ छाया ॥

कथम् ? ॥

तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् ॥

किमिदं तदन्तान्तस्येति ? ॥

तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तं तदन्तान्तस्येति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्तोकारः सोऽन्तः सर्वकशब्दस्य ॥ एवमन्यत्रापि योज्यम् ॥ तत्र सर्वनामानाल्पव्यर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिमिर्विशेष्यते ॥ अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः खरादिभिः । धातुसंज्ञाभाजो वाप्रकारा भूवादिमिरिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्यासंनिधानात् कथं सर्वादीनीत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह—तत्रेति । अव्ययेत्यस्यान्वयैत्यादिः ॥ वैस्तुतः शब्दरूपविशेष्यमादाय वाचनिक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते ॥ इदं तु चिन्त्यं शाब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वे हि स्यादस्याक्षेपः, सत्त्वे त्वाक्षेपे आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाभावात् । किंचान्वयर्थत्वं योगरूढत्वम्, योगरूढस्थले हि योगान्वितरूढव्यर्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा, न तु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभाव इति कस्य विशेष्यतया तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् ॥ वाप्रकारा इति । 'वा'—सदृशा इत्यर्थः । भूवादय इति सूत्रे द्वन्द्वैकशेषगर्भो बहुव्रीहिरिति भावः ॥ एवं हि प्रभू पराभू इत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यादिति अङ्गाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् ॥ तस्मादयं समाधिरकज्विषय एवेति बोध्यम् ॥ पुरजित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेनैतद्व्यासे सिद्धिर्बोद्ध्या ॥

(तदव्याक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोऽयं तदन्तस्तदन्तस्येति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र लोपो, न तु सामर्थ्याद्व्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः ॥ अन्ये तु वर्णयन्ति—यथावयवदर्शनाद् गौरित्यवयवविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोऽन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते ॥ अथ वाऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते—छत्रपार्श्वीयः शूलदण्डाजिनशीतोष्णह्रस्वादिषु ॥

(उद्ध्योतः) न तु सामर्थ्यादिति । उष्ट्रमुखवत् तदभावादित्यर्थः ॥ यथावयवेति । अवयवी प्रत्यवयवमवयवान्तरसंनिधौ समवेत इति भावः ॥ नन्वेवमपि भूयोऽवयवसंनिर्गस्यैवावयवविप्रत्यक्षे

हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्वृत्त्यभाव इत्युच्यते—अथवेति ॥ ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं कथमारोपितं स्यादत आह—गौणेनापीति । स्वरितत्वगुणयोगाद् यथान्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः । तदेवाह—छत्रेत्यादि । छत्रं गुरुच्छिद्रावरणं गौण्योच्यते । तत्रैव हि छात्र इत्यते । एवं पार्श्वशब्दोऽनूपाये, अयःशूलशब्दस्तीक्ष्णोपाये, दण्डाजिनो दम्भे, शीतोऽसत्त्वे, उष्णः शैत्ये गौणः । तत्रैव पार्श्वकायः शूलिकदण्डाजिनिकशीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टः । तस्यादित इत्यत्र चार्थह्रस्वशब्दोऽर्थमात्रालाक्षणिक इत्याद्युक्तम् ॥ आदिनाऽऽधारोऽधिकरणमित्यादिसंग्रहः ॥

(५३० यथान्यासेऽपि समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥*॥ तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्)

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ तद्यथा—गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्रदीपः) तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनोऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विग्नन्ति ॥

(उद्ध्योतः) मध्यपातिन इति । यस्याकजादिस्तदेकदेशत्वेनाकजादेर्विज्ञानादिति वार्तिकार्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति—य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति एकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति, न न्यूनैः । केचिद् यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः—य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि ॥ शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये ॥ इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥

(प्रदीपः) अक्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः ॥ यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः ॥ इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति । नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अक्तपरिमाणानामिति । अत्र परिमाणानुपूर्वीविशेषोऽपि ॥ परिमाणेत्युपलक्षणं परिच्छिन्नार्थानाम् । तदाह—सङ्ख्येति ॥ भाष्ये—अर्थानामिति । संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः ॥ नन्वधिकगङ्गादिजननेऽपि शुनः श्रवणवद् अक-

१ तत्रेतीति । तथापाठे सतीत्यर्थः ॥ छाया ॥

२ कैयटादिकं दूषयितुमाह—वस्तुत इति ॥ छाया ॥

३ इदमपि दूषयति—एवंहीति ॥ छाया ॥

४ 'अङ्गादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः ॥'

इति सिद्धान्तमनाश्रितेदम् ॥ दाधिमाभाः ॥

स्याधिकस्योपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दत्वमक्षतमेवेत्यत आह—
नित्या इति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणकग्रहणे एकदेशविकृत-
न्यायस्याप्यप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
'तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते'
इति । यद्यं "नेदमदसोरकोः" इति सककार-
योरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति ॥
कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सक-
कारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—'तदेकदेश-
भूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति । ततः सककारयोः
प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्रदीपः) एवंतर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दास्त-
थापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेककृत
इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु नित्यशब्दवादेऽकञ्चतः शब्दान्तरत्वादक-
जादेः सर्वाधिकदेशत्वमसिद्धमित्यत आह—यद्यपीति ॥ अव्यति-
रेककृत इति । अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद् भेदबुद्धिं न कुर्वन्ति
इत्यर्थः ॥ एकदेशसादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ॥

(तदन्तसंज्ञोदाहरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

(५३१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥*॥प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्॥*॥

(भाष्यम्)

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम् ॥ सर्वे परम-
सर्वे । विश्वे परमविश्वे । उच्चैः परमोच्चैः नीचैः
परमनीचैरिति ॥

(प्रदीपः) प्रयोजनमिति । अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी
सर्वादिभिर्विशेष्यते । अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते ।
एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्तिकार-
म्भेण वार्तिककृतोऽन्वर्थत्वं नेष्टम् । किंच संज्ञिनामुपात्तत्वेनाक्षेपे
मानाभाव इत्यत आह—अपूर्वो वेति । एतद्वार्तिकमूलाद् व्या-
ख्यानादव्यावर्तकमपि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति
भावः ॥

(५३२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥*॥उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणम्॥*॥

(भाष्यम्)

उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणं प्रयोजनम् ॥

भयंकरः । अभयंकरः । आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकर-
णम् ॥

(प्रदीपः) उपपदविधाविति । भयाख्यादिभिः कर्म
विशेष्यते । क्षेमप्रियमद्रेण चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय
इति तदन्तविध्यभावः ॥

(उद्ध्योतः) भयं चाख्यादि चेति इन्द्रमभिप्रेत्याह—क्षे-
मेति ॥

(५३३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥*॥डीब्विधावुगिद्ग्रहणम्॥*॥

(भाष्यम्)

डीब्विधावुगिद्ग्रहणं प्रयोजनम् । भवती अति-
भवती । महती अतिमहती ॥

(५३४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥*॥प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम्॥*॥

(भाष्यम्)

डीप्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणं प्रयोजनम् । स्वस्त्रा
परमस्वस्त्रा । दुहिता परमदुहिता ॥

(प्रदीपः) प्रतिषेध इति । विधीयत इति विधिः सा-
मान्येन गृह्यत प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्त्रादिभिः
प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ॥

(उद्ध्योतः) विधीयते इति । सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेध-
विरोधी न विवक्षित इति भावः ॥

(५३५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥*॥अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च॥*॥

(भाष्यम्)

अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च डीप्रतिषेधे प्रयो-
जनम् ॥ "अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न त-
द्धितलुकि" द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता । त्रिबिस्ता
त्रिपरमबिस्ता । व्याचिता द्विपरमाचिता ।

(प्रदीपः) द्विपरमबिस्तेति । द्विगुना सन्निधापित-
मुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः ॥

(५३६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥*॥दिति॥*॥

(भाष्यम्)

दितिग्रहणं च [ण्यविधौ] प्रयोजनम् ॥ दितेरपत्यं
दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । "दित्यदित्यादित्य—"
इत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्यस्त्वन-
भिधानाण्यो न भवति ॥

(५३७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ रोण्या अण् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रोण्या अणग्रहणं च प्रयोजनम् । आजकरौणः ।
सैहिकरौणः ॥

(५३८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ तस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्य चेति वक्तव्यम् ॥ रौणः ॥

(प्रदीपः) तस्य चेति । स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्तिक-
ककारो नेच्छति । तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्त-
दन्तत्व इति प्रयोजनमवोचत् ॥(उद्ध्योतः) ननु स्वरूपमित्यनुवृत्त्या स्वस्यापि संज्ञासिद्धौ
किं तस्य चेत्यनेनात आह—स्वमिति । तेन सूत्रप्रत्याख्याना-
दिति तात्पर्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति । न तदन्ताच्च तद-
न्तविधिना सिद्धम्, केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ॥
ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात् ॥ नैष दोषः ।
अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गवि-
शिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदे-
शिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूप-
विधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते ॥(उद्ध्योतः) प्रत्ययान्तत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः ॥
स्वरूपविधिविषयैवेति । प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यविष-
यैवेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि-
केन” ॥(उद्ध्योतः) किं पुनः कारणमिति । भाष्ये कारणशब्दः प्रै-
योजनवाची ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह सूत्रान्तादृग्भवति, दशान्तादुो भवतीति
केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तद-

१ तेन वार्तिककृता ॥ छाया ॥

न्तविधिना, केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सोऽय-
मेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः—सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति ॥(उद्ध्योतः) तज्ज्ञापयतीति । बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं
नियमार्थमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्यु-
क्तम्—* समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः * इति ॥(उद्ध्योतः) नात्र तदन्तादिति । ननु समासप्रत्ययविधा-
वित्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रतात्पर्यग्राहकतया दित्यादा-
विवात्रापि तदन्तविधिसंभवेनान्तग्रहणसामर्थ्यादेव केवलेऽप्रवृत्तौ
अप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम् ॥ एतेन ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्तविधि-
दुर्लभ इत्यपास्तम् ॥ किंच परमदित्यादिभ्य इवानभिधानेन केवलेऽ-
प्रवृत्तिरिति व्यर्थेव सेति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्य-
ग्राहकतया समासेत्यादिनिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात्सूत्रभा-
ष्यवार्तिकारूढतात्पर्यग्राहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पनेतिप्रसङ्गा-
पत्तेः । अत एवो गिद्धर्णग्रहणवर्जमित्यादेश्वारितार्थ्यम् । अनभि-
धानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि ॥

(गौरवाक्षेपभाष्यम्)

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(उद्ध्योतः) सा तर्ह्येषेति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप-
दिकेनेत्येषा ॥

(गौरवनिराकरणभाष्यम्)

न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—“व्यपदे-
शिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन”—इति । यदयम्—“पू-
र्वादिनिः” “सपूर्वाच्च” इत्याह ॥

(उद्ध्योतः) यदयमिति । पूर्वोदितं शो ज्ञापक इत्यर्थः ॥

(ज्ञापकनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् ॥ अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) सपूर्वादिनिमिति । पूर्वग्रहणे त्यक्ते सपू-
र्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोति कथं ज्ञाप-
कमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) सर्वस्मादिति । पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपीत्यर्थः ॥

(ज्ञापकान्तरभाष्यम्)

यत्तर्हि योगविभागं करोति ॥ इतरथा “पूर्वा-
त्सपूर्वादिनिः” इत्येव ब्रूयात् ॥२ प्रयोजनेति । अत एव “नैतदस्ति प्रयोजनम्” इत्यभिप्रायसं-
गतिः ॥ छाया ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यत्तर्हि योगविभागमिति ॥ नचेष्टा-
दिभ्यश्चैत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः । अत एवानिष्टीति प्रयोगसिद्धि-
रिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्राप्त्याप्येन तत्प्रयोगाभावानुमानात् ।
प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नास्माकं क्षतिः । एकयोगेऽपि तावति स्वरि-
तत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत् उत्तरत्रानुवृत्तिसिद्धेति दिक् ॥ एवं
च रोणीत्यादौ केवलस्याप्राप्तेस्तस्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयमस्यैव शेषः—* तस्य च * इति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । यच्चानुकान्तं, यच्चानुक्रंस्यते, सर्वस्यैव
शेषः—* तस्य च * इति ॥

(प्रदीपः) यच्चानुकान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति तु
निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्र एवोपात्तं तत्र । यथा दशान्तादूढ
इति दशाधिका अस्मिन् शत इत्यत्र न भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु तदन्तविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवलादपि
चेद् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह—अप्रा-
तिपदिकेनेति । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः ॥ अत
एव पूर्वादिनिरित्येव तदन्तविधिना सिद्धे सपूर्वाच्चैत्यस्य ग्रहणव-
तेति परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं सङ्गच्छते ॥ यत्रान्तेत्यन्तग्रहण-
मुपलक्षणम् । अत एव एकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दे न प्रवृ-
त्तिः । ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानुवादकं लाघवात् ।
स्पष्टं चेदम् असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥

(५३९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम् ॥ रथ्यः
परमरथ्यः । सीत्यं परमसीत्यम् । हल्या परम-
हल्या ॥

(प्रदीपः) यद्विधाविति । ठग्विधौ तु तदन्तविधेर-
भावात्परमहलिक इति ठग्न भवति ॥

(उद्द्योतः) रथ्ये । तद्वहति रथेति यत् । सीत्ये—नौव-
योधमेति । हल्ये—मतजनहलात्करणजल्पकर्पेण्विति यत् ॥
भाष्ये—परमरथ्य इति । रथाद्रथाङ्गबोद्धोरित्येवं शैषिकप्रकरणे
पाठेन सिद्धे तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणं रथांशे तदन्तविधौ ज्ञापकम् ।
शैषिके सति हि द्विरथ इत्यादौ द्विगोर्लुगिति लुक् । तत्र सूत्रे-
ऽचीति न संवध्यते । अनभिधानाच्च नातिप्रसङ्गः । वहत्यर्थे तु
द्विरथ्य इत्येव तस्याप्राग्दीव्यतीयत्वात् । इतरयोस्तु वाचनिक एव ॥

१ प्रकारान्तरेण तद्विज्ञानेन नञः समासेन ॥ प्रयोगसत्त्वेऽप्याह—
एकेति ॥ इदमन्यत्रावश्यकम्, चकाराकरणेनात्र न्यासे लाघवं बोध्यम्
इत्याह—द्विगिति ॥ छाया ॥

२ उपसंहरति—एवंचेति । उक्तपरिभाषासत्त्वे चेत्यर्थः ॥ छाया ॥

यत्तु हलसीरात् ठगित्यपि 'तस्येदं' तद्वहतीत्यधिकारे च द्विः
पठ्यते, तत्तु इदंशब्देन बोद्धरूपार्थाग्रहणज्ञापकम् । तदाह—
ठङ्गभवतीति ॥

(५४० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ सुसर्वार्धदिकृच्छदेभ्यो जन-
पदस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सुसर्वार्धदिकृच्छदेभ्यो जनपदस्य प्रयोजनम् ॥

सु—सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु ॥

सर्व—सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व ॥

अर्ध—अर्धपाञ्चालकः । अर्धमागधकः । अर्ध ॥

दिकृच्छद—पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ।

पूर्वमागधकः । अपरमागधकः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये सुपाञ्चालक इत्यादि । जनपदेत्यधि-
कारे अवृद्धादपि बह्विति वृत् । तद्विधौ चायं तदन्तविधिः ।
सुसर्वार्धाजनपदस्य, दिशोऽमद्राणामिति उत्तरपदवृद्धिः ॥

(५४१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोजनम् ॥ पूर्व-
शारदम् । अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम् । अपरनै-
दाघम् ॥

(प्रदीपः) ऋतोरिति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धि-
मान् प्रत्ययस्तद्विधानेऽवयवानां तदन्तविधिः । शरदः पूर्वी
भागः पूर्वशरत् तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोऽण् । तत्र वृद्धिम-
दिति वचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति ।
तेन ऋत्वेणैव भवति—पूर्वप्रावृषमिति । प्रावृषशब्दो वर्षा-
पर्यायः ॥ अवयवानामिति किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशा-
रदिकमित्यण् न भवति । कालाट्टञित्येव भवति । तत्र हि
यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) वृद्धिमानिति । वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः ॥ अवय-
वानामिति । पूर्वपदत्वे इति शेषः ॥ शरद इति । पूर्वापरा-
धरेत्येकदेशिसमासः । सन्धिबेलाद्युत्पत्ति अण् । अवयवाद्दतो-
रित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ ननु शरच्छब्द एव कालवाची न पूर्वशरच्छब्द
इति कथं ठञित्यत आह—तत्रहीति । अत एव सन्धिबेलादि-
सूत्रे नक्षत्राणां कालेन विशेषणं सङ्गच्छते ॥

३ न्यूनतां परिहरति—यत्रान्तेत्येति ॥ छाया ॥

४ नन्वेवमुपसंख्यानमध्ये तद्गणनमप्युचितमत आह—ग्रहणेति ॥ एतेन
—अप्राप्ति—इति कैयटोक्तं चिन्त्यम्, ज्ञायन्तात्क्यच्याचारकिपि कर्तरि
क्रियन्तेकोदाहरणसत्त्वेन तथावधारणासंभवात्—इति रक्तोक्तमपास्तम् ॥ छाया ॥

(५४२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ ठञ्विधौ संख्यायाः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ठञ्विधौ संख्यायाः प्रयोजनम् ॥ द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम् ।

(प्रदीपः) द्विषाष्टिकमिति । द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठम् भवति । संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यायान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति । अध्यर्थपूर्वेति लुगं भवति । सोस्यांशवस्त्रभृतय इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्देशात् । कृते वा लुकि पुनस्तभिर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ठञ्विधौ संख्याया इति । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेति सूत्रे इति भावः ॥ द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति । सङ्गादिरस्य विशेष्यः ॥ प्रतिषेधादिति । आर्हादगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र तदन्तविधिर्भवत्येव ॥ तेन प्राग्वतेरिति ठञ्विधौ संख्यायाः संज्ञेति सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन प्राग्वतेरित्यधिकारप्राप्तञ्च भवतीत्यर्थः ॥ पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति । अस्येति प्रत्ययार्थः । तदिति समर्थविभक्तिः । अनुवर्त्तमानस्य लुक्संबद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव इत्यर्थः ॥ कृते वेति । अनुवर्त्तमानसोस्येति सहितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्त्वाथे तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्याद्द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः ॥ इदं वृत्तिकारमतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणाहोयत्वापगमे तत्त्वेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्येत्येनेन ठञ्वि लुक्माशङ्क्य कालादित्यधिकारस्थेन तमधीष्ट इति सूत्रेण ठञ्वा द्विषाष्टिकः साधितो भाष्ये । कालग्रहणेन यथाकथञ्चित् कालवाचिनो ग्रहणमिति चोक्तं तद्विरुध्येत । त्वद्रीत्याऽनेनापि ठञ्वि लुगभावात् । तस्माद् द्वे षष्ठी परिमाणमस्य सङ्ख्यस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहरणार्थः । तत्र द्विगुनिमित्तत्वाभावान्न लुक् । सङ्खे द्विषष्ट्यनतिरेकस्यापि सत्त्वात्तस्यापि संख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥

(५४३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ धर्मान्नजः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

धर्मान्नजः प्रयोजनम् ॥ धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति अधार्मिकः ॥ *अधर्माच्च* इति न वक्तव्यं भवति ॥

१ कैयटादिकं दूषयन्नन्यथा भाष्याशयमाह—वस्तुतस्त्यस्यादिना ॥ छाया ॥

(पदाङ्गाधिकारपरिभाषाधिकरणम्)

(५४४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) पदाङ्गाधिकार इति । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पदाङ्गेति । तदन्तविधेरपवादोऽयम् । अत एव तस्य चेति पुनरभिहितम् । तदन्तविधौ हि बहुचूर्णोऽपि स्यात्तच्च नेष्टमिति वात्तिकाशयः ॥ पदशब्देनेति । अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥

(भाष्यम्)

पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

(५४५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु प्रयोजनम् ॥ इष्टकचितं चिन्वीत । पकेष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन मुखेष्टीकतूलेन । मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षितं पूर्वपदमिष्टकादिस्मिर्विशेष्यते ॥

(उद्घोतः) तदन्तविध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह—उत्तरपदेनेति । शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यन्ये ॥

(भाष्यम्)

अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

(५४६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ प्रयोजनम् ॥

महत्—महान् । एवं परममहान् । महत् ॥

अप्—आपस्तिष्ठन्ति । एवं स्वापस्तिष्ठन्ति ।

अप् ॥

स्वसृ—स्वसा स्वसारौ स्वसारः । एवं परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ ॥

२ प्राग्वदाह—शब्देति ॥ छाया ॥

नष्ट—नप्ता नप्तारौ नप्ताः । एवं परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्ताः ॥ नष्ट ॥

(प्रदीपः) महदपस्वस्त्रिति । महदादिमिरङ्गं विशेष्यते ॥ स्वाप इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः । अपो भीति तत्त्वमपि स्वस्त्रिरिति भवति ॥

(उद्ध्योतः) समासान्तनिषेध इति । ऋक्पूरविति प्राप्ते ॥ अत एव ब्रह्मन्तरूपसर्गोतीत्यं न । तत्र ह्यप इति कृतसमासान्ता-नुकरणम् । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अत्र चेदमेव भाष्यं मानमि-त्याहुः ॥ तत्त्वमपीति । वार्तिकस्येन दीर्घविधौविति विषयनिर्दे-शेनेदं विरुध्यते ॥

(५४७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥*॥ पद्युष्मदस्मदस्थयाद्यनडुहो नुम् ॥*॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—पद्युष्मदस्मदस्थयादीति समस्तं पृथक्पदम् । अनडुह इति त्वसमस्तम् । अन्यथा नुमोऽनडुच्छ-ब्दमात्रान्वयित्वेनासामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदादयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः ॥

(भाष्यम्)

पद्मावः प्रयोजनम् । द्विपदः पद्य ।

(प्रदीपः) द्विपद इति । पादः पदिल्यत्र पाच्छब्दे-नाङ्गं विशेष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् ? ।

(उद्ध्योतः) समासे एव पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधानात्सा-माध्यादेव तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशयेन काका पृच्छति—भाष्ये-अस्ति चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नास्तीत्याह ॥

(प्रयोजनदर्शकभाष्यम्)

एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम्—“हिमकाषिहतिषु च” । यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः । एवं परमप-त्काषिणौ परमपत्काषिणः ॥

(उद्ध्योतः) आचार्यदेशीय आह—एवं तर्हीति । संनिधे-लिङ्गं बलीय इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति “पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु” यथेह भवति पादे-

१ दीर्घविधौवित्यस्योपलक्षणत्वमिति कैयटाशयो भवेत् ॥

२ वस्तुतस्तु यथा ‘अनडुहो नुम्’ इति पृथगेव पदम् । तथा ‘पद्’

नोपहतं पदोपहतम् । एवमत्रापि स्यात्—दिग्ध-पादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति ॥

(प्रदीपः) पादस्य पदेति ॥ ननु पद्मावे तदन्तविधि-रुक्तः । अयं तु पदभावविधिः ॥ नैष दोषः । पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्मावे तदन्तविधिः । अनेनैव न्यायेन पद-भावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः । यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो नि-र्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात् ॥

(उद्ध्योतः) तदन्तविधिरिति । तदपवाद उत्तरपदविधिरि-त्यर्थः ॥ अर्थाधिकाराश्रयेण परिहरति—नैवेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हिङ्गाधिकार एव प्रयोजनम् ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकापीति भवति, यदा तु परमः पत्कापीति विवक्षा तदा परमपत्कापीति भवति ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्का-पिणाविति पूर्वोदाहृतासङ्गतिरत आह—एवं चेति । अर्थभेदेन तत्साध्विति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—न केवलः पाच्छब्द इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात् पदः पदा पदे । पत् ॥

(प्रदीपः) पादयतेरिति । पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) पादशब्दादाख्यानणिचि णिनिमित्तकटिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाप्राप्तेराह—पदेरिति । कौ लुप्तमिति निषे-धान्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः ॥ अत एव पादस्य पादह-स्यादिभ्य इति नासृत्रि । तथा सति तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्पद्मावः स्यान्नास्येति तात्पर्यम् ॥

(भाष्यम्)

युष्मत् अस्मत्—यूयं वयम् । परमयूयं परम-वयम् ॥

अस्थ्यादि—अस्त्रा दध्ना सक्रशा । परमास्त्रा परमदध्ना परमसक्रशा ॥

अनडुहो नुम् अनड्वान् परमानड्वान् ॥

(५४८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्रि-ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्रिग्रहणं प्रयोज-

इत्यपि पृथगेव पदम् । तथा पद्विधिः, युष्मादस्मदस्थ्यादिग्रहणं, अनडुहो नुम् च । इत्येवं व्याख्येयम् । नहि पद् युष्मादादिवदुद्देश्यकोटौ वर्तते ॥

नम् ॥ द्यौः । सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः । मन्थाः परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । गौः सुगौः । सखा सखायौ सखायः, सुसखा सुसखायौ सुसखायः, परमसखा परमसखायौ परमसखायः । चत्वारः परमचत्वारः । अनङ्गाहः परमानङ्गाहः । त्रयाणां परमत्रयाणाम् ॥

(प्रदीपः) परमपन्था इति क्वचित्पाठः स लघुक्तः समासान्तविधानात् । न पूजनादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः । तस्मात्सुपन्था इति पाठः ॥ परमगौरित्यप्यपपाठः, गोरतद्धितलुक्कीति टज्विधानात् । तस्मात् सुगौरिति पाठः । परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टच्चा भाव्यम् ॥ अनङ्गच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । अनङ्गो नुम् इत्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृत्योर्नुम्बिधानान् नुम्बिधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधेराक्षेपात् ॥ अन्ये लाहुः—असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम् । परमानङ्गाह इत्यत्र लाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः । पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ ॥

(उद्ध्योतः) इह ध्रुपथीति प्रयोजनवार्तिके ॥ इत्यत एवेति । पद्युष्मदिति वार्तिकस्यादित्यर्थः ॥ आदित्यधिकारादिति । आच्छीत्यतः । अन्यथा नुम् बाधकः स्याद् अमच नुमो-बाधकः स्यादिति भावः ॥ अन्यथाऽमामोरेवेति । चतुःसाहचर्यादिति भावः ॥

(५४९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥*॥त्यदादिविधिभस्त्रादिल्लीग्रहणं च॥*॥

(भाष्यम्)

त्यदादिविधिभस्त्रादिल्लीग्रहणं च प्रयोजनम् ॥ सः । अतिसः ॥ भस्त्रका भस्त्रिका, बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका, निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका ॥ ल्लीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

(प्रदीपः) अतिस इति । शोभनः स इत्यर्थः । उपसर्जने तु तच्छब्दार्थेऽतितदिति भवति ॥ बहुभस्त्रिकेति । ननुपूर्वोणामपीति न वक्तव्यं भवति ॥

(५५० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् ॥

क्व सर्वत्र ?

अङ्गाधिकारे चान्यत्र च । अन्यत्रोदाहृतम् ॥ अङ्गाधिकारे—“अतो दीर्घो यजि, सुपि च” इहैव स्याद्—आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) वर्णग्रहणं चेति । यथेवमुनिर्द्वाग्रहणव-

जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते—प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम् ॥

(उद्ध्योतः) अन्यत्रचेति भाष्यादङ्गाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति—यद्येवमिति । अन्यत्रेत्यनेन भाष्येणेकोऽङ्गलित्यादौ निषेधाभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवं च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे स प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति—उच्यत इति ॥

(५५१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम् ॥ यजिजोः फग्भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः । दाक्षायणः । परमदाक्षायणः ॥

अपञ्चम्या इति किमर्थम् ? ।

दृषत्तीर्णा परिषत्तीर्णा ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति सिद्धे तदन्तविधावपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्मा भूद् । यथा—रदाभ्यामित्यत्र । तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य यस्तकारस्तस्य नत्वं स्यात् । न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः । यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन नलविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम् । उच्यते—यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च ॥ अपञ्चम्या इत्यस्य नायमर्थः—यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने जितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवापि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति ॥ परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणम् । गार्ग्यशब्दाद्यनन्ताद् फग्विधानाद् । न लत्र परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्य यजन्तत्वाभावात् । तस्माच्च फकि विधीयमाने पारमगार्ग्यायण इत्यनिष्ठरूपप्रसङ्गः । तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । स्यतासी ललुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः ॥

(उद्द्योतः) सिद्धे तदन्तविधाविति । उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थः । यन्तु प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्सुत्रसिद्ध एव स इति ॥ तत्र । तौदृशार्थस्य नियताक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावात् । किं च वनो रच्येत्यादौ समासप्रत्ययविधावित्यनेनास्यापि निषेधापत्तिर्मम तु सौत्रस्यैव स निषेध इति न दोषः । पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानुष्ठते तद्विज्ञस्यले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमिति वार्तिकार्थस्तदाह—यत्रेत्यादि । परिगृह्यते अनुष्ठते ॥ नत्वं स्यादिति । वृषतीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वपदस्य च तत्स्यादित्यर्थः ॥ न च संज्ञाविधाविति । संज्ञया विधावित्यर्थ इत्यभिमानः ॥ यत्रहीति । संज्ञाया विधौ स निषेधो ननु संज्ञया विधौ ॥ तर्हीति । प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हि इत्यर्थः ॥ पुनस्तदन्तेति । धादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः ॥ तस्मादिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहण इति प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति वर्चनान्भ्यामिति भावः ॥ नायमर्थ इति । प्रत्यासत्त्या चास्यार्थस्य प्रसक्तिः ॥ पञ्चम्यन्तादिति । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः ॥ समासप्रत्ययविधाविति तु सौत्रस्य निषेध इति न तेनास्य गतार्थेतेति भावः ॥ तत्प्रत्ययादेव विकारावयवविहितप्रत्ययादेव ॥ एवञ्चोष्ट्रविकारादौष्ट्रादभि युज एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः ॥ भाष्ये—यमिजोः फगिति । यद्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तदधिकरणं विशेषणम्, किंतु यमिजोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीसत्त्वात् तस्य समानाधिकरणं विशेष्यमिति अपञ्चम्या इत्यस्याविषयोऽयमिति भावः ॥ तस्मादिति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति नियमोऽत्रापि तदन्तविधावपेक्ष्य एव । एतत्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानुष्ठते उक्तनियमबोधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि पारमगार्ग्यायण इति स्यादिति न्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः ॥ नन्वेतद्वीत्या परमश्चासौ गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थः । नहीदृशेऽर्थे परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसंभावनापीति कथमेतद्व्यायप्रदर्शनमनेन भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेशगार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययः, परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायाद् इत्यदोषात् । विशिष्टेनैकार्थिभावेऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्येव ॥ निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ निमित्तमित्यत्र न मानम् । अत एवानुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशात्कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्किता भाष्ये । अस्य कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ॥ एतद्व्यायेत्यस्यापि यस्माद्विहित इत्यादिन्यायेन समस्तैकदेशात्प्रत्यय इत्येतन्न्यायेत्यर्थः । न चैवं सुपि च रोः सुपीत्यादौ युवन्ते इत्यर्थापत्तिः, नहि तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम् । तस्मिन्निति परिभाषया

१ दीक्षिताष्टुकिं, खण्डयति—यत्स्विति ॥ छाया ॥

२ सिद्धान्तरीत्या खण्डयति—तादृशेति ॥ छाया ॥

३ प्राचामनुरोधेनाह—किंचेति ॥ अन्यथा तस्य गृह्यमाणप्रातिपदिकविषयत्वादेतदसंगतिः स्पष्टैव ॥ एतेन—प्रत्ययेत्यादि चिन्त्यम्, प्रत्ययेति परिभाषायाः प्रकृतपद्वेण सिद्धे तदन्तविधौ तदादिनियमे परत्वस्यैव सत्त्वात् । अन्यथा औपत्यये चेति तदन्तविधिनिषेधापत्तेः—इति रत्नोक्तमपास्तम् ॥ छाया ॥

सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनान्वयेन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ ननु येन नाप्राप्तिन्यायेनायं निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति घरूपेत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिः स्यादेवेत्यत आह—उत्तरपदेति । अन्यथा हृदयस्य हृल्लेख्यदणित्यत्राणग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ लेख इत्यणन्तमेव तत्र गृह्यते । घञन्तस्य त्वनभिधानात्तत्राग्रहणमेवेति भावः ॥ अयमपि निषेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्याससूचक एवेत्याह—तत्रेति । प्राधान्येनेति । शब्दरूपापेक्षेत्यर्थः ॥ धातोरिति । इदं स्यतासिविशेषणमिति चिन्त्यमिदम् ॥ सुपि चेत्यादावसमुत्तरीलैवात्रापि समाधानं बोध्यम् ॥

(५५२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥ * ॥ अलैवानर्थकेन ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अलैवानर्थकेन, नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ।

हनग्रहणे ग्रीहन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् । संग्रहणे पायसंग्रहणं मा भूत् ॥

(प्रदीपः) अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्तारूपमाश्रीयते तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते । नियमविधानसामर्थ्याद्वा ॥ हनग्रहण इति । तेन ग्रीहानाविति वीर्घो भवति ॥ उद्ग्रहण इति । उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत् स्यास्यतीति पूर्वसवर्णाभावः ॥ शस्त्रीग्रहणमिति । तेन शस्त्र्याविति स्त्रिया इतीयङ् न भवति ॥ पायसंग्रहणमिति । तेन पायसं करोतीति संपर्युपेभ्य इति सुण् न भवति ॥ तत्र हनग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाङ्गस्य विशेष्यत्वात् स्यात्तदन्तविधिः । उदःस्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात् तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात् । संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति सुद स्यात् ॥

४ यचनाभ्यामिति । एतेन—संज्ञाविधौ तर्हीत्यादि चिन्त्यम्, प्रत्ययान्तोदाहरणासंभवात्, निष्ठासंज्ञाविधौ तदन्तविधेरप्रसङ्गाच्च—इति रत्नोक्तमपास्तम् ॥ छाया ॥

५ एवमेव दन्तसंनिष्ठोष्ठार्थकदन्तोष्ठशब्दैकदेशभूतादोष्ठशब्दादेव यत्नस्येन 'दन्तोष्ठो वः स्मृतो बुधेः' इति शिक्षापाठः समः ॥ दाधिमथाः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वलानर्थकेनेत्युक्तं अर्थवत्परिभाषाविरोधादत आह—अर्थवदिति ॥ स्थितमिति । स्वरूपमित्यत्रेति शेषः ॥ कुतो हेतोरित्यत आह—वर्णरूपतया तस्येति । वर्णरूपतया यस्येति पाठे नार्थवत्ता रूपमित्यतः प्राक् तस्य हीति शेषो बोध्यः ॥ अर्थवत्तेति । तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः ॥ वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तमिति पाठेऽनर्थकेत्यादिः ॥ तदपि प्राप्तमिति शेषः ॥ गुणत्वादिति । तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः ॥ वर्णसमुदायेन चेत्तदन्तविधिस्तदर्थवत्तेवेति फलितम् ॥

अन्ये तु अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरितिप्रसङ्गस्य निवारणायैदम् । वर्णग्रहणं चेत्यन्वाख्यानवातिके ज्ञापकसिद्धजातिग्रहणे न मानम् । एवमलैवेत्यत्रापि । एकत्वसङ्ख्या गुणत्वादित्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्गतसङ्ख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयापि दोषानुद्धारादित्याहुः ॥

दीर्घो भवतीति । इन्हञिति नियमेनानिवर्तितत्वादिति भावः ॥ अर्थवत्परिभाषासिद्धार्थानुवादोऽयम् ॥ संपर्युपेभ्य इति । वृत्तिपाठमनुसृत्येदम् ॥ तस्योच्छब्देनेति । वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योता विशेषणादुदन्तस्य पदस्येत्यर्थ उचितः ॥ नन्वव्यभिचारान्तवर्गेणोदो विशेषणं व्यर्थमत आह—वानिवृत्तत्वादिति ॥ पदग्रहणमपि फलाभावात्निवृत्तम् । विशेषणं चेत्यपि बोध्यम् ॥ पदप्रकरणात् । एङः पदान्तादतीत्यतः ॥ नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थोऽत आह—भूषणेति । पायसं भूषयतीत्यर्थसंभवादिति भावः ॥

(वार्तिकवैयर्थ्याक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य ग्रीहानावित्यादिप्रयोजनम् । तच्चान्यथा सिध्यति । अङ्गाधिकारे हनग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति । एङः पदान्तादतीति पदाधिकारे संग्रहणम्, वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः स्थास्तम्मोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते । पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि ग्रहीष्यते उत्तरपदाधिकारोऽपि । ततश्च ग्रीहानावित्यादिषु दोषो न भवति । न हि ग्रीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) केवलपदाधिकारोऽपीति । अन्यथाऽसन्देहाद्योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः ॥

(वार्तिकसार्थक्यभाष्यम्)

न चेदं तत् नापि तदुत्तरपदम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—नापीति । समासचरभावयवे तस्य रूढत्वादिति भावः ॥

१ कैयटादिकं दूषयति—अन्येति । ॥ छाया ॥

२ कैयटाद्यसंगतिमाह—वापेति ॥ छाया ॥

३ सिद्धान्तेऽप्याह—पदेति ॥ छाया ॥

(परिभाषानावश्यकत्वलाघवभाष्यम्)

तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) तन्न वक्तव्यमिति । पदाङ्गाधिकार इत्येतदित्यर्थः । अलैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवत्ता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेवं तदन्तविध्यभावे वृत्रहणावित्याद्यसिद्धिः । तदन्तविधौ तु ग्रीहानावित्यत्र दोषोऽत आह—अलैवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति—परमातिमहान् । एतच्च नैव तद्, नापि तदुत्तरपदम् ॥

(प्रदीपः) तदन्तविधिरेवेति । प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः । स एव ललैवानर्थकेनेति नियम्यते ॥ परमातिमहानिति । परमश्चासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति, नापि महच्छदोत्तरपदः । अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत इति वीर्यत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनोगिहक्षणे नुमागमोऽपि न स्यात् । तदन्तविधिना तु भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु वार्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह—प्राथमेति । सौत्रतदन्तविधिरेव ज्यायान् न तु वार्तिकोक्तोत्तरपदस्येत्यंश इति नियम आवश्यक इति भावः ॥ परमादिरिति । परमादिः समास उद्देश्यः, महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यम् ॥

(५५३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ अनिनस्मन्ग्रहणानि च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥

अन्—राज्ञेत्यर्थवता, साक्षेत्यनर्थकेन । अन् ॥ इन्—दण्डीत्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन । इन् ॥ अस्—सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन । अस् ॥ मन्—सुशर्मा इत्यर्थवता, सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । मन् ॥

(प्रदीपः) सुस्रोता इति । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादत्रास आनर्थक्यम् । अर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये लर्थवानेवास्यशब्दः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अस्ति । अलोपोऽनः, इन्हनूपेति, अत्वसन्तस्य, मन इत्यादिषु वर्तमानानीत्यर्थः ॥ अर्थवानेवा-

४ 'सुगता प्रथिमानमिति विग्रहः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । अत एवानो बहुव्रीहेरित्यस्य नेदमुदाहरणमिति भावः ॥ दाधिमथाः

सिति । इदं चिन्त्यम् । श्रुते आगमे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्ताया न्या-
यत्वादित्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥

(तदन्तर्संज्ञापवादनिरूपणम्)

(५५४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

‘यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ।

“अचि शुधातुभ्रुवां खोरियङ्गवडौ” इति
इहैव स्यात्—अथौ भ्रुवौ । अथौ भ्रुव इत्यत्र न
स्यात् ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७१ ॥

(प्रदीपः) यस्मिन्विधिरिति । तदन्तर्विध्यपवादस्त-
दादिविधिः । अत एव विशेषणेन भवति नान्येन ॥ ७१ ॥

(उद्ध्योतः) नान्येनेति । अत एवेको यणचीत्यादौ न
दोषः ॥ यस्मिन्विधिरिति वाचनिकमेव । यस्मिन्निति सप्तम्य-
न्तोपलक्षणम् । सप्तम्यन्तं यत्र विशेषणं तत्रेति यावत् ॥ ७१ ॥

(अथ वृद्धसंज्ञाप्रकरणम्)

(६६ वृद्धसंज्ञासूत्रम् ॥ १११९ आ० । १३ सू.)

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ १११९२

(तत्तत्पदकृत्यनिर्वचनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) वृद्धिर्यस्या ॥ ७२ ॥ वृद्धिग्रहणमिति ।
असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् ।
यस्याचामादिभिन्नजातीयो हल् तद्वृद्धमित्यजादि व्यावर्तितं
स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) वृद्धिर्यस्या ॥ ७२ ॥ ननु वृद्धिग्रहणाभावे
सर्वत्र वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति तन्मात्रा-
क्षेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते—असतीति । सङ्कोचे प्रमाणाभावादच-
ब्देन सर्वेष्वक्षु गृहीतेषु तदादिः समीपो हलेव भवतीति परिहरति
—यस्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्’ इतीयत्युच्यमाने
‘दात्ता राक्षिताः ।’ अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) दात्ता इति । असति वृद्धिग्रहणे निर्धारण-
हेतोर्भस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत । दत्तशब्दो
रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भव-

१ तदादिः तेषामचामादिः ॥ छाया ॥

त्येव वृद्धसंज्ञा । प्रस्थेवृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः
पक्षे कवर्त्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वचामिति निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च
तुल्यजातीयस्येति यस्यादिरचां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने
दात्तादौ नातिप्रसक्तिरत आह—असतीति ॥ समीपार्थ इति ।
पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थः । एवं च तन्निरूपितसंबन्धे षष्ठी, न तु निर्धा-
रण इति भावः ॥ यस्याचामादिर्हलित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥
नामधेयस्य त्विति । वा नामधेयस्येति वचनादिति भावः ॥
भाष्ये अत्रापिती । अणप्रकृतावित्यर्थः ॥ नन्वेवं हलादेः सर्वस्य
वृद्धत्वे प्रस्थेऽवृद्धमिति सूत्रे कवर्त्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह—
प्रस्थ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यस्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

यस्येति व्यपदेशाय ॥

(प्रदीपः) यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति
शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यक्षमिदमेतत् । तदित्यस्यानुपा-
दाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) तदित्यस्यानुपादान इति । तदित्यस्याप्यनुपा-
दाने इत्यर्थः ॥ वृद्धेरेवेति । तथा च प्रदेशेषु लदादिविषये
मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते लाक्षणिक इति वैरूप्यप्रसङ्ग
इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथाजग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘वृद्धिर्यस्यादिस्तद् वृद्धम्’ इतीयत्युच्यमाने इहैव
स्यात्—ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न
स्यात्—गार्गीया वात्सीया इति । अजग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) गार्गीया इति । नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धि-
रादिः । किं तर्हि हल् । मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थ
स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु मालादीनामिति लिङ्गादादिसहचरिता
यस्य वृद्धिस्तस्यापि संज्ञा स्यादत आह—मालादीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथादिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अथादीति । अचामिति षष्ठ्युपादा-
नसामर्थ्यादादिशब्दोऽध्याहरिष्यत इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘वृद्धिर्यस्याचां तद् वृद्धम्’ इतीयत्युच्यमाने—
समासंनयने भवः सामासंनयनः—इत्यत्रापि प्रस-
ज्येत । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सभासंनयन इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्र एकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहादिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ अचामिति तु बहुत्वं संख्या-विश्वार्थं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) यस्यावयविनोऽवयवानामचां मध्ये वृद्धिरव्यवयव इत्यध्याहारं विनैवार्थसंभवेऽध्याहारे मानाभाव इत्युत्तराशयः ॥ तत्र प्रसङ्गादादिग्रहणसत्त्वासंनयनोराद्यन्तवत्सूत्रस्यैकग्रहण-प्रयोजनं दर्शयति—सतिचेति । असत्येकग्रहणे पूर्वसहितेऽपि भाशब्दाकारे आदिवत्त्वात् सभासंनयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः ॥ अच इति । एरच इत्यर्थः । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः ॥ घञचोः स्वरे विशेषः ॥ नन्वेवं यस्य वृद्धिरव्यव इत्येव सिद्धेऽचामिति व्यर्थमत आह—अचामितीति । तथा च राद्-शब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः ॥ कृते त्वादिग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाजपेक्षया नत्वनादित्वं तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासंनयने दोषः ॥ अचामिति बहुत्वमविवक्षितं, तेन मालीयादिसिद्धिः ॥

(सूत्रोपपादनाधिकरणम्)

(५५५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादि-
त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याजज्ञ-लसमुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः । स च केवलानामचां नास्ति ॥

(उद्ध्योतः) ननु यत्र हलघटिता अच एव संनिविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता । न तु हलन्तरितेष्वक्षु इति मन्यमानः शङ्कते—भाष्ये वृद्धसंज्ञायामिति ॥ नन्वत्येव भावकापाठे सन्निवेशोऽत आह—सर्वस्येति । वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यमाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिबन्धनकार्यस्य प्रातिपदिके सत्त्वादिति भावः ॥ अचामित्यनेन केवलानामिति । सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः । अजमात्रसंबन्धिना यस्य समुदायस्यादिवृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु चैवं विज्ञायते—अजेवादिरिति ॥

(प्रदीपः) ननु चैवमिति । अचां संनिवेशस्यासंभवा-दचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रथमान्ताच्पदाभावादजेवादिरित्युक्तमत

१ 'एकान्तादित्वेवेति' इत्येवं पाठं परिकल्प्यायं प्रदीपोद्ध्योतसंदर्भोऽभि-

आह—अजिति । निर्धारणपष्ठयाश्रयणान् निर्धारणस्य समानजा-तीयविषयत्वाच्च तद्धाभ इति भावः ॥ अजज्ञलसमुदायेऽप्यजपेक्ष-एवादिर्यहीष्यते इति भाष्याश्वरार्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत—औपगवीयाः ।
इह न स्यात्—गार्गीयाः ॥

(प्रदीपः) नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अज्जूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशालेण लभते । ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्याद् । गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात् समुदायानादित्वाच्च न स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) वृद्धिविशेषणार्थेति । तस्याः प्रधानत्वादचामिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः ॥ यदीयादिवृद्धिरज्जमध्यवर्तिनीत्यर्थः । निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः सजातीयत्वाच्च वृद्धेरच्त्वलभः । तत्र वृद्धेरच्त्वाव्यभिचाराद् विशेषणसामर्थ्येन आक्षर-सामान्याधिकारूपलक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भावः ॥ आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । वृद्धसंज्ञानिमित्तत्वनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः ॥ तत्रासाधारणं प्रत्युदाहरणमाह—ततश्चेति ॥ भाष्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्नाह—समुदायेति । यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) एकान्तादित्वमिति । एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिवृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) एवं यस्येत्याद्युपजनितव्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्याचामिति निर्धारणपष्ठयां दोषोऽभिहितः, अजुपजनितव्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि तं वक्तुं भाष्ये एकान्तादित्वमित्युक्तम् ॥ तद्याचष्टे—एकान्ता इति । यस्य प्रातिपदिकस्येति संबन्धः । एवं च यत्प्राति-पदिकावयवभूताचामादिवृद्धिस्तत्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः ॥

(५५६ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इहापि प्रसज्येत—सभासन्नयने भवः सभासन्नयन इति ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपादीयते—सर्वेषामचामादिवृद्धिरिति । ततश्च मध्येऽपि वर्तमान आकारोऽन्याजपेक्षया सर्वेषामचाम् आदिरिति सभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं लन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात्—खट्वेति ॥

(उद्ध्योतः) नन्वादिशब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लप्स्यतेऽत आह—आदिग्रहणमिति ॥

मवार्तिकव्याख्यायामेव योजितो बहुपु पुल्लेखः ॥ दाधिमाः ॥

(५५७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ।

'अजाकृतिनिर्देशात्' अत्र आकृतिनिर्दिश्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिपदिक-
स्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमानापि हलाकृतिर्न
विवक्ष्यते । तेनायमर्थः—यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया वृद्धि-
रादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते
सतोऽपि शूद्रादीननादस्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण
आदिः स आनीयते ॥

(उद्ध्योतः) उभयरूपत्वेऽपीति । अञ्जलरूपत्वेऽपीत्यर्थः ।
यस्येति नाचां विशेषणम्, तेषामन्यविशेषणत्वात् । नाप्यादेः,
व्यवहितत्वात् । किंतु वृद्धेः । अचामिति चादेर्विशेषणं संनिधा-
नात् । न वृद्धेः, व्यवहितत्वात् । एवं च यस्य वृद्धिरचामादिरि-
त्युक्ते लब्धस्याजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्ये वर्तमानापि हलाकृतिर्न
विवक्ष्यत इति भावः ॥ सकलाजिति । सङ्कोचे मानाभावादिति
भावः ॥ सतोऽपीति । आदौ मध्ये वेति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥

(५५८ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं
यथान्यत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्)

व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथाऽन्य-
त्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति ॥

कान्यत्र ? ।

स्वरे ॥

(प्रदीपः) व्यञ्जनस्येति । अचामिति वचनाद्विद्यमा-
नान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः ॥ यथाऽन्यत्रेति ।
यथा स्वरविधाययोग्यत्वाद्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचा-
मिति वचनादित्यर्थः ॥ ह्रस्वमुद्भयामिति स्वरविधौ मुद्ग्र-
हणाद्विज्ञाद्यञ्जनं व्यवधायकमेवेत्युदश्वित्वानिति मनुष्य उदा-
त्तत्वं न प्रवर्तते ॥

(उद्ध्योतः) अचामितीति । केवलाच्संनिवेशासंभवादिति
भावः ॥ स्वरविधाविति । स्वरे विधेये इत्यर्थः ॥ अयोग्यत्वा-
दिति । स्वराणामज्जर्मत्वादिति भावः ॥ अत एव यतोऽनाव
इति अनाव इति प्रतिषेधः सार्थकः ॥ मुद्ग्रहणादिति । ह्रस्-

१ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यपि सर्वेष्वपि पुस्तकेषु * गोत्रान्ताद्वा-
ऽसमस्तवत् * इति वार्तिकस्याख्योत्तरमुपलभ्यते तथापि तथापाठस्य क्रम-

स्वरप्राप्तिविषयकमेवानात्र इति ज्ञापकमिति भावः ॥ अन्यथा नुये-
ऽविद्यमानवत्त्वादक्षणादित्यादौ ह्रस्वादित्येव मनुष्य उदात्तत्वं सिद्ध-
मिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

(न्यूनतापूर्त्यधिकरणम्)

(५५९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ देवद-
त्तीयाः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः । याज्ञदत्ताः ॥

(प्रदीपः) वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते ॥

(उद्ध्योतः) पौरुषेयमिति । आधुनिकमित्यर्थः ॥ गृह्यते
इति । अत्र वार्तिके इत्यादिः । अत एवैङ्गप्राचां देशे इति
चरितार्थम्, रूढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
घटीय इति तु गृहादित्वात्साधु । घाट इति त्वसाधु । अत एव
भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः ॥

(५६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥

कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृ-
तरौढीयाः ॥

(प्रदीपः) कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य
चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः ॥ ओदनपाणिनीया इति ।
पाणिनोऽपत्यमित्यण् । गाथिविदश्चेति प्रकृतिभावाट्टिलोपा-
भावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ्, तस्य छात्रा इति विवक्षिते
यूनि लुगितीञो छुक्, तेनेजश्चेत्यण् न भवतीति च्छो
भवति ॥

(उद्ध्योतः) [युवेतीर्जिति । प्रकृते च गोत्रशब्देनापत्यमात्रम्
अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भावः ॥ नन्वोदनपाणिनीया इत्यत्र
वृद्धत्वे च्छोऽसमस्तवदतिदेशे इत्यन्तत्वादिजश्चेत्यणिमिति भेदः स्यादत
आह—तेनेजश्चेति । येन यूनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः ।
इजश्चेत्यत्र गोत्र इति वर्तते । पारिभाषिकं च तत्र गोत्रं गृह्यते इति
भावः ॥ यन्तु तेन लुकेति ॥ तन्न । प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ॥]

(५६१ वार्तिकन्यासान्तरम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्त-
व्यम् ॥ एतान्येवोदाहरणानि ॥

विरुद्धत्वाद्यथाक्रममसाभिः स्थापित इति बोध्यम् ॥ दाधिमथाः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये गोत्रान्ताद्वेति । गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदा-
दित्यर्थः ॥ चारायणो गोत्रान्तो यथाऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते
तथा समासे वृद्धत्वाभावेपीत्यर्थः ॥ वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा वा कर्तव्या
इदमुपसङ्ख्यानं वेत्युक्तं भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमविशेषेण ? ।

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह ।

(५६२ शेषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वा-
काताः । हरितकाताः ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये—जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेपि
द्रष्टव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

*गोत्रान्ताद्वासमस्तवद्*इत्येव ज्यायः । इदमपि
सिद्धं भवति—पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गल-
काण्वाः ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७२ ॥

(प्रदीपः) पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो
गोत्र इत्यण् । वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात् ॥ ७२ ॥

(उद्ध्योतः) अणिति । स च केवलेभ्यः काण्व्यादिभ्यश्छ-
स्यापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे तु समुदायस्य कण्वादिषु पाठाभावात्
प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाच्च न तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ ७२ ॥

(६७ वृद्धसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ९ आ. १४ सू० ॥)

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७३ ॥

(अनुवृत्तिनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ॥

(उद्ध्योतः)त्यदादीनि च ॥ ७३ ॥ भाष्ये—अनुवर्तत-
इति ॥ पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः ॥

(भाष्यम्)

किं चातः ? ।

(अनुवृत्तिपक्षे दूषणभाष्यम्)

यद्यनुवर्तते, इह च प्रसज्येत—त्वत्पुत्रस्य छा-

१ शैपिकाधिकारे प्रारदीव्यतोऽणित्यत्र वा इत्थमतिदेशः कर्तव्यः । न तु
गोत्रोत्तरपदस्य चेति वार्तिकं वृद्धसंज्ञाविधायकमिति भावः ॥

२ जिह्वाचपलः कालो जिह्वाकालः । हरितवर्णः कालो हरितकालः ॥
श० कौ,

३ अपिनाऽसमस्तवत्वातिदेशपक्षस्य संग्रह इति भावः ॥

४ गोत्रोत्तरपदस्य च इति वार्तिकं रचनीयम्, आहोस्वित् 'गोत्रा-
न्ताद्वासमस्तवत्' इति सामान्यवार्तिकं रचनीयम् । केन सर्वेष्टसिद्धिरिति

त्रास्त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न स्यात्—त्व-
दीयो मदीय इति ॥

(प्रदीपः) त्यदादीनि च ॥ ७३ ॥ त्वात्पुत्रा
इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदा-
दित्वं स्यादिति भावः ॥ अचामित्यस्य तूत्तरार्थवानुवृत्तिः स्यात् ।
तत्संबन्धस्येहायोग्यत्वात् । निर्धारणस्य समानजातीयविषय-
त्वात् ॥ त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति अप्रा-
तिपदिकेनेति निषेधात् ॥

(उद्ध्योतः) ननुपसर्जनानां गणवहिर्भावेन कथं त्यदादित्वमत
आह—आदीति । सामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति भावः ॥
अचामित्यस्य त्विति । इहादिग्रहणसंबन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति
भावः ॥ व्यपदेशिवद्भावेन केवलेपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्य-
मयुक्तमत आह—व्यपदेशिवदिति । स निषेधः प्रत्ययविधौ
तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाश्रित्यैवेदम् ॥

(निवृत्तिपक्षे दूषणभाष्यम्)

अथ निवृत्तम्, "एङ् प्राचां देशे" यस्याचामा-
दिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(अनुवृत्तिपक्षाम्युपगमभाष्यम्)

एवं तर्ह्यनुवर्तते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

संबन्धमनुवर्तिष्यते—“वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्” ।
“त्यदादीनि च” वृद्धसंज्ञानि भवन्ति,
वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ “एङ् प्राचां देशे”
यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् ।
तद्यथा—कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते
स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं
जहाति ॥ त्यदादीनि च ॥ ७३ ॥

(प्रदीपः) संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्ध-
मनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबन्ध्यत इति संबन्धम् ।
कर्मणि घञ् नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद्ववति । वृद्धिग्रहणसं-
बन्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः
संबन्धः ॥ तद्यथेति । एतद्दर्शयति । स्वरितलप्रतिज्ञानादुत्तर-
सूत्र एव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबन्ध्यते । एङ् यस्याचा-
मादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह ल्योग्यत्वात् सं-
बन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्धारणात् । त्यदादीनां चाङ्गुप-
त्वाभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाभावात् ॥ ७३ ॥

प्रश्ने जिह्वाकात्यहरितकात्ययोरेव वर्जनेऽपि पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र गोत्रोत्तरप-
दस्य चेति वृद्धसंज्ञायां छो दुर्बल एव स्यात् । तस्माद् गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपद-
समास उत्तरपदस्यासमस्तवत्वातिदेशे विकल्पिते यत्र वृद्धत्वप्रयुक्तं कार्यमिष्टं
तत्र तूत्तरपदस्य पृथक्त्वातिदेशे तस्य वृद्धसंज्ञकत्वे तत्रयुक्तकार्यम् ।
यथा—कन्म्वलचारावणीया इत्यादिषु । यत्र नेष्टं पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र, तत्र
नासमस्तवत्त्वमिति समस्तस्य वृद्धत्वाभावेन न तत्कार्यापत्तिरिति भावः ॥ दा० ॥

५ गर्गाद्यन्तर्गणः कण्वादिरिति बोध्यम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु नपुंसके भावे क्लृप्तौ घञजपवादौ । ख्य-
धिकारात्परतो वा सरूपविधिश्र नेति संबन्धमिति नपुंसकप्रथ-
मैकवचनमनुपपन्नमत आह—द्वितीयान्तमिति ॥ नपुंसके-
पीति । घञजपः पुंसीति भावघन्विषयकं क्वाचित्कं वेति भावः ॥
चेतनावतस्त्यागोपादाने संभवतः । यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते
स्यातामत आह—एतदिति । योग्यत्वादादिरित्यस्यैडिल्लेकव-
चनान्तेन संबन्ध इति शेषः ॥ तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणम् ।
त्यदादीनीत्यनेनादिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ७३ ॥

(६८ वृद्धसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । ९ आ. ५ सू. ॥)

एङ् प्राचां देशे ॥ १ । १ । ७४ ॥

(विषयनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपु-
रिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥
एङ् प्राचां देशे ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥

पादश्चायं समाप्तः ॥

(प्रदीपः) एङ् प्राचाम् ॥ ७४ ॥ कुणिना प्राग्रहण-
माचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातम् । तेन
क्रौडो नामोदग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणव भवति ॥ अन्येन तु
प्राग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातम् । तेन देवदत्तो नाम वाही-
केषु ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वाद्वृद्धिर्वा न भवतः ॥
भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सैपुरं स्कौनगरं च वाही-
कग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्मिठौ भवतः ।
शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः ।
क्रौडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भव-
तीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वाद्

१ नागेशोपलब्धप्रदीपपुस्तके 'योग्यत्वाच्चस्याचामादिरिति' इत्यस्य
स्थाने 'योग्यत्वादादिरिति' इत्येव पाठ आसीदिति प्रतीयते ॥ दाधिमथाः ॥

वृद्धलक्षणौ ठञ्मिठौ भवतः ॥ ७४ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥

पादश्चायं समाप्तः ॥

(उद्ध्योतः) एङ्प्राचाम् ॥ ७४ ॥ कुणिनेति । विधे-

यसंबन्धलाभात्प्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम् । अन्यथा प्राग्देश इत्येव
वदेदिति भावः ॥ लक्ष्यवैषम्याय च व्यवस्थितविभाषाश्रयणम् ।
तत्फलमाह—तेनेति ॥ अन्येन त्विति । श्रुतान्वये संभवत्य-
न्येनान्वयोऽनुचित इति तद्भावः ॥ वाहीकश्च देशविशेषः । तत्र
स ग्रामः प्राग्देशवहिर्भूतः । वाहीकदेशश्चोभयसंबद्धः प्राग्देशव-
हिर्भूतो वा । अत एवाव्ययात्प्रवृत्तिरिति शाकलनाम्नो ग्रामस्य
उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता ॥ एतेनोभयवहिर्भूता
वाहीका इत्यपास्तम् ॥ वाहीकग्रामाविति । आद्ये अस्याप्राग्देशी-
याविति शेषः पूरणीय इति बोध्यम् ॥ अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य
प्रमाणता नोपपद्येत ॥ ठञ्मिठाविति । वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र
वृद्धादित्यनुवृत्तेः ॥ प्रागुदग्विभागस्तु "शरावत्यास्तु योवधेः ।

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः"

इत्यभरेण दर्शितः ॥ शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखीत्येके । देशा-
नीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमावधिगामिनी सेत्यन्ये ॥ उभयथापि प्रागुदक्-
स्वरूपे न विवादः ॥ वाहीकलक्षणं च—

"पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः ।

वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥"

इति कर्णपर्वणि । एवं च धर्मवहिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वम् । शत-
द्रुविपाशेरावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुः षष्ठः ।
तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः ॥ कुणिमताश्रयणे शैषिके-
ष्वित्यस्य वैयर्थ्यम् । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेरतोऽन्यमताश्रयेणैव
भाष्यम् । भाष्यग्रामाण्याच्चैताववाहीकग्रामावपीत्यन्ये ॥ भाष्योक्त-
व्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्यार्थस्य शैषिके-
ष्विति ज्ञापकमित्यपरे ॥ अपत्येत्यादि । उदीचां वृद्धादिति
नित्यंवृद्धेति चेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ७४ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते
प्रथमस्य प्रथमे नवममाह्निकम् ॥

पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

श्रीशिवो जयति ॥

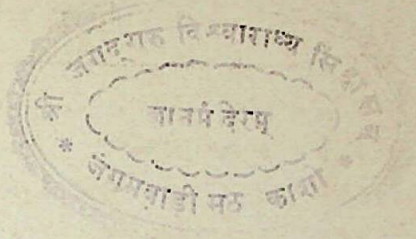
२ "आदिभिर्दुडवः" इति विस्मयेदमुक्तम् ॥ दाधिमथाः ॥

३ इदं वार्तिकं कापि नोपलभ्यते किंतु व्याख्याभाष्यमेव ॥

प्रथमाध्यायप्रथमपादे व्याख्याताव्याख्यातसमुदित—सूत्रसंख्या ।

आह्निकसंख्या	२ द्विती	तृती	चतु	पञ्च	षष्ठे	सप्त	अष्ट	नव	सर्वयोगः
व्याख्यातानि	८	२	७	१४	१५	११	४	१५	६८
अव्याख्यातानि	६	१	०	१	३	०	०	१	६
समुदितानि	१४	३	७	१५	१८	११	४	१६	७४
शिवस्य	पाणिनेः								

भूमिकायां शोधनीयम् ।

पृष्ठे	भागे	पङ्क्तौ	
११	वामे	टि० ९	‘मन्त्रपदेपु ३।२।२३’ ‘ऋचि ४।१।९’
		टि० १४	‘महान् ... भारत ६।२।३८’ ‘इत्यादिग्रन्थानाम्’
१२	वामे	टि० २२	रायमुकुटेन
	दक्षिणे	टि० ९	उल्कालोकैः
१३	वामे	४	नन्दमहाराजशासनप्रारम्भसमयस्तु
	दक्षिणे	१५	नवम A. D. शतकोत्पन्नराजशेखरविरचितकाव्यमीमांसायाम्— “श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा— ‘अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः । वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥’ इति समुपलभ्यते ॥
	दक्षिणे	टि० १३	न्धित्वनिर्णये तु
१४	वामे	१	शलङ्कुतनयो
१५	वामे	टि० ३१	वररुचिकाव्य
	वामे अधोभागे	टिप्पण्याम्	“शकुन्तलायाम् ‘रसभावदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य सभायाम्’ इति पाठस्तु कलिकाता- मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते. न यूरोप-वम्बय्यादिमुद्रितपुस्तकेषु इति नैव प्रामाण्यसाधकः ॥ प्रामाणिकत्वेऽपि न तेन विशेषणेन संवत्प्रवर्तकस्योज्जयनीनरपतेरेव ग्रहणं सिध्यति ॥
१६		टि० ३	मूर्धाभिषिक्तमिति । सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात्’ इति “अतः परसिन्” सूत्रे कैयटः ॥
		११	तद्राज्यप्रारम्भकालश्च
		१७	सेनापतिः
		३८	१४३१
		३९	१४६९

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY,
Jangamwadi Math, VARANASI,
Acc. No. ~~888~~ 3832

